İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
[A. ADIVAR v. 1955. R. ARAT v. 1964. A. ATEŞ v. 1966.]
T. YAZICI, S. BULUÇ, F. IŞILTAN, N. M. ÇETİN
A. KARAHAN, O. F. KÖPRÜLÜ
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TE'LİF, TADİL, İKMAL ve TERCÜME SÛRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

11. CİLT

SUĞD — TARİKA

İKİNCİ BASILIŞ

M.E.B.

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ

1979

SUĠD. [Bk. SOGD.]

SUGDAK. SUĠDĀḲ, Kırım'da vaktiyle büyük liman, şimdi küçük bir mahal olup, adı grekçe Σουγδαία yahut Σουγδάια ve yahut Σουγδία, lat. ve italyanca *Soldaia*, veya *Soldaehia*, eski rus. *Surož*'dur; şüphesiz İdrîsî (tre. Jaubert, II, 395)'deki arapça *Ṣolṭāṭiya* şekli italyancaya bağlanır. Bu ad bir orta Asya memleketinin adı olan Soġd [b. bk.]'a benzetilmiş ve irânî bir kelime itibâr edilmiştir; bundan dolayı şehrin kuruluşu Alan [bk. mad. ALLĀN]'lara atfedilmektedir. Alan'lar bu mıntakada (Kırım'da, Kerç boğazının şarkı) XIII. ve XIV. asırlarda hâlâ zikredilmekte idiler. Eski grek şehirleri gibi, Sugdaia'nın da bir başlangıç yılı vardır ki, buna göre, şehrin kuruluş tarihi olarak, 212 (m. ö.) yılı verilmektedir; bununla berâber bu ad ne Batlamyus'ta, ne de her hangi diğer bir coğrafyacıda bulunuyor ve ancak VIII. asırda Ravenna'daki müellifi mechul hey'et kitabında (*Ravennatis Anonymi Cosmographia*, nşr. Pinder ve Parthey, Berlin, 1860, s. 175 v.d.: Sugdabon) zikrediliyor. O zaman şehirde bir grek piskoposu var idi, fakat şehir grek değil, Hazar hâkimiyetinde idi; ancak Hazar hanlığının ve T'mutarakan rus prensliğinin yıkılmasından sonradır ki, bütün cenûbî Kırım sâhili Bizans'a bağlandı. İstanbul'da, latin hâkimiyeti esnâsında, bu mıntaka Trabzon imparatorluğunun bir parçasını teşkil ediyordu. Suġdāḳ iki defa, 1223 ve 1238 yıllarında, tatarlar tarafından yağmalandı. İbn Bîbî tarafından tafsilât ile anlatılan, fakat kat'î tarih verilmeyen Anadolu türklerinin istilâsı (bk. *EI*, mad. IBN BĪBĪ; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, III, 329 v.dd.; IV, 134 v.dd.); şüphesiz bu iki tarih arasında yer alır. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. (616—634 = 1219—1236) tarafından gönderilen emîr Ḥusām al-Dīn Çoban, Suġdāḳ grekleri ile müttefikleri rusları ve Kıpçakları mağlûp etmiş idi. Suġdāḳ'ta çanlar parçalanmış, iki haftadan az bir zaman içinde, büyük bir câmi inşâ edilmiş, bir müezzin, bir hatîb ve bir kadı tâyin olunmuş ve şehirde bir askerî birlik bırakılmış idi (*ayn. esr.*, III, 358; IV, 138); bununla berâber türkler az sonra uzaklaştırılmış görünüyor. Tatarlar da 1249'da şehri terketmeğe mecbûr oldular. Bunu müteâkip bizanslı vâli (*sebastos*) nüfus sayımı yaptırdı; sayım ancak 8.300 rakamını veriyor ki, bu şüphesiz sâdece yetişkin erkek nüfusun sayıldığını gösterir. Ahâlisinin azlığına rağmen, Suġdāḳ o zaman, deniz ticâreti itibâriyle, bilhassa Venedik ile ticâret bakımından, Marco Polo (nşr. Yule-Cordier, I, 2 v.dd.)'nun verdiği mâlûmattan ve Venedik ticâret anlaşmalarından açıkça anlaşılabileceği üzere, büyük bir ehemmiyet taşıyordu. Suġdāḳ, Altın-Ordu hanı Özbek zamanında (712—741 = 1312—1340), müthiş bir darbe yedi; 8 ağustos 1322'de şehir Özbek'in gönderdiği Kara-Bulat tarafından, mukavemet görmeksizin, işgal edildi; bütün çanlar kaldırıldı, azizlerin heykelleri ve haçlar kırıldı, kiliseler kapatıldı. 1327 baharında aynı Özbek, vâlisi Tolaktemir vâsıtası ile, kaleyi ve bir çok kiliseyi tahrip ettirdi. İbn Baṭṭūṭa [b. bk.] buraya geldiği zaman „Surdāḳ" (şüphesiz Sūdāḳ yerine) türk ve islâm şehri manzarasında idi, ancak az mikdarda grek zanaatkâr kalmış idi. İbn Baṭṭūṭa limanı „en büyük ve en iyilerinden" biri olarak tasvir eder; evler büyük ve ekseriyetle ahşap idi (*Riḥla*, Paris tab., II, 414 v.d.). Burada az sonra hıristiyan hâkimiyeti yeniden teessüs etti; Suġdāḳ'ın 1365'te cenevizliler tarafından alınması ve Cenova ile tatarlar arasındaki 1380 anlaşması bilhassa mühimdir. O zaman Suġdāḳ arâzisi garpta Aluşta'ya kadar uzanıyor ve 1774'te buraya tekabül eden türk kadılığında 19 köy yerinde 18 köyü ihtivâ ediyordu. İhtimal bunlar aynı köyler idi; zîrâ Ceneviz devrinde bu köylerin en şarkındaki Aluşta (A. Şālūşta) Suġdāḳ arâzisine dâhil bulunmayordu. Bu devirden itibâren, 1475'teki türk fethine kadar, Suġdāḳ Ceneviz'in Gazaria yahut Güzzaria müstemleke idâresine bağlı bulunuyor ve Kefe konsolosluğuna bağlı ayrı bir konsolos tarafından idâre ediliyordu. Türk fethi hakkında elimizde bulunan kaynaklarda, bilhassa Kefe etrâfındaki na-

vaşlar teferrüâtı ile tasvir edilmiştir. Suğdāḳ 'ın sukutu hakkında kat'î hiç bir şey bilmeyoruz. Kefe 'nin bilâfına, Suğdāḳ ne türk, ne de daha sonraki rus hâkimiyeti altında yeni bir canlılık kazanmıştır. Broniewski (1578) Suğdāḳ 'ı harâbe bir şehir olarak tasvir eder. Bugünkü harâbelerin (resimleri için msl. bk. Marco Polo, nşr. Yule-Cordier, I, 3; Yul. Kulakovskiy, *Proşloye Tavridi*², Kiyef, 1914, s. 120; L. Kolli, *Izv. Tavr. Arḫ. Komissii*, XXXVIII, 1) hemen hepsi Ceneviz devrindendir.

Bibliyografya: BAHÇESARAY ve KEFE maddelerinde zikredilen eserlerden başka bk. V. G. Vasilievskiy, *Istoriçeskiya sv'edieniya o Suroże* (*Trudi V. G. Vasilievskago, III, Izd. Akademii Naak*, Petrograd, 1915); P. Meliosanskiy, *Selçuk-Name, kak istoçnik dlya istorii Vizantii v XII—XIII v'ekaḫ* (*Viz. Vremennik*, I, 613 v. dd.); L. Kolli, *Ḫristoforo Di-Negro posliedniy konsul Sol'dai* (*Izv. Tavr. Uçenoy Arḫ. Komissii*, 1905, XXXVIII, 1 v. dd.).

(W. BARTHOLD.)

SUĞDĀḲ. [Bk. SUGDAK.]

SUĞÛR. AL-ŞUĞÛR (A. *şaġr* „yarık, delik" kelimesinin cemi), Suriye-Elcezîre 'nin Bizans imparatorluğu tarafındaki hudut kaleleri mıntakası (bundan dolayı bir de: *al-ṯuġūr al-rūmiya*). Konstantinos Porphyrogennetos 'ta bunlara τά Στόμια (*De caerimon*, Bonn tab., I, 657; krş. Reiske, II, 777=Migne, *Patrol. Graec.*, CXII, stn. 1220, ihtar 38 'deki notları), süryanîlerde „Tagrā memleketi" (Süryanî Michael, nşr. Chabot, III, 20 v. d., 467; Barhebraeus, *Chron. Eccles*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 339 v.d.) denilmektedir.

Bu hudut eyâleti Kilikya 'daki Ṭarsūs [bk. mad. TARSUS] 'tan Toros 'lar boyunca Malatya [b. bk.] 'dan sonra Fırat 'a kadar uzanıyordu ve 'Avāṣim [b. bk.] hudutlarının düşman akınlarından korunması vazifesini görüyordu. Bunun gayesi (fakat mevkii değil) bunu kadîm *limes* 'e tekabül ettiriyordu ve *limes arabicus*, *syriacus* v. b., gibi eski bir taksim bulunduğu gibi, sonraları da *al-ṯuġūr al-ṣa'miya* ve *al-ṯuġūr al-ǰazīriya* birbirlerinden ayrılıyordu. Maraş [b. bk.] birincilerin ileri noktası. Malatya da ikincilerin ileri noktası idi. al-Iṣṭaḫrī Malatya, al-Ḥadaṯ, Maraş, al-Hārūnīya, al-Kanīsa (=Kanīsat al-Savdā'), 'Ayn Zarba, al-Maṣṣīṣa, Aẕana ve Tarsus kalalerini *ṯuġūr* arasında saymaktadır; al-Dimaşḳī Elcezîre hudûdu kaleleri arasında Malatya, Kemah, Şimşāṭ, al-Bīra, Ḥiṣn Manṣūr, Kal'at al-Rūm, Ḥadaṯ al-Ḥamrā' ve Maraş 'ı; Suriye kaleleri arasında da Tarsus, Aẕana, al-Maṣṣīṣa, al-Hārūnīya, Sīs ve Ayyās 'ı saymaktadır. VIII. (XIV.) asırda Malatya, Dabragī (Divriği), Daranda, Abulustayn, Ayyās, Tarsus ve Aẕana, Sirfandakār ve Sīs sekiz *niyābāt* 'i Memlûk imparatorluğunun hudut sâhasının 'Avāṣim ve Ṣuğūr (al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, tab. Kahire, IV, 228 'de bulunan şekli böyledir; burada yalnız Ṣuğūr 'u zikretmek daha doğru olurdu) 'unun kısımlarını teşkil ediyordu ve al-Bīra, Ḳal'at Ca'bar ve al-Ruhā üç *niyābat* 'i Elcezîre hudut bölgesinin kısımlarını meydana getiriyordu. Bununla berâber *ṣuġūr* adı şüphesiz bu devirde ancak ilim adamları tarafından, bir an'ane olarak, biliniyordu. Baylān [b. bk.] boğazı için, Memlûkler zamanında, *Ṣaġr al-İskandarīya* tâbiri kullanılıyordu (H. E. Weijers, *Summa operis Durrat al-aslāk fī dawlat al-atrāk, Orientalia*, nşr. Juynboll, 1846, II, s. 323, 429, 451, 464, 468, 489).

Diyarbekir [b. bk.] hudut bölgesine de bâzan *Ṣuğūr al-Bakrīya* deniliyordu. (bk. Ḳudāma, *B G A*, VI, 254).

Abu -l-Fidā' (*Taḳvīm*, trc. Reinaud-Guyard, II/1, 14; II/II, 257) 'da al-Ṣaġr ve al-Ṣuğūr kelimeleri al-Andalus ve Mâverâünnehr 'de de hudut bölgeleri mânasında kullanılmıştır.

Bibliyografya: al-Iṣṭaḫrī (*B G A*, I, 55 v. d.); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 108); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 927; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 228; al-Balāẕurī (nrş. de Goeje), s. 163—171, 184—192; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. *fihrist* II, 707; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), s. 684, *fihrist*; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 214; Abu 'l-Fidā', *Annales Muslem.* (nşr. Reiske), II, 60; III, 486 (burada *al-Ṣaġr* parçasında); Kamāl al-Dīn (bk. Freytag, *Z D M G*, XI, 183, not.); İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab* (nşr. Beyrut), s. 178; Rosen, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, XLIV, 2, 90, 140, 142, 233, 311, 315; Sachau (*S B Pr. Akad. W. Berlin*, 1892, s. 319); Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 26 v. d., 37 v. d.; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 128; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (1923), s. 96.

(E. HONIGMANN.)

SUĞÛR. [Bk. SUGÛR.]

SUHÂR. ŞUḤĀR, 'Omān sâhilinde bir şehir ve liman, 24° 22' şimâl arzında ve 56° 45' şark tûlünde olup, aş.-yk. 7.500 nüfusu vardır. Limanın iyi bir iskelesi ve demir atmağa müsait bir derinliği vardır; liman Farḳa burnu ile şimâl ve şarka, Suvāra burnu ile de cenûba doğru oldukça iyi bir şekilde korunmaktadır. En mühim bi-

ne şehir hukümdarının sarayı olup, bu bina sivri kemerleri, yuvarlak ve ince uzun sütûnları, haç şeklinde kubbeleri, çıkıntılı balkonları ve küçük kuleleri ile zengin bir şekilde süslenmiştir. Şehrin içinde küçük bir tepecik üzerinde bulunan bu saray üç kale bedeni ile tecrit edilmiştir; bundan başka bir bendek ile çevrilmiş olup, üzerindeki köprü iç kapıya açılır. Kale bedeni üzerinde eski uzun toplar ve girişin önünde dört büyük top var idi. Müstahkem saray önünde, boş bir sâha vardır ki, buraya deniz tarafındaki duvarlara kadar devam eden ağaçlar dikilmiştir. Şehir üzerlerinde hâlâ eski toplar görünen kale bedenleri ile korunmuştur ve bundan başka kara tarafında bir hendek ile mücehhezdir. Pazar meydanı geniş ve canlıdır. Kubbeli, iki kanatlı kapılar ile mücehhez büyük ve geniş bir hâl ticâret eşyasını muhâfaza eder, buna Ḳayṣarīya denilir; zanaatkârlar bilhassa altın ve gümüş işleyen kuyumcular, dokumacılar, demirciler, bakır işleyen amelelerdir; bunlar umûmiyetle meslek'lerini iyi bilirler. Şehrin sevimli bir görünüşü vardır. İki-üç katlı evler umûmiyetle yukarı kısımlarında bir çeşit istinat kemerleri ile irtibatlı dar sokaklar ile birbirlerine bağlanmıştır. Şehrin çevresi aş.-yk. 2 ingiliz milidir; komşu iskân mahallerine geniş bir yol ile bağlanmıştır; memleketin arka tarafları çok münbittir, iyi sulanmıştır ve kesif bir şekilde iskân edilmiştir. Balık avı büyük bir nisbette yapılır ve nüfusun geçimine geniş mikyasta yardım eder.

Şuḥār şehri, A. Sprenger 'in de işâret ettiği gibi, Plinius 'taki 'Omān ile aynı olarak gösterilebilir ise de, izlerinin her hâlde islâmiyetten önceki devre kadar tâkip edilmesi mümkün olan çok eski bir te'sis karşısında bulunduğumuz daha az muhakkak değildir. Arap âlimlerinin şehrin çok eski yaşı hakkındaki fikirleri bunun kurulmasını Şuḥār b. İram b. Sām b. Nūḥ 'a çıkaran efsânede görülmektedir. Kendi adları ile anılan körfezde (Basra körfezinde) üstünlüğe sâhip olan iranlılar şüphesiz şehrin ilk hukümdarları olmuşlardır. Şehrin daha eski arap müelliflerinin zikrettiği eski adı, Mazūn, farsçadır. Şuḥār 8 (629/630) yılında, Peygamberin elçileri 'Amr b. al-'Āṣ al-Sahmī ile Abū Zayd al-Anṣārī, Peygamberin mektubunu şehrin hâkimleri olan Cayfar ile 'Abd (veya 'Abbād)'a teslim ettikleri zaman, tarihe girer. Bunlar Peygamberin tekliflerini ve islâmiyeti kabûl ederler; elçilerin birincisi 'Omān memleketinin yerleşik vâlisi olarak orada kalır. Şehrin adı bundan sonra Peygamberin cenâze merâsimi ile ilgili rivâyetlerde geçer Peygamberin ne'şının iki Şuḥār (başka metinlerde, bilâkis Saḥūl bulunmaktadır) dokumasına sarıldığı söylenir; o hâlde bu devirde Şuḥār 'da, şüphesiz iranlıların te'siri altında, gelişmiş bir dokuma sanayii var idi. Peygamberin ölümünden sonra bütün Arabistan 'da yayılan karışıklıklar 'Omān memleketine ve husûsîyetle Şuḥār 'a da ulaşmıştır. 'Omān 'da müşriklerin reislerinden Ẕu 'l-Tāc Laḳīṭ b. Malik al-Azdī 'ye karşı savaşlarda müslümanların tarafdarlarının reisleri olarak savaşan Culanda âilesinden 'Abbād ile Cayfar kardeşler bir müddet için Şuḥār 'ı terkedip, dağlara kaçmağa mecbûr oldular. Fakat şüphesiz Şuḥār 'a tekrar girmeğe muvaffak oldular ve şehrin 12 (633/634) yılında müslümanlar tarafından zaptedilmesine kadar burada müşriklere karşı mukavemet hareketini idâre ettiler. Fakat şehir, bütün 'Omān memleketi gibi, islâm imparatorluğuna ancak gevşek bağlar ile bağlı idi. Bu durum ancak meş'um hâtıra bırakmış olan Emevî vâlisi Ḥaccāc b. Yūsuf 'un 'Omān memleketine boyun eğdirip, burayı Irak 'a bağladığı zaman değişti. 751 (m.s.) yılında memleket yeniden müstakil oldu ve 'Omān memleketinin ilk *imām* 'ı, Culanda b. Mas'ūd al-Azdī 'yi kendine hukümdar seçti. Bununla berâber bu şahıs kendine, oturma yeri olarak, Şuḥār 'ı değil, Nazwa 'yi seçti. X. (m.s.) asırda Şuḥār büyük bir refah devrine erişmiş bulunuyordu. 'Omān memleketinin en mühim şehri ve Fars (Basra) körfezinin en güzel, inkişâf etmiş, kalabalık, zengin ve tâciri, Zabīd veya Ṣan'ā' 'dan daha mühim, havası sıhhî, fevkalâde pazarları ve sevimli civârları bulunan şehri sayılıyordu. Tuğla ve tek ağacından zengin evler inşâ edilmiş idi. Ulu câmi deniz yakınında idi; muhteşem bina yüksek bir minâre ile techiz edilmiş idi ve Peygamberin devesinin çökmüş olduğu yerde yükseliyordu. Mihrâbının muhtelif taraflardan muhtelif renklerde, sarı, yeşil ve kırmızı görünen helezonî bir merdiveni var idi. Küçük hurma koruluğunda küçük bir mescid (*muṣallā*) bulunuyordu. İklimi bilhassa güzel sayılan şehrin su ihtiyacını çok iyi çeşmeler ve tatlı su kanalları te'min ediyordu. Geniş pazarlar son derecede çeşitli mallar ile dolu idi. Şuḥār Çin 'in geçidi, şarkın ve Irak 'ın anbarı sayılıyordu ve aynı derecede Yemen ticâreti için de mühim idi. Şark ile ticâret için imtiyazlı bir mevkii var idi. Girip-çıkan gemiler ile dâimâ canlı olan liman bir fersah uzunlukta ve o kadar genişlikte idi. al-Muḳaddasī 'nin bilhassa tebârüz ettirdiği üzere, ticâret dili farsça idi. Dünyanın her tarafının tâcirleri Şuḥār 'da birbirleri ile karşılaşıyorlardı. Buranın Yemen ve Çin ile sıkı bir münâsebeti

var idi ve bu şehirlere gitmek üzere seferler tertip ediliyordu. Hurma, muz, incir, nar, ayva ve başka meyveler yetiştiren bu münbit memleket refah ve bolluk içinde bulunuyordu. al-Baḥrayn ile de çok devamlı münâsebetleri var idi; Şuḥār 'dan bu memlekete doğru giden yol sâhili tâkip ediyor ve dağları aştıktan sonra, Culfār 'a varıyordu. Fakat inhitat hemen başladı. Hārūn al-Raşīd 'in seferi ile, aynı şekilde 'Omān memleketini hilâfete bağlamağı daha başarılı bir tarzda, gerçekleştirmeğe çalışan al-Mu'taẓid 'in seferi, Şuḥār 'a dokunmamış görünmektedir. Fakat Ḳarmaṭī 'lerin memlekette çıkardıkları karışıklıklar zamanında, Şuḥār tahrip olundu. Fakat sonra hemen yeniden inşâ edildi. 362 (972/973) 'de, Şuḥār önünde 'Aẓud al-Davla 'nın kumandanı Abū Ḥarb ile 'Omān memleketini zaptetmiş olan Zenc 'ler arasında bir çarpışma oldu. Abū Ḥarb düşmanı yendi ve sâkinlerinin kaçmış olması gereken Şuḥār 'ı zaptetti. 433 (1041/1042) 'te, Büveyhîlerden Abū Kālīcār, kendine isyân etmiş olan 'Omān memleketine denizden bir İran ordusu gönderdi. Donanma Şuḥār önünde demir attı, şehir istilâ edildi ve halkı itâat altına alındı. Fakat ne Büveyhîler, ne Bagdad halîfelerinin mirasını ele geçirmiş olan Selçuklu hukümdarları Şuḥār 'ın refahı için bir şey yapmışlardır. XII. (m.s.) asrın ortalarına doğru, bir Yemen vâlisinin, mâhir ve ânî bir hücumu ile, Basra körfezinde hâkimiyeti eline geçirerek, yalnız deniz seyr-ü-seferini durdurmakla kalmayıp, fakat ticâreti gitgide 'Aden 'e doğru yöneltecek şekilde, sâhilleri yağma etmesi zamanından itibâren, Şuḥār 'ın şarkî Asya ile ticârî münâsebetleri son buldu. Çok iyi mâlûmat toplamış olan İbn al-Mucāvir 'e göre, Şuḥār daha VII. (h.) asrın ilk çeyreğinde (m. s. 1225 'e doğru) tahrip edilmiş bulunuyordu ve arapların Ḳalhāt limanı gibi Hurmuz İran anbarı onun ticâretinin vârisi olmuş idi. Sonra Şuḥār yeniden kalkınmış ve yeniden inşâ edilmiş görünmektedir; zîrâ Marco Polo onu, „Soer" adı ile zikretmekte ve Malabar sâhilleri ile at ticâreti yaptığını söylemektedir. İbn Baṭṭūṭa da *Seyâhatnâme* 'sinde Şuḥār 'ı zikretmektedir. 16 eylūl 1506 'da, Albuquerque kumandasında bir Portekiz filosu, Soḳoṭrā 'dan hareket ederek, Hurmuz 'a karşı bir sefer yaptığı zaman, ilk olarak, portekizlilerin „Soar" dedikleri Şuḥār önünde kol gezmiş idi. Portekizliler şehri ve kaleyi zaptettiler. 1588 'de, XVII. asrın başında tâmir edilmiş olan ve sekiz fersahlık bir çevre üzerinde ılgın ağaçları, tahıl ve sebze ekilmiş tarlalar ile çevrili yeni bir istihkâm inşâ ettiler. Vergilerin ve başka gelirlerin hâsılâtı oldukça mühim idi ve 1.500 „Xerafii" 'ye ulaşıyordu. Sonra memleketin iç tarafındaki şehirlerde kendine taraftarlar te'min etmiş olan Nāṣir b. Murşid b. Sulṭān al-Ya'rubī 'Omān memleketindeki Portekiz mülklerine hücum edince, portekizliler ancak müstahkem sâhil şehirlerinde, Şuḥār 'da, Masḳaṭ 'ta, al-Maṭraḥ 'ta ve Ḳaryāṭ 'ta tutunabildiler. Esâsen onların bütün memlekette nufûzları hiç bir zaman mühim olmamış idi. Nāṣir b. Murşid, Şuḥār 'ı da zaptetmek için, sâhilde bir kale inşâ etti ve şehri tehdit eyledi. Portekizliler yalnız Şuḥār 'ın kalesini muhâfaza edebildiklerine ve bundan başka Ḳaryāṭ 'ı kaybettiklerine göre, onun teşebbüsü bir dereceye kadar başarılı olmuş idi. Portekizliler, bir müddet *imam* 'a bir vergi ödeyerek, müstahkem limanlarını muhâfaza edebildiler ise de, 1650 'de kat'î bir sûrette kovuldular. 1724 'te Şuḥār Muḥammed b. Nāṣir 'ın düşmanı Ḫalaf b. Mubārak tarafından zaptedildi, fakat sonra Ya'rubī 'lerden Sayf b. Sulṭān 'ın eline geçti. 1738 'de, Şuḥār iranlıların muhâsarasına mârûz kaldı; bunlar Masḳaṭ 'ı zaptettikten ve Şuḥār vâlisi Aḥmed b. Sa'īd tarafından mağlûp edildikten sonra, şehri almak için geri gelmişlerdi. Aḥmed 'in idâre ettiği inatlı müdâfaa bütün cehidlerini haklı çıkardı. Bununla berâber şehir muhakkak ki çok ıztırap çekmiş idi, — ticâreti zâten daha portekizliler tarafından mahvedilmiş idi — zîrâ Niebuhr 'a göre, büyük bir ehemmiyete sâhip değil idi. Daha sonra Şinās kalesine yerleşmiş olan korsanlar tarafından, XIX. asrın başında, buraya şiddetli bir darbe indirildi. 1819 'da ingiliz kuvvetleri ile korsanlar arasında Şuḥār önünde bir deniz savaşına müncer olan bir ingiliz müdâhalesi hafif bir ferahlık te'min etti. Şehri 1836 'da ziyâret eden J. R. Wellsted, Şuḥār 'ı çok nüfuslu 'Omān memleketinin Şinās ile Birēma arasındaki sâhil şehirlerinin en mühimi ve en büyüğü olarak tasvir eder, ve ticâret yeri olarak Masḳaṭ 'tan hemen sonraya yerleştirir. Ona göre, 40 büyük „bangala" sı vardı, ve İran ve Hindistan ile ehemmiyetli bir ticâret yapıyordu. Wellsted, sâkinlerinin mikdarını, en yakın küçük köyler de dâhil 9.000 olarak tahmin ediyordu. Bunlar arasında, küçük bir sinagogları bulunan ve hayatlarını ödünç para vermekle kazanan 20 yahudi âilesini zikreder. Şuḥār ticâretinin ehemmiyeti bu devirde şehrin şeyhinin liman haklarından yılda 10.000 dolar te'min etmesi vâkıası ile de belli olmaktadır. Hâlbuki 1825 'te 'Omān memleketi imamının Şuḥār için elde ettiği gümrük hakları 24.000 „kurun" a çıkmış idi. İngiltere 'nin 8 kânûn II. 1820 'de korsanlar ile yaptığı muâhede Basra körfezi suların-

da bir müddet için sükûn ve emniyeti te'min etti ve limanların ticâreti bundan faydalandı. Fakat bu devirde, 'Omân imamı Sayyid Sa'îd bilhassa şarkî Afrika'daki mülklerini çoğaltmağı düşündüğünden ve memleketten uzaklaşması iktidarını tahrip ettiğinden, korsanlar baş kaldırdılar ve reislerinden biri olan Ḥamûd b. 'Azzān, Ṣuḥār ile Rastāḳ'ı almağa muvaffak oldu. İmām Sa'îd bu ânî hareket karşısında fazla bir şey yapamadı ve 1834'te rakibini tanımağa mecbur oldu. 2 yıl sonra, Vahhâbîlerin yardımı ile, onu Ṣuḥār'dan kovmağa teşebbüs etti. Şehir kara ve deniz tarafından muhâsara edildi, fakat Sa'îd kat'î bir netîce elde etmedi, zîrâ zaptedilen şehrin kendisine değil, fakat Vahhâbî Fayṣal b. Turkî'nin eline geçmesinden korkması gerekiyordu. Sa'îd, Ḥamûd'u Masḳaṭ'a götüren bir ingiliz gemisi tarafından bu sıkıntıdan kurtarıldı; Ḥamûd burada Sayyid Sa'îd'e karşı hiç bir hareket yapmamağı taahhüt ettiği bir muâhede imzaladı ve bir çok entrikalardan sonra, Ṣuḥār'daki hâkimiyetini oğlu Sayf'e bırakmağa mecbûr oldu. Fakat Sayf babasına karşı taahhüt ettiği vazifeleri yerine getirmediğinden ve gelirlerden kendisine vermesi gereken kısmı ona vermeği reddettiğinden, Ḥamûd onu 1849'de öldürttü ve iktidarı bizzat eline aldı, fakat Sa'îd, ingiliz hukûmetinin muvafakati ile, onu tevkif ve hapsettirdi. Yerini oğlu Ḳays b. 'Azzān aldı, fakat 1852'de askerî kuvvetlerin baskısı altında, şehri Sayyid Sa'îd'e bırakmağa ve Rastāḳ üzerindeki hâkimiyeti ile iktifâ etmeğe mecbûr oldu. Bu zamandan itibâren Ṣuḥār şimdi hemen tamâmiyle İbn Sa'ûd kırallığının bir parçasını teşkil eden 'Omân imamlığına bağlı kalmıştır.

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrî (*BGA*, I. 25); İbn Ḥawḳal (*BGA*, II, 32); al-Muḳaddasî (*BGA*, III, 34, 67, 70 v. d., 92, 96); al-Mas'ûdî (*BGA*. VIII, 281); al-Hamdānî, *Ṣifa cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884–1891, s. 125; Abu'l-Fidā', *Kitāb taḳvîm al-buldān* (nşr. Ch. Schier), Dresden, 1846, s. 75; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 368, 369; *Marāṣid ol-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1853, II, 147; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 207, II, 599; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muştāḳ* (frns. trc. Jaubert), II, 6; 'Azîmuddîn Aḥmad, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'Ulūm* (*GMS*, Leyden, 1916, XXIV, 16, 59); al-Dimaşḳî, *Kitāb nuḫbat al-dahr fî 'acā'ib - al barr va'l-baḥr* (nşr. A. F. Mehren²), Leipzig, 1923, s. 218; İbn Hişām, *Ṣîra* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1858–1860, s. 1019; Abū Ẕarr, *Şarḥ al-sîra al-nabavîya* (nşr. P. Brönnle), Kahire, 1911, II, 462; *Lisān al-'arab*, VI, 115; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, II, 285, VIII, 475, IX, 344; *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses per Fernão Lopez de Gaetanheda* (Coimbra, 1552), II, bölüm 58; *L' Ambassade de Dom Garcias de Silva Figueroa en Perse* (Paris, 1667), s. 388; *Decada primeira da Asia de Ioão de Barras* (Lissabon, 1628), IX, bölüm 1, var. 172; *Decada Secunda*, II, bölüm I, X, bölüm 7; *Terceira decada da Asia de Ioão de Barros* (Lissabon, 1563), VII, bölüm 5; *Decada decima da Asia de Diego de Couto*, I, bölüm 7; *Decada XIII. da Historia da India por Antonio Bocarro* (Lissabon, 1876), bölüm 157; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 296; C. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, s. 375, 378, 382, 389, 476, 489 v. d., 498, 508, 526 v.d.; J. R. Wellsted, *Travels in Arabia* (London, 1838), I, 229–233; *Reisen in Arabien* (nşr. E. Rödiger), Halle, 1842, I, 158–161; W. Gifford Palgrave, *Narrative of a year; Journey in Central and Eastern Arabia* (London, 1865), II, 329–334, alm. trc., *Reise in Arabien* (Leipzig, 1868), II, 244–248; A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde des Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/3, s. 109, 141. 146 v. d.); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 124, 300; ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*² (Berlin, 1869), III, 382, 442 v.d.; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 76, 78; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 49; L. Caetani, *Annali dell' Islām* (Milano, 1907), II, 208 560, not 3, 777–779 not 5; Cl. Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1913), II, 76, 262 v. d., 267 v. d., 275–280; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, I, 155 v. d., 160–163, 170, 189); *Handbooks prepared under the Direction of the Historical Section of the Foreign Office*, nr. 76, *Persian Gulf* (London. 1920), s. 32. (ADOLF GROHMANN.)

ṢUḤĀR. [Bk. SUHÂR.]

SUHAYL. [Bk. SÜHEYL.]

SUHRAVARD. [Bk. SÜHREVERD'.]

SUHRAVARDÎ. [Bk. SÜHREVERDÎ.]

SÛḲ. SŪḲ (A., cem. *asvāḳ*), çarşı. Bu kelime şehirlerde, sokak adlarında ve mevkî işimlerinde sık-sık geçer. Fraenkel (*Die aram.*

Fremdwörter im Arab., Leyden, 1886, s. 187) 'e göre, kelime bu mânada arâmî dilinden alınmıştır. Fraenkel 'i bu görüşü ileri sürmeğe sevkeden husûs çarşıların, kelimenin mûtad mânasında, eski araplarda mevcut olmaması gerektiği" mütâleasıdır. Fakat bu görüş, kelimenin arapçaya geçmesi gereken ilk devir için doğru olabilir. Hâlbuki islâmiyetten önce de Arabistan 'da, kelimenin gerçek mânasında, çarşı bulunduğu doğrudur; bu husûsta, son yer olarak, krş. H. Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire* (*MIFOB*, 1924, IX, 3, 57 v.d. = 153 v.d.); onun tarafından zikredilmiş kaynaklardan *sūḳ* 'un yalnız „çarşı yeri" değil, aynı zamanda „çarşı" manâsında da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Burada islâmiyetin ictimâî, iktisâdî ve hukûkî tarihi için „çarşı" mefhumu ile ilgili meselelerin bütünü hakkında ancak kısa işâretler yâpılmıştır. Husûsiyetle bu meselelerden bahseden ibzârî çalışmalar yoktur; bununla berâber muhtelif cinsten bir çok eserlerde, sağlamlığı usûlü dâhilinde bir araştırmaya muhtaç olan tesâdüfî kayıtlar bulunmaktadır. Böyle bir araştırmada gözden kaçırılmaması icap eden en mühim husûs şudur: İslâmiyet çok az bir zamanda, ayrı kısımları daha önce çok farklı iktisâdî ve hukûkî bir mâziye sâhip müstakil devletler teşkil eden çok geniş ülkeleri zaptetmiş ve bu ülkeler tatbikatı mahallî idârelere değil, bir merkezî iktidarın vasıtasına bağlı olan tedvin edilmiş bir bukûka sâhip birleştirici bir devlet içinde toplanmış idi. *Dār al-islām* 'da çarşının tarihini yazacak olan kimse, islâmdan önceki devirlere çıkmak sûretiyle, muhtelif ülkelerdeki çarşıların tarihini tâkip ve islâm fethinin bu tekâmülde değişmelere ne suretle sebep olduğunu tâyin etmelidir. Bu çeşit bir araştırma yalnız ictimâî ve iktisâdî tarih ve hukuk tarihi bakımından mühim olmayacak, aynı zamanda, teferrüâtta *şarī'a* ile tatbikat arasındaki münâsebetler meselesine cevap vermek husûsunda da fayda te'min edecektir.

Bu meselenin tetkiki için faydalanılacak eserler son derecede çok ve çeşitlidir. Dinî ilimler, tarih, coğrafya, *adab* 'e dâir eserler, tatbikî felsefe ve bir takım şiirler buraya dâhil edilmelidir. Yeni seyahat-nâmeler, medeniyet tarihi bakımından, bol mikdarda mâlûmat verebilir; fakat bu eserlerde meseleler, tarihî menşe' bakımından, aslâ tetkik edilmemiştir. Araştırmalarda hareket noktası olarak faydalanılabilecek bâzı mütâlealar şu eserlerde bulunur: Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft* (*Grundriss der Sozialökonomik*, 1922, III, 522 v. dd.; krş. H. H. Schaeder, *Isl*, 1925, XIV, 5 v. dd.) ve aynı müellifin ölümünden sonra neşredilmiş bulunan *Wirtschaftsgeschichte* (1923), bk. bahis: Vorderer Orient (Jüngere Perioden). Husûsiyetle al-Dimaşḳī, *Kitāb al-işāra ilā maḥāsin al-ticāra*, krş. H. Ritter, *Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft* (*Isl*, VII, 1—91) zikredilmelidir. Çarşı murâkıplarının vazifeleri hakkında krş. mad. ḤİSBA; çarşılar ile ilgili bir kaç hadîs hukmü için krş. A. J. Wensinck, *Some Aspects of Gender in the Semitic Languages*, bk. fibrist *Sāḳ* kelimesi.

(M. PLESSNER.)

Eski Arabistan çarşı ve pazarları arasında 'Ukāẓ [b. bk.], şiirde oynadığı rol sebebi ile, en çok tanınanıdır. Bunun yanında eski meşhur pazarların, Ẕu 'l Macāz, Maeanna ve aynı zamanda kısmen Ḥubāşa 'nin durumu tam bir sıhhat ile tâyin edilemediği hâlde, 'Ukāẓ 'ın çok daha açık bir tasvirine sâhibiz ve bu tasvir, ilk pazarlar için çok ehemmiyetli bir husûsiyet taşır.

Kabîleler arasında pazar yeri olarak yolların kavuştuğu ve mümkün olduğu kadar bîtaraf bir arâzi üzerinde olup, ekseriyâ uzaktan görülebilen bir yer seçilmiştir. 'Ukāẓ için bütün bu şartlar bir araya gelmiştir: 'Ukāẓ, Mekke 'nin cenûb-i şarkîsinde 10 mil genişliğinde bir ova içinde, Mekke 'den 3 günlük ve tâbî bulunduğu Ṭā'if [b. bk.] 'ten bir günlük bir mesâfede bulunuyordu. Ticâret için Nacd kabîleleri ile cenûp ve şimâl arapları burada karşılaşıyorlardı. Oradan Yemen 'e, Suriye 'ye, Basra körfezine ve Bâbil 'e yollar gidiyordu. 'Ukāẓ hiç bir ehemmiyeti olmayan bir toplanma yeri idi ve panayır zamanı hâriç, „burası terkedilmiş bir kuş yuvası" hâline gelirdi. O hâlde burası milletler-arası bir ticâret için meselâ Mekke 'den daha elverişlidir. Bu çarşı üstelik diğer bir çok sebepler ile yapılan türlü toplantılar için de uygun idi. Hepsinden önce, bu toplantılar, pazarların tarihini tâyin eden, devrî dinî bayramlar da (krş. alm. „Messe" = Panayır tâbiri) burada yapılırdı. Bu zaman esnâsında fevkalâde bir mütâreke (panayır mütârekesi; krş. alm. „Marktfriede" tâbiri) hüküm sürerdi. Eski Arabistan 'ın pazarları da aslında ibâdet yerleri idi; fakat bu yerler daha sonra Mekke 'nin kudsiyeti arttıkça terkedilmeğe başlandı. 'Ukāẓ 'ın *anṣāb* 'ı [bk. mad. NUṢB] ve bir *ḥaram* [b. bk.] 'i var idi; civarda, Uşaydā' 'da kayalığın etrafında *ṭavāf* [b. bk.] yapılıyordu. Peygamber zamanında bu ibâdetin hiç bir izine rastlamayoruz. Her ne kadar panayırlar, dinî bakımdan, gittikçe *ḥacc* [b. bk.] ile gölgelenmiş ise de, diğer taraftan ḥacc yerine yakınlığından faydalandı. Hacıların çoğu için bu panayırlar eşaslı bir meşgale

idi: *Mawāsim* [bk. mad. MEVSİM] ve *manāsik* müterâdif gibi bir hâle geldi. Muhtemelen bütün düşmanlıkların kesildiği dört mukaddes ay (haram aylar) inancına dayanılması sâyesinde mümkün olan en geniş ölçüde pazarların devamı kolaylaşmıştır. Bu inanç olmasa idi, kan dâvası Arabistan'ı arâzisinde ticâreti felce uğratmış olurdu. Dinî ve ticârî bakımdan olduğu kadar pazarların, ictimâî ve siyâsî bakımdan da ehemmiyetleri var idi. Muhtelif kabîlelerin münâsebetlerinin, bîtaraf bir arâzide düzenlenmesi burada olurdu; nihâyet, şâirler kendi medhiye veya hicviyelerini (bk. Wellhausen, *Reste*², s. 88 'de panayır zamanında 'Ukāẓ 'daki hayatın dikkate şâyân bir tasviri) dinleyecek bir halkı da burada bulurlardı. Aynı zamanda, senenin son iki ayında, fasılalar ile, 'Ukāẓ panayırını civarda diğer panayırların tâkip ettiklerini öğreniyoruz. Bu diğer *mawāsim al-ḥacc* hakkında az şey biliyoruz; onlar ikinci sınıf panayırlar gibi gözüküyor, hâlbuki 'Ukāẓ bütün Arabistan kabîlelerinin bir araya geldikleri büyük panayır yeri olarak gösterilir. Oraya çok uzak ülkelerden diğer hiç bir panayırda bulunmayan mallar getiriliyordu. Yabancı emîrler zahirelerini oradan te'min etmek ve büyük tâcirler ile orada birlikte iş yapmak itiyadında idiler. Böylece ticârî bakımdan da 'Ukāẓ „panayır" adını almağa lâyıktır. Pazarların arzettikleri şekilde muntazam alış-veriş fırsatlarının Mekke gibi bir ticâret şehri için elbette büyük ehemmiyetlerinin bulunduğu kendiliğinden anlaşılır. Hattâ bu pazarlar Mekke mıntakasının dışında bulunduğu zaman da, Kureyş [b. bk.]'liler gibi mâhir tâcirler etraflarında bulunan pazarlardan faydalanmağı ve sonunda onları kendi şehirlerinin ticâretine katmağı çok iyi biliyorlardı. Bunun neticesi olarak pazarlar günden-güne ehemmiyetlerini kaybetti ve islâmiyetin kat'î zaferi onların âkıbetini tâcil etti. 'Ukāẓ panayırının ilk defa 129 (746/747)'da Hâricîlerin [b. bk.], Abū Ḥamza al-Muḫtār b. 'Avf al-Azdī (Azraḳī, nşr. Wüstenfeld, s. 131)'nin kumandası altında Mekke'yi zaptettikleri vakit kaybolduğunu öğreniyoruz. Fakat islâmiyet haram aylarını ortadan kaldırmadan çok önce, yollardaki emniyetsizlik o derecede artmış idi ki, panayırın ziyâretçilerinin hayatlarından ve servetlerinden endişe ettikleri de muhakkaktır. Bununla berâber her şeyden önce fetihler arapları kendi yarım-adalarının hudutlarının ötelerinde, kendi ticâretleri için bundan böyle çok tecrit edilmiş olan 'Ukāẓ panayırından daha elverişli yerler buldukları ve yalnız kara yolu ile gittikleri mıntakalara sevketti. Elcezîre'nin fethi onlara doğrudan-doğruya Hind yolunu açtı ve ticârî seyr-ü-sefer bakımından bundan böyle Arap çölündeki sapa yol terkedildi.

İlk devrin pazarları sâdece *mawāsim al-ḥacc*'tan ibâret değil idi. *Aswāḳ al-'arab* sayılırken, bâzan 14 ve daha fazla pazar yeri anılır; 'Ukāẓ dâimâ bu sayı içinde bulunur. Diğerleri için ise, gösterilen yerler çok farklıdır. Onların tertip sırası bâzan öyle gösterilmiştir ki, bir pazar hemen ötekini tâkip ediyor ve her ay bir veya iki pazara gidilebiliyordu (bk. msl. L. Cheikho, *al-Maṣriḳ*., 1921, XIX, 446). Her hâlde Hicaz pazarları yanında, kendilerine has mahallî ehemmiyetleri olan başka pazarlar da var idi. *Sūḳ* kelimesi, almanca „Markt" kelimesi ile aynı şumûle sâhip olduğu için, husûsî hâllerde hangi çeşit pazardan bahsedildiğini tâyin etmek çok güçtür. Banī Ḳaynūḳā' [b.bk.] pazarı ve Sūḳ al-Nabīṭ (bk. Lammens, *La Mecque*, s. 302, not 3), muhakkak ki, Medine'de mahallî pazarlar idi. Msl. al-Ḥīra (b. bk; *Kitāb al-Aġānī*, XVI, 99, 8)'de yıllık bir pazar var idi. Daha küçük topluluklardan bâzıları, aksine, sâdece kendi pazarları sâyesinde tanınmışlardı ve onların adları *sūḳ* (veya tasgiri *suvayḳa*) kelimesi ile dâimâ bir arada görülür.

Bilindiği üzere, arapların Basra, Kûfe ve Fusṭāṭ gibi şehirler ile ilgili eski şehir yerleşmeleri gerçekte çöl kenarında tamâmiyle büyük askerî ordugâhlardan başka bir şey değil idi. Önceden pazar yerleri düşünülmemiş idi. Basra'nın garbında, takriben 3 mil mesâfede, kervanların konak yeri olan Mirbad'de, büyük pazar esnasında şâirlerin „'Ukāẓ'daki gibi" müsâbakalar (*mufāḫarāt*; b.bk.) hazırladıklarını biliyoruz. H. 14 yılında arapların yağmaladıkları ve müstakbel şehrin yerinde kurulan yıllık panayır olan Sūḳ Baġdād, bir mânada 'Ukāẓ ile mukayese edilebilir (bk. Ṭabarī, I, 2203 v.dd.). Bundan başka Ahvāz [b.bk.] gibi eski bir pazardan birden fazla şehir doğdu. Bilhassa Bagdad'ın tarihi bize şehir pazarlarının gelişmesinin mükemmel bir misâlini verir. Başlangıçta pazarlar al-Manṣūr'un yuvarlak şehrinde bulunuyordu; bu şehir pazar yeri olarak cenûbundaki Karḫ [b. bk.] kenar mahallesini geliştirdi. Daha Ya'ḳūbī (278—891'e doğru) zamanında bile, şimdiki bütün şarkta da mûtad olan muhtelif zenâatlerin bu tam ayrılışı var idi: Her birinin kendi ismini verdiği (ve yahut Sūḳ 'Abd al-Vāḥid gibi ismini kurucusundan aldığı) pazarı var idi. *Sūḳ al-varrāḳīn*'de yüzden fazla kitapçı dükkânı bulunuyordu. Daha sonra, şehrin şark kısmı tam tekâmülünü bulunca, Nahr Mu'allā kenarında *Sūḳ al-ṯulāṯā'* ticâret merkezi oldu. Abu'l-Fidā (*Géographie*, Paris, 1840, s. 295)'ya göre, bu

pazar eskiye, Bagdad'ın kuruluşu devrine kadar çıkıyor ve ayda bir, salı günü kuruluyordu. İbn Baṭṭūṭa zamanında (727=1327) Sūḳ al-Ṯalāṯā', başlangıçtaki karışık yerlinden bir haylı taşmış olup, bütün şehri Dicle'ye kadar kesen uzun bir ticâret caddesi vücûda getiriyordu. „Yıllık panayır" mânasından çıkmış olan „sūḳ" kelimesi o hâlde orada hemen hemen bütün nevileri geride bırakmış. Takriben bir asır sonra, al-Maḳrīzī kendi *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270, II, 94—107)'inda *sūḳ* ve *suvayḳa*'ları tafsilâtı ile tavsif eder ve tarihini de vermeğe çalışır.

Şark pazarları hakkında eski ve yeni seyyahların bir çok hikâyeleri vardır. Sūḳ kelimesinin her çeşit pazarlar için kullanılması ile tamâmiyle aynı olarak, bugün de iptidâî tahta baraka dükkânlardan seyircileri şaşırtan en muhteşemlerine (mesl. İbn Cubayr, *Voyages*,[2] s. 252'de; böylelerini Haleb için tasvir eder) kadar bütün çeşitlerine rastlanabilir. Hattâ hacc mevsiminde 'Arafa ovasındaki hareketli bayata bakarak, eski Arabistan'ın pazarlarının takribî bir tasviri yapılabilir; fakat arap dünyasının iktisâdî ve mânevî merkezi olarak âlemşumûl ehemmiyeti ile 'Ukāẓ panayırı bu nev'in tek parlak hâdisesi olarak kalmıştır.

Bibliyografya: Burada kaynakların pek bol oluşu göz önüne alınarak, yalnız yukarıda açıklanmış olan hâdiseler ile doğrudan-doğruya ilgili eserler zikredilecektir: Sûre II, 194'ün tefsirleri; Wensinck, *Handbook of early Mahammadan Tradition*, bk. mad. *Market* (bilhassa Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 150 hakkındaki şerhler); Lugatler, mad. *Sāḳ*, *'Okāẓ*; Bakrī, *Mu'cam*, s. 660 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. *'Oḳāẓ*, *Mirbad*.—A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients* (Leipzig, 1864), s. 127 v.d.; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 223 v. dd.; ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Mohammad* (Berlin, 1861—1865), I, 45. 102—107, 164 v.d.; 178, 401 v.d.; Fr. Buhl, *Das Leben Muhammeds* (alm. trc. H. H. Schaeder), Leipzig, 1930, s. 49 v.d., 105; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*[2] (Berlin, 1897), s. 88, 92 v.d., 216, 246; H. Lammens, *La cité arabe de Ṭāif à la veille de l'Hégire* (*M F O B*, 1922, VIII, 198, 206 v.dd., 228) ayn. mll., *La Mecque à la veille de l'Hégire* (*M F O B*, 1924, IX, 153 v.d.); ayn. mll., *Les Sanctuaires préislamites dans l'Arabie occidentale* (*M F O B*, 1926, XI, 128, 148, 150); ayn. mll., *L'Arabie occidentale avant l'Hégire* (Beyrut, 1928), s. 17, 20 v. d., 40 v.d.; al-Marzūḳī, *al-Azmina va 'l-amkina* (Ḥaydarābād, 1332), II, 161 v.dd.; al-Ālūsī (*al-Maṣrik*, 1898, I, 865 v.dd.); Aḥmed Amīn (*Bulletin of the Faculty of Arts, University of Egypt* 1933, I, 46—67).— A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients* ... (Wien, 1875—1877), II, 50 v.dd.; G. Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford, 1900), bk. fihrist, mad. *Sûk*; E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber im Islam* (Heidelberg, 1912), s. 7, 25, 35, 53, 59, 65; A. Mez, *Renaissance des Islâms* (Heidelberg. 1922), s. 12, 131, 156, 390, 451 v.dd.— Bir de bk. madd. 'UKĀẒ, MEVSİM, ḤACC, ḲAYSÂRİYA, BĀZĀR, BEDESTEN, BEZZİSTÂN, MUḤTASİB ve bunların bibliyografyaları. (H. KINDERMANN.)

SŪḲ. [Bk. SÛK.]

SŪḲ AL-ŞUYŪḤ. [Bk. SÛK-OŞ-ŞÛYÛH.]

SUKAYNA. [Bk. SÜKEYNE.]

SUKKAR. [Bk. SÜKKER.]

SUKKARİ. [Bk. SÜKKERİ.]

SUKMÂN. [Bk. SÖKMEN.]

SUḲMĀN. [Bk. SÖKMEN.]

SÛK-OŞ-ŞÛYÛH. SŪḲ AL-ŞUYŪḤ, Fırat'ın sağ kıyısında küçük bir Irak şehri olup, Nāṣiriyya'nin şarkına takriben 40 km. mesâfede, Şaṭṭ al-Ḥāy'dan ayrılan al-Bad'a kanalının munsabının tam karşısındadır. Basra'dan uzaklığı, düz hat üzerinden, 140 km. 'dir. Şehir nehir boyunca uzanan hurma fidanlıkları ortasında bulunmaktadır. Şehri çevreleyen ve Basra'ya kadar uzanan bataklıklı bölge, havayı sıhhate çok zararlı bir hale getirir. Sūḳ al-Şuyūḫ, XVIII. asrın ilk yarısında, Bani 'l-Muntafiḳ (bk. mad. MÜNTEFİK) arapları birliğinin pazarı (*sāḳ*) o'arak kurulmuş idi; buraya 4 saatlik mesâfede vaktiyle Muntafiḳ'lerin en yüksek şeyhinin Kūt al-Şuyūḫ adı verilen oturma yeri bulunuyordu; cemi şeklinde olan *şuyūḫ* şeyhin „boyuna" mensup âzâlara delâlet eder. XVIII. asrın sonuna doğru, Sūḳ al-Şuyūḫ bir câmii bulunan, toprak bir sûr ile çevrilmiş (Beauchamp) küçük bir şehir idi; XIX. asrın başında 6.000 âile ile meskûn ve son derecede pis, fakat Basra ve hattâ Büşir ve Bombay ile geniş bir ticâreti bulunan bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Fraser'e göre, Muntafiḳ'lerin şeyhi orada ikamet etmeğe tenezzül tmeyordu, fakat Petermann zamanında (1854) şeyhin şehirde bir evi var idi. XIX. asrın sonuna doğru, nüfus sayısı. 2.250'si iki *câmii* bulunan sünnî ve 8.770'i yalnız bir *mescid*'i bulunan şi'î olmak üzere, 12.000 (Ş. Sâmî, Cuinet) olarak verilmiştir. Bunun dışında kalan nüfus, yahudilerden (280) ve 700 Mandeî'lerden veya Ṣubbā'lardan ibâret bulunuyordu. Ṣubbā'lar ekseriyâ nehrin sol kıyısı üzerinde

Şubbûye kenar mahallelerinde oturuyorlardı. 1853'ten önce, Mandeî'lerin nüfusu takriben 260 âileyi buluyordu, fakat o yılda Muntafik'lerin tazyiki 200 âileyi 'Amâra'ye göç ettirdi. Petermann 1854'te 'Amâra'de onların baş râhipleri olan Şayḫ Yaḥyâ'yı ziyâret etti. Mandeî'ler, her yerde olduğu gibi, Sûḳ'ta da kuyumculuk yapar, aynı zamanda demircilikle uğraşırdı ve bir çeşit sandal yapmakla meşgul olurlardı.

Sûḳ al-Şuyûḫ, türk idâresinde, Muntafik sancağında aynı adı taşıyan bir *kazâ* merkezi idi. Şehrin iki tarafında yaşayan kabileler (Badûr ve Banî Asad) şî'îdir. *Kazâ* sâkinlerinin sayısı 50.000 olarak tahmin edilmiştir.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, XI (cilt VII, 2. kısım), 1000, 1008, muahhar seyyahları zikreder; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 83—93; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 308 v. dd.; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, IV, 2687; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 72; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 72; W. Brandt, *Die Mandäer* (*Verh. Ak. Amst.*, N. R., XVI, 3), Amsterdam, 1915, s. 57 v.d. (J. H. KRAMERS.)

ŞULA. [Bk. SÛLÂ.]

SULAḤFÂT. [Bk. SÛLAHFÂT.]

SULAMÎ. [Bk. SÛLEMÎ.]

ŞULAYB. [Bk. SULEYB.]

ŞULAYḤÎ. [Bk. SULEYHÎLER.]

SULAYM B. MANṢÛR. [Bk. SÛLEYM B. MANSUR.]

SULAYMÂN. [Bk. SÛLEYMAN.]

SULAYMÂNİYA. [Bk. SÛLEYMANİYE.]

SULDUS. SULDÛS (**SULDÛZ**), bir moğul boyunun adı olup, en eski moğulca kaynaklardan biri olan *Moğulların gizli tarihi*'nde üç yerde geçmektedir (§ 82, 120, 196). Suldus kelimesi moğul. sülde („saadet") ile türk. —z cemi ekinden meydana gelen bir kelime olduğu şeklindeki iştikakı (Berezin; Ligeti, *QKCA*, I) pek mümkün görünmemektedir. Türkçeye geçen moğulca kelimelerin sonlarındaki —s sesi —z olduğundan, bu kelime sonraları Sulduz şeklini almıştır.

Temücin (Cengiz)'in babası Yesügei-ba'atur tarafından birleştirilmiş olan boylar arasında Taiçi'utlar da var idi (bk. *ayn. esr.*, § 120). Fakat Yesügei'nin ölümünden sonra, Taiçi'utlar ve başkaları Yesügei'nin eşi Hö'elün-ücin ile çocuklarını terkedip ayrıldılar. Üstelik, bir müddet sonra da onları imha etmek maksadı ile, üzerlerine saldırdılar. Temücin, bu baskından ormana kaçarak hayatını kurtarmakla berâber, az sonra yakalanmış ve bukağıya vurularak, götürülmüş idi. Fakat Temücin, bir dinlenme esnâsında, muhâfızlarından kurtularak, Onon nehrinde, suda gizlenmiş idi. Taiçi'utlar ile birlikte hareket etmek mecbûriyetinde kaldığı anlaşılan Suldus boyundan Sorḳan-şira onu gördüğü hâlde haber vermemiş ve sudan çıkıp kaçmasına göz yummuştur. Temücin doğruca evine gittiği Sorḳan-şira'nın oğulları Çimbai ve Çila'un tarafından bukağısı ateşte yakılarak, serbest bırakılmış, kendisine at, yiyecek ve silâh verilerek, annesinin ve kardeşlerinin yanına gönderilmiştir.

Moğulların gizli tarihi'nde Suldus boyundan Sorḳan-şira ile oğulları Çimbai, Çila'un ve kızı Ḥadaan'dan başka, bu boya mensup daha şu adlarla karşılaşıyoruz: Çilgûtei, Taki, Taiçi'udai kardeşler (§ 120), Takai-ba'atur (§ 196). Bunlar daha Temücin 1206'da hükümdar seçilmeden önce gelip ona iltihak etmişler ve sonra da her zaman onu desteklemişlerdir. Temücin 1206'da „Çiñgis-han" unvânı ile, hükümdar ilân edildikten sonra da vaktiyle kendisine iyilik etmiş olanları unutmamış ve bu meyanda Suldus boyundan olan kimseler de mühim mevkilere tâyin edilmiştir. Bunlardan bilhassa yukarıda adı geçen Sorḳan-şira'nın neslinden, İlhanlı devleti zamanında mühim işler görmüş olan tanınmış şahsiyetler yetişmiştir:

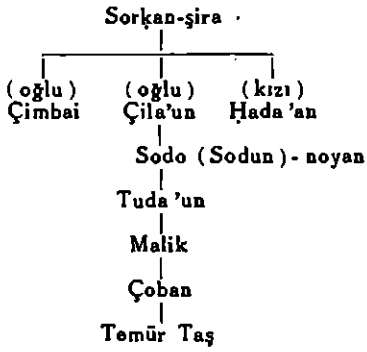

Sodo'nun çocukları, Hülegü ile, İran'a gelmişlerdir. Hülegü'nün karısı (Abaḳa'nın annesi) Yesünçin, Sulduslardan idi. Malik, İran'ın garp bölgesini zaptetmiştir. Malik'in oğlu Çoban'a gelince, 670 (1272) tarihli Nûr al-Dîn Caca vakfiyesinden moğulca kısmında yüzbaşı rütbesi ile zikredilen Çoban'ın 688 (1289)'de, Argun zamanında, cesâreti ile temayüz etmiş olan Malik'in oğlu Çoban ile aynı şahıs olup-olmadığını tespit etmek şimdilik mümkün değildir (A. Temir, *Cacaoğlu vakfiyesi*, s. 186). Malik'in oğlu Çoban, sonraları Gazan ve Ölceitü (bk. mad. OLCAYTU) zamanında da bu itibârı muhâfaza etmiştir. Kâşânî, Ölçeitü tarihinde (Paris, Bibl. Nat,

Supp, Persan 1419, var. 6), emîrleri sayarken, Çoban'ı, Ḳutluġšāh Manḳūt'tan sonra, *amir-i buzurg muḳaddam-i Tāzīk u Turk*, diye, ikinci sırada saymakta, fakat kabiliyet bakımından, herkesten üstün olduğunu da ilâve etmektedir.

Çoban-noyan 698 (1299) baharında, bir ordunun başında olduğu hâlde, Sülemiş isyânını bastırmak üzere, Anadolu'ya gelmiş ve âsîleri Erzincan ovasında dağıtmıştır. Sonra da Haleb sınırlarına yollanmıştır (Aksarayî, *Musāmarat al-aḫbār*, s. 245, 247; Çoban'ın Anadolu'daki icrâatı hakkında bk. s. 311, 312, 315, 318, 321). Papa Jean XXII.'ın, Avignon, 2 kasım 1321 tarihli, „Zoban (Çoban?) Begilay" 'a hitâben yazılan bir mektubu vardır. Ölceitü şi'îliğe mütemâyil olduğu hâlde, Çoban sünnî idi. 716 (1316)'da, genç Abū Sa'îd tahta çıkınca, Çoban nâib olmuş ve 719 (1319)'da Ölceitü'nün kızı Satı-beg ile evlenmiştir. Çoban âilesinin nufûzunun artması ve bu âileden bâzılarının kötü hareketi hükümdarı onlardan soğutmuş ve haklarında tâkibat yapılmıştır. Çoban Herat'a kaçmış ve 728 (1327)'de Ġiyaṯ al-Dīn Kert tarafından orada öldürülmüştür. İran'da Çiñgis sülâlesinin sona ereceği karışık devrede, Çoban neslinden kısa ömürlü bir sülâle de iş başında bulunmuştur. Çoban'ın 18 çocuğundan bilhassa şunlar meşhurdur: 1. Amīr Ḥasan; 2. Dimišḳ-Ḫvāca, Abū Sa'īd tarafından 727 (1327)'de öldürülmüştür., 3. Temür-Taş, 718'den itibâren Anadolu vâlisi iken, 722'de isyan etmiş, kendi adına para bastırmış, hattâ Mehdî olduğunu bile iddia etmiştir. Babası Çoban onu itâatkâr bir hâle getirerek, tekrar aynı makama yerleştirmiştir. Babasının ölümünden sonra Temür-Taş Mısır'a kaçmış, fakat onun şöhretinden ürken ve Abū Sa'īd'e hoş görünmek isteyen Nāṣir 728'de onu idam ettirmiştir; 4. Güzelliği ile meşhûr Baġdād-Ḫātūn, önce Buzurg Calā'ir'in, sonra da Abū Sa'īd'in karısı idi. İlhan Arpa'nın tahta çıkışından sonra, Abū Sa'īd'i zehirlemek töhmeti ile idam edilmiştir. Temür-Taş'ın oğlu Ḥasan Küçak, 738—744 yılları arasında Tebriz, Sulṭāniye, Hamadān, Ḳum, Kāšān, Rey, Varamīn, Farāḡān ve Karac'de hüküm sürmüştür. Kardeşi Malik Aṣraf onu tâkip etmiştir. Onun baskısı karşısında Ḳāżī Muḥyi 'l-Dīn Barda'a'dan Kıpçak hükümdarı Canı-Beg'e gitmek zorunda kalmıştır. Canı-Beg, Malik Aṣraf'in üzerine yürüyerek, onu mağlûp etmiş ve Malik Aṣraf 756'da Tebriz'de başı kesilmek sureti ile öldürülmüştür.

Bundan sonra Suldus (Sulduz)'lara tarihî eserlerde seyrek rastlanır. Mīrḫvānd'a göre, Timür, Sāva'deki Ḫalaç'lara gönderdiği 807 (1404) tarihli bir emir-nâmede, Rey'de bulunan Pīr 'Alī Sulduz'un kıt'asını takviye etmelerini bildirmiştir. Sāva'de Şah-Sevenler arasında bugün dahî bir Sulduz boyu vardır.

Çoban'ın neslinden bâzı kadınların hayatı çok mâceralı geçmiştir. Baġdād Ḫatun'dan başka daha şunları zikredebiliriz: 1. Çoban'ın dul karısı Satı-Beg; İlhan Arpa ile evlenmiş ve 739'da ilk kocasının torunu Ḥasan Küçak tarafından bir ara tahta çıkarılmıştır. Sonra 740—744 arasında hüküm sürmüş olan Süleyman ile evlendirilmiştir. 2. Dimišḳ Ḫvāca'nın kızı Dilšād Ḫātūn; önce Abū Sa'īd ile, sonra Ḥasan Buzurg Calā'ir ile evlenmiştir. 3. Malik 'İzzat, Ḥasan Küçak'in karısı iken, kocasını öldürmüş, sonra kendisi de kocasının akrabâları tarafından öldürülmüştür.

Suldusların Moğulistan'daki yurtları Çiñgis zamanında Onon nehri boyunda iken, Raşīd al-Dīn onları Uriankit'lere komşu ormanların civârında olarak göstermektedir. Moğul karargâhlarının cedvelini ihtiva eden ve 1867'de yayınlanmış olan çince *Meng-gu-yu-mu-tsi*'de (Popov tarafından yapılan rusça trc., St. Petersburg, 1895) Sulduslardan bahis yoktur. XVI. asır başlarında Sulduslar, Nukuz ve Tamadur'lar ile birlikte Türkistan'da Şaybānī birlikleri içerisinde zikredilirler. Sonra Sulduslar tekrar Babur ile birleşmişlerdir (*Šaybānī-nāma*, nşr. Melioranski, Petersburg, 1908, s. 137, 176; krş. *Die Shcibaniade*, nşr. H. Vambéry, Wien, 1885, s. 273, 350).

Bâzı Özbek şecerelerinde Suldusların, 92 Özbek boyu arasında zikredildiğini, Fergana'da Altın-Kül ahalisinin Sulduslardan ibâret olduğunu ve Ḫīva (Ḫvārizm)'de Nukuz eivârında bugün de Sulduslarn bulunduğunu, Z.V. Togan'a dayanarak, Minorsky zikrediyor (*E I*, 1934, IV, s. 584). Kırgız boy adlarından *Soltı*, *Soltu* (Radloff, *Aus Sibirien*, türk. trc., I, 120, 232, 538, 544) sözünün de bunun ile ilgili olması mümkündür.

Bibliografya: Aksarayî, *Musāmarat al-aḫbār* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1944; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery), I, 172, II, 119—125; E. G. Browne, *A History of Persia under Tartar Dominion*, 1920, s. 54, 170; *Moğulların gizli tarihi* (= *Mangkol-'un ni'uca tobça'an*), nşr. ve alm. trc. Haenisch, *Geheime Geschichte der Mongolen* (Leipzig, 1935—1941); türk. trc. A. Temir (Ankara, 1948); W. Radloff, *Aus Sibirien*, (trc. A. Temir, *Sibirya 'dan*, Ankara, 1955—1957, I—II); Raşid al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*, (nşr. A. K. Arend), Moskova, 1946, III; A. Temir, *Kırşehir emiri Caca oğlu Nūr al-*

Dîn'in 1272 tarihli arapça-moğolca vakfiyesi (Ankara, 1959). (AHMED TEMİR.)

SULDŪS. [Bk. SULDUS.]

SULDUZ. SULDŪZ, Azerbaycan'da bir dar î bölge olup, Urmiye gölünün cenûb-i şarkîsinde Gādir-çay'ın aşağı mecrasındadır. Gādir-çay buralarda sağdan Bāyzāva ile Mamadşāh kollarını alır ve bu göle dökülür. Garp sınırı Gādir'in yukarı mecrasında bulunan Uşnū'ya dayanır ve Uşnū'dan, nehrin aktığı Derbend geçidi ile ayrılır; Suldūz'un şimâlinde Urmiye'ye âit olan Dōl (krş. Dōl-i Bārîk, *Şaraf-nāma*, I, 288), cenûbunda ve şarkında, Savuç-bulak'a [b. bk.] tâbi Pasva ve Şāri-vērān bulunur.

Suldūz çok buğday yetiştiren münbit bir ovadır. Munsabında bataklık ve kamışlıklar meydana gelen Gādir çayının suları burasını sık-sık kaplar. Sulduz, cenuptan, eteklerinde bir çok kireçli su kaynakları bulunan Firangî tepeleriyle çevrilmiştir. Sulduz ile Şāri-vērān'ı birbirinden ayıran Bahrāmlū dağları da kireç taşlarından ibârettir. Bilindiği gibi Ğāzān 703 (1303)'te memleketi timarlara bölmüş idi. Bu tarihten itibâren kabîlenin adının (Suldūz, Sundus) buranın eski adının yerini almış olması mümkündür.

Şaraf-nāma'ye göre, Çobanîlerden çok sonra (takriben XV. asırda), Türkmen sülâleleri zamanında Mukrîler bu bölgeyi ellerine geçirmişler ve her hâlde yerli ahâliyi köle vaziyetine düşürmüşlerdir. Aynı kaynakta (I, 280) bozuk bir cümlede ve tarihi belirtilmeden Bābān (Babē) kabîlesi reisi Pîr Budak'ın Sulduz'u Kızılbaşların elinden aldığı kaydedilir ki, bu hâdise Safevîler zamanındaki geçici hudût münâzaaları ile alâkalı olmalıdır.

Şehzâde 'Abbās Mîrzā, 1828'de Sulduz'u 800 Kara-Papaḫ [b. bk.] âilesine timar olarak vermiştir (*Şaraf-nāma*, II, 800). Buranın yeni sahipleri, elde edecekleri yıllık 12.000 tomān vergiye karşılık, hukûmete 400 süvari vermek mecburiyetinde idiler. Kara-Papaḫların şûbeleri şunlardır: Tarkavün, Sarāl, 'Araplı, Cān-Aḥmedli, Çaḫārlı, Ulaçlı. Esas şûbe hanların mensup oldukları Tarkavün'dür. Naḳî Ḫan'ın oğlu Mahdî Ḫan Kara-Papaḫları Sulduz'a getirmiştir. Onun torunu Nacaf Ḳuli 1914'ten önce kabîle başına geçtiği hâlde hukûmet işlerini başka bir ban yürütüyordu. Tarkavünler arasında, han seviyesinden aşağı olmakla berâber, çok nufûzlu bir de „ağa" âilesi var idi; Aras Ağa yüz süvârînin kumandanı idi.

Sulduz'da 123 köy ve 8.000 âile var idi (1934). Merkezi takriben 1.000 evli Naḫāda (Nahāda, Ravlinson'a göre Nāḫoda?)'dır. Bu küçük kasaba Bāyzāva nehri boyunda, sun'î bir tepenin etrafında bulunmaktadır. Diğer mühim merkez Rāhdāna (Rah-dahna) olup, burada Gādir üzerinden, Urmia ile Savuç-bulak'a irtibat te'min eden bir köprü geçer.

Ḫalîfalū köyünde, 1828'de Tiflis civarından göç eden sünnî Kazaklar oturur. Bölgenin cenûb-i şarkî kısmını *Şaraf-nāma*'de (I, 290) adı geçen Mamad-şāh bölgesi teşkil eder. Bugünkü sakinleri Şamsaddînlü türkleridir. Onlar da, reisleri Māsî-Beg ile, Kazaklar ile aynı zamanda gelmişler ve 'Abbās Mîrzā'dan 100 kişilik 3 köy (*ra'iyat*) almışlardır.

Sunnî Mamaş, Zarzā ve Mukrî kabîleleri 2.000 âile kadar olup, umumî nüfusun dörtte birini teşkil etmektedirler. Bunlar 10 köyde (Gilvān, Vazna v. b.) ahâlinin tamamını teşkil ederek, bâzı köylerde (Çiāna, Nağāda, Mammiyand v. b.) Kara-Papaḫlarla berâber yaşarlar.

Uşnū ve Sulduz, nestûrî papazlarının eserlerinde de geçer (Assemani, IV, 423; Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten*, 1880, s. 204: Saldus, Saldōs), fakat 1914'te Nağāda'da ancak 80 hıristiyan âilesi var idi. Yahudilerin sayısı daha çoktur (Nağāda'da 120 âile), ve galibâ bölgenin en eski sakinlerini teşkil ederler. 1908—1912'de, Türkiye tarafından işgal edilen bu bölge birinci dünya savaşı esnasında bâzan türk, bâzan da rus idâresine geçmiş, fakat 1919'da, rusların çekilmesinden sonra, eskisi gibi İran'da kalmıştır.

Bibliyografya: Rawlinson, *Notes on a Journey from Tabrîz*, (*JRGS*, X, 1840, 13—14); Ritter, *Erkunde*, IX/II, 602, 939; Minorsky, *Materyali po izuç. Vostoka* (Petroğrad, 1915), II, 453—457. (V. MINORSKY.)

SULDŪZ. [Bk. SULDUS ve SULDUZ.]

SULEYB. ŞULAYB, merkezî Arabistan'da ve komşu sâhalarda oturan „pāryā" arap kabîlesi.

Umûmiyetle bunlara Şulayb [telaffuzu şlāib] denilir; gerçek umûmî adları *şulaba* [telâffuzu *Şleba*] (karmelî râhibi A. M. de Saint Élie'nin mektup ile verdiği bilgi)'dir. Topluluk adı müfred *şulabî* [telâffuzu *şlebiy* müennes *şulabiya*]'den müştaktır. *al-Şulabāt* cemi şekline de bir defa tesâdüf olunmuştur (Wetzstein, *ZDMG*, XXII, 125). Hess yalnız *şluba* adını bilmektedir. Arabistan'da ekseriya hor görme mânasında kullanılan küçültme şekli *şulaba* için *şulayb* ve müfred müzekker *şulaybî* yahut da *şulaybiya* (telâffuz: *şlāyb*, *şlaybiy* ve *slāybiya*)'dir. Banî Şulayb gibi „Banū" ve „Banî" ile mürekkep isim şekline şurada burada rastlanır, fakat bu şüphesiz doğru değildir; çünkü arap coğrafya has isimlerinde de, bir kere nakledilmiş bir adın gerek şeklinde, gerek terkibinde esaslı bir değişme en eski zamanlardan beri mevcut değildir. Hattâ bu

arapça harf-i târif olan *al-*'in kullanılışında da câridir.

Adın mâna ve iştikakı hakkında çok değişik rivâyetler vardır. Pieper'in risâlesinde (s. 65—69) sayılmış olanlardan en muhtemel görüneni ihtimal *şulaba* kelimesini totemizm ile alâkalı gösterendir; zîrâ bu kabîlenin *vasm* [b. bk.]'ı bâzılarına göre (Saint Élie, *al-Maşrik*, Wetzstein ve Palgrave), haç, salib (*el-ṣalib*; b. bk.) idi. Buna karşılık, Huber (s. 197) kabîlenin ayırıcı işâreti olarak, ihtimal yukarı Nil kabîlelerinin ve Dinka'ların kalkanı gibi, yarım dâire teşkil eden tarafı üzerine konulmuş bir yılan ile oldukça kısa bir çizgiden mürekkep (*meşbâ'*; Massignon, *Annuaire du Monde musulman*, s. 82'ye göre: *el-medba*) diğer bir şekli gösterir. Kabîlenin bir başka işâreti *el-ḥâzim*'dir ki, bir „K" harfine benzer ve kızgın bir demir ile hayvanların sol sağrılarına basılır; hâlbuki *meşbâ'* yüze, sağrıya ve boyuna vurulur (Massignon, *ayn. esr.*, s. 75). Doughty (I, 283) ve Pelly (s. 189)'ye göre, kelimenin iştikakına dâir bedevîler tarafından yapılan başka bir izah vardır ki, daha az muhtemel olan bu izah, bahis mevzuu kelimeyi *şulb el-'arab* („the Arabs stock, from the back of the Arabs, kısaca: arapların ayaktakımı kısmı) tâbirinden çıkarır. Buna karşılık *şulb* („sağlam, sert, katı ve imanda da böyle"; Saint Élie, *al-Maşrik*, s. 674)'den çıkaran arap iştikakı ihtiyatla karşılanmalıdır; zîrâ bu bir az akla yakın ise de, kanâatime göre, ne ilmî, ne de kabil-i müdâfaadır. Saint Élie'ye göre *Şulayb* kelimesinin, yunanlıların „Sulèves" adlı zirâat ilâhları ile olan bir münâsebeti derhâl bertaraf edilmelidir, zîrâ bir avcı topluluk olan Şulaba'lerin eskiden zirâat ilâhlarına tapmış olmaları ihtimâli azdır. *Şulaba* adını msl. Şulayb (Şolêb; Saint Élie, *oyn esr.*, s. 674) gibi yer adlarından iştikak ettirmek de düşünülmemelidir. Bu isim, yalnız Banû Şulayb mürekkep kelimesi, bize nakledilmemiş olduğu ve yanlış olduğu için değil, fakat şimdiye kadar bildiğimiz arap efsânelerinde ve arap tarihçi ve coğrafyacılarının verdikleri az miktardaki bilgilerde, hiç bir yerde kendi adlarının müştak olduğu bir ced adı olarak zikredilmediği için (efsânevî cedleri olan Dab'ân burada hesaba katılmaz), bir ced adı olarak görünmemektedir. Onların Haçlılar (*Şalibî*, *Şalibîya*; krş. Saint Élie, *ayn. esr.*, s. 613: ilk olarak Paris'te çıkan *Le Rosier de Marie*, 1864 'te zikredilmiştir) neslinden oldukları faraziyesi, ilk önce amelî imkânların müsâadesizliği ile ve sonra bu faraziyeyi destekleyecek tarihî mûtalar tamâmiyle gayr-i mevcut olduğundan, pek az muhtemeldir.

O hâlde bu kabîlenin menşe' ve soyu karanlıktır; zîrâ, söylemiş olduğumuz gibi, onlara ve husûsiyetle bu mühim meseleye müteallik tarihî kaynaklar çok fakirdir. Bu da şüphesiz sayılarının az ve kendilerinin ehemmiyetsiz olması yanında, aynı zamanda bilhassa hakir görülen ve yalnız müsâmaha ile karşılanabilen parya ictimaî mevkîleri ile kendiliğinden anlaşılmaktadır. Eski arap edebiyatında bunlara Şulaba, Şulayb v. b. gibi kendi asıl adları değil, fakat Za'ânif adı verilir (Saint Élie'nin mektup ile verdiği bilgi). Bildiğime göre—onların, uydurma da olsa, bir neseb şecereleri yoktur. Onların ve arapların efsâneleri bu boşluğu çok kifâyetsiz bir şekilde doldurur. Bunların her ikisinde de bulunduğuna göre, ki bu çok mühimdir—Şulaba'lerin cedleri, ictimaî ve iktisâdî bakımdan, eskiden şimdi sâhip olduklarından çok daha iyi bir mevkie sâhip idiler (Saint Élie, *ayn. esr.*, s. 675; Doughty, I, 283); bunu gurur ve kibirleri v. b. (sukutu neticelendiren günâhın sebebi; hıristiyan inanışların bakiyesi?) yüzünden kaybettiler. Pelly (s. 189) bir arabın kendi annesi ile cinsî münâsebette bulunduğunu ve bundan doğan nesillerin Şulba'ler olduğunu nakleder. Arabistan'da nefret edilen şahıs ve basımların soyunu alçaltmak âdeti ile alâkalı olmaksızın, Pelly'nin nakletmiş olduğu rivâyet Strabo (XVI, 4, 25)'nun naklettiği mühim bir vâkıayı hatırlatır. Ona göre, Nabatîler, babalarının ölümünden sonra, anneleri ile münâsebeti kabûl etmişlerdir, ki bu sâmîlere has hukûkî bir müessese olan genç üvey anne ile evlenme usûlünün bozulmuş bir şeklidir. Wright, (s. 43), bu halkın eskiliğini tesbit etmek için, mühim olan bir başka efsâne nakletmektedir. Kerbelâ' savaşında (61=680), bunların cedleri Ḥusayn b. 'Alî ile tarafdarlarını terketmişlerdir ve bu suretle katl-i âmın mes'ûliyetini taşımaktadırlar. Bu efsâneye fazla değer verilmez, çünkü şi'îliği ve yer olarak da Elcezîre'yi düşündürmektedir.

Buna karşılık Şulaba'lerin şimdiki durumları, âdetleri, inançları, başka araplar arasındaki ictimaî mevkîleri v. b. hakkında daha emin ve daha geniş mûtalara sâhibiz. Onların varlıkları ve husûsiyetleri hakkında tâyin edici unsur Ḥutaym [telâffuzu Ḥ'tâym veya Ḥûtâym]'ler, 'Aḳêl—arap ve arap çingeneleri (Navar, müf. Nûrî)—'ler gibi parya olmalarıdır.

Yayıldıkları sâhalar Arap yarım-adasının orta ve şimâl kısımlarının bütün iç bölgelerine uzanır. Onların göçebe olarak dolaştıkları ve oturdukları yerlerin cenup hudûdu aşağı-yukarı seretan medârına, yâni Neçd'in mün-

bit mıntakasının cenup budûduna kadar iner. Pelly (s. 189) ve Doughty (I, 282)'nin bunun aksine olan beyanlarına, kanâatime göre, o kadar ehemmiyet verilmemelidir; zîrâ cenûbî Arabistan'da ve Yemen'de seyahat etmiş olan avrupalıların hiç biri onların burda bulunduklarından bahsetmez, hâlbuki Şulba'ler derecesinde dikkat çekici bir görünüşe sâhip bir kavimden bahsetmemek garip olurdu. Tabiatiyle bu, ârızî olarak, onlara bu mıntakalarda rastlanamaz demek değildir. Bu iddianın lehinde olan diğer bir delîl, Şulba'lerin Ahl el-Şemâl'den sayılmalarıdır (bk. Curtiss, s. 46, not 2). Çorak arâzilerin ve çöllerin kenarlarında bulunan büyük şehirler, erzak, silâh (Wetzstein, *Z D M G*, XI, 492), cephâne ve zarûrî ihtiyaçları olan başka şeyleri almağa ve mahsulleri ile avlarını satmağa gelen çöl Şulaba'leri tarafından arada-sırada ziyâret edilir. Buna karşılık, bu Şulaba'lerin bâzı kısımları Elcezîre'nin, Suriye'nin, Filistin'in ve Ürdün'ün münbit arâzisinde yerleşmiştir. Şulba'ler, yukarıda gösterilen sâhalarda, bilhassa çorak arâzide, mevsimlere göre, şimâle ve cenûba doğru göç eder, başlıca gıdaları olan av hayvanlarını tâkip eder ve otların artmasına veya azalmasına göre, yerlerini değiştirirler. Bunlar da, bedevîler gibi, yerleşik değillerdir. Arap çöllerinin daha münbit kenarları üzerinde yerleşmiş bâzı Şulaba'ler de, yarı-göçebe olmaları hasebiyle, burada bahis mevzuu edilmemiştir. Şulaba'lerin istikrarsızlıkları ve serseri mizaçları yaşayışlarından ve hayatlarını te'min tarzlarından ileri gelmektedir. Bedevîlerin aksine olarak, bunların ekseriyeti hemen münhasıran avcılık ve el işleri ile yaşarlar. Bu durum, onların yerleşmiş oldukları zamanlardaki gibi, göç hâllerinde de (memleketi baştan-başa dolaştıklarını söylemek isterim) — dâimâ bedevilerin aksine olarak — çok küçük zümreler hâlinde bulunmalarını izâh eder. Onlar Raynaud ve Martinet (s. 30—35)'ye göre 2—3 âilelik zümreler teşkil etmektedirler. Bununla berâber, pek nâdir olarak, göçebelik yapan veya çadır altında bir arada yaşayan daha büyük zümrelere tesâdüf edilebilir. Sayıları ne kadar çok ise, kabîlelerin o kadar mühim sayıldığı ve düşmanlara karşı o nisbette emin bulunulan Arabistan'da bu âdet çok gariptir. Şulaba'lerin bu husûsiyetleri diğer göçebe parya araplar ile müşterektir. Bununla berâber Arabistan'ın içlerindeki bâzı mahallerde daha büyük sayıda Şulaba'ler bulunmaktadır. Doughty (I, 283 v.d.)'ye göre, bu bilhassa Taymâ' ve Vech vâhalarındadır. Dağınık oldukları için, sayılarının bütününü takdir etmek güç ve yapılan tahminler birbirilerinden çok farklıdır. Saint Élie (*ayn. esr.*, s. 678) 1898 (?) yılı sonunda onların sayısını 700 çadırdan fazla tahmin ediyordu ki, bu en doğru bir ortalama rakam sayılabilir, zîrâ Curtiss (s. 46, not 1) 400 çadır göstermekte ve Huber (s. 196) ise, bunlar için, yalnız el-Hecira veya el-Hecra arâzisi için, 1.000 çadır sayısını vermektedir. Bu son rakam büyük bir ihtiyat ile karşılanmalıdır.

Bunlar bir çok küçük kabîlelere, onlar da boylara ayrılır. Raynaud ve Martinet'ye göre — ki bunların verdiği bilgi bugün bunları en iyi tanıyan Saint Élie'nin mektup ile verdiği bilgiler ile tamamlanmıştır —, Şulaba kabîlesi geçen asırdan beri şu üç küçük kabîleye ayrılmış olarak mütâlea edilebilir:

I. Şulayb (Šläyb) küçük kabîlesi; bu şu kısımlara ayrılır:

1. al-Mālik;

2. al-Ṭāmil [Ṭämel] (= âr ve hicâbı olmayanlar);

3. al-Mācid; aşağı Elcezîre veya Bilâd al-Muntafiḳ'te [lehce şekli: al-Māyed];

4. al-Ḍurayb [Ḍ'räyb] (= sür'atliler, canlılar, hareketliler);

5. al-Ḳabvān (= sâdıklar, güvenilirler) [lehce şekli: al-Gabvān];

6. al-Bennāḳ [lehce şekli: al-Bannāy] (= fevkalâde bir mahâret ile keklik avlayanlar);

7. al-Nūẓim;

8. al-Ṭarfā';

9. al-Ḥāzim ve

10. al-Subayba [telâffuzu S'bäyba] (Raynaud ve Martinet, *ayn. esr.*'de bunlara yanlış olarak, Sbeypat denilmiştir).

II. al-Şaydān küçük kabîlesi; boy: al-'Amīra.

III. al-Ġummī veya al-Ġunaym küçük kabîlesi, bunlara yanlış olarak, Bani Ġunaymī [Benī Ġ'näymī] de denilir.

Saint Élie (mektup ile verdiği bir bilgiye göre) coğrafî esaslara istinat eden başka bir taksim yapmaktadır:

I. Çöl Şulaba'lerinin Ḥalavīya (Ḥläviyä), müf. Ḥalavī (Ḥlevī) veya Ḥalava [Hlevä] küçük kabîlesi; bunlar şu şekilde boylara ayrılır:

1. Necd'de, Nuḳra Banī Ḥalid'de, al-Mācid;

2. al-Raşā'ida;

3. al-'Avāzim; al-Raşā'ida ile al-'Avāzim Kuveyt havâlisinde birbirleriyle temas hâlindedirler;

4. al-Ḥāzim, Nuḥayb [N'ḥäyb]'de, Tubal [T'bal]'de ve al-Salam'de yâni aşağı Elcezîre ile Necd arasındaki sâhada;

5. al-Sulaymān [S'läymän] al-Şinbil [Şenbel]'de;

6. al-Rāşid, al-Ḳasīm civârlarında;

7. al-Ḥutaym (!) [Ḥ'tāym], Ḥā'il ve Madīnat al-Rasūl 'da ve

8. al-Camīl, bunlara Mācid'ler ile birlikte tesâdüf olunur.

II. Filistin Şulaba küçük kabîlesi, yâni al-Ġunmī (Ġenmī); bunun boyları şunlardır:

1. al-Ġunmī, Şinbil 'de; bu asrın başlarında Mu'ayzif (M'āyzef) adını taşıyan ve aralarında, onlar için her türlü hakemlik ve yardım isteme hususlarında bir nevi en yüksek merci olan büyük reis bunlardandır. Bunlar Necd'de de bulunurlar;

2. al-Sulaymān (bk. yukarıda, I, 5);

3. al-Tarābīn, Filistin ile Mısır hudûdu arasında dağılmışlardır;

4. al-Ḥanācira [Ḥanācrā], Tarābīn'lerin komşusu;

5. al-Ma'āza, Ġazza ile Mısır arasında.

III. Ürdün, Suriye ve Mısır Şulaba küçük kabîleleri, yâni Şulabat al-Sarḥān [Serḥān]; bunun boyları şunlardır:

1. al-Ḥuvayṭāt [Ḥvāyṭāt], Ürdün'ün şarkında;

2. Banū 'Aṭīya;

3. al-Şarārāt [b. bk.];

4. Banū Şaḥar (!) [Banī Şaḥar].

Bu son üç boy Ürdün 'ün cenup kısmı ile şark kısmı arasında dağılmıştır. Fakat, tasavvur edilebileceği gibi, Şulaba'lerin kabîle olarak ve ırk olarak tâyin ve tahdit edilmesi tamâmiyle zarûrî olduğundan, Navar'ları (çingeneler; b. bk.) bir yana ayırarak, hangi arap parya kabîlelerinin buraya sokulması gerektiğini husûsiyetle tesbit etmek uygun olur.

Şulaba'lerin muhtelif küçük kabîleleri, bilhassa daha münbit mıntakalarda oturanlar, (çölün) diğer kabîlelerinden daha yüksek bir hayat tarzı ile (msl. deve yetiştiricileri olarak) yahut bir nevi kabîle gurûru ile (Ġunmī'ler gibi) ayrılırlar; nitekim, bir evlenme için, Ġunmī'ler, başka kabîleden olan birisinden kendi kabîlelerinden bir adamdan isteyeceklerinden daha fazla bir meblağ (*mahr*; b. bk.) isterler. Buna rağmen, bunlar bütün Şulaba'lerin bir halk teşkil ettiği hissini taşırlar (bk. Pieper, s. 17).

Irkları hakkında, antropoloji bakımından, fazla kesin bir şey söylenemez, zîrâ emin kaynaklar noksandır, ve onların fizikî görünüşleri hakkındaki mütalar ekseriyâ birbirlerine zıttır. Bunlar hakkındaki şimdiki bilgilerimizin zayıf ooktası buradadır.

Saint Élie (*al-Maşrik*, s. 676)'ye göre, Şulaba'ler bedenî husûsiyetleriyle, başın küçüklüğü, hatların inceliği, yüksek ve geniş alın, mavi gözler, açık renk, sarı saçlar, yüzün beyzî şekli, daha yumuşak cilt ve bilhassa daha ince yüz görünüşü ile bedevîlerden tamâmiyle ayrılırlar. Yine Saint Élie'ye göre (mektup ile verilen bilgi), msl. Necd'in v. b. saf ırk arapları arasında, bâzan tesâdüf edilen daha açık renkli şahıslar bir istisnâ teşkil etmektedir. Nihâyet Şulaba'ler darb-ı mesel hâline gelmiş bir zayıflıktadırlar. Saint Élie'nin bu mütalaları (*ayn. esr.*), Blunt (II, 109) gibi, başkaları tarafından ancak kısmen te'yit edilmektedir ve Wright (s. 48) ile v. Oppenheim (I, 221) başka fikirdedirler. Kısaca, bunların tasvirleri şöylece belirtilebilir: dik ve sağlam dururlar, fakat uzun boylu değildirler, bilâkis görünüşleri küçüktür. Blunt (II, 109) bir Şulaba kadınının boyunu aş.-yk. 120 cm. (?!) göstermektedir. Bu müphem kayıtlar onların menşe' ve ırkları hakkında netieeler çıkarmağa imkân vermez. Güvenilebilecek ölçüler maalesef tamâmiyle noksandır. Çehre resimleri bakımından, zannederim, Euting'in seyahat hâtıralarının 2. cildinde küçük bir çehreden ve bir de v. Oppenheim (I, 220)'deki bir az tatmin edici biricik gurup resminden başka bir şey bilinmemektedir; fakat şimdi bunlar ile iktifâ edilemez. Ne olursa-olsun, elimizde bulunanlara göre, Christian (*Sitz.-Ber. Wien. Anthropol. Ges.*, 1923/1924)'a ve Littmann (bk. Pieper, s. 75)'a nazaran, Şulaba'ler insan ırkının Akdeniz koluna ve yine aynı müelliflere göre, sâmî ırkına mensupturlar.

Mizaçlarına gelince, Şulaba'ler, lehlerine olarak, saf bir şekilde şen ve açık yaşayış tarzları ile, kapalı ve dâimâ başkalarına itimat etmeyen bedevîlerden tamâmiyle ayrılırlar. Musikîyi severler, şâirlik kabiliyetinden mahrum değildirler, bundan dolayı ekseriyâ bedevîlerin çadırları yanında şarkıcı olarak hayatlarını kazanırlar; bütün şarklılar gibi, hayırhah, dâimâ sâkin, yumuşak, sevimli ve misâfirperverdirler. Saint Élie'nin bir mektubuna göre, yolda iken veya çöllerde gezerlerken, bilâkis pek az cömerttirler, öyle ki, onlardan bir şey almak isteyen yolcuların onları tehdit etmeleri gerekir. Mânevî seviyeleri, bütün parya halklar gibi, çok yüksek görünmemektedir.

Hangi ırka mensup olduklarını tesbit etmek için çok ehemmiyetli olan husûs, şimdilik yaşama tarzları, âdetleri, inançları ve bilhassa onları aralarına alan halklar arasındaki mevkîleridir. Onların paryalık husûsiyetleri tam burada kendini gösterir. Yaşama tarzlarına gelince, Şulaba'lerin, sâmîlerin âdetlerine muhâlif olarak (Christian, *ayn. esr.*) — zîrâ sâmî ırkına gerçekten mensup olanlar hayatlarını davar yetiştiren göçebeler ve tâcirler

olarak, bâzan da zanaatkâr ve savaşçı olarak kazanırlar— onların, hayatlarını bilhassa av ile kazandıklarına işâret edilmiş idi. Onlar en çok ceylân (*gazella dorcas*, L.), yabanî öküz (*al-bakar al-waḥşi*, *oryx elgazel*, Pall.), yabanî teke (*capra beden nubiana-sinaitica*, Hempr. ve Ehrenb.), küçük av hayvanı olarak da, *ḳatā* kuşu (bir nevi keklik, *pteroclidurus elchata*, L.), toy kuşlarından msl. *ḥubārā* (*houbara undulata*, Jacq.) v. b. avlarlar. Muhtelif seyyahların birbirine zıt beyanlarına (mal. Musil, III, 19) rağmen, deve kuşu (*struthio camelus*, L.) bugün artık gerçekten av hayvanları arasına girmez, çünkü bunlar cenûba doğru daha uzaklara sürülmüşlerdir. Onlar bu av hayvanlarından başka ne bulmak mümkün ise, onunla da beslenirler, zîrâ parya olmak sıfatı ile, gerek dinden gerek örf ve âdetlerden ve husûsî fikirlerden gelen yiyecek yasakları tanımazlar: onlar arapların necis saydıkları leşleri ve köpekleri yiyebilirler (Huber, s. 197; Doughty, I, 281 ve Pelly, s. 189). Pieper (s. 31—34)'de, gerek yaya olarak, âniden avcının yaklaşması ile, gerek eşek sırtında olmak üzere, bir Şulaba avının nasıl cereyan ettiği görülebilir. Burada bilhassa bahis mevzuu olan, çöl Şulaba'lerinin bir diğer başlıca geçim vâsıtası çok iyi vasıfları ile meşhur olan ve kısaca şulaybî (*šlāybi*) denilen şulaba eşeklerinin yetiştirilmesi ve satışıdır. Musil (III, 291) ve Butler (s. 524), onların çalışma kabiliyetlerini, tahammüllerini ve dış görünüşlerini tasvir ederler. Bunlar ekseriyâ açık renkli, hemenhemen beyazdırlar. Bununla berâber, Huber, (s. 588; krş. Wright, s. 52), Cebel 'Avcā' etеğinde bir Şulaba boyunun, 1880'e doğru, koyu renkli eşekler yetiştirdiğini nakleder. Musil (*ayn. yer.*)'e göre, Şulaba'ler yabani eşekleri (*equus asinus africanus*, Fitz.) yakalarlar, ve çoğaltmada bunlardan istifâde ve eşeklerin çalışma kabiliyetlerinin yüksek seviyesini bu suretle muhâfaza ederler. Çok iyi vasıflarından dolayı bu hayvanlar Arabistan'ı çevreleyen sâhaların şehirlileri ile fellâhları tarafından çok takdir edilmektedir: onlar bedevîlerin eşeklere karşı olan kablî düşüncelerine katılmazlar ve bu hayvanları Bagdad eşekleri veya Cezâyir eşekleri adı altında Avrupa'ya kadar satarlar. Diğer taraftan bâzı Şulaba'ler deve (*camelus dromedarius*, L.) de yetiştirirler, fakat bu nâdirdir; şunu da kaydetmek gerekir ki, bunlar Vahhâbîlerin düşmanı Ḥā'il emîri Muḥammed b. Reşîd'in idâresinde yaşayan Şulaba kollarıdır. Her âilenin ortalama bu hayvanlardan 3—4 tânesine sâhip olduğu söylenir. Şulaba'ler, mühim ve yağmacı bedevilerin tamahlarını çekebilecek bir servet toplarlarsa, artık onların hücûmundan kurtulamazlar. Şulaba'ler, mer'a ve oturma vergisi olarak, arâzilerinde bulundukları kimseye „kardeşlik vergisi" (*ḫuvve*; bk. Raynaud ve Martinet, s. 32, 9 *ḫuvva*'lerinin cetveli) öderler. Bununla berâber, Huber (s. 197) ve Butler (s. 524) onların bâzı bedevî kabîleler, msl. 'Acmān tarafından (Huber'e göre, dinî sebepler ile), Ḳaḥṭān tarafından (Butler'e göre, hırs sebebi ile), yağmacı 'Aneze'ler [b. bk.] tarafından hücûm ve tâkip edildiklerini nakleder. Onların, bedevîlerden daha az mikdarda koyun ve keçileri vardır; bunları etlerinden ziyâde, yünleri, sütleri ve süt mahsûlleri için beslerler. Başka meslek olarak, Şulaba'ler, Taymā'daki ve diğer vâhalardaki fellâhların yanında, hurma mahsûlü zamanında, gündelikçi olarak çalışırlar (Huber, s. 588), yahut dülgerlik ve demircilik yaparlar. Bu son durum bu halkın çok eski olduğu faraziyesi lehindedir (krş. Eisler, *Qenitische Weiheinschriften*, Freibourg, 1919, s. 741). Bunlar, ırk bakımından müşterek hiç bir tarafları olmayan (arap) çingeneleri gibi — çünkü çingenelerin menşe'i ve tarihleri, de Goeje'nin çalışmaları (*Bijdr. tot de geschied. d. Zigeun.* ve *Mémoire sur les migrations des Tsiganes* v. b.) ile mükemmel bir şekilde tesbit edilmiştir—, çok mâhir kazan tâmircileridir ve silâh, orak, pirinçten ev eşyası (*şuġl al-ḥlāviye*) ve başka benzer şeyler, veya deve semerlerinin ahşap kısımları, palanlar, tahta kaplar v. b. yapar ve tâmir ederler. Bundan dolayı bedeviler onlardan vazgeçemezler. Bedeviler, gerek dağlamak sureti ile (*kay*), gerek merhemler sürmek sûreti ile iyileştirdikleri hayvan ve insanların rahatsızlıkları için, mütetabbip olarak onları iyi karşılarlar (Saint Élie, *al-Mašrik*, s. 680 v.d.). Onların kâhinlik (Blunt, II, 110) san'atları ile dilenciliklerini de (Doughyt, I, 284; Burckhardt, s. 14) zikredelim.

Elbiseleri ve oturdukları yerler son derecede iptidâîdir; güneşte kurutulmuş 15—20 ceylan derisinden (*farva*) yapılmış ve tüyleri dışarıda olmak üzere birbirine dikilmiş bir elbise giyerler (bir resmi için bk. von Oppenheim, I, 220). Bedevîlerin *'abā*'larının aksine olarak, bu elbisenin önü boydan-boya açık değildir; boyun kısmında bir açıklık (*el-cēb*) vardır. Yenleri parmaklara kadar uzanır ve bilekte daralır; bu elbisenin bir de başlığı vardır ki, bir şimâlî Afrika hâmî te'sirine delâlet eder gibi görünmektedir. *Farva* dabağlanmış kuzu derisinden bir kuşak ile bağlanmaktadır. Bu elbisenin altına bir gömlek (*ṣōbe*) veya üstüne bir palto giymeği lüks sayarlar. Umûmiyetle kadın ve erkek hemen-

hemen aynı tarzda giyinir. Şulaba 'ler ekseriyâ yalın ayak gezerler, fakat dikenlerden ve sivri çakıllardan korunmak için bir sandalları (*ḥ'żā*) da vardır. Şulaba 'ler, Arabistan 'ın başka bedevîleri gibi, bir baş örtüsü (*keffiye*) ve sarık bağı (*'uḳāl*) taşırlar. Deriden elbiseleri şu sebeple tecessüs uyandırmaktadır: bu, gelişmenin eski bir safhasının peşinde bir şekilde, veya yaşamak mecbûriyetinde oldukları husûsî şartlara intibaka delâlet eder; ihtimal bir de onların soylarını tâyin etmek imkânını verecek bir işâret olabilir. Bu *farva* kullanışlıdır. Zîrâ başka dokuma kumaşlardan daha çok dayanır, rengi ışık ve toprağın husûsiyetlerine uygundur; bu da hayvanına yaklaşmak imkânını verdiği için çok faydalıdır.

Silâhları eski, altı yivli tüfeklerdir; bundan dolayı buna farsça *şiş-ḫān* adı verilir (Saint Élie, *ayn. esr.*, s. 677 v. d.); bundan başka *meşbā'* denilen bir kalkan (Christian, *ayn. esr.*), kısa bir sopa ile bir topuzdan ibâret bulunan, bâzan tamâmiyle demir olan ve hepsi al-Ḳatîf 'te yapılan bir gürz (*miḳyār*)'leri var idi (resimleri için bk. v. Oppenheim, II, 103). Ayrıca ok ve yay da kullanırlar (Pieper, s. 22 ve 32). Bununla berâber bedeviler kadar silâhlı görünmezler; sâkin olduklarından arap kabîleleri arasındaki kavgalara hiç karışmazlar ve kendi aralarında da kavga etmezler; bundan dolayı çok silâhlanmağa muhtaç değillerdir.

Bedevîler gibi, bâzan keçi kıllarından dokunmuş parçalardan (*al-ṭarāyeḳ*), bâzan, elbiseleri gibi, avlanmış hayvanların derilerinden yapılmış çadırlarda (*bāyt, buyūt*) yaşarlar. Bu çadırlar çeşitli büyüklüktedir: Burckhardt (s. 24), anlattığına göre, bir defa, aş.-yk. 20—30 âileyi barındırabilecek bir Şulaba çadırına tesâdüf etmiş idi. Bu çadırların içi ve etrafı son derecede temizdir (Wright, s. 51). Diğer taraftan mağaraları da sığınacak yer olarak kullanırlar ve hattâ, gerçek tabiat çocukları olarak, avlanmaları sırasında, çok kere geceleri ıssız yerlerde (*ḫalā*) geçirirler.

Örf ve âdetlerinde çok eski hıristiyan ve sâbiî unsurlar bulunur. Bugün zâhiren müslümandırlar. Saint Élie 'ye göre (mektup ile bildirilmiştir), hıristiyanlık bakiyeleri ancak XIX. asırda zayıflamıştır; o zamana kadar Şulaba 'ler cedlerinin imânını sadakat ile muhâfaza etmişlerdi. Yine Saint Élie 'ye göre (mektup ile bildirilmiştir), çok kadın ile evlenme, boşama, sünnet v. b. ancak bu asırda bunların arasına girmiş olmalıdır. Arap murrekede veya merrekede misâlinin gösterdiği gibi (krş. Burckhardt, s. 145 v. d.), bu inkişâfın doğrudan-doğruya veya bilvâsıta Vahhâbî hareketinin neticesi olup-olmadığını sonraki araştırmalar gösterecektir. Her hâlde hıristiyan fikir ve emellerine karşı bu uzun sadâkatin onların diğer bedevîler arasındaki parya mevkiine düşmelerine te'sir etmiş olmalıdır. Telâkkîleri ve örfleri arasında, sünneti tanımaları yanında, bayramlarda haç kullanılması, vaftiz yapılması, doğuştan sonraki 10. ve 40. günler gibi muhakkak hıristiyan hâtıraları bulunmaktadır. Pelly (s. 189)'ye göre, vaftiz esnâsında, çocuğu, Yuhanna veya Mande usûllerine uygun olarak, yedi defa suya batırırlar. Şulaba 'ler bundan başka yüksek bir varlığın mevcûdiyetine inanırlar. Duâ ederken, kollarını yana açarlar, böylece bir haç meydana gelir. Pelly (s. 189)'nin anlattığına göre, Şulaba 'lerin Ḥarrān 'da bir hacc yeri ve mukaddes bir şehirleri vardır ve bu yerde oturan kabîle mensuplarının daha eski ve daha saf duâları ve Geldânî veya Süryânî dilinde (şüphesiz şarkî arâmî dilinden?) mezâmiri vardır; fakat bu son beyân, Pelly 'nin naklettiği diğer şeyler gibi, çok şüphelidir; zîrâ başka haberlere (Saint Élie, Curtiss, Littmann) göre, bugün onların kendilerine mahsûs bir dilleri yoktur ve bir bedevî arapçası konuşurlar. Pelly 'ye göre eski arap yıldızlara tapma dinine sâdık kalmışlardır. Kutub yıldızı ile hamel burcunun bir yıldızına taparlar. Yahudiler gibi, günde üç defa duâ ederler: güneş doğarken, güneş semt-ür-re'ste iken ve güneş batarken. Onların râhip ve râhibeleri vardır. Doughty, I, 281 'de Şulaba 'lerin müşterek bir baş râhibinden bahseder. Bilhassa râhibelere saygı gösterilir; Curtiss, s. 63, 286 'ya göre, bu râhibelere *faḳīra* denilir; bunlar ellerini hastaların üzerine koymak suretiyle hastaları iyi ederler. Buna bakılarak, Şulaba 'lerin bugün hâlâ gizli-hıristiyan olup-olmadıkları husûsu halledilmemiş bir mesele hâlindedir. Kurban telakkîlerinde eski sâmî fikirler de bulunmaktadır (Curtiss, s. 37, 107). Pieper, Şulaba 'ler hakkındaki risâlesinde (s. 39—56), bayramlarını, oyunlarını, kadınlarının ahlâkını, evlenme ve boşanmalarını, cenâze merâsimlerini v. b. tasvir etmiştir. Burada yer azlığı sebebi ile bunların tekrarlanması imkânsızdır. Yalnız çok kadın ile evlenmeği kabûl ettiklerini, bununla berâber fakirlikleri sebebi ile bunu pek tatbik edemediklerini zikredelim.

Fakat yakın şark sekenesi arasında, paryaların en çok alâka, ve tecessüs uyandıran bir mümessili olan bu kabîlenin tetkikinde, ilk ve son mesele, bunların hangi ırka mensup oldukları meselesidir. Pieper (s. 63, 70, 74 v. d.) bu meselenin kesin bir şekilde halledilmesine kadar Şulaba 'lerin sâmî bir ırktan sayılması gerektiği fikrindedir. Bu kanaat bugün bir

çok mübim sebeplerden dolayı artık müdâfaa edilemez. Şulaba'lerden bir kadın ile aslâ evlenmeyen ve kendilerini bu paryalardan sonsuz derecede üstün gören Arap yarım-adasının başka araplarının muhâfaza ettikleri sıkı ayrılık, kanaatime göre, arap olmayan bir menşe'i göstermektedir. Bu tarz evlenmelere bâzan tesâdüf edilir ise de, bu oldukça nâdirdir (Doughty, II, 461; Curtiss, s. 34, 46). Saint Élie'ye (mektup ile verilen bilgi) göre, çok kesin olarak saf arap ırkındandırlar. Bununla berâber, Pieper de haklı olabilir, zîrâ menşe'de sâmî olmasalar da, asırlar ve battâ binlerce yıl boyunca az mikdarda da olsa, vukua gelen kan karışmaları ile, bunlar mühim nisbette araplaşmış olabilirler. Şulaba'lerin çingeneler olduğunu iddia eden Blunt ve v. Oppenheim'in kanaatleri, Pieper (s. 69—73) tarafından haklı olarak reddedilmiştir. Yukarıda söylenilenlere bakılacak olursa, çok muhtemel bir faraziye şu olabilir: b a ş l ı k l a r ile berâber hayvan derisinden elbiseler ve *meṣbā'* denilen kalkan gibi hâmî bâtıralar mevcut olduğuna ve avlarının mahsûlü ile beslenmeleri vâkıasına göre, bunlar belki Arabistan'da ayrılmış ve teerid edilmiş bir hâlde kalmış küçük bir hâmî halk olabilir. Saint Élie (yk. bk.) Filistin'de ve hattâ Sînâ yarım-adasında, Mısır ve Filistin hudûdunda Tarābîn, Ḥanācira ve Ma'āza gibi Şulaba boyları bulunduğunu iddia ettiğine göre, arapların şimâlî Afrika'ya muhâceretlerinde tâkip ettikleri yolu aksi istikamette tâkip ederek, hâmî kabîlelerin Sînâ yarım-adasındaki eski muhâceret yolundan Filistin ve Arabistan'a gelmemeleri için bir sebep yoktur. Fakat bu iddiada kesin delil olabilecek tarihî rivâyet mevcut değildir. Bu boşluğun doldurulması için, vücûd yapıları v. b. hakkında, etnoloji usûlleri ile, çok dikkatli araştırmalar yapmak lâzımdır. Bu münâsebetle Möller (*Die Ägypter und ihre lybischen Nachbarn*, *Z D M G*, 1924, LXXVII, 45—59)'in risâlesini de zikredelim. Bu eserde zikredilmiş olan ve Möller'e göre, bir çok husûslarda Şulaba'ler ile gerçekten göze çarpan benzerlikler gösteren Şuymaḥ'ları da husûsiyetle kaydetmek lâzımdır. Şulayb'lerin bugünkü durumu örf ve âdetleri v. b., fikrime göre, onların savaşlar sonunda büyük bir etnik felâketin kurbanları olmuş bulunduklarını göstermektedir.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Geograph. Wörterbuch* (Göttingen-Paris, 1877); al-Bīrūnī, *Chronologie orientalischer Völker* (nşr. Sachau), 1878; Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates* (London, 1879); ayn. mll., *A Pilgrimage to Nejd* (London, 1879); Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahaby's* (London, 1831); Curtiss, *Ursemitische Religionen im Volksleben des heutigen Orients* (Leipzig, 1903); Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888); Saint Élie, *al-Ṣulaib* (*Machriq*, I, nr. 15); ayn. mll., *La Tribu des Ṣolaïb*, frns. trc., E. Soubre (Louvain, 1901); Euting, *Tagebuch einer Reise nach Innerarabien* (Leyden, 1896 ve 1914); Hess, *Beduinennamen aus Zentralarabien* (*S B Ak. Heidelberg*, 1912); Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905); Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1912); Huber, *Journal d'un voyage en Arabie* (Paris, 1891); Jaussen, *Coutumes des Arabes* (1908), Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866—1871; Krause, *Paria der Gegenwart* (Leipzig, 1903); Lammens, *Le berceau de l'Islam* (Roma, 1914), I; *Luġat al-'arab*, *Les Arabes d'origine incertaine* (Bagdad, 1911); Musil, *Arabia Petræa* (*S B Ak. Wien*, 1908); v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899—1900), Palgrave, *A year's journey through Central and Eastern Arabia* (London, 1865); W. Pieper, *Der Pariastamm der Ṣlēb* (*Le Monde Oriental*, 1923, XVII); Ratzel, *Völkerkunde* (Leipzig, 1895), II; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883); Sievers, *Allgemeine Länderkunde*, „Asya" 'ya âit cild (Leipzig, 1904); Ṭabarī (nşr. de Goeje); Wright, *An accoant of Palmyra and Zenobia* (London, 1895); Wetzstein (*Z D M G*, XI, 492 v.d.); Pelly (*J R A S*, London, 1865, XXV); Butler, *ayn. esr.* (London, 1909), XXXIII. (PIEPER.)

SULEYHİLER. ŞULAYḤİ'LER, 429—563 (1038—1168) yılları arasında Y e m e n'de kurulup, evvelâ Şan'ā'dan, sonra Ẓū Cibla'den, en sonra da Canad'den idâre edilmiş olan ve Mısır Fâtımî halîfelerine şeklen bağlı bulunan b i r h u k ü m d a r s ü l â l e s i n i n adıdır. Sülâlenin kurucusu 'Alī b. Muḥammed b. 'Alī al-Ṣulayḥī büyük Hemdân kabîlesinin Ḥāşid kolunun Yām dalındandır. Babası Muḥammed b. 'Alī al-Ṣulayḥī sünnî mezhebinde bir fakîh olup, halkı üzerinde büyük bir nufûza sâhip bulunduğu Ḥarāz'da kadı idi. 'Alī b. Muḥammed al-Ṣulayḥī, daha çocukluk çağında iken, babası ile samimî münâsebetleri bulunan şi'î dâisi 'Āmir b. 'Abd Allāh al-Zavāḥī'nin te'siri altına girdi. Şi'î imamlarının istikbâle âit verdikleri mühim mâlûmatı ihtivâ eden *Kitāb al-ṣuvar* adlı bir eserin kendinde bulunduğunu söyleyen 'Āmir, çok zekî ve okumağa meraklı bir genç olan 'Alī'ye *Kur'an*'ın bâtınî mânalarının tefsirini (te'vil) ve imâmiye fıkhını öğretti.

Dâ'î 'Âmir kitaplarının ve şi'îlerden topladığı zekât malların bedeli olan büyük bir meblağın 'Alî b. Muḥammed al-Ṣulayḥî'ye verilmesini vasiyet ettikten sonra öldü. 'Alî 15 yıl Yemen, Ṭā'if ve Sarāt bölgesinden hareket eden hacc kafilelerine reislik etti; böylece Yemen'in bütün ileri gelenleri kendisini tanıdı. 428 yılı hacc mevsiminde (1037 eylûl sonları) kendisinin mensup olduğu Hemdân kabîlesi ileri gelenlerinden 60 kişiye Yemen'de imâmiye mezhebini ve Fâtımîler idâresini yerleştirmek niyetinde olduğu sırrını tevdî etti; onlar da ölünceye kadar kendisine bağlı kalacaklarına dâir sadâkat yemini ettiler. 429 (1037/1038)'da Ṣan'ā' şehrinin garbında, Ḥarāz dağının Masār tepesinde bir kale inşâ ederek, taraftarları ile buraya yerleşti; Yemen şi'îlerinden büyük mâlî yardım ve destek gördü. O sırada Ya'fūrî'ler, Ziyādî'ler ve Rassî imamları arasındaki rekabet ve düşmanlık sebebi ile mütemâdiyen el değiştiren Ṣan'ā'yı zaptetmenin daha kolay olacağını anladığından, hazırlıklara başladı. Bunu haber alan Rassî'lerden Ca'fer b. al-İmām al-Ḳāsim b. 'Alî, büyük bir ordu ile, 439 (1047) yılına doğru 'Alî al-Ṣulayḥî üzerine yürüdü. 'Alî al-Ṣulayḥî, Ca'fer'i mağlûp ve taraftarlarından bir çoğunu öldürdü; Ḥaẓūr dağını ve Yanā' kalesini fethetti; 440 (1048/1049) yılından sonra, Ya'fūrî'lerden Yaḥyā b. Abî Ḥāşid ordusunu Ṣavf köyü civârında mağlûp ederek, Ṣan'ā' şehrini ele geçirdi ve burayı Ṣulayḥî'ler idâresinin merkezi yaptı.

Şimdi sıra Zabîd'in ele geçirilmesine gelmiş idi. 204 (819) yılından beri Zaydî'lerin hukûmet merkezi olan Zabîd 409 (1018) yılında Nacāḥî'ler sülâlesini kurmuş bulunan habeşli kölelerin elinde bulunuyordu. 'Alî al-Ṣulayḥî, tasarladığı planını tahakkuk ettirebilmek için, uzun zamandır al-Mu'ayyad Nacāḥ ile iyi münâsebetler devam ettiriyordu. Nihâyet 452 (1060) yılında, hediye olarak Zabîd'e gönderdiği güzel bir câriye vâsıtası ile, Nacāḥ'ı zehirletti ve onun iki genç oğlunun müdâfaa edemediği Zabîd şehrini, 'Aden hâkiminin de yardımı ile, zaptetti.

453 (1061) senesinde 'Alî b. Muḥammed al-Ṣulayḥî Mısır Fâtımî halîfesi al-Mustanṣir bi'llāh'a, Yemen'de ismailî dâ'iliğini izhâra müsâade etmesi için bir mektup yazdı. Akîk saplı 70 Yemen kılıcı ve daha bir çok hediyeler ile gönderdiği mektubu, Aḥmed b. Muḥammed ve Abū Saba' Aḥmed b. al-Muẓaffar adlarındaki elçiler götürmüş idi. Halîfe al-Mustanṣir da ona dâ'ilik vazifesinin ve Yemen idâresinin verildiğini bildiren ve bir çok elkabı ihtivâ eden bir mektup ile bayrak ve bâzı hediyeler yolladı. Dâ'ilik vazifesini alan 'Alî al-Ṣulayḥî 'Aden'i de ülkesine kattı ve buranın eski hâkimi al-Karam'in oğulları 'Abbās ile Mas'ūd'un kendine tâbî emîrler olarak, senevî 100.000 dinar harac vermek şartı ile, burada kalmalarına müsâade etti; çünkü bunlar Zabîd'in fethinde kendisine yardım etmişlerdi. 'Abbās ve Mas'ūd dâ'î 'Alî'nin gelini Sayyida'ya yollamalarını emrettiği bu haracı 473 (1080) tarihinde, dâ'î 'Alî'nin ölümüne kadar, vermeğe devam ettiler.

Dâ'î 'Alî, 455 (1063) yılı sona ermeden, Mekke'den Hadramût'a kadar bütün Yemen'i hâkimiyeti altına aldı. 456 (1064)'da kayınbirâderi As'ad b. Şihāb'ı Zabîd'e vâli olarak gönderdi. Ona muhtelif işlerinde yardım etmek üzere Aḥmed b. Sālim, kadı Abū Muḥammed al-Ḥusayn b. Abî 'Aḳāma ve Abu'l-Ḥasan 'Alî adlarındaki üç şahıs vermiş idi ki, sonuncusu vâli As'ad'ın sır kâtibi ve vezîri mesâbesinde idi. Melike Asmā' bint Şihāb, kardeşi As'ad'a bu Abu'l-Ḥasan 'Alî'nin fikrini almadan hiç bir iş yapmamasını tenbih etmiş idi. As'ad yılda yalnız nakid olarak bir milyon dinar tutan Tihāma vâridatını Ṣan'ā'ya bu zat ile gönderirdi. Vâli As'ad Zabîd'de çok âdilâne hareket etti. Sünnîlere, alenî olarak, kendi mezhepleri üzere ibâdet etmelerine müsâade etti. Kendisi bir müddet sonra ikametgâhını Miḥlāf Ca'fer'deki sarayına nakletti.

Dâ'î 'Alî'nin nufûzu o kadar arttı ki, 455 (1063)'te Abū Hāşim Muḥammed adında birini Mekke hâkimi olarak yollamağa muvaffak oldu. Aynı zamanda her yıl Mekke'ye beyaz Çin ipeğinden yapılmış Kâbe örtüsü göndermeğe başladı. Bununla berâber Yemen'de hâlâ bâzı küçük emîrlikler itâat altına alınmamış idi. O 460 (1068)'ta, casusları vâsıtası ile Aşağı-Tihāma'da 'Aṣṣar bölgesi hâkimi Sulaymān b. Ṭarf'in Habeş kıralları ile ve diğer afrikalılar ile iş-birliğine giriştiği haberini alınca, İbn Ṭarf'a hücûm etti ve İbn Ṭarf'ı Żarā'ib'de mağlûp ve arâzisini zaptetti.

473 yılına doğru Mekke hâkimleri Mısır Fâtımî halîfelerinin adları yerine Abbâsî halîfelerinin adlarını zikretmeğe başlayınca, al-Mustanṣir Mısır'dan Dâ'î 'Alî'ye mektup yazıp, Hâşimîlerin Mekke emîri Muḥammed b. Ca'fer'i tardederek, Abbâsî üstünlüğüne ve Ḥasanîler idâresine son vermek üzere, Mekke'ye hareket etmesini emretti. Dâ'î 'Alî, hacca gidiyormuş gibi görünerek, oğlu al-Mukarram Aḥmed'i Ṣan'ā'da yerine vekil bırakıp, 473 zilkadesinin 12. günü (24 nisan 1081), karısı Asmā'yı yanına alarak, yola çıktı. Hareketinden önce, kalelere ve kasabalara güvendiği muhâfız ve vâliler tâyin etmiş, yokluğunda isyân ederler en-

dişesi ile hâkimiyetlerine son verdiği Yemen emîrlerinden 50 ve Şulayḥî âilesinden 160—170 kişiyi yanına almış idi. Ayrıca 2.000 asker, erzak ve gümüş yüklü 500 at ve deve, altın ve gümüşten yapılmış 50 divit, sayısız ziynet eşyası götürüyordu. al-Mahcam'e geldiğinde, Umm İbrāhîm veya Bi'r Umm Ma'bad denen yerde, karargâhını kurdu. Burada evvelce zehirlettiği al-Neccāḥ'ın Habeşistan'a kaçan 2 oğlundan büyüğü Sa'îd al-Aḥval'in 5.000 habeşli askerinin hücûmuna uğradı. Sa'îd 'Alî al-Şulayḥî'nin ve kardeşi 'Abd Allāh'ın başlarını kesitirip, sırığa diktirdi. Mekke'ye götürülmekte olan emîrleri rehine olarak yanında alıkoydu. 'Alî'nin hazînesi ve karısı Asmā', Zabîd'e götürüldü.

Sıkı bir göz hapsinde bulundurulan Asmā' durumunu, bir ekmeğin içine yerleştirilmiş olarak, bir dilenci ile gönderdiği bir mektup ile, oğlu al-Mukarram'a ancak 475 şevvalinde (1083 şubat/mart) haber verebildi. Babasının uğradığı felâketten sonra Şan'ā'da onun yerine geçen al-Mukarram annesinin mektubunu alır-almaz, adamlarını ve kabîle reislerini toplayarak, kabîlelerinin ve hânedanın şerefini kurtarmak ve intikamını almak için, hislerini tahrik ile heyecana getiren bir konuşma yaptı. Kabîle reisleri ve sâir kimseler ile yaptığı toplantılarda yüzünü örtmeden konuşan ve zeki bir kadın olan Asmā' halkı tarafından çok seviliyordu. al-Mukarram, sayısı 6.000'e varan bir kuvvet ile, Zabîd'e hareket etti. Merkezde bizzat kendisi bulunuyordu, sağ kola dayısı As'ad b. Şihāb'ı, sol kola Asmā'nın amcası Aḥmed'i tâyin etmiş idi. Zabîd şehri içinde yapılan savaşta 20.000 kişilik habeşli ordusu mağlûp oldu ve perişan olan Sa'îd bir sandal ile Dahlak adasına zor kaçtı.

Asmā'nın yanına ilk varan al-Mukarram, yüzünde zırh bulunduğu için, annesi tarafından tanınamadı; annesi onu tanıyınca da duyduğu büyük heyecan sebebi ile sinir buhranı geçirdi, yüz hatları gerildi, Şan'ā'da, ölünceye kadar (479=1086/1087) bu hâlde kaldı. al-Mukarram o zamana kadar sırıklarda asılı bulunan babasının ve amcasının başlarını indirtip, merâsim ile gömdürdü ve üzerlerine Maşhad al-Ra'sayn adı verilen türbeyi yaptırdı ve dayısı As'ad b. Şihāb'ı Tihāma vâlisi tâyin etti.

al-Mukarram Aḥmed 479'da dinār al-malîkî adında, kıymetini uzun müddet muhâfaza eden ve sonradan Dâ'î 'İmrān b. Muḥammed Saba' al-Zarî'î zamanında tekrar basılan yeni bir para bastırdı. Kızıldeniz adalarına kaçmış olan Sa'îd aynı sene Zabîd'e dönüp, vâli As'ad b. Şihāb'ı koğup, tekrar şehre hâkim oldu. Fakat 481 yılında, Melike Sayyida'nın tertiplediği bir hiyle ile, Zabîd tekrar Şulayḥîlerin eline geçti ve Sa'îd sûrlar altında can verdi; karısı Umm al-Ma'ārik esir ediiip, Ẓū Cibla'de Sayyida'ye getirildi. Sa'îd'in kardeşi olup, vezîri Ḫalaf b. Abî Ṭāhir ile 'Aden yolu ile Hindistan'a kaçmış bulunan al-Cayyāş b. al-Naceāḥ 6 ay sonra Yemen'e döndü, Mukarram'in yeni vâlisi As'ad b. 'Arrāf'ı bertaraf ederek, Zabîd'i tekrar ele geçirdi.

Bundan sonra Şulayḥîler hânedanının işlerini, Mukarram'in kendini içkiye, zevk ve eğlenceye kaptırması üzerine, karısı Sayyida idâre etmiştir. Kocasının ölümünden sonra da 50 yıl hânedanın işlerini dirâyetle yürüten ve kendini herkese sevdiren Melike Sayyida'nın durumu, kadının islâm tarihindeki mevkii bakımından, dikkate şâyandır. İmâmeti, inancına göre imamın ve onun dâvetlilerinin erkek olması esâs olduğundan, Melike Sayyida kocasının ölümünden sonra bu dinî vazifeyi dâima bir erkeğe vermekle berâber, hânedanın diğer bütün mülkî ve askerî idâresini kendi elinde tutmuş, bu hususdaki kabiliyet ve dirâyeti ile herkesi memnun etmiştir. Sayyida'nın yetişmesi

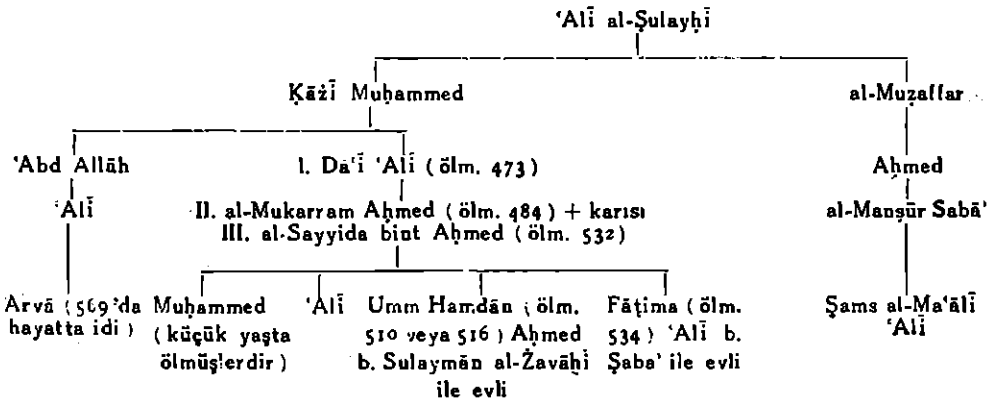

ile bizzat Asmā' bint Şihāb meşgul olmuş idi. Edebiyat, şiir ve tarih bilgisi kuvvetli idi. Zekâ ve kabiliyeti, memleketi idâredeki mahâreti sebebi ile kendisine Küçük Balḳīs deniyordu. O, al-Mukarram ile 461 (1068)'de, Dâ'î 'Alī al-Ṣulayḥī'nin sağlığında evlendi ve ondan Muḥammed ve 'Alī adlarında 2 oğlu, Fāṭima ve Umm Hamdān adlarında 2 kızı oldu. 'Alī ve Muḥammed küçük yaşta Ṣan'ā'da öldüler. Umm Hamdān, dayısının oğlu Aḥmed b. Sulaymān al-Zavāḥī ile evlendi ve ondan 'Abd al-Musta'lī adında bir oğlu oldu. Fāṭima ise, Şams al-Ma'ālī 'Alī b. Dā'ī Saba' b. Aḥmed al-Ṣulayḥī ile evlendi. Umm Hamdān 510 veya 516 yılında, Fāṭima da 534 (1139/1140)'te öldü. Sayyida'nın, idârede ilk icrâatından biri, Ṣan'ā'dan çıkıp, Miḫlaf Ca'far'deki Ẓū Cibla sarayına (inşâsı 458 h.) yerleşmek oldu ki Ṣulayḥīlerin merkezi bundan sonra burası olmuştur. Bu yeni merkezde al-Mukarram 481 (1088)'de Dār al-'Izz adı ile anılan yeni bir saray daha yaptırdı. Bir müddet sonra da Sayyida içinde hâlen kendi türbesi bulunan câmii inşâ ettirdi.

al-Mukarram Aḥmed b. 'Alī al-Ṣulayḥī 484 (1091)'te öldü. Kendisinden sonra hiç bir erkek evlâdı hayatta kalmadığından dâ'îlik makamına, baba tarafından akrabası Abū Ḥimyar Saba' b. Aḥmed b. al-Muẓaffar b. 'Alī al-Ṣulayḥī'yi vasiyet etti. Abū Ḥimyar Saba', şi'î fıkhına vâkıf, şâir idi ve Aşyaḥ kalesinde otururdu. Saba' Zabīd'de huküm süren Cayyāş b. Naccāḥ ile bir kaç kere harb etti ve Melike Sayyida ile evlenmek istedi. Bu teklifi Sayyida'nın reddetmesi üzerine Ẓū Cibla'yi muhâsara etti ve bu husuṣta tavassutunu rica etmek üzere, halîfe al-Mustanṣir'e elçi gönderdi. al-Mustanṣir da Sayyida'ye yolladığı mektupta Saba' b. Aḥmed ile evlenmesini emr ile bu evlenme için 100.000 dinar para ve 50.000 dinar kıymetinde eşya ve elbise mihr tâyin ettiğini bildiriyordu. Sayyida istemediği bir evliliğe zorlanmasından çok üzülmüş idi. Fakat halîfenin emri, üzerine kendini buna mecbûr hissettiğinden, râzı oldu. Saba' b. Aḥmed, tarafdarları ile Ẓū Cibla'ye geldi ve nikâh kıyılmasına rağmen, Sayyida'nın hakikatte bu evlenmeğe tarafdar olmadığını görerek, Aşyaḥ'a çekildi. 492 (1099) yılında ölümünden sonra, Ṣan'ā' Hamdânîlerden Ḥātim b. al-Ġuşaym tarafından zaptedildi ki, böylece bu şehir tamâmen Ṣulayḥīlerin elinden çıkmış oldu.

Nufûz ve kudreti dâimâ elinde tutmuş olan Sayyida, Saba' b. Aḥmed'in ölümünden sonra, memleket idâresini al-Mufaḍḍal b. Abi 'l-Barakāt b. al-Valīd al-Ḥimyarī'ye havâle etti. al-Mufaḍḍal, Zabīd'e bir kaç defa sefer etmiş, Zarī'ī'ler 'Aden'i ele geçirince, buranın haracının yarısını Sayyida için onlardan almıştır. Dâ'î Saba' b. Aḥmed'in oğlu 'Alī, Sayyida'nın kızı Fāṭima ile evli idi. 'Alī başka bir kadın ile daha evlenince, Fāṭima boşanıp, annesine gitmek istedi. 'Alī onun bu teklifini reddetti. Duruma muttalî olan Sayyidat al-Mufaḍḍal kumandasında bir orduyu dâmâdı üzerine yolladı. 'Alī aman isteyip teslim oldu, sonra bir yolunu bularak, yardım istemek üzere, Mısır'a gitti; fakat oradan eli boş döndü ve 495 (1102)'te al-Mufaḍḍal tarafından zehirletilerek, öldürüldü. 504 (1110)'te al-Mufaḍḍal, Neccâhîlerden Manṣūr b. Fātik I.'in kardeşine karşı yardım istemesi üzerine, Zabīd'e gidip, şehri Manṣūr nâmına almış, fakat bu sırada da kendi ikamet ettiği Ta'kar kalesinde çıkan isyânı bastırmak için yaptığı mücâdelede sarayın duvarları altında can vermiştir. al-Mufaḍḍal Canad'de bir mescid ile Ḥinva ve Canad arasındaki su kanalını inşâ ettirmiştir. Mufaḍḍal'ın ölümü üzerine, Sayyida ordusunun başına geçerek, Ẓū Cibla'den hareket etti ve 12 rebiülevvel 505 (18 eylûl 1111)'te Ta'kar'i ele geçirdi.

513 (1119) yılında Mısır'daki al-Afḍalīya kütüphânesi müdürü olan ve al-Muvaffaḳ lekabı ile anılan 'Alī b. İbrāhīm b. Nacīb al-Davla, yanında 20 kişi ile, Yemen'e gönderildi. Kuvvetli bir şi'i fakihi olan bu zât zeki ve dirâyetli idi; onun sâyesinde emniyet ve sükûn avdet etti ve kendisi yeni Mısır vezîri Ma'mūn b. al-Afḍal tarafından gönderilen 1.000 'den fazla okçu ile takviye edildi. İbn Nacīb al-Davla bu kuvvetler ile Ẓū Cibla civârındaki serkeşliklere nihâyet verdi; 518 (1124)'de Zabīd'da başarısız bir taarruzda bulundu. Melikenin yaşlandığını gören İbn Nacīb al-Davla 519 (1125) yılında iktidarı onun elinden alıp, kendisini bir köşeye çekilmeğe mecbûr etmek istedi; fakat Melike bölgenin muhtelif emîrleri tarafından o kadar kuvvetli destek gördü ki, İbn Nacīb tasavvurundan vaz geçmek zorunda kaldı. Sayyida bunun üzerine 520 muharreminde (1126 şubat) dâimâ kendisine bağlı kalmış olan emîrlerin İbn Nacīb al-Davla'yi Canad'de muhâsara etmelerine müsâade etti ise de, netîcede onu bu tehlikeli durumdan kurtardı ve büyük bir minnet hissi ile kendisine bağladı.

Aynı sene içinde İbn Nacīb al-Davla'nın rakipleri Mısır'dan gelen al-Amīr al-Kaẓẓāb adında biri ile iş-birliği yaparak, onu ortadan kaldırmak için tertiplere giriştiler. al-Amīr al-Kaẓẓāb „onun sizi Nizār'a bî'at etmeğe dâvet ettiğini, sizin bunu reddettiğinizi bildiren bir yazı ile bastıracağınız bir kaç Nizārī sikkeyi bana verin" dedi ve bunları [illegible]'te'min ettirip, Mısır'a halîfeye götürdü. Halîfe, İbn

Nacīb al-Davla 'yi yakalayıp, kendisine getirmesi için, İbn al-Ḥayyāṭ 'ı 100 süvârî ile Yemen 'e gönderdi. Sayyida evvelâ İbn Nacīb al Davla 'yi teslimden imtinâ etti, fakat müşâvirleri bunu yapmazsa Nizār tarafdarlığı ile itham edileceğini söyleyince, ona bir şey yapılmayacağına dâir İbn al-Ḥayyāṭ 'tan sōz aldıktan sonra, affı için halîfeye bir mektup yazıp, 40.000 dinar tutarındaki hediyeler ile, adamlarından Muḥammed b. al-Azdī 'yi elçi olarak refâkatlerine katıp, İbn Nacīb 'i teslim etti. Fakat daha Ẕū Cibla 'den ayrılır-ayrılmaz, ayaklarına demir halkalar takıp, çıplak olarak soğuk dehlize atmak suretiyle, eziyet etmeğe başladılar. Sonra 'Aden 'e varıp, Savākin 'e giden bir gemiye bindirdiler. Yolda gemiyi batırdıklarından elçi Azdī ve İbn Nacīb al-Davla boğuldu (520 ramazan ortası = 5 teşrin I. 1126).

Melike al-Ḥurrat al-Sayyida, İbn Nacīb al-Davla 'nin yerine İbrāhim b. al-Ḥusayn al-Ḥāmidī 'yi dâ'î tâyin etti. Fakat Mısır Fâtimî halîfeliğine al-Ḥāfiẓ li-Dīn Allāh 'ın geçtiğini haber alınca, dâ'îliği al-Ḥāmidī 'den alıp, bölgenin, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 'nin kardeşi Turanşah tarafından işgaline kadar, Şulayḥîlerin halefi bulunan Zarī'ī 'ler [b. bk.] hânedanından Saba' b. Abi 'l-Su'ūd b. Zarī' 'a verdi.

Melike al-Ḥurratal-Sayyida 532 (1137 1138) senesinde, Ẕū Cibla 'de, 86 yaşında öldü ve burada evvelce yaptırmış olduğu câmie gömüldü. Bundan sonra dâ'îlik vazifesi ve bütün arâzi ve emlâki ile birlikte Şulayḥîler idâresi, Sayyida 'nin vasiyeti üzerine, al-Manṣūr b. al-Mufaḍḍal b. Abi 'l-Barakāt b. al-Valīd al-Ḥimyarī 'ye intikal etti.

Zevk ve eğlenceye düşkün olan bu al-Manṣūr ihtiyarlığı sebebi ile, idâre kudreti zayıflayıp huzur ve sükûna ihtiyaç duyunca, aralarında Ẕū Cibla, Ta'kar, Ḥabb, İbb ve Miḫlaf Ca'far 'deki kalelerin de bulunduğu 28 şehir ve kaleyi 546 (1151) 'da al-Dā'ī Muḥammed b. Saba' b. Abi 'l-Su'ūd 'a 100.000 dinar karşılığında sattıktan sonra, Ṣabar. Ta'izz kalelerine çekilerek, 'Alī b. 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Ṣulayḥī 'nin kızı Arvā 'yı boşadı. al-Manṣūr 'un 548 veya 549 yılında vefātı üzerine yerine oğlu Aḥmed geçti. Aḥmed 558 (1163) 'de Ta'izz ve Ṣabar kalelerini Tihāma 'den gelen Mahdī b. 'Alī b. Mahdī 'ye satıp, Canad 'e çekildi ve 563 (1168) senesinde burada öldü. Bu tarihten sonra da Şulayḥîler hânedanından bâzı şehzâdeleri bâzı münferit kalelerin sâhibi olarak görmekteyiz. Msl. 'Alī b. 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Ṣulayḥī 'nin kızı Arvā 'nın 569 (1173) 'da Ẕū Cibla 'ye sâhip olması gibi. Fakat bunlar sülâlenin iktidar ve hâkimiyette devam ettiğini isbat edemez. Hakikatte 563 (1168) 'te, Aḥmed b. al-Manṣūr b. al-Mufaḍḍal 'ın ölümü ile, Şulayḥîler hâkimiyeti fiilen sona ermiştir. Bütün Yemen 'in hâkimiyetini uzun müddet elde tutamamakla berâber Şuleyḥîler hânedanı, Yemen 'de bir birlik te'min etmeleri, muhtelif mezhep sâliklerine karşı müsâmahalı davranmaları ve bölgedeki imâr hareketleri bakımlarından, muhakkak ki, Yemen tarihinde mühim bir mevkii işgal eder.

Bibliyografya: 'Alī b. al-Ḥasan al-Ḥazracī, *Kitāb al-'uḳūd al-lu'lu'iya fī tārīḫ al-davlat al-Rasūliya* (nşr. J. W. Redhouse), London, 1906; Nacm al-Dīn 'Umāra b. Abi 'l-Ḥasan al-Yamanī, *Kitāb tārīḫ al-Yaman* (nşr. H. C. Kay), London, 1892; Abū 'Abd Allāh Bahā' al-Dīn al-Canadī, *al-Kitāb al-sulūk* (Paris, Bibl. Nat., nr. 2127); Vāẓiḥ al-Dīn 'Abd al-Raḥmān İbn al-Daybā', *Zikr Madīnat Ẕabīd ve umarā'ihā va mulūkihā va vuzarā'ihā* (Br. Mus., Or. 3265 ve add. 27540); ayn. mll., *Kitāb ḳurrat al-'uyān fī aḫbār al-Yaman al-maymūn* (Br. Mus., Or. 3022 ve add., 25111); al-Malik al-Aşraf Abu 'l-'Abbās İsmā'īl, *Fākihat al-zaman ve mufākahat al-ādāb va 'l-fanan fī aḫbār man malaka 'l-Yaman*, Manchester, John Rylands Library, nr. 253 (19); İbn al-Aşīr, *al-Kāmil*, X, 19, 38; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Kahire, 1310), I, 368. (NEŞET ÇAĞATAY.)

SULH. ŞULḤ, s u l h; b a r ı ş m a, u z l a ş m a. Barışma ve uzlaşma daha *Ḳur'ān*, IV, 127 'de iyi bir hareket olarak gösterilmiştir. *Ṣulḥ*, uzlaşma, bir de gâyesi ihtilâfı gidermek olan Roma-Bizans *transactio*, διάλυσις (krş. *Cod.* 2, 4, 21; bir de bk. *Dig.* 2, 15, 1) gibi, bir s a t ı ş (*bay'*) a k t i d i r. *Bay'* („satış") 'in kaideleri, bilhassa *ḳabūl* ve *icāb*, *ṣulḥ* 'a tatbik edil'r. Üç çeşit *ṣulḥ* vardır: 1. şikâyete mevzû olan kimse şikâyetin haklı olduğunu kâbûl (*iḳrār*) eder, 2. şikâyete mevzû olanın inkârı (*inkār*) üzerine yapılan uzlaşma; 3. şikâyete mevzû olanın susması (*sukūt*) ile yapılan uzlaşma. Eski fakîhler, bu üç çeşit *ṣulḥ* 'un kabûle şayanlığı hususunda ihtilâf ederler: al-Şāfi'ī ve İbn Abī Laylā sarih bir ikrâr isterler, hâlbuki Abū Ḥanīfa, *iḳrār* hâllerinde (al-Şāfi'ī, *K. al-Umm*, III, 203), Roma hukûkunun *confessus pro iudicato habetur* (*Dig.* 42, 2, 3; krş. *Cod.* 2, 4, 32) esası gibi, bir *ṣulḥ* imkânını inkâr eder. Bir uzlaşma te'min edenlerin (*muṣāliḥ*) bir akid yapma selâhiyetleri umûmî kaidelere göre tesbit edilmiştir; bununla berâber bunlardan buluğa erme (*bulūġ*) ve hür olma istenilmez. Bir uzlaşma ile ilgili eşyâ (*muṣāloḥ 'alayhi*), yâni sulh bedeli, bir *māl*, yâni hakkında bir satış mukavelesi yapılabi-

lecek her hangi bir şey, bir alacak veya intifâ hakkı olmalıdır. Hakkında uzlaşma yapılması gereken hukukî anlaşmazlık (*muṣālaḥ ʿanhu*) bir mal (*māl*) veya bir katilden veya yaralamadan doğan bir haktan (*diya* ve *ḳiṣāṣ*) ibâret olabilir; bununla berâber bir *ḥaḳḳ Allāh*'tan, mal. hırsızlık veya ırza geçme için *ḥadd* cezâsından, aslâ bu şekilde kurtulunamaz (krş. *Cod.* 2, 4, 18). Uzlaşmanın mevzûu şikâyet etmekten vazgeçme de olabilir. — *Ṣulḥ* şu hâllerde hukûmsüz olabilir: 1. tarafların isteği ile, 2. *ṣulḥ* gayesi ile verilmiş olan şeyin kusurlarından dolayı iâdesi (*ḫiyār al-ʿayb*) ile, 3. *ṣulḥ*'un yapıldığı anda henüz mechûl olan hâller onda hukukî bir i'tilâfın mevcût olamayacağını gösterdiği vakit (msl. bir borcun kabûl edildiği yeniden sâbit olursa). — Şâfi'îler hediye (*hība*) olarak telakkî ettikleri bir alacaktan vaz geçmeden ibâret olan *ṣulḥ al-ibrāʾ* (krş. *Dig.*, 2, 15, 1) ile talep edilenin yerine başka bir şey vermekten ibâret olan *ṣulḥ al-muʿāwaḍa*'yı birbirinden tefrik ederler.

Mecelle (*Code Civile Ottoman*)'ın 1531—1571. maddeleri, bütün hâlinde, hanefîlerin nazariyelerini ihtivâ eder.

Bibliyografya: Fıkıh eserlerinin mevzû ile ilgili parçaları dışında, bilhassa krş. al-Kāsānī, *Kitāb al-badāʾiʿ al-ṣanāʾiʿ* (Kahire, 1910), VI, 39—56; Ḫalīl, *Muḫtaṣar, o sommario del diritto malechita* (trc. Dav. Santillana), Milano, 1919, II, 335—343; Querry, *Droit musulman* (Paris, 1871), I, 487—495; Sachau, *Muh. Recht* (Berlin, 1897), s. 357 v. dd.; van den Berg, *Principes du droit musulman* (Cezâyir, 1896), a. 90 v.d.; Young, *Corps de droit ottoman*, VI, 387 v. dd.; [Ö. N. Bilmen, *Hukuk-ı islâmiyye ve ıstılahatı fıkhiyye kamusu* (İstanbul, 1952), VI, 204—229 (*İst. Üniv. yayınlarından*, nr. 902)]. (HEFFENING.)

ṢULḤ. [Bk. ṢULḤ.]

SÛLÎ. AL-ṢŪLĪ, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. YAḤYĀ B. ʿABD ALLĀH B. AL-ʿABBĀS B. MUḤAMMED B. SOL-TIGIN. türk asıllı satranç oyuncusu (al-Ṣatrancī), müverrih ve edip olup, ölümü 335 veya 336 (946)'dadır. Çağdaşlarının çoğu gibi ırkan arap değil idi. Bir rivâyete göre, o, kardeşi Fîrûz gibi, Curcān'ın türk hükümdarı (*malik*) olan Şūl adlı bir şahsın soyundan gelmekte idi. Her iki kardeş de Yazīd b. Muhallab zamanında müslüman oldular ve onun ölümüne kadar (102=720) kendisine çok bağlı kaldılar. Soylarının hemen hepsi *kātib* olarak halîfelerin hizmetlerinde çalıştı; al-Şūlī'nin büyük dedesinin kardeşi, İbrāhīm b. al-ʿAbbās (büyük şâir al-ʿAbbās b. al-Aḥnaf (ölm. aş.-yk. 191=806, bk. *GAL*², I, 73 v. d.)'ın kız kardeşinin oğludur; bk. *al-Fihrist*, s. 122; al-Ḫaṭīb, *Tārīḫ Baġdād*, VI, 117; Yāḳūt, *Irşād*, I, 260—277; Goldziher, *Muh. St.*, I, 114; Barthold, *Turkestan*, s. 15; *GAL*², I, 77 v. d.] bilhassa meşhûr idi; torunu onun bırakmış olduğu şiirleri toplamış idi (*Aġānī*², IX,—35; Yāḳūt, *Irşād*, I, 260—277). [Bunun *Dīvān*'ı da burada bahis mevzuu olan Abū Bakr al-Şūlī tarafından toplanmış olup, Vehbi Efendi kütüp., nr. 1744'te bir yazması bulunmaktadır ve ʿAbd al-ʿAzīz al-Yamānī tarafından *al-Ṭarāʾif al-adabīya* (Kahire, 1937)'de basılmıştır (s. 88—118)].

Abū Bakr tamâmiyle araplaşmış idi; üstadları arasında Şaʿlab, al-Mubarrad, al-Sicistānī, Abu 'l-ʿAynāʾ [bk. madd.], ʿAvn b. Muḥammed bilhassa meşhûrdurlar. İbn al-Muʿtazz (b. bk.) onun edebî zevkleri üzerinde çok büyük bir te'sir yapmış idi (msl. al-Ḫuṣrī, *Zahr al-adab*, III, 298 v. d.). Satranç oynamaktaki dikkate değer tarzını—satrançta devrinin büyük üstâdı olan al-Māvardī'yi yenmiş idi—al-Muktafī (289—295=902—908) zamanında saray ile olan devamlı münâsebetlerine borçlu idi. Onun adı bu husûsta yalnız darb-ı mesel hukmüne girmekle kalmamış, onun hakkında bir efsâne de meydana getirilmiştir; buna göre, kendisi satranç oyununun mûcididir (İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, 659, s. 52). Onunla seleflî al-ʿAdlī'nin yazmış olduğu bir *Kitāb fi'l-ṣaṭranc*'ın iki yazması bilinmektedir (biri Kahire'de, biri İstanbul'da; A. van der Linde, *Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels*, s. 21. v. d., 333—337. H. Gies ile van der Linde bunun bir neşrini yapmağı kararlaştırmışlardı; A. van der Linde, *Das erste Jahrtausend der Schachliteratur*, s. 948, fakat bu neşir şimdiye kadar yayınlanmamıştır). al-Māvardī'yi yendiği zamandan itibâren, halîfelerin sarayında nedîm (*nadīm*) oldu; eski talebesi al-Rāzī (322—329=934—940)'ye bilhassa bağlı idi (al-Masʿūdī, *Murūc*, VIII, 311, 339; al-Tanūḫī, *Nişvār*, s. 145; krş. Mez, *Die Renaissance des Islams*, s. 132). Fakat hayatının son yıllarında, ʿAlī hakkında söylediği bâzı sözler sebebi ile, tâkip edildiği zaman, al-Baṣra'da bir melce' aramağa mecbûr oldu (*al-Fihrist*, s. 150, 26); Basra'da gizlenmiş olduğu hâlde öldü.

al-Şūlī bilhassa Abbâsîler hakkındaki eserleri ile tarihçi olarak tanınmıştır: *Kitāb al-awrāḳ fī aḫbār al ʿAbbās va aṣʿārihim*; bunun ilk kısmı tarih sırasına göre tertip edilmiş idi. İkincisi halîfe hânedanı mensuplarının ve başka müelliflerin şiirlerinden bir seçme veriyordu. En az beş veya altı cilt tutan bu eser tamamlanmadan kalmıştır (*al-Fihrist*, 150, 27—151, 6) ve şimdi ancak parçalar hâlinde mev-

cuttur. İlk kısmın yazmaları Leningrad'da (umûmî kütüphane, 227 - 256 yılları, *Zapiski*, XXI, 101 v. d.), Kahire'de (Ezher kütüphanesi, Tarih, 443, 295—318 yılları, *Zapiski*, aynı cilt, s. 99 v. d.), İstanbul'da (3. kısım, Rescher, *M F O B*, 1912, V/II, 523) ve Paris (Bibi. Nat. fond. arabe, 4836, 322—329 yılları)'te; ikinci kısmın yazmaları Kahire'de (Dār al-kutub, Tarih, nr. 594; Bartho'd, *Zapiski*, XVIII, 0148—0153=Azhar, Adab, nr. 487; *Zapiski*, XXI, 98 v.d.) ve Leningrad'da (*Zapiski*, XXI, 102—113) bulunmaktadır. 1930 yılına kadar *Kitāb al-avrāḳ*'ın yalnız bâzı parçaları basılmıştır: *Aḫbār al-Ḥallāc* (*Zapiski*, XXI, 0137—0141; L. Massignon tarafından *La passion d'al-Ḥallāc*, sık-sık'da teferruâtı ile tahlil edilmiştir), *Aḫbār abān al-Lāḥiḳī*'den (A. Krimskij, *Abān al-Lāḥiqī* v. b., Moskova, 1913, s. 1—43) ve *Aḫbār İbn al-Mu'tazz*'den (*Zapiski*, XXI, 104—112) çıkarılmış bâzı parçalar. [Bu eserin mevcut kısımları J. H. Dunne tarafından basılmıştır: *Kitāb al-avrāḳ, ḳism aḫbār al-ṣu'arā'. Section on contemporary Poets* (London, 1934); *Aḫbār al-Rāżī bi 'l-lāh va 'l-Muttaḳī bi 'l-lah av tārīḫ al-Dawlat al-'Abbāsiya min sana 322 ilā sana 333 h.* (Kahire, 1935); *Aṣ'ār awlād al-ḫulafā' va aḫbārihum* (London, 1936)]. al-Şūlī'nin *Kitāb al-vuzarā'*'sı daha ez meşhûr değildir; şimdilik bâzı iktibasları ile bilinmektedir (bizzat al-Şūlī tarafından *al-Avrāḳ*'da bir çok defa zikredilmiştir. Krş. bir de Yāḳūt, *Irşād*, II, 131 v. d., V, 320; bk. bir de Amar, *al-Fahrī*, *Archives Marocains*, XVI, s. XXV) [Bu eserden türlü vesileler ile yapılmış iktibaslar için bk. D. Sourdel, *Fragments d'al-Ṣūlī sur l'histoire des vizirs 'Abbāsides*, *Bulletin d'Etudes Orientales*, Damas, 1958, XV, 99—108]. Diğer eserleri arasında *Adab al-Kuttāb*'ı Muḥammed Bahcat tarafından Kahire (1341=1922)'de, bir Bagdad yazmasına istinad edilerek, basılmıştır; bu kitap al-Rāżī zamanında (s. 163) yazılmış idi: bu eser devlet me'mûrları için edebî ve teknik bir el kitâbı olup, sonraları çok takdir edilen ve en yüksek noktasına al-Ḳalḳaşandī'nin âbidevî eseri *Ṣubḥ al-a'şā*' ile ulaşılan bir nev'idendir (al-Şūlī'yi çok iyi bilen al-Ḳalḳaşandī'nin bu eseri hiç zikretmemiş olması dikkate değer). [al-Şūlī'nin bize kadar gelmiş olmamakla berâber, şu eserlerininde adlarını anmak, onun çalışmalarını göstermek bakımından, yerinde olacaktır: *Aḫbār al-sayyid al-Ḥimyarī va muḫtār şi'irih*, *Kitāb al-anvā'*, *Kitāb Ramażān*, *Aḫbār al-Gubbā'ī*, *Aḫbār al-'Abbās b. al Aḥnaf va muḫtār şi'irih*, *al-Şāmil fī 'ilm al-Ḳur'ān*, *Kitāb al-liḳā' va 'l-taslīm*, *Manāḳib 'Alī b. al-Furāt* v.b.].

al-Şūlī, edip olarak, bilhassa Abbâsî'ler devri şâirlerinin *Dīvān*'larını toplayıp tertip etmekle şöhret kazanmıştır; al-Sukkerī eski şâirler ile meşgul olduğu gibi, al-Şūlī de *Muḫaḍramūn* şâirleri ile meşgul olmuştur. *Aḫbār Abī Tammām*'ı İstanbul'da yazma hâlinde mevcuttur (Rescher, *M F O B*, V/II, 501 v.d.). Bu eser, bunun ne sûretle yazıldığı ve Abū Tammām'ın şiirinin değeri hakkında fevkalâde değerde bir edebî tenkit örneği olan Muzāḥim b. Fātik'e yazmış olduğu mektup ile birlikte. Ḥ. M. 'Asākir ve M. 'A. 'Azzām ve Naẓīr al-Islām al-Hindī tarafından bastırılmıştır (Kahire, 1356=1937). Tertip ve rivâyet ettiği Dīvān'lar arasında, Abū Nuvās (E. Mittwoch, *Die literarische Tätigkeit Ḥamza al-Iṣbahānī's*, Berlin, 1909, s. 42 v.dd. ve bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 117 v.d.) Muslim b. al-Valīd'in (nşr. de Goeje, s. VIII), İbn al-Mu'tazz'in (Brockelmann, *G A L*, I, 81) al-Buḥturī [b. bk.]'nin, al-'Abbās b. al-Aḥnaf'in (*Aġānī*, VIII, 15—25; XV, 141—144), al-Şanavbarī'nin (Mez, *Die Renaissance des Islams*, s. 250) [İbn al-Rūmī (ölm. aş.-yk. 283=896)'nin *Dīvān*'ı (bk. *G A L*, *Suppl.*, I, 125); Abū Tammām (ölm. aş.-yk. 231=846)'ın *Dīvān*'ı (bk. *G A L*, *Sappl.*, I, 136), 'Alī b. al-Cahm'in, İbn Ṭabā Ṭabā'nın ve] daha bir çoklarının Dīvān'ları anılabilir (bk. *al-Fihrist*, s. 151, 15—16, 161, 16—21, 166, 3). *Aḫbār ṣu'arā' Miṣr*'ı Yāḳūt tarafından zikredilmiştir (*Irşād*, II, 5, 415 v.d.; V, 454). Sık-sık görüldüğü üzere, yalnız adlarını bildiğimiz bir çok eserler yazmıştır (*al-Fihrist*, s. 151, 8—13; İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, 659, s. 51; Kâtib Çelebî, II, 598, 4095; III, 144; al-Şūlī, *Adab al-kuttāb*, s. 175; Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī, *Risālat al-Ġufrān*, s. 147, 8). al-Şūlī husûsiyetle şâir olarak meşhur değil idi. Bununla berâber şiirleri ekseriyâ zikredilmiştir (M. Bahcat, *ayn. esr.*, s. 14—18) şiirlerinden bâzı örnekler toplamıştır.

al-Şūlī'nin rivâyetlerindeki doğruluğa gelince, bu müsaid hukümlere mevzû olmamıştır. Kütüphanesi hakkındaki alaylı şiirler çok meşhurdur (İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, s. 54); bunlar çağdaşlarından bâzılarının bütün mütebahirliğinin yabancı kitapları bilmekten ibâret saydıklarını göstermektedir. *al-Fihrist* (s. 129, 27—28; 151, 6—7) ve Yāḳūt (*Irşād*, II, 58) *al-Avrāḳ*'ının al-Marzubānī (*al-Fihrist*, s. 151, 6'da al-Marīdī yerine böyle okumak gerekir)'nin *Aṣ'ār Ḳurayş*'ının kaba bir intihâli saymışlardır (aksine onun hakkında daha müsait bir hukûm için bk. al-Mas'ūdī, *Murūc*, I, 16 v.d.). Aynı Yāḳūt bir çok defalar onun yalancı olduğunu söylemiştir (*Irşād*, II, 10) ve *al Fihrist*, onun *Aḫbār b. Ḥarma* adlı eserinin muvaffakiyetsiz bir eser olduğunu söyler (s. 158,

19). Mübalagalı medhiyeleri ve zevksizliği ekseriyâ tebârüz ettirilmiştir (msl. al-Curcānī, *al-Visāṭa*, s. 260; İbn al-Aǧīr, *al-Maṯal al-sā'ir*, s. 289). Medhiyeli sözleri XI. asrın İran edebiyatında da bilinmektedir (Abu 'l-Faḍl al-Bayhaḳī 'nin kanaati için bk. Barthold, *Zapiski*, XVIII, 0151). Onun hakkında serdedilen hükümlerin çoğu L. Massignon (*La passion d'al-Ḥallāǧ*, II, 920 ve sık-sık) tahlil edilmiştir. Bütün bunlar açıkça gösterir ki, al-Ṣūlī [yalnız ezberleme (*ḥifẓ*) usûlü ile çalışan ve buna dayanarak eserler veren çağdaş ve rakiplerinin görüşlerine göre,] birinci sınıf bir müverrih sayılamaz; o ekseriyâ kendi malı ile başkalarının malını ayıramayan çalışkan bir toplayıcı idi. Fakat bu onun edebiyat sâhasındaki te'sirini hiç bir şekilde azaltmaz [şimdi artık onun kitap yazma ve toplama usûlünün bugünkü usûllere çok daha yakın olduğunu, bizzat basımlarının sözlerinden çıkarmak kabildir. Bundan başka hasımlarının anlayamadıkları çağdaşı olan şâirlerin eserlerine ehemmiyet vermesi, bunları toplaması ve bunların bugüne kadar gelmesini te'min etmesi ona arap edebiyatında, al-Cumaḥī, İbn Ḳutayba, Abu 'l-Farac al-İṣfahānī ve benzerleri yanında, çok yüksek, hattâ onlarınkinden üstün bir mevkî kazandırmıştır. Çağdaşı olup da, bugün bin yıllık şâirler olan ve devrinin en büyük üstadları oldukları münakaşasız kabûl edilen şâirleri daha o zaman tanıyıp anlayarak sevmesi de onun çok ileri hasımları olan *adīb* 'lerinkinden çok üstün bir edebî zevk ve anlayışa sâhip olduğunu isbat eder]. Doğrudan-doğruya talebeleri arasında al-Dārakuṭnī, İbn Şaẕān, al-Marzubānī v.b. anılır; eserleri çok sayıda arap müverrih ve edebiyatçısına kaynak olduğu için husûsî bir mevkie sâhiptir. Kendinden daha genç çağdaşı 'Arīb [b. bk.] daha o zaman onun metinlerini aynen iktibâs ve kendisini bir çok defalar zikrediyordu. Abu 'l-Farac 'Alī al-İṣfahānī onu 250 defadan fazla zikreder, eserlerini Abbâsîler devri şâirleri tarihi için mühim bir kaynak olarak sayar (Guidi 'nin *Tables alphabétiques* 'inde bütün *isnād* 'lar gibi, kaydedilmemiştir).

Bibliyografya: *Kitāb al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 150, 22—151, 16; 156, 4—6; al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb* (*G M S*, var., 357); İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 343 v.dd.; Ibn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), 659, s. 51—55=de Slane, III, 68—73; al-'Aynī, *Iḳd al-cumān* (Asya müzesi nüshası, 177), III, var. 14 v.d.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), bk. *fihrist*; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschr. der Araber*, s. 37, 115; Brockelmann, *G A L*, I, 149 v.d.; *Suppl.*, I, 218 v.d.; Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif* (1900), XI, 68 v.d.; Horovitz (*M S O S*, *Westas. St.*, 1907, X, 25—38); Barthold, *Zapiski* (1908), XVIII, 0148—0153; Krimskiy, *Hamasa Abu Temmama Taiskago* (rusça, Moskova, 1912), s. 15—19; ayn. mll., *Aban Lahikiy* v.s. (rus., Moskova, 1913), s. 9—11, 47 v.dd.; Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġat al-'arabiya* (Kahire, 1912), II, 174 v.d.; Kraçkovskiy (*Zapiski*, 1908, XVIII, 77 v.d.; 1913, XXI, 98—115, 0137—0140); Muḥammed Baheat al-Aṯarī, *Adab al-kuttāb ta'līf al-Ṣūlī* (Kahire, 1341), s. 8—18.

Satranç oyuncusu olarak al-Ṣūlī için bilhassa bk. Antonius van der Linde, *Geschichte und Litteratur des Schachspiels* (Berlin, 1874), I, 97 v.d.; 106 v.d.; *Quellenstudien zur Geschichte des Schachspiels* (Berlin, 1881), s. 21—24, 333—337, 354—381; *Das erste Jahrtausend der Schachliteratur*, s. 83 ve 948; H. J. R. Murray 'ın çalışmalarını maalesef elde edemedim.

(IGN. KRATSCHKOVSKY.)

[Bu madde A. Ateş tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

ṢŪLĪ. [Bk. SÛLÎ.]

ŞULŞ. [Bk. SÖLÖS.]

SULTAN. SULṬĀN (A.), 1. Kudretli bir emîri veya belirli bir bölgenin müstakil hükümdarını ifâde etmek için hicrî IV. (milâdî XI.) asırdan itibâren görülen bir unvandır.

Kelime *Kur'an* 'da, daha çok tezâhürler ve fevkalâdeliklere istinad eden ahlâkî veya sihrî iktidar mânasında, mevcuttur ve bu iktidar dinî bir beyanda bulunmak selâhiyetini verir. Peygamberlere bu *sulṭān* Allah tarafından ihsân olunmuştur (bk. msl. *Ḳur'ān*, XIV, 10, 11) ve putperestler ekseriyâ, itikatlarını te'yid etmeleri için, bir *sulṭān* göstermeğe dâvet olunurlar. Bu sebeple, lugatler (*Tāc al-'arās*, V, 159 gibi) kelimeyi *ḥucca* ve *burhān* ile aynı mânada kabûl eder. Bundan başka, *Kur'an* 'da, *sulṭān* tâbirinin kudret mânasını da ihtivâ ettiği altı yer vardır; lâkin burada dâimâ İblîs 'in, insanlara te'sir eden ruhânî kudreti bahis mevzuudur (*Ḳur'ān*, XIV, 22; XV, 42; XVI, 99, 100; XVII, 65; XXXIV, 21). O hâlde bu iktidar, fakat daha ziyâde idarî iktidar mânası *sulṭān* kelimesine islâmın ilk asırlarında verilmiştir. Kelime ve mânası, şüphesiz, süryânice *şulṭānā* 'dan alınmıştır ki bu kelime iktidar, hattâ nâdir olmakla berâber, iktidar sâhibi mânasına gelir (Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, st. 4179; Nöldeke, *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*,

Strassburg, 1910, s. 39). Kelimenin *Ḳur'ān* 'daki mânası da, muhtemelen, i k t i d a r mânasından iştikak etmiş olmalıdır (bâzı lugat müellifleri onu *salīṭ* „zeytin yağı" nın cemi şekli olarak izah etmeğe çalışırlar). Sonraları *sulṭān* unvanı, *ẓu 'l-ḥucca* (*Tāc al-'arūs*, *göst. yer.*) şeklinde mânası genişletilerek, hüccet mânasına alınmak istenmiştir.

Hadîsde *sulṭān* münhasıran iktidar ve çok defa idârî iktidar mânasını taşır (*sulṭān* başka bir *valī* 'ye bağlı bulunmayan valī 'dir, al-Tirmiẕī, I, 204); kelime bir kaç defa Allah kudreti mânasını da verir. Bu hususdaki en meşhûr hadîs, *al-sulṭān ẓill Allāh fi 'l-arḍ* („idârî iktidar yer yüzünde Allahın gölgesidir"; bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 61 ve *Le sens des expressions Ombre de Dieu, Khalife de Dieu*, *R H R*, XXX, 331 v.dd.) sözü ile başlayandır. al-'Utbī bu hadîsi *Kitāb al-Yamīnī* 'nin başlangıcında zikreder, onun şârihi olan al-Manīnī, al-Tirmiẕī 'nin ve başka müelliflerin bu hadîsin İbn 'Omar 'e kadar çıktığını kabûl ettiklerini söyler (*Şarḥ al-Yamīnī*, Kahire, 1286, s. 21). Bu hadîs sonraları saltanat hakkındaki nazariyelerde mühim bir rol oynamıştır, zîrâ bunda, yanlış olarak, sulṭān unvânına imâda bulunulduğu müşâhade olunuyordu. Bu *ḥadīṯ* bir yana, arap edebiyatı IV. asrın sonlarına kadar *sulṭān* kelimesini sâdece i d a r î i k t i d a r mânasında tanır (bol sayıdaki misâller için msl. bk. Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān*, 346, 349; İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr.*, nşr. Torrey, s. 183, burada, eski devirlerde İfrīḳiya sultanının merkezi Kartaca idi denilmektedir. Kezâ, İbn Ḥavḳal, 143 'te Musul sultanının ve Elcezîre *dīvān* 'larının makarrı olarak belirtilir) veya, bu tâbir ile, daha ziyâde bir unvân vasfına sâhip *amīr* tâbirinin aksine, belirli bir müddet için gayr-i şahsî hukûmet kudretini teşahhus ettiren bir şahsiyet kasdolunur. Bu, tam olarak *ẓu l'-Sulṭān* (msl. hadîste) tâbiri ile îfâde olunan ve öncekinden bir az farklı olan tavsîf I. asra âit Mısır papirüslerinde bulunur (Mısır vâlisi için bk. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, 90, not 6) ve müteâkip asırlarda kezâ bir kaç defa halîfeler için kullanılmıştır (halîfe Manṣūr için bir hutbede *Sulṭān Allāh* denilmiştir, Ṭabarī, III, 426; halîfe al-Muvaffaḳ 'a *sulṭān* denilmiştir, Ṭabarī, III, 1894; kezâ 387=997 yılında halîfe al-Ḳādir, al-'Utbī, *ayn. esr.*, s. 265). Bir şahsiyeti mevkiini gösteren bir kelime ile tâyin etmek âdeti bütün dillerde vardır (bu meyanda resmî türk dili için bk. H. Ritter, *Islamica*, II, 475). Kelimenin Asurca şekli olan *silṭān* yabancı hukümdarlar için kullanılmış olmalıdır (Ravaisse, *Z D M G*, LXIII, 330). Zâten kelimenin i k t i d a r, h u k ü m e t mânası arap edebiyatında zamanımıza kadar muhâfaza olunmuştur.

Kelimenin, siyâsî iktidarın gayr-i şahsî mümessili mânasından şahsî bir unvân şekline inkılâp etmesi, merhaleleri güç tâkip edilebilen bir inkişâf arzeder. Bu gelişmenin nihâyetlenmesinden sonraki bâzı müellifler, bu hususta ancak ihtirâzî kayıt ile nazar-ı dikkate alınabilecek tafsilât verirler. Bu meyanda, İbn Ḫaldūn (*Prolégomèna*, II, 8, *N E*, XVII 'de) Bermekîlerden Ca'far 'e, devlet içerisinde en kudretli vaziyete sâhip oluşundan dolayı *sulṭān* denildiğini, daha sonraları, büyük hilâfet müddeilerinin *amīr al-umarā'* ve *sulṭān* gibi *laḳab* 'lar aldıklarını söyler. Büveyhîler (A. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 568) ve Gazneliler için de aynı şey söylenir. İbn al-Aṯīr (IX, 92) Gazneli Maḥmūd 'un halîfe al-Ḳādir 'den *sulṭān* unvânını aldığını söyler. Bu malûmat al-'Utbī (*ayn. esr.*, s. 317) tarafından te'yit olunmaz, o, halîfe tarafından Maḥmūd 'a tevcih edilen çeşitli *alḳāb* arasında böyle bir unvânı zikretmez. Diğer taraftan, bizzat al-'Utbī 'nin Maḥmūd 'a, müstakil bir hukümdar olduğunu bu tâbir ile ifâde için, dâimâ *al-sulṭān* dediği de bir vâkıadır (*ayn. esr.*, s. 311); lâkin al-'Utbī 'de *sulṭān* tâbiri, onun halîfeye de aynı lekabı verdiği düşünülürse, henüz resmî bir unvân mânasını kazanmamıştır. Bu sebeple, paralarında bu unvâna ilk defa rastlanan Gazne hukümdarı İbrāhīm (451—492=1059—1099) 'dir. Fâtımîlerde de 400 (takriben 1000) tarihlerinde *sulṭān al-islām* lekabının kullanıldığı tesbit olunur (İbn Yūnus, Leiden yazması), ve yine aynı devirde Fars 'taki Büveyhîlerde de *sulṭān al-davla* lekabına tesâdüf edilir (Sulṭān al-Davla Abū Şucā' 403—415=1012—1024). Selçuklu hukümdarı Tuğrul Bey 'e 447 (1055) yılında halîfe tarafından a l - S u l ṭ ā n R u k n a l - D a v l a lekabı verildiği bir devirde (al-Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, *G M S*, 105; krş. İbn Taġribirdī, nşr. Popper, s. 233), aynı lekap, Bagdad 'da son Büveyhî hukümdarı al-Malik al-Raḥīm tarafından da kullanılmıştır.

Tuğrul Bey, kezâ, paralarında *sulṭān* lekabını veya daha ziyâde unvanını ve buna ilâveten *al-sulṭān al-mu'aẓẓam* (Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins*, II, 28) terkibini kullanan ilk islâm hukümdarıdır. Bu vaziyet Selçukluların *sulṭān* tâbirini hakikî bir hukümdar unvânı olarak ilk kullananlar oldukları keyfiyetinin pek muhtemel olduğunu ortaya koyar; bu bakımdan, kelimeyi kesin olarak az veya çok gayri şahsî kullanılış tarzından kurtarmak için, a l - m u ' a ẓ ẓ a m sıfatı

ile husûsîleştirmek ihtiyacı duyulmuştur. Bu gelişme, aynı zamanda, daha önceki asırlarda hukûmet kudretine sâhip olan ber şahıs bu kelime ile tavsîf edilebildiği hâlde, neden *sulṭān* kelimesinin birden-bire bir islâm hukümdarının erişebileceği en yüksek unvân olduğunu da izah edebilir. Unvânın aslî unsurundan olan *al-mu'aẓẓam* sıfatı kısa bir müddet sonra resmî dil hâricinde terkolunmuştur. Böylece, *sulṭān* Selçuklular ile hakikî bir hukümdar ismi hâline gelmiştir. Ne Selçukluların eyâlet hânedanları (bununla berâber bunlarda şahıs adı olarak Sulṭānşāh'a rastlanılır) ne de onlardan sonra atabekler *sulṭān* unvânını kullanmışlardır; bunlar sâdece *malik* ve *şāh* gibi unvanlar ile iktifa etmişlerdir. İlk defa, XII. asrın ortasında, büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra, Ḫvārizmşāh'lar bu unvânı almışlardır; bununla berâber halîfe al-Nāṣir, Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāb'ın bu unvânını tanımaktan kaçınmak husûsunda onun zaafından faydalanabilmiş idi (Nasavī, *Vie de Djelal-eddin Mankobirti*, nşr. Houdas s. 247). Az sonra Anadolu Selçukluları da sulṭān unvânını almışlardır (bu unvân Kılıç Arslan II.'dan itibâren onların paralarında görülür). Hemen Ḫvārizmliler ve Anadolu Selçukluları ile aynı devirde, Eyyûbîlerin paraları üzerinde sulṭān lâfzı hiç bir zaman bulunmamakla berâber, edebiyatta, bu unvân ilk Eyyûbî hukümdarı Ṣalāḥ al-Dīn için kullanıldı (İbn Cubayr, *Riḥla*, nşr. Wright-de Goeje, s. 40); Eyyûbî hukümdarları daha ziyâde *al-Malik* tâbiri ile başlayan birleşik resmî unvânlar taşıdılar. Nihâyet, XIII. asır edebiyatında *sulṭān*, tam bir siyâsî istiklâli ifâde eden bir unvân oldu. İbn al-Aṯīr (XI, 169) Bagdad ve civârından halîfenin sulṭān'sız idâre ettiği mıntaka olarak bahseder. Bagdad Abbâsîlerinin son zamanlarında, halîfenin *sulṭān* unvânı tevcih edebilen tek selâhiyetli olarak mülâhaza edilip-edilmediği pek mâlûm değildir; halîfeliğin sukutundan sonra pek çok islâm hukümdarının bu unvâna tesâhüp ettikleri görülür. Bu unvân, resmî vesîkalarda ekseriyâ *al-a'ẓam*, *al-'ādil* v. b. gibi bir sıfat ile birlikte kullanılmıştır (bu hususta tam bir liste O. Codrington, *A Manual of Musulman Numismatics*, London, 1904, s. 81 v.d. da bulunur). XIII.—XV. asırlarda *sulṭān* unvânına en yüksek ihtişamını veren Mısır Memlûk sultanları olmuştur. Sonra da Osmanlı sultanlarının devri başlar.

Sultanlar, tamâmen müstakil oldukları her kes tarafından tanınan hukümdarlar olduktan sonra, hukukçular ve tarihçiler bu çeşit iktidar sâhiplerinin mevcûdiyetleri için hukukî bir meşnet bulmak vazîfesi ile nazariyeler kurdular; çünkü islâmda ilk devirlerdeki hilâfet anlayışında bunun yeri yok idi [bk. mad. HALİFE]. Bu nazariyeler daha Büveyhîler zamanı müelliflerinden al-Māvardī'de bulunur. Eserinin isminden (*al-Aḥkām al-sulṭāniya*), anlaşılabileceği gibi, o, *sulṭān* kelimesinin sâdece hukûmet kudreti mânasını bilmektedir. al-Māvardī (nşr. Enger, Bonn, 1853, s. 30 v. d.), tâbilerinden biri kendisine hâkim olduğu zaman bile, icrâatı dinî esaslara uygun olmak şartı ile, halîfe vazifesini ifâya devam edebilir, der. *Sulṭān*'ın Allahın yer yüzündeki gölgesi olduğuna dâir hadîsi zikreden al-'Utbī, bunu pek muhtemel olarak, kendisine dâimâ al-sulṭān lekabını verdiği Gazneli Maḥmūd'un müstakil oluşuna hak verdirmek için yapmıştır. Lâkin bu malûm hadîse telmih bir hukûkî nazariye olmaktan ziyâde, bir kelime oyunudur. Haklarında çok kötü kanâate sâhip olduğu „devrinin sultanları" al-Ġazālī (Goldziher, *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-Sekte*, Leiden, 1916, s. 98)'ye göre, umûmiyetle dünyevî kudretin temsilcileridir. İlk defa Mısır'da Memlûk sultanları zamanında, Ḫalīl al-Ẓāhirī (*Zubdat kaşf al-mamālik*, nşr. Ravaisse, s. 89 v.d.) tarafından ileri sürülen kat'î bir nazariyeye rastlayoruz; ona göre ancak Memlûk sarayında bulunan halîfe *sulṭān* unvânını tevcih hakkına sâhiptir ve bunun neticesi olarak da bu unvân gerçekte, sâdece Mısır sultanlarına âittir. Böylece, Memlûklar kendilerini kitâbelerinde *sulṭān al-islām wa 'l-muslimīn* (van Berchem, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Klein-Asien*) diye isimlendirirler. Aynı devirde İbn Arabşāb, Sultan Çakmak'ın hâl tercümesinde (*J R A S*, 1907, s. 395) *sulṭān*'ı bütün hukûmet işlerinde Allahın yer yüzündeki halîfesi olarak isimlendirir; ulemâ ise, bütün dinî işlerde Peygamberin vârisleridir. Bu târifte de, al-'Utbī'ninki gibi, mezkûr hadîse ustaca yapılmış bir imâ vardır. Nihâyet, al-Suyūṭī (*Ḥusn al-muḥāżara*, II, 91 v.dd.) *sulṭān* (hukmü altında melikler bulunan)'ın, *al-sulṭān al-a'ẓam* ve en yüksek mertebeyi gösteren *sulṭān al-salāṭīn* unvânlarının târifini vermektedir. Gerçekten Memlûkler zamanında kendilerine *sulṭān* unvânı veren bir çok müslüman hukümdar var idi; bunlardan bir kısmı, al-Ẓāhirī'nin nazariyesine muvâfık olarak, bu unvânı taşımak için Kahire'deki halîfeden müsâade istemişlerdir.

Yalnız Ḫvārizmşāh'lar müstesnâ, bu unvânı zuhûrundan itibâren taşıyan bütün büyük hukümdarların sünnîler olduğu tesbit olunabilir. Haçlı seferleri zamanındaki islâmın dinî intibâhına muvâzi olan bu gelişme basit bir tesâdüf değildir. Büyük sultanlar, aynı zamanda,

sünnî müslümanların müdâfii olmuşlar ve Moğul hukümdarları da islâmın bu mezhebini kabûl ettikleri zaman, yine aynı unvânı almışlardır. Unvânın sünnîler nezdindeki bu mânası, bilhassa Osmanlı saltanatı zamanında ortaya çıkmış ve paralar üzerine darbedilmiştir. İlk Osmanlı beylerinin umûmiyetle *emîr* addedilmelerine rağmen (İbn Baṭṭûṭa, II, 321) Orhan Bey'in paraları sulṭân unvânını taşımaktadır (Stanley Lane Poole, *göst. yer.*). Bayezid I. Kahire'deki halîfeden bu unvânı alan ilk Osmanlı hukümdarı olmalıdır (von Hammer, *G O R*, I, 235). İstanbul'un fethinden sonra, Mehmed II. *sulṭān al-barrayn va 'l-baḥrayn* unvânını almıştır (*G O R*, I, 88); lâkin Osmanlı imparatorluğunda bu unvân hiç bir zaman *hünkâr* ve *pâdişah* unvânları gibi halka mâl olmuş bir hâlde değildir. Buna mukabil, resmî muharreratta, hukümdarın isminden önce gelen *al-sulṭān ibn al-sulṭān* tâbirinde olduğu gibi, ehemmiyetli bir yer işgal eder. Memlûk sultanlığının Selim I.'in fethi ile ortadan kaldırılmasından itibâren, Osmanlı hukümdarları, islâm âleminin münâkaşasız, en büyük sultanı oldular.

İran'da Safevî hukümdarları kendileri için *sulṭān* mukabili olarak *şâh* unvânını almışlar ve o zamandan beri, bu iki tâbir sünnîler ve şi'îler arasındaki ayrılığı ifâde etmiştir. Filhakika Safevîler de resmî olarak kendilerini, msl. paralarında olduğu gibi (R. S. Poole, *Catalogue of the coins of the Shahs of Persia*, London, 1887), sulṭān unvanı ile zikretmişler ise de, onlar sâdece *şâh* unvânı ile tanınmışlardır.

Türkiye'de *sulṭān* dâimâ yüksek bir unvân olarak kalmıştır. Hukümdarlardan başka, bu unvânı taşıyan şehzâdeler de vardır. Süleyman I.'ın vezîr-i âzamı ve muhibbi İbrahim Paşa'nın gözden düşmesinin sebeplerinden biri de kendisine *ser'asker-sulṭān* unvânını vermiş olması idi (*G O R*, III, 160). Abdülhamid II. zamanında, Hadramût'ta olduğu gibi, memleketinde sulṭān unvânını taşıyan küçük beylerin İstanbul'u ziyâretlerinde bu unvânı kullanmalarına müsâade olunmadı (Prof. Snouck Hurgronje'nin verdiği mâlûmata göre). Türkçede bu kelime, dâimâ hukümdarın veya şehzâdenin isminin önünde bulunur ve bu kelimenin yabancı menşe'ini isbat eder. Türkçede kelimenin halk dilindeki gerçek mânası „prenses" tir (msl. bk., Jacob, *Hilfsbueh*, II, 59'da *Söilemez Sulṭān* hikâyesinde ve âşıkane şiirlerde kelimenin kullanılışı). Bu vaziyet kelimenin, bir prensese delâlet ettiği zaman, şahıs isminden sonra gelmesi hâlini izah eder (bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 16). Aynı sebepten dolayı bir sûfî bahis mevzuu olduğu zaman, *sulṭān*, şahıs adından sonra gelir (aş. bk.).

Buna mukabil, İran'da *sulṭān* zabitler ve vâliler için kullanılmıştır (Âlî, *ayn. esr.*, *Z D M G*, LXXX, 330). Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, I, 299, 305) İran'da az salâhiyetli vâlilerden de sulṭān diye bahseder. İran'da sulṭān unvânı sâdece bir defa Kaçar hânedânının sonuncusu Ahmed I.'e verilmiştir. Bu hukümdar, 1909 ihtilâlinden sonra tahta çıktığı zaman, bu unvânı almıştır.

Mısır'da bu unvân son Memlûklerden beri ortadan kaybolmuş, sâdece Sulṭān Ḥusayn'in saltanatının kısa devresinde (1914—1922) ve kıral Fu'âd I.'in saltanatının başlangıcında yeniden ortaya çıkmıştır [bk. mad. HİDİV].

Sulṭān unvânını taşımış olan veya bâlâ taşıyan hânedanların sayısı pek çoktur. Garb müslüman dünyasında bu unvân ilk defa VII. (XIV.) asırda Fas Marînîleri ile Gırnata Naṣrîlerinin hukümdarlarına âit âbide ve mezar taşı kitâbelerinde görülür. Daha sonra Sa'diya ve Filâliya şerifleri de bu unvânı almışlardır.

II. Sulṭān aynı zamanda sûfî şeyhlerine verilen bir lekabdır. Bu kullanılış XIII. asırdan önce görülmemektedir ve önce Anadolu'da ve Osmanlı medeniyetinin nufûz ettiği memleketlerde yayılmıştır. Bu âdetin başlangıcı mutasavvıf şâir İbn al-Fāriż'e *sulṭān al-'āşiḳīn* lekabının verilmesi ve Calāl al-Dīn Rūmī'nin babası Bahā' al-Dīn Valad'in de *sulṭān al-'ulamā'* lekabını taşıması olabilir. Bu tasavvulî unvân, şüphesiz, tasavvufî şiirlerde sık-sık ifâde edildiği üzere (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 159 v. dd.), bir sûfinin, bir hukümdarın derece ve kudretine lâhûtî âlemde eriştiği telakkisinin te'siri ile yayılmıştır. *Hünkâr* (bk. Hudâvendigâr) unvânı da aynı fikir çerçevesinde izah edilmelidir. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme* III, 367 v. d.) Sulṭān Mehmed II. ve Bayezid II.'in isimlerini iki mutasavvıf'ın adları ile birlikte mütalea ederken bunların hepsinin de büyük sultanlar olduklarını ifâde eder. *Dede sulṭān* ve *baba sulṭān* adları da böyle meydana gelmiştir. XV. asırda Anadolu'da dinî ihtilâl hareketinin reisi şeyh Bedreddin, tarafdarlarınca aynı şekilde *sulṭān* diye isimlendirilmiştir; hattâ Babinger (*Islam*, XI, 74) bunu onun hakikî bir hukümdar gibi telakkî edildiğine bir işâret sayar. Öyle görülüyor ki, bilhassa bektaşîler sulṭān lekabını taşımışlardır. Bununla berâber bu unvân hiç bir surette bu tarîkatte husûsiyeti olan yüksek bir mertebeye delâlet etmez; bu itibarla Babinger (*göst. yer.*), muhtemelen haklı olarak, her hâlde sonraki devirlerde bunun sadece sevgi ifâde eden bir ad olduğu hukmüne varır.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848), II, 345; A. von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Leipzig, 1868), s. 421 v. dd.; Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, (Petersburg, 1900), II, 285; C. F. Seybold, *Miszellen* (*Z D M G*, 1908, LXII, 563 v. d., 714 v. d.); ayn. mll., *Nochmals Sulṭān* (*Z D M G*, 1909, LXIII, 329 v.d.); C. H. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sulṭān* (*Islam*, VI, bilhassa s. 356 v.dd.); A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (Heidelberg, 1922), s. 133; T. W. Arnold, *The Caliphate* (London, 1924), bilhassa s. 202 v. dd.; Paul Wittek, *Islam und Kalifat* (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1925, LIII, bilhassa s. 414 v. dd.).—Sulṭān unvanının tarihini tatmin edici bir şekilde araştırmak zengin kitab malzemesini kullanmadan mümkün olmadığından, bu malzemenin kısa zamanda usûlüne göre neşri ümit edilir. (J. H. KRAMERS.)

SULṬĀN. [Bk. SULTAN.]

SULṬĀN AL-DAVLA. [Bk. SULTAN-ÜD-DEVLE.]

SULTAN İSHAK. SULṬĀN İSḤĀḲ (daha çok S. SOHĀḲ, S. SOHĀK), ehl-i hak [halk dilinde 'Alī ilāhī, b. bk.] akidesine inananlar arasında merkezî şahsiyet. Allahın ilk tecellileri (Ḫāvandigār, 'Alī, Bābā Ḫoşia) *şarī'a*, *ṭarīḳa* ve *ma'rifa* derecelerine tekabül eder ise de, dördüncü tecessüd—irfanın en yüksek derecesini gösteren Sulṭān Sohāk—*ḥaḳīḳa* [b. bk.]'dır.

Her şey, Sulṭān İsḥāḳ'ın tarihî bir şahsiyet olduğunu zannettirmektedir. Ehl-i Hak onu XIV. asırda gösterir. Sulṭān İsḥāḳ, Şeyh 'Īsī ve Ḥasan Beg Calā'nın kızı Ḫātūn Dāyira (Dayarāḳ)'nin oğlu olmalıdır. Şeyh 'Īsī'nin karısı Ḫātūna-Başīr'den *haft-tan* (*haft tavāna* denilen diğer yedi kişilik topluluktan ayırmak suretiyle) denilen 7 oğlu olmuş olmalıdır. Yedi temel tecessüdün her biri gibi, Sulṭān Sohāk'ın da dört (beş) melekten ibaret bir maiyeti vardır: Muhtelif vazifeler deruhte etmiş olan Benyāmīn, Dāvūd, Muṣṭafā Davdān, Pīr Mūsī (ve Ḫātūn Dāyira).

Sarancām adı altında tanınmış olan dinî kitaptaki has ve coğrafî isimlerin tahlili, Sulṭān İsḥāḳ'ın faāliyet sâhası olarak Zagros (Dālahū) ile Sirvān (Diyāla) ırmağının arasındaki kısmı gösterir. *Ḳuṭb-nāma* denilen türk ilâhisine göre Sulṭān İsḥāḳ, tamâmiyle bu mıntakanın aslen irânî sâkinlerinin dili olan Gūrānī dilini konuşuyordu; Sulṭān Isḥāḳ'ın ve arkadaşlarının türbesi, Avramān-i luhūn [bk. mad. SENNA] Sīrvān'ın sağ kıyısı üzerinde Pardivar'da bulunmaktadır.

O. Mann koleksiyonun ihtilâflı yazması (Preussische Staatsbibliothek, 1904'te alınan yazmalar, nr. 30, var 8) Sulṭān Sohāk'a *cāma-yi Ḥaḳḳ* („Allahın tecessüdü [elbisesi"] ve *muḳannin-i ḳānūn-i ḥaḳīḳa* („ḥaḳīḳa kanununun vâzıı") demektedir. Hakikaten, msl. Allah („dünyanın hukümdarı")'ın Sulṭān İsḥāḳ şeklinde yer yüzünde zuhûr etmeden önce, Benyāmīn ile yaptığı akdı remzî bir şekilde ifâde eden „başı [bir pîre] havâle etme (*sar sipurdan*)" gibi, tarîkatin menâsikinin çoğu onun devrinin mahsulüdür: Benyāmīn, *pīr*'in rolünü ve dünyanın hukümdarı da *ṭālib*'in rolünü üzerine almak mecbûriyetindedir, zîrâ „*ṭālib*, *pīr*'in emirlerine itaat etmek mecbûriyetindedir; senin emirlerin yerine getirilebilir, fakat ben *pīr* isem, sen de *ṭālib* isen, sen ancak benim sana söylediğimi yapacaksın" diye beyân etmiş idi. Bu, ismā'īlī inançlarının bir aks-i sedasına benzemektedir, bu ismā'īlī inançlarına göre, Allah sıfatlardan âridir, hilkat „küllî akl" (*al-malak al-'aẓīm*, *'aḳl al-kull*)a döner; krş. Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis*, Paris, 1874, s. 43, 162.

Sulṭān Sohāk, bu akidenin muahhar tezahürleri hususunda birbiri ile anlaşamamış bulunan bütün kolları tarafından tanınmıştır.

Bibliyografya: Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 347; Minorsky, *Materialı dlia izuç sekti, L'udi Istini* (Moskova, 1911), s. 41—54; ayn. mll., *Notes sur la secte des Ahl-i Ḥaḳḳ*, *R M M*. XL, 17, 37; XLV, 103, 281; Saeed-khan, *The sect of Ahl-i Haqq*, *The Moslem World* (1927), XVII, nr. I, s. 31—41. (V. MINORSKY.)

SULṬĀN İSḤĀḲ. [Bk. SULTAN ISHAK.]

SULṬĀN VALAD. [Bk. SULTAN VELED.]

SULTAN VELED. SULṬĀN VALAD, BAHĀ' AL-DĪN MUḤAMMED VALAD (1226—1312), Mevlānā Calāl al-Dīn-i Rūmī [b. bk.]'nin büyük oğlu olup, mevlevî tarîkatinin kurucularından bir sûfî ve şâir. Annesi Gavhar Hâtun, Şaraf al-Dīn-i Lālāy-i Samarḳandī'nin kızıdır. Sultan Valad, 25 rebiü'âhır 623 (24 nisan 1226)'te (bk. *Dīvan-i Sulṭān Valad*, nşr. F. Nâliz Uzluk, Ankara, 1941, önsöz, s. 1; krş. Bahā' al-Dīn [Sultan Valad], *Valad-nāma*, nşr. Calāl-i Humā'ī, Tahran, 1315, mukaddime, s. 1) vaktiyle Lârende denilen bugünkü Karaman'da dünyaya geldi. Kendisine dedesi Sulṭān al-'ulamā' Bahā' al-Dīn Valad'in adı verildi. Küçük yaştan itibâren babasının teveccühüne mazhar olan Sultan Valad, yaradılış ve ahlâk bakımından babasına benzemekte idi (Sultan Valad, *Valad-nāma*, s. 3; krş. Af-

lâkī, *Manāḳıb al-ʿārifīn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1961, II, 785). Babasından yazı yazmağı öğrendi ve ihtimâl o devrin ilk tahsilini aldı (Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 809). Aflâḳī (II, 821), Sultan Valad'in kardeşi 'Alā' al-Dīn ile birlikte dinî ilimleri öğrenmek için babaları tarafından Şam'a gönderildiğini ve burada uzun zaman kaldıklarını bir münâsebet ile zikretmekte ise de, bunun için her hangi bir tarih vermemektedir. Arapçayı şiir yazacak kadar iyi bilmesi (*Valad-nāma*, s. 394) onun bu kaydını te'yit eder mahiyettedir. Ancak, erken yaşta babası ile birlikte, muhtelif âlimlerin de bulunduğu toplantılara katıldığı (Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 785) ve bu toplantılardan faydalandığı gibi, o sıralarda, Konya'ya gelmiş olan Burhān al-Dīn Muḥaḳḳiḳ-i Tirmiẕī'den de faydalandı (*Valad-nāma*, s. 179). İhtimâl Şam'daki tahsilini ikmâl edip döndükten sonra bir müddet babası ile Şams al-Dīn-i Tabrīzī'nin hizmeti ile meşgul oldu. Babasının arzusu üzerine Şams al-Dīn-i Tabrīzī'ye olduğu kadar, Şeyh Ṣalāḥ al-Dīn ve Ḥusām al-Dīn Çelebî gibi gözde mürid ve halîfelerine karşı büyük bir saygı ve sevgi gösterdi. Şam'a gitmek suretiyle kaybolan, Şams al-Dīn-i Tabrīzī'yi 21 şevval 644 (29 şubat veya 1 mart 1246)'te tekrar Konya'ya getirmek için babası taralından Şam'a gönderildi ve oradan Konya'ya kadar Şams'in atı yanında yaya olarak yürüdü (*Maşnavī-i Valadī*, s. 47—49; Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 630, 695; Sipāhsālār, *ayn. esr.*, s. 132). Sultan Valad, Şams al-Dīn'in 645 (1247)'te şahâdetinden sonra, aynı saygı ve sevgiyi Şeyh Ṣalāḥ al-Dīn-i Zarkūb'a göstermiş ve babasının arzusu ile onun kızı Fâtıma Hâtun ile evlenmiştir. Şeyh Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünden (657=1258) sonra Fâtıma Hâtun'a iyi muamelede bulunması için Mavlānā bir mektup ile kendisini ikaz etmiştir (bk. Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 732 v.d.). Şeyh Ṣalāḥ al-Dīn'den sonra babası tarafından halîfe tâyin edilen Ḥusām al-Dīn Çelebî'ye karşı da aynı saygı ve sevgiyi gösteren Sultan Valad'in babasının ölümü üzerine, başta Ḥusām al-Dīn Çelebî olmak üzere etrafındakiler tarafından, onun yerine geçmesi istenmiş ise de, kendisi, Ḥusām al-Dīn Çelebî lehine bu arzusundan feragat etmiş ve ona tâbî olmuştur (*Ibtidā-nāma*, s. 122; Aflâḳī, *ayn. esr.*, 758; Sipāhsālār, s. 146). Ḥusām al-Dīn Çelebî'nin ölümünden (683=1284) sonra, onun post-nişînî olarak gözükür ise de (bk. Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 784 v.dd.), kendisi, hakikî halef olarak Karīm al-Dīn Bektemür'ü görür (bk. *Maşnavī-i Valadī*, s. 325 v. dd.). Nitekim menâkib-nâmelerde Ḥusām al-Dīn Çelebî'den sonra halîfeliğin Karīm al-Dīn Bektemür'e geçtiğine dâir her hangi bir kayda rastlanmadığı hâlde, Sultan Valad, onun, Ḥusām al-Dīn Çelebî'nin yâdigârı ve post-nişînî olduğunu açıkça ifâde etmektedir. *Manāḳıb-nāma* müellifleri bu ifâdeyi bizzat gördükleri hâlde, Bektemür'ü Ḥusām al-Dīn'in halefi olarak tanıtmamaları, bir az garip karşılanmakla berâber, bu hâdise Sultan Valad'in o devre kadarki hâl ve hareketi ile izah edilebilir. Filhakika, babası Mavlānā Calāl al-Dīn öldükten sonra, etrafındakilerin ısrarına rağmen, onun yerine geçmeği nasıl düşünmemiş ve yerine babasının en yakınlarından biri olan Ḥusām al-Dīn Çelebî'nin getirilmesini uygun görmüş ise, bu sefer de Mavlānā'nın en kıymetli kabûl ettiği Ḥusām al-Dīn Çelebî'nin yerine yine eski âdetine uyarak, Karīm al-Dīn Baktamur'ün getirilmesi husûsunda ısrar etmiştir; fakat etrafındakilerin ısrarı karşısında kendisi Ḥusām al-Dīn'e halef olma teklifini kabûl etmek zorunda kalmıştır. Ancak ısrar üzerine kabûl etmek zorunda kaldığı bu makama, Bektemür ölünceye (690=1291) kadar kendisini lâyık görmemiş ve bu makamın gerçek sâhibinin Karīm al-Dīn Bektemür olduğu husûsunda, hiç olmazsa söz ile kanaatlerini ifâde etmiştir (bu ferâgatın başka izahı için krş *Calāl-i Humāy-iMaşnavī-i Valadī*, mukaddime, s. 13—16; A. Bâkî Gölpınarlı, *Mavlânâ'dan sonra mevlevîlik*, İstanbul, 1953, s. 32). Sultan Valad, Karīm al-Dīn Bektemür'ün ölümüne kadar geçen 7 yıl içinde, bir taraftan, Bektemür'ün irşâdı altında kendini kemâle erdirmeğe çalışırken (*Valad-nāma*, s. 133 v. d.), diğer taraftan da etrafa müridler ve halîfeler göndererek mevlevîlik tarikatini teşkilâtlandırmakla meşgul idi (krş. *ayn. esr.*, s. 130, 155 v.d.; Aflâḳī, *ayn. esr.*, s. 786). Bektemür'ün ölümünden sonra tam mânasiyle post-nişîn olan Sultan Valad, bir taraftan da aşağıda zikredilecek olan eserlerini yazdı. Bu arada Moğul emîrleri ile münâsebet kurdu, bunlardan İrincin Noyin ile Apuşka Noyin'in kendisini ziyâret ettikleri (bk. Aflâḳī, *ayn. esr.*, II, 797, 818) ve son Selçuklu sultanı Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II. (saltanat süresi 702—708=1303—1308) ile görüştüğü (Sultan Valad, *Maʿārif*, Üniversite kütüp., nr. F Y 672, 33b) anlaşılmaktadır.

Halîfeliği sırasında mevleviliği teşkilâtlı bir tarikat hâline getiren Sultan Valad, 86 yaşında olduğu hâlde 12 recep 712 (11 teşrin II. 1312) tarihinde hayata gözlerini kapadı. *Cavāhir al-Muẕīʾa fī ṭabaḳāt al-ḥanafīya* (Haydarâbâd, 1332, s. II, 120) müellifi, Sultan Valad'in cenâze namazını, vasiyeti üzerine, Macd al-Dīn al-Aḳsarāyī'nin kıldırdığını kaydetmektedir. Sultan Valad'in ilki Fâtıma Hâtun

olmak üzere Nuṣrat Hâtun, Sunbula Hâtun adında üç zevcesi vardı. Bualardan Fâtıma Hâtun'dan, Muṭahhara 'Abîda, Şeraf Arîfa Hâtun adında iki kız ve Sultan Valad'den sonra onun yerini alan Celâl al-Dîn (Ulu) 'Ârif Çelebî; Nuṣrat Hâtun'dan, Amîr Şems al-Dîn 'Âbid, Sunbula Hâtun'dan ise, Şelâḥ al-Dîn Zâhid ve Ḥusâm al-Dîn Vâeid adında oğulları oldu. Ayrıca Muṭahhara Hâtun'dan doğma Ḫiżir Paşa ve Burhân al-Dîn İlyâs Paşa; Şeraf Hâtun'dan da Muẓaffar al-Dîn Aḥmed Paşa ve Amîr Şâh adında 4 torunu bilinmektedir (krş. Aflâḳî, *ayn. esr.*, II, 995 v. dd.).

Eserleri: Oldukça velûd bir san'atkâr olan Sultan Valad'in eserleri manzûm ve mensûr olmak üzere iki kısma ayrılır. Ancak bu iki nevîde de vermiş olduğu eserler, babasının eserlerini taklit suretiyle meydana gelmiştir. O da tıpkı babası gibi önce bir *Dîvân*, sonra sırasiyle aynı eserin 3 cilt hâlinde mutalâa edilmesi mümkün olan 3 mesnevî ve bir de mensûr eser vücuda getirmiştir. Babasının eserlerinden ayrılan taraf ise, bu eserlerde türkçeye oldukça fazla yer verilmiş olmasıdır ki, bu da Mevlânâ devrine nisbetle, bu devirde türkçenin artık Anadolu'da kendi varlığını kabûl ettirecek bir hâle gelmesi ile izâh edilebilir. Sultan Valad'in eserleri, yazılış tarihlerine göre, şöyle sıralanabilir: 1. *Dîvân*, Sultan Valad'in babasını takliden, mesnevîlerine başlamadan önce ve kuvvetli bir ihtimal ile ondan sonraki şiirlerini de ihtivâ eden bu eser, matbû nüshasına (nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1941) göre 12 719 beyitten ibârettir. Eserdeki şiirler Mevlânâ'nın *Dîvân-i kabîr*'i gibi arûz vezninin 29 bahri esâs alınarak tek ciltte 29 küçük divan hâlinde tertip edilmiştir. Her bahirdeki şiirler huruf-i hecâ sırasına göre sıralanmıştır. Bu divanlarda mûtad sıraya göre, kasîde, gazel, terci' ve kıt'alar yer almakta olup, rubâîler ayrı bir cüz hâlinde bulunmaktadır (bk. *Dîvân*, s. 559—616). *Dîvân*'da mevcut gazellerin çoğu Mavlânâ'nın gazellerine nazîre olarak kaleme alınmıştır ki, bu yüzden müellif daha hayatta iken bu nazîrelerinden müteşekkil mecmualar meydana gelmiştir (*Dîvân*, nâşirin ön-sözü, s. 1—42; bir kaçı için bk. Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 47). Büyük bir edebî değeri olmayan bu eser, devrinin muhtelif devlet ricâli için yazılmış olan ve çok defa beyitlerinin ilk harflerinin sıralanmasından, hakkında yazılmış olduğu şahsın adı çıkan manzûmeleri sebebi ile tarih tetkikleri bakımından da mühimdir. Ayrıca bir takım, türkçe, türkçe-farsça, türkçe-farsça-rumca, ve rumca beyitler ihtivâ etmesi bakımından dil tedkiklerine mevzu olmuştur. Muhtelif kütüphânelerde yazmaları bulunan (bk. H. Ritter, *Philologika*, XI, *Der Islâm*, 1943, XXVI. 116 v.d.) bu eser, *Dîvân-i Sulṭân Valad* (nşr. F. Nâfiz Uzluk, Ankara, 1941 adı ile basılmıştır. 2. *Maṣnavî-i Valadî dar bayân-i asrâr-i aḥadî*, eser bizzat müellifin zikrettiği (bk. *Valad-nâma*, nşr. Celâl-i Humâyî, Tahran, 1315, h.ş., s. 1) bu ad dışında İran'da daha çok *Valad-nâma* (*ayn. esr.*, nâşirin önsözü, s. 2), ilk beyiti *İbtidâ* kelimesi ile başladığı için bizde *İbtidâ-nâma* (bk A. Bâkî Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. 47), *Maṣnavi-i ibtidâ-i Valadî* (Aflâḳî, *ayn. esr.*, II, 688, 808) ve nihâyet *Maṣnavî-i Valadî* (Sipâhsâlâr, *ayn. esr.*, s. 125) adları ile tanınmakta olup, Mavlânâ ve etrafındakiler hakkında malûmat vermek için kaleme alınmıştır. Her birinin başında kısa veya bir az uzunca mensûr bir kısım bulunan 163 parça manzûm kısımdan ibâret olan bu eser, içinde bulunan türkçe 80 beyit ile birlikte takriben 10.000 beyittir. Eser, Sanâ'î'nin *Ḥadîḳa*'sının vezni olan *ḫafîf* (*fâ'ilâtun mafâ'ilün fa'ilât*) bahrinde kaleme alınmış olup, 1 rebiülevvel 690 (4 mart 1291)'da yazılmağa başlanmış ve cemâziyelâhır 690 (4 hazîran 1291)'da ikmâl edilmiştir. Mevlânâ ve etrafındakiler hakkında, hurâfattan uzak en doğru ve güvenilir bilgiyi veren bu eserin nazım değeri düşük olduğu hâlde, bir araya getirildikleri takdirde, küçük bir kitap teşkil edecek mâhiyette olan mensûr kısımlardaki nesir üslûbu, çok sâde külfetsiz ve sağlamdır. Nazım bakımından birinci kısım ikinci kısma nazaran daha zayıftır (krş. *Valad-nâma*, nâşirin önsözü, s. 28—35). 3. *Rabâb-nâma*, Sultan Valad'in dostlarının ısrarı üzerine *Maṣnavî*'nin vezninde (*ramel*) yazmış olduğu bu esere, bu ad *Maṣnavî*'de neyden bahsedilmesi ile başlanılması yerine *rabâb* kelimesi ile başlanılmasından dolayı verilmiştir. 162'si türkçe olmak üzere takriben 8.000 beyitten ibâret olan bu eserde, tasavvufî nükte ve öğütler yer almaktadır. Esere 1 şâbân 700 (11 nisan 1301)'de başlanılmış ve beş ay içinde ikmâl edilmiştir (bk. *Dîvân turkî-i Sulṭân Valad*, s. 94). Eser henüz el-yazması hâlindedir (nüshaları için bk. Ritter, *ayn. esr.*, s. 231 v.d.). 4. *İntihâ-nâma* yine aynı vezinde kaleme alınmış olan bu eserde hemen-hemen baştanbaşa tasavvufî öğütlerden müteşekkildir. Esere *İntihâ-nâma* adı, Sultan Valad'in üçüncü ve son mesnevisi olması dolayısı ile verilmiştir. Henüz el-yazması (nüshaları için bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 235 v. d.) hâlinde bulunan bu eser 8.000'i mütecâviz beyiti ihtivâ etmektedir.

Sultan Valad'in ihtimal, babasını takliden ve 6 cilt hâlinde yazmağı tasarladığı, fakat

ikmâl edemediği bu 3 mesnevîsi yanında, yine babasının *Fîhi mâ fîh* ve dedesi Sulṭān al-'ulamā' Baha' al-Dīn Valad'in *Ma'ārif*'ini takliden yazılmış *Ma'ārif* adlı bir eseri daha vardır ki, büyük bir ihtimal ile muhtelif vaiz meclislerinde söylediklerinin başkaları tarafından tesbitinden ibârettir. Bu bakımdan eserde konuşma dili üslûbu hâkimdir. Eserde, devrin tarihî ve siyâsî hâdiseleri ile ilgili bir kaç kayıt müstesnâ, kendine has fikirlere rastlanmaz. Bütün fikirler babasının fikirlerini izah mâhiyetindedir. Sultan Valad'in diğer iki mesnevîsi gibi henüz el-yazması hâlinde bulunan (nüshaları için bk. Ritter, *ayn. esr.*, s. 237) bu eser, Meliha Tarıkâhya tarafından türkçeye çevrilmiştir (Sultan Veled, *Maarif*, İslâm-şark klasikleri, Ankara, 1949).

T ü r k ç e ş i i r l e r i. Sultan Valad'in Selçuklular devri türk edebiyatının ilk numûneleri arasında sayılan türkçe manzûmeleri, devrin dil husûsiyetlerini belirtmekten başka edebî değeri olmayan, tasavvufî ve ahlâkî mâhiyette şiirlerden ibârettir. Eserlerinin mevcut yazma ve basma nüshalarına göre, bu şiirlerin 80 beyiti *Maṣnavî-i Valadî*'de, 162 beyiti *Rabāb-nāma*'dedir, *Dīvān*'ında ise, 129 türkçe beyit bulunmakta olup, bunların bir kısmı mustakil gazeller, bir kısmı ise, farsça gazeller içinde zikredilmiş beyitlerdir. (krş. Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Veled'in türkçe manzûmeleri*, İstanbul, 1958, s. 10—42). Bu manzûmeler Anadolu'da meydana gelen türk edebiyatının ilk mahsûlleri olmaları hasebiyle, geçen asrın başlarından itibâren âlimlerin ilgisini çekmiş, bu vesile ile ilk defa J. von Hammer (*Litterarische Jahrbücher*, Viyana, 1829) tarafından tetkik edilmiştir. Bundan sonra bu manzûmeler Avrupa'da W. Radloff (*Über alt-türkische Dialekte, I. Die seldschukischen Verse im Rebâbnâme, Mélanges Asiatiques*, X, 1. kitap, Petersburg, 1890), M. Wickerhauser (*Z D M G*, XX, 547 v.dd.), F. Behrnauer (*Z D M G*, XXIII, 201 v. dd.), J. Kunos (*Egy ó-török nyelvemlék*: *NyK*, 1892, XII, 480—497), C. Salemann (*Noch einmal die seldschukischen Verse, Mélanges Asiatiques*, 1894, X, 173 v.dd.), J. Thury (*Milâdî on dördüncü asır sonuna kadar türk lisânî yâdigârları*, *M T M*, 1351, s. 103 v.dd.), Smirnow (*Les vers dit Seldjouk et les christianisme turc, Actes du XIme congrès international des orientalistes*, Paris, 1899, s. 143 v.dd.), K. Foy (*M S O S*, 1901, IV/II, 235), M. Martinovitz *Za* (*ţiski Vost. otd. Imp. Rus. Arheol. Obş.*, 1917, XXVI, 205—232) ve macar âlimleri [*KCsA* (1924/1925), I, 4 ve 5. cüz sonları] tarafından muhtelif kısımlar hâlinde tetkik ve neşredilmiştir. Türkiye'de bu şiirlerden ilk bahseden Veled Çelebî (*Edebiyat-ı Osmâniye, Tercümân-ı hakikat ve Servet-i fünûn tarafından Girîd muhâcirleri menfaatine müştereken çıkarılan fevkalâde nüsha*; *Sultan Veled hazretlerinin bâzı şiirleri, Türk derneği*, 1327, 7—11 ve 41—45; *Divân-ı türkî-i Sultan Veled*, İstanbul, 1341, bu son eserin tenkidi için bk. F. Köprülü, *T M*, 1928, II, 475—481; ayn. mil., *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 162—173) olmuştur. Ondan sonra, bir gazeli Necip Âsım (*Türk tarihi*, İstanbul, 1316, s. 439—442) tarafından yayınlanmıştır. Bilâhare *Dīvān*'ında bulunan manzûmeler farsça şiirleri ile birlikte F. Nâfiz Uzluk tarafından neşredilmiştir (İstanbul, 1941). Sonradan Mecdut Mansuroğlu (*Sultan Veled'in türkçe manzûmeleri*, İstanbul, 1958) tarafından gerek mesnevilerindeki, gerekse *Dīvān*'ında yer almış bulunan bu türkçe manzûmelerin, yapılan neşirleri ve bu eserlerin diğer el-yazması nüshaları gözden geçirilerek, yeni bir ilmî neşri yapılmış ve dil bakımından arzettikleri husûsiyetler (s. 43—196) çok dikkatli bir şekilde incelenmiş, ayrıca bunların eski el-yazması nüshalarından fotokopileri (s. I—XCIX) verilmiştir.

Sultan Valad'in eserlerinde, türkçe şiirler yanında, *Rabāb-nāma*'de 22 veya 23 (C. Saleman, *Noch einmal die seldschukischen Verse*, ilâve, *Die Budapester Handschrift des Rebâb-namah und seine griechischen Verse*: *Mélanges Asiatique*, 1890, X, 237—245; G. Meyer, *Die griechischen Verse im Rebâb-nâme, Byzantinische Zeitschrift*, 1895; IV, 401—411; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinische Litteratur*, München[2], 1897, s. 811) ve *Dīvân* (nşr. F. Nâfiz Uzluk, s. 48, 305, 355, 536)'da takriben 21 kadar rumca beyit bulunmaktadır.

Edebiyat sâhasında babasının başarısız bir mukallidi olan Sultan Valad'in manzûm eserlerindeki üslûbu, muhayyilesi ve umumiyetle şâirliği, zayıftır. Manzûm eserlerinde yer-yer rastlanan nesir kısımları ile, tek mensûr eseri olan *Ma'ārif* adlı kitabındaki üslûbu ise, sâde ve sağlâmdır. Sultan Valad, esn'at sâhasındaki bu zaafına karşılık, iyi bir teşkilâtçı olarak temâyüz etmiştir. Gerçekten o, girgin tabiatı sâyesinde bir taraftan zamanın devlet ricâlinin nufûzundan, diğer taraftan da babasının geçmişteki şöhretinden faydalanmak sûretiyle, uzun asırlar boyunca devam edecek olan bir tarîkatin kurulmasını ve etrafa gönderdiği halîfeler sâyesinde de yayılmasını ve merkez ittihâz ettiği Konya'da bir takım binaların yapılmasını sağlamış, Mevlânâ devrinde, Mevlânâ'ya gelen vakitli-vakitsiz heyecanların te'siri ile yapılan

semâ' (b. bk.) 'ı âdeta, mevlevî muhitlerinin resmî bir âyini hâline getirmiştir. O kadar ki mevlevî âyinlerinden birine kendi adına izâfeten *devr-i Veledî* denilmiştir.

Bibliyografya: Sulṭān Valad, *Maşnavī-i Valadī* (nşr. Calāl Humāyī), Tahran, 1315 hş.; Farīdūn b. Aḥmed-i Sipahsālār, *Risāla dar aḥvāl-i Mavlānā Calāl al-Dīn-i Mavlavī* (nşr, Sa'īd Nafīsī), Tahran, 1325 bş, s. 148—151 ve bk. fihrist; Aḥmed Aflāķī, *Manāķib al-'ārifīn* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara, 1959—1961, II, 784—824 ve bk. fihrist; Muḥyī al-Dīn Abū Muḥammed 'Abd al-Ķādir b. Abi 'l-Vafā al-Mişrī, *Kitāb al-cavāhir al-mużī'a fī ṭabaķāt al-ḥanafīya* (Haydarâbâd, 1332), II, 120 (krş. Taşköprî-zâde, *Mavżū'āt al-'ulūm*, trc. Kemaleddin Muhammed, İstanbul, 1313, I, 747 v. d.); Davlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā* (nşr. Muḥammed 'Abbāsī), Tahran, 1337 hş., s. 214, 221; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (trc. Lāmi'ī Çelebî), İstanbul, 1289, s. 525 v. dd.; Lâtifi, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 42 ; Bosna saraylı Şerîf-zâde Mîrliva Ahmed Fâzıl, *Ḥaķā'iķ-i aẕkār-i Mavlānā* (İstanbul, 1283); Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin* (İstanbul, 1952), bk. fihrist; ayn. mll., *Mevlânâ'dan sonra mevlevilîk* (İstanbul, 1953), s. 29—64; Mecdut Mansuroğlu, *Sulta Veled'in türkçe manzûmeleri* (İstanbul, 1958); H. Ethé, *Neupersische Litteratur, Grundriss der ir. Phil.*, s. 290; E. J. W. Gibb, *A History of Turkish Poetry* (London, 1900), I, 151—163; E. G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 155; M. Hartmann, *Der Islamishe Orient*, III, *Unpolitische Briefe aus der Türkei* (Leipzig, 1910), s. 155; von Jan Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 231 v. d.

(TAHSİN YAZICI.)

SULTANÂBÂD. SULṬĀNĀBĀD, I. Irak 'taki İran eyâletinin (halk dilinde: 'Arāķ) merkezi. Şehir 1808 'de Yūsuf Han Gurci tarafından, Farāhān ovasının cenûb-i garbî köşesinde kurulmuştur. Şehir çok muntazam bir şekilde müstatil biçiminde inşâ olunmuştur; duvarlarının (2.000×2.666 ayak) her biri 12 veya 18 kule ile desteklenmiştir. Bu asrın ilk çeyreğinde nüfusu 25.000 idi (Stahl).

Moğullar devri coğrafyacılarının 'Irāķ-i 'Acamī (krş. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 185 v.d.) adı ile gösterdikleri ve Kirmānşāh, Hamadān, Rey ve İsfahan 'ı içine alan geniş toprakları, bugünkü Irak ('Arāķ) adını taşıyan eyâlet ile karıştırmamak lâzımdır. Bugünkü Irak eyâleti, Sāva 'nin cenûbunda Ķara-şu (Do-āb)'yun teşkil ettiği kıvrımda bulunmaktadır. Irak şarkta Ķum, şimâlde Sāva [b. bk.], garpta Malāyir (Davlatābād), cenupta Borūcird (Silāḫor nâhiyesi) ve umûmiyetle Baḫtiyārī Çahār-Lang âilesinin yerli mülk sâhiplerinin murakabesi altında bulunan Cāpalāġ ve Kamara bölgeleri ile sınırlanır.

Irak 'ın nâhiyeleri şunlardır: 1. 144 köyü ile, Farāhān (Zulfābād ve Muşkābād) merkez ovasını teşkil eder; bu ovanın cüz'î suyu (Karah-rūd) Moğullar devrinde Tsaġan-na'ur („beyaz göl") adını taşıyan ve fazla sularının akacak yeri bulunmayan tuzlu göle dökülür. Farāhān 'ın eski merkezi, Sulṭānābād 'ın şimâl-i garbîsine 45 km. mesâfede bulunan Sārūḫ 'tur. Farāhān eski bir şi'î merkezidir. 2. Şarrāh (Çārrāh). 3. Bozçalu ve 4. Vafs; bunlardan Şarrāh 42, Bozçalu 52 ve Vafs 12 köyü ile Farāhān 'ın garp ve şimâl-i garbîsinde bulunmaktadır. 5. Tafriş 16 ve 6. Aştiyān 3 köyü ile Farāhān 'ın şimâlinde bulunmaktadır; Tefriş her tarafı dağlar ile çevrilmiş bir leğen teşkil eder; Aştiyān ve Garakān bir çok İran din ve devlet adamının vatanı olarak tanınmıştır. 7. Rūdbār 47 köy ile birlikte Farāhān 'ın şimâl-i garbîsi (?) nde bulunmaktadır; 8. Ḫalacistān, 90 köyü ile Ķum 'a ve Sāva 'ya doğru uzanır. 9. Kazzāz 150 köyü ile, Sulṭānābād 'ın cenûbunda Ķara-şu (yelpâze şeklinde açılmıştır)'yun ve Karah-rūd (Ķarakahrīz) 'un kaynakları üzerinde bulunmaktadır. Sulṭānābād 'ın çevrelerine taşan mühim nâhiye, galiba arap coğrafyacılarının (Le Strange, *The Lands*, s. 198 ve *Nuzhat al-ķulūb*, s. 69) Karac Abī Dūlaf 'ı ile aynıdır: Rāsmand dağı, şimdiki Rāsband (Rāsvand) [her ne kadar Mustavfī, bu adı şimâle doğru Rāsband hattına uzanan Kūh-i Şāh-Zinda 'ye veriyor ise de] dağına tekabül etmektedir; Farzīn (krş. *Cihān-guşā*, *GMS*, XVI/2, s. 116: Farrāzīn) müstahkem kalesi, Farzī dağı (Tūla'nin şimâlinde) üzerinde bulunmalıdır; nihâyet Rāsmand 'dan gelen „Kay-Ḫusrav pınarı" nın adı, Kay-Ḫusrav 'in Şāh-Zinda (Çirikow, s. 186 ; krş. *Şāh-nāma*, nşr. Mohl., IV, 266) üzerinde bulunduğuna dâir yerli efsâne ile izah edilmektedir. 10. Saraband, 130 köy ile, Kazzāz 'ın cenûb-i garbîsinde Borūcird yolu üzerindedir; nâhiye Karḫā kaynakları (Āb-i Kulān v. b.) ile sulanmaktadır. Yukarıda sayılmış olan nâhiyeler dışında şu nâhiyeler de Irak 'ın bir kısmını teşkil etmiştir: Vafs 'ın şimâlinde ve Hemedan-Kazvin yolunun cenûbunda Ķara-şu 'yun sol kıyısı üzerinde bulunan Darcaẕīn (Dargazīn); Borūcird 'e tâbî Āşmaḫor; Kamara (idâre merkezi Ḫumayn ile) ve Nīmvar (Anār-

rûd üzerinde), her ikisi de şimdi Maḥallât idârî bölgesine idhâl edilmiştir. Irak eyâletinin meskûn noktalarının mecmuu 686'dır. 1914'ten önce burası, devlet hazînesine 80.000 *tuman* ve 16.000 *ḫarvâr* buğdaya müsâvi bir *mâliyât* te'min ediyordu. Eyâlet, ber biri 800 kişiden mürekkep 5 sarbâz alayı çıkarıyordu.

Zirâî mahsuller bakımından zengin olan eyâlet, bilhassa Sulṭânâbâd'da yerleşmiş avrupalı ve iranlı âileler tarafından ihrâc edilen meşhûr halıları (Sârûḳ, Sulṭânâbâd v.b.) ile şöhret bulmuştur. Nüfusun büyük ekseriyeti hâlis iraulıdır. Ḫalaeistân'da çok ilgi çekici bir lehce ile konuşan Ḫalac türkleri oturmaktadır (bk. mad. SÂVA; bu son idârî sâhada bir Ḫalaeistân [Tahran-Hemedan yolu üzerinde Kûşkak yakınında] daha bulunmaktadır; bununla berâber, bu Ḫalaeistân'da bir „merkezî-İran" lehcesi konuşulur. Krş. Brugsch, *Reise d. k. preuss. Gesandt.*, I, 337 v.d. ve Justi, *Kurdische Gramm.*, s. XXV). Kazzâz'da, sâkinleri (1916'da 564 ev, 2.959 nüfus) Safevîler tarafından buraya yerleştirilmiş olan 13 ermeni köyü vardır. Kamara'de ermeniler, gürcüler kezâ Timur tarafından Suriye'den memleketlerine iâde edilmiş bulunan ve dilleri çağataca (?)'ya yakın olan türkler vardır.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, IX, 65—72; Bode, *Travels in Arabistan*, II, 311—317; Gusew, *Iz Kasbina v Burueird. Zap. Kawkaz. Otd. Geogr. Obşç.* (1845), s. 262—267; Bode, *Is Isfahana v Hamadan*, *Bibliot. dl'a çteniya*, CIII (kânûn II. 1854); Brugsch, *Reise d. k. preuss. Gesandtschaft* (Leipzig, 1863), II, 7—14; Çirikow, *Putewoi journal* (1875), s. 141—152, 181—187; H. Schindler, *Eastern Persian Irak* (London, 1896), s. 129; Strauss, *Routen im westlichen Persien* (harita), *Pet. Mitt.*, 1905, harita 21; Stahl, *Reisen in Zentral-Persien* (*Pet. Mitt.*, 1905); ayn. mll., *Reisen in Nord-Persien*, (*Pet. Mitt.*, 1907, haritalar).

Karac Abî Dulaf hakkında tafsilât için bk. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter* (1925), V, 574—582. Farzîn/Farrazîn'in, Kazzâz'daki Karac'da olduğu kat'îdir [Yâḳût'a göre, Farrazîn Karac geçidinde bulunmaktadır]. Aksine Houtum Schindler (*Zeitschr. d. Gesell. f. Erdk. Berl.* (1879), XIV, 60)'in Karac'ı—Gulpâyagân (= Carbâzḳûn)'ı sulayan — Karc ırmağı kıyısında bulduğu hakkındaki faraziye tutunamaz. Hatta Bure (Karac'ın şarkına 10 fersah mesâfede) Gulpâyagân (Cêpalaḳ veya Burburûd'da)'ın garbında aranmalıdır.

2. Bîsutûn dağının eteğinde Çamçamal'da Moğul İlḫân Uleaytu'nun 711 (1312)'de kurduğu şehir. D'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 545; Mustavfî Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulûb*, s. 107; Rabino, *Kermanshah* (*R M M*, mart 1920, s. 14).

3. İran'da, Horasan'da Turşîz [b. bk.] nâhiyesinin merkezi gibi bir çok meskûn noktanın adı. (V. MINORSKY.)

SULṬÂNÂBÂD. [Bk. SULTANÂBÂD.]

SULṬÂNİYA. [Bk. SULTÂNİYE.]

SULTÂNİYE. SULṬÂNİYA, Irak-ı Acem'de, Kızıl-Özen'e doğru akan Zancân [b. bk.] ırmağının suları ile Tahran istikametinde kaybolan Abhar'ın sularını birbirinden ayıran battın garbında takriben 15 km. mesâfede bulunan bir İran şehri. Sulṭânîya bölgesinin eski farsça adı, Şahrüyâz idi. Burası önce Ḳazvin'e tâbi idi. Moğullar, buraya Ḳunġurölöng („doru atlar çıyırı"; bugün Sulṭânîya'nın cenûb-i garbîsinde bir „Öleng" köyü vardır) adını verdiler. Sulṭânîya'nın râkımı takriben 1650—1770 m.'dir. Bilhassa yazın ikliminin serinliği, yüksek yaylalarının otluk olması ve av bakımından zenginliği, Moğulları cezbetmiş olmalıdır. Bu mevkide suru (*bârû*), çevresi 12.000 ayak olan bir şehrin inşâsına önce Argun başlamış idi. Onun halefi olan Uleaytu, oğlu Abû Sa'îd'in doğumunu tes'îd için, 705 (1305/1306)'te yeni şehrin büyütülmesine (30.000 ayak çevresinde) girişti ve burasını kendi pâyitahtı yaptı. Hukûmdar ve vezirler Sulṭânîya'yi güzelleştirmek husûsunda birbirleri ile rekabete giriştiler. Yalnız vezir Raşîd al-Dîn 1.000 evlik bir mahalle yaptırdı (d'Ohsson, IV, 486; Hammer, *Geschichte d. Ilchane*, II, 184 v.dd.). İnşâat 713 (1313)'e doğru bitti ve tantanalı bir şekilde merâsim yapıldı. Uleaytu şî'îliği kabûl ettikten sonra, 'Alî ve imâm Ḥusayn'in kemiklerini Sulṭânîya'ye nakletmeği düşündü. Ḥamd Allâh Mustavfî, Tebriz hâriç, hiç bir yerde, Sulṭânîya'deki kadar muhteşem binalar olmadığını, İran'ın merkezi (*miyân-i Irân-zamîn*) olarak Sulṭânîya'den beş ana caddenin (şâh-râh) etrafa açıldığını söyler. Burada mübâlaga olduğu âşikârdır. Şehrin „pek az elverişli" (P. della Valle) olan mevkii harâbiyetinin başlıca sebebi oldu. Uleaytu Sulṭânîya'de öldü ve meşhûr türbesine gömüldü. Abû S'aîd'in *ḳurultayı* Sulṭânîya'de vuku bulmuş ise de, bu hukûmdarın veziri 'Alîşah'ın Tebriz'de muhteşem bir câmi yaptırmağa başlaması vâkıası galiba üstünlüğün eski pâyitahta dönüşünü göstermektedir.

Moğulların sukutundan sonra Sulṭânîya sıksık el değiştirdi ve Suldûz [b. bk.], Celâyir [b. bk.] ile Muẓaffarî'ler arasında münâzaa mevzuu oldu. Şeyh Uvays Calâ'ir'in Sarıḳ 'Âdil adlı eski bir kumandanı 781'e doğru

Sulṭāniya'ye tahassun etti. Muẓaffarī'lerden Şah Şucā'a bir mağlûbiyet tattırdı ise de, sonradan ona tâbi oldu ve yerini muhâfaza etti. Az zaman sonra Sarïḳ 'Âdil hukümdar olarak Sultan Bāyazīd Calā'ir'i Sulṭāniya'de tanıdı. Bu sonuncunun kardeşi Sulṭān Aḥmed, Şah Şucā'a şikâyette bulundu. Şah Şucā', Sarïḳ Âdil'i Sulṭāniya'den uzaklaştırdı. Timur kuvvetleri, 786'da Sulṭāniya'yi bu Sulṭān Aḥmed'in oğlundan aldılar. Timur, oraya vâli olarak kısa bir müddet için yine Sarïḳ 'Âdil'i getirmiş ve galiba Ulcaytu'nun kabrine de saygı göstermiş idi (krş. Olearius). Timur'un meşhûr şehirlerin adları ile Semerkand etrafında kurdurduğu köyler arasında bir de Sulṭāniya adını taşıyan vardı (Barthold, *Ulug-beg*, s. 32). Sulṭāniya, 795'ten itibâren, Timur tarafından oğlu Mirānşāh'a verilen „Hulagu mâlikânesi"ne dahil edildi (*Ẓafar-nāma*, I, 388, 399, 623). 1404'te Sulṭāniya'yi ziyâret eden Clavijo, Mirānşāh (798=1395'ten beri, âbidelerin tahribi şeklinde tezâhür eden bir cinnete tutulmuştu; *Ẓafar-nāma*, II, 221)'ın şehri ve kalesini (*al-cazar*) tahrip ettiğini ve Ulcaytu'nun metrukâtına saygısızlık gösterdiğini („*é el Caballero que yacia enterrado mandólo echar fuera*") söylemektedir. Buna rağmen, Kastilya kıralı Henri III.'nin elçisi şehrin çok meskûn bir şehir ve ticâretinin de Tebriz'inkinden daha şâyân-ı dikkat olduğunu ilâve etmektedir. Ṭahmāsp I.'ın devrinde türbe tâmir edildi ve P. della Valle ve Olearius onu iyi bir hâlde buldular. Fakat tedricen ticâret Tebriz'e döndü ve devlet merkezinin İsfahan'a nakli, Sulṭāniya'nin harâbiyetini tamamladı ve Ulcaytu'nun eski pâyitahtını unutturdu. Yalnız Fatḥ 'Alīşah zamanında, saray erkânının eski yazlığa çıkma âdetini tâkip etmesi dolayısıyle Sulṭāniya civârında eski binalardan getiri'miş malzeme ile bir av köşkü yapıldı. Bu yeni Sulṭānābād da 1828 rus-iran harbinden sonra terkedildi. Şimdi büyük bir türbe fakir bir köyün ortasında yükselir. 1880'e doğru, Houtum-Schindler orada 400—500 ev saymış idi.

Dieulafoy, bu türbeyi „müslüman fethinden beri, İran'da inşâ edilmiş olan bütün binalardan daha geniş ve dikkate şâyan" olarak telakkî eder ve bu görüş Sarre'nin tetkiki ile te'yid olunmaktadır. Türbe 25,5 m. genişliğinde (karşılıklı kenarlar arasındaki mesâfe) ve 51 m. yüksekliğinde (kubbenin 20 m. yüksekliği dâhil) sekiz kenarlı bir menşur şeklindedir. Türbe, fevkalâde mâvi çiniler ile kaplı tuğladandır. Ulcaytu'nun sandukası türbenin içinde bulunuyordu. P. della Valle, kapısı altın ve gümüş kakmalı demirden güzel bir parmaklık ile örtülmüş olan bir ibâdet yerinden bahseder. Olearius'a göre, bu parmaklık, tek parça hâlinde Hindistan'da dökülmüş idi. Câmi tahkim edilmiş olmalı idi. Mustavfī'ye göre, Ulcaytu'nun dinlenme yeri (*Ḫvābgāh*) olarak kullanılan kale (Clavijo: *alcazar*) yontma taştan idi. Olearius, Sulṭāniya'de Safevîler devrinde eski kalenin müdâfaası için kullanılmış olan 20 kadar top buldu.

Tavernier, Sulṭāniya'de diğer câmi bakiyeleri görmüş idi ise de, şimdi bunlardan yalnız harap bir câmi veya medrese mevcuttur ki onun yanında, kûfî tezyinat intibâını verecek tarzda dizilmiş süslü tuğ'alardan sekiz kenarlı bir kulesi olan Çelebî-oğlu (XIV. asır?) türbesi bulunmaktadır. Kelâmcı Mullā Ḥasan Şīrāzi'nin XVI. asra ait türbesi (çiniler ile süslü) İsmā'il I. tarafından yaptırılmıştır. Morier'nin üzerinde Ulcaytu adına kitâbe gördüğü duvarlardan hiç bir şey kalmamıştır.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), s. 55 ve fihrist; Kâtib Çelebî, *Cihannümā*, s. 292; d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 505; IV, 59, 486; Hammer, *Gesch. d. Ilchane*, II, 244 ve fihrist; Howorth, *History of the Mongols*, III, 628—633; Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate*, s. 222 v. dd.; Clavijo, *Historia d. Gran. Tamorlan*, Sevilla, 1582 (nşr. Sreznewski, *Sbornik otd. russ. yazika Akad. nauk.*, Petersburg, XXVIII, nr. 1, s. 174—181); P. della Valle (1619), *Viaggi* (frns. trc. Rouen. 1745, IV, 62); Olearius (1637), *Ausführliche Beschreibung d. Reyse* (Schleswig, 1663), bölüm 28 (bir levha ile); Tavernier, *Les six voyages* (Paris, 1692); Chardin (1671), *Voyages* (Paris. 1811), II, 376 ve atlasın XII. levhası; Cornelis de Bruin, *Reizen over Moscovie door Persie* (Amsterdam, 1714), s. 125; J. Morier, *Journey through Persia* (London, 1812), s. 257—259; Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse dans les années 1805 et 1806*, Paris, 1821 (Ardabīl-Ḥalḫāl-Zaneān-Sulṭāniya); Ker Porter, *Travels* (London, 1822), II, 275 v. d.; Texier, *Description de l'Arménie...* (Paris, 1842), I, 53—58, II (Sulṭāniya-Hamadān); Flandin, *Voyage en Perse, Relation du voyage* (Paris, 1851), I, 202—205; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse... Pendant les années 1840 et 1841, Perse moderne* (Paris, ts.), levha 11—12; P. Coste, *Monuments modernes de la Perse* (Paris, 1867), s. 67; Dieulafoy, *Mausolée de Chah Khoda-Bendé* (*Revue génér. de l'architecture*, Paris, 1883, s. 98—103, 145—151, 194—198, 242 v. d., levha, 23—26); H. Schindler, *Reisen im n.-w. Persien* (*Zeit. Gesell. Erdk.*, Berlin, 1883, s. 332); Madame

Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 89, ayrıca bk. *Tour du Monde*, 1886, II, 43— 48); E. G. Browne, *A Year amongst the Persians* (London, 1893), s. 75; Stahl, *Von d. kaukas. Grenze nach Kazwin* (*Peterm. Mitt.*, 1902, s. 60—64 harita); Barthold, *Istor. geogr. oçerk Persii* (Petersburg, 1903), s. 40 v. d.; Feuvrier, *Trois ans à la cour de Perse* (Paris, 1906), s. 96; Sarre, *Denkmäler d. pers. Baukunst* (Berlin, 1910), s. 16—23 ve 2 levha; *British Mus. Cat of Oriental Coins* (London, 1890), X, s. CL. (V. MİNORSKY.)

SULTANÖNÜ. SULṬĀN-ÖÑÜ, İç Anadolu'nun Marmara bölgesine komşu olan ve Eskişehir'in şimâl-i garbîsine düşen kısmına evvelce verilen isimdir ki, Osmanlı devleti teşkilâtında merkezi Eskişehir olan idârî bölüm (sancak) için de kullanılmıştır. Bu ismin daha Selçuklular zamanında mevcut olduğu anlaşılıyor; zirâ burası, İbn Bîbî vekayinâmesinde (nşr. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, III, 217), *uc beyleri* tarafından korunan hudut arâzisi olarak zikredilmektedir. Bununla berâber, Eskişehir havâlisinin Osmanlı devletine ne zaman katıldığı hususunda kaynaklar arasında ihtilaf vardır. Eski Osmanlı tarihçilerinden Neşrî (nşr. Nöldeke, *Z D M G*, XIII, 190), Sultanönü'nü, Ertuğrul Gâzî'nin küçük aşîreti ile, Ankara civârındaki Karacadağ'da oturduktan sonra geldiği yer olarak zikreder. Ferîdûn Bey *Münşeât*'ında, Eskişehir ve İnönü'nün Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd III. tarafından Söğüd malikânesine ilâveten Osman Gâzî'ye verilmiş olduğu kaydedilir. Buna göre, Sultanönü havâlisi de Osmanlı devletinin doğuş sahâsı içinde sayılır. Diğer kaynaklar da (Ahmedî, Şükrullâh, Tevkiî Mehmed Paşa v.b.) Sultanönü sancağının, Murad I. (Hüdâvendigâr) zamanında (762=1361'e doğru) zaptedildiğini yazar. Buna göre, bu havâli Selçuklulardan Germiyân-oğullarına intikal etmiş olmalıdır. Neşrî ve Lutfî Paşa'nın Osman Gâzî ile ihtilâf hâlinde olduğundan bahsettikleri Eskişehir beyinin germiyânlı vâli olması lâzım gelir. Âşık Paşa-zâde, Osman Gâzî'nin, Eskişehir'i Germiyânlılardan aldığı şeklinde farklı bir rivâyet kaydeder. Oruc Bey, Eskişehir'den bahsetmeyerek yalnız İnönü'nün Osman Bey'e âit olduğunu bildirir. Şükrullâh, Murad I. tarafından Sultanönü'nün Osmanlılara karşı ittifak etmiş türk beylerinden alındığını bildirir ki, burada Germiyân-oğulları kasdedilmiş olmalıdır.

İsmin menşe'ine gelince, eski kaynaklarda buraya Sultanönü değil, Sultan Öyüğü denilmektedir: Neşrî ve İbn Bîbî bu ismi muzafunileyh olarak [illegible] şeklinde kaydetmişlerdir. Bunun için ismin Sultan Öyüğü şeklinden türediğini kabûl etmek gerekir. Öyük veya höyük ise, yığma tepe mânasına gelir. Daha sonraki yazılıştaki „Sultanönü" (krş. Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum*, stn. 107) şeklindeki yazılışının zannettireceği gibi, bundan „sultanın yüzü" v.b. gibi bir mâna çıkartılmamalıdır. Esâsen İbn Baṭṭûṭa (II, 324, 342) [illegible] nisbeli iki şahıs zikretmektedir. J. H. Mordtmann da bu civarda bulunan ve evvelce İnöyüğü olan İnönü'nü zikreder. Bu iki yer adında da -öyüğü (-[illegible]) -önü (-[illegible]) olmuş, hâlbuki yine aynı bölgede bulunan Bozöyük'ün adı aynen kalmıştır (krş. F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, I, 122, not 1). von Hammer (*G O R*, I, 45)'de, Sultan 'Alâ' al-Dîn'in Sultanönü bölgesini neden böyle adlandırdığına dâir zikredilen fıkra muhtemel olarak hiç bir eski tarihî eserde bulunmamaktadır.

Bu havâlide ilk olarak Osman Gâzî zamanında merkezi Karacahisar olmak üzere bir İnönü sancağı kurulmuş, bu sancak Orhan Gâzi'ye ve daha sonra oğlu Murad'a verilmiştir (Âşık Paşa-zâde, İstanbul tabı, s. 20, 38; *Tavârîḫ-i Âl-i 'Oṣmân*, nşr. Giese s. 7, 13; Oruc Beg, nşr. Babinger, s. 15, 87, 89; Neşrî, nşr. Nöldeke, *Z D M G*, XIII, 211). Görünüşe bakılırsa, bu vekâyinâmelerde ve daha yeni bâzı kaynaklarda İnönü kelimesi, Sultanönü bölge adı yerine sık-sık kullanılmıştır. Sultanönü sancağı, Kâtip Çelebî (*Cihân-numâ*, s. 641—642)'ye göre, şark ve cenûbunda Karahisar-ı Sâhib, garp ve şimâlinde Hüdâvendigâr (Bursa) sancakları ile çevrilmiş bulunuyordu. Merkezi olan Eskişehir [b. bk.]'den başka İnönü veya Bozöyük, Bilecik, Seydi Gâzî, Karacaşehir, Kalecik ve Akbıyık kazalarını ihtivâ ediyordu (krş. Ahmed Refik, *Fatih zamanında Sultanöyüğü*, *T T E M*, nr. 80). XIX. asırda bu isim ortadan kalktı. Meşrutiyet devrindeki idârî taksimatta Sultanönü toprakları Eskişehir, Kütahya, Ertuğrul (Bilecik) sancakları arasında paylaşılmış bulunuyordu.

Bibliyografya: metinde zikredilenlerden başka bk. mad. ESKİŞEHİR.

(J. H. KRAMERS.)

[Bu madde Metin Tuncel tarafından ikmâl edilmiştir.]

SULṬĀN-ÖÑÜ. [Bk. SULTANÖNÜ.]

SULTAN-ÜD-DEVLE. SULṬĀN AL-DAVLA ABŪ ŞUCĀ' B. BAHĀ' AL-DAVLA, Büveyhîlerden. Bahâ al-Davla'nın 5 cemaziyelâhır 403 (22 kânûn I. 1012)'de Arracân'da ölümünden sonra, oğlu Sultân al-Davla Fârs ve 'Irâḳ emîri sıfatı ile ona halef o'du, derhâl

Arracān 'dan Şiraz 'a gitti ve kardeşi Calāl al-Davla [b. bk.]'yi Basra vâlisi, diğer kardeşi Abū 'l-Favāris 'i Kirmān vâlisi tâyin etti. Deylemli kıt'alar tarafından kandırılan Abu 'l-Favāris, sultana isyân etti, Fārs 'a doğru yola çıktı ve Şiraz 'a girdi, fakat derhâl şehirden uzaklaştırıldı ve Kirmān 'a dönmeğe mecbûr oldu. Sonra Horasan 'a gitti ve o sırada Bust 'da bulunan Sulṭān Maḥmūd b. Sebük-Tigin 'den yardım istedi. Sultan ona, emîr Abū Sa'īd al-Ṭā'ī 'nin kumandası altında bir ordu verdi. Abu 'l-Favāris Kirmān 'ı işgal etti, müteâkiben Fārs üzerine yöneldi, Sulṭān al-Davla 'nin Bagdad 'da bulunduğu sırada Şiraz 'a girdi. Fakat sonuncunun dönüşünden sonra vukua gelen savaşta Abu 'l-Favāris mağlûp oldu ve Kirmān 'a kaçtı (408=1017/1018). Bu bölgeyi sür'atle zapteden Sulṭān al-Davla 'nin kuvvetleri tarafından takip edilen Abu 'l-Favāris, önce Şams al-Davla b. Faḫr al-Davla [b. bk.] 'nin, sonra al-Baṭīḥa sâhibi Muhaẕẕib al-Davla 'nin yanına kaçtı. Uzun müzâkerelerden sonra 409 (1018/1019)'da Abu 'l-Favāris 'in itaati kabûl etmek sureti ile Kirmān vâliliğini muhâfaza edebileceği hususunda bir uzlaşma te'sisine muvaffak olundu. Aynı senede İbn Sahlān Irak vâlisi tâyin edildi. Bu, türklerin çok nefretini mûcip olduğundan türkler tarafından Sulṭān al-Davla 'ye şikâyet olundu. Türkleri teskine çalışan Sulṭān al-Davla onu dâvet etti. İbn Sahlān metbuunun huzûruna gideceği yerde, al-Baṭīḥa 'ye kaçtı ve Sulṭān al-Davla onun kendisine teslimini istediği zaman al-Baṭīḥa hâkimi al-Ḥusayn b. Bakr al-Şarābī, bu arzuyu is'afı reddetti. O zaman Sultān al-Davla ona karşı bir ordu gönderdi, al-Şarābī mağlup oldu ve İbn Sahlān Basra 'ya Calāl al-Davla 'nin yanına kaçtı. Askerî kuvvetler Sulṭān al-Davla 'den memnun olmadıklarından ve onun kardeşi Muşarrif al-Davla 'yi hukümdar olarak tanımak arzusunu izhar ettiklerinden, iki kardeş bir anlaşma yaptı. Buna göre, Muşarrif al-Davla, *al-'Irāḳ* idâresine sâhip oluyor ve her ikisi de İbn Sahlān 'ı kendi hizmetine almamağı taahhüt ediyordu. Fakat Sulṭān al-Davla, Tustar 'e dönüşünde, taahhüdüne rağmen, İbn Sahlān 'ı vezir tâyin etti ve bu hâl Muşarrif al-Davla 'nin memnuniyetsizliğini tahrik etti. O zaman Sulṭān al-Davla bir ordu hazırladı ve İbn Sahlān 'ı, Muşarrif al-Davla 'yi Irak 'tan çıkarmağa me'mûr etti. Fakat Muşarrif al-Davla İbn Sahlān 'a karşı yürüdü. Mağlup olan ve Vāsiṭ 'a kaçan İbn Sahlān orada uzun müddet muhâsara edildikten sonra, 411 zilhiccesinde (nisan 1021) teslim olmak zorunda kaldı. Bu zaferi müteâkip Muşarrif al-Davla Şāhinşāh „şahlar şahı" yüksek unvânını aldı, hutbeden kardeşinin adını kaldırttı ve kendi adını koydurdu. Aynı yılda Calāl al-Davla ile Muşarrif al-Davla 'nin tahriki ile İbn Sahlān yakalandı ve gözleri oyuldu. Sulṭān al-Davla 'nin başarısızlığına rağmen, al-Aḥvāz Deylemlilerinden bir kısmı ona tarafdar olduğunu ilân etti, o da oğlu Abū Kālicār [b. bk.]'ı bu mıntakayı hukmü altına alması için al-Aḥvāz 'a gönderdi. 413 (1022/1023)'te Fārs ile Kirmān 'ın Sulṭān al-Davla tarafından, bütün Irak 'ın da Muşarrif al-Davla tarafından idâre edilmesi şartı ile sulh yapıldı. Umûmiyetle Sulṭān al-Davla 'nin 415 şevvalinde (kânûn I, 1024—kânûn II. 1025) öldüğü söylenir. Diğer bir rivâyete göre o, şâban 416 (eylül—teşrin I. 1025)'da ölmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, sık-sık; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Reiske), III, 25, 47, 51, 63 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, IV, 470—474; Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i Guzīda* (nşr. Browne), I, 430 v. d.; Wilken, *Gesch. d. Sultane aus d. Geschl. Bujeh nach Mirchond*, bölüm XIII—XIV; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 52—54; Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie* (Hanovre, 1927) s. 212 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

SULTAN-ZÂDE MEHMED PAŞA. [Bk. MEHMED PAŞA SULTAN-ZÂDE.]

SULṬAN-ZĀDE MUḤAMMED PAŞA. [Bk. SULTAN-ZÂDE MEHMED PAŞA.]

SULŪḲ. [Bk. SÜLÛK.]

ŞUMĀMA. [Bk. SÛMÂME.]

SŪMANĀT. [Bk. SÛMENÂT.]

SUMATRA. 440.000 km². bir mesaha ile dünyanın en büyük adalarının beşincisidir. Şimâl ve cenup ucları arasındaki mesâfe aş.-yk. 1.750 km. 'dir ve en büyük genişliği aş.-yk. 400 km. 'ye varır. Hatt-ı istiva, 5° 39′ şimâl arzı ile 5° 57′ cenup arzı arasında uzanan adanın ortasından geçer. Bu adanın jeolojisi, idrografyası ve orografyası, coğrafya ve etnografyası, siyâsî ve iktisadî şartları, istatistiği, idâresi v.b. hakkında büyük ansiklopediler ile husûsî eserlere müracaat edilebilir. Bunların bir hulâsası *Encyclopaedie van Nederlandsch Indië* 'de, *Sumatra* maddesinde verilmiştir. Bu makalede, Sumatra adasındaki islâmiyetin umumî bir görünüşü, yâni bu dinin Sumatra adasına sokulması, müşrik sâkinlerin ihtidası, bunların dinî husûsiyetleri v.b. verilmekle iktifâ olunacaktır.

Sumatra adı aslında galiba yalnız küçük bir mahale delâlet ediyordu. sonraları bütün adayı göstermeğe başlamıştır. Aşağıda kısa tarihî bakışta adaya verilen yeni adlar zikredilecektir. Sumatra 'da islâmiyete ilk önce vene-

dikli seyyah Marco Polo tarafından 1292 'de işâret edilmiştir. Bu seyyah Malezya vekayinâmeleri ile çok iyi tanınan bir ad olan *Ferlac* 'de (yâni *Perlak* 'de, Açe dilinde *Peureulä*) islâmiyetin gelişmesinden bahseder. Açe 'nin eski müslüman mezarları keşfedildiğinden beri, Açe 'nin şimâl-i garbî sâhili üzerindeki Samudra-Pasai müslüman kırallığının kurucusunun 1297 'de öldüğü kesinlikle tespit edilmiş bulunmaktadır. Buna göre, bu ülkenin 1270 — 1275 arasında müslümanlığı kabûl etmiş olması farazîyesi az muhtemeldir. Sumatra 'nın şimâl kısmına, IX. ve X. asırlarda arap müellifleri *Rāmî*, *al-Rāmnî*, *al-Rām*^{i}, *Lamari* adını verirler; al-İdrîsî de buraya *al-Rāmî* der (XII. asır); al-Ḳazvînî ise, *al-Rāmnî* (XIII. asır) demektedir. Marco Polo, *Ferlac* 'dan başka, *Basma* memleketlerini, *Samara* 'yı, *Lambri*, *Fansur* v.b. zikreder. XIV. asırda „Sumoltra" Lamori ile savaşta olan bir devlet olarak zikredilmiştir. Samudra sultanı Sulṭān Muḥammed (ölm. 1326) 'in oğlu, ihtimal İbn Baṭṭūṭa 'nın 1345 'te gelişi sırasında hâlâ hukûm sürmekte olan Sulṭān Aḥmed idi. 1365 'te Cava dilinde yazılmış manzum vekayinâmede hepsi Macapahit imparatorluğuna tâbi devletler olarak, Aru, Tamiang, Perlak, Samudra, Lambri, Barat ve Barus zikredilir. 1416 ve 1436 'da Çin elçisi Cheng 'nin kâtipleri, Aru, Samudra, Lampoli v.b. 'yi müslüman devletler olarak tasvir ediyorlardı; onların rivâyetlerine göre, Aru 'da Sulṭān Ḥusayn adlı bir sultan bulunmuş olmalıdır. Samudra adının umumîleştiği ve böylece bütün adanın adı hâline geldiği farzolunabilir. 1432 'de Nicolo de Conti, adadan Taprobane „yahut yerli dilinde Sjamutera" diye bahseder. Daha muahhar zamanlarda arapça Cava ve Sumatra tesmiyeleri yerine bir ara da *Yāva* deniliyordu; Avrupa kaynaklarındaki Java Major ve Java Minor tâbirleri bundan ileri gelmiştir. En yeni yerli adları şunlardır: *Pulo percha* (= *merca*, sanskrit. *martya* „fâni, beşer nevi") veya *pulo andalas* (çok tanınmış bir ağaç) bu ismin yerini bir aralık arapça *Andalus* adı almıştır. Malaka 'nın portekizliler tarafından alınmasından (1511) sonra, Samudra ticâret bakımından mühim bir memleket olmaktan çıktı; yerini Açe aldı ve bu memleket çabucak Sumatra 'nın şimâlinde en mübim memleket oldu. Açe 'nin islâmiyeti kabûlü husûsunda aşağıdaki kısa kayıtlar kâfi gelecektir: Malezya vekayinâmeleri, tarih nokta-i nazarından, kesin bir şekilde, doğru sayılamaz. En çok güvenilmesi gereken vekayinâme, islâmiyeti kabûl eden ilk hukümdar olarak, Pedir, Samudra, v.b. 'nın fâtihi 'Alî Muġāyat Şāh (913—928 h.) 'ı zikreder. Sulṭān 'Alî Ri'āyat Şāh 'ın hukümdarlığı zamanında Mekke 'den Açe 'ye bir âlim geldi ve orada metafizik okuttu. Fakat muhakkak ki, islâmiyet Açe 'ye arap vâizler tarafından sokulmuş değildir. Arap tâcirlerinin hierî ilk asırda Sumatra 'ya islâmiyeti sokmuş olmaları daha çok muhtemeldir. II. (m.s.) asırda, Seylan ile ticâret tamâmiyle onların elinde imiş gibi görünmektedir, VIII. asırda, arap tâcirleri Çin 'de kalabalık sayıda bulunmuş olmalıdır. Böylece onların Sumatra 'nın arap sâhilindeki bâzı adalarda ticâret müesseseleri kurmuş olmaları tamâmiyle mümkündür. Bununla berâber Sumatra 'nın müslüman kısımları arasında hâlâ hâkim olan akaidin bâzı husûsiyetlerine ve tasavvufa bakılarak tasavvur olunabileceği gibi bâzı âlimler Hindistan 'ın cenûbundan bu adalara doğru gelmişlerdir. İslâmiyetin İndonezya 'daki şeklinin cenubî Hindistan menşe'i bir çok şekillerde kendini gösterir, kelâm, edebiyat ve lisaniyat bakımlarından bu tamâmiyle açıktır; son nokta-i nazarın misâli olarak, „kelâmcı" (*labai*) mânasına gelen isim gösterilebilir: cenubî Hindistan dilinin bir tâbiri olan *labai* („mücevherci") ve *biyopari*=sanskrit. *viyāpārī* („tâcir"). İslâmiyetin buralara zorla sokulmuş olması mümkün görünmemektedir ve islâmiyetin şarktaki adalarda tedricî gelişmesinde müslüman ve husûsiyetle gucaratî tâcirlerin yerleşmesinin, bunların yerli kadınlar ile evlenmelerinin, nufûzlu yabancıların dinini kabûl etmekle yerlilerin hâlinin iyileşmesinin de rolü olmalıdır; hülâsa bu, sulhcu bir nufûz yolu ile olmuştur. Fakat nufûzunun başlangıcından itibâren, islâmiyet, mahallî inançlara, yâni yerli animizme intibak etti ve bugün de din (*agama*), oruç (*puvasa*=*upavāsa*), üstad (*garu*), öğrenci (*sasiyan*=*çişya*) mânalarına gelen sanskritçe kelimelerin hâlâ kullanılmasının gösterdiği üzere, Hindû dinine büyük imtiyazlar tanıdı. Açe, iktidarının en kuvvetli zamanında (XVI. ve XVII. asır), Sumatra en mühim müslüman devleti idi ve nufûzunu cenûbun müşrik sâkinleri arasında hissettirdi; böylece Batak 'lar ve başka müşrik halklar arasındaki savaşlar vâsıtası ile bâzan dinî gayretler gösterilmiş olması muhtemeldir; fakat bundan devamlı her hangi bir başarı elde edilmemiştir. Aralarına islâmiyetin girmesine asırlar boyunca inatçı bir mukavemet göstermiş olan Batak 'ların XIX. ve XX. asırlarda islâmlaştırılmaları için yapılan cehidleri heyecan ile kabûl etmeleri tecessüs uyandıran bir vâkıadır. Karo—Batak 'lar ve daha ziyâde Mandeling—Batak 'lar bilhassa gayretli müslümanlardır. Hollanda idâresinin küçük me'mûrlarının cehidleri, tahsil görmüş me'mûrlar ve vergi tahsildarlarınınki gibi içtimaî bir va-

sata ulaşmak arzusu ve bunlardan daha ziyâde Batak'lar arasındaki hıristiyan misyonerlik müessesesinin karşısında islâmiyet propagandasının kazandığı hamle, bütün bunlar islâmiyete yol açmağa hizmet etti. Nias adası üzerinde de aynı vetireyi müşâhede etmek mümkündür; orada, tıpkı Batak'lar memleketinde olduğu gibi, müşriklik daha yüksek iki din, islâmiyet ve hıristiyanlık karşısında geri çekilmiştir; ilk zamanlarda bir Hindû kırallığı olan Minangkabau (Sumatra'nın garbı) memleketine islâmiyetin girişi hakkında tarihî hiç bir iz kalmamıştır. Yeni dinin Pedir (Pidië)'den Priaman'a ve diğer limanlara giden ticârî yollar boyunca kendine bir yol açtığı ve sâhilden iç tarafların yüksek arâzilerine yayıldığı farzolunabilir. Bâzı nâdir mûtalara bakılacak olursa, islâmiyetin Minangkabau memleketine XVI. asrın ortalarından önce gelmemiş olması muhtemeldir. İslâm akîdesini Cava'da öğrenmiş bulunan ve Minangkabau memleketinden olan Şeyḫ İbrâhîm'in Priaman ve Tiku yolu ile dönüşünde, bu dini kendi memleketine getirdiği şeklindeki yaygın rivâyete hiç bir şekilde itimad edilemez, fakat bu, islâmiyetin adanın bu kısmına girmek için tâkip ettiği yol hakkında bir işâret olarak kabûl edilebilir. Mâderşahî cemiyetin kudretli şekli ve miras hakkındaki iptidaî Malezya kanunları sebebi ile, Minangkabau memleketinde islâmiyetin başarısı uzun zaman muallakta kaldı ve bu dine uymayan eski dinî kalıntılara karşı mücâdelede sakınılmaz bir şekilde açık münazaalar patlak verdi. Bu düşmanlıkların en ciddisi, şiddetli vâsıtalar ile, XIX. asrın ortasında asıl islâmiyeti doğdukları memlekete sokmak isteyen Padri'lerin (Padari veya Pidari; yâni „Açe'deki Pedir'in adamları" isminden, ilk önce farzedildiği gibi, Portekizce *padre*'den değil) uzun ve zâlim savaşları oldu. Fakat bunların cehitleri nüfusun büyük kısmı tarafından bastırıldı ve üstelik, Padri mezhebi Hollanda idâresini, 1839'da Boncol'daki son kalelerin düşmesinden sonra, mağlubiyet ile sona eren uzun ve vahşi bir savaşa sürükledi. Minangkabau sâkinlerinin büyük bir mikdarı eski sığınak yerleri olan „Straits Settlements"'lere doğru hicret etti. XX. asrın başlarında Açe ve Minangkabau ahâlisi müslümanlığın en gayretli tarafdarları arasında sayılmaktadır ve birinciler sıkıca sünnîdirler ve itikadlarına daha başlangıçta karışmış olan bir çok şî'î ve tasavvufî unsurları atmış'lardır; ikinciler eski mahallî kanunlarına bağlı kalmakta devam ediyorlardı ve sünnî akîdeleri ancak yavaş-yavaş kabûl etmekte idiler. Klasik Malezya memleketi Hindû hâkimiyeti altına girdiği için, Palembang'da islâmiyet nispeten geç bir devirde gelişti, fakat şimdi memleket, komşu olan Siak ve şark sâhillerinde kâin sultanlıklar gibi, tamâmiyle islâmiyeti kabûl etmiş bir durumdadır. Sumatra'nın cenup kısmı ve Lampong nâhiyeleri, Banten (Cava'nın garbında)'den gelen nufûzlu şahıslar ile vâizler tarafından müslümanlaştırılmış görünmektedir; bu memleket şimdi Cava'nın hemen-hemen tamâmiyle müslümanlaşmış olan adasında en dindar nâhiyeyi teşkil etmektedir. Daha az tahsilli olan kabîlelerin, Lubu ve Kubu'ların islâmiyeti kabûl etmeleri ancak bir zaman meselesidir; sulheu yollar ile bir nufûz epeyden beri başlamış bulunmaktadır ve bu yavaş, fakat emin bir şekilde ilerilemektedir.

[Sumatra hâlen İndonezya cumhuriyetine dâhil olup, 1961 sayımına göre nüfusu 15.800.000 dir.]

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese* (*De Atjèhers*'in tercümesi); ayn. mll., *Mekka*; T. W. Arnold, *The Preaching of Islam* (*Encyclopaedie van Ned. Indië*, 2. tab, bk. mad. *„Sumatra"*); C. Lekkerkerker, *Land en Volk van Sumatra*, şark tetkiklerine âit msl.: *De Indische Gids*, *Bijdragen tot de Taal-,Land-en Volkenkunde van Ned. Indië*; *Tijdschrift voor de Taal-, Land-en Volkenkunde van Ned. Indië*, gibi mecmualarda C. Snouck Hurgronje, Th. W. Juynboll, J. P. Moquette, Ph. S. van Ronkel v.b.'nın makaleleri.

(PN. S. VAN RONKEL.)

SUMAYL. [Bk. SUMEYL.]

SUMAYSĀṬ. [Bk. SÜMEYSÂT.]

SUMBAVA, Malaya takım adaları denizinde, Lombok'un şarkî kısmında, Küçük Sunda'lar zümresine âit bir adadır. Adanın sâhilleri, bilhassa şimâlde çok gayr-i muntazamdır; burada en büyük körfez, iç kısımlara kadar sokularak adayı âdeta ikiye ayıran Saleh'tir. Bu ayrılmanın sâdece coğrafî olmaktan başka ehemmiyeti de vardır. İki kısmın sâkinleri âdâp ve âdât bakımından biribirlerinden farklı oldukları gibi fiziki görünüşleri de aynı değildir. Cenup kısmındakiler daha açık renkleri ve uzun boyları ile tefrik edilir. İdarî bakımdan ada, „Timor en Onderhoorigheden"'in ikâmet yeri olup, Felemenk Şarkî Hind adaları hukûmetininin idâresi altında yerli emîrlerin hukmettikleri dört mıntakaya ayrılıyordu. Adanın cenûbunda Sumbava sultanlığı mevcut idi ve şarkî kısmında pek küçük iki kırallık olan Dampo ve Sanggar ile en şarkî kısımda Bima sultanlığı yer almakta idi. [Bugün bu ada İndonezya birliğine dâhildir]. Ada gayet dağlık olup, üzerinde her

mevsim seyir yapılabilecek büyüklükte nehirleri de yoktur. Toprakları münbittir ve nüfusu esâs olarak zirâat ve büyük baş hayvan yetiştirme ile geçinir; bu arada buğday mahsûlü de ehemmiyeti hâizdir. İhrâc edilen mallar arasında pirinç, balmumu ve ayrıca at ve buffalo denilen öküzler mevcuttur. Yerli halkın büyük bir kısmı (makassarlar, buginesler, saleyerler ve araplar gibi bir çok yabancı da sâhil kısımlarına yerleşmiş bulunmaktadır) "Genç Malayalılar" 'dan mürekkeptir ve bunlar buginesler ve makassarlar ile iyice birbirlerine karışmış vaziyettedir. Aynı zamanda cenûbî Sumbava 'nın iç kısımlarındaki ve şarktaki bâzı kabîlelerin meydana getirdiği eski cemiyetler de açıkça görülmektedir ve antropoloji bakımından bunlar Lombok 'lu sasakerlere çok benzemektedirler. Bima körfezinin cenup sâhillerinin Dou Donggo (yâni „tepe adamları") 'ları bu grupun en saf kalmış temsilcileri olarak gösterilebilir. Bunlar komşularından ayrı bir şekilde yaşarlar ve medenî bakımdan da diğerlerinden çok daha aşağı seviyededirler. Dou Donggo ve Bimalılar kendi aralarında evlenmezler. Sumbava nüfusunun hemen eksâriyeti islâmiyeti kabûl etmiş olup, bu dinin icaplarını yerine getirmede titizlik göstermekle berâber, Dou Donggolar hâlâ *putperesttirler* ve bunların putperestliği tatbik etmelerinde ve içtimaî müesseselerinde kendisine mahsus bir totemizmin izleri tefrik edilebilmektedir. Bimanes halkı, kabaca lonca olarak târif edilebilecek 26 veya (asiller dâhil) 27 sınıfa (*dari*) ayrılıyordu ki, bu şâyan-ı dikkat bir husustur. Bu *„dari"* ler, iki hukûmet me'mûrunun (*bumi*) nezâreti altında olup, faâliyetleri ve hukûmete karşı olan taahhütleri kat'î bir şekilde tâyin edilmiş idi. — Bu adanın eski tarihine âit malûmat azdır. Adada bulunan bâzı eski eserler, burada bir zamanlar hindû te'sirinin mevcûdiyetini ispat etmektedir; daha sonraki hindû devrinde ise, Sumbava, Macapahit Cava kırallığına âit olmuş ve Dompo 1357 'de Macapahit tarafından fethedilmiştir. Hollandalılar ile Bima arasındaki münâsebetlerin başladığı XVII. asrın ilk yarısında, Sumbava 'daki çeşitli kırallıklar Gova (Makassar) 'nın idâresi altında idi; bunlar, aynı asrın ikinci yarısında, Hollanda şarkî Hindistan kumpanyasının (Dutch East India Co.) idâresini kabûl etmek zorunda kalmışlardır. Bir Bimanes saray vekayinâmesine göre (ki bunun eski kısımları sâdece ustûre bakımdan alâka çekicidir) Bima 'da 50 hukümdar hukûm sürmüş ve bunların 38. 'si olan ve 1640 senesi civârında yaşayan 'Abd al-Ḳâhir ilk müslûman sultanı olmuştur.

Bibliyografya: H. Zollinger, *Verslag van eene reis naar Bima en Soembawa, en naar eenige plaatsen op Celebes, Saleijer en Floris, gedurende de maanden Mei tot December 1847* (*Verhandel. Batav. Genootschap*, XXIII, 4); A. J. F. Jansen, *Hindoe-beelden van Soembawa* (*T B G K W*, X, 374); H. Holtz, *Oudheden op Soembawa* (*T B G K W*, XI, 154); J. Th. Bik, *Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Molukecke eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C. G. C. Reinwardt* (*T B G K W*, XIV, 125); P. J. Veth, *De Onderhoorigheden van Madjapahit* (*Tijdschrift v. Nederl. Indië*, 1867, I, 88); A. Ligtvoet, *Aanteekeningen betreffende den economischen toestand en de ethnographie van het rijk van Soembawa* (*T B G K W*, XXIII, 555), D. F. van Braam Morris, *Nota van toelichting behoorende bij het contract gesloten met het landschap Bima* (*T B G K W*, XXXIV, 176); J. E. Jasper, *Het eiland Soembawa en zijn bevolking* (*Tijdschrift v. h. Binnenlandsch Bestuur*, XXXIV, 60); G. P. Rouffaer, *Oudjavaansche inscriptie in Soembawa* (*Notulen Batav. Genootschap*, XLVIII, 110); Dr. J. Elbert, *Die Sunda-Expedition des Vereins für Geographie and Statistik zu Frankfurt am Main* (Frankfurt, 1912), II, 55—174; *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*[2] (Haag-Leiden 1917—1921), bk. madd. *Bima, Dompo.* (W. H. RASSERS.)

SÛMENÂT. SŪMANĀT veya daha çok Soma Nātb („Ay efendisi"); Kāthīāvār 'ın cenûbundaki körfezin şark ucunda 20° 53′ şimal ve 70° 28′ şark noktasında yer-alan *eski bir şehirdir*. Körfezin cenûbundaki bürunda Verāval limanı bulunmaktadır ve sâhilde, iki şehir arasında, Şiva 'ye ithâf edilmiş eski bir mâbed mevcuttur. Şehir, Gazneli Maḥmūd 'un 1024 'te Hindistan 'a yaptığı meşhûr seferine hedef oldu. Maḥmūd Somnāth 'a 1025 senesi başlarında gelmiş ve şehiri zaptederek mâbede girmiş, buradaki *lingam* denilen mâbudu parçalayarak iki parçasını Gazne 'ye ve mü'minler tarafından üzerlerine basılmak üzere diğer iki parçasından birini Mekke 'ye, diğerini de Medine 'ye göndermiştir. Sūmanāt 'ın, Maḥmūd 'un zaptından evvele âit tarihi pek bilinmemektedir. Burası VIII. asırda Kaliyāni 'li Çālūkya veya Solankî 'in tâbii olan Çâvada Rāepūt 'larının elinde idi; Maḥmūd, 1025 'te şehri terkederken mıntakayı idâre edecek müslüman bir vâliyi başa geçirmiştir. Müslüman idâre fazla sürmemiş ve Kāthīāvār, Vaeā Rāepūt 'ların eline düşmüş; bunlar da eski mâbedin şânını

tekrar iâde etmişler ise de, 1298'de burası 'Alâ' al-Dīn Ḥalacī'nin hukümranlığı sırasında Uluġ Han tarafından zaptedilerek tekrar tahribata mârûz kalmıştır. Burası, Girnār racalarının ülkelerine dâbil olmuş ve 1470'te Gucarāt'lı Maḥmūd Begarha tarafından bu saltanat da yıkılınca, bu memleketteki müslüman hukümdarların eline geçmiştir. Daha sonra bu şehir, değişik zamanlarda, Mangrol Şayḫ'i ve Porbandar Rānā'sı tarafından idâre edilmiş, fakat en sonunda Cunāgarh'lı Navvāb'lar tarafından ele geçirilmiştir. [Bugün bu şehir Hindistan devleti toprakları içindedir.]

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832), taş bsm.; Ḫvāca Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*, Bengal „Asiatic Society" 'nin *Bibliotheca Indica* serisi, *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXIII, 74; krş. madd. MAHMUD GAZNEVÎ ve GUCARĀT.

(T. W. HAIG.)

SUMEYL. AL-ṢUMAYL B. ḤĀTİM ABŪ CAVŞAN AL-KİLĀBİ, İspanya arap larının meşhûr reisi (adın al-Şumayl şeklinde harekeleneceği Beca'lı sözde-Isidorus'un kullandığı *Zumahel* tarzındaki yazılış şekli ile isbat edilmiştir). Bu şahıs Kerbelâ'da al-Ḥusayn'i öldürmüş olan (bk. *İA*, V, 638b) Şamir b. Ẕi Cavşan al-Kūfī'nin torunu idi. Şamir âilesi, şi'îlerin kendilerine karşı yaptıkları mukabele-i bilmisil hareketleri neticesinde, Kûfe'yi terkedip, Ḳinnasrin [b. bk.]'e giderek, burada yerleşmiş idi ve böylece al-Şumayl Emevî halîfesi Hişām b. 'Abd al-Malik'in 123 (741)'te şimalî Afrika'ya gönderdiği Suriye ordusunda Ḳinnasrin *cund*'una girdi. Reisi Bale b. Bişr al-Ḳuşayrī [b. bk.] ile kader birliği yaptı ve İspanya'ya yerleşince, Kurtuba'da oturan Ḳaysī'lerin reisi olmakta geçikmedi.

Kendisine hakaret ve küfreden Kurtuba vâlisi Abu 'l-Ḫaṭṭār al-Ḥusām b. Żirār al-Kalbī ile bir münakaşa neticesinde, arap izzet-i nefsi kırılan al-Şumayl, ona karşı isyân etmeğe ve İspanya Laḫmī'leri ile Cuẕāmī'lerini isyâna sürüklemeye karar verdi. Muhâlif zümrenin kumandanlığını Şavāba b. Salama al-Cuẕāmī'ye verdi; bu da, Guadalete kıyılarında Abu 'l-Ḫaṭṭār'a karşı kazandığı zaferden sonra, Kurtuba'da İspanya müslümanlarının vâlisi oldu.

Şavāba'nın ölümünden sonra, al-Şumayl bu vâlinin halefinin tesbitine müdâhale etti ve üzerindeki büyük nufûzunu muhâfaza edeceğini bildiği bir şahsı, Yūsuf b. 'Abd al-Raḥmān al-Fihrī'yi seçti. Bu seçim ilk önce itiraza uğradı, lakat Yūsuf ile al-Şumayl'in etrafında toplanan ma'add'li kabilenin Abu 'l-Ḫaṭṭār'ın kumandasında bulunan yemenli kabîleyi 130 (747)'de Şaḳunda [b. bk.]'da yenmesinden sonra, yeni vâlinin sultası kuvvetlendi ve o, Saragosa [b. bk.] nâhiyesinin kumandanlığını 132 (749)'de al-Şumayl'a verdi. al-Şumayl büyük bir kıtlıkta gösterdiği cömertlik ile temâyüz etti, fakat âsi iki reis en sonunda onu baş-şehrinde muhâsara etti. al-Şumayl İspanya'daki kendi kabîlesi olan Ḳaysī'lerden imdat istedi ve hasımları muhâsarayı kaldırdılar.

Sonraları al-Şumayl'in tarihi, dâimî olarak ve sıkı bir surette, Yūsuf al-Fihrī'nin ve İspanya Emevî halîfeliğinin kurucusu 'Abd al-Raḥmān al-Dāḫil'in tarihi ile bağlı kalmıştır. O ilk önce 'Abd al-Raḥmān'a kendisini destekleyeceğini vaad etti, sonra *Aḫbār macmū'a* adlı müellifi bilinmeyen bir vekayiânâmedeki bir hikâyede Şumayl'in şahsiyetinin kararsızlığı ve mudilliği güzel bir şekilde gösterildiği üzere kararından vazgeçti. Bununla berâber 'Abd al-Raḥmān, murahhaslarının yarım-adadan dönmesinden sonra, rebiülâhır 138 (eylül 755)'de Almuñecar'da bizzat karaya çıktı. al-Şumayl, efendisi Yūsuf al-Fihrī'yi, Ḳaysī'lerin iki mühim reisi olan Suleymān b. Şihāb ile al-Ḥusayn b. al-Daḥn'dan kurtulmağa teşvik ettikten sonra, onu Şam ve Ürdün *cund*'lerinin işgalinde bulunan iki nâhiyenin idâresini yeni Emevî müddeisine vermeğe ve kızı Umm Mūsā'yı onunla evlendirmeğe ikna etti. Fakat gönderilen şahsın doğru hareket etmemesi yüzünden müzakereler başarısızlığa uğrayınca, Yūsuf ile 'Abd al-Raḥmān arasında düşmanlıklar başladı ve Yūsuf Kurtuba yakınında mağlup edildi. al-Şumayl'in bir oğlu bu savaşta öldü ve Şaḳunda'daki sarayı yağmalandı. Yūsuf tekrar mağlup etmeyi denedi, fakat her ikisi de çok geçmeden yeni halîfeye itâata mecbûr kaldılar ve al-Şumayl yeniden gelip, Kurtuba'ya yerleşti. Yūsuf kaçtığından, al-Şumayl onun suç ortağı olmakla itham ve hapsedildi. Yūsuf, mağlup olduktan sonra, Tulaytıla yakınında öldürülüp, başı Kurtuba'ya getirilince, 'Abd al-Raḥmān ancak zâhiren bir itaat gösterdiğinden şüphe ettiği öteki düşmanının da işini bitirmek istedi ve al-Şumayl'i 142 (759)'de boğdurdu.

Bibliyografya: *Aḫbār macmū'a* (nşr. ve tre. Lafuente y Alcantara (*Ajbar machmua*), Madrid, 1867; İbn al-Ḳūṭiya, *Tārīḫ fatḥ al-Andalus* (Kahire, ts.); nşr. ve tre. Houdas, *Recueil de Textes...* (*Public. de l'Ecole des Langues Orientales Viv.*, 3. seri, Paris, 1889, V, 219—280); nşr. ve İspanyolcaya tre. J. Ribera, *Historia de la conquista de España de Abenalcotia el Cordobes* (Madrid, 1926), bk. fihrist; İbn al-'İẕārī, *al-Ba-*

gān al-muġrib (nşr. R. Dozy), Leyden, 1848, II, 34 v. dd., 44 v. dd., 50 v.d., tre. E. Fagnan (Cezayir, 1904), II, 49 v. d., 65 v.d. 75 v.d.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), III, 257, 353, 374, 381; *Annales du Maghreb et de l'Espagne* (tre. Fagnan), Cezayir, bk. fihrist; el-Makḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes...*), Leyden, 1855—1861, II, 24; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (Leyden, 1861), I, 273 v. dd. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

SUNAN. [Bk. SONEN.]

SUNBULA. [Bk. SÜNBÜLE.]

SUNBULİYA. [Bk. SÜNBÜLİYE.]

SUNBUL-ZÂDE VEHBİ. [Bk. SÜNBÜL-ZÂDE VEHBİ.]

SUNKUR. SUNḲUR (SONḲOR) Dāīnavar ile Senna [b. bk.] arasında Kirmānşāh'a tâbi bir nâhiye. Sunḳur, Dīnavar-Azerbaycan yolu üzerinde bulunduğuna göre, adı al-Cārba (Muḳaddasī, s. 382), Ḥabārcān (İbn Ḫurdāẕbih, s. 119; Kudāma, s. 212) v.b. şekillerinde görülen ve Dīnavar'dan 7 fersah mesâfede (bununla berâber Dīnavar harâbeleri ile Sunḳur arasındaki şimdiki mesâfe 25 km.'yi geçmemektedir) bulunan, takriben Dīnavar—Sīsar güzergâhı üzerindeki ilk *marḥala*'ye tekabül etmelidir. Sunḳur aynı zamanda, halîfe al-Mahdī idâresinde Dīnavar'dan ayrılıp, Sīsar [b. bk.]'a bağlanan Māybahrac (Balāẕurī, s. 310) nâhiyesine tekabül edebilir, krş. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, IV, 477—479. Bununla berâber eğer Payravand (Pahravand) kabîlesinin adı eski Pahrac („custodia, vigilia") adının hâtırası ise, bu takdirde, bu kabîlenin *garba* doğru püskürtülmüş olması muhtemeldir, zîrâ bu kabîle hâlen, Dīnavar'a nisbetle cenûb-i *garbî*'de bulunan Parrau (=Bīsutūn) dağının garp cihetini işgal etmektedir. Krş. Rabino, *Kermanchah* (*R M M*, XXXVIII, 36).

Dālaḥānī-Amrula tepeleri hattı üzerindeki Mele-mās dağ geçidi Sunḳur'u Dīnavar'dan ayırır. Sunḳur şimâl-i şarkîye doğru arkasından doğrudan-doğruya Hamadān-Senna yolunun geçtiği Panca-'Alī dağı (Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, s. 217: Panc-Anguşt) ile sınırlanmıştır. Sunḳur, sonra Gamasāb (Karḫā)'a akan Dīnavar nehirinin kaynakları ile sulanır. Bununla berâber asıl Sunḳur'a, garp kolları Bīlavar ve Niyābat (Kirmānşāh-Senna yolu üzerinde) olan Gāvrūd [bk. mad. SENNA]'un yukarı meerası üzerinde bulunan daha şimâldeki Kulyā'ī nâhiyesi ilâve edilir; krş. Rabino, *ayn. esr.*, s. 12, 35. Sunḳur'un ehemmiyeti, Tebriz'den Kirmānşāh'a seyahat eden müslüman hacıların tâkip ettikleri yol üzerinde bulunmasından gelmektedir. Fakat yol şimdi Kirmānşāh'a sâdece bir günlük mesafede bulunan Sunḳur ve Bīcār (Garrūs)'ı dolaşır.

İdârî bölgenin nüfusu iki ayrı unsurdan terekküp eder. Şehir (2.000 ev civârında) moğullar devrinde gelmiş olan türkler ile meskûndur (mezarlığında kûfî harfli kitâbeler bulunur). Bu türklerin reisi olan Sunḳur, Şiraz (?) moğullarının hizmetinde bulunmuş olmalıdır. Şehir halkının dili (bir türkmen lehcesi?) hususiyetleri bakımından olduğu kadar, sıgalarının bozulması bakımından da alâka çekicidir. Türk-Osmanlı *geliyorum/gelirim* sigalarına buranın yerli *g'älovräm/g'älirām*: *mä g'älovrām*, *sä g'älovsä*, *o g'älovrā*, *b'z g'älovrāḫ*, *siz g'älovsiz*, *olar g'älovlā* şekilleri tekabül eder. „Gel" — *g'ä*, „git" — *g'i*; „gitmek istiyorum" — *isiyovrām g'iyām*; „o da" *o-ra* (=*o-da*), „evvelki günden beri" — *esragonnän bālu* v.b.

Şehir hâric, idârî bölge (165 köy) sâhipleri Kulyā'ī kabilesine mensup olan çiftçi halk tarafından iskân edilmiştir. Şimdiki hanları Safevîler devrinde yaşamış Şafī hanın sekizinci batınından gelmiş olmalıdır. 1213 (1798)'te 'Alī Himmat Han Kulyā'ī ve kardeşi Baba Han (Nāna-kalī kolundan) müddei Sulaymān Han'ı desteklediler ve Fatḥ 'Alī Şah tarafından idâm edildiler (H. J. Brydges, *History of the Kajars*, London, 1833, s. 58 v.d., 67). Kulyā'ī'ler *Kirmānşāhi*'ye yakın bir lehce konuşurlar ve *Ahl-i Ḥaḳḳ* (=*'Alī-ilāhī*; b. bk.) temâyülünde oldukları zannolunur. (V. MINORSKY.)

SUNḲUR. [Bk. SUNKUR.]

SUNNA. [Bk. SÜNNET.]

SUNNÎ. [Bk. SÜNNÎ.]

SÛR. SŪR, Timurîlerden Humāyūn'u mağlup eden ve Dehlī ile Āgra'de muvakkat Sūr hânedanının kurucusu olan Şīr Şah'ın mensup bulunduğu bir efgan kabîlesinin kolu. Firişta, eski ve inanılır müelliflere dayanarak, Sūr'ları, vaktiyle üzerinde Britanya hukûmetinin çok az bir sulta te'sis ettiği ve efgan hukûmetinin ondan daha az bir sulta kurabildiği hudut kabîlelerinin merkezi olan dağlık memleket Roh'tan gelmiş bir efgan kabîlesi olarak gösterir. Aynı tarihçiye göre, Sūr kabîlesi menşe'ini Ġūr'lu Şansabānī sülâlesine çıkarır. Fakat bu, ihtimâl Şīr Şah'ı öğmek için uydurulmuş sahte bir şecere gibi görünüyor. Sūr'lar, Dehlī tahtındaki Buhlūl Lodī ile iki halefinin (1451—1526) mensup bulundukları Lodī yahut Lūdī kabîlesinin bir kolunu teşkil ederler. Erkânı harp hekim Bellew'e göre, Lodī kabîlesi şu üç bölümü ihtivâ eder: Siyānī, Niyāzī ve Dotānī. Siyānī'ler iki kısma ayrılır: Parangī'ler ve İsmā'īl'ler bu sonuncular üç kolu ihtivâ eder:

Sür 'lar, Lohānī 'ler ve Mahpāl 'lar Buhlūl Lodī 'nin Dehli tahtına çıkışı bir çok efganlıyı Hind 'e çekti; bunlar arasında önce Ḥişār, Fīrūza ve Nārnaul nâhiyelerinde vazifelendirilmiş olan ve İbrāhīm Han Sür tarafından getirilmiş bulunan kendi kabîlesinin Sür bölümünden bir cemâat bulunuyordu. İbrāhīm Han 'ın 4 oğlu vardı: Ḥasan, Aḥmed, Muḥammed ve Ġāzī. Ḥasan ile Muḥammed, Camāl Han 'a refakat ederek, Cavnpūr 'a geldiler, Muḥammed burada oturdu. Ḥasan ise, Bihār 'da, Sahsarām ve Ḥavāṣṣpūr Tānda dirliklerini aldı. Bunun 4 oğlu olmuş idi: Efgan men'şeli bir hanımından Farīd ve Nizām; bir esir kadından Sulaymān ve Aḥmed. Farīd, hâdiselerin sevki ile, Hind imparatoru oldu ve Şīr Şah [b. bk.] unvânını aldı. Seciyesinin kudreti ve kumanda etme kabiliyeti kendisinin de efganların umûmî kusuru ve zaaflarının başlıca kaynağı olarak bildiği dâhilî savaşa temâyülü frenlemiş idi, fakat ölümünden sonra efganları durduracak kimse bulunmadı ve onun değeri ve kabiliyeti sâyesinde kazanılmış olan imparatorluk, halefleri arasındaki anlaşmazlık sebebi ile, sür'atle kaybedildi. Halefi olan oğlu Calāl Han, İslām yahut Salīm Şah unvânını aldı ve 9 sene huküm sürdü (1545—1554), fakat bütün kudretini büyük kardeşi 'Ādil Han 'a karşı yaptığı mücâdelede harcadı. Salīm Şah 'ın küçük oğlu Fīrūz, Şīr Şah 'ın daha küçük kardeşi Nizām 'ın oğlu bulunan dayısı Mubāriz Han tarafından öldürüldü ve Mubāriz Han, Muḥammed Şah 'Ādil unvânı ile tahta çıktı, fakat ona kendi halkı hakaretâmiz *'Adalī* lekabını ve hindu tebeası da *Andhalī* („kör") lekabını taktı. Kısa hâkimiyeti esnâsında (1554—1556) yeğenleri Hindavn sâhibi Ġāzī Han Sür 'un oğlu ve Ḥasan Han 'ın kardeşi İbrāhīm ile Aḥmed Han 'ın oğlu ve Ḥasan 'ın diğer kardeşi Aḥmed, „Şah" unvânını aldılar, böylece, Hind üzerinde aynı zamanda hak iddia eden üç imparator ortaya çıktı: 1. Dehli ve Āgra 'yı işgal eden İbrāhīm Şah; 2. Çunār 'a çekilen Muḥammed Şah 'Ādil; 3. Paneāb 'da Sikandar Şah unvânını alan Aḥmed Sür. Bu son hükümdar İbrāhīm 'i Dehli ve Āgra 'dan çıkardı. Humāyūn 'un tekrar geldiği 1555 'te bu bölgeleri işgal etmekte olan Aḥmed Sür buradan Humāyūn tarafından çıkarıldı. Sivālik 'e ilticâ eden Aḥmed Sür, sonra Bengal 'e sığındı ve orada öldü. Sambhal 'e ve oradan Kālpī 'ye kaçan İbrāhīm Şah orada 'Adalī 'nin veziri Hemū tarafından bozguna uğratıldı. İbrāhīm müteâkiben babası Ġāzī Han 'a doğru, sonra Biyāna 'ye kaçtı ve orada Hemū tarafından muhâsara edildi, fakat Hemū, Çunār üzerine yürüyen Bengal vâlisi Muḥammed Han Sür 'u geri atmak için, 'Adalī taralından geri çağrıldı. Bunu tâkip eden İbrāhim mağlup oldu, tekrar Biyāna 'ya, oradan da Patne 'ya çekildi; orada hucüm ettiği Rācā Rāmçandra tarafından mağlup ve esir edildi, fakat Rācā ona hürmetle muâmele etti, onu tahta oturttu ve hukümdar olarak tanıdı. Bu esnada 'Adalī, Kālpī yakınında Muḥammed Sür 'a hucüm etti ve onu öldürdü. Humāyūn 'un geri döndüğü ve Sikandar 'ın mağlubiyeti ve kaçışı haberi o sırada Çunār 'a geldi ve bunu Humāyūn 'un ölüm haberi tâkip etti. 'Adalī, bunu öğrenerek Hemū 'yu 50.000 süvâri ve 500 fil ile Āgra ve Dehli 'yi istirdat etmek üzere sevketti. Hemū bu iki şehri, hukümdarı için değil, kendi hesabına aldı, fakat Dehli ve Āgra şehirlerini istirdat etmek isteyen Akbar 'in ordusu tarafından Pānīpat 'da mağlup edildi ve öldürüldü. 'Adalī de Bahadür Şah unvânını almış olan Muḥammed Sür 'un oğlu Ḫiżr Han tarafından mağlup edildi ve öldürüldü. İbrāhīm Sür bir müddet Mālva 'da kaldı ve oradan kaçtığı Urīsa 'da, 1567 'de, hiyânet edilmek suretiyle, Sulaymān Kararānī tarafından öldürüldü.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳādir Badāonī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (metin ve trc. G. S. A. Ranking), I; Ḫvāca Nizām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (bk. *Bibliotheca Indica*, Beugal Asiya Cemiyeti); Muḥammed Ḳāsim Firiştā, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832), taş-basma; Kalikaranjan Qanungo, *Sher Shah* (Kalküte, 1921); Richard Temple, *A New View of Sher Shāh Sūr* (*Indian Antiquary*, 1922); H. W. Bellew, *An Inquiry into the Ethnography of Afghānistān* (Oriental University Institute), Woking, 1891.

(T. W. HAIG.)

SÛR. ṢŪR (TYRUS), Fenike'nin ada üzerinde bulunan şehri. Ṣūr, Amarna devrinden beri, Suriye sâhillerinin en zengin ticâret merkezlerinden biri idi; komşu şehir Saydâ [b. bk.]'nın kudretli bir rakibi olmuş ve ondan garptaki Fenike müstemlekeleri üzerindeki hâkimiyeti almağa çalışmıştır. Şehrin Büyük İskender 'in zaptını tâkip eden tahribi, bu gelişmiş baş-şehrin ehemmiyetini ancak çok kısa bir zaman için azaltabilmiştir. Bu zaptın mühim bir netîcesi olmuştur: İskender 'in seddi; bu sed cenûb-i garbî sâhillerinin akar-sularının getirdiği aluvyon sâyesinde, yavaş-yavaş gerçek bir berzah teşkil ederek, ada üzerindeki şehri çok eski bir devirden beri tam karşısında Palaityros (asur. *Uṣū*)'un bulunduğu yerde, karaya bağladı. Roma imparatorluğu devrinde, Ṣūr Φοινίκη Πάραλος sancağının dünyevî ve dinî baş-şehri idi.

Şuraḥbîl b. Ḥasana, Şam'ı aldıktan sonra, al-Urdunn nâhiyesi şehirleri arasında Şûr ve Ṣaffûriya'yi de zaptetti (al-Balāẕurî, nşr. de Goeje, s. 116; Caetani, *Annali dell' Islam*, II/II, § 321; III, § 107). Sözde—Vāḳidî (*Futūḥ al-Şa'm*, Kahire, 1278, II, 58 v.dd.)'ye göre, Şûr, Haleb'in eski askerî vâlisi 'Abd Allāh Yūḳenā'nın hiyâneti netîcesinde Şuraḥbîl b. Ḥasana'nın eline düşmüş idi. al-Vāḳidî ve Şûr'lu, Hişām b. al-Layṯ Mu'āviya'nin 27 yılında Kıbrıs adasına yaptığı sefer sırasında, 'Akkā ve Şûr'u tâmir ettirdiğini ve 42 yılında al-Urdunn şehirlerinde, diğerleri arasında Şûr ve 'Akkā'da Ba'labekk, Ḥimṣ ve Antakya'dan gelen farsları yerleştirdiğini naklederler (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*, s. 117). Yukarıda anılan Şûr'lu Hişām'ın dayandığı râviler şu hikâyeyi naklederler: „Biz, yerleşmek üzere, Şûr ve sâhil şehirlerine vardığımız zaman, orada arap birlikleri var idi ve bunlardan daha çok rumlar bulunuyordu; sonraları bizim ile birlikte burada yerleşen başka memleketlerin adamları geldiler ve Suriye sâhillerinin diğer bütün şehirlerinde de böyle oldu". 49 yılında, Bizans donanması bu sırada henüz müdafaa vâsıtaları bulunmayan Suriye sâhilleri şehirlerine karşı bir sefere teşebbüs etti (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*; Maḥbûb al-Manbiḳî, *Kitāb al-'unvān*, nşr. A. Vasiliev, *Patrol. Orient.*, VIII, 492), bunun üzerine Mu'āviya, al-Urdunn nâhiyesi için 'Akkā'da gemi kızakları tesis etti. 'Abd al-Malik b. Marvān yeniden harap olmuş olan Şûr'u, Ḳayṣārîya'yı ve 'Akkā'nın kenar mahallelerini tâmir ettirdi (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*, s. 117, 143). Sonraları Abū Mu'ayṭ'in soyundan biri, Hişām b. 'Abd al-Malik'in 'Akkā'da satın almak istediği değirmen ve ambarları satmağı kabûl etmeyince, bu halîfe tersâneleri Şûr'a naklettirdi ve burada ambarlar ve tersâne havuzları kurdurdu (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*, s. 117). Yine al-Vāḳidî'ye göre, Mervanîler zamanında, Şûr, 'Akkā yerine, donanmanın hareket limanı oldu ve sonraları da öyle kaldı (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*, s. 118; İbn Cubayr, nşr. Wright, s. 305). Halîfe al-Mutavakkil sonraları (h. 247/248) donanma ve deniz kuvvetlerini bütün Suriye sâhil şehirlerine taksim etmiştir.

Arap coğrafyacıları Şûr'u al-Urdunn nâhiyesinde (Ürdün eyâleti) iyi tahkim edilmiş, nüfusu mühim, civârları münbit bir sâhil (*al-savāḥil*) şehri olarak tasvir ederler. Bir ada üzerinde bulunan bu şehre kara tarafından ancak bir köprüden geçilen bir kapıdan girilebilirdi; bu kapı da hemen her taraftan doğrudan-doğruya denizden yükselen sedler ile çevrilmiş idi; kadîm çağda olduğu gibi, şehrin ikinci bir mahallesi kara üzerinde onun tam karşısında bulunuyordu. al-Muḳaddasî tarafından da zikredilen köprüye al-Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld, II, 366, aşağıdan str. 5, Ṭulayṭila münâsebeti ile) dünyanın en büyük köprü kemeri (Sanca köprüsü ile karıştırılmış?) demektedir. Σινδη (şimdi Râs el-'Ayn veya al-Raşîdîya)'den Tall al-Ma'şūḳ üzerinden, Şûr'a giden kadîm su kemeri bu devirde de şehre su te'min ediyordu (al-Muḳaddasî, *B. G. A.*, III, 163; Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, s. 11). Şûr'u 1047 (m.) ziyâret eden Nāṣir-i Ḫusrav 5 ve hattâ 6 katlı evlerini ve şehrin kapısında bulunan zengin bir tarzda tezyin edilmiş olan bir *Maşhad*'i zikreder; bu devirde şehir sâkinlerinin ekserisi şî'î idi; yalnız kadı sünnî idi. al-İdrîsî Haçlı seferleri sırasında (1154 m. s.) Şûr'da gelişen cam sanayiini, çiniciliği, kıymetli kumaş dokumasını över. Şehrin iskeleleri Ḳudāma tarafından zikredilmiştir.

Ṭūlūnî'ler devrinden itibâren, Suriye hemenhemen fasılasız olarak, Mısır hâkimiyetinde idi; Fâtımîler zamanında bu hâkimiyet daha da kuvvetlendi. al-Ramla'nin de isyân etmiş olduğu ve Bizans kumandanı Dukas'ın Fāmiya kalesini muhâsara ettiği bir sırada, Şûr'lular, 388 (998)'de 'Alāḳa ('Ulāḳa) adlı bir köylünün idâresinde, halîfe al-Ḥākim'e karşı isyân ettiler. Suriye vâlisi Cayş b. Muḥammed b. Şamşām, Hamdânîler'den Ḥusayn b. 'Abd Allāh b. Nāṣir al-Davla ile hadım Fātiḳ (nusha farkı: Fa'îḳ)'i şehre karşı gönderdi. Bunlar Şûr'a karadan ve denizden hücûm ederlerken, 'Alāḳa, Bizans imparatorunu imdâdına çağırdı. İmparator bir çok gemiler gönderdi ise de, bunlar bir deniz savaşında tahrip edildi. Bundan sonra, müdafaaya devam etmek için bütün cesâretini kaybetmiş olan şehir, zapt ve yağma edildi; sâkinlerinin büyük bir mikdarı katl-i âma uğradı ve 'Alāḳa Mısır'a götürülüp, burada işkence ile idâm edildi.

Fakat sonraları isyânlar tekerrür etti; nitekim 1089 (m. s.)'da vezir Badr al-Camālî, Şûr, 'Akkā ve Cubayl'i Selçuklu sultanı Tutuş'dan geri almağa muvaffak oldu ve haleli al-Afżal Şāhānşāh 490 (1097/1098)'da yeni bir isyânı müthiş bir katl-i âm ile cezalandırdı ve bu sırada şehrin vâlisi de idâm edildi. Bu hâdise Haçlıların İstanbul'u terk ettikleri yılda vukua gelmiş idi. Şûr'da halîfe al-Musta'lî (1094—1101 m. s.) adına sikke basılmıştır.

Şehir, önceleri (1100/1101), Baudouin'i hediyeler ile kazanmağa çalıştı. Fakat çok geçmeden 'Akkā ve Trablus müdafaalarına katıldı. Şûr'lu emîr 'İzz al-Mulk 500 (1106/1107)'de Ṭuġtakîn ile anlaşarak, Haçlılara âit olan Tibnîn (Toron) kasabasına hücûm etti ve bir kenar

mahalleyi yağmalayıp, sâkinlerini kılıçtan geçirdi, fakat Baudouin Ṭabarîya'dan hareket ederek, Ṣûr üzerine yürüyünce, sûr'atle geri döndü. Baudouin müteâkip yılda şehrin sûrları önünde görüldü, Tall al-Ma'şûḳa üzerine bir kale inşâ etti ve şehrin önünde bir ay kaldı; onun geri çekilmesini te'min için vâlinin 7.000 dinar ödemesi gerekti.

Trablus'un düşmesinden 8 gün sonra, Mısır donanması bir yıllık erzak, para ve askerler ile bu şehrin önünde göründü ise de, kalenin franklar tarafından alındığı anlaşılınca Ṣûr'a döndü, Ṣûr, Ṣaydâ' (Sidon) ve Beyrut arasında taksim edildi. Baudouin 25 veya 27 cemâziyelâhır (27 veya 29 teşrin II. 1111)'da Ṣûr'u yeniden muhâsaraya başladı; 10 arşın yüksekliğinde iki ahşap kule yaptırıp, her birinin içine 1.000 savaşcı yerleştirdi ve bu kuleleri sûrların yanına getirtti. Ṣûr'luların isteği üzerine, Ṭuġtakîn Şam'dan Bâniyâs'a geldi; ve frankların ikmâl yollarını kesen İmdat birlikleri gönderirken, bizzat kendisi de Ṣaydâ' üzerine yürüdü. Baudouin iki sûru hücûm ile aldığı sırada, Ṣûr vâlisi 'İzz al-Mulk al-A'azz bir harp divânı topladı; Trablus müdafaasına iştirâk etmiş olan ve frankların şehri muhâsara için yaptırdıkları kuleleri tahrip edeceğini söyleyen bir *„Şayḫ"* bu harp divânına katılmış idi. Bu şahıs gerçekten de her iki kuleyi de ateşlemeğe muvaffak oldu. 1112 (m. s.) ilk baharına kadar franklar ancak çok ehemmiyetsiz başarılar elde ettiler. Bu sırada Ṭuġtakîn, al-Cayş kalesini aldıktan sonra, 20.000 kişi ile yaklaştı ve frankların ikmâl yollarını kesti. Frankların denizden ikmâl almaları üzerine de Ṭuġtakîn, Ṣaydâ' civârlarını tahrip etti. Baudouin 19 şevvâl (21 nisan)'de muhâsarayı kaldırdı ve 'Akkâ'ya döndü. Ṣûr halkı Ṭuġtakîn'i büyük hediyeler ile karşıladı ve şehrin hendek ve siperleri tâmir edildi. Ṭuġtakîn'in hareketinden sonra, şehir yeniden halîfenin hâkimiyeti altına girdi; fakat daha ertesi yıl, şehir halkı ve vâli 'İzz al-Mulk Anuştakîn al-Afżalî, frankların yeni bir hücûmundan korktuklarından, şehri yeniden Ṭuġtakîn'e bırakmağa karar verdiler. Bunların istekleri üzerine, Ṭuġtakîn emîr Mas'ûd'u onları müdafaa edecek askerî birlikler ile berâber, oraya gönderdi; bununla berâber şehirde halîfe adına sikke basılmasına ve hutbelerde onun adının zikredilmesine devam edildi.

al-Afżal'in halefi olan vezir al-Ma'mûn, 516 (1122/1123)'da Ṣûr'a Mas'ûd b. Sattâr'ın kumandasında iyi silâhlandırılmış 40 kadırgalık bir donanma gönderdi; donanmayı selâmlamak için gemilere gelen Ṣûr kumandanı Mas'ûd zincire vurulup, Mısır'a götürüldü. Bununla berâber orada kendisine çok hürmet gösterildi ve Şam'a iade edilerek bu hâdiseden dolayı, siyasî yollar ile, özür dilendi. Ṭuġtakîn buna nezaketle cevap verdi ve istikbalde müşterek müdafaa için vaidlerde bulundu.

Bununla birlikte franklar değerli Mas'ûd'un uzaklaştırılmasında kendileri için bir uğur gördüler ve daha çok ümid ile tekrar muhâsaraya hazırlandılar. Mısırlı kumandan askerî birliğin kudretsizliği ile şehrin zahiresinin kifâyetsizliğini görerek, desteğini istemek üzere, halîfeye müracaat etti. al-Âmir, müdafaayı Ẓahîr al-Dîn (Ṭuġtakîn)'e bıraktığını bildirdi. Bunun üzerine Ṭuġtakîn şehri yeniden işgal etti ve şehri yeter derecede müdafaa edilebilecek hâle getirdi. Rebiülevvel (nisan 1124)'de şehrin yeni muhâsarası başladı. Venedik gemileri limanı kapadılar, bu sırada kara orduları, bir muhâsara kulesi yardımı ile, şehre hücûm ettiler. Şam ordusu müdafaa sırasında fevkalâde cesâreti ile temâyüz etti. Venedik gemileri Mısır donanmasının yaklaşmasına mâni olmakla vazifelendirilmiş olduğu sırada, muhâsara edenler ordunun bir kısmını Ṭuġtakîn'e karşı gönderdiler. Bâzan başarılı, bâzan başarısız muhârebelerden sonra, şehirde kıtlık hüküm sürerken, Ṣûr'lular kabûl edilebilecek şartlar teklif edildiği takdirde teslim olmağa karar verdiler. Ṭuġtakîn ile frank reisleri arasındaki müzâkerelerden sonra, Ṣûr'luların sâhip oldukları eşyayı berâber alarak, şehri terketmelerine veya bir bedel mukabilinde şehirde kalmalarına müsaade edildi ve 23 (veya 28) cemâziyelevvel (9 veya 14 temmûz) 1124'te şehir sâkinleri Ṭuġtakîn'in birlikleri ile frank ordusunun arasından geçerek şehri terkettiler; bunların bir kısmı Şam'a, bir kısmı Ġazza'ye yerleştiler. Suriye'de Haçlıların iktidarının en yüksek noktasına işâret eden bu teslimden sonra, şehir 1291'e kadar frankların elinde kaldı. Ṣûr en güzel ve en mühim şehirlerden biri olduğu için sukutuna teessüf eden İbn al-Aṯîr, islâm âlemi için en büyük felâket saydığı bu hâdise münasebetiyle şunu ilâve eder: „Kadir Tanrının bu şehri islâmiyete iâde edeceğini ümit edelim".

Frankların Ḥavrân'da bir baskından sonra şamlı Şams al-Mulûk (Bôri'lerden) 528 (1133/1134)'de Ṭabarîya, Ṣûr bölgesini ve sâhil arâzisinin bütün geri kalan kısımlarını tahrip etti ve Ṣa'râ'dan geçerek, büyük bir ganimet ile, geri döndü. 550 (1155/1156)'de bir Mısır donanması Ṣûr limanında göründü; hıristiyan hacılara âit olan gemileri zaptetti ve bir çok esirler ve zengin bir ganimet ile Mısır'a döndü. 552 (1157)'de Ṣûr, Ṣaydâ', Beyrut, Trablus ve başka şehirler bir zelzele felâketine uğradı.

al-İdrîsî ile İbn Cubayr'in şehir hakkında verdikleri tasvirler Haçlılar zamanına âittir. al-İdrîsî cam ve çanak-çömlek sanayiini, bir de fevkalâde ince bir şekilde dokunmuş, elbise imâl edilen kıymetli kumaş dokumacılığını medheder. Şûr'da 11 gün geçirmiş olan İbn Cubayr şehrin ve o zaman bir bayram gününde yapılmış olan merâsim alayının teferrüâtlı bir tasvirini verir. Şûr şehrinin, memleketin içine doğru, biribiri arkasına yerleştirilmiş olan 3—4 kapısı var idi. Deniz tarafında iki yüksek kuleden müteşekkil kapalı bir kapı bulunuyordu ki, bunların arasından bir limana (eski „Sidon" limanı) varılıyordu; bu kapı sâhilde bulunan şehirlerdeki kapıların en güzeli idi. Liman üç taraftan şehrin istihkâmları ile çevrilmiş idi; dördüncü tarafta gemilerin demir attığı bir çeşit bir kemer ile bir duvar var idi. Âdeta şehrin içinde bulunan bu liman iki kule arasına sağlam bir zincir germekle kapatılabiliyordu.

Şalâḥ al-Dîn, Kudüs'ü ve sâhil şehirlerinin ekserisini aldıktan sonra, Şûr'u muhâsara etmeğe teşebbüs etti ve şehir önünde ordugâh kurdu (5, başka kaynaklara göre, 6 ramazan 583=8 veya 12 teşrin II. 1187). Önce harp malzemesinin gelmesini bekledi ve Haleb'de bulunan oğlu al-Malik al-Ẓâhir'i ve Kudüs'te bulunan kardeşi al-Malik al-'Âdil'i yanına getirtti; ikinci oğlu al-Afżal ve yeğeni Taḳi al-Dîn de yanında idiler. Kuşatma makineleri gelir-gelmez, müteharrik kulelerin içinden sapanlar ve taş mancınıkları ile şehre hücûm edilmeğe başlandı. 'Akkâ'dan gelen 10 savaş gemisi limanı tıkadı; fakat bunlar frank donanması tarafından ansızın yakalandı ve kısmen tahrip veya zaptedildi. Siperlere karşı bir hücûm püskürtüldü. Kışın yaklaşması sebebi ile, Şalâḥ al-Dîn'in topladığı bir harp divânı muhâsarayı ertesi yıla bıraktı. 2 zilkâde 584 (Bahâ' al-Dîn'e göre, 3 kânûn II. 1188; İbn al-Aṯîr tarih olarak şevvâlin son gününü=1 kânûn II. 1188 vermektedir)'te Şalâḥ al-Dîn ile ordusu çekilmeğe başladı. Şehir muhâsara edenlerden kurtulur-kurtulmaz, yeni hürriyetini kazanmış olan kıral Guido de Lusignan ile şehrin müdâfii Konrad de Montferrat arasında kavgalar çıktı.

Şalâḥ al-Dîn'in mühim Şûr limanı muhâsarasındaki başarısızlığı onun askerî talihinde bir dönüşe işâret eder. Şûr o zamanlar, Şakîf Arnûn (Belfort) ile birlikte, frankların elinde kalmış bulunan yegâne Suriye müstahkem şehri idi. Üçüncü Haçlıların mühim kuvvetleri Şûr'da toplanıyordu; Şalâḥ al-Dîn'in zaptettiği şehirlerin kışlalarında bulunan ve dâimâ âlicenap bir şekilde hürriyetlerini bağışladığı şövalyeler buraya akın ediyorlardı; buradan 'Akkâ muhâsarasına teşebbüs edildi; bu hareket de Şalâḥ al Dîn'i Şûr'dan tamâmen uzaklaştırmış oldu.

15 rebiülâhır 588 (29 nisan 1192)'de Kudüs kıralı unvânını taşıyan ve Şûr'da oturan marki Konrad, İsmâ'îli'ler tarafından katledildi. Haleli Henri de Champagne, Şalâḥ al-Dîn ile al-Ramla sulhünü yaptı (eylül 1192); buna göre, Yâfâ'dan Şûr'a kadar olan sâhil toprakları frankların elinde kalıyordu. Tibnin askerî birlikleri Şûr'a karşı bir sefer yapıp, bu şehrin civârlarını tahrip edince, Haçlılar, 1 safer 594 (13 kânûn I. 1197)'te Tibnin'i muhâsara etmeğe başladılar. Fakat al-Malik al-'Âdil kumandasında büyük bir ordunun yaklaşmakta olduğu haberi üzerine, bir netîce almadan, geri çekildiler. Şâban 597 (mayıs/hazîran 1201)'de Şûr'da bir zelzele oldu ve 600 (1203/1204)'deki bir ikinci zelzele sûrların duvarlarını yıktı. Friedrich II. ile Mısır hukümdarı al-Kâmil arasında imzalanan (1229) bir sulh anlaşmasına göre, Kudüs'ten başka Şûr, 'Akkâ ve bir çok Suriye sâhil şehri, hıristiyanların elinde kaldı. Müteâkıp yıllarda, limanlar arasındaki Venedik donanması ile Ceneviz donanması arasındaki devamlı savaşlar frankların kuvvetini daha da zayıflattı.

Kudretli Baybars 1266 mayısında ve 1269'da Şûr'a karşı askerî seferler yapıldı; ikinci sefer, rivâyet edildiğine göre, Şûr'da katledilen ve annesi Ḫirbat al-Luṣûṣ'da Baybars'a şikâyette bulunan bir tâcirin katlinin intikamını almak için yapılmış idi. Fakat 669 (1270/1271)'da şehrin hâkimi ile anlaşma yapıldı; buna göre, Şûr nâhiyesinin 10 kasabası bu şahısta kalacaktı, 5 kasabası seçme hakkına sâhip olan sultana bırakılıyor ve diğer kasabalar da müşterek bir idâre altına alınıyordu. Şûr'lu Marguerite, gelirlerinin yarısını terketmek ve tahkimatı aslâ tâmir etmemek şartı ile, 1285 ağustosunda Ḳalâ'ûn ile 10 yıllık bir sulh yaptı. Fakat 'Akkâ'nın alınmasından (1291) sonra, Şûr ile hâlâ frankların elinde bulunan bir kaç komşu şehir de daha uzun zaman mukavemet edemeyecek bir hâle düştü. Şûr'un zaptından sonra, Ḫalîl şehir sâkinlerini öldürttü veya esir olarak sattırdı ve şehri tahrip etti.

Abu 'l-Fidâ' (1321), al-Ḳalḳaşandî (1400'e doğru) ve Ḫalîl al-Ẓâhirî (1450'ye doğru) zamanlarında şehir hâlâ tamâmiyle tahrip edilmiş bir hâlde idi. İbn Baṭṭûṭa (1335) sûr ve limandan ancak zayıf izler gördü. Bu devirden sonra, Şûr ehemmiyetsiz bir mahal olarak kaldı. Dürzî emîr Faḫr al-Dîn (1595—1634) şehrin durumunu ıslâh etmeğe muvaffak

olamadı; XVIII. asrın ikinci yarısında. 'Akkā 'lı Şayḫ Ẓāhir al-'Omar ve halefi Cezzâr Paşa da bu hususta başarı gösteremediler. 1837 'de Ṣūr şehri bir zelzele felâketine daha uğradı. Nüfus, ikinci dünya savaşından önce, 6.500 kişi kadar idi (1840 'ta: 3.000; 1880 'de: 5.000; 1900 'de 6.000). Bu nüfusun hemen-hemen yarısı müslüman ve latinlerden müteşekkil ve birleşik katoliklerin nüfusu daha az bulunmakta idi; bir miktar da yahudi var idi [Ṣūr şimdi Lübnan hudutları içinde bulunan 16.483 (1961) nüfuslu küçük bir şehirdir.]

Bibliyografya: al-Ḫwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. de Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 19, nr. 260); al-Battānī, *Opus astronom.* (nşr. Nallino), II, 39, nr. 125; III, 237; al-Farġānī *Elementa astron.* (nşr. Golius), s. 37; al-Iṣṭaḫrī (*B G A*, I, 59); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 114); al-Muḳaddasī (*B G A*, III, 163); İbn Faḳīh (*B G A*, V, 99, 105, 116, 123); İbn Ḫurdāẕbih (*B G A*, VI, 78, 98); Ḳudāma (*B G A*, VI, 255); İbn Rusta (*B G A*, VII, 84, 97, al-Farġānī 'den naklen); al-Ya'ḳūbī (*B G A*, VII, 327); al-Mas'ūdī (*B G A*, VIII, 43, 195); Nāṣir-i Ḫusrav, *Sefer-nāme* (nşr. Schefer), s. 11; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 11); İbn Cubayr (oşr. Wright), s. 308 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 433; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 171; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), a. 243; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 116 v.d., 143; Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī (nşr. Rosen), s. 38 (= 57 v. d. rusça tercümesi), *Zapiski Imper. Akad. Nauk* (1883), XLIV; Haçlı seferleri tarihçileri (Abu 'l-Fidā', İbn al-Aṣīr, İbn Muyassar, Abu 'l-Maḥāsin, Bahā' al-Dīn v. b.), *Recueil des hist. Orient des Croisades*, I ve III, tür. yer; Kamāl al-Dīn, *Zubda*; J. J. Müller, *Historia Merdasidarum* (Bonn 1829), s. 12, 40; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 213; İbn Baṭṭūta (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I, 130; Ḫalīl al-Ẓāhirī (nşr. Ravaisse), s. 44; al-'Umarī, *al-Ta'rīf*, s. 183 (bk. R. Hartmann, *Z D M G*, 1916, s. 38, not 9 ve 10); al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā'*, IV, 153; Caetani, *Annali dell' Islām* (1907), II, § 321, III, §§ 107, 320; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 342—345; Lane-Poole, *History of Egypt in the Middle Ages* (London, 1901), tür. yer; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, I, s. CCLXXXIX, CCXCII, CCCLXXXIII; Leopold Lucas, *Geschichte der Stadt Tyrus zur Zeit der Kreuzzüge* (Berlin, 1896), Wallace B. Fleming, *The history of Tyre* (*Columbia University Oriental Studies*, X), New York, 1915, s. 80—132; S. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge, 1951, v.dd., bk. fihrist. (E. HONIGMANN.)

SŪR. [Bk. SŪR.]

ṢŪR. [Bk. SŪR.]

SŪRA. [Bk. SŪRE.]

ṢŪRA. [Bk. SŪRET.]

SURAKARTA veya SURAKĒRTA, Cava adasında bir şehir olup, adını bu şehirden alan bir devletin de adı idi; bu devlet, ikinci dünya savaşından önce, Hollanda hâkimiyeti altında olan ve Susuhunan ve Mangku-Nēgara denilen iki Cava hukümdarı tarafından idâre ediliyordu. Surakarta, yine iki hukümdar tarafından idâre edilen (A)Yogyakarta (-kèrta) devleti ile aynı zamanda, Dēmak ve Pacang devletlerinin çökmesinden sonra, asıl Cava adasının üçüncü müslüman devleti olan daha eski Mataram devletinden çıkmıştır. Mataram'ın gerçekte oldukça sathî ve hâricî olan müslümanlık vasfı, resmî olarak, Susuhunan'ın Mekke makamları tarafından bir müslüman hukümdar gibi tanınmasından ileri geliyor ve *panata-gama* „(islām) dininin teşkilâtçısı" unvânında ifâdesini buluyordu. Halk bunun müslüman vasfını tam bir şuur ile bildiği hâlde, devlet bir çok bakımlardan, msl. idârî teşkilâtta, Hind-Cava husûsiyetlerini taşımakta devam etmiştir. Bunları tâkip eden iki devlet, ihtimâl bilhassa Surakarta hakkında, aynı şey söylenebilir; bu son devlette, bu asrın başlarında, tahsilli çevrelerde ve avrupalıların araştırmaları te'siri altında, eski medeniyet için çok canlı bir alâka doğmuştur.

1575 'te Senapati tarafından kurulan Mataram devleti, Agung (1613—1645) zamanında en büyük refah devrini yaşadı. Onun halefleri zamanında Hollanda Ticâret şirketinin (Vereenigde Oost-Indische Compagnie) nufûzu artmağa başladı. XVII. asrın başında kurulmuş olan bu şirket, 1725 'e doğru bütün Cava adasını fiilen hâkimiyeti altına almış idi. 1755 'te tahta geçecek hukümdarın tâyini husûsundaki kavgalar yukarıda bahis mevzuu edilen taksimi, buranın Surakarta devleti ile Yogyakarta devletine bölünmesini intâc etmiş idi. Makamı dâimâ *sultan* 'ın makamından daha üstün sayılan Susuhunan, 1744 'ten itibâren, Sala (ekseriyâ Solo yazılır) kasabasında küçük bir devlet te'sis etmiş idi; bunun adı, Surakarta, Cava âdetine göre, daha önceki devletin Kartasura (sans. *kṛta*= başka mânaları arasında: „gelişmiş, müreffeh ve *çūra*=„kahraman, cesur" 'dan) 'nın yerini aldı. Bugünkü şehre halk tarafından dâimâ Sala (avrupalıların ağzında Solo) denilmekle berâber, Sala devlet ve kasabasından alınıp, resmî olarak, Surakarta da denildi. Dev-

letin taksiminden az sonra, rakip hükümdarlardan biri Susuhunan'dan ehemmiyetli bir mâlikâne elde etti; bu mâlikâne yavaş-yavaş hâkimi, Mangku-Nĕgara, resmî olarak Susuhunan'a tâbî kalan müstakil bir beylik oldu.

Surakarta devletinin tarihi, Yogyakarta devletinin tarihi gibi, arâzilerinin devamlı olarak değişmesi sebebi ile, oldukça karanlıktır. Fakat bu devlet gittikçe daha fazla Hollanda te'sirine girmiş ve islâm âlemi için bir ehemmiyeti kalmamış idi. Bunu burada bâzı hatları ile kısaca anlatmağa imkân olmadığından, Hollanda dilinde yazılmış olan teferruatlı araştırmalara (bk *Bibliyografya*) mürâcaat etmek lâzımdır.

Yalnız bir kaç bini avrupalı olan aş.—yk. 130.000 nüfuslu [1956'da bu nüfus 381.000 idi] şehir dâimâ Cava medeniyetinin merkezi olarak kalmıştır. Yerli san'at ve sanâyi dâimâ bu merkezde tahsil edilmiştir, fakat şiddetli Avrupa rekabeti bunun, Cava için bile, ehemmiyetinin çoğunu kaybettirmiştir. Bununla berâber Cava güzel san'atları (bilhassa dans ve mûsikî) dâimâ canlı kalmış ve yerli bilgiler hemen-hemen son zamanlara kadar, dâimâ resmî olarak öğretilmiştir. Son Pucangga (*Pucangga* aslında bir râhip demek idi, sonraları bir saray edîbi mânasını aldı; Sanskritçe *Bhucangga*=„yılan, yılan şeklinde ejder"; kelime, tamâmiyle izah edilmemiş olan bir tarzda bundan çıkmış gibi görünmektedir) olan Ranggа-Varsita'nın ölümünden sonra hemen-hemen bütün ehemmiyetini kaybetmiş olan edebiyat şimdi yeniden inkişâf ediyor gibi görünmektedir ve gittikçe yayılan Avrupa harsı te'siri altında bir istikbâle sâhip olacağa benzemektedir. 1926 yılında, Hollanda idâresi, Surakarta'nın Cava medeniyeti için merkezî bir mevkide bulunması sebebi ile, burada gayesi bilhassa yerli öğrencileri klasik şark harsına alıştırmak olan orta dereceli bir mektep kurmuştur.

Merkezin büyük binaları, burada kendini muhâfaza eden eski örf ve âdetleri ile, „bĕdaya" dansları, *vayang* oyunları ve müteaddit merak uyandıran şeyleri ve eski Cava refahının akisleri ile, bu şehrin en büyük câzibesini teşkil eder. Hükümdarlar, muhtelif hizmetler için, âileleri ile birlikte, sarayda oturan ve sayıları 15.000 kadar tahmin edilen me'mûrlara ve vazifelilere sâhiptirler. Gerçekte iktidar Hollanda'nın dâimî temsilcisinin elinde bulunmakta idi ve bu şahıs hükümdar ile aynı derecede sayılıyordu ki, bu husûsiyet pek çok anlaşmazlıklara sebep olmuş idi.

[Surakarta bugün İndonezya devletine dâhil bir şehir olup, tâbî yerler ile birlikte nüfusu 1956'da 3.700.000'den fazla idi.]

Bibliyografya: Yerli iki devletin tetkiki için şu madde bilhassa kıymetlidir: G. P. Rouffaer, *Vorstenlanden* (*Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, ilk baskı, IV, 587a—653b, mühim bir bibliyografya ile). Umûmî mahiyette olarak bk. P. J. Veth, *Java*², II, 165 v. dd. (C. C. BERG.)

SÛRAT. SÛRAT, Bombay'ın şimâlinde, 21° 12' şimâl arzında ve 72° 50' şark tûlünde, Tapī'nin cenup sâhilinde, bu nehrin munsabından 10 mil mesâfede kâin şehir. Coğrafyacı Batlamyus (m. s. 150) Sürat şehrinin mukaddes kısmı olan Pulipula, belki de Phulpāda ticâretinden bahseder. Müslüman müverrihlerdeki Sūrat ile ilgili eski kayıtların bu isim ile Sorath (Saurāştra) arasında mevcut karışıklık sebebi ile, çok dikkatle incelenmesi gerekir; fakat 1373'te Fīrūz Tuğluk bu mevkii, Bhīl'lere karşı korumak için, bir kale yaptırdı. Yeni şehir rivâyete göre, XVI. asrın başında kurulmuştur; bu sırada zengin bir hindû tâcir olan Gopī şehre yeni bir refah kazandırmıştır ve 1514'te burası mühim bir liman idi. Portekizliler 1512, 1530 ve 1531'de şehri yaktılar ve şimdiki liman Cucarāt'lı Maḥmūd III.'un hizmetinde bir türk zabiti olan Ḫudāvend Han tarafından 1540'ta, te'sis olundu ve 1572'de Mīrzā'ların eline düştü, sonra da Akbar'e isyân etti; Akbar burayı muhâsara edip, ertesi yıl zaptetti. Hacca gidenlerin hareket ettikleri liman olduğu için „Mekke kapısı" ve „Mukaddes liman" adları ile tanınan şehir, 160 sene, hind-türk imparatorlarının idâresinde, müreffeh olarak, kaldı. Bir ingiliz gemisi, ilk olarak, 1608'de Taptī munsabında demir atma yeri olan „Swally Hole" (Suvālī)'ye geldi; fakat ingilizler, portekizlilerin düşmanlıkları sebebi ile, burada bir ticâret sandığı kurmakta büyük güçlükler ile karşılaştılar. Fakat sonunda buna muvaffak oldular ve Thomas Roe'nin 1618'de Āgra'dan getirdiği bir ahidnâme ile durumları te'minat altına alındı. 1664'te Şivacī, şehri 3 gün yağma etti, fakat içindekiler tarafından şiddetle müdâfaa edilen ingiliz ve hollanda imâlâthanelerine dokunamadı. 1669'dan itibâren Marātha'lar, tabiî bir şey imiş gibi, her yıl buraya bir baskın yaptılar, fakat yabancılar kendilerini müdâfaa ettiler. 1687'de Bombay, garp sâhilinde ingilizlerin başlıca te'sisleri olarak, Sürat'ın yerini aldı ve 1733'te müslüman vâli burada istiklâlini ilân etti; fakat 1759'da ingilizler, Marātha'ların tasvibi ile, şehrin idâresini üzerlerine aldılar ve şehir 1800'de ingilizlerin mülkü hâline getirildi. İngiliz ve Hollanda mezarlığı, Hindistan'daki Avrupa teşebbüsleri ve ticâreti hakkında ilgi verici hâ-

tıralar ihtivâ eder. [Sûrat şimdi Hindistan'a bağlı bir şehir olup, nüfusu, tâbî yerler ile birlikte 1.800.000 (1951) idi.]

Bibliyografya: Şeyḫ Abu 'l-Faḍl, *Âʾîn-i Akbarî* (tre. Blochmann ve Jarrett); *Akbar-nāma*; Ḫvāca Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarî*, bütün bunlar Bengale 'deki Asya cemiyetinin *Bibliotheca Indica* yayınlarından; Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhîmî* (Bombay, 1832), taş-basması; *The Imperial Gazeetter of India* (Oxford, 1908), XXIII, 153, 164. (T. W. HAIG.)

SÛRAT. [Bk. SÛRAT.]

SURAYCİYA. [Bk. SÛREYCİYE.]

SURAYYĀ. [Bk. SÛREYYA.]

SURAYYĀ MUḤAMMED. [Bk. SÛREYYA MEHMED.]

SÛRE. SÛRA, *Kur'an*'ı teşkil eden bölümlerin adı. Bizzat *Kur'an*'da, Medîne devresinde nâzil olan kısımlarda olduğu gibi, Mekke devresinde nâzil olanlarda da bu isim, Peygambere tebliğ edilen vahiylerin her bir parçasını ifâde eder. Nitekim Peygamberin hasımları, *Kur'an*'daki gibi bir tek sûre meydana getirmeğe, II, 23; X, 38, veya aynı şekilde 10 sûre bulup, getirmeğe, XI, 13, dâvet edilmişlerdir. Kelime, XXIV, 1'in başlığı gibi bulunmaktadır: „(Bu) indirdiğimiz ve farz kıldığımız, içerisinde açık delîller (*āyāt*) bulunan bir sûredir..."; X, 64'te şöyle denilmektedir: „Münâfiḳūn, kalplerindekini haber verecek bir sûrenin indirilmesinden korkarlar..."; IX, 86'da Allaha imanı ve resûlünün berâberinde cihâdı v. b. emreden bir sûrenin indirildiği zikredilir. IX, 124, 127; XLVII, 20, bir sûrenin imân eden ve etmeyenler üzerindeki farklı te'sirlerinden bahseder. Bu vaziyete göre, muhtevâ bakımından sûre kelimesi, *Kur'an* tâbirinin başlangıçta ifâde ettiği mânâsı ile aynıdır, fakat dilin daha sonraki kullanılışında iki kelime biribirinden ayrılmıştır: *„Kur'an"* yazı ile tesbit edilmiş ve bir araya getirilmiş vahiylerin adı olmuş, *„sūra"* ise, başlangıçta her biri bir vahye delâlet eden, fakat sonra *Kur'an*'ın bir çok vahiyler veya vahiy parçalarından teşekkül eden kısımlarını ifâde için kullanılmıştır.

Bu kelimenin, menşe'ini göstermek için yapılan tecrübelere rağmen, nereden geldiğini bilmeyoruz. Nöldeke bu kelimenin yeni-ibrânî *şūrā* „sıra" olduğunu kabûl etmek ister. Fakat satır" mânâsında izah edilse bile, bu açıklama bizi kelimenin ilk mânâsına götürmez. Sûra kelimesinin süryânice *surṭā* (Şûrtā, sûrtā) „yarı satır, yazı parçası" kelimesinden türetilmesi R. Bell, *The Origin of Islam in its Chiristian Enviroument* (London, 1926), s. 52, not'da teklif edilmektedir. XXIV, 1'e göre bir sûrenin bir çok *āyāt*'ı içine alması bu faraziyenin aksini iltizâm eder. Belki kelime, Peygamberin, muhteviyatı kendisine parçalar hâlinde gönderilen semâvî kitaptan (*al-Kitāb*) yaptığı tebliğ ile ilgilidir. Bu şekilde „parça, kısım" v. b. bize kelimenin sonraki kullanılışına uygun bir mânâ verebilirdi, fakat böyle bir mânânın mevcudiyeti lisaniyat ile isbât edilemiyor. Zîrâ H. Hirschfeld'in kelimenin yahudice *seder*'in değişmiş şekli olduğuna dâir faraziyesi pek az muhtemel dir. Lüzûmunda *sāra* „tırmanmak, üzerine sıçramak muzaffer olup huküm ve te'siri altına almak" (msl. şaraptan bahsederken), bizi, âniden hukmü altına alan *sāra*'ye götürebilirdi, fakat *sāra*'den türetilmiş olarak *sāra* değil *savra* kullanılır.

Kur'an 114 sûre ihtivâ eder. Bunlardan ilki *al-Fātiḥa* [b. bk.], sondan ikisi ise, istiâzelerdir ki, giriş ve hâtimeyi teşkil ederler. Bu sûreler geri kalanlar ile oldukça az bağlıdırlar. Bu husûsun İbn Mas'ūd'un mushafında bu üç sûrenin bulunmayışını izah edebileceğini düşünenler mevcuttur. Başlangıçta, bu sâhada, 'Ubayy'in mushafında, umûmiyetle kabûl edilenlerden başka iki sûrenin daha bulunduğu fikri vardır. Her ne kadar muhtelif mushaflarda aynı sıralama esâsı gözetildiği anlaşılıyor ise de, sûrelerin sıra tertibi sâbit değil idi. Bunlardan başka, sûrelerin adları, biribirlerinden ayrılış şekilleri ve bâzılarının başlarında bulunan harfler (*al-ḥurūf al-muḳaṭṭaʿa*) için bk. mad. KUR'AN.

Bibliyografya: al-Suyūṭî, *al-Itḳān* (Kahire, 1287), tür. yer.; Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. 24 v.d., 227 v. d., 320 v.dd., 2. tabı (nşr. Schwally), I, 30 v. d., II/1, 30 v. dd.; H. Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qoran* (1902), s. 2. (F. BUHL.)

SÛRET. ṢÛRA (A.), Sûret, şekil, görünüş, biçim, msl. *ṣūrat al-arż* („yer-yüzünün şekli"), yüz, resim (aş.-bk.). *Taṣāvīr* daha ziyâde „resimler" mânâsına gelir. *Ṣūra* ile *taṣāvīr* kelimelerinin arasındaki münâsebet ibrânî *demût* ve *ṣelem* kelimeleri arasındaki münâsebet gibidir. İnsanların, Allahın *ṣelem*'ine göre yaratıldığı hakkında *Kitab-ı Mukaddes*'te bulunan fikir (*Tekvin*, I, 27), çok muhtemel olarak, hadise geçmiştir. Bildiğim kadarına göre, mutâd hadîs dergilerinde üç hadîste bulunur. Bunun tefsiri çok tereddütlüdür, ve umûmiyetle hıristiyan ilâhiyatının yukarıda anılan *Kitab-ı Mukaddes* parçasına tercihen atfettiği telakkîlere hemen-hemen hiç uymaz. al-Buḫārī, *Isti'zān*, bâb 1 (krş. Muslim, *Canna*, hadîs 28)'de şöyle denilir: „Allah Âdam'ı kendi ṣūra'sine uygun olarak (*ʿalā*) yarattı, boyu

60 zirâ' idi". Bu hadîs hakkında Ḳasṭallānī (IX, 144) aşağıdaki fikirleri söyler: „*Kendi* ve *kendisi*" zamirleri Ādam'e gider; şu hâlde manâsı şöyledir: Allah Ādam'i *ṣūra*'sine, yânî Ādam'in kendi biçimine göre, başka tâbir ile, mükemmel ve tamâmiyle mütenâsip bir şekilde, „yarattı" (bk. bir de *Lisān al-'arab*, VI, 143 v.d). Fakat başka izahlar da vardır: „Allah yüzünü ve ona benzeyenlerin hepsinin yüzünü çirkinleştirsin, dememek lâzımdır, çünkü Allah Ādam'i kendi *ṣūra*'sine göre yarattı". Bu hadîste *-si* ek zamiri açıkça Allaha gider. Başkaları şöyle derler: ek zamir Allaha gider, çünkü bir hadîste: „Allah Ādam'i Raḥmān'ın sûretinde yarattı" denilir, yânî Allah ona, kendi sıfatları kabil-i mukâyese olmamakla berâber, ilim, hayat, duyma, görme v. b. gibi kendi sıfatlarını vermiştir. Bu hadîsin şerhi ve izâhı husûsunda şârihler iki zümreye bölünmüştür: bu zümrelerin biri, Allahı insana benzetmek korkusu ile, her türlü izah ve açıklamadan çekinir; ötekisi bahis mevzuu ifâdeyi Ādam'in güzellik ve kemâline bir telmih olarak (al-Navavī'nin dediği üzere, *nāḳat Allāh*, *bayt Allāh* gibi; aş. bk.), bir *iżāfat takrīm va taşrīf*'i şeklinde izah ederler.—Ḳasṭallānī'nin söylediği işte budur.

Hadîsin bulunduğu ikinci yer Muslim, *Birr*, hadîs 115'tir: „İnsan kardeşi ile döğüşürse, yüzünü korumalıdır, zîrâ Allah Ādam'i kendi *ṣūra*'sine göre yaratmıştır". al-Navavī'nin bu hadîs hakkındaki şerhi kısmen bir az önce zikretmiş olduğumuz Ḳasṭallānī'nin şerhine benzer. Bu şerhten yalnız şu parça burada zikredilecektir: „al-Mäzirī der: İbn Ḳutayba, bu hadîsi olduğu gibi harfiyen almakla, yanlış şerhetmiştir. O der ki: Allahın bir *ṣūra*'si vardır, fakat bu başka *ṣuvar* („sûretler") gibi değildir. Bu açıklama açıkca yanlıştır. Zîrâ *ṣūra* mefhumu mürekkep bir şey fikrini gerektirir, ve mürekkep olan şey de yaratılmıştır (*muḥdaṯ*); fakat Allah yaratılmamıştır, o hâlde Allah mürekkep değildir, o hâlde *muṣavvar* değildir. İbn Ḳutayba'nin açıklaması, Allahın bir vücûdu olduğunu, fakat bu vücûdun başkaları gibi olmadığını kabûl eden Müşebbihenin, Allahı insanlara benzetenlerin açıklamasına benzer. Bunlar sünnîlerin şu beyanlarına dayanırlar: yaratıcı bir şeydir (*şay'*), fakat başkaları gibi bir *şay'* değildir. Fakat bu, yanlış bir kıyâsî muhakemedir, zîrâ, *şay'* bir şeyin ve onunla ilgili her şeyin hâdis olduğu (*ḥudūṯ*) fikrini gerektirmez. Cisimler ve *ṣūrat* bilâkis terkip, bir araya gelme fikrini ve bir de *ḥudūṯ*'u gerektirir", v. b.

Bundan başka **tasvirlerin yasak edilmesi** ile ilgili olması bakımından ***ṣūra* mefhumunu** tetkik etmemiz gerekir; bu yasak, garpta bilindiği nisbette, ekser islâmî müesseselerin çoğunda olduğu gibi, *Kur'an*'a irca edilmektedir. Bu telakkî, islâmiyet ile alâkalı pek çok yanlışın bir kısmını teşkil ediyor ise de, resimlerin yasak edilmesinin *Kur'an*'da ifâde edilmiş olan bir fikre dayandığını kabûl etmemiz gerekir. *Kur'an* dilinde *ṣavvara* („suret, şekil vermek"), *bara'a* („yaratmak")'nin müterâdifidir. *Kur'an*, VII, 10'da: „Ve biz sizi yarattık, sonra size şekil verdik, sonra meleklere dedik..."; *Kur'an*, III, 4: „Annelerin karınlarında size istediği gibi şekil veren odur". *Kur'an*, XL, 66: „Yer-yüzünü size oturacak yer, göğü bir kubbe yapan, sizi yaratan (şekillendiren) ve şeklinizi güzel yapan Allahtır" (krş. *Kur'an*, LXIV, 3). *Kur'an*, LIX, 24'te Allaha *al-Ḫāliḳ*, *al-Bāri'*, *al-Muṣavvir*, yânî al-Bayżāvī'ye göre, „kendi hikmetine uygun olarak, eşyayı yaratmağı kararlaştıran, onları hatâsız yaratan, irâdesine uygun olarak, sûret ve vasıflarını var eden" denilmiştir.

Böylece bu âyetlerde „şekil vermek, sûret, biçim vermek" ile „yaratmak, var etmek" mefhumları arasında devamlı bir müterâdifliğin mevcut olduğu görülmektedir.

Kur'an'a göre, Allah büyük yaratıcıdır ve hadîste ifâde edilen aşağıdaki şu düşünce buna bağlıdır: insan şeklinin resmini yapan bütün insanlar Allahın taklitçisidir, ve böyle olmaları bakımından, cezâya müstahaktırlar: „Allah kıyamette bir resim yapandan, cezâ olarak, yarattığı şeye hayat vermesini isteyecektir; fakat o buna aslâ muvaffak olamayacaktır" (Buḫārī, *Buyū'*, bâb 104; Muslim, *Libās*, hadîs, 100). „Bu resimleri yapanlar kıyamet gününde kendilerine, —Yaptığınızı canlandırınız, denilerek, cezâlandırılacaklardır" (Buḫārī, *Tavḥīd*, bâb 56). „Allahın kıyâmet gününde en şiddetle cezâlandıracakları, Allahın yarattıklarını taklid edenlerdir" (Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 36). Bu taklidcilere yaratıkların en kötüsü denilmektedir (Nasā'ī, *Masācid*, bâb 13), onlar Peygamber tarafından tel'in edileceklerdir (Buḫārī, *Buyū'*, bâb 25), bunlar müşrikler ile berâber muâmele göreceklerdir (Tirmiẓī, *Cahannam*, bâb 1). Melekler, içinde resimler, köpekler ve tahir olmayan mahluk bulunan evlerden kaçarlar (Buḫārī, *Bad' al-ḫalḳ*, bâb 17 v.b.). Bu son huküm şu son hikâye ile daha çok belirtilmiştir: 'Ā'işa, bir gün üzerinde insan resimleri bulunan bir minder (*numruḳa*) satın almış idi. Peygamber dışarıdan bu minderi görünce, girmeden kapının yanında, ayakta kaldı. 'Ā'işa yüzündeki memnuniyetsizliği okudu ve şöyle dedi: „Ey Tanrı elçisi, pişman olarak Allaha ve resûlüne yöneliyorum, ben ne günah işledim?" Peygamber cevap verdi: „Bu

yastık ne i " 'Â'işa: „Bunu senin için, üzerinde oturasın ve yastık olarak da kullanasın diye satın aldım." dedi. O zaman Tanrı elçisi cevap verdi: „Resmi yapanlar cezâlandırılacaklar ve onlara şöyle denilecek: — yarattığınızı canlandırınız." ve ilâve etti: „İçinde resimler bulunan bir ev aslâ melekler tarafından ziyâret edilmeyecektir" (Muslim, *Libâs*, hadîs 96; krş. 85, 87, 91—99; Buḫārī, *Libâs*, bâb 96; Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 172). Rivâyete göre, Peygamber Kâbe'deki resim ve heykelleri bizzat kaldırmıştır (Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 48). Bu hâdise *sîra*'de de anlatılır. 'Alī şu hâdiseyi anlatmıştır: „Peygamber ile birlikte, Kâbe'ye gitmek üzere, yola koyulduk. Oraya varınca, Allahın elçisi bana dedi: —Otur. Sonra omuzlarım üzerine çıktı ve ben ayağa kalktım. Fakat benim kendisini kaldıramadığımı görünce, indi, oturdu ve bana dedi: — Omuzlarıma çık. O zaman omuzlarına çıktım, ayağa kalktı ve bana öyle geldi ki, istese idim göğe ulaşabilirdim. Sonra Kâbe'nin damı üzerine tırmandım, burada bakırdan ve tunçtan bir heykel var idi. Sonra onu sağa, sola, ileri, geri iteleyerek çatıdan ayırmağa çalıştım, nihâyet onu yerinden çıkardım. O zaman Allahın elçisi bana şöyle bağırdı: —Onu yere at. Attım ve bir şişe nasıl parçalanır ise, o da öyle parçalandı. Damdan indim ve Peygamber ile birlikte, bir evde saklanmak için kaçtık, zîrâ bir kimsenin bizi fark etmesinden korkuyorduk" (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 84; krş. 151).

Şerîat bir r u h'a sâhip olan canlı mahlûkların resimlerinin yapılmasını meneder. Navavī Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'i üzerine yazdığı şerhte (Kahire, 1283, IV, 443), *Libâs*, hadîs 81 münâsebeti ile, şu hulâsayı verir: „Bizim mezhebimizden âlimler ve başka *'ulamâ'* şöyle derler: canlı varlıkların resimlerini yapmak şiddetle menedilmiştir ve bu, büyük günahlardandır, zîrâ bu günah, hadîslerde anılmış olan ağır ceza ile cezalandırılır. Resmi yapanın bunları ehemmiyet vermeden kullanılan eşya üzerine veya başka şeyler üzerine yapması mühim değildir; *ḥarām*, resmi yapmanın kendisidir, zîrâ bu, Allahın yaratıcılık işinin bir taklididir. Bu noktadan hareket edilir ise, resmin bir elbise, bir halı, bir sikke, bir vazo, bir duvar veya her hangi başka bir şey üzerine yapılması farksızdır, iş aynıdır."

„Ağaç, deve semeri ve başka şeylerin resimlerini yapmak menedilmiş değildir; fakat hayvanların resimlerini yapmağa cevaz verilmemiştir. resim yapmak hakkındaki şeriat hukümleri bu kadardır"

„Üzerlerinde hayvan resimleri bulunan eşyanın kullanılmasına da dikkat edilmelidir: bu resimler, bir duvara asılmış, giyilen bir elbise veya başa bağlanan bir *mendil* veya bir dereceye kadar ehemmiyet verilen bir eşya üzerinde iseler *ḥarām*'dır. Fakat bu resimler, üzerine basılan halılar, minderler, yastıklar ve benzer işlerde kullanılan başka şeyler üzerinde iseler, *ḥarām* değildir. Melekler, içinde böyle eşyanın bulunduğu evlerden kaçarlar; inşallah bir az sonra bunlardan bahsedeceğiz."

„Bütün bu hâllerde yapılan şeylerin bir gölgesinin olmasının veya olmamasının ehemmiyeti yoktur. Bâzı eski fakîhler derler ki, gölgesi olan tasvirler menedilmiştir; bütün başkalarına cevaz verilmiştir ... Fakat bu yanlış bir görüştür. Peygamber perde üzerine yapılmış olan resmi şiddetle takbih eder, hâlbuki hiç şüphesiz bunun gölgesi yoktur. Ne olursa olsun bütün resimleri meneden öteki hadîslerin hepsini göz önünde bulundurmak lâzımdır."

„al-Zuhrī der ki, resimler, üzerine resim yapılmış eşyaları kullanma veya içinde resimler bulunan bir eve girme istisnasız olarak menedilmiştir; bu resimlerin bir giyecek üzerine işlenmiş olup-olmamasının, bir duvar üzerinde, bir elbise üzerinde, alelâde bir işte kullanılan bir halı üzerinde olmasının ehemmiyeti yoktur; bu menetme, hadîslerin ve husûsiyetle Muslim'in bahsettiği *numruḳa* („minder") hadîsinin (yk. bk.) nassına dayanır. Bu çok sağlam bir görüştür. Başkaları derler: ister alelâde bir işte kullanılsın, ister kullanılmasın, ister duvara asılmış olsun, ister olmasın bir giyecek üzerine işlenmiş olan resimlere cevaz verilir. Gölgesi olan *tasvîr*'ler, duvarlara veya benzer şeyler üzerine yapılmış resimler, etrafları işlenmiş olsun veya olmasın *makrūh* sayılır. Bunlar bu görüşü hadîsin bahis mevzuu bâb'ında bulunan bâzı hadîslere istinad ettirirler: „Bir giyecek üzerine işlenmiş olanlardan başka fikri, Ḳāsim b. Muḥammed'in görüşüdür."

İcmâ' bir gölgesi olan *taṣvîr*'leri meneder ve bunların tahrip edilmesini *vācib* sayar. Kadı ('*Iyāż*) der ki: „Bununla berâber küçük kızların oynadığı ve oynanması câiz olan bebekler istisnâ edilir". Buna karşılık Mālik, bir adamın kızı için oyuncak bebek almasını *makrūh* sayar. Bâzıları ise, bu bebeklerin oyuncaklar gibi, hadîsler ile yasak edildiğini iddia ederler... (s. 447 v.d.). Bu hadîsler hayvanların resimlerinin şiddetle menedildiğini gösterir. Fakat ağaçların ve *rūh*'u olmayan başka benzer eşyanın resmini yapmak ve bundan bir kazanç elde etmek menedilmiş değildir. Bu bakımdan meyva veren ağaçlar, diğerleri gibidir. Bu, meyva veren ağaçların resimlerinin

yapılmasını mekruh sayan Mucâhid müstesnâ, bütün *'ulamâ'*'nın görüşüdür. Kadı ('İyâż) der ki: „Yalnız Mucâhid bu görüştedir. O şu hadîse dayanır: Benim yarattıklarımı taklid edendea daha çok zâlim ve haksız bir kimse var mıdır? (Muslim, *Libâs*, hadîs 101; Buḫârî, *Tawḥid*, bâb 56); buna karşılık başkaları şu hadîse dayanırlar: O zaman size denilecek: —yarattığınızı canlandırınız (*aḥyâ*), zîrâ *aḥyû* bir *rûḥ*'u olan hayvanlar yaratınız mânâsınadır".— Navavî'nin fikirleri böyledir.

Fakat bu yasak şarap hakkındaki yasak gibidir; kelâmî ve fıkhî görüşe rağmen, kaidelere muhâlefet edildiği hâller nâdir değildir; yalnız 'Amra [b. bk.]'deki hamamın salonundaki renkli duvar resimleri, iran ve türk yazmalarının minyatürleri düşünülsün. Hattâ Peygamberi hayatının sonunda tasvir eden resimler vardır. Bununla berâber müslüman milletler arasında resim ve heykelin çok miktarda bulunmadığı da inkâr edilemez. Arabesk nakışlar ve hattatlık bir dereceye kadar bunların yerini almıştır. Stryzgowsky müslüman san'atında insan şekillerinin bulunmamasını, bunun başka sebepler ile, içinde insan şekli bulunmayan başka bir san'atın te'sirinde kalınması ile izah etmeği denemiştir.

Fotografa karşı da uzun zaman itirazlar yapıldı (bk. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, II, 432 v.d.). Şimdi umûmiyetle bu endişeler bertaraf edilmiştir. Bugün bütün islâm âleminde, Avrupa'dakiler gibi, resimli mecmualar yayınlanmakta, şehir ve kasabalara heykeller dikilmiş bulunmaktadır. Bununla berâber eski fikirler tamâmiyle kaybolmuş değildir. Chauvin, bâzı müslümanların fotograf çektirmeğe karşı duydukları istikrâhın örneklerini sayar; bunun şimdiki garpta da benzerleri vardır. Garpta bâzı fotografı çekilenlerin kendilerinden bir şeyler gaspedilmiş hissi ile fotoğraf çekenlere mâni olmağa çalıştıkları vakidir. *Ṣûra* kelimesinin felsefî mânâsı hakkında bk. mad. MADDE.

Bibliyografya: Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche wet* (Leyden, 1925), s. 157 v.dd.; V. Chauvin, *La défense des images chez les Musulmans* (*Annales de l'Acad. d'arch. de Belgique*, 4. seri, VIII, 229 v. dd.; IX, 403 v. dd.); Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 88; ayn. mll., *Ḳuṣejr 'Amra und das Bilderverbot* (*Z D M G*, LXI, 186 v. dd.= *Verspr Geschriften*, II, 449 v.dd.); ayn. mll., *Mekka*, II, 219 ve not 3; A. J. Wensinck, *The Second Commandment* (*Med. Ak. Amst.*, LIX, seri A, nr. 6); Lammens, *L'attitude de l'islam primritif en face des arts figurés* (*J A*, 1915, II. seri, VI, 239—279); Goldziher, *Zur islam. Bilderverbot* (*Z D M G*, 1920, LXXIV, 288); hadîs araştırmaları vesîkaları için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leyden, 1927), *images* kelimesi; fıkıh kitapları: Abû İsḥâḳ al-Şîrâzî, *Kitâb al-tanbîh* (nşr. A. W. T. Juynboll), Leyden, 1879, s. 206; İbn Ḥacar al-Haytamî, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), III, 215; Ġazâlî, *Kitâb al-vacîz* (Kahire, 1317), II, 36.

(A. J. WENSINCK.)

SURİYE. AL-SŪRİYA, AL-SŪRİYA, SŪRİYĀ, Akdeniz'in şark sâhili ile şimâlde Anadolu, şarkta Fırat nehri ve cenupta Arap çölü (Bâdiyat al-'Arab) ile çevrili bölgenin adı olup, müslümanlar, fethettikleri zamandan beri, buraya Bilâd al-Şa'm (al-Şâm) veya yalnızca al-Şa'm (al-Şâm) demişlerdir. Çok eski devirlerden beri, Suriye ve Filistin'in sükûnet bilmeyen komşuları olan bedeviler, „şarap ve mayalı hamur [ekmek]" memleketi olan bu bölgenin verimliliği ile cezbedildiklerini hissedegelmişlerdir. Bunlar bâzan bütün kabîleler, bâzan da küçük zümreler hâlinde çölün sınırında bulunan arâziye sızmak imkânını bulmuşlardır. Bu bedevî unsur (m. s.) II. asırdan itibâren, burada Ḥimṣ, Palmyra ve Petra'da hukümdarlıklar kurdular; pek kısa bir süre içinde Suriye dilini ve medeniyetini benimsediler. V. (m. s.) asırda Ġassânî emîrleri (phylarchos [krş. mad. ĠASSĀN]) Suriye *limes*'inin korunmasını üzerlerine almış bulunuyorlardı. Bunlar kısa bir zamanda hıristiyanlığı kabûl ettiler. VI. (m. s.) asırda Suriye-Arabistan sınırlarında göçebe hayatı süren Banî Kalb, Banî Laḫm ve Banî Cuẕâm [bk. madd.] da aynı şekilde davrandı, Banî Kalb hakkında tevsik edilmiş olduğu gibi (*Aġânî*, XX, 127), bu Suriye arapları da hiç şüphesiz Şafâ lehcesine akraba olan ve arapça ve ârâmî ifâdeler karışımından ibâret bulunan bir nevî *sabir* dili konuşmakta idiler. Bu zümrelerin hiç birisi hicretten önce büyük bir arap şâiri yetiştirmemiştir. Bunların hepsi kendilerini sûryanî addetmekte olup, Neċd ve Hicaz arapları ile sadece ticaret münâsebetleri idâme etmekte idiler. Mu'ta [b. bk.], savaşında bunlar bizanslılar safında oldukları hâlde, Medinelilere karşı savaşmışlardır.

Suriye'nin müslümanlar tarafından fethi. Peygamberin ölümü (13 rebiülevvel 11=8 hazîran 632) ve Abû Bekr'in hâlife seçilmesi, Arabistan'da kabîlelerin islâm devletinden ayrılmalarını, *Ridda*'yi doğurdu. Bundan bir yıl sonra Medine etrafında bu isyânın kanlı bir şekilde bastırılmasına iştirâk etmiş olan bedeviler arasında bir çok zümreler teşekkül etmiş bulunuyordu. Bunlar

Peygamberin vermiş olduğu bir emre uyarak, Suriye istikametine yöneldiler. Ḳaysārîya kumandanı Sergius, bedevîlerin mûtâd bir baskın hareketi ile karşı-karşıya bulunduğu zannı ile, bu zümrelere karşı acele silâhlandırılmış sâdece bir kaç yüz kişilik bir kuvvet ile yürüdü. Lût denizinin garbında, al-'Araba vâdisinde toplanmış olan araplar ile karşılaştı. Sayı azlığından mağlûp olan bizanslılar dağılarak, kaçtılar ve Dāsina yanında ikinci bir bozguna daha uğradılar. Sergius, kaçarken, maktûl düştü (29 zilkâde 12=4 şubat 634). İmparatorluk makamları yeni birlikler toplarken, araplar da Medine 'den takviye kuvvetleri almakta idiler. Bunlar, sür'atle Irak 'tan buraya gelmiş olan Ḫālid b. al-Valīd 'in kumandasında, düşmanlarını Kudüs ile Bayteibrîn arasında, Acnādîn (Acnūdayn) savaşında kanlı bir mağlûbiyete uğrattılar (28 cemâziyelevvel 13=30 temmûz 634). Mağlûplar, Baysān bataklıkları gerisinde yeniden tutunup, toplanmağa gayret ettiler ise de, buradan atılarak Ürdün ırmağını geçtiler ve Fiḥl (Pella) yanında yeniden bozguna uğratıldılar. Filistin artık imparatorluk için, kesin olarak kaybedilmiş bulunuyordu.

14 yılı muharreminde (mart 635) araplar Dimaşḳ sûrları önüne ulaştılar. Bizans askerî birliklerinin terkettiği şehir ahâlisi müteâkip receb ayında (ağustos/eylûl) teslim oldu. Heraklios 'un toplamış olduğu ordu iş-işten geçtikten sonra geldi. Araplar Cābiya 'de toplandılar; bundan sonra Ürdün 'ün şarktaki kollarından birisi olan Yarmūḳ 'un arkasında mevzî almak üzere geri çekildiler. Bizans ordugâhında ermeni birlikleri arasında bir ayaklanma oldu. Savaşın ortasında, suriyeli araplar tarafından terkedilen imparatorluk birlikleri tam bir bozguna uğradılar. Bu, 15 (h) yılının 12 receb günü (20 ağustos 636) Suriye 'nin âkıbetini kesin olarak tâyin etti. Şimalî Suriye 'nin ve Fenike sâhilinin fethi bir tâlim yürüyüşünden farklı olmadı. Askerî birliklerin terketmiş olduğu şehirler umûmîyetle haraca bağlandı. Hiç bir tarafta ciddî bir mukavemete rastlanmayordu. Bu gerçekten, al-Ḇālaẕurī 'nin zarifâne ifâdesine uygun bir *fatḥ yasīr* („kolay bir fetih") olmuş idi. Kudüs ancak 17 (638) senesinde düştüğü gibi, Ḳaysāriya da, zaman-zaman az veya çok bir müddet inkıtâa uğrayan 7 yıllık bir kuşatmadan sonra, bir yahudinin ihâneti ile, sukut etti. (19=640). Filistin 'in son sâhil mevkîlerinin teslim olmalarından sonra, artık fethe tamamlanmış nazarı ile bakılabilirdi.

Kudüs 'ün tesliminden kısa bir müddet önce halîfe 'Omar, Yavm al-Cābiya [b. bk.] 'ye („Cābiya toplantısı") başkanlık etmek üzere, Suriye 'ye geldi. Burada Suriye 'nin teşkilâtlandırılması hususları müzakere olundu. 18 yılı 'Amvās [b. bk.] 'da çıkan veba salgını ile mâruftur. Dimaşḳ vâlisi olan Yazīd b. Abi Sufyān bu salgına kurban gitti. Yerini kardeşi Mu'āviya aldı. 'Omar fatihler ile mağlûplar arasındaki siyâsî bakımdan eşitsizliği muhafaza etmek bakımından pek titiz davranmıştır. Mağlûplar, *Ẕimmī*, yâni himayeye alınmışlar sınıfını teşkil ettiler. İmtiyazlı arap ırkı ise, askerî ve aylıklı bir aristokrasinin gövdesini teşkil edeceklerdi. Suriye aşağıdaki *cund* ve askerî idâre birliklerine ayrıldı: Dimaşḳ, Ḥimṣ Filistin, al-Urdunn (Ürdün eyâleti), Yazid I. sonradan Şimalî Suriye için *Cund* Ḳinnisrîn 'i bunlara ilâve etmiştir. En ehemmiyetlisi Cābiya olan askerî karargâhlarından fâtihler ülkeyi ve vergilerin toplanmasını murakabe etmekte idiler. Ẕimmī 'ler arâzi vergisinden başka bir de baş vergisi ödüyorlardı. Diğer fetholunan eyâletlerde olduğu gibi, Suriye 'de de teşkilât „tebeayı istismar gayesi ile yapılan bir askerî işgal sınırında kalmakta idi. Arapların idâresi mâliyeye münhasır kalıyordu; divanları bir hesap divanından ibâret idi" (Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 20; türk. trc. Fikret Işıltan, *Arap devleti ve sukutu*, Ankara, 1963, s. 15).

'Oṯmān 'ın hilâfeti sırasında bütün Suriye üzerine teşmil edilen vâliliğinin ilk zamanlarından itibâren Mu'āviya, siyâsî bakımdan, arap yarım-adası bedevîlerinden daha olgun olan Suriye kabîlelerine istinat etmek mecbûriyetinde olduğunu bilmekte idi. Onun askerî harekâtı hakkında bk. mad. MU'ĀVIYA. 'Oṯmān 'ın halefi olan 'Alī onu azletmek istedi Suriyeliler vâlilerinin tarafını tuttular. Suriyeliler ile ıraklılar arasında cereyan eden Ṣiffīn savaşı neticesiz kaldı. Bu sebeple, iki taraf arasında bir hukme varmak üzere, hakemler tâyin olundu. Bunların Aẕroḥ [b. bk.] 'daki müzâkereleri de hiç bir netice vermedi (şâban 37=kânûn II. 658). Mu'āviya, kendisi için başarı sayılabilecek olan bu durumu istismar ederek, baş yardımcısı ve kumandanı olan 'Amr b. al-'Āṣ 'ı Mısır 'ı zaptetmeğe gönderdi. 17 ramazan 40 (24 kânûn II. 661) 'ta 'Alī bir Hâricînin hançerine kurban gitti. Bu sûretle artık rakibi için meydan serbest kalmış oluyordu.

Emevîler devrinde Suriye. Mu'āviya bir hânedan, Emevî hânedanını, te'sis etmeğe hazırlanmak için, bu güne kadar beklemiş değildi. Hânedanın daha eski koluna, Mu'āviya 'nın babası Abū Sufyān 'a nisbetle Sufyānī, daha muahhar ve Marvān b. al-Ḥakam

tarafından kurulan koluna ise, bu zata nisbet ile, Marvânî'ler denilmiştir.

Mu'āviya Kudüs'te, Suriye'nin askerî birlikleri ve emîrleri tarafından ittifak ile halîfe ilân olunmuş idi; devletin idâre merkezini Medine ve Kûfe'nin yerini alan Dimaşḳ'a nakletti. Farkında olarak veya olmayarak yapmış olsun, bu hareketi ile hilâfetin ağırlık merkezi Suriye'ye kaymış oluyordu. Bedevîlerin haksız olarak ellerinde bulundurdukları üstünlük, böylece, altından bir daha kalkamayacağı bir darbe yemiş oldu. Mu'āviya bunların yerine Suriye yerli araplarının üstünlüğünü te'sis etmiş ve bunlar Emevî hâkimiyeti devrinde, devlette birinci rolü oynamışlardır. Mu'āviya İstanbul'u 2 defa kuşattı. 'Omār b. al-Ḫaṭṭāb yanında hilâfetin gerçek kurucusu ve teşkilâtçısı olan bu hukümdarın siyâset ve seciyesi hakkında bir hukme varmak için bk. mad. MUAVİYE. Mu'āviya, Dimaşḳ'ta, takriben 75 yaşında iken, öldü (receb 60=nisan 680).

Onun oğlu ve halefi olan Yazīd I., babasının kiyâseti sayesinde, o kadar uzun zaman önlenmiş olan isyâna karşı harekete geçmek zorunda kaldı. Ḥusayn b. 'Alī ile Peygamberin dul zevcesi 'Ā'işa'nın yeğeni 'Abd Allāh İbn al-Zubayr, Yazīd'e bi'ati reddederek, dokunulmazlığı bulunan Mekke'ye kaçtılar. Ḥusayn burasını terketmiş ve 10 muharrem 61 (10 teşrin I. 680)'de Kerbelâ'da şehid edilmiştir [bk. MAŞHAD ḤUSAYN]. Medine bunun üzerine Suriye'den yüz çevirdi ve Medine ahâlisi Yazīd'in hilâfetten azlini ilân etti. Başarısız kalan müzakerelerden sonra, Yazīd tekrar silâha davranmak zorunda kaldı. Ḥarra savaşında muzaffer olan suriyeliler İbn al-Zubayr'in istiklâlini ilân ettiği Mekke'ye doğru ilerilediler. İbn al-Zubayr'in karargâhı büyük mescid içinde idi. Saplar ile kaplı bir ahşap iskele Kâbe'yi suriyelilerin mancınık atışlarından korumakta idi. Mekkelilerden birisinin bir dikkatsizliği yüzünden, bu ahşap iskele tutuştu (rebiülevvel 64=teşrin I. 683). Yazīd'in ölümü haberi (14 rebiülevvel 64=11 teşrin II. 683) Suriye ordusunun geri çekilmesine sebep oldu. Yazīd, Emevî aleyhdarı tarihçilerin tasvir ettikleri gibi akılsız ve zalim bir hukümdar değil idi. Babasının siyâsetini devâm ettirmiş idi. Bizzat kendisi de şâir olup, san'atkârları ve şâirleri himâye ederdi. Cund Ḳinnisrīn'i te'sis etmek sureti ile Suriye'nin idarî teşkilâtını tamamlamış idi (yk. bk.). Kendi adı verilen bir kanal inşâ ettirerek, *Ġūṭa*'nın sulanma şartlarını ıslâh etmiş idi. *Continuatio byzantino-arabica* onu şu şekilde tavsif ve tevsim etmiştir: *jucundissimus et cunctis nationibus regni eius gratissime habitus ... cum omnibus civiliter vixit* [„Fevkalâde hoş ve Ḫâkimiyeti altına girmiş kuvvetler tarafından pek çok sevilen bir zat olarak... bütün tebeası arasında efendice yaşamıştır"]. Bir de bk. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 105 [türk. tre. s. 79].

Yazīd'in genç oğlu, hastalıklı Mu'āviya I., ancak kısa bir müddet hukûm sürdü. O muhtemelen 684 yılında etrafı kasıp-kavuran veba salgınına kurban gitmiştir. Kardeşlerinin ise, hepsi henüz çok küçük idiler. Bunların yaşça ufak olmaları, Suriye emîrlerini, Marvanī kolunun ilk halîfesi olan Marvān b. al-Ḥakam'i seçmek zorunda bıraktı (3 zilkâde 64=22 hazîran 684). Ona bi'ati reddeden Suriye Ḳays'lileri Marc Rāhiṭ'te bozguna uğratıldılar. Marvān'ın hâkimiyet devri inkıtasız bir mücâdeleler devri oldu. Sür'atli bir sefer ona Mısır'ın işgalini sağladı. Halîfe, yorgun ve bitkin bir hâlde, 70 yaşında iken, Dimaşḳ'da 27 ramazan 65 (7 mayıs 685)'te öldü. Ona en yaşlı oğlu 'Abd al-Malik halef oldu. 'Abd al-Malik'e mukabil halîfe İbn al-Zubayr'den şark eyâletlerini ve Arabistan'ı zapt etmek ve aynı zamanda Mardaī veya Carācima [b. bk.]'nin bir akınını püskürtmek zorunda kaldı. Kudüs Mescid al-Aḳṣā'nın inşâsını 'Abd al-Malik'e medyundur. Onun idâresi, o vakte kadar haracgüzârların elinde bulunmuş olan idâre teşkilâtının millîleştirilmesi yahut araplaştırılması ile mâruftur. Grekçeyi tamamiyle söküp atmağa muvaffak olamamış idi ise de, 'Abd al-Malik hesap işlerinde ve resmî cetvellerde kullanılması mûtad olan grekçe yanına arapça tâbirler de yerleştirmeği başarmıştır. Arap sikkelerinin basılması onun ile başlamıştır. 'Abd al-Malik, 20 yıl hukûm sürdükten sonra, ölmüştür (şevvâl 86=teşrin I. 705).

Onun halefi olan Valīd I., hilâfet tahtına, selefleri zamanında görülmemiş olan bir dinî şevk ve heyecan gösterişi havası getirdi. Valīd, hânedânın büyük mimarıdır. En eski şehadetlere nazaran, Dimaşḳ hıristiyanları islâm fethinden sonra muhteşem azîz Yohannes bazilikasını muhafaza etmiş görünmektedirler. Valīd, bu binayı onların elinden alarak, câmi hâline getirdi. Onun hâkimiyet devresinde arap devleti, arâzi bakımından, en geniş sınırlarına ulaştı. Valīd talihi dâimâ yâver bir hukümdar idi. Onun müstebidane tutumu harac ödeyen tebeasına karşı daha az müsamahalı davranmış olmasında tezahür etmektedir. Yüksek divan me'mûriyetleri hıristiyanların elinden kesin olarak alındı. Valīd, Suriye araplarınca, ihtişama meyli dolayısı ile, hiç şüphesiz pek sevilmekte idi. 13 cemâziyelahır 96 (23 şubat 715)'da öldü.

Kardeşi ve Filistin'deki Ramla'nin bânisi Sulaymān b. 'Abd al-Malik onu istihlâf etti. Sulaymān büyük bir ihtiras ile kendisini İstanbul'un başarısız kalan kuşatılmasına vakf ve hasretmiştir. Onun yerini, 25 receb 101 (9 şubat 720)'de vefat eden, yeğeni 'Omar b. 'Abd al-'Azīz aldı (99=117). 'Omar II.'den sonra hilâfete kabiliyetsiz bir kimse olan Yazīd II. geçti. Valīd I.'den beri Emevîler, Dimaşk'ı ihmâl etmeği itiyad edinmişlerdi. Resmen devlet merkezi kalmış olmasına rağmen, Dimaşk artık halîfelerin ikamet mahalli olmaktan çıkmış idi. 'Omar II.'nin ölümünden sonra, hânedanın inkırazı başlamaktadır. Yazīd II.'nin halefi olan Hişām, boş yere, Suriye hilâfetinin itibârını yeniden yükseltmeğe uğraşıp durdu. Fetihler nihâyete ermiş idi. Fransa'da araplar Poitiers yanında kanlı bir mağlûbiyete uğramışlardı (teşrin I. 732). Hişām, Antakya melkî patrikinin Suriye'de oturmasına izin verdi. Mal ve mülke karşı ihtirası, askerî siyâsetinin başarısızlığı ve nihâyet çöl sarayı olan *Ruṣāfa*'ye çekilmek sureti ile tebeasından uzak bulunması, Emevî halîfelerinin en faal ve gayretlisi olan bu hukümdarı halkın gözünden düşürdü. Halefi, Yazīd II.'nin oğlu, yâni yeğeni Valīd II. oldu (rebiülâhır 125 = şubat 743). San'atkâr ve şâir olan bu hukümdar dâimî olarak, muhteşem Mşattā [b. bk.] sarayını inşâ ettirmeğe başladığı, çölde kalıyordu. Sarayın inşâsı daha tamamlanmadan öldürüldü (cemâziyelâhır 126 = nisan 744). Onun halefi Yazīd III. bir câriyeden doğmuş olan ilk halîfedir; hilâfeti üzerinden 5 ay geçmeden öldü. Kendisine halef olarak kardeşi ve istidatsız bir kimse olan İbrāhīm'i seçmiş idi. İbrāhīm hilâfetini tasdik ettirmeğe muvaffak olamadı.

İşte bu anda, umûmî karışıklık ortasında, halîfe Marvān I.'in torunu ve al-Cazīra'nin kudretli vâlisi Marvān b. Muḥammed sahnede göründü. Biķā'da kazandığı 'Ayncarr muzafferiyeti, aleyhdarı olan Suriye yemenlilerinin mukavemetini kırdı. Halîfe olduktan sonra (safer 127 = kânûn I. 744) Marvān II. devlet merkezini al-Cazīra'deki Ḥarrān'a nakletmek hatasına düştü. Bu suretle suriyelileri kızdırmış ve kendisinden uzaklaştırmış oluyordu. Kuvvet ve kudretini, suriyelilerin ve Hâricîlerin isyânlarını bastırmakla tüketti. Bu arada Abbâsîler gizlice Emevî hânedânına karşı ayaklanmağa hazırlanmakta idiler. Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ, suriyelilerin Marvān'a karşı gittikçe artmakta olan hoşnutsuzluklarından faydalanarak, kendisini Kûfe'de halîfe ilân ettirdi (rebiülâhır 132=teşrin II. 749). Büyük Zāb suyu kenarında uğradığı bozgundan sonra (cemâziyelâhır 132 = kânûn II. 750 Marvān birbiri arkasına al-Cazīra ve Suriye'yi boşaltmak zorunda kaldı. Suriyeliler tarafından terkedilmiş olduğu hâlde, nihâyet Mısır'a kaçtı ve burada Abūṣīr'de maktûl düştü (ağustos 750). Emevîler her tarafta tâkibata uğratılıp, imhâ edildiler. Mezarları deşildi, cesetleri yakılıp, külleri savruldu. Suriyeliler boş yere yeniden hâkimiyetlerini ihyâya uğraştılar. Bunlar Abbâsîlerin siyah sancaklarına mukabil Emevîlerin beyaz bayraklarını açtılar. Emevîlerin sukutunu ilgisizlik ile seyredip, böylece Suriye'nin istikbâli ve yüksek hâkimiyeti ile oynamış bulunduklarını çok geç idrâk etmişlerdi. Bundan sonra artık ümitlerini millî kahramanları ve Suriye'nin istiklâli için mücadele edecek olan Sufyānī [b. bk.]'nin çabuk gelmesine bağladılar. Adının da belli ettiği gibi Sufyānī, Abū Sufyān neslinden olacak idi. Ismini ölümsüz kılacak olan hânedânın altın yıllarını, mes'ud günlerini geri getirecekti.

Müslüman fethinden hemen sonra, Suriye kabîleleri klasik arap diline alışmak zorunda kalmışlardı. Yabancı ülkelerdeki fetihler ve iç isyânlarının bastırılması faâliyetleri ile fikrî alâkalarından uzaklaşmış bulunan Suriye araplarında fikrî hayat Emevîler devrinde sâdece şiir sahasına münhasır kaldı. Hıristiyan Tağlib'li al-Aḫṭal'den sonra bu edebî uyanışın taş temsilcileri halîfe Yazīd I. ve Valīd II. idiler. Zenaât ve serbest meslekler ve aynı şekilde bankacılık, sarraflık ve ticâret haracgüzârların inhisarında kaldı. Menşe'i Suriye imiş gibi görünen Ķadarīya hareketi Suriye araplarının felsefî meseleler ile ilgilenmeğe başladıklarını göstermektedir.

Büyük kısmını maliye yutmasına rağmen, ziraât parlaklığını muhafaza etti. Bizans ile yapılan savaşlar sebebi ile deniz nakliyatı oldukça zarar gördü. Buna mukabil İran imparatorluğunun yıkılışı sâyesinde Orta-Asya suriyelilere açılmış oldu. Ancak kısa bir müddet içinde Irak'ın ticâret şehirleri, bilhassa Basra, rakip olarak, ortaya çıktı. Iustinianus devrinde o kadar canlı olan Suriye ticâreti araplar devrinde geriledi. Deniz nakliyatı yeniden fazlalaştığı zaman ise, yâni haçlı seferleri devrinde, bundan kendi yararlarına faydalananlar garplılar olacaktır. Marvānî'lerin hilâfetinden itibâren, şarkî Suriye'nin büyük şehirleri, Dimaşk ve Ḥimṣ, islâmı kabûle başladılar. Harac vermek ile mükellef olan tebea ârâmî veya grek dillerinden vaz geçmemekle berâber, arap dilini kabûl ettiler. Hastalık salgınları, kıtlık devreleri, iç karışıklıklar ve savaşlar yüzünden azalmış ve kırılmış bulunan Suriye'nin arap ahâlisi yavaş-yavaş yine çoğaldı. Ancak

mahallî olarak vuku bulan taassup fırtınaları dışında, ne muntazam tâkibât, ne de devlet makamlarının teşvik ve tahrik ettiği ihtidâya zorlamalar tesbit edilebilmektedir. Devlet sâdece arap ırkından olan hıristiyanları, Tanūḫ ve Ṭağlib 'leri, bu mânâda tazyik etmektedir. Banî Kalb ve diğer Suriye kabîleleri fetihten hemen sonra islâmiyeti kabûl etmişlerdi.

Siyâsî mânada devletin köleleri durumunda bulunmalarına rağmen, gayr-i müslimler için, Abbâsî hâkimiyeti esnâsında katlanmak zorunda kalacakları tazyiklere kıyas ile, Emevî devri çok takdire değer bir sükûnet ve müsâmaha devresi teşkil etmiştir. Devletten maaş ve iâşe maddesi alan araplar için ise, bu, altın bir devre, bitip-tükenmeyen bir bayram idi. Eyâletleri istismar etmek sûretiyle zengin olan arap reisleri muazzam servetler toplamışlardı. Abbâsî ihtilâlinin başarısını kolaylaştıran husus, Hişām ve Marvān il. dışında, son Mervânî halîfelerin kabiliyetsizlikleri, başkaca, Marc Rāhiṭ 'ten beri Ḳays 'lılar ve yemenliler arasında kesintisiz devam edegelen büyük anlaşmazlıklar ve nihâyet fâtihlerin fikri bakımından kendilerine üstün olan gayr-i arap unsura siyâsî haklar tanımak istememesi olmuştur.

Abbâsî ve Fâtımî hâkimiyetinde Suriye. Emevîlerin sukutu ile Suriye artık yüksek hâkimiyetini kaybetmiş olup, geniş bir devletin merkezi olmaktan çıkmıştır. Burası artık sâdece, eski idâre ile olan alâkası sebebi ile, şiddet ve dikkatle murakabe altında bulundurulan alelâde bir eyâlettir. Hilâfetin merkezi Suriye 'den Fırat kenarına naklolunmuştur. Suriyeliler düşmanlığını mütemadiyen hissettikleri bir iktidarın baskısı altındadırlar. Bunlar, artık bu devirden itibâren, Fâtımî ve onu tâkip eden hânedanlar arasında da olduğu gibi, devlete her türlü iştirâk hakkından mahrumdurlar. Bagdad halîfeleri, Suriye ile sâdece mâlî yükleri ağırlaştırmak yolu ile bağlılığını daha iyi hissettirmek istedikleri zaman alâkalandılar. Lübnan hıristiyanları, bunların me'mûrlarının tazyiki altında tahammülleri kalmayınca, kendilerini kurtarmak için, başarısız kalan bir teşebbüse giriştiler (142=759/760). Hacca gitmek veya Bizans 'a sefer münâsebeti ile halîfe al-Manṣūr, al-Mahdî, Hārūn ve al-Ma'mūn Suriye 'den geçtiler. al-Ma'mūn 'un gelişine tekaddüm eden karışıklıklar esnâsında (198—218=813—833) hıristiyanların ıztırabı dayanılmaz bir hâl aldı. Bunlardan bir çoğu Kıbrıs 'a hicret etti.

Ülkelerinin uğradığı felâket, muhtâriyetlerinin kaybedilmiş olması Ḳays 'lılar ile yemenlilere o meş'um ihtilâflarını unutturmağa yetmedi. Bu yüzden suriyelilerin zaafı daha da arttı ve Abbâsî boyunduruğunu silkip atmak gayretleri başarısızlığa mahkûm kaldı. Mu'āviya neslinden 'Alî b. 'Abd Allāh al-Sufyānî Suriye 'nin istiklâl remzi hâline gelmiş olan „beyaz sancak" 'ı açtı. Fakat bu zat Kalb 'lilere dayandığı cihetle, Ḳays 'lıları kızdırmış oldu (193—198=809—813). [al-Mu'taṣim devrinde başlayıp al-Vāṣiḳ 'in ilk hilâfet yılı içinde (227=842) bastırılabilen, yüzünde taşıdığı peçe sebebi ile, al-Mubarḳa' lekabı ile tanınmış olan Abū Ḥarb al-Yamānî 'nin isyânı da] aynı şekilde Ḳays 'lıların gösterdikleri ilgisizlik yüzünden, başarısızlığa mahkûm kaldı. Anlaşılması kolay olmayan bir heves neticesinde hayalperest Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil (232—247=847—861) hukûmet merkezini değiştirerek, Dimaşḳ 'ta oturmak fikrine kapıldı [244—858]. Ancak türk muhâfız kuvvetinin bir ayaklanması onu Irak 'a dönmeğe zorladı. Bu halîfenin hâkimiyet zamanı, bu devir *Ẕimmî* 'leri için haşin bir imtihan devresi oldu. Evham içinde yaşayan al-Mutavakkil, menşe 'i 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb 'a ircâ edilen müsâmahasız kanunların büyük kısmını yeniden mer 'iyete koydu: gayr-i müslimlerin husûsî ve belli bir elbise taşımaları; bunlara ata binme yasağı v. b.; bir çok kilise câmi hâline getirildi. Bu sırada artık Suriye 'de arap menşe 'li hıristiyan kalmamış idi. Emevî devrinde Tanūḫ 'lular devletin bütün tazyik ve ısrarına mukavemet edebilmişlerdi. Halîfe al-Mahdî (158—169=775—785) ise, onları zorla ihtidâ ettirmiş idi.

'Avāṣim ve *ṣuḡūr*, yâni gittikçe artan Bizans akınlarını durdurmak [ve Bizans arâzisine yapılacak yaz ve kış gazâlarının muntazam teşkilâtını kurmak] için inşâ edilen müstahkem mevkiler hattı olan Suriye askerî hudut bölgelerinin vücûda getirilişi, ilk Abbâsî devrine âittir. 293 (906) yılında kendisinin Sufyānî olduğunu iddia eden bir tahrikçi tevkîf olundu. Bu zâtın girişmiş olduğu hareket Emevî hâkimiyetinin ihyâsı için yapılan son teşebbüstür. İsyân, mânevî kuvvetleri kırılmış suriyelilerin ilgisiz ve hareketsiz kalmaları yüzünden, başarıya ulaşamadı. Daha önceden Mısır 'a hâkim olmuş bulunan Aḥmed b. Ṭūlūn adında bir türk memlûkü, bizanslılara karşı müdafaa etmek bahânesi ile, Suriye 'ye girdi; burada istiklâlini ilân etti. Kurduğu hânedan, aynen Tūlūnluların yaptığını tekrarlayan Ihşidîlerinki gibi, ancak kısa ömürlü oldu (264—292=878—905). Bu arada ise, Suriye, burada İsmailî inancının tohumlarını serpen Karmatîler tarafından tahrip olunmuş idi. Ṭolunluların hâkimiyeti devresinden itibâren, Suriye ülkesi Abbâsîler için siyâsî mânâda kaybedil-

miş addolunabilir. Abbâsî hâkimiyeti burada artık bundan sonra ancak kısa bir müddet için ihyâ edilebilecektir.

Bedevî kabîleler de inkıraz etmekte olan devletin mîrasından hisse kapmak arzusunda idiler. Tağlib'lilerden bir kol olan Banî Ḥamdān Suriye'yi İḫşîd-oğullarından geri almak ve burada bizanslıların ilerlemesini durdurmak vazifesini üzerine almış idi. Bunlar, Abbâsî hilâfeti ile ilgilerini kesmeden, memleketin şimâlinde ülkenin hâkimi olarak yerleştiler. Bu Ḥamdânî emîrleriniu en meşhuru Haleb'deki sarayında san'at ve ilimlerin hâmisi olarak temâyüz eden Sayf al-Davla'dır (b. bk.; 303—356=916—967). Hamdânîlerin sukutundan sonra (394=1003/1004), Suriye Dimaşk'ta vukû bulan geçici bir Abbâsî karşı hareketine rağmen, bir asırdan fazla bir müddet için (367—491=977—1098) alevî bir hânedanın, yahut daha doğru bir tâbir ile, İsmâilî bir sülâlenin, yâni Fâtımîlerin hâkimiyetine girdi.

Mısır'a hâkim olmuş bulunan Fâtımî orduları Suriye'ye girerek (358=969), Filistin'i ve bundan sonra da Dimaşk'ı, kayda değer bir mukavemete rastlamadan, zaptettiler. Ülkenin merkezi ve şimâli bakımından, mısırlıların işgalinin ne mânâ ifâde ettiğini tasrih etmek güçtür. Fâtımîlerin doğrudan-doğruya hâkimiyetleri ancak askerlerinin bölgeyi fi'lî işgal altında bulundurdukları zamana münhasır kalmakta idi. Bunlar çekilir-çekilmez mahallî emîrler, Kahire'deki hükümdar ile bağlarını koparmamakla berâber, canlarının istediği gibi davranıyorlardı. Suriye'de Fâtımî hâkimiyeti ancak kendilerine hükümdarlık selâhiyetleri verilmesine mecbûriyet hissedilen yüksek me'mûrların durmadan azledilmeleri ve bu sebep ile idârenin kararsızlığı devamlı bir hâle getirilmesi suretiyle ayakta tutulabiliyordu. Filistin'de hukûmet Banî'l-Carrāḥ'ı hesaba katmak zorunda idi. Ṭayy kabîlesine mensup olan bu emîrler, bütün bir asır boyunca, Suriye bedevîleri üzerinde gerçek bir üstün hâkimiyete sâhip olduklarına emin idiler. al-Ḥākim'in hukûmeti zamanında (386—411=996—1020) Banî'l-Carrāḥ mukabil bir halîfe ilân etmeğe ve sonradan bu zâtı getirmiş oldukları Mekke'ye geri göndermeğe cür'et ettiler. Sûr şehrinde basit bir gemici, bir müddet istiklâlini ilân etmeğe (387=997) ve bunu korumağa muvaffak oldu.

Bizans imparatoru Nikephoros Phokas (963—969), mevcûd karışıklıktan faydalanarak, şimâlî Suriye'yi zaptetmiş idi. Onun halefi olan Çimiskes (969—976) ve Basileios II., (976—1025) muzafferâne bir şekilde, 'Āṣī ırmağı vâdisine ve Fenike sâhiline kadar geldiler. Bizanslılar bu işgallerinden, haraca bağladıkları Haleb emîrliği dışında, bütün şimâlî Suriye'yi ihtivâ eden Antakya *tema*'sını bir asırdan fazla muhâfaza ettiler. Dürzîlerin menşe'lerini ircâ ettikleri halîfe al-Ḥākim'den bir az önce bahsetmiş idik. [Bir hıristiyan anadan doğmuş olan] bu nev'i şahsına münhasır Fâtımî halîfesinin hıristiyanlara karşı tâkibata giriştiği devre içinde Kudüs'teki Mukaddes Mezar kilisesinin de yıkılmasına emir verildi (1009). Suriye yavaş-yavaş kendisini Mısır'dan kurtarmağa muvaffak oldu. Siyâsî karışıklıklar içinde ise, bedevîlerin meş'um nufûzu arttıkça arttı. 414 (1023) yılı civârında Ḳays'lı Banî Kilāb'a mensup Mirdâs-oğulları Haleb'de yerleştiler. Bunlar burada, bâzı inkıtaalar ile, 471 (1079) yılına kadar tutundular.

[Yine bu XI. asrın ikinci yarısında türkler Suriye ülkesinde görünmeğe başladılar. Büyük Selçuklu imparatorluğunun Bizans'a karşı yaptığı seferler çerçevesinde ve bâzan da bunlardan ayrı olarak, muhtelif Türkmen kütleleri şimâlde, Mirdâs-oğulları hâkimiyet bölgesinde bâzı faâliyetlere girişti-ler. Haleb bölgesine gelen ilk Türkmenlerin başında Hārūn(?) b. Han adında bir zat bulunmakta idi. Onu Afşîn, Şunduḳ, Ḳurlū ve Atsız Beyler tâkip ettiler. 463 (1071) yılında Yāvagīya (bu husûs hakkında krş. Ahmed Ateş, *Yabgulular meselesi*, *Belleten*, Ankara, 1965, XXIX, 517—525) Türkmenlerinin reisi Ḳurlū'nun ölümü üzerine, Suriye'de bulunan türklerin Atsız'a itâat ettikleri anlaşılmaktadır. Atsız, önce Remle şehrini Fâtımîlerden aldı. Bundan sonra Kudüs'ü kuşattı. 1071 sonunda Kudüs Atsız'a teslim oldu. Bunu Akkâ, Sûr ve Trablusşam'ın zaptı tâkip etti. Neticesiz kalan bir kaç kuşatmadan sonra, Atsız nihâyet Dimaşk'i de zaptetmeğe muvaffak oldu (10 haziran 1076). Atsız'ın tâlihi bundan sonra döndü. Mısır'ı zapt için yaptığı sefer mağlûbiyet ile neticelendi. 7 şubat 1077'de Dimaşk'e dönen Atsız, Suriye'yi yeniden ele geçirmeği ümit eden Fâtımî ordularının bu şehri kuşatmaları üzerine, esâsen Büyük Selçuklu sultanı Melikşah tarafından Suriye'ye gönderilmiş olan Malik Tutuş'tan yardım ricâsında bulunmuş idi. Tutuş, derhal kuşatmakta olduğu Haleb'den Dimaşk'e gelerek, önce mısırlı kuvvetlerin geri çekilmesini te'min etmiş ve bundan sonra da sudan bir bahâne ile Atsız'ı ortadan kaldırıp, bütün Suriye topraklarına hâkim olmuş idi (eylûl 1078).

Tutuş Suriye'nin şimâli dâhil, bütününe hâkim olabilmek için, Haleb'i Melikşah'ın rızâsı ile Mirdâs-oğullarının elinden almış olan

(1080) Musul emîri Şaraf al-Davla Muslim b. Ḳurayş al-'Uḳaylî ile ve Antakya'yı ermeni Philaretos'un tahakkümünden kurtardıktan sonra (1084), kendisinden haraç talep eden Muslim'i bir savaşta bertaraf etmiş bulunan Anadolu fâtihi Sulaymânşah ile mücâdelelerde bulunmuş ve bu sonuncuyu mağlûp ve intihara mecbûr etmiştir. Ancak Tutuş, ağabeyi Sultan Melikşah'ın vefâtına kadar (1092), *malik* unvânı ile iktifâ ederek, Büyük Selçuklu imparatorluğuna tâbî kalmıştır. Onun Suriye'ye hâkimiyeti devrinde Artuk Bey Kudüs'te mahallî bir hânedan kurmuş bulunmakta idi (1086/1087). Melikşah'ın vefâtını müteâkip taht mücâdelelerine karışan Tutuş, büyük sultan olmak ihtirası içinde, başarıya ulaşamadan, Barkyârûḳ ordusunu mağlûp ve maktûl düştü (1095). Suriye Selçukluları bundan sonra merkezleri Dimaşḳ ve Haleb olmak üzere iki melikliğe ayrıldı. Gerek bu meliklikler ve gerekse Antakya'da, Ḥimṣ, Şayzar ve Trablus'ta bulunan mahallî emîrlikler arasında sürüp-giden mücâdeleler Suriye'de tam bir karışıklık havası yaratmış bulunurken, garpta haçlı ordu'ları Suriye ve Filistin üzerine yürüdü].

Abbâsîlerin Suriye münevverlerine karşı güttükleri sonu gelmeyen düşmanlık, siyâsî düzensizlik, türk ve berberi unsurlarının istikrarsız hâkimiyetleri, câhil, mal ve mülk düşkünü hukümdarlar, bölgede tenevvürü destekleyecek unsurlar değildiler. Bütün bunlara rağmen, Haleb Hamdânîleri ve Mirdâsî'leri etrafına bir çok şâirler toplamış idi. Meşhûr *Kitâb al-Aġânî*'nin te'lifini Sayf al-Davla'nın teşvikine medyun bulunuyoruz. Buudan başka, sâdece Abū Tammām, Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrî, Kûfe'de doğmuş olmakla berâber yetişmesi ve ikameti cihetinden suriyeli olan al-Mutanabbî ve haklı olarak takdir edilen arap coğrafyacısı al-Maḳdisî'ye işâret ile iktifa edeceğiz Artık müslüman makamları, Emevîler devrindekinden daha az mûsamahalı ve çok daha ısrarlı bir şekilde, islâmiyeti bölgeye yerleştirmeğe başlamışlardır. Arapça, yavaş-yavaş, sonraları bu dilde yazmağa da başlayacak olan *Żimmî*'lerin sûryânî lehcesi yerine kaim olmaktadır. Dünyevî ilimler ile, bilhassa tıp ile, önceleri olduğu gibi yine esâs bakımından yahudi ve hıristiyanlar meşgûl olmaktadırlar. Bu devrenin sonu, Selçuklular tarafından teşvik edilerek, her tarafa yayılmaya başlayan bilhassa Haleb ve Dimaşḳ medreselerinin inşâsına rastlar. Bununla berâber Dürzîlik, İsmâilîlik, Nuṣayrî'lik ve Mutavâlî'lik [bk. madd.] gibi gizli ve girilmesi merâsime tâbî bir takım mezheplər sür'atle yayılmıştır.

Abbâsî ve Fâtımî me'mûrlarının tazyiki zamanla ülkenin yaşama gücünü, tamâmiyle mahvetmemekle berâber, bunun zayıflamasına sebep olmuştur. Msl. 311 (923/924) yılında bir Dimaşḳ vâlisi devlet hazînesine 300.000 dinar ödemek mecbûriyeti ile karşılaşmıştır. Ovalar yavaş-yavaş tenhalaşmakta ve zirâat gerilemektedir. Memleketin tamâmiyle çökmesi ancak yeni zirâî çalışmaların, şekerkamışı ve portakal zirâatinin başlaması sâyesinde durdurulabilmiştir. Pamuk zirâati gelişmektedir. Pamuk kâğıt istihsâlinde kullanılmaktadır. IV. (X.) asırda Dimaşḳ'te bir kâğıt imalathânesi mevcuttur. Bu ülkenin muhtelif kazanç kaynakları hakkında bir fikre varabilmek için al-Maḳdisî'nin coğrafî eseri olan *Aḥsan al-taḳāsîm*'de Suriye ticâretine âit faslı (s. 180—184) okumak icâp eder.

Franklar idâresinde Suriye. 21 teşrin I. 1097'de Haçlı orduları Antakya sûrları önünde göründüler. Mahrûmiyetler ve güçlükler ile dolu bir kuşatmadan sonra, Haçlılar 3 hazîran 1098'de şehre zor ile girdiler. Bundan sonra sayıları 40.000 savaşçıya düşmüş olan franklar, 'Āṣî ırmağı (Orontes) vâdisi yolu ile, Nuṣayrî dağları üzerinden ve sonra da sâhil boyunca Kudüs'e vardılar. Kısa bir müddet önce Fâtımîlerin Artuk-oğullarının elinden geri almış oldukları şehir, 15 temmûz 1099'da, hücûm ile zaptedildi. Godefroi de Bouillon, [mukaddes Mezarın kurucusu=*Advocatus sanchi sepulchri* unvânı ile], burada devletin başkanlığına getirildi (1099/1100). Kudüs'te kıral unvânını alan ilk Haçlı hukümdar ise, Godefroi'nın kardeşi ve halefi [ve 1097'den beri şarkta kurulan ilk frank devleti Edessa (Urfa) kontluğunun başında bulunmuş olan] Baudouin I. olmuştur. Bu zât, sâhil şehirleri olan Arsûf, Ḳaysārîya (Caesarea), 'Akka (Akkon), Ṣaydā (Sidon), Beyrut ve Trablus (Tripolis)'u zaptetti (1109/1110). Haçlı hukümdarlarının en ehemmiyetlisi olan bu kumandan Mısır'a karşı yaptığı bir sefer esnâsında öldü (1118). Onun halefi olan Baudouin II. du Bourg Ṣūr (Tyros) şehrini zaptetti (1124). Dimaşḳ'e karşı başarı kazanamamakla berâber, bu şehir ona haraç vermek mükellefiyetini yüklenmek zorunda kaldı.

1130 yıllarında Kudüs kıralliği, Diyarbekir bölgesi hudutlarından Mısır sınırlarına kadar, en büyük genişliğini iktisap etti. Kıralliğın sınırları Suriye'de hiç bir zaman yukarı Orontes vâdisini ve Anti-Lübnan sırtlarını aşamadı. Suriye iç bölgesinde kalan ve haraç ödemeği kabûl eden büyük şehirler, Haleb, Ḥamā, Ḥimṣ, Ba'albak ve Dimaşḳ haçlılardan masun kaldı. Kıralllık dört feodal devletin itti-

hâdından müteşekkil idi: 1. Şarkta, Fırat'ın her iki sâhili boyunca Urfa (Edessa) kontluğu; 2. şimâlde ermeni Kilikya'sını da himâyesi altında bulunduran Antakya prensliği; 3. ortada Marḳab (Margatum)'den Nahr al-Kalb'e kadar uzanan bölgede Trablus kontluğu; 4. kırallığa bağlı arâzi, yahut asıl Kudüs kırallığı. Bu, Ürdün suyunun garbında bütün Filistin'i ve diğer tarafında Ürdün-ötesi bölgesinde Crac (Kerak; b. bk.) ve Montreal [bk. mad. ŞAVBAḲ] adını almış olan eski Moab ve Edom mıntaḳalarını ihtivâ etmekte idi. Kırallığa, geçici olarak Ayla-'Aḳaba limanı da bağlanmış idi. Bütün bu arazinin müdâfaasını sağlamak üzere, Haçlılar kuvvetli kaleler inşâ ettiler: Crac des Chevaliers (Ḥiṣn al-Akrād), Chastel-Blanc (Ṣafīṯā), Maraclea (Maraḳīya), Margatum (Marḳab) ve cenûbi Lübnan'da Beaufort (Şeḳīf Arnūn) ve nihâyet Ürdün-ötesinde iki kudretli kale olan Crac ve Montréal (Şavbak).

Baudouin II.'nin ölümünden sonra (1131), Haçlı devletlerinin inkıraz devresi başlar. Bu inkıraz Haçlıların tecrid edilmesi ve bunlar arasındaki ihtilâflar ile sür'atlenmiştir. Bizans, kırallığın şimâldeki arâzisi üzerinde hak iddia etmekte idi. Toroslar'da ermeniler millî bir devlet hâline gelmeğe uğraşmakta idiler. Franklar, bizanslılar ve ermeniler, aralarında birleşecekleri yerde, sâdece, 'Imâd al-Dīn Zangī, Nūr al-Dīn Zangī ve Ṣalāḥ al-Dīn gibi kudretli hukümdarlar idâresinde toplanmakta olan müslümanlar yararına, birbirlerini karşılıklı zayıflatacak hareketlerde bulundular. [Haçlı devletlerinden ilk sukut edeni Urfa kontluğu oldu. Musul atabeği 'Imād el-Dīn Zangī 1144 yılı sonunda Urfa'yı zaptederek, bu kontluğa nihâyet verdi. Bu vaziyetin Avrupa'da yarattığı te'sir Fransa ve Almanya kırallarının ikinci Haçlı seferini doğurmuş ise de, garptan gelen Haçlı orduları Anadolu'da türkler tarafından imha olunmuş'lardır]. Haleflerinden daha büyük bir başarıya ulaşamadan kıral Baudouin III. (1144—1162) Dimaşḳ kuşatmasını tekrar ele aldı (23—28 temmūz 1148). Daha önce Haleb'e hâkim olmuş bulunan Nūr al-Dīn Zangī, Dimaşḳ'ta kuvvetle yerleşmeğe muvaffak oldu. 1162'den beri Kudüs kıralı bulunan Amaury I. çökmekte olan Fâtımî hânedanının mirasına konmak gibi cür'etkârâne bir plan kurdu. Fakat Nūr al-Dīn, kumandanı Ṣalāḥ al-Dīn'i Mısır'a göndermek sûretiyle, ondan daha önce davrandı. Son Fâtımî halîfesi [al-'Āżid'in ölümünden sonra (1171)] Ṣalāḥ al-Dīn Mısır'da istiklâlini ilân ederek, Eyyûbî hânedanını kurdu. Bundan sonra Nūr al-Dīn (ölm. 1174)'in oğulları aleyhine Dimaşḳ şehrine hâkim oldu. 4 temmūz 1187'de bütün Haçlı ordusu, başta kıral Guy de Lusignan olduğu hâlde, Ḥaṭṭīn yanında (Tabarīya-Tiberias gölü ile Nazareth arasında.) Ṣalāḥ al-Dīn'in eline düştü. 2 teşrin I.'de Kudüs teslim oldu. Müdâfîlerinden mahrum kalmış olan diğer şehirler de, Antakya, Trablus ve Sûr müstesnâ, teslim olmak zorunda kaldılar.

Üçüncü bir Haçlı seferi için garpta yapılan dâvet, Fransa kıralı Philipp August ile İngiltere kıralı Arslan Yürekli Richard'ı frankların iki yıldan beri kuşatmış oldukları 'Akka önündeki karargâha götürdü [Kara yolundan gelen asıl Haçlı ordusunun başında bulunan alman imparatoru Friedrich Barbarossa, Anadolu'da Saleph (Silifke) çayında boğulmuş, ordusunun mühim kısmı geriye dönmüş ve ancak pek az bir miktarı Suriye'ye ulaşabilmiş idi]. 'Akkā şehri 19 temmūz 1191'de Haçlılara teslim oldu. Taraflar arasında yapılan bir mütâreke ile, Yafa'dan Ṣūr'a kadar olan sâhil bölgesi Haçlılara terkolundu. Geri alınması mümkün olmayan Kudüs yerine artık bundan sonra kırallığın hakikî merkezi 'Akkā oldu. Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümü (4 mart 1193), devletin çok sayıdaki vârisleri arasında bölünmesine sebep olmuş idi. Bunların arasındaki anlaşmazlıklardan imparator Friederich II., Mısır Eyyûbî sultanı al-Malik al-Kāmil ile Kudüs'ün ve diğer bâzı sevkülceyşî ehemmiyeti olmayan yerlerin hıristiyanlara terkini derpiş eden bir anlaşma imzalamak husûsunda faydalandı. Franklar ile ittifak akdetmiş olan Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları tarafından tehdit edilen al-Malik al-Kāmil, Ḫvārizm'lileri yardımına çağırdı; bunlar, Ġazza yanında (1244) birleşmiş frank ve Suriye kuvvetlerini imha ederek, Mısırlılara Kudüs, Dimaşḳ ve Ḥimṣ'ı işgal etmek imkânını sağladılar. Yedinci Haçlı seferi, Mısır'a karşı yaptığı teşebbüsün başarısızlık ile neticelenmesinden sonra, kıral Saint Louis'nin Suriye'ye gelmesine sebep oldu. St. Louis 4 yıl müddetle (1250—1254) sâhil şehirlerini tahkim etmekle uğraştı. Memlûk sultanları Baybārs, Ḳalā'ūn ve bu sonuncunun oğlu al-Malik al-Aşraf Kudüs kırallığına son darbeyi indireceklerdi. 'Akkā 31 mayıs 1291 (30 cemâziyelevvel 690)'de, şiddetli bir mukavemetten sonra, düştü. Müteâkip aylarda Ṣūr, Hayfa, Sayda, Beyrut ve Ṭarṭūs şehirleri ya müslümanlarca zapt olundu veya hıristiyanlar tarafından boşaltıldı. Son olarak, Hayfa ve Ḳaysārīya arasında bulunan kudretli 'Aṯlīṯ müstahkem kalesi teslim oldu (16 şâban 690= 14 ağustos 1291). Bu suretle Suriye'deki frank hâkimiyeti ortadan kalkmış bulunuyordu.

Haçlılar Suriye'ye Avrupa feodal teşkilâtını getirdiler. Seçim ile kırallık usûlü, kısa bir müddet sonra, verâset ile kırallık şekline döndü. Kıral, doğrudan-doğruya, sâdece asıl Kudüs kırallığını idâre etmekte idi. Kıralın iktidarı ruhânîlerden, asillerden ve vatandaşlardan müteşekkil üç sınıfa tanınmış olan imtiyazlar ile tahdit edilmekte idi. Usâma b. Munḳiẕ „O (yâni kıral), büyükler meclisinin kararlarını reddedemez" demektedir. Feodal reislerin kendi arâzilerinde iktidarları da aynı şekilde tahdit edilmiş idi. Köylü sınıfının toprağa bağlı kölelik durumu Suriye'de öteden beri mevcut olduğu şekilde muhâfaza edilmiş idi. Franklar ile suriyeliler arasındaki evlenmelerden doğan çocuklara *pullani* denilmekte idi; bu kelimenin iştikakı karanlıktır (belki de *Fulān*'dandır?). Orduya sâdece franklar değil, ermeni ve marûnîler de alınıyordu. *Turcopol*'lar müslüman yardımcı kuvvetleri teşkil ederlerdi. Müslüman ve yahudilerin vaziyeti islâm diyârlarındaki *ẕimmī*'lerinkine tekabül etmekte idi. İbn Cubayr'in şahâdetine nazaran, bir kısım müslümanlar frank hâkimiyetinden memnun bulunduklarını hiç de saklamamakta idiler.

Her Haçlı devletinin kendisine mahsus ayrı bir gümüş parası vardı. Bundan başka *Byzantii saracenati* denilen ve üzerinde arapça yazılar bulunan duka altınları da vardı. İslâm fethinden beri çok düşmüş olan ticâret, bilhassa 'Akkā, Ṣūr ve Trablusşam limanları yolu ile, hiç bir zaman bu devirdeki kadar kesifleşmemiş olan garp ile denizden bağlılığı sâyesinde, tekrar canlandı. Şimâldeki Haçlı devletlerinde iç ticâret yolları Laziḳiya'ya ve bugün Samandağı adını almış olan Suvaydiya (Sudinum)'ye varmakta idi. Buna benzer güçlü bir iktisâdî hayata rastlayabilmek için Fenike devrine kadar gitmek icâp eder.

Dâimî savaş hâli, suriyeli müslümanların fikrî hayatını zaafa düşürmekle berâber, tamâmiyle de söndürememiş idi. Dimaşḳ'ta İbn al-Ḳalānisī tarih ile meşgul olurken, İbn 'Asākir, Suriye ile yakından-uzaktan alâkalı şahıslar hakkındaki âbidevî eserini (*Tārīḫ Dimaşḳ*) ikmâl etmekte idi. Hareketli ve mâcerâlı hayatının sonlarında emîr Usâma b. Munḳiẕ, franklar ile müslümanlar arasındaki münâsebetlerin tetkiki bakımından büyük kıymet taşıyan kendi hâl tercümesini telif etti. Süryânî bir Elcezîreli olan Barhebraeus, gerek arapçaya ve gerekse süryânîdiline aynı ölçüde mükemmel olarak vâkıf idi. Bu Ya'ḳūbī patriği süryânî lisanında mufassal bir vekayinâme kaleme aldı. Müslümanlar, hıristiyanlar ve aynı şekilde yahudiler başarı ile tıp ilmini yürütmekte idiler. Roma devri hariç tutulursa, hiç bir devirde mimârî bu kadar hareketli olmamış idi. Haçlılar tarafından inşâ edilen kaleler, orta çağ kale mimârîsinin hârikulâde örnekleridirler. Haçlıların inşâ ettikleri kiliselerden Cubayl kilisesini, Ṭarṭūs'taki âbidevî bazilikayı, bugünkü Beyrut ulu câmii olup, bir zamanki duvar nakışlarını muhâfaza etmiş olan muhteşem Vaftizci Yaḥyā katedralini zikredebiliriz. Haçlılardan bir kısmı Suriye örf ve âdetlerine uydular [*taballadā* (Usāma)]. Frankların ve yerlilerin iş-birliği içinde bir dereceye kadar yeni bir medeniyet doğmuş idi.

Memlûkler hâkimiyetinde Suriye. İlk Memlûk sultanlarının frank devletlerine karşı yaptıkları teşebbüslerden daha önce bahsetmiş idik. Frankların ve Akdeniz'e hâkim olan Avrupa donanmasının geri dönmesinden korkan Memlûkler, aralarında hattâ en parlak durumda bulunan 'Akkā, Ṣūr ve Trablusşam'ın da bulunduğu sâhil şehirlerini tahrip etmeğe başladılar; Ṣaydā ve Beyrut'ta iç kaleleri yıktılar. Trablus sâhilden 2 mil mesâfede yeniden inşâ edildi. İdârî bakımdan bir zamanki Eyyûbî iktâları varlıklarını muhâfaza ederek, Suriye'de 6 esâs idârî bölgeye (*mamlaka* veya *niyāba*) ayrıldı: Dimaşḳ, Ḥalab, Ḥamā, Trablus, Ṣafad ve Kerak (Mavarā' al-Urdunn).

Dimaşḳ'ın şöhretli mâzisi, Dimaşḳ nâibine, sâdece Suriye'deki diğer meslekdaşları üzerinde bir hâkimiyet değil, husûsî bir nufûz da sağlamakta idi. Bu yüksek me'mûr, Mısır'daki metbûu kadar, tâc ve taht üzerinde hak iddia edebileceği kanaatinde idi. Suriyeli nâibin ihtirasına karşı emin olabilmek için, Kahire bunları „mütemadiyen azl etmek" çaresine baş vurmuştur (Ṣāliḥ b. Yaḥyā). İdârenin istikrarsızlığı ve ertesi günün kendisine neler getireceğini bilmeyen nâiblerin mal ve mülk hırsı hiç bir devîrde bu ölçüye varmamış idi. Lübnan bir nevî muhtâriyete sâhip olmakta devam etti. Dağlık bölgedeki müslüman râfızîleri —Dürzîler ve Mutavâliya—Memlûklerin frank ve moğullara karşı mücâdelelerinde çektikleri güçlüklerden, istiklâllerini ilân etmek husûsunda faydalandılar. Âsilerin tamâmiyle imhâ ve tenkili ve merkezî Lübnan'ın tahribi ile sona eren uzun ve yorucu bir sefer tertip etmek üzere (692—705=1293—1305), Suriye'nin bütün savaş gücünü harekete geçirmek icâp etti.

İran'da oturan **moğul hanları** (İlhanlılar), Memlûklerin kendilerini uğratmış oldukları mağlubiyetlerin intikamını almak için, büyük bir gayret içinde idiler. Bunların en faali, olan Ġāzān Han (694—703=1296—1304), 699

(1299) yılında ermeni ve gürcülerin ve aynı zamanda Kıbrıs'taki frankların yardımını temin ederek, Memlûkleri Ḥimṣ yanında bozguna uğrattı. Ġāzān Han'ın birlikleri Dimaşḳ'ı işgal ederek, Ġazza'ye kadar ilerilediler. Mısırlılar yeniden Suriye'ye girince, Ġāzān Han bunları geri püskürtmek üzere Fırat'ı tekrar geçti ise de, 702 (1303)'de Dimaşḳ yakınında Marc al-Ṣuffar'de mağlûp edildi. Suriye'nin, 784 (1382)'te Bahriye Memlûklerinin yerini alan Burecī Memlûklerinin yükselmesinden de hiç bir istifâdesi olacak değildi. İbn Iyās, bunların „eski nizamı" ,yâni selefleri zamanındaki karışıklığı devam ettirdiklerini te'yit etmektedir. Hattâ Sultan Farac (801—808=1398—1405) Suriye'yi fethe yedi defa yeni baştan başlamak zorunda kalmış idi. 803 (1401) yılına Timur'un istilâsı isâbet eder [bk. mad. TİMÛR]. Haleb'in zapt ve yağmasından sonra, onun birlikleri Dimaşḳ önünde göründüler. Teslim olmasına rağmen bu şehir, şiddetli bir yağmaya tâbi tutuldu. Silâh taşıyabilen ahâlinin çoğunluğu, bilhassâ san'atkârlar, mimarlar çelik ve cam işçilerinin hemen hepsi Semerkand'a götürüldü. Bundan sonra şehrin iç bölgesi, Emevî câmii ve diğer binalar ateşe verildi. Timur ordusunu geri çekti ve Suriye'yi salgın hastalıklarına ve eşkiyalara terketti. Bu arada Anadolu yaylasında Osmanlı devleti yükselmiş bulunuyordu. İstanbul'un zaptı (1453) onların gayret'erini arttırmış idi. Fâtih Sultan Mehmed'i Suriye'ye taarruzdan ancak ölümü alıkoyabildi. Onun halefleri ise, bu taarruza hazırlanmaktan bir an bile fârig olmadılar. Kayıtbay (873—901=1468—1496) ile Sultan Bayezid II. arasında, sâdece bir mütâreke addedilebilecek olan bir sulh anlaşması akdedildi.

Bagdad'ın Hulagu tarafından tahribi ve Abbâsî hilâfetinin yıkılışı islâm dünyasının ağırlık noktasını yeniden Fırat'ın garp tarafına nakletmiş idi. Arap edebiyatı Memlûk devletleri arâzisinde pek de sağlam ve emin olmayan bir melce' bulmuş oluyordu. Memlûk hukümdarları sırf edebiyat ile o kadar ilgilenmemişlerdir. Münevverler mâzinin hayali ile yaşamakta idiler; bunların edebî faâliyetleri yaratıcı ve aslî olmaktan uzak idi. Bu devir hulâsacılar, toplayıcılar, el kitabı ve ansiklopedi yazarları için parlak bir devir oldu. Bu devirde daha ziyâde pek az kelime ile târif edilip, ezberlenebilecek bilgiye karşı alâka duyuldu. Ansiklopedi yazarları içinde Memlûk divanında kullanılmak üzere kaleme alınmış, bir çok ciltten müteşekkil, tarihî, coğrafî ve edebî bir derleme olan *Masālik al-abṣār*'ın müellifi Şihāb al-Dīn b. Faḍl Allāh al-'Omarī'ye hususî bir yer ayırmak gerekir. Başkaca, tarihçi ve coğrafyacı Abu 'l-Fidā' ile selefi al-Maḳdisī'ye nazaran daha ehemmiyetsiz bir kişi olan coğrafyacı Şams al-Dīn al-Dimaşḳī (ölm. 727=1327)'yi zikredebiliriz. Pek çok eser kaleme almış olan aslen Elcezîre'li al-Ẕahabī Dimaşḳ'ta yaşamış ve 748 (1348)'de orada ölmüştür. İbn 'Arabşāh (ölm. 854=1450) Timur tarihini yazmıştır. al-Ṣafadī (696—764 =1296—1383) büyük bir hâl tercümesi eseri te'lif etmiştir, *Tārīḫ Bayrūt* müellifi Ṣāliḥ b. Yaḥyā (ölm. 840=1436) garp emîrleri hakkındaki bu eseri ile bize Lübnan tarihi hakkında en mükemmel bilgiler ve Haçlı devletlerinin yıllıklarını itmâm eden kıymetli mâlûmat bırakmıştır. İbn Taymīya [b. bk.] ve talebesi İbn Ḳayyim al-Cavzīya bu devrin en nev'i şahsına münhasır şahsiyetlerinden addolunmalıdırlar. Bunların faâliyet sâhası bütün islâmî ilimleri içine almakta idi. Din müdafaâsı ve her türlü râfızî hareketlerini meydana çıkarmak ve bunlar ile uğraşmak bakımından yorgunluk nedir bilmeyen bu kimseler, gerek Vahhâbîler ve gerek günümüzün müslüman yenilikçileri tarafından takdir ile anılmaktadırlar.

Haçlıların Suriye'den sürülüp çıkarılmaları parlak bir iktisâdî devrenin kapanışını ifâde eder. Suriye tiearet yeniden geriledi. Bununla berâber yavaş-yavaş Avrupa ile iktisâdî bağların yeniden kurulması zarûreti doğdu. Memlûkler tarafından tahrip edilmiş olan 'Akkā, Ṣūr ve Trablus'un uğradığı talihsizlikten ve nihâyet garplı tâcirlerin önceleri yerleşmiş oldukları Kilikya ermeni kırallığının yıkılmasından (1347) faydalanan Beyrut oldu. Bir asırdan fazla bir müddet bu şehir Suriye'nin baş limanı hâline geldi. Beyrut, bir taraftan Şam'ın komşuluğu, diğer taraftan avrupalı denizcilerin temerküz nokta'sı olan Kıbrıs'ın—Lusignan kırallığı — karşısında bulunması sâyesinde, Venedik, Ceneviz, Katalonya, Provans ve Rodos gemilerini sık-sık limanında görmekte idi. Bunların ticârethâneleri ve kolonileri başında artık Memlûklerin resmen tanıdıkları ve bir nevi tahsisata (*câmakiya*) sâhip konsoloslar bulunmakta idi. Kahire hukûmeti bunları bir nevi *rehine* (*rahine*, Ḫalīl al-Ẓāhirī) addetmekte olup, onları sâdece kendi devletlerinin tebeası bakımından değil, korsanların düşmanca hareketleri cihetinden de mes'ul tutmakta idi. Konsoloslar hıristiyan hacıları himâye ediyor ve icâbında yerli hıristiyanlar lehinde müdâhalelerde bulunuyorlardı. Bu hâl müteâkip asırlarda gelişecek olan „kapitülasyon" hukukunun başlangıcıdır.

Osmanlılar idâresinde Suriye. XVI. asır başında Memlûk hâkimiyeti tamâmiyle inkıraza yüz tutmuş idi. Ahâli Memlûk vâli ve

me'mûrlarının tazyikından sou derecede bîzâr olmuş idi. Osmanlı sultanı Selim I. [b. bk.] bu durumdan faydalandı. Onun Suriye'ye taarruz edeceğinden endişe eden Memlûk hükümdarı Ḳanṣūh Ġavrī, ordusunu harekete geçirerek, Sultan Selim I.'den önce davranmak gâyesi ile, Şam ve Haleb üzerinden Anadolu'ya yürüdü. Savaş, Haleb'e bir günlük mesâfede, şimâlde, Merc Dâbık'ta vuku buldu. Türk topçusu ve yeniçeriler Mısır ordusunu darma-dağınık ettiler. Bizzat Ḳanṣūh Ġavrī savaş esnasında maktul düştü (25 recep 922=24 ağustos 1516). Haleb, Şam ve diğer Suriye şehirleri, Mısır üzerine yürüyüşüne devam ederek, Memlûk hâkimiyetine son veren muzaffer Osmanlı sultanına kapılarını açtı. Türkler Suriye'de önceleri eski idârî taksimatı (*niyābat*) aynen muhâfaza ettiler. Memlûklerin Şam nâibi olan memlûk Ġazālī, Merc Dâbık savaşından sonra, türklere iltihak etmiş idi. Bu şekilde hareketine mükâfat olarak, başka bir türk paşasının idâresine ayrılan Haleb *niyāba*'sı hâriç kalmak üzere, kendisine bütün Suriye'nin idâresi tevdî olundu [krş. mad. SELİM I.].

Sultan Selim I.'in vefatını (926=1520) müteâkip Ġazālī kendisini, al-Malik al-Aşraf unvânı ile, sultan ilân ettirdi; fakat Şam kapıları önünde, Ḳābūn yanında, mağlûp edilerek, öldürüldü (safer 927=kânûn II. 1521). Daha XVI. asır sona ermeden, Suriye üç büyük paşalığa ayrılmış bulunuyordu: 1. Şam. Aralarında en mühimleri Kudüs, Gazze, Nablus, Şaydā ve Beyrut olmak üzere, 10 sancağı vardi; 2. Trablus. Bunun sancakları Ḥimṣ, Ḥamā, Salimiya ve Cabal idi; 3. Maraş paşalığına bağlanan Ayıntab'ın istisnâsı ile, bütün şimâlî Suriye'yi içine alan Haleb paşalığı. Müteâkip asır içinde Lübnan bölgesi için Şaydā paşalığı te'sis edildi. Bu idârî taksimat, esâs hatları ile, XVIII. asır ortalarına, idâre merkezinin Şaydā'dan Akkâ'ya nakline kadar, devam etmiştir.

İstanbul hukûmeti Suriye ile daha ziyâde, buradan Mısır ve Arabistan'ı kontrol altında bulundurmak, saray ve savaş masrafları husûsunda bölgenin vergilerinden faydalanmak için ilgilenmekte idi. Suriye makamları arttıranın üzerinde kalıyordu. Bir Venedik konsolosunun kayıtlarına göre, paşalıklar 80—100.000 kuruşa (her hâlde gümüş duka olmalıdır; Venedik *Grosso*'suna *Ḳirş*, cemi *ḳurūş* bundan müştaktır) tevcih olunmakta idi. Paşalar doğrudan-doğruya yalnızca mühim şehirler ile bunların civarlarını idâre etmekte idiler. Ülkenin içi, sayı ve nufûzları Memlûkler devrinden beri artmış olan eski iktâ sâhiplerinin, yâni bedevî, türkmen, mütevâli, dürzi ve nuṣayrī emîrlerinin elinde idi. Osmanlı hukûmeti, bunların kendi aralarında mütemâdî çarpışmalarına seyirci kalıyor, sâdece vergilerin (*mīrī*) tahsili ile ilgileniyordu. Bu sebeple ülkenin iktisadiyâtı Memlûkler devrinde olduğu gibi dâimî gerileme hâlinde idi.

Mevkilerinin istikrarsızlığı Osmanlı yüksek me'mûrlarının servet sâhibi olmak ihtiraslarını daha da arttırdı. 180 yıllık bir devrede Dimaşḳ'a 133 paşa tâyin olunmuş idi. Bu zaman zarfında Suriye istiklâl hareketinin öncüsü Faḫr al-Dīn (1583—1635), bundan ayrı olarak Banī Ḥarfūş, mütevâli emîrleri, Ba'albakk ve Biḳā' sâhipleri, Banī Manṣūr b. Furayḫ, Filistin ve Nāblus civârında ellerine birer mukataa geçiren bedevî şeyhleri ortaya çıktılar. Bunların aç gözlülükleri, tab'ayı türklerin hâkimiyetine karşı korur gibi göründüğü için, halka sempatik görünüyordu. Hindistan'ın portekizliler tarafından işgali uzak şark ticâretini yakın şarktan ayırıp Ümid burnu yoluna sevketmesi bakımından Suriye için zararlı neticeler doğurdu. Beyrut limanı bu yüzden tenhalaştı. Önce Trablus, daha sonra,—Faḫr al-Dīn'in teşebbüsü ile—Sayda, ipek ve pamuk yüklemek üzere Avrupa gemilerini kendilerine çekmeğe başladı. Basra körfezine giden doğru yolun ilk merhalesi olan Haleb, Elcezîre, Akdeniz ve Anadolu eyâletleri arasında bulunan husûsî mevkii ve mühim bir pazar yeri olması sâyesinde 3 asır müddetle şimâlî Suriye'nin en hareketli ticâret merkezi olmakta devam etti.

XVIII. asrın ikinci yarısında üç şahsiyetin mâcerası birden-bire bütün dikkatleri Akkâ şehri ve civârına teksif etti. Bunlar Ẓāhir (Ẓāhir'in Suriye şivesinde telâffuz şekli) al-'Omar, Cezzar Ahmed Paşa (b. bk.) ve Napoléon Bonaparte'tır. Ṣafad bölgesine hâkim bir bedevî şeyhi olan Ẓāhir, iktidarını Calîla (Galilaea) mıntakasına teşmil ederek, Akkâ'ya yerleşti ve burasını imâr ve tahkim etti. 'Alī Bey ve Abü Ẓahab adlı memlûkler ve Suriye sularında dolaşan bir rus filosu tarafından desteklenen Ẓāhir, Osmanlı devletine isyân etti. Ẓāhir türkler tarafından Akkâ'da muhâsara olunarak 1775'te burada maktûl düştü. Onun Akkâ'da halefi olan Cezzar Ahmed Paşa ise, Napoléon Bonaparte'ın muhâsarasına mukavemet etmiş ve onu geri çekilmeğe mecbur bırakmıştır (mart-mayıs 1799). Dimaşḳ ve Akkâ vâlisi olarak Cezzar Ahmed Paşa bemen-hemen 40 yıl müddetle Suriye'ye dilediği gibi hükmetmiştir (1775—1804).

Arap istilâsı devrinde 4.000.000 olarak tahmin olunan Suriye ve Filistin nüfusu, ülkenin

asırlar boyunca mârûz kaldığı istilâlar, salgın hastalıklar ve iç karışıklıklar yüzünden gerilemiş, yine tahminen bir buçuk milyona düşmüş idi. Mehmed Ali, ümitsizliğe düşmüş Suriye ziraatçılarını Mısır 'a yerleştirmek fikrine kapıldığı sıralarda, Suriye 'nin en belli-başlı gelir kaynaklarından birisini teşkil eden pamuk zirâati ve ipekçilik tamâmiyle gerilemiş bulunmakta idi. Bu karışık vaziyet, Lübnan emîri Başîr 'e Suriye siyâsetine karışmak imkânını sağladı. Bu zâtın adı hemen-hemen 1840 yılına kadar ülkenin tarihinde ehemmiyetle yer alır. Onun Suriye işlerine müdahalesine bizzat yüksek Osmanlı me'mûrları sebep olmuşlardı. Dimaşk vâlisi Yûsuf Paşa (1807—1810) ülkeyi tehdit eden Vahhâbî akınına karşı yardım ricâsında bulunmuş idi. Başîr bundan sonra Dimaşk 'da, Yusuf Paşa 'ya halef olarak önceden belirtilmiş olan Akkâ paşası Süleyman 'ın bu terfi işini ayarladı. Bütün bu umûmî keşmekeş içinde Mehmed Ali, Suriye 'yi kendi Mısır vâliliğine ilhâk etmek için bir fırsat kollamakta idi. Süleyman Paşa 'nın Akkâ 'da halefi olan Abdullah Paşa (1818) ona burasını teslim edecek idi. Fakat mucrim mısır fellahlarını teslim etmeği ve 1.000.000 kuruşun iâdesini redetti. Hukmü Lübnan 'da da geçen Akkâ paşası tarafından bu meblağın tesviyesine iştirâk etmeleri talep edilen Lübnan 'ın hıristiyan ahâlisi ayaklandı. Böyle bir hıristiyan ayaklanması o vakte kadar görülmemiş bir şey olup, sonraları sık-sık vukû bulacak idi. Avrupalılar ile temasları olan hıristiyanlar onlar tarafından kışkırtıldılar ve memlekette bir kuvvet olduklarının farkına vardılar. Mehmed Ali, Abdullah Paşa 'nın istinkâfını bahâne ederek, oğlu İbrahim Paşa 'yı Avrupa usûllerine göre yetiştirilmiş bir ordunun başında Suriye 'ye sevketti. Akkâ 7 aylık bir muhâsaradan sonra teslim oldu (27 mayıs 1832). 8 temmûzda İbrahim, Ḥimṣ yanında türkleri bozguna uğrattı. Bundan pek az sonra Baylân geçidini zorlayarak Anadolu 'ya girdi. 1833 mayısında varılan bir anlaşma Mehmed Ali 'ye kayd-ı hayat şartı ile Suriye 'ye sâhip olmayı sağlamakta idi.

Memleketin yeni hâkimi müsamahakâr davrandı. Hıristiyanların belediyelere iştirâkine müsaade etti. Gayr-i müslimler için hakaretâmiz olan tedbir ve kararların ortadan kalkmasını hoş gördü. Polis ve adalet teşkilâtının islâhına çalıştı. Buna mukabil, Lübnan 'ın yarı muhtar bölgelerinde angarya ve askere alma emirleri ile ahâliyi kızdırdı. Lübnan ve Ḥavrân dürzileri, Nuṣayrî 'ler arasında ve her zaman için yetersiz bir şekilde itaat altına alınmış olan Nablûs vilâyetinde isyanlar patlak verdi. İbrahim kuvvetlerini bu isyanları bastırmakta tüketti. Türkler Suriye 'yi geri almak zamanının geldiğini sandılar. Fakat Haleb şimâlinde Nizib yanında mağlûp edildiler (27 hazîran 1839). Bu sırada Mehmed Ali 'nin ihtirasından endişeye düşmüş olan İngiliz hukûmetinin teşebbüsü ile Avrupa siyasî mehafili duruma müdâhale etti. İngiliz siyâseti, Napoléon 'un seferine kadar Mısır ile alâkadar olmamakta idi. Bu seferden itibâren ise, ingilizler devamlı olarak bu ülke ve Kızıl-deniz ile meşgûl oldular. İngiliz casusları bütün Lübnan 'ı ayaklandırdılar. Bir müttefikler filosu Beyrut 'u bombardıman etti (eylûl 1840). 2 teşrin II. 'de Akkâ düştü ve İbrahim Suriye 'yi boşaltmağa mecbûr oldu. Bundan kısa bir süre önce ise, emîr Başîr nefyedilmiş idi.

Sultan Mahmud II. 'den beri, Bâbıâli idâri bir merkezîleştirme siyâsetine başlamış ve muhtelif vilâyetlerin muhtâriyetlerini ortadan kaldıran ve iktâ durumlarını değiştiren emir-nâmeler neşretmiş idi. Mısırlıların çekilip-gitmelerinden sonra Bâbıâli, Lübnan 'ın ilhâkını hazırlamak gayesi ile eski Akkâ ve Şaydâ paşalıklarının idârî merkezini ehemmiyeti gittikçe artmakta bulunan Beyrut şehrine nakletti. Aynı gaye ile, dağlık bölgenin eski hâkimleri olan Şihâb emirlerini idâreden uzaklaştırdı. Fakat bu sûretle ancak dâimî bir karışıklık hâli yaratılmış oldu. 1830 'dan itibâren durum Lübnan 'da değişmiş idi. Türkler ile birlikte mısırlılara karşı mücâdele etmiş olan hıristiyanlar, dürzîlere tanınan aynı haklardan istifâde etmek istediler. Cenûbî Lübnan 'da bir çok hıristiyan Lübnanlı, İbrahim Paşa tarafından nefyedilmiş olan dürzîlerin arâzisini satın almışlardı. Dürzîler menfâlarından geri dönmez eski vaziyetin iadesini ve eski imtiyazların ihyâsını talep ettiler. Türk hukûmeti bunların haklı isteklerini desteklemek suretiyle yeni anlaşmazlıkların ve kanlı çarpışmaların vukûuna sebep oldu. Suriye müslümanları da, Mısır idâresi tarafından kısmen serbest bırakılmış olan hıristiyanlara daha az içerlemiş değillerdi. Bunlar bu arada ne hıristiyan ahâlinin sağlamış olduğu maddî ve manevî terakkîye, ne de *hatt-ı hümâyûn* ile vaad edilmiş olan siyâsî hak eşitliğine kulak asıyorlardı. Paris kongresine (1856) teblig olunup, büyük devletler tarafından sessiz-sedasız teminat altına alınmış olan Sultan Abdülmecid 'in *hatt-ı hümâyûnu* müslüman efkâr-ı umûmiyesinde bir itiraz fırtınası koparmış, fakat hıristiyanlara emniyet sağlamış idi. Hıristiyan tab 'a Dimaşk ve diğer büyük şehirlerde bundan istifâde ederek servetlerini arttırmışlardı. Gizli bir faaliyet dürzî ve müslüman çevrelerini tahrik et-

meğe başladı. Bu ise, ancak 1860 yılı hâdiseleri ile gelmiştir.

Lübnan dürzîleri, Vâdi 'l-Taym ve civârındaki mezhebdaşları ile ittifak hâlinde, yeni başlayan zirâî bir ıslâhat hareketi yüzünden kendi aralarında tamâmiyle parçalanmış olan Mârûnilerin köylerini basıp bunları yakıp-yıktılar. Hıristiyan aleyhdarı hareket Dimaşk 'a da sıçradı. Gerek bu şehirde ve gerekse Lübnan ve Beyrut 'ta türk makamlarının müdahalesi fayda vermedi. Bunlar bu hareketin vukûunu önleyemediler. Avrupa devletlerinin kararı ile Fransa gûyâ „sulh ve sükûnun te'sisinde sultana yardım etmek" için 1860 eylûlünde Beyrut 'a asker çıkardı. Bâbıâli Fransa 'nın bu müdahalesini önlemek gayesi ile, Fuad Paşa 'yı hudutsuz selâhiyetler ile Suriye 'ye yolladı. Fuad Paşa 'nın kitle hâlinde yaptırdığı idamlar, ipliği pazara çıkmış dürzî veya müslüman çete reislerini menfâya göndermesi Avrupa 'yı bir emr-i vâki karşısında bıraktı. Türklerin bu sür'atli davranışı ve İngiltere 'nin Fransa 'ya karşı duyduğu itimatsızlık, fransız faaliyetinin önüne geçmiş oldu. Lübnan, Avrupa 'nın murakabesinde muhtar bir vilâyet hâline geldi ve bu suretle yarım asır müddetle faydalı bir sulh devresine kavuşmuş oldu.

1864 'ten sonra Suriye, Haleb ve Dimaşk vilâyetleri hâlinde ikiye ayrıldı. 1888 'de Suriye 'nin baş limanı ve ticâretinin başlıca merkezi olan Beyrut husûsî bir vilâyet durumuna yükseltildi. 1860 yılı sarsıntıları ile gücünü kaybetmiş olan Suriye, Sultan Abdülâziz 'in ve Sultan Murad 'ın hal 'ine, Sultan Abdülhamid 'in idâreyi eline almasına ve pek kısa bir süre sonra geri alınan 1876 meşrutiyetinin ilânına tamamiyle alâkasız kaldı. 1881 ve 1883 yılları arasında Filistin 'de, siyonizmin yolunu hazırlayacak olan ilk yahudi-zirâî toplulukları te'sis olundu. Bu hareket ilk resmî tanınmasını 1917 teşrin II. 'deki Balfour beyannâmesine medyundur ve 1922 'de Filistin 'deki İngiliz „manda"sının metnine ithal edilmiştir. Daha Sultan Abdülhamid II. zamanında Suriye halkının dış memleketlere hicreti büyük ölçülere varmış idi. Buoların Birleşik Amerika devletlerindeki mevcudu hemen-hemen 200.000 'i bulmuş idi. Çökmekte olan Osmanlı imparatorluğunun bütün eyâlet ve vilâyetlerinde de olduğu gibi, halk amme hizmetlerine karşı devletin gösterdiği alâkasızlıktan şikâyetçi idi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Fransa, Süveyş kanalının açılışından ticârî mânâda zarara girmiş olan Suriye 'ye büyük sermâye yatırımları ile sokulmağa başladı. Bağdad tren hattının Suriye 'den geçen kısmı ve Sultan Abdülhamid II. devrinin eseri olan Hicaz demir yolu müstesna, Suriye demiryolları tamamiyle fransızlar tarafından inşâ olunmuştur. Bu suretle şimâlinde Anadolu, cenûbunda ise, Mısır ve Arabistan ile irtibat sağlamak sayesinde ülkenin istihsâl kudreti ve serveti artmağa başladı.

Türkler bütün imparatorluklarının husûsiyetini teşkil eden, müslim veya gayr-i müslim tebeaya karşı gösterdikleri büyük müsamaha zihniyeti içinde suriyelilerin de fikrî bakımdan yükselmelerini önlemediler. Kendilerinden önceki rejimlerde arap ilim ve fikrî hayatiyle irtibatları kesilmiş bulunan Suriye hıristiyanları bu müsamahadan geniş ölçüde faydalandılar. Osmanlı imparatorluğunun merkezinde bile hâlâ kurulamamış olan matbaa Lübnan ve Haleb 'de daha XVII. yüz yılın başlarında kuruldu (1610). Osmanlılar ecnebi misyoner teşkilâtlarının (Fransız, Amerikan v.b.) açıkça bölücü telkinlerde bulunmalarına ve Suriye 'yi maddî manevî bakımdan bir sömürge hâline getirmelerine bile müsamaha ettiler. Amerikan misyonerleri, hassaten 'İsâ cemiyeti, arap milliyetçiliğini, ön plânda ise, hıristiyan arapları türk hâkimiyetine karşı durmadan kışkırttılar. Suriye ve Filistin 'in bağımsız, daha doğrusu kendileri tarafından müstemleke hâline getirilmesinin fikrî temellerini hazırlamak gayesi ile daha 1875 'te cizvit papazları tarafından Beyrut 'ta Université St. Joseph te'sis olunduğu gibi, sonradan, bu müesseseden daha eski bir tarihe sâhip olan amerikalıların Syrian Protestant College 'i de 1923 'te üniversite hâline ifrâğ edilmiştir.

Meşrutiyet devri, I. ve II. dünya savaşlarında Suriye. 1909 nisanında Abdülhamid II. tahttan indirildi; yerini kardeşi Mehmed Reşad aldı. 1876 meşrûtiyetinin ihyâsını ve saltanat değişikliğini Suriye sevinçle karşıladı. Ancak Suriye milliyetçiliğinin imparatorluğun resmî devlet dilinin türkçe olmasına bile tahammülü yok idi. Suriyelilerin devlet işlerinden ve yüksek ordu makamlarından mahrum bırakıldığı telkinleri tarihte ilk defa olarak suriyeli müslüman ve hıristiyanları birleştirdi. Bunlar müstemlekeci devlet tahrikçilerinin kulaklarına fısıldadığı aldatıcı gayeler ile bir takım ıslahat ve adem-i merkeziyetçi bir idâre talebinde bulundular. Me'mûriyetlerin tevziinde gûyâ „devletin en medenî eyâleti olan Suriye (!)"nin ulaşmış olduğu terakkî merhalesinin göz önünde bulundurulmasını, vergilerin tahsil ve taksiminde Suriye 'nin durumuna dikkat edilmesini isteyorlar, memlekete muayyen bir muhtar idâre tanınması zamanının geldiğini zan ve iddia ediyorlardı.

Osmanlı imparatorluğu 29 teşrin I. 1914 'te ilân edilen birinci cihan harbine girdi. Savaş du-

rumunun icâbı olarak Lübnan'ın muhtâriyeti geri alındı ve büyük selâhiyetler ile techiz edilen Cemal Paşa Suriye'nin idâresini eline aldı. Savaş halinde türklerin her zamanki müsamahalarını devam ettirememeleri tabiî olmasına rağmen, Osmanlı idârecisinin aldığı her türlü tedbir, Suriye'de bol-bol mevcut olan i'tilâl devletleri casuslarının da canlı faâliyeti yüzünden, yerli halkça zulüm ve tazyik telakki edildi. Cemal Paşa'nın 1915 şubatında giriştiği Süveyş kanalına karşı taarruz da akamete uğrayıp, İngiliz kuvvetleri general Allenby kumandasında mukabil taarruza geçince suriyeliler dört asırdan beri tâbî oldukları Osmanlı imparatorluğuna ihânet ettiler. Gerçekleşeceğini sandıkları bağımsızlıklarını Avrupa'nın müstemlekeci devletlerinin elinden kolay-kolay kurtaramayacaklardı. 1916 ağustosunda Alleuby, Gazze'ye kadar ilerledi. 1917 yılı teşrin II.'de ingilizler cenûbî Filistin bölgesini ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. İngilizler 11 kânûn I.'da türklerin boşaltmış oldukları Kudüs'e girdiler. Türkler mevzîlerini, Yafa'nın şimâlinden Ürdün'e kadar uzanan bir hat üzerinde aylarca ve kahramanca müdafaa ettiler. Kat'î neticeli savaş 19 eylûl 1918'de Ṭülkarim yanındaki Sarona ovasında yapıldı. Bu savaşta ingiliz kuvvetleri 4 yılı aşkın bir zamandan beri kifâyetsiz silâhlar ile çarpışmak zorunda kalan türk hatlarını yardılar. Eylûl ayının sonuna doğru ingilizler, ciddî bir müdafaaya rastlamadan Şam civârına ulaştılar. Mekke şerifinin oğlu emîr Faysal'a, sür'atle Mâverây-i Ürdün'den gelip, 1 teşrin I. tarihinde bir bedevî birliğinin başında resmen Şam'a girmek imkânını sağlamak üzere yürüyüşe devam bir kaç gün tehir edildi. 31 teşrin I.'de türkler bir mütâreke imzaladılar. Bir hafta sonra ise, son türk birlikleri Toroslar'ın gerisine çekilmiş bulunuyordu.

Fransızlar sâhil bölgesini işgal ederken, ingilizler bütün ülkeyi zaptetmiş bulunuyorlardı. Savaş esnâsında i'tilâf devletleri Mekke şerîfi Ḥusayn b. 'Alī'nin yardımını sağlamak gayesi ile, ona, „fransızların önceden elde etmiş oldukları imtiyazlar" bâkî kalmak şartı ile, bir arap devletleri ittihadı vücûda getirmeği vaad etmiş idiler. Emîr Faysal bu vaadlere dayanarak bütün Suriye'yi hukmü altına almağa çalıştı ve Şam'da sözüm ona bir hukûmet kurdu. Bu şehir bir siyâsî desîseler merkezi hâline geldi. Suriye'de kargaşalığı ebedîleştirecek şekilde faâliyetlerde bulunan çeteler buradan çıkıyor ve etrafı yağma ve önlerine geleni katlediyorlardı. 7 mart 1920'de toplanan bir „Suriye kongresi" emîr Faysal'ı, Faysal I. olarak Suriye kıralı ilân etti. Fransa cumhuriyetinin Suriye baş-komiserliğine tâyin edilen general Gouraud, bir ultimatom ile Faysal'dan hesap sordu. Ultimatom cevapsız kalınca, fransızlar 24 temmûz 1920'de Ḫān Maysalūn yanında karşılarına çıkan bedevî kuvvetleri kısa bir mücâdeleden sonra dağıtıp ertesi gün Şam'a girdiler. Faysal kaçtı. 10 ağustos 1920'de Sèvres muâhedesinin 94. maddesi ile Suriye „kendi kendisini idâreye kadir hâle gelinceye kadar" bir „mandater" devlet müşâvirliği ve yardımı ile idâre edilecek „muvakkat olarak mustakil bir devlet" teşkil etmek üzere Osmanlı devletinden ayrıldı. Bundan daha önce yapılan San Remo konferansında ise, Suriye mandasının Fransa'ya tevdî edilmesi karar altına alınmış bulunmakta idi. 1 eylûl 1920'de general Gouraud, Beyrut'ta büyük Lübnan devletinin kuruluşunu resmen ilân etti. Bundan sonra muhtâriyete sâhip olan Şam, Haleb ve alevî bölgesi (Nusayrîlerin resmî adı budur), hukûmetciklerinin birleşmesinden teazzuv eden „Suriye devletleri ittihadı" vücûda getirildi. Alevî bölgesinin idârî merkezi Lāziḳiya idi. Başka bir devletcik de Ḥavrān bölgesi Dürzîleri için teşkil edildi. Lübnanlılar gibi bunlar da Suriye birliği dışında kalmağı becerdiler. Birliğin başında suriyeli bir reis bulunmakta idi. Yerli me'mûrlar, fransız müşâvirlerinin emir ve tavsiyelerine uyarak memleketi idâre etmekte idiler.

Suriye ikinci dünya savaşında, bir kısmı Almanya ile mütâreke imzalamış olan Vichy hukûmetini tutan, diğer kısmı ingilizler ile birlikte hareket etmeği münâsip gören, fransız kuvvetlerinin savaş sahnesi hâline geldi. Büyük harbin sona ermesi ile istiklâline kavuşan Suriye günümüze kadar hâlâ iç mücâdeleler ile yıpranmakta ve bir türlü istikrara kavuşamamaktadır. Ülkede birleşik arap cumhuriyetleri adını taşıyan Mısır ile birleşmek tarafdarı olanlar ile, mustakil kalmak isteyen zümreler arasında sık-sık çatışmalar olmaktadır. Ḥusnī Za'īm (mart 1949), Çiçekli (kânûn I. 1949), Şükrü El-ḳuvvetlī (şubat 1954) ihtilâllerinden sonra ülke, 1958 şubatında Mısır ile birleşmiş, 1961 eylûlünde Mısır'ın Suriye vâlisi 'Abd al-Ḥakīm 'Amr, Şam'da tevkif edilerek birliğe son verilmiştir. 1963'te milliyetçi Ba'aş partisi ve şubat 1966'da Amīn al-Ḥāfiẓ iktidarı ellerine geçirmişlerdir.

Bu günkü Suriye devletinin işgal ettiği saha 185.180 km.² olup, nüfusu 4.873,092 (1963)'dir.

Bibliyografya: Umûmî bibliyografya için bk. H. Lammens, *La Syrie, précis historique* (Beyrut, 1921), 2 cilt.

Suriye'nin islâmiyetten önceki devrine dair en özlü bilgi ve bibliyografya E.

Honigmann 'ın *Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgard, 1932, IV A, 2, stn. 1549—1727)'a yazdığı geniş *Syria* maddesinde bulunmaktadır.

Arap fethi ve Emevîler devri: Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje); Balâẕurî, *Futûḥ al-buldân* (nşr. de Goeje); De Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie* (Leiden, 1900); Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (*Skizzen und Vorarbeiten*, Berlin, 1899, VI); türk. trc., Fikret Işıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş* (İstanbul, 1960); Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902); türk. trc., F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu* (Ankara, 1963); L. Caetani, *Annali dell'islâm*. I—III; v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients* (Wien, 1875) 2 cilt; *Kitâb al-aġânî* (tab. Bulak); H. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia Ier*, *M F O B*, 1907; ayn. mll., *Le califat de Yazid Ier*, *M F O B*, 1921; ayn. mll., *Mo'âwiya II ou le dernier des Sofiânides*, *R S O*, VII; ayn. mll., *Le chantre des Omaiyades: notes biographiques et littéraires sur le poète arabe chrétien Aḫṭal* (*J A*, 1895); ayn. mll., *Etudes sur le siècle des Omayyades* (Beyrut, 1930); Severus b. al-Muḳaffa', *Alexandrinische Patriarchengeschichte* (nşr. Seybold), Hamburg, 1912; Weil, *Chalifen* (Mannheim, 1846), I; A. Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland* (Berlin, 1885), I.

Abbâsî ve Fâtımî devri: von Kremer, *Culturgeschichte* ve yukarıda zikredilen arap müverrihlerinden başka: Ya'ḳûbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), II; İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl târîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), Beyrut, 1908; İbn 'Asâkir, *Târîḫ Dimaşḳ* (nşr. 'Abd al-Ḳâdir Badrân), Şam, 1329—1351, 7 cilt (eksik ve kısaltılmış neşri); İbn al-Baṭrîḳ, *Târîḫ* (nşr. L. Cheikho), Beyrut, 1906, II; Maḳdisî, *Aḥsan al-taḳâsîm* (*B G A*, III); İbn al-'Adîm, *Zubdat al-ḥalab min târîḫ Ḥalab* (nşr. Sâmî al-Dahhân), Dimaşḳ, 1951, I; G. Le Strange, *Palestine under the moslems* (Cambridge, 1890); Weil, *Chalifen* (Mannheim, 1846—1862), II—V; L. Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au Moyen-âge* (1907); ayn. mll., *Le schisme oriental du XIe siècle* (1899); M. Canard, *Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie* (Paris, 1953), I; J. Sauvaget, *„Les Trésors d'or" de Sibṭ d' Ibn al-'Ajamî* (Beyrut, 1950); ayn. mll., *„Les perles choisies" d'Ibn ach-Chihna* (Beyrut, 1933); M. Canard, *Les H'amdanides et l'Arménie* (*A I E O*, 1948, 7); R. W. Crawford, *Reconstruction of a struggle within the Mirdâsid Dynasty in Ḥalab* (*JAOS*. 1953, 73); C. Cahen, *La Chronique abrégée d'al 'Azîmî* (*J A*, 1938, 230).

Haçlı seferleri devri: *Recueil des Historiens des Croisades* (nşr. Academie des Inscription et Belles Lettres), Paris, 1841—1906; R. Röhricht, *Geschichte des ersten Kreuzzuges* (Innsbruck, 1901); ayn. mll., *Geschichte des Königreichs Jerusalem* (*1100—1291*), Innsbruck, 1898; İbn al-Ḳalânisi, *ayn. esr.*; Usâma b. Munḳiẕ, *Kitâb al-i'tibâr* (nşr. Dérenbourg), Paris, 1884; Dérenbourg, *Ousâma ibn Monqidh, un émir syrien au Ier siècle des Croisades* (Paris, 1889); İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. de Goeje), Leyden, 1907; Ṣâliḥ b. Yaḥyâ, *Târîḫ Bayrût* (nşr. L. Cheikho), Beyrut, 1902; Barhebraeus, *Târîḫ muḫtaṣar al-duval* (nşr. Ṣalḥani), Beyrut, 1890; Michel le Syrien, *Chronique* (nşr. ve trc. Chabot), Paris, 1900, 3 cilt; de Vogué, *Les églises de Terre-Sainte* (Paris, 1860); Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie et en Chypre* (Paris, 1871); ayn. mll., *Les colonies franques de Syrie aux XIIe et XIIIe siècles* (Paris, 1883); Schlumberger, *Campagnes du roi Amaury Ier en Egypte* (Paris, 1906); ayn. mll., *Renaud de Châtillon, prince d'Antioche, seigneur de la Terre d'Oultre-Jourdain* (Paris, 1898); Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge* (München, 1906); L. Bréhier, *L'Eglise et l'Orient au Moyen-âge*; Chalandon, *Joan II Comnène et Manuel Comnène* (Paris, 1912); R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927); R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem* (Paris, 1934—1936), 3 cilt; S. Runciman, *A History of the Crusades* Cambridge, 1951 v.d.), 3 cilt; A. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge* (Freiburg, 1956), 2 cilt; C. Cahen, *La Syrie du Nord à l'Epoque des Croisades* (Paris, 1940); A. Sevim, *Suriye Selçukluları* (Ankara, 1965).

Memlûkler devri: Ṣâliḥ b. Yaḥyâ, Bréhier, Schaube 'nin bir önce zikredilen eserlerinden başka bk. Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten* (Mannheim, 1862), 2 cilt; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamlouks* (Paris, 1923); İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fi târîḫ mamlakat Ḥalab* (nşr. Sarkis), Beyrut, 1909; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I; İbn İyâs, *Târîḫ Miṣr* (Kabire, 1893); Maḳrîzî, *Histoire des sultans mamlouks d'Egypte* (trc. Quatremère); ayn. mll., *His-*

toire d'Egypte (trc. Blochet, *Revue de l'Orient Latin*, 1897—1908, VI, VIII—XI); Tobler, *Descriptiones terrae sanctae ex. saecülis* VIII—XV (Leipzig, 1874); Roehricht, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande* (Berlin, 1880); H. Lammens, *Relations officielles entre la Cour romaine et les sultans mamloûks d'Egypte* (*Rev. de l'Orient chrétien*, 1903); ayn. mll., *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamloûks d'Egypte et les Puissances chrétiennes* (*R O L*, 1904); L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols* (Paris, 1896).

Osmanlılar devri: İbn İyās, *göst. yer.*; Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar fî aʿyān al-ḳarn al-ḥādî ʿaṯar* (Bulak, 1284); Ḥaydar Şihāb, *Tārîḫ* (Kahire, 1900); Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha, 1908—1913); d'Arvieux, *Mémoires* (Paris, 1735), 6 cilt; Wüstenfeld, *Fachr ed-dîn, der Druzenfürst* (Göttingen, 1886); Vandal, *l'Odyssée d'un ambassadeur; voyages du marquis de Nointil* (Paris, 1901); Un ancient diplomate, *Le régime des Capitulations* (Paris, 1898); Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant* (Paris, 1896); *Relazioni dei consoli veneti nella Siria* (nşr. Berchet), Venedik, 1866; Testa, *Recueil des traités de la porte ottomane avec les Puissances étrangères* (Paris, 1864), 6 cilt; Rabbath-Tournebize, *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient* (Paris-Leipzig-London, 1905), 2 cilt; Driault, *La question d'Orient* (Paris, 1921), 8. tabı; Cabartî, *Tārîḫ* (Kahire, 1880); von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899); Verney ve Dambmann, *Les Puissances étrangères dans le Levant, en Syrie et en Palestine* (Paris, 1900); M. Hartmann, *Reisebriefe aus Syrien* (Berlin, 1913); bilhassa XVII. asırdan sonraki bibliyografya için krş. P. Masson, *Eléments d'une bibliographie française de la Syrie* (*Congrès français de la Syrie*, Paris, 1919); A. Alexandre, *Le conflit syro-turc du Sandjak d'Alexandrette* (Rens. Col., 1938); A. Carleton, *The Syrian coups d'etat of 1949* (*M E J*, 1950, IV); ayn. mll., *Syria today Intern. aff.* (1954), 30; G. Antonius, *Syria and the French mandate Intern. aff.* (1934), 13; C. E. Dawn, *The question of nationalism in Syria and Lebanon. Tensions in the Middle East* (1956); R. Costi, *Réaction et communisme en Syrie Orient* (1958).

(H. LAMMENS.)

[Bu madde Fikret Işıltan tarafından ikmâl edilmiştir.]

SURT. SYRTE (İdrîsî: Şurt), al-Bakrî'ye göre, Sidrâ (*Syrtis major*) körfezinde, deniz kenarında, bir sûru, câmii, bir hamamı ve *sūḳ*'ları bulunan büyük bir kasaba (*madîna*) dır. Biri *kible*'ye, diğeri kara tarafına ve bir üçüncüsü de denize bakan üç kapısı mevcuttur. Tatlı sulara, güzel bahçelere sâhip olmakla beraber ahâlisi kötü bir şöhrete sâhiptir. Halk arasında ne arapça, ne berberî ve ne de kıptî olan bir lehce kullanılmaktadır. Trablus ve Acdâbîya arasında yer-alan bu kasaba Magripli hacıların yolu üzerinde bulunuyordu XVII. asırda buradan üç defa geçen al-ʿAyyāşî, Surt'tan bahsederken, iyi zirâat edilen bir sahâ olmakla beraber, halkının, burayı fetheden'lerin zulmünden ıztırap çektiğini söyler. Burada 3 *ḳaṣr* mevcut idi. Müslümanlar bu mıntakayı h. 22/23'te, Afrika üzerine yapılan ilk istilâ hareketi sırasında fethetmişler ve bunu müteâkip Surt da Trablus'un âkibetine uğramıştır. Fakat Trablus'un vâlileri ve hükümdarları her zaman bu mıntaka ve göçebe sâkinlerini müessir bir murakabeye tâbi tutamamışlardır. Fezzân ile irtibâtının olması burasını mühim bir siyâsî merkez yapmıştır.

Osmanlıların idâresi altında Surt, Barḳa ile aynı zümreye konmuş ve 1847'den sonra da, Trablus *vilâyet*'inde el-Ḫoms *sancak*'ı olmuştur. 1912'de Trablus'un İtalya'ya âit arâzisine dâhil bulunan şehir bugün müstakil Libya devletine âittir. Ekseriyeti arap olan nüfus Banî Sulaym kabîlesindendir. Berberîler ise. Huvâra'dendir. Burasının hangi Roma iskân sabâsına tekabül ettiğini kat'îyetle kestirmek güçtür. Halen Surt civârındaki harâbelerin ve romalıların açmış olduğu kuyuların bulunduğu Medînet al-Şultân'ın, Antonin'in „yolcu rehberindeki" *Charax* veya *Iscina*'ya tekabül ettiği sanılmaktadır.

Bibliyografya: al-Bakrî (nşr. De Slane), Cezâyir, 1913, s. 6; al-ʿAyyāşî, *Riḥla* (Fas, 1320), I, 103; II, 377; H. Barth, *Wanderungen ...* (Berlin, 1849), s. 334; E. De Agostini, *Le populazioni della Tripolitania* (Trablus, 1917), s. 193—200; A. Fantoli, *Guida della Tripolitania* (Milano, 1923), s. 261.

(ETTORE ROSSI.)

SURÛC. SARŪC, SŪRŪÇ, farklı okunuşlar SURUÇ, SŪRUC, cenûb-i şarkî Anadolu'da Urfa vilâyetine bağlı kazâ merkezi olup, vilâyet merkezinin cenûb-i garbîsinde, Urfa'ya 46 km., Mürşitpınar demir-yolu istasyonuna 12 km.'lik yol ile bağlı, deniz seviyesinden 537 m. yükseklikte bir kasabadır.

Surûc'un ilk çağın Osrhoene ülkesi şehirlerinden Anthemusia veya Batnai (Bathnae)'nin

yerine geçtiği ileri sürülmüştür: Bu sonuncunun yakınında bulunan sert bazalttan yontulmuş iki arslan heykeli çevredeki yerleşmenin eskiliğine şehâdet eder. Surûc daha sonra Roma imparatorluğuna geçmiş, şarkî Roma hâkimiyeti altında iken, 18 (639) senesinde, 'Iyâż b. Ġanm tarafından, Elcezîre'nin diğer kısımları ile berâber fethedilmiş ve orta çağlarda Diyâr Mużar [b. bk.]'ın bir şehri sayılmıştır.

Şehrin ehemmiyeti, eski çağda olduğu gibi, islâm hâkimiyetini içine alan orta çağda da, işlek yollar üzerinde bir transit merkezi olmasından doğuyordu. Elcezîre'yi Akdeniz kıyılarına bağlayan yolların biri buradan geçiyordu: Urfa-Birecik arasındaki yolların en cenûpta olanı üzerinde yer-alan Surûc, bu iki şehre müsâvi mesâfede bulunduğu gibi, Ḥarrân ile de münâsebette idi; bundan başka Fırat'ın yukarı (Sumaysât) ve aşağı (al-Raḳḳa) kesimleri arasında bir konak yeri idi: İbn Ḫurdāẕbih'e göre, bu şehirlerden birincisine 13, ikincisine 20 fersah mesâfede idi. Diğer taraftan toprakların verimliliği ve suyun bolluğu, halkın geçimini büyük ölçüde zirâattten (hububat, bakliyat, bağcılık çeşitli meyveler) te'min etmesine yarıyordu.

İslâm devrinde Surûc'un kaderi yukarı Elcezîre'nin garp kısmınınkine [Diyâr Mużar; b. bk.] bağlı kaldı. Arap tarihçilerinde ve coğrafyacılarında burası hakkında dağınık bilgilere rastlanır. Abu'l-Fidā' zamanında Surûc bemen-hemen harâbe hâlinde idi. Aynı ifâde çok daha sonra da tekrarlanır: Kâtip Çelebî Urfa'nın nâhiyeleri arasında zikrettiği Surûc'un akar-sularının, bahçe ve meyvasının bolluğu ile berâber, harap bir yer oluşunu da kaydetmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında, Sachau'a göre, Surûc bir köy idi, fakat burası aynı zamanda bir kazâ merkezi idi. 1890'a doğru, Cuinet'e göre, kasabanın nüfusu 1.500 den ibâret idi. Kazâ nüfusu ise, 20.500 kadar olup, bunun 19.000'i müslüman, 1.500 kadarı da süryanî ve yakubî hıristiyan idi.

Birinci cihan harbi nihâyetlendikten sonra, ilk olarak ingilizler, 1919 senesi ilk baharından son baharına, onların yerine geçen fransızlar da, 1920 senesi ilk baharı nihâyetlerinde kasabayı boşaltıncaya kadar, Surûc'u işgal ettiler. Cumhuriyetin ilk yıllarında Surûc çok sönük bir durumda idi ve 1927 sayımında nüfusu 1.551 olarak tespit edilmiş idi. Daha sonraki yıllarda bu nüfus, hızla artarak, 1940'ta 3.142, 1950'de 4.214, 1955'te 5.993 ve 1960'ta 6.800 oldu. 799 km.² arâzi kaplayan ve 71 köy ihtivâ eden Surûc kazâsının nüfusu ise, (1960'ta) 38.654 idi.

Bibliografya: Pauly-Wissowa, *Realeneyclopädie...*, Fraenkel tarafından yazılmış *Anthemusie* ve *Batnai* maddeleri; K. Regling, *Zur histor. Geographie d. mesopot. Parallelogramms* (*Klio*, 1902, I, 443—476); H. ve R. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, kısım V., 1910, s. 5[b]; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 108; al-İṣṭaḫrī, *Masālik*, (*B G A*, I, 78); İbn Ḥavḳal, *Masālik*, (*B G A*, II, 157); İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. Wright ve de Goeje, *Gibb. Memorial Ser.*, V, 248); Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 233 v.d., 276; frans. trc. (1848) II, 12 v.d., 52; İbn Ḫurdāẕbih, *Masālik* (*B G A*, VI, 73, 97, 216); İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, (nşr. Tornberg), bk. fihrist; Richard Pococke, *Description of the East*, kitap II, bahis XVII, alm. trc. *Beschreibung des Morgenlandes* (tre. Ernst v. Windheim), Erlangen, 1754, II, 238; W. F. Ainsworth, *Travels and Researches...* (1842), II, 102 v.d.; Sachau, *Reise in Syrien and Mesopotamien* (1883), s. 180 v.d.; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zur Pers. Golf* (1900), II, 3 ve harita; Caetani, *Annali dell' Islām* (1911), IV, 32—48; E. Honigmann, *Studien zur Notitia Antiochena* (*B Z*, 1925, XXV, 73, 77 v.d.). *Ḥaleb vilâyeti salnâmesi* (1323), s. 440 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d' Asie* (Paris, 1891), II, 269—271; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1894) IV, 2557 v.d.; *Belediyeler Yıllığı* (Ankara, 1950), III, 421—425. F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi*, İstanbul, 1960, bk. fihrist.

(M. PLESSNER.)

[Bu madde B. Darkot tarafından ikmâl edilmiştir.]

SURŪC. [Bk. SURÛC.]

SURŪRÎ. [Bk. SÛRÛRÎ.]

SÛS. AL-SŪS, İran'ın Hûzistan ve-ya Arabistan eyâletindeki büyük harâbeler. Kadîm tarihin daha ilk zamanlarında (hiç olmazsa m. ö. II. binden itibâren) al-Sūs, Elam devletinin pâyitahtı idi. *Kitâb-ı Mukaddes*'te ve çivi yazılı kitâbelerdeki adı *Şūşan*'dır; grekçe Σοῦσα; Geç Mısırca'da *Svş* (bk. *Mitt. V A G*, III, 141; V, 6); Süryânice ve ermenicede *Şōş* (Musul civârındaki aynı addaki piskoposluk merkezi ile karıştırılmamalıdır; krş. msl. G. Hoffmann, *Auszüge aus syrisch. Akten pers. Märtyrer*, Leipzig, 1880, s. 204; Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1919, s. 55); yeni farsçada ise *Şūş*'dur.

[Şuşan denilen eski çağdaki Sûsa tarih öncesi devirlerin ilk safhalarından itibâren iskâna sahne olmuştur. Yapılan araştırmalar ve

kazılara göre, Sūsa 'da bir ön Elam devri vardır ki, bunun kalıntıları büyük bir mezarlıkta bulunmuştur. Yazısız olan bu uzun devrin eserleri arasında bilhassa boyalı keramik ve bakır âletler vardır. Sūsa 'daki ilk keramik buluntular 5. bine (m. ö.) âit olup dört safha arzeder: Sūsa A denilen 4. bin (m. ö.) kültüründe yine boyalı keramik (üslûp I), bakır âletler ve baskı mühürleri ele geçmiştir. Sūsa 'da 4. binin (m. ö.) ikinci yarısında çok renkli keramik yerini tek renkli kırmızı keramik almıştır. Bu, umûmî İran kültüründen bir ayrılmanın belirtisidir. 4. binin (m. ö.) son asırlarında Sūsa 'da ön Elam yazısı denilen kendine mahsus bir yazı meydana çıkmıştır ki, bunun Mezopotamya medeniyetinin gelişmesinde büyük rol oynadığı kabûl edilebilir. Bu devreye aynı zamanda hars bakımından Sūsa B denilmekte olup, bundan sonra kuvvetli bir şekilde Mezopotamya harsının te'siri görülmektedir. 3. bin (m. ö.) harsı Sūsa C ve Sūsa D olarak iki kısma ayrılır. Sūsa C safhasında şehir gelişmiş, bu devirde üstüvanî mühürler meydana çıkmış ve Sūsa harsının te'sirleri İran 'ın içlerine kadar yayılmıştır (Tepe Sialk). Sūsa D ise, kıral mezarları, tunç âletler ve renkli keramiklerin (üslûp II) bulunduğu devirdir.

Sūsa ve dolayısiyle Elam, çoğunlukla siyâsî bakımdan Mezopotamya 'ya tâbî idiler. Fakat Sūsa zaman-zaman Bâbil 'in kaderi üzerinde de büyük rol oynamıştır. Akad devrinde (m.ö. 2350—2200) Sūsa „Patesi" 'si Puzur Şuşınek aynı zamanda Elam vâlisi olup, Naram-Sin zamanında yaşamıştır. Üçüncü Ur sülâlesi zamanında (m. ö. 2050—1955) Sūsa, bu sülâlenin kırallarına tâbî prenslerin idâresinde kaldı. Fakat 3. Ur sülâlesinin son kıralı İbisin 'in Kutırnahunta I. tarafından esir edilmesi ve taht-tan indirilmesi ile Elam istiklâline kavuştu. Elam kıralları geniş çapta yağmalarda bulunarak sayısız kıymetli eseri Sūsa 'ya götürdüler. Hâkimiyet sâhalarını Rim-Sin zamanında Larsa ve Isin 'e kadar genişlettiler. Sūsa 'da yerli kırallara âit vesîkalar yanında Sargon I., Maništusu, Akad kıralı Naram-Sin 'e âit âbideler, Hamurabi 'nin kanun kitâbesi, Kasitler devrinin sınır taşları gibi vesîkalar da ele geçmiştir.

Elam 'ın genişlemesine ve hâkimiyetine Bâbil kıralı Hamurabi (m. ö. 1728—1686) Larsa 'yı zaptederek son vermiş ve anlaşılan Sūsa, Bâbil devletine tâbî olmuştur. 2000—1500 (m. ö.) arasındaki zamana eski Elam devri denilmektedir.

Orta Elam devri ise, 1500—1000 (m. ö.) arasındaki zamandır. Bu devirde Sūsa 'da Untaşgal (takriben 1234—1170), Şilak Inşuşnak (takriben 1165—1151) gibi kıraller yaşamıştır. Kısa bir süre için Bâbil zaptedilmiştir. Elam bir rönesans devri yaşamıştır ve meşhûr Tehuga Zambil, Zıkurate bu devre âittir.

M. ö. I. binde ise, son mühim Âsur kıralı Asurbanipal, eski devirlerde Babilonya 'ya yapılan Elam yağma seferlerinin bir intikamını almak üzere uzun süren savaşlardan sonra 653 (m. ö.) yılında Sūsa 'yı tahrip etmiştir. Bu yer, daha sonraki zamanlarda yeni Bâbil kıralların hâkimiyetinde kaldı ve onlardan da burasını 539 (m. ö.) 'da Pers imparatorluğunun kurucusu Büyük Kyros aldı. Şehri ihyâ etti ve Pers imparatorluğunun merkezlerinden biri hâline getirdi. Büyük Darius, Sūsa 'yı siyâsî ve idârî merkez ilân etti. Burası bilhassa kışlık merkez olarak kullanılıyordu. Âsur kıralı Asurbanipal 'in tahribâtından çok zarar görmüş olan bu eski Elam şehri, Basra körfezinden aş.-yk. 100 km. uzakta bulunuyordu. Basra körfezinden Hindistan 'a ve Mısır 'a iki deniz yolu gitmekte idi. Sūsa, üç kara yolu ile bir taraftan Persepolis 'e, Lûristan içinden geçen yol ile Ekbetana 'ya ve nihâyet Dicle nehri boyunca devam eden yol vâsıtası ile de Bâbil 'e bağlanmakta idi. Elamlılardan kalan iç kale 'nin cenûb-i şarkîsinde kırallık sarayları ve onun cenûbunda asıl şehir bulunmakta idi. Her üç kısım kuvvetli sûrlar ile çevrilmiş idi. Dışta etrafı çeviren bir hendek vardı ki, buraya küçük Şâvûr suyu akıtılmıştı. Ahemenî saraylarının mühim kısımları şunlardır; âbidevî kapı, büyük kabûl salonu ve ikametgâhlar. Sūsa 'da kabûl salonu ve ikametgâh binaları bu güne kader iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. Diğer yapılar eski çağda ve yeni devirlerde o derece tahrip edilmiştir ki, bugünkü hâllerinden asılları hakkında açık bir fikir edinmek mümkün değildir. Sūsa 'da mühim bir kitâbe bulunmuştur ki, bunda Darius 'un yapı faâliyeti hakkında bir baylı bilgi vardır. Bu kitâbede büyük Tanrı Ahuramazda 'ya hitap edildikten sonra inşâ malzemesinin hangi memleketlerden geldiği bildirilmektedir. Diğer bir kitâbede Artaxerxes II., Sūsa sarayının, büyük babası Artaxerxes I. 'in hâkimiyeti zamanında yandığını ve kendisinin tekrar yaptırdığını bildirmektedir. Bunun Darius zamanındaki plan ve tezyinâta uyularak yeniden inşâ edilmiş olması pek muhtemeldir. Burada Büyük Darius 'un bir heykeli bulunmuştur.]

Büyük İskender 'in 331 (m. ö.) 'de, Sūs 'tan birlikte götürdüğü muazzam ganimet, Kyros 'un hâkimiyetini tâkip eden asırlarda Sūs 'ta yeniden ne büyük bir servetin toplandığının canlı bir şâhididir.

Süryânî, Bizans ve arab kaynaklarından (bu husûsta bk. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sāsāniden*, Leyden, 1879, s. 58) öğrendiğimize göre, Sâsânîler idâresinde Sûs şehri kudretli Şâpur II. (309—379) tarafından 300 file çiğnetildi, zîrâ şehir isyân etmiş idi; Şâpur bunun yanında yeni bir şehir te'sis ederek bunu büyük şark hukümdarlarının çok sevdikleri âdete uyarak, kendi adını da ihtiva eden yeni bir isim ile, *Îrânşahr-Sâbûr* (muhtemelen Sîstan Sâsânî paraları üzerindeki אראן 'in kısaltması) adlandırdı. Bununla berâber bu ad, daha sonraları mevkiin eski adı karşısında tutunamamış ve kaybolup gitmiştir. Şâpur, Roma harp esirlerini de bu şehre yerleştirmiş idi. Bu esirler, daha önce halk arasında bulunan ve oldukça mühim sayılan hıristiyan unsuru takviye ettiler. Sûs 410—605 yılları arasında Süryânî edebiyatında, bir piskoposluğun merkezi olarak zikredilmiştir; krş. Guidi, *Z D M G*, XLIII, 414; Sachau, *ayn. esr.*, s. 40.

Sûs, Abû Mûsâ al-Aş'arî [b. bk.]'nin, Hûzistan'ı zaptı sırasında 17 (638 veya ancak 639) yılında arapların eline geçti. Şehrin iranlı vâlisi olan Hurmuzân kumandasındaki askerî kuvvetler, Sûs'ta müslümanlara karşı muhtemelen ancak zayıf bir mukavemet gösterdiler. Guidi tarafından neşredilmiş süryânî vekayi-nâmeleri (*Act. da 8e congrès internat. des Orientalist.*, 1891, ayrı baskı, s. 32) ve VII. asırda yazılmış olan ermeni Sebêos'un (bk. Hübschmann, *Z D M G*, XLVII, 625) tarihinin bize naklettiği böyledir. Ne şehrin sâkinleri ile şiddetli savaşlar yapıldığından ve ne de Arap coğrafyacısı al-Muḳaddasî'nin (krş. bir de Loftus, *ayn. esr.*, s. 344) anlattığı gibi, şehrin arap kuvvetleri tarafından tahribinden hiç olmazsa eski tarihçiler, Belâẕurî ve Ṭabarî (krş. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 364) haberdar değillerdir. Sûs müslüman idâresinde muhakkak uzun asırlar boyunca yine çok kalabalık ve gelişmiş—orada basılmış paralar bulunmaktadır (krş. mes. Loftus, *ayn. esr.*, s. 400)—bir şehir olarak kalmakla berâber, burası artık bir daha bütün Hûzistan veya Ahvâz eyâletinin merkezi vazifesini görmemiştir; bu rol, bundan böyle bölgenin aynı adı taşıyan Ahvâz (daha doğrusu Sûḳ al-Ahvâz; yk. bk.) şehrine geçti; Sûs, sâdece bu eyâletin yedi (ve bâzan da daha çok) idârî bölgesinden birinin merkezi olarak kaldı. Süryânî edebiyatında iyi bilinen Karḫa (süryânîce Karḫâ dhe Lêdhan) gibi küçük şehirler, Sûs eyâletine dahil idiler. Bundan başka, Sûs, ehemmiyet bakımından yalnız hukûmet merkezi olan Sûḳ al-Ahvâz tarafından değil, fakat Hûzistan'ın Tuştar ve 'Askar (a)-Mukram [b. bk.] gibi diğer mevkîleri tarafından da geçildi. Bu üç şehir, bilâfet devrinde bütün idârî bölgenin siyâsî ve iktisâdî hayatının merkezinin kendisine doğru kaydığı Kârûn [b. bk.] nehri üzerinde kâin idiler.

Arap coğrafyacıları, Sûs'un büyük sanayi faâliyetine ve bilhassa dokuma san'atının gelişmesine işâret ederler. Sûs ipeği meşhûr idi (bu husûsta krş. mes. Ḳays al-Ruḳayyât, *Dîvân*, nşr. Rhodokanakis, nr. 63, 8, *S B Ak. Wien*, 1909). Bölgede yetişen limon cinsleri de meşhûr idi; orta çağda şehrin etrafında çok şeker kamışı zirâati yapılırdı ve şehirde de daha ziyâde şeker imâl olunurdu. Muḳaddasî'ye göre, kendi devrinde (X. asrın sonu) asıl şehir çökme hâlinde idi. Ona göre, şehir halkı bir kenar mahallede yaşıyordu. İdrîsî (krş. frns. trc. Jaubert, Paris 1836 v. d., I, 381, 384)'nin rivâyetine göre, XII. asrın ortalarına doğru şehir henüz kalabalık idi ve bundan bir kaç yıl sonra Asya'yı dolaşmış olan Tudela'lı Benjamin'in beyânına göre de, şehirde 14 sinagoga sabib 7.000'den az olmayan yahudi var idi. Rivâyet edildiğine göre, bu devirde „Ulay" nehrinin—her hâlde Şâvûr (aş. bk.) kasdedilmiş olmalıdır—her iki kıyısı, bir köprü ile birbirine bağlanmış idi; garp kıyısında fakirler mahallesi var idi (krş. Ritter, *ayn. esr.*, IX, 305 v. d.; Loftus, *ayn. esr.*, s. 320). XV. asırda yazmış olan İran coğrafyacısı Mustavfî de Sûs'u gelişmiş bir şehir olarak tasvir eder ise de, böyle oldukça geç sayılabilecek bir devir için bu tasvirin doğruluğundan haklı olarak şüphe edilebilir ve bahis konusu müellifin kendi eseflerini basit bir şekilde istinsah edip-etmediği suâlini hatıra getirir. Kat'î olan cihet, Sûs'un XV. asırdan itibâren gittikçe çöl hâline gelmiş olmasıdır; bu keyfiyet, Sûs'ta keşfedilmiş arap devri bina kalıntılarının çoğunun XIV. ve XV. asra âit olduklarını (krş. de Morgan, *Mém. de la Déleg. en Perse*, VIII, 32) gösteren fransız hafriyatı ile te'yit olunmuştur. Bir bakıma şimâl-i şarkîde takrîben üç buçuk saatlik bir mesâfede bulunan sâdece moğullar devrinden sonra gelişmeye başlamış görünen ve bugün Hûzistan'ın (Arabistan) en mühim şehri telâkkî edilen Dizlûl [b. bk.] orta çağ Sûs'unun halefi telakki edilebilir.

Sûs, sevkülceyşi ve ticârî bakımdan çok müsait bir mevkiye sahiptir; zîrâ, burası, Hûzistan'ın başlıca iki nehrinin Kârûn [b. bk.] ile Karḫâ (Karḫa şeklinde de yazılır; b. bk.)'nın birbirlerine en çok yaklaştıkları noktada bulunur. Bu iki nehir vaktiyle kanallar ile birbirlerine bağlanmış idi. Eski Sûs, Karḫâ'nın iki kolu, garp kolu, yâni şimdiki Karḫa (klasik müelliflerin Choaspes'i) ile şimdi kaybol-

muş (çivi yazısı ile Ulai), fakat kendisi de Kārūn (pasitigris, asıl Ulay, Εὐλαῖος)'a bağlantılı benüz yeri farkedilebilen bir kol arasında bulunuyordu. Sūs harâbeleri Dizfūl'dan 18 km. cenūb-i garbide başlar. Bu harâbelerin şarkında bir saatten az bir mesâfede, Kārūn'un kolu Dizfūl-Rūd veya Āb-i Dīz ovayı hızlıca kateder. Şehrin garp düzlüğü, Şāvūr (Şaur) nehri ile sulanmıştır; garpteki başlıca iki tepeden 90—250 m. uzakta bulunan dar, fakat derin olan Şāvūr, kaynağını, zannedildiği gibi (Schwarz, *ayn. esr.*, s. 305; Rawlinson, *ayn. esr.*, IX, 70 ve Layard, *ayn. esr.*, XVI, 56) bizzat Kerḫa'dan değil, Sūs harâbelerinin yukarısında takriben iki buçuk veya üç saatlik mesâfedeki yerden alır. Buna mukabil şimdi kurumuş olan bir su cetveli, Şāvūr'un kaynağının bir ez yukarısında Kerḫa'dan ayrılır, şimâlde ve şarkta şehir arâzisinin etrafında akar, ve nihâyet Şāvūr'a kadar uzanan bataklıklara kadar gelen arâzinin cenūb-i garbîsinde kaybolur. Bu mecrâ, Kerḫa'nın şarkî Kerḫa koludur. Asıl Kerḫa, Sūs'tan takriben üç buçuk km. mesâfededir, hâlbuki bugün kesîf çalılıklar ile dolu bir arık olan eski yatağı (başlıca eski garp kolu), Şāvūr'un garbına ancak 500 m. mesâfede bulunmaktadır; bu husûsta bk. Loftus, *ayn. esr.*, s. 346.

Arap coğrafyacılarında Kerḫa da Şāvūr gibi sık-sık „Sūs" nehri adını taşımaktadır; krş. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 233; Schwarz, *ayn. esr.*, s. 304 v.d. ve bk. madd. ŞĀVŪR ve KARḪA.

Sûs harâbeleri bütünü ile oldukça heybetlidir (6—8 km. genişliğinde). Bu husûsta ancak XIX. asrın başından beridir ki avrupalı seyyahlardan, bilhassa Kinneir, Monteith (1809), Gordoa (1812), Rawlinson (1836) A. H. Layard (1840) ve husûsiyle Loftus (1851/1852)'tan elde edilen emin mutâlaa sâhibiz. Loftus'un idâresinde 1851/1852 yıllarındaki ingiliz hafriyatı, kezâ fransız hukûmeti hesabına önce M. ve Mme Dieulafoy (1885/1886) tarafından, sonra da 1897'den 1899'a kadar, daha sonra da Morgan ve diğerlerinin idâresinde girişilen hafriyat Sūs'un başlıca topografya ve arkeoloji meselelerine aydınlık getirdiler. Enkaz sâhasından sun'î ve az veya çok derin boğazlar ile ayrılmış dört platform çıktı. Şāvūr'a az bir mesâfede (90—250 m. cenûba giderken daha da artan), biri, daha büyükçesi, şimâlde, Ahamenî hukümdarlarının sarayının bulunduğu nehir yatağının üstünde, takriben 20 m. yüksekliğinde 4 köşeli, diğeri, küçükçesi, vaktiyle, klasik grek müelliflerin zikrettiği bugün de halkın Ḳal'a-i Şūş, „Şūş kalesi" adını verdiği daha dar, fakat daha yüksek (Şāvūr üstünde 36 m.'ye kadar) gayr-i muntazam olmak üzere, iki tepe yükselir. Bu iki tepe, Loftus'un büyük platform veya merkezî platform dediği 81 m. irtifâında ve 60 ingiliz akrından (25 hektardan fazla) daha fazla bir sahâ kaplayan; takriben müstatil biçiminde, her ikisini s a h a bakımından aşan üçüncü bir tepe ile şarka doğru devam etmiştir. Sonra şarkta, ovaya doğru kademeli şekilde indiği için şarkta ve şimâlde hudûtları kolayca tâyin edilmeyen dördüncü ve daha da büyük bir taraça bulunur. Bu dört büyük barâbe tepesine, bilhassa şarkta ve şimâl-i şarkta bir dizi küçük tepeler daha katılmaktadır. Eğer Tudela'lı Benjamin Şāvūr (yk. bk.)'un garp kıyısı üzerinde kâin bir tepeden bahsediyorsa, buna ve fakir halk tarafından oturulan bir mahallede hiç olmazsa bir mo'oz yığını hâlinde olsun vâzıh bir alâmet mevcut olmadığına işâret etmek lâzımdır. Bu harâbe sâhası cenupta ve cenûb-i garbîde şimdi bol ağaçlıklı ve kamışlık bir bataklık arâzi ile çevrilmiştir.

Şimâl-i garbîde bulunan tepede Loftus, Persepolis'tekine müşâbih, muhtemelen, duvarları şimdi Louvre'da bulunan, ilâh kabartmaları ile süslenmiş taht salonu olan bir revak buldu. Bu mühteşem salon, Darius I.'un inşâ ettirdiği ve sonra Artaxerxes I. devrinde bir yangından zarar gördükten sonra, bu sonuncunun Sūsa'ya karşı tamâmiyle husûsî bir sevgisi bulunan torunu Artaxerxes II. Mnemon tarafından eski hâline sokulan kıral sarayının bir kısmını teşkil ediyordu. Nehrin yakınında çilte garp tepeleri sarayın ve hukûmetin merkezi olmalıdır, hâlbuki şehrin asıl mahallelerini en şarkta bulunan büyük tepede ve muhtemelen üçüncü merkez taraçasında aramamız lâzımdır. Hafriyat esnâsında, şehrin Elam devrinden (Assurbenipal'den önce) kalan, kuvvetli bir sûr duvarının kalıntıları gün ışığına çıkmıştır. Şehrin su mecrâları ile korunan kısımları, tahkimat ile kolayca kapatılabilirdi. Assurbenipal tarafından tahrip edilmiş olan şehir, muahhar devirlere, Ahemenîler, Selefkuslar, Sâsânîler devirlerine âit iskân enkazının altında 4—5 m. derinliğinde toprağın içinde bulunmaktadır. İngiliz ve fransız hafriyatı sayesinde, Sūs tarihinin arap hâkimiyetine kader bütün devirlerine âit, sırf arkeolojiye müteallik çok büyük sayıda eşya ve kitâbeler elde edilmiştir. Bu eşya ve kitâbeler kısmen Londra'da British Museum'da, kısmen de Paris'teki Louvre müzesinde bulunmaktadır; Londra için bk. *Guide of the Babyl. and Assyr. Antiquit. in the British Museum*, 3. tabı, 1921, bilhassa s. 175 v.d.

Cenûb-i garbîde bulunan harâbeler tepesinin şimâl-i garbî köşesinin 150 m. civârında, doğrudan-doğruya Şâvür kıyısında, iranlılar tarafından umûmiyetle *Pîr* (= a. *Şayḫ*) veya *Paygamber Dâniyâl* adı verilen, bugün de bir çok müslüman, yahudi ve mande (Ṣubbā) bacısı tarafından ziyâret edilen *Dâniyâl'in* türbesini içine alan câmi bulunmaktadır. Câmi bugünkü bâli ile sâdece bir kaç asırlık bir bina olup, orada inşâat malzemesi olarak harâbelerden gelme bir kaç parça (çivi yazılı tuğla, direk başlıkları v.b.) kullanılmıştır; krş. Rawlinson, *ayn. esr.*, s. 69. Türbenin bir duvar ile çevrilmiş geniş dört köşe bir avlusu olup, buraya nehir tarafından alçak bir patikadan girilir. Bunun içinden iki taraftan tonozlu iki geçit ile avlunun garbında yükselen mukaddes makama gidilir. Asıl türbenin içi karanlıktır ve yer yer kırılmış ahşab bir kafesin arkasında perdahlanmış çimentodan bir sanduka göze çarpar. Câmiin üstünde, çatıyı teşkil eden ve yılın sıcak mevsiminde hacıların üzerinde uyuduğu terasın ortasından, kelle şekeri biçiminde, üzerinde bir hilâl bulunan sivri mahruta benzer bir kubbecik ile nihâyetlenen bir kule yükselir. Bilhassa türbeler ile birlikte bulunan bu çeşit kuleler Irak ve Hûzistan'da (bk. msl. mad. HÛZİSTAN ve Herzfeld, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, 1907, s. 62ª, 75ª), Lûristan'da ve İran körfezinde de nâdir değildir; bu mevzûda krş. F. Langenegger, *Die Baukunst des Irâq* (Dresden, 1911), s. 115 v.d. ve Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archaelog. Reise im Euphrat-und Tigrisgebiet*, I (Berlin, 1911), 231, 239, 246; II (1919), 177 v.d., 321.

Muhtelif arap müelliflerinin, yukarıda zikredilmiş bulunan süryanî vekayi-nâmeleri ile mutabakat arzeden kayıtlarına göre, Dâniyâl'in kemiklerini ihtivâ eden tabut, şehrin zaptından az sonra araplar tarafından, bâzı müelliflerin (Balâẕurî, nşr. de Goeje, s. 378; Ṭabarî, *agn. esr.*, aş.-bk.) işâret ettikleri gibi, hisarın bir odasında keşfedilmiş olmalıdır. Bu tabut, halîfe 'Omar'in emri üzerine, kurutulmuş olan Şâvür'un yatağına taşınmış ve su tekrar mecrâsına verilmiş idi (krş. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 361, not 5'te Nil'de patrik Joseph'in ilk defni hakkındaki arap menkıbesi ve Busento da Alarihe'in defni). al-Muḳaddasî (s. 407 ve bk. 417) ve Yâḳût (III, 189)'un belirttikleri gibi, mezarın yeri, nehirde tam olarak bilinmiyordu. Fakat diğer taraftan Dâniyâl'in şimdiki câmiinin, Şâvür'da gömülmüş olması gereken gerçek yerin tam karşısında bulunmuş olacağı iddia edilmektedir. Dâniyâl'in sandukasının bu nehir yatağına gömülüşünden İṣṭaḫrî (s. 92), İbn Ḥawḳal (s. 174) ve eserî Muḥammed b. Aḥmed al-Mustavfî al-Haravî tarafından 596 (1200) civârında farsçaya tercüme edilmiş olup, 314 (921)'te vefat eden kûfeli İbn A'ṯam, *Futûḥ*'unda bahseder, krş. Walpole, *ayn. esr.*, s. 429 v. dd.'da Ouseley tarafından verilmiş olan farsça tercümenin bu bölümü (Loftus, *ayn. esr.*, s. 318'de tekrarlanmış). Diğer bir rivâyet daha anlatılır (msl. Ḳazvînî, II, 114) ve buna göre, Dâniyâl'in tabutu Sûs'ta değil, Tustar (şimdi Şûşter)'de bulunmuştur. İki şehrin bu tabuta sâhip çıkma yüzünden birbirleri ile mücâdele ettikleri de bilinmektedir (krş. *Z D M G*, LIII, 59 ve. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 357). Peygamberin bakiye-i izamı, kendilerine atfedilen dertleri uzaklaştırmak ve bilhassa kuraklığı gidermek (krş. Balâẕurî, *ayn. yer.*; Muḳaddasî, s. 417.; İbn A'ṯam, *ayn. yer.*) faziletinden dolayı büyük bir saygı görmekte idi. 1160 ve 1170 yılları arasında Ön Asya'da seyahat etmiş olan yahudi Tudela'li Benjamin, Dâniyâl'in tabutunun akibeti hakkında arap kaynaklarınınkinden farklı bir rivâyet nakleder. Ona göre, Şâvür'un iki kıyısının sâkinleri Sûs'ta bu uğurlu mukaddes bakiye için uzun zaman mücâdele ettiler, sonra sıra ile nehrin sol ve sağ kıyısındaki şehir kısmına yerleştirmek kararında mutabık kalmak sûretiyle mücâdeleleri nihâyet buldu. Selçuklu sultanı Sencer (b. bk.; ölm. 1157) Sûs'ta ikameti esnâsında bu hikâyeyi öğrendi ve bu tabutu camdan ikinci bir tabut içine koyup, demir zincirler ile, nehrin iki kıyısını birbirine bağlayan köprünün tam ortasına asmalarını emretti. Tudela'li Benjamin'den sonra 10 yıl Sûs'ta ikamet etmiş olan Regensburg'lu haham Petaḥja da bunu orada bu vaziyette görmüş olduğunu iddia eder.

Dâniyâl'in şimdiki ziyâretgâhı, her hâlde en eski zamanlardan beri saygı görmüş bir yerdir. Burası, Sâsânîler devrinde bâzan İran destanının efsanevî hükümdarı Kay Ḫusrav'in [b. bk.] bâzan da Büyük Darius'un türbesi olarak telakkî ediliyordu (krş. Hübschmann, *Z D M G*, XLVII, 625; Nöldeke, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 140=*Das iran. Nationalepos*, s. 11 veya 2. tabı s. 18 ve Justi, *ayn. esr.*, II, 486). Belki de vaktiyle, bu ziyâretgâhın yerinde Athene veya Artemis-Anahita ve yahut da onun adı altında saklı, mahallî (Kirirîşa) bir ilâhe şerefine, bir Elam mukaddes mahalli var idi. Artaxerxes II.'in, kendi devletinde ve aynı zamanda Susiana'da bu çeşit mâbudlu muhtelif mâbedler yaptırdığı veya eski hâllerine soktuğu rivâyet olunur (krş. Justi; *ayn. yer.*).

Yukarıda bir az önce Dâniyâl peygamberin ilk mezarının Tustar (Şûşter; bk.)'de bulun-

duğunu iddia eden bir rivâyet zikredilmiş idi ki, vaktiyle avrupalı âlimler yanlış olarak, eskilerin Sûs şehrini de burada göstermek istemişler idi (krş. Ritter, *göst. yer.*, IX, 304 ve Tudela'lı Benjamin, nşr. Asher, II, 152 v. d.; Şûştar adının, Reclus, *Nouv. Géogr. univers.*, 1884, IX, 191 ve Banse, *Lexik. d. Geographie* 1923, II, 462 'de bulunan Şûster adının „küçük Susa" şeklindeki izahı yanlıştır). Şarkta, Dâniyâl peygamberin kemiklerine sâhip olmakla övünen bundan başka mst. Sûsan [b. bk.] gibi çok sayıda mevkîler vardır.

Dâniyâl'in Sûs'taki mezarı hakkında Ṭabarî, I, 840, 2566; Yâḳût, II, 533; III, 188, v.d.; Tudela'li Benjamin, *ayn. yer.*; Ouseley, *ayn. yer.*; Loftus, *ayn. yer.*, ve s. 311—323; Th. Dombart (*Jahrb. des histor. Vereins für Nördlingen und Umgeb.*, 1927. X, 172—179); bundan başka krş. aşağıda *bibliyografya* (bilhassa Rawlinson ve Layard'ın beyanları) ve mad. DÂNIYÂL.

Dâniyâl'in türbesi civârlarında, harâbe hâlinde diğer bir velînin (*İmâmzâdeh*) türbesi yükselmektedir (bk. Rawlinson, *göst. yer.* ve IX, 70 ve J. Dieulafoy, *A Suse*, s. 83). Bundan başka Sûs harâbeleri arâzisinin şarkında, Dizfûl istikametinde, biri 'Abbâs'ın, diğeri de İbrâhîm al-Ḫalîl'in addedilen iki mukaddes makam daha vardır (bk. Loftus, *göst. yer.*, s. 345 v. d.; Jéquier de Morgan, *Mémoir de la Délég. en Perse.* VIII, 31. 32'de iki kardeş ve bir şeyhin türbesinden bahseder). Bu iki türbede de Ahamenîler devrine âit tuğla ve sütûn başlıkları biçimsiz şekilde kullanılmıştır. Bir müslüman rivâyetine (Ṭabarî, I, 252, 12) göre İbrâhîm [b. bk.] Sûs'ta doğmuş olmalıdır. Bu rivâyete uygun olarak, aynı şekilde islâmî menkıbelere göre, Nimrûd'un İbrâhîm'i içine attığı ateş yerinin Hûzistan'da (Mâl-Amîr'in cenûbunda Mancanîk) olduğu iddia edilmiştir krş. Rawlinson, *ayn. esr.*, IX, 81 ve Layard, *Early Adv.*, I, 4 v.d.). Daha ziyâde, çoğu zaman, İbrâhîm ile ilgili bütün hâtıralar Irak (Kûşâ, 'Aḳarḳûf, Birs Nimrûd v.b.)'a yerleştirilir. Arap kaynaklarının Sûs'u, Bâbil gibi, dünyanın en eski şehirleri arasında saydıkları ve bu iki şehrin de İran'ın en eski efsânevî hükümdarlarından birisi (Ôşang veya Ṭahmûraṯ) tarafından te'sis edilmiş olması gerektiği fikrinde oldukları da zikredilmiş olsun (krş. Ṭabarî, I, 171 ve bk. mad. BÂBİL) Sûs'un civârı takriben 9 ay İran semâsının alev-alev yanan sıcaklığı altında ızdırap çeker durur. Fakat kânûn II.'de büyük yağmurlardan sonra, bol ve hemen-hemen tropik bir nebat örtüsü ile hârikulâde bir halıyı andıran çayırlar göçebeleri cezbeder. Baharda burada umûmiyetle Hûzistan'da çoğunluğu teşkil eden arap bedevîleri bu çayırlarda çadırlarlar ki, bu sebep ile bu ülke iranlılarca hemen-hemen resmen Arabistan [b. bk.] adını almıştır. Husûsiyle 'Alî Kaşîr ve Benî Lâm [b. bk.] kabîleleri Sûs bölgesine gelirler. Merkezî Arabistan'da Need'den 3 asırdan fazla bir zaman önce gelmiş olan 'Alî Kaşîr kabîlesi hakkında krş. Layard, *ayn. esr.*, XVI, 33, 56, 90; Loftus, *ayn. esr.*, s. 327, 331, 356, 358, 381 v.d. ve Schwarz, *ayn. esr.*, s. 417. Sûs ovası için, bilhassa 'Alî Kaşîr kabîlesinden nazar-ı itibâre alınması gerekenler bunun iki şubesi olan Ka'b'lar ve Zabbâ'lar (krş. Layard, *ayn. esr.*, s. 33)'dır. Ka'b'lar, menşe'de, aynı isim ile, Kârûn'un aşağı mecrâsında çadırlayan kudretli Ka'b kabîlesinin bir kısmını teşkil ediyorlardı. Ka'b hakkında bk. mad. KA'B ve bir de Layard, *ayn. esr.*, XVI, 8, 37 v.dd., 41—45 ve Loftus, *ayn. esr.*, s. 285 v.d., 381, 390. Göçebe Lûr kabîleleri de çok defa Sûs ovasına gelirler. Mayıs ayının başında ovada bir ölüm sessizliği hukûm sürer; hattâ Dâniyâl'in türbesinin bekçisi bile, dayanılmaz bir sıcak ve bataklıkların pis kokusu ile dolan bu bölgeyi terk eder.

Şâvûr'un, bol miktarda ağaçların (bilhassa akasya, kavak ve söğütler) yetiştiği kenarlarında, Kerḫa'nın eski garp kolunun çöllerinde ve bataklık arâzinin çalılıklarında büyük sayıda yırtıcı hayvanlar yaşar: yaban domuzları, kurtlar, sırtlanlar ve hattâ arslanlar.

Bibliyografya: *B G A*, *tür. yer.* (bk. fihristler); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 188—191. Arap ve İran kaynakları için krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 240 ve bilhassa P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geographen* (Leipzig, 1921), IV, 313, 358—364 ve 370 (Sûs eyâleti); A. v. Kremer, *Kulturgesch. des Orients unter den Khalifen* (Wien, 1875—1877), I, 294 v. d.; J. M. Kinneir, *A Geogr. Memoir of the Persian Empire* (London, 1813); W. Ouseley, *Travels in various Countries of the East* (London, 1819), I, 422 v. d.; III, 564; R. Walpole, *Travels in various Countries of the East* (= *Memoirs relative to Turkey*, II, London, 1820, 420—430); H. Rawlinson (*J R G S*, London, 1839, IX, 68—71, 85—93) ve A. H. Layard, *ayn. esr.* (1846), XVI, 57, 93 v.d. ve ayn. mll., *Early Adventur. in Persia, Susiana and Babylonia* (London, 1887), I, 400; II, 295—304; C. de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (London, 1845), II, 186—200; W. K. Loftus, *Travels and Research in Chaldaea and Susiana*

(London, 1857), s. 314—433; K. Ritter, *Erdkunde von Asien*, IX, 294—323; J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 659 v. d.; J. Dieulafoy'un haberleri için bk. *Globus* (Braunschweig, 1887), LII, 305 v.d., 321 v. d., 337 v. d., 353 v.d., 369 v.d.; J. Dieulafoy, *A Sase* (Paris, 1888); M. Dieulafoy, *L'Acropole de Suse* (Paris, 1890—1892).— Fransız hukûmeti tarafından gönderilmiş olan ve başlangıçta de Morgan'ın idâresinde bulunan arkeoloji seferinin neticeleri hakkında bk. *Les Mémoires de la Délégation en Perse* (Paris, 1900 v.d., şimdiye kadar 17 cilt), bilhassa I, VII—VIII, XII—XIII; Heuzey (*Comptes rendus de l'Académie*, Paris, 1898, s. 373 v. d.); *Revue Archéologique*, 1899 v.d.—Kadîm Sûsa hakkında krş. Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881) s. 311 v.d., 326; F. Billerbeck, *Susa* (Leipzig, 1893); M. Streck, *Assurbanipal* (=*Vorderasiat. Bibl.*, 1916, VII, s. CCCXXXIX v. d., 809, 813 (Ulay).— Sûsa menşeli çivi yazılı kitâbeler için bk. bilhassa *Vorderasiat. Bibl.*, I (Thureau-Dangin, Sumer—Akad kıral kitâbeleri, 1907), III (Weissbach, ahamenî kitâbeleri, 1913), ve *Mémoires de la Délégation en Perse* cilteri. [Eckhard, *Ungar, Susa, Reallex. d. Vorgesch.* (1929), XIII, 143 v. d.; R. Ghirshman, *Iran* (1961), s. 45; ayn. mll., *Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden* (München), s. 164; H. H. von der Costen, *Die Welt der Perser*, 4. tab. (1962); V. Christian, *Susa*, Pauly-Wissowa (*RE*), *Suppl.*, VII (1940), süt. 1251—1274.] (M. STRECK.)

[Bu madde Afif Erzen tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÛS. [Bk. SÛS.]

SÛS AL-AḲṢA. [Bk. SÛSÛLAKSÂ.]

SÛSÛLAKSÂ. AL-SÛS-AL-AḲṢĀ, Fas'ın cenup mıntakası olup, takriben 200 km. uzunlukta, 40 ile 100 km. arasında değişen bir genişlikte, sâhası aş.-yk. 20.000 km² murabbaı olan müselles biçiminde bir ova teşkil etmektedir. Garpta Atlas okyanusu sâhili ile çevrilmiş bulunan bu ova, cenupta Anti Atlasların ve şimâlde Büyük Atlasların son mâileleri ile çevrilmekte ve daralmak sureti ile iki silsilenin birleştiği yere kadar gitmektedir. Ova, Vâdî Sûs suyu ve kolları ile sulanır.

Orta çağ islâm coğrafyacıları çok defa *al-Sûs al-Aḳṣā* „Uzak Sûs"'u *al-Sûs al-Adnā* „Yakın Sûs"'dan tefrik ederler. Bu devirde, galiba *al-Sûs al-Adnā* ile, merkez olarak Tanger ile birlikte Fas'ın bütün şimâli ve *al-Sûs al-Aḳṣā* ile de, her iki atlasın bütün kütlesi anlaşılmaktadır. Yâḳût'un şahâdetine göre, iki Sûs'u biribirinden ayıran mesâfe, yaya iki aylık idi. Galiba *al-Sûs al-Adnā* adının yerini her hâlde oldukça erken bir zamanda *Ġarb* adı kat'î olarak almıştır.

Aynı coğrafyacılar Uzak-Sûs'un bütün mahsûllerinin nefâsetini över ve onu çok kalabalık bir memleket olarak gösterirler. al-İdrîsî orada yetişen hubûbattan (buğday, arpa ve pirinç), her çeşit meyvadan (ceviz, incir, üzüm, ayva, nar, limon, şeftali, elma) ve bilhassa emsalsiz şeker kamışından bahsetmektedir. al-İdrîsî'nin bunları yazdığı devirde, Sûs'ta hemenhemen bütün dünyada meşhûr olan bir şeker imâl ediliyordu. Orada meşhûr kumaşlar da dokunuyordu. Aynı müellif, Maṣmûda berberîleri ile karışmış kavimlerden teşekkül eden halkı hakkında da bir miktar bilgi verir. Görgüsüzlükleri, kabalıkları ve küstahlıklarından dolayı onları ayıplar. Erkeklerin elbiseleri, belinde *âsfâḳis* dedikleri yünlü bir *mi'zar* ile bütün vücûdu örten yünlü bir *kisâ*'dan ibârettir. Bunlar, çelik uçlu kısa mızraklar ile mücehhezdirler. Tatlı üzüm şırasından yapılmış *ânziz* dedikleri bir içki içerler ve sarhoşluğa sebeb olmadıkça kullanılmasını mübah sayarlar.

Bu bilgiler, *al-Sûs al-Aḳṣā* tâbirinin, o zaman, bu gün delâlet ettiğinden çok daha geniş bir bölgeyi ifâde ettiğini iyice göstermektedir: Bu bölge, sâdece Vâdî Sûs nehri vâdisini değil, aynı zamanda, Marrakeş Ḥavz'ı, Dra (Dar'a) ve Tâfîlâlt istikametindeki dağlık memleketleri de içine alıyordu.

Magrib eyâleti olarak „Uzak-Sûs", bütün memleketin ve birbiri arkasından orada yerleşmiş bulunan muhtelif hânedanların tarihine çok sıkı bir şekilde karışmıştır. Burası, 'Uḳba b. Nâfi'in torunu Ḥabîb b. Abî 'Ubayda tarafından 117 (735)'de fetb edildi ve islâmlaştırıldı. İdrîsî'ler idâresinde, İdrîs II.'in 213 (828)'te, ölümü üzerine yapılan taksimde, şebir aynı zamanda Aġmât ve Nefîs şebirleri ile birlikte Büyük Atlas kütlesi de dâhil, oğlu 'Abd Allâh'a isâbet etti. Bu, onların şimâle doğru itilişi esnâsında, Murabıtların [b. bk.] ilk hedeflerinden biri oldu. 451 (1059)'de kumandan Abû Bakr b. 'Omar, Mâssât ve Târûdânt şehirlerini zaptetti ise de, eyâletin 478 (1085)'de Yûsuf b. Tâşfîn'e tâbî olmasına rağmen, Murabıtlar Sûs'te hiç bir zaman sağlam bir iktidar kuramadılar.

Sûs, Magrib'de al-Muvaḥḥid hareketinin başlangıçlarında büyük bir rol oynadı. Bu, Marrakeş ovasının Mahdi b. Tümart'ın arkadaşlarının genişleme hareketlerinin, Büyük Atlas kütleşinin dışına yayılmasına karşı, Mura-

bıtların mukavemet merkezi olduğu zamana rastlar. Murabıt hukümdarı 'Alī b. Yūsuf 'un oğlu Baggū, mukavemeti orada teşkilâtlandırdı ve halîfe 'Abd al-Mu'min 'in Sūs 'u tam ve kat'î olarak fethi, ancak 535 (1140/1141) 'te vuku buldu. Bütün al-Muvaḥḥid hânedânı esnâsında Sūs, imparatorluğun en mühim eyâletlerinden biri oldu. Bu şehir, imparatorluğun inhitatında, al-Murtażā (646—665=1248—1266) devrinde tahrikçi 'Alī b. Yaddar tarafından tahrik edilmiş büyük çapta bir ihtilâle sahne oldu. al-Muvaḥḥid sarayının yüksek rütbeli me'mûru olan 'Alī b. Yaddar, Sūs 'ta mustakil küçük bir emîrliğin kurulmasını istediği için Tlemsen ile Rīf arasında yerleşmiş olan arap kabîlelerinin Ma'ḳil zümresinden Ẕavī Ḥassān ile Şabbānāt 'leri mücadeleye davet etti. Kendisi Tārūdānt muvaḥḥid vâlisini hareket edemez hâle getirdi ise de, talihi pek devam etmedi. 1266 'da al-Muvaḥḥid emîri Abū Dabbūs, elindeki Merīnî kuvvetlerinin yardımı ile, Tizaḥt ve Tīyūnīvīn mevkîlerini zaptetmek suretiyle eyâleti ona tekrar kazandırdı. Bununla berâber mustakil Sūs emîrliği Muvaḥḥid 'lerin kat'î olarak sukutundan sonra, ilk Merīnî sultanları idâresinde, onu ebedi olarak parçalayan Abu 'l-Ḥasan 'Alī 'nin saltanatı devrine kadar, iyi kötü devam etti.

1504 'ten itibâren portekizliler Āgādīr [b. bk.] körfezinde, Sūs sâhiline ayak bastılar ve Santa Cruz kalesini te'sis ettiler: burası arkasında, zengin bir bölge bulunan bir mahrecte, çok ehemmiyetli sevkülceyşî bir nokta ve aynı zamanda Fas 'ın Atlas okyanus 'u sâhillerinin en mühim ve mükemmal bir barınağı idi. Memleket halkı, bu Portekiz askerî birliğini yerinden uzaklaştırmağı boş yere denedi; fakat, onları fâsılasız tâciz ve karadan kuşatmak için doğrudan-doğruya Portekiz mevkiinin hemen yanında, gönüllü mucahitlere, bunların münâvebe ile gelip, bir kaç hafta kaldıkları ve hıristiyan düşmanlarını ânî baskınları ile tâciz ettikleri, onlara öldürücü pusular kurdukları bir *ribāṭ* yâni „mücahidler" 'in temerküz karargâhı yaptılar. Deniz ile Tārūdānt arasındaki bir *zāviya*, Sa'dī [b. bk.] hânedânın beşiği olan Tedsī *zâviyesi*, bu mevzî *cihād* hareketinin merkezi olmakta gecikmedi. Bu zâviye ḥasanī Şurfā' 'lar tarafından kurulmuş idi ki, bunların ceddi olan Aḥmed b. Muḥammed b. al-Ḳāsim, XII. asırda Hicaz 'dan gelip, Vādī Dar'a vâdisinde Tagmāddart 'ta yerleşmiş idi. Onun soyundan gelenler, sonradan Sūs 'ta Tedsī 'ye göç etti, orada kök saldılar ve memlekette her gün büyüyen bir ehemmiyet kazandılar. XVI. asrın başında, *zāviya* 'nın reisi olan Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān, Sūs 'ta cihadın hakikî reisi oldu; iki oğlu, Aḥmed al-A'rac ve Muḥammed al-Şayḫ 'in yardımı ile büyük bir faaliyete girişti ve hukūm süren hânedanın zafını halka bildirdi. Gâyesine ulaşmakta gecikmedi: Sūs kabîleleri 1510 'da kendisini sultan ilân ettiler. Kendisi işine dikkatle devamı oğullarına bırakarak, çok geçmeden öldü. Babası hayatta iken Sūs hukümdârı unvânını almış bulunan büyük oğlu al-A'rac hukümdar olarak Tārūdānt 'a yerleşti ve 1541 'de portekizlileri Āgādīr 'deki yerlerinden kat'î şekilde kovmağa muvaffak oldu.

Yukarıda anlatılanlardan Sūs 'un, Fas 'ın iki şerîfî hânedanından birincisinin ortaya çıkışında ne derecede geniş bir payı olduğu görülür.

Sa'dî sultanları, gözlerini dâimâ imparatorluklarının bu hayatî noktasına tevcih etmişlerdir. Sūs 'ta ilk defa şeker sanayiine tekrar gelişme imkânı veren ve devlet hazînesi için mühim bir gelir kaynağı te'min eden Muḥammed al-Şayḫ al-Mahdī oldu. Fakat bu eyâlet ikinci büyük refah devresini, bilhassa büyük hukümdar Aḥmed al-Manṣūr 'un hâkimiyeti devrinde idrâk etti. Sūs 'ta toplanmış askerlerden teşekkül etmiş bulunan dâimî bir ordu o sırada garnizon hâlinde Marrakeş 'te bulunmakta idi ve merkez ile eyâlet arasındaki münâsebetler hiç bir zaman bu kadar sıkı olmadı. Fakat al-Manṣūr 'un ölümünden sonra, imparatorlukta karışıklık hukūm sürmeğe başlayınca, Sūs, her taraftan patlak veren muhtelif ihtilâl hareketlerine yabancı kalmadı. Taht müddeisi emîr Zaydān, karargâhını orada kurdu. Bir kaç yıl sonra, Sicilmāsa, Fīlālī Şarīfî ile ittifak eden ve Abū Ḥassūn künyesi ile tanınan Abu 'l-Ḥasan 'Alī al-Samlālī adındaki kudretli bir âsinin eline geçti. Fakat bu ittifak ancak geçici oldu ve Fas 'ın ikinci şerîfî hânedanın başlangıç devresi, bu Abū Ḥassūn 'un, Tāfīlālt 'ın bir takım iddialar ileri süren alevîleri ile yaptığı mücâdele ile damgalanmıştır. Ölümü üzerine, Abū Ḥassūn 'a, kısa zaman içinde alevî sultanı al-Raşīd 'in hukmü altına giren oğlu Abū 'Abd Allāh Muḥammed halef oldu: al-Raşīd 1670 'te Sūs 'un merkezine bir sefer yaparak İlīğ müstahkem mevkiini zaptetti. Müteâkip yıl, Sūs 'un sâkinleri, ona itâatlerini arzetmek üzere Marrakeş 'e bir murahhas hey'eti gönderdiler. Bu itaat uzun sürmemiş olmalıdır, çünkü sultan Mavlāy İsmā'īl, biri 1677 'de, diğeri de 1682 'de olmak üzere bu bölgeye karşı iki sefer yapmağa mecbur kalmıştır. Nihâyet memleket teskin edildi ve Mavlāy İsmā'īl, saltanatının sonunda, imparatorluğunu oğullarından bir kaçı arasında taksim ettiği vakit, merkez Tā-

rûdânt olmak üzere Sûs bölgesi Muḥammed al-'Âlim'e isâbet etti. Fakat bu zat, hemen taht müddeisi olarak ortaya çıktığı için mevkiini ancak kısa bir zaman muhafaza edebildi. Bu andan itibâren birbirine halef olan alevî sultanlarından her biri, saltanatı sırasında, Sûs'ta bir veya daha çok sayıda isyânı bastırmak mevkiinde kalmıştır. Bu mânada kısaca, Mavlây 'Abd Allâh (1733), Mavlây Suleymân (1802) ve bilhassa 1882, 1886 ve 1896'da Mavlây al-Ḥasan'ın tenkil seferleri zikredilebilir. Fas'ta fransız himâye idâresinin teessüsünden beri Sûs kat'î surette ancak 1917'de yapılan harekâtın neticesinde sulha kavuşmuştur.

Birbirini tâkip eden bu isyânlar, XVI. asırdan beri Sûs'un çok veya az ölçüde fakirleşmesine sebep oldu. Orta çağın coğrafyacı ve seyyahlarının hayranlıkla dolu tasvirleri, bu bölgenin tarihinin ikinci devri için artık isâbetli değildir. Şimdi, Sûs'un yeni usullere göre memleketin münbit bir hâle getirilmesine müsaid tek ve gerçekten zengin olabilecek kısmı, Vâdî Sûs nehirlerinin boyunca azanan, sulanabilen ve ancak bu su mecrâsının şimâlinde genişlemeğe müsait görünen dar bir şeritten ibârettir. Sûs'un mahsulleri hububat, *argân* („Fas zeytini") yağı ve meyvalardan ibârettir. Orada hayvancılık mahduttur. Sûs, diğer taraftan, oldukça bol madenlerinin, bakır (daha önce yerli iptidaî bir işletme ile), kurşun, kaya tuzu ve kireç fosfatı işletilmesi suretiyle gerçek bir iktisadî istikbale nâmzed görünüyor.

Sûs'un en büyük şehri, sultan tarafından tâyin edilmiş bir *pâşâ*'lık merkezi olan Târûdânt'tır. Nüfusu, 1.000'i musevî mahallesinde veya *mellâḥ*'da toplanmış olan yahudi olmak üzere 7.000 (1925)'dir. Bu şehir, galiba çok eski bir devirde te'sis olunmuştur ve Murabıtlardan beri tarihî bir rol oynamıştır. Orta çağda, bâzen Târûdânt bâzen de İġlî, Sûs'un pâyitahtı olarak kabul edilmiş idi. XIX. asrın sonunda, Mavlây al-Ḥasan'ın ölümünden sonra, Târûdânt, şehir 1913'te Maḫzen [b. bk.] *maḥalla*'leri tarafından zaptedildiği âna kadar burada tutunan al-Hîba'nin isyan hareketinin merkezi oldu. Târûdânt, XVII. asrın sonuna âit geniş bir kerpiç sur ile çevrilmiştir.

Târûdânt'dan başka bu bölgede Âgâdîr'in 87 km. cenûbunda ve Anti-Atlas'ın eteğinde Atlas okyanusu sahilinin şarkına 20 km. mesâfede bulunan Tîznît şehri zikredilebilir. Nüfusu 4,000 (1925)'dir. Tîznît'i, 1882'de Sûs seferi esnâsında sultan Mavlây al-Ḥasan te'sis etmiştir. Nihâyet, Tîznît'in cenûb-i şarkîsine takriben 25 km. mesâfede, Ṭâzaryâlt'ta meşhûr Sîdî Aḥmed-ū-Mûsâ zâviyesini zikredelim. Bu, *Ulâd-ū-Mûsâ* denilen cambazlık mesleğini ve yalnız bütün şimâl-î Afrika'da değil, Avrupa'da canbazlık mesleğini icra edenlerin de anazâviyesidir.

Âgâdîr [b. bk.]'den başka sâhilde, Orta çağda, nispeten mühim deniz mübadele noktaları ve bilhassa Cenevizli gemiciler tarafından sık-sık gelinen ve bâzı Sudan kervanlarının vardıkları yer olan Âglû ve Mâssât küçük meskûn yerleri zikredilmelidir.

Sûs'un sâkinleri, *tâşelḥaît* zümresine mensup bir berberî lehcesi konuşmağa devam etmekte iseler de, küçük zenaatlerde çalışmak üzere Fâs'ın diğer şehirlerine giden çok sayıda halkın muhacereti neticesinde orada arapça konuşanların sayısı gittikçe artmaktadır.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), *metin*, s. 61 v. dd.; trc. s. 71 v. d; al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale*, s. 356; Yâḳût, *Mu'cam al-buldân*, bk. mad.; al-Ya'ḳûbî, *Descriptio*, s. 136; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldân*, bk. fihrist; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), bk. fihrist; İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar*, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), bk. harita ve fihristler; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), bk. fihrist; bütün Magrib müslüman tarihçiler, *tür. yer*; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XI ème au XIV ème siècle* (Paris, 1913), bk. fihrist; H. de Castries, *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc* (Paris, 1905), v. dd., *tür. yer*, Sûs'un siyâsî ve iktisâdî tarihine âit bir çok vesîka; de Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888); H. Deloncle, *Le Sous* (*Bulletin de la Société de géographie commerciale de Paris*, 1881); A. Berbrugger, *Itinéraires et renseignements sur le pays de Sous et autres parties méridionales du Maroc*, Renon, *Description géographique de l'empire du Maroc*; V. Demontès, *La Région marocaine du Sous*, (*Bulletin de de la Société de Géographie d'Alger*, 1901, IV, 536—582); A. Le Châtelier, *Tribus du Sud-Ouest marocain: bassins côtiers entre Sous et Draa* (Paris, 1891); E. Prôbster, *Der Sus-el-Aqsa, Sus, Marokko, Sahara in geographischer, wirtschaftlicher, religiöser und politischer Hinsicht* (*NO*, 1920, VII, 52—57); R. de Segonzac, *Excursion au Sous, avec quelques considérations préliminaires sur la question marocaine* (Paris, 1901); ayn. mll., *Excursion dans la vallée de l'Oued Sous* (*Maroc*), *C. R. de l'Académie des Inscrip-*

tions et Belles-Lettres (Paris, 1900), s. 162—173; L. Thomas, *Voyage au Goundafa et au Sous* (Paris 1919); G. Rohlfs, *Voyage an sud de l'Atlas*; P. Schnell, *L' Atlas Marocain*; René Basset, *Relation de Sidi Brahim de Massat* (Paris, 1883); Bourguignon, *La région du Saus* (*Conférenses franco-marocaines*); S. Cauvet, *La culture da palmier au Sous*, (*R. Afr.*, 1914, nr. 292, s. 29—87;) Delhomme, *Les armes dans le Sous Occidental*, *Arch. Berb.* (1917), II, 123—129; H. Dugard, *La colonne du Sous* (*janvier-juin 1917*), Paris, 1918; Gadiou *La situtions économique de Sous* (*Revue de Géographie marocaine*, 1927, s. 137—165); H. M. Grey, *An accoant of the „Tourmaline" expedition to Sus, 1897—1898* (London, 1899); H. Lynes, *L'ornithologie des territoires du Sous* (Paris, 1925); de Rochemonteix, *Documents pour l'étude du berbère*: *Contes du Sous et de l'oasis de Tafilelt*, (*J A*, 1889, XIII); René Basset, *Le Dialecte berbère de Taroudant* (*G S A I*, 1895, VIII, 1—63); Cenup Fas berberî lehceleri hakkındaki H. Stumme 'nin çalışmaları; E. Laoust, *Cours de berbère marocain*: *dialectes da Sous, du Haut et de l'Anti-Atlas* (Paris, 1921;; E. Destaiog, *Étude sar la tachelḥît du Soûs*, *I*, *Vocabulaire français-berbère*, (Paris, 1920); E. *Gérenton*, *Les expéditions de Mouloy el Hassan dans le Sous*, (*Afr. Fr. R. C*, 1924, s. 269—286); L. Justinard, *Notes d'histoire et de littérature berbère*, (*Hespéris* 1925, s. 227—238); ayn. mll., *Notes sur l'histoire da Sous au XIX*ème *siècle*, *ayn. esr*, 1925, s. 295—276 ve 1926, s. 543—553; ayn. mll., *Poèmes chleuhs recuellis au Sous* (*R M M*, 1925, LX, 63—108); E. Laoust, *Pêcheurs berbères du Sous* (*Hespéris*, 1923, s. 237—264); R. Montagne, *Une tribu berbère du Sud-Marocain*: *Massat*, *ayn. esr.* (1924), s. 357—403; P. Ricard, *Les Guides Bleus*: *Maroc* (Paris, 1918), s. 136 v. d.

(E. LÈVI-PROVENÇAL.)

SÜSAN. [Bk. SÛSEN.]

SÛSEN. SÜSAN, (F.) beyaz zambak ve sarımsı kırmızı zambak ile mavi zambak (irisa) mânâsına gelen isim. Mütercim Âsım 'a göre (bk. *Terc. Burhân-i ḳâtı'*, bu kelime), sûsenin dört çeşidi vardır: beyaz olanına *sûsan-i âzâd* (buna yanlış olarak *zanbak* da denilir), mâvi olanına *sûsan-i azraḳ* („mavi zambak"), sarı olanına *sûsan-i ḥaṭâ'î* („sarı sûsen veya kılıç otu"), bu üç rengi birden taşıyanına *sûsan-i âsmâncûnî* adları verilir. Bu isim müşterek bir sâmî kelimedir; Löw bunu *šeš* („altı") 'ten çıkarmak istiyorsa da, her yerde mevcûd olan *ū* veya *ô* 'dan dolayı, bu bana şüpheli görünmektedir. *Iris florentina* L. 'nin kökü bu gün de bir tıbbî nebattır.

Bibliyografya: İbn al-Bayṭâr (trc. Leclerc), II, 306; al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 276; I. Löw, *Die Flora der Juden*, II, 1—4, 160—184.

(J. RUSKA.)

SÛSEN. SÜSAN, Hûzistan 'da yukarı Kârûn ve Dizfûl [b. bk.] 'a 5 saatlik mesâfede, Lûristan 'da Bahtiyârîler kabîlesinin arâzisi üzerinde bulunan harâbelerin bütün ü. Bu mevkî İran coğrafyacılarının eserlerinde 'Arûc (veya 'Arûḥ?) ve Câbalîḳ adlarını taşır. H. Rawlinson bu harâbeleri 1836 'da keşfetti; müteâkiben Layard onları iki defa (1840, 1841) ziyâret etti ve bir kısmı için sâdece yerlilerin anlattıklarına dayanmış olan selefinin tavsifini bir çok mühim noktalarda düzeltti. Galiba bu tarihten beri hiç bir avrupalı seyyah bu mevkiin teferruatlı bir tetkikine girişmedi.

Layard'a göre, harâbeler galiba biri eski Pers, diğeri de Sâsânîler devri olmak üzere, iki devre âittir. Kârûn 'un sağ kıyısı üzerinde, nehrin garba doğru bir yarım-dâire teşkil etmek suretiyle bir dirsek yaptığı yerde, aş.-yk. 3 km. genişlikte bir sahada, Lûr'ların Mâl-i Vîrân= „virâne mal" dedikleri yontulmamış taştan ibâret bir enkaz kütlesi görülür. Bu enkaz muhtemelen eski bir Sâsânî şehrine âit olmalıdır. Nehrin iki kıyısı üzerinde çok eski kaldırımlı sokakların izleri görülebilir. Mâl-i Vîrân'dan bir az mesâfede, şimâl-i şarkîdeki tepelerin kaidesinde, Dâniyâl 'ın türbesi bulunur. 'Alî İlâhî dinine mensup Lûr 'lar burasını, *Tevrat* 'taki peygamber Dâniyâl 'in mezarı olarak tebcil ederler. Sûs 'taki „Küçük Dâniyâl" (Dâniyâl-i aşğar) 'ın türbesinden tefrik için, bu türbeye „Büyük Dâniyâl" (Dâniyâl-i akbar) 'ın türbesi adını verirler. Bununla berâber müslümanlar, yahudiler, Mendeîler, eski hıristiyan an'anesine uygun bir şekilde, *Kitâb-ı Mukaddes* 'te anılan peygamberin hakikî türbesi olarak bu sonuncunun [bk. mad. SÛS] (Küçük Dâniyâl 'ın) mevsûkiyetinde de ısrar etmektedirler. Rawlinson, Dâniyâl 'ın Sûsan 'deki makamını ön tarafında, büyük bir su havuzu bulunan, beyaz kütlevî mermerden taş parçaları ile yapılmış bir bina olarak tasvir eder. Bu su havuzu, tepelerden inen küçük bir ırmak ile besleniyordu. Bu havuzun ihtivâ ettiği çok miktardaki balıklar hurâfeye inanan halk tarafından mukaddes telakkî ediliyormuş. Fakat, diğer taraftan Layard bu türbeyi balçıktan bir bina olarak tasvir eder ve balıkların kuds' vasfına izâfe edilen inanç gibi, bu su hazînesini de inkâr eder. Bununla berâber, Sûs 'ta Dâniyâl 'ın

türbesi yanında, buna komşu Şâvür 'un mecrası kısmında bulunan balıklar vaktiyle orta çağda Tudela 'lı yahudi seyyahı Benjamin 'in ve iranlı coğrafyacı al-Mustavfî (krş. Layard, *ayn. esr.*, XVI, 61) 'nin rivâyetlerinin gösterdiği gibi— şüphesiz balıklar ile ilgili eski bir inancın bakiyesi olarak—dokunulmaz telakkî edilmiştir.

Rawlinson'a göre, Dâniyâl 'ın türbesi civârında, tam olarak muhâfaza edilmiş çivi yazılı bir kitâbe ile birlikte, büyük bir mermer taşı ve aynı şekilde yontulmuş bir çok kırık levhalar mevcut olmalıdır. Layard, bunlardan hiç birini görmemiş ve bu âbidelerin yerlerini de öğrenememiştir.

Kârûn, Mâl-i Vîrân harâbelerinin bir az altında, korkunç yarlar arasına sıkışmıştır. Kayalıkların birbirlerinden uzaklaştığı yerde yeniden kabaca yontulmuş taşlardan mürekkep ve Lûr 'lar tarafından Mescid-i Sulaymân denilen bir enkaz kütlesi hâlinde görünüşte çok eski lakat ehemmiyetsiz bir bina görülür. Bu bina enkazında kitâbeler yoktur. Civârda çok eski bir kemerli köprünün bakiyeleri vardır. Layard ne Sûsan 'de, ne de civarda başka harâbeler bilmez. Nehrin aktığı istikamette, az mesâfede eski bir meskûn mahallin yerini gösteren Sûsan Surḫ-Âb („Kırmızı su Sûsan") 'ı bulunmaktadır.

Kârûn 'un sol kıyı şeridini teşkil eden dağlar, Cilcîr, Cilivîr, Cilvîr veya daha doğrusu Gilcird, Gilgird (krş. Rawlinson, *ayn. esr.*, IX, 87; Layard, *ayn. esr.*, XVI, 62,80) adını taşır. Bu dağların kaidesinde bir Sâsânî kalesinin, *Ḳal'a-i Gilgird* 'in, harâbeleri bulunmaktadır. Bu Gilgird dağ silsilesi Sûsan 'i, cenûb-i şarkîde takriben 4 veya 5 saatlik mesâfede bulunan büyüklüğü akıllara şaşkınlık veren İzhac veya Mâl-Amîr [b. bk.] harâbelerinden ayırır. Rawlinson, Ḳal'a-i Gilgird 'de, haklı olarak, Sâsânî devletinin meşhûr hapishânesini teşhis etmiştir. İmparator Jovianus tarafından Perslere teslim edilmiş olan ermeni kıralı Arsakes, tantanalı bir ziyâfetten sonra hâilevî bir şekilde öldürüldüğü güne kadar, bu hapishânede, 3 yıl kalmıştır. Prokopius (*Bell. Pers.*, I, 5, 12) tarafından anlatılmış olan bu kanlı hikâyeye sahne olan τὸ λήθης Φρούριον („unutulmuş kale") 'nın ancak Pers arâzisi üzerinde bulunmuş olması mümkündür. Kale bu ad altında grek ve ermeni müellifler tarafından sık-sık zikredilmiştir. Bununla berâber, onun has ismi olan *Giligerda* bize yalnız Theophylaktes Simokatta (III,5) vâsıtası ile intikal etmiştir. Teophylaktes Simokatta 'ya ve diğer ermeni müelliflerine göre, bu kaleyi, Cunday-Sâbûr [b. bk.] 'dan uzak olmayan Susiana 'da aramak lâzımdır. Rawlinson, bu kayıtlara dayanarak, Γιλιγέρδα ile Ḳal'a-i Gilgerd (coğrâfî durumu: şarkta Greenw. göre, 50° şark tûlünde; cenupta 32° şimâl arzında) 'in ayniyetini tesbit etti. Arap coğrafyacısı Yâḳût (III, 303) da bu mevkii Kilicird adı altında zikretmektedir. İsim, türkçe konuşan memleketlerde sık-sık rastlanan „toprak kaleye" benzer mânada, „kerpiç kale" mânâsına gelmektedir. Şimdi verilen bu bilgilere bakılacak olursa, Ritter (XI, 83 v d.) ve daha yeni olarak, ona imtisâlen V. Chapot ve Lehmann-Haupt (krş. Streck, *ayn. esr.*, LXVI, 308, not 3) 'ın yaptığı gibi, „unutulmuş kale" şimâlî Elcezire 'ye yerleştirilemez. Layard (*ayn. esr.*, XVI, 64, 96), haksız olarak, onu Dizfûl 'de zannetmiştir. Rawlinson Dâniyâl 'ın türbesi rivâyetinin daha sonra Sûsan 'den cenûba doğru, Şâvür 'a intikal ettiğini ve Sûsan enkaz yığınlarının İran-Grek devri Sûsa 'sının bakiyeleri olması gerektiği hâlde, bu Sûsan harâbelerinin Âsurlular devri eski Susa 'nı temsil ettikleri fikrini benimsedi. Ritter 'in de alâka ile karşıladığı iki farklı Susa faraziyesi, kat 'î olarak, birbirinden ayırd edilmelidir; bu faraziyenin aksi için bk. Layard, *ayn. esr.*, s. 93 v.d.

Bibliyografya: G. L. Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 245 v.d.; H. Rawlinson (*J R G S*, 1839, IX, 83 v.d., 85, 88); A. H. Layard, *ayn. esr.*, (1846), XVI, 61 v.d., 80 v.d., 93 v.d., 96; ayn. mll., *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia* (London, 1887), I, 399, 412—429; II, 14; K. Ritter, *Erdkunde* (IX, 167—169, 311; XI, 83 v.d.); M. Streck (*Z D M G*, 1912, LXVI, 308 v.d.). (M. STRECK.)

SÛSÛ. SÛSŪ veya SŌSŌ, vaktiyle Fûta-Callon 'un ilk halkını teşkil etmiş gibi kabûl edilen ve aşağı Fransız Ginesi 'nde, bu eyâletin garbına ve bilhassa cenûb-i garbîsine kadar sürülmüş olan bir kabîlenin adıdır. Sûsû 'lar kısmen müslümandırlar. Bundan başka Sûsû, Mandingo dilinde Sudau 'daki Sôsô [b. bk.] şehrinin adıdır. [bk. mad. SÔSÔ].

(MAURICE DELAFOSSE.)

SŪSŪ. [Bk. SÛSÛ.]

SUTRA. [Bk. SŪTRE.]

SU'ÛDÎ. AL-SU'ŪDĪ, ABU 'L-FAḌL AL-MĀLIKĪ, X. (XVI.) asır kelâm âlimi. Hıristiyanlara (ve musevilere) karşı reddiye tarzında bir eser (telifi 942 = nisan 1536) yazmıştır ki, bu eser Leyden ve Oxford yazmalarına istinâden F. J. van den Ham tarafından neşredilmiş (*Disputatio pro religione Mohammedica adversus Christianos*, Leyden, 1877—1890) olup, [Kâtib Çelebi 'nin de işâret ettiği gibi] Abu 'l-Baḳā' Ṣâliḥ b. Ḥusayn al-Ca'farî 'nin *Taḥcîl man ḥarrafa 'l-İncîl* adlı eserinden

çıkarılmış bir müntehabdır. Müellif, muhtemelen Şüfî al-Şayḫ Abu 'l-Su'üd al-Cārihī (ölm. 930=1523/1524'ten bir kaç sene sonra; krş. al-Şa'rānī, *Lavāḳiḥ al-anvār fī ṭabaḳāt al-aḫyār*, Kahire, 1317, II, 113 v.d.)'ye hizmet eden (*ḫādim*) ve Kâtib Çelebî'nin (*Kaşf*, nşr. Flügel, IV, 557, nr. 9521; nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge, II, 1349), al-Büşīrī [b. bk.]'nin *Hamziya*'sine yazılmış bir şerhin müellifi olarak zikrettiği Abu 'l-Faḍl al-Mālikī ile aynı şahıstır. al-Su'ūdī reddiyesinde (s. 146, 14, 147, 4) Abu 'l-Su'üd'u üstâdı (*ustāẕ*) olarak zikreder, al-Şa'rānī de Abu 'l-Faḍl al-Mālikī'yi muhtemelen, nisbesini aldığı Abu 'l-Su'üd'un sâdık bir mürîdi diye gösterir. van den Ham'a göre (*Praefatio*, kendi neşri, s. 6) eserinin bir çok kısımları Gotha'da bulunan (Pertsch, *Die arab. Handschriften ... zu Gotha*, IV, 294, nr. 2295) ve müellifi Faḍl Allāh al-Mālikī adını taşıyan bir *Hamziya* şerhinin el-yazmasında kelimesi-kelimesine aynen mevcuttur.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), II, 249, nr. 2736 (nşr. Ş. Yaltkaya, R. Bilge), I, 379; Steinschneider, *Polemische u. apologetische Literatur in arabischer Sprache* (*Abh. K. M.*, VI, 3, Leipzig, 1877), s. 36 (nr. 17), 141 (nr. 121), 409; F. Triebs, *Liber decem questionum contra Christianos auctore Ṣāliḥ ibn al-Ḥusain*, tez (Bonn, 1897), V—VII; C. Brockelmann (*G A L*, I, 430; II, 329; *Suppl.*, I, 766; II, 456). (C. VAN ARENDONK.)

SU'ÛDÎ. SU'ŪDĪ (veya ABU 'L-SU'ŪD) B. YAḤYÂ B. MUḤYĪ AL-DĪN AL-MUTANABBĪ AL-'ABBĀSĪ AL-ŞAFĪ'Ī AL-DIMAŠḲĪ, edib ve şâir olup, Şam'da safer 1127 (şubat 1715)'de ölmüştür. İslâmî ilimlerin bir çok şûbelerini tahsil etmiş, aralarında 'Abd al-Ġanī al-Nābulusī [b. bk.]'de bulunan hocalardan okumuştur. al-Murādī, onun *Madā'iḥ al-ḥaẓarāt bi-lisān al-işārāt* adlı *Dīvān*'ını zikrederek şiirlerinden bâzı nümûneler verir. Aynı müellife göre, al-Muḥibbī, *Nafḥat al-rayḥāna va raşḥat ṭilā' al-ḥāna* (krş. Brockelmann, *G A L*, II, 294)'sinde ona bir bahis tahsis etmiştir. Şam'ı medheden bir *Muvaşşaḥ*'ı, Preussischen Staatsbibliothek (Ahlwardt, *Verzeichnis*, nr. 6090, We 1120, var. 78a, krş. nr. 8174²)'te bulunmaktadır.

Bibliyografya: al-Murādī, *Silk al-durar fī a'yān al-ḳarn al-ṯānī 'aşar* (Bulak, 1301), I, 58—62; M. Hartmann, *Das arabische Strophengedicht. I. Das Muvaşşaḥ* (*Semitist. Studien*, nşr. C. Bezold, cüz 13/14, Weimar, 1897, s. 83); C. Brockelmann (*G A L*, II, 279). (C. VAN ARENDONK.)

SU'ÛDÎ. AL-SU'ŪDĪ, SAYF AL-DĪN 'ABD AL-LAṬĪF B. 'ABD ALLĀH, Kelâm âlimi olup, 736 (1335/1336)'da vefat etmiştir. Hâl tercümesi hakkında bu güne kadar malûmat edinilmediği görülüyor. Muḥyī 'l-Dīn İbn 'Arabî'nin fikirleri ile al-Saḫāvī'nin *al-Ḳavl al-munabbī' 'an tarcamat Ibn 'Arabī* (Berlin yazması, Ahlwardt, *Verzeichnis*, nr. 2849, krş. 7846⁴) adlı eserinde bulunan bir kaç kasîdesi ile mücâdele etmiştir. Ayrıca bir *du'ā*'nın müellifi olarak da zikredilmektedir (*ayn. esr.*, nr. 8379, krş. nr. 3658).

Bibliyografya: Brockelmann, (*GAL*, II, 9). (C. VAN ARENDONK.)

SU'ÛDÎ. [Bk. SU'ÛDÎ.]

SUVÂ. [Bk. SĀ'.]

ṢUVĀ'. [Bk. SUVÂ.]

SUVAYDİYA. [Bk. SÜVEYDİYE.]

SUYÛT. [Bk. SUYŪṬ.]

SUYŪṬ. [Bk. SÜYÛT.]

SUYŪṬÎ. [Bk. SÜYÛTÎ.]

SÜ-BAŞI. ŞŪ-BAŞĪ, türk medeniyetine dâhil memleketlerde eski bir askerî unvân.

[Kelime iki kısımdan mürekkep olup, ilk kısım olan *sü*, eski türkçede, asker, ordu mânâsına geliyordu (bk. H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, *T D K*, 1941, IV, 100, mad. *Sü*). Tabiî Gök türkçedeki bu mânâsı ile Uygurlarda (A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1938, III, 164) ve Selçuklular devrinde (*Dīvān laġāt al-Turk*, nşr. ve trc. B. Atalay, I, 69, 249, 321; II, 5, 19, 29 v.b.; III, 77, 81, 104 v.b.; Houtsma, *Glossar*, Leiden, 1884, s. 14, 30) de yaşamıştır; bilhassa Uygurlarda *süü* şeklinde de kullanılmıştır (A. Caferoğlu, *göst. yer.*; *süü* kelimesinin ayrıca türkçede „kut" kelimesinin müterâdifi olarak kullanıldığı hakkında bk. R. R. Arat, *Eski türk şiiri*, Ankara, 1965, s. 389; *suu* şekline de tesadüf olunuyor; R. R. Arat, *ayn. esr.*, s. 112). *Sü* kelimesinden yapılmış *sülä*-(asker, ordu sevk etmek), *sülät*-(ordu sevk ettirmek) masdarları bulunduğu gibi (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 102) „ordu arkadaşı" veya „askerlik arkadaşı" mânâsına gelen *südeş* kelimesi de vardır (A. Battal, *İbnü-Mühannâ lûgati*, İstanbul, 1934, s. 64). *Sü*'nün „su" ile alâkası yoktur. Zîrâ su kelimesi eski türkçede *sub* (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 100), Uygurlarda ve Selçuklular devrinde *suv* telâffuz ediliyordu (A. Caferoğlu, *ayn. esr.*, s. 163; *Dīvān luġāt al-Turk*, IV, mad. *Suw*); zamanımızda bile şark türk lehçelerinde *su* (suvi, suğı v.b.) ile *sü* arasındaki telâffuz farkı bârizdir (krş. W. Bang-R. R. Arat, *Oğuz kağan destanı*, İstanbul, 1936, s. 43, nr. 166). *Sü* kelimesinin çinceden geldiği iddiası isbât edilememiştir

(R. R. Arat, *Eski türk şiiri*, s. 389), zîrâ çince kelimenin *sọ̄ü* veya *şō* okunması gerektiği hâlde türkçede kelime dâimâ *sū* şeklinde tesbit edilmiştir (bk. *Eski türk yazıtları*, I, metin, I D 2, 28 v.b...; II, D 26, 32 v.b.). *Sū* kelimesinin arapça *sū'* ("kötü") kelimesinden çıkarılması de esassizdir.

Türkçede *sū* ve baş kelimelerinden meydana gelen ve "ordu kumandanı", "asker başı" demek olan *sū-başı*, orta çağ türk devletlerinde yaygın bir unvân idi. Selçuklu hânedanının atası Selçuk, *„sū-başı"* idi [bk. mad. SELÇUKLULAR]. Karahanlılarda *sū-başı* Tegin (Gardîzî, *Zayn al-aḫbār*, nşr. Muḥammed Han Kazvînî, Tahran, 1315, hş., s. 50, 53 v.d.), Gaznelilerde Ḥâcib Sü-başı (Bayhakî, *Târîḫ-i Bayhakî*, nşr. Ganî-Fayyāż, Tahran, 1324, hş., bk. Fihrist: *Sū-başı*) meşhur kumandanlar idiler. Anadolu Selçuklu devletinde *sū-başı*, teşkilâtta başkumandandan sonra gelen daha küçük bir makamı temsil ediyordu. Bu devre âit farsça kaynaklarda geçen "ser-leşker" tâbiri her hâlde "sü-başı" nın tercümesi değildir (krş. M. F. Köprülü, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, 1931, I, 245). *Sū-başı*'ların, ser-leşker ve Amîr Sipâhsâlâr denilen mıntıka kumandanlarına bağlı oldukları anlaşılmaktadır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 113, 116). Sü-başılar şehirlerdeki nizam ve âsâyişten mes'ûl vâliler durumunda ve aynı zamanda başında bulundukları vilâyetlerin askerî kumandanı idiler; sefer ilânında ordunun toplanma yerine giderek beyler-beği (*malik al-umarā*)'nin emrine girerlerdi. Ekseriyetle *„ḫaṣṣ ġalām"* (osmanlılardaki enderûn mukabili)'dan çıkan ve gelirlerini başında bulundukları şehrin zâbıta vak'alarından ve örfî rüsumundan te'min eden sü-başılar, doğrudan-doğruya divân tarafından tâyin olunurlardı ki, böylece sü-başı tâyin olunmak sûretiyle, hukûmete bağlı vilâyetler hâlinde, idâre olunan yerlere "divânî" veya sultanın "dîvân dâiresi" adı verilirdi. Selçuklu devrinde böyle vilâyetlere umûmiyetle "sü-başılık" denmiş olması muhtemeldir (tafsilât için bk. M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve içtimâî tarihi, 1243—1453*, Ankara, 1961, I, 42—49, 71, 220, 231, 233 v.d.). İktalara *sü-başılar* karışmazlardı. Küçük şehir kasaba ve köylerde sü-başının nâibleri vazife görürlerdi.

Anadolu beyliklerinde sü-başı, ordu kumandanı mânâsında kullanılmıştır (Germiyan-oğulları ve Karaman-oğulları için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 154). Osmanlıların ilk devirlerinde sü-başılar, ulûfe alırlar, inzibattan mes'ûl olurlar, askerî kuvvetlere kumanda ederlerdi. Bunlar teşkilâtta kadıdan sonra gelirlerdi (M. Akdağ, *agn. esr.*, s. 234, 339)]. Osman, ilk merkezi olan Karacahisar'ı zaptettiği zaman, ilk yaptığı işlerden birî yeğenî Alp Gündüz'ü *sü-başılık*'a tâyin etmek olmuş idi (*Tevârîḫ-i âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 7; Oruc Bey, nşr. Babinger, s. 12). [Büyük şehirlerin sü-başıları mühim şahsiyetlerden tâyin edilirdi. Çelebi Mehmed zamanında Bursa sübaşısı Hacı Ivaz Paşa ve Murad II. devrinde Saruhan sü-başısı Saruca Paşa, sonraları vezirliğe yükselmişlerdi (M. Akdağ, *agn. esr.*, s. 339 v. dd.).]

Osmanlı hâkimiyeti kuvvetlenirken, *sū-başı*'larda, taşrada yahut pâyitahtta bulundukları na göre, vazife ve rütbe bakımından, fark meydana geldi. Taşrada *sū-başı*'lar derebeylik teşkilâtında mevkî alıyorlardı ki, bu da vazifelerinin askerî menşe'ini ortaya koyar. *Sū-başı*'ların kendileri de *timar* sâhibi idiler ve diğer *sipahî*'lerin ve kendilerine tevdî edilen idârî bölgenin ahâlisi arasında âsâyişi koruma vazifesini yapıyorlardı. İdârî bakımdan *sū-başı*'lar sancak beyine [b. bk.] bağlı bir alay beyinin emri altında bulunuyorlardı. Bu *sū-başı*'ların çeşitli taşra eyâletlerine göre değişen bir çok imtiyazları var idi: vergilerden ve halktan tahsil edilen nakdî cezalardan muayyen bir mikdar almak hakkını hâiz idiler (bk. msl. *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*, nşr. Ârif Bey, İstanbul, 1330, *T O E M*, nr. 13 ve 14'e ek, s. 28).

Pâyitahtta *sū-başı*, vazifesi aş.-yk. polis âmirlerininkine tekâbül eden çavuşbaşıya yardımcı olan büyük inzibat zâbitlerinden biri idi. *Muḥzır ağa* ve *ases-başı* ile birlikte *sū-başı* bilhassa adlî hukûmlerin icrâsından ve umûmiyetle pâyitahtta cârî bulunan inzibatî kaidelere itâatı te'minden mes'ul idi. Bundan başka *sū-başı* unvânı *ulufeci* süvâri birliklerinde bir askerî rütbeyi göstermekte idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenden başka bk. Ricaut, *Etat présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 345; von Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, I, 370; II, 121, 240; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1820), III, 341, 380 v. dd.; Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge-Harvard, 1913), s. 129.

(J. H. KRAMERS.)

[Bu madde İbrahim Kafesoğlu tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SÜBHA. SUBḤA (A., aynı zamanda *Sebḥa* da telâffuz edilir), bunu *bid'a* telakkî eden Vahhâbîler müstesnâ, hâlen hemen-hemen bütün müslümanlar tarafından kullanılan t e s b i h. Tesbihin, önce sûfî çevrelerde ve halk arasın-

da kullanılmış olması muhtemeldir (Goldziher, *Rosaire*, s. 296). Tesbih, hakkında Suyūṭī'nin, bir müdafaa-nâme yazdığı XV. asra kadar, şüphesiz iyi karşılanmamış idi (Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, 1. tab, s. 165). Hâlbuki o, şimdi hacıların (bk. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 441) ve dervişlerin ellerinden düşmemektedir.

Tesbih, ağaçtan, kemikten, sedef ve güzel taşlardan v.b. yapılmış ortası delik, toparlak tâneciklerin bir ipliğe dizilip uçlarının birleştirilmesi suretiyle yapılan dizgidir. Umûmiyetle 99 veya 33 tânelidir; 99 tâneli tespih'erde her 33'lük kısım, yassıca, şekli diğerlerinden farklı ve nişâne (a. *imām*) adı verilen bir tâne ile ayrılır; tesbihin ipliğinin iki ucunun birleştiği yere, çekme ve süslü uzunca bir sap (*imâme*, *a. yad*, bk. Snouck Hurgronje, *Int. Arch. f. Ethnographie*, I, 154 ve levha XIV, nr. 12) ve buna bağlı bir püskül konulur. Bâzı tesbihlerde yedi defa tekrar edilecek duâlar için *imâme*'nin yanından itibâren 7 tâneden sonra da mercimek gibi yassıca ve *pul* denilen küçük bir parça bulunur. 99 sayısı, esmâ-yi hüsnâ ile mutabakat arzedip, bu yekûn Allah ile birlikte 100'e tamamlanır, ve *zikr*'lerin söz ve ibârelerini ve *ṣalāt*'ın sonunda çekilen tesbihleri saymak için kullanılır. Lane (*Manners and Customs*, bk. fihrist), cenâze merâsimlerinde *lā ilāha illa 'llāh*'ı üç bin kere tekrar etmek için kullanılan bin tâneden teşekkül eden bir *sebḥa*'yı zikretmektedir.

[Tesbihlerin bir san'at eşyası sayılabilecek derecede güzel olanları vardır. Bunların san'at bakımından en üstünleri İstanbul'da yapılmıştır. Filhakika yeşim, mercan, kehribar zümrüt yakut, fîruza gibi kıymetli ve sert taşlardan ayrı şekil ve hacimde tâneler yapmak çok güç ve mehârete bağlı bir el san'atı olduğundan bâzı tesbihlerin yapılması yıllarca sürerdi. Bu sahada şöhret yapmış san'atkârlar var idi (Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1952, IV, 1973[a], v.d.; krş. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri* sözlüğü, İstanbul, 1955, III, 471[b]—473[b].)]

Masābih (*miṣbaḥa*'nın cemi) milâdî 800 tarihinden itibâren zikri geçmektedir (bk. A. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 318). Goldziher (*Vorlesangen*, s. 165), bu günkü şekli ile tesbih âletinin Hind'den garbî Asya'ya kadar gelmiş olduğunu gerçek bir vak'a olarak ispat etmiştir. Bununla berâber bizzat Goldziher, *takbîr*, *tahlîl ve tasbîḥ* gibi tenzih ve senâ ibârelerini saymak için küçük taşların, hurma çekirdeklerinin kullanılmasını zikreden hadîsler üzerine dikkati çekmiştir.

Bu hadîsler arasında şunlar zikredilebilir: Sa'd b. Abî Vaḳḳās'tan naklen..., Sa'd b. Abî Vaḳḳās, bir kadını görmeğe giden Allahın elçisine refakat etti, kadın, önüne koymuş olduğu çekirdekler veya küçük taşlar vâsıtası ile kendi tenzih ve senâ ibârelerini sayıyordu. Peygamber ona: „Sana daha kolay ve daha faydalı olanı söyleyeyim mi? Yer yüzünde yaratmış olduğu unsurların sayısınca *„subḥānahu"*; gökte yaratmış olduğu kadar *„subḥānahu"*; yer ve gök arasında bulunan unsurlar sayısınca *„subḥānahu"*: yaratacağı şey kadar, „subḥânahu". Ve aynı şekilde *„Allāh akbar, al-ḥamdu li 'llāhi* ve *la havla va lā ḳuvvata illā bi 'llāh"* (Abū Dā'ūd, *Vitr*, bâb 24; Tirmizī, *Da'avāt*, bâb 113).

Bu hadîsin maksadı, şununla aydınlanmıştır: Şafîya dedi: Resulullah önünde tesbih ederken kullandığım dört bin çekirdek bulunduğu hâlde, içeri girdi, kendisine; „Onları tesbih ve senâ sözlerini tekrar ederken kullanıyorum" dedim. O da: „Sana daha büyük bir sayı öğreteceğim„ dedi. Yaratmış olduğu unsurların sayısınca *„subḥānahu"* de (Tirmizī, *Da'avāt*, bâb 113).

Farklı bir âdete şu hadîs ile işâret edilmiştir ki, buna göre: „Rasūl Allāh tasbîḥ'leri sayıyordu" (Nasā'ī, *Sahv*, bâb 97). Bu hadîste kullanılmış olan fiil *'aḳada*'dir; kelimenin bu „saymak" mânâsı ile tercüme edilme şekli, lugatlerin, diğer mânâları arasında ona bu mânâyı da vermeleri vâkıasına dayanmaktadır. Muhtemelen bu, hemen zikredilmiş olan hadîs ile: „Rasūl Allāh" bize (al-Madîna kadınlarına) dedi: *„tasbîḥ, tahlîl* ve *taḳdis*'i iş edininiz ve bunları parmaklarınız ile sayınız, zîrâ parmaklar, hesap vermek zorunda kalacaklardır" (Abū Dā'ūd, *Vitr* bâb 24; Tirmizī, *Da'avāt*, bâb 120) gibi hadîslerden neş'et etmektedir. Bununla berâber, *'aḳada*'nin, zikredilen münâsebetlerde, asıl „bağ" mânâsına değil de, „sayma" mânâsına gelip-gelmediğini şüpheli kılan bir hadîs vardır. Önümüzde İbn Sa'd (VIII, 348)'dan nakledilmiş bir hadîs vardır, bu hadîse göre, Fāṭima bint Ḳays'ın tesbih ibârelerini, üzerinde düğümler bulunan bir ip (*biḫuyūṭ ma'ḳūd fîhā*) ile tekrar etme âdeti var idi.

Subḥa tâbiri klasik hadîste tesbih mânâsında gözükmemektedir; o ekseriyâ nâfile *ṣalāt* mânâsında kullanılmıştır, msl. *subḥat al-ḍuḥā* (Muslim, *Musāfirūn*, hadîs 81). al-Navavī, bu tâbiri *nāfila* ile izah etmektedir (al-Navavī'nin Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'ine dâir şerhi, Kahire, 1283, II, 204). İbn al-Aṯīr, *Nihāya*, bk. mad. *Nāfila* ve *subḥa* fikirlerinin birbirlerine nasıl mutabık olduklarını sormakta ve şöyle cevap

vermektedir: „Tesbih ibâreleri (*subḥa*) farz olan *ṣalāt*'a nâfile (yâni farz veya vacib olmayan) [b. bk.] ilâve ibâdetlerdir. Böylece nâfile *ṣalāt*'lar *subḥa* tesmiye edile gelmişlerdir".

İbn al-Aṯīr'in fikri doğru ise, *subḥa*'nın mânâ gelişmesi iki farklı yol tâkib etmiştir.

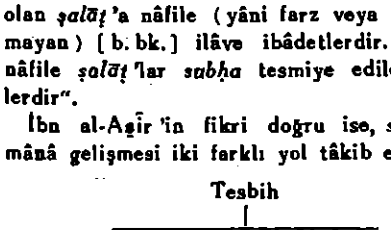

Bibliyografya: Goldziher, *La rosaire dans l'Islam* (*R. H. R.*, XXI, 295 v.dd.).

(A. J. WESINCK.)

[Bu madde T. Yazıcı tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SÜBHÂN ALLAH. SUBḤĀN ALLĀH, *Kur'an*'da sık-sık geçen ve „Allahı, noksan sıfatlardan ve uluhiyete aykırı şeylerden tenzih ve takdis ederim" (krş. *Ḳāmūs* tercümesi, I, 894) mânâsında t e s b i h i n h a s i s m i d i r. Bu, arapçada rastlanmayan (dil bilginleri haklı olarak *sabbaḥa* fiilini, isimden müştak olarak izah ederler), fakat ârâmî dilinde mevcut olup, aynı zamanda ibrânice ve habeşçe tarafından benimsenmiş *şebaḥ*'a bağlanan arapçaya yabancı bir kökten gelen ve nidâ sebebiyle üstünlü hâlde (mansub) bulunan bir kelimedir. al-A'şā (İbn Ya'îş, nşr. Jahn, s. 43,5 148,1 v. b.)'nın bir beytinde bulunan ve hayret ifâdesi olarak *min*'den sonra mecrûr olmadan gelen *subḥāna* bunun geniş bir şekilde kullanılışını gösterir. Onu bir tesbih ibâresi olarak *Kur'an*'da. Mûsâ (VII, 143) ve 'İsâ'nın (V, 117), cennetin imânı bütün sâlih kişilerinin (X, 10) ve meleklerin (II, 30; krş. XXVII, 8) dillerinde de buluruz. Bu ibâre, Allahın müeiz büyüklüğü ve hârikulâde işlerinin temâşası karşısında bitapta bulunanın kuvvetli duygulanmasını ifâde etmek için farklı hâllerde tekrar edilmiştir: „... kulunu geceleyin Mescid-i Haram'dan havâlisini mübârek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren, her ayıp ve kusurdan münezzehtir" (XVII, 1), „Bunları bize teshir eden Allahı tesbih ve tenzih ederiz" (XLIII, 13), „Çift-çift yaratan Allah münezzehtir" (XXXVI, 36), „Her şeyin melekûtu elinde olan Allah münezzehtir" (XXXVI, 83), „Akşam ve sabah ettiğinizde Allahı tesbih ve tenzih edioiz" (XXX, 17). Dindar mü'minler *Kur'an*'ın okunduğunu duydukları vakit, yüzlerini secdeye kapatıp: „Yârabbi, seni tesbih ve tenzih ederiz" (XVII, 108) derler. Bu duâ bir günahın itirafı esnâsında da kullanılır: „Yârabbi, seni tesbih ve tenzih ederiz, biz nefsimize zulm ettik" (LXVIII, 29). Allahın mutlak büyüklüğü ve mükemmeliyetinin ifâdesi olarak ona, Allahın münezzeh bulunduğu ve zâtına halel getirecek şeylerden kendisinin tenzih edildiği yerde rastlanılır, krş. XVII, 45, burada bu duâ, *ta'ālā* ile birliktedir. Tenzih edilen şey, bu hâllerde ekseriyâ *'an* ile gelmiştir: XXI, 22; XXXIX, 67; LII, 43; LIX, 23. Böylece, Allahın yanında, diğer ilâhlara tapmanın bir küfür olarak reddedildiği Mekkî sûrelerde, IX, 31; XII, 108; XVI, 1; XVII, 45 v. b. veya Allahın bir oğul (II, 110; IV, 169; V, 116; XXXIX, 6; XLIII, 82) veya oğul ve kızlara (VI, 100; XVI, 59; XXXVII, 157, 180) sâhip olabileceği düşüncesinin reddinde bu ibâre sık-sık tekrarlanmaktadır. Dindar mü'minlerin: Dünyayı boş yere (*bāṭilan*) yaratmadın, *subḥānaka* (sen mânâsız şeyi yaratmaktan münezzehsin! III, 191) sözünde veya Mûsâ'nın Tanrının görünemeyeceğini (VII, 143) anlayışında veya Peygamberin, kendisinin sâdece bir insan ve bir elçi olduğunu (XVII, 93) söyleyerek hemşehrilerinin mûcize isteklerini reddedişinde de aynı mahiyettedir. Bu suretle mezkûr ibâre hemen-hemen bir: „hâşâ" (XXIV, 16) şeklinde hafifletilmiştir.

Müştak olan *sabbaḥa*, çok erken bir devrede, bilhassa nâfile namazlarında, *subḥa* „ibâdet etmek" mânâsını aldı; nitekim Ḥassān b. Ṯābit'de böyledir (bk. Nöldeke, *Delectus*, 77,14; Hirschfeld'de yoktur), krş. Lane, *Lexicon*.

(FR. BUHL.)

SÜBKÎ. AL-SUBKÎ, *al-Manūfiya* veya *Manūf*, Menfis nâhiyesinde *Subk* kasabasından ('Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, Bulak, 1305, XII, 7) *nisbe* dir.

A. a l - S u b k ī ş â f i ' î â l i m l e r âilesi (nesep şeceresindeki adların karşısında bulunan rakamlar aşağıdaki kayıtlara râcidir; bütünü için, krş. F. Wüstenfeld, *Die Academien der Araber und ihre Lehrer*, s. 119).

1. Ṣadr al-Dīn Abū Zakarīyā' Yaḥyā, al-Maḥalla kadısı ve sonra Kahire'de müderris, ölm. 725=1325 (*Academien*, nr. 183).

2. Taḳī al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Muḥammed, 704 (1304/1305)'te doğmuş, Kahire ve Şam'da müderrislik yapmış, ve bir *Tārīḫ* yazmıştır (ölm. 744=1343/1344); muhaberatı için bk. Ahlwardt, nr. 8471, 24 (*Academien*, nr. 97; *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XII, 8).

3. Bahā' al-Dīn Abu 'l-Baḳā' Muḥammed, 708 (1308/1309)'de doğmuştur. Şam ve Kahire'de müderrislik, kadılık ve hâkimlik yapmıştır; Şam'daki Emeviler câmiinde sultanın *vakīl*'i ve hatîp olmuş, 777 (1375/1376)'de ölmüştür; tamamlanmamış 3 eseri

vardır (*Academien*, nr. 52; *al-Ḥiṭaṭ al-cadîda*, XII, 8).

4. Vâlî al-Dîn Abû Żarr 'Abd Allâh, 735 (1334/1335)'te doğmuştur; Şam 'da müderris, kadı, hatîp ve mâliye me'mûru olmuş, 785 (1383)'te ölmüştür (*Academien*, nr. 98).

5. Badr al-Dîn Abû 'Abd Allâh Muḥammed, 741 (1340/1341)'de doğmuştur. Kahire, Şam v.b.'da müderris, müfti ve kadı olmuş, Emevî câmiinde hatîplik yapmıştır; vazifelerini yaparken, oğlu Calâl al-Dîn'in te'sirlerine kapıldığı için, halkın sevgisini kazanamamıştır; 802 (1399/1400) veya 803 (1400/1401)'te ölmüştür (*Academien*, nr. 53; *al-Ḥiṭaṭ al-cadîda*, XII, 8).

6. Şeyḫ al-İslâm Taḳî al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Alî, 683 (1284/1285)'te doğmuştur; bilhassa Kahire 'de tahsil görmüştür; Kahire ve Şam 'da müderris, müfti ve kadı, Şam 'da *ḥâkim* ve Emevî câmiinde hatîp olmuştur; ölümü 756 (1355)'dadır. 150 'den fazla eser yazmıştır; bk. Brockelmann, *G A L*, II, 67 v. d. ve *Suppl.* II, 102 v. dd. Kısa yazılarının bir kısmı onun *fatâvâ*'sı dergisinde bulunmaktadır (*Academien*, nr. 49; *al-Ḥiṭaṭ al-cadîda*, XII, 7; Kâtip Çelebî, nşr. Flügel, bk. fihrist, nr. 8765; Brockelmann, II, 86,9 ve *Suppl.*, II, 102, burada daha çok bibliyografya kaynakları bulunmaktadır; oğlunun [bk. aşağıda, nr. 9] *Ṭabaḳât*'ında onun çok iyi bir hâl tercemesi verilmiştir).

7. Babâ' al-Dîn Abû Ḥâmid Aḥmed 719 (1319/1320)'da doğmuştur; Kahire ve Şam 'da müderris, müfti ve kadı olmuştur; ölümü Mekke 'de 773 (1371/1372)'tedir; şu eserleri yazmıştır: 1. al-Ḳazvînî 'nin *al-Ḥâvî* 'sine şerh, tamamlanmamıştır (krş. Brockelmann, I, 394. 29, 1); 2. Babasının noksan bırakmış olduğu *Minhâc* şerhine ilâve; 3. *Cam' al-tanâḳuż* veya *al-Munâḳażât* (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, VI, 157); 4. *'Arâs al-afrâḥ fî şarḥ Talḫîṣ al-Miftâḥ* (krş. Brockelmann, I, 295, 18); 5. İbn al-Ḥâcib 'in *al-Kâfîya* 'sine, al-Bayżâvî 'nin yazdığı *Muḫtaṣar* üzerine tamamlanmamış bir şerh (krş. Brockelmann, I, 305, 6); 6. *'agn* kelimesinin mânaları hakkında bir *ḳaṣîde* (Ahlwardt, nr. 7065, 1, 6973, 3 ve 7334); 7. Nil nehri hakkında muammâları ihtivâ eden bir manzûme (Ṣalâḥ al-Dîn al-Ṣafadî 'nin [Brockelmann, II, 31,3] cevabı ile; bk. Ahlwardt, nr. 7866, 1, 6111); 8. Daha uzun bir manzûme, bk. Ahlwardt, nr. 8471, 28; 9. Ona hitâben yazılmış yazılar için bk. Ahlwardt, nr. 7869 ve 8471, 24 (*Academien*, nr. 50; *al-Ḥiṭaṭ, al-cadîda*, XII, 8; Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, bk. fihrist, nr. 1899).

8. Camâl al-Dîn Abu 'l-Ṭayyib al-Ḥusayn, 722 (1322)'de doğmuştur; Kahire ve Şam 'da müderrislik yapmış, soora kadı vekili olmuş, babası hayatta iken, 755 (1354)'te ölmüştür; al-Ḥusayn b. 'Alî adını taşıyan kimseler hakkında bir eser yazmıştır (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, V, 159); muhaberatı için bk. Ahlwardt, nr. 8471, 24 (*Academien*, nr. 73; *al-Ḥiṭaṭ al-cadîda*, XII, 8).

9. Tâc al-Dîn Abû Naṣr 'Abd al-Vahhâb, 727 (1326/1327 veya 728 veya 729 h.)'de doğdu; Şam 'da ve Kahire 'de müderrislik, müftilik, kadılık ve *ḥâkim* 'lik yapmıştı; Emevî câmiinde hatîp oldu. 769 (1367 1368)'da aş.-yk. 80 gün hapis kaldı ise de, soora hak ve itibârını yeniden kazanabildi ve 771 (1370)'de vebadan öldü; meşhur *Ṭabaḳât al-Şâfi'îya* (Kahire, 1323/1324) adlı altı ciltlik eserinden başkaları için bk. Brockelmann, II, 89 v.d. ve *Suppl.*, II, 105 v.dd.; *Academien*, nr. 51; *al-Ḥiṭaṭ al-cadîda*, XII (aynen), 8; Wüstenfeld, *Der Imâm el-Schâfi'i*, I, 10 v.dd., burada daha geniş bibliyografya kayıtları bulunmaktadır.

10. Muḥammed, babası bir nasîhat kasîdesini ona hitâben yazmıştır; bu husûsta yk. bk. nr. 6, 4.

SUBKÎ 'LER ÂİLESİ

Żiyâ' al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Tammâm b. Yûsuf b. Mûsâ b. Tammâm b. Ḥammâd b. Yaḥyâ b. 'Oşmân b. 'Alî b. Suvâr b. Selîm al-Anṣârî al-Ḫazracî

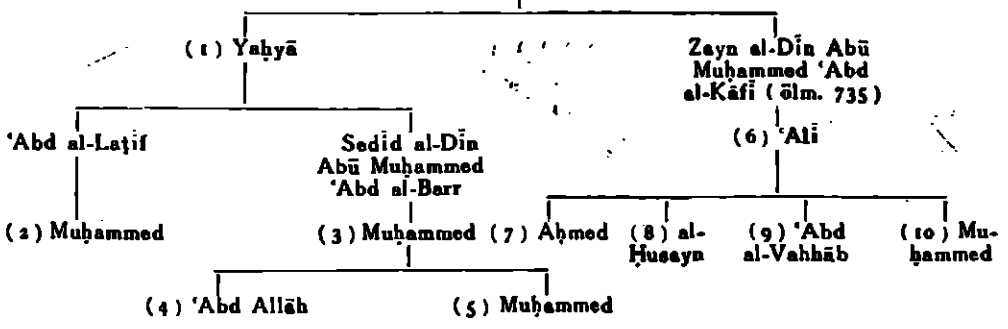

B. Şihâb al-Dîn (veya Şaraf al-Dîn) Aḥmed b. Ḫalîl b. İbrâhîm al-Miṣrî al-Şâfi'î. 1032 (1622/1623)'de 93 yaşında olduğu hâlde ölmüştür; şu eserleri yazmıştır: 1. Ḳâżî 'Iyâż'ın *Kitâb al-şifâ*'sına bir hâşiye (Brockelmann, I, 369, 5, 1. *h*); 2. *Fatḥ al-maḳîṭ fî şarḥ al-Taşḥîṭ 'ind al-tabyîṭ* (Brockelmann, II, 151, 130b); 3. *Fatḥ al-Ġafûr fî manẓûmat al-ḳubûr* (ayn. yer.a); 4. *Fatḥ al-mabîn bi-şarḥ Manẓûmat İbn 'Imâd al-Dîn* (krş. Brockelmann, II, 94, 4; bu eser ihtimal yanlış olarak ona isnâd edilmiştir; ayn. yer. *c* [Pertsch, nr. 1080]); 5. *Hadîyat al-iḫvân fî masâ'il al-islâm va 'l-isti'ân*; 6. *Manâsik al-ḥacc al-kabîra* ve 7. *al-ṣaġîra*, 8. bunlardan başka al-Ramlî'nin *fatvâ*'larını toplamıştır. krş. Brockelmann, II, 321, 13 (*al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XII, 8 v.d.; hâl tercemesi Ahlwardt, nr. 8471, 15b'de de bulunmaktadır).

C. Son zamanlarda yetişmiş olan Mısırlı Aḥmed Bey al-Subkî b. Aḥmed b. Sulaymân 'Ucayla için bk. *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XII, 9.

(JOSEPH SCHACHT.)

SÜFYÂN-OS-SEVRÎ. SUFYÂN AL-ŞAVRÎ, ABÛ 'ABD ALLÂH SUFYAN B. SA'ÎD (bâzılarına göre Sa'd) B. MASRÛḲ AL-ŞAVRÎ AL-KÛFÎ, h. II. asrın meşhûr kelâm âlimi, muhaddis ve sûfîsi. Hâl tercümesi müelliflerindeki hâkim kanaate göre, onun Şavrî nisbesi ecdlerinden olan Şavr b. 'Abd Manât... b. al-Yas' b. Mużar'lardan (krş. Wüstenfeld, *Register zu den genealog. Tabellen d. arab. Stämme u. Familien*, 1853, s. 452; İbn Durayd, *Iştiḳâḳ*, nşr. Wüstenfeld, 1854, s. 113; Samʿânî, *Ansâb*, *G.M.S.* XX, var. 117a) gelmektedir İbn Ḫallikân (*Vafayât*, nşr. Wüstenfeld, nr. 265; trc. De Slane, 1842, I, 576 v. dd.), doğum yılı olarak „95, 96 veya 97" tarihlerini vermektedir; bütün diğer kaynaklar ise, hep birlikte 97 (715/716; Caetani, *Chronographia Islamica*, I, 5, s. 1180, nr. 26 sâdece bir yazmaya göre, Sufyân'ın doğumunu 96 tarihinde gösterir) tarihini vermektedirler. Sufyân ilk *ḥadîṣ* bilgisini, kûfeli bir âlim olup, 126 h.'de (bâzılarına göre 128; krş. Caetani, *ayn. esr.*, s. 1607, nr. 73) vefat eden ve bir az sonra zikredeceğimiz hâl tercümesi lugatlerinde, selâhiyetliler tarafından sık-sık bilgisinin mehazı olarak zikredilen babasından aldı. Sufyân, devlet me'mûriyetlerini reddetmek sûretiyle idâre şekline karşı düşmanlığını göstermek istiyen ve böylece sarayın kinini üzerlerine çeken sâdık yaşlı dindarlardan biri idi. İbn Sa'd (*Ṭabaḳât*, nşr. Zetterstéen, 1909, VI, 258) Sufyân'ın bir defasında bir vâlî'den para ve hediyeler aldığını, fakat sonra bundan vazgeçtiğini nakleder. Kûfe'yi b. 150'de terkedip, diğer bir çokları gibi (krş. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, 1922, s. 209) bir ḳâżî olarak tâyinden kaçmak için Irak'ın dışına gitti. Yemen'e geldi, burada, tâcir oldu, mallarını diğer tâcirlere, bir kâr karşılığında devredip her yıl onlar ile hesaplaşarak bayatını kazandı ve böylece sonunda 200 dinarlık bir servete sâhip oldu (İbn Ḳutayba, *Maʿârif*, nşr. Wüstenfeld, 1850, s. 250'ye göre, ölümünde mal olarak serveti, 150 dinar tutuyordu). Fakat, Yemen'de de Bagdad sarayının tâkibâtından masun değildi. O tekrar arandı ve Mekke'ye gitti. Mekke emîri Muḥammed b. İbrâhîm 158 h.'de (158, al-Manṣûr ile al-Mahdî arasındaki hilâfet değişmesi yılıdır; bundan dolayı kaynaklar emir veren halîfenin ismi üzerinde ihtilâftadır) onu aramak (kaynakların çoğuna göre, *yaṭlubûhu*; al-Navavî, *Taḥżîb al-asmâ'*, nşr. Wüstenfeld, 1842—1847, s. 287 ve İbn Ḥacar, *Taḥżîb al-taḥżîb*, 1325, IV, 114'te bunlar al-Manṣûr tarafından Sufyân'ı çarmıha germekle vazifelendirilmiş Mekke'ye gelen bir kaç odun tâciridir, metinde geçen *fa'ṣlibûhu* kelimesi belki sadece bir yazı hatâsı değil, fakat başka bir rivâyete istinad etmektedir) emrini aldı. Bununla berâber, vâli derûhde ettiği emri yerine getirmedi. İbn Sa'd (*ayn. esr.*)'a göre, vâli, Sufyân'a kısa bir zaman içinde saklanması husûsunda haber verdi; halbuki Ṭabarî (III, 385 v.d.) vâlinin daha önce Sufyân'ı yakaladığını fakat serbest bıraktığını nakletmektedir. Bütün bu hikâye, muhtelif kaynaklarda, medeniyet tarihi bakımından ilgi çekici tafsilât ile süslenmiştir. Galiba doğru olan, Sufyân'ın kendisini tâkip edenlere karşı Kâbe civârında bir melce' aramağa mecbûr olmasıdır (İbn Sa'd, s. 259). Netice olarak, Mekke'de bile, yer kendisine az emin göründü ve Basra'da Yaḥyâ b. Sa'îd'in evine geldi. Bir çok fakihler, kendisinden *ḥadîṣ* dinlemek üzere buraya geldiler. Emniyet sâiki ile Basra'da da melce'ini değiştirmek mecbûriyetinde kaldı. Ḥammâd b. Zayd onu saray ile anlaşmağa teşvik etti, Sufyân, memnûniyet veren bir neticeye müncer olan yazılı müzâkerelere başladı; fakat Bagdad'a hareket etmeden önce, hastalandı ve 64 yaşında olduğu halde şâban 161 (mayıs 778)'de vefat etti (al-Ẕahabi—al-Suyûṭî, *Ṭabaḳât al-ḥuffâẓ*, nşr. Wüstenfeld, 1833, I, 45, nr. 40'daki 169 tarihi şüphesiz bir baskı hatâsıdır). Bu sebepledir ki, kaynaklar, hep birlikte, onun ölünceye kadar, fânî iktidar sâhiplerinden kaçmak için saklanmak mecbûriyetinde kaldığını nakleder. Her şeyden çok sevdiği oğlu kendisinden önce ölmüş idi; böylece bütün servetini kız kardeşine ve kız kardeşinin oğlu 'Ammâr b. Muḥammed'e vasiyet etti, buna mukabil

kendi kardeşi al-Mubārak (ölm. 180)'e biç bir şey bırakmadı. Bir çok kaynağa göre, Sufyān 'ın cenâze ve defin merâsimi geceleyin oldu; coğrafyacılar, onun Basra'daki türbesini müteaddit defalar zikretmişlerdir. 150 (h.)'den itibâren, doğduğu şehir olan Kūfe 'yi bir daha görmedi; krş. İbn Ḥacar, *aynı. esr.*

Sufyān 'ın. hâdiselerin doğru olduğu ölçüde, hâl tercümesi böyledir. Bununla beraber, kendisine atfedilmiş olan hârikulâde itibar, bir yığın menkıbevî çizgilerin, hâl tercümesine girmesine sebep oldu. Açık bir şekilde kasıtlı veya tarihî bakımdan imkânsız oldukları isbât edilmediği müddetçe, bu menkıbevî çizgiler hakkında umûmî bir şüphecilik ile yetinilebilir. Bunlar arasında kendine has olanı, Sufyān 'ın al-Mas'ūdī, *Murūc*, Paris, 1871 VI, 257 v. d. 'dan naklen İbn Ḫallikān 'ın Sufyān 'ın hâl tercümesindeki gibi, halîfe al-Mahdī ile muhâveresidir. Bu, diğer sebeplerin dışında tarihî olarak telâkki edilemez, zira bu iki şahsiyet eslâ birbirleri ile karşılaşmamışlardır. Bu misâl ile iktifâ edelim. Sufyān 'ın hayatı hakkında anlatılan daha başka şeyler, Sufyān 'ın selâhiyetini tanıyan ve binaenaleyh, hâl tercümesine dair husûsiyetlerini yaymakta fayda mülâhaza eden islâmın muhtelif fikrî cereyanları çerçevesi içinde aşağıda tetkik edilecektir.

M u h a d d i s olarak, fevkalâde geniş bilgisinden ve bu hususdaki büyük mevsukiyetinden dolayı, Sufyān her yerde en üstün medihlere lâyık görülür. Onun hakkında en manâlı hüküm al-Ẕahabī tarafından (*Mīzān al-i'tidāl*, 1325, nr. 3266) verilendir: *ḥucca, ṯabt.* Aynı zamanda ona, Goldziher, *Muh. St.*, II, 142 'de toplanmış bulunan „birinci dereceden vasıflar" tevcih edilir. Çok defa ona Mālik b. Anas 'ten daha yüksek bir yer verilir. Sufyān 'a yöneltilen tek serzeniş *tadlīs* 'ten ibârettir: kendisi, hadisleri her ne kadar, ancak dolayısı ile veya daha az tanınmış şahsiyetlerden (krş. *Ḳāmūs*, bk. mad. ve Goldziher, *aynı. esr.*, 48, aynı zamanda İbn Ḫaldūn 'un parçası da burada zikredilmiştir) intikal sureti ile almış ise de, doğrudan-doğruya, tanınmış selâhiyet sâhibi kimselerden nakletmektedir. İbn Ḥacar, *Ṭabaḳāt al-mudallisīn*, Kahire, 1322, s. 9 'da Sufyān 'a ikinci dereceden *Mudallisīn* yâni çok mühim şahsiyetler olduk.arı ve ancak az *tadlīs* (*ḳillat tadlīsihi*) 'leri bulunduğu için imamların *tadlīs* 'ine tahammül ettikleri kimseler içinde yer verir ve al-Nasā'ī (Brockelmann, *G A L*, II, 199) ve al Buḫārī [b. bk.] 'den delîl getirir. Sufyān 'ın *tadlīs* 'i, hâl tercümesi yazanların kendi hakkında müsait rivâyetler husûsunda birbirleri ile yarışmalarına mâni olmuyor. O, ezberden sâhip oldukları hadîs hazînesini yazı ile ilk tesbit edenlerdendir; krş. Abu 'l-Meḥâsin, *Annales*, nşr. Juynboll, 1855, I, 387 v.d. ve Kâtip Çelebî, nşr. Flügel, I, 80 v.d.; *Fihrist*, nşr. Flügel, I, 225 'te onun büyük sayıda eserlerini saymaktadır: 1. *al-Cāmi' al-kabīr*, 2. *al-Cāmi' al-ṣaġīr*, 3. *Kitāb al-farā'iż* ve bunlardan başka, muhtevâsı gösterilmeksizin 4. ve 5. iki risâle. Bunlara Kâtib Çelebî 'ye göre (nr. 3248), Ṣa'labī tarafından zikredilmiş bulunan *Kur'an tafsīr* 'ini ilâve etmek lâzımdır. Bununla beraber bu kitaplar günümüze kadar muhâfaza edilmemiştir; hâl tercümesi yazan bir çok müelliflere göre, Sufyān, ölüm döşeğinde ismi tesbit edilmemiş olan bir dostuna (krş. *Fihrist*, II. 98, 225. not 3) bu kitapları yakmak vazifesini verdi ve bu da yerine getirildi. Kâtib Çelebî, I, 126. Sufyān 'ın, kitaplarında bulunan zayıf isnadlı bir çok hadislerden dolayı nedâmet duymasını buna sebep olarak göstermektedir; galiba yukarıda zikredilmiş olan *tadlīs* ithamı kendisine haksız yere teveih edilmemiş olmalıdır. İbn Ḥacar, *aynı. esr.*, s. 111 v.d. 'da en geniş bir şekilde kaynaklarının ve talebelerinin sayısını vermektedir; bununla beraber başka hâl tercümelerinde İbn Ḥacar 'in zikretmediği isimler vardır. al-Navavī ve İbn Ḥacar, Kūfe 'nin en iyi *isnād* 'ları olarak: Sufyān 'ın Manṣūr (b. al-Mu'tamir, krş. Navavī, s. 578)'dan, İbrāhīm (al-Naḫa'ī, krş. Navavī, s. 135)'den 'Alḳama (al-Rāvī, krş. Navavī, s. 433)'den ve İbn Mas'ūd [b. bk.] 'dan yaptığı rivâyetlerdeki isnâdları vermektedirler.

F a k î h olarak Sufyān, bir mezhebin kurucusu ise de, bu mezheb devam etmemiştir; krş. Mez, *aynı. esr.*, s. 202 v.d. ve *İA*, IV, 605. Sufyān şiddetli *ahl al-ḥadīṯ* [b. bk.] ve kelâm nokta-i nazarından *ṣıfâtīya* taraftarı idi, yâni Allahın *Kur'an* 'da zikredilen sıfatlarının, lafzî mânâda mevcut gibi ve Allahın zâtından olduklarını kabûl ediyordu; krş. al-Şahrastānī, *Milal*, nşr. Cureton, I, 65, 160 (alm. tre. Haarbrücker, I, 97, 242). Sufyān sünnî idi ve gerekirse bu, Şu'ayb b. Carīr 'e imlâ ettirmiş olduğu (krş. al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, Haydarâbâd, 1333, I, 193) akîdesinden çıkarılabilir. Sufyān orada *Kur'an* 'ın mahlûk olmaması vasfından bahsettikten sonra, *īmān* [b. bk.] 'ın *ḳavl*, *'amal* ve *niya* [bk. mad. SEHL-OT-TOSTERÎ] vasıflarının bulunduğunu, bu imanın çoğalıp-eksilebileceğini (krş. Goldziher, *Vorlesungen*, 2. tabı, 1925, s. 81), ilk iki halîfe (*şayḫ*) 'nin (Abū Bakr ve 'Omar) 'Alī 'ye rüchaniyetini (krş. C. van Arendonk, *De opkomst van het zaidietische imamaat in Yemen*, 1919, bk. fihristte *taikhs*), abdest (*vużū'*) esnâsında, ayakları yıkama yerine sâdece ayakkabıların mesh (*al-masḥ 'ala 'l-ḫuffayn*) edil-

mesinin câiz olduğunu (krş. Goldziher, *agn. esr.*, s. 369), hafiyen *basmala* çekmenin, cehrî *basmala* çekmekten çok daha iyi olduğunu (krş. Goldziher, *Beiträge zur Literatargeschichte der Šî'a, S B W A*, 1874, LXXVIII, 451 v.d., 457), kader [bk. mad. KADER]'e inanmak icap ettiğini, cuma ve iki bayramda her hangi bir *imâm*'ın arkasında namaz kılınabileceğini, fakat diğer hâllerde, dindarlıkta kendisine itimat edilebilen ve sünnî olduğu bilinen birini seçmek gerektiğini ve nihâyet *cihâd*'ın kıyâmet gününe kadar devam edeceğini (krş. Hughes, *Dictionary of Islam*, 1885, s. 244a, b) ve ister âdil olsun, ister âdil olmasın her uli 'l-emre itaat edilebileceğini beyân etmektedir. Burada hemen *sunna* ile *şî'a* arasında bu mevzulardaki ihtilâflı noktaların tamamiyle sünnî mânâda hepsi hâl ve fasl edilmiş olduğu görülür. Bununla berâber, Sufyân'a *şî'a*'ya doğru bir temâyül atf edilir; nitekim *Ṭabaḳât al-ḥuffâẓ*'lar, *tür. yer.*, onun râvileri arasında imâm Ca'far al-Ṣâdiḳ [b. bk.]'ı zikretmekte olduğu gibi, İbn Ḳutayba, *Ma'ârif*, s. 301'de onu bir şî'îler listesinde zikreder ve al-Ṭabarî (III, 2516 de bir rivâyet nakleder; bu rivâyete göre, Sufyân şî'î idi, fakat Basra'da raatladığı iki âlim kendisini şî'îlikten vaz geçirdi. Sufyân'ın Zeydî olduğu da iddia olunur (krş. *Fihrist*, I, 178 ve bu hususta van Arendonk, *agn. esr.*, 284 ve fihristte aynı mad.; *„Corpus Iuris" di Zaid Ibn 'Alî*, nşr. Griffini, 1919, s. CLXXV, not 3 ve bk. fihrist). Bunların doğru olmadığında şüphe yoktur. Massignon, *La Passion d'al-Ḥallâj*, 1922, s. 72'de bunun menşe'ini, Sufyân, al-Şâfi'î v. b. gibi kimselerin, Peygamberе ve aynı zamanda bir kısmını da 'Alî oğullarının teşkil ettiği Peygamberin âilesine gösterdikleri saygıda görüyordu. Fakat Bergsträsser'in *„Corpus Iuris"* (*O L Z*, 1922, st. 122 v. dd.) hakkındaki yazısında verdiği izah bana daha müsbet görünmektedir. O, *Corpus*'un bir çok hâllerde Sufyân'ın içinde bulunduğu Irak fakihleri ile mutabakat hâlinde olduğunu açıklamaktadır. Bu şekilde, Sufyân, *Corpus* (hakikatte istinad edilenin sadece bu *Corpus* olduğu bilinmelidir) ile sık-sık aynı şeyi tâlim ettiği için kendisi, Zeydî olarak gösterilebiliyor. Onun şî'iliği de bu kabilden olmalıdır.— İmanın mütemmim bir parçası olarak *'amal*'in daha yukarıda zikredilmiş olan zarûreti, murci'a'ya karşı tevcih edilmiştir; bu hususta krş. Goldziher, *Vorlesungen*, 2. tabı, s. 351, burada İbn Sa'd'dan naklen Sufyân'ın bir murci'inin cenaze merâsiminde bulunmağı reddettiği anlatılır.

Sufyân bir *s â h i d* idi, bunda hiç bir şüphe yoktur. Bu hususta hâl tercümeciler de, son derecede fazla rivâyet toplamışlardır. Onun zâhidliğinin en iyi delili, sûfîlerin onu kendi mübeşşirleri olarak göstermeleridir. Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr, *Taẕkirat al-avliyâ'* (nşr. Nicholson, 1905, I, 188 v. dd.)'da Sufyân'a, doğruyu söylemek lâzımsa, husûsiyet arzeden biç bir şey ihtivâ etmeyen aş.-yk. 9 sahifelik bir bahis tahsis etmiştir. Bu bahis için, H. H. Schaeder'in, *Isl.*, XIV, 1'de 'Aṭṭâr tarafından verilmiş olan bütün hâl tercümeleri hakkında onlar „bir yeknesak tasavvufî dindarlık tipi mânâsında kuvvetlice üslûplaştırılmıştır" demesi yerindedir. Her hâlde Sufyân, *Fihrist*, I, 183 tarafından da şûf giyen zâhidler listesinde zikredilmiştir; ve Abû Naṣr al-Sarrâc (*Luma'*, nşr. Nicholson, *G M S*, 1914, XXII, 22) sûfiyenin eskiliğini isbât etmek için onu ileri sürer. Her ne kadar iki şahsiyet birbiri ile hiç tanışmamış iseler de, onun al-Cunayd [b. bk.] ile irtibatı muhtelif zamanlarda münakaşa edilmiştir; krş. msl. al-Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcûb*, trc. Nicholson (*G M S*, 1911, XVII, 128). Âşikâr olarak sâdece ruhânî bir irtibattan bahsedilmek istenilmektedir. Abu 'l-Maḥâsin'in (*ayn. esr.*, II, 213), al-Ḥallâc [b. bk.]'ın Sufyân ile irtibatları (*laḳiya*) olduğunu naklettiği zaman da, aynı şeyi anlamak lâzımdır. Aksine, aynı müellifin, I, 424'te vermiş olduğu bir bilginin doğruluk ihtimâline karşı itirazda bulunulacak hiç bir şey yoktur; onun verdiği bu bilgiye göre, Sufyân'ın Lübnan'de münzeviyâne bir hayat süren zâhid Şaybân al-Râ'î (ölm. 158) ile irtibatı olmalıdır.

Sufyân hakkındaki islâmiyetin fikir tarihinin muayyen istikametleri bakımından ileri sürülen bu mütâlealar tabiî olarak kaynakların ortaya konulmasından başka bir şey değildir. Bunlar ona tahsis edilecek bir monografi yerini alamamaktadır ve verilen bilginin bir az karışık olan tenevvüü de böyle bir monografinin lüzumunu tamâmiyle isbât etmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: Kaynaklar husûsunda önce şu esere işâret etmek lâzımdır: al-Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffâẓ*, I, 192; müellif bu eserinde, içinde Sufyân'dan tafsilâtlı bir şekilde bahsetmiş olduğu kendi büyük tarihî eserine dayanmaktadır; fakat Brockelmann (*G A L*, II, 47), tarafından ayrı ciltler hâlinde gösterilmiş olan yazmaları arasında içinde Sufyân'ın bâl tercümesinin bulunması lâzım gelen cilt zikredilmemiştir. Diğer taraftan al-Ẕahabî, Sufyân'ın *Manâḳib*'i hakkında İbn al-Cavzî [b. bk.]'nin bugün mevcut olmayan bir eserini kaynak olarak zikretmektedir. Bu maddede zikredilmiş olan hâl tercümesi, kitâbiyat ve tarih ile ilgili eserler, Sufyân hakkında faydalandığım bütün

makaleleri ihtivâ etmektedir.—Sufyān 'ın hayatı ve akîdesi hakkında tafsilât için eserlerin Avrupa tabıları bulunduğu nisbette, onların fihristlerinde Sufyān kelimesine mürâcaat etmek lâzımdır. Bir de Sufyān 'ın İbn al-Ḳiftî, *Tārīḫ* (nşr. Lippert, s. 327) 'teki Mā şā'a Allāh ile mülâkatı hikâyesini, al-Hucvīrī, *ayn. esr.*, s. 93 'te nakledilmiş olduğu gibi kadılık vazifelerini kabûl etmeği reddedişini ve al-Manṣūr ile karşılaşmasını (İbn 'Abd Rabbihī, *'Iḳd*, Kahire, 1331, II, 108) zikredelim. — Zikredilmiş olan Avrupa 'da yazılmış eserlerin yalnız işâret edilmiş parçalara değil, aynı zamanda fihristlerine de mürâcaat edilmelidir. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden, 1920 (*Muh. Stud.*, fihristte s. 58 'deki parça yoktur; bu parça hakkında krş. D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology*, 1903, s. 97 v. d.); Browne, *Lit. Hist. of Persia*, I, 424 v. dd. (s. 434 'te Sufyān ile al-Ḥallāc 'ın mülâkatı hakkında daha önce zikredilmiş olan malûmât tekrar edilir).

(M. PLESSNER.)

SÜFYÂNÎ. [Bk. MEHDÎ.]

SÜHEYL. AL-SUHAYL, kadîm devirde Kávωβος (*Canopus*) denilen ve bugünkü yıldız kataloglarında α Carinae diye gösterilen yıldız olup, Sirius 'dan sonra, göğün en parlak yıldızı. Zahirî kadir derecesi—0.9 olarak tesbit edilmiştir. δ=52° 38′ 52″ 'lik bir inhirāf ve AR=6ʰ 22ᵐ 1ˢ 'lik de bir istivâ 'i matla'a mâlik olması hasebi ile 37° şimâlî arz dâiresinin üstünde kalan yerlerden görülmez. Bu itibârla islâm ülkelerinin çoğunun şimâl kısımlarında ufkun ancak bir az üstünde görülebilmektedir. Türkiye 'de ise, ancak cenup sâhillerinin bâzı kısımlarında görmek mümkündür. 2000 (m. ö.) yılında Bâbil 'de ufkun üstünde vâsıl olduğu en yüksek nokta 2°, 9′ idi. Bu sebeptendir ki arap usturlaplarının Örümceği (*al-'Ankabūt*) üzerinde bütün yıldızlardan en cenûpta olanı olarak gösteriliyordu.

Suhayl ismi araplar tarafından göğün cenup kısmındaki bir çok yıldıza verilmiştir; *suhayl al-yaman*, *suhayl ḥażār*, *Suhayl al-vazn* ve tâyin edilmemiş olarak yalnız *suhayl* demekle dâimâ *Canopus* yâni *Carina* (=*al-safīna*, „gemi") burcunun cenûbunda, dümendeki parlak yıldız kastedilirdi. Canopus Hind okyanusunun cenup-cenûb-i şarkîsinden doğup, cenûp-cenûb-i garbîden battığı için G. Ferrand 'a binâen arap denizciliği cenup-cenûb-i şarkîyi *maṭāli' al-Suhayl* ile, cenûbu *ḳuṭb al-suhayl* ile ve cenup-cenûb-i garbîyi de, *Maġrib al-suhayl* ile, göstermektedir. Orta Arabistan 'da Suhayl 'e „Shēl denilmekte ve bu, cenup istikametini bulmağa yaramaktadır. J. J. Hess 'e göre, İç Arabistan bedevîleri „*ent rātsib, n-Shēl fī vechek*" (at üstünde gittiğinde Süheyl senin yüzündedir) demektedirler.

Suhayl kelimesinin iştikākı ve mânâsı hususunda çeşitli faraziyeler ileri sürülmüştür. İdeler, *Suhayl* 'in *sahl* (satıh) kelimesinin küçültülmüşü gibi telakkî olunabileceğine işâret ile, Buttmann 'ın, bu yıldızın *al-suhayl ḥażār* ve *al-vazn* isimlerini almış olmasının ona bu isimleri veren ülkelerde ufkun ancak pek az üstüne yükselebilmesinden dolayı olduğu şeklindeki izahına da en az sun'î bir izah tarzı olarak bakmaktadır; işte bu yıldızın ufkun üzerinde pek az yükselmesi dolayısıyledir ki, buna „*aġtr*, *arzî*" gibi lâkablar verilmektedir; *Ḥażār* toprağa ve *Sahl* da üzerinde pek az yükselebildiği ovaya işâret etmektedir. Eratosthenes, sırf bu sebepten dolayı eskilerin bu yıldıza περίγειος yâni „arzî" dediklerini söylemektedir.

F. X. Kugler 'e göre, Canopus bâbillilerde mul NUNki— kerīdu (=Eridu yâni Vela takım yıldız+cenup Puppis+Canopus) takım yıldızına âit bulunuyordu. Yunanca Κάνωβος kelimesi hakkında da şu hususlara işâret edilebilir: Κάνωβος, Menelaus 'u Yunanistan 'a geri getiren geminin kaptanının adı idi. Bir fırtına gemiyi Libya sâhillerine atmış idi. Κάνωβος, burada bir yılan sokmasından öldü. Çok sevdiği arkadaşının ölümüne ziyâdesiyle üzülen Menelaus, onun adına muhteşem bir âbide diktirdi ve orada yerleşmekte olan ispartalılara da arkadaşının hâtırasına hürmeten Κάνωβος adını verdi. Bu ispartalılar Nil 'in garp ağzı üzerinde ve sonraki İskenderiye 'nin şimâlinde bulunuyordu (krş. Tacitus, *Ann.*, II, 60... „[Canopus şehri], Menelaus, Yunanistan 'a gitmek istediği ve fırtına ile açık denize ve Libya sâhiline sürüklendiği sırada, burada gömülen bir gemicinin adına atfen, ispartalılar tarafından kurulmuştur").

Şimdiye kadar Suhayl 'e eski mısırlıların verdiği isim tesbit edilememiştir. Burçlar mıntakası on derecelik kavis (Dekan) listelerinde (bk. Brugsch, *Thesaurus inscriptionum aegyptiacarum*, [Leipzig, s. 148, 173]) *ḥri ib v'* (= „sandaldaki kimse") diye bir Dekan ismi bulunmaktadır. Ama bundan kasıd her hangi bir kaptan mıdır, yoksa kaptan Κάνωβος mudur, bunu isbat etmek mümkün değildir. Zâten, Dekan yıldızının güneş medârı civârında aranması iktizâ ettiğinden bunun bu mânâyı hâiz olması, ihtimâl dışıdır.

Athanasius Kircher 'e göre, Canopus yağmur ve bereket ilâhı idi ve ikametgâhı da Nil

içinde bulunduğundan Mısır 'da umûmî olarak, Poseidon (Greklerde) ve Neptu 'ne (Latinlerde) tekabül eden su ilâhı telakkî ediliyordu. Bu bakımdan astrolojide, yeni doğan çocukların zâiçelerinde, Canopus 'un mevcûdiyetine denizcilik ile ilgili te'sirler atfediliyordu. Bununla ilgili olarak Hieronymus Vitalis 'in (*Lexicon Mathematicum*, Paris, 1668, s. 63) isimli eserinde aşağıdaki ibâre bulunmaktadır „Argo Navis takım yıldızı gök yüzünün cenup bölgesinde umûmî telakkîye göre 45, fakat Boyer 'e göre 63 yıldız ihtivâ eder. Bunların hepsi Zühal (Saturnus) ayârında yıldızlardır, küçüğünün adı Juppiter 'dir. Bunların arasında birisi, Canopus 'ta gayet parlak ve iri olarak kendisini gösterir, arapça adı Rubail (!)'dir. Pontanus bunların Horoscopo 'de Uranio içinde olduğunu söyler (krş. Pontanus Giovanni Giovano da Caretto, *De rebus caelestibus*, bib. XIV, Florence, 1520), adını Nauclerum olarak verir ve gemicilikte iyi şansa delâlet eder, [bu] bilhassa Zühre 'nin (Venus 'ün) parlak ışığı ile aydınlandığı zaman böyledir ; fakat eğer garpta Zühal ile birlikte ve aynı parlaklıkta görünürse denizde ölüm alâmetidir."

Arap astronom ve hekimlerinden Abü Sa'îd Sinân b Şâbit b Ḳurra (ölm. 943)'nın ; „Suhayl yıldızı hakkında" eseri ise, her hâlde tamâmen kaybolmuştur.

Bibliyografya : L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 249 v.dd., 269 ; G. Ferrand, *L'élément persan dans les textes nautiques arabes des XVe et XVIe siècles* (*JA*, 1924, s. 216 v.dd.) ; F. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel* (Münster, 1913), zeyl, s. 175 ; Athanasius Kircher, *Oedipus aegyptiacus* (Roma, 1652), s. 207—212.—Dekan ve Dekan yıldızı hakkında bk. F. K. Ginzel, *Handbuch der mathem. u. techn. Chronologie* (Leipzig, 1906), I, 165 v.dd. (C. SCHOY.)

SÜHREVERD. SUHRAVARD, Cibâl [b. bk.]'in eski Medya) bir şehiri idi. İlk olarak Nöldeke, bu ismin iştikakını Suhrâb 'a bağlamış ve Marquart, bu ismin eski **Su*^x*räp-kart*, **Suhrâv-gerd* şekillerinden gelmiş olması lâzım geldiğini söylemek sureti ile onu takip etmiştir. Nöldeke, şehrin, ismini kendisinden aldığı kahramanın, al-Ḥîra [b. bk.] 'de İran vâlisi sıfatı ile hüküm süren aynı Suhrâb olduğunu zannetmektedir. Her ne kadar şehrin ilk defa bu vâlinin devrinde kurulduğu söylenemez ise de — bu ismi taşıyan tanınmış bir çok şahsiyet içinde kasdedilenin bu vâli olması da ancak bir faraziyedir — bu kuruluş çok eski bir tarihe de çıkartılamaz. En eski coğrafyacıların, şehri henüz tanımadıkları anlaşılıyor. Hiç olmazsa sonradan Suhravard olarak bilinen yere ismi izâfe olunabilecek kadîm bir isim malûm değildir.

Suhravard 'ın mevkii emin bir şekilde tâyin edilememektedir. Şehri Hamaẕân 'dan Zancân 'a giden yol üzerinde ve Sulṭâniya 'nın cenûbunda gösteren islâm coğrafyacılarının verdikleri bilgiye istinad etmemiz lâzımdır. al-İṣṭaḫrî 'ye göre, 30 *farsaḫ* uzunluğunda olan bu yoldan, sükûnet hâkim olduğu zamanlarda, Azerbaycan 'a giden en kısa yol olarak faydalanılmakta idi ; karışıklık zamanlarında ise, Ḳazvîn üzerinden dolaşmak gerekiyordu. İbn Ḥavḳal, bu yollardan faydalanma şekli hakkında tamamiyle aksini nakletmektedir. IV. (X.) asırda şehir, artık bir iranî kavmin elinde bulunuyordu ; cesâretsizlikleri veya memleketlerine olan bağlılıkları dolayısı ile, doğdukları şehirde kalanlar müstesna, sâkinlerinin çoğu göç eden râfizîler idiler. Vaktiyle bir sûra sahip olan şehir moğullar tarafından tahrip edilmiştir. Mustavfî onu, etrafı moğul köyleri ile çevrili küçük bir köy olarak bulmuştur. Yüksek Medya yaylası üzerinde hüküm süren soğuk dolayısı ile, buğday ve biraz meyvadan başka bir mahsûl alınmaz.

Bibliyografya : İsmin iştikakı için krş Th. Nöldeke, *Über iranische Ortsnamen auf kert und andre Endungen* (*ZDMG* 1879, XXXIII, 143 v. dd. ve bilhassa s. 147) ; ayn. mll., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 346 not 1 ; J. Marquart, *Ērānšahr* (*AGW Gött.*, N. F. yeni seri, III, nr. 2, 1901), s. 238 ; Justi, *Iranisches Namenbuch*, Suhrāb kelimesi.— İslâm coğrafyacılarının verdiği malûmat G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 223 'de yerleri belirtilerek kısaca işlenmiştir ; Arap coğrafyacılarınınki ise, P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geographen* (1926), VI, 731 v.dd. 'de tafsilâtı ile verilmiş bulunmaktadır.— Mevki, Rawlinson, *JRGS* (1841)'deki bir haritada görülmektedir. Üzerinde Suhravard 'in işâret edilmeğe çalışıldığı bir harita da, Le Strange 'in biraz önce zikredilmiş olan kitabının V. haritasıdır. — Suhravard 'den yetişen şahsiyetler hakkında hal tercümesi eserleri dışında ayrıca krş. Yâḳût, *Mu'cam*, Suhravard kelimesi ve Sam'ânî, *Ansâb* (*GMS*, XX), Suhravardî kelimesi.

(M. PLESSNER)

SÜHREVERDÎ. AL-SUHRAVARDÎ, 'ABD L-ḲÂHİR B. 'ABD ALLÂH (1097—1168), ṣûfî ve hanefî fakihi olup, 490 (1097)

'de doğmuş ve 563 (1168)'te ölmüştür (bk. Brockelmann, *GAL*, I, 436; *Suppl.*, I, 780).

SÜHREVERDÎ. AL-SUHRAVARDÎ, ŞİHÂB AL-DİN ABÛ ḤAFṢ 'OMAR B. 'ABD ALLÂH (1145—1234), sûfî ve şâfi'î ilâhiyatçısı olup, 539 (1145)'de İran'da Cibâl eyâletinde Suhravard'de doğdu. İlk tasavvuf bilgisini—*'Avârif al-ma'ârif* adlı eserinde sık-sık zikrettiği—amcası Abu 'l-Nacîb ve meşhur şeyh 'Abd al-Ḳâdir al-Cîlî'den aldı. Bagdad'da yerleşti, orada halîfe al-Nâṣir'in sarayına kabûl olundu. Sûfîlerin reisi oldu ve çok yaşlı olduğu hâlde 632 (1234)'de Bagdad'da öldü. Ṣa'dî Bagdad'da bulunduğu sırada, *Bostân* (nşr. Graf, s. 150)'da kendisinden bir fıkra naklettiği Suhravardî'nin derslerini tâkip etti. [618 (1221)'de halîfe tarafından vazifeli olarak Bagdad'dan Konya'ya, Selçuklu sultanı 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd I.'a gönderilmiştir (bk. İbn Bîbî, *al-Avâmir al-'Alâ'iya fî umûr al-Alâ'iya*, Ankara, 1956, s. 229 v. dd.).] Müteaddit defalar *hacca* gitmiş olan Suhravardî 1231'de bir hacc esnâsında Mekke'de şâir İbn al-Fâriż ile buluştu. Bu vesile ile şâirin iki oğluna meşhûr sûfî tarafından *ḫirḳa* giydirildi.

'Omar al-Suhravardî sünnî sûfîliğin bir mümessilidir. En tanınmış eserleri, *'Avârif al-ma'ârif* ve *Kaşf al-naşâ'iḥ al-îmânîya va kaşf al-faża'iḥ al-yânânîya* olup, bunların ikisi de halîfe al-Nâṣir'e ithâf olunmuştur. Bunlardan ilki sûfîliğin en yaygın eserlerinden biridir. Bu kitap, Kahire'de Ġazzâlî'nin *İḥyâ*'sının kenarında neşredilmiş ve H. Wilberforce Clarke (farsça bir tercümesine göre) da onu İngilizceye çevirmiştir (London, 1891). Bu eser, esâsında ahlâk ve tasavvuf âdâbına âit bir kitaptır, fakat, aynı zamanda ilgi çekici tarihî vukuâtı ihtivâ eder ve tasavvuf ıstılâhatını tanıma hususunda da değer taşır. *Kaşf al-naşâ'iḥ*, yunan felsefesinin tetebbuâtına karşı tevcih olunmuş bir eserdir. Suhravardî, bu eserde *Kelâm* ve Ġazzâlî'ye uyarak, hellen felsefesine özenen feylesofların bir tenkidini verirse de, orada, *Tahâfut* müellifininkinin çok daha aşağısında bir felsefî anlayışa sâhip olduğu görülür. Bu kitabın husûsiyeti bizzat ders veren halîfe al-Nâṣir'in badîseler için onu bir selâhiyet olarak sık-sık zikretmiş olmasıdır.

Bibliyografya: Brockelmann, (*GAL*, I, 440 v. d.); ayrıca: Carra de Vaux, *Gazali* (Paris, 1902), s. 235—241; ayn. mll., *Les Penseurs de l'Islam* (Paris, 1923), IV, 199—207. (C. VAN DEN BERGH.)

SÜHREVERDÎ. SUHRAVARDÎ, ŞİHÂB AL-DİN ABU 'L-FUTÛḤ YAHYÂ B. ḤABAŞ B. AMÎRAK (1155—1191), işrâk [bk.] felsefesi kurucusu bir sûfî olup, gerçek bir mü'min olmadığı ileri sürülerek idâm edildiği için kendisine al-Meḳtûl onvanı verilmiştir. Suhravardî 549 (1155)'da Suhravard [bk.]'de doğdu. Ailesi, çocukluk ve ilk tahsil hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak tesbit edilebildiğine göre, kendisini yetiştirmek için Marâġa'ya gitmiş, orada Maed al-Dîn al-Cîlî'den faydalanmış idi. Bir müddet burada kalıp fıkıh tahsil ettikten sonra, İsfahan'a geçti. Burada Ẓâhir al-Dîn al-Fârisî'nin yanında İbn Sahlân al-Sâvî'nin *Baṣâ'ir* adlı eserini okudu. İhtimâl dinî sahadaki bilgilerini burada tamamladıktan sonra, sûfîler ile sohbet edip, tasavvufî bilgilerini onlardan aldı. Nefsini terbiye için kendisini çetin riyâzetlere tâbi tuttu. Bir taraftan felsefî mes'elelere karşı büyük bir ilgi gösteren Suhravardî, feylesofların düşünce tarzlarını ve sûfîlerin keşif yolu ile vardıkları neticeleri elde edinceye kadar çalıştı. Bundan sonra muhtelif mes'eleler hakkında düşünme melekesini kazandı. Ömrünün büyük bir kısmı seyahat ile geçen Suhravardî, İran'dan sonra, Diyarbekir havâlisi, Anadolu ve Suriye'yi gezmiştir. Anadolu'dan Suriye'ye geldiğinde Haleb'de kaldı. O sırada bu şehrin hâkimi Ṣalâḥ al-Dîn al-Ayyûbî'nin oğlu al-Malik al-Ẓâbir idi. Bu hükümdar, başlangıçta kendisine ilgi gösterdi. Devrin din âlimleri ile yaptığı fikrî münakaşalarda, açıklamış olduğu dinî akîde ile te'lif edilemeyen fikirlerinden dolayı, aleyhine bir hareket vücûda geldi. Âlimler, al-Malik al-Ẓâhir'i onu katletmeğe teşvik ettiler. Bunun üzerine 587 (1191)'de idâm edildi. Suhravardî, orta boylu, kırmızı sakallı idi, giyimine, yiyeceğine ve halkın kendisi hakkındaki düşüncesine ehemmiyet vermezdi; şan ve şöhretten kaçar, muhtelif dinî ve felsefî mes'eleler hakkında düşünmeği, konuşmağa tercih ederdi; Semâ'ı ve musikiyi severdi. Muhtelif kaynakların rivâyetine göre, son derecede zeki olan Suhravardî, mezheb bakımından şâfi'î olup, fıkıh, hadîs ve usûl-i hadîse vâkıf idi. Kendisi fikirlerini serbestce söylemekten çekinmezdi (al-Şahrazûrî, *Nuzhat al-arvâḥ*, nşr. ve ingl. trc. Otto Spies ve S. K. Khatak, 1935, s. 90—101; Şihâb al-Dîn Suhravardî Maḳtûl, *Macmu'a fî 'l-ḥikmat al-ilâhîya, Bibliotheca Islamica*, nşr. H. Corbin, Istanbul, 1945, nâşirin önsözü, s. 1, not 1).

Eserleri. Daha çok bir feylesof olan Suhravardî'nin 50'yi bulan (krş. al-Şahrazûrî, *Nuzhat al-arvâḥ*, nşr. O. Spies ve S. K. Khatak, *Şalaş rasâ'il*, s. 101 v. d.) büyük küçük eserlerinin bir kısmı arapça ve bir kısmı da farsça olarak yazılmış olup, bunlardan bâzılarının ancak isimleri bilinmektedir. Fikirlerini açıkça

ifâde edemediği ilk devirlerde, bunları daha ziyâde temsilî hikâyeler ile ifâde etmeği tercih etmiştir. Nitekim farsça eserlerinin büyük bir kısmı böyle bir yol tutularak yazılmıştır. Suhravardî 'nin arapça eserlerinin başlıcaları şunlardır: *1. Kitāb al-maşāri' va 'l-muṭāraḥāt*; eser, bir mukaddime ve her biri müstakil bir mevzûda yazılmış olan 7 bölümden (*maşra'*) ibârettir. Müellif bu eserinde, muhâliflerinin tezlerini tahlile ve bunları bağdaştırmağa çalışır. Eser H. Corbin (*ayn. esr.*, s. 193—506) tarafından neşredilmiştir. *2. Kitāb al-talvīḥāt al-lavḥīya va 'l-'arşīya*; 3 kısım bâlinde, felsefe ve ilâhiyat ile ilgili (mantık, fizik ve metafizik) bir hulâsadır. Üslûbu çok mûciz olup, şerhsiz anlamak oldukça güçtür. Eserin biri Şams al-Dîn al-Şahrazūrî ve diğeri de İbn Kammūna 'nın olmak üzere iki şerhi vardır (*G A L, Suppl.*, I, 769). Bu da H. Corbin (*ayn. esr.*, s. 1—121) tarafından neşredilmiştir. *3. Kitāb al-muḳāvamāt*, bundan önceki eserine yapmış olduğu ek mâhiyetindeki notlar mecmuasından ibâret olup, nüshası nâdir olan (Ritter, *Phil.*, IX, nr. 12) bu eser de H. Corbin (*ayn. esr.*, s. 124—192) tarafından basılmıştır. *4. Kitāb hayākil al-nūr*; tamâmen tasavvufî mâhiyette bir eser olup Kahire (1355) 'de basılmış ve türkçeye de tercüme edilmiştir *Nur heykelleri*, trc. Saffet Yetkin, islâm şark klâsikleri, İstanbul, 1949). Eserin şerhleri için bk. Brockelmann, *G A L*, I, 437, *Suppl.*, I, 782; *5. Hikmat al-işrāḳ*; işrak felsefesi hakkında kaleme alınmış olan bu eser basılmıştır (Şîraz, 1313—1315). Ayrıca Maḥmūd b. Mas'ūd al-Şîrāzî (ölm. 710=1310) tarafından şerh edilmiştir. *6. Kitāb al-lamaḥāt fi 'l-ḥaḳā'iḳ* mantık, fizik ve metafiziğe dâir bilgi veren bu eser, henüz el-yazması hâlinde bulunmaktadır. Suhravardî 'nin bir mıkdar da tasavvufî mâhiyette arapça şiirleri vardır ki, bunlar bir kısım sözleri ile birlikte basılmıştır (O. Spies ve S. K. Khatak, *ayn. esr.*, s. 103—112). Farsça eserlerinin başlıcaları şunlardır; *1. Āvāz-i parr-i Cabrā'il* (nşr. ve trc. H. Corbin ve P. Kraus. *Suhravardî d'Alep, Le Bruissement de l'Aile de Gabriel*, *J A*, 1935, s. 1—82); *2. Bustān al-ḳulūb*; *3. Partavnāma*; *4. Risāla-i luġat-i mūrān*; *5. Risāla-i şafîr-i Sīmurġ*; *6 Tarcama-i Risālā: al-ṭayr*. Bu, İbn Sînā 'nın aynı adı taşıyan risâlesinin tercümesidir. Bu son üç risâle Otto Spies ve S. K. Khatak tarafından neşr ve tercüme edilmiştir (Shihābuddîn Suhrawerdî Maqtūl, *Three Treatises on Mysticisme*, Stuttgart, 1935, s. 8—12; 13—38; 39—46); *7. Mānis al-'uşşāḳ*, O. Spies ve Khatak tarafından neşr (Delhi, 1934) ve H. Corbin tarafından fransızcaya (*Un traité Persan inédit de Suhrawerdî d'Alep, + 1191, Recherches Philosophique*, 1932—1933, s. 371—423) tercüme edilmiştir. Diğer eserler için bk. Brockelmann, (*G A L*, I, 437 v. dd., *Suppl.*, I, 781 v.d.); al-Şahrazūrî, *Nuzhat al-arvāḥ va ravżat al-afrāḥ*, nşr. O. Spies ve Ḫatak, s. 101 v. d.

Aslen iranlı ve itikat bakımından müslüman olan Suhravardî 'nin işrāḳ adını verdiği ve muâkiplerine *işrāḳiyūn* [b. bk.] denilmiş olan felsefesi, felsefî akîde ile eski İran dinî akîdeleri, Eflâtun, Yeni Eflâtuncu, irfâniye, sünnî islâm ve şî'a akîdelerinin birbiri ile te'lif edilmiş bir terkibinden ibârettir. İlk eserlerinde *Kur'an* 'ı ve islâm akîdelerini bâtınî ve temsili hikâyeler ile izah etme yolunu tercih ve irfânî akîdeleri islâmiyet ile te'life gayret etmiştir (Otto Spies, ve S. K. Khatak *ayn. esr.*, mukadddime, s. 2 v. dd.). Daha çok Eflâtun 'un fikirlerini benimseyen ve onu kendine *imām* olarak tanıyan Suhravardî, asıl felsefî akîdelerini *Ḥikmat al-işrāḳ* v. b. eserlerinde tedvin etmiştir.

Suhravardî, meşşâî ve sûfî olarak görünür. Aristo 'yu tefsirinde İbn Sînā 'nın te'siri altında kalmıştır. Fakat İbn Sînā, umûmiyetle, kendisinin de istifâde ettiği Aristo 'nun grek şârihleri gibi, tasavvuftan sâdece, Aristo 'nun kendi fikrine göre boşlukları olan düşünce sistemini birkaç Yeni Eflâtuncu nazariye ile tamamlamak veya, kendi görüşüne nazaran üstâdın eserinde mevcut olan bâzı vahdetiyeye müteallik temâyülleri izah etmek üzere istifâde etmektedir. Hâlbuki Suhravardî 'de, meşşâî fikirler yanında islâmın bütün hellenist te'lifçiliğinden aldığı bir nevi tasavvufî işrakiye, bütün Yeni Eflâtuncu akîde, sîmya ilmi ve iksire müteallik nazariyeler, hafî ilimler, irfânî rivâyetler ve Yeni Fisagorcu unsurlar halitası bulunmaktadır. Vaktiyle te'lîfîye mezhebi („syncrétisme") — meselâ, „bütün dinlerin uygunluğu hakkında" bir risâle yazmış olan Yeni Eflâtuncu Asklepiades — için olduğu gibi, Suhravardî ve bütün diğer müslümanlar için de, bütün felsefî sistemler ve bütün dinler ancak bir tek hakikati ifâde eder ve Suhravardî, Agathodæmon, Hermes ve „Greklerin en büyük beş feylesofu" olan Empedokles, Fisagor, Sokrates, Eflâtun, Aristo ve aynı zamanda Cāmāsp ve Buzurgmihr 'i kendi üstadları olarak zikreder. Kendi millî gururu içinde Cāmāsp ve Buzurgmihr 'i grek mütefekkirlerinin gerçek mübeşşirleri telakkî eder (daha yahudi tarihçisi Artapane — 'İsā 'dan bir asır önce — Mūsā 'nın, Orpheus 'un üstâdı olduğunu ve Mūsā 'ya greklerde Musaios denildiğini beyân etmiş idi) ve ona göre, vacibü 'l-vücûd 'un ve mümkünü 'l-husûl varlığın hakîkatini,

nurun ve zulmetin remizleri altında, senevî [b. bk.] olmaktan uzak olarak ilk ifâde edenler, Cāmāsp ve Buzurgmihr 'dir. Fakat Aristo ile Eflâtun 'un birbirleri ile mutabakat hâlinde olduklarını beyân etmekle berâber, kendi başlıca eseri olan *Kitāb ḥikmat al-išrāḳ* (taşbasma, Tahran, 1316 [1898]) 'da Aristo 'yu tenkide mühim bir yer verir. Son derecedeki fikir serbestîsi, kendisinin, başka yerlerde tenkid edilmiş nazariyeleri hep tâlim ettiği hâlde, Aristo mantığı ve metafiziğinin bâzı belli-başlı nazariyelerine karşı *Kalām* 'ın tertiplediği tenkidleri tekrar etmesine müsaade eder: cevherin târifi nazariyesine karşı (küllî, ancak sonsuz sayıda cüz'î hâllerin tam istikra'ı ile idrâk edilebilir delili ile — reybî menşeli —) ve madde nazariyesine karşı onun aynı zamanda hem bilkuvve mevcud, hem fi'lî olması hali hariç (mümkînin maḥsūs delili ile — revakî menşeli —) varlığı yoktur, tenkitleri gibi. Onda *Kalām* 'ın tekrar kabûl etmiş olduğu, reybîlerin ve revâkîlerin bu nazariye ve delilleri umûmiyetle sık-sık bulunur; o, msl. temyizi kâbil olmayan eşyanın ayniyeti hakkındaki — Leipniz tarafından tekrar kabûl edilmiş — ve enfüsîlik veya nisbetlerin imkânsızlığı hakkındaki revâkî veya reybîlerin nazariyesini tâlim eder ve revâkî ilâhiye felsefesinin (veya Yeni Eflâtuncuların) „her şey âlemlerin en iyisinde en iyi içindir" nikbinliğini — Leipniz tarafından tekrar kabûl edilmiş — *Kalām* ile paylaşır.

Fakat onun eserini en iyi vasıflandıran, ışık, aydınlatma (*išrāḳ*) metafiziğidir. Bu, sudurun remzi gibi iş gören, fakat aynı zamanda eşyanın derin hakikati olarak bakılan mânevî bir ışığın Yeni Eflâtuncu ışık nazariyesidir. Tasavvufta, hıristiyan ve müslüman felsefesinde büyük rolü olan bu nazariye, islâm feylesoflarının çoğunda, bilhassa Fārābî, İbn Sînā ve Ġazālî 'de, bulunur, fakat zannediyorum hiç kimse bu remzî Suhravardî kadar kullanmamıştır. Vâcib ve mümkini, mevcûd ve nâmevcûdû, cevher ve arazı, sebeb ve neticeyi, düşünce ve hissi, ruh ve bedeni, bunların hepsini, kendi işrāḳ akîdesi ile izah eder, yaşayan veya hareket eden veya mevcûd olan her şeyi ışık telakkî eder ve hattâ, onun Tanrının varlığına dâir delili bu remiz üzerine kurulmuştur. Bilhassa ışık metaliziğinden dolayıdır ki, kendisi ahlafdan tanınmıştır: İşrāḳ kelimesinden müştak išrāḳîyūn adında bir fırkanın kurucusu olup, išrāḳîya'ye benzer bir isim taşıyan *nurbaḫşîya* tarîkatı mensupları da onu tarîkatlerinin kurucusu olarak tanır [Burada bahsedilen Nūrbaḫşîya tarîkatının kurucusu Suhravardî değil, lekabı Nūrbaḫş olan Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abd Allāh (795-869=1393—1465) krş. mad. NŪRBAḪŞİYE].

Bibliyografya: Brockelmann (*GAL*, I, 437, *Suppl.*, I. 781 v.d.); ayrıca bk. Carra de Vaux, *La Philosophie illuminative d'après Suhrawerdi Meqtoul* (*JA*, seri IX, 1902, XIX, 63 v.d.); Muḥammed Iqbal, *The Development of Metaphysics in Persia* (London, 1908), s. 121—150; S. van den Bergh, *De Tempels van het Licht door Soehrawerdi* (*Tijdschrift v. Wijsbegeerte*, Haarlem, 1916, X, 30—59), krş. C. A. Nallino, *Filosofia „orientale" od „illuminativa" d'Avicenna* (*RSO*, 1925, X/IV, 433—467) (müellif, İbn Sînā 'nın bir şark felsefesi-*Ḥikma maşrikiya*-kitabı yazdığını ve fakat ışık nazariyesine dair eser yazmadığını belirtmektedir.); Umûmiyetle ışık metafiziği için krş. Cl. Baeumker, *Witelo*, (*Beitr. z. Gesch. d. Philosophie d. Mittelalters*, Münster, 1908, III/2, 357 v.dd); Şihāb al-Dīn Suhrawardī Maqtūl, *Ṣalāş rasā'il* (*three treatises on mysticism*), ngr. ve trc. Otto Spies ve S. K. Khatak, Stuttgart, 1935, mukaddime, s. 1—12 ve *tür. yer.*; ayn. mll., *Macmū'a fi 'l-ḥikmat al-ilāhîya* (ngr. H. Corbin), İstanbul, 1945, *tür. yer.*; İbn Sînā, *Kitāb al-išārāt va 'l-tanbîhāt* (trns. trc. A. M. Goichon), Paris, 1951, s. 1—5; H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, France, 1964, I, 284—305. (S. VAN DEN BERGH.)

[Bu madde Tahsin Yazıcı tarafından tadil ve ikmâl edilmiştir.]

SÜKEYNE. SUKAYNA, (? — 735) Ḥusayn b. 'Alī b. Abī Ṭālib 'in kızı olup, Sukayna diye anılır. Annesi, şâire Rabab bint Imr' al-Ḳays b. 'Adī b. Avs 'tir ki, kızına Sukayna adını bu kadın vermiştir. Bu isim, bâzan Sakīna şeklinde söylenmiş ise de, *Ḳāmūs* Sukayna demektedir. Onun asıl adı, Umayma (İbn al-Kalbī 'den naklen İbn Sa'd 'ın ve *Aġānī* 'nin bildirdiklerine göre) veya Umayna, yahut da daha büyük bir ihtimâl ile, Āmina veya Amīna (*Aġānī* 'ye göre) idi. Doğum tarihi belli değildir. Babasının ölümünde henüz küçük bir kız idi (Ṭabarī, II, 232, 10 ve Ḥusayn 'in ölümünden bahsederken İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, IV, 73, kat'î şahadete göre; İbn al-Aṯīr, Yazīd 'in, Ḥusayn 'in şehit edilmesi ile neticelenen Kerbelâ vak'asından aralarında Sukayna 'nin de bulunduğu sağ kalanları yanına getirtip gördüğünü ve bunları kuvvetli bir muhâfaza kıt'ası himâyesinde Medine 'ye yolladığını ve Sukayna 'nin annesinin, kederinden ertesi sene öldüğünü anlatmaktadır. *Agn. eer.*, IV, 75 v.d.).

Sukayna, bilhassa birbirini tâkip eden sık evlenmeleri ile meşhurdur. Kaynaklarda onun

kaç defa, kimler ile ve hangi sıra ile evlendiği, birbirini tutmaz şekilde zikredilmektedir. *Kitāb al-Aġānī* 'ye göre, Ḥasan b. al-Ḥasan b. 'Alī 'nin Sukayna ile evlenme teşebbüsü gerçekleştirilememiş ve Ḥasan, Sukayna 'nin kız kardeşi Fāṭima ile evlenmiş. Sukayna 'nin evlendiği kimseler hakkında İbn Ḳutayba, birbirini pek tutmayan üç, İbn Sa'd da iki liste vermektedirler. *Aġānī* ise, birbirinin zıddı altı liste vermektedir. Bu şartlar altında İbn Sa'd 'ın ve İbn Ḳutayba 'nin aş.-yk. birbirine uygun ve İbn Ḫallikān 'ın da bunlardan aldığı en eski listeyi kabûl etmekten başka çare kalmıyor. Bu listedeki sıraya göre, onun ilk kocası, Muṣ'ab b. al-Zubayr b. al-'Avvām idi (Muṣ'ab, 'Abd al-Malik b. Marvān 'a karşı yaptığı bir savaşta 72=691 tarihinde maktul düşmüştür; bk. J. Wellhausen, *Arap devleti ve sukutu*, tre. Fikret Işıltan, Ankara, 1963, 87—96). Sukayna, kardeşi 'Alī tarafından Muṣ'ab ile evlendirildiği zaman Muṣ'ab Sukayna 'ya mühim bir *mihr* vermiş idi (Ṣa'ālibī 'deki hicivli mısrâları için krş. *Laṭā'if*, s. 53). Sukayna Muṣ'ab 'dan, annesi Rabab 'ın adını verdiği bir kız doğurdu. Bu kız Muṣ'ab 'ın bir yeğeni ile evlenmiş ve genç yaşında ölmüştür. Görünüşe nazaran Sukayna 'nin ikinci kocası, Muṣ'ab b. al-Zubayr 'in yeğeni 'Abd Allāh b. 'Oṯmān idi ki, bu birleşmeden Ḳurayn lakabı verilen 'Oṯmān doğdu (İbn Sa'd 'ın dediğine göre Ḥākim ve Rabīḥa adlarında iki çocukları daha olmuştu). *Aġānī* 'ye göre, bu evlenme bir az geçimsizlik ile devam etmişti. İbn Sa'd 'a göre, Sukayna 'nin üçüncü kocası, Zayd b. 'Amr b. 'Oṯmān b. 'Affān idi; *Aġānī* bu şahsı eimri ve uçarı bir kimse olarak göstermiş, Sukayna ile geçimsizliklerini tasvir etmiş ve onun Sukayna 'dan önce öldüğünü söylemiştir. Yine rivâyete göre, 'Omer b. 'Abd al-'Azīz 'in kardeşi olup, 75 (694) tarihinden itibâren Mısır vâlisi bulunan al-Aṣbaġ b. 'Abd al-'Azīz b. Marvān (ölm. 86=705), Sukayna ile zifaf vâki olmayan bir evlenme yapmış imiş (şu hâlde, muhtelif hâl tercümesi müelliflerinin bu hususta verdikleri tenakuzlar üzerinde pek durmamak lâzımdır. İbn Ḳutayba 'yi kaynak alan İbn Ḫallikān ve Ṣafadī, al-Aṣbaġ 'ı, Sukayna 'nin üçüncü kocası olarak gösterirken, İbn Sa'd ve *Aġānī* 'de zikredilen bir mısra onu dördüncü koca olarak zikreder). İbn Sa'd, Sukayna 'nin Zayd b. 'Amr 'dan hemen sonra İbrāhim b. 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf al-Zuhrī ile evlenip onunla 3 ay birlikte yaşadığını ve sonra Hişām b. 'Abd al-Malik 'in emri ile boşandıklarını kaydediyor ki, bu pek az muhtemeldir. İbn Ḥacer 'e ve İbn Ḳutayba (*Ma'ārif*) 'ye göre gerçekte İbrāhīm, 75 yaşında iken 76 (695/696) tarihinde ölmüştür. Buna göre, evlenmenin daha önce vuku bulmuş olması icâp eder. Bundan başka İbn Ḳutayba, Sukayna 'nin 'Amr b. Ḥakim b. Ḥizām ile de evlendiğini buna inanmadan kaydeder. *Aġānī* 'de, Sukayna 'nin amcazâdesi 'Abd Allāh b. Ḥasan b. 'Alī ile evlenişi hakkında verilen malûmat da bir kenara bırakılabilir.

Sukayna, umûmiyetle kabul edildiğine göre, zamanının en şâyân-ı dikkat kadınlarından biri idi. *Aġānī* (XIV) 'nin kendisinden rivâyet ettiği sözüne inanılır kimselerden biri, Sukayna 'yi iffetli, duygulu ve bir az gösterişten de hâli olmayan bir asâlete sahib bir kadın olarak tasvir etmektedir (nükteleri ve lâtifeleri hakkında bk. *ayn. esr.*, XIV, XVII, 94, 97, 101). Saçlarının güzelliği meşhurdu. Saçlarına şekil vermek hususunda kendine mahsus bir tarzı vardı ki, onun bu saç şekline *Ṭarra Sukayna* denir ve devrinin kadınları kendisini taklide çalışırlardı. Rivayete göre, 'Omar b. 'Abd el-'Azīz, halîfeliği sırasında (99—101 =717—720) bu şekilde saç yapmayı şiddetle menetmişti.

O yalnız güzelliğinden dolayı değil, edebiyatından (*Aġānī*, XVI, 164) ve mücevherler ile süslenmekten hoşlanan kızından dolayı da çok mağrurdu. *Aġānī* (XVI) 'ye inanacak olursak, o, bir göz ameliyatında gösterdiği metanetten dolayı ne kadar cesur olduğunu da isbat etmiştir. Kendisi taganni ve şiiri ihtiras derecesinde seven müceyyer bir kadındı. Hattâ Farazdaḳ ve diğer meşhur şâirlerin şiirlerini tenkit ederdi (*Aġānī* 'de bir çok fıkraları vardır).

Sukayna, hayatını mukaddes şehirler arasında geçirdi ve 5 rebîülevvel 117 (4 nisan 735) günü Medine 'de öldü. Şehrin vâlisi, namaz kıldırmak üzere, kendi gelişine kadar intizar etmelerini emrettiği için, cenâze saatlerce bekletildi. Kabire şehrinde de bir makamı olup, halkın ziyâretgâhıdır.

Bibliyografya: Ṭabarī, İbn al-Aṯīr, *Aġānī*, bk. fihrist; Yāḳūt (fihrist, ve *Syria*, 1911, s. 221 v. dd.); İbn Ḳutayba, *Ma'ārif*, bk. fihrist; İbn Sa'd, VIII, 348; Mes'ūdī, *Murūc*, V, 25e; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynboll), bk. fihrist; al-Ẕahabī (nşr. De Jong), bk. *Sakayna*; İbn Ḫallikān (tre. de Slane), I, 581; İbn al-Faḳīh, *B G A*, 186; İbn al-Ṭiḳṭaḳā', *al-Faḫrī* (tre. Amar), s. 197; *Mustaṭraf* (tre. Rat), I, 201; Ṣa'ālibī, *Rois des Perses*, s. 727; Ṣa'ālibī, *Laṭā'if* (nşr. de Jong), bk. fihrist; Zaynab Fevvāz, *al-Durr al-manṯūr*, s. 244; al-Şablancī, *Nūr al-abṣār fī manāḳıb al-bayt al-Nabī 'l-muḫtār* (Kahire, 1298), s. 259—263; Ṣafadī, elyazması,

Bibl. Nat. Paris nr. 2064, var. 151b; Perron, *Femmes arabes*; Kremer, *Kulturgesch.*, II, 100; *J A* (1832), s. 47 ve 50; 1884, s. 173, nr. 1; Wellhausen Julius, *Arap devleti ve sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara, 1963, s. 87—96. (H. MASSÉ.)

[Bu madde Neşet Çağatay tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

SÜKKER. [Bk. ŞEKER.]

SÜKKERÎ. AL-SUKKARÎ, ABŪ SA'ÎD AL-ḤASAN B. AL-ḤUSAYN B. 'ABD ALLĀH (827—888), arap dil ve edebiyat âlimi. İbn al-Anbārî'de (*Nuzha*, s. 144) adının 'Abd Allāb olarak geçmesi bir batâdan ileri gelmiş olmalıdır. 'Abd Allāb onun dedesinin adı olup, bu isim bâzan 'Ubayd Allāb şeklinde de zikredilir (mal. bk. Yāḳūt, *Irşād*, VIII, 94; bu ismin, geceresindeo tamâmen düştüğü de vâridd'ir, bk. al-Zubaydi, *Ṭabaḳāt*, s. 200). Eski arap şiirinin tedvinine hizmet eden âlimlerin en büyüklerinden biri olmasına rağmen, hâl tercümesinden bahseden eserlerde hayatı hakkında pek az bilgi verilmektedir. Bu bilgilere göre, al-Sukkarî 212 (827 'de doğmuştur. Şeceresi Emevî devri kumandanlarından al-Muhallab b. Abî Şufra (ölm. 82=702)'ye dayanır. Buna göre Azd 'Omān kabîlesinin 'Atîk kolundandır. Ömrünün hiç değilse büyük kısmını Basra'da geçirdiği söylenebilir. Nitekim kendilerinden istifâde ettiği, rivâyette bulunduğu âlimlerden çoğu basralı olduğu gibi, bunlar arasında Abū Ḥātim al-Sicistānî gibi, pek kısa bir Bagdad seyahati müstesnâ, biç Basra'dan çıkmamış olanlar da vardır. Bir müddet Bagdad'da kalmış olması da mümkündür. Fakat onun Bagdad'da al-Farrā' (ölm. 207=823)'ın bir meclisinde bulunduğunu anlatan bir hikra (*Irşād*, VIII, 95 v. d.), Yāḳūt'un da işâret ettiği gibi tarihî imkânsızlıklar ile doludur. Onun *sukkarî* ("şekerci") nisbesinin telkîn ettiği bir mesleğe sâhip olup-olmadığı da açıkca bilinmemektedir. Diğer taraftan yazısının doğruluğu ile meşhûr olan ve pek çok eser istinsah ettiği bilinen (aş. bk.) al-Sukkarî'nin bundan te'mîn edebileceği gelir geçimini her halde sağlayabilirdi.

Sağlam bir tahsil gördüğü anlaşılan al-Sukkarî'nin, derslerinden istifâde ettiği ve kendilerinden lisânî malzeme ve bilhassa şiir rivâyet ettiği âlimler arasında Abū Ḥātim al-Sicistānî (ölm. 255=868/869), al-Riyāşî (257=871), Muḥammed b. Ḥabîb (255=869), İbn al-Sikkīt (344=858) gibi Basra ve Kûfe dil mekteplerine mensup âlimler vardır. Bu suretle o, bu iki mektebin yolunu birleştirenlerden olmuştur. al-Sukkarî'nin, ömrünü, bilhassa eski arap şiirini toplamakla ve hummalı bir çalışma ile geçirdiğinde şüphe yoktur. Yanından defterini eksik etmez ve duyduklarını dâimâ kaydederdi (al-Ḳifṭī, *Inbāh*, I, 148). Talebesi ve eserlerini rivâyet edenler arasında Abū Sahl al-Ḥulvānî, Muḥammed b. 'Abd al-Malik al-Tārīḫī, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. al-'Abbās al-Yazīdî v. b. gibi simâlar bulunmaktadır. 275 (888/889) yılında vefat etti. Vefat tarihi olarak bâzan 290 yılı da verilir ise de, kaynakların da belirttiği gibi (msl. bk. *Tārīḫ Baġdād*, VII, 297; *Inbāh*, I, 298) bu, zayıf bir rivâyettir.

al-Sukkarî, dindar ve doğruydu; bilgisine güvenilir bir âlimdi (*Tārīḫ Baġdād* VII, 296; *Irşād*, VIII, 94; al-Muḫtār, 220a; *Inbāh*, I, 291). *Kur'an* okuturdu. Her hâlde kur'anî ilimlere ve bilhassa kıraâte dâir bilgisini Abū Ḥātim'den almış olmalıdır. Lugate, nahve, ensâba ve *ayyām al-'arab*'a dâir bilgisinin yanında yazısının *ṣiḥḥati* ile de takdir edilmiştir (*Fihrist*, 78; *Inbāh*, I, 292). Nitekim İbn al-Nadim onun hattı ile gördüğü bir çok eseri, bâzan onun kayıtlarına verdiği itimâdı da belirten bir ifâde ile, zikreder (msl. bk. *al-Fihrist*, s. 47, 55, 69, 78, 100, 106, 116, 145). Yalnız isimlerini bildiğimiz bâzı eserleri onun lugat sâhasındaki çalışmalarının semereleri olmalıdır. Bu nevî eserlerinden *Kitāb al-vuḥūş* ve *Kitāb al-nabāt* zikredilebilir. Bunlardan başka bir de *Kitāb al-mānāhil va 'l-ḳurā* adlı kitabından bahsedilir (bu üç eser için bk. *al-Fihrist*, s. 78; *Nuzha*, s. 145; *Irşād*, VIII, 98; *Inbāh*, I, 292; *Buġya*, s. 219: *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1469).

al-Sukkarî'nin en mühim tarafı büyük bir *aḫbār* ve bilhassa şiir râvisi (*rāviya*) oluşudur. O, şiirin ve ahbârın hâfızadan yazıya intikalini sağlayan ve Abū 'Amr b. al-'Alā', Ḥammād, Ḫalaf v. b. ile başlayan âlim râvilerin, İbn al-A'rābî, Muḥammed b. Ḥabîb ve Abū Ḥātim halkasına bağlanan ve aralarında mühim simalar bulunan bir neslinin en mühim mümessili, bu nevî râvilerin tedvin bakımından belki en büyüğü ve en velûdudur. Onun çalışmaları sâyesinde pek çok kitap yayıldığı (*Tārīḫ Baġdād*, VII, 291; *Inbāh*, I, 291), hattâ benzeri âlimlerden hiç birinin bu sâhada onun kadar hizmetinin sebkat etmediği (*Irşād*, VIII, 94) kaydedilir. Nitekim İbn al-Nadim (*al-Fihrist*, s. 157 v.d.), onun şiirlerini bir araya getirip tedvin ettiği şâirlerin uzun bir listesini verir (bunlara *Şarḥ Dīvān al-Ḳuṭāmī* ve *Cāmi' şi'r Nu'mān b. Başīr*'i de ilâve etmek gerekir (bk *GAL*², I, 108). Tertip ettiği bu divanlardan bâzılarını da şerh etmiş idi. Sayıları 60'ı bulan bu şâirler, Câhiliye devrinden Abbâsîlerin başlangıcına kadar uzanan devrede gelmiş olup, eserleri lisâniyata dâir çalışmalarda muteber sayılan san'atkârlardır. al-Sukkarî, dilcilerin bu

klâsik devir şâirleri arasına aldıkları Abū Nuvās (ölm. 198=813'e doğru)'nu şiirlerini de toplamış ve şerh etmişti (ancak üçte birini tamamladığı bu eser, 1.000 varak tutuyordu. bk. *al-Fihrist*, s. 160; *Irşād*, VIII, 98; *Inbāh*, I, 293). Onun sâdece rivâyet ettiği eserlerin sayısı her hâlde çok daha büyüktü. el-Sukkarî bu tedvin işinde selefllerinin çalışmalarına istinad etmiş, bir taraftan Basra, diğer taraftan Kûfe mektebi mensuplerinin yaptıkları rivâyetlerde bir takım tasarruflarda bulunarak, çok defa muhtelif âlimlerin derledikleri malzemeyi tekrar ele alıp, onları ıslâh ve ikmâl etmiştir. Meselâ, İmrıı al-Ḳays'a isnad edilen ve Abū 'Amr b. al-Alā', al-Aṣma'î, İbn al-Ḥabîb v. b. tarafından nâkıs olarak toplanan bütün veya parça hâlindeki şiirlerin hepsini bir araya getirerek onlara nihâî şekli o vermişti (bk. Blachère, *Litterature arabe*, s. 113 v. d.; *al-Fihrist*, s. 157 [10—16]'e istinâden). Bütün bu çalışmalardan bize kadar gelebilenler şunlardır: *Dīvān Imrī al-Ḳays* (*G A L*², I, 108; *Suppl.*, I, 50; Naṣīr al-Dīn al-Asad, *al-Maṣādir*, s. 494 v. dd., 515—526), *Dīvān Ḳays İbn. al-Ḥatīm* (bk. nşr. Kowalski, nr. XXXIII); ayrıca şerhli divanlarından muhâfaza edilebilenler: *Dīvān Cīrān al-'Avd* (Kahire, 1931), *Dīvān al-Ḥuṭay'a* (bk. mad. *Ḥaṭay*'a ve *G A L, Suppl.*, I, 71). J. Kowalski tarafından da neşredilen *Şarḥ Dīvān Ka'b b. Zuhayr* (Krakow, 1950), Dār al-Kutub al-Miṣrîya neşrinde (Kahire, 1950 ve 1965), divanın bu rivâyetine son şeklini veren in al-Sukkerî olduğu kabul edilmek istenilmişse de, eserin metninde bunu te'yid edecek bir işârete rastlanmamaktadır.

al-Sokkari, ayrıca muhtelif kabîlelere mensup şâirlerin eserlerini de bir araya getirmiştir. Bu sûretle tertip ettiği mecmuaların sayısı dn, yine İbn al-Nedîm'e göre (*al-Fihrist*, s. 159) 30'a yakındır (buna bâzı ilâveler yapmak da mümkündür, bk. *G A L*², I, 108; *al-Maṣādir*, s. 545 v. dd.'da diğer kayıtlar ile ikmâl edilen bu cetvel 29 eser ihtivâ eder). Huzayl kabilesi şâirlerinin eserlerini ihtivâ eden *Dīvān ṣu'arā' Huzayl* bu nevi toplamaların elimizdeki tek nümûnesi sayılmaktadır. Bu mecmua, al-Sukkarî—al-Ḥulvānî—al-Rummānî yolu ile intikal etmiştir (eserin muhtelif kısımları muhtelif kimseler tarafından neşredilmiştir: J. Kosegarten, *Carmina Hadzailitarum, The Hudzailian Poems*, London, 1854, alm. tre. R. Abicht, Namslau, 1879; J. Wellhausen, *Letzter Teil der Lieder der Hudhiliten*, Berlin, 1884; J. Hell, *Neue Hudailiten-Divāne: Dīvān des Abu 'l- Da'aib*, Hannover, 1926; *Sā'ida Abū 'l-'Irāṣ, al-Munaḫḫil, Usāma*, Leipzig, 1933; F. Bayraktarević'in Abū Kabîr al-Huzalî'nin *Lāmiya*'si ve *Dīvān*'ı neşirleri için bk. mad. *Abū Kabîr*; Dār al-kutub al-Miṣrîya neşriyatı arasında bütün bu kısımlar bir araya getirilmek istenmiştir, Kahire, 1364, 1368, 1369). al-Sukkarî'nin, bu çalışmalarında da selefleri nin topladığı malzeme ve eserlere istinâd ettiği anlaşılmaktadır (bk. Goldziher, *D L Z*, 1895, s. 1451. 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî, *Ḫizānat al-adab*, II, 317 [25]'te 200 tarihli bir nüshadan bahsedilir). Onun muhtelif şâirlerin eserlerinden yaptığı derlemelere, yalnız bir parçası elimizde bulunan *Dīvān aṣ'ār al-luṣūṣ* (Ṭahmān'ın divânını ihtivâ eden parçasını W. Wright *Opuscula arabica*, Leyden, 1859, s. 76—95'te neşretmiştir), Abū 'Ubayda'nın topladığı metni, İbn Ḥabîb rivâyetinin izahlarını ilâve etmek suretiyle ikmâl ettiği ve Abū 'Abd Allāh al-Yazîdî vâsıtası ile intikal eden *Naḳā'iḍ Carīr va 'l-Farazdaḳ* ve yalnız ismini bildiğimiz *Kitāb abyāt al-sā'ira* (*al-Fihrist*, s. 78; *Buġya*, s. 219; *Kaşf al-ẓunūn*, I, 5) de ilâve edilebilir. Bunlardan başka, şâirlerden bahsettiği anlaşılan iki eseri daha vardı: *Man ḳāla bayt*[an] *va luḳḳiba bih* (*G A L*,² I, 109) ve İbn Ḥabîb'in bir eserinin (*Man nusiba ilā ummihi min al-ṣu'arā'*, bk. *G A L, Sappl.*, I, 166) genişletmek sûretiyle telif ettiğini söyleyebileceğimiz *Kitāb al-ṣu'arā' al-ma'rūfīn bi-ummahātihim* (al-Āmidî, *al-Mu'talif*, s. 148, 149, 159; *G A L, Sappl.*, I, 168; Ḫizāna, II, 508, 557'de *Kitāb asmā' al-ṣu'arā' al-mansūbīn ilā ummahātihim* ve *ayn. esr.*, IV, 573'te *Kitāb al-ṣu'arā' al-mansūbīn ilā ummahātihim* adı ile tesbit ve al-Ḫulvānî'ye izâfe edilen eser de her hâlde, al-Sukkarî'nin talebesi ve râvisi olan bu zât tarafından yukarıda zikredilen eserin tekrar ele alınmış şekli olmalıdır).

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *al-Fihrist* (nşr. G. Flügel), Leipzig, 1874, s. 78, 157 v.d., ayrıca bk. fihrist; al-Zubaydî, *Ṭabaḳāt al-naḥvīyin* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrāhîm), Kahire, 1373, s. 200; *al-Muḫtār min Muḳtabas al-Marzabānî* (Şehid Ali Paşa kütüp. nr. 1215, var. 220[a]); al-Ḫatîb al-Baġdādî, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1949 v.d.), VII, 296 v.d.; Kemâl al-Dīn İbn al-Anbārî (nşr. İbrāhîm Sāmarrā'î), Bağdad, 1955, s. 144 v.d.; Yāḳūt, *Irşād al-arîb* (nşr. Farîd Rifā'î), Kahire, 1936, VIII, 94—99; al-Ḳiftî, *İnbāh al-ruvāt* (nşr. Abu 'l-Faḍl İbrāhîm), Kahire, 1369—1374, I, 291 v. dd.; al-Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 218 v.d.; Kâtib Çelebî. *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Ş. Yaltkaya, Kilisli R. Bilge), İstanbul, 1941—1943, I, 5; II, 1469; G. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig. 1862), s. 89; R. Blachère, *Histoire de la littérature*

arabe des origine à la fin du XVe siècle de J.—C. (Paris, 1952), I, 113 v.d., 130 v.d., 132, 153; Amjad Trabulsi, *La Critique poétique des Arabes Jusqu'au Ve siècle de l' Hégire* (*XIe siècle de J. C.*), Damas, 1956, s. 18, 31 ve bk. fihrist; 'O. R. Kaḥḥāle, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Şam, 1376 v.dd.), III, 219; al-Zirikli, *al-A'lām* (Kahire, 1373 v.dd.), II, 202; Naşir al-Dîn al-Asad, *Maṣādir al-şi'r al-cāhilî* (Kahire, 1962), s. 494 v.dd., 515—527, 545 v. dd., 562—572 ve bk. fihrist; C. Brockelmann, *G A L*², I, 108 v.d.; *Suppl.*, I, 168; ayn. mll., *al-Sakkarî* (*E I*, IV, 534).

(NİHAD M. ÇETİN.)

SÜLÂ. Sulā, cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, büyük Kavkabān, Ḥażūr al-Şēḫ ve Zī Bīn silsilesinden şarka (cenûb-i şarkî) doğru ayrılan ve al-Bavn'ın cenûb-i garbî hudûdunu teşkil eden bir kırmızımtrak dağlar silsilesinin eteğinde bulunur. 5 kânûn I. 1883 'te, ziyâret etmiş olan E. Glaser'e göre, şehir çok temizdir; dar sokakları, aş.-yk. 25 cm. uzunluğunda ve 10 cm. kalınlığında dört köşe yontulmuş sarı kırmızı taşlardan inşâ edilmiş çok yüksek evleri vardır ki, bunlar bütün şehirde aynı manzarayı gösterir. Şulā 300 m. yükseklikte olup, al-Nāşira kalesinin (*ḥuṣn*) bulunduğu kayalığa sırtını vermiştir ve dört kapısı bulunan bir sûr ile çevrilidir: bu sûr iki tarafından kaya ile bitişir; Şulā, Şibām'dan hiç olmazsa iki defa ve Kavkabān'dan bir buçuk defa daha büyüktür: burası, Ṣan'ā'dan sonra Yemen'in en güzel ve zengin şehirlerinden biridir. Derin bir arâzi yarması üzerine kurulmuş ve sonraları tahrip edilmiş olan çok sağlam bir kemer üzerinden geçerek girilen kale, sağlam bir şekilde inşâ edilmiştir ve göz ile fark edilecek kadar çok eskidir. Rivâyete göre, buraya eskiden Ḥuṣn al-Ġurāb („kargalar kalesi") denilirmiş ve böylece eski Kane (al-Maczaha) limanı yanında inşâ edilmiş olan kudretli deniz kalesi ile aynı adı taşımış olmalıdır. Bu kale de, Yemen kalelerinin en güzellerinden biridir; türkler, memleketi zaptederken, dış yapıları tahrip etmişlerdir. Kalenin giriş kapısı her hangi bir basamağı olmaksızın 20—30 m. lik bir uçurumun üzerinde dik bir duvarda, 5 m. yükseklikte bulunmaktadır. Kalede güzel bir câmiden başka, tamâmiyle şarkta, dağın en yüksek kısmı üzerinde, büyük bir ev vardır: bu ev, uzaktan dört köşeli alçak bir kuleye benzer, yanında, bir az daha aşağıda, yine dört köşeli olan yüksek bir kule bulunmaktadır. Su ihtiyacı 4 veya 5 derin ve iyi sıvanmış sarnıç ile te'min ediliyordu; 10—25 hububat ambarı (*madāfin*) zahire deposu vazifesini görüyordu: bunlar kayalar içine kazılmış mahrut şeklinde ve sivri tarafları dışarı doğru çevrilmiş çukurlardır. Bu çukurlar 6—7 m. derinliğindedir, tabanda kuturları aş.-yk. 4 m. dir, halbuki ağızlarının kutru tam 1 m. gelmez. Kalenin üzerinde bulunduğu dağ zirvesi insan eli ile yapılmış kazıları (*curāf*) gösterir; bunlar pencereli, hücreli ve kapılı gerçek oturma yerlerini temsil eder. Bunların bâzıları badanalıdır ve türlü büyüklükte 5—6 oda ihtivâ eder. Bunlar eski gibi görünmekte olup, eskiden kalenin arap askerî birliğinin oturma yeri vazifesini görüyordu. Yukarıda zikredilen dört köşe kule gibi görünen harâbe hâlindeki binânın garbında, taşlar üzerine yapılmış ve eski arapça kitâbeleri bulunan büyük boyda bir kaç mezar vardır. Söylendiğine göre, burada bir velî (*vali*) gömülüdür.

Mahallî rivâyetlere göre, burada eskiden bu isimde bir şehir yok idi, fakat yalnız bir köyler topluluğu vardı; — galiba 40'tan fazla olan — bu köyler Yemen'in türkler tarafından zaptedilmesine kadar, Şulā'daki idârî makamlara tâbî bulunuyorlardı. Niebuhr devrinde, Şulā (o Tulla yazmaktadır) idârî bölgesi Koḥlān, 'Affār, Ḥace, Żofîr, Kavkabān (Ḥace yanında), Cebel Şerîf, Ḥabūr, Sūda gibi şimâlde kâin mıntakalar ile aş.-yk. 300 kadar köy ile Cebel Şahāra'yi de içine alıyordu; bundan dolayı XIX. asrın sonunda olduğundan daha geniş idi.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 251 v.d.; E. Glaser, *Geographische Forschungen Jemen 1883—1884* (el-yazması), var. 61. (A. GROHMANN.)

SÜLAHFÂT. [Bk. KAPLUMBAĞA.]

SÜLDÜZ. [Bk. SULDUS, SULDUZ.]

SÜLEMÎ. AL-SULAMÎ, ABŪ 'ABD AL-RAḤMĀN MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. MŪSĀ B. ḤĀLID B. SĀLIM B. RĀVİYA (936—1021), mutasavvıf bir müellif olup, baba tarafından Azd, anne tarafından ise, Sulam kabîlesine mensuptur. Ancak daha çok annesinin mensup olduğu kabîlenin *nisbe*'si (al-Sulamî; bk. mad. SULAYM B. MANṢŪR) ile tanınmıştır (krş. al-Sam'ānî, *Kitāb al-ansāb*, var. 303a; İbn al-Aṯîr, *al-Lubāb*, I, 553). M. Hartmann'ın *nisba*'nin grekçe σλῖμαξ („merdiven") kelimesinden geldiği (bk. *O L Z*, 1912, s. 127 v. dd.) hakkındaki nokta-i nazarı yanlıştır. Sülemî, 10 cemaziyelâhır 325 (16 nisan 936)'te Nişâpûr'da doğdu. Babası, zühd ve takvâsı ile tanınmış bir şeyh idi. Sülemî'yi, babasının vefatı üzerine, anne tarafından dedesi olup, devrinin tanınmış âlimlerinden sayılan Abū 'Amr İsmā'îl b. Nuṣayd

himâyesine aldı. Dedesi, çocuğu olmadığı için Sülemî'yi küçük yaştan itibâren yanından ayırmamış, derslerinde ve meclislerinde de beraberinde bulundurmuştur. Sülemî ilk tahsiline akranları gibi, *Kur'an*'ı hıfz ile başlamış, sırasiyle edebiyata ve dile dâir bilgiler elde etmiştir. Müteâkiben çalışmalarını daha çok hadîs araştırmalarına ve tasavvufî bilgilerini arttırmağa hasretti. Bu hususta zamanındaki bir çok şeyh ve âlimlerden faydalandı; Rey, Hemedan, Merv, Hicaz v. b. gibi şehir ve ülkelere seyahat etti. Faydalandığı simâlar arasında, başta dedesi Abû 'Amr İsmâ'îl b. Nucayd olmak üzere, kendisinden tarîkat hırkası giydiği Abu 'l-Ḳâsim al-Naṣrâbâẕî, meşhûr, *Kitâb al-luma'* müellifi Abû Naṣr al-Sarrâc gibi 30'a yakın kimse vardı (bk. al-Sulami, *Ṭabaḳât al-ṣûfîya*, nşr. Nûr al-Dîn Şarîba, nâşirin mukaddimesi, s. 19—24). Dedesinin ölümü üzerine Sülemî'ye büyük bir servet kaldı. Bu sâyede zengin bir kütüphâne te'sis etti. Nişâpûr'da bir de hânkah yaptıran Sülemî 3 şâbân 412 (3 teşrin II. 1021)'de vefat etti ve bu hânkaha gömüldü. Devrinde kendisinden faydalanan bir çok kimseler (bk. al-Sulami, *ayn. esr.*, nâşirin mukaddimesi, s. 24—28) arasında al-Ḳuşayrî gibi meşhur simalar da vardı.

E s e r l e r i: Sülemî'nin muhtelif kaynaklardan (bk. *ayn. esr.*, s. 31—42) elde edilen bilgiye göre, büyük bir yekûn tutan eserleri umumiyetle hadîs, tefsir ve tasavvuf ile ilgilidir. Bu eserlerin, arasında oldukça büyük hacimde olanlarının da bulunduğu, bir çokları zamanımıza kadar intikal etmemiştir. Bir kaçı müstesnâ (*Ḥaḳâ'iḳ al-tafsîr*, *Târîḫ al-ṣûfîya* ve *Ṭabaḳât al-ṣûfîya*) yazılışlarına göre, eserlerini terihî bir sıraya koymak da mümkün değildir. Mevcut eserlerinin başlıcaları şunlardır: 1. *Ḥaḳâ'iḳ al-tafsîr*, daha ziyâde kendilerinden önceki sûfîlerin izahlarına dayanılarak tasavvufî mâhiyette yazılmış olan bu eser, bir çok müellif (İbn al-Cavzî, *Talbîs al-İblîs*, s. 164; Ẕahabî, *Târîḫ al-islâm*, XI, 221) tarafından tenkide mârûz kalmış ve hattâ ondaki izahlara inananların zındık olabilecekleri ileri sürülmüştü. Eser, aleyhindeki bu fikirlere rağmen, yazıldığı tarihten itibâren, bir çok âlim tarafından beğenilmişti. Henüz basılmamış olan bu eserin Türkiye'de (Fâtih kütüp., nr. 261; Köprülü kütüp., nr. 91, 92, Nuruosmaniye, nr. 319 v.b.) ve dünya kütüphânelerinde bir çok el-yazması nüshaları vardır (bk. al-Sulamî, *Ṭabaḳât*, nâşirin önsözü, s. 35 v. d.). Bu tefsirde Ḥallâc ile ilgili bâzı kısımlar, L. Massignon (*Essais sur les origines*, ek, s. 23—76) tarafından neşredilmiştir. 2. *Ṭabaḳât al-ṣûfîya*, sûfîlerin hâl tercümesinden bahseden ve bize kadar gelebilmiş olan Ṭabaḳât kitaplarının ilki sayılan bu eser, 'Abd Allâh-i Anṣârî'nin aynı adı taşıyan farsça *Ṭabaḳât*'ının esâsını teşkil ettiği gibi, al-Ḳuşayrî'de *Risâla*'sinde bundan geniş bir şekilde faydalanmıştır. Anṣârî'nin eseri, Sülemî'nin bu eserinin hemen-hemen serbest ve genişletilmiş bir tercümesi gibidir. Câmî'nin *Nafaḥât al-uns*'ü de Anṣârî'nin eserinden faydalanılarak yazıldığı için, onun da esâsı, dolayısıyle, Sülemî'nin bu eseri olmuştur. Sülemî'nin bu eseri, önce muhtelif nüshalarına mürâcaat edilmek suretiyle J. Pedersen tarafından neşredilmeğe başlanmış ise de, yarım kalmış, bilâhare Nûr al-Dîn Şarîba tarafından ilmî bir şekilde neşredilmiştir (Kahire, 1372=1953). 3. *Risâlat al-malâmatîya*, melâmîlik hakkında mevcut kaynakların ilki sayılan bu eserin, ilk önce R. Hartmann tarafından tahlili yapılmış (*Isl.*, VIII, 157—204), sonra da, Abu 'l-'al-Alâ, al-'Afîfî tarafından Mısır'da (Kahire, 1945) basılmıştır. Mısır baskısı, esâs alınmak suretiyle de, Ömer Rızâ Doğrul tarafından *Melâmet* (İstanbul, 1950) adı ile türkçeye tercüme edilmiştir. Yekûnu 30'a yakın mevcut eserleri arasında, 4. *'Uyûb al-nafs va mudâvâtuhâ*, nefsin kusurları ve tedavilerine dâir kaleme alınmış olan bu eser, henüz el-yazması hâlinde bulunmakta olup, İbn Ẕarrûḳ (ölm. 899=1493) tarafından hakkında manzûm bir açıklama ve al-Ḥarrûbî (ölm. 963=1556) tarafından da bir şerh yazılmıştır. 5. *Âdâb al-ṣuḥba va ḥusn al-'işra*, 6. *Âdâb al-ṣûfîya*, 7. *Sulûk al-'ârifîn*, 8. *Futuvvat*, 9. *al-Farḳ bayn al-şarî'a va 'l-ḥaḳîḳa*, 10. *Manâhic al-'ârifîn* gibi tamâmiyle tasavvuf ile ilgili bir çok eserleri daha vardır (krş. Brockelmann, *G A L*, I, 201; *Suppl.*, I, 361).

Geniş bilgi ve araştırmalara dayanan çalışması ile Sülemî'ye, hakkı olarak bir tasavvuf tarihçisi denebilir. Nitekim, nüshası bize kadar gelmemiş veya henüz ilim âlemince meçhul olan *Târîḫ al-ṣûfîya* adlı bir eser de yazmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: al-Ẕahabi, *Siyar a'lâm al-nubâla* (Topkapısarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 6382), XI, 55; ayn. mil., *Târîḫ al-islâm* (Topkapısarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2917, B—5, var. 41a—b); İbn al-'İmâd, *Şeẕarât al-ẕahab* (Kahire, 1350), II, 217; Ḫaṭîb, *Târîḫ Baġdâd*, V, 7 v.d.; İbn al-Cavzî, *Talbîs İblîs* (Kahire, 1368); İbn al-Aşîr, *al-Lubâb fî taḥẕîb al-ansâb* (Kahire, 1357); al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya* (Kahire, 1323/1324), III, 60 v.dd.; Cami, *Nafaḥât al-uns* (trc. Lâmi'î Çelebî), İstanbul, 1289, s. 350 v. d.; al-Sulamî *Ṭabaḳât al-ṣûfîya* (nşr. Nûr al-Dîn

Şarîba), Kahire, 1372=1953; nâşirin mukaddimesi, s. 11—64 (bu mukaddimeden geniş şekilde faydalanılmıştır); Brockelmann, *GAL*, I, 200 v.d.; *Suppl.*, I, 361 v.d.

(TAHSİN YAZICI.)

SÜLEYM B. MANSUR. SULAYM B. MANṢÛR, Ḳaya veya Ḳays-'Aylān [b. bk.] zümresine mensup kudretli ve isyankâr bir kabîle. Bu kabîle, arap tarihinde ilk olarak milâdî VI. asrın ortalarında görünmektedir. Kabîle, çadırlarını bu sıralarda Nacd-Hicaz sınırının her iki tarafında kurmuş bulunuyordu; şimâlde Medine, cenûpta Mekke arâzisi ile sınırdaştı. Şarkta akraba Ḳays kabîleleri olan Ġaṭafān, Havāzin ve Hilāl ile temâs hâlinde idi. Emevî hilâfeti devresinin sonlarına kadar, Süleymliler tarafından iskân edilen bölgenin çok büyük bir refah içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Burası bir sıra volkanik *ḥarra*'lardan, mâdeni bol, ormanlık dağ silsilelerinden ve mahsûllerinden akıllıca istifâde edilen vâha ve köylerden ibâret idi: msl. Abū Ẕarr [b. bk.]'in ikamet mahalli olarak mârûf al-Rabaẕa, Farān, Ma'din al-Burm, Ṣufayna, Savārikiya v.b. gibi. Bu zikredilenlerden son ikisi bugün hâlâ mevcuttur. Savārikiya vâhası, çeşit-çeşit hurmaları bir tarafa, muzlukları, bağları ve narlıkları ile yaya bir kaç günlük bir mesâfeye uzamakta idi. Süleymliler, çölde büyük bir refah alâmeti olan, çok sayıda at beslemekte ve üretmekteydiler.

Süleym'liler, Medine yahudileri ile çok iyi münâsebetler idâme etmekteydiler. Mekke'nin kureyşli reisi ve tâcirleri, pek kısa bir sürede, her bakımdan zengin topraklara sâhip olup, gerek Medine yoluna ve gerekse Nacd ve Basra körfezi bölgesine girişe hâkim bulunan Süleymliler ile dostluk kurmanın lüzûmunu anladılar. Mekkeli bir çok âile, Süleymliler ile *ḥalîf* olarak bağlanmakta, onlarla birlikte Süleym arâzisinden ve toprak-altı servetinden faydalanmaktaydı. Mekke âilelerinin buradaki mevcûdiyeti, Süleym arâsizindeki yer adlarında sık-sık *Ma'din* („mâden ocağı") kelimesinin geçmesiyle sabût bulmaktadır. Toprak-altı servetinin en mühimleri altın ve gümüştü. Hadîs, Sülemyli bir „sahâbe"nin, kendisine âit mâden ocağından istihsâl ettiği kıymetli madenin „öşr"ünü Peygambere göndermeyi ihmal etmediğini te'yit ediyor. Süleymlilerin mâden ocakları Abū Bakr'in hilâfeti esnâsında daha da gelişti. Bunların işletilmesi Emevî devrinde de devam etti ve devlet hazînesi buradan ehemmiyetli bir gelir sağladı.

Süleymliler Câhiliye devrinde Żamār adını taşıyan bir taşa veya gök taşına (Baethylos) ibâdet ederlerdi. Menfâatleri bakımından Mekke ile bağlı oldukları cihetle, önce Peygambere karşı düşmanca davrandılar [Bununla berâber aralarından bir kısmının, Ṣafvān b. al-Mu'aṭṭal al-Sulamî gibi meşhûr bir misâlin gösterdiği üzere islâmın ilk devrinde Peygambere iltihâk ettikleri de muhakkaktır]. İslâmın zaferi kesinleşince menfaatlerini gözeten bu bedevîler ona derhal katıldılar. 8 (629/630) yılında kuvvetli bir Süleym birliği Mekke'nin kolayca gerçekleşen fethine ve bunu müteâkip Ḥunayn savaşına katıldı. Zaferden sonra bunların reisleri, bu arada msl. şâire al-Ḥansā' [b. bk.]'nın oğlu şâir 'Abbās b. Mirdās [b. bk.] ısrarla yardımlarının mükâfatını talep etmişlerdir.

[Süleym kabîlesinin Peygamberin vefatından sonra başlayan büyük fütuhat hareketine Suriye cephesinde iştirâk ettiği, bu kabîle mensuplarının hemen müteâkip devreler içinde Diyār Muẓar=Osrhoëne bölgesinde gösterdikleri geniş faâliyetten anlaşılmaktadır. Elcezîre bölgesinin fethinde bilhassa Samsāṭ civârının müslüman kuvvetleri tarafından zaptında adı geçen Ṣafvān'ın birlik kumandanı olarak oynadığı rol, her hâlde burada Süleym kuvvetlerinin harekâta iştirâkleri ile izah olunabilecektir. Filvâkî 'Abbâsi halîfesi al-Amin'in kardeşi al-Ma'mūn ile mücâdele ettiği devirde Elcezîre'de çıkan isyanlarda mühim rol oynayan şahsiyetlerden 'Amr b. 'Abd al-'Azîz al-Sulamî'nin de Samsāṭ'tan zuhûr ettiği göz önüne alınacak olursa, Süleym kabîlesinden şimâle hicret etmiş olanların bu bölgede yerleşmiş olduklarını kabûl etmek mümkündür.]

Üçüncü halîfe zamanındaki karışıklıklarda Süleymliler umûmiyetle 'Oṡmān'ın tarafını tuttular. Onların bu tutumu, bu kabîleye mensup Abu 'l-A'var [b. bk.]'i kumandanlarının en iyilerinden birisi addeden halîfe Mu'āviya I.'nin teveccühünü kazanmalarına sebep oldu. Hacc yolu boyunca ve mukaddes islâm şehirlerinin yakınında oturan bu mağrur kabîleyi elde etmek, bu bölgenin isyankâr ahâlisini murakabe altında bulundurmak için, Emevîlerin tâkip ettikleri siyâset bakımından, fevkalâde ehemmiyetli idi. Karşılıklı iyi anlaşma Mu'āviya II.'nin vefatına kadar devam etti. Süleym'liler, diğer Ḳays'lilerle birlikte onun halefi Marvān I.'ı tanımaktan istinkâf ederek mukabil halîfe 'Abd Allāh b. al-Zubayr tarafını tuttular. Ḳays'lilerin Marc Rāhiṭ [b. bk.]'teki mağlûbiyeti, yemenliler ile Ḳays'liler arasında derin bir uçurum açılmasına sebep olarak, arap ırkının bu iki zümresi arasında cereyan edecek kanlı savaşlara müncer oldu. Bu savaşlarda, her ikisi de Süleymli olan 'Umayr b. al-Ḥubāb ile Caḥḥāf b. Ḥukaym, liyakatlerinden

ziyâde asabiyetleri ve yırtıcılıkları ile temâyüz ettiler [al-Dinavarî'nin *al-Aḫbār al-ṭıvāl*'i ile İbn al-Aşır'ın *al-Kāmil*'i bu savaşların tafsilâtını ihtivâ ettikleri gibi]. al-Aḫṭal'in şiirleri de bize bu amansız mücâdelelerin aksini intikal ettirmiştir.

[Fetihler sırasında] kabîlenin bir kısmı El-cezîre'nin garbına (Diyâr Muzar'a) yerleşmiş idi. 109 (727) yılında takriben 100 Süleymî hânesinin Mısır'a hicretine müsaade olundu. Bunlar orada sür'atle çoğaldılar. 230 (844-845) yılında Arabistan Süleym'lileri, Hilâl kabîlesi ile birlikte Medine şehrini yağmaladılar; fakat bu, onların te'dip ve tenkiline sebep oldu. Mısır'ın Fâtımî halîfeleri zamanında Süleym'lîler Karmatîlerin taralını tutarak hacı kervanlarına saldırmağa cür'et ettiler. Bu, Arabistan'daki Süleym arâzisinin çok büyük zararını gördüğü bir anarşi bâlinin başlangıcı oldu. Mısır'da da bunların Karmatîlere karşı yakınlık göstermeleri Kahire'deki halîfe ile aralarını açtı. 444 (1052) yılında bu huzûr bozucu unsurdan kurtulmak isteyen Fâtımî halîfesi al-Mustanşir, onları Hilâl'liler ile birlikte şimâlî Afrika'nın fethine gönderdi. Buradaki kabîlelerden pek çoğu Süleym ile akrabadır. Süleym'lilerin bu savaşlar içinde oraden-oraya gidişleri hakkında bk. mad. HİLÂL.

Bibliyografya: al-Dinavarî, *K. al-Aḫbār al-ṭıvāl* (nşr. Guirgass), Leyden, 1888, s. 301, v.d., 304 al-Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aşir, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 187-189; al-Kindî *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Ruv. Guest), s. 77, 297; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* II, 63; Ḥamdânî, *Cazîra*, s. 132, 154, 170, 171, 183, 185, 205, 220; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 403; IV, 572; V, 865; Ya'ḳûbî, *Kitāb ol-buldān* (nşr. de Goeje), s. 335; Wüstenfeld, *Register zu den genealogisch. Tabellen*, s. 426-430; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 66; Blau (*ZDMG*. XXIII, 586); Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, s. 99 v.d., 136, ayn. mll., *La Mecque à la veille de l'hégire*, s. 196, 197, 198 (*MFOB* IX'dan ayrı baskı); ayn. mll., *Études sur le règne du calife Mo'āwiya Ier*, s. 43, 337, 423; ve b. mll., *Le Chantre des Omaiyades, notes sur le poète arabe Akḫṭal*, s. 133 v.dd. (*JA*. 1894 den ayrı baskı); G. Gabrieli, *I tempi, la vita e il canzoniere della poetessa araba Al-Ḫansā'* (Florenz, 1899), s. 11 v.d., 67 v.d.; F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), s. 31, 50, 53, 106, 120-129, 131; Caskel, *Ǧamharat an-nasab, das genealogische Werke des Hišām b. Muḥammad al-Kalbî* (Leyden, 1966), bk. Fihrist.

(H. LAMMENS.)

[Bu makale F. Işıltan tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÜLEYMAN. SULAYMĀN MAVLĀY ABU 'L-RABĪ' B. MUḤAMMED, Fas Alevî sultanlarından olup, receb 1206 (mart 1792)'dan 13 rebiülevvel 1238 (28 teşrin II. 1822)'e kadar hüküm sürmüştür. Sultan Muḥammed b. 'Abd Allāh b. İsmā'il'in Aḫlâf arap kabîlesine mensup hür bir hanımdan oğlu olup gençliğini, siyasî meselelere karışmaksızın, tahsile vakf ettiği Sicilmâsa'de geçirdi. Receb 1204 (mart-nisan 1790)'te babasının ölümü üzerine, hükûmet, kardeşi Yazîd'e intikal edince, Sulaymān, Tâfilâlat'den Sahra'daki arap ve berberî kabîlelerin mensuplarının refakatinde, ona Sicilmâsa sâkinlerinin bîatini takdim etmek maksadiyle geldi. Mavlāy Yazîd, kendisine karşı isyan eden kardeşlerinden biri, Mavlāy Hişām'a karşı yaptığı mücâdelede, Merâkeş yakınında maktul düşünce (cemaziyelâhır sonu 1206=şubat 1792), Fas karışıklık içine düştü. Merâkeş'in Ḥavz halkı Mavlāy Hişām'a sadık kaldılar, bu esnâda Hibṭ ve Cabal sâkinleri de Mavlāy Yazîd'ia üvey kardeşi Mavlāy Maslama'yi hükümdar ilân ettiler. Fas şehri halkı, pâyitahtın çevresindekilerle berâber 'Abîd, Vadâya ve Berberî kabîleleri, bilgisi ve dindarlığı ile bilhassa temayüz etmiş olan Mavlāy Sulaymān'ı sultan ilân ettiler. Hemen bunun akabinde Miknās'taki 'Abîd ve bu bölgedeki Berberîler onunla birleştiler ve yeni sultan, 17 receb 1206 (12 mart 1792) pazartesi günü Mavlāy İdrîs ziyaretgâhında onların bîatlarını kabûl etti. Daba sonra, o Banū Ḥasan ve Ġarb'daki diğer kabîleler, kezâ Sale ve Rabat sâkinleri tarafından da tanındı.

Mavlāy Sulaymān, resmen henüz hükümdar ilân olunmuştu ki, kardeşi ve rakîbi Mavlāy Maslama'ye karşı silâha sarılmak zorunda kaldı. Maslama kısa zamanda mağlûp edildi ve doğuya gitti.

1206 (1792) yılının sonlarına doğru Mavlāy Sulaymān, kervanları ve hacıları yağma eden ve Uceda havâlisindeki bir arap kabîlesi olan Angād üzerine, onları cezâlandırmak maksadı ile, muvaffakiyetsiz bir sefer yaptı.

Bununla berâber, Merâkeş'deki Ḥavz'da henüz Mavlāy Hişām hüküm sürüyordu. 1207 (1793) yılı sonlarına doğru Mavlāy Sulaymān kardeşi Mavlāy al-Ṭayyib'i Şāviya'ye karşı gönderdi; fakat o mağlûp oldu.

1208 1793/1794) yılında şimâl-i garbînin dağlık bölgesinde oturan kabîleler, Cabāla

(Aḥmās, Banū Yadar, Banū Gurfuṭ, Ġazāva v. b.), Muḥammed b. ʿAbd al-Salām Zayṭan al-Ḥumsi adlı bir *Ṭālib*'in tahriki ile ayaklandılar. İlk hücûmda Mavlāy Sulaymān'ın birlikleri yenildi, lâkin neticede bunlar âsîleri tenkîl ettiler; Zayṭan mağlûp edilip affolundu ve kabîlesini idâreye me'mûr edildi. Bu zât, hükûmetin en kuvvetli desteklerinden biri olmuştur.

Mavlāy Hişām, Dukkāla, ʿAbda, Aḥmar, Şayāẓima, Ḥāḥa ve Raḥāmina kabîlelerinin emri altında bulundurduğu Merâkeş Ḥavz'ında hâlâ kudretini muhâfaza etmekteydi, fakat az sonra bu kabîleler arasında ihtilâf zuhûr etti ve bu vaziyetten faydalanan da Mavlāy Sulaymān oldu.

Mavlāy Sulaymān, ilkin Şāvîya'nin bir kısmına taarruz etti ve onları yendi. 1210 (1795/1796) senesinde Raḥāmina kabîleleri Merâkeş'e yürümesini talep etmek üzere ona bir heyet gönderdiler. Bu sebeple o, tekrar Şāvîya'ye karşı bir sefere girişti ve onları tekrar kesin olarak mağlûp etti. Sonra Dukkāla mıntakasına hücûm etti ve 1211 (1796/1797) yılında Azammūr'u ele geçirdi. Bundan sonra da Merâkeş'e teveccüh etti. Yaklaştığı zaman, Mavlāy Hişām şehirden Atlas dağlarına kaçtı. Mavlāy Sulaymān cenûbun merkezini işgal etti ve hâkimiyetini Ḥavz, Dayr, Sūs, Ḥāḥa kabileleri ve Mogador şehrine kadar genişletti. Bundan az sonra Mavlāy Hişām'ın en sâdık desteklerinden biri olan ʿAbda *ḳāʾidi* ʿAbd al-Raḥmān b. Nāṣir sultana itâat arz etti. Artık yalnız kalan Mavlāy Hişām da, pek az sonra ona imtisâl etti; Mavlāy Sulaymān bütün Fas'ın münâkaşasız hükümdarı olmuştu.

Hakimiyeti bir defa kabûl olununca, Mavlāy Sulaymān devletinin hudûtlarını emniyet altına almak için ehemmiyetsizce bir kaç sefer daha yaptı.

Cezayir Türkleri Ucda'yi almışlar ve hükümranlıklarını bu şehre komşu kabîlelere kadar genişletmişlerdi. 1211 (1796/1797) yılında Mavlāy Sulaymān birliklerini onlara karşı sevk etti; bu birlikler bölgeyi hiç güçlük çekmeden geri aldılar.

1213 (1798/1799) yılında Sūs bölgesine sefer, 1215 (1800/1801)'te Ayt-Umālū adındaki Berberî kabîlesine karşı başarısız bir sefer; 1216 (1801/1802)'da Darʿa (Drā) mıntakasına ve 1217 (1802/1803)'de Rīf'e karşı vergi tahsili için seferler yapıldı. 1218 (1803/1804) seferi Orta Atlaslar'daki Ayt İdrāsan'a ve Sabrâ kabîleleri (Tudġa, Farkala, Ġarīs, Tafilālat)'ne karşı yapıldı. Artık Mavlāy Sulaymān'ın kudreti en yüksek noktasına erişmişti; Fas, bir kaç sene müddetle sulh ve refahın nimetlerini tattı. Maalesef, bu devre sürekli olmadı, sultan saltanatının sonunda bemen-hemen her yıl seferlere çıkmak zorunda kaldı.

1222 (1807/1808) senesinde Tādla ve Gurāra'ya, 1223 (1808/1809)'te yeniden Ayt Umālū'ya seferler yapıldı. Ayt Umālū bu defa haraç vermeğe zorlandı. 1224 (1809/1810)'te Tādla'ya ve Ayt Isrī'ye, 1225 (1810 1811)'te Rīf'e karşı seferler yapıldı.

Çok geçmeden vaziyet değişti. Merkezî arap idâresinin tazyiklerinden bîzâr olan Orta Atlas Berberîlerinin millî ayaklanması devleti tehlikeye soktu ve Fas'ı hemen-hemen anarşinin eşiğine getirdi.

1226 (1811/1812) yılında Garvān ve Ayt Umālū, Āmḥāuş'un liderliğinde isyan ettiler; bunlara karşı yapılan ilk sefer Azrū'da mağlûbiyetle neticelendi.

1227 (1812 1813) senesinde sultan, Rīf bölgesine, hıristiyanlara hububat satılması yasağına aldırış etmeyen şark kabîleleri ve bilhassa Galʿiya'yi cezâlandırmak emriyle kuvvet sevk etti. Her ne kadar bu sefer muvaffakiyetle bitirildi ise de, devamlı bir netice elde edilemedi; ertesi sene (1228=1813/1814) sultan Banū Mālik ve Sufyān'dan teşkil edilen arap kuvvetleri ile bizzat Rīf'e gitmeğe mecbur oldu, burasının halkını kan ve ateşe boğdu.

1230 (1814/1815) yılında isyan hâlinde bulunan Dukkāla, ʿAbda, ve Şayāẓima kabîlelerini cezâlandırmak için Merâkeş mıntakasına bir sefer yapıldı.

1231 (1815/1816) senesinde sultan, oğlu Mavlāy İbrāhim'i Mavlāy İsmaʿīl'in ülkelerinde inşâ ettirmiş olduğu kaleleri (*Ḳuṣūr*) ele geçirdiklerinden dolayı Sahrâ'daki Şabāḥ ve Ayt ʿAṭṭā gibi çeşitli arap ve Berberî kabîlelerini cezâlandırmak üzere gönderdi. Sefer akamete uğradı. Bu yüzden sultan oraya, bizzat, tam bir zaferle neticelenen ikinci bir sefer yapmağa mecbur oldu.

Ancak, Mavlāy Sulaymān'a en büyük güçlükleri çıkaran düşman, bir çok defa arap boyunduruğuna isyan eden ve bu arada sık-sık Meknās şehrini tehlikeye düşüren Orta Atlaslar'daki Berberî kabîleleri manzûmesi idi. Sultan bunları hiç bir zaman itâat altına almağa muvaffak olamadı. Onların inatla direnmeleri, saltanatının sonunu gölgeleyen iç anlaşmazlıklara sebep olmuştur.

Orta Atlas Şanhāca'leri ve bilhassa Fāzāz'lı Ayt Umālū ittifakı onun merkezî idâresine itâati reddettiler. 1234 (1818/1819) yılında sultan, onları arap ve Berberî birlikleri (Zammūr, Garvān ve Ayt İdrāsan) ile itâat altına

almağa karar verdi; fakat Zammûr'un ihâneti dolayısı ile, sultanın oğlu İbrâhîm ölüm derecesinde yaralandı ve bizzat hükümdar da, kendisini sonradan serbest bırakan bir Berberî tarafından esir edildi. Bu başarı Berberî milliyetçiliğini galeyana getirdi, Muḥammed U-Nâṣir Amḥâuş adlı mahallî bir *Murâbiṭ*'in sevk ve idâresinde, Fas'taki bütün arap taraftarı unsurlarla mücâdele etmek üzere isyan ettiler.

Mavlây Sulaymân'ın mağlûbiyetleri itibarını mahvetmişti; saltanatının sonu, bastırmağa uğraştığı bir sıra ihtilâlden ibâretti.

Sultan, Berberîlere karşı müdâfaa ettiği Meknâs'ta bulunduğu sırada, Fas halkı vâlisi al-Ṣaffâr'a karşı ayaklandı; bu sebepten sultan Fas'a döndü. Yolda ordusu Berberîlerin taarruzuna uğradı. 1235 (1819/1820) yılında o, Hibṭ'i teskin etmek istedi, sonra Merâkeş'e hareket etti. Onun bulunmadığı sırada Vadâya kabîlesi Fas'ı yağma etti. Şehir sâkinleri arasında nihâyet Berberîlerin Vadâya'ya karşı yardıma çağırılması ile neticelenen anlaşmazlıklar çıktı. Akabinde şehir halkı Berberîler ile Mavlây Sulaymân'ın tahttan indirilmesi husûsunda anlaştılar ve Mavlây İbrâhim b. Yazîd'i hükümdar seçtiler. Bu zat, Fas'ın şimâl-i garp halkının bir kısmı, bilhassa Tetvân ahâlisi tarafından sultan tanındı. Mavlây İbrâhim, bu şehre gidince öldü ve yerine kardeşi Mavlây Sa'îd seçildi. Bu sebeple sultan Mavlây Sulaymân, Fas'ı muhasara etmek üzere, Merâkeş'ten ayrıldı. Muhasara receb 1237 (mart-nisan 1822)'ye kadar devam etti. Bu müddet esnâsında sultan bir kısım kuvvetlerini Tetvân'a taarruz ettirerek Tâza mıntakasında sükûnu te'sis etti.

Mavlây Sulaymân, Fas'ı tekrar ele geçirip, kuzeyde eski nizamı iâde ettikten sonra Merâkeş yakınlarında arap kabîlesi Şarârida kabilesine karşı dövüşmeğe mecbur olduğu cihetle cenûba doğru yürüdü.

Hükmetmekteu yorulmuş olarak, Mavlây Sulaymân, yeğeni Mavlây 'Abd al-Raḥmân b. Hişâm lehine saltanattan feragati düşünürken 13 rebiülevvel 1238 (28 teşrin II. 1822)'de Merâkeş'te öldü ve orada toprağa verildi.

Mavlây Sulaymân, talihsiz saltanatına rağmen, büyük bir dindar, âdil ve memleketinin refahını isteyen bir hükümdar olarak nam bıraktı, bu mânada o gayr-i islâmî vergileri (*mukûs*) kaldırmıştır. O, aynı zamanda büyük bir imarcı idi.

Bibliyografya: Abu 'l-Ḳâsim al-Zayyânî, *al-Tarcamân al-mu'rib* (nşr. Houdas), metin, s. 92; tre., s. 169; Muḥammed Akansûs, *al-Cayş al-'aramram*, taşbasma (Fas, 1336), I, 181; Aḥmed al-Nâṣirî, *al-Istiḳṣâ'*, IV, 129—172; tercümesi *Arch. Marocaines*, IX, 384—399; X, 1—105. Sulaymân al-Ḥavvât, Mavlây Sulaymân'ın meddahı olup, elyazması hâlinde bulunan şiir külliyatı tarihî bakımdan ilgi çekici değildir.

(GEORGES S. COLIN.)

SÜLEYMAN I. (1494 — 1566), KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN, MUHTEŞEM SÜLEYMAN, BÜYÜK TÜRK, onuncu Osmanlı pâdişahı olup, Yavuz Sultan Selim'in oğludur. Osmanlı hânedanındaki resmî ve meşrû silsileye göre, onuncu hükümdar ve bu isimdeki pâdişahların birincisi sayılmakta ve umûmî hüküm ve kanâatler de bu yolda bulunmakta ise de, bir kısım garplı tarihçiler, vaktiyle Yıldırım Bayezid'in şehzâdelerinden olup da XV. asır başlarında fetret devrinde (1402—1413) Edirne'de saltanatını ilân eden ve bir süre de her tarafta bu sıfatı ile tanınan Emîr Süleyman'ın hükümdarlığını dikkate alarak, bunu İkinci Süleyman diye adlandırmışlardır. Tarihçi Âlî, onu, „amûd-ı neseb-i saltanat" itibâriyle ve on rakamının sayı başı olmasından dolayı uğurlu saydığı onuncu pâdişah olarak, fakat, Emîr Süleyman ile Emîr Mûsa'nın da Osmanlı tahtına geçmiş bulunmaları sebebiyle aynı zamanda on iki remzinin hikmetlerini şahsında toplayan bir hükümdar telakkî etmekte ve bu mes'ut tesâdüfleri onun büyüklüğüne bir işâret gibi göstermektedir. Osmanlı kaynakları ve umûmî efkârı, kanun vâzıı vasfından dolayı, kendisini umûmiyetle Kanunî Sultan Süleyman nâmı ile, garp kaynakları ve garp dünyası ise, büyük ve kudretli vasfından dolayı Muhteşem ve Büyük (Magnificent, Magnifique, Der Prächtige, çok defa da sâdece Grand Turc) adları ile tesmiye etmişlerdir. Süleyman, babası Selim'in, şehzâdeliğinde Trabzon'da sancak beyi bulunduğu sırada, 6 teşrin II. 1494 (6 safer 900)'te dünyaya geldi (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, 900 h. senesinin evvelinde; *Hüner-nâme*'ye dayanarak, Ahmed Tevhid, *Kanunî Sultan Süleyman Han'ın şehzâdeliği devri*, *T O E M*, 1335—1337, nr. 49—62, s. 86 v. dd.). İsimlerin gökten indiği hakkındaki inanışa uyularak *Kur'an*'dan bu husûsta istiânede bulunulmuş, açılan sahifedeki *„Innahu min Sulaymân"* âyetinden alınarak kendisine Süleyman adı verilmiş ve bu müjde derhâl İstanbul'da büyük babası pâdişaha (Bayezid II.) ulaştırılmıştı. İlk tahsilini Trabzon'da babasının bu iş ile vazîfelendirdiği ve muhitinde bulundurduğu kimselerden yapan şehzâde Süleyman o devirde sancak beyliğine çıkma yaşı olarak devletçe usûl ittihâz edilen 15 yaşına kadar burada kaldı. Şehzâde Selim'in, oğlu için pâdişahtan bir sancak talep et-

mesi üzerine, Bayezid II. evvelâ Süleyman'a Karahisar livâsını (Şebin Karahisar) tâyin etti. O sırada Amasya'da sancak beyliği ile hükümet eden, fakat bütün Anadolu'yu kendi nufûzu altında bulundurmak isteyen şehzâde Ahmed kendi bölgesine çok yakın bulunduğu cihetle bu tâyini hoş karşılamadı. Veziri Yular-Kesdi Sinan Bey'in itirazına, düşmanın ya çok uzak, ya da yanında bulunması gerektiği şeklindeki tavsiyesine rağmen, bunun değiştirilmesini pâdişahtan rica etti ve Hoca Sâdeddin'in bu münâsebetle naklettiği bir nazımda belirttiği üzere (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 136) bir gerekçe gönderdi. Bunun üzerine şehzâde Süleyman'a Bolu sancağı verildi. Ancak babasının yerine geçmeyi ve pâdişah olmayı iyice aklına koyan Sultan Ahmed, buraya da, Bolu'nun Amasya ile İstanbul arasındaki yol güzergâhını bulunması, dolayısiyle saltanat merkezine ulaşmanın kendisi için belki güç olacağı düşüncesiyle, itiraz etti. Pâdişahın nezdinde „Bir sözü iki olmak muhâl... bu vaz'ı dahi makbûlleri" bulunması yüzünden şehzâde Süleyman'a bu defa da Kefe sancağı beyliği tevcih olundu (18 rebiülâhır 915=6 ağustos 1509; Topkapı sarayı arşivindeki bir vesîkadan naklen Çagatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim nasıl pâdişah oldu*, *Tarih dergisi*, 1956, sayı 11—12). Bu değişiklik, Selim ve kardeşleri arasındaki taht mücâdelesinde, ehemmiyetli oldu ve Selim'in bayli işine yaradı [bk. mad. SELİM I.]. Gerçekten, Süleyman, h. 918 senesine kadar 3 yıl kaldığı Kefe sancak beyliğinde iken, babasının Kefe'den Rumeli'ye geçişinde, sonra Bayezid II.'e karşı yenilgiye uğrayarak avdetinde ve diğer hâdiselerde Kırım hanı ile birlikte, onun ordu ihtiyaçlarını gidermeğe gayret gösterdi. Yavuz Sultan Selim, nihâyet mücâdelesinde muvaffak olarak saltanata geçtikten (7 safer 918=24 nisan 1512) sonra Kırım hanına gönderdiği bir mektupta oğlu Süleyman-şah'ın İstanbul'a gönderilmesini, bir sefer vâkî olduğunda devlet merkezinin muhâfazasının kendisine verileceğini bildirdi (krş. Topkapı sarayı arşivi, E 6185 numaralı tarihî vesîkadan naklen Ç. Uluçay, *aynı makale*, s. 127) ki, şehzâde Süleyman, gerçekten, babasının amcaları Ahmed, Korkud ve amca-zâdeleri ile mücâdeleleri ve bütün Anadolu harekâtı sırasında kaim-makam-ı saltanat olarak İstanbul'da bulundu; ancak Selim'in ortada hiç bir müddei bırakmamak suretiyle bu mücâdeleyi nihâî şekilde kazanmasından sonra Saruhan sancak beyliği ile Manisa'ya gönderildi (919=1513). Onun, iç savaşlar sebebiyle âsâyiş ve güvenliği oldukça bozulan bu sancağın idâresinde bâzı güçlükler ile karşılaştığı ve pâdişahtan, kendisine hareket hattını tâyine yarayacak bir talimatnâme göndermesini istediği görülmektedir ki, *Siyâset-nâme* adını taşıyan tarihsiz böyle bir hüküm Manisa şer'iye sicillinde kayıtlıdır; bu mühim vesîka, Saruhan sancağında, bu sancağın şehir, köy ve kasabalarında rastlanan haydut ve hırsızların nasıl te'dip edileceğini bütün teferruâtı ile açıklayan bir cezâ kanûnu mâhiyetindedir ve *„Sultan Süleyman kanun-nâmesi"* olarak tanınan matbû kanun-nâme ile bir çok yerlerinde uygunluk göstermektedir. Bu siyâset-nâmenin bir husûsiyeti, yürürlüğe konulmadan önce, hükümlerinin türlü yollar ile halka duyurulması, tanıtılması ve açıklanmasının sağlanması, ancak bundan sonra kadılar tarafından yürütüleceğine işâret olunmasıdır. *Siyâset-nâme*, bundan başka, toprak meselelerine, idâresine ve vergilerine dâir de çok mühim hükümleri ihtivâ etmektedir (tafsilât için bk. *Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzâde Süleyman'a Manisa sancağını idâre etmesi için gönderdiği Siyâset-nâme*, Enver Ziya Karal, *Belleten*, 1942, sayı 21 v.d.; Ç. Uluçay, *Saruhan'ı idâre eden şehzâdeler, maiyetleri ve devirlerinde yapılan eserlere dâir bir araştırma*, *Türk Tarih Kurumu yazmaları*, s. 8, 66, vesîka 4). Diğer yandan, şehzâde Süleyman'ın burayı idâre ettiği esnâda oldukça geniş selâhiyetlere sâhip olduğu, msl. kapu ağası Ali Ağa'ya Korucu çiftliğini mülk olarak verdiği, orayı idâreye başladığı sene, Manisa yakınındaki Bozköy zâviyesi şeyhi Murad-oğlu Derviş İbrahim'i türlü tekâlif ve rüsûmdan muâf tuttuğuna dâir bir berat verdiği görülmektedir (Ç. Uluçay, *ayn. esr.*, vesîka 5 ve 8). Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferine çıktığı sırada şehzâde Süleyman'ı Manisa'dan celp ile Edirne muhâfazasına bıraktığı gibi, Mısır seferine giderken de onu yine Rumeli memleketlerini düşmandan korumak vazifesiyle Edirne'de bulundurmuştu (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 245, 328 v. d.). Bu seferlerin muzafferiyetle neticelenmesi üzerine pâdişahın ona Çaldıran Fetih-nâmesi ile (evâil-i receb 920'de Hoy şehrinden, Ferîdûn Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 386 v.d.) Kabire'den muharrem 923 (temmûz 1517) tarihinde gönderdiği Mısır Fetih-nâme'si de bilinmektedir (Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, s. 427 v.dd.). Çorlu civârındaki Sırt köyünde babasının vefatı üzerine Manisa'da bulunan şehzâde Süleyman'a sadrâzam Pîrî Paşa tarafından silâhdarlar kethüdâsı Süleyman Ağa gönderilerek İstanbul'a dâvet edildi. Daha önce Ferhad Paşa'nın bu yolda bir haber gönderdiği, fakat şehzâde Süleyman'ın, sadrâzamın dâvet ve işâretini beklediği ve ancak

Pîrî Paşa ile vezir Ahmed Paşa'nın „fetret olmadan yetişesiz" diye haberleri üzerine yola çıktığı da nakledilir (krş. Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Üniv. kütüp., nr. TY 2438, var. 180; Charles Ancillon, *Histoire de la vie de Soliman second Empereur des Turcs*, Rotterdam, 1706, s. 14). Şehzâde 17 şevval 926 (30 eylül 1520)'da Üsküdar'a vâsıl olunca, sadrâzam divânı toplamış, orduya vefat hâdisesini anlatmış ve kendisi sür'atle Çorlu'dan İstanbul'a gelmişti. 1 teşrin I. 1520'de cülûs ve bi'at merâsimi İstanbul'da yapıldı ve aynı gün genç pâdişah mâtem elbisesi giymiş olduğu hâlde babasının nâşını karşılamak üzere Edirnekapısı'ndan çıktı. Fâtih câmiinde namazı kılındıktan sonra da onun Mirza sarayı denilen yerde defnini, buraya türbe ile birlikte bir câmi (Sultan Selim câmii), imâret, muallimhâne ve Yenibahçe yakınında da bir medrese inşâsını fermân etti. Pâdişah aynı gün sarayda bil'atler ve bahşişler, terakkiler dağıttırdı. Eyâletlere, sancaklara ve dost devletlere cülûsnâmeler yazıldı. Pîrî Paşa'yı yerinde vezîr-i âzam bırakan Sultan Süleyman, kendisinin Saruhan sancak beyliğinde lalası bulunan Kasım Paşa'ya (Koca, Sâffî) vezirlik pâyesi tevcih ettî. Bu suretle divanda ilk defa dört vezir bulunması (ikinci vezîr Mustafa Paşa, üçüncü vezir Ferhad Paşa, dördüncü vezîr Kasım Paşa) usûlü ihdâs edildi. Pâdişah ihsânını yaptıktan sonra adlini ve hakkın tecellisine karşı hassasiyetini de isbat etti. Önce, babasının Tebriz den sürüp getirdiği 600 evden mürekkep sürgünlere hürriyetlerini iâde etti. İsteyenlerin yurtlarına gitmekte, dileyenlerin de İstanbul'da kalmakta muhtar olduklarını bildirdi. Sonra, evvelce yasaklanan ipek ticâretinin, Osmanlı ve İran ülkeleri arasında ticâret kervanlarının serbest bırakılması, müsâdere edilen malların iâdesi sağlandı ve bu suretle yapılmış olan haksızlık telâfi edildi. Diğer yandan, hakkında şikâyet vâki olan veya âsâyişsizliğe cür'et edenler de şiddetle te'dip olundu ki, bu arada Gelibolu sancak beyliği vazifesi ile Kapudan-ı deryâ bulunan Câfer Bey (Hûnî, „Kanlı" lekabını taşıyordu), hakkında tahkikat yapıldıktan ve istediklerini katlettirerek mallarını zaptettiği anlaşıldıktan sonra, idâm olunmuş, yerine Polak Mustafa Paşa getirilmiş, kezâ, bu sıralarda bâzı evleri basarak zorbalık yaptıkları pâdişahın kulağına kadar gelen bâzı silâhdârlar da şiddetle cezâlandırılmışlar ve yine reâya evlatlarını esir diye sattırdığı hakkında divân-ı hümâyûna şikâyetleri gelen Prizrin beyi de, mahalline gönderilen bir çavuş mârifeti ile, te'dip olunmuştu. Bu adâlet örnekleri, Sultan Süleyman saltanatının hak, kanun ve nizâm devri olarak başladığına inanları oldu ve bundan sonra da kanunsuz ve haklı sebebe dayanmayan biç bir muâmele cereyân etmedi. Sebepsiz ve günahsız yere ümerâdan ve kadılardan, diğer mansıb sâhiplerinden hiç kimse mâzûl ve mağdur edilmedi. Bu yüzden bütün vazifeliler, adâlet ve hakkaniyet dâiresinde hareket etmekte, azilden korkmaktaydılar ve „mâzûl olursam bir daha mansıb yüzün görmezem" derlerdi (bu hususta Peçevî, *Tarih*, I, 16 v. dd.'ında bir çok misâl nakletmektedir.).

Canberdi Gazâlî isyânı (1520). Cülûs senesinde Şam beyler-beyi Canberdi Gazâlî isyânı vuku buldu. Aslen Dalmaçyalı bir slav esiri iken sonradan Tomanbay'ın ümerası arasına girmiş ve Şam emîrliğine tâyin olunmuştu. Mısır seferi esnâsında Haleb emîri Ḫâ'ir'ın delâleti ile Yavuz Sultan Selim'e itaatini arz eden Canberdi Gazâlî'ye, seferden dönüşünde onun tarafından Kudüs ve Gazze sancakları ile birlikte Şam eyâleti tevcih edilmişti. Ancak, kafasında dâimâ isyân fikri ve istiklâl arzûsu taşıdığı anlaşılan Gazâlî, Sultan Süleyman'ın cülûsunu müteâkip, her hâlde onun tecrübesizliğini hesaplayarak baş kaldırdı. Celâl-zâde'ye göre (*Ṭabaḳāt al-mamālik va daraǧāt al-masālik*, Üniversite kütüp, nr. TY 5997 var. 83), önce Suriye ve Filistin'i ele geçirmek, sonra Mısır'ı zaptetmek ve nihâyet bilâfeti ele geçirmek gibi büyük tasavvurları vardı. Derhâl Şam kalesini zapt ile nâmına hutbe okuttu, sikke bastırdı (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, Üniv. kütüp., var. 218). Arap ve kürtlerden 15.000 kişi ile 800 kadar tüfenk-endâzı başına topladı. Beyrut'u, kölelerinden biri vâsıtasiyle ele geçirdi. Cebel Lübnan'daki dürzileri isyân ettirmeğe çalıştığı gibi, Mısır beyi Ḫâ'ir Bey'e mürâcaat ile onu da bu harekete katılmaya dâvet etti (Şam'daki Venedik konsolosunun raporuna atfen Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, V, 13). Ancak onun bu hareketini tasvip etmeyen Ḫâ'ir Bey bir taraftan mektubu pâdişaha gönderdiği gibi, diğer yandan Canberdi Gazâlî'yi oyalamayı uygun buldu ve başarı kazanabilmesi için önce „kilid-i arab" mesâbesinde olan Haleb'i ele geçirmesi gerektiğini ona telkîn etti ki, bunun üzerine Haleb'e karşı taarruz vukû buldu. Bu esnâda Trablus, Hama ve Humus sancak beyleri de Haleb'e çekilmiş ve Haleb beyler-beyisi Karaca Paşa ile birlikte kuşatılan şehri müdâfaaya başlamışlardı. Gazâlî'nin isyânı ve Haleb'i kuşattığı İstanbul'da duyulunca (zilhicce 926 = teşrin-I. 1520) onu te'dibe üçüncü vezîr Ferhad Paşa, silâhdâr ve sipâhî bölükleri, 4.000 yeniçeri ve 200 top arabası ile, Anadolu, Rum ve Karaman beyler-

beyileri kuvvetleri refakatinde, me'mûr edildi. Diğer yandan, Şehsuvar-zâde Ali Bey'in de Dulkadırlı Türkmen kuvvetleri ile derhâl Haleb'e giderek şehri muhâsaradan kurtarması bildirildi. Ali Bey'in geldiğini duyan Canberdi Gazâlî, Şam'a çekilmek zorunda kaldı ve Şam'da müdâfaa tedbirleri aldı ise de, bu esnâda serdar da Anadolu ve Karaman kuvvetleri ile yetişti. Şam civârında Maştaba mevkiinde vuku bulan çarpışmada (7 safer 927= 17 kânûn II. 1527), Gazâlî kat'î bir yenilgiye uğradı ve kendisi ele geçirilerek katledildi. Bunun üzerine Şam etrafındaki arap kabîleleri tamâmen inkiyad etti. Şam beyler-beyliğine Anadolu beyler-beyisi Ayas Paşa getirildi. Kudüs, Gazze Şafad sancak beyleri değiştirildi. Bu hareketi müteâkıp Gazâlî isyanından kendi hesabına bir fâide umduğu ve müsâit bir fırsat kolladığı anlaşılan Şah İsmail'in hareketlerini gözetlemek vazifesi ile Ferhad Paşa bir müddet Kayseri'de beklemek üzere pâdişahdan bir emir aldı ise de, sonradan, umduğunu bulamayan şahın, Tebriz'i terkettiği duyulunca bu tedbire de lüzûm görülmedi (Âlî, *ayn. esr.*, var. 219).

Belgrad'ın zaptı (1521). Kanunî Sultan Süleyman, Canberdi Gazâlî isyanının bastırıldığı haberi İstanbul'a geldiği sırada Macar kıralına karşı bir sefer açılmasına karar veriyordu. Zîrâ, kıral Lajos II. nezdine, bâzı kaynaklara göre cülûsunu baber vermek üzere, Âlî'ye göre de „haraç talebine" giden pâdişahın elçisi Behram Çavuş'un tahkîr ve idâm edildiği öğrenilmiş, kısaca Osmanlı devleti ile olan atıdini bozduğu görülmüştü. Şüphesiz ki, Belgrad'ın çok tahkim edilmiş bulunmasının, Fâtih Sultan Mehmed devrinde buraya karşı yapılmış bir teşebbüsün akîm kalmasının o zamandan beri Osmanlı umûmî efkârında uyandırdığı kuvvetli aksül'amelin de Sultan Süleyman'ın bu kararında bir te'siri olduğu ve meydana gelen bu son hâdiseyi, kendi devleti menfaatleri hesabına, değerlendirmek istediği düşünülebilir. Pâdişah bu ânî kararı tâkiben ilk hazırlıkları emretti (tafsilât için bk. mad. BELGRAD). Kendisi de 11 cemâziyelâhır 927'de (19 mayıs 1521), Fâtih, Bayezid ve babasının türbelerini ziyaretten sonra İstanbul'dan hareket etti. Evvelâ Halkalı Pınar'da çadırlı ordugâha çıktı, 7 gün sonra Edirne'ye, buradan Rumeli kuvvetlerini berâberine alarak yoluna devamla, 11 hazîranda, Filibe, 17 hazîranda Sofya'ya vardı. Daha sonra da Niş ve Alacahisar istikametinde yoluna devam ederken hudût kumandanlarının katıldığı harp meclisinde, muhâsara stratejisi hakkında vezîr-i âzam Pîrî Paşa ve vezîr Ahmed Paşa'nın ileri sürdükleri tekliflerin münâkaşasını müteâkib alınan karar gereğince ilk olarak zaptı kararlaştırılan Böğürdelen kalesinin alınmasında hazır bulundu. Sava üzerinde kurulan köprü inşâatına, günlerce bir çardak altında nezâret ederek, askeri teşvik etti. Bu sırada Koupenik (Koupinovo) kalesi hâkimi pâdişaha kalesini teslim edeceği yolunda bir haber göndermiş, fakat bunu sâdece zaman kazanmak için yaptığı anlaşılmıştı. Daha sonra Semlin (Zimony) ve daha başka kaleler zaptolundu ve 30 ağustosta da Belgrad teslim alındı. Belgrad'ın fethine bir çok tarihler düşürülmüştür (krş. Lûtfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, a. 303). Sultan Süleyman iki gün sonra (27 ramazan) kaleye giderek câmie tahvil edilen aşağı kilisede cuma namazını kıldı (tafsilât için bk. mad. BELGRAD ve krş. Tubero, *De Turcorum origine moribus et rebus gestis Comentaris*, Floransa, 1590, Frankfurt, 1603; F. Tauer, *Histoire de la campagne du Sultan Suleyman I. contre Belgrade en 1521*, Prague, 1924; ayrıca bk. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, Belgrad seferi menâzil-nâmesi, I, 507 v. dd.). Belgrad'ın fethini pâdişah memleketin bütün kadılarına oradan bir fetihnâme ile bildirmiş (evâbir-i ramazan 927=1521 eylûl başları), sefer ve muhâsara hâdiseleri ve kalenin fethi bu nâmede edebî bir ifâde ile ve bir çok âyet ve hadîsler ile süslenerek anlatılmış, bilhassa vezîrler ile vezîr-i âzamın büyük meziyetleri belirtilmiştir. Ayrıca Dulkadır hâkimi Şehsuvar-zâde Ali Bey'e, vezîr Ferhad Paşa'ya Belgrad fetihnâmeleri gönderen Sultan, kendilerinden de buna karşılık tebriknâmeler almıştır krş. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, I, 515 v. d.). Diğer taraftan, pâdişah Venedik dojuna da Halil Çavuş adındaki bir elçi ile bu fetihnâmelerden birini göndermiştir ki, bu elçinin 28 teşrin I.'de senato tarafından merâsimle kabûl edildiğine dâir bilgimiz vardır (Marini Sanuto'dan naklen Hammer, *ayn. esr.*, V, 18).

Kanunî Sultan Süleyman teşrin I. sonlarında ordu ile İstanbul'a döndü. yolda iken küçük oğlu şehzâde Murad'ın ölümünü haber almış (*Rüznâme*, s. 514, 21 şevval 927) avdetinden sonra da 9 yaşındaki şehzâde Mahmud adındaki oğlunun ve bir kızının vefatı vukû bulmuştur (Bostân. *Süleyman-nâme*, Ayasofya kütüp., nr. 3317, var. 32, 34; Hammer, *ayn. esr.*, V. 19).

Ragusa, Rus ve Venedik elçileri ile yapılan anlaşmalar (1521). Bu sırada pâdişah, kısa aralıklarla toplanan divân-ı hümâyûnlarda hükümdarlarından getirdikleri tebriknâmeleri takdime gelen Ragusa, Venedik ve rus elçilerini kabûl etti. Ragusalılar

Osmanlı memleketlerinden ihtiyaçları için zahîre satın almak müsaadesini sultandan almakta idiler. Kırım hanının mütemadî akınlarının tehdidleri altında bulunan rus çarı Vasili 'nin cülûs tebriki için gönderdiği elçiler, bu akınlardan şikâyetle bahsetmişler (elçi Trétiak, Moskova 'dan 20 hazîran 1521 'de hareket etmişti), genç pâdişah da Mehmed Giray Han 'a rusları rahatsız etmemesini tenbih eylemişti. Kırım han-zâdelerinden birinin, Menkûb beyinin götürdüğü bu nâmede sultan, dostâne hislerini ve iyi komşuluk arzusunu bildiriyordu ki, rus çarı bu fırsatı kaybetmemek için derhal Jean Morozof adında yeni bir elçi göndererek Osmanlı pâdişahı ile bir anlaşma akdini istedi, fakat daha fazla bir şey elde edemedi (tafsilât için bk. M. Karamsin, *Histoire de l'Empire de Russie*, trans. trc. St. Thomas ve Jauffret, Paris, 1820, VII. 129 v.d., 142 v.dd.). Bu sırada Venedik ile yapılan anlaşma ve eskiden verilmiş imtiyazların yenilenmesi daha mühimdir. Venedik balyosu Marco Memmo 30 maddelik bir ahid-nâme akdine muvaffak oldu (1 muharrem 928=1 kânûn I. 1521). Bu abid-nâmede ticâretin serbestisi ve güvenliği belirtiliyor, her üç senede bir değiştirilmek üzere İstanbul 'da balyos bulundurulması kararlaştırılıyordu. Kaçak köleler Venedik 'e iâde olunacak, islâmı kabûl etmiş bulunanlar için 1.000 akçe bedel verilecekti. Asîl esirlerin hürriyeti iâde olunacak, deniz kazâzedelerine ilişilmeyecekti. Her kaptan, gemisinden sorumlu olacak, katiller ve diğer suçlular her iki tarafca karşılıklı olarak geri verilecekti. İki devlet tebeası arasındaki dâvalarda tercümanlar mahkemelerde hazır bulunacak, her hangi bir venediklinin borcu için balyos hapsedilmeyecek, Venedik tüccarları balyosun müsâadesi olmadıkça Osmanlı ülkesinde seyahat edemiyeceklerdi. Venedik tebeasının verâsetine âit dâvaları balyos tarafından görülecek, venediklilerin Trablusgarp, Tunus ve Cezâyir gibi berberî memleketleri ile ticâretlerine mâni olunmayacak, Venedik gemileri yalnız İstanbul 'a girecekleri vakit gözden geçirilecek Gelibolu 'da muâyene olunmıyacaktı; Venedik cumhuriyeti Kıbrıs ve Zanta adalarına karşılık her sene biri 10.000, diğeri 500 dukalık iki vergi ödeyecekti. Kanunî Sultan Süleyman 'ın ilk senelerinde yapılan bu ahid-nâme, bu hükümdarın daha sonraki devirlerinde diğer devletler ile aktedilen anlaşmalara esas olmuş gibidir (bk. aslının Venedik arşivinde, *Capitulatio Sultani Suleimani... per Marco Memmo* başlığıyle, suretinin de Viyana arşivinde ve ayrıca Marini Sanuto 'da olduğunu bildiren Hammer, V, 20, 276).

Rodos 'un zaptı (1522). Saint Jean d'Hospitaliers veya Saint Jean de Jérusalem denilen şövalye tarîkatinin elinde bulunan Rodos adası, öteden beri Osmanlı devletinin ele geçirmek istediği çok müstahkem ve ehemmiyetli bir yerdi. Sultan Süleyman, Belgrad 'ın fethini başardıktan sonra Osmanlı siyâsetinin bu ikinci mes 'elesini de halle teşebbüs etti. Fethi zarûrî kılan âmiller belli idi: 1) Rodos şövalyelerinin Osmanlıların Akdeniz ticâretini sekteye uğratması, 2) hac seferlerini tecâvüzleriyle rahatsız edip aldıkları esirleri (ki bu sırada sayılarının 1.500 'ü bulduğu tahmin edilir) adalarında angaryada çalıştırmaları, 3) başta vezîr Mustafa Paşa ile denizci Kurdoğlu Musliheddin Reis 'in sultana telkin ve te'sirleri, 4) şövalyelerin Mısır Memlûklerine ve Canberdi Gazâlî isyanlarına yardım etmiş olmalarının bilinmesi. Esâsen Şarlkent-François papalık-reform hareketleri mücâdeleleri ve Macaristan 'ın iç vaziyeti, şövalyelerin yardım dâvetine karşı bunların hareketsiz kalmaları neticesini doğurduğu cihetle adanın alınması için şartlar da gayet müsâit bulunmaktaydı. Muhasaraya başlamadan önce Kanunî Sultan Süleyman şövalye tarîkati reisi Villier de l'Isl Adam 'a bir mektup göndererek ona Belgrad 'ın fethini bildirdi ve itaati kabûl ettiği takdirde hürriyetlerinin sağlanacağını ve mallarının taarruzdan masun kalacağını te'min etti. Fakat bunun müsbet bir neticesi olmadı. Serdar ikinci vezîr Mustafa Paşa kumandasında Osmanlı donanması İstanbul 'dan 4 hazîran 1522 'de hareket etti. Pâdişah da Üsküdar 'da otağını kurdu (18 hazîran). Buradan Marmaris körfezine doğru karadan hareket etti. 2 temmûzda Kütahya 'da Anadolu beylerbeyi Kasım Paşa ve Rumeli beyler-beyi Ayas Paşa pâdişaha katıldılar. Aydın 'a varınca Ferhad Paşa 'nın, evvelce verilen tâlimâta tevfikan, Şehsuvar-zâde Ali Bey 'i te'dip ettiği haberi geldi. Dulkadır hânedanından olan ve şimdiye kadar bir çok hizmetleri görülen Şehsuvar-zâde Ali Bey hakkında, idâresi altında bulunan Maraş-Elbistan havâlisinde ve diğer yerlerde keyfî hareketler yaptığı, istediklerini katl ile mallarını müsâdere eylediği yolunda bâzı şikâyetler geliyor, Celâl-zâde 'ye göre, sefere gelmesi için pâdişahın yaptığı dâvete icâbet etmiyordu. Hattâ istiklâlini ilân etmek istediği hakkında bâzı şüpheler de uyanmıştı (Ali Bey 'in te'dibi hâdisesinin, Ferhad Paşa 'nın beslediği kini ve garezi yüzünden vukû bulduğu hakkında bk. Mehmed Mazhar Fevzi, *Haber-i sahih*, İstanbul, 1293, V, 37). Böylece Marmaris körfezine yaklaşıldığı sırada, serdardan, Rodos şövalyelerinin kaleyi rızâlarıyle

vermiyecekleri haberi alınınca temmûz nihâyetlerinde Sultan Süleyman Rodos'a geçti ve muhâsaraya bizzat nezâret etti. Türlü safhalar arzeden ve uzun süren kuşatma esnâsında 24 eylûlde vuku bulan umumî hücumun başarısızlığa uğramasında sorumluluğu Sultan, Ayas Paşa'da bulduğu gibi, serdarın da, o sırada vefat haberi gelen Ḫā'ir Bey'ın yerine Mısır vâliliğine göndermek süretiyle, muvaffakiyetsizliğine hükmetmiş oluyordu. Serdarlığa vezîr Ahmed Paşa'yı getirdi. Pâdişah arasıra Cem Sultan ve Santur-oğlu bahçelerine, Eski-Rodosluk ve Sünbüllük denilen mesîre yerlerine gidiyordu. Defterdar Abdüsselâm Bey ile Menteşe ve Karasi sancak beylerini, Okçu Sinan Bey'i kuvvetleri ile birlikte Eski-Rodos'un yeniden binâ edilmesine me'mûr etmişti. Nihâyet kaleyi teslim müzâkereleri başladı. Kışın yaklaşması, muhâsaranın uzaması ve soğukların büyük zâyiâta sebep olması, pâdişahı, Üstâd-ı âzamın teslim şartlarını kabûle sevketmişti. 21 kânûn I.'de kalenin teslimi kararlaştı (teslim şartları için bk. mad. RODOS). 26 kânûn I.'de Kanunî Sultan Süleyman Üstâd-ı âzamı huzûruna kabûl etti. Müteâkiben de kalede İspanyol burcunu, Saint Nicolas kalesini, Üstâd-ı âzamın sarayını gezmiş, câmie tahvil edilen Saint Jean kilisesinde cuma namazını kılmıştı. Üstâd-ı âzam, 1 kânûn II. 1523'te 5.000 kişilik maiyeti halkı ile Girid'e hareket etti. Tarihçi Âlî, Rodos'un fethi için söylediği bir kıt'ada fetih tarihini 929 olarak belirten bir tarih düşürmüştür (*Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, var. 220). Pâdişah, Rodos'un idâresi ve müdâfaası hakkında gerekli tedbir ve kararları aldıktan, bütün kadılara, Kırım hanına, Mekke şerîfine fetihnâmeler, komşu ve siyâsî münâsebâtta bulunulan devletlere zafernâmeler gönderdikten sonra 2 kânûn II. 1523'te Rodos'u terk ile Marmaris'e hareket etmiş ve şubat iptidâlarında da İstanbul'a vâsıl olmuştu.

Rodos fethi münâsebetiyle gönderilen zafernâmelere Venedik mukabelede bulunduğu gibi, Şah İsmâil de, cülûstan beri ilk defa olarak, tâziyet ve tebrik vecîbesini yerine getirmiş, Rodos fethinden dolayı da memnunluğunu bildiren bir mektup ile bir elçi göndermişti (Rodos seferi esnâsında fethedilen diğer adalar v.b. hakkında ve tafsilât için bk. Tabîb Ramazan, *Rodos fetih-nâmesi*, Revan köşkü, nr. 1279; Celâl-zâde Sâlih, *Rodos fetih-nâmesi*, Nuruosmaniye, nr. 3170; Bostân. *Süleyman-nâme*, Ayasofya kütüp., nr. 3317; Âlî, *Fetih-nâme-i Rodos*, Selim Ağa kütüp., nr. 757; Peçevî, *Tarih*, I; Bourbon, *La Grande et merveilleuse et très cruelle oppugnation de la noble cité de Rhodes imprimé l'an 1526*; Jacob Fontanus *De Bello Rhodio*; René Aubert, Abbé de Vertot, *Histoire de l'ordre de Malte*, 1726 Tercier. *Mémoire sur la prise de la ville et de l'île de Rhodes en 1522, par Soliman II.*; *Memoires de l'Académie des Inscription*, XXII; Feridûn Bey, *Münşaât*; I, 529, 540; Chalcondylas'a A. Thomas'ın ilâvesi. Paris, 1663. II. 457 v. dd.; Halil Hâlid, *Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbir-i siyâsiyesi*, İstanbul, 1326; Hammer, göst. yer.).

İbrahim Paşa'nın vezâreti (1523). Kanunî Sultan Süleyman 1523'te sadrâzam Pîri Mehmed Paşa'yı tekaüd ederek yerine, o zamana kadarki teâmüle aykırı olarak, harem-i hümâyûnda oda-başı ve iç şâhinciler ağalığında bulunan İbrahim Ağa'yı, vezîr-i âzamlığa getirdi. 13 şâban 929 = 27 hazîran 1523 bk. mad. İBRÂHİM PAŞA). Bu tâyin ve tercihe müteessir olan vezîr Ahmed Paşa, Mısır vâliliğinin kendisine tevcîhini isteyince, divân-ı hümâyûnda İbrahim Paşa ile Ahmed Paşa'nın bundan sonra dâimâ rekabet hâlinde bulunacağı ve bunun belki de bir çok anlaşmazlıklara yol açacağı düşüncesile, pâdişah tarafından bu istek kabûl edildi. Hā'ir Bey'in vefatından sonra bir çok hâdiselerin cereyan ettiğini ve bilhassa Şarkiye kâşifi Canım (Solak-zâde'de: Hâtem ile Tanca kâşili Hudâverdi ve Garbiye kâşifi İnal'ın Mısır'ı Osmanlılardan geri almak üzere gizli tertibât aldıklarını, oraya giden Mustafa Paşa'nın da bu vazifeden affını istediğini göz önüne alan ve Mısır'ın fethinde babasıyle birlikte bulunduğu cihetle „sâhib vukufdur" diye düşünen Kanunî Sultan Süleyman, Ahmed Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Ancak 18 şevval 929 (30 ağustos 1523)'da Mısır'da Bulak'a vâsıl olan ve Mısır âyânı tarafından karşılanan Ahmed Paşa bir müddet sonra orada istiklâlini ilân ile hutbeyi nâmına okuttu, para bastırdı, Mısır sultanlığını elde etmeğe çalıştı. Bu yolda Memlükleri de, bir çoklarına büyük menfaatler te'min etmek süretiyle kazandı. Kaledeki yeniçerileri bunlar vâsıtasıyle mağlûp ederek memleketin hâkimi oldu (kânûn II. 1524). Ahmed Paşa'nın hiyâneti ve isyânı İstanbul'da duyulunca, bâzı tedbirlere başvuruldu ise de, bu hareketi bastırmağa, Ahmed Paşa'nın yanında Mısır'a gönderilen ve pâdişaha sâdık kalan Kadı-zâde Mehmed Bey muvaffak oldu ve etrafına topladığı adamlarıyle onu İskenderiye taraflarına kaçırarak bir çarpışmada öldürttü ve başını pâdişaha gönderdi (930 1524 Alî. *Kunh al-aḫbār*, var. 221; tafsilât için bk. Süheylî. *Târîḫ Miṣr al-cadîd*, Mütelerrika tabı, var. 53 v.dd.). Mâmafih bundan sonra da Mısır'da ka-

rışık olay ve ihtilâflar devam etti. Öyle ki, 1524 senesinin ilk bahar aylarında İbrahim Paşa'nın âhenk ve âsâyişi iâde maksadı ile, Mısır'a gönderilmesi gerekli görüldü (bk. mad. BRÂHİM PAŞA —Pargalı—). İbrâhim Paşa İstanbul'dan yola çıktığı gün (1 zilhicce 930=30 eylûl 1524) Osmanlı tarihinde ilk ve son defa olmak üzere pâdişah tarafından büyük bir tevecc üh ve güven nişânesi olarak, Adalar'a kadar uğurlanmıştı (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 223). Vezîr-i âzamın Mısır'da bulunduğu sırada Sultan Süleyman'ı meşgul eden iki iç hâdise oldu. Bunlardan birincisi Ferhad Paşa'nın idâmıdır. Bir müddet önce Şehsuvar-zâde Ali Bey'i te'dip eden, fakat sonra Anadolu'da ve bilhassa Rum eyâletinde bir çok haksızlıklar ve zulümler yapan Ferhad Paşa hakkında pâdişaha şikâyetler geliyordu. Evvelâ, cezâ olarak vezirliği kaldırıldı ve Semendire sancak beyliğine gönderildi. Bu suretle onun, hudut boylarında dogun bir tahsisatla bulunmasiyle haksızlıklardan ve yolsuzluklardan uzak tutulacağı, yola geleceği umulmuştu. Bu yeni vazifesinden de şikâyetler gelip, izinsiz olarak İstanbul'a döndüğü duyulunca, av yapmak üzere Edirne'ye giden pâdişah tarafından oraya celp ve 4 muharrem 931'de (1 teşrin II. 1524) idâm edildi. İkinci hâdise, Sultan Süleyman'ın Edirne'den avdeti sıralarında (receb 931=mart 1525) yeniçerilerin oldukça büyük bir isyânının vukuudur. Öyle anlaşılıyor ki, vezîr-i âzamın aleyhdarlarının bu hususta tahrikleri vardı ve „vezîr-i âzamsız divan olmaz, olduğu takdirde asker zapt olunmaz" gerekçesi ile sadâret mührünün başka bir kimseye verilmesini istiyorlardı. Pâdişahın İstanbul'a avdetinden bir kaç gün sonra bir kısım yeniçeriler bâzı evleri ve bu arada İbrahim Paşa sarayını basarak yağma ve tâlâna teşebbüs ettiler. Sultan Süleyman bizzat hâdiseyi incelemeye lüzum görmüş, Kâğıthâne kasrından sarayına gelerek, yapılan tahkikat neticesinde sorumlulukları görülen fesatçıların ve ele-başıların ezcümle yeniçeri ağası Mustafa ile reis-ül-küttab Haydar Elendi'nin şiddetle cezalandırılmalarına emir vermişti. Aynı zamanda Mısır'da bulunan İbrahim Paşa'ya gönderdiği bir emirle de Mısır vâliliğine münâsip birisini bırakarak sür'atle İstanbul'a dönmesini bildirmişti. 22 şâbanda (15 haziran 1525) Kahire'den ayrılan vezîr-i âzam da karadan ve yollarda bir takım idârî ve adlî ic râatte bulunarak eylûl ortalarında İstanbul'a dönmüş ve yine büyük bir merâsim ile karşılanmıştı (tafsilât için bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 224 v.dd.; Bostan, *Süleyman-nâme*, Ayasofya kütüp., nr. 3317, var. 73; Hammer, V, 46 v. dd.). Bir müddet önce vefatı haber alınan Şah İsmail'in (1524) yerine oğlu Ṭahmâsp geçmiş, fakat bu ölüm ve cülûs husûsî bir elçilikle Sultana bildirilmemişti. Bu sebeple pâdişah da yeni İran şahını tebrike lüzûm görmedi. Bilâkis, ona, Yavuz Sultan Selim zamanından beri sünnî ve şî'î mezheplerinin gerçek mümessilleri olan iki hükümdar ve milletleri arasında süre gelen kin, nefret ve istihfâfı aksettiren bir mektup gönderdi ki, hakaretle dolu olan ve Celâl-zâde Mustafa Çelebî'ye yazdırılan bu mektup bir tehdid-nâme mâhiyetinde idi ve Şah Ṭahmâsp'ı, arz-ı ubûdiyette kusur ettiği, gurur ve dâire-i dalâlette bulunduğu cihetle muahaze ediyor, yakında diyar-ı şarka tevecc üh-i hümâyûn vâkî olacağını bildiriyor, „Er isen vaktine hazır olasın" diyordu (krş. Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, I, 541 v.dd.). Aynı meâlde bir nâme Gîlân şâhına yazıldığı gibi, Diyarbekir beyler-beyine de durum bildirildi (Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, s. 540 v.d., 543 v.d.). Şah Ṭahmâsp bu mektuba cevap vermedi, fakat bir ittifak akdetmek üzere macar kıralına ve imparatora bir elçi gönderdi (krş. Marini Sanuto'ya atfen Hammer, *ayn. esr.*, s. 49; ayrıca bk. K. Bayani, *Les relations de l'Iran avec l'Earope occidentale à l'époque Safavide*, Paris, 1937; V. Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933).

Mohac seferi (1526). İbrahim Paşa'nın dönüşünden sonra pâdişah sefer hazırlıklarına girişilmesini emretmiş, ancak seferin hangi istikamete yöneltileceği açıklanmamıştı. Venedik ile münâsebetler baştan beri dostça idi. Fakat Belgrad'ın fethinden sonra da garp hudutlarında hâdiseler eksik olmamıştı. Evvelâ Eflâk'ta Boyarlar ve iktidarı ele geçirmek isteyen Voyvodalar ve tarafdarları arasında olan şiddetli mücâdelelere ve iç karışıklıklara Niğbolu sancak beyinin müdahalesi icâp etmiş, haksızlığa uğrayan tarafın dâveti, pâdişahın ve divan-ı hümâyûnun da tasvibi ile Eflâk'a giden sancak beyi Mehmed Bey orada bir müddet hem nizam ve âsâyişi sağlamış, hem de devletin Lehistan ve Erdel hudutlarında güvenliğini te'min edecek tedbirleri almıştı. Pâdişaha ilticâ eden Radu, Boyarlar arasındaki nufûzu hesaplanarak, senelik 14.000 duka cizye vermek şartiyle 1524'ten itibâren voyvodalığa getirildi (tafsilât için bk. Iorga, *Histoire des Roumains*, Bucarest, 1937. IV, 364 v. dd.; Hammer, *ayn. esr.*, V, 50 v. dd.; ayrıca bk. mad. EFLAK). Diğer yandan, Tuna boylarında hudut hâdiseleri, küçük ölçüde savaşlar eksik olmuyordu. Hudut sancak beylerinden Yahya Paşa-zâde Bâli Bey'in, pâdişaha, bu tarafa sefer yaptığı takdirde Drava ile Sava nehirleri ara-

sındaki Macaristan arâzisinin fethini vaad ve taahhüt ettiği biliniyor ve bu haber, macar hudût kumandanı Tomori'nin casusları vâsıtası ile Macaristan'a da ulaşıyordu. Hâlbuki durumun gergin olduğu bu sıralarda (1525) macar ordusundan ücretlerini alamayan bir çok askerin Bâli Bey'in tarafına iltica ettiği de bir vâkıa idi. Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan'a karşı açtığı seferin, Mohac muhârebesinin bir çok sebepleri, ezcümle Papalık ve Macaristan münâsebetleri, imparatorluk meclisinde cereyan eden siyasî müzâkereler, bunların yarattığı sebep ve âmiller, Lehistan münâsebetleri (Acta Tomiciana, *Epistolae, legationes response, actiones, res gestae Sigismundi I. regis poloniae 1507—1548*, Posen, 1852—1906, I—XII) gibi bir çok cepheleri olmakla berâber (tafsilât için bk. A. *Mohácsi Emlékkönyv* Budapest, 1925) Fransa siyâsetinin Osmanlı pâdişahı nezdinde kazandığı nufûz ve yaptığı telkînin büyük ehemmiyeti de tarihî bir gerçektir. Şöyle ki: Fransa kıralı François I., imparator Şarlkent'e Pavia'da mağlûp ve esir düştükten (25 şubat 1525) sonra annesi ve saltanat nâibesi Angoulême düşesi Louise de Savoie Kanunî Sultan Süleyman nezdine gönderdiği elçi vâsıtası ile, pâdişaha, mukaddes Roma-Cermen imparatorunun gittikçe büyüyen kudret ve nufûzunu kırmak ve yarattığı tehlikeyi bertaraf etmek üzere Fransa ile ittifak teklif etmekte idi. Bu ilk elçi ve haber İstanbul'a ulaşamadı ise de, aynı senenin sonlarında (kâoûn I. 1525) bir başka elçi Jean Frangipani İstanbul'a gelmeğe muvaffak oldu ve biri François'nın, diğeri annesinin olmak üzere iki mektubu pâdişaha getirdi. Testa (*Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1864, I, 3)'ya göre, Kanunî Sultan Süleyman, evvelce gönderilen fransız elçisinin Bosna'da kaybolması ile ilgili olarak Bosna sancak beyini İstanbul'a getirtmiş ve Frangipani'ye de Macaristan'a bir sefer yapmak suretiyle Fransa kıralına müessir bir yardımda bulunacağını kuvvetle vaad etmiştir. Elçi avdetiode Madrid muâbedesi ile esâretten kurtulmuş olan François'ya Sultan Süleyman'ın vaadini bildirmiş, o da pâdişaha minnet ve şükranını ifâde eden bir teşekkür mektubu göndermişti (tafsilât için bk. Baron de Testa, *ayn. esr.*, s. 6; mektubun latince aslı için bk. Champollion-Figeac, *Captivité de François Ier*, Paris, 1847; Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, Paris, 1848, I). Fransa elçisinin İstanbul'da bulunduğundan 2 şubat 1526 tarihli raporunda bahseden Venedik balyosu Piero Bragadino, pâdişahın elçiye altın işlemeli bir hil'atla 10.000 akçe verdiğini bildirmektedir (Marini Sanuto'dan naklen Hammer, V, 50). Gerçekten Frangipani, Kanunî Sultan Süleyman'a Şarlkent'e karşı karadan ve denizden yapılacak bir taarruz neticesinde François'nın kurtarılabileceğini söylemiş, aksi takdirde iki garplı hükümdarın sulh yapacağını ve imparatorun Avrupa'nın yegâne hâkimi kesileceğini ilâve etmişti. Pâdişah, öyle görünüyor ki, Venedik elçisinin de fikrini aldıktan sonra bir mektup ile (1 rebiülâhır 932=1 şubat 1526 tarihli bu mektup Charrière, *ayn. esr.* 'dedir) fransız kıralını, harpte hükümdarların başlarına her türlü şeyin gelebileceğini ifâde etmek suretiyle teselli etmiş ve elçiye de Şarlkent'e karşı biri İtalya sâhillerine, diğeri Macaristan'a olmak üzere iki cepheden hareket edeceğini bildirmişti. Kemal Paşa-zâde de *Mohâc-nâme*'sinde bu konuda bilgi verdiği ve seferin sebeplerini zikrettiği yerde (Pavet de Courteille, *Histoire de la Campagne de Mohacz*, Paris, 1859, s. 24 v. dd.) İspanya hükümdarının esâretinden kurtarılması husûsunda pâdişaha teveccüh eden Fransa kıralına verilen va'din mühim bir rolü olduğunu bildirir ve Fransa kıralının pâdişaha sunduğu arîzanın meâlini verir. Pâdişah, François'nın, bir taraftan Osmanlı devletini kendi dâvası lehine kazanmaya çalışırken, diğer yandan Avrupa'daki itibârını kaybetmemeğe çalıştığından, yâni Osmanlılar ile anlaşmak istediğini gizlediğinden habersiz olarak, ona kuvvetle yardım va'dini yapıyordu. Nitekim sadrâzam İbrahim Paşa bir kaç sene sonra, bu meselenin gerçek mâhiyetini, İstanbul'da Ferdinand'ın elçilerine açıklamış, Fransa kıralının mahviyetkâr bir şekildeki mürâcaatı üzerine pâdişahın Venedik'le bir ittifak yaptığını, Venedik donanmasının ispanyollara karşı harekete geçtiği sırada Osmanlı ordusunun da Friuli kıt'asından geçerek Milano'ya karşı teşebbüse girişmeği tasarladığını, bu tasavvurun gerçekleştirilmesi için macar kıralına bir elçi göndererek serbest geçiş hakkı istediğini, fakat kıral Lajos II.'un bu teklifi reddettiğini, bunun üzerine sefer istikametiоin tâyininde bir müddet tereddüt gösterildiğini, bilâhare François'nın esâretten kurtularak pâdişahın lûtfuna teşekkür etmesi, hastalığı olmasa bizzat gelip pâdişahın ayaklarını öpeceğini bildirmek suretiyle minnettarlığını ve şükranını ifâde eylemesinden sonra Macaristan'a karşı ordu sevkettiğini söylemişti (Jurisich ve Lamberg adındaki Avusturya elçilerinin 1530 'da hükûmetlerine gönderdikleri raporlar için bk. Gevay Antal, *Urkanden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte in XVI. u. XVII. Jahrhunderten*, Wien, 1838—1842, I c.

I — III; ayn. mll., *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte von Ungarn im letzten Drittel des Jahres 1526*, Wien. 1845; Hammer, V., *tür. yer* . Gerek fransız siyâsetinin bu sûretle telkîn ve te'siri. gerek Belgrad'ın fethinden sonra da devam eden hudût hâdiseleri ve karşılıklı akınlar (tafsilât için bk. Engel, Istvánfy ve diğer kaynaklara atfen Hammer, V, 53 v.d.) Mohaç seferinin siyâsî ve askerî sebepleri ve mukaddimesi sayılabilir. Sefer kararı daha kış aylarında verilmiş, pâdişah. 932 senesi safer ve rebiülevvel aylarında (kânûn I. 1525, kânûn II. 1526) Rumeli ümerâsına ısdâr ettiği fermanlarda, kuvvetleri ile birlikte ilk baharda Sofya sahrâsında toplanmalarını ve müteâkip emre intizar eylemelerini, her tarafa ulaklar gönderilerek sefere hazırlanmalarını bildirmişti. Anadolu beyler-beyi Behram Paşa ile. Bosna sancak beyine, Kırım hanı Saadet Giray'a ve diğer ilgililere de gereken tebligatta bulunulmuştu. Pâdişah, seferin serdarlığını, Mısır'dan avdetinden sonra teveccüh ve itimadına daha çok mazhar olan vezir-i âzam İbrahim Paşa'ya tevcih etti. Anadolu muhâfazasına ilgili ümerâyı me'mûr ettiği gibi İstanbul muhâfazasına da bir müddet Mısır beylerbeyliğinde bulunmuş olan Kasım Paşa (Güzelce) ile Müfti Kemal Paşa-zâde'yi bıraktı ve 11 receb 932 (21 nisan 1526)'de 100.000 kişilik ordusu ve 300 top ile İstanbul'dan hareket etti (Bostân, *ayn. esr.*, var. 76 v. dd.; Âlî, *ayn. esr.*, var. 227). Ordu büyük bir nizam ve disiplin içinde yürüyüşe geçti. Pâdişah ekili tarlalara girerek hayvanı otlatmayı, reâyânın hayvanlarını ellerinden almalarını şiddetle yasaklamış ve bu gibi hareketlere cür'et edenlerin idâmla cezâlandırılmalarını emretmişti. Yol boyunca vuku bulan tek-tük hâdise ve suçluların cezâlandırılması işin ciddiyetini gösteriyordu (kşr. Feridûn Bey, *ayn. esr.*, *Ruznâme*, s. 554 v. dd. 28 recepte ve 19 şâbanda geçen vak'alar). Yine yol boyunca yer-yer pâdişahın ordusuna. evvelce vazîfelendirilen kuvvetler iltihak ediyor, beyler-beyi ve sancak beyleri el öpüyorlardı. Kanunî Sultan Süleyman bayram merâsimini Belgrad'da yaptı ve müteâkiben ordu ile birlikte Sirmiye ovasına geçti; Salankamen, Petervaradin ve diğer kalelerin zaptında bulundu (tafsilât için bk. Peçevî, *Tarih*, s. 86 v. dd.). Petervaradin'in fethini müteâkip kalenin civârındaki ovada otağ-ı hümâyûn ve türlü sâyebanlar kurulmuş, divan-ı hümâyûn toplanarak, vezîr-i âzam ve diğer vezirlerle Rumeli serdarları, beyler-beyi ve sancak beyleri, tebriklerini sunarak pâdişahın elini öpmüşlerdi; pâdişah. bu münâsebetle 400.000 akçeden fazla dirliği olanlara otuzar bin akçe ile birer kaftan; dirliği bu miktardan az olanlara yirmişer bin akçe nakid ve birer kaftan ihsan etmişti. Bundan sonra ordu Illok kalesine gelince, Kanunî Sultan Süleyman bu kale etrafındaki köylerin yakılmaması, yağma ve tahrip edilmemesini emretti. Zîrâ, kale müdâfileri teslim olacakları yolunda bir haber göndermişlerdi. Osek (Osseg, Esseg, Eszék) kalesine gelince (30 şevval 932) „Pâdişah azmi Budin'dir deyu orduda nidâ olundu" Feridûn Bey, *Münşaât*, I, 560, *Rûz-nâme*). Pâdişah Drava nehri üzerine kurulan köprü inşâatında da bulunduktan ve buradan geçildikten sonra, ordu Mohaç sahrâsına doğru ilerlemeye başladı. Osek'in işgali ve Drava'ya köprü kurularak Budin'e doğru yürünmesi, Mohaç muhârebesinin doğrudan-doğruya başlangıcı sayılabilirdi. Macarlar için pâdişahı ve Osmanlı ordusunu durdurmak, Tuna nehrini geçmeğe teşebbüs etmemeleri karşısında. ancak Drava'dan sonraki tabiî müdâfaa hattı olan ve onun 40 km. kadar şimâlinde bulunan Karasu (Krasica=Krassó)'da mümkündü. İki nehir arasındaki bataklık ve çamurlu arâzi harp harekâtına o mevsimde müsait değildi. Macar kıralı 20 temmûzda Budin'den ayrılmış ve 6 ağustosta ancak Tolna'ya vâsıl olmuştu. Yanında 4.000 kişilik bir suvâri kuvveti vardı. Burada başkumandanı sayılabilecek olan Nôdor Bâthory István onu bekliyordu. Yapılan müzâkere sonunda Nâdor'un Osseg'e doğru gönderilmesi kararlaşmış ise de, kıral Lajos II. berâber bulunmadıkça hiç kimsenin Báthory ile ileri gitmek istemediği anlaşılmıştı. Macar ordusu hep birlikte zarûrî olarak cenûba doğru, Osmanlı ordusunu karşılamak üzere hareket etti. İşte bu esnâda macar kumandanı Tomory'nin Mohaç ovasında karargâh kurduğu ve burada pâdişahın ordusunu karşılamak kararı verdiği görüldü. Bu arada macar kıralı. Erdel voyvodası Zápolyai Jânos'a evvelâ Eflak voyvodası ile birlikte Osmanlı ordusuna arkadan hücum etmesi haberini göndermiş, sonra da en kısa zamanda kendisine mülâki olmasını emretmişti. Osmanlı ordusu şimâle doğru ilerlerken, harp yürüyüşü yapıyor, fakat aynı zamanda mum donanması ile de bir şenlik havası yaratıyordu. Kanunî Sultan Süleyman, mükemmel casus teşkilâtı vâsıtası ile kıral Lajos'un her taraftan yardım istediğini ve beklediğini biliyordu. Bu sebepten bu savaşın ünlü kumandanları olan Bâlî Bey ile Husrev Bey'e, Hırvatistan'dan gelecek ve son dakikada macar ordusuna büyük hizmette bulunabilecek bir yardıma. kumandaları altındaki kuvvetler ve akıncılarla mâni olmalarını emretmişti. Onlar da münâsip yerlerde bekliyorlardı. 29 ağustosta Türk or-

dusu Mohac ovasının hâkim yüksek noktasına geldi. Pâdişah „şimdi bî vakt oldu ve hem davar ve adam yorgundur, inşaallah alesseher cenge mübâşeret oluna" emrini verdi (*Rûz-nâme-i Süleymanî*, göst. yer.). Diğer yandan ordunun bütün ümerâsını bir harp meclisine dâvetle Husrev Bey kumandasında dümdarı teşkil eden ihtiyar akıncıların da bu müzâkerede hazır bulunmalarını arzu etti ki, Peçevî'nin kendi zamanında Sigetvar'daki türbe şeyhi Ali dededen bizzat dinleyerek naklettiğine göre, serdar Rumeli alaylarını yerli-yerine koyduktan sonra pâdişahın huzûruna gelmiş ve onun serbad ümerâsının dâvet edilerek müşâvere olunmasını ferman etmesi üzerine Husrev Bey'e hitâben şöyle demişti: „Serhad beylerimiz saadetlu pâdişahımız sizden müşâvere ister, işte Mohac sahrâsı bu imiş henüz düşmandan bir eser yok tedbir nedir?" Buna karşı Bosna sancak beyi Husrev Bey „Biz serhadde müşâvereyi umurdîde ihtiyarlar ile ederiz kendü reyimizle bir iş istemezüz ferman olunursa varıp söyleşelim" cevabını verirse de, pâdişah, müşâvere edecek adamların gelmesini emreder ve bu sırada Adl Toca denilen bahâdır adam, cebesi arkasında, togulgası başında, kepeneği terkisinde bir kırçıl ihtiyar, görünür; pâdişahın fermanını teblig eden Husrev Bey'e şu cevabı verdiği duyulur: „Döğüşmekten iyi re'y mi olur. Beni Koca Alay beyi size gönderdi; düşman alayları görünmüş, çarhaeımız elleşmeğe başlamış, gelin sancağınız dibinde bulunun" (Peçevî, *göst. yer.*, s. 90 v. dd.). Pâdişahın otağı, sonradan Hünkâr tepesi ve bugün de Sâtorhely (çadır yeri mânâsına) denilen tepede kurulmuştu. Ümerâ sancaklarını açmışlardı. Sultan Süleyman her alayın durduğu yere gidip, her sancağın dibinde ellerini kaldırıp duâ etmekte ve gözlerinden yaş dökülmekteydi. Bunu gören bütün ordu yerlere kapanıyor, pâdişahın uğruna canlarını feda edeceklerine yemin ediyordu (tafsilât için bk. Peçevî, *Tarih*, s. 91 v.d.; Osmanlı ordusunun tertibi ve harp nizâmı hakkında ayrıca bk. Kemal Paşa-zâde, *Mohac-name*, s. 91 v. dd.; *Menâzil-nâme*, göst. yer.; Âlî, *ayn. esr.*, var. 228 v. dd.). Macar ordusu iki muhârebe safına ayrılmıştı. İlk saf, merkez, sağ ve sol cenahlara ayrılmıştı. Arkadaki saf birbiri arkasında dört koldan mürekkepti ve aralarında kıral da bulunuyordu. Pâdişahın savaşı ertesi gününe bırakmasına karşılık, macar ordusu 29 ağustosta harp nizâmına geçer-geçmez, kendilerine güvenen büyük bir çoğunluğun arzusu ile derhal taarruza karar verdi. O devirde macar ordusu için en kat'î harbi kazanacak askerî sınıfın suvâri olduğu ve bütün harp tâbiyesinin bu sınıfın harp şekline göre tesbit edildiği düşünülürse atlı kuvvetlerin tek stratejisi işe, taarruz olacağına göre bu kararları tabiî idi. Macarların hücûma geçtiği haberi üzerine pâdişah İbrahim Paşa'yı Rumeli kuvvetleri ile ilk safta bu hücûmu karşılamaya me'mûr etti ve bundan sonra türk ve macar suvârileri arasında şiddetli çarpışmalar başladı. Macar zırhlı suvârisinin hücûmu çok şiddetli idi. Savaş bir müddet değişik safhalar gösterdikten ve bir aralık Rumeli sipâhîleri geriledikten sonra harbin neticesi üzerine müessir olan Husrev ve Bâlî beylerin bulundukları yerden çıkıp macar ordusunun yan ve gerilerine taarruzları, sonra da türk topçusunun hep birden mermilerini düşman üzerine yağdırmaları kısa zamanda galibiyeti sağladı. Kesin bir imhâ savaşı neticesinde o gün guruba kadar macarlardan 20.000 piyâde ve 4.000 suvâri maktul düştü. Kıral Lajos ile belli-başlı kumandanlar da maktuller arasında idi. Osmanlı ordugâhında zafer şenlikleri sabaha kadar sürdü ve ertesi gün Sultan Süleyman vezîrleri ve ümerâsı ile birlikte muharebe meydanını temâşâ etti. Bu sırada rastladığı Koca Alay beyine „Büyük gazâdan sonra tedbir nedir?" diye sorması ve onun da: „Hünkârım domuzun yatağında çocuğu olmasın" cevabı üzerine Budin'e hareket kararını verdi. Bu arada yedi çavuş zafer-nâmeler ile İstanbul, Bursa, Karaman, Şam, Mısır, Diyarbekir'e, Haleb ve Edirne'ye gönderildi (*Rûz-nâme* Ferîdûn Bey. *Münşaât*, I, 546 v. dd. 'daki. *Fetih-nâme-i hümâyûn sûreti*). Pâdişah 3 zilhicce (12 eylûl)'de Budin'e vâsıl oldu. Şehrin anahtarlarını bir heyet kendisine yolda (Földvár'da) takdim etmişlerdi. Burada on gün kaldı, kıralın sarayında ikamet etti; bu esnâda idrâk edilen kurban bayramı ile birlikte zafer bayramı şenlikleri ve eğlenceler tertip ediliyordu; vezîr-i âzam ile birlikte şehri de temâşâ etti ve Tuna üzerine bir köprü kurdurarak Peşte yakasına da geçti. Her taraftan aman dileyen macarlar Budin'e akın ediyordu. Bunlardan „raiyet olmağa rağbet" gösterenlerin bir kısmı İstanbul'da Yedikule semtinde, bir kısmı da Selânik'te iskân edilmişlerdir. Diğer taraftan kıralın hazînesinde ve cebehânesindeki bâzı eşya da gemilere yüklendi. Bunlar arasında Herkül, Diyana ve Apollon'un tunç heykelleri de vardı. Getirilen iki büyük şamdan Ayasofya câmiinin mihrabının iki tarafına konuldu (krş. Ullein-Reviczky, *Souvenirs Hongrois en Turquie*, Budapest, 1943). Peşte'de pâdişah macar asilzâdelerinden bâzılarını kabûl etti ve kendilerine Erdel voyvodası Zâpolyai Jânos'u macar kıralı nasbedeceğini va'detti (Erdel voyvo-

dasının kırala ihânet ederek Mohac harbiae katılmamasına dair macar tarihçilerinin mütâleası hakkında bk. Peçevî, s. 108 v. dd.). Pâdişah Peşte'den 17 zilhicce (27 eylûl)'de hareket etti. Avdetinde Tuna boyunu tâkip etti ve yol üzerindeki bâzı kaleler de (Segedin, Bae. Titel) alındı. Petervaradin hizâsında Tuna üzerine kurulan köprüden geçen pâdişah mutâd yolu (Belgrad-Niş-Sofya-Filibe-Edirne) tâkip ile teşrin II. sonlarında İstanbul'a vâsıl oldu; krş. *Rûz-nâme* ve diğer vekâyi-nâmeler).

Anadolu isyânları (1526—1528). Macaristan'a sefer yapıldığı sırada Anadolu'da bir isyân hareketi oldu. Süğlün Koca adında birisi ile başlayan ve ertesi senelerde devam eden bu karışıklıkların başlıca iki sebep ve âmile dayandığı anlaşılmaktadır. Bir kısmı içtimaî-iktisadî, diğer kısmı da dinî-mezhebîdir. Bu ikinci nevî isyânlarda da şüphesiz iktisâdî âmillerin te'siri vardır. Kanunî Sultan Süleyman Mohac seferine çıktığı esnâda memleketlerinin muhâfazası ve âsâyişin sağlanması yolunda Anadolu, Şam ve Mısır'deki vazifelilere gereken emri vermiş, Macaristan seferine de sâdece Anadolu eyâleti kuvvetleri iştirâk ettirilmişti. Karaman, Rum, Diyarbekir, Haleb, Şam ve Mısır eyâletleri kuvvetleri, beylerbeyleri ile birlikte yerlerinde bırakılmışlardı. Bu meyanda Adana hâkimi Ramazan-oğlu Pîrî Bey, Karaman ve Haleb cihetlerinin muhâfazasına me'mûr olacaklardandı. Diğer taraftan, Âl-i Osman kanun-nâmeleri gereğince Bozok sancağı ile bâzı sancakların da bu sırada yeniden tahriri emrolunmuştu. Bu cümleden olarak Bozoklu Türkmenini tahrire, başta bu sancağın mirlivâsı Hersek-zâde Ahmed Paşa-oğlu Mustafa Bey olmak üzere, Muslihiddin adında bir kadı ve Kâtip Mehmed me'mûr olmuşlardı. Bunların yanlış ve sert hareketleri isyâna sebep oldu. Süğlün Koca ile oğlu Şah Veli adındaki câhil Türkmenler ve Zünnûn adlı diğer bir Türkmen babası bu isyânın ele-başıları idi. Hâdiseye tarh edilen vergiye itiraz eden Süğlün Koca'nın müracaatının nazar-ı itibâre alınmaması sebep olmuştur (bk. *Kunh al-aḫbâr*, var. 234). Bu hâdise üzerine Süğlün Koca'nın etrafında toplanan Türkmenler bir baskın neticesinde bu tahriri yapanları öldürmüş, civar köyleri de basarak kendilerine zorla uydurdukları kimseler ile birlikte Sıvas'a yürümüşlerdir. Süğlün Koca ve tarafdarlarına karşı ilk harekete geçen Karaman beyler-beyi Hurrem Paşa, Kayseri civârında Kurşunlu-belinde yaptığı çarpışmada mağlup olmuş, kendisi ile birlikte ümerâdan bir çoğu maktûl düşmüştür. Âsiler, bunun üzerine Tokad taraflarını ele geçirmişler ve isyân da Macaristan'dan dönen pâdişahe, Adana vâlisi Pîrî Bey tarafından Tuna'yı geçtiği sırada haber verilmişti. İsyân büyüyünce bir taraftan Rum beyler-beyi Hüseyin Paşa, Dulkadır, Maraş ve Malatya sancakları kuvvetleri, diğer yandan, Diyarbekir beyler-beyi Hüsrev Paşa kendi eyâleti kuvvetleri ile âsi Türkmen kabîlelerini tenkil ettiler. Ele-başılar ve Zünnûn halîfe de bu arada maktûl düştü; âsiler dağıldı. Ertesi sene (1527) Adana taraflarında da isyânlar görüldü. Bu harekette şi'îlik te'siri hissolunmaktadır. Adana sancağına bağlı Berendi nâhiyesinde Toñuz Oğlan adında birisi ile Tarsus sancağında Ulaş nâhiyesinde Yenice Bey adında bir kişi 600 kadar tarafdarları ile isyân sancağını kaldırmış ve yağma hareketine koyulmuşlardı (Âlî, var. 235; Peçevî, I, 117 v. d.). Gerek bu isyânı, gerek yine bu sırada Adana'ya bağlı Kara İsâlu cemâatinden olup kendisini Şah Halîfe diye ilân eden ve bütün Kara İsâlu aşîretini kendi tarafında toplamaya muvaffak olan Veli Halîfe adında birinin isyânını Adana hâkimi Ramazan-oğlu Pîrî Bey bastırmış, ele başıların tamâmen cezâsını verdiğini pâdişaha bildirmişti (mart 1527). Aynı sene zarfında Karaman'da daha büyük mikyasta bir isyân çıktı. Şi'îlik yer-yer nufûz etmiş ve göçebe Türkmen aşîretleri arasında, içtimaî ve iktisadî şartları da müsâit bulduğu için, bir çok tarafdar kazanmıştı. Bir kanun ve nizam devri bütün ciddiyeti ile uygulanmakta olduğundan sıkı kayıtlar altına girmek, kendileri için ağır saydıkları mükellefiyetlere bağlanmak, serazâd yaşayan bu göçebe aşîretleri hoşnut etmiyordu. Bu isyânın ele-başısı da Kalender-oğlu yahut Kalender Şah denilen ve soyu Hacı Bektaş Veli'ye bağlanmak istenen bir kimsedir (Peçevî, *ayn. esr.*, s. 120). Âlî (*ayn. esr.*, var 235) ise, onu „Bâlım Sultan" ile ilgili göstererek etrafına „ışık" ve abdalların toplandığından bahsetmektedir. Bunların kuvvetlerinin 30.000'i bulduğu öğrenilince, bizzat vezîr-i âzam İbrahim Paşa bu isyânın bastırılmasına pâdişah tarafından me'mûr ve serdar nasbedildi. Aldığı türlü tedbirler ile ezcümle, Dulkadırlı Türkmenlerinin boy beylerini kendi tarafına kazanarak, Şamlu ve Karacalu Türkmenlerinin âsilerden ayrılmalarını sağladı, bâzısına timarlar verdi. Dulkadırlı Türkmenlerinin Kalender-oğlu isyânına katılmalarının asıl sebebini iyi bilen yâni, bir çoklarının timar ve yurtluklarının ellerinden alınıp hâss-ı hümâyûna ilhak olunduğuna vâkıf olan vezîr-i âzam bu suretle yanlış hareketleri kısmen tashih ediyordu. Boy beyleri, muhtelif Dulkadırlı kabîlelerinin Çiçeklu, Akçe Koyunlu, Masadlu, Bozoklu boylarının itaatlerini tekeffül edince,

Kalender isyânının tarafdarları azaldı ve son darbe ile gaile bertaraf edildi (Bostân. *ayn. esr.*, var. 101 v. dd.; Âlî, göst. yer.: Peçevî, göst. yer.). Bu isyânların sonuncusu, Kalenderoğlu isyânından bir sene kadar sonra, yine Adana bölgesinde vaki olan ve kızılbaşlık ile ilgili bulunan Seydî ve İncir-Yemez denilen kimselerin çıkardığı gailedir. Üzeyr sancağı beyinin kardeşi olan Seydî başına kızıl bir serpuş giyerek yağma ve tâlân hareketlerine girişmiş, Berendi nâhiyesini ve Ayas kasabasını yaktıktan sonra İncir-Yemez adındaki şakî ile de birleşerek bu havâlide karışıklıklar yaratmışlardı. Ramazan-oğlu Pîrî Bey bu isyânı da bir taraftan pâdişaha haber vermiş, diğer yandan bizzat harekete geçmiş ve isyânın ele başılarını yakalayarak idâm etmişti (mart 1528; bk. aynı kaynaklar ve Hammer, *ayn. esr.*, tür. yer; Lutfî Paşa, *ayn. esr.*, s. 331).

Molla Ḳābiż hâdisesi (1527). İran'dan gelmiş olan Molla Ḳābiż adında ulemâdan birinin İstanbul'da 1527 senesi sonlarında sebep olduğu dinî bir hâdise, devrin bu konudaki anlayışını ve Kanunî Sultan Süleyman'ın da zihniyetini göstermesi bakımından çok dikkate şâyândır. Vekâyi-nâmelerimizin müttefikan beyân ettiklerine göre, Molla Ḳābiż fısk ve fucûr ile me'lûf olup meyhânelerde ve meclislerde fesatçı sözler söylemekte hattâ, 'İsâ'yı Peygamber'den üstün tutmakta ve bunu isbat sadedinde bâzı âyetleri ve hadîsleri kendisine göre tefsir etmekte idi. Bu hâli sebebiyle, divân-ı hümâyûnda vezîr-i âzam tarafından kazaskerlerin huzûrunda iddiasını isbâta dâvet edilmiş, fakat Rumeli kazaskeri Fenârizâde ile Anadolu kazaskeri Kadri Efendi onu ilzâma muktedir olamamışlardı. Bu vaziyet karşısında vezîr-i âzam kazaskerlere „Bu adamın hatâsı ne ise, onu kendisine bildirmek ve mevcut olan şüphelerini anlayıp halletmek ve ancak bundan sonra katline hükmetmek lâzımdır" der. Bu münâzarayı divanın yukarı kısmında kendine mahsûs yerden dinleyen pâdişah, vezirlere bu hâlden hoşnut kalmadığını belirterek: „Bir mülhid divanımıza gelür hazret-i Peygamberimizin i'tilâ-i şânına nakz veren hezeyâna cür'et kılur ve zu'm-i fâsidince delâil ve nusûs dahi nakleder ve mülzem olmadan çıkar gider; buna bâis nedir *i*" der. İbrahim Paşa'nın vaziyeti kendisine izah etmesi üzerine ertesi günü bu dâvayı Müfti Kemal Paşa-zâde ile İstanbul kadısı Sa'di Çelebî huzûrunda gördürür. İleri sürülen ikna edici deliller karşısında Molla Ḳābiż ilzâm edilmiş, dâvâsını şer'an ve hukûkan kaybetmesine rağmen, bâtıl itikadından dönmediği ve hakkı kabûle yanaşmadığı cihetle katline hükmedilmiş ve bu büküm de derhâl infâz olunmuştur (Celâl-zâde'den naklen Âlî, *ayn. esr.*, var. 238 v.d.; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 124 v.d.; *Ṭabaḳāt al-mamālik*, var. 136). Bu sûretle vaktiyle Fâtih Sultan Mehmed'in Hurûfî tarîkati mensupları hakkında gösterdiği hoş görürlüğe nisbetle bu devirde dinî musamahaya daha az yer verildiği görülmektedir. Molla'nın her hâlde düşündüğünü açık söyleyen ve misyoner tabiatlı bir adam olduğu anlaşılmaktadır (Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 98).

Macaristan meseleleri ve siyâseti (1527—1529). Belgrad'ın fethinden ve Mohac zaferinden sonra, Macarların elinde bulunan diğer mühim hudût kalesi Jajcza'nın da fethi gerekiyordu. Zâten bu kale etrafındaki halk, yavaş-yavaş, Bosna sancak beyi Gâzî Husrev Bey'in de akıllı ve adâletli siyâseti sâyesinde, Osmanlılar tarafına geçmiş ve reâyalarını türk hâkimiyeti altında görmüşlerdi. Gâzî Husrev Bey pâdişahın kat'î emrine uyarak bu kale bölgesini abluka altında tutuyordu. Kânûn I. 1524'ten itibâren 18 ay kale abluka altında kaldı. Nisan 1525'ten sonra ise, abluka muhâsaraya çevrildi. Jajcza kalesinin ve burasının merkezi olan Banlığın (Bánság) da mukadderâtı Mohac'da belli oldu. Zaferden sonra mukavemetin faydasız ve başarısız olacağını anlayan müdâfiler Gâzî Husrev Bey'e burayı teslim ettiler (1527) ve bunu müteâkip bu havâlideki bir çok kaleler ve bu arada Pozsega (Pojega), Modrus ile Dalmaçya sâhillerindeki Urana (Vrana) Kanunî Sultan Süleyman'ın hâkimiyetini tanıdı. Bunlardan Pojega bir sancak merkezi oldu (tafsilât için bk. Peçevî, göst. yer; Hammer, göst. yer.; ayrıca bk. Dr. Thallóczy Lajos, *Jajcza, Bánság, vai es Város, Története, 1450—1527*. Budapest, 1915). Mohac meydan muhârebesi ile Macaristan'a karşı askerî harekât bitmiş, fakat siyâsî harekât başlamıştı. Macar tacının ve kırallığına iki nâmzed, iki rakip vardı. Bunlardan biri, pâdişahın Peşte'de iken macar büyüklerine hitâben ve onların arzularını tervicen macar kırallığına nasbını vaad ve iltizâm ettiği Erdel (Transilvanya) voyvodası Zápolyai János'tur. Diğeri de verâset ve anlaşmalar yolu ile macar kırallığında hak iddia eden Habsburg hânedanından Viyana arşidükü Ferdinand'dır. İç mücâdelenin başlangıcında Zápolyai daha kuvvetli görünmekte idi. Bunun için bir takım siyâsî, içtimaî ve iktisadî sebepler yanında ruhî bir âmil daha mevcut idi. nitekim asırlardan beri macar halkının ruhunda yaşayan ve menşe'lerinin ve kültürlerinin şarktan gelme olmasına telmihen İskit ruhu veya İskit hareketi denilen bir millî cereyânın Za-

polyai 'nin şahsında en müşahhas mümessilini bulmuş olması gösterilebilirdi. Nihâyet, Mohac savaşından bir kaç ay sonra bu zât millî kıral seçilmişti. Fakat bu intihabı, bir çok hukukî şekil noksanlığı ve siyâsî görüşleri veya menfaatleri açısından uygun görmeyenler vardı ve bunlar çok geçmeden karşı bir hareket ile, başka bir macar şehrinde Ferdinand 'ı macar kıralı seçiyorlardı. İş, böyle bir rekabet hâlini alınca, her iki rakip mücâdeleye ve mücâdelelerinde dış yardım aramağa başladı. Zâpolyai bu maksatla evvelâ, Fransa, İngiltere, Papalık ve Habsburg aleyhdârı alman prenslerine baş-vurdu. Fakat bunlardan müsbet bir netice elde edemedi. Üstelik Ferdinand zamanını daha iyi kullanarak ve büyük bir ordunun başında Macaristan 'a gelip (1527) rakibini mağlûp edince, Erdel 'e çekildi ve sonra da Lehistan 'a sığınmak zorunda kaldı. Zâpolyai, yabancı bir memlekette bulunmakla berâber meşrû kıral olduğu hakkındaki telakkîsini muhâfaza ediyordu. Erdel 'de bulunduğu sırada Kanunî Sultan Süleyman 'dan yardım istemeğe karar vermişti. Venedik dojundan daha önce de bu yolda bir tavsiye almıştı. 1527 baharında Regensburg 'da toplanan imparatorluk meclisinden Osmanlılara karşı yardım istemiş ve battâ Tuna-Sava nehirleri boyundaki kaleleri geri almayı teklif etmişse de, memleketini ve kırallığı kaybedince, hâlet-i ruhiyesinde büyük değişiklik olmuş ve İstanbul 'a, pâdişah nezdinde yardım reca etmek ve müzâkerelerde bulunmak üzere, bu kararında belli-başlı âmillerden biri olan Jerôme Laszky adında bir diplomatı göndermişti (teşrin II. 1527). Bu zat, gelir-gelmez, o sıralarda dış münâsebetlerde vukuflu bir müşâvir olarak kendisinden faydalanılan ve sâdece Venedik nükûmetinin bir mümessili değil, Macaristan meselelerinde de mutebassıs gibi tanınan Aloisio Gritti ile münâsebet kurmağa ve onun vâsıtası ile de evvelâ vezîr-i âzamın tevecciihünü kazanmağa muvaffak ve sonra da bizzat pâdişahın iltifâtına mazhar olmuştu. Ancak, Laszky 'ye ilk görüşmelerde gerçek durum ve Osmanlı devletinin bu meseledeki tutumu açıkça anlatılmıştı (Bel, *Apparatus ad historiam Hungariae*, Posonii, 1753, s. 159 'da; *Actio Hyeronimi Laszky apud Turcam nomine regis...*, Katona 'dan naklen krş. Hammer, V. 77 v. dd.). Elçiye önce iyice çıkışıldıktan sonra, yapılan müzâkerelerde Osmanlı devletinin ve pâdişahın Zâpolyai 'yi himâyesi altına almaya rızâ gösterdiği anlaşıldı. Kanunî 27 kânûn II. 1528 'de onu huzûruna kabûl ederek cevâben „metbûunun sadâkatini memnûniyetle kabul ediyorum. Şimdiye kadar krallığı fi'ilen onun olmamıştır. O hükûmet, fesih ve kılıç hakkıyle benimdir. Fakat bana intisab ettiği için mükâfat olarak Macaristan 'ı ona terkettikten başka Avusturya 'ya karşı da ooo himâye edeceğim." dedi (krş. Katona 'dan naklen Hammer, V, 79 v.d.). Ferdinand, Zâpolyai 'nin teşebbüsünden ve Laszky 'nin me'mûriyetindeki başarısından haberdar olmuş, o da, pâdişah nezdine derhal bir elçilik hey'eti göndermişti. Hobordansky Jânos ile Sigismond Weichselberger 'den mürekkep olan bu hey'et 29 mayıs 1528 'de İstanbul 'a gelmiş, fakat, pâdişah tarafından kabûl edilmediği gibi, vezirlerle olan müzâkerelerden de hiç bir netice elde edememişti (krş. A. Gevay, *Legatio Joannis Hoberdamcz et Sigismondi Weichselberger ad Solimanum I. imperatorem Turcarum issu Ferdinandi I. regis Hung. Boh. etc. Obita anno MD XXVIII*, Wien, 1827; ayrıca bk. Peçevî. *ayn. yer.*, s. 130 v.d.)

Viyana seferi (1529). Elçiler ile yapılan müzâkerelerden ve daha önce Zâpolyai 'nin elçisine yapılan vaadden sonra, Avusturya 'ya karşı bir sefer açılması kaçınılmaz bir hâl almıştı. Sefer kararı verilince pâdişah, ilk iş olarak vezîr-i âzam İbrahim Paşa 'yı o vakte kadar alışılmamış geniş selahiyetlerle tecbiz eden ilgi çekici bir berât ile serdarlığa getirdi. Bu berât tevcih şekli ve muhtevası bakımından hususiyet arzeder. Berâtı kaleme alan Koca Nişancı ve ondan naklen Âlî ve Peçevî, Pâdişahın bir divan toplantısından sonra Celâl-zâdeye memleketin ve işlerin genişlediğini, her işle kendisinin bizzat meşgul olmasının mümkün ve münâsip olamıyacağını, bu sebeple İbrahim Paşa 'yı serasker yaptığını vezirler dâhil büyüklü küçüklü bütün devlet erkânının ona tam bir itâat göstermelerini sağlıyacak bir berât kaleme alınmasını söylemişti. (Ferîdûn Bey, *Münşâat*, I, 544 v. dd.; burada „evâil-i şâbân 935" tarihini taşıyan berât hakikatte 18 receb tarihlidir „28 mart 1529" ve Ferîdûn Bey 'in koyduğu tarih berât-ı hümâyûnun bâb-ı hümâyûnda bütün vezirler ve kapu kulu hazır olduğu hâlde okunduğu tarihdir. *Ṭabaḳāt al-mamālik...*, var. 140 v. dd.; Âlî, *ayn. esr.*, var. 241 v.d.; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 128 v. dd.).

Kanunî Sultan Süleyman bundan sonra vezirler, devlet erkânı ve bütün kapu kulu ile birlikte 10 mayısta İstanbul 'dan hareketle Edirnekapı 'dan çıkarak ilk merhale olan Halkalıpınar 'a kondu. Ordunun mevcûdu 200.000 kişiden fazla olup 300 topu vardı. Çatalca 'yı geçtikten sonra pâdişahın, yürüyüş kolunun hangi tertiple olacağı hakkında bir fermanı çıktı. Buna göre, adetleri 7 'ye çıkarılmış olan pâdişah sancakları önünde evvelâ çaşnigirler, son-

ra müteferrikalar, müteâkiben enderun ağaları ve nihâyet kazaskerler, defterdarlar ve nişancı yürüyecek ve tuğlardan beri tarafta hiç kimse bulunmıyacaktı. Yol boyunca yine tam bir zapt-u-raptın hâkim olması, hiç bir yolsuzluk ve adâletsizliğe teşebbüs olunmaması için dikkat ve itinâ gösteriliyordu (*Rûz-nâme, Münşaât*, s. 569). 19 ağustosta Macaristan'a girildikten sonra, Zâpolyai pâdişahın huzûruna kabûl edildi. Kendisine daha İstanbul'dan bir nâme-i hümâyûn gönderilmiş, bütün kuvvetleri ile gelip ordu-yu hümâyûna iltihâk etmesi, zahiresinde, mühimmât ve ihtiyaçlarında hiç bir sıkıntı çektirilmiyeceği bildirilmişti. Kanunî'nin huzûrunda el öpme merâsimi için husûsî otağlar kurulmuş, ağalar, solaklar, müteferrika ve çaşnigirler, nihâyet silahları ve bütün techizâtı ile yeniçeri ve sipâhîler, Anadolu ve Rumeli kuvvetleri hazır bulunmuşlardı. Zâpolyai huzûra girince pâdişah ayağa kalkmış ve 3 adım ilerleyerek ona elini öptürmüştü (krş. *Rûz-nâme*, s. 570; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 133). Pâdişah ordu ile birlikte Budin önlerine geldiği sırada (3 eylûl 1529) da Ferdinand'a kaçırılmak istenen macar mukaddes tacı, Bâli Bey tarafından ele geçirilmiş ve pâdişaha teslim edilmek üzere getirilmiş bulunuyordu. Henüz Ferdinand kuvvetleri elinde bulunan ve Avusturyalı kuvvetler tarafından müdâfaa edilen Budin'in muhasarası sâdece 5 gün sürdü ve büyük çapta bir savaş olmadan, içindekilerin hayatlarına dokunulmamak şartiyle, kale pâdişaha teslim olundu. Pâdişah 6 gün Budin'de kaldı. Bu müddet zarfında mühim hadise. Zâpolyai János'un, sekban-başı ve Gritti (Beyoğlu) mârifeti ile çadırından alınarak kıral sarayına getirilmesi ve burada macar tahtına oturtulması, bir de, eski Budin'de (öbuda) toplanan divân-ı hümâyûnda, Ferdinand ile karşılaşmak üzere Viyana üzerine gidilmek kararının alınmasıdır. Pâdişah, 50 neferle bir sancak beyini Budin'de muhâfız bıraktıktan sonra bir konak ilerden giden İbrahim Paşa'yı tâkiben Viyana'ya doğru ilerledi. Yolda alınan esirlerden, Viyana'yı 20.000 piyâde ile 2.000 suvârinin müdâfaa edeceği, Ferdinand'ın da yukarı Avusturya'ya çekildiği öğrenildi (Pessel ile Labach'tan naklen Hammer, V, 87). 27 eylülde Viyana önüne vâsıl olan Sultan Süleyman'ın otağ-ı hümâyûnu Simmering köyünde kuruldu ve muhâsara kuvvetleri gereken yerlere yerleştirildi. Viyana'nın müdâfaası Nicolas de Salm ile von Roggendorf'a tevdi olunmuştu (diğer kumandanlar ile müdâfaa tertibatı için bk. Hammer, göst. yer; Viyana kalesinin tasviri için bk. Peçevî, *ayn. esr.*, s. 136). Viyana'ya karşı yapılan bir kaç hücûm şiddetli mukavemet gördükten ve 12 teşrin I.'deki Karintiya kapısı ile Ocaklar kapısı arasındaki sûrlara karşı girişilen yürüyüş ve hücûm da akîm kaldıktan sonra yapılan bir harp meclisinde, muhâsaraya devam için artık mevsimin müsâit olmadığı, erzakın azlığı ve yağmurlar ile soğukların şimdiden başlaması sebebiyle harekâtın daha fazla uzatılmasında güçlükler bulunduğu görüşülmüş, şimdiye kadar yapılan akınlar esnasında düşmana verdirilen hasarın Ferdinand'a kâfi bir cezâ olacağı, bununla berâber iki gün sonra son bir hücûm yapılarak bunda da muvaffakiyet hâsıl olamadığı takdirde, muhâsarâyı kaldırmağa karar verilmişti. *Rûz-nâme* bu son hücûmun yapılmadığını söylerse de, macar ve avosturya kaynakları bunun yapıldığını, ancak şiddetli mukavemet karşısında uzun sürmediğini bildirmektedir (Ferîdûn Bey, *Münşaât*, I. 574; tafsilât için bk. Âlî, *ayn. esr.*, var. 243 v. dd.; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 137 v. dd.; Hammer, V, 90 v. dd.; ayrıca bk. Kupelvieser, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen*, Wien, 1899; F. A. Behrhauer, *Suleiman des Gesetzgebers Tagebuch auf seinem Feldzug nach Wien*, Wien, 1858). Bu suretle 16 teşrin I.'de Budin'e doğru hareket emrini veren pâdişah, avdetinde Zâpolyai János tarafından karşılandı (29 teşrin I.). Belgrad'a geldiği sırada (teşrin II. ortaları) ise tercüman Yunus Bey'le Venedik dojuna bir zafer-nâme gönderdi (bk. Hammer, s. 97). Pâdişah ordu ile birlikte kânûn I. ortalarında İstanbul'a döndü. Hammer bu seferin Sultan Süleyman'ın ilk başarısız teşebbüsü olduğu ve bu başarısızlıkta İbrahim Paşa'nın hıristiyanlar ile anlaşmasının te'siri bulunduğu hakkındaki diğer garplı tarihçilerin isnadlarının doğru olmadığı fikrindedir (bk. Hammer, *ayn. esr.*, s. 97 v.d.).

Sünnet düğünü ve diğer hadiseler (1530). Pâdişah, üç oğlunun Mustafa, doğumu 921=1515; Mehmed doğm. 928=1522; Selim doğm. 930=1524'sünnet düğününü İstanbul'da haftalarca süren muhteşem ve neş'eli bir merâsimle yaptırdı (936=1530). Merâsim hazırlıkları sırasında dost Venedik doju A. Gritti'ye de bir mektup gönderilmişti; fakat doj, ihtiyarlığı mazeretiyle, yerine temsilciler (Zen, Bernardo, Mocenigo, Rossi) gönderdi. Merâsimlere 18 hazîranda Atmeydanında başlandı. Mehterhane yakınında, pâdişah için muhteşem bir taht kurulmuş, bunun etrafında da vezirler v. b. için otağlar ve sâyebanlar konmuştu. Bunlar arasında zafer bâtıraları hükümdar otağları, Budin'den getirilmiş heykeller bulunuyordu. İlk gün vezîr Ayas ve Kasım paşalar, diğer erkân, Arslanhane'den

itibâren yaya olârak pâdişahın, rikâbında, Atmeydanına gelmişler ve burada İbrahim Pâşa v. b. karşılamışlardı. Sonra, tahtına oturan pâdişaha hepsi birden, tebriklerini ve hediyelerini sunarak mehter nağmeleri arasında el öpmüşler ve onları müfti ve diğer ilmiye ricâli tâkip etmişti (krş, Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 158 v. dd; Bostân, *ayn. esr.*, var. 118 v. dd; Âlî, var. 245 v. dd; Peçevî, s. 153 v. dd.). 28 hazîranda emekli vezîrler, Pîrî Mehmed Paşa ve Zeynel Paşa, ertesi günü de sancak beyleri ile kürd beyleri ve Venedik elçileri kabûl olundu (Marini Sanuto'da düğün münasebetiyle dört rapor bulunduğu hakkında bk. Hammer *ayn. esr.*, s. 101). Bu vesileyle takdim edilen hediye ve peşkeşler çok kıymetliydi: Mısır ve Şam kumaşları, Hind şalları, altın ve gümüş tabaklar, mücevher dolu kâseler ve siniler, billûr kadehler, çin fağfurları, kıpçak ve tatar ülkelerinden getirilmiş kıymetli kürkler, türlü cinsten köleler v. b. Sâdece vezîr-i âzamın hediyelerinin 25 yük akçe (50.000 duka) kıymetinde olduğunu Bostân (*ayn. esr.*, var. 120 v. d.)'ın kaydından ve Marini Sanuto'daki raporlardan öğreniyoruz. Memleketin her tarafından gelmiş oyuncular, hünerbâzlar da halkı eğlendiriyorlardı. 30 hazîrandaki eğlenceler sırasında silâhşorların oyunları ile Matrakçı Nasuh'un mukavvadan yaptığı iki kaleyi meydanda karşı-karşıya yerleştirerek, 100 kadar yeniçeriye gerçek bir harp oyunu yaptırması çok ilgi çekici olmuş ve pâdişahın da hoşuna gitmişti (tafsilât için bk. Âlî, var. 246). 3 temmûzda bütün yeniçeri ve sipâhilerin, sünnet mumlarını ve üzerlerinde altın yaprakları ile ince çiçek, meyve ve kuş süsleri bulunan nahilleri getirmeleri seyredildi. 6 temmûzda müderrisler, dânişmendler, şeyhler, mütevelliler ve bedesten ehline ziyafet çekildi; 11 temmûzda ise, büyük bir ziyafet tertiplenmiş, pâdişah sağında vezîrler, ümerâ, pâdişah hocası, kazaskerler, Kırım hanzâdesi, solunda Pîrî, Zeynel paşalar, Akkoyunlu Ferruhzâd ve Murad Beyler, Sultan Gavri'nin oğlu Mehmed Bey, Dulkadırlu Latîf Bey yer almışlardı. Ertesi günü Kanunî'nin huzûrunda yapılan ilmî münâzara da çok dikkate şayandı (bk. Âlî, var. 247 v. d.). Şehzâdelerin İbrahim Paşa sarayındaki sünnetlerini müteâkip Okmeydanı'nda ok atma müsabakaları, Kâğıthane'de at yarışları yapıldı. Padişahın İbrahim Paşa'ya kendi düğünü ile bu sünnet düğününden hangisinin daha parlak geçtiğini sorması üzerine İbrahim Paşa'nın „benim düğünümü bizzat Mekke, Medine, Mısır, Budin ve Şam pâdişahı teşrif etti, elbette daha muhteşem oldu" demesi, hükümdarı mütehassis etmiş ve takdirini mucip olmuştu (krş. Solakzâde, *Tarih*, s. 477 v.d.).

1530 sonbaharında Ferdinand İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderdi. Nicolas Jurisics ve Josephe de Lamberg adlarındaki bu elçilerin vazifesi, Osmanlı devleti ile bir barış anlaşması yapmaktı. Fakat bunlar, elçilik vazifelerini ancak, pâdişahın huzûrunda beyana mezun olduklarını ileri sürüyorlardı. Vezîr-i âzam İbrâhim Paşa'dan bunu sağlamasını rica ettiler. Diğer taraftan Avusturya arşidükü Ferdinand ile barış yapılabilmesi için pâdişahın ve Divan'ın istediği asgarî şartlar, Ferdinand'ın Macaristandan vazgeçip, orada henüz elinde bulunan kaleleri teslim etmesi, Zâpolyai'ye ihsân olunan Macar kırallığını rahat bırakması, bir de imparatorun İspanya'ya çekilerek bu işlere karışmaması idi. Bu hususlarda bir anlaşma olmadı ise de, pâdişahın huzûruna kabûl edilmeleri hakkındaki dilekleri yerine getirildi ve 17 teşrin II. de mutantan bir merâsimle saraya gelerek pâdişah tarafından vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancının hazır bulunduğu divanda huzura kabûl olundular. Bu toplantıda Lamberg ve Jurisics barış hakkındaki arzularını pâdişaha arz ettiler (tafsilât için bk. Hammer, V, 104 v. dd.). İstanbul'da bu müzakereler cereyan ederken, Ferdinand, Budin'i muhâsara ettirmiş ise de, kale, Türkler ve Macarlar tarafından müştereken müdâfaa edilmiş, Bosna ve Semendire beylerinin imdad göndermesi üzerine de muhâsarayı yapan Rogendorf çekilmek zorunda kalmıştı.

1532 seferi (938 Almanya seferi). Kanunî Sultan Süleyman 1530 sonbaharında avlanmak üzere Bursa'ya gitmiş ve dönüşünde, Budin'in muhâsaradan kurtarıldığı haberini almıştı. Bununla berâber Macaristan meseleleri yine ön plânda idi ve o tarafa pâdişahın yeni bir sefer açacağı anlaşılıyordu. Mahmisi Zâpolyai'nin Avusturya, çek ve almanlar tarafından tanınmaması kâh Budin'i muhâsara suretiyle, yada başka şekillerde düşmanlıklarını sürdürmeleri, hâmisi olan Sultan Süleyman'ın ise, bu hâlden üzülerek, vaadi gereğince, kıral nasbettiği Jânos'u bütün kudretiyle himâyeyi lüzumlu saydığı bir vâkıa idi. Ancak, Ferdinand'ı destekleyen ve imparator tacı giymekle berâber, sâdece İspanya kıralı olarak kabûl edilen Şarlkent'in müsavi bir düşman gibi telâkkî edilmesi, bu seferin „İspanya kıralı kasdına" ve „Alaman seferi" olarak tesmiyesine sebep oluyordu. Bir sene öncesinden mutâd hazırlıklar yapılmış, o sırada İstanbul'a gelen Polonya ve Rus elçileri ile dostâne müsâbetler takviye edilmiş ve Rum-

eli beyler-beyiliği yine ilâveten vezîr-i âzam İbrahim Paşa'ya tevcih olunmuştu. Pâdişah 25 nisanda (19 ramazan 938) 100.000'den fazla bir kuvvetin başında olarak İstanbul'dan hareket etti. Bunun 12.000'i yeniçeri, 30.000'i Anadolu, 16.000'i Rumeli kuvvetleri, 20.000'i suvâri, mütebâki kısmı da akıncılardan ibâretti (krş. Bostân, *agn. esr.*, var. 133 v.d.). Bunlara Belgrad'da Bosna sancağı kuvvetleri ve Kırım hanının gönderdiği Tatarlar da iltihâk etmişti. Pâdişah Niş'te iken (13 hazîran) Ferdinand'ın yeni elçileri ordugâha geldi. Yine kont Lamberg ile kont Nogarola'dan mürekkep olan bu elçilik heyetine verilen talimât, kısa bir müddet önce Visegrad'da Zâpolyai ile Ferdinand arasında yapılan mütârekenin uzatılmasını sağlamaktı. Kanunî Sultan Süleyman, Macaristan'ı Ferdinand'a terki kabûl ettiği takdirde, ödenecek para husûsunda senevî hediye nâmı ile 25.000 dukadan 100.000 dukaya kadar bir meblağ teklif edebileceklerdi. Ancak Âlî ve Peçevî bu elçilerin İspanya kıralı tarafından „Sulh ve salâha müteallik" bir ricânâme" getirdiklerini ifâde etmektedirler ve 28 hazîranda Sirmiye (Sirem, Sirmium) ovasına geçildikden sonra ordugâha vâsıl olan Fransız elçisi Rinçon'un parlak bir merâsim ile pâdişah tarafından kabûlünden sonra, bunlar da el öpmüşlerdi (Âlî, *agn. esr.*, var. 249; Peçevî, s. 159 v.d.). Rinçon'un elçilik vazifesi ve pâdişaha arzı hakkında bizim kaynaklarımız sükût ederlerse de, Fransa kıralının ona, Sultan Süleyman'ı ve Osmanlı ordusunu seferden geri çevirmeğe çalışma yolunda bir talimât verdiği anlaşılmaktadır. Yâni Rinçon, pâdişahla, müşterek düşmanları sayılan Habsburglar aleyhinde teşviklerde bulunmayacak, aksine sefere mâni olacaktı. Fransız kaynaklarına göre, pâdişah, „Fransa beyi"'nin kendi tarafında mı, yoksa aleyhinde mi olduğunu bilmek istiyor ve François'nın 1531'de hareketsiz kalmasını mânidar buluyordu. Bu sırada Fransa'nın Venedik elçisi Latran de Baïf, hükümetine pâdişah ile Rinçon arasında geçen konuşmaları hulâsa ederken, onun, Fransa ile eski dostluğu ileri sürerek, Rinçon'un İspanya kıralı Şarlkent aleyhine yapılan seferden dönmek teklif etmesini, hattâ, Fransa kıralına o kadar fena muâmele eden bu adamın lehinde recalarda bulunmasını hayretle karşıladığını bildirmişti (krş. Lavisse-Rambaud, *Histoire générale*, IV, (Paris, 1894), s. 729, notlarda). Ordu Sirmiye kıt'asında ilerlediği sırada, Kanunî Sultan Süleyman nezdine Perényi Péter adındaki macar asılzâdesi de geldi. Bu sırada Macar beylerinin çoğu Zâpolyai tarafında görünmekle berâber Pérenyi, Lefaivre'in kaynaklarına göre (Albert Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie*, Paris, 1902, I, 59), şahsî mülâhazalar ile doğrudan-doğruya pâdişahın teveccühünü kazanmak istemiş ve bâzı ümitler beslemişti. İki seneden beri Gritti vâsıtası ile İstanbul'da müzâkereler yapıyor ve kendisini Osmanlılara bağlı bir prens hâline getirecek bir ferman elde etmeye çalışıyordu. Bu maksatla bir çok hediyeler, yaptığı yağmalardan aldığı ganimet hisseleri ve bir çok esirler göndermişti. Bunlara güvenerek 600 kadar adamı ile Essek'te ordugâha gelmiş ve ümit ettiği prensliğin pâdişah tarafından kendisine tevcihini beklemişti. Fakat, Kanunî Sultan Süleyman, bu esnâda Zápolyai'yi tutmakta bir çok faydalar görüyordu. Bu sebeple ona teveccüh göstererek kabûl etmiş, ancak kendisini tâkip etmesini ve kararını beklemesini emretmişti. Âlî (*agn. esr.*, var. 249) ise, onun kırallık ümit eden dıştan dost, içten düşmanla berâber bir kimse olduğu anlaşıldığından tevkif edildiğini bildirmekte, ancak müteâkiben Zâpolyai'nin tavassutu ile serbest bırakıldığı görülmektedir (bk. Peçevî, *ayn. esr.*, s. 160; Hammer, V, 113). Ferdinand'ın memleketine girildikten sonra, sırasiyle Egerszeg, Siklôs kaleleri pâdişaha itâatlerini arzetmiş, Belôvâr, Berzence ve diğer bir çok kaleler de ele geçirilmiştir (bk. *Rûz-nâme*, Ferîdûn Bey, *Münşeât*, s. 577 v. dd.; Peçevî, *göst. yer.*). Bu sırada orduya öncü tâyin olunan Semendire sancak beyi Yahya Paşa-zâde Mehmed Bey Köszeg (Güns) kalesi yanından geçerken bu kale mubâfızlarının pususuna düşmüş ve aralarında büyük bir çarpışma olmuştu. Peçevî (*göst. yer.*)'nin de işâret ettiği gibi bu seferde kale fethine ehemmiyet verilmeyip, Ferdinand'ın memleketinin tahrip ve gâreti ve onun, Zâpolyai'yi tanımasını te'min etmek düşüncesi hâkim olduğundan kale-döğen toplar getirilmemiş, fakat bu açık tecâvüz ve cür'et karşısında, mütecâsirlere hadlerini bildirmek icâp etmiş ve böylece Köszeg kalesinin muhâsarasına başlanmıştı. Serdarı tâkiben iki gün sonra, ağustos başlarında Sultan Süleyman da bu kalenin muhâsarasına yetişti. Mutâd muhâsara tertibatı alındı. Kaleyi evvelce İstanbul'a elçi olarak gelmiş bulunan Nicolas Jurisics müdâfaa ediyordu. Ağustos ortalarından itibâren muhâsara bütün şiddetiyle devam etti, lâğımlar kazıldı, hücûmlar yapıldı ve nihâyet teslim müzâkereleri kararlaştı. Son hücûmda yaralanan ve müdâfîlerinin yarısını kaybeden Jurisics yapılan teslim teklifini kabûl ederek Osmanlı karargâhına geldi (krş. Jurisics'in raporundan naklen Hammer, s. 116) ve kale teslim alındı. Bu esnâda

Kanunî Sultan Süleyman kaleye bir menzil mesâfede, otağında idi. Müteâkiben Ferdinand 'ın elçilerinin gitmelerine müsâade olunmuş ve elçilere verilen bir nâme ile Ferdinand savaşa davet edilmişti (Katona 'dan naklen Hammer, *göst. yer.*). Köszeg (Güns) muhâsarası esnâsında Kasım voyvoda idâresinde akıncılar aşağı ve yukarı Avusturya vilâyetlerine akınlar yapıyorlardı. Bu yüzden Viyana 'da türk ordusunun tekrar buraya geleceği zannedilmişti. Hâlbuki Sultan 'ın bu seferdeki gayesi imparatoru bir meydan savaşına zorlamaktı (bk. Hammer, *ayn. esr.*, V, 118). Ordu eylûlde İstiria kıt'asından geçti. Graz, Sekau, Maribor şehirleri yanından ve daha sonra Vinicza boğazında Drava boyunca ilerleyen pâdişah bu nehir üzerine kurulan köprüden ordu ile birlikte cenûba doğru yoluna devam etmiş, 27 eylûlde İbrahim Paşa dümdar vazifesi ile ve Pozsega istikametinde ilerlemek için ordudan ayrılmış, pâdişah ise, kısm-ı küllî ile birlikte Essek yolu ile Belgrad 'a gelmiştir. Burada 12 teşrin I. 'de iki kol birleşti. Bir divan-ı hümâyûn toplantısını takiben, devlet erkânına ihsanlarda bulunulup, her tarafa, zafer -nâmeler gönderildi. Pâdişah, bu arada tercüman Yunus Bey ile Venedik dojuna gönderdiği nâmede (bk. Hammer, V, 123 v. d. ve 321) imparatorun korkaklık göstererek savaşa cesâret edemediğini ve kendisinin bir çok kaleleri teshîr eylediğini bildiriyordu. Sultan, Filibe 'de divan-ı hümâyûnu toplayarak Kırım hanları ve han-zâdeleri arasındaki ihtilâfları kesin bir şekilde halletti ve Kırım hanlığını kendisi ile birlikte sefere gelen ve bir çok yerlerde yararlığı görülen Mengli Giray-oğullarından Sâhib Giray Han 'a tevcih etti (tafsilât için bk. Âlî, *ayn. esr.*, var. 252 v. d.; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 171). Yol boyunca pâdişahın uğradığı şehirlerde donanma ve şenlikler yapıldığı gibi, İstanbul 'a muvasalatını (19 rebiülâhır 940=18 teşrin II. 1532) tâkiben de beş gün beş gece şenlikler oldu. Ramazan 940 (= mart 1533)'da Vâlide Sultan Hafsa Hâtun 'un vefâtı vuku buldu ve zevci Sultan Selim 'in türbesine defnedildi. Aynı zamanda büyük şehzâde Mustafa 'ya 20 yük akçe tahsisatla Saruhan sancağı verildi (krş. *Ṭabaḳāt al-mamālik*, göst. yer., var. 189; Bostân, *ayn. esr.*, var. 142).

Osmanlı-Avusturya anlaşması (1533). Pâdişah İstanbul 'a gelir-gelmez Ferdinand yeni bir elçilik hey'eti için müsâade istemişti. O sırada Safevî İran ile bir savaş ihtimâli mevcûd olduğundan, bu istek uygun karşılanmıştı. Müzâkereye me'mûr elçi, Köszeg müdâfîi Jurisics 'in kardeşi Jerôme de Zara idi. 14 kânûn II. 1533 'te Kanunî Sultan Süleyman tarafından da kabûl olunan elçi sâdece bir mütâreke elde edebildi ve pâdişah ona bu mütârekenin bir barışa çevrilebilmesinin ancak Ferdinand 'ın itâat alâmeti olmak üzere Esztergom (Gran) kalesinin anahtarlarını kendisine göndermesi ile kabil olabileceğini bildirdi. Bu ilk şart yerine getirildikten ve bu arada kıraliçe Maria 'nın (Mohac savaşında ölen Lâyos 'un zevcesi ve Ferdinand 'ın hemşiresi) elçisi Cornelius Dupplicius Schepper de İstanbul 'a gelerek, Şarlkent 'ten bir mektup getirdikten sonra müzâkerelere mayıs sonlarında başlandı ve bu görüşmelere Macaristan 'dan bilhassa celbedilen Gritti de iştirâk ettirildi. Elçilerin istedikleri şey, Macaristan 'ın Ferdinand 'a bırakılması idi. Cornelius, vezîr-i âzama İmparatorun, sultanı kardeşi addettiğini ve Macaristan Ferdinand 'a iade olunduğu takdirde, Koron kalesinin geri verileceğini, Ferdinand 'la yapılacak barış anlaşmasına Papa, Venedik ve Fransa 'nın da dahil olacağını bildirmişti. Koron kalesi, Kanunî Sultan Süleyman 'ın Köszeg seferinden döndüğü sırada amiral Andrea Doria tarafından bir hücûmla zaptolunmuştu (1532). Şarlkent, şimdi, Ferdinand ile yapılan müzâkerelerde bu kaleyi bir koz olarak kullanmak istiyordu. Fakat vezîr-i âzam pâdişahın, Koron 'u harbederek almağı tercih edeceğini bildirdiği gibi yine elçinin bahis konusu ettiği Arcıl (Penon d'Alger) adası hususunda da, Barbaros 'un sancağı olması dolayısiyle hiç bir şey yapılamayacağını anlatmış ve görüşmeler haftalarca sürmüştür (Hammer, V. 129 v. dd.; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 172; ayrıca bk. mad. İBRAHİM PAŞA). Nihâyet 22 hazîranda bir anlaşmaya varıldı. Buna göre Ferdinand, Macaristan 'da hâlen nerelere mâlik ise, oralar elinde kalacaktı. Pâdişah, Ferdinand ile Zâpolyai 'nin kendi aralarında kararlaştıracakları hal şeklini tasdîk etmek hakkını muhâfaza ediyordu. Gritti her ikisinin arasındaki hududun tesbitine me'mûr olacaktı. İmparator kendisi de bir sulh akdi için elçi gönderecekti. Buna intizâren muhâsamat durdurulacak, Şarlkent düşmanca davranırsa, müdâfaa yapılacaktı. Ertesi günü elçiler pâdişahın huzûruna kabûl olundular ve daha önceden İbrahim Paşa 'nın kendilerine verdiği tâlimât dâiresinde konuşarak, Sultan 'a „Oğlun kıral Ferdinand senin mâlik olduğun şeyleri kendi malı, ve kendisinin sâhip olduğu memleketleri senin mülkün addeder, çünkü senin oğlundur" dediler ve buna cevâben pâdişah da, kıraliçe-Mari 'ye cihazını (Macaristan 'da sâhip olduğu arâziyi) iâdo ettireceğini, oğlu Ferdinand 'ın dostlarının dostu ve düşmanlarının düşmanı olacağını

bi dirdi. Böylece 1533 Osmanlı-Avusturya anlaşması gerçekleşti. Pâdişahın Ferdinand'a ve Şarlkent'e yazdığı mektupları kısa bir müddet sonra tercüman Yunus Bey götürdü (Hammer, V, göst. yer.).

Irakeyn seferi (1534/1535). Avusturya ile anlaşma yapıldıktan sonra Kanunî gözlerini şarka çevirdi. Koyu sünnî bir hükümdar sıfatı ile, râfizî addolunan şî'î İranlılara karşı mücâdeleyi vazîfe saymakta idi. Şah İsmail'in oğlu yeni Safevî bükümdarı Ṭahmāsp'ı tebrike lüzum görmemiş, sâdece bir tehditnâme göndermişti. Mohac'dan önce de o tarafa bir sefer açmak niyeti bulunduğunu gösteren deliller vardır. Bu def'a bâzı hâdiseler Kanunî'nin şarka sefer kararı vermesine âmil oldu. Bunlardan birincisi Bitlis hanı, Kürt ümerâsından ve XIII. yüz yıldan beri bu bölgede hükümran olan Şeref hanlar sülâlesinden Şeref Bey'in Yavuz Sultan Selim zamanında tanıdığı Osmanlı hâkimiyetinden sıyrılarak şaha iltîcâsı idi. İkinci sebep Azerbaycan hâkimi Ulama Hanın, Şah Ṭahmāsp'dan yüz çevirip Kanunî Sultan Süleyman'a tâbiiyetini arzetmesi hâdisesidir. Bu zat, Köszeg muhâsarasından önce huzûra kabûl edilerek, 20 yük akçelik tahsisatla Hısn Keyfâ ve Bitlis hâkimliğine tâyin olunmuştur (Bostân, *ayn. esr.*; Peçevî, s. 175). Üçüncü ve daha mühim bir sebep ise, Safevîlere tâbi Bagdad'ın vâlisi Zü'l-Fikar Han'ın pâdişaha Bagdad'ın anahtarlarını göndermesi idi. Bu şehir islâm milletleri ve hükümdarları için büyük bir ehemmiyet taşıyan bir yerdi ve Kanunî Bagdad gibi bir şehirin kendisine teslim edileceği mânâsına gelen böyle bir harekete lâkayt kalamazdı. İbrahim Paşa yine serasker unvânını alarak 27 teşrin I. 1533'te İstanbul'dan Bitlis'e müteveccihen hareket etmişti. Pâdişah da ilk baharda yola çıkacaktı (bk. mad. İBRAHİM PAŞA; zikredilen vekayinâmeler ve ayrıca Tayyip Gökbilgin, *Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı*, *Belleten*, 1957, nr. 83). İbrahim Paşa şark hudutlarında bâzı kaleler fethettiği sırada, defterdar İskender Çelebi ile aralarının açılması ve orduda ikilik zuhûru üzerine dedi-kodular çoğalmış ve herkes „şaha şah gerekmiş" diye söylenmeğe başlamıştı (Âlî, *ayn. esr.*, var. 257; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 178). Bununla askerin, pâdişahın ordunun başında bulunmamasından şikâyet edildiğini anlayan İbrahim Paşa vaziyeti İstanbul'a bildirmiş, ve sultan da İstanbul'dan hareket etmiştir (28 zilkade 940 = 10 haziran 1534). Pâdişah hareketinden önce Gritti'yi 3.000 kişilik bir kuvvetle Macaristan'a göndermiş, İstanbul ve Rumeli'yi itimâd ettiklerine, Anadolu muhâfazasını da Saruhan sancak beyi şehzâde Mustafa'ya tevdî etmişti. Pâdişah, Yenişehir-Bozöyük-Kütahya yolu ile ve Elmadağı'nda 3 günlük avdan sonra Afyonkarahisar'a, müteâkiben Akşehir'e vâsıl oldu (30 zilhicce = 12 temmûz). Burada iken Van, Vustân ve diğer kalelerin fethini bildiren serdarın arzını aldı. 20 temmûzda Konya'ya geldi, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin türbesini ziyâret etti. Daha sonra Develu Karahisar-Kayseri-Sıvas yolu ile 10 safer 941 (21 ağustos)'de Erzincan'a vardı, burada bâzı elçileri kabûl etti. Bu esnâda seraskerin, pâdişahın Tebriz'e gitmiyerek Diyarbekir'de kışlamalarını münasip gördüğü yolundaki arzını alınca, Eleşkirt'den sonra Tebriz yolunu terk ederek yeni fethedilen Erciş istikametine yöneldi. Fakat İbrahim Paşa'nın, asker arasındaki hoşnutsuzluğun artması ve her hâlde pâdişahı görmek istemelerini dikkate alarak, bu defa Tebriz'e doğru hareketini rica etmesi, eylûl ortalarında bir ulak ile acele gelmesi için yalvarması üzerine o tarafa doğru ilerledi (krş. ve tafsilât için bk. *Menâzil-nâme*, Feridûn Bey, *Münşeât*, s. 584 v.dd.) ve 27 eylûlde Tebriz halkının tezâhûrâtı arasında şehre girdi. *Rûz-nâme*'nin şâhın yaylağı dediği Avcan konağında ise, vezîr-i âzamın kuvvetleri ile birleşildi. 29 eylûlde divanı toplayıp ihsanlarda bulunduktan sonra pâdişah ordunun kısm-ı küllîsi ile birlikte Zengân yolu ile Sultaniye'ye hareket etti. Serasker pîşdâr, kapukulu kuvvetleri ile pâdişah ortada ve Karaman kuvvetleri de dümdâr idiler. Kızıl baş beylerinin, otağ-ı hümâyûnu basacakları yolunda alınan bir haber üzerine tedbirli bir şekilde hareket ediliyordu. Sırasiyle Türkmen köyü, Kablantı gediği denilen dar bir geçit, Kızıl-özen menzillerine konuldu ki, bu sonuncusu Irak-ı Acem ile Azerbaycan'ın hududu itibâr edilmekte idi (tafsilât için bk. *Menâzil-nâme*, *Münşeât*, göst. yer.; Nasûh Matrakî, *Beyân-ı menâzil-i sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleyman Han*, Üniv. kütüp., nr. TY 2295 var. 35; A. Gabriel, *Les étapes d'une compagne dans les deux Irak d'après un manuscrits turc du XVIe siècle*). Bu arada Gîlân hâkimi Malik Muzaffar, otağ-ı hümâyûna gelmiş ve Kanuni'ye tâbiiyetini arzetmişti. 13 teşrin I.'de Sultaniye şehrine vâsıl olan pâdişah, Şah Ṭahmāsp'ın ric'at balerini almış, Dulkadırlı hânedanından Mehmed Bey de Safevîlerden kaçarak pâdişaha dehâlet etmişti. Pâdişah, 8 rebiülâhır (17 teşrin I.)'de, Ebher kasabasında iken kar yağmış, güçlükler artmıştı. Hemedan'a giden dağ yolu, büyük müşkilât arzediyordu. Bundan sonra da güçlükle ilerleyebilen pâdişah Sa'dâbâd, Dî-

never konaklarını geçmiş, diğer yandan serdar da, bu mevsimde yanlış bir yol seçtirdiğini ileri sürdüğü defterdar İskender Çelebi aleyhinde Sultan Süleyman'a telkinlerde bulunmuş ve onu azlettirmeğe muvaffak olmuştu (bk. mad. İBRAHİM PAŞA). Kasr-ı Şîrîn geçildikten sonra Ḫâniḳîn mevkiinde Bagdad beyler-beyinin adamı Hoca Ḥusayn b. Dânyâl, pâdişah taralından kabûl olundu. 24 teşrin II.'de Mercan köyünde serdar pâdişahtan ayrılarak ve önden giderek Bagdad'ı teslim almış, bir kaç gün sonra da Sultan Süleyman şehre girerek doğruca İmâm-ı Âzam türbesine giderek ziyâret etmiştir (bk. *Rüz-nâme*, göst. yer.; Âlî, *aynı esr.*; Lûtfi Paşa, *aynı esr.*, s. 350 v. d.; bk. mad. BAGDAD). Kânûn I.'un ilk günlerinde pâdişah Bagdad'da kışlamayı kararlaştırdı. Evvelce askerin balkı incitmemesi için tedbîr alındığı gibi, sonradan da pâdişaha itâat eden bütün Tekelü tâifesi serbest olmuş ve içlerinden üçüne sancak verilmişti. Kanunî, ordunun Bagdad kışlağında geçirdiği 4 ayı, bütün bölgeyi tahrir ettirmek, devletin diğer yerlerinde câri olan timar ve zeâmet usûlünü buraya da teşmil ederek, yeni fethedilen bu bölge idâresini âdilâne esaslara bağlamakla geçirdi. Şehrin âbidelerini, Kerbelâ'yı, 'Alî ve Ḥusayn'in makamlarını ziyâret etti. 'Abd al-Ḳâdir Gîlânî'nin mezarı üzerine yüksek bir türbe ve bir imâret yaptırttığı gibi, İmâm-ı Âzam'ın mezarı üzerine de bir kubbe inşâ ettirdi (Celâl-zâde ve Âlî'den naklen bk. Peçevî, s. 184 v.dd.; Bagdad eyâleti tahrirleri hakkında, 948'de mîr mîrân Üveys Paşa ile Mehmed Paşa ve silâhdar, hare-i hassa emini Hasan b. Hacı Hayreddin marifetleriyle Ḫâliş, Ducayl, Zangâbâd, Ṭarîḳ-i Ḫorsân, Divâniya, Kerkük, Mahrûd, Daḳûḳ nâhiyelerinde vâridât ve masârifât muhâsebeleri, mahsûlât, rusûmât-ı evkaf, teslimât ve mübâyeâta dâir defter, Başbakanlık arşivi, mâliyeden müdevver defterlerden nr. 127; 950 senesine âit mufassal defter, Bagdad, Ramâḥîya, Cavâriz, Ḥilla, 'Ânah, Musul, Erbil, Zangâbâd, Kerkük, Dertenk livâ ve nâhiyelerinin mukataaları v. b. hakkındaki defter, aynı seri, nr. 104).

Kanunî Sultan Süleyman Bagdad'dan Venedik ile Viyana'ya birer zafer-nâme gönderdi. Bir müddet sonra Gritti'nin Erdel'de katli hâdisesi ile ilgili olarak Viyana'ya bir çavuş daha gönderildi (tafsilât için bk. Hammer, V, 157). Pâdişah Bagdad'da bulunduğu sırada baş defterdar İskender Çelebî'nin idâmına ferman vermişti. Vezîr-i âzamın telkini ile azledilmiş olmasına rağmen, İskender Çelebî'nin siyâsî nüfûzu henüz mevcuttu ve İbrahim Paşa her hâlde bundan çekiniyor ve basmının tehlikeli bir rakip olduğunu hesaplayarak idâmı için fırsat kolluyordu. Nihâyet 8 ramazan 941 (13 mart 1535)'de bir divan günü, henüz diğer vezîrler, Ayas ve Kasım paşalar gelip divana dâhil olmadan, İskender Çelebî'nin idâmı için pâdişahın fermanını almağa muvaffak oldu ve derhal şehirde Atpazarı'nda fermanın hükmü infâz edildi; defterdarın malları ile köleleri havass-ı hümâyûna alındı (Hammer, V, 157 ve mad. İBRAHİM PAŞA). 28 ramazanda (2 nisan) pâdişah ordu ile birlikte Tebriz'e doğru hareket etti. Ayrılmadan önce de Bagdad muhâfazasına gerekli kuvvetleri ve ilk beyler-beyini bıraktı. Kışın Şah Ṭahmâsp'ın Tebriz'e geldiği öğrenildiği cihetle, İstanbul'a dönmeden önce bir defa daha Azerbaycan'ın baş şehrine gidilmesi uygun görülmüştü. Bu defa şimâle doğru, Süleymaniye, Kerkük istikametinde ârızasız bir yol seçildi. Bu yol üzerinde ehemmiyetli sayılan Ḫamîr dağı aşıldıktan sonra, Leylan ve Gökyurt konakları da geçildi. Bu sırada Ulama Han'dan ulaklar gelerek, Şah Ṭahmâsp'ın Van kalesi üzerinden çekildiği ve şahın kardeşi Sâm Mîrzâ'nın da pâdişahın yanına gelmek üzere olduğu haberini getirdiler. Tam bu sırada (23 zilkade = 26 mayıs 1535) Fransa kıralının Kanunî'ye gönderdiği üçüncü elçi Jean de La Forêt geldi (bk. E. Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, I, 255). Fransa kıralı, elçisi vasıtasiyle, Barbaros Hayreddin Paşa'nın gönderdiği mektubu aldığını bildirerek memnuniyet ve şükranlarını ifâde ettikten sonra, La Forêt'nin teklif edeceği ahid-nâmenin kabulünü ve imparator hâriç, papa da dahil olmak üzere bütün Avrupa hükümdarlarının bu ahid-nâmeye kabul olunmalarını rica etmekte idi. Elçi, pâdişahı Fransa kıralı ile birlikte imparatora karşı harp yapmaya iknâa memûrdu. La Forêt, Kanunî'den böyle bir harp hazırlıklarına sarfedilmek üzere 1.000.000 altınlık bir yardım isteyecek, Osmanlı donanmasının Sicilya ve Sardunya'ya karşı gönderilmesini rica edecek, Fransa'nın şarkta eskiden beri hâiz olduğu ticâret imtiyazlarının devamına çalışacaktı (krş. Charrière, *aynı esr.*, I, 258 v.d.; Baron de Testa, *aynı esr.*, I, 29 v. dd.). Fransız elçisi iyi kabûl gördü ve pâdişah ile birlikte İstanbul'a geldi ve müteâkip senenin başlarında istenilen ahid-nâmeyi elde etti. Ordu Merâga'ya gelmeden önce, Saruca-kamış menzilinde Ustaelu Han'ın bir elçisi (eşik ağası) gelmiş ve efendisinin huzura kabulünü rica etmiş ise de, bu recası kabûl edilmemiştir (20 zilhicce = 22 haziran; krş. *Münşaât*, *Rüz-nâme*, s. 594). Pâdişah ordu ile birlikte Merâga'dan sonra Sa'dâ-

bâd'a ve sonra Tebriz'e vardı (29 zilhicce 941=1 temmûz 1535). Bu sırada, şahın ikinci bir elçisi geldi, daha sonra da, Ṭahmāsp'ın kardeşi Sām Mīrzā gelerek pâdişaha ilticâ etti. Burada pâdişahın, divan-ı hümâyûn'un teşekkül tarzında bir değişiklik yaptığı anlaşılıyor. Buna göre, sadece Rumeli beyler-beyisi her zaman divana katılacak, Anadolu beyler-beyisi ancak gerekli hâllerde divana iştirâk edecek, diğer bütün beyler-beyiler ise, divandan hâric kalacaklardı (krş. *Rûz-nâme*, s. 595).

Pâdişah, Tebriz'den İran içine doğru bir müddet ilerledi. Zengân, Sultaniye yolu ile Dergüzîn'e kadar gitti, buradan 7 saferde (7 ağustos) dönerek ayın yirmisinde tekrar Tebriz'e vâsıl oldu. Celâl-zâde'ye göre, Şah Ṭahmāsp'ı tâkip etmek üzere ilerlemeye sebep Ulama Han olmuş, avdet ise, şahın yeni bir elçisinin recası üzerine vuku bulmuştu. Kanunî Tebriz'den Venedik dojuna Bagdad'ın zaptını bildiren fetih-nâme gönderdi (bk. Hammer, V, 159.). Ordunun başında olarak pâdişah 27 ağustosta Tebriz'den hareketle batıya doğru Merend-Hoy yolu ile ve burada Şems-i Tebrizî'nin makamını ziyâretten sonra Eroiş-Adilcevaz taraflarına geldi. Ahlat konağında iken Ulama Paşa'yı Van üzerine gönderdi. Daha sonra Tatvan-Bitlis yolu ile Diyarbekir'e (28 teşrin I.), 24 teşrin II.'de Haleb'e vâsıl oldu. Bir kaç gün kaldığı büyük merkezlerde mukaddes mahalleri, kale ve meşhur câmileri ziyâret ediyordu. 6 kânûn I.'da Antakya, 15 kânûn I.'da Adana ve ayın 23'nde de Konya'da bulundu. İstanbul'a muvasalatı tarihi ise, 14 receb 942=8 kânûn II. 1536 günüdür (bk. *Menâzil-nâme*, Ferîdûn Bey, *Münşaât*, s. 596 v. dd.).

Fransızlarla ticâret ve dostluk anlaşması (1536) Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferinden döndükten sonra İstanbul'da meşgul olduğu ilk mesele, fransız elçisi ile yapılan anlaşma oldu. Bu muahede kapitülasyonlara bir mebde ve menşe' olduğu kadar fransız nufûzunun şarkta üç asırdan fazla bir zaman büküm sürmesini te'min etmek itibâriyle de büyük bir ehemmiyeti haizdir. Nitekim Francis Rey'de, şövalye La Forêt'nin Türkiye'de ilk kapitülasyonu te'min ettiğini ve bunun Fransa'ya, şarkta diğer garplıların muvafakiyetsiz bir şekilde münakaşa ettikleri bir te'sir ve bir nûfuzu sağlayan siyâsetin ilk vesîkası olduğunu bildirmektedir (krş. *La protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie*, Paris, 1899, s. 118; Baron Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottoman*, I, 5). Gerçekten, bu muâhedenin fransızlara sağladığı hak ve menfaatler, bundan sonra, sâdece iki taraflı muâhedeler şeklindeki anlaşmalar ile yenilenmek ve arttırılmakla kalmamış, berât ve fermanlarla, menşe' şehadet-nâmeleri ile de te'yit edilmiştir (türkçede ahit-nâme denilen bu anlaşmaların milletler-arası ıstılahları ile actes, traités, capitulation ve lettres-patente sözlerinden hangisine tekabül ettiği hakkında Flassan'ın ve Testa'nın mutalâaları için bk. Testa, göst. yer. ve Flassan, *Histoire générale et raisonnée de la diplomatie Française*, I.; Hammer, V, 160).

Bu muâhedenin tarihi de ihtilâflıdır. Eski takvime göre umûmiyetle şubat 1535'te kabul edilmesine rağmen, hakikatte bu tarihin şubat 1536 olması gerekir (bu husûsta Testa'nın Charrière'e de istinad ederek Hammer'e karşı görüşleri için bk. Testa, I, 21; Hammer, V, 160; ayrıca bk. Francis Rey, *Mém. sur les premières relat. diplomatiques entre la France et la Porte*, *J A*, 1827). Muâhedenin türkçe metninin kaybolması sebebiyle, daima şâban veya receb 941 olarak gösterilen tarih pâdişahın bu tarihte Bagdad'ta bulunması sebebiyle yanlıştır. Bu muâhedenin türkçe metninin kaybolusunu François I.'ın bu işleri gizlice yapmak istemesi ile de ilgili kabûl edenler vardır. Msl. Eug. De la Gournerie, *Histoire de François I.*, Tours, 1860), François'nın Kanunî Sultan Süleyman ile muhabere ve anlaşmalarının tamâmen gizli olduğunu, bunların ne vakit başlayıp, ne şekilde cereyan ettiğini kestirmenin güç olduğunu bildirmektedir. Bununla berâber, gerek Testa, gerek Noradounghian, Charrière ve diğer fransız tarihçilerinden naklen, bu ahid-nâmeyi neşretmişler ve tarihini de şubat 1535 [şubat 1536] ve 25 şâban 941 olarak göstermişlerdir (krş. Testa, göst. yer.; Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I). Bu anlaşmanın başlıca maddelerini şöyle sıralamak mümkündür: 1. Her iki devlete âit denizlerde karşılıklı olarak seyr-ü-sefer serbestisi ve bütün hukukî işlerde fransız konsoloslarının kaza hakları kabûl edilecek; 2. Her iki taraf tebeaları, karşılıklı olarak, Fransa'da ve Türkiye'de memnû olmayan her türlü malları almak, satmak, yüklemek, sevk etmek, karadan ve denizden nakletmek serbestliğine malik olacaklar, sâdece mutad vergi resimlerini ödeyeceklerdir. Bir türk Fransa'da fransız tebeası, bir fransız da Türkiye'de bir türk tebeası gibi vergi ödeyecektir; 3. Fransız tebeası hakkında ikame olunacak ceza davaları kadılardan divan-ı hümâyûna nakledilecek ve hüküm verecek kadılar ile birlikte bir fransız tercüman

bulunacaktır; 4. Bir Fransız bir Türk tebeaya olan borcunu ödemeden kaçarsa, bu Türk tebea diğer bir Fransız, yahut Fransız konsolosu aleyhinde dâva açamayacak, doğrudan-doğruya Fransız kıralından dâva edecektir; 5. Fransız tebeası mahallî hâkime müracaat meeburiyetinde bulunmaksızın kendi arzuları vechile vasiyyet hakkına malik olacak, vasiyyet olunan mallar konsolosa teslim olunarak Fransız kanunlarına ve vasiyet şartlarına göre konsolos tarafından ilgililere verilecektir; 6. Fransız tacirlerinin veyahut her hangi bir Fransız tebeasının gemi ve techizatı, eslihâ ve mühimmatı ve gemicileri, kendi arzuları hilâfına denizde ve karada hiç bir hizmete alınamayacak ve bunlara angarya gördürülemeyecekti; 7. Fransız tebeasından biri devamlı olarak 10 sene Osmanlı memleketinde ikamet etmemişse, kendisinden hiç bir suretle harac, avâriz, ihtisap alınamayacaktır. Pâdişahın memleketinde hudud beklemeye, kışlada bulunmaya, tersânede çalışmaya veya angaryaya zorlanamayacaktır. Pâdişahın tebeası da Fransa'da aynı muameleye tâbi olacaktır; 8. Evvelce ele geçirilip de, esir olarak kullanılanların serbest bırakılmaları ve bundan sonra da harpte ele geçirileceklere her iki tarafça esir muamelesi yapılmaması kararlaştırılmıştır; 9. Fransa kıralı bu anlaşmaya Papa'yı, İngiltere kıralını, İsveç kıralını ithâl etmek istemektedir. Bu devletler, arzu ettikleri takdirde, 8 ay içinde bu anlaşmaya girmek hakkını baiz olacaklardır; 10. Pâdişah ve Fransa kıralı 6 ay zarfında bu muâhedeyi tasdik edecekler ve tatbikini sağlayacaklardır. Her yerde bu anlaşma hükümleri ilân ettirilecektir.

Vezîr-i âzam İbrahim Paşa'nın idâmı (1536). Bu ahid-nâme vezîr-i âzam İbrahim Paşa zamanında yapılan anlaşmaların sonuncusudur. 14 seneden beri vezîr-i âzam bulunan İbrahim Paşa, pâdişahın kendisine göstermiş olduğu itimad ve teveccühü kötüye kullanmağa başlamış görünmektedir. Bu sebeple sarayda bulunduğu bir gece pâdişahın emriyle boğdurulmuştur (tafsilât için bk. mad. İBRAHİM PAŞA ve Celâl-zâde, *Ṭabaḳāt al-mamālik, va daraḳāt al-masālik*, göst. yer; Âlî, *ayn. esr.*, var. 264 v. dd.; Solak-zâde, s. 492).

Akdeniz meseleleri. İdâm edilen Makbûl İbrahim Paşa'nın yerine vezîr-i âzamlığa Ayas Mehmed Paşa'yı getiren Kanunî Sultan Süleyman bundan sonra Akdeniz meseleleri ile daha fazla meşgul oldu. Pâdişah, Koron'un amiral Andrea Doria tarafından zaptından ve kendisi İran seferine çıkmadan önce, Akdeniz'deki kuvveti ve şöhreti her tarafa yayılmış olan Barbaros'a kendisini doğrudan-doğruya Osmanlı devleti hizmetine almak niyeti ile, haber göndermiş ve böyleee devletin bütün deniz kuvvetlerini onun kumandası altında toplamak istemişti. Göderdiği batt-ı şerîfle imparator aleyhine denizden icra edilecek seferle ilgili olarak alınacak tedbirler hakkında müzakerede bulunmak üzere derhâl İstanbul'a gelmesi bildiriliyordu. Barbaros o seneni ortalarında İstanbul'a gelmiş ve bir divan günü 18 kapudanı ile birlikte merâsimle pâdişahın huzûruna kabûl edilerek elini öpmüştü. Pâdişah onun mert tavırları, açık ve samimî cevaplarından memnûn kalarak Andrea Doria hakkında ondan bilgi almış, sonra da kendisine iltifat ederek din ve devlete hayırlı bir kişi olması dolayısiyle ona Hayreddin adını verdiğini söylemiş, Barbaros'a ve reislerine bil'atler verip ulûfeler tâyin ettikten sonra, tersâne hizmetinde olmalarını ve gemilerini bildikleri gibi yaptırmalarını emretmişti. 1533—1534 senesi kışı İstanbul tersânesinde büyük bir faâliyet gösterilerek 61 başlarda ve kadırga yapılıp da kendisinin Cezayir'den getirdikleri ile birlikte büyük bir donanma vücuda gelince, dâdişah tarafından, kendisine deryaya çıkması ferman olunmuş, Barbaros da, Cezayir beylerbeyisi sıfatı ile 1534 ilk baharında, pâdişahın rakeyn seferine çıkacağı sırada, İtalya sâhillerine doğru yelken açmıştı. Onun İtalya sâhillerini vurması, sonra Tunus'un fethi ve müteâkiben kaybedilmesi bu esnâda vuku bulmuş, Tunus'u Şarlkent'in üstün kuvvetlerine ve Banî Ḥafṣ sultanının da ihânetine terk ettikten sonra merkezi olan Cezayir'e uğramış, daha sonra da Majorka ve Minorka adalarını vurarak İstanbul'a dönmüştü (tafsilât için bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA; Âlî, *ayn. esr.*, yirmi sekizinci vâkıa; Murâdî, *Gazavât-i Hayreddin Paşa*, Üniversite kütüp, or. TY 2490, 2639; Kâtip Çelebi, *Tuḥfat al-kibār*, s. 47 vdd. Ch. Andre Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931, bilhassa XVI. kısım.; Delphin, *Histoire des Pachas d'Alger de 1515 à 1745*, *J A*, 1922; H. Grammont, *Histoire d'Alger sous la domination turque, 1516—1830*, Paris, 1887).

Kanunî Süleyman Irakeyn seferinden döner dönmez Barbaros Hayreddin Paşa'ya yeni vazifeler verdi ve kendisine kapudan paşalık da tevcib ederek, İtalya'da Polya (Otranto) sâhillerine gitmesini emretti.

Avlonya seferi (1537). Bu sırada Venedik devleti ile münâsebetlerin bozulmağa yüz tuttuğu görülmekte, İbrahim Paşa'nın vezîr-i âzamlığı zamanında, çok düzgün ve dostâne olan münâsebetlerin, onun İstanbul'da, Gritti'nin de Macaristan'da katillerinden son-

ra nazik bir safhaya girdiği anlaşılmaktadır. Ayas Paşa'nın bu mevzudaki barışçı tutumu [bk. mad. AYAS PAŞA], Akdeniz vaziyetini iyi bilen ve Venedik siyâsetinin ikiyüzlülüğünü çok iyi anlamış bulunan Barbaros Hayreddin Paşa'nın askerî ve siyâsî görüşü karşısında, Kanunî'nin nezdinde, zayıf kalıyordu. Cezayir beyler-beyisinin cenkçi temayülleri, deniz savaşlarından ganimet ve şeref elde etmek emelleri yüzünden Venediklilerin en küçük deniz hareketlerini bir husûmet alâmeti telakkî ettiği düşünülebilirse de, son senelerde Venedik hükûmetinin bir çok harp sebepleri hazırlamış bulunduğu da umûmiyetle kabûl olunmaktadır (bk. Hammer, V, 180 v. dd.). Pâdişah, İstanbul'da fransız ve Ragusa elçileri ile müzakereler cereyan ettiği sırada, tercüman Yunus Bey'i Venedik'e göndermiş ve ahid-nâme hükümlerine riâyet edilmesini talep etmiş ve elçiyi, imparatora karşı, Venedik'in François I. ile ittifakı için teşviklerde bulunmakla vazifelendirmişti. Yunus Bey aynı zamanda Osmanlı ordu ve donanmasının da hazır bulunduğunu îmâ edecekti. Hâlbuki Kanunî ile dostluk münâsebetlerini devam ettirmek kadar, François I. ve Şarlkent arasındaki muhâsamatta da tarafsızlığını korumak isteyen Venedik devleti sâdece, Yunus beye iyi kabûl göstermekle kalıp barışçı niyetlerini te'yid etmiş, fakat Habsburglar aleyhine tasarlanan ittifaka girmek teklifine yanaşmamıştı. Venedik, anlaşıldığına göre, Türklerin karada daha kuvvetli olduklarını düşünerek onların, Adriyatik'te deniz savaşına girmektense Macaristan'a ordu sevkini tercih edeceklerini sanmakta idi. O sırada balyos Tomaso Mocenigo'ya, hemen İstanbul'a giderek Irakeyn seferinin başarı ile neticelenmesinden dolayı dojun tebriklerini Sultana arzeylemesi, bir kaç Venedik gemisinin zapt olunmasından, Venedik'in Şam bölgesine gönderdiği malların gümrüğünün arttırılmasından, balyos'un mektuplarının kendisine verilmemesinden ve anlaşmalara aykırı diğer hâllerden dolayı şikâyette bulunması, Venedik senatosu tarafından emrolunmuştu. Pâdişahın da irâdesini aldıktan sonra Ayas Paşa'nın, bu meselelere bir çare bulunacağı hakkında te'minat vermesi, Venedik senatosunda Osmanlı limanlarında mevcut büyük hazırlıkların Tunus yahut Napoli üzerine olacağı yolunda bir ümit uyandırdı. Fakat, Venedik'in dostluğuna Kanunî'nin artık itimat etmemesi, Fâtih Sultan Mehmed zamanında Polya memleketinin zaptedilerek sonradan kaybedilmesinin bu sırada tekrar hatırlanması ve pâdişahın da, bu yeri tekrar ele geçirmek arzusu ve hattâ teşvikiyle yedinci sefer-i hümâyûn olan Avlonya seferi (Korfu seferi) açıldı ve pâdişah da 7 zilhicce 943 (17 mayıs 1537)'te iki şehzâdesi, Mehmed ve Selim berâberinde olduğu hâlde İstanbul'dan hareket etti (krş. Âlî, var. 266; Peçevî, I, 195). Vezîr Lutfi Paşa ise, donanma serdarı olarak Barbaros Hayreddin Paşa ile birlikte bir hafta önce büyük bir donanma ile Akdeniz'e müteveccihen İstanbul'dan denize açılmıştı. O zamana kadar bu derece büyük bir donanma görülmemişti. Memleketin her tarafından bu maksatla 30.000 kürekçi getirilmişti (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 49), 5 muharrem 944 (14 hazîran 1537)'te Samakov sahrasına varan pâdişah ve ordu buradan Üsküp'e geçti ve 29 hazîranda Elbasan kalesi civârına kondu. Bu arada Irakeyn seferi esnâsında itâatini arz etmiş olan Gâzî Han'a Luristan beyler-beyiliği tevcîh edildiği gibi, Zâpolyai Jânos'un elçisi de huzûra kabûl edildi. Pâdişah temmûz başlarında Avlonya'ya varmıştı (bk. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, *Rûz-nâme*, I, 598 v. dd.). O sırada Andrea Doria, 10 kadar Osmanlı gemisinin eşya yüklü olarak İskenderiye'den geldiğini haber almış ve Barbaros'un da yokluğundan faydalanarak bunları ele geçirmiş ve yakmıştı. Pâdişah ise, Mısır'dan gelen diğer zahîre gemilerini getirmeye ve korumaya kapudan-ı deryâ'yı 60 gemi ile gönderiyor, vezîr Lutfi Paşa'yı da Polya sâhillerine karşı harekete me'mûr ediyordu. Gerçekten Lutfi Paşa donanma gemileri ile Polya yakasına varıp bir kaç kale basmış, bunları tahrip ile esir ve ganimetler almıştı. Otranto kalesi ve diğerleri itâatlerini arz etmişler, akıncılar da bir ay kadar bu bölgede dolaşmışlar bir hayli esir getirmişlerdi (bk. mad. LUTFİ PAŞA ve *Historia de Guazzo*'dan naklen Hammer, göst. yer; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, göst. yer). Barbaros da zahîre gemilerini getirirken Korfu önünde Venedik donanmasını görmüş, Polya sâhillerinden dönen Lutfi Paşa ile buluşarak zahîre gemilerini Preveze'ye götürmüştü. Pâdişah henüz Venedik'e harp ilân etmemişti. Bâzı deniz hâdiseleri dolayısiyle iddialarda bulunmak üzere tercüman Yunus Bey'in tekrar Venedik'e gönderildiği esnâda taarruza uğraması, hakaret görmesi, diğer yandan Andrea Doria'nın, Venedik amirali Jerôme Pesaro'ya hitâben aralarında gizli bir ittifak olduğu şüphesini uyandıracak tarzdaki mektubunu kasten türk gemicilerinin eline geçirtmesi ve bu suretle Venedik'i tarafsızlıktan ayırarak Osmanlı kuvvetlerinin Venedik'e taarruzunu sağlamak istemesi Avlonya seferinin Venedik'e çevrilmesine âmil oldu. Kanunî Korfu'nun muhâsarasını ferman etti Pâdişahın Avlonya'daki ikâmeti sırasında vezîr Mustafa Paşa, âsî Ar-

navutluk bölgelerini te'dibe me'mûr olmuş ve vezîr-i âzam Ayas Paşa'nın da iltihakı ile bu vazife başarılmıştı. Korfu'nun fethi kararlaştıktan sonra ise, Lutfi Paşa büyük bir topçu kuvveti ile birlikte 25.000 kişilik bir orduyu adaya çıkarmaya me'mûr edildi. Kâtib Çelebî'ye göre, bu asker, gemiler ile bir buçuk mil uzunluğunda bir köprü kurularak adaya geçirilmişti, bunlara sonradan Ayas ve Mustafa paşalarla diğer ümerânın ve akıncıların da kuvvetleri katıldı (rebiülevvel 944=ağustos 1537). Adanın köyleri tahrip edildiği ve kaledeki Venediklilerin de müdafaaya hazırlandıkları esnâda pâdişah otâğ-ı hümâyûn ile 26 ağustosta Avlonya'dan cenûba hareket ederek Korfu adası karşısındaki Bastia iskelesinde karargâhını kurdurdu (eylûl iptidası). Kanunî, kale kumandanını teslime dâvet etti ise de, cevap alamadı ve pâdişah, büyük kayıplara uğranması ve bu arada bir top mermisinin dört mücâhidi şehid etmesi üzerine „bir mücâhid kulumu böyle bin kaleye vermem" diyerek, etrafındakilerin ısrarına rağmen, muhasaradan vaz geçti (tafsilât için bk. Âlî, *ayn. esr.*, var. 268 v.dd.; Peçevî, s. 198; Hammer, V, 185 v.dd.; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 50). Çağdaş bir tarihçinin, Kanunî'nin bu teşebbüsden esas itibariyle pek memnun olmadığı, her şeyden evvel de François I. ile olan ittifakının bu esnâda tatbik mevkiine konulabileceğine kani bulunmadığı, vezîr-i âzam Ayas Paşa'nın askerî ve stratejik kabiliyetine pek güvenemediği hakkındaki görüşleri (krş. Renzo Sertoli Salis, *Muhteşem Süleyman*, türk. trc. Ş. Turan, Ankara, 1963, s. 153) ihtiyat kaydiyle telakkî edilebilir. Fransız kıralının bu sırada kaçamaklı hareket ettiği ve bunun da pâdişahın gözünden kaçmadığı doğru ise de, Ayas Paşa'nın kifâyetsizliği hususunda bir kanâat taşıdığına dâir en küçük bir işâret yoktur.

Kanuni Sultan Süleyman otâğ-ı hümâyûn ile 24 eylûlde yola çıkıp Manastır, Ostrova, Selânik, Serez, Kavala, Ferecik, Dimetoka, Edirne yolu ile 18 teşrin II.'de İstanbul'a vâsıl oldu (*Rûz-nâme*, *Münşeât*, I, 600 v. dd.). Bu esnâda Bosna sancak beyi Gâzî Husrev Bey de karadan Venediklilere karşı başarılı mücâdele yapıyordu. Diğer yandan pâdişah Mora sancak beyi Kasım Bey'e, Mora'da Venedikliler elinde kalmış iki kalenin (Monembasia yahut Malvasia ve Napoli di Romania) zaptını emreylemişti. Barbaros donanmadan 60 kadırga ayırarak denizde kalmış, geri kalan kısmı Lutfi Paşa ile İstanbul'a dönmüştü. Barbaros bu donanma ile Ege denizindeki Venedik adalarına karşı harekete geçti ve hemen hepsini, bâzı küçük mukavemetlere rağmen, teslim almaya muvaffak oldu (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 50 v. d.; Hammer, V, 191 v. dd.). Pâdişah onun zaferlerinden fevkalâde memnûn olmuş ve kendisine iltifatlarda bulunmuştur (bk. Seydî Muradî, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, Üniv.., nr. kütüp., nr. TY 2490, var. 349, v. d.).

İdâre cihazında yapılan değişiklikler. Kanunî Sultan Süleyman lüzum üzerine idâre cihazında ancak mühim hâdiselerle ilgili olarak değişiklikler yapmak itiyadında idi. Nitekim İbrahim Paşa'nın katlinden sonra Dulkadriye, Şam, Rum ve Karaman beyler-beyiliklerinde değişiklikler olmuş, bâzıları azledilmiş bir kısmı da yer değiştirmişlerdi. Bu cümleden olmak üzere Dulkadir beyler-beyisi Mehmed Paşa, maktûl (makbûl) sadrâzama mensûp olduğu için azlolunmuş ve yeri Rüstem Paşa'ya verilmişti. Bu zat sonradan Karaman eyâletine, İlyas Paşa ise, Dulkadir beyler-beyiliğine tâyin edilmiş, vezîr Kasım Paşa (Güzelce), her hâlde irtikâbından ve yolsuz hareketinden dolayı, azledilerek, yeri Rumeli beyler-beyisi Mustafa Paşa'ya verilmiş, kendisi de rütbesi tenzil edilmek suretiyle bu defa da Mora sancak beyliği ile vazifelendirilmişti. Bu sırada ikinci vezîr Mustafa Paşa'nın ölümü (1 muharrem 945=30 mayıs 1538) üzerine yerine üçüncü vezir Lutfi Paşa geçmiş, Rumeli beyler-beyisi Mehmed Paşa üçüncü vezîr olmuş ve bu vazifeye de Husrev Paşa getirilmişti (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var, 269). Karaman'dan sonra Diyarbekir'e tâyin edilen Rüstem Paşa, daha sonra Anadolu beyler-beyiliğine, Rum beyler-beyisi Bali Paşa da Diyarbekir'e naklolunmuşlardı. Aynı suretle Rumeli'de de değişiklikler yapılmış, Yahya Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın oğlu Arslan Bey'e yeni zaptedilen Pozsega sancak beyliği verilmişti. Mısır beyler-beyisi Hadım Süleyman Paşa Kızıl-deniz'de Osmanlı donanmasına kumanda ederek Hind seferine çıkacağı sırada yerine Davud Paşa tâyin edildi. İbrahim Paşa'nın Mısır'dan ayrıldığı zaman orada beyler-beyi olarak bıraktığı Hadım Süleyman Paşa tam 10 sene Mısır'ı büyük bir liyakat ve adâletle idâre etmiş, ancak Irak seferi esnâsında pâdişaha mulâki olmuştu ki, bu iki senelik müddet zarfında yerine Hüsrev Paşa (Deli) tâyin edildi ve yeni vâli ise, 1 şâban 941 (15 şubat 1535)'den itibâren iki sene kadar bulunduğu bu me'muriyetinde İstanbul'a on yük altın irsaliye göndermeğe muvaffak oldu. O zamana kadar Mısır irsaliyesi altı yük olduğundan, bu fazlalık Kanunî'nin nazar-i dikkatini çekmiş ve bunun halka zulüm yoluyla toplandığından şüphelenen pâdişah, yaptırdığı tahkikatın bu şüpheyi haklı gösterecek bir netice vermemesine rağmen, vergi fazlasını hazîneye kabul etmeyerek, İstan-

bul 'daki su kemerlerinin inşâsına harcettirmiştir (krş. Kâtib Suheylî, *Tarih-i Mısr-ı cedid*, Müteferrika tabı, var. 54 v. d.). Hadım Süleyman Paşa 1536—1538 seneleri arasında ikinci defa Mısır beyler-beyiliğinde bulunmuş ve onun Hind seferine çıkacağı zaman da Mısır, Davud Paşa 'ya tevcih edilmiştir (mubarrem 945=mayıs 1538).

Boğdan Seferi (1538). Kanunî Sultan Süleyman, bir kaç seneden beri Süveyş limanında tedâriklerde bulunan Hadım Süleyman Paşa 'ya islâm hükümdarlarından Gucarât pâdişahı Bahâdur Şah 'ın yardımına gitmesini emrettiği sırada, kendisi de Boğdan 'a sefere hazırlanıyordu. Bu sırada Boğdan voyvodası bulunan Petru Rareş 1527 'den beri berât-ı hümâyûn ile memleketini idâre ediyordu. Pâdişahın Macaristan 'da bulunduğu esnâda bir elçisi vâsıtası ile aldığı bu beratta, bu memlekette (Moldavya) âyîn serbestisi ve voyvoda intihap hakkının boyarlara, yâni asılzâdelere âit olduğu, fakat bu intihabın pâdişah tarafından tasdiki gerektiği belirtiliyordu. Kezâ boyarlardan mürekkep bir heyetin tâbiiyet alâmeti olmak üzere her sene İstanbul 'a 4.000 dukalık cizye, 40 kısrak ve 20 tay getirmesi de kararlaştırılmıştı. Kanunî Viyana muhâsarasından dönüşte kararlaştırılan bu vergileri bizzat P. Rareş 'ten almış ve buna mukabil ona „serâsere" kaplı bir samur kürk (vezîrlere mahsûs hil'at), sancak beyi alâmeti olan iki tuğ, bir kuka (yeniçeri zâbitlerinin başlarına koyduğu serpuş) vermişti. Bundan başka, pâdişahtan, İstanbul 'da Fener taraflarında bir saray (Boğdan sarayı) inşâsına müsaade almıştı. Fakat Rareş, pâdişahın bu teveccühünü sonraları kötüye kullanmış, o sırada karışıklık içinde bulunan Erdel 'e tecâvüz etmiş, hem Zâpolyai, hem de Osmanlı devletinin o bölgede bir temsilcisi olan Gritti ile düşmanlık hâlinde bulunmuş, hattâ Gritti 'nin katlinde de medhaldar olmuştu [bk. madd. ERDEL ve BOĞDAN]. Kanunî bu hareketinden dolayı onu cezâlandırmak istediği sırada, son hareketleri, haracını ve kendisinden istenilen 1.000 suvariyi göndermekten imtinâ etmesi ve Ferdinand ile gizlice müzâkerelere giriştiği yolunda gelen haberler de buna eklendi; böylece Boğdan seferi takarrür etti. Pâdişah hareketinden önce İstanbul muhâfazasına Aydın ili sancak beyi Ferhad Bey 'i, Ege bölgesinin muhâfazasına da Saruhan sancak beyi şehzâde Mustafa 'yı bırakmış, Erzurum beyler-beyisi Dulkadırlı Mehmed Han 'ı şark hududunun muhâfazasına, Ramazan-oğullarını da Adana ve İçel bölgesinin ve Anadolu 'nun muhâfazasına me'mûr etmişti. Tam bu sırada bir Floransa elçisi kıymetli hediyeler ile Cosme de Médicis 'nin bir mektubunu getirmiş, Kanunî de Floransa 'nın gösterdiği bu dostluktan memnun kalmış ve kendisine *tadmiye* olarak (*ta'yinât-ı bahâ*) bir meblağ verilmesini emretmişti (Bostân, *Süleyman-nâme*, Ayasofya kütüp., 3317„ var 135 Hammer, V, 198). Pâdişah İstanbul 'dan, 11 safer 945 (9 temmûz 1538) te hareket etti. Edirne 'de iken, o zamana kadar bağımsız kalmış olan, Basra hâkimi Mağâfis-oğlu Emîr Râşid 'in oğlu Manî' gelmiş ve pâdişaha itâatini arzetmiş ve Basra 'nın idâresi babası Râşid 'e bırakılmıştır (bk. mad. BASRA; Âlî, *ayn. esr.*, var. 270; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 206 v. d.; Hammer, V, 199). Yine burada seferin Kara Boğdan 'a karşı yapılacağı ilân edildi ve o tarafa dönüldü. Sultan çayırı menzilinde iken P. Rareş 'in bir elçisi gelip pâdişah tarafından kabûl edilmiş ve voyvodanın bundan sonra ferman-ı hümâyûna itâat göstereceğini bildirmişse de, dönüşünde ona terfîk edilen Kefe emîni Sinan Çelebî 'nin, Rareş 'e, Yaş (Yaş pazarı) şehrinde mülâkî olarak ona pâdişahın emirlerini tebliği sırasında aldığı bâzı askerî tedbirleri görmesi ve avdetinde de voyvodanın samimiyeti hakkında şüphelerini açıklaması üzerine, Kanunî harekâta devam ile İsakçı 'da kurdurulan köprüden geçilerek Boğdan arâzisine (Moldavya) girilmesini emretti. Bu esnâda Kırım hanı Sâhib Giray Han da, askeriyle ve han-zâdelerle birlikte gelerek orduya iltihak etmiştir. Eflak voyvodasının gönderdiği kuvvetlerden Boğdan beyini tâkip harekâtında öncü olarak faydalanıldı. Kendisi evvelâ Potoşani dağına, sonra da Erdel 'e kaçtığı sırada Yaş şehri işgal ve merkezi olan Suceava zaptedildi. Pâdişah, bütün Boğdan halkına emân vererek 4 güne kadar beyleri, bey-zâdeleri, âyân ve ruhbanları ile buzûruna gelmelerini ferman etti; çok geçmeden bütün boyarlar gelerek itâatlerini ve bundan sonra pâdişahtan ayrılmayacaklarını arz ve taahhüt ettiler. Bunun üzerine, yeni voyvoda olarak da Stefan Lacusta 'ya samur kürklü kaftan, kuka, tuğ ve sancaklar verildi (bk. mad. BOĞDAN; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Paris, 1920, s. 116, 602 v. d.; *Kara Boğdan rûz-nâmesi*, *Münşaât*, s. 602 v. d.). Kanunî yeni Boğdan voyvodasına verdiği beratta, iki senede bir vergiyi bizzat İstanbul 'a getirmesini, yakılması bu seferin sebeplerinden biri olan Tuna üzerinde vâki Kili kalesinin yeniden inşâsını, Akkerman kalesinin yeniden müstahkem bir hâle konulmasını, Dnester nehri üzerinde müstahkem Tighina (Bender) şehri ile bütün Buçak bölgesinin (cenûbî Besarabya) Osmanlı devletine ilhâkını ferman etti. Bu yeni bölge (Kili ve Akkerman)

bir sancak itibâr edilerek, bir sancak beyi uhdesine verilmiştir. Prut nehri geçildikten sonra pâdişah Sâhib Giray Han'a izin vermiş, aynı zamanda memleketin her tarafına ulaklar ile zafer-nâmeler göndermişti (krş. Celâl-zâde, *Ṭabaḳāt al-mamālik*; var. 183; Âlî, var. 272; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 311 v.dd.). Bununla berâber, bundan sonra da Boğdan'da sükûn ve istikrarın teessüs edemediği, pâdişahın Boğdan beyliğini tevcih ettiği kimsenin ve onu tâkiben yerine geçen boyarın (A. Cornea) vaziyete hâkim olamadıkları anlaşıldığından, bir müddet sonra Kanunî, eski voyvoda Petru Rareş'i İstanbul'da kabûl ederek voyvodalığı ikinci defa ona vermiştir (1541—1546). Pâdişah avdette bir süre Yanbolu'da avlanmış, sonra da kışı geçirmek üzere Edirne'ye gitmiştir (1538/1539).

Preveze zaferi (1538). Aynı sene zarfında Kanunî Sultan Süleyman devrinin en büyük deniz zaferi kazanıldı. Kış mevsimi sonlarına doğru pâdişahın vezîrlere kendi masrafları ile hazırlayıp, techiz etmelerini emrettiği 150 gemi henüz hazır değil iken, Barbaros Hayreddin Paşa'ya denize açılmasını emretmişti. Onun, bütün hazırlıkların ikmâlini ve donanmanın tamam olmasını beklediği sırada, vezîrler, bir hiyleye baş-vurmuşlar, Andrea Doria'nın Girid'e gelerek 20 parça gemi ile Mısır'dan Hindistan mallarını getirmekte olan Sâlih Reis'i beklediği haberini yaymışlar, bunun üzerine kapudan-ı deryâ da 40 parça gemi ile İstanbul'dan hareket etmiş (9 muharrem 945=7 hazîran 1538), fakat geride kalan doksan gemiyi arkasından göndermelerini tenbih etmişti. Ona kapıkulu kuvvetlerinden 3.000 yeniçeriyle ve deniz ümerâsından olan bâzı sancak beyleri (Kocaeli beyi Ali Bey, Teke sancağı beyi Hurrem Bey, Şaydâ sancak beyi Ali Bey, Alâiye beyi Mustafa Bey) katılmıştı. Barbaros Hayreddin Paşa, önce Ege denizinde bâzı hareketlerde ve fetihlerde bulunduktan ve İstanbul'dan beklediği 90 gemi ile Sâlih Reis'in Mısır'dan getirdikleri de kendisine iltihâk ettikten sonra (tafsilât için bk. Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 51 v.dd.; mad. BARBAROS HAYREDDİN) Girid'e de uğrayarak Preveze'ye yönelmişti. Donanma Modon açıklarında iken, Andrea Dorie'nin Preveze'yi zapta çalıştığı, fakat sonradan muhâsarayı kaldırarak müttefik donanmasının barekât üssü olarak kararlaştırdığı Korfu'ya çekildiği haberi Barbaros'a getirilmişti; o da bu esnâda bir iki gönüllü gemisini „kâfir yakasına gönderip dil (esir)" aldırmış ve bunları Boğdan seferinde bulunan pâdişaha göndermişti. Daha sonra düşmanın bir savaş için yaklaşması üzerine, Barbaros, evvelâ alınacak tedbirleri kararlaştırmak üzere harp meclisi akdetti. Sonra da donanmaya harp nizamı aldırdı. Müteâkiben iki donanma Preveze açıklarında karşılaştı. 27 eylûl 1538'de vuku bulan meşhûr Preveze deniz savaşı Osmanlı donanmasının tam bir zaferi ile neticelendi. Ancak gecenin bastırması bu zaferin daha büyük ve parlak olmasına engel olmuş, müttefik düşman donanmasını daha ağır kayıplardan kurtarmıştı. Ertesi gün, Barbaros düşmanın uğradığı mağlûbiyeti bir zafer-nâme ile pâdişaha arzetmek üzere oğlu Hasan Bey'i gönderdi. Kanunî bu büyük muzafferiyetten fevkalâde memnun kalarak, divan kurmuş ve zafer-nâme ayakta dinlenmişti. Pâdişah, Kapudan Paşa hâslarına 100.000 akçe terakkî ferman ettiği gibi, her tarafa fetih-nâmeler gönderterek şenlikler yapılmasını emretmişti (bk. Kâtib Çelebî, göst. yer; Âlî, *ayn. esr.* var. 273 v.dd.; Peçevî, göst. yer; Hammer, V. 202 v. dd.; mad. BARBAROS HAYREDDİN).

Hind seferi (1538). 945 (1538) senesinin üçüncü büyük hâdisesi Mısır vâlisi Hadım Süleyman Paşa'nın pâdişahtan aldığı emir üzerine Kızıldeniz'de başlayan ve Hindistan'a kadar uzayan ve tarihlerimizde umumiyetle Hind seferi diye anılan deniz seferidir. Kanunî devrinde Kızıldeniz'de ilk hareket çok önceleri, Mohac seferi arifesinde başlamış sayılabilir. Zîrâ, portekizlilerin Hindistan sâhillerinde yerleştikten sonra, zaman-zaman arap yarım-adası sahillerine de tecâvüz etmeleri pâdişahın dikkatini çekmiş, gerek arap yarım-adasını, gerek Hindistan sâhillerini zaptederek islâm âleminin başına âdeta bir belâ kesilen portekizlilere karşı bacıların ve deniz ticâret yollarının korunmasına karar vermişti. İşte bu sebeple 1526'de Selman Reis adında bir türk denizcisi „Bahr-ı ahmer kapudanı" tâyin edilmiş, Süveyş limanında tedârik ve techiz ettirilen 20 kadırgadan mürekkep bir donanma ile 'Aden'e kadar olan arap yarım-adası sâhillerini Osmanlı tâbiiyeti altına almaya muvaffak olmuştu. Selman Reis, Osmanlı devletinin Bahr-i-ahmer kapudanı sıfatı ile, vaziyete göre, Yemen ve 'Aden sâhillerinde hüküm ve nufûz sâhibi arap şeyhlerine ve kebîle reislerine bâzan âtıfet göstermek suretiyle, bâzan da şiddet yoluyla bunların Osmanlı devletine bağlılıklarını sağlamış ve uzun müddet hem portekizlilerin bu denize girmesine, hem de bu sâhillerde âsâyiş ve güvenliğin bozulmasına mâni olmuştu. İlk hareket bu idi. Bu sıralarda Hindistan'da Babur'un kurduğu devletden başka bir çok müslüman devletleri vardır ('İmâd-şâhî'ler, Nizâm-şâhî'ler, 'Âdil-şâhî

'ler, Ḳuṭb-şāhī 'ler v. b.). Bunların aralarındaki ihtilâflardan faydalanan portekizliler, sâhilde başta Goa olmak üzere bâzı müstahkem kaleler te'sisine muvaffak olmuşlardı. Ancak, başında Bahādur Şah gibi muktedir bir hükümdar bulunan Gucarāt müslüman devleti, Babur 'dan sonra devleti daha fazla büyülten ve kuvvetlendiren oğlu Humāyūn Şah ile mücâdeleye başladıktan sonradır ki, Kanunî ve Osmanlı devleti Hindistan ile ilgilenmek vesilesini bulmuştur. Zîrâ, Bahādur Şah, Humāyūn Şah 'a karşı mağlûp olduktan ve çekildiği Bender Diu kalesinde de yine düşmanının tecâvüzünden endişe duyduktan sonra, yardımlarını sağlamak üzere bir taraftan Goa 'daki Portekiz vâlisine, diğer yandan 'da, Mısır 'a ve Kızıldeniz 'e sâhip olan, aynı zamanda şark memleketlerinde ve Hind denizinde büyük bir şöhreti bulunan Osmanlı hükümdarına müracaata kendini mecbûr hissetmiştir. Bahādur Şah 'ın elçisi, yine Humāyūn Şah 'ın tecâvüzüne uğrayan Dehli sultanı İskender 'in oğlu Burhān ile birlikte Edirne 'de pâdişah tarafından kabûl (943=1536) ve kendisine yardım va'd olunmuştu. Bahādur Şah bir taraftan da, her ihtimâle karşı ve gerektiği zaman ilticâ etmek niyetiyle, hazînelerini Hicaz 'a yollamıştı. Müteâkiben Portekizliler tarafından öldürüldüğü (şubat 1537) haberi pâdişaha gelince (bu haber Edirne 'ye şevval 944=şubat 1538 'de vâsıl olmuştu), artık Humāyūn Şah 'a karşı Bahādur Şah 'a yardım işi değil, Hicaz 'ın deniz yollarını kesen ve bir müslüman pâdişahını öldüren Portekizlilere karşı bir cihad düşünüldü ve Mısır beyler-beyîsi Hadım Süleyman Paşa, Kanunî 'den aldığı emir üzerine, Bahādur 'ın mirasçısı olduğunu ileri sürerek 80 gemi ile Bender Diu 'a doğru Süveyş 'ten hareket etti (15 muharrem 945=14 hazîran 1538). Aynı zamanda Bahādur Şah 'ın Hicaz 'a gönderdiği hazînelerini İstanbul 'a yolladı. Hadım Süleyman Paşa, öteden beri kendisini bu işe hazırladığı cihetle, hasta ve ihtiyar olmasına rağmen pâdişahtan aldığı bu emre memnun olmuş ve 20.000 kişilik kuvvet ve 7.000 kişilik bir yeniçeri birliği ile cenûp istikametinde deniz seferine başlamıştı. Evvelâ, 'Aden üzerine gitti ve hâkimi 'Āmir 'i bertaraf ederek burayı ele geçirdi, bir kaç hafta sonra Gucarāt sâhillerine vardı. Burada Portekiz kalelerinden bâzılarını (müslüman tarihçilerin Bender Türk, Portekizlilerin Villa des Rumes dedikleri Gokala kalesi ve Kat kalesi) kolaylıkla zaptetti. Müteâkiben Bender Diu 'da Portekizlilerin yaptırdıkları kalenin muhâsarasına başladı; bir yandan da Gucarāt devletinin yeni sultanı Maḥmūd III. 'a mektup ve adam göndererek zahîre ile yardım etmesini istedi. Fakat Osmanlılardan korkan Gucarāt hâkimi yardım etmediği gibi, bir aydan beri muhâsaraya karşı koyan Portekiz'lilere yardım için büyük bir donanmanın gelmekte olduğuna dâir uydurma bir haber çıkardı ve böylece Hadım Süleyman Paşa 'nın muhâsarayı kaldırarak avdetini sağladı ki, 3 ay kadar oralarda kalan ve dönerken de 'Aden ve Yemen taraflarında bâzı icrâatta bulunan Mısır beyler-beyisi, 13 mart 1539 'da Cidde 'ye varmış, mâcerasını ve fütûhâtını ulaklar ile pâdişaha bildirmiş, kendisi hacca giderken, donanmayı Süveyş 'e göndermişti. Sonra kara yoluyla Mısır 'a geldi ve aldığı ferman-ı hümâyûn üzerine İstanbul 'a hareket etti. Burada Kanunî tarafından başarıları takdir edilerek kendisine kubbe-altı vezîrliği verildi (Peçevî, *ayn. esr.*, s. 222; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 57 v. d.; Hammer, V, 205 v.dd.; Âlî, *ayn. esr.*, var. 276 v.dd.).

Sünnet düğünü (1539). Vezîr-i âzam Ayas Paşa 'nın 13 temmûz 1539 'da vefâtından [bk. mad. AYAS PAŞA] sonra Kanunî Sultan Süleyman onun yerine Lutfî Paşa 'yı getirmiş, eylûlde avlanmak üzere Bursa taraflarına gitmiş, fakat sâdece 8 gün kalarak dönmüş ve şehzâde Bayezid ile şehzâde Cihangir 'in sünnet düğününü icrâ ettirmişti. 15 receb 946 (11 teşrin II.) 'da başlayan bu düğün ile birlikte Mihrimah Sultan 'ın Rüstem Paşa ile evlenme merâsimi de yapıldı (tafsilât için bk. Celâl-zâde, *ayn. esr.*, Âlî, *ayn. esr.*, 276; Bostân, *ayn. esr.*; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 218; Hammer, V, 208 v. d.).

Osmanlı-Venedik barış anlaşması (1540). Korfu muhâsarasından beri Venediklilerle muhâsamât devam ediyordu. Dalmaçya sâhillerinde bâzı kaleler her iki taraftan hücûm ve taarruza uğramış, bir kısmı defalarca el değiştirmiş, bâzıları teslîm olmuştu. Daha mühim bir hâdise olarak Castel-Nuovo (Nova hisarı) 'nun Venediklilerce zaptı, müteâkiben Barbaros Hayreddin Paşa tarafından geri alınması zikredilebilir. Venediklilerin giriştiği her teşebbüs, Bosna sancak beyi Gâzî Hüsrev Bey ile Kilis sancak beyi Murad Bey 'in mukabelelerine ve intikam hareketlerine sebep oluyordu (bk. Hammer, V, 210 v. dd.). Osmanlı devleti Castel-Nuovo 'yu geri almak üzere teşebbüse geçtiği sırada, Venedik hükûmeti bir anlaşma veya umûmî bir mütâreke akdetmek üzere müzâkerelere girişmişti. Zîrâ imparatorla mevcut ittifak Venedik devletinin menfaatlerine aykırı idi. Senato bu vaziyetten kurtulmak çârelerine baş vurdu. Bu mevzuda pâdişahın ve dolayı-

siyle divân-ı hümâyûnun niyetlerini öğrenmek ve bir anlaşma akdinin mümkün olup olmadığını anlamak üzere İstanbul'a gizlice bir ajan gönderdi. Bunun müsbet bir cevapla Venedik'e avdeti üzerine (nisan 1539) Kanunî nezdinde evvelâ Pietro Zen, bunun yolda ölmesinden sonra Tomaso Contarini bu işe me'mûr edilmişti. Ancak Kanunî tarafından kabûl edilen, fakat iyi muamele görmeyen bu zata, vezîr-i âzam Lûtfi Paşa bir anlaşma yapılmasının geniş selâhiyet ve me'zûniyete sâhip olmakla mümkün olabileceğini anlatmak isteyerek, şimdi Venedik'e dönmesini, fakat şehzâdelerin sünnet ve sultanın izdivacı düğünlerinde bulunmak üzere eylülde İstanbul'a avdet etmesini tavsiye etmişti. Bu sırada Venedik, Avrupa'nın siyasî vaziyeti ve imparatorla Fransa kıralı arasında bir konferans akdi kararı sebebiyle, pâdişahla barışmanın akıllıca bir hareket olacağını anlamakta ve bir çok fedakârlıklarla barışı kazanmak istemekteydi. Bu itibârla 1540 ilk baharında senato âzası Luigi Badoero'yu Kanunî Sultan Süleyman nezdinde müzâkerelere devam etmek üzere İstanbul'a gönderdi. Senato yeni elçiye, her şeyin muhâsamâta başlanmadan evvelki hâle irca olunmasını teklif ve müzâkere etmek selâhiyetini vermiş, sefer masrafları olarak da tazminât nâmiyle 300.000 dukaya kadar bir para ödemeyi de kabûle me'zûn kılmıştı. Fakat Mora'daki iki kaleyi (Malvasia ve Napoli di Romania) aslâ terk etmeyecekti. Venedik'teki Onlar meclisi ise, icâp ettiği takdirde elçinin daha büyük selâhiyete mâlik olması tarafdarı bulunup, mezkûr iki kale anlaşmaya engel olursa, bunları da terk etmeye muvafakat husûsunda ona gizli tâlimât vermişti. Tarihçi Leon Galibert (*Histoire de la République de Venise*, Paris, 1847, s. 252)'e göre, bu gizli tâlimat elçilik kâtibi tarafından Fransa elçisine ifşâ edilmiş, o da divan-ı hümâyûn vezîrlerine bildirmiş, böylece müzâkerelerde Kanunî'nin vezîrleri elçiyi âzamî ta'vizlere mecbûr bırakmıştı. Nihâyet 3 aylık bir müzâkereden sonra 20 teşrîn I. 1540'ta bir barış anlaşması yapıldı. Buna göre, Venedik devleti, Mora'da sözü geçen bu iki kaleyi, Dalmaçya sâhilinde Nadin ve Urana kalelerini, Barbaros'un zaptettiği adaları (Scyros, Patmos, Stampelia, Egine, Nio, Antiparos, Paros) pâdişaha bırakıyor, sefer masrafı olarak 300.000 duka tazminât vermeyi kabûl ediyordu. Bu sûretle Venedik devleti, ihtiyaç duyduğu sulh ve sükûnu sağlamış oldu (tafsilât ve anlaşmanın türkçe metni. için bk. Tayyib Gökbilgin, *Venedik devlet arşivindeki vesîkalar külliyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri, Belgeler II*, s. 121 v. dd. vesîka 1; krş. Noradounghian, *ayn. esr.*, I, nr. 155; Hammer, *ayn. esr.*, V, 214 v. dd.).

Macaristan meseleleri ve 1541 seferi. Bu, Osmanlı devletinin ve Kanunî Sultan Süleyman'ın dış siyâsetini ve askerî faâliyetini işgal eden en mühim hadisedir. Zâpolyai, 1534'te Gritti'nin katlinden sonra, pâdişahın bir intikam hareketinden korkmuş, fakat onun Viyana'ya gönderdiği nâme-i hümâyûndan, bu katilden Nemçe kıralını sorumlu tuttuğunu anlayarak ferahlamıştı. Zâpolyai, kendisini hâmisi tarafından bir tehlikenin tehdit etmediğini görünce, bir müddet tereddüt etmesine rağmen, rakibi Ferdinand ile anlaşmak mecburiyetinde bulunduğunu hissetti. İki tarafın temsilcileri, Varad (Nagyvárad, Grosswardein) şehrinde müzâkerelere başlamışlardı. Bir çok safhalar geçiren ve araya bir takım tereddütler, şüphe ve hesapların girmesi ile uzayan müzâkereler nihâyet şubat 1538'de neticelenmiş ve Zâpolyai jânos'un, ölümünden sonra, çocuğu olsun olmasın bütün Macaristan'ın Ferdinand'a kalacağını teabit eden anlaşma imzalanmıştı. Anlaşmanın bir maddesi, Zâpolyai'nin Ferdinand ve imparator aleyhine Kanunî ile ittifak edemiyeceğini tazammun ettiğinden ve pâdişahın böyle bir muahedenin akdine muvafakati düşünülemeyeceğinden anlaşmanın gizli kalması kararlaştırılmıştı. Ancak muahedenin akdinden daha bir sene geçmeden Zâpolyai, Habsburglar aleyhdarı bir siyâset tâkip eden Leh kralının kızı Izabella ile evlenip, Macaristan kale ve şehirlerinden bir kısmını düğün hediyesi olarak verince, tevârüs edeceği topraklardan bir kısmının muahede hilâfına başka ele geçmesine kızan Ferdinand, İstanbul'a gönderdiği bir elçi ile gizli muahedeyi Türk hükûmetine ifşa etti (1539). Jovius'dan naklen Hammer (V, 218)'in bildirdiği, Kanunî'nin bu haber üzerine kızarak Zâpolyai'ye ağır bir tehdit-nâme göndermiş olması husûsu ihtiyat kaydı ile telakkî olunabilir; çünkü Zâpolyai bundan sonra da türlü yollardan pâdişahın teveccühünü muhafazaya çalışmış görünmektedir. Çok geçmeden, 22 temmûz 1540'ta Erdel'de ölen Zâpolyai, ölümünden bir kaç gün önce, Budin sarayında bir oğlunun doğduğunu haber almış ve Varad'da yapılan anlaşmasının uygulanmıyarak, oğlunun kendi yerine macar kıralı olmasını vasiyet etmiş ve Avusturya'ya karşı, Osmanlı pâdişahı Sultan Süleyman'dan yardım ümit edebileceğini söylemişti (Verancsics ve Katona'dan naklen Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination Ottomane en Hongrie 1526–1722*, Paris, 1902, s. 63 v. dd.). Bu arada çocuğuna üç vasî tâyin ettiği gibi, adamlarından birini

(Verbőczi) de hemen İstanbul'a göndermişti. Diğer taraftan Zâpolyai'nin ölümünden haberdar olan Ferdinand da, derhal ve ikinci bir elçiyi yeni talimatla pâdişahın nezdine göndererek Avusturya menfaatlerini korumak husûsunda hiç bir şeyin ihmal edilmemesini te'mine çalışmıştı. Zápolyai'nin, İzabella'dan doğan bu çocuğunun meşrûiyeti hakkında herkeste tereddüt uyandıran bâzı şüpheli şâyialar üzerine, Kanunî, meseleyi tahkik için Budin'e bir çavuş gönderdi. Kıraliçe, çavuşun yanında çocuğuna süt verince çavuş, elini çocuğun göğsüne koyarak büyüdüğü zaman Macaristan'da saltanat ve hükûmet süreceğine dâir pâdişah nâmına yemin etmişti (Katona ve Verancsics tarihlerinden naklen *ayn. esr.*). Bu arada Ferdinand'a bağlı macar asılzâdeleri, Budin'in, henüz pâdişahın yardımı gelmeden, bir an önce işgalini istemişler, o da bu maksatla bir ordu göndermişti; Budin'in bu kuvvetler tarafından muhâsara edildiği haberi İstanbul'a geldiği sırada Kanunî de, Zâpolyai'nin elçisi Verbőczi'yi kabûl etmiş ve şimdiye kadar kıral Zâpolyai'ye terk edilen ve esâsen kılıç hakkı olarak pâdişaha âit olan macar memleketlerinin bundan sonra da, şer'î cizye karşılığında onun oğlunda kalacağını bildiren bir „berât-ı hümâyûn" vermişti. Budin'e pâdişahın yardımcı kuvvetleri göndermesi gecikmedi; Ferdinand'ın kumandanı da muhâsarayı bıraktı ve geri çekildi. Avusturya elçisi ise, 7 teşrin II. 1540'ta Kanunî'nin huzûruna kabûl edilmekle berâber, Macaristan'ın pâdişaha âit olduğu söylenerek azarlanmış ve ileri sürdüğü mâzeretler kabûl edilmeyerek müzâkereler kesilmişti. Ferdinand'a karşı yeni bir harp açmanın münâsip olup-olmıyacağı hakkında pâdişahın huzûrunda 3 saat süren müzâkerelerden sonra sefere karar verildi (elçi Laszczky'nin raporuna atfen Hammer, V, 221 v.d.). Zâpolyai'nin ölümü ile, Macaristan meselesinde Kanunî'nin ve divan-ı hümâyûnun görüşü, öyle görünüyor ki, esaslı surette değişmişti. Pâdişah, macar kırallığının Habsburglar karşısında, eskiden olduğu gibi, kendi bağımsızlığını türk yardımı ile de müdafaa edebileceğini artık ümit edemiyordu ve Şarlkent imparatorluğunun macar kırallığı ile birleşerek aşağı Tuna'ya kadar ineceğini ve hattâ Balkanlar'daki türk topraklarına taarruz için daha fazla imkânlara sâhip olabileceğini hesaplıyordu. Eğer Osmanlı devletinin Habsburg imtaratorluğu ile doğrudan-doğruya komşu olması gerekiyorsa, hudûdun aşağı Tuna'da değil, Budin'in garbında ve şimâlinde olması daha faydalı idi. Vaziyet böyle olunca, pâdişah gibi Ferdinand da hazırlandı ve kendisi için hayatî saydığı Budin'i, mayıs 1541'de tekrar muhâsara ettirdi. Kanunî, ilgililere gelecek ilk bahar için sefer hazırlığı emri verdikten sonra, sene sonlarında yanında şehzâdeleri Mehmed ve Selim olduğu ve bir miktar yeniçeri bulunduğu hâlde Edirne'ye gitmiş, kışı orada geçirerek nisan 1541'de İstanbul'a avdet etmişti. Bu sırada sadrâzam Lutfi Paşa, zevcesi Şah Sultan ile arasındaki bir münakaşanın pâdişaha aksetmesi ve Kanunî'nin de bundan müteessir olarak nikâhlarını fesheylemesi neticesinde azledildi [bk. mad. LUTFİ PAŞA] ve yeri ikinci vezîr Hadım Süleyman Paşa'ya verildi (mayıs 1541). Pâdişahın bu esnâdaki ikinci bir kararı da büyük şehzâde Mustafa'yı, senelik hasılarına 500.000 akçe zammederek, Saruhan'dan Amasya sancak beyliğine nakletmesidir. Sefere çıkılacağı sırada yapılan bu tahavvül ve yeni sadrâzamın da sefere götürülmiyerek İranlıların her hangi bir teşebbüsü ihtimâline karşı Anadolu muhâfazasına gönderilmesi dikkate şâyândır. İstanbul'da bulunan Avusturya elçisi Laszczky'nin raporuna inanmak lâzım gelirse, Hadım Süleyman Paşa, İranlıların muhtemel tecâvüzlerine karşı değil, fakat şehzâde Mustafa'nın hareketleri ile ilgilenmek üzere Anadolu'da bırakılmıştı. Hasları arttırmakla berâber Manisa'dan Amasya gibi uzak bir sancağa gönderilmesi, şehzâdenin hakkında bir şüphe uyandığına delil sayılmakta idi (Hammer, *ayn. esr.*, V, 223). Kanunî 28 safer 948 (23 hazîran 1541)'de İstanbul'dan Budin'e müteveccihen hareket etti. Yollarda bir takım tâyin ve azillerde bulunan ve bâzı elçileri kabûl eden pâdişah, Belgrad'da iken Budin'in kurtarıldığı haberini almakla memnun oldu. Filhakika Ferdinand'ın kumandanı Rogendorf'un Budin'i muhâsarası, muvaffak olmamış ve bu zatın tahkim ettiği Gellért tepesi de, Osmanlı öncü kuvvetlerinin Yahya Paşa-zâde Mehmed ve Ulama beylerin kumandası altındaki taarruzları neticesinde düşmüş ve Avusturyalılar firara mecbûr kalmışlardı (22 ağustos). Bu tahkimata macarlarca verilen Tâbor adı, tarihlerimizde Istabor şeklinde ifâde edilmiş ve bu 1541 seferine de Istabor seferi denilmiştir. Pâdişah 26 ağustosta ordu ile Peşte yakasına vâsıl olduğu zaman, Budin kurtarılmış bulunmakta idi. Tuna'da Kasım Bey kumandasındaki „ince donanma" da Peşte kalesini zaptetti. Müteâkiben otağ-ı hümâyûn eski Budin (Óbuda) denilen yerde kuruldu (krş. L. Fekete, *Budapest a török karban*, Budapest, 1944, s. 13 v.dd.). Kanunî 30 ağustosta Budin sarayındaki kıraliçe İzabella'ya ve küçük çocuğuna kıymetli hediyeler gönderdi. Bunları götüren baş çavuş başı Ali Ağa da *kıraliçeye* pâdişahın selâmını tebliğ ederek, çocuğu

otağ-ı hümâyûna götürdü (Peçevî, *agn. esr.*, s. 243; Fekete, göst. yer.). Bu arada yeniçeriler de kaleyi seyir bahânesiyle girdikleri Budin şehrini, kale kapılarını tutmak sûretiyle kan dökmeksizin işgal ettiler. Halka silâhlarını teslim ve yeniçerilere iyi muâmele ettikleri takdirde mal ve cana dokunulmıyacağı ilân olundu ve böylece Budin bir türk kale ve beldesi hâline geldi. Kıral-zâde'nin pâdişahın yanına götürülmesi sırasında ona refakat etmiş olan niyâbet meclisi âzası ve müşâvirler pâdişahın otağında bir hafta alıkonulmuş ve Macaristan meseleleri üzerinde onlarla istişârede bulunularak, kıral-zâde ile kıraliçenin mukadderâtı hakkında karara varılmıştır (krş. Peçevî, *ayn. esr.*, s. 245 v. dd.). Bir kaç gün sonra Koca Nişancı Celâl-zâde, yanında bir tercüman olduğu hâlde kıraliçeye bir berât-ı hümâyûn götürmüş ve oğluna, büyüdükten sonra Macar kırallığının verileceğini tebşir etmiştir (krş. *Ṭabaḳât al-mamâlik*; Bostân). Bundan sonra Budin eyâleti teşkil edilmiş, kıraliçe de çocuğu ile — ki tarihlerimizde kıral İştıvan tesmiye edilmektedir — birlikte 5 eylûlde Budin sarayını terk edip, Erdel'de Lipova (Lippa) kalesine gitmişti (krş. Fekete, *ayn. esr.*, göst. yer.). Bu münâsebetle Kanunî sadr-âzam Hadım Süleyman Paşa'ya hitâben İstabor fetih-nâmesini yazdırdı ve Süleyman Paşa'nın buraya beyler-beyi tâyin edildiğini bildirdi (krş. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, I, 551 v.dd.). Osmanlı ordusu henüz Budin'de iken Ferdinand'ın iki elçisi (Nicolas von Salm ve Herberstein) gelmiş ve pâdişah tarafından da kabûl edilmekle berâber, teklifleri nazar-i itibâra alınmayarak Rüstem Paşa tarafından kendilerine Ferdinand'ın son zamanlarda zaptetmiş olduğu memleketler tamâmen iâde edilmediği ve Macaristan'ın Avusturyalılar elinde bulunan kısımları için bir vergi taahhüt olunmadığı müddetçe barış anlaşmasının mümkün olamıyacağı bildirilmişti. Ferdinand'ın elçileri başarı elde edememişlerse de, öyle görünüyor ki, bir kısım Erdel asılzâdelerini Habsburglar lehine kazanmaya çalışmışlardı. Nitekim bu sıralarda Balassa adında bir macar asılzâdesi Erdel'i, Osmanlı devleti aleyhine isyâna tahrik etmekte idi. Onun aleyhine istar edilen bir ferman-ı hümâyûnda Erdel halkı uyarılmış ve sadakate dâvet olunmuş, bu memleketin pâdişahın himâyesi altında bulunan kıral-zâdeye ve kıraliçeye bağlı kalmaları hatırlatılmış, Ferdinand'ın tahriklerine kapılacak olurlarsa, başlarına büyük belâların geleceği, pâdişah kuvvetlerinin Tatar kuvvetleri ile birleşerek memleketi tahribe hakları olabileceği belirtilmişti. Pâdişah henüz Budin'den ayrılmadan fransız elçisi kaptan Paulio gelmiş ve eski elçi Rinçon'un İtalya'da katli haberini Kanunî Sultan Süleyman'a bildirmişti. Pâdişah ve ordu 22 eylülde Budin'den ayrıldı ve teşrin II. ortalarında İstanbul'a vâsıl oldu (bk. zikredilen kaynaklar ve Âlî, var. 278; Hammer, göst yer.).

Cezayir Zaferi (1541). Kanunî Budin seferine çıkarken, yolda Sofya'dan Berboros Hayreddin Paşa'ya bir ferman göndererek Cezayir'e yardım etmesini emretmişti. Gerçekten, imparator Şarlkent teşrin I. (1541)'de Cezayir sâhillerine bir çıkarma yapmış, fakat neticede ağır bir mağlûbiyete uğramıştı (krş. *Tuḥfat al-kibâr*, s. 58). Şarlkent'in bu deniz harekâtına Kanunî'nin karşısına karada çıkmaktan çekindiği için giriştiği kabûl edilebilir.

Avusturya elçileri ile müzâkereler ve Peşte muhâsarası (1542). Kanunî Budin'den avdetinde, idârî bâzı değişiklikler yaptıktan sonra, o kışı (1541/1542) yine Edirne'de geçirmişti. Bu sırada şehzâde Mehmed 30 yük akçelik haslarla Saruhan'a, şehzâde Selim ise, Konya'ya sancak beyliğine gönderildiler. Her ikisine de bu tâyin ve tevcih merâsimlerinde hükûmet alâmetleri olan a'lem ve tabl verilmiş, maiyetleri ile birlikte vazifeleri başına gitmişlerdi. Ferdinand iki sene evvel İstanbul'a gönderdiği elçisi Tranquillus Andronicus'u 1542 senesi yaz son'arında yeni müzâkerelerde bulunmak üzere tekrar gönderdi. Kendisine verilen 10 temmûz tarihli talimat-nâmede Macaristan'ın tamâmen Ferdinand'a terki karşılığında ve pâdişahın merhamet ve ihsanına bir delîl teşkil etmek üzere senede 50.000, bu da kâfi görülmezse 100.000 duka vergi takdimini teklif etmesi bildirilmişti. Fakat vezîrler elçinin tekliflerini o derecede ehemmiyetsiz buldular ki, pâdişahın huzûruna bile çıkarmadılar. Gerekli cevabı verdiler ve böylece Tranquillus, hiç bir şey elde edemeden 9 teşrin I.'de İstanbul'dan gitti. Bu elçinin İstanbol'da bulunduğu sırada Ferdinand'ın ordusu Peşte'yi muhâsaraya geldi. O sırada Süleyman Paşa'nın yerine Budin beyler-beyiliğine tâyin edilen Yahya Paşa-zâde Bâli Bey düşmana karşı müdafaada bulundu. Kendisine Bosna'dan ve diğer komşu sancaklardan da yardımcı kuvvetler geldi. Budin'in bir türk eyâleti oluşundan telâşa kapılarak Avrupa umumî efkârında heyecan yaratmak ve yardım toplamak isteyen Ferdinand ise, oldukça mühim bir müttefik ordusunu Peşte muhâsarasına getirmeğe muvaffak olmuştu. Joachim von Brandenburg kumandasında bulunan müttefikler, aralarında ihtilâflar çıkma-

sı, gördükleri şiddetli mukavemet ve daha başka sebepler neticesinde 7 günlük bir muhâsaradan sonra kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Osmanlı kuvvetleri, çekilen düşmanlara büyük zayiat verdirdiler. Peşte muhâsarası İstanbul'da duyulunca pâdişah Edirne'ye doğru yola çıktı. Fakat Avusturyalıların Budin ve Peşte'den çekildiklerini duyduktan sonra, kışı geçirmek üzere Edirne'de kaldı (bk. Peçevî, s. 222 v. dd.).

Nis muhâsarası (1543). Fransız elçisi Paulin, Kanunî ile birlikte Budin'den dönmüş, İstanbul'a gelmişti. Vazifesi, Fransa'nın Şarlkent'e karşı harbe hazır olduğunu bildirerek, Osmanlı donanmasının Fransa'ya yardımını sağlamaktı. François I. sözlerinde durmamış olmasına ve hattâ 1538'de (18 haziran) Şarlkent ile Osmanlı devleti aleyhinde bir anlaşma bile yapmasına rağmen, fransız elçisi Rüstem Paşa'yı elde etmeğe muvaffak olmuş, aynı zamanda, Barbaros da, Andrea Doria'ya karşı yeni bir zafer kazanmak vesilesi bulacağını düşünmüş ve bu sebepler Fransızların teklifine muvafakati mûcip olmuştur. Bunun üzerine tercüman Yunus Bey, Venedik'e giderek doja, Fransa ile dostluk hâlinde yaşamağı tavsiye eden pâdişahın nâmesini götürmüştür (948 şevval tarihli nâme-i hümâyûn için bk. *Belgeler*, II, göst. yer., vesîka 17; Cevdet, *Tarih*, I, 349 v. dd.). Ancak Venediklilerin, iki kuvvetli hükümdar arasında bitaraf kalmalarının menfaatlerine en uygun şekil olduğunu düşünerek, pâdişahın bu yoldaki tekliflerini mahâretle idâre ettikleri anlaşılmaktadır. Paulin, Fransa'ya dönünce, François'ya, Barbaros kumandasında türk donanmasının yakında sefere çıkacağını bildirdi ve ikinci defa me'mûriyetle İstanbul'a gönderildi. Bu defa yanında Pellicier adında ikinci bir elçi bulunuyordu. Elçiler huzûra kabûl edilip, yine Rüstem Paşa'nın te'siri ile Kanunî'den François'ya hitâben kuvvetli bir vaadi tazammun eden bir mektup almayı da başardılar (bk. Hammer, V, 236, 359). Bu suretle Osmanlı donanması, mayıs 1543 sonlarına doğru Barbaros'un kumandasında ve Paulin ile berâber denize açılarak bir ay sonra Messina boğazına girdi. Hazîran nihâyetlerine kadar İtalya sâhillerini geçerek 20 temmûzda Marsilya'ya vardı. Toulon önlerinden geçerken, Barbaros'un donanması bir fransız kadırgası tarafından selâmlanmış ve gemiye Türk bayrağı çekilmişti. Marsilya'da ise, Enghien dükü François de Bourbon kumandasındaki 30 gemilik bir filo tarafından büyük bir merâsimle karşılanmış, top teâtisi suretiyle selâmlanmıştı. Yıllardan beri şöhreti bütün Avrupa'yı tutmuş olan bir türk amiralinin Kanunî Sultan Süleyman tarafından Fransa'ya yardım için Marsilya'ya gönderilmiş olması fevkalâde bir hâdise teşkil etmiş, binlerce halk ve saray erkânı bu şehre koşuşmuştu. Osmanlı donanması, fransızların hazırlıklarını bitirmelerini bekleyerek bir müddet Marsilya'da kalmış, sonra Toulon'a gelip, 20 ağustosta maiyetine ehemmiyetsiz bir fransız filosunu da alarak buradan hareket etmiştir. Barbaros, Nis muhâsarasında donanmayı bu şehrin yakınında bulunan Villafranca limanına sokmuş, sonra bombardımanlarına başlıyarak şehri teslim almış, fakat mukavemete devam eden kaleyi, fransızların gevşekliğini ve bu esnâda gösterdikleri iki yüzlülüğü anlayarak, fethe lüzûm görmemiş ve Toulon'a dönmüştür. Buradaki ikameti ise, ertesi sene ilk baharına (nisan 1544) kadar devam etmiş, bu esnâda Sâlih ve Hasan reislere İspanya'nın Katalonya sâhillerini vurdurarak bir çok esir ve ganimet almıştır. Bu müddet zarfında Andrea Doria'nın donanması hiç meydana çıkmamış, Türk donanmasının garbî Akdeniz'de de bir hâkimiyet ve üstünlük kurması, İspanya'daki müslüman arapları bile bir isyâna cesâretlendirmiştir. Osmanlı donanması, Fransa'da kaldığı müddetçe kıral, ayda 50.000 duka altın vermeyi taahhüt ettiği hâlde, bu parayı ödemekte çok güçlük çekmiş ve bu hâl Barbaros'un hiddetini mûcip olmuştu. Nihâyet kapudan-ı deryâ bir çok türk ve müslüman esirlerini de kurtardıktan ve İtalya sâhillerinden dönüşte de esir ve ganimetler aldıktan sonra, yaz aylarında (1544) İstanbul'a gelmiş ve Kanunî tarafından büyük deniz gazâsının kahramanı sıfatiyle kabûl edilerek iltifat görmüştür (bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA; Hammer, V, göst. yer.; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 59).

Estergon (Esztergom, „Gran") seferi (1543). Kanunî Sultan Süleyman 1542/1543 kışını Edirne'de geçirdikten sonra, onuncu sefer-i hümâyûn denilen ve Celâl-zâde (*Ṭabaḳāt al-mamālik*, var. 277 v. dd.) tarafından „Ustolni Belgrad (Székesfehérvár) ile kale-i Estergon için..." olduğu belirtilen sefere, 23 nisan 1543'te çıktı. Kış, Edirne'de çok sert olmuş, halk çok sıkıntı çekmişti. Pâdişah, Rumeli beyler-beyisi Ahmed Paşa'ya Rumeli askerini toplamak için daha nevrûzda (21 mart) emir vermişti. Ordudaki nizam ve disiplin ve zabîre tedâriki husûsunda gösterilen dikkat ve ihtimam diğer seferlerdekinden daha çok denebilirdi. Pâdişah ve ordu mutâd yolu takip ederek Ösek'e geldiği vakit sadrâzam Hadım Süleyman Paşa, ikinci vezir Rüstem Paşa ve diğerleri alay düzerek saf bağlamışlar ve böylece Kanunî'yi istikbal

etmişlerdi. Evvelâ Valpô kalesi teslim oldu ve kumandanına (Santa Mihály) Budin sancağında bir zeâmet verilmesini, Budin beyler-beyine emreden pâdişah, kaleye bir çok islâm ahâli yerleştirilmesini, mescidine hatip, imam ve müezzin tâyinini alâkadarlara bildirdi, sonra da vezîrleri ile birlikte kaleyi seyretti. Kanunî Sultan Süleyman esâs itibârîyle bu seferi, bir Osmanlı eyâleti hâline gelen Budin'in emniyette kalabilmesi için civârındaki kalelerin zapt ve bu eyâlete ilhâkı, yâni hinterlandını genişletmek gayesiyle açmıştı. Böylece stratejik, siyâsî ve bunların yanında iktisadî gayeler tâkip ediliyordu. Siklôs kalesi, teslimi kabûl etmedi, muhâsara suretiyle fethi icâp etti. Fakat bu sırada Peçuy (Pécs) kalesi halkı, Rumeli beyler-beyinin Siklôs'u muhâsara ettiğini görünce itâatlerini arzedip, teslim oldular. Pâdişah bundan sonra da garba teveccüb ederek Estergom kalesinin muhâsarasına başladı. Tuna kenarındaki bu kale macarların taribî ve mukaddes bir şehri sayılmakta idi ve Budin'in emniyette kalabilmesi için alınması lâzım gelen kalelerin başında geliyordu. Ağustos başlarında muhâsaraya başlanırken pâdişah mahsûrlare teslim olmalarını teklif etti ise de, müdâfiler İspanyol kumandanı Sancius Cotta'nın ehemmiyetli bir yardımcı kuvvet getirmiş olmasına güvenerek bu teklifi reddettiler. Kanunî Sultan Süleyman kale sûrlarının dögülmesine ve yapılan yürüyüşlere bizzat nezâret ediyordu. Nihâyet 10 ağustosta serbestçe çekilip gitmeleri şartiyle teslim mukavelesi imzâlandı. Müdâfilerin bir kısmı kalenin temizlenmesinde çalıştırıldı, bir kısmı da pâdişahın hizmetine girmeye muvaffak oldu. Şehrin katedrali câmie tahvil edildi ve pâdişah burada cuma namazını kıldı ve Estergom'un bir sancak hâlinde idâresi hakkında tedbirler aldı. Bundan sonra pâdişah diğer ehemmiyetli merkez olan Ustolni Belgrad'ı (macarca Székesfehérvár, ve almanca Stuhlweissenburg) muhâsara ve zapt ettirdi. İlk hücûm 28 ağustosta yapıldı, pâdişah 8 eylülde ikinci hücûmu emretti ki, bu sûretle „Beşlu Varoşu" denilen kale, ertesi günü de iç kale eman dileyerek teslim oldu. Pâdişah, bu şehrin vaktiyle Zâpolyai ye tâbî iken sonradan kendi isteği ile Ferdinand tarafına geçtiğini hatırlayarak, önce macar asıllı halka eman vermek istememiş ise de, sonra şefkati galip gelmiştir. Pâdişah, burada eski macar kıraliarının mezarlarını görmüş ve halktan sadakat yemini almıştır.

Bütün beyler-beyilere, Frensa kıralına ve Venedik dojuna zafer-nâmeler gönderildikten sonra, pâdişah Budin'e dönüp, Tuna'nın sol sâhilini tâkiben 3 teşrin I.'de Varedin'e (Peterverad), 9 teşrin I.'de Belgrad'a vâsıl oldu. Buradan askeri kışlaklarına gönderen ve kendisi de kapukulu ocakları ile İstanbul'a dönen Kanunî yolda iken sevgili oğlu şehzâde Mehmed'in Manisa'da vefat (6 teşrin II. 1543) haberini alarak büyük bir mâteme büründü. İstanbul'a geldikten sonra da oğlunun nâşının Manisa'dan İstanbul'a getirilmesini emrederek 18 şâbanda (16 teşrin II. 1543) Bayezid câmiinde bütün İstanbul halkı ile birlikte namazını edâ etti. Şehzâde yine pâdişahın arzusu ve emri üzerine bu civârdaki yeniçerilere mahsus eski odalar içinde tâyin ve tahliye olunan mahalle (bugünkü Şehzâde câmiî yanındaki hazîre) defnolundu. Bizzat söylediği „Şehzâdeler güzîdesi sultan Mehemmed'im„ mısrâı ile tarih düşmüştür (bk. Celâlzâde, *agn. esr.*, var. 277 v. dd.; Âlî, var 278 v. dd.; *Tarih-i Şiklos*, Hekim-oğlu Ali Paşa kütüp. nr. 700, var. 20 v. dd.; Peçevî, *agn. esr.*, s. 251 v. dd.; *Hadîkat al-cevâmi'*, I, 15; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 349; Atâ, *Tarih*, IV, 123 v. dd.; *Hayâlî Bey divanı*, nşr. Ali Nihad Tarlan, s. 80).

İç idâre ve yeni kararlar (1544). Kırım hanlığında vuku bulan bâzı hâdiseler bu sırada dikkati o tarafa çekmekte idi. Fâtih Sultan Mehmed devrinden beri Osmanlı devletine bağlı olan Kırım'da her han değişikliğinde yeni bir menşûr (berât-ı hümâyûn) göndermek usûldendi. Ancak tâbî ile metbû arasındaki münâsebetler bilhassa Kanunî devrinde kuvvetlenmeye başlamış ve hanlıkta âile kavgaları, kardeş ve kardeş-zâdeler arasındaki mücâdeleler arttığı cihetle pâdişahın ve divân-ı hümâyûnun Kırım hanlığı meseleleri ile daha fazla meşgûl olması gerekmiştir. Kanunî cülûs ettiği zaman han bulunan Mengli Giray'ın oğlu Mehmed Giray 1523'te Nogay beyi tarafından pusuya düşürülerek öldürülünce o zamana kadar İstanbul'da ikamet eden Mengli Giray'ın diğer oğlu Sa'âdat Giray hanlık menşûru ile donanmayla Kırım'a gönderilmişti. Fakat kalgaylık ve veliahdlık meselelerinden dolayı, ihtilâflar ve silâhlı mücâdeleler üzerine tabiatı da müsâit olmadığı için, Sa'âdat Giray 1532'de hanlıktan feragat ile İstanbul'a gelmiş, ve Kanunî tarafından kendisine Eyüp taraflarında bir konak, sâliyâne ve hâslar verilmişti ki, ölümüne kadar (nisan 1538) burada yaşamıştır. Bir müddet İslâm Giray Kırım hanı olmuşsa da, 5 ay sonra pâdişah tarafından tasvip görmediğini anlayarak affını istemiş, bunun üzerine hanlık Mengli Giray'ın üçüncü oğlu Sâhib Giray'a verilmişti (teşrin I. 1532). Bu da ağabeyisi Sa'âdat Giray gibi uzun müddet Kanunî'nin, kendisine sâliyane ve hâslar tâyin

ederek İstanbul'da huzûr ve refahda yaşattığı bir ban-zâde idi. Fakat pâdişahtan menşûr alarak Kırım'a gittikten sonra, o da mücâdelelere karışmıştır. Bunun yanında da Altı nehir bölgesi denilen Deşt-i Kıpçak'ta yaşıyan göçebe Tatar kabîlelerini Kırım'a getirerek burada iskân etmiş ve herkese arâzi tevzi edip terfihlerine çalışmıştı. Boğdan seferine bizzat, Macaristan seferlerine de oğlu kalgay Emin Giray vâsıtasiyle hanlık kuvvetleriyle katılmıştı. Sâhib Giray'ın yıldızının sönmesi, Kefe beyler-beyisi ile arasının açılması ve onun da han aleyhinde pâdişaha arzları ile, bu sıralarda başlamış, sonradan Rüstem Paşa'nın da kendisine aleyhdar bir vaziyet takınması ve onun yerine Devlet Giray'ı iltizâm etmesi ile mevkiini ve hayatını kaybetmiştir (bk. Halim Giray, *Gülbün-i hânân*, İstanbul, 1287; Seyyid Mehmed Rızâ, *al-Sab' al-sayyâr fî aḫbâr al-mulûk al-Tâtâr*, Esat Efendi kütüp. nr. 2289; *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dâir balgan garlıglar ve hatlar*, Petersburg, 1281=1864; Hasan Ortekin, *Kırım hanlarının şeceresi*, İstanbul, 1938; Cevdet Paşa, *Kafkas ve Kırım tarihçesi* (Ebüzziya külliyatından); Abdullah Zihnî Soysal, *Kırım'ın politik ve kültür tarihi*, Varşova, 1938; Fevzi Kurtoğlu, *İlk Kırım hanlarının mektupları*, *Belleten*, 1937, III—IV; Hammer Purgstall, *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft*, Wien, 1856; Djafer Seidahmed, *La Crimée*, Lausanne, 1921). Kanunî Sultan Süleyman son defa Macaristan'dan dönerken başta Budin olmak üzere bu eyâlet livâlarının tahririnin yapılmasını emretmişti. Beyler-beyinin yanında bulunan defterdara „il tahriri" işi havâle olunmuştu ki, bu ilk tahrir, defterdar Halil tarafından icrâ edilmiş ve bu esâs 150 sene zarfında eyâletin başlıca mâlî hükümlerini ihtivâ etmiş ve bundan sonraki müzâkerelerde dâimâ mürâcaat kaynağı olmuştu (bu zatın Çandarlı-zâde İsâ Paşa oğlu Halil Bey olup-olmadığı hakkındaki mutâlea ve münâkaşalar için bk. Atâî, *Şakayık zeyli*, s. 122,; mad. ÇANDARLI; Topkapı arşivi, nr. 1098; Karâcson Imre'nin neşrettiği vesîkalara istinâden Fekete, *oyn. esr.*, s. 178, 211 v.d.). Budin eyâleti ilk zamanlarda şu on iki livâdan müteşekkildi: Budin paşa livâsı, Estergom, Ustolni Belgrad, Mohac, Peçuy, Siklós, Nöygrad, Hatvan, Szekszard, Simontornia, Segedin, Vesprem (Celâl-zâde'nin bunlara ilâve olarak zikrettiği Pozsega, Semendire, Sirem sancakları hakkında bk. *ayn. esr.*, var. 11; ayrıca bk. *Ayn-ı Alî risâlesi*; Başbakanlık arşivi, Budin eyâletine âit türlü tahrir defterleri).

Pâdişah 1544 senesinde idâre sâbasında iki mühim değişiklik yapmıştır. Bunlardan biri bu sırada 20 yaşında bulunan şehzâde Selim'in Konya'dan Saruhan sancak beyliğine tâyin edilmesi idi. Bu tevcih, bu şehzâdenin veliahd yapıldığına bir işâret sayılabilirdi. Çünkü, şehzâdelerin bulundukları sancakların ehemmiyeti, arâzilerinin genişliğine veya zenginliğine göre olmayıp İstanbul'a yakınlığı ile ölçüldüğü ve Manisa da diğerlerine nazaran en yakın bulunduğu cihetle, saltanatta bir inhilâl vukuunda diğer sancaklardaki kardeşlerinden daha önce devlet merkezine gelerek saltanatı ve iktidarı ele alabilirdi. Ölümüne kadar şehzâde Mehmed de bu yüzden bu sancakta bulundurulmuştu. En büyük şehzâde olan, fakat başka bir anneden (Gülbahar Hatun) doğmuş bulunan şehzâde Mustafa ise, İstanbul'a en uzak bir yerde, Amasya'da bulunuyordu. Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptığı ikinci mühim değişiklik vezîr-i âzam Hadım Süleyman Paşa'yı azlederek yerine ikinci vezîr ve damad olan Rüstem Paşa'yı getirmesidir. Lutfî Paşa'ya göre (*Tevarih-i Âl-i Osman*, s. 433) vezîr-i âzam ile üçüncü vezir Hüsrev Paşa (Deli)'nın, huzûrunda bir meseleyi münakaşa etmelerinden canı sıkılan pâdişah, her ikisini de vezâretten azletmişti. Hâdisenin tarihini kronikler ve monografiler muhtelif şekilde gösterirlerse de, bir divan defteri (Topkapı saray arşivi, nr. 12321 var. 1) bunun 25 ramazan 951 (10 kânûn I, 1544)'de Edirne'de vuku bulduğunu sarih olarak kaydetmektedir. Hâdisenin bir divan-ı hümâyûn toplantısında, fakat pâdişahın bulunmadığı bir sırada, birbirlerine ağır hakaret etmek ve döğüşmek suretiyle vukua geldiği, fakat bunun sonradan Rüstem Paşa tarafından pâdişaha paşaların birbirlerine kılıç çektikleri şeklinde aksettirildiği hakkında muhtelif kayıt ve rivâyetler ve bunu onun her iki vezîri de bertaraf ederek iktidarı ele almak istediği yolunda tefsir edenler vardır. Gerçekten Âlî'nin de bildirdiği gibi, Rüstem Paşa'nın vezîr-i âzam olması, gerek zevcesi Mihrimah Sultan ve gerek kayın vâlidesi Hurrem Sultan tarafından şiddetle arzû ediliyordu. Ancak bu mektûme divan defterinin kayıtları, bu azil hâdisesinde Hadım Süleyman ve Hüsrev paşaların vaktiyle birbirlerine halef-selef olmalarının, Mısır'daki me'mûriyetleri ve Mısır sâliyânesi yüzünden münâkaşa ve birbirlerini ihtilâs ile itham etmelerinin rol oynadığını göstermektedir (bk. aynı *Mektûme divan defteri*, türlü hükümler). Hadım Süleyman Paşa Malkara'ya sürüldü ve orada öldü (955=1548). Hüsrev Paşa ise, çok yaşamamış, teessüründen ölmüştü (bk. Lutfî Paşa, *ayn. esr.*, s, 434).

Fransa ile münâsebetler ve Habsburglarla barış anlaşması (1544—

1547). 1543 seferleri, Kanunî'nin XVI. asır ortalarına doğru Tuna havzası ve Akdeniz siyâsetlerinin birbiri ile alâka ve irtibatını açıkça gösterir. Bu kara ve deniz harekâtı, Osmanlı pâdişahına şan ve şeref kazandırdığı derecede müttefiki Fransa'ya da menfaatler sağlamıştı. Bir taraftan, mârua kaldığı tehdit karşısında imparatorla anlaşmamayı tercih eden, bir taraftan da Kanunî ile arasının açılmasından çekinen François I., Osmanlılarla olan münâsebetlerini takviye için elçi Paulin ile birlikte Jérôme Maurand'ı da (seyahatı için bk. *Itinéraire de Jérôme Maurand, d'Antibes à Constantinople „1544"*, nşr. Leon Dorez, Paris, 1901) İstanbul'a göndermişti. Fransa kıralının bu iki yüzlü siyâsetine bir aralık imparator da iltihak etti. Çünkü, Ferdinand, Macar tahtında sâhip olduğu yerlere tasarruf edebilmek için, kardeşi Şarlkent'ten, Fransa kıralının Kanunî nezdinde tavassutunu istemişti. O sırada Fransa elçisi Paulin'in baleli Montluc'un kiyâseti sâyesinde imparator, pâdişah ile bir mütâreke akdine muvaffak olmuştu (1545). Bir müddet sonra François, Habsburg hânedanına karşı yeniden harp yapmak ve Kanunî'nin yardımını te'min etmek istediğinden, bu defa d'Aramon'u elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Elçi pâdişahtan ödünç olarak istediği 300.000 altın yerine ancak her sene İskenderiye'den bir mikdar güherçile almak müsâdesini elde edebilmişti. Bu sırada müzâkereye gelen ve Osmanlı gemilerinin, Hindistan denizlerinde serbest gezebilmesi için, bir vergi ödenmesini teklif eden Portekiz elçisine de, pâdişah, kat'î red cevabı verdi (bk. Hammer, V. 365). Pâdişah, bir taraftan memleketine dönen d'Aramon ile Fransa kıralına mevcut dostluğun muhâfaza edildiğini bildirirken (krş. Testa, I, 41), diğer yandan İran ile harp ihtimalleri belirdiği cihetle Avusturya'ya karşı şimdilik düşmanca bir hareketi düşünmüyordu. Habsburgların, yâni Ferdinand ile Şarlkent'in elçileri Nicolas Sicco ile bolandalı Veltwick, 10 teşrin II. 1545'te Edirne'de imzaladıkları 18 aylık mütârekeden sonra memleketlerine dönmüşlerse de, Veltwick 1546 senesi yaz sonlarında tekrar İstanbul'a gelmişti. Vezîrler, akdedilecek barış anlaşmasına daha sağlam bir zemin hazırlamak için, imparatorun elçisine, pâdişahın, bu ahid-nâmeye François'nın da idhâl edilmesini istediğini bildirdiler. Bu konuşmalardan haberdar olan Fransa kıralı, önce müzâkerelerin tebiri için acele olarak şifreli bir mektupla Codignac'ı, sonra da kalabalık bir heyetle d'Aramon'u göndermiş ise de, kendisinin ölümü, vaziyeti, fransızlar hesabına, hayli güçleştirmişti. Her yerdeki Fransa elçileri tereddüde düşmüşler ve müzâkereleri durdurmuşlardı. d'Aramon yeni kıraldan emir ve tâlimât alıncaya kadar bekledi. Yeni kıral Henri II.'nin, babasının şark siyâsetine devamı te'min etmesi üzerine d'Aramon yeniden harekete geçti ve câzip teklifler ile pâdişahı oyalamak istedi; Veltwick'in raporlarına göre, Kanunî'dan Macaristan'ın geri kalan kısımlarını istilâ etmesini ve Osmanlı donanmasını tekrar Afrika sâhillerine göndermesini reca etti. Fakat, pâdişâh ve divan-ı hümâyûn artık Fransa'nın hareketinden hoşnut değildi. Bu sebeple Tuna havzasında bir müddet için sulh ve sükûnu te'sis etmek ve Akdeniz'in emniyetini de büyük Barbaros'un (ölm. 1546) baleflerine bırakmak arzusu ile, Avusturya ve imparatorla barış yapmaya karar vermişti. d'Aramon'u bu teşviklerinde destekliyen biri daha vardı. Vaktiyle Budin'i muhâsara eden general Rogendorf'un oğlu ve imparatorun hassa alay kumandanı olup, pâdişaha sığınmış olan Christophe Rogendorf da Kanuni Sultan Süleyman'ı eski efendisine karşı harbe teşvik etmekte, Avusturya'daki şatolarını ve mâlikânelerini pâdişaha tahsis edeceğini, Türklerin Viyana'nın sâhibi olması için çalışacağını va'detmekteydi. İstanbul'a ilk geldiği sıralarda pâdişah kendisinden hoşlanmıştı. Fakat sonraları bir takım lâubâli hareketleri bu teveccühü yitirmişti. Bu itibârla d'Aramon ile birlikte yaptıkları gayret bir semere vermedi. Kanunî'nin kışı geçirmek üzere yine Edirne'ye gelmesi üzerine Veltwick de onu takip etmiş ve 14 kânûn I. 1546'da resmen pâdişah tarafından kabûl edilmişti. Hediyelerini, itimatnâmesini, vazife ve selâbiyetleri hakkında etraflı bir muhtırayı takdim ettiği zaman, Kanunî kendisine, müsâit bir cevap getirmişse, bütün güçlüklerin bertaraf edileceğini bildirmiş, vezîr-i âzam Rüstem Paşa da Osmanlı tabiiyetini kabûl ettikten sonra Ferdinand tarafına geçen macar asılzâdelerinden bahsederek bunların hususî armalarını hâvi mühürlü sadâkat mektuplarının pâdişahın nezdinde bulunduğunu hatırlatmıştı. Müzâkereler aylarca sürdükten ve ihtilâflı kaleler ile, hangi tarafa bağlı olacakları belli olmayan arâzi hakkında türlü hal çareleri ileri sürüldükten sonra hazîran 1547 ortalarında Osmanlılar lehine bir takım mâlî hükümler ihtiva eden ve Ferdinand'ı senede 30.000 duka ödemeye bağlayan beş yıllık bir anlaşma yapıldı (bk. Testa, *ayn. esr.*, IX, 8 v.d.; Hammer, V, 265 v.d.).

Tebriz seferi (1548/1549). Bu sırada Hindistan'daki hükümdarlardan olup Portekizlilere karşı Kanunî'den yardım isteyen Sultan 'Alâ' al-Dîn'in bir elçisi kıymetli hediye-

lerle gelmişti. Çok geçmeden Şah İsmail'in üçüncü çocuğu olup, Şirvan vâlisi iken ağabeyisi Şah Ṭahmāsp'a karşı isyân eden Elḳāṣṣ Mîrzā [b. bk.], pâdişaha ilticâ etti (1547). Bu hâdise pâdişahı memnun etmişti; zîrâ, Irakeyn seferinden beri Safevîler ile münâsebetler, resmen harp hâli olmamakla berâber, tabiî sayılamazdı. Şah Ṭahmāsp, o zamen ele geçirilen bâzı hudût kalelerini geri almış, fakat, Kanunî Sultan Süleyman, garp mes'eleleriyle fazlaca meşgûl olduğu için buna pek ehemmiyet vermemişti. Bu defa İran şehzâdesinin sığınması, şark komşusuna karşı harekete geçmek için bir fırsat teşkil etti. Elḳāṣṣ Mîrzā'nın ilticâsından daha önce de, onun vâlisi bulunduğu Şirvan ülkesinin eski sâhibi, Şirvanşahlardan Ḫalîl II.'in oğlu Burhān 'Alî Sultan, bir kaç sene evvel memleketini geri almak için yaptığı teşebbüste muvaffak olamıyarak, Osmanlı pâdişahına ilticâ etmiş ve kendisine Kanunî tarafından sâliyâne ve arpalıklar, mensuplarına da „vazîfe"ler tâyin olunmuştu, şimdi halef ve selefin her ikisi de mülteci olarak pâdişah nezdinde bulunuyorlardı. Bu durum karşısında, Kanunî evvelâ, Burhān 'Alî Sultan'ı bir nâme-i hümâyûn ile Şirvan'a gönderdi (krş. Peçevî, s. 271 v.d.); sonra da Elḳāṣṣ Mîrzā'nın İstanbul'da bir sarayda misâfir edilerek i'zâz ve ikrâm edilmesini emretti, kendisi de aynı senenin sonlarında Edirne'den İstanbul'a geldi ve pâdişahın muhteşem bir alay ile İstanbol'a girişi Elḳāṣṣ Mirzā'ya seyrettirildi (bk. Âlî, *ayn. esr.*, var. 282; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 267 v. dd.; Solak-zâde, s. 508; Hammer, VI, 7; Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur D'Aramon*, Paris, 1887, s. 56). Bir kaç gün sonra divan-ı hümâyûna dâvet edildi ve kendisine muhteşem bir ziyâfet verildi, müteâkiben pâdişahın elini öpen şehzâdeye gerek Kanunî, gerek zevcesi Hurrem Sultan tarafından müteaddit ve kıymetli hediyeler ihsan olundu. Âlî (var. 293)'ye göre sâde Hurrem Sultan'ın gönderdiği hediyeler 10.000 altın florî değerinde idi. Diğer vezîrler, defterdar ve nişancı v.b. devlet erkânı da bir çok hediyeler göndermişlerdi (krş. Peçevî, *ayn. esr.*, s. 268). Elḳāṣṣ Mîrzā ikinci defa pâdişah tarafından kabûl edilip, kardeşi Şah Ṭahmāsp'dan şikâyet edince, Kanunî, İran'a sefere karar verdi. Şehzâde hakkındaki iltifat ve ikrâmlar bundan sonra da devam eyledi. Verilen hediye ve ihsânların çokluğu dedi-koduyu mucip olacak bir dereceye vardı (Peçevî, *ayn. yer.*, Hammer, *ayn. esr.*, s. 8). Kanunî 955 (1548) senesi ilk baharında Ulama Paşa'yı Erzurum vâliliği ile kendisine lala tâyin etmek suretiyle ve bir bölük asker berâberinde olmak üzere, Elḳāṣṣ Mîrzā'yı serhadde gönderdi. Osmanlı memleketlerinde şî'î düşmanlığı bütün şiddetiyle devam etmekte idi; umumî efkâr, Irakeyn seferinde Azerbaycan'ın istilâ ve Bagdad'ın fethedilmiş olmasını kâfî görmüyordu; Nisan 1548 nihâyetinde pâdişah kapukulu ile Üsküdar'a geçti. Zâten, aylarca evvel aldıkları emirle beyler-beyiler ve sancak beyleri şark seferi için hazırlanmışlardı. Bu sırada fransız elçisi d'Aramon'un da berâberce sefere iştirâkine müsaade edilmişti ki, onun seyahatnâmesi bu sefer hakkında bir çok bilgi ve tafsilâtı ihtivâ etmektedir. Bu seferin rûz-nâmesi ise, Leunclavius (*Historiae Musulmanae Turcorum* ..., Frankfurt, 1591)'dan naklen Hammer'de (VI, 389 v.dd.) mevcuttur, fakat Farîdûn Bey'in, *Münşeât*'ında yoktur. Kanunî Seyyid Gâzî'de Saruhan sancak beyi şehzâde Selim'i kabûl ederek kendisini Rumeli muhâfazasında bulunmak üzere Edirne'ye gönderdi. Akşehir'de, Konya sancak beyi şehzâde Bayezid babasını karşıladı. Niğde-Kayseri yolu ile Sivas sahrâsına gelince de, Amasya sancak beyi büyük şehzâde Mustafa tarafından karşılandı. O da babasının elini öpmek üzere huzûra kabûl olondu. Pâdişah haz'ran nihâyetlerinde Erzurum'a vardığında, kendisinden önce burada toplanmış olan eyâlet kuvvetlerini buldu. Müteâkiben Hasankale-Erciş yoluyla Adilcevaz tarafına geldi ve buradan Ulama Paşa ile Karaman beyler-beyisi Ramazan-oğullarından Pîrî Paşa'yı Van kalesinin zaptına gönderdi. Bu sırada Burhān 'Alî Sulṭān, Şirvan ülkesinde pâdişahın nâmesini gösterince, bütün memleketin kendisine itaal ettiğini bildiren bir haber göndermiş ve büyük memnunluk uyandırmıştı. Pâdişah, Ulama ve Pîrî paşaları tâkiben Van'a gidecekken, Elḳāṣṣ Mîrzā'nın teşviki ile, istikametini Tebriz'e çevirdi ve 28 temmûzda Tebriz civârındaki Şenb-i Gâzân'a vardı. Tebriz, savaşsız zaptolundu Kanunî, Elḳāṣṣ Mîrzā'yı her nekeder Tebriz'e vâli (Peçevî'ye göre Şah) tâyin etmek düşüncesinde idiyse de, bu zâtın itimad telkin etmeyen hareketleri, Tebriz halkının katl-i âme tabî tutulması hakkındaki yersiz teklifi, pâdişahı bu fikirden vazgeçirdi (Âlî, Peçevî, göst. yerler). Bu sırada Şah Ṭahmāsp'ın da kaçtığı anlaşıldığından pâdişah, beş gün ikametten sonra Tebriz'den hareketle Van üzerine yürüdü (16 ağustos). Bir haftalık bir muhâsaradan sonra kale kumandanı 'Ali Han teslim oldu. Kanunî kışlağa çekilmek üzere 25 eylûlde Diyarbekir ovasına geldi. Şah Ṭahmāsp Van'ın kaybedildiğini, pâdişahın da kışlağa dönmekte olduğunu öğrenince Erciş, Ahlat ve Âdilcevaz taraflarına tahripkâr bir akın yaptı. Kars kalesini

tâmire me'mûr edilen Pasin mîrlivâsına baskın yaparak bura halkını kılıçtan geçirdi; Tercan ve Erzincan taraflarına sarktı. Bu haber Diyarbekir'deki pâdişaha gelince, ikinci vezîr Ahmed Paşa'yı mühimce bir kuvvetle şahın üzerine gönderdi ve bu sırada Çerkes Osman Paşa, Şah Ṭahmāsp kuvvetlerine karşı bir zafer kazandı. Bundan sonra, Elḳāṣṣ Mîrzā'nın, İsfahan, Kum, Kâşân taraflarına akına gönderilmesi husûsundaki arzusu pâdişah tarafından kabûl edildi ve kendisine bir mikdar kuvvet katılarak ordudan ayrılmasına müsaade olundu. O da evvelâ Bagdad'a gitti. Kanunî, Diyarbekir'den Haleb'e geçti (25 teşrin II.) ve kışı burada geçirdi. Bu esnâda Konya'dan şehzâde Bayezid'i getirtmiş, onunla birlikte Ḥamâ taraflarına, mütеâkiben de Gündüzlü taraflarında ava çıkmıştı. Elḳāṣṣ Mîrzā'dan ise, Hemedan'dan geçip İsfahan, Kum ve Kâşân havâlisinde şahın ve diğer sultanların saraylarını yağma edip ele geçirdiği hazînelerinden derlenmiş kıymetli hediyeler geldi. Vezîr ve nedîmi Sayyid 'Azîz Allāh Şîrvānî'nin, bu hediyelerle birlikte, Kanunî'ye takdim ettiği mektubunda, Safevî şehzâdesi, Şah Ṭahmāsp'ın Ahlat, Erciş ve Erzincan taraflarında yaptığı tahribatın intikamını da aldığını belirtiyordu. Pâdişah da bu hediyelere ihsanlarla mukabelede bulundu. Yine bu kış mevsimi esnâsında Van beyler-beyisi İskender Paşa'nın, cesâretiyle mârûf ve evvelce Osmanlılara bağlı iken, sonradan Şah Ṭahmāsp tarafına geçmiş olan şark aşîret reislerinden Dünbüllü Haci Han'ı katlettiği haberi pâdişaha bildirildi ve memnuniyetini mûcip oldu. Diğer taraftan Erzurum beyler-beyisinin de pâdişahtan aldığı emir üzerine Gürcistan'a sefer ederek yedi kaleyi (Berakân, Gömge, Penak, Germek, Samagar, Ahadır kaleleri) fethettiği haberi geldi ve bu da bir zafer olarak kutlandı. Kanunî, Haleb'den ayrıldığı 6 hazîran 1549 tarihine kadar türlü av eğlenceleri ile vakit geçirdi. Pâdişah tekrar Diyarbekir'e doğru yöneldiği sırada Şehzâde Bayezid kendisinden ayrılmış ve Konya'ya dönmüştü. Pâdişah, Fırat'ı geçtikten sonra Elmalı mevkiinde hastalandı. Bir müddet, o civardaki suyu ve havası iyi olan Karacadağ yaylasında kaldı ve iyileşti. Elḳāṣṣ Mîrzā'nın Fars eyâletini ele geçiremiyerek Bagdad'a dönmeğe mecbûr olduğu ve yanlış hareketleri dolayısıyle maiyetindeki Osmanlı kuvvetlerinin de kendisini terkettiği haber alınmıştı. Mîrzā, pâdişah tarafından Diyarbekir sivârına dâvet edildiğinde, bakkındaki teveccühün kaybolduğu korkusu ile bu dâvete icâbet etmedi. Bir rivâyete göre, kardeşi Ṭahmāsp'dan bilvâsıta af dilemişti. Bu dehâleti, Ardelan'a kaçmasından ve kayınbirâderi Şah Ni'mat Allāh'ı bulduktan sonra yapmış ve Ṭahmāsp da onu Kahkaha (Alamut) kalesinde hapsettirmişti (bk. mad. ELḲĀṢṢ MİRZĀ). Pâdişah 10 eylülde (1549) Erzurum'a vardı. Bu sırada ikinci vezîr Ahmed Paşa Gürcistan üzerine yapılan harekât ile meşgûl oluyordu. Bir çok kaleleri (Tortum, Ağçe kale v. b.) ya savaşla veya eman vermek suretiyle aldı. Sefer mevsiminin sona ermesi üzerine de Erzurum'a ve müteâkiben, tekrar Diyarbekir taraflarına çekilen pâdişaha mülâkî olmak üzere o taraflara avdet etti (24 teşrin I.). Gerek serdar bulunan kendisi, gerek berâberinde harekâta iştirâk eden Erzurum, Karaman, Dulkadır, Sıvas beyler-beyileri ve diğer ümerâ bu hizmetlerinden ve başarılarından dolayı Kanunî'nin takdir ve iltifatına mazhar oldular. Şark seferi, bu sûretle hudûtların ve bu bölgenin nisbî bir sükûn ve âsâyişe kavuşmasıyle sona ermiş oluyordu. Pâdişah 4 teşrin II.'de hareket ile 21 kânûn I.'de İstanbul'a vâsıl oldu.

Erdel (Transilvanya) hâdiseleri (1549—1552). 1541'den beri Erdel'de bulunmakta olan Macar tahtının küçük vârisinin vasisi râhip Martinuzzi (macarlar kısaca Frâter György derler, bizim kaynaklar sâdece Barat tesmiye ederler) bir müddet sonra, Erdel'i pâdişahın himâyesinden çıkarmak ve Habsburglara bağlamak ve onların li'l-îşgallerini sağlamak maksadiyle, teşebbüslere ve müzâkerelere girişti. Bir taraftan riyakârca mektuplarla Kanunî'yi oyalamakta, gerçek niyetlerinden ise, Ferdinand'a bahsetmekte idi (krş. Szekfü Gyula, *Magyar Történet*, Budapest, 1939, III, *tür. yer.*, bk. fihrist). 1548'de doğrudan-doğruye papadan imparatorla Ferdinand'ın harekete geçerek kıraliçe ile çocuğunu himâyelerine almaları husûsunda, teşebbüse geçmesini rica ediyordu. Böylece Ferdinand ile İzabella'nın adamları arasında eylül 1549'da bir anlaşma oldu. Buna göre, Erdel ile Tisza (Theiss) nehri boyundaki memleketler (Partium) pâdişahın himâyesinden çıkarılarak Habsburglara teslim edilecekti. Kanunî'den ve divân-ı hümâyûndan gizli olarak yapılan bu anlaşma hükümlerini, Frâter György, gerçekleştireceğine inanıyor, mesele anlaşıldığı takdirde de bütün mes'ûliyeti siyâsî rakibi Petrovics'e yüklemeyi düşünüyordu. Bu sırada, gerek hudût hâdiseleri, gerek senelik vergi te'diyesindeki gecikmeler sebebiyle doğan yeni ihtilâfları halletmek üzere Avusturya ile elçiler teâtî edilmekte idi. Macaristan'da Gyöngyös kasabasında vuku bulan bir toplantının akîm kalması üzerine Viyana'ya gönderilen Mahmud Çavuş, impara-

tarun şüpheyi dâvet edebilecek beyanlarını, avdetinde nakledince, pâdişahın ve divan-ı hümâyûnun itimâdını sarsmış ve Erdel hakkındaki şüpheleri artırmıştı. Fráter György, 1550 senesinde henüz İzabella'yı iknâa muvaffak olamadığı ve desîselerine devam ettiği sırada ise, kıraliçenin oğlu için pâdişahtan yardım istediği görüldü. Bunun üzerine Kanunî Erdel'e, üç millet (macar, sekel, sakson) asılzâdelerini, Fráter György'yi idâre başından uzaklaştırıp Osmanlılara teslim etmeleri ve kıraliçe ile onun sâdık adamı Petrovics'ten başkasına itâat edilmemesi husûsunda tehditkâr bir ifâde ile ikaz eden bir ferman gönderdi (Istvánffy ve Forgaeh gibi macar kaynaklarında bundan bahsedildiği gibi, Ferdinand'ın bununla ilgili olarak 19 mart 1550 tarihli mektubunun Avusturya arşivinde bulunduğu hakkında bk. Hammer, göst. yer.). Bu esnâda yine pâdişah Budin beyler-beyisi ile Hatvan sancak beyine Szolnok kalesinin yıkılmasını, Eğri (Erlau, Eger) kalesine karşı harekete geçilmesini emrederken (bk. Hammer, göst. yer.), diğer taraftan, İstanbul'da, Lehistan kıralının bir dostluk mektubunu getiren elçi Nicolas Bohousz'u kabûl eyliyordu (bk. Hammer, VI, 296). Ertesi sene papazın, yanlış haberler vermek suretiyle, pâdişahı aldatmağa devam ettiği, Erdel'i Habsburglara terk etmek için temmûz 1551'de bir anlaşma imzaladığı hâlde, Avusturyalıların memlekete girdiği yolundaki şâyiaların asılsız olduğunu te'mine çalıştığı görülmektedir. Hâlbuki Budin beyler-beyisi, Ferdinand kuvvetlerinin Erdel'e nufûz ettiği yolunda mütemâdiyen pâdişahı haberdar ediyordu ve bu sebeple Kanunî'nin Erdel halkına hitâben yeni bir ferman göndermesi gerekmişti. 26 cemâziyelâhır 958 (1 temmûz 1551) tarihini taşıyan bu fermanda (bk. Pray Codex, *Annales regum Hvngariae ab anno ... ad annum 1564* ... I—V., Wien, 1768—1770, II, 118) vaziyeti iyice tesbit etmeleri için Rumeli beyler-beyisi Sokullu Mehmed Paşa ile Semendre ve Vidin sancak beylerine, Eflâk ve Boğdan kuvvetlerine, Dobruca Tatarlarına ve Kırım hanına talimât verildiği bildirilmekte idi. Pâdişah, papazın hiyânetine, Erdel'in gizlice Ferdinand'a terk edildiğine ve Avusturya kuvvetlerinin de bu memlekete girdiğine kanî olunca İstanbul'daki Avusturya elçisi Malvezzi'yi divana dâvet ederek kendisinden izâhât istemiş, onun tatminkâr cevap verememesi üzerine de tevkif ettirerek Anadoluhisarı'ndaki „Kara kule" de hapsini emretmişti. Bu hâdiseyi protesto mâhiyetinde Ferdinand'ın bir mektup gönderdiği, Kanunî'nin de bunu reddettiği görülmektedir (şevval 958=eylûl 1551 tarihli nâme hakkında bk. Hammer, göst. yer.). Bundan sonra Sokullu Mehmed Paşa'nın Martinuzzi ile muhâberesi ve Erdel'e girerek bâzı kaleleri zaptı yoku bulmuştur [bk. mad. MEHMED PAŞA—SOKULLU—]. Ertesi sene Erdel'deki harekâtın başına ikinci vezîr Ahmed Paşa getirildi. Rumeli beyler-beyisinin Tamışvar kalesini zaptedemeyişi pâdişahı müteessir etmiş bu yüzden serdârı değiştirmişti. Ahmed Paşa, 27 rebîülâhır 959 (23 nisan 1552)'da mühimce bir kuvvetle Edirne'den hareket etti. Pâdişahın ve divanın verdiği talimâta uyarak ilk önce Tamışvar'ı muhâsara ile burayı, çetin bir mücâdeleden sonra, zapta muvaffak oldu. Müteâkiben Eğri'yi muhâsara ettiyse de, kale kumandanı Dobó István'ın başarılı müdâfaası neticesinde, zafer kazanamadı, sâdece bu civardaki Szolnok kalesini alabildi (bk. mad. AHMED PAŞA—KARA—; Hammer, Âlî ve Peçevî, göst. yerler).

İran seferinin başlaması (1552). Şah Ṭahmāsp, Osmanlı ordusunun Macaristan'da, pâdişahın da Edirne'de bulunmasını fırsat addederek, Van civârına gelmiş, Adilcevaz ve Ahlat havâlisini tahribden sonra Erciş kalesini muhâsara etmişti. Fakat yerli beylerden İbrahim Bey'in şecâatle müdâfaa ettiği bu kaleyi zapta muvaffak olamadığı gibi, Yularkasdı Sinan Paşa-zâde Mustafa Bey'in kumandanı bulunduğu Adilcevaz kalesine karşı yaptığı teşebbüsten de, gördüğü mukavemet üzerine, vazgeçmek zorunda kalmış, ancak Ahlat kalesini ele geçirebilmişti. Şahın oğlu İsmâ'îl Mîrzâ ise, Ahlat'tan Erzurum üzerine yürümüş, beyler-beyi İskender Paşa'yı kale civârında savaşa mecbûr bırakmıştı. İskender Paşa üstün kuvvetlere karşı kahramanca çarpıştı ve bundan dolayı da Kanunî'nin takdirine mazhar oldu (tafsilât için bk. Peçevî, s. 298 v.d.).

İranlıların bu teşebbüsleri onlara karşı yeni bir sefer vesilesi oldu. Ancak pâdişahın bizzat mı sefere çıkacağı, yoksa vezîrlerden birini serdâr mı tâyin edeceği husûsunda bâzı tereddütlerin olduğu anlaşılmaktadır. Kanunî bu sırada 58 yaşında bulunuyor ve şimdiye kadarki on bir sefer-i hümâyûnun yorgunluğu kendisinde müşâhade olunuyordu. Bu yüzden önce, vezîr-i âzam Rüstem Paşa'yı serdar tâyin eden pâdişah, onu bir kısım kapukulu kuvvetleri ile yola çıkardı. Kış mevsiminde Aksaray'a giden serdârın buradan sipâhîler ağası Şemsi Ağa'yı (İsfendiyar-zâde Şemsi Paşa) ansızın İstanbul'a, pâdişahın nezdine gönderdiği görülmektedir.

Şehzâde Mustafa'nın katli (1553). Şemsi Ağa, Kanunî'ye, büyük şehzâdesi Sultan Mustafa hakkında haber getirmişti. Bu sırada Amasya Sancak beyliğinde bulunan şeh-

zâde 38 yaşında idi ve Hurrem Sultan 'ın te'sirl ile gözden ve teveccühten uzak tutuluyordu. İlim ve mârifette de kudretli olduğundan diğer şehzâdeler tarafından da kıskanılmakta idi (Peçevî, s. 300). Umûmiyetle asker tarafından çok seviliyordu. Bâzı kimselerin kendisini, babasının ihtiyarladığı, bu yüzden Rüstem Paşa 'yı Anadolu 'ya serdâr tâyin ettiği ve bu zâtın kendisinin kötülüğünü istediği tarzında sözlerle kandırdığını ve orduya gelip Rüstem Paşa 'yı öldürdüğü takdirde, pâdişahlığına mâni bir husûs kalmayacağını telkinle fesada teşvik ettiklerini Âlî ve Peçevî nakletmektedirler (krş. *Kunh al-aḫbār*, var. 293; Peçevî, s. 300). Venedik balyosu Bernardo Navageroda 1553 tarihli olan raporunda (krş. Eugenio Albéri, *Relazione degli Ambasciatori Veneti*, Firenze, 1840, seri III, cilt I) şehzâde Bayezid 'in, büyük şehzâde Mustafa 'yı saltanata daha lâyık gördüğünün söylendiğini bildirmektedir ki, umûmî efkârın saltanat için en münâsip bir namzet gibi gördüğü Mustafa da, anlaşıldığına göre, bu telkinlerin te'sirinde kalmış ve Âlî 'nin bildirdiği üzere pâdişahın ihtiyarladığı ve hasta olduğu şâyiaları, onun isyân arzusunu kuvvetlendirmişti (Âlî, göst. yer.). Hattâ kim oldukları açıklanmayan bu akıl hocalarının şehzâdeyi, pâdişahın kendisini yerine geçirmek arzusunda olduğu hâlde, buna Rüstem Paşa 'nın mâni olduğu, yoksa pâdişahın geri kalan ömrünü Dimetoka saraylarında rahatça ve ibâdetle geçirebileceği sözleri ile kandırdıkları ve Sultan Mustafa 'nın da bunlara inanıp harekete geçtiği, Rüstem Paşa tarafından pâdişaha gönderilen Şemsi Ağa 'nın getirdiği haberler cümlesindendi. Ancak Kanunî bu haberlere inanmamıştı (Âlî, *agn. esr.*, var. 293). Rüstem Paşa, aynı zamanda askerin, pâdişahın bizzat sefere çıkmasını istediğini de bildiriyordu. Bunun üzerine pâdişah vezîr-i âzamı İstanbul 'a çağırdı ve sefere bizzat kendisinin çıkmak istediğini bildirdi. Bu arada, yeni bir savaş kararından haberdâr olan Şah Ṭahmāsp, pâdişahı bu kararından çevirmek maksadiyle, evvelâ nezdinde esir bulunan Biga Sancak beyi Mahmud Bey 'i serbest bırakıp elçi olarak gönderdi, daha sonra da sâdâttan birisini yine bu maksatla yola çıkardı. Pâdişah Haleb 'e gidinceye kadar bu zatı huzûruna kebûl etmemişti (tafsilât için bk. aynı kaynaklar ve Hammer, göst. yer.; Solak-zâde, s. 522). Kanunî, 18 ramazan 960 (=28 ağustos 1553) 'ta İstanbul 'dan hareket etti. Harekette bu kadar gecikmenin, pâdişahın bir rahatsızlığından mı, yoksa şehzâde Mustafa hakkında alınan karar ve tedbirlerin icâbettirdiği bir zarûretten mi ileri geldiğini tâyin etmek güçtür. Pâdişah, berâberinde şehzâde Cihangir olduğu hâlde, ordu ile Üsküdar 'dan yola çıktıktan sonra Yenişehir 'de şehzâde Bayezid 'i kabûl etti ve onu Rumeli muhâfazasına me'mûr ederek Edirne 'ye gönderdi. Kütahya 'da Lehistan elçisi Yazlowieki 'yi huzûruna kabûl ederek ona metbuu hakkındaki iyi hislerini bildirdi ve lehlilerin türk akınlarının Lehistan 'daki tahribâtını durdurmak ve eski âhid-nâmeleri yenilemek v. b. husûslardaki isteklerini müsâit karşıladı ve avdetine müsâade etti (bu devirde her devletten daha fazla sık bir şekilde pâdişah nezdine gönderilen Leh elçilerinin adları ve 1549, 1550, 1551 ve 1552 senelerine âit raporları hakkında bilgi için bk. Hammer, VI, 38 v.d., 296 v.dd.; kezâ, bu sıralarda İstanbul 'da bulunan Balyos Navagiero 'nun Kanunî 'yi tasviri, şehzâdeler ve bu devir Osmanlı imparatorluğunun gelir ve giderlerinden v. b. bahseden raporu için bk. Hammer, *ayn. esr.*, s. 39, 297 v. dd.). 22 eylûlde ordu Bolvadin 'e vardığı vakit, Saruhan Sancak beyi şehzâde Selim babasının elini öpmeğe geldi ve seferde berâber bulunmak müsaadesini aldı. 6 teşrin I. 'de Ereğli 'den geçilip Ak-oyük (Aktepe) mevkiine gelindiği vakit ise, Amasya sancak beyi Şehzâde Mustafa geldi. Kendisini bekleyen âkıbetten habersiz olarak otağını pâdişahın otağının yakınına kurdurdu. Ertesi günü âdeti veçhiyle vezîrler ve devlet erkânı şehzâdenin otağına giderek el öptüler, bil'atler aldılar. Müteâkiben Mustafa bir ata binerek pâdişahın otağına geldi, divanhâne çadırı önünde atından indi. Vezîrler önüne düşüp onu selâmladılar ve pâdişahın çadırına kadar refakat ettiler. Yeniçeriler de onun geçtiği yerde toplanarak alkış tutuyorlardı. Fakat çadıra girince, kendisini öldürmeğe me'mûr dilsizleri karşısında buldu. Derhâl üzerine atıldılar bir boğuşmadan sonra, saray ağalarından Mahmud Ağa 'nın (sonradan Zâl Mahmud Paşa) da yardımı ile biçâre günahsız şehzâdeyi öldürdüler. Bu esnâda çadırın dışında bulunan emîrâhuru ile bir ağasının başı kesildi. Konya defterdarı mallarını tesbit etmek üzere şehzâdenin otağına gitti, ulemâ refakatinde na'şı evvelâ Ereğli 'ye götürülerek namazı kılındı, sonra da Bursa 'ya naklolunarak Muradiye 'de defnedildi. Bütün tarihçiler şehzâde Mustafa 'nın katlinin Hurrem Sultan ile Rüstem Paşa 'nın telkinleri neticesinde vuku bulduğunda müttefiktirler. Nitekim şehzâdenin öldürüldüğü duyulunca, yeniçeriler Rüstem Paşa 'yı mes'ul tutarak vezîr-i âzamın cezâlandırılmasını pâdişahtan istediler. Divan toplandığı sırada kapıcılar kethüdâsı mühr-ü hümâyûnu Rüstem Paşa 'dan aldı ve bütün vezîr-

lerin çadırlarına gitmelerinin pâdişahın emri olduğunu tebliğ etti; daha sonra da ikinci vezîr Ahmed Paşa'ya mühr-ü hümâyûn verilerek vezîr-i âzam yapıldı (tafsilât için bk. madd. MUSTAFA „Sultan", HÜRREM SULTAN, RÜSTEM PAŞA; ayrıca bk. *Sultani Solimani Horrendam facimus in proprium filium natu maximum sultanum Mustapham parricidio a. D. 1553 patratum autore Nicolao a Moffan Burgando*; Busbecq, *Türk mektupları*; *Taşlıcalı Yahya Bey mersiyesi*, *Maktûl şehzâdeler*, s. 229 v.dd.; *Hayrullah Efendi tarihi*; *Nişancı tarihi*; Âlî, var. 294 v.d.; diğer mersiye yazanlar, Bursa'lı Rahmî ve Fazlî).

Nahçıvan seferi (1553—1555). Bu hâdiseden sonra İran şâhının elçisine müsâade eden pâdişah, kışı Haleb'de geçirmek kararını verdi. Şehzâde Selim kuvvetlerinin Maraş'ta ve Rumeli askerinin ise, Tokat'ta kışlamaları emrolundu. Teşrin II. başlarında (1 zilhicce 960 = 8 teşrin 1553). Kanunî Sultan Süleyman da bizzat Haleb'e vardı; burada Cihangir'in vefâtı vuku buldu. Genç şehzâdenin ağabeyisinin feci bir şekilde boğdurulmasından müteessir olarak hastalandığı ve ölümünün bu yüzden olduğu rivâyeti vardır. Kışı Haleb'de geçiren Kanunî bu esnâda bu bölgede bir takım mâlî ıslâhatta bulundu. Ezcümle âşarın ve diğer vergilerin cibâyet usûlüne karışan su-i istimallerin giderilmesine emir verdi. Cihangir'in vefatından müteessir olan pâdişah Maraş'ta kışlakta bulunan şehzâde Selim'i çağırdı ve onun gelmesinden sonra da Hama ve Ma'arrat al-Nu'mân [b. bk.] taraflarında bir müddet avlanmakla teselli aradı. Kanunî 6 cemâziyelâhır 961 (9 mayıs 1554)'de Haleb'den hareketle ve Urfa yolu ile Diyarbekir'e geldi. Bu civârda büyük bir divan toplanmasını emreden pâdişah, mutad hilâfına, sâde divan âzâlarına değil, aynı zamanda ocak ağaları, yeniçeri kethüdâsı, yaya-başıları, bölük-başıları, oda-başıları, vekilharclar, solaklar, bölük ihtiyar nelerlerinin de bulunduğu büyük bir kalabalığa, her zümre, karşısında el kavuşturup durdukça, hitâp ederek seferin mûcip sebeplerini, yâni şahın islâm memleketlerine tecâvüzünün, saltanat nâmusuna dokunarak sayısız meşakkatlere katlanıldığını söylemekte, her birinin hatırını sorarak hizmet ve bahâdırlık edenlere fevkalâde riâyet olunacağını va'd etmekte idi. Sözleri ordu mensuplarının kalbine o kadar te'sir etmiş ve onları o derece kazanmıştı ki, küçük, büyük, genç, ihtiyar herkes gözleri yaşararak hep bir ağızdan Hind ve Sind'e, baltâ Kafdağı'na sefer edecek olsa, dönmeyeceklerini ve pâdişah uğruna ölmeyi her iki cihanda devlet addedeceklerini belirttiler (Âlî, var. 297; Peçevî, s. 308). 20 mayısta Diyarbekir'den Erzurum tarafına yola çıkıldı. Çapakçur'da Murad suyu üzerine kurulan köprüden geçildi. Haziran başlarında Karga Pazarı mevkiinde askere cephâne dağıtıldı. Daha sonraki konaklarda sırasiyle vezîrler (vezîr-i âzam Ahmed Paşa, ikinci vezîr Semiz Alî Paşa), beyler-beyiler (Rumeli, Karaman, Sıvas, Dulkadır ve diğerleri) ve şehzâde Selim kuvvetleri pâdişahın huzûrunda geçit resmi yaptılar. Yürüyüş kolu tespit edildikten sonra hudûda doğru ilerleyen pâdişah, 5 temmûzda Kars sahrâsına geldiği vakit, Şah Ṭahmâsp'a bir nâme gönderdi. Bu mektup, vaktiyle Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e gönderdiği mektubu hatırlatmakta ve şahı savaşa dâvet etmekte idi. Kanunî mektubunda Osmanlı ulemâsının verdiği fetvaları ileri sürerek Peygamberin şerîatine uymağa dâvet ediyor, bu teklifi kabûl edilmediği takdirde *Kur'an* âyetleriyle süslü bir ifâde ile şahı savaşa çağırıyordu (Âlî, var. 298 v. d.; Peçevi, s. 311 v. d.; Feridûn Bey, *Münşaât*, II, 19 v. d.). Bundan sonra pâdişah, orduyu Revan, Karabeğ ve Nahçıvan bölgelerine doğru sevketti. Sırasiyle Şuregil, Şarabhâne, Nilfrak kasabaları alındı. 17 şâban 961 (18 temmûz)'de Revan'a varıldı. Burada şahın, oğlunun ve diğer ban ve sultanların mükellef sarayları ve „Bağ-ı sultaniye" denilen mutena bir mevkî vardı. 24 temmûzda Arpaçay, ertesi günü Aras kenarında Karahisar konağı geçildi. Ordu Karabağ bölgesine geldiği vakit halkın etrafa kaçıp saklandığı ve kıymetli eşyalarını sakladıkları görüldü. Nihâyet pâdişah temmûz sonlarında Nahçıvan'a vâsıl olmuş ve burada da Safevîlere ve İran ümerâsına ve idârecilerine âit saray, konak ve mallar işgal edilmişti. Bu sûretle, Kanunî, Ahlat, Adilcevâz ve Erciş bölgesinin Şah Ṭahmâsp tarafından yağma ve tahribinin intikamını aldığına kanî bulunuyordu. Bu sırada İran şahının Lur dağlarında olduğu haber alındı. Vekayi-nâmelerimize göre, pâdişahın Şah Ṭahmâsp üzerine gitmek istediği takdirde aradaki sarp dağların ciddi bir engel olamayacağı âşikârdı. Fakat, Osmanlı hükümdarı, bu kadarla iktifa olunmasını ve avdeti münâsip gördü. Onun orduya geri dönmek emri verirken, yoksul ve tahrip edilmiş bir memlekette güçlüklere ve kıtlığa uğramaktan endişe duyduğu ve bu sebeple bu kararı almış olduğu düşünülebilir. 6 ağustosta pâdişah ve ordu Bayezid kalesi civârına vardığı zaman Şah Ṭahmâsp'ın sadrâzama hitâben bir mektubu geldi. Bunda, Osmanlı arazisinde ve reâyaya karşı aynı şekilde mukabele edileceği bildirilmişti. Bu arada İmâdiye

hâkimi Sultan Hüseyin Bey'in Tebriz, Merâga, Sehend taraflarında İranlılara karşı bir zafer kazandığı, Bagdad'a tecâvüz etmek isteyen İran ümerâsının teşebbüslerini de önlediği haberi, onlardan aldığı sancak, tuğ ve nakkareler pâdişaha ulaştırıldı. Bir taraftan küçük çapta çarpışmalar olurken, diğer yandan iki taraf vezirleri arasında mektuplar teâtî ediliyordu. Hasankale civarında Çoban köprüsü mevkiinde Diyarbekir beyler-beyisi ile Van beyler-beyisi pâdişahın elini öptüler, gösterdikleri yararlıktan dolayı hil'atlar ve terakkiler aldılar (tafsilât için bk. aynı kaynaklar, göst. yer.). Kanunî Erzurum'da iken 26 eylûl 1554 'te bir İran elçisi, her iki hükümdara lâyık tâbirler ile yazılmış bir mektubu hâmil olarak geldi. Bu elçi, pâdişahın arzûsuna uygun yüksek derecede bir me'mûr, Safevîlerde „korucu kaçar" unvanını, yâni has ordusu kumandanlığını hâiz olan Şah kulu Ağa idi. Divan-ı hümâyûna celp ve resmen kabûl edildi; pâdişahın elini öperek şahın nâmesini takdim etti. Barış işinin gerçekleştirilmesi ve aradaki düşmanlığın ortadan kaldırılmasını hedef tutan bir mutârekeye müsâade edildi, elçiye de mezûniyet verilerek nâme-i hümâyûn ile avdet etti. 3 zilkade de (30 eylûl) pâdişah Erzurum'u terk ile 20 gün sonra Sıvas'a, oradan da 12 günde Amasya'ya geldi. Burada kapukulu efradı ile eyâlet askerlerini kışlaklarına ve memleketlerine gönderen pâdişah, züemâya binde ikişer yüz, timarlılara da binde yüzer akçe terakki ihsân ederek Rumeli beyler-beyi Tavil (Sokullu) Mehmed Paşa'ya vezîrlik tevcih etti. Pâdişah o kışı Amasya'da geçirdi ve ilk bahara kadar bir takım siyâsî müzâkereler ve idârî meşguliyetler dışında, avlanmakla vakit geçirdi.

Amasya'da barış müzâkereleri ve anlaşmalar (1555). Şah Ṭahmāp'ın eşik ağası Farruḫzād Bey, 9 cemâziyelâhır 962 (10 mayıs 1555)'de barışa dâir yeni teklifler, kıymetli hediyeler ve şâhın bir mektubu ile Amasya'ya geldi. Peçevî'nin de aynen naklettiği bu mektubunda, şah, dostluk te'minatı vermekte ve şi'î hacılarına müsait davranılmasını reca etmekte idi (Peçevî, I, 329 v.d.). Farruḫzād Bey, büyük iltifatlar gördü ve kendisine, muhtasar bir nâme-i hümâyûn verildi (8 receb 962). Bu, Osmanlı ve İran devletleri arasında bir barış anlaşmasına dâir teâtî edilen ilk mektup oldu (bk. *Ṭabaḳāt al-mamālik*, göst. yer; Âlî, *ayn. esr.*, var. 300; Peçevî, s. 336 v. dd.; Hammer, VI, 48).

İranlılar ile barış yapıldığı sırada Ferdinand tarafından gönderilen bir elçilik heyeti de, Amasya'ya vâsıl olmuştu. Bu heyet tanınmış macar âlimi ve siyâsîsi Peçuy (Fünfkirchen, Pécs) piskoposu Antonius Verantius (Verancsics Antal) ile Avusturyalıların Tuna filosu kumandanı Franz Zay ve belçikalı meşhûr Busbecq'den müteşekkildi. Eğri muhâsarasından (1552) itibâren Macaristan'da türlü hâdiseler vuku bulmuş ve ihtilâfları gidermek maksadıyla bir çok defalar elçiler gönderilerek divan-ı hümâyûn ile müzâkereler cereyân etmiş, bâzıları Kanunî tarafından da kabûl olunmuş, fakat, hudud hâdiseleri her iki tarafın da şikâyetini mûcip olacak derecede devam etmişti (tafsilât için ve Budin beyler-beyi Toygun Paşa'nın Fülek ve Hollókö kalelerine karşı giriştiği teşebbüsler ve Ferdinand'a, elçi Malvezzi'ye gönderdiği mektuplar için bk. Hammer, VI, 49 v.dd.; Takáts Sándor, *A Budai Basák Magyar nyelvü levelezése 1553—1589*, Budapest, 1915, s. 2 v.dd.).

Macaristan'da bu vak'alar cereyan ediyorken, pâdişah ve divan-ı hümâyûn Erdel'i bir an gözden uzak tutmamıştı. Bu memleketin başına gelen belâların başlıca sebebinin Ferdinand olduğu her vesile ile Erdel halkına bildiriliyordu. Pâdişahın fermanları Erdel şehirlerinde dolaştırılmış, hattâ pâdişah Haleb'den de (7 nisan 1554'te) böyle bir ferman göndermişti. Diğer taraftan Ferdinand'ın elçileri de kıraliçe ile Petrovics'in gönderdiği adamların pâdişah nezdinde itibârını azaltmaya ve onların teşebbüslerini akîm bırakmaya çalışmışlar, fakat mesâîleri bir netice vermemişti. Kıraliçenin elçileri o sırada artık 14 yaşında olan Zâpolyai'nin oğlu János Zsigmond'ı pâdişahın tekrar himâyesine almasını ve ona Solymos ve Lippa ile bâzı kalelerin verilmesini tercüman Mahmud Bey vâsıtasıyle istemişlerdi. Bütün bu sebepler, Ferdinand'ın, bir an önce münâsebeti düzeltmek üzere, Kanunî nezdine geniş selâhiyetler ile bir sefâret heyeti göndermesini gerektirmiş, böylece Busbecq ve arkadaşları 1555 senesi başlarında İstanbul'a gelmiş oradan da kaim makam vezîr Hadım İbrahim Paşa tarafından Amasya'ya gönderilmişlerdi. Elçiler getirdikleri mektupları ve hediyelerini verdiler, şikâyetlerini ve isteklerini belirttiler. Pâdişah tarafından da kabûl olunarak neticede altı aylık bir mütârekeye nâil oldular ve Kanunî'nin Ferdinand'a hitâben bir mektubunu hâmil olarak 2 hazîranda İstanbul'a müteveccihen Amasya'dan ayrıldılar (bk. Busbecq, *Türk mektupları*, türk. trc. Hüseyin Cahid Yalçın, s. 84 v. dd.; Hammer, VI, 52 v. dd.).

Kırım, Eflâk ve Düzme Mustafa hâdiseleri (1554—1555). İran ve Avusturya elçilerinin Amasya'da bulunduğu sıralarda,

Venedik, fransız, Lehistan elçileri de başarı ile sona eren Nahçıvan seferi münâsebetiyle hükûmetlerinin tebriklerini arz etmek üzere buraya gelmişlerdi. Bunları da kabûl ettikten sonra, pâdişah hazîran nihâyetlerine doğru Amasya'dan hareketle 31 temmûzda Üsküdar'a vâsıl oldu. Bu sene zarfında Eflâk ve Boğdan'da da bir değişiklik vukua geldi. Kırım'da ise, bu tarihten iki sene önce bir tebeddül olmuştu. 1532'den beri Kırım hanlığında bulunan Mengli Giray'ın oğlu Sâhib Giray Kanunî nezdinde büyük teveccühe mazhar idi. Ancak son senelerde bâzı vezîrler bu teveccühü hoş görmüyor ve onu pâdişahın gözünden düşürmeğe çalışıyorlardı. Bir müddet önce Sâhib Giray, Kazan hanlığında vefat eden Safâ Giray'ın yerine, İstanbul'da oturan Mübârek Giray'ın oğlu Devlet Giray'ın intihap ve tâyinini pâdişahın ve divan-ı hümâyûnun tensibine arz ve bu suretle belki de bir rakipten kurtulmayı ümid etmişti. Fakat, aleyhinde kurulan bir tertible kendisi de pâdişahın teveccühünü kaybederek azlolunmuş ve yerine Devlet Giray getirilmişti. Bu zât, Kırım'a gidergitmez de Sâhib Giray'ı üç oğlu ile birlikte öldürtmüştü. Rusların büyük bir düşmanı olan Sâhib Giray ortadan kalktıktan sonra İvan Vasili, Kazan ve Ejderhan'ı zaptetmiş ve çar unvânını almıştır. Eflâk'ta ise, 1545'ten beri voyvoda bulunan Mircea III. (Ciobanul), Ferdinand'a karşı müsâadekâr davrandığı gerekçesiyle azledildi ve yerine Radul'un oğlu Petrascu gönderildi (şubat 1554). Ertesi sene de Boğdan beyi Alexandru Lapuşneanu, Lehistan'ın nufûzuyle iktidara gelmiş olduğu ve sadakati bilinmediği gerekçesiyle İstanbul'a çağırılmış, fakat hakkındaki şüpheleri dağıttığından vazifesine iâde olunmuştur. Bu zât Boğdan voyvodalığında 1561 tarihine kadar kalmıştır (krş. madd. EFLÂK ve BOĞDAN; N. Iorga, *Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Paris, 1920, *tür. yer.*).

Selânik taraflarında mechûl bir adamın, şeklen maktul şehzâde Mustafa'ya çok benzediğini bir çok kimsenin söylemesinden cesâret alarak saltanat sevdâsına düşmesi ve başına bir çok adam toplayarak ve bâzı kimselere vezîrlik ve kazaskerlik vererek, bir mâceraya teşebbüsü hâdisesi de, bu sıraya rastlar. Hadiseden, önce Edirne'deki şehzâde Bayezid haberdâr olmuş, tenkiline kuvvet göndermişti. Pâdişah da Amasya'dan gelirken yolda Rumeli'deki sancak-beylerinden ve kadılardan buna dâir arîzalar alınca, İstanbul'a gelir-gelmez üçüncü vezîr Mehmed Paşa'yı bu işe me'mûr etti. Düzme Mustafa kısa zamanda ele geçirildi ve İstanbul'a getirilerek idâm edildi (tafsilât için bk. *Ṭabaḳāt al-mamālik* ve Peçevî, göst. yer.).

Vezîr-i âzam Ahmed Paşa'nın idâmı (1555). Kanunî, oğlundan sonra vezîr-i âzamını da idâm ettirdi (17 zilkade 962=28 eylûl 1555). Kâtib Çelebî'nin *Ṭaḳvîm al-tavārīḫ*'de belirttiğine göre, pâdişah, onu sadârete tâyin ettiği zaman azletmiyeceği hakkında te'minat vermişti. Filvaki azledilmemiş, idâm olunmuştu. Buna başlıca sebeb olarak, vezîr-i âzamın Mısır vâlisi Semiz Ali Paşa'yı pâdişahın teveccüh ve iltifatından düşürmek, kendisinin de selefi Rüstem Paşa'dan daha idâreli ve hazîneyi dolu tuttuğu kanâatini vermek için türlü hilelere baş-vurmuş olması gösterilmektedir. Semiz Ali Paşa'nın yerine tâyin ettirdiği Dukakin-zâde Mehmed Paşa'ya Mısır sâliyânesini mümkün olduğu kadar arttırması tâlimatını vermiş, o da, selefinin mutad vergiyi tahsil ile sâliyâne olarak göndermesine mukabil, daha ilk sene Mısır sâliyânesini 150.000 duka fazla göndermişti; bu fazlalık pâdişahın dikkatini çekmiş ve o sırada vezîr olarak divan-ı hümâyûnda bulunan Ali Paşa'dan bunun sebebini sormuştu. Eski Mısır vâlisinin, orada bulunduğu sırada memleketi mevcut kanunlara göre idâre ettiği ve yeni tekâlîf vazederek halka zulüm ve taaddi yapmadığı yolundaki ifâdesi üzerine, Kanunî meselenin esâsını anlamak için tahkikat icrâsını emretmişti (bu mesele ile ilgili pek çok hüküm ve fermân-ı hümâyûnları ihtivâ eden mühimme-i mektûme defteri Topkapısarayı arşivindedir). Neticede, Ali Paşa'yı gözden düşürmek için yapmış olduğu bâzı hileler pâdişah tarafından anlaşıldı. Her hâlde bâzı hareket ve davranışları da hoşa gitmemekte idi. Ancak zâhirî sebepler böyle olmakla berâber, gerçekte, Hurrem Sultan'ın, damadı Rüstem Paşa'yı tekrar vezîr-i âzam yaptırmak arzûsu ve Kanunî üzerindeki büyük te'sir ve nufûzu, bu idâmın perde arkası sebebi olsa gerektir. Nitekim, Âlî, Ahmed Paşa'nın bal tercemesinde bir müddet sonra pâdişahın elçisi olarak İran'a giden Hasan Paşa'ya Şah Ṭahmāsp'ın, Ahmed Paşa'nın „mekr-i nisvanla siyâset" edildiğini bildirdiğini kaydetmesi, yine Peçevi'nin, Ahmed Paşa'dan bahsederken „mekr-i zenanla kati" olunduğunu bildirmesi bunun huccet ve delilleri olarak mütâlea edilebilir (bk. *ayn. eserler*, Celâl-zâde ve Hammer, ayrıca madd. AHMED PAŞA, HURREM SULTAN).

Süleymaniye külliyesinin açılış merâsimi (1556). Temel atma merâsimi 1550 senesinde sadrâzam, şeyhülislâm ve bütün devlet erkânı tarafından yapılan ve inşâatı altı sene süren Süleymaniye külliyesinin

açılış merâsimi 8 şevvâl 963 (15 ağustos 1556)'te yapıldı. Mimar Sinan'ın idâresinde yapılan bu inşaât için 380 yük akçe veya 700.000 duka altından fazla bir para harcanmıştı (câmiin mimarî hususiyetleri hakkında bk. mad. İSTANBUL, V/2, s. 1214/58 v.dd.; *Ṭabaḳāt al-mamālik*). Mamafih, külliyenin tamâmen ikmali 966 (1558) senesini bulmuştur. Kanunî bu mühim eserden başka yaptırdığı diğer altı te'sis (babası nâmına Sultan Selim câmii, şehzâde Mehmed nâmına Şehzâde câmii, şehzâde Cihangir nâmına Cihangir câmii, Hurrem Sultan nâmına Avret pazarında Haseki câmii ve külliyesi, Mihrimah Sultan nâmına Edirnekapısı'ndaki câmi ve külliyesi, yine Mihrimah Sultan nâmına Üsküdardaki câmi) ile o devirde İstanbul'da çok büyük bir imâr hareketine girişmişti (bu te'sisler hakkında tafsilât için bk. *Ḥadīḳat al-cevāmi'*, *tür. yer.* ve mad. İSTANBUL, göst. yer.). Süleymaniye külliyesinin açılış merâsimi vesilesiyle Şah Ṭahmāsp Kanunî'yi tebrik için İstanbul'a fevkalâde bir elçi ile tehniyetnâme ve nâdide Kur'an nushalarından mürekkep hediyeler göndermişti. Bu münâsebetle şahın oğlu Ḫudâbanda, vezîr-i âzama, şahın zevcesi de Hurrem Sultan'a tebrik mektupları göndermişlerdi (krş. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, II, 14 v.dd.). Fâtih'in Sabn-ı seman medreselerine mukabil yaptırılan Süleymaniye medreseleri ise, o devrin en yüksek ilim müesseseleri olmuş ve buralara en muktedir müderrisler getirilmesine pâdişah bilhassa dikkat göstermişti (bk. *İlmiye sal-nâmesi*).

Özbekler, Buhârâ ve Semerkand hanları ile münâsebetler. Şah Ṭahmāsp'ın fevkalâde elçisi İstanbul'a geldiği sıralarda Buhârâ ve Semerkand'ın, umûmiyetle Mâverâünnehr'in hâkimi olan Özbek devleti hükümdarı tarafından da Kanunî'ye bir nâme gelmişti. Öteden beri Safevîlerle mücâdeleleri olan bu türk-islâm devleti ile münâsebetler, oldukça seyrek, fakat gayet dostça ve kardeşce idi. Irakeyn seferi esnâsında hükümdar bulunan 'Ubayd Allāh Han, Osmanlı pâdişahı ile müşterek düşman aleyhinde bir ittifak mânâsına gelen bir iş-birliği kurmuş ve memleketini de Horasan'a kadar genişleterek Bisṭām ve Dāmġān şehirlerine sâhip olmuştu. Nitekim, Özbek hanına gönderilen tarihsiz bir nâme-i hümâyûnda, Kanunî, 'Ubayd Allāh Han ile oğlu 'Abd al-'Aziz Han zamanlarında münâsebetlerin çok dostâne olduğunu bildirmişti (Ferîdûn Bey, *Münşeât*, II, 51). Daha sonra hükümdar olan 'Abd al-Laṭīf Han (1540—1552) ile de çok samimî ve dostâne münâsebetde bulunan pâdişahın, ona gönderdiği 14 cemâziyelevvel 957 (31 mayıs 1550) tarihli nâmesinden de (Ferîdûn Bey, I, 606 v.d.) bu münâsebetler hakkında bilgi edinmek mümkündür: msl. Kanunî Sultan Süleyman, Tebriz seferi esnâsında Haleb'de kışladığı sırada 'Abd al-Laṭīf Han'ın bir elçisini kabûl ettiğini, bu elçinin Hicaz'a gidip-geldiğini bildiriyor ve iki tarafın ittifakı ile İran'a karşı başarı elde etmek gerektiğini belirtiyordu. Kezâ, Buhârâ emîri 'Abd al-'Azīz Han ile de dostluğu devam ettirerek 300 yeniçeri ile bir topçu birliğini ona yardımcı kuvvet olarak göndermişti. Müteâkiben Burak Han adı ile anılan ve Abu'l-Ḫayr'in torunu bulunan (krş. *Düvel-i islâmiye*, s. 434) Navrūz Bahādur Aḥmed Han (cülûsu 1551) ile de iyi münâsebetler, onun cülûsunu bildiren rebiülâhır 963 (şubat 1556) tarihli Semerkand'dan gönderdiği mektubundan (Ferîdûn Bey, II, 80) sonra, devam etti. İki ay sonra (cemâziyelâhır 963=nisan 1556) elçisi Niẓām al-Dīn Aḥmed Çavuş Bey vâsıtasiyle Buhârâ'nın fethini pâdişaha bildirdiği gibi, akrabasından birini ziyâret için İstanbul'a hareket eden şeyh Muṣliḥ al-Dīn Muṣṭafa ile de diğer bir nâme gönderdi (*ayn. esr.*, s. 81 v.dd.). Kanunî bunlara karşılık receb 964 (mayıs 1557)'te Edirne'den gönderdiği nâme-i hümâyûnda, şeyhin İstanbul'da bulunan akrabasına riâyet olunduğunu, İranlılarla bir müsâlaha yapıldığını, fakat İranlılar tarafından Burak Han'ın memleketine tecâvüz olunmasına rızâsı bulunmadığını, böyle tecâvüz vukubulduğu takdirde durumu kendisine haber vermesini bildirdi (*ayn. esr.*, II, 52, 84 v.d.; Hammer, VI, 68 v.d., 304 v.d.; *Nuḫbat al-tavārīḫ*, s. 47).

Macaristan ve Erdel hâdiseleri, müzâkereler ve mütâreke (1556—1559). Amasya'da Busbecq ve arkadaşları tarafından sağlanan mütâreke, hudûtlardaki çarpışmalara son verememişti. Avusturya tarafından Hırvatistan baş-kumandanı Baron Ungnad, Osmanlılar tarafından Toygun Paşa, Hadım Ali Paşa gibi Budin beyler-beyileri ve diğer sancak beyleri arasında gerek münferit mübârezeler şeklinde, gerek karşılıklı akınlar olarak tecâvüzler fâsılasız devam ediyordu. Bu meyanda Macaristan'da bâzı kaleler ihtilâf ve mücâdele konusu olmaktaydı. Ezcümle, Avusturyalıların büyük bir ehemmiyet verdiği ve stratejik bir mevkî olarak yığınak yaptıkları Szigetvar kalesi, 1556'da Budin beyler-beyisi Hadım Ali Paşa tarafından başarısız olarak kuşatıldı [krş. mad. ALİ PAŞA—HADIM—]. Buna karşılık Avusturya kumandanlarından Pallavicini bâzı ufak palankaları ele geçirdi. Diğer yandan Bosna sancak beyi Malkoç-oğlu Ali Bey de Kruppa ve diğer civar kalelere karşı

harekete geçti, Unna ve Kulpa nehirleri arasındaki havâli ile Kostanicza zaptolundu. Buna benzer hâdiseler devam ederken, 1558 'de mühim bir türk akıncı kuvveti Carnyole kıt'asında Mötling üzerine yürümüş, bir çok ganimetler almış, diğer yandan da Tata kalesi, Ustolni sancak beyi Hamza Bey tarafından zaptedilmişti (diğer akınlar ve teşebbüsler hakkındaki tafsilât için bk. Hammer, V, 69 v.dd.). Bununla berâber bu hâdiselere Kanunî 'nin fazla bir ehemmiyet atfettiği söylenemez. Hammer, Avusturya arşivinde bu senelere âit olarak bulduğu pâdişahın üç nâmesinde de, bu hudut hâdiselerinin bahis mevzuu edilmiyerek bunlarda başka meselelere dâir bilgi bulunduğunu bildirmektedir. İşte bu türlü ihtilâflı meseleleri halletmek istiyen imparator, mütemâdiyen elçiler göndermek suretiyle, aynı zamanda, Erdel 'in kendisine terki husûsunda Kanunî nezdinde gayret sarfetmekteydi. Buna mukabil pâdişah da, hazîran 1556 'da, Busbecq 'in Amasya 'dan avdetinden sonra, yeni bir nâme-i hümâyûn ve bir fevkalâde elçiyi Viyana 'ya göndererek Szigetvar 'ın kendisine terkini istemişti. Aynı sûretle Avusturya elçileri A. Verantius ve F. Zay da böyle bir teklifi hâvî bir muhtıra ile memleketlerine dönmüşlerdi. Şevval 964 (nisan 1557) tarihli nâme-i hümâyûn bu isteği dile getiriyordu. Diğer yandan, Erdel diyet meclisi, bu bölgedeki karışıklık ve kararsızlığa nihâyet vermek maksadıyle, bir müddet evvel Lehistan 'a kaçmış bulunan kıraliçe ve oğlunu 1556 'da Erdel 'de iktidarı ele almak üzere dâvet etmişti. Pâdişahın emri ile Eflak ve Boğdan beyleri, dâveti kabûl ve pâdişahın emrine itaat eden kıraliçe İzabella ile oğlu Jânos Zsigmond 'u Lehistan 'dan alarak Erdel Belgrad 'ına getirmişlerdi. Bundan sonra bunlar bu bölgeyi sonuna kadar Kanunî 'nin himâyesinde idâre etmişlerdir. Bu sırada İzabella 'nın elçisi Bebek İstanbul 'a gelerek, pâdişahtan bir taraftan Lippa ve Tamşvar 'ın kendilerine terkini istemekte, diğer yandan da hali hazır vaziyetin devamını istiyen Avusturya elçilerinin gayretlerini akîm bırakmaya çalışarak Avusturya aleyhine yeni bir harbi teşvik eylemekteydi; istediği kalelerin Erdel 'e iâde edilemiyeceği kendisine bildirilmişti. Arkadaşlarının Viyana 'ya gittiği sırada İstanbul 'da bekleyen Busbecq, Viyana 'dan aldığı yeni tâlimât mûcibince, Avusturya 'nın Szigetvar 'ı terk edemiyeceğini divân-ı hümâyûna bildirdi ise de, Edirne 'de 7 aylık yeni bir mütâreke akdine muvaffak oldu (1558) ve buna rîâyet edilmesi Ferdinand tarafından Macaristan 'daki ilgili kumandanlara bildirildi. Ancak 1559 'da bu mütârekenin müddeti nihâyet bulunca müzâkereler kesildi. Zîrâ, Busbecq 'in, Ferdinand 'ın kendisine nisan 1559 'da Augsburg 'dan gönderdiği dört muhtelif ahid-nâme tasarısından divân-ı hümâyûnca en uygun şartları ihtivâ ettiği kanâatinin hâsıl olacağını zannederek sunduğu dördüncüsünün de pâdişah tarafından reddolunması üzerine, muvaffakiyet ümidi kalmamış ve avdeti için istediği müsaadeyi de alamamıştı. Nitekim, 8 hazîranda pâdişah tarafından Üsküdar 'da resmen huzûra kabûl olunmuştu. Bu kabûl esnâsında, o, tahrir şeklini muayyen bir şarta bağlamadan sâdece barışın tasdikini taleple iktifâ etti ve imparatorun, imzasını taşıyacak bir anlaşmaya tam bir sadâkat göstereceğini bildirdi. Erdel hudûdunda ihtilâflı mevkîler hakkında, imparatorun İzabella ile bu mevzuda anlaşacağını ve bu bölge hakkında daha şimdiden bütün iddialardan vazgeçtiğini ilâve etti. Fakat, bütün gayretleri neticesiz kaldı; Kanunî, Szigetvar hakkındaki talebinde ısrar etmekte idi. Çok geçmeden de Busbecq 'in Çemberlitaş civârındaki elçi hanında nezâret altında bulundurulmasını emretti (tafsilât için bk. *Türk mektupları*, *tür. ger.*; Hammer, VI, 75 v.dd.). Bu sırada pâdişah nezdine Venedik, Fransa ve İspanya elçileri geldiği gibi, Kanunî de Rus hükümdarına bir mektup göndererek, onu ilk defa olarak Çar unvanı ile anmış ve Osmanlı devleti ile Rusya arasında dostça münâsebetleri hatırlatarak kürk satın almak üzere Moskova 'ya giden Osmanlı tâcirlerini tavsiye etmiştir (krş. Hammer, *ayn. esr.*, s. 77).

Şehzâde Bayezid hâdisesi (1559—1562). Kanunî Sultan Süleyma 'nın âdaletle ve şefkat hisleri ile bağdaşmayan ikinci hareketi, diğer oğlu Bayezid 'e karşı vuku buldu. Bu, büyük muhteşem ve kanunî sıfatlarını taşıyan bir hükümdara yakışacak bir hareket değildi. Gerçekten, onun saltanat yıllarının Osmanlı imparatorluğu tarihinin en parlak devirlerinden birini teşkil ettiği şüphe götürmez bir hakikat olmuş ve daha sonraki devirlerde klâsik bir çağ, kaybolmuş bir altın devir telakkî edilmiş olması bir vakıadır. Ancak, bu muazzam görünüşün zıddına, müstakbel düzensizliklerin, iç ve dış gailelerin, gelişi-güzel hareketlerin, iktisâdî sıkıntıların ve yolsuzlukların kaynağı da bu devir olmuştur. İmparatorluk câmiası bu gidişe karşı umûmî hoşnutsuzluğunu, evvelâ şehzâde Mustafa hadisesinde, müteâkiben de şehzâde Bayezid vak'asında izhâr etmiştir. XVI. asrın ortalarından itibâren, imparatorlukta, muhtelif sebeplerle baş-gösteren iktisâdî buhran, daha doğrusu iktisâdî şartların değişmesi, mevcut durumdan memnun ol-

mayan timarlı sipahîleri, bir taraftan köylülerle, diğer yandan kapukulları ile bâzı ihtilâflara sürüklemiş bulunuyordu. İşte bu huzursuzluklar ortasında bir kısım çevreler pâdişahın artık kocadığı için tahttan indirilmesini ve yerine Mustafa 'nın geçirilmesini lüzumlu görmekte idi. Hattâ bu „müfsitler"den bir kısmı Mustafa 'yı da iknâ ederek teşebbüse geçmek istemişlerdi. Bu harekette husûsiyle Anadolu timar erbâbı, kapukullarının imtiyazlı durumlarına ve saraylı zümreye karşı, onu kuvvetle desteklediklerî gibi, Mustafa 'nın katlinden sonra da, bu gayr-i memnun sınıf şehzâde Bayezid etrafında toplanmışlardı. Şehzâde Cihangir 'in de ölümünden sonra Kanunî 'nin tahtına vâris şehzâdelerin sayısı sâdece ikiye inmişti ve bir süreden beri bu iki kardeş âdetâ rakip vaziyette bulunuyorlardı. Şehzâde Mustafa 'nın öldürülmesinde âmil olan saray çevresinin, Selim 'den çok Bayezid 'e taraftar olduğu ve onun veliahdlığını sağlamak için çalıştığı ilk zamanlardanberi sezilmekte idi. Bu temâyülde olanların başında Hurrem Sultan 'ın bulunduğu görülüyordu. Ancak onun Bayezid 'i tercih etmekle berâber, öz ve büyük oğlu Selim aleyhinde de cephe aldığı söylenemezdi. Şehzâde Selim 'in Nahçıvan seferinde babasının yanında bulunması ve uysal tabiatiyle babası üzerinde müsbet bir te'sir bırakmasına karşılık, Hurrem Sultan da, Bayezid üzerine kanat germiş, hakkında duyulan ufak-tefek itimatsızlıkları gidermiş, hattâ, onu Konya 'dan daha iyi bir mevkî gibi telâkkî edilen Kütahya sancağına naklettirmişti. Bayezid, bu esnâda (1558) Kütahya 'da Mekke emîri tarafından elçilikle İstanbul 'a gönderilen Ḳuṭb al-Dīn al-Makkī 'yi kabûl etmiş ve ona, Haremeyn-i şerîfeyne gönderilmekte olan surre-i hümâyûn vesilesiyle, saltanat kendisine müyesser olduğu takdirde, gerçekleştirmek istediği bâzı arzularından bile bahsetmişti. Gerçekten şahsiyeti, kültürü ve yaşayışı itibâriyle de onu taht 'a namzet görenler çoktu. Selim 'in Manisa 'da nedîmler arasında eğlenceye dalmış bulunmasına karşılık, Bayezid Kütahya 'da bir irfan muhiti kurabilmişti. Ancak Hurrem Sultan 'ın aynı sene zarfında vefatı ile, Bayezid kuvvetli bir hâmisini kaybetmiş oldu. Bundan sonra ise, Selim ile Bayezid arasında bir çok anlaşmazlıklar çıktı ve her iki şehzâdenin taraftarlarının tutumu da soğukluğu arttırdı. Bu arada, her iki şehzâdeye de hizmet etmiş olan Lala Mustafa Paşa 'nın iki kardeşi birbirine düşürmek husûsunda bir çok tertip ve fesat hareketlerine giriştiği de iddia edilmektedir. Nihâyet bütün anlaşmazlıkları endişe ile tâkip eden ve Selim 'in mütemâdî şikâyetlerinin te'siri ile, kayguları daha da artan pâdişah, Bayezid 'e yaptığı ihtarların ve nasihatlerin de bir faydası görülmeyince, oğulları arasında her hangi bir çatışmayı önlemek maksadiyle sancaklarını değiştirdi. Selim 'i Manisa 'dan Konya 'ya, Bayezid 'i Kütahya 'dan Amasya 'ya, her birine 300.000 'er akçe terakkî vermek suretiyle, naklettirdi. Aynı zamanda Selim 'in şehzâdesi Murad 'a Akşehir, Bayezid 'in büyük oğlu Orhan 'a da Çorum sancaklarını tevcîh eyledi. Fakat, bu tahvil Bayezid 'i memnun etmemişti. Pâyitahttan uzak bir yere gönderilmesini hakaret sayıyor ve Amasya 'ya gitmek istemiyordu. Bayezid 'in Kütahya 'dan ayrılmamak için ileri sürdüğü mâzeretleri kabûl etmiyen pâdişah, bu şehrin imârı husûsunda pek çok para sarfettiğini ve binaenaleyh nakil için paraya ihtiyacı olduğunu bildirmesine karşı, Kütahya 'dan hareketini bildirir-bildirmez kendisine para gönderileceği cevabını vermişti. Bayezid, bundan sonra da türlü bahâne ve mâzeretler ileri sürdü ise de, nihâyet 15 muharrem 966 (28 teşrin I. 1558) 'da Kütahya 'dan hareket zorunda kalan şehzâde, çok yavaş yol alıp, konaklarda lüzûmundan fazla kalarak babasının vaadlerini yerine getirmesini bekliyordu. Esâsen çok kalabalık bir kafile ile hareket eden şehzâdeye yol boyunca da bir çok kimseler iltihâk ediyor, kuvveti gittikçe çoğalıyordu. Bu vaziyet karşısında zâten endişe duyan Kanunî, Bayezid 'e sözünü geçirebilecek ve onu yatıştırarak bir an önce Amasya 'ya gitmesini sağlayacak bir şahsiyeti onun yanına göndermek lüzûmunu duydu ve tarafsız hareket etmiş olmak için aynı zamanda şehzâde Selim nezdine de başka birini göndermeğe karar verdi. Bu süratle dördüncü vezîr Pertev Paşa 'yı Bayezid 'in, üçüncü vezîr Sokollu Mehmed Paşa 'yı da Selim 'in yanına gönderdi. Gerçekten, Pertev Paşa Ankara 'ya yakın bir yerde Bayezid 'e mülâkî olmuş, pâdişahın, Selim kadar kendisini de sevdiğini, aradaki anlaşmazlığı kaldırmak için bu nakillerin yapıldığını izahla, şehzâdeyi az-çok teskin etmiş ve onun Amasya 'ya gitmek için ileri sürdüğü teklifleri ve babasından istediklerinin hepsinin yerine getirilmesini taahhüd etmişti. Bununla berâber, baba-oğul arasındaki anlaşmazlıklar ve iki kardeş arasındaki münâferet ve rekabetler devam etmiş, Kanunî, Bayezid 'in isteklerini yerine getirmekte oyalayıcı bir yol tutmuş, şehzâde ise, taleblerini gittikçe artırarak âdeta babasını ithâm edercesine sesini yükseltmişti. Bu durum, pâdişahın Selim 'e daha fazla meyletmesine sebep oluyordu. Bu sırada Lala Mustafa Paşa 'nın, Selim üzerindeki telkinlerinin ve aldığı tedbirlerin de Bayezid aleyhindeki

tutumu kuvvetlendirdiği muhakkaktı. Tarihçilere göre, pâdişaha, şehzâde Bayezid'in *yevmlû* nâmiyle bir çok eşkiyayı başına topladığı, bir takım haydudu kapukulu, sekbân ve tüfenkçiyan yazdırdığı ve böylece 20.000 kişilik bir kuvvete sahip olduğu meâlinde bir haber de göndererek Kanuni'nin şüphesini arttırmıştı. Bundan sonra her iki tarafca bir iç savaş hazırlığı başladı. Bayezid'in, ister saltanat tahtını silâh kuvvetiyle ele geçirmek, ister nefsini müdâfaa maksadiyle olsun, etrafına kuvvet toplayarak bir ordu teşkil etmesi karşısında Selim de harekete geçmiş ve askerî hazırlığa koyulmuştu. Ancak aradaki fark, Bayezid'in kendi başına hareket etmesine mukabil, Selim'in, pâdişahın emir ve müsâadesine göre davranması ve hazırlıklarının tabiatiyle daha sessiz ve pâdişahın yardım ve direktifleri dâhilinde gerçekleşmesiydi. Pâdişah, Selim'in tek başına Bayezid'e mukavemet edemeyeceğini anlamış, ona, Bayezid gibi sâdece *çift bozan* reâyayı değil, harp kabiliyeti daha fazla olan, at kullanıp techizâtına da mâlik bulunan raiyetten *yevmlû* yazmasını bildirmiş ve gerekli masrafları karşılamak üzere de 600.000 akçelik bir terakkî ihsân etmişti. Buna rağmen Selim'in asker toplamakta güçlüğe uğradığını öğrenince Konya'ya yakın beylerbeyilere kuvvetleriyle birlikte Selim'in hizmetine gitmek için hazırlanmalarını emretmişti. Böylece Anadolu beyler-beyisi Cenâbî Ahmed Paşa, eyâleti askeriyle Afyonkarahisar'a, Dulkadır beyler-beyisi Ali Paşa Kayseri'ye gelecek, Karaman beyler-beyisi Ferhad Paşa ile Adana vâlisi Ramazan-oğlu Pîrî Paşa da Selim'in emrine göre hareket edeceklerdi. Bu yolda pâdişahın fermanını alan daha bâzı idâre adamları da vardı ki, Bayezid bu sûretle Amasya'da âdeta bir çember içine alınmış bulunuyordu. Bu kıskaçtan kurtulmak için şehirden çıkıp kuvvetlerini toplayarak Ankara istikametine hareket edince, Kanunî, artık Bayezid üzerine yürümenin gerektiği kararına vardı ve Sokullu Mehmed Paşa ile Rumeli beyler-beyisini de Konya'ya gönderdi. Pâdişah, Selim'e, müdâfaa muhârebesini Konya'da kabûl etmesini emretmişti. Aynı zamanda mülti Ebüssu'ûd Efendi'den, âdil bir sultanın evlâtlarından birinin itâatten ayrılıp bâzı kalelere müstevlî olması, cebr ile halktan para alması ve asker toplaması hâlinde ve onu bu hareketinden başka sûretle çevirmeğe imkân olmadığı takdirde „Cemiyetleri dağılıncaya kadar kıtâle" cevâz olduğu hakkında bir fetvâ aldı. Kanunî, bundan sonra hâdisâtı daha yakından tâkip etmek isteyerek, hazîran 1559'da otağını Üsküdar'a kurdurdu. Çok geçmeden Konya'da şehzâde Bayezid kuvvetleri ile şehzâde Selim ve pâdişah kuvvetleri arasında bir savaş vuku buldu ve ikinci günü Bayezid kuvvetlerinin mağlûbiyeti ve firârı ile neticelendi. Bayezid, oğulları ve küçük bir kuvvetle Amasya'ya kaçmaya muvaffak oldu. Bundan sonra Bayezid'in hareketlerinden pişmanlık duyarak pâdişahdan affını istirhâm ettiği ve bu maksatla Amasya müftisini de İstanbul'a gönderdiği görülmekte ise de, pâdişahın, sözü fi'line uymadığı gerekçesiyle bu âsi oğlunun katli için almış olduğu fetvâyı tatbik etmek istediği, şer-i şerif mûcibince de merhamete lâyık görmediği anlaşılıyordu. Bu sebeple Selim'e Bayezid'i ele geçirmesini emretmiş, bunun için de ona, münâsip gördüklerine mansıblar tevcihi gibi geniş selâhiyetler de vermişti. Sokullu Mehmed Paşa ve Rumeli beyler-beyisi Mustafa Paşa ile birlikte ve babasının emri gereğince, şehzâde Selim Amasya üzerine hareket ettiği sırada pâdişah da onun kaçması ihtimâli karşısında hudût boylarında bulunan beyler-beyilerine birbiri ardınca hükümler göndererek, şehzâde Bayezid'in İran'a kaçmasına mâni olunmasını emrediyordu. Bayezid affını beklerken vaziyetin gittikçe kendi aleyhine geliştiğini görmüş ve artık Amasya'da kalamıyacağını anlamış olduğundan dört şehzâdesini yanına alarak, İran'a doğru hareket etti (7 temmûz 1559). Yanında tamâmen kendine sâdık mühim bir kuvvet bulunuyordu. Kendisini tâkip edenler hudûda yakın Sa'd çukuru denilen mevkîde şehzâde Bayezid'in kuvvetlerine yetiştiler ve aralarında şiddetli bir çarpışma vuku buldu. Fakat onun hudûdu geçerek İran'a ilticâsına mâni olamadılar. Gerçekten, Revan hâkimi Niẓām al-Dīn Şah-Ḳulî, şehzâdeyi ta'zim ile kabûl etmiş, durumu Şah Ṭahmāsp'a da bildirerek, ondan aldığı emir üzerine Bayezid ve maiyetindekileri Tebriz'e uğurlamıştı. Mülteciler orada şah tarafından 24 teşrin II. 1559'da mutantan bir merâsimle kabûl olundular. Kanunî, Şah Ṭahmāsp'a bu münâsebetle gönderdiği ilk mektubunda, oğlu Bayezid'in isyânını, Konya savaşını anlattıktan sonra, aradaki dostluğa binâen onun iâde ve teslim edilmesini, aksi takdirde âsi şehzâdeyi yakalamaya me'mûr edilen Osmanlı kuvvetlerinin İran topraklarına girmeğe mecbûr kalacaklarını bildiriyordu. Pâdişahın endişesi Ṭahmāsp'ın Bayezid'e fi'lî yardımda bulunması idi. Bunun önüne geçmek üzere her ihtimâle karşı ordunun hudût boylarında kışlamasını emretmişti. Diğer taraftan Selim de, Şah Ṭahmāsp'a aynı meâlde yarı, ricâ yarı tehdidi tazammun eden mektuplar gönderiyordu. Fakat şahın Kanunî'ye ilk cevabı Ba-

yezid için babasına şefâatte bulunmak yolunda idi. Bundan sonra pâdişah ile İran şahı arasında bir sürü muhâbereler cereyân etmiş ve başlangıçta bu şefâat, Kanunî'nin hiddetini az-çok teskin ederek babalık hislerini harekete getirmişse de, sonradan hâdiselerin aldığı seyir yüzünden, iki hükümdar arasında âdeta bir pazarlık konusu olmuştu. Zîrâ, Kazvin'de Bayezid'in maiyetinin sebep olduğu bâzı hâdiselerin doğurduğu huzursuzluk ve kuşku yüzünden Şah Ṭahmāsp da artık Bayezid'in, Kanunî tarafından affı husûsunda şefâatte bulunmaktan vaz geçmiş ve onu pâdişahın elçilerine teslim etmek temâyülünü göstermişti. Ferîdûn Bey *Münşeât*'ında ve diğer kaynaklarda görülen karşılıklı mektuplardan anlaşılan son karar şöyle idi: Ṭahmāsp'ın, Bayezid'in büyük bir meblağ mukabilinde Selim'in adamlarına teslim edilebileceği hakkındaki mektubuna Kanunî müsbet cevap vermiş, Bayezid ve oğullarının teslimi karşılığında kendisinin 900.000 ve Selim'in ayrıca 300.000 altın ödeyeceğini, şehzâdeler mûtemed adamlarla Erzurum'a kadar getirilecek olursa, bu meblağın orada ödeneceğini ve ayrıca şahın istediği Kars kalesinin de verileceğini bildirmiştir. Bu hareket Kanunî'yi şahsı bakımından küçülttüğü gibi, Kars kalesinden ferâgati de Osmanlı devletinin haysiyetine yakışmamaktaydı. Bununla berâber Kars kalesi hakkındaki vaad yerine getirilmemiştir. Gerek para meselesi hallolunduktan, gerekse İranlılar ile dost kalınacağı hakkında bir ahid-nâme verildikten sonra, Kazvin'e giden kalabalık bir heyet şehzâde ve oğullarını Ṭahmāsp'tan teslim almış ve katilleri hakkındaki hükmü hemen orada infâz etmiştir (21 zilkade 969=23 temmûz 1562). Bayezid ve oğullarının cenâzeleri Sıvas'a getirildi ve burada defnolundu. Şehzâde Bayezid hâdisesi, bâzı iç karışıklıklara sebep oldu, bir müddet onun taraftarlarına karşı mücâdele zorunda kalındı. *Yevmlü* teftişi yapıldı. Bir takım idârî değişikliklere lüzûm görüldü ve bu arada yeniçeriler muhâfız olarak Anadolu'ya yayıldılar. Şehzâdelerin sancağa çıkarılmaları usûlünde de değişiklik yapıldı (tafsilât için bk. Şerafettin Turan, *Kanunî'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961).

Rüstem Paşa'nın ölümü ve Semiz Ali Paşa'nın vezîr-i âzamlığı (1561). Kanunî'nin dâmadı ve iki defada 15 sene gibi uzun bir müddet vezîr-i âzamı bulunan Rüstem Paşa, şehzâde Bayezid'in teslimi ile ilgili muhâbereler sırasında (12 temmûz 1561) vefat etti. O, şahsiyeti ve icrâatı ile pâdişah ve bu devir üzerinde, müsbet veya menfi olarak, derin bir te'sir bırakmış olan iki vezîr-i âzamdan biri sayılabilir. Hattâ, Kanunî'nin saltanatını, İbrahim ve Rüstem paşaların birbirini itmam eden başlıca iki büyük sadâret devri olarak mütâlea etmek mümkündür. Birincisi nasıl imparatorluğun büyüklük, zindelik ve ihtişam devrini temsil etmişse, ikincisi de devlet hazînesinin en zengin, askerî kudretinin en parlak bulunduğu zamanın mümessilidir ve bu devir icrâatında pâdişahın karar ve hareketleri üzerinde en müessir şahsiyet, her türlü hâdisenin seyrinde rolü ve damgası görülen adam Rüstem Paşa'dır. Msl. Busbecq'in müşâhadesine göre, keskin ve uzağı görür zekâsiyle pâdişahın şan ve şöhretini te'siste onun büyük hizmeti vardı. Avusturya elçisi, İstanbul'da bu vezîr-i âzamın himmeti ve kabiliyeti sâyesinde iç ve dış hazînelerde büyük mıkyasta para biriktiğini, hattâ Rüstem Paşa'nın aleyhdarlarından dinlemişti. Onun devlete gelir temin edebilecek bütün kaynakları harekete getirdiği görülmüştür. Aynı zamanda İstanbul'un iâşesi ve diğer mevzûlarda murâbahaya meydan vermemek üzere sâlim tedbirler aldığına dâir vesîkalar mevcuttur. Kanunî devrinde Avrupa ile olan iktisâdî münâsebetlerde zaman-zaman memleketin aleyhine tezâhürler ve başta İstanbul olmak üzere yer-yer gıda darlığı görülmekte idi. Bunun sebebi, Anadolu ve Rumeli'deki toprak mahsûllerinin memleketin ihtiyacı düşünülmeden hârice çıkması veya kaçırılması oluyordu. Karadeniz ve Akdeniz limanlarına gelen yabancı gemiler çok defa râyiçten yüksek fiyatla bubûbât alıyor, yerli ve yabancı tâcirler mârifetiyle anbarlarda biriktirdikten sonra, kendi memleketlerine nakl-ediyorlardı. Bâzan memleket ihtiyacına kâfi gelmiyen gıda maddelerinin veya bâzı ma'mûl eşyanın gelişi-güzel ihrâcı, bilhassa, sefer zamanlarında bu türlü ihtiyaç maddelerinin yokluğunu mûcip oluyor, İstanbul'da ve diğer yerlerde iktisâdî buhran, hayat pahalılığı ve ihtikâr yaygınlıyordu. Rüstem Paşa'nın pâdişaha sunduğu bir arîzadan anlaşılmaktadır ki, o, kendi sadâreti devrinde bütün memlekete şâmil bir mes'ele olarak görünen ve hattâ bâzı vezîrlerin bile menfaat ve ilgi duydukları bu mevzuda haklı bir hassasiyet göstermekte, Kanunî Sultan Süleyman'ın dikkatini bu mes'ele üzerine çekerek hubûbat satışının hiç bir kayda tâbî olmadan serbest tutulması hâlinde beliren mahzûr ve zararlara işâret etmekte idi. Diğer taraftan, Rüstem Paşa'nın, pâdişah üzerindeki nüfûzu ve kayın vâldesi ile zevcesi Mihrimah Sultan sâyesinde, hükümdara bâzı yolsuz tutumlarını da kabûl ettirmiş olması, Kanunî devrinin içtimaî bünyesinde menfi te'sirler de doğurmuştu. Hakkındaki bir şikâyetten ötü-

renildiğine göre, Eflâk voyvodalarından biri, sadrâzama rüşvet vermek sûretiyle, voyvodalığı kendisine te'min etmiş, fakat bu yüzden devlet hazînesi büyük bir zarara uğramıştı. Onun Osmanlı devletinin bu en muhteşem devrinde, rüşvet kapısını açarak, daha sonraları bir felâket hâline gelen, yolsuzluk ve bozuklukların başı gibi görüldüğü bütün tarihçiler tarafından kabûl edilmektedir ki, bu konuda hakkında vâki bir çok şikâyetler pâdişaha da aksettirilmişti (tafsilât ve meydana getirdiği diğer bid'atler hakkındaki misâller için bk. Tayyib Gökbilgin, *Rüstem Paşa ve hakkındaki ithamlar*, *Tarih dergisi*, 1956, sayı 11/12; ayrıca bk. mad. RÜSTEM PAŞA).

Rüstem Paşa'nın yerine ikinci vezîr Semiz veya Kalın lekapları ile mârûf Ali Paşa vezîr-i âzam oldu. O, selefinin tam zıddı bir seciyede, iyi kalpli, cömert, halk adamı ve nüktedandı. Sohbetlerindeki lâtîfeleri dillerde dolaşır ve nükteleri mecmualara kaydolunurdu. Pâdişahın yaşlılığına işâret ederek daimâ sulhçu bir siyâset tâkip etmiştir [bk. mad. ALİ PAŞA, SEMİZ].

Avusturya ile barış anlaşması ve İran elçilik heyeti (1562). Amasya'da 1555'te yapılan mütârekede askıda kalmış olan ihtilâflar devam etmiş ve Busbecq'in uzun süreli bir anlaşma akdi husûsundaki bütün gayretleri Rüstem Paşa'nın sadrâzamlığı devrinde boşa gitmişti. Ali Paşa iktidara gelince, Avusturya elçisine müsâit davrandı. Nihâyet, müzakereler 8 senelik bir barış anlaşması ile neticelendi. Bu muâhedeye göre, imparatorun, Erdel'e âit yerlerden kat'î olarak feragat etmesi, kıraliçe ve oğlu ile ihtilâflı yerler husûsunda anlaşacağı va'dine karşılık, Kanunî 8 senelik bir müddet içinde, hukûken kendisine âit olup da, fi'len Erdel kıralının elinde bulunan bâzı yerleri (Tisza nehri bölgesinde) ve Ferdinand'a karşı tekrar vassallık vazifelerine devam eden Balassa ve Báthory gibi asılzâdelerin arâzilerini istemeyeceğini tashhüt etmekteydi. Ayrıca Ferdinand, senede 30.000 dukalık vergiyi muntazaman ödemeye devam edecek, her iki taraf kendi arâzilerindeki kaleleri karşılıklı olarak tahkim edebileceklerdi. Muâhadede bunlardan başka iki tarafa vergi veren yerler, asîler ve mülteciler, haydutlar, şikâyetler ve sâire hakkında da maddeler yer almıştı. Receb 969 (mart 1562) tarihli bu ahidnâme tercüman İbrahim Bey'in refakati ile Busbecq tarafından imparatora götürülmüş ve 1 hazîran 1562'de Prag'da imzalanmıştı (bk. Baron de Testa, IX., s. 11 v. d. Ancak burada gösterilen eylül 1561 tarihi (muharrem 969) ahid-nâmeye esas olan mütâreke tarihi olsa gerektir. Noradounghian, I, 31, Hammer'in türkçe ve letince nushalarından bahsetmesini de dikkate alarak, mart 1562'yi göstermiştir; ayrıca bk. Busbecq, *agn. esr.*, s. 238 v. dd.). Şah Ṭahmāsp'ın, bu sırada Kanunî nezdine gelen elçilik heyeti, şehzâde Bayezid'in teslimine karşılık gönderilen paranın alınmasından sonra pâdişahtan bâzı isteklerde bulunuyordu. Mutad hediyelerini takdim eden elçi, Kanunî tarafından kabûl edildi. Fakat, Türkmen ve Özbeklere karşı yardım istekleri, sünnî olan Özbeklere karşı şî'î mezhebindeki İranlılara yardımın din bakımından câiz olamayacağı gerekçesiyle ve iranlı hacıların Osmanlı arâzisinden serbestçe geçmelerine müsâade talepleri ise, bu hacıların arap kabîlelerinin tecavüzüne mârûz kalabilecekleri ve bunun da iyi münâsebetlerin ve barışın bozulmasını mucip olabileceği mulâhazasiyle kabûle şâyân görülmedi. Sâdece Bitlis hanımın şaha ihânet ederek kaçan ve Bagdad'a iltica eden oğullarının teslimi kararlaştırıldı.

Denizlerde harekât, yeni hâdiseler ve seferler (1550—1560). Barbaros'un 1546'da vefâtından sonra da Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyeti bir müddet daha devam etmiş, onun yerine geçen Sokullu Mehmed Paşa'nın kısa süren kapudan-ı deryâlığını tâkiben bu vazifeye Rüstem Paşa'nın kardeşi Sinan Paşa geçmişti. Barbaros'un Cezayir beyler-beyiliğindeki halefi ise, evvelâ oğlu Hasan Paşa, sonra da yine Barbaros'un yetiştirmelerinden Sâlih Reis olmuştu. Turgud Reis (Turgud Bey)'e gelince, o da Menteşe sancağından zuhûr ederek, daha Barbaros'un hayatında şecaâtiyle her tarafa nam salmış, bu sırada esârete de düşmüş, Barbaros'un tavassut ve imparatorun denizcilerini tehdidi ile kurtulmuş, bir aralık da Napoli körfezindeki Castellamar kalesini zapt ile büyük bir ganimet almıştı. Müteâkiben kapudan-ı deryâ Sinan Paşa delâletiyle İstanbul'a gelerek kendisine Karlı-ili sancağı verilmiş, maiyetindeki diğer kapudanlara da padişâh tarafından ulûfeler ve fener asmak imtiyazı bahşedilmişti. Daha sonra Turgud'un Tunus'ta Mahdîya kalesini zapt ettiği, 1550'de Şarlkent'in ordusu tarafından bu kalenin muhâsarasında büyük kahramanlığı görülmektedir. Bir defa da rastladığı ve kendisine tâzim için yelkenlerini indirmeyen ve „pişkeş" vermeyen bir Venedik gemisini ateşlemiş ve barış hâlinde bulunulduğundan balyosun Rüstem Paşa nezdinde şikâyeti üzerine pâdişah tarafından İstanbul'a dâvet edilmişti. Vezîr-i âzamın, kardeşini iltizam ederek dâimâ muârız bulunduğu (Kâtip Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 69) Turgud Reis, aleyhinde bir

tertipten şüphelenerek İstanbul'a gelmemiş, Mağrib taraflarında takriben iki sene isyân hâlinde kalmış, fakat sonra Trablusgarb'ın fethi kararlaştırılınca, pâdişah kendisine incinmiş olmasına rağmen, dâvet emriyle birlikte ona bir mushaf ile altın kabzalı bir kılıç göndermişti; bunun üzerine kapudan-ı deryâ Sinan Paşa donanması ile birleşerek 958 (1551)'de Trablusgarb'ın fethini sağladı. Ancak Kanunî Sultan Süleyman'ın Trablus hükümetinin kendisine verileceği hakkındaki kat'î va'dine rağmen, Sinan Paşa'nın fethedilen bu memleketi başkasına vermesi, Turgud Reis'i darıltmış, diğer kapudanlarla birlikte pâdişahın hizmetinden ayrılarak yine Mağrib taraflarına gitmek istemiş, fakat kapudan-ı deryânın bir çok vaadleriyle bu tasavvurdan vazgeçerek İstanbul'a dönmüştü. Bundan sonraki senelerde de Turgud Reis'in Akdeniz'de büyük başarıları ve zaferleri oldu. Napoli ve Sicilya sâhillerinde gazâda bulundu ve Korsika'da Bastia kalesini muhâsara etti, Arnavutluk sâhillerini denizden sıkıştırarak te'dibe muvaffak oldu. Umulandan daha büyük muzafferiyetler ve ganimetlerle İstanbul'a geldiği vakit, Osmanlı devletine ve onun büyük hükümdarına şan ve şeref kazandıran bu ünlü denizciye, pâdişah Cezayir beyler-beyiliğini kapudanlık ile birlikte ihsan etmek istemiş, fakat Rüstem Paşa'nın bu tevcihe, Turgud'un, serbest hareket etmeği devlet hizmetinde bulunmağa tercih edeceğini ileri sürerek mâni olmağa çalışmasına rağmen, Turgud bizzat Kanunî'nin huzûruna çıkarak Trablus eyâletini rica etmiş ve neticede, bu memlekete ölünceye kadar tasarruf eylemişti. Sinan Paşa'nın ölümünden sonra kapudan-ı deryâlığa Piyâle Paşa geçince (1554), Turgud Reis onunla birlikte yine Akdeniz'deki faaliyetine ve gazâlarına devam etti. Bu defa, Fransa donanmasına yardıma gönderiliyordu. Zîrâ d'Aramon'un teşebbüsleri neticesinde pâdişah kapudan-ı deryâya hitâben bir terman çıkarmış ve bunda Turgud Reis ile iş birliği kurulması ve onun tecrübe ve vukûfundan faydalanılarak fransız donanması ile buluşmasını emretmişti (bk. *Tuḥfat al-kibār*, s. 70 v. d; Cevdet, *Tarih*, I, 351; bu münâsebetle pâdişahın Fransa kıralına gönderdiği nâme için bk. Ferîdûn Bey, *Münşeât*, I, 494 v. d.; Henri II.'nin fransız donanması kumandanına bu husûsla ilgili mektubu için bk. Charrière, *ayn. esr.*, s. 259 v. d.). Fransa kıralı Kanunî'nin bu yardım ve kararından o kadar memnûn olmuştu ki, gönderdiği 3 temmûz 1555 tarihli teşekkür mektubunda pâdişaha „pek yüksek, pek muazzam, pek muhteşem, nâ-mağlûp hükümdar, müslümanların büyük pâdişahı, bizim pak azîz ve muhterem dostumuz" diye hitap etmekte, sıcak ve samimî teşekkürlerini bildirmek mecburiyetinde bulunduğunu, Osmanlı donanmasının, Preveze'ye vâsıl olduğunda, orada 5 fransız galerisini bulacağını ve fransız amirali ile müşterek düşmana (imparatora) karşı neler yapılacağının kararlaştırılacağını ve sâireyi yazmakta idi (tafsilât için bk. Charrière, *ayn. esr.*, s. 346 v. dd.). Gerçekten, Piyâle Paşa, donanma ile Sicilya'ya doğru ilerlemiş, Akdeniz'de bâzı kaleleri muhâsara ve zaptetmiş, bu sırada 65 gemi ile Napoli önlerinde bulunan Andrea Doria, Osmanlı donanmasının geldiğini duyunca, oradan uzaklaşmıştı [bk. mad. PİYÂLE PAŞA]. Mamafih, Barbaros devrinde olduğu gibi, bu defa da, Fransızlar ile tam bir iş birliği yapılamamış, Fransa kıralı, Kanunî'ye bu münâsebetle yeni bir mektup (22 teşrin I. 1555 tarihli) göndererek bu teşebbüste bir netice alınamamasından kendilerinin itâba hedef tutulmamalarını rica etmiş ve mâzeretlerini bildirmiştir (Kalbiye „Calvi" harekâtı denilen bu teşebbüs hakkındaki diğer vesikalar için bk. Kâtip Çelebî, göst. yer; Ferîdûn Bey, *Münşeât*, II, 498 v. dd.; Charrière, *ayn. esr.*, s. 353 v.dd.). Bu sırada Cezayir beyler-beyisi Sâlih Paşa'nın da o havâlide bâzı teşebbüs ve harekâtı vardır; Fransa kıralına gönderilen mektuplarda da bundan bahsedildiği görülmektedir. Hâdise, İspanyollar ile ittifak hâlindeki bir yerli kabîle reisinin Pavus (Piñon de Velez) kalesini muhâsarası ile başlamış ve Sâlih Paşa derhâl oraya koşarak İspanyolları tard ve mağlûp etmişti (bk. Celâl-zâde. *ayn. esr.*, var. 411; Peçevî, *Tarih*, s. 348). Fransız kıralının bu sırada imparator ile Vaucelles'de mütâreke yapması, Charrière'e göre, müttefiki Kanunî'yi memnûn etmemişti. Pâdişah, temsilcisinin bulunmadığı bu anlaşmanın tek taraflı olarak yapıldığından ve harp yüklerinin tamâmen kendi üzerine yüklendiğinden şikâyette bulunmuştu (*ayn. esr.*, II, 364 v. Henri II., bunun üzerine derhal pâdişah nezdindeki elçisi M. de la Vigne vâsıtasıyle, imparatorun tahttan feragatini mümkün kılmak ve kolaylaştırmak istediği için bu mütârekeyi kabûl ettiğini mâzeret olarak ileri sürdü. Zâten başka sebeplerle de bu mütâreke işlemez hâldeydi. Hem bu vesîle, hem de Sâlih Paşa'nın o tarafa donanmanın sevkini istemesi sebebiyle, Piyâle Paşa kumandasındaki donanmayı, pâdişah, üst üste bir kaç sene Mağrib sâhillerine gönderdi ve keyfiyeti ayrı bir nâme ile Fransa kıralına da bildirdi (krş. Ferîdûn Bey, *ayn. esr.*, s. 501). Piyâle Paşa, 1556—1558 seneleri arasındaki harekâtı neticesinde, Oran ve Bizerte müstahkem mevkilerini zapt ve Mayorka adasını

tahrip ederek, İspanyol donanmasına rastlamadan İstanbul'a döndü. 1559'da ise, Adriyatik seferini yaptı, imparator kuvvetlerinin ve Malta şövalyelerinin Cerbe adasına karşı hazırlıkları esnâsında da ikmâlini yaparak evvelâ Malta istikametinde düşman donanmasını aradı, sonra da onların Cerbe sularında olduğunu öğrenince Turgud Reis'e mülâki olmak üzere buraya geldi [krş. mad. PİYÂLE PAŞA]. Yerli bir şeyhin imparator kuvvetlerine teslim ettiği Cerbe adasından 7—8 mil uzakta, ittifak hâlinde bulunan düşman donanması ile Osmanlı donanması arasında büyük bir deniz savaşı cereyan etti (16 mayıs 1560); bizzat Piyâle Paşa'nın bildirdiğine göre, 3 gün 3 gece devam eden savaş sonunda düşmanın 20 kadırgası alınmış, bunlardan biri yakılmış, 26 gemisi ele geçirilmiş, bir kısmı da kaçıp kurtulmuştu (bk. *TOEM*, I, 99, 29 ramazan 967=23 hazîran 1560 tarihli hüküm; Kâtip Çelebî, *ayn. esr.*, s. 74 v.d.; müttelik amirallerinden J. A. Doria'nın kaçışı ve Don Alvaro'nun da Cerbe hisarına sığınması hakkında krş. Hammer, VI, 123 v.d.). Deniz harbi bir zafer ile neticelendikten sonra da adayı ve kaleyi kurtarmak cihetine gidildi. Turgud Reis'in de katıldığı ve Trablus eyâletinin, Trablus, Kayrevan, Sfâkes v. b. piyâde ve suvari kuvvetlerini de berâberinde getirerek yaptığı kuşatma 80 gün sürdükten sonra nihâyet Don Alvaro teslim olmaya mecbur kaldı, kadırgaların hepsi batırıldı, büyük mikdarda esir alındı (30 temmûz 1560; ayrıca bk. Busbecq, *ayn. esr.*, s. 225 v.dd.).

Osmanlı imparatorluğunun Hind denizindeki faâliyeti ve Portekizliler ile çarpışmalar, Hadım Süleyman Paşa'nın dönüşünden sonra da devam etmişti. Bir aralık Portekizliler Kızıldeniz'e girip Cidde limanını işgâl etmek istedilerse de, Mekke emîrinin yetişmesi üzerine muvaffak olamadılar; Süveyş tersânesini işgâl ile Türk donanmasını yakma teşebbüsleri de akîm kaldı. Kısa bir zaman için ele geçirebildikleri Aden şehri de, Süveyş kapudanı Pîrî Reis'in himmeti ile kurtarıldı. Pîrî Reis bundan sonra 30 kadar gemiden mürekkep bir filo ile Hind denizine çıkmış (1551), fakat buradaki harekâtı başarısızlık ve Süveyş filosunu Basra'da bırakmış olması suç addedilerek dönüşünde, Kanunî'nin emriyle Mısır'da îdam edilmiştir (1553). Pîrî Reis'in Akdeniz'in haritalarını havi ve koy, körfez, boğaz ve limanlarını, deniz akıntılarını bildiren *Kitâb-ı bahriye* adlı eseri Osmanlı denizcilik tarihi için çok değerli bir eser mahiyetindedir (tafsilât için bk. mad. PİRİ REİS). Pâdişah, Pîrî Reis'ten sonra Süveyş kapudanlığını Kubad Paşa'nın inhası üzerine, eski Katîf sancak beyi Murad Reis'e tevcih etti. Murad Reis donanmadan bir kısmıyle Basra'dan ayrıldı ise de, Hürmüz adası civârında rastladığı Portekiz donanması ile vâki savaşta mühim zâyiat vererek, Basra'ya dönmek zorunda kaldı ve azlolundu (1552). Bu suretle Basra körfezinde mahsur kalan Süveyş donanmasını Süveyş'e getirmeğe, Süveyş kapudanlığı vazifesiyle tersâne reislerinden Seydî Ali Reis me'mûr oldu (1553). Ancak, bu zât da donanmayı geriye getirememiş, Portekizlilerle ve Hind okyanusunun fırtınalarıyle mücâdeleden sonra Gucerât sahillerine düşerek üç yıllık maceralı bir seyahatten sonra kara yolundan İstanbul'a dönmüş ve *Mir'ât al-mamâlik* isimli meşhur seyahatnâmesini pâdişaha takdim ederek iltifata mazhar olmuştur (tafsilât ve ayrıca te'lif ettiği *Muhît* adlı eseri hakkında bk. mad. SEYDÎ ALÎ REİS; Âlî, *ayn. esr.*, var. 303 v. dd.; Peçevî, göst. yer; Hammer, VI, 120 v.d.).

Malta muhasarası (1565). Avusturya ile 1562 barış anlaşması Akdeniz'deki harekâta da müspet te'sir yapmış, İspanya kıralı bir müddet hareketsiz kalmışsa da, 1564'de Cerbe'nin kaybını telâfi etmek isteyerek, Catalonia kıral nâibi Garcia de Toledo'yu Afrika sâhillerine göndermiş ve Piñon de Velez'i tekrar ele geçirmişti. Gerek bu hâdise, gerek o sırada Malta donanmasının Osmanlı sarayı ile ilişiği bulunan bir gemiyi zaptetmesi Malta muhâsarasının zahirî sebepleri sayılabilir. Hakikatte, Akdeniz hâkimiyetinin Osmanlılarda kalabilmesinin ilk ve esâslı şartının, şarkî ve garbi Akdeniz arasında mühim bir mevki olan Malta'nın zaptı ile mümkün olabileceğini gören Turgud Reis, senelerden beri bu yolda gayret sarfediyordu ve 1551'de böyle bir teşebbüste de bulunmuştu. İşte Bostancıbaşı'ya âit bir geminin tüccar ve hacılarla dolu olarak gelirken Maltalılara esir düştüğü haberi İstanbul'a gelince, büyük bir teessür uyandırmış ve pâdişah Malta üzerine sefere karar vermişti. Bu sefere Kızıl-Ahmedlü vezîr Mustafa Paşa serdâr tâyin edildi. Pâdişahın hususî müsâadesiyle bu sefere kapıkulu efradı bile donanmacı olarak katılmak imkânını bulmuşlardır. Sadrâzam'ın topladığı divan, Malta seferine 300 gemi ile çıkılmasını, kale döğecek 20 ağır top ile 120 daha küçük top ve 20.000 kantar barut v. b. götürülmesini kararlaştırmış ve iki ay gibi kısa bir zamanda bu hazırlıkları tamamlamıştı. Büyük türk denizcisi Turgud Reis'in şehâdetine mal olan bu seferden müshet bir netice elde edilemedi. Kâtip Çelebî (*ayn. esr.*, s. 81) başarısızlığı serdârla kapûdân-ı deryâ Piyâle Paşa'nın yekdiğeri üzerine yüklemeye çalıştığını bildirdiği gibi, sadrâzamın

daha seferin başında her ikisine karşı güvensizliğini belirttiği [bk. mad. ALİ PAŞA—SEMİZ—], hattâ pâdişahın da mîrahur Ferhad Ağa'ya bir gün bu işten duyduğu nedâmeti açıkladığı Selânikî (*Tarih*, s. 10) tarafından ifâde edilmektedir. Malta sefer ve muhasarası hakkında krş. mad MALTA.

Avusturyalılar ile yeni ihtilâflar ve Sigetvar seferi (1566). 1562 Osmanlı—Avusturya anlaşmasından sonra da hudûtlarda ve Macaristan'da bâzı anlaşmazlıklar zuhûr etmiş, Avusturya hükûmeti bu yüzden, evvelce taahhüt ettiği vergiyi iki sene üst-üste göndermemişti. Anlaşmanın imzasından iki sene sonra imparator Ferdinand ölünce (1564), vezîr-i âzam, İstanbul'daki Avusturya elçisinden hem müterâkim vergiyi, hem de anlaşmanın geri kalan 6 senelik müddetinin yenilenmesini istemişti. Yeni imparator Maximilian II. ise, parânın ödenmesini anlaşmazlıkların halline ta'lîk etmeyi uygun görmüştü. Kanunî, cülûs tebriği için Bâlî Çavuş'u Viyana'ya gönderdiği vakit, imparatorun eski ahid-nâmeyi yenilemek arzusunda olup-olmadığını da sordurmuştu. Bu esnâda Erdel kıralı Jânos Zsigmond imparatorla aralarında ihtilâf konusu olan bir bölgeye müdâhale etmişti; Erdellilerin kanâatına göre, Avusturya o zamane kadar burayı fuzulî işgâl altında bulundurmuştu. Gerek bu hâdise ve gerekse diğer ihtilâflı mevzular hakkında izahat vermek üzere pâdişah nezdine yeni bir Avusturya elçisi geldiği vakit, vezîr-i âzam, ona sulhun 8 sene müddetle uzatılmasına efendisinin müsâade edeceğini, ancak Osmanlı devletinin Tisza nehrinin ötesinde sahip olduğu bütün toprakları muhâfaza arzusunda olduğunu bildirdi. Bu müzâkereler ve elçinin yeni tâlimat almak üzere Viyana'ya dönmesi sırasında Semiz Ali Paşa vefat etmiş ve yerine Sokullu Mehmed Paşa vezîr-i âzam olmuştu (1565). Yeni sadrâzam'ın bu mevzudaki tutumu ve siyâseti selefininkinden hayli farklı idi. Müzâkerelere devam için tekrar gelen Avusturya elçisi Czernowicz'i ilk kabûlü esnâsında, imparatorun Tokaj ve Szerencz'i iâde etmesi lâzımgeleceği gibi, Szathmar anlaşması pâdişahın muvafakati alınmadan yapıldığı için, bükümlerinin yerine getirilmesinin asla mümkün olamayacağını bildirmişti. Bu yüzden, verginin ödenmesine ve isteklerin yerine getirilmesine kadar bütün müzâkereler kesilecek ve barışın yenilenmesi işi bundan sonra bahis konusu olabilecekti. 1566 senesi başlarında da vaziyet gerginliğini muhafaza ediyordu. İmparator bir taraftan muharebeye hazırlanıyor, diğer yandan da Kanunî nezdine yeni elçiler gönderiyordu. Fakat yeni elçi Hosszûthoty, ihtilâflı konulardan biri olan Kruppa kalesinin iâdesini talep ettiği hâlde, müterâkim vergiyi getirmemiş ve başka bir ihtilâf mevzuu olan Tokaj kalesi hakkında da tatminkâr izahat vermemişti. Bu sebeple pâdişah, Avusturya'ya karşı yeni bir sefer ilân etti ve elçiyi nezaret altına aldırdı. Tarihçilere ve ezcümle bu sefere müstakil bir eser (*Heft meclis*) tahsis eden Âlî'ye göre, seferin sebepleri arasında, bilhassa Sigetvar kalesindeki düşman kuvvetlerin hudutlarda yağma ve garetle her tarafa taarruz ederek reâyayı huzursuz bırakmaları vardı. Pâdişah ise, ihtiyarlığına ve hastalığına rağmen sefere çıkmaya karar vermişti. Hükümdarın sefere bizzat iştirâkini, bâzı tarihçiler, şimdiye kadar fetih teşebbüsleri başarısızlığa uğramış olan, Avusturyalıların çok müstahkem Sigetvar (Szigetvar) ve Eğri (Eger) kalelerini alarak Macaristan'da mukavemet ve yığınak yuvası bırakmamak arzusuna atf etmektedirler; hattâ Yanık kale (Györ) ve Komorn (Komârom) kalelerini de zaptederek bu bölgedeki fütûhat silsilesini şan ve şerefle tamamlamak istediği düşüncesindedirler. Ancak, onun bu kararında bir sene önceki Malta başarısızlığının intikamını almak arzusu kadar, 10 seneden fazla bir zamandır sefere çıkmamasını tenkid edenleri tatmin ve teskin etmek düşüncesi de müessir olmuş olmalıdır. Bu türlü tenkitler açıkca yapılıyordu. Mal., Şeyh Nureddin isminde biri bizzat cihâd vazifesini yapmayan bir hükümdarın muâhezeye lâyık olduğunu söylemekte, pâdişahı sefere tahrik etmekte idi. Bu mevzuda onu kızı Mihrimah Sultan'ın da teşvik ettiği rivâyet olunur. Tabiatiyle hudûd kumandanlarının bu yoldaki arîzalarının ve taleplerinin de te'siri olmuştur.

Sefer-i hümâyûn başlamadan önce ikinci vezîr Pertev Paşa serdarlıkla Erdel tarafına gönderildi. Vazifesi Tamşvar taraflarındaki Erdel kalelerinden Göle (Gyula) kalesinin zaptı idi, bu suretle Osmanlı ordusunun sağ kanadı emniyet içinde bulunacaktı (Pertev Paşa'nın durumu inceleyerek, harekât istikameti hakkında yazdığı arîzalar için bk. Tayyip Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566 Sigetvar seferi, sebepleri ve hazırlıkları*, *Tarih dergisi*, 1966, XVI.). Pâdişah ve Osmanlı ordusu 1 mayıs 1566'da İstanbul'dan hareket etti ve mutâd yolu tâkip ile yolda Erdel kıralını da kabul ederek, ağustos başlarında Sigetvar'ı muhasaraya başladı (tafsilât için bk. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*). Kale kumandanı Zrinyi Miklóş, kaleyi iyi tahkim etmiş ve kuvvetli bir müdâfaa ordusu hazırlamış idi. Osmanlı ordusu yaklaşırken, istihkâmların ortasına büyük bir baç

koydurmuş, Osmanlı pâdişahının ihtişamına mukabele mânasında, kale bedenleri üzerine kırmızı çuha telfriş ettirmişti. Muhasara bir aydan fazla sürdü ve mukavemet şiddetli olduğu için çetin ve çok zâyiata sebep oldu; bir çok mevziî ve umumî hücûmlar yapıldı. Evvelâ dış istihkâmlar ve dış kale alındı. Muhasaranın onbeşinci günü yapılan ve bizzat vezîr-i âzam tarafından idâre olunan hücûmdaki büyük kayıpları ve bizzat Sokullu'nun da tehlike atlattığını, kalenin şimâl taraflarından biraz uzakta bir tepe üzerindeki otağında haber alan pâdişah, vezîr-i âzam'a bir tezkere göndermiş, iyice hazırlanmadan ve gerekli savaş vâsıtalarını tamamlamadan metrislere girmeğe rızâsı olmadığını bildirip „zîrâ bu kale benim yüreğimi yakmıştır; dilerim Hakdan ateşlere yana" diyerek muhasaranın uzamasından ve zâyiatın fazla olmasından duyduğu teessürü belirtmişti. Bundan sonra, evvelâ teslim teklif edildi ve bâzı harp hilelerine mürâcaat olundu, hepsi de te'sirsiz kalınca hücûmlar ve tazyik daha da arttırıldı ve nihâyet 7 eylûlde fetih müyesser oldu (tafsilât için bk. muhasaraya bizzat iştirâk eden Selânikî Mustafa, *ayn. esr.*; Ferîdûn Bey, *Nuzhat al-aḫbār dar safar-i Sigetvar*, Topkapısarayı, hazîne, nr. 1339, h. 976 tarihli; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 330 v.dd.; ayn. mll., *Heft meclis*, İkdam neşriyatından; Peçevî, *Nuḫbat al-tavārīḫ*; Solak-zâde; Ramazan-zâde Âgehî Mansur Çelebî, *Sigetvar seferini mübeyyin tarihçe*, Üniversite kütüp., nr. TY 3884; diğer Sigetvar fetihnâmeleri için bk. *Osmanlı müellifleri*, fihrist).

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümü (7 eylûl 1566). Pâdişah sefere çıktığı sırada hasta ve zayıf idi. Edirne'ye gelmeden rahat bir arabaya nakledilmiş olup, sefer yorgunluklarını azaltmak, nakil vâsıtasının sarsılmamasını te'mîn maksadiyle, sadrâzam bir konak önden giderek güzergâhı tanzim ve tesviye ettirmekteydi. Hastalığının nikris, dizanteri, nüzûl ve hattâ kanser olduğu hakkında türlü rivâyetler ve görüşler vardır. Muhasaranın son günlerinde hastalığının arttığı orduda şâyi' olmuştu. Vefatı 6/7 eylûl gecesi, gece yarısından sonra vuku bulmuş ve keyfiyet derhal vezîr-i âzama gizlice haber verilmişti. Sokullu Mehmed Paşa, büyük teessürüne rağmen, saltanat işlerinin ve artık başarıya ulaşmak üzere olan muhasaranın yürümesini aksatmamak, her hangi bir karışıklığa yahut gayretsizliğe meydan vermemek maksadiyle pâdişahın yakınında ve keyfiyetten haberdar bulunanlara, bunun kat'iyen kimseye duyurulmamasını, herkesin basîret üzere ve sanki Sultan Süleyman hayatta imiş gibi hareket etmesini tenbih etti; pâdişahın mahremlerinden Silâhdar Cafer Ağa'ya gizlice tezkere gönderip kapucular kethudâsının otağ-ı hümâyûna dâvet edilmesini ve ona „pâdişahın sıhhati hamd olsun düzelmek üzeredir, amma bu kalenin bu kadar zahmet ve zâyiattan sonra feth olunmamasından dolayı çok huzursuzdur, emr-i şerifleri kalenin hemen bugün feth olunmasıdır" denilmesini emretti. Gerçekten, böylece hareket edilerek, vezirler dâhil, hiç kimse vefattan haberdar olmadı ve kale de aynı gün fetb olundu. Sadrâzam yine zaman-zaman arza girmekte, pâdişahın hattına benzeyen silahdâr Cafer Ağa'nın yazdığı tezkerelere göre hareket etmekte idi. Böylece vefat haberini, yeni pâdişah Selim'in orduya gelmesine kadar saklamağa muvaffak oldu, bu müddet zarfında Sultan Süleyman'ın na'şı tahnit ve ahşâsı o civara defn edildi. Buraya sonradan Budin beyler-beyisi Sokullu Mustafa Paşa mermerden muhteşem bir türbe yaptırmış ve burası asırlar boyunca Sigetvar'da Sultan Süleyman türbesi olarak ziyâret edilmiştir (tafsilât için bk. Tayyip Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki türbesi*, *Tarih dünyası* (1950), sayı 4; Molnár József, *Szülejmán szaltán siremléke Turbekey*, *Művészettörténeti, Értesitő*, Budapest, 1965, XIV). Sonra pâdişahın na'şı İstanbul'a getirilerek Süleymaniye câmii avlusundaki türbesine defnolundu (bk. *Ḥadīḳat al-cavāmi'*; ayrıca bk. mad. İSTANBUL).

Kanunî Sultan Süleyman'ın şahsiyeti ve eserleri. Yuvarlak çehreli, elâ gözlü, arası açık kaşlı, doğan burunlu ve seyrek dişli olarak tasvir edilen Sultan Süleyman uzun boylu, mevzun ve yakışıklı, söz ve hareketleri ölçülü ve nâzik idi. Âlim, şâir ve hakîmlerle bulunmaktan hoşlanır, hoş sohbet, hulâsa, maddî ve manevî bütün iyi hasletleri şahsında toplamış bir pâdişah olduğunda bütün tarihçiler müttefiktir. 26 yaşında tahta geçip 46 sene saltanat sürmesi, devrinin umûmiyetle zafer ve zenginliklerle dolu bulunması, imparatorluk câmiasının nizam ve adâlet esâsları dâhilinde idâresi, onun halk üzerinde çok büyük bir saygı ve sevgi uyandırmasının başlıca âmilleridir. Uzun saltanat devresi boyunca Osmanlı orduları Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarında bir çok muharebeler yapmış, kazanılan zaferlerle imparatorluk arâzisi her üç kıt'a üzerinde büyük genişlemeler kaydetmiş, bizzat bir çok seferlerin yüksek kumandasını üzerine almıştır. Devletin genişleme ve yükselmesinde şahsen büyük hissesi vardır. Bu büyük kumandanlık vasfı yanında âmme hukûkuna ve mevzuâta riâyette âzamî hassasiyet gösterdiği ve bunu te'siste

de müstesna derecedeki adâlet saygısının rol oynadığı, yerli ve yabancı kaynaklar ve müşahitler tarafından takdir ve hayranlıkla belirtilmiştir. Ordu ve idâre mensupları üzerindeki münakaşa götürmez nufûzu, telkin ettiği saygı ve sevgi hisleri, vazile sahiplerinin durumlarını daima göz önünde bulundurarak bunların terakki ve terfileri ile ilgilenmesi sâyesinde gittikçe kuvvetlenmişti. Bu zihniyet ve duygu o derecede köklü idi ki, bâzan hissî hüküm ve kararlarla, yahut da Hurrem Sultan'ın ve harem hayatının te'siri ile, âmme vicdanını da sızlatan, şehzâde Mustafa ve şehzâde Bayezid ile İbrâhim ve Ahmed paşaların idâmları gibi vak'alar bile, bakkındaki müsbet kanaati devamlı bir şekilde değiştirememişti. Bu yüzden, ölümü haberi orduda yayılınca, istisnasız bütün asker, memleketin her tarafında da bütün halk derin bir teessüre kapıldı. Sultan Süleyman'ın daha saltanatının başında babası Yavuz Sultan Selim'in şiddet tedbirlerinden zarar görmüş kimseleri hoşnut etmesi, onun lehindeki hissiyatın doğmasını sağlamış, halka zulmeden ve reâya evlâtlarını esir olarak satan idâre ve ordu mensuplarını hiç bir zaaf ve musamaha göstermeden cezalandırması da adâletinin ilk tezahürü olmuştu. Saltanatı boyunca suçsuz bir kimse azledilmediği gibi, ağır bir töhmet ile azledilen de kolay-kolay tekrar bir makama getirilmezdi. Kadıların ve idâre adamlarının adâlet ve insaf ile hareket etmelerinde bu tutumun büyük bir te'siri olduğunda ve vazife sahiplerinin uzun müddet yerlerinde bırakılıp bu suretle memlekette istikrarın sağlandığında şüphe yoktur; Peçevî (I, 6 v.dd.) bu hususta bir çok misâller vermektedir. Sultan Süleyman'ın fevrî bir tabiata sahip olmaması, kararlarını düşünüp taşınarak ve ekseriya vezîrlerine de danışarak vermesi, temkin ve itidali elden bırakmaması, onun muvaffakiyet yolunu açan ve kendisini büyüklüğe götüren hasletlerden sayılmaktadır. Devlet kudret ve nufûzunu her şeyin üstünde tuttuğu, devletin yüksek menfaatlerine aykırı saydığı hareketlere tevessül eden kimseleri, en sevdikleri bile olsa, feda etmekten çekinmediği bir vâkıadır. Onun, umûmiyetle iyi adam seçtiği ve vezîr-i âzamlarını, vezîrlerini ve diğer nişancı, defterdar, kazasker gibi yüksek derecedeki vazife sahiplerini iktidarlı, liyakat ve tecrübe sahibi kimseler arasından intihap eylediği de muhakkaktır. Kanunî, İstanbul'un imarına büyük ehemmiyet vermiş ve hizmet etmiş bir hükümdardır. Süleymaniye külliyesinden başka, babasının nâmına yaptırdığı Sultan Selim câmii ve müştemilâtı, oğulları şehzâde Mehmed ve Cihangir nâmına yaptırdığı câmi ve te'sisler, kızı Mihrimah Sultan nâmına olan Edirnekapı ve Üsküdar câmileri, zevcesi Hurrem Sultan nâmına inşâ ettirdiği Haseki Sultan Câmii, medrese ve darüşşifa, İstanbul'un çehresini çok güzelleştirmiş ve bunlar İstanbul'a kazandırılan büyük eserler olmuştur (krş. *Ḥadîḳât al-cevâmi'*; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, Halil Edhem, *Câmilerimiz*, ayrıca bk. mad. İSTANBUL). İstanbul'daki Kırk çeşme denilen su yolları da, Kanunî'nin büyük ve faydalı eserlerindendir. Âlî'nin bildirdiğine göre, 21 zilkâde 962 (7 teşrin I. 1555)'de başlayıp, 970 senesi şevvâli (23 haziran 1563) nihâyetinde tamamlanan su yollarına evvelâ 40.203.060 akçe (400 yükten fazla), sonra büyük sel sebebi ile bâzı yerleri yıkılınca 9.800.000 (98 yükten fazla) bir para daha harcanmış ve böylece su yolları cem'an 50.054.207 akçeye mal olmuştu (*Kunh al-aḫbâr*, var. 337); keza, 1563 senesinde vuku bulan ve pâdişahın İskender Çelebî bahçesinde (bugünkü Yeşilköy ve Florya taraflarında) bulunduğu bir sırada hayatını da tehlikeye sokan büyük selden sonra, Mimar Sinan marifetiyle Büyük Çekmece köprüsü yaptırılmıştır. Buna 8 zilhicce 972'de başlanmış safer 975 sonunda ikmâl olunmuş ve cem'an 11.450.000 akçe sarfedilmişti (*ayn. esr.*, göst. yer). Aynı zamanda Kanunî imparatorluğun diğer yerlerinde de bu türlü te'sisler vücuda getirmişti: Bagdad'da şi'ilerin uzun bir müddet evvel yıkmış oldukları İmâm-i A'zam Abû Ḥanîfa türbesini imâr ve bunun yanında bir câmi ile bir imâret (dâr al-ziyâfa) inşâ ettirdiği gibi, yine Bagdad'daki Kadiriye tarîkatinin kurucusu Şeyḫ 'Abd al-Ḳâdir al-Gîlânî türbesini ve câmiini tâmir ile bunlara kâfî derecede evkaf tahsis eylemiştir. Konya'da Mevlânâ Celâleddin Rumî türbesi yanında iki minâreli bir câmi ile bir semahâne, bir imâret ve dervişler için hücreler yaptırmıştı. Seyid Gâzi kasabasında Seyyid Battal Gâzi türbesi civârında bir büyük tekke, câmi, medrese ve imâret te'sis etmiş, tekkeyi bektaşîlere verdirmiştir. Bu suretle imparatorluktaki sünnî teb'a ve bunlar arasında kadirî, mevlevî ve bektaşî tarîkatlerine mensup olanlar, bundan çok memnûn olmuşlardı. Kefe'de ve İznik'te evvelce kilise iken, sonradan câmie çevrilmiş mâbedleri harabîden kurtarmış, Şam'da da yeniden bir câmi, medrese, imâret ve mektep yaptırmıştır. Meriç üzerinde Gâzi (Çoban) Mustafa Paşa'nın köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa), kervansaray, câmi ve imâret harap olduğundan Haseki Hurrem Sultan tarafından tâmir ettirilmiştir (krş. Peçevî, s. 425 v.dd.). Bu devirde feth edilen bütün kale, palanka ve kasabalardaki kiliseler câmie tah-

vil edilmiş, bulunmayanlara da yeniden câmi yaptırılmıştır. Pâdişah, Kudüs'te Ḳubbat al-Ṣaḫra denilen mukaddes makamın duvarlarının içini ve dışını nakışlı çinilerle süslettirmiştir. Kâbe'yi, eski halîfeler gibi, tâmir ve tezyine çalışan ilk Osmanlı pâdişahı Kanunî olmuştur. Bu tezyinâtın cevâzı hakkında Müfti Ebüssu'ûd Efendi'den fetvâ almış ve inşaâtın Mekke fukahası ile hanefî, şâfiî, mâliki ve hanbelî mezhepleri imamları huzûrunda yapılmasını emretmiştir. Bu dört mezhep için 4 medrese yaptırıp, bunlara Osmanlı medreseleri usûlüne göre talebe ve „muîd" tâyin ettirmiştir. Peygamberin zevcesi Ḫadîca'nın, önce mescide tahvil edilen evini tâmir ettirerek üzerine bir kubbe yaptırmış, Mekke'nin en büyük ihtiyacı olan su yolları için tahsisat ayırtmış, Kâbe örtüleri için vaktiyle Mısır sultanları tarafından ihdas edilen evkafa yenilerini ilâve etmiştir (tafsilât için bk. Peçevî, ayn. yer,; Hammer, VI, 150 v.d.).

Kanun vâzı'lığı ve Sultan Süleyman kanun-nâmeleri. Sultan Süleyman, Osmanlı hükümdarları içinde „kanunî" lekabını taşıyan tek pâdişahtır. Haddizâtında kanun müessesesi, islâmî esaslardan kaynağını alan Osmanlı imparatorluğunda da doğrudan-doğruya hükümdarın şahsı ve otoritesiyle kaimdi ve o teşrîî kuvvetin olduğu kadar şahsî kudretin de mutlak iktidarına sâhipti. Osmanlı hükümdarları da devlet idâresinin en yüksek devlet otorite ve iktidârının talep ettiği her vaziyette, her türlü siyâsî ve idârî nizamı te'siste birinci derecede hak sâhibiydiler. Hülâsa bunlardan her biri kanun vâzıı idi. Bu itibarla, kuruluşundan itibâren Osmanlı devletinde de, müdevven olsun veya olmasın, şer'î ve örfî kanunlar mevcuttu ve bunları vaz' edenler de başta Osmanlı sultanları idiler. Ancak, kanun-nâme şeklinde bir „codification" ameliyesini ilk defa oldukça nâkıs şekilde Fâtih Sultan Mehmed zamanında ve esaslı olarak da Sultan Süleyman zamanında görüyoruz. Onun Kanunî lekab ve sıfatını almasına, şüphesiz ki, o zamana kadar yavaş-yavaş tekevvün eden hukukî, idârî, mâlî, askerî ve sâir mevzûâtın ıslah edilerek en mütekâmil şekline kavuşması ve bu pâdişahın da devlet ve cemiyet hayatının nâzımı, dolayısiyle bu kanun ve nizamların vâzıı bulunduğunun âmme vicdanına mal olması sebep ve âmil olmuştur. Kanun vâzı'lığı mevzuunda, Sultan Süleyman'ın birinci derecede yardımcıları ve mevzûâtı kaleme alanlar nişancıları veya müftileri idi. *„Kanun-nâme-i âl-i Osman"* nâmı ve Sultan Süleyman Han-ı Kanunî emriyle cem ve telfik olunarak neşredilen, kütüphanelerimizde de bir çok nüshalarına rastlanan kanun mecmuasını. nâşiri Mehmed Ârif'e göre, pâdişahın emriyle, devrinin ilk nişancısı Seydî Bey tanzim ve tertip etmişti. Diğer yazma kanun-nâmelerin bir çoğunda da muhtelif mes'elelerin ele alınışında, verilen başlıklarda Nişancı Celâlzâde veya müfti Kemâl Paşa-zâde veyahut Ebüssu'ûd Efendi'nin adlarının geçmesi ve hükümlerin bu isimlere bağlanması, Kanunî'nin kanun-nâmelerinin tedvininde bu neviden makam sahiplerinden faydalandığını göstermekte ve bu devirdeki kanun „codification"'u usûlünü aydınlatmaktadır (tafsilât için bk. *Kanûn-nâme-i Âl-i Osman*, mukaddimesi, *TOEM* ilâvesi (1329); *Osmanlı kanun-nâmeleri*, *MTM*, 1331, nr. 1; husûsî kütüphanemizdeki *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*; Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, İstanbul, 1945, mukaddime; A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, Michigan, 1959, s. 159 v.dd.). Sultan Süleyman kanun-nâmesi üç ana bölümde ve bunların tâlî kısımlarında, cezâ kanununu, vergi kanunlarını, bir de reâyâ ve bâzı askerî sınıflarla ilgili kanunları ihtivâ etmektedir.

Kanun-nâme husûsiyle timar ve zeâmet erbabıyle halkın hukukî ve malî vaziyetini tesbit etmekteydi. Yeni fethedilenlerle berâber memleket toprakları, öşrî, harâcî ve emîrî arâzi hâlinde birbirinden ayrılmış ve bununla ilgili olarak bir çok eyâletlerin tahriri yapılmıştır. Bu faâliyetlerin neticeleri bilhassa Ebüssu'ûd Efendi'nin fetvâları ile de kanuniyet kesbederek „Sultan Süleyman kanun-nâmeleri" adı ile asırlarca mer'iyette kalmıştır. Bu büyük Osmanlı pâdişahı zamanında nüfus ve arâzi tahrirlerine çok ehemmiyet verilmiş ve Kanunî de bir hükmünde, memleketin hakikî vaziyeti bütün teferrûâtıyle bilinecek olursa, zamanla meydana çıkması mümkün bir takım yolsuzluk ve haksızlıkların ortadan kaldırılabileceğine işâret etmiştir. Bu tahrirlerle türlü sâhalarda çalışan türlü vergilerle mükellef halk ile me'mûr kitlesine bir nazarla hâkim olmak mümkündü. Bu hususları tetkik ve tafsil bakımından Başbakanlık arşivi tahrir defterleri geniş malzeme ihtivâ etmektedir (Topkapısarayı, Revan köşkü, nr. 1935, Kanun mecmuası, s. 32; Veliyüddin Efendi kütüp. nr. 1970, Mecmua; Başbakanlık arşivi, kanun hâline gelmiş irâde ve hükümleri ihtivâ eden mühimme defterleri; Kanunî devrindeki askerî esaslardan bahseden *Koçi Bey risâlesi*; Lutfi Paşa, *Âsafnâme*).

Mâlî ve iktisadî vaziyet, Teşkilât. Kanunî Sultan Süleyman devrinde, Fâtih

devrinden beri inkişâf etmekte olan mâlî ve iktisâdî vaziyet umûmiyetle bir istikrar içinde sayılabilirdi. Devlet gelirinin başlıcası yine öşür hâsılâtı idi. Ancak, imparatorluğun kabûl ettiği umûmî esaslar cümlesinden olmak üzere, bu vâridat bas, zeâmet ve timar sûretiyle ve dirlik adı altında vezîrlere, ümerâya ve eyâlet askerleri olan timarlı sipâhîye; vakıf olarak cemiyet ve kültür hizmetlerine, yurtluk ve ocaklık olarak da hudut ve kale muhâfızlariyle kalelerdeki yerli neferlere tahsis edilmişti. Devlet gelirinin temeli ve asıl kaynağı öşür hâsılâtı olduğuna göre, Osmanlı imparatorluğundaki arâzinin nev'i ve mâhiyeti büyük bir ehemmiyeti hâizdi. Şer'î hükümlere göre yapılan tasnifte, yâni toprağın „arâzi-i öşriye", „arâzi-i harâciye" ve „arâzi-i emîrîye" şeklindeki başlıca 3 türlü taksiminde, Kanunî devrinde esaslı tâdilât yapılarak, müfti Ebüssu'ûd Efendi'nin bu mevzûdaki fetvâ ve ictihadları bir kanun mâhiyetini almış ve Osmanlı devleti arâzisinin tamâmı „arâzi-i emîrîye" hâline getirilmiştir. Bu türlü topraklardan hazîne (*beytülmâl*) hissesi olarak alınan ücrete de öşr denilmiştir. Bu husûsta sâdır olan hüküm ve ferman, bilhassa Budin'in fethinden sonra bu memleketteki reâyânın vaziyetini tesbit ederek ve umûmiyetle Rumeli'deki arâziyi de mîrî topraklar sınıfına sokarak mer'î bir kanun hâlini almıştı. Buna göre, bu türlü mîrî topraklarda yaşayanlar, rakabesi yâni zâtı ve mülkiyeti esâs itibâriyle hazîneye âit bulunan yerlerine mutasarrıf olup, ellerindeki menkûl malları ile kasaba ve köylerdeki evleri, bağ ve bahçeleri kendi mülkleri olarak kalacak, bunlara diledikleri gibi tasarruf edecekler, satış, bağış ve diğer her türlü temlik hakkına sâhib bulunacaklar, ancak bunların zirâat ettikleri tarlalar, ellerinde mukarrer olmakla berâber, diğerleri gibi kendi mülkleri olmayıp arz-ı memleket sayılacak, harac-ı mukasemesini ve diğer hukuk ve rusûmunu devlete ve onun temsilcilerine edâ edeceklerdi. İşte Kanunî devrinde Ebüssu'ûd Efendi ile başlayan bu kanun ve hukukî nizam daha sonraki müftiler ve hukukçular, pâdişahlar ve devlet adamları tarafından da makbûl bir ictihad olarak mer'î tutulmuş ve tatbikat buna göre yapılmıştır. Diğer taraftan, Kanunî zamanında da toprak ve dirlik nizamında zaman-zaman değişiklikler vuku bulmuş, bir hâssın zeâmete, zeâmetin veya çiftlik suretiyle tasarrufun alelâde timara çevrilmesi, yahud da vakıf hâline getirilmesi, hülâsa, her hangi bir tasarruf şeklinin diğer bir şekle tebdili yapılabilmiştir. Ancak bu gibi hâllerde mutlaka pâdişahın husûsî irâdesine ihtiyaç görülmüş, bu değişiklik irâdeleri defter-i hakanî kayıtlarına bizzat nişancı tarafından geçirilmiştir (buna dâir ve defterdar Mahmud Çelebî ile ilgili bir misâl için bk. *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 86). Osmanlı imparatorluğunda devlet hayatına kuvvet ve istikamet veren en mühim müessese olarak toprak idâresi ve „sâhib-i arz" hüviyeti üzerinde Kanunî devrinde de uzun-uzun ve derinliğine durulmuş, zaman-zaman pâdişahın yeni bir takım hüküm ve fermanları ile bu müesseseye vuzûh getirilmiştir. Sipâhî, zaîm, su-başı, reâyâ ve evlâtları, ecnebi sayılarak müdâhale edilen kimselerle ilgili bu türlü hüküm ve fermanlarla, Kanunî, bu vâdide yapılan haksızlık ve yolsuzlukları da önleyerek yeni bâzı esaslar koymuş, ileri bir görüşün hâkim tutulmasına aydınlık kazandırmıştı (receb 937 tarihli ve Rumeli beyler-beyisi Behram Paşa'ya hitap eden ve *„sûret-i kanun-nâme-i pâdişâhî"* olarak „codex"'e geçirilmiş ferman ve diğerleri için bk. Bibliothèque Nationale, Manuscrits Turcs, nr. 41).

Sâhib-i arz, Kanunî devrinde pek ağır olmayan, mûtâd şer'î vergileri toplardı. Başlıcaları „resm-i çift" (çift akçesi), bennâk, dönüm resmi v.b. olan bu rüsûmun nisbeti her sancakta aynı değildi. Bu nisbeti her eyâlet veya sancağın tahrir defterinde, baş tarafındaki kanun-nâmede kaydedilmişti; ayrıca kısmen Sultan Süleyman Kanun-nâmesi diye tanınan *Kanun-nâme-i Âl-i Osman*'da da belirtilmiştir (bk. mezkûr kanun-nâme, *T O E M* ilâvesi; Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, İstanbul, 1943, *tür. yer.*). Avârız denilen fevkalâde vergiler (tekâlîf-i örfiye) ise, Kanunî devrinde yine mûtedil sayılabilirdi. Bunlar, devletin fevkalâde ve dâimî ihtiyaçları için pâdişahın hüküm ve emirleriyle vaz' ve tarh olunan, kürekçi, avârız akçesi gibi rüsûm idi ve henüz muahhar devirlerdeki tekâlif-i şakka denilen adâletsiz vergi mâhiyetini almamışlardı. Bu devirde devletin ganâim ve cizye vâridâtından başka haracgüzâr hükümetlerden alınan vergiler de vardı ki, buna bizim kaynaklarımız umûmiyetle harac veya cizye demektedirler. Mikdarları ve alındıkları yerler şöyledir: Avusturya senede 30.000 duka altını (Avusturyalılar buna *honorarium* ve *honoraire* derlerdi), Zanta ve Kıbrıs tasarrufu dolayısiyle Venedik devleti senede 8.500. Erdel krallığı 5.000, Eflâk voyvodalığı 15.000. Boğdan voyvadalığı 15.000, Ragusa hükûmeti 12.000 duka altını. Buna, bir de sâliyâne sistemiyle idâre edilen eyâletler (Bagdad, Basra, Mısır, Yemen, Habeş, Lahsâ, Haleb, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâletleri) içinde, bilhassa Mısır sâliyânesi, yâni hâsılât-ı öşriye ve örfiyesi, diğer

eyâletler gibi dirliklere taksim edilmeyip, doğrudan-doğruya devlet hazînesine âit bulunan gelirler ilâve olunuyordu. Kanunî devrindeki devlet gelirleri arasında, pâdişahın emriyle idâm edilen vezîrlerin ve zengin devlet adamlarının hazîneye alınan servetlerini de saymak gerekmektedir. Bu suretle Kanunî devrindeki umûmî devlet vâridâtı Venedik balyoslarının raporlarında belirtildiğine göre 7—8.000.000 duka altını olarak hesaplanmaktadır. Kanunî devrinde İstanbul'un iâşe işlerini devlet üzerine almıştı. Lüzûmlu buğday, et, erzak Rumeli şehirleri ile Marmara sâhillerinden, Karadeniz kıyısındaki memleketlerden; pirinç, mercimek Mısır'dan ve yağ ise Kele'den getirtiliyor ve fiyatlarını da hükûmet tesbit ediyordu (bk. Ahmed Refik, *Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'un iâşe usûlü, ticârî vaziyeti*, *T O E M*, sene 7, s. 23; aynı mll., *On altıncı asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, *tür. yer.*). Diğer taraftan, Kanunî, Venedik'te hububât ve zahîreye ihtiyacın fazla olduğu zamanlarda, Venediklilerin Osmanlı memleketlerinden istedikleri kadar hububât satın almalarına müsâade etmişti. 1533'te Hersek sancak beyine gönderilen bir fermandan ve 1536'da Venedik dojuna gönderilen bir nâme-i hümâyûndan öğrendiğimize göre, pâdişah, havass-ı hümâyûn mahsûlünden veresiye olarak istedikleri kadar hububâtı muhtelif iskelelerden onlara teslim ettirmiş, ayrıca vezîrlerin hâsları mahsûllerinden de satılmasına müsâade etmişti (bk. Tayyib Gökbilgin, *Venedik arşivi ve türk vesîkaları, belgeler* 2, vesîka 21, 55 ve *tür. yer.*).

Kanunî devrinin sonlarına doğru Osmanlı imparatorluğunun eyâletleri şöylece sıralanabilir: Rumeli, Bosna, Tamşvar, Budin, Anadolu, Karaman, Rûmiye-i Sugrâ, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Dulkadrîye, Erzurum, Şam, Haleb, Trablusşam, Rakka (Paşa sancağı Urfa), Kars, Çıldır (Paşa sancağı Çıldır), Trabzon, Kefe, Musul, Diyarbekir, Van, Bagdad, Basra, Lahsâ, Yemen, Habeş, Mısır, Trablusgarb, Tunus ve Cezâyir (garp ocakları). Bunlardan başka Hicaz şerîfliği ve Kırım hanlığı da Osmanlı devleti teşkilâtına dâhildi (bk. *Defter-i elvîye-i memâlik-i ma'mûre...*, Topkapısarayı arşivi, D. 8303, 9578; D. 10057; *Ṭabaḳât al-mamâlik*, var. 10 v.d.; *Natâ'iç al-vuḳû'ât*, I, 125 v.dd.; *Ayn-i Alî risâlesi*; Hammer, *Des osmanischen Reiches Staatsverfassang...*, Wien, 1815, II, 429 v.d.).

İlim ve san'at hareketleri. Kanunî Sultan Süleyman ilim ve kültür adamlarını himâye eder ve bu çeşit hareketleri desteklerdi. Kendisi de bizzat şâirdi ve Muhibbî mahlası ile divan tertip etmişti. Onun edebî eserlere verdiği yüksek değere en açık misâl, *Kelîle ve Dimne* mütercimi Vâsi Alisi [b.bk.] diye meşhûr olan Alâeddin Ali Çelebî (Filibevî)'nin *Hümâyûn-nâme* adı ile yaptığı tercümeyi takdim ettiği zaman, onun bu eseri bir gecede okuyarak, mütercimini Bursa kadılığına tâyin etmesidir. Kanunî'nin büyük bir hükümdar olduğunda ittifak eden tarihçilerden bir kısmı, onun devrinin on büyük sadrâzamı olduğunu ve on mümtaz vasıflı defterdar ve nişancısı yanında, on tâne büyük âlim ile on büyük şâir bulunduğunu da bildirmektedirler. Ünlü ilim adamlarından fakîh ve büyük âlim Kemal Paşa-zâde [b. bk.] ve Ebüssu'ûd [b.bk.]'dan başka Celâl-zâde Sâlih Çelebî, Taşköprülü-zâde İsâmeddin Ahmed (*Şaḳâ'iḳ al-nu'mâniyya* ve *Mavżû'ât al-'ulûm* müellifi), *Aḥlâḳ-ı 'Alâ'î* müellifi Kınalı-zâde Alâeddin Ali Çelebî, Ahterî Mustafa b. Şemseddin, Abd Allâh b. Şeyḫ İbrâhîm Şabistarî; Ẓahîr al-Dîn Erdebîlî, Camâleddîn Aksarâyî neslinden Ḫurram al-Camâlî, Muḥammed b. İbrâhîm al-Ḥalabî (Hanbelî-zâde), Aḥmed b. 'Abd al-Avval al-Ḳazvînî, Muḥyi'l-Dîn Muḥammed Ḳarabâğî, Bostân Çelebî diye meşhur Mustafa b. Muhammed ve Fevrî Ahmed bunlar arasında zikredilebilir. Kanunî devrinde, onun adına yazılan mühim eserlerden Molla Kırîmî'nin *Ḫulâṣat al-mizâc*, yine bu hükümdar nâmına 'Abd al-Karim b. Muḥammed tarafından siyâsete ve ahlâka dâir yazılan *Naṣâ'iḥ al-abrâr*, Koca Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî'nin ahlâkî eseri *Anîs al-salâṭîn va calîs al-ḫavâḳîn*, tarihe dâir *Kaşf al-ġumam fî aḫbâr al-umam* tercümesi, kardeşi Sâlih Çelebî'nin Kanunî'nin emriyle 8 cilt üzerine tercüme ettiği *Manâḳib-i Bahman Şâh b. Fîrâz Şâh* hikâyesi, kozmografya âlimi Konya'lı Mehmed b. Kâtib Sinan'ın *Mîzân al-kavâkib* adlı eseri, yine hey'et âlimi Mustafa b. Ali'nin *A'lâm al-'ibâd fî aḫbâr al-bilâd*'ı, Matrakçı Nasuh'un Sultan Süleyman nâmına *Târîḫ-i Ṭabarî*'den tercüme eylediği *Macma' al-tavârîḫ*'i, şehzâde Mustafa nâmına hocası Gelibolulu Mustafa Surûrî Efendi'nin şiir san'atından, arûz ve kafiyeden bahseden *Baḥr al-ma'ârif* adlı kitabı, ahlâkî, dinî ve idarî esaslardan bahseden *Ẓaḫîrat al-mulûk* tercümesi Kanunî devrine âit belli-başlı ilim ve kültür eserleridir. Kanunî, medrese tedrisatında bir çok tâdilât yaptırmış ve yeni ihtiyaçlara göre bu tedrisata yeni bir veche verdirmişti. Osmanlı ordusunun üssünden uzaklarda savaşması ve gittikçe büyümesi, hekim ve mühendis ihtiyacını artırdığından Süleymaniye medreselerinde tıp ve riyaziye tahsiline ehemmiyet verilmiş, ay-

rica bir tıp medresesi ile bir de dârüşşifâ te'sis olunmuştu.

Kanunî devrinde türk edebiyatının pek bâriz bir gelişmeye mazhar olduğuna işâret edilmelidir. Bunda Türk edebiyatının XV. asırdan itibâren muayyen bir inkişaf seyrine girmiş olması yanında, şâir ve nâsirlerin bizzat Kanunî'nin şahsında kadirşinas bir hâmî bulmuş olmalarının da hissesi bulunmaktadır. Bu devir şâirleri gazel ve kasîde tarzında kendi san'at kudretlerini, en az seleflerinin fazlaca takdir ettikleri İran şâirlerinin seviyesinde hissetmişlerdir. Bu tarzın büyük mümessilleri arasında sağlam ve ölçülü dil ve san'atının yanında yetiştirici tarafı ile de meşhur Zâtî b. bk.], eserleri tasannudan ziyâde hassas ruhunun sıcak ve samimî terennümlerine istinâd eden Hayâlî [b.bk.]. devrinde „sultânu 'ş-şuarâ" unvânını almış ve birçoklarının en olgun eseri saydıkları meşhur mersiyesinde Kanunî'ye olan sevgisini ve onun vefâtı üzerine duyduğu acıyı ebedîleştirmiş olan Bâkî [b. bk.], ilim, zekâ ve hassasiyeti, pek az san'atkâra nasip olan bir şi'riyet ve tabiîlikle terennüm edebilen Fuzûlî [b. bk.] gibi simalar vardır. Onun mesnevî tarzındaki *Leyli ü Mecnun*'u da, bilindiği gibi türk şiirinin muhalled eserlerindendir. Bu devrin, mesnevî tarzında eserler veren diğer şâirlerinden en belli-başlıları, bâzı eserlerindeki mahallî unsur ve tasvirleriyle de alâkayı çeken hamse sâhibi Taşlıcalı Yahyâ. edebiyatımıza getirdiği yeni mevzûlardaki mesnevîleri yanında manzum ve mensur çok sayıdaki eserleriyle husûsî bir yer işgal eden Lâmi'î Çelebî [b.bk.] v.b. dir. Bu devrin ediblerinden Sehî [b. bk.], Latîfî [b. bk.], Ahdî [b. bk.] ve bilhassa Aşık Çelebî [b. bk.] ve bunları tâkîben Kınalı-zâde Hasan Çelebî'nin te'lif ettikleri şuarâ tezkireleri ile Âlî [b. bk.] 'nin *Kunh al-aḫbār*'ında Kanunî devri şâirlerine tahsis ettiği kısım gibi eserler bahis mevzûu olan velûd devirde yaşayan şâirlerin mikdarı hakkında bir fikir verebileceği gibi, Âşık Çelebî'nin eserinde yer-yer edebî muhit ve münâkaşalara da temas edilmiştir. Nesir de, bu devrede, kudretli şahsiyetlerin elinde san'at ve ilim dili olarak gelişmiştir. Devrin pek çeşitli mevzûlardaki mensur eserleri arasında bilhassa tarihler nazarı dikkati celbeder. Filhakîka XVI. asırda eserleri, meşgul olduğumuz devrin tarihinin kaynakları arasında bulunan Kemâl Paşa-zâde, Celâl-zâde, Hoca Sa'deddin Efendi, Lutfî Paşa, Selânikli Mustafa Efendi ve bilhassa Âlî gibi simâlar yaşamışlardır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Kanunî Sultan Süleyman 'ın el-yazıları: Murad I.'in vakfiyesinin kendi devrinde tanzim edilmiş nüshası, Üniversite kütüp., nr. TY 6225; hatt-ı hümâyûnlar, Başbakanlık arşivi, Adâlet Çelebî kolleksiyonu; tuğrası: Hamidiye kütüp., Murakkaât, nr. 33; Başbakanlık arşivi, *tür. yer.*; Venedik devlet arşivi (Archivio di Stato di Venezia). Türk vesikaları koleksiyonu (Collezione di documenti di Turchi), *tür. yer.*; Fekete Lajos, *Bevezetés a Hódoltság Török Diplomatikájaba* (Budapest, 1926), *tür. yer.*; M. Gutoglu, *Paleografia şi Diplomatica Turco-Osmana, studiu şi album* (Bucureşti. 1958), *tür. yer.*; mühürü: Uzun Firdevsî. *Süleyman-nâme* (Ali Emirî, tarih, nr. 317); minyatürleri: Âşık Çelebî, *Maşā'ir al-şu'arā'* (Ali Emirî, tarih, nr. 772, var. 386); Urmiyeli Lokman b. Hüseyin, *Ḳiyāfat al-insāniya fî şamā'il al-'Oşmāniya* (Ali Emirî, tarih, nr. 1216, var. 63); Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Fihrist-i şâhân* (Üniversite kütüp., nr. TY 9366); Pâdişah resimleri albümü (Bayezid umumî kütüp., nr. 5018; Üniv. kütüp., nr. TY 9365, 9367); *Hümâyûnnâme* (Topkapısarayı, nr. 843); Fevrî Ahmed. *Ahlâk-ı Süleymânî* (Üniv. kütüp., nr. TY 2694); Abdürrahman Hibrî, *Risâle-i fütuhot-ı Âl-i Osman* (Fâtih kütüp., nr. 2368); Kanunî (Muhibbi)'nin *Dîvân*'ının nushaları için bk. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloğu*, İstanbul, 1947, s. 147—152; beratları (1520—1566): Topkapısarayı arşivi, E. 5404. 5417. 9600, 11573; hükümleri (1520—1566): Topkapısarayı arşivi, E. 2418, 4502, 4503, 4504. 6460, 8824, 9300, 11576; fermanları (922—974): aynı arşiv, E. 2759, 5221, 5683, 7727. 7921, 7938, 12321; Nemçe ve Fransa kıraallarından, Zâpolyai János'dan, Venedik ve Sakız beylerinden gelen çeşitli mektup ve tebrikler (926—974), aynı arşiv, E. 2501, 3926, 5496, 5887, 5934, 6261, 6348, 6378, 6608, 7210, 7701, 11478; Kanunî'ye, Tâc Mîr Bahtiyârî, Hacı Turhan Han, Gâzî Mahmud. Emîr Timur, Bitlis hâkimi Şeref Han, Menteş Sultan, Âbid Han, Abdüllâtîf Han, Ali Sultan, emîr-ül-hac, Endülüs müslümanları, Kırım hanı, Gürcistan hâkiminden gelen nâme, arz ve tebrikler (1520—1566), aynı arşiv, E. 3071, 3154, 4085. 5292, 5435, 5818, 5905, 6318. 7677. 8332. 8354, 9251. 9508, 9511. 9693, 9696. 10262. 12287; sancak beylerinden, hudut ümerâsından ve vazifeli adamlarından gelen haber ve arzlar (926—974). ayn. yer.; E. 3466, 4473, 5586, 5627, 6070. 6108, 6271, 6388, 6678,

7064, 7295, 7496, 8939, 9052, 9212, 9501, 9688, 10068, 10273, 11553, 11769, 12013; zamanında yapılan savaş ve savaş hazırlıklarına dâir rapor ve vesîkalar (1520—1566), aynı arşiv, E. 1282, 5491, 5875, 5910, 6060, 6129, 6214, 6303, 6354, 8112, 8342, 10274, 10290, 10723, 11637, 12213; nasihatı havî imzasız ve tarihsiz mektuplar, aynı arşiv, E. 2402, 6314; devri ile ilgili vesîka ve tahrir defterleri için bk. aynı arşiv fihristi; Başbakanlık arşivi, türlü tasnifler ve fihristleri.

Kanunî devrini anlatan, kendi çağında ve sonra yazılan tarihler, kendisine sunulan eserler, devrine âit yazma kanun-nâmeler ve o devir san'atından örnekler için bk. *Kanunî Sultan Süleyman'ın 400. ölüm yıl dönümü dolayısiyle sergi kataloğu* (Süleymaniye kütüp. yayımları, sergi kitapları 9), İstanbul, 1966. Kanunî'nin bir kısım hükümlerinin sûretleri, Bursa iktisadî ve ictimaî hayatının bu devirdeki hâdise ve hareketlerine v.b. âit sicil kayıtları için bk. Bursa şer'iye mahkemesi sicilleri, Bursa müzesi (h. 939—940), A. 36/39 *tür. yer.*; (h. 949—950), A. 39/44 *tür. yer.*; (h. 940/941), A. 52/40, *tür. yer.*; (h. 945/948), A. 38/43 *tür. yer.*; (h. 944/945), A. 40/45 *tür. yer. Fetih-nâme-i Ungurûs*, türkçe manzûm, Hacı Mahmud kütüp. (Süleymaniye kütüp.), nr. 5345; *Tarih-i sefer-i zafer-i Alaman*, Kadı-zâde Mehmed kütüp. (Süleymaniye), nr. 557; ayrıca bk. Agâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler*, Ankara, 1956, bk. fihrist; *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları katalogları* (Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından); *Tarih vesikaları* (Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarından), sayı 1—15; *Belgeler* (T T K yayınlarından), sayı 1—3.

Muhiddin b. Ali Cemâlî'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* (Ali Emirî kütüp. yazmaları içinde), nşr. Giese, Breslau, 1922; Ramazan-zâde, *Nişancı Tarihi* (İstanbul, 1279); Rüstem Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman* (nşr. Forrer, *Die osmanische Chronik des Rustam Pascha*, (Türkische Bibliothek, Leipzig, 1923, nr. 10); Kara Çelebî-zâde Abdülaziz, *Süleyman-nâme* (Bulak, 1248); ayn. mll., *Ravżat al-abrâr* (Bulak, 1248); Ferîdûn Bey, *Münşeât*'ındaki rûznâme (nşr. W. F. A. Behrnauer, *Süleiman des Gesetzgebers Tagebuch auf seinem Feldzage nach Wien im Jahre 953/6 d. H.* (Wien, 1858); Staatsbibliothek (Wien), nr. 327 (nşr. Flügel, s. 293)'deki Müneşeât ve bâzı vekayi-i Sultan Süleyman Han (Hammer tarafından Ferîdûn Bey'in cem ve telfik ettiği 11 ciltlik koleksiyonun sonuncu cildi sayılmaktadır, krş. Selânikî, s. 137). Kanunî hakkındaki muhtelif *Şehnâme*'ler ve *Hüner-nâme*. Topkapısarayı kitaplıklarında bulunmaktadır: Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, bk. fihrist; Babinger, *G O W*, bk. fihrist; Carl Göllner, *Turcica, Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts (1501—1550)*, Bucureşti-Berlin, 1961, I; Ettore Rossi, *Elenco Dei Manoscritti Turchi della Biblioteca Vaticana*, Vatican (1953); Bosna kanun-nâmeleri için bk. *Kanuni 1 Kanun-nâme* (Orijentalni Institut U Sarajevo), Sarajevo, 1957; Hazım Şabanoviç, *Bosanski Pasaluk* (*Naučno Društvo NR Bosne I Hercegovine*), Sarajevo, 1959; *Prilozi, 1958/1959*, VIII—IX (Orijentalni Institut U Sarajevu); Sarajevo, 1960; *Âsaf-nâme* (nşr. R. Tschudi, *Turkische Bibliothek*, nr. 12, Berlin, 1910); *Osmanlı kanun-nâmeleri* (*M T M*, İstanbul, 1331, I); Frans. tre. için bk. Petis de la Croix, *Canon du Sultan Soleiman II., represanté à Sultan Murad IV. pour son instruction, ou état politique et militaire tiré des archives les plus secrettes des princes ottomans et qui servent pour bien gouverner leur empire* (Paris, 1735); *Canoun-name ou édits de Sultan Soliman concernant la police de l'Egypte* (Dijon. ts.); *Nouveaux Contes tarcs et arabes* (Paris, 1781); Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815) I—II; Albéri, *Relazioni*, I—IV; Busbecq mektuplarının diğer nşr. Forstera-Damell, *The Life and letters of Ogier Chiselin de Busbecq* (London, 1881); Seyahat arkadaşı Hans Dernschwam, *Tagebuch*, nşr. Babinger (München-Leipzig, 1923); Leunclavius, *Newe Chronika Türkischer Nation* (Frankfort, 1590); Boissard, *Vitae et Icones Sultanorum Turcicorum* (Frankfort, 1596); Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1854), II—III; Kupelwieser, *Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen vom Jahre 1525—1537* (Wien, 1899); Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Gotha, 1909), II—III; Harold Lamb, *Suleiman The Magnificent, Sultan of the East*, New York (1951); Fairfax Downey, *Kanuni Sultan Süleyman*, türk. tre. Enis Behiç Koryürek (Ankara, 1950); Renzo Sertoli Salis, *Muhteşem Süleyman*, türk. tre. Şerafettin Turan (Ankara, 1963); İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (T T K yayını), II, s. baskı (Ankara, 1964); Armand Baschet, *La diplomatie Venitienne au XVIe siècle* (Paris, 1862); Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî-i devlet-i osmaniye* (İstanbul,

1325); Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa*; ayn. mll., *Kadınlar saltanatı*; ayn. mll., *Âlimler, san'atkârlar*; Mehmed Zeki, *Maktûl şehzâdeler* (İstanbul, 1336); Mustafa Akdağ, *Celâlî isyanları, 1550—1603* (Ankara, 1963); von Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert* (*Der Islam*, Berlin, 1965, XLI); Midhat Sertoğlu, *Muhtevâ bakımından başvekâlet arşivi* (Ankara, 1955); P. Wittek, *Notes sur la Tughra ottomane* (Tughra de Sulayman 1er), Bruxelles, 1948; Atsız, *İstanbul kütüphânelerinde tanınmamış Osmanlı tarihleri* (*Türk kütüphâneciler derneği bülteni*, Ankara, 1957, VI, sayı 1—2); Robert Anhegger, *Eyyûbî'nin menâkib-i Sultan Süleyman'ı* (*Tarih dergisi*, 1949, I/1); İsmail Soysal, *Türk-fransız diplomasi münâsebetlerinin ilk devresi* (*Tarih dergisi*, 1953, III, 5 v.d.); Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*; Hüseyin Gazi Yurdaydın, *Bostan'ın Süleyman-nâmesi* (*Belleten*, 1955; XIX); Homan-Szekfü, *A Magyar Törtenet* (Budapest, 1939), III; Fekete Lajos, *Budapest A Törökkorban* (Budapest, 1944); Oláh Miklós, *Compendiarium suae aetatis chronicam, 1464—1555* (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* serisinde); Brodarics István, *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz Verissima descriptio*, (Krakko, 1527); Brutus, *Rerum Hungaricarum ltbri XX, 1490—1552*; Forgach Fereoc. *De statu republicae Huncaricae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus ac Johanne secundo principe Transylvania commentarii* (*1540—1572*); Verantius, *De rebus gestis Hungarorum ab inclinatione regni historia* (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores* serisinde); Istuánffy Miklós, *Historia Regni Hungariae 1490—1606*, muhtelif neşirleri; Fekete Lajos. *Egy vidéki Török úr otthoma a XVI században* (*A Magyar Tudományes Akademia Nyelv és irodalomtudományi osztályának Köjeményei*, XV, sayi 1—2; Fekete Lajos. *Magyarság. Törökség: Két világnéjet Bajvivói*, Budapest, 1947); Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952); ayn. mll., *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti, livâları, şehir, ve kasabaları* (*Belleten*, 1956, XX, 78); ayn. mll., *Rumeli'de Yürükler-Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân* (İstanbul, 1957); ayn. mll., *XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livâsı* (Zeki Velidi Togan armağanı); ayn. mll., *XVI. yüz yıl başlarında Trabzon livâsı ve doğu Karadeniz bölgesi* (*Belleten*, 1962, XXVI); ayn. mll., *XVI. asır ortalarında Osmanlı devletinin Tuna havzası ve Akdeniz siyâsetleri, bunlar arasındaki alâka ve irtibat, muhtelif veçheleri* (*D T C F dergisi*, 1955, XIII, 4); ayn. mll., *XV. ve XVI. asırlarda eyâlet-i Rûm* (*Vakıflar dergisi, 1965. VI*); *ayn. mll., Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa siyâsetinin sebep ve âmilleri, geçirdiği safhalar* (Kanunî'nin 400. ölüm yıl dönümü semineri, T T K yayını); Şerafettin Turan, *Osmanlı teşkilâtında hassa mimarları* (*D T C F. Tarih araştırmaları dergisi*, 1963, I, 1); ayn. mll., *1560 tarihinde Anadolu'da yiyecek maddeleri fiyatlarını gösteren bir İran elçilik heyeti masraf defteri* (*D T C F dergisi*, 1965. XXII, 3 v.d.); Herbert Melzig, *Büyük Türk Hindistan kapılarında* (İstanbul, 1943); Faruk Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar* (*Belleten*, 1948, XII); ayn. mll., *Çukurova tarihine dâir araştırmalar* (XVI. yüz yılın ikinci yarısına kadar), *DTCF Tarih araştırmaları dergisi*, 1963, I, 1; Robert Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, Europäische Türkei* (İstanbul, 1943 \, I, 2 (Zürich, 1944).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SÜLEYMAN II. (1642—1691), Osmanlı pâdişahlarından olup, Sultan İbrâhim'in, Sâliha Dilâşûb Sultan'dan [bk. mad. VÂLİDE SULTAN] doğan ortanca oğludur. 15 safer 1052 (15 nisan 1642) tarihinde dünyaya gelmiş (Hasan Vecîhî, *Tarih*. Hamidiye kütüp., nr. 917, var. 18b; Mustafa Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 10. Doğum tarihi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayi'ât*, Es'ad Efendi kütüp.. nr. 2382, var. 210b'de 14 muharrem; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî*, I, 44'te 25 safer 1052 olarak gösterilmiştir); sünneti, 14 şevval 1059 (21 teşrin I. 1649)'da başlayan ağabeysi Mehmed IV.'in sünnet düğünü sırasında, pâdişah ve diğer iki küçük kardeşiyle birlikte icrâ edilmiştir (Vecîhî, *ayn. esr.*, 35b; Karaçelebî-zâde Abdülâziz Efendi, *Ravżat al-abrâr zeyli*, Üniv. kütüp., nr. TY 3272, var. 38b; Naîmâ, IV, 450).

Büyük Vâlide Kösem Sultan'ın devlet idâresi üzerindeki te'sirine karşı, Mehmed IV.'in annesi Turhan Sultan'ın, harem ağalarına dayanarak te'sis ettiği nufuz, iki vâlide arasındaki rekabetin gittikçe artmasına âmil olup, nihâyet Kösem Sultan'ı ocak ağalarını kışkırtarak Mehmed IV.'i hal' ve şehzâde Süleyman'ı iclâs teşebbüsüne sevk etmiştir. Büyük vâlidenin Süleyman'ı tercihi, şehzâdelerin büyüğü olması sebebine değil, annesi Dilâşûb Sultan'ın „safdil" ve „meczub—meşrebliği" dolayısiyle vâlidelik

mevkiinden faydalanarak devlet idâresine hâkim olamayacağı düşüncesine dayanıyordu. Ancak Kösem Sultan'ın giriştiği bu teşebbüs hayatına malolmuş ve Turhan Sultan'ın hâkim mevkie gelmesine yol açmıştır (16 ramazan 1061=2 eylûl 1651; bk. mad. KÖSEM SULTAN). Bu teşebbüsten iki sene sonra muhtemelen bir emniyet tedbiri olmak üzere, şehzâde Süleyman ve kardeşleri Topkapısarayının Şimşirlik dâiresine kapatılarak, velîahd şehzâdelerin Mehmed III.'den beri mütesellimleri vâsıtasıyla sancak tasarruf etmeleri usûlüne son verilmiştir. Böylece, pâdişahların oğul ve kardeşleri, her türlü unvan ve me'mûriyetten mahrum, âdeta mahbus menzilesine indirilmiş oluyordu (J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, tre. Mehmed Atâ, X, 221). Bu tedbirin ittihâzından 3 sene sonra, 25 ramazan 1066 (17 temmûz 1656)'da, başda şeyhülislâm Hoca-zâde Mes'ud Efendi olmak üzere, sâbık sedâret kaymakamı, Dilâşûb Sultan kethüdâsı ve diğer bâzıları pâdişahı hal' ve ikinci şehzâde Süleyman'ı iclâs töhmetiyle tâkibata uğradılar. Hoca-zâde ve Haydar Ağa-zâde menfâlarına giderken yolda îdam, diğerleri İstanbul'da katledildiler. Ancak yeniçeri kethüdâsı, Vâlide Sultan nezdinde yapılan şefâat üzerine, Mihalic'e nefyedilmekle kurtuldu (Vecîhî, 50b; Naîmâ, VI, 190—199; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 53; Karaçelebî-zâde, *ayn. esr.*, var. 116a v.d.'da, Mes'ud Efendi'ye yapılan isnâdın, siyâsî rekabetten doğan bir iftira olduğunu, müftinin devlet idâresine olan aşırı müdâhale ve deâîslerinin felâketini hazırladığını ifâde eder).

Şehzâde Süleyman'ın İstanbul sarayındaki mahbûsiyetinin, Mehmed IV.'in pek sık vukû bulan Edirne seferleri dolayısiyle, Edirne sarayına intikal ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, pâdişahla berâber Edirne'de bulunan Vâlide Sultan'ın 20 muharrem 1076 (26 temmûz 1665)'da İstanbul'a avdeti sırasında berâberinde şehzâde Süleyman, Ahmed ve Selim'in de bulunduğu bilinmektedir (Silâhdar, I, 384; Abdî Paşa, *Vekayinâme*, Topkapısarayı, Koğuşlar kütüp., nr. 915, var. 64b'de şehzâdelerin refâkatde bulunduğu tasrih edilmiyor). Kezâ, Kamaniçe seferinden dönüşde pâdişah, vâlidesiyle birâderleri, Süleyman ve Ahmed'i Edirne'ye dâvet etmiş; kafile, ikinci vezîr Musâhib Mustafa Paşa muhâfazasında olarak Edirne'ye yaklaşırken Mehmed IV. tarafından karşılanmıştı (16 ramazan 1083 = 5 kânûn II. 1673; Silâhdar, I, 623; krş. Abdî Paşa, *ayn. esr.*, var. 124a). Çehrin seferine çıkılırken de, İstanbul muhâfazasına bırakılan Nişancı Abdî Paşa'dan başka, tahsisen Vâlide Sultan ile şehzâde Süleyman (II.) ve Ahmed'i muhâfazaya kubbe vezîrlerinden İbrahim Paşa, me'mûr edilmişti (21 muharrem 1089 = 14 mart 1687; Silâhdar, I, 671). Yine ikinci Rus seferi dolayısiyle, pâdişahın avlanarak Edirne'ye hareketi sırasında, Vâlide Sultan'ın, berâberinde şehzâde Süleyman ve Ahmed olduğu hâlde, yedinci vezîr Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın muhâfazası altında Edirne'ye götürülmesi takarrür etmiş; 20 şevval 1091 (12 teşrin II. 1680)'de Dâvudpaşa'dan hareket eden kafile, 29 şevval (21 teşrin II.)'de Edirne'ye varmıştır. Ertesi sene Ruslarla musâlaha akdedilmekle pâdişah İstanbul'a dönmüşse de, vâlidesi ile birâderlerinin, Edirne'deki ikameti devam etmiş; Fâzıl Mustafa Paşa, altıncı vezîr sıfatiyle, yine muhâfaza hizmetine me'mûr edilmişti (2 rebiülevvel 1092 = 22 mart 1681; Silâhdar, I, 734, 738). Viyana seferi dolayısiyle Mehmed IV. tekrar Edirne (3 kânûn I. 1682)'ye, oradan da Belgrad'a gitmiş, bozgunu müteâkıp Edirne'ye dönmüştü. Bu sebeple Vâlide Sultan ile pâdişah birâderlerinin Edirne'de ikameti, bu defa hayli uzun sürmüş olmalıdır.

Viyana hezîmetini tâkip eden büyük felâketler ve başta Budin olmak üzere bir çok mühim beldelerin kaybı karşısında Mehmed IV.'in kayıtsız tavrı ve zamanla şiddetlenen av iptilâsı, pâdişah aleyhinde gittikçe artan bir memnuniyetsizlik havası doğurmuş (bk. mad. MEHMED IV.); nihâyet, Macaristan'ın büsbütün kaybını mûcib olan Mohac mağlûbiyeti üzerine, ordu ayaklanarak vezîr-i âzam Süleyman Paşa'yı fırâra, kaymakam seçtikleri Köprülü Mehmed Paşa'nın dâmadı Abaza Siyavuş Paşa'yı sadrâzam olarak tanımağa pâdişahı mecbûr etmişlerdi. Yeni sadrâzam, şeyhülislâma kol ağaları ağzından gönderdiği mektupta, Mehmed IV. tahtda kaldıkça askerin gönül birliğiyle bir iş görmeyeceğini, şer'in gereğini yerine getirmek üzere İstanbul'a gelinerek pâdişahın hal'i ve ertanca birâderi Süleyman'ın iclâsı husûsunda ittifak edildiğini bildirmiştir (Silâhdar, II, 281). Mehmed IV.'in avdan ferâgati ve âsilerin her türlü isteklerini yerine getirmesi, ordunun İstanbul üzerine yürümesini önleyemedi. Hal'inin kat'ileştiğini hisseden pâdişah, son defa olarak sadrâzamdan, oğlu Mustafa (II.)'nın iclâs edilmesini istemişse de, Silivri'ye gelen Siyavuş Paşa, ocak ağaları ve zorbaları toplayıp ertesi gün (2 muharrem 1099), Mehmed IV.'in hal'i ve şehzâde Süleyman'ın iclâsında ittifak olunduğunu bir mahzarla tesbit ederek, mahzarı İstanbul kaymakamı Fâzıl Mustafa Paşa'ya gönderdi. O akşam bâzı ulemâ ve ocak ihtiyarlarını mahzar-

dan haberdar ederek, muvafakatlerini alan kaymakam paşa, ertesi sabah (2 muharrem) devlet erkânı, ulemâ ve ocak ihtiyarlarını Ayasofya'da toplayarak ordunun irâdesini tebliğ ve hazır bulunanları ilzam ettikten sonra, çavuş-başını, kapu ağası Hacı İbrâhim Ağa'ya göndererek, iç oğlanlarını zapt, tahtı Bâbüssaâde önüne koydurup, şehzâde Süleyman'ı hazırlamasını tenbih etti. Kapu ağası, pâdişahın, bütün iç oğlanlarına feth-i Şerîf okumalarını emrettiğini ilân ederek kapıları kapattı; „ayak divanı vardır" diye tahtı hazırlattı. Süleyman'ı mahbus bulunduğu Şimşirlikten çıkarmağa me'mûr dârüssaâde ağası Ali Ağa, bütün vüzerâ, ulemâ ve ocaklının bî'at için teşrîfine hazır olduğunu bildirince, şehzâde, hayatına kastedildiğini vehmederek, kırk yıldan beri her gün ölüm korkusu çekmedense bir kerre ölmenin evlâ olduğunu söylemiş: dârüssaâde ağası, şehzâde Ahmed (II.)'in de yardımıyla Süleyman'ı güçlükle iknâ ederek bî'at merâsimine götürmüştür. Ayasofya'dan gelen devlet erkânı, ulemâ ve ağaların bî'atından ve Sultan Mehmed IV.'in Süleyman'ın çıktığı yere hapsedilmesinden sonra, cülûs keyfiyeti şehirde ilân edildi (2 muharrem 1099 = 8 teşrin II. 1687 cumartesi; Silâhdar, II, 295—298; Defterdâr Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, Hamidiye kütüp., nr. 949. var. 149b; Mehmed Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 2 v.d.). Cülûsun ikinci günü Vâlide Sâliha Dilâşûb Sultan merâsimle Eski saraydan Yeni saraya getirilerek kendisine in'âmlar verildi (Vâlide Sultan'a verilen in'am hakkındaki hatt-ı hümâyûn, Topkapısarayı arşivi, E. 7003/18). Cülûs keyfiyeti eyâletlere bildirildiği gibi, Mekke şerifine, Kırım hanına, Erdel kırallığına da mektuplar gönderildi. Fransa, İngiltere ve Felemenk hükümdarlarına ise, yine ihbar için nâme-i hümâyûn ile kapuculardan olup, vezîr-i âzamın akrabâsından Yeğen Ahmed Ağa gönderildi (Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, trc. J.-J. Hellert, Paris, 1838, XII, 246 v.d.).

Vezîr-i âzam Siyavuş Paşa, Çırpıcı çayırında konaklayıp bir kaç gün kalarak, ulûfelerini verip, kapukulunun dağıtmayı düşünmüştü. Ancak kolağaları ve zorba-başıları askeri tahrik ile sadrâzamın otağını basıp, cebren kaldırarak İstanbul'a getirdiler. 5 muharrem (11 teşrin II.) günü merâsimle şehre giren Siyavuş Paşa, sancak-ı şerîfi pâdişaha teslim etmekle sadârette ibka ve bir yolunu bulup eşkıyayı dağıtmağa me'mûr edildi. Diğer taraftan verdikleri sözde durmayan zorbalar çarşı ve pazarı soymağa, yağma ve tecâvüzlerde bulunmağa başlamışlardı. Sipâhîler, 7 muharremde Atmeydanı'nda toplanarak birikmiş olan ulûfelerinin verilmesini istediler. Sadrâzam, 5 „kıst" mevâcibin birden ödenmesine imkân olmadığını, peyderpey tevzî olunacağını îfâde etti. 12 muharremde (18 teşrin II.) yeniçeri ve sipâhîye yalnız mevâcib çıkarılması (mevâcib için vezîr-i âzamın iç hazîneden verilmesini istediği 200 kesenin defterdara teslim olunduğuna dâir hazîne kethüdâsının arzı: Topkapısarayı arşivi, E. 7004/22), her iki zümrenin ertesi gün Atmeydanı'nda toplanarak cülûs bahşişi, terakkî, „gulâmiyye" ve „veledeş" verilmesinde ayak diremelerine yol açdı. 14 muharremde vezîr-i âzam sarayında yapılan müşâverede Siyavuş Paşa, iç ve dış hazînede akçe olmadığından, sipâhînin verilmesinde ısrar ettiği cülûs bahşişinin ödenmesine imkân bulunamadığını, bahşiş yerine terakkîlerine bir akçe zamma râzı olmazlarsa istifa edeceğini bildirdi. Hazır bulunanların rızâsına rağmen, zorbaların tahrikiyle asker, bahşiş ve terakkî verilmesini; 15 muharremde ise, dârüssaâde ağası, Fâzıl Mustafa Paşa, baş defterdar, yeniçeri ağası ve kul kethüdâsının azlini ısrarla talep ettiler. Ancak yeniçeri ağası değiştirilip ulûfelerinin tamamlanması, bahşiş ve terakkîlerinin verilmesi va'd olunarak dağılmaları te'mîn edilebildi. Fakat ulûfeleri temâmen ödemek ve cülûs bahşişi vermek için hazînede para bulunmadığından, vezîr-i âzamın telhîsi üzerine, iç hazîne ve kilerde ne kadar altın ve gümüş evâni, kılıç, gaddâre v. b., para basılmak üzere darbhâneye verildi (bozulan altın ve gümüş evâni ve kılıçların mülredâtı için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 1108, var. 2a—10b) ise de, kifâyet etmediğinden hasahur hazînesinden eşya çıkarıldı. Fakat yine yetmediğinden kapıkulunun taşkınlığını önlemek, yaklaşmakta olan baharda sefer mühimmâtına harcetmek üzere, zenginlerden „imdâdiyye" nâmiyle para alınması takarrür edip, paranın tahsili zorbalara havâle olundu. Bu pek tehlikeli karar büyük musîbetlere ve pek çok kimsenin korkudan şehri terkine sebep oldu (Silâhdar, II, 306; Defterdar Mehmed Paşa, var. 155a = Râşid, II, 20).

Pâdişah 21 muharrem 1099 (27 teşrin II. 1687) öğleden sonra, Eyüb Sultan türbesine gidip, şeyhülislâm ve yeniçeri ağası mûtad merâsimle kendisine kılıç kuşattılar (Silâhdar, II, 308'de tarih sehven 25 muharremdir. Ayrıca bk. Hammer, XII, 247). Ertesi gün de Ayasofya'ya ilk cuma namazına çıktı.

Ulûfe ve bahşiş dağıtılması talebiyle kapıkulunun ayaklanması devam ediyordu. Mısır'dan gelen hazîne ve „imdâdiyye" yoluyla halkdan tahsil edilen para tevzi'ata yetmiyordu. Hükûmet o kadar acz içinde idi ki, sipâhînin yevmiyesi hesaplanıp eline pençeli bir divan defte-

ri verilerek, mevâcibini muayyen bir kimseden alması tenbih ediliyor ve o da bu kimsenin başına belâ kesiliyordu. Ulûfe, terakkî ve bahşiş böylece tamamlandı. 15 safer (20 kânûn I.) de vezîr-i âzam, zorba-başılarını çağırarak, bütün maksatlarına nâil olduklarını, pâdişahın, artık fesaddan vazgeçip yerlerine dönmelerini emrettiğini bildirdi. Ertesi gün de ilk def'a normal divan toplantısı yapıldı.

Siyavuş Paşa, saflığı ve bönlüğü dolayısiyle vaziyete hâkim olamıyor, zorbaların her arzûsuna boyun eğiyordu; ikinci vezîr Fâzıl Mustafa Paşa'nın telkiniyle, zorba ele-başılarından başçavuş Fetvâcı Hüseyin Ağa ile Hacı Ali Ağa'nın tenkîline yeniçeri ağası Harputlu Süleyman Ağa'yı me'mûr etti. Keyfiyetten haberdâr olan zorbalar, ikinci vezîr ve yeniçeri ağasının derhal nefyini, aksi takdirde onları katledeceklerini bildirdiler; vezîr-i âzamın recâ ve niyazları kâr etmeyince, Mustafa Paşa Boğazhisarı (Seddülbahr)'na nefyolunup, Süleyman Ağa arzûlarına uygun hareket edeceğini yeminle te'min ederek mevkiini muhâfaza edebildi. Kilit mevkilerine adamlarını tâyin ettiren zorbalar, Fâzıl Mustafa Paşa'nın katline fetvâ vermeyen Debbağ-zâde Mehmed Elendi'yi de şeyhülislâmlıktan azlettirdiler. Fetvâcının tahrik ve ısrâriyle sefer hazırlıklarına girişilip, Siyavuş Paşa Engürüs seferi serdârlığına getirildi. Pâdişahın ocaklıya hitâben sâdır olan fermânında, şimdiye kadar halka zulmettikleri, bundan böyle iltneden el çekip gönül birliğiyle hizmet edip, hayır duâsını almaları ifâde olunuyordu. 18 rebiülâhır (20 şubat 1688)'da vezîr-i âzamın tuğları çıkarıldı. Fakat yeniçeri ihtiyarlarının tahrikiyle, yeniçeri ağasının, Siyavuş Paşa'nın muvafakatını almadan zorba-başılarını temizlemeye teşebbüsü bir seri nahoş hâdisenin zuhûruna sebep oldu: Fetvâcı'nın yeniçeri ağası tarafından katli üzerine ortaya çıkan Hacı Ali Ağa'nın tahrikiyle ayaklanan zorbalar, önce Süleyman Ağa'yı öldürüp, sonra vezîr-i âzam sarayına giderek, Siyavuş Paşa'dan mührü istediler. Paşa mührü bizzat pâdişaha teslim edeceğini söyleyerek talebi reddettiği gibi, yanındaki ricâlin, saraya gidip sancağ-ı şerîfi çıkarıp, gaileyi def' teklifini de, kendisini zorbalıkla ithâm eden pâdişahtan emin olmadığını ileri sürerek kabûl etmedi; tevekkülle sarayına kapanıp müdâfaa vaziyeti aldı. Zorbalar, pâdişaha müracaatla, Siyavuş Paşa'nın azlini te'min ettiler. „Def'-i fitne için" kulların taleplerini kabûl eden pâdişah, Özi muhafızı Bozoklu Mustafa Paşa'yı vezîr-i âzam, ve onun gelişine kadar Nişancı İsmâil Paşa'yı kaymakam tâyin edip, mührü göndermesi için Siyavuş Paşa'ya hat gönderdi. O da mührü zorbalar elinde âlet olan şeyhülislâma teslim etti (27 rebiülâhır = 29 şubat). Siyavuş Paşa, tâbilerine başlarının çâresine bakmaları için izin vermekle, ertesi gün, kana susamış zorbalar, sarayına dâhil ve kendisini müdâfaada celâdet gösteren Paşa'yı katl ve sarayını yağma ettiler. Mühürle berâber şeyhülislâmı ve Rumeli kazaskerini yanlarında tutan zorbalar artık tamâmiyle vaziyete hâkim olmuşlardı: Ağalıkları kendi aralarında paylaştılar; umûm ağzından yazdıkları defteri, pâdişaha gönderdiler; arzuları kabûl edilip hil'at giymek üzere saraya dâvet olununca da, gitmeyeceklerini, bunları kaymakam paşa sarayında giyeceklerini bildirdiler. Uzayıp giden bu hâdiselerin halk vicdânındaki aksi „sancak vak'ası" 'nın zuhûhuruna sebep oldu: O gün (28 rebiülâhır = 1 mart), dükkânlar açılmış, zâhirî bir sükûnet hâsıl olmuştu. Bir eşkiyâ güruhunun Yağlıkçılar çarşısını yağmaya başlaması üzerine, esnaftan Yağlıkçı Emîr, zorbalardan zulüm gören halkı intikama dâvet etti. Esnaf sür'atle dükkânlarını kapattı; her sınıf halkın dâhil olduğu büyük bir kalabalık saraya yürüyüp, Orta kapıya gelerek, pâdişahdan, eşkıyâyı kırmak üzere sancağ-ı şerîfin çıkarılmasını istedi. Vüzerâ ve ulemâ saraya dâvet olunup yapılan meşveretle, sancağın çıkarılıp, kapı üzerinde iki kule arasına dikilmesi kabûl edildi. Müslüman olanın sancak altında toplanması, gelmeyenlerin kâfir sayılacağı hakkındaki fermanın her tarafta ilânı, şehirliyi kırmak üzere Süleymâniye meydanında toplanan 500 kadar zorbayı şaşkına döndürdü. Sekbân başı, kul kethüdâsı ve ocak ihtiyarları, eski odalar halkı pâdişahın emrine itâat ettiler. Zorba-başıları kararsızlık içinde kalmışlardı; önce, mühim me'mûri yetleri paylaşmağa kalktılar; sonra, pâdişahı indirip küçük kardeşi Ahmed'i veya Sultan Mustafa (II.)'yı tahta çıkarmağı düşündüler; bâzıları, bütün şehzâdeleri öldürüp, Kırım hanını getirmeyi teklif etti. Pâdişah tarafından bir kaç defa istenen mührü vermediler. Diğer taraftan pâdişah, halkın tebdil husûsundaki arzusuna uyarak, kaymakam İsmail Paşa'yı vezîr-i âzam, Debbağ-zâde'yi şeyhülislâm tâyin etti. Zorba-başılardan Hacı Ali Ağa'ya Bosna eyâleti, Deli Pîrî'ye Bursa, Tekeli Ahmed Ağa'ya Karesi sancakları verilip derhâl vazifeleri başına gitmeleri emrolundu. Keyfiyet tebliğ edilince, yanlarındaki eşkıyâ dağılıp yalnız kaldılar. Deli Pîrî ve Tekeli firâr edip, Hacı Ali Ağa, ocakta bir nefer olarak kalmağa razı olduğunu ifâde etti. Mâzûl müfti Seyyid Feyzullah Efendi, mührü getirip tealim edince, Mehmed IV.'e taraftar ol-

mak töhmetiyle vatanı Erzurum'a sürüldü. Halkın temsilcisi Atpazarlı Seyyid Osman Efendi'nin sevkiyle has odadan müezzin Bosnalı Hasan Ağa'nın yeniçeri ağası tâyini, halk ve yeniçeri tarafından kabûl edilince sükûnet te'essüs etti; fakat sancak kapıda kaldıkça halk dağılmadığından, saray, kapıkulu tarafından muhafaza altına alındı. Ertesi gün (29 rebiülâhir = 2 mart), yüzbini mütecâviz halk, saray meydanını ve civârını doldurup, bölükbaşıları istemediklerini bildirdiler. Zorba bölükbaşı ve yardımcılarının öldürülmelerine fetvâ alınıp, mûcibince fermân sâdır olduğu, mal ve canlarının emniyetine bütün ulemânın kefil bulunduğu müfti tarafından bildirilince, halk mutmain olarak dağıldı. Eşkıyâ her tarafta takîp ve te'dib edildi. Nihâyet 3 cemâziyelevvel 1099 (5 mart 1688)'da Hacı Ali Ağa gizlendiği yerde yakalandı, Kapı-arası'nda boğdurulup, tarafdarları cezalandırıldı. Böylece dört aydır devâm eden, zorba tahakkümü devresi sona ermiş oldu. Silâhdar, II, 325—349).

Hükûmet merkezi bu hâdiselerle çalkalanırken serbad muhâfızlarından ulûfesizlik ve açlık feryatları ile kalelerin teslim olduğuna dâir felâket haberleri geliyordu. Bu cümleden olarak, Avusturyalılar tarafından etrafındaki köylerin boşaltılmasiyle her türlü muvâsala ve zahîre te'mininden mahrum olan Eğri [b. bk.] müdâfileri, açlıktan büyük bir kısmı kırıldıktan sonra, emânla kaleyi General Caraffa'ya teslim ettiler (8 safer 1099=14 kânûn I. 1687; Silâhdar, II, 315 v.d.; Râşid, II, 32 v. d.; Hammer, XII, 252). Eğri'yi tâkiben Lipva (Lippa) kalesi de mezkûr generale „vire" ile teslim oldu (Silâhdar, II, 316 v.d.). Bu iki kaleyi mütecâkip Thököly İmre tasarrufunda olan şimâlî Karpatlar'daki Munkacs ile, Sava'nın cenup ve şimâlindeki Derbend ve Gradişka kaleleri Avusturyalılar; orta Yunanistan'daki İstefe (Thebai) ile cenûbî Bosna'daki Kniu ve civârındaki diğer bâzı kaleler Venedikliler eline geçti. Cemâziyelevvel başlarında (mart 1688) serhad kalelerinden gelen arzlarda üç yıldır ulûfe ve zabîreleri verilmediği, açlığa tahammülleri kalmadığı, bir kaç gün daha ihmâl edilirlerse kaleleri terk edecekleri bildiriliyordu. Devlet hazînesinde nakid bulunmadığından hasahur hazînesinden seçilen altın ve gümüş takımlardan para kesilerek mümkün-mertebe ulûfe yetiştirilmeğe çalışıldı (Silâhdar, II, 353).

Süleyman II.'i iclâs niyetiyle İstanbul'a gelen ordu mensuplarından şekavetiyle meşhûr Serçeşme Yeğen Osman Paşa, şehre girmeyip bir tehdit unsuru olarak Davudpaşa'da konaklamakla, kendisini uzaklaştırmak için ona evvelâ Rumeli beyler-beyiliği ile Belgrad muhâfızlığı verilmiş (19 muharrem 1099); Sancak vak'asından sonra, 16 cemâziyelevvel (18 mart 1688)'de yapılan meşverette vezîr-i âzamın bu sene İstanbul'da kalıp eşkıyâ fitnesini tamâmen bertaraf, serhadler mühimmâtını ihzâr ettikten sonra gelecek sene sefere çıkması kararlaştırılarak, Yeğen Paşa da Engürüs serdarlığına getirilmişti. Ancak, sefer bahânesiyle Rumeli eyâletini haraca kesip, reâyâya pek çok zulümde bulunan Osman Paşa, tenkil edilen eşkıyâdan, canını kurtarıp yanına gelenlerin de telkiniyle cür'etini daha da artırarak, düşmana karşı çıkabilmek için kendisine sancağ-ı şerîfle mührün gönderilmesi; kethüdâsına da Karaman beyler-beyiliği verilerek Anadolu'dan levend celbini istedi. Kendisinden ve tâifesinden bir fayda te'min edilemeyeceği mülâbazasiyle katline fetvâ alınıp, Osman Paşa'nın Kosova'dan Filibe sahrâsına geldiği haber alınınca da, kendisine Bosna eyâleti verilerek sür'atle yeni vazifesine gitmesi, muhâlefet ederse, adamları ile birlikte kılıçtan geçirileceği bildirildi ve Engürüs serdârı Hazînedar Hasan Paşa ile Özi muhâfızı Mustafa Paşa'ya bu husûsta emîrler gönderildi; ayrıca Bosna'ya kadar bütün Rumeli'den asker toplanıp Salahor Süleyman Paşa'nın seraskerliğiyle Yeğen Paşa'nın tenkili kararlaştı (20 cemâziyelâhir=21 nisan). İsmail Paşa, sadârete gelince, Anadolu'daki zorbaların da izâlesini tâmim etmişti. Bu emre uyularak Ankara halkının eşkiyâyı te'dibi, Celâlî Yeğen Paşa'nın tâbîlerinden Ankaralı Gedik Mehmed Bölükbaşı tâifesiyle berâber Ankara'yı muhâsara edip Eskişehir tarafına çekilerek zulmünden şikâyetciler gelmekle, sarıca ve sekbanların nerede bulunurlarsa katledilmeleri hakkında fetvâ ve emirler gönderildi. Eşkıyâ her taraftan sürülüp, imha edilmek üzere iken, müfti Debbağ-zâde, hoca-i pâdişâhî ve dârüssaâde ağası müttefikan, te'sir altında kalmağa müsâit pâdişah üzerinde telkînde bulunarak mührün İsmail Paşa'dan alınıp Tekirdağlı Bekri Mustafa Paşa'ya verilmesini te'min ettiler (1 receb=2 mayıs). Levend tarafdarı umerâ ve pâdişaha yakın olanların te'siriyle, „nefîr-i âm" askerinin dağılmasına emîr verildi. Gedik Bölükbaşı'ya Sıvas eyâleti tevcih olundu. Yeğen Osman Paşa'nın da cürmü affolunup, te'dibine me'mûr askerin dağılması emredildi. Osman Paşa, görünüşte emre itâat edip, Bosna'ya hareket etmişken, „nefîr-i âm" askerinin dağıldığını öğrenince bu hizmeti kabûlden imtinâ edip, yanındaki 12.000 eşkıyâ ile, vaktiyle tenkiline me'mûr edilen Belgrad muhâfızı Hasan Paşa'nın üzerine yürüyerek kendisini Engürüs seraskeri ilân edip, Hasan

Paşa'ya gönderilen kürkü giydi. Hükûmet merkezi, mazarratını bir müddet için önlemek düşüncesiyle bu zorba celâlîyi serdâr olarak tanıdı (9 şâban=9 hazîran).

Bekrî Mustafa Paşa'nın sadrâzam tâyininden sonra, İstanbul'da bulunan Felemenk elçisi, Avusturya ve müttefiklerinin sulha mütemâyil olduklarını bildirerek devletinin musalâha için tavassutunu arzetti. Ayrıca Belgrad muhâfızı Hasan Paşa ile Varad (Grosswardein) heyler-beyisi Çavuşbaşı Mehmed Paşa, General Caraffa'nın, mütemet elçi gönderilirse, imparator Leopold I.'un sulh akdine taraftar bulunduğunu bildirdiğini arz ettiler. Bunun üzerine, sâbık ruznâmçe-i evvel Zülfikar Efendi ile tercüman ve devletin mahrem-i esrârı İskerlet-zâde Aleksandr Mauroeordato, Viyana'ya elçilikle gönderilip, pâdişahın cülûsunu haber vermek ve müsâid zemin bulunursa, sulh müzâkerelerine girişmekle vazifelendirildi (12 ramazan=10 temmûz; *Sulh-nâme-i Amuca-zâde Hüseyin Paşa*, Revan köşkü kütüp., nr. 1311, var. 3^a—3^b; Silâhdar, II, 365 v.d.; krş. N. Jorga, *G O R*, IV, 229). Elçinin mânevîyatını takviye için ve icâp ederse bizzat sefere çıkmak üzere pâdişahın Edirne'ye hareketi de kararlaştırıldı.

26 ramazan (24 temmûz) cumartesi günü (Silâhdar, II, 366; Üsküdârî Abdullah b. İbrâhim, *Vâkıât-ı sefer-i Sultan Süleyman-ı sânî*, I, Revan köşkü kütüp., nr. 1223, var. 3^a'da, tarih. 27 ramazan=16 temmûz pazartesi olarak tesbit ediliyor) tuğlar bâb-ı hümâyûnun önüne dikilip sefer hazırlıklarına girişildi.

Rumeli'deki büyük toprak kaybı, husûsiyle Mora'nın tamâmen Venedikliler eline geçmesi devletî avârız, nüzûl ve cizye gibi vergi hâsılatından mahrum bıraktığı gibi, Anadolu'da devam eden eşkıya fesâdı reâyanın dağılmasına ve dolayısiyle hazîne gelirlerinin gittikçe azalmasına sebep oluyordu. Devam eden seferlerin masraflarına, Süleyman II.'ın cülûsunu müteâkıp kapı kuluna birikmiş ulûfeleri ile cülûs bahşişinin de ilâve edilmesi, devlet hazînesini büs-bütün kurutmuştu. İstanbul'daki kul fesâdına mukabil, serhad kalelerinde de, cülûs bahşişi veya ulûfe verilmesi cezâının bâzı nâhoş hâdiselere sebep olduğu görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Kandiye kulunun muhâfız Zülfikâr Paşa'yı katli, Venediklilere Girid'i istirdad ümidi verdiği gibi (Silâhdar, II, 382 v.d.; krş. Defterdar Mehmed Paşa, 164^a; Râşid, II, 41 v.d.; Üsküdârî Abdullah, *ayn. esr.*, 14^a) İstanbul'daki zorba kıyâmına uyarak Tamışvar'daki kul tâifesinin mevâcib bahânesiyle muhâfız İbrâhim Paşa'yı sarayında öldürmesi de, nâzik bir vaziyet hâsıl etmişti (Defterdar, 165^b; Râşid, II, 44 v.d.; krş. Silâhdar, II, 316 v.d.). Yeni bir sefer arifesinde hazîneye yeni gelir kaynakları bulmak zarûreti, devlet ricâlini sâlim olmayan bir takım tedbirler almağa zorladı. İstanbul'da cizye tahsili için mükellefin haps ve tazyiki, tahsildarların zimmetini edâ etmeleri için şiddet kullanılması, her vesîle ile „bedel" tahsiline teşebbüs olunması, Rumeli ve Anadolu evkafından mukataa ve gümrüklerden duâ-güyluk ve mütekaidlik vazifesi alanların senelik âidatlarının yarısının hazîneye celbi (Üsküdârî, *ayn. esr.*, 5^a v.d., 9^b v.d.) ile tahsili kolay olur zanniyle, avârız (b.bk.) hânelerinden sefer „imdâdiyesi" alınmak yoluna gidilmesi (Üsküdârî Abdullah, İstanbul ve Galata avârız hânelerinden ikişer nefer beldâr ibrâcı ve her nefere mukabil 150 *esedî* kuruş bedel tahsili; Bursa ve Edirne avârızhânelerinden birer beldâra mukabil 100 *esedî*; Anadolu sancaklarının her üç avârızhânesinden birer beldâra karşılık 100 *esedî* tahsili için emirler gönderildiğini kayd; Silâhdar ise, İstanbul ve mülhakatından avârızhânesi başına 3'er yüz. sâir yerlerden 133'er kuruş tahsilinin emredildiğini ve bu tertip ile, halkaraya zulmederek 40.000 keseden fazla para toplandığını ilâve ediyorlar: Üsküdârî, *ayn. esr.*, var. 6^a; Silâhdar, II, 375 v.d.) bu cümledendir Fakat hazîne sıkıntısını önlemek için yapılan asıl mühim teşebbüs, bakırdan mangır basılmak sûretiyle girişilen paranın kıymetini düşürme hareketidir. 17 zilkade 1099 (13 eylûl 1688) 'dan itibâren bir okka has bakırdan 800 adet darbedilen mangırın, ikisi bir akçe itibâr edilmiş ve halkın rağbetine mazhar olmuştu (Defterdar Mehmed Paşa, 164^a v.d.; Silâhdar, II, 406). Ancak mâli sıkıntı, devleti, mangıra bir akçe kıymeti tanıması ve dolayısiyle paranın değerinin düşürülmesi hareketine sürükledi. Mihanikî usûllerle çalışan yeni bir darphâne (sonraki Simkeşhâne) te'sisine rağmen, mangır darbı imkânının mahdut olması ile, hazînedeki stokların ve evânimin tükenmesinden sonra mâden işletmelerinden te'min edilen bakır mâdeninin büyük miktarda olmaması, devletin bu değer düşürmeden beklediği faydayı te'min edemedi. Bakırın mâdeo fiyatı ile itibârî kıymeti arasında hâsıl olan büyük fark, ticâret erbâbınca memnûniyetsizlikle karşılandı. Dışarıdan İstanbul'a gelen tüccarın mangır kabûl etmemesine mukabil, tedâvülü için emirler sâdır oldu ise de, neticede devlet bile cizyeyi bakırla tahsil etmek istemedi. Bakırın aslî ve itibârî kıymeti arasındaki fark geniş mikyasta kalpazanlık hâdiselerine de yol açmış; hattâ yabancılar dahi bu işe karışmıştı. Mangır kabûl et-

meyen müstahsil büyük şehirlere erzak maddesi satmaktan imtinâ etmekle, kıtlık ve fiyat artışı gibi tezâhürler de görüldüğünden, neticede, Süleyman II.'a halef olan Ahmed II. zamanında, bakırdan para darbına son verilerek bu mahzurlar önlendi (bk. Halil Sahillioğlu, *Bir asırlık osmanlı para tarihi, 1640—1740*, İktisat fakültesi kütüp., Dr. tezi, nr. VI, 2625 (3), s. 75—89). Yine mâlî sıkıntıyı önlemek üzere, meyhânelerin açılmasına ruhsat verilip, hamr-emânetinin yeniden ihdâsı ve tüccarın getirdiği tütüne gümrük konulması da kararlaşmış (15 şevvâl 1099) ise de, husûsiyle eminliğe getirilen Kifrî Ahmed Efendi'nin Rumeli'ye gönderdiği adamların reâyaya zulmedip, isyân etmelerine sebep olduğu mütâlea edilerek emânetin kaldırılması ve içkinin alenen satılıp içilmesinin yasak edilmesi ferman olundu (safer 1101; Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, s. 6; krş. Defterdar Mehmed Paşa, var. 169b v. d., 201b—202b; Silâhdar, II, 368); İstanbul gümrüğüne katılmış olan „duban" vergisi ise, müstakil bir mukataaya bağlandı (Defterdar, var. 233b—234a; Râşid, II, 149).

Sefer hazırlıkları görülürken (tafsilât için bk. Üsküdârî, var. 5b, 6b v. d., 10b v. d.), Mısır'dan gelen hazîne ile kapukulunun iki kıst ulûfesi verilmiş; cülûs tebriki için gönderilen İngiliz elçisi kabul edilmişti (20 şevvâl 1099; elçinin dîvân-ı hümâyûna takdim ettiği hediyeler için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 1071, 4e). 23 şevvâlde (20 ağustos 1688) Serdar Yeğen Paşa'dan gelen mektubda Avusturya kuvvetlerinin Sava'yı geçmeleri önlenemeyip, Rumeli beyler-beyisini Belgrad'da bırakıp kendisinin ordu ile Niş'e çekildiği bildiriliyor, asker ve hazîne isteniyordu. Belgrad'a imdat için Sofya, Silistre ve ötesinde asker toplanması emrolunup, pâdişah otağa çıktı (8 zilkade). Yine aynı tarihte, Eğriboz (Negropont)'un, Mora'yı ve orta Yunanistan'ı zapteden Venedik kumandanı F. Morosini tarafından 20 ramazandan beri muhâsara edilmekte olduğu öğrenildi; ertesi gün Belgrad'dan bir kaç güne kadar imdat yetişmezse kalenin düşman eline geçmesinin muhakkak olduğuna dâir feryadnâmeler geldi. Pâdişah, 15 zilkadede, Edirne'ye doğru yola çıktı. Burgos (Lüleburgaz)'a vusûlde (20 zilkade), Orta-Macar kıralı Thököly İmre'den gelen bir mektupta, muhâsarasından önce Belgrad'ı terk ederek Tuna yoluyla çekilen müslümanların, Fethülislâm (Kladova)'da general Caraffa tarafından tevkif edildikleri ve isyân eden hıristiyan reâyânın tazyikına mâruz kaldıkları, bunları kendisinin yetişip kurtardığı bildiriliyordu. Babaeski'den hareketle Hafsa'ya konulacağı gün (22 zilkade), Belgrad'ın hücûmla düşman eline geçtiğine dâir [bk. mad. BELGRAD] haber gelince, pâdişah, ağlayarak „emir Allahındır" dedi. Ertesi gün Edirne şehrine girilmeyip, Saray civârındaki Sırık meydanına kurulan otağa konuldu. Niğbolu ve Ruscuk taraflarından, muhâfaza için asker gönderilmezse, reâyânın isyân ederek düşmana iltihâkının muhakkak olduğuna dâir feryadcılar gelmesi üzerine muhâfaza kuvveti gönderildi. 24 zilhiccede, Rumeli'nin düşman istilâsına uğraması dolayısiyle Anadolu yakası eyâlet, sancak ve kazâlarına fetvâ ile, nevrûzdan önce Edirne'de bulunmak üzere gazâya dâvet fermanı gönderildi. Zilhicce sonları ve 1100 muharremi başlarında gelen iki haber, Edirne ordugâhında sevinç uyandırdı: Süleyman II.'ın cülûsunu müteâkip Hacı Selim Giray Han I.'ın oğlu Nûreddin Azamet Giray Sultan kumandasında 30.000 kişilik Tatar kuvvetinin İlbav (Lemberg)—Kremeotz kesimine yaptığı çapul seferine (bu seferden Kırım kuvvetlerinin sâlimen döndüklerine dâir haber İstanbul'a 9 cemaziyelâhır 1099=10 nisan 1688'de gelmişti; Silâhdar, II, 354) mukabil, Leh kıralı Jan Sobieski'nin büyük bir kuvvetle Kamaniçe [b. bk.]'yi zaptetmek için kaleyi muhâsarası üzerine müdâfiler Kırım hanı ile Özi muhâfızı Bozoklu Mustafa Paşa'dan imdat istemeğe mecbur olmuş, Babadağı tarafında bulunan Mustafa Paşa, Eflak'dan te'min edilen zahîre ve yanında bulunan kuvvetlerle kalenin imdâdına yetişmiş ise de, Azamet Giray kumandasındaki Kırım kuvvetleri, daha önce (16 şevvâl=13 ağustos) Turla (Dniester)'ya yaklaşıp Kamaniçe'den kalkan Leh ordusuna hücûma geçmiş; süvârisine haylı kayıp verdirerek onu Lehistan hudûduna kadar tâkip etmiş olduğu; müteâkiben Mustafa Paşa'nın da Kamaniçe'ye ulûfe, zahîre ve cebehâne ulaştırdığı bildirilmiş olmakla Kırım hanına ve Nûreddin Giray'a murassa' kılıç gönderilip Selim Giray Han, baharda askeriyle ordu-yu hümâyûna mülâkî olmağa dâvet edilmiştir (Silâhdar, II, 378—380). Eğriboz'un 110 gün devam eden müdâfaası ise, her türlü imkânsızlıklar, ihânetler ve mahrûmiyetler içinde, Çelebî İbrâhim Paşa'nın metânet ve şehâmeti ile başarılmış, vuku bulduğu yıllarda eşine ender rastlanan bir muvaffakiyet nümûnesi olarak görünmektedir. Tecrübeli Venedik kumandanı Morosini müdâfilerin iki katı kayıp verdikten sonra, İstefeli bir papasla müdâfî paşaya, Fâzıl Ahmed Paşa'dan sonra Osmanlı devletinde müdebbir adam gelmeyeceği zannında yanılmış olduğunu ifâde ederek Atina yakasına dönmüş; İbrahim Paşa da pâdişaha gönderdiği arîzada, eğer muhâsara

sonlarında donanma gelmiş olsaydı, pek az barutu kalan bütün Venedik gemileri kolaylıkla zaptedilebilirdi, diye üzüntüsünü izhâr etmiştir (Silâhdar, II, 381—396; krş. Üsküdârî, var. 13a—14a; Râşid, II, 50 v.dd.; harap olan Eğriboz kalesinin yeniden ibyası ve takviyesi için bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, II C, büküm nr. 19, 23, 28, 80 v. b.).

Bir buçuk ay müddetle Edirne sahrâsında çadır altında geçen konaklama sonunda havaların soğuması üzerine ordunun Edirne'de kışlaması emredilip pâdişah Edirne sarayına çekildi (5 muharrem 1100=30 teşrin I. 1688; Silâhdar, II, 402; krş. Üsküdârî Abdullah, *ayn. esr.*, var. 13a). 6 ay devam eden kışlama sırasında, Osmanlı hükûmeti, bir taraftan dâhilde devlet kudretini ortadan kaldıran türedi tâifesini tenkile, diğer taraftan devam etmekte olan harbin külfetlerini bertaraf edip mevzii bâzı muvaffakiyetler kazanılmasını te'mine çalıştı.

Yukarıda işâret olunduğu üzere, sarıca ve sekbanların tenkilleri için „nefîr-i âm" emirleri verilmiş iken, Bekrî Mustafa Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine levend tarafdarı mukarrerlerin te'sirleyle tâkibattan vaz geçilmesi, bu tâifenin Anadolu'da, XVII. asır başlarındaki celâlî fesâdına benzer pek vahim bir zulüm ve tefrika devri açmalarına sebep olmuş, köyler ve kasabalar halkı nefislerini müdâfaa için büyük şehirlere sığınmak zorunda kalmışlardı. Son defa sefere iştirâk için „nefîr-i âm" emirleri gönderildikte, sekban belâsı üzerlerinden kalkmadıkça sefere çıkmanın mümkün olmadığı yolunda arzlar gönderilmişti. Anadolu'daki türedilerin izâlesi için sarıca ve sekban müessesesinin ilgası, kendi bâlinde olan levendlerin affı, sarıca ve sekban bayrağı altında fesâda devam edenlerin tecziyesi hakkında fetvâ ve hükümler sâdır oldu. „Nefîr-i âm" emirleri her tarafta levendlerin tâkip ve imhâsına yol açtı. Bu cümleden olarak, Yeğen Osman Paşa'nın Konya'ya hâkim olan küçük dayısı Kara Hasan Bey'le, hemşire-zâdesi Ahmed Bey, Anadolu müfettişi Hüseyin Paşa mârifetiyle bertaraf edilmiştir (Silâhdar, II, 412—418).

Fakat asıl eşkıya reisi olup Engürüs serdarlığını gasbederek son defa Niş'ten Sofya kışlağına çekilen Yeğen Osman Paşa'nın tenkili icâp ediyordu. Kara Yazıcı nâmiyle meşhûr kethüdâsını Sofya'ya ikâme edip, kendisi daha emin olmek için şehrin bağları civârında „Yeğen-âbâd" adını verdiği binalarda eşkıyasıyle birlikte oturan Yeğen Paşa, yaptığı salmalarla reâyayı perîşan ettiği gibi, merkezden gönderilen hükümlere değil, batt-ı hümâyûnlara bile itâat etmeyip, isyânını açığa vurmuştu. Sefer husûsunu müşâvere için Edirne'ye çağırılarak büyük iltifatla karşılanan Kırım hanı Selim Giray'ın (9 rebiülâhır=30 kânun II. 1689'da Edirne'ye girişi için bk. Silâhdar, II, 406—409; Üsküdârî, I, var. 15a—15b, ayrıca bk. Topkapısarayı arşivi, D 2345 C—5; D 1108 var. 32b), Osman Paşa'dan hiç bir ciddî iş beklenemiyeceğini ihtâr ve tedâriki görülmezse hizmette bulunmayacağı hakkındaki tehdidi üzerine Osman Paşa'nın katline fetvâ verilip kışlakta olan beylere ve bütün Rumeli'ne „nefîr-i âm" emirleri yazıldı. Kırım hanının konakçısı sıfetiyle Karîn-âbâd'dan Edirne'ye gelmiş olan vezir Arap Receb Paşa, Yeğen Paşa yerine Engürüs serdârı tâyin edilip, „nefîr-i âm" askerini sürerek eşkıyâyı tenkil için Sofya'ya müteveccihen harekete me'mûr edildi. Üzerine „nefîr-i âm" emredilmesi Yeğen Osman Paşa tâlfesinin dağılmasına sebep olmuş ve Yeğen Paşa, kendisine sâdık kalanlarla Şehirköyü (Pirot) ve Niş istikametinde çekilmiştir (24 rebiülâhır=14 şubat). Yeni seraskerin tâkipte gösterdiği sür'at, Yeğen Paşa'yı, Kosova'da bütün sancak ,bayrak, davul ve zurnalarını ateşe verip, öteden beri kendisine tarafdar olan Prizrinli Mehmud Paşa'ya sığınmağe zorladı. Osman Paşa, va'd edildiği üzere, Arnavud beylerinin 20.000 mikdarında levend yazarak kendisine yardımcı olacaklarını ümit ediyordu. 12 cemâziyelevvelde (3 mert) Priştine'ye vâsıl olan Receb Paşa, Mahmud Paşa'dan âsi paşayı diri istemişse de, o, Arnavud beyleri arasındaki tefrika sebebiyle, Yeğen Paşa ile belli-başlı âsilerin başını kesip Edirne'ye gönderdi (Üsküdârî, 68a—70a).

Yeğen Osman Paşa'nın Anadolu'daki hempâlarından Sivas beyler-beyiliği verilen Gedik Mehmed Paşa ile, onun muâvinlerinden olup, Çorum sancağına teserruf eden Cerid oğlunun tenkili ise, devleti bir müddet daha işgal edecektir: Engürüs seferine iştirâk etmek üzere Kartal'a gelmiş olan Cerid oğlu, İstanbul kaymakamı Ömer Paşa'nın kendisini izâleye kasdettiğini anlayınca, Geyve köprüsünde Gedik Paşa ile buluşup berâberce Bursa üzerine yürümüşler; tenkillerine me'mur edilen müfettiş Hüseyin Paşa'nın tâkibine mârûz kalarak Tavşanlı tarafına çekilmişler ve müfettiş paşanın levendini gizlice kendi taraflarına kazanarak ânî bir baskınla Hüseyin Paşa'yı öldürmüşlerdi. Keyfiyet duyulunca, pâdişah eşkıyânın tenkilinde ısrar etti. Serdarlığa getirilen vezîr Boşnak Ahmed Paşa, maiyetine tâyin edilen kuvvetlerle eşkıyayı Bolvadin yakınlarında hezîmete uğrattı (29 şâban=19 haziran) ve bilâhare Nallı-han'da tevkif ve katledilen Ge-

dik Paşa'nın kellesi Sofya'ya gitmiş olan ordugâha gönderildi (9 şevvâl=26 temmuz 1689; Silâhdar, II, 447–451; Defterî Mehmed Paşa, var. 181b–184a; Üsküdârî, I, var. 18a v. dd. 46b, 74a).

Engürus seferine çıkılmadan eşkıyânın tenkil ve istikrârın te'mini hususunda ısrarlı telkinlerde bulunan Selim Giray Han'ın, Edirne'den ayrılıp (6 cemâziyelevvel 1100=26 şubat 1689), Bucak kışlağına dönmesinden sonra, knez V. V. Golitsın kumandasında, mikdârı 300.000 olduğu rivâyet edilen büyük bir Rus ve Kazak ordusunun Kırım üzerine yürüdüğü şâyi oldu (sonradan Tatarların eline geçen mektuplardan Rusların, mukaddes ittifaktaki müttefikleri olan Avusturyalılar tarafından Kırım seferine tahrik edildikleri anlaşılmaktadır; Üsküdârî, I, var. 61a v. dd.). Han, Kili'den ayrılıp (28 receb=18 mayıs) sür'atle memleketine dönerek Kırım yarımadasının giriş yerinde bulunan Or-kapu (Prekop) dışında düşmanı karşıladı (5 şâban=25 mayıs). Kırımlılar kendilerinden mikdar itibâriyle on kat büyük ve ateşli silâhlar bakımından pek üstün düşman kuvvetine karşı muvaffakiyetle savaşmış; açlık ve susuzluğun da tesiriyle çekilmek zorunda kalan Ruslar, ric'at sırasında (11–21 şâban) büyük kayıplara uğramışlardır (Selim Giray Han'ın, vezîri Batur Ağa vâsıtasıyle 15 ramazanda Sofya ordugâhına gelen mektubu için bakınız: Silâhdar, II, 440–445; krş. Üsküdârî, I, 21b–22a, 26a–26b, 48b–49a, 60b–61a; Kırımî Abdülgaffâr, *'Umdat al-tavārīḫ*, nşr. Necip Asım, İstanbul, 1343, s. 129). Kırım hanının bu gaileyi muvaffakiyetle bertaraf etmesi, Lehistan, Memleketeyn ve Erdel'de Osmanlı itibârının yeniden kuvvet kazanmasını sağladı (Üsküdârî, I, var. 61b–62b).

Pâdişahın Edirne kışlağına çekilmesinden önceki günlerde, Eflâk voyvodasının tahriki ile Avusturyalıların Thököly'yi tenkil ve muhafazasına me'mûr edildiği Vidin'i zapt teşebbüsleri, Macar prensi ve Vidin Sancak beyinin mahirâne manevrası neticesinde akîm bırakılmıştı. Kışlama sırasında ise, âsî reayâdan aldıkları yardımcılarla, kezâ Belgrad ve Semendire'den çıkan Avusturya kuvvetleri Yenipazar (Novipazar)'a hücûm etmek istedilerse de, Arnavut paşalar kumandasındaki serhad gâzîleri tarafından dernek yerlerinde bozguna uğratıldılar (24 muharrem 1100=20 teşrin II. 1688). Yine aynı tarihlerde iki defası Bosna'ya vukū bulan taarruzları Bosna Beylerbeyisi Topal Hüseyin Paşa kuvvetleri tarafından tard edildi; 19 rebiülevvelde (11 kânun II. 1689) Sreberniçe'yi muhasara eden kuvvetleri, Hüseyin Paşa kethüdâsı tarafından kaçmaya mecbur edildiği gibi, bunların tâkipleri sırasında İzvornik'den çıkan Avusturya takviyeleri de, hezîmete uğratıldı. Venediklilerin İhlivne ve civârına küçük müfrezelerle yaptıkları hücumlar da püskürtüldü.

Kırım hanının Edirne'den ayrılmasından 15 gün sonra, Viyana'ya elçilikle gönderilen Zülfikar Efendi'nin bir anlaşma yolu bulamayıp göz hapsinde bulundurulması sebebiyle pâdişahın bizzat Engürus seferine çıkması kararlaştırılmış ve tuğlar çıkarılmıştı. Askerin orduya iltihâkı için Anadolu ve Rumeli'ye hükümler gönderildiği gibi, Yegen Osman Paşa'nın başı gelince, serdar Arap Receb Paşa'ya Niş'de „dernek" üzere olması, Arnavut beylerine de Yenipazar'ı muhafaza etmeleri emredildi. 5 recebde (25 nisan 1689; Silâhdar, II, 429; krş. Üsküdârî, I, var. 20b) pâdişah otağa çıkıp, sefer mühimmâtının ikmâli ile geçen 44 günlük bir tevakkuftan sonra 18 şâbanda (6 haziran 1689 pazartesi) hareket olundu. Edirne'den ayrılırken pâdişahın rahatsızlığı, asker arasında hal' şâyiasının çıkmasına sebep olmuş, tahtırevanla dışarı çıkmasıyle dedi-kodular önlenmiştir. Ordu 24 şâbanda Filibe'ye gelip, 6 gün burada kaldıktan sonra Kız ve Kazasker derbendlerini geçip 8 ramazan (25 haziran)'da Sofya sahrâsına kondu (konaklar için bk. Üsküdârî, I, var. 27a–40a; Silâhdar, II, 435–439). 10 ramazanda yapılan meşverette pâdişahın Sofya sahrâsında ikamet edip serhadlere lüzumlu mühimmâtın gönderilmesi ve Engürus serdarı Receb Paşa'nın Belgrad fethine me'mûr edilmesi kararlaştırıldı.

Ramazan içinde hudutlardan başarı haberleri geldi: Bosna ile Yenipazar arasındaki Višegrad'ı kuşatma teşebbüsünde bulunan 12.000 kişilik Avusturya kuvveti, kale muhâfızları ve Bosna beyler-beyisinin yardımcı kuvvetleri tarafından bozguna uğratıldığı gibi (bk. Üsküdârî, I, var. 41b–43b) Banyaluka ve Dubiçe'ye yapılan tecâvüzler püskürtülmüş, Valievo, Berçka ve İzvornik düşman kuvvetleri tarafından boşaltılmıştı. Tuna kesiminde ise, Tuna'nın kilit mevkiinde bulunan Fethülislâm, 15 günlük bir muhâsaradan sonra „vire" ile zaptolunmuş (21 ramazan=8 temmuz); düşmanın Tuna'yı sed için İrşova (Orşova) karşısında yaptığı tahkimât ele geçmiş ve nihâyet İrşova hücumla zaptedilerek Temeşvar yolu açılmış ve Eflak ile Avusturya'nın irtibâtı kesilmişti. Fethülislâm'ın zaptını diğer Tuna kalelerinin geri alınması tâkip etmişti. Bundan sonra düşmanın İrşova'yı ansızın kuşatma teşebbüsü bertaraf edildiği gibi, Komran (Komarom)'da hazırladığı toplarla mücehhez donanmasının, Tuna

donanmasını batırmak üzere hareketi haber alınıp, İrşova'dan önce karşılanarak büyük kısmı zapt, karaya döktüğü asker bozguna uğratıldı. Denizlerde de başarılar kazanıldığı, ocak kalyonlarının Rodos önlerinde ve Mora'da Anaboli körfezinde Venedik kalyonlarını zaptettiği haberleri birbirini tâkip etti.

Belgrad'ın istirdadına me'mûr edilen serdar Receb Paşa'nın harekâtı ise, ağır yürümekteydi: kuvvetlerinin yekûnu 50.000'i bulmakla beraber piyâde askerinin itâat etmemesi üzerine 20.000 suvâri ile 8 recebde Niş'ten ayrılarak Semendire ve Belgrad'a kadar olan sâhada akın icrâ eden serdar, Avusturyalıların, âsi Sırp reâyası ile birleşerek Morava suyunu tutup ordunun ileri hareketine mâni olmak ve baskınla Niş'i zapt niyetinde olduğunu anlamış ve düşmanın harekâtına âit haberlerle düşman tarafından tahliye edilen Yagodina ile Parakin arasında Morava üzerinde kurulmasına başlanan köprünün tamamlanmak üzere olduğunu arzederek mühimmât ve asker husûsunda takviyesini istemişti. Serdârın ağır hareketi yanında, kapıkulu ile ihtilâf hâlinde bulunması dikkati çekmiş ve vezîr-i âzam vaziyetin kötüye gidebileceğini pâdişaha arz etmişti. Seferin başından beri, askere, zamanında ulûfe verilmemesi, itâatsizliği ve isteksizliği arttıran bir âmil olarak göründüğü gibi, cesâret ve şecaâtine rağmen, seraskerlik evsâfından mahrûm bulunan Receb Paşa'nın, bir takım yanlış hareketleri ile asker ve kumandanlar arasında hâdiseler çıkmasını önleyemediği anlaşılmaktadır. Ümerâ ve asker arasındaki anlaşmazlığı halle me'mûr edilen Küçük Çavuş, askerin iki kıst ulûfelerini alamadıkları için itâatsizlik gösterdiğini, Mahmud Bey-oğlu Mahmud Paşa'nın Alaca-hisar (Kruşevaç) ordugâhına katılması emredildiği hâlde Bosna'ya gitmesinin ve Vidin muhâfızı Hüseyin Paşa'nın Tuna muhâfazasında kalıp ordoya iltihak etmemesinin, düşman üzerine hareketi geciktirdiğini tesbit etmişti. Bunun üzerine Hüseyin Paşa'ya, Thököly'ye ve Mahmud Paşa ile Arnavutluk'ta bulunan Kemankeş Ahmed Paşa'ya acele olarak serdâra katılmaları emrolundu (1 zilkade=17 ağustos). Bir hafta sonra gelen mektubunda Receb Paşa, düşmanın Parakin'e geldiğini duyunca sür'atle Yagodina'ya hareket ettiği, Morava'yı oradan geçmek mümkün olursa düşmanı arkadan vurmayı, olmazsa Alaca-hisar köprüsünden geçerek karşılamayı düşündüğünü bildirince serdârın ağır hareketi yüzünden düşmanın Tuna kenarından Parakin'e gelerek Niş yolunu ve Morava köprülerini ele geçirmesine imkân verildiği anlaşılmakla pâdişah vezîr-i âzamı muâhaze ve acele gereken tedbirlerin alınmasını emretti. Yapılan müşâvere de, bir kısım kapukulu ile Bekrî Mustafa Paşa'nın kapu halkının, kethüdâsı Mehmed Ağa kumandasında serdârın yardımına gönderilmesi kararlaştırıldı. Diğer taraftan, Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu fena vaziyetten haberdar olup, Parakin'e kadar gelen düşman, cepheden Anadolu beyler-beyisi Deli Ömer Paşa'nın, yan ve gerilerden Receb Paşa'nın tehdidi altında bulunduğunu anlayarak Semendire hizasında Grobova'ya kadar çekilmiş; fakat tâkibe me'mûr Ömer Paşa taarruza cesâret edemediği gibi, han-zâdenin hücûmu da düşmanın galebesiyle neticelenmişti (29 ağustos; Jorga, IV, 245). Ertesi gün Semendire yakasından suvâri kuvvetleri ile takviye edilen düşman hücûma geçerek, sür'atle Batoçine'de bulunan serdar üzerine yürüyüp galebeyi te'min etti. Piyâde kuvvetlerini, daha geride olan ordugâha gönderip mubârebe ederek çekilen Receb Paşa, ordugâhın gönderilen piyâdelerce yağmalanıp tahliye edildiğini görünce, mukavemet imkânının kalmadığını anlayıp Yagodina-Alaca hisar üzerinden Morava'nın Aleksiniçe tarafına ric'at etmiş; bütün ağırlıklar ve toplar ile ordugâh düşman eline geçmişti. Keyfiyeti şu zilkadede öğrenen pâdişah, teessüre kapılarak ağlamış ve yanında olan nedîmlerine, ahvâli doğru söyleyecek bir sâdık kulu olmadığını ifâde ile hizmette hıyânet edenlere beddüâda bulunmuştur. Arnavut beylerine ve Vidin muhâfazasında bulunan Hüseyin Paşa ile Tököly'ye, serdar Receb Paşa'ya katılmaları tekîden emrolundu. Vezîr-i âzam kethüdâsının mektubunda, mağlûbiyetin yukarıda işâret edilen sebeplere dayandığı ifâde edilmekte ve kul ahvâlini vezîr-i âzam, yeniçeri ağası ve nedimlerle pâdişaha lâyıkıyla arzetmedikleri söylenerek kapukulunun dâvâlarını bizzat pâdişah huzûrunda hal ve izâlesi gerekenleri katletmek üzere Sofya'ya yürümeğe ahdettiği bildirilmekteydi. Vezîr-i âzam bu haberden dehşete düşerek, yapılan müşâverede, düşman karşısında Niş'i terketmemeleri şartiyle kulun isteklerinin yerine getirilmesi, dinlemeyip Dıragoman boğazını geçenlerin âsi sayılacakları meâlindeki fetvâya dayanarak katlolunması kararlaştırılıp, hükümle gönderildi.

Kurban bayramında, Hersek'te Gabella'yı zapta teşebbüs eden Venediklilerin firâra mecbûr edildiği, Kamaniçe'yi kuşatan Lehlilerin müdâfîlerin cesâretle mukavemeti, imdâda me'mûr Kırım kuvvetleri ile Özi muhâfızının yardımcı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine ric'at ettikleri öğrenildi ise de, çok geçmeden şûyî

olan Niş'in sukutu haberi, bütün ümitleri kırdı.

Serdar Receb Paşa, Aleksiniçe'de yaptığı müşâverede, bütün techizât ve mühimmâtını kaybetmiş bozgun hâlindeki askerle düşmana karşı koymanın güçlüğünü, Niş'in muhâfazası lüzûmunu tesbît ve şehre giderek kale etrafına alelacele hendekler kazdırıp toplar yerleştirerek müdâfaa tertibâtı almıştı. Ludwig v. Baden kumandasındaki Avusturya ordusu, Macar beylerinden aldığı yeni takviyelerle arife (9 zilhicce = 24 eylûl) günü, Niş istihkâmları önünde göründü. Ertesi kurban bayramı günü, ordusunu ikiye ayırıp, bir kısmını doğrudan doğruya istihkâmlar üzerine taarruz ettirerek müdâfileri tesbit, diğer kısmını siper kazılmayan yerlerden müdâfilerin yan ve arkalarına nufûz edecek şekilde hücûma sevk etti. Arnavut askerinin mukavemetine rağmen askerin kaçması önlenemedi ve Osmanlı ordugâhı ve Niş kasabası düşman eline geçti. Serasker Receb Paşa, Vranya üzerinden Diragoman derbendine gelip muhâfaza tedbirinde bulundu. Mehmed kethüdâ, vezîr-i âzamın kapu halkıyle berâber Sofya'ya döndü. Bozgunu öğrenen Sarı Hüseyin Paşa ise, zaptetmiş olduğu pek müstahkem olmayan İrşova ve Fethülislâm'ı bırakıp, Thököly ile berâber Vidin'e çekildi.

Vezîr-i âzam Bekrî Mustafa Paşa, önce felâketi pâdişahdan gizledi; sonra Sofya'da orduya bir seraskerle koyup berâberce dönülmesini ve kasım gününe kadar Filibe'de kalmağı telkin etti ise de, dârüssaâde, kapu ve silâhdar ağalarıyle has oda-başı, Sofya'daki askerin kısmen dağıldığını, vezîr-i âzam da çekilirse hiç kimsenin kalmayacağını Mustafa Peşa'nın sancak-ı şerîfle Sofya'da kalıp pâdişahın Balkan'ı aşarak Filibe'ye gitmesi lüzûmunu arzettiler. Pâdişah emriyle yapılan müşâverede Şeyh Atpazarlı Osman Efendi ile Anadolu kazaskeri Hekim Yahya Efendi, Bekrî Mustafa Paşa'yı mağlûbiyetin mes'ûlü olarak muâhaze ettiler. Neticede vezîr-i âzamın Sofya'da kalması ve pâdişahın Filibe'ye çekilmesi kararlaştırıldı. Müşâveredeki ithamlardan haylı incinen vezîr-i âzam, rikâb kaymakamlığına, dışarıdan birinin getirilmesinin mührü ele geçirmeye vesile teşkil edeceğini telkin ederek, kethüdâsı Mehmed Ağa'nın kaymakam tâyinini inhâ etti; pâdişah, münâsip görmediği bu tevcihi red etmemekle berâber, tasvibi imâ eden bir hitapta da bulunmadı (Defterî, var. 195a—195b). Pâdişah, 15 zilhicce (29 eylûl)'de sancak-ı şerîfi Bekrî Mustafa Paşa'ya teslim edip, ertesi gün, şehir halkının hazin nümâyişleri arasında Sofya'dan ayrıldı. Tatarpazarı'na vusûlde (19 zilhicce), dârüssaâde ağasının tahrikiyle Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, şeyhülislâmı Bekrî Mustafa Paşa'nın sadâretten azli husûsunda pâdişahı iknâa sevkettiler. Pâdişah, teklifin vaktiyle vuku bulan tavsiyesine mugâyir olduğunu ifâde ettikte, şeyhülislâm ve Hoca Efendi azlinde ısrar ettiler. Pâdişah da, düşman ayakta iken dün serdar tâyin ettiği vezîri azlederse, askerin dağılıp memleketin elden gitmesine sebep olacağını, keyfiyetin, düşman dağıldıktan sonra Edirne'de müşâvere olunabileceğini ifâde etti. 20 zilhiccede Filibe'ye vâsıl ve 5 gün ikamet olundu. Sonuncu gün yeni Fransız elçisi P. Antoine de Castagnères de Châteauneuf (elçi İstanbul'a 28 eylûlde gelmişti: Marquis de Bonnac, *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople*, nşr. Ch. Scheffer, Paris, 1894, s. 43) Filibe'ye gelmiş ise de, elçinin, vezîr-i âzamdan önce huzûra kabûlü teâmüle mugayir olmakla, pâdişah ertesi gün Filibe'den hareket ve 11 muharrem 1101 (15 teşrin I. 1689)'de Edirne'ye vâsıl olmuştur.

Sofya'da serdarlıkla kalan vezîr-i âzam Bekrî Mustafa Paşa balkı şehri tahliyeye dâvet, kendisi kasım gününden sonra Edirne'ye dönmek mülâhazasıyle, Eğriboz muhâfızı Çelebî İbrahim Paşa'yı Sofya muhâfazasına tâyin; Arap Receb Paşa'yı mağlûbiyetin mes'ûlü olarak ithâm ederek pâdişahın iznini almadan katl ve Mora muhâfızı Arnavut Koca Halil Paşa'yı Engürüs seraskeri nasbetti. Fakat Edirne'de ulemânın ittifâkı ve şeyhülislâmın arzı üzerine, Sakız muhâfazasında bulunan Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa [b. bk.]'nın sadârete getirilmesi, rikâb kaymakamlığının Seddülbahir muhâfızı Türk Ali Paşa'ya verilmesi kararlaştırıldı. Müteâkiben yeniçeri ağası Koca Mahmud Ağa'ya sancak-ı şerîfle berâber Engürüs seraskerliği verilip, Bekrî Mustafa Paşa'nın mütekaiden Malkara'da oturması emr olundu.

Yeni vezîr-i âzam 25 muharrem (8 teşrin II.) günü Edirne'ye gelerek vazifesine başladı. Reâya üzerindeki zulmü def' için bir adâlet-nâme neşreden Fâzıl Mustafa Paşa, avârız, nüzül, sürsat, hamr bedeli v. b. vergilerini kaldırıp, bâzı evkafa ilhâk edilmiş olan cizyeyi, ulemâ ile müşâvere ve fıkıh hükümlerini tatbiken yeni bir nizâma soktu: üç sınıf itibâriyle 4, 2 ve 1'er *şerîfî* altın olarak tahsil edilecek verginin yalnız cizye kalemince zapt ve reâyaya ödenen vergi karşılığında mühürlü renkli kâğıtlar verilmesi, cizyedâra muayyen hisse tahsisi (10, 8 ve 4 para) esâsı konulup, bu değişiklikten devlet hazînesine senelik 4.000 kese fazla hâsılât te'min edildi. Yeni-

çeri ocağı yoklanıp —mikdarı 20.000 'den aşağı olan— ulûfeye müstahak olmayanların esâmîleri silinip emekdarların terakkîleri tenkis edilerek 100.000 kuruşluk tasarruf te'min edildi. Vezirler, defterdar ve yeniçeri ağalarının bayramlarda rikâb-ı hümâyûna vermekte oldukları hediye âdeti kaldırıldı (Defterî, var. 200b — 203a, 211b, 214b—215a, 233a—233b; Silâhdar, II, 483, 489). Baharda çıkılacak sefer için de hummalı bir hazırlık faâliyetine girişildi.

Niş 'in sukutunu takip eden hâdiseler, düşmanın Osmanlı ülkesindeki tahribâtını, düşman istilâsı karşısında yerlerinden oynayan halk kütlelerinin Anadolu 'ya doğru hicretlerini mûcip oluyordu. Tuna kesiminde, İrşova, Fetbülislâm ve Florentin 'i savaşmadan ele geçiren Avusturyalılar, Sarı Hüseyin Paşa 'nın zayıf kuvvetlerini yenerek Vidin 'i muhâsara ve vire ile zaptettiler (10 muharrem). Niş 'ten çıkan mühimce bir düşman kolunun Şehir köyü üzerinden hareketle Dıragoman boğazındaki muhâfaza kuvvetini basması, başlangıçta muvaffak olmuşsa da, paşaların gayretiyle bozgun asker geri döndürülerek düşmanın büyük kısmı ile imhâsı mümkün olmuştu (16 muharrem: Silâhdar, II, 479; Defterî, var. 196b—197a). Fakat Niş 'te 10.000 kişilik bir kuvvetle tahassun eden general Veterani İstanbul 'a kadar olan sâhadaki hıristiyan reâyâya Osmanlı devrinin sona erdiğini telkîn etmeğe çalışarak onları Avusturya hâkimiyetini tanımağa dâvet ediyordu. Her tarafa gönderilen itâat-nâmelerin te'siri görülerek Niş 'e giden hıristiyan knez, papas ve âyânı, Avusturyalı hâkimlerle haçlı bayraklar istediler; reâyâdan güeü kuvveti olanlarda Avusturya ordusuna katılarak Balkanlar 'daki müslüman şehirleri ve nüfûsu üzerinde bir çok tahribât ve tecâvüzlerde bulundular. Bu cümleden olmak üzere, Sırp eşkıyâsının ileri gelenlerinden Karpos, Eğridere palankasını zapt, Komanova 'da bir kale yaptırıp, Kaçanik boğazını tutmakla kendisine Avusturya imparatoru tarafından Komanova kıralı unvânı ile kalpak gönderilmişti. Daha önce Piccolomini tarafından tahrip edilen Üsküb üzerine yürüyen Karpos, muhâfazaya me'mur Mehmed Paşa 'nın gayret göstermeden ric'atı üzerine, müslüman halkı katl-i âm ve şehri yağma edip, ateşe verdi. Başka bir düşman kolu İştip 'i yağma, Karadağ 'dan gelen bir âsi Arnavut müfrezesi ise, İpek 'i zaptetti. Dıragoman boğazından Bosna hudûduna kadar hemen bütün Sırbistan ve şimâlî Arnavutluk düşmanın zapt ve tahribine mâruz kalıp halkın ancak üçte biri İstanbul ve Anadolu tarafına hicret edebilmişti (tahrip edilen şehirler ve kasabaların isimleri için bk. Silâhdar, II, 491). Orduda ise, kar ve soğuk yüzünden ancak 3.000 yeniçeri, 2.000 sipâhî, müteferrika ve çavuşlar kalmıştı. Bu pek nâzik zamanda ordunun imdâdına yine Selim Giray Han yetişti: Avusturya seferlerine me'mûr edilmesi sebebiyle, bu defa 150.000 kişilik bir kuvvetle Kırım 'a kast eden Rusların tecâvüzünü muvaffakiyetle def'ettikten (Defterî, var. 205a) sonra; Bekrî Mustafa Paşa 'nın Kırım 'a avdet etmesi hakkındaki tavsiyesine rağmen, sür'atle hareket ederek Eflâk hudûduna geldikte Batoçine, Niğbolu 'ya vusûlde de Niş hezîmetini öğrenerek müteessir o'an han 2 saferde (Silâhdar, II, 492; Defterî, *göst. yer.*: 29 muharrem) Sofya ordugâhına gelerek yapılan müşâverede Avusturyalıların âsi reâya ile müttefikan kış harekâtına devam edeceği tesbit olunmakla, bu taarruzların def'i için serasker Koca Mahmud Paşa ile birlikte Üsküb 'ün imdâdına koştu. Eğridere palankasına varıldıkta eşkıyâ kaleyi yakarak Komanova 'ya çekildiği gibi Karpos esir ve maiyeti katl edildi. Sonra Üsküb üzerine varılıp eşkıyâ firar etmekle şehre girildi; Karpos Üsküb köprüsünde öldürüldü. Ordu Üsküb 'de iken yeni serasker Koca Halil Paşa mülâkî olup selefi Koca Mahmud Paşa Üsküb muhâfazasına me'mûr ve sancak-ı şerîf, Nişancı Paşa 'ya teslim olunup, Serez üzerinden Edirne 'ye gönderildi. Selim Giray Han Halil Paşa ile, hayli Avusturyalı, Macar ve Haydudun toplandığı Kaçanik palankasını muhâsara ve vire ile zaptetmek üzere iken 12.000 seçme Avusturyalı askerin imdâda geldiğini öğrenen müdâfîlerin kaleyi teslimden imtinâ etmeleri üzerine muhâsara kaldırıldı. Ordu çapul için dağılmış ve hanın yanında ancak 10.000 kadar asker kalmış ve beyleri düşmanla muhârebeye tarafdar değil iken, Selim Giray Han 'ın ısrar ve teşvikiyle düşman taburuna dört taraftan hücum edilip, müessir ateşine rağmen Avusturya kuvveti imhâ olunup reisleri esir alındı. Galebeden sonra Kaçanik müdâfileri emân dilemekle, Avusturyalı ve Macarlar serbest bırakıldılar; Haydut tâifesi tamâmen katlolundu. O sırada Prizrin üzerine gelen 7.000 kadar Avusturyalı, Macar ve Haydut tâifesi ile, âsî Arnavutlar üzerine Kalgay Sultan 'la Hasan Bey-zâde Mahmud Paşa gönderilip düşman bozguna uğratıldı. Priştine 'yi istilâ ve o havâlide toplanan düşman üzerine yüründükte, bunlar Niş 'e ric'at ederken suvâri kuvvetleri tarafından şiddetle tâkip olundular; mühimmât ve cephâneleri de ele geçirildi. Novoberda 'da tahassun eden Avusturyalılar da, Priştine 'den gönderilen müfreze tarafından imhâ olundu. Niş 'ten gayri bütün şehirler istirdat olunup düşmanın müslümanlardan gasbettiği em-

vâl ve eşyâ ele geçirilip Sofya'ya kadar her yerde Haydut tâifesi tâkip ve tenkil edildi. Kışın bayii ilerlemesi seferin tâtilini icâp ettirmekle, vezîr-i âzam pâdişaha, gerek serhadler husûsundaki tecrübesinden istifâde, gerekse Kırım kuvvetlerinin vaktinde gelmesini te'min bakımından, Selim Giray Han'ın Edirne'de kışlamasının lüzûmunu telkîn etmekle, kılıç ve kaftan gönderilerek han Edirne'ye dâvet olundu. Tatar askerinin kalgay ile Kırım'a dönüşüoü müteâkıp serasker Halil Paşa'ya ve Rumeli kuvvetlerine vedâ eden han, 14 cemaziyelevvel (23 şubat 1690)'de Edirne'ye geldi. 27 şubat günü huzûra kabûl edilerek iltifat gördü.

Vezîr-i âzam Fâzıl Mustafa Paşa'nın sefere hareketine kadar geçen zamanda, düşmanın Özice üzerine tecâvüzü hezîmetle neticelendiği hâlde, Köstendil varoşunu basması hasar ve zâyiâtı mucip olmuş; fakat asıl mühimmi, imdat kuvveti ve zabîre götürülemeyen iki mühim mevki, mîrî ve Cezayir kalyonlarının zabîreyi teslim edemeden döndükleri Benefşe (Monemvasia) Venediklilere; 4 seneden beri düşman içinde kalıp her türlü imdattan me'yus olan Kanije Avusturyalılara teslim oldu. Edirne'de vezîr-i âzam sarayında yapılan müşâverede pâdişahın şehirde kalıp Fâzıl Mustafa Paşa'nın serdarlık ile Engürüs seferine çıkması kararlaştırılıp Anadolu ve Rumeli'deki beylere Sofya'da toplanılması emrolnndu. Ordu 6 şevvâlde (13 temmuz 1690) Edirne'den hareket etti. Pâdişah Yonca-çeşmesi'nde kurulan sâyebâna çıkarak askeri teşyî etti. Ordu Filibe ve Sofya üzerinden 4 zilkade (9 ağustos)'de Şehir köyü (Pirot) palankası altına varıp, burasını hemen muhâsara ve ertesi gün zaptetti; bir gün sonra, Müsapaşa palankasına girildi. Seferin mühim hedeflerinden biri olup düşman tarafından şiddetle müdâfaa edilen Niş'in 23 gün süren muhâsarası (12 zilkade—5 zilhicce =17 ağustos 9 eylûl) sırasında Erdel'in muhâfazasına me'mur general Heissler'in, Tökölyy'ye Erdel kıralllığını te'min için serasker tâyin edilen Çerkes Ahmed Paşa kuvvetleri tarafından esir edildiği haberi (27 zilkade=1 eylûl) ile kalgay Devlet Giray'ın 100.000'i mütecâviz Kırım kuvveti ile mülâkî olması (30 zilkade = 4 eylûl) orduda büyük bir ferahlık te'min etmiş; kezâ Karaman beyler-beyi Dursun Mehmed Paşa'dan istirdâdına me'mur edildiği Vidin'i, 7 günlük muhâsaradan sonra emânla zaptettiği haberi gelmişti. Buna mukabil, Yagodina'ya gelip tekrar baş-kumandanlığı ele alarak Niş'i kurtarmağa hazırlanan Ludwig von Baden, Erdel'de Osmanlılar lehine değişen vaziyete müdâhale etmek ve bilki de Kırım kuvvetlerinin tehditlerinden kurtulmak üzere, Semendire ve Belgrad istikametinde ric'at etmişti. Keyfiyet haber alınınca Diyarbekir beyler-beyisi Kemankeş Abmed Paşa ile Kırım kuvvetleri onun tâkibine me'mûr edildiler. Heissler'in âkıbeti ve Markgraf'ın ric'atı üzerine mâneviyatları iyice bozulan Niş müdâfileri emân dilediler. 5 zilkade günü kaleyi terk eden 5.000 kadar müdâfaa kuvveti ertesi günü arabalarla Belgrad'a doğru yola çıkarıldı. Kaleden bulunan Haydut tâifesi ise katlolundu.

Niş'in tâmiri ve muhâfazası için gerekli tedbirler alındıktan sonra yapılan müşâverede, vezîr-i âzamın Belgrad'ın zaptına tarafdar olmasına mukabil ocak ağaları, askerin Niş muhâsarasında yorulduğunu, metîn olan Belgrad kalesini muhâsaraya girişmenin mahzurlu bulunduğunu, esâsen kışın yaklaşmakta olduğunu ve kalenin muhâsarası için gelecek sene büyük mikyasta cephâne ve zahîre ile gelinmesinin münâsip olacağını ileri sürdüler. Fakat serdârın azimkâr tavrı onları emre itâate sevketti. 11 zilhicce (15 eylûl)'de Niş'ten hareketle Aleksiniçe, Parakin, Yagodina, Batoçine ve Hasan-Paşa palankası üzerinden Semendire karşısına varılıp hemen muhâsarasına girişildi. Belgrad'dan gönderilen imdat kuvvetinin kaleye girmesi menedilip, 3 günlük muhâsaradan sonra Semendire zaptedildi (23 zilhicce = 27 eylûl). Semendire'den 25 zilkadede hareket olunarak 27 zilkadede (1 teşrin I.) Belgrad karşısındaki Abaza köşkü civârında konulup, hemen o gece kalenin muhâsarasına başlanıldı. Kale, muhâsaranın 8. günü (5 muharrem 1102=8 teşrin I. pazar; Silâhdar, II, 535), zaptedildi (Defterî, düşman zâyiatının 15.000, buna mukabil Osmanlı kaybının 1.500 civârında olduğunu kaydediyor). Muhârebenin ikinci günü Anadolu beyler-beyisi, fetih günü de Rumeli beyler-beyisi şehit düştüler.

Belgrad muhâsarası sırasında bir kısım Kırım kuvvetleri Sava'yı geçerek Varadin taraflarına taarruza, Belgrad zaptı ile neticelenen yürüyüş günü de kalgay, Diyarbekir beyler-beyisinin refâkatiyle Osek (Eszek)'e kadar olan yerleri zapta me'mur edilmişti. Öncekiler 2.000 kadar düşmanı katl ve Belgrad'dan çekilen düşman donanmasını zaptettiği gibi, kalgay ve Diyarbekir beyler-beyisi de Karintia'ya kadar Drava ve Sava arasını yağmalayarak döndüler. Belgrad'dan sonra Böğürdelen (Szabacs) hisarı Sıvas beyler-beyisi tarafından zaptedilmiş, Osek'i 4 gün müddetle muhâsara eden Topal Hüseyin Paşa ise, yağmurlar sebebiyle başarı elde edemeyerek Bosna'ya dönmüştür. Vidin'i geri alan Dursun Mehmed Paşa yerine Tuna seraskeri tâ-

yln edilen Ma'zûl-zâde Güreü Mehmed Paşa mârifetiyle de, Florentin, İrşova ve Fethülislâm zaptedilmiş; İrşova boğazında Osmanlı gemilerinin geçişini men' için düşman tarafından tahkim edilen adanın zaptı ise, Arnavut Mehmed Paşa'nın imdadı sâyesinde, muhâsaranın 27. günü mümkün olmuş ve Şans adası adı verilen istihkâmın bir kale hâline getirilmesiyle de Tuna tamâmiyle Osmanlıların mürâkabesi altına girmiştir.

Belgrad'ın geri alınmasından sonra, pâdişahın Edirne'den İstanbul'a dönmesinin uygun olacağı kararlaştırıldı. Vezîr-i âzamın telbisi arz edilince pâdişah, önce râzı olmuş, sonra haremdeki bâzı kadın ve ağalar, Mehmed IV.'in de böyle İstanbul'a götürülerek hal' edildiğini ilâde ederek pâdişahın vehmini tahrik ettiklerinden, kaymakam paşaya, Edirne tahtgâhında kalarak kışlayıp yazlıyacağını ve vezîr-i âzamı burada bekleyeceğini söyledi ise de, kaymakam paşa 21 muharrem 1122 (24 teşrin I. 1690) günü ulemâ ve âyânı toplayıp, böyle halim, selim, âbid ve sâlih bir pâdişahtan âlemin hoşnut ve ona suikasdin münafık sözü olduğunu ifâde ederek, İstanbul'a gidilmesinin hem pâdişaha, hem de reâyâya faydalı olacağı husûsunun arz edilmesini kararlaştırdı. Pâdişah harekete iknâ edilip 23 saferde (25 teşrin II.) yağmur altında İstanbul'a vâsıl olunmuştur. Vezîr-i âzam, Belgrad fethinin üçüncü günü ordugâha gelen Selim Giray Han'ın bu defa da Kırım'a dönmeyip kışı İstanbul'da geçirerek baharda ordu ile berâber sefere çıkmasını münâsip görüp, kendisinden önce hanı İstanbul'a göndermiş; kendisi de, Belgrad'ın muhâfaza tedârikini tamamlıyarak, 2 saferde (4 teşrin II.) bu şehirden ayrılıp 21 rebiülevvelde (22 kânun I.) pâdişah tarafından Davudpaşa'da büyük iltifatla karşılanmıştır.

Daha Fâzıl Mustafa Paşa'nın Engürüs seferine çıkmasından önce, Thököly'nin Erdel kırallığına iclâsı için Silistire beyler-beyisi ve Tuna muhâfızı Çerkes Ahmed Paşa kumandasiyle, Erdel'e sevkedilen kuvvetler Zârneşti civârında Avusturya kuvvetlerini yenmiş, Avusturyalılarca Erdel vâlisi tâyin edilen Teleky Mihâly ile Eflak boyarlarından Bălăceanu öldürülmüş ve Avusturya kuvvetleri kumandanı Heissler esir edilmişti (16 zilkade 1101=21 ağustos 1690; Silâhdar, II, 504 v. d., 525 v. d.; Defterî, var. 218b, 228b; krş. J. W. Zinkeisen, *GOR*, V, 149; Jorga, *GOR*, IV, 249—250); ancak general Caraffa'nın tehdidi karşısında kuvvetler geldikleri yoldan avdet etmişlerdi. Belgrad fethinden sonra, Fâzıl Mustafa Paşa, Sıvas beyler-beyisi Salahor Süleyman Paşa'nın seraskerliği altında mühimce bir kuvveti, önce Tuna'nın Pançova yakasına geçirip Temeşvar, Gyula, Yanova ve Varat (Nagyvarad, Grosswardein) kalelerine bir mikdar zahîre ve para teslim ettikten sonra Erdel'e girerek Thököly'yi hâkim kılmağa me'mûr etti. Fakat seferi Tamşvar muhafızı Ca'fer Paşa devam ettirmiş, ancak Erdellilerin Thököly'ye itâati te'min edilememiş ve Szathmar Nemethi'den Hermanstadt'e kadar olan Erdel arâzisi tahrip edilerek kışın şiddeti dolayısiyle Tamşvar'a dönülmüştür.

Avlonya ve etrafındaki sancak beylerinin askerleriyle orduda bulunuşu, Venediklilerin bir donanma ile bu bölgeye kuvvet ihrâc ederek ânî bir baskınla Avlonya'yı ele geçirmelerine sebep olmuştu. Belgrad'dan dönülürken Koca Halil Paşa'nın kumandasında mühimce bir kuvvet bn kalenin istirdadına me'mûr olmuş ve kaleyi kuşatmıştı. Muhâsaranın otuzuncu gecesi Avlonya zaptedildi. Halil Paşa'nın Arnavut âsilerini te'dip hareketi ise, nihâyet âsilerin rehinler vererek emân dilemesiyle neticelenmiştir. Kıbrıs'ta da, kepu kulu ve timarlı eşkıyâsı Halebli Ahmed Paşa tarafından te'dib edildiği gibi, Mısır'da Sa'îd bölgesini istilâ eden İbn Vâfi ile mücâdeleye Türk (hazînedâr) Ali Paşa me'mûr edilmiştir (Defterî, var. 204b, 234a v. dd.)

1102 (1691) yılında Fâzıl Mustafa Paşa, Engürüs seferi serdarlığına tâyin edilmiş ve pâdişahdan sancak-ı şerîfi teslim alarak 14 şâban (12 mayıs) tarihinde otağa çıkmıştır.

Süleyman II. iki yıldanberi istiska illetinden muztarip bulunmasına rağmen büyük gayret ve metânet göstermekteydi. Tedâvisinden ümit kesilmiş, ramazandan sonra vefat edeceği şuyû bulmuştu. Vezîr-i âzamın sıkı mâlî islâhâtından mutazarrır olan bâzı ulemâ ve kul tâifesininin, Fâzıl Mustafa Paşa'nın sefere çıkmasından sonra pâdişah vefat ederse, Mehmed IV.'i veya oğullarından birini iclâs edecekleri de şâyî olunca, ağır hastalığına rağmen, pâdişahın Edirne'ye gönderilmesi telkin edildi. Mustafa Paşa buna önce itirâz etmişsede, sonra ikna edildi. Ayrıca pâdişah, hastalığının pek nâzik bir safhada olduğunu ifâde etti ise de, kulu teşvik için behemehal Edirne'ye gitmesi hakkında vükelânın ısrarlı arzûsuna rızâ göstermeğe mecbûr oldu ve 16 şâban (14 mayıs) 'da Yalı köşkünden sandal ile Eyûb iskelesine, oradan da tahtıravanla Davudpaşa'ya nakl olundu. Mehmed IV. ile iki oğlu ve şehzâde Ahmed (II.) doğrudan-doğruya karadan yola çıkarıldılar.

Mehmed IV.'in imamlığı hizmetinde bulunmakla yakınları arasına giren Rumeli kazas-

kerliğinden mâ'zul İbrahim Efendi, Fâzıl Mustafa Paşa'ya cephe alanların başında geliyordu. Son del'a dâmâdı Celeb Ahmed Efendi'nin Kadıköyü'ndeki evinde verilen bir ziyâfette Şâban-zâde Mehmed ve Tevfikî-zâde Mehmed efendiler ile birlikte vezîr-i âzam, pâdişah ve ulemâ vaziyeti mütâlea edilmiş; pâdişahın kırk yıldan beri „bucaklarda çürüyüp kalmış, nisvan ülfetiyle perverde", rüşd ve şuûr ile idâre kabiliyetinden mahrûm, dünyadan habersiz, nâkıs akıllı olduğu, yakın olan ölümü takdirinde, vezîr-i âzamın, sevmediği için Mehmed IV. ve oğullarını tutmayıp şehzâde Ahmed (II.)'i taht'a çıkaracağı, onun da Süleyman'dan farksız olduğu kanâati izhar edilerek münâsip olanın, pâdişahın vefatından önce bir gece bilcümle ulemânın Davudpaşa'ya varıp zâbitlerden birinin yardımıyle Mehmed IV.'i iclâs olduğunu kararlaştırdılar. Vâsıta olarakda, Mehmed IV.'in ve oğullarının bendesi ve dârüssaâde ağasının mûtemedi olan silâhdar Beyzâde Ali Ağa'yı seçtiler; bâzı ulemâyı bu mevzûda iknâ ettiler. 29 şâban (27 mayıs) 'da Celeb Hasan Efendi, tebdil-i kıyâfetle Davudpaşa'ya gidip Silâhdar Ağa'ya meseleyi açarak, o gece ulemânın geleceğini, dârüssaâde ağası ile birlikte ulemâ görününce Mehmed IV.'i hazır etmelerini tenbih etti. Sûretâ müttefik görünen Silâhdar Ağa ise, hemen vezîr-i âzama gidip keyfiyeti haber verdi. Mustafa Paşa Kadıköy toplantısından da haberdardı. Müşâvere babânesiyle ziyâfete iştirâk eden dört kişi o akşam toplanıp kaptan paşa mârifetiyle Kıbrıs'a nefyolundu. Bu hâdise, pâdişahın hâreketini tâcil edip ertesi gün (1 ramazan=28 mayıs) Davudpaşa'da tuğlar çıkarıldı. Dârüssaâde ağasının pâdişahın zaafı hakkındaki ihbârı üzerine Rumeli kazaskeri Hekim-zâde Yahya Efendi muâyene edip artık hayrı kalmadığını tesbit etmekle, vüzerâ, ulemâ ve ocak ağaları dâvet olunup, pâdişah vefat ederse, yerine kimin geçeceği müzâkere olundu. Fâzıl Mustafa Paşa, hazır bulunanların sükûtu üzerine, Mehmed IV.'in kırk yılda memleketi berbâd ettiği, hâlâ çekilen musibetlerin onun eseri olduğu, oğullarının da babaları gibi terbiye olunduğu, ancak pâdişahın küçük kardeşinin hüsn-i hâl, zühd ve takvâsiyle saltanata lâyık olduğunu ifâde ettikde ma'kul görüldü. Vefat vuku bulursa, yolda, İstanbul'dan bir az daha uzakta olsun diye Süleyman II., 4 ramazanda (31 mayıs) tahtırevanla yola çıkarıldı ve 12 ramazan (8 haziran) günü Edirne'ye vâsıl oldu. Vezîr-i âzam da hemen arkasından hareket edip, iki gün sonra Edirne'ye dâhil, 17 ramazanda (13 haziran) pâdişaha vedâ edip, cülûs iktizâ ederse, muhakkak Sultan Ahmed'in iclâsı için sıkı tenbihlerde bulunduktan sonra, ertesi gün Engürüs seferine çıktı. O gün erken vakit pâdişah tahtırevanla, şehre bir saat mesâfedeki Yonca-çeşmesi'ne kurulan sâyebana götürülüp, yalnızca Fâzıl Mustafa Paşa'yı kabûl ve ağlayarak askerin zaferi için duâ etti. Fakat artık yatağa düşmüştü. Nihâyet 26 ramazan 1102 (22 haziran 1691) cuma günü kuşluk vakti vefat etti. Dârüssaâde ağası keyfiyeti kaymakam paşaya haber verince, küçük kardeşi Sultan Ahmed (II.) taht'a iclâs edildi. Süleyman II.'in techiz ve tekfini yapılıp aynı gün ikindi vakti alay köşkünde namazı kılınıp, nâ'şı Silivri'ye kadar araba ile taşınıp, oradan sandalla naklolundu. İstanbul'a yine karadan giren kafile, 28 ramazan günü kuşluğa doğru, İstanbul kaymakamı Amca-zâde Hüseyin Paşa, ulemâ ve ocak halkı tarafından Topkapı dışında karşılanıp Süleymâniye'ye getirilerek Sultan Süleyman kabrinin sağ tarafına defnedildi (Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 7, vesîka 13 v. d.; Silâhdar, II, 567—574, 577; Defterî, var. 238b v. d.).

Orta boylu, beyaz ve değirmi yüzlü, doğan burunlu, şişman, zâhid, mükrim ve hüsn-i muâmele sâhibi olan Süleyman II., zevk ve sefâdan ihtirâzı ile hakkında ümitler beslenmiş iken, yaşama tarzı, muhiti ve nihâyet kuvvetli bir şahsiyet ve irâdeden mahrûmiyeti onu dâimâ yakınlarının telkînlerine uyan, âdeta bir gölge hükümdar derecesine düşürmüştür. Kuvvetli bir tahsil yapmadığı, hatt-ı hümâyunlarda görülen imlâ hatalarından anlaşılmaktadır (msl. bk. Topkapısarayı arşivi, E. 7003/12, 13, 24, 26, 29; 7004/32, 57, 58 v.b.). Bu bakımdan cülûsunu müteâkip, kaymakam Fâzıl Mustafa Paşa'nın sevki ile, gerek tâlimi ve gerekse fena meyillere kapılmaktan muhâfazası için Süleymâniye müderrisi Arap-zâde Abdülvehhab Efendi kendisine muallim tâyin edilmişti (Defterî, var. 152a = Râşid, II, 15, Silâhdar, II, 312); ancak Abdülvehhab Efendi'nin pâdişah üzerinde icra ettiği nufûzu fenaya kullanıp rüşvet aldığı, devlet işlerine müdâhelede dârüssaâde ağası Hacı Mustafa Ağa ile birlikte ifrâta vardığı dikkati çekmiş ve nihâyet Fâzıl Mustafa Paşa, pâdişahın himâyesine rağmen, Abdülvehhab Efendi'yi Medine'de ikamete me'mur etmiştir. (12 cemâziyelâhır 1101=22 mart 1690; Silâhdar, II, 498). Süleyman II.'in, Mehmed IV. derecesinde değilse de, haremin te'sirinde kaldığı anlaşılmaktadır (Silâhdar, II, 436). Harem-i hümâyun mensuplarına dağıttığı ihsanların büyük bir yekûna bâliğ olması keyfiyeti (Topkapısarayı arşivi, E. 7004 ve D. 2345 A melfufları) ile vâlide Sâlıha Dilâşûb Sultan'ın vefâtı (22 sa-

fer 1101; Silâhdar, II, 484; krş. Defterî, var. 211a v. d.) üzerine harem eâriyelerini zapta me'mur edilen kethüdâ kadına „has" tâyini hakkında kanun bulunmadığı, sefer ve hazîne muzayakası dolayısıyle münâsip olmadığı yolunda Fâzıl Mustafa Paşa'nın itirazına rağmen ısrar ederek iki defa hatt göndermesi (Defterî, var. 211b) bu alâkanın işâret ve delîli sayılabilir.

Süleyman II., baremi ile ara-sıra gittiği Fener-bahçesinde fener kulesini inşâ (Eremiya Çelebî Kömürcüyan, *İstanbul tarihi—XVII. asırda İstanbul*, tre. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1952, s. 55 ve seyyah G. Grelot'nun ifâdesi, s. 303—304), İzmir'de ise, bir câmi ihyâ etmiştir (Topkapısarayı arşivi, E. 4736, 9 şâban 1101).

Bibliografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Süleyman II.'ın beyaz üzerine hatt-ı hümâyunları: Topkapısarayı arşivi, E. 6003, 5563 melfufları; in'amları: E. 7004, 7005, 7006 melfufları; D. 2345 C melfufları; harc-ı hassı, ceyb-i hümâyun masrafları, maiyyetine yıllık tevziâtı: D. 2345 A, B, H melfufları; beratları: E. 5413; hükümleri: B. 9290, 11580; cülûsunda gelen hediyeler: D. 1071, 1108. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 98—102; D. Cantimir, *Histoire de l'Empire Othoman* (tre. M. de Jonquieres), Paris, 1743; Mignot, *Histoire de l'Empire Ottomon*, Paris, 1771; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III/1, III/2; A. D. Alderson, *The Structure of the ottoman Dynasty* (Oxford, 1956). (BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

SÜLEYMAN. SULAYMĀN B. 'ABD AL-MALİK (?—717) Emevî hânedanının yedinci halîfesi. Annesi Vallâda bint al-'Abbās b. Caz'dır. Daha babası [bk. 'ABD AL-MALİK B. MARVĀN] zamanında seleflî bulunan ağabeyisi Valîd [bk. AL-VALİD B. 'ABD AL-MALİK] ile birlikte veliahtlığa getirilmiş ve bu sıfat ile iki kardeşe bî'at edilmiş idi; fakat Valîd, hilâfetinin sonlarında kardeşi Süleyman'ı veliahtlıktan hal' ederek, oğlu 'Abd al-'Azîz'i halef tâyin etmek istemiş, bir taraftan Süleyman'ı ve bu tebeddülün aleyhinde bulunan 'Omar b. 'Abd al-'Azîz gibi şahsiyetleri tehditte, diğer taraftan bu mevzûda vâli ve memleketin ileri gelenleri ile müşâvere ve muhâberede bulunmuş ise de, bo arzusuna yalnız Ḥaccāc b. Yūsuf [b. bk.] ve Ḳutayba b. Muslim [b. bk.] müspet cevap vermişlerdi. Ancak emrine itâat etmeyen Süleyman'ı, silâh kuvveti ile yola getirmek gayesiyle, bizzat üzerine yürüyeceği sırada beklenmedik ölümü, bu teşebbüsün tahakkukuna engel oldu.

Süleyman, Valîd'in ölümünde Ramla'da bulunuyordu. Halîfe olarak da burada kaldı; fakat vaktinin çoğunu, Kostantiniye seferinin ikmâl işleri için bir üsse hâline getirilen Mare Dābiḳ'da geçirdi. Valîd'in ölüm haberini alır-almaz, musâhibi ve aralarında sıkı arkadaşlık bağları bulunan ve Emevî devletinin iç siyâsetinin temelinden değişmesine birinci derecede âmil olan Yazîd b. Muhallab [b. bk.]'i refakatine alarak Şam'a gitti; bir müşkûle mâruz kalmadan halîfe oldu (cemaziyelâhır 96= şubat 715).

Süleyman, hâricî siyâsette seleflinin izinden yürüyerek, Bizans'a karşı mücâdeleye daha şiddetli bir şekilde devam etti ise de, dâhilî siyâset ve idârede tam aksi bir yolda gitti. Ḥaccāc'ın veliahtlık meselesi dolayısı ile aleyhinde idi. Bu bakımdan daha ağabeyisinin sağlığında Yazîd b. Muhallab'i korudu, onun te'siri altında kaldı, bu yüzden güttüğü iç siyâsette Arap toplulukları arasında zâten mevcut olan ihtilâfların artmasına ve netîcede, Emevî devletinin kuvvetten düşmesine sebep oldu. Ḥaccāc, Süleyman'ın kin ve nefretinden, ölümü dolayısiyle, kurtuldu ise de, taallûkat ve tarafdarları bundan halâs olamadılar. Bunu diğer devlet ricâlinin azli ve yok edilmeleri tâkip etti: Medine'de 'Oşmān b. Ḥayyān, Mekke'de Ḫālid b. 'Abd Allāh azledildiler; Muḥammed b. Ḳāsim, Suriyelilerin kendisine yardıma hazır olduklarını bildiği hâlde, bir ayaklanmaya tevessül etmedi; Vāsiṭ'ta bir müddet zindanda kaldıktan sonra, o da idâm edildi. Mūsā b. Nuşayr'e daha da kötü muâmelede bulunularak, oğlu 'Abd al-'Azîz idâm edildi. Görünüşte Valîd Kayslileri, Süleyman ise, Yemenlileri tuttu; fakat bu iki büyük zümreye intisap eden kabîleler, birbiriyle o kadar girift bir hâlde idiler ki, tasfiyeye, daha ziyâde eski idâreye kulluk etmiş veya tarafdar olmuş bulunanlar düçâr oldular. Yazîd b. Muhallab bile tam mânasiyle Yemenli gibi hareket etmedi. Fakat ne olursa olsun, Ḳutayba gibi büyük bir şahsiyetin feci âkibeti Suriyelilerin hiç bir zaman hâfızasından silinmedi. Böylece *mevâlî*'nin vaziyeti bir tarafa bırakılsa bile, Araplar Emevî devletinin aleyhinde olarak, iki muhâlif, hattâ düşman zümreye ayrılmış oldular.

Ḳutayba, kolaylıkla yerinden atılamayacak derecede kuvvetli idi; fakat Yazîd b. Muhallab'in hile ve desîseleri, neticede muvaffak oldu. Ḳutayba'ye bir taraftan bâzı mühim mevkîlerin fethi emredilirken, diğer taraftan, el altından bu seferlere iştirâk etmeyecek olan askerlerin ulûfelerinin arttırılacağı ve memleketlerine dönme izni verileceği gizlice bildirildi. Bu sûretle Horasan'da Ḳutayba aleyhine kolaylıkla ayaklanabilecek kuvvetli, muârız

bir zümre meydana getirildi. Ḳutayba bunun çok geç farkına vardı. Kendisinin yerinde bırakılmadığı ve Yazīd b. Muhallab'in kendi yerine getirildiği takdirde, silâh kuvvetiyle buna mâni olacağını, hattâ Süleyman'ı halîfe olarak tanımayacağını bildirdi. Halîfe, vakit kazanmak için Ḳutayba'ye müspet cevap verdi ise de, daha elçi Ḳutayba'ye varmadan azledildiği haberi geldi. Bunun üzerine Ḳutayba isyân ederek, Süleyman'ı halîfe olarak kabul etmediğini ilân etti; fakat askerine güvenmekte aldandığını anladı. Ordu, büyük bir kısmı itibâriyle aleyhine döndü. Ḳutayba, uyaklanan askerin hücûmuna uğradı; kardeşleri, yakınlarıyle birlikte, savaşarak maktûl düştü.

Irak vâlisi olan Yazīd b. Muhallab, nefret edilen Ḥaccâc'ın vaziyetine düşmemek için, Irak mâliyesine tâyin ettirdiği Sālih b. 'Abd al-Raḥmān'ın kendi israflarına karşı yaptığı engellerden kurtulmağı düşündü.

Irak zâten 20 yıldır sömürülmüştü. Eşhas değişmiş, fakat vergi mikdarı olduğu gibi kalmıştı. Horasan vâliliğini de elde eden Yazīd, israflarını örtmek ve bulara yeni kaynaklar te'min etmek ve yapacağı yeni fütûhât ile şöhret kazanmak gayesi ile Cürcân (Gurgān) [b. bk.] ve Taberistan üzerine 100.000 kişilik büyük bir ordu ile sefere çıktı. Yazīd, Sol adında bir Türk olan Cürcân havâlisi hâkimini, çetin savaşlardan sonra mağlûp ederek, çok zengin ganimetlere nâil oldu. Cürcân havâlisi, büyük bir fidye mukabilinde büs-bütün tâlân edilmekten kurtuldu. Yazīd bundan sonra, burada kuvvetli bir muhâfız birliği bırakarak Taberistan üzerine yürüdü. Ancak Araplar, değlik bölgede Türklerin mukavemetini kıramadılar; barış yolu ile anlaşmak zorunda kaldılar. Bu vaziyetten cesâret alan Cürcân halkı da ayaklanarak, Arap muhâfız kıt'asını yok etti. Buna mukabil Arapların intikamı da burada çok müthiş oldu; binlerce Türk öldürüldü. Bu zafer ve muazzam ganimetler Yazīd'e önceleri büyük bir şöhret sağladı ise de, kısa bir zaman sonra, Horasan halkından şikâyetler gelmeğe başladı. Yazīd'in vaziyeti endîşe verici olmuştu. Bâzı rivâyetlere göre, Süleyman, ölümünden bir müddet evvel Yazīd'e olan îtimâdını tamâmiyle kaybederek, onun yerine âilesinden bir ferdi, belki de kardeşi Maslama'yı Horasan vâliliğine getirmek istemişti. Bu hâdiseler cereyân ederken, Kostantiniye önlerinde ve umûmîyetle, Anadolu'da Bizans topraklarında savaş devâm etti. Arapların zâyiâtı çok büyüktü. Muhâsarayı deniz cihetinden de yapmak ve ikmâl işlerini daha iyi bir şekilde tanzim etmek gayesiyle, büyük bir donanma hazırlattı. Süleyman'ın hilâfetinin başlarında vaziyet Arapların oldukça lehine bir veche almıştı: Bizans donanması ayaklanmış, imparator Anastasius hal' edilerek, yerine Tbeodosius getirilmişti (716). Fakat haris ve kabiliyetine güvenen şark cephesi kumandanı Leon, bunu fırsat bilerek, Araplara yanaştı. Araplar da, bir müttefik bulduklarını zannederek, aldandılar. Maslama ile Leon arasında yapılmış olması gereken bu anlaşma, ihtimal Bizans'ın taksimini istihdâf ediyordu. Leon'un faâliyeti ağır bastı; neticede Theodosius saltanatı Leon'a terk etmek mecbûriyetinde kaldı. Ancak Araplar Leon'un sözlerine inanarak, aldandılar, yiyecek stoklarını yaktılar. Bizanslılar da, Anadolu'nun Kostantiniye'ye yakın çevrelerinde yiyecek nâmına bir şey bırakmadılar. Neticede bütün emekler boşa gitti ve Kostantiniye muhâsarası şiddetli fırtına ve soğuklar, açlık ve sârî hastalıklar yüzünden hiç bir başarı elde edemeden, muazzam bir donanmaya ve 100.000 müslümanın hayatına mâl oldu. Yiyecek te'mini maksadı ile Bulgarlara karşı yapılan sefer de muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Süleyman, Dābiḳ'te iken, muhâsaranın kaldırıldığı sıralarda (ve yahut bir müddet evvel) öldü (safer 99 = eylûl/teşrîn I. 717). Öldüğünde, bir rivâyete göre 39 yaşında idi. 45, hattâ 53 yaşında (hicrî yıl hesâbıyle) olduğunu söyleyenler de vardır.

Bâzı müellifler, lâyık olmadığı hâlde Süleyman'ın kısa sürmüş olan hilâfetini haddinden fazla medhetmişlerse de, vâli ve kumandanların değiştirilmesi, umûmî bir memnûniyet getirmiş değildi; zâten bununla halkın refah ve saâdetini te'min edecek bir yenilik düşünülmemişti. Bu devir ile, memnun olan ve olmayan zümreler yer değiştirmiş oldu. Zamanında Emevî devletinde ırkçı, hattâ kabîle ve âile asabiyyetine dayanan siyâsetin daha da şiddetlendiği iddia edilebilir. Irak ve Horasan sömürülmeğe devam edildiği gibi, Mısırda bizzat halîfenin emri ile aynı felâkete duçar olmuştu. 'Omar b. 'Abd al-'Azīz'in Süleyman'ın yüzüne karşı bu vaziyeti tenkit etmekten çekinmediği ve Süleyman'ın defninden evvel Mısır vâlisi Usāma'yi azlettiği malûmdur.

Kindar, bâzan lüzûmsuz yere haşin ve zâlim olan Süleyman, sefâhata meyyal, kadınlara düşkün ve fevkalâde oburdu. Zamanında süs ve debdebe almış-yürümüş şa'şaalı ziyâfetler, sefahat ve kadın âlemleri devrin modası hâline gelmiştir. Yalnız selefi Valīd'in aksine olarak, faslh ve beliğ konuşurdu. Dindar olmağa çalıştığı, muvaffak olamadığı; ikaz edilince de müteessir olduğu, oturup ağladığı rivâyet edilir.

Süleyman da, selefi Valīd gibi, hilâfeti oğullarına intikal ettirmek istedi. Önce oğlu Ay-

yûb'u, bunun ölümü üzerine de diğer oğlu Davûd'u veliahtlığa getirmek teşebbüsünde bulundu. Ancak neticede, dindarlığı ile mârûf ve sarayda büyük bir nüfûz sâhibi bulunan fakîh Racâ' b. Ḥayva'nın te'siri ile yeğeni 'Omar b. 'Abd al-'Azîz'i halef olarak tâyin etti. Her ne kadar Racâ'dan, ölüm döşeğinde Süleyman ile bu hususta yalnız müşâverede bulunduğu nakledilmekte ise de, bu sırada halîfenin sık-sık komaya girmesi, hilâfet mührünün Racâ'da bulunması bu rivâyetin pek de itimâda şâyan olmadığını göstermektedir. Racâ'nın dindarlığı, 'Omar'e bu yüzden meyl ve muhabbeti, Süleyman'ın hilâfeti oğullarından birine bırakmak arzusuna rağmen, böyle bir değişikliği yapmak ve umûmî bir hoşnutsuzluk ve karışıklığa mahal vermemek için 'Omar'den sonra hilâfetin kardeşi Yazîd'e intikal etmesini sağlamış olabilir. Bu hususta hazırlanmış olan vasiyetnâmenin muhtevâsı Racâ' tarafından son âna kadar hiç bir kimseye ifşâ edilmemiş ve ancak Süleyman'ın ölümünden sonra Dâbiḳ mescidinde hânedan efrâdı, vasiyetnâmenin muhtevâsına muttalî olabilmişlerdir. Rivâyete göre, yalnız Hişâm b. 'Abd al-Malik, 'Omar'in halef tâyin edilmesine itirâz etmiş ise de, Racâ'nın „sözde" tehdidi karşısında o da boyun eğmek zorunda kalmıştır. Mâmafih, ne olursa-olsun, bu hâdise, Süleyman'a tarihte bir şöhret sağlamış ve „Miftâḥ al-ḫayr" unvanını almasına sebep olmuştur.

Bibliyografya: İbn Ḥallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 278; al-Kutubî, *Favât al-vafayât*, I, 177; Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil fi 'l-târîḫ* (nşr. Tornberg), bilhassa V, 5—9, 12, 14—20, 25—30 ve bk. fihrist; Belâẕurî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 335 v. d., 345, 351—362, 366, 369, 371; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Kahire, 1346), II, 161—166; Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 493, 508, 540 v.dd., 554—578; Müller, *Der Islam im Morgen-und Abendland*, I, 417, 436 v.d.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall* (3. tabı), 333, 361, 372—380, bk. fihrist; Wellhausen, *Das arabische Reich and sein Sturz*, s. 160—165; türk. tre. F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu*, 121 v.dd.; *Düvel-i islâmiye* (türk. tre. Halil Edhem), s. 9—11; Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannovre, 1927, bk. fihrist; Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern*. (*N G W Gött.*, 1901), s. 439—442; *EI*, mad. SULAIMÂN B. 'ABD AL-MALIK.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

SÜLEYMAN. SULAYMÂN B. AL-AŞ'AṮ [Bk. EBÛ DÂVÛD.]

SÜLEYMAN. SULAYMÂN B. DÂVÛD, *Kitâb-ı Mukaddes*'teki peygamber ve hükümdar Süleyman, islâmî menkıbelerde ilk plânda bir şahsiyettir. Arap tarihçilerinin sözlerine göre, dünya hâkimi 4 büyük şahsiyet vardı: ikisi, Nemrud ile Buḫt al-Naṣar kâfir, ikisi de, büyük İskender ile Süleyman, mü'mindiler. Bunlar arasında Süleyman en ihtişamlı şahsiyet idi. Bilhassa onun sihr ve kehânetle ilgili insan-üstü kudretleri tebârüz ettirilir. En halledilmez muammalar, en nâdir gizli mes'eleler onun için bir çocuk oyuncağı idi. Keskin zekâsı ve açık anlayışı gözlerinden okunurdu; fetânet ve adâlet alnına hakkedilmişti; ilmi, Ürdün nehri yatağından daha derindi. Süleyman bizzat *Kur'an*'da sıksık zikredilir ve Allahın gerçek bir resûlü, bir nebi olarak Peygamberin bir nümûnesi olmak şerefini İskender ile paylaşır. *Kur'an*'daki âyetler, daha gençliğinde babası Dâvûd'u adâletin tatbikindeki mahâreti ile nasıl geçtiğini anlatır (XXI, 78, 79) ve Dâvûd ölünce, ona halef olmak üzere, diğer oğulları arasında Süleyman seçilmiştir (XXVII, 16). O, mucizevî istidatlar ile techiz edilmişti. Allah ona gizli bilgiler ihsan etmişti. Kuşların ve hayvanların dilini biliyordu (XXVII, 16, 19); *Kitab-ı Mukaddes, Mülûk I*, IV, 33'te de bundan bahsedilmektedir. Fırtına ona itaât ederdi (XXI, 81; XXXVIII, 36). Rüzgârın sabah gidişi bir ay, akşam dönüşü de bir ay idi; erimiş bakır menbâı da ona sel gibi akıtılmıştı (XXXIV, 12). isteği üzerine, bütün arzularını yerine getirmek için şeytan tâifesi emrinde bulunmakta idi, onlar meselâ inci avı için kullanılmışlardı (XXI, 82; XXXVIII, 37). *Cinn*'ler onun istediği gibi çalışmağa mecbur edilmişlerdi. İtâat etmedikleri takdirde, cehennem azapları ile tehdit ediliyorlardı (XXXIV, 12). Onun için sandıklar, heykeller, ve kıymetli vazolar yapıyorlardı (XXXIV, 13). Orduları insanlardan, *cinn*'lerden ve kuşlardan müteşekkildi. İlk olarak ona Saba kırallığından ve meşhûr kıraliçesi Belkis [b. bk.]'den haberi *hudhud* getirdi. Süleyman, peygamber sıfatı ile mektuplaştı ve onu islâmiyete davet etti. Kudret ve hikmetini ona gösterdikten sonra, kıraliçe kendisine itaât etti (XXVII, 20—44). Şeytanlar bir çok defalar onu küfre sürüklemek istediler, fakat bir netice elde edemediler (II, 101). Bir gün, dinî vazifelerini yerine getirmedi, kendi at sürülerini takdir ve hayranlıkla seyretmesi, ona duâyı unuttturmuştu. Bunun kefâreti olarak, boğazlamak suretiyle, onları kurban etti (XXXVIII, 31—33). Bir müddet için, müşrikliğe kaymış

görünür. Cezâ olarak hükümdarlığını kaybetti ve tahtı kendisine benzer bir kimse tarafından işgal edildi. Tövbe ve istiğfar edince, tahtına iâde edildi ve Allah ona cennette lutuflar vâad etti (XXXVIII, 34, 35, 40). Öldüğü zaman, asâsına dayanıyordu ve bir kurd bu desteği kemirip, vücûdu yıkılıncaya kadar kimse onun öldüğünü anlamadı: *cinn* 'ler ancak o zaman onun için çalışmayı bıraktılar (XXXIV, 14).

Daha muahhar bir menkıbe, kısmen ibrânî kaynaklarda da bulunan bütün bu malzemeyi mübâlagalandırmıştır. Süleyman 'ın *cinn* 'ler üzerindeki hâkimiyeti ve büyük inşaâtında onları kullanması *Vâiz*, II, 8 'deki *Midraş* 'da da mevcuttur. Onun kırallığı, ihtimâl ki, hepsinin adı Süleyman olan Âdem 'den önceki 40 (veya 72) *cinn* kıralınınki ile kıyas edilerek, battâ âlem şumûl sayılmıştır (Lane, *Arabian Nights, Introduction*, not 21; d 'Herbelot, *Bibliothèque Orientale*, V, 372). Süleyman 'ın, meşhur hikmetî, Mısır 'ı o kadar meşhur eden „hikmeti", yâni gayb ilmini ihtivâ ediyordu. Fisagor 'un, bilgilerini Mısır 'da Süleyman 'dan öğrendiği söylenir (al-Suyūṭī, *Ḥasn al-muḥāżara fī aḫbār Miṣr*, I, 27). Süleyman 'ın Mısırlı büyücü Mambres 'in talebesi olduğu da söylenir (G. R. S. Mead, *Thrice-Greatest Hermes*, III, 283, not). Bütün hikâyelerdeki sihirbazlık şöhreti bundan ileri gelmektedir. Onun bu sihir kudreti, üzerinde Allahın „ism-i âzamı"nın hakkedildiği bir tılsımlı yüzükten ileri geliyordu. Vezîri Âṣaf b. Barakyā [b. bk.] da bu yüzüğü kullanmak müsâadesine sâhipti: kendisi Belkis 'in tahtını, göz açıp kapayacak kadar bir zamanda Ṣebā (Seba) 'dan Kudüs 'e getirmişti. Süleyman, abdest aldığı zaman, bu yüzüğü parmağından çıkarıp, zevcelerinden birine, Amîna 'ye vermek itiyâdında idi. Şeytanî cinnlerden biri olan Ṣaḫr, hükümdarın kıyâfetine bürünerek, sihirli yüzüğü çaldı ve bununla 40 gün saltanat sürdü. Bu arada Süleyman, bir sürgün gibi dolaşmağa mecbur oldu. Fakat şeytan yüzüğü denizde kaybetti. Süleyman bunu yutmuş olan bir balığın karnını yararak yüzüğü tekrar elde etti ve böylece tahtını yeniden ele geçirdi. Rivâyete göre, Ṣaydā kıralının kızı olan zevcesi Carâda 'nin müşrik olması sebebiyle böyle cezâlandırılmıştı. Bâzıları tahtında oturan insan kılığındaki cismin oğlu olduğunu ve sonradan öldüğünü söylerler. Ayın 13. günü Süleyman 'ın Allah tarafından nefyedildiği gün olduğu için uğursuz sayılır. İran 'ın *Nevrūz* bayramı ve bununla ilgili merâsimler rivâyete göre, Süleyman 'ın tahtına dönmesinden itibâren başlamıştır (al-Bīrūnī, *Chronology*, ngr. Sachau, s. 199). 1.000 kadının kendisinden 1.000 savaşcı çocuk doğuracağı ile öğünmüş olduğundan, yalnız, sakat, bir elli, bir gözlü, bir kulaklı ve bir ayaklı bir oğlu olmuştu.. O zaman mahviyetle Allaha duâ etti ve çocuk sakatlıktan kurtuldu; büyük bir savaşçı olarak bir çok kırallıkları zapt etti. (Bayżāvī, V, 19).

Süleyman 'ın fevkalâde işlerinden bâzıları kısaca zikredilecektir. Taht 'a çıkmasından az sonra, Hebron ile Kudüs arasında bir vâdide bulunurken, rüzgârlar, su, cinnler ve hayvanlar üzerine hâkim olma iktidarını, bu dört şeyin âlemine müekkel dört kornucu-melekten almıştı. Her biri ona kıymetli bir taş verdi; o, bu taşları tunçtan ve demirden yapılmış bir yüzüğe geçirdi. İyi *cinn* 'lere verdiği emirlerini tunç ile, kötü *cinn* 'lere verdiklerini ise, demir ile mühürlüyordu. Bu mühürün üzerinde bir âdem otunun bulunduğu rivâyet olunur (Frazer, *Folk-Lore in the Old Testament*, II, 390). Süleyman 'ın mührü (*ḫātam Sulaymān*) ekseriya su bardakları üzerine hakkedilen 6 köşeli bir yıldız şeklinde çok görülen bir tılsımdır. Süleyman 'ın sofrası (*mā'idat Sulaymān*) ve başka hârikulâde eşya, efsaneye göre, İspanya 'ya götürülmüştü; burada Tuleytıla 'nın zaptı esnâsında Ṭārik [b. bk.] tarafından keşfedilmiştir. Bunlar, Kudüs 'ten ganîmet olarak alınmıştı (İbn al-Aṯīr, *Annales du Maghreb*, trc. Fagnan, s. 37 v. dd.; al-Ṭabarī, *Chronique* ngr. Zotenberg, IV, 183; Dozy, *Recherches*[3], I, 52). Masa yeşil zümrüt taşından yapılmıştı, 360 ayağı olup, inci ve yâkut kakmalı idi, bir de bütün dünyayı aksettiren sihirli ayna vardı (Carra de Vaux, *Abrégé des Merveilles* s. 122).

Kudüs mâbedini inşâ etmekte kullanılan büyük taşlar, Ṣaḫr adlı şeytanın deniz kartalının yanından te'min ettiği Samur (*ṣamir*) denilen hârikalı taşla yontulmuştur. Süleyman, havadaki bütün kuşların teşkil ettiği bir gölgelik ile kendini güneşin hararetinden koruyordu. Havada bir yerden bir yere gitmek üzere, onun için yeşil ipekten sihirli bir halı dokunmuştu; o, bu halının üzerinde bütün eşyaları ile birlikte, sabahleyin Suriye 'den çıkıp, akşama Afganistan 'a varabiliyordu. Köle bâline getirilen *cinn* 'ler yardımı ile, duyulmamış mikdarda kıymetli taşlar, altın ve gümüş toplanmıştı. Bu *cinn* 'ler, kendisine saraylar, kaleler, hamamlar ve sarnıçlar inşâatında yardım ettiler. Bu yapıların çeşitli kalıntıları Filistin, Arabistan ve başka yerlerde gösterilmektedir (bk. *Revue des traditions populaires*, IX, 190; Nāṣir-i Ḫusrav, *Sefer-nāme*, s. 56, 76, 84, 85). Camla kaplı, içinde 300 yatak ve 700 kadın bulunan 1.000 evi vardı (Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ*, s. 204). İnşâatında *cinn* 'lerden faydalandığı Kudüs mâbedinden başka, sonra-

ki Kudüs câmii de ona isnad edilmiştir (Mîrḫvând, *Rawżat al-ṣafā*, II/1, 76). İskenderiye'de de bir câmi yaptırdığı rivâyet olunur (Suyûṭî, *ayn. esr.*, I, 37). Süleyman'ın boş vakitlerinin bir kısmı, ihtiyaç vukûunda hayatını kazanacak bir imkâna sâhip olmak üzere, sepetçilik öğrenmeğe ayrılmıştı (Mîrḫvând, *ayn. esr.*, s. 79). Bu rivâyet ibrânî bir husûsiyet taşıyor görünmektedir. Süleyman'ın tahtı saf altındandı. Bütün tabiat öyle mutlak şekilde emrindeydi ki, bir gün onun akşam namazını kılması için, güneş durmuştu. Kötü *cinn*'leri kurşun kaplara hapsetmişti (bk. *Zekeriyâ*, V, 8). Kızıldeniz kıyısındaki 'Ayżāb şeytanlar için hapishane yapılmıştı (Nāṣir-i Ḫusrav, *ayn. esr.*, s. 297). Hayvanların dilini bilmesi bâzan ona merhametini göstermek fırsatını veriyordu. Bir defa bir kuşun yumurtalarını çiğnememek için, ordularının yolunu değiştirdi, bir başka defa da bir karınca yuvasına acımıştı (sûre XXVIII, 18—19; Bîrûnî, *ayn. esr.*, s. 199).

Arap ve Süryanî yazısının icâdı ona isnat olunur ve Arapça bir çok sihir kitabının müellifi olduğu iddia edilir. Kendisi Camşîd ile mukayese edilir; bunda, şüphesiz Süleyman'a dâir efsânelerde kendini gösteren irânî te'sirler vardır. Dış görünüşü türlü şekillerde gösterilmiştir; msl. „bir ata binmiş büyük başlı bir adam" olarak (Mîrḫvând, *ayn. esr.*, II/1, 83), ve „güzel, ve mütenasip yapılı, güzel yüzlü, gür saçlı ve beyaz giyinmiş" olarak tasvir olunur (Ṯa'labî, *ayn. esr.*, s. 254). Öldüğü zaman 58 yaşında idi ve 40 yıl hükûm sürmüştü. Mezarının yeri tâyin edilememektedir. Bâzılarına göre, Kudüs'te *Ḳubbat al-ṣaḫra*'dadır, başkalarına göre, Taberiya gölü yakınındadır. Ṭabarî (*Chronique*, I, 60)'ye göre, Peygamber şöyle demiştir: „denizin ortasında... kayaya kazılmış bir saraydadır. Bu sarayda üzerinde Süleyman'ın oturduğu bir taht vardır, hükümdarlık yüzüğü parmağındadır, hâlâ bayatta gibi görünür; on iki muhâfız onu gece gündüz korur. 'Aflān ve Bulukiya'den başka kimse onun yanına girmemiştir" (Lane, *ayn. esr.*, XX, 96; bk. Mîrḫvând, *ayn. esr.*, s. 102—103). Aynı zamanda mezârı Andaman adalarında olmalıdır (*Les Merveilles de l'Inde*, s. 134). Süleyman'ın Malezya halkiyatında da bir yeri vardır. Kuşcular güvercinleri tuzağa düşürmek için onun adını kullanırlar (Frazer, *Golden Bough*, III, 418; *Folk-Lore in the O. T.*, II, 476 v.d.). Süleyman ve göz değmesi için bk. W. B. Stevenson (*Studia Semitica et Orientalia*, Glasgow, 1920, s. 104 v. d. ve bununla ilgili notlar). Süleyman ile 'Azēb kıraliçesi Mākedā hakkındaki Habeş efsânesi Bezold, *Kebra Negast*'da ve Wallis Budge, *The Queen of Sheba and her only Son Menyelik*'de bulunmaktadır (bk. mad. BİLḲİS). Süleyman'ın bilmece ve muammalarının örnekleri için bk. Ṯa'labî, *ayn. esr.*, s. 202.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka, *Kur'ān* tefsirlerine bakılabilir; Süleyman kıssalarının bir çoğu Ṯa'labî, *Ḳiṣāṣ al-anbiyā'*, s. 200 v.dd.'de bulunmaktadır; ayrıca bk. al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; *Cronique* (nşr. Zotenberg), bk. fihrist; İdrîsî, *Description de l'Afrique*, s. 140, 173, 188; al-Mas'ūdî, *Murūc*, I, 110 v.dd.; Dînavarî, *Kitāb al-aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 9, 14, 22—26, 29, 43; Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān* (trc. Jayakar), I, 106, 494—496, 746—749; al-Ḥamdānî, *Ṣifa* (nşr. Müller), s. 141; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, s. 25, 67; Weil, *Biblische Legenden der Musalmänner*, s. 247 v. dd.; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 189 v. dd.; Salzberger, *Die Salomo-Sage in der semit. Lit.*; ayn. mll., *Salomos Tempelbau und Thron in der semit. Sagenlitteratur*; R. Färber, *König Salomon in der Tradition*; A. Geiger, *Was hat Mohammed ans dem Judenthume aufgenommen?* Bonn, 1833, s. 184—189; W. A. Clouston, *Flowers from a Persian Garden*, s. 215 v. dd.; Baring-Gould, *Myths of the Middle Ages*, bk. fihrist; Hanauer, *Folklore of the Holy Land*; Wallis Budge, *Alexander the Great*, bk. fihrist; Seymour, *Tales of Solomon*; J. C. Mardrus, *The Queen of Sheba*; John Freeman, *Salomon and Balkis*; Gabrieli, *Fonti semitiche d'una leggenda Salomonica* (*J A*, 1868, s. 475; 1881, s. 59); de Vogüé, *Le Temple de Jérusalem*, s. 13; R. Basset, *Mille et Un Contes, Récits et Légendes Arabes*, I, 356; ayn. mll., *Contes populaires berbères*, s. 27; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, s. 82, 102, 116 v. dd., 167; A. J. Wensinck, *H E M T*, s. 222; J. Walker, *Bible Characters in the Koran*, s. 123—129; F. Lexa, *La Magie dans l'Egypte antique*; D. G. Marta, *Les tombeaux de David et de Solomon d'après les auteurs arabes* (*al-Maṣrik*, 1909), s. 897—906; G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, s. 68; *Numismatic Chronicle*, 1933, s. 263; C. C. Torrey, *Jewish Foundation of Islam*, s. 49, 70, 113 v. dd.; D. Sidersky, *Les Origines des légendes Musulmanes*, s. 112—126; M. Asin Palacios, *Abenmasarra y su escuela* (Madrid, 1914), s. 42; T. Canaan, *Mohammeden Saints and Sanctuories in Palestine*, s. 37 v. d., 52, 81. (J. WALKER.)

SÜLEYMAN. SULAYMAN B. MİHRĀN [Bk. AL-A'MEŞ].

SÜLEYMAN. SULAYMĀN B. ŞURAD B. AL-CAVN AL-ḪUZĀ'Ī (595 ?—685), Peygamberin sahâbesindendir; eski adı Yasār iken islâm dinine girdikten sonra, Peygamber tarafından kendisine Sulaymān adı verilmiştir. Abu 'l-Muṭarrif künyesi ile de anılır. İyi huylu, doğru sözlü ve dindardı; kabîlesi halkı arasında büyük bir şöhret ve nufûzu vardı. Müslümanlar fütûhat için gittikleri şimâlde yerleşmeğe başlayınca, Sulaymān da Kûfe 'de bir ev yaptırıp yerleşti; Cemel ve Şiffîn harplerinde 'Alī b. Abī Ṭālib 'in yanında çarpıştı. O, Mu'āviya 'nin 18 nisan 680 'de ölümünden sonra Ḥusayn b. 'Alī [b. bk.] 'nin en hararetli tarafdarlarından ve şī'a fırkası reislerinden olmuştur. Sulaymān, gerçekten Emevî hâkimiyetine karşı mücâdele için, Ḥusayn 'e, bî'at edip, onu Kûfe 'ye dâvet edenlerdendi; Ḥusayn bu dâvet üzerine Kûfe 'ye yaklaşmış ise de, Sulaymān 'dan hiç bir yardım görmemiş, 10 muharrem 61 (10 teşrin I. 680) tarihinde Kerbelâ 'da şehit edilmiştir. Ḥusayn 'i Mekke 'den getirten Kûfeliler, yardım husûsundaki gevşeklik ve korkaklıklarından dolayı büyük bir nedâmet ve günahkârlık hissi duyup Ḥusayn 'in katillerini öldürmedikçe bu suç ve ar lekesi üzerlerinden kalkmayacağını düşünerek tövbe ve istiğfar edip kendilerine tavvābîn (tövbe edenler) adını verdiler ve Ḥusayn 'in kanının öcünü almak üzere ahd ve peyman ederek ayaklandılar. Çoğunun yaşı 60 'ın üstünde olan bu kimseler, bir müddet sonra teşkilâtlandılar ve Sulaymān b. Şurad 'i kendilerine kumandan seçtiler; bu sebeple Sulaymān (*Amīr al-tavvābîn*) diye de anılmıştır.

Sulaymān, al-Madā'in 'de bulunan şī'î reislerinden Sa'd b. Ḥuẕayfa b. al-Yamān ve Basra 'da bulunan al-Muṯannā b. Muḥarriba b. al-'Abdī ile mahâbere ve on'ların iş-birliğini te'min ettikten sonra, kendi tarafdarlarını gizlice Yāzid b. Mu'āviya 'nın sağlığı müddetince, Ḥusayn 'in kanını dâvâ etmek üzere ayaklanmaya dâvet ve harp techizâtının tedârikine teşvik etti. Yāzid b. Mu'āviya 'nın 15 rebiülevvel 64 (11 teşrin II. 683) 'te ölümünden sonra hareketin faâliyet sâhası genişledi. Basra 'da oturan vâli 'Ubayd Allāh b. Ziyād 'ın Kûfe 'deki kaymakamı 'Amr b. Ḥuraya al-Maḫzūmī Kûfe 'den çıkarılmak istenildiği zaman, Sulaymān bunu yapmayı red ve tarafdarlarına ihtiyatlı olmayı tavsiye etti. Fakat onun bu tavsiyesine rağmen Kûfeliler 'Amr b. Ḥuraya 'i şehirlerinden çıkardılar. Kûfeliler bundan sonra Mekke 'de halîfe bulunan 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'e bî'at ettiler; o da kendilerine vâli olarak 'Abd Allāh b. Yazīd al-Anṣārī 'yi gönderdi. Bu zât 64 ramazanında (mayıs 684) Kûfe 'ye geldi; fakat Muḥammed b. 'Alī b. Abī Ṭālib adına ortaya çıkan al-Muḫtār b. Abī 'Ubayd al-Ṣakafī [b. bk.] şehre ondan bir kaç gün önce gelmiş bulunuyordu. Şī'îler tarafından uyuşuklukla itham edilen Sulaymān Muḫtar 'ın kendisini şehirden kovmak istediğini bildiği hâlde, 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in Kûfe vâlisi 'Abd Allāh b. Yazīd 'in Nuḫayla 'ye gelip müşterek düşmana karşı birleşme husûsundaki teklifini reddetti. Diğer taraftan Sulaymān, yavaş-yavaş tarafdarlarını kaybetmeğe başlamış, bunlardan 2.000 kişi, daha şiddetli Emevî düşmanı görünen Muḫtār ile birleşmişti.

Sulaymān, *tavvābūn* 'a ve diğer tarafdarlarına karşı hücuma geçmek maksadıyle 1 rebiülâhır 65 (15 teşrin II. 684) 'de Kûfe yakınındaki Nuḫayla 'de toplanmak üzere haber gönderdi. Kendisi bu tarihte Kûfe 'den çıkıp oraya vardığında, defterinde 16.000 kişi kayıtlı olduğu hâlde, yalnız 4.000 kişinin gelmiş olduğunu gördü. Bunun üzerine evvelce yardım va'dinde bulunmuş olan şī'ilere dâvetçiler gönderdi. Sulaymān 1.000 kişinin daha iltihakı üzerine 5.000 'e yükselen tarafdarları ile 5 rebiülevvel 65 (19 teşrin II. 684) günü yola çıktı: peşimanlıklarını ve kusurlarını itiraf için Kerbelâ 'ya varıp Ḥusayn 'ın mezarı başında tövbe ve istiğfar ederek 24 saat orada kaldılar; sonra yürüyüşlerine devam edip Anbār 'dan Ḳarḳīsiyā 'ya vardıklarında, buranın kumandanı Zufar b. al-Ḥāris al-Kilābī tarafından erzak ikmâlleri yapıldı ve Raḳḳa 'da bulunan 'Ubayd Allāh b. Ziyād 'ın harekâtı hakkında malûmat aldılar. Sulaymān buradan hareketle 'Ayn al-Varda (Ra's al-'Ayn) 'de Ḥusayn b. Numayr kumandasındaki 12 000 kişilik düşman ile karşılaştı. Şamlılar evvelâ şī'îleri itâata dâvet ettiler. Onlar da, Mervânîler bânedânını hal' ile İbn-i Ziyād 'ın kendilerine teslimini şart koştu ve ancak bu sûretle 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in me'murlarını Irak 'tan çıkaracaklarını böylece hilâfetin, Peygamberin ehl-i beytine kalacağını bildirdiler. Teklifleri kabul edilmediğinden 22 cemâziyelevvel 65 (4 kânun II. 685) çarşamba günü harp başladı ve 3 gün sürdü. Şamlılar her gün yardımcı kuvvetler almalarına rağmen, şiddetle çarpışan şī'îler karşısında ağır zâyiat verdiler. Muhârebenin cumaya rastlayan üçüncü gününde Sulaymān etrafını da teşci ederek büyük bir cesâretle savaşa atıldı ve akşama doğru Yazīd b. al-Ḥusayn b. Numayr 'ın attığı bir ok ile öldü. O, bu sırada 93 yaşında idi. Tamâmiyle bozguna uğramış olan şī'îlerin sağ kalanlarını akşam karanlığında reisleri Rifā'a b. Şaddād al-Bacalī toplayıp Ḳarḳīsiyā 'ye kaçtı ve burada 3 gün kaldıktan sonra Kû-

fe'ye döndülür. 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın ordusu Sulaymān b. Şurad'ın ve Musayyab al-Fazārī'nin başlarını alıp, Şam'daki halîfe Marvān b. al-Ḥakam'a götürdüler. Sulaymān'ın, Madā'in ve Basra'dan gelen fakat zamanında yetişemeyen tarafdarları, dâvâları uğruna bir tek kılıç bile sallamadan geri döndüler

Sulaymān b. Şurad, Peygamberden 15 hadîs rivâyet etmiştir ki, bunlardan ikisi *Ṣaḥîḥayn*'de mevcuttur.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau) IV, 11, 30; VI, 15 v.d.; Navavī, (nşr. Wüstenfeld), s. 302; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, II, 351; Abū Muḥammed 'Abd al-Raḥmān b. Abī Ḥātim al-Rāzī, *Kitāb al-carḥ va'l-tā'dīl* (Haydarabad, Dekken, 1952), I, 123; İbn 'Abd al-Barr, *al-İstī'āb* (Kahire, Mısır 1939), II, 61 v.d.; İbn Ḥacar, *al-İṣāba* (Kahire, 1939), II, 74, nr. 3457; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1356), III, 511, 266, 332—335, 339—346; Ya'ḳūbī (Necef, 1358) II, 203; III, 4 v.dd., 15; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 352 v.dd.; Wellhausen, *Die Religiös-politischen Oppositions Parteien im alten Islām*, s. 61—73; aynı mll., *Arap devleti ve sukutu* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 87 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde Neşet Çağatay tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÜLEYMAN. SULAYMĀN B. VAHB B. SA'ĪD, ABŪ AYYŪB, Abbâsî vezîri. Emevîlerin ilk devrinden beri, ferdleri divanlarda kâtiplik vazifesi gören bir âileye mensuptur. Babası önce Bermekîlerden Ca'far b. Yaḥyā [b. bk.], sonraları da al-Faḍl b. Sahl [b. bk.]'ın maiyetinde hizmet etmiştir. al-Faḍl b. Sahl'ın ölümünden sonra Fārs ve Kirmān vâliliğine getirilmişti. Sulaymān 14 yaşında iken halîfe al-Ma'mūn'un kâtipliğine tâyin olundu; mütecâkiben de, al-Mutavakkil devrinde, bir çok ehemmiyetli makamlara getirilip nihâyet halîfenin gadrına kurban gitmiş olan kumandan ıtāḫ ile Aşnās'ın hizmetine girdi. Sulaymān daha al-Muhtadī zamanında (255—256=869—870) vezîr olarak zikredilmekte olup, 263 zilhicce (ağustos 877)'sinde al-Mu'tamid ona aynı rütbeyi tevcih etti ise de, bu mevkîde uzun müddet kalmadı ve 264 zilkadesinde (878 ağustos başı) azledildi. Sulaymān 272 safer (ağustos 885) ayında hapiste öldü; başka bir rivâyete göre ise, o daha önce, 271 yılında vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 276 (trc. de Slane), I, 596; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, bk. fihrist; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 337—341, 344, 347, 350, 373, 375 [Hilāl al-Ṣābī, *Kitāb tuḥfat al-umarā' fī tārīḫ al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), Leyden, 1904, s. 261; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 277, not. 3; Zambaur, *Manuel de Généalogie*²... (Hannover, 1955), s. 7].

2. Bundan öncekinin (Sulaymān b. Vahb'in) me'mûriyetine aynı şekilde kâtip olarak başlayan oğlu 'UBAYD ALLĀH B. SULAYMĀN 278 safer (891 temmûz)'inde halîfe al-Mu'tamid tarafından vezirliğe yükseltilmiş ve bu makamı al-Mu'tażid'in hilâfetinde de mûhâfaza etmiştir. Ölümü 288 (900/901) yılındadır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 276; (trc. de Slane), I, 596; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 96, 219, 227, 309, 317, 328, 332, 336, 352; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 337, 347 v.dd., 373, 375; [Hilāl al-Ṣābī, *Kitāb tuḥfat al-umarā' fī tārīḫ al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), Leyden, 1904, s. 8, 9, 131, 143, 156, 171, 179 v.d., 187, 204, 219, 247, 253 261; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 488; Zambaur, *Manuel de Généalogie*²... (Hannover, 1955), s. 7].

3. Sulaymān'ın torunu ABU 'L-ḤUSAYN AL-ḲĀSIM, babası 'Ubayd Allāh'dan sonra vezîr olmuş ve *Vali al-Davla* unvânını almıştır. Daha al-Mu'tażid'ın 289 (902)'da vuku bulan vefatından önce al-Ḳāsim, halîfe oğlu ve halefi al-Muktafī aleyhine desîseler çevirmiş ve bu zâtın halîfe olması üzerine, kendisine sırlarını açmış olduğu Fārs vâlisini, ihânet etmesinden korkarak hâince öldürtmüştür. al-Ḳāsim 291 (903/904) yılında ölmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), III, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 335, 352 v.dd., 369; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 349—353, 372 v.dd. [Hilāl al-Ṣābī, *Kitāb tuḥfat al-umarā'*... (nşr. Amedroz), Leyden, 1904, s. 2, 20, 109, 127, 132, 134, 143, 156, 187, 190, 228, 256, 287, 355, 360]; Weil, *Geschichte d. Chalifen*, II, 514 v.dd. Zambaur, *Manuel de Généalogie*²... (Hannover, 1955), s. 7. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

SÜLEYMAN ÇELEBİ (SÜLEYMAN DEDE; 1351?—1422), **islâmî Türk edebiyatının belli-başlı mesnevî şâirlerinden biri.** Hayatı hakkında pek az mâlûmat bulunan Süleyman Çelebi'nin Bursa'da doğduğu kat'iyetle bilinmekte ise de, doğduğu tarihe dâir bir kayıt mevcut değildir. Fakat,

çok eski olduğu, yazı ve dil hususiyetlerinden anlaşılan bir *Vasîlat al-nacât* (=*Mevlid*) nüshasında (bk. Süleyman Çelebî, *Vesîletü 'n-necât*, nşr. Ahmed Ateş, nâşirin önsözü, s. 25 v.d.; Neclâ Pekolcay, *İslâmî türk edebiyatı*, İstanbul, 1967, fotoğraflar kısmı, s. 87), şâirin bu eserini 60 yaşında iken yazdığını belirten bir beyit vardır (aynı yazma, s. 56); içinde bulunduğu bütünden vezin itibâriyle ayrılan bu beyitin başka mevlidlerden birinden yanlışlıkla istinsah edilmiş bulunması ihtimal dâhilinde görülebilir; ancak bu beyitin, İstanbul kütüphânelerinde mevcut ve başka şahıslar tarafından yazılmış mevlid nüshalarında bulunmayışı, bu ihtimâli zayıflatmaktadır. Buna itimad edilirse, 812'de eserini bitiren (aş. bk.) şâir, 752 (1351)'de doğmuş olmalıdır.

Süleyman Çelelebî'nin, Ahmed Paşa'nın oğlu ve Orhan Gâzî'nin teveccühünü kazanan Şeyh Mahmud'un torunu olduğunu kaynaklar umûmiyetle kaydederler. Onun, dedesinden sâdece ilim ve irfan değil, şâirlik kabiliyetini de tevârüs ettiği belirtilmektedir. Şeyh Mahmud'un, Orhan Gâzî'nin oğlu Süleyman Paşa'ya, Rumeli'ye geçişinde yazdığı tehniyenin matla'ı meşhur olmuştur. Orhan Gâzî'nin, bu zât için İznik'te bir medrese inşâ ettirdiği, halkı bu sûretle onun ilminden faydalandırmak istediği belirtildikten başka, onun Orhan Gâzî'ye silâh arkadaşlığı ettiği (M. Fuad-Ş. Süleyman, *Yeni tarih-i edebiyât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1332, s. 149 v.d.) de belirtilmiştir; ancak bu hususdaki kayıt başkaca te'yid olunmamaktadır. Şeyh Mahmud'un, Muḥyi 'l-Dîn İbn al-'Arabî'nin *Fuṣûṣ*'unu şerh ettiği ve Osmanlı devletinin kurucusu Osman I.'ın kayın birâderi olduğu da rivâyet edilmektedir (bk. Ali Emîrî, *Osmanlı tarih ve edebiyatı mecmuası*, sayı 2, s. 198). Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1324, II, 53), Süleyman Çelebî'nin Sarımsakçı-zâde Süleyman Efendi olarak tanındığını kaydetmektedir. Fakat başka kaynaklarda bunu te'yid eden bir kayda rastlanmaz.

Lâtifî (*Tezkire*, s. 55), Süleyman Çelebî'yi İvaz Paşa'nın oğlu ve XV. asır şâirlerinden Atâî'nin ağabeyisi olarak göstermekte ise de, Âlî (*Kunh al-aḫbâr*, V, 115) bunu haklı olarak tenkit etmektedir; çünkü Süleyman Çelebî ile Atâî'nin yaşadıkları yıllar arasında bir hayli fark vardır; kaynakların kaydettiğine göre, İvaz Paşa 816 ve 817 (1413 ve 1414)'de Karaman-oğlu Mehmed Bey'e karşı Bursa'yı müdâfaa ve bundan sonra da vâlilik ve vezirlik makamlarını işgâl etmişti (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, III, 606; İ. H. Dânişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1947, I, 171, 186; *Vesîletü 'n-necât*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1954, nâşirin önsözü, s. 23 v.d.). Süleyman Çelebî, Murad II. devrinde öldüğü zaman, Atâî'nin çok genç olduğu bilinmektedir. Süleyman Çelebî'nin eserini yazdığı 812 (1409) tarihinde 60 yaşında olduğu hakkındaki yukarıda zikredilen kayıt doğru ise, Atâî'nin onun kardeşi olamayacağı kolayca anlaşılır.

Kaynaklarda Süleyman Çelebî'nin tahsil devresine âit her hangi bir kayda rastlanmamakla berâber, iyi bir tahsil ve dinî terbiye görmüş olduğu, eserinden ve gördüğü vazifeler hakkında verilen bilgiden istihrac olunabilir. Nitekim Süleyman Çelebî'nin, Sultan Yıldırım Bayezid (ölm. 805=1403)'e bir müddet dîvan-ı hümâyun imamlığı etmiş ve Emîr Buhârî (ölm. 833=1429/1430)'nin tavsiyesi üzerine 802 (1400) yılında inşâsı tamamlanan Ulu câmi imamlığına getirilmiş bulunduğu bilinmektedir. Onun Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebî'nin müsâhibi olduğu hakkındaki kayıtlar ise, bu sonuncunun hayatının büyük kısmını Bursa dışında geçirmiş olması dolayısiyle kabûle şâyan görülmemektedir (bk. A. Ateş, *ayn. esr.*, s. 28). Ayrıca şehzâde olmadığı hâlde, Çelebî [b. bk.] unvânına lâyık görülmüş olması, onun âlim, ârif ve kâmil bir kimse olduğuna delâlet etse gerektir.

Süleyman Çelebî, eseri *Vasîlat al-nacât* (*Mevlid*)'ı, Ulu câmideki imamlığı sırasında vuku bulan bir hâdise üzerine heyecâna gelerek yazmıştır (bk. Âlî, *ayn. esr.*, *göst. yer.* v.b.; krş. A. Ateş, *ayn. esr.*, s. 29 v.d.). Bu hâdiseye dâir rivâyete göre, İranlı bir vâiz, vaaz esnâsında, *Sûrat al-baḳara*'nın, 285. âyetini tefsir ederken bunu aynı sûrenin 253. âyeti ile karıştırarak yanılıp, peygamberlerin arasında fark olmadığı, Peygamberin de 'İsâ'dan üstün tutulmadığı şeklinde izâha kalkınca, orada bulunan bir Arap buna itiraz ederek, İranlıyı aynı sûre (II.)'nin 253. âyeti ile ilzam etmişti. Ancak halk vâizin tarafını tutunca, Arap, Arabistan, Mısır ve Haleb'e giderek, vâizin aleyhinde fetvâlar çıkartmış, hattâ katline de hükmettirmişti. Süleyman Çelebî, bu hâdise üzerine Peygambere karşı duyduğu derin sevgi ve hürmet sâikiyle heyecanlanarak önce 5 beyit söylemiş (bu 5 beyitin ilki şudur: *Ölmeyüb 'İsâ göğe bulduğu yol-ümmetinden olmagiçün idi ol*) ve sonra eserini tamamlamıştır.

Kaynakların çoğunun bildirdiği bu hâdisenin gerçek olması gerekir. Bahsi geçen vâizin bâtınîliği üzerinde de durulmaktadır (bk. A. Ateş, *ayn. esr.*, s. 32). Şerîat ve sünnîliğe gönülden bağlı Süleyman Çelebî'nin bu hususiyetinden, *Mevlid*'inin, bir çok nüshalarında

bulunan ve islâmî inançlarla tezat teşkil eden beyitlerin ayırdedilmesinde her halde faydalanılabilir.

Süleyman Çelebî'nin eserini 812 (1409)'de Bursa'da tamamladığı ve halk arasında daha çok *Mevlid* adıyla tanınan bu esere *Vasîlat al-nacât* adını verdiği, eski ve itimâda şâyan yazmalarda kayıtlıdır.

Hayatı hakkında başka bir bilgi bulunmayan şâirin 825 (1422)'te vefat ettiği, ölümüne ebced hesâbı ile düşürülen راحت الارواح tarihinden anlaşılmaktadır.

Süleyman Çelebî'nin *Vasîlat al-nacât*'ının İstanbul kütüphânelerinde bulunan yazma nüshalarının bir kısmında bâzı fazlalıklar bulunmaktadır. Bunların bir kısmının kimlere âit olduğu bilinmektedir. Nitekim bu şekilde ilâve edilmiş büyük parçalardan *Vefât-ı Fâtime*, Edirne'de Karabulut mescidi imamı Halil tarafından yazılmıştır. Yazılış tarihi, yazmalardan birinde 807 (1404/1405), birinde 897 (1492) olarak gösterilmiştir. *Hikâye-i deve*'nin müellifi ve yazılış tarihi mechuldür. *Hikâye-i geyik*, Sadreddin adında bir zât tarafından yazılmış ise de, yazılış tarihi tesbit edilememiştir. *Hikâye-i güvercin*'in müellifi bilinmemektedir; *Dâstân-ı İbrâhim aleyhi 's-selâm*'ın iki ayrı metni vardır ki, bunlardan biri Kayserili İsâ, diğeri Niyazî tarafından kaleme alınmış olup, İpsala'da 1027'de yazılmıştır. *Hikâye-i kesik-baş*'ın müellifi ve yazılış tarihi mechuldür (tafsilât için bk. Neclâ Pekolcay, *İslâmî türk edebiyatı*, s. 174 v. d.).

Vasîlat al-nacât'ın esas metni sâde ve te'sirli bir üslûpla kaleme alınmıştır. Bu eserden sonra bir çok mevlid yazılmış bulunmakla berâber (İstanbul kütüphânelerinde 30 nevî türkçe yazma mevlid nüshası mevcuttur) biç biri Süleyman Çelebî'nin *mevlid*'i kadar meşhur olmamıştır. Bu neticeye göre, *Vasîlat al-nacât*'a bir sehl-i mümtenî nümûnesi diyenlere hak vermek gerekir. Başka şahısların yazmış oldukları mevlidlerin nüshaları incelendiği zaman, bunlardan bâzılarında *Vasîlat al-nacât*'ın hacimli nüshalarındaki fazla beyitlerin yer aldığı görülür. Bâzı küçük hacimli *Vasîlat al-nacât* nüshalarının ise, Süleyman Çelebî'nin yazdığı hakikî metni ihtivâ ettiği söylenebilir. Böyle güvenilir metinlerden 6 nüsha tesbit edilmiştir ki, eskilik sırasına göre, şunlardır: Râif Yelkenci nüshası; Ayasofya kütüp., nr. 56 (meemua içinde); Fâtih kütüp., nr. 5430 (meemua, istinsahı: 937 h.), Nûruosmâniye kütüp., nr. 3902 (istinsahı: 980 h.), Topkapısarayı Emânet hazînesi kütüp., nr. 1611 (istinsahı: 993 h.), Millet kütüp., manzum eserler kısmı, nr. 1357 (istinsahı: 1000 h.). Şuna da işâret etmek gerekir ki, Ayasofya kütüp. nr. 3485 (916 h.), Topkapısarayı, Yeni kütüp., nr. 1477 (istinsahı: 920 h.) gibi bâzı nüshalar eski olmakla berâber ilâveli metinleri ihtivâ etmektedirler. Mevsuk sayılabilecek yazma nüshalara göre, *Vasîlat al-nacât* 547 beyitten ibâret 15 esas parçayı içine alır. Süleyman Çelebî *Mevlid*'i nüshalarındaki islâm dini esâslarına aykırı fazlalıkların onun kaleminden çıkmadığı muhakkaktır.

Ahmed isimli bir şahsın *Mevlid*'indeki (yazılışı bir yazmada 873, bir yazmada da 883 olarak gösterilmektedir) *Merhabâ*'sının Süleyman Çelebî'nin eserine aktarılmış olduğu yeni tetkiklerde ileri sürülmekte ise de, aynı parçanın aynı tarihlerde yazıldığı kaydedilen başka şahıslara âit *Mevlid* nüshalarında da bulunması, şimdilik böyle kat'î bir hüküm vermenin doğru olmayacağını göstermektedir (bk. Neclâ Pekolcay, *Türkçe mevlid metinleri*, İstanbul, 1950, I, doktora tezi, Türkiyat Enstitüsü, nr. 346, basılmamış).

Vasîlat al-nacât mesnevî tarzında ve *ramal* bahrinde (*fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilun*) kaleme alınmıştır; fakat farklı vezin ve kafiye ile yazılmış parçaları da mevcuttur ki, sonradan bu parçalar metnin dışında bırakılmış, basma nüshalara alınmamıştır. Bunlardan başka, eserin en güzel parçaları yine basma nüshalarda bulunmamaktadır (basma *Vasîlat al-nacât* nüshalarının durumu çin bk. Neclâ Pekolcay, *Süleyman Çelebî mevlidi metni ve menşe'i meselesi*, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1954, III, 319—322).

Eser, dil bakımından XV. asır Anadolu Türkçesinin sâde şekliyle yazılmış olup, mısrâlarda yeralan ve akıcı bir üslûp içinde birbiriyle imtizac hâlinde bulunan edebî san'atlarla da kıymetlenmiştir. Bu arada istiâre ve cinâsa bilhassa yer verildiği görülmektedir. Umûmiyetle mâna beyitler içinde tamamlanmakta, beyit bütünlüğü bozulmamaktadır. Eser, ayrı başlıklar altında 15 fasıl ihtivâ etmekte olup, bu fasılların adları ancak esas metinlerin karşılaştırılmasından sonra tesbit edilebilir.

Vasîlat al-nacât'ın Âşık Paşa'nın *Garîbnâme*'si te'sirinde kaldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca, Süleyman Çelebi'nin Darîr'in, Abu 'l-Ḥasan al-Bakrî'den tercüme ettiği *Sîra*'den veya bu eserin aslından faydalanmış olması da muhtemeldir.

Bibliyografya: Lâtîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1313), s. 55 v. dd.; Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, V, 115 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1314), s. 3620; Muallim Nâci, *Esâmi* (İstanbul, 1308), s. 173; Osman-zâde Hüseyin Vassaf, *Mevlid-i Sü-*

leyman Çelebî Hz., Sırât-ı müstakim (İstanbul, 1325), added 29, s. 9; ayn. mil., *Süleyman Çelebî mevlidi ve me'hazları* (*Hayat mecm.*, Ankara, 1926, sayı 45, s. 14 v. dd.); ayn. mll., *Vasîlat al-nacât* (İstanbul, 1329), s. 9; Ziyâ Paşa, *Harâbât*, mukaddime, I, 7, III, 29—33; Şihâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 32 v. d.; Fuad Köprülü-Şihâbeddin Süleyman, *Yeni osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 142 v. d.; Fâik Reşad, *Türkiye tarihi* (İstanbul, 1923), I, 352; ayn. mll., *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye*, s. 65 v. d.; Ahmed Refik, *Türkiye tarihi* (İstanbul. 1923), I, 352; M. Tâbir, *Tercüme-i hâl-i nâzım-ı mevlid-i Nebî...* (İstanbul, 1323); Ahmed Rifat, *Eser-i hâme*, (İstanbul, 1300), s. 173; Rızâ Efendi, *Musahhah mevlid-i şerîf* (İstanbul, 1327), mukaddime; Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pest, 1836), s. 67 v. dd., 350; A. Gibb, *A History of the Othoman Poetry* (London, 1900), I, 232 v. dd.; K. J. Basmadjian, *Essaie sur l'histoire de la litteratur ottoman* (İstanbul, 1910), s. 26; Irmgerd Engelke, *Süleyman Tschelebi's Lobgedicht auf die Geburt des Propheten, Mevlid-i-şerif* (Halle, 1926); F. Lyman Mac Callum, *The Mevlidi Sherif by Salayman Chelebi* (*The Wisdom of East Series*, London, 1943); *EI*, mad. SÜLEYMAN DEDE ve orada gösterilen kaynaklar; Neclâ Pekolcay, *Doktora tezi* (İstanbul, 1950) ve ayn. mll., *İslâmî türk edebiyatı* (İstanbul, 1967), s. 149—176; Ahmed Ateş, *Vesîletü 'n-necât* (Ankara, 1954); Ahmed Aymutlu, *Süleyman Çelebî ve Mevlid-i şerîf* (İstanbul, 1958).

(NECLÂ PEKOLCAY.)

SÜLEYMAN ÇELEBİ. Veya EMİR SÜLEYMAN ÇELEBİ (1377?—1410), Bayezid I. (Yıldırım)'in en büyük oğlu olup, babasının Timur'a esir düşmesi ve vefâtını müteâkıp bir müddet Edirne'de saltanat sürdüğü cihetle garplı tarihçiler tarafından Osmanlı hânedanı içinde Süleyman I. olarak pâdişah itibar olunmuş, fakat Osmanlı tarihçileri tarafından sâdece fetret devrinin bir şehzâde-emîri sayılarak pâdişahlar silsilesine alınmamıştır. Bununla berâber, tarihçi Mustafa Âlî senelerce onun nâmına hutbe okunduğunu ve eski devirlerde de kırk-elli gün içinde iki-üç hükümdarın bile bükûm sürdüğünü kabul eden müverrihlerin mevcûdiyetini belirterek, onu da bir pâdişah olarak kabul etmiştir (*Kunh al-aḫbâr*, matbû kısım, V, 117). Bayezid'in cülûsundan sonra imparatorluğun kurulmasında fütûhat hareketlerinde ve idâre hayatında genç bir şehzâde sıfatıyle vazifeler alan Süleyman Çelebî, önce, Aydın ve Saruhan beyliklerinin ortadan kalkmasiyle yeni fethedilmiş olan Karasi ve Saruhan sancak beyliğine tâyin edilmiş (1390), sonra Rumeli lûtûhâtında da kendisine vazife verilmiştir. Ezcümle 1393'te Macar kıralının Tuna kenarına gelmiş olması ve Bulgarların onlarla birleşmesi ihtimâli, Bayezid'i harekete getirdiğinden, Bulgar kıralllığını tamâmen ortadan kaldırmaya karar veren pâdişah, Emir Süleyman Çelebî kumandasında bir ordu sevketmişti. Bu ordu, Bulgarların pâyitahtı olan Tırnova'yı şiddetli bir muhâsaradan sonra almış ve müteâkıben de müstahkem birer kale olan Silistre, Niğbolu ve Vidin zaptolunmuştu. Daha sonra Kastamonu vâliliğine tâyin edilen Süleyman Çelebî, 1398'de, Ḳāżî Burhān al-Dīn'in Akkoyunlular ile mücâdelesinde öldürülmesi ve Sıvas ümerâsı tarafından Bayezid I.'in dâvet edilmesi üzerine, mühimce bir kuvvetle o tarafa gönderildi. Şehzâde bu esnâda Akkoyunlu beyini mağlûp ve Erzincan'a doğru çekilmeğe mecbur etmişti. Ḳāżî Burhān al-Dīn'in memleketi Osmanlı devletine ilhak edilince Sıvas vâliliğine şehzâde Süleyman Çelebî tâyin edildi (Taḳī al-Dīn İbn Şuhba'nın, *al-I'lām bi-tārīḫ ahl al-islām*'ından naklen İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*², I, 299; krş. mad. BAYEZİD I.). Timur, ordusu ile Sıvas'a doğru gelirken (1400), Süleyman Çelebî bu kuvvetlerin büyük üstünlüğünü duyarak çekilmiş, şehrin müdâfaasını Malkoç-oğlu Mustafa Bey'e bırakmıştı. Öyle anlaşılıyor ki, Sıvas'ın Timur tarafından zaptını müteâkıp Emir Süleyman yine eskisi gibi Karasi, Aydın ve Saruhan sancaklarının başına geçmiş ve Ankara harbine de bu sıfatla ve bu sancaklar kuvvetlerinin başında iştirâk etmiştir (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 169). Ancak gerek onun, gerek diğer şehzâdelerin bu savaşta kumandanlığı bir merâsimden ibâretti [bk. mad. BAYEZİD I.]. Süleyman Çelebî'nin bulunduğu ordunun sol cenahında gerçek kumandan Hoca Fîruz Bey idi. Bu meydan muhârebesinin kaybedileceğini anlayan vezîr-i âzam Ali Paşa, yanında büyük şehzâde Süleyman Çelebi bulunduğu halde, yeniçeri ağası Hassa Ağa, su-başı İnebey ve diğerleri ile birlikte, döğüşe-döğüşe ric'at etmiş ve böylece şehzâde, esir olmaktan kurtulmuştu. Harp sâhasından hemen Bursa'ya gelen Süleyman Çelebî küçük kardeşi Kasım Çelebî'yi, kız kardeşi Fatma Sultan'ı ve hazîneden götürebildiği kadarını berâberine alarak İznik'e ve müteâkıben Gemlik'ten bir gemiyle İstanbul'a Anadoluhisarı'na kaçmaya muvaffak oldu. Bu yüzden Timur'un muhâre-

beden sonra Süleyman Çelebî'yi yakalamak üzere torunu Muhammed Mîrzâ'yı mühim bir kuvvetle Bursa tarafına göndermesi neticesiz kaldı ve sâdece Bursa'nın yağma ve tahribi ile bir kısım hazînenin galiplerin eline geçmesine sebep oldu. Bundan sonra Timur, her tarafa elçiler ve nâmeler göndererek kendisine tâbiiyet ve vergi talep ettiği sırada, Anadoluhisarı'nda (Güzelcehisar) bulunan Süleyman Çelebî'ye de iki elçisi ile bir nâme gönderdi; bizzat gelmesini veya vergi göndermesini, aksi takdirde üzerine yürüyeceğini bildirdi. Buna karşılık şebzâde de Timur'a Şeyh Ramazan adındaki elçisini bir çok altın ve hediyelerle göndermiş, hürmetkârâne bir lisanla onun lûtuf ve âtıfetine iltiçâ ettiğini bildirmiş, babasını af ve ona hükümdarlığına lâyık bir muâmele gösterirse, nezdine gelebileceğini de ilâve etmişti (Hammer, II, 79 ve Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 317). Timur, elçiye, Süleyman Çelebî'nin endişe etmeden gelebileceğini, arada hiç bir soğukluk sebebi kalmasını arzû etmediğini, şehzâdeye karşı dostluk ve inâyet göstereceğini bildirdiği gibi, İzmir'i ald.ktan sonra tekrar yanına gelen ve Süleyman Çelebî'nin tâzimlerini arzeden şeyh Ramazan'a, efendisine Rumeli yakasının hükümdarlığını verdiğini tebliğ ile kendisine metbûiyet alâmeti olarak altın kemer, külâh ve al tamga ile ferman ve berat yollamıştı. Bir müddet Güzelcehisar'da kalan Süleyman Çelebî, Avrupa'dan dönen Bizans imparatoru Manuel ile anlaşarak Gelibolu'ya gitti ve burada imparatorla 1403 Gelibolu anlaşmasını yaptı. Buna göre, Süleyman Çelebî imparatora Kartal, Pendik, Gebze ile bâzı adaları ve Misivri'ye kadar Karadeniz sâhilini, Rumeli'de Selânik, Tesalya ve daha bâzı yerleri terketmekte idi. Dukas bu anlaşmanın İstanbul'da yapıldığını, şehzâdenin imparatordan kendisini ecdâdının Rumeli'deki topraklarına sâhip olabilmesi için, Edirne'ye göndermesini reca ettiğini, kardeşleri Kasım Çelebî ile Fatma Hâtun'u ona rehin bıraktığını, bahsi geçen yerleri Bizans'a iâde eylediğini bildirmektedir (Bonn tabı, s. 78).

Emîr Süleyman aynı zamanda bâzı ticârî imtiyazlar vermek sûretiyl Venedik ve Cenevizlilerle de anlaşmıştı (3 haziran 1403). Buna göre, bu iki İtalyan cumhuriyeti, Timur'un Rumeli'ye geçmesine mânî olacaklarını taahhüt ediyorlardı. Bu sûretle Rumeli'ye geçen Emir Süleyman Çelebî, Edirne'de hükümdarlığını ilân etmiş ve Ankara muhârebesine Yıldırım Bayezid'in tâbii ve müttefiki sıfatıyle katıldıktan sonra dönmüş olan Sırp despotu Ötefan Lazaroviç ile de bâzı tâvizlerde bulunarak, anlaşmıştı. Bu sırada Bulgaristan'da eski çar âilesinin tahrikiyle fırsattan istifâde etmek isteyen bir isyân hareketi vuku buldu ise de, derhal bastırıldı.

Emîr Süleyman'ın Edirne'de devletin başına geçmesini Amasya'daki kardeşi Çelebî Mehmed (I.) evvelâ iyi karşılamış ve onu tebrik ederek hediyeler göndermişti. Bundan çok memnun olan Emîr Süleyman ise, buna mukabil hediyelerle cevap verdi (*Tâc al-tavârîḫ*, I, 218 v. d.). Fakat sonradan İsâ ve Mehmed çelebîler arasında ihtilâf ve mücâdeleler başlayıp da, Anadolo ve Rûm eyâletlerine hâkimiyet bahis mevzûu olup bu arada Ulubad savaşında İsâ Çelebî bozularak İstanbul'a kaçınca, Emir Süleyman, İsâ Çelebî'nin tarafını tutmuş, Anadolu'daki hâkimiyetinin büyük kardeş İsâ Çelebî'ye âit olması gerekeceği fikrini müdâfaa etmişti. Bihiştî (British Museum nüshası, var. 55)'ye göre, Edirne'de kendi adamlarına bu münâsebetle „Ben kail değilim ki ulu karındaşımız dururken kiçisi (küçüğü) taht-ı hilâfete çıkıp saltanat eyleye..." diyerek açıkça vaziyet almış, sonra da imparatordan İsâ Çelebî'yi yanına göndermesini istemişti. Müteâkiben Anadolu'ya geçip o tarafları da zaptetmeğe karar verdi (Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Köymen-Unat, II, 430 v. d.). Ancak daha önce İsâ Çelebî'ye yardım ederek onu tekrar Bursa üzerine göndermeyi uygun buldu. Gerçekten, İsâ Çelebî Gelibolu'dan Anadolu tarafına geçip evvelâ Karasi taraflarını işgal etti. Sonra Bursa'ya uğramıyarak Beypazarı taraflarına gitti ve Çelebî Mehmed ile daha ziyâde mağlûbiyetle neticelenen bir çok mücâdelelerde bulundu [bk. MEHMED I.]. Edirne'de bulunan Emir Süleyman, Anadolu'da kardeşleri arasında cereyân eden harekâtı ve mücâdeleleri dikkatle tâkip etmekteydi. Son defa, İsâ Çelebî'nin Aydın, Saruhan ve Menteşe beylerinin yardımlarına rağmen mağlûp olması üzerine, Çelebî Mehmed'e karşı koymak üzere bizzat Anadolu'ya geçti ve Bursa'yı aldı. Çelebî Mehmed mukavemet edemeyerek Amasya'ya çekilmişti. Bundan sonra Emir Süleyman Ankara üzerine yürüdü ve vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın aldığı tedbir ve baş-vurduğu bir hiyle neticesinde, Ankara muhâfızı ve Çelebî Mehmed'in adamı Fîruz Bey-zâde Yakub Bey'in elinden, Ankara'yı aldı; bu kadar başarıyı kâfi görerek daha ileri gitmedi ve Bursa'ya döndü. Burada, îtiyad hâline getirdiği içki ve sefâhat âlemine daldı. Bunu öğrenen Çelebî Mehmed ise, onu Bursa'da bir baskına uğratmak maksadıyle acele o tarafa yürüdü. Bu sırada Emir Süleyman'ın beylerinden Süleyman su-başı

„il yazmağa çıkmış" ve Sakarya kenarında Çelebî Mehmed kuvvetlerine rastlamıştı. Vaziyeti haber verdiğinde Emir Süleyman telâşa kapılarak Rumeli'ye dönmek istemiş, fakat vezîr-i âzam Ali Paşa mâni olmuş ve onu Çelebî Mehmed ile savaşa tahrik etmişti (Neşrî, *ayn. esr.*, s. 462). Bu sûretle iki ordu Yenişehir civârında karşılaştı, fakat savaş olmadı. Zîrâ, Ali Paşa, sadâkatinden bahisle Çelebî Mehmed'e mektup göndermiş ve bunda onun yanındaki beylerin Emir Süleyman tarafından elde edildiklerini bildirmişti. Gerçi, Çelebî Mehmed, Ali Paşa'nın Ankara kalesini yine böyle bir hiyle ile ele geçirdiğini düşünerek, vezîr-i âzamın söz ve vaadlerine inanmamış ise de, bu esnâda şarabdar İlyas Bey'in, Emir Süleyman tarafına geçmesi, onun gözüne, Ali Paşa'nın sözlerinin doğruluğunu bir dereceye kadar îspat eder göründü ve bunun üzerine de Çelebî Mehmed, ağabeyi Emir Süleyman ile muhârebeden vaz geçerek, Amasya'ya döndü, Emir Süleyman da yine Bursa'ya çekildi. Bu sırada Sivrihisar ahâlisi Emir Süleyman'a mürâcaatla kaleyi kendisine teslim edeceklerine dâir haber gönderdiler. Bu kale evvelce Osmanlılara âit iken Timur, Karaman-oğlu'na vermişti. Bu haber üzerine Emir Süleyman, o tarafa gitti ise de, kale teslim olmadı. O da bir yandan bu kaleyi muhâsaraya teşebbüs etti, diğer yandan da, kuvvetlerinden bir kısmını Çelebî Mehmed elindeki yerleri tahrip ve yağma ettirmek üzere gönderdi. Karaman-oğlu Mehmed Bey ise, Emir Süleyman'ın küçük bir kuvvetle Sivrihisar muhâsarasında bulunduğunu öğrenerek onu bastırmak istemiş, fakat, durumdan vaktinde haberdar olan Emir Süleyman, Karaman-oğlu'nu meşgul etmek üzere, ümerâsından Evrenos Bey'i Karaman memleketleri üzerine göndermişti (bk. Neşrî, *Cihannümâ*, s. 470 v. d.). Bunun üzerine Karaman-oğlu Mehmed Bey ile Çelebi Mehmed arasında bir görüşme ve Emir Süleyman aleyhine ittifak oldu ki, buna göre, Karaman-oğlu'nun yanında bulunan Mûsâ Çelebî, Mehmed Çelebî'ye sâdık kalmak şartiyle, Rumeli'ye geçirilerek orada Emir Süleyman aleyhinde faâliyette bulunacak ve bu sûretle Emir Süleyman Edirne'ye dönmeğe mecbur kalacaktı (1409). Evrenos Bey, bu ittifakı duyunca Emir Süleyman'ın yanına dönüp durumu anlattı; onun tavsiyesi üzerine de kuvvetleri ile birlikte Ankara önlerine gelen Süleyman Çelebî, burada bir mikdar kuvvet bırakarak Bursa'ya döndü. Bu hâdiseler sırasında Çandarlı Ali Paşa vefat etmiş, Emir Süleyman kendisine akıl ve tedbir tavsiye edecek kuvvetli bir şahsiyetten mahrum kalmıştı. Bu esnâda Süleyman Çelebî, düşmanları ile ittifak eden Aydın-oğlu Cüneyd Bey üzerine de yürümüş ve âdetâ, aleyhinde Karaman-oğlu'ndan başka Germiyân-oğlu'nun da dâhil olduğu kuvvetli bir ittifak hâsıl olmuştu. Neticede Mûsâ Çelebî Sinop yolu ile denizden Rumeli tarafına geçirilmiş ve Eflak voyvodasının da yardımıyle bu bölgede haylı tarafdar toplamıştı. Emir Süleyman ise, Ayasuluk (Selçuk)'da 4 ay kadar kaldıktan sonra Mûsâ Çelebî'nin faâliyetinden telâşa düşerek Gelibolu yolu ile Edirne'ye dönmüştü [bk. madd. MÛSÂ ÇELEBİ, MEHMED I.].

Mûsâ Çelebî Eflak voyvodası Mircea'dan başka Sırp despotunun kardeşi Vak (Vılk) ve Bulgar boyarlarını da kendisine yardımcı olarak kazanmıştı. Buna karşılık Süleyman Çelebî Bizans imparatorunun yardımını sağlamış bulunuyordu. İki taraf arasında, bir rivâyete göre, Bizans surları altında, diğer bir rivâyete göre de, Çatalca civârında vuku bulan savaşta Sırp kuvvetlerinin birden-bire Emir Süleyman tarafına geçmeleri Mûsâ Çelebî kuvvetlerini zayıf düşürmüş, Mûsâ Çelebî de mağlûp olarak kaçmıştı. Galip gelen Emir Süleyman Çelebî, Mûsâ Çelebî'nin artık bir daha kendisine karşı gelmeyeceğini zannederek tâkibe lüzum görmedi, alıştığı işret ve eğlence âlemine devam etti. Bu arada Mûsâ Çelebî, Süleyman Çelebî'nin gafletinden istifâde ederek gizlendiği yerden çıkıp mücâdeleye tekrar başladı. Rumeli'deki beyleri ve akıncıların başı olan Mihal-oğlu Mehmed Bey'i elde etti. Bunlarla birlikte Emir Süleyman'ın kuvvetleri ile Sofya civârında vuku bulan savaşta galip gelerek Edirne üzerine yürüdü. Mûsâ Çelebî'nin Edirne'ye yaklaştığını Emir Süleyman'a hamamda içki âleminde iken haber vermişlerdi (Neşrî, *ayn. esr.*, s. 482). O, bu hâdiseyi kendisine bildiren Evrenos Bey'i tahkir ettiği gibi, yine tehlikeyi anlatan ve tedbir isteyen yeniçeri ağası Hasan Ağa'nın da sakalını tıraş ettirmek sûretiyle aleyhdarlarını çoğaltti. Huzûrundan bu sûretle cezâlandırılmış olarak çıkan Hasan Ağa, kendisine katılanlarla birlikte Süleyman Çelebî'yi terk etti. Onun yanında sâdece belli-başlı ümerâdan Karaca Bey, Kara Mukbil Bey ve Oruç Bey kaldılar. Neticede Süleyman Çelebî, geceleyin Karaca Bey ve Kara Mukbil Bey ile birlikte İstanbul tarafına kaçtı. Neşrî'ye göre, bir Türkmen kılavuz onları başka bir yoldan Düğüncü-lli denilen bir köye götürmüş, adamlarına da haber vererek onu tevkife teşebbüs etmişti. Türkmenlerden müteşekkil olan bu köy halkı, bu esnâda Kara Mukbil Bey'i öldürmüş, Karaca Bey'i yaralamış, Emir Süleyman

'ın da atını okla vurarak kendisini bağlamışlar, sonra da peşlerini tâkip eden Mûsâ Çelebî'nin bir adamına teslim etmişler, o da Mûsâ Çelebî'den aldığı emir üzerine Süleyman Çelebî'yi boğdurtmuştu (18 mayıs 1410; Neşrî, *ayn. esr.*, s. 484). Diğer bir rivâyete göre, Emir Süleyman İstanbul'a doğru kaçarken Düğüncü köyüne gelmiş, bu köy halkı da onu tanımayarak öldürmüş, sonra Mûsâ Çelebî tarafından katiller idam ettirilerek, köy yakılmıştır (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 220; Âşık Paşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul tabı, s. 82; Oruç Bey, *Tarih*; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 62; diğer tarihçilerin görüşleri için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 338). Emir Süleyman'ın na'şı Bursa'ya gönderilerek büyük babası Murad Hudâvendigâr'ın Çekirge'deki türbesi yanına defnettirilmiştir. Şâir tabiatlı, ince ruhlu, ilim ve san'at erbâbının bâmisi olan Emir Süleyman Çelebî sefâhate, zevk ve sefâya düşkündü; babasının azim ve kudretine sâhip değildi. Çandarlı-zâde Ali Paşa gibi akıllı ve tecrübeli bir vezîr-i âzamı olmasına rağmen fetret devrinin sarsıntılarından devleti kurtaramamış ve bir idâre altında toplamak sûretiyle Osmanlı birliğini kuramamıştır. Ancak devrinin ilim ve san'at adamlarını Edirne'de toplayarak az-çok ilmî ve edebî bir hareket meydana getirmiştir. Bilhassa Ahmedî'nin *İskender-nâme*'yi Emir Süleyman Çelebî adına tanzim etmesi kayda şâyandır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Müneccimbaşı, *Tarîh-i*, III, *tür. yer*; Ahmedî, *Dâstan ve Tarih Âl-i Osman* (*Osmanlı tarihleri*, I, Türkiye yayınevi, s. 23 v. dd.); Şükrüllah, *Bahcat al-tavārīḫ* (aynı cild içinde), s. 58 v. dd.; Nişancı Ömer Paşa, *Osmanlı sultanları tarihi* (aynı cild içinde), s. 348 v. dd.; Beşir Çelebî, *Tevârîh-i Âl-i Osman* (nşr. İsmail Hikmet Ertaylan), İstanbul, 1948, s. 70 v. dd.; *Düstûr-nâme-i Enverî*, *tür. yer*; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 163 v. dd.; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (tre. M. Atâ), II, *tür. yer*; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, bk. fihrist; *Sicill-i osmânî*, I, 42; lorga, *G O R*, I, 325 v. dd.; G. Heyd, *Storia del Commercio del Levante nel Medio Evo* (Turin, 1913), s. 835 v. d.; İsmail Hâmi Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, bk. fihrist (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

SÜLEYMAN MEHRÎ. SULAYMĀN B. AḤMED AL-MAHRÎ, denizcilik hocası (*mu'allim al-baḥr*) ve XVI. asrın ilk yarısında yazılmış olan yelkenciliğe dâir el-kitapları müellifi.

Bibliothèque Nationale, fonds arabe nr. 2559'daki yazma, Hind okyanusu, Cenûbî Çin denizi ve İndonezya adaları denizleri hakkında mensur ve manzum bir çok denizcilik risâlelerini ihtivâ eder. Manzum risâlelerde, müellif *Mu'allim* İbn Mâcid'dir [bk. mad. ŞİHÂB AL-DİN AḤMED B. MÂCİD]. Mensur 5 risâle ise, Sulaymān b. Aḥmed al-Mahrî al-Muḥammedî (var. 59b) veya Sulaymān b. Aḥmed b. Suleymān al-Mahrî (var. 155a, burada yanlış olarak al-Mahîrî şeklinde geçer) adlı başka bir denizcilik muallimi tarafından kaleme alınmıştır. Bu iki rivâyete göre. Sulaymān al-Mahri, bir Mahrî [b. bk.]'nin, yâni cenûbî Arabistan'ın Mahara kabîlesine mensup birinin oğlu veya torunuydu. Sulaymān hakkında başkaca bilgimiz yoktur; müellifi bulunduğu „yelkencilik kitapları" onun hâl tercümesine dâir hiç bir kayıt ihtivâ etmez. Eserin türkçe mütercimi olup, 1554'te *Muḥît*'i yazmış bulunan büyük Türk denizcisi Seydî Ali Reis [b. bk.] onu vefat etmiş gösterir (krş. *J A S B*, teşrin II, 1834, s. 548). Denizcilik risâlelerinden biri 1511 tarihini taşımaktadır. Şu hâlde bahsedilen metinler, muhtemelen XVI. asrın ilk yarısında yayılmış olmalıdır.

2559 numaralı yazma 215×150 mm. eb'adında 187 varaktır. Her sahifede 15 satır vardır. Yazmanın ihtivâ ettiği, Sulaymān'a âit 5 risâle şunlardır:

I. *Risāla ḫilādat al-şumūs va-'stiḫrāc ḳavā'id al-usās*, var. 1b—3b. Metnin hemen başında şöyle denilmektedir: „Bu risâle, bilinen takvimlerin [muhtelif cinsleri] ve bunların bütün dünyada kullanılışları hakkında bilgi verme gayesini gütmektedir; bu takvimler şunlardır: kamerî, şemsî, rûmî (*rūmiya*) takvimlerle Kıbt ve İran takvimleri". Risâle, 10 satırlık bir mukaddime ve 6 *faṣl* veya kısmı ihtivâ etmektedir. Bu fasıllardan birincisi, kamerî yıldan; ikincisi, şemsî yılın esâsından; üçüncüsü şemsî yıldan; dördüncüsü, rûmî yıldan; beşincisi, Kıbt ve altıncısı da, İran yılından bahseder. Tarihi yoktur. 1a'da, metindekinden farklı bir yazı ile, yazmada bulunan muhtelif risâlelerin unvânları gösterilmiş olup, yukardaki metin başlığı „takvim ilmi, yâni istimali her tarafta yaygın olan yılların esâsı hakkında risâle" şeklinde verilmiştir.

II. *Kitāb tuḥfat al-fuḥūl*, 4a—10a (10a dâhil); var. 1a'da bu metin „[denizcilik-bey'et ilminin] esâsları hakkındaki bilgilerini kolaylaştırmak için cevvâl ve fa'al kimselere ithâf" ünvânını taşımaktadır. Bu risâle 4 satırlık bir mukaddime, 7 bölüm ve 1 hâtimeden ibârettir. Birinci bölüm, gök kürelerinin ve bunların ihtivâ ettikleri yıldızların tasvirinden; II. bölüm, denizcilik-bey'et ilminde âlimlerin bah-

riye fennindeki rüzgâr kertelerine imtisâlen *ḫann* „[semâvî] rüzgâr kertesi" denilen 32 kısma bölmek husûsunda ittifak ettikleri, dâire taksiminden; III. bölüm, *zâm* (=3 saatlik deniz yolu)'dan; IV. İki çeşit deniz yolculuğundan, sâhilleri tâkip eden yolculuk, yâni sâhillerde seyr-ü-sefer ile açık denizde yolculuk veya açık deniz gemiciliğinden; V. bölüm, bir limanın arz derecesini tâyin etmek için yıldızların yüksekliklerinden; VI. bölüm, iki liman arasında *zâm* cinsinden verilen mesâfelerden; VII. bölüm, rüzgârlardan bahsetmektedir. Bu risâleden çıkan netice şudur: denizcilik san'atı iki esâsa dayanır: akl-ı selim ve tecrübe.

Bu metnin, tarihi yoksa da, bu, var. 7ª, str. 1 'de zikredilmiş olan IV. risâle ile var. 5ᵇ, str., 11 'de zikredilmiş bulunan III. risâleden muahhardır. Şu hâlde 1512 'den sonra te'lif edilmiş olmalıdır. Var. 10ᵇ ve 11ª boş bırakılmıştır.

III. *al-'Umdat al-mahrîya fi żabṭ al-'ulūm al baḥrîga*, var. 11ᵇ—59ª (59ª dâhil). Bu eser, tâlî kısımları da bulunan 7 bölüme ayrılmıştır.

1. bölüm [denizcilik-hey'et ilminin] temel mefhumlar [ın] dan bahseder; şu tâlî kısımları içine almaktadır: *a.* Rüzgâr kerteleri; *b.* yıldızların hatt-ı istivâdan uzaklıkları; *c.* yıldızların derece cinsinden ifâde edilmiş olan arz dâireleri (*madârât*); *d.* tek bir plânçeta 'da ufkî olarak bulunan (*i'tidâl*) yıldızlar; *e. zâm*; *f.* rüzgâr kerteleri arasında *zâm*'ların tam adedinin rehberi: *g. tirfât* (tam şimâl rotasında, arz derecesi üzerinde, şimâl rotasındaki aynı inhirâfı elde etmek için, malûm bir buruna göre kat'edilmesi gereken yolun uzunluğunu gösteren emsâl)'ın tam sayısı; *h.* bir yıldızın irtifâının [hesaplanması] esâsı; *i.* mesâfeler.

2. bölüm, yıldızların isimlerinden ve bununla ilgili hususlardan bahsetmekte olup, şu iki tâlî kısmı içine almaktadır: *a.* Şimâl kutbu ile *gāh* veya kutup yıldızı, büyük *farḳad* veya küçük ayının β'sı, *miḥ*, harfiyen „çivi"=kifâvis 'in 122 (piazzi)'si arasındaki *iṣba'* (=1° 37′) sayısı; *b.* kutbun etrafında büyük *farḳad* 'in çevirdiği dâire.

3. bölüm, rüzgâra karşı ve rüzgâr istikametinde (yâni müellifin husûsî ifâde tarzına göre Komorin burnunun şark ve garbında bulunan bölgelerdeki) deniz yollarından bahsedip 7 kısmı ihtivâ eder: *a.* Hicaz denizinin yolları; *b.* Arabistan 'ın cenup sâhili boyunca uzanan yol; *c.* Hind 'in şimâl-i garbî sâhilindeki yol; *d.* Bāb al-Mandam (Bāb al-Mandab 'in farklı yazılış şekli)'den itibâren Afrika 'nın şark sâhili üzerindeki yol; *e.* Cenûbî Arabistan 'dan Soḳotrā [b. bk.]'ya kadar Ḥüriyā . krş. *I A*, V/I, 600, burada. bu adalar, bir çok Arap coğrafyacısının yanlış bir kaydına göre, vuzuhsuz olarak Ḥüriyān-Müriyān şeklinde isimlendirilmişlerdir) açık deniz yolu; *f.* Hind 'in şark sâhili üzerinde rüzgâr istikametindeki yollar; *g.* Siyam sâhil yolu (yâni vaktiyle tamâmiyle Siyam 'a âit olan Malaya yarım-adasının şarkî ve garbî sâhilleri üzerindeki yol), asıl Siyam, Hind-i Çinî ve garbî Çin sâhilleri üzerindeki yol.

4. bölüm, aşağıda zikredilen adaların sâhilleri boyunca geçen rotalardan bahseder: Ḳomr veya Madagaskar, Komor adaları (şu dört adadan müteşekkildir: Aṅgazîca veya Büyük-Komor, Mulāl veya Mohéli, Dumūnî veya pâyitahtının ismiyle Anjuan ve Mayotte); Amber ve Sainte-Marie burunlarının (Madagaskar 'ın şimâl ve cenûbundaki iki burun) şarkındaki küçük adalar; Zarîn veya Seychelles adaları; Soḳotrā, Fāl veya Lakkediv 'ler; Dib veya Maldiv 'ler; Seylan, Andaman ve Nicobar 'lar, Siyam 'ın (yâni Malaya yarım-adasının garp sâhilinin) açığındaki adalar; Sumatra, Cava; cenûb-i şarkî adaları: Gilolo; Fariyūḳ (Albuquerque 'in *Commentarios* 'larının Perioco 'su, III, bölüm XVIII (?); Ġūr= Formoza 'nın şimâl kısmı, Moluk 'lar, Makassar=Selebes, Banda, Timūr-Lawt veya deniz Timūr 'u, Timūr-kidul veya cenup Timūr 'u, Brunay veya Borneo).

5. bölüm, *gāh* 'ın, veya kutup yıldızının, *farḳadā* (=küçük ayının βγ)'ın ve *na'ş* (=büyük ayının αβγδ)'ın irtifâlarına göre tesbit edilmiş arz derecelerinden bahsetmekte olup, Kızıldeniz 'in, Arabistan 'ın şark sâhilinin ve Hindistan garp kıyısının, ayrıca Afrika 'nın şark ve Hindistan ile Seylan 'ın garp; Guardafui cenûbunda Afrika 'nın şark; Bengal körfezi, Seylan, Sumatra ve Cava adaları limanlarının arzlarını gösteren 7 kısmı ihtivâ etmektedir. V. bölüm aynı zamanda ayın 28 merhalesinin *bāṣî* (kutup yıldızının yüksekliğine göre, yapılacak tashih)'lerinden ve malûm yıldızların yüksekliklerinden bahsetmektedir.

6. bölüm, tarihleri İran takvimine göre verilmiş olan Hind okyanusu muson rüzgârlarından bahsetmektedir. Muson rüzgârları iki kısma bölünmüştür. Birinci kısım ayrıca ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi „baş rüzgâr" adını taşımakta olup, şu musonları içine alır: Hind 'in garp sâhiline seyahat için 'Aden musonu, aynı istikamette seyir için Şihr [b. bk.], Ẓufār, Savāḥil veya Afrika 'nın hatt-ı istivâdaki şark sâhili musonları, cenûbî Arabistan sâhili istikametinde Savāḥil musonu, Malaka 'ya Sumatra, Tenasserim, Bengal cihetine doğru, Gucerât, Konkan, Malabar, Maldiv 'ler, Şihr, Ẓufār ve Masḳaṭ musonları; cenûbî Arabistan

sâhili cihetine Zayla' ve Berbere musonları; Hürmüz cihetine 'Aden musonu. I. sınıf musonların ikinci cinsi, Hind'in garp sâhil cihetine doğru Mekke (yâni Cidde), Savâkin, Zayla', 'Aden, Şihr, Maşḳāş, Ẓufār ve Ḳalahāt musonlarıdır.

Rüzgâr altı ülkeleri (yâni Komorin burnunun şarkı) istikametindeki musonlar, 'Aden, Şihr, Maşḳāş, Gucarāt, Konkan, Malabar ve Maldiv'lerden Malaka, Sumatra, Tenasserim, Martaban ve Bengal istikametindeki musonlardır; Malaya yarım-edasının garp sâhili cihetine doğru Bengal musonu, Afrika'nın şark kıyısında Maldiv'lere; cenûbî Arabistan sâhili cihetine doğru Savāḥil musonu.

Birinci kısmın ikinci sınıfına âit muson rüzgârları şunlardır: Arabistan sâhiline doğru Gucarāt, Konkan ve Hürmüz; Afrika'nın şark sâhiline Gucarāt; Mekke (yâni Cidde), 'Aden ve Hürmüz istikametine Bengal, Malaka, Tenasserim, Martaban ve Sumatra; Bengal'e, Sumatra; 'Aden ve bütün Arabistan sâhiline Maldiv'ler; Arabistan sâhiline, Sind'deki Diyül, Madagaskar'a şarkî Afrika'daki Malindi; Sofūla'ya Kilva ve Kilva cihetine Sofāla musonları.

7. bölüm seyahatler hakkındadır. Burada önce Arabistan ve Afrika'nın Kızıldeniz sâhili açığında bulunan adalar ve adacıklar tafsilâtlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bunu aşağıdaki mıntakalara giden yolların son derecede tafsilâtlı tarifi tâkib eder: Bāb al-Mandab'den, Kızıldeniz'in cenûbunda Zuḳur dağı ve Saybān'a; Saybān'dan Cidde'ye; Saybān'dan Savākin'e; Cidde'den 'Aden'e; Savākin'den 'Aden'e; Zayla'den Gucarāt'a; Berbera'dan Gucarāt'a; cenûbî Arabistan sâhilindeki Ḳişin'den Gucarāt'a; Ḥalafāt'tan Gucarāt'a; Ẓufār'dan Gucarāt'a; Ḳalahāt'tan Gucarāt'a; Masḳaṭ'tan Gucarāt, Konkan ve Malabar'a; 'Aden'den Malabar'a; 'Aden'den Hürmüz'e; Rās al-Ḥadd'dan Sind Diyül'ü'na; Diu'dan Maşḳāş'a; Diu'dan Şihr'e ve 'Aden'e; Mahā'im, Şayül (Avrupa haritalarındaki Chaul) ve civârından Arabistan sâhiline; Diu'dan Maldiv'lere; Dābul'dan Maldiv'lere, Diu'dan Masḳaṭ ve Hürmüz'e; Cambay'dan musonun son noktası 'Aden'e; Goa-Sindābūr'dan, musonun son noktası 'Aden'e; Honōr ve Bādḳalā'dan musonun son noktası 'Aden'e; Kalikut'ten Guardafui'ye; Diu'dan Malaka'ya; Diu'dan Bengal'e, yâni Şātīgām(1)'a; Malaka'dan 'Aden'e; Şātīgām'dan Arabistan sâhiline.

Ḫātima'de, müellif, gemicilerin sakınması gereken 10 tehlikeyi saymaktadır. Bu risâle, sayıları rakamla yazılmış 21 rebiülâhır 961 (27 mart 1554) tarihini taşır, fakat Seydî Ali'nin *Muḥīṭ*'ine göre, 917 (1511/1512)'de kaleme alınmıştır (krş. *J A S B*, teşrin II. 1834, s. 548) ve kabûlü icâp eden tarih bu son tarih olmalıdır. Filhakika Türk amirali, arapçadan tercüme ettiği vesîkaları, 1553'te Basra körfezindeki ikameti esnâsında tevhid etmiştir. 2559 numaralı yazmadaki tarih, şüphesiz, asıl metinden istinsah edilmiş nüshaya âittir. Zîrâ Sulaymān 1554'te ölmüş bulunmakta idi.

IV. *Kitāb al-minhāc al-fāḫir fi 'ilm al-baḥr al-zāḫir*, var. 59a'dan 93a, str. 3'e kadar devam eden bu risâle, bir mukaddime, 7 bölüm ve bir hâtimeden ibârettir. Mukaddime *zām* ve *tirfāt*'tan bahseder; 1. bölüm, Arabistan, Makrān, Sind, Gucarāt, Konkan, Tulvān ve Malabar sâhillerine götüren; Somoli kıyısında, Afrika'nın şark sâhilinde, Hindistan'ın şark, Bengal'in, Siyam (= Malaka yarım-adasının garp sâhili)'ın ve Malaka'nın kıyılarında; Malaka yarım-adasının şark sâhilinde, Hind-i Çinî, garbî Çin sâhillerinde mevcud deniz-yolları ile bir kaç açık deniz yolundan bahseder.

2. bölüm, mâruf ve meskûn sâhillerde kâin limanların arz derecelerinden (*ḳiyās*, harfiyen „ölçü") bahseder. Müellif: „bilesin ki, kutup yıldızını görüş bakımından, bâzı burunlar ile alâkalı husûslarda, rüzgâr altı memleketleri halkı ile, Komorin burnunun rüzgâr üstü bölgeleri ahâlisi arasında ihtilâf vardır. Temel ölçü (yâni kutup yıldızının irtifâının ölçüsü) bakımından garbî Hind (bahriye ıstılâhatına göre. *al-Hind* kelimesi bu mânada olmalıdır) ahâlisi ile, Araplar arasındaki ihtilâflar bundan çıkmaktadır. Benim *al-'Umda* (yk. bk. III) adlı eserimde [verilmiş olan arz dereceleri] Çolalarınkine uymaktadır; *Kitāb al-minhāc*'ımda ise, bütün sâhiller için eskilerin (gemicilik muallimlerinin) fikirlerini dercettim, çünkü, tahmînime göre, gerçek arz derecelerinden daha küçükleri verilmiş olan bâzı burunlarda [bu arz derecelerini] tahkik ettim..." Bunu, içinde şu bahislere işâret edilen tâlî bölümler tâkip eder: *a.* Kutup yıldızının müşâhadesi ile hesaplanmış olan çok sayıda arz dereceleri, *b. farḳadān* (küçük ayının β γ'sı); *c. na'ş* (büyük ayının α β γ δ'sı), *d.* belli yıldızların irtifâları.

3. bölüm meskûn ve mâruf büyük adaların sâhillerinin tasvirini ihtivâ eder: Madagaskar, Seychelles'ler, Soḳotrā, Lakkadiv'ler, Maldiv'ler, Seylan, Andaman'lar ve Nikobar'lar, Malaya yarım-adasının garp sâhili üzerindeki Takva adaları, Sumatra, Cava ve cenûb-i şarkîdeki adalar (Timor, Sandal ağacı adaları, Banda, Molük'ler, Likyū [çince *Lisou-k'isou*'nun arap harfleri ile yazılışı; aynı zamanda Ġūr (= şimalî Formoza) da tesmiye olunur]

adası, Gilolo, Fariyūḳ [?], Borneo ve Makassar =Selebes adaları).

4. bölüm, Arabistan ile garbî Hindistan ve Bengal körfezi limanları; Afrika'nın şark sâhili, Sumatra, Cava ve Bali'nin bâzı limanları arasındaki mesâfelerden bahseder.

5. bölüm. rüzgârlardan, kasırgalardan ve gemilerin mâruz kaldıkları tehlikelerden bahseder. 6. bölüm, Arabistan sâhilinin ve Afrika'nın şark sâhilinin, garbî Hindistan'ın iskeleleri ve gemilerin yollarını tâyine yarayan karadaki alâmetlerden; 7. bölüm, güneş ve ayın burclara girişinden bahsetmektedir. *Ḫātima*, Diu'dan Malaka'ya, Malaka'dan Maldiv'lere, Diu'dan Sumatra'nın garp kıyısına ve Martaban, Tenasserim ve Bengal'e dönüşe dâir yolların mufassal târiflerini ihtivâ eder.

Bu metin tarih taşımamakta ise de, 64ª str. 13'te *al-'Umda* (III)'yi zikretmektedir; o hâlde bu, 1511 tarihinden sonra yazılmıştır. Bu metin aynı zamanda var. 60ᵇ str. 9'da kaydedilmiş olan II. eseri (*Tuḥfat al-fuḥūl*)'de zikretmektedir. Var. 93ᵇ—151ª arasında. İbn Mâcid'in daha önce (yk. bk.) tavsif edilmiş olan manzûm denizcilik risâlelerini ihtivâ etmektedir. 151ᵇ—154ᵇ (154ᵇ dâhil) boştur.

V. *Kitāb şarḥ tuḥfat al-fuḥūl fi tamhīd al-uṣūl* (155ª'dan yazmânın son sahifesi olan 187ᵇ'ye kadar). Bir kaç satırlık bir mukaddimenin sonunda müellif: „Bu kitabın [muhtevâsını] muhtelif ilimlerden çıkardım ve şahsî eserlerimden ve [gemicilik hocaları heyetinden olan] ihvânın eserlerinden derledim" (var. 155ª, alttan 3. str.) der.

1. bölüm, gök küreleri ve onların ihtivâ ettikleri yıldızları (Ay, Utarid, Zühre, Güneş, Merih, Müşteri, Zuhal ve sabit yıldızların küreleri), mıknatıs taşı ve pusulayı târif etmektedir. 2. bölüm, dâirenin taksiminden bahsetmektedir. Müellif (var. 161ª, str. 3): „Ben bu kitabın II. bölümünün dâirenin tasvirini ihtivâ ettiğini söylüyorum. *Dâire* kelimesi burada, 360 kısma bölünmüş olan [ufuk] dâiresine delâlet etmektedir; râsıtlarca yâni hey'et âlimlerince bu parçaların her birisine bir derece denir. Ben derim ki, denizcilik fenninde mahir olanlar ufuk dâiresini 32 kısma bölmek husûsunda mutâbıktırlar. Ben (bu hususta) garbî Hind denizinin gemicilik üstadlarının mutâbık olduklarını söylüyorum. Bu üstadlar, Araplar, Hürmüz sâkinleri, garbî Hindistan halkı, Çolalar ve Zengler (Zencler)'dir. Dâireyi aynı şekilde 32 kısma bölen, Magribliler, Franklar, Bizanslılar veya Rumlar gibi garp gemicilik üstadları bakımından da bu böyledir. Çin'liler ve Cavalılara, cenup adaları ahâlisine gelince, bunlar, dâireyi 24 kısma bölerler. Horasan ve civârı gibi Arap olmayan ülkeler ahâlisi için de aynı şey vârittir. Gemicilik üstadları, denizcilikteki *ḫann*'lar (rüzgâr kerteleri)'a kıyasla, bu kısımları *ḫann* tesmiye etmişlerdir ..."der. Aynı bölüm, sonra *iṣba'* (harfiyen „parmak"=1° 37′)'dan bahseder. III. bölüm *zām*'a, 4. bölüm, sâhiller boyundaki ve açık denizlerdeki yollara; 5. bölüm, yıldızların irtifâlarına, 6. bölüm iki nokta arasındaki mesâfelere, 7. bölüm rüzgârlara tahsis edilmiştir. Kitap, bir hâtime ile nihâyet bulmaktadır.

Yazıldığı tarih kaydedilmemiş olan denizciliğe âit bu sonuncu risâle, var. 173ª, str. 8 ve 184ª, str. 11'de zikredilmiş olan *Kitāb al-minhāc* (IV)'dan ve var. 165ª, str. 9; 165ᵇ, str. 8; 181ª, str. 13 v.d.'da zikredilmiş olan *al-'Umda* (III)'den daha sonra yazılmıştır. De Slane'ın *Catalogue des manuscrits arabes*'ında müphem bir şekilde, bu risâle kırmızı mürekkeple yazılmıştır, denilmektedir; hâlbuki yalnız bölüm, kısımlar ve bend başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır; metnin kendisi, yazmanın mütebâki kısmında olduğu gibi, siyah mürekkeple yazılmıştır.

Bu hülâsada yeri olmayacak tafsilâta girmeden, burada XV. ve XVI. asır müslüman gemicilerinin kullanmış oldukları belli-başlı usulleri belirtmek yerinde olur. İbn Mâcid ve Sulaymân al-Mahrî'nin denizciliğe dâir metinlerine göre, geniş mânâsı ile Hind okyanusu limanlarının yâni cenubî Afrika ile Çin Fou-kien eyâleti arasındaki bütün limanların (asıl mânâsiyle Hind okyanusunun, Kızıldeniz'in, İran körfezinin, 'Omân denizinin, Bengal körfezinin, garbî Çin denizinin, Hind-i Çinî takım adaları denizlerinin kıt'a ve ada sâhillerinin) arz dereceleri, şu üç yıldız veya şimâl yıldız kümelerinin rasadı ile tâyin edilmiştir: *Gāh*=Kutup yıldızı; İkizler (a. *al-Farḳadān* „iki dana"=Küçük ayının β γ'sı ve „tabut" mânâsında arapça *al-Na'ş*=büyük ayının α β γ δ'sı). 32° 48′ şimâl (=17 1/2 *iṣba'*) ve 6° şimâl (=takriben *Gāh*'ın 1 *iṣba'*'ı) arz dâireleri arasında bulunan limanların arz dereceleri Kutup yıldızının rasadı ile tâyin edilmiştir. 6° şimâl (=*Gāh*'ın 1 *iṣba'*'ı veya *Farḳadān*'ın 8 *iṣba'*'ı) ile 5° 21′ cenup (takriben *Farḳadān*'ın 1 *iṣba'*'ı dâireleri arasındaki limanların arz dereceleri Küçük ayının β γ'sının rasadı ile; ve 5° 21′ cenup (=*Farḳadān*'ın 1 *iṣba'*'ı veya *Na'ş*'ın 13 *iṣba'*'ı) ile takriben 25° 16′ cenup (=*Na'ş*'ın ¾ *iṣba'*'ı) arz dâireleri arasında bulunan limanların arz dereceleri Büyük ayının *Na'ş*'ının rasadı ile tâyin edilmiştir. Bu rasatların neticesi, gemicilik el-kitaplarında şu şekilde kaydedilmiştir: İbn Mâ-

cid ve Sulaymān al-Mahrī, önce bahis mevzuu arz dâiresinden bahsederek, bu derece üzerinde bulunan bütün limanları, birincisi garptan şarka, diğeri şarktan garba doğru zikretmektedirler. Msl. 2559 numaralı yazma, var. 64b, str. 8 'de Sulaymān al-Mahrī şöyle demektedir: „*Gāh* 'ın 11 *işba'* [ufkun üstündeki irtifâ= takriben 21° 14′ şimâl arz] olduğu yerde şu limanlar bulunmaktadır: Çin 'de bulunan (böyle!) Kavşī (çünce 交阯 Kiao-çe kelimesinin Arapça şekli olup, takriben bu günkü Tonkin 'deki Hanoi) — Bu [ülkenin] sultanının limanıdır; sonra sırasıyle Şaṭīgām=şarkî Bengal (=Birmanya 'nın garp kıyısı) 'in Chittagong 'u; Bengal körfezinin garp sâhili (=Hind 'in şark kıyısı) üzerinde Rās al-Kanfār (Hind 'in garp kıyısı üzerinde aynı adı taşıyan körfezin gerisinde Kanbāya); Rās Cegad (Kathiawar yarımadasının garp ucu); Rās al-ḥadd (Arabistan 'ın cenûb-i şarkî ucu); Hicâz kıyısında bir burun olan al-Kaḥḥāz; bu burnun önünde al-Büm denilen bir kayalık bulunur; [Kızıldeniz 'in] Afrika kıyısı üzerinde bulunan Davā'ir [burnu]...". Bu tâdat şimâlden cenuba ½ *işba'* 'larla bölgesi takriben 6° şimâl arzında son bulan kutup yıldızının 1½ *işba'* 'ına kadar devam eder. Müteâkıp kısma şu başlık verilmiştir: „*Farḳadān* 'ın, kutup yıldızının 1 *işba'* 'da olduğu yerden, bu iki yıldız (*Farḳadān*) ile yapılmış olan rasatların sonuna kadar irtifâından bahseder. Amelî olarak Kutup yıldızının 1 *işba'* 'ı=küçük ayının βγ 'sının 8 *işba'* 'ıdır. Bu iki tâbir biribirinin yerine kullanılabilir. Bu kısım, 8 *işba'*=6° şimâl arz dâiresinde başlar:

„*Farḳadān* 'in 8 *işba'* [ufkun üstündeki irtifâdan] olduğu yerde: sırasiyle Çin (Malaya yarımadasının şark kıyısı anlaşılmalıdır) 'deki Kĕlantan; Bengal körfezinin şark kıyısı (Malaya yarımadasının garp kıyısı) 'nda Kĕdah; Perak adası (Kĕdah limanının önünde); Sumatra 'nın şimâl-i garbî burnu, Mās-fula ve Gāmis-fula adaları; kezâ Seylan 'ın şark kıyısı üzerinde (harfiyen sırtında) Ayṭam; Seylân 'ın garp kıyısı üzerinde Ṭūṭāgām; Maldiv 'lerde Kandikāl adası; Afrika 'nın şark kıyısı üzerinde Sîf al-ṭavîl (harfiyen uzun kıyı) 'in başı bulunmaktadır...". Bu tadât ½ *işba'* 'larla 5 *işba'* 'a kadar devam eder; sonra 4, 3, 2½, 2 *işba'* arz dâireleri tâkip eder; kısım, 1 *işba'*=5° 21′ cenup ile nihâyet bulur. Müteâkıp kısma şu başlık verilmiştir: „[İndonezya 'nın] cenup adalarında, Madagaskar 'da Zeng (veya Zenc) kıyısı üzerinde *Na'ş* 'ın irtifâından bahseden kısım". Büyük ayının 13 *işba'* 'ı= İki kardeşin 1 *işba'* 'ıdır. Bu kısmın metni ancak şu arz dâiresinde başlar:

„*Na'ş* 'ların 12 *işba'* [ufkun üstündeki irtifâ=7° cenupda] olduğu yerde: sırasıyle Cava adasının garp (burada bir hata vardır, şimâlî okumak lâzımdır) sâhili üzerinde bulunan Surabaya limanı; sandal ağacı [istihsal eden] ve Cava 'nın garbinde (yine bir hata, şarkında okumalıdır), bulunan Sumbava [adası]; Zeng kıyısı üzerindeki Monfia (Avrupa haritalarındaki Mafia)... [bulunmaktadır]". Tâdad, *işba'* (Cava dâima şark-garp yerine yanlış olarak şimâl-cenup cihetleri ile verilmiştir) olarak 1 *işba'* 'a ve nihâyet ¾ *işba'*=takriben 25° 16′ cenuba kadar devam eder. 1 *işba'* 'lık arz dâiresi için metinde şöyle denilmektedir: „*Na'ş* 'ların 1 *işba'* [ufkun üstündeki yükseklik] olduğu yerde: Madagaskar 'ın şark sâhili üzerinde Kūs (?) limanı; aynı adanın garp kıyısı üzerinde Kūrī (?) koyu (Afrika 'nın şark); sâhili üzerinde Şacara limanı (yâni ağaç limanı) bulunmaktadır". Müellif buna şunu ilâve eder: „Eskilere (gemicilik üstadlarına) göre [bu liman], Zeng kıyısı adalarının (aynen!) sonuncusudur; fakat Frenkler derler ki, şimâlî Afrika 'nın garp sâhili [şimâle doğru çıkar] ve *na'ş* 'ların 7 *işba'* (=takriben 15° 7′ cenup) 'da, denizde olduğu yere kadar uzanır. Fakat doğrusunu Allah daha iyi bilir". İbn Mācid, 13 eylûl 1462 (elyazması 2292, var. 112a) tarihli denizcilik manzûmesi olan *Ḥāviya* 'sinin 9. kısmında, bu husûsu daha vâzıh olarak ifâde etmiş ve şöyle demiştir: „iyi bilinen al-Şacara limanı, *Na'ş* 'ın 1 *işba'* 'ındadır. Âlimler bu sonuncu limanın yerini böyle tesbit etmişlerdir. Orada adı olan başka bir yer yoktur. Ve..., bu toprakların cenûbunda hiç bir şey yoktur, zîrâ Zeng sâhili (veya Afrika 'nın şark sâhili) orada nihâyet bulur, garp ülkesine ve Frengistan 'a açılan boğaz oradadır. Afrika 'nın cenûbunda [ancak] Allahın bildiği, kayalıklar ve karanlıklardan başka hiç bir şey yoktur. Bâzıları derler ki, orada adalar vardır ve sâhilin son ucu 5 *işba'* (18° 21′ cenup) olarak tâyin edilmiştir... „Ey her şeyi daha iyi bilen sen! Fakat bu hususta bilgi verenlerin nakilleri birbirini tutmamaktadır. Hatalarımızdan dolayı Allahtan mağfiret dileriz". Bu parçayı *J A*, teşrin I.—teşrin II. 1922 (s. 307—309) 'de inceledim ve al-Şacara limanının, Lourenço Marques limanı ile aynı yer olması icâp ettiği neticesine vardım.

Görüldüğü üzere, eserin bir çok kısımları iki muayyen nokta arasındaki mesâfeleri mevzu edinmiştir. Var. 81b, str. 8 v. dd. 'da bulunan aşağıdaki kısım, bilhassa mühimdir, çünkü Hind okyanusunun iki ucunda bulunan limanlardan ve yol boyunca bir yere uğramaksızın bir uçtan, bir uca devam eden açık de-

niz gemiciliğinden bahseder: [Arz dereceleri,] *Farḳadān*'ı rasat sûretiyle [tâyin edilmiş olan] limanlar [yâni bir taraftan] Zenc sâhili üzerinde [diğer taraftan], Sumatra adası ve Cava'da [bulunan limanlar arasındaki] mesâfelerden bahseder.

„*Farḳadān*'ın 7 *iṣba'*'ında (=4° 24' şimâlde) Afrika sâhilindeki Muḳbil mercan adası (*Faṣt*)'ndan Mākūfāng'a (eski Portekiz rivâyetlerinin *Mancópa*'sı, krş. Barros, Dekade III, kitap V, bölüm 1., Sumatra'nın garp sâhili üzerinde) kadar 234 yol *zām*'ı (=29 gün, 6 saatlik yol) vardır.

„*Farḳadān*'ın 6 *iṣba'* (=2° 47' şimâlde)'ında (Afrika sâhilindeki) Mrūtī'den Pançūr (asl.: Fanşūr veya Sumatra'nın garp sâhilinin Baros'u)'a kadar olan mesâfe 248 yol *zām* (=31 günlük yol)'ıdır;

„*Farḳadān*'ın 5 *iṣba'* (=1° 10' şimâlde)'ında Brāva (veya Afrika sâhilindeki Brāva)'dan Priaman (Sumatra'da) limanına kadar mesâfe 264 yol *zām* (=33 gün)'ıdır;

„*Farḳadān*'ın 4 *iṣba'* (=0° 30' cenupta)'ında Afrika sâhilindeki Malvān'dan (Sumatra'daki) İndrapura'ya kadar uzaklık 278 yol *zām* (=34 gün, 18 saat)'ıdır;

„*Farḳadān*'ın 3 *iṣba'* (=2° 07' cenupta)'ında Afrika sâhilindeki Kitāva (Barros, Decade II, kitap I, bölüm II.'deki Quitau)'dan Sunda-bārī (harfiyen: „Sunda" veya „Soud boğazı")'ye kadar mesâfe 292 yol *zām* (=36 gün 12 saat)'ıdır;

„*Farḳadān*'ın 2 *iṣba'*'ı (=3° 44' cenupta) Afrika sâhilindeki Mombasa'dan Sunda (Cava'nın garp kısmı)'ya kadar mesâfe 306 yol *zām* (=38 gün 6 saat)'ıdır;

„*Farḳadān*'ın 1 *iṣba'* (=5° 21' cenupta)'ında Yeşil-ada (Afrika sâhili üzerinde Pemba adasının arapça tesmiye şekli)'dan (Cava'nın şarkında) Bāli adasına kadar uzaklık 317 yol *zām* (=39 gün, 15 saat)'ıdır".

Sulaymān al-Mahrī'nin yelkencilik el kitapları dikkate şâyan bir doğrulukta, tafsilâtlı bir kaç yol târifesi ihtiva etmektedir. Misâl olarak Diu'dan Malaka'ya giden yolun târifesi verilecektir (var. 88ª, str. 15'den var. 90ª, str. 3'e kadar), Arapça metnin denizcilik ıstılahları, bugünkü dilde tekabül ettikleri şekilde verilecektir:

„Diu'dan Malaka'ya seyahat. Diu'yu terk ettiğin vakit, 2 *zām* (6 saatlik yol) boyunca dümeni Süheyl kutbuna (=cenûba) doğru kullan; sonra garbî Hindistan sâhiline 8 *zām* (24 saatlik yol) kala *al-Ṭā'ir*'ın matla'ına (=şarka) yönel; *Farḳadān*'ın 9 (aynen) *iṣba'* (=7° 37') hattına ulaşıncaya kadar Süheyl (=cenub) istikametinde devam et, sonra *Farḳadān*'ın 7 *iṣba'* (=5° 12' şimâl)'ına biraz kalan yere varıncaya kadar dümeni Akreb matla'ı (=cenûb-ı şarkîde) istikametinde kullan. Sonra 12 *zām* (=36 saatlik yol) boyunca dümeni esas matla'a (*maṭla' al-aṣlī* = tam şarka) doğru kullan; bunu müteâkip 8½ *iṣba'* (=6° 33' şimâl)'a ulaşıncaya kadar *al-Simāk*'ın matla'ına yönel; sonra yine tam şarka yönelecek ve (Nicobarlar takım adalarından) Sargal adasının cenûbuna yanaşacaksın. Orada karaya ulaşınca, adayı solunda (yâni sancak cihetinde, şimâlde) bırak ve orayı geçince, 4 *zām* (=12 saatlik yol) boyunca dümeni *al-Ṭīr*'in matla'ına (=şark-cenûb-i şark) doğru kullan; sonra *Farḳadān*'in 8 *iṣba'* (=6° şimâl)'ına ulaşıncaya kadar dümeni *al-Iklīl*'in matla (cenûb-i şark = ¼ şark)'na doğru çevir. Sonra dümeni tam şarka doğru döndür ve aynı zamanda sâhilden 8 *zām* (=24 saatlik yol) mesâfede küçük bir ada olan Perak adasının başlangıcına yanaşırken medd'e dikkat et. Pulo Pinang adasını görünceye kadar, Perak'dan şarka doğru yolundan ayrılma. Eğer medd şimâle sürüklemiyor ve sen de medd'i görüyorsan, oradan dümenini *al-Ṭīr*'in matla (=şark-cenûb-i şarka)'ına doğru çevir, böylece birbirine benzer şekilli uzunca bir ada olan Pinang'a ulaşacaksın; bu ada koyu renkli olup uzaktan görülür. Oraya yaklaşınca [Malaya] dilinde „dokuz ada" mânasına gelen Pulo Sĕmbilan (adı verilmiş olan) adaya (adalar okuyunuz) kadar dümeni Süheyl'in matla (=cenup-cenûb-i şarkî)'ına çevir, [o vakit] sâhilde, Pinang adasına benzeyen ve iki adaymış intibaını uyandıran iki dağ fark edeceksin; bu iki ada, Pinang adası ile Dingding [adaları] arasında bulunmakta ve Fān-kūra adını taşımaktadır. Bu iki dağdan sonra, Dingding'e ulaşırsın. Bu aynı çapta iki büyük uzun adadır. Bunun önünde, yuvarlak küçük bir ada olan Tanbūrak adası bulunur".

„Bilesin ki, Pinang adası ve Dingding [adaları] karaya yakındırlar ve orada bir sığ kayalık vardır. Dingding'den sonra üzerlerinde yüksek sıra dağları bulunan Sĕmbilan adalarına ulaşırsın; bu adaların bâzıları çok küçüktür. Oraya varıp, su ikmali yaparak yoluna devam ettiğin vakit, takriben 6 *zām* (=18 saatlik yol) boyunca dümeni Süheyl kutbuna (=cenûba) doğru kullan; bu sûretle Pulo-Cumur adasına ulaşacaksın. Sĕmbilan [adaları] ile Cumur adası arasında iskandil, yanında büyük derinlikler bulunan Cumur'a yaklaşıncaya kadar, 35 kulacı gösterir. Derinlik, bundan sonra takriben 40—50 kulaca çıkar. Cumur yakınında ufukta kıt'anın bir kısmını görürsün, fakat Sumatra'nın komşu olan sâhili görülmez. Açık

havada, Siam (=Malaya yarımadasının garp sâhili) sâhilini fark edecek ve kalay elde edilen dağları göreceksin. Cumur'a yaklaştığın vakit, ada boyunca yelken aç ve 1 *zām* (= 3 saatlık yol) esnâsında dümeni *al-Iklīl* (= cenup-şark ¼ şarka)'e doğru; sonra *al-Tīr* matla (= şark-cenup şarka)'ına doğru kullan. Bilmelisin ki, Cumur adasının, Akrep matla'ında, üzerinde, dalgaların kırıldığı bir sığ kayalık bulunur. İstikametini şark-cenup şarka doğru muhafaza etmeğe devam et. Derinlik 18 veya biraz daha az bir kulaca kadar azalır. Şark-cenup-şark istikametinde dümen kullanmağa devam et. Cumur [adasından uzaklaştığın] ve onu deniz ufkundaymış gibi gördüğün vakit, önünde (harfiyen: geminin ön kısmının önünde) Pāsalār adası kütlesini bulacaksın. Yolunu şark-cenup şarka doğru muhâfaza et. O vakit iskandil 16—17 kulaç derinliği gösterir. Derinlik 15 kulaçtan aşağı olunca, sağa (=sancağa, yâni garba) sap; derinlik 18 kulacı aşarsa, sola (=iskele tarafına, yâni şarka) doğru yönel. Tâkip etmen gereken yol budur. Medd'i, *Savār* (= kasırga rüzgârı) rüzgârı ile karşıdan aldığın takdirde med ve cezirden sakınmalısın. Demir at, yoksa medd dalgası seni sığ kayalıklara sürükler. Pāsalār adasına yaklaştığın ve cenupta bulunan toprağı gördüğünde, 8, 7, 6 kulaç derinlikte bulunan kayalığın etrafından dolan. İskandil bâzan aş. yk. 9 kulaç derinliği gösterir. Varmak istediğin nokta bu yerdedir. Ḳafēşi (=Albuquerque'in *Commentarios*, III, bölüm, XVI ve XLII'nin *Capacia*'sı; Barros, decade II, kitap VI, bölüm II) sığlığı oradadır ve orada sığ kayalıklar vardır. Bu yol üzerinde olduğun zaman *sanbūḳ* (burada „sandal, şalupa" mânasında)'u önüne alarak Cumur'u terkettiğin andan itibâren aynı istikamette gidersin; iskandil etmeğe de devam et. Bir de şunu demek isterim: İskandil'in takriben 7—8 kulaç derinlik gösterdiği su altı kayalıkların bulunduğu yere ulaştığın ve önce işâret edilmiş olan yolu tâkip ettiğin vakit, kayalıkların etrafını dolaştıktan sonra derinlik artar ve 15, 20, 25 kulacı bulur. [Bütün tehlikenin] geçtiğini ve artık karaya yaklaştığını bilesin. Şimdi sâhil boyunca seyret. 25 kulaç derinlikte dümeni akrebin matla'ı (= cenûb-i şarka)'na doğru çevir. İskandil bâzan 30, bâzan da 25, 20 kulaç derinliği gösterir; bu, her iskandilde takriben 5—6 kulaç azalır veya çoğalır. Bu yolda derinliğin değişik bir seviyede olduğunu zannediyorum. Cezir, *şavār* rüzgârı ile senin aleyhinde ise, o vakit, demir at. [Yola tekrar koyulacak olursan] Malaka'ya ulaşıncaya kadar [önceki] tâlimata uy; bu limanın karşısında Pulo Sinā adaları ve Pulo Anī (?: isim noktasız yazılmıştır; bu, belki bizim haritalarımızda Malaka'dan 8 ½ mil mesâfede gösterilen Pulo Aniol'dür) adası bulunmaktadır. *Sanbūḳ*'lar (kıyı kayıkları) seni karşılayacaktır. Limana girmek için tertibatını el...".

Aynı *Kitāb al-minhāc* (III)'in 3. bölümü. Hind okyanusunun belli-başlı adalarının tasvirini ihtivâ eder. Bir misâl vermek gerekirse Sumatra adası, şöylece tasvir edilmektedir (var. 78a, str. 10—79b str. 6):

„Sumatra adasının târifine dâir kısım. Sumatra adası, şimâl-i garbîde. *Farḳadān*'ın 8 *iṣba'*'dan biraz az irtifâ (=6° şimâlden biraz az)'da bulunduğu yerde başlar. Gāmis-fula adası, bu burnun garbındedir. Bu burnun, yâni Sumatra'nın [şimâl] burnunun cıvârında Māsfula adaları bulunur. Bu adaların [bir kısmı] büyük, [bir kısmı] küçüktür. Sumatra adasının cenup arzına dâir, *al-'Umda* (III, var. 27b, str. 6. v. d.) unvânlı [eserde] naklettiğim çeşitli fikirler vardır. En yaygın fikir, adanın *Farḳadān*'ın 3½ *iṣba'* irtifâı (=takriben 1° 17' cenup: fakat bu dakik değildir, cenup ucu takriben 6° cenûbun altındadır)'nda bittiğidir. Garp kıyısında tâkip edilecek yol şudur: Gāmis-fula'dan Mākūfāng'a, Sūheyl yıldızının matla'ı (= cenup-cenûb-i şarka)'na doğru; Mākūfāng'dan Pançūr (veya Baros)'a *al-ḥimārān*'ın matla'ına doğru (= cenûb-i şark, ¼ cenûba); Pançūr'dan adanın cenup ucunda Akrebin matla (cenûb-i şarka)'ına doğru. Şark sâhili üzerinde tâkip edilecek yol şudur: Gāmis-fula'dan Mās-fula'ya tam şarka doğru, *al-Cavza*'nın matla'ı (= şark-¼ cenûb-i şarka)'na doğru Mās-fula'dan Sumatra limanına (Pasè limanı da denilir; krş. *Cartas de Affonso de Albuquerque*, I, 45), al-Cavzā'nın matla'ı (=şark-¼ cenûb-i şark)'na *al-iklīl*'nin matla'ına; Sumatra limanından Pulo Barhala (= cenup-şark - ¼ şarka)'ya — orada *Farḳadān* 7 *iṣba'* irtifâdadır (=4° 24' takriben şimâl)—Pulo Barhala'dan Cumur adasına aynı şekilde *al-Iklīl*'in matla'ı (= cenup-şark ¼ şark)'ına doğru. Bu yola açık deniz [yolu da denilmiştir]. Sumatra'nın şark kıyısı boyundaki yol şudur: Sumatra [limanından] *Farḳadān*'ın 6 ½ *iṣba'* (=3° 34' şimâl) irtifâında bulunduğu yerdeki 'Ārūh (aynen)'a Akrebin matla'ı (=cenûb-i şarka)'na doğru; 'Arūh'tan Rēkan civârına al-Cavzā'nın matla'ına (=şark ¼ cenûb-i şarka) doğru — orada *Farḳadān* 6 ¼ *iṣba'* irtifâındadır (=3° 02' şimâlî) — Rēkan'dan itibâren kara, cenup kutbu ve civârı istikametinde adanın ucuna kadar uzanır. Böyle denmekle berâber başka şeyler de söylenir.

„Adanın garp sâhilinin tanınmış limanları şunlardır:

„Pançûr (veya Baros) limanı; bu kâfur *al-ḥag* (aynen), altın ve diğer mahsûllerin ihraç limanıdır.

Herkesçe tanınan ve Mankabva (=Minangkabav) [ülkesinde bulunan] Priaman limanı; bu, altın tozu ve öd-ağacı [b. bk.] limanıdır.

„Bu devirde (=XVI. asır başında) artık bilinmeyen fakat vaktiyle meşhur olan İndrapura limanı.

„Şark sâhilindeki limanlar:

„Lâmurî dağı eteğindeki Pedir limanı; bu, karabiber limanıdır;

„Sumatra limanı (=Pasè), adanın limanlarının en meşhurudur. Bu büyük bir şehirdir; karabiber, ipek ve altın limanıdır; işlek bir limandır.

„'Ârûh limanı; bu, küçük bir limandır.

„Rêkan limanı; bu, küçük bir limandır.

„Palembang limanı; bu da küçük bir limandır. Bu küçük limanlar arasında, bu bölgelerin kara-günlük ve diğer mahsûllerinin limanları vardır. Bu limanların arz dereceleri ile ilgili hususlara arz dereceleri bölümünde işâret ettim; buna tekrar dönmeye hâcet yoktur.

„DİKKAT (bu parçanın ehemmiyetini okuyucuya bilhassa işâret etmek için bu kelime kırmızı mürekkeple yazılmıştır; bizim yelkencilik el-kitaplarımızda, aynı sebeple siyah harflerle basılmıştır). Bilesin ki, Sumatra adasının, garp tarafında, adanın açık denize olan sâhili üzerinde bir dizi adalar vardır açık deniz yolu [işte şudur]: Gâmis-fula'dan şimâlden gelmek şartiyle ilk karşılaşılan İndrasâbûr adalarına [giden yol], Süheyl yıldızının batış noktasına (=cenup-cenûb-i garbî) doğrudur — Bu adalar Mâkûfâng'ın karşısındadır —; bu iki nokta arasındaki mesâfe 8 *zâm* (=24 saatlik yol)'dır. Sonra cenupta, *farḳadân*'ın 6 ¾ *iṣba'* (=4° şimâl) irtifâında olduğu mevkide büyük [sayıda] körfez ve limanları ile, Miḳâmârûs denilen büyük bir ada [bulunmaktadır]. Bu, yamyam Batak kabîlesinin memleketidir. Allah bize acısın ve bizi korusun. Bu ada ile Sumatra'nın garp sâhili arasındaki mesâfe de kezâ 8 *zâm* (24 saatlik yol) dır. Eğer bu adadan *al-Cavzâ*'nın matla (=şark ¼ cenûb-i şarkî)'ına doğru yol alırsan, bir dizi adaya ulaşırsın ki, bunlar arasında şu adalar vardır: Pulo Bânî (Banyak okuyunuz), Pulo Lunbû, Pulo Lûlû, Talâgîh adası ve sâhil yakınına kadar meskûn olmayan adalar. Sâhilde, *farḳadân*'ın 6 ½ *iṣba'* (=3° 34') irtifâında olduğu mevkide Şinkel (*aynen*) limanı bulunur. Bu, sığ kayalıkları bulunan bir yerdir. Bu adalardan sonra, cenûba doğru yönelince Pançûr (veya Baros)'un karşısında bir ada bulunur. Bu iki nokta arası takrîben 8 *zâm* (=24 saatlik yol)'dır. Bu ada Mankârûş (*aynen*) adını taşır. Bilesin ki, Mankârûs (*aynen*)'dan Pançûr'a giden yol *al-ṭîr*'in matla (=şark-cenûb-i şarka)'ına doğru gider; fakat bu yerlerde kayalıklı kısımlara dikkat et!

„[Sumatra mıntakasının] tanınmış adaları arasında [şunlar vardır]: Pançûr (veya Baros) limanının cenûbunda (harfiyen üstünde) bulunan Nias adası; Pançûr [adasının] cenûbunda, açıkta ve şark sâhili üzerinde bulunan bundan önceki liman ile aynı isimde Pâsalâr adası. Bu son adada, asla kurumayan bir akarsu vardır. Fakat bu zikrettiklerimizin dışında daha nice ada ve kayalıklı sığlıklar vardır!"

Arz derecelerine dâir verilen bir kısım kayıtlardan, Sumatra'nın ve bilhassa adanın cenup kısmının, Arap denizcilerince iyi bilinmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sulaymân, cenup ucu husûsunda *al-'Umda* (III)'de, vermiş olduğu bilgilere işârette bulunur; fîlhakika onun bizzat bu bölgeyi ziyâret etmediği, zıd ve aynı zamanda doğru olmayan haberleri tekrar etmekle yetindiği sâbit olmaktadır. Vâr. 27b, str. 7'de de şöyle demektedir: „Sumatra adası, cenubda Tîkû-tarmad (?)'da nihâyet bulur (?). Bu yerin arz derecesi hakkında ihtilâf vardır: bâzıları adanın *farḳadân*'ın 4 *iṣba'* (=0° 30' cenub)'ında — bu, garbî Hindistan ahâlisinin büyük ekseriyetinin fikridir —, bâzıları 4 *iṣba'*'dan biraz daha az bir mesâfede bulunduğunu — bu, Arapların ve Çolaların fikridir — ve bu arz derecesini tahkik (aynen) eden daha başkaları da bunun 3 ½ *iṣba'* (=1°, 16' cenup)'da olduğunu iddia ederler. Bâzıları, Sumatra'nın cenup ucunun 3 *iṣba'* (=2° 07' cenup) olduğunu naklederler".

Müellif, müteaddit defalar, bâzı limanların arz dereceleri hakkında Çolaların fikirlerini zikreder. O herhâlde, Coromandel'in az-çok kendisiuinkine uygun olan „denizcilik tâlimatı"nı göz önünde bulundurmuş olmalıdır; bu hususta kendisine mürâcaat ettiğim Hindistan mes'eleleri mütehassıslarından ve Hindûlardan hiç birinin, böyle bir vesîkanın bulunduğuna veya bulunmuş olduğuna dâir bilgisi yoktu. XVI. asırda mevcut oldukları anlaşılan (krş. bilhassa, var. 64a, str. 13 v.d.) bu vesîkaları bulmak husûsunda Hindistan'da bir araştırma yapılması son derecede faydalı olacaktır.

Müellif var. 5b, str. 1'de dâirenin 224 *iṣba'*'a bölündüğünü tasrih etmektedir ki, buna göre, bir *iṣba'*'a 1° 37', iki *iṣba'*'a 3° 14' v. b. düşmektedir. Son risâlede (var. 162b, str. 1), bunun aksine dâirenin 210 *iṣba'*'a bölündüğünü söylüyor ki, buna göre, bir *iṣba'* 1° 42' olur. Sulaymân, arada, dâirenin ilk 224 *iṣba'*'a bölünü-

şünün, eskilerin taksimi olduğunu, fakat kendi zamanında, yâni XVI. asrın başında bu taksimin 210 *işba'* 'a indirildiğini bildirmektedir. İlk taksimin doğruluğu, Şihâb al-Dîn Aḥmed b. Mâcid tarafından şu şekilde müdâfaa edilmektedir: Bir rüzgâr kertesinden diğerine kadar 7 *işba'* ve ayın bir merhalesinden diğerine kadar 8 *işba'* 'dır ki, bu, dâirenin muhiti için 224 sayısına tekabül eder: 7×32 rüzgâr kertesi = 8×28 ay merhalesi = 224 *işba'* = 360°. Bu husus, bu şekilde iyice ispat edilmiş oluyor; fakat sonradan hangi esâsa göre dâirenin 210 *işba'* 'a indirildiği anlaşılamıyor. Bu makalede, *işba'* cinsinden zikredilmiş olan bütün irtifâlar, bir *işba'* = 1° 37' 'ye tahvil olunarak verilmiştir.

Bibliyografya: Hammer, *Extracts from the Mohit, that is the Ocean, a Turkish work on Navigation the Indian Seas*, *J A S B*, 1834, s. 545—553; 1836, s. 441—468; 1837, s. 805—812; 1838, s. 767—780; 1839, s. 823—830; L. Bonelli, *Del Muḥîṭ o descrizione dei mari delle Indie dell' ammiraglio turco Sîdî 'Alî detto Kâtib-i-Rûm*, *R R A L*, 1894, s. 751—777; ayn. mll., *Ancora del Muḥîṭ o descrizione dei mari delle Indie*, *R R A L*, 1895, s. 36—51; M. Bittner, *Zum Indischen Ocean des Seidî 'Alî*, *W Z K M*, X; M. Gaudefroy-Demombynes, *Les sources arabes du Muḥîṭ turc*, *J A*, X. seri, 1912, XX, 547—550; G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIII au XVIII siècles* (Paris, 1914), II, 484—541; ayn. mll., *Les instructions nautiques de Sulaymān al-Mahrī* (*XVe siècle*), *Annales de géographie* (Paris, 1923), s. 298—312; ayn. mll., *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, *II, Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonésie par Sulaymān al-Mahrī et Šihāb ad-Dīn Aḥmad bin Mājid*, arapça metin (Paris, 1925); ayn. mll., *L'élément persan dans les textes nautiques arabes des XVe et XVIe siècles*, *J A*, 1924, s. 193—257; M. Bittner ve W. Tomaschek, *Die topographischen Capitel des Indischen Seespiegels Moḥît*, Wien, 1897.

(GABRIEL FERRAND.)

SÜLEYMAN PAŞA (? — 1357). Orhan Bey 'in büyük oğlu olup, annesi Yar-Hisar tekfurunun kızı Nilüfer (= Holofira) Hatun 'dur (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Âli, s. 17; Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, I, 31). Doğum tarihi olarak verilen 716 (1316) senesini (bk. Osman-zâde Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 5) kabul etmek hatâlıdır.

İlk zamanları hakkında fazla bilgimiz olmayan Süleyman Paşa 'nın, amcası Alâüddin Paşa 'dan sonra vezîr olduğu rivâyeti istisnâ edilecek olursa (Osman-zâde Tâ'ib, *ayn. esr.*, s. 5), ilk defa Gerede 'ye hâkim olduğu (bk. İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3078, *Defter II*, ver. 42a) ve 1330 'da İznik 'in alınmasında mühim bir rol oynadığı anlaşılmaktadır (bk. Neşrî, *ayn. esr.*, s. 46; İbn Kemal, *Defter II*, var. 44a; ayrıca bk. Chalkokondyles, frans. trc., Paris, 1620, I, 12). Nitekim „Vilâyet-i Orhan" 'a dâhil bulunan bu sancağa tâyin edilen Süleyman Paşa, 1337/1338 'de İzmit 'in alınmasında da temâyüz ederek, kendisine Tarahle-Yenicesi, Göynük ve Mudurnu dâhil, timar olarak verilmiştir (bk. Âşık Paşa-zâde, s. 43; Neşri, s. 46; İbn Kemal, *Defter II*, var. 42a; İdrîs-i Bitlîsî, *Haşt bihişt*, Üniv. kütüp., nr. FY 225, var. 128a v.d.; ayrıca bk. Oruc b. Âdil, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Fr. Babinger, s. 14, 89, 90; Hoca Sa'd-ed-Din, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 44; Lutfi Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1341, s. 27). Kaynaklarda, „Süleyman Paşa-ili" olarak adlandırılan bu timarında (msl. bk. Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Üniv. kütüp., nr. TY 1268, var. 32b) adâleti ile tanınan Süleyman Paşa 'nın halk tarafından sevildiğine dâir kayıtlar vardır.

Bundan sonra Osmanlı devletinin genişlemesinde mühim bir merhale olan Karesi 'nin alınmasında esas rolü oynayan Süleyman Paşa 'nın Aydıncık (= Edincik), Biga ve Lapseki 'yi bizzat zaptettiği anlaşılmaktadır (bk. Enverî, *Düstûr-nâme*, nşr. M. Halil, İstanbul, 1928, s. 82; krş. Âşık Paşa-zâde, s. 47; İbn Kemal, *Defter II*, var. 56a). Enverî, Süleyman Paşa 'nın bu kaleler vâsıtasiyle Gelibolu (= Gallipolis) hâkimi Andronikos Asan 'ın oğullarından Manuel Asan, Ioannes Asan veya Michael Asan (*Düstûr-nâme*, s. 82 'de Esen Tekfur) ile sıkı münâsebetlere giriştiğini ve bunlardan birinin (Melik Bey) esir edilip müslüman olduğunu zikreder ki, bu kayıd müstakbel Rumeli fütuhâtının başlangıcını belirtmesi bakımından dikkate değer. Esâsen, daha 1327 'de Andronikos III. zamanında başlayıp, 1337 'de gelişen iyi münâsebetler 1345 'te bir anlaşma ve 1346 mayısında Kantakuzenos 'un kızı Theodora 'yı Orhan Bey 'e vermesi üzerine bir düğünle neticelenmişti (bk. Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1836, XX, 205; E. de Muralt, *Essai de chronographie byzantine*, St. Petersburg, 1870, II, 605). İşte bu iyi münâsebetler üzerine, Makedonya 'yı eline geçirip Selânik şehrini muhâsara eden Sırp kıralı Istephan Duşan

'a karşı Kantakuzenos'un yardım talebini kabul eden Orhan Bey, büyük oğlu Süleyman Paşa'yı 10.000 kişilik bir kuvvetle sefere me'mur etmiştir. Bu sûretle, ilk defa Rumeli'ye (Ahmedî'de İsre-Yaka; bk. *Dâsitan-ı tevârîh-i mülûki Âl-i Osman*, nşr. Nihad Sami Banarlı, *TM*, 1936—1939. VI, 119) geçerek Matthaeos Kantakuzenos ve Bizans donanmasının da desteğiyle isyâncı „Zelotlar"ın elindeki Selânik'i kurtaran Süleyman Paşa'nın şöhreti, çok geçmeden, bütün Balkanlar'a yayılmış görünmektedir (bk. Çağdaş bir Rus kroniği: *Voskresenskaya Lietopis*'den naklen A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine empire*, Madison, 1929, II, 317; Cantacuzène, Trans. trc. Causin, *Hist. de Constantinople*. Paris, 1685, VIII, 16; krş. O. Tafrali, *Thessalonique au XIV. siècle*, Paris, 1913, s. 225 v. d.). Çağdaş Bizans müelliflerine istinâden eserlerini kaleme alan müdekkikler (msl. bk. Lebeau, XX, 227), bu ilk Rumeli seferine Süleyman Paşa'nın kardeşlerinden Murad, İbrâhim ve Halil beylerin de iştirâk ettiklerini kaydederlerse de, Orhan Bey'in 724 rebiülevvel = mart 1324 tarihli Farsça vakfiyesinde yalnız İbrâhim'in görünmesine rağmen, bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Gâzî Orhan Bey vakfiyesi*, *Belleten*, 1941. sayı 19, s. 281; 749 = 1348 tarihli temlik-nâmesinde her üçü de zikredilmektedir. bk. nşr. İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, 1939, sayı 9, s. 103), Halil'in henüz çok küçük olduğu göz önüne alınacak olursa (bk. Mükrimin Halil, *Düstûr-nâme, medhal*, 1930, s. 67; İskender Haci, *T O E M*, I, nr. 4, s. 239; nr. 7, s. 436), buna ihtimal verilemiyeceği gibi, Süleyman Paşa'nın yine Kantakuzenos'un müttefiki Aydın-oğlu Umur Bey ile görüşmüş olması da şüphelidir (bk. Enverî, *Düstûr-nâme*, s. 83; krş. İbn Kemal, *Defter II*. var. 65ª v. d.; Orue b. Âdil, s. 19).

Bundan sonra, babası ile birlikte Kantakuzenos'u asıl imparator Ioannes V. Paleologos (1341—1391)'a karşı her bakımdan destekleyen Süleyman Paşa, onu Bulgar ve Sırplara karşı da müdâfaa etmiştir. Nitekim, yardım mukabilinde Gelibolu yanındaki Cimbi (= Tsympe) kalesinin verileceği vâdi üzerine 753 (1352) son baharında maiyetinde Evronos Bey, Hacı-İlbeyi, Ece Bey, Gâzî Fâzıl Bey gibi eski Karesi ümerâsı olduğu hâlde, 10.000 kişilik bir süvârî kuvvetiyle Rumeli'ye geçerek Ioannes V.'in müttefikleri Sırplar ile Bulgarları Dimetoka (= Didymoteikhos) önlerinde mağlûp eden Süleyman Paşa, Edirne'de iç kaleye sığınan Matthaeos Kantakuzenos'u kurtarmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, bu sefer sırasında Süleyman Paşa ile maiyetinin eline pek çok mal ve eşya geçmiş (bk. Cantacuzène, VIII, 144 v. d.; krş. Lebeau, XX, 325), Ioannes V.'in, Bulgaristan'ın içine kadar akınlarını uzatan Süleyman Paşa ile anlaşma teşebbüsleri de akamete uğramıştır (gönderilen elçi ve hediyeler, hakkında bk. Lebeau, XX, 325). Bununla berâber, Süleyman Paşa ile maiyetinin bu mıntaka halkı ile iyi münâsebetler te'sis edip, yerleşmek üzere harekete geçtikleri de bir hakikattir. Nitekim, Süleyman Paşa, va'd üzerine terkedilen ve Gelibolu yakınında deniz kenarında bulunan müstahkem Cimbi kalesine (bk. Tafel, *Symb*, *Crit. Geog. Byz.*, II, 118; Grek kaynaklarında Tsympe, Osmanlı kaynaklarında ise, Cimni, Cinbi, Çin-Hisârı, Çimnik, Çimenlik, yalnız İbn Kemal, *Defter II* var. 56b; 'de, doğru olarak, Cimbi جمبی şeklinde kaydedilmiş olup Viranca-Hisar ismini aldığı belirtilmektedir, 879 tarihli Gelibolu sancağına âit *Tahrir defteri*'nde mezkûr kalenin Umur-Beglü karyesi ismini aldığı tasrih edilmektedir; bk. Belediye kütüp. M. Cevdet, nr. 0, 79, s. 96 v. d. ayrıca bk. M. Münir Aktepe, *Osmanlıların Rumeli'de fethettikleri Cimbi kalesi*, *Tarih dergisi*, II, 286 v. d.) bir mikdar asker bırakıp Biga'ya avdet ettikten sonra, maiyeti yeni fırsatlar aramağa başlamış ve 12 mart 1354'te vuku bulan şiddetli bir zelzeleyi müteâkip (bk. Cantacuzène, VIII, 163; 1674 tabı, VIII, 230; Lebeau, XX, 334; Enverî, *Düstûr-nâme*, s. 83; E. de Muralt, *Essai*, II, 642 v. d.; A. A. Vasiliev, II, 316 v. d.), Gelibolu kalesi başta olmak üzere Tekirdağı (= Rodosto)'na kadar olan Marmara sâhillerini fethetmişlerdir. Bu hareketlerde mühim roller ifâ eden Halil Ece ile Gâzî Fâzıl'ın dâveti üzerine Biga'dan sür'atle İsre-Yaka'ya geçen Süleyman Paşa, Gelibolu kalesinin sûrlarını tâmir ettirerek, öte yakadan celbettiği Türk halkını yeni alınan kalelere yerleştirmiş, kasabalara ise, su-başılar tâyin etmiştir. Öte yandan Cimbi'de iskân edilen halkın durumu ayrı bir hususiyet arzetmekte idi. Zîrâ, başlarında bir kadı bulunup, kale içinde bir de ahşap câmi inşâ eden bu halk, iâşe bakımından Kantakuzenos'a, idârî bakımdan ise, Karesi sancak beyi Süleyman Paşa'ya bağlı idi (bk. N. Iorga, *Gesch. d. Osm. Reich.*, Gotha, 1908, I, 197; ayrıca bk. A. A. Vasiliev, II, 316; bu iskân hakkında bk. Demetrii Cydonii, Συμβουλευτικὸς ἕτερος; Migne, *Patrologia Graeca*, C L IV, stn. 1013). Bununla berâber, hatâsını anlayan Kantakuzenos, Orhan Bey'e mürâcaat ederek Süleyman Paşa tarafından fetholuıup iskân edilen yerlerin terkini talep etmiş, Süleyman Paşa'nın, va'd üzerine alınan Cimbi'nin terk edilebileceği, ancak, sulh yolu ile alınan diğer kaleler mâmûr bir hâle sokuldukları cihetle, iâde edilemiyeceği şeklindeki

itirazına rağmen, bir mikdar para mukabilinde, Cimbi kalesi dâhil, bütün kaleleri geri alabilmiştir (bk. Cantacuzène, VIII, 144 v.d.; E. de Muralt, *Essai*, II, 642 v. d.; Lebeau, XX, 335 v.d.).

Bu sûretle Cimbi 'den dönen Süleyman Paşa, Eretna-oğulları arasında zuhûr eden ihtilâfdan faydalanarak, Ankara 'ya bir sefer yapmış ve şehri hâkimiyeti altına almıştır (bk. P. Wittek, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter*, *Festschrift G. Jacob*, Leipzig, 1932, s. 347; A. Tevhid, *Beni Ertena*, *TOEM*, IV, 16; H. Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, İstanbul, 1927, III, 40 v. d.).

Ertesi sene Kantakuzenos 'un saltanattan çekilmesi ve oğlu Matthaeos 'un Ioannes V. 'e mağlûbiyeti üzerine, Osmanlılar, ilk istilâ ettikleri yerleri yeniden ele geçirmek üzere faâliyete geçmişlerdir. Nitekim 758 (1356/1357) 'de babası ile Bursa 'da görüşerek Edincik 'e gelen Süleyman Paşa, Karesi ümerâsından Ece Bey, Gâzî Fâzıl Bey, Evrenos beylerle istişâreden ve Çanakkale boğazında yapılan bir keşif hareketinden sonra Kapudağı yarım-adası civârındaki Kemer (Görece) 'den (bk. Şükrüllah, *Bahcat al-tavârîh*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3059, var. 160b; İdrîs-i Bitlîsî, *Haşt 'bihişt*, var. 142b), kuvvetli bir donanma ile (bk. Lebeau, XX, 402) Cimbi 'ye geçmiştir (Rûhî 'de: Tekirdağı civârına, bk. *Tevârih-i Âl-i Osman*, yazm. Bodleian Library, Marsh., nr. 313, var. 29b). Umûmiyetle, bu geçiş, Osmanlıların Rumeli 'ye ilk defa ayak basmaları şeklinde, tabiatiyle yanlış olarak, tefsîr edilmiştir.

Bu sûretle Rumeli yakasına veniden, fakat kat'î olarak geçen Süleyman Paşa, maiyetindeki ümerâdan Yâkub-Ece ve Gâzî Fâzıl 'ın yardımlarıyle Cimbi 'yi bir kere daha elde etmiş, Bolayır civârındaki Akça-Liman üzerine Ece Bey 'i göndererek, limanda bulunan ve nakliyata engel olmaları muhtemel gemileri yaktırmıştır (bk. İbn Kemal, *Defter II*, var. 57b; Lûtfi Paşa, s. 30; *Anonim*, Üniv. kütüp., nr. TY 3976, var. 17a). Enverî (*Düstûr-nâme*, s. 83) 'deki bir kayda göre, seferde bulunan 3 oğlundan Melik Nâsır (diğerleri İshak, İsmail) bu sırada denizde boğularak umûmî bir mâteme sebep olmuştur. Bundan sonra Ayaso'onia, Od-Köklük (tahrir defterlerinde: Balabancık, bk. *925 tarihli Gelibolu tahrir defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 75, var. 192b) ve Exemil (tahrir defterleri ve kaynaklarda İksamiliye, Evreşe nâhiyesine bağlı bir karye, bk. *Gelibolu livâsı tahrir defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 490. e. 60) kalelerini birbirleri peşi-sıra feth eden Süleyman Paşa (bk. Şükrüllah, var. 160b; İbn Kemal, *Defter II*, var. 58a; Sarıca Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman=Selâtîn-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 331, var. 24b; Rûhî, var. 29b; *Anonim*, var. 17b: „Ayasolonia 'nın askerî tâifesinin Karesi 'ye nakli bahis konusudur"), Yâkub-Ece ve Gâzî Fâzıl 'ın tazyik temekte oldukları Gelibolu tekfuru ile savaşa giriş rek, onu mağlûp etmiştir. Öte yandan Ece Bey, Gâzî Fâzıl ile birlikte Gelibolu ve Çanakkale nâhiyelerine bağlı bulunan mıntakâları (Ece ovası) fethe çalıştıkları bir sırada, Süleyman Paşa, Bolayır 'ı elde edip kendine hareket üssü yapmış ve Hayrabolu 'ya kuvvetler sevk etmiştir. Bu arada, fetihlere mâni olmak isteyen Konur-Hisarı tekfurunun yakalandığına dâir kaynaklarda kayıtlar vardır. Bundan sonra Konur-Hisar 'a muhâfız tâyin edilen Hacı-İlbeyi, Evranos Bey ile birlikte Keşan 'ı fethettiği gibi, Türk kuvvetleri Malkara, İpsalâ üzerinden Dimetoka havâlisine şiddetli akınlara başlamış, Süleyman Paşa ise, Meriç sâhilindeki Firecik-Hisarı 'nı zaptetmiştir (bk. Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, İstanbul, 1277, V, 47; Süleyman Paşa 'nın Firecik 'teki câmii için bk. *Defter-i evkaf-ı merhum Gâzî Süleyman Paşa der Gelibolu*, sene 959, Başvekâlet arşivi, nr. 183, var. 47a).

İşte bütün bu muvaffakiyetler üzerine şiddetle tazyik edilen Gelibolu tekfuru, kaleyi emânla Süleyman Paşa 'ya teslim etmiştir (758 =1357; bk. Feridûn Bey, *Münşâat*, İstanbul, 1274, I, 71; krş. Vasiliev, II, 317). Abmedi, *ayn. esr.*, s. 119), bu sırada Vize 'nin, Şükrüllah (var. 161a) ise, Seydi-Kavağı 'nın fethedildiğini zikrederler ki, bu husus, Rûhî (var. 31b) ile İbn Kemal (*Defter II*, var. 62a v. d.) tarafından da tekrarlanmaktadır. Ancak buraların olduğu gibi, Edirne 'nin de muvakkaten Süleyman Paşa tarafından fethi hususu (msl. bk. Enverî, *Düstûr-nâme*, s. 84; Chalkokondyles, I, 17; krş. Lebeau, XX, 403) bugün kat'iyetle helledilmiş değildir (bu hususta bk. Aleksandır Burmov, *Türkler Edirne 'yi ne vakit aldılar*, trc. H. Eren, *Belleten*, 1949, sayı 49, s. 97 v. d.; H. İnalcık, *Edirne 'nin fethi, 1361*, *Edirne 'nin 600. fetih yıldönümü armağan-kitabı*, Ankara, 1965, s. 137 v. d.). Anlaşıldığına göre, Süleyman Paşa zamanında fetihler, garpta Keşan ile İpsala arasında Yayladağı 'nda veya Malkara ile Hayrabolu 'yu ayıran dağlık bölgelerde yapılmıştır. Zîrâ, Süleyman Paşa, babasına mürâcaat ederek takviye kuvvetleri istemiş (Feridûn Bey, I, 70 v. d.) ve fethettiği yerleri iskân için hazırlıklara başlamıştır. Nitekim, Karesi 'den Gelibolu 'ya Türk göçmenleri getirtip bunları etrafa dağıtan Süleyman Paşa, harap yerleri imâr, boş sâhaları iskân ve yeni köyler kurmak gayesini gütmüş görünmektedir. Âşık Paşa-zâde, 758 (1357) 'de yapılan bu ilk iskâna

işâret ederek, bunların bir müddet Gelibolu'da sâkin olduklarını, sonra da Hayrabolu civârına gidip gazâya iştirak ettiklerini zikreder (bk. *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 49, nşr. Giese, s. 46; ayrıca bk. Neşrî, *Cihannümâ*, I, 50; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VIII, 188; Ö. L. Barkan, *İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 279 v. d.; M. Münir Aktepe, *Çimbi kalesi*, *Tarih dergisi*, II, 295 v. d.).

Öyle anlaşılıyor ki, 1357'de Orhan Bey'in Foçalı Cenevizlilere esir düşen oğlu şehzâde Halil'in kurtarılmasında faâl rol oynayan Ioannes V. (bk. İskender Hoca, *Şehzâde Halil'in sergüzeşti*, *T O E M*, sene 1, s. 239 v. d., sene 2, s. 436 v. d.; Lebeau, XX, 365 v. d.), Rumeli'deki Osmanlı fetihlerini kabûl etmek zorunda kalmış ve aynı senede Süleyman Paşa'nın bir kazâya uğrayarak vefâtı hâdisesi vukua gelmiştir.

Rûhî (var. 32a)'ye göre, Rumeli'deki Osmanlı fetihlerinin esâs âmili olup, 6 yıl müddetle gazâlarda bulunan Süleyman Paşa, en faâl olduğu bir devrede, muhtemelen Osmanlı beyi olacağı bir sırada (bk. bir Sırp kroniği; *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen*, tre. M. Braun, Wiesbaden, 1956, s. 5), Bolayır ile Seydi-Kavağı arasında (Enverî, s. 84 ve Oruc b. Âdil, s. 19'da Biga'da) doğanla avlanırken, atından düşüp vefât etmiştir (bk. Şükrüllah, var. 161a; İbn Kemal, *Defter II*, var. 68a; Sarıca Kemal, var. 27b; Âşık Paşa-zâde, s. 51; Neşrî, I, 51; Oruc b. Âdil, s. 92; İdrîs-i Bitlîsî, var. 150a; Hoca Sa'd-ed-Din, I, 60; ölüm tarihinin münâkaşası hakkında bk. H. İnalcık, *ayn. esr.*, s. 140 v. d.). Cenâzesi Bolayır'a getirilerek imâreti civârına gömülmüştür.

Kaynaklarda şecaât ve sehâvet sâhibi, şâh-ı devrân, emîr-i âzam, nihâyet gâzîlerin önderi olarak vasıflandırılan Süleyman Paşa (bk. Abmedî, *Dâsitân*, s. 119; Şükrüllah, *ayn. esr.*, var. 160b; İbn Kemal, *Defter II*, var. 42a; Sarıca Kemal, var. 24a)'nın, İshak, Melik Nâsır ve İsmail adlarında 3 oğlu (bk. Enverî, *Düstûr-nâme*, s. 84) ile Kötürüm Bayezid oğlu Süleyman Paşa ile evli Sultan Hâtun (ölm. ramazan 797=haziran 1395; Sinop'ta Sultan Hâtun türbesi veya Aynalı-Kadın türbesinde medfundur. Bk. M. Şakir, *Sinop'ta Gandar-oğullarına âit tarihî eserler*, *Azerbaycan yurt bilgisi*, nr. 29, 1934, s. 173 v. d.); ve mezarı Akşehir'de bulunan Efendi-zâde Hâtun (ölm. zilkade 799=temmuz 1397; bk. A. Tevhid, *Rumeli fâtihi şehzâde Süleyman Paşa'nın kerimesi mezarı*, *T O E M*, sene 8, s. 106; R. M. Meriç, *Akşehir türbe ve mezarları*, *T M*, 1936, V, 204) adlarında iki kızı vardı. Oğullarından Melik Nâsır, Gelibolu harekâtı sırasında vefât etmiş olup, İsmail ile İshak, Rumeli'de akıncı beyi olarak gazâya devam etmişlerdir (bk. Enverî, *Düstûr-nâme*, s. 84).

Süleyman Paşa'nın Bursa, İznik ve Gelibolu havâlisinde muhtelif hayrâtı olup, bunlar için vakıflar te'sis ettiği anlaşılmaktadır (bk. 859 tarihli *Evkaf defteri*, Belediye kütüp., M. Cevdet, nr. o/117, s. 25 v.d.). Evvelâ İznik'te bir medrese ile mescid (evkafı hakkında bk. 859 tarihli *Evkaf defteri*, s. 76; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 169; medresenin durumu için bk. A. Saim Ülgen, *İznik'te Türk eserleri*, *Vakıflar dergisi*, I, 1938, s. 65; *İznik*, Bursa halkevi yayını, 11, İstanbul, 1943, s. 31 v. d.; K. Otto-Dorn, *Das islamische Iznik mit. einem quellenkundlichen Beitrag von R. Anhegger*, Berlin, 1941, 2, *İznik*, II, 69), Bursa'da Helvâyî mahallesinde bir mescid (bk Hoca Sa'd-ed-Din, I, 60; İsmail Beliğ-i Burusevî *Güldeste-i riyâz-ı irfân*, Bursa, 1302, s. 19) yaptıran Süleyman Paşa, Rumeli harekâtında üss hâline getirdiği Bolayır'da bir imâret ile câmi (vakıfları: *Gelibolu livâsı tahrir defteri*, sene 925, Başvekâlet arşivi, nr. 75, var. 193b v. d.; ayrıca bk. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 163 v. d.) ve bir zâviye (bk. *Tasaddakat ve in'âmât defteri*, Belediye kütüp., M. Cevdet, nr. o/71'de 909=1503'te verilen in'amlar dolayısiyle zikredilmektedir; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, 162, 481) ile bir saray inşâ ettirmiştir (bk. *Gelibolu livâsı tahrir defteri*, nr. 75, var. 193b v. d.; krş. Hoca Sa'd-ed-Din I, 60). Ayrıca Firecik'de bir câmii olduğunu görüyoruz (bk. *Defter-i evkaf-ı merhum Gâzi Süleyman Paşa b. Sultan Orhan Hân der mahrûse-i Gelibolu*, sene 959, Başvekâlet arşivi, nr. 183, var. 47a).

Bütün bunlardan mâ'ada, Süleyman Paşa'nın bâzı köyleri kendi hayrâtına tahsis ettiğine (msl. bk. 859 tarihli *Evkaf defteri*, nr. o/117, s. 76 v. d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 163 v. d., 169) veya köprü hizmeti için Ahîlere (bk. 859 tarihli *Evkaf defteri*, o/117, s. 51 v. d.; krş. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 162), nihâyet evladlık vakfı olarak bâzı kimselere verdiğine dâir kayıtlar vardır (bk. M. Tayyib Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 170 v. d.).

Bibliyografya: Belli-başlı kaynak ve tetkikler metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. vesikalar: *Gelibolu sancağı tahrir defteri*, sene 879 (Belediye kütüp.—M. Cevdet, nr. o/79, s. 96 v. d., 148 v. d.); *Malkara ve Gelibolu kazası tahrir defteri*, Başvekâlet

arşivi, nr. 12, s. 3 v. d.; *Gelibolu livâsı tahrir defteri*, sene 975, Başvekâlet arşivi, nr. 490, s. 42 v. d.; ayrıca şu takvimlere bk Osman Turan, *İstanbul'un fethinden önce yazılmış tarihî takvimler* (Ankara, 1954), bk. fihrist; Atsız, *Osmanlı tarihine âit takvimler* (İstanbul, 1961), I, bk. fihrist; 824, 835 ve 843 tarihli takvimler. Türk-Bizans münâsebetleri: P. Charanis, *An important Short Chronicle of the Fourteenth Century* (Byzantion, 1938, XIII, 335 v. d.); G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (ing. trc. J. Hussey), Oxford, 1956, s. 472 v. d.; K. Hopf, *Geschichte Griechenlands*, I, 448 v. d.; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires* (London), MDCCCLIV, 530 v. d., 575; H. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches* (Berlin, 1883), s. 490 v. d.; N. Iorga, *Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe* (*Byz. Zeitschrift*, 1906, XV, 217 v. d.); ayn. mll., *Histoire de la vie byzantine, empire et civilisation* (Bucarest, 1934), III, 192 v. d., 233 v. d.; R. Janin, *La Thrace, étude historique et géographique*, (İstanbul, 1920, s. 52 v. d.); H. A. Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. R. Hulûsi), İstanbul, 1928, s. 74 v. d., 83 v. d.; ayrıca bk. Constantin Jos. Jireček, *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876), s. 321 v. d.; Hammer, *Devlet-i Osmanige tarihi* (trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1329, I, 172 v. d., 188 v. d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947), I, 46 v. d.; M. Münir Aktepe, *XIV. ve XV. asırlarda Rumeli'nin Türkler tarafından iskânına dâir* (*T M*, 1953, X, 299).

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

SÜLEYMAN PAŞA. SULAYMĀN PAŞA, HADİM (1470? — 1547), Kanunî Süleyman devri sadrâzamlarından olup, daha çok, Hindistan kapılarına dayanan ilk Osmanlı donanmasının kumandanı sıfatı ile tanınmıştır.

Ak-ağalardan olup, saraydan yetişen Süleyman Paşa'nın nerede ve ne zaman doğduğu bilinmemekte ise de, vefatında yaşının 80'i bulduğu ve 50 yıl müddetle devlet hizmetinde bulunduğu malûm olduğuna göre (Topkapı sarayı arşivi, E. 2906), 1470 tarihi civârında doğduğunu kabul etmek gerekir. Sarayda muhtelif kademeleri kat'ettikten sonra Yavuz Selim devri sonlarında hazînedar-başılığa yükselmiş ve buna ilâveten oda-başılık hizmeti de uhdesine verilmiştir (Sa'deddin, *Tāc al-tavārīḫ*, II, 395). Fevzi Kurtoğlu (*Hadım Süleyman Paşa'nın mektupları ve Belgrad'ın muhâsara planı*, *Belleten*, IV, sayı, 13, s. 53—56)'nun, onun 1492'de Semendire beyler-beyi olduğu hakkındaki mütâleası, bir isim birleştirmesinden ibâret olup, bu hükme mesned sayılan müverrih Âlî'nin kaydı yanlış nakledilmiştir. Hadım Süleyman Ağa, Kanunî Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında ve büyük bir ihtimal ile 1523'te Şam beyler-beyiliğine tâyin olunmuş ve iki yıl sonra da, Hâin Ahmed Paşa vak'ası üzerine Kahire'ye giden sadrâzam İbrâhim Paşa tarafından oraya çağırılarak, 22 şâban 931 (14 haziran 1525)'de, Mısır beyler-beyiliğine nakledilmiştir (krş. Âli, *Kunh al-aḫbār*, Dil ve Tarih-Coğrafya fak. kütüp., İ. Sâib Sencer yazmaları, I/1783, var. 9a).

Süleyman Paşa, aş.-yk. 10 yıl devam eden bu ilk Mısır beyler-beyiliğinde idârenin tanzimi ve eyâleti dâhilinde merkezî hâkimiyetin teessüsü için büyük bir gayretle çalışmış, evkafın idâresini bizzat deruhte ettiği gibi, eyâlet gelirini artırarak vâridatın 80.000 dukayı bulan büyük bir kısmını her yıl „Mısır hazînesi" yahut „Mısır vergisi" adı ile İstanbul'a göndermeğe muvaffak olmuş ve o tarihten itibâren Mısır vergisi imparatorluk bütçesinin mühim bir faslını teşkil etmiştir. Bundan sonra Süleyman Paşa, Portekizlilerin Oman denizinde artan faâliyetlerine mâni olmak ve Kızıl-deniz'de seyr-ü-seferi emniyet altına almak için, Selman Reis'in gayretlerine rağmen zaptedilemeyen 'Aden ve Yemen'in de kat'î olarak Osmanlı hâkimiyeti altına alınması lâzım geldiğine kani oldu ve bunu tahakkuk ettirmek gayesi ile kuvvetli bir donanma inşâ ettirmek müsaadesini istedi. Kanunî Süleyman da onun ısrarla ileri sürdüğü bu teklifi muvafık bulduğundan, 937 (1530/1531)'de, donanma için lüzûmlu kereste ve diğer malzeme 60 gemi ile Anadolu'dan Süveyş'e sevkedildi (Peçevî, *Tarih*, I, 219). Bunun üzerine Süleyman Paşa, kadırga, firkate, mavna v. b.'den müteşekkil 80 parçalık bir donanma inşâsına başladı. Fakat bu sırada Irakeyn seferine çıkan pâdişahtan, Mısır hazînesini alıp sadrâzam İbrâhim Paşa'ya mülâkî olmak emrini aldığından, Mısır eyâletinin idâresini kendi yerine tâyin olunan Husrev Paşa'ya bırakarak, 22 şâban 941 (26 şubat 1535)'de Kahire'den ayrıldı ve 28 zilhicce 941 (30 haziran 1535)'de ordu ile birlikte Tebriz'e girdi. Sefer dönüşünde, Rumeli beyler-beyiliğine nakl olunan Mustafa Paşa'nın yerine Anadolu beyler-beyiliğine tâyin edilen (22 temmuz 1535) Süleyman Paşa, bu vazifede bir buçuk yıl kadar kaldı. Bu arada Gucarât hükümdârı Bahâdur Han'ın yardım talebi üzerine Hindistan'a bir donanma sevkine karar verilince, 1 şâban 943

(13 kânun II. 1537)'te vezâret pâyesi ile ikinci defa Mısır beyler-beyiliğine gönderildi.

Büyük Türk imparatoru Hümâyûn [b. bk.] ile giriştiği muhârebede mağlûb olarak memleketinin bir kısmını kaybeden ve iltica ettiği Diu (Bender-i div)'da Portekizliler ile bir anlaşma yapmak zorunda kalan Bahâdur Şâh [bk. mad. BAHĀDUR ŞAH GUCARĀTĪ], ülkesini karadan ve denizden tehdit altında görünce, 1535 sonlarında Kanunî Süleyman'a kıymetli hediyeler ile bir elçi göndererek, hem Hümâyûn'a, hem de Portekizlilere karşı yardım talep etmiş, aynı zamanda 2.450.000 miskal altın, gümüş v. b. den müteşekkil olup, 300 sandık tutan hazînesini de Mekke'ye göndererek (Topkapı arşivi, E. 10895, bk Fevzi Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 61 v.d.) emniyet altına almak istemişti. Diğer taraftan, Gucarât elçisi ile birlikte gelen ve 1536'da Edirne'de huzûra kabul edilen Dehli sultanı İskandar'ın oğlu Burhân Bey de, Humâyûn'a karşı Kanunî Süleyman'dan askerî yardım ricâ etmişti. Burhân Bey'e yevmî „300" akçe tahsisat tâyin eden pâdişah, bu çifte yardım talebi üzerine, Humâyûn'a karşı olmamakla berâber, „Mekke'ye giden hacc kervanlarına ve müslümanların ticâretine zarar veren Portekizlileri Arap ve Hind deniz'erinden kovmak" için Hindistan'a bir donanma gönderilmesine karar vermiş ve Hadım Süleyman Paşa'yı evvelce Süveyş tersânesinde inşâsına başladığı donanmayı itmam etmek gayesi ile yeniden Mısır beyler-beyiliğine tâyin etmişti. Ancak, Süveyş donanmasının hazırlığından haberdar olan Portekizliler, bir taraftan donanmalarını takviye ve Hind sâhillerinde istihkâmlar inşâsı sûretiyle müdâfaa tedbirleri alırken (bk. Herbert Melzig, *Büyük Türk Hindistan kapılarında. Kanunî Sultan Süleyman devrinde amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hind seferi*, İstanbul, 1943, s. 46—49), Osmanlıları dâvet eden Bahâdur Şâh'ı da bir bîle ile katlettirerek (14 şubat 1537) Diu şehrini zapt ve Gucarât tahtına, kendi tarafdarları olan Bahâdur'un yeğeni Mahmûd III.'u geçirmeğe muvaffak olmuşlardı.

Bahâdur Şâh'ın ölüm haberi Osmanlı pâyitahtına ulaşınca, Hadım Süleyman Paşa'nın teklifi mûcibince onun Mekke'ye göndermiş olduğu hazînesi İstanbul'a nakledildi ve Mısır beyler-beyiliği Davud Paşa'ya verildi. Süveyş donanmasına serdar tâyin edilen Süleyman Paşa'ya da 'Aden'i ve Yemen'i ıslâh ve Portekizlileri te'dip için bir an evvel hareket etmesi emrolundu. Bunun üzerine, Galata ve İskenderiye limanlarında bulunan Venedik ticâret gemilerindeki tayfaları da kürekçi olarak hizmete alan Süleyman Paşa, hazırlığını tamamlayıp ağır muhâsara toplarını da gemilere yükledikten sonra, 6'sı baştarda ve 27'si kadırga olmak üzere cem'an 76 parçadan müteşekkil donanma ile 30 muharrem 945 (28 haziran 1538)'te Süveyş'ten hareket etti (Cidde'den gönderdiği arîza için bk. Fevzi Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 64 v.d.). Kumandası altında, 7.000'i yeniçeri olmak üzere 20.000 asker bulunuyordu.

Cidde'de donanmanın su v. b. ihtiyacı ikmal edilip Kamarân limanına gelindikte, Süleyman Paşa, bir müddet evvel Osmanlı pâdişahı adına sikke kestirdiği hâlde sonradan kendi bildiği gibi hareket eden, hattâ Portekizlilere temâyül gösteren 'Aden emîri 'Âmir b. Dâ'ûd'u itâate dâvet etmek için adamlarından Ferhad'ı nişân-ı padişâhî ile gönderdi ise de, bu Osmanlı elçisi günlerce şehir dışında bekletildikten sonra kabul edildi. Bunun üzerine, 7 rebiülevvel 945 (3 ağustos 1538)'te donanma ile 'Aden limanına girerek 'Âmir'i kaptan gemisine getirtip, vezîri ve diğer üç adamı ile birlikte kale kapısına astırdı. Sevkulceyş bakımından hâiz olduğu ehemmiyetten başka mühim bir ticâret merkezi de olan 'Aden'i ele geçirdi. 13 rebiülevvel (9 ağustos)'de 'Aden câmilerinde pâdişah adına hutbe okutan Süleyman Paşa, şehrin idâresini Mısır ümerâsından Bahrâm Bey'e tevdî ettikten ve muhafazası için 500 nefer asker, 20 nefer topçu koyduktan sonra, Hindistan'a doğru yelken açtı ('Aden'in fethi hakkındaki arîzası için bk. F. Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 65—69).

Osmanlı donanması 27 ağustos 1538'de (krş. Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibār*, İstanbul, 1329, s. 57) Gucarât sâhillerine varınca Süleyman Paşa, hemen karaya asker çıkararak Diu şehrine hâkim olan Küka (Gogala, Villa des Rumes) ve Kât kalelerini muhâsara etti. Bu iki küçük kale kolaylıkla zaptolunduktan sonra da Diu üzerine yürüyerek eylül ayı başında burasını hem karadan, hem denizden muhâsara altına aldı; aynı zamanda, yeni Gucarât sultanı Mahmud III.'a mektup göndererek onu Osmanlı kuvvetlerine iltihâka dâvet ettiği gibi, zahîre, ilâç, v. b. malzeme talebinde bulundu. Osmanlı donanmasının hareketini haber almış olan Diu'daki Portekiz kumandanı Antonio de Silveria, üç tarafı deniz, kara tarafı da sûr ile çevrili olan bu şehri iyice tahkim ettirmiş ve bir yerli müfrezeyi de hizmetine alarak kuvvetlerinin sayısını arttırmıştı. Hadım Süleyman Paşa, bir kantar sıkletinde gülle atan ağır topları da karaya çıkartarak Diu kalesini dövmeğe başlayınca, Sultan Mahmud III., Portekizlilerin de muvafakatı ile Osmanlı amiralini aldatmak ve Türk askerlerinin

mâneviyatlarını bozmak için serdâra, yerli Hintlilerden müteşekkil 5.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Ancak, talim-terbiye görmemiş ve zabt-u-rabttan mahrum bulunan bu askerler, Osmanlı kuvvetlerine hiç bir yardımda bulunmadıktan başka, üstelik doyurulmaları gereken büyük bir kitle ve Türk askerlerini muharebeden vaz geçip Hindistan'da kalmağa teşvik eden bir nifak unsuru hâline geldiler. Diğer taraftan Sultan Mahmud'un zahîre tedâriki husûsunda çok ağır davranması Türk ordugâhında yiyecek sıkıntısına yol açtı. Bütün bunlara rağmen Diu muhâsarası şiddetle devam ediyordu ve 20 gün 20 gece süren bombardımanlar neticesinde dış kale alınmış olup, iç kale ile şehrin düşmesi bekleniyordu. Ancak Mahmud III.'un, gûya Portekizlilerin kıralı Joao III.'nun gönderdiği bir filonun yaklaşmakta olduğunu bildiren maksatlı bir mektubunun Süleyman Paşa'nın eline geçmesi üzerine telâşa kapılan paşa muhâsarayı birdenbire kaldırarak bir kısım malzemeyi ve bir çok yaralıyı bırakıp bir gece yarısı donanması ile geriye çekildi. 20 günde Arabistan sâhilinde bulunan Şihr'e, oradan da 14 receb 945 (6 kânun I. 1538)'te 'Aden limanına varan Süleyman Paşa, buradan Sultan Mahmut III.'un vezîr-ül-vüzerâsına gönderdiği 10 kânun I. 1538 tarihli mektupta, Hind beylerinden yardım görmediği için Diu muhasarasını ref'e mecbur kaldığını ve bu seferde dost ve düşmanın tefrik edilemediğini belirterek, intikam almak için tekrar döneceğini bildiriyordu (tafsilât için bk. Herbert Melzig, *ayn. esr.*, s. 39—53).

Hindistan'a giderken 'Aden'i Osmanlı topraklarına katmış olan Hadım Süleyman Paşa, dönüşünde de, Selmân Reis'in katlinden (1527) beri yerli imamlar ile „Rumlu leventler" diye anılan Türk beyleri arasında dâimi bir mücâdele sahnesi hâline gelmiş bulunan Yemen'i de zaptetti. Bu suretle hem kendisine emredilmiş olan bir vazifeyi ifâ, hem de Diu muhâsarasının muvaffakiyetsizliğini kısmen olsun telâfi etmek yoluna gitti. Bu maksatla, Moha limanında iken, Çerkes İskender Bey'in ölümünden sonra Zabîd hâkimi olan Nâ-Hudâ Ahmed, donanmaya çağırıldığı hâlde bu dâvete icâbet etmedi ve yanına gönderilen kethudâ Süleyman Ağa ile, Zabîd'in kendisine bırakılması karşılığında her yıl Osmanlı hâzinesine 1.000.000 akçe vermeği taahhüt eden bir mukavele imzaladı. Fakat akabinde buna riâyet etmeyeceğini beyân etmesi üzerine Salif limanına asker çıkartan Süleyman Paşa yerli bey ve kâşiflerden bir kısmını da elde ederek Nâ-Hudâ Ahmed'i itâate mecbûr bıraktı ve arkasından Zabîd'e girerek bir divan günü emîr Ahmed'i idâm (5 şevvâl 945=24 şubat 1539) ve pâdişah adına hutbe okutup para bastırarak burayı da Osmanlı hâkimiyeti altına aldı (Zabîd'in zaptı hakkındaki arîzası için bk. Topkapı arşivi, E. 9663; krş. F. Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 71—75). Zabîd ve 'Aden bölgesini içine alan bir Yemen eyâ'eti teşkil olunarak beyler-beyiliği Bıyıklı Mehmed Paşa oğlu Mustafa Bey'e verildi ve böylece bütün Yemen'in imparatorluğa ilhâkı için ilk büyük adım atıldı.

Yemen işlerini tanzim ettikten sonra oradan hareket ile 22 şevvâl (13 mart)'de Cidde'ye gelen Hadım Süleyman Paşa, aldığı emir mûcibince donanmayı Süveyş'e gönderdi, kendisi de hace için Mekke'ye giderek buradan kara yolu ile Mısır'a döndü. Bu sırada paşanın, cenubî Mısır'ın fethine me'mûr ettiği kölemenlerden Özdemir Bey'in, başta Savâkin (Suakin) olmak üzere Fung sultanlığına âit bâzı kaleleri zabtetmesi, Kızıldeniz'in her iki yakasındaki Osmanlı hâkimiyetini daha da kuvvetlendirmiş oldu (bk. Cengiz Orhonlu, *XVI. asrın ilk yarısında Kızıldeniz sâhillerinde Osmanlılar*, *Tarih dergisi*, XII, sayı 16, s. 16 v.d.). Çok geçmeden İstanbul'a çağırılan Süleyman Paşa, Hind seferinden getirdiği zengin ganimeti hazîneye teslim etti ve hizmetine mükâfat olarak kubbe altı vezîrleri arasına alındı (recep 946=teşrin II. 1539). Kısa bir müddet içinde ikinci vezîrliğe yükselen Hadım Süleyman Paşa, Lütfi Paşa'nın azli üzerine, 948 muharremi başlarında (1541 nisan sonları-mayıs başları) sadârete tâyin edildi.

Süleyman Paşa'nın 3 yıl 7 ay süren sadâreti, Macaristan harplerinin şiddetlendiği bir devreye rastlamaktadır. Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın Budin (Buda)'e taarruzu karşısında yeni bir Macaristan seferine (İstabor seferi) karar verilip, üçüncü vezir Sokullu Mehmed Paşa önden sevk edilirken, yeni sadrâzam da, İran şahı Tahmâsb I.'in muhtemel bir hareketine mâni olmak için kapukulu ve eyâlet askerlerinden müteşekkil bir kuvvet ile Artuk-âbâd'a gönderildi ve seferin sonuna kadar Anadolu'da kaldı. Kızıl-baş tarafdarlarının durumlarını teftiş eden Süleyman Paşa (krş. F. Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.) pâdişâhın pâyitahta dönüşünden sonra İstanbul'a avdet etti (Kanunî Süleyman'ın, Macaristan'ın ilhâkından sonra sadrâzam Süleyman Paşa'ya gönderdiği cemâziyelâhır 948=eylûl—teşrin I. 1541 tarihli nâme için bk. A. Ferîdûn, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 487). Macaristan'ın bir eyâlet hâlinde imparatorluğa katılmasından sonra, senevî bir vergi mukabilinde Budin'in kendi-

sine terk edilmesini talep için arşidük Ferdinand tarafından İstanbul'a gönderilen elçi Trankilos'a, bu gidiş ile efendisinin Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin âkibetine uğrayıp başının kesileceğini ihtar ederek teklifin reddinde başlıca âmil olan Süleyman Paşa (bk. J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., V, 241), 1543 Istolni-Belgrad (Stuhlweissenburg) seferine pâdişahın yanında iştirâk etti. Ancak, Hadım Süleyman Paşa'nın sadârete tâyininden sonra, Mısır beyler-beyiliğinde iki defa halef-selef oldukları ve Mısır'daki bâzı yolsuzluk iddiaları yüzünden araları açık bulunan Husrev Paşa'nın da dördüncü vezîr pâyesi ile dîvân-ı hümâyûna girmesi, çeşitli ihtilâflara sebebiyet vermiş idi. 13 ramazan 951 (28 teşrin II. 1544) tarihli bir dîvan toplantısında yine Husrev Paşa ile başlayan bir münakaşayı biribirlerine hançer çekecek derecede ileriye vardırınca, Kanunî Süleyman her ikisini de azlederek sadârete Rüstem Paşa [b. bk.]'yı getirdi ve Süleyman Paşa'ya, tekaüden Malkara'da oturması emrolundu. Aynı zamanda Süleyman ve Husrev Paşaların Mısır beylerbeyiliklerindeki icrââtlarının teftişine karar verildiğinden, sâbık sadrâzamın devrine âit hesapların tetkikine nâzır-ı emvâl Mehmed Çelebî ile Mısır kadısı me'mûr edildiler. İki yıl devam eden bu teftiş neticesinde Süleyman Paşa'nın her hangi bir suçu sâbit olmadı ise de, hakkındaki isnâd ve tezvîrâttan hayli ıztırap çeken ve esâsen yaşı çok ilerlemiş bulunan paşa, 954 şâbanı (eylûl 1547 sonları) ortalarında Malkara'da vefat etti (ölüm haberi İstanbul'a 14 şâban=29 eylûl ulaşmış idi. Bk. Rüstem Paşa, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, alm. trc. L. Forrer, s. 151). Ölümü üzerine mal ve mülkü hazîneye maledildi.

Hadım Süleyman Paşa, icâbında merhametsiz ve dessas görünür ise de, dürüst ve yaşı ile kıyaslanamıyacak derecede şecî' ve cevval bir idâreci ve devlet adamı olarak tanınmıştır. Bilhassa Hindistan seferinde hayli servet edindiğinden ihtişamı da sevmekte ve kölelerinin sayısı 1.000'i bulmakta idi. Kahire'de kale mahallesini tezyin edip Kusun mahallesinde bir zâviye ile, biri kale içinde, diğeri Bulak'ta olmak üzere iki câmi yaptırdığı gibi (Hammer, türk. trc. V, 204) Yemen'de de kendi adına câmi, ribât ve hamam inşâ ettirmiştir (Atâ, *Tarih*, II, 81).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerin dışında bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 78 v.d.; Ahmed Tâ'ib, *Ḥadîkat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 27 v. d.: Lutfi Paşa, *Tevârîh-i âl-i Osman* (İstanbul 1341), s. 357 v. d., 368 v. d., 381, 385, 390, 433; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), s. 500 v. d.; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavârîḫ va'l-aḫbâr* (İstanbul, 1286), s. 74; Müneccim-başı Ahmed, *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr* (türk. trc.), İstanbul, 1284, III, *tür. yer.*, Ahmed Rifat, *Ravżat al-'azîziga* (İstanbul, 1282), III; Abdullah Hulûsi, *Davḫât al-mulûk* (İstanbul, 1267), s. 20; Fevzi Kurtoğlu, *XVI. asırda Hind okyanusu'nda Türkler ve Portekizliler* (*İkinci Türk Tarih kongresi*, İstanbul, 1943), s. 911—923; Mehmed Şükrü, *Esfâr-ı baḥriye-i Osmâniye* (İstanbul, 1305), s. 416—422; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, (Ankara, 1949), II, 538 ve bk. fihrist; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi* (Ankara, 1946), I. bk. fihrist; *Viaggio et impresa che fece Solyman Bassa del 1538 Contra Portoghesi pe aracguistar la città del Dia in India* (Venezia, 1545, Hiod. seferine kürekçi olarak katılan bir Venedik'linin seyahatnâmesi; ingl. trc. *Particular Relation of the expedition of Solymen Pacha from Suez to India against the Portuguese at Diu*. R. Kerr-F. A. S. Eden, *A General History and collection of Voyages and Travels*, VI, 258—287); Giovanni Sagredo. *Memorie istoriche de monarchi ottomani* (Venetia, 1679), s. 231 v. dd; M. Fariay Sousa, *The portugues Asia* (London, 1694), I; Longworth Dames. *The Portuguese and Turks in the sixteen century* (*JRAS*, 1921, I. kısım, s. 16 v. dd.); G. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs,—1511—1571* (Urbana-İllinois, 1942), s. 89—93. (ŞERAFETTİN TURAN.)

SÜLEYMAN PAŞA. SULAYMĀN PAŞA (?—1687), MALATYALI, KOCA, XVII. asır Osmanlı sadrâzamlarındandır. Malatya'da doğmuş olup Ermeni asıllı bulunduğu hakkındaki zan ve rivâyet (krş. *E I*, mad. Sulaimān Pasha). zayıf ve meşkûktür. Akrabasından kapu ağası İsmail Ağa'nın delâleti ile, küçük yaşta, Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayına girmiş, sonra enderûna alınıp, mutâd kademelerden geçerek dülbend ağası olmuş (Osman-zâde Tâ'ib, *Ḥadîkat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 101 ve ondan naklen Tayyarzâde Ahmed Atâ, *Tarih*, II, 66 v. d.; Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 293 de enderûna alınmasını müteâkıp seferli odasında miftah şakirdi olduğu, sonra baş odaya intikal ettiği kaydedilmiştir.); 1050 1640)'de Arnavut Mûsâ Paşa yerine silâhdar olmuş, müteâkiben vezîrliğe yükselip 6 ay kadar kubbe vezirliğinde bulunmuş (Tâ'ib ve Silâhdar, *gösl. yer.*); 12 cemâziyeleyvel 1054 (17 temmuz 1644'de Sıvas vâlisi (Başvekâlet arşivi, Rûûs defteri, 258/51 A, s. 45; Kara Çelebi-zâde Abdülaziz

Efendi, *Ravżat al-abrār*, Esad Efendi kütüp., nr. 2163, var. 6b.; Silâhdar, *göst. yer.* ve onu takip eden eserlerde, „Rûm" = Sıvas ismi, yanlışlıkla „Rumeli" 'ne tabvil edilmiş olmalıdır.) ve müteâkiben Erzurum vâlisi olmuştur (bk. Ru'ûs defteri, 259/52 A, kendisine âit 27 muharrem 1056 tarihli arz). Kendisini 10 sene kadar önce katledilmiş bulunan Abaza Mehmed Paşa gibi gösteren İran'dan gelmiş birinin Erzurum'da zuhûru, Süleyman Paşa'yı hayli uğraştırmış, vâli, keyfiyeti hükûmet merkezine arz etmiş ve bilâhare bu nev-zuhur Celâlîyi ortadan kaldırmıştır (Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 236—238; II, 167.). 8 rebiülâhir 1056'da maktu'ün İstanbul'a gelen başının Abaza'ya aidiyeti hakkındaki şüpheyi gidermek için Süleyman Paşa İstanbul'a çağrılmıştır (Kâtip Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 292). Yerine Beyler-beyi tâyin edilen Defterdar-zâde Çelebî Mehmed Paşa'nın, mütesellimine Erzurum'u teslim eden Süleyman Paşa (Mehmed Paşa'nın Erzurum'a hareketi için bk. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 165 v.dd.), daha sonra, Çeşme'de Anadolu askerini Girid'e sevka me'mur olmuş (evâsıt cemâziyelevvel 1057 = haziran 1647: *Ravżat al-abrar*, II, Üniv. kütüp., nr. TY 3272, var. 18b. *Sicill-i Osmânî*, III, 69; IV, 774 ve ondan naklen Mehmed Raif, *Mir'ât-i İstanbul*. İstanbul, 1314, s. 164'te, Malatyalı'ya atfedilen mâcera, bâzı tarih ihtilâfları ile, Girit imdadına giderken vefat eden Güreü Süleyman Paşa'ya âittir; krş. Abdi Paşa, *Vekayi-nâme*, Topkapısarayı kütüp., Koğuşlar kısmı, nr. 915, var. 12b; *Ravżat al-abrâr*, II, 77a, 79b) ve Sakız muhafızlığında bulunmuştur (*Fezleke*, II, 313). İstanbul'a dönüşünde vezâret hasları ile tekrar kubbe vezîri olmuş ve Sultan İbrâhim'in küçük yaştaki kızı Ayşe Sultan ile evlenmiştir (5 ay Süleyman Paşa'nın nikâhında kalan Ayşe Sultan, daha sonra İbşir Mustafa Paşa ile evlendirilmiştir. Atâ, II, 67). A. D. Alderson (*The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, levha XXXVI, XXXVII), Süleyman Paşa'nın zevcesini Murad IV.'ün kızı, İbşir Mustafa Paşa'nın zevcesini ise, Sultan İbrâhim'in kızı olarak iki ayrı kimse gibi göstermiştir.

Kara Murad Paşa, 10 aylık ikinci sadâretinde, karşılaştığı bir takım güçlükler ve uğradığı isnatlar neticesinde mevkiini muhafaza edemediğinden, pâdişah üzerinde büyük nüfuzu olan eski yeniçeri ağalarından Kara Hasan-zâde Hüseyin Ağa'nın da sevkiyle, 16 şevvâl 1065 (19 ağustos 1655), perşenbe günü mühür, kubbe vezîri bulunan Süleyman Paşa'ya verildi (Hasan Vecîhî. *Tarih*, Hamidiye kütüp., nr. 917, 46b; *Ravżat al-abrâr*, II, var. 94b; Abdi Bey, var. 25b; Mustafa Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, VI, 106—108, 282 v.d.; Silâhdar, I, 16). Pek müşkül şartlar içerisinde sadâret mevkiine gelen Süleyman Paşa'nın, 6 ay 10 gün devam eden vezîr-i âzamlık devresinde vuku bulan belli-başlı hâdiseler, seleflerini işgal eden Celâliler ve vâliler fesadı, Girit ve Kırım ahvali ile mâlî müzayaka çerçevesinde toplanabilir.

Vezîr-i âzam Süleyman Paşa, gerek şahsiyeti ve gerekse mevkiinin nezâketi dolayısiyle, zarurî olan ıslâhatı yapacak kudrette değildi. Nitekim sonradan Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete getirilmesinde âmil olan mimar Kasım Ağa, Süleyman Paşa'ya, neden kul mevcudunu azaltıp mâlî tasarruflarda bulunmadığını ve liyakatli kimseleri iş başına getirmediğini sordukta, vezîr-i âzam, nüfuzlu kimselerin himâyesi sebebiyle iş başındakileri uzaklaştıramadığını, etrafını çeviren easus ağının, liyakatli kimselerle temâsına bile mâni olduğunu, mâlî kudreti olmayanlarla iş yapamayacağını, istikbâle âit tasarruflar yerine günlük ihtiyaçları karşılamak endişesinde bulunduğunu ifâde etmişti (Naîmâ, VI, 135 v.dd.). Mâlî müzayakayi bertaraf etmek için iki üç senelik vergilerin peşin para ile iltizama verilmesi, Yahudilerden alınan zuyûf akçenin kula ulûfe olarak tevzii gibi bid'atler kaldırılacağı yerde arttırılmaktaydı. Devlet me'muriyetleri 6—7 ayda bir satılıp, her mevâcipte istikraz oamı ile enderûn hazînesinden bir kaç yüz kese alındığı hâlde mâlî sıkıntı önlenemiyordu. Son defa tevcihler, müsadere ve istikrazlarla te'min edilen para, kulun mevâcibine yetmediğinden, defterdârın etrafındaki mültezimlerin telkîni ile, hazînedeki hâlis para sarraflara verilip „çingene" ve „meybâne akçesi" denilen kırkık ve kızıl akçe ile değiştirilerek (Mehmed Halîfe, *Tarih-i Gılmânî*, İstanbul, 1340, s. 36) güçlükle ulûfe tamamlanabilmişti. Fakat bu hâlin bir fesada varacağını idrâk eden vezîr-i âzam, rızası ile sadâretten feragat ettiğini Vâlide Sultan'a arz etti. Devlet üzerinde nüfuz sâhibi olanların ekseriyeti Süleyman Paşa'nın istiklâl davasında bulunmayan son derece mülâyim bir edam ve kendi nüfuzlarının devamı için bir siper olduğunu düşünerek azlini istememekteydiler. Fakat iyi niyetli devlet adamları ise, sadâretin bir ehline verilmesini, dârüssaâde ağası vâsıtası ile Vâlide Sultan'a telkîn ettiler. Gizlice yapılan müşâverelerden sonra, 2 cemâziyelevvel 1066 (28 şubat 1656) pazartesi günü mühür Süleyman Paşa'dan alınarak Girit serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi (*Ravżat al-abrâr*, II, var. 103b ve ondan naklen

Naîmâ, VI, 138; Abdi Paşa, var. 26b; Silâhdar, I, 26; azil tarihi, Vecihî, var. 47b ve *Zübde-i vekayiât*, var. 131a 'da 3 cemâziyelevvel tespit ediliyor). Süleyman Paşa, azliyle hayatını kurtarmışsa da; gerçekten ittihaz edilen sakat mâlî tedbir, Girit'ten gelen yeniçerilerin 9 kıst mevâcib talep ile yaptıkları tezahürata eklenince, daha mührün alınmasından bir hafta geçmeden tarihlerimizde „ağalar" veya „çınar vak'ası" adı ile anılan pek vâhim hâdisenin zuhûruna sebep olmuştur.

Süleyman Paşa, çınar vak'asını müteâkıp, 6 cemâziyelâhırda (9 nisan) Bosna vâliliğine tâyin edildi (Vecihî, var. 49a; Naîmâ, VI, 155; Silâhdar, I, 36. Osman-zâde ve ona dayanan tetkiklerde, sadâretini müteâkıp Süleyman Paşa'nın Silistre vâliliğine getirildiği kayd ediliyorsa da, bu hosnu kaynaklarca te'yid edilmemektedir) ve 14 safer 1067 (2 kânun I, 1656)'ye kadar bu hizmette kaldı (Silâhdar, I, 63). Bosna'dan azlinden iki sene sonra pâdişahın Celâli fesadını tenkil hareketini tâkip için Bursa'da bulunduğu sırada, İstanbul kaymakamı İsmail Paşa Bursa'ya çağrılarak yeri Süleyman Paşa'ya verildi (4 zilkade 1069=24 temmuz 1659 perşembe: Abdi Paşa, var. 70a; Silâhdar, I, 166; Naîmâ, VI, 401). Bir sene sonra, 16 zilkade 1070 (24 temmuz 1660) cumartesi günü ikindiye doğru Odunkapısı'ndan çıkan yangın, kaymakam Süleyman Paşa'nın bütün gayretlerine rağmen 49 saat devam ederek, Fâtih—Unkapanı—Eminönü Sultanahmed—Kadırga—Samatya arasına sirâyet edip, takriben 280.000 evi harap etti. Yangının yayılmasında ihmal ve kusurlu bulunan Süleyman Paşa azledilerek Edirne'ye çağrıldı (Abdi Paşa, var. 72a; Silâhdar, I, 183—185). Müteâkıben Silistre (Özi) vâliliğine getirilen Süleyman Paşa'yı (Silâhdar, II, 293; Tâ'ib, *göst. yer.*) 1663 son baharında Don boğazında Kazakların „şayka"larıyla Karadeniz'e geçerek sâbilleri vurmalarını önlemeğe me'mur edilmiş olarak görüyoruz. Ancak bu hizmette de muvaffak olamamış, sisli bir havada Kerç boğazından çıkan Kazakların yine etrafı yağmalamasından mes'ul tutulacağını düşünüp, kendisini kurtarmak için boğazın muhâfazasında bulunan gâzi mücâhit azablar [b. bk.] ağası Mehmed Ağa'yı gafletle, Karadeniz donanması serdarı Mehmed Paşa'yı vakitsiz İstanbul'a dönmek ile itham ederek katillerine âmil oldu. Karadeniz'e tekrar donanma çıkarıldı ise de, Kazaklar bir fırsatını bulup tekrar boğazdan içeri girerek izlerini kaybettiler (Silâhdar, I, 255 v. d.) Süleyman Paşa, yine Bacak tarafı serbaddi hizmeti cümlesinden olmak üzere Akkerman muhâfazasında bulunurken, 3 zilkade 1075'te (19 mayıs 1665), ikinci defa olarak İstanbul kaymakamı tâyin edilince, Akkerman'dan sür'atle ayrılıp 17 zilkade'de (2 haziran) İstanbul'a vâsıl oldu (Abdi Paşa, var. 93b; Silâhdar, I, 379; Mehmed Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, I, 97). İhtiyar vezir bu defa da yangın âfeti ile karşılaşmış 10 muharrem 1076 (22—23 temmuz 1665) gecesi Galata önünde bir kalyon yanmış, ertesi gece bir câriyenin verdiği ateş'le Topkapısarayı'nın haremi ve civârındaki binalar harap olmuş, harem halkı önce Çayırköşkü'ne, sonra Eski saraya nakledilmişlerdi. 25 muharrem (7 ağustos)'de ise, Edirne'ye, Odunkapısı'ndan çıkan bir yangının Zindankapısı'na kadar olan sahayı kül ettiği haberi gelmişti. Verilen şiddetli emirlerle kundakcılar tâkip ve katledilerek nisbî bir huzur te'min edilebilmişti (Abdi Paşa, var. 99a, 100a, 101a; Silâhdar, I, 384 v. dd.). Mehmed IV.'in Edirne'den Gelibolu yo'u ile İstanbul'a avdeti dolayısıyle Kaymakam Süleyman paşa, pâdişahı, 29 rebiülevvelde (9 teşrin I.), Küçük Çekmece'de istikbal ederek huzûra kabul olunmuştur. 2 rebiülâhırda (12 teşrin I.) Pâdişah ve sadrâzam şehire dâhil olduklarında Süleyman Paşa'nın kaymakamlığı sona ererek tekrar kubbe vezîrleri arasına katılmıştır (Abdi Paşa, var. 104b v. d.; Silâhdar, I. 389 v. d.; Râşid, I, 105 v. d.; Osman-zâde Tâ'ib, Süleyman Paşa'nın kaymakamlıktan azlini müteâkıp Çankırı sancağı mutasarrıflığı ile tahkir. soara ihtiyarlığına merhameten evinde ikametine müsâade olunduğunu kaydediyorsa da, bu hususun kaynaklardan tahkiki mümkün olamıyor). Girit seferi dolayısı ile pâdişahın Edirne'ye hareketi (7 şevvâl 1076=11 nisan 1666)'ni müteâkıp, Vâlide Sultan ve şehzâdelerin de Edirne'ye hareketi kararlaştırılmış olduğundan Süleyman Paşa, Vâlide Sultan konakçılığına me'mur edilmiş (Tâ'ib, *göst. yer.*; Silâhdar, II, 293'te bu defa da Süleyman Paşa'nın Davudpaşa'daki otağının tutuşup etraftaki çadırların yandığını anlatıyor), bu bizmeti müteâkıp, İstanbul kaymakamı Koca Yusuf Paşa tarafından boşaldığı telhis olunan Erzurum vâliliğine tâyin olunmuştur (3 zilhicce 1076=11 haziran; Abdi Paşa, var. 117b; Silâhdar, I, 410; Râşid, I, 129). Bir sene sonra Erzurum'dan ma'zul olan Süleyman Paşa'ya vezâret hasları ile tekaütlük verildi (28 zilhicce 1077=22 mayıs 1667. Silâhdar, I. 434. *ayn. esr.*, II, 293'teki Süleyman Paşa'nın, 1076'da ikinci defa Rumeli vâlisi tâyin edildiği, Erzurum vâliliğine ise, 1084—1086 arasında tasarruf ettiğine dâir kayıd bir zuhûl eseri olmalıdır. *Sicill-i Osmânî*, III, 69'da Süleyman Paşa'nın 1083'te Bosna vâlisi, 1084—1086 arasında İstanbul kayma-

kamı olduğu kaydediliyorsa da, 1083'te Bosna vâliliğine tâyin edilen Süleyman Paşa, Malatya'lı değil, arpa eminliğinden Humus sancağı beyi olup 1084'te Hotin civârında şehid düşen Süleyman Paşa'dır: Abdi Paşa, var. 124a; *Zubde-i vekayiât*, var. 16b; Silâhdar, I, 624, 629).

Son 20 senesini Üsküdar'daki evinde geçiren Süleyman Paşa, yaşı sekseni geçtiği hâlde, 15 rebiülâhir 1098 (28 şubat 1687) cuma günü vefat ederek evi civârında hazırlamış olduğu makbereye defnolundu (Silâhdar, II 264 v.d.; *agn. esr.*, II, 293'te sehven rebiülevvel deniliyor). Devlet adamı olarak za'fı aşikâr olan Süleyman Paşa'nın, yumuşak tabiâtı, ruh bakımından safveti, dindarlığı ve talihinin yaver olmadığında kaynaklar müttefiktir. Onun devlet hizmetinde kullanılmasının bir sebebi de bu vasıfları olsa gerektir.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

SÜLEYMÂNİYE. SULAYMĀNİYA (SULEMĀNĪ), şimâlî Irak'ta bir şehir ve bu şehrin merkez olduğu idârî bölge (*livā*); bu livâ toprakları Osmanlı devletinin Musul vilâyeti hudutları içinde yer alan Süleymâniye sancağına hemen-hemen uymaktadır.

Tarihî mânâda Süleymâniye arâzisi Osmanlı (Irak)-İran hudûdu, Diyâla ırmağı, Kerkük'e bağlı topraklar ve Küçük Zâb ırmağı arasındaki topraklardan meydana gelir. Bu arâzi Dicle nehri yakınlarından itibâren şarka doğru yükselmekte ve şimâl-i garbî-cenûb-i şarkî istikametli ve bir kaç dizi hâlinde dağ sıraları ile kesilmektedir.

Süleymâniye havâlisi tarihin en eski devirlerinden beri bilinmektedir. Bâbil efsânelerine göre, tûfan esnâsında Gilgameş'in gemisinin oturduğu rivâyet edilen Nişir dağının, değik bölgenin cenup tarafında yüksek ve pek uzaklardan görülen, 2.900 m.'den daha fazla bir irtifâda bulunan Pir 'Omar Gudrûn dağı olduğunda şüphe edilemez.

880 (m. ö.) senesinde Assurnâşirpal, Lullu'ların oturduğu Zamua ülkesindeki 3 kırallığı da itâat altına aldı. 745 (m. ö.)'te Tiglat Pileser III., şimâlî Mesopotamya'da oturan Ermenileri Mazamua'ya yerleştirdi. Süleymâniye arâzisinin cenûb-i şarkî nihâyetinde Sâsânî devrinden kalma meşhur Pâi-Külî âbidesi bulunmaktadır. Süryânî kilisesi tarihinde, Süleymâniye arâzisi, Bêth Garmai dinî bölgesi içinde yer almakta idi (Hoffmann, *Auszüge*, s. 253).

İslâm devrinde bu bölgenin tarihi evvelâ Şahrizûr'unkine karışmakta, Süleymâniye'nin az-çok müstakil hayatı ise, XI. (XVII.) asır sonundan 1276 (1850)'ya kadar uzanmaktadır.

Burada hüküm süren aşiret reisleri kendilerine Bâbân diyorlardı ki, *Şeref-nâma* (I, 280—288)'ye göre, bunların ilki ve âilaye isim vereni Pîr Büdâk Bâbê'dir. Bu hânedân içinde asıl temâyüz eden ve ehemmiyetli bir kola menşe' olan şahıs Bâbâ Sulaymân olmuştur: bu zât 1088 (1677)'e doğru ortaya çıkmış ve 1111 (1699)'de Osmanlı sarayı hizmetine girmiştir. Rich (I, 381—385), bunun 17 paşa Bâbân'dan mürekkep haleflerinin bir listesini verir. Bu âile, birbirine rakip Osmanlı ve İran devletleri arasında becerikli bir politika tâkip etmekle berâber, bilhassa Bagdad eyâleti paşalarına tâbî bulunuyorlardı. Rich'in ziyâret ettiği Mahmud Paşa, sonunda İranlılara itâat etti. İranlılar da Mahmud Paşa'yı iktidara getirmek için 1842'de Süleymâniye'yi istilâ ettilerse de, 1847 muâhedesi ile İran, Süleymâniye arâzisi üzerindeki bütün iddialarından Osmanlı devleti lehine vazgeçti. Bâbân âilesinden son vâli olan Abdullah Paşa, Türkler tarafından 1267 (1850)'de makamından indirildi (Hurşid Efendi, s. 269).

Başlangıçta Bâbân'ların oturdukları yer, Şahra Bazâr (Şahr-i Bâzâr) iken, İbrâhim Paşa ikamet merkezini Sar Çinâr nâhiyesine nakledérek 1199 (1784)'a doğru (Rich, I, 387), Sirvân ırmağına dökülen Tanca Rô vâdisinde Malik-Hiodî (Malik-Kendî?) köyü yerinde Süleymâniye şehrini kurdu. Bu maksatla tesviye edilen eski bir tepe yerinde kurulan şehre 1780—1802 yıllarında Bagdad vâliliğinde bulunmuş (gürcü Memlûkleri âilesinden) Büyük Süleyman Paşa'nın adı verildi (Huart, *Histoire de Bağdâd*, Paris, 1901, s. 159) [Büyük Süleyman Paşa'nın Bagdad vâliliği 1193 (1779)'te başlayarak 24 sene sürmüştür]. 1820'ye doğru şehrin evlerinden 2.000'i müslümanlara, 130'u Yahudilere, 9'u katolik Keldânîlere ve 5'i Ermenilere âit bulunuyor ve nüfus mecmu da 10.000'e varıyordu. Süleymâniye'de 5 câmi vardı. Lycklame 1868'de, şehirde 6.000 Kürt âilesi, 30 Keldânî âilesi ve 15 Yahudi kaydetmiş idi. 1890'a doğru ise, Cuinet'ye göre, 13.825 müslüman, 1.000 Yahudi ve 175 Keldânî bulunuyordu.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Süleymâniye halkı devlete çok sayıda memûr ve zâbit te'min ederdi. Bâbân'lardan İstanbul'da temâyüz edenler de olmuştur. Bunlar iktidardan düştükleri sırada Barzanca âilesine mensup dinî şeyhler ehemmiyetli siyâsî rol oynamağa başladılar; bunların, kendisine büyük ruhâniyet atfedilen cedleri olan Hacı Keke Ahmed, Süleymâniye'de medfundur.

Süleymâniye ancak birinci dünya harbi sonunda 13 teşrin II. 1918'de İngilizler tarafın-

dan işgal edildi ve Türkiye cumhuriyeti ile İngiltere arasında aktedilen Ankara muâhedesi (1926) neticesinde kat'î olarak Irak'a bağlandı ise de, mahallî halka bâzı imtiyazlar tanındı [bk. mad. MUSUL]; fakat bunların tatbikinde gösterilen tereddütler halkı hoşnutsuzluğa uğrattı. 1921 senesi kânun I. ayında Süleymâniyeliler kıral Faysal'ın seçilmesi hususunda mürâcaat edilen intihaba iştirâk etmedikleri gibi, vakit-vakit ayaklanmalara da teşebbüs ettiler. Dinî bir temel üzerinde mahallî muhtâriyeti hedef tutan bu ayaklanmaların başında Şeyh Mahmud Barzanea bulunuyordu. Bu şeyhin ilk isyânı 21 mayıs 1919'da oldu. 18 haziranda İngiliz kuvvetleri Süleymâniye'yi işgal ettiler; Şeyh Mahmud Hindistan'a sürüldü. Fakat Çamçamal ve Rânîya ayaklanmaları sırasında İngilizler Süleymâniye'yi 5 eylül 1922'de terk etmek zorunda kaldılar ve Şeyh Mahmud'a buraya dönmek için izin verildi. Şeyh, teşrin I.'de kendini bütün Irak kürtlerinin *ḥukmdâr*'ı ilân etti. 3 mart 1923'te Süleymâniye bir hava hücûmuna uğradı ve daha sonra Şeyh Mahmud, Sürdâş'a çekildi. 16 mayıs 1923'te işgal edilen Süleymâniye tekrar boşaltıldı, Şeyh Mahmud buraya üçüncü defa yerleşti ve Bağdad hükûmeti tarafından tanındı. Süleymâniye arâzisinden ayrılmış bir nâhiyeyi işgal etme teşebbüsü üzerine yeni hava hücumları oldu (16 ağustos, 25 kânun I. 1923, 25 mart 1924); Şeyh Mahmud'un karargâhı tahrip edildi, kendisi de İran hudûdûna çekildi. Daha sonraki yıllarda Süleymâniye havâlisinde zaman-zaman ayaklanmalar tekrarlandı; bâzen yatıştırma ve uzlaşma yolu tâkip eden Irak hükûmeti isyânları tenkil etmeğe de teşebbüs etti ise de, bulunduğumuz yıllara kadar tam bir düzelme olmadı.

Süleymâniye livâsı 1924'e doğru Süleymâniye Çamçamal, Halabca, Ḳal'a-Diza (Pizdar), Karadağ ve Şara-bazar adlı 6 nâhiyeye ayrılmış olup, 189.900 müslüman ve 1.550 yahudi nüfus ihtivâ ediyordu ve müslümanlar arasında Arapların sayısı 75'i geçmeyordu. 1962 senesinde Süleymâniye livâsının 12.282 km.² arazisi üzerinde 317.000 nüfus yaşamakta idi ve Süleymâniye şehrinin nüfûsu da 35.350'yi buluyordu.

Bibliyografya: Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898); Streck, *Armenien, Kurdistan und Westpersien* (*ZA*, XV, 1900, s. 257, 268, 275); E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches* (Leipzig, 1920), s. 43, 88; Tavernier, *Voyages...* (Paris, 1692), I, 197 v. dd.; W. Heude, *Voyage up the Persian Gulf* (London, 1819), s. 193 v. dd.; Ker Porter, *Travels in Georgia...* (London, 1822), II, 453 v. dd.; Rich, *Narrative of a résidence in Koordistan* (London, 1836), I, 51—184, 260—327; II, *tür. yer.*; Shiel, *Notes on a journey through Kurdistan* (*JRGS*, 1836, VIII, 101); W. Ainsworth, *Researches in Aesyria* (London, 1838), s. 27 ve *tür. yer.*; Ritter, *Erdkunde*, (Berlin, 1840), IX, 447—459, 565—639); Ḫurşîd Efendi, *Siyâḥet-nâme-i ḫudûd*; Lyeklama a Nijeholt, *Voyage en Russie...* (Paris-Amsterdam, 1875), IV, 75—84; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 868—873; Dickson, *Journeys in Kurdistan*, (*Geogr. Journ.*, nisan, 1910, s. 376); A. Adamov, *Irak Arabski* (Petersburg, 1912), s. 387 v. d.; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise*² (London, 1926), s. 163—209; *Musul vilâyeti sâlnâmesi*, 1330 1912), s. 284 v. d.; Ş. Sâmi, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1894), IV, 2622. (V. MINORSKY.)

[Bu makale B. Darkot tarafından tâdil edilmiştir.]

SÜLEYMAN-ŞAH I. SULAYMAN-ŞÂH B. ḲUTALMIŞ, RUKN AL-DİN (? —1086), Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu ve ilk sultanı. Selçuk'un oğlu olan Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğludur. Sultan Tuğrul Beg'e karşı taht mücâdelesi yapan Kutalmış, Sultan'ın ölümü üzerine pâyitaht Rey'e yürüyerek sultanlığını ilân etmiş ve aynı maksatla hareket eden Alp Arslan ile vuku bulan savaşta ölmüş; kardeşi Resûl-Tigin ile oğulları Süleyman, Mansûr ve diğerleri Alp Arslan tarafından esir edilmişti (bk. Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve türk-islâm medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 97—99). Kaynaklarda Süleyman-şah hakkında verilen bilgiler çok az, müphem ve hatâlı olduğundan onun şahsiyeti, siyâsî hüviyeti, faâliyetleri ve Türkiye Selçuklu devletinin kuruluşu bugüne kadar anlaşılamamış ve çok karışık bir mâhiyet almıştır.

1. Süleyman'ın tarih sahnesine çıkışı. Arslan Yabgu, Selçuk'un büyük oğlu ve babasının ölümünden sonra da Selçukluların Yabgusu (reisi) olduğu için oğulları Kutalmış ve Resûl-Tigin saltanat dâvasında ısrar etmişler ve Mikâîl-oğulları elinde bulunan Selçuklu devletine karşı istiklâl teşebbüslerine girişmişlerdi. Muahhar kaynaklar Kutalmış'ın 1064'te Alp Arslan'a karşı mücâdelede ölümünden sonra sultanın esir aldığı evlâtlarının hayatına da son vermek istediğini, fakat Nizâm-ül-Mülk ile istişâre edince hânedan âzâsını idamın, uğursuzluk getireceği ve devletin bekasına te'sir edeceği düşüncesi ile bundan vazgeçildiğini yazarlar (bk. Osman

Turan, *agn. esr.*, s. 97-99). Bununla berâber aynı kaynaklar bir hâdise çıkarmalarını önlemek maksadı ile ya gazâ yaparak hizmette bulunmaları veya bu suretle şehit olarak bertaraf edilmeleri için Bizans hudutlarına sürülmelerine karar verildiğini de rivâyet ederler. Böylece Kutalmış-oğulları, Diyarbekir-Urfa havâlisine ve Bîre(cik) yakınlarına gelip bu bölgede çok sönük ve sıkıntılı bir hayat sürmüşlerdir (Ẓahîr al-Dîn Nîşâpûrî, *Salcuḳ-nâma*, Tahran, 1332 ş., s. 21 v. d.; Reşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ—Târîḫ-i Âl-i Salçuḳ*, nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, s. 28; Karîm al-Dîn Aḳsarâyî, *Musâmarat al-aḫbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 16, 19; Türkçe anonim *Selçuk-nâme*, Edirne Bâdî Efendi kütüp., nr. 559, yeni 2313, var. 69a). Bâzı müslüman ve hıristiyan kaynaklar, bunun aksine Süleyman'ın Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine me'mur edildiğini ve hattâ ona iktâ olarak ayrılan bu bölgede hükümranlık hakkının da verildiğini yazarlar ise de, bunun tarihî gerçek ile biç bir münâsebeti yoktur. Bu müellifler arasında Süryânî Mikhael daha ileri giderek Süleyman'ın, oğulları ile birlikte, Malazgird meydan muhârebesinde büyük bir hizmet yaptığını ve zaferden sonra Alp Arslan'ın Kappadokya ve Pontus ülkelerini fetheden Süleyman'a Anadolu'da saltanat sürmek salâhiyetini tanıdığını söyler (Michel le Syrien, *Chronique*, frns. tre. Chabot, III, 169, 172; Ermeni Hayton, *Recuil des Historiens des Croisades, Documents arméniens*, II, 113; *Târîḫ-i Âl-i Selçaḳ*, nşr. ve tre. F. N. Uzluk, Ankara, 1952, metin, s. 35, bu eser bu maddede *anonim Selçuknâme* adıyla geçecektir; Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafâ*, Bombay, 1266, IV, 105). Süleyman ve kardeşlerinin Malazgird savaşında veya zaferi müteâkıp Anadolu'nun fethine gönderilen kumandanlar arasında bulunduğuna dâir hiç bir mevsûk işâret mevcut olmadığı gibi, diğer âsi Selçuklu şehzâdesi Er-basgan (El-basan)'ı sıkı bir tâkip ile onun Bizans'a kaçmasına sebep olan Alp Arslan'ın, daha iddialı ve kuvvetli bir şekilde ortaya atılan Kutalmış-oğullarını Anadolu'nun fethine ve hükümdarlığına tâyin etmesi de imkânsızdı. Nitekim çağdaş kaynakların Alp Arslan zamanında Anadolu'da gazâ yapan bir çok Türk beyi ve kumandanı hakkında bilgi vermelerine rağmen, Selçuk'un daha mühim şahsiyetler olan bu torunlarını hiç zikretmemeleri de bu husûsu te'yid eder. Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan zamanında Anadolu'da ve Suriye'de bulunmadıkları husûsunda en sağlam delil de, şüphesiz, Kutalmış, Kavurt ve El-basan'ın isyanlarından sonra, onlara mensup bulunan Yabgulu (Yâvgıyye) adlı Türkmen kitlelerinin Anadolu ve Suriye'ye kaçtıkları ve bunlardan bir kısmının 462 (1070)'de, Atsız ve diğer Oğuz beyleri idâresinde fetihlere girişip Filistin'de bir Türkmen beyliği kurarken başlarına geçecek bir Selçuk şehzâdesi bulunmamış olmasıdır (daha fazla tafsilât için bk. O. Turan, *Selçuklular tarihi*, s. 117 v. d., 120—123). Filhakîka bu Türkmen beylerinden biri olan Şökli, ancak 467 (1074)'de, Sultan Melik-şah'a itâatini bildiren Atsız'a karşı harekete geçerken Kutalmış-oğullarından birini dâvet edebilmiş ve kendisine Selçuklu hânedanına mensûbiyeti dolayısiyle, itâatte bulunacağını bildirmişti. Bu durum Kutalmış-oğullarının Alp Arslan zamanında Anadolu'ya gönderilmediklerini ve hattâ serbest bulunmadıklarını gösterir. Esâsen onlar bu ülkeye sürgün olarak gönderilselerdi bile bu havâliye göçen ve kendileri gibi bir kısmı da isyanlara karışan Türkmenlerin onların etrafında toplanmaları icap ederdi.

Süleyman ve kardeşlerinin Anadolu'ya gelmeleri Alp Arslan'ın ölümü ve Melik-şah'ın cülûsu üzerine çıkan hâdiseler ile yakından ilgilidir ve bununla Anadolu fetihlerine me'mur edilen Artuk Beg'in, Melik-şah tarafından merkeze çağırılması arasında sıkı bir münâsebet vardır. Zâten mühim kaynakların Kutalmış-oğullarının Melik-şah zamanında Anadolu'ya geldiklerine dâir ifâdeleri de bunu te'yit eder. Bununla berâber Melik-şah'ın Süleyman ve kardeşlerine Anadolu'yu idâreye ve bu ülkede başsız kalan Türkmenleri disipline almağa me'mur ettiğine dâir ifâdeler de hakikate aykırıdır ve bir yakıştırmadan ibârettir (Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-davlat al-Salcûḳiya*, nşr. M. Iqbal, Lâhore, 1933, s. 72; Raşîd al-Dîn, nşr. A. Ateş, s. 39; İbn Bîbî, *al-Avâmir al-'Alâ'iya*, faksimile, Ankara, 1956, s. 18).

Alp Arslan'ın ölümü üzerine çıkan saltanat mücâdelesinde Süleyman ve kardeşlerinin fırsat bulup Anadolu'ya geldikleri veya Melik-şah'ın onları serbest bıraktığı anlaşılıyor. İbn al-Azraḳ „Melik Süleyman, Melik-şah yanından gelip, Malatya, Kayseri, Aksaray (Beyaz şehir), Konya, Sıvas ve bütün Rum'u fethedip oralara hâkim oldu" ifâdesini kullanırken bu gelişin bir tâyin şeklinde olduğuna dâir bir işârette bulunmaz (*Târîḫ Mayyâfârikîn*, British Museum, Or., 5803, s. 166). Bununla berâber bir asır sonraya âit bu müellifin ifâdesi de bu bakımdan fazla bir ehemmiyet taşımaz. Çağdaş Bizans tarihçileri ile Abu 'l-Farac Barhebraeus, Süleyman ve kardeşlerinin isyân hâlinde ve kaçarak Anadolu'ya sığındıklarına dâir kayıt vermekle durumu daha sarih bir şekilde aksettirmişlerdir (A. Attaliates, *Historia*, Bonn, 1853, s. 226;

J. Skylitzes, Bonn tabı, s. 732; Barhebraeus, *Chronagraphy*, ingl. trc. W. Budge, London, 1932, s. 226). Kutalmış-oğullarının tarih sahnesine çıkışları hakkında en mevsûk mâlûmatı Sibṭ İbn al-Cavzî vermektedir. Filhakika bu müellifin, *Ġarş al-niʿma*'dan naklen verdiği bilgiye göre, 1074 sonlarında Şökli adında bir Türk beyi Suriye'de yaptığı fütûhat esnâsında, diğer Türk beylerinden Atsız ile bozuşmuş ve Anadolu'da gazâ ile meşgûl olan „Kutalmış-oğlu" 'na bir mektup yazarak kendisini Suriye'ye dâvet etmiştir. Bu kayıt Süleyman ve kardeşlerinin bu sıralarda Anadolu'da bulunduklarını te'yit etmektedir. Akkâ'yı Mısırlılardan alınca Atsız ile bozuşmuş ve ona mağlûp olmuştur. Bunun üzerinedir ki, Şökli „babasının ölümünden sonra Rum'da Yabgulular ile birlikte gazâ yapan Kutalmış-oğlu" 'na mektup yazmış ve onu Suriye'ye dâvet edip kendisine iltihak edeceğini bildirmiştir: „Sen Selçuklulardan ve hükümdar hânedanındansın, sana itâat edip hizmetinde bulunursak bundan iftihar eder ve şeref duyarız; Atsız hükümdar soyundan olmadığı için ona tâbî olmağa râzı değiliz" sözlerini söylemekte; Mısır'dan derhal yardım va'di aldığını anlatmaktadır. Bu dâvet dolayısiyle Suriye'ye inen Kutalmış-oğlu ile Şökli birleşerek Taberiye'ye gittiler ve orada „Mısır halîfesine itâatlerini ilân ettiler". Fakat Kudüs'ten hareket eden ve Melik-şah'tan da 3.000 kişilik bir yardım kuvveti alan Atsız onları mağlûp etti; Şökli ve oğlunu öldürdü; Kutalmış-oğlunu, küçük kardeşini ve amcası Resûl-Tigin'in oğlunu esir aldı (Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mirʾât al-zamân*, Topkapı, Ahmed III., nr. 2907, XIII, var. 15b, 23a, 25b—26b).

Kutalmış-oğullarından biri, Atsız'a ve dolayısiyle Melik-şah'a karşı Filistin'de Mısır şiʿîleri ile anlaşarak bu teşebbüse girişirken diğer bir kardeş (Süleyman) de, aynı zamanda, 476 rebiülevvel (teşrin II. 1074)'de Mirdâsî emîri Maḥmûd'un ölümü üzeriae, Haleb'i muhâsara etmekte idi. Gerçekten Maḥmûd'un yerine geçen oğlu Naṣr bu şehri müdâfaa ederken Kutalmış-oğluna „sultanın nâibi olduğunu" söyliyerek ve bir mikdar da mal vererek onu muhâsaradan vazgeçirdi. Bu suretle Haleb'den Salamîya'ye çekilen Kutalmış-oğlu orada Atsız'a mektup yazarak kardeşinin serbest bırakılmasını istedi. Fakat Atsız bu husûsu sultana yazdığını, gelecek cevaba göre hareket edeceğini bildirdi ve bir az sonra da Süleyman'ın kardeşlerini Melik-şah'a gönderdi. Alp Arslan'ın ölümü dolayısiyle meydana çıkmak fırsatını bulan ve az zamanda bir kısım Türkmenleri etrafında toplayan Kutalmış-oğlu Haleb'den sonra Antakya'yı kuşattı. Bu esnâda şehrin Bizans vâlisi ile bir anlaşma yaparak, bu havâliyi, akınlardan korumak mukabilinde, yıllık 20.000 dinar haraca bağladı (Sibṭ, 26b, 23a). Kutalmış-oğullarının zuhûru hakkında bu mühim mâlûmatın tek kaynağı olan Sibṭ (*Ġarş al-niʿma*'dan) onların ve bu arada Haleb ile Antakya'yı kuşatanın adını vermemekte ve yalnız başka bir yerde „Sultanın amcazâdesi olan Kutalmış-oğlu Süleyman, Şam'a (Suriye'ye) inen Yabgulu Türkmenlerinden olup Anadolu hükümdarlarının ceddidir; bir kısım Rum beldelerini ve son olarak da Antakya'yı fethettiği" ifâdesi ile bu faâliyetlerin de ona âit bulunduğunu telkîn eder (Sibṭ, 83b). Bu devir şimâlî Suriye hâdiseleri hakkında bol mâlûmat veren İbn al-ʿAdîm'in ve diğer Arap müelliflerinin Kutalmış-oğullarından hiç bahsetmemeleri dikkate şâyândır. Bununla berâber, muahhar bir kaynak olmasına rağmen, çok defa sağlam bilgiler veren, anonim *Selçuk-nâme* Süleyman-şah'ın kendisine katılan Türkmenler ile Antakya'yı kuşattığını, lâkin fethedemeden Anadolu'ya geçtiğini belirtmek sûretiyle hâdiseleri aydınlatmakta; Sibṭ'i tamamlamakta ve Süleyman'ın zuhûrunu sarâhatle meydana okymaktadır, ki zâten hâdiselerin mantıkî seyri ve izahı da budur (anonim, *Selçuk-nâme*, s. 36).

Kutalmış-oğullarının Fırat boylarında ve Urfa havâlisinde faâliyete başladıklarına dâir muahhar kaynaklara inʿikâs eden rivâyetlerin tarihî esâsları da meydana çıkmıştır. Nitekim çağdaş kaynaklar da bu husûsu te'yit etmektedir. Gerçekten Melik-şah'tan Malatya'nın hâkimiyetini elde eden ortodoks Ermeni Gabriel ile dâmadı Urfa sâhibi Thoros 1095 yılında, Malatya'ya gitmiş ve „Kutalmış-oğlu Sultan Alp-İlig (Alp'ilag)'i Urfa'ya dâvet ederek düşmanlarından intikam almak maksadıyle şehri kendisine teslim edeceğini bildirmiş ve onu oraya götürmüştür. Fakat kendisini bir ay sonra zehirleyerek tekrar şehre sâhip oldu. Gabriel de Malatya'yı teslim va'diyle onun Türk askerlerini oraya götürüp aldattı; şehre varınca kapılarını kapatarak onları dışarıda bıraktı". Bu Türkler Davud adlı reisleri idâresinde Malatya'yı kuşattılarsa da, bu sırada şehre göz dikmiş bulunan Gümüş-Tigin b. Dânişmend Gâzî onlarla Gabriel arasında sulhu sağladı (Urfalı Mathieu, frns. trc. E. Dulaurier. Paris, 1858, s. 210; Süryânî Mikhael, III, 179; Vardan, türk. trc., H. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1937, s. 185). Bir müddet sonra, 516 (1122)'de de. Kutalmış-oğlu Dolât (Devlet) Artuklu İlgâzî'nin emîrleri arasında meydana çıkarak Haçlılara karş Haleb'den ʿAzâz üzerine bir akın yapmış ve

dönüşte Guillaume'un taarruzuna uğrayıp kayıplar vermiştir ('Aẓīmī, *Tārīḫ*, nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938, s. 390; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab*, nşr. Sāmī 'l-Dahhān, 1954, II, 205). Bu kayıtlar Kutalmış'ın Süleyman ve Mansûr'dan başka, bu havâlide kalıp kendilerine hâkimiyet sâhaları te'mine çalışan ve hattâ Sultan unvânını alan iki oğlunun daha mevcut olduğunu ve Urfa ile alâkalı rivâyetlerin tarihî bir esâsa dayandığını meydana koyar. Çağdaş bir Bizans müellifinin Kutalmış'ın beş oğlu olduğuna dâir rivâyeti de kayda şâyândır (Skylitzes, s. 732), ki, Suriye'de esir edilip Melik-şah'a gönderilen Süleyman'ın diğer kardeşi ile amcazâdesinin isimleri bize kadar gelmiş değildir.

Kaynakların bu rivâyetlerini böylece kıymetlendirdikten sonra Kutalmış-oğullarının önce Fırat ve Urfa havâlisinde faâliyete giriştiklerini ve bu ilk devrede Melik-şah'a (yâni ona tâbi Atsız'a) karşı mücâdeleye başladıklarını ve bu maksatla da şî'î Mısır halîfesi ile münâsebet kurduklarını, fakat bu teşebbüslerde muvaffak olamayarak kardeşlerini esir verdiklerini tesbit etmiş oluyoruz. Bu durum Süleyman ve kardeşlerinin Alp Arslan veya Melik-şah tarafından Anadolu'nun fethi ve idâresine gönderildiğine ve kendilerine iktâ edilen bu ülkede hüküm sürme hakkı bahşolunduğuna dâir muahhar kaynakların yanıldığını, ifâdelerinin müphem ve mütenâkız bulunduğunu göstermektedir (J. Laurent, *Byzance et les Origines da sultanat de Roum*, *Mélanges Ch. Diehl*, Paris, 1930, I, 179; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 57, 85, 87; ondan naklen İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 66; ayn. mll., *Melikşah*, *İA*, VII, 667; M. Köymen, *Selçuklular devri Türk tarihi*, Ankara, 1963, s. 102 v.d.; S. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge, 1951, I. 64).

2. Süleyman'ın gelişinde Anadolu. Malazgirt zaferini müteâkıp, Bizanslılar ile yapılan sulh bozulunca, Alp Arslan bir takım Türk beylerini Anadolu'nun fethine me'mûr etmişti. Artık Bizans ordusu ve mukavemeti kalmadığı için Türkmenler her tarafı sür'atle işgal ve iskâna başlamışlardı. Muahhar islâm kaynakları, Anadolu'da birer beylik kuran Saltuk (Erzurum'da), Gümüş-Tigin Ahmed (Dânişmend) Gâzî (Sıvas-Amasya'da), Mengücük Gâzî (Erzincan-Divriği'de) ve Artuk (şarkî Anadolu'da) beyleri bu ilk fâtihler arasında sayarlar ise de, bunlar arasında yalnız Artuk'un mevcut bulunduğu sâbittir. İmparator Romanos Diogenes'in yerine Bizans tahtına çıkan Mihael Dukas, 1072 yılında, Isaak Komnenos'u kardeşi Alexios ve Norman reisi Russel ile birlikte bir ordunun başında Anadolu'nun müdafaâsına gönderdi. Kayseri'ye varan Bizans ordusu şehri zelzeleden yıkılmış ve burçlardan başka bir şey kalmamış bir hâlde bulmuştu. Malazgirt'te R. Diogenes'e hiyânet eden Russel, Bizans'ın perişanlığından faydalanarak, Anadolu'da bir devlet kurmak teşebbüsüne girişti ve kuvvetlerini alıp, Kayseri'den Sıvas istikametinde uzaklaştı. İşte bu sırada idi ki, Türkler de Kayseri'ye doğru ilerliyordu. Bu vaziyette Türkler ile Bizanslılar arasında vuku bulan karşılaşmada Bizanslılar mağlûp ve Isaak da esir edildi. Ordunun dağılması üzerine Ankara'ya kaçan Alexios kardeşinin fidyesini tedârik maksadı ile İstanbul'a varıp döndü. Bu esnâda Isaak da yakın şehirlerin zenginlerinden, vergi alarak, topladığı parayı verip hürriyetini satın aldı. İki kardeş Ankara'da buluştukları zaman Türkler de şehrin kapılarına yaklaşmış ve onları tâkip ederek Sakarya'yı geçmişlerdi (N. Briyennios, frns. trc. H. Grégoire, *Byzantion*, 1953, XXIII, 503—509; Zonaras, *Chronique*, frns. trc. M. de St. Amour, Paris, 1560, s. 108ª; Anne Comnène, *Alexiade*, frns. trc. B. Leib, Paris, 1937, I, 10).

Sıvas tarafına gitmiş bulunan Russel'in birden-bire dönüp Sakarya ve İzmit havâlisine varması ve bu bölgede hâkimiyetini kurmağa çalışması Artuk'un orta Anadolu'da fetihlere girişmesi ile alâkalıdır. Filhakika Bizans kaynaklarının ancak orta Anadolu'dan geçişinden sonra bahsettikleri Artuk Bey'in daha önce Sıvas ve Amasya taraflarında fetihlerde bulunduğu muhakkaktır. Zîrâ *Dânişmend-nâme*'deki kahramanlar arasında Artūḫī adı ile yer alan bu Türk beyinin tarihî faâliyetlerine âit bir hâtıra da Amasya-Tokat havâlisinde Artuk-ova veya Artuk-âbâd ismidir ki, orta çağ Türkiye kaynaklarında da mevcûdiyeti onun fetihleri ile ilgilidir (bk. I. Melikoff, *La Geste de Melik Dânişmend*, Paris, 1940, I, 125). Artuk Bey Dânişmend ilinden orta Anadolu'ya geçerken Norman reisi Russel de imparator Mihael'in amcası Yohannes'in kumandasında gönderdiği Bizans ordusunu bozmuş, kumandanını esir almış ve bu esiri imparator ilân eylemişti. Bu sûretle müşkil bir durumda kalan imparator Mihael bu sırada „müthiş bir ordunun başında ilerleyen" Artuk (Artukh) ile bir anlaşma yapmağa mecbûr oldu: Böylece Sakarya nehrini geçen Artuk Bey, Russel ile birlikte Yohannes'i mağlûp etti ve Sapanca (Sophon) dağına kaçarken kendilerini yakaladı (bu dağ için bk. W. Ramsay, *Anadolu'nun tarihî coğrafyası*, türk. trc. M. Pektaş

İstanbul, 1960, s. 205, 235). Artuk Bey, Russel'i fidye mukabilinde Franklara ve Yohannes'i de imparatora teslim etti; bu sâyede Türkler, hiç bir engel ile karşılaşmadan, İzmit'e ve Marmara sâhillerine kadar ilerlediler (Bryennios, s. 519 v. d.; Zonaras, s. 108a; Attaliates, s. 198, v. d.).

Ẓahîr al-Dawla Artuk, Malazgirt zaferini müteâkıp, Anadolu'da bu sür'atli fetihlerini yaparken Kavurt da saltanatı elde etmek maksadı ile Rey üzerine yürüyordu. Bu nâzik durum dolayısiyle Melik-şah, Artuk'u 1073'te merkeze çağırmak zorunda kalmış ve o da iki ordunun karşılaşmasında sultan tarafında hizmet etmişti (anonim, *Selçuk-nâme*, s. 15). Artuk'un ayrılışından sonra Norman reisi Russel, tekrar fırsat bularak, Amasya ve Niksar (Neokaisareia) taraflarına hâkim oldu. Ona karşı imparator, Alexios'u gönderdi ise de, yerli halk Bizans kumandanını değil, Russel'i tercih ettiğinden bir şey elde edemedi. Bu sırada idi ki, islâm kaynaklarında adı geçmeyen Tutak büyük bir ordu ile orta Anadolu'ya giriyordu. Russel derhal bu Türk beyi ile dostluk kurdu. Lâkin tehlikeyi gören Alexios Türk kumandanını kazanmak için daha câzip tekliflerde bulundu. Sultan ile imparatorun dost olduğunu, Russel'in, büyük kuvveti dolayısiyle kendisine yaklaştığını ve onu teslim ettiği takdirde büyük bir meblağ ödeyeceğini bildiriyordu. Bunun üzerine Tutak rehineler alıp, Norman reisini Bizans kumandanına teslim etti. Fakat Amasya halkı ağır vergi isteyen Alexios'a karşı ayaklandı ve memnun bulundukları Norman reisini kurtarmağa çalıştı ise de, nihâyet Alexios ayaklanmayı bastırdı; parayı tahsil edip Tutak'a gönderdi ve kendisi de Russel'i yanına alarak İstanbul'a hareket etti. Yolda ecdâdının memleketi olan Kastamonu'yu ziyâret ederken Türklerin görünmesi ile yolunu değiştirerek Ereğli'ye vardı ve orada da Bizanslıları tâkip etmekte olan Türkler ile çarpışarak denizden İstanbul'a gitti (Bryennios, s. 521—527; Zonaras, s. 108b; Anne Comnène, I, 12—15; Chalandon, *Alexis I. Comnène*, Paris, 1900, s. 29—31; G. Schlumberger, *Épopée Byzantine*, II, 85—87; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XV, 19—26; G. Finlay, *History of Greece*, London, 1851, s. 54; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 87; Cl. Cahen, *La Première pénétration turque en Asie-mineur*, *Byzantion*, XVIII, 33).

İmparator Mihael bu buhranlı devrede meydana çıkan âsileri tenkil ederken bütün Anadolu'nun elden çıktığını görüyordu. 1074 şubatında papa Gregorius'a baş-vurarak Türklere karşı yardım istedi ve buna karşılık da ortodoks kilisesini katolik kilisesi ile birleştireceğini va'adetti. Bu mürâcaatı memnuniyetle kabul eden papa bâzı Avrupa kırallarına ve hıristiyan âlemine hitap ederek Türklerin İstanbul sûrlarına kadar bütün Şark imparatorluğu beldelerini istilâ eylediklerini beyânla onları bir Haçlı seferine dâvet etti (Migne, *Patrologie Latine*, CXLVIII, 329). Fakat bu zamanda papalık ve Cermen imparatorluğu arasında bir mücâdele mevcut bulunduğundan bu mürâcaat bir netice vermedi ve Haçlı seferleri de ancak bundan 23 yıl sonra başlayabildi. Kaynakların Artuk'tan sonra büyük bir kuvvetle Anadolu'da harekette bulunan Tutak'tan bir daha bahsetmemeleri, artık Kutalmış-oğullarının bu memlekete gelişi ve Türkmenlerin onların etrafında toplanmaları ile ilgili olmak icâp eder. Artuk'un 1076 yılına kadar Anadolu'da fetihlerle meşgûl bulunduğuna ve Süleyman'ın şikâyeti üzerine Melik-şah tarafından buradan alındığına dâir fikirler tamâmiyle yanlış tahminlere dayanmakta ve bu tarihte Baḥrayn ve Aḥsâ'da bulunan Karmatîlere karşı gönderilmiş olmasından istidlâl edilmektedir (M. H. Yınanç, s. 89, 109) ki, onun Kavurt isyânını bastırmakta ve daha sonra da kendisine âit Ḥulvân iktâında bulunmakta olduğu da dikkati çekmemiş, bu sebeple Anadolu hâdiseleri de açıklığını kaybetmişti.

3. Süleyman'ın Anadolu fetihleri ve hükümdarlığı. Alp Arslan zamanında Suriye'ye kaçmış bulunan Yabgulu Oğuzlarının Atsız idâresinde Melik-şah'a itâat etmeleri ve onlara karşı Şökli'nin Kutalmış-oğullarını dâveti üzerine girişilen mücâdelede sonuncuların mağlûp olması, Süleyman ile kardeşi Mansûr'un, kendileri için daha müsâit bir hâle gelen Anadolu'ya geçmelerine sebep oldu. Gerçekten Artuk Bey'in İran'a dönmesi ve bu ülkede bir Selçuk şehzâdesi veya büyük bir Türkmen beyinin bulunmaması onların bu taraflarda şansını arttırıyordu. Bundan başka Anadolu'ya gelen bu Türkmenlerin mühim bir kısmı da Alp Arslan'a ve Melik-şah'a karşı isyân eden Kutalmış, El-Basan ve Kavurt'a mensup „Yabgular olup, bunlar devamlı bir şekilde Rûm'a (Anadolu'ya) göçüyorlardı." Melik-şah'ın halası ve El-Basan'ın zevcesi Gevher Hâtun da 1074'te intikam almak için „Rûm'a gitmekte bulunan Yabgulara yetişmek üzere Azerbaycan'a" hareket etmişti. Daha önce de Alp Arslan tarafından El-Basan'ı tâkibe gönderilen ve onu sığındığı Bizans imparatorundan teslim almak isteyen Afşin de, imparatora: „Aramızda dostluk olduğundan memleketlerinize dokunmadım. Hâlbuki bu Yabgu-

lular (Yavgıyye) sultaoın düşmanıdır; sizin ülkelerinizi de yağma ve tahrip ettiler. Bu sebeple El-Basan'ı teslim etmeniz gerektir" diye ihtarda bulunmuştur ki, bu durum Anadolu'ya göçen Türkmenlerin Kutalmış-oğullarını nasıl beklediklerini göstermektedir (Sibṭ, XII, 254ᵃ, XIII, nr. 2931, 467 yılı). İşte Süleyman ve Mansûr'u Anadolu'ya çeken sebepler bunlardı.

Filhakika bir kaynağa göre „Süleyman-şah kendisine karşı ittifak eden Şam emîrlerinin askerlerinin çokluğu dolayısiyle orada kalamayarak Rum gazâsına girişti; tâlih yardım etti, devlet yüz gösterdi ve kendisine koşan Horasan Türkmenleri ile önce Antakya üzerine yürüdü; fakat fethedemedi. Oradan Rum'a geçti; evvelâ Konya'yı Mārtāvkustā'dan ve Gāvel'e (Gevâle) kalesini de Rūmānūs Mākrī'den aldı; bir çok müstahkem kaleleri ve hükümdarların hazînelerini ele geçirdi. Heybeti kâfirlerin kalbinde yerleşti ve kahramanlığı sâyesinde Konya'dan İznik kapısına kadar her tarafı aldı; hiç bir ordu karşısına çıkamadı" (anonim, *Selçuk-nâme*, s. 36). Bizans imparatorluğu bu yıllarda o kadar perişan ve Anadolu ile münâsebetlerini o derece kesmiş bir durumda idi ki, Süleyman'ın bu fetihleri ve husûsiyle hıristiyanlık tarihinde mühim bir mevkii olan ve İstanbul'un yanı-başında bulunan İznik şehrinin fethi bile Bizans kaynaklarında bir akis bırakmamıştır. Bu devir islâm kaynakları çok zayıf olduğu ve Suriye müellifleri Anadolu'dan uzakta bulundukları hâlde, bunlar „Kutalmış-oğ'u Süleyman, 467 (1075) senesinde, İznik (Niḳiya) ve havâlisini fethetti" ifâdesi ile bu fetih ve tarihini tesbit edip anonim, *Selçuk-nâme*'yi te'yit eylemişlerdir (*ʿAẓīmī*, s. 361; İbn Şeddâd, *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra*, British Museum, Add. 23334, s. 346). Nitekim Bizans müellifleri de 1078'de Süleyman'ın İznik'te oturmakta olduğunu belirtmekle İznik'in bu tarihten önce onun elinde bulunduğunu meydana koymakta ve dolayısiyle islâm kaynaklarını da te'yit etmektedirler. Durumun bu sarahatine rağmen bizantinistlerin yanlış izahları ve islâm kaynaklarına dikkat edilmemesi yüzünden İznik'in fethi ve Süleyman'ın pâyitahtı oluşu tarihi 1077—1081 yılları arasına alınmış ve bir vuzûha varılamamıştır (J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, Paris, 1930, s. 179 v.dd.; ayn. mll., *Byzance et les Turcs Seldjoucides*, Nancy, 1913, s. 12; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 107 v.dd.; bk. mad. MELİKŞAH; M. Köymen, *Selçuklular devri Türk tarihi*, s. 106). Konya şehri ilk defa 1068 yılında Türklerin eline geçmiş idi ise de, Bizanslılar diğer şehirler gibi Konya'yı da istirdat etmişlerdi. Bu sûretle İznik'in fethi ve Türkiye Selçukluları devletinin kuruluşu 1075 yılında vuku bulmuştur. Süleyman'ın İznik'ten önce Konya'yı pâyitaht yaptığına dâir görüşler de yanlış tahminlere dayanıyordu (A. Vasilief, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, I, 471; M. H. Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 107).

Süleyman, 1075'te, İznik'te yerleştikten sonra Bizans'ın uğradığı buhrandan ve zayıf imparator Mihael'e karşı çıkan isyanlardan faydalanarak sür'atle devletini genişletmek ve kuvvetlendirmek imkânlarını buldu. Gerçekten Bizans'ın Rumeli ordusu, 1075'te, toptan ayaklandı ve bu ordunun kumandanı N. Bryennios Edirne'de, 1077'de imparatorluğunu ilân ederek İstanbul üzerine yürüdü. İmparator bu tehlikeli durumda hapisten çıkardığı Russel'i, Alexis ile birlikte ona karşı gönderdi. Tam bu sırada idi ki, Anadolu'da bulunan askerlerin kumandanı N. Botaniates de harekete geçti ve Alp Arslan'dan kaçıp Bizans'a sığınan Selçuk'un torunu El-Basan (Khrysoskül) ile birleşerek Kütahya'dan İzmit'e doğru ilerledi. Fakat Türklerden korktuğundan ancak geceleri sapa yollardan hareket ediyordu. İznik hizâsında, Sakarya yakınında (Atzula mevkiinde), Selçuk kuvvetleri tarafından sarılmak tehlikesine mâruz kalan N. Botaniates, müttefiki bulunan El-Basan'ı amcazâdesi Süleyman'a gönderdi. Bir takım menfâatler karşılığında ve her hâlde maksadını da anlattıktan sonra, onu iknâ etti. Böylece Süleyman daha müsâit şartlar dolayısiyle müttefiki bulunan imparator yerine Botaniates ile anlaşmağı tercih etti. Bu sâyede imparatorluğunu ilân eden N. Botaniates „Mansûr (Masur)'dan ve Bitinia'da İznik hükümdarı olan Kutalmış-oğlu Süleyman'dan „2.000 kişilik kuvvetten başka asker yardımı va'dini alarak İstanbul'a doğru harekete geçti; oradaki taraftarlarının da müzâhareti ile, 1078'de, Bizans tahtını elde etti. Yeni imparator ile birlikte giden Türk askerleri, Üsküdar (Chrysopolis)'da çadırlarını kurarak bir bayram şenliği içinde eğleniyor, şarkı söylüyor ve İstanbul'da itibâr görüyorlardı. Yeni imparator bu Türkleri Rumeli'de Peçenek ve Bulgarlara dayanan N. Bryennios'a karşı gönderdi.

Türkler Bizans'ın iç mücâdele'erine karışarak bu sâyede „hâkimiyetlerini Karadeniz, Marmara ve Akdeniz sâhillerine kadar her tarafta genişlettiler... Her yer Türkler ile doldu" (N. Bryennios, frns. trc. Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1672, III, 760 v. d.; Zonaras, s. 109ᵃ; Attaliates, s. 266, 276; G. Finlay, s. 56; J. Laurent, *Sultanat*, s. 180 v. d.). Süleyman, Malazgirt zaferinden bir kaç yıl

sonra Anadolu'da yeni bir devlet kurarken bu eski ve yeni gelen Türkmenlere dayanıyor ve onları yanında topluyordu. Onun bu muvaffakiyetleri arttıkça Türkistan ve İran'dan ilerleyen Türkmen akınları sür'atlendi ve büyüdü. Nitekim 1080 yılında Azerbaycan'dan Anadolu'ya çok büyük bir Türk nüfusu akını vuku buldu (bk. O. Turan, *ayn. esr.*, s. 195—200). Süleyman'ın kurduğu devlet ve kazandığı muvaffakiyetler, Anadolu'da Türk kesâfetini arttırarak, kuvvetlenmesine âmil olduğu gibi, Bizans'ın kötü idâresi, savaşlar ve isyânlar dolayısiyle perişan olan yerli halklar da Süleyman'ın idâresinde huzûr ve sükûna kavuşuyor ve bu sâyede Türkiye Selçuklu devleti sağlam bir temele oturmuş bulunuyordu. Bizans'ın tâkip ettiği ortodokslaştırma ve rumlaştırma siyâseti de Ermenileri, Süryânîleri, râfizî mezheplerinde bulunan yerli halkları ve Pavlakîleri (Pauliciens, a. Bayâlıka) de bu devlete düşman etmiş ve Selçuklulara yaklaştırmıştır. Bizans devleti Ermenileri şarktan orta Anadolu'ya sürerken Balkanlar'dan naklettiği Slav, Ulah ve Türkler de gayr-i memnun olarak yeni idâreyi tercih ediyorlardı. Bunlar yanında Anadolu'da büyük arâzi sâhipleri elinde esir veya topraksız bulunan köylüler de Selçuklular sâyesinde toprağa ve hürriyete kavuşuyordu. Zîrâ Süleyman ve halefleri, eski Türk göçebe hukukuna göre toprakları köylülere dağıtıyor ve devlet mülkiyeti altında herkesin tasarrufuna imkân veren bir *mîrî* toprak rejimi kuruyorlardı (Anne Comnène, I, 18, 69, 71; Attaliates, s. 306 v. d.; Süryânî Mikhael, III, 172; G. Finlay, s. 51; J. Laurent, *Sultanat*, s. 180).

4. **Süleyman-şah ve Melik-şah.** Sultanlık dâvası ile ortaya atılan Kutalmışoğullarının, büyük Türkmen kitlelerine dayanarak, Anadolu'da bir devlet kurmağa girişmeleri ile Suriye'ye kaçan Yabguluların Atsız ve diğer beyler idâresinde bir beylik kurmaları Melik-şah'ı endişelendiriyor ve saltanat mücâdelesini kazandıktan sonra, merkeziyetçi bir devlet kurmak maksadiyle bu yeni teşekkülleri itâate almağa veya ortadan kaldırmağa zorluyordu. Anadolu'nun Türklerle dolarak tamâmiyle elden gittiğini gören ve papa Gregorius VII.'a mürâcaat edip bir yardım alamıyan Bizans imparatoru Mihael, Melik-şah ile anlaşma teşebbüsüne girdi. Filhakika imparator, 1074 haziran tarihli, halîfeye Süryânîce ve satırlar altında Arapça tercümesi yazılı iki mektubundan birinde, ondan Melik-şah nezdinde sulh teşebbüsüne tavassutta bulunmasını reca ediyordu. Melik-şah, Anadolu'ya ve Suriye'ye ordular göndermeden önce, 468 (1076) yılında Kafkasya'ya hareket edince orada hazîneler değerinde hediyelerle gelen Bizans elçisini kabul etmişti (Sibṭ, 170; Şadr al-Dîn al-Ḥusaynî, *Aḫbâr al-dawlat al-salcûḳîya*, Lahor, 1933, s. 63 v. d.; anonim, *Selçuknâme*, s. 16). Bu mektup ve elçilerin neler elde ettikleri hakkında kaynaklarda tafsilât yok ise de, Melik-şah'ın bu ülkelerde hâkimiyetini kurmağa uğraştığı muhakkaktır. Filhakika Melik-şah, kardeşi Tutuş'u Suriye'ye gönderir ve Atsız idâresinde teşkilâtlanan Yabguluları itâate alırken büyük kumandanlardan emîr Porsuk'u da Anadolu'ya me'mur ederek, Süleyman ve diğer Kutalmış-oğullarını bertaraf eylemek istiyordu. Anadolu'da gazâ yapmakta olan Afşin, Saltuk (Bizans ve Ermeni kaynaklarında Samuk ve Arap kaynaklarında Şanduḳ adının aslı Saltuk olmalıdır. Hem Türkçe bakımından ve hem de tarihî bir şahsiyet olması dolayısiyle bu düzeltme doğru olsa gerektir), Dilmaç-oğlu Mehmed, Tarank-oğlu ve Tutu-oğlu (M. H. Yınanç ve ondan naklen yazanlar bu ismi *Davdav* şeklinde okumuşlardır. Hâlbuki Tutu Bey mâlûm bir Türkmen adıdır) gibi Oğuz beyleri 468 zilkadesinde (temmuz 1076) askerleri ile birlikte Rûm'dan Haleb'e dönüyorlardı ki, bu dönüş onların Süleyman'ı tanımamaları ve Melik-şah'a sadakatleri ile ilgili idi. Nitekim Melik-şah bunlara Suriye'ye giden Tutuş'a iltihak etmelerini emretmişti (İbn al-'Adîm, *Buġyat al-ṭalab fî târîḫ Ḥalab*, Bibl. Nationale, Ar. 2138, var. 96b; ayn. mll., *Zubda...*, II, 56).

Melik-şah'ın Anadolu'yu ve Kutalmış-oğullarını itâate almak maksadiyle gönderdiği emîr Porsuk'un hareketleri hakkında kaynakların ifâdeleri çok kifâyetsiz ve karışıktır. Bu rivâyetlerden birine göre, cihan hâkimiyeti dâvâsı ile (bk. *Selçuklular tarihi*, s. 154 v.dd.) Porsuk'u Anadolu'ya göndermiş; o da Bizanslıları sıkıştırarak imparatorlarını yıllık 300.000 altın (dinar) haraca bağlamış; hattâ gûyâ bizzat sultan da İstanbul'u kuşatmış ve Bizans'ın haracını 1.000.000 kızıl altına çıkarmış, Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rûm beldelerini alarak Kutalmış-oğlu Süleyman'ı Rûm'da melik yapmış ve Antakya'yı da alıp kendisine teslim etmiş; Tutuş'u da Şam'a göndererek Mısır ve Magrib'in fethini emretmiştir (İmâd al-Dîn İṣfahânî=Bundârî, *Zubdat al-nuṣra*, nşr. Th. Houtsma, s. 55, 70; Şadr al-Dîn al-Ḥusaynî, s. 71 v.d.). Emîr Porsuk'un seferine âit bu mühim bilgi muahhar bir müellife göre „Kutalmış ölünce oğlu Mansûr Rûm'a gitti ve çok yerler fethetti. Melik-şah taht'a çıkınca emîr Porsuk'u Rûm'a gönderdi. O, emîr Mansûr'u öldürdüğü zaman kardeşi Süleyman küçük idi. O da Türkmenlerin iltihâkı ile çok yerler aldı"

(Canābī, *al-'Aylām al-ẓāhir*, Ayasofya, nr. 3033, var. 470a) şeklinde verilmektedir. Bu ifâde ile hâdise bir az vuzûh kazanmakta ve savaşın da Kutalmış-oğullarına karşı olduğu ve Mansûr'un ölümü ile nihâyete erdiği meydana çıkmaktadır.

Kaynağı kaybolan bu malûmat Abu 'l-Farac tarafından da karışık bir şekilde nakledilmiş, fakat yeni ilâveler ve tarih kaydı ile hâdise bir az daha aydınlatılmıştır. Bu müellife göre, Melik-şah, Kutalmış'ı (doğrusu: -oğlunu) yakalamak maksadı ile, 1078'de, emîr Porsuk'u Anadolu'ya göndermiş. Porsuk İstanbul'a sığınmış bulunan Mansûr'u N. Botaniates'ten istedi ise de, imparator teslim etmedi. Nihâyet Porsuk ile Kutalmış (-oğlu) arasında savaş başladı ve iki taraftan da çok insan öldü. Fakat neticede Porsuk bir hile ile hasmını öldürüp keyfiyeti sultana bildirdi; Türkler de Kutalmış'ın diğer oğlu Süleyman'a iltihak etti (Abu 'l-Farac, s. 227). Kaynaklardaki vuzuhsuzluklara rağmen, Porsuk'un Kutalmış-oğullarına karşı gönderildiği, bu esnâda onlar Bizans imparatoru ile müttefik bulunduğu cihetle, seferin Bizanslılara karşı sayılmış bulunduğu da her hâlde şüphesizdir. Kutalmış-oğullarının Büyük Selçuklular ile ve husûsiyle Süleyman'ın Melik-şah ile münâsebetlerini, kanâatimizce, hatalı olarak tefsir eden modern tarihçiler, Süleyman ile kardeşi Mansûr arasında bir savaş olduğunu, Süleyman'ın yardım istemesi üzerine Melik-şah'ın Porsuk'u Anadolu'ya gönderdiğini ve Mansûr'un öldürülmesinden sonra Anadolu hâkimiyetinin Süleyman'a verildiğini kabul etmişlerdir (J. Laurent, *Saltanat*, s 179; M. H. Yınanç, s. 105; bk. mad. MELİKŞAH). Aşağıda görüleceği üzere Melik-şah'ın Süleyman'dan sonra oğullarını İran'a götürerek İznik tahtını boş bırakması da âilevî husûmetin devâmını gösterir.

Süleyman ile kardeşi Mansûr arasında bir mücâdele olduğuna dâir kaynaklarda bir işâret mevcut olmadığı gibi, Bizans kaynaklarından yalnız Bryennios'un bir defa bahsettiği Mansûr'un Süleyman ile birlik bulunduğu ve Botaniates'in tahta çıkarılmasında müşterek yardım yaptıkları da belirtilmiştir. Bundan başka Kutalmış-oğullarına karşı sefere çıkan Porsuk'un İznik'te devlet kuran Süleyman'ı istisna edip ve hattâ ona yardım yapıp Mansûr'u bertaraf etmeğe çalışması da bu seferin mânasızlığını gösterir. Seferin Mansûr'a ve Bizans'a karşı 1078'de vuku bulduğuna dâir kayıt Kutalmış-oğullarının aynı yılda Botaniates ile ittifak hâlinde onu tahta çıkarmaları hâdisesiyle ilgili olarak bir hakikati belirtmekte; Porsuk'a karşı yeni imparator ile onlar arasındaki ittifâkı te'yid etmekte ve Mansûr'un da bu esnâda öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Mansûr'un öldürülmesine rağmen Süleyman'ın bu tarihten sonra daha fazla kuvvetlenmesi, Porsuk'un bu tenkil işinde fazla bir şey elde edemediğini ifâde eder. Porsuk çayı adının da onun bu havâlideki fa'âliyetlerinin bir hâtırası olarak kaldığı muhakkaktır. Bir Bizans müellifi de Botaniates'in Türkleri kazanmak suretiyle imparator olduğunu ve dâhilî muhârebeyi önlemek maksadıyle araya giren halîfenin Rûm eyâletlerini Kutalmış-oğluna verdiğini söylerken seferin hedefini ve Melik-şah'ın muvaffakiyetsizliğe uğrayarak Anadolu'dan el çektiğini belirtir (Zonaras, s. 109a). Bu, yukarıda görüldüğü üzere, Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī'nin Porsuk'un Bizanslıları mağlûp etmesinden sonra Melik şah'ın „Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Rûm beldelerini Kutalmış-oğlu Melik Rükneddin Süleyman'a bıraktı" ifâdesini de açıklamakta ve sultanın Anadolu'daki fi'lî durumu bir müddet için kabul ettiği mânasına gelmektedir. Süleyman ile Mansûr'un hiç olmazsa bu sırada yeni Bizans imparatoru ile müttefik bulunduklarında aslâ bir şüpheye yer yoktur. Bu durum Melik-şah ile eski imparator Mihael arasındaki görüşmelerin bir anlaşma ile neticelenmiş olduğunu ve Kutalmış-oğullarının da bu sebeple Botaniates tarafını tuttuklarını izah eder.

Porsuk'un Anadolu seferinden bahseden Anne Komnena, mûtad üzere, tarih vermediği gibi şahısları ve hâdiseleri de karıştırır ve yalnız Süleyman-şah'ın ölümünden sonra vuku bulan seferden bahseder. Gerçekten ona göre, Bargiarukh (Melik-şah olacak) Prosukh (emîr Porsuk)'u 50.000 kişilik büyük bir ordu ile İznik üzerine sevketmiştir. Anadolu beylerini itâate aldıktan sonra Porsuk, İznik'e doğru ilerlerken oraya gelmekte bulunan bir Bizans ordusu ondan korkarak İstanbul'a döndü. Bu yeni durumda imparator ile İznik hükümdarı Abu 'l-Ḳāsim ittifak yaptı ve İznik'i 3 ay muhâsara eden Porsuk, Bizans yardımı dolayısiyle, bir gece muhâsarayı bırakarak çekildi (Alexiade, II, 68-74). Bu bilgiyi veren Bizans müellifi, Porsuk'un gelişinden önce Abu 'l-Ḳāsim'ın Marmara sâhillerinde bir donanma inşâsına başlayarak İstanbul'u almak istediğini, Bizanslıların inşâ hâlindeki gemileri yaktıklarını, Porsuk'un gelmesi ile Abu 'l-Ḳāsim'ın yardım almak için İstanbul'a gittiğini anlatarak bir takım tarihleme karışıklıklarına meydan verir. Chalandon bu hâdiseleri 1086 yılı ortalarında göstermekle hatâ eder (*Alexis I. Comnène*, Paris, 1910, s. 101). Filhakika Süleyman bu tarihte Suriye'de Tutuş ile karşılaşırken Melik-şah da 1086 eylûlünde Porsuk, Bozan ve Ayaz ile

birlikte Isfahan'dan Haleb'e doğru seferde bulunmaktadır. Porsuk, 1087 nisanında da Melik-şah'ın kızı Mehmelek'in düğün alayı başında Bağdad'a gelmektedir. Bu sebeple onun ikinci seferi bu zamanda bahis mevzûu olamaz (İbn al-Aṯīr, Kahire, 1303, X, 51, 55; İbn al-'Adîm, *Zubda*..., II, 100; *Selçuklular tarihi*, s. 149 v. dd.; Süleyman'ın Antakya seferinden önce veya o esnâlarda Porsuk'un bir seferi de bahis mevzûu olamaz. Zîrâ böyle bir durumda Süleyman'ın payitahtını bırakıp Suriye fetihleri ile uğraşması mânasız olur. Bu sebeple Porsuk'un bu ikinci seferi daha sonraya âittir). Süleyman'ın ölümünden sonra Melik-şah'ın Abu 'l-Ḳāsim üzerine, İznik'e karşı Porsuk'u göndermesiyle ikinci bir seferin vuku bulduğu, bunun bu tarihlerden sonra olduğu ve burada birinci seferin bahis mevzûu edilmediği görülüyor. Melik-şah'ın Porsuk'dan sonra da Anadolu'ya Bozan'ı göndermesiyle üçüncü bir sefer vuku bulmuş olduğu gibi, bu seferlerden sonra onun Bizanslılardan fethedilen Anadolu beldelerine 50 kadar minber koyduğuna dâir kayıtlar da bu devrede Porsuk ve Bozan kumandasında sevkedilen orduların Anadolu'nun büyük bir kısmını itâat altına aldığına ve 50 şehirde hutbenin Melik-şah adına okunduğuna delâlet eder. Bununla berâber bu durum çok kısa sürmüştür ('İmâd al-Dîn, s. 55; anonim, *Selçuk-nâme*, s. 17).

5. **Süleyman ve Bizans.** Süleyman, Porsuk'a (doğrusu: Melik-şah'a) karşı Bizanslılarla ittifak hâlinde bulunarak onu muvaffakiyetsizliğe uğratıp çekilmeğe mecbûr etti ve bu sâyede Melik-şah'a karşı istiklâlini korudu; artık Türkiye Selçukluları devletine emniyet ve kuvvet geldi. Bu durumu kazandıktan sonra da Bizans'ta eksik olmayan taht kavgaları Süleyman'a yeni fırsat ve imkânlar hazırladı. Nitekim İstanköy'deki mâlikhânesinde oturan N. Melissenos da yeni imparator Botaniates'i tanımıyor, Ege denizi sâhillerine kadar yayılan Türklerin başbuğları ile temas ederek tahtı ele geçirmeğe çalışıyordu. Bu teşebbüsünde muvaffak olabilmek için Süleyman'la ittifak yaparak, Frikya'da ve Galatya'da henüz Bizanslıların elinde kalan şehirleri de Selçuklulara teslim ediyordu. Bu siyâset değişikliği Süleyman ile Botaniates'in arasını açtı ve imparator, 1080 senesinde, Anadolu'ya bir ordu sevketti. Bu ordu „Sultan ile savaşmak maksadıyla İznik'i kuşatmak" veya bu esnâda Eskişehir (Dorylaion) havâlisinde bulunan Süleyman ve Melissenos üzerine yürümek şıkları üzerinde durdu ve nihâyet İznik'in muhâsarasına karar verildi. Şehirdeki Türk garnizonu Bizanslıları oyalarken Süleyman ve Melissenos da ilerliyorlardı. Bizanslılar muhâsarayı bırakarak kaçınca Türk ordusu Melissenos ile birlikte Kadıköy (o zaman Damalis)'e gelip yerleşti. Fakat ondan daha mâhir ve erken davranan Alexios Komnenos 1081'de imparatorluğunu ilân etti (Bryennios, s. 794 v. dd.; Anne Comnène, I, 95; Attaliates, s. 307; G. Finlay, s. 87 v. d.).

Bu durum Türklerin her tarafta yayılmalarına ve henüz ele geçmemiş yerleri almalarına yardım etti. Filhakika Süleyman, „süvâri ve piyâde askerlerini Marmara ve Karadeniz sâhilierine, Boğazlara kadar gönderiyor, her tarafı işgal ettiriyordu. Az bir gayretle deniz (boğaz) de geçilebilirdi. Onları kimse bu yerlerden atamazdı. Sâhiller (Boğaz'da)'deki kasabalarda korkusuzca yaşadıklarını gören Bizanslılar ne yapacaklarını şaşırmışlardı". Türkler Boğaz'ı, gümrük dâireleri ve geçiş vergileri ile de, mürâkabeleri altına almışlardı. Artık İstanbul Boğazı Selçuklular ile Bizanslılar arasında hudut olmuştu. Yeni imparator Alexios bir kaç gece baskını ile Türkleri Boğaz'dan uzaklaştırmağa giriştiyse de, bunu başaramadı. Fakat Bizans'ın Balkanlar'daki vaziyeti daha iyi değildi ve o tarafta İstanbul'u koruyan bir deniz müdâfaası yoktu. Böylece Anadolu'da ciddî bir iş yapamayan A. Komnenos Balkanlar'daki âcil tehlikeyi bertaraf etmek için Süleyman-şah ile anlaşmaya mecbûr oldu. Bu sebeple Selçuklu sultanına mühim bir mikdarda para veya vergi (kaynakta hediye) vererek Türkleri Boğazlar'dan, hudud olarak çizilen Drakon suyuna kadar, çekilmek şartiyle, 1081 yılında, bir ahidnâme imzalamağa muvaffak oldu (Anne Comnène, I, 136 v.dd.; J. Laurent, *Sultanat*, s. 181 v. d.; ayn. mll., *Seldjoucides*, s. 8, 11, 94; L. Brehier, *La Vie et la mort de Byzance*, Paris, 1948, s. 287—290).

Balkanlar'da Norman istilâsına karşı Süleyman-şah ile anlaşan ve muâhedenin imzasından sonra da „şarktan Türk askeri getirtmek zorunda kalıp, bu arzusunu sultana bildiren" (*Alexiade*, I, 146) imparatorun Selçuklulara büyük menfaatler tanıdığı muhakkaktır. Fakat Bizans vak'anüvislerinin, kendilerine mahsus bir zihniyetle, verilen haracı hediye, imparatorları taht'a çıkartmakta oyuncak gibi kullanan Süleyman'ı hâlâ bir tâbi (vassal) saymaları ve anlaşma maddelerini belirtmemeleri durumun aydınlanmasını zorlaştırmaktadır. Lâkin Süleyman'ın ölümüne kadar devam eden bu muâbedenâme hükümlerine göre (*Alexiade*, II, 63, 75), Selçuklular Boğazlar'dan Drakon çayına çekilmekle berâber, Marmara sâhillerine kadar bütün Anadolu'ya sâhip bulunduklarını tasdik ettirmekle büyük bir hukukî netice elde

ediyorlardı. Hattâ hukukan Bizanslılara âit Antakya ve Sinop şehirleri mahallî hâkimlerden fethedilirken imparatorun itirazda bulunduğuna dâir bir kaydın mevcut olmaması da, Alexios'un bu 1081 muâhedesi ile artık bütün Anadolu'yu Süleyman'a terkettiğine delâlet ediyordu. 1081 tarihli muâhedenâmede Selçuk-Bizans hudûdu olarak gösterilen Drakon suyunu, W. Ramsay İzmit körfezine dökülen Kırk-geçit suyu sandığı hâlde, Chalandon, bunun Bozburun yarım-adasını ayıran çay olduğunu ileri sürmektedir (W. Ramsay, s. 205; Chalandon, *Alexis Comnène*, s. 72, 75). Acaba bu isimle bugünkü Drakos (Orhan) tepesi ve onun yanındaki bir dere bahis mevzûu değil midir? İzmit'in de Süleyman'ın elinde bulunduğuna dâir bâzı kayıtlar vardır (bk. Süryânî Mikhael, s. 172). Süleyman'ın askerî yardım va'dinin gerçekleştiğine dâir başka bir kayda rastlanmamış, buna mukabil Makedonya'da „Ohri bölgesinde oturan ve Tadik [ios] kumandasında bulunan Türkler" den bahsedilmiştir (Anne Comnène, I, 151, 162; Laurent, *Saltanat*, s. 182; G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Emp. Byzantin*, Paris, 1884, s. 569).

6. Süleyman'ın sultan olması. Süleyman, 1081 muâhedenâmesi ile, İstanbul hudutlarını boşaltmakla berâber, daha büyük bir zafer kazanıyor; başlangıçta istikrarı ve istikbâli belirsiz devleti fi'len olduğu gibi hukukan da Anadolu'ya hâkim bir duruma getiriyordu. Filhakika Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya göre: „İznik'i pâyitaht yapan ve bizim imparatorluk sarayı dediğimiz sultanlığı orada kurup bütün şarka hükmeden Süleyman" (Anne Comnène, I, 136) bu muâhedenin akdi sırasında bizzat *Sultan* unvânını da taşıyordu. Bununla berâber islâm kaynaklarında *„melik"* ve bizzat bu Bizans müellifine göre de *„emîr"* unvânı ile anılan (Anne Comnène, I, 63, 65, 67) Süleyman'ın kendisini sultan ilân ettikten sonra bu hâkimiyetinin tasdiki gerekiyordu. Nitekim Süryânî Mikhael: „Süleyman İznik ve İzmit şehirlerini alarak oralarda hüküm sürdü. Bütün memleket Türklerle doldu. Bunu öğrenen Bagdad halîfesi ona sancak ve diğer şeyler (yâni hâkimiyet alâmetleri) gönderip onu taçlandırdı ve sultan ilân etti. Böylece Türklerin Türkistan (Margiana) dışında, biri Horasan'da ve öteki de Roma'da (Anadolu ülkesinde) olmak üzere, iki hükümdarı oldu" demek sûretiyle Süleyman'a sultanlık unvânının halîfe tarafından tevcih edildiğini veya zâten ilân edilen sultanlığın onun tarafından tasdik olunduğunu belirtir (*Chronique*, III, 172). Anna Komnena başka bir yerde de Antakya seferine çıkmadan önce „Emîr Süleyman bu sırada sultan rütbesini almış bulunuyordu" kaydını verir (*Alexiade*, II, 64).

Fakat hâkimiyet unvân ve alâmetlerinin tevcihinde manevî selâhiyet makamı olan halîfe yanında siyâsî iktidarın mümessili Büyük Selçuklu sultanının (Melik-şah'ın) iştirâki de gerekirdi. Nitekim daha sonra Anadolu'da Bizanslılara karşı zafer kazanan her emîr Bagdad halîfesinden ve Horasan sultanı Sancar'dan emîrlik veya meliklik unvânlarını veya tasdiklerini eide ediyorlardı (Süryânî Mikhael, III, 175; Abu 'l-Farac, s. 258). Halîfenin şi'î Fâtımîlerin mânevî üstünlüğünü tanımasına fırsat vermemek ve hattâ iki rakip sultan çıkararak kendi kudretini arttırmak maksadı ile Süleyman'a böyle bir tevcihte bulunmak istemesi tabiî idi. Porsuk'un çekilişinden sonra Melik-şah'ın Süleyman'a „melik" unvânını göndermiş olması vârid idi. Lâkin islâm dünyasının tek sultanı ve hattâ cihan hâkimiyeti dâvâcısı Melik-şah'ın Süleyman'a bizzat bir Sultan unvânı tevcih ederek onu kendisine şerik kılan bu rütbeye eriştirmesi imkânsızdı (Melik-şah'ın cihan hâkimiyeti mefkûresi için bk. *Selçuklular tarihi*, s. 154 v. dd.). Bu, ancak Sultan Sancar devrinde sultanların sayısı birden fazla olduğu ve dereceleri tâyin edildiği zaman gerçekleşmiş ve Sultan Sancar Irak, Anadolu, Gazne sultanları ve Türkistan hâkanları karşısında kendisine „En büyük sultan" (*Sultân al-a'ẓam*) unvânını tahsis eylediği zaman diğer sultanlar mevcut olmuştur (bk. *Selçuklular tarihi*, s. 171 v.dd.). Bir başka Bizans müellifi de, Kutalmış [oğlu Süleyman] taht'a çıkmak için sultana karşı geldiğinde halîfenin dâhilî bir muhârebeyi önlemek maksadıyle sultanın bütün memleketlere hâkim olması ve Rûm eyâletlerini itâate alması için amcası oğluna yardım etmesi şartiyle, bir anlaşma sağladığını belirtir (Zonaras, s. 109[8]). Bu, halîfenin, Porsuk'un seferi münâsebetiyle giriştiği tavassutla ilgili gözükmekte ve Melik-şah'ın fi'lî vaziyeti kabûl ederek Süleyman'a karşı ikinci bir seferden vazgeçtiğini telkin ve ayrıca Melik-şah'ın Konya, Aksaray, Kayseri ve bütün Anadolu beldelerini Melik Süleyman'a bıraktığına dâir yukarıda verilen kaydı da te'yid etmektedir (Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, s. 72). Bu vaziyete rağmen halîfe, Süleyman'a melik değil de, bizzat sultan unvânını tevcih etmekle Melik-şah ile bir gerginliğe de sebep olmalı idi. İki hükümdar arasında son zamanlarda husûle gelen ihtilâflarda bu te'siri de düşünmek mümkündür (*Selçuklular tarihi*, s. 159).

Bu tevcihin Süleyman'ın şi'î Fâtımîleri tanımak teşebbüsü ile bir zarûret hâline gelme-

si, tabiî olduğu gibi, Süleyman-şah ile Melik-şah arasındaki âilevî rekabet ve saltanat mücâdelesinin devam ettiğini de açıkça meydana koyar. Gerçekten Süleyman'ın sünnî komşu ülkeler dururken, Tarsus fethi münâsebetiyle, bu havâli için kadı ve hatib bulmak maksadıyle Trablusşam'ın şi'î hâkimi kadı İbn 'Ammâr'a elçi göndermesi bu hususta en sağlam bir delildir. Halîfenin ue gâzîsi Süleyman'ı, şi'î halîfesine bağlanmaktan vaz geçirmek maksadıyle bu esnâda ona sultanlık tevcih ettiğini kabûl etmek yerinde olur. Nitekim Anna Komnena'nın, Süleyman'ın Antakya seferine çıkmadan önce sultanlık rütbesi aldığına dâir kaydı da zaman ve şartlara uymaktadır. Süleyman'ın kazandığı kudret ve Selçuk soyundan gelmesi, tasdik veya tevcih edilsin veya edilmesin, kendisini sultan ilân etmesi için kâfiydi ve Türkistan'da başlayan saltanat mücâdelesinin Anadolu'da gerçekleşmesi tabiî idi. Nitekim Süleyman'ın kudret ve hâkimiyetine erişemeyen kardeşi Alp-İlig'in Sultan unvânıyle kaydedilmesi de onun Selçuk soyuna mensup bulunmasıyle alâkalıydı. Böylece Süleyman „bütün Türkiye (Turquie) şehir ve kalelerini fethedip hâkimiyetini kurduktan sonra Süleyman-şah (Solimanssa) adını aldı" (Ermeni Hayton, *R. H. C., Documents arméniens*, II, 143). Onun idâresinde „Türkler, Karadeniz, Marmara, Ege denizi ve Akdeniz arasında bütün beldelere girmiş ve hâkim olmuşlardı" (*Alexiade*, I, 18). Bir başka müellife göre de, Süleyman „Boğazlar'dan Suriye'ye kadar uzunluğu 30, genişliği 10 veya 15 gün süren bu memlekete ve bütün şehirlerine sâhip oldu. Gemileri olsaydı Türkler İstanbul'u da alabileceklerdi" (Guillaume de Tyr, nşr. M. Paulini, Paris, 1879, I, 19; Ardzrunili Thomas'ın zeyli de aynı tasviri verir; frns. trc. Brosset, *Collection des Historiens arméniens*, St. Petersburg, 1874, I, 246). Bununla berâber Anadolu'da bâzı şehir ve kaleler henüz Bizanslıların elinde kalmıştı. Nitekim Alexios 1081 'de taht'a çıktığı zaman Karadeniz Ereğlisi'nde, Kappadokya'da ve Menderes (Khoma)'de bulunan vâlilere imparator olduğunu bildirirken askerleri ile birlikte derhâl İstanbul'a gelmelerini emretmişti ki, bu sûretle Bizanslıların elinde kalan son beldeler de Türklerin eline geçmiştir (*Alexiade*, I, 131).

Süleyman-şah bâzan imparatorları, bâzan da taht müddeîlerini desteklemek sûretiyle Bizans'ın iç işlerine karışmış ve bu sâyede de kudretini arttırmış, hâkimiyet sâhasını genişletmiş ve imparatorları oyuncak hâline getirmiştir. Bu duruma rağmen Bizans müellifleri ona verilen haracı hediye saymışlar ve Anadolu'yu terkettikleri hâlde yine de Süleyman'ı imparatorluk içinde tâbi bir hükümdar göstermişlerdir ki, bu, Bizanslıların eskiden beri mâlûm olan hususî bir zihniyetidir ve sâdece gururlarını ifâde eder. Nitekim Türkler bir asırdan beri Anadolu'da yerleştiği ve devlet kurduğu hâlde Kılıç Arslan II. tarafından Manuel'e karşı, 1176'da, Myrokephalon (Kumdanlı)'da kazanılan büyük zafere kadar Bizanslılar hâlâ Anadolu'yu imparatorluğun bir ülkesi sayıyor ve istirdadı ümit ve hayallerini besliyorlardı [bk. mad. KILIÇ ARSLAN II.]. Bizanslılara mahsus bu zihniyet ve tarihî hakikat belli olduğu hâlde bâzı ciddî bizantinistlerin hâlâ Orta-çağ tarihçilerinin te'sirinden kurtulamamış bulunmaları cidden şaşılacak bir hâdisedir. Gerçekten, bu âlimlere göre, Alexios, Süleyman'a işgal ettiği yerleri bırakmış ve İstanbul-İzmit arasında Drakon çayını budut kabûl etmiş, Selçuk hükümdarını imparatorluk topraklarında yerleştirmiş, bu sâyede de onu hizmetine almıştır. Bu garip anlayışa rağmen yine de Süleyman ın Anadolu'da müstakil bir hükümdar olarak hareket edip, işgalinde bulundurduğu ülkenin mutlak hâkimi olduğuna dâir aynı vekayi-nâmelerin kayıtlarını naklederken de düştükleri tenâkuza dikkat etmemişler ve onların te'sirine tâbi kaldıklarını meydana koymuşlardır (J. Laurent, *Sultanat*, s. 181 v.d.; ayn. mll., *Seldjoucides*, s. 9, 11 v.dd.; L. Brehier, *La vie et la mort de Byzance*, s. 289 v.d.; P. Wittek de bu görüşe katılmıştır; krş. *Selçuklular tarihi*, s. 21). Hattâ, Süleyman-şah İznik'te 1078'de, Botaniates'in elçilerini kabûl etmiş, daha sonra da aynı maksatla İznik'e gelen ve yardım alan Melissenos'u desteklemiş, fakat Bryennios'un aynı zihniyetle bu gelişi „Bitinya'daki İznik'i itâate aldı" (hakikatte sultanın yardımını elde etti) şeklinde gösteren ifâdesi de bu ilim adamlarını yine şaşırtmış ve nitekim bu sebeple de İznik'in fethi ve pâyitaht yapılması sonraki yıllara atılmıştır. Bizans kaynakları te'siriyle Süleyman nasıl Bizans'ın garip bir tâbii sayılmış ise, Selçuk devletinin bünyesi kavranılemadığı için de muahhar islâm kaynaklarının müphem ve yakıştırma ifâdeleri dolayısiyle, aynı zamanda Melik-şah'ın da bir tâbii sanılmıştır. Bu tenkit ve tetkiklerden sonra artık Süleyman-şah'ın 1075'te İznik'i fetih ve pâyitaht yapıp, Türkiye Selçukluları devletini kurduğu, 1078'de Porsuk'un çekilmesiyle de Melik-şah'ı muvaffakiyetsizliğe uğrattığı, 1081 muâhedenâmesiyle Anadolu hâkimiyetini fi'llen olduğu gibi hukukan da Bizans'a tasdik ettirdiği ve bu sûretle sultanlığını ilân ederek kudretli bir devlete sâhip

bulunduğu hakikati meydana çıkar.

7. **Süleyman-şah'ın şarkta hudûdu ve komşuları.** Sultan Süleyman'ın bütün Anadolu'ya hâkim olduğunu söyleyen kaynaklar, devletinin bu taraftaki hudutlarını ve nerelere kadar uzandığını belirtmezler. Bununla beraber, Süleyman-şah'ın Antakya seferinden önce, orta Anadolu'ya, sâbil bölgelerine ve bütün Anadolu vilâyetlerine, buraların korunması için, vâliler tâyin ettiğine dâir bir ifâde bu hususta bize umûmî bir fikir vermektedir (*Alexiade*, II, 67). Nitekim Süleyman'ın, bu sefere çıkarken, İznik'te, yerine nâib olarak bıraktığı Abu 'l-Ḳâsim, kardeşi Abu 'l-Ġāzî'yi (Pulkhasi'yi) Kappadokya'ya vâli tâyin etmiştir ki, bu, bu bölgenin Süleyman'a âit olduğunu gösterir (*ayn. esr.*). Haçlı muhârebeleri esnâsında Kılıç Arslan I.'ın yanında kahramanlıklar gösteren Kappadokya emîri Hasan Bey'in bu Abu 'l-Ġāzî olduğu ve Haçlılar ile savaşları dolayısiyle bu unvânı kazandığı gözüküyor. Ereğli muhârebesinde çekildiği dağda çok şehîd verdiği, bundan ötürü dağın da ona nisbetle Hasan-dağı adını aldığı, onun nâmına burada türbe ve ziyâretgâhlar teşekkül ederek Selçuk devrinde çok ziyâret edildiği de anlaşılmaktadır. *Dânişmend-nâme*'nin kahramanları arasında Turasan (Tur-Hasan) adı ile tanınan şahsiyet de odur (bk. Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dâir bir kaynak, Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 546 v.d.; *Bezm ü rezm*, s. 466).

Kaynaklarda ve tetkiklerde adı, şahsiyeti ve siyâsî faâliyetleri bir türlü anlaşılamamış bulunan Taylu Dânişmend'in oğlu Gümüş-Tigin Ahmed Gâzî de, Süleyman'ın dayısı ve tâbii olarak, bu zamanda Sıvas, Amasya ve Tokat bölgesinde Dânişmendli beyliğini kuruyordu (İbn Ḥamdûn, *Târîḫ*, Topkapısarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2981, var. 156a; İbn Şaddâd, *A'lâḳ*, 65b; Abu 'l-Farac, s. 229; *Dânişmend-nâme*, Bibl. Nationale, Turc, 317, var. 177b). Bu vaziyet Süleyman'ın nufûz ve hâkimiyetinin şarka doğru ne kadar uzadığını ve bütün Anadolu'nun ona âit bulunduğu kaydını te'yîd eder. *Dânişmend-nâme*'de ve Anna Komnena'da Çankırı, Kastamonu ve Sinop fâtihi olarak meydana çıkan ve Çankırı'da medfun bulunan Kara-Tigin de Süleyman-şah'ın bir vâlisi veya tâbii gözükmekte ve bu sebeple o da Melikşah'ın te'dibine uğramış bulunmaktadır (*Alexiade*, II, 64 v. dd., 74; *Dânişmend-nâme*, *tür. yer.*).

Selçuklular Bizanslıları tâkip ve Selçuk devletinin ağırlık merkezi Marmara sâhillerine intikal ettiği için Türk nüfusunun kesâfeti garba doğru artmış ve bu sebeple de şarkî Karadeniz sâhilleri, zayıf bir işgalden sonra, tekrar Rumların eline geçmiştir. Bizans kaynaklarının müphem kayıtlarına rağmen Trabzon, 1075 yılında, Theodore Gabras tarafından istirdat edilmiştir. Bir islâm kaynağının „472 (1079)'de Rûm'da gazâ yapan Türklerden bir fırka tamâmiyle helâk oldu ve hiç bir kimse kurtulamadı" kaydı da bu havâlide cereyân eden hâdiseler ile ilgili olmalıdır (İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl târîḫ Dimaşḳ*, Beyrut, 1908, s. 113). Theodor Gabras, Trabzon'da müstakil bir idâre kurmuş ve 1091 yılında imparator Alexios tarafından oradan atılmış; yerine Gregorios Taranitos tâyin edilmiş, daha sonra da Konstantin Gabras Trabzon'a hâkim olarak orada müstakil bir Rum dukalığı vücûda getirmişti. O. şarktaki Türk beylikleri ile yaptığı ittifaklar sâyesinde Bizans'a karşı istiklâlini korumuştu (*Alexiade*, II, 151; G. Finlay, *Empire of Trebizond*, London, 1854, s. 362 v. d.; Chalandon, *Alexis Comnène*, s. 12; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 67).

Ermenilerin Fırat boylarında bir takım prenslikler kurmaları Türkiye Selçukluları için mühim bir mes'ele teşkil ediyordu. Gerçekten Bizanslılar, XI. asrın başlarından beri şarkî Anadolu'yu istilâ ederek oradaki küçük Ermeni kıralılıklarını kaldırıp mühim bir Ermeni nüfusunu Sıvas ve Kayseri bölgelerine nakletmişlerdi. Selçuklu muhâcereti ve fütûhatı da Ermeni halkının daha fazla garba doğru kaymasına, Fırat kıyılarında, Toroslar'da, Kilikya'da Malatya, Maraş ve Urfa bölgelerinde kesâfet peydâ etmesine sebep olmuştur. Bizans'ın bu tehciri ve ortodoksluğu zorlamak siyâseti Ermenileri Rumlara karşı düşman bir hâle getirmiştir. Anadolu'nun müdâfaasına karışmıyan Ermeniler bâzan Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılayıp Bizanslılar aleyhindeki millî ve dinî nefretlerini devam ettirmişler, Malazgirt muhârebesinde olduğu gibi toptan savaş meydanından uzaklaşmışlar, fırsat buldukça Rumlara tecâvüze geçmişlerdi. Böylece Ermeniler, ilk Arap fetihlerinde olduğu gibi, şimdi de Bizanslılara karşı Türklere yakın olmuşlardı. Bu sebepledir ki, çağdaş Ermeni ve Süryânî müellifleri Rumları „menfûr ve kadınlaşmış" sıfatları ile dinlerine ve millî varlıklarına düşman „zâlim râfiziler" olarak gösteriyor, Bizanslılar da onları biyânetle itham ediyorlardı (Urfalı Mathieu, s. 113, 152, 166; Süryânî Mikhaël, III, 162, 166, 169; Kedrenos, s. 571; Attaliates, s. 147, 161; St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, Paris, 1819, II, 230; Lebeau, XIV, 437; G. Finlay, II, 18 v. dd., 23; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 51, 74, 76, 80 v. d.).

İşte Bizans'ın çöküşünden ve Türklerin on-

lara karşı tâkip ve seferlerinden faydalanan Ermeniler Fırat bölgesinde, kesâfet kazanarak, bir takım prenslikler kurmuşlar ve bu sûretle de Türkiye Selçuklularının şark ve cenupta Türk-islâm ülkeleri ile münâsebetlerini kesecek bir durum yaratmışlardı. Türklere karşı Bizanslılar tarafından Malatya-Antakya hattının müdâfaasına me'mûr edilen Ermeni sergerdesi Filaret (Philaretos) Malazgirt savaşında ciddî bir savaş yapmadığı hâlde bu zaferden sonra imparator Mihael'e karşı Romanos Diogenes'in tarafını tutuyordu. Fakat hakikatte, fırsattan faydalanarak, kendi hesabına çalışıyordu. Malazgirt zaferinden sonra ne yapacağını şaşıran frank askerleri, kumandanları Raimbaud ile birlikte, ona katıldılar; dağlık Toros bölgelerine sığınan Ermeniler de onun idâresine girdiler. Böylece Filaret, 1074'te, hâkimiyetini kurmağa ve imparatorun Antakya vâliliğine tâyin ettiği Issak'ı bozguna uğratmağa muvaffak oldu. Muş ve Harput dağlık bölgesinde, Bisans'a sâdık kalarak, hâkim olan Sasun ve Ermeni prensi Thornig ile, mücâdeleye girişti. Filaret onunla savaşta frank reisini kaybetti ise de, Türklerle ve Türk emîri Kapar ile ittifak sâyesinde Thornig'den de kurtuldu. Urfa'yı da 1077'de Bizans vâlisi Leon'un elinden aldığı gibi, Malatya'da yerleşen ortodoks Ermeni Gabriel'i de kendisine tâbi kıldı ki, bu Malatya hâkimi daha sonra karısını Bagdad'a göndererek Melik-şah'dan sağladığı bir ferman ile de bu şehirde hakimiyetini teʾyit etti. Filaret Fırat boylarında meydana çıkan Ermeni Vasag'ı 1079'da öldürdükten sonra Antakya'ya girdi ve orada bulunan Bizanslıları katletti. Bu sûretle gittikçe kuvvetlenen ve hâkimiyet sahasını genişleten Filaret, Harput'ten Kilikya'ya kadar uzayan Malatya, Maraş, Gökaun, Tarsus, Anazarba, Masisa, Raban, Antakya ve Urfa şehirlerini içine alan oldukça büyük bir beylik kurdu. Fakat bu hâkimiyetini kurarken iki yüzlü bir siyâset güttüğü, karşısına çıkan hıristiyanları bol-bol öldürdüğü için Bizanslılar ve Süryânîlerden başka Ermenilerin de nefretini kazanmıştı. Mevkiini Türkler ile dostluk kurarak kurtarmağa çalışan Filaret, Süleyman-şah'ın, hâkimiyetini bu taraflara yaymasından endişelenerek, Melik-şah'a yaklaşıyor ve bizzat ona giderek hakimiyetini tasdik ettirmek gâyesi ile de islâmiyeti kabûl ediyordu. Bu durumda hıristiyanlara karşı zulmünü arttırıyor ve onların nefreti de şiddetleniyordu. Nitekim Filaret daha önce de aynı siyâsî düşüncelerle Bizans ortodoksluğunu kabûl etmiş ve o zaman da şark hıristiyanlarının nefretini kazanmıştı (Mathieu, s. 173—181; Süryânî Mikhael, s. 173, 179; Abu 'l-Faraç, s. 227; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 25, 82—90; nyn. mll., *Des Grecs aux Croisés, Byzantion* (1924), I, 385—395; nyn. mll., *Byzance et Antioche, Revue des Études arméniennes*, 1929, IX, 61—70).

8. **Süleyman-şah'ın Kilikya ve Antakya fetihleri.** Türkiye Selçuklularının şarkında bu Ermeni prensliğinin kurulması ve Melik-şah'ın desteğini kazanması endişeli bir durum yaratıyor ve Süleyman-şah'ı şark seferine mecbur ediyordu. Bizanslılar ile akdedilen anlaşma sâyesinde Alexios nasıl Balkanlar'da Peçenek, Uz (Oguz), Kuman ve Normanlara karşı serbest kaldı ise, Süleyman da bu muâhede sâyesinde aynı emniyetle şarka dönüyordu. Filhakika Türkiye sultanı 475 (1082) yılında Çukurova (Kilikya)'ya girerek Tarsus'u fethetti. Bir yıl zarfında ve 476 (1083)'da Adana, Masisa, Anazarba ve bütün Kilikya beldelerini hâkimiyeti altına aldı. Süleyman-şah'ın, Tarsus'u fethedince derhâl Trablusşam şi'î hâkimi Kadı İbn 'Ammâr'a elçi gönderip kendisinden bu yeni fethedilen şehirler için kadı ve hatip talep etmesi, onun Melik-şah ile münâsebetlerini meydana koymak ve Büyük Selçuklular ile, bu âilevî ve siyâsî rekabet dolayısıyle, Abbâsîler yerine şi'î Fâtımîleri tanıdığını belirtmek bakımından çok mühim bir hâdisedir. Kutalmış-oğulları Anadolu'ya gelmeden önce şimâlî Suriye'de iken böyle bir teşebbüse giriştikleri gibi, İbrâhim Yınal ve diğer Selçuklu beyleri de Mısır Fâtımîleri ile münâsebete geçerek bu yolu denemişlerdi (al-'Aẓîmî, s. 364; Sibṭ, XIII, 62b, 70b; Süryânî Mikhael, s. 179; Abu 'l-Faraç, s. 229).

Abbâsîler, Tarsus merkez olmak üzere, islâmların Bizanslılara karşı *sugûr* veya *'awâṣim* (Uc) adı ile bu bölgede en kuvvetli bir hudut teşkilâtına sâhipti. Kilikya şehirleri müslüman gönüllü ve gâzilerinin birer üssü olup bunlar arasında pek çok da Türk askeri vardı. İslâm kültür ve medeniyetinin kuvvetle yerleştiği ve ilim adamları yetiştirdiği bu bölge, X. asırda Bizans'ın taarruza geçmesi üzerine işgal olunmuş ve bütün müslüman halk da öldürülmüştü. İşte Süleyman-şah bu bölgeyi bir buçuk asırlık bir Bizans işgalinden sonra tekrar islâm diyarı hâline getiriyor ve buradan daha da ileri giderek, Filaret aleyhinde fetihlerini genişletmeğe karar veriyordu. Süleyman-şah bu ileri hamle ile Büyük Selçuklularla da karşılaşma ihtimâl ve tehlikelerini hesaba katıyor; bu sebeple de İznik'e dönerek gereken hazırlıkları yapıyor ve tedbirleri alıyordu. Gerçekten Abu 'l-Kasim'ı İznik'te yerine başkumandan bırakırken Kappadokya'ya, sâhil bölgelerine ve bütün Anadolu'ya vâliler

bulunduğu hakikati meydana çıkar.

7. **Süleyman-şah'ın şarkta hudûdu ve komşuları.** Sultan Süleyman'ın bütün Anadolu'ya hâkim olduğunu söyleyen kaynaklar, devletinin bu taraftaki hudutlarını ve nerelere kadar uzandığını belirtmezler. Bununla beraber, Süleyman-şah'ın Antakya seferinden önce, orta Anadolu'ya, sâhil bölgelerine ve bütün Anadolu vilâyetlerine, buraların korunması için, vâliler tâyin ettiğine dâir bir ifâde bu hususta bize umûmî bir fikir vermektedir (*Alexiade*, II, 67). Nitekim Süleyman'ın, bu sefere çıkarken, İznik'te, yerine nâib olarak bıraktığı Abu 'l-Ḳâsim, kardeşi Abu 'l-Ġāzī'yi (Pulkhasi'yi) Kappadokya'ya vâli tâyin etmiştir ki, bu, bu bölgenin Süleyman'a âit olduğunu gösterir (*ayn. esr.*). Haçlı muhârebeleri esnâsında Kılıç Arslan I.'ın yanında kahramanlıklar gösteren Kappadokya emîri Hasan Bey'in bu Abu 'l-Ġāzī olduğu ve Haçlılar ile savaşları dolayısiyle bu unvânı kazandığı gözüküyor. Ereğli muhârebesinde çekildiği dağda çok şehîd verdiği, bundan ötürü dağın da ona nisbetle Hasan-dağı adını aldığı, onun nâmına burada türbe ve ziyâretgâhlar teşekkül ederek Selçuk devrinde çok ziyâret edildiği de anlaşılmaktadır. *Dânişmend-nâme*'nin kahramanları arasında Turasan (Tur-Hasan) adı ile tanınan şahsiyet de odur (bk. Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dâir bir kaynak, Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 546 v.d.; *Bezm ü rezm*, s. 466).

Kaynaklarda ve tetkiklerde adı, şahsiyeti ve siyâsî faâliyetleri bir türlü anlaşılamamış bulunan Taylu Dânişmend'in oğlu Gümüş-Tigin Ahmed Gâzî de, Süleyman'ın dayısı ve tâbii olarak, bu zamanda Sıvas, Amasya ve Tokat bölgesinde Dânişmendli beyliğini kuruyordu (İbn Ḥamdūn, *Târîḫ*, Topkapısarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2981, var. 156a; İbn Şaddād, *A'lāḳ*, 65b; Abu 'l-Farac, s. 229; *Dânişmend-nâme*, Bibl. Nationale, Turc, 317, var. 177b). Bu vaziyet Süleyman'ın nufûz ve hâkimiyetinin şarka doğru ne kadar uzadığını ve bütün Anadolu'nun ona âit bulunduğu kaydını te'yîd eder. *Dânişmend-nâme*'de ve Anna Komnena'da Çankırı, Kastamonu ve Sinop fâtihi olarak meydana çıkan ve Çankırı'da medfun bulunan Kara-Tigin de Süleyman-şah'ın bir vâlisi veya tâbii gözükmekte ve bu sebeple o da Melikşah'ın te'dibine uğramış bulunmaktadır (*Alexiade*, II, 64 v. dd., 74; *Dânişmend-nâme, tür. yer.*).

Selçuklular Bizanslıları tâkip ve Selçuk devletinin ağırlık merkezi Marmara sâhillerine intikal ettiği için Türk nüfusunun kesâfeti garba doğru artmış ve bu sebeple de şarkî Karadeniz sâhilleri, zayıf bir işgalden sonra, tekrar Rumların eline geçmiştir. Bizans kaynaklarının müphem kayıtlarına rağmen Trabzon, 1075 yılında, Theodore Gabras tarafından istirdat edilmiştir. Bir islâm kaynağının „472 (1079)'de Rûm'da gazâ yapan Türklerden bir fırka tamâmiyle helâk oldu ve hiç bir kimse kurtulamadı" kaydı da bu havâlide cereyân eden hâdiseler ile ilgili olmalıdır (İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl târîḫ Dimaşḳ*, Beyrut, 1908, s. 113). Theodor Gabras, Trabzon'da müstakil bir idâre kurmuş ve 1091 yılında imparator Alexios tarafından oradan atılmış; yerine Gregorios Taranitos tâyin edilmiş. daha sonra da Konstantin Gabras Trabzon'a hâkim olarak orada müstakil bir Rum dukalığı vücûda getirmişti. O. şarktaki Türk beylikleri ile yaptığı ittifaklar sâyesinde Bizans'a karşı istiklâlini korumuştu (*Alexiade*, II, 151; G. Finlay, *Empire of Trebizond*, London, 1854, s. 362 v. d.; Chalandon, *Alexis Comnène*, s. 12; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 67).

Ermenilerin Fırat boylarında bir takım prenslikler kurmaları Türkiye Selçukluları için mühim bir mes'ele teşkil ediyordu. Gerçekten Bizanslılar, XI. asrın başlarından beri şarkî Anadolu'yu istilâ ederek oradaki küçük Ermeni kırallıklarını kaldırıp mühim bir Ermeni nüfusunu Sıvas ve Kayseri bölgelerine nakletmişlerdi. Selçuklu muhâcereti ve fütûhatı da Ermeni halkının daha fazla garba doğru kaymasına, Fırat kıyılarında, Toroslar'da, Kilikya'da Malatya, Maraş ve Urfa bölgelerinde kesâfet peydâ etmesine sebep olmuştur. Bizans'ın bu tehciri ve ortodoksluğu zorlamak siyâseti Ermenileri Rumlara karşı düşman bir hâle getirmiştî. Anadolu'nun müdâfaasına karışmıyan Ermeniler bâzan Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılayıp Bizanslılar aleyhindeki millî ve dinî nefretlerini devam ettirmişler, Malazgirt muhârebesinde olduğu gibi toptan savaş meydanından uzaklaşmışlar, fırsat buldukça Rumlara tecâvüze geçmişlerdi. Böylece Ermeniler, ilk Arap fetihlerinde olduğu gibi, şimdi de Bizanslılara karşı Türklere yakın olmuşlardı. Bu sebepledir ki, çağdaş Ermeni ve Süryânî müellifleri Rumları „menfûr ve kadınlaşmış" sıfatları ile dînlerine ve millî varlıklarına düşman „zâlim râf zîler" olarak gösteriyor, Bizanslılar da onları biyânetle itham ediyorlardı (Urfalı Mathieu, s. 113, 152, 166; Süryânî Mikhaël, III, 162, 166, 169; Kedrenos, s. 571; Attaliates, s. 147, 161; St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, Paris, 1819, II, 230; Lebeau, XIV, 437; G. Finlay, II, 18 v. dd., 23; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 51, 74, 76, 80 v. d.).

İşte Bizans'ın çöküşünden ve Türklerin on-

lara karşı tâkip ve seferlerinden faydalanan Ermeniler Fırat bölgesinde, kesâfet kazanarak, bir takım prenslikler kurmuşlar ve bu sûretle de Türkiye Selçuklularının şark ve cenupta Türk-islâm ülkeleri ile münâsebetlerini kesecek bir durum yaratmışlardı. Türklere karşı Bizanslılar tarafından Malatya-Antakya battının müdâfaasına me'mûr edilen Ermeni sergerdesi Filaret (Philaretos) Malazgirt savaşında ciddî bir savaş yapmadığı hâlde bu zaferden sonra imparator Mihael'e karşı Romanos Diogenes'in tarafını tutuyordu. Fakat hakikatte, fırsattan faydalanarak, kendi hesabına çalışıyordu. Malazgirt zaferinden sonra ne yapacağını şaşıran frank askerleri, kumandanları Raimbaud ile birlikte, ona katıldılar; dağlık Toros bölgelerine sığınan Ermeniler de onun idâresine girdiler. Böylece Filaret, 1074'te, hâkimiyetini kurmağa ve imparatorun Antakya vâliliğine tâyin ettiği Isaak'ı bozguna uğratmağa muvaffak oldu. Muş ve Harput dağlık bölgesinde, Bisans'a sâdık kalarak, hâkim olan Sasun ve Ermeni prensi Thornig ile, mücâdeleye girişti. Filaret onunla savaşta frank reisini kaybetti ise de, Türklerle ve Türk emîri Kapar ile ittifak sâyesinde Thornig'den de kurtuldu. Urfa'yı da 1077'de Bizans vâlisi Leon'un elinden aldığı gibi, Malatya'da yerleşen ortodoks Ermeni Gabriel'i de kendisine tâbi kıldı ki, bu Malatya hâkimi daha sonra karısını Bagdad'a göndererek Melik-şah'dan sağladığı bir ferman ile de bu şehirde hakimiyetini te'yit etti. Filaret Fırat boylarında meydana çıkan Ermeni Vasag'ı 1079'da öldürdükten sonra Antakya'ya girdi ve orada bulunan Bizanslıları katletti. Bu sûretle gittikçe kuvvetlenen ve hâkimiyet sahasını genişleten Filaret, Harput'tan Kilikya'ya kadar uzayan Malatya, Maraş, Göksun, Tarsus, Anazarba, Masisa, Raban, Antakya ve Urfa şehirlerini içine alan o'dukça büyük bir beylik kurdu. Fakat bu hâkimiyetini kurarken iki yüzlü bir siyâset güttüğü, karşısına çıkan hıristiyanları bol-bol öldürdüğü için Bizanslılar ve Süryânîlerden başka Ermenilerin de nefretini kazanmıştı. Mevkiini Türkler ile dostluk kurarak kurtarmağa çalışan Filaret, Süleyman-şah'ın, hâkimiyetini bu taraflara yaymasından endişelenerek, Melik-şah'a yaklaşıyor ve bizzat ona giderek hakimiyetini tasdik ettirmek gâyesi ile de islâmiyeti kabûl ediyordu. Bu durumda hıristiyanlara karşı zulmünü arttırıyor ve onların nefreti de şiddetleniyordu. Nitekim Filaret daha önce de aynı siyâsî düşüncelerle Bizans ortodoksluğunu kabûl etmiş ve o zaman da şark hıristiyanlarının nefretini kazanmıştı (Mathieu, s. 173—181; Süryânî Mikhael, s. 173, 179; Abu 'l-Faraç, s. 227; J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 25, 82—90; ayn. mll., *Des Grecs aux Croisés, Byzantion* (1924), I, 385—395; ayn. mll., *Byzance et Antioche, Revue des Études arméniennes*, 1929, IX, 61—70).

8. Süleyman-şah'ın Kilikya ve Antakya fetihleri. Türkiye Selçuklularının şarkında bu Ermeni prensliğinin kurulması ve Melik-şah'ın desteğini kazanması endişeli bir durum yaratıyor ve Süleyman-şah'ı şark seferine mecbur ediyordu. Bizanslılar ile akdedilen anlaşma sâyesinde Alexios nasıl Balkanlar'da Peçenek, Uz (Oguz), Kuman ve Normanlara karşı serbest kaldı ise, Süleyman da bu muâhede sâyesinde aynı emniyetle şarka dönüyordu. Filhakika Türkiye sultanı 475 (1082) yılında Çukurova (Kilikya)'ya girerek Tarsus'u fethetti. Bir yıl zarfında ve 476 (1083)'da Adana, Masisa, Anazarba ve bütün Kilikya beldelerini hâkimiyeti altına aldı. Süleyman-şah'ın, Tarsus'u fethedince derhâl Trablusşam şi'î hâkimi Kadı İbn 'Ammâr'a elçi gönderip kendisinden bu yeni fethedilen şehirler için kadı ve hatip talep etmesi, onun Melik-şah ile münâsebetlerini meydana koymak ve Büyük Selçuklular ile, bu âilevî ve siyâsî rekabet dolayısıyle, Abbâsîler yerine şi'î Fâtımîleri tanıdığını belirtmek bakımından çok mühim bir hâdisedir. Kutalmış-oğulları Anado'u'ya gelmeden önce şimâlî Suriye'de iken böyle bir teşebbüse giriştikleri gibi, İbrâhim Yınal ve diğer Selçuklu beyleri de Mısır Fâtımîleri ile münâsebete geçerek bu yolu denemişlerdi (al-'Azîmî, s. 364; Sibṭ, XIII, 62b, 70b; Süryânî Mikhael, s. 179; Abu 'l-Faraç, s. 229).

Abbâsîler, Tarsus merkez olmak üzere, islâmların Bizanslılara karşı *şuğūr* veya *'avāṣim* (Uc) adı ile bu bölgede en kuvvetli bir hudut teşkilâtına sâhipti. Kilikya şehirleri müslüman gönüllü ve gâzilerinin birer üssü olup bunlar arasında pek çok da Türk askeri vardı. İslâm kültür ve medeniyetinin kuvvetle yerleştiği ve ilim adamları yetiştirdiği bu bölge, X. asırda Bizans'ın taarruza geçmesi üzerine işgal olunmuş ve bütün müslüman halk da öldürülmüştü. İşte Süleyman-şah bu bölgeyi bir buçuk asırlık bir Bizans işgalinden sonra tekrar islâm diyarı hâline getiriyor ve buradan daha da ileri giderek, Filaret aleyhinde fetihlerini genişletmeğe karar veriyordu. Süleyman-şah bu ileri hamle ile Büyük Selçuklularla da karşılaşma ihtimâl ve tehlikelerini hesaba katıyor; bu sebeple de İznik'e dönerek gereken hazırlıkları yapıyor ve tedbirleri alıyordu. Gerçekten Abu 'l-Kasim'ı İznik'te yerine başkumandan bırakırken Kappadokya'ya, sâhil bölgelerine ve bütün Anadolu'ya vâliler

tâyin ederek, dönünceye kadar, her birini kendi bölgesini korumakla vazifelendiriyordu (*Alexiade*, II, 63, 67). Süleyman, Antakya üzerine hareket ederken dayısı Gümüş-Tigin Ahmed Gâzî de Filaret'in tâbii Gabriel'e karşı Malatya'yı muhasaraya gidiyordu. Bu müşterek taarruz yanında, 1085 yılında, Kara-Tigin de Sinop'u fethe girişiyordu (*Alexiade*, II, 64; Mikhael, s. 173; Abu 'l-Farac, s. 229; İbn Ḥamdûn, 156a; Sibṭ, 73b; İbn Şaddâd, 66a; İbn Şiḥna, *Târîḫ Ḥalab*, ngr. Serkis, Beyrut, 1909, s. 197; *Dânişmend-nâme*, var. 115a). Süleyman'ın hareketi ile muvazi olarak emîr Buldacı da, 1085'te, Yukarı Ceyhan bölgesini, Elbistan, Göksun ve Raban şehirlerini fethedince bu havâlide yalnız Maraş, Filaret'in elinde kaldı. Ermeni katolikosu bu Türk beyini tercih ettiğinden, Filaret, Maraş'ta yeni bir katolikosluk kurdu ve Bogos adlı bir papazı bu mevkie tâyin etti. Fakat kendisine karşı umûmî nefret dolayısiyle bu papaz da bir kaç gün sonra makamından uzaklaştı (Mathieu, s. 191; Mikhael, s. 173, v.d.). Alp Arslan ile Kutalmış arasında savaşta sultanın tarafında bulunan ve daha sonra Fars eyâletinde vâliliği ve imâr faaliyetleri ile tanınan emîr Buldacı ile bu emîrin aynı olduğu gözüküyor ise de, onun nasıl ve ne sebeple bu tarafa geldiği ve Süleyman-şah ile ne gibi münâsebetleri olduğu belirli değildir (Ṣadr al-Dîn al-Ḥusaynî, s. 31; İbn al-Balḫî, *Fârs-nâma*, *GMS*, s. 154). Bundan başka ilk Haçlı savaşları esnâsında Sümeysât sahibi olarak meydana çıkan ve Artuk oğlu Sökmen ile birlikte Haçlılar ile mücâdele ederek Urfa'yı kuşatan emir Balduk ile de bir münâsebeti belli değildir. Emir Gâzî'nin oğlu Balduk veya Balduklu (Baldukıyye) Türklerinden Gâzi adları ile de gösterilmesi onun hüviyetini tâyinde zorluk çıkarmaktadır (Mathieu, s. 219; Vardan, s. 186; Guillaume de Tyr, I, 127 v.d.; Süryânî anonimi, ingl. trc. Tritton, *JRAS*, 1933, s. 72; İbn al-Aṯîr, X, 197). Bu bölgede başka bir takım Türkmen beyleri de Süleyman-şah'a katılıyordu. Bunlardan Mineik oğlu (İbn Mineâk) 300 süvâri ile geldiği gibi, Tutuş'tan kaçan Arslan-Taş da daha önce, 472 (1079)'de, Rûm'a yâni Süleyman-şah'a gitmişti (İbn al-'Adîm, *Buġya*, 101a; *Zubda*, II, 67).

Türkiye sultanı, bu Türk beylerini, Filaret'in elinde bulunan memleketlerin fetbine me'mûr ederken, kendisi de bizzat Antakya üzerine yürüyordu. Memleketlerinin sür'atle elden çıktığını ve hıristiyanların da hiyânetini gören Filaret bizzat Melik-şah'a giderek mümkün olanı kurtarmağa çalıştı. Fakat Urfa'ya döndüğü zamanda idi ki, Süleyman'ın Antakya'yı aldığını öğrendi ve bir müddet sonra da Maraş'ta ölüp sahneden çekildi (Mathieu, s. 195; Mikhael, s. 173). Filaret'in Melik-şah'a gidip ayrılmasından fırsat bulan Antakya halkı ve başta şehrin vâlisi gizlice Süleyman'a adam göndererek onu dâvet edip şehri kendisine teslim etmeyi teklif ettiler ki, bâzı rivâyetlere göre, bizzat Filaret'in oğlu Barsam da bu gidenler arasında bulunuyordu.

Süleyman-şah ordusu ile birlikte İznik'ten Antakya'ya doğru harekat etti. Hareketini gizlemek maksadıyle geceleyin yürüyerek 12 günde, Antakya'ya vardı. Emniyet ve gizlilik sebebiyle de Kilikya sâhillerinde süvâri ve piyâde, askerlerini, gemilere bindirerek Asî nehri munsabından, birden-bira Antakya sûrları önüne çıktı (İbn al-Aṯîr, X, 47; Baybars al-Manṣûrî, *Zubdat al-fikra*, Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1459, 211a; Abu 'l-Farac, s. 229). Bâzı muahhar kaynak ve tetkikler bu gemiler ile geçiş hâdisesini kavrayamamışlar; siyâsî ve coğrafî durumu da hesap edemeyerek Lunu Fırat'tan geçiş şeklinde tevil eylemişlerdir. Süleyman geceleyin sûrlar önüne geldi ve 300 kişi ile Fâris kapısından şehre girdi. Sabahleyin Türk askerlerinin haykırışı ile uyanan halk birden şaşırdı. Süleyman'ın askerleri fasılasız ve „dalgalar hâlinde" şehre girmeğe devam ediyordu. Türkiye sultanının geldiğini ve askerlerin kimseye dokunmadığını anlayan halk, sâkin olarak, evlerine döndü. Fakat ilk defa savaşa başlayan muhafızlar Antakya iç kalesine sığındılar. Böylece Antakya, 11 şâban 477 (13 kânûn I. 1084)'de fethedildi. Kalede bir müddet kuşatıldı. Filaret'in adamları su ve erzakın kesildiğini, kendilerine de emân verildiğini görünce 12 kânun II. 1085'te kaleyi teslim ettiler. Böylece Süleyman, Orta-çağda ve hıristiyanlık tarihinde çok meşhur olan bu tarihî şehri, 348 (969) yılından beri işgal eden Bizanslılardan kurtardı. Şehir daha önce Anadolu'ya geçerken kendisi ve bir kaç defa da Afşîn tarafından kuşatılmıştı (İbn al-'Adîm, *Buġya*, 106b; *Zubda*, II, 87; İbn al-Aṯîr, X, 47; İbn Şiḥna, s. 211—213; Mathieu, s. 187 v.d.).

Antakya'nın Türkler ve daha sonra da Haçlılar tarafından alınması ve istikbâli hakkında bir takım kehânet ve rivâyetler teşekkül etmişti. Bir zelzele neticesinde topraktan, ellerinde mızrak ve kılıçları ile tunçtan süvâri heykelleri meydana çıkmış; bunların Türkleri veya Haçlıları temsil ettiği tefsiri yapılmış ve Süleyman'ın şehri fethine dâir bir münecciminin kehâneti de isâbet etmişti (Süryânî Mikhael, s. 183; İbn al-'Adîm, *Buġya*, 107a; İbn Şaddâd, 34b). Süleyman-şah'ın Antakya'ya girince, halka iyi muâmelesi ve adâleti hakkın-

da da kaynaklar müttefiktirler. Nitekim o, askerlerin evlere girmesini ve halka karışmasını yasak etti. Derhal şehrin imârına girişti. Şehrin büyük Ḳāsiyān (Cassinus) kilisesini câmie tahvil edince, ilk cuma namazında büyük bir âyîn icra edildi. 110 müezzin ezan ve tekbir sesleri ile bu fethi tebcil etti. Şair Ābîverdî de bu büyük fetih münâsebetiyle sultana bir kaside yazdı (İbn al-Aṯīr, X, s. 47; Yâkūt, *Muʿcam al-buldān*, Beyrut, 1955, I, 269). Önce Bizanslıların, sonra da Filaret'in zulümlerinden şikâyetçi olan şehrin bilhassa Ermeni ve Süryânî halkı çok memnun oldu. Uzun müddet istilâ ve huzursuzluklar içinde bulunan Haleb'in Ḥārim ve Dulūk kazaları da kendiliğinden Süleyman-şah'ın idâresine geçti (ʿAẓīmī, s. 365; İbn al-Ḳalānisī, s. 117; İbn Ḥamdūn, 156ª; Sibṭ, 75ª; İbn Şaddād, 52ª, 95ᵇ; Matbieu, s. 188 v.d.; Mikhael, s. 173; Abu 'l-Farac, s. 229; Hayton, *Doc. Armen.*, s. 143).

9. **Süleyman-şah'ın Büyük Selçuklular ile çatışması ve sonu.** Süleyman-şah'ın Marmara sahillerinden Antakya'ya kadar uzayan ve Suriye'de genişlemeğe başlayan hâkimiyeti, onun Büyük Selçuklular veya tâbileri ile bir rekabet ve çatışmasını mukadder kılıyordu. Süleyman'ın Antakya fethini müteâkıp Melik-şah'a elçi gönderdiğine ve onun da bundan memnun olduğuna, Arap Şaraf al-Davla Muslim'in bundan endişelendiğine dâir rivâyetler doğru olsa bile iki amcazâde arasındaki münâsebetlerin düzeldiğine hükmetmek kolay değildir. Esâsen böyle bir teşebbüs vârid ise, bu, siyasî şartların bir icabı olmalıdır. Gerçekten Süleyman, Antakya'nın fethi ile uğraşırken Melik-şah da şarkî Anadolu ve Suriye meselelerinin halli için harekete geçmişti. Melik-şah'a sadakatsizliği ve hıristiyanları iş başına getirerek islâm aleyhdarı bir siyâset tâkibi dolayısiyle Diyarbekir'deki Marvānī emîri, devleti bir harekete zorluyordu; Bizans'ın da eski bir tâbii idi. Son olarak Mısır Fâtımîleri ile münâsebete geçen Şaraf al-Davla Muslim de Marvānī'lerle anlaşmış ve lutuflarına nâil olduğu Melik-şah'a karşı nankörlük etmişti (bk. *Selçuklular tarihi*, s. 145—147). Bu sebeple Melik-şah bir yandan Diyarbekir üzerine bir ordu sevkediyor; öte yandan kendisi de bizzat Şaraf al-Davla'ye karşı Musul seferine çıkıyordu. Tam Antakya fethi sırasında, 1085 kânun II. başlarında, Horasan'da kardeşi Tekiş'in isyanı üzerine Musul'dan o tarafa dönerken Muslim'in itâat teklifini kabûlden başka Musul ile birlikte Haleb eyâletlerini de tekrar kendisine bırakt- Bu nâzik durumda Melik-şah'ın Süleyman'a karşı da ihtiyatlı ve yumuşak davranması tabiî idi.

Bu durumda ilk çatışma Süleyman ile Muslim arasında başladı. Muslim, Filaret ile dostane münâsebetlerde bulunuyor ve ondan Antakya için yıllık bir cizye alıyordu. Muslim, bu fetih üzerine şimdi bu meblâğı Süleyman'dan istedi ve onu Melik-şah'a itâatsizlik ile itham ve tehdide girişti. Te'yid edilemeyen bir rivâyete göre, Süleyman Melik-şah'a itâat eylediğini, burada hutbe ve sikkenin onun namına olduğunu bildirdi. Bundan başka Antakya'yı kendi cihadı sâyesinde alıp bir islâm beldesi hâline getirdiğini ve kendisinden cizye istenemiyeceğini bu cevabında söylüyordu (İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ al-Atābakīya*, *RHCr.*, s. 14; İbn al-ʿAdīm, *Buġya*, 108ª). Haleb'e bağlı bâzı kasabaların Süleyman'ın idâresine geçmeleri ve Halebli bâzı ileri gelenlerin Antakya'ya gelip, onu Haleb'e dâvet etmeleri Muslim ile gerginliği arttırıyordu. Böylece muharebe sakınılmaz bir hâle gelmişti. Gerçekten Şaraf al-Davla Muslim'in askerleri Antakya bölgesine akın yapmağa başladı ve Süleyman-şah da Haleb civârına bir birlik gönderdi. Nihâyet muharebe için iki taraf hazırlanmağa başladı. Bununla berâber Türkiye hükümdarı muharebeye tutuşmaktan sakındı ve bir sulh teşebbüsüne girişti. Lâkin red cevabı alınca, 25 safer 478 (23 haziran 1085)'te, iki ordu Haleb ile Antakya arasında Amik ovasına akan Afrîn çayı üzerinde, Ḳurzāḥil mevkiinde (Bu mevki için bk. Yâkūt, IV. 322) karşılaştı. İlk harekette Çubuk, Türkmenleri ile birlikte, Muslim'in ordusunu terkederek Süleyman tarafına geçince (İbn al-Aṯīr, X. 47; Sibṭ, 75ª), Arap kuvvetleri bozguna uğradılar, Muslim de öldürüldü. Bu netîce üzerine artık ilerleyen Süleyman-şah da 1085 temmûzunda Haleb'i kuşattı ve Muslim'in cesedini de Haleb kapısında defnetti (İbn al-ʿAdīm, *Buġya*, 108ª—109ᵇ; *Zubda*, II, 89—92 ve 365; İbn al-Ḳalānisī, s. 118; Baybars al-Manṣūrī, 212ᵇ; Sibṭ, 71ª—71ᵇ, 75ᵇ; Mathieu, s. 190; Abu 'l-Farac, s. 230).

Bu zaferlerden sonra Haleb'in de muhasarası Süleyman-şah ile Büyük Selçukluları daha yakın bir mücâdeleye sürüklüyordu. Bu sırada Haleb'e hâkim bulunan Şarîf Abū ʿAlī Ḥasan, Süleyman'ı oyalarken öte yandan da hem Melik-şah'a, hem de Şam meliki olan kardeşi Tutuş'a mektup yazarak şehri kendilerine teslim etmek için ya bizzat gelmelerini veya Süleyman'ı uzaklaştıracak bir ordu göndermelerini bildiriyordu. Bu durumda Süleyman-şah Haleb'deki tarafdarları ile aleyhdarlarını başbaşa bırakarak Muslim'in askerlerini tâkibe girişti; onları çöle kaçırdı ve harekete devamla Maʿarra, Kafartāb ve Şayzar şehirlerini teş-

lim aldı. Buralara vâliler tâyin etti; halka adâlet gösterdi. Kınnasrîn'i kuşatıp aldıktan sonra imâr etti ve burada Muslim'in dul kalan zevcesi Manî'a Hatun ile evlendi. Oradan tekrar Haleb üzerine hareket ederken Tutuş da Şam'dan bu tarafa doğru yola çıktı. Süleyman Haleb'i ikinci defa muhasaraya başlayınca şehir halkı: „Tutuş ile muharebeniz neticelendikten sonra şehri size teslim edeceğiz" cevabını verdi (İbn al-Aṯîr, *Târîḫ al-Atâbekiyya*, s. 16). Büyük bir Türkmen kuvvetine sâhip olan ve Anadolu'da ilk fetihleri ile meşhur bulunan Eksük oğlu Artuk da Tutuş ile birlikte bulunuyordu. Diyarbekir muhâsarasında Faḫr al-Devla Cahîr ile birlikte bulunan ve onunla bozuştuktan ve Melik-şah'a da gücendikten sonra Suriye'ye giden Ẓahîr al-Devla Artuk Bey orada sultanın ağır hediyeler ve hâkimiyet alâmetleri getirip kendisine dönmesi teklifini yapan elçilere: „Kutalmış-oğlu Süleyman'a saldırmak ve onun, sultanın memleketlerini tahribine müsâade etmemek maksadıyle Haleb'e gidiyorum" cevabını vererek elçileri memnun etti; Şam'a gidip Tutuş ile anlaştı (Sibṭ, 76a; Abu 'l-Farac, s. 230). Tutuş, Kudüs'ü Artuk Beye ikta etti. Rivâyete göre „her savaşta muzaffer olmuş bulunan ve Haçlılar nezdinde de yüksek bir mevkî ve itibâra sâhip olan" (İbn Muyassar, *Aḫbâr Miṣr*, nşr. H. Massé, Kahire, 1919, s. 38; İbn al-Azraḳ, 182b) Artuk Bey, Tutuş ile birlikte Süleyman'a karşı Haleb üzerine yürüdü ve savaşta büyük bir rol oynadı.

Süleyman-şah bu hareket haberini alınca Tutuş'a doğru ilerledi. İki ordu, Haleb'in 3 mil yakınında, 'Ayn Saylam mevkiinde (bk. Yâḳût, IV, 178; 18 safer 479 / 5 haziran 1086) günü karşılaştı. Amca-zâde iki Selçuklu hükümdarı arasında çok şiddetli bir savaş oldu. Suriye seferinde Süleyman-şah'a katılan Çubuk ve sâir Türkmenler, şimdi safları değiştirerek, Tutuş tarafına geçmek ve Büyük Selçukluları tercih etmek sûretiyle Süleyman-şah'ın bozulmasına sebep oldular. Bu sûretle yaratılan sarsıntıyı düzeltme gayretlerine rağmen Süleyman hezimeti önleyemedi. Esir olmak tehlikesi ile karşılaşan Türkiye sultanı savaş meydanından uzaklaştıktan sonra atından indi; kalkanını yere koyup oturdu, yetişen Tutuş'un askerleri kendisini götürmek istedikleri zaman da kılıcını çekerek intihar etti veya diğer bir rivâyete göre muharebe meydanında şehit edildi. Başta veziri Ḥasan b. Ṭâbir olmak üzere askerlerinin mühim bir kısmı esir oldu (*Alexiade*, II, 65; İbn al-'Adîm, *Zubda*, II, 95—97; *Buġya*, 109a—110a; İbn al-Aṯîr, X, 50; Aẓîmî, s. 366; İbn al-Ḳalânisî, s. 119; İbn Ḥamdûn, 156b; Baybars al-Manṣûrî, 213a—214b; İbn Vâṣil, *Mufarric al-kurûb*, Kahire, 1953, I, 14—16; Ẕahabî, *Târîḫ al-İslâm*, Haydarâbâd, s. 6; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ*, İstanbul, 1280, II, 205; İbn Kaṯîr, XII, 130; Aḳsarâyî, s. 20 v.d.).

Süleyman-şah'ın, savaş sahnesinden uzaklaştıktan sonra, intiharına dâir A. Komnena'nın rivâyetine mukabil Haleb tarihçisinin, cesedinin ölüler arasında bulunduğu ve ancak Tutuş'un: „Selçuk oğullarının ayakları birbirine benzer" (İbn al-'Adîm; *Zubda*, II, 97) diyerek ölüsünün tanındığı kaydı gözönüne getirilirse, onun muharebe meydanında hayatını kaybettiğine hükmedilebilir. Süleyman'ın cesedi karşısında Tutuş'un şu sözleri iki Selçuklu âilesi, Arslan Yabgu ve Mikâil-oğulları, arasındaki münâsebetleri göstermek bakımından kayda şâyandır. Gerçekten o: „sizlere zulmettik; sizleri uzaklaştırdık ve öldürdük" sözlerini söyledikten sonra çok üzüldü ve göz yaşlarını sildi. Nâşını kıymetli bir kumaşa sararak cenâzesini kaldırdı ve onun bir yıl önce Muslim'i gömdüğü Haleb kapısında defnetti. Süleyman'ın mağlûbiyetinde devlet merkezinden çok uzak bulunması, kendisine iltihak etmiş bulunan Suriye Türkmenlerinin karşı tarafa geçmeleri ve bilhassa Artuk Bey başlıca âmildir. Süleyman'ın yüksek vasıflarına, askerleri ve tebeası tarafından çok sevilmesine mukabil, Tutuş'un maiyetine sert muamelesi dolayısiyle Türkmenlerin karşı tarafa geçmesi ancak Melik-şah'ı hesaba katmaları ile izah edilebilir (Tutuş hakkında bk. *Selçuklular tarihi*, s. 163 v.d.). Esâsen bu muharebe başladığı zaman Melik-şah da Urfa'ya varmış bulunuyordu (bk. *Selçuklular tarihi*, s. 148). Diyarbekir fethinde Harput'u iktâ olarak alan Çubuk'un bu tarihten sonra orada bulunması, onun Süleyman'ı terk ve Büyük Selçuklular tarafına iltihak etmesinde hiç bir tereddüde mahal bırakmaz. Süleyman'ın ölümünden sonra Tutuş onun veziri Ḥasan b. Ṭâbir'i, oğulları ve karısı ile birlikte Antakya'ya yâni Türkiye sultanına âit bir memlekete gönderdiği hâlde Melik-şah gelince onları İsfahan'a götürdü ve kendisini ölünceye kadar serbest bırakmayarak Anadolu'da Kutalmış-oğulları hâkimiyetine fırsat vermedi. Bu husus da, iki hânedân arasındaki rekabet ve husûmetin ne derecede olduğunu göstermektedir. Bu sebeple Melik-şah'ın Süleyman'ın ölümüne üzüldüğüne dâir rivâyetler doğru olsa bile, bunun siyâsî durum ve davranışlar üzerinde bir te'siri olmadığı muhakkaktır (Sibṭ, s. 82a).

10. Süleyman-şah'ın eseri. Rükneddin I. Süleyman-şah Anadolu'da dokuz asrı bu-

lan bir Türk devletini sağlam temeller üzerine kurmakla tarihte çok mümtaz bir mevkie sâhiptir. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun her bölgesi Türkmenlerle dolmuş; bir çok Türk beyleri fetihlere girişmiş idiyse de, bunlar henüz dağınık bir durumda olup, bir Türk hâkimiyeti ve devleti bahis mevzûu değildi. Esâsen Selçuk hanedânına mensup bulunmadıkça da bütün Türkmenlere şâmil bir devlet de kolay kurulamazdı. İşte Süleyman-şah'ın 1075'te kurduğu Anadolu Selçukluları devleti, bütün Türkmenleri birleştirerek, bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açmış oldu. Süleyman-şah Bizanslılar aleyhinde devletini kurar, hudutlarını genişletir ve Anadolu'ya mutlak hâkimiyetini kabûl ettirirken, Sultan Melik-şah'a karşı da bu devletin istiklâlini korudu. Büyük Selçuklularla rekabet mücâdeleleri sonraları da devam ederken, bu durumda bir değişiklik olmadı. Hattâ Melik-şah, Süleyman'ın oğulları Kılıç Arslan I. ve Kulan Arslan'ı İran'a götürdükten ve Anadolu'yu hükümdarsız bıraktıktan sonra da onun Anadolu'da bıraktığı Türk beylerine ve devletine karşı tenkil siyâseti devam etti. Sultan Süleyman'ın Antakya seferi esnâsında Melik-şah'ın Bizans imparatoruna Siyavuş adlı bir elçi göndererek onunla bir muahede akdi teşebbüsüne girişmesi ve bu münâsebetle de Sinop ve havâlisini fetheden Kara-Tigin'in sâhillerden çekilmeğe mecbur kalması, bu münâsebetlerin mahiyetini ve Anadolu'nun itâatini sağlamak maksadiyle gösterilen gayretleri meydana koymak bakımından kayda şâyandır (*Alexiade*, II, 64—66). Fi'ilen elden çıksa da hukuken Bizans'a âit olan Antakya, Kilikya ve Karadeniz sâhillerinin fethi karşısında Alexios'un hiç bir ses çıkarmaması, hem 1081 muahedesiyle bütün Anadolu'nun terk edildiğini, hem de Süleyman'ın kudretini ve nihâyet Balkanlar'daki istilâ ve gailelerin Bizans üzerindeki te'sirini göstermiştir.

Süleyman'ın ölümünden sonra Melik-şah'ın Anadolu'da itâati ve hâkimiyetini te'sis gayretlerine rağmen, bu Büyük Selçuklu sultanının ölümüne ve Kılıç Arslan I.'ın İznik tahtını elde etmesine (1092) kadar sultansız kalan Türkiye devleti yine de istiklâl ve mevcudiyetini muhafaza edebildi; bir yandan Melik-şah'ın, öte yandan Bizans'ın tâkiplerine dayanabildi ki, bu keyfiyet Türkiye Selçuklu devletinin ne kadar sağlam esaslar üzerine kurulmuş olduğunu ve hayatiyetini meydana koyar. Sır-derya kıyılarından Marmara ve Akdeniz sâhillerine uzanan büyük mesâfeleri aştıktan sonra Anadolu'da vatan kuran Türkmenler Süleyman-şah'ın idâresinde yeni bir millî birlik vücûda getiriyorlardı. Bununla berâber Türkiye Selçuklu devleti Büyük Selçuklulara nazaran mütevazı bir uc beyliğinden ibâretti. Gerçekten bu uc gâzileri devleti Büyük Selçuklular gibi geniş ülkelerde, islâm medeniyetinin çok parladığı beldelerde değil, iktisadî ve medenî bakımdan tam bir sukut içine girmiş bir ülkede ve takriben bir asır süren savaşlarla da harap olmuş bir memlekette kurulmuştu. Bununla berâber çok mücadeleli ve ıstıraplı bir hayat geçiren Kutalmış-oğulları daha uzun ömürlü bir devlet kurmuşlar; bu mütevazı uc beyliğini Türk vatanı hâline getirmişler ve bu ülkede yeni bir hayatiyet ve medeniyet yaratmakla da dünya tarihi ve siyâsetinde daha büyük te'sirlere sâhip olmuşlardır ki, Osmanlı imparatorluğunun menşe-i ve cihanşumûl mahiyeti bu uc devletinin hâiz olduğu kudroti göstermeğe kâfidir.

Süleyman-şah böylece Marmara sâhillerinden Suriye'ye kadar uzayan bu yeni açılmış ülkede göçebe Oğuzlar ile hıristiyan yerliler üzerinde bir hâkimiyet kurmuştu. Sarayını yaptığı İznik'te ve diğer şehirlerde devlet adamlarını ve âilelerini yerleştirdi ise de, devletin kuvvet kaynağını teşkil eden Türkmenler henüz toprağa ve çiftçiliğe bağlanmamış göçebeler idi. Türklerin Anadolu'da henüz çadır altında yaşadığını, 1081'de hâlâ bir devlet kurmadıklarını ve memlekete hâkim olmadıklarını, aralarında da kuvvetli bir bağ bulunmadığını söyleyen bir bizantinist kuvvetli bir Bizans ordusu çıksa idi, vaktiyle Arapların olduğu gibi şimdi onların da Fırat ötesine atılabileceğini iddia eder (J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 94, 110 v.d.). Bu kanaat şüphesiz Türk tarihini kavrayamamaktan ve şark kaynaklarına nufuz edememekten ileri geliyordu. Zîrâ Türkler Anadolu'da 1075'te Selçuklu devletini kurmuş; Bizans ordusunu çökertmişti. Hâlbuki bu yeni devlet olmasa bile, fethedilen Anadolu 1040'da kurulan Büyük Selçuklu devletinin bir parçası idi. Türklerin Anadolu'da henüz göçebe hayatı sürmeleri, onların yurtlarından atılabilecekleri mânasına gelmez. Bu hata Türk muhaceretinin azametini ve Arap istilâsından tamamiyle farklı bulunduğunu anlayamamaktan ileri gelmiştir. Gerçekten Arap istilâsı sadece askerî bir mahiyette olduğu hâlde Türk istilâsı, devlet ordularından çok fazla, Türkmenlerin bir millet olarak toptan ve devamlı göçleri ile birlikte cereyan etmişti. Anadolu'yu kendisine yurt yapan büyük Türkmen kavmini buradan atmak mümkün olmadığı gibi onların geri dönmeleri için de başka bir ülke mevcut değildi. Orta Asya'dan devamlı nüfus baskısı ve göçler bir kısım kitleleri de Balkanlar'a

püskürtmüştü ki, bu insan akınını tersine çevirmek mümkün değildi. Bu sebeple Türkler için Anadolu'da yaşamak, vatan kurmak veya bu ülkede ölmekten başka bir çare kalmamıştı. Nitekim Süleyman'dan yirmi yıl sonra Haçlı taarruzları Anadolu türklüğünü buhrana uğratmış ve Türkler Orta Anadolu'ya çekilmiş oldukları, Bizanslılar da Komnenos imparatorları idâresinde çok kuvvetlenerek bu durumdan faydalandıkları ve sâhil bölgelerini tamâmiyle istirdat eyledikleri hâlde, Türkleri Anadolu'dan atmak teşebbüsleri tamâmiyle iflâs etmiştir. Bundan başka Türklere karşı Bizans'ı müdâfaa etmeyen Anadolu'nun yerli halkları zamanla Türk idâresini daha fazla benimsemişler ve Selçuklu idâresini dâimâ tercih ederek Bizans'ın sukutuna kadar bu davranışlarını değiştirmemişlerdir.

Süleyman-şah „askerlerine ve tebeasına çok iyi muâmele eder ve bu sebeple de halkı kendisine bağlardı" (İbn al-'Adîm, *Zubda*, II, 88). Antakya hıristiyanlarının komşu hükümdarları değil, onu dâvet etmeleri, adâletinin çok yaygın bulunması neticesiydi. Nitekim Süleyman-şah Antakya'da adâletini gösterdi ve şehri imâr etti (İbn al-Aşîr, X, 47). Süryânî tarihçisine göre: „Halkımız Süleyman'dan bir ferman alarak Antakya'da Meryem ve St. George kiliselerini inşâ etti. Bu sırada Türkler Maraş müstesna, Göksun (Keysun), Ra'ban ve diğer Ceyhan şehirlerini de Filaret'den aldılar" (Süryânî Mikhael, III, 174). Bizanslılar zamanında Anadolu'da büyük arâzi sâhiplerinin elinde esir veya topraksız duruma düşen köylüler de hürriyete ve toprağa kavuşmakla göçebe Oğuzlar gibi Süleyman'a bağlı olup, onun hâkimiyetini kuvvetlendiriyorlardı (Bizans'ta büyük toprak sâhipleri ile esir köylüler arasındaki içtimâi uçurum için bk. Ch. Diehl, *Les Grandes problèmes de l'histoire Byzantine*, Paris, 1947, s. 103—107; G. Rouillard; *La Vie rural dans l'Empire Byzantin*, Paris, 1953, s. 96—104; yine G. Ostrogorsky, *Féodalité Byzantine*, Paris, 1954). Süleyman-şah toprakları bu köylülere dağıtmak sûretiyle hem onları kendisine bağlıyor, kazanıyor ve hem de bu sûretle istihsâli arttırıyordu ki, onun halefleri zamanında hıristiyan halklar, bu maksatla kitleler hâlinde nakil, iskân ve boş kalan arâzi de bu sâyede imâr edilmiş ve gelir sağlanmıştır. Göçebe Oğuzlar da tedricen boş kalan v devlete intikal eden topraklara yerleştirilmiştir. Bu, eski Türk göçebe hukuk ve an'anelerine göre Anadolu'da kurulan ve Osmanlılar devrine intikal eden *mîrî* toprak rejimi, yâni mülkiyeti devlete ve tasarrufu köylülere âit sistemi meydana getiriyordu ki, Selçuk Türkiye'sindeki şartlar ve tatbikat, bu sistemin Süleyman zamanında kurulduğunu göstermektedir (Attaliates, s. 306; G. Finlay, s. 51; Osman Turan, *Droit terrien sous les Seldjoucides de Turquie*, *RE İsl.*, 1948, s. 25—49). J. Laurent (*Seldjoucides*, s. 97), „Süleyman büyük mülkiyet sâhiplerinin arâzisini köylüler arasında taksim etti ve hıristiyanları huzûra kavuşturdu; bu fütûhâtının sür'atini izah eder" düşüncesini bir faraziye olarak kabûl eder.

Devrine âit kaynakların kifâyetsizliğine rağmen, yukarıda verilen izahata dayanarak müstakil bir Türkiye devletinin kuruluşu bakkında yabancı ve yerli neşriyatın vardığı neticelerin tashih edilmesi gerektiğini söylemek her hâlde fazla bir iddia sayılmaz (krş. bk. M. H. Yınanç, s. 117; Cl. Cahen, *La Pénétration turque en Asie-mineur*, s. 44; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Selçuklu imparatorluğa*, İstanbul, 1953, s. 86 ve M. Köymen, *Selçuklu devri türk tarihi*, s. 106).

Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu ve ilk sultanı sıfatıyle Süleyman-şah Anadolu Türkleri arasında „gâzî" 'lik pâyesini kazanmış (İbn Bîbî, s. 18) ve efsanevi bir hüviyet almıştır. Filhakika, ilk Osmanlı tarihçilerine göre, Ertuğrul'un babası olarak gösterilen Süleyman-şah Osmanlıların da ceddi sayılmış, Urfa taraflarında bulunduktan sonra Fırat nehrini geçerken boğulmuştur. Enverî de bu Süleyman'ı Kutalmış-oğlu saymakla Selçuk sultanının nasıl Osmanlı şeceresine intikal ettiğini gösterir (*Dustûrnâme*, nşr. M. Halil, s. 6, 78). Tarih, Selçuklu Süleyman-şah'ın Tutuş ile muharebede şehit olup Haleb kapısında defnedildiğini bildirdiği hâlde, efsâne Osmanlı Süleyman-şah'ın Fırat'ta boğulup Ca'ber kalesinde gömüldüğünü söyler. İhtimal ki, efsânenin bu şekli alması Kılıç Arslan I.'ın Hâbur nehrinde boğulmasiyle karıştırılmıştır. Kılıç Arslan'ın bu ölümünün Türkler arasında meşhur olduğuna dâir İbn al-Aşîr'in rivâyeti, burada çok mânalı bir hâdise olarak kayda şâyandır ki, bu iki Süleyman-şah ve Kılıç Arslan'a âit hikâyelerin Türkler arasında nasıl akisler bıraktığını ve ne şekilde birbirine karışarak Osmanlılara intikal ettiğini ifâde eder [bk. mad. KILIÇ ARSLAN I.]. Lâkin Osmanlı veya Selçuklu Süleyman-şah'a Ca'ber kalesinde isnat olunan ve ilk Osmanlı tarihlerine kadar çıkan „Türk mezarı" hakkında elimizde mevsuk bir kayıt mevcut değildir. Bu münâsebetle Ca'ber'de sâdece 'İmâd al-Dîn Zangî'nin öldürüldüğünü, bununla berâber yine de cesedinin orada değil, Rakka'da defnolunduğunu kaydedelim ('İmâd al-Dîn Bundârî, s. 204; Abû Şâma, *Kitâb al-ravżatayn*, I, 42). Bundan başka Ca'ber kalesi Süleyman-şâh'ın

ölümünden sonra Melik-şah tarafından alınmış olup, Haleb kapısında yatan Süleyman-şah'ın oraya nakledilmesi için de ne bir delil ve ne de bir sebep vardır (İbn al-'Adîm, *Zubda.*, II, 100; Yâkût, II, 142). Böylece Süleyman-şah'ın medfeni ve „Türk mezarı"nın Ca'ber'de bulunduğuna dair efsâneyi te'yit etmek ve ilk Selçuklu sultanına bağlamak mümkün olamamıştır.

Bibliyografya: metinde gösterilmiştir. (OSMAN TURAN.)

SÜLEYMAN-ŞAH II. RUKN AL-DİN SULAYMĀN-ŞĀH (?—1200), Türkiye Selçukluları sultanı olup, Kılıç Arslan II. b. bk.]'ın büyük oğullarından biridir. Bu devletin kurucusunun ismini taşıdığı için Süleyman II. adı ile de anılır. Kılıç Arslan zaferlerle dolu uzun bir mücâdele hayâtı ile Türkiye'yi yükselttikten sonra ihtiyarlık devresinde devletini eski Türk siyâsî an'anelerine göre 11 evlâdı arasında taksim ederek her birini bir eyâlete melik yapmıştı. Kök-Türk, Karahanlı ve Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da devleti hânedanın müşterek mirâsı sayan bu siyâsî hukuk anlayışı, Kılıç Arslan'dan sonra, bir derece, sarsılmış ise de, göçebe an'anelerine göre, kurulan Anadolu beyliklerinde de bütün kuvveti ile hüküm sürmüş ve yalnız Osmanlı imparatorluğudur ki, kuruluşundan beri, bu feodal zihniyeti yıkarak, tam bir merkeziyetçi devlet sisteminin mümessili olmuştur.

Biribirlerinin eksikliklerini ikmâl eden kaynaklara göre, Selçuklu Türkiyesi Kılıç Arslan tarafından 11 şehzâdeye taksim edilirken: 1. Ḳuṭb al-Din Melik-şah'a Sivas ve Aksaray, 2. Rukn al-Din Süleyman-şah'a Tokat ve havâlisi, 3. Nur al-Din Maḥmûd Sultan şah'a Kayseri ve bölgesi, 4. Muġîṯ al-Din Tugrul-şah'a Elbistan eyâleti, 5. Mu'izz al-Din Kayser-şah'a Malatya ve mülhakatı, 6. Muḥyi l-Din Mes'ud'a Ankara merkez olmak üzere Eskişehir'e kadar Çankırı ve Kastamonu vilâyetleri, 7. Giyâs al-Din Keyhusrev'e Uluborlu (Borglu) merkez olarak Kütahya'ya kadar garp bölgesi, 8. Nuṣir al-Din Berkyaruk-şah'a Niksar (Nekisar) ve Koyul-hisar tarafları, 9. Niẓâm al-Din Argunşah'a Amasya, 10. Arslan-şah'a Niğde (Nekide), 11. Sancar-şah'a Ereğli (Erakliye) merkez olmak üzere üç vilâyeti (Vilâyet-i Ucât) verilmiş idi. Kaynaklarda, çok defa, ancak alâkaları ve ehemmiyetleri nisbetinde bu beyliklerin bir kısmı hakkında bir az etraflıca bilgi verilip bâzan diğerleri sâdece bir kaç kayıt ile bahs mevzûu olmaktadır. Bu sebeple, çağdaş Bizans tarihçisi Niketas Khoniates, komşu oldukları ve Rumlar ile savaş ve barış münâsebetlerinde bulundukları için, sâdece Mes'ud (Masut), Ḳuṭb al-Din (Kopadin), Rukn al-Din (Ruknadin) ve Keyhusrev (Kaykasroes) hakkında mâlûmat verdiği hâlde, Kılıç Arslan'ın dostu Süryâni Mikhael ile bu taksimi anlatırken, aynı sebeple, Ḳuṭb al-Din ve Mu'izz-al-Din'den ismen ve Muġîṯ al-Din ve Nûr-al-Din'den de memleketleri dolayısiyle bahsetmekte ve böylece diğer yerli ve islâm kaynaklarını tamamlamaktadır. Bütün kaynaklarda Keyhusrev'in en küçük evlat olduğunda ittifak var sa da, Melik-şah ile Süleyman-şah'dan hangisinin en büyük şehzâde bulunduğu ihtilâflıdır. Bununla berâber, çağdaş müellif olarak, Süryânî Mikhael, 'Imâd al-Din İşlahânî ve İbn al-Aṯîr birincisi üzerinde birleştiği ve hâdiselerin mânası da bu husûsu te'yit eylediği için Ḳuṭb al-Din'in en büyük evlat olduğunda şüphe edilemez. Kaynaklar bu taksimin tarihini vermiyorlarsa da, Keyhusrev Uluborlu'da hüküm sürdüğünden ve burası da Kılıç Arslan tarafından 1182'de fethedildiğinden taksimin bu tarihten sonra ve Melik-şah'ın 1188'de babası ile savaş hâlinde bulunduğundan dolayı da bu yıldan önce olması iktizâ eder. Bu tâyinlerde memleketin müdâfaası ve fetihler gâyesi nazar-ı itibâra alınmış görünmektedir. Gerçekten Uluborlu ve Ankara'ya savaşçı şehzâdeler tâyin edilirken Bizanslılara karşı fetihlerin derpiş edildiği, Arġûn-şâh Amasya'ya ve Berkyâruk-şah da Niksar'a yerleştirilirken, bu biribirine yakın iki memleket arasında, Tokat Süleyman-şah'a verilmekle şimâl ucunun takviye edildiği seziliyor. Kilikya Ermeni kırallığına karşı zayıf bulunan Niğde ve Ereğli beylikleri de Kayseri'de Sultan-şah ve Elbistan'da Tugrul-şah ile desteklendirilmiştir.

1. Melikler devri. Kılıç Arslan 1182—1188 arasında bu taksimi yaptıktan sonra kendisi vezîri Iḫtiyâr al-Din Ḥasan ve diğer devlet erkânıyle Konya'da sultan olarak, hüküm sürmekte ve oğulları da tâbi birer hükümdar (*melik*) sıfatıyle kendilerine tahsis edilen ülkeleri idâre etmekte idiler. İbn Bîbî'nin açıkça belirttiğine göre, melikler, sultan olan babalarının tâbii bulunmakla berâber, her biri, kendi ülkesinde müstakil bir hükümdardı. Bu eyâletlerin idârî, mâlî, hukukî ve hattâ askerî bütün işleri kendi merkezlerinde teşekkül eden divan (hükûmet)'larına âit bulunuyor, kendi namlarına para bastırıyor, hutbe okutuyor, kitâbelerde adını yazdırıyor ve komşu devletler ile de müstakillen harp, sulh ve muâhede akdine girişiyor; fakat, tâbi bir devlet olarak, sultan unvânını aslâ kullanamayıp „melik" derecesiyle iktifâ ediyordu. Nitekim Melik-şah, Süleyman-şah, Tugrul-şah ve Mes'ud nâmına

basılan paralarda ve yazılan kitâbelerde bu husus sâbit olmuştur. Hattâ Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra bile, birbirleriyle mücâdele hâlinde bulunmalarına rağmen, Melik-şah, Keyhusrev ve sonra Süleyman-şah Konya'da saltanat tahtını işgâl ettikleri için, diğerleri „melik" unvânını bırakıp „sultan" unvânını kullanmağa teşebbüs etmeyerek saltanat hukukuna ve meşrûiyet esâslarına sâdık kalmışlardır. Bu durumda msl. önce Keyhusrev, sonra da Süleyman-şah, Konya tahtında oturdukları sırada, 589 (1193) senesinde, Kayseri'de, Sultan-şah ve 594 (1198) yılında da, Ankara'da Mes'ud kitâbe ve paralarında „sultan" unvânını almamışlardır. Bundan başka bu melikler yılda bir defa Konya'ya, babalarının huzûruna gitmek süretiyle hizmet ve tâbiiyet şartlarını ifâ ediyorlardı ki, bu kadar zayıf tâbiiyet bağlarının bile ancak ilk senelerde mevcut olduğu görülüyor.

Selçuklu Türkiye'si böylece, hukukan Konya merkezine ve oradaki sultana tâbi bulunmakla berâber, fi'liyatta 11 devlete ayrılmış bulunuyordu. Bu 11 küçük devletin pâyitahtları, her biri yüksek bir tahsil ile yetiştirilmiş bulunan bu meliklerin etrâfında ayrı-ayrı kültür merkezleri hâline geliyordu. Msl. Koyul-hisar meliki Nâşir al-Dîn Berkyâruk-şah, eski İran efsânesi *Ḫār-zād u pārī-zād* kıssasını nazma almış olup, bunun bir parçası bize kadar gelmiş; Şihâb al-Dîn Suhravardî de kendi *Partav-nāma*'sini onun nâmına yazmıştır. Rukn al-Dîn Süleyman-şah'ın Ḳuṭb al-Dîn Melik-şah'a Keyhusrev'in da Şeyh Macd al-Dîn İsḥāḳ'a yazdıkları şiirlerde onların kültür ve edebiyat derecelerini meydana koyar. Bizans'a karşı gazâ ve fetihlerle uğraşan Muḥyi 'l-Dîn Mes'ud da kendisine veya pâyitahtına nisbet edilen Maḥmûd-i Enguriya'î, Muḥyavî-i Anguriya'i, Badî'-i Enguriyeî gibi şâirleri etrâfına toplayarak Ankara'yı bir edebî merkez hâline getirmiştir. Esâsen İran edebiyatının en parlak devrini yaratan İran'daki amcazâdeleri gibi Türkiye Selçukluları da bu hususta çok gayret sarfetmişlerdir.

II. Saltanat mücâdelesi. Bu taksimi yapan Kılıç Arslan, ölümünden önce, kardeşler arası mücâdelelerin başlaması sebebiyle, bu teşebbüsünün muvaffakiyetsizliğe uğradığını görmüştür. Bu meliklerden son dördünün siyâset sahnesinden erken çekildiği ve memleketlerinin kardeşleri tarafından işgâl edildiği görülüyorsa da, 1191'de Ḥaleb'de idâm edilen Şihâb al-Dîn Suhravardî'nin, Harput Artuklu hükümdarı Kara Arslan (1185—1233) nâmına yazdığı *Alvāḥ-i 'Imādiya*'den sonra *Partav-nāma*'yi Berkyaruk-şah'a ithâf etmesi, bunların da bir müddet memleketlerinde hüküm sürdüğünü meydana koyar. İlk mücâdele, saltanatı kendisine sağlamak isteyen, Melik-şah ile bizzat babası Kılıç Arslan arasında cereyân etmiştir. Filhakîka, Süryânî Mikhael, 1188'de Kappadokya memleketlerinde kargaşalık çıktığını, sultanın vezîri İḫtiyâr al-Dîn Ḥasan'ın, onu oğlu, Sıvas meliki (Melik-şah) aleyhinde kışkırttığını ve bu sebeple metbû ile tâbi iki hükümdarın ordularıyle Kayseri civârında başlayan çarpışmada oğluna mensup askerlerin sultanın ihtiyarlığına saygı göstererek muhârebe meydanını terkettiklerini ve bunun üzerine Melik-şah'ın Sıvas'a çekildiğini; bununla berâber sultanın, oğluna iltihâk eden Türkmenlere kızarak 4.000 kişinin öldürülmesini emrettiğini, araya giren Kılıç Arslan'ın dâmadı Erzincan meliki Mengücük oğlu Behrâm-şah'ın onunla oğlunun münâsebetlerini düzelterek vezir İḫtiyâr al-Dîn Ḥasan'ın azlini te'mine muvaffak olduğunu; onun da sultandan ayrılıp giderken, 14 eylûl 1189'da, Türkmenler tarafından öldürüldüğünü ve na'şının Sıvas'a gönderildiğini yazar. Ancak verilen tarih, vezîrin ölüm tarihi değildir (aş. bk.).

İbn al-Aṯîr'in bir rivâyetinde, kardeşler arasında başlayan mücâdele dolayısiyle, taksimden pişman olan Kılıç Arslan'ın devletini Melik-şah etrâfında tekrar birleştirmek istediği ve onu takviye maksadıyle de Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbi'nin kızı ile evlendirmeğe teşebbüs eylediği; fakat bundan dolayı diğer kardeşlerin muhâlefetine uğrayan sultanın itibârını kaybettiği ve nihâyet en küçük oğlu Keyhusrev'in hürmet göstermesi üzerine onunla birlikte „mel'un" diye hitap ettiği Kayseri meliki Mahmud'a karşı harekete geçtiği sırada hastalanarak öldüğü belirtiliyor. Aynı rivâyet, devamla, Melik-şah'ın Sıvas-Kayseri arasında gid'p-gelirken kardeşi Mahmud'a uğramakta ve ona dostluk göstermekte olduğunu; vezîri Ḥasan'ın, Maḥmud'a kardeşine itimâd etmemesini söylemekte bulunduğunu; nihâyet, bir defasında Kayseri dışında buluştukları zaman Melik-şah'ın kardeşini idâm edip şehri muhâsara ve muhârebe ile işgalden sonra vezir İḫtiyâr al-Dîn Ḥasan'ı da öldürdüğünü, fakat Kaysori'de vakıfları ve hayır işleri bulunan Ḥasan'ın bu âkıbetinden şehir halkı arasında galeyan husûle geldiğini, cesedinin kendi ismini taşıyan Hoca Ḥasan medresesine defnedildiğini, az sonra da Melik-şah'ın hastalanarak öldüğünü ilâve eder. Melik-şah'ın saltanatı elde etmek maksadıyle babasına tahakkümünün böyle gösterilmesi bu rivâyetin mühim hatâlarından ilkidir. Bu husus diğer kaynaklar ile sâbit olduğu gibi, Kılıç Arslan'ın Melik-şah'tan da kaçmış bulunduğunu bu rivâ-

yet de tekrarlanmaktedir. Buna mukabil aynı müellifin, yine hatâlar ile dolu olarak, naklettiği ikinci rivâyet ise, hakikate daha yakın olup, bunda Melik-şah'ın, babasına galip gelince, vezîri Hasan'ı öldürdüğü, babasını kardeşi Mahmud'a karşı Kayseri muhâsarasına sürüklediği ve bu esnâda fırsat bulan Kılıç Arslan'ın Mahmud'a kaçtığı, bunun üzerine mubâsarayı terke mecbur kalan Melik-şah'ın Konya'ya dönerek müstakilen hüküm sürdüğü, bu sefer de Kayseri'de Mahmud tarafından sıkıştırılan sultanın ondan da firâr ederek Keyhusrev'in yanına, Uluborlu'ya gittiği, bu oğlu ile birleşerek Konya'yı zapt ve müteâkiben de Aksaray üzerine yürüyerek Melik-şah'ı orada da muhâsara ettikleri ve bu esnâda Kılıç Arslan'ın hastalanması ve ölmesi dolayısıyle veliahd tâyin edilen Keyhusrev'in saltanata geçmesi nakledilmektedir. Kaynakların karışık ifâdesine rağmen Kayseri'de 589 (1193) tarihli Hoca Hasan medresesi kitâbesi Nûr al-Dîn Mahmud'un Kılıç Arslan'dan sonra da hayatta olduğunu ve 1188 muhârebesinden sonra Melik-şah'ın tahakkümüyle sultandan ayrılan vezir İhtiyâr al-Dîn'in, Nûr al-Dîn'e sığındığını meydana koyar. Nitekim Haçlılara karşı Konya'da, 1190'da muhârebeyi, sultanı tahakkümünde tutan Melik-şah'ın yaptığı ve imparator Friedrich Barbarossa ile sultan arasında muâhedenin bu esnâda imzalandığı kat'iyetle mâlûmumuzdur. Bununla berâber sultanın, Kayseri muhâsarasında önce Mahmud'a, sonra „mel'un" dediği bu oğlunu bırakarak Kayseri'den Uluborlu'ya kaçtığından şüphe edilemiyeceğine göre, Melik-şah'ın Kayseri'yi zaptı, Nûr al-Dîn ile vezir İhtiyâr al-Dîn'in öldürülmesi 1190'dan da sonra cereyan etmiş olan hâdiselerdir. Anonim *Selçuk-nâme*'nin Melik-şah'ın 585 ramazanında (1189 teşrin I.) veliahd olduğuna dâir ifâdesi (Kadı Ahmed 586'da, eski bir takvim 587'de der) de, babasına tahakküme başladığı tarih olarak doğru olup, yukarıda kaydedilen Süryânî Mikhael'in rivâyetine uygundur. Bu durumun 587 ramazan (1191 teşrin I.) tarihine kadar devam ettiği şüphesizdir. Gerçekten Süryânî Mikhael ve Abu 'l-Farac'e göre 1189'dan beri kendi şehirleri olan Malatya'da hüküm süren Mu'izz al-Dîn Kayser-şah'ın, Arap kaynaklarına göre, 587 ramazanında, Şalâh al-Dîn Ayyûbî'ye giderek babasına tahakküm eden Melik-şah'ın memleketini elinden almak istediğinden şikâyet etmiş; Eyyûbî hükümdarı da onu yeğeni ile evlendirdikten ve Melik-şah'a mektup gönderdikten iki ay sonra da Kayser-şah Malatya'ya dönmüştür ki, bu sûretle bu karışık tarihleme ve hâdiseler de vuzûha ermiş olur. Fakat Melik-şah'ı kardeşi Kayser-şah'a tecâvüzden men'eden Şalâh al-Dîn'in müdâhalesinden ziyâde bu esnâda, Kılıç Arslan'ın, onun Kayseri muhâsarasından kaçtıktan sonra, Keyhusrev ile Konya'yı elde etmesiyle alâkalı olduğu meydandadır. Bu durum Melik-şah'ın babasına tahakküm müddetinin 1189—1191 arasında olduğu, Melik-şah'ın ancak bir kaç ay müstakilen Konya'da hüküm sürdüğü ve Kılıç Arslan'ın da, Keyhusrev'i veliahd yaparak, ölümüne kadar (1192 ağustos), bir yıldan az bir müddet kaybettiği tahtına sâhip olduğu meydana çıkar. Bundan başka, kaynakların Kılıç Arslan'dan az sonra Melik-şah'ın da öldüğüne dâir rivâyetleri, doğru olmadığı ve bir kaç sene daha yaşadığı, ölümünün, Nûr al-Dîn ile vezir İhtiyâr al-Dîn'in öldürülmesinden sonra vâki olduğu belirmektedir.

III. Kardeşler arası mücâdele. Alman imparatorunun başında bulunduğu, Konya'yı muhâsara eden üçüncü Haçlı ordusuna karşı başlıca muhârebelerin Melik-şah tarafından verildiği, kaynakların ittifakı ve tafsilâtı ile sâbit olduğu gibi, rekabet hâlinde bulunan kardeşlerin de bu büyük istilâ ordusuna karşı muhârebelere iştirâk ettikleri görülmektedir. Gerçekten Bizans-Eyyûbî ittifakına karşı Kılıç Arslan ve Alman imparatoru arasındaki dostluğa rağmen, Filistin'e giden bu Haçlı ordusunun Anadolu'dan geçmesi kardeşleri birleştirmiştir. Nitekim bâzı Haçlı kaynaklarında sultanın yanında bulunan Melik (Melich: Melik-şah)'in yardıma çağırdığı Galatya kıralı Melik (Muhy 'l-Dîn Mes'ud)'in 10.000 kişi ile savaşa gelip katıldığı, komşu memleketlerin hepsinden Türklerin, hattâ Kilikya Ermeni kıralığından ve Medya (şarkî Anadolu)'dan kuvvetlerin sultanın imdâdına geldiğine dâir rivâyetler, bu husûsu belirtmektedir. Haçlı ordusuna karşı müstakil olarak sık-sık akınlarda bulunan garbî Anadolu'daki kesîf uc Türkmenlerinden çok bahsedildiği ve Haçlıların tam güzergâhında hüküm süren Uluborlu meliki Keyhusrev'in bu mücâdeleye katıldığı muhakkak olduğu hâlde, bu hususta bir kaydın bulunmaması da hatırlanmalıdır. Binaenaleyh en kuvvetli meliklerden biri olan ve Bizans'a karşı bir takım beldeler fetheden Rukn al-Dîn Süleyman şah'ın da Kılıç Arslan ve Melik-şah'ın dâvetine icâbet ile bu mücâdeleye iştirâk ettiği şüphesizdir. Bu Haçlı seferinden sonradır ki, Melik-şah, Kayseri ve Malatya'yı sıkıştırmış, sonra da babasının firarını müteâkip Konya'yı kaybetmiştir. Diğer kaynaklara aykırı olarak Sibt İbn al-Cavzî, Melik-şah'ın Aksaray'ı da elden çıkardığını, 'İmâd al-Dîn İşfahânî ise, uc Türkmenleri (Turkmân al-ûciyya)'nin yardımıyle bu şehri koruyabildiğini

yazar ki, bu kayıt, Türkmenlerin bağlılığı dolayısiyle ehemmiyetlidir. Bunlara ilâve olarak Nuvayrî, Kılıç Arslan 'ın ölümünden sonra Melik-şah 'ın, son defa olarak, Kayseri üzerine yürüyüp, kardeşi Mahmud ile vezîri İḫtiyar al-Dîn Ḥasan 'ı öldürdüğünü nakleder ki, bu kayıt hâdiselere yeni bir vuzuh vermektedir. Nitekim yukarıda mezkûr 589 (1193) tarihli medrese kitâbesi de Kayseri 'nin zaptı ve onların öldürülmesinin bundan sonra vuku bulduğunu ifâde etmektedir. Bunlar yanında Süryânî Mikhael, Kılıç Arslan 'ın ölümünden sonra, kardeşler arasındaki mücâdelelerden faydalanan Ermeni kıralı Leon II. 'un Türkleri bir kaç defa mağlûp, Elbistan melikine (Tuğrul-şah) metbûluğunu kabûl ettirdikten sonra, Kayseri meliki (Nûr al-Dîn) de Kayseri civârında yenilerek bir kalesini ona bırakmak zorunda kaldığını ve bu son hâdisenin 1195 yılında vuku bulduğunu söylemekle bu husûsu te'yit eder. Melik-şah 'ın Kayseri 'yi işgali ve kardeşini öldürmesi de Ermeni istilâsı ile husûle gelen bu sarsıntının verdiği fırsatla alâkalı olmak icâp eder. Diğer taraftan sultanın vezîri İḫtiyâr al-Dîn Ḥasan 'ın da Nûr al-Dîn 'in vezîri (Ḫvâca) Ḥasan olduğu meydana çıkmakta ve onun ölümünün 1189 'da değil, bu sırada olduğu belirmektedir. Böylece Melik-şah 'ın Konya 'yı kaybedişinden ve babasının ölümünden sonra da, kendisine âit Sıvas ve Aksaray 'a sâhip olarak, bir kaç sene daha hüküm sürdüğü sâbit olmaktadır. Fakat babasının firarından sonra Konya tahtını işgali bir yıldan az sürdüğünden ve esâsen Kılıç Arslan da hayatta olduğundan bunun meşrû sayılmaması cihetiyle Melik-şah Selçuklu sultanları arasında bir yer alamamıştır.

IV. Rukn al-Dîn Süleyman-şah 'ın fetihleri. Tokat 'ta, melik olarak, hüküm süren Rüku al-Dîn Süleyman-şah, kardeşler arasındaki mücâdelelerden uzak kalıp, erkenden Bizanslılar aleyhine fetihlere girişti. Gerçekten Ankara meliki Mes'ud Kastamonu ve Uluborlu meliki Keyhusrev de, Menderes boylarında gazâ ve arâzi ilhâkıyle meşgûl olurken Süleyman-şâh da Yeşil-ırmak vâdisini tâkiple Karadeniz sâhillerinde bir takım beldeleri ve bu arada da Samsun 'u fethetti. Nitekim Niketas, Samsun (Amisos, yerli kaynaklarda mûtad kaideye göre Sâmîson) ve civârdaki sâhil bölgelerini ona âit gösterdiğinden, onun buraları melik iken elde ettiğini istidlâlde hiç bir tereddüt yoktur. Diğer taraftan aynı kaynağın bahsettiği başka bir hâdise de, Süleyman-şah 'ın taht'a cülûsunda, Samsun 'un Selçuklulara âit olduğunu meydana koyar ki, bu da Süleyman 'a âit yerleri sayarken Samsun 'u da bu arada zikretmesinin sebebini izah eder. Bununla berâber aynı kaynak, galiba coğrafî yakınlıktan dolayı, Muḥyi 'l-Dîn Mes'ud ile Giyâs al-Dîn Keyhusrev 'in Rumlara karşı istilâ ve fetihleri hakkında oldukça geniş bilgiler verdiği hâlde, Süleyman-şah 'ın hudut genişlemesine dâir bu kayıtlardan başka bir işârette bulunmaz. Süleyman 'ın komşusu bulunan kardeşlerine dokunmaması ise, Melik-şah 'ın Sıvas 'a hâkim olması ile alâkalıdır. Onun ilk zamanlarda kardeşler arası mücâdelenin dışında kaldığı göze çarpmakla berâber, bir kayıt Melik-şah ile bir çatışmanın bahis mevzûu olduğunu gösteriyor. Gerçekten İbn Bîbî: „Ey felek gibi (dönen) kutb senden yüz çevirmem" mısrâi ile başlayan bir kıt'asını naklederken böyle bir hâdisenin vukuuna işâret eder. Esâsen kardeşler arası mücâdelenin, kifâyetsiz kaynaklarda aksettiğinden çok daha şumûllü olduğunu istidlâl etmek gerekir. Nitekim Ermeni kıralı Leon II. 'un papaya yazdığı mektuplardan birinde bunlar arasında çok şiddetli ihtilâflar çıktığından ve biribirleriyle merhametsizce çarpıştıklarından bahsolunmakta ve böylece melikler arası buhranın çok büyük olduğu meydana çıkmaktadır. İşte Süleyman-şah 'ın bir yandan uc beyi olması, öte yandan Melik-şah ile mücâdeleden sakınması, onun yeni fetihlerle uğraşmasına sebep olmuştur. Çok umûmî olmasına rağmen, Süleyman-şah 'ın saltanata sâhip olduktan sonra, Bizanslılara karşı bir sefer yapmadığı için, Gürcü kaynaklarında ona âit memleketlerin Karadeniz sâhillerine kadar uzanmış olduğuna dâir bir ifâde de, bu münâsebetle kayda değer.

Melik-şah 'ın ölümünden sonra Süleyman-şah vaziyeti müsait bulmuş ve saltanatı almağa girişmiştir. Bununla berâber, o bir müddet Keyhusrev ile değil, Yozgat ve Çorum taraflarında sınırdaş olduğu Muḥyi 'l-Dîn Mes'ûd ile işe başlamayı gâyesine daha uygun buldu. Niketas 'a göre, o, bu kardeşine nazaran daha üstün meziyetlere ve husûsiyle muharebe fennine vâkıf olduğundan, bir kısım memleketlerini kendisinde bırakmak sûretiyle, Mes'ud 'u anlaşma teklifinde bulunmağa zorladı. Bununla berâber Süleyman-şah 'ın da, Bizans 'a karşı mühim zaferler kazanmış olan ve Ankara gibi müstahkem bir pâyitahta mâlik bulunan Mes'ud 'un kendisini daha fazla uğraştıracağını takdir ederek, bu teklifi memnûniyetle kabûl eylediği ve bu kadarına kanaatle Ankara 'ya âit olan tasavvurlarını da ileriye attığı muhakkaktır. „Zîrâ Konya tahtına sâhip olmak için, şiddetli bir ihtiras ile tutuştuğundan ve hıristiyan anadan doğan Keyhusrev 'e karşı derin bir kin beslediğinden" daha fazla bekleyemezdi. Süleyman-şah 'ın bir çok Selçuklu sultanları gibi ve hat-

tâ daha tazlası ile, hür bir düşüncede olduğu düşünülürse, kardeşine karşı bir mücâdelede anasının hıristiyanlığının değil, tahtın âmil bulunduğu âşikârdır.

Rukn al-Dîn Süleyman-şah, İbn Bîbî'nin dediği gibi, böylece, kardeşlerinden bir kısmını itâate aldıktan ve verdiği menşûrlar ile tâbiiyetini kabûl ettirdikten sonra Sıvas, Kayseri ve Aksaray yolu ile Konya üzerine yürüdü. Yine aynı müellifin babasının ölümü ve kardeşlerinin teşviki ile harekete geçtiğine dâir ifâdesi ne kadar yanlış ise, bu hareketten önce memleketin veya daha doğru olarak, teşebbüsün tehlikeye düşmemesi için, zekâsı ve ihtiyatı dolayısıyle, Keyhusrev hakkında iyi niyetleri olduğuna dâir şâyialar çıkarması da, o derece isâbetlidir. Nitekim bu sırada Kılıç Arslan'ın İbn 'Avâriż adlı bir emîr vâsıtası ile Keyhusrev tarafından zehirletildiğine dâir anonim *Selçuk-nâme*'nin kaydettiği bir rivâyet de, Rukn al-Dîn Süleyman-şâh'ın meşrû sultana karşı hareketini kanun çerçevesine almak ve umûmî efkârı kazanmak gayesi ile çıkarılmış bir söylentiden başka bir mâna ifâde etmez. Keyhusrev'in babasının ölümünü, tabiî siyâsî sebepler ile, dört ay gizli tuttuğuna dâir bir kayıt da, ihtimal ki böyle bir propagandanın istismarına fırsat vermiştir.

V. Konya muhâsarası (1196). Böylece Rukn al-Dîn Süleyman-şah maddî-mânevî bütün hazırlıklarını yaptıktan ve beklediği yardımcı kuvvetleri de Aksaray'da toplattıktan sonra Konya üzerine yürüyerek şehri kuşattı. Konya halkı ve Kılıç Arslan zamanından kalan emirler, sultanın hayatında Keyhusrev'e bî'ate sâdık kalarak, şehri müdâfaada her türlü fedakârlığı gösterdiler. 60.000 kişilik bir okçu (*kemândâr*) kuvvet şehrin uzun müddet dayanmasına hizmet etti. Anonim *Selçuk-nâme*'ye göre, Süleyman-şah Kayseri'den Akşehir'e giderek Keyhusrev'i orada, ramazan bayramında, mağlûp ve şehri elde ettikten sonra onu tâkip ile, Konya'yı 7 zilkadede muhâsaraya başlamıştır. Konya asıl hedefi teşkil ettiğine göre, Süleyman-şah'ın Akşehir'e gitmesi mantıkî olamıyacağından bu rivâyetin Keyhusrev'in Akşehir'den hemen dönmüş bulunması ile ilgili olması icâp eder. Filhakika bu esnâda Keyhusrev'in Menderes havâlisinden istilâ ve fetihlerden henüz döndüğü ve sevkettiği mühim bir Rum muhacir kütlesini Akşehir'de iskân ile meşgûl bulunduğu düşünülürse, bu rivâyetin nasıl husûle geldiği anlaşılır. Süleyman-şâh'ın yürüyüş haberi onun oradan sür'atle döndüğüne delâlet eder. Keyhusrev'in Menderes seferi de Süleyman-şah'ın Konya üzerinde bir niyeti olmadığına dâir bir kanaat vermiş bulunduğunu te'yit ediyor.

Rivâyete göre, Konya müdâfileri uzun müddet, Süleyman-şah'ın şehrin bağlarına dahi girmesine imkân vermediler. Fakat muhâsara zamanla şehirde sıkıntı yaratmağa ve sızlanmaların başlamasına sebep oldu. Bu durum karşısında Konya'nın ileri gelenleri (*Sarvarān* ve *Igdişān*) Keyhusrev'e haber vermeden Rukn al-Dîn'e bir elçi heyeti göndererek mes'eleye barış yolu ile bir hal çaresi aradılar: „İkiniz de efendimizin oğlusunuz; devletin namusu icâbı sizlere itâat ve bağlılık vazifemizdir. Eğer Melik Rukn al-Dîn, babası zamanında, Giyâs-al-Dîn'in veliahdlığında yaptığı taahhüde sâdık kalarak, kötü bir nam bırakacak bu muhâsaradan vazgeçer de, Konya'dan uzaklaşırsa, kendisine *na'l-bahā* (sefer masrafı) olarak 500.000 dirhem (gümüş) nakid, 300 İstanbul atlası ve 200 altın işleme elbise, 300 gez (aş. yk. 300 arşın kadar) çuha, 10.000 gez keten, 200 katır, 300 at, 10.000 sığır, 300 deve ve 10.0000 koyunu üç taksitte ödeyeceklerini; eğer memleketi ele geçirmekte ısrar ederse, sultana, çocuklarına, mensuplarına ve hazinesine dokunmayacağına ve hududa kadar yanında 3.000 kişilik bir muhâfız (*badrika*) olmak üzere istediği memlekete gitmesine müsâade edeceğine dâir yeminli bir taahhütte bulunmasını şart koştular. Süleyman-şah, kararında ısrar ederek, şehrin teslimini ileri süren ikinci şıkkı memnûniyetle kabûl edip derhâl bir yeminli taahhüt-nâme (*savgand-nāma*) ile şehrin ileri gelenlerine ve emîrlere de birer mülk, iktâ ve mansıb menşûrları imzalayıp gönderdi.

Bu anlaşmayı yapan heyet, keyfiyeti sultana arzetti. Bununla berâber istediği takdirde, yine de, müdâfaaya devam edebileceklerini ve canlarını fedâya hazır olduklarını belirtirken Rukn al-Dîn'in de dönmek niyetinde bulunmadığını söylediler. Sultan ahid-nâmeyi okuduktan sonra dört ay muhâsara esnâsında gösterdikleri sadâkat ve fedakârlıktan dolayı memnun olduğunu, erzak ve mühimmâtın bittiğini, şehir civârındaki bağ ve mâmûrelerin harap olduğunu beyân ederek ve dedi-kodların da artık ilerlediğini anlayarak, Konya'dan ayrılma kararında olduğunu belirtti. Bu sûretle iki kardeş bu esâslar dâhilinde bir anlaşmaya vararak Keyhusrev tahtından inerken Süleyman-şah tahta çıkıyordu. İbn Bîbî'ye aykırı olarak Aksarayî ve anonim *Selçuk-nâme*, muhasaranın 4 ay değil, 1 ay kadar sürdüğünü yazarlar. Konya'da 592'de Keyhusrev ve 593'te de Süleyman nâmına basılan paralar ile anonim *Selçuk-nâme*'nin 7 zilkade günü bu saltanat tebeddülünün 2 teşrin II. 1196'da vukubuldu-

günu meydana koymakla, hem kaynaklarda mevcut olmayan yılı ve hem de, Bizans kaynaklarındaki tarihleme vuzuhsuzluğu dolayısı ile, Keyhusrev'in Menderes havâlisine yaptığı sefer için tetkiklerde verilen 1198 yılının artık 1196'ya alınması lüzûmunu meydana koymuş bulunuyoruz. Bu sûretle Rukn al-Dîn'in takriben 10 yıl süren meliklik devresinden sonra saltanatı başlar.

VI. Rukn al-Dîn **Süleyman-şah'ın saltanatı.** Bu anlaşma üzerine Konya'daki emirler ve ileri gelenler Süleyman-şah'ı istikbâle çıkarak kurbanlar kestiler; Keyhusrev'in müdâfaası ve kendisine mukavemet dolayısı ile de özür dilediler; yeni sultan merâsim ile taht'a çıktı. İlk icraât olarak, Akşehir yolu ile İstanbul'a gitmekte olan Keyhusrev'e ve maiyetine yağma ve tecâvüzler olduğuna dâir ondan aldığı mektup üzerine fâilleri Selçuk hânedanına karşı bu küstahlıktan dolayı idam etti; bu kötü fi'le iştirâk eden Lâdik köyünü de yaktırdı ki, bu sebeple bu köy uzun müddet Lâdik-i Sûḫta (Yanık Lâdik) adı ile anılmıştır. Anlaşmaya rağmen Keyhusrev'in yine de kendisini emniyette hissetmediği Konya'dan geceleyin ayrılması ile ve iki oğlunu bile yanına alamayacak kadar acele etmesi ile sâbittir. Yeni sultan kardeşinin oğulları Keykâvus ve Keykubad'ı, kendi arzûları üzerine, Akşehir yolundan dönüp Kilikya'ya giderken, babalarına yetiştirdi. Hattâ Rukn al-Dîn Süleyman-şah'ı kızdırmamak için, yalnız Ermeni kıralı, şarktaki kardeşleri ve diğer hükümdarların değil, Bizans imparatorunun da İstanbul'da Keyhusrev'e gereken alâkayı göstermediği anlaşılıyor.

Rukn al-Dîn Süleyman-şah, 1196'da, Konya tahtına oturunca, ilk iş olarak, Selçuklu birliğini kurmağa çalıştı. Arap kaynaklarının ifâdeleri, evvelâ Argun-şah ile Berkyâruk-şah'a âit Amasya, Niksar ve Koyul-hisar bölgelerini kolaylıkla ilhâk eylediğini gösteriyor ki, bu onların sâkin hâlleri dolayısiyle tabiî idi. Kendi nâmına yazılı 594 (1197/1198) tarihli Niksar kale kitâbesi de, bu husûsu te'yit eder. Elbistan meliki Tuğrul-şah da derhâl kendisine tâbi olmak sûretiyle mevkiini muhâfaza etti. Bu sûretle Ankara meliki Muḥyi 'l-Dîn Mes'ud'a ve Malatya meliki Mu'izz al-Dîn Kayser-şah'a âit bölgelerin istisnâsı ile, Kılıç Arslan idâresindeki bütün Selçuklu Türkiyesi'ne sâhip oldu. Süleyman-şah'ın saltanat mücâdelesine geçmesinden faydalanan Bizans imparatoru Alexios III. (1195—1203), doğrudan-doğruya Selçuklulara tecâvüze cesâret göstermemekle berâber gönderdiği bir filo ile Samsun'daki gemileri müsâdere ettirdi. O, zâhiren Giresun civârında batan bir geminin emtiasını kurtarmak, fakat hakikatte Samsun'a yaklaşan gemileri yağmalamak ve mümkünse bu limanı ele geçirmek maksadıyle, Konstantinos Frankopulos kumandasında 6 kadırgadan müteşekkil bir filoyu Karadeniz'e yolladı. Bu filo kumandanı, aldığı emre uyarak, Samsun'a yaklaşan gemileri basıp ticârî mallarını yağma etti ve sâhiplerini de öldürüp denize attı. Hayatta kalan tâcirler bizzat devlet tarafından işlenen bu tecâvüz karşısında imparatora gidip şikâyette bulundular. Bir netice elde edemeyince Konya tüccarları keyfiyeti Rukn al-Dîn'e arzettiler. Dâimâ bir ticârî siyâsete sâhip olmuş bulunan Selçuklu devleti bu hâdiseye de müdâhale etti ve sultan imparatora elçi göndererek malların iâdesini ve yeni bir muâhede imzalanmasını istedi. Daha önce yine Konya-İstanbul arasında ticâret yapan bir kervana tecâvüzü dolayısiyle Keyhusrev'in garbî Anadolu'yu istilâsına sebebiyet veren imparator, yeni bir gaile çıkmasından korkarak, mes'üliyeti filo kumandanı K. Frankopulos'a yüklemeğe ve Sultan Rukn al-Dîn Süleyman-şah'ın şartlarını kabûle mecbûr oldu. Filhakika yapılan muâhedeye göre imparatorun sultana her yıl vergi vermesinden başka tüccarlara tazminat olarak da 5.000 dirhem (50 mine) ödemeği kabûl etti. Bundan sonra da Milâs'ta imparatora karşı isyân eden Mikhael mağlûp olup sultana sığınınca o da onu himâye ettikten başka verdiği kuvvetler ile Menderes boylarını istilâ ettirdi.

VII. **Ermeni seferi** (1199). Memleket işlerini bu şekilde tanzim ettikten sonra Rukn al-Dîn'in, Ermenilerden intikam alması ve onları işgal ettikleri Türk topraklarından atması tabiî idi. Gerçekten Ermeni tarihçilerinin „büyük" veya „muhteşem" dedikleri Kilikya kıralı Leon II. (1187—1219) önce Bizanslılara, sonra da, Kılıç Arslan oğullarının birbirleriyle uğraşmasından faydalanarak, Türklere karşı elde ettiği muvaffakiyetler sâyesinde devletini genişletmiş ve kudretini arttırmış idi. Yukarıda bir vesile ile kaydettiğimiz üzere Süryânî Mikhael, kıral Leon'un nasıl Toroslar'ı aşarak Kayseri civârına kadar geldiğini ve Melik Nûr al-Dîn'e âit bir kaleyi aldığını yazar. Buna ilâve olarak Ermeni vekayi-nâmecisi Sempad ve Urfalı Vahram, onun Kılıç Arslan oğullarını mağlûp, Ereğli'yi zapt ve battâ Kayseri'yi de muhâsara eylediğini ve oradan para mukabilinde geri döndüğünü belirtmekle Selçukluların bu buhran devresinde ne kadar zayıf bir duruma düştüğünü meydana koyar. Bu muvaffakiyetler neticesinde Ermeni kıralı, Bizans, Avrupa devletleri ve Papalık ile geniş

münâsebetlere girişmiş ve 1198 tarihinde de kırallık tacını giymiştir. Onun Selçuklu Türkiyesi'nin nasıl bir buhran içinde bulunduğunu belirten bir mektubuna işâret etmiştik. Büyük bir kudrete ve yayılma ihtiraslarına sâhip Süleyman-şah gibi bir sultanın Ermenileri Toroslar'ın berisinde, Ereğli'de ve hattâ Kayseri yakınlarında, yâni memleketin ortasında bırakıp başka istikametlerde genişleme hareketine girişmesini düşünmek imkânsız olurdu. Fakat bu duruma rağmen onun böyle bir seferi hakkında kaynaklar pek kısırdır ve tetkiklerde de buna temas edilmemiştir. Filhakika Sempad, vekayi-nâmesinde sâdece Lampron (Tarsus şimâlinde bugünkü Namrun) bölgesi Ermeni prensi Oşin'in Kilikya Ermenilerine çok fenalıklar yaptığını, 1199 senesinde Türklerin başına geçerek Adana'ya kadar istilâ edip bu şehirden 500 kız ile birlikte pek çok ganimet aldığını ve bu sebeple de kıral Leon'un onları bu kazançlarından mahrum etmek niyetinde olduğunu yazar. Bu çok kapalı ifâde Süleyman-şah'ın bu istilâsı hakkında olduğu gibi, feodal rekabet dolayısıyla Lampron senyörlerinin bu seferde onunla iş-birliği yaptığını meydana koymak bakımından da çok mühimdir. Zîrâ başka hiç bir kaynakta bulunmayan bu kaydın Süleyman-şah'ın seferine âit olduğu şüphe götürmez. Leon gibi kuvvetli bir hükümdara karşı küçük bir Ermeni senyörünün Adana'ya kadar ilerleyebilmesi imkânsızdır. Nitekim bu kaynak da istilânın Türkler ile birlikte vuku bulduğunu söylediği gibi, kıralın ondan intikam almak niyetinde olduğunu da belirtir. Gerçekten Leon'un, ancak Süleyman'ın ölümü üzerine senyörden intikam aldığını biliyoruz. Bu sefer hakkında başka hiç bir mâlûmat bulunmadığı için Ermeni tarihi tetkiklerinde bu müphem kayıt anlaşılamamış ve Leon'un daha sonra Lampron'u zaptı ile karıştırılarak tamâmiyle meskût geçilmiştir. Hâlbuki başka bir kayıt da bunu te'yit etmektedir Gerçekten ilk muvaffakiyetlerden sonra kıral Leon Haçlılara karşı Antakya kapılarına kadar ilerlediği zaman bizzat papa müdâhale edip hıristiyanlar arasındaki mücâdeleye nihâyet vermek istemiştir. Nitekim bu münâsebetle kıralın ona gönderdiği 1201 tarihli mektupta bu husûsu aydınlatıcı kayıtlar bulunmaktadır. Leon bu mektubunda Antakya ve Trablus kontlarının Rukn al-Dîn (Rokonodin)'e adam gönderip kendi aleyhinde ittifak yaptıklarını, kendisini tahtından düşüreceek kadar ileri gittiklerini, bu husûsun gönderilen eâsuslar vâsıtasıyle ve mektupların ele geçmesiyle, sâbit bulunduğunu; Antakya'ya hücûmunun bu sebepten olduğunu, papanın talebi üzerine bundan vazgeçtiğini yazarken Selçuklulara karşı uzun zamandan beri beklediği yardımı niyaz eylediğini belirtmekle, kapalı bir şekilde de olsa, Türkler önünde uğradığı bozgunu ifâde etmektedir.

Kaynakların bu ifâdeleri, Süleyman-şah'ın, Ermenileri işgal ettikleri Ereğli v. b. kalelerin istirdadı ile Toroslar'ın ötesine attığını ve Lampron senyörünün de onun yanında Adana'ya kadar Kilikya'yı istilâ eylediğini tereddütsüz bir şekilde meydana koymaktadır. Morgan'ın Ermeni tarihinde sâdece resmini koyduğu iki sikkeden biri üzerinde „al-Sulṭān al-Ḳāhir Abu 'l-Fatḥ Sulaymān b. Ḳilïc Arslān Nāṣir al-Amïr al-Mu'minïn" ve üst tarafında, yazı ile ve sâdece yüzler hanesiyle 500'ü gösteren bir *ḫamsa mi'a* ibâresi okunabilmektedir. Onun yanında tarihsiz başka bir sikke üzerinde de „al-Sulṭān el-Mu'aẓẓam Ġiyāṯ al-Dunyā va 'l-Dïn Abu 'l-Fatḥ Kayḫusrav b. Ḳilic Arslān" yazısı daha okunaklı olarak bulunmaktadır. Bugüne kadar, Selçukluların tâbii olarak, Ermeni kırallarının sâdece 'Alā' al-Dïn Keykubad I. ile Ġiyāṯ al-Dïn Keyhusrev II. [b. bk.] nâmına bir tarafı Ermenice yazılmış paralar bastırdıklarını biliyorduk. Babası Kılıç Arslan olduğundan dolayı, bu ikinci sikke, Keyhusrev II.'e ve Ermeni kıralı ile Selçuklu hükümdarı da tamâmiyle İlhanlılara tâbi bulunduğundan da Keyhusrev III.'e âit olamaz. Keyhusrev I. 1205'te kıral Leon'u müthiş bir mağlûbiyete ve sulhü kabûle mecbûr ettiğinden bu sulhün bermutâd, kıralı tâbiiyete sokarak onun nâmına para bastırdığı anlaşıldığı gibi, Süleyman-şah'ın da bu sefer neticesinde kıralı tâbiiyetine aldığına hükmetmek zarûreti hâsıl oluyor. Bununla berâber bu sefer ve neticeleri hakkındaki yeni vesîkalara ve meskûkat mütehassıslarının araştırmalarına ihtiyaç vardır. Böylece Ermeni seferinin 1199 'da cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

VIII. Şarkî Anadolu'da genişleme (1201). Rukn el-Dïn Süleyman-şah Selçuklu devletinin durumunu düzelttikten, Ermenistan'ı istilâ ederek onların işgalinde bulunan yer ve kaleleri kurtardıktan ve böylece intikam duygularını tatmin ve devletin şerefini iâde ettikten sonra, şarkî Anadolu'da genişleme tasavvurlarını gerçekleştirmeğe girişti. Bu sebeple, önce, Eyyûbîlere dayanarak istiklâlini koruyan ve itâati kabûl etmeyen Malatya meliki, kardeşi Mu'izz al-Dïn Kayser-şah üzerine yürüdü. 1201 haziranında (597 ramazanı) Malatya'yı kuşatıp ele geçirerek devletin hudutlarını tekrar Fırat boylarına kadar ilerletti. Kayser-şah kayın pederi Melik 'Ādil'e sığındı. O da Selçuklu melikine Urfa'da mevkii ile mütenâsip bir hayat te'min etti.

Elbistan meliki Tuğrul-şah zâten kendisine itâatte bulunduğu gibi, enistesi olan Erzincan hükümdarı Mengücük-oğlu Behrâm-şah (1168—1225) ile aynı âileden Divrigi meliki Şâhin-şah da, Kılıç Aralan zamanında olduğu gibi, Selçuklu sultanının tâbiiyetine girdiler. Bundan başka Harput'ta hüküm süren Artukluların da onun hâkimiyetini kabûl ettiği anlaşılıyor. Filhakika Artuklu Kara Arslan'ın oğlu 'İmâd al-Dîn ölünce yerine geçen oğlu Nizâm al-Dîn, Âmid (Diyarbekir) meliki amca-zâdesi Nâṣir-al-Dîn Maḥmûd'a karşı Sultan Süleyman'ın ve daha sonra da Keyhusrev'in himâyesi ile mevkiini muhâfaza edebilmiştir. Nitekim Süleyman'ın ölümünü fırsat bilen Maḥmûd 601'de Harput'u istilâya teşebbüs edince Keyhusrev kendisine tâbi Sümeysat hükümdarı Malik Afżal'ın kuvvetleri ile birlikte, gönderdiği ordu sâyesinde istilâcı tardedilmiş ve Harput Artukluları yaşayabilmiştir ki, onların Keyhusrev III. zamanına kadar fâsılasız Selçuklulara tâbi kaldıkları bu şehirde bulunan bir câmi ve türbe kitâbesiyle sâbit olmuştur.

Bu muvaffakiyetlerden sonra Süleyman'ın Erzurum ve Gürcistan seferlerine hazırlanması için ciddî sebepler vardı. Filhakika daha ilk Türk istilâsında, Erzurum merkez olmak üzere, kurulan Saltuklular devleti, şarkta Gürcülere ve şimâlde de Rumlara karşı Anadolu'nun kapılarını korumakta ve Orta Asya'dan gelen Türk muhâcereti yollarını açık tutmakta idi. Bu sebeple, Erzurum şehri kale ve sûrlar ile tahkim edilmiş; şark-garp istikametindeki büyük ticâret yolları sâyesinde de zengin olmuştu. Fakat bir taraftan şarkta Türk devletlerinin parçalanması ve birbirleriyle uğraşması, diğer taraftan da Kafkaslar'ın şimâlinden inen şamânî ve sonra orada kısmen de hıristiyanlığa girmiş Türk Kıpçakların ittifakı ile kuvvetlenen Gürcülerin artık ovalara yerleşerek, gittikçe artan istilâları Saltuk devletini zaʿfa uğratmış idi. Öyle ki kıraliçe Thamara (1184—1211) zamanında ve Süleyman'ın seferinden bir müddet önce Gürcüler, bir yandan Ahlat'a, bir yandan da Erzurum önlerine kadar ilerlediler. Gürcü ordusunun ansızın Erzurum sûrları önüne dayandığını ve sûrlar dışında kadın, çocuk ve sürüleri esir eylediğini gören şehir halkı, bu beklenmedik baskın karşısında şaşırmışlardı. Saltuklu hükümdarı Nâṣir al-Dîn Muḥammed, iki oğlu ile birlikte, ordusunun başına geçerek ve şehir halkı da „kanlarını akıtmağa ve hayatlarını fedâya" karar vererek müdâfaaya koyuldular. Sûrları yarmağa teşebbüs eden düşman bu müdâfaa karşısında rie'ate başladı ve Türkler de taarruza geçti. Kıraliçenin kocası David kumandasındaki Gürcü kuvvetleri rie'at etti. Fakat Erzurum'un istikbali tehlikede idi. Nitekim Gürcüler hemen bundan sonra Kars üzerine yürüdüler. Türkler bu hareket haberi üzerine şehri boşaltarak hicret ettiler. Kıraliçe, şehri, Türkçe Atabeg unvânı ile meşhûr Gürcü kumandanı İvane'nin idâresine bıraktı. Kars'ın sukutu „Türkler için büyük bir keder" oldu. İşte bir yandan müslümanları ve Türkleri endişeye düşüren bu durum, bir yandan da Sü'eyman-şah'ın yayılma siyâseti ve azamet duygusu, onu Erzurum ve Gürcistan'a sefere sevketti.

Rukn al-Dîn Harput seferini yaptıktan sonra Erzincan'a ve hattâ Gürcü kaynağına göre, Sıvas'a giderek büyük hazırlıklara girişti. Müslüman Türk âlemi ve husûsiyle şarkî Anadolu hudutları için tehlike teşkil eden Gürcüleri te'dib husûsunda, yakın şarkta mevcut bir çok Türk hükümdarları arasında en kudretlisi Süleyman-şah idi. Sultan ordusu ile Erzurum'a ve oradan da Gürcistan'a hareket etti. Tâbiiyetinde bulunan bütün emîrler ve hükümdarlar yanında, Saltuk-oğlu Nâṣir al-Dîn (veya 'Alâ' al-Dîn) Muḥammed'i de huzûruna ve hizmete dâvet etti. Bir kısım kaynaklara göre, sulh yapmak ümidi ile dâvete icâbet ettiği sırada, fakat daha isâbetli görünen İbn Bîbî'ye göre, itâatte tasallül gösterdiği için, sultan onu yakalayıp hapsetti. Mâmafih Gürcü kaynağına göre, onu da hizmetine almıştır. Fakat öyle de olsa sultan 1202 tarihinde bu eski Türk hânedanına nihâyet vererek Saltuk ilini Selçuklu sınırları içine aldı ve idâresini, Malatya'ya mukabil, yine melik sıfatı ile, yâni tâbi bir hükûmet durumunda olarak, kardeşi Muġîṣ al-Dîn Tuğrul-şah'a verdi.

Tuğrul-şah, uzun müddet, burada hüküm sürmüş, bu ülkeyi Gürcülere karşı müdâfaa etmiş ve hattâ onları mağlûbiyete de uğratmıştır. Trabzon Rumlarına karşı da, kitâbelerinin gösterdiği üzere, Bayburt kalesini muhteşem bir şekilde inşâ etmiştir. 1225'te ölümünden sonra yerine geçen oğlu Rukn al-Dîn Cihen-şah zamanında, 1230 yılında 'Alâ' al-Dîn Keykubâd [b. bk.] bu ülkeyi tamâmiyle bir Selçuklu eyâleti hâline getirmek sûretiyle muhtariyetine son vermiştir. Bununla berâber 694 tarihli bir kitâbe Saltuk-oğullarından birinin Miyingerd'de hüküm sürdüğünü göstermektedir ki, bunun Nâṣir al-Dîn Muḥammed'in oğulları ile bir alâkası olmak icâp eder. Gürcü seferinden bahsetmeyen bir kısım kaynaklar sultanın Harput'tan sonra giderek, Erzurum'u zapt eylediğini ifâde ederken bunun da Malatya'nın ilhâkını müteâkıp ve 597 (1201) yılında olduğu mânasını verirlerse de, aşağıda bunun bir yıl sonra, yâni 1202 senesinde cereyân ettiğini belirteceğiz.

IX. Gürcistan seferi (1202). Asıl hedef Gürcistan olduğundan Erzurum'un ilhâkından sonra Türk ordusu Gürcistan üzerine yürüdü. Gürcistan seferinin siyâsî âmillerine işâret ettikten sonra onun hissî bir sebebi olduğunu da belirtmeliyiz. İbn Bîbî'nin rivâyetine göre kıraliçe Thamara kendisine koca bulmak maksadiyle, Anadolu'ya ressam (*naḳḳāş*) yollayarak, medh ve şöhretini duyduğu Kılıç Arslan-oğullarının resimlerini yaptırıp elde eder. Bunlar arasında Süleyman-şah'ı beğendiği ve ona âşık olduğu için sultana bir elçi ile birlikte, metni dercedilen bir mektup ve hediyeler göndererek oğlu Süleyman-şah ile izdivacını teklif eder. Kılıç Arslan keyfiyeti oğluna bildirince, Süleyman-şah islâm diyarından kâfirler ülkesine gitmeği gerektiren böyle bir teklif karşısında gazaba gelir; bunu bir haysiyet mes'elesi hâline getirerek bir gün Gürcistan'ı feth ve târumar ederek çan (*nāḳūs*) sesleri yerine islâm ezanını yükselteceğine, kilise ve manastırları mescit ve medreseye çevireceğine dâir de ahidde bulunur. Bu mukabele babası Kılıç Arslan'ı hoşnut eder. Bugün bir efsâne te'siri veren bu hikâyenin tarihî esâsa dayandığı muhakkaktır. Nitekim, Gürcü kaynağı da, sebebi anlaşılacak bir rivâyet farkı ile, Süleyman-şah'ın kıraliçenin güzelliğini duyarak âşık olduğunu, bu yüzden din değiştirmek istediğini, bundan korkan babası Kılıç Arslanın onu güçlükle zaptettiğini nakleder.

Bu iki kaynağın mutabakatına rağmen, husûlü muhtemel tereddütlerin izâlesi maksadı ile, Süleyman-şah ile vuku bulmayan bu izdivacın Erzurum Saltuklu hükümdarı 'İzz al-Dîn Saltuk'un (1145—1174) torunu Muẓaffar al-Dîn (Mutafradin) ile gerçekleştiğini belirtmeğe lüzum vardır. Filhakika, bir zamanlar Gürcülere esir düşerek, büyük bir fidye ile kurtulan Saltuk'un torunu, aynı Gürcü kaynağına göre ihtiraslarına mağlûp ve babasının irâdesine aykırı olarak, dinini değiştirmeğe râzı olduktan sonra asker, köle ve hizmetçilerinden mürekkep bir maiyet, inci, müceyher, kıymetli kumaşlar, parslar v. b. ağır hediyeler ile Erzurum'dan Tiflis'e doğru hareket eder. Kıraliçe, Muẓaffar al-Dîn'i hükümdarlara mahsus bir teşrifatla istikbâl eder. Muẓaffar al-Dîn saraya yerleşir ve şerefine, yaz ve kış, muhteşem ziyâfet ve eğlenceler tertip edilir. Bu kadar itibar ve hürmete rağmen kıraliçenin kendisiyle evlenmeyip onu başka bir kız ile nikâhlayarak, Erzurum'a gönderdiği de ilâve edilir. Kaynağın mâlûm bir hisle bu şekle soktuğu hâdisenin hakikatte ondan bıkan kıraliçenin ikinci kocası David ile evlenmesi dolayısiyle, bu şekl aldığı muhakkaktır. Daha sonra da islâm kanaklarında, garip bir bâdise olarak, bol akisler bırakan izdivac da, Tuğrul-şah'ın dinini değiştirmesine râzı olduğu bir oğlunun Gürcistan'a gidip Thamara'nın kızı kıraliçe Rosudan ile evlenmesidir ki, Keyhusrev II. [b.bk.]'in haremine giren kadınlardan biri de bu sonuncunun kızı idi. Müslüman memleketleri arasında sıkıştığı, bir hükümdar oğlu ile evlenmesi gerektiği ve nihâyet aşka iptilâları göz önüne getirilirse Gürcü kıraliçelerinin Türk şehzâdeleri ile izdivac sebepleri anlaşılır. İşte Süleyman-şah, bu siyâsî ve ruhî te'sirler ile Gürcistan seferine gidiyordu. Sefer hakkında en çok tafsilât veren Gürcü kaynağına göre, Kılıç Arslan (Tchar-Arslan)'ın oğlu Rukn al-Dîn (Nukardin) sık-sık elçi ve hediyeler göndererek dostluk gösteriyor; fakat hakikatte ise, niyetlerini gizleyerek, memleket ahvâlini tetkik ettiriyordu. Kıraliçe de elçi ve hediyelere mukabelede bulunuyordu. Süleyman-şah nihâyet babasının ve dedesinin hazînelerini açarak, Kappadokya, Galatya, Bitinya ve Mezopotamya (şarkî Anadolu) vilâyetlerini dolaştı; bütün köylerin halkını silâh altına aldı. Kalabalık ve savaşta kahraman olan uc Türklerine de giderek 100.000 kişilik bir suvâri kuvveti topladı. Erzincan, Harput (Khalferd), askerlerini ve Erzurum (Karnukalak) sâhibi Saltuk-oğlu'nu da hizmetine alarak, harp makinalarını hazırladığı Sıvas'a doğru ilerledi.

Böylece, umûmî mânasıyle yerli kaynaklara uygun olmakla berâber, on misli bir mubalağa ile, 800.000 kişilik bir ordunun başında hareket eden sultan, kıraliçe Thamara'ya, tam metni verilen, şu ağır mektubu yazdı: „Gök kubbesi altında bulunan sultanların en yücesi, Allahın büyük peygamberi Muhammedin halifesi ben Rukn al-Dîn Gürcülerin kıraliçesi Thamara'ya bildiririm ki, her kadının aklı zayıftır. Sen Allahın sevgilisi müslümanların öldürülmesi ve hür bir milleti tâbiiyet vergisi vermeğe zorlamak için Gürcü milletinin eline kılıç verdin. Şimdi ben sana ve milletine dâr-ül-islâmın adâletini göstermek ve Allahın yalnız bizim elimize tevdî eylediği kılıcı bir daha kullanmamanızı öğretmek maksadı ile geliyorum. Vardığımda otağımın önünde diz çöken, dinini bırakıp Hazret-i Muhammed'in peygamberliğini kabûl eden ve boşuna ümit bağladığın haçı huzûrumda kıran kimselerden başkasının yaşamasına müsâade etmeyeceğim. Şimdilik, seni Türkiye'ye (İran'a) götürecek olan vekilimi bekle". Sultanın gurur, düşünce ve duygularını ifâde bakımından çok mühim olan ve islâmî tâbirlerin tercümesinde bâzı küçük yanlışlar-ihtivâ eden bu nektup kıraliçeye takdim edilirken Türk elçisinin şifahî beyanları da aynı mâhiyette ve

daha mağrurâne *cevap*: „Eğer kıraliçe dininden dönerse, sultan kendisini zevceliğe kabûl edecek, aksi hâlde ise, câriye olacaktır". Bu sözler üzerine baş kumandan Zakaria 'nın elçiyi tokatladığı ve „Eğer elçi olmasa idin, önce dilini, sonra da başını keser ve bu küstahlığın cezâsını verirdim" dediği rivâyet ediliyor. Kıraliçe mektubu okuduktan ve elçinin sözlerini dinledikten sonra, durumun ciddiyet ve ağırlığını düşünerek memleketindeki bütün kuvvetlerin toplanmasını emretti ki, bunlar arasında şamânî ve bir kısmı hıristiyanlığı kabûl etmiş Kıpçak Türklerinin mühim bir mevkii olduğunu biliyoruz. Kıraliçe, Cavaḫet 'teki Meryem ana kilisesine giderek, göz yaşları içinde, duâ ve âyinlerden sonra ordusunu harekete geçirdi. Kars civârına gelince cevabî mektubunu sultanın elçisi ile birlikte gönderdi. „Ey Rukn al-Dīn ! Allahın kudretine güvenerek ve Meryem 'e niyâz edip mukaddes salîbe ümit bağlayarak, gökleri gazaba getiren mektubunu okudum; onda Allahın mahkûm edeceği fenalığın bir delîli olduğunu gördüm. Allahın adına boşuna yemin edenlerin bizzat onun tarafından yok edildiğini bilmiyor musun ? Ben servetime ve askerlerime değil, Allaha ve senin hakaret ettiğin haça güveniyorum. Mektubuna göre, sana 'İsâ 'nın askerlerini, itâat için değil, gururunu kırmak için gönderiyorum. Senin değil, Allahın irâde ve adâleti tecellî edecektir. Kullarının ihmâlini bildiğimden, tam zamanında yetiştirmek maksadiyle, sana adamlarımdan birini de gönderiyorum ; askerlerim de hareket etmiştir" mukabelesi ile daha mütevâzı, fakat tezellül göstermeyen bir cevap verdi.

Gürcü ordusu, baş kumandan Zakaria ile meşhûr kumandanlardan Şalva ve İvane idâresinde Pasinler istikametinde ilerledi. Erzurum 'dan hareket eden Türk ordusu, Pasinler ile Sarıkamış arasında, Mıcingerd kalesi civârında, Bolorçi ovasında kurulan, ordugâhta istirahat hâlinde bulunduğu bir sırada Gürcülerin ânî bir baskınına mârûz kaldı. Bununla berâber İbn Bībī 'ye göre, ilk çarpışmada düşman perişan edilmiş, sayısız ganimet ele geçirilmiş, fakat sultana âit *çetr* 'i taşıyan (*çatr-dār*) 'ın atının ayağı bir deliğe sokulmakla çetrin düşmesi sultana bir şey olduğu kanaatini uyandırmış ve Selçuklu ordusunda bir kargaşalık yaratmıştı. Düşen çetr kaldırıldı ve çavuşlar, askerleri toplanmaları için çağırdı ve bizzat sultan da kumandanlar (*sarlaşkarān*) 'ına isimleri ile nidâ eyledi ise de, fayda vermedi. Durumdan faydalanan düşman taarruza geçti. Böylece durum sür'atle tersine dönerek galip mağlûp oldu ve Türk ordusu rici'at etti. Erzincan meliki Faḫr al-Dīn Behrâmşah bir kaç büyük emîr ile birlikte esir edildi. Sultan artık muhârebenin kaybedildiğini görerek, Tuğrul-şah ve diğer emîrler ile Erzurum 'a geldi ve bir kaç gün istirahatten sonra Konya 'ya hareket etti. Gürcü kaynağının ifâdesi de hemen aynı mânadadır. Gerçekten buna göre de, Gürcü süvârilerinin ânî zuhûru ve yürüyüşleri ile Selçuklular şaşkınlığa uğramış ve böylece eşya ve çadırlarını bırakarak atlarına binmişler ve daha sağlam bir yere çekilmişlerdir. Bu durumda Gürcüler üzerine saldırarak uzun bir cidâl esnâsında iki yandan da pek çok insan ölmüştür. Bir ara Gürcüler kaçmak üzere iken Selçukluların ric'atini görerek taarruza geçmişlerdir ki, bu son mâlûmatı Türk kaynakları daha tafsilâtlı ve açık olarak te'yit ediyor.

Gürcüler ordugâha sâhip olarak altın, gümüş, mücevherât, halı, çadır, matbah eşyası, at, katır deve ve başkaca sayısız ganimet elde ettiler. Esirlerin başında bulunan Behrâm-şah sultanın sancağının arkasında ve onu tâkiben ve diğer esirler, yâni mümtaz Selçuklu beyleri kıraliçenin huzûruna sevkedildi. Esir Türk emîrleri Gürcistan kalelerine sevkedilirken kıraliçe, eski dostluğu dolayısiyle, Behrâm-şah 'ı Tiflis 'te bıraktı. Gürcü kaynağının onun bir at nalına satıldığına dâir ifâdesi bir fidye ile kurtarıldığı mânasında anlaşılmak icâp eder. Zîrâ Behrâm-şah takriben, daha çeyrek asır, 1225 tarihine kadar, Erzincan 'da Mengücük-oğulları tahtında bulunmuştur. Râvandî, Bahrâm-şah Gazi 'nin esâretini Abḫāz seferinde kayın birâderi Süleyman-şah uğrunda çok fedakârlık göstermesi ve düşmanın durumunu öğrenmek için onların saflarına kadar sokulması sebebi ile izah eder. Aksarâyî bozgunluğun sebebini sultanın, gururu dolayısiyle, ihtiyatsız hareket ederek, Gürcülerin pususuna düşmüş bulunmağa atfetmekle evvelki müellifleri te'yit eder.

Gürcü seferinin, ehemmiyetine rağmen, Arap kaynaklarında hiç bir akis bırakmamış olması, anlaşılması güç bir keyfiyettir. İran kaynakları arasında yalnız *Ravżat al-ṣafā*. sultanın ihtiyatsızlığı yüzünden bozguna uğradığını ve intikam almak için tekrar sefere hazırlanırken ölümü ile buna imkân bulamadığını ve Râvandî de Behrâm-şah 'ın esâretini birer cümle ile kaydederler. Niğdeli Kadı Ahmed, Süleyman-şah 'ın Erzurum 'u Gürcülerden, buna ilâve olarak, eski bir takvim de Kars 'ın fethinden bahsetmekle bu muahhar müellifler, sefer hakkında, ne derece yanlış bir bilgiye sâhip olduklarını gösterirler. Tafsilâtına rağmen, bermutâd Gürcü kaynağı da, diğer eski kaynaklar gibi, bu vak'a hakkında bir tarih vermez. Bu hususta, kaynağı mechûl olmasına rağmen, büyük Türk tarihçisi Müneccimbaşı muhârebe sâhasını olduğu gibi, tarihini de, isâbetli ola-

rak, 598 zilkadesinde (1202 temmuzunda) göstermekte ve tarafımızdan neşredilen eski bir takvim de Erzurum ve Gürcistan seferinin aynı yılda olduğunu yazmakla bunu te'yit etmektedir. Kaynakların muabbar olmasına ve Cannâbî'nin 597 yılını vermesine rağmen bu tarihin sıhhatinden şüphe câiz değildir. Gerçekten müelliflerin, Erzurum'un ilhâkı ile Gürcistan seferinin aynı zamanda vukuunda ittifak ettikleri gibi, Arap kaynaklarının sultanın Harput'tan sonra Erzincan'a geçtiğine, orada hazırlanarak Erzurum üzerine yürüdüğüne dâir ifâdeleri de Gürcü kaynağının Sıvas'ta harp vâsıtalarının ikmâlden sonra ilerlediğine uygun gelmektedir. 597 (1201)'de Harput'u aldıktan sonra sultanın aynı yaz mevsiminde bütün bu hazırlıkları yapması imkânsız bulunduğundan Erzurum ve Gürcistan seferinin ertesi yılda vukua geldiğini bildiren bu muabbar kaynakların isâbetli meydana çıkar. Bu beklenmedik baskın ve bozgundan sonra Süleyman-şah'ın yenideu hazırlanıp Gürcülerden intikam kararında iken ölümünün buna imkân vermediğini ifâdede kaynaklar birleşmektedir.

X. **Bozgundan sonra.** Sultan Süleyman-şah'ın Gürcistan hezîmeti ârızî bir hâdise olarak kalmış; Gürcülerin Selçuklular aleyhinde bir genişlemesine fırsat vermediği gibi, sultanın nüfuzunu sarsmak bakımından da bir te'siri olmamıştır. Filhakika Gürcüler ancak onun ölümü üzerinedir ki, bunu fırsat sayarak, (601) 1205 yılında Malazgirt, Erciş ve Erzurum ile Ahlat hudûdunda bulunan Saman kale (Ḥiṣn al-Tîbn)'ye kadar istilâya girişmişler; fakat bir çok sefer ve muvaffakiyetleri olan Erzurum Selçuklu meliki Muġîṯ al-Dîn Tugrul-şah ile Ahlat meliki Bek-Timür, müşterek kuvvetleriyle onları rîc'ate uğrattıktan başka, Gürcistan'a girerek pek çok askerlerini ve bu arada meşhûr kumandanları küçük Zakaria'yı öldürmüşler ve pek mühim miktarda da esir ve ganimet ile dönmüşlerdir. Hattâ bu harekât esnâsında Kars da kurtarılmıştır. Bunun gibi Süleyman-şah ve Selçuklu nüfuzunun şarkî Anadolu'da ilerlemesi yine devam etti. Filhakika 598 (1202)'de Artuklu hükümdarı Artuk Arslan (1200—1239) Eyyûbîlere karşı Süleyman-şah'ın ittifakına tâlib olmuş; Malik 'Adil'in tecâvüzlerine karşı yeğeni Sümeysât hükümdarı Malik Afżal de 599 (1203) senesinde Selçuklu sultanına elçi göndererek himâyesini talep etmiş, o da kendisine hil'at yollamış; bu sebeple de Malik Afżal memleketinde Süleyman-şah nâmına hutbe okutmak ve para bastırmak sûretiyle tâbiiyet şartlarını yerine getirmiştir. Garîptir ki, Kılıç Arslan oğulları arasında mücâdeleler olduğu sırada, babası, Selâheddin Eyyûbî'ye, asker ve servet ile dolu olan Rûm (Türkiye)'da fetihler yapmasını ve bu suretle de Haçlı ordularının Anadolu'da karşılanması lüzûmunu teklif eden aynı Malik Afżal, şimdi tahtını ve memleketini ancak Kılıç Arslan'ın oğlu sâyesinde koruyabilmiştir. Kılıç Arslan'dan bir sene sonra Salâheddin'in ölmesi üzerine Eyyûbîlerin de parçalanması, Selçuklu buhranında bir de onların istilâsına fırsat vermemişti. Diğer taraftan Diyarbekir Artuklu hükümdarı Sökmen II. (1185—1201) devletini, nefret ettiği kardeşi Mahmud'a bırakmamak için onu Harput (Ḥiṣn Manṣûr)'a uzaklaştırdı ve çok sevdiği kölesi Ayâz'a kız kardeşini vererek onu veliahd yaptı. Ölümü üzerine devleti eline alan Ayâz'a karşı, gizlice Mahmud'u getirtip onu hapse attılar. Süleyman şah buna müdâhale ederek Ayâz'ı hapisten kurtardı ve Kendi emîrleri arasında hizmetine aldı.

XI. **Ankara'nın ilhakı.** Süleyman-şâh'ın ikinci Gürcistan seferine, şarkî Anadolu ve Suriye'deki hâdiseler değil, Ankara meliki kardeşi Mes'ud'un ve Ankara muhâsarasının engel olduğu âşikârdır. Gerçekten bâzı yerlerini Süleyman-şah'a terketmekle berâber Mes'ud Ankara ve havâlisinde hüküm sürüyordu. Bizans aleyhinde yaptığı fetihler ile yalnız bir edebiyat adamı ve hâmisi değil, aynı zamanda iyi bir savaşçı olduğunu isbât etmişti. Daha çetin ve uzun sürmesi çok muhtemel yeni bir Gürcistan seferi esnâsında, sultanın arkasından emin olmak istediği ve Mes'ud'un tahtını ele geçirmek fırsatı peşinde olacağını hesapladığı muhakkaktır. Nitekim sultanın muhâsarasına bir kaç yıl mukavemet göstermesi onun hâlâ ihmâl edilmeyecek bir kuvvet teşkil ettiğine delâlet eder. Bu sebeple, bir defa gösterdiği ihtiyatsızlığın cezâsını bir daha çekmemek için Ankara'yı muhâsara etti. Uzun bir muhâsara sonunda baş gösteren erzak ve mühimmât kıtlığı Mes'ud'u kardeşi ile müzâkereye ve mümkün olanı kurtarmağa zorladı. Nihâyet varılan anlaşmaya göre, Mes'ud Ankara'yı sultana teslim edecek ve buna mukabil de Uc taraflarında kendisine bir kale verilecekti. Fakat şehri teslim edip iki oğlu ile bu kaleye giderken, yolda, gönderilen bir müfreze tarafından, iki oğlu ile birlikte öldürüldü. Lâkin bu hâdiseden beş gün sonra, 6 temmuz 1204 (6 zilkade 600) sultan da şiddetli bir bağırsak (kulunç) hastalığına tutularak derhâl öldü. Kaynakların ölüm tarihi üzerinde ittifakı yanında, Konya sûrlarına âit, 600 tarihli bir kitâbe de bunu te'yit eder. Böylece ölümü hakkında mevcut kronolojik müphemiyet ve hatâların da buna göre düzeltilmesi ge-

rekir. Na'şı, Konya kalesinde, 'Alā' al-Dīn câmiine bitişik Selçuklu sultanlarına mahsus türbe- (*künbed-hâne*)'de defnedildi. Kaynaklar Gürcü seferine bu ânî ölümün engel olduğunu söylemekle onun bu teşebbüs için çok kararlı bulunduğunu ifâde ederler. İbn al-Sā'ī ve Ğaffārī, Konya-Malatya arasında öldüğünü yazarlar ki, bu, seferde iken öldüğünü de telkîn eder. Onun Gürcülere karşı beslediği intikam da ancak üçüncü halefi 'Alā' al-Dīn Keykubâd tarafından alınmıştır.

XII. Devri ve şahsiyeti. Sultan Süleyman-şah, Tokat'ta, 10 yıl civârında hüküm sürdüğü meliklik devri hâric, takriben 8 senelik (4 ay eksik) saltanatı esnâsında büyük işler başarmış bir hükümdardır. Melikler arası saltanat mücâdelesi ile husûle gelen ve dış düşmanların da iştiha ve istilâlarına fırsat veren siyâsî buhrânı, kardeşlerini itâate, fırara veya ölüme mahkûm eden şiddet ve kudreti sâyesinde, bertaraf etmiş ve birleşik bir Selçuklu Türkiye'si bırakarak gitmiştir. Hattâ babası Kılıç Arslan'ın vücûda getirdiği millî birliği ihyâ ettiğinden başka, devletin hudutlarını Karadeniz sâhillerinde ve şarkta daha fazla genişletmiş; Saltuklu ilini de ilhâk ederek Gürcistan'a kadar uzatmış; Artuklu ve Eyyûbî hükümdarlarını tâbiiyetine sokarak, şarkî Anadolu ve şimâlî Suriye'de nüfuzunu Diyarbekir'e kadar götürmüştür. Bu kadar erken ölmese idi, daha büyük işler başaracağı şüphesizdi.

Müslüman ve hıristiyan kaynaklar onun çok akıllı, siyâset ve harp san'atında mâhir, hareketlerinde tedbirli ve planlı olduğunu belirtmekte müttefiktirler. Bununla berâber, Gürcü seferinde bir defa, düşmanı küçümsemesi ve kudretine mağrur olması ve ihtiyatsızlığı sebebi ile bozguna uğramış ve bunun cezâsını çekmiştir. Gürcü kıraliçesine yazdığı mektup bu gururun derecesini göstermek bakımından dikkate şâyândır. Bununla berâber ilk zamanlarda kardeşler arası savaşlar dışında kalmak ve Konya muhâsarasından önce sultana itâatli davranmak ve nihâyet harekete geçerken de bir takım propagandalar ile umûmî efkârı ona karşı kazanmak sûretiyle, kaynakların ifâde eylediği, planlı ve ihtiyatlı hüviyetini isbât etmiştir. Rāvandī onun zaferlerini İskender gibi hazırladığını kaydetmekle bu kudretinin ne derece yaygın bulunduğunu aksettirir. Düşmanlarına karşı pek dikkatli ve şiddetli olduğu, bununla berâber adâletten ayrılmadığı ona atfedilen vasıflar arasındadır. Kardeşi Mes'ud'u öldürmesi, kendisini fazla uğraştırması ve belki de muhtemel bir tehlike teşkil etmesi ile ilgili bulunmakla berâber, bu, şiddetli mizacı icâbı idi. Ânî ölümü de ona karşı işlediği bu günahın cezâsı sayılmıştır. Devletin umûmî siyâseti ve mes'eleleri yanında mâlî işlerle de yakından ilgilenir, divanın vâridât ve sarfiyatını gözden geçirir ve tovkîini taşımıyan bir berât sâdır olmazdı

Rukn al-Dīn Süleyman-şah kudretli bir devlet adamı ve muhârip sıfatları yanında, kardeşleri gibi edebiyat ile de uğraşır ve bizzat şiir de yazardı ki, ona âit Farsça şiirlerden bir kıt'a bize kadar gelmiştir. Orta çağın örnek hükümdarları gibi, âlim, şâir, san'atkâr ve bilhassa feylesofları himâye ederdi. Malatya'yı ilhâk eylediği zaman bu şehre mensup Muḥammed b. Ğāzī'yi himâye etmiş; o da yazdığı *Ravẓat al-'uḳūl* adlı terbiyevî eseri sultana ithâf etmiştir. Ẓahīr al-Dīn Fāryābī sultana yazıp gönderdiği *Nūn* kasîdesinde onu: „Büyük sultan Süleyman-şah'ın gölgesinde dünya ona ikinci İskender diye hitâp etmekte Kayşar, divânında haşmetinden dem vurmakta ve dergâhında da Fağfûr kapıcılık yapmaktadır" şeklinde ifâdesi ile öğmüş; o da bu kasîde münâsebeti ile şâire 200 dinar altın, 10 at, 5 katır, 5 deve, 5 güzel Rum câriye ve köle, altın işlemeli, atlas, ḳuṭnī, 'attābī, iskarlât elbiseler ihsân ederek sarayına dâvet etmiştir. Rāvandī'de: „Süleyman'ın (peygamber) mülkü Süleyman'a (Rukn al-Dīn) erişti, müjde İran ve Turan'a erişti" beyiti ile Süleyman-şah'ı medheder. Bir defasında yabancı bir devletten gelen beş yıllık askerî haracı huzûrunda ileri gelenlere, halka ve bizzat getiren elçilere dağıttığı cömertliğine dâir bir misâl olarak rivâyet edilir. Felsefeye meraklı ve hür düşünceye sâhip idi; taasubdan kaçan feylesoflar ona sığınırdı. Bu sebeple Arap kaynakları itikatta fesada düştüğünden bahsederler. İbn al-Aṯīr'in bir şâhitten dinleyerek anlattığı bir rivâyete göre, huzûrunda cereyân eden bir münakaşada bir din âlimi bir zındık feylesofu tekmelemiş; sultan da buna ses çıkarmamıştı. Fakîhin ayrılışından sonra feylesof sultana huzûrunda böyle bir hâdiseye nasıl müsâade ve tahammül ettiğini sorduğu zaman o da: „Senin istediğini açığa vurmak imkânsızdır. Zîrâ böyle bir konuşma yapsa idim hepimizi öldürürler idi" cevabını vermiştir. Bu, onun şahsiyetini ifâde bakımından iyi bir misâl teşkil eder. İbn Bībī devrin bir çok hükümdarları gibi, onun da içki meclisleri kurduğunu, bununla berâber üç aylarda ve haftanın perşembe ve pazartesi günlerinde oruç tutacak kadar da dindar olduğunu rivâyet eder ve ahlâkının Sultan Sancar'a benzediğine dâir bir misâl verirken Süleyman-şah'ın da onun gibi, bir tecâvüz sebebiyle, adâletin tecellisi için çok sevdiği kölesi Ayāz'ı idâm ettiğini söyler.

Kazandığı zaferler ve siyâsî mevkii dolayısıyla halîfe kendisine, hâkimiyet alâmeti olarak, üç defa çetr, sancak ve sultanlık unvânı göndermiştir. Melik iken kullandığı al-Malik al-Ḳāhir lakabı taht'a çıktıktan sonra al-Sulṭān al-Ḳāhir şekline çevrilmiştir. Kitâbeler, Konya ve Niksâr sûrlarını tâmir ve inşâ ettirdiğini gösterdiği gibi, Niğdeli Kadı Ahmed de, Niğde kalesinin onun ilk saltanat yılı esnâsında yapıldığını, bunun kıble tarafında, Zayn al-Dīn Başara eâmii karşısında, büyük kapı üzerindeki bir bure kitâbesinde yazılı olduğunu söyler. Kayseri-Kırşehir arasında, Kızıl-Irmak üzerinde, 599 (1202 1203) yılında yapılan Tek-göz köprüsünün de onun tarafından inşâ edildiği kitâbesinden anlaşılmaktadır. Babası Kılıç Arslan devrinde başlayan ve Konya'nın en eski âbidelerînden birini teşkil eden Altun-aba medresesi (İplikçi câmii) de onun zamanında ikmâl edilmiştir. Bunun 598 receb (nisan 1202) tarihli vakfiyesi Konya hakkında mühim tarihî bir vesîkadır.

Bibliyografya: 1. Vekayinâmeler. Süryânî Mikhael, *Chronique* (trans. tre. Chabot), Paris, 1905, III, 405. 407, 410; ayn. mll. *ayn. esr.*, *RHC, Documents arméniens*, I, 401 v. d., 405; Niketas Khoniates, *Histoire de Constantinople* (trans. tre. Cousin), Paris, 1673, V, 410, 530. 531, 540 v. d; M. Brosset, *Histoire de la Georgia* (St. Petersburg), 1849, I, 418 v.d., 432 v.d., 456—463; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1303), XII, 30, 35, 66, 71, 76, 78, 79, 160, 164; İbn Bībī, *al-Avāmir al-'Alā'iyya*, faksimile (nşr. A. S. Erzi), Ankara, 1956, s. 13—23, 31—75; 'Imād al-Dīn Iṣfahānī, *al-Fatḥ al-ḳussī* (Kahire, 1322), s. 353; İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (nşr. Şayyāl), Kahire, 1960, III, 152,160; Baybars Manṣūrī, *Zubdat al-fikra* (Bodleian, Poe), 324. 48b—49a, 67a; İbn al-'Adīm, *Histoire d'Alep* (trans. tre., E. Blochet), Paris, 1900, s. 138; Bar Hebraeus, *Chronography* (ingl. tre. W. Budge), London, 1932, s. 330, 337, 341, 350, 358, 360 v.d., 364; ayn. mll., *Muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), s. 393; Sempad, *Chronologie* (*RHC, Documents Arméniens*, I, 640); Urfalı Vahram, *ayn. esr.*, s. 511; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1288), III, 88, 106, 109, 111, 139; Sibṭ İbn al-Cevzī, *Mir'āt al-zamān* zeyli (Topkapı, Ahmed III. nr. 2907, sene 588); Nuvayrī, *Nihāyat al-irab*, Köprülü kütüp., nr. 1188, IV, 17a; 'Aynī, *'Iḳd al-cumān* (Veliyyüddin Ef. kütüp., 2390, XVIII, 159—161); İbn al-Sā'ī, *'Unvān al-tavārīḫ* (Bagdad, 1934), s. 136, 161; İbn Şaddād, *Navādir al-sulṭānīya* zeyli (Kahire, 1317), s. 302, 306 v.d.; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya* (Kahire, 1932), s. 37; Maḳrīzī, *al-Sulūk* (nşr. M. Ziyāda), Kahire, 1956, I, 112,162 v.d.; Aksarāyī, *Musāmarat al-aḫbār* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1944, s. 30 v.d.; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ* (Fâtih kütüp., nr. 4519, s. 292 v.dd.); anonim, *Selçuk-nâme*, faksimile (nşr. F. N. Uzluk), Ankara, 1952, s. 39—41; Ḳalfārī, *Cahān-ārā* (Bayezid, nr. 2397, 69a); *Tarihî takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1954, s. 66, 76; Münecimbaşı, *Cāmi'ol-duval* (trk. tre. H. F. Turgal; nşr. N. Atsız), İstanbul, 1940, s. 12 v.d.; Cannābī, *al-'Aylam al-ẓāhir* (Ayasofya, nr. 3033, 473a): Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Topkapı, nr. 282, var. 313a v.d.); Rāvandī, *Raḥat al-ṣudūr*, *G M S*, s. 45, 27, 447; Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay), IV, 105.

II. Vesîkalar. Halil Edhem, *Kayseriye şehri* (İstanbul, 1334), s. 1—15; İ. Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitâbeler* (İstanbul, 1927), I, 64; Mübârek Galip, *Ankara* (İstanbul, 1341), s. 67; Ahmed Tevhid, *Konya müzesinde iki kitâbe* (*T O E M*, LXXXVII, 225); eyn. mll., *Meskûkât-i islâmiyye katalogu* (İstanbul, 1321), s. 119—128, 523; İsmeil Galip, *Meskûkât-i Selçukîye* (İstanbul, 1309), s. 9—18; J. de Morgan, *Histoire da peuple arménien* (Paris, 1919), s. 199; Migne, *Patrologia latina*, CCXIV, sto. 1004, 1005, 1006; Ahmed Ateş, *Hicrî VI.—VIII. asırlarda Anadolu'da farsça eserler* (*T M*, VII—VIII/2, 103, 104, 107 109; Malatyalı Muḥammed b. Ğāzī, *Ravżat al-'uḳūl* (nşr. H. Massé), Paris, 1938, s. 5; F. Kırzıoğlu, *Kars tarihi* (İstanbul, 1953), s. 392, 412; Nureddin Ardıç, *Harput'to Selçukîlere âit bir kitâbe* (*Türklük mec.* 1939, VI, 447); *Altun-aba vakfiyesi* (nşr. Osman Turan), *Belleten*, XLII, 197—235.

III. Tetkikler. Rukn-al-Din Süleymanşah üzerinde bir araştırma olmayıp dolayısıyle ondan bahsedenler: Saint-Martin, *Memoire sur l'Arménie* (Paris, 1819), II, 252; M. Alishan, *Leon le Magnifique* (Paris, 181), s. 223, 263 P. Wittek, *Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie* (*Byzantion*, 1935, s. 23 v.d., 44—50); Osman Turan, *Türkiye selçukluları hakkında resmî vesîkalar* (Ankara, 1958), s. 121—123; ayn. mll., *Les Souverains seldjukides et leurs su jets non-musulmans* (*Studia Islamica*, I, 79).

(OSMAN TURAN.)

SÜLÛK. SULŪK (A. „yola koyulma, girme"), bir mutasavvıfın, bir şeyhin idâresinde *ṭarīḳa* (yol)'ya girmesi ile başlayan ve lâyık olduğu takdirde en yüksek mânevî dereceye kavuşması ile son bulan ve Allah'a giden yolda manevî ilerlemesini tavsif için

sûfîler tarafından kullanılmış olan bir tâbirdir. *Sulūk*, kat'î karar ile girişilmiş ve düzenli şekilde tâkip edilmiş bir araştırmayı tazammun eder; bu araştırmayı tâkip eden (*sālik*) kendini ona hasretmeli ve Allah'a kavuşmaktan (*vāṣil*) önce „konaklar" (*manāzil*) veya „makamlar" (*maḳāmāt*) — *ẕikr*, tevekkül, fakirlik, mahabbet, marifet v.b.—ın her birinde kâmil bir hâle gelmelidir. Bundan dolayı *sulūk*, *cażba* [bk. mad. MACẒŪB] ile tezat hâlindedir.

Bibliyografya: Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (Kalküte, 1859), s. 7 v. dd.; R. A. Nicholson, *The Mystics of Islam*, s. 28 v. dd.; E. H. Palmer, *Oriental mysticism*, s. 65 v.dd. ve Ayrıca bk. mad. MACẒŪB'da gösterilmiş olan kaynaklar; (R. A. NICHOLSON.)

SÜLÛS. [Bk. ARABİSTAN.]

SÜMÂME. ŞUMĀMA B. AŞRAS ABŪ MA'AN AL-NUMAYRĪ AL-BAṢRĪ (? — 828), mu'tezile kelâmcılarından olup, hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Hārūn al-Raşīd ve al-Ma'mūn devirlerini idrâk ettiği anlaşılmaktadır. Ṭabarī 186 (802) yılında Hārūn al-Raşīd'in onu hapsettiğini bildirir; 205 (820/821) ve 209 (824/825) yıllarında da al-Ma'mūn'un çevresinde zikreder. İbn Murtażā, Mu'tezile ileri gelenlerinden Bişr b. Mu'tamir'in tilmizi olan Şumāma'yi mu'tezilenin 7. tabakasında sayar, ve ilim ile edebde zamanında benzeri bulunmadığını ileri sürerken, al-Ẕahabī, onu „mu'tezilenin büyüklerinden, sapıklığın önde gidenlerinden" addetmektedir. al-Şahrastānī, Şumāma'yi zayıf seciyeli ve dine karşı müstehzi olmakla tavsif ettikten sonra, onun şu 7 mevzuda esbâbından ayrıldığını zikreder: 1. mütevellid fiillerin fâili yoktur; bunları bir fâile izâfe etmek imkânsızdır, aksi takdirde bir ölüye dahi izâfe etmek gerekir. Bunlar Allaha da atfedilemez, zîrâ o takdirde kabîh olan fiilleri Allah'a izâfe gerekir ki, bu da muhâldir. 2. Kâfirler, müşrikler, mecûsîler, yahudiler, hıristiyanlar, zındıklar, hayvanlar, kuşlar ve hatta mü'minlerin çocukları kıyâmet günü toprak olacaklardır. 3. İstitâ'a, uzuvların sağ ve sâlim olmasından ibârettir ve fiilden öncedir. 4. Düşünmeden mütevellit bilginin de diğer *mutavallidāt* gibi fâili yoktur. 5. Kâfirlerden, yaradanını tanımayan kimse bunda mâzurdur. 6. İnsanın irâdeden başka fiili yoktur. Bunun dışındaki fiiller muhdisi olmaksızın hâdistirler. 7. Âlem, Allahın tabiatı icâbı kendi fiilidir.

Kuvvetli bir kelâmcı olduğu anlaşılan Şumāma, halîfe al-Ma'mūn'un itizâli benimsemesinde mühim bir rol oynamış, sarayda kazandığı nufûz ve itibâr ile bu inancın yayılmasını te'min etmiştir. Halîfenin Mu'āviya'ye lânet okutmasında onun te'siri bulunduğu muhakkak görülmektedir.

al-Ḫayyāṭ, yukarıda sayılan ve Şumāma'ya atfedilen fikirlerden bâzılarına şiddetle itiraz etmekte ve „Yahudilerin, hıristiyanların, mecûsîlerin, zındıkların ve dehrîlerin çoğu ve ehl-i kıblenin kadınları ile avamı ve çocukları kıyâmet günü toprak olacaklardır. Yahudiler ve hıristiyanlar ile saydığımız kâfirler ve müslümanların çocukları ve avamı cennete girmeyeceklerdir sözü ona yapılmış çirkin bir iftiradır" demektedir. „Âlem, Allahın tabiatı icâbı fiilidir" fikrinde âlemin kıdemi görüşünün mündemiç bulunduğuna, zîrâ Allahın tabiatının değişmez olduğuna, bu fikrin Aristo'nun te'siri ile ortaya atıldığına al-Şahrastānī işâret eder. al-Ḫayyāṭ, bu fikrin Şumāma'ye âidiyetini şiddetle reddeder, rivâyetlerin yanlışlığını iddia ile İbn Rāvandī hakkında ağır ithamlarda bulunur.

al-İsfarā'inī onun Banī Ḫuzā'a tarafından 213 (828)'te, Mekke'de kılıç ile öldürülüp cesedinin yırtıcı hayvanlara terkedildiğini nakleder.

Bibliyografya: Abū al-Fatḥ al-Şahrastānī, *al-Milal va 'l-niḥal* (nşr. Mahmud Tevfik), Kahire, 1948, I, 94 v.dd; Aḥmed b. Yaḥyā b. al-Murtażā, *Ṭabaḳāt al-mu'tazila* (nşr. Susanna Diwald-Wilzer), Beyrut, 1961, s. 54. 62—67; al-Ṭabarī, *Tārīḫ*, III, 651, 1040, 1067; al-Ḫayyāṭ al-Mu'tazilī, *Kitāb al-intiṣār* Albert N. Nader'in fransızca tercümesi ile birlikte. (Beyrut, 1957 s. 25, 66 al-Ẕahabī, *Mīzān al-i'tidāl*, I, 173; Abu'l-Muẓaffar al-İsfarā'inī, *al-Ṭabṣīr fi 'l-dīn* (nşr. Muḥammed Zāhid al-Kavşarī), Kahire, 1940, s. 49; Aḥmed Amīn, *Żuḥa 'l-islām* (Kahire, 1949), s. 149—155; İbn Ṭaylūr, *Kitāb Baġdād* (Kahire, 1949). İlī, *Kitāb al-Mavāḳif*, nşr. Srensen, *tür. yer.*; al-Baġdādī, *al-Farḳ bayn 'l-firaḳ*, Kahire tabı, *tür. yer.*, Curcānī, *Ta'rīfāt*, nşr. Flügel, Leipzig, 1845, s. 76, 4; M. Horten, *Die Theologie des Islam*, Leipzig, 1912, s. 285; ayn. mll. *Die Philosophischen Systeme*, Bonn, 1912, s. 309—317; ayn. mil. *Die Philosophischen Probleme*, Bonn, 1910, s. 50, 176 v.b.

(YAŞAR KUTLUAY.)

SÜMENÂT. [Bk. SÖMENÂT.]

SÜMEYSÂT, A. SUMAYSĀṬ, sür. ŠEMİŠĀT, gr. SAMOSATON Σαμόσατων, bugünkü SAMSAT. Fırat'ın sağ kıyısında, 37° 30' şimal arzında ve 38° 25' garp tûlünde, Adıyaman vilâyetine bağlı bir kaza merkezi olup, Adıyaman'a 38 km., Urfa'ya 54 km. mesâfede bulunmaktadır.

Eski Kommagene ve Osrhoëne'nin ehemmiyetli şehirlerinden biri olan Samsat'ın eski

tarihi hakkında ilk tarihî şahâdet I. (m. ö.) bin yılına âit Hitit hiyeroglif kitâbeli bir kabartmadır. Hitit hiyeroglifleri henüz kesin olarak çözülemediği için kitâbenin metni okunamamakla berâber Samsat'ın Hititliler devrinde meskûn bir yer olduğunu kabûl etmek mümkündür. Diğer taraftan Asurî çivi yazılarında adı sık-sık geçen Kummuḫu bölgesinin, sonraları Kommagene adını taşıyan mıntakanın aynı olduğu tahmin edildiğine ve Samosata da mezkûr Kommagene'nin merkezi olduğuna göre, Asurî devrinde, şehrin belki de başka bir isim altında ehemmiyetli bir mevki olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir. X. (m. ö.) asırdan itibâren Asurî hükümdarları bu bölgenin hâkimleriyle mücâdelede bulunmuşlar ve Asur kıralı Sargon II. (m. ö. 722—705) Kummuḫu (Kommagene)'yu 708 (m. ö.) yılında zaptederek bir Asurî eyâleti hâline getirmiştir. Asurluların yıkılışını müteâkıp bütün Osrhoëne ile birlikte orta ve yukarı Mezopotamya önce Medlerin, daha sonra bunların yerini alan Perslerin eline geçmiştir. Bunu tâkib eden devrede ise, bölge İskender istilâsı ve Selefkosların hâkimiyeti altında görülüyor. Bu uzun tarihî devre içinde Samosata'nın adına kaynaklarda tesâdüf edemiyoruz. Şehir, her hâlde kendisinden bahsedilmeyecek derecede ehemmiyetsiz bir duruma düşmüş olmalıdır.

69 (m. ö.)'da cenûb-i şarkî Anadolu'da kurulan ve 72 (m. s.) yılına kadar devam eden Kommagene kırallığının merkezi olarak beliren Samosata, yeniden ehemmiyet kazanmış görünüyor. Şehir, bu devirde surlarla tahkim edilmiş olup, bir de iç-kalesi vardı. Strabo, şehir ve civârının parlak bir refah seviyesine ulaşmış olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda Samosata'nın mühim bir yol kavşağı olduğu, *Tabula Peutingeriana*'nın, buradan 5 ayrı yol çıkartmasından anlaşılmaktadır ki, bu yollar Melentensis, Comana, Heracome, Tarsa ve Zeugma'ya gitmekteydiler (Samsat'tan geçen yollar hakkında ayrıca krş. Ramsay, *Anadolu'nun tarihî coğrafyası*, trc. Mihri Pektaş, İstanbul, 1959, s. 309).

Kommagene'nin ilk hükümdarı Antiochos I. 69 (m. ö.) yılında Lucullus ve 38 (m. ö.) yılında M. Antonius'un legatı Ventidius tarafından Samosata'da iki defa kuşatılmış ise de, şehrin bu iki muhâsarada gerçekten zaptedilip edilmediği bilinmemektedir. İlk muhâsara için yegâne kaynak olan Plinius (*Nat. hist.* II, 235), şehir ahâlisinin *maltha* adını taşıyan yanan bir çamurla kendilerini müdâfaa ettiklerini, bu yüzden Lucullus'un askerlerinin çok güçlük çektiklerini bildirmektedir (bk. Weissbach, Pauly-Wissowa, *Real Encyclopädie...*, mad. SAMOSATA). Bu çamur güya şehrin içindeki bir bataklıktan kaynamakta, temas ettiği her şeyi yakmakta, kaçanları kovalamakta imiş. Bu madde neft'e benzemekteydi; su ile ateşleniyor ve ancak üzerine toprak atılarak söndürülebiliyordu. İkinci kuşatmanın da şehrin alınışıyla mı sonuçlandığı belli değildir.

Kommagene 17/18 (m.s.) yılları arasında bir Roma eyâleti hâline gelmiş, fakat sonra imparator Caligula buraya yerli hânedâna mensup olan Antiochos IV.'u kıral tâyin etmiştir. Bu zât, kısa bir fâsıla hariç, 72 (m. s.) yılına kadar tutunabilmiş, fakat sonra Partlarla işbirliği yaptığı ithamiyle imparator Vespasianus'un emriyle Suriye vâlisi L. Caesennius Paetus tarafından taarruza uğrayıp baş-şehrini terk etmiş ve böylece Paetus, Samosata'ya hâkim olmuştur. Samosata'da bulunan bir kitâbe (*Corpus Inscriptionum Latinarum*, III, 6048) Paetus ile birlikte bu sefere çıkan bir askere ithaf edilmiştir (bk. Weissbach, *göst. yer.*). Ayrıca yine Samosata'da bulunmuş olan latince kitâbelerden ikisi, yeniden ele geçmiş olan eyâletin baş-şehrine imparator Vespasianus tarafından yerleştirilen, Legio XVI. Flavia'ya ithaf edilmişti.

Samosata bundan sonra imparator Traianus'un 114 (m. s.) yılındaki Part seferinde zikrediliyor. Bu sıralarda şehrin Partların elinde olduğu ve imparator tarafından kolayca alındığı anlaşılmaktadır. 261 yılında imparator Gallienus'a karşı Samosata'daki garnizon kumandanı Macrianus iki oğlunu birden mukabil imparator ilân etti ise de, başarı kazanamadı. Roma-İran mücâdelelerinde imparatorlardan bâzılarının yaptıkları sefer esnâsında Samosata'ya uğradıkları kaynaklarda kayıtlı olduğu gibi, Iustinianus devrinde Urfa ve Samosata'ya kadar uzanan Arap baskınlarından (531) da bahsedilmektedir. Roma-Bizans devresinde Samosata'nın son olarak zikri Herakleios'un İran seferi esnâsında buraya uğraması münâsebetiyle geçmektedir.

Milâdî VII. asrın ortalarına doğru şehir islâm hâkimiyeti altına girdi. Müslümanlar, Elcezîre bölgesinin fethi sırasında 'Iyâż b. Ġanm kumandasında 18 (639) yılında Sumaysāṭ'ı zaptettiler. Kaynakların verdiği bilgiye göre, 'Iyâż b. Ġanm'ın buraya Şafvān b. al-Mu'aṭṭal ile Ḥabîb b. Maslama al-Fihrî'yi gönderdiği anlaşılıyor. 'Iyâż bu kuvvetlerin arkasından bizzat Sumaysāṭ'a gitmiş ve sulh yoluyla teslim olan şehir ahâlisine Urfa'nın teslim şartlarını kabûl ettirmiştir. Şehir halkının bu anlaşmaya bir müddet sonra riâyet etmediği ve Sumaysāṭ'ın bundan sonra kuşatılarak 'Iyâż tarafından harb yoluyla alındığı kaynakların

rivâyeti cümlesindendir (al-Balāẕurī, *Fatūḥ*, s. 174 v.d.).

İslâm fethi hakkında verilen bu bilgiden Samsat bölgesinin hiç olmazsa islâmî devirdeki etnik vaziyetini tesbit bakımından faydalanılabilir. Filvâkî Samsat'ın alınışında müessir olduğu anlaşılan Ṣafvān b. al-Muʿaṭṭal al-Sulamī'nin buraya VII. asrın başlarında Hicaz'da Medine civârında oturduğunu bildiğimiz büyük Ḳays gurubuna mensup Solaym b. Manṣūr [b. bk.]'dan bir kısmıyla birlikte geldiğini düşünmek mümkündür. İslâmî devirde Diyār Muẓar adıyle anılan Osrhoëne bölgesinin Samsat havâlisinde bir az sonra da görebileceğimiz gibi Sulamī nisbeli şahsiyetlerin mühimce roller oynaması bu kabîlenin Samsat civârına yerleştiği intibâını uyandırmaktadır. Sumaysāṭ'ın bu ilk islâm fethinden sonra 82 (701) yılına kadar el değiştirmediği, bu yıl içinde Emevîlere karşı isyân eden ʿAbd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aşʿaṯ'a karşı, Elcezîre vâlisi Muḥammed b. Marvān'ın gönderilmesinden ve hudut bölgesinin bu sûretle boşalmasından istifâde eden Bizanslıların buraya kadar gelerek şehri zaptetmelerinden anlaşılmaktadır (Theophanes, *Chronographia*, bk. Wellhausen, *Die Kämpfe*, s. 433). Bu husus Emevî halîfesi Valīd I. devrinde, halîfenin oğlu ʿAbbās b. al-Valīd'in 93 (711/712) yılında Sumaysāṭ'ı aldığına dâir Ṭabarī (Leiden tabı, II, 1236)'nin verdiği kısa kayıtla da teʾyid ediliyor. Emevî devri için Sumaysāṭ'ı bu hâdiselerden başka müslüman kaynaklarında ancak bir defa, al-Muşʿab'ın Irak'a hâkim olduğu devrede Elcezîre vâliliğine tâyin ettiği İbrāhīm b. Mālik al-Aştar'ın buraya Ḥātim b. al-Nuʿmān al-Bāhilī'yi *ʿāmil* olarak göndermesi dolayısiyle zikredilmiş görmekteyiz (al-Dīnavarī, *Aḫbār al-ṭiwāl*, s. 404).

Abbâsî hilâfetinin ilk yıllarında Elcezîre'de Abbâsîlere karşı isyân hâlinde bulunan İsḥāḳ b. Muslim al-ʿUḳaylī, Urfa yakınında Abū Caʿfar al-Manṣūr'a karşı mücâdelede bulunduktan sonra, kardeşi Bakkār'ı Urfa'da bırakıp, kendisi asıl kuvvetleriyle müdâfaası daha kolay olan Sumaysāṭ'a çekilmişti. Halîfe Marvān'ın öldüğünü öğrenen İsḥāḳ, artık hiç bir yardım almak ümidi kalmadığı cihetle, Sumaysāṭ'ta 7 aylık bir muhâsaraya dayandıktan sonra teslim oldu. Gerek kendisi ve gerekse adamları affolundular (Yaʿḳūbī, *Tārīḫ*, II, 425; İbn al-Aṯīr, V, 333 v.d.).

Hārūn al-Raşīd'in ölümünden sonra al-Maʾmūn ve al-Amīn arasında mücâdele devam ederken Suriye ve Elcezîre'de yer-yer ayaklanmalar olmakta idi. Bu bölgenin yerli müellifleri olan Süryânî Mikhael ve Barhebraeus'un bu devreyi idrâk etmiş olan Tell-Maḥreli Dionysios'a dayanarak verdikleri bilgiye göre, Sumaysāṭ'ta işlediği bir cinâyetten dolayı Raḳḳa zindanında hapsedilmiş olan ʿAmr b. ʿAbd al-ʿAzīz al-Sulamī hapisten kaçarak Sumaysāṭ *ʿāmil*'ini öldürmüş ve etrafına topladığı bâzı kimseler ile eşkiyalığa başlamıştı (Barhebraeus, I, 212). Yine aynı kaynaklar 813 yılında ʿAmr'ın, Sumaysāṭ kalesini yeniden inşâ ederek oraya yerleştiğini ve Sumaysāṭ civârında bulunan küçük köyleri kendisine vergi vermeğe zorladığını yazmaktadır.

Uzun bir süre islâm hâkimiyeti altında kalan Sumaysāṭ, IX. asrın ortalarından itibâren, Bizans-Arab arâzisi arasındaki sınır bölgesinde bulunan mevkii dolayısiyle, sık-sık birbiri ile çarpışan bu iki devletin orduları tarafından tahrip edilmiş ve el değiştirmiş görünmektedir. Halîfe al-Muʿtaṣim devrinde Bizans ile yeniden başlayan savaş sırasında imparator Theophilos yukarı Fırat bölgesindeki müslüman arâzisine girerek, Zibaṭra (Doğanşehir) ve Sumaysāṭ'ı zapt (837) ve bütün bölgeyi yağmalayıp tahrip etti. Fakat imparator ertesi yıl (223=838) al-Afşīn kumandasında mukabil harekete geçen müslüman kuvvetleri karşısında, geri çekilmek zorunda kaldı. Kısa bir zaman sonra Michael III. devrinde Thrakesion *thema*'sı *strategos*'u ve imparatorun dayısı ve baş müşâviri Caesar Bardas'ın kardeşi Petronas 856 (241/242) yılı sonunda Sumaysāṭ civârına bir akın yapmış ve yine Sumaysāṭ üzerinden Āmid'e kadar ilerlemişti. Bundan 3 yıl sonra 859 (244/245) yılında Caesar Bardas ve genç imparatorun müştereken yaptıkları ve yine Sumaysāṭ bölgesine kadar uzanan sefer her ne kadar başarılı oldu ise de, şehir müslümanların elinde kaldı. İmparator Basileios 873 (259/260) yılında Fırat nehrine kadar ilerleyerek Araplara saldırdı, Zibaṭra ve Sumaysāṭ'ı zaptetti (Theoph. cont., 270; Cedren., 209; bk. Weil, *Chalifen*, II, 471).

Müteâkıp yıllarda iki devlet arasında sınır bölgesindeki savaşlar kısa fâsılalarla da olsa, devam etti ve bâzan bir tarafın, bâzan diğer tarafın galibiyetiyle neticelendi. 318 (930) yılında Cinnī al-Ṣafvānī'nin azatlısı Nacm, *domestikos* Ioannes Kurkuas tarafından Malatya ve Sumaysāṭ havâlisine gönderilen Ermeni Mleh (Melias)'i Sumaysāṭ civârında mağlûp etti. Ertesi yıl (319=931) Musul emîri Nāṣir al-Davla'nın amcası Saʿīd b. Ḥamdān, Bizanslıları Malatya ve Sumaysāṭ'tan kovup çıkardı ise de, 934 (322) yılında bu iki şehir Kurkuas ve Mleh tarafından yeniden zaptedildi. 336 (947/948) yılından itibâren Bizans ile devamlı savaşa başlayan Ḥamdānī hükümdarı

Sayf al-Davla [b. bk.] 342 (953/954)'de Fırat'ı Sumaysāṭ yanından geçerek, bu sırada bu bölgeye başarılı bir sefer yapmış olup geri dönmekte bulunan Bizanslıları baskınla yendi; fakat Sayf al-Davla'nın 347 şâban (958 teşrin I.—teşrin II.) da Ioannes Çimişkes'e karşı şiddetli bir savaşı müteâkıp mağlûbiyeti, Bizanslıların tekrar Sumaysāṭ'a sâhip olmalarına sebep oldu (Yaḥyā, trc. s. 77=*Patrologia Orientalis*, XVIII, 775; *Z D M G*, XI, 194).

Samsat'ın bundan sonra uzun müddet Bizanslılar elinde kaldığı anlaşılmaktadır. XI. asrın başlarında Bizans devleti tarafından Anadolu'nun şarkındaki arâzilerine mukabil, Fırat ve Toroslar havzasında kendilerine yer tahsis edilen Ermeniler, Samsat ve civârına da yerleşmeğe başladılar. Bizans-İslâm sınır bölgesinde bulunan şehir 1030 yılında bir *thema*'lık merkezi olarak görünüyor (Kedrenos-Skylitzes, II, nşr. Bekker, Bonn, 1838/1839, s. 500; ayrıca bk. J. Laurent, *Seldjoucides*, s. 30 ve 31, nr. 4). Buna göre, şehir yeniden ehemmiyet kazanmış olmalıdır. 1071 Malazgirt savaşından sonra Malatya'dan Maraş'a ve müteâkiben Antakya ve Urfa'ya da uzanan Bizans'a tâbi küçük bir devlet kurmuş olan Ermeni Philaretos her ne kadar Samsat'a da sâhip olmuş idi ise de, burası Musul ve Haleb'de yerleşerek Melik-şah'a tâbi olmakla berâber oldukça müstakil davranan Şaraf el-Davla Muslim b. Ḳurayş al-ʿUḳaylī tarafından 1085'te zaptedilmiştir (Barhebraeus, I, 331). Ancak Muslim, bilindiği gibi, Anadolu Selçuklu devleti kurucusu Süleyman-şah ile yaptığı savaşta maktûl düşmüş ve arâzisinin büyük kısmı Suriye Selçuklu devleti kurucusu Tutuş'un eline geçmiştir. Süleyman-şah'ın vefâtından sonra Anadolu ve Elcezîre'de arâzi, teferruâtı tesbit edilemiyecek bir karışıklık içinde elden-ele geçmiştir. Samsat, 1096 yılında Balduk adında bir Türk emîrinin elinde görünüyor (Urfalı Mateos, trc. s. 185 ve Ermeni müverrihi Vardan, trc. s. 186'da Balduk'un „Emir-Gâzi'nin oğlu" olduğunu kaydetmektedirler). Bu zât, Ermenilerle meskûn bulunan Urfa ve civârını yaptığı akınlarla çok tahribata uğratmakta, bu sırada Urfa'ya hâkim bulunan Ermeni Toros'u devamlı tehdit etmekte idi. Birinci Haçlı seferi sırasında Toros tarafından kendisine yardım etmek üzere Urfa'ya dâvet edilen ve kısa bir müddet sonra burada Urfa kontluğunu kuracak olan Baudouin'in 6 şubat 1098'de Urfa'ya gelişinden 8 gün sonra (14—20 şubat) Toros ile birlikte Samsat emîri Balduk'a karşı yaptığı sefer başarısız oldu. Bu seferi müteâkıp Toros'un öldürülmesiyle Baudouin'in Urfa'ya tek başına hâkim olması üzerine endişeye düşen Balduk, 10.000 altın karşılığında Samsat'ı ona terk etti. Böylece Samsat Haçlıların eline geçmiş oldu.

Samsat, müteâkıp on yıllar içinde Frank Urfa kontluğuna bağlı kalmıştır. Ancak 1112 yılına âit bir kayıt (Barhebraeus, II, 353), bu yıl içinde şehre müstakil küçük Ermeni hükümdarlarından Kog Vasil'in dul zevcesinin hâkim bulunduğunu bildirmektedir. Yine aynı yıl içinde Urfa'da kont Baudouin du Bourg'a su-i kast hazırladıklarından şüphe edilen Ermeni ahâlinin Samsat'a sürüldükleri ve anoak ertesi yıl kendi şehirlerine dönmelerine müsaâde olunduğu biliniyor. Haçlı devri vukuâtında Samsat hakkındaki son bilgimizi, 2 teşrin II. 1146'da Urfa'nın Nūr al-Dīn Zangī tarafından geri alınışı sırasında, Urfa kontu Joscelin II. de Courtenay'in yaralı olarak Samsat'a kaçmış olması teşkil etmektedir. Kontluğun sukutundan sonra da Samsat Frankların elinde bir müddet daha kalmış ve 1150 yılında diğer bâzı kalelerle birlikte Bizans imparatoru Manuel ile yapılan bir anlaşmaya uyularak Bizans'ın Kilikya vâlisi Thomas'a devredilmiştir.

Samsat, anlaşıldığına göre, Nūr al-Dīn Zangī ile Mardin Artuklularından Timurtaş'ın Bizans'a karşı yaptıkları savaş netîcesinde, 1151 ilk baharında Türklerin eline geçmiş ve Birecik ile birlikte Timurtaş'ın hissesine düşmüştür. Ancak Anadolu Selçuklu sultanı Mes'ud I.'un 1155'te ölümünden sonra çıkan taht kavgası esnâsında Danişmend-oğullarından Yağısıyan'ın dâvetine uyarak, onunla birlikte Selçuklulara karşı cephe alan Nūr al-Dīn Zangī'nin bu arada Samsat'ı da kendi arâzisine ilhâk ettiği görülmektedir. Nūr al-Dın'i istihlâf eden büyük Eyyûbî hükümdarı Ṣalāḥ al-Dīn 1180 yılı son baharında Elcezîre bölgesine yaptığı sefer esnâsında, Samsat yakınında civar bölge emîrleriyle büyük bir toplantı yapmış ve sonra da 584 (1188)'te burasını zaptetmiştir. Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünden (589=1193) sonra miras olarak elinde sâdece Samsat kalmış olan oğlu al-Malik al-Afżal, 1203 yılında Anadolu Selçuklu sultanı Rukn al-Dīn Süleyman II.'i metbû tanımıştır. Bu sûretle Selçuklu yüksek hâkimiyeti altına girmiş olmakla berâber Samsat Eyyûbî âilesinin elinde kalmış olup, Ṣalāḥ al Dīn'in oğlu al-Afżal 1224'te burada ölmüştür. Anadolu sultanlarının en büyüğü olup, Anadolu'nun birliğini kurmaya çalışan 'Alā' al-Dīn Keykubâd, Samsat'ı da ilhâk etmek üzere buraya bir birlik sevketmiş, fakat kışın başlaması sebebiyle civârını tahrip etmekle berâber şehri eline geçirememiştir (Barhebraeus, II, 534).

Moğol istilâsı devrinde Anadolu'ya gelen Hârizmlilerin 1237 yılında Samsat bölgesini tahrip ettikleri de bilinmektedir. Sonraki devirlerde Samsat ve civârı Dulkadırlı Türkmenler tarafından işgal edilmiştir. Osmanlıların Samsat'ı alışları, Yıldırım Bayezid'in 794 (1391/1392) yılında Malatya'yı fethi ile aynı zamana düşmüş olmalıdır. Fakat Samsat kısa bir süre sonra 1400/1401'de Timur'un eline geçmiştir [bk. mad. MALATYA]. Samsat'ın nihâî olarak Osmanlı hâkimiyetine girişi, Selim I. devrine rastlar (1516). Bu zamandan itibâren Samsat'ın, bir sınır şehri olmak hüviyetini kaybetmesi dolayısiyle, gittikçe ehemmiyetini kaybettiği anlaşılmaktadır. Samsat, Osmanlılar devrinde Ma'mûrat al-'Azîz vilâyetinin Malatya sancağının Ḥişn Manṣûr kazasına bağlı bir nâhiye merkezi oldu. Cumhuriyet devrinde de 1955 senesine kadar Adıyaman kazasına bağlı bir nâhiye merkezi olarak kalmış, fakat Adıyaman'ın vilâyet olmasıyle Samsat da kaza merkezi olmuştur. 17 köyü bulunan bugünkü Samsat kazası eski tarihî şehrin en cenup ucunda kurulmuş olup, yüz ölçümü 338 km², nüfusu 1960 sayımına göre merkezde 991, bucak ve köyleri ile birlikte 6892'dir.

Bibliyografya: Şehrin islâmiyetten önceki devrine dâir en özlü bilgi ve bibliyografya Weissbach'ın *Real-Eneyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft*'a yazdığı *Samosata* maddesinde bulunmaktadır.

Dînavarî, *Kitâb al-aḫbâr al-ṭiwâl* (nşr. V. Guirgass), Leyden, 1888, s. 404; Belâẕurî, *Futûḥ al-buldân* (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Ṭabarî, *Târîḫ* (Leyden tabı), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), bk. fihrist; İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya* (Kahire, 1932), IX, 84; Urfalı Mateos, *Vekayî-nâme* (trc H. D. Andreasyan), Ankara, 1962, s. 185; Barhebraeus = Abu 'l-Farac, *Abu 'l-Farac tarihi*, Ernest A. Wallis Budge'den türk. trc. Ömer Rızâ Doğrul (Ankara, 1945—1950), I, 188, 200, 212 v.d., 219, 225, 250, 259, 331; II, 353 v. d., 384, 388, 459, 473, 501, 518, 534, 537; Vardan, *Türk fütuhâtı tarihi* (*Tarih semineri dergisi*, trc. H. D. Andreasyan, İstanbul, 1937, 1/2, s. 186); W. F. Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1888), I, 195 v. d.; L. Caetani, *Chronographia Islamica* (Roma 1912), V, 1134; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae* 3), Bruxelles, 1935, s. 58, 62, 71 v. dd., 78, not 4, 81, 85, 87, 92, 120 not 5, 134—137, 141, 143, 145 v. d.; F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), bk. fihrist. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 44, 69; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides* (Nancy, 1913), s. 30, 31, not 4; G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1930), s. 108; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates* (München, 1963), s. 189, 197, 235; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), türk. tercümesi Mihri Pektaş, *Anadola'nun tarihî coğrafyası* (İstanbul, 1961), s. 305, 307, 309, 345; S. Run; ciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1965), 2. tabı, I, 203 v. dd., 208; II, 117, 129, 240, 329 v. d., 342, 421 v. d.; III, 82, 150; St. -Martin, *Mémoires sur l'Armenie* (Paris, 1818), I, 194; G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848—1851), I, 511, 512, not 1; II, 11, 309, 471 v. d., 635, 638, 639; III, 15 v.d., 162 v.d.; J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijiden*, *Kgl. Ges. d. Wiss. Nachr. Philolog.-hist. Klasse*, 1901, cüz 4. s. 433. (IŞIN DEMİRKENT.)

SÜNBÜLE. AL-SUNBULA, başak mânasında olup, Virgo (bâkire; A. *al-'Aẕrâ'*) takımyıldızının (burcunun) en parlak yıldızına verilen ve mutâd olarak bu burca alem olan isimdir. Bu yıldız atlaslarda elinde bir başak tutan bir bâkire şeklinde temsil edilir ve bugün bile bu parlak yıldıza Spica (=başak) denilmektedir. al-Ḳazvînî'ye göre bu takım-yıldız 26 yıldızdan teşekkül etmekte olup, buna şeklin dışında kalan daha 6 yıldızı da ilâve etmek lâzımdır. Burcun başı *al-ṣarfâ* (β Leonis) yıldızının cenup tarafında ve ayakları da Terazi (Libra) takım-yıldızının her iki kefesi istikametinde bulunmaktadır. Virgo takım-yıldızının en parlak yıldızına ya *sunbula*, veya *al-simâk al-a'zal* yâni silâhsız simâk denir ki, bu son istilâh bunu, astronomi haritalarında *Aramech* diye gösterilen *al-simâk al-rāmiḥ* yâni kargı taşıyan simâk'tan tefrik etmek için kullanılmaktadır.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 36; L. Ideler, *Sternnamen*, s. 168, 172.

(J. RUSKA.)

SÜNBÜLİYE. SUNBULİYA, Halvetî tarîkatinin bir kolu olup, diğer bir çok halvetîye kollarında olduğu gibi, ismini kurucusunun „şöhret" inden almıştır. Halvetî tarîkatinden, sâdece bir isimle ayrılan ve tarîkat âdâbı ve esasları bakımından hemen-hemen tamâmiyle onun aynı olan Sünbülîye tarikatının kurucusunun asıl adı Yûsuf, lakabı Zayn al-Dîn, şöhreti ise, Sünbül Sinân'dır (bk. Mah-

mûd Hulvî, *Lemezât*, Üniv. kütüp., nr. TY 1894, var. 160b; Yûsuf Sinân Efendi, *Tezkire-i Halvetiye*. Süleymaniye kütüp., Esad Efendi, nr. 1371, ver. 29b). Babasının adı Ali, dedesininki ise, Kaya Bey olan Sünbül Sinân 880—885 (1475—1480) yılları arasında Merzifon'da doğdu (bk. Tahsin Yazıcı, *İstanbul'da ilk halveti şeyhleri*, *İstanbul Enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, II, 98) ve ilk tahsilini ihtimâl Borlu veya Uluborlu'da yaptıktan sonra, İstanbul'a gelip, burada kısa bir müddet devrin tanınmış âlimlerinden Efdal-zâde (ölm. 903= 1497 1498)'nin talebesi oldu. Medresedeki tahsili esnâsında sûfilerin aleyhinde bulunduğu hâlde, sonradan, bir tesadüf, kendisinin devrin tanınmış halvetî şeyhlerinden olup, daha çok Çelebî Halîfe diye tanınan ve Koca Mustafa Paşa câmiinde tarîkat faâliyetinde bulunan Muhammed Cemaleddin ile tanışmasına ve sonradan da ona bî'at edip intisabına vesile oldu. Sünbül Sinân, Çelebî Halîfe'nin yanında dört yıllık bir „riyâzet" ve „mücâhede" den sonra, halîfelik icâzetini almış ve şeyhinin de arzusu üzerine 899/900 (1493/1494) yılları arasında (bk. Tahsin Yazıcı, *ayn. esr.*, II, 99) Mısır'a gitmiştir. Buradaki ikamet müddeti kat'î olarak bilinmemekte ise de, Koca Mustafa Paşa câmiinde 33 yıl postnişînlikte bulunmuş olması doğru olarak kabul edildiği takdirde, Mısır'da üç yıl (900—903=1494—1497) kaldığı tahmin edilebilir. Mısır'da bulunduğu sırada, şeyhi Çelebî Halîfe bacca gitmiş ve Mekke'de görüşmek üzere kendisine bir derviş göndermiş, o da Mısır'dan Mekke'ye gitmiş, ancak şeyhiyle görüşmek yerine onun ölüm haberini almıştı. Hac yolunda vefat eden şeyhi, Sünbül Sinân'a kendi kızı Sâfiye Hatun ile evlenmesini ve Koca Mustafa Paşa câmiindeki makamını vasîyet etmişti. Sünbül Sinân bunun üzerine İstanbul'a geldi, burada şeyhinin vasiyetini yerine getirerek tarîkat faâliyetine başladı. Bir taraftan müridlerinin yetiştirilmesiyle meşgul olurken, diğer taraftan da Fâtih ve Ayasofya câmilerinde va'zda bulunuyor ve *Kur'ân*'ı tefsîr ediyordu. Bu arada, amcası Sultan Cem'in katlinde rolü bulunan Koca Mustafa Paşa'ya kızması dolayısiyle yaptırdığı câmiin de yıkılmasını isteyen Yavuz Sultan Selim'in bu niyetini önlemeğe ve zekice davranışı sâyesinde ondan hediye olarak bir de samur kürk almağa muvaffak olduğu gibi, halvetî tarîkati âyinlerinden biri olan *devrân* aleyhinde bulunanları da susturabilmişti (bk. Hulvî, *ayn. esr.*, var. 161b; *Tezkire-i Halvetiye*, var. 22b). Bütün bu hâdiseleri muvaffakiyetle atlatan Sünbül Efendi elli-ellibeş yaşlarında olduğu hâlde muharrem 936 (=eylûl 1529)'da vefat etti. Vefatı dolayısiyle başta Kemal Paşa-zâde olmak üzere zamanın muhtelif şâirleri tarihler düşürmüşlerdir (bk. *Tezkire-i Halvetiye*, var. 24a; Taşköprü-zâde, *al-Şakâ'ik al-nu'mâniya*, tre. M. Mecdî Efendi, İstanbul, 1269, s. 373; *Osmanlı müellifleri*, I, 78; krş. Tahsin Yazıcı, *ayn. esr.*, II, 103). Vefatını müteâkip, cenaze namazı Fâtih câmiinde kılındıktan sonra, Koca Mustafa Paşa câmiindeki hânkahın „harem" ine gömülüp üzerine türbe yapıldı (*Tezkire-i Halvetiye*. *göst. yer.*).

Sünbül Efendi'nin, âdil, dini bütün ve celâdet sahibi bir şeyh olup, Koca Mustafa Paşa câmiindeki hücresinin Perdeyle kapalı bulunan penceresinde yaşadığı ve Peygamber ve velîlerin ruhları ile dolu olduğuna inandığı hücresinin içini boş bıraktığı kaydolunmaktadır (Hulvî, *ayn. esr.*, var. 163a).

Fâtih ve Ayasofya gibi büyük câmilerde va'zettiğine ve Sultan Selim câmiinin namaza açılış gününde ilk va'zı yaptığına bakılırsa, iyi bir vâiz olduğu anlaşılan Sünbül Efendi velûd bir sûfi müellif değildir. Filhakika, eserlerinden, Arapçayı iyi bildiği, tefsîr, hadîs ve tasavvuf ilimlerine oldukça sağlam bir vukufu bulunduğu anlaşıldığı hâlde, kaynaklarda ancak üç eserinin adına rastlanmaktadır: 1. *Risâlat al-aṭvâr*; isminden de anlaşılacağı üzere bu eser „sülûk" [b. bk.] mertebelerini göstermek için kaleme alınmıştır. 2. *Risâlat al-taḥḳîḳiya*, Arapça olarak yazılan bu eser, halvetî tarîkatinin âyinlerinden *„devrân"* ın mübah olduğunu ispat için muhtelif kaynaklardan derlenmiş bilgileri ihtivâ etmektedir. 3. *Risâla-i Sunbul dar haḳḳ-i zikr u devrân*, bundan önceki eserin Türkçe muhtasar tercümesidir. Ayrıca bir de *İlâhî*'si vardır (bk. Sadık Vicdânî, *Tomar-i turuk-i aliyye'den Halvetîye*, İstanbul, 1338=1341, s. 60).

Sünbül Sinân'ın vefatından sonra, makamını o sıralarda Manisa'da bulunan Merkez Efendi [b. bk.] işgal etti. Merkez Efendi'den sonra 959—1341 (1551—1922) tarihleri arasında Koca Mustafa Paşa câmiindeki tarîkat faâliyetini sırasiyle şu zâtlar devam ettirmişlerdir: Merkez Efendi'nin oğlu Seyyid Ahmed, Şeyh Yakub-i Germiyânî, onun oğlu Yusuf Sinâneddin, Şeyh Hasan Necmeddîn, Şeyh Alâeddin Avnullah, Hasan Adlî, Seyyid Mehmed Eyyûbî, Seyyid Kirâmeddin, onun kardeşi Seyyid Alâeddîn, onun küçük oğlu Seyyid Nureddîn, Yusuf Kutbeddîn, Alâeddîn Seyyid Hâşim, Hâşim-i Sânî, Hâşim-i Sâlis, Yıldız, Râzi, Rizâeddîn, Mehmed Kutbî, Râzi Efendi (Sadık Vicdânî, *ayn. esr.*, s. 61).

Sünbülîye tarîkati daha ziyâde İstanbul'da intişar etmiş olup, Koca Mustafa Paşa'daki tekkeden başka, İstanbul'un muhtelif semtlerinde 20 tekke vardı (Bandırmalı-zâde Ahmed Münib, *Mecmua-i tekâyâ*'dan naklen, mad. İSTANBUL, tarihî eserler, V/2, 1214/79; krş. Mehmed Râ'if, *Âsitâne-i Aliyye tekyeleri*, İstanbul, 1256). Sünbülîye tarîkatine sülûk şekli ile tarîkat âdâbı hakkında bk. *Tarîkat-nâme-i Sünbüliye*, Üniversite kütüp., İbnülemin Mahmud Kemal kütüp., nr. 2956, var. 49a.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Millî mecmua*, 1340, sene 1, s. 256; M. Asım Çalıkoğlu, *Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'nin hayatı ve hüviyetleri*, İstanbul, 1957; O. Depont ve Xavier Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897, s. 375. J. Kissling, *Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens*, *ZDMG*, 1953, Band, 103. s. 257 v.d, 272.

(TAHSİN YAZICI)

SÜNBÜL-ZÂDE VEHBÎ (?—1809). Bir asra yakın ömür sürerek Sultan Ahmed III. ile Mahmud II. arasında 8 pâdişah devrini idrâk etmiş şöhretli bir Türk şâiridir. Asıl adı Mehmed olup, Maraş'ta doğmuştur. Oranın Sünbül-zâdeler ünvânı ile mârûf bir ulemâ âilesine mensuptur. Babası Râşid Efendi (Müverrih Şânî-zâde ile M. Süreyya ve onları esâs alanlar bunu Reşîd olarak yazarlar) âlim ve şâir bir zât olduğu gibi, büyük babası Maraş müftisi Mehmed Efendi de fıkıh sâhasında muhtelif eserleri bulunan bir şahsiyettir (Hayatî, *Tuhfe şerhi*, İstanbul, 1251, s. 63; Yayakôylü Ahmed Râşid, *Nuhbe şerhi*, İstanbul, 1259, s. 298; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 237). Kaynaklarda doğum tarihi gösterilmeyen Vehbî 1202/1203 yılı içinde yazdığı bir kasîdede (*Divan*, Bulak, 1253, s. 104) yaşının 70'e eriştiğini söyler ki, buna göre 1132/1133 yılları civârında, 1719'dan evvel doğmuş olması gerekir. Bu, onun vefatında 90'ı aşmış olduğu hakkında Şânî-zâde'nin ifâdesi ile de uygun düşmektedir. Hayatî Efendi'nin Sünbül-zâde'den naklen hikâye ettiğine göre, doğumu sırasında babasının Haleb'de yanında bulunduğu şâir Seyyid Vehbî'nin arzûsu üzerine kendisine Vehbî adı verilmiştir. Seyyid Vehbî'nin 1133'te nâiblik ile Haleb'de olduğunu da ayrıca tesbit etmekteyiz.

Sünbül-zâde'nin Maraş'ta geçen çocukluk ve gençlik devresine dâir elde mâlûmat bemen yok gibidir. Tahsilini Maraş ulemâsından görüp, orada icâzet aldıktan sonra, pâyitahtın daha geniş olan yükselme imkânlarından faydalanmak üzere İstanbul'a geldi. Bunun tarihi mâlûm değildir. Kendisinden, şeyhülislâm Mehmed Kâmil Efendi'nin babası, Anadolu ve Rumeli kazaskeri Osman Efendi yanında imtihan verdiğini öğreniyoruz (*Divan*, s. 104). Vehbî, İstanbul'da ileri gelen şahsiyetlere kasîde ve tarihler takdim ederek kendisini tanıtmağa, hâmiler bulmağa çalıştı. Meclislerine devâm ettiği ricâlin tavassutu ile, Şânî-zâde'nin ifâdesine göre, güç hâlle, Rumeli kaleminden kadılığa intisap edebildi (Şânî-zâde, *Tarih*, I, 197). Kadılıktan önce müderrislik yaptığı anlaşılan (*Divan*, s. 14) Vehbî'nin ilk kadılık devresi hakkında hâl tercemesi kaynaklarında hiç mâlûmat bulunmamasına mukabil, arkadaşı ve muârızı Sürûrî'den şâirin, Yaş ve Bükreş mıntakalarında 17 yıl geçirdiği öğrenilmektedir (Sürûrî, *Hezeliyât*, İstanbul, ts. s. 70). Sürûrî, başka ifâdelerinde de onun bir vakit Eflak ve Boğdan'da bulunduğuna temas eder (*ayn. esr.*, s. 117; ayrıca krş. s. 79). Bunlara ilâveten Vehbî'nin Boğdan'da iken yazdığı bir mektubun mevcut bulunduğunu da kaydedelim (Refik, *Letâif-i inşâ*, İstanbul, 1282, II, 46—59). Selim III.'in doğumu münâsebetiyle yazdığı kasîde, Sünbül-zâde'nin 1175 (1761) tarihlerinde İstanbul'da olduğunu gösteriyor. Üzerindeki kayda göre, bu kasîde Râgıb Paşa'nın emriyle kaleme alınmıştır (*Divan*, Üniv. kütüp. nr. TY 1256, var. 145a). Râgıb Paşa hakkında bir kasîdesi bilinen şâirin, paşanın çevresine yakınlığını gösteren bâzı ifâdeleri bulunmaktadır (*Divan*, s. 34, 42, 86). M. Süreyya'nın (*Sicill-i osmanî*, IV, 618) kaynağını bilemediğimiz bir kaydında Sünbül-zâde'nin kendisine mürîd olduğunu ileri sürdüğü Galatalı Tıflî Efendi ile münâsebetinin de bu sıralarda olduğunu söyleyebiliriz. Tıflî Efendi „hâcegân-ı divân-ı hümâyûn"dan idi (Silâhdar-zâde, *Tezkire*, Üniv. kütüp. nr. TY 2557, var. 77b; krş. *Sicill-i osmânî*, III, 252).

İnşâdaki mehâreti ile dikkati çeken Sünbül-zâde'ye ricâl tarafından bâzı mühim devlet tahrirâtının kaleme alınması havâle olunmaktaydı. Mustafa III.'nın gözde ricâlinden Yenişehirli Osman ve Râif İsmail efendiler onun bu meziyetlerini hükümdara muhtelif vesilelerle arzetmişlerdi. Maişet imkânları daha müsâit görülen „hâcegân"lık sınıfına nakli için Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın ilk sadâreti ve Yenişehirli Osman Efendi'nin reis-ül-küttaplığı sırasında yapılan ilk teşebbüsü müteâkıp kendisine 1182 (1768) Rus seferi esnâsında, Râif İsmail Efendi'nin reis-ül-kütâblığında hükümdar tarafından „hâcegân"lık tevcih edildi. Vehbî, bu vazifede bilhassa mühimme tahrirâtında istihdam olunduğunu kaydediyor (Selim III.'e verdiği arz-ıhâl, *Divan*, Üniv. kütüp., nr. TY 433, var. 173a). Şâirin hâcegân-

lığa nakli içiu reis-ül-küttâba arîzası elimizdedir (*Letâif-i inşâ*, II, 60—69). Hâcegânlıkta *kâgıd-ı birun emâneti, mevkûfat* mansıblarında bulunduğu anlaşılan (krş. *Münşeât-ı azizîye*, İstanbul, 1286, s. 57; *Divan*, s. 48—50, 105) şâirin 1188 (1774)'de reis-ül-küttâb Râif İsmail Efendi'den „masraf-ı şehriyârî" kitâbetini istediğini görürüz (*Divan*, s. 106—108). Hâcegânlık ile 7 sene vazife gören Sünbül-zâde Vehbî, Farsçaya vukufu da göz önüne alınarak 1189 (1775) senesi içinde Abdülhamid I. tarafından İran'a, Bagdad vâlisi Ömer Paşa'dan şikâyet ile Basra'yı muhâsara altında tutan Karîm Ḫân Zand nezdine ihtilâfı görüşmek üzere elçi gönderildi (Hâvî, *Davḥat al-vuzarâ'*, Bagdad, 1246, s. 169; Şânî-zâde, *Tarih*, I, 197; Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, II, 53). Şâir, hayatı boyunca yâd ettiği bu vazifeyi fırsat bilerek İran'ın bir çok yerlerini gezip dolaştı. Karîm Ḫân ile Vehbî arasında dostâne bir ülfet teessüs etmişti (Cevdet, *göst. yer*). Şiraz'daki vazifesinin hitâmında Bagdad'a dönüşünde (1190), Ömer Paşa ile müştereken bir tahrirat kaleme alarak pâyitahta durumu bildirdi (Enverî, *Tarih*, Üniv. Kütüp. nr. TY 2437, var. 77ᵃ; Cevdet, *göst. yer*.). Bilâhare aralarında ihtilâf baş-gösterip, Vehbî, Ömer Paşa'yı Karîm Ḫân'ın şikâyet ettiği hâdiselerin müsebbibi olmakla, Ömer Paşa da onu Karîm Ḫân ile dostluk uğruna devletin menfâatlerini fedâ etmekle ithâm etti. Abdülhamid I.'in kendisinin idâmını fermân etmesi üzerine, bu sefâret mâcerâsı şâirin bir posta tatarı kıyâfetinde Bagdad'dan kaçarak Üsküdar'da bir dostunun evine gizlenmesiyle nihâyet buldu. Hâmilerinin telkîniyle yazdığı *„Tannâne"* adlı kasîdesi, hükümdara sunularak affı te'min olundu. Tafsilâtı ile birlikte kaynaklar içinde yalnız Şânî-zâde'de gördüğümüz bu rivâyetin arşiv vesikalarıyle tahkik ve tenkide muhtac bulunduğunu kaydedelim.

Bagdad vâlisinin haber verdiği işret ve zinâ gibi uygunsuz hâlleri ortaya çıkan şâir, bu hâdiseden sonra itibâr ve mevkiini kaybederek bir köşede yıllarını geçirmeğe başladı. İran dönüşü, reis-ül-küttâb Râif İsmail Efendi'nin Sakız'a nefyi (cemaziyelâhır 1190) ile en mühim bir hâmisinden mahrum kalmıştı. Yenişehirli Osman Efendi ise, çoktan gözden düşmüş bulunuyordu. Dönüşünü tâkip eden günlerde sadrâzam Dervîş Mehmed Paşa'dan (azli 25 zilkade 1190=5 kânun II. 1777) affı ile piyâde ve süvâri *mukâbeleeiliği* mansıplarından birini ister ise de (*Divan*, s. 48), bu talebi cevapsız kalır. Gittikçe zarûret ve ümitsizliğe düşen Vehbî, arz-ı hâl mâhiyetinde takdim ettiği kasîdelerle sadrâzam Dârendeli Mehmed Paşa (1190—1192=1776—1778, *ayn. esr.*, s. 49, 50) ve şeyhülislâm Vassaf-zâde Mehmed Esad Efendi'den (1190—1192) eski mesleği kadılığa iâdesini reca etti (*ayn. esr.*, s. 78—81). Sünbül-zâde, reis-ül-küttâb Ömer Vâhid Efendi'ye (1190—1193) verdiği bir kasîdesinde içinde bulunduğu yoksulluğu etraflı bir şekilde anlatmaktadır (*ayn. esr.*, s. 110 v. dd.). Burada, bir türlü affa mazhar olamadığından şikâyet eden şâir 7 sene bekleyişten sonra sadrâzam Halil Hâmid Paşa'nın alâkasını görerek terkettiğinden üç derece üst rütbe ile 1197 (1783)'de kadılığa dönebildi (krş. *Divan*, s. 56, 58 v.d.; Selim III.'e arz-ı hâli, Üniv. Kütüp., nr. TY 433, var. 173ᵃ). Vehbî bir şükran nişânesi olmak üzere, İran seyahatinden beri yazmayı tasarladığı *Tuhfe-i Vehbî*'yi paşanın iki çocuğu nâmına kaleme alarak sadrâzama takdim etti. Sünbül-zâde'yi 1201 (1787)'de Şâhin Girây'ın idâmı sırasında Rodos'da kadı buluruz. Şâir bu hükmün infâzında, Abdülhamid I.'e sunduğu *„Tayyâre"* adlı kasîdesinde teferruâtı ile belirttiği üzere, mühim bir rol oynar (*Divan*, s. 17—21). Zevk ve işrete çok düşkün olan Vehbî, bu imkânları dolayısiyle Rodos'tan çok hoşlanmıştı (*ayn. esr.*, gazeller kısmı, s. 75). Vehbî, Şâhin Girây mes'elesinde gösterdiği dirâyetten dolayı bir müddet sonra „merâtib-i sitte"den Silistre niyâbetine tâyin edildi. Bunu tâkiben de kendisine 1202 (1788) Avusturya seferi esnâsında, ordu-yu hümâyûn kadılığı nâibliği tevcih olundu. Asker ile Edirne, Sofya ve Niş havâlisinde dolaştıktan sonra dönüşünde Eski Zagra kadılığına nasbedildi (1203=1788/1789). Yeni vazifesinde şâir Sürûrî de kethüdâsı bulunuyordu.

Burada bir zaman sonra, kendi ifâdesine göre Şâhin Girây'ın intikamını almak isteyen Tatarlar tarafından evi ve mahkemesi basılarak malı mülkü yağma olundu. Âilesi ve adamları ile onların elinde 45 gün hapis kaldıktan sonra Edirne bostancı-başısına verilen emirle kurtarıldı. Vehbî'yi her vesileyle hicveden Sürûrî, bu hâdiseye sebep olarak, onun bir takım yolsuzlukları yanında bir kadın mes'elesini gösterir (*Hezeliyât*, s. 66—77). Şâir başından geçen hâdiseyi Selim III.'e bir kasîde ile anlattığı gibi (*Divan*, s. 32 v.d.), rikâb-ı hümâyûna verdiği bir arz-ı hâl ile de suçluların tâkibini ve yağma edilen mallarının istirdâdını talep etti (Üniv. kütüp., nr. TY 433, var. 172ᵇ—175ᵃ). Bu vak'a üzerine (1204=1790) azledilen Vehbî'nin Selim III.'den hemen yeni bir mansıb istediği görülür (*Divan*, s. 33 ve 34).

Sünbül-zâde'nin Sürûrî ile geçmiş yıllarda başlamış bulunan münâsebetleri, Zagra hâdise-

sini takip eden dargınlıklar yanısıra, devirlerinde zevkle takip edilen karşılıklı hiciv ve mülâtefeler ile hayatının sonuna kadar devam eder. Sürûrî'nin onun bakkındaki hicivleri için bk. *Hezeliyât*, s. 105—145 Rivâyete göre, Sünbül-zâde, Sürûrî hakkında yazdığı hicivleri sonra yakmıştır. Mâmafih bunlardan bâzılarına şurada burada rastlamak mümkündür.

İstanbul'a dönen Sünbül-zâde 1205 (1791) 'te divanını Selim. III. adına tertip ile sultana takdim etti. Selim III. de buna mukabil şâire bir çok atiyeler ile birlikte zâtî elbiselerinden bir bohça hediye etti (bk. Bu münâsebetle teşekkür için pâdişahın mukarreblerinden Rüstem Ağa'ya yazdığı tezkire, Üniv. kütüp., nr. TY 433, var. 172a). Gittikçe iltifat ve itibâra mazhar olan Vehbî için Selim III.'in saltanatı hayatının en parlak devresi oldu. Hükümdar, kendisine her mevsim türlü ihsanlarla birlikte kendi elbiselerinden bohçalar yolluyordu (Şânî-zâde, *Tarih*, I, 199). Mimarî eserler için yazdığı tarihler İstanbul'un muhtelif köşelerini süslemekte idi (Vâsıf. *Tarih*, Üniv. kütüp., nr. TY 5981, var. 22a; İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, I—II, İstanbul, 1943—1945, bk. fihrist; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1336, I, 327).

Şâir, bir köşede sefâlet içinde unutulmuşken hükümdarın el uzatıp kendisini yücelttiğini sık-sık ifâde eder. Vehbî bu devrede Manisa, daha sonra Siroz kadılığına yükseldi (krş. *Divan*, s. 123 v. d., 131; Sürûrî, *Hezeliyât*, s. 117). Bunun hemen ardından da 1211 (1797) 'de Manastır kadılığına tâyin edildi (Sürûrî, *Hezeliyât*, İstanbul, ts. taş-basması, s. 36; normal baskıda bu tarih manzûmesi yoktur). Son olarak da kendisine Bolu kadılığı verildi (*ayn. yer.*). Ona ayrıca Tırhala ve Şumnu mansıblarının verildiğini de tesbit ediyoruz (*Divan*, Topkapı-Hazîne kütüp., nr. TY 1047, var. 142a).

Ömrünün kalan kısmını İstanbul'da geçiren şâir ihtiyar yaşına rağmen zevk ve eğlenceden geri kalmıyordu. Muâsırları onu delikanlı hayatı yaşayan bir pîr olarak tavsif ederler. Bir ara delirdiği ve gözleri görmez olduğu söylenen Sünbül-zâde, hayatının son iki seneden fazla kısmını nikristen muztarip olarak yatakta geçirdi. Şâirin 1221'de Hatice Sultan çeşmesi için söylediği tarih, onun 7 sene yatakta kaldığı ve aklını kaybettiği hakkındaki rivâyetlerin esassız olduğunu ortaya koyar. Vehbî yaşı 90'ı aşmış olduğu hâlde 14 rebiülevvel 1224 (29 nisan 1809)'te vefat etti. Edirnekapısı dışında bulunan mezarını Şânî-zâde, Tekke hizâsında, Bursalı Tahir, Topçular'da, Hacı Tevfik Efendi de La'lî Efendi çeşmesi yakınında gösterir (*Mecmû'at al-tarâcim*, Üniv. kütüp., nr. TY 192, var. 157a); Şânîzâde'nin bahsettiği tekke başka bir eserde Sırt-Tekke sûretinde tasrih edilmiştir (bk. Emin. *Menâkıb-i Kethudazâde Ârif*, İstanbul, 1305, s. 305). Kendisinden 5 sene sonra vefat eden Sürûrî de onun yanına defnedilmişti. Bugün ikisinin de mezarından eser kalmamıştır.

Edebî şahsiyeti: Sünbül-zâde Vehbî, bilhassa *Divan*'ı dışındaki eserleri, kendisine geniş bir şöhret te'min etmiş bir simâdır. Mahmud I. ile Selim III. devri arasında divan şiirinin büyük üstadlardan mahrum bulunduğu bir safhasında gelişi, çağında ön safda bir yer almasını kolaylaştırmıştır. Önce Mustafa III. devrinde edebiyat sahnesinde görülen şâir, Abdülhamid I. ve Selim III. zamanında eski şiirin tanınmış isimlerinden biri olur. Vehbî, nazma hâkimiyetine ve kolayca şiir söyleme kudretine sâhip olmakla berâber, zevk, his ve hayâl itibârile büyük bir şâir vasfı gösterememiştir. Eksik olan bu taraflarını, bilgisi ve lâfız san'atları ile örtmeğe çalışır. Son çağlarında muâsırlarının „sultan üş-şüarâ" nâmını verdikleri Vehbî'yi, başta Ziya Paşa ve Muallim Nâci olmak üzere yenileşme devri Türk edebiyatçıları soğuk ve sun'î bir şâir addetmişlerdir. Daha sonraki müellifler de onu Nâbî ve Nedim'in şiirde açmak istediği yolu ibtizâle düşüren mukallitlerden biri olarak görmüşlerdir. Buna mukabil Gibb, ona eserinde mühim bir yer verir. Vehbî'yi Nâbî mektebine bağlamak, bir Nâbî muakkibi gibi kabul etmek isteyen görüşler isâbetli değildir. Mahallî dil unsurları ile günlük yaşayışa âit tâbirleri şiirinde bir oyun vâsıtası hâline getirerek çeşitli lâübalîlikler göstermekten hoşlanan Sünbül-zâde'yi asıl Sâbit'e bağlamamız icabeder. Zâten kendisi de Sâbit vâdisinde at oynatmak gibi güç bir iş başardığından bahsetmektedir (*Divan*, gazeliyat kısmı, s. 49). Onun, Sâbit'e bir haylı nazîresi olduğunu da hatırlamalıyız. Mahallî ve farklı bâzı mevzûlar seçişinde Sâbit'in ayrıca te'siri hissolunur. Husûsî hayatında maddî hazlara ve sefâya düşkün olan şâir, bu tarafını şiirinde samimiyetle aksettirmiştir. İran, Rodos, ordu-yu hümâyûn kadılığı gibi şahsî hayat macerâsı ile ilgili bâzı cihetleri şiirine sokmuş olması da şâir nâmına kaydedilecek hususlardan biridir. „*Suhan*" kasîdesinde şiir ve devrinin şâirleri hakkında dikkate değer fikirler ileri süren Vehbî'nin, şiirinde kafiye bakımından farkına varılmamış yenilikler de vardır. Şâir, bâzı manzûmelerinde, msl. „kâğıd", „ordu-yu hümâyûn" gibi kelimeler ile değişik ve kullanılmamış redifler yapmak sûretiyle divan şiiri-

ne farklı ve husûsî mevzûlar intikal ettirmiştir.

Eserleri. 1. *Dîvan*. Şâirin, başında Arapça kasîdeleri ile Farsça dîvançesi yer alan bu eseri, eski edebiyatın hacimli dîvanlarından sayılır. Selim III.'e ithâfen yazdığı mukaddimesinde, şiirlerini senelerce dağınık kaldıktan, hattâ bir kısmı zâyi olduktan sonra 1205 (1791)'te onun adına dîvan hâlinde tertip ettiğini bildirir. Buna mukabil Vehbî'nin dîvanını 1198 senesinde tanzim ettiğine dâir Sürûrî'nin bir tarihi vardır (Sürûrî, *Dîvan*, Bulak, 1255, s. 146 v. d.). *Dîvan*'ı, 1253 (1837)'te Bulak'ta basılmıştır. Bu baskıda şâirin 1205'ten sonraki şiirleri yer almadığı gibi, muhtelif gazel ve tarihleri yanında, ayrıca Selim III. hakkındaki 15 kasîdesi de bulunmamaktadır. İstanbul kütüphânelerindeki yazma nüshalarının en zenginlerinden biri olarak Üniv. kütüp., nr. TY 1256'da kayıtlı nüshayı gösterebiliriz. Topkapısarayı, Hazîne, nr. 1047 ile Yeniler kısmı, nr. 755'teki nüshalar birbirinin aynı olup, san'at değerleri ve Üniv. kütüp. nüshasında bulunmayan bir kaç şiiri de ihtivâ etmeleri bakımından zikre değer.

2. *Lûtfiye-i Vehbî*. Oğlu Lûtfullah için, hayatta nasıl bir yol tutması gerektiğini göstermek üzere 1205 (1791)'te kaleme aldığı manzum bir nasihat kitabıdır. Vehbî, eserde muhtelif ilim ve san'at şûbeleri ile meslekleri ve bunların mensuplarının hâllerini tenkidî bir surette gözden geçirir, âdâb-ı muâşeret ve ahlâk bakımından gözetilecek değerlerin neler olduğunu belirtmeğe çalışır. Sünbül-zâde, kitabında Nâbî'nin *Hayriye*'sini örnek almakla berâber, telâkki itibârile ondan muhtelif noktalarda ayrılmaktadır (bk. Recâi Karaca, *Hayriye ile Lûtfiye arasında bir mukayese*, İstanbul, 1945, Türkiyat Enstitüsü, tez, nr. 186). Onun fikrî muhtevâsında kendi şahsî hayat tecrübelerinin mühim ölçüde bir hissesi vardır. Eser, devrinin içtimâî hayat ve müesseseleri ile ilgili bâzı tenkidî ve müşahhas görüşleri ortaya koyması bakımından tarihî bir ehemmiyet de taşır. Önce divan ile birlikte neşredilen eserin müstakil olarak müteaddit tabıları ve bir hülâsası yapıldıktan başka, tam metni ile müntehabat kitaplarında da yer almıştır (msl. *Münşeât-ı Azîziye*, İstanbul, 1286, s. 208—262).

3. *Tuhfe-i Vehbî*. İran seyahatinin bir semeresi olarak 1197 (1782)'de te'lif ettiği bu eser Farsça'dan Türkçe'ye, değişik vezinli 58 kıt'adan mürekkep manzum bir lûgattir. Müellifin kelimeleri kolayca hatırda tutulacak tarzda sıralayıp kaliyelendirmekteki başarısı, esere büyük ve sür'atli bir rağbet te'min ederek, kendisine kadar bu sâhada en mûteber kitap olarak elde dolaşan Şâhidî'nin *Tuhfe*'si (te'lifi 920) ile birlikte diğer manzum lûgatleri itibardan düşürmüş ve yarım asır öncesine kadar medrese ve rüşdiyelerde Farsça tedrisatta talebeye ezberlettirilen klasik bir kitap seviyesine yükselmiştir. Muhtelif Farsça kelimelerin, müellifin İran'da müşâhede ettiği, bizdekilere nazaran farklı ve aynı zamanda lûgatlere geçmemiş husûsî mânalarını da göstermesi *Tuhfe*'nin bilhassa belirtilmeğe değer bir tarafıdır. Kendisi hayatta iken 1213 (1798/1799)'te basılan eserin tarihsizler ile birlikte tabıları 30'a yaklaşmaktadır. Bunlar arasında cetvelli ve hâşiyeli baskıları da vardır (msl., İstanbul, 1298, taş-basma). *Tuhfe* üzerinde Hayatî ve Lebîb efendiler ayrı-ayrı şerhler meydana getirmişlerdir. Hayatî'nin, şâir hayatta iken yaptığı ansiklopedik bir değer taşıyan şerhi, *Tuhfe* kadar rağbet görerek, 5 defa basılmıştır (*Tuhfe-i Vehbî*'deki Farsça kelimelerin alfabetik tertibe sokulmuş bir listesi için bk. Ali Alparslan, *Manzûm lûgatler ve Tuhfe-i Vehbî'nin alfabetik tertibi*, İstanbul, 1947, Türkiyat Enstitüsü, tez, nr. 242).

4. *Nuhbe-i Vehbî*. *Tuhfe*'nin gördüğü büyük rağbetten cesâret alarak 1214 (1799)'te Selim III.'e ithâfen kaleme aldığı Arapça-Türkçe manzum lûgattir. *Tuhfe*'nin iki misli ve geniş bir çalışma mahsûlü olan bu lûgatin 120 eserin özü olduğu müellif tarafından belirtilir. İlk baskısı şâirin sağlığında yapılmıştır (İstanbul, 1220=1805). Mekteplerde okutulan bu eserin de *Tuhfe* kadar olmamakla berâber, müteaddit tabıları mevcuttur. *Nuhbe* hakkında Yayaköylü Râşid Efendi'nin büyük bir şerhi mevcud olup, iki defa basılmıştır (*Nuhbe*'ye dâir takriz ve tarihler için bk. Sürûrî, *Dîvan*, 1255, s. 147 v. d.; Refi Kâlâyî, *Dîvan*, İstanbul, 1284, s. 41 v.d.).

5. *Şevk engîz*. Ten hazlarıyle kadın ve erkek güzelliği üzerinde bir zenperest ile bir mahbubperest arasında cereyan eden bir münâzaradır. Sonunda her ikisi hakemliğine mürâcaat ettikleri bir şeyhin irşâdı üzerine faziletini anladıkları manevî ve ilâhî aşk yoluna sülûk ederler. Sâbit'in bu çığırdaki eserlerinin te'siri hissolunan bu mesnevîde geçen eşya, yer ve şahıs isimleri hep cinsî telmihler ile doludur. Manisa'da te'lif olunan bu 779 beyitlik eser, Enderunlu Fâzıl'ın *Defter-i aşk* ve *Zenân-nâme*'si ile birlikte 1869'da basılmıştır (İstanbul, 1286, s. 112—143). Yazma nüshaları pek çok olup ekserisinde anlaşılması güç ıstılah ve telmihleri izah eden hâşiyeler mevcuttur (msl. Üniv. kütüp., İbnülemin kitapları, nr. 2693).

6. *Münşeât*. Sünbül-zâde'nin çok esef ederek belirttiğine göre, bu eseri bir yangında yanıp

yok olmuştur (bk. *Dîvan*, s. 17). Bâzı parçalarına yazma mecmualarda, *Letâif-i inşâ*, *Münşeât-ı Azîziye* gibi müntehabat kitaplarında rastlanabilmektedir. Üniv. kütüp. nr. TY 433 'teki *Dîvan* nüshasının sonunda 1204 yılından başlayan 7 parça inşâsı mevcuttur. Sünbülzâde Vehbî nâmına Üniv. kütüp., nr. TY 9584 'te bir münşeât kitabı kayıtlı ise de, hakikatte onun ile hiç bir alâkası olmayıp, 1216 'da vefat eden muâsırı Bosnalı İbrahim Vehbî 'ye âittir.

Bibliyografya: Bugüne kadar üzerinde etraflı bir tetkik yapılmamış olan Vehbî 'nin hayatı hakkında yukarıda verilen bilgiler bilhassa kendi eserleri ile muâsırı Sürûrî 'nin verdiği mâlumâta dayanmaktadır. Mevcut tetkikler içinde en tafsîlatlısı şudur: Ali Cânip Yöntem, *Sünbül-zâde Vehbî* (*TDED*, 1946, nr. 2, s. 81—104). Maddede gösterilen eserlerden başka bk. Silâhdar-zâde, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2557, 43a—b); Şefekat, *Tezkire* (Millet kütüp., Ali Emîrî kısmı, Tarih nr. 770, s. 204); Ârif Hikmet, *Tezkire* (Ali Emîrî kütüp., Tarih, nr. 795, s. 65); Süleyman Fâik, *Mecmua* (Üniv. kütüp., nr. TY 4100, var. 53a—b, 65b); Fatin, *Ḫâtimat al-aṣ'âr* (İstanbul, 1271), s. 444 v. d.; Ziya Paşa, *Harâbât*, I, 17; Nâmık Kemal, *Tâlim-i edebiyat üzerine risâle* (Ankara, 1950), s. 26; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), IX, 104 v. dd.; Muallim Nâci, *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307), s. 74—80; ayn. mll., *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 336; Ş. Sâmi, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1316), VI, 4707; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 40—47; Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 248—252; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 236 v. d.; İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 244—250; Besim Atalay, *Maraş tarihi ve coğrafyası* (İstanbul, 1339), s. 134—140; İbrahim Alâeddin, *Sünbülzâde Vehbi 'ye nazaran terbiye ve tahsil* (*Tedrisat mecmuası*, 1341, nr. 66, s. 209—218); Ali Cânip Yöntem, *Hayrige-Lûtfige* (*İstanbul mecmuası*, 1945, nr. 31, s. 6 v. d.); Bagdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951). Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtung* (Pestb, 1838), IV, 554—573; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 242—265; W. Björkman, *E I*, mad. *Sunbulzâde Wehbî*; A. Bombaci, *Storia della letteratura turca* (Milano, 1956), s. 393 v. d.

(ÖMER FARUK AKÜN.)

SÜNEN. [Bk. SUNNA.]

SÜNNET. SUNNA (A.), lügat mânası, i ş l e k yol olup, geniş mânada Allahın yolunu veyahut da insanın âdet hâline getirdiği iyi veya kötü davranış ve hareketini ifâde eder. *Kur'an* 'da bu tâbir bütün bu mânalarda kullanılmıştır. Msl. *Sunnat Allâh* (*Kur'an*, XXXIII, 38 v. b.) Allahın sünneti, *Sunnata... min rusulinâ* (*Kur'an*, XVII, 77) Peygamberden evvelki peygamberlerin sünneti, *Sunnat al-avvalîn* (*Kur'an*, VIII, 38 v.b.) evvelki milletlerin kendi peygamberlerine karşı, ilâhî cezâyı mûcip olan küfür ve kötülük mânasındaki davranışları.

Bir ıstılah olarak da kelimenin bir çok mânaları vardır. Bunları şu şekilde belirtmek mümkündür:

a. Wensinck, *Miftâḥ kunûz al-sunna* (*Concordance de la Tradition Musulman*) adlı eserinde, içinde *sunna* veya bundan türetilmiş kelimelerin bulunduğu bir çok hadîsi bir araya getirmiştir. Bunlardan dikkati çeken bâzı misâlleri, bu tâbirin daha sonraki devirde bir ıstılah olarak tesbit edilip dondurulmasından evvel sâhip olduğu mânanın çeşitliliğini göstermek bakımından ele alacağız. Şöyle ki: *Sanna Rasûl Allâh* „Peygamber bu âdeti te'sis etti"; *Sanna lakum Mu'âẕ* „(sahâbeden) Mu'âẕ, size (tâkip edilmesi gereken) bu usûlü vaz'etti"; *man sanna sunnatan ḥasanatan* (*ḫayr*) „kim iyi bir sünnet te'sis ederse..."; *man sanna sunnatan şarratan* (*ḍalâl*, *sayyi'a*) „kim kötü bir sünnet vaz ederse..."; *Sannû bihim sunnata ahl al-kitâb* „onlara, ehl-i kitaba olduğu gibi muâmele ediniz"; *Karâhiyatan an yastanna bihi 'l-nâs* „(Peygamber) halkın bunu sünnet (âdet) hâline getirmesinden hoşlanmıyarak..."; *İnna 'l-nâs yastannûna bikum* „halk sizin sünnetinizi tâkip eder"; *La-tatba'unna sanana man kâna ḳablakum şibran bi-şibrin* „Siz muhakkak sizden evvelkilerin sünnetlerini karışkarış tâkip edersiniz"; *Sunnat* (*sunan*) *al-câhiliya* „bu, câhiliye devrinin sünneti (sünnetleri) dir"; *Ta'allamû 'l-farâ'iż va 'l-laḥn va 'l-sunan* „farzları, dil hatasını (*laḥn*) ve sünnetleri öğreniniz" v. b.

b. Sunna, *bid'a* tâbirlerinden, eskiler arasındaki zâhid kimselerin iyi sünneti ile, kötü yeniliklerin mukayesesi anlaşılır.

c. Ahl al-şî'a tâbirine zıd olan *Ahl al-sunna va 'l-camâ'a* 'da, içinde zıddıyetin tesadüfî bulunduğu ve takarrur etmemiş olduğu bir kullanılış görmekteyiz. Bilindiği gibi, burada bahis mevzuu olan, müslümanlar arasındaki iki büyük zümredir. Şî'a ('Alî taraftarı) dendiği vakit, bu, Abû Bakr ile 'Alî arasında bir seçim bahis mevzuu olduğu zaman bir mâna taşır; yoksa 'Alî ile Mu'âviya arasında yapılacak bir seçimi ifâde etmez. Zîra Mu'âviya 'ya karşı 'Alî

'nin arkasında toplananlar, sâdece asıl Şi'îler olmayıp, aynı zamanda, Suriye ahâlisi müstasnâ, Sünnîlerdi. Diğer bir ifâde ile, Peygamberin sünnetine tâbi olmada Şi'îlerin daha az gayretli veya *cumâ'a* (islâm topluluğunun yek vücûdluğu) fikrine onlardan daha az arzulu oldukları sanılmamalıdır. Bu iki zümrenin bahis mevzuu isimler ile belirtilme'leri, bir zıddıyet sebebine dayanmayıp, tesadüfî olmuştur.

d. Muhakkak ki *farż* ve *sunna* arasında bir fark vardır; ancak bu ayrılık, sâdece bir derece farkından ibârettir. Yâni biri, bir kimsenin asla ihmâl etmemesi gereken bir vazifeyi ifâde ettiği hâlde, diğeri sâdece bir zühd ve takva fiili mânasını taşır: sünnet yerine getirilirse, sevap kazanılır, bunu ihmâl eden için ise, bir müeyyide bahis mevzuu değildir. Kezâ *farż* ile *sunna* arasında yer alan *sunna mu'akkada* tâbirinde de, böyle bir derece farkı mânası vardır.

e. Yine, *al-nikāḥ min sunnatī va man taraka sunnatī fa-laysa minnī* („nikâh benim sünnetimdendir ve benim sünnetimi terkeden, benden değildir") gibi ifâdelerle de karşılaşılır. Sünneti terketmek ile, sünnete muhalif hareket etmek arasında fark vardır; diğer taraftan „ihmâl" in de çeşitleri vardır: nâfile [b. bk.] olan bir namazı tenbellik sebebiyle ihmâl etmekle, ehemmiyetsiz sayarak Peygamberin bir sünnetini ihmâl etmek aynı şey değildir. Bu sonuncu şekilde hareket eden, islâm câmiasının dışına çıkmış olur.

f. Sünnet, bilhassa Peygamber tarafından — sözle, fiille, zımnî tasdikle veya herhangi bir surette — vazedilmiş bir kanun hakkındaki „hadîs" mânasında kullanılacaktır. Filhakika bu, hadîsin müteradifidir, fakat aslında bu iki tâbir arasında bir fark vardır: hadîs, sözü, *sunna* ise, bir tatbikatı, fiili ifâde eder. Söz ve fiil her ikisi de hukukta aynı kuvvete ve değere sâhip olmakla berâber, Arap dilinde ber ikisini de birlikte içine alan bir ıstılah yoktur. Sık-sık kullanma ihtiyacı dolayısiyle, bu iki tâbirden her biri, ayrı-ayrı her ikisinin mânasını da içine alacak şekilde anlaşılmıştır. *Sunna* tâbirinden, Peygamber devrinden itibâren, Kur'an 'da zikredilmemiş olmakla berâber, Peygamber tarafından öğretilmiş veya vazedilmiş bütün kaideler anlaşılmaya başlanmıştır. Nitekim Peygamberin vedâ haccı esnâsında müslümanlara şöyle hitap ettiği rivâyet edilmiştir: „Size iki şey bırakıyorum; bunlara tutunduğunuz müddetçe dalâlete düşmezsiniz; bunlar, Allah'ın kitabı ve benim sünnetimdir". Hiç şüphesiz buradaki *sunna* tâbiri, sâdece Peygamberin sözlerini değil, aynı zamanda fiilini de ifâde etmektedir.

Teamüle ve hukukî anlayışa göre, bir elçi, onu gönderen gibi addedilir ve hattâ elçinin sözü, onu me'mur edenin şahsen söylediği söz gibi kabûl edilir. Bütün siyâset ve elçilik hukuku işte bu karîneye istinad eder. Sunna mes'elesinde bu eski içtimaî mefhum *Kur'an* 'da sık-sık te'kid olunmuştur: „...Elçinin (burada Peygamber) getirdiği şeyi alınız ve size menettiği şeyden de çekinip kaçınız..." (LIX, 7) „ve O (Peygamber), kendi arzusunca konuşmaz, onun söylediği şey, sâdece Allah 'ın vahyeyl(ediğidir" (LIII, 3—4); ayrıca „Elçi (burada Peygamber)'ye itâat eden, muhakkak ki Allah'a itâat etmiş olur..." (IV, 80; bir de, bk. IV, 14; XXXIII, 36; LXXII, 23). Bu âyetler, Peygamberin sünnetinin Allah 'ın emir ve nehyi yanında yer aldığını göstermektedir. Şu hâlde sünnete mürâcaatı gerektiren âmil dâimâ mevcuttur. En küçük teferruâtı gözeten bir kitap bile, insan aklının hâl ve istikbal ile ilgili her hangi bir mes'elede vazedebileceği bütün suallere cevap veremez. İnsan hayatının her cephesinde rehberlik etmek isteyen bilhassa *Kur'an* gibi bir kitapta, faydasız teferruattan kaçınma ve bunları bertaraf etmek için seçilmiş olan usûl, tatbiki kabil olan tek yoldu: msl. *Kur'an*, „namaz (*ṣalāt*)'ı kılınız" demekle iktifâ eder. Peygamber ise, buna bâzı teferruat ekler. Fakat esas olarak tercihan der ki „Ben nasıl kılıyorsam, namazı siz de öyle kılınız" (Buḫārī, *Aẕān*, 18, *adab*, 27; Dārimī, *Ṣalāt*, 42; İbn Ḥanbel, V, 53). Bundan sonra bu hususta Peygamberin yerini ilk devrin sahâbeleri aldı.

Peygamberin sağlığında, Allah 'ın kitabı ve Peygamberin tatbikatı tam mânasıyle aynı değere sâhip idi. Fakat onun ölümünden sonra hadîslerin sıhhati hususunda bir isbat mes'elesi ortaya çıktı. *Kur'an* 'ın ve sünnetin tedvin tarihi, birbirinden farklı olduğu için, bâzı tefrikler yapmak kaçınılmaz bir zaruret hâlini almıştır: sırf nazarî noktadan sabîh ve zaman itibâriyle muahhar bir hadîs, mukaddem bir *Kur'an* âyetinin hükmünü kaldırıp nesh edebilir. Bu nevîden birbirine zıt ve uyuşması mümkün olmayan iki metinden her birinin tarihlenmesi hususunda bir sarâhat yoksa, bugün, hadîs reddedilir ve sâdece *Kur'an* metni esas alınır. Zîra bahis mevzuu hadîsin sâdece âyete göre tarihlenmesinde değil, rivâyeti şeklinde de şüpheye yer veren hususlar vardır. Yâni netîce olarak hadîs, *Kur'an* metni kadar emin değildir. Âyet ile hadîs arasında doğrudan -doğruya bir tezat yoksa ve hadîs, msl. âyette gösterilen kaideyi tavzih ve tafsil edici ise, bir ihtilâf bahis mevzuu değildir: her ikisinin hükümleri de tatbik edilir.

Kur'an'ı sünnet ile tamamlamak ihtiyacı bizzat Peygamberin sağlığında da hissedilmiştir. Bu hususta Mu'āẕ b. Cebel 'den nakledilen meşhur hadîs açık ve belîğdir. Nitekim o, Yemen'i idâreye kadı olarak tâyin edildiği zaman Peygamberin bir suâli üzerine *„Kur'an*'a göre hükmedeceğini, şâyet bunda sarâhat ve açıklık yoksa, bu hâlde sünnete göre, bu da vaziyeti aydınlatmıyorsa, bizzat kendi akl-ı selimine göre bir hüküm verme gayretinde bulunacağını" söylemişti. Bu nakilde ayrıca, Peygamberin bu cevabı sevinç'e karşıladığı da zikredilmektedir. Peygamberin etrafındaki sahâbe arasında münevverler eksik değildi Bunlardan bâzıları, Peygamberin onlara „mühimdir" dediği hususları kaydediyorlardı. Daha sonraları bilgi edinme isteği git-gide artmıştır. Eski dünyanın üç kıt'ası üzerinde İslâmın te'sis ettiği hâkimiyeti, bir çok ihtidâlar tâkip etti. Yeni nesiller, dinlerinin bânisinin hayatına dâir mufassal bilgi edinmeğe susamışlardı. Bundan başka islâm hukukunun yapısı fertleri olduğu kadar, hükûmetleri de tam mânasiyle Peygamber devri emsâllerine mürâcaat etmeğe icbar ediyordu. Sahâbeden son fert henüz hayatta kalıncaya kadar onların bilgilerine mürâcaat edildi. Diğer dinlerin aksine İslâm, çabuk ve ânî bir yayılma göstermiştir; o derecede ki vedâ haccı esnâsında Peygamber, Mekke 'de, Arabistan 'ın çeşitli bölgelerinden gelmiş 140.000 kadar hacıya hitap edebilmişti. Bu rakama muhakkak ki bundan daha fazla sayıda olan ve o yıl hacca iştirâk etmemiş müslümanları da katmak icabeder. Eski selâhiyetli müelliflerin 100.000 'den ziyâde sahâbeden, her birinin en aşağı bir hadîs bıraktığına dâir ifâdelerinde mübalâga yoktur.

Sünnete dâir ilk te'liflerin küçük hacımde olduklarına ve müteâkıp nesiller tarafından, bu ilk eserlerdeki malzemenin noksanları ikmâl suretiyle genişletildiğine, böylece muhtelif âlimlerin bilgilerinin zamanla bir araya geldiğine işâret edilmelidir. İlk te'liflerle sonrakiler arasındaki hacım farkı bundan ileri gelmektedir. Muhakkak ki her sahâbe hatırında kalanları kaleme almamış, fakat git-gide artan sayıda araştırıcı, uzun seyahatlere katlanarak şifâhî yoldan da olsa, bir haber kaynağının mevcûdiyetini öğrendikleri yerlere kadar gitmiş ve tesbit ettiklerini hadîs mecmuaları hâlinde tedvin etmişlerdir.

Böylece sünnetin en mühim esâsı olan hadîsler, çok defa farklı yollardan intikal imkânını bulmuştur. Bu intikalin çok eski devirlerde de yazılı vesîkalara dayandığı anlaşılmaktadır. Msl. al-Buḫārī, İbn Ḥanbal—'Abd al-Razzāḳ—Ma'mar—Hammām—Abū Hurayra yoluyla nakledilen bir hadîsi, ilk üç râvinin bugün elimizde bulunan İbn Ḥanbal 'in *Musnad* 'inde, 'Abd al-Razzāḳ 'ın *al-Muṣannaf* 'inde, Ma'mar 'ın *al-Cāmi'* 'i, Hammām 'ın *al-Ṣaḥīfa* 'sinde bulmak mümkündür. Buna göre, Abū Hurayra 'den nakledildiği tahkik edilebilecek ise, bir hadîsin al-Buḫārī veya onun üstadları tarafından uydurulmadığını tesbit etmek mümkündür. Nitekim al-Buḫārī 'nin hocası al-Humaydī 'nin *Musnad* 'i, Muslim 'in hocası Sa'īd b. Manṣūr 'un *al-Muṣannaf* 'i, Anas 'ın *al-Ṣaḥīfa* 'si ve hicretin ilk ve ikinci asrına âit diğer eserlerin bir çoğu hâlen keşfedilmiş vaziyettedir. Bu itibârla bugün, artık Goldziher ve Snouck-Hurgronje devrinde olduğu kadar şüpheci davranmağa sebep yoktur.

Peygamberin muayyen bir devre için, bâzı sebeplerle sünnetin yazılmasını yasakladığına dâir hadîsler mevcuttur. Ancak mûcip sebepler zâil olunca, Peygamber bu yasağı kaldırmıştır. Peygamberin sünneti yazmayı yasakladığına dâir (bk. *Hemmâm İbn Munebbih 'in Ṣaḥīfesi*, nşr. M. Hamidullah s. 67 v. d.) bir kaç hadîse mukabil, sünnet hakkında bir çok yazılı hâtırat bırakan en az 50 sahâbeye âit sahîh malûmata sâhip bulunulmaktadır ve mühim olan, bu gibi kimseler arasında sünnetin yazı ile tesbitini yasaklayan hadîsi nakledenlerin çoğunun yer almasıdır. Bu vaziyet, yasağın daha sonra kaldırıldığını isbat eder mâhiyettedir. Hattâ bu 50 şîme ile bir kaç hadîs tedvincisi eshab arasından bir çoğunun, hadîsleri daha Peygamberin sağlığında kaleme almağa başladıkları anlaşılmaktadır. Msl. 'Abd Allāh b. 'Amr b. al-'Āṣ 'ın Peygamberin hutbelerinden bâzı parçaları kaleme aldığı ve battâ bunu bir vesile ile Peygambere söylediği zaman, bu hareketinin tasvip gördüğü bilinmektedir (*ayn. esr.*, s. 32 v. d.). Aynı şekilde Peygamberin Medine 'ye hicreti sırasında ebeveyni tarafından 10 yaşında iken hizmetine tevdî edilen Anas b. Mālik, 10 sene Peygamberin yanında kalmıştı. Okuma-yazma bilen Anas b. Mālik, bu müddet zarfında Peygamberin hayatını da görmek imkânını bulmuş ve onunla ilgili pek çok şeyleri kaydetmişti. Sonraları talebeleri her hangi bir hususta ısrar ettikleri vakit, o, bir sandıktan bu kayıtlarını ihtivâ eden çok sayıdaki defterlerine (*macāll*, müf. *maealla*) baş-vururdu (*ayn. esr.*, s. 35). Peygamberin bir diğer kâtibi, 'Amr b. al-Ḥazm ise, Peygamberin muhtelif şahsiyetlere gönderdiği bir çok mektuplarını ahlâfa intikal ettirmiştir. Yine bu cümleden olarak Abū Hurayra [b. bk.] de bir hadîsi farklı rivâyet ettiğini söyleyen bir talebesini iknâ için onu kayıtlarında aramak üzere evine götürmüştü. Bu talebesi burada ha-

dîse dâir bir çok kitap (= *kutuban kaṯîratan*) gördü (*ayn. esr.*, s. 48).

Sunna'ye dâir meydana getirilmiş ilk eserler, *Ṣaḥîfa* ismini almaktadır: 'Abd Allāh b. 'Amr b. al-'Āṣ'ın *al-Ṣaḥîfa al-ṣādiḳa*'sı, Abū Hurayra'nın *al-Ṣaḥîfa al-ṣaḥîḥa*'sı, Anas'ın *al-Ṣaḥîfa*'sı v. s... Bundan sonra Ma'mar'ın *al-Cāmi'*'i, 'Abd al-Razzāḳ'ın *Muṣannaf*'ı, İbn Ḥanbal'ın *Musnad*'ı, al-Ṭayālisī'nin *Musnad*'ı, al-Buḫārī'nin *al-Cāmi' al-ṣaḥîḥ al-musnad min umūr rasūl Allāh va ayyāmih*'i, Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'i v. s. gelir (bk. M. Hamidullah, *ayn. esr.*, s. 32—60).

İlk devirlerden beri her hangi bir hadîsin sahibliği mes'elesi üzerinde bizzat müslüman bilginleri tarafından da durulmuştur. Hattâ bu, Peygamberin sağlığında onun bulunmadığı bir yerde, sahâbeden her hangi biri, bir diğerine, Peygamberin bir sözünü nakledip öğrettiği zaman da bahis mevzuu oluyordu. 'Alî böyle hâllerde hadîs nakledeni yemine dâvet ederdi (Abu 'l-Ḥusayn al-Baṣrī'ye göre o, bu hususta Abū Bakr'i istisnâ ederdi). İkinci nesilden nakledilen hadîsin kimin tarafından Peygamberden duyularak rivâyet ettiğinin sorulacağı tabiî idi. Zamanla bu nakil işinde râvîlerin sayısı arttı ve sünnet ilmi, baberin menşe'i hakkında bol sayıda şâhitler vermek gayesi ile, birbiri arkasından gelen râvîler zincirinin tamâmının zikredilmesini icap ettirdi. Bu sebeple de, çeşitli râvîler arasındaki talebe-hoca münâsebetlerini göstermek ve hattâ bunların şahsiyetleri hakkında malûmat vermek gayesiyle hadîs nakledenlere dâir hâl tercümesi lugatleri (ricâl kitapları) meydana getirilmesine başlandı. Ayrıca sünnete has tenkîd ilmi (*carḥ ve ta'dîl*) inkişaf ettirildi. Aynı şekilde *uṣūl al-ḥadîṯ* kitapları te'lif edilerek hadîsler tasnife tâbi tutuldu [bk. mad. HADÎS].

Bizzat Peygamberin hayatında bir tekâmül olmuş ve şartlar onu bâzan evvelki bir karar ve hüküm üzerine eğilmeye sevketmiştir. İki hadîs arasında bâzan müşâhede edilen tezat, kâh birinin diğerini nesh edip hükmünü mer'iyetten kaldırması vâkıasından, kâh bu hadîslerden her birinin ayrı-ayrı husûsî hâllerle ilgili olmasından ileri gelmektedir. Hadîs metni, arzu edilen tafsilât hakkında sarih bilgi vermiyorsa, mütehassıslar bir çok hâl tarzları teklif ederler. Böylece, muayyen bir mes'ele hakkında serdedilen bu hâl tarzlarının, muhtelif müellifleri değişik mülâhazalara sevkedebileceği tabiîdir.

Nihâyet şuna işâret edelim ki, *uṣūl al-fiḳh* mütehassısları, islâm hukuku kaynakları arasında sünnete hemen *Kur'an*'dan sonra yer vermekte ve ancak ondan sonra *icmā'* [b. bk.] ve *ḳiyās* [b. bk.] gibi diğer kaynakları sıralamaktadırlar.

g. Sünnetin, gulfenin kesilerek alınması manâsında kullanılışı için bk. mad. ḤİTÂN.

Bibliyografya: *EI*'da zikredilen eserlere ilâve olarak, M. Zubayr Siddiqi, *Hadîth Literature*, Kalküte, 1961; Munzir Aḥsan Gīlānī, *Tadvîn-i hadîs* (urduca), Karachi; M. Hamidullah, *Hemmâm İbn Munabbih'in sahîfesi* (türk. trc. Talât Koçyiğit), Ankara, 1967; ayn. mll., *İslâm hukuk kaynaklarına dâir yeni bir tetkik* (*İslâm tetkikleri enstitüsü dergisi*, 1953, s. 63—67); Fuad Sezgin, *Buḫārī'nin kaynakları* (İstanbul, 1956).

(MUHAMMED HAMİDULLAH.)

SÜNNET DÜĞÜNÜ

Müslüman ülkelerde, çocukların sünnet edilmeleri (ḫitān [b. bk.]) hâdisesi zamanla muhtelif memleketlere göre farklı bir takım merâsimler hâlini almıştır. Türklerde bu merâsime sünnet düğünü denir. Âilelerin içtimâî vaziyetlerine göre, tertip edilen bu merâsimlerin en parlak şekilleri Osmanlı şehzâdeleri için yapılan *sûr-i hümâyûn*'lardır. Bu düğünlerde, büyük şenlikler düzenlenirdi. Sünnet düğünlerinin, yalnız hükümdar âilesi tarafından değil, çocuklarını sünnet ettiren, devrin ileri gelenleri tarafından da içtimâî vaziyetlerine göre tertip edildikleri bilinmektedir. Şehzâdelerin sünnetleri münâsebetiyle yapılan ve günlerce süren bu kabil büyük düğünlerden tesbit edilebilen en eskisi, 1457'de Mehmed II. tarafından Edirne'de oğulları Bayezid ve Mustafa için yapılmıştır. Bir ay kadar süren bu düğüne bir çok devletin ileri gelenleri ile birlikte komşu hükümdarlar da dâvet edilmişlerdi. Kanunî Sultan Süleyman'ın 936 (1530)'da oğulları Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünneti dolayısiyle tertip ettirdiği düğün 3 halta kadar devem etti (tafsilât için bk. *IA*, XI, 112 v.d.). 946 (1539) yılı teşrin II. ayında Şehzâde Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünü At meydanında yapılmış ve 15 gün sürmüştü. Yapılan sünnet düğünlerinin en uzun ve muhteşemi, 1582'de Murad III.'ın şehzâdesi Mehmed için tertiplenmiş olanıdır. Bu düğün iki ay kadar sürmüştür (1 haziran—22 temmuz). Garplı müşâhidlerin de hayranlıkla bahsettikleri bu düğün için husûsî bir eser de kaleme alınmıştır (*Surnâme-i hümâyûn*, Topkapısarayı müzesi, Hazîne kitaplığı, nr. 1344). Mehmed IV., 1675 yılında şehzâdeleri Mustafa ve Ahmed için Edirne'de 15 gün süren ve Ahmed III., Süleyman, Bayezid, Mehmed, Mustafa isimli şehzâdeleri için 18 eylûl 1720'de 16 gün süren düğün şenlikleri tertip ettirmiş-

lerdir. Bu tarihten sonra bu şekilde günlerce süren büyük sünnet düğünleri yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Günlerce süren ve bir çok devletin ileri geleni ile birlikte yabancı ve komşu hükümdarların da dâvetli oldukları düğünün muntazam cereyân etmesi için mes'ul bir zât tâyin edilir va bu işlerde mühim mevkilerdeki zevata vazife verilirdi; zîrâ düğün şenliklerini takip eden binlerce seyircinin ağırlanması bayli güç ve külfetli bir işti. 1582 yılındaki sünnet düğünü için Rumeli beyler-beyi İbrâhim Paşa „düğüncü başı" matbah-ı âmire emîni Kara Bali Bey „düğün emîni", Nişancı Mehmed bey de „düğün nâzırı" tâyin edilmişlerdi. Diğer bâzı şahıslara da vazife verildiği gibi, düğünün intizâmını te'min için sipâhiler ağası, emrindeki 50e sipâhî ile vazifelendirilmişti. Yukarıda zikredilmiş olan diğer düğünlerde bu derecede geniş teşkilât olmadığı anlaşılmaktadır. 1675 'te Edirne 'de yapılan sünnet düğününde düğün işleri için vazifelendirilmiş yalnız bir „düğün emîni" tâyin ve bu vaziyet 1720 'de aynen tatbik edilmiştir.

Bu sünnet düğünleri bâzı ahvâlde evlenme için iera edilen merâsimle birlikte yapılmıştır : msl. 1539 'daki sünnet düğünü ile Kanunî 'nin kızı Mihrimah 'ın Rüstem Paşa 'yla evlenme şenlikleri; yine 1675 'te Edirne 'deki sünnet düğünü ile Mehmed IV. 'in kızı Hatice Sultan 'la Sarıkçı Mustafa Paşa 'nın evlenme merâsimi bir arada cereyan etmiştir. Aynı şekilde Ahmed III., dört oğlunun sünnet düğününü takip eden tarihlerde, üç kızının ve iki yeğeninin evlenme düğünlerini de yaptırmıştır.

Sünnet düğünleri geniş bir meydanda yapılırdı. İstanbul 'da yapılan sünnet düğünleri At meydanında düzenlenirdi. Bu düğünlerde seyircilerin oturması için içi çeşitli renkte halılar ile döşenmiş çadırlar kurulurdu. At meydanında yapılan düğünlerde tiyatroyu andıran loca ve köşkleri ile geliştirilmiş bir seyir yeri ilk defa 1582 'de şebzâde Mehmed 'in sünnet düğününde hazırlanmıştır. Bu düğünde pâdişah için yapılan köşk süslü ve kemerli olup, yüksekce bir yerde kurulmuştu; şehzâdenin yeri onun yakınında ve sol yanında idi. Vâlide sultan, şehzâdenin kız kardeşleri ve onların yakınlarından ibâret olan kadın sultanlarınkl de bu köşke bitişikti. Bunun yanında biri üç katlı olan iki seyirci mahfili yapılmıştı. İçi ufak odalar şeklinde bir nevî localara ayrılmış bulunan bu yapının en üstteki odasına rütbe sırasına göre, sadrâzam, yanındakine Rumeli beyler-beyi, diğerlerine de aynı şekilde mevkilerine göre, devlet erkânı oturmuştu (Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 166 v. d.; ayrıca bk. Metin And, *Kırk gün kırk gece*, İstanbul, 1959, s. 16 v.d.). Esasta bu gibi yapılar düğün şenliklerinde görülmemekte, daha ziyâde meydanlarda çadırlar („çerge", „oba", „otağ" ve pâdişah için „otağ-ı hümâyûn") kurulmaktadır.

1675 'te Edirne 'deki sünnet düğününde çadırlar, bir hilâl şeklinde düzenlenmişti. Hilâlin bir ucunda harem ağalarının çadırları kurulmuş ve yanında pâdişah ve şehzâdeler için iki küçük köşk inşâ edilmişti. Bunu takiben sadrâzamın, İstanbul kaymakamının, defterdârın v.b. çadırları kurulmuş olup, hilâlin diğer ucunda yeniçeri ocağı erkânının çadırları bulunuyordu (tafsilât için bk. J. von Hammer, *Osmanlı devleti tarihi*, trc. Mehmed Atâ, İstanbul. 1947, XI, 282—286).

Sünnet düğünlerindeki oyun ve şenlikler, devrin Osmanlı medeniyet ve san'atının bir meşheri mâhiyetinde idi. Her san'at ehli burada kendi hünerini göstermeğe çalışırdı. Bu arada daha ziyâde güldürücü temsiller, raksiar, hokkabazlık, karada ve su üzerinde temsilî harp oyunları ehemmiyetli bir yer tutardı (bk. Metin And, *ayn. esr.*, s. 41, 43 v. d., 145 v. d.). XIX. yüz yılda bu şekilde büyük sünnet düğünleri tertip edilmemiştir.

Değişen içtimâî hayat tarzına rağmen, bugün de tertip edilen sünnet düğünlerinde, bu şenliklerin hokkabazlık, orta oyunu, kukla v. b. gibi bâzı unsurları devam etmektedir.

Bibliyografya: Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik* (Süleymaniye kütüp, Husrev Paşa kısmı, nr. 427), I, var. 155a—161a, nr. 428, II, var. 50a—53a; Hoca Sa'deddin, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), I, 460 v.d.; Âlî, *Kunh al-aḫbār* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 598), var. 32a—34b, 62b—63a, 334b—337b; Selânikî Mustafa, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 163—168; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 153—155, 219; II, 71—74; Abdi Efendi, *Surnâme-i Sultan Mehmed b. İbrahim Han* (Topkepısarayı kütüp., Revan kısmı, nr. 3593); Nâbî, *Surnâme* (nşr. Âgâh Sırrı Levend), İstanbul, 1944; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'* (Süleymaniye kütüp., Hâlet Efendi mülhak kısmı, nr. 189), var. 92b—93b; Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih* (İstanbul, 1928), I, 644 v.dd.; Râşid Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1282), I, 320—325; V, 214—220; Seyyid Vehbî, *Surnâme* (Topkapısarayı müzesi, Ahmed III. kütüp., nr. 3593); *Sarnâme-i hümâyûn* (Topkapısarayı müzesi, hazîne kitaplığı, nr. 1344); Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1330—1332, V, 99—103, 208 v. d.; VII, 98—

102; IX (1947), 282—286; Hilmi Uran, *III. Mehmed'in sünnet düğünü* (İstanbul, 1942); İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), s. 111 v.d.; Metin And, *Kırk gün kırk gece, eski donanma ve şenliklerde seyirlik oyunlar* (İstanbul, 1959); Feridun Dirimtekin, *Ecnebi seyyahlara nazaran XVI. yüz yılda İstanbul* (İstanbul, 1964), s. 14—20, ayrıca bk. M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1946 v. dd.) madd. SÜR-İ HÜMÂYÛN, SÜNNET DÖĞÜNÜ.

(CENGİZ ORHONLU.)

SÜNNÎ. [Bk. SUNNA.]

SÜREYCİYE. SURAYCİYA (MAS'ALA), hukuk nazariyesi (*uṣûl*)'nde pek az klasik mes'eleden biri olup, mes'eleyi ilk ortaya atanlardan birisine izâfeten böyle tesmiye olunmuştur [bk. EKDERİYE]. Mes'ele, bazı Şâfi'îlerin (Muzanî, İbn Suraye ve sonradan iddiasından nükûl eden Gazâlî) bâtıl bir kıyasa (*gamîn bidâ'ira*) ircâ suretiyle, sözünde durmadığı takdirde âkidin en sevgili karısından boş düşmesini (Karmatî akîdesinde buna *ṭalâḳ mu'allaḳ* denir; bk. mad. KARMATİLER) gerektiren bir akdi hükümsüz kılmak (*ta'lîḳ*) için icad ettikleri ruhî bir hile-i şer'iye (*devr ḥukmî*)'den ibârettir. Snouck Hurgronje (*Atjèhers*, V, 382; Şâfi'îlerin Cava'da evliliği korumak için *ta'lîḳ*'i nasıl mahâretle kullandıklarını izah etmiştir: *ta'lîḳ* evlilik müessesesini *ḥulla*'den korumaktadır.

Bibliyografya: Şa'rânî, *Mîzân* (tab. Kahire), II, 115; İbn Ḥacer, *Tuḥfat al-minhâc* (Şirvânî'nin izahlariyle, tab. Kahire), VII, 112 v.d.; Goldziher, *Streitschrift des Gazali gegen die Batiniyya-Sekte* (1916), s. 78 v.d.; Massignon, *Passion d'al-Ḥallâj*, s. 586, 716, 787. (L. MASSIGNON.)

SÜREYYÂ. AL-SURAYYÂ, Taurus (=boğa), takım-yıldızındaki yedi yıldızdan müteşekkil topluluğa verilen isim. Eskiler bunları ayrı bir takım-yıldız olarak telakkî etmişlerdi (Pleiades). al-Ḳazvînî'ye göre, bu takım yıldız, daha parlak iki yıldız ile bunların arasında tıpkı bir üzüm salkımının tâneleri gibi sıkışmış olan diğer üç yıldızdan müteşekkildir. Buna sâdece *al-nacm* yâni „yıldızlar topluluğu" da denilmekte ve en mühim yıldızı da (η Tauri=Alkyone) *vasaṭ cavz* veya *nayyir al-ṣurayyâ* yâni Pleiades'in ortası, çekirdeği veya en parlak yıldızı diye isimlendirilmektedir. *Ṣurayyâ* kelimesi, bereketli mânasına gelen *ṣarvâ*'dan ism-i tasgîr olup, eğer bu ad πλεῖν „gemicilik yapmak" kelimesine değil de πλεός kelimesine bağlanırsa, Yunanca'nın πλειάς'ına tekabül eder. Başkalarına göre, takım-yıldızın bu şekilde isimlendirilmiş olması, fecir esnâsında onun doğuşuna rastlayan yağmurun *ṣarvâ*' yâni çok bereketli olmasıdır. Şurası muhakkak ki eski devirlerden beri *Ṣurayyâ* zümresine, hava ve ona bağlı tabiî hâdiseler üzerinde büyük bir te'sir atfedilmiştir. Astronom İbn Abi 'l-Ricâl (=Abenragel, V=XI. asır)'e göre, takım-yıldızın halk arasında daha yaygın olan ismi: *dacâcat al-samâ' ma'a banâtihâ* yâni semâvî tavuk ile civcivleridir ki, bu İngilizcede de aynı isim ile tanınmaktadır. Takım-yıldız kezâ kıymetli taşlarla süslü bir taç olarak da tasavvur olunmakta ve şâirlerin pek çok şiirinde bu şekilde yer almaktadır.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 35, 43; trc. H. Ethé, *Kosmographie*, s. 75, 90; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 146.

(J. RUSKA.)

SÜREYYÂ. MUḤAMMED ŞURAYYÂ (1845—1909), Son-çağların tanınmış bir Türk âlimi ve terâcim-i aḥvâl mütehassısı. İstanbul'da doğdu. Babası, Rumeli ve Anadolu'da kaymakamlık, daha sonra İstanbul'da komisyon âzâlıkları ile çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş olan Mehmed Hüsnü Bey'dir (*Sicill-i osmânî*, II, 177, ceddi için bk. I, 119). M. Süreyyâ'nın doğum tarihinden başlayarak son vazifesine kadar geçirdiği hayat safhaları bugüne kadar meçhûl kalmıştır. Bu noktaları ancak resmî sicilli sâyesinde tesbit edebiliyoruz. Mehmed Süreyyâ 1261 (=1845)'de İstanbul'da doğdu. İbtidaî mektebi ile Dâr-ülmaârif rüşdiyesinde okuduktan sonra hususî olarak Arapça, Farsça, biraz da Fransızca tahsil etti. Zilkade 1279 (=1863)'de Bâbıâlî Tercüme Odası'na mülâzim olarak girdi ve burada sâniye rütbesine kadar yükseldi. *Ceride-i Havâdis* yazı hey'etine de dâhil olan Mehmed Süreyyâ 1876'da ilk eseri *Nuḫbat al-vaḳâyi'* 'in cüz cüz neşrine başladı. Çalışmaları takdirle karşılanan müellif, 7 muharrem 1304 (=1886)'te Abdülhamid II.'in irâdesi ile Meclis-i Maârif azâlığına tâyin olundu. Bu vazifesinde ûlâ sınıf-ı sânî rütbesine kadar yükselen müellif (krş. *Salnâme-i devlet-i aliyye-i Osmâniye*, İstanbul, 1304, s. 302 ve 1320, s. 284), kendisini 2 sene evinde alıkoyan bir hastalığı müteâkip 19 zilhicce 1326 (rumî 30 kânun I. 1324=12 kânun II. 1909)'da vefat etmiştir. Mezarı babasının medfun bulunduğu Karacaahmed'dedir.

Mehmed Süreyyâ, bütün hayatını tarihe, bilhassa Osmanlı sâhasında yetişmiş şahsiyetlerin hâl tercümelerini toplamağa hasretmiş bir

müellifdir. Ömrü İstanbul kütüphânelerindeki eski ve yazma eserleri taramak, İstanbul'un çeşitli köşelerine dağılmış mezarlıklardaki tarihî şahsiyetlere âit kitâbeleri tesbit etmekle geçmiştir. Daldığı bu kesif çalışma hayatı içinde kılık-kıyâfetine ehemmiyet vermemiş, çok mühmel ve dağınık bir hayat sürmüştür. Kendisi, terâcim-i ahvâl sâhasında İsmet Bey (ölm. 1904)'den sonra en selâhiyetli ve vukuf sâhibi bir mütehassıs olarak kabûl olunur.

Te'lifâtı 40 cildi aşan Mehmed Süreyyâ, bunlardan sâdece *Sicill-i osmânî*'yi ve kısmen de *Nuḫbat al-vaḳâyi'*'i bastırabilmiştir. Mehmed Süreyyâ'nın şöhretini devamlı kılan eseri *Sicill-i osmânî*, 3.000 sahifeye yaklaşan büyük bir hâl tercümesi ansiklopedisidir. 1308—1316 (1890—1899) yılları arasında büyücek kıt'ada 4 cilt hâlinde neşrolunabilen bu eser, bütün islâm âlemine mensup meşhurlara da bâzan yer vermekle berâber, asıl Osmanlı sâhasında yetişmiş şahsiyetlere tahsis edilmiştir. Osmanlı devletinin kuruluşundan hicrî 1316 (1899) sonuna kadar çeşitli sınıf ve meslekten on binlerce şahsın hâl tercümesini ihâta eden bu büyük ansiklopedi, neşrinden bu yana ilim âlemi için mühim bir mürâcaat kitabı olmuştur. *Sicill-i osmânî*, başka hâl tercümesi kaynaklarından farklı olarak muayyen bir zümre ve meslege inhisar etmeyip, her çeşit sâhaya mensup şahsiyetleri içine alışı ile, bugüne kadar benzeri bulunmayan bir eser olarak kalmıştır. Müellif, Osmanlı sâhasında zuhur etmiş ne kadar tarihî sîma varsa, tesbit ederek milli tarihin şahıs kütüğünü te'sise çalışmıştır. Yazma eserler ve çeşitli tarihî kaynaklar üzerinde yapılmış geniş taramalara ve mezar kitâbelerine istinad etmesi dolayısiyle diğer hâl tercümesi kaynaklarında tesâdüf olunmayan madde ve bilgileri ihtivâ etmesi, eserin mühim meziyetlerindendir. Birinci derecede meşhur şahsiyetlere dâir verdiği bilgilerin bugün artık kifâyetsiz olmasına mukabil, hayatları başka hâl tercümesi eserlerinde yer almayan üçüncü, dördüncü derecedeki şahısları ancak *Sicill-i osmânî*'de bulmak mümkün olmaktadır. Müellif, tarihî kaynaklarda veya mezar taşlarında rastladığı şahısları, şöhretleri veya ehemmiyetleri az da olsa eserine almıştır. İhtiyatla kullanılmasını gerektiren yanlışlarına, çok bol matbaa hatâlarına ve intizamsızlığına rağmen, belirttiğimiz cepheleri ile büyük istifâdeler sağlayan ve günümüz ilim âleminin müstağni kalamadığı en kestirme bir kaynak teşkil eden bu eser aşılmış, yerine daha mükemmeli şöyle dursun, benzeri dahi konulmuş değildir. Müellifin hayret veren bu büyük çalışması, bugün ancak bir ilmî heyetin başarabileceği bir iş olarak telakkî edilmektedir. Mehmed Süreyyânın ömür boyunca kütüphâneleri ve mezarlıkları dolaşarak topladığı notların ancak bir kısmını ihtivâ eden eserini, daha tam bir hâle getirmek ve fark ettiği yanlışlarını düzeltmek üzere *Sicill*'e 10 ciltlik bir zeyil yaptığı, kaynaklarda (müellifin arkadaşı Halil Edib'in ve *Nevsâl-i osmanî*'nin bu ifâdesine mukabil, Bursalı Tâhir bunu 2 cilt *Tekmile-i sicill-i osmanî* ve 1 cilt *Ẕayl-al-ẕayl* olarak gösterir) zikredilmektedir. *Sicill-i osmânî*'ye günümüzde Mehmed Zeki Pakalın tarafından bir zeyl tertip edilmiş olup müsveddesi Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır.

1247 (1831)'den 1292 (1875)'ye kadar Osmanlı devlet ricâlinin nasıb, tâyin ve velat tarihlerini toplu bir şekilde gösteren, 2 cildlik *Nuḫbat al-vaḳâyi'*'in yalnız 1269 yılı sonuna kadar olan kısmı basılmıştır. *Sicill*'den evvel (1292=1876) neşrolunan ve 1246—1292 (= 1831—1875) arasında teşkilât ve müesseselerde meydana gelen çeşitli tebeddülâtı icmâlen belirtmek gayesini de güden bu eser, bilhassa *Takvîm-i vekayî* ve *Cerîde-i havâdis* me'haz alınarak yazılmıştır. Basılmayan kısmın istinsah edilmiş bir nüshası Osman Ferid Sağlam'ın Türk Tarih Kurumu'na intikal eden kitapları arasında bulunmaktadır.

Bursalı M. Tâhir, onun, *Tarih-i Mehmed Süreyyâ* nâmı ile Mahmud II.'dan başlayıp Sultan Abdülaziz'in saltanatı nihâyetine kadar 9 ciltlik bir tarih de te'lif ettiğini haber vermektedir. Müellifin bundan başka 10 ciltlik bir *Tarih-i İslâm*'ı, 30 cüz üzerine Arapça ve Farsça ile Osmanlıca, Çağataycа ve diğer Türk dili lehçelerini içine alan *Burhân al-şaraf* yahut *Lugat-ı hamse* adlı 7 ciltlik bir lugatı, hadis ve Kur'an ile ilgili te'lifâtı, ayrıca 4 de romanı vardır.

Mehmed Süreyyâ'nın evinde, yorulmak bilmez bir gayretle dolaşarak tesbit ettiği İstanbul mezar kitâbelerine âit çuvallar dolusu evrak vardı. Mehmed Süreyyâ'nın 40 cildi aşmakta olan basılmamış eserleri 1334 (1916) Cihangir yangınında tamâmen hebâ olup gitmiştir.

Bibliyografya: Başbakanlık Arşivi, Mülga Dâhiliye Nezâreti, *Sicilli umûmiye defteri*, nr. 113, s. 41; Halil Edib, *Ziyâ-i elîm: Yazık Süreyyâ Bey de ölmüş* (*Bayân al-ḥaḳḳ mecmuası*, 1324—1326, nr. 17—18, s. 386 v.dd., 396 v.dd.); Ekrem Reşad—Osman Ferid, *Nevsâl-i osmânî* (İstanbul, 1325), I, 184; Abdurrahman Şeref, *Tarih müsâhabeleri* (İstanbul, 1339), s. 339 v.d.. Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 36 v.d.; F. Babinger, *GOW*, s. 385 v.dd.;

aya. mll., md. *Thuraiya Mehmed (El)*; İbrahim Alâaddin Gövsa, *Türk meşhurları ansiklopedisi* (İstanbul, ts.), s. 361.

(ÖMER FARUK AKÜN.)

SÜRME. [Bk. KÜHÜL.]

SÜRÛC. [Bk. SURÛC.]

SÜRÛRÎ. SURÛRÎ, MUŞLIḤ AL-DÎN MUṢṬAFÂ (1491—1562), XVI. asrın tanınmış Türk âlimlerindendir. Hoca Şâban adında zengin bir tâcirin oğlu olup, 897 (1491)'de Gelibolu'da doğmuştur. İlme merakı olan babasının, yetişmesi husûsunda gösterdiği ihtimam sâyesinde devrinin Nihâlî, Ca'fer Çelebî, Kara Davud, Kadrî Efendi, Taşköprî-zâde Mustafa ve Abdülvâsî gibi büyük âlimleri yanında tahsil görerek Fenârî-zâde Muhiddin Efendi'den mülâzim olmuştur. 927 (1521)'de Fenârî-zâde Muhiddin Efendi İstanbul kadısı olduğu vakit onu, bu mansıbın o sırada ihdas edilen, „bâb nâibliği" hizmetine getirdi. Muhiddin Efendi'nin 929 (1522)'da Anadolu kazaskeri olmasıyle Sürûrî bu defa onun „tezkirecilik" hizmetini ifâya başladı. Fakat bu makama âit gizli bilgileri eski hocası Abdülvâsî Efendi'ye ifşâ etmekle itham olunduğundan ilmiye tarîkini terkedip Emîr Bubârî tekkesi şeyhi Nakşbendî Mahmud Efendi'den inâbet alarak dervişliğe intisap etti ve bir müddet sonra hacca gitti. Dönüşünde Fenârî-zâde'den daha çok iltifat görerek 930'da 20 akçe ile Gelibolu'da Muhaşşî Sinan Efendi yerine Sarıca Paşa medresesi müderrisi, 933 (1526/1527)'te de Şeyh Cemâl Efendi'nin vefatı üzerine de Pîrî Paşa zâviyesi müderrisi oldu. Burada 40 akçe ile „rütbe-i sâlise" ye kadar terfî etti. 944 (1537/1538)'te bânisinin onun içia yaptırdığı Kasım Paşa medresesine 50 akçe ile müderris oldu. 954 (1548)'te Muhiddin Efendi'nin vefatından büyük bir teessüre kapılan Sürûrî, müderrislikten istifâ ederek Emîr Bubârî zâviyesi şeyhi ve Nakşbendî Mahmud Efendi'nin dâmadı Abdüllâtif Efendi'ye intisap ile tekrar dervişliğe sülûk etti. Fakat, bu sırada Mora'da sancak beyi bulunan Kasım Paşa'nın ısrârı karşısında, derviş kıyâfetini muhâfaza etmek şartiyle, haftanın muayyen vakitleri için yeniden müderrisliği kabûle mecbur oldu. İkindi sonraları Kasım Paşa câmiinde mesnevî okuttu. Bu arada evini ve emvâlini satıp meskeni civârında kendi adına nisbetle Sürûrî câmii nâmı ile anılan bir câmi yaptırdı ve tekrar hacca gitti.

955 (1548)'te Kanunî'nin Van seferine çıkışı sırasında şehzâde Mustafa'nın hocalığına dâvet olundu. Âşık Çelebî gibi dostlarının tavsiye ve ikazlarına rağmen, bu vazifeyi kabûl ile Amasya'ya, şehzâdenin yanına gitti (M. Süreyyâ, *Sicill.*, III, 12 ve Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 306'da hocalığa tâyin tarihinin 950 olarak gösterilmesi ilk kaynakların ve bu arada bilhassa Âşık Çelebî'nin çok sarih kayıtları karşısında yanlıştır). Sürûrî, etrafına seçme fikir adamlarını toplayan, edebiyat ve ilme karşı büyük bir alâka gösteren şehzâde için muhtelif eserler kaleme aldı. Asırlarca devamlı bir rağbete mazhar olan *Baḥr al-ma'ârif* (te'lifi 956=1549) bunlardan biridir. Sürûrî, şehzâdenin mahrem-i esrârı ve en nüfûzlu adamı olmuştu. 960 (1553)'te şehzâde Mustafa'nın Kanunî tarafından Karaman Ereğlisi'nde katlettirilmesi Sürûrî için kabredici bir darbe oldu. Bu elîm vak'a üzerine inzivâya çekilen ihtiyar âlim, şehzâde için tercümeye başlayıp onun ölümü ile yarıda bıraktığı *K. al-'acâ'ib va 'l-ġarâ'ib* (Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1088)'de Mustafa'ya karşı sevgi ve bağlılığını ifâde eder.

Bu vak'ada takındığı tavır hoşa gitmeyen ve resmî her hangi bir gelirden mahrum kalan Sürûrî ölümüne kadar, tersâne ve babriye mensuplarının yardımıyle devlet erkânından kimseye baş eğmeksizin, kurduğu mese'din bütün hizmetlerini devam ettirmiş, tedris ve te'lifâtı ile meşgul olmuştur. Hemşehrisi müverrih Gelibolulu Âli bu devrede bir ara (965=1557/1558) onun talebeliğini yapmıştır. Sürûrî, kamerî yıl hesâbiyle, 72 yaşında olduğu hâlde, kısa bir hastalığı müteâkip 7 cemâziyelevvel 969 (13 kânun II. 1562; Âşık Çelebî'ye göre cemâziyelâhır sonunda)'da vefat ederek, inşâ ettirdiği mescidin haziresinde mihrâbın önüne rastlayan yere defn olundu. Bugün bu mescid yıkılmış, Sürûrî'nin mezarı da ortadan kalkmıştır. Evvelce bütün te'lifâtı el yazısı ile burada bulunmaktaydı (vaktiyle bir ziyâretgâh olan mezarı için bk. Emin, *Menâkıb-i Kethudâzâde Ârif*, İstanbul, 1305, s. 210 ve 303 v.d.).

Tefsir, hadîs, fıkıh, mantık, ilm-i nücûm, tıp ve edebiyat gibi çeşitli sâhalarda meydana getirdiği 36 eseri ile (onun te'lifâtını mescidinde gören Evliya Çelebî, mütad mubâlağası ile bunların sayısını 150'ye çıkarır) Sürûrî, devrinin âlimleri içinde çok velud bir şahsiyet olarak temâyüz etmektedir. Eserlerinin bir kısmını Arapça ve Farsça olarak kaleme alan müellifin te'lifâtı daha ziyâde şerh ve hâşiye mâhiyetindedir. Sürûrî, derslerine muvâzi olarak, büyük vukufu ile şarkın ilmî ve edebî muhtelif klasik eserlerini daha kolay anlaşılır bir hâle getirmeğe ve onlardaki güçlükleri gidermeğe çalışmıştır. *Maṯnavî*, *Gulistân*, *Bûstân* ve Ḥâfiẓ'ın *Dîvân*'ı için yaptığı şerhler edebî sâhada en başta gelenlerdendir. *Maṯnavî*'nin 6 cildi üzerindeki büyük şerhi „şârih-i

mesnevî" unvânı ile şöhret bulmasını te'min etmiştir. Bunlar yanında hepsi çok muğlak birer eser olan Fattâḥî Nîşâbûrî'nin *Şabistân-i ḫayâl*'i ile 'Alî b. Abî Ṭâlib'e izâfe edilen *Mu'ammagât*, Câmî ve Mîr Hüseyin'in *Mu'ammayât*'larına ayrı-ayrı şerhler tertip etmiştir. al-Bayżavî tefsiri, Buḫârî'nin *Câmi' al-saḥîḥ*'i, *al-Hidâya*, *Talvîḥ* ve *Miṣbâḥ* gibi şark ilminin temel eserleri üzerinde meydana koyduğu şerh ve hâşiyeler ise, ilmî sâhadaki te'lîfâtının en mühimlerini teşkil eder. Tıbda *Mâciz*'i şerh etmiştir. Ayrıca tercüme faâliyetinde de bulunan âlimin, Sayyid 'Alî Hamadânî'den yaptığı *Żaḫîrat al-mulûk* tercümesiyle, Ḳazvînî'nin *'Acâ'ib al-maḫlûḳât*'ından hülâsa ve kısmen tafsil sûretiyle ve *Kitâb al-'acâ'ib va 'l-ġarâ'ib* adiyle yaptığı tercümeleri örnek olarak zikredebiliriz. Kınalı-zâde Hasan Çelebî, Sürûrî'nin Farsça eserler üzerindeki şerhleri için lisanî incelikleri gözden kaçırmak ve kifâyetsizlik gibi kusurlar ileri sürmüştür. Riyâzî de aynı hükmü tekrarlar.

Sürûrî'nin te'lîfâtı içinde *Baḥr al-ma'ârif*, dîvan şiirinin hayal ve mazmunlarını, Arap ve bilhassa Fars şiirindeki örnekleri ile birlikte tedvin eden bir rehber olması bakımından busûsî bir ehemmiyeti hâizdir. Büyük bir rağbete mazhar olan bu kitap, edebiyatımızda asırlar boyunca nev'inde yegâne bir eser olarak değerini muhâfaza etmiştir. Sürûrî, bütün bu eserlerinden başka Türkçe bir de *Dîvan* sâhibidir. Kendi ifâdesine göre ekserisi gençlik çağının mahsûlü olan 500 gazeli vardır. Âşık Çelebî, Âlî ve Riyâzî onun *Dîvan*'ını görmüşlerdir (*Dîvan*'ı için ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1941, I, 792).

Bibliyografya: Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 47 v.d.; Lâtifî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 186 v.d.; Âşık Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2406, var. 190a—193b); Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2579, var. 148a, 149b); Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 5959, var. 399b—400b); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568, var. 40a—b); Riyâzî, *Tezkire* (Millet-Ali Emirî kütüp., tarih, nr. 765, var. 73b); Nev'îzâde Atâî, *Şakayik zeyli* (İstanbul, 1268), s. 23 v. dd.; Kaf-zâde, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 1646, var. 57b); Kâtib Çelebî, *Sullam al-vuṣûl*, Süleymaniye kütüp. Şehid Ali Paşa kısmı, nr. 1887, var. 243a; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I, 426; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadikat al-cevâmi'* (İstanbul, 1281), II, 4 v.d.; Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtung* (Pesth, 1837), II, 287; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 12; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2558; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312), II, 26—31; M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), s, 540; Şeyh Vasfî, *Derviş Senâyî*'ye: *Baḥr al-ma'ârif* (*İrtika mecmuası*, 1319, nr. 19—119, s. 138 v.d.); Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 225 v.d.; Bagdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1955), II, 434; Brockelmann, *GAL*, II, 438 (II², 579); *Suppl.*, II, 650; F. Babinger, md. *Surûrî* (*EI*).

(ÖMER FARUK AKÜN.)

SÜRÛRÎ. SURÛRÎ SAYYID 'OŞMÂN (1752—1814), manzum tarih düşürme san'atında en büyük üstad tanınan bir Türk şâiri dir. Hâfız Mûsâ Efendi (ölm. 1194) nâmında bir zâtın oğlu olup, 25 rebiülevvel 1165 (11 şubat 1752)'te Adana'da doğmuştur. Baba tarafının şerîfler soyuna intisâbı dolayısiyle Seyyid unvânını kullanmıştır. Tahsilini doğduğu memleketin âlimleriuden gören Seyyid Osman 20 yaşında iken şiire başlamıştı. 1187 (1733) tarihinden itibâren Hüznî mahlasını alıp, edebî şahsiyetinin en bâriz vasfı olan manzum tarih düşürmeği san'atının aslî sâhası hâline getirdi. O çağda muhitinde Fehîm, Âlî, Naîm, Rahîmî ve Helâkî gibi şâir dostları bulunduğu dîvanından anlaşılmaktadır. Yükselme imkânları arayan genç şâir, Mekke mevleviyetinden dönerken Adana'ya uğrayan ve sonra şeyhülislâmlık makamını işgal edecek olan Yahya Tevfik Efendi'ye İstanbul'a gitme arzusunu açtı ve onun teşvikiyle 25 rebiülevvel 1193 (13 mayıs 1779)'te memleketini terk ederek İstanbul'a geldi (Sürûri, *Dîvan*, Bulak, 1255, kasideler kısmı, s. 60, tarihler kısmı, 265). 6 sene kullandığı Hüznî mahlasını Yahya Tevfik Efendi 1193'te Sürûrî'ye çevirdi. Onun delâletiyle şeyhülislâm Es'ad-zâde Mehmed Şerif Efendi'den mülâzım oldu. Bu devrede annebaba hasreti ve gurbet duyguları içinde yaşadığını gördüğümüz Sürûri (msl. bk. *Dîvan*, kasîdeler, s. 70 v.d.) İstanbul'da çok sıkıntılı bir mülâzemet devresi geçirdi. Kendisine yatacak yer bile bulmakta güçlük çeken şâir 1195 (1781)'te sadrâzam Mehmed İzzet Paşa'ya sunduğu bir kasîde ile perişan hâlini ifâde ettiği gibi (*Dîvan*, s. 26), ayrıca şeyhülislâm Mehmed Şerif Efendi'ye verdiği manzum arz-ı hâlinde de (*Dîvan*, kasîdeler, s. 54 v.d.) mülâzemet müddetinin uzamasından ve içinde bulunduğu yoksulluktan şikâyet eder. Nihâyet 1195 şevvalinde (eylûl 1781) Hayatî-zâde Mehmed Said Efendi'den imtihan verip Anadolu sadâreti kaleminden kadılığa geçebildi (*Dîvan*, s. 265). Anadolu sadâreti hizmetinde 16 yıl vazife gören Sürûrî bu devre içinde 4

muhtelif yerde kadılık yaptı. 1196 (1782)'da Yeğen Mehmed Paşa'nın sadâretinde kendisine ayrıca bir maaş bağlanmıştı. 1203—1204 (1788—1790) tarihleri esnâsında Sünbül-zâde Vehbî'nin kethüdâsı olarak Eski-Zagra'da bulundu. Bu vazifesi halk tarafından Sünbül-zâde Vehbî ile birlikte hapsedilip sonra suçsuz görülerek serbest bırakılmasiyle nihâyet bulur. Çok geçmeden 1204'te Selim III. tarafından kendisine yeni bir mansıb verilen (*Dîvan*, kasideler, s. 17 v. d.) şâir, me'mûriyeti, 1211 (1796/1797)'de Rumeli kazaskerliği hizmetine naklolunup Yenî-pazar kadılığına tâyin edildi (*Dîvan*, tarihler, s. 85). 1215 (1800/1801)'te Mostar kadısı oldu. 1217 (1802/1803)'de Selim III.'e sunduğu bir kasîdesi üzerine tekrar Anadolu kazaskerliğinden bir mansıba geçirildi. Şâir aynı sene 30 yıllık edebî hayatının mahsûllerini *Neşât-engîz* adıyle tertip ettiği dîvanda topladı. 1218'de rütbesinin bir mikdar terfi ettiğine işâret eden Sürûrî (*Dîvan*, tarihler, s. 91) meslek hayatının hiç bir devresinde daha ileri mansıblara yükselemeden 11 safer 1229 (2 şubat 1814)'da vefat etmiş ve Edirnekapısı dışında Sünbül-zâde Vehbî'nin yanına gömülmüştür. Mevkii, Sırt-tekke civârı (Emin, *Menâkıb-i Kethüdâ-zâde Ârif*, İstanbul, 1305, s. 305), Topçular ve La'lî Çeşmesi yakını olarak (Hacı Tevfik, *Macmūʿat al-tarâcim*, Üniv. kütüp., nr. TY 192, var. 157b) gösterilen bu mezarların bugün ikisi de ortadan kalkmıştır.

E d e b î ş a h s i y e t i. Kasîde ve gazellerinde alelâde bir nazîreci ve taklidci seviyesinden öteye geçemeyen Sürûrî, asıl şahsiyetini tarih manzûmelerinde ortaya koymuş ve bu sâhada Türk edebiyatının erişilmez bir siması olarak tanınmıştır. Sürûrî hayret veren bir kolaylıkla en basit, en ehemmiyetsiz şeylere varıncıya kadar her hâdise hakkında dilediği sayıda ve hepsi birbirinden farklı tarih manzûmesi söylemek kudretini gösteren bir şâirdir. Dîvan edebiyatının devamı boyunca bu sâhada onun kadar zengin sayıda ve mevzuca mütenevvî eser meydana getiren şâir çıkmamıştır. Kendisinden evvel bu vâdide en fazla şiir vermiş olan Edirneli Nazmî, Bursalı Hâşimî ve Cinânî gibi üstadlar ondaki zenginlik ve tenevvüü gösterememişlerdir. Başka şâirlerin bir veya bir kaç tarih düşürebildiği bir hâdise hakkında üst-üste bir çok tarih manzûmesi söylemek Sürûrî'de esastır. Onun bu işteki müstesnâ kudreti, bâzan o derece ileri varır ki, msl. 1216'da Mısır'ın Fransızlardan istirdadı hâdisesi için birbirinden farklı 68 tarih manzûmesi birden tanzim ediverdiğine şâhid oluruz. Hakkında başka manzûmeleri ile o kadar tarih düşürdüğü Arîş fethine dâir, her bendinin son iki beyti tarih olan ve bu beyitlerin her birinden de 8 defa tarih çıkan muhammesi musanna tarih san'atının bir şâheseridir. Sürûrî'nin tarih mısrâları ekseriya, başka şâirlerin sık-sık mürâcaat zorunda kaldıkları doldurmalardan ve fazla sözlerden arınmış olarak sehl-i mümtenîye varan bir sâdelik içinde görülür. Tarih düşürmek için etrafında olup-biten hiç bir şeyi kaçırmıyan Sürûrî kuvvetli bir tecessüs ve mizah kabiliyetine de sâbiptir. Mahlâsı yanı-sıra, Dîvan'ına *Neşât-engîz* ismini vermesi sebepsiz değildir. Onun vefat tarihlerinde bile mizah ve nükteye kaçan bir taraf his olunur. Hiciv ve hezel vâdisine tatbik ederek, tarih düşürme san'atının sâhasını genişletmesi ve ona mizâhî bir renk vermesi, Sürûrî'nin başarılarından biri olmuştur. Başkalarının elinde sâdece yüksek tabakaya mensup kimselerin hayat ve şahsiyetlerine inhisar eden bu san'atın mevzuunu Sürûrî, dilencisi ve çingenesi dâhil cemiyetin alelâde ve en aşağı tabakalarına kadar açmak sûretiyle Türk şiirine basit insan tipini, yeni şâirlerden daha önce aksettirebilmiştir.

Sürûrî'nin muhitine müteveccih geniş tecessüsü ile yazdığı 2.000'e yakın tarih manzûmesi, askerî- siyâsî büyük hareketlerden, intihar ve hırsızlık hâdiselerine, hattâ hava durumuna kadar devrinin hemen her çeşit vukuâtını zapteden bir nevî gazetesi hükmündedir. Hele muhtelif şahsiyetlerin doğum, vefat, izdivac, nasıb, terfî, hastalık v.b. gibi çeşitli hayat safhalarına dâir başka yerlerde bulunması güç, çok defa ancak kendisinde rastladığımız tarih kayıtları ile Sürûrî'nin eseri 1187—1229 yılları arasındaki devre ile ilgili hâl tercümeleri için müstagni kalınması mümkün olmıyan aslî ve birinci dereceden bir kaynak ehemmiyetini taşımaktadır.

Sürûrî, hiciv ve hezel vâdisindeki gazellerinde Havâyî mahlasını kullanır. Onun hiciv ve hezellerinde devlet ricâli ve yüksek mevkı sâhibi kimselerle uğraşmayıp, kendi seviyesinin ve halk tabakasının insanlarını mevzû alması dikkate değer bir husustur. Aynî, Refî-i Kâlâyî gibi devrinin muhtelif şâirleri ile hicivleri bulunan Sürûrî'nin, hakkında en fazla hiciv söylediği şahsiyet Sünbül-zâde Vehbî olmuştur. Sünbül-zâde ile hayatının sonuna kadar aralarında cereyan eden hiciv ve mülâtefeler, devirlerinde zevk ve merakla takip edilirdi. İkisi arasındaki münâsebet Carîr ile Farazdak'ınkine benzetilmiştir (Şânî-zâde, *Târih*, I, 199).

E s e r l e r i. 1. *Dîvan*. Önce 1217'de tertip ve 1220 yılında yeniden tanzim ettiği *Dîvan*

1255 (1839)'te Bulak'da basılmıştır. Bu büyük hacimli eserin 322 sahifelik kısmını yalnız tarihler işgal eder. *Dîvan*'da yer alan tarih manzûmelerinin sayısı, kasîdelerdekiler bâriç, 1804'tür. 76 sahifelik kasîdeler kısmında 27 kasîde, medbiye adını verdiği küçük hacimli 24 manzûme, 8 muhammes, 7 tahmis vardır. Son 55 sahifelik kısım ise, 164 gazel, 17 kıt'a ve 11 matla'dan ibârettir. Sürûrî'nin devrinin hükümdarları içinde yalnız Selim III'e kasîde yazdığı görülüyor. Şâirin İstanbul hakkında bir hayli manzûmesi mevcuttur (Âsaf Hâlet Çelebî, *Dîvan şiirinde İstanbul*, s. 165—170).

2. *Hezeliyât*. Şâirin mizah ve hiciv vâdisindeki şiirlerini toplayan bu eser Havâyî mahlası ile 70 gazel, 1 müseddes, 1 muhammes, 110 tarih, 260 kıt'a ve 38 beyitten müteşekkildir. Biri taş-basma, diğeri hurûfatla İstanbul'da yapılmış tarihsiz iki tabı vardır.

3. *Sürûrî mecmuası*. Evvelki ve muâsırı Türk şâirleri ile kendisinden seçtiği tarih mısrâlarını ihtivâ eden bir mecmuadır. Bu tarihleri Sürûrî, mevzûlarına göre tasnife tâbi tutarak hususî fasıllara ayırmıştır. Sonra Keçeci-zâde İzzet Molla ve vak'anüvis Es'ad Efendi'nin yaptıkları ilâvelerle daha da genişleyen bu müntehabat mecmuası, vak'anüvisliği sırasında Ahmed Cevdet Paşa'nın eline geçerek onun tarafından bu nâm ile 1299'da İstanbul'da tabettirilmiştir. Eserde 236 şâirden toplanmış 8.300 tarih mısrâı mevcut olup, bunlardan 1091 tânesi Sürûrî'ye âittir. Eserin aslî nüshası İstanbul Arkeoloji müzesi kütüphânesi yazmaları nr. 1035'dedir.

Bibliyografya: Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi, *Şâhid al-muvarriḫîn* (İstanbul Arkeoloji müzesi kütüp., yazmaları, nr. 1034, var. 4, 5, 11. 176—177); aynı mlf., *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2095, var. 154 v.d.); Ârif Hikmet, *Tezkire* (Millet, Ali Emirî kütüp., tarih, nr. 789, s. 35 v.d.); Süleyman Fâik, *Mecmuâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 9577, var. 74b, 85a; nr. TY 4100, var. 53a, 77b, 151a); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 189; Muallim Nâci, *Sürûrî* (*Mecmua-i muallim*, 1305, nr. 28—30); aynı mlf., *Mehmed Muzaffer mecmuası* (İstanbul, 1306), s. 14 v.d., 33—41; Ebüzziya Tevfik, *Sürûrî-i müverrih* (İstanbul, 1305); M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 13; Ş. Sâmi, *Kâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV, 2558; Cevdet Paşa, *Belâgat-i osmâniye* (İstanbul, 1326), 6. tabı, s. 168—170; Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 489—494; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 266—278; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 238; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1951), I, 660; İbrâhim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 250—253; Babinger, *Sürûrî* (*E I*, IV, 592); Sa'deddin Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümûneleri* (İstanbul, 1931), s. 635 v.d. (ÖMER FARUK AKÜN.)

SÜTRE. SUTRA (A.), örten, koruyan, siper olan şey mânasına gelir ki, bilhassa namaz kılan kimsenin, dâhilinde insan ve şeytanların te'sirinden mahfuz olduğu itibârî bir mekân tahdit etmek için kıble istikametinde önüne diktiği veya koyduğu şeyi ifâde eder. „Açık bir ibâdet yerinin itibârî olarak tahdîdi demek olan *sutra*'nin sâir gayeleri arasında şeytanları uzaklaştırmanın da bulunduğu söylenebilir" (Wellhausen, *Reste*², s. 158). Filhakîka bir hadîste bu itibârî mekâna saygısızca sokulan kimseye *şayṭân* denilir (Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 100; krş. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, IV, 8; Ṭayâlisî, *Musnad*, Haydarâbâd, 1321, nr. 1342).

Bu kelimeye *Kur'an*'da tesâdüf edilmez. Hadîs'te *satara* (*tasattara*, *istatara*) *bi-ṣawb* ifâdesi içinde ve gusülden bahsedilirken, gusledenin bir elbise veya bir perde vâsıtasıyle uryanlığını gizlemesi yahut da birine gizletmesi anlatılırken geçer (msl. Buḫârî, *Ṣayd*, bâb 14; *Ġusl*, bâb 21; Muslim, *Ḥayż*, hadîs, 70, 79; Abû Dâ'ûd, *Ṭahâra*, bâb, 123; *Manâsik*, bâb 37). Peygamberin zevcelerini erkeklerin nazarından gizlediği örtüye de *sitr* denilmiştir (Buḫârî, *Meġâzî*, bâb 56; *Nikâḥ*, bâb 67).

Bu tâbir aynı zamanda, bir kimsenin, namaz kılarken rahatsız edilmemesi için kendisini kalabalıktan tecrid eden (*yasturuhu min al-nâs*) kıble istikametindeki bir şeye doğru yönelişinde kullanılır (msl. Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 53; Muslim, *Ṣalât*, hadîs 259; Abû Dâ'ûd, *Manâsik*, bâb 53).

Peygamber, anlatıldığına göre, *sutra*'lerini seçmede müşkil-pesend değildi: meselâ bu arada yük ve binek hayvanı (*râḥila*), deve (*ba'îr*), ağaç, deve palanı (*raḥl*, Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 98), bir sedir (*ayn. esr.*, bâb 99), kısa mızrak (*ḥarba*, bâb 92), ucu harbeli değnek (*'anaza*, bâb 93), câmi sütûnu (bâb 95) zikredilir.

Hadîsten *sutra* ile alâkalı olmak üzere biri kat'î hükümler veren, diğeri kat'iyetten çekinen iki istikamet akseder.

Bunlardan birincisi *sutra* ile namaz kılan kimse arasında bulunması gereken mesâfeyi kat'iyetle tesbite çalışır (*mamarr al-ṣât* „bir koyunun geçebileceği aralık", Buḫârî, *Ṣalât*, bâb 91; Muslim, *Ṣalât*, hadîs 263, 264 v.s.); Peygamberin, namaz kılan kimsenin *sutra* ile kendi arasından bir şahıs geçirmemesini söy-

lediğini (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 100, 101; Muslim, *Ṣalāt*, hadîs 258—262, v. s.), namaz esnâsında musallînin önünden insanlar veya hayvanlar, bilhassa köpekler, merkepler veya kadınlar geçerse namaz bozulur, dediğini ileri sürer: Buna göre Allahın Resûlü şöyle demiştir: „Bir kimsenin önünde bir semerin ucu veya ortası [gibi bir şey] bulunmadan namaz kılarken önünden bir köpek, bir merkep veya bir kadının geçmesi hâlinde namazı bozulur" (Tirmiẕī, *Mavāḳit*, bâb 136; Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 86).

Buna mukabil ikinci istikamete göre, namaz, musallînin önünden insanların veya hayvanların geçmesiyle asla bozulmuş olmaz (Tirmiẕī'nin, *Mavāḳit*, bâb 135'teki bir kaydına istinad eden Şāfi'ī'nin de re'yi budur). [Yanında bu mes'ele konuşulduğu bir sırada] 'Ā'işa inşâl ile şöyle demişti: „Bizi eşeklere ve köpeklere benzetiyorsunuz! Allaha yemin ederim ki Peygamberin, ben kendisiyle kıble arasındaki bir sedre bir yanıma dayanıp uzanmışken namaz kıldığını gördüm..." Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 105). İbn 'Abbās'ın naklettiği bir hâdisede de aynı temâyül müşâhede edilir: Ben bir merkebe binmiş al-Faẓl'ın arkasından gidiyordum; Peygambere Minā'da eshâbı ile namaz kıldığı bir sırada yetiştik. Hayvanlardan indik ve cemâatin yanında yer aldık. O sırada merkep aramızdan geçti, fakat bununla namazımız bozulmadı (Tirmiẕī, *Mavāḳit*, bâb 135, krş. Aḥmed b. Ḥanbal, II, 196).

Şâfi'îler *sutra*'nın *sunna* olduğunu söylerler. al-Navavī'nin, Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'i şerhinde (Kahire, 1283, II, 76 v.d.) fakîhlerin bu hususta muhtelif görüşleri mevcuttur; ayrıca krş. Tirmiẕī'nin *Mavāḳit al-ṣalāt*'ında 133.—136. bâblar hakkındaki mülâhazaları.

Abū Isḥāḳ al-Şīrāzī (nşr. Juynboll, s. 29) fikirlerini şöyle ifâde eder: Bir kimse namaz kılan birinin önünden geçtiği zaman, şâyed bu iki şahıs arasında bir *sutra* veya takrîben bir kol uzunluğunda bir değnek varsa, namaz kılanın önünden bu geçme *mekrūh* değildir. Hattâ değnek yerine üç arşın mesâfede önüne bir çizgi çekmiş olsa, bu geçiş yine *mekrūh* değildir. Buna mukabil önünde bunlara benzer bir şey yoksa, namaz kılanın önünden geçmek *makrūh*'tur, fakat yine de namaz bozulmuş olmaz.

Şunu da zikredelim ki, imâmın *sutra*'sı, arkasında namaz kılan cemâat için de mûteberdir (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 90).

Bibliyografya: Klasik hadîs malzemesi için A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muḥ. Tradition*, Leiden, 1927'de bk. tu kelime; İbn Ḥacar al-Haytamī, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), I, 180 v.d. (A. J. WENSINCK.)

SÜVEYDİYE. AL-SUVAYDĪYA, bugünkü adı Samandağı. Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, Hatay vilâyetine bağlı kaza merkezi bir kasaba (nüfusu 13.900) olup, Antakya'ya 26 km. 'lik bir yolla bağlıdır. Orta çağda Antakya'nın iskelesi olarak ehemmiyeti bulunan Süveydiye gerçekte deniz kıyısında olmayıp, sâhilden 4 km. kadar içeride bulunduğundan, söz konusu olan iskele Âsî (Orontes) nehri ağzında veya munsaba yakın bir mevkide (al-Mīna) yer alıyordu. Diğer taraftan, Orta-çağ kaynaklarında bir liman veya iskele şehri olarak zikredilen Süveydiye, daha yakın devirlerde belli bir şehir ismi olmaktan ziyâde, Âsî nehri aşağı mecrâsı etrafındaki toprağı verimli ovaya, yahut bu ovada birbirine yakın nüfusu kalabalık köylerin (al-Lavşīya=Alevışık, Zeytûniye, Cedîde, Sabuniya v.s.) hey'et-i mecmûasına veriliyordu.

Süveydiye'nin ehemmiyet kazanması, kendisinin 5 km. şimâl-i garbîsinde, Mûsâ dağı (Coryphaeus Mons) eteğinde deniz kenarında bulunan eski çağın meşhur Seleukeia Pieria şehri limanının tedricî bir şekilde kumla tıkanmasına bağlanabilir. Bu şehir 305 (m. ö.)'e doğru Seleukos Nikator tarafından, muhtemel olarak daha eski bir iskân mevkii üzerinde kurulmuş, şarkın büyük beldesi Antakya'nın iskelesi olmakla kalmayıp, te'sir sâhası Mesopotamya'ya kadar uzanmıştı. Asırlar boyunca elden-ele geçen Seleukeia, milâdî I. asrın ikinci yarısına doğru Roma hâkimiyeti altına girdi. Şehrin surları içinde yer alan ve bir boğaz ile denize bağlanan limanı dağlardan inen bir derenin getirdiği kum ve çakıllarla tıkanmakdan korumak üzere, imparator Vespasianus zamanında, derenin ağzını garpta şehir dışına atmak için kayalık arâzi içinde dev ölçüde bir kanal (kısmen tünel) açılmasına girişildi. Bugün Seleukeia'da bütün heybeti ile mevcut olan Arapların *al-Kārīs* (Farsça Kehriz=Kāriz'den) dedikleri kanal şimâlde büyük bir bend ile başlamakta, 130 m.'lik bir kısmı 6×7 m. eb'adında bir tünel olmak üzere 1.380 m. uzunluğunda muazzam bir yarma meydana getirmektedir. Eski çağın insan eli ile meydana getirilmiş en cür'etli eserlerinden biri olan bu kanal Seleukeia'yı bir müddet korudu ise de, daha sonra Antakya'nın gerilemesi ve şarkî Roma imparatorluğu devrinde Mesopotamya yollarının denizi bırakarak Anadolu kara yollarından Bizans'a yönelmesi neticesinde Seleukeia ehemmiyetini gittikçe kaybetti. Bununla berâber, islâmiyetin ilk devirlerinde burası Salūḳiya şeklinde sık-sık zikredilir (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 148, 12: Ḥişn Salūḳiya; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, nşr. Barbier de

Meynard, II, 199; Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 126; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ*, nşr. Juynboll, II, 47). İslâm fütûhâtı tarihçilerinin *Ḳalaḳīya* veya *Malaḳīya* şeklinde kaydettikleri isimler, Salūḳīya şeklinde okunmalıdır (Caetani, *Annali dell'Islam*, IV, 506, § 81) ve daha sonra adı geçen al-Mālūnīya şehrinin de Salūḳīya olması mümkündür: bunun yakınında Busayt (ποσίδειον), Âsî munsabının 25 km. kadar cenûbunda al-Ḳuşayr (şimdi Ḳal'at al-Zav) zikredilir ve buraya Darkūş (Dirgūş) halkının göç ettiği söylenir (Quatremère, *Histoire des Sult. Maml.*, I, b, s. 266; van Berchem, *Voyage en Syrie*, I, 250, 6). Bununla berâber kadîm liman, daha cenupta bulunan al-Suvaydīya yararına yavaş-yavaş ehemmiyetini kaybetti. Süveydiye ismi, şimdi Büyük ve Küçük Karasu denilen iki „siyah" akarsu (δύο Μέλαντες) ve „Karadağ" (Μαῦρον veya Μελαντιούδρος, Montana Nigra, Sūryânice Ṭūrā Ūkāmā, yâni Amanos, bk. mad. GÂVUR DAĞLARI)'dan geliyordu. Eski Arap coğrafyacıları (msl. al-Ḫvārizmī, İbn Ḥurdāẕbih, al-Battānī) bu şehri zikretmezler. Eğer Georgios Kedrenos (Migne, *Patrologia Graeca*, CXXII, stn. 97)'ta rastlanan Συννέφιον, buranın adı olarak kabûl edilirse, ancak Haçlı seferlerinden az önce tanınmaya başladığı anlaşılır. Anna Komnena (Alexias, Bonn tabı, II, 87, 21, 126, 22, 239, 8) daha sonra bu şehre τῆς Ἀντιοχείας ἐπίνειον Σουδεΐ, λιμήν Σονδι veya Σουέτιον adını veriyor. Görünüşe bakılırsa, limanın umrânı, Antakya prensliğinin kurulmasıyle başlamıştır. Yāḳūt'a göre, Franklar mallarını Antakya'ya buradan gönderiyorlardı. al-İdrīsī'ye göre, Ḥişn al-Suvaydīya ile Ḥişn al-Huryāda (Estorïha-Farḥī'deki אלחוריאדה; İtalyan deniz haritalarının ve Portulan'ların Glorietası) arasında 15 *mil* ve Cabal Ra's al-Ḫanzīr (şimdiki Hınzır burnu)'e kadar 20 *mil* mesâfe vardı. Haçlılar al-Suvaydīya limanını, bu civarda Cabal Mār Sim'ān (Θαυμαστὸν ὄρος; bu günkü Samandağı) üzerindeki Saint Simeon makamı dolayısiyle, Portus Sancti Simeonis diye adlandırıyorlardı (Guil. Tyr., XIV, 5; XV, 13; XVII, 31). Haçlı seferleri sırasında Venedik, Cenova ve Pisa gemileri bu limandan Antakya'ya yiyecek, silâh v. b. çıkartıyorlardı. Bir aralık Cenovalılar limanı bâkikimiyetleri altına aldılar ve hâsılatının üçte birini kendilerine alıkoydular. Bu sırada limanın adı çeşitli kaynaklarda Sedium (Raoulde Caen), Suidin veya Sudinum (Venedik ve Cenova vesikaları), Soldyn, Soldinum (Sânuto tarafından), nihâyet Solinum veya Sulinum olarak geçmektedir. Ermeniler de Sevodi diyorlardı (krş. *Matthiea d'Edesse*, nşr. Dulaurier, s. 197). Salâheddin Eyyûbî'nin fütûhâtı sırasında, 1188'e doğru, Suriye'nin başlıca limanları (Cübeyl, Lâzkiye) müslümanların eline geçince, Antakya prensliğinin deniz ile irtibatı daha bir müddet Saint Simeon limanı ile te'min edilebildi ise de, bu vaziyet çok sürmedi. Bundan sonraki asırlarda Süveydiye nâdir olarak zikredilir: 666 (1267/1268)'da emîr Badr al-Dīn'in, Süveydiye'den geçerek Antakya üzerine yürüdüğüne dâir al-Maḳrīzī'deki kayıt gibi; bk. *Hist. des Sult. Maml.* (trc. Quatremère), I/II, 52; krş. II/I, 226'da al-Suvaydā yerine al-Suvaydīya okunmalıdır.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde Süveydiye, Haleb eyâletinde (sonra vilâyet) Antakya kazasının nâhiyeleri arasında gösterilir. XIX. asır sonlarında Süveydiye nâhiyesinin 25 köyü bulunuyordu.

Münakale hacim ve sür'atini arttıran demir-yolları ortaya çıktıktan az sonra, Süveydiye limanını Fırat vâdisine bağlayan bir demir-yolu inşâsı tasavvur edildi. Bu fikir, 1831'de Fırat nehrini Basra körfezine kadar bir sal ile istikşaf etmiş bulunan İngiliz miralayı Francis Chesney tarafından ortaya atılmıştı. 1856'da, başında F. Chesney ve W. Andrew'in bulunduğu bir şirket, Süveydiye'den Fırat vâdisine uzanan bir demir-yolu inşâsı imtiyazını aldı (daha sonra bu demir-yolu Fırat'ı boylayarak Basra körfezine inecek ve böylece, Avrupa (İngiltere) ile Hindistan arasında, zamana göre kısa bir yol açılmış olacaktı). Bununla berâber, kurulan şirket İngiltere'de devletten himâye görmediği için gerekli sermâyeyi toplayamadı ve netîcede imtiyazı feshedildi. 1284 (1867/1868) senesinde Bâbıâlî, Akdeniz kıyısında bir noktadan başlayarak Haleb üzerinden Fırat vâdisinde bir noktaya ulaşacak bir demir-yolu inşâsı tasavvurunu ele aldı ve güzergâhın keşfine erkân-ı harbiye kaymakamı Mes'ud Bey'i me'mur etti. Bu zât tarafından ticâret nezâretine sunulan raporda, demir-yolunun Süveydiye'ye indirilmesinin, bu sâbilde liman inşâsının güçlükleri dolayısiyle doğru olmayacağı ileri sürülmekte, ayrıca ilerde, Basra körfezinden Süveydiye'ye ulaşacak bir demir-yolunun Anadolu hatları ile İzmir, İstanbul ve Avrupa demir-yollarına bağlanmasının güçlükleri üzerinde durulmakta, İskenderun limanının Süveydiye'ye tercih olunması tavsiye edilmekte idi (sözü geçen rapor için bk. Aḥmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, III, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1963, s. 228—234). Bununla berâber, Süveydiye-Fırat hattının 1872'ye doğru İngiltere Parlementosu'nda yeniden müzâkere mevzuu olduğu anlaşılmakta ise de, bundan

müsbet bir netîce alınamamıştır. Bununla berâber Süveydiye iskelesi XIX. asır sonlarında ve XX. asır başlarında, nisan-teşrin II. arasında zahîre, ipek, meyan kökü v. b. almak üzere gelen yelkenli ve bâzan de buharlı gemilerin hâlâ uğrağı durumunda idi ve 1890'da ihrâcattan 8.608, idhâlâttan 2.420 altın lira gümrük vergisi alınmıştı. Bu faâliyet, birinci dünya savaşından itibâren tamâmiyle durdu. 10 eylûl 1915'te Süveydiye denizden topa tutuldu. Bu havâli mütâreke imzâ edildikten sonra İngilizler tarafından işgal edilip müteâkiben Fransızlara devredildi ve 1918—1939 arasında „İskenderun sancağı" nın kaderine iştirâk etti (bk. mad. İSKENDERUN). Bu sırada Süveydiye havâlisinde, Ermeni milislerinin (Legion arménienne) giriştikleri tecâvüzlere karşı, bilhassa dağlık kesimlerdeki Türk köylerinin şiddetli direnmeleri görüldü. 20 teşrin I. 1921'de Ankara muâhedesi, Türkiye ile Fransa arasındaki düşmanlığa son verdi ise de, aşağı Âsî kesiminde 1922 ve 1923 senelerinde bir takım karışıklıklar oldu. Hatay'ın 1940 yılı nüfus sayımında Antakya merkez kazasına bağlı Süveydiye nâhiyesinin nüfusu 17.711 olarak tesbit edilmiş idi ki, bunun 8.258'si nâhiye merkezine âit bulunuyordu. Daha sonra Süveydiye nâhiyesi kaza hâline konuldu ve kazanın adı da Samandağı'na çevrildi; 1950 sayımında nüfusu kaza için 28.452, merkez için 9.175 olarak tesbit edilmiştir. 1960'ta ise, kazanın 382 km.² arâzisi üzerinde yaşayan nüfus 42.132'ye yükseldiği gibi, merkezin nüfusu da 13.912'ye varmış bulunuyordu ve kazanın 29 köyü vardı.

Bugünkü Samandağı (Süveydiye) kasabası, çevresinde yetişen çeşitli toprak mahsûllerinin alınıp-satıldığı bir ticâret merkezidir. Kasaba, her biri ayrı bir topluluk teşkil eden köylerin birleşmesi ile meydana gelmiş olup, evlerin çoğu bahçeler arasına serpilmiştir.

Bibliyografya: al-Maḳdisī (*B G A*, III, 54); al-İdrīsī, nşr. Gildemeister, *Z D P V* (1885), VIII, 23; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 385; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 206; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), I, 233; II/II, 12; al-Maḳrīzī, *ayn. esr.*; İbn al-Şiḥna (tab. Beyrut), s. 221; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (tab. Kahire), III, 237; IV, 129; Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 183; Chesney, *J R G S*, VIII, 228—234); Barker, *Lares and penates* (London, 1853), s. 267; K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1218 v. d., 1222 v. d.; ayn. mll., *Abh. Ak. Berlin* (1854), s. 359—363; Reys, *Les colonies franques en Syrie* (Paris, 1883), s. 201, 353; Chantre (*Le Tour du Monde*, 1889, II, 224); W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* (trc. F. Raynaud), Leipzig, 1923, I, 1, 133 v. d., 156, 163, 169, 176, 324, 339; Röhricht (*Z D P V*, X, 273, not 14); ayn. mll., *Regesta regni Hierosolym*, s. 5, nr. 35, not 2, s. 148, nr. 555; Tomaschek (*SB. Ak. Wien*, 1891, 8, makale, s. 73); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1899), II, 198; M. Hartmann, *Zeitschr. d. gesellschaft f. Erdkunde* (Berlin, 1894), XXIX, 138, 158, 511 v. d.; Alishan, *Sissouan* (Venedik, 1899), s. 516; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 94; Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie d. class. Altertumswiss.*, 2. seri, (1921), II, 1184—1200.— Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 596; *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1894), IV, 2699; *Ḥaleb vilâyeti salnâmesi* (1323 h), s. 216, 297 v. d.; B. Poujoulat, *Correspondance d'Orient* (Paris, 1841), VIII, 33—44; Allen (*J R G S*, 1855, XXIII, 157—163); Bourquenoud, *Études de théologie, de philosophie et d'histoire*, yeni seri (1860), II, 403—426, 583—612; W. Ainsworth, *A personel narrative of the Euphrates expedition* (London, 1888), II, 400—404; Perdrizet-Fossey, *Bull. hell* (1897), XXI, 75 v. d.; V. Chapot, *Bull. hell* (1902), XXVI, 164 v. dd.; ayn. mll., *Bull. de la Soc. nat. des antiquaires de France* (1906), 149—226; P. Lammens, *Études de géographie et d'ethnologie orientales* (Paris, 1907); Paul Jacquot, *Antische. Centre de tourisme* (Beyrut-Paris, 1931), III, 475—495. (BESİM DARKOT.)

SÜVEYŞ. SUEZ, Süveyş körfezinin şimâl nihâyetinde çorak ve kumsal arâzi üzerinde kurulu bir liman şehri. Şehrin garbında kasvetli 'Atāḳa dağları yükselir. Civârın tabîî vaziyeti dolayısiyle, buraya (*al-Ḥacar* „Taşlı") lâkabı verilmiştir (bk. Napoleon, *Description de l'Égypte, État Moderne*, I, 185). Süveyş şehri, Kahire'nin 130 km. cenûb-i şarkîsinde ve Süveyş kanalının cenup medhalindeki İbrâhîm limanının 3 km. şimâlinde bulunmaktadır. 29° 58' 59" şimâl arz dâiresi ile, 32° 35' şark tûlü üzerindedir. Evvelce bir köy hâlinde iken, kanal kenarındaki vaziyeti onu mühim bir şehir hâline getirmiştir. Bugünkü nüfusu 203.000'i bulmuştur. Eski şehir geniş bir sâha üzerinde, kerpiçten yapılan evleri ve çok sayıda mescidleri ile bakımsız bir manzara arzeder. Şehrin yeni kısmında büyük binalar, mağazalar ve ticârethâneler vardır. Süveyş şehri Mekke'ye giden hacılar için karantina merkezi olarak da kullanılmaktadır.

Bugünkü Süveyş, bir çok eski şehrin bulunmuş olduğu bir sâhada inşâ olunmuştur. Bu-

rada eski Mısır kalıntılarına rastlandığı gibi, çok yakınlarındaki bir tepe üzerinde (*Kūm al-Ḳulzum*) de Batlamyos sülâlesine âit Κλύσμα (*Clysma Praesidiam*, Arap coğrafyacılarının Ḳulzum [b. bk.]'ü) kalesinin harâbeleri mevcuttur. Mâmafih daha önceki bir devirde Ptolemaeus Philadelphus (Takriben m. ö. 230 sıralarında) bu civarda, daha sonraları Cleopatris denilmiş olan Arsinoë ('Αρσινοή)'yi inşâ etmişti. Hıristiyanlığın ilk zamanlarında Süveyş'te bilhassa balıkçılık ve kaçakçılık ile geçinen yerli bir zümre yaşıyordu. İnkişâfının durakladığı Memlûkler devri istisnâ edilirse şehir müslüman hâkimiyeti altında bir bayli zenginleşti. Ümit burnu yolunun keşfinden sonra ise, refah seviyesi daha da düştü. Fakat Selim I. zamanında (1517) deniz üssü olarak bir kere daha inkişaf etti. Bu devirde, Kahire yolunda 1 ¼ mil mesâfedeki *Bi'r Sues* suyu bugün de kalıntılarına rastlanan bir su kemeri ile şehre getirilmişti. 'Alî Bey (*Travels*, II, 30)'e göre, bu su, acımsı idi. Bundan başka buraya, elsânede (İbn al-Vardî, *Perles des Merveilles*, *N.E.*, II, 31) meşhur olan takriben 8 mil mesâfedeki Mūsā'nın Kaynaklarından (*'Uyūn Mūsā*) su getirilmiştir. 'Alî Bey bu kaynakların „tatsız ve fena kokulu bir su" verdiğini ifâde etmektedir. Bununla berâber Kahire ile Süveyş arasında bir tatlı su kanalı açılmıştır.

Süveyş şehri, XIX. asrın başlarına doğru inhitata yüz tutmuş ve ehemmiyetini kaybetmiştir ('Alî Bey, *ayn. esr.*, II, 29). Fakat 1837'de İngiltere ile Hindistan arasında posta yolu tesis edildikten ve bilhassa kanalın tamamlanmasından sonra şehir tekrar parladı. Napoléon'un adı geçen eserinde (I, 87) Süveyş adının bir iştikakı da bulunmaktadır. Yāḳūt, al-Muhallebî'ye istinad ederek, civarda, mıknatısiyeti, sirke sürüldüğünde artan, sarımsakla oğulduğunda azalan mıknatıslı bir taşın mevcudiyetini zikreder.

Romalıların işgalinden çok önce mevcud olmasına rağmen, *Amnis Trajanus* denilen eski bir kanal bir zamanlar Kızıldeniz ile Nil nehrini birbirine bağlıyordu. Bunun bir ucu Ḳulzūm'da idi. 'Amr b. al-'Āṣ, *Ḥaramayn*'e sevketmek üzere hububatı doğrudan-doğruya gemilere yüklemek için bu eski su yolunu yeniden açtırdı (Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, s. 345 v. dd.). Fakat kısa bir zaman sonra kanal yeniden kumla tıkanmış ise de, al-Mahdî zamanında (takriben 780 senesinde) tekrar açılmıştır. 971 senesinde Karmatî Ḥasan şehri zaptetti. Orta-çağ içinde ticâret maksadıyle Hindistan'dan gelen kervanlar muntazaman şehirden geçerlerdi. Farma (Pelusium)'dan gelen kervanlar Süveyş'e 4 günde, Kahire'den gelenler ise, 3 günde varırlardı (bk. J. M. Hartmann, *Edrisii Africa*, s. 499; Yāḳūt, *Mu'cam*, bk. mad. SUVAYŞ).

Süveyş kanalı: Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bağlantı te'min eden 175 km. uzunluğunda bir kanaldır. Şimâlî Amerika ve Avrupa limanları ile cenûbî ve şarkî Asya, şarkî Afrika, Avusturalya limanları arasında işleyen ticâret ve yolcu gemileri bu kanaldan geçerler. Kanal bütünü ile Mısır toprakları içindedir. Akdeniz tarafında Port Sait limanından başlayan kanal, bir çok yerleri deniz seviyesinden aşağıda bulunan ovalık bir sâhada, İsmā'îliya şehrine kadar düz bir şekilde uzanır. Kanalın âzamî genişliği bu kısımda 125 m.'yi geçmemektedir. İsmā'îliya'den daha cenupta kanal, Timsah gölü, Büyük Acı göl, Küçük Acı göl gibi geniş havzalara açılarak Şallufa yakınlarında tekrar darlaşır ve Süveyş'e ulaşır. Kanalın derinliği 12 m.'dir. Bu sûretle büyük tonajlı ve yüksek su çekimli gemilerin kolaylıkla geçmesine imkân vermektedir.

Süveyş kanalının inşasına Fransız diplomatı Ferdinand de Lesseps'in teşebbüsü ile 1859 senesinde başlanmış ve 10 senelik bir çalışmadan sonra teşrin II. 1869'da açılmıştır. Kanalın inşa masraflarını ve bütün inşa işlerini, milletlerarası Süveyş kanalı şirketi üzerine almıştır. Bu şirketin çıkardığı hisse senetlerinin büyük kısmı İngilizlerle Fransızların elinde bulunmaktadır.

Süveyş kanalı milletlerarası bir şirkete âit olmakla berâber, 1956 senesine kadar geçen devre zarfında, İngiltere'nin Mısır üzerindeki hâkimiyeti dolayısiyle fi'len İngilizlerin mürakabesi ve himâyesi altında kalmıştı. Mısır'ın 1936 senesinde bağımsızlık kazanması üzerine İngilizler çekilerek, yalnız kanal bölgesinde bir mikdar muhâfız kuvvet bırakmışlardı. 1955 senesinde Mısır hükûmeti bu kuvvetlerin de geri alınmasını isteyince, İngiltere ile aralarında anlaşmazlık çıktı ve kanal bölgesine Birleşmiş milletlerin uygun gördüğü bir askerî kuvvet yerleştirildi. Buna rağmen Mısır 1956 senesinde kanalın tamâmen millileştirilmesi teşebbüsüne geçti. Fakat bu hareket İngiltere, Fransa ve İsrâil tarafından şiddetli bir protesto ile karşılanarak kanal bölgesinde askerî harekâta geçildi. Birleşmiş milletlerin müdahâlesi işgal kuvvetlerinin buradan derhal çekilmelerini te'min etti. Bu sûretle kanal hakkında 1888 senesindeki sözleşmeye göre konulmuş olan beynelmilel ahkâm değiştirilerek, Mısır hükûmeti kanala bilfiil sâhip oldu. Hâlen idâre merkezi Paris'te bulunan kanal şirketine Mısır hükûmeti hisse senetlerinin bede-

liai 1969 senesine kadar taksitlerle ödemeği taahhüt etmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Maʿūdī, *Murūc*, I, 237, 241; III, 55 v. d.; IV, 97 v. dd.; ʿAbd al-Laṭīf, *Relation de l'Egypte*, s. 142, 179; al-Ḥamdānī, *Ṣifat cazīrat al-ʿarab* (nşr. Müller), bk. fihrist; İbn Iyās, *Tārīḫ Miṣr*, I, 154, 287; al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara fī aḫbār Miṣr va'l-Ḳāhira*, I, 68 v. d.; Muḥammed Amīn al-Ḥānecī, *Muncam al-ʿamrān fi'l-mustaʿrak ʿalā Muʿcam al-buldān* (Kahire, 1325), II, 255 v. dd.; E. Blochet, *Histoire de l'Egypte de Makrīzī*, s. 153 v. d.; Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (nşr. Schefer), s. 122 v. d., 285; Quatremère, *Memoires Géographiques*, s. 151 v. dd; Amélineau, *Géogr. de l'Égypte à l'époque copte*, s. 227 v. dd; S. Lane-Poole, *Hist. of Egypt*, s. 20 41 v. d., 106, 304; Butler, *Babylon of Egypt*, s. 12—24; Dozy ve de Goeje, *Description de l'Afrique par Edrisi*, s. 25, 164; Boinet Bey, *Dict. Géogr.* bk. bu kelime; Ch. Fürer, *Itinerarium* (1621), s. 34, 41; G. Joudet, *Le port de Suez* (1919); Baedeker, *Ägypten* (Leipzig, 1913), s. 179 v. d.; C. Bourdon, *Anciens Canaux... de Suez* (1925); Wallis Budge, *By Nile and Tigris*, I, 152; İbn ʿAbd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr* (nşr. Torrey), s. 164; [Moustapha el-Hefnaoui, *Les problèmes contemporains posés par le canal de Suez* (Paris, 1951); H. J. Schonfield, *The Suez Canal in World Affairs* (London, 1952)].

(J. WALKER.)

[Bu madde Hamid İnandık tarafından ikmâl edilmiştir.]

SÜYÛT. SUYŪṬ, ASYŪṬ, Yukarı Mısır'da bir şehir dir. Mısır'ın yukarı kısmının en büyük ve en işlek şehri olan Asyūṭ, Nil nehrinin garp sâhilinde 27° 11′ şimâl arzında bulunmaktadır. Nil vâdisinin zirâat yapılabilen en münbit ve kesif mıntakalarından biri üzerinde olması ve büyük çöl yollarının tabiî başlangıç noktasında yer alması dolayısiyle burası daha eski zamanlarda mühim bir şehir olup (Syowt, Grekçesi: Lykopolis), bir eyâlet (nomos) merkezi idi. İslâm devrinde Asyūṭ bir *kūra* (yeni dilde *markaz*) merkezi olarak kalmış olup, eyâlet taksimatı yapıldığında, hattâ bir vilâyet (*ʿAmal*; şimdi *Maḥīriya*)'in merkezi olmuştur. Şehrin 134.000 (1962) ve bütün eyâletin 1.221.300 (1956) nüfusu vardır.

Asyūṭ, edebî Usyūṭ'un halk arasında kullanılan şeklidir. Bu kelimelerin ikisi de, Orta-çağın tahrir defterlerindeki Suyūṭ veya Sayūṭ şekillerine tekabül eden Ḳıbṭ dilindeki Siout'un Arapçalaşmış şeklidir. Fakat daha Ḳalḳaşandī (ölm. 821=1418) zamanında bile halk arasındaki telâffuzu Asyūṭ idi.

Asyūṭ'un adına tarihçilerde hemen-hemen rastlanmadığı için şehrin tarihini yazmak pek kolay değildir. Sâdece Memlûklerin son devirlerinde, ʿAlī Bey zamanında 1183 (1769—1770) senesinde burası âsilerin merkezi olarak bir rol oynamıştır. Coğrafyacıların ve seyyahların kısa kayıtlarından çıkardığımıza göre, şehrin bütün islâm devrinde fâsılasız refah devri yaşadığını tesbit edebiliyoruz. XIX. asrın sonlarında, bilhassa Kahire'ye demiryolu ile bağlandıktan sonra (1292=1875'de) büyük bir terakkiye mazhar olmuştur. Nüfusu 1293 (1876)'te 28.000 idi.

Orta-çağda, Asyūṭ ziraî mahsûlleri, sanâyil ve ticâreti ile tanınmıştı. Hububat ve hurmadan başka, burada gayet büyük ayva cinsleri de bulunurdu. Sanâyi olarak burada bilhassa yünlü, pamuklu ve keten dokumahâneleri gelişmişti. Civar vâhalardan elde edilen şap ve çivit sâyesinde oldukça büyük imalâthanelerde kumaş boyacılığı da yapılmakta idi. Bu sûretle meselâ Dār Fūr'a ihrac edilmek üzere imâl edilen mallar da burada boyanmaktaydı. Buranın hususiyetini, yukarı Mısır'daki başlıca istihsâl merkezi Dabīḳ'a izâfeten *Dabīḳī* denilen ince keten kumaşları, yumuşak yünlü kumaşlar ve Ermeni nümûnesine uygun bahlar teşkil ediyordu. Asyūṭ, bugün hâlâ Avrupa'da çok beğenilen ve bir zamanlar bütün şarkta da çok tanınan manifaturacılığın son bir bâkiyesi olan simli siyah ve beyaz tül şallar imâl etmektedir. Bunlardan başka Asyūṭ'ta afyon mamûlleri ve zarif, eskiyi taklid eden nakışları ile siyah ve kırmızı „Asyūṭ işi" adıyla bugün hâlâ iyi işleyen bir ticâret şubesi teşkil eden çömlekler imâl olunmaktadır.

Bütün bu mahsul ve mamûller, sonra canlı bir ticâretle bütün Mısır'a ve ecnebi ülkelere yayılmıştı. Buranın Sudan ile doğrudan-doğruya olan ticârî bağları bilhassa meşhurdu. Her sene gelen Dār Fūr kervanları (takriben 1.500 deve ile) Sudan'dan esirler, fildişi, devekuşu tüyleri ve diğer mamûl maddeleri getiriyorlar ve Mısır'ın sanâyi mamûlleri ile mübadele ediyorlardı. Napoléon'un seferine iştirak eden ilim adamları, bugün çok gerilemiş bulunan bu ticâreti iyice incelemişlerdir.

Mısır'ın bütün sanâyi şehirlerinde olduğu gibi, Asyūṭ'ta da epeyce fazla bir Hıristiyan nüfusu vardı (60, bâzılarına göre büyük ve küçük 75 kilise bulunuyordu), fakat bilhassa belirtildiği üzere Yahudi yoktu.

Şehri, eskiden olduğu gibi, bugün de kervansaraylar, pazarlar, ve aralarında bir tanesi

çok eski ve çok dikkate değer olan hamamlar, câmiler ve diğer resmî binâlar tezyin etmektedir. Câmilerinden birinde muayyen mevsimlerde hububat ile doldurularak *maḥmal* diye sokaklarda dolaştırılan bir minber vardı (İbn Duḳmāḳ). Yeni Mısır'ın gelişen bütün şehirleri gibi Asyūṭ da garplılaşmağa özenen kimselerle dolu olup, şehrin çehresi avrupalılaşmıştır.

Asyūṭ, Plotinus, Lykopolis'li Kopt azizi Johannes'in ve aralarında en şöhretlisi allâme al-Suyūṭī (ölm.911=1505) [b. bk.] olan bir çok Arap âliminin doğum yeridir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 272; III, 222; al-İdrīsī (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 48; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā fī ṣināʿat al-inşā*, s. 235 (trc. Wüstenfeld, s. 106); İbn Duḳmāḳ, V, 23; Abū Ṣāliḥ, var. 87b; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-ǰadīda*, XII, 98 v. dd.; İbn Cī'ān, s. 184; Nāṣir-i Ḫosrav, *Safar-nāme*, s. 61 (trc. s. 173;) Quatremère, *Mémoires géograph. et hist. sur l'Egypte*, I, 274 v.dd.; Amélineau, *La géographie de l'Egypte à l'époque Copte*, s. 464 v. dd.; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique*, s. 88; Marcel, *Histoire de l'Égypte*, XVI. bölüm (l'Univers tabı, s. 236); Baedeker, *Egypte*, (6. tabı, s. 225 v. dd; *Description de l'Egypte*, (2. tabı, Etat moderne, XVII, 278 v.dd.; J. Maspero ve G. Wiet, *Materiaux pour servir à la géographie de l'Égypte*, s. 16; Aly bey Bahgat, *Un decret du sultan Khoshqadam*, (*B İ E*, 5. seri, V, 30—35); *Guides Bleus, Égypte*, 1956, s. 258 v. dd.

(C. H. BECKER.)

SÜYÛTÎ. AL-SUYŪṬĪ (849—911=1445—1505), CALĀL AL-DĪN ABU 'L-FAḌL 'ABD AL-RAḤMĀN B. AL-KAMĀL AL-DĪN ABĪ BAKR B. MUḤAMMED AL-ḤUḌAYRĪ AL-SUYŪṬĪ AL-ŠĀFI'Ī, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûkler devletinin son zamanlarında Kahire'de yetişen ve Arap dilinde en fazla eser vücûda getiren müelliflerden biri ve belki de birincisidir.

al-Suyūṭī, 1 receb 849 (3 teşrin I. 1445)'da Kahire'de doğmuştur. Abu 'l-Faḍl künyesioi ona, babasının dostlarından ḳāżi 'l-ḳużāt 'Izz al-Dīn Aḥmed b. İbrāhīm vermiştir. al-Suyūṭī, 9 batınlık şeceresini tesbit etmiştir: Bizzat kaleme aldığı hâl tercümesini de ihtiva eden *Ḥusn al-muḥāżara* (s. 140)'da atalarını birer-birer sayar. Ona göre, bu âile, menşe'i bakımından, şarktan gelme olup, evvelâ Bagdad'ın şark taraflarında bir mahalle olan Ḥuźayriya'de yerleşmiş, sonraları, en az müelliften 9 batın önce Mısır'a göçerek Asyūṭ'u vatan edinmiştir. Ataları arasında en eskisi şeyh Humām al-Dīn al-Ḥuźayrī olup, bu zât da mühim bir mutasavvıf idi. Diğerleri de çağlarında sayılı kimselerdi. Nitekim bunlardan biri, emîr Şayḫūn'un zamanında tâcirlik etmiş ve Asyūṭ'ta bir de medrese kurmuştur. Babası Kamāl al-Dīn Abū Bakr, Şâfi'î fakîhlerindendi. Bu zât, Suyūṭ (b. bk.)'ta doğmuş, orada kadılık etmiş ve daha sonra da Kahire'de yerleşmiştir. al-Suyūṭī, babasının hayat ve şahsiyetini *Ḥusn al-muḥāżara fī aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhira* (I, 187 v. d.) adlı kitabında anlatır. Müellifin belirttiğine göre, babası, zamanın değerli ulemâsından çeşitli islâmî ilimler tahsil etmiş ve meslektaşları arasında temâyüz eylemiş bir zâttı. Onun hocaları arasında İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, Muḥammed al-Cīlānī, 'Izz al-Dīn al-Ḳudsī gibi şahsiyetler vardı. Senelerce fetvâlar ve dersler vermekle meşgul olan Kamāl al-Dīn Abū Bakr, bilhassa al-Şayḫūnī câmiindeki fıkıh tedrisi ve Tolun-oğlu câmiinde okuduğu hutbeleriyle meşhur olmuştur. al-Suyūṭī'nin başka bir eserine (*Tarīḫ al-ḫulafā'*, Kahire, 1371=1952, s. 511 v. d.) göre de babası, bir müddet Mısır Abbâsî halîfelerinden al-Mustakfī Bi'llāh II.'ın imamlığı hizmetinde bulunmuş ve halîfe nezdinde itibarlı bir mevkı elde etmiştir (ayrıca bk. *Buġyat al-vuʿāt*, s. 206 v. d.). Bir kaç eserin de müellifi olan Kamāl al-Dīn Abū Bakr, safer 855 (mart 1451) tarihinde vefat etmiş ve al-Ḳarāfa'de defnolunmuştur.

Çağdaşlarından meşhur Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Saḫāvī (1427—1479 m.)'nin belirttiğine göre, al-Suyūṭī'nin annesi bir Türk câriye idi (*al-Żav' al-lāmiʿ li-ahl al-ḳarn al-tāsiʿ*, Kahire, 1354, IV, 65).

Henüz 6 yaşında iken yetim kalan al-Suyūṭī, âile dostları tarafından himâye edilmiş ve onların ihtimam ve gayretleri ile tahsilini yapmıştır. *Ḥusn al-maḥāżara* (I, 140; ayrıca krş. İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab*, Kahire, 1351 VIII, 52)'ya göre, sekiz yaşına basmadan *Kur'an*'ı hıfzetmiş, bundan sonra İbn Daḳīḳ al-'Īd'in *'Umda*'sini, al-Navavī'nin *Minhāc al-fiḳh*'ı, al-Bayżāvī'nin *Minhāc al-uṣūl*'ünü ve İbn Mālik'in *Alfiya*'sini ezberlemiş, bunun üzerine 864 (1460) senesinden itibâren ilim ile meşgul olmaya başlamış, bâzı âlimlerden fıkıh ve nahiv okumuş, nihâyet şeyh Şihāb al-Dīn al-Şarmasāḫī'den ferâ'iz öğrenmiş ve 866 senesi başında Arapça okutmak için icâzet almıştır.

al-Suyūṭī, henüz 17 yaşında iken 866 (1462)'da ilk eseri olan *Şarḥ al-İstiʿāẕa va 'l-Basmala*'yi kaleme alarak al-Bulḳīnī'ye sundu ve o da, eserin başına bir takriz yazdı. al-Suyūṭī, bu zâtın vefatına kadar ondan fıkıh öğrenmekte devam ve sonra onun, kendisine icâzet veren oğlunun derslerini takip etmiş, ayrıca devrinin

daha bir çok şöhretli âlimlerinden de faydalanmıştır. Bunlar arasında Şaraf al-Dîn al-Munāvî, Taḳî al-Dîn al-Şiblî, Muḥyi 'l-Dîn al-Kāfiyaci, Sayf al-Dîn Muḥammed al-Ḥanafî, Muḥammed b. İbrāhîm al-Şirvānî, 'İzz al-Dîn al-Kinānî al-Ḥanbalî, Şams al-Dîn Muḥammed al-Saḫāvî v. s. gibi şahsiyetler yer alır. Faydalandığı veya icâzet aldığı âlimlerle kendisinden sitayişle bahseden şâirler sayısının 600'ü bulduğu anlaşılmaktadır (*Kitāb al-taḥaddus*'den naklen, Hamîd Vehbî, *Meşâhir-i islâm*, cüz 45, s. 1428; *al-Żav' al-lāmi'*, s. 66).

al-Suyūṭî, önce tefsir, hadîs ve fıkıh başta olmak üzere dinî ilimleri öğrenmek için gerekli olan nahiv, maânî, bedî ve beyan v. s. gibi âlet ilimlerini öğrenmiş, sonra da esas ilim mevzularında geniş bir vukuf ve selâhiyet elde etmiştir. O, kuvvetli bir hâfızaya da sâhipti. Nitekim İbn al-'İmād (*Şaẕarāt*, VIII, 53), onun kendi ifâdesine dayanarak, 200.000 badîs ezberlemiş olduğunu kaydetmektedir. al-Suyūṭî, hesab ilmi hâriç muhtelif ilimlerdeki selâhiyetinden mağrurâne bir ifâde ile bahseder (*Ḥusn al-muḥāżara*, I, 141).

al-Suyūṭî daha gençliğinde bir çok seyahat yapmış, bu arada Şam, Hicaz, Yemen, Hind, Magrib ve Takrūr (Sûdan)'a gitmiştir. Hicâz seyâhati esnâsında bir sene Mekke'de kalmıştır. Ayrıca Mısır'ın Dimyat, Fayyûm ve İskenderiye gibi yerlerini de ziyâret etmiştir (*Ḥusn al-muḥāżara*, I, 141; M. Muṣṭalā Ziyāda, *al-Muvarriḫūn fî Miṣr fi 'l-ḳarn al-ḫāmis 'aşar al-milādî*, Kahire, 1949, s. 59; Hamîd Vehbî, *ayn. esr.*, s. 1429).

al-Suyūṭî tedris vazîfesine, ilk defa üstadı al-Bulḳinî'nin delâleti ile, şevval 870 (=mayıs 1466) tarihinde Câmi' al-Şayḫūni'de fıkıh tedrisiyle başlamıştı. Kısa bir müddet sonra şöhreti muhitinde yayılmış ve derslerini bâzı müderrisler bile tâkip etmiştir. Ayrıca Tolunlular câmiinde fetvâ vermeğe ve hadîs imlâsına başlayan (1467) al-Suyūṭî'nin hizmetlerine, 1472 yılında, emîr İnal al-Aşḳar'ın yardımı ile Ḫānḳāh al-Şayḫūniya'de hadîs tedrisi vazifesi de ilâve olunmuş ve yeri hâlâ Kahire'de Bāb al-Ḳarāfa'de bulunan Şam nâibi Barḳūḳ'un türbesinin şeyhliğini de bu sıralarda elde etmiştir (krş. M. Muṣṭafā Ziyāda, *ayn. esr.*, s. 59 v. d.; Muḥammed al-'Arūsî al-Maṭvî, *Calāl al-Dîn al-Suyūṭî*, Tunus, 1954, s. 12). O, devrinin bâzı ilmî ve fikrî münâkaşaları ile de alâkadar olmuştur. Msl. 875 (1470—1471)'te İbn al-Fāriż hakkında cereyan eden harâretli münâkaşalarda *Ḳam' al-mu'āriż fî nuṣrat İbn al-Fāriż* adlı eseri ile onun taraftarları arasında yer almıştır. al-Suyūṭî 891 (1486) tarihinde, halîfe al-Mutavakkil 'Ala'llāh'ın emri ile o zamanlar Kahire'nin en büyük ve evkafca en vâsi hankâhı olan Baybarsîya şeyhliğine geçmiştir (al-Maḳrîzî, *al-Mavā'iż va 'l-i'tibār*, Bulak, II, 416). Uzun bir müddet, tâ Kaytbay (ölm. 1495) zamanının sonlarına kadar, bu hankâh şeyhliğinin sağladığı imkânlar sâyesinde refah içinde yaşadığı gibi, bir çok eserlerini rahatça yazmak için de vakit bulmuştur. Bununla berâber bu vaziyetini kıskananlar da olmuştur. Bu arada kendisinin de bâzı hâdiselere sebebiyet verdiği görülmektedir: Nitekim bir defasında Kaytbay'ın huzuruna teâmül hilâfına ṭaylasān ile girmiş olması (1495), sultanın kızmasına sebep olmuştur. *al-Aḥādîṯ al-ḥisān fî faḍl al-ṭaylasān* unvanlı risâlesi bu hareketinin müdâfaası zımnındadır. Bu hâdiseden sonra sultanı ziyâretten imtinâ etmiş, hattâ âlimlerin sultanları ziyârette bulunmamalarının sünnet olduğunu ileri sürmüş ve bu mevzuda *Mā ravāha 'l-asāṭîn fî 'adam al-maci' ila 'l-salāṭîn* unvanlı bir risâle de yazmıştır (al-Şa'rānî, *Ẕayl ṭabaḳat al-kubrā*, s. 19 v. d.; M. Muṣṭafā Ziyāda, *al-Muvarriḫūn fî Miṣr*, s. 65 v.d.). Bununla berâber Kaytbay'ın vefâtına kadar, Baybarsîya'de vazifesinde bırakılmıştır. Zikredilen hâdiselere benzer hareketleri yüzünden düşmanları, yeni sultan Muḥammed b. Kaytbay nezdinde aleyhindeki faâliyetlerini arttırmışlardır. Bunu sezen al-Suyūṭî, halîfe al-Mutavakkil 'Ala'llāh ile olan münâsebetlerini sıklaştırarak ondan, kendisini, bütün Mısır, Şam ve komşu islâm memleketleri kadılıklarının fevkinde bir mevkie tâyin etmesini istedi. Halîfenin, al-Suyūṭî'ye azil ve nasıp husûsunda da selâhiyet tanıyan mühim bir vazifeyi tevcih etmekte olduğu duyulunca, kadılar ve bir kısım halk arasında umumî bir hoşnutsuzluk belirdi ve bu hâl bundan vazgeçildiği anlaşılıncaya kadar da devam etti (İbn İyās, II, 307; M. Muṣṭafā Ziyāda, *ayn. esr.*, s. 66 v. d.). Bunu al-Suyūṭî'nin hayatında bir takım talihsizlikler tâkip etti. 1497'de tarikat icaplarını yerine getirmediklerini ileri sürerek Baybars hankâhı sûfîlerinden, almakta oldukları yardımı kesen al-Suyūṭî, bunların hışmına uğradı; muhakeme olundu ve neticede Baybarsîya meşîhatinden azledildi. Bu hâdise üzerine mâneviyatı kırılmış ve insanlara olan güveni tamâmiyle sarsılmıştı. Kahire'de Nil nehri ortasındaki adacıklardan biri olan „al-Ravża"'daki evine çekildi. Tam bir inziva hayatı içinde yaşadı. O günlerde *Ta'ḥîr al-ẓalāma ilā yavm al-ḳiyāma* isimli bir risâle de te'lîf etmiştir.

Tumanbay, 1500'de sultan olunca, al-Suyūṭî gizlenmek mecbûriyetini hissetti. Gazaba uğ-

ramak korkusu, aynı yılın sonlarında Ḳanṣuh al-Ġavrī sultanlığa geçince nihâyete erdi. Ancak onun için artık fa'al hayata dönmek bahis mevżuu değildi. Bâzı kerâmetleri, keşifleri, tayy-i zaman ve mekânda bulunduğu hakkındaki velilik rivâyetleri ile Osmanlıların Mısır'ı istilâ edecekleri yolundaki sezişlerinin bu günlerin meyveleri olması muhtemeldir.

Sultan al-Ġavrī, kendisine yeni vazifeler teklif ettiği zaman kabûl etmediği gibi yine onun gönderdiği 1.000 dinarı redd ile hediye ettiği köleyi de âzad eylediği söylenir (al-Ṣa'rānī, *ayn. esr.*, s. 21; İbn al-'İmād, *Şaẕarāt*, VIII, 53). al-Suyūṭī bir süre böyle yaşadı. Ancak okumak ve yazmaktan geri durmuyordu. Sonra, ara-sıra da olsa, dâvet üzerine sultanın meclislerine gittiği de oluyordu. Bununla berâber artık çökmüş ve yaşı da altmışı bulmuştu. Bu sıralarda hastalandı ve ıstıraplı bir devreyi müteâkıp 19 cemâziyelevvel 911 (18 teşrin I. 1505) cuma sabahı vefat etti (*Şaẕarāt*, VIII, 55; Naẓm al-Dīn al-Ġazzī, *al-Kavākib al-sā'ira*, Beyrut, 1945, I, 231; *Tadrīb al-rāvī*, Medine, 1959, neşrinde 'Abd al-Vahhāb 'Abd al-Laṭīf'in mukaddimesi, s. ṣ) ve Kahire'de Bāb al-Ḳarāfa dışında defnolundu. Kabri üzerine bir türbe yapılmış ve mezarına ahşap bir sanduka işlenmiştir. Türbesi uzun bir müddet âlimler ve emîrlerin de ziyâretgâhı olmuştur.

E s e r l e r i. al-Suyūṭī'nin pek muhtelif mevzûlarda ve çok sayıdaki eserlerinin ekseriyeti uzun araştırmalar mahsûlü olan terkîbî te'liflerden ziyâde çeşitli kaynaklardan iktitaf sûretiyle derlenmiş eserlerdir (krş. İbn al-'İmād, *Şaẕarāt*, VIII, 52; M. Muṣṭafā Ziyāda, *ayn. esr.*, s. 60). al-Suyūṭī'den pek hoşlanmayan al-Saḫāvī (*al-Żav' al-lami'*, s. 66) Maḥmūdiya ve diğer kütüphânelerden bir çok nâdir eserler alarak bunları bir az değişik ifâde ve tertip ile kendisine mâl ettiğini belirtmek sûretiyle onun bu iktitafçı tutumunu küçümsemiştir. Ancak bu mütâleayı al-Suyūṭī'nin bütün eserlerine teşmil etmek doğru olmaz. Filhakika onun sayısı 600'ü bulan eserleri (bk. İbn Iyās, *Badā'i' al-zuhūr*, Kahire tabı, IV, 583) içinde ḥaşiye v.s. şeklinde hazırladığı kitaplar bulunduğu gibi, sabırlı ve dikkatli mesâîsine borçlu olduğu tedkikleri de vardır. Devrinin te'lif tarzı göz önünde bulundurulacak olursa, al-Suyūṭī'nin başkalarının eserlerinden serbestçe istifâde etmiş olmasını musâmaha ile karşılamak yerinde olur. Ayrıca bu gün bize kadar muhâfaza edilmemiş bir çok eseri görmüş ve bunların mündereceâtını intikal ettirmiş olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Henüz hayatta iken, bir çok islâm ülkelerinde ve ilim merkezlerinde eserleri şöhret bulmuş bir âlim hüviyetini ihraz eylemiştir. Hicaz, Şam, Haleb, Takrūr, Osmanlı ülkesi, Hind ve Yemen bu aradâ sayılabilir (Naẓm al-Dīn al-Ġazzī, *al-Kavākib al-sā'ira*, I, 228). Bilhassa Osmanlı imparatorluğunun hâkim olduğu topraklarla Hindistan yarım-adasında al-Suyūṭī'nin eserleri daha çok yayılmış ve o, büyük islâm müelliflerinden biri olarak tanınmıştır; eserleri medreselerde okutulmuş, ulemâ sınıfının mürâcaat kitapları arasında ilk safta yer almış ve te'liflerinden bâzıları başka dillere ve bu arada Türkçeye de tercüme olunmuştur. Matbaanın islâm memleketlerinde gelişmesinden sonra da Suyūṭī'nin eserlerinden bir kısmı, bir veya bir kaç defa basılmıştır.

al-Suyūṭī'nin eserlerinin sayısı muhtelif kaynaklara göre, 500—600 arasında değişmektedir. *Ḥasn al-muḥāżara*'da al-Suyūṭī, kendi eserlerini 300 olarak vermektedir; ancak müellif bundan sonra da bir çok eserler kaleme almıştır. Nitekim çağdaşı İbn İyās (IV, 83) bu eserlerin sayısının 600 olduğunu kaydetmiştir. *Meşâhîr-i islâm* (s. 1436—1454)'da ise, 548 kitap ve risâle adı zikredilmiştir. Brockelmann (*GAL*, II, 145, Suppl. II, 178 v. dd.)'da ise, 441 eserinin adı ve bulundukları kütüphâneler kaydedilmiştir. Bununla berâber, hâlâ muhtevaları iyice incelenmemiş el-yazması mecmuaları içinde al-Suyūṭī'nin henüz bilinmeyen bâzı eserlerinin gün ışığına çıkması da muhtemeldir. Nitekim, bu şekilde yapılmış bâzı çalışmalarda (bk. Ahmed Kâhya, *al-Suyūṭī, hayatı ve altı mecmuada bulunan 44 risâlesinin tavsifi*, İstanbul, 1964—1965; mezuniyet çalışması, Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesi; Osman Öztürk, *al-Suyūṭī, hayatı ve dört mecmuada bulunan 22 risâlesinin tavsifi*, İstanbul, 1965—1966, mezuniyet çalışması aynı kütüphanede; Ahmed Sevgi, *al-Suyūṭī, hayatı ve 2 mecmuada bulunan 44 risâlesinin tavsifi*, İstanbul, 1964—1965; mezuniyet çalışması, aynı kütüphanede; İbrahim Tekdemir, *al-Suyūṭī'nin Bayezid devlet kütüphanesindeki 3 mecmuada bulunan 34 risâlesinin tanıtılması*, 1964—1965 mezuniyet çalışması, aynı kütüphanede) şimdi e kadar malum olup üzerlerinde epeyi söz söylenmiş olan eserler bulunduğu gibi, başka yerlerde tanınmamış ve tanıtılmamış olanlar da az değildir.

al-Suyūṭī, kendi eserlerini şu altı bölümde mütâlea etmiştir: 1. Kur'ânî ilimler; 2. Ḥadîs; 3. fıkıh; 4. Muhtelif mes'eleler; 5. Dil ve edebiyat; 6. *uṣūl*, *bayān* ve *taṣavvuf*. Brockelmann (*GAL*, II, 143—158, Suppl., II, 179—198) buna bir de *târîḫ* ve *adab* bölümü ilâve etmiştir. Eserlerinin muazzam sayısı ve büyük

tenevvüü karşısında, Brockelmann'ın bir ad daha tafsilâtlı olan tasnifine uyularak yukarıda zikredilen bölümlerle ilgili en çok tanınan te'lifleri hakkında kısa bilgi verilmekle yetiniilecektir.

I. *Kur'ânî ilimler.* 1. *Tarcamân al-Ḳur'ân fi 'l-tafsîr al-musnad* adlı eseri, tefsir ile ilgili bütün rivâyetleri ihtiva ettiği anlaşılmakta olup, maalesef günümüze intikal etmemiştir; 2. *Kitâb al-durr al-manşûr fi 'l-tafsîr al-ma'şûr*, bundan önceki eserin, isnadları hazf edilerek kaynakları muhafaza edilmek sûretiyle kaleme alınmış bir muhtasarı olup, altı cilt hâlinde basılmıştır (Kahire, 1314); âyetleri aynı mevzudaki hadîslerle, sahabe ve tâbiînden gelen nakiller ile açıklamıştır. 3. *Mufḥamât al-aḳrân fî mubhamât al-Ḳur'ân*'da, Kur'ân'ın bir kaç müphem noktası üzerinde durulmuştur. 4. *Lubâb al-nuḳûl fî asbâb al-nuzûl*'ü, al-Vâḥidî'nin aynı mevzudaki eserine dayanmakta olup, âyetlerin nuzul sebeplerine dâir bilinenleri toplamakta ve al-Vâḥidî'nin eserini genişletmek sûretiyle tamamlamaktadır. 5. *Tafsîr al-Calâlayn*, al-Suyûṭî'nin en meşhur ve mütedavil eserlerinden olup, hocası Calâl al-Dîn al-Maḥallî (ölm. 864=1459) tarafından başlanılmış ve ölümünden sonra, kendisi tarafından 870 (1465)'te 40 gün içinde tamamlanmıştır.

Kâtip Çelebî (*Kaşf al-Ẓunûn*, I, stn. 445), her ne kadar bu tefsirin birinci kısmının al-Maḥallî tarafından hazırlanıp, al-Suyûṭî'nin ikinci yarısını (al-Kahf'dan sonraki kısmını) tamamladığına işâret ederse de, bizzat Suyûṭî'nin *„al-Baḳara"* suresinden önce yazdığı kısa önsöz ile *al-İsrâ'* suresinin sonunda yaptığı kısa açıklama birinci cildin al-Suyûṭî'ye ikincinin al-Maḥallî'ye âit olduğunu göstermektedir. Aynı lâkabı taşıyan iki kişinin eseri olduğu için *Tafsîr al-Calâlayn* adını taşıyan bu tefsir sahasının en muteber eserlerinden olup, muteaddit defalar basılmıştır. En son ve güzel baskısı, Kabire (1954) Dâr al-ma'ârif neşridir. Haşiyeleri arasında en mübimmi Sulaymân al-Camal (ölm. 1204=1790)'inkidir. 6. *Macma' al-baḥrayn va maṭla' al-badrayn*, al-Suyûṭî'nin en geniş tefsiri olup, bu gün anoak bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Bunun diğer kısımlarının tamamlanıp tamamlanmadığı mâlum değildir. Bize intikal eden kısım sâdece eserin mukaddemesinden ibarettir. 872 (1367) yılında *al-Taḥbîr fî 'ulûm al-tafsîr* adı ile mustakil bir eser olarak da kaleme aldığı bu kısım ise, bütün Kur'ânî ilimler hakkında mücmel bir bakış mahiyetindedir. 7. *al-İtḳân fî 'ulûm al-Ḳur'ân*, al-Suyûṭî'nin en mühim ve sahasının en geniş malûmatını ihtiva eden eserlerinden biri olup, bundan önceki eserinin bilhassa al-Zarkaşî (ölm. 794=1392)'nin *Kitâb al-Burhân fî 'ulûm al-Ḳur'an* adlı kitabından faydalanılarak genişletilmiş şeklidir. Bu eser ilk defa Sprenger'in bir tahlili ile birlikte Mawlawi Basheerooddeen ve Noor-ool Haqq tarafından neşredilmiştir (Kalküte, 1852/1854).

II. Hadîs. 1. *al-Câmi' al-ṣaġîr min aḥâdîṯ al-başîr va 'l-naẕîr*, umumî hadîs mecmuaları arasında zamanımıza kadar mevkiini koruyabilmiş ve bilhassa Osmanlı ulemasınca büyük rağbete nail olmuş eserlerdendir. Eserin baş taraflarında verilen izahattan da anlaşılacağı üzere veciz hadîslerin seçilmesine dikkat edilmiş ve harf sırası tâkip olunmuştur. Aslında bu eser, al-Suyûṭî'nin *Cam' al-Cavâmi'* (ayrıca *al-Câmi' al-kabîr* veya *Câmi' al-masânîd*'de tesmiye edilir) ismindeki, içinde Peygamberin bütün hadislerini bir araya getirmeğe niyet ettiği kitabının hulâsasıdır. al-Suyûṭî, *al-Câmi' al-ṣaġîr*'in te'lifinde kaynak olarak altı hadîs mecmuası (*al-kutub al-sitta*)'ından başka Aḥmed b. Ḥanbal'ın *Musnad*'iaden de faydalanmıştır. Her hadîsin yanına nereden alındığını gösteren rumuz konulmuştur. Böylece değerli ve sahîh hadîsleri içine alan bir müntehabat vasfını taşımaktadır. *al-Câmi' al-ṣaġîr*, 18 rebiülevvel 907 (1 Teşrin I. 1501) tarihinde ikmal olunmuştur. Bu eser, 'Abd al-Raḥmân al-Munâvî (ölm. 1032=1623) tarafından şerh edilmiştir (Bulak, 1286). *Câmi' al-ṣaġîr*, al-Muttaḳî al-Hindî (ölm. 975=1567 veya 977=1569) tarafından fıkıh fasılları esas alınarak ve *Manhac al-'ummâl fî sunan al-aḳvâl va 'l-af'âl* adı ile yeniden tanzim edilmiş ve buna aynı müellif tarafından *al-İkmâl* adlı bir zeyil yazılmıştır. Aynı zât sonradan bu iki eseri mezcederek *Kitâb ġâyat al-'ummâl fî sunan al-aḳvâl* adı altında birleştirmiş ve nihâyet Peygamberin sünnet ve sözleri hakkında rivâyetleri tekrar birbirine bağlıyarak *Kanz al-'ummâl fî şubât sunan al-aḳvâl va 'l-af'âl* adlı eserini vücûda getirmiştir. Bu eser Haydarâbâd (1312—1313)'da 8 büyük cild hâlinde neşredilmiştir. Hemen her kütüphânede yazma veya basma nushasına tesâdüf edilen bu eserin en çok revaçta olan tabıları Bulak 1286, Kahire 1321 ve 1323 baskılarıdır (bk. *GAL*, II, 147 ve *Suppl.*, II, 183). Türkçeye de 1042 (1632) tarihinde Bigalı Kadri Mehmed Efendi kalemiyle tercüme olunmuştur (krş. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 403). 2. *Kifâyat al-ṭâlib al-labîb fî ḫaṣâ'iṣ al-Ḥabîb al-ma'rûfa bi 'l-ḫaṣâ'iṣ al-kubrâ*, Peygamberin husûsiyetleri hakkında kaleme alınmış olup 2 cilt hâlinde Haydarabad (1319/1320)'da neşredilmiştir. 3. *al-Laʾâli al-maṣnûʿa*

fi 'l-aḥādîṯ al-mawżū'a, al-Suyūṭī 'nin hadîs tenkidi bakımından mevzu hadîsler hakkında hazırladığı bir eserdir. Müellif, önce İbn al-Cavzî tarzında ve bu zâtın *Kitāb al-mawżū'āt* 'ı üzerinde *al-Nukat al-badī'āt* ünvanı ile bâzı notlar kaleme almış olup (bunlar her hâlde Lucknow (1303)'da neşredilmiş bulunan bir *Macmū'a* içindeki *al-Ta'aḳḳubāt 'ala l-mawżū'āt* 'ın aynı olmalıdır). al-Süyûṭī, bundan sonra eseri bizzat yeniden *al-La'ālī al-maṣnū'a fi 'l-aḥādîṯ al-mawżū'a* adıyla tedvin etmiştir. Kendi beyânına göre, 870 (1465/1466)'te yazmağa başladığı bu eseri, anlaşılan vakit buldukça ele alarak 875 (1470/1471)'te tamamlamıştır. İstanbul kütüphânelerinde muhtelif nushalarına tesâdüf edilen bu kitap, bir kaç defa basılmıştır (meselâ Kahire, 1317). 4. *Tadrîb al-Rāvî fî şarḥ Taḳrîb al-Navavî*, hadîs usulü kitapları arasında hâlâ ehemmiyet ve şöhretini muhafaza eden bu eser, İbn al-Ṣalāḥ (ölm. 643=1245—1246)'ın hadîse dâir kaleme aldığı *K. ma'rifat anvā' 'ilm ('ulūm) al-ḥadîṯ* adlı eserinin al-Navavî (ölm. 676=1277) tarafından yapılan *al-Taḳrîb va'l-taysîr* adlı muhtasarına Suyūṭī 'nin yazdığı şerhtir (Bu eserin mevcut nushaları arasındaki en eskisi, daha sağlığında (890=1485) 'Omar b. Ḳāsim al-Ġazzi hattı ile istinsah edilip, müellif nusnası ile de mukabele edilmiş olan, Kahire 'de, Dār al kutub, Tîmūr, nr. 47 'deki nushadır). Eser, Mısır 'da 1307 'de ve Medine 'de 1379 (= 1959)'da neşredilmiştir. Bilhassa hadîs ricâli bakımından zenginliği ve başka kitaplarda zikredilmeyen hadîsle ilgili araştırmaları ihtiva etmesi cihetinden ehemmiyetlidir.

al-Suyūṭī, küçük risâlelerinden pek çoğunu âhirete müteallik mes'elelere hasretmiştir. al-Ḳurṭubī (ölm. 672=1273)'nin *al-Taẕkira bi aḥvāl al-mawtā wa aḥvāl al-āḫira* adlı eserini *Şarḥ al-ṣudūr fî şarḥ ḥāl al-mawtā fî 'l-ḳubūr* adı altında işlemiş olup, bu eser, kısaca *Kitāb al-Barzaḫ* (Kahire, 1309, 1329) adı ile meşhurdur. Farsça tercümesi de vardır (Lahor, 1871). al-Suyūṭī, bunu itmam mâhiyetinde 884 (1479)'te *al-Budūr al-sāfira fî umūr al-āḫira* adlı eserini yazmıştır (Hindistan, 1311 taş basması). Ayrıca ölülerin mezardaki imtihanı hakkında 176 beyitlik *al-taṣbît fî laylat al-mabît* adlı bir „urcûze" de kaleme almıştır (Bu eser, Muḥammed 'Aşrîya 'nin şerhi ile 1314 'de ve Muḥammed al-Tihāmī Cannūn 'un şerhi ile 1321 'de Fas 'ta basılmıştır). al-Suyūṭī 'nin *Kitāb al-durar al-ḥisān fî 'l-ba'ṯ va na'îm al-cinān* adlı eseri de bir çok defa tabedilmiştir.

III. Dil bilgisi. 1. *al-Muzhir fî 'ulūm al-luġa*, al-Suyūṭī 'nin dil bilgisi ile ilgili bütün çalışma ve mes'eleleri içine alan çok faydalı ve malûmat bakımından çok zengin bir ansiklopedisidir. Bu eser müteaddit defalar basılmış (Bulak, 1282; Kahire, 1323 ve tarihsiz son Kahire tabı) olup, Mā' al-'Aynayn tarafından da *Şimār al-Muzhir* ünvanı ile manzum hâle getirilmiştir. 2. *al-Iḳtirāḥ fî 'ilm uṣūl al-naḥv va cadalihi*, al-Suyūṭī 'nin fıkıh *uṣūl* 'ünü dil bilgisine tatbik ettiği bir eserdir (Haydarabad, 1310; krş. Sprenger, *Z D M G*, XXXII, 7; A. Schmidt, *al-Muẓaffariya*, *Sbornik statei*, Petersburg, 1897, s. 309 v. dd.). 3. *al-Aşbāh va'l-naẓā'ir*, dil bilgisinin muhtelif mes'elelerinin, fıkıh münâkaşaları usûlünde kaleme alınmış olduğu bir kitaptır (al-Suyūṭī aynı ünvanla bir de fıkıh muhtasarı yazmıştır). Bu eser *al-Naḥvîya* adlı zeyli ile birlikte Haydarabad (1317)'da 4 cilt hâlinde basılmıştır. Müellif bu eserin malzemesini dil bilginlerinin hayat ve eserlerine ait olan malûmat ile birlikte 868 (1463)'den beri toplamıştı. 899 (1493)'dan itibaren ise, bu eseri, 4. *Nukat* ve Maed al-Din b. Fahd 'in tavsiyesi üzerine de terihî malûmatı ayırmak suretiyle 5. *Buġyat al-va'āt fî ṭabaḳāt al-luġavîyîn va 'l-nuḥāt* adı altında iki müstakil kitap hâline getirmiştir. Bu sonuncusu sahasının son derecede mühim eserlerindendir, (Kahire 1326 ve nşr. Abu 'l-Faḍl İbrāhîm, Kahire, 1964/1965). 6. *al-Aḥbār al-marwîya fî sabab waḍ' al-'arabîya*, Arab dilbilgisinin doğuşu hakkındaki rivayetleri ihtiva eden bu risâle de basılmıştır (*al-Tuḥfat al-bahîya*, İstanbul, 1320—1322, s. 49—53); 7. *al-Bahcat al-marżîya*, İbn Mālik [b. bk.] 'in *Alfîya* 'sinin şerhinden ibârettir (Kahire, 1310); 8. *Şarḥ şavāhid*, İbn. Hişām [b. bk.]'ın *al-Muġnî* 'sindeki şevâhidin şerhidir (Kahire, 1322); 9. *Tārîḫ al-farîda fî 'l-naḥv va 'l-taṣrîf va'l-ḫaṭṭ*, içinde müstakil Arab dilbilgisi mes'eleleri üzerinde durulmuş olan bu esere Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Fāsî tarafından bir şerh kaleme alınmıştır (Fas, 1319); 10. *Cam' al-cavāmi'*, yine Arap dil mes'eleleri üzerine kaleme alınmış olan bu eser al-Şinḳîṭī 'nin notları ile Kahire (1318 ve 1327/1328)'de 2 cild hâlinde basılmıştır. al-Şinḳîṭī aynı eserin manzum şevâhidine *al-Durar al-lavāmi'* adı ile bir şerh de yazmıştır.

IV. Tarih sahasında al-Suyūṭī bir kaç eseriyle tanınmıştır: 1. *Badā'i' al-zuhūr fî vaḳa'i' al-duhūr*, umumî bir dünya tarihi olup, Kahire (1282 v.d.)'de basılmıştır. 2. *Tārîḫ al-ḫulafā'*, umumî halifeler tarihi olup muhtelif yerlerde (nşr. S. Lee ve Mavlawi 'Abd al-Haqq, Kalküte, 1857; Kahire, 1305=1913; Lahor, 1870, 1887; Delhi, 1306) basılmış ve H. S. Jarrett tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir (*Bibl Ind.*, Kalküte, 1881). 3. *Ḥusn al-*

muḥāżara fî aḫbār Miṣr va 'l-Ḳāhira, Mısır tarihi olup, Mısır 'ın sâdece siyasî tarihini anlatmakla kalmayıp, bu ülkeyi ziyâret eden mühim ve meşhur zevâtı harf sırası tertibiyle kaydeden, muhtelif ilim ve san'at erbâbından ve âbidelerden, beldenin garip ahvâlinden bahseden bu eser bir çok defa basılmıştır (Kahire, 1860 (?) taşbasması; 1299, 1321, 1327). Bu eserin biri Maḥmūd b. 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Bağdādî (Süleymaniye kütüp., Esad Efendi, or. 2215), diğeri Aḥmed b. Sulaymān (Süleymaniye kütüp., Damad İbrahim, nr. 910) tarafından yapılan iki Türkçe tercümesi vardır. al-Suyūṭî 'nin bundan başka, biraz önce zikredilen Arap dilbilginleri tarihinden ayrı olarak 4. *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (nşr. A. Meursinge, Leiden, 1839) adlı eseri ile, al-Ẕahabî (ölm. 748=1348) 'nin *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1833/1834) 'ından vücûda getirdiği bir muhtasarı vardır.

Kendini tamamiyle ilmî çalışmalara vermiş olan al-Suyūṭî, şâirlik kabiliyetinden pek nasipli olmamakla beraber bu vâdide de kendisini denemiştir. Ancak bu denemeleri, bu sev'in mükemmel numûneleri ile sâdece şekil bakımından bir benzerlik arzetmektedir. Bununla beraber al-Suyūṭî 'nin *maḳām* 'larında *ḥadîṯ* ve *adab* 'dan, nebatlar v.s.'ye ait, ilgi çekici bir çok bilgi bir araya getirilmiştir. 12 'si taşbasması olarak önce Kahire (1275) 'de, daha sonra Bhōpāl (1297) ve İstanbul (1298) 'da basılan bu *maḳām* 'lardan 6 'sını O. Rescher (*Beiträge zur maqāmenliteratur*, Kirchhain, N.—L., 1918, cüz 8) tercüme etmiştir.

Hayat ve ilmin bütün tezahürleri üzerinde kalem oynatmadığı mevzu hemen hemen kalmamış olan al-Suyūṭî 'nin bu çok taraflılığına en büyük şâhidlerden birisi de, onun 14 ilim şubesi üzerine *al-Uṣūl al-muhimma li-'ulūm camma* (kısaca *al-Nuḳāya*) adı ile yazmış olduğu ansiklopedi (*Itmām al-dirāya* ünvanlı şerhi ile birlikte Bombay, 1309 ve Fas, 1317 'de basılmıştır) 'sidir.

Mezhep bakımından Şâfiî olan al-Suyūṭî, daha hayatında kazanmış olduğu büyük şöhret muvacehesinde tevâzuu biraz kenara bırakmış ve zamanla kendisinin sâdece nâdir ve müstesnâ bir ilim adamı olduğuna güvenmekle kalmayarak, ḥadîs, fıḳıh ve Arapça dilbilgisi bakımından kendisini devrinin en büyük âlimi olarak görmeğe başlamış ve hatta IX. asrın „müceddid" 'i bile addetmişdir. Peygamber 'le, rüyasında veya uyanıkken, bir çok defalar görüştüğünü de iddia ettiği görülmüştür (İbn al-'İmād, *ayn. esr.*, s. 53; İbn İyās, *ayn. esr.*, s. 83; *al-Ṣa'rānî*, *Ẕayl Ṭabaḳāt al-kubrā*, s. 4; M. Mustafa Ziyāda, *ayn. esr.*, s. 61 v.d.; ayrıca kendisinin bâzı eserlerinde de bu hususlara dâir kayıtlar vardır: bk. meselâ, *Kitāb Tanvīr al-ḥalak fî imkān ru'yat al-nabî va' l-malak*). Bu şekildeki aşırı gururu, kendisine karşı, zaman zaman menfi hislerin doğmasına ve bu yüzden nekbete uğramasına sebep olmuştur.

al-Suyūṭî 'nin izzet-i nefsine düşkünlüğü ve gururu sebebiyle kimseden ihsan ve oâize taleb ve hatta kabûl etmediği, ilim haysiyetini çok üstün tuttuğu bilinmektedir. Nâdir olmakla berâber, geçim sıkıntısı çektiği günlerde bile, hayli zengin olduğo belirtilen kütüphanesindeki kitaplarından bâzılarını satmağı tercih ederek çağının büyüklerinden gelen hediyeleri kabûle yanaşmadığı mâlûmdur. Vefatından sonra terekesini kaydetmek üzere, sultan Ḳansūh al-Ġavrî 'den izin istenildiğinde şu cevap alınmıştır: „al-Suyūṭî hayatta iken bizden bir şey aldı mı ki, biz de onun terekesine el koyalım!" (bk. Hamîd Vehbî, *ayn. esr.*, cüz 45, s. 1432; 'Abd al-Vahhāb 'Abd al-Laṭîf, *Tadrīb al-rāvî*, mukaddime).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, s. 506; Goldzher 'in, *S B Ak. Wien* (1871), LXIX, 28 v.dd. 'deki yazısı; Hartmann, *Das Mavaššaḥ*, s. 82; C. Brockelmann, mad. SUYŪṬI (*E I*).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

SVAḤİLİ. [Bk. SVAHİLİ.]

SVAHİLİ. [Bk. ZENGİBAR.]

SYAK SRİ İNDRAPURA. [Bk. SİAK SRİ İNDRAPURA.]

SYRTE. [Bk. SURT.]

Ş

ŞABAK. [Bk. ŞEBEK.]

ŞA'BAN. [Bk. ŞÂBAN.]

ŞÂBAN. ŞA'BĀN, kamerî senenin sekizinci ayının adı olup, *ḥadîṯ*'te de Receb Muzar'dan hemen sonra yer almıştır. Hindistan ve Pakistan'da da bu ay *şab-i barāt* (aş. bk.) adını taşır. Açe'de bu aya *kandūri bu* denilir, Tigrē kabileleri ise, onu *maddāgen* (yânî recebden sonra gelen) diye adlandırırlar.

İslâmiyetten önce Arabistan'da şâbanın („aralık, fasıla" mânasında olması mümkündür) ramazanınkine tekabül eden bir ehemmiyete sâhip olduğu görünüyor. Hadise göre, Peygamber nâfile orucunu tercihen şâbanda tutuyordu. (Buḫārî, *Ṣawm*, bâb 52; Muslim, *Ṣiyām*, hadîs 176; Tirmiẕî, *Ṣawm*, bâb 36). 'Â'işa, geçen yılın ramazanından beri üzerinde kalmış olan günlerin orucunu şâbanda tuttuğunu anlatmaktadır (Tirmiẕî, *Ṣawm*, bâb 65).

Ramazan gibi şa'bān da câhiliye devri Arabistanı'nın şemsî senesinde yaz mevsimine rastlıyordu. Bütün görünüşüne göre, haftalar, yaz güneş tahavvülünden önce ve sonra, oruç gibi kefaret için yapılan ibâdetleri doğuran dinî bir vasfa mâliktiler. Bu dinî vasıf, bugüne kadar, yılbaşı vasıflarına sâbip bir gün olan 15 şâbanda en yüksek noktasına ulaşıyordu. Halk inancına göre, o günden önceki gecede hayat ağacı, silkilir; bu ağacın yaprakları üzerinde tânîlerin isimleri bulunmaktadır. Bu gece düşen yapraklar üzerine kaydedilmiş bulunan isimler, başlayan senede ölecek olanları gösterir. Hadîste, bu gecede Allahın gökün alt katına indiği, oradan, günahlarını bağışlamak için insanları çağırdığı nakledilmektedir (Tirmiẕî, *Sunan*, bâb 39).

Birçok halklarda, senebaşı ve sene sonu ölülerin hâtırasına hasredilmiş bir devredir. Bu münâsebet islâm dünyasında da vardır. Şâban bu sebeple *al-mu'aẓẓam* „ta'zim edilmiş" sıfatını taşır.

Hindistan ve Pakistan'da 14. gecede ölüler için duâ edilir, fakirlere yiyecek dağıtılır, helva (*ḥalva*) yenir ve donanma, havaî fişekler, „günahlardan af olunma gecesi" mânasına gelen *laylat al-barā'a* adı verilen bu gecenin kendine bas merâsimini tamamlar.

Açe'de de şâban ayı aynı şekilde ölülere hasredilmiştir; türbeler temizlenir; dinî ziyâfetler [*kandūri*, b. bk.] verilir; bu sâlib amelin sevaplarından faydalanan ölülerdir. Şâbanın ortasındaki gece, *kandūri*'lerle ve *ṣalāt al-ḥāea* veya eda edilen tesbihlerden dolayı *ṣalāt al-tasābīḥ* denilen *ṣalāt*'lar ile tezâhür eden husûsî bir kudsiyet taşır. Ramazan orucuna hazırlanıldığı şâbanın son günleri, pâyitahtta tertip edilen bir panayır ile temeyyüz eder.

Mekke'de ölülerin hâtırasına şâban değil, receb hasredilmiştir. Burada Şâbanın 14. gecesi, yapılan ibâdetlerle kudsiyet kazanır. Câmilerde bir *imām*'ın idâresinde bu geceye mahsus ibâdetlerde bulunan cemâatler teşekkül eder.

Fas'ta şâban'ın son günü, Ṣa'bāna denilen ve karnavala benzeyen bir şenlik yapılır. Bu şenliğin bir tasviri için bk. L. Brunot, *La mer dans les traditions et les industries indigènes à Rabat et Salé* (Paris, 1921), s. 98 v. d.

Bibliyografya: E. Littmann, *Die Ehrennamen und Neubenennungen der isl. Monate* (*Isl.*, 1918, VIII, 228 v. d.); Herklots, *Qanoon-i Islam*; C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, I, 236. v. d.; İngilizce trc. O. Sullivan, I. 221 v. dd.; ayn. mll., *Mekka*, II, 76, 291; A. J. Wensinck, *Arabic New-Year* (*Verh. Ak. Amst.*, yeni seri, XXV, nr. 2), s. 6 v.d.; G. F. Pijper, *Lailat al-niṣf min sha'bān op Java* (*T T L V*, 1933).

(A. J. WENSİNCK.)

ŞÂBAN. ŞA'BĀN, AL-MALİK AL-AŞRAF, Memlûk sultanı, on yaşlarında bir çocuk iken, kudret ve nufûz sahibi Atabeg Yelboğā al-'Omarî'nin te'siri ile 15 şâban 764 (30 mayıs 1363)'te sultan ilân edilmiştir. Muhteris Atabeg Yelboğā memleketi bizzat idâre etmek istediğinden, babası Ḥusayn atlanarak onun oğlu ve Muḥammed al-Nāṣir'in torunu Ṣa'bān tercih olunmuştu. Saltanat devri, Memlûk devletinin İskenderiye ve Trablusşam gibi liman şehirlerine Frank donanmalarının sık-sık yaptığı baskınlarla tebârüz eder. Nitekim 767 (1366) yılının başlangıcında Kıbrıs kıralı Pierre de Lusignan'ın gemileri Venedik, Ceneviz ve Rodos gemileri ile bi-

likte İskenderiye önünde göründü. Bunlar, İskenderiye'yi yağma ettiler, fakat Mısır birliklerinin yaklaşması üzerine, rivâyete göre, 5.000 kadar esiri de berâberlerine alarak uzaklaştılar. Esir Müslümanların kurtulması için gerekli fidyeyi, Suriye ve Mısır'daki Hıristiyanlar tedârik etmeğe mecbur oldular, kezâ onların paraları ile Kıbrıs'a baskın yapmak için bir de donanma inşâ olundu. Hıristiyanların Mısır ile sulh müzâkereleri netîce vermedi, zîrâ Yelboğâ, gerçekten anlaşmağa yanaşmak istemiyor, aksine donanması ile Kıbrıs'a bir çıkarma yapmağı tasarlıyordu. Ancak, bunu, dâhilî güçlükler yüzünden gerçekleştiremedi. Buna mukabil Kıbrıs kıralı, Trablusşam limanını ve Anadolu'nun cenûbundaki Ayâs'ı zapt etmek üzere Suriye'ye bir donanma gönderdi. Donanması karaya yağma yapmak üzere bir mikdar kuvvet çıkarabildi ise de, müslümanların üstün kuvvetleri önünde geri çekilmeğe mecbur oldu. Aynı şekilde İskenderiye önlerinde görünen bir diğer Frank donanması da çekilmek zorunda kaldı. Sulh, ancak 772 başlarında (ağustos 1370) tahakkuk etti. Daha sonra, 776 yılında (1374 başları) Mısırlılar, Kıbrıs kıralının bir müttefiki olan Küçük Armenia hükümdarlığı üzerine hücum ederek Ayâs ve Sîs şehirlerini ve devletin mütebâki kısmını zaptetmek sûretiyle, bu Frank baskınlarının intikamını aldılar. Esir alınan kıral, Kahire'ye götürüldü ve ülkesi devamlı olarak müslümanların işgalinde kaldı.

Sertliğine ve kabalığına memlûklerin tahammül etmek istemediği Yelboğâ'ya karşı, 768 (1367) yılında bir suikast tertip edildi. memlûkler onu esir almak istediler; fakat vaktinde ikaz olunarak Nil nehri üzerindeki bir adaya kaçabildi ve orada tutundu, battâ kısa bir müddet sonra Kahire'ye dönerek Şa'bân'ın kardeşi Önük'ü sultan ilân edebildi. Fakat o zaman 16 yaşında olan Şa'bân'ı memlûkler başa geçmeğe mecbur ettiler. Bu sûretle Yelboğâ, tekrar Nil üzerindeki adaya sığınmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Şa'bân, Yelboğâ tarafından yeni inşâ olunan donanmayı ele geçirmeğe muvaffak oldu. Yelboğâ sığındığı yeri terke ve Kahire'ye kaçmağa mecbur oldu. Orada, bu arada iç kaleye dönmüş olan memlûkler tarafından yakalandı ve kaçmağa teşebbüs ettiği sırada bir memlûk tarafından öldürüldü.

Yelboğâ'nın eski memlûkleri balkа eziyet ettiler ve yeni reisleri emîr Esendemir'e itâat etmediler. Böylece yeniden devamlı mücâdeleler zuhur etti ve bunlar Yelboğâ'nın eski Memlûklerinin büyük bir kısmının Suriye'ye sürgüne gönderilmeleri ve Kerak'ta hapsedilmeleri ile netîcelendi. Bunlar sonraları Memlûk devletinde büyük bir rol oynamışlardır. Hükûmet niyâbetindeki bir çok değişikliklerden sonra iktidara emîr Aktemir al-Şahâbî geldi, bu zât sultanın ölümüne kadar mevkiini muhâfaza etti.

Devletin cenûbunda Nubya'da sultan geçici bir başarı kazanmıştı. Nubya hükümdarı Mısır sultanlarının yüksek hâkimiyetini tanımıştı. Aktemir tarafından esirlere revâ görülen zâlimce muâmele neticesinde Nubyalılar yeniden ayaklanarak hudut şehri Asvân'ı tahrip ettiler.

Bu tehlikeli durumda sultanın Mekke'ye hacca gitmek fikri tamâmiyle hatâlı idi. Gerçi, o akrabalarının ihânetinden emin olmak için, kardeşlerini, amca ve dayı çocuklarını Kerak'a göndermiş ve hükûmet nâibini, hududu bedevîlere karşı muhâfaza etmek için yukarı Mısır'a sevketmişti, ancak, böyle bir sefere cesâret edebilmek için, kendi şahsî memlûkleri üzerindeki nufûzu kâfi değildi. 'Akaba yanında para harîsi Memlûkler isyan ve sultan isteklerine boyun eğmeyince de onu ölümle tehdit ettiler. Bu şartlar altında sultan gizlice Kahire'ye kaçmağa mecbur oldu. Memlûklerin orada da, sultana düşmanca hisler besleyen ihânet ortakları vardı. Sultan, Kahire'de kısa bir müddet bir muganniyenin evinde saklanabildi ise de, az sonra tanınarak boğuldu. Ağır vergileri kaldırdığı ve umûmiyetle teb'asına yumuşak muâmele ettiği için, halk onun mâtemini tuttu. Umumî vaziyetin kötüye gitmesinde esas suç, halka kötü muâmele ve zulmeden Memlûklerin itâatsizliğinde ve haşinliğinde idi.

Bibliyografya: İbn İyâs (Bulak tabı), I, 213—338; Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 510—530, burada mühim Avrupa tabıları ve şark yazmaları zikroluumuştur. Yelboğâ hakkında bk. Taġrîbirdî, *al-Manhal al-ṣāfî* (el yazması, Kahire), V, 162, var. 432b—434a. (M. SOBERNHEIM.)

ŞÂBAN. ŞA'BÂN, AL-MALİK AL-KĀMİL, Memlûk sultanı, Malik al-Nāṣir Muḥammed [b. bk.]'in oğlu, Malik al-Ṣāliḥ İsmā'il [b. bk.]'in kardeşi. Kardeşinin hastalığı esnâsında başlıca emirleri, birinci derecede üvey babası Amîr Arġūn al-'Alā'î'yi elde ettikten sonra 4 rebîülâhır 746 (4 ağustos 1345)'da tahta çıktı. Sultanlığa seçilmediği takdirde şiddet kullanmak tehdidinde bulunduğu rivâyet olunur. Kardeşinin dul karısını kendisi ile evlenmeğe zorladı ve az sonra başka bir emîrin kızı ile de evlendi. Umûmiyetle kadınlar onun hayatında büyük bir rol oynamışlardır. Her çeşit oyunlar, esirlerin birbiriyle döğüştürülmeleri, iddialı yarışlar ve horoz döğüşleri onun başlıca meşgalesini teşkil ederdi. Sara

yında büyük bir israf başladı; kardeşlerinin ve kendisinin saltanatları devresinde esîreler bile elbiselerinde mücevherat taşımakta idiler. Me'mûriyetlerin satışı işitilmemiş rezâletlere sebep oluyordu. Onun hâl tercümesini yazan al-Ṣafadî (aş. bk.)'nin bildirdiğine göre, kendisi bizzat mukataaların ve me'muriyetlerin tevcihi için hususî bir vergi icât etmişti. Hükümdarlığı esnâsında isdar olunan bir fermanın bütünü Trablusşam iç kalesinde ve bâzı kısımları da Ḳal'at al-Ḥişn'da günümüze intikal etmiştir. Bu fermanda, hizmet akdinin hitamından önce ölen Memlûklerin vârisleri tarafından iâdesi istenilen kamerî ve şemsî senelerin gün farkından mütevellid üeret fazlasından bunlara verilecek mikdar belirtilmekte idi.

Erkek kardeşlerinden ikisini ve en kudretli iki emîrini öldürttü. Bu tehlike Şam vâlisi Yelboğā al-Yaḥyavî'yi de tehdit ediyordu. Bu zat Suriye'nin diğer idâre âmirleriyle birleşti ve sultana, içinde onu kötülüğü yüzünden şiddetli tevbihleri yanında tahttan indirmekle de tehdit ettiği bir mektup gönderdi. Sultan Ş'abān, bunun üzerine ona gidişini düzelteceğini va'ad eden uzlaşıcı bir mektup göndermekle berâber âsilere kârşı da silâhlanmağa başladı. Diğer iki kardeşini de öldürmek isteyince annesi ve üvey babası tarafından kendisine mâni olundu. Kendisiyle evvelce dost olup tevkif edilme tehlikesinde bulunan diğer emîrler ve bütün gayr-i memnunlar Kahire yakınlarında toplandılar; sultan nihâyet sâdece 400 atlıyla kaldı. Ş'abān annesinin bulunduğu iç kaleye kaçtı, orada olduğn anlaşıldı ve tevkif edildi. İki gün sonra 3 cemâziyelâhır 747 (20 teşrin II. 1346)'de öldürüldü. Ş'abān, kısa süren hükümdarlığı esnâsında Mısır tahtına geçen en liyakatsiz hükümdarlardan biri olduğunu göstermiştir.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 462—469; hâl tercümesi için bk. al-Ṣafadî, Berlin arapça yazma, 9864, var. 51a ve İbn Taġrîbirdî, *al-Manhal al-ṣāfî*, Paris arapça yazma, 2070, var. 152a. Ferman hakkında bk. M. Sobernheim, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionam Arabicarum, Syrie du Nord*, s. 94—103 ve buna ilâveten kitâbeyi biraz değişik şekilde anlayan Bekker, *Isl.*, I, 97 v. dd.; ayrıca bk. al-Maḳrîzî, *al-Ḫiṭaṭ*, II, 217,10 aşağıdan; yeni mukataa vergisi hakkında bk. İbn İyās, I, 184 ve *Manhal, agn. yer.* (M. SOBERNHEIM.)

ŞABĀNKĀRA. [Bk. ŞEBÂNKÂRE.]

ŞÂBĀŞİYA. [Bk. ŞÂBÂŞİYE.]

ŞÂBĀŞİYE. ŞĀBĀŞİYA, Basra ve al-Aḥsā bölgesindeki müfrit bir karmatî fırkasının adı olup, bu fırka riyâseti irşen tevârüs eden Banū-Ṣābāş şeyḫları (bunlarda *rabābīya* babadan oğula intikal ediyordu) tarafından idâre edilmiştir. Bunların siyasî faâliyetleri, Basra körfezinde bir asırdan fazla (takriben 380—480=990—1087) devam etti (*Ṣabbāsīya* şeklinde yazılması yanlıştır).

Aralarından ikisi, Sünnî müellifler tarafından ilhâd ile itham olunmalarına rağmen, Basra Büveyhî emîrinin vezîrleri oldular: Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Faḍl (veya Ḥasan) İbn Ṣābāş (ölm. 444=1052) ve oğlu Salîl al-Barakāt (487=1094'te Ġazzālî tarafından zikredilmiştir); Dürzîlerin, bu vezîrleri, kendi dinlerinden saymaları çok dikkate şâyandır. Zîrâ biz, Dürzî akaid mecmuasında onlara ithaf edilmiş bulunan, Muḳtanā'nın 428 (1037) tarihli bir risâlesine sahibiz. Esâsen, IX. (XV.) asırda Dürziler ile Basra körfezi adaları arasında münâsebet bulunduğu bilinmektedir (krş. Poliak, *RE Isl.*, 1934, s. 255).

Bibliyografya: Goldziher, *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bâṭinijja-Sekte*, s. 57, 62; Sacy, *Druzes*, II, 346; Massignon, *Ḥallâj*, s. 339; al-Ma'arrî, *Risālat al-ġufrān*, s. 168; Yāḳūt, *al-Muštarik*, s. 287; Kremer, *Gesch. der herrschenden Ideen*, s. 124, not, 10. (LOUIS MASSIGNON.)

ŞA'BÎ. [Bk. ŞA'BÎ].

ŞA'BÎ. AL-ŞA'BÎ, ABŪ 'AMR 'ĀMİR B. ŞARĀḤİL B. 'ABD (641?—728?), bir muhaddis olup İslâmın başlarında ehemmiyet kazanan çok sayıdaki Cenûbî Arabistanlı Araplardan biridir. Büyük Hamdān kabîlesinin bir kolu olan Ş'ab'a mensuptur. Kûfe'de doğdu; babası Şarāḥil, orada ilk *ḳurrā*'dan biri idi. Doğumu hakkında verilen tariblerde büyük bir ihtilâf varsa da, bizzat kendisinin işâret ettiği tarihin doğru olması ihtimâli düşünülebilir: al-Ş'abî, 19 (640)'da vuku bulan Calūlā' muharebesi yılında doğduğunu söyler; fakat, başka bilgilere göre, annesi bu muharebeden sonra alınan esirlerden olduğuna göre, diğer kaynakların verdiği 20 yılının daha doğru olması kabûl edilebilir. O, bizzat, bize, al-Ḥaccāc 75 yılında Kûfe'ye vâli olarak geldiği zaman, şehrin ahvâli hakkında bilgi edinmek için kendisini çağırttığını ve bu hususta çok bilgiye sâhip bulduğundan onu Hamdān kabîlesinin *'arîf* [b. bk.]'i tâ'yio ettiğini ve bir maaş bağlattığını nakleder. al-Ş'abî, 'Abd al-Raḥmān b. al-Aş'aş'ın isyanına kadar (81=700) al-Ḥaccāc'ın teveccühünü muhâfaza etti; bu ayaklanma sırasında şehrin belli başlı *ḳurrā*'ı ona gelerek, içlerinde en başta gelen simâ olması hasebiyle ayaklanmaya katılması gerektiğini söyleyerek onu iknâ ettiler. Filhakîka al-Ş'abî, iki taraf ordusuna bir mutuk irâd ve al-Ḥaccāc

cāc'ı şiddetle muâheze edecek kadar ileri gitti. al-Ḥaccāc bunu öğrendiği zaman „Bu al-Şa'bî'nin hareketinde şaşacak bir taraf yok; o bayağının biridir; Eğer Allah elime geçmesini bana nasip ederse, ona dünyayı bir deve derisinden daha dar edeceğim!" demişti.

Bir müddet sonra İbn al-Aş'aş'ın ordusu Dayr al-Camācim'de kat'î olarak mağlup oldu (83 h.); al-Şa'bî hayatını kurtarmak için saklanmak zorunda kaldı. Horasan'ın zaptı için hareket etmekte olan Muslim b. Ḳutayba'nin ordusuna iltihak edenleri al-Ḥaccāc'ın bağışladığını öğrenince, bir dostundan erzak ile merkep tedârik ederek Farġāna'ya gitti. Orada tanınmadan kaldı; bununla berâber, onu kâtip olarak istihdam edecek olan Ḳutayba'nin teveccühünü kazandı. Fakat al-Ḥaccāc, mektupların birinden bunu yazanın al-Şa'bî olduğundan şüphelenerek Ḳutayba'ye onu derhal kendisine göndermesini emretti. al-Şa'bî, al-Ḥaccāc'ın hâcibi İbn Abî Muslim ile uzun zamandan beri dostça münâsebette bulunmakta idi; İbn Abî Muslim hiç şüphesiz daha o gelmeden vâli nezdinde onun lehinde konuşmuş olmalıdır. Diğer dostları gibi o da, al-Şa'bî'ye kendisini bağışlatabileceği yolu gösterdi; fakat al-Şa'bî, vâlinin huzuruna çıktığı zaman sükûtu tercih ederek nâil olduğu lütuflardan sonra gösterdiği nankörlüğü hakkındaki tekdirleri sabırla dinledi; sonra suçunu kabûl ve hatasını itiraf etti. Şüphesiz kabîlesi arasındaki mevkiinden ziyâde bilgisini takdir eden al-Ḥaccāc onu güçlük çıkarmadan affetti.

al-Şa'bî'nin şöhreti halîfe 'Abd al-Malik'e kadar ulaşmış olmalıdır ki, halîfe, al-Ḥaccāc'a onu göndermesi husûsunda haber yollamış ve al-Şa'bi, böylece müteâkıp yılları Dimaşḳ sarayında geçirmiştir. 'Abd al-Malik'in vefâtına kadar üç yıl burada kalmış olduğuna dâir rivâyete inanmak güçtür. Filhakîka, bizzat al-Şa'bî'ye göre, bu sırada kendisine, biri Bizans imparatoru, diğeri halîfenin vâlisi ve kardeşi olan 'Abd al-'Azîz nezdinde olmak üzere iki mühim elçilik vazifesi tevdî edilmiştir. Bizzat al-Şa'bî'nin naklettiği birinci elçiliğinde işâret edilmesi gereken bir nokta, imparatorun, halîfenin itimâdını kendi elçisine karşı sarsmağa teşebbüs etmesidir; fakat imparatorun bu teşebbüsü al-Şa'bî'nin dürüstlüğü karşısında başarısızlığa uğramıştır. Mısır'a elçiliği bilhassa şerefli bir vazife olmuştur, çünkü halîfe, kardeşine elçisini pek sitâyişli sözlerle takdim etmişti. Halîfenin lütuf ve teveccühü sâdece al-Şa'bî'nin şahsına inhisar etmemiş olup, âilesinden otuz kişinin onunla berâber bulunduğu ve bunların hepsinin de maaş aldığı bilinmektedir. al-Şa'bî, Kûfe'ye 'Abd al-Malik'in ölüm döşeğinde iken başucunda bulunduktan sonra dönmüş görünüyor; orada, al-Ḥasan al-Baṣrî'nin 110 (728) tarihinde vefâtından bir az evvel ölmüştür. al-Şa'bî'nin ölüm yılı nakkında muhtelif müellifler tarafından verilen tarihler de çok farklıdır: Nitekim bu hâdise için 103'ten 110'a kadar bütün yıllar kaydedilmiş olup, bu sonuncu tarihin doğru olması muhtemeldir.

al-Şa'bî'nin dış görünüşüne gelince, kısa boylu-zayıf, nahif bir kimseydi; bizzat kendisi bu hâlinin ikiz doğmuş olmasından ileri geldiğini söylerdi. Çok zeki, çok nüktedan ve alaycı — umûmiyetle ilâhiyatçılara uymayan bir vasıfta—olmalıdır. Meşhur muhaddis al-A'maş'e, niçin al-Şa'bî'den hadîs dinlemeğe gitmediği sorulduğu zaman, cevaben „çünkü, demişti, gittiğim zaman görür-görmez benimle alay ediyor ve şunda hiç âlim yüzü var mı? Bu ancak bir dokumacı çehresi olabilir" diyor. Bununla berâber İbrâhîm al-Naḫa'î, al-A'maş'i hürmetle karşılardı.

al-Şa'bî 500'den ziyâde sahâbeden hadîs dinlemiş olduğunu söylermiş; hadîs tenkidcilerinin onun îtimada şâyân oluşu hakkındaki umûmî hükümleri çok müsbettir. Talebesi arasında meşhur fakîh Abū Ḥanîfa vardır; al-Şa'bî onun en eski üstadı olmuştur; bu sebeple Abū Ḥanîfa'nin en mühim talebesi Abū Yūsuf'un *Kitāb al-ḫarāc*'ında adının en az 37 def'a zikredilmiş olması şaşılacak bir şey değildir. Müdevven hadîs mecmualarında onun adının geçtiği yerler sayılmıyacak kadar çoktur. Her ne kadar o, kendisinin bir fakîh olduğu iddiasında bulunmamışsa da Kûfe fakîhleri kendisinden fikir almağa gelmeyi âdet edinmişlerdi. Bizzat o da: „ben bir fakîh değilim, bana intikal eden esasları naklediyorum; onlar da bunlara uygun hükmediyorlar" derdi. Kıyas ile hükmetmenin (*ra'y*) şiddetle aleyhindeydi; hâl tercümesinden bahsedenlerin bir çoğu, onun kıyas yoluyla verilen hükümleri reddine dâir misâller verirler. al-Şa'bî sâdece hadîs rivâyet etmekle kalmamış olup, Emevîler devri tarihine dâir bildiklerimizin büyük bir kısmını da ona borçluyuz. al-Ṭabarî'nin fihristine bakmak bunu isbata kâfi gelecektir. Bizzat kendisi, tam bir ay müddetle bildiklerinin sonu gelmeksizin ezbere şiir rivâyet edebileceğini söylerdi. Bir tek eser bile te'lif etmemişti — bu husus için müsâit devir henüz gelmemişti—; nitekim, küçük bir satır yazmakla bile kâğıt karalamadığını, bütün bildiklerini hâfızasından naklettiğini söylediği rivâyet olunur. Bu, sâdece ilim sahasına münhasır olabilir. Zîrâ bizzat kendisinden naklen onun Ḳutayba'ye kâtiplik yaptığını bilmekteyiz.

Bibliografya: al-Şa'bī 'nin adı, İslâmın ilk zamanlarına dâir eserlerin hemen hepsinde zikredilir; hâl tercümesi için bilhassa bk. İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, (nşr. Sachau), VI, 171 v. dd.; *Kitāb al-aġānī*, bk. fihrist; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Ḳaysarānī, *Cam' bayna 'l-ricāl* (Haydarâbâd, 1323), s. 377; al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, nşr. Margoliouth (*G M S*, XX, 1912), var. 334ª; İbn al-Ḳaysarānī, *Homonyma* (Leiden, 1865), s. 201; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 244; İbn Ḥacar, *Tahẕīb* (Haydarâbâd, 1328), V, 65—69; al-Ẕahabī, *Toẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd), I. 69—77.

(F. KRENKOW.)

ŞABÎB. [Bk. ŞEBÎB.]

ŞABVA. [Bk. ŞEBVE.]

ŞACAR AL-DURR. [Bk. ŞECER-ÜD-DÜRR.]

ŞADD. [Bk. ŞEDD.]

ŞADDÂD. [Bk. ŞEDDÂD.]

ŞAFA'A. [Bk. ŞEFÂ'AT.]

ŞAFAḲ. [Bk. ŞAFAK.]

ŞAFAK. [Bk. ŞUBḤ.]

ŞÂFÎ'Î. [Bk. ŞÂFI'Î.]

ŞÂFÎ 'Î. AL-ŞĀFI'Ī, AL-İMĀM ABŪ 'ABD AL-LĀH MUḤAMMED B. İDRĪS, Şâfi'î mezhebinin kurucusudur. Hayatı hakkındaki bilgiler, gerçek taribî kısmı kolaylıkla tefrik edilemiyecek büyük bir menâkıb dâiresi ile çevrilidir. Hassaten taribleme mes'elesi büyük güçlükler arzetmektedir. Eski kaynak malzemesi çok kısırdır. Tarihçilerden onu ilk zikreden al-Mas'ūdī (ölm. 345=956)'dir. Hayatı hakkındaki yegâne mevsuk malzemeyi, Mekke'deki iki evinin safer 230 (ağustos 818) tarihli vakfiyesi (*Umm*, VI, 179=Kern, *M S O S As.*, 1904, s. 55), şâban 203 (şubat 819) tarihli vasiyetnâmesi (*Umm*, IV, 48=Kern, *M S O S As.*, 1904, s. 59) ve, tarihlemesi ile adı mevcut olmamakla berâber, bizzat al-Şāfi'ī'ye âit olduğu şüphe götürmeyen, Fusṭāṭ'taki evinin vakfiyesi (*Umm*, III, 281) ihtivâ etmektedirler. al-Şāfi'ī'nin hâl tercümesini sonradan kaleme alanlar, Dā'ūd al-Ẓāhirī (ölm. 270=883/884), al-Sāǧī (ölm. 307=919/920), İbn Abī Ḥātim (ölm. 327=938/939) v. s. gibilerinin hâl tercümelerini yazanlar gibi, her ne kadar eski *Manāḳib*'e dayanmakta iseler de, bunlarda artık bâzı unsurlar efsânevî bir mahiyete bürünmüşlerdir. Bu mânada mes. daha al-Ḫaṭīb al-Bağdādī (ölm. 403=1012/1013) bile (II, 59), İbn 'Abd al-Ḥakam (ölm. 257=870/871)'e dayanarak, onun tevellüdünü, al-Şāfi'ī'nin annesinin, hâmileliği esnâsında, kendisinden bütün Mısır'ı aydınlatan Müşteri yıldızının doğduğunu rüyâsında gördüğü ve bunun, kendisinden, bütün Mısırlıları ilminden istifâde ettirecek bir âlim doğacağı şeklinde tâbir olunduğu tarzında hikâye etmektedir.

al-Şāfi'ī Kureyş'tendi; Hâşimi olup, Peygamberle uzaktan akrabalığı vardı. Annesi Azd kabîlesinden, bâzı râvîlere göre ise, 'Alī âilesinden idi. 150 (767) yılında Gazza'de doğmuş olup (al-İṣṭaḫrī, s. 58; al-Ḫaṭīb, II, 59) küçük yaşında yetim kalmış ve annesinin yanında zarûret içinde Mekke'de büyümüştü. Bedevîlerin yanında uzunca bir müddet kalarak eski Arap şâirleri hakkında esaslı bilgi edinmişti (bu mânada o *Kitāb al-umm*'de Zubayr, İmru'al-Ḳays, Carīr v. s.'den beyitler zikretmektedir; krş. Heffening, *Islam. Fremdenrecht*, s. 147, not 1). Dil bilgini al-Aṣma'ī, genç yaşında bulunan al-Şāfi'ī'den Banū Huẕayl ginâları (krş. ayrıca *Umm*, II, 167; IV, 133) ile Şanfarā'nın *Dīvān*'ını dinlemişti. al-Şāfi'ī, Mekke'de Muslim al-Zinčī (ölm. 180=796/797) ve Sufyān b. 'Uyayna (ölm. 198=813/814) yanında ḥadīs ve fıḳıh tahsil etmişti. *al-Muvoṭṭa*'ı tamâmiyle ezbere bilmekteydi. Takriben 20 yaşlarında iken Medine'ye, Mālik b. Anas'in yanına giderek, bu zâtın 179 (796)'da vuku bulan ölümüne kadar orada kaldı. Onun diğer muallimlerini, al-Ḫaṭīb (II, 59) saymaktadır. al-Şāfi'ī bundan sonra Yemen'de bir me'mûriyet kabûl etti. Burada Alevî yer-altı faâliyetlerine karıştı — gizlice, Zaydī imamı Yaḥyā b. 'Abd Allāh'a bî'at etti (krş. Arendonk, *Opkomst van het zaidietische Imamaat*, s. 60 ve 290) — ve diğer Alevîlerle birlikte tevkîf edilerek halîfe Hārūn al-Raşīd'in yanına, Raḳḳa'ya götürüldü (187—803). al-Şāfi'ī affolunarak bu arada meşhur Hanefî Muḥammed b. el-Ḥasan al-Şaybānī (ölm. 189=805) ile yakınlık te'sis ettiği gibi, onun eserlerini kendisi için istinsah ettirdi. Fakat sarayda nufuz sâhibi olan al-Şaybānī'ye karşı cephe almağa cesâret edemediği için 188 (804)'de Ḥarrān ve Suriye üzerinden Mısır'a giderek burada, Mālik'in talebesi sıfatiyle önceleri iyi bir kabûl gördü. Ancak 195 (810/811)'te Bagdad'a giderek burada başarılı şekilde hocalığa başladı. Orada, Mısır'ın yeni tâyin edilmiş vâlisi 'Abbās b. Mūsā'nın oğlu 'Abd Allāh'ın yanına katılarak 28 şevval 198 (21 haziran 814; al-Kindī, nşr. Guest, s. 154)'de Mısır'a gitti. Bununla berâber, karışıklıklar yüzünden, kısa bir süre sonra Mekke'ye giderek 200 (815/816)'de kat'î olarak Mısır'a geri döndü. al-Şāfi'ī 204 receb ayının sonunca gününde (20 kânun II. 820) Fusṭāṭ'ta vefât ederek al-Muḳaṭṭam dağının eteğinde, Banū 'Abd al-Ḥakam türbesine defnolundu. İlk mezar kitâbesinin metni al-Ḫaṭīb (II, 70)'de bulunmaktadır. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī burada büyük

ve geniş bir medrese inşâ ettirmiştir (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 48). Bugün hâlâ mevcut olan türbe kubbesi, Eyyûbî sultanlarından al-Mâlik al-Kâmil tarafından 608 (1211/1212) yılında inşâ ettirilmiştir. Bu türbe dâimâ makbûl bir ziyâretgâh olmuştur (krş. msl. al-'Ayyāşî, [ölm. 1090 = 1679], *Riḥla*, Fas, 1316, I, 151 v. d.).

al-Şāfi'î'yi, müstakil bir hukuk vâzı'lığı ile devrinin an'aneciliği arasında tavassut eden bir iktifâîyeci addetmek mümkündür. O, sâdece mevcut bütün fıkıh malzemesini elden geçirmekle kalmamış, *al-Risāla* (tab. Kahire, 1321 ve daha bir çok tarihlerde; Hollanda lisanında muhtevâsı için bk. L. I. Graf, *al-Shāfi'ī's verhandeling over de „Wortelen" van den fiḳh*, Amsterdam, 1934)'sinde fıkıh ilminin temellerini ve usûllerini araştırmıştır, al-Şāfi'î **usûl al-fiḳh'in kurucusu** addolunmaktadır. *İstiḥsān* [b. bk.]'ı red ederken, Hanefî'lerin aksine o, *ḳiyās* için kesin ölçüler vaz'etmeğe gayret eder (*Kitāb al-risāla*, s. 66 ve 70). *İstiṣḥāb* esâsı daha sonraki Şâfi'îler tarafından vaz'olunmuş görünmektedir (krş. Goldziher, *Ẓāhiriten*, s. 20 v. dd.; Bergsträsser, *Anfänge und Charakter des juristischen Denkens im Islam*, *Isl.* 1924, XIV, 76, 80 v. d.). al-Şāfi'î'de iki yaratıcı devre, daha eski olan Irak ve daha yeni Mısır devresi, birbirinden tefrik olunmalıdır. Bu husûsu msl. al-Ḥākim (ölm. 405 = 1014/1015), elimize sâdece yeni tahrir şekli ile intikal etmiş olan *al-Risāla* hakkında söylemektedir (al-'Aşḳalānî, s. 77). Bu iki devre daha bir çok defalar *Kitāb al-umm*'de ve muahhar Şâfi'îlerin farklı akîdelerinde açıkça göze çarpmaktadır. Dört talebesi eski fikirlerinin nâkilleri addolunmuştur: al-Za'farānî (ölm. 260 = 873/874), Abū Ṣavr (ölm. 240 = 854/855), Aḥmed b. Ḥanbal (ölm. 241 = 855/856) ve al-Karābîsî (ölm. 245 = 859/860); daha sonraki devrenin nâkilleri ise, altı talebesidir: al-Muzanî (ölm. 264 = 877/878), al-Rabî' b. Sulaymān al-Cîzî (ölm. 256 = 869/870), al-Rabî' b. Sulaymān al-Murādî (ölm. 270 = 883/884), al-Buvayṭî (ölm. 231 = 845/846), Ḥarmala (ölm. 243 = 857/858) ve Yūnus b. 'Abd al-A'lā (ölm. 264 = 877/878; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, I, 129).

Ekseriyetle adları zikrolunmayan muârızları ile üstadâne bir şekilde idâre ettiği münâzaralarını ihtivâ eden **eserleri**, zamanımıza intikal edebildikleri nisbette, adı bir az önce geçen al-Rabî' b. Sulaymān al-Murādî tarafından rivâyet edilmişlerdir. Bunların bir listesi *al-Fihrist* (s. 210)'te, al-Bayhaḳî (ölm. 458=1065/1066)'nin verdiği diğer bir liste al-'Aşḳalānî (s. 78)'de, bir üçüncüsü ise, Yāḳūt (VI, 396 v. dd.)'ta verilmektedir. Burada zikredilen ünvanların çoğu, al-Şāfi'î'nin yazı ve derslerînin bir mecmuası olan *Kitāb al-umm*'ün parçalarıdır (eser 7 cilt hâlinde Kahire'de neşrolunmuştur: 1321—1325). Bu mecmuanın ünvanı, *Kitāb al-umm*, her hâlde aslında mevcut olmamış ve zamanla kendisini kabûl ettirmiş olmalıdır. İbn Ḥacar (ölm. 852=1448) bunu pek âlâ müdrikti (krş. Murtażā al-Zubaydî, *Itḥāf*, VI, 239). *al-Fihrist* müellifi ve hattâ Yāḳūt bu ünvanı bilmedikleri hâlde, daha Abū Ṭālib al-Makkî (ölm. 386=996; *Ḳūt al-ḳulūb*, Kahire, 1310, II, 228: bundan sonra aynı haber, fakat kısaltılmış olarak, al-Ġazzālî, *İḥyā'*, Kahire, 1327, II, 131'de geçer) bu ünvanı zikretmektedir. Aynı şekilde al-Bayhaḳî (ölm. 458=1065/1066; al-'Aşḳalānî, s. 78 ve al-Navavî, *Taḥẕîb*, s. 67) de bu adı bilmektedir. Bizzat eserin kendisi içinde bu ad, sâdece, metin içine sonradan sokuldukları açıkca belli olan yerlerde (msl. *Umm*, I, 158; III, 286) geçmektedir. Abū Ṭālib al-Makkî (*ayn. yer.*; krş. al-Ġazzālî, *ayn. yer.*; Kâtib Çelebî, *Kaşf*, V, 52)'nin beyânına göre, al-Buvayṭî bu yazı ve ders metinlerini sonradan, kendi adını hiç zikretmeden, al-Rabî' b. Sulaymān (al-Murādî) adı altında bir mecmua hâlinde toplamış, al-Rabî' b. Sulaymān (al-Murādî) ise, bunları kendi ilâveleri ile yaymıştı. Bu, her hâlde al-Şāfi'î'nin ölümünden pek az sonra yapılmış olmalıdır, çünkü al-Rabî', mecmuayı daha 207 yılında Mısır'da yaymakta idi (*Umm*, II, 93). al-Rabî' al-Murādî'nin gözden geçirmiş olduğu nüsha, başka bir tertipte de olsa, tab'a esas teşkil etmiştir; bunun aslî tertibinin bâzı kısımları yazma rivâyetlerle mâlum bulunmaktadır (krş. nâşirin ifâdesi, *Umm*, II, 227). Daha V. yüz yılda al-Bayhaḳî'nin önünde, tertip itibâriyle, ne al-Rabî' ve ne de sonraları hâkim olan Şâfi'î tertibine (al-Muzanî'nin *Muḫtaṣar*'ındaki tertip) tevafuk etmeyen başka bir nüsha bulunmakta idi. Bunda, belki de, İbn Abi 'l-Cārūd'unkinin yanında al-Rabî'-'inkinden de faydalanan al-Buvayṭî rivâyetini teşhis etmek isâbetli olurdu (krş. *Umm*, I, 96, 157; II, 52; VII, 389 v. d.). Brockelmann (*Suppl.*, I, 304)'ın, al-Buvayṭî rivâyetinin İstanbul yazmalarında muhâfaza edilmiş bulunduğu bakkındaki ifâdesi, ne yazık ki, yanlıştır. *Kitāb al-umm* daha sonraları da muhtelif âlimler, bu arada İbn al-Labbān (ölm. 749=1348/1349) ve Sirâce al-Dîn al-Bulḳînî (ölm. 805=1402/1403) tarafından yeniden tertip ve tanzim olunmuştur. Bu sonuncunun al-Rabî' rivâyeti üzerinde çalışarak tertip etmiş olduğu nüsha Kahire tab'ına esas tutulmuştur. Ancak bu tab', *Umm*'ün mey-

dana gelişi ve metin tarihi üzerinde kat'î bir inceleme yapmak husûsunda kifâyetli değildir. Çünkü eserin nâşiri, diğer yazma nüshaların farklarını belirtmeden al-Bulḳînî yazmasının tertibini esas almıştır. Bundan başka, önümüzde bulunan bu *Umm* metnine küçüklü-büyüklü hâşiye ve derkenarlar sızmıştır (krş. msl. III, 226, str. 19); böylece hatlâ al-Ġazzālî, İbn al-Ṣabbāġ (ölm. 477=1084/1085), al-Māvardî v. s. zikredilmektedir (krş. *Umm*, I, 114 v. d., 158). Bu hususta sâdece el-yazmalarının tam bir tetkiki vuzuh getirebilir. Bu mânada, al-Rabî' rivâyetinin en eski metin şâhidi olmak dolayısiyle Ṭabarî'nin *Iḫtilāf al-fuḳahā'* 'sındaki kayıtları oldukça kıymetli yardımcı malzeme arzetmektedir; Ṭabarî'nin önünde, matbû nusbanın arz ettiğinden daha iyi bir *Umm* metni bulunmakta idi (krş. Heffening, *Festschrift P. Kahle*, Leiden, 1935, s. 104 v. d. ve aynı müellifin, Schacht'ın Ṭabarî neşri için tanıtma yazısı, *Deutsche Literaturzeitung*, 1935, stn. 181 v. d.). Son zamanlarda Zakî Mubârak, al-Şāfi'î'nin bu eseri te'lif etmiş olmasına itiraz ederek, eseri, üstâdının akîdesine dayanarak al-Buvaytî'nin yazmış olduğunu, kitabın bugün önümüzde bulunan şeklinden, al-Buvaytî'den başka Abū Muḥammed al-Rabî' b. Sulaymān al-Murādî ve Abū Muḥammed al-Rabî' b. Sulaymān al-Cîzî'nin mes'ul bulunduklarını ve al-Makkî ve al-Ġazzālî'de kitabı yaydıkları zikr olunan al-Rabî' b. Sulaymān'ın, al-Cîzî olduğunu iddia etmektedir. Ancak, pek âlâ anlaşılabileceği gibi, al-Azhar muhitinde şiddetli bir itiraz doğurmuş olan bu iddianın mesnedi kuvvetli değildir. Bir defa, al-Buvaytî, mevcut metin muvâcehesinde, al-Şāfi'î'nin sâdece münferit yazılarının bir toplayıcısı ve müdevvini olabilir; bundan başka, Arap edebiyatında aynı şahıs için bâzan *ism*, bâzan *kunya* kullanılması pek alışılmamış bir husus değildir (Zakî Mubârak tarafından ileri sürülen delillerde geçen isimler pek âlâ aynı adama âit olabilir; *Umm*, V, 7'deki kısım hiç şüphesiz bir ilâvedir); ve nihâyet eseri yayan şahsın, umûmiyetle al-Şāfi'î'nin eserlerinin *rāvî*'si addolunan al-Rabî' al-Murādî ile aynı şahıs olmaması gerektiği de ne isbat edilmiştir, ne de inanılmaz bir keyfiyettir.

Umm'u meydana getiren kısımlar bugün, al-Bayhaḳî tarafından birbirinden ayrı olarak belirtilmiş olan yazılardır: *Cimā' al-'ilm* (*Umm*, VII, 250 v. dd.), *Kitāb ibṭāl al-istiḥsān* (VII, 267 v. dd.), *Kitāb bayān al-farż* (VII, 262 v. dd.), *Kitāb ṣifat al-amr va'l-nahy* (VII, 265 ?), *Kitāb iḫtilāf Mālik va'l-Ṣāfi'î* (VII, 177 v. d.), *Kitāb iḫtilāf al-'Irāḳiyayn* (VII, 87 v. dd.) yâni Abū Ḥanîfa ve İbn Abî Layla (ölm. 148=765), *Kitāb iḫtilāf ma'a Muḥammed b. al-Ḥasan* (VII, 277 v. dd. = *Kitāb al-radd 'alā Muḥammed b. al-Ḥasan*) ve *Kitāb iḫtilāf 'Alî va-'Abd Allāh b. Mas'ūd* (VII, 151 v. dd.). *Kitāb iḫtilāf al-ḥadîṯ*, *Umm*, VII, cildinin, *al-Musnad* ise, *ayn. eser.*, VI kenarında tabedilmiştir. Bu, al-Şāfi'î'nin muhtelif yazılarından, bu arada zamanımıza intikal etmemiş olan, *al-Fihrist* ve Yāḳūt'ta zikredilen eserlerinden hadîsler ihtivâ etmektedir: *Kitāb aḥkām al-Ḳur'ān*, *Kitāb faḍā'il Ḳuraysh* v. s.; *Musnad*, onu 266 yılında al-Rabî' b. Sulaymān'dan dinlemiş olan Abu'l-'Abbās al-Aṣamm (ölm. 346 = 957/958) rivâyeti ile mevcuttur (krş. *Umm*, VI, 274).

İkinci mühim bir fıkıh eseri, al-Bayhaḳî'nin görmüş olduğu ve *al-Muḫtaṣar al-kabîr va'l-manṯūrāt* da tesmiye edilen *Kitāb al-mabsūṭ fi'l-fiḳh* (*al-Fihrist*, s. 210) olmuş olmalıdır. al-Şîrāzî (*Ṭabaḳāt*, nr. 128) tarafından bir de İbn Abi'l-Cārūd'un rivâyet ettiği bir *Kitāb al-amālî* zikrediliyor. Bundan başka al-Şāfi'î'nin *Kitāb waṣiyat al-Ṣāfi'î* (Yāḳūt, nrş. Kern, *MSOS* s., 1910 'da zikredilmiştir.) ünvanıyle imân ve mezhebini beyan ettiği bir eseri zamanımıza intikal etmiştir; buna mukabil ona atfolunan *Kitāb fiḳh al-akbar* (Kahire, 1324 ve muhtelif tarihlerde tab'olunmuştur) Aş'arî devrine âit kısa bir aka'id kitabıdır (krş. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, s. 264 v. dd.). al-Şāfi'î'nin lisana hâkimiyetine bir kaç şiir şahadet etmektedir (al-Mas'ūdî, *Murūc*, VIII, 66; al-Ġazzālî, *Iḥyā'*, II, 130; İbn Ḫallikān, I, 448; al-'Asḳalānî, s. 73 v. d.).

al-Şāfi'î'nin tedris faâliyeti gösterdiği iki esas yer, Bagdad ve Kahire idi. En ehemmiyetli talebeleri yukarıda zikrolunmuştu. Şâfi'îler, ahl al-ra'y'in merkezi olan Bagdad'da başlangıçdan beri zor bir durumda bulunmuş olmalarına rağmen, III. ve IV. (IX. ve X.) asırlar boyunca bu iki şehirden taşarak gittikçe artan sayıda tarafdar kazandılar. IV. (X.) asırda bunların esas yurtları olarak Mısır yanında Mekke ve Medine sayılmakta idi. Şâfi'îler daha III. asrın sonunda (X. asrın başı) Suriye'de Avzā'î'lere karşı başarı ile mücâdele etmişler ve böylece Abū Zur'a'dan itibâren (302 = 915) Dimaşḳ kadılığı makamını bep ellerinde tutmuşlardı. Muḳaddasî'nin zamanında Şâfi'îler Suriye, Kirman ve Buhârâ'nın bütününün, Horasan'ın büyük kısmının kadılıklarına sâhiptiler; ayrıca şimâlî Elcezîre (Aḳūr) ve Daylam'de (Mısır o sıralarda artık Şî'î olmuştu) kuvvetle temsil olunuyorlardı. V. ve VI (XI. ve XII.) asırlarda Şâfi'îler bir taraftan Gazne'deki Ġūrî hükümdarlarını

kazanırlarken, bir taraftan da Bagdad'da Hanbelîler, İsfahan'da Hanefîler ile sık-sık sokak kavgaları yapıyorlardı (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 306). Yâkût (ölm. 624 = 1227; *Mu'cam*, II, 893)'un yaşadığı devirde bunlar, al-Rayy'de Şi'î ve Hanefîlerle yaptıkları mücâdelelerden sonra üstünlüğü elde etmişlerdi. Mısır'da Şâfi'îler Şalâḥ al-Dîn devrinde (564 = 1169) tekrar hâkim mezhep hâline geldiler. Bununla berâber al-Malik al-Ẓâhir Baybars bunların yanına 28 zilkade 663 (11 eylûl 1265)'te Kahire'de ve 6 cemâziyelevvel 664 (13 şubat 1266)'te Dimaşk'ta birer Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî baş-kadısı tâyin etti (al-Nuvayrî'den naklen *Isl.*, 1937, XXIV, 131, not 4; krş. al-Subkî, V, 134). Osmanlı hâkimiyetinden önceki son asırlarda Şâfi'îler islâm ülkelerinin merkezinde mutlak bir üstünlük kurmuş bulunuyorlardı. Daha İbn Cubayr zamanında Mekke'de namazı Şâfi'î bir imam kıldırıyordu (*Riḥla*, s. 102). Ancak, X. (XVI.) asır başında Osmanlı hâkimiyeti devrinde bunlar Hanefîler tarafından yerlerinden edilmiş ve kadılık makamlarına İstanbul'dan Hanefîler tâyin olunmuştur; Şâfi'îler İran bölgesini de, Safevîlerin zuhûru ile (1501) Şi'îlere kaptırdılar. Buna rağmen ahâlî, Mısır, Suriye ve Hicaz'da Şâfi'î mezhebine bağlı kalmıştır (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 378 v. d.). Böylece bugün hâlâ imamı 1724'ten 1870'e kadar dâimâ Şâfi'î olmuş bulunan Ezher câmiin de Şâfi'î akîdesi, diğer mezhep akîdeleri yanında, şevk ve gayretle tedris olunmaktadır. Şâfi'î mezhebi bugün cenûbî Arabistan'da, Baḥrayn'de, Malaya adalarında, Tanganyika'da, Dağıstan'da ve bâzı orta Asya bölgelerinde hâkim durumdadır.

Meşhur ve ehemmiyetli Şâfi'îler şunlardır: muhaddis al-Nasâ'î (ölm. 303=915), al-Aş'arî (ölm. 324=935), al-Mâverdî (ölm. 450=1058), al-Şîrâzî (ölm. 476=1083), İmâm al-Ḥaramayn (ölm. 478=1085), al-Ġazzâlî (ölm. 505=1111), al-Râfi'î (ölm. 623=1226), al-Navavî (ölm. 676=1277) v. s.

al-Navavî (*Taḥzîb*, s. 4) tarafından şu 5 eser, zamanının temel kitapları olarak zikr olunmaktadır: 1. al-Muzanî'nin, mezheb müessisinin yazılarından bir hulâsa olan *Muḫtaṣar*'ı, 2. al-Şîrâzî'nin *al-Tanbîh*'i; 3. al-Şîrâzî'nin *al-Muhaẕẕab*'i; 4. al-Ġazzâlî'nin *al-Vasîṭ*'i ve 5. al-Ġazzâlî'nin *al-Vacîz*'i. Son iki eser, al-Ġazzâlî'nin hocası İmâm al-Ḥaramayn'in *Nihâyat al-maṭlab*'ına dayanan *al-Basît* adlı eserinin hulâsalarıdır. Mâmafih bütün bu eserler, kendilerine dayanan daha muahhar kitaplar tarafından az-çok ihmâl edilerek istimalden sâkıt olmuşlardır. En kısa icmal, al-Bâcûrî (ölm. 1277=1861)'nin hâşiyesi ve İbn Ḳâsim al-Ġazzî (ölm. 918=1512)'nin *Fatḥ al-ḳarîb* (frans. trc. ile birlikte nşr. L. W. C. van den Berg, Leiden, 1895) adlı şerhi ile Abû Şucâ' (ölm. 500'den hemen sonra, 1106)'ın *Taḳrîb* (frans. trc. ile birlikte nşr. S. Kayser, Leiden, 1859)'idir. Muahhar devrin temel eserleri olarak, Râfi'î (ölm. 623=1226)'nin al-Ġazzâlî'ye dayanan *Muḥarrar*'i ve al-Navavî (ölm. 676=1277)'nin bundan hulâsa edilmiş olan *Minhâc al-ṭâlibîn* (frans trc ile birlikte nşr. L. W. C. van den Berg, 3 cilt, Batavia, 1882—1884)'i ile *Minhâc*'ın iki şerhi olan, al-Ramlî (ölm. 1004=1596)'nin *Nihâya*'si ve İbn Ḥacar al-Ḥaysamî (ölm. 973=1565)'nin *Tuḥfa* adlı kitapları sayılmaktadır. Bunlardan başka, İbn al-Ḫaṭîb al-Şirbînî (ölm. 977=1569)'nin *Minhâc*'ın bir şerhi olan *al-Muġnî*'si ve Zakarîyâ' al-Anṣârî (ölm. 926=1520)'nin, müellifin *Fatḥ al-Vahhâb* adlı şerhi ile birlikte, *Minhâc*'dan bir hulâsa olan *Manhac al-ṭullâb* ünvanlı eseri zikredilmelidir. Ayrıca al-Ḳazvînî (ölm. 665=1266)'nin *Ḥâvî*'si ile al-Muḳrî' (ölm. 837=1433)'ın bunu hulâsa eden *al-İrşâd*'ı ve İbn Ḥacar'in bu hulâsaya *Fatḥ al-cevâd* ve *al-İmdâd* ünvanıyle yazmış olduğu iki şerh de al-Ġazzâlî'ye müntehî olurlar. *Muḥarrar*'in başka bir hulâsası al-Navavî'nin *Ravża*'sı olup, bundan al-Muḳrî', *Ravż* ünvanıyle bir hulâsa meydana getirmiş ve bu da Zakarîyâ' al Anṣârî tarafından *Asna 'l-maṭâlib* ünvanıyle şerh olunmuştur (bu eserlerin al-Ġazzâlî ile bağlılıkları hakkında krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV/1, 105'teki levha).

Sayısı pek çok olan *fatâvâ* mecmuaları içinde en mühimleri al-Navavî, İbn al-Firkâḥ (ölm. 690=1291), al-Zarkaşî (ölm. 794=1392) ve bilhassa al-Ramlî ve İbn Ḥacar (*al-Fatâvâ al kabrâ*)'inkilerdir.

Uṣûl eseri olarak İbn Ḫaldûn tarafından şu dört temel kitabın adı verilmektedir: 'Abd al-Cabbâr (ölm. 415=1024)'ın *al-'Aḥd*'ı ile bunun Abu 'l-Ḥusayn al-Baṣrî (ölm. 436=1044) tarafından yapılan *al-Mu'tamad* adlı şerhi, İmâm al-Ḥaramayn (ölm. 478=1085)'in *al-Burhân*'ı ve al-Ġazzâlî (ölm. 505=1111)'nin *al-Mustaṣfâ*'sı. Sonradan Faḫr al-Dîn al-Râzî (ölm. 606=1209), *Maḥṣûl*'ünde bu eserleri terkip ve telfik etmiş, bundan da al-Bayżâvî (ölm. 685=1286)'nin *Minhâc al-vuṣûl*'ü meydana gelerek, bu da al-Asnavî (ölm. 772=1370) tarafından şerh olunmuştur. Daha muahhar ve mûteber bir diğer eser ise, Tâc al-Dîn al-Subkî (ölm. 771=1370)'nin *Cam' al-cevâmi'*'idir.

Şâfi'î mezhebine göre, islâm hukuku şu garp eserlerinde tasvir olunmuştur: L. W. C. van

den Berg, *De beginselen van het Mohammed. recht*[8], Batavia, 1883 (krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 59—221); frans. trc. R. de France de Tersant, *Principes du droit musulman ...*, Cezayir, 1886; Ed. Sachau, *Muhammedanisches Recht*, Stuttgart ve Berlin, 1897 (krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 367—414); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes* (Leiden, 1910); G. Baviera'nın tamamlamalariyle İtalyanca trc.: *Manuale di diritto musulmano ...* (Milano, 1916); ayn. mll., *Handleiding tot de kennis van de Mohammed. wet*[4] (Leiden, 1930).

Bibliyografya: al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1931), II, 56—73; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (*GMS*, XX, var. 325[b]); Yâḳût, *Irşâd al-arîb* (*GMS*, VI/VI, 367—398; krş. Bergsträsser, *ZS*, 1924, II, 201); al-Navavî, *Biograph. Dictionary* (nşr. Wüstenfeld), s. 56—76; İbn Ḫallikân, *Vafayât* (Kahire, 1310), I, 447; *Fragmenta hist. arab.*, 3, 359 v. d.; al-'Asḳalânî, *Tavâli 'l-ta'nîs bi-ma'âli İbn İdrîs fî manâḳib ... al-Şâfi'î* (Bulak, 1301); Wüstenfeld, *Der Imâm al-Shâfi'î* (*Abh. Gött. Ak. W.*, 1890, XXXVI); de Goeje, *Einiges über den Imâm aš-Šâfi'î* (*ZDMG*, 1893, XLVII, 106—117); Goldziher, *Ẓâhiriten*, s. 20—26; Brockelmann, *GAL*, I, 178 v. d.; *Suppl.*, I, 303 v. d.; Heffening, *Islam. Fremdenrecht* (Hannover, 1925), s. 145 v. d., 149; Zakî Mubârak, *Işlâḥ aşna' ḫaṭa' fî târîḫ al-taşrî' al-islâmî*, *Kitâb al-umm lam ya'allifhu al-Şâfi'î va innamâ allafahu al-Bavayṭî* (Kahire, 1934). Şâfi'îlerin yayılması: al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya al-kubrâ* (Kahire, 1324), I, 172—175; İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima* (Kahire, 1327), s 500 v. d. (trc. de Slane; *NE*, XXI/1, 1868, s. 10 v.dd.); A. Mez, *Die Renaissance des Islam* (Heidelberg, 1922), s. 202—206; Aḥmed Taymûr, *Naẓra târîḫîya fî ḫudûş al-maẕâhib al-arba'a* (Kahire, 1344), s. 28 v.dd. (W. HEFFENING.)

ŞAFŞÂVAN. [Bk. ŞEFŞÂVEN.]

ŞÂH. [Bk. ŞAH.]

ŞAH. ŞÂH (F.), „hükümdar, şah" *a. i ş t i k a k b a k ı m ı n d a n*, eski Farsça *Ḫşâyaşîya*, ispatı mümkün olmayan bir isimden eski İrânî *Ḫşay* (diğer mânaları içinde „hüküm sürmek") fiil köküne, bir iştikak hecesi ilâvesiyle teşkil edilmiş olmalıdır; krş. *Rgveda*'da tanrıların sıfatı eski Hind-İrânî *kşayati*=„hükmeder, saltanat sürer", *kşayadvira* „insanlar veya kahramanlar üzerinde hüküm süren", eski Farsça *ḫşaş(r)a* devlet=yeni Farsçada *şahr*, (krş. menşe'i meçhul eski Farsça bir kelime olan *ḫşâş* (*r*)*adâra*'den gelen yeni Farsça *şahriyâr* „hükümdar") da aynı kökten gelmektedir. Şu hâlde *Ḫşâyaşîya* kelimesi aslında bir sıfattır: ve diğer yerlerde „kıral" mânasına geldiği (Bartholomae, *Air. Wörterb.*, stn. 553 v. d.) hâlde, Bîsutûn kitâbesinde de bir defasında sıfat olarak geçmektedir. Yeni Farsça'nın *pâdişâh* kelimesi, *şâh* kelimesinin ilâvesiyle teşekkül etmiş itibar olunmaktadır. Bugünkü dil anlayışı da bunu kabûle sevk etmektedir; *pâdişâh* kelimesinin dikkate değer başka türlü bir izah denemesi için bk. Bartholomae, *Zum sâsânidischen Recht*, I, 5, not 5 (*SBAk., Heid., Hist.-Phil. Kl.*, 1918, makale 5). Kelime orta Farsça'da artık *şâh* olmuştur. Kitâbelerin bize naklettiği Şâpûr isminde: 𐭱𐭧𐭲 ki Yod harfinin eski Farsça kelimenin üçüncü hecesinin bir bakiyesi mi (*Grundr. d. Iran. Phil.*, I, 269) veya bunun eski hitap ve yalın hâl haricindeki bir şeklinin işâreti mi olduğu husûsunu çözmek güç olacaktır. Yeni Farsça'daki *şâhinşâh* şekli, *i* sesi ile fonetikte bir Türk te'sirini göstermektedir (*Grundr. d. Iran. Phil.*, I, 24); fakat Hind-İskit sikkeleri üzerinde (ilk kelimedeki *-iano* son eki ile) bulunduğu şekli ile bu son terkip, daha ziyâde aslî üçüncü hecenin bir bakiyesi intibaını vermektedir (*Grundr. d. Iran. Philol.*, I, 269; bununla berâber krş. *ayn. esr.*, s. 284. Bu sikkelerden birinin iyi bir sûreti için bk. Rapson, *Indian Coins*, levha II, 12). Bu Hind-İskit tâbiri, tabiî olarak, bir iktibasa dayanmaktadır (Konow, *ZDMG*, LXVIII, 93 v. dd.'de başka).

b. L u g a v î b a k ı m d a n. Vullers, *Lexicon* (s. 292 v. d.)'da muahhar lugatçilerin mutâları bir araya getirilmiştir. *Burhân-i ḳâṭi'* (*aşl u ḫudâvand*) iştikakı, hiç olmazsa, *aşl* bakımından kelimenin aslına dayanmamaktadır. Her ne kadar *Barhân-i ḳâṭi'* 'in ifâdesi (s. 552), müellifin sâdece *şâh* kelimesine *şâhrâh* mânasında da rastlandığı düşüncesinde olduğunu akla getiriyorsa da, madde, 5'te (*via aperta et lata e qua aliae derivantur*) mânası, her hâlde madde 4'te verilen (*şâhbâz* veya *şahparr* gibi kelimelerde *magnum quodvis et excellens in suo genere*) ile sıkı-sıkıya bağlı olmalıdır; hiç olmazsa benim bildiğime göre, kelimenin bu şekilde istimâline rastlanılmamıştır. Diğer mânalar (şatranç taşı, Hindistan'da bir hayvan v. s.) üzerinde konuşmağa bile hacet yoktur; yalnız *Burhân* ve *Şu'ûrî* gibi yeni lugatlerin verdikleri değil, fakat daha önce Şams-i Faḫrî (nşr. Salemann, s. 114)'de bile bulunan (müstakil) bir *dâmâd*, *şavhar-i duḫtar*, mânası lugatçılık an'anesine göre göründüğü kadar belki de emin değildir. Şu'ûrî'nin kendileri ile, bu mânayı te'yit etmekte olduğu iki şiirde *şâh* kelimesi, *'arûs* kelimesi ile irtibat hû-

linde bulunmaktadır; bu, basitçe, aynı zamanda *dāmād* kelimesi ile de ifâde edilebilecek olan „gelinin efendisi = „güvey" olurdu ki, bu sûretle önümüzde yalnızca esas mânadan müştak bir mâna bulunmuş olurdu. Vullers'in Şu'ūrī'den naklen *şāhzāda*, kelimesinde bunun *pusar-i dāmād* (üstelik, garip bir terkip!) mânasına geldiğini isbat için verdiği beyit, sağlam bir isbat kuvvetinden mahrumdur.

c. Tarihi bakımdan. Ahamenîlerin mu'tad ünvanı *ḫšāyaṯiya*'dir; onlar kitâbelerinde kendilerini *ḫšāyaṯiya vazṛka ḫšāyaṯiya ḫšāyaṯiyānām* („büyük kıral, kırallar kıralı") şeklinde adlandırmaktadırlar: *šāḫyaṯiya ḫšāyaṯiyānām*'a, orta Farsçada ve yeni Farsçada *šāhān šāh* (yeni Farsçada aynı zamanda *šāhānşāh*) tekabül etmektedir. *Šāhānşāh*, Sâsânî ünvanlarında muntazaman geçmektedir. Msl. *mazdēsn baġē, artaḫšatṛ šāhānšāh* (*i*) *Ērān* („Mazda'ya tapan, Tanrı Ardaşir, İran'ın şâhlar şahı"): bu, üstü kapalı מלכא מלכאן· şeklinde yazılır. מלכא (Bu hâlde hem de *šāh*) Persler ülkesinin Sâsânîlere tekaddüm eden bâzı hânedân azasının rütbe adını gösterdiği gibi (*Grundr. d. Iran. Phil.*, II, 487) Ardaşir'in babası Pāpak da oğlunun bir sikkesi üzerinde aynı bu ünvanı almaktadır (E. Thomas, *Numismatic and other antiquarian illustrations of the rule of the Sassanians in Persia*, s. 16).

Sâsânîlerin veliahdleri, ekseriyâ, babaların sağlığında her hangi bir eyâletin *šāh*'ı ünvanını alırlardı, krş. Ḥamza, *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 50 v. d. (krş. Nöldeke, *Ṭabarī*, s. 115; Agatbias, IV, 24 ve 26. Burada *σάα* şeklinde yazılmıştır). Böyleece. taht'a cülûslarından önce Bahrām III. ve IV. *sāgānšāh* veya Karmānşāh adlarını taşıyorlardı; Hurmīzd III. de veliahd bulunduğu sırada bu *šāh* ünvanını taşımıştı (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 115). *Sagānšāh* kelimesi zuhûl eseri olarak bâzı Arap müelliflerinde *şahānşāh* şeklinde görülmektedir: yalnız Ṭabarī (Nöldeke, *ayn. yer.*)'de değil, İbn Ḳutayba (*Kitāb al-ma'ārif*, s. 322)'de, Eutychius (nşr. Cheikho, I, 113) ve Ṣa'ālibī (*Hist. des rois des perses*, nşr. Zotenberg, s. 507)'de de.

Farsça konuşan İslâm memleketlerinde *šāh*, „hükümdar" için mu'tad bir kelime olarak kalmıştır; bu tâbir, edebiyatta, aynı zamanda msl. Firdavsī'deki Gazneli emîr Maḥmūd gibi Arapça bir ünvan taşıyan emîrler için de kullanılır. Tabiatiyle medib şâirleri *Şāhānşāh* ünvanını çok cömertçe israf etmişlerdir. Eğer Minūçihrī (VIII, 8) Gazne sultanı Mes'ūd'u *Ḫusrav-i Šāhanšāh-i Dunyā* tesmiye etmişse, bu, bir çokları arasında sâdece bir misâldir. Ayrıca, bu tâbir, hükümdar isimlerinde okadar sık-sık görülür ki, artık bunu bir ünvan addetmek bile doğru olmaz. Msl. Yemen Eyyûbîleri arasında bir Turānşāh ve Moğul hânedânında bir 'Arabşāh gibi (bk. Lane-Poole, *Mohammadan Dynasties*, s. 98 ve 239). Bu kelime, daha orta Farsça devrinde de şahıs adlarında kullanılmaz değildi: Şāpūr (*Šāh* orta Farsça *puhr* = oğul)'dan başka krş. Ḥamza, *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 61'deki Sâsânî prenslerinin adları. Fakat bir çok Selçuklu hânedânı hükümdarları bu tâbiri, bir ünvan telâkkî edilebilecek şekilde kullanmışlardır. İsimlere bir bakıştan (msl. Lane-Poole, *Moh. Dyn.*, s. 153) Şāh ile birleşmiş bir terkipte birinciyi teşkil eden kelimenin bir kavim ismi (Turān Şāh, İran Şāh, yâni Sâsânî örneğine göre) yahut bir şahıs adı (Arslan Şāh, Bahrām Şāh) veyahut da „hükümdar" mânasını ifâde eden (Mālik Şāh, Rukn al-Dīn Sulṭān Şāh) bir terkip olabileceği çıkarılır. Benzer terkipler Atabeglerde de bulunmaktadır. Şāh ünvanını kullanmayan iktidar sahiplerinin bu ünvanı, muayyen bir zaman için, kabûl etmelerî hâli hakkında krş. H. F. Amedroz, *The assumption of the title Şāhānşāh by Buwaihid rulers* (*Nam. Chron.*, 1905, IV. seri V, 393 v. dd.). h. 493—604'te; Ermeni şahları; hemen-hemen aynı devirde aş.-yk. h. 470—628; Ḫvārizmşāhlar bk. Lane-Poole, *Moh. Dyn.*, s. 170, 176); İran şahlarından ancak ilk Safevîlerin cülûsundan itibâren (906=1501) bahsedilebilir.

Şāh ünvanına, msl. Garbî Hindistan'da Aḥmadnagar, Bîdar, Bērār, Bicāpur ve Golkonde hükümdarlarında rastlanır; bu ünvan bâzı Moğul imparatorlarında da mürekkep bir ismin, birinci veya ikinci parçasını (Şāh Cihān, A'ẓam Şāh) teşkil eder mâhiyette görülmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir.

(V. F. BÖCHNER.)

ŞAH 'ĀLAM. [Bk. ŞAH ÂLEM.]

ŞAH ÂLEM. ŞĀH 'ĀLAM, Timurlu hânedânına mensup iki hükümdarın ünvanıdır:

1. Bu ünvan, Timurlu hükümdarı Avrangzīb ('Ālamgīr I.)'in oğlu Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed Mu'aẓẓem tarafından, taht'a cülûsundan önce taşınmıştır; bu zât Delhî'de taht'a çıkınca Bahādur Şāh [b. bk.] ünvanını almıştır.

2. Tahtta bulunduğu müddetçe bu ünvanı taşıyan tek Timurlu hükümdarı, 'Azīz al-Dīn 'Ālamgīr II.'in 1759'da babasına halef olan oğlu 'Alī Cavbar'dir; bu zât, o sırada üçüncü Pānīpat savaşında Maratha'ların kudretini kıran Aḥmed Şāh Abdālī tarafından 1761'de pâdişah olarak tanınmıştır. Şāh 'Ālam 47 yıllık hükümdarlığı esnâsında başkalarının

elinde sâdece bir kukla oldu ve iki defa muhalif fırkalar, onun akrabaları arasında kendisine iki rakip seçtiler ve bunları, yâni 1759, 1760 'ta Şâh Cihân III. 'ı ve 1788 'de Bîdâr Baht 'ı hükümdar ilân ettiler. Şâh 'Âlam, Bengale Navvâb Nâzimi Mîr Ḳâsım 'ı isteksizce destekledi. Mir Ḳâsim, Oudk [b. bk.] Navvâb-Vazîr 'i Şucâ' al-Davla ile birlikte İngilizler tarafından 1764 'te Baksar (Buxar) savaşında mağlûp edildi. Şâh 'Âlam 'in kendisi ise, savaştan sonra boyun eğerek bir muâhede imzaladı; bu muâhede hükümleri mûcibince Navvâb-Vazîr İngilizlere tâbi ve bizzat Şâh 'Âlam galiplerden maaş alır bir hâle düştü. 1765 'te Şarki Hindistan Şirketi 'ne, *dîvânî* yâni Bengale Bihâr ve Orisa (Urîsa) gelirlerini murâkabeyi devreden bir anlaşma imzaladı ise de, bu anlaşmanın tahmil ettiği vecîbeleri şirket ancak yedi yıl sonra yerine getirmiştir. Şâh 'Âlam, Delhî 'ye dönüşünü kolaylaştırmak için netîcede Marâtha 'ların himâyesi altına girdi ve onlara, kendisine tahsis edilen İlahâbâd ve Kara idârî bölgelerini bıraktı. Bo ittifak yüzünden şirketin dostluğunu ve kendisine ayrılmış olan 2.600.000 rupilik yıllık maaş veya haracı kaybetti. Hükümdarın şahsî emniyetinden mes'ul olan Mahâdacî Sindhya, 1788 'de Rohilla elebaşılarının hücumları netîcesinde güç bir durumda kaldı ve şaki Ġulâm Ḳâdir Delhî 'yi alarak sarayı yağma etti. Ġulâm Ḳâdir, melikeleri kırbaçlattı ve imparatoru yere yıkarak göğsüne oturdu ve kaması ile gözlerini çıkardı. Sindhya Delhî 'yi tekrar aldı ve Ġulâm Ḳâdir işkence ile idam edildi. 1803 'te Şarkî Hind Şirketi hükümdarın şahsî emniyeti mes 'ûliyetini resmen bizzat deruhte etti ve Şâh 'Âlam 1806 'da öldü.

Bibliyografya: Ġulâm Ḥusayn Ṭabâṭabâ'î, *Siyar al-muta'aḫḫirîn*, Luknov, 1314 (Newal Kishore Press); William Irvine, *The Later Muġals* (nşr. Jâdûnâth Sarkâr), London, 1922; Vincent A. Smith, *The Oxford History of India* (1919). (T. W. Haig)

ŞÂH CAHAN. [Bk. ŞÂH CİHÂN.]

ŞÂH CİHÂN. [Bk. ŞAH CİHÂN.]

ŞAH CİHÂN. ŞAH CAHÂN, Timurlu hükümdarı Cahângir tarafından, üçüncü oğlu Ḫurram 'e, 1616 'da Dakhan 'daki başarılarına mükâfat olarak tevcih olunmuş bir ünvandır. Ḫurram, 1592 'de doğmuştu; 1622 'de babasının kendisine emânet ettiği büyük kardeşi Ḫusrav 'i katl ettirdi ve babasına karşı isyan etti. 1623 'teki mağlubiyetinden sonra kaçtı ve saraydan uzak kaldı, fakat Bengale ve Bihâr 'ı işgal etti. 1625 'te kendisi ile babası arasında zâhirî bir anlaşma yapıldı. Cahângîr teşrin I. 1627 'de öldüğü sırada Ḫurram, Dakhan 'da Cunnâr 'da idi, fakat kayın -pederi Âṣaf Ḫân, onun Lâhûr 'da bulunan daha küçük kardeşi Şahryâr 'ın gözlerini oydurdu ve yerine, geçici olarak, Ḫusrav 'in oğlu Dâvar Baḫş (Bulâḳî)'ı hükümdar ilân etti; Âṣaf Ḫân sonradan, Şâh Cahân 'ın emri ile hükümdar âilesinin mütebaki erkek âzası öldürüldüğü zaman, Dâvar Baḫş 'ı İran 'a kaçırtmıştır. Şâh Cahân 1628 'de Agra 'da taht'a çıktı, hemen sonra, mağlûp ettiği Bundelas ve Ḫân Cahân Lodî [b. bk.] 'nin isyanları ile uğraşmak mecbûriyetinde kaldı. 1631 'de çok sevdiği karısı Mumtâz Maḥall, Burbânpûr 'da doğum esnasında öldü. Şâh Cahân kabri üzerinde, Agra 'da o muhteşem Tâc Maḥall [b. bk.] 'i yaptırmıştır. 1632 'de Davlatâbâd 'ı aldı ve Aḥmednagar hükümdarlığının son izlerini sildi, az sonra, Dakhan 'ın arta kalan iki hükümdarlığını, Golkonda ve Bicâpûr 'u, kendi yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur etti. Aynı yıl içinde Hûglî de muhâsara edilerek Portekizlilerden alındı; iki yıl boyunca hıristiyanlar tâkibata uğradılar. 1636 'da imparatorun üçüncü oğlu olan Avrangzîb Dakhan nâib hükümdarı ilân edildi. 1638 'de, İran şahı adına Kandabâr 'ı işgalinde bulunduran 'Alî Mardân Ḫân, hiyânet ederek burasını Şâh-Cahân 'ın zâbitlerine verdi ise de, İranlılar 1649 'da orayı tekrar ele geçirdiler. 1638 'de Badaḫşân ve Belh işgal edilmişti. Fakat oraları muhâfaza etmek için Dakhan 'dan çağırılmış olan Avrangzîb, buna muvaffak olamadı ve çekilmek mecbûriyetinde kaldı. 1652 'de bizzat bu şehzâde ve müteâkıp yılda büyük kardeşi Dârâ Şikûh, Kandehar 'ı İranlılardan geri almağa muvaffak olamadılar. 1653 'te Avrangzîb yeniden Dakhan 'a gönderildi, oradaki tecâvüzkâr siyâseti, babası tarafından durduruldu; babası, hücûm etmiş olduğu Golkonda hükümdarı 'Abd Allâh Ḳutb Şâh ile sulh yapmasını emretmişti. Ancak, Muḥammed 'Âdil Şâh 'a halef olan Bicâpûr hükümdarı 'Alî 'Âdil Şâh II. 'a karşı yaptığı bir savaşta Avrangzîb, Bıdâr ve Kaliyâni 'yi zaptetmiştir. Avrangzîb 1657 'de, Şâh Cahân 'ın hastalığı haberini alınca isyan etti ve kendisi ile üç kardeşi arasında bir taht mücâdelesi başladı. Avrangzîb, Dârâ Şikûh 'u Samûgarh 'da ve Sultan Şucâ' 'ı Ḫacva 'da mağlûp ve Murâd Baḫş 'ı ihânet sâyesinde hapsedip öldürttü ve Şâh-Cahân 'ı da hapse attıktan sonra 21 temmuz 1658 'de Âgra 'de taht 'a oturdu. Şâh Cahân bir daha hürriyetine kavuşamadan 2 kânun II. 1666 'da 74 yaşında olduğu hâlde Âgra kalesinde vefat etti.

Hind Timurlularının en zengini olan Şâh-Cahân zevkini ve ihtişam sevgisini, Âgra 'nın

imâr ve tezyininde, israf içinde geçen ihtiyarlığının büyük kısmını geçirdiği pâyitahtı Yeni Delhi veya Şâhcahânâbâd'ın inşâsında ve tamamlanması 7 yıl sürmüş olan meşhur Taht-ı Tavus'un ikmâlinde dile getirmiştir. Şâh-Cahân büyük bir askerî kabiliyete sâhip değildi; oldukça zâlim olup başarıya ulaşmak için her türlü vâsıtaya baş-vurmaktan çekinmezdi. Kendisini sevimlileştiren hasleti, hâtırasını o muhteşem türbesi ile ebedîleştirdiği karısı Mumtâz Maḥall'e olan derin aşkı idi. Ancak Mumtâz Maḥall, onun saltanatının ilk yıllarında ölmüştü, onun ölümünden sonra, Şâh Cabân kendisini ölçüsüz bir zevk ve safaya kaptırdı. İktidarı sıkıcı ve müstebitçe idi. Bâzı yeni tarihçilerin gösterdiği hüsn-i niyete lâyık olduğu şüphelidir.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥamîd Lâhorî, *Pâdşâh-nâma*; Ḫvâfî Ḫân, *Muntaḫab al-lubâb* (her iki eser de Bibliotheca Indica'da neşrolunmuştur): Nicolao Manucci, *Storia do Mogor* (trc. W. Irvine), *Indian Texts series*, 1907; Vincent A. Smith, *Oxford history of India* (1919). (T. W. Haig.)

ŞAH İSMĀ'İL. [Bk. ŞAH İSMAİL.]

ŞAH İSMAİL. ŞAH İSMĀ'İL B. ŞAYḪ ḤAYDAR B. ŞAYḪ CUNAYD (1487—1524), İran'da hüküm sürmüş olan Safevî [b. bk.] hânedânının ilk hükümdarı olup, 892 (1486/1487)'de doğdu. Daha çok 'Âlam Şâh lakabı ile tanınan annesi Ḫalîma Begüm, Uzun Ḥasan'ın kızı idi. Babası Ḥaydar Gürcistan'a akın yapmak bahânesiyle Şirvan hükümdarı Farrûḫ Yasâr ve ona yardımda bulunan Akkoyunlu [b. bk.] hükümdarı Sultan Yâkub'un kuvvetleri ile yaptığı savaşta maktul düştükten (898=1488) sonra, Şah İsmail, kardeşleri Sulṭân 'Alî, Sayyid İbrâhim ile birlikte dayıları Sultan Yâkub tarafından ölümden kurtarıldı. Bunlar Şîraz vâlisi Manṣûr Bey Purnak'ın yanına gönderildi. Vâli onları Iştaḫr kalesinde hapsetti (İskandar Munşî, *Târîḫ-i 'âlam ârây-i 'Abbâsî*, Tahran, 1314, s. 16 v. d.; Anooim, *Târîḫ-i Şâh İsmâ'îl-i Ṣafavî*, kısmen nşr. ve İngl. trc. E. Denison Ross, *JRAS*, (1896), XVIII, 101, 264, 284, 302). Üç yıl bu kalede mahbus kaldılar. Başka bir rivâyete (Pseudo-Angiolello, *A Narrativ of Italian Travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries*, İngl. trc. ve nşr. Charles Grey, *Works issued by Haklayt Society*, London, 1873, s. 101, 302) göre ise, çocuklar Van gölündeki Ahtamar adasına sürüldüler, fakat bu rivâyet hiç bir şark kaynağı tarafından te'yit olunmamaktadır. Ancak her iki rivâyette de müşterek olan taraf, Sultan Yâkub'un ölümünden (24 kânun I. 1490) sonra halefleri arasında çıkan ihtilâfta oğlu Rüstem Bey tarafından, geniş bir taraftar kitlesine sâhip oldukları anlaşılan bu çocuklardan faydalanma cihetine gidilmiş olmasıdır. Filhakika Sultan Yâkub'un ölümünden sonra, Rüstem Bey, saltanat mücâdelesinde amcası oğlu Baysunkur'u yenemiyeceğini anlayınca, Şah İsmail ve iki kardeşini hapisten kurtardı. Kardeşlerden büyük olan Sultan Ali Baysunkur ile yaptığı iki savaşı da kazandı ve Rüstem Bey tarafından Tebriz'de parlak bir şekilde karşılandı. Fakat Sultan Ali'nin bu muvaffakiyeti Rüstem Bey'i korkutmuştu. Çok geçmeden onu ortadan kaldırmak için çâreler ararken vaziyetten haberdar olan Sultan Ali kardeşlerini de birlikte alıp, Erdebil'e kaçmağa teşebbüs etti. Ancak yolda kendisini tâkip eden Rüstem Bey kuvvetleri ile yaptığı savaşta öldürüldü. Fakat öldürülmeden önce, iki kardeşini, 7 sâdık müridine emânet edip Erdebil'e gönderdi (krş. Walther Hinz, *Uzun Ḥasan ve Şeyḫ Cüneyd*, trc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1948, s. 82). Burada bir müddet müridleri tarafından saklandılarsa da, yapılan sıkı tâkipten kurtulmak için önce Erdebil civârında Bağru dağına, oradan da sırasiyle Gîlân'da Gaskar'a, Raşt'a ve Lâhîcân'a götürüldüler. Lâhîcân'da Kâr Kayâ adlı nüfûzlu bir zâtın evinde gizlendiler. Bu zât, Şah İsmail'in okuyup-yazmasını te'min için kendisine bir de muallim tayin etti. Şah İsmail'i, bir kaç yıl kaldığı bu yerde, babasının Anadolu ve diğer bölgelerdeki müridleri gizlice ziyârete geliyorlardı. Bütün tâkibâta rağmen, sâdık müridleri sâyesinde yakalanamayan Şah İsmail'i bizzat ele geçirmek için Rüstem Bey, Lâhîcân üzerine yürümek isterken Göde (Cüce) Aḥmed ve Aybeg tarafından öldürüldü (1497). Artık karşısında büyük bir kuvvet kalmadığını anlıyan Şah İsmail dedesi Uzun Ḥasan'ın, bıraktığı devletin idâresini ele almak zamanının geldiğini anladı. Etrafındaki müridlerini alıp, Erdebil'e gelmeden önce Hazer denizi kenarında bulunan Arcuvân'a geçti, 905 (1500) kışını burada balık avlamakla geçirdi. Aynı yılın baharında 7 Türk oymağına (Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelü, Dulkadır, Avşar ve Kaçar) mensub müridlerinden teşekkül eden ordusu ile birlikte Erdebil'e girip, ecdadının mezarlarını ziyâret ettikten sonra Karabağ'a geçti. Burada kendisine 7.000 kişilik bir kuvvet iltihak etti. Yeter derecede bir kuvvete sâhip olduğunu anlıyan Şah İsmail İran'da kudretli bir devlet kurmak fikrinden önce, babalarının ve bu arada Şî'îlere karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını alma yoluna saptı. Nitekim, önce babasını öldüren Şirvan hükümdarı Farrûḫ Ya-

sâr üzerine yürüdü. O da tıpkı babası Şeyḫ Ḥaydar [b. bk.] gibi Gürcistan'a akın yapmak bahânesiyle 906 (1500)'da Farrūḫ Yasār'a saldırdı; yapılan savaşta Farrūḫ Yasār mağlûp ve katl olundu. Şah İsmail, kışı Maḥmūdābād'da geçirdi. Sonra Bakû kalesini zaptetti, Gülistan kalesini muhâsara ettiği sırada, Akkoyunlulardan Erran ve Diyarbekir havâlisi hükümdarı olan Elvend Bey'in hücûmuna uğradığı için, onun üzerine yürüdü. Nahçıvan civârında yapılan savaşta Elvend Bey mağlup oldu (907=1502) ve ülkesinin bir kısmı Şah İsmail'in eline geçti. Şah İsmail bu savaşı müteâkıp Tebriz'e gelip taç giydi ve „Şāh" ünvanını aldı.

Timurluların zayıflaması ile İran'da teşekkül eden küçük devletlerden hiç birisi artık Şah İsmail'e karşı koyacak durumda değildi. 907 kışını Tebriz'de geçiren Şah İsmail 908 (1502/1503)'de Irak üzerine yürüdü. Sultan Yâkub'un oğlu Murad Bey ile yaptığı savaşı kazandı. Murad Bey, Şîraz tarafına doğru kaçtı. Şah İsmail onu tâkip edip Şîraz'ı ele geçirdi (909=1504). Bu arada Kāzarūn'u da alıp, Sünnî ulemânın hepsini kılıçtan geçirdikten sonra kışlamak üzere geldiği Kum'da, ayaklanan Kuraḫvār ve Simnān emîri Ḥusayn Bey'in üzerine yürüdü, Gulḫandān kalesini zapt ve müteâkiben Fīrūzkūh kalesini ele geçirdi. 910 (1504/1505)'da Yazd'i alıp, oradan İsfahan'a geçti ve orada kışladı. Bu sırada Bayezid II.'in elçileri geldi. Şahın, bu gelen elçiler önünde sünnî bir âlimi öldürtmesi, onların üzerinde menfi bir te'sir bırakmıştı. Bu gibi hâdiseler, onun Osmanlılar ile münâsebetlerinin gün geçtikçe bir az daha zayıflamasına ve neticede Çaldıran savaşına müncer olacaktır.

911 (1505)'de Kazvin'e gelip, orada Ḫālid b. Valīd soyundan gelenleri (Ḫālidiya) imhâ ettikten sonra Ṭāram (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. *Tāram*) şehrine geçti, bu yılın kışını orada, 912 (1506/1507)'nin kışını da Azerbaycan'da Ḫoy şehrinde geçirdi. 913 (1507)'te Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Dawla Bey'i mağlûp edip biribiri arkasından Erciş, Ahlat ve Bitlis'i ele geçirdikten sonra Elbistan'a kadar ilerledi. Bu sırada Diyarbekir ve havâlisini hükmü altında bulunduran Emîr Bey, Elbistan'a gelerek, Diyarbekir ve havâlisi nâmına şahə itâat arzetti. Ancak bu bölgenin Safevî hâkimiyetine intikali pek kolay olmadı. Nitekim Şah İsmail'in, bu itâat arzını müteâkıp buraya vâli tâyin ettiği Muḥammed Ḫān Ustaclu'nun, umûmiyetle ahâlisi Sünnî olan bu şehir ve bölgeyi tamâmiyle itâat altına alması oldukça güç olmuştur [bk. mad. DİYARBEKİR].

Hâkimiyet sâhasını gün geçtikçe genişleten Şah İsmail'in bundan sonra Irak-ı Arab'a yöneldiği görülmektedir: 914 (1508/1509)'te, Bagdad vâlisi, içinde çok sayıda Şi'î bulunan şehri mukavemet göstermeden şaha teslim etti. Şah İsmail burada Abū Ḥanīfa ve 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī'ninkiler başta olmak üzere Sünnîlerden bir çok mühim şahsiyetlerin türbelerini tahrip ettiği gibi, şehir ahâlisinden bir çoğunu da öldürttü. Buna mukabil Mūsā al-Kāẓim'ın kabri üzerine büyük bir türbe inşâ ettirerek Abbâsî halîfelerini küçük düşürmek gayesiyle, buraya tâyin ettiği vâliye de *ḫalīfat al-ḫulafā'* ünvanını verdi (Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. M. Atâ, IV, 113 v.d.; 'Abbās al-'Azzāvī, *Tārīḫ al-'Irāḳ bayna iḥtilālayn*, Bagdad, 1936—1958, III, 336—343). Bir müddet sonra Hūzistan üzerine yürüdü ve burada Ḥuvayẓa şehrini zaptetti. 915 (1509)'te Horasan'ın, Özbeklerden Muḥammed Ḫān Şaybānī tarafından zaptedildiği haberi geldi. Şaybānī Ḫān'a, Horasan topraklarına girmemesini te'min etmek için gönderilen elçi red cevabı ile dönünce, savaşmak üzere Horasan'a hareket edildi. Merv civârında Murġāb suyu kenârında yapılan savaşta, Şaybānī Ḫān [b.bk.] mağlup ve katl olundu. 29 şâban 915 (12 kânun I. 1509). Bununla berâber Şaybānī Ḫān'ın katlinin 916 (=1510) yılında vâkî olması da muhtemeldir, krş. Hammer, *ayn. esr.*, IV, 114; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 184). Şaybānī Ḫān'ın kafatasından Şah İsmail kendisine şarap kadehi yaptırmış, kafatasının derisine ise, saman doldurtup zaferine alâmet olarak Osmanlı hükümdarı Bayezid II.'e göndermiştir. Şah İsmail, 917 (1511)'de Mâverâünnehr üzerine yürüdü. Emîrlerin şefâatiyle Özbeklerin yaptığı sulh talebi kabûl ve Belh ve diğer bir kaç vilâyetin hâkimiyet altına alınması ile iktifa olundu. Safevî hükümdarı Irak'a dönüşünde, Anadolu'da büyük bir isyâna sebep olmuş bulunan kızıl-baş [b. bk.] dâilerinden Şah-kulu veya Şeytan-kulu denilen Karabıyık-oğlu, Osmanlı kuvvetleri önünden kaçarak (bk. mad. SELİM I.) etrafında bulunan Tekelü Türkmen oymağından 15000 kişilik bir kuvvetle Şahriyār mevkiinde kendisine iltihak etti. Şah İsmail, Şāh-kulu'nu İran'a sığındığı esnâda, yolda bir kervan soyduğu için öldürttü. O kışı Kum'da geçirdi. Baharda Naḳm-i Ṯānī lâkabını taşıyan Amīr Aḥmed İṣfahānī'yi büyük bir kuvvetle birlikte Özbeklerle savaşmak üzere Mâverâünnehr'e gönderdi. Babur [b. bk.]'ün kuvvetleriyle de birleşen bu emîr, Karşı kalesini aldıktan sonra, Ġucduvān'da 7 ramazan 918'de yapılan savaşta ağır bir mağlûbiyete uğradı. Özbekler

tekrar Horasan'ı ele geçirdiler. Bu haberi alan Şah İsmail, hemen harekete geçip orasını tekrar istirdat etti ve 919 (1513)'da İsfahan'a dönüp, orada kışladı.

Başlangıçta, sâdece baba ve dedesi ile müridlerine karşı girişilmiş olan şiddet hareketlerinin intikamını almağı ve belki de daha ortaya çıktığı zaman çökmekte olan Akkoyunlular ülkesini ele geçirmek sûretiyle Şi'î bir devlet kurmağı tasarlamış olan Şah İsmail, kısa zamanda arzusundan fazlasına kavuşmuştu. Ancak yapmış olduğu çeşitli savaşların hemen hepsinden muzafferâne çıkmış olmasına rağmen, iki büyük kuvvetle karşı-karşıya bulunuyordu: şarkta, yukarıda işâret edildiği üzere bir seferinde yendiği, bir diğerinde de yenildiği Özbekler; garpta ise Özbeklerle mukayese kabûl etmeyecek derecede mükemmel bir teşkilâta sâhip ve kendisinden her bakımdan daha üstün kuvvetlere mâlik olan Osmanlılar. Ancak müridleri vâsıtasiyle bu ikinci kuvvetin içine nufûz edebildiğinden, kendisi de Osmanlılar için büyük bir tehlike olmak istidâdını göstermekteydi: Şah İsmail ile Osmanlı hükümdarları arasındaki siyâsî münâsebâtın safahâtını, arada teâtî edilen mektuplar açık bir şekilde göstermekte olduğu için bunların sırasiyle tetkiki faydalı olacaktır: daha Bayezid II. zamanında (1481—1512) Şah İsmail'in Anadolu'ya göndermiş olduğu tarîkat mensupları sinsice faâliyetlere girişmiş, burada yer-yer isyanların çıkmasına sebep olmuşlardı. Bu müridlerin Anadolu'daki faâliyetine son vermek için Bayezid II. Alevîlerin İran'a gitmelerini önlemiş, bir kısmını da Rumeli'ye sürgün etmişti [bk. mad. BAYEZİD II.]. Anadolu'daki müridlerinin kendisini ziyâret etmelerine mâni olunduğunu gören Şah İsmail, onlara müsâade edilmesi için Bayezid II.'e bir mektup (bk. Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1274, I, 345) gönderdi. Bayezid II., bu mektuba verdiği cevapta (*ayn. esr.*, I, 346) İran'a gitmek istiyen kimselerin şahı ziyâret için değil, askerlikten kaçmak için oraya gelmek istediklerini bildirmişti. Şah İsmail, bu mektuba, Osmanlı topraklarına sâdece düşmanlarını te'dip için girdiği, Osmanlılarla savaşmak niyetinde olmadığı ve her yerde askerlerinin en küçük bir zarara sebep olmamaları için gerekli emirleri verdiği meâlinde cevap gönderdi (*ayn. esr.*, I, 346).

Bayezid ise, buna karşı, şahın bu hareketinden dolayı duyduğu memnûniyeti ifâde etti (*ayn. esr.*, I, 347). Ancak, buna rağmen Bayezid, Şah İsmail'in bir tehlike teşkil ettiğini göz önünden uzak tutmamış, bir taraftan da, kendisinden kızıl-başa karşı yardım talep eden (*ayn. esr.*, I, 351 v. d.) Elvend Bey'e yardım vaadinde bulunduğu gibi, Ḥâcecî Rustam Bey'den kızıl-başlara karşı yapılan savaşın neticesini sormuştur (*ayn. esr.*, I, 353). Ḥaccî Rustam Bey, ise cevabında (*ayn. esr.*, I, 354 v.d.) Akkoyunlulardan Elvend ve Murad beylerin mağlûbiyetlerinden sonra kızıl-başların Osmanlılara karşı Mısır ile anlaştıklarını bildirmekte idi. Bayezid, Ḳanṣūh Ġavrī'ye gönderdiği 910 (1504/1505) tarihli bir mektupta (*ayn. esr.*, I, 354 v. d.) kızıl-başın zuhûrunu haber verdi.

Şah İsmail'in Osmanlı devleti için içten ve dıştan büyük bir tehlike teşkil ettiğini idrâk etmiş olmasına rağmen Bayezid II., buna karşı kat'î harekete geçmedi. Ancak Selim I. tahta geçer-geçmez, Anadolu'daki kızıl-başlara karşı sıkı bir tâkibata girişmekle bu mes'eleye verdiği ehemmiyeti göstermiş oldu. Selim I. bu arada, Özbek hanı 'Ubayd'e yazdığı 30 muharrem 920 (27 mart 1514) tarihli bir mektupla (*ayn. esr.*, I, 374—377) onu babasının intikamını almağa dâvet etti. Ancak 'Ubayd Ḫān verdiği cevapta (*ayn. esr.*, I, 377), Selim'in bizzat Şah İsmail üzerine yürümesi hâlinde, kendisine yardım edeceğini bildirmekle iktifa etti. Yavuz Sultan Selim, bu arada Şah İsmail'e, birincisi safer 920 (nisan 1514) tarihli olmak üzere birbirini takib eden, ağır hakaretlerle dolu üç mektup yazdı (*ayn. esr.*, I, 379 v. dd.). Şah İsmail bu mektublara istihfafkârane bir cevap verdi. Sultan Selim, Çaldıran savaşına tekaddüm eden günlerde 20—29 cemaziyelâhır 920 (11—21 ağustos 1514) tarihli mektubu (*ayn. esr.*, I, 385 v.d.) ile şahı tekrar savaşa dâvet etti. Nihâyet 2 receb 920 (23 ağustos 1514)'de Çaldıran'da vuku bulan savaşta Şah İsmail bir daha eski kuvvet ve kudretini te'min edemiyecek şekilde mağlup oldu [muhârebenin cereyanı ve diğer tafsilât için bk. mad. ÇALDIRAN] ve muhârebe meydanını terk edip kaçtı. Yavuz Sultan Selim, Tebriz'e girdi ve 25 receb 920 (15 eylûl 1514)'de buradan ayrıldıktan takriben bir ay sonra Şah İsmail tekrar Tebriz'e döndü. Ancak bu mağlûbiyetin teessürü ile kendisini içkiye verdi. Özbekler tekrar Horasan'ı ele geçirdiler. Buna bir çâre bulmak için devlet erkânının isteği üzerine henüz bir yaşında olan oğlu Ṭahmāsp'ı atabeg tâyin etti ve Amīr Sulṭān Ḫān'ı, yanına atabeg olarak verdi. Şah İsmail 923 (1517)'te Şirvan hâkimi Şayḫ Şāh ile sulh yaptı. Günlerini içki içmekle geçiren Safevî hükümdarı bu tarihten sonraki ömrünü hemen-hemen her yılı ayrı bir şehirde geçirmek sûretiyle tamamladı. Nitekim 924 kışını Ḳum'da, 925 kışını Tebriz'de, 926 kışını İs

fahan'da, 927, 930 kışlarını Naḫcuvān'da geçirdi. Bu arada Osmanlılara karşı Şarlkent'den yardım talebinde bulunduğu şevval 929 tarihli bir mektubundan anlaşılmaktadır (bk. Aḥmed Tācbaḫş, *Īrān dar zamān-i Ṣafaviya*, Tebriz, 1340 hş., s. 243 v.d.). 19 receb 930 (23 mayıs, 1524)'da Azerbaycan'da Sarāb havâlisinde vefat etti. Cenâzesi Erdebil'e getirilip, ceddi Şeyḫ Ṣafī'nin yanına gömüldü.

13 yaşında hükümdar olan Şah İsmail 24 senelik saltanatı sırasında son derece müteassıp bir Şi'î olarak, kan dökücülüğü ve merhametsizliği ile tanınmıştır. Bilhassa Sünnîlere karşı takındığı zâlimâne tavır, onun en bâriz vasıflarından biri idi. Tebriz'i aldıktan sonra ezan şeklini değiştirmiş, şahâdet kelimesinin *aşhadu anna 'Aliyan valiyu'llāh* şeklinde okunmasını emr ile, buna muhâlefet edenlerin yok edileceğini ilân etmişti.

Şah İsmail'in Ṭahmāsp Mīrzā [b. bk.] Sām Mīrzā [b. bk.], Alḳāṣṣ Mīrzā [b.bk.], Bahrām Mīrzā adındaki dört oğlundan ilki kendisine halef oldu.

Şah İsmail'in kurduğu devlet, bir çok bakımlardan Akkoyunlu devletinin devamı sayılır. Nitekim hiç bir zaman bir İran milliyetçisi olarak gözükmez. Devlet idare cihâzının en mühim mevkîlerini, iktidarını daha çok kendilerine borçlu olduğu Türk oymak reislerine vermiş olması bunun en açık delilidir (Aḥmed Tācbaḫş, *ayn. esr.*, s. 33).

Şah İsmail'in hükümdarlığı yanında, bir de **şâirlik** cephesi vardır. Şiirde, Ḫaṭā'î mahlasını kullanan Şah İsmail, Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinde şiir yazacak kabiliyette idi. Kendisi bir Türk hânedânı ile olan akrabalığı, yetiştiği muhiti ve hükümdarlığını medyun bulunduğu büyük bir kütlenin Türk oluşu sebebiyle, Türkçe'yi resmî dil olarak kabûl ettikten başka, eserlerinin hemen-hemen hepsini bu dilde yazmıştır. Azerbaycan edebiyatının Nesîmî ile Fuzulî arasındaki devrinin kuvvetli bir mümessili olan Şah İsmail, arûz veznine olduğu kadar, hece veznine de vâkıftı. Başta Nesîmî olmak üzere Niẓāmî-i Ganca'î, Avḥadî-i, Marāġa'î, Şirvānî, Kişvarî-i Tabrîzî, Ḥabîbî gibi Azerbaycan'da yetişmiş bulunan şâirlerin şiirlerini okumuş ve bunlardan bilhassa ilkinin, yâni Nesîmî'nin tesiri altında kalmıştır (*Şāh İsmā'īl Ḫaṭā'ī, Eserleri, Divān*, nşr. 'Aziz Āḳā Mehemmedof ve Ḥamîd Araslı, Bâkû, 1966, Mukaddime s. 5; krş. mad. AZERÎ). Nitekim eserlerinin tetkikinden de anlaşıldığı üzere, bu şâir de Nesîmî gibi koyu bir Hurûfî idi. Nesîmî'nin isyankâr ruhu onda daha da inkişaf etmiş ve siyâsî bir mâna kazanmıştır. Şāh İsmā'īl (Ḫaṭā'ī)'in münferid şiirleri dışında günümüze kadar muhafaza edilmiş bulunan birisi dîvanı olmak üzere üç eseri vardır: 1. *Dīvān*'ı, şâirin inanç ve dâvasını anlatmak ve tebliğ etmek için biç bir zorlama olmadan samimî bir şekilde hece ve aruz vezni ile yazılmış olan şiirlerini ihtivâ etmektedir. Dünya kütüphânelerinde mevcut bütün nüshalarından faydalanılarak yapılmış olan son neşrinde (*Şāh İsmā'īl Ḫaṭā'ī eserleri*, I, nşr. 'Aziz Āḳā Mehemmedof, Bakû, 1966) kasîdeler, gazeller, rubâîler ve Farsça şiirleri ile ilâveler adı altında koşmalar, nefesler, hayatîler v. s. yer almaktadır. *Dīvān* son tabına kadar, muhtelif tetkiklere (Minorsky, *The Poetry of Shāh Ismā'īl, Bulleten of the School of Oriental and Afriean Studies*, X, 1006ª—1053ª) mevzû olduğu gibi, bilhassa Türk kızıl-baş ve bektaşi-hurûfî halkı arasındaki şöhreti nazar-ı itibâra alınarak, şiirleri seçme suretiyle veya, Türkiye'deki nüshasına dayanılarak tamâmı neşredilmeye çalışılmıştır (bk. Hıfzı Tevfik, Hammamî zâde İhsan ve Hasan Âlî, *Türk edebiyatı nümûneleri*, İstanbul, 1926, s. 119—124; Sadeddin Nüzhet, *Bektaşî şâirleri*, İstanbul, 1930, s. 135—169; *Şāh İsmā'īl Ḫaṭā'ī. gazelleri*, nşr. H. Araslı, Bakû, 1946; A. Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Ḥatâi, Kul Himmet*, İstanbul, 1955; ayn. mll., *Alevî-Bektaşî nefesleri*, İstanbul, 1963, bk. fihrist; Şah İsmail Safevî, *Hatayi divanı*, nşr. Sadeddin Nüzhet Ergun, İstanbul, 1956; Şah İsmail Hatâî, *Dīvān*, nşr. Turhan Genceli, Napoli, 1959). 2. *Dah-nāma*, Türkçe olup, 'Alî hakkında medhiyeleri ihtivâ eden ve *maf'ūlu mafā'ilun fa'ūlun* vezninde mesnevî tarzında yazılmış olan bu eser, aynı zamanda, aynı vezinde bir takım içli gazelleri de ihtivâ etmektedir. Eser, H. Araslı tarafından önce ihtisar edilmek sûretiyle (Şah İsmail Ḫaṭā'î, *Dah-nāma*, Bakû, 1946). sonra da tam olarak iki defa basılmıştır (Bakû, 1948, 1959). 3. *Naṣīḥat-nāma*, mesnevî tarzında yazılmış olan bu eser de 'Aziz Āḳā Mehemmedof ve H. Araslı tarafından neşredilmek üzeredir (bk. *Şāh İsmā'īl Ḫaṭā'ī, eserleri*. I, mukaddime, s. 16). Bu Türkçe eserleri dışında, şimdilik Farsça bir gazeli ile, bir tahmîs ve bir beyiti bilinmektedir (bk. *ayn. esr.*, s. 550—554).

Eserlerinin tedkikinden Şah İsmail'in, teşbih, tecnis, tezad gibi edebî san'atlara tam mânasiyle vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Alevîler arasında ona âit herhangi bir şiir okunduğu vakit, kadınlar ayağa kalkar, erkekler de diz çökerler (bk. A. Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Ḥatâi, Kul Himmet*, İstanbul, 1965. s. 19).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Ḥasan Beg Rümlü, *Aḥ-*

san al-Tavārīh, Baroda, 1931, I, 25—184; İskandar Munşi. *Tārih-i ʿālam-ārāy-i ʿAbbāsī*, Tahran, 1334 hş., I, 20—44; Hvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar fī aḥbār al-başar*, Bombay, 1273, III/IV, 23—110; Âşık Paşa-zâde, *Tarīh*, İstanbul, 1332, s. 268 v.dd.; Babur. *Vekayi-nâme* (nşr. R. R. Arat), Ankara, 1943, 1946, I-II, bk. fihrist; Lutfi Paşa, *Tavārīh-i Āl-i Osman* (İstanbul, 1341), s. 207—240; Hoca Sa'deddin, *Tāc el-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), II, 162 v.dd., 239—289; Solak-zâde, *Tarih*, IV, 359 v.dd.; Müneccim Başı, *Şaḥā'if al-aḫbār* (trc. Nedim Efendi v.b.), İstanbul, 1285, III, 182—187; Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. M. Ata, İstanbul, 1330, IV, 55 v. dd., 95—145; Waltber Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, trc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1948, s. 77—86; Mahdī Bayānī, *Dā taşvīr az salāṭīn-i Şafavī* (Şāh İsmāʿīl, Şāh ʿAbbās-i Ṯānī), *Yādgār*, V, sayı 8/9, s. 82 v.dd.; Naşr Allāh Falsafī, *Tāşvīr-i ḫaḳīḳī-i dā pādşāh-ı Şafavī* (*Şāh Ismāʿīl-i avval u Şāh Ṭahmāsb-ı avval*) *Taʿlīm u tarbīyat*, IV, 577—582; Sultan Ḥusayn Bayḳara. *Makātīb-i tārīḫī* (*Armağān*, XIV, 451 v.dd.); Şāh İsmāʿīl, *Makātīb-i tārīḫī* (Şah İsmail 'ia 'Alā' al-Davle'nin mağlûbiyeti hakkında Şāhī Beg'e fermanı; *Armağān*, V, 633 v.dd.); Şāh İsmāʿīl, *Yak-nāma az Muḥammed Ḫān-i Şaybānī va dā nāma az Şāh Ismāʿīl-i Şafavī* (nşr. 'Abd al-Ḥusaya al-Navāʾī, *Yādgār*, II, sayı 3, s. 21—52 ve sayı 4, s. 69—72); Şāhī Bey Özbek, *Makātīb-i tārīḫī* (Özbeklerden Şāhī Beg'in Şāh İsmāʿīl'a yazdığı mektup ve cevabı, *Armağān*, 474—482); Muḥammed-i Naḫcuvānī, *Madda-i tārīḫ*; *Vafāt-i Şāh İsmāʿīl*, *culūs-i Şāh ʿAbbās* v. b. *vafāt-i şayḫ Ḥasan-i Kuçak* (*Armağān*, 588—591); Dihḫudā, *Luġatnāma* (Tahran, 1325 v. dd.), s. 2550—2660; İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1947, 1948, I—II, bk. fihristler.

Şâirliği hakkında bk. Sām Mīrzā, *Tuḥfa-i Sāmi* (Tahran, 1314 hş.), s. 6—9; Luṭf ʿAlī Bey Āzar, *Ātaşkada* (nşr. Sayyid Caʿfar Şahidī), Tahran, 1337, s. 13 v. d.; Bagdadlı İsmail Paşa, *Asmāʾ al-muʾallifīn va āṯār al-muṣannifīn* (İstanbul, 1951), s. 217; ʿAlī Ḥasan Ḫān. *Ṣubḥ-i gulşan* (Bhōpāl, 1295), s. 152 v. d.; Rizā Ḳulī Hidāyat, *Macmaʿ al-fuṣaḥāʾ* (Tahran, 1305), I, 22 v. d.; Nūr al-Ḥasan Ḫān, *Nigāristān-i suḫan* (Bhōpāl, 1293), s. 27; Ş. Sâmi, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1306—1316), II, 951, III, 2050; M. ʿAlī Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āzarbaycān* (Tahran, 1314 hş.), s. 136 v.d.; M. ʿAlī Mudarris, *Rayḥānat al-adab* (1326—1333 hş.), I, 398; ʿAḳā Buzurg al-Ṭahrānī, *al-Ẕarīʿa ilā taṣānīf al-şīʿa* (Tahran, 1360 v.dd.); IX, 298; Faḫrī-i Harātī, *Tarcama-i macālis al-nafāʾis* (Tahran, 1323 hş.), IV. bâb; Yusuf Beg Vezirof, *Azerbaycan edebiyatına bir nazar* (İstanbul, 1337), s. 27—31; Gibb, *History of ottoman Poetry*, III, 106; E. G. Browne, *A Literary history of Persia* IV, 12 vd., 49—83; Jan Rypka, *Iranische Literatar geschichte* (Leipzig, 1959), s. 282.

(TAHSİN YAZICI.)

ŞAH MUḤAMMED. [Bk. ŞAH MUHAMMED.]

ŞAH MUḤAMMED. ŞĀH MUḤAMMED B. ʿABD MUḤAMMED, ŞĀH BADAḪŞĪ, Mullā Şāh, *Lisān Allāh* adı iie anılan ve şiirdeki mahlāsı *Şāh* olan meşhur bir Ḳādirī velîsi olup, 992 (1584)'de Badaḫşān'da Rustāḳ yakınındaki Arkasā köyünde doğmuştur. 1023 (1614/1615)'te Hind'de yerleşti ve Lahorlu bûyûk velî Miyān Mīr'ia müridi oldu. Sonradan bâzaa Lahor'da, bâzan da Kaşmīr'de yaşadı. 1049 (1639/1640)'da Şāh Cabān'ın bûyûk oğlu Dārā-Şikōh [b. bk.]'n mürid edindi ve bu da onun sadık bir tarafdarı oldu. Şāh Cabān devrinde, ilhad ile itham edilmesi neticesinde mahkûm edildiği ölümden zor kurtulabildi; Avrangzēb zamanında da aynı suçla itham edildi. Müridi Tavakkul Beg'e göre 15 safer 1072 (10 teşrin I. 1661), başkalarına göre, 1069 (1658/1659) veya 1070 (1659/1660)'te Lahor'da ölmüştür.

Şāh Muḥammed, bir çok *maşnavī* (yazmaları: India Office ve Bānkīpūr), *ġazaller*, *rubāʿīler* v.s. (yazmaları: British Museum, India Office, Bānkīpūr, Berlin) ile I-III. ve XII. sûrelerin tasavvufî bir tefsîrini ihtîva eden *Tafsīr-i Şāh* veya *Şāh-i tafāsīr*'i (yazmaları: India Office, Bānkīpūr ve Kalküte) yazmıştır.

Bibliyografya: Dārā-Şikōh, *Sakīnat al-avliyāʾ* (Rieu, *Catalogue of-Persian MSS. in the British Museum*, I, 357), var. 86—118; ʿAbd al-Ḥamīd Lāhavrī, *Pādişāh-nāma*, I, 333 (mükerrer); Tavakkul Beg Kūlālī, *Nuḫa-i aḥvāl-i Şāhī* (Rieu, *Suplement to the catolague of Persian MSS. in the British Museum*, nr. 130); A. von Kremer, *Mollā-Shāh et le spiritualisme oriental* (*Nuḫa-i aḥvāl-i Şāhī*'nin bir hülâsasıdır), *JA*, 1869, I. 105—159; Shēr Ḫān b. Muḥammed Amcad Ḫān Lōdī, *Mirʾāt al-ḫayāl* ve diğer *Taẕkira*'ler; Ġulām Sarvar Lāhavrī, *Ḫazīnat al-aṣfiyāʾ*, I, 172; T. W. Beale, *Miftāḥ al-tavārīḫ* (Agra, 1849), s. 401 v. d.; Syad Muhammad Latif, *Lahore: its history* (Lahore, 1892), s. 59, 175 v. d, 178; C. A. Storey, *Persian Literature*, s. 18 v.d. ve muh-

telif kütüphânelerin Farsça yazmalar katalogları: British Museum (Rieu, II, 690 v. d.), India Office (Ethé, s. 1580); Bānkīpūr (III, nr. 326), Preussische Staatsbibliothek (Pertsch, s. 921 v. d.) ve Asiatic Society of Bengal (İvanow, nr. 969); tasviri için bk. Binyon ve Arnold, *The Court Painters of the Grand Moguls*, levha XXXIII. (buna benzer bir resim India Office'deki *Maṣnavī*'lerinin başında bulunmaktadır). (C. A. STOREY)

ŞAH NAVAZ ḤĀN. [Bk. ŞAH NEVÂZ HAN.]

ŞAH NEVÂZ HAN. [Bk. SAMSÂM-ÜD-DEVLE.]

ŞAH ŞUCĀ'. [Bk. ŞAH ŞÜCÂ'.]

ŞAH ŞÜCÂ'. ŞĀH ŞUCĀ', CALĀL AL-DĪN B. MUḤAMMED B. AL-MUẒAFFAR (? — 1384), **Muẓaffarīler**'dendir. Fārs, Kirman ve Kurdistān hükümdarı Mubāriz al-Dīn Muḥammed, ramazan 759 (ağustos 1358)'da hâl' edilip gözlerine mil çekildikten sonra, oğlu Şāh Şucā' kendisine halef oldu ise de, bir kaç ay sonra, görme kuvvetini tamâmiyle kaybetmemiş olan Muḥammed, kapatıldığı Kal'a-i Safīd [b. bk.]'i zaptederek orada tahassun etti. Bundan hemen sonra da onunla Şāh Şucā' arasında, Şīrāz'a gitmesi ve hutbede adının okunması şartıyle sulh aktedildi; bundan başka hiç bir devlet işi, onun tasvibi olmadan kararlaştırılmayacaktı. Bir müddet sonra, Muḥammed taraftarları, Şāh Şucā''ı ele geçirip öldürmeği kararlaştırdılarsa da, ihbar edildiler, Şāh Şucā' bu sebeple sû-i kastcıları öldürttü ve babasını hapsetti. Muḥammed 765 rebîülevvel (kânun II. 1364)'in sonunda öldü. Şāh Şucā' bundan başka, kardeşi Şāh Maḥmūd'a karşı da savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Gerçekten 764 (1362/1363)'te Şāh Şucā''ın me'murları, İsfahan'la birlikte Şāh Maḥmūd tarafından idâre edilmesine rağmen, Abarḳūh'un kendilerine bir harac ödemesi talebinde bulunmuşlardı. Bu, Maḥmūd'un hoşuna gitmedi ve onun Yazd'e akın ederek bu eyâleti ele geçirmesine sebep oldu. Maḥmūd, İsfahan'a dönüşünde, kardeşi tarafından muhâsara edildi; bununla berâber ikisi arasında bir anlaşma oldu; bu anlaşma mûcibince, Şāh Maḥmūd, Şāh Şucā''ın yüksek hakimiyetini tanıyordu. Fakat Şāh Maḥmūd 765 (1363/1364)'te Bagdad ve Tebriz hâkimi Celâyirli Uvays ile ittifak yaptı ve Fārs bölgesine akın etti. Şāh Şucā' ona karşı yürüdü; ilk karşılaşma netîcesiz kalmakla berâber Şāh Maḥmūd 9 aylık bir muhâsaradan sonra, Şīrāz'ı zapta muvaffak olmuş, fakat burasını 767 zilkade (ağustos 1366)'sinde tekrar kaybetmiştir. Şāh Maḥmūd'un 9 şevval 776 (13 mart 1375)'da ölümünden sonra, 770'te o zamanki Abbâsî halîfesini tanımış olan Şāh Şucā', İsfahan'a da hâkim öldü. Aynı zamanda hâkimiyetini Azerbaycan'a kadar yaymak istedi, zîrâ bu bölgenin büyük şahsiyetleri, 776 (1364/1365)'da ölen Uvays'in halefi Ḥusayn'den hoşnut değillerdi; Şāh Şucā' bu maksatla büyük bir ordu ile harekete geçip Ḳazvīn'i zapt ve Ḥusayn'i mağlûp ettikten sonra muzafferâne Tebriz yakınına kadar ilerledi. Tebriz itâat arzettiği gibi Ḥusayn de cenûba çekilmek zorunda kaldı. Ancak Şāh Şucā', bir kaç ay sonra memleketine dönünce, Tebriz Ḥusayn tarafından tekrar işgal edildi ve Şāh Şucā', aynı zamanda yeğeni Şāh Yaḥyā ile savaşmak mecbûriyetinde olduğu için, Ḥusayn ile sulh yapmak zorunda kaldı. Bu sulhü kuvvetlendirmek için Şāh Şucā''nın oğlu Zayn al-'Ābidīn, Ḥusayn'in kız kardeşi ile evlendi. Buna rağmen muhasemat pek kısa bir zaman sonra tekrar başladı. Ḥusayn'in emîrlerinden biri olup, umûmiyetle Sārik 'Ādil diye tanınmış olan 'Ādil Āḳā, 781 (1379/1380)'de Muzafferilerin ülkesine akın yapmak için bir ordu teşkil edince, Şāh Şucā' ondan önce davranmak üzere al-Sulṭānīya üzerine yürüdü, ancak baskına uğrayarak canını büyük güçlükle kurtardı. Fakat kendisi bizzat taarruza geçince ordugâhı yağmalamakla meşgul bulunan Sārik 'Ādil'in kuvvetlerini kaçırmağa muvaffak oldu. Müteâkiben al-Sulṭānīya'yi muhâsara etti ve Sārik 'Ādil teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. Bu arada Ḥusayn'in kardeşlerinden biri olan Şayḫ 'Alī, Ḥusayn'in adına şehri idâre eden Bagdad vâlisinin öldürülmesi üzerine Bagdad hâkimi ilân edilmiş ve bu, yeni çarpışmalara vesile olmuştu. Şayḫ 'Alī, durumunu sağlamlaştırmak için, Şāh Şucā' tarafından desteklenmiş olan Şuster vâlisi Pīr 'Alī Bādak ile ittifak aktetti. Her nekadar Ḥusayn ve Sārik 'Ādil, 782 (1380/1381)'de üzerlerine yürüyünce Şayḫ 'Alī ve Pīr 'Alī kaçmak mecbûriyetinde kaldılarsa da, Sārik 'Ādil'in çekilmesinden sonra, bunlar geri döndüler ve bu sefer kaçma sırası Ḥusayn'e geldi. Az sonra mâruf rivâyete göre, cemâziyelâhır 783 (ağustos/eylûl 1381)'te Ḥusayn, kardeşi Aḥmed b. Uvays tarafından öldürüldü ve bunun netîcesinde Aḥmed b. Uvays taht'a çıktı. Bu zât, ilk önce, Şayḫ 'Alī ve Pīr 'Alī'ye karşı kendisini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kaldı; onları mağlûp ve katletti ise de, kendisinin üçüncü kardeşi Bāyazīd taht müddeisi olarak ortaya atıldı. Bāyazīd, Sārik 'Ādil'den yardım isteyince Aḥmed, Şāh Şucā''a mürâcaat etti. Şāh Şucā' derhâl o sırada Bāyazīd'in elinde bulunan Sulṭānīya'yi işgal ettirerek, bu zâtı kendisine nâib tâyin etti. Fakat Şāh Şucā''ın me'murları az bir zaman içinde kovuldular ve al-Sulṭānīya Aḥmed'in

eline geçti. Timur az zaman sonra yaklaşınca, Şâh Şucâ' müthiş fâtihin dostluğunu kazanmak için, ona çeşitli kıymetli hediyeler gönderdi. Timur, sadakatine rehin olarak, Şâh Şucâ' 'ın bir kızını, oğullarından birine istedi. Şâh Şucâ', umûmiyetle kabûl edilmiş tarihe göre, 22 şâban 786 (9 teşrin I. 1384)'da 53 yaşını bir kaç ay geçkin olduğu hâlde öldü. Sarayında, şâir Hâfız [b. bk] yaşamıştı.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfî-i Ḳazvînî, *Târîḫ-i Guzîda* (nşr. Browne), I, bk. fihrist; Defrémery, *Mémoire historique sur la destruction de la dynastie des Mozaffériens* (*J A*, IV. seri, cild IV, v. d.); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, V, 15—19, 26, 28. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞAHADA. [Bk. ŞEHÂDET.]

ŞAHARA. [Bk. ŞEHÂRE.]

ŞAHÎ. [Bk. ŞÂHÎ.]

ŞÂHÎ. ŞÂHÎ, İran 'da ve Osmanlı ülkesinde kullanılmış olan ufak bir sikke. Aslında İran menşe'li olan *şâhî*, XVI. asırdan itibâren Osmanlı ülkesinde görülmekte olup, bunu Selim I. 'in Çaldıran seferinden sonra kullandığı söylenilen „şâh" ünvanına veya İranlılarla temasın artması üzerine, bu İran parasının Osmanlı ülkesinde de geçer akçe olmasına bağlamak isteyen iki görüş vardır.

Önceleri Osmanlıların hâkimiyetindeki Azerbaycan şehirleri ile kasabalarında, ayrıca Arabistan ve Mısır 'da görülen bu sikkeler, daha sonra, akçe karşılığı değeri yüksek olduğu için, halk tarafından makbul tutulmuş ve imparatorluğun her tarafına yayılmıştır. Bu münasebetle İran'a komşu olan bölgelerdeki darbhanelerde *şâhî* sikke basılmasına müsaade edilmiştir. Basra, Bagdad, Haleb, Diyarbekir, Gümüşhane ve Van bu sikkenin basıldığı yerlerdi. Şâhî 'nin 1513 'te Osmanlı ülkesinde gümüş sikke olarak ağırlığı 1 miskal (4.608 gr.), değeri ise, 6 ½ akçe idi (bk. H. Sahillioğlu, *Bir asırlık Osmanlı para tarihi* (*1640—1740*), doçentlik tezi, s. 3, basılmamış). Kanunî Sultan Süleyman adına kesilen sikkelerin 1,19, Selim II. için 1,20 ve Murad III. nâmına 1575 'te kesilen şâhî sikkelerin de 1,19 dirhem olduğu belirtilmektedir (bk. M. Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti*, *Belleten*, 1949, XIII, 516 v. d.). Sultan Selim II. 980 (1572/1573) tarihinde Diyarbekir beylerbeyisi ve defterdarına gönderdiği bir fermanla Amid darbhanesinde basılan *şâhî* yerine *„Selîmî"* adıyla sikke kesilmesini emretmiştir (bk. Ahmed Refik, *Onuncu asr-ı hicrîde İstanbul hayatı* (*961—1000*), İstanbul, 1333, s. 99). Buna rağmen şâhî sikkeler gene tedavülde kalmıştır. 991 (1583)'de İstanbul kadısına yazılmış olan bir fermanda Erzurum, Amid, Bagdad ve Haleb taraflarından gelen ayarsız, vezni bozuk *şâhî* 'lerin toplatılması ve doğru vezinli olanların tedavülde kalması emredilmiştir (*ayn. esr.*, s. 103). Bu ayarı bozuk *şâhî* 'ler, gümrük emînlerinin şâhîyi değerinden düşük, 7 akçeye almalarına sebeb olmuştur. Hâlbuki sikkenin resmî râyici 7½ akçe idi (bk. H. Ongan, *Ankara'nın 1 numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara, 1958, s. 10 v. d., 37). Bununla berâber devletin şâhîyi değerinde tutma gayreti halk tarafından istenilen şekilde kabûl görmemişti. Zîra halk ve bilhassa fırsat düşkünlerinin gümüş şâhîleri toplayarak her birini dört beş parçaya ayırıp kullanmaları, başka taraftan şâhînin râyicini, dolayısiyle gümüş fiyatını yükseltmiş tir. 997 (1588/1589)'de İstanbul 'da şâhînin değeri 8 akçe olarak kabûl edilmişti (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 101, not 2). 998—1000 (1589—1592) yılları arasında Tebriz beylerbeyisi Câfer Paşa 'nın şâhîyi resmen cârî olandan yarı ayar ve değerde bastırması üzerine bu sikke halk nazarında kıymetini kaybetmeğe başladı. Böyle olmakla berâber şâhî ismi Osmanlı para sisteminde mevcudiyetini XVII. asırda da muhafaza etmiştir. Zîrâ Sultan İbrahim devrinde (1640—1648) değeri 10 akçe ve 1 dirhem ağırlığında olan gümüş „İbrahim şâhîleri" kullanılmıştır (bk. Sahillioğlu, *ayn. esr.*, s. 20). Bundan sonra ise, Osmanlı imparatorluğunda şâhî sikke yavaş-yavaş ortadan kaybolmuştur.

Şâhî, İran 'da XVII. ve XVIII. asırlarda gümüş sikkelerin en küçüğü olup, 18 *dânak* [b. bk.] (1.17 gr.) ağırlığında ve 1 *'abbâsî* [b. bk.] 'nin ¼ 'ü veya bir *maḥmûdî* 'nin ⅛ 'si, yahut 10 bakır *kāzbegî* [b. bk.] değerinde idi. Fatḥ 'Alî Şâh (saltanatı 1797—1834)'ın yaptığı para ıslâhatında yeni gümüş para vâhid-i kıyâsisi olan *ḳarân* 'a 20 şâhî tekabül etmekte idi; Nâşir al-Dîn Şâh devrinde (1848—1896) 5 Fransız santimine tekabül eden bir bakır para olup, 2 ve 2½ şâhîlik sikkeler de bakırdan darb olunmakta idi.

Bibliyografya: Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1327—1329, I, 334; Ahmed Refik, *Osmonlı İmparatorluğunda Meskûkât*, *T T E M.*, İstanbul, 1340, 14. sene, s. 367 v. d., 370 (not 2). 371; M. Akdağ, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı devrinde Türkiye'nin İktisadî vaziyeti*, *Belleten*, Ankara, 1949, XIII. 516 v. d.; *İ A.*, X, mad. SİKKE (İ. Artuk); M. Belin, *Türkiye İktisadî Tarihi hakkında tetkikler*, (trc. M. Ziya), İstanbul, 1931, s. 10 v. d.; İsmail Galip, *Takvim-i meskûkât-ı Osmani-*

ge, İstanbul, 1307, s. 79 v. d., 150; E. Kolerkılıç, *Osmanlı İmparatorluğunda para*, Ankara, 1958, s. 31, 39, 43; M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1951, s. 304.

(ERDOĞAN MERÇİL.)

ŞÂHİD. [Bk ŞÂHİD.]

ŞÂHİD. ŞÂHİD (A. cem'i *Şuhûd*), kelimenin mâna bakımından gelişmesi hakkında bk. Şebid maddesinin baş kısmı.—*Şahâda*, bir kimsenin başka bir kimsede olan hakkını ispat için, hâkim önünde ve dâvâlının karşısında serdettiği iddiası üzerine, üçüncü bir kimsenin „şuna ve şuna şahâdet ederim" (*aşhadu bi-kaẕâ va-kaẕâ*) diyerek dâvâyla ilgili bilgisini bildirmesine denir. [Böyle bir beyanda bulunana *Şâhid*, lehinde şahâdet'te bulunduğu kimseye *maşhûdun lah*, aleyhinde *şahâdet*'te bulunduğu kimseye *maşhûdun 'alayh* ve böylece ispat edilmek istenilen hakka da *maşhûdun bih* denir; hâkim, dâvâlı ve dâvâcı bulunmadığı için nikâḥ [b. bk.] aktindeki *şâhid*'ler, bu mânada *şâhid* olmayıp aleniyeti sağlamak için hazır olan *şâhid*'lerdir]. — *Kur'an* ve hadîse dayanılarak *şahâda* hakkındaki temel hükümler te'sis edilmişlerdir. Mezhebler arasında yalnız teferruât bakımından aykırılıklar varsa da, esasta hemen hepsi aşağı-yukarı birleşirler. [Burada teferruâta inilmeksizin daha çok Hanefî mezhebi göz önünde tutularak bilgi verilecektir].

Şahâdat'i üzerine alıp-almama, bir hâdisede, başka *şâhid*'lerin bulunup şahâdet etmesi hâlinde ihtiyarîdir (*farż 'ala 'l-kifâya*). Ancak, hâdise yerinde, yalnız bir kimse bulunmuşsa, onun için şahâdet vazifesi zarurîdir (*farż al-'ayn*). Bununla berâber *ḥaḳḳ Allâh*'ı ihlâl eden bir hâdisede *Şâhid*'in sevap için suçluyu ḳâżî önüne götürmesi veyahut dindaşını korumak için susmayı tercih etmesi, kendi takdirine bırakılmıştır; hattâ çok kere daha sevap sayılarak ikinci yolu seçmesi, daha müstahsen addolunmuştur. Şâhid: 1. şahâdet ettiği husus hakkında tam bir bilgiye (*'ilm*) sâhip olmalı ve *maşhûdun bih*'i bizzat gözüyle görmüş veya kulağı ile duymuş olmalıdır (krş. *Kur'an*, V, 11); ancak başkasından duyulana göre, şahâdet'e itibar olunmaz (krş. *Mecelle*, mad. 1686); 2. *mukallaf* [b. bk] olmalı; 3. hür olmalı; 4. bir müslüman aleyhine açılmış bir dâvâda şahâdet edecekse, müslüman olmalı; 5. işittiğini anlar, istediğini ifâde edebilir olmalı; 6. *'âdil* (krş. mad. 'ADL; Ḳur'ân, V, 105 ve LXV, 2: *żavâ 'adlin*) yâni iyilikleri kötülüklerinden üstün olmalı; ayrıca zinâ iftirası (krş. mad. ḲAZF) suçundan dolayı *ḥadd* cezâsı ile daha evvel cezâlandırılmamış olmalı (XXIV, 4); 7. örf ve âdete ve içtimâî mevkiine uygun bir hayat sürmelidir (*muravva*); böylece meselâ, hamama peştemalsız giren, kendisini oyuna (şatranç, *Nard* „tavla") kaptıran veya sokakta yemek yiyen bir kimsenin şahâdeti kabûl edilmez; 8. şahâdetten bir menfaat sağlamamalıdır. Ayrıca kendisine gelecek bir zararı da şahâdeti ile önlemek istememelidir. *Şâhid* ile *maşhûdun 'alayh* arasında düşmanlık bulunmamak gerekir. [Bu düşmanlık örf ile bilinir (krş. *Mecelle*, mad. 1702). Buna karşılık dostların birbirleri lehine şahâdetleri mûteberdir; ancak bu dostluk, birbirlerinin mallarına tasarruf edebilme derecesinde olmamalıdır (krş. *Mecelle*, mad. 1701). Usûl ve fürûun, karı ve kocanın birbirleri lehine şahâdetleri mûteber değildir (krş. *Mecelle*, mad. 1700)].—*Şâhid*'lerin sayısı ve cinsiyeti hakkında şu hükümler vardır: 1. Zinâ'da dört erkek görgü *şâhid*'i gereklidir (krş. XXIV, 2 v. d, ve IV, 19); 2. bir *mâl* ile ilgili olmayan, yâni borçlar hukuku dışında kalan hırsızlık, öldürme, evlilik iddiası, evliliğin feshi, kölelerin azad edilmesi v. s. gibi dâvâlarda iki erkek *şâhid* lâzımdır (krş. II, 282 v. d. ve V, 105 v. d.); yalnız kadınların bilebilecekleri hususlar için (doğum, kadınların vücut sakatlıkları) Hanefî ve Zeydî akaidine göre, yalnız bir kadın *şâhid* yeterli iken, Mâlikîlere göre iki, Şafiîlere göre de. dört kadın *şâhid*'in bulunması icap eder. 3. borçlar hukuku ile ilgili akitler gibi bir *mâl* ile ilgili olan hususlarda, veya dikkatsizlikle ölüme sebebiyet vermede veya benzeri hâllerde iki erkek veya bir erkek ile iki kadın *şâhid* gereklidir (krş. II, 282 v. d. ve *Mecelle*, mad. 1685). Bu son hâllerde, umûmiyetle dâvâcının yemini ile birlikte olmak şartıyle, iki erkek yerine bir erkek, kadın *şâhid*'in kabûl edildiği hâllerde iki kadın yerine bir erkek *şâhid* kâfi sayılır.

Ceza dâvâları dışında asıl *şâhid* (*Şâhid al-aṣl*)'in yerine iki erkek vekil *şâhid* (şuhûd al-fer') dinlenebilir (*şahâda 'alâ şahâda*. Bu ancak asıl *şâhid* ölmüş ise, veya ağır hastalık sebebiyle mahkemeye gelmiyorsa veya duruşma yerinden üç günlük veya daha fazla yol uzakta ise, mûteberdir. [Hanefî hukukuna göre, ayrıca „bir kimsenin öldüğünü" veya „bir yerin vakıf olduğunu işittim" diye şahâdette bulunmak da mûteberdir (krş. *Mecelle*, mad. 1688)].

[Şahâdet eğer iddiaya uygun ise, kabûl olunur, değilse kabûl olunmaz. Uygunluk ya tamâmiyle olur, yahut *maşhûdun bih*, *mudda'â bih*'den az ise, o zaman mutabakat var sayılır; meselâ: 100 lira alacak dâvâ edildikte *şâhid*'ler 50 liraya şahâdet ederlerse, bu elli lira için şahâdetleri mûteber olur. *Şâhid*'ler *mudda'â bih*'den fazlasına şahâdet ederlerse, bu

şahâdetleri makbûl olmaz. Şahâdet eğer borcun sebebinde iddiaya aykırı ise, mûteber olmaz (krş. *Mecelle*, mad. 1706—1711). *Şâhid*'ler *maşhûdun bih*'de birbirlerine aykırı beyanlarda bulunurlarsa, şahâdetleri makbûl olmaz. *Şâhid*'ler *maşhûdun bih*'le ilgili fiillerin yer ve zamanı hakkında birbirine aykırı beyanlarda bulunurlarsa, şahâdetleri mûteber olmaz; ancak bununla ilgili sözlerin yer ve zamanında aykırılık olursa, şahâdetleri mûteber olur (krş. *Mecelle*, mad. 1712—1715)].

Şâhid'ler, şahâdetten sonra ve hüküm verilmesinden önce hâkim önünde şahâdetlerinden geri dönerlerse, şahâdetleri hükümsüz olur; ancak kendileri de *ta'zîr* [b. bk.] olunurlar. *Şâhid*'ler hükmün verilmesinden sonra hâkimin önünde şahâdetlerinden geri dönerlerse hâkimin verdiği hüküm bozulmaz, ancak hükmolunan şeyi bu *şâhid*'ler tazmin ederler. [*Şâhid*'lerden bâzıları, şahâdetlerinden böylece geri döndükleri hâlde, geri dönmeyen *şâhid*'lerin sayısı o dâvâ için gerekli *şâhid* sayısını karşılıyorsa, geri dönenlerden tazminat istenmez, ancak kendileri *ta'zîr* olunurlar. Geri dönmeyen *şâhid*'lerin sayısı, gerekli *şâhid* sayısını karşılıyorsa, hükmolunan şeyin yarısı geri dönen *şâhid* veya *şâhid*'lere tazmin ettirilir. Hâkim önünde vuku bulmayan rücuun değeri yoktur. Şahâdet ve şahâdetten rücuun aynı hâkim önünde olması gerekmez (krş. *Mecelle*, mad. 1728,—1731)]. Yalnız bir zinâ dâvâsında şahâdetindeo rücu eden *şâhid*'e *zinâ* iftirası (*ḳazf*) *ḥodd*'i uygulanır. Yalan yere şahâdet (*Şahâdat al-zûr*) Kur'ân (XXV, 72; II, 283) ve hadîs'de lânetlenmiştir; buna rağmen para ile *şâhid* te'minine sık-sık rastlanmaktadır (krş. E. Lane, *Manners and Customs of the Moderne Egyptians*[5], 1860, s. 100, 114 alm. trc. Zenker, *Sitten und Cebräuche der heutigen Egypter*, I, 119 v. dd.; Ch. Whitte *Three Years in Constantinople*, 1845, I, 103; alm. trc. Reumont, *Häusliches Leben und Sitten der Türken*, Berlin, 1844, I, 104 v. d.).

Yukarıdaki hükümlerin en güç noktası, şüphesiz adâlet (*'adâla*) mes'elesidir. Ya ḳâżî *şâhid*'leri *'adl* olarak şahsen tanımalı, yahud da onların *'adâla*'leri önceden tesbit olunmalıdır [Bu işe *tazkiya* denir]. Çok kere uzun süren bu araştırma işi için, II. (VIII.) asrın sonundan itibâren, ḳażî'nın yanına *ṣaḥib al-masâ'il* veya *muzakkî* ünvanlı bir yardımcı me'mur verilirdi. [*Maşhûdun 'alayh şâhid*'lerin şahâdeti üzerine bunların adâletinden şüphe ettiğini her hangi bir şekilde belli ederse, hâkim hükmetmeden önee *şâhid*'lerin *'âdil* olup olmadıklarını gizli ve açık *tazkiya* ile soruşturur. Bunun için *şâhid*'lerin çalıştıkları veya oturdukları yerlerin inanılır kimselerinden, gizli veya açık bilgi alınır. Gizli *tazkiya*'ye fıkıh dilinde *mastûra* denir. Bunun için hâkim *şâhid*'lerin açık hüviyetini, dâvâcı ve dâvâlının adlarını ve dâvânın mevzuunu bir kâğıda yazarak bir zarfa koyar, mühürledikten sonra *muzakkî* olarak seçtiği kimselere gönderir. *Muzakkî*'ler bunu okur, *şâhid*'ler 'âdil iseler, adlarının altına „*'adl*" veya „*maḳbûl al-şahâda*," değiller ise, „*'adl* değil" diye yazar ve zarfı mühürleyip hâkime gönderir. *Mastûra*'ye bir şey yazılmamış veya açık veya üstü kapalı olarak *şâhid*'lerden şüphe edilmişse, hâkim dâvâcıdan, başka *şâhid*'ler getirmesini ister. Gizlisinden sonra, açık *tazkiya*'ye gidilir. Bunun için hâkim ya *muzakkî*'leri birlikte huzuruna çağırır ve *şâhid*'lerin *'âdil* olup olmadıklarını sorar veya *şâhid*'leri *nâ'ib al-tazkiya* (Osmanlılarda *şâhib al-masâ'il*'e bu ad verilmiştir) ile birlikte *muzakkî*'lerin yanına gönderip, açık olarak soruşturur. Gizli soruşturma için bir *muzakkî* yeterli ise de, hiç olmazsa iki kişiye sorulması tavsiye edilmektedir. Açık *tazkiya*'de *muzakkî*'lerin sayısı, o dâvâdaki *şâhid* nisabına müsavi olmak gerekir. Hâkim *tazkiya* ile *'âdil* oldukları kanaatine vardığı *şâhid*'ler için altı ay geçmeden yeniden aynı muameleyi uygulamaz. *Maşhûdun 'alayh*, *tazkiya*'den önce veya sonra *şâhid*'lerin şahâdete engel bir durumları olduğunu beyyinelerle ispat edebilir. *Muzakkî*'lerin bâzısı şâhidlerin *'âdil* olduklarını, bâzıları da olmadıklarını söylerlerse, hâkim bu *şâhid*'lerin şahâdetleri ile hükmetmez *Şâhid* şahâdetten sonra ölmüş olsa, hâkim *tazkiya*'den sonra onun şahâdetine göre hükmedebilir. *Maşhûdun 'alayh*, hâkimden *şâhid*'lerin yalan söylemediklerine yemin ettirilmelerini isteyebilir.

İslâm hukukuna göre, yalnız yazı veya mühür, isbat için yeterli değildir. Yazı veya mühürün kesin beyyine olarak kabûl edilebilmesi için, şüpheden vâreste olması gerekir (krş. *Mecelle*, mad. 1736)]. Bunun içindir ki hukukî muameleler yapılırken, düzenlenen vesîkalar için *'âdil* olduklarından şüphe edilmeyen kimseler bulundurulurdu. Böylece dâimî *şâhid*'ler ortaya çıkmıştır; bunların sayısı, bâzan binleri bulmuş ise de, umûmiyetle sayıları mahduttu. Bunlar, *ḳâżî*'nın me'murları olup, onun tarafından tâyin ve azledilirlerdi. Bu dâimî *şâhid*'lerden noterlik mesleği ortaya çıkmıştır; Noterlere Bagdad ve Kahire'de *şuhûd*, doğuda ve Magrib'de ise *'udûl* adı verilmiştir. [Sonradan Osmanlı imparatorluğunda bunlara *kâtib-i adl* denilmiştir]. Bunlar muamelelerin vesîkalarını tanzim yanında, küçük anlaşmazlıkları da halleden ve

çek kere sonradan bir kadılığa tâyin edilen genç hukukçulardı. İslâm müellifleri, sık-sık bunlar arasında yaygınlaşmış olan rüşvetten yakınmışlardır. Bu gelişme, II. (VIII.) asırda başlamış (ilk olarak 174 yılında Kahire'de görüldüğü tespit edilebilmektedir, bk. al-Kindī, *Governors and Judges*, nşr. Guest, s. 386) ve IV. (X.) asırda tamamlanmıştır. Belki de *şuhūd* veya *'udūl*'de Roma-Bizans noterlerinin yeniden ortaya çıkışını görmek mümkündür.— Bu asrın başındaki vaziyet için krş. Lane, *ayn. esr.*, I, 117; Vassel, *Über marokkanische Proccespraxis*, *M S O S As.* (1902), V, 175 v. dd.

Bibliyografya: Hadîs ve lıkıh eserlerinin ilgili bölümleri, bilhassa: al-Kāsānī, *Kitāb badā'i' al-şanā'i'*, Kahire, 1910, VI, 266—290; Khalīl, *Sommario del diritto malechito* (trc. D. Santillana), Milano, 1919, II, 616 v. dd.; Querry, *Droit musulman*, Paris, 1872, II, 451 v. dd.; Nic. von Tornauw, *Moslem. Recht*, Leipzig, 1855, s. 214 v. dd.; Ed. Sachau, *Muh. Recht*, Stuttgart, 1897, s. 690 v. d.; 737 v. dd.; van den Berg, *Principes du droit musulman*, Cezayir, 1896, s. 216 v. d.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes*, Leiden, 1910, s. 315 v. dd.; W. Heffening, *Islam. Fremdenrecht*, Hannover, 1925, § 26. — [Louis Milliot, *Introduction à l'étude du droit musulman*, Paris, 1953, s. 731—744; G. H. Bousquet, *Précis du droit musulman*, Cezayir, s. 340 v. dd.; M. Morand, *Études de droit musulman algérien*, Cezayir, 1910, s. 313—333, Padel ve Steeg, *De la législation foncière Ottomane*, Paris, 1904, s. 308—312; N. H. Chicha, *Traité de la propriété immobilière en droit Ottoman*, Kahire, 1906, s. 579—584]. *Şuhūd*'un noter hâline gelmesi için krş. Juynboll, *ayn. esr.*, s. 317'de verilen bibliyografyadan başka: Amedroz, *The office of kadi*, *J R A S*, 1910, s. 779 v. dd.; Bergsträsser, *Z D M G*, (1914), LXVIII, 409 v. d.; Mez, *Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922, s. 218 v. dd.

(W. HEFFENING.)

[Bu madde Coşkun Üçok tarafından tâdil ve ikmal edilmiştir.]

ŞAHİD. [Bk. ŞEHİD.]

ŞÂHİN ŞÂH. [Bk. ŞÂHİN ŞAH.]

ŞÂHİN ŞAH. [Bk. ŞAH.]

ŞAH MİR. [Bk. ŞAH MİR.]

ŞAH-MİR. ŞÂH-MİR, Kaşmīr'in ilk islâmî hükümdar hânedanını kuran bir mâceraperest olup, 1315/1316 yıllarında bu memlekete yerleşmiştir; *rāca* Simhadeva'nın teveccühünü kazanmış ve onun hizmetine girmiştir. Simhadeva bu yabancının belki de Arcuna, Pāṇḍava soyundan geldiği iddiasının te'siri altında kalmıştı. Kaşmir, Simhadeva'nın hâkimiyeti sırasında biri Kandehârlı bir Türk olan Dulça'nın, diğeri Tibet, Bhautta'sı Rinçana'nın iki baskınına uğramıştı; bunların her ikisi de memlekete Zoci-lā yolundan girmişlerdi. Rinçana tahtı ele geçirerek Şāh-Mīr'i kendisine vezîr edindi ve müslüman rivâyetlerine inanmak gerekirse, onun eliyle islâmiyeti kabûl etti. Rinçana'nın ölümü üzerine, kendisine halef olan Adnideva adlı bir akrabasının idâresinde de Şāh-Mīr vazifesini muhâfaza etmiş ve hattâ iktidarını daha da arttırmıştır. Adnideva'nın ölümü üzerine, Şāh-Mīr, onun karısı Kotā ile iktidar mücâdelesine girişti, onu yenip esir aldıktan sonra kendisi ile evlenmeğe mecbur etti. İzdivaçtan az sonra, Kotā, Cayapura kalesine çekildi veya orada hapsedildi ve burada kocasının emri ile 1339'da öldürüldü. 1341/1342'de Şāh-Mīr, Şams al-Dīn lekabı ile Kaşmir tahtına çıktı ve *huṭba*'yi kendi adına okuttu. Hindû râcaların idâresi, sıkıcı ve mürtekibâne olmuştu. Halk, memleketin gayr-i sâfi hâsılâtının altıda birini hazînenin istekleri olarak tahdid eden mâceraperestin tahtı gaspından sadece faydalanmış oldu. Şāh-Mīr, sert bir elle nizâmı muhafaza etti. Her ne kadar halkını, kendi dinini kabûl etmeğe teşvik etti ise de, onun idâresi müsamahalı ve hayırhah oldu. Ahâlinin islâmiyeti kabûle zorlanmaları ancak torunu olan Sikandar But-şikan'ın hâkimiyeti esnâsında vuku buldu. Rivâyete göre, Şāh-Mir, Çakk ve Mākari kabilelerinin, ülkenin diğer kabileleri muvacehesinde üstünlük iddialarını kabûl etmiş ve onları ordu ve sivil idârenin başlıca mevkilerine yerleştirmiştir. Bununla berâber takriben 2 asır sonra, onun kurduğu hânedanı devirenler, Çakk kabîlesi olmuştur. Şāh-Mīr, 1349'da ölmüş ve büyük oğlu Camşîd, mücadelesiz onun yerine geçmiştir.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); Sir M. A. Stein, *Kalhaṇa's rājataraṅgiṇi* (tercüme), Westminster, 1900; Şayḫ Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* (metin ve trc. von Blochmann ve Jarret), Kalküte, 1877, 1873—1894; T. W. Haig, *Chronology and Geneology of the Muhammadan Kings of Kashmir* (*J R A S*, 1918). (T. W. HAIG.)

ŞAHR. [Bk. ŞEHİR.]

ŞAHRASTAN. [Bk. ŞEHRİSTÂN.]

ŞAHRASTANİ. [Bk. ŞEHRİSTÂNİ.]

ŞAHR-İ SABZ. [Bk. ŞEHR-İ SEBZ.]

ŞAHRİR. [Bk. ŞEHRİR.]

ŞAHRÛD. [Bk. ŞÂHRÛD.]

ŞÂHRÛD ŞÂHRŪD, 1. İran'ın şimâl-i garbîsinde, Hazar denizine dökülen Kızıl-Özen

ırmağı havzasındaki iki **aker-suyun** adı (Orta-çağda Kızıl-Özen'in tamâmına Safîdrûd deoildiği hâlde, şimdi bu isim, onun sâdece Maneil ile Hazar denizi arasındaki aşağı mecrâsı için kullanılmaktadır; krş. Andreas, *Realenz*², I, stn. 1736; Monteith, 16). İki Şâbrûd'dan en mühim olanı, Maneil (aş.-yk. 36° arz, 49° tûl)'de Kızıl-Özen'e kavuşanıdır. Bu Şâhrûd, Elburz dağlarından çıkarak cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru akar. Bu akar-suyun kısa, fakat oldukça vâzıb bir tasvirini yapan Mustavfî al-Ḳazvînî (*Nuzhat al-ḳulûb*, metin, s. 217 v. d.; trc., s. 210)'ye göre, Şâhrûd. Ḳazvîn'e bağlı Rûdbâr idârî bölümünde birleşen, biri Ṭâlikân tepelerinden, öteki „Nasr ve Taḫmas dağlarından" gelen iki akar-suyun birleşmesi ile meydana gelir; hiç değilse nusha farkları dolayısiyle meşkûk olmakla berâber Le Strange'in te'sis ettiği metne göre, bu böyledir. *Cihannümâ* (s. 304)'sında, çok defa olduğu gibi, *Nuzhat al-ḳulûb*'u aynen alan Kâtib Çelebî, burada *Kûh-i Şîr* adını kullanıyor (*Nuzha*'nın Le Strange tarafından yapılan neşrindeki nüsha farkları için bk. s. 217, nr. 4).

Şâhrûd, Mustavfî'ye göre, Rûdbâr bölümünde Alamût'tan geçerek, „İki Ṭârum'dan olan" Bara bölgesinde Safîdrûd ile birleşir. Çıktığı yerden, bir ırmak ile birleştiği yere kadar uzunluğu 35 fersaḫ (*farsang*)'tır; suları, küçük bir kısmı hariç, sulama işlerinde kullanılmaz. Bununla berâber, aynı müellifin ifâdesine göre, Rustamdâr bölgesi topraklarından büyük kısmı Şâhrûd tarafından sulanmaktadır (metin s. 160; trc. s. 157).

Gemi işletmeğe elverişli olmadığından, nakliyat bakımından Şâhrûd'un ehemmiyeti yoktur. Her ne kadar Kızıl-Özen ilk-çağda Amerdus adı ile tanınmakta ise de, Şâhrûd Orta-çağdan önce zikredilmemiş olsa gerektir. J. Merquart tarafından tercüme edilen ve notlandırılan Ermeni coğrafyacısında bu akar-sudan bahsedilir (*Ērānşahr*, s. 126). Ona göre Şâhrûd Ṭâlaḳân dağlarından çıkar. Şâhrûd'un Arap coğrafyacıları tarafından nâdiren zikredilmiş olması hakkında bk. Andreas, *Amardus*, Pauly-Wissowa, *Realenz.*², I, stn. 1734 v. b. XIX. asırda Monteith ve Rawlinson'un seyahatleri Şâhrûd'un tanınmasını sağladı. Monteith, Alamût harâbelerini aramak üzere 1832'de Maneil (onun kaydettiği şekliyle: Menjile)'den hareket ederek Şâhrûd vâdisinde bir araştırma seyahati yapmıştır. Önce Maneil'in irtifâından (deniz seviyesine göre 800 kadem) bahs ile Şâhrûd üzerinde bir takım mevkileri zikretmektedir: bu mevkiler (onun yazış şekli ile): Maneil'den 2 mil mesâfede Loushen; 28 milde Berenzini; bundan 36 mil mesâfede Jirandey, „Tam Mâzenderân'daki Ala Mout dağlarından gelen akar-suyun... Kasbine gerisindeki dağlardan gelen Kherzan suyu ile birleştiği yerde". Bu havâlide, al-Ḥasan b. al-Ṣabbâḥ'ın meşhur kalesinin kalıntıları farz edilen bir takım harâbeler bulunmuştur. Aynı yoldan dönen Monteith, Maneil'e 12 mil mesâfede, Surdar mevkii yakınında şap mâdenlerini görmüştür.

Rawlinson'un Tebriz'den Gîlân'a yaptığı seyahatin (1838) hikâyesinde Şâhrûd da zikredilmekle berâber, bunun hakkında fazla tafsilât vermemektedir.

Diğer Şâhrûd, Kiepert'in 1884 tarihinde neşredilen haritasına (*Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'Empire ottoman*, 1884) göre, Kızıl-Özen'e Sinna [b. bk.] ile Miyânsarây arasında karışmaktadır; Monteith (s. 13 ve 20) tarafından zikredilen „Berendeh" mevkiinin Kiepert haritasında Sinna'nın şimâlinde gösterilen „Berinda" olması gerekir. Berendeh'e —eğer müellifin tasviri sâdece Maneil ırmağı ile alâkalı olmasaydı— Mustavfî'de geçen „Bara" nazarı ile bakılabilirdi. Bununla berâber, Mustavfî'nin burada Şâhrûd'lardan biri yerine diğerinden bahsetmiş olması mümkündür. Eskiden Şâl suyu diye adlandırılmış olan bu daha küçük ikinci Şâhrûd, şarktan (adı bilinmediği görülen) bâzı kollar almakta, Şâl tepelerinden doğmakta, bâzı mevkılerden, bu arada Şâl (aş. bk.)'dan geçmekte ve şarka doğru Kızıl-Özen'e hemen-hemen muvâzi olarak akmaktadır; daha sonra (galiba en küçük Şâbrûd'un garptan gelen bir kolu üzerinde bulunduğu tahmin edilen) Berinda'nın şarkında, cenûb-i garbîye doğru bir kavis çizip, şimâl-i şarkîden yaklaştığı Kızıl-Özen'e dökülür. Ritter'in *Erdkunde*'de yaptığı gibi, üç Şâhrûd bulunduğunu kabûl etmek gerekli görülmektedir.

2. Mustavfî'nin Ṭâliş (طوالش) kazâları arasında zikrettiği **idârî bölüm**. Müellif bu kazâların köyleri arasında Şâl, Kalûr, Ḥims, Darûd ve Kilvân'ı saymaktadır. Görüldüğü gibi, burası en küçük Şâhrûd'un havzasındadır. Müellife göre, iklim mûtedil olup, toprak iyi cins hububat vermekte, fakat meyva az yetişmektedir. Halk Şâfi'î olmakla berâber, Mustavfî'ye göre, dinî mes'elelerle pek ilgilenmez. Mustavfî devrinde (VIII.=XIV. asır ortaları) geliri, 10.000 dinar kadar tahmin ediliyordu.

3. Ḫorâsân'ın şarkında, Astarâbâd eyâleti bududu yakınlarında bulunan **bir şehir adı**. Bu şehir, Bisṭâm cenûbunda olup, Fraser'e göre, coğrafî mevkii 36° 25' 20" arz ve

52° 02' 23" tûldedir. Deniz seviyesine göre, irtifaı da 1110 m. dir. Şehir ticârî bir merkez olup, buradan Astarâbâd'a giden iki yol bulunur. Orta-çağ coğrafyacıları bu şehirden bahsetmezler.

Bibliyografya: 1. Mustavfî-i Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulûb*, nşr. Le Strange (*G M S*, XXIII, 1, 60 v. d., 160, 217 v. d.; II, 66, 157, 209 v. d.); Monteith, *Journal of a Tour through Azerbijan and the Shores of the Caspian* (*J R G S*, 1833, III, 13, 15, 20); Rawlinson, *Notes on a Journey from Tabriz ... to Gilân in October and November 1838*, (*J R G S*, 1840, X, 61, 64); Ritter, *Erdkunde*, VIII, 574, 581, 587, 590, 592, 616 v.dd., 628, 637, 668; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 170 v. d.

2. Mustavfî, *agn. esr.*, I, 82; II, 85; Barbier de Meynard, *Dictionaire ... de la Perse*, s. 344; Le Strange, *agn. esr.*, s. 169, 171.

3. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 11, 337, 470 v. d., 473, 475; Le Strange, *agn. esr.*, s. 366

(V. F. BÜCHNER.)

ŞÂHRUḤ MİRZÂ. [Bk. ŞÂHRUH MİRZA].

ŞÂHRUH MİRZA. ŞÂHRUḤ MİRZÂ, Timur'un dördüncü oğlu ve Timurlular hânedânından ilk hükümdar olup, Semerkand'da 14 rebiülâhır 779 (20 ağustos 1377)'da doğmuştur. Menkabeye göre, babası onun doğumunu, bir şatranç oyunu esnâsında, „kale" (*Ruḫ*)'nin „şah" (*şâh*)'a „kiş" dediği sırada haber aldığı için ona bu isim verilmiştir. Şâhruḫ'a bahâdur „yiğit" ve Ḫâḳân-i Sa'îd „Kutlu hakan" ünvanları da verilmiştir. 11 yaşında iken evlendirilen Şâhruḫ, 13 yaşında bulunurken, Kıpçak seferi esnasında devleti idâre etti. Büyük İran seferi sırasında Semerkand'a geri gönderilen Şâhruḫ, 795 (1592)'te orduya çağırıldı. 17 yaşında Ḳal'a-i Safîd [b. bk.]'in muhasarasında temâyüz ederek düşman reisi Şâh Manṣûr'un kellesini uçurmuş. Tekrît kuşatmasında arabuluculuk vazifesi görmüş ve 796 (1393/1394)'da Semerkand ile buraya bağlı bölgenin vâlisi olmuştur. Şâhruḫ bundan 3 yıl sonra Horasan, Sîstan ve Mazenderan vâlisi sıfatı ile İran, Suriye ve Anadolu'ya yapılan seferlere katılmış, gerek Haleb muhasarasında, gerekse Ankara savaşında mühim kumanda mevkilerinde bulunmuştur. Onu Σαχροῦχος şeklinde adlandıran Chalkokondyles, kendisinden hayranlıkla bahsetmektedir. Şâhruḫ Herat'da bulunması icâbettiği cihetle, Çin seferine karar veren kurultaya iştirak etmemiştir. Kendisi bu sırada yeniden evlenmişti.

Timur'un ölümünden sonra Şâhruḫ vâli sıfatıyla idâre ettiği eyâletlerin hükümdarı olarak tanındı (ramazan 807= mart/nisan 1405). Şâhruḫ ile ihtilâfa düşmüş bulunan diğer şehzâdeler, nihâyet, Pîr Muḥammed'in muhtemelen sâdece şeklî bakımdan bir tanınma ve kendisine ihtiram gösterilmesiyle iktifa edeceği anlaşılan Şâhruḫ ile barışma teklifini kabûl ettiler. Şâhruḫ kardeşlerinin bu şekilde inaddan vazgeçmelerinden çok mütehassis olmuş görüldü.

Şâhruḫ'un kardeşlerinden birisi, Ḫalîl Sultân, Emîr Barandaḳ tarafından düşürülmüş olmasının intikamını, Semerkand'ı eline geçirmekle aldı. Şâhruḫ bunun üzerine derhal bir ordu ile Mâverâünnehr'e yürüdü; ancak kardeşine karşı af ve müsâmaha ile hareket etti. Elçisi Şeyḫ Nûr al-Dîn, Ḫalîl ile, onu ülkenin hükümdarı olarak yerinde bırakan bir anlaşma yaptı. Bundan kısa bir müddet sonra Ḫalîl ile Mîrzâ Pîr Muḥammed arasında savaş çıktı. Pîr Muḥammed, kendi vezîri Pîr 'Alî Tâz tarafından öldürüldü; çıkan isyanlar Ḫalîl'in bütün kuvvet ve nüfûzunu kırdı. Diğer taraftan Celâyirliler ve Kara Yusuf, Bagdad ve Azerbaycan'ı ellerine geçirdiler. Pîr 'Omar'ın hazîneleri zorla elinden alındığı gibi, kendisi de akrabası İskandar tarafından öldürüldü. Vaziyete müdâhale eden Şâhruḫ, İskandar'ı mağlup ederek Irâḳ-ı 'Acam'ı ve önceden verdiği te'minat hilâfına, Ḫalîl'in ülkesini ilhak ederek, bunları oğlu Uluğbeg'e verdi. Ḫalîl'e tazminat olarak Irak eyâleti tevcih edildiği gibi, âsiler tarafından hakarete ve fena muâmeleye uğramış olan sevgilisi Cevharšâd da Şâhruḫ tarafından kendisine iâde olundu. Aynı yıl içinde (809=1406/1407) Mazenderan nihaî olarak zaptedildi.

Müteâkıp yıl içinde Şâhruḫ'un kardeşi Mîrânşâh, Kara Yusuf ile yapılan bir savaşta maktul düştü. Onun kendisine düşman olan oğulları Abû Bakr ve Muḥammed 'Omar da, her halde, ondan pek fazla yaşamamış olmalıdırlar. Kara Yusuf yaptığı fütuhat neticesinde Tebriz, Azerbaycan ve Irak'ı içine alan büyük bir devlet kurdu. Şâhruḫ kardeşinin intikamını almak arzusu ile 823 (1420) yılında Kara Yusuf'a taarrruz etmek istemiş, ancak Kara Yusuf tam savaş başlayacağı sırada, ansızın öldüğü ve birlikleri bemen dağılıp kaçtıkları cihetle nâşına hakaret edilmiştir [krş mad. KARA-KOYUNLULAR].

810 (1407/1408) yılında bir çok seferler icra olundu: Balḫ'a karşı yapılan seferde Pîr 'Alî Tâz mağlûp ve katl edildi; bir sefer de Astarâbâd'a, âsi Pîr Pâdişâh'a karşı yapıldı. Pîr Muḥammed ve Rustam arasında savaş oldu; galip gelen Rustam, isfahan'a girerek burada ölçülü ve mâkûl hareket etti. Abû Bakr ve İskandar, Kirmân'da birbirleri ile savaştı-

lar. Sîstân, Şâhruḫ tarafından zapt olundu. Pîr Muḥammed, İskender ile yeniden barıştı; fakat bu sefer de 'Alâ' al-Davla isyan etti; kendisini babası sultan Aḥmed tâkip ve Kara Yusuf esir etti. 811 sonunda (1409) Semerkand Şâhruḫ un elinde bulunmaktadır.

812 (1409/1410) yılında asî Emîr Ḫudâydâd 'a karşı bir sefer yapıldı. Moğul hanlarından birisi, bu zatın başını Şâhruḫ 'a gönderdi. Aynı yıl içinde Bedahşân 'da ayaklanan Şâh Bahâ' al-Dîn 'in isyânı bastırıldı ve zapt olunan Mâverâünnehr 'in yeniden imârına girişildi. Marv yeniden inşa edildi; Murġâb suyunun eski yatağı ve bentler yeniden tanzim olundu. Bunu tâkip eden iki yıl içinde Şâhruḫ, Emîr Şayḫ Nûr al-Dîn 'in isyanlarını bastırmak üzere Mâverâünnehr 'e gitmek zorunda kaldı. Nûr al-Dîn Moğulistan 'da öldürüldü. Mîrzâ Rustam 'in İskender tarafından sürülüp çıkarıldığı Kirmân 'da yeni mücâdeleler başladı.

Ḫalîl 'in idâresi devrinde. Timur 'un Anadolu 'dan beraberinde getirmiş olduğu Tatarlar, Mâverâünnehr 'den Ḫvârizm 'e kaçarak burasını tahrip etmişlerdi. Bunlar yurtlarına dönmek istiyorlardı. Bunlara karşı 815 (1412/1413) 'te yapılan ilk sefer muvaffakiyetsizliğe uğradı. Bu başarısızlığa çok kızan Şâhruḫ ikinci bir sefer tertip ederek Ḫvârizm 'e hâkim oldu ve buraya, liyâkatli bir idâre adamı olan Emir Şâh Mulk 'ı tâyin etti.

817 (1414/1415) yılında Mîrzâ Amîrak Aḥmed 'in isyânı vuku buldu; Uluğbeg, Aḫsî 'yi kuşatmağa hazırlandı. İskender in emîrleri isyan ederek Şâhruḫ 'un yüksek hâkimiyeti altına girdiler. Şâhruḫ, İskender 'a şerefini koruyacak bir sulh teklif etti ise de, bu teklif reddolundu. Bunun üzerine uzun bir muhasarayı müteâkip İsfahan hücumla zapt olunarak yağmalandı. Şâhruḫ vaziyete müdâhale ederek şehir ahalisinin müdâfaasını üzerine aldı ve buraya Rustam 'ı vâli tâyin etti; ayrıca İskender 'e de hürmetle muâmele olunmasını emretti ise de, buna riâyet olunmadı ve Emîr Sa'd-i Vaḳḳâṣ tarafından desteklenerek Türkmenlerle ittifak hâlinde Bâyḳara Mîrzâ 'nın Şiraz 'da isyanını tahrik eden bu şehzâdenin gözlerine mil çekildi (818=1415/1416). Şâhruḫ, Şiraz 'ı muhâsara ederek Bâyḳara 'ya eman verip, onu Ḳandahâr civârına gönderdi; fakat Bâyḳara yeniden isyan edince Mîrzâ Amırak Aḥmed ile birlikte Hindistan 'a sürüldü. Kendisinden şüphe edilen Mîrzâ Ilangar de denize aşırı sürgüne gönderildi. Diğer iki asî, Kirman 'da sultan Uvays ve Ḳandahâr 'da Emir Bahlûl Barlâs itâat arz ettiler.

820 (1417/1418) yılında Şâhruḫ 'un oğlu Baysunkur hükümetin başına geçti; vezîr Sayyid Faḫr al-Dîn 'in yaptığı hayasızca gasıpları meydana çıkararak, kötü muâmeleye düçar olanların serbest bırakılmasını sağladı. Bu adamın kısa bir müddet sonra vuku bulan ölümü, halk tarafından Allah 'ın bir inâyeti addedildi.

23 rebiülâhır 830 (21 şubat 1427) 'de Herat Ulu câmiinde Şâhruḫ 'a karşı bir sû-i kast teşebbüsünde bulunuldu. Darvîş Aḥmed Lor kendisine bir arz-ı hâl takdim etmek bahânesi ile onu hançerlemeğe çalıştı. Bu adam ahali tarafından derhal öldürüldü. Bu sû-i kast teşebbüsünün netîcesi, şüpheli bir çok kimsenin tevkifi ve îdamı oldu.

İskender, 832 (1429) yılında, kardeşi Cahânşâh 'ın yardımı ile Şâhruḫ 'a karşı mücâdeleyi yeniden ele almıştı. Altı yıllık bir mücâdeleden sonra Cahânşâh itâat arz ederek Azerbaycan umumî vâlisi oldu. Kaçmış olan İskender ise, kısa bir müddet sonra kendi oğlunun teşvik ve tahriki ile katledildi 838 ramazan (1435 mart) 'ında Herat ve civârında veba zuhur etti. Rivâyete göre bu salgın yüz binlerce bayata mal olmuştur.

Şâhruḫ, 25 zilhicce 850 (12 mart 1447) 'de Rey eyâletinde bulunan Fîşâvard 'de öldü. Beş oğlu vardı: Uluğbey, Abu 'l-Fatḥ, İbrahim Baysunkur, Siyurġatmış ve Muḥammed Cûkî; fakat bunlardan sâdece en yaşlısı olan Uluğbeg hayatta kalmış olup ona halef oldu.

Tarihçiler müttefikan Şâhruḫ 'u ihtirastan âri, savaştan korkmamak ve dâima zafer kazanmış olmakla beraber sulhsever, Timur 'un açtığı savaş yaralarını sarmağa uğraşan, iyi kalpli bir hükümdar olarak övmektedirler. Merv 'i yeniden inşâ etmiş, Herat 'ı tahkim ederek güzelleştirmişti. Aşırı dindarlığı sebebi ile kerâmet sâhibi olmak şöhretine ulaşmıştı. Kendisi de şâir ve san'atkâr olan Şâhruḫ, edipleri, san'atkârları ve âlimleri himâye ederek bunları, muhteşem bir kütüphâne te'sis etmiş bulunduğu Herat 'a çekmişti. Onun zamanında Câmî, sûfî şâirlerden Sayyid Ni'mat Allâh Kirmânî ve Ḳâsım al-Anvâr [bk. mdd.] yaşamışlardır. Türk şiiri onun zamanında İran şiiri ile rekabete başlamıştı Bilhassa tarih eserlerine karşı büyük alâka duyan Şâhruḫ, Niẓâm al-Dîn Şâmî, Şeraf al-Dîn 'Alî Yazdî, Faṣîḥî ve 'Abd al-Razzâḳ al-Samarḳandî 'nin çalışmalarını teşvik ve himâye ettiği gibi, ayrıca geniş bir coğrafî eser te'lif etmekle vazifelendirdiği Ḥâfiẓ Âbrû 'nun gayretlerini de desteklemiştir. Oğulları, hey'et bilgisi âlimi Uluğbey, resim ve hüsnühattı terġîb ve teşvik eden ve bizzat meşhur bir san'atkâr olan Baysunkur, bu bakımdan onun izini tâkip etmişlerdir.

Şâbruḥ diğer devletlerle muslihâne bir siyaset tâkip etti. Yüksek hâkimiyetini tanıdığı Timur âilesine harac ödeyen Çin ile elçi hey'etleri teâti etti. Hindistan, biç olmazsa şeklî bakımdan onun yüksek hâkimiyetini tanımakta idî: 824 (1421) yılında Delhi hükümdarı Ḫizr Ḫân ona bir elçi hey'eti göndermişti. ʿAbd al-Razzāḳ al-Samarḳandī'nin Çin ve Hindistan sefâretlerine dair kaleme aldığı eser, bir kaç defa basılmış ve muhtelif dillere tercüme olunmuştur. Şâbruḥ, Çin'e karşı yumuşak, buna mukabil Osmanlılara karşı sert bir tutum muhâfaza etmişti. Sultan Mehmed I. (Çelebî) ile muhabereleri bu hususa delil teşkil eder. Şâhruḥ'un Mısır ile münâsebetleri zaman-zaman gergin olmuştur. Tibet de 824 (1421)'de ona bir elçi hey'eti göndermişti.

Şâbruḥ'un ölümü ile Timurluların inkıraz devri başlar. Her biri hükümdarlığa özenen ve bu hususdaki gayretlerine tarafdarlar bulan Timurlu şehzâdeleri, Safevîlerin zuhurunu ve Özbek devletinin teşekkülünü çabuklaştıran savaşlar içinde kendilerini tüketmişlerdir.

Bibliyografya: Şâhruḥ hakkında en mühim eser ʿAbd al-Razzāḳ al-Samarḳandī'nin *Maṭlaʿ al-saʿdayn va maǧmaʿ al-baḥrayn* adlı kitabı olup maalesef tam olarak tabedilmemiştir. Galland bu eseri Fransızca'ya tercüme etmiş ise de, bu da henüz tabedilmemiştir (Paris, Bibliothèque Nationale, Fonds français, nr. 6084—6087); eserden seçme parçalar için bk. Quatremère, *Mémoires historiques sur la vie du sultan Schahrokh* (*J A*, 1836, II, 193—233 ve 338=364); al-Samarḳandi'nin kitabı şu eserde gözden geçirilmiş ve 824 (1421) yılına kadar tezyîl edilmiştir: *Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assadeïn ...*, Paris, 1843 (*N E*, XIV, 1). Şaraf al-Dīn-i Yazdī ve diğer Timur tarihçilerinin eserlerindeki malzemeyi ihtiva eden *Maṭlaʿ* içinde Ḥâfiẓ-i Âbrū'nun eserinin kaybolmuş bölümlerinin bir çok kısmı da mevcut bulunmaktadır. Şâhruḥ devri bakımından Mīrḫvānd (VI, 180—223) ve Ḫvāndmīr (III, 178—214)'in eserleri de mühimdir. Devlatşâh (*Taẕkira*) dağınık bilgiler ihtiva eder. Ayrıca krş. Mīr ʿAlī Şīr, *Maʿâlis*, kitap VII (*J A*, 1861. XVII. 285 v.d.). Şâhruḥ'a karşı teşebbüs edilen sû-i kast hakkında bk. Barbier de Meynard, *Extraits de la Chronique persane d'Hérat* (*J A*, 1862, XX, 268 v. dd.). Osmanlılarla münâsebeti bakımından Müneccim Başı, *Ṣaḥāʾif al-aḫbār*, İstanbul, 1285, III, 57 ehemmiyetlidir. Ayrıca krş. Price, *Chronological Retrospect*, London, 1821. III, 485 v. dd. Sédillot, *Sur un sceau de Schah Rokh, fils de Tamerlan, et sur quelques monnaies des Timourides de la Transoxiane* (*J A*, 1840, X, 295—319); bu yazı ayrıca *Matériaux pour servir à l'histoire comparée des sciences mathématiques chez les Grecs et les Orientaux* (I, 243—269)'da yeniden basılmıştır. Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 379—387; Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols*, s. 248—265 (Şâhruḥ'un Çin ile münâsebetleri hakkındadır). (L. Bouvat.)

ŞÂH-SEVAN. [Bk. ŞAH-SEVEN.]

ŞAH-SEVEN. ŞÂH-SEVAN, Şah-seven, İran'da bir çok Türk boy topluluklarının adı olup İranlı tarihçilerin *şâhsēvan* şeklinde yazdıkları tâbir, „şâhı sevenler" mânasını ifade eder.

Tarih. Malcolm'a göre, Şâh ʿAbbâs I. (995—1037=1587—1628), *ḳızıl-baş* nâmı ile tanınan ve iktidarı destekleyen Türk asıllı hassa askerinin fesadını teskin için, bütün boylar efradını, *Şâh-seven* adını taşıyan yeni bir zümreye katılmağa dâvet etti. Şafavî ocağına tamamiyle sadık olan bu yeni boy, hükümdar nezdinde hususî bir tevecciihe mazhar oldu. Mevcutları bir ara 100.000 âileye ulaştı ise de, sonraları azaldı.

Malcolm, *Zubdat al-tavārīḫ*'i ve onun muahhar tarihçilerce benimsenen rivâyet ni zikreder. Bununla beraber, Şafavilerin muasırı müellifler ve Avrupalı seyyahlar (R. du Mans, D. Garcias de Silva Figueroa, Chardin, Olearius), Şah-seveler boyunu zikretmezler ve mâlûm hâdiseler de Malcolm'un hikâyesini muğlâk bir hale getirir.

I. İskender Munşî, *ʿĀlam-ārāy-i ʿAbbāsī*'de „sedıkları dâvet etmek" mânasına, çok defa *„Şâhī-sēvan "kordan, Şolāy-i şâhī-sēvanī* ibaresini kullanır. Şâh ʿAbbâs'ın babası Şâh Muḥammed (Ḫudâbanda) de vaktile 989 ve 992 isyanları sırasında bu ifâdeyi kullanmıştı. İskender Munşî: „Şâh Muḥammed, *şâhī-sevân* (hitabını) ortaya atarak Safevî ocağının bende ve tarafdârı olan Türkmen boyu mensuplarının (*ġulām va yakcihat-i īn dūdmān*) nezd-i şahanesine gelmelerini emretti" demektedir.

Bu anî dâvetler, Şafevî ocağı (*ocaḳ. dūdmān*) sâliklerinin dinî hislerini tahrik etmişti; zîrâ, bu hânedan hükümdarları, yalnız menşe'lerinin Şiî imamlar neslinden geldiklerini ileri sürmekle kalmıyor, aynı zamanda onların ruhunun kendilerinde tecelli ettiğini de iddia ediyorlardı (bk. mad. ŞAH İSMĀİL). Şâb ʿAbbâs zamanında, Türkiye'de Acem şahını mürşid olarak telâkki eden bir fırka vardı. Hâlen Ahl-i Ḥaḳḳ mensupları (bk mad. ʿALĪ-ʾLĀHĪ) ilâhî tecelli anlayışlarında Şafevî hükümdar-

larına bir yer verirler. Şu hâlde, şah-seven tâbiri, siyasî muhâliflere, büyük vecibelerini hatırlatıyordu.

Şâh 'Abbâs 'ın ilk saltanat senesi olan 996 'da, kızıl-başlar, vezîr Murşid Ḳuli Hân 'ın nufûzuna karşı baş kaldırdılar. Şâh, şâhı-sevenlik davasına sığındı ve ona sadık olanlar kitle hâlinde iltihak ettiler. Bir kaç gün sonra asîler tevkil ve katl edildiler. Kızıl-başların muhâlefetine indirilen bu kat'î darbe, muasırların hafızasında yer etmiş olmalıdır; zîrâ, Şâh 'Abbâs 'ın sert saltanatında, fevkalâde tedbirler ittihazına nâdiren baş vurulmuştur. İskandar Munşî, 996 'daki dâvetin devamlı akislerine dâir hiç bir şey yazmaz; sâdece, Şah-sevenlerin, şâhın dâvetine icabet edip „sabaha kadar nöbet tuttuklarını" ilâve eder.

II. Diğer taraftan, Şâh 'Abbâs, büyük boyları toplama siyâsetine şiddet ve muvaffakiyetle devam etti. Büyük babası Ṭahmâsp [b. bk.], 936 (1529) 'ya doğru kızıl-baş boylarının en mühimlerinden olan ve hâlâ bakiyelerine Kirman 'da rastlanan Tekelü boyunu tensik etmişti (Malcolm, I, 506). Bu yeni askerî sınıflar (kullar, tüfenkçi), kızıl-baş Ḳurçilerinin te'sirini bertaraf etmişti (Chardin V, 292). Diğer bir çâre de eski iktidarın dayandığı unsurları, şaha şahsen ihlâsla bağlı bu yeni unsurlar içinde eritmekti. Bu yeni yetişmeler, Erdebil Şah-sevenlerinin hikâyesinin de delâlet ettiği gibi, Şah-seven isminden dolayı ziyadesiyle gururlanmış olmalıdırlar. Netîce itibariyle, Şâh 'Abbâs 'ın, Şah-seven adı altında muntazam bir boy teşkil ettiği şüpheyle karşılanabilir.

Erdebil Şah-sevenleri. Her ne kadar bu *ḥukûmat* halkının hepsi, Türkçenin Azerî lehçesini konuşur ve mezhep itibariyle şi'î iseler de, Şah-sevenler yerleşik hayata geçmiş olanları dahil, boy teşkilâtı bakımından dikkati çeken ayrı bir zümre teşkil ederler.

Rivâyetlerine göre, Şah-sevenler, Şâh 'Abbâs I. 'ın iznini elde eden, reîsleri Yunsur (?) Paşa 'nın idâresinde Anadolu 'dan gelmişlerdir. Yunsur, bir kısmı müteâkiben Horasan 'a göç eden 3300 âile (ocak) getirmiştir.

Erdebil Şah-sevenleri arasında 3 zümre tefrik edilmektedir: 1. Yunsur Paşa boyu. Bu boy müteâkiben, reîslerinin ahfadının isimlerini taşıyan oymaklara inkısam etmiştir: Şaru Ḫân [b. bk.], Koca-beg, Bend-'Alî beg, Pulâd-beg, Demir-beg, Kuzât-beg v. s. ile muahhar şubeleri. 2. Aynı zamanda, Kurd beg tarafından sevkedilen boylarda aşağıdaki oymaklar kalmıştır: Tâliş, Mikâilü, Halîfelü, Muġanlu, Ödüllü, Muradlu, Zergar. 3. Yunsur Paşa zamanında gelen, fakat ondan müstakil olan iki boy: *a*) Inallu (İnanlu; *'Âlam-ârâ* 'da her halde Moğulca *iman* „teke" kelimesinden gelmiş olan *îmânlû* şeklinde verilir; [İnanlu 'nun, Inallu 'nun muahhar şekli olduğu hakkında bk. Faruk Sumer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967, s. 302]) ile bunun şu oymakları: Pîr Eyvatlu, Kelâş [Keleş], Kür (Kör?), 'Abbâslu, Geyiklü, Yurtçı, Dursun Ḫocalu ve *b*) Begdili ile oymakları: Acırlu, Ḫoca-Ḫocalu, Yedi-Oymak, Arablu, Çabırlu, Kubâdlu [Ḳabâdlu]. Begdililere gelince, *'Âlam-ârâ* (s. 762), „oymağı ve obaları ile Kerkük civârında Tâ'ûḳ (Tavuk) 'daki kızıl-baş reisi Gündoğmuş Sultan Begdili 'nin Azerbaycan 'da sahip olduğu muhtelif dirlik(*tiyûlât*) ten bahseder; bu zât, ilk Bagdat seferinde 1032 (1622), Şah-seven olarak Şâh 'Abbâs 'ın hizmetinde bulunmuş ve bir *sulṭân* rütbesine nâil olmuştur. Mezkûr iki boyun yanında, ayrıca münferit Rizâ Bêglu, Sârvânlar („deveciler") ve Camuşçi („mandacı") zümreleri de zikredilmektedir.

Yunsur Paşa 'ya Şaru-ḫân halef oldu; Şaru-ḫân 'ın ahfâdı arasında, Nâdir Şâh 'ın seferlerinde refakatinde bulunan Badr Ḫân 'ın adı geçmektedir; bunun oğulları, bir ihtilaf sonunda, bütün Şah-sevenleri ikiye ayırdılar: Erdebil kolu, Naẓar 'Alî Ḫân 'ın neslinden gelen ilbeğilerine, Mişḫîn kolu ise, Küçük hanın ahfadına kaldı.

Rusların Maveray-i Kafkasta görünüşü Şah-sevenlerin kaderi üzerinde müessir oldu. 1728 ve 1732 arasında, Kür havâlisindeki bir kaç göçebe oymak Rus hâkimiyetini tanıdı. Gence muahedesi (1813) ile, Ruslar, şimâlî Muġân 'a yerleştiler. Rus-İran hududu, Türkmençay 'da tesbit edilip (1828) dâima mer'î kalmış olan hudut, Şah-sevenleri, kışlaklarının büyük bir kısmından ayırdı. Ruslar uzun müddet bu oymakların, otlaklarından istifade etmelerine mani olmadılar; fakat arada mütemadiyen hadiseler çıkıyordu. 1867 'de Rizâ Bêglu ve Ḳoca Bêglu oymaklarının Rus Muġân 'ına girmesi menedildi; diğer taraftan İran makamları Ḳoca Bêglulerin köyleri Barzand [b. bk.] 'i yaktılar. 1876 'da bu oymak Urmiye 'ye tehcir edildi; onlar buradan yavaş-yavaş eski yerlerine tekrar döndüler.

1869 'dan itibaren, Rus arazisinde Bolġârû nehri üzerinde Bîlasuvâr 'da Rus ve İranlıların mütekabil iddia ve şikâyetlerini sulh yoluyla tesviye etmek gayesi ile, bir muhtelit hey'et kuruldu. 1884 'de Rus hududu Şah-sevenlere kat'î olarak kapatıldı ve aynı zamanda Rus idâresinde bulunan göçebe oymakların (Perembel, Dervîşlü) İran 'a inmesi menedildi. Bu tedbir, Şah-sevenlerin refahı üzerine bir darbe te'siri yaptı; fakat onların baskınlarına mani olama-

dı. Diğer taraftan bu surette topraklarını daha kesif bir surette işlemek zorunda kalan Şah-sevenlerin yerleşik hayata geçmelerini sür'atlendirdi.

Erdebil vâlileri Şah-sevenler üzerinde fazla nufûz sahibi değildiler. Huzursuz oymaklara karşı, ancak 1910'da, İran ihtilâl reîsleri tarafından girişilen sefer kayda değer bir muvaffakiyet te'min edebildi. 1923 nisanına doğru Sardâr Sipâh Rizâ Ḫân, Şah-sevenleri silâhsızlandırmağa muvaffak oldu.

XIX. asrın başlarında Muġân'da aşağıdaki zümreler bulunuyordu:

1. Terâkeme (Türkmenler) 1500 yerleşik âile; 2. Şaḳâḳi, 8000 göçebe Kürt (?) âilesi; 3. Şah-sevenler, 10.000 göçebe âile.

Şaḳâḳiler, müteâkiben İran içerlerine çekildiler. Rus hududunun kapanmasından önce, 2600 âile ihtivâ eden 27 oymak İran'da kalırken, 3500 âileyi muhtevi 14 İran'lı Şah-seven oymağı Rusya'ya gelmişti.

1914'ten önce vaziyet şöyle idi: Erdebil'in şimâl-i garbi-garp tarafında buradan ayrılan Kara-su'nun kolu Docuḫ çayı ile ayrılan Sâvalân [b.bk.]'ın şimâl yamaçlarında kâin Mişkîn idarî bölgesinde başlarında irsî reisler bulunan 37 oymak hâlinde taazzuv etmiş 5000 ocaktan ziyade Şah-seven ocağı sayılmıştı. Bu reisler de bir il beyine tâbi idiler. Mişkin Şah-sevenleri göçebedirler: yazı, Sâvalân'ın yüksek yaylalarında geçirirler ve İran Muġân'ında kışlarlar. Şu hâlde bunlar takriben 200 kilometrelik bir mesafe kat' ederler. Bu yollar üzerinde onlar, içinde Azerbaycan içerlerinden gelen köylülerin oturup, mahsulün ½'ü mukabilinde, toprağını işledikleri köylere mâliktiler.

Erdebil idârî bölgesindeki Şah-sevenlerin mikdarı, müşterek il beyleri olmayan 12 oymağa bölünmüş 6000 ocaktan fazla idi. Oymaklardan yalnız ikisi göçebe olup, şark (Barzand-Bilâsuvâr) yolundan Muġân'a göçerler. Dört oymak henüz yerleşik hâle gelmek üzeredir. Bilhassa Erdebil'in cenûb-ı şarkî ve garbîsinde bulunan altısı, tamamiyle yerleşik (*Taḫta-Ḳapu*) hâldedir (bunların en kudretlileri Pulâdlu ve Yurtçi oymaklarıdır).

Erdebil *ḥukûmat*'inde oturan 11.000'den fazla Şab-seven ocağının cem'an nüfusu en aşağı bir tahminle 75 000 kadar olmalı idi.

Şah-sevenler şi'îdirler. Önceleri sünnî olan Yunsur Paşa'nın şi'îliği kabûlü, Şâh 'Abbâs'ın, Muġân'dan geçişi vesilesiyle vuku bulmuş imiş. O zamandan beri, Yunsur Paşa'nın evi bir *ocak* telâkkî edilir. Oymaklar onun üzerine yemin ederler. Ancak Ḳoca Bêgluler sünnîlere mütemayil imişler. Bir Şah-seven ocağı tamâmiyle seyyidler (*sayyidlar*) den terekkûp eder. Ekseri göçebeler gibi, Şah-sevenler de din husûsunda oldukça kayıdsızdılar.

Şah-sevenlerin dili Erdebîl'in mütebakî halkının konuştuğu Azerî lehçesinden farklı değildir; ancak Zargarlerin bir Çağatay lehçesi konuştukları iddia edilir.

Ocaklarda, *beg* ve *beg-zâde* sınıfları birbirinden tefrik olunur; *beg-zâde*, tâli kolların ahfadıdır. Oymaklar hesâbına toprağı işleyen ortakçı köylüler „yoldaş" mânasına *hamrâ* (*h*) tesmiye edilir.

Sâve Şah-sevenleri. Bu zümre iki boydan terekküb eder: 1. *Bağdâdî boyu*. Sâva [b. bk.] ile Ḳum arasında yaşayan 800 âileden ibâret olup, bir il-hanı ve dört il-beği tarafından idâre edilir. Boy, Şâh 'Abbâs I. zamanında Şiraz'dan gelmiş imiş. Bu boy 14 ocaktan terekküb eder: Kelâvend (en mühimmi), Köseler, Kara koyunlu, Muḫtabandlu, Yârcânlu, Ahmedlü, Ali-kurtlu, Satılu, Kutlu, Ḳâsımlu, Sulduz, Husayn-hanlu, Döğer, Nilḳâz, Mehdîlü. 2. *İnallu boyu*, kışlakları Tahran'la Ḳum arasında Karaç çayı cenûbunda, nisandan itibâren 5,5 ay kaldıkları yaylakları, Ḫamsa (Zencân eyâletinde Pervâne'de olan 1000 âileden mürekkebdir. Boy, vaktiyle Muġân'da sâkindi; oradan, Bilbâs Kürtlerinin baskınlarına karşı müdâfaa seddi teşkil etmek üzere Nâdir Şâh (?) tarafından Ḫamsa'ye iskân edildiler.

Diğer zümreler. Ḫamsa [b. bk.] eyâletinde, mahallî Avşarların nufûzuna muhalefet eden Doveyrenler de kendilerine Şah-seven derler. Bunlar, İnallularla aynı zamanda Muġân'dan gelmişlerdir. Diğer taraftan 5000 ocağı ihtivâ eden İnallu adını taşıyan bir boy (Hacı Mirzâ Ḥasan Fasâ'î, *Fârs-nâma-i Nâṣîrî*, Tahran, 1313, II, 309; *il-i İnallu*), Fâre'in şark tarafında 5 oymak birliği (*ḫamsa*) nin bir kısmını teşkil eder. Bu İnalluların 25 kolundan hiç olmazsa biri, yâni Gökper kolunun, kendisini Şah-seven yâni *Şâh-dûst* ilân ettikten sonra Şâh 'Abbâs zamânında, Gökper boyundan ayrıldıkları Ḥasan Fasâ'î'nin ifadesinden anlaşılmaktadır. Zayn al-'Âbidîn Şirvânî, Şah-sevenlerin, Kâbil ve Keşmir'de dahî mevcud olduklarına işâret eder ki, bunlar Nâdir Şâh'ın Şab-sevenlere karşı kendilerini ülkenin muhtelif bölgelerine dağıtma siyâseti neticesinde buralara kadar gelebilmişlerdi (bk. J. Morier).

Bibliografya: Iskandar Münşî [b. bk.], *Târîḫ-i 'Âlam-ârây-i 'Abbâsî*, Tahran, 1314, s. 182, 205, 218, 253 v. dd., 365 v. d., 370, 762; Zayn al-'Âbidîn Şirvânî, *Bustân al-siyâḥat*, yazılışı 1247=1831 (nşr. Tahran, 1315), s. 316; Malcolm, *The His-*

tory of Persia. London, 1815, I, 500, 543, 556 [Frns. trc. II, 267, 301, 349] ve *Zubdat al-tavārīḫ* (bk. Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. in the British Museum*, III, 1055/1056; müellifi Kamāl b. Calāl Munaccim olup, eser 1063'e kadar gelir); Dupré, *Voyage en Perse*, Paris, 1819, II, 453; J. Morier, *Some account of the Īliyāts*, *JRGS*, VII, 1837, s. 230—242; A. Müller, *Der Islam im Morgen- u. Abendland*, Berlin, 1887, II, 364 v.d.; P. Horn, *Grundriss d. Iran. Phil.*, II. 583; P. Sykes, *A History of Persia*. London, 1915, II, 260; Butkov, *Materialı po novoi istorii Kavkaza*, Petersburg. 1869, II, 70; I. A. Ogranoviç, *Provintsii Persii Ardabīl i Sarāb*, *Zap. kafkas. otd. geogr. Obsç*, Tiflis, 1876, X/1, s. 141—235; V. L. Markov, *Şāh-Sevani na Muğāni*, *ayn. mecm.*, 1890, XIV/1, 1—61; G. Radde, *Reisen an d. Persisch-Russ. Grenze*. Leipzig, 1886, I, 418—447 (Ogranoviç'in muhtırası, Şah-sevenlerin şeceresi v.s.); A. Hontum-Schindler, *Eastern Persian Irak*, London, 1896, s. 48; L. Tigranov, *Iz obsçestvenno-ekonomiçeskih otnoşenii v Persii*. Petersburg, 1909, s. 103—146; Şah-sevenler hakkında *Ord och Bild*, 1913, s. 297—307 çıkan makale de *Der Islam* XI, 97'de zikredilmiştir [F. B. Rostopçin, *Zametki o Şahsevenah*. *Sovetskaya etnografia*, 1933, nr. 3—4. s. 88—118]. (V. MINORSKY.)

ŞĀ'İR [Bk. ŞÂİR.]

ŞÂİR. ŞĀ'İR (A.). ş â i r [ism-i fâil bünyesinde bir kelime olup, cem. *şu'arā*'dır. Arap dil âlimleri bu kelimenin *ş-'-r* kökünden iştikak ettiğini kabûl etmişler ve *Kur'an*'da (msl. II, 9; III, 94; VI, 26, 123; VII, 95 v.s.) „sezmek, farkına varmak" mânasında geçen ve bâzan *'alima* („bildi") fiili ile münâvebeli olarak yer aldığı görülen (msl. II, 12 ve 13) *şa'ara*'ya bağlamışlardır. Lugatçiler *şa'ara* ve *şa'ura* (birinci ve beşinci bablardan) fiillerinin „nazmetmek, şiir söylemek" mânasını da kaydetmekle berâber (msl. bk. *L A*, VI, 77 aşağıda; A. Âsım Efendi, *Kāmūs* tercümesi, mad. ş'r), bu hususta şevâhid zikretmemişlerdir. Bu bakımdan *şā'ir*] kelimesinin, belki eski sâmî bir menşe'den gelmiş olan *şi'r* „şiir veya manzûme" tâbirinden iştikak etmiş olabileceği de düşünülmüştür. Zîrâ İbrânice'de, dinî merâsimlerde okunan ilâhî mânasına gelen bir *şir* kelimesi mevcuttur [C. Brockelman'ın da işâret ettiği gibi, *G A L*, *Suppl.*, I, 19, nr. 1) bu zayıf bir yaklaştırmadır (krş, R. Blachère, *Histoire de la litérature arabe*, Paris, 1964, II, 332, not 2)]. Goldziher (*Abhandlungen zur Arabischen Philologie*, I, 17) kelimeye „kendisine tabiat üstü sihrî bilgiye sâhip olan [sezişle bilen]" mânasını vermiştir [(krş. F. Krenkov, *The Use of the Writing for the prèservation of Ancient Poetry*, *Or. st. to Browne*, Cambridge, 1922, s. 262). Buna göre kelimenin menşe' ve iştikakı hususunda sâdece, *şā'ir* ile „sezmek ve sezişle bilmek" mânasındaki *şa'ara* fiili arasında bir mâna akrabalığı te'sis etmekle iktifâ edilmelidir (R. Blachère, *ayn. yer.*, not 2). Esâsen şâirin ilham kaynağı hakkındaki tasavvur (aş. bk.) da bunu te'yit eder. Şu hâlde bizi kelimenin] menşe'ine götürecek olan iz çok eski devirlerden beri kaybolup gitmiştir. Ve her ne kadar, bildiğime göre, mevzun manzum sözleri ihtivâ eden Arapça hiç bir kitâbe mevcut değilse de, bundan o devirlerde şiirin henüz mevcut olmadığı netîcesini çıkaramayız. Ancak mevcut bir vâkıa varsa, o da, mevsuk addedebileceğimiz en eski nümûnelerin gerek vezin, gerek kafiye itibâriyle gelişmiş kaidelere tamâmiyle uymasıdır. Bir manzûmenin kafiyeli olması zarûrîdir; fakat şâir, san'atının zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş bulunan en eski nümûnelerinden bir kaçında, h. II. asır münekkitlerinin ne kabûl, ne de teşhis edebildikleri bâzı vezinler kullanır. Msl. 'Abîd'in, İmru'l-Ḳays ve 'Amr b. Ḳamî'a'nın bâzı şiirlerinde olduğu gibi. Yine daha eski devirlerde bizim bugün isbat edebileceğimizden daha sık olarak vezin, al-Ḫalîl ve al-Aḫfaş tarafından tesbit edilen 16 bahirden birine tetabuk etse bile, her zaman kusursuz düşmüyordu; nitekim Zuhayr'in bir beyti fazla bir hece ihtivâ eder ve gramerciler bunu tashih edememişlerdir.

İşâret edilmesi gereken aynı derecede ehemmiyetli bir husûs da, Arap şiirinin en eski nümûnelerinin, kabîlesi içinde itibarlı bir mevkî işgal eden kişilerin eseri olmasıdır. Henüz, al-Ḥuṭay'a gibi fakir kimselerin bu san'atı icrâ edecekleri zaman gelmemiş bulunuyordu.

Bâzı selâhiyetli âlimler, *şā'ir* ile *kāhin*'in mubtemelen aynı olduğunu isbat etmeğe çalışmışlardır; bu iştirâk edemiyeceğim bir görüştür. Zîrâ eski devirlerde Arap şiiri, kaide hâlinde, dinî olan her şeyden tamâmiyle uzak kalmıştır. Zaten şiirin, kaide olarak münhasıran lâ-dinî mevzûları işlediğini ehemmiyetle belirtmek gerekir.

[Şarkı ile şiir, bütün eski devir boyunca sıkı-sıkıya birbirine bağlı idi. İrticâlen söylenen ve tabiatı icâbı tesbit ve muhâfazası ender tesâdüflere inhisar eden ninni, ağıt v.s. ve bu arada] *ḥidā*'da, yâni bir deve kervanını sevkte, kullanılmış olan ilk veznin kısa *racaz* [b. bk.] olması mümkündür. Fakat bugün en eskisi İslâm'ın ilk zamanlarında yaşamış olan al-Şammāḫ'ın *Dīvān*'ında muhâfaza edil-

miş bulunan *ḥidā'* 'ın daha eski örneklerine sâhip değiliz. [Bünyesi irticâle müsâit olan *racaz* ile söylenilmiş bu „deveci ezgileri" nin ancak bâzı taklidî nümûneleri kalmıştır (*ḥidā'* için bk. Blachère, *agn. esr.*, s. 357, 364, 370 v. d.)].

Haklarında bâzı bilgilerimiz olan ilk şâirler şarkî Arabistan'da yaşıyorlar ve şiirlerinde, sâdece 16 bahirden bir kaçını kullanıyorlardı. Hattâ Carîr ve al-Farazdaḳ gibi yeni şâirlerin de daha sonraları Hicaz'dan neş'et etmiş gibi görünen kısa vezinleri kullanmamaları mânidardır. Carîr yalnız *racaz*, *ṭavîl*, *vâfir*, *basîṭ*, *kâmil* ve *mutaḳârib* 'i kullanır, şâir al-A'şâ bunlara sâdece *ḫafîf* bahrini ilâve eder. Arabistan'ın muhtelif taraflarına mensup sonraki şâirlerin diğer bütün bahirleri kullanmaları göz önüne alınırsa, bahsedilen vâkıa bu husûsiyetin bilinmiyen bir sebebe dayandığını gösterebilir.

Şâir, kendisiyle ünsiyet peydâ etmiş olduğuna inanılan bir *cinn* tarafından ilham edilen husûsî bir bilgiye sâhip idi [Msl. al-Ḥuṭay'a'nın böyle *cinn*'den bir *ṣâḥib* 'i yâni arkadaşı vardı (*al-Aġânî*, III[3], 177 v.d.); al-Farazdaḳ da kasîdesinde *cinn* 'i ile telâkîde bulunurdu (*al-Aġânî*, XIX[1], 38 v.d.); Kuṭayyir bir yolculuğunda yanına gelen ve *ḳarîn* 'i olduğunu söyliyen bir *cinn* vâsıtasiyle şiir söylemeğe başladığını nakleder (*al-Aġânî*, IX[3], 24, 6—9; bu husus ve başka misâller için bk. Blachère, *ayn. esr.*, s. 333). Bu telâkkîye göre şâirin ilham kaynağını bu esrârengiz kuvvet besliyor ve o ayrıca] berâberinde şiirlerini ezberlemek ve başka yerlerde inşad etmekle vazifeli bir veya bir kaç gerçek şahıs bulunduruyordu. Şâir ile ünsiyet peydâ etmiş olan *cinn* sâdece bir vehim ve hayalden ibâret idiyse de, onun şiirlerini inşad eden, *râvî* denilen şahıs gerçekten mevcut idi; biz bu *râvî* 'lerin *Kitâb al-Aġânî* 'de geçen veya bizzat şâirlerin kendi şiirlerinde zikrettikleri bir çoğunun isimlerini bilmekteyiz. Bu arada kaydedilmesi gereken ehemmiyetli bir husus da, bir çok hâllerde bizzat bu *râvî* 'nin müteâkıp nesilde temâyüz eden bir şâir olduğudur [(krş. Blachère, *ayn. esr.*, s. 91 v.dd.; 462 v.d.; Nâşir al-Dîn al-Asad, *Maṣâdir al-şi'r al-câhilî*, Kahire, 1962, s. 187 v.dd.) bu cümleden olarak] sonradan şâir sıfatiyle şöhret kazanan râvîler arasında şunlar zikredilebilir: Ṭufayl al-Ġanavî 'nin râvîsi Avs b. Ḥacar idi. Onun râvîsi de şâir Zuhayr oldu. Zubayr, dayısı Baṣâma b. al-Ġadîr 'in de râvîsiydi. Zubayr 'in râvîleri oğlu Ka'b ile, al-Ḥuṭay'a ve al-Şammâḫ idi. Seleflerinin şiirlerini rivâyet eden şâirlerin böyle rivâyet zincirlerinin sayısı umumiyetle tahmin edildiğinden daha fazladır. Bu, bir nevî şâir mektebinin bulunduğuna, aynı zamanda râvînin şiir yazmayı deneyip bu yolda üstâdının izinden gittiğine delâlet edecektir. Yine bu vaziyet, Arabistan'ın bâzı kısımlarında, yalnız husûsî bahirlerin değil, aynı zamanda husûsî mevzûların da hâkim vaziyetini izah eder. Abû Ẕu'ayb 'ın, Sâ'ida b. Cu'ayya 'nin ve al-Mutanaḫḫil 'in, bu huẕâlî şâirlerin, arıları tasvirde ihtisas sâhibi olmaları tesâdüfî değildir: bunlar birbirlerinin râvîleri idiler ve sâdece benzer vezinleri kullanmakla kalmıyorlar, aynı zamanda üstâdlarının yanında öğrenmiş oldukları aynı mevzûları işliyorlardı. Bu, Ṭufayl 'in, Avs b. Ḥacar 'in ve Zuhayr 'in birer şiirinde kelime-kelime birbirinin aynı olan bir beyte tesâdüf edişimizin sebebini de izah eder: „İhtirâsın köstebeklerinden âzâde atlar" fikri Ṭufayl 'in râvîlerinin kendi şiirlerinde tekrardan kendilerini alamadıkları bir fikir oluyordu.

Çok eski zamanların şâirleri şiirlerini güzel kelimelerle doldurmaktan hoşlanırlardı; bu sebeple bilhassa en eski devirde şiirleri tezyin için büyük miktarda nâdir kelime kullanılıyordu. Bu âdet hicretin ilk asrından sonra terk edildi. Bu devirde şâirin mesleği tamâmiyle değişmiştir. Eskiden şâirin vazifesi kabilesini medh-ü senâdan ibâretti. O, akrabalarının ve aşiret yiğitlerinin ölümüne mersiyeleri ile ağlar veyahud da kabilesinin düşmanlarına karşı meydan okuyarak *hicâ'* (hicv) 'lar terennüm ederdi. [Değişen şartlarla şâirin cemiyetteki müstesnâ mevkii sarsıldı. Artık] şâir, zenginlere ve iktidar sâhiplerine, lûtuf ve ihsâna nâil olmak için, yüz suyu döken dilenci mesâbesine düşmüş bulunuyor, ve buna, başkalarından zorla ihsanlar koparmak gayretini köstekleyen rakipleri bakkındaki hicivleri ile, işret meclisleri için işlediği —mahbublara dâir manzûmeler, açık-saçık neşîdeler gibi— yeni mevzûlar ekliyordu.

Elimizde bu derecede eski Farsça şiir yoktur. [Bâzı tarihî kayıtlarda, daha II. (VIII.) asrın sonlarında yeni-İran edebî dili ile şiir söylemiş olanlardan bahsedilmekte (bk. mad. *İran edebiyatı*, V/II, 1043; *Ẕabîḥ Allâh Ṣafâ*, *Târîḫ-i adabîyât dar Îrân*, Tahran, 1332 hş., I, 144—158), ayrıca tezkireler, lûgat ve edebî san'atlara dâir eserlerde, muhtemelen mezkûr asra âit, şiirlerden parçalar bulunmakta ise de, bunlar devrin şiiri hakkında açık bir fikir verecek mahiyette değildir (al-Râdûyânî, *Kitâb tarcumân al-balâġa*, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949, nâşirin mukaddimesi, s. 67—75)]. Fakat İbn Cinnî bize İran 'da da şiirin gelişmekte olduğunu ve münekkitlerce fâhiş bir hatâ telakkî edilmekte olması cihetiyle şiirde

Arapça en küçük bir kelimenin bile kullanılmasından çekinildiğini söylemektedir (*al-Ḥaṣā'iṣ*, I, 252). Bu çeşit şiirin muhtevasının ne olduğunu bilmiyoruz; fakat meselâ Başşâr b. Burd (ölm. 167=783) ve Abū Nuvās (ölm. 200=815'e doğru)'ın eserlerinde görülen Arapça hafif şiirin, Farsça manzûmelerin mevzûlarını aksettirdiğini kabûl etmemizde mahzur olmasa gerektir. Mevsuk olan en eski Farsça şiir b. IV. asra âit olup, elimize geçmiş bulunan örnekler, ber iki dilde de yazan Abu 'l-Fatḥ al-Bustī (ölm. 401=1010) gibi muâsırları tarafından nazm edilmiş Arap şiiri ile şâyan-ı dikkat bir mutabakat arz etmektedir [Muhtelif emîr ve hükümdar sarayları edebî faaliyetlerin merkezi olmakta birbiriyle yarışmış dil ve edebiyat sür'atle inkişaf etmiş ve V. (X.) asırda Farsça en mükemmel eserlerini vermeğe başlamıştır].

[Türk edebiyatında san'atının tarz ve tekniği birbirinden farklı şâir tipleri vardır. Bunlardan birincisinin zuhûru için, tahminî de olsa bir tarih vermek mümkün değildir. Fakat hece vezni ile ve çoğu dörtlüklere istinad eden nazım şekilleri ile şiir söyleyen bu şâirler, Türklerin ve Türkçe'nin asırlar boyunca geçirdiği gelişmelere muvâzi olarak, san'atlarını bugüne kadar inkıtâsız yaşata-gelmişlerdir. Saz şâirî, pek yeni adıyla bugün halk şâiri dediğimiz bu şâirler, san'at ve hayatlarının tabiatı icâbı olarak, mâziye doğru gittikce yaşadıkları toplulukta yarı kudsî bir hüviyete bürünür, eserleri, hattâ isimleriyle nisyan karanlığında kaybolurlar. Oğuzların Seyhun kıyılarında oturdukları zamanlarda, yâni büyük Selçuk devletinin kuruluşundan önce, Oğuz şûbeleri arasında mevcut olduğu anlaşılan bir tâbirle, *ozan* diye anılan (tafsilât için bk. M. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 273—292) ve milâdî XV. asırdan sonra *âşık* denilen mûsikişinas-halk şâirlerini, bâzı Uygur devresi metinlerinden ve Maḥmūd Kāşğarī'den öğrendiğimiz bilinen en eski şâirlere (R. Rahmeti Arat, *Eski Türk şiiri*, Ankara, 1965, *T T K yayınlarından*, s. XX v.dd.) bağlamak mümkündür. İkinci tip şâir, Türklerin islâm medeniyetine girişlerinden sonra zuhur etmiştir. Arap ve daha çok islâmî İran edebiyatının san'at telâkkisini, vezin ve şeklini benimseyen bu şâirlerin ilk mümessili olarak Yūsuf Ḫāṣṣ-Ḥācib'i saymak mümkündür. Onun ve mukallidlerinin eserlerine bakarak, Türk şâirlerinin bu yeni san'at vâdisine geçerken, eski tarzlarına yakın vezin ve şekillerden bareket ettikleri söylenebilir (msl. bk. *mutaḳārib*). Bunlar XV. asırda san'atlarının esaslarını ikmâl ile XVI. asırda temsil ettikleri mektebin olgun eserlerini vermişler, XVIII. asırda san'atlarının zirvesine ulaşarak, müteâkıp yüz yılın ortalarından itibâren yerlerini, değişen içtimâî müessese ve zevklere muvâzi olarak, bir başka tip şâire, avrupaî Türk şiirinin mümessillerine bırakmışlardır [bk. mad. TÜRK EDEBİYATI].

Peygamber, şâirler hakkında husûsî bir tavır takındı. Peygamber şâir olmakla itham edilmişti. Bu vaziyet, XXVI. sûreye, *al-ṣu'arā'* („şâirler") adının verilmesine sebep olan sonundaki cevabî âyetlerin (nr. 224 v.dd.) nüzûlünü intac etmiştir: „şâirlere gelince, onlara sapıklar uyarlar". Bununla berâber [şiir menedilmemiş ve] şâirler Arap medeniyetinde sağlamca yerlerini almışlardır; muhtelif rivâyetler, Peygamberi hemen tâkip eden haleflerinin eski şiirde mütebahhir olduklarını göstermektedir (msl. bk. Amjad Trabulsi, *La Critique poétique des Arabes*, Damas, 1956, s. 6). Husûsiyle 'Alī b. Abī Ṭālib [b. bk.]'e muhtemelen hiç biri mevsuk olmayan çok sayıda şiir isnad edilmiştir. Peygamber her ne kadar bizzat şâir sayılmak istememişse de, gayesine ulaşmak için bir çok şâir, bilhassa Mekke'li düşmanlarına karşı müessir şiirler söyleyen Ḥassān b. Ṯābit'den faydalanmıştır.

Şâir bu cinsden beyitlerini düşman tarafına aksettirebilmek için, onları başka bir mahalde, bu işle doğrudan-doğruya alâkası bulunmamakla berâber, hücum edilen tarafa duyormak hususunda isteksiz olmayan bir topluluk önünde tekrarlayacak bir râvîye öğretirdi. Şâirin san'atına gelince, ben bu hususta, bütün eski şiirlerin, aslında bir bütün hâlinde manzûmeler olduğundan kuvvetle şüphe etmekteyim. Ekseriyâ şâir, enîsi olan cinden şiirin sâdece bir kısmı için ilham alabiliyor ve msl. Zuhayr'de olduğu gibi, tek bir şiir üzerinde bir yıl çalışması, yahut onu Ahlwardt'ın her şiir için tesbit ettiği kaidelerde görüldüğü gibi, daha bitirmeden inşad etmesi gerekiyordu. Bâzı şiirlerin, sâdece tamamlanmamış ve parça hâlinde olduğunu ispat edecek yeter derecede malzemeye sâhibiz; çünkü büyük sayıdaki beyitleri aynı kafiyeyi taşıyan Arapça (Farsça veya Türkçe) bir kasîdenin ortaya konması her zaman mümkün değildir.

[Zamanla islâm medeniyeti çevresindeki şâirler selefleri tarafından çizilmiş oldukça dar bir sâhada ve işâret edildiği gibi sert nazım kaidelerinden gelen güç şartlar içinde san'atlarını icrâ etmişlerdir. Bununla berâber bu hâl, âdetâ şâir ile müteşâiri birbirinden ayıran bir miyar olmuştur: bir kısım şâirler, tekrar ve taklitten ileri gidememiş, buna mukabil bahsedilen dar sâhanın müşterek malzeme-

ile büyük ve şahsî eserler ibdâ eden san'atkârlar dâimâ zuhur etmiştir].

(F. KRENKOW.)

[Bu makale Nihad M. Çetin tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

ŞAḲĀ'İḲ. [Bk. ŞEKAYİK.]

ŞAKĀK. [Bk. ŞEKÂK.]

ŞAḲĀḲÎ. [Bk. ŞAḲÂKÎ.]

ŞAKĀKÎ. ŞAḲĀḲÎ (ŞIḲÂĞI), menşe'i henüz kat'î olarak bilinmeyen bir kabîledir. Yüsuf Ziyâ al-Dîn'e göre, *Şiḳāḳî* kelimesi Kürt lisanında, muayyen bir ayak hastalığına tutulmuş bir hayvan mânasındadır. *Şaraf-nâme* (I, 148)'ye göre, Şaḳāḳîler, Elcezire emîrliğinin Finik *nāḥiye*'sinde bulunan 4 savaşçı kabîle ('aşîra)'den birisini teşkil etmekte idiler. Osmanlı *sal-nâme*'lerine nazaran Şaḳāḳî Kürtleri Haleb vilâyetinin Kilis kazasının Şeyhler *nāḥiye*'sinde bulunmakta idiler (Spiegel, *Eran. Alterthumskande*, I, 744). *Cihân-numâ*'daki Şaḳāḳ *nahiye*'sine gelince, bu, her hâlde Şataḥ'ın hatâlı bir yazılış şeklinden ibâret olmalıdır. Muhtemelen Akkoyunlu devrinden itibâren başlayan muhtelif yer değiştirmeleri sebebi ile Şaḳāḳîlere, göçebe olarak Mâverâ-i Kafkas sınırında, Muġān'da rastlanılmaktadır [krş. mad. ŞÂH-SEVEN]. Ruslar, XIX. asır başlarında bunlardan 8.000 âile tahrir etmişlerdi. Dupré, Kürtçe konuşan kabîleler içinde 25.000 Şaḳāḳî âilesinin bulunduğunu kaydeder. J. Morier, 1814 yılı eivârında, Tebriz—Zencân yolu boyunca, Haştarûd, Germarûd, Miyâna idârî bölgeleri ile Erdebil'de mevcut Şaḳāḳî âilelerini 50.000 olarak tahmin etmekte idi. Şehzâde 'Abbâs Mirzâ, Avrupa usûlünde tâlim ve terbiye edilen piyade kuvvetinin çekirdeğini bu kabileden teşkil etmişti. Aynı seyyaha (yânî J. Morier'e) göre, Şaḳāḳîlerin lisanı Türkçe idi. Şîrvânî 60.000 Şaḳāḳî âilesinin kışlak ve yaylağını (Erdebil'e giden yol üzerinde bulunan) Tebriz—Sarâb'da göstererek, bunların Türkçe konuşan bir Kürt kabîlesi ve kızıl-baş (*min tavâbi'-i kızıl-baş*) olduklarını ilâve eder ki, bu son kayıt, esâsen bunların Şah-sevenlerle irtibatından da anlaşılacağı gibi, her hâlde bu kabîlenin şi'î olduğunu ifâde etmektedir. Kabîlenin ehemmiyeti XX. asır başında İran hükûmetinin Şaḳāḳîlerden 4 alay teşkil etmiş olması vâkıasından belirmektedir. Şaḳāḳîler ile Kürt Şakāk'lar arasında mevcudiyeti muhtemel münâsebetler hakkında henüz bir bilgi yoktur; ancak bütün belirtiler, bunun Gence Kürtleri gibi Türkleşmiş bir Kürt kabîlesi olduğunu kabûle sevk etmektedir. Urmiye gölünün cenûbundaki arâzide bulunan yer adları arasında [krş. mad. SAVUÇ-BULAK] hâlâ Şaḳāḳîlerin buradan geçişlerinin izlerine rastlanabilmektedir (Suldûz yanında Kışlak Şiḳaḳı).

Bibliyografya: Dupré, *Voyage en Perse* (Paris, 1819), II, 462 (Fransız sefaret tercümanı Jouannin'in verdiği bilgiye göre); J. Morier, *Some account of the Ilyâts*, *J R G S*, VII, 1837, s. 299; Zayn al-'Âbidîn Şîrvânî, *Bostân al-siyâḥat* (Tahran, 1315), s. 317. (V. MINORSKY.)

ŞAKAR-GANC. [Bk. ŞEKER-GENÇ.]

ŞAḲİḲAT AL-NU'MÂN. [Bk. ŞAKİKAT-ÜN-NU'MÂN.]

ŞAKÎKAT-ÜN-NU'MÂN. [Bk. ŞEKAYİK.]

ŞAḲUNDA. [Bk. ŞAKUNDA.]

ŞAKUNDA. ŞAḲUNDA, Kurtuba'nın karşısında, Guadalquivir (Vâdi'l-Kabîr)'in sol kıyısında, Romalılar tarafından te'sis edilmiş küçük bir şehir olan Secunda'nın Arapçalaşmış şeklidir. al-Maḳḳarî'ye ve İbn Ġālib'in şahâdetine göre, şehir çok eskiden müstahkem bir sur ile çevrilmişti. Bu mevkide, 747 (m.) yılında Yüsuf al-Fihrî ve al-Ṣumayl b. Ḥâtim [b. bk.] kumandasında bulunan şimâl Arapları (Ma'addîler) ile Abu 'l-Ḫaṭṭâr tarafından sevk ve idâre edilen Yemenliler arasında kat'î bir savaş cereyan etmiş ve Yemenliler büyük bir bozguna uğramışlardı. Sonraları, Endülüs Emevî hilâfetinin parlak devrinde Secunda, Kurtuba'nın „cenubî dış mahalle" (*al-Rabaḍ al-canūbî*) adı ile de anılan en zengin ve seçkin dış mahallelerinden biri oldu. Devrinin fikrî bakımdan en üstün Endülüslü şahsiyeti olan meşhur Abu 'l-Valîd İsmâ'îl b. Muḥammed al-Şaḳundî, Secunda menşe'lidir. Bu zât Muvaḥḥidin sultanı Ya'ḳûb al-Manṣûr tarafından Baeza ve Lorca [b. bk.] kadılığına tâyin edilmiş ve 629 (1231/1232) yılında ölmüştür. al-Şaḳundî, Tancalı edip Abû Yaḥyâ b. al-Mu'allim'in, şimalî Afrika'nın meziyet ve güzelliklerini belirtmek üzere te'lif etmiş olduğu risâleyi gölgede bırakmak gayreti ile, kendi yurdunun üstün vasıfları hakkındaki meşhur *Risâla*'sini kaleme almıştır. Bunun metni, hemen-hemen tam olarak al-Maḳḳarî'nin *Nafḥ al-ṭîb*'inde mevcut bulunmaktadır. al-Şaḳundî'nin şahsiyeti hakkında bilhassa krş. F. Pons Boignes, *Ensayo Bio-bibliográfico sobre los historiadores y géografos arábigo-españoles*, Madrid, 1898, nr. 234, s. 276—280.

Bibliyografya: *Aḫbâr macmū'a* (*Ajbar machmuâ*, nşr. ve trc. E. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, s. 61 ve 264 v. d.; İbn al-'İẕârî, *al-Bayân al-muġrib*, nşr. Dozy, II, 37 v. d., trc. Fagnan, II, 54 v. d.; İbn al-Aṯîr, *Kâmil*, nşr. Tornberg, V, 343, 376, kısmî trc. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 88, 96; al-Maḳḳarî, *Nafḥ*

al-ṭib, Leyden tabı (*Analectes ...*), I, 16, 304; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*. I, 286 v.dd.; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris-Leyden 1950, I, 51 v. d.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞAKŪRA. [Bk. ŞAKÛRA.]

ŞAKÛRA. ŞAḲŪRA, İspanyolca S e g u r a 'ya tekabül etmektedir. Bu kelime bugün sâdece. Murcia ve Orihuela bölgelerini sulayan ve Guardamar 'dan pek uzak olmayan bir mahalde Akdeniz'e dökülen n e b r i ifâde ediyor. Müslüman coğrafyacılarınca bu ırmak ekseriyetle „Beyaz nehir" (*al-Nahr al-abyaḍ*) tesmiye olunmaktadır. Nehrin kaynağı, Guadalquivir (Vādi 'l-kabîr) gibi Cabal Şaḳūra silsilesinde ve fakat bunun şarkî yamaçlarında bulunmaktadır. Arap coğrafyacılarının bu şekilde adlandırdıkları d a ğ k ü t l e s i çok vâsidir. Bu kütle aynı coğrafyacılara göre, orman ve otlak bakımından zengindi; burada en aşağı 300 pazar yeri ve 33 müstahkem şato vardı. Burası biç şüphesiz sâdece bugün bile haritalarda Sierra de Segura tesmiye edilen silsileye tekabül etmekle kalmamakta, del Yelmo, de las Cuatro Villas, de Castril ve de Cazorla dağ silsileleri de buna dâhil bulunmaktadır. Kütlenin bütününün en yüksek zirveleri Yelmo de Segura (1809 m.) ve Blanquilla (1830 m.) 'dir.

Arap müelliflerinde Şaḳūra aynı zamanda, hemen-hemen hiç zaptedilemez addolunan bir şato yanında bulunan, oldukça mühim bir ş e h i r 'in adıdır. 'Abbādî hükümdarı al-Mu'tamid 'in vezîri İbn 'Ammār bu mahallin hâkimi olan İbn Mubārak'e iltica etmiş, fakat onun tarafından hükümdara teslim olunmuştu. Al-Murābiṭin hânedânının son zamanlarında Segura. Murcia 'nın meşhur hükümdarı Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Mardanîş 'in zabitlerinden ve mukataa erbabından Abū Isḥāḳ İbrāhim b. Hemoşko 'nun daimî merkezi olmuştu.

B i b l i y o g r a f y a: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib*, (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 195 v.d., trc. 238; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān*, (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 42 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), s. 60, 67, 99 v. d., 143; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî, *al-Mu'cib*. nşr. Dozy (*The history of the Almohades*), Leyden, 1847, s. 86. 150, 272 (trc. Fagnan), Cezayir, 1893, s. 104 v.d., 181, 318; M. Caspar Remiro, *Historia de Murcia-musulmana*, Zaragoza, 1905, s. 188. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞÂLṬÎŞ. ŞĀLṬİŞ (bâzan SALṬİŞ), İspanyolca SALTES, Arap coğrafyacılarının Odiel nehri munsabında, bugünkü Huelva (Arapça Valba)'nın karşısında bulunan küçük a d a 'ya verdikleri isimdir. Bunun oldukça tafsilâtlı bir tasvirini al-İdrîsî vermektedir. Ada, garbında karaya hemen-hemen bitişmiştir; çünkü onu karadan ayıran deniz ancak yarım taş atımı genişliktedir. Adanın içilecek su te'min eden kuyu veya kaynağı yoktur. İslâm hâkimiyeti devrinde ada üstünde küçük bir şehir vardı. Burası oldukça ehemmiyetli bir balıkçılık merkezi idi. İbn Sa'îd'e göre, burada avlanan balıklar tuzlanarak Sevilla'ya gönderilirdi. İdarî bakımdan Saltes, Sidona (Arapça Şaḏūna) eyâletine dâhil olup, Orta-çağda Huelva 'nın mukadderatını paylaşmıştır. Ada, 1051 yılında pâyitahtını 'Abbādî hükümdarı al-Mu'taḍid'e teslim etmesinden sonra Bakrî hükümdarı Abū Muṣ'ab 'Abd al-'Azîz 'in elinde son kalan mülk olmuştu.

B i b l i y o g r a f y a: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 174, 178 v. d., trc., s. 209, 216; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 167; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; İbn Faḍl Allāh al-'Umari, *Masālik al-abṣār*, trc. E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, Cezayir, 1924, s. 86; İbn al-'Iẕārî, *al-Bayān al-maġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), III, bk. fihrist; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭib*, *Analectes ...*, I, 104.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞALVAR. SİRVĀL (A.), ş a l v a r menşe' bakımından Araplara has bir giyim eşyâsı olmayıp, muhtemelen İran menşe'lidir. Diğer milletler, çok eskidenberi bunu ve buna delâlet eden kelimeyi İran'dan almışlardır. İran, umûmiyetle, hemen-hemen şalvarın asıl memleketiymiş gibi görünmektedir (ayrıca krş Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 136³). Böylece Grekçe σοῤάβαρα veya σοῤάβαλλα, Latince *sarabala* (belki de Aramî dilde *sarbālin*, Danyal III, 2; krş. Süryanice *şarbālin*), keza Arapça *sirvāl* 'i, eski Farsça *zāravāro* ve yeni Farsça *şelvār* (*şel* oyluk ve *-vār* lahikasından türetilmiştir)'a irca etmek gerekir. Bundan başka şarkta Macarlar, Polonyalılar, Ruslar, Tatarlar, Sibiryalılar, Kalmuklar ve uzak batıda İspanyollar ve Portekizlilerin kullandıkları, buna tekabül eden kelimeler de *sirvāl*'a müntehi olur. Her hâlde *sirvāl*, teşekkülü bakımından (*s-b-l* kökünün bir inkişâfı olarak izah edilen ve menşe' itibâriyle Sâmî olan) umumî mânada elbise demek olan *irbāl*'den müteessir olmuş-

tur. Ancak eski Arap şiirinde ve *Kur'an*'da *sirvāl* değil, *sirbāl* kelimesi geçmektedir.

Arap dilbilgisi âlimleri de, kelimenin Farsça menşe'inin hâtırasını muhafaza etmekte idiler. Bir çok ecnebi kelimeler gibi *sirvāl* de Arapça'da muhtelif şekiller alır: müfredi *sirvāl* (*-a*), *sirval* (*-a*), şîve şekli *şirvīl*, yeni dilde de *şarvāl*; bu kelimenin munsarif mi, gayr-ı munsarif mi olduğu mes'elesi hâlâ devam etmektedir; cem'i *sarāvil*, cem'in cem'i *sarāvilāt*, her ikisi *şîn* ile de ve sâdece gayr-ı munsarif olan ve (diğer bâzı dillerde şalvara delâlet ettiği gibi) en çok müfret, ve müzekkerle müennes arasında değişen cins olarak geçen şîve şekli: *sarāvīn*; ism-i tasgiri *suraygīl*, cem'i *suraggilāt*; isimden, fiil olarak (*ta*) *sarvala* teşkil edilmiştir.

Kelimenin Arapça'ya ve delâlet ettiği eşyanın İslâm medeniyetinin hâkim olduğu sahaya ne zaman girdiği tâyin edilememektedir. Bununla berâber müslümanlar onu, daha İslâmiyetin ilk zamanlarında en geç İran'ın fethi sırasında tanımış olmalıdırlar. Hadîsler, mutad olduğu üzere, onu Peygambere iroa ederler. Onlar, hattâ İslâmiyetten önceki peygamberlere bile şalvar giydirmişlerdir. Bir hadîste, ilk şalvar giyenin, İbrāhīm Peygamber olduğu, bundan dolayı kıyamet gününde ilk giyinik kimsenin o olacağı ifâde edilmiştir. Diğer bir hadîste de, Allah'ın kendisine hitap ettiği gün, Mūsā'nın üzerinde .... yünden bir şalvar vardı, denilmektedir. Peygambere âit bir hadîste bize nakledildiğine göre, o, manifaturacılardan şalvar satın almıştı. Fakat onun, bunu gerçekten giyip giymediği bilinememektedir. Onu giyip giymediğini kendisinden soran birine: „Evet, seyahatte, evde, gece ve gündüz; bana örtünmek emrolundu ve ben ondan daha iyi örten hiç bir şey bilmiyorum" diye cevap verir. Diğer bir hadîse göre, o şu sözlerle şalvar giymeği tavsiye etmektedir: ne şalvar, ne de *izār* giymeyen kitap ehlinden sakının. Bununla berâber diğer rivâyetler, onun şalvar giydiğini kat'iyetle redd ederler; ayni şey, halife Osman hakkında da vârittir. Mutedil görüş, şalvar giymenin mübah, *abīḥā*, *tā ba'sa bihi*, olduğudur.

Bütün bu söylenilenlere mevzu olan erkeklerin aksine, bütün hadîslerde kadınların şalvar giymesi emrolunmuştur. Msl.: bir şalvar giyiniz, zîrâ bu, en iyi örten elbisedir; dışarı çıktıkları vakit karılarınızı onunla koruyunuz. Yahut Allah şalvar giyen kadınlara merhamet eder (*yarḥamu 'llāhu 'l-mutasarvilāti min al-nisā'*). Veya: Bir gün bir kadın atla geçerken düştü. Peygamber onu görmemek için yüzünü çevirdi ve ancak, kendisine kadının *mutasarvila* olduğu söylendiği vakit müsterih oldu. Diğer hadîsler şalvarın uzunluğunu tesbit eder: topuğa kadar olmalıdır, daha uzun değil; olsa-olsa haşarata karşı biraz daha uzun, ancak yerde sürüklenmeyecek şekilde olabilir.

Muḥrim'e (bir çok giyim eşyası yanında) şalvar giymek de menedilmiştir. Fakat mutaassıp görüşe göre, şalvarla *ṣalāt*, *makrāh*'dır ve tekrar kılınması gerekir; *mu'azzin*'in de şalvar giymesi münasip görülmez.

Tatbîkat bütün bu tahditlere pek ehemmiyet vermemiş olup tarihî ve coğrafî eserlerde, seyahat-nâmelerde ve *adab* v.s. kitaplarında mevcut pek çok kayıt, şalvarın her hâlde daha ilk asırlardan itibâren İslâm ülkelerinin çoğunda giyildiğini göstermektedir. Pek münferit olarak bir yerde (meselâ Hindistan) *fūṭa* giyildiğine dâir kayıtlara rastlanır. *Fāṭa* kelimesi menşe' bakımından Hindçe olup, önden ve arkadan kemere merbut, dikişsiz basit bir bez demektir. Böyle bir *fāṭa*'yı—ki, en meşhurları Yemen fūṭa'sı idi— şalvar kullanılması mûtad olan mahallerde bile hanımlar ev kıyafetlerinde şalvar yerine istimâl etmekteydiler (krş. ayrıca İbn al-Ḥāǧǧ, *Kitāb al-madḫal*, Kahire, 1320, I, 118).

Şalvar, bölgelere göre çok değişik şekiller arzeder. Bunun, ancak en altta, ayağın hemen üst kısmında daralan bollarından, daha çok iç donuna benzeyen ve Avrupalı seyyahlarca da böyle tasvir edilen daracık şekillerine kadar her genişlikte olanlarına rastlanır. Aynı şekilde muhtelif uzunlukta, bilhassa askerlerin giydiği dize kadar uzanan kısalarından, yere kadar dökük olanları vardır. Şalvarın rengi sâdece modaya değil (zaman zaman, umûmiyetle sun'î olmayan yalnız tabiî renkler zarif addedilirdi) siyâsî sebeblerle de değişirdi. Meselâ Abbâsîlerinki siyah, Fâtımîlerinki beyazdı. Kumaş bakımından meselâ ipek şalvar bir İran husûsiyeti idi; Mısır'da ve civar ülkelerde ise, beyaz Mısır keteninden yapılanı makbuldü; Kahire'deki bir pazarda fâhişelerin kıyafeti olarak kırmızı deri şalvar zikrolunmaktadır.

Avrupa'dakinin aksine, şarkta şalvar diğer elbiselerin altında doğrudan-doğruya ten üzerine giyilmekte (bk. Cāhiz, *Kitāb al-tāc*, nşr. Zeki Paşa, s. 154 aş.: gömlek ve şalvar *şi'ār*'dır; diğer elbiseler *diṯār* olup üste giyilir) olup, önden açıklığı ve düğmeleri yoktur. Askı ile değil, vücûda bir kemer, *tikka* (yeni söylenişi ile *dikka*) ile tutturulur. *Tikka*'lar, her ne kadar diğer elbiselerle kapandıklarından görünmez iseler de, bunların fevkalâde süslü olmasına kıymet verilirdi; bunların üzerine ekseriyâ şehvanî muhtevâlı beyitler işlenirdi,

En meşhur ve kıymetlileri, İran ipeği ile Ermenistan'da imâl edilenleri idi. Fuḳahā'nın taşınmasını yasak etmesi, *tikka*'ya karşı gösterilen rağbeti önleyememişti. Maḳrīzī (II, 4; ayrıca krş. İbn Ḫallikān, Bulak, 1299, I, 110)'ye göre, bir Mısır ileri geleninin terekesinde bin ipekli şalvar ile bin tâne Ermenistan mamûlü ipek kemer (*alf sarāwīl daybaḳiya bi-alf tikka ḥarīr ermenī*) bulunmuştu. Ḫumāravayh b. Aḥmed b. Ṭūlūn'un kızına, evlenmesi münâsebetiyle, kıymetli taşlarla süslü bin *tikka* verilmişti; *tikka*, hanımların, sevgililerine, aşklarını ifâde etmek için gönderdikleri haberci vazifesini de görürdü.

Kullanışlı olması bakımından şalvar s a v a ş ç ı l a r ı n kıyâfetlerine de dâhildi. al-Ṭabarī, daha Emevî savaşçılarının, kaba bir kumaş olan *miṯḥ*'den imâl edilmiş *sarāwīl*'ler giydiklerini bildirmektedir. Bunlar, şalvarın altında kıldan dokunmuş çok kısa bir don, *tubbān* da giyiyorlardı. İslâmiyet, eski şarkın şeref alâmeti olarak hil'at vermek âdetini benimsediğinde, şalvar da buna dâhil ve hatta bâzan hil'atin en kıymetli parçası addolundu ki, bu, putperestlik devrinde Phallos (erkeklik uzvu)'un âyin bakımından arzettiği kıymetle izah edilmek istenmiştir. Başlangıçta hediye olarak verilen elbiselerin yeni olmaması, bağışlayan tarafından, hiç olmazsa bir defa giyilmiş olması şarttı.

Bir çeşit üniforma ve şeref libâsı parçası olarak şalvar islâmî *futuwwa* cemiyetlerinde çok mühim bir rol oynar. Yeni bir âzânın esnaf teşkilâtına resmen kabûlü sırasında, giydirme merâsimi, *ṣadd* [b. bk.]'in değişmez bir unsuru, çok defa kısaca *futuwwa* denilen, *sarāwīl al-fatuwwa*'yi giyinmedir. Bunda da, *kabīr*'in ya vaktiyle onları bizzat giymiş veya biç olmazsa dizlerine dokunacak şekilde bacaklarını içine sokmuş olmasına ehemmiyet verilir. *Sarāwīl*, yerine göre, *fityān* için, sûfîlerde *ḫirḳa* [b. bk.]'nınkine benzer bir mâna taşımıştır. *Sarāwīl* üzerine yemin (İbn Taymiya'ye göre, bu yeminin değeri yoktur) edilirdi; bunlar, kadeh (*ka's*)in yanında armalara da girebilirdi.

Sarāwīl tevcihleri hakkında tarihcilerce bize bâzı malûmat intikal ettirilen „futuwwa birliklerinin müceddidi" Abbâsî halîfesi al-Nāṣir'in devrinde, *sarāwīl al-futuwwa* giyilme merâsimi siyâsî bir nevî ehemmiyet de kazandı. al-Nāṣir, kendilerini ve memleketlerinin ileri gelenlerini, halîfe nâmına *sarāwīl al futuwwa* giymeğe dâvet etmek için, Suriye, İran ve Hindistan'daki küçük ve kısmî hükümdarlara elçi heyetleri gönderiyordu. Bu şalvar giymede muhteşem bir merâsim yapılıyor ve bu suretle onlar, *fityān*'ın büyük reisi sıfatiyle halîfenin himâyesine girmiş oluyorlardı. Aynı al-Nāṣir, *sarāwīl* giydirmek hakkını, anlaşıldığına göre, çok az kimseye vermişti. Bu imtiyazı halefleri de kendilerine hasrettiler. Bununla berâber diğerleri de, meselâ Nāṣir'den iki asır sonra Mısır sultanı Aşraf de böyle yaptı.

Futuwwa cemiyetleri tereddî edince, siyâsî veya başka gayeleri olan teşkilâtlar, bilhassa işin zâhirî merâsim kısmını benimseyerek şalvar giyme geleneğine çok ehemmiyet atfettiler. Meselâ al-Muktafī devrinde Bagdad hırsızlar loncası ve İbn Cubayr'in bize naklettiği, şi'îlere zıt temâyüllü *nabawiya* adı verilen, Şam'daki gizli bir sünnî cemiyet gibi. Bununla berâber *futuwwa*'nın inhitâtından sonra artık *sarāwīl*'in, aslında bir civanmertlik alâmeti olarak kabûl edilen aslî mânası kaybolur ve o, sûfîlerin *ḫirḳa*'sı ile birlikte *ḫirḳat al-futuwwa* adını alır.

Sarāwīl al-futuwwa tâbiri yerine, yine „şalvar" mânasında *libās al-futuwwa* tâbiri de geçer ve Mısır Arapçasında *libās*, umûmî olarak iç donu (erkeklerin giydiği; kadınlar için yabancı yeni bir kelime vardır: *şintiyān*) mânasını alır. Bu keyfiyet, bin bir gece masallarına âit Mısır metinlerinin tesbiti bakımından bir kıstas olmuştur: Mısır metinlerinde, Mısır dışındaki *sarāwīl*'in yerini istisnâsız olarak *libās* alır.

Sirwāl, bir çok tâbirlerde mecâzî mânada kullanılmıştır. Nitekim *masarwal* ayakları tüylü (bir güvercin), ayakları beyaz (bir at), gövdesinin alt kısmı dallı (bir ağaç), *Şirwāl al-'ā'iḳ* „yankesici şalvarı" ve *sarāwīl al-ḥuḳuḳ* „guguk kuşu şalvarı" (*Linaria elatine*) nebat isimleridir (buna mukabil, servi için kullanılan, *sarwal* veya servêl yahut da servīl, al-harf-i târili ilâvesiyle *sarv* kelimesinden gelmekte ve bunun *sirwāl* ile hiç bir ilgisi bulunmamaktadır).

B i b l i y o g r a f y a: mâlûm lugatler dışında bk. Dozy, *Suppl.*, mad. *Sirwāl* ve *Futuwwa*; ayn. mil., *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements*, mad. *Sirwāl*, *Libās*, *Ṭikka*, *Fūṭa* ayrıca krş. *mi'zar*, *tubbān*, *Cakşīr*, *ḥizza ḥiḳw*, *şīḳān*, *şintiyān*, *nuḳba*, *ḳalṣa*; kezâ Gesenius, *Thesaurus*, mad. SRBL; İbn Sīda, *Muḫaṣṣaṣ*, IV, 83. lisâniyat mes'elesi ve hadîsler için bk. bu mevzûa tahsis edilmiş olan Ca'far b. İdrīs al-Kattānī, *Muntaḫab al-aḳāwīl fī mā yata'allaḳ bi 'l-sarāwīl* (Fas, ts.), 10 sahife taş-basması; Buḫārī, *Bāb al-sarāwīl* (nşr. Krebl), IV, 77; al-Suyūṭī (*Risāla*) *fī 'l-sarāwīl*, bk. Ahlwardt. *Die Berliner Hs.*, nr. 5455. Tarihçi ve coğrafyacıların bu hususdaki kayıtları

Dozy, *Vêt.* dışında Mez (*Renaissance*, s. 96, 314, 368 v.d, 399, 436) de bulunmaktadır. *Tikak* üzerindeki yazılar için bk. al-Vaşşā', *Kitāb al-ẓarf va 'l-ẓurafā'* (Kahire, 1324), s. 102, 141. Elbiselerin muhtelif renkleri hakkında bk. al-Ṭabarsī, *Kitāb makārim al-aḫlāḳ* (Kahire, 1311), s. 35. Askerî elbise olarak: N. Fries, *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omajjaden*, Kiel, Doktora tezi, 1921, s. 30. *Futuvva*: Thorning, *Beiträge zur Kenntnis des islāmischen Vereinswesens*, s. 49 v.d., 162, 187, 198 v.d., 204 v.dd. Blochet, *Histoire d'Égypte de Makrizi*, s. 297. Yeni Mısır: Laue, *Sitten und Gebräuche der heutigen Ägypter* (trc. Zenker), I, 25 v.dd. Mekke: Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter*, nr. 57 (aynı zamanda *Verspr. Geschriften*, V, 84 v.d.). — Fas: L. Brunot, *Noms des vêtements masculins à Rabat*, *Mélanges René Basset* (Paris, 1923), I, 87 v.dd., bilhassa 95, 107. Resimler: A. Rosenberg, *Geschichte des kostüms*, levha 296, 374 v.dd.; Tilke, *Orientalische kostüme in Schnitt und Farbe* (Berlin, 1923); krş. aya. mll. *Studien zur Entwicklungsgeschichte des orientalischen Kostüms* (Berlin, 1923), s. 25, 32. (WALTHER BJÖRKMAN.)

ŞALYÂK. [Bk. ŞELYÂK.]

ŞA'M. [Bk. ŞE'M.]

ŞAM. [Bk. SURİYE.]

ŞAM. ŞĀM, Arapça Dimaşḳ, Dimaşḳ el-Şām ve Suriye 'nin umumî adı olarak kısaca al-Şām Buraşı, **Suriye'nin en büyük şehri** olup, 36° 18' şark tūlünde ve 33° 30' şimâl arzındadır. Takriben 700 m. irtifâda, Suriye-Arap çölünün kenarında ve Lübnan Anti-Lübnan kütleleri ile Hermon 'un teşkil ettiği çilt mânianın hemen arkasındadır. Bu dağların devamı olan kollar bilhassa Cebel Ḳāsiyūn. Şam ovasını şimâl ve garptan çevirir; cenupta Cabal al-Asvad ve Cabal al-Māni' ile bir dereceye kadar mahfuz bulunduğu hâlde, şarktan tamâmiyle açık durumdadır. Şam 'ın iklimi henüz esaslıca araştırılmamış olmakla beraber pek de iyi sayılamaz (daha çok şark rüzgârları, ayrıca yağmur ve kar getiren garp rüzgârları ve ilk baharda ara-sıra esen yakıcı ḥamsīn. büyük harâret değişiklikleri: kânun II. ortalaması 6°, temmuz ortalaması 27°), bununla berâber şark bölgelerine nazaran daha iyi bir durumda olduğu söylenebilir.

Bu yerin ehemmiyeti şundan ileri gelmektedir: Baradā suyu (b. bk.) Anti-Lübnanların arasından çıktıktan sonra yağmuru az olan bu bölgede (takribi olarak yıllık yağmur ortalaması 250—300 mm.) meşhur Ġūṭa vâhasını teşkil eder ve sonra suları daha şarkta bulunan bataklık hâlindeki 'Atayba gölünde kaybolur. Bu güzel bağ ve bahçe diyarı tabiatiyle çöl hâlindeki iç bölgenin kültür merkezini teşkil eder. Suriye içinden geçen şimâl-cenup yolu üzerinde bulunan bu şehir, çevresinin aşırı zenginliği sâyesinde, şimâlî Suriye, Elcezire Arabistan ve Babilonya ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticârî münâkaleyi, daha şimâl ve cenupta bulunan asıl yolların birleştiği yerlerden çekip, kendinde temerküz ettirebilmiştir.

Bu durumda Şam, tabiî olarak en eski zamanlardan beri birinci sınıf bir kültür merkezi olmuştur. Bu ad (Thutmosis listesinde: Timʿa's-ḳu, Âsurca Dimaşḳi, Timaşḳi, İbrânîce דַּמֶּשֶׂק, sonradan—Süryânîcede olduğu gibi çift sessizin tehâlüfü ile ܕܰܡܰܫܩ) her hâlde Sâmîlerden önceki bir devreye âit olmalıdır. *Ahd-i atîk*'te daha İbrâhîm kıssasında (*Tekvîn*, XIV, 15) geçmektedir. Bu münâsebete an'anede yeni şekiller verilmiş olup, Şam 'ın şimâlindeki Berze (her hâlde Josephus 'un Αβράμου ὀίκησις') 'de bulunan Mascid İbrāhīm, İbrâhim 'in doğduğu yer olarak, müslümanlarca hâlâ mübârek sayılır. X. yüzyıldan itibâren *Ahd-i atîk* ile Âsurca metinlerden öğrendiğimize göre, bir Şam Ârâmî kırallığı mevcud olup, bu kırallık 732 'de Âsurlular tarafından ortadan kaldırılmıştır. (Gerek bu devletin tarihi, gerekse Şam 'da milattan önce VIII. asırda Âsurluların, VII. asırda Babillilerin, VI. asırda Grekleriu, I. asırda Romalıların birbirini tâkib eden hakimiyetleri için bk. K. Wulzinger ve C. Watzinger, *Damaskus*, I, *Die Antike Stadt* ve Pauly-Wissowa, IV, 2042—2048 'de J. Benzinger 'in makaleleri; Cabrol ve Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 1920, IV, stn. 119—146 'daki Jalabért 'in *Damas* ve R. Aubert ve E. van Cauwenbergh *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, 1957, XIV, stn. 42—47 'deki R. Janin 'in aynı isimli maddesi.) Burada bizi ilgilendiren, sâdece Şam 'ın Araplarla ilgili olan tarihidir.

Şehir, Aretas III. Philhellenos devrinde, 85 (m. ö.) 'te, ilk defa olarak, Petra 'dan gelen Nabatîlerin hâkimiyeti altına girdi. Nabatîler, Helenlerin kurdukları şehrin şarkında, Ortaçağ Arap tarihçilerinin *al-Naybaṭūn* adını verdikleri yeni bir mahalle inşâ ettiler; ayrıca, Cabal Ḳāsiyūn 'un sath-ı mâilinde, Tavra nehrinin üst tarafında yeni bir kanal açtılar. bu kanal Emeviler idâresinde yeniden açılmış ve buna *Nahr Yazīd* adı verilmiştir.

Pompeius, 64 (m. ö.) 'te Suriye 'yi bir Roma eyâleti hâline getirmişse de, Dimaşḳ idâre merkezi olmamış, imparatorluk vâlileri Antakya 'da ikamet etmişlerdir. Nabatîler, Aretas IV. Philopator devrinde, Roma 'nın mutabakati ile,

ikinci defa olarak 37 'den 54 'e kadar Dimaşḳ 'a tesahüp ettiler. Paulus 'un, Ananias tarafından Hıristiyanlığa kazanılması bu devre rastlar (krş. *Paalus 'un Korinthos 'lulara mektuba, II*, 11, 32). Dimaşḳ, Hadrianus devrinde (II. asrın başı), eyâlet merkezi olur. Sonra Septimius Severus ve Caracalla burada âmme hizmetlerine mahsus birçok te'sisler vücûda getirmişlerdir. 222 'den sonra da Alexander Severus burasını imparator eyâleti hâline getirdi.

Çöle açık bulunan Dimaşḳ 'ta Arap te'siri daha ilk zamanlarda kendisini kuvvetle hissettirmiş olmalıdır (Justinus: τῆς ἀραβικῆς γῆς ἦν καὶ ἔστιν). Çöle karşı bu temâyül, her hâlde Romalılar zamanında şehrin bir eyâlet merkezi hâline gelmemesinde de âmil olmuştur. Sonraki eyâlet taksimatında burası, siyâsî baş şehri Emesa=Ḥimṣ olan Phoenike Libanesia'ya bağlanmıştır. Gerçekte kuvvetli bir Hellenizm te'siri altında kalan bu şehir civar bölgelerde hüküm süren Arap *Phylareh* 'arından birine, hattâ Gassânîlerin bile hiç bir zaman doğrudan-doğruya emrine verilmemiştir. Hâlbuki bunlar yakın bölgelerin (Cilliḳî [b. bk.]; krş. Nöldeke, *Ghassân. Fürsten*, s. 47) hâkimi idiler ve bedevîlerle onların bu büyük pazar yeri arasında olan münâsebetler dâimâ canlı ve kuvvetli olmuştur. Onlar, Şam 'ı tanıyor, onun adında dünyanın bütün güzelliklerini tahayyül ediyor ve çiçekler içinde bir bahçe diyarı olan Ġūṭa ile şehrin hazînelerine hayranlık ve ihtiras dolu nazarlarla bakıyorlardı. Böylece sonradan müslüman Arapların sâdece *Kur'an*, XVII, 1 'de değil, ayrıca *Kur'an*, LXXXIX, 6' da *Iram ẕāt al-'imād* ibâresi ile de Şam 'ı kastetmekle kalmayıp, aynı zamanda onun şöhretini Peygambere atfettikleri bir çok hadîslerle yaymış olmalarına şaşmamalıdır.

Eski-çağda Şam 'a âit esaslı bilgilerden mahrum bulunuyoruz. Şehrin mevkii ve yapılarını sitayişli bir dille öven Julianus dahî bu hususta teferruâtlı mâlumat vermemektedir. Ancak yüz yıllardan beri şehrin planının, ana çizgileri ile, Arap istilâsı sırasında olduğunun aynı bulunduğunu kabûl etmekle yanılmış olmayız.

[Gassânîlerin zayıflaması ve VI. asrın İran harpleri, Suriye 'nin iktisâdiyatını harap etmişti. 612 'de Ḫusrav II. 'in kuvvetleri Dimaşḳ 'ı işgal ettiler. O sırada Dimaşḳ ahâlisinin büyük kısmını, Melikîlere çok düşman olan „monophisit" Yâkubîler teşkil ediyordu. İyi karşılanmış olan Sâsânîler, daha sonra Kudüs 'te yaptıkları gibi (614), şehri harap etmediler. İran hükümdarının 627 'de ölümü üzerine şehir tahliye olundu ve müteâkıp yılda Heraklios Suriye 'ye tekrar döndü.]

Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibâren surlarla pek ehemmiyetli yol şebekesinin yerlerinde hemen-hemen mühim bir değişiklik yapılmamıştır. Bu bâriz hâdise, daha çok Şam 'ın tabiî durumundan ileri gelmektedir: burası garp-şarktaki Baradā mecrâsı ile Suriye 'nin içinden geçen şimâl-cenup yolunun birbirini katettiği yerdir.

Müslümanlar tarafından fethi. Baysān ve Fihl savaşlarından sonra zilkade 13 (kânun II. 635) 'te Arap birlikleri Cavlān yolu üzerinde Dimaşḳ 'a doğru ilerlemeğe başladılar. Ancak al-Ṣanamayn 'ın şimâlinde Marc al-Ṣuffar 'da yeni bir mukavemetle karşılaştılar. Bizanslılar müslümanların öncü kuvvetlerini evvelâ baskına uğrattılarsa da, sonunda Şam 'a çekilmek zorunda kaldılar (muharrem 14=şubat 635). 14 gün sonra Araplar Dimaşḳ 'ın önüne geldiler. Baş-kumandan Ḫālid b. al-Walīd karargâhını şehrin şimâl veya şimâl-i şarkîsinde kâin Dayr Ṣalībā veya Dayr Ḫālid 'de kurdu (bk. İbn Şaddād 'den naklen de Goeje, *ayn. esr.*, s. 94; hâkim olan gelenek, onun karargâhını ilk zamanlarda daha şarkta Bāb Tūmā 'nın dışında, Şeyḫ Raslān 'ın mezârının yanında göstermiştir, bk. Porter, I, 55 ve *Joarn. As.*, 9. seri, V, 405; VI, 449). Şam 'a doğru püskürtülen kuvvetlerin şimâlden yaklaşmakta olan ve muhâsarayı yarmaya gelen ordu ile birleşmesine, her ne bahasına olursa olsun, mâni olmak gerekiyordu. Bu gayeye ulaşıldı da. Bunun neticesinde receb 14 (eylûl 635) 'te şehir halkı (gerek Balāẕurī 'ye göre, pisk·pos, gerekse, Eutychius 'un bildirdiğine göre, Johannes Damascenus 'un büyük babası olan al-Manṣūr b. Sareūn) şarktaki kapıyı Ḫālid 'in müslüman kuvvetlerine terketti ve bunun üzerine Bizans askerî birlikleri, şimâle çekildi, şehir de müslüman hâkimiyeti altına girdi.

Şehrin zaptına dâir birbirini tutmayan bir yığın münferid rivâyet vardır. Burada ancak en mühimleri zikredilecektir. İbn 'Asākir tarafından şarkta, A. von Kremer tarafından da garpta yayılmış olan rivâyete göre, Ḫālid b. al-Walīd, Bāb al-Şarḳī 'den itibâren şehrin şark kısmını silâh kuvvetiyle ele geçirmiş, Abū 'Ubayda İbn al-Carrāḥ ise, Bāb al-Cābiya 'de şehri teslim almıştır. Ordu kumandanları eski Johannes kilisesinin ortasında buluşmuş ve böylece bu yapının şark kısmı, şehrin şark yarısı ile birlikte müslümanlar tarafından işgal edilmiş, garp kısmı ise hıristiyanlara terkedilmiştir. Daha sağlam olan eski rivâyetlerle tezat hâlinde bulunan bu muahhar hikâyenin esassız olduğu, çoktan beri bilinmektedir. Balāẕuri 'nin verdiği mâlumat, daha şâyân-ı itimad görünüyor. Ona göre, Abū 'Ubay-

da, Bāb al-Cābiya'yi silâh kuvvetiyle almış ve hıyânet veya teslim yoluyla aldığı şark kapısından giren Ḫālid ile Maksallât kilisesinin yanında (bk. İbn 'Asākir, *Tārīḫ*, I, 130; *Journ. Asiat.*, 9 seri, VII, 376, 381, 404: üç *Ḳanāṭir* 'in yanında; krş. v. Kremer, *Topographie*, II, 6: *Ṭaḥt al-ḳanāṭir*) al-Barīṣ'de (de Goeje= βάρις, her hâlde via rectsa=doğru cadde) karşılaşmıştır.

Caetani tafsilâtlı bir şekilde verdiği izahat ile, gerçekte Abū 'Ubayda'nin 14 senesinde henüz Suriye'de bulunmadığını göstermiştir. Şehir Ḫālid'e teslim edilmiştir. Bu sûretle Lammens'in (*Mélanges de la Faculté Orientale, Beyrouth*, III, 255) tahminine başka bir şekil vererek, Abū 'Ubayda'nin yerine, yaygın olan rivâyete göre, Abū 'Ubayda'nin yanında Bāb al-ṣaġīr'den giren Yazīd b. Sufyān'ı koyamadığımız takdirde, an'anede iki kumandanın şehrin ortasında buluştuklarına dâir olan rivâyet değerini kaybetmektedir. Şehrin hele bilhassa Johannes kilisesinin taksimi ise, gerçekte bahis konusu olamaz. Daha ziyâde hıristiyanların malları, evleri ve kiliseleri te'minat altına alınmış ve onlar sâdece harac vermekle mükellef tutulmuşlardı.

Araplar kışı Dimaşḳ'ta geçirdiler. Fakat Heraklios ordusunun, kardeşi Theodoros'un idâresinde yaklaşması üzerine h. 15 (636) baharında şehri yeniden tahliye etmek mecbûriyetinde kaldılar. Bu sûretle Yarmūḳ'ta 12 receb 15 (=20 ağustos 636)'te yapılan nihâî savaştan sonra Dimaşḳ ikinci defa olarak muhâsara edilmiş ve burada kumandayı Abū 'Ubayda ele almıştır. Caetani buna uygun olarak Bāb al-Cābiya'de vukua gelen hâdiseleri bu ikinci muhâsaraya almıştır. Ne olursa olsun zilkade 15 (kânun I. 636)'te şehir ikinci defa olarak belki daha ağır şartlar altında teslim oldu: muhtemelen ilk defa olarak o zaman şehirde hıristiyanlara terkedilen kiliselerin sayısı 15 olarak tesbit edildi.

Bir yer yüzü cenneti olan Dimaşḳ'ın garplıların bin yıllık hâkimiyetinden sonra fethi, pek mühim bir hâdise idi. Müslümanlar Bizanslıların terkettiği evlere yerleştiler (İbn 'Asākir, bölüm XIII, 133–144). Arapların helenistik kültüre nufûzları için lüzumlu olan şartlar burada, çevresinde uzun zamandan beri Arap kanını taşıyan kabîlelerin yerleşmiş olduğu birinci sınıf bir kültür merkezinde, her yerdekinden daha elverişli idi. Peygamberin ümmetini bir kültür devleti hâline getirmek gibi muazzam bir vazifeyi ifâ husûsunda diğerlerinden daha kabiliyetli olduğunu isbat eden Mekkeli bir âileden, Umayya'den, bir vâliye, Yazīd b. Abī Sufyān'a mâlik olabilmek, gerek islâm ve gerekse şehir için büyük bir tâlih eseri olmuştur.

Emevîler devri. Yazīd b. Abī Sufyān, 18 (639) senesinde „'Amvās tâunu" adı ile tanınan salgın hastalık sırasında öldü. Kardeşi Mu'āviya onun yerine geçti. Mu'āviya zamanında 31 (651/652) senesinde bütün Suriye birleştirildi. Mu'āviya vâliliğinde kendine öyle sağlam bir mevkı te'min etti ki, 36 senesinde halîfe 'Oṯmān'ın öldürülmesinden sonra, halîfe 'Alī'ye karşı mücâdeleye girişip 'Alī'nin ölümünden sonra, oğlu Ḥasan'ın ferâgati üzerine, hilâfeti ele geçirmek için yapılan mücâdeleyi 41 (661) yılında kazanabildi. Dimaşḳ yeni bir devletin pâyitahtı oldu. Dimaşḳ, Emevîlerin zamanında olduğu kadar hiç bir devirde cihan tarihinin merkezi hâline gelmemiştir. Bu vaziyetin, bizzat şehir için te'min ettiği faydanın derecesini tâyin etmek güçtür. Mu'āviya'nın Dimaşḳ'da büyük mikyasta bir imâr faâliyetine girişmediği anlaşılıyor. Şehrin merkezini, eskiden olduğu gibi Azîz Johannes kilisesi veya sonraki Emevî câmiinin çevresi teşkil etmiştir. Burada eski câmi, Azîz Johannes kilisesi ve Mu'āviya'nin yeni sarayı olan al-Ḫaḍrā yan-yana bulunuyordu. Dimaşḳ'ın o zamanki yegâne tasviri, Galyalı piskopos Arculf'a âittir. Keşiş Adamnanus'un verdiği bilgiye göre, o, Dimaşḳ'ı bize tasvir ederken, câmii kiliseden açıkça tefrik etmiştir (*Itinera Hierosolymitana saeculi III—VIII*, nşr. Geyer, s. 276). Bu ikisinin yan-yana bulunduğu, daha sonraki vekayie dâir Arapça nakillerden anlaşılmaktadır. Bunun bitişiğinde al-Ḫaḍrā' bulunmakta idi. Mu'āviya'nin doğrudan-doğruya içinden geçerek câmie gittiği bu yer kiliseye o kadar yakındı ki, çan sesleri Mu'āviya'yi son hilâfet günlerinde uykusunda rahatsız eder olmuştu. (İbn Ḳutayba, *'Uyūn al-aḫbār*, s. 238). İbn Cubayr (nşr. de Goeje. s. 269)'e göre, al-Ḫaḍrā', Bāb al-Ziyāda'den (krş. Bāedeker 'in planı) Emevî câmiini geçtikten sonra sol kolda, sonraki bakırcılar pazarının bulunduğu yerde idi ki, burası, aş.-yk. bugünkü kuyumcular pazarının bulunduğu mevkıe tekabül eder (ayrıca krş. *Kitāb al-Aġānī*, VI, 159, 3 v.dd.).

Mu'āviya'nin oğlu ve halefi Yazīd I. büyük şehirden o kadar hoşlanmazdı. Bununla berâber şehrin çevresinde Yazīd kanalı (*Nahr Yazīd*)'nı (bk. mad. BARADĀ, krş. *J A*, 9. seri, VII, 400 v.d.) açtırmak veya genişletmek için gayret sarfetmekten geri kalmamıştır.

Mu'āviya II.'nin ölümünden (64=683) sonra Emevî hânedânının Sufyānî kolundan halîfe olabilecek bir kimse kalmadı. Halîfelik fırkalar arasında bir münakaşa ve münâzaa mevzuu hâlini aldı. al-Ḍaḥḥāk b. Ḳays'ın iki yüzlü

bir oyun oynadığı Şam'da, kendi fırkası ile Ḥassān b. Mālik b. Baḥdal'in temsil ettiği Emevî tarafdarları arasında namazda ve namazî müteâkıp Cayrūn günü (*yawm cayrūn*) adı ile meşhur olan bir kavga oldu. Cayrūn, Yāḳūt (II, 175)'a göre, İslâmiyetten önceki devirden kalma sütunlu bir salon olup, Ulu câmiin şark kapısı da buraya nisbetle Bāb Cayrūn adını taşırdı. Ancak 559 (1164)'da bir yangında tamâmiyle harap bir hâle gelmiş olan bu meşhur bina, buna göre, bugünkü câmiin şarkında idi ve Mes'ūdī (*Murūc*, III, 271)'ye nazaran, bu yapının bâzı kısımları câmiin inşâsında kullanılmıştı. Hiç şüphesiz sütunlu salonlar eski mâbed külliyesinden kalma idi ve azîz Johannes kilisesi bunun her hâlde ancak küçük bir kısmını içine alıyordu. Bunun bakiyesi, tek veya yan-yana sütunlar hâlinde başka yapılarda kullanılmıştır (Cayrūn hakkında aşağıda zikredilen ana eserlerden başka krş. de Sacy'nin 'Abd al-Laṭīf tercümesi, s. 442 v. dd.). „Cayrūn günü" diye şöhret bulan sahnenin (Ṭabarī, II, 470 v.d.) her hâlde câmide oynandığı da göz önünde tutulursa, Cayrūn'un eski câmiden başka bir şey olmadığı ihtimâli kendiliğinden belirir. Gerçekten bu yer, rivâyetin iddia ettiği gibi, her hâlde şimdiki Emevî câmiinin şarkında olacaktır. Ancak câmi ile kilisenin bütün teferruâtiyle karşılıklı vaziyetleri hakkında şimdilik kat'î bir hükme varılamaz. Kilisenin yerini tesbit, eski câmiinkinden daha da zor görünüyor (krş. Thiersch, *Pharos*, s. 104'teki yeni görüş). Bu mes'ele, Caetani, *Annali dell 'Islām*, III, 390 v. d. (fakat bk. aynı zamanda *ayn. esr.*, s. 349 ve krş. Becker, *Islam*, II, 397) da gösterildiği kadar basit ve hâlledilmiş değildir.

„Cayrūn günü ile başlayan münâzaalar Marc Rābiṭ'de kanlı savaşlara yol açmış ve bu da Emevî hânedanının Marvānî şûbesine halîfeliği sağlamıştır. Hükümdarların nufûzunun azalması ve müteâkıp devreyi temyiz eden gerçek hâkimiyetin çökmesi ile yan-yana, cihan devletinin zâhiren de olsa kudretini göstermek ihtiyacı belirdi. Böylece artık, gizlice, bir çözülme vetiresinin geliştiği bu devirde, devlet ve pâyitaht için pek parlak bir devre başlamış oluyordu. Şehir, en muhteşem ve şöhretli eseri olan Emevî câmiini Emevî hânedânının en büyük imarcısı halîfe al-Walīd b. 'Abd al-Malik'e medyundur. Eski câmi kifâyetsiz ve muvakkatti. Cihan devletinin pâyitahtı artık şânına lâyık bir ibâdetgâha kavuşmalıydı. İnşâ edileceği yer belli idi. Şehrin merkezi, putperestlik ve hıristiyanlık zamanında olduğu gibi, hâlâ büyük mâbedin civârında idi. İlk akla gelen, hıristiyanların elinden kiliseyi alıp, bununla eski câmiin bulunduğu mahâlde, eski muhteşem yapıların bakayasından da faydalanılmak sûretiyle yeni câmii inşâ etmekti. Nitekim böyle de yapıldı. 86 (705) yılında hıristiyanlar kiliseden feragate icbar edildi; kilise kısmen yıkılarak harâbesi üzerinde, sonraki dünyanın, „acâib-i seb'a-i âlem" 'in üçüncüsü olarak övdüğü yeni yapının inşâsına geçildi. Eskiden, yapının esâsında bir değişikliğe uğramadığı ve sâdece tezyînâtın Walīd'e âit olduğu sanılmaktaydı. Buna son zamanlarda (bk. bilhassa Thiersch, *Pharos*, s, 104, 214) haklı olarak itiraz edilmiştir. Gerçekten binâda yapılan esaslı araştırmalar, bilhassa câmideki sütunların tevzi şeklinin „absîd"'in her hâlde İslâmiyetten önceki devreye âit olamayacağını göstermiştir (bk. bilhassa Dickie, *Quarterly Statemend of the Pal Exploration Fund*, 1897, s. 268—282). Walīd'in inşâat için yaptığı sarfiyat korkunçtu. Yığın-yığın işçiler, bilhassa mozaikler için, İstanbul'dan celbedilmişti. Ele geçirilen papiruslar, Mısır'dan malzeme ve usta işçilerin getirildiğini gösteriyor (bk. *Islam*, II, 274, 374). Thiersch'e hak vermek gerekirse, ayakta kalan, sadece doğrudan-doğruya kilisenin duvarları olması icap etmeyen dış duvarların mühim aksâmı ile minâre olarak kullanılan garp ve şark kuleleridir. Arapça kaynakların göstermeğe çalıştığı gibi, eski câmiin bütünü ile yeni yapıya gerçekten katılmış olması çok şüphelidir. Münferid hususlarda vuzuha kavuşmak, kaynaklardan dikkatlice faydalanılmak sûretiyle, en müsâit bir ihtimâlle, mütehassıslarca yerinde yeniden yapılacak hafriyatla mümkün olabilecektir. Ancak, ne olursa olsun, her hâlde bugünkü câmi külliyesinin bir bütün hâlinde ikmâli, şimâlde, sonraki devirden öğrendiğimize göre, yangın kulesi olarak kullanılan Mi'zenat al-'Arūs minâresinin inşası ve bu gün, üzerinde meşhur Ḳubbat al-Nasr (bu isim için bk. *Z D M G*, LX, 369, 702; LXIV, 661)'ın yükseldiği, esasında aynı üç sahınlı ve bir „absîd" 'li şeklini muhafaza eden bir „Basilika" içindeki muṣallā'nın parlak mozaiklerle tezyini al-Walīd'in eseridir. Câmiin san'at tarihi bakımından ehemmiyeti hakkında krş. H. Saladin, *Manuel d'Art Musulman*, I, 80—87; van Berchem ve Strzygowski, *Amida*, s. 326 v. d.

Sonraki halîfeler Dimaşḳ için fazla bir şey yapmamıştır. Mervânîlerden bir çok kimse pâyitahtı başka yere nakletmiş, bâzıları da senenin büyük bir kısmını Bādiya'deki çöl saraylarında geçirmiştir. Dimaşḳ'da Emevîlerio şânını temâdî ettirmeğe elverişli olabilecek muhteşem saraylar, seleflerine âit bâtırâtı ortadan kaldırmağa çalışan Abbâsîlerin tehev-

vürüne kurban gitmiştir. Ḫażrā'nın yerini sonradan hapishane aldı. Bir Emevî sarayını daha bilhassa zikretmemiz gerekiyor. Bu da cenûb-i garbîye doğru şehrin kenar mahallesi al-Maydān'a uzanan büyük caddeye bugüne kadar adını vermiş olan ve al-Ḥaccāc b. ʿAbd al-Mālik b. Marvān'a nisbetle Ḳaṣr al-Ḥaccāc diye anılan ve Bāb al-Ṣaġīr ile Bāb al-Cābiya'nın dışında bulunan saraydır (Yāḳūt, IV, 110; buna göre, Kremer'in *Topographie*, I, 14'te verdiği bilgi mesnetsizdir; krş. *JA*, 9. seri, VII, 379).

Halîfe şehrindeki hayata dâir A. von Kremer (*Culturgeschichte*, I, 114)'de çok hoş olmakla berâber, lüzumundan fazla parlak bir tasvir vardır. Şehrin islâmlaştırılmasındaki sür'at ve vüs'at hakkında çok az bir bilgiye sâhip bulunuyoruz. Ancak, şehrin zaptından sonra buraya yerleşen müslümanların sayısının sonradan gelenlerle birlikte çabucak arttığı kolayca anlaşılır. Bu arada din, hiç değilse Emevîlerin ilk devirlerinde ayırıcı bir unsur olmamıştır. İktidar sâhip'lerinin şahsî münâsebetlerinde ve mühim mevkilerde Hıristiyanları görüyoruz. Bu arada bilhassa şehrin tesliminde hissesi olan Bizans vergi müdürü al-Manṣūr'un âilesi zikre değer ki, Dimaşḳlı Yaḥyā (Johannes Damascenus) bu âileden neş'et etmiştir (bk. Caetani, III, 376; Lammens, *Mélanges de la Fac. Orient.*, III, 248 v.d.). Dimaşḳ'da her iki dinin birbirini tetkik ve tahlil etmesi için lâzım gelen şartlar mevcuttu. Hıristiyanlığın İslâm ilâhiyatı üzerinde ne kadar müessir olduğu, Dimeşḳlı Yaḥyā'nın, kısmen Hıristiyan-Müslüman münâkaşa ve münâzaralarının izlerini açıkça taşıyan yazılarından vâzıh bir şekilde anlaşılmaktadır (bk. Beeker, *Zeitschr. für Assyriologie*, XXVI, 175 v.dd.).

Emevî devrinin büyük karışıklıklar içinde sona ermesi, şehre sıkıntılı ve ağır günler yaşattı. 122 (740)'de hırçın Iraklılar, şehrin muhtelif yerlerini tahrip eden müteaddit yangınlar çıkardılar (Ṭabarî, II, 1814; Theophanes, nşr. de Boor, s. 412). 126 senesinde Yazîd b. al-Valid, bir hükûmet darbesiyle devletin ve bununla hilâfetin pâyitabtını ele geçirdi. Ancak, bu hâdisenin kan dökülmeden cereyân ettiği anlaşılmaktadır. Yazîd'in ölümünden sonra Marvān II. kuvvet kullanmadan Dimaşḳ'ı aldı (127=744); rakibi Sulaymān b. Hişām kaçtı. Yeni halîfe pâyitahtı Ḥarrān'a naklettiği için Suriye ona karşı ayaklandı. İsyân bastırıldı. Theophanes'e göre, cezâ olmak üzere şehrin surları yıktırıldı. Dimaşḳ'ın, İslâm devletine pâyitahtlık ettiği devre sona ermişti.

750'den 1150'ye kadar. Marvān zâhiren devleti emniyet altına aldıktan 2 yıl sonra Abbâsîlere yenildi. Dimaşḳ kısa bir muhâsaradan sonra, yeni halîfenin amcası ʿAbd Allāh b. ʿAlî tarafından 14 ramazan 132 (28 nisan 750)'de işgal olundu. Abbâsîler kinlerini zaptedemediler. Emevî kabirlerine tecâvüz edildi. Arap kaynaklarına göre, Dimaşḳ'ın eski surları asıl bu sırada tahrip edilmiştir. Devletin yeni hâkimleri, Irak'ta bükûm sürdüler. Dimaşḳ bir eyâlet merkezi derekesine düştü. Devletin garp bölgelerine çok defa—memleketin hayrına olmamak üzere—halîfenin vâli olarak Bagdad'da oturan bir oğlu veya iltimaslı bir kimse tâyin ediliyor, onlar da yerlerine bir vekil göndermekle iktifa ediyorlardı. Dimaşḳ tarihinin müteâkıp devrine dâir mâlumat çok değildir. Mervânîlerin zamanında Ḳays ile Yemen arasında gittikçe artan ihtilâfın Suriye'de de devam ettiği açıkça görülmektedir (Bermekîlerden Mūsa'nın 176'da ve kardeşi Ca'far'in de 180'de Dimaşḳ'a gönderilmeleri). Arada sırada vuku bulan bâzı halîfe ziyâretleri, tabiatıyle pâyitaht olarak Dimaşḳ'ın vaktiyle sâhip olduğu eski ehemmiyetin yerini tutamıyordu. al-Mutavakkil'in Dimaşḳ'ı yeniden pâyitaht yapmak tasavvurundan (244=858), halîlenin, burada kısa bir müddet (38 gün) ikametinden sonra vazgeçildi.

Devlet gittikçe tam bir çöküşe yaklaşıyordu. 254 (868)'te Bubârallı bir Türk olan Aḥmed b. Tolun gibi kuvvetli bir şahsiyet Mısır vâliliğine gelince, bu eyâletin istiklâli artık bir emr-i vâki hâlini aldı. Böylece 264 (878)'te Suriye de Dimaşḳ ile birlikte onun eline geçti. Ṭolunluların hâkimiyeti ancak bir çeyrek asır kadar sürdü. Her ne kadar Ḫumāravayh tarafından Dimaşḳ yakınında, Dayr Murrān [b. bk.] aşağısında, Nabr Ṣōra'nın yanında bir saray yaptırıldığından bahsedilmekte ise de, kendisi zilhicce 282'de burada katledilmiştir. Başlangıçta Mısır için pek feyizli olan bu devre, tehlikeye mâruz Suriye için o nisbette parlak olmamıştır. Ṭolunluların felâketli geçen son yılları, halîfe orduları tarafından mağlup ve tenkil edilinceye kadar 289'dan beri durmadan Dimaşḳ kapıları önünde görünen Karmatîlerin [b. bk.] çıkardıkları yangınlarla aynı zamana düşer; aynı hilâfet orduları sonradan Mısır'daki Ṭolunlular hâkimiyetine kat'î bir son vermişlerdir.

Ḫumāravayh zamanında, Mâveraünnehirli İḫşidî bükümdar sülâlesi mensuplarından olup, zâbit olarak temâyüz etmiş bulunan Ṭuġc b. Cuff Dimaşḳ'ta vâli olmuştu. Bunun, 323 (935)'ten beri Mısır'da vâli olan oğlu İḫşid Muḥammed'i mukadderat. Ṭolunluların Mısır ve Suriye'deki rollerini üzerine almağa sevk ede-

ceati. Bununla berâber Suriye onceleri tehlikelere mâruz, emniyetsiz bir mülk olarak kaldı. Ihşidi'lerin sonunu, aynı zamanda iktidarsız Abbâsî halîfelerine karşı, dinî bakımdan da ünvan mücâdelesine girişen bir kuvvet tâyin etti uzun zamandan beri tetikte gözlerini dikkatle Mısır'a dikmiş olan Şî'î Fâtımîler. Karmatîler. Ön-Asya'yı yeniden kasıp-kavurmağa başladıklarında al-Mu'izz hücûma geçme zamanının geldiğini anladı. 358 (969)'de Mısır düştü ve aynı sene içinde Dimaşk da onu tâkip etti; ancak burası kısa zamanda Fâtımîlerin ellerinden tekrar çıktı. Şehre önce Karmatîler hâkim oldu. Bunların mağlubiyetinden sonra, şehrin büyük bir kısmını tahrip eden yangınlarla birlikte, kanlı karışıklıklar zuhur etti. Bundan sonra Fâtımîlerin 100 sene süren hâkimiyetinin de Dimaşk için mes'ud bir devre olmadığı anlaşılmaktadır: bu devirde vâlilerin sık-sık değiştirildiğine ve her hâlde sâdece halkın serkeşliğine mâl edilmesi doğru olmayan isyanlara şâhid oluyoruz. Bu mücâdelelerden birinin sonu, 461 (1086)'de Emevî câmiinin yanması olmuştur.

468 (1076)'de Selçuklu beylerinden Atsız Dimaşk'ı zaptetti. Şehir bu sûretle ebedî olarak Fâtımîlerin elinden çıkmış oluyordu. Hutbe de yine Abbâsî halîfesinin adına okundu. Atsız'ın hiç şüphesiz temelleri çok daha eski bir tarihe âit olan iç-kaleyi yaptırdığı nakledilir (bk. *JA*, 9. seri, VII, 375). Atsız'ın hâkimiyeti pek az sürebildi. 471 (1078)'de yerini Selçuklu hânedanından Tutuş (kitâbeleri için bk van Berchem, *Inscr. arabes de Syrie*, s. 12 v. dd., 90 v. dd. ve *Beiträge zur Assyriologie*, VII, 1, 149)'a terketmek zorunda kaldı. Tutuş'un ölümünden sonra, adına bir hastabâne (*JA*, 9. seri, III, 282) ve bir ḫānḳāh (*ayn. esr.*, V, 282) izâfe edilen ve şehrin en eski medresesinin onun zamanından kaldığı söylenen (*ayn. esr.*, IV, 266) oğlu Duḳāḳ nâmına atabeg Tuğtegin devlet işlerini idâre etti. Nihâyet 497 (1104)'de Duḳāḳ ve kısa bir müddet sonra da oğlunun vefatı üzerine, Tuğtegin gerçekte müstakil bir hükümdar olarak, Dimaşk'a yarım asır müddet'e hükmeden Böriler [b. bk.] hânedanını kurdu.

Frank hücumları devri büyük çapta bir imar faâliyetine elverişli değildi (mâmafih bu devirde hüküm süren sülâleler kitâbeleri için krş. van Berchem, *Florilegium de Vogüé*, s. 29—43. Şehir, halîfe 'Oṯmân'a izâfe olunan *Kur'an* nüshasını 492'de Haçlıların tehdidi altında bulunan Ṭabarîya'den kurtarıp, Dimaşk'a getirmesi dolayısiyle bu en kıymetli mukaddes emânetini Tuğtegin'e, medyun olmuştu. Tuğtegin'in halefleri, şehri her taraftan tehdit eden tehlikelere karşı koyacak güçte değillerdi. Böylece şehir, 549 (1154)'da Nûr al-Dîn tarafından zaptolununcaya kadar bâzan Franklar tarafından tehdide uğradı (meselâ 523=1129 ve 543=1148), bâzan da Böriler, Franklara karşı Zengi'den (534=1139) ve onun oğlu Haleb hükümdarı Nûr al-Dîn'den yardım reca edip durdular.

Nûr al-Dîn ve Ṣalāḥ al-Dîn devri. Nûr al-Dîn zamanı Dimaşk için yeni bir mes'ud devre açmıştır. Nûr al-Dîn ile Ṣalāḥ al-Dîn'in hükümranlık devreleri Dimaşk tarihinin en parlak devridir. Tabiatiyle bu parlak devrenin karakteri Emevî zamanındakinden farklı idi. Bütün bu devre Haçlılara karşı yapılan dinî savaşların damgasını taşır. Bu sebeple en çok ihtimam, şehrin tahkimi ve hemen-hemen aynı ölçüde dinî ilimlerin gelişmesi hususunda sarf olunmuştur. Bununla berâber dünyevî ilim şûbeleri de tamâmiyle ihmâl edilmiş değildir. Bilindiği gibi, bu, büyük Dimaşk tarihçisi İbn 'Asâkir'in yaşadığı devredir. Fakat zamanla bütün ilim dinîleşmiştir. Haçlı seferleri hareketi, taassubun bilenmesine elinden geldiği kadar yardım etmiştir. Dimaşk artık islâmın ileri karakolu hâline gelmiştir.

Eğer Dimaşk adı, sonraki nesiller için Ṣalāḥ al-Dîn'in adı ile çözülmez bir şekilde sıkı-sıkıya bağlı ise ve onun pâyitahtı olarak şehrin şöhreti daha muâsırı garp şiirinde akisler bırakmışsa, gerçekte Dimaşk'a şahsiyetinin damgasını vuran daha ziyâde onun selefi Nûr al-Dîn'dir. Kule ve kapıları ile surların tâmiri şehrin müdâfaasına yaradı. Nûr al-Dîn, içine bir câmi yaptırdığı iç-kaleye yeni bir kapı olarak şimâlden Bāb al-Farac'ı açtırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde, Kremer (*Topographie*, I, 14; II, 14)'e göre, her hâlde bugünkü askerî sarayın yanında, onun tarafından inşâ ettirilmiş olan ve daha Türklerin zamanında vâli sarayı olarak kullanılan Dār al-'Adl bulunmaktaydı (buna Dār al-Sa'āda de denir; krş. *JA*, 9. seri, VII, 246; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 572). Fakat daha çok dinî gayeleri için yaptırdığı inşâat meşhur olup, en mühimleri İbn 'Asâkir'in müderris olarak bulunduğu en eski Dār al-ḥadīṯ (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 186 v. d.) ve çok medhedilen bir hastahâne olarak Māristān'dır. Kendi adına nisbetle al-Nūrîya adı verilen medresesindeki kabri bugün hâlâ bir ziyâretgâhtır.

Nûr al-Dîn'in ölümü (569=1174) üzerine Dimaşk ile birlikte devletinin büyük kısmı da Mısır'da daha önceden müstakil olarak hüküm süren Ṣalāḥ al-Dîn Ayyūbî'ye kaldı. Bunun parlak zaferleri, Dimaşk'a önceden tasavvur bile edilemeyecek şanlı günler yaşattı. Her ne

kadar Nūr al-Dīn tarafından başlanmış olan imâr faâliyeti, tamâmen sekteye uğramadı ise de, sonu gelmeyen savaşlar sâkin bir gelişmeye pek imkân bırakmadı. İngiltere kıralı Rişar ile yapılan sulh anlaşmasından altı ay sonra Ṣalāḥ al-Dīn 27 safer 589 (4 mart 1193)'de öldü. Önce kaleye gömüldü; bir kaç sene sonra Madrasat al-'Azīziya'de son istirahatgâhını buldu.

Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları al-Afżal [b. bk.] ve al-'Azīz [b. bk.] ile kardeşi al-'Ādil [b. bk.] arasında cereyan eden ve şehrin müteaddit defa muhâsarasına yol açan şiddetli mücâdeleler ağır yaralar açtı. Ancak al-'Azīz'in ölümü ve sonunda al-Afżal'in mağlûp edilmesinden sonradır ki, Dimaşḳ, al-'Ādil'in hâkimiyetinde sâkin yıllara kavuştu (iç kalenin ikmâli, Cāmi' al-'İdēn'in te'sisi; krş. *JA*, 9. seri, VII, 231). Oğlu ve halefi al-Mu'aẓẓam 'Īsā (ölm. 624=1227) zamanında Frank tehlikesi yeniden baş-gösterdi ise de, bu defa da atlatıldı. Bir kaç yıl sonra Eyyûbî hânedânında kardeş kavgaları baş-gösterdi. Bu mücâdeleler nihâyet Mısır hükümdarı al-Ṣāliḥ Ayyūb aleyhine Dimaşḳ hükümdarı al-Sāliḥ al-İsmā'īl'in hıristiyanlarla akdettiği ve müslüman balkın nefretle karşıladığı anlaşmaya sebep oldu. al-Ṣāliḥ Ayyūb, Hârizmlilerin yardımı ile, müttefikleri 643 (1244)'te Ġazza civârında hezîmete uğratarak Dimaşḳ'ı tekrar Mısır ile birleştirdi. al-Ṣāliḥ Ayyūb'un oğlu al-Mu'aẓẓam Türān-şāh'ın 648 (1250)'de vefâtından sonra Halep hükümdarı al-Nāṣir Yūsuf, cenubî Suriye'nin pâyitahtı olan bu şehri zaptetti. Bu zât Dimaşḳ'ın en son Eyyubî hükümdarıdır.

Zamanın pek fırtınalı olmasına rağmen, Nūr al-Dīn tarafından başlanan imar faâliyeti aksamamıştı. Eyyûbî hânedânına mensup melik ve melikeler ile devlet ricâli dinî te'sisler yaptırmakta birbirleriyle yarış ettiler. Dimaşḳ bir medreseler şehri oldu. Şehri, Ṣalāḥ al-Dīn hayatta iken ziyâret eden İbn Cubayr, daha o zaman takriben 20 medrese saydığı hâlde, kısa zamanda bunların adedi çok daha arttı. Bu yapılar, asıl şehir tarihinden ziyâde, İslâmî ilim ve din tarihi bakımından dikkate şâyândır. Burada bu husus için sâdece Sauvaire, *JA*, 9. seri, III—VII'deki tercümelere işâret etmekle iktifa edelim. Ayrıca krş. *ZDMG*, VIII, 346—374.

Memlûkler devri. VII. (XIII.) asrın ortasından sonra Hulāgū'nun Moğul ordularının taarruzu, Şam'daki Eyyûbî devletine son verdi. Rebîülevvel 658 (mart 1260)'de askerî kuvvetlerden mahrum bulunan şehir, kapılarını galiplere açtı. Ancak Moğulların girişinden sonradır ki iç-kalede faydasız bir mukavemet görüldü. Mısır Memlûklerinin 'Ayn Cālūt [b. bk.]'ta kazandıkları zafer onları Suriye'nin hâkimi yaptı. Moğullar kaçtı; yerli hıristiyanlar ise, onlarla anlaşmış olmalarının cezâsını, eski meşhur Meryem kilisesinin (bk. Abū Şāma, *R. H., C., Or.*, V, 192) tahrip edilmesi ile ödediler.

Müteâkıp devirde Dimaşḳ, Memlûk devletinin Suriye vilâyetlerinin en mühimmi olan *Mamlakat Dimaşḳ*'in merkezi oldu. Bu eyâlet esâsında küçük al-Karak ve Ṣafad bölgeleri (zaman-zaman Ġazza ve Ḥimṣ'la birlikte?) hariç olmak üzere Mısır hududundan başlayarak Beyrut, Ḥimṣ, Tadmur ve Fırat kenarında (sonradan Haleb'e ilhak edilen) al-Raḥba'ye kadar bütün cenûbî Suriye'yi içine almaktaydı.

Memlûk devletinin büyük teşkilâtçısı al-Ẓāhir Baybars [b. bk.]'ın idâresi altında şehir, yeniden iyi günler yaşadı. Bu yorulmak bilmeyen hükümdar, devleti çok defa Dimaşḳ'dan idâre etti. Sâdece yıkılmış surların ve iç kalenin tâmiri ile iktifâ edilmemiş, Baybars ayrıca Baradā kıyısında Maydān al-Aḫżar'da, bugünkü tekyenin bulunduğu yerde, kendisine yeni bir saray yaptırmış ve Ḳaṣr al-ablaḳ [bk. *IA*, VI, 86a] adını taşıyan bu saray, rivâyete göre Mısır'da al-Nāṣir b. Ḳalā'ūn'un (yk. bk.) aynı adı taşıyan yapısına nümûne olmuştur (bk. Quatremère-Maḳrīzī, *Sultans Mamlouks*, I/II, 44: *JA*, 9. seri, VII, 253; İbn Şākir, *Fawāt al-vafayāt*, I, 109). Baybars 676 (1277)'da Dimaşḳ'da ölmüş ve oğlu al-Sa'īd'in emriyle şehrin vâlisi 'Izz al-Dīn Aytemür tarafından Emeviye câmiinin şimâl-i garbîsinde inşâ edilmiş olan al-Ẓāhirīya medresesine gömülmüştür (Maḳrīzī, *Sultans Mamlouks*, I/II, 162; *JA*, 9. seri, III, 420 v. dd.).

Baybars'ın saltanatı, Dimaşḳ için Nūr al-Dīn ile açılan parlak devrenin devâmı olmuştur. İlmî hayat da bu devrede büyük bir canlılık kazandı. Bu mânada sâdece Navavī [b. bk.]'nin adını hatırlamak kifâyet eder. Sonraki Memlûk sultanları zamanında her şey geriledi. Gerçekte Dimaşḳ hiç şüphesiz devletin ikinci şehri idi; bu mühim vâlilik makamı tabîatiyle çok defa mümtaz Memlûkler tarafından işgal edilmiştir. Fakat bunun netîcesinde Mısır sultanı ile Dimaşḳ'daki vâlisi arasında bir rekabet tehlikesi kolaylıkla belirebilmekteydi. Bunu önlemek üzere iç-kale kumandanı, vâliden müstakil olarak, doğrudan-doğruya bizzat sultan tarafından tâyin olunuyor ve bu da, tabîatiyle bu iki makam sâhibi arasında devamlı bir gerginlik zuhûruna sebep oluyordu. Baybars'ın oğlu Sa'īd'in hal'inden ve Ḳalā'ūn'un taht'a çıkmasından hemen sonra Dimaşḳ vâlisi Sungur al-Aşḳar (678=1279), Ḳāżī'l-

kuzāt İbn Ḫallikān'ın bir letvâsına dayanarak isyan etti. Fakat hemen ertesi yıl içinde isyan bastırıldı. al-Aşraf Ḫalīl'in katlinden sonra çıkan kargaşalıklar esnâsında Sultan Ketboğā, Laçin'e sâdık kuvvetler tarafından şehrin iç-kalesinde muhâsara edilerek saltanattan feragate zorlandı (696=1297). Moğul hükümdarı Ġāzān'ın 699 (1300) yılında, cereyânı esnâsında câmii işgal eden Moğulların iç-kalede kendilerini inadla müdâfaa eden Memlûklere karşı mücâdeleleri sırasında Dimaşk'ın müdhiş tahribâta mâruz kalıp al-Ṣāliḥiyya [b. bk.] gibi dış mahallelerinin tamâmiyle tahrib olunduğu sefere çıkmasına da Dimaşk'tan kaçan bir nâibin, Kıpçak'ın sebebiyet verdiği rivâyet olunur. Bu münâsebetle iç-kale muhâfızları, Bāb al-Naṣr'dan Bāb al-Farac'e kadar bütün civârı yakmışlar, Moğullar ise, şehrin büyük kısımlarını, bu arada Nūr al-Dīn'in Dār al-ḥadīṯ'ini ateşe vermiş'erdi. Moğullar bundan sonra çekilip gittikleri gibi Ġāzān tarafından vâli olarak burada bırakılan Kıpçak, Sultan al-Nāṣir'e itâat arzetmiştir. 702 (1303)'deki Moğul akınını Dimaşk, sâdece geçirdiği korku ile atlattı. Bu sırada Dimaşk'ta fikir hayatı bakımından İslâmın ilk intişar şekline bağlı düşünceleri yüzünden devletle ihtilâfa düşen İbn Taymiya [b. bk.]'nin te'siri kaydedilmeğe değer.

al-Nāṣir'in üçüncü hükûmeti sırasında çeyrek asır (712—740=1312—1339) müddetle diğer Suriye nâiplerinin de bağlı bulunduğu Dimaşklı vâli Tengiz, Suriye'nin hemen-hemen hudutsuz selâhiyete sâhip hükümdar nâibi idi. Daha 717'de askerî sarayın arkasındaki askerî binâların yerinde Tangiziya adında bir câmi (*J A*, 9. seri, VII, 237 v. d.) ile 739'da bir Kur'an ve hadîs mektebi (*J A*, 9. seri, III, 284) yaptırdı. Emevî câmiinin tahribe uğramış bulunan cenûb-i garbî duvarını tâmir ettirdi. Rivâyete göre yolların genişletilmesine de çalışmıştır. Bir yangının şehirde sebep olduğu zararları telâfi etmeğe çalıştığı bir sırada, nekbete uğradı ve sonunda İskenderiye hapishânesinde fecî bir şekilde öldürüldü.

al-Nāṣir ile Tengiz'in zamanındaki sâkin günleri, birbirleriyle iktidar mücâdelesinde bulunan emîrlerin kargaşalıklarla dolu askerî idâresi tâkip etti. Dimaşk bu mücâdelelere de sahne oldu (mes. 753, 762, 790). 791 (1389)'de şehrin kapıları önünde bütün kudreti elinde tutan Mintāş ile tahttan indirilmiş Sultan Barḳūḳ arasında Barḳūḳ'un tekrar iktidara geçmesini sağlayan nihâî savaş cereyan etti. Barḳūḳ'un oğlu Farac'de 801 (1399)'de önce Dimaşk'ı fethetmek mecbûriyetinde kalacaktır. Genç sultanın idâresi altında emirler arasındaki ihtilâflar yeniden zuhur etti. Böylece Suriye kolaylıkla Timur'un eline geçti. Cemâziyelevvel 803 kânun I. 1400)'te ordular Dimaşk'ın önünde karşılaştı. Farac bir ihtilâl yüzünden ordugâhını terkedip Mısır'a kaçınca, seferin kaderi taayyün etti. Şehir teslim oldu, fakat iç-kale daha uzunca bir müddet sert bir mukavemet gösterdi. Teslim şartlarına rağmen, Dimaşk tamâmen yağma edildi. Nihâyet pek çok insanın hayatına mâl olan bir yangın şehrin büyük bir kısmını kül hâline getirdi. Uzun zaman memlûk olarak Timur ordusunda çalışmış olan Bavyeralı Johan Schiltberger, aralarında kadın ve çocuklar da bulunmak üzere, 30.000 kişinin büyük câmie kapatılarak yakıldıklarını iddia eder. Şurası muhakkakdır ki, Timur'un yaptığı tahribat, asırlardan beri bir çok felâketlere uğramış olan şehir için en ağır darbe olmuştur.

Farac'in saltanatının sonu, âsi emîrler arasında cereyan eden ve çoğunun ucu her şeyden önce bahtsız Dimaşk'a dokunan korkunç karışıklıklarla dolu idi. Memlûk saltanatının son yüz yılı müddetince bu mücâdeleler sürüp gitti. Çok defa Kahire'de saltanat değişikliği, vâlinin ayaklanması için bir işâret sayılıyordu. Bundan dolayı Timur tarafından tahribinden sonra şehrin kolay kolay kendine gelememiş olmasına şaşmamak lâzımdır. Ḳalḳaşandī (ölm. 821=1418)'nin bildirdiğine göre, kendi zamanında sâdece câmiin etrafındaki bir kısım yeniden yapılmış olup, şehrin geriye kalan kısmı harâbe hâlindeydi (*Ṣubḥ al-aʿşā*, s. 283). Bununla berâber bir çok mektep ve câmi yapılmış ve sultanların adı, yeni inşâ edilen binâlarla barap binâların tâmirine, dinî tesislere ve hükümdar vakıflarına dâir kitâbe ve vesikalarda ebedîleştirilmiştir. Dimaşk, Meydan caddesindeki güzel Şâbūniya (*J A*, 9. seri, III, 264) ile iç-kalenin şimâl-i garbîsindeki İlboğā câmii (*ayn. esr.*, s. 236, 431 v. d.) gibi yapıları bu zamana borçludur; ayrıca Emevî câmiinin garp minâresi de bu cümledendir; zîrâ câmiin bu kısmı 884'te yanmış olup, bu günkü hâli ile Kayıtbay zamanından kalmadır. Bununla berâber, daha la'al Memlûk sultanlarının kudretleri bile gerçekten yeni bir parlak devir yaratmaya kâfi gelememiştir.

Osmanlı devri. Memlûk ordusunun Merc Dâbık'da 25 receb 922 (24 ağustos 1516)'de mağlûbiyetinden sonra Şam, hiç mukavemet göstermeden 1 ramazan 922 (28 eylûl 1516)'de Sultan Selim I. [b. bk.]'e kapılarını açtı. Osmanlı sultanı, kendisine iltihak eden Memlûklerin Dimaşk vâlisi Canbirdi al-Ġazālī'yi eski makamında bıraktı. Ancak Canbirdi Osmanlı padişâhının ölümünü müteakip onu is-

tihlâf eden Kanunî'yi tanımadı. Şehrin Ulu câmiinde istiklâlini ilân ettikten sonra iç-kaleyi ele geçirdi. Trablus, Humus ve Hama da kendisine katıldı. Ancak Haleb'i boş yere kuşatan asî, Dimaşk'a döndükten sonra Kanunî'nin üzerine gönderdiği kuvvetlere yenildi ve öldürüldü (17 sefer 927 = 27 kânun II. 1521).

Şehrin mukadderatı bu suretle kesinleşmiş oluyordu. Suriye bütünü ile bu zamandan itibaren bir kaç asır büyük tarihî hadiselere sahne olmadı. Esasen önceki asırlarda vuku bulan devamlı mücadelelerle kuvvetten düşmüştü. Artık şehir, Osmanlı saltanatının, üzerine gölgesini yaydığı uçsuz-bucaksız imparatorluğun sadece mütevazı bir paşalık merkezi olarak kaldı; hattâ bu devre kadar umumiyetle taşımış olduğu Dimaşk tesmiye şekli, yerini, şehir için bugün hâlâ tercihan kullanılan, esâsında bütün Suriye bölgesinin Arapça adlandırma şekli olan „Şam"'a terketti.

Şam'ın imar tarihinde Osmanlı-Türk devrinin şerefli bir yeri vardır. Bugünkü şehrin İslâm mimarisi bakımından en güzel eserlerinin bir kısmı bu devre âittir. Memlûkler zamanında şehirde nasıl Mısır üslûbu gelişmiş idi ise, şimdi de Türk İstanbul mimarî üslûbu kuvvetle belirmeğe başladı. Daha Kanunî Sultan Süleyman devrinde, 962 (1554/1555)'de şehrin garptaki kapıları önünde Baradâ kıyısında Ḳaṣr al-Ablaḳ'ın yerinde ve onun enkazından faydalanılarak, Türk üslûbu ile ve Mimar Sinan'ın planına göre iç açıcı bir câmi inşâ edilmiştir (bk. *J A*, 9. seri, VII, 253 v. dd.; Saladin, *Manuel d'art Musulmane*, I, 174). Bu câmi şimdiki Takkiya Sulaymaniya külliyesinin bir kısmını teşkil etmekte olup, bu külliyenin şimâl kısmı, 1957'den beri askerî müze olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Şam'ın en meşhur câmilerindeo, mevcudiyetlerini Türk paşalarına borçlu olan sâdece ikisini zikretmek kâfidir. Bunların ikisi de maydân caddesindedir. Biri 979 (1571)'da Derviş Paşa tarafından inşâsına başlanan Darvîşiya (*J A*, 9, seri, VII, 260), ikincisi ise, 994 (1585)'te Sinan Paşa tarafından eski Mescid al-Baṣal'in yerinde yapılan ve çini tezyînâtı ile temâyüz eden Sinâniya'dir (*J A*, 9. seri, VII, 262) ki, von Kremer (*Topographie*, I, 48)'e göre, Emevî câmiinden sonra Şam'ın en güzel ibâdethânesidir. Her ne kadar son asırlar için ancak cüz'î malûmata sâhip bulunuyorsak da, gerçekte Şam'daki inşâ faâliyetinin hiç bir zaman durmadığı anlaşılıyor.

Bu ilk Osmanlı devrinde, şehir ve bölgesi nisbî bir refah içinde yaşamak imkânını buldu. Ticaret ve bilhassa hacc bu refahın başlıca âmilleridir. Osmanlı imparatorluğunun en parlak devrinde önce Fransızlara bahşedilen (942=1535) kapitülasyonlardan faydalanan garplılar da Suriye ile büyük mikyasta ticarette bulundular. Şam'ın bu devirdeki ticarî hayatı bir çok hanların inşasını gerektiren bir kesafete sahipti. Dervîş Paşa tarafından 980 (1572)'de inşâ ettirilen Ḫân al-ḥarîr ile 1144 (1732)'te Süleyman ve 1165 (1752)'te Es'ad paşalar tarafından yaptırılan hanlar bu bakımdan zikre değer (krş. *E I*[2], mad. DİMAŞḲ).

Osmanlı hükümdarlarının mukaddes mahallerin hâdimi sıfatıyle „hacc"'a hususî bir kıymet izâfe etmelerinden, hacc yolu üzerinde bulunan Şam da bilhassa faydalandı. Büyük hacc kervanları ülke ve şehre mühim gelir kaynağı teşkil ettiler.

Şam 1832—1840 arasında geçici olarak Osmanlı devletine isyan eden Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın idâresine geçti. İdârî ve bilhassa askerî maksatlar için bir takım yeni binalar yapıldı ve yazık ki birer âbide olan eski güzel yapılar bunlara fedâ edildi. Bu arada Tangiziya, askerî mektebe çevrildi, İlboğa câmii peksimet imâlathânesi olarak kullanıldı. Nûr al-Dîn'in Dâr al-'adl'inin yerinde bugünkü askerî saray yapıldı. Başîr Şihâb zamanındaki Türk-Mısır muhârebeleri esnâsında Lübnan'da Dürziler ile Marûnîler arasında gittikçe şiddetlenen ihtilâf, 1860'da Şam'da kanlı mücadelelere müncer oldu. Sonraki senelerde Midhat Paşa'nın kısa süren idâresi de (1878) zikre değer: Onun zamanında sâdece maârif yüksek bir seviyeye ulaşmakla kalmamış, eski pazar mahallelerinin yerine geniş caddeler açılması şehrin manzarasını oldukça değiştirmiştir. Bununla beraber eski asırlarda da sık-sık vaki olduğu gibi, şehrin gelişmesi, bu devrede de büyük yangınlarla sekteye uğramış. 1893'te Emevîye câmii temel duvarlarına kadar yandığı gibi, 1912 nisanında da yeni çarşının mühim bir kısmı alevler içinde mahvolmuştur. Süveyş kanalının açılması (1869) ile, Şam ticârî bir güzergâh olmak vasfını büyük ölçüde kaybetti. Şehri, 1894'ten beri buğdayı ile zengin Ḥavrân, 1895'ten beri Beyrut ve 1905'ten beri de Hayfa ile birleştiren demir yolları, bu zararı kısmen telâfi edebildiği hâlde, ana hat olan Hicaz demiryolu, başlangıçta mühim iktisadî netîceler alınmasını te'min edememiş görünüyor. Hakikatte Suriye demir yolu şebekesinin ikmâli kervan ticâretini gittikçe felce uğratmıştır. İngiliz *Consular Reports*'larına göre, 1909 ve 1910'da Şam'ın ticârî tedavülü, gerek idhâlât, gerekse ihrâcât için yuvarlak olarak 20 'şer milyon frank tutarında idi.

Çağdaş devir: 1914'te başlayan I. Cihan harbi Şam'ın mukadderâtı üzerinde büyük

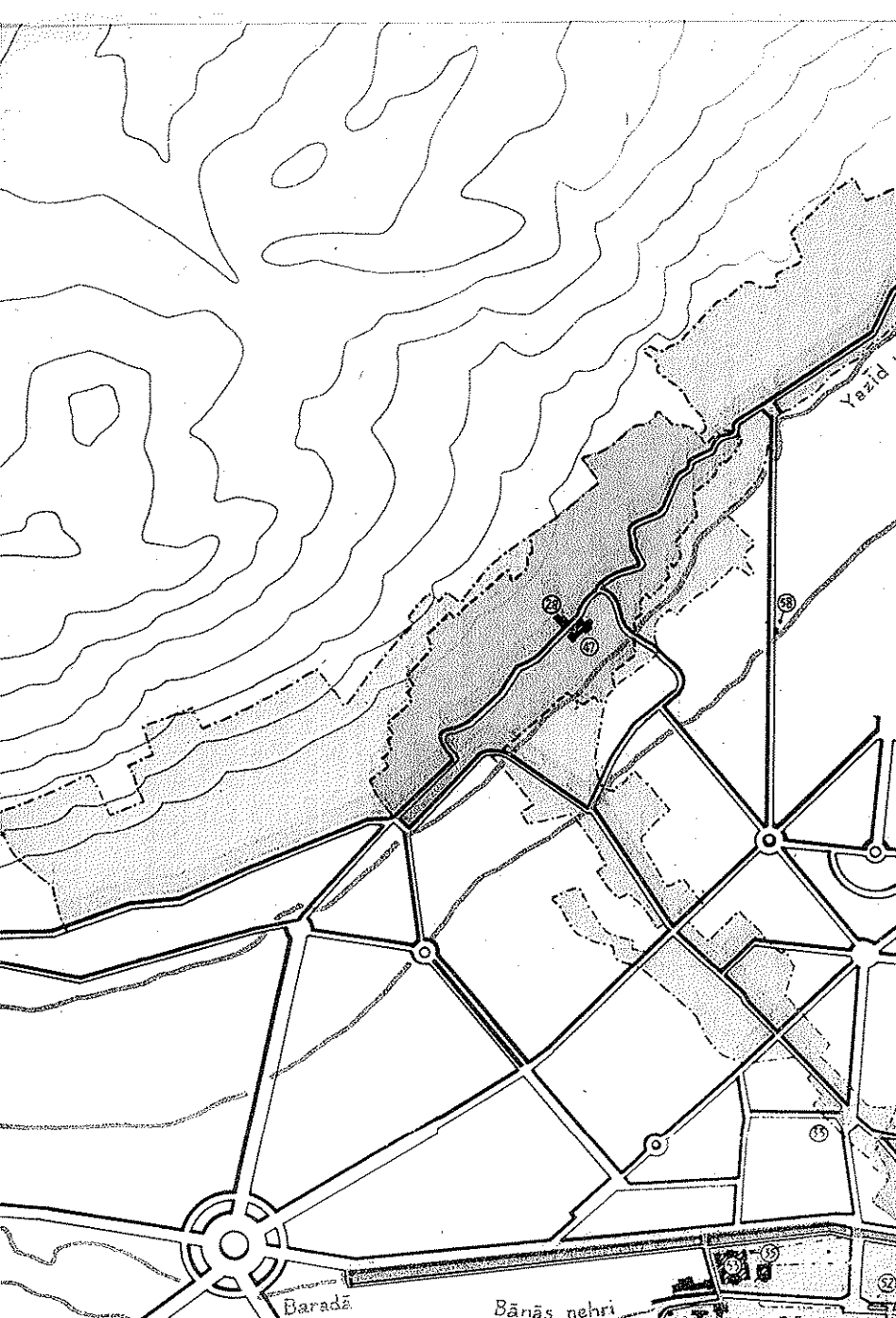
Yazīd
Baradā
Bānās nehri

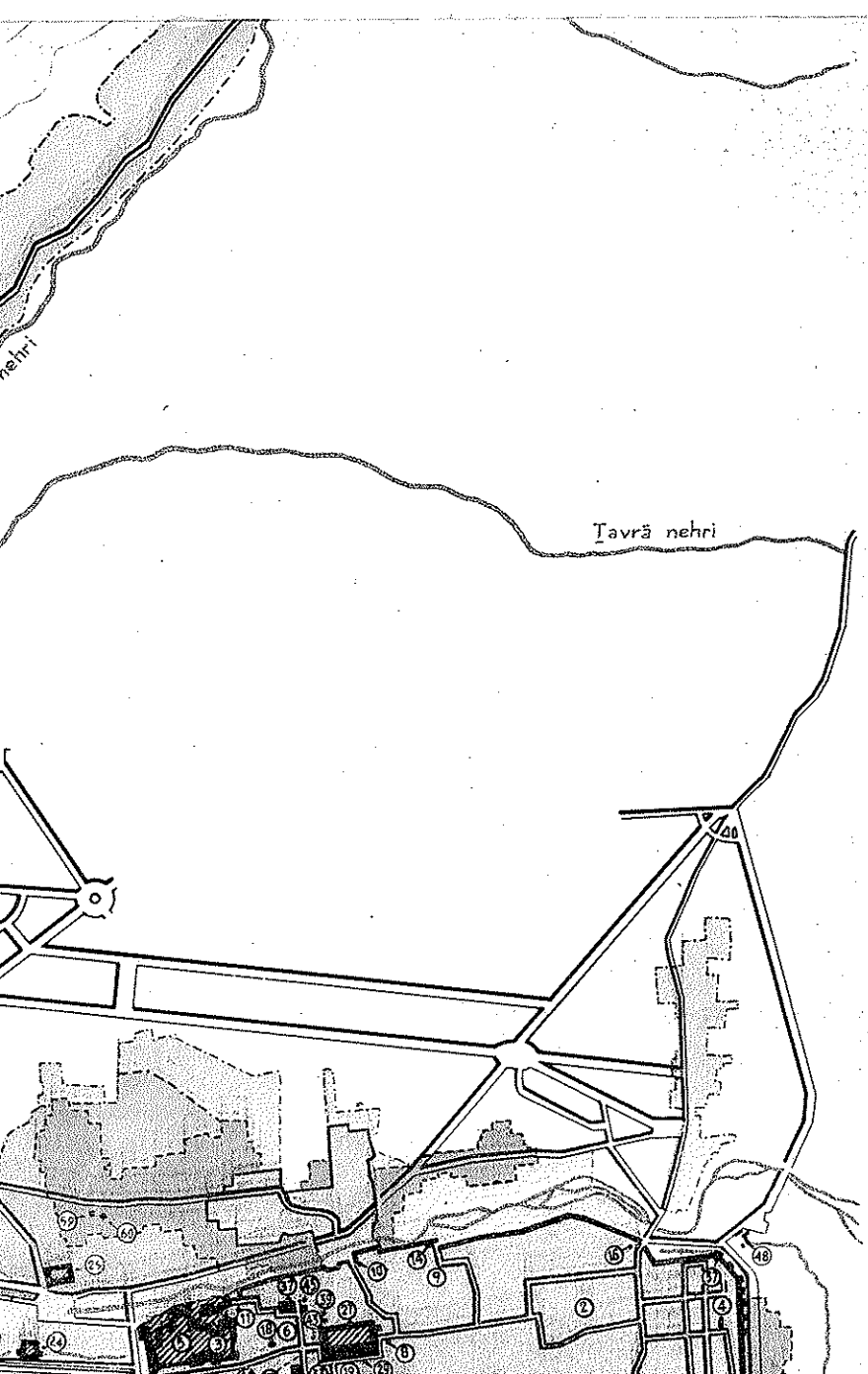
nehri
Tavrä nehri

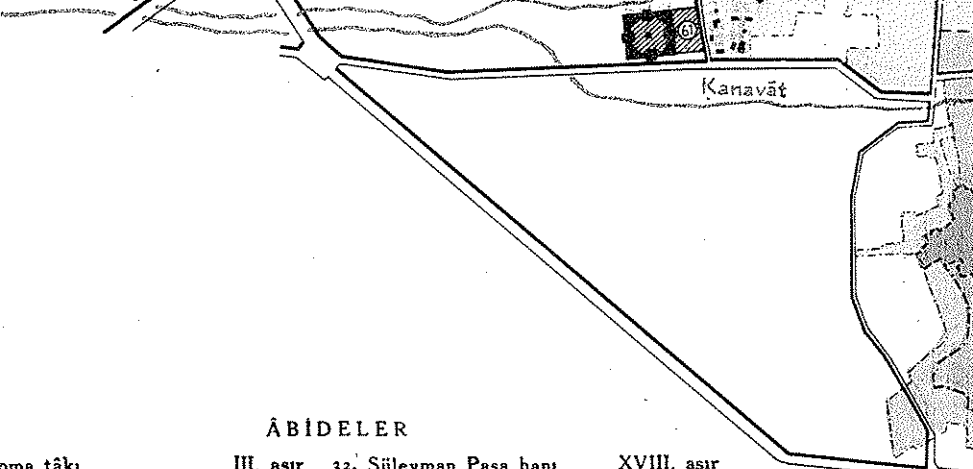

ÂBİDELER

oma tâkı	III. asır
azar yeri (Agora)	
ale	III. asır
nanias kilisesi	I. asır
ş-kale	XIII. asır
āb al-barīd	III. asır
āb al-Cābiya	III—XII. asır
āb Cayrūn	III. asır
āb Cinik	III. asır
āb al-Farādīs	XIII—XV. asır
āb al-Farac	XII—XV. asır
āb Kaysān	XIV. asır
āb al-Şağīr	XII. asır
āb al-Salām	XIII. asır
āb Şarḳī	III—XII. asır
āb Tūmā	III—XIII. asır
ār al-bitṭīḫ	VIII. asır
ūr al-Dīn'in Dār	
-ḥadīṯ'i	XII. asır
Dār al-Ḥayl	VII. asır
Parvişiya câmii	XVI. asır
işām câmii	XV. asır
ibā'iya câmii	XVI. asır
ināniya câmii	XVI. asır
engiziye câmii	XIV. asır
boğā câmii	XIII. asır
leryem kilisesi	
meviyye câmii	VIII. asır
ultan Selim imâreti	XVI. asır
l-Ḥażrā'	VII. asır
sad Paşa hanı	XVIII. asır
dān al-Ḥarīr	XVI. asır

32. Süleyman Paşa hanı	XVIII. asır
33. Ṭāvūsiya Hânkahı	XII. asır
34. Ḳaṣr al-'azm	XVIII. asır
35. Ḳaṣr al-ablaḳ	XIII. asır
36. Ḳaṣr al-Ḥaccāc	VIII. asır
37. 'Ādilīya medresesi	XII-XIII. asır
38. Amīniya medresesi	XII. asır
39. 'Aziziya medresesi	XII. asır
40. Kılıciye medresesi	XIII. asır
41. Nūrīya medresesi	XII. asır
42. Şābūnīya medresesi	XV. asır
43. Şādirīya medresesi	XII. asır
44. Şalāḥiya medresesi	XII. asır
45. Ẓāhirīya medresesi	XIII. asır
46. Nūr al-Dīn Māristān'ı	XII. asır
47. Muḥyi 'l-Dīn Ibn al-'Arabī'nin türbesi	XVI. asır
48. Şayḫ Raslān türbesi	XII. asır
49. Sūḳ al-Arvām (izi silinmiştir.)	XVII. asır
50. Hamîdiye çarşısı	XIX. asır
51. Midhat Paşa çarşısı	XIX. asır
52. Mevlevî tekyesi	XVI. asır
53. Süleymâniye tekyesi	XVI. asır
54. Tall al-Yahūd va'l-Naṣārā	
55. Jupiter mâbedi	II-III. asır
56. Nūr al-Dīn kulesi	XII. asır
57. Şāliḥ Ayyūb kulesi	XIII. asır
58. Turbat al-Badrī	XII. asır
59. Turbat al-Naqmīya	XII. asır
60. Turbat Zayn al-Dīn	XII. asır
61. Şam Üniversitesi	XX. asır

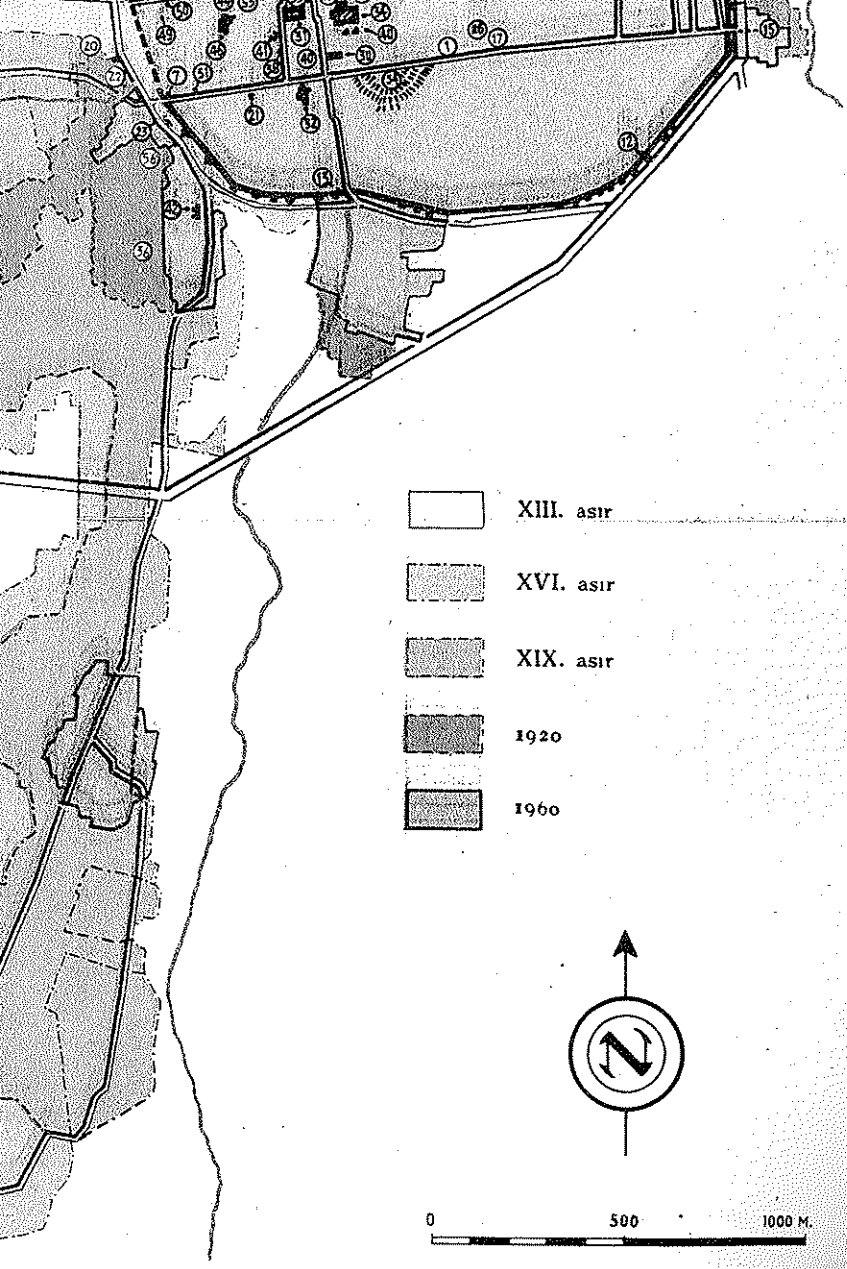
XIII. asır
XVI. asır
XIX. asır
1920
1960
N
0
500
1000 M.

ölçüde müessir oldu. Savaşın ilk yıllarında Cemal Paşa'nın kumanda ettiği IV. Osmanlı ordusunun karargâhı olan Şam, ittifak devletlerinin savaşı kaybetmeleri netîcesinde diğer Arap memleketleri ve Suriye gibi Osmanlı imparatorluğundan ayrılmış, Fransız mandası altına girmiştir. İstiklâl kazanmağı ümid ederken, din bakımından da ayrı bir idârenin emrine girmek, Şam halkı için büyük bir hayal sukutu olmuştur. Bu hayal kırıklığının aksülameli, kısa zamanda birbirini takip eden isyanlar hâlinde kendini gösterdi.

Emir Sulṭān al-Aṭraş'ın sevk ve idâresinde, Cabal Durūz'da, 1925'de patlak veren en büyük isyan Şam'a da sirâyet etti. Ağustos sonunda, şehrin kenar mahallelerine sızan asîler püskürtüldü. Fakat ikinci gelişlerinde halk, onların dâvalarını açıkça benimsemiş bulunuyordu; böylece 15 teşrin I. 1925'te, şehirde ciddî kargaşalıklar oldu ve bu kargaşalıklar general Sarrail'i 18 teşrin I.'de Şam'ı bombardıman etmeğe teşvik etti. Nisan 1926'da yapılan yeni bir bombardıman Ġūṭa'da ve şehirde çıkan bir ayaklanmayı bastırdı ise de, sükûnet ancak son baharda teessüs etti. Şam II. Cihan harbinde sıkıntılı günler geçirdi. 1941 haziranında Britanya birlikleri ile bir Fransız kuvvetleri Suriye'ye girdiler. Şukrî al-Ḳuvvatlī'nin 1943 ağustosunda cumhur reisliğine seçilmesi ile Şam, Suriye'nin hükûmet merkezi oldu. 12 nisan 1945'te Suriye'nin Birleşmiş Milletlere kabûlü, manda idâresini sınırlandırdı ise de, Fransız-Suriye münâsebetlerindeki bu ihtilâf, Fransız ordusu tarafından şehrin 29 mayıs 1945'de bombardımanına münecer olan yeni bir gerginliğe yol açtı; nizâmı te'sis için Britanyalılar kuvvet kullanmak suretiyle müdâhalede bulundular. Bir kaç ay sonra, yabancı birlikler, Suriye'yi kat'î olarak tahliye etti. Şam 1949'dan 1954'e kadar birbirini takip eden darbelerle çalkanıp durdu. 1955'de Şukrî al-Ḳuvvatlī yeniden cumhur reisi oldu. 1956'dan itibâren, bir Suriye-Mısır birleşmesi için müzâkereler başladı. Birleşik Arap Cumhuriyetinin ilânı (1958) üzerine Şam, bu birliğin şimâl eyâletinin merkezi oldu. Ancak 28 eylûl 1961'deki hükûmet darbesinden sonra Şam tekrar Suriye Arap Cumhuriyetinin hükûmet merkezi olmuştur.

Ş a m ' ı n ş e h i r o l a r a k i n k i ş a f ı. — Baş tarafta da işâret edildiği gibi, şehrin çekirdek kısmının esas planı, Emevîler zamanından beri istîlâ veya yangınlarla pek çok tahribâta uğramış olmasına rağmen, esâsında hemen-hemen değişmemişti. Böylece bugünkü şehrin umumî görünüşünün taslağını çizmek, tarihî şehrin tasvirinin ikmâli sayılabilir. Şehrin şark kesiminin surların dışına henüz taşmamış olması, kısmen bu bölümde Hıristiyan ve Yahudi semtlerinin bulunması neticesidir. Bilâkis şehrin garba doğru inkişâfı, zirâat bölgelerine giden yolların Müslümanlarca tercih edilmesindendir. Bu yanda şehir çabucak eski sınırlarının dışına taşmıştır. Daha çok önceleri Şam'ın şimâl-i garbisinde al-'Uḳayba adlı bir dış mahalleden bahsedilmektedir. Nūr al-Dīn zamanından itibâren burası kalkınmaya başlayınca Bāb al-Cābiya önünden Maydān al-Aḥżar (Gök meydan)'a, garba doğru ve Maydān al-Ḥaṣā'ya, cenûb-i garbîye doğru, yeni mahalleler meydana geldi. Hattâ yerli halkın ticâret hayatı, eskiden olduğu gibi, Emevîye câmii civârında, daha ziyâde bunun cenûbunda temerküz ederken, eski garp hududu, zamanla askerî ve idârî merkez hâlini aldı. Bu gelişme, Nūr al-Dīn'den itibâren bugüne kadar ağır, fakat dâimî olarak sürе-gelmiştir.

Şehrin doğusunda, eski Bāb al-Ṣaġīr'in yanında büyük garp-şark münâkale hattı (doğru yol) nihâyete erer. Şehir suru, buradan iyi muhâfaza edilmiş bir şekilde Şayḫ Arslān hendeğinin (bk. *JA*, 9. seri, V, 404) önünden şimâle doğru Baradā'ya kadar uzanır ve Bāb Tūmā'da bu ırmağa kavuşur. Bundan sonra Bāb al-Salām'a kadar, cenupta bir ada teşkil eden iki ırmak kolunu tâkip eder. Son iki kapı arasında, İbn Şākir'e göre (*JA*, 9. seri, VII, 373 v.dd.), vaktiyle Bāb al-Cinīḳ denilen bir kapı vardı. Bu ad, Şam için kullanılan eski Cillīḳ adını hatırlatmaktadır. Bāb al-Salām'dan garba doğru, üzerlerine defalarca başka binâlar yapılmış olmakla beraber, iki sur izi görülebilmektedir. Bunların arasından, eski Bāb al-Farādīs'e kadar Bayn al-Sūrayn caddesi uzanmaktadır ki, buna, Porter (I, 53)'e göre, daha iç kısımda ikinci bir kapı ile, dış kısımda Baradā'nın karşı tarafında Bāb al-'Amāra tekabül etmektedir. Bu kapı, adını Bāb al-Salām civârından başlayan al-'Amāra dış mahallesinden alır. Burası Maḳbarat al-Daḥdāḥ (*JA*, 9. seri, VII, 451)'den uzak olmayan al-'Uḳaybe, al-Baḥṣa ve benzerleri gibi aslında münferit bir semt iken, sonradan gittikçe bir bütün hâlinde gelişmiş olup, şimdi şimâl-i garbîye doğru Cabal Ḳāsiyūn eteklerinde kâin, 600 (1200)'den evvel ortaya çıkmış olan al-Sāliḥiyya (krş. *JA*, 9. seri, IV, 473 v. dd.)'ye kadar uzanan bir yol ile bağlıdır. Şehir suru her hangi bir şekilde burada kaleye bağlanmış olmalıdır. İçlerinden birisini Nūr al-Dīn'in inşâ ettirdiği Bāb al-Farac (eski Bāb al-'Amāra'nın yerinde? krş. *JA*, 9. seri, VII, 374)'in temsil ettiği bir takım ilâve sur inşaatı, yapılışlarını her hâlde yeni teşekkül eden kısım-

ları korumak gayesine medyun bulunmaktadır. Ancak şehir yeniden bu hududdan da taşmıştır. Böylece Porter ile von Kremer burada eski surların tâkip ettiği seyri, sağlam bir şekilde tesbite muvaffak olamamışlardır. Eski Bāb al-Ḥedid, iç-kalenin, al-ʿĀdil tarafından tâdili sırasında yeni inşâatın içine alındığı hâlde, bu eski ad bugün bir az daba cenupta bulunan, eskiden Bāb al-Naṣr denilen kapıya verilmiştir. Daha sonra sur, muhakkak olarak hemenhemen tam Meydān caddesinin şark tarafı boyunca şehrin büyük uzun caddesinin garp nihâyetine tekabül eden Bāb al-Cābiya'ye kadar imtidat edip, hiç şüphesiz, bugün tamâmiyle ortadan kalkmış olmakla berâber, aynı istikamette olmak üzere daha epeyce Sūḳ al-Sinānīya'yi tâkip ediyor ve sonra garba doğru Bāb al-Ṣaġīr'e kıvrılıyordu. Bugün burada bir çok güzel câmileri ile al-Maydān dış mahallesi, hacc yolunun başlangıcı olan Bavvābat Allāh'a kadar cenûba doğru kilometrelerce uzanır. Burası an'anenin, Mūsā'nın kabrinin bulunduğu yer olarak gösterdiği ve evvelce (bk. İbn Cubayr, nşr. de Goeje, s. 281 v. d.; İbn Baṭūṭṭa, I, 226 v.dd.) Mūsā'ya, fakat sonra Peygambere izâfe edilen ayak izlerinin bulunduğu (krş. von Kremer, *Topographie*, II, 22; *Z D M G*, XII, 284) Mascid al-Ḳadam'den uzak değildir. Yanındaki çilt bir kapı yolu, yine iki sıra eski bir sura giden bugünkü Bāb al-Ṣaġūr'un eski Bāb al-Ṣaġīr olması, Yāḳūt (II, 236)'a göre, pek muhtemel ise de, kat'î olarak belli değildir. Bāb al-Ṣaġīr adı, bugün bizzat kapı için kaybolmuş olsa bile, bunun önünde kâin olup içinde bir takım sahâbe ile Peygamberin zevcelerinden bir kaçının ve kızı Fāṭima'nın medfun bulunduğu, Şam'ın meşhur Maḳbarat Bāb al-Ṣaġīr mezarlığında kendini muhâfaza etmiştir. Muʿāviya'nin vaktiyle burada bulunan kabrine âit hâtıra tamâmiyle silindiği hâlde, bunun yanında bulunan ve içinde —her hâlde bir yanlış anlama eseri olarak— Abū ʿUbayda'nin mezarının gösterildiği Cāmiʿ al-Carrāḥ'da Yazīd I.'in sözde kabri, bir tel'in âbidesi olarak saklanır (von Kremer, *Topographie*, II, 20; krş. *Z D M G*, XV, 360). Buradan, efsânenin *Acta Apost.*, 9, 25'teki hikâyenin cereyan ettiği yer olarak gösterdiği, şimdi kapatılmış olan Bāb Kaysān'ın önünden garp kapısına kadar sur, vaktiyle, burada da iki sıra hâlinde göründüğü hâlde, bugün ancak basit bir sed hâlinde, bir çok burçları ile iyi muhâfaza edilmiş durumdadır, krş. Thévenot, *Suite du voyage de levant*, Paris, 1937, s. 25 v.dd. Şehrin cenûbundaki bahçelerde Bilāl b. Rabāb [b. bk.] ile, Hıristiyan olmakla beraber Müslümanlarca da mübârek sayılan Sen Jorj ziyâretgâhı vardır.

Daha yukarıda Şam'ın mühim âbidevî yapıları zikredildiği için burada şehrin iç kısmına dâir bâzı kısa umûmî malûmat kâfi gelecektir. Bütün şark şehirlerinde olduğu gibi, burada da tenhâ, çıplak fakat ekseriyâ gerçekten muhteşem sarayları ihâta eden duvarları ile sessiz meskûn semtlerin bir mezar sükûtuna gömülü mahalleleri, çok büyük hanları, borsaları ve şark tüccarının eşya anbarları ile rengâ-renk canlı pazar sokaklarından teferrik edilir. Şehri diğer yerlerden üstün yapan husus, Baradā'dan te'min edilen akar su bolluğudur. Bundan dolayı çok defa çini döşeli Şam hamamları büyük bir şöhret kazanmıştır. Şehrin ticâret hayatını son asrın ortalarına doğru Wetzstein (*Z D M G*, XI, 475—525) pek canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Hâlis şark seciyesi o zamandan beri bir dereceye kadar zayıflamış olmakla beraber, Şam yine de şarkın Avrupa ile kesif ticarî münasebetlere girişen diğer büyük şehirlerine nazaran daha saf kalmıştır. Şam'ın çok eski zenâatleri tabiatiyle pek gerilemiştir. Ekseriyâ Diokletianus zamanında kurulmuş olan silâh fabrikalarına irca olunan silâh imâlât san'atı, nstalalarını Timur'un alıp götürmesiyle çökmüştür. Vaktiyle cihanşümûl bir şöhrete erişmiş olan ipek dokumacılığı da (krş. İdrīsī, *ayn. esr.*) tamâmiyle ortadan kalkmamış olmakla berâber, eski ehemmiyetini büs-bütün kaybetmiştir. Manifatura eşyası (bilhassa pamuklu) ithal mallarının başında gelmektedir. Buna karşılık hâlâ bir çok san'at kolu, yerli ihtiyaç için iyi ve zevkli eşya yapmaktadır. Bilhassa deri işleri meşhurdur. Kuyumculuk san'atı, güzel telkârî işler yaratmaktadır. Tahta ve mâden (bakır, tuoç) kakma işleri, dış memleketlerde de kendisine sağlam bir pazar te'min etmiştir. Şam, âlemşümûl bir devletin pâyitahtı ve dünya ticaretinin merkezi olarak ehemmiyetini bir daha elde edemiyecek şekilde kaybetmiş olmakla beraber, sâdece ihtişamlı mâzisinin hâtıraları ile geçinip gitmemekte ve M. Von Oppenheim onun „bugün artık tam mânasiyle bir kalkınma hamlesi içinde bulunduğunu" kaydetmekte haklı görünmektedir.

1926'dan itibaren şehrin, al-Ṣāliḥīya ile eski şehir arasındaki iptidaî halde kalmış olan mahalleleri birdenbire gelişti. Bundan böyle, al-Cisr, al-ʿArnūs ve al-Şuhadā', gittikçe artan bir sayıda Avrupalı ve Suriyelileri içine alan bir iskân sahası oldu. Bāb Tūmā Hıristiyanları, suru terk ederek yeni bir mahalle olan Ḳaṣṣā'yı vücûda getirdiler. Düzensiz bir gelişmeden sakınmak için, Fransız şehircilik mütehassısı Danger, 1929 da şehir için istikbale mâtuf bir plan hazırladı: Ekseriya kenarları

ağaçlıklı yollar açıldı ve eski Nayrāb, garba doğru yayılmağa devam eden Abū Rummāna-'nin merkezi hâline geldi. Eski şehrin şimâlinde Bagdad Bulvarı ile Cabal Ḳāşiyūn arasında ve şimâl-i şarkîde Haleb'e doğru, meskûn mahalleler teşekkül etti. Nüfusun artması ve halkın sağlığı göz önünde tutularak 1932 'den itibaren içilecek su, Baradā vādisinde kuvvetli bir su kaynağı olan 'Ayn Fīca'dan te'min edildi.

Bir belediye meclisi ile idâre olunan şehrin nüfusu, 1960'da, % 90'ı sünnî Müslüman olmak üzere, 530.000 idi; burada mühim zümreler hâlinde Kürt, Dürzî ve Ermeniler de bulunmaktadır.

Bir çok kültür müesseseleri, Şam'ı ilk planda bir münevverler merkezi yapmıştır: Muḥammed Kurd 'Alī'nin teşebbüsü ile haziran 1919 'da kurulan Arap Akademisi (*al-Macmaʿ al-ʿilm al-ʿarabī*)'nin merkezi Madrasa al-ʿĀdilīya-dadır; karşısında ise Madrasa al-Ẓāhirīya, 8000 el-yazma eseri ihtivâ eden Millî kütüphâneyi içinde bulundurur. Bir tıp mektebi (1903) ve bir hukuk mektebi (1912), 15 haziran 1923 'de kurulan Suriye Üniversitesi'nin nüvesini teşkil etmiştir. 1912 'de te'sis edilen Milli Suriye müzesi, 1938 'den beri, zengin kolleksiyonları ihtivâ etmektedir. Diğer asrî te'sisler Şam'a medenî bir çehre verir. Ayrıca şehirden geçen demiryolları ve karayolları da Şam'ın hâricle olan irtibâtını sağlar. Şam bugün büyük bir buğday pazarı hâlinde olup, göçebelerin ve Ġūṭa köylülerinin erzak ve diğer ihtiyaçlarını te'min ettikleri bir merkez olarak kalmaktadır.

1926 'dan itibâren sınaî te'sislerde de büyük bir gelişme olmuştur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, Şam'ın coğrafyası için bk. R. Thoumin, *Géographie humaine de la Syrie Central*, Tours, 1936, s. 237—259; Ch. Combier, *La climatologie de la Syrie et du Liban*, *Revue Géogr. Phys. et Géol. Dynam.*, (1933), VI, 319 v. dd; R. Tresse, *L'irrigation dans la Ghouta de Damas*, *R E I*, 1929, s. 459—573; R. Thoumin, *Notes sur l'aménagement et la distribution des eaux à Damas et dans sa Ghouta*, *B. Ét. Or.*, 1934, IV, —26.— Arapça eserler için bk. Rabaʿī, *K. Faḍāʾil al-Šām va-Dimašḳ*, (nşr. S. Munaccid), *PAAD*, Şam, 1951, I; İbn 'Asākir, *Tārīḫ madīnat Dimašḳ* (nşr. S. Munaccid, *PAAD*, Şam, 1951, I; İbn 'Asākir, *Tārīḫ madīnat Dimašḳ* (nşr. S. munecid), *PAAD*, Şam, 1951/1954, I—II; 'Abd al-Ḳādir Badarān, *Tahẕīb Tārīḫ Dimašḳ li-Ibn 'Asākir*, Şam, 1911/1929, 7 cilt; İbn Şaddād *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra* (*Description de Damas*), nşr. S. Dahan, *P I F D*, Şam, 1956; Yūsuf b. 'Abd al-Hādī, *Ṣimār al-makāṣid fī ẕikr al-masāǧid* (nşr. As'ad Ṭalas) *P I F D*, Şam, 1943; Nu'aymī, *al-Dāris fī tārīḫ al-madāris* (nşr. Ca'far al-Ḥasanī), *P A A D*, Şam, 1948/1951, 2 cilt; Muḥammed Kurd 'Alī, *Ḫiṭaṭ al-Šām*, Şam, 1925/1929, 6 cilt; Yāḳūt, bk. mad. *Dimašḳ*; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl Tārīḫ Dimašḳ* (nşr. Amedroz), Leyden, 1906; Haravī, *Kitāb al-ziyārāt* (nşr. J. Sourdel-Thomine), *P I F D*, Şām, 1953, s. 10—16 (Frans. tre., ayn. mll., *P I F D*, Şam, 1957, s. 24—40).—Tercüme ve umumî eserler için bk. G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London, 1890, s. 224—271; İbn Cubayr, *Voyages*, frans. trc., M. Gaudefroy-Demombynes, Paris, 1949/1956, 3 cilt İbn Baṭṭūṭa, *The Travels of....*, (trc. H. A. R. Gibb), Cambridge, 1958, I, 118—157; H. A. R. Gibb, *The Damascus chronicle of the Crusades*, London, 1932; R. Le Tourneau, *Damas de 1075 à 1154*, *P I F D*, Şam, 1950; M. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, *B A H*, Paris, 1923, s. 135—201, 312—348; H, Lammens, *La Syrie, précis historique*, Boyrut, 1921, 2 cilt; *Vulāt Dimoşḳ*, derleyen ve neşreden S. Munaccid, Şam, 1949; *Sovremennaya Siriya*, Moskova, 1958; P. Hitti, *Syria, a short history*, London, 1959; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie*, *B A H*, Paris, 1927, IV, 291—322; R. Mantran ve J. Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans relatifs aux provinces Syriennes*, *P I F D*, Şam, 1951, s. 3—34; Cl. Cahen, *Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie Musulmane du Moyen Age*, *Arabica* (1958), V. 225—250; (1959), VI, 25 v. d., 233—265; S. Munaccid, *al-Mavarriḫūn al-Dimašḳiyūn fī 'l-'ahd al-Oṣmānī*, Beyrut, 1964.— Şehir ve âbideleri hakkındaki tedkikler için bk. H. Sauvaire, *La description de Damas*, *J A* (1894/1896), 3. seri, III—VII, E. Ouéchek, *Index général*, *P I F D*, 1954; Qutremère-Maḳrīzī, *Sultan Mamlouks*, II/I, 262—288; A. von Kremer, *Mittelsyrien und Damaskus* (Wien, 1853), K. Wulzinger ve C. Watzinger, *Damaskus* I, *Die antike Stadt*; II, *Die islamische Stadt*, Berlin, 1921/1924, 2 cilt; J. Sauvaget, *Le plan antique de Damas*, *Syria* (1949), XXVI, 314—358; ayn, mll., *Monuments historiques de Damas*, Beyrut, 1932; ayn. mll., *Esquisse dune histoire de la ville de Damas*, *R E Isl.*, 1934, s. 422—480; K. A. C. Creswell, *A short account of early Muslim architecture*, London, 1959, s. 60 v. dd.; J. Sauvaget, M. Écochard ve J.

Sourdel-Thomine tarafından yazılmış bulunan *Monuments Ayyoubides de Damas, P I F D*, Şam, 1938/1950, 4 cüz; M. Écochard ve Ch. le Coeur, *Les Bains de Damas, P I F D*, Şam, 1942/1943, 2 cilt; E. Herzfeld, *Damascus: Studies in architecture, Ars Islamica*, IX, 1—53, X, 13—70, XI—XII, 1—71, XII—XIV, 118—138 (bk. J. Sauvaget, *Notes...*, *Syria*, XXIV, 211—228); J. Sourdel-Thomine, *Les anciens lieux de pèlerinage Damascains d'après les sources arabes*, *B. Ét. Or.*, XIV, 65—85; H. S. Fink, *The Rôle of Damascus in the history of the Crusades*, *M W* (1959), XLIX, 41—53; N. Elisséeff, *Les monuments de Nūr ad-Dīn*, *B. Ét. Or.*, XIII, 5—43; ayn. mll., *Corporations de Damas sous Nūr al-Dīn*, *Arabica* (1956), III, 61—79. (R. HARTMANN.)

[Bu madde T H tarafından *E I²* 'den de faydalanılarak tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

ŞAMĀHĪ. [Bk. ŞİRVAN.]

ŞAMAN, şamanizm [aş.-bk.]'e bağlı kavimlerde ruhlarla insanlar arasında mutavassıt rolünü oynayan bir nevi din adamıdır. Şamanist dünya görüşüne nazaran, bütün âlem iyi ve kötü ruhların te'siri altındadır. Büyük ve hususiyle insanlara ve hayvan sürülerine türlü fenalıklar yapmaya hazır kötü ruhlarla münâsebet kurmak kudreti yalnız şamanda bulunur. İnsanlar ruhların ne tabiatta, ne huyda olduklarını ve her şeyden önce onlara hangi yollardan gidileceğini bilemez, onların nelerden hoşlandıklarını, hangi cins ve nevi kurbanlardan memnun kalacaklarını tâyin edemezler. Ata veya akraba ruhlarından aldığı kuvvet ve ilham ile bütün bunları ancak şaman bilir ve böylece bir yandan iyi ruhların insanlar için faydalı ve hayırlı te'sirlerini devam ettirmeğe, bir yandan da, çeşitli çârelere baş-vurmak suretiyle, kötü ruhların zararlı faâliyetlerini önlemeğe yalnız onun gücü yeter. Şaman bu maksatla tertip ettiği âyinlerde ruhlar ile temâsa geçip onları hoşnut ve râzı ederek istenilen neticeyi almağa çalışır.

Şimalî Asya halkları arasında „büyücü, sihirbaz" mânasına gelen *şaman* sözünü, hemenhemen yalnız Mançu—Tunguz halkları kullanır: Manç. *sama*, Tung. *şaman*, *samán*. Avrupa seyyahlarının bunlardan duyduğu *şaman* kelimesi, sonradan Sibirya sihirbazlarına verilen umûmî bir ad olarak milletlerarası kitâbiyâta yerleşmiştir. Bu kelime, ilk defa XVII. asrın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin'e giden E. İsbrand ile yol arkadaşı A. Brand'ın intibâlarını anlatan seyahat-nâmede geçer. Bu esere göre, Tunguzlarda *şaman* veya *saman* bir nevi „râhip" veya „sihirbaz" demektir. Böylece Rusya'nın şarkî Sibirya ile doğrudan-doğruya münâsebete başladığı zamanlardan itibâren Avrupa'da yazılmış olan eserlerde *şaman* kelimesi ile, aslında Tunguz sihirbazlarının kasteddildiği anlaşılmaktadır.

Şaman kelimesinin iştikakına gelince, bu hususta ortaya atılan fikirler muhteliftir. Bâzılarına göre, kelimenin aslı Mançuca veya Moğulca, bâzılarına göre ise, Sanskritçedir. Birinci görüşü müdâfaa edenlerden Banzarov (s. 34 v. d.)'a göre, *şaman* kelimesi Mançuca *saman*'dan gelmektedir. Nitekim bu kelimenin kökünü teşkil eden *sam*, gerek Mançuca, gerekse Moğulca bir kaç kelimede mevcuttur. Msl. Manç. *samarambi* „sıçramak, dövünmek" demektir. Moğul. *sam-oromoy* aynı mânaya gelir. Manç. *sam-dambi* „oynamak" demektir. Bu görüşe tarafdar olduğu anlaşılan Nioradze (s. 1), bütün bu kelimelerin, bir coşkunluk hâlini, hareketli, heyecanlı bir vaziyeti ifâde ettiğini belirttikten sonra, *şaman* veya *saman*'ın „coşmuş, durmadan oynayan, bir oraya, bir buraya sıçrayan kişi" mânasına geldiğini öne sürer. İkinci iddianın başlıca mümessillerinden olan F. Schlegel ile K. Donner ve N. Poppe, *şaman* kelimesini „dilenci râhip, budist derviş" mânasına gelen, Sanskr. *sramana* veya *çramana*, Pâli dilinde *samana* ile izah ederler. Şimâlî Asya kültür tarihinde cenuptan gelen Budizmin izleri bulunduğunu öne süren Şirokogorov da Tunguzlardaki şamanlığı Budist te'sire ircâ ederken, Mironov ile birlikte (s. 110—130) *şaman* kelimesinin menşe'ini Sanskritçe'de aramıştır. Öte yandan Lanfer (s. 105 v. dd.; *T'P*, s. 237) *şaman* veya *saman* kelimesinin Budizmden alındığını kabûl etmez. Nitekim Ruben (*Budhistlik* s. 97 v. d.) de, doğrudan-doğruya Hind kaynaklarına dayanarak, şamanizmin daha Aryalılardan önce, Orta-Asya'dan gelen kültür dalgaları ile şimâlî Hindistan'a yayılmış olduğunu belirtmiştir. Nihâyet şamanizm mes'elesini izaha çalışan Ohlmarks (*Studien* s. 69) *şaman* kelimesinin Sanskritçe'den geldiği hakkında ortaya atılan iddianın artık bir değer taşımadığına işâret ettikten sonra, Budizmde şamanlığa âit unsurların bulunduğunu ve bunların cenûptan ziyâde, şimâlin te'sirini göstermekle ifâde etmiştir.

Şaman sözü, ayrıca Toḫarca'da *samāne* ve Çince'de de *şa-men* şeklinde geçer. Soğdca'da *şmn* olarak yazılan kelimenin, *şaman* sözüne tekabül ettiği iddia edilmiş ise de, bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Zîrâ, Soğdca metinlerdeki şekline işâret edilen bu kelime, Türkçe Turfan metinlerinde önceleri *şamnu*, *şumna* diye okunmuş iken, sonradan *şimna* şeklinde tesbit edilmiştir. Mânası da, „kötü

ruh, şeytan"dır. İran esâtirinde *Ahrimen* 'e tekabül ettiği bilinen bu kelimenin, gerek şekil, gerekse mâna bakımından Tunguzca *şaman* veye *saman* sözü ile bir münâsebeti yoktur. Nihâyet bir de Farsça eski edebî dilde „putperest, put" demek olan, Firdavsî 'nin *Şâhnâma* 'sinde „Budist râhip" mânasında kullanılan bir *şemen* veya *şaman* kelimesi mevcuttur. Dinî bir ıstılâh olarak Hindce 'den Farsça 'ya Soğdca yoluyla geçtiği anlaşılan bu kelime ile, şimâlî Asya halklarının sihirbaz râhibini gösteren *şaman* arasında bir münasebet bulmak zordur.

Bütün bu izahattan anlaşılacağı üzere, *şaman* veya *saman* Tunguzca bir kelimedir. Şayet, iddia edildiği gibi, burada vaktiyle çok daha şimâle yayılmış olan Budizmin te'siri bahis mevzûu olsaydı, bu ıstılâhın çok daha geniş bir sâhaya intişar etmiş olması gerekirdi. Halbuki, şimâlî Asya dillerinde *şaman* için başka -başka kelimelerin kullanıldığı görülüyor. Tunguzların ne Hindistan, ne de Çin ile doğrudan-doğruya bir münâsebeti vardır. Buna göre, *şaman* kelimesinin Çince yoluyla Hindce 'den Tunguzca 'ya geçmiş olması da muhtemel değildir. Nihâyet Németh (s. 245 v. dd.) *şaman* kelimesinin menşe 'ini araştırırken, bunu muhtelif Türk şivelerinde geçen *kam* (aş. bk.) kelimesi ile birleştirip Türkçe olarak göstermek istemiş ise de, bu arada *şaman* kelimesinin ikinci hecesini izahsız bırakmıştır.

Şamanların çok eski bir mâzisi olduğundan bahseden Banzarov (*ayn. yer.*)'a göre, Orta-Asya kavimleri arasında onların mevcûdiyetine dâir ilk doğru malûmat, VI. asır Çin kaynaklarında geçer. Pelliot (s. 466 v. dd.) yine Çince bir metne dayanarak, Mançurya 'da Cücen dilinde „büyücü" mânasına gelen *şan-man* (=şa-man) kelimesinin XII. asırda mevcûdiyetini tesbit etmiştir.

Türk kavimleri şamanlarına umûmiyetle *kam* (*gam*, *ḫam*) derler. Radloff (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Petersburg, 1889, II, 476 v. d.)'a göre, başlıca Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Sagay, Koybal, Kaç, Küerik, Soyon, Kumandı ve Uygur şivelerinde geçer. Moğullar, Buryatlar ve Kalmuklar erkek şamanlarına *bö*, *böge*, Yakutlar *oyūn*, Çuvaşlar *yam*, Kırgız-Kazaklar *bakşı*, *baksı* veya *baḫşı* derler. Yakutlar ile Altaylılar kadın şaman için Moğul. *uduyan* (*utagan*, *abaḫan*, *iduan*) tâbirini kullanırlar. Ancak Yakutça 'da *ḫamma-* (*kamla-*), *„kam* 'lık etmek" mânasınadır.

Kam umûmiyetle „kâhin, sâhir" demektir. Ayrıca „hâzık tabip, âlim, filozof" mânalarına da gelir. Eski Türkçe metinlerde bâzan „putperest râhip", bâzan „sihirbaz" manasında kullanıldığını görüyoruz. Eberhard (s. 69)'a göre, eski bir Çin kaynağında, Kırgızlarda şamana *ġan* denildiğini görüyoruz ki, bu her hâlde *kam* olacaktır. Nitekim Radloff (*Aas Sibirien* I, 139), IX. asırda Hakas-Kırgızlarda şamana *kan* denildiğini kaydeder. Harva (*Die religiösen Vorstellungen* s. 449)'ya göre, XIII. asır Avrupa seyyahlarından V. Rubruk da „sihirbaz" mânasına *ḫam* (=*kam*) kelimesini kaydetmiştir.

Kam kelimesine, Türkçe Turfan metinlerinden mâ'da, *Kutadgu bilig* (462=1069/1070), *Dīvān luġāt al-Turk* (470=1077), *Codex Cumanicus* (m. 1303) ve Abū Ḥayyān 'ın *Kitāb al -idrāk li lisān al-atrāk* (712=1313)'i gibi eski Türk dili yâdigârlarının bir çoğunda rastlanmaktadır. *Kutadgu bilig* (trc. R. R. Arat, Ankara, 1959, II, 87, beyit 1065; 151, 2002; 281, 3373; 378, 5244)'de bir kaç yerde anlatıldığına göre, çeşitli hastalıkları tedavi etmek için tabibin yanında *kam* da yer alır. Tabip (*otaçı*) hastalığı (*ig*) ilâç (*ot*) ile tedâvi eder (*ota-*); *kam* ise, hastayı kendi usûlüne göre, daha çok ruhî yollardan, efsun ve sihirle iyileştirmeğe (*emle-*) çalışır.

Dīvān luġāt al-Turk (trc. B. Atalay, Ankara, 1939, I, 283; Ankara, 1941, III, 157)'te „kâhin" mânasına gelen *kam* 'ın başlıca vazifesi efsun yapmak (*arvış arva-*)'tır. Aynı eserde (III, 443) geçen *kam ırkladı* misâline bakılırsa, şamanın falcılık da yaptığı söylenebilir.

Şamanlığa dâvet ve şamanın tâlim ve terbiyesi. Şamanın başlıca vazifesi, ruhlarla temas etmektir. Bunu da ancak muayyen kabiliyet ve istidâda sâhip kimse'ler başarabilir. Bundan dolayı, belli bir tâlim görmekle herkes şaman olamaz. Şamanlık fıtri ve âdeta kaçınılmaz bir kader mes'elesidir.

Altay halklarına göre şamanlık, âilede irsen intikal eden ve bilhassa çocukluk çağında sar'a nöbetleri ile gelen bir hastalık sayılır (Verbitskiy, s. 44). Gerçekten, sayısız misâller şamanlık istidâdının marazî olduğunu göstermektedir. Radloff (*ayn. esr.*, II, 16. v. d.)'a göre, şamanlık nöbetleri ânî olarak gelir. Namzed önce kendinde büyük bir yorgunluk hisseder; vücûdu kasılıp titrer ve bu hâli esnemeler tâkip eder; göğsü daralır, bir takım acayip sesler çıkararak ağlar, gözleri döner, sonra birdenbire sıçrayıp ayağa kalkar, deli gibi dönmeğe başlar ve nihâyet ağzından köpükler saçarak yere yıkılır, vücûdu hissizleşir. Bu ıztıraplı hâller bir müddet devam eder. Nihâyet günün birinde namzed davulunu alıp çalmağa başlar ve artık sâkinleşip kendine gelir. Şaman olmaktan kaçınan kimse, sonunda ya delirir veya genç yaşta ölür.

Şçukin (s. 277)'e göre, Yakutlarda şaman namzedine gelen nöbetler daha şiddetli bir şekilde tezahür eder. Namzed, ruhun tazyiki ile ormanlara düşer, kendini ateşe, suya atmak ister. Bu belirtilerden, o kimsenin şaman olacağı anlaşılır ve namzed şamanlığa başlamak suretiyle bu hastalıktan kurtulur. Troşçanskiy (s. 119 v. d.)'e göre, Yakutlarda şamanlığa istidâdı olan kimselerde görülen bu asabî hastalığa *menerik* adı verilir. Şamanlığı terkedenlerde hastalığın yeniden başladığı bir çok misâllerle tesbit edilmiştir.

Şirokogorov (*Opıt*, s. 43 v. dd.)'un verdiği mâlûmata göre, Tunguzlarda da şamanlığın asabî bir hastalık hâlinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Oblmarks (*ayn. esr.*, s. 5 v.dd.) da şamanizmin ruhî esâsını, kutup bölgesindeki tabiî şartların ağırlığından mütevellid bir nevi isteri ile izah etmek istemiştir. Fakat, bütün bunlara rağmen şamanı sâdece bir ruh hastası olarak göstermek asla doğru değildir. Aksine olarak ruhlar tarafından şamanlığa dâvet edildiğine inanılan bu kişiye, Sibirya halkları arasında korku ile karışık bir saygı gösterilir. Husûsî kabiliyeti sâyesinde tabîat-üstü kuvvetlerle temasta sayıldığı için, ona mensup olduğu boy veya oymağın koruyucusu gözü ile bakılır. Nitekim ilk şamanın zuhûruna dâir Sibirya'da anlatılan efsânelerde de (bk. Agapitov-Hangalov, s. 41 v. d.; Nioradze, s. 2 v. d.; Buluç, *Şamanizm* I, 1, 43 v. dd., *Şamanizmin menşei*, s. 277; Harva, *ayn. esr.*, s. 465 v. d.;) ruhlarla münâsebette bulunduğuna inanılan şamanın, üstün kabiliyetleri ile farklı yaratılışa sâhip bir varlık olduğu belirtilir. *Kam*'lar, umûmiyetle zeki, hayalperest ve şâir tabiatlı insanlardır. Âyin esnâsında büyük bir vecd içinde kendinden geçip gök ve yer-altı âlemlerinde gördüğü garip varlıkları, acâyip hâdiseleri teferruâtıyle anlatan şaman, ayıldıktan sonra hiç bir şey hatırlamaz. Tarihî devirlerde gelecekten haber veren, bir boz atın sırtında göklere çıkan, hattâ nihâyet devlet işlerine bile karışan, kudretli şamanlardan bahsedilir (İnan, *Şamanizm*, s. 87 v.dd.).

Yukarıda işâret edildiği üzere, yalnız tâlim ile herkes şaman olamayacağı gibi, sâdece fıtrî kabiliyet ve istidat da buna kâfi değildir. Şaman namzedinde istidad ile berâber, muayyen bir bilgi ve maharet de aranır. Radloff (*ayn. eser.*, II, 16)'a göre şaman, mesleğindeki gücü ve bilgiyi atalarından alır. Onlardaki kudretin sudûru ile davulu idâre etmeği, makamla duâlar okuyup ataları, ruhları çağırmayı ve nihâyet onların yardımı ile kendi ruhunu bedeninden ayırarak aydınlık veya karanlık âlemine göndermeği öğrenir. Şamanın nesilden nesle intikal eden örf ve âdetleri iyice bilmesi ve bilhassa kendi soyu ile mensup olduğu boy veya oymağın ruhlarını tanıması lâzımdır. Anohin (*Materiali* s. 29 v.d.)'in yazdığına göre, ölmüş şamanların ruhları, „temiz, iyi ruh" olarak yer-altı âleminden ayrılıp bu dünyada yaşarlar. Bu sûretle hemen-hemen her âilenin vaktiyle şamanlık yapmış olup ahfâdına yardım etmek isteyen ecdâdı vardır. Bu akraba ruhları olmadan şaman vazifesini asla yapamaz. Şaman gerek göğe çıkarken, gerekse yer-altındaki cehennem âlemine inerken karşılaştığı engelleri aşabilmek için bu ruhları çağırır. Denildiğine göre, onlar da canlı birer kuvvet olarak ortaya çıkıp şamana yardım eder ve onun karşısına dikilen korkunç hasımlarla savaşırlar. Çeşitli âyinlere âit mâlûmatı elde edebilmek için de şaman namzedinin, oymağın tecrübeli ihtiyarları ile temas etmesi ve ayrıca kudretli, bilgili bir şamandan ders alması şarttır. Namzed bu kişinin yardımı ile çeşitli âyinlerin nasıl yapılacağını, okunacak duâ ve efsunları öğrenerek görünmez kuvvetlerle âşinâlık peydâ eder. Stadling (s. 63)'e göre, Yakutlarda usta şaman, namzedi bir *emeget* „yardımcı ruh" ile techiz eder. Bir rivâyete nazaran, bu ruh şamanın diğer benliğidir. Esâsen namzedin kendisi aşırı derecede hassas ve hayalperest olduğundan, üstâdının esrârengiz telkînleri ile, garip şeylerle uğraşa-uğraşa, nihayet günün birinde o da şaman olmak kudretini kazanır. Namzedin şaman olarak yetişmesi, akrabalarının katıldığı bir merâsimle tesbid edilir. Pripuzov (s. 65)'a göre, Yakutlarda yaşlı şaman, namzedi yüksek bir dağın başına veya istepe götürerek ona şaman elbisesi giydirir; eline bir davul ile at kılı sarılı bir söğüd dalı verir. Namzedin sağında 9 erkek, solunda 9 kız çocuk yer alır. Bu arada namzedi yetiştiren üstâd da merâsim elbisesini giymiş olarak namzedin arkasında durup bir takım duâlar okur. Namzed bu yemin duâsını tekrarlayarak yoksullara, düşkünlere yardım edeceğine, yüksek dağların zirvelerinde yaşayan ruhlara saygı gösterip hizmet edeceğine söz verir. Bu ruhların en büyüğü, en kudretlisi *sustuğanalı uluı Toyun* olup bunun erkekli dişili büyük bir âile halkı, adları, sanları ile çağırılan oğulları, karısı, kardeşi ve diğer akrabaları vardır. Bunların bâzısı insanlara kötülük eden, çeşitli hastalıklar; doğuran habis ruhlar olup çoğu dişidir. Her ruha kurban olarak sunulacak hayvan, rengi ve alâmetleriyle tefrik edilmiştir, Kimine kara aygır veya kızıl alaca at, kimine kara inek veya kızıl inek, kimine de alnı kara benekli ak inek kurban edilir. Bu arada şaman, insanlara

çeşitli akıl hastalıkları tevlid ettiğine inanılan dişi ruh için dokuz kakım, dokuz sarı sıçan, dokuz kokarca, dokuz güvercin azad edeceğini va'ad eder (İnan, *ayn. esr.* s. 76 v. dd.).

Radloff (*ayn. yer.*) şamanlığın irsî olup, babadan oğula veya pek seyrek ahvâlde babadan kıza intikal ettiğini yazar. Bu hususta daha doğru mâlûmat verdiği anlaşılan Anoḫin (*ayn. esr.* s. 29 v.d.) şamanların şecerelerine dayanarak, bu mesleğin babadan evlâda değil, fakat akrabadan akrabaya geçtiğini kaydetmiştir.

Yine Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 50)'in tesbit ettiğine göre, şamanlığa dâvet 6 ile 50 yaş arasında değişir. Ancak bu arada daha ziyâde 20 yaşında olanlar ekseriyeti teşkil etmekte ve bu sûretle şamanlığa dâvetin, umûmiyetle cinsî olgunlaşma devresine rastlaması dikkati çekmektedir. Bununla berâber fevkalâde hâllerde ancak 62 yaşında şaman olanlara da rastlanır. Bunun aksine daha çocukluk çağında 4, 6, 9, 12, 15 yaşlarında şaman olanlar da vardır. Henüz çocuk yaşında olanlar, çadırda bâzan günde 2 saat kadar kendi kendilerine davul çalıp bir şeyler mırıldanır ve bu minval üzere tâlim ederek ancak yıllarca sonra gerçek şaman olabilirler.

Bir Moğul boyu olan Buryatlarda şaman namzedi, mensub olduğu boy veya oymağı komşularından birisi ile dolaşıp sadaka toplar. Sonra oymak halkı bir ormanda toplanır. Bu arada, merasim esnasında davul yerine kullanılmak üzere, kalın bir kayın ağacının gövdesi oyularak, bundan iki asâ çıkarılır. Bir ağacın yanında bir kulübe kurulup ortasında ateş yakılır. Oymağın yaşlı kişileri burada yerlerini aldıktan sonra bunlardan birisi şaman namzedinin „ata" sı olur. Bu yaşlı şamanın ruhları ile namzedin ruhlarının aynı zümreden ve aynı soydan olmalarına dikkat edilir. Her ikisi ilk âyini birlikte yapar, duâları bir ağızdan okur ve hareketlerini birbirlerine uydururlar. Merasim dokuz gün sürer. Bu arada bir çok koyun ve tay kesilerek yenilip içilir. Genç kızlarla delikanlılar raksedip eğlenirler. Dokuzuncu gün bir keçe üzerine oturtulan namzed havaya kaldırılarak şaman ilân edilir (İnan, *ayn. esr.*, s. 78 v. d.).

A k ve kara şamanlar. Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 33 v.dd.)'e göre, Altaylılarda şamanlar *ak kam* ve *kara kam* olmak üzere ikiye ayrılır. Birinciler yalnız göğe ve başta aydınlık âleminin hâkimi Ülgen olmak üzere, oradaki iyi ruhlar şamanlık ederler. İkinciler ise yalnız yer-altının korkunç ruhunu temsil eden Erlik ile ona bağlı kötü ruhlar (*kara tôz*) için tören yaparlar. Bu iki nevi şaman kıyâfet bakımından da (aş. bk.) birbirinden tefrik edilir. Umûmiyetle âyinlerde, mistik bir karakter taşıyan kara şamanların aksine olarak, ak şamanların daha gösterişsiz ve sâde giyindikleri göze çarpar. Kadınlar temiz sayılmadıkları için yalnız kara şaman olabilir, fakat gök ruhları adına yapılan merâsimlere katılamazlar. Troşçanskiy (s. 111)'e göre, Yakutlar ak şamana *ayı oyuna*, kara şamana ise *abası oyuna* derler. Ancak birincisi aslında şamanlık yapmayıp sâdece kurban keser. Öte yandan Pripuzov (s. 64) Yakutlarda şamanlar için böyle bir tefrik yapıldığından bahsetmez. Ona göre, Yakutlarda gerek yer-altındaki, gerekse yukarı âlemdeki ruhları çağıran şaman aynı kişidir.

Agapitov-Ḫangalov (s. 46), Buryat şamanlarının, iyi veya kötü ruhların hizmetinde bulunmalarına nazaran, ikiye ayrıldıklarını belirtirler. Ak şaman (*sagani bö*) iyi tanrılara tapar, onların vâsıtasıyle insanlara iyilik eder. Kara şaman (*karain bö*) ise kötü ruhlara tapar, yalnız onlara kurban keserek insanlara türlü fenalıklar yapmaya çalışır. Onlarda ak şamanların elbisesi beyaz, kara şamanlarınki ise mavi renklidir. Ak şaman ölünce cesedini yakıp küllerini beyaz bir kumaş torbaya koyarlar. Kara şamanın cesedinin küllerini ise kara bir torbaya koymak âdettir (Şaşkov, s. 82). Harva (*ayn. esr.*, s. 484 v. d.), Buryatlarda kara şamanların bu kadar kötü bir şöhrete sâhip oldukları hakkındaki mütâleaları mübâlağalı bulmakta ve haklı olarak onların, yer-altındaki korkunç kuvvetleri çeşitli vâsıtalar ile teskin edip zararsız hâle getirmelerini, insanlar için hayırlı bir iş olarak değerlendirmektedir. Aynı müellife göre, aksine olarak, Buryatlarda şamanizmi en eski şekli ile temsil edenler, bu kara şamanlardır.

Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 108—148) Altay erkek ve kadın şamanlarının şecereleri üzerinde dururken, ya sâdece *ak kamlık* veya sâdece *kara kamlık* yapan şamanların yanında, bir çok *kam*'ların hem gök, hem de yer-altı ruhları için, her iki şamanlığı birden yaptıklarını da kaydeder. Nitekim Şorlarda yalnız bu nevi şamanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Umûmiyetle Altaylılarda kara şamanların sayısı ak şamanlarınkinden daha azdır.

Ş a m a n k ı y â l e t i. Sibirya'da şamanlar âyinde hususî bir elbise giyerler. Fakat şamanî halkların çoğunda, tam bir takım hâlinde şaman elbisesine artık pek rastlanmıyor. Bir çok yerlerde şaman günlük kıyâfeti ile âyin yapar. Fakat, denildiğine göre bu, şamanlığın ilk seneleri için bahis mevzûudur. Altay Türklerinde *kam* sâdece bir davul ile

şamanlık yapar. Radloff (*ayn. esr.*, II, s. 17)'a göre, şimalî Altay halklarının bir kısmında şamanların hususî bir elbisesi yoktur. Giydikleri, hayvan derisinden yapılmış bir göğüslük ile önü açık bir ceket ve kara tavuk tüyleri takılı kırmızı bir başlıktan ibârettir. Sözde Hıristiyanlaştırılmış Kumandılarda göğe kurban merasiminde *kam*, sâdece beyaz bir cübbe ile kayın ağacı kabuğundan yapılmış, buni biçiminde bir külâh giyer. Şimalî Altay'ın bâzı yerlerinde beyaz renkli olan serpuşa puhu kuşu tüyleri takılıdır. Yine Radloff'a göre, mühim olan şamanın davuludur.

Âyin esnâsında şamanın mutlaka ayrı bir elbise giymesi şart olan halklarda da, bu bakımdan, yine bir tereddi müşâhade edilmiştir. Fakat, bu arada cübbe ile başlık uzun zaman muhâfaza edilmiş görünüyor. Bununla berâber bâzı yerlerde şaman elbisesinden arta kalan ya sâdece cübbe veya başlıktır. Muhakkak olan bir şey varsa, o da eskiden şaman elbisesine büyük bir ehemmiyet verilmiş olduğudur.

Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 131) Altaylılarda cübbenin sonradan başka halklardan alındığı kanaatindedir. Ona göre de, Ülgen ile dağ ve yer ruhlarının da dahil bulunduğu iyi ruhlara âyin yapanlar, şaman cübbesini (*manyak*) giymezler. Halbuki yer-altı dünyasının hâkimi Erlik ile ona tâbi kötü ruhlar (*kara tōz*) için yapılan törenlerde cübbe giymek zarûridir. Şaman bu cübbeyi kendi arzusuna göre değil, ruhların ilham ettiği şekilde yaptırmak mecburiyetindedir.

Şaman elbisesinin, aslından uzaklaşma ve ehemmiyetini kaybetme bakımından arzettiği tereddi, elbiseye takılan parçalar için de bahis mevzûudur. Gerçekten, türlü maksatlar ile ve çeşitli varlıkları temsil etmek üzere, elbiseye merbut olan parçaların da zamanla yerlerini değiştirdikleri görülüyor.

Her ne kadar bugün tam bir şaman elbisesiyle mücehhez *kam*'lara pek seyrek rastlanır ise de, daha çok Rusya ve bâzı Avrupa müzelerinde bulunan kolleksiyonlara bakarak şaman elbisesinin menşe' ve mâhiyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Ayrıca seyyahların muhtelif zamanlarda, muhtelif bölgelerdeki şamanlara dâir verdikleri mâlûmat da bu sâhadaki bilgileri tamamlamaya yaramaktadır. İşte bütün bunlara dayanarak muhtelif kültür dâirelerine mensup elbise nevilerini tesbit etmek mümkün görülmektedir. Bu arada şaman elbiselerinin, sâdece şahsî veya tesâdüfî bir icad olmayıp, aynı zamanda dar veya geniş bir muhitin müşterek düşünce ve tasavvurlarının mahsûlü olduğu gözden kaçmamaktadır.

Takım hâlinde şaman elbisesinde şu parçalar vardır: 1. cübbe veya hırkaya benzeyen bir üstlük, 2. serpuş, 3. şimâlde oturan halklarda göğüslük, 4. eldiven, 5. yüksek konçlu ayakkabı. Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 39—46) Altaylılarda, Potanin (*Oçerki*, IV, 49—52) Moğullarda şaman cübbesini teferruâtıyle tasvir ve izah etmişlerdir.

Bâzı Altay halklarında şaman elbisesinin bütünü ile bir kuş veya hayvanı temsil ettiği göze çarpar. Msl. Teleütlerde şaman cübbesi (*manyak*) geyik veya koyun derisinden yapılmış olup, büyük bir kuşu andırır. Nitekim halk da, elbisenin kol altındaki dikiş boyunca sarkan püsküllerin, kuş kanadını temsil ettiğini söyler. Omuzdan sarkan ve puhu kuşu tüyleri takılı olan deri veya kumaştan püsküller de kanada benzer. Cübbenin bel hizâsından başlayarak arka tarafta bütün alt kısmı teşkil eden ip veya püsküller, kuşun kuyruğudur. Ayrıca, bâzan cübbenin omuz başına da puhu kuşu tüyleri dikildiği vâkîdir. Cübbede ifâde edilmek istenilen kuş tasavvuru, *kuş pōrük* denilen başlıkta da kendini gösterir. Altay havâlisinde seyrek olarak rastlanan bu serpuş, kırmızı bezden yapılmış olup mâdenî düğme, katır boncuğu ve dizi-dizi başka boncuklarla süslüdür. Ayrıca üzerinde kuş şekilleri de vardır. Nihâyet başlığın ucunda da yine puhu kuşu tüyleri bulunur.

Buna göre, Altay *kam*'ının, bugün ancak cübbesi ile başlığı muhâfaza edilebilmiş olan şaman elbisesini giyince, bir puhu kuşu şekline girmiş olduğu anlaşılıyor.

Altaylılarda *kam* bundan başka, ruhları kovmak için, elbisesine bir takım şeyler de takar. Bunların arasında kollara, sırta takılan küçük zil ve çıngıraklar vardır. Bu meyanda cübbenin kollarının alt kısmına, 4'ü sağda, 5'i solda olmak üzere, bakırdan yapılmış küçük çıngıraklar asılıdır. Cübbenin arka tarafında ulkî olarak 2 veya 3 dizi hâlinde sıralanmış 20 veya 70 çıngırak daha görülür. Türlü sesler çıkararak ruhları ürküten mâdenî eşya, şamanın zırhı sayılır. Çıngırakların üst sırasında ise 9 küçük yay vardır. Bunlar da yine zırhın bir parçası olarak kötü ruhlara karşı silâh vazifesi görürler. Sırt kısmına, gelişi-güzel serpiştirilmiş olup yıldızları temsil eden mâdenî parçacıklar da merbuttur. Bu kısımda sıra-sıra dizili katır boncukları, kötü ruhları uzaklaştırmaya yarar. Nihâyet cübbenin omuz kısımlarında güneşle ayı temsil eden iki büyük mâdenî levha göze çarpar. Ayrıca cübbenin omuz başı ile dirsek ve bilek hizâsına gelen yerlerine, parça halinde vaşak kürkü dikilidir.

Cübbeda efsânevî bir takım şekiller de bulunur. Bu meyanda sırt kısmında, yakanın he-

men altına rastlayan yerden dokuz bebek sarkar. Bunlar Ülgen'in kızlarını temsil ederler. Ayrıca cübbenin bir yanından *yatpa* adlı yer-altı canavarını temsil eden, siyah veya kahve rengi kumaştan yapılmış bir şerid sarkar. Şeklen çatal kuyruklu, dört ayaklı, ağzı açık bir yılana benzer. Şamanı kötü ruha karşı korur. Cübbenin diğer yanında ise *arba* denilen ve Erlik'in ülkesindeki denizde yaşadığına inanılan bir canavar şekli vardır. Bu da yeşil kumaştan yapılmış bir şeridden ibâret olup, dört ayağı ile ağzı kırmızı renktedir. Başında baykuş tüyü, göz yerinde ise, küçük birer bakır pul vardır. Bâzı şamanlar için *arba* koruyucu bir ruh (*töz*)'dur. Cübbede ayrıca çeşitli ruhları temsil eden sincap, ağaç kakan derisi ile kara bezden yapılmış bir kurbağa, ağaç kakan ve kartal tüyleri, kartal pençeleri, ayı ayakları v.s. vardır. Omuzlarda demet hâlinde bulunan tüyler, âyin esnâsında şaman ile kurbanlık hayvanı yukarı âleme taşıyan iki kartal veya şâhini temsil eder. Bütün takımı ile tam bir cübbe (*kültük manyak*) 60 esas parçadan müteşekkildir. Bütün parçaları ise, 600'ü bulur.

Cübbeyi şamanın âilesine mensup kadınlar diker. Cübbenin hazırlanması sırasında kadınların çok temiz ve afif bir hayat sürmeye dikkat etmeleri gerekir. Cübbe hazırlanınca büyük bir halk kalabalığı huzûrunda yapılan bir âyin ile, her ihtimâle karşı, kirden, lekeden temizlenir (*manyak arüla-*). Şaman bu törende cübbeyi ruhların tasvibine arzeder. Bunlar, bâzan cübbede şu veya bu değişikliği isteyebilirler. Bu takdirde onların isteklerini yerine getirmek şarttır.

Şamanın belinde bir de kırmızı renkli bir k u ş a k (*kurdak*) bulunur. Buna güneşle ayı temsil eden iki büyük mâdenî levha ile yıldızları temsil eden bir sıra katır boncuğu takılıdır. Cübbe oldukça pahalıdır. Zengin şamanlar cübbelerini bir kaç ay içinde yaptırabildikleri hâlde, fakirlerin bir cübbeye sâhip olmaları bir kaç seneye mütevakkıftır.

Erkek şamanların cübbesi ile kadınlarınki arasında büyük bir fark yoktur. Umûmiyetle kadınların cübbesi daha süslüdür. Erkek ve kadın şamanlar, karşılıklı olarak birbirlerinin cübbelerini giymeye me'zun değildirler. Bu arada kadının temiz sayılmayan bir varlık olduğu dâima göz önünde tutulur.

Anohin (*ayn. esr.*, s. 47—49) ile Potanin (*ayn. esr.*, IV, 52 v. d.)'e göre, şamanın b a ş l ı ğ ı iki nevidir: biri cübbe ile, biri de cübbesiz, âdi elbise ile giyilir. Cübbe ile giyilen başlığa, üzerindeki bâzı remzî süslerle *kuş pörük* denir. Kırmızı kumaştan yapılan, içi astarlı bu başlık, arkaya doğru sarkan bir külah biçimindedir. Serpuşa yer-yer tilki postu, boncuklar, ipler, puhu kuşu tüyleri dikilmiştir. Bâzı şaman başlıklarında ise, başı ile birlikte puhu kuşu kanadı bulunur. Cübbesiz olarak âdi elbise ile giyilen başlık, kuzu postundan yapılmış olup bâzı yerlerinde demet hâlinde ağaç kakan tüyleri, arka kısmında ise üç beyaz şerid görülür. Bu külâh, *arü töz* olarak vasıflandırılan Ülgen ile oğulları, dağ ruhları ve *Yer-su* (aş. bk.) gibi iyi ruhlar için yapılan törenlerde giyilir. Beyaz renk iyi ruhların hoşuna gittiği için umûmiyetle beyaz kuzu postundan yapılır. Alelâde şamanların külâhları ise, kara kuzu postundandır.

Lankenau (s. 279)'ın tasvir ettiği eski bir şaman kıyafetinde, cübbenin arka kısmında koltuk altına yakın yerlere puhu kuşu kanatları raptedilmiştir. Başlığa da boz bir puhu kuşunun kanadı ve kuyruğu takılıdır. Geyik derisinden yapılmış olan cübbe, kuş şekline uygun olarak, deriden bağlarla mücehhezdir. Sırt kısmında 12 parça kakım kürkü ve uzun bir şeridin ucunda puhu kuşu pençesi bulunmaktadır. Ayrıca koltuk altına merbut iki büyük çıngırak da göze çarpar. Cübbe ve başlıktaki bütün bu parçalar kötü ruhları defetmeğe yarar.

Harva (*ayn. esr.*, s. 507 v. d)'ya göre, Soyot ve Karagaslarda da şaman elbisesi, yine kuşu andıran bir şekildedir. Bu bakımdan aynı kültür dâiresine mensup olan bu halklarda şamanın bir kuş şekline girdiği ve bu kuşun da puhu olduğu muhakkaktır. Ayrıca Yakut ve Tunguzlarda da şaman kıyâfetinin, bâzı değişikliklerle birlikte, bir kuşa benzediği görülüyor.

Bu şaman kıyâfetinden başka, bir de hayvanı andıran bir şaman kisvesine rastlanmaktadır. Bunun başlıca alâmeti, şamanın başlığına takılan boynuzdur. Ayrıca şamanın arkasına da boynuz takılıdır. Gmelin (II, 44 v. d, 83) daha XVIII. asırda bir Tunguz şamanının her iki omuzunda demirden yapılmış birer boynuz bulunduğunu yazar. Rusya müzelerinde bulunan bu nevi elbiseler, Tunguzlardan Yenisei halkları ile Samoyedlere geçmiştir. Şirokogorov (*Opıt*, s. 33 ve *Versuch*, s. 67 v.dd.) da Tunguzlarda hakikî geyik boynuzu takılı bir şaman başlığı gördüğünden bahseder. Aynı müellife göre, eskiden şaman elbisesi de geyik derisinden yapılmıştır. Pallas (III, 182; krş. Potanin, IV, 54) XVIII. asırda bir Buryat şamanının, demir boynuz takılı bir başlık taşıdığını kaydeder. Ayrıca Buryat şamanına âit bir mezarda da bu biçimde bir serpuş bulunmuştur.

Çeşitli şaman kıyâfetlerini inceleyerek bunları değerlendirmeğe çalışan Harva (s. 524

v.d.)'ya göre, şamanın giydiği elbise, kötü ruhlara karşı onu bir maske gibi muhâfaza eder. Nitekim Altay ve Sayan dağları havâlisinde şamanın puhu kuşu kılığına girmesi, bu kuşun ruhları ürküttüğüne inanıldığındandır. Bundan dolayı bâzı yerlerde, hastalanan çocuğu iyileştirmek için, bir puhu kuşu beslenir ve bunun, hastalığı tevlid eden kötü ruhları kovacağına inanılır. Sibirya'da şamanın boynuz takması da, yine kötü ruhları ürkütmek içindir.

Aynı müellife nazaran, şaman kıyâfeti aslında yüze veya başa geçirilen bir maskeden ibâret olup zamanla bugünkü şeklini almıştır. Nitekim bâzı halklarda şaman, âyin esnâsında sâdece yüzüne, kayın ağacı kabuğundan yapılmış bir maske takmakla iktifa eder. Ayrıca Buryat şamanlarının da yüzlerine deri, tahta veya mâdenî maske taktıklarına bakılarak elbisede başlığın daha mukaddem olduğu söylenebilir. Diğer taraftan Oblmarks (*ayn. esr.*, s. 211 v.d.)'a göre kuş biçimindeki elbise şaman için alelâde elbiseden daha mühim olup onun, ruhu ile bir kuş gibi göğe uçtuğu tarzındaki tasavvurdan doğmuştur. Şaman, yeni bir vücûda girer gibi, giydiği bu elbise sâyesinde, yardımcı ruhlarla birlikte kolayca uçabilir.

Altay Türklerinde *kam* elbisesi, deriden bir çanta içinde, çadırın gerisinde bir yerde saklanır. Elbise eskiyince ormanda bir ağaca asılır. Şaman öldüğü zaman, elbisesi de mezarının başına konulur. Her yeni şaman için yeni bir âyin elbisesi yaptırmak şarttır.

Şaman davulu. Sibirya şamanları âyin esnâsında bir de davul kullanırlar. Şaman elbisesinden daha eski olduğu anlaşılan bu âlet, şaman kıyâfetinin bugün artık ortadan kalkmış olduğu yerlerde bile kendini muhâfaza etmiştir. Türk-Moğul halklarında şaman davulları, umûmî hatları ile aynı şekildedir.

Cenûbî ve şimâlî Altay halklarında davulun aksâmı, hazırlanması, yapısı ve deriye çizilen şekillere dâir Radloff (*ayn. esr.*, II, 18), Anoḫin (*ayn. esr.*, s. 49—62), Potanin (IV, 40—49), Potapov-Menges (s. 62 v dd.)'de geniş mâlûmat vardır. Şaman davulunun adı Radloff'da *tünür*, *tüñür* veya *tür*'dür. Potanin'de *tüñir*, Anoḫin'de ise, *tünür* veya *çalu* olarak geçer. Şorlarda bu davula *tür* denir. Radloff kendi tesbit ettiği her üç şeklin Moğulca'dan geldiğini kaydeder. Anoḫin'de geçen *çalu* ise, Türkçe olup *çal-* fiilinden yapılmış bir isimdir. Hâlbuki bu müellife göre *çalu*, davulun içinde bulunan ve şamanı temsil eden tahta sapın adıdır. Cübbe gibi davul da şamanın mesleğe dâvet edilmesinden hemen sonra, ata ruhlarının verdiği ilham üzerine yapılır. Erkek şamanların davulu ile kadınlarınki arasında bir fark yoktur. Ancak çocuk şamanların davulu daha küçüktür.

Radloff'a göre, davulun şekli az-çok beyzîdir. Anoḫin bunun yanında ayrıca yuvarlak davullardan da bahseder. Nitekim Şorlarda davulun her iki şekline rastlanır. Bunlarda tasvir edilen davulun kutru 76 cm.'dir. Potanin ise, yalnız yuvarlak davullar gördüğünü kaydetmiştir. Davulun kasnağı tercihen kayın veya sedir ağacından yapılır. Bu ağacın temiz, zedelenmemiş ve meskûn yerlerden uzakta olması gerekir. Ayrıca ona insan eli değmemiş ve her hangi bir hayvanın yaklaşmamış olmasına da dikkat edilir. Davulun derisi goyik veya dağ keçisi derisinden yapılır. Bunu eski bir avcı kültürünün alâmeti olarak kabûl edenler vardır. Derinin seyrek olarak tay derisinden yapıldığını göz önünde tutanlar ise bunu, at besleyenlere mahsus bir kültürün bakiyesi olarak izah etmişlerdir (bk. Schmidt, IX, 258).

Davulu ustaları yapar. Şaman yeni davulu takdis için, duâlar okuyarak ardıç tütsüsüne tutar, üstüne kımız serper. Davul yalnız dinî törenlerde kullanılır. Davulun derisi hasar görürse, yenilenir; eski deri ormanda bir ağaca asılır. Şaman ölünce davulu parçalanıp mezarının yanında bulunan bir ağaca asılır. Her şamanın, biri yedek olmak üzere, iki davulu vardır. Şorlarda şamanların bütün meslek hayatları boyunca kullandıkları davul sayısı 3—9 arasında değişir. Potapov-Menges (s. 69 v.d.) Şorlarda davulun yapılmasına dâir geniş izahât vermiştir. Onlara göre, şaman namzedinin mesleğe dâvet edilmesi üzerine, mensup olduğu oymağın halkı ormana gider. Burada şaman duâlar ederek büyük bir dinî âyin yaparken, davulun bütün aksâmı üç gün içinde tedârik edilip bir araya getirilir, sonra üzerine resimler çizilir. Aynı müelliflere göre (s. 67 v.d.) şaman namzedi bu sûretle hazırlanan davulu evvelâ koruyucu ruhu olan *Muz-taġ* „Buz dağ" 'a arz eder. O da bunu, adları ile çağırılan oğullarına gösterir. Bunların hepsi, *Muz-taġ*'ın civârında bulunan yüksek birer dağdır. Sonra *Muz-taġ* kendisi davulu gözden geçirerek bununla ne kadar tören yapılacağını tesbit eder. Namzed bundan sonra davulu, bir rivâyete göre, Ülgen'in annesi, diğer bir rivâyete göre ise; karısı olan *Tazı Kan* „dazlak han" 'a arzeder. Üç gün sonra da büyük bir merâsimle bu davul Erlik'e gösterilir. Kurban olarak ona içki sunulur. Yer-altı âleminin bu büyük ruhu de davulu muayene edip namzedin bununla kaç yıl şamanlık yapacağını ve bu arada kaç kurban sunacağını bildirir. Bu sûretle tesbit edilen müddet dolunca, çok

defa şaman gerçekten ölür veya dağlarda, istepte kaybolup gider.

Davulun iç kısmı, kayın ağacından yapılmış bir sapla iki müsâvi kısma ayrılmıştır. Cenubî Altaylılar ile Kara-orman halklarında bu sap, insan şeklinde yapılmış olup eski, ölmüş bir şamanı temsil eder. Bu, *tür ēsi* „davul sahibi" 'dir. Bunun göğüs hizasından çaprazlama geçirilmiş olan bir demir çubuk (*kiriş*), kolları teşkil eder. Yukarıda bahsi geçen sap, bu çubuğun alt kısmında genişleyerek kalçaları ve bir az aşağıda da bacakları meydana getirir. Bu kısımlar bâzı davullarda yoktur; sapın üstünde bâzan şamanın kendisini temsil eden bir insan tasviri bulunur. Şorlar ile Kumandılarda davulun içinden geçen tûlânî sapın üstüne çeşitli süsler oyulmuştur. Şaman bu saptan *altı köstü ala mars* „altı gözlü ala kaplan" diye bahseder. Cenup Altaylılarda *kiriş*'in iki yanına mâdenî parçalar asılıdır. Bunlar şamanı kötü ruhlardan koruyan silâhları temsil eder. Bâzı halklarda, şamanın emrinde bulunan ruhların sayısı kadar çıngırak takıldığı da görülür.

Cenubî Altaylılarda davulun derisindeki resimler kırmızı ve beyaz taş boya ile çizilir. Bunu çizenlere *yürüçi* denir. Resimler davulun hem dış, hem de iç yüzünde bulunur. Bunlar şamanist düuya görüşü ile kurban merasimlerini aksettiren şekillerdir. Davulun derisinin üstündeki resimler, yerdeki bâzı mevcûdat ile gökteki efsanevî varlıklara âittir. Yukarıya doğru sağda ay, solda güneş resmi vardır. İkisinin yanında görülen iki küçük dâire, fecirle şafağı temsil eder. Bunların arasındaki noktalar yıldızları gösterir. Ayrıca Ülgen'in kızlarını tasvir eden resimler ile kuş, geyik, ağaç v.s. şekiller de vardır. Davulun derisinin içindeki resimler „davulun sahibi" ile *kiriş*'i tasvir eder. Bir az altta davulun kasnağının yapıldığı, ilâhî menşe'li kayın ağacı ile davulun derisinin yapıldığı geyik ve nihâyet yer-altı denizinde yaşayan bir yılan; *kiriş*'in üst tarafında ise güneş, ay ve yıldızların resimleri göze çarpar.

Âyinin başında şaman, yardımcı ruhları davulun iç kısmında toplar. Şorlar ile Kumandılarda da davulun üstüne çizilen şekiller, cenubî Altaylılarınkinden farklı olup daha çok Abakan Türklerinden sayılan Sagay, Beltir ve Kaçlarınkine benzer. Bunlarda davulun yüzü ikiye ayrılarak üst kısma göğe âit alt kısma ise yer ve yer-altına âit varlıkların resimleri çizilmiştir. Şorların şaman davulunda ez-çok bir kâinat görüşü ifade edilmeğe çalışılmıştır. Burada yere âit her hangi bir şeye rastlanmaz. Gök ise, yer-altı âlemine karşı hâkim bir durumda görülür. Öte yandan cenubî Altaylılarda yer-altı âlemi hiç aksettirilmez. Burada göze çarpan, daha ziyade yer-yüzü sâkinleri ile kurban törenlerine âit sahnelerdir.

Davulun tokmağı. Radloff (*ayn. esr.*, II, s. 19), Anohin (*ayn. esr.*, s. 62) Potanin, (IV, s. 48 v.d.) ve Potapov-Menges (s. 73)'e göre, cenubî Altaylılarda tokmak (*orbu*) genç bir kayın ağacından yapılır. Davula vurulan kısım, şesin boğuk çıkmasını te'min için, kakım, samur veya tavşan ayağı derisi ile kaplanır. Şimâlî Altaylıların Kuznetsk havâlisindeki bâzı halklarında tokmak yerine, doğrudan-doğruya bir tavşan ayağı kullanılır. Tokmağın diğer yüzüne süs olarak 3 veya 9 halka takılıdır. Şaman, davulu tokmakla „kamçıladığı" için ona „kamçı" denir. Yine şimâlî Altaylılardan sayılan Şorlarda tokmak (*orbog*) uzun saplı bir kaşığa benzer. Buna beyaz renkli, erkek bir tavşanın derisi geçirilir. Bunlarda tokmak, davuldan bir yıl önce hazırlanır ve Ülgen için yapılan törenler hâriç olmak üzere, diğer âyinlerde davulun yerine kullanılır.

Şamanlıkta davulun ne maksatla kullanıldığına dâir bir takım fikirler öne sürülmüştür. Priklonskiy (*Tri, JSt*, 1891, s 53)'e göre, Yakutlarda davul, ruhlar âlemine gîden şamana refakat ettiği söylenilen hayvanı temsil eder. Nitekim Yakut efsânelerinde o „şamanın atı" diye geçer. Buryatlarda da davul, şamanın âyin esnâsında yaptığı seyahatlerde bindiği „at"tır. Bu da muhtemelen bu havâlide davulun at derisinden yapılmış olmasından ileri gelmektedir. Nitekim bunun yerine maral veya geyik derisi kullanılan yerlerde, davulun adı „maral" veya „geyik" olarak geçer. Yakut efsânelerinde şamanın, davulu üzerinde yedi kat gökte uçtuğundan bahsedilir. Altay Türklerinde davulun tokmağına „kamçı" denilmesi de bundandır. Ancak, şaman âyinlerinde davulun eskiden de kullanılıp-kullanılmadığı belli değildir. Harva (*ayn. esr.*, s. 537)'ya göre, davulun ne maksatla kullanıldığını anlamak için şu hususlara da dikkat etmek gerekir: denildiğine nazaran, Altaylılarla Yakutlarda şaman, ruhları davulun içinde toplar. Radloff (*ayn. esr.*, II, 54)'a göre, *kam* ruhları davul ile tokmağın arasına sıkıştırarak uzaklaştırır. Nihâyet, şaman elbisesinin kötü ruhları ürkütmek için kullanılması gibi, davulun da sesi ile onları korkutmağa yaradığına hükmedilebilir.

Davul yerine bâzan yay da kullanılır. Radloff (*ayn. esr.*, I, 362), Lebed ırmağı civârında bir *kam*'ın yay ile şamanlık ettiğine şâhid olmuştur. Anohin (*ayn. esr.*, s. 52) de Altay

havâlisinde erkek ve kadın şamanların küçük bir yay (*yölgö*) ile şamanlık ettiklerini yazar. Radloff (*ayn. esr.*, II, 59 v. d.)'a göre, Kırgız şamanları davul yerine *kobus* çalarlar. Ayrıca onların dört köşe bir tahta parçası ile zil ve çıngıraklar takılı bir de asâsı vardır. *Baksı* bir müddet çalıp-söyledikten sonra coşar ve asâsını sallayarak oynamağa başlar. İki *baksı* bir arada şamanlık ettiği zaman, biri çalar, öteki asâsı ile oynar. Priklonskiy (*ayn. yer.*)'in kaydettiğine göre, davulu bulunmayan Yakut şamanı da âyin esnâsında asâ kullanır.

Şamanın yardımcı ruhları. Şamanist dünya görüşünün en mühim unsurlarından birini, âyinin başlangıcında şamanın kendi yardımcı ruhlarını çağırması teşkil eder. Hakikî şamanizmin hüküm sürdüğü yerlerde en mühim rolü oynayan bu yardımcı ruhlardır. Denildiğine göre, en kudretli şaman, en kuvvetli yardımcı ruha sâhip olabilendir. Ohlmarks (*ayn. esr.*, s. 171 v.d.)'a göre, yardımcı ruh âyin esnâsında şamanın içine girerek onun şuuruna hâkim olup şahsiyetini de değiştirir. Başka bir tâbirle şaman yardımcı ruha munkalib olarak şahsiyeti de o ruhun içinde tecellî etmeğe başlar. Nitekim bâzı şamanların kurt, boğa, ayı veya kara batak şekline girerek ruhen seyahat etmeleri, bu fikri te'yit etmektedir. Aynı müellife göre, bâzılarının zannettiği gibi, şamanın sâdece kendi gücüne güvenerek böyle bir seyahate çıkması imkânsızdır. Yaradılış ve bilgi itibâriyle kifâyetsiz olan şamanın bu güç işi başarabilmesi, ancak yardımcı ruhlar sâyesinde mümkün olur. Bunlar ya ayı, kurt, sığır, geyik, tavşan gibi hayvan cinsinden veya kaz, karga, kartal, baykuş gibi kuş cinsindeodirler. Ayrıca ölülerin, ecdâdın, ölmüş kudretli şamanların ve nihâyet ocak, orman, *Yer-su* ruhları vardır. Anohin (*ayn. esr.*, s. 29 v. d.)'e göre, Altaylılarda ölmüş *kam*'ların ruhları başta olmak üzere, ölü ruhlarından ibâret olan *töz*'ler (yardımcı veya koruyucu ruhlar) çoğalınca, boy veya oymağın cedd-i âlâsının ruhu bunların başına geçer. Ruhlar şamana yol gösterir, kuvvet verirler. Kuş şeklinde tasarlanan yardımcı ruhlar, göklere çıkan şamana yoldaş olurlar. Yer-altındaki kötü ruhlara giden şamanın rehberi bir kara bataktır. Büyük *kam*'ların 10, küçük *kam*'ların ise 1 veya 2 yardımcı ruhu bulunur. Kudretli bir *kam* başkasına âit olan ruhu da ele geçirebilir. Yakutlarda yardımcı ruhların başında *iye kıl* "ana hayvan" gelir. Ölen bir şamana âit olduğu söylenen bu ruhun diğer bir adı da *emeget*'tir. Denildiğine göre, *iye kıl* veya *emeget* şamanın ruhunun eşi veya onun hayvanda tecessüm eden canıdır. Şaman âyin esnâsında *iye kıl*'ın yardımı ile görür ve işitir. Şaman ile *iye kıl*'ın hayatı bir birine sıkı-sıkıya bağlıdır. *İye kıl* ölürse, şamanın da hayatı sona erer. Teleütlerde şamanın husûsî ruhuna *tın bura* denir.

Umûmiyetle merâsimin başında evvelâ küçük, çevik, fakat o kadar kuvvetli olmayan ruhlar çağırılır. Yakut şamanı önce kuş ruhlarını dâvet eder. Bunlar şamanın ağzından çeşitli sesler çıkararak geldiklerini haber verirler. Merâsimin ikinci safhasında daha yüksek ve kuvvetli olan ruhlar ve en sonra şamanın „diğer ben"i olarak gösterilen *emeget* gelir. Âyin ancak bütün bu yardımcı ruhlar toplandıktan sonra başlayabilir.

Yardımcı ruhların vazîfeleri, âyinin nev'ine göre değişir. Alelâde bir âyinde ruhlar, ancak her hangi bir hususta şamanı aydınlatmak veya istikbalden haber vermek üzere gelirler. Bu esnâda ruh ile şaman arasında heyecanlı bir müsâhabe başlar. Bu arada ruh, ya doğrudan-doğruya şamanın ağzından veya onun sırlarına vâkıf, yardımcı bir şahıs vâsıtasiyle konuşur. Bâzan şamanın karnından konuşarak ruhun sesini canlandırdığı da olur. Ruhlar bâzan da sessizce gelip şamana yalnız ilham verirler. Umûmiyetle Altaylılar, yardımcı ruhların şamanın içine girmeyip ona dışarıdan yardım ettiklerine inanırlar.

Şirokogorov (*ayn. esr.*, s. 29, 39, 42 v.dd.)'a göre, Tunguzlarda şaman, içine giren ruha göre, yeni kabiliyet ve vasıflar da kazanır. Msl. çevik bir ruh, ihtiyar bir şamanı bir genç gibi hareketli yapar. Şamanın içine giren ruh, ateşten müteessir olmayan cinsden ise, şaman da kor hâline gelmiş kömürün üstünde rahatça yürür, kızgın demirleri tutar, yanan bir mumu ağzına sokar. Acı duymayan bir başka ruh sâyesinde şaman, kendine hiç bir zarar vermeden, keskin bir bıçağı vücûdunun her hangi bir yerine saplayabilir. Şamanlar bu bakımdan Rifâî dervişlerine veya Hind fakirlerine benzerler. Bu arada göz-bağıcılığı ile halkı kandırmağa çalışan bâzı düzenbazlara da rastlanır. Fakat hakikî şamanlar böyle şeyler yapmaktan müstağnidirler. Bâzı şamanist halklara göre, hastalık tevlid eden ruhu kovmak için şaman yine yardımcı ruhdan faydalanır. Bu takdirde yardımcı ruhun, hastalık ruhu ile mücâdele ettiği söylenir.

Şamanın vazifeleri. Umûmiyetle denildiğine göre, şaman kehânette bulunmak, büyü ve efsun yapmak, kurban kesmek gibi çeşitli işler yapar. Fakat bu arada şaman kelimesinin, çok defa yanlış olarak kullanıld ğı anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda sıralanan işleri şaman olmayan kimseler de yapabilir.

Hakikî şamana, ancak ruhlarla temâsa geçilmek sûretiyle halledilebilecek zor mes'elelerde mürâcaat edilir. Burada, ya şamanın ruhu cezbe ile bedeninden ayrılarak başka dünyaya gider, yahut ruhlar şamanın içine girerek ona ilham verir ve bu vaziyette, cezbe hâlindeki şamanın ağzından konuşurlar. Radloff (*agn. esr.*, II, 55)'a göre, *kam*'ın doğum, evlenme ve defin merâsimlerinde hiç bir vazifesi yoktur. Yeter ki bu esnâda zor doğum v.s. gibi beklenmedik bir durum olmasın. Ayrıca kısırlığı gidermek için de şamana mürâcaat edildiği vâkidir.

Sibirya kavimleri şamanı şu işler için çağırırlar. 1. Bir sene kadar meskonde dolaştığına inanılan ölü ruhunu öteki dünyaya göndermek için; 2. her hangi bir sebepten yersiz-yurtsuz kalan ruhu, tahtadan yapılmış bir tasvire yerleştirmek için; 3. avda şanssızlığı gidermek için; 4. ağır hastalıkları tedavi etmek için.

Avda tâlîin iyi gitmesi için şaman, yardımcı ruhları vâsıtasiyle, av hayvanlarının „gölge" lerini önceden yakalar, bu sûretle avcının hayvanları yakalaması veya öldürmesi kolaylaşır. Bunun için yapılan merâsimde şamanın bir avcı gibi hareket ettiği söylenir.

Sibirya'da daha ziyade hastalık olduğu zaman şamana mürâcaat edilir. Anoḥin (*ayn. esr.*, s. 25)'in yazdığına göre, Altay havâlisinde *kam*'ların tedâvi ettiği başlıca hastalıklar sıtma, çiçek, frengi ve bir takım ruhî hastalıklardır. Burada şaman, hastalığı hangi kötü ruhun (*körmöz*) tevlid ettiğini tesbit edip, onun ne şekilde teskin ve tard edilebileceğini öğrenir. Altay Türklerine göre hastalık, vücuttan ayrılan ruhu, kötü bir *körmöz*'ün kapmasından olur. Bunun için *kam*'ın vazifesi, bu ruhu bulup sâhibine geri getirmektir. Hastalık, ayrıca bir veya bir kaç kötü ruhun hastanın bedenine girmesi ile de olabilir. Şaman âyin esnâsında büyük bir kuvvet sarf ederek bunları hastadan uzaklaştırmağa çalışır. Bu esnâda düşüp-bayıldığı da olur.

Vitaşevskiy (*Iz nablyudeniy*, s. 167 v.dd.) ve Seroşevskiy (s. 639—647)'in Yakutlar ile şimâlde yaşayan Dolganlarda bu maksatla yapılan merâsim hakkında verdikleri geniş mâlûmata göre, bu dikkate şâyan âyinin dört safha arz ettiği anlaşılmaktadır: 1. Ruhların çağrılması; 2. yardımcı ruhların gelip bastalık tevlid eden ruhu uzaklaştırmak için gök ruhlarına nasıl bir kurban sunulacağını tebliğ etmeleri; 3. hastanın ruhunun şamana veya bir hayvana naklinden sonra, kurbanlık hayvanın kesilmesi; 4. ruhun şaman tarafından göğe götürülmesi. Ohlmarks (*agn. esr.*, s. 185 v.dd.)'a göre, şaman hastalığın sebebini anlamak ve kurbanı adamak üzere daha evvel ruhen göğe çıkar. Bu âyin de dört kısma ayrılır: 1. Şaman evvelâ yardımcı ruhlarını temsil eden muayyen kuşları, sonra ataların ruhlarını ve nihâyet kendi benliğinin eşi olan *emeget*'i çağırır; 2. ruhlar geldikten sonra şaman *emeget*'in himâyesine sığınır; 3. şaman *emeget* ve diğer yardımcı ruhların refakatinde gök yolculuğuna çıkar; 4. şaman zor ve yorucu bir yolculuk sonunda, gökte ruhların kaldığı kata ulaşarak kurbanı adar. Bu âyin esnâsında, hastayı iyileştirmek için, şamanın neden göğe çıktığı henüz iyice aydınlanmamış görünüyor. Verbitskiy (s. 179)'e nazaran şaman, hastanın ruhunu (*kut*) aramak için göğe çıkar. Fakat bu izah şeklinin tatminkâr olduğu söylenemez. Şâyed hastalığın âmili kötü bir ruh ise, onu gökte aramamak icap eder. Zîrâ, şamanistlerin inanışına göre, gökte hiç bir kötü ruh barınamaz. Orası yalnız iyi ruhların yeridir. Bu arada şamanın, hasta için gökten yeni bir rub getirdiğine dâir her hangi bir işâret de yoktur. Vasilyev (*Izobrajeniya*, s. 286)'in, anlaşılan halkın izahatına dayanarak verdiği mâlûmata bakılırsa, şaman hastanın hırpalanmış ve yorgun düşmüş ruhunu temizlemek ve dinlendirmek maksadı ile göğe götürür.

Altay Türklerinde *kam*, sâdece göğün en büyük ruhu olan Ülgen'e kurban sunmak için göğe çıkar. Bu seyahat 3 gün sürer. Radloff (*ayn. esr.*, II, 20)'a göre, *kam*'ın semâ yolculuğu için gereken hazırlıklara akşamlayın başlanır. Merâsim yeri, tenha bir ormanda kurulan bir çadırdan ibârettir. *Kam* evvelâ sürüden kurbanlık bir at seçer. Hayvanı kesmeden önce, göğün dokuzuncu katına çıkarak kurbanı, gökteki en büyük ruhun (Ülgen) tasvibine sunar. Kurban beğenilirse, hemen o akşam kesilir; ertesi gün âyine devam edilir. *Kam* bu defa yardımcı ruhları çağırarak davulun içinde topladıktan sonra, göğe seyahate çıkar. Bu yolculuk esnâsında şâhit olduğu bir takım garip hâdiseleri, çadırda bulunanlara anlatır. Göğün dokuzuncu katına ulaşınca, kurbanın ruhunu Ülgen'e sunar. Bu takdim merâsimini müteâkip şamanın büyük bir cezbeye tutularak yere yıkıldığı görülür. Üçüncü gün yine akşam yapılan şenlikte içki içilip eğlenilir ve bu arada ruhlara saçı saçılır.

Altaylılara göre, kötü ruhlar yakaladıkları ruhu yer-altına götürdükleri için, *kam* âyin esnâsında buraya inmek mecbûriyetinde kalır. Bu yolculuk esnâsında haylı müşkilât çektikten sonra, nihâyet Erlik'in huzûruna çıkmağa muvaffak olur. *Kam*'ın onunla görüşmesi, âyinin en heyecanlı safhasını teşkil eder. Bu sırada *kam* büyük bir cezbe içinde kendini kaybeder.

Fakat yer-yüzüne dönerken hastanın ruhunu berâberinde getirmeğe muvaffak olur. Âyinin sonunda şaman, ağır ağır gözlerini açıp hazır olanları selâmlar. Seyirciler de bu arada korkulu bir rüyâdan uyanıyorlarmış gibi kendilerine gelip rahat bir nefes alırlar.

Şamanlar umûmiyetle fakir kimselerdir. Yaptıkları ağır işe göre, kazançları mütevâzîdir. Esâsen şamanın gayesi zengin olmak değildir. O, tâ şamanizmin zuhûrundan beri cemiyet hayatında nâzım bir rol oynamış, mensup olduğu oymağın hayrına çalışmayı ve her şeyden evvel en sıkıntılı günlerinde halkın yardımına koşup onu mânen desteklemeği kendine başlıca vazife edinmiştir. Verbitskiy (s. 44 v.dd.) Altay Türkleri arasında tamâmiyle veya kısmen şamanlığa yakın işler yapan kişilerden de bahseder: şiddetli sinir nöbetleri geçirerek gelecekten haber veren *rınçi* 'ler, gaipten haber veren *telgoçi* 'ler, muayyen hayvanların kürek kemiği üzerine ateş koyarak, meydana gelen değişikliklere göre yorumlarda bulunan *yarınçi* 'ler, el falına bakan *kol köriçi* 'ler, dar ve rüzgârlı boğazlarda bulunan *yada taşı* ile havayı değiştiren, yağmur ve rüzgâr tevlid eden *yadaçi* 'ler gibi.

ŞAMANİZM

Şamanizm, umûmiyetle Sibirya kavimlerinin dinî inanışlarını ilâde eden bir tâbir olup, şimâlî Asya halkları arasında „büyücü, sihirbaz" mânasına gelen *şaman* [b. bk.] kelimesinden müştaktır.

Çok geniş bir sâhaya yayılmış olan ve Türk-Moğul kültür tarihinin mühim bir faslını teşkil eden şamanizm, XVIII. ve XIX. asırlarda Georgi (*Beschreibung*, s. 375), Banzarov (s. 102) ve Şaşkov (s. 79) gibi bâzı müelliflerce eski bir din olarak gösterilmiştir. Buna mukabil, aynı asırlarda Hıristiyanlık taassubu içinde hüküm veren diğer bâzı araştırıcılar ise, şamanizmin bir din sayılmaması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Onlara göre, şaman bir sihirbaz, kötü ruhları kovmak sûretiyle hastalıkları iyileştirmeğe çalışan bir üfürükçü ve nihâyet gelecekden haber veren bir falcı veya kâhinden başka bir şey olmadığı için, şamanizm de bir din sayılamaz. XIX. asrın ikinci yarısında Radloff, XX. asrın birinci yarısında Anohin, Culloch ve diğer bir çok müellifler, şamanizmi sâdece Ural-Altay halklarının dini olarak göstermişlerdir. Bu inanış üzerinde geniş bir araştırma yapmış olan Nioradze (s. 4 şamanizmde muayyen bir dinî sistemden ziyâde, dine doğru bir gelişme safhası görür. Ohlmarks (*ayn. esr.* s. 140)'a göre, şamanizm tam mânasiyle bir din sayılamazsa da, yayıldığı yerlerde dinin yerini almıştır. Son olarak W. Schmidt (*Der Ursprung*, IX, 242) şamanizmi, gökteki Ülgen ile yer-altındaki Erlik ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabûl eder.

Türk-Moğul halklarının inanışlarına dâir en eski mâlûmat, Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Eski Türk dili yâdigârları ile Bizans ve Orta-çağ şark kaynakları ve nihâyet XIII. asırdan başlayarak Asya'yı gören Avrupalı seyyahların verdiği bilgiler de bu bakımdan büyük bir ehemmiyet taşır. Meselâ X. asrın birinci yarısında İbn Faḍlân'ın verdiği mâlûmata göre, Ural-Hazar havzasında yaşayan bâzı Türk boylarının şamanist oldukları anlaşılmaktadır. Papa Innocentius IV. tarafından 1245 'te Orhon ırmağı yakınındaki Kara-Korum şehrinde Moğul hânının nezdine gönderilen Fransiskan râhibi Jobannes de Plano Carpini ziyâret ettiği halkların âdet ve inanışlarına dâir bir çok mâlûmat toplamıştır. Ondan bir müddet sonra yine bir Fransiskan râhibi olan Wilhelm Rubruk da, Louis IX. 'nin sefiri olarak aynı havâliyi 1253—1255 'te dolaşmış ve bu münasebetle Orta—Asya 'nın o zamanki vaziyetini muhtelif cepheleri ile aydınlatan bir seyahat-nâme yazmıştır. Nihâyet 1271 'de papanın elçisi sıfatiyle Kubilay Han 'ın sarayında bulunan Venedikli meşhur seyyah Marco-Polo 'nun hâtırâtı da Asya 'ya âit mühim intibâları aksettirir.

Muhtelif halkların inanışlarına dâir Orta-çağ kaynaklarının verdikleri mâlûmat umûmiyetle kifâyetsiz görünmektedir. Daha sonra XVII. asırda neşredilen seyahat-nâmelerde bu bakımdan ancak kısa ve tesâdüfî müşâhadelere yer verilmiştir. XVIII. ve XIX. asırlarda şamanizme dâir yazılmış olan eserlerin çoğu, müsbet tetkiklere dayanmaktan ziyâde, bir takım kablî hükümlerle verilmiş sathî bilgileri ihtivâ eder. Nihâyet XX. asırda bilhassa Bogoras, Jochelson, Czaplicka, Anohin, Zelenin, Harva, Ohlmarks ve nihayet W. Schmidt gibi bilginler, esaslı tetkiklerle şamanizmi ilmî bakımdan değerlendirmeğe çalışmışlardır. Bununla berâber bu sâhada yapılan araştırmaların sona erdiği asla söylenemez. Bugün de bir yandan mevcut pek zengin malzeme içinde vuzuhsuz ve hattâ şaşırtıcı olanların tahkiki, bir yandan da eksik malzemenin tamamlanması gerekmektedir.

I. Şamanizmin menşe'i ve inkişâfı. Şaman ve dolayısiyle şamanizmin zuhûruna dâir Sibirya'da türlü efsâneler anlatılır [bk. mad. ŞAMAN]. Nioradze (s, 46 v.d.) başlangıçta ferdî şamanlığın mevcudiyetinden bahseder. Ona göre şamanistler

bütün tabiatı iyi ve kötü ruhların te'siri altında gördüklerinden, iptidâî bir insan kötü kuvvetlere karşı korunabilmek için, ruhlarla temâsa geçmenin çârelerini aramıştır. Buna nazaran, ilk zamanlarda şamanlığın yalnız istidadlı, belli şahıslar tarafından değil, herkes tarafından yapılmış olduğu söylenebilir. Aynı müellife bakılırsa, iptidâî bir insan ancak kötü ruhların te'sirinden tek başına kurtulamayınca, daha kuvvetli şahsiyete sâhip olan kişilerin yardımına sığınmak zorunda kalmış ve bu da **âile şamanlığına** doğru atılan bir adım olmuştur. Umûmiyetle âilede gerek şahsiyeti ve yaşı, gerekse tecrübesi ile başta gelen âile reisi şamanlık yapmıştır. Nitekim bâzı müellifler de, Koryak ve Yakutlarda bu nevi şamanlıktan bahsetmişlerdir. Nioradze'ye göre, ancak daha sonraları hususî kabiliyet ve istidat sâhibi kimseler, muayyen bir tâlim devresinden sonra, şamanlığı bir meslek hâlinde icra etmeğe başlamışlardır. Bu müellifden evvel Bogoras (*The Chukchee*, I, 413), Jochelson (*The Koryak*, s. 47), Czaplicka (*Aboriginal*, s. 167) gibi araştırıcılar da büyük meslekî şamanizmi, âile şamanlığının inkişâfı ile izah etmeğe çalışmışlardır. Halbuki daha sonra, şamanizmin menşe'i mes'elesini esaslı bir tetkike tâbi tutarak bu inanışın rûhî ve kavmî evsafını aydınlatmağa çalışan Ohlmarks (s. 5 v. dd.)'a göre şamanizm, halkın ruhundaki asabî-marazî istidad ve temâyüle dayanan ve yarı din seviyesine çıkarılan canlı bir an'anedir. Bu an'ane, husûsî rûhî kudret ve istidadla mücehhez olan şahsı, yâni şamanı, bâzı ferdî musibet veya ictimâi felâketler zuhûrunda, sun'î uyutma ve kendi kendine telkîn yoluyla, muhtelif şiddette cezbe hâline sokup, musîbet veya felâketin sebebini ve ona karşı alınacak tedbirleri ruhlardan sorup öğrenmekten ibârettir. Şamanizmin esâsını bir nevi cezbe hâli teşkil etmekle berâber, her cezbe hâli de şamanizm sayılamaz. Bu müellife göre, bâriz şekliyle kutup bölgesinin gayr-ı tabiî şartları içinde zuhur eden şamanizm, diğer iptidâî kavimlerdeki cezbe hâlinden, tedâvi ve kehânet usûllerinden şu husûsiyetlerle ayrılır: 1. Din tarihi bakımından: yardımcı ruhların [bk. mad. ŞAMAN] şaman ile olan münâsebetini, her âyinin başında onların çağırılmasını ve nihâyet ruhlar âlemine giden şamana rehberlik etmek husûsundaki mühim vazifelerini göz önünde tutmak gerekir. Aslında şamanizmin esâsını, bu inanışın dayandığı ruhlar âlemi teşkil eder. 2. Etnografya bakımından: şamanizm yayıldığı her yerde, bemen-hemen aynı şekilde yapılan bir takım hazırlık ve faâliyetin bütünü olarak ortaya çıkar (âyin yerinin tertip ve tanzimi, davul ve başka âletlerle yapılan mûsiki, ruhların sesini taklit v.s. gibi). 3. İctimâî husûsiyet bakımından: şamanlar, hakikî kabile reislerinin bulunmadığı şimâl kutup kültürlerinde büyük bir mevkıe sâhiptirler. Nitekim Buryat kabilelerinde şamanların eski beyler olduğu söylenir. Ayrıca bu kültürlerde şamanlık faâliyeti, müşterek ictimâî hayatta canlı ve esaslı bir yer alır. 4. Nihâyet rûhiyat bakımından: hakikî şamanizmin cezbe hâlinde, emsâline başka yerlerde kolaykolay rastlanmayan büyük bir şiddet göze çarpar.

Ohlmarks en şimâl bölgede yaşayan kavimlerle, bunların daha cenûbunda oturan halklardaki şamanizm arasında bir nevi ve derece farkı bulunduğuna işâret ettikten sonra, şamanizmin esâsını teşkil eden rûhî-marazî hâlî, „arktik isteri" ile birleştirir. Ona göre, daha geçen asrın sonları ile XX. yüzyılın başlangıcında Priklonskiy, Bogoras, Jochelson, Zelenin gibi bâzı müellifler, şimâlde yaşayan Koryak, Yukagir, Tungus ve Yakut gibi halklarda isteriye benzeyen bir takım rûhî-asabî hastalıklardan bahsetmişlerdir. Bu arada anlatıldığına nazaran, *mergak* ve *menerik* denilen ve daha ziyâde kadınların yakalandığı salgın hâlindeki asabî hastalıklarla şaman namzedlerinin mesleğe dâvet olundukları zaman geçirdikleri sinir nöbetleri arasında büyük bir benzerlik göze çarpar. Şimâl kutup bölgesindeki ağır iklim ve hayat şartlarının bir takım asabî hastalıklar tevlid ettiği muhakkak olup, bilhassa bu havâlide derin bir inzivâ içinde geçen uzun geceler, şiddetli soğuklar ve nihâyet tam bir ıssızlık ve yeknesaklık içinde uzayan manzaralar bu hastalıklarda başlıca âmil olarak görülmektedirler. Bunlara ayrıca iskân darlığı, yiyecek azlığı, hele bilhassa sinir sisteminin normal çalışabilmesi için lüzumlu olan ve daha çok nebâtî gıda maddelerinde bulunan vitaminlerin tamâmen veya kısmen eksik olması gibi bir takım gayr-i müsâit şartlar da eklenince, bu bölgede „arktik isteri" bemen-hemen umûmî bir sinir hastalığı hâlinde ortaya çıkar. Diğer taraftan „arktik isteri" tâbiri ile buna bağlı rûhî ârâzı reddederek iptidâî isteriyi Moğul halklarının rûhî-fizyolojik tabiatı, biyolojik bünyesi ile izah etmek isteyen Czaplicka (*Aboriginal*, s. 315 v. d.)'ya karşı Ohlmarks, bilhassa şu iki husûsu öne sürmektedir: 1. Şimâl kutup mıntakasına yerleşmiş olan eski Asya halkları, buradaki sert tabiatın isteri tevlid eden ağır şartlarına karşı zamanla bir takım rûhî mukavemetler iktisâb ettikleri hâlde, çeşitli sebeplerle buraya sonradan göçen halklar „arktik isteri"ye ağır bir şekilde yakalanmış-

lardır. 2. Şimâl kutup bölgesine sonradan yerleşen Rus, Fin ve İskandinav halklarında da „arktik isteri" tezâhürlerine rastlanmıştır. Ohlmarks'a göre, şimâl kutup mıntakasında yaşayan halklar o bölgede doğmamışlardır. Bugünkü etnolojiye nazaran, oradaki en eski kavimler dahi, vaktiy'e Orta-Asya'da yaşadıkları hâlde, sonradan tarihî ve ictimâî sebeplerle şimâldeki hudutlara doğru çekilmeğe mecbur edilmişlerdir. Cenuptan gelen halklar bu yeni yurtlarında zor bir hayat mücâdelesine girişmek mecbûriyetinde kalmış, buradaki ağır şartların tazyıkı altında bunalan insanlar ruhen mahvolmak üzere iken, nihâyet isteriye benzeyen bir takım aksülamellerle kendilerini kurtarmağa çalışmışlardır. Bu davranışlar o kadar genişlemiştir ki, nihâyet tamâmiyle husûsî bir şekilde kebânete, bir takım, hastalıkları tedâviye yol açmış ve kültür hayatı üzerinde gittikçe nâzım bir mevkı almağa başlayan bu hâl, şamanizmin doğmasında başlıca âmil olmuştur. İşte bu şartlar altında ortaya çıkan şamanizm sâyesinde, her hangi bir felâket veya musîbet karşısında âciz kalan halk, âyin esnâsında ruhlarla temâsa geçen şamanın ağzından tesellî verici haberler alarak kendini avutmaya çalışmıştır. Bundan dolayı şimâl kutup bölgelerinde şamanın vazîfesi mühim olduğu kadar, zarûrî ve hayırlı da olmuştur. Bu sûretle şamanizm şimâlî Asya kavimleri arsında âdeta din yerine geçerek, bütün şimâl kutup medeniyetine kendi damgasını vurmuştur. O kadar ki, bugün şamanist bir kültür dâiresinden bile bahs edilmeğe başlanmıştır. Gahs (s. 231—268) ve onun fikirlerini benimseyen W. Schmidt (*Der Ursprung*, III.336 v. dd.; ayn. mll., *Handbuch*, s, 67) şamanizmin çok eskiden cenuptaki mâderşâhî kültürlerden neş'et ederek şimâle intikal etmiş olduğunu iddia etmişlerdir. Şirokogorov (*Sramana*, s. 110—130; ayn. mll., *Northen*, s. 123—183; ayn. mll., *Psychomental*, s. 276—287) da daha tarihî devirde şamanizmin, cenuptan gelen bir Budizm dalgası ile şimâl halklarına geçtiğini öne sürmüştür. Halbuki Ohlmarks (s. 63 v. dd.)'a göre, gerçek bunun tam tersinedir. Zira, şamanlığın şâhikasını teşkil eden ve denildiğine göre, şamanın ruhunun bedeninden ayrılarak ruhlar âlemine gitmesini sağlayan hakikî cezbe hâli, ancak şimâl kutup bölgesindeki büyük şamanlara mahsustur. Şamanlığı şimâldeki halklardan alan cenup bölgesindeki kavimlerde ise, şaman bu semâvî ruh seyahatini ancak bir takım taklidî hareketler ile ifâde etmeğe çalışır.

Cenupta şamanizmin te'siri altında kalan yüksek kültürler vardır. Hind kültürü bu meyanda zikredilebilir. Konov (s. 42, 81 v.d.) Hindistan'da *yogi*'lerin şamanlardan geldiğine işâret etmiştir. Eski şamanizmi Budizmin bir kaynağı olarak gösteren Ruben (*Buddhistlik*, s. 105 v. d.; ayn. mll., *Schamanismus*, s. 164—206; ayn. mll., *Budizmanın menşe'i*, s. 115—128 de Hind *yogi*'si ile şaman, Budist *yoga*'sı ile şamanlık tâlim ve temrinleri arasında büyük bir benzeyiş olduğu kanâatindedir. Bu bilgine göre şamanlık, Lapların memleketinden Bering boğazına, oradan Eskimolara, şimâlî Amerika'nın şimâl-i garbî sâhillerine ve nihâyet Hindistan ile Asya'nın cenûb-i şarkî adalarına Orta-Asya'dan yayılmıştır. Nyberg (s. 193 v. d.) eski İran'ın *maga* cemâatinin şamanist bir dâireyi temsil ettiğini iddia eder. Mevlevîlerin semâını da şamanizmle îzah eden aynı müellif (s. 192), Delli kâhinliğini de bir nevi şamanlık telâkki etmiştir. Ohlmarks (s. 157, not 194, s. 159)'dan öğrendiğimize göre, Meuli, İskit kültüründe de şamanizme âit unsurlar bulmuştur. Bu müellif (s. 163 v. d.) şamanizmin İskitler vâsıtasiyle Traklara dahi geçtiğini iddia etmiştir. Ohlmarks (s. 161), eski Hind, İran ve İskit kültürlerinde şamanist bir tabaka bulunduğuna bakarak, daha İndo-İrânî çağda Aryalıların, kutup bölgesinin cenûbunda, şamanlığa bağlı halkların te'siri altında kalmış olduklarını öne sürer. Bugün etnografya ve kültür tarihi araştırmaları ile İndo-Cermenlerin eski dinleri ve buna âit merâsimler şamanizm ile îzah edilmekte ve aradaki benzeyişlerden mühim neticeler çıkarılmaktadır. Meselâ Nehring (s. 203—229)'e göre, ezcümle Gök-tanrı ile, onun adına yapılan kurban merâsiminin menşe'i Asya olup İndo-Cermenlere, diğer unsurlarla birlikte, Altay kavimlerinden geçmiştir. Koppers (*P/erdeofer*, s. 284—362 ayn. mll., *İlk Türklük*, s. 439—481) de İndo-Cermenlerin at kültünde, Orta-Asya çoban kültüründen alınmış unsurlar bulmakta ve bunlara istinâden eski Türklük ile, eski İndo-Cermenliğin etnoloji ve kültür tarihi bakımlarından münâsebetlerini tesbite çalışmaktadır. Bleichsteiner (s. 470 v. dd.) ise Kafkasya halklarında ve bu arada bilhassa Gürcülerde şamanist izler bulunduğunu iddia etmiştir.

F. Köprülü (*Influence*, s. 10—19) ise Orta-Asya Türk-Moğul şamanizminin, Yesevî, Rifâî, Kalenderî, Haydarî, Bektaşî ve Torlakî gibi İslâm tarîkatları üzerindeki te'sirlerini göstermeğe çalışmıştır. Ohlmarks (s. 158) da Rifâî dervişlerinin gösterdikleri çeşitli şaşırtıcı mârifetleri, Radloff (*ayn. esr.*, II, 59 v. dd.), de Levchine (s. 335 v. d.) ve Divayev (s. 123)'in Kırgız *baksı*'larına dâir naklettikleri şeylere benzetir. Nihâyet Gordlevskiy (s. 147—169),

Nakşbendî tarîkatinde de şamanizm izlerini görmek istemiştir.

Old (s. 285, 290 v. d.), Franke (s. 201 v.d.), Schmitt (s. 1506), Şirokogorov (*Psychomental*, s. 388), Zelenin (*Ideologiya*, s. 734)'e göre, şamanizmin eski Çin kültürü üzerinde de müessir olduğu bizzat Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Aynı kaynaklar, III. (m. ö.) asırdan I. (m. s.) asra kadar şimâlî Moğulistan'da yaşayan Hun veya Hiungnular ile I. (m. ö.) asırdan III. (m. s.) asra kadar şarkî Moğulistan'da yaşayan ve Mançularla karâbetleri olan Uhuan veya Dun-Huların şamanist olduklarını kaydeder. Yine Çin kaynaklarından öğrenildiğine nazaran, Hunların bir kolu olup V.—VII. (m. s.) asırlarda, Kara-İrtiş kıyıları ile Gobi çölünün şimâlinde oturan Dulgaslar ve nihâyet yine Hunlardan gelen, V. (m. s.) asırda Yenisei'nin yukarı mecrâsında yaşayan ve nihâyet bugünkü Karagaslar ile Soyotları meydana getirmiş olan Dubolar (Tobalar) da şamanist idiler. II. (m. ö.) asırdan başlayarak, IX. (m.s.) asra kadar gelen, Çin vekayi-nâmelerinde muhtelif adlarla „şarktaki yabancı kavimler" diye anılan ve bâzılarına göre, bugünkü Mançu, Tunguz, Gılyak, Aynu ve Goldları teşkil eden halklar da şamanist idiler (Nioradze, s. 5 v.; Ohlmarks (s. 165 v. dd., 310 v. dd.)'a göre, eski şimâl halklarındaki *seidhr* âyini de bir nevi şamanizmden başka bir şey değildir.

Gök Türklerin, kısmen eski Uygurların ve nihâyet X. asrın birinci yarısında İbn Fażlân'ın verdiği mâlûmata göre, Ural-Hazar havzasında yaşayan bâzı Türk boylarının şamanist oldukları anlaşılıyor. Aslında vaktiyle bütün Türk-Moğul ve Tunguz halkları şamanlığa bağlı idiler. Türkler, Altay ve Sayan dağları havâlisinde yaşayanlar hariç olmak üzere, uzun asırlardan beri İslâmlığı kabûl etmişlerdir. Bunlardan Sibirya ile şarkî Avrupa'da yaşayanların bir kısmı Hıristiyan olmuş, şarkî Moğulistan'da, Sayan dağlarının şimâl taraflarında oturan Soyot (Tuba)lar, Nan-şan silsilesinin şimâl yamaçlarında yaşayan Sarı-Uygurlar ekseriyetle Budizmin te'siri altına girmişlerdir. Böylece şamanist inanışı bugüne kadar muhâfaza edenler, Altay dağlarının sapa vâdilerinde yaşayan Altay-kijiler, Teleütler, Kü-kijiler (Lebedler), Yış-kijiler (Orman Türkleri) ve Şorlardır. Ancak bu bölgedeki şamanlık da bir taraftan Budistliğin, bir taraftan da Hıristiyanlığın baskısı altındadır. Moğullar umumiyetle Budist olmuşlardır. Bunlardan yalnız Baykal gölü civârında yaşayan Buryatların bir kısmı şamanistir. Kutup bölgesindeki şamani halklar Laplar ve Skoltlar, Yurak-Samoyedler, Yeniseililer, ren geyiği besleyen Tunguzlar ile at besleyen Tunguzların şimâl kabîleleri, Dolganlar, Yukagirler, Çuvanlar, Çukçlar, Lamutlar ve nihâyet şimâldeki Koryaklardır. Ayrıca ren geyiği besleyen Eskimolar, Ostyak-Samoyedler, şimâlde yaşayan Kazak boyları, ve nihâyet Amur halkları ile cenupta yaşayan halklar da şamanist kültür dâiresine girerler. Şimâlî Amerika yerli kabîleleri, Rusya'da Ural ve Volga havâlisinde yaşayan bâzı halklar, cenûb-i garbî Kazak boyları, Türkmenler, Özbekler, şarkî Türkistanlılar, Kırgızlar, Mançular, şimâlî Çinliler, Koreliler ve nihâyet Aynular da şamanlığın te'siri altında kalmışlardır. Amerika'da (Aleutlar, cenûbî Alaska ve Labrador Eskimoları hâriç) ekseri Eskimo grupları, bu arada Grönland Eskimoları da şamanist sayılırlar.

Sonradan Müslüman, Budist veya Hıristiyan olan Türk-Moğul kavimlerinde şamanizmin izlerine bâlâ rastlanır. Nitekim, bugün Altay ve Abakan Türkleri ile Yakutlar ancak resmen Hıristiyan oldukları hâlde, aslında koyu şamanisttirler. Bu arada memleketimizde câri bâzı halk âdet ve inanışlarında da şamanizmin bakiyelerini bulmak mümkündür.

II. Şamanist kâinat görüşü. Şamanlığa bağlı halklar muhtelif din ve kültürlerin te'siri altında kaldıkları için, şamanist kâinat telâkkisini tam ve vâzıb bir şekilde tesbit etmek çok zordur. Şamanî halklar arasında yapılan muhtelif tesbit ve müşâhedeler başta gelmek üzere, onların inanışını aksettiren efsâne, masal ve sâire gibi edebî mahsûller bu halkların kâinat hekkındaki tasavvurlarını, hiç değilse, ana hatları ile kavramaya yarar.

Şamanistler kâinatı, gök, yer-yüzü, ve yer-altı olmak üzere 3 kısma ayırırlar. Altay Türklerine göre, aydınlık âlemi olan „yukarıdaki dünya"da Ülgen ile ona bağlı iyi ruhlar bulunur. „Orta dünya"da insan oğulları yaşar. „Aşağıdaki dünya" ise, Erlik ile ona tâbi kötü ruhların meskenidir (*Altayskaya*, s. 36). Yakutlarda da „görünen ve görünmeyen dünya", buna yakın bir şekilde, „yukarı", „orta", „aşağı" diye üçe ayrılır (Priklonskiy, *Tri goda*, s. 62). Soyotlar bu 3 âlemi, üst-üste 3 büyük kurs hâlinde tasavvur ederler (Olsen, s. 137).

a. Gök-tanrı. Türk-Moğul halklarında çeşitli şekilleri ile *tañrı* kelimesi, eskiden „gök" ve „ilâh" mânasında kullanılmıştır [bk. mad. TANRI]. Bâzan „ruh, put, ilâhî kudret" mânalarına da gelir. Anlaşıldığına göre, Türk-Moğul halklarında başlangıçta doğrudan-doğruya „gök"e tapılmıştır. Bu ihtimali kuvvetlendiren misâller, onların komşuları olan Çin, İran ve Fin halklarında da vardır. Nihâyet As-

ya 'nın şimâl bölgesinde bâzı kavimlerde „gök" için kullanılan kelimenin aynı zamanda „Gök-tanrı" 'yı ifâde ettiği görülür (Harva, s. 142 v. d.). Şamanlığa bağlı bulunan halklarda Gök-tanrı, göğün muayyen bir katında ve insana benzeyen müşahhas bir varlık olarak tasarlandığı için, mefhum bakımından her hangi bir karışıklığı önlemek maksadı ile, artık sâdece „Gök = tanrı" diye çağrılmayıp, başka başka adlar ile anılmıştır. Nitekim meselâ Altay Türkleri bu varlığa Ülgen (Ulgen, Ülgön) „ulu" veya Bay Ülgen „zengin ulu" adını verirler.

Altay halklarındaki bir inanışa göre, müteaddit gök veya gök katları vardır. Efsânelerde 3 veya 9 kat gökten bahsedilir. Nitekim bunlarda *kam*, âyin esnâsında semaya çıkarken, gök katlarına tekabül ettikleri söylenen 7 veya 9 mânia veya durağı (pudak) aşmak mecburiyetinde kalır (Anoḫin, *Materialı*, s. 9). Bu tabaka veya katların sayısı muhtelif olup, Radloff (*ayn. esr.*, II, 3)'a göre, bâzan 17 'ye çıkmaktadır. Nihâyet Verbitskiy (s. 91) Altay havâlisinde bâzı yerlerde 33 gök dâiresinden bahsedildiğini yazar. Denildiğine göre, Orta-Asya 'da gök için yapılan âyin münasebetiyle kurulması mûtad olan çadır, doğrudan-doğruya göğü temsil eder.

Umûmiyetle Tanrı veya en büyük semâvî ruh, göğün en üst katında insan şeklinde tasavvur edilir. Abakan Türkleri, Gök-tanrının çadırından bile bahsederler (Katanov, *Skazaniya*, s. 223). Altay Türklerine göre ise, Ülgen altın kapılı bir sarayda, altın bir taht üzerinde oturur (Anoḫin, *ayn. yer.*). Gök-tanrı duâlarda çeşitli kudret ve sıfatları ile anılır. Gökte yaşayan en büyük ruh, insanları, ovaları, çimenleri ve ateş ile yeri, güneşi, ayı ve yıldızları ile gök kubbeyi yaratan, âlemin nizâmını sevk ve idâre ile kaderi tâyin eden bir varlıktır. Yakutlarla Altay Türklerine göre, insan oğluna evlât veren de odur. Gök-tanrı her şeye hâkim ve kâdir olmakla berâber, yalnız iyilik eden bir hayır ilâhıdır (Troşçanskiy, *Evolyutsiya*, s. 33; Anoḫin, *Materialı*, s. 11). Diğer taraftan Moğullar, her şeyi bilen Gök-tanrının, hiddet ve hoşnutsuzluğunu kıtlık, feyezan gibi korkunç tabiat hâdiseleri ile izhar ettiğine inanırlar (Banzarov, s. 9 v. d.). Halbuki, şimâlî Asya halklarına göre, Gök-tanrı, insanların yaptığı işlerle alâkadar değildir. Ülgen için muayyen zamanlarda yapılan ve ilk bahar, yaz ve bâzan son bahara rastlayan âyinlerde beyaz bir kısrak kesmek âdettir.

1. Altay Türklerine göre, Ülgen 'in 7 veya 9 o ğ l u, 9 k ı z ı ve nihâyet bir takım y a r d ı m c ı r u h l a r ı vardır. Anoḫin (*Materialı*, s. 15)'de Ü l g e n 'i n o ğ u l l a r ı n ı n adları şöyle sıralanmıştır: Karşıt, Pûra Kan, Yajıl Kan, Burça Kan, Karakuş, Paktı Kan, Er Kan. Radloff (*ayn. esr.*, I. 361 v.d.)'un Lebed Türkleri arasında tesbit ettiği başka bir rivâyete göre, Bay Ülgen 'in 4 oğlu vardır: Pırşak Kan, Töz Kan. Kara Kan, Suylap. Bu sonuncunun oğlu Sarı Kan 'dır. Pırşak Kan 'ın oğlu Kırgız Kan, Karg san ırmağı civârındaki Lebed Türklerinin koruyucu ruhu sayılır. Pırşak Kan 'a al at kurban edilir. Kara Kan 'dan başka diğer ilâhlar insanlara iyilik ederler. Kara Kan ise, tanrıların âleminden ayrılarak, yer-altının karanlıklarına çekilmiştir. Lebed Türklerine göre, ölüler âleminin hâkimi Erlik, onun oğludur. 7 kattan ibâret olan göğün en üst katında Ülgen ile karısı oturur. Diğer katlarda ise, bunların oğulları ile, tanrıların insanlara elçi olarak gönderdiği ruhlar bulunur. Ülgen 'in oğullarının menşe'i bilinmemekle berâber, göğün 7 kat olarak tasarlanması ve bunlardan her birine, Ülgen'in oğullarından birinin yerleştirilmesi dikkate değer. Altaylılarda her boy, Ülgen 'in oğullarından birini kendi koruyucu ruhu sayar. Bu ruhlar için yapılan kurban merâsimi, Ülgen 'e yapılanın aynıdır (Anoḫin, *Materialı*, s. 12).

Yakutlara göre de, en büyük tanrının maiyetinde 7 ilâh bulunur. Bu tanrıya, ilk bahar bayramında ateşe kımız serpilerek kurban sunulur (Pripuzov, *Melkiya*, s. 48). Priklonskiy (*Tri goda*, s. 29 v. d.), adlarını saydığı bu 7 ilâhtan 7 kardeşin kasdedilmiş olacağını yazmaktadır. Ona göre, bunlar gök gürültüsü, şimşek, aydınlık, harp tevlid eden, göğün hiddetini bildiren, kaderi tâyin eden tanrılardır. Aynı müellif Yakutlarda ayrıca 9 tanrıdan bahsedildiğini ve bunlara kurban olarak kımız sunulduğunu kaydeder. Semâvî tanrıların sayı, ad, yer ve vazifeleri halklara göre değişmekte ve bâzan birbirine karışmaktadır. Radloff (*ayn. esr.*, II, 6)'da geçen değişik bir rivayete göre, 17 kattan ibâret olan göğün en üst kısmında Tengere Kayra Kan oturur. Ondan Bay Ülgen, Kızagan Tengere, Mergen Tengere sudûr etmiştir. Bunlardan Ülgen, göğün 16., Kızagan Tengere 9., hakîm, bilgin Mergen Tengere ise 7. katındadır. Kızagan Tengere, Banzarov (s. 26 v. d.)'a göre, harp ilâhıdır. Onlarca tehlikeli geçitlerde orduyu sevk ve düşmanı yenmekte, bu koruyucu ruhun yardımı olur. Altay *kam* 'ı göğe çıkarken Kızagan Tengere 'yi „kırmızı yularlı, kızıl erkek deve sırtında, alâimisema asâlı baba!" diye çağırır. Buna nazaran, onun kırmızı renk ile temsil edildiği sanılmaktadır. Mergen Kan 'ın yürümesinden, gök gürültüsü ve şimşek hasıl olur. Ülgen 'in en sevgili ve yaşlı oğlu Karşıt 'dır. Altay şamanı Gök-tanrı için yapılan kurban merasiminde onu

çağırarak âyine başlar. Duâlarda „sarı kamış asâlı, sarı atlı, sarı dizginli, sarı ipek kürklü" diye tasvir edilir (Radloff, *ayn. esr.*, II, 22). Ülgen'in diğer bir oğlu Kerakuş (kartal) olup, şamana göğe çıkarken yardım eder. Pūra Kan ise „bulut yeleli"dir (Radloff, *ayn. esr.*, s. 30). Ülgen'in oğulları arasında ayrıca Kara Kan ve Yajıl Kan da geçtiğine bakılırsa, bunların çeşitli renklerle temsil edilen seyyare tanrılarına tekabül ettikleri söylenebilir (krş. G. R. Rachmati, *Türkische Turfan-Texte*, nr. *Abh. Pr. Ak. W., Phil.-Hist. Klasse*, nr. 12, Berlin, 1936, VII, 22).

Altay Türkleri ile Yakutlarda geçen 7 ilâha mukabil, Moğullarda birbirinin kardeşi sayılan „dokuz koruyucu tanrı" vardır. Banzarov (s. 14, 28 v. d.) bunların 9 yıldıza delâlet ettiğini yazar. Harva (s. 162 v. d.) ise, onların göğün dokuz katını temsil ettikleri kanâatindedir.

2. Altaylılar, Ülgen'in adları belirsiz 9 kızından bahsederler. Bunlar toplu olarak Ak kıztar yâni „iffetli kızlar" diye anılırlar. İyi ruhlar zümresine giren bu kızlar, şaman duâlarından anlaşıldığına göre, âyin esnâsında *kam*'a ilham ve heyecan verirler. Onları temsil eden kukla biçimindeki bebekler, şamanın cübbesine takılıdır (Anoḫin, *Materialı*, s. 12).

3. Altaylılara göre, en büyük Gök-tanrının hizmetinde bir nevi elçilik vazifesi yapan başka yardımcı ruhlar da vardır. Anoḫin (*Materialı*, s. 14)'in kaydettiğine göre, Altay şamanı göğe çıkarken, doğruca Ülgen'in katına gitmez. Gök-tanrı, kutup yıldızında şamanı karşılamak için elçisini yollar. Aynı zamanda *utkūçı* „karşılayıcı" denilen bu elçi, Ülgen ile şaman arasında mutavassıt olarak görünür. Gök seyahatinde şamana refakat eden yardımcı ruhlar Yayık, Suyla ve Karlık'tır. Denildiğine göre, birincisi insanlar arasında yaşar, onları fena varlıklardan korur ve Ülgen ile insanlar arasında elçilik de yapar. Şaman, kurbanı ancak onun refakatinde Ülgen'e götürür. Duâlarda „ayın, güneşin parçası" diye anılır. Onun beyaz bezden yapılmış, başı, kulakları, elleri, ayakları ve kuyruğu bulunan bir tasviri, kurban merâsimlerinde, bir takım bez parçalariyle yan-yana olarak iki kayın ağacına gerili, beyaz at kılından yapılmış bir ipe bağlanır. Altaylılar ilk baharda kısrakların ilk sütünü unla karıştırıp bir bulamaç yapar ve Yayık'a adayarak etrafa serperler. Gök seyahatinde şamana yoldaşlık eden ikinci ruh, Suyla'dır. Bu da insanların koruyucusu olup, denildiğine göre, at gözlüdür. Bâzı şamanlar, onu at gözlü bir kartal olarak tasvir ederler. Suyla, insanların ne yaptığını Gök-tanrıya bildirir. Bundan dolayı da *iki tildü* „iki dilli" diye anılır. Ona adak olarak rakı serpmek âdettir. Tavassut edici ruhların üçüncüsü olan Karlık'a gelince, bu, Suyla'nın mesâî arkadaşı olup, yine gök seyahatinde şamana refakat eder. Karlık, âyin esnâsında çağırılınca bavaya su serpilir (Anoḫin, *Materialı*, s. 12—14).

Güneş, ay ve yıldızlar. Altay Türklerine göre, başlangıçta güneş ile ay mevcut olmadıkları hâlde, sonradan Tanrının gönderdiği bir varlık, göğe mâdenî iki büyük ayna koyarak dünyayı aydınlatmıştır (Potanin, IV, 191). Türk-Moğul halklarında bu iki semâvî ışık kaynağı hakkında çeşitli efsâneler anlatılır. Bâzı halklarda güneşle aya bakarak gaipten haber veren falcılar da vardır. Şaman cübbesine güneşi ve ayı temsil eden mâdenî levhaların takılması, bununla alâkadar görülmektedir. Radloff (*ayn. esr.*, II, 6)'un kaydettiğine göre, Türk kavimlerinin çoğunda güneş *dişi*, ay *erkek* olarak tasarlanır. Altay şamanı göğe çıkarken 6. katta *ay ada* „ay baba"yı, 7. katta ise *kün ene* „güneş ana"yı selâmlar. Yakutlar, ayın küçülmesini, efsânevî ayılarla kurtların onu yemesine hamlederler (Seroşevskiy, s. 668). Altay Türklerine göre de, ay tutulması, *yelbegen* denilen bir canavarın ayı yemesinden ileri gelir. Bu korkunç mahlûku kovmak için havaya taş, silâh atılır, teneke çalınarak gürültü yapılır (Radloff, *ayn. esr.*, I, 372 v. d.). Bu âdet Anadolu'da hâlâ yaşamaktadır.

Çin kaynaklarına nazaran, Hiungnular güneşe ve aya tapar, seferde ay büyüdüğü zaman ilerler, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi. Tunguzların da savaşta kazanmak için dolun ayı beklediklerinden bahsedilir (O. Turan, s. 36, not 3). Güneşle ay, bilhassa Tunguzlardaki şaman âyinlerinde mühim bir yer aldığı hâlde, umûmiyetle şimâlî Sibirya halklarında bunlara kurban sunulduğu bilinmemektedir. Fakat Volga boyundaki Çuvaşların güneşle aya „ak donlu" hayvan kurban ettiklerini öğreniyoruz (Harva, s. 183).

Bâzı Altay halklarına göre, gök bir çadır şeklindedir. Yakutlar ise göğü üst-üste gerili bir çok deri tabakalarından müteşekkil olarak tasavvur ederler (Gorohov, *Materialı*, s. 36). Onlara göre yıldızlar, bu tabakalardan gök ışığını sızdıran deliklerden başka bir şey değildir (Seroşevskiy, s. 667). Şimâl yarım küresinde yaşayan halklar, göğün bir merkez etrafında döndüğünü sanarak bu noktaya, „yer göbeği"'ne karşılık olmak üzere „gök göbeği" demişlerdir (Radloff, *ayn. esr.*, II, 8 v. d.). Kutup yıldızına yakın olarak düşünülen bu nokta, gök kubbenin tesbit edildiği bir yermiş gibi tasarlanmış ve bunun için şimâlde yaşayan halklar

kutup yıldızına „çivi, gök çivisi, çivi yıldız" gibi adlar vermişlerdir (Harva, s. 37). Göğün kendi mihveri etrafındaki bu garip dönüşü, onun daha sağlam bir desteğe dayanmış olacağı tasavvurunu doğurmuştur. Bu sebepten bâzı halklar, göğün büyük bir sütun veya mihverin ucunda döndüğüne câhip olmuşlardır. Nitekim Kırgız, Başkırt ve garbî Sibirya Türk halklarının kutup yıldızını „Demir-kazık", Moğul ve Tunguzların ise „Altın-direk" diye adlandırmaları bundandır (Potanin, IV, 8 v. d.). Denildiğine göre, tanrılar atlarını bu kazığa bağlarlar. Harva (s. 40 v. d.), Altay şamanının gök seyahati sırasında tırmandığı direk veya ağaç gövdesinin, gök mihverini temsil ettiği kanaatindedir. Denildiğine göre, Asya'da Gök-tanrıya duâ edilen veya kurban sunulan yerlere dikilen sütunlar da aynı şeye delâlet eder (Harva, s. 46, 48). Umûmiyetle yıldızların kutup yıldızına veya dünyanın mihverine bağlı bulunduklarına ve bu bağlar kopunca bir takım korkunç hâdiselerin zuhûr edeceğine inanılır. Yakutlar z ü h r e yıldızını Ürgel (Ülker)'e âşık, güzel bir bâkire olarak tasavvur ederler. Gökte ikisinin karşılaşması, fırtına ve yağmur tevlid eder (Seroşevskiy, s. 668). Halbuki Buryatların Solbon dediği bu yıldız, efsânelerde erkek olarak geçer (Ḫangalov, s. 7). Onlara göre Solbon, atı çok sever. Buryatlar onun bir at sürüsüne sâhip olduğundan bile bahseder ve onu atların koruyucu ruhu sayarlar. Bundan dolayı ilk baharda atlar tımar edilip taylara damga vurulurken, Solbon'un adına havaya *tarasun* denilen bir içki serpmek ve ayrıca ateşe et veya bulamaç atmak âdettir. Nihâyet eskiden bu yıldıza at bile kurban edilmiştir (*Buryatskiya skazki*, s. 125 v. d.; *Skazaniya buryat*, s. 122 v. d.; Agapitov-Ḫangalov, s. 6).

b. Y e r - t a n r ı. „kara yer" mânasına gelen *yağız yer* tâbiri, daha Orhon kitâbelerinde *kök teñri* „mâvi gök" (yk. bk.) ile yan-yana geçer (bk. H. N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, nşr. T D K, İstanbul, 1936, I, 28; 1941, IV, 139). Aynı kitâbelerde (I, 76, not 3) rastlanan Ötüken ise, Gök Türklerin hükümet merkezi olup, Moğulca yer ilâhesi Etügen isminden gelmektedir. Bu kelime aslında Türk-Moğul kavminin ana yurdunu ifâde etmiştir. Hiungnuların inkırâzından sonra dağılan bâzı Türk boylarının Altay havalisinde yerleştikleri topraklara verdikleri Ötüken adı, an'anede Ergenekon olarak geçer. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, Hiungnularda senenin ilk ayında ata ruhları yanında yer ve gök ruhlarına da kurban kesmek adetti (O. Turan, s. 43 v.d. ,66). Gerek Türklerde, gerekse Moğullarda büyük bir saygı gösterilen vatan toprağı mukaddestir. Bu kutsiyet, kurban bayramlarında Ötüken ile beraber anılan bir çok dağ ve nehirlerin tanrılaştırılmasından ileri gelmiştir. Türk halklarında dağ ve ırmakların mukaddes sayılmasındaki asıl sebep ise, muhtemelen buralarda bir takım ruhların yaşadığına inanılmasındandır. Ayrıca Radloff *ayn. esr.*, II, 31)'un tesbit ettiği bir şaman duâsına göre, Kan „kağan, han" diye anılan dağlara, eski kahramanlara ait bâzı hatıraların bağlı bulunduğu da anlaşılmaktadır. İbn Faḍlân (s. 36. 153) bâzı Başkırt boylarının inandığı 12 ilâh arasında yer, su tanrılarını da sayar. Orhon kitabelerinde mukaddes sayılan *yer-sub* „yer-su" dan „vatan" kastedildiği anlaşılmaktadır. (*ayn esr.* 1, 34, 38, 64). Altay Türklerinde âyin esnâsında *yer-su*'lar hâlâ anılır. Radloff (*ayn. esr.*, II, s. 7 v.d.), onlarda *yer-su* diye saygı gösterilen *yer*'in, bir ruhlar câmiası olarak tasarlandığını ve bu ad altında 17 ulu banın toplandığını bildirir. Bunların yaşadıkları yerler, umûmiyetle dağ zirveleri veya kaynak havzalarıdır. Altaylılara göre, insanları yaratan ve kötü varlıklardan koruyan da bu *yer-su* tanrılarıdır. Anoḫin (*Materiali*, s. 15 v. dd.) de Altaylıların, *yer-su* ruhlarını, mustakil bir zümre olarak kabûl ettiklerini yazar. Bunların gök ve yer altı ruhları ile bir münasebetleri yoktur. Sağlığı, hayvanların çoğalmasını te'min eden ve kötü ruhların faaliyetlerini önleyen bu ruhlar, kendilerine saygı göstermeyenleri cezalandırır, hasta ederler. Umûmiyetle insana benzetilen *yer-su* ruhlarının umumî adı *ē* „sahip" dir. Zîrâ, bunlar muayyen bir yerin, msl. bir dağ, bir ırmak veya bir gölün sahibi sayılır. Bundan dolayı Altaylılarca dağ, ırmak, göl adları sadece birer coğrafî isimden ibâret olmayıp aynı zamanda o yerlerin sahipleri olan ruhların adıdır. Her dağın ruhu kendi bölgesinde hüküm sürer ve orasını korur. Bu sebepten Altaylılarda her oymak, kendi bulunduğu yerdeki, dağları, ırmakları ve gölleri birer koruyucu varlık olarak bilir ve onlara saygı gösterir. Altaylılar, bu ruhların yer ile beraber yaratıldığını söyler ve onlara at kurban ederler. Ayrıca onların adına sütü un ile karıştırıp etrafa serpmek âdettir. Kurban âyini, Gök-tanrıya yapılandan bir gün sonradır. Bu âyinde şaman merasimlerinde gözetilen bütün şartlar yerine getirilir. Vo'ga havalisinde yaşayan Çuvaşlar da, *sir siv kudegen* „yer-su sahibi" denilen bir tanrıdan bahsederler (Magaitskiy, s. 30, 48, 88). Yakutlar d i ş i olarak tasarladıkları bu tanrının, yalnız otları bitirdiğine değil, aynı zamanda doğuma da yardım ettiğine inanırlar (Troşçanskiy, s. 47; Pripuzov, *Svedeniya*, s. 62). Şamanların *andarḫan ḫotun*

diye çağırdıkları bu varlık, Harva (s. 247)'ya göre, Yakutlarda *doydu iççite* "arz sahibi" veya *sir iççite*, „yer sahibi" 'nin aynıdır. Onlarda yer ilâhesini temsil eden her hangi bir tasvir yapılmadığı gibi, ona kanlı kurban da sunulmaz. Yalnız ilk bahar şenliklerinde onun adına bir ağaca bağlanan ineğin sırtına süt dökmek âdettir. Şamanist halklarda umûmiyetle yer canlı bir varlık olarak tasavvur edilir ve ona göre davranılır.

1. Tabiat hâdiseleri. Şamanist halklara göre, gerek gökte, gerekse yerde vukua gelen çeşitli tabiat hâdiseleri, bir takım ruh veya tanrıların eseridir:

Gök gürlemesi ve şimşek. Çin kaynaklarına göre, Uygurlar, gök gürlediği zaman haykırarak göğe doğru ok atarlardı (Radloff, *ayn. esr.*, I., 127). Yakutlar da yıldırımdan korunmak için, mâdenî şeylerle gürültü yapıp, gök gürültüsünü uzaklaştırmağa çalışırlar. Onlara göre, gök gürlemesi ile şimşeği tevlid eden, Süge Toyon „balta tanrı" 'dır. Yakutlar balta şeklindeki taşları bu tanrının gönderdiğine inanır ve bu taşlarda bir takım sihirli hassalar bulunduğunu söylerler (Pripuzov, *Svedeniya*, s. 61; Priklonskiy, *Tri goda*, s. 65 v. d.). Turuhansk havâlisindeki Tunguslara göre, gök gürlemesi, gökteki büyük bir kuşun kanat çırpışından hâsıl olur. Göğe çıkan şamanı türlü tehlikelerden koruyan bu kuştur. Altay havâlisindeki Teleütler onu bir kartala benzetirler (Harva, s, 205 v. d.). İbn Faḍlân s. 64, 185) X. asırda Volga havâlisindeki Bulgarların yıldırım düşen eve bir daha girmediklerini kaydeder. Pallas (*Sammlungen*, II, 282) 'ın bildirdiğine göre, Kalmuklarda yıldırım çarpmasiyle ölenler husûsî bir merâsimle gömülürdü. Yıldırımın düştüğü yere yaklaşmak umûmiyetle tehlikeli sayılır. Buryatlarda yıldırım isâbet eden meskeni ya terk edilir veya o yeri kötü ruhlardan temizlemek için şaman tarafından husûsî bir âyin yapılır (Zatoplyayev, s. 7 v. d.; *Buryatskiya skazki*, s. 129 v. d.; Ḫangalov, s. 7).

Türk-Moğul halkları, gök gürültüsünü tevlid ettiğine inanılan varlığa kurban da sunmuşlardır. Moğullar evi ve hayvanları ondan korumak için yere süt veya kımız serperlerdi (Banzarov, s. 15). Altay Türklerinde de ilk baharda gök gürültüsü duyulduğu zaman, dağlara çıkıp dört yöne süt serpmek âdetti (Altayskaya, s. 25). Potanin (IV, 142)'in kaydettiğine göre, Soyotlar bu münâsebetle çadırın etrafında üç defa dönüp yere süt serperler. Çin vekayi-nâmelerinin bildirdiğine nazaran, Uygurlar, yıldırım düşen yerde ilk baharda toplanıp koyun keserlerdi (Radloff *ayn. esr.*, I, 127). Soyotlarda buna benzer bir âdet hâlâ vardır (Potanin, IV, 140). Şaşkov (s. 94 v.d.)'un yazdığına göre, Minusinsk havâlisindeki Türkler, gök gürlemesini tevlid eden tanrıya bir kır at adarlar. Bu maksatla hazırlanan yerde duâ edildikten sonra, gemi çıkarılan hayvan serbest bırakılır. Böyle bir ata artık kimse dokunamaz.

Rüzgâr ve yağmur. Yakutlara göre, rüzgârlar dağlarda uyur ve her hangi bir gürültü ile uyanırlar. Yine bunlar kasırgada yaşadığına inandıkları bir ruhdan bahseder ve buna *ḫollorak iççite* „kasırga ruhu" adını verirler (Seroşevskiy, s. 667; Anoḫin, *Duşa*, s. 262). Bâzı şamanist halklar, rüzgârın hastalık tevlid ettiğine de inanırlar. Türkçede *yel* kelimesinin „rüzgâr, cin, salgın hastalık" gibi mânalara gelmesi bundandır (*Dîvân luġât al-Turk*, trc. B. Atalay, III, 144; Radloff, *Versuch eines Wörterbuches* ..., III, 345 v.d.; Brockelmann, *Asia Major*, II, 115). Buryatlara göre, alelâde rüzgârdan farklı olup, ekseriyâ ilk ve son baharlarda esen ve *zada* denilen bir rüzgâr vardır. Bunu tevlid eden ruha *zada sagan tengere* denir. Onlarda, *zada ulan şulun* adını taşıyan kırmızı bir taş, *zada* estirmeye yarar. Ayrıca suya düşen bir gök taşının da bu rüzgârı tevlid ettiğine inanılır (Ḫangalov, s. 6). Moğulistan'da rüzgâr, yağmur, kar ve don tevlid ettiğine inanılan bir taştan (*zada*, *cada*, *yada* v. s.) bahsedilir. Rivâyete göre, bu taş dağlarda veya geyik, su kuşu, yılan gibi hayvanların başında veya bir öküzün karnında bulunur. Denildiğine göre, bu taştan daha çok avcılar faydalanır ve meselâ av hayvanının izini tâkip edebilmek için bununla kar yağdırır veya bir ırmağın sularını dondurup kolaylıkla bir yakadan bir yakaya geçmeği sağlarlar (Pallas, *Sammlungen*, II, 349; Potanin, IV, 189 v. d., 773 v. d.). Yakutlarda bu sihirli taşa *sata* denir. Altaylılara göre de *yada* taşı sâyesinde havayı istenilen şekilde değiştirmek mümkündür. Bununla ilgili olarak onlarda havayı şu veya bu şekilde değiştirebilen *yadaçı* 'lardan bile bahsedilir (Verbitskiy, s. 45; Radloff, *Aus Sibirien*, II, 8 v. d.). Nitekim eski Türkçe metinlerde „yağmur taşı" mânasına gelen *yad*, *Dîvân luġât al-Turk* (trc. B. Atalay, III, 3. 307) 'te *yat* olarak „muayyen taşlarla (*yada* taşı) yağmur ve kar yağdırma'k için yapılan bir nevi *kam* 'lık", *yatçı* „yağmur yağdıran sihirbaz" demektir. F. Köprülü yağmur taşına dâir yazmış olduğu bir makalede (*Eski Türklerde*, s. 2—10) bu mevzua dair şark kaynakları ile garpta yapılan araştırmaları etraflıca tanıtmıştır. Ayrıca Ş. Yaltkaya, (s. 693 v. dd. eski Türk an'anelerinin bâzı dinî müesseselere te'si-

rini araştırırken yağmur taşı üzerinde de durmuştur.

2. Tabiatın sâhibi olan rublar. Altay halkları muayyen bir yerin veya bir şeyin hâkimi olarak tasarladıkları ruhlara „sahip" mânasında *e*, *ē* derler. Yakutlarda buna *iççi*, Volga havâlisindeki Türklerde *öye*, Buryatlarda *ecen*, Tunguzlarda ise *amaka* tekabül eder.

Türk-Moğul halkları, eskiden beri başka kavimlerce de mukaddes sayılan ateşe büyük bir saygı göstermiş ve onda bir ruh bulunduğuna inanmışlardır. Altaylılar bu ruha *ot ēzi* „ateş sâhibi", Yakutlar, aynı mânada olmak üzere, *öt iççite* derler. Ateşin gökten geldiği, Türk-Moğul halklarında pek yaygın bir tasavvurdur. Türklerin, eskiden beri ateşte temizleyici bir kuvvet gördükleri, tarihî kayıtlarla sâbittir. Bu arada ateşin insanı kötülüklerden, kötü ruhlardan ve dolayısiyle hastalıklardan koruyan bir hassası olduğu inancı, muhtelif vesilelerle yapılan merâsimlerden da anlaşılmaktadır (Harva, s. 224 v. d.). Türklerde eskiden ateş, gelecekten haber veren bir unsur olarak da kullanılmıştır (O. Turan, s. 45). Türk-Moğul halkları ateşi insan biçiminde, canlı bir varlık olarak tasavvur eder ve ona karşı saygıda kusur etmemeğe çalışırlar. Altay ve Sibirya halklarında ateşe kurban da sunulur. Yeni evlenenlerin ateşe merâsimle yağ dökmesi, yemek yerken, içki içerken ateş ruhuna da bir pay ayrılması âdettir (Priklonskiy, *J St*, 1890, s. 170; 1891, s. 61). Soyotlar ile Altay Türkleri, ateş ruhuna kurban olmak üzere, koyun (Potanin, IV, 78; *Direnkova, Kult*, s. 67), Buryatlar ise, kısrak keser (Agapitov-Ḫangalov, s. 4, 6). Başka ruh veya ilâhlara sunulan kurbanların da bâzan ateşe atıldığı görülür. Nitekim Beltirler, Göktanrı'ya kurban olarak kesilen hayvanın kemikleri ile derisini ateşe atıp yakarlar (Maynogaşev, s. 98; krş. Direnkova, *ayn. esr.*, s. 71). Moğullarla, Altay halkları ateş ruhunu dişi olarak tasavvur ederler. Teleütlerde bir *ot ene* „ateş ana" dan bahsedilir. Buryatlar ile Çuvaşlarda da „ateş ana" ile „ateş baba" yan yana geçer (Magnitskiy, s. 68; krş. Direnkova, *ayn. esr.*, s. 62). Buryatlarda *gali ecen* „ateş ruhu" i temsil eden bebekler, ocağın yanında bulunan bir çekmecede saklanır.

Volga Türklerinin bir *öy öyesi* „ev sâhibi" vardır. İnsan şeklinde tasavvur edilen bu ruh, evi korur, ev halkının iyiliğine çalışır. Fakat, her hangi bir şekilde küstürülürse, eve hastalık da getirebilir. Onun için bu ruha, senede hiç olmazsa bir kere bulamaç sunulur veya son baharda bir kurban kesilir. Volga Türklerinde bir de *abzar öyesi* denilen „ahır ruhu" geçer. O havâlide bu ruhun adına siyah bir kuzu kesmek âdettir (Maksimov, s. 569-575 Koblov, *Mifologiya*, s. 6-9). Yakutlar ev ruhuna *cie iççite* derler. Onlarda ayrıca *balagan iççite* „çadır sâhibi" diye bir rubden bahsedilir (İonov, *Duḫ*, s. 22 v.d.). Sibirya halklarında ev ruhunu temsil eden bebeklere de rastlanır. Soyotlar yemek yedikleri zaman, kumaş, deri veya tahtadan yapılmış olan „ev sâhibi" ne de bir pay ayırmayı ihmal etmezler (Olsen, s. 138).

Türk-Moğul halklarına göre, bir de „orman ruhu" vardır. Kazan havâlisinde ona *urman ögesi*, Tunguzlar *üre amaka*, Buryatlar *oin ecen* derler. Ormanlarla kaplı dağlık havalide yaşayan Karagaslarda *dağ ezi* „dağ sahibi" adında bir ilâh mevcuttur. Yakutlarda buna *tıa iççite* (tıa=tayga „ormansız dağ") tekabül eder. Bunlar aynı ruha *bayanay* veya *barallak* adını da verirler (Seroşevskiy, s. 669 v. d.). Onlara göre, *bayanay* avcıların koruyucu ruhu sayılır. Dağ ruhunun ormanda yaşayan hayvanlara sâhip olduğuna inanıldığından, onun adına ateşe çay ve yağ dökmek âdettir. Orman ruhuna kurban olarak, ayrıca bez parçaları, kürkler de sunulur.

Şamanistlere göre, geçilmesi zor yollarda hüküm süren, tehlikeli dağ geçitlerini tutan başka ruhlar da vardır. Yakutlar bunlara *sōl iççite* „yol sâhibi" veya *āttak iççite* „geçit sâhibi" derler (Troşçanskiy, s. 39, 54).

Sibirya'da dağ başlarında ve umûmiyetle geçilmesi zor yerlerde *obā*, *obo* denilen taş yığınlarına rast anır. Denildiğine göre bunlar, yolcuların bir kazaya uğramamak için attıkları taşlardan meydana gelmiştir. Radloff (*ayn. esr.*, II, 15) Altaylıların bir dağı aşarken veya bir ırmağı geçerken o yerin ruhu için yığına taş attıklarını veya mukaddes sayılan bir ağaca bez parçası veya ip'lik bağladıklarını yazar. Bâzı araştırıcılar, yığına atılan taşı, o yerin ruhuna sunulan bir kurban olarak değerlendirirler. Bâzılarına göre de, bu, sihir için yapılan bir âdetten başka bir şey değildir. Harva (s. 397) ise, bunun, serbest kalınca zararlı olabilen ruhu, muayyen bir yere bağlamak gayesiyle yapılmış olacağını öne sürer.

Ayrıca „su sâhibi" denilen rublar da vardır. Yakutlar ilk baharda balık avına başlarken *ū iççite* „su ruhu" 'ye henüz buzağılamamış bir inek kurban eder, ayrıca balık ve içki sunarlar (Seroşevskiy, s. 670; Priklonskiy, *J St*, 1890, s. 60). Yakutların su ruhuna verdikleri diğer bir ad *ukulan toyon* 'dur (Pripuzov, *Svedeniya*, s. 62). Karagaslar *sug ezi* dedikleri su ruhuna saygı gösterir ve bol balık avlıyabilmek için onun adına kıyıdaki bir ka-

yın ağacına renkli bezler bağlar ve ayrıca ateşe çay, yağ, süt dökerek kurban sunarlar (Petri, *Promıslı*, s. 62 v. d.). Buryatlar su ruhuna *uḫun ecen* derler.

e. Yer-altı rubları. Şamanistlere göre, karanlık âlemi olan yer-altında umûmiyetle korkunç ve kötü ruhlar yaşar. Altaylılar bunlara *kara tôz* „habis ruh", *kara neme* „habis nesne" veya umûmiyetle *tümengi tôz* adını verirler. Yer-altında yaşadıklarına inanılan ve bir takım korkunç şekillerde tasavvur edilen *ayna, ada, aza yôr, üzüt, yek* v. s. gibi ruhlar da vardır. Kötü ruhların başında, yer-altı dünyasının hâkimi sayılan Erlik Kan gelir. Uygur metinlerinde Erklig Kan „kuvvetli han" diye geçen Erlik, Budistlerde yer altı hükümdarı olan Yama'ya tekabül eder. Minusinsk havâlisindeki Türklerin İrle Kan veya İl Kan'ı, Buryatların Erlen Kan'ı da Erlik Kan'dan başka bir şey değildir. Yakutlarda yer-altının hâkimi olarak anılan Arsan Duolay'ıo Erlik'i temsil ettiği söylenir (Troşçanskiy, s. 68, 69, 86). Priklonskiy (*JSt*, 1891, s. 61)'e göre, Yakutlarda yer-altı hükümdarı olarak geçen Buḫar Dodar, bir boğanın sırtında tasavvur edilir. Kara-Kırgızlarda kötü ruhların hâkimi olan Arman ise, Farsça Ahriman'dan gelmektedir.

Altaylılara göre Erlik, yer-altının en alt katında kara çamur veya, başka bir rivâyete nazaran, kara demirden yapılmış bir sarayda, kara bir taht üstünde oturur. Şaman duâlarında Erlik'in korkunç bir varlık olarak tasvir edildiğini görüyoruz (Radloff, *agn. esr.*, II, 10 v.d.). Ayrıca yer-altındaki bir ırmakla onun kıyılarında yaşayan korkunç canavarlardan da bahsedilir. Altaylılar en büyük felâketleri, kızamık, kızıl, tifo gibi hastalıkları, hayvan kırgınını oodan bilirler. Altaylılarca Erlik kendisine kurban sunulmasını te'min için bu gibi işleri yapar. Erlik şaman duâlarında Kayra Kao „kesici han" diye anılır. Zîra, denildiğine göre, Altaylılarda iplik gibi tasavvur edilen ruhu onun kesdiğine inanılır. Erlik insanın canını alıp yer-altına götürür; orada sorguya çektikten sonra kendi emrinde kullanır. Erlik'e giden yolda *pûdak* denilen mâniâlar vardır. Şaman bu engelleri, ancak büyük bir gayret sarfederek aşar. Erlik'i temsil eden put veya tasvirler yapılmaz.

1. Erlik'in 7 veya, başka bir rivâyete göre, 9 oğlu vardır: taş bilekli Bay Bahadır, Karaş, bakır bilekli Kerey Kan, Uçar Kan, Yabaş Kan, Kömür Kan. Şedoy Kan. Erlik'in oğulları yer-altındaki ve yer-yüzündeki bütün kötü ruhları idâre ederler. Denildiğine göre bunlar, yer-altına inen şamana yol gösterir, babaları ile şaman arasında mutavassıt rolü oynarlar. Bunlar koruyucu ruh olarak da saygı görürler. Altay halklarında Erlik ile oğullarına zayıl ve hattâ hasta hayvanlar kurban edilir. Köyün şimâlinde, dikenli çalılık bir mahalde hazırlanan kurban yerine *tagılga* denir. Erlik'e hiç bir zaman at kurban edilmez. Ona ve oğullarının adına ekseriyâ kara boğa veya inek kesilir. Erlik'in oğullarından Karşıt'ı temsil eden, kara çaputtan yapılmış 9 şeridli bir bebek, çadırın içinde, kapının sol tarafında bulunur (Anoḫin, *Materialı*, 1—8; krş. Radloff, *ayn. esr.*, II, 10 v.d.).

2. Altay şamanlarının naklettiğine göre, Erlik'in 8 veya 9 kızı vardır. Bunların muayyen bir vazîfesi yoktur. Oyun oynar, raks eder ve yer-altına inen şamanı kandırıp, babalarına getirilen kurbanı kapmağa çalışırlar. Duâlarda kara yüzlü, kara saçlı ve şehvetli varlıklar olarak tasvir edilirler (Anoḫin, *ayn. esr.*, s. 8 v. d.).

3. Yer-altında yaşayan ve aslında ölüm veya ölü ruhları olan diğer varlıklara gelince, bunlar çeşitli adlarla anılırlar. Lebedlerde *aza* denilen kötü ruhun baskısı altında bulunan bir kimseyi kurtarmak için, şaman tarafından kara renkli bir hayvan kesilir. (Radloff, *ayn. esr.*, I, 362). Teleütlere göre *üzüt*, ölünün, kırkı çıkıncaya kadar mezarlıkta yaşayan ve ara-sıra eve girmek istiyen ruhudur. Onu şaman-dan başka kimse göremez. Gerek *aza*, gerekse *üzüt*'ün kasırgada bulunduğuna inanılır. Aynı zamanda hastalık tevlid eden bu ruhları, şaman husûsî bir âyin yaparak uzaklaştırmağa çalışır (Anoḫin, *Duşa*, 262 v. dd.). Altay Türkleri ile Telengitlerde geçen *körmöz*'ler de ölü ruhları olup insanın ruhunu kapmak şûretiyle hastalığa sebep olabilirler. Altay Türklerindeki bu ruhlara, Yakutların *Abası* ve *Yôr* dedikleri ruhlar tekabül eder. Bunlardan *Yôr*'ün *menerik* denilen ruh hastalığını tevlid ettiği söylenir. Kötü ruhu ancak şaman uzaklaştırabilir. (Troşçanskiy, s. 81 v. d., 85 v. d.; Priklonskiy, *JSt*, 1891, 59, 62; Seroşevskiy, s. 622 v. d.).

d. Doğum ve doğum ruhları. Altay Türklerine göre, insanın ruhu (*kut*), doğmadan önce gökte bulunur. Teleütler, çocuğa ruh veren Enem Yayuçı'nın göğün dördüncü katında yaşadığını söylerler. Denildiğine göre, çocuğun ruhu, kırmızı bir kurt şeklinde annenin vücûduna girer. Doğum ilâhesi çocuğun ne kadar yaşayacağını da tâyin eder. Onlarca üçüncü kat gökte bulunan ve hayvanlara can veren Ermen Kan adında başka bir ilâhî varlık daha vardır (Anoḫin, *Duşa*, s. 253, 260 vd., 267). Radloff (*ayn. esr.*, II, 6, 11) Altaylıların doğumla ilgili inanışları hakkında oldukça geniş bilgi verir. Altaylılara göre Ülgen, çocuğun doğması

için, oğlu Yayık'a emir verir. Bu da göğün beşinci katında bulunan ve dişi olarak tasavvur edilen Yayuçı „yaratıcı" 'ye babasının emrini tebliğ eder. Nihâyet Yayuçı da gökteki *süt ak köl* „süt akı göl" 'den canı alarak çocuğu doğurtur ve hayatı boyunca ona yardım eder. Yakutlara göre, çocuğun ruhu bir kuş şeklinde gökten gelir (Priklonskiy, *JSt*, 1891, s. 65 v. d.). Onlar, gökte oturan ve Ayısıt Ḫoton denilen bir doğum ilâhesinden de bahsederler (Priklonskiy, *ayn. esr.*, s. 59 v. d.; Troşçanskiy, s. 38 v. dd; Seroşevskiy, s. 673). Yakutların inanışına göre, doğumundan 3 gün sonra çocuk, Eyeḫsıt denilen başka bir koruyucu ruhun himâyesinde büyür.

Orhon kitâbelerinde zikredilen Umay da çocukları koruyan dişi bir ruhtur (Orkun, *ayn. esr.*, I, 44, 112). *Dîvân luġât al-Turk* (trc. Atalay, I, 123) 'te geçtiğine göre, Umay 'ı boşnut edenler, çok çocuk doğurur.

Teleüt kadınları doğum esnâsında kendi koruyucu ruhlarının yardımına güvenirler. Onların *emegender* veya *enekeler* diye andığı bu ruhlar, ölmüş büyük ana veya büyük babaların ruhlarından ibârettir. Bunları temsil eden bebeklere süt ve undan yapılmış bir bulamaç sunulur. Eskiden bu ruhlara koyun da kurban edilmiştir (Karunovskaya, s. 22; Anoḫin, *Duşa*, s. 268). Çocuğun dünyaya gelmesi, Sibirya halk'arında husûsî şenlik'er yapılarak kutlanır.

e. Ölüm ve ölü ile alâkalı inanış ve merâsimler. Şamanist halklar, hastalık gibi, ölümü de kötü ruhların bir eseri sayarlar. Altay Türklerine göre, yer-altı dünyasının hâkimi olan Erlik, yer-yüzüne gönderdiği *aldaçı* 'lar vâsıtasiyle insanların ruhunu yakalatarak hayata son verir (Anoḫin, *Materiali*, s. 20 v. d.; ayn. mll., *Duşa* s. 263). Yakutlar da ölümü, insanın ruhunu kötü ruhların kapıp yemesi ile izah ederler (Troşçanskiy, s. 81). Denildiğine göre, ölümü tevlid eden ruhlar, ya âilenin ölmüş fertlerine veya yabancı ölülere âittir. Ölüm hâlinde ruhun bir kuş şeklinde uçup-gittiği de tasavvur edilir. Bunun akislerini, ölüm keyfiyetini anlatan ifâde şekillerinde buluyoruz. Nitekim, Orhon kitâbelerinde Bilge Kağan, babasının ölümünü şu sözlerle anlatır: *kanım kağan ... uça barmış*: „babam hakan ... uçup gitmiş" yâni „ölmüş" (Orkun, *ayn. esr.*, I, trc. s 36 v.d.). Ayrıca *Babur-nâme* (nşr. Ilminskiy, Kazan, 1857, s. 8) 'deki: *Şayḫ 'Omar ... şonkar boldı*: „Şeyh Ömer doğan kuşu oldu" yâni „öldü" demektir. Umûmiyetle ölünün, etrafında cereyan eden şeyleri duyduğuna inanılır ve evine döneceğinden endişe edilir. Yakutlarla, Soyotlar ölüden korktukları için, cenâzeyi bâzan olduğu gibi çadırda bırakıp kaçarlar. Sanıldığına göre, ölünün ruhu, şaman tarafından husûsî bir merâsim ile yerin altına götürülünceye kadar evde dolaşır.

1. Yas tutma. Şamanist halklarda ölen için duyulan acı, çeşitli şekillerde ve bir takım merâsimle ifâde edilir. Jordanes (takriben VI. asrın ortalarına doğru) Attila 'nın defin merâsimi sırasında Hunların, âdetleri vechile, saçlarını kestiklerini yazar. Aynı müellife göre, onlar bir kahraman için göz yaşı dökmez, yüzlerini yaralayarak kan akıtırlardı (Harva, s. 289). Çin kaynaklarına göre, Tukuelerde âile efrâdı, ölünün bulunduğu çadırın kapısı önünde ağlayıp feryad ederken, yüzlerini bıçakla yaralayıp kanlı göz yaşı dökerdi (Radloff, *ayn. esr.*, I, 130; Schmidt. *Der Ursprung*, IX, 33 v. d.). Orhon kitâbelerinde Bumın Kağan ile kardeşi Kül Tigin 'in ölümü münâsebetiyle komşu kavimlerden gelen bey'etler arasında yas tutan (*yoġçı*) ve ölüye ağlayan (*sıġıtçı*) kişilerin bulunduğundan bahsedilir. Yas (*yoġ*) merâsiminde bulunan kimselerin, mâtem alâmeti olmak üzere, kulak ve saçlarını kesmeleri âdetti (Orkun, *ayn. esr.*, I, 31, 52, 70). Katanov (*Über die Bestatt.*, s. 279, 290) 'a göre, Kazak-Kırgızlarda ölünün gömüldüğü gün, dul kalan zevcesi ile kızlarının saçlarını kesmek âdettir. Beltirlerde de ölü gömülürken, karısının saçları çözülerek ortadan kesilir. Hiungnuların, kesilen saçları, diğer kıymetli şeylerle berâber mezarın içine koydukları anlaşılıyor. Nitekim Urga civârında Noyin-Ula 'da bulunan bir Hun mezarında, ipek örtüye sarılı 17 saç örgüsü bulunmuştur (Harva, s. 291). Saç kesmenin, ölüye sunulan bir nevi kurban addedilmiş olması muhtemeldir. Radloff (*ayn. esr.*, I, 449, 487) 'da geçtiğine göre, Kırgızlarda ölenin atının kuyruğu ile yelesini kesmek de mâtem alâmetidir.

2. Definle alâkalı âdetler. Ölünün yakılarak veya yakılmadan türlü şekil ve vaziyetlerde gömülmesi, ölüm ile alâkadar inanış ve merâsimlerin bir safhasını teşkil eder. Çin kaynaklarına göre, milâdî I. asrın başlangıcında Moğulistan 'ın şarkında oturan Hunlar, kabîle reislerini sırmalı elbiseler içinde gömerlerdi (Harva, s. 316). Yine Çin kaynakları milâdî V.—VIII. asra kadar Gobi çölünün şimâlinde, Kara-İrtiş havâlisinde yaşayan Tukuelerde ölünün atı ve eşyası ile birlikte yakıldığını kaydederler (Radloff, *ayn. esr.*, I. 130 v. d.; Katanov, *ayn. esr.*, s. 101 v. d.). Aynı kaynaklardan öğrenildiğine göre, milâdî V. asırda Yenisei 'nin yukarı taraflarında yaşayan Dubolar, ölüyü bir tabuta yerleştirdikten sonra, dağların tepesine veya ağaçların üstüne ko-

yarlardı. Bunların ahfâdı olup, bugün de Tuba diye anılan Soyotlar, şaman ölülerini bir tabuta koyduktan soora, yere çakılı kazıkların üzerine oturturlardı (Katanov, *ayn. esr.*, s. 102, 104). Gök Türklerde, ölen hakan veya beyin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taştan heykeller dikmek âdetti. Bunlara *balbal* denir (Orkun, *oyn. esr.*, I, 37, 41; Schmidt *ayn. yer.*). Denildiğine göre, bundan maksat, *balbal*'ın temsil ettiği kimsenin, ölüler dünyasında, ölene hizmet etmesini sağlamaktı (krş. İbn Fażlān, s. 27, 138 v. d.). İbn Fażlān (s. 99 v. d., 243 v. d. 264 v. dd.)'ın kaydettiğine nazaran, eskiden Hazarlar ile Oğuzlarda ölüyü nehir yatağına gömmek âdeti vardı. Bunun için evvelâ başka bir istikamet verilen ırmağın yatağında, dayanıklı malzeme ile bir mezar hazırlanır ve ölü buraya gömüldükten sonra sular eski mecrâya çevrilirdi. Hazarlar sonradan ölüyü yakmağa başladılar. X. asırda Oğuzlarda büyük bir kimse öldüğü zaman ev biçiminde bir mezar hazırlanır, ölü elbisesi ve silâhları ile buraya gömülürdü. Mezara ayrıca içki koymak da ihmâl edilmezdi. Mezar kapatılıp bir kūnbet hâline getirildikten sonra, ölenin atlarından bâzan yüzlercesi kesilip, eti yenir, derileri ile başları sırıklara asılırdı. Nihayet ölenin hayatta iken öldürdüğü düşmanların sayısı kadar tahtadan heykeller yapıp mezarının başına dikmek âdetti. Oğuzların inanışına göre, ölü kendisine kurban edilen atlara biner ve tahta heykellerle temsil edilen düşmanları da ölüler dünyasında ona hizmet ederdi. Çin kaynaklarının verdiği mâlûmata göre, sonradan Uygurları meydana getiren Kao-çelerde de ölü bütün silahları ile techiz edilerek mezarın ortasına dik bir vaziyette gömülürdü (Radloff, *ayn. esr.*, I, 127; II, 121; Katanov, *ayn. esr.*, s. 101). XIII. asırda Orta-Asya'yı dolaşan Plano Carpini'nin Türklerin defin âdetleri hakkında verdiği bilgiler de mühimdir. Onun yazdığına göre, Türklerde bir bey ölünce, gizlice gömülürdü. Ölünün önüne et, süt gibi yiyeceklerle donatılmış bir masa konur, ayrıca ölünün atı da, bütün takımı ile birlikte, mezara gömülürdü. Mezarın başında yine bir at kesilip yenildikten sonra, ölenin arabası ve evi tahrip edilirdi (Plano Carpini, III, § 4; Harva, 317). Mezarın başına, sırığa geçirilmiş at dikmek âdeti, Altay halklarında da görülür (Radloff, *ayn. esr.*, II, 18, evha 1'de, s. 25 v.d.). Bütün bu merâsimlerin esâsı, öleni, gittiği yeni bir âlemde, ölüler dünyasında kullanacağı canlı, cansız muhtelif şeylerle techiz etmek inanışına dayanmaktadır.

Bugünkü Türk halklarının ölü gömme âdetlerinde, muhtelif kültür cereyanlarının te'siri görülür. Sarı-Uygurlar ölüyü ya yakar veya istepe gömerler (Gulbin, s. 202, v. dd.). Lamaizmin te'siri altında bulunan Soyotlar da ölüyü umûmiyetle istepte açığa bırakır, itibarlı kişilerin cesetlerini merâsimle yakarlar. Kara-İrtiş havâlisinde yaşayan Soyotlar şaman ölülerini kara çam dalları arasına kurulan kerevetlerin üzerine yatırırlar (Katanov, *ayn. esr.*, s. 229 v. dd.). XVIII. asırda Pallas (*Merkwürdigkeiten*, s. 125 v. dd.)'ın kaydettiğine göre, Beltirler ile Kuznetsk havâlisinde ve dağlık arâzide yaşayan bâzı Türk boyları da, tahta tabutlar içine koydukları ölülerini gömmez, ormanın tenha bir köşesinde, ağaçların üstüne koyarlardı. Ayrıca ölünün yanına yiyecek, içecek, giyecek gibi şeylerle yayı ve içi kırık oklarla dolu olan sadağı konur, cenâze töreninde kesilen atın derisi ile başı, yakında bulunan ağaçlara asılırdı. Bâzı yerlerde şaman ölülerinin gömülmesinde hâlâ eski âdetlerin câri olduğu anlaşılıyor. Sagaylar eski bir an'aneye uyarak şaman ölüsünü yere gömmeyip, elbisesi ve davulu ile birlikte, bir dağın tepesine koyarlar (Katanov, *ayn. esr.*, s. 225 v. d.). Tunguzlarda ölüyü kazıklar üstüne kurulu bir kerevete uzatmak âdeti hemenhemen umûmîdir. Onlarda ölenin vaktiyle bindiği ren geyiği kesilip mezarın başında yenir, derisi bir ağaca asılır (Harva, s. 305). Bugün resmen Hıristiyan olan Yakutlarda, eski an'aneye uyularak ölüyü elbisesiyle gömmek âdettir. Defin esnâsında, ölen erkekse, atı da kesilir; kadınsa, bir inek boğazlanır. Nihâyet daha şimâlde yaşayan Yakutlar, ölü için ren geyiği keserler (Seroşevski, s. 616 v. dd.; Priklonskiy, *J St*, 1891, s. 64, 74 v. d.). Yakutlar eskiden ölülerini içi oyuk bir ağaç gövdesine veya tahta bir tabuta yerleştirip kazıklar üstüne koyarlardı (Seroşevskiy, s. 619 v. d.). Bunların yanında çeşitli silâhlar, av malzemesi, giyecek ve ev eşyası bulunmuştur. Gmelin (II, 477)'e göre, Yakutlarda eskiden ölüleri yakmak âdeti de vardı. Ayrıca zengin bir kimsenin ölümünde, kendisine öteki dünyada hizmet etmeleri için, en iyi uşakları da yakılırdı. Yakutların vaktiyle erkekle birlikte karısında diri diri gömdüklerinden bahsedilir (Priklonskiy, *ayn. esr.*, s. 77; Troşçanskiy, s. 3). Şimkeviç (s. 6)'e göre, onlarda itibarlı bir kimse öldüğü zaman, takımıyle berâber binek atı, yiyecek ve giyecek yüklü ikinci bir at ve nihâyet ölüler dünyasında efendisine hizmet edecek bir uşak da gömülürdü.

f. Kâinatın yaratılışına dâir üstûreler. 1. Yerin yaratılışı. Yerin menşeine dâir Asya'da anlatılan efsânelerin çoğunda, büyük, eski bir denizden bahsedilir,

Denildiğine göre, semavî bir varlık, yeri bu denizden yaratmıştır. Tunguzlar arasında tesbit edilen bir efsâneye göre, Tanrı bir ateşle eski denizi kısmen kurutarak yeri halk etmiştir (Spasskiy, s. 33 v. d.). Yakutlar ise, yerin gökten veya bir denizin dibinden hazır olarak getirildiğini söylerler. Altay Türkleri ile Buryatlar arasında tesbit edilen yaratılış efsânelerinde „iyi" ile „kötü" yü temsil eden „Tanrı" ile „şeytan" karşı karşıyadır. Bu düalist düşüncenin en çok Zerdüşt dininde inkişâf ettiği göze çarpar. Hilkat esâtirinde şeytan, hemen dâima insan kılığında görülmektedir. Bâzan kuş şeklinde de geçer (Anuçin, s. 14; Radloff, *ayn. esr.*, I, 360). Denildiğine göre, bu gibi efsânelerle bunlara âit bâzı motifler, Finlandiya'dan şimâlî ve cenûbî Amerika'ya kadar uzanan geniş bir sâhaya yayılmış bulunmaktadırlar. Şu hâlde bu üstûrelerin, yeri henüz tâyin edilememiş bulunan bir veya müteaddit merkezden çıkmış olmaları muhtemeldir.

2. İnsanın yaratılışı. Orta ve şimâlî Asya'da insanın yaratılışına dâir anlatılan efsânelerde, yerin menşeine âit esâtirde olduğu gibi, birbirine zıt iki varlık, yâni yapıcı (Tanrı) ile bozucu (şeytan) karşı karşıya bulunur. Bir Altay efsânesine göre, Ülgen'in yarattığı insanlara can veren Erlik'tir (Anoḫin, *Materialı*, s. 18 v. d.). Umûmiyetle Asya'da insanın yaratılışını hikâye eden efsânelerde, kısmen eski İran'ın, kısmen de Hıristiyanlık veya Maniheizmin te'siri görülür.

g. Dünyanın sonuna dâir üstûreler. Altaylılara göre, üzerinde insanların yaşadığı dünya, Tûfan'dan sonra bugün ikinci devresine girmiş bulunuyor. İlk Tûfan'ın zuhûrunu önceden bilen yedi kardeş arasında Erlik ve Ülgen de vardır. Bu halklardaki Tûfan efsânesinde, umûmiyetle Rusların te'sir ile, Hıristiyanlığın izleri göze çarpar.

İnsanlarla meskûn olan dünyanın, bugün de başka bir tehlikeye mâruz bulunduğu söylenir. Bu da, günün birinde yerin dibinin delinmesi sonunda, arzın etrafındaki denizin her yeri kaplayacağı veya dünyanın başka bir tûfan ile mahvolacağı inanışına dayanır. Altay Türkleri arasında tesbit edilen diğer bir efsâneye göre de, bir ateş tûfanı içinde dünyanın sonu gelecektir (Radloff, *ayn. esr.*, II, 13 v.d.; Buluç, *Altay Türklerine göre*, s. 102). Bu efsânede budist esâtirinden alınmış unsurlarla şamanist inanışın izleri yan-yana bulunmaktadır.

Bibliyografya: A. V. Adrianov, *Şamanskaya misteriya* (*Etnografiçeskoe Obozrenie*, Moskova, 1909); N. N. Agapitov ve M. N. Ḫangalov, *Materialı dlya izuçenia şamastva v Sibiri. Şamanstvo u buryat Irkutskoy gubernii* (*Izvestiya Vostoçno-Sibirskago Otdela Russkago Geografiçeskago Obşçestva*, İrkutsk, 1883, XIV, sayı 1 ve 2, s. 1—61), alm. kısaltılmış trc. L. Stieda, *Das Schamanentum unter den Burjaten* (*Globus*, Braunschweig, 1887, LII, sayı 16, s. 250—253); *Altagskaga tserkovnaya missiya* (Peterburg, 1865); W. Amschler, *Über die Tieropfer* (*besonders Pferdeopfer*) *der Telingiten im sibirischen Altai* (*Anth.*, 1933, XXVIII, sayı 3—4, s. 305—313); W. Anderson, *Nordasiatische Flutsagen* (Dorpat, 1923); A. V. Anoḫin, *Şamanizm u teleutov* (*Sibirskaya Jizn*, Tomsk, 1913, nr. 253); ayn. mll., *Materialı po şamanstvu u altaytsev* (*Sbornik Muzeya po Antropologii i Etnografii pri Akademii Nauk*, Leningrad, 1924, IV, 2), türk. trc. A. İnan, *Altay şamanlığına âit maddeler* (*Ülkü*, Ankara, 1940/1941, XV, sayı 85, 88, 89, 90, XVI, sayı 91, 93, 95, XVII, sayı 100); ayn. mll., *Duşa i ee svoystva po predstavleniyu teleutov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Leningrad, 1929, VIII); V. I. Anuçin, *Oçerk şamanstva u Yeniseyskiḫ ostyakov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Peterburg, 1914) II; D. Banzarov, *Çernaya vera ili şamanstvo u mongolov* (Peterburg, 1891); P. Bergeron, *Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles par Benjamin de Tudele, Jean du Plan-Carpin, N. Aschelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville et Ambroise Contarini* (La Haye, 1735), I-II; R. Bleichsteiner, *Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. Die Indogermanen- und Germanenfrage: neue Wege zur Lösung* (*Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik*, Salzburg-Leipzig, 1936, IV, 413—495); V. G. Bogoras, *Oçerk materialnago bıta olenniḫ çakçey* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Peterburg, 1901, I, sayı 2); ayn. mll., *The Chukchee* (*American Museum of Natural History. The Jesup North Pacific Expedition*, New York, 1904, VII); ayn. mll., *Kpsihologii şamanstva u narodov severovostoçnoy Azii* (*Etnog. Oboz.* Moskova, 1910, LXXXIV—LXXXV, sayı 1—2, s. 1—36); ayn. mll., *The Shamanistic Call and the Period of Initiation in Northern Asia and Northern America* (*Proceedings of the 23rd International Congress of Americanists* (1923), New York, 1930, s. 441—444); A. Brand, *Beschreibung seiner grossen Chinesischen Reise anno*

1692 (Lybeck, 1734); S. Buluç, *Altay Türklerine göre dünyanın yaratılışı ve sonu* (*Ülkü*, Ankara, 1941, XVII, sayı 102); ayn. mll., *Şamanizm* (*Türk Amacı*, İstanbul, 1942, I, sayı 1—6, 1943, II, sayı 8); ayn. mll., *Şamanizmin menşei ve inkişafı hakkında* (*Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1948, II, sayı 3—4, s. 277—290); *Buryatskiga skazki i poverya* (*Zapiski Vostoçno-Sibirskago Otddela Russkago Geografiçeskago Obşçestva*, İrkutsk, 1889, I, sayı 1); V. F. Büchner, *Schaman* (EI, 1934, IV, 324b—325b); N. K. Chadwick, *Shamanism among the Tatars of Central Asia* (*J Anth. I*, London, 1936, LXVI, 75—112); J. A. M. Culloch, *Shamanism* (*Encyclopaedia of Religion and Ethics*, New York, 1920, XI); M. A. Czaplicka, *Aboriginal Siberia* (Oxford, 1914); N. P. Direnkova, *Kult ognya a altaytsev i teleut* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Leningrad, 1927, VI); ayn. mll., *Poluçenie şamanskogo dara po vozzreniyam turetskih plemen* (*Sbor. Muz. po Antrop i Etnog. p. Akad. N.*, Leningrad, 1930, IX); ayn. mll., *Ptitsa v kosmogoniçeskih predstavleniyah turetskih plemen Sibiri* (Leningrad, 1931); A. A. Divayev, *Baksı* (*Etnog. Oboz.* 1907, Moskova, 1908, nr. 4); W. Eberhard, *Çin'in şimâl komşuları* (Ankara, 1942); M. Eliade, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase* (Paris, 1951), ingl. trc. W. R. Trask, *Shamanism, Archaic Techniques of Ecstasy* (London-New York, 1964); O. Franke, *Die Chinesen* (Tübingen, 1925); A. Gahs, *Kopf- Schädel- and Langknochenopfer bei Rentiervölkern* (*W. Schmidt-Festschrift*, Wien-Mödling, 1928, s. 231—288); J. G. Georgi, *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche in den Jahren 1773 und 1774* (Petersburg, 1775), I; ayn. mll., *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs* (Petersburg, 1776); I. G. Gmelin, *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733 bis 1743* (Göttingen, 1752), II; V.A. Gordlevskiy, *Baha-üd-din Nakşbend Buharskiy* (*Sergeyu Federoviçu Oldenburgu*, Leningrad, 1934, s. 147—169), bk. T M, V, 381—364; N. Gorohov, *Materialı dlya izuçeniya şamanstva v Sibiri* (*Izves. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1883, XIII, sayı 3); G. G. Gulbin, *Pogrebenie u jeltih uygurov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad.* N., Leningrad, 1928, II); M. N. Hangalov, *Novie materialı o şamanstve u buryat* (*Zap. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Ceog. Obşç.*, İrkutsk, 1890, II, sayı 1); Ch. de Harlez, *La religion nationale des Tartares orientaux: Mandchous et Mongols* (Paris, 1887); U. Harva, *Die religiösen Vorstellungen der altaischem Völker* (*FF Communications*, LII, nr. 125, Helsinki, 1938) İbn Faḍlān, *İbn Foḍlān's Reisebericht* (nşr. ve alm. trc., A. Z. V. Togan, Leipzig, - 1939); A. İnan, *Şamanizm* (Ankara, 1954); V. M. Ionov, *K voprosu ob izuçenii do hristiyanskih verovaniy yakutov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Petrograd, 1918, V, sayı 1); V. Jochelson, *The Koryak* (*The Jesup North Pacific Expedition*, New York, 1905, VI); ayn. mll., *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus* (*The Jesup North Pacific Expedition*, New York, 1924—1926, IX, 2. tabı.); ayn. mll., *The Yakut* (*American Museam of Natural History Anthropological Papers*, New York, 1933 XXXIII); L. E. Karonovskaya, *Iz Altayskih verovaniyâ i obryadov, svyazannıh s rebenkom* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Leningrad, 1927, VI); N. F. Katanov, *Skazaniya i legendı minusinskih tatar* (*Sibirskiy Sbornik*, Peterburg, 1887); ayn. mll., *Poyezdka k karagasam v 1890 g.* (*Zap. Rus. Geog. Obşç.*, Peterburg, 1891, XVII); ayn. mll., *Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens* (*KS*, Budapest, 1900, I); J. Koblov, *Religioznıe obryadı i obıçai tatar magometan* (Kazan, 1908); ayn. mll., *Mifologiya kazanskih tatar* (*İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete*, Kazan, 1910, XXVI, sayı 5); S. Konow, *Die Inder* (Tübingen, 1925); W. Koppers, *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen. Die Germanen- und Indogermanenfrage* (*Wien. Beitr. z. Kulturgesch. u. Ling*, 1936, IV, 279—411); ayn. mll., *Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik* (*Belleten*, TTK, Ankara, 1941, V, sayı 20, s. 439—480); M. F. Köprülü-zâde, *Eski Türklerde dinî-sihri bir an'ane* (*Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1925, IV, sayı 1, s. 1—12); ayn. mll., *Influence du chamanisme turco-mongol sur les ordres mystique musulmans* (İstanbul, 1929); ayn. mll., *Bahşı* (*İA*, 1961, II, 233b—238a); H. von Lankenau, *Die Schamanen und das Schamanenwesen* (*Globus*, 1872, XXII, 278—283); B. Laufer, *Origin of the Word Shaman* (*American Anthropologist*, Menasha, 1917, XIX, 361—371); A. de Levchine, *Description des hordes et des stepps des kirghiz-kazaks ou ktrghiz-kaisaks* (trc. F. de Pigny, Paris, 1890); V. Magnitskiy, *Materialı k obyas-*

neniyu staroy çuvaşskoy veri (Kazan, 1881); S. Maksimov. *Ostatki drevniḫ narodov tatarskiḫ* (*yazıçeskiḫ*) *verovaniy a nineşniḫ kreşçennıḫ tatar Kazanskoy gubernii* (*Izvestiya po Kazanskoy Eparḫii*, Kazan, 1876); S. E. Malov, *Neskolko slov o şamanstve u turetskago naseleniya Kuznetskago uyezda Tomskoy gubernii* (*Jivaya Starina*, Peterburg, 1909, II, III); ayn. mll., *Ostatki şamanstva u jelteḫ uygurov* (*Jiv. Star.*, Peterburg, 1912), ayn. mll., *Şamanstvo u sartov Vostoçnago Turkestana* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Petrograd, 1918, V, sayı 1); L. Malten, *Das Pferd im Totenglauben* (*Jahrbuch des kaiserlich deutschen archäologischen Instituts*, Berlin, 1914, XXIX, 179—256); Marco Polo, *The Travels of Marco Polo the Venetian* (London-New York, 1911); ayn. mll., *The Book of Ser Marco Polo* (trc. H. Yule, London, 1921); S. O. Maynagaşev, *Zagrobnaya jizn po predstavleniyam turetskiḫ plemen Minusinskago kraya* (*Jiv. Star.*, Peterburg, 1915); ayn. mll., *Jertvoprinoşenie nebu u beltirov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Petrograd, 1916, III); K. Meuli, *Scythica* (*Hermes*, Berlin, 1935, LXX, 121—176); N. O. Mironov, ve S. M. Şirokogorov, *Śramana-Shaman : Etymology of the Word „Shaman"* (*JRAS, North-China Branch*. Shanghai, 1924, LV, 105—130); W. Muster, *Der Schamanismus bei den Etruskern* (*Frühgeschichte und Sprachwissenschaft*, Wien, 1948, sayı 1, s. 60—77); J. Németh, *Über den Ursprung des Wortes Śaman und einige Bemerkungen zur türkisch-mongolischen Lautgeschichte* (*KS*, Budapest, 1913—1914, XIV, 240—249); G. Nioradze, *Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern*, (Stuttgart, 1925); H. S. Nyberg, *Irans forntida religioner* (Uppsala, 1937); A. Ohlmarks, *Studien zum Problem des Schamanismus*, (Lund, 1939); W. G. Old, *The Shu King or the Chinese Historical Classic* (London-New York, 1904); D. Olsen, *Et primitivt folk. De mongolske rennomader* (Kristiania, 1915); S. Pallas, *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches* (*Petersburg*, 1776), III ; ayn. mll., *Merkwürdigkeiten der obischen Ostjaken, Samojeden, daurischen Tungusen, udinskischen Bergtataren...* (Frankfurt-Leipzig, 1777); ayn. mll., *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften* (Petersburg, 1776—1781), I, II ; W. Z. Park *Shamanism in Western North America: a Study in Cultural Relationships* (Evanston-Chicago, 1938); J. Partanen, *A Description of Buriat Shamanism JSF Ou*, Helsinki, 1941—1942, LI); P. Pelliot, *Neuf notes sur des questions de l'Asie Centrale* (*T'oang Pao*, Leiden, 1929, XXVI); B. E. Petri, *Promıslı karagas* (*Izves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1928. LIII); ayn. mll., *Staraya vera buryatskago naroda* (İrkutsk, 1928); Plano-Carpini, *Geschichte der Mongolen und Reiseberichte 1245—1247* (alm. trc. H. Risch, Leipzig, 1930) G. N. Potanin, *Oçerki severo-zapadnoy Mongolii* (Petersburg 1881—1883), II, IV ; ayn. mll., *Gromovnik po poveriyam i skazaniyam plemen yujnoy Sibiri i severnoy Mongolii* (*Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşçeniya*, Peterburg, 1882, 1); L. Potapov ve K. Menges, *Materialien zur Volkskunde der Türkvölker des Altaj* (*MSOS*, Berlin, 1934, XXXVII); V. L. Priklonskiy, *O şamanstve u yakutov* (*Izves. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1886, XVII. sayı 1—2), alm. trc. *Das schamanentum des Jakuten* (*Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 1888, XVIII, 165—182); ayn. mll., *Poḫoronı u Yakutov v severnoy çasti Yakutskoy oblasti* (*Sibir. sbor.*, İrkutsk, 1890, I); ayn. mll., *Tri goda v Yakutskoy oblasti* (*Jiv. Star.*, 1890—1891); ayn. mll., *Yakutskiya narodnıya poverya i skazki* (*Jiv. Star.*, 1891); N. Pripuzov, *Svedeniya dlya izuçeniya şamastva u yakutov yakutskago okruga* (*Izves. vost. Sibir. Otd. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1885, XV, sayı 3—4); W. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* (Petersburg, 1866, 1868, 1870), I—III ; ayn. mll., *Aus Sibirien* (Leipzig, 1884, 2. tabı 1893), I—II, türk. trc A. Temir, *Sibirya'dan* (İstanbul, 1954—1957), I—IV ; W. Ruben, *Schamanismus im alten Indien* (*AO*, Leiden, 1940, XVIII); ayn. mll., *Buddhistlik ve şamanlık* (C. H. P. konferanslar serisi, Ankara, 1939, kitap 5); ayn. mll., *Budizmanın menşei* (*D T C F D*, 1943, I, sayı 5); Rubruek, *The journey of William of Rubruck to the eastern part of the world, 1253—1255* (ingl. trc. W. Rockhill, London, 1900); S. Şaşkov, *Şamanstvo v Sibiri* (*Zap. Rus. Geog. Obşç.* Peterburg, 1864, sayı 2); W. Schmidt, *Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte* (Münster / Westf., 1930); ayn. mll, *Der Ursprung der Gottesidee* (Münster, 1931, 1933, 1949), II, III, IX ; ayn. mll., *Das Himmelsopfer bei den innerasiatischen Pferdezüchtervölkern*, (*Ethnos* Stockholm, 1942, VII, 127—148); ayn. mll, *Zur Struktur des Schamanismus* (*Anth.* 1955, L, 849—881);

E. Schmitt., *China, II, chinesische Religion* (Tübingen, 1927); N. Şçukin, *Poyezdka v Yakutsk* (Peterburg, 1844); V. Seroşevskiy (Sieroszewski), *Yakuti* (Peterburg, 1896), ingl. tulâsası: W. G. Sumner, *The Yakuti* (*J Anthr.* I, London, 1901, XXXI, 65—110); P. P. Şimkeviç, *Materialı dlya izuçeniya şamanstva u goldov* (Habarovsk, 1896); S. M. Şirokogorov (Shirokogoroff), *General Theory of Shamanism among the Tungus* (*JRAS*, North-China Branch, Shanghai, 1923, LIV, 246—249); ayn. mll., *Northern Tungus Migrations in the Far East* (*JRAS*, 1926, LVII, 123—183); ayn. mll., *Opıt izsledovaniya osnov şamanstva u tungusov* (Vladivostok, 1919), alm. trc. *Versuch einer Erforschung der Grunlagen des Schamanentums bei den Tungusen* (*Baessler Archiv*, Berlin, 1935, XVIII, 41—96); ayn. mll., *Psychomental Complex of the Tungus* (London, 1935); *Skazaniya buryat, zapisannıya raznımi sobiratelyami* (*Zap. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1890, I, sayı 2); G. Spasskiy, *Zabaykolskie tangusı* (*Sibirskiy Vestnik*, Peterburg, 1822, XIX—XX); J. Stadling, *Shamanismen i norra Asien* (Stockholm, 1912); L. Sternberg, *Die Religion der Giljaken* (*ARW*, Leipzig, 1905); Ayn. mll., *Die Auserwählung im sibirischen Schamanismus* (*Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft*, Berlin, 1935, L, 229—252); V. F. Troşçanskiy, *Evolyatsiya çernoy veri u yakutov* (Kazan, 1902); O. Turan, *On iki hayvanlı Türk takvimi* (İstanbul, 1941); H. Vâmbéry, *Die primitive kultur des turko-tatarischen Volkes* (Leipzig, 1879); V. N. Vasilyev, *Izobrajeniya dol gano-yakutskih duhov kak atribut şamanstva* (*Jiv. Star.*, Peterburg, 1909); ayn. mll. *Şamanskiy kostyum i buben u yakutov* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, (Peterburg, 1910, I, sayı 8); V. I. Verbitskiy, *Altayskie inorotsı* (Moskova, 1893); N. A. Vitaşevskiy, *Materialı dlya izuçeniya şamanstva u yakutov* (*Zap. Vost. Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1890, II, sayı 2); ayn. mll., *Iz nablyudeniy nad yakutskimi şamanskimi deystviyami* (*Sbor. Muz. po Antrop. i Etnog. p. Akad. N.*, Petrograd, 1918, V, sayı 1); Ş. Yaltkaya, *Eski Türk an'anelerinin bazı dinî müesseselere te'sirleri* (*İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul, 1943, s. 690—698; E. Yssbrent Ides, *Dryjährige Reise nach China von Moscau ab zu lande durch gross Ustiga, Sirienia, Permia, Sibirien, Davur und die grosse Tartarey* (Frankfurt, 1707); N. Zatoplyayev, *Nekotoriya poverya alarskih buryat* (*Zap. Vost.-Sibir. Otd. Rus. Geog. Obşç.*, İrkutsk, 1890, II, sayı 2); D. Zelenin, *Ein erotischer Ritus in den Opferungen der altaischen Türken* (*Internationales Archiv für Ethnographie*, Leiden, 1928, XXIX); ayn. mll., *Ideologiya Sibirskago şamanstva* (*İzvee. Akad. N.*, Moskova-Leningrad, 1936, nr. 8); ayn. mll., *Kult ongonov v Sibiri* (Moskova, 1936).

(SÂDETTİN BULUÇ.)

ŞAMDĪNĀN. (Bk. ŞEMDİNAN.)

ŞĀMİL. (Bk. ŞEYH ŞĀMİL.)

ŞAMMĀḪĪ. (Bk. ŞEMMĀHÎ.)

ŞAMMAR. (Bk. ŞEMMER.)

ŞAMS. (Bk. ŞEMS.)

ŞAMS AL-DAVLA. (Bk. ŞEMS-ÜD-DEVLE.)

ŞAMS AL-DĪN. (Bk. ŞEMSEDDİN.)

ŞAMS AL-MA'ĀLĪ. (Bk. ŞEMS ÜL-MA'ÂLÎ.)

ŞAMSİYA. (Bk. ŞEMSİYE.)

ŞANFARĀ. (Bk. ŞENFERÂ.)

ŞANT YĀḲUB. (Bk. SANTİAGO.)

ŞANTA MARİYYET-ÜL-GARB. (Bk. SANTA MARİAT-ÜL-GARB.)

ŞANTARİN. (Bk. ŞANTAREM.)

ŞAP DENİZİ. (Bk. KIZIL DENİZ.)

ŞĀPŪR. (Bk. ŞĀPÛR.)

ŞÂPÛR. ŞĀPŪR, 1. Fars'ta Şāpūr Ḫūra idârî bölgesindeki bir nehrin adı olup, Bişāvur (Thevenot, *Suite du Voyage de Levant*, Paris, 1674, s. 295'te: Bouschavir, s. 296'da: Boschavir) ve Tavvac nehrî de denilir. Arrianos (*Indica*, 39) ve Plinius (*Hist. Not.*, VI, 99) tarafından zikredilmiş olan kadîm Granis ile ayniyetini kabûl etmek lâzımdır. Aşağı kol, yâni asıl Tavvac nehri, her ikisi de kaynağını cenûb-i garbîde Basra körfezi boyunca İran yaylasına hemhudut olan dağlardan alan iki kolun, Şāpūr ve Dalakī-Rūd'un birleşmesi ile teşekkül etmiştir. Yukarı kola, Arap coğrafyacıları tarafından Nahr Ratîn denilmiştir; bu, büyük bir ihtimalle, Plinius (*Hist. Nat.*, VI, III)'da bulunan isim olmalıdır; bununla berâber, bu eserde *Dratinus* (farklı şekli ile *Ratinus*), munsabına kadar nehre delâlet etmektedir (bu bilgi, belki Granis'in VI, 99'da zikredilmiş olmasına binaen Iuba'dan başka bir kaynaktan gelmektedir). Mustavfî al-Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb*'ünde, al-İṣṭaḫrî'ye göre, olduğu gibi, kendisine göre de, kaynağı yukarı Humāyicān (İṣṭaḫrî: Ḫumāyicān) idârî bölgesinde bulunan Ratîn'in, Şāpūr-Rūd'un kolu olduğunu işâret eder görünmektedir (Gibb Mem-Ser. XXIII/II, 217: „Bu büyük bir ırmak olup, Şāpūr nehrine dökülür; Şāpūr nehri ile birleşinceye kadarki uzunluğu 10 fersahtır"). Müellif bu ifâde tarzını kullanırken, her hâlde demek is-

tiyor ki, Tavvac nehri, birisi Ratîn olan iki farklı su kolundan teşekkül etmektedir. O hâlde bu ismin, ya Şâpûr 'un, veya Dalakî-Rûd 'un daha eski bir adı olması gerekir. al-İṣṭaḫrî (nşr. de Goeje, s. 120) 'de aynı beyanda bulunmaktadır; al-İṣṭaḫrî, Ratîn 'in, Şâpûr ile birleşmeden önce al-Ziriyân (farklı yazılışı da vardır) idârî bölgesi içinden aktığını nakletmektedir.

Havzanın diğer nehirleri, Ḫişt 'in altında, sol kıyıda Şâpûr 'a birleşen Cirra (veya Carşîḳ) ve İḫşîn 'dir. Bu sonuncu ismini („mâvi" mânasına gelmektedir), sularının, Orta-çağ coğrafyacıları tarafından işâret edilmiş olan, boyayıcı hassasından almış olabilir. Her ne kadar *Nuzhat* 'de Carşîḳ ve Cirra, yanlışlıkla iki farklı su kolu olarak tavsif edilmişlerse de, Carşîḳ, Cirra nehrinin daha eski bir adıdır. *Nuzhat al-ḳulûb* tarafından elde edilmiş olan mâlûmat, büyük kısmı itibariyle, İbn al-Balḫî 'nin *Fârsnâma* 'sinden aynen nakledilmiştir. Bu eser (*G M S*, yeni seri, I, 151) 'in tesbit ettiğine göre, Nahr Cirra, Mâşaram idârî bölgesinden kaynağını alarak, Muscân ve Cirra arâzileri ile Gundicân arâzisinin bir kısmını sular ve sonra, Şâpûr 'a bîrleşir. Bundan başka, İṣṭaḫrî, Ḫurra *rustâḳ* 'ına (İbn al-Balḫî 'nin Cirra 'si; İṣṭaḫrî 'nin metnindeki Ḫurra 'nin okunuşu hakkında bk. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 35, not 4) girmeden önce, altından Carşîḳ nehrinin geçtiği Sabûk köprüsünü kaydeder. Ḫurra 'den sonra bu su kolu, İḫşîn ile birleştiği Dâzîn 'i kateder; *Nuzhat* 'e göre, Cirra, Şâpûr 'a, Carşîḳ, İḫşîn 'e birleşir. Bu eserin müellifi, tek nehirden ibaret olan Carşîḳ-Cirra 'den iki ayrı nehir vücuda getirdiği için, bu hususta verdiği mâlûmat değersizdir.

al-İṣṭaḫrî ve Mustavfî 'ye göre, İḫşîn kaynağını Dâzîn tepelerinden alır ve al-Cunḳân 'da Şâpûr 'a birleşir. *Nuzhat*, ondan büyük bir su kolu olarak bahseder; günümüzde o, Kâzerûn gölünün cenûb-i garbîsinde bulunan küçük bir nehir ile aynı kabûl edilir. Carşîḳ ile İḫşîn 'in, Tavvac nehrine dökülmeden önce birleşerek mi, yahut ayrı olarak mı bu kola döküldükleri husûsunda ihtilâf vardır.

Bizâtibi Şâpûr ile ilgili hususta, *Fârsnâma* (s. 152), onun kaynağını Bişâpûr idârî bölgesinin dağlık mıntakasından (*Ḳuhistân*) aldığını ve keza Ḫişt ve Dih Mâlik 'i de suladığını söylemektedir. Canâbî ve Mândistân arasında denize, Basra körfezine dökülmektedir. Bu mâlûmat, yalnız şu kaydı ilâve eden *Nuzhat* 'de bulunmaktadır: „Uzunluğu 9 fersahtır". *Fârsnâma* 'de, Bişâpûr idârî bölgesinin, ihtiyacı olduğu suyu, Rûd-i Bişâpûr denilen büyük bir nehirden te'min ettiği kaydedilmektedir. „Orada bulunan pirinç tarlalarından dolayı, suyu sağlığa zararlıdır (*vaḫîm u nâguvâr*). Yakın zamanlarda Morier (*Second Journey through Persia ... between the years 1810 and 1816*, London, 1818, s. 49) nehrin kısa bir tavsifini vermektedir: Daştistân ovasında bir yol açarak, Rohilla denizine dökülmekle nihâyet bulun bir nehir ... Kaynağını Shapour mevkii yakınından alır ve suları, mecrasının başlangıcında tatlıdır. Fakat dağlara kavuşunca, tuzla meşbû bir topraktan geçer ve suları ... tuzlu olur. Aynı nehrin daha az ehemmiyetli olan bir kolu, nehir, tuzlu toprağa kavuşmadan önce ondan ayrılır ve denize tatlı su akıtır".

Nehrin munsabı, Arracân idârî bölgesi hududunun yakınında Buşîr 'in şimâline kısa bir mesâfede bulunur. Munsabın karşısında, Basra 'dan Hindistan 'a giden deniz yolu üzerindeki Ḫârik adası bulunur. Tomaschek („*Topografische Erläuterung der Küstenfahrt Nearchs*". *S B Ak. Wien*, CXXI, 65) İran coğrafyacılarının Mândistânı 'nı, Plinius (*Hist. Nat.*, VI, 99) 'daki *Deximontani* (Jan-Mayhoff neşrinde Dexi montani şeklinde iki kelime hâlinde) ile birleştirmektedir. Plinius 'a göre, nehir (Granis) küçük gemilerin seyr-ü-seferine müsâittir. Hâlen asıl munsabı sığ kum yığınları sebebiyle seyr-ü-sefer için güçlükler arzetmektedir: daha az ehemmiyette olan iki ağız nehrin menbâ cihetine doğru bir mesâfeye kadar deniz seyr-ü-seferine müsâittir. Şimdiki vaziyeti, deltası ve Dalakî 'nin cenûbunda nehrin sol kıyısı üzerinde bulunan zift kuyuları hakkında Tomaschek (*göst. yer.*) 'e de bakılabilir.

Eski çağda, denizden 37 km. mesâfede Granis üzerinde bir pâyitaht olan Taoke bulunuyordu. Burası, Şâpûr 'a, kendi Tavvac nehrinin ismini vermiş bir yer olan Orta-çağın Tavvac (Tavvaz) şehrine tekabûl etmelidir. Eski islâm devrinde burası, aynı zamanda belli başlı bir dokumacılık sanayiine de sâhip olan mühim bir ticâret şehri idi: *tavvâziya* adı verilen kumaşlar meşhurdu. Bu şehir, Ardaşîr Ḫûra idârî bölgesine dahildi (İbn al-Balḫî, *Fârsnâma*, s. 114). Şehir, daha VI. (XII). asırda, inhitata uğramıştı; Mustavfî al-Ḳazvînî zamanında (VIII.=XIV. asır) tamâmiyle harap olmuştu. Yeri tam olarak tâyin edilememektedir; Şâpûr nehrinin sâbil idârî bölgesine Tavvac denilmiştir. Le Strange (Gibb. Mem. Ser. XXIII, II, 115, not 2) şehrin yerinin, „Daştistân idârî bölgesinde Şabânkâra nahiyesi (yeni) 'nin merkezi" olan şimdiki Dih Kohna 'nin mevkiine tekabûl ettiğini düşünmektedir.

Dizfûl Rûd 'un kolu olan diğer Şâpûr (Şâvâr) için krş. mad. KÂRÛN v. s.

2. Fars 'taki Şâpûr Ḫûra idârî bölgesinin eski merkezinin adı; Muḳaddasî 'ye göre, buraya Şahrastân da deniliyordu; buranın daha eski adı Bişâpûr (pehlevîde *Vêh-Şâhpuhr*) 'dur. *Nuzhat* 'de buna dâir yakıştırma bir iştikâk bulunmaktadır; müellif Mustavfî, Bişâpûr 'un, Şâpûr 'un binası mânasına gelen *Binâ-i Şâpûr* 'un kaynaşmış bir şekli olduğunu söylemektedir. Diğer taraftan İbn al-Balḫî, aslî şekil olan Bîşâpûr (uzun î ile) 'un, ilk hecesinin *taḫfîf* sebebiyle düşmüş olabileceğini ifâde etmiştir.

Şâpûr Ratîn manzûmesi ile sulanan ve Fars 'ın beş eyâletinin en küçüğü olan Şâpûr Ḫûra, Şâpûr şehri yanında, Şâpûr 'un harap olmasından sonra merkez olarak telakkî edilen Kâzerûn [b. bk.], kezâ Nûbandacân ve Cirra 'yı içine almaktadır.

Eski Şâpûr şehri, Kâzerûn 'un şimâlinde, Şiraz 'dan denize giden yol güzergâhında, Şâpûr-Rûd üzerinde bulunmakta idi. Mustavfî onu 86° 15′ tûlünde ve 20° arzında göstermektedir. İklimi *garmsîr* („sıcak") sayılır, fakat havası sıhhate zararlı telakkî ediliyordu, zîra, şehir arâzisi şimâl cihetinden dağlarla kaplıdır. Civarlar meyva ağaçları ile doluydu; çok sayıda çeşitli meyva ve çiçekden başka, ipek elde ediliyordu, zîra bu bölgede bol mikdarda dut ağacı vardı. Bu havâliden bal ve bal mumu da istihsâl olunuyordu. Şehir, Şâpûr I. tarafından te'sis olunmuştur. Bu, Şâpûr 'un, harp esirleri iskân ettiği üç şehirden biri idi. Bir çok sebeplerden, hükümdarın, kendi binâlarının inşâsı ve harâbeler arasında bulunmuş olan meşhur kabartmaların yapılması husûsunda esirlerin mahâretinden iyi bir şekilde faydalandığı tahmin edilmektedir. Bu kabartmalar, Şâpûr 'un Romalılara karşı savaşlarını tasvir etmektedir. Bunlara sonraki iki hükümdar, Bahrâm II. ve Ḫusrav I. de kendilerini temsil eden birer kabartma ilâve etmişlerdir.

Daha önce Morier tarafından tafsilâtlı olarak tasvir edilmiş olan bu sanʿat eserleri, Orta-çağ şark coğrafyacıları tarafından da kaydedilmişlerdir; nitekim hiç olmazsa bunların bahsettikleri, bir mağarada dikilmiş büyük bir heykel, Avrupalı seyyahlar tarafından da zikredilenin aynı olmalıdır.

Şarklılar, Sâsânî kurucusunun devrinden çok daha önceden şehrin efsanevî tarihi üzerinde uzun-uzadıya düşünmüşlerdir. Bu rivâyetlere göre, şehir, başlangıçta Fârs 'ta Iṣṭaḫr 'dan başka bir şehir bulunmadığı devirde Tahmûraṯ tarafından kurulmuştur. Daha sonra, sâdece Şâpûr I. vasıtasiyla ihyâ edilmek üzere, İskender tarafından terkedildi. Tahmûraṯ 'ın te'sisinin adı ﻳﻪ ﺟﺮ idi (İbn al-Balḫî, *Fârsnâma*, s. 63, 142).

Müslümanlar Şâpûr Ḫûra 'yı 16 (637) 'da, Tavvaç 'ın fethi ve Rîşahr muharebelerinden sonra fethettiler. Bişâpûr halîfe ʿOṯmân b. ʿAffân 'ın ilk senelerini tâkip eden karışıklıklar dolayısiyle zikredilmiştir. Galîba Fârs 'ta Araplara karşı ayaklanma (25=645/646) bir zaman için, Rîşahr savaşında maktul düşen Fârs vâlisi (*marzbân*) Şahrak 'ın bir kardeşi tarafından Bişâpûr 'dan idâre edilmişti. Âsilerin itâat altına alınmasından sonra, Bişâpûr halkı bir defa daha sulhû bozdu; şehrin, Abû Mûsâ 'l-Aşʿarî ve ʿOṯmân b. Abi 'l-ʿÂṣ tarafından tekrar itâat altına alınması bu sebepledir.

Daha coğrafyacı Muḳaddasî zamanında (IV. = X. asrın sonu), Şahrastân veya Şâpûr şehri, inhitata uğramış ve surları harâbe hâline gelmiş bulunuyordu; bununla berâber civarlar iyi ekilmişti. Muḳaddasî, şehrin dört büyük kapısını, hendeği ve şehir dışında bulunan *masciḍ al-cāmiʿ* 'i kaydetmektedir. Bu câmi, İbn al-Balḫî tarafından zikredilmiş olan ve eserini yazdığı sırada (VI.=XII. asrın başı) henüz mevcut olduğu intibaını uyandıran *masciḍ-i cāmiʿ* ile aynıdır. Büveyhîler hânedânının sonunda, Şabânkâra reîsi olan Abû Saʿd b. Muḥammed b. Mamâ, Şâpûr 'u tahrip etti ise de, İbn al-Balḫî 'nin işâret ettiği gibi onun devrinde (Selçuklu) vâli, yapılmış olan hasârı telâfiye çalıştı. Onun gayretleri, bütünüyle, idârî bölgede te'sirini gösterdi, fakat Şâpûr şehri harap hâlinden bir daha kurtulmadı. Morier, şehrin yerini ziyâret ettiği zaman (1809), harâbelerin civârında sâdece Darîs adlı fakir bir köy buldu; bu seyyahın, ismi *Âʾîn-i Akbarî* 'deki bir arz ve tûl dereceleri cetvelinde bulunduğu için şehrin XVI. asra kadar muhâfaza edilebilmiş olması gerektiğine dâir zannının hiç bir ehemmiyeti yoktur, zîra bu cetvel daha eski kaynaklara göre yapılmış bulunmalıdır.

Şâpûr I. 'un kendi adını alan diğer te'sisler hakkında, *Fârs-nâma* (s. 63) 'ye göre, Şâpûr Ḫvâst şehrinin Hûzistân 'da al-Aşṭar civârında bulunduğu mütâleasını da ekleyerek, krş. mad. ŞÂPÛR I.

Bibliyografya: Madde içinde zikredilenlerden başka Pauly-Wissowa, *Realenz.*², V, 1668; VII, 1815, mad. Dratinus ve Granis; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 259—263, 267; Barbier de Meynard, *Dictionnaire... de la Perse*, s. 142 v. d.; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 7 v. d., 30 v. dd.; Ritter, *Erdkunde*, VIII,

827 v. dd.; J. Morier, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor... in the years 1808 and 1809* (London, 1812), s. 85 v. dd, 375 v. dd.; C. A. de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (1845), I, 206 v. dd.; Flandin ve Coste, *Voyage en Perse* (Paris, 1851); *Relation du Voyage*, II, 248 v. dd.; M. Dieulafoy, *L'art antiqae de la Perse*, V, 119 v. d., levha XVIII—XXI; Sarre ve Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (1910), s. 213 v. dd.; levha XL—XLVI.

(V. F. BÖCHNER.)

ŞÂPÛR. ŞĀPŪR (F), Arapçalaşmış şekli SĀBŪR (Ṣa'ālibī, *Hist. des rois des Perses*, nşr. Zotenberg, s. 493'te A'şā'nın beytindeki *Şāhafūr* şekli orta Farsça'daki *Şāhpahrē*'ye daha yakındır) olup, Sâsânî hânedânında kullanılan bir has isimdir. İslâmî an'ane bakımından bu adı taşıyan 3 İran hükümdarı vardır.

ŞĀPŪR I. b. ARDAŞĪR. Araplar tarafından Sābūr al-Cunūd adı verilmiş olan tarihî Sapor I. (m. s. 241—272) saltanatının en büyük kısmını Romalılarla savaş hâlinde geçirmiştir; zîra o, babası Artaxerxes tarafından başlanmış olan taarruzu yeniden ele almıştı. Nisibis gibi mühim şehirleri zaptetmeğe muvaffak oldu; bununla berâber Ressaina civârındaki mağlubiyetten (243) sonra burası elinden çıkmıştır. Daha sonra (256 ?) Antakya'yı da hükmü altına aldı; hattâ 260'da imparatoru Valerianus'u bile esir etti. Böylece Romalılara karşı bâzan lehte ve bâzan aleyhte cereyan eden bu savaşlar, Sapor'un kat'î bir zaferi ile bitmişe benziyordu ki, karşısına kendisini istilâ ettiği yerleri terke mecbur eden bir düşman, Palmyra (Tadmur) hükümdarı Odenathus dikildi. Odenatbus ölümüne (266) kadar İranlılarla çarpıştı; Sapor'la, ancak onun halefi kıraliçe Zenobia bir muahede aktetmiştir. Bu ve burada sâdece umumî mahiyette zikredilebilecek diğer tarihî vesîkalar hakkında krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der elassischen Altertumswissenschaften*, II, seri I, stn. 2325 v. dd. Bizi, burada sâdece daha eski bir İran rivâyetine dayanan islâmî rivâyet ilgilendirir; bu rivâyet, her ne kadar kıymetli, mühim ve başka yerlerde bulunmayan tarihî tafsilâtı muhafaza ettiği inkâr edilmez ise de, bütünü ile gerçek bir tarihî değeri haiz değildir. Şāpūr I.'un efsanevî hayatının belli-başlı vak'aları, bu rivâyetlerde gösterildiği şekilde şöyledir:

Gençliği. Şāpūr'un babası olan Ardaşīr, tahtından düşürdüğü ve öldürdüğü Arsakî Ardavan'ın bir kızı ile evlenmişti. Bu melike Ardaşīr'i zehirlemeye çalıştı ise de, tertibi meydana çıktı ve hükümdar kendi mûtemedi olan bir saray me'muruna bu kadını öldürmesini emretti. Bu me'mur, melikenin hamile olduğunu farkedince, hayatını bağışladı ve melike dünyaya bir oğlan çocuğu getirdi. Zabit de bu çocuğa Şāpūr, yânî „hükümdar oğlu" adını verdi. Şāpūr gizlice yetiştirildi. Ardaşīr, ölümünden sonra, vâris bırakamayacağına üzülmekteydi. Bu sebeple, önce kadını öldürmeğe me'mur edilmiş olan zât ona sırrı ifşa etti ve genç çocuğu bu habere sevinen hükümdarın yanına getirdi.

Bu hikâye daha önce orta Farsça ile yazılmış olan *Kārnāmak*'ta bulunmakta olup, esas itibariyle islâmî rivâyet ile mutabakat arzeder ise de, bütün kaynaklarda aynı tafsilat yoktur. Firdavsī, *Kārnāmak*'ta bulunmayan fakat diğer rivâyetlere nazaran daha eski olduğu anlaşılan teferruâta mûteallik iki husus zikreder: Şāpūr'un doğuşunun muhtemel bir meydana çıkması hâlinde bile tehlikeye düşmemek için Arsakî melikesini öldürmekle vazifelendirilen me'mur tıpkı Lukianos'un „Kombabos"'u gibi hareket eder. Sâniyen, kendi oyununu seyreden Ardaşīr'in yakınına düşmüş olan bir topu, hükümdarın heybetinden çekinmeksizin almaya cesâret ettiği için Şāpūr hükümdarın hakiki oğlu olarak tanınmıştır. al-Ṭabarī de bu hikâyeyi bilmekte ise de, zehirleme teşebbüsüne dâir hiç bir şey vermemektedir. Ona göre, Ardaşīr bütün Arsakîlerin kökünü kazıma yemini ile bağlanmış ise de, karısının da Arsakî soyundan geldiğini bilmemektedir. al-Dīnavarī'de de böyledir. Bununla berâber, onda melike, Arsakî hükümdarı Farruḫān'ın kardeşinin kızıdır.

Efsâne, sonra, Şāpūr'un evlenmesini ve oğlu Hurmizd'in doğuşunun hikâyesini nakleder. Bu hikâye, bir az önceki hikâyenin bir eşi gibi görünmektedir. Bir Hindû hakîmi, Ardaşīr'e, hükümdarlık kuvvet ve kudretinin mağlûp etmiş olduğu Mihrak hânedânı soyuna geçeceğini önceden haber verir; bu sebeple hükümdar da, Mihrak neslinden olanların hepsini öldürtür. Ölümden yalnız bir kız kurtulur. Şāpūr avda bulunduğu sırada ona rastlar ve Ardaşīr'in haberi olmaksızın onunla evlenir. Müteâkiben, ilerde hükümdar Hurmizd I. olacak olan oğulları büyüyünce Ardaşīr, korkmadan kendisine yaklaşan bu genç çocuğun bir hükümdar neslinden geldiğini keşfeder (bu, Şāpūr'un gençliğine âit hikâyedeki aynı unsurdur) ve tabiatiyle her şey çok iyi bir şekilde nihâyet bulur. *Kārnāmak*'te ve Firdavsī'de hikâye böyledir; al-Ṭabarī tarafından nakledilen hikâye de bununla mutabakat arzeder. Diğer kaynaklar bu efsaneyi zikretmemekle

berâber Ḥamzat al-İṣfahânî (krş. Gottwaldt, s. 49), Gurdzâd adını verdiği bir kadın olan Hurmizd I.'in annesi hakkında çok meşhur bir hikâyenin yaygın olduğunu söylemektedir.

al-Ṭabarî'deki rivâyet, Şâpûr'dan cülûsundan sonra da bahsetmektedir: onun Ardaşîr ile Ardavân arasında vuku bulan savaşa müessir bir şekilde iştirâk ettiği anlatılmaktadır; Şâpûr, Part hükümdarının *Dabîr*'ini o zaman öldürmüş imiş.

Ardaşîr ölünce, Şâpûr ona halef oldu; Mas'ûdî (*Murûc*, II, 160)'de bulunan ve Ardaşîr'in Şâpûr'un lehine saltanattan feragat ettiğini ve kendisini bir müddet daha münhasıran dine vakfettiğine dâir kayıt, eski rivâyetten neş'et etmiş görünmemektedir.

Hatra. Hatra'nın zaptı, al-Ṭabarî ve Sa'âlibî tarafından Şâpûr I.'a, İbn Ḳutayba ve Eutychius tarafından Ardaşîr'e ve nihâyet Firdavsî ve al-Dînavarî tarafından Şâpûr II.'a izâfe edilmektedir. Efsâne şöyledir: Perslerin hükümdarı, hükümdar Sâṭirûn'un (bâzılarına göre: Żayzan) merkezi olan Hatra müstahkem mevkiini zapta, ancak, bu hükümdarın kızı olan Naẕîra'nın Pers kıralına âşık olarak, babasını ve babasının askerlerini sarhoş edip, yahut da düşmana kalenin elde edilmesi kendisine bağlı bulunan tılsımı açıklayarak şehri ona teslim etmesi ile nâil olmuştur. Pers hükümdarı vâdettiği gibi Naẕîra ile evlenir; fakat sonradan onu, babasına karşı nankörlüğünden neſret etmiş olduğu için öldürtür.

Bizim istinad ettiğimiz müellifler, bu hususta, tabiâtiyle daha sonra meydana gelmiş olan ve tarihî kaynak olarak tarihçilerin rivâyetlerinden daha fazla bir değer taşımayan Arapça şiirler de kaydetmişlerdir. Biz bundan sâdece, savaşçı Sâbûr'un bir defasında karargâhını Hatra'nın önünde kurmuş bulunduğu efsânesinin Araplar arasında da yaygın olduğunu anlıyoruz. Hatra'yı ele geçiren Ardaşîr mi veya Şâpûr mudur? Bunu emin bir şekilde tesbit edemiyoruz. Gerçekten emin kaynaktan (Dio Cassius) Hatra'nın sâdece bir Sâsânî hükümdarı, yâni Ardaşîr tarafından bir muhâsarası ve bu muhâsaranın netîce vermediği bilinmektedir. Aslında pek de imkânsız sayılamıyacak bir şekilde bâzıları, Hatra'nın, başarısız teşebbüsünden sonra, bizzat Ardaşîr yâhut taht'a cülûsundan az sonra Şâpûr I. tarafından zaptedilmiş olabileceğini kabûl ederler. Fakat emin tarihî bilgilere sâhip değiliz; sâhip olduğumuz, çok yaygın olan Scylla (Komaithô) efsânesinin bir rivâyet şeklidir. Hükümdar Sâṭirûn'un isminde, tarihî bir hâtıra aksetmiş olabilir: O, Part menşe'li (Sanatruk?) ad taşıyan bir Ârâmî olmalıdır; Żayzan adı başka bir münâsebetle, buraya sızmıştır (krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 35). Hatra'nın zaptını Şâpûr II. devrinde gösteren rivâyet şekli, Arap şeyhi Żayzan (Firdavsî'de Ṭâ'ir)'a bir İran hükümdar kızını kaçırtır; onun bu kadından doğan kızı babasına, hıyânet eden kızdır (Firdavsî'de böyledir). Her şeyden önce, bu rivâyette Şâpûr II., daha eski olan adaşının yerine konmuştur ve sâniyen Hatra Prensinin kızının hiyâneti, prenses, anne tarafından Sâsânîlerden geldiği için, bir dereceye kadar mâzur sayılmıştır. Firdavsî, onun îdamı hakkında al-Dînavarî'deki açıkça daha eski olduğu anlaşılan (krş. Pauly-Wissowa, *Realenz.*², VII, stn. 2516 v. dd. mad. HATRA) destanın diğer rivâyetine dâir hiç bilgi vermez.

Romalılarla savaş. İran an'anesi, Valerianus'un esir edilmesi, Nisibis (Nusaybin) ve Roma imparatorluğunun diğer şehirlerinin zaptının hâtırasını muhâfaza eder. Hakikatte oldukça irtibatsız ve her zaman için çok vazıh olmayan kadîm rivâyetten, Sapor I.'un Nisibis'i iki defa aldığı istihrac olunabilir; garp rivâyetlerine göre, Romalılar, Resaina savaşından sonra şehri tekrar ele geçirdiler; daha sonra Odenathus tarafından Perslerden tekrar geri alındı (Pauly-Wissowa, *Realenz.*², II, seri 1, stn. 2328 ve 2331; ayrıca krş. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 31, not 3). Firdavsî'ye göre, ilk olarak Romalılar hücum ettiler, zîra onlar hükümdarın değişmesi netîcesinde Pers imparatorluğunun muhtemel addedilen za'fından faydalanmak istiyorlardı (o hâlde bu, Şâpûr II.'un tarihindekine benzer bir düşünüş tarzıdır). Roma generali Bazânüş (*Valerianus*'a irca-i icabeden bozuk bir şekil) yenilir ve esir edilir. Roma generali, ancak Şâpûr için Şûştar su bendini inşâ etmekle hürriyetine kavuştu, Valerianus'u, daha doğru bir şekilde bir kıral (*malik*) olarak gösteren sâdece al-Ṭabarî ise de, biz, aş.-yk. aynı rivâyeti diğer kaynaklarda da buluyoruz. Farsça al-Ṭabarî (trc. Zotenberg, II, 79 v.d.) Arapçasından bir az daha tafsilâtlıdır. Bu tercümede al-Ṭabarî'nin işâret ettiği gibi, Şâpûr'un, Romalının burnunu kesmiş ve hattâ onu öldürmüş olacağına dâir rivâyetler de vardı. Burada ne dereceye kadar bir yerli veya İranî olmayan rivâyetten bahsedilebileceği, bilgimizin dışında kalmaktadır. Sa'âlibî, burada babis mevzuu olan Roma imparatoruna Koostantin adını verir. O hâlde onun kaynağı doğru ismi ihtivâ etmez görünmektedir. Eserinde, Roma ve Sâsânî imparatorları arasındaki tarih karışıklığı bulunan Eutychius, Valerianus (burada bundan başka, Gallienus'un, ismi verilmemiş bir oğlu olaakr

gözükmektedir; hâlbuki hakikatte ikisi arasındaki akrabalık münâsebeti tersinedir)'un yakalanıp öldürülmesini Bahram II.'ın saltanatı devrinde göstermektedir (Eutychius, nşr. Cheikho, s. 113). al-Ṭabarî'ye göre, Valerianus'un Antakya'da Şâpûr tarafından muhasara edilmiş olması hâdisesi, bu şehrin Sapor I. devrinde Persler tarafından zaptının (yılı kat'î olarak bilinmemektedir; bundan başka, galiba Antakya iki defa zaptedilmiştir: Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2327 ve 2329) bir hâtırasıdır. Aynı şekilde, İren rivâyetinde (krş. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 32, not 2) Kappadokya isminin müteaddit defalar tekrarı, 258 ve müteâkıp senelerin ve bilhassa Sapor I. (aş.-yk. 260) tarafından Kappadokya'nın merkezi Kayseri'nin fethi hâdiselerinin bir hâtırası olmalıdır. Nisibis'in sukutu ile ilgili garip bir efsâne vardır. Şâpûr, saltanatının 11. yılında şehiri kuşatmış, Horasan'da bulunması gerekli olduğu için de, sonra muhâsarayı kaldırmıştır. Müteâkıben şehri ikinci defa muhâsara etmiştir. Sur bir mûcize ile yarıldığı için şehir zaptedilebilmiştir. Bu hikâye, al-Ṭabarî'de ve daha tafsilâtlı olarak Eutychius'ta bulunmaktadır. Muhâsaranın inkıtaı ve surun yarılması Şâpûr II.'un savaşları zamanındaki hâdiseleri aksettirir. Ṣa'âlibî'ye göre, Şâpûr I. Tarsus'u da zaptetti: burada tarihî esâs, bu şehrin Sapor (aş.-yk, 260, krş. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2331 yukarıda)'un bir kumandanı tarafından zaptedilmiş olmasıdır.

Şehirler te'sisi: muhtelif bilgiler. Şark müellifleri, Şâpûr I.'a şu şehirlerin te'sisini atfederler: Şâẕ-Şâpûr (Kaşkar'da), Şûştar civârında Cunday-Şâpûr (Ahvâz'da; buranın te'sisi ile ilgili mânasız bir efsâne vardır: kıral, Antakya'da esir etmiş olduğu Romalıları buraya yerleştirir); Firdavsî tarafından zikredilmiş olan Şâpûrgird, hiç şüphesiz aynı şehirdir. Ḥamza, bundan başka Bişâpûr (Fârs'ta) şehrini, yerlerinin tâyini mümkün olmayan Şâpûr Ḫvâşt ve Balâş Şâpûr ve ayrıca yanlış olarak (Firdavsî tarafından kuruluşu Şâpûr I.'a atfedilen) Şâpûr II.'un te'sisleri olan Nişâpûr, Fîrûz Şâpûr (al-Anbâr) şehirlerini zikreder. Ibn Ḳuteyba, Şâpûr'un harp esirlerini şu üç şehre yerleştirdiğini bildirir: Cunday Şâpûr, Fars'ta Sâbûr (her hâlde Ḥamza tarafından zikredilmiş olan Bişâpûr) ve Ahvâz'da Tustar. Bu hususta ayrıca krş. Ṣa'âlibî, s. 494.

al-Ṭabarî ve al-Dînavarî gibi, bâzı müellifler, Mânî'nin ilk zuhurunu Şâpûr I.'un saltanatı devrinde gösterirler; felâketin vuku bulmuş olması ancak müteâkıp hükümdar (Hurmizd I. veya Bahrâm II.) devrinde olmuştur. Bu hâdiseyi yanlışlıkla Şâpûr II.'un saltanatı devrinde gösteren Firdavsî, bu tarihin bütün vak'alarını, birbiri arkasından önümüze serer: Çinli nakkaş Mânî, Şâpûr'un önüne peygamber ve bir dinî fırkanın kurucusu olarak çıkar; fakat „mobed"ler tarafından tekzip ve hükümdarın emri üzerine îdam edilir. Ṣa'âlibî (s. 501) vak'aları buna benzer şekilde anlatır. Mânî, Bahrâm I.'ın devrinde mobedlerin reisi ile münâzarada bulunup ilzam edildi ve derisi yüzüldü. Mas'ûdî (*Murûc*, II, 164)'ye göre, hattâ Şâpûr I. da bir zaman için mânî dinine sülûk etmiştir; bu, tarih bakımından doğru değildir, belki burada muahhar hükümdar Ḳavâẕ'ın ve onun Mezdek dinine olan meylinin bir hâtırası bahis mevzuudur. Rivâyete göre, Şâpûr I. takriben 30 yıllık saltanattan ve oğlu ve halefi Hurmizd'e mûtad nasihat (*Andarz*)'lerini yaptıktan sonra öldü.

Şâpûr II. b. Hurmizd (Arap harp esirlerinin omuzlarını mafsallarından ayırdığı veya deldiği için) Ẕu 'l-aktâf lâkabını taşır. Kendisi tarihî ve uzun saltanat devri Romalılara karşı savaşlarla geçmiş bulunan hükümdar Şâpûr II. (310—379)'dur. Persler, Konstantin'e karşı bâzı muvaffakiyetler elde ettilerse de, Julianus devrinde Roma taarruzu Sâsânî imparatorluğu için tehlikeli olmağa başlamıştı. Bu kabiliyetli imparatorun ölümü (363), halefi Jovianus'un Saporla yapılmış sulh muahedesinin, Roma için haysiyetşiken olduğu kadar İran için faydalı olmasına sebep oldu. İmparator Valens'in saltanat devrinde de İran ile savaşlar eksik olmadı. Ermeni kıralı Arsakes'in Sapor tarafından esir edilmesi ve müteâkıben Roma hükûmetinin Arsakes'in oğlu ve haleli Pap lehine müdâhalesi de bu devreye rastlar. Müzakereler ile zaman-zaman kesilen bu harpler, devam etti; 379'da Sapor öldüğü zaman, henüz hiç bir netice elde edilememişti. Bütün tafsilât ve kaynak kayıtları için bk. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2334 v. dd.'da bu kıral hakkındaki mad. Biz burada yalnız şark rivâyetini zikredeceğiz. Bu arada, şuna dikkat etmek gerekir ki, herne kadar, İran rivâyeti bütünüyle I. ve II. Şâpûr'un simalarını birbirinden doğru olarak tefrik etmişsede o, aslında biriue âit olan teferruatı diğerine atfeder. Bir kaç kaynakta, Julianus romanından alınmış rivâyetler sokulmuştur ki bu romanın tabiî ola rak İran rivâyeti ile hiç bir ilgisi yoktur.

Gençliği ve Araplarla savaşı. Bütün hikâyeler, babası Hurmizd II. öldüğü zaman Şâpûr'un henüz doğmamış olduğu hususunda müttefiktir. Ancak, doğacak çocuk erkek olduğu takdirde tahta çıkması te'min olunmuştu; böylece Şâpûr kıral olarak doğdu.

Bütün bunlar efsaneden ibâret olmalıdır. Çok eski garp kaynakları, Sapor II. 'un ancak gençliğinde taht 'a çıktığı ihtimâlini hatıra getirirler (krş. Pauly Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2334; Nöldeke. *Gesch. der Perser*, s. 51, not 3. Hürmizd II. ile Sapor II. arasında Azarnarsay hüküm sürmüş olmalıdır).

Gençliği sebebiyle bizzat idâreden âciz durumda bulunan Şâpûr zamanında şark müelliflerine göre imparatorluk, her taraftan düşmanların ve bilhassa Arapların hücûmuna uğradı. Araplardan, Bahrayn ve Kāẓima (Ṭabarî, İbn Ḳutayba. sâkinleri olan 'Abd al-Ḳays 'lar, Gassânî 'ler (al-Dînavarî, Bahrayn ve Kāẓima sâkinlerini de zikreder) ve Bani İyâd (Mas'ûdî, Ṣa'âlibî; zikredilir. Genç hükümdar, daha ilk yıllarında Ktesiphon civârında, nehrin iki kıyısı arasında seyr-ü-seferin kolaylıkla yapılabilmesi için Dicle üzerinde ikinci bir köprü yaptırmak sûretiyle parlak zekâsının bir nişânesini verdi. Şâpûr onaltı (başkalarına göre onbeş) yaşında, Araplara karşı bir ordu topladı. Firdavsî ve Dînavarî, Şâpûr 'un saltanat devrine âit Hatra vak'asını bu devirde gösterirler. Arap savaşlarına dâir bu oldukça zengin teferruat, muhtemelen, kısmen ancak Sâsânîlerden sonraki eski İran rivâyetine eklenmiştir. Hükümdarın, harp esirlerinin (Eutychius 'a göre esir hükümdarların) omuzlarının mafsallarını ayırması veya delmesi, galiba oldukça eski bir rivâyete dayanmaktadır. Ḥamza (nşr. Gottwald, s. 51) Ẕu'l-aktâf lâkabının Farsça muadili olarak ‏كتف‎ (?) *sunbā* kelimesini vermektedir. Bütün bu savaşların hikâyesi tarihî değildir. Hakikatte Şâpûr, bâzı müelliflerin dedikleri kadar uzaklara gitmemiştir. O güya Bahrayn 'i ve Yamâma 'yi zaptetmiş olmakla kalmamış, hattâ Medine 'ye kadar da ilerlemiş imiş. Şâpûr 'un 'Amr b. Tamim b. Murra ile Bahrayn 'da karşılaşması (Mas'ûdî, *Murūc*, II, 178 v.dd.; buna benzeyen bir efsâne Ṣa'âlibî, nşr. Zotenberg, s. 520 v. d.) Arap hayâlinin mahsulüdür. Bu rivâyetlerin ne dereceye kadar tarihî hâtıraları ihtivâ ettiğini tâyin etmek güçtür; rivâyetin burada Şâpûr II. ile Şâpûr I. (kendisine Ḳuẓā'a ve Bani Ḥulvân 'a karşı bir imha muhârebesi atfedilir. Krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser*, s. 38, Ḳuẓā'a 'lar, burada Hatra 'lı Ẓayzan 'ın müttefiki olarak gözükmektedirler) arasında tam bir tefrik yapıp yapmadığı kat'î olarak söylenemez. Şâpûr II. 'un Bani İyâd 'lara karşı seferine dâir Mas'ûdî (*Murūc*, II, 176 v.d.) tarafından zikredilmiş olan Arapça şiirler, tabiâtiyle çok sonraki bir devre âittir ve bilhassa Sâsânîler tarihine yarayacak biç bir şey ihtivâ etmemektedir. Yine el-Mas'ûdî (II, 178) 'de zikredilmiş olan şiirler, gerçekte 'Alî b. Abî Ṭâlib devrine âit iseler, bunlar, bu hâdiselere dâir Araplarca tesbit edilmiş en eski kayıtlar olmalıdır. Bununla berâber bütün bu destanların bir dereceye kadar tarihî bir esası vardır: Sapor II. 'un Araplar ile görülecek işi olduğu mâlumdur. İmparator Konstantinus 338 'de Arap kabîleleri ile müzâkerede bulundu ve onları İran arâzisinde yağma seferlerine girişmeğe iknâ etti. Julianus 'un, Sapor II. 'a karşı yaptığı savaşlarda, Sarasin [b. bk.] emîrleri müttefikî idiler. Pers hükümdarının bundan başka, kendi hudutlarını Araplara karşı korumak için tedbirler almış olması çok muhtemeldir (Nöldeke, *Gesch. der Perser*, s. 57, not 1).

Şâpûr ve Romalılar. Roma 'ya karşı savaş hikâyesine, yabancı an'anede kıyâfet değiştirerek bir diyara giden kıralın mâlum hikâyesi takaddüm eder. Nitekim bu hikâye Grekçe İskender romanında geçer (Ps. Callisthenes, nşr. Müller, II, 14 v. d., III, 19—22; krş. Malalas, Bon tabı, s. 194, 19). Buna benzer bir hikâye, Sâsânîlerin Bahrâm Gūr 'a dâir destanında anlatılmaktadır. Firdavsî, hâdiseleri şu şekilde anlatmaktadır: Müneccimler Şâpûr 'a felâketi önceden haber verirler, buna rağmen o, bir kıyâfet değişikliği ile düşman Rom imparatorluğunda kendisini tehlikeye atmağa karar verir. İmparatorun önünde İranlı bir tâcir gibi görünür ise de, sarayda ikamet eden bir İranlı tarafından tanınır. İmparatorun emri üzerine, bir eşek postunun içine konulup hapse atılır. Bulunduğu hapishânenin anahtarlarının muhâfızı ve aslen İranlı olan genç bir kız, merkep postunu sıcak süt ile yumuşatmak sûretiyle onun hürriyete kavuşmasına yardım eder. Sonra da büyük bir bayram olması sebebiyle sarayın boş olduğu bir gün, her ikisi de İran 'a kaçarlar. Seyahatleri esnâsında bir bahçevana misafir olurlar; bahçevan tanımadığı hükümdara, Rūm imparatorunun, İran 'ı istîlâ ettiğini ve meşrû hükümdarın gaybûbetinden faydalanarak, İran 'ı korkunç bir şekilde, tahrip ettiğini anlatır. Buoun üzerine Şâpûr bu adama mühürünü baş „mobed"e teslim etmesini emreder. Bahçevan, bu sûretle hükümdarın dönmüş olduğunu anlar. Hemen bir ordu hazırlanır ve hükümdar bu ordu ile, geceleyin Romalılara hücum eder. Büyük bir mukatele olur ve imparator esir edilir. İran imparatorluğunda rastlanılan Romalılar her yerde öldürülürler. Şâpûr, imparatoru hem ağır tazminat vermeğe icbâr eder, hem de kendisini serbest bırakmayıp kolunu bacağını kesip tekrar zindana atar. Sonra İran hükümdarı bizzat, her tarafı tahrip ederek, Rūm 'a girer, imparatorun kardeşini mağlûp eder ve bir çok

hıristiyan öldürür. Bunun üzerine Romalılar Bazānūş adında birini imparator olarak seçerler. Bu sonuncusu sulh ister, Şāpūr, imparatorun İran'ın tahrip edilmiş şehirlerini yeniden inşâ ettirmesi, yıllık 600.000 dinar vergi ödemesi ve Nisibis'i terk etmesi şartıyle sulha râzı olur. Bu şartlar tahakkuk eder; bununla berâber, Nisibis halkı, Şāpūr'a karşı koyar, zîra onlar, bir ateşperestin tebeası olmak istemezler. Hükümdar, onları silâh kuvveti ile itâat altına alır. Şāpūr, kendisini kurtaran kız ile bahçevanı mükâfatlandırır; hapiste ölen imparatorun cesedini Rūm'a gönderir. Romalı harp esirlerini, kendileri için hususî olarak inşâ edilmiş olan şehirlere (Ḫurramābād, Pīrūzşāpūr, Kunām-i asīrān) yerleştirir.

Bu rivâyet büyük ölçüde hayalîdir. Başlangıç (müneccimin kehâneti) aynı zamanda Orta-çağ şark kaynaklarında Şāpūr I. b. Ardaşīr hakkında anlatılan, farklı olmakla berâber esas bakımından benzer diğer bir efsânenin mukaddimesini teşkil eder; bu destana göre, bir kaç sene bedbaht olacağı hükümdara önceden haber verilir; bundan dolayı o da kendi isteği ile sürgüne gider (krş. P. Sehwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 544, not 6). Meçhûl ve daha sonra keşfedilen hükümdar mevzuuna daha önce işâret edilmişti. Şāpūr'un genç kızla firarı, vaktiyle *Kārnāmak*'deki Ardavān'ın önünden Ardaşīr'ın kaçışını hatırlatmaktadır. Nihâyet, Rūm imparatorunun sulh elde edebilmek maksadı ile yaptığı ricada İrac için Minuçihr'in intikamı gibi bâzı bâdiseleri zikretmesi tamâmiyle İranî destanın hikâye üslûbundadır. Bundan başka, harp vak'alarının anlatılmasının, bir dereceye kadar, Şāpūr I.'un mücâdelelerine daha çok mutabık olduklarını belirtmek lâzımdır: İmparatorun esir edilmesi (bu, burada, Şāpūr'un, Rūm'da esir edilmesinin bir çeşit intikamı gibi gözükmektedir) ve hürriyetini elde etmeden ölümü, Sapor I.'un Valerianus'a karşı tarihen sâbit muharebelerini hatırlatmaktadır. Hattâ Bazāvūş adı, bir az farklı bir münâsebetle de olsa tekerrür etmektedir. Tahmil edilmiş olan tâmirat şartları, Şāpūr I.'e âit rivâyette de bulunmaktadır. Buna mukabil, yukarıda anlatıldığı gibi, Nisibis'in (Tarihen de sâbit) Şāpūr I. tarafından zaptı, aynı şehrin tarihî Sapor II. tarafından 350'deki neticesiz muhasarasına âit hususiyetleri ihtiva eder (surun bir kısmının yıkılması, göçebelerin İran'ı istilâları neticesinde hükümdarın çekilmesi). Firdavsī'nin hikâyesindeki Şāpūr'un hıristiyenlara karşı düşmanlığı (Sapor II. 339'da mühim bir tâkibata başladı), Romalıların Pers imparatorluğunda yaptıkları tahribatı (Julianus buraşını bakikaten geniş ölçüde yağma ettirmiş ve ağır vergiler yüklemiştir; krş. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2347), Nisibis'in terki (Nisibia, Jovianus tarafından 363 sulhu esnasında Perslere terk edilmiştir.) ve bu şehir ahalisinin İran hakimiyetine düşmanlığı (Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, sto. 2351) tarihî olarak kabûl edilebilir.

Diğer kaynaklar (al-Ṭabarī ve al-Dīnavarī'nin bizi burada ilgilendirmeyen Julianus romanının unsurlarını ihtiva etmelerinden sarf-ı nazar), bilhassa imparatorun muharebede Şāpūr'u esir olarak berâberinde götürmüş ve bir deri içine dikmiş olması hususunda birbirlerinden ayrılır. Hükümdar, Cunday-Şāpūr'un muhasarası esnasında İran harp esirleri tarafından kurtarılır ve şehirdeki birlik tarafından içeri alınır. Bunu imparatorun mağlubiyet ve esir edilmesi tâkibeder, imparator sebeb olduğu zararı tazmin mecburiyetinde kalır ve eli kolu kesilmiş olarak kendi imparatorluğuna iâde edilir. Destanın bu şekli, Mas'ūdī (*Murūc*, II, 185) tarafından nakledilmiş ve galiba Ṣa'ālibī'de bâzı izler (krş. Ṣa'ālibī, s. 525 *farāṭanahum Sābūr* ve Mas'ūdī, *ayn. yer.*: *farāṭana 'l-Fursā*; Ṣa'ālibī, s. 527: *vaġris makāna kulli naḫlatin ḳaṭa'tahā zaytūnatan* ve Mas'ūdī, *ayn. yer.*: *İẕ yaġrisūna min al-zaytūni mā 'aḳarū min al-naḫīl*) bırakmış olan manzumede de bulunmaktadır.

Şehir te'sisleri ve diğer icraât. Rivâyete göre, Şāpūr II. Cunday-Şāpūr şehrinin duvarlarını yeniden inşâ ettirdi. Ḥamza'ya göre (s. 52), o, otuz yaşına kadar bu şehirde oturup hüküm sürmüş ve ancak bundan sonra Ktesiphon'a yerleşmiş olmalıdır: bu mâlûmat gençliğinde köprü inşâ ettirdiğine dâir efsane ile bağdaşmamaktadır. Yeni şehirler şunlardır: Buzurg-Şāpūr ('Ukbarā), Fīrūz-Şāpūr (Anbār), Sūs ismi de verilen İran-Ḫurra-Şāpūr; her hâlde burada, bu son şehir (Sūs)'in İran-Ḫurra-Şāpūr adı altında yeniden inşâsı bahis mevzuudur (krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser*, s. 58, not. 1). Romalı harp esirleri buraya yerleştirilmişlerdir. Nīşāpūrda, bu hükümdarın te'sislerinden bir kısmını teşkil ediyordu; al-Ṭabarī ayrıca tam olarak tâyin edilmesi mümkün olmayan bir şehir ve Ḥamza ise, Sarūş Āẕarān ateşkedesini zikreder. Cunday-Şāpūr'un yeniden inşâsı, imparatorun yapmak mecburiyetinde kaldığı tâmirlere âit bulunmaktaydı; bundan başka bu tâmirlerin Şāpūr I.'a mı, Şāpūr II.'a mı atfı hususunda ihtilâf vardır (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 66, not 2). Hükümdar, rivâyete göre Hindli bir tabibi dâvetle ona Sūs'da bir ikametgâh tahsis etmiştir. Sūs sâkinleri tababet san'atını ondan öğrenmiş ve bu san'atta sonraları bütün İran-

ları geçmişlerdir. Nihâyet Ḥamza (orta-Farsça devri-edebiyatınca yeter derecede bilinen), Āzarbād'ın, Şāpūr II.'un saltanatı zamanında yaşadığını nakleder. Şāpūr'un ölümü ile ilgili hiç bir efsane yoktur.

ŞĀPŪR III., muhtemelen, 383—387'de hüküm sürmüş olan tarihî Sapor III. Bu hükümdarın Ermenistan ve Roma ile münâsebetleri ve tarihî vukuatı hakkında bk. Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, stn. 2355. Şark rivâyeti, bilhassa cülûs ve ölümünden bahseder. Şāpūr III., Şāpūr II.'un oğlu idi: Firdavsî'ye göre, Şāpūr II., ömrünün sonunda, devlet idâresini, rüşdünü idrâk ettiği vakit, oğlu Şāpūr'a devretmek üzere kardeşi Ardaşîr'e bıraktı. Sonunda da böyle olmuştur. Ṭabarî, tarihî hakikate daha uygun olarak, Şāpūr III.'un, seleli Ardaşîr, zâdegân tarafından devrilince, ona halef olduğunun nakleder. Dînavarî, tarihle tam mânasiyla tezad hâlinde olarak, Şāpūr III.'un doğrudan-doğruya Şāpūr II.'den sonra hükümdar olduğunu söyler. Mas'ûdî, Şāpūr III.'un Banî İyâd ve diğer Arap kabilelerine karşı bir savaşından bahseder. Bu hükümdarın ölümü, bir fırtınanın (Firdavsî, Ṣa'âlibî) veya zâdegân'ın (Ṭabarî) bir tertibi neticesinde çadırının çökmesine atfedilir. Bu sonuncu rivâyet gerçeğe daha uygundur. Eutychius, bu hükümdarın, imparator Julianus ile savaştığını söylüyorsa da, bu, onun, Sâsânîler ile Roma imparatorları arasında cereyan eden vak'aları tarih bakımından yanlış olarak tesbit etmesinden ileri gelmektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. SÂSÂNÎLER. (V. F. BÜCHNER.)

ŞAR'. [Bk. ŞER'.]

ŞĀR. [Bk. ŞÂR.]

ŞÂR. ŞĀR, „azamet ve hâkimiyet" mânasına gelen kelime, Buhârâ Sâmânîlerinin yüksek hâkimiyeti altında bulunan Ġarşistān emîrlerinin ünvânı idi. Sâmânî Amîr Nūḥ b. Manṣūr (365—387=976—997)'un muâsırı olan Abū Naṣr Muḥammed b. Asad, müslüman müverrihler tarafından zikredilmiş ilk şār dır. Bu, münevver bir emîr olup, ilme olan aşırı merakı, bir çok âlimi sarayına çekti. Oğlu Şāh Muḥammed, bulûğa erince, memleketin idâresini ona tevdi ederek kendisini tamamiyle ilme verdi. Amîr Nūḥ'a karşı isyan etmiş olan Abū 'Alî Simcūrî, 384 (994)'te Ġarşistān'a taarruz etti. Baba ve oğul şār'lar, memleketlerini Abū 'Alî'nin elinde bırakarak, zaptı güç bir kaleye kaçtılar. Fakat, pek az sonra, Amîr Nūḥ'un yardımına gelmiş olan Sebüktegin, Abū 'Alî'yi Horasan'dan Curcān'a sürdü, şār'lar da kendi topraklarına yeniden sahip oldular. Gazneli Sultan Maḥmūd, Sâmânî 'Abd al-Malik'i devirdikten sonra 389 (999)'da *Kitāb al-Yamīnī* müellifi Abū Naṣr Muḥammed b. 'Abd al-Cabbār al-'Utbî'yi, şār'ları hutbeyi kendi adına okumağa ikna etmek vazifesiyle elçi olarak onlara gönderdi. Şār'lar buna razı oldu ve 402 (1011/1012) tarihine kadar, Sultan Maḥmūd ile iyi münâsabetlerini muhafaza ettiler; bu tarihte genç şār, Hindistan'a yaptığı seferlerden birine katılmağı reddetmek suretiyle sultanı gücendirdi. Bunun üzerine Maḥmūd, Ġarşistān'a hücum etmek üzere bir ordu gönderdi. Baba itâat edip teslim oldu ise de, genç şār mukavemete hazırlanarak çetin bir dağ kalesine tahassun etti; bu kale de muhâsara ve zaptedildi. İki şār Ġazne'ye gönderildi ve Ġarşistān Gazne imparatorluğuna ilhak olundu. Genç Şār, bir kaç yıl sonra vuku bulan ölümüne kadar sıkı bir nezaret altında muhâfaza edildi ise de, babası Abū Naṣr Muḥammed'e saygı ve ihtimamla muâmele olundu ve sultanın sarayında şerefli bir mevkı elde etti. Sultan Maḥmūd'un vezîri Abu 'l-Ḳāsım Aḥmed b. Ḥasan al-Maymandî ona büyük bir saygı gösterdi ve sukutunun acısını hafifletmet için elinden gelen her şeyi yaptı. Abū Naṣr Muḥammed 406 (1015—1016)'da öldü. Bu, geniş bilgisi ve Arapça'ya derin vukufu olan bir zattı.

Bibliyografya: al-'Utbî, *Kitāb al-Yamīnī* (Lâhor tabı), s. 78, 251—259; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 104 v.d., 184; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927, s. 205 v.d.

(MUḤAMMED NAZIM.)

ŞARĀB. [Bk. ŞARAB.]

ŞARAB. ŞARĀB (A., cemi *aşriba*), içecek. Hadîs mecmuaları aşriba bahsinde iki mevzuu ele alırlar: İçecekler ve bir şey içerken riâyet edilecek kaideler. Burada sâdece bu sonuncusu üzerinde durulacaktır. Çünkü içeceklere müteallik mes'eleler *ḫamr* maddesinde bulunmaktadır.

Bir şey içmeden önce veya sonra Allah'ın adı anılır (Abū Dā'ūd, *Aşriba*, bâb 21; al-Dārimî, *Aṭ'ima*, bâb 3; İbn Ḥanbal, I, 225, 284; III, 100, 117). İçinden bir şey içilen kap sol elle değil, sağ el ile tutulur: Allah'ın resûlü „içinizden biri bir şey yerken sağ eli ile yemeli, bir şey içerken de sağ eli ile içmelidir; çünkü Şeytan sol eli ile yer ve içer" demiştir (Muslim, *Aşriba*, hadîs, 105; krş. 106).

Ayakta içilebilir mi? Bu hususta muhtelif fikirler mevcuttur. Bir taraftan bir şey içerken ayakta durmayı hoş görmeyen beyanlar vardır, (mes. Muslim, *Aşriba*, hadîs, 112—116), diğer taraftan, İbn 'Abbās, Peygambere Zemzem su-

yu takdim ettiğini ve onun bunu ayakta içtiğini anlatır (Muslim, *Aşriba*, hadîs, 117—120). 'Alî b. Abî Ṭâlib de Peygamberin ayakta su içtiğini gördüğünü beyân ederek bu hareket tarzı hakkındaki bütün tereddütleri giderir (msl. İbn. Ḥanbal, I, 101 v. d.).

Ayrıca, doğrudan-doğruya tulumun ağzından içmek (msl. Abū Dā'ūd, *Aşriba*, bâb 14 veya tulumun ağzını dışarı kıvırarak oradan içmek, [görmeden, içmenin mahzurlarına binâen] menedilmiştir İbn. (Māca, *Aşriba*, bâb 20).

Bununla berâber, bütün bunlar [icâbında] câiz görülmüştür (al-Tirmiẕī, *Aşriba*, bab, 18). Bir şeyi köpek gibi dilini batırarak içmemek (İbn Māca, *Aşriba*, bâb 25), içilecek şeyin üzerine burunla veya ağızla üflememek lâzımdır (Muslim, *Aşriba*, hâdis, 121; Abū Dā'ūd, *Aşriba*, bâb 16, 20); buna mukabil arada nefes almalı (Abū Dā'ūd, *Aşriba*, bâb 10; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* nşr. Sachau, I/II, 103) ve bir nefeste içmemelidir (Abū Dā'ūd, *Ṭahāra*, bâb 18). Bir topluluk hâlinde bir şey içilirken kabı sağdan dolaştırmalıdır (al-Buḫārī, *Şarab* bâb 1).

Mü'min, bu hasletleriyle kâfirden ayrılır; „kâfir karnının yedide yedisi dolusunca, mü'min yedide birini dolduracak kadar içer" (Mālik, *Muvaṭṭa'*, *Ṣifat al-Nabī*, bâb 10).

(A. J. WENSINCK.)

ŞARAF AL-DİN. [Bk. ŞEREF-ED-DİN.]

ŞA'RÂNÎ. [Bk. ŞA'RÂNÎ.]

ŞA'RÂNÎ, AL-ŞA'RĀNĪ, bu *nisba* ile bir çok kimse tanınmış olup, umûmiyetle *ṣa'r* „saç" kelimesinden iştikak ettirilir ve gür veya uzun saçlı kimse mânasına gelir krş. al-Sam'ānī, *Kitāb al ansāb*, *G M S*, var. 334b, 2; Caspari-Wright, *Arabic Grammar*3, I, 164c; nr. 6, 10, 13, 14); nisbeyi taşıyan en mâruf şahısta bu, — tıpkı aynı tarzda, hattâ daha sık geçen, fakat al-Ṣa'rānī nümûnesine göre izah edilmiş olan AL-ŞA'RĀVĪ (ancak bu başka bir menşe'den gelmiştir: Vollers, *Z D M G*, 1890, s. 390 v. d.) şekli gibi — bir yer nisbesidir.

1. ABU 'L-MAVĀHİB (mânevî künye; ayrıca oğluna göre, ABŪ 'ABD AL-RAḤMĀN; soyu son zamanlara kadar devam etmiştir) 'ABD AL-VAHHĀB B. AḤMED (ölm. 907) B. 'ALĪ B. AḤMED B. MUḤAMMED B. MŪSĀ B. MAVLĀY B. 'ABD ALLĀH AL-ZUGALĪ (Tlemsen sultanı) B. 'ALĪ AL-ANṢĀRĪ AL-ŠĀFI'Ī AL-MIṢRĪ, meşhur bir sûfî olup, 897 (1491/1492)'de doğmuştur; gençliğinin ilk yıllarından itibâren Kahire'de yaşadı ve 973 (diğer tarihler doğru değildir)'te orada öldü. Yanında gömülü bulunduğu çok sevdiği câmi, 1188 'den beri kendi adını taşır. Hayatını dokumacılıkla kazanıyordu. 'Alī al-Şāzilī (ölm. 656=1258; Brockelmann, *G A L*, I, 449, nr. 29. *Suppl.*, I, 804; ayrıca bk. mad. AL-ŞĀẒILĪ) tarafından kurulan tarîkata girdi ve kendisi de *al-Ṭarīḳat al-ṣa'raviyya*'yi kurdu (krş. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians* 1899, s. 252; fakat Kahle, *Islām*, VI, 154'te zikredilmemiştir). Şeyhleri arasında, bilhassa, 10 yıl *macālis*'ine devam ettiği 'Alī al-Ḫavvāṣ (ölm. 941 'den sonra)'ı zikretmek gerekir Yazılarının bâzılarında (msl. *al-Baḥr al-mavrūd*, *al-Cavhar al-maṣūn va'l-sirr al-marḳūm* ve *Laṭā'if al-minan*) diğer şeyhlerinin listesini verir; *Ṭabaḳāt*'ının sonunda, tanıdığı ve derslerini tâkip ettiği şeyhlerin tam bir listesi vardır. Bir çok sûfî gibi o da muârızları ile mücâdele etmek zorunda kalmış, fakat sonunda bunları yenmeğe muvaffak olmuştur.

Onun yazı hayatı, başta tasavvuf olmak üzere, ansiklopedi, Kur'ânî ilimler, akaîd, fıkıh, gramer ve tıbbı içine almakta idi; bunun dışında sûfîlere dâir *Ṭabaḳāt*'ı ile bir de kendi hâl tercümesini (*Laṭā'if al-minan*) zikretmek lâzımdır. Brockelmann, *G A L*, II, 336 v. d.; *Suppl.*, II, 464 v. d. (ve bunu tamamlayan kısmı, s. 711) da yazılarının bir listesini verir; bu listeye şu eserleri de ilâve etmek lâzımdır: 1. *Mufaḥḥim al-akbād fī bayān mavādd al-ictihād*; 2. *Lavā'iḥ al-ḫaẓlān 'alā kull man lam ya'mal bi 'l-Ḳur'ān*; 3. *Ḥadd al-ḥusām 'alā man avcaba 'l-'amal bi 'l-ilhām*; 4. *al-Tatabbu' va 'l-faḥṣ 'alā ḥukm al-ilhām iẕā ḫālafa 'l-naṣṣ*; 5. *al-Burāḳ al-ḫavāṭif li 'l-baṣar fī 'amal al-ḫavātif*; 6. *Tanbīh al-aġbiyā' 'alā ḳaṭra min baḥr 'ulūm al-avliyā'*; 7. *al-Durr al-naẓīm fī 'ulām al-Ḳur'ān al-'aẓīm*; 8. *Kitāb al-iḳtibās fī 'ilm al-ḳiyās*; 9. *Muḫtaṣar ḳavā'id*, al-Zarkaşī (ölm. 794)'nin eserinden hulâsa (bk. Brockelmann, II, 91, nr. 18, 2); 10. *Minhāc al-vuṣūl ilā 'ilm al-uṣūl*, bu eserde *al-Maḥallī* (ölm. 791; Brockelmann, II, 114, nr. 23 'nin, al-Subkī (ölm. 771; Brockelmann, II, 89 nr. 14 ve *c*)'nin, *Cam' al-cavāmi' fī 'l-uṣūl*'ü hakkındaki şerhi ile Kamāl al-Dīn b. 'Alī Şarīf (ölm 906; *ayn. esr.*, *a*)'in bu şerh hakkındaki izahları birleştirilmektedir.

el-Ṣa'rānī, çok geniş bilgili, namuslu ve dürüst bir âlimdi; fakat tenkidi bir zekâya sâhip değildi ve hurâfata da çok inanırdı. Kendisini hudutsuz derecede üstün görmesi hoş değildir, umûmiyetle kendi eserlerini, överek onların yeni çığırlar açtığından, ele aldığı mevzûda aynı değerde bir eser mevcut olmadığından bahseder. Mânidar bir şekilde *Manāḳib nafsihi* adını verdiği hâl tercümesinde (nr. 44), Tanrı'nın onu başkalarından üstün tutarak fevkalâde rûhî ve ilâhî mevhibelerle

temâyüz ettirdiğini, bu sûretle, Allah, melekler ve peygamberlerle münâsebet te'sis etmek, kerâmet göstermek, kâinatın sırlarına nufûz etmek v.s. gibi üstün mekeleler ihsan ettiğini söyleyip Allah'a şükrederek zâhirî bir tevâzû perdesi altında övünür. Fakat onun şahsında son derece sevimli olan hususlar, doğruluğu, heyecanlı seciyesi, insaniyet ve müsamahayı müdâfaası, *'ulamâ'*ya hıristiyan ve yahudilerin tevâzuunu örnek olarak gösterişindeki samimiyet ve tarafsızlığı ve nihâyet kadınlığın vekarına karşı beslediği büyük saygıdır.

O, fazla büyütülmemesi gereken şahsiyetinin yanında islâm dünyasında icrâ ettiği derin te'siri, son derece yayılmış, herkesin anlıyabileceği şekilde te'lif edilen ve bu sâyede sevilmiş olan eserlerine borçludur. Daha sağlığında bir kısmı çok yayılmış olan eserleri bugün de büyük bir itibar görmektedir; eserlerinin defalarca basılmış olması keyfiyeti bunu açıkça isbat eder. Her ne kadar kendisi aksini iddia ederse de, eserlerinin kendilerine has tarafları azdır; hususiyle tasavvufta İbn al-'Arabî [b. bk.]'nin fikirlerini aksettirir; nitekim *Lavâkiḥ al-anvâr al-ḳudsiya ...*, İbn al-'Arabî'nin *al-Futûḥât al-Makkiya*'sinin bir ihtisarından ibârettir; *al-Kibrît al-aḥmar fî bayân 'ulûm al-Şayḫ al-Akbar*, bundan öncekinin bir kısmı olup bizzat *Futûḥât*'ın parçalarına istinad eder; *Savâṭi' al-anvâr al-ḳudsiya ... Futûḥât*'daki beyitlerin bir izahıdır, *al-Ḳavl al-mubîn fî 'l-radd 'an Maḥyi al-Dîn*, İbn al-'Arabî'nin bir müdâfaasıdır; bizzat kendisi de, diğer *sûfî*'lerin değil, İbn al-'Arabî'nin ifâde tarzını kullandığını söyler. al-Ş'a'rânî, şahsında tasavvuf ile *fiḳh*'ın insicamlı bir terkibini gerçekleştirmeği denemiştir. Bu sûretle o şeriate karşı cephe almamıştır. Bâzı yazıları, bilhassa nr. 7, 21, 28, 48—51, 55—58) bunu gösterir; krş Brockelmann, II, 335 v. dd. (burada mürâcaat edilecek diğer eserler de gösterilmiştir) ve Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, bk. fihrist. VII, 1145, nr. 5446. Brockelmann'daki ar. s. Flügel tarafından *ZDMG*, 1866, s. 1 v. dd., nr. 16; Kremer tarafından *JA*, 6. seri. XI, 1868, s. 253 v. dd.'da nr. 43; Horten tarafından *Beiträge zur Kenntnis des Orients*, 1915, s. 64 v. dd. (krş. Massignon, *al-Hallaj*, s. 393, nr. 19)'da yeniden ele alınmıştır; nr. 44'ün Flügel tarafından yapılmış kısa bir bülâsası için bk. *ZDMG*, 1867, s. 271 v. dd. Hâl tercümesi, talebesi 'Abd al-Ra'ûf b. Tâc al-'Ârifîn al-Munâvî (ölm. 1031; Brockelmann, II. 306 nr. 13)'nin *Tarâcim*'indedir.

2. ABÛ MUḤAMMED AL-FAḌL B. MUḤAMMED B. AL-MUSAYYIB B. ZUHAYR B. YAZÎD B. KAYSÂN B. BAZĀN (Peygamber devrinde, Yemen'deki İranlı vâli): hadîs toplamak için uzun seyahatler yapmış olan bir muhaddis; ayrıca Kûfe mektebi dilcilerinden İbn al-A'râbî (ölm. 231; Brockelmann, I, 116, nr. 6)'den ders gördü, Ḫalaf (ölm. 229; Nöldeke, *Geschichte des Qorâns* s. 291, nr. 9; İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, VII/II, 87; al-Sam'ânî, var. 77b, str. 30)'ten *Kur'an* kıraati öğrendi ve Aḥmed b. Ḥanbal (ölm. 241; [b. bk.])'in derslerini tâkip etti; fakat hiç bir zaman umûmî bir takdir ve tasvîbe mazhar olmadı ve 282 (895)'de öldü. Uzun saç bırakması itiyadından gelen nisbesi, ahfâdına, oğlu Abû Bakr Muḥammed al-Bayhaḳî ve onun oğulları Abu 'l-Ḥasan İsmâ'îl (ölm. 347) ile Abu 'l-Ḥasan Muḥammed al-Ṭûsî'ye intikal etmiştir (krş. al-Sam'ânî, var. 334b, str. 2—12 ve 101b, str. 12).

3. ABU 'L-'ABBÂS AḤMED B. CA'FAR B. MUḤAMMED B. MARZÛḲ B. BUSTÂN (belki de al-Sam'ânî'deki mânasız bir kelime yerine böyle okunabilir; krş. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 74) B. FARRÛḪ AL-AZDÎ AL-CURCÂNÎ: muhtelif âlimlerin bu arada Şu'ayb b. al-Ḥabḥâb (ölm. II.=VIII. asrın ilk yarısında; İbn Sa'd, VII/II, 18)'in derslerini tâkip eden muhaddistir. al-Sam'ânî, var. 334b, str. 14—16.

4. Bu nisbeyi taşıyan diğer 13 kişi şu eserlerde zikredilmiştir; *Kitâb al-fihrist*, nşr. Flügel, s. 7, 19; al-Sam'ônî, var. 334b, 12 v. d.; *Fihrist*, s. 314, 23, al-Sam'ânî, var. 334b, 13 v. d. (krş. İbn Sa'd, VII/II, 51, 78); *ayn. esr.*, s. 28 v. d.; Massignon, *al-Hallaj*, s. 80, 735; *ayn. esr.*, s. 333; al-Sam'ânî, var. 334b, 17—23; *ayn. yer*, str. 23—28 (372 yerine 371 okuyunuz); *ayn. yer.*, str. 16 v. d. (krş. Brockelmann, I, 334); al-Cāmî [b. bk.], *Nafaḥât al-uns*, Kalküte, 1859, s. 265; nr. 298, türk. trc. İstanbul, 1270, s. 181; Ahlwardt, *Werzeichnis der arabischen Handschriften Berlin*, X, bk. „*al-Ṣa'rânî*" kelimesi.

(J. SCHACHT.)

ŞÂRÂT. [Bk. ŞÂRÂT.]

ŞÂRÂT. AL-ŞÂRÂT (Latince SERRA'nın İspanyolca Sierra şeklinden iktibas olunarak), islâm devri İspanya coğrafyacılarının bâzıları tarafından İspanya yarım-adasının merkezinde, şarktan garba doğru uzanan dağlar için kullanılan bir kelime olup, bunun en iyi îzah ve tasvirini İbn Faḍl Allâh al-'Umarî yapmıştır. Bu müellife göre, al-Şârât tesmiye olunan sıra dağlar Medînat Sâlim (Medinaceli)'in hinterland'ından Coimbre'ye kadar uzanır. Şu hâlde bu tâbir, bugün İspanya'da Sierra de Guadarrama [A. *Vâdi 'l-Ramla* (?)], Sierra de Gredos ve Sierra de Gata ve Portekiz'de ise, Serra de Estrella adı altında bilinen sıra dağ-

ları göstermekte idi. Bununla berâber bu ad al-İdrîsî'ye uygun olarak sâdece Madrid'in şimâlindeki Sierra de Guadarrama için kullanılmaktadır. Coğrafyacı Abu 'l-Fidâ' (İbn Sa'îd'e atfen), al-Andalus'un merkezindeki sıra dağları Cabal al-Şâra adı ile zikretmektedir. Ona göre bu dağlar yarım-adayı, biri şimalî, diğeri cenubî olmak üzere birbirinden bâriz hatlarla ayrılmış iki kısma bölmektedir.

al-İdrîsî, al-Andalus tasvirinde al-Şârât adını, bu ülkenin 26 ikliminden birisine ve kendi tanzîm şekline göre 22. iklime vermektedir: Sierra de Guadarrama'yı bütünü ile içine alan bu bölge, Talavera de la Reina, Toledo, Medrid, al-Fahmîn, Guadalajara, Ueles ve Huete şehirlerini ihtiva etmekte idi.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifat al-Maġrib*, (nşr. ve tre. Dozy ve de Goeje), bk. fihrist; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldân* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 66. 167; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 93 ve bk. fihrist: ach-Châràt; E. Saavedra, *La Geografia de España del Edrisi* (Madrid. 1881), s. 48; J. Alemany Bolufer, *La Geografia de la Península Ibérica en los escritores árabes, Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su Reino* (Granada, 1920. X, 3 v. d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞARCA. [Bk. ŞERCE.]

ŞARḤ. [Bk. ŞERH.]

ŞARÎ'A. [Bk. ŞERÎ'AT.]

ŞARÎF. [Bk. ŞERÎF.]

ŞARÎF PAŞA. [Bk. ŞERÎF PAŞA.]

ŞARIF AL-RAẒÎ. [Bk. ŞERÎF RADÎ.]

ŞARÎŞ. [Bk. ŞERÎŞ.]

ŞARIŞÎ. [Bk. ŞERÎŞÎ.]

ŞARḲAVA. [Bk ŞERKÂVE.]

ŞARḲÎ [Bk. ŞARKI, ŞARKÎ.]

ŞARKI. ŞARḲÎ, halkın dilinde doğmuş, hece sayısına dayanan millî vezin (*parmak hesâbı, hece vezni*) ile nazmedilen ve muhtelif şekillerinde, bilhassa *türkü*, aynı zamanda da *türkmânî, varsağı, koşma, kayabaşı, mani* ve *tuyuğ* (son şekil için bk. Samoilowiç, *Musulmanskiy Mir*, Petrograd, 1917. I, nr. 1, s. 1 v. d.) gibi şekillerde görülen Türk halk türküsüne mukabil *şarkı*, bir san'atkâr tarafından san'at kaidelerine göre tertip ve edebî olarak nazmedilmiş, kemiyete istinat edeo Fars-Arap arûzuna az-çok uyan türküdür; yâni şarkı, edebî hüviyet kazanmış *türkü*'dür. [Halk türküsünden hareketle şarkıya geçişte, bilhassa nazım şekli olarak şarkı teşekkül ederken istihâle geçiren unsurun, klasik şâirlerin san'at malzemeleri arasında, öteden beri yer verdikleri *murabba'* olduğu söylenebilir.]

Halk türküsü, muhtevâsı, hayâlleri ve cümle yapısı itibâriyle serbest ve kayıttan azâde olduğu halde *şarkı*, bilhassa şen bir aşk terânesi olup, bir takım san'at kaidelerine göre nazmedilmiş bir şiire tevâfuk ettiği gibi vezin, dil ve muhteva bakımından da an'anevî gazele bağlı kalır.

Şarkı, inşad edilmek, okunmak için vücûda getirilmiş olan *gazel* [b. bk.]'den, terennüm edilmek için nazmedilmiş olmasıyle ayrılır. Gazelin tek kafiyeli beyit sistemine mukabil, şarkının hususiyeti türküden alınmış kıt'a şeklini hâiz olmasıdır. Mûtad olduğu üzere üçüncü mısraları (*miyânhâne*) en te'sirli kısım olması gereken her ayrı kıt'a gazelin kafiyesini hatırlatan bir veya nadiren iki mısralık *nakarat*'la bağlanmıştır. Kafiye örgüsü şekli mûtad olarak şöyledir: a a a b (ve ekseriya a b a b); c c c b; d d d b veya a a a a; b b b a; c c c a... nakarat iki mısra olduğu zaman: a a a a a; b b b a a; c c c a a a...

Şarkının dili seçkin zümre dilidir; bunda şive husûsiyetlerine yer verilmez; kafiyeye halk türküsünde olduğundan daha çok riâyet edilir. Pek tumturaklı elfazdan kaçınılmış olmakla berâber, halkın kolayca anlayabileceği seviyeden fazla edebîdir.

Halk türküsü ile şarkı arasında mutavassıt olarak halk şâirlerinin ve sûfîlerin, bilhassa, *ozan*'ların haleli olan *âşık*'larla, bu mutavassıt şeklin, bu biraz edebî ve terennüme müsâit raks türküsünün yayılmaya çok müstaid bir edebî şekil olduğunu erkenden fark ederek, onu zikir (*zikr*) refakatinde kullanabilen tekke şâirlerinin bulunduğu farzedilebilir. Bununla berâber klasik şâirlerin divanlarında şarkının resmen yer alması uzun zamanı gerektirmiştir. Halk için yazan şâirlerin divanlarının bile nâdiren şarkıları ihtiva etmeleri, klasik olmayan şekilleri bir tarafa bıraktıran edebî tanssubla kâffe derecede îzah olunabilir.

Divanında şarkıların yer aldığı ilk şâirin Nazîm (ölm. 1107=1695) olduğu söylenebilir. Şarkı, Sultan Ahmed III. (1703—1730) ile başlayan halk zevkine imtiyaz tanıma ve İran şiirini taklidi terketme devresi sayılan geçiş devrinin bâriz nazım şeklini teşkil eder. Nedîm (ölm. 1143=1730) ve Enderûnî Osman Vâsıl (ölm. 1240=1824/1825) şarkı şeklindeki şiirin belli başlı mümessilleridir.

Taşbasması ve matbu müteaddit şarkı mecmualarının mevcudiyeti şarkının hâlâ büyük bir rağbet gördüğüne delâlet eder. [Arûzun son büyük mümessili Yahya Kemal (ölm. 1958) bu tarzın da son büyük san'atkârıdır.]

Bibliyografya: Smirnov, *Oçerk istorli turetskoy literaturı*, Korş, *Vseobşça-ga istoriya lite·aturı*, Petersburg, 1891, IV, 445; Kúnos, Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, VIII, Petersburg, 1899, I; Gibb, *A History of Ottomon Poetry*, I, 96, III, 319, IV, 8, 44. 280.

(TH. MENZEL.)

ŞARKÎ. ŞARḲÎ, Cavnpūr 'da hüküm sürmüş olan bir hânedanın ismi olup, bu hânedanın kurucusu Ḫvāca-i Cahān [b. bk.], hadım Malik Sarvar 'a tevcih olunan *Malik al-şarḳ* (şark meliki) ünvânından dolayı bu adı almıştır; bu zât, cemâziyelevvel 795 (mart 1393)'te Tuğlak hânedânından Nāṣir al-Dīn Maḥmūd 'u Delbi tahtına oturttuktan sonra Hindûların Ganj bölgesinde Doāb ve Avadh 'daki isyanlarını bastırmış ve Cavnpūr 'da istiklâlini ilân etmişti. Ḫvāca-i Cahān, hâkimiyeti altında bulunan sâhayı, Mubārak-şāh ünvânını alan evlâtlığı Malik Ḳaranful 'a bırakarak, 802 (1399) yılında öldü. Delhi hükümdarı Maḥmūd-şāh, Avadh 'ı zaptetmek için iki neticesiz teşebbüste bulundu. Mubārak-şāh 804 (1402)'te öldü ve yerine Şams al-Dīn İbrāhim-şah ünvânını alan küçük kardeşi geçti. İbrāhīm ilim ve san'at hâmisi bir zattı; Cavnpūr 'un, bakiyeleri bugün bile hayranlığımızı celbeden binalarının çoğu onun saltanatı zamanında inşâ edilmiştir. İbrāhīm, Delhi 'ye âit olan Katehr 'de bâzı idârî bölgeleri ilhak ve Bengal 'e bir akın icra ederek oradaki müslümanları mâruz bulundukları tâkibattan kordu ve Kālpi 'yi ilhak için başarısız bir teşebbüste bulundu. 840 (1436) 'ta ölümü üzerine, yerine oğ'u Maḥmūd geçti. Maḥmūd Şarḳi. Malva hükümdarı Maḥmūd Ḫa'ci I. ile Kālpi hususunda bozuştu; iki taraf arasında yapılan neticesiz bir savaş. Cavnpūr için pek de şerefli olmayan bir antlaşma ile nihâyet iendi (849=1445). 856 (1452) senesinde o sırada Bahlūl Lodi tarafından idâre edilen Delhi 'ye karşı muvaffakiyetsiz bir hücumda bulundu. Maḥmūd, 861 (1457) senesinde Bahlūl Lodī 'ye karşı sefer hazırlığı yaparken öldü. Yerine, kendisine Muḥammed-şāh adını veren oğlu Bhīkan geçti. Bu zâtın istibdadı o derece tahammül edilmez bir hâl aldı ki, Bahlūl Lodi 'nin kendilerine karşı savaşta bulunmasına rağmen memleketin ileri gelenleri tarafından tahtan indirildi ve küçük kardeşi Ḥusayn hükümdar ilân edildi. Ḥusayn, Bahlūl ile sulh aktetti ve sonra Urīsa Hindûlarına karşı muvaffakiyetli bir sefer tertip etti. 870 (1466) 'de Gvāliyār 'ı ele geçiremedi ise de, racayı endisine haraç ödemeğe ve sadakat yemini etmeye mecbur etti. 878 (1473) 'de Delhi arâzisine akın ederek müteâkıp üç yıl, burasını itâat altına almağa uğraştı. Çok defa muvaffakiyetin eşiğinde oldu ise de, yine bir çok defalar dikkatsizliği veya ifrat derecedeki nikbinliğinden dolayı son darbeyi vurmağa muvaffak olamadı. 881 (1476)'de Bahlūl Lodī Cavnpūr 'u zaptetti. Ḥusayn 'in Bengal 'e kaçışı ile Şarḳī hânedânı son buldu. Ḥusayn, sukutundan sonra yirmi dört yıl yaşadı. Hükümdarlığını ele geçirmek için ciddî bir teşebbüste bulunmadı ise de, Delhi hükümdarlığının cenûb-i şarḳi eyâletlerinde kavga ve isyânı tahrik için hiç bir fırsatı kaçırmadı. Ḥusayn 905 (1500) senesinde öldü.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī*, taş basması (Bombay, 1832); Ḫvāca Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*, *Bibliotheca Indica* (Bengal Asya cemiyetinin neşriyatından); *Cambridge History of India*, III, X. bölüm.

(T. W. HAIG.)

ŞARḲIYA. [Bk. ŞARḲİYE.]

ŞARḲİYE. AL-ŞARḲİYA, Mısır 'da bir „kūra" ve bir eyâlet (evvelce *'amal*, şimdi *mudīriya*) in adı.

1. al-Şarḳiya *„kūra"*si ki Bizans devrinin Aphroditopolis „pagarchie" 'sının yerine geçmiş Arapça isim alan nâdir idârî bölgelerden biri olmuştur. Adı, Nil nehrinin şarkında yer almış olması ile ilgilidir.

Memleketin pâyitahtı olan Fusṭāṭ 'ın hemen cenûbunda yer alan bu bölgenin ne kadar sâha işgal ettiğini kestirmek güçtür. Kūra 'nin ilk merkezi, nehrin sağ kıyısında Anşinā (Antinoe) idi, fakat al-Şarḳiya *kūra* 'si içindeki köy sayısının (17) mahdut oluşu, müteakıp Dallāş (Nilopolis) *kūra* 'sının yahut hiç değilse, al-Ḳays (Kinopolis), Nil 'in iki tarafında yayılmış bulunduğunu tahmine imkân verir. Maḳrīzī 'nin kaydettiği listelerden birisi, bu *kūra* 'ye Aṭlīḥiya adını da verdiği cihetle *kūra* 'nin merkezinin Aṭfīḥ olması çok muhtemeldir. Yalnız şunu da kaydetmek gerekir ki, gerçekte bu yolda bilgi vermek bakımından çok muahhar olan al-Dimaşḳī, al-Şarḳiya *kūra* 'sini Aṭfīḥ ile berâber Fusṭāṭ 'ın şimâl-i garbisinde Vasīm mevkiini de ihtivâ eden diğer bir *kūra* 'dan tefrik etmektedir; bu ise, pek muhtemel değildir.

Fâtımîlerin eyâletlere taksim olunuşlarından itibâren eski *kūra* 'den daha mühim bir al-Aṭfīḥiya eyâleti (İbn al-Ciʿān zamanında 50 köy) vardı; burası şimdi al-Cīza *mudīriya* (eyâlet) 'sinin bir *markaz* 'ine tekabül etmektedir. Şimdiki idâre merkezi al-Şaff olup, Aṭfīḥ 'in bir kaç km. şimâlinde bulunur.

Mısır, Emevî halifelerinin vâlileri tarafından idâre olunduğu devirde al-Şarḳiya *kūra* 'si

zaman-zaman oldukça ileri bir umran seviyesine ulaştı. Bir vebâ salgını sebebiyle 'Abd al-'Azîz b. Marvân, idâre makamlarını Ḥulvân'a nakletti; bir az sonra ve aynı sebeple, bir başka vâli daha cenupta Askur (veya Sukur)'a taşındı. *Kūra*'nin şimâlinde Ṭurâ taş ocakları bulunuyordu.

Bibliyografya: bk. mad. AṬFİḤ; al-Kindî (nşr. Guest), bk. fihrist, s. 643; J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte* (*MIFAO*. XXXVI, 22, 112, 173, 175, 177, 180 v. dd., 184, 185); al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (*MIFAO*, IV, 18; V, fasıl XI, § 2).

3. Mısır'da Delte'nin şark kısmındaki eyâlet. al-Şarḳîya eyâleti Daḳahlîya eyâletinin şarkında yer alır ve cenûb-i garbî ucuna doğru da Ḳalyûbîya eyâletine komşu olur. Eyâlet, 1897'de 749.130 nüfusa sâhip bulunmakta, 393 şehir, kasaba ve köy ihtivâ etmekte idi. XX. asrın ilk çeyreği sonunda 6 merkez (*markaz*, cem. *marâkiz*)'e ayrılmakta idi: 1. Bilbays, 2. Fâḳûs, 3. Hihiyâ. 4. Kafr Ṣaḥr, 5. Minâ al-Ḳamḥ, 6. Zaḳâzîḳ. Eyâletin 1960 sayımına göre nüfusu 1.821.000 olup, merkezi Zaḳâzîḳ'tir: bu şehrin nüfusu 1897'de 35.700 ve 1917'de 41.741 iken 1962'de 131.000'i bulmuştur; al-Şarkiya eyâletinin kapladığı saha 4.918 km.² dir.

Bugünkü *mudîrîya*'nin sâhası, takriben aşağıdaki. Bizans devri, „pagarchia", muahhar Arap *kūra*'larına tekabül etmektedir: Bubastis (Başṭa), Arabia (Ṭarâbiya) ve Pharbaithos (Farbayṭ). O sırada Delta, idârî bir vasıf taşımamakla berâber müellifler tarafından zikredilen 3 büyük kısma ayrılmıştı. Nil'in Raşîd kolunun garbında: Ḥavf Ġarbî; Raşîd ve Dimyâṭ kolları arasında: Baṭn al-Rîf, Dimyâṭ kolunun şarkında: Ḥavf Şarḳî ki muhtemel olarak al-Şarḳîya adı bundan neş'et etmiştir. Ḥavf Şarḳî, iki Augustamnica'nın yerine geçmiş olup, 529 köyü ihtivâ eden 11 veya 12 *kūra*'yi içine almakta idi.

Mısır'ın Fâtımîler arasında yeniden taksiminden itibâren Ḥavf Şarḳî, al-Şarḳîya, al-Murtâḥîya, al-Daḳahlîya ve al-Abvânîya eyâletlerini ihtiva etmekteydi. Bu sınırlandırma içinde al-Şarḳîya eyâleti Kahire istikametinde şimdikinden fazla yer tutmakta ve 452 şehir ve köy ihtivâ etmekteydi (geri kalan üç eyâletin şehir ve köy sayısının yekûnu 165 ten ibâretti). Eyâlet hazîneye 694.121 dinar gelir sağlıyordu. al-Şarḳîya'nin cenup kısmı, 715 (1315)'te, Malik Nâṣir Muḥammed'in arazi tahrîri sırasında ayrılarak al-Kalyûbîya adını aldı. Bu devirden sonra al-Şarḳîya ehemmiyetli değişikliklere uğramamış olsa gerektir. Küçüldüktan sonra, Ibn al-Ci'ân'a göre, 380 meskûn yer ihtivâ etmekteydi ve geliri de 1.411.875 dinar tahmin olunuyordu. Orta-çağda eyâletin merkezi Bilbays idi ve Osmanlı hâkimiyetinde Türk *kāşif*'i de burada otururdu. Zaḳâzîḳ ancak XIX. asırda Bilbays'in yerine geçmiştir.

Aşağı Mısır'ın bu şark kısmı, Mısır'ın İslâmî tarihinde çok ehemmiyetli bir rol oynadı, zîra şimâlî Afrika'dan gelmiş olan Fâtımî hâkimiyeti, Dimyâṭ üzerinden yapılan Haçlı seferi ve son çağda Bonaparte kumandasındaki Fransız kuvvetlerinin işgali bir tarafa bırakılacak olursa, Mısır'a karşı girişilen bütün hareketler, mecburî olarak memlekete bu yoldan girmiştir. Aslında Kahire'ye karşı muhtelif taarruz planları üzerinde bir rapordan başka bir şey olmayan ve müellifi meçhul *Devise des Chemins de Babiloine* „Babylon yolları hakkında mütâlea" adlı askerî lâyiha, her şeyden önce, Ġazza'dan al-Şarḳîya (lâyihada: Sassarquie) eyâletinden geçerek pâyitahta doğru sefer eden bir ordunun tâkib edeceği güzergâhı dikkate almaktadır.

Mısır'ı ellerinde tutanlar için bu bölgenin arzettiği başlıca mahzur, biç bir tabiî müdâfaaya sâhip bulunmaması idi. Bizanslılar, bu tehlikeyi, Augustamnica'da bir takım askerî mevkiler te'sis etmek suretiyle önlemişlerdi; bu mevkiler, memleketin Araplar tarafından fethine dâir verilen malûmât sâyesinde bilinmektedir. Araplar Rhinokolura (al-'Arîş) civârındaki müstahkem mevkileri bir tarafa bırakarak Pelusium (al-Faramâ) üzerine yürüdüler ve bunun yakınlarında 2 ay kadar durdurulduklar. Pharbaithos (Farbayṭ) ve Bubastis (Başṭa) bölgesindeki müdâfaa te'sisleri, fâtihleri yollarından alıkoymadı: bunlar yürüyüşlerinde cenûba yöneldiler ve Vâdî Tümilât'ı tâkib ederek ancak bir ay dayanabilen Phelbes (Bilbays)'e taarruz ettiler.

al-Şarḳîya eyâletinin sahne olduğu aşağıda zikredilen başlıca hâdiseler gözden geçirilirse, birbirini tâkip eden hükûmetlerin başlıca mukavemeti Bilbays şehri etrafında tertip etmiş oldukları anlaşılır. Arap fütûhâtının tamamlanmasına doğru, belki emniyet düşüncesi ile, 'Amr İbn al-'Âṣ'ın ordularında hizmet gören Cuẕâm'lara, bilhassa Farbayt ve Başṭa gibi bâzı şehirler iktâ edildi. Bir asır sonra, o sırada az kalabalık olan Bilbays'a, Ḳays kabîlesinden bâzı zümreler de yerleştirildi: bunlar Hicaz'ın âşeşi için Ḳulzum'a kervanlar hazırlamakla vazifelendirilmişlerdi. Bundan başka, Bilbays'ın daha sonraki devirde bir sur ve ön istihkâmlarla techiz edilmiş olduğunu da biliyoruz (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, nşr.

MIFAO. III, 188; ayn. mll., *Sulūk,* trc. Blochet, s. 258).

Marvân I.. İbn al-Zubayr tarafdarlarının ayaklandırdığı Mısır'ı yeniden itâat altına almak için Ayla'den Fusṭāṭ'a sefer ederken bu bölgeden geçti. Daha sonra Ḥavf Şarkî bölgesi hicretin 2. asrında, bilhassa asrın sonunda Delta'yı kana boyayan Kıptî isyanları ile sarsıldı: 107 (725)'de, Natū, Tumayy, Farbayṭ ve Ṭarābiya'de; 178 (794)'de; 186 (802)'da, bu defa Ḳays kabîlesi ile birleşen Kıptîlerin bir isyânı Fusṭāṭ ile Bilbays arasında Cubb 'Umayra'de bastırıldı. 191—192 (807/808)'de yeni bir isyan bastırıldı; 214 (829)'te yeni bir ayaklanma silsilesi başladı ve bu, lehte ve aleyhte safhalarla halîfe Ma'mūn'un gelmesine (217 =832) kadar sürdü. 469 (1076)'da Selçuklu emîri Atsız, Kahire'nin dış mahallelerine kadar ilerlemiş iken, Badr al-Camālî tarafından kanlı bir bozguna uğratıldı; vekayi-nâmelerde muhârebe yerine dâir hiç bir kayıt yoktur. 558 (1163)'de Amaury I.. kumandasındaki Franklar, Bilbays'ı ele geçirdiler. Ertesi yıl, Suriye'den gelen Şâvar, aynı şehir yakınında Dirġām'ı bozguna uğrattı; bunun arkasından da Şîrkūh, Bilbays'da, Franklar tarafından desteklenen Şâvar'i kuşattı. Salāḥ al-Dīn'in Haçlılarla savaşları sırasında, Franklar hiç değilse bir defa Fāḳūs üzerinden bir taarruzu düşündüler. Fakat Şarḳiya'nin şimâlinden gelecek bir taarruzdan ziyâde, Montréal hâkimi Franklar sebebiyle büyük endişe içinde bulunan Mısır sultanı, Ḳulzum ve al-Suvays'te ve hatta tahkimâtı yeni kaşfedilmiş olan, daha şarktaki Şadr'da, müdâfaa te'sisleri yaptırdı. (Barthouxi Wiet, ve *Découverte d'une forteresse de Saladin, Syria,* III, 44—65, 145—152). Diğer taraftan Ḳal'at Şadr'ın idârî bakımdan al-Şarḳiya vâlisine bağlı olduğu vesikalarla mâlûmdur. 591 (1195)'de, Malik 'Ādil ve Malik Afżal berâberce Malik 'Azīz'i tahttan indirmek kararına varınca, bu karar ancak Bilbays'ın kuşatılmasiyle tahakkuk etti. Mısır'da Arapların son büyük isyanları da 651 (1253)'de aynı civarda sona erdi; reisleri Ḥişn al-Dīn Sa'lab, Bilbays'ta ele geçirildi ve bu şehirden Kahire'ye kadar darağaçları dikildi. Nihâyet 923 (1517)'te Osmanlı ordusu Kahire'ye, şarktan gelen taarruzların yine bu tabiî yolu ile ulaştı.

Tabiatiyle Bu eyâlet, Kahire—Ġazza posta yolu üzerinde bulunmaktaydı. İbn Ḫurdāẕbeh tarafından zikredilen Mısır'daki menziller şunlardı:

Fusṭāṭ—Bilbays	24 mil
Bilbays—Masciid Ḳużā'a	21 „
Masciid Ḳużā'a—Ḳāṣira (farklı şekli Ġāzira, muhakkak surette Fāḳūs yakınındadır)	18 mil
Ḳāṣira—Carcīr	24 „
Carcīr—Faramā	30 „

Memlûkler devrinde menziller şunlardı: Siryākūs (Kahire'ye oldukça uzak olan al-'Uṣṣ'un yerini almıştı), Bi'r al-Bayżā', Bilbays, al-Sa'īdiya, al-Ḫarrūba, al-Ḥaṭṭāra, Ḳabr al-Vā'ilī, al-Ṣāliḥiya, Bi'r 'Afrī (yahut Bi'r Ġazī), Ḥabvat al-Ġurābī ve Ḳaṭyā (ayrıca krş. *Devise des chemins de Babiloine* ve Schefer'in makalesi: *Archive de l'Orient latin,* II, 94 v. d.). Bundan başka Bilbays, al-Ṣāliḥiya ve Ḳaṭīya'de posta güvercinleri için güvercinlikler de bulunurdu (Guadefroy-Demombynes, *La Syrie,* s. 253).

Hacc yolu da al-Şarḳiya eyâletinin cenup tarafından geçerdi. Bu yol, ancak 450 ve 660 seneleri arasında iki asır müddetle terk edilmişti. Bu yolun bâzı merhaleleri, isimlerin sonradan yanlış istinsahı yüzünden, kolay tâyin edilememektedir: bilinen noktalar, Birkat al-Cubb (=yukarıda zikredilen Cubb 'Umayra), 'Acrūd ve Ḳulzum'dur (bk. *Syrie,* III, 148 v. d. yukarıda zikredilen makale).

Halîfe 'Omar tarafından ihyâ edilen Traianus kanalı da, Şarḳiya eyâletinden geçerdi. Buna verilen „Amîr al-mu'minîn kanalı" adı da, bu sebepledir. Kanal, daha sonra halîfe Manṣūr tarafından kısmen toprakla doldurulmuştur.

Bibliyografya: J. Maspero, *Organ. milit. de l'Égypte byzantine,* s. 28 v. d., 135 v. dd.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (*MIFAO*), I, 333—339; III, 224 v. dd.; IV, 85 v. dd.; Maspero ve Wiet, *Materiaux* (*MIFAO,* XXXVI), bk. fihrist ve bilhassa, s. 45, 112; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā',* IV, 27, 66, 69 v. d.; XIV, 376 v. dd.; Quatremère, *Mém. sur l'Égypte,* II, 190—195, 212 v. dd.; Hartmann (*ZDMG,* LXX, 485 v. dd.); 'Alī Pāşā Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda,* XIX, 52—61 (eyâletin sulama kanalları). (G. WIET.)

ŞARRĀṬ. [Bk. ŞERRÂT.]

ŞARṬ. [Bk. ŞART.]

ŞART. ŞART. (ع, cem. *şarā'iṭ, şurūṭ*), şart. Muhtelif târifleri vardır. Meselâ, al-Ġazzālī (*Kitāb al-mustaṣfā,* Bulak, 1325, II, 180)'ye göre *şarṭ* muvcut olmazsa, *şarṭ* kılınan (*maşrūṭ*) da olmaz, ama onun mevcut olması da *maşrūṭ*'un mevcut olmasını icap ettirmez; hâlbuki illet (*'illa*)'in mevcut olması, sebep olunanın da mevcut olmasını gerektirir. *Şarṭ*'ın mevcut olmaması, *maşrūṭ*'un da mevcut olmamasını gerektirir; mevcut olması ise, *maşrūṭ*'un mevcut olmasını gerektirmez (msl. hayatın mevcut olması için yer gereklidir, ama yer olduğu hâlde hayat olmayabilir). — *Uṣūl* mefhûmu

olarak *şarṭ*, hanefîlere göre „bir şeyin sıhhat ve lüzûmu kendisine bağlı olan hâl ve keyfiyet" şeklinde târif edilir: böylece *şarṭ* ne o şeyin içinde mevcuttur (*Rukn* 'ün eksine), ne de o şeyde bir iz bırakır (*'illa* 'nın aksine). Böylece msl. hırsızlık (*sirḳat*) da çalınan şeyin en az değeri bir *şarṭ* 'tır; buna karşılık şeyi saklı olduğu yerden almak ise, *rukn* 'dür (krş. SĀRIḲ).

F u r ū' 'da *şarṭ* daha hususî bâzı mânalara gelmektedir: 1. sözleşmelere konulan kayıtlara *şarṭ* denir (Roma hukukunda *conditio*): mesuliyetten berâat *şarṭ* 'ı, üçüncü şahıs lehine *şarṭ* gibi. Bâzı *şarṭ* 'lar hukukî muâmeleleri hükümsüz kılar, msl. ilerde vücut bulacak bir şeyi satmak hükümsüzdür (krş. fıkıh kitaplarındaki *buyū'* ve *bay' salam*) [veya hukukî muâmele hükümsüz olmaz, fakat *şarṭ* hükümsüzdür: msl. *vāḳif* 'ın *vaḳf* 'ı sahib olduğu hâlde *mavḳūf* 'un belli bir ücretten fazlaya kiralanması veya hâin mütevellinin azledilmemesi yolunda koyacağı şartlar hükümsüzdür. Böyle şartlara *şarṭ al-bāṭıl* denir. Bunun gibi satış (*bay'*) akdinin muktezasından olmayan veya bunu te'yid etmediği gibi mûtad da bulunmayan ve taraflara veya lebine akid yapılan kimseye bir faydası dokunmayacak olan şartlar da hükümsüz, akid ise, sahihtir. Böyle şartlara *şarṭ al-laġv* denir. Buna karşılık *bay'* akdinin muktezasından olan veya bunu te'yid eden veya alışıla-gelmiş olan şartlar muteberdir. Böyle şartlara *şarṭ al-cā'iz* denir. 2. Bir hakkın doğması veya son bulması veya değişmesinin vukuu, meşkûk bir hâdisenin olmasına veya olmamasına bağlanmasına da *şarṭ* denir. Eğer şartın gerçekleşmesi ile bir hak doğacak veya değişecekse *şarṭ* tâlikîdir; yok eğer bununla bir hak ortadan kalkacaksa *şarṭ* infisâhîdir. Vakıflarda tâlikî ve infisâhî *şarṭ* kabûl edilmez. Buna karşılık *ṭalāḳ* 'da infisâhî şart mûteberdir: „Yarın yağmur yağarsa, karım boş olsun" gibi]. 3. Satış akdinden sonra belli bir süre içinde akde icâzet vererek infâz etmek veya akdi feshetmek için tarafların her ikisinin veya birisinin muhayyer olmasına *ḫiyār al-şarṭ* denir. Bu süre umumî olarak üç gün olmakla beraber (krş. van den Berg. *De contractu „do ut des"*, Leiden, 1868, hukuk doktora tezi), [*Mecelle* 'de böyle bir sınırlandırma kabûl edilmemiştir (bk. *Mecelle* madd. 300 — 309). *Ḫiyār al-şarṭ* süresi dolduğu hâlde *ḫiyār* sâhibi akdi fesh veya infâz etmemiş ise, akid tamam olur]. 4. Mukavelelere konulan kayıt demek olan *şarṭ*, zamanla mânasını değiştirerek, borçlar hukuku ile ilgili olarak düzenlenen vesikalar mânasına da gelmiş ve ilk zamanlarda bile vesikaları doğru tanzim etmek, başlı-başına bir ilim hâlini almıştır ki, buna *'ilm al-şurūṭ* denmiştir. Daha III. asırda *Kitāb al-şurūṭ* veya *Kitāb al-vaṯa'iḳ* adını taşıyan bir çok eserler bulmak mümkündür. Bu ilmin en eski mümessilleri al-Şāfi'î, al-Muzanî, al-Ḫaṣṣāf, al-Ṭaḥāvî v. b. dir (krş. *al-Fihrist*, s. 206 v. d.; Goldziher, *Muh. Studien*, II, 233). Al-Sarahsî 'nin *Kitāb al-mabsūṭ* (Mısır 1331, XXX, 167—208) 'unda, böyle bir eser basılı olarak mevcuttur. 5. Eski fıkıh kitaplarında *şarṭ*, anlaşma ve ferman mânasına da kullanılmıştır.

N a h i v de *şarṭ*, şartlı cümle demektir, *cevāb al-şarṭ* ise, bundan sonra gelen cümledir. Şartlı cümleyi başlatan edâta da *ḥarf al-şarṭ* denir.

Burada, Arapça konuşan Batı Mağrib 'de *şarṭ* 'ın kazandığı hususî mânaya işâret etmek gerekir. Oralarda da *şarṭ* asıl mânasını muhâfaza etmekle beraber „sözleşme-*muḳāvala*" mânasını yalnız bir yerde, h o c a n ı n i m z a l a d ı ğ ı h i z m e t m u k a v e l e s i 'nde ifâde etmektedir. Daha çok noterce tasdik edilen bir vesîka ile tesbit olunan bu mukavele, bölgenin âdetine göre, tâlip hoca ile köyün şeyḫ'i veya cemâat arasında aktedilir. Böylece vazifelendirilen hocaya artık *mşāreṭ* adı verilir ve *şāreṭ* fiili de bütün Fas 'ta umumî olarak „hocalık yapmak" mânasında kullanılır. Çok kere hoca ne kendisini vazifelendiren köyden, ne de aynı kabîledendir. Hocanın orta hallice bir bilgisi vardır ve bütün işi çocuklara *Kur'an* 'ı hıfzettirmektir. Buna rağmen o, bulunduğu yerin en bilgilisi sayılır; dâima fikri sorulur ve kendisine saygı gösterilir. Her talebe *mşāreṭ* 'e muntazaman az bir ücret öder. Bu gelirinden başka onun her hasatta belli bir mikdar tahıl ve nebâti yağ hakkı vardır. Ayrıca bayram veya kandillerde veya talebesinden birisi *Kur'an* 'ın belli bir kısmını bitirdiği zaman kendisine hediyeler verilir.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilenlerden başka bk. muhtelif lugat ve *uṣūl* kitapları, Taftāzānî 'nin *Ḥāşiya* 'si ile birlikte Ṣadr al-Şarî'a, *Tavżīḥ* (Kazan, 1883), s. 575 v.d., 598 v.d. ayrıca bk. Tahânavî, *Keşşāf iṣṭilāḥāt al-furūn*, II, 752 v.dd., Curcânî, *Ta'rîfāt*, (nşr. Flügel), Leipzig, 1845, s. 131;]. Obermann, *Der philosophische und religiöse Subjektivismus Ghazālis*, (Viyana 1921), s. 68 v.d., (HEFFENING).

[Bu madde Prof. Coşkun Üçok tarafından tâdil ve ikmal edilmiştir].

ŞĀŞ. [Bk. TAŞKENT.]

ŞAṬĀ. [Bk. ŞETÂ.]

ŞAṬḤ. [Bk. ŞATH.]

ŞATH. ŞAṬḤ (A. def'a ismi *ṣaṭḥa* ve bundan cem *ṣaṭaḥāt*), bâzı mutasavvıfların vecd

ve istiğrak hâlinde, kendi irâdeleri dışında, mânasını düşünmeden söyledikleri, içinde bir iddia ve akla aykırı bir taraf bulunan ve dıştan şerîate muhâlif görünen aşırı derecede söz olup, bu söz kabûl veya reddedilemediği gibi, onu söyleyen de bundan dolayı muâheze edilemez (bk. Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, nşr. Sprenger, Kalküte, 1862, s. 735; Câmî, *Nafaḥât al-uns*, tre. Lâmiî Çelebi, İstanbul, 1289, s. 6; Ġiyâs al-Dîn, *Ġiyâs al-luġât*, nşr. Muḥammed Dabîr-i Siyâḳî, Tahran, ts, I, 608).

Arapça *ş-ṭ-ḥ* kökünden gelen bu kelime, aslında „hareket, sarsıntı„ demek olup, unun elendiği ve dolayısiyle üzerinde fazla hareket vuku bulduğu için de un anbarına *miṣṭâḥ* denilir. *Şaṭḥ*, Magrib Arapça'sında „raks„ mânasına gelmektedir. Türkçe'de ise, daha ziyâde bu kelimenin nisbe şeklinin cem'i olan *şaṭḥiyât* geçmekte olup, „hezeliyat" karşılığı olarak kullanılmıştır. (bk. Şemseddin Sâmi, *Ḳâmûs-i turkî*, I, 778).

III. (IX.) asırdan itibâren sûfîler tarafından benimsenmiş olan bu tâbir ile, onlar, vecd ve istiğrak hâlinde tecelliyâta gark olan kalp (*sirr*) lerinin hareketini ve sarsılmasını kastederler. Bu hareket ve sarsılmaya mâruz kalan sûfî, dinleyenin, çok garip karşılayacağı, meselâ Ḥallâc'ın „Ben Allah'ım" veya başkalarının „Ben Hakk'ın bekası ile bâkî, onun varlığı ile varım" demesi gibi sözler söyler. İşte bu şekilde söylenmiş sözlere *şaṭḥiyât* denilir. Abû Naşr el-Sarrâc (*Kitâb al-luma'*, nşr. Nicholson, London, 1914, s. 375—409) sûfîlerin bu şekildeki sözlerini, çok dar iki kıyı arasında akan nehrin, kıyılara taşan dalgalarına benzetir. Ona göre, bu sözler de, ilâhî tecelliler ile dâimî bir hareket içinde olan sûfînin kalbinden dudaklarına taşan sırlardır. Bunları ancak bu hâli idrâk edebilenler anlayabilirler. Çok defa anlamayanlar tarafından tenkide mâruz kalan bu sözlerin sâbipleri, aynı mâhiyette sözlerin *Kur'an* ve hadiste de bulunduğunu ileri sürerler. Onlara göre, *Kur'an*'da Allah'a *yad* „el", *rical* „ayak" v. s. isnad eden ibâreler ve Peygamberin „Allah Âdem'i kendi sûreti üzere yarattı". „Rabbi en güzel bir sûret içinde gördüm" şeklindeki hadîsler de *şaṭḥ* mâhiyetindedir. Aynı rûhi hâl içinde söylenmiş olan bu sözlere, dört halîfe, sahâbe ve onlardan sonra gelen din büyüklerinde de rastlanmaktadır (bk., Rûzbihân-i Baḳlî-i Şîrâzî, *Şarḥ-i şaṭḥiyât*, nşr. Henry Corbin, Tahran, 1344 (1966), s. 59, 62; müellif, bu eserinde *şaṭḥ*'ın meşrûluğunu isbâta çalışmaktadır).

III. (IX.) asırdan itibâren *Kur'an* ve hadîste mevcut olan bu mâhiyetteki sözler bir tarafa bırakılarak, daha ziyâde sûfîlerin bu tarzdaki sözleri revaç bulmuştur. Bu asırda bu şekildeki sözleri ile tanınmış sûfîler arasında en meşhurları Bâyazîd Bistâmî (ölm. 261=874; [b. bk]) ve Sahl Tustarî (ölm. 283=896; [b. bk.])'dir. Bunlardan birincisi *subḥânî mâ a'ẓam ṣa'nî*, „kendimi her türlü eksikten tenzih ederim, şânım ne de yücedir!" (bu nevîden diğer sözleri için bk. Rûzbihân-i Baḳlî, *ayn. esr.*, 78—83, 88, 93, 99—144) ve ikincisi „işte devrimin velîleri karşısında Allah'ın delîli olan ben!" sözleri (ayrıca bk. *ayn. esr.*, 226—229, 424 v. d.) ile meşhurdur. Müteâkıp asırlarda al-Ḥallâc (ölm. 309=922)'a atfedilen başta meşhur *ana 'l-Ḥaḳḳ* „Ben Hakk'ım" sözü olmak üzere daha bir çok sözleri (bk. *ayn. esr.* 335—454) olduğu gibi, al-Şiblî (ölm. 334=945), Abû Bakr al-Nassâc al-Ṭûsî (ölm. 487=1094), Muḥammed al-Ġazzâlî (ölm. 505=1111), Aḥmed al-Ġazzâlî (ölm. 517=1123), İbn al-'Arabî (ölm. 638=1240); İbn Sab'în (ölm. 668=1269), 'Afîf al-Tilimsânî (ölm. 690=1291) gibi meşhur sûfî ve feylesofların *şaṭḥ* telâkkî edilen sözleri vardır.

Mevcut mâlûmata göre, sûfîlerin *şaṭḥ* mâhiyetindeki sözleri ile ilk defa al-Dûrî (ölm. 246=860) ve Abû Naşr al-Sarrâc (ölm. 378=988) meşgul olmuştur. Bunlardan sonra bu bahsusta yazılmış olan en geniş eser, kendisine ayrıca *Şaṭṭâḥ-i Fârs* adını veren Ruzbihân-i Baḳlî'nin *Şarḥ-i şaṭḥiyât* adlı kitabıdır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Sulamî, *Ġalaṭât* (*Fihrist al-kutub al-'arabîya ... bi 'l-kutubḫânat al-Ḥidiviya*, Kahire, 1306-1309, VII, 228; Rûzbihân-i Baḳlî-i Şîrâzî, *Şarḥ-i şaṭḥiyât* (nşr. Henry Corbin), Tahran, 1344=1966; nâşirin önsözü, s. 7—19; bu eserden parçalar için bk. Ḥallâc, *Kitâb al-ṭavâsîn* (nşr. Massignon), Paris, 1913; Kavrânî, *Maslak calî fî ḥukm şaṭḥ al-valî* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 1815); Dârâ Şikûh, *Şafaḥât* (*Ḥasanât al-'ârifîn*) taş basması, Hindistan (Farsça ve Orduca); L. Massignon, *Ana 'l-Ḥaḳḳ* (*Der Islâm*, 1912, III, 248—257); ayn. mll., *Passion d' al-Ḥallâj* (Paris, 1922) s. 713, 935; *E I*, mad. ŞAṬḤ.

(TAHSİN YAZICI)

ŞAṬİBA. [Bk. ŞÂTİBE.]

ŞÂTİBE. ŞÂṬİBA (nisbesi: ŞÂṬİBÎ), İspanya'nın şarkında, Valencia eyâletinde ve bu şehrin 56 kilometre cenûb-i garbîsinde, denizden 115 metre yükseklikte, Romalıların *Saetabis* dedikleri Játiva şehrinin Arapça adıdır. Şehir adının eski yazılışı Xativa [b. bk] dır. Takriben 19.000 nüfusa (1950) sâhip bulunan Játiva, müslüman

şehrinin de inşâ edilmiş bulunduğu, Bernisa dağının eteğinde aynı dik yamaçlar üzerinde, müsâit bir mevkide inşâ edilmiştir. Şâtiba şehri Orta-çağda kâğıt imalâthaneleri ile meşhurdu; kâğıd buradan sâdece bütün İspanya'ya değil, hattâ Mısır'a kadar ihrac olunuyordu. Bu kâğıtları, menşe'lerini zikreden filigranları sayesinde eski Arap el-yazmalarında hâlâ, bulmak mümkündür. Bugün bile Fas'da kalın pütürlü bir kâğıd cinsine *Şaṭbî* „Jâtiva kâğıdı" denilmektedir. İslâm hâkimiyeti devresinde Jâtiva'da hâlâ Romalılar devrinin izleri bulunmakta idi; al-Maḳḳarî, kendi zamanında şehirde hâlâ mevcut bulunan eski bir heykel hakkında şâir Abū 'Omer al-Buryānī'nin yazmış olduğu mısraları kayd etmektedir. Jâtiva sevkulceyş bakımından ehemmiyetli olan mevkii sayesinde bütün Endülüs'ün en mühim müstahkem mevkilerinden biri idi. Üzerinde bulunduğu kayanın yüksekliği sayesinde, altında bulunan zengin ve verimli vâdiye tamâmiyle hâkim bulunuyordu. Jâtiva'da bugün bile, islâmî devreden, „Reconquista" [„İspanyolların yarım-adayı Araplardan istirdadı hareketi"] 'dan beri yapılan beceriksizce tâdilât ve restorasyonlara rağmen, hâlâ yüksek bir arkeolojik kıymeti hâiz bulunan iç kale (Ḥiṣn)'nin ve şehir surlarının bakiyeleri mevcut bulunmaktadır. Abu 'l-Fidâ' bize Jâtiva yakınında bulunan üç eğlence yerinin adlarını intikal ettirmiştir: al-Baṭḥâ', al-Ġadîr ve al-'Ayn al-Kabîra.

Jâtiva, Valencia'ya, siyâsî bakımdan onun hemen-hemen bütün mukadderatını paylaşmaktan kurtulamayacağı kadar yakındır. İslâmî devrede o, bütün Valencia civârında ikinci şehir mevkiinde idi. Nüfusu hiç şüphesiz bu günkünden çok daha fazla idi. İspanya'da Emevî ḫilâfeti devresinde bu şehirden pek bahsedilmemiştir. Buranın tarihi ancak, Valencia ile birlikte, iki „İslav" menşe'li [krş. mad. ṢAḲĀLİBA] Mubârek ve Muẓaffar'in hükûmetlerinden sonra, V. (XI.) asırda meşhur Ḥâcib al-Manṣûr b. Abî 'Âmir'in torunu 'Abd al-'Azız tarafından kurulan müstakil hükûmdarlığa dâhil olmakla başlamaktadır. Ṭulaytila hükûmdarı al-Ḳâdir, Kastilya hıristiyan hükûmdarının yardımı ile Valencia devletini eline geçirince, Jâtiva'nın o zamanki vâlisi İbn Maḥḳûr, yeni efendisini selâmlamak üzere bizzat Valencia'ya gelmek istememişti; bu sebeple şehre karşı bir sefer yapıldı; fakat bu sefer, Lerida, Denia ve Tortosa'ya bükmeden Hūdî hükûmdarı al-Munẓir b. Muḳtadir'in, Maḥḳûr'a yardıma koşması ve bir müddet için şehre hâkim olması sebebiyle başarısızlığa uğradı. Şehir, aynı şekilde, Zallāḳa zaferi ile taçlanan sefer esnasında Murâbıṭîn hükûmdarı Yūsuf b. Tāşfîn tarafından zaptedildi. Jâtiva, 637 (1239/1240) yılında Aragon kıralı Jaime I. tarafından nihâî olarak zaptolundu. Son müslümanlar 1247 yılı nihâyetinde şehirden çıkarıldılar.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 192, trc. s. 233; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), aynı kelime; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 168, 179; E. Fagnen, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 98, 151; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes...*), II, 501, 767; İbn al-'Iẕārî, *al-Bayān al-Muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), III, bk. fihrist; R. Dozy, *Recherches*, II, 120 v. d.; Elias Tormo, *Levante* (Madrid, 1923), s. 204—216 (planı ile birlikte). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞÂṬİBÎ. [Bk. ŞÂṬİBÎ.]

ŞÂṬİBÎ. **ŞÂṬİBÎ** (1144—1194) ABŪ MUḤAMMED (veya ABU 'L-ḲÂSİM) AL-ḲÂSİM B. FİRRUH B. ḪALAF B. AḤMED AL-RU'AYNÎ. umûmiyetle Abu 'l-Ḳâsim al-Şâṭibî diye anılır. 538 (=1144) yılı sonlarına doğru Jâtiva [bk. mad. ŞÂṬİBA]'da doğdu. Doğduğu şehirde, İbn al-Lâyuh (Leo) diye maruf Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Alî al-Nafazî'den ders aldı; İbn Ḫallikān'a göre, bu sırada, gençliğine rağmen, Şâṭiba camiinin vâizi idi. Daha sonra Valencia'ya gitti, orada Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed b. Huẕayl'den ve hâl tercümesinden bahseden müelliflerin saydıkları başka âlimlerden kıraat ve hadîs tahsil etti. Hacc farîzasını îfâya giderken İskenderiye'de Abū Ṭâhir Aḥmed b. Muḥammed al-Silafî'nin derslerini dinlemek fırsatını buldu. 572 (1175)'de haccdan dönüşünde, al-Ḳâżî 'l-Fâżil'ın şahsında bir hâmî buldu; bu zât onu, kurmuş olduğu Fâżilîya medresesine baş müderris olarak tâyin etti. 589 (1193)'da Kudüs'te, şehrin hıristiyanlardan fethini müteakıb sultan Ṣalāḥ al-Dîn (Eyyûbî)'i ziyaret etti. Tekrar Fâżilîya medresesindeki vazifesine dönerek, orada 28 cemâziyelâhir 590 (19 haziran 1194)'da 52 yaşında olduğu hâlde vefatına kadar derslerine devam etti. Ertesi günü küçük Ḳarâfa mezarlığında al-Ḳâżî 'l-Fâżil'ın tahsis ettiği yere defn edildi. İbn Ḫallikān, al-Şâṭibî'nin kabrini defâlerce ziyâret ettiğini söyler. Çok mütevâzı ve zâhid bir insandı. Son hastalığı esnâsında, çok ızdırab çektiği hâlde, hâlini soranlara dâima iyileşmekte olduğunu söylerdi.

al-Şâṭibî kıraat ilminde ve tefsirdeki geniş bilgisiyle meşhurdu; müellif olarak kazandığı şöhreti, şu iki tâlimi manzûmesine, daha doğrusu müsecca' nesrine borçludur: 1. müellifin

Ḥirz al-amānī va vach al-tahānī adını verdiği, fakat umûmiyetle müellifin nisbesinden dolayı *al-Şāṭibîya* diye tanınan, *l* kafiyeli, 1173 beyitlik manzûmesi. Bu manzûme, 'Oṯmān b. Sa'îd Abū 'Amr al-Dānī (371—444=981—1053 [b. bk.])'nin aynı mevzûde ve *al-Taysīr fi'l-ḳirā'āt al-sab'* adlı risâlesinin nazma çekilmiş şeklidir. Yāḳūt'un *Irşād*'da dediği gibi Şâṭibî'nin şiiri girift ve anlaşılması güçtür. Bu bakımdan kolay anlaşılan bir eser olmamasına ve bir çok şerhlerin mevzuunu teşkil etmiş bulunmasına şaşmamalıdır. Müellif eserine bir mukaddimeden sonra, *maḳṣūr* ve *mamdūd* bir kelimeyi okumak gerektiği zaman harekelenmemiş harflerin nasıl doğru okunacağını açıklamakla başlar; hemzenin, bilhassa bir kelimede ikisi bir araya geldiği vakit, nasıl telâffuz edileceğini anlatır; sonra eserde *tanvîn*, *imāla* v. s. ye dâir bâblar gelir ve nihayet *Kur'ān*'ın sûreleri bakkındaki bâblarda yedi kıra'at sâhibinin okuyuş farkları zikredilir. Bu çok uzun manzûmeyi anlamak için ya bir şerhden faydalanmak veya aynı mevzûa dâir mensûr eserlerle karşılaştırmak lâzımdır. Eserin çok tutunmuş veya yayılmış olması muhakkak ki iki sebepten ileri gelmektedir: bunlardan biri, eski usûl ile yetişen bir talebenin anlasın-anlamasın her manzûmeyi çok kolay ezberleyebilmesidir. Tutunmasının ikinci sebebi ise, müderrisin, bu mübhem beyitlerin şerhinde şahsî bilgisini kolayca gösterme fırsatını te'min edebilmesidir. Bu manzum risâle, Arapça eserleri ihtivâ eden kütüphânelerin çoğunda müteaddit yazmalar halinde mevcuttur; eserin Kahire, 1328 tabında al-Şāṭibî'nin ikinci manzûmesi de yer almaktadır. Şerhleri ise, pek müteaddid olup, Burhān al-Dīn İbrāhīm b. 'Omar al-Ca'barî' (ölm. 732=1332)'nin hicrî 691'de ikmâl ettiği eseri bunların en iyisi sayılır. Bu şerhi, Molla Gürânî (ölm. 893=1488 [b. bk.]) tâlikatiyle genişletmiştir. al-Şāṭibî'nin bir talebesi olan ve hicrî 643'de vefat eden Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed al-Saḫāvî'nin de bir şerhi vardır; bu, manzûme hakkında te'lif edilmiş ilk şerh olup *al-Fatḥ al-vaṣîd fî şarḥ al-ḳaṣîd* adını taşır. Üçüncü bir şerh Abū Şāma 'Abd al-Raḥmān b. İsmā'îl (ölm. 665=1268 [b. bk])'in yazdığı ve *İbrāz al-ma'ānî min ḥirz al-amānî* adını verdiği eser olup, müteaddit kütüphânelerde nüshaları vardır. Bu şerhlerin uzun bir listesini vermek için bütün bir sahife gerekecektir (meselâ bk. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, I, 646—649). Bununla beraber bu hususta bu kadar çok eserin bulunması, *Ḥirz al amānî*'nin müteakıp nesiller tarafından sevildiğine delâlet eder. 2. *Aḳîlat atrāb al-ḳaṣā'id fî asnā 'l-maḳāṣid*, *l* kafiyeli takriben 300 beyitlik bir manzume olup, yine kıraate dâirdir. Fakat bu manzume, *l* kafiyeli kasîde gibi *Kur'ān*'ın muhtelif kıraat farklarından değil, güzel okuma tarzından bahseder. Diğer kasîde gibi bu da müstakil bir eser olmayıp, al-Dānî [b. bk.]'nin aynı mevzûdaki *al-Muknī'* adlı bir eserinin nazmedilmiş şeklidir. Bu manzume de *Ḥirz al-amānî* kadar kapalı bir dille yazılmış, aynı âmiller ile bu eserin de bir çok şerhleri vücûda getirilmiştir. Diğerinin ilk şârihleri, yânî al-Ca'barî ve al-Saḫāvî bunun da ilk şârihleridir. Bunlardan ilki eserine *Camîlat al-arbāb al-marāṣid*, ikincisi ise, *al-Vasîla ilā kaşf al-Aḳîla* adını vermiştir. Bu iki manzûmenin müttakî kimseler indinde bir başka hassası da vardır: bunlar her türlü kötü te'sirlerden koruyan nüshalardır. 3. Takriben 500 beyitlik *m* kafiyeli manzûmesi, İbn 'Abd al-Barr Abū 'Omar Yūsuf b. 'Abd Allāh al-Ḳurṭubî'nin *ol-Tamhîd* adlı ve hadîse müstenid fıkha dâir eserinin manzum hâle sokulmuş şeklidir. Ben bu kasîdeyi görmedim. Fakat Yāḳūt'a göre, bu eser de diğerleri gibi çok vuzuhsuzdur. al-Şāṭibî'nin diğer dinî manzûmelerinden bâzı parçalar müntehabat mecmualarında nakledilmiştir; fakat bunların hepsi de ihmâl edilebilir bir edebî değer taşır.—al-Şāṭibî'nin babasının adı İspanyolca demir mânasına gelmekte imiş; şu hâlde Ferro şeklinde okunmalıdır; zîra o devirde bu kelime öyle telâffuz ediliyordu; yeni İspanyolca'daki gibi *fierro* şeklinde değildi. Müellifin burada müracaat edilmiş olan bütün hâl tercümelerinin hepsinde, bilhassa has isimlerde oldukça çok sayıda hatalar vardır. Bunların hepsini düzeltebildiğimi ümid ediyorum.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Irşād* (nşr. Margoliouth), VI, 184; İbn al-Abbār, *Takmila*, nr. 1973; al-Şafadî, *Nukat ol-Himyān* (Kahire, 1329), s. 228; al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, IV, 297; İbn al-Şābūnî, *Takmilat İkmāl al-İkmāl* (nşr. Muṣṭalā Cavād), Bagdad, 1958 s. 272—276, nr. 262; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1948), III, 234 v. d.; Taşköprülü-zâde, *Miftāḥ al-sa'āda* (Haydarâbâd, 1329), I, 387; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 284; İbn Farḥūn, *Dībāc* (Fas tab.), s. 215; Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, 337 v. d.; Brockelmann, *G A L*, I, 407, 409 (I², 517, 520 v.d.); *Suppl.*, I, 725 v.d. (F. KRENKOW.)

ŞATRANC. [Bk. ŞATRANÇ.]

ŞATRANÇ. ŞATRANC, şatranç oyunu. Bu, icâdını Palamedes'e atfeden eski Greklerce de bilinen bir oyun olup, buradan muhtelif milletlere intikal etmiştir. Müslümanlar bu oyunu Hindlilerden aldıklarını iddia ederler. Bununla berâber bu hususta rivâ-

yetler o'dukça efsânevîdir. Daha kuvvetli bir ihtimal, şatranç oyununun onlara eski İran 'dan geçmiş olmasıdır.

Şarkta, Orta-çağ içinde tahta üzerinde oynanan bir çok oyun, bilhassa tavla (*nard*) ve şatranç (*şaṭranc*) oyunu, mevcut idi. Oyun taşları ve nizamları zamanla değişmiştir. *Şaṭrane* ve *nard* (tavla) kelimeleri Hindistan menşe 'li, Sanskritçe 'den görünüyorlar. Oyuna ayrıca verilen *şāh* adına gelince, bu Farsça, hükümdarı tehdit etmek için kullanılan *ya şaḥ* ("ey şah") nidâsından iştikak ettirilmeğe çalışılmıştır; fakat bu iştikak tatmin edici değildir.

Şatranç oyununun menşe 'i üzerine mevcut olan efsâneler Fisagor havası taşıyor. al-Mas'ūdī 'ye göre Hindistan 'ın âlim hükümdarları, san'atları ve ilimlerin esas kaidelerini icad etmişlerdir. Bu hükümdarlardan birincisi Brahman, ikincisi, zamanında *nard* 'ın icad olunduğu Bâhbūd, üçüncüsü *Kalila* kitabı ile bağlantısı olan Dabşelim ve dördüncüsü Balhīt idi. Bu sonuncunun hükümdarlığı zamanında şatranç oyunu icad edilmiş imiş. Bu zamanda, gūyâ, bu oyun üzerine *Taraḳ cerkā* adı ile yazılmış ve Hindlilerce pek mâruf bir risâle mevcut imiş. Aynı rivâyete göre, taşlar insan ve hayvan şekillerinde olup, bunların güneş burclarını temsil ve tasvir ettikleri kabûl olunuyordu. al-Mas'ūdī 'nin yaşadığı sıralarda (IV. = X. asırlar) oyunun henüz kat'i kaideleri mevcut değildi. Bu müellif, şatraoç oyununun 6 esas şeklini bilmektedir: bunlardan ikisi 8×8 ve 10×10 sâbalık murabba tahtada, birisi 4×16 sâhalık müstatil tahtada, iki şekli de biri *„rūmī"* ve diğeri *falekīya* denilen yuvarlak tahtalarda oynanıyordu. al-Mas'ūdī 'nin yaşadığı devirde icad edilen 6. oyun şeklinde ise, 6 'sının diğer 6 'sına karşı oynandığı ve insan vücûdunun muhtelif uzuvlarını temsil eden şekillerde yapılmış 12 taş mevcut idi. Daha o zamanda şatranç kitapları ve meşhur oyuncuları vardı.

al-Bīrūnī de bu oyunun bir çok şeklini bilmekteydi. Onun, en ziyâde oynanılan şekli olarak tasvir ettiği şatranç oyunu, zar atılarak oynanan, tam mânasiyle bir tâli' oyunu idi; bunda taşların hareketini oynayanın mahâreti değil, atılan zarlar tâyin etmekte idi. Böylece msl. zarda atılan 1 ve 5 şâhı ve piyâdeyi, 2 kale (*roḫ*) 'yi, 3 ise hareketi bugünkünün aynı olan at 'ı hareket ettirmekte idi. 6 ve 4 düz istikamette yürüyen ve Araplarda yerini kalenin aldığı fili hareket ettiriyordu. Taşların, esir alındığı zaman sayılan muayyen kıymetleri olup bunların yekûnu neticeyi tâyin etmekte idi.

Firdavsī bir şatranç partisini şâirâne bir şekilde tasvir etmiştir. O, şâhı, vezîri ile birlikte ortaya yerleştirir; bunların her iki tarafında birer fil ve birer hecin devesi, sonra birer at ve nihâyet birer *roḫ* [= kale] vardır. Bu *roḫ*, 1001 gece masallarında adı geçen aynı efsânevî kuş şeklindedir. *Roḫ* 'ların kırılması tâbiri buradan gelir. Aynı müellifin bahsettiği başka bir oyun şekli bizim bugünkü şatranç oyunumuza daha yakındır. Şatranç tahtası 8×8 murabba bölünmüştür; ortada şah ve vezîri ve bunların yanında sırasiyle filler, atlar ve kaleler, ön sâhalarda ise, piyâdeler bulunmaktadır.

Şatranç oyunu, hesap ilminde 2 rakamının birbirini tâkip eden kuvvetlerini toplamak bakımından ehemmiyetli bir mes'eleyi ortaya atmış olması dolayısiyle ilgi çekicidir. Oyunu icâd etmiş olan kimsenin mükâfat olarak hükümdardan, şatranç tahtasının ilk murabbâına 1, ikincisine 2, üçüncüsüne 4 ve bütün müteâkip murabbâ'larına dâima ikişer misli buğday tânesi koyulmak sûretiyle meydana gelecek buğday yekûnu istemiş olduğuna dâir olan hikâye mâruftur. Netîce her türlü imkânı aşan 20 hâneli bir rakam olmuştur. Bu efsâne al-Şadafī tarafından hikâye olunmuştur. al-Bīrūnī bu hesabı kısaltmak gayretiyle yaptığı tecrübelerle alâka çekici neticelere varmıştı.

Şatranç oyunu, Orta-çağ içinde şarkta ve garpta asîl ve mûteber bir oyundu. Haçlı seferleri sırasında her iki düşman safında da oynanmakta idi. Hārūn al-Reşīd, büyük Karl 'a hediye olarak bir şatranç tahtası göndermişti. Şayḫ al-Cabal ise, Saint-Louis 'ye gayet kıymetli bir takım hediye etmişti. — Şâir 'Omar al-Ḫeyyām bu oyundan, mukadderat hakkında güzel bir ilham almıştır: „Biz semânın oynadığı oyun taşlarıyız; varlığın şatranç tahtası üzerinde bizimle eğ'eniliyor".

Bibliyografya: Vullers, *Lexicon persico-latinum*, (Bonn, 1864); al-Mas'ūdī, *Murūc* (Paris, 1861), I, 157—161; VIII, 312; al-Bīrūnī, *India* (tre. E. Sachau), London, 1910, I, 183 v. dd.; ayn. mil., *Chronology* (tre. Sachau), London, 1879, s. 134 v.d.; Firdavsī, *Şāhnāma* (tre. J. Mohl), Paris, 1876—1878, VI, 311, 354 v. dd.; Th. Hyde, *Historia Shahiludii* (Oxford, 1694); E. Sachau, *Algebraisches über dns Schoch bei Birūni* (*ZDMG*, 1875, XXIX, 148—156); Th. Ibels, *Die Wage im Altertum und Mittelalter* (Erlangen, 1908), s. 74; *Le Magasin Pittoresque* (1834), II, 15; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (Paris, 1921), II, 114, 124—136; A. van der Linde, *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*.

(V. CARRADE VAUX.)

ŞAṬṬ AL-ADHAM. [Bk. ŞATT-ÜL-EDHEM.]
ŞAṬṬ AL-'ARAB. [Bk. ŞATT-ÜL-ARAB.]
ŞAṬṬARİYA. [Bk. ŞATTÂRİYE.]

ŞATTÂRİYE. ŞAṬṬĀRİYA, bir tarîkatin adı olup, hangi tarihte kurulduğu vâzıh o'arak bilinmediği gibi, ismin menşe'i de ihtilâflıdır. Fılhakika, tarîkatlerden bahseden ansiklopedi mahiyetindeki eserler (bk meselâ, Murtażā al-Zabîdî, *'Iḳd al-cavhar*, s. 72 v. d., Harîrî-zâde Kemâleddin Efendi, *Tibyan*, II, var. 184b 'de bu tarikatin kurucusu olduğundan bahsedilen 'Abd Allāh al-Şaṭṭārî 'nin hangi tarihte yaşadığına dâir bir kayıt bulunmadığı gibi, tarikate alem olan nisbesinin de Şaṭṭārî mi, yoksa Şuṭṭārî mi olduğu tayin edilememektedir. Bu son şekilden getirilmek istenildiği takdirde, tarîkatin adının, Şuṭṭāriya olması gerekir. Nitekim, bu isim için yapılan izahlar da, kurucusunun nisbesi etrafında hatıra gelebilen bâzı şüpheler bir tarafa bırakılırsa, bunu teyid eder mahiyette gözükebilir. Buna göre, *şuṭṭār*, *şāṭir* 'in cemi şeklidir. Şâṭir, ulak gibi uzak mesâfeleri kısa zamanda kateden kimse mânasına gelmektedir (bk. Murtażā al-Zabîdî, *ayn. esr.*, s. 213 v. d.; Hârîrî-zâde, *ayn. esr.*, 186a). Kelime bunun dışında „kötü huyu ile kendi âile halkını müşkül vaziyette bırakan ve bundan dolayı ondan uzakta yaşayıp, sonra tövbe ederek tekrar âilesine dönen kimse" (bk. Kamus tercümesi, İstanbul, 1305, I, 432; Ma'lūf, *al-Muncid* 1956, s. 387); çevik, yiğit; becerikli, hırsız, bilekâr; satranç oyuncusu, hükümdarların süvarileri önünde koşan askerler (Lane, *Arabic—English Lexicon*, London, 1872, I/IV, 1551; Giyāṯ al-Dîn, *Giyāṯ al-luġāt*, Tahran, ts, I, 590); Türkçe 'de ise şen, neş'eli hizmete hazır kişi, vaktiyle padişahın ve büyük zevatın atı yanında giden bir kısım maiyet halkı, hizmetkâr, ileri gelen devlet erkânının zaptiyesi (Ş. Sami, *Kamus-i türkî*, İstanbul, 1317, s., 764; Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 311a v. d.) mânalarına gelmektedir. Bu tarîkat mensupları, kelimenin bu birbirine nisbeten yakın veya çok uzak mânalarından birincisini yâni „uzak mesâfeleri kısa zamanda kateden kimse" mânasını tercih etmektedirler. Ancak cemi mânada Arapça bir kelimenin bir şahsa lâkap olarak verilmesine hemen-hemen biç rastlanılmamasına mukabil, yazılış itibâriyle cemi şekli ile aynı olmakla berâber telâffuz bakımından farklı bulunan mübalâğalı ism-i fâillerin bu şekil le lâkap olarak verildiği sık-sık görülmektedir. Bu bakımdan, bu tarîkatin kurucusuna verilmiş olan (krş. Harîrî-zâde Kemâleddin, *ayn. esr.*, I, 184a) ﺷﺎﻃﺎﺭ lâkabını *şaṭṭār* değil, *şaṭṭār* şeklinde telâffuz etmek gerekmektedir. Bu ikinci şekil (*şaṭṭār*) ile birinci (*şuṭṭār*)'sinin müfredi (*şāṭir*) arasında mâna bakımından sâdece bir derece farkı vardır ki, bu derece farkını kurucusunun fikirleri ve esasları hakkındaki bilgiler de îzah eder mahiyettedir.

Tarîkat ve kurucusu. Şaṭṭārîye, İmâm Abū Yazîd al-'Işkî'ye izâfe olunan 'Işkîya veya onun da bağlı bulunduğu Bisṭāmîya yahut da Ṭayfūrîya tarîkatinin bir koludur. Allah'a doğru yolculukta aşılması gereken merhaleleri en kısa zamanda âdeta uçarak aştıkları için bu tarîkate şaṭṭārîya adı verildi (bk. Murtażā al-Zabîdî, *ayn. esr.*, 72 v. d., 213 vd. Harîrî-zâde, *ayn. esr.*, I, var. 184b). Kurucusu olan 'Abd Allāh al-Şaṭṭārî, Ġulām Sarvar-i Lāhūrî (*Ḫazînat al-aṣfiyā*'dan naklen Harîrî-zâde, *ayn. esr.*, var. 184b)'nin ifâdesine göre, Şihâb al-Dîn-i Suhravardî soyundan gelmektedir; kendisinin, 'İşkîya tarîkati dışında şeyh Muẓaffar al-Garakānî'den *al-Ḫalvatîyat al-Kabravîya* ve Seyyid 'Alî al-Hamadānî (ölm. 6. Zilhicce 786=19 kânun II. 1385)'den *al-Hamadānîyat al-Kubravîya* tarîkatini aldığına (Şeyh Şibġat Allāh al-Ḥusaynî, *Cavāhir al-ḫams fi 'l-cavhar al-rābi'* 'den naklen Harîrî-zâde, *ayn. esr.*, I, 185a) bakılırsa, VIII (XIV.) asrın sonu ile IX. (XV.) asrın ilk yarısında yaşamış olması lâzım gelir. 'Abd Allāh al-Şaṭṭārî Ṭayfūrîya tarîkati şeyhlerinden Muḥammed 'Ārif'in mürididir. Şeyhi, ona Şāṭṭār lâkabını verir, halilelik hırkasını giydirip tarîkatı yaymak için Hindistan'a gönderir. O da Hindistan'da önce Bankipûr'a gider. Burada Ḥusām al-Dîn Darācî ve Sayyid Ḥāmid gibi şeyhler kendisini ziyârete gelirler. Şeyh 'Abd Allāh oradan Cavnpûr'a geçer ve orada şöhret bulur. Bir müddet burada kaldıktan sonra, Cālūh (?) vilâyetine hareket eder. Burânın hükümdarı kendisine, pâyıtahtı Mand (ماند) şehrinde bir yer verir. O burada da tarîkat faâliyetine devam eder. Şeyh'Abd Allāh al-Şaṭṭārî 'nin ölüm tarihine dâir kaynaklarda bir bilgiye rastlanmaz. Tarîkat silsilesi, Ṭaylūrîye'den şeyhi Muḥammed 'Ārif—Şeyh Muḥammed Āşik—Şeyh Ḫudākulî-i Mavarā al-Nahrî—Abu 'l-Ḥasan al-Ḫarakānî.. Abu Yazîd al-Bisṭāmî vâsıtasiyle İmâm Ca'far al-Şādik'a ulaşmaktadır. İsminden, kurduğu tarîkatin esaslarından bahseden *Aşġāl-i Şaṭṭārîye* adlı bir eser yazdığı da anlaşılmaktadır (Ġulām Sarvar-i Lāhūrî, *Safînat al-'āsfiyā*' 'den naklen Harîrî-zâde, I, 184b).

Şaṭṭārîyā tarîkatinin daha çok Hindistan'da Cavnpûr'da taraldar bulduğu anlaşılmaktadır (bk. Abu 'l-Faẓl, *Āyîn-i Akbarî*, trc. Jarret, III 373). Bu tarîkata intisab eden bir kimse ancak *abrār* ve *aḫyār* için lüzumlu işi bitirip

sırları öğrenmeğe dâvet edildikten sonra Şaṭṭār *maşrab*'ine girebilir; zîra Allah'ın indinde en yüksek *maşrab* budur. Bu *maşrab*'i hâiz olan Allah'a en yaklaşan kimsedir. Allah'a doğru yolculuğa çıkanların ve Allah ile tayaran edenlerin yolu ancak Şaṭṭār yoludur. Bu tarikatin esâsı, Peygamberin, Allah'ın zikri ile uğraşmada ifrad dereceye varanların, dinî vecibeleri yerine getirmekte herkesi geçeceklerine (*sabaḳa al-mufarradūn*) dâir hadîsine istinat etmektedir. Mensuplarına göre, şehvetlerden ve nefsin lezzetlerinden çok uzaklaşmış olan insan nefse, isteğe ve şeytana vedâ etmiş, bunları tamâmiyle unutmuştur. Bu itibarla bunları mes'ele yapmak onlarla uğraşmak boşuna vakit kaybetmektir. Müfrit vahdet-i vücudçu oldukları için, kendilerini dâima vahdet hâlinde görürler. İki şahsiyeti tazammun ettiği ve bu itibarla tevhid ile tezat hâlinde bulunduğu için *fanā* ve *fana'l-fanā* gibi hâllerin varlığını kabûl etmezler. Kendi zât, sıfat ve ef'âline, Allah'ın zât, sıfat ve ef'âli nazarı ile bakarlar. Hâllerinden kat'îyen şikâyette bulunmaz, Allah'ın kendilerine vereceği şey ile iktifâ ederler.

Bibliyografya: Murtażā al-Zabīdī *'Iḳd al-cavhar al-şamīn fi 'l-ẕikr va ṭuruḳ al-ilbās va'l-talḳīn* (M. Tanci'nin husûsî kütüphânesindeki nüsha); Harîrî-zâde Kemâleddin Efendi, *Tibyān vasā'il ol-ḥaḳā'iḳ fi bayān salāsil al-ṭarā'iḳ*, Fâtih kütüp. Haci İbrahim Efendi (Süleymaniye kütüp.), nr., 430—432, II, 184b—196a (bu iki eserde, bu mevzû ile ilgili diğer kitapların isimleri verilmiştir). Muḥammed Ġavṯī b. Ḥasan b. Mūsā Şaṭṭārī, *Gulzār-i abrār*, cod. Calc, bilhassa var. 92 v. dd; Ethé, *Cat. Pers. Mss. India Office*, nr., 1913; Iwanow, *cāt. Pers. Mss. ASB*, nr., 1303; ayn. mll., *Curson Coll.*, nr. 434. Snouck Hurgronje, *The Achehnese* II, 18 v. d.; ayn. mll., *Over de sjattariah-sekte. Meded. v h. Ned. Zendelinggenootschap*, XXXII, 186; D. A. Riukes, *Abdoerraoef von Singkel* (Leiden, 1909, doktora tezi), bk librist; *EI.*, mad. Şaṭṭāriya.

(TAHSİN YAZICI)

ŞATT-OL-ARAB. ŞAṬṬ AL-'ARAB, aslında *şaṭṭ* kelimesi, bir akar-suyun kıyısı demek ise de, Mısır'da *baḥr*, Fas'ta *vād* kelimelerinde olduğu gibi, Irak'ta büyük bir nehir mânasına gelir. Şaṭṭ al-'Arab, Fırat ve Dicle nehirlerinin suları ile meydana gelen ve içinde med-cezir hareketleri hissedilen nehir halicine verilen isimdir; Orta-çağda buna „Dicla al-'Avrā" (Tekgözlü Dicle), Başra „Fayż"i ve Farsça'da Bahmanşîr denilirdi. Basra nehri zamanımıza mahsus adıdır. Umumîyetle Ḳurna'dan Abbādān [b. bk.] veya Fao'ya kadar uzanan kısım bu adı alır. Dicle ve Fırat beş-altı asır müddetle en yakın zamanlara kadar Ḳurna'da birleşirlerdi. Şimdi ise, bu birleşme noktası takriben 45 km. daha cenupta, Garmat 'Alī mevkiinde, Basra'nın bir az yukarsında bir noktaya geçmiştir (krş. W. Willcockes. *J R G S*, 1910. s. 11). Şaṭṭ al-'Arab, Dicle ve Fırat gibi iki büyük nehirden başka Kārūn (al-Ahvāz Ducayl'i) ve tâbilerinin sularını da alır. Uzunluğu 145 km. olarak gösterilen Şaṭṭ al-'Arab'ın genişliği de takriben 1.200 metreye varır ve su kesimleri 3.80 metreye kader olan gemilerin seferine imkân verir. Seyr-ü-seferi güçleştiren engel, nehrin ağzındaki „topuk" tur (Epitheton „Tekgözlü" denilmesi de bunden dır). Su kesimleri 4.30 —5.00 metre olan gemiler bu topuğu aşabilir ve takiben 105 km. şimâlde olan Basra'ya ulaşırlar; [Osmanlı hâkimiyeti devrinde Muhammere aşağısından itibâren İran topraklarını ayıran Şaṭṭ üzerindeki] leher ve şamandıralar İngiltere idâresi devrinde de muhafaza edilmiştir. Nehrin her iki tarafındaki toprakler tamâmiyle düzdür. Med-cezir arasındaki seviye farkının 2½ metreyi bulduğu Basra şehri, deniz seviyesinden ancak 1.50 metre yüksektedir. Nehir kıyısına yakın olan yerler, suların getirdiği alüvyonlar sayesinde, kıyıya uzak olan yerlerden daha yüksekte bulunur. Orta-çağda nehir, Abbâdân yanında denize varıyordu Şimdi 20 mil kadar daha cenupta bir fenerin bulunduğu Fao civârında denize dökülmektedir. Toprak burada her 1.000 yılda takriben 30 km. olmak üzere denizi doldurmaktadır. Nehir, bütün mecrası boyunca burma bahçeleri ile çevrilidir. Bu bahçeler, med-cezir hareketleri sâyesinde günde iki defa yükselip içeriye doğru itilen sularla sulanmakta, çok çabuk ve bol mahsul vermektedir.

Bibliyografya: Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), bk. librist; *Foreign Office Handbooks*, nr. 63, *Mesopotamia*, 1920; F. R. Chesney, *Expedition to the Euphrates and Tigris*, 1850. (T. H. WEIR.)

ŞATT-OL-EDHEM. ŞAṬṬ AL-ADHAM, asıl adı 'AŻAYM ('AŻEM). Dicle'nin Irak'ta şarktan aldığı kollardan biri olup, Cabal Ḥamrīn şarkında, bu dağa muvâzi olan silsilelerden çıkan ve bu dağları şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğru giden mecraları istikametinde derin boğazlarla yaran bir çok kolun birleşmesi ile teşekkül eder. Bu kolların en mühimleri, Kerkük'ün şimâlinde bir çok derelerden teşekkül eden Kerkük çayı—Kaza (Kissa, Ḥassa) çayı; bu su, haritalarda Kara su olarak

da kaydedilmiştir—ayrıca Tā'ūk (Tavuk) (Tā-'ūk suyu için krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 92 Tā'ūk—Süryanice Dāḳōḳa için bk. G. Hoffmann, *Ausz. aus Syrischen Akten persischer Märtyrer* s. 273), hepsinin en mühimi olup Tā'ūk'un cenûb-i garbîsinde Kaza çayı ile birleşen Yā'ūk suyu ve Tūz Ḫurmatlı suyu adı da verilen Ak-sudur. Bu sonuncusu Secirme dağından çıkarak Tūz Ḫurmatlı kasabası aşağısında Tā'ūk suyuna karışır (ayrıca krş. G. Hoffmann, *ayn. esr.*, s. 275). Bu birleşmeden itibaren akar-suya al-'Aẓaym veya Şaṭṭ al-'Aẓaym denir. Akar-su Cebel Ḥamrîn arasında kendisine bir yol açıp Irak ovası içinde cenûba doğru akarak nihayet Irak'a girişinden itibaren çok zayıflamış olan akışını kısa bir mesafede yeniden hızlandırmak üzere Dicle'ye dökülür. Tāza-Ḫurmatlı (Kerkük'ün altında)'den Aksu munsabıca kadar olan kısmının cenûbunda şimâlî ve aynı şekilde birleşmiş şimâlî ve orta anasu geniş bataklıklar arasından kıvrıla kıvrıla akar. Dağlarda karların eridiği sırada 'Aẓaym, Cebel Ḥamrîn'in şimâl-i şarkisinde, başka zamanlarda kuru olan bir mecrâ ile Diyālā'nın tâbii olan Narin çayı (haritalarda Narit suyu)'na birleşir. Halk buna benzer bir irtibatı, Cebel Ḥamrîn'in cenûb-i garbîsinde, gerektiği takdirde, Diyālā'nın bir kolu ile bağ'lantısı olan ve mûtad olarak kuru bulunan Nahr Raẕān vasıtasiyle sağlıyabilmektedir. Nahr Raẕān kanalı açılınca, sular Diyālā'ya akar ve al-'Aẓaym'in aşağı mecrâsı kuruyacak hâle gelir. Munsabına yakın kesimlerde sıcak mevsimde su bulunmaz. Hattâ seyyahların ifâdesine göre, ekseriyâ bir kaç ay müddetle suyun yatağı da tamâmiyle kurur. 'Aẓaym havzası esaslı bir coğrafî tetkike muhtaçtır. Teferruat bakımından burada pek çok şey henüz şüphelidir. Muhtelif suların mecrâları bir çok kısımlarında henüz kat'iyetle tesbit olunmamıştır. Bu yüzden seyyahların verdikleri bilgiler ve kısmen de kendi yerlerinde şüpheli olan adlandırma, bilhassa karışıklık doğurmaktadır. 'Aẓaym ve havzası hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 522 v. dd., 537 v. d.; ayrıca bk. Billerbeck, *Mitteilungen der Vorderasiat. Ceselsch.*, 1898, III. 65 v. d., 83. 'Aẓaym adına önce XIV. asırda—*al-'Aẓīm* veya *al-'Uẓayyim* şeklinde—*Marāṣid* müelliflinde rastlanmaktadır, bk. G. Hoffmann, *ayn. esr.*, not 2162; ayrıca krş. Mustavfī'deki *Nahr al a'ẓam*. Pek muhtemeldir ki çivi yazılı kitâbelerdeki Turnat ve klâsik müelliflerde geçen Tornadotus (Thorna)'da daha cenuptaki Diyālā'yi değil, 'Aẓaym'i teşhis etmek gerekir; bu hususta krş. Hommel, *Grundriss der Geogr. u. Gesch. des alten Orients*, München, 1904, 2. tabı, s. 5, 293 v. dd. Aşağı 'Aẓaym görünüşe göre evvelce çivi yazılı kitâbelerde geçen Radānu adını da taşımıştır. Bu son ad, her halde yukarıda zikredilen Nahr Raẕān kelimesinde muhafaza edilmiştir; krş. Streck, *Zeitschr. für Assyriologie*, XV, 275; Fr. Hommel, *ayn. esr.*, s. 293 v. d.; Herodot'ta geçen Gyndes'in 'Aẓaym addedilip-edilmiyeceği hususunda kesin bir şey söylenemez; krş. Billerbeck, *ayn. esr.*, III, 72 v. d.; Streck, Pauly-Wissowa, *Realencyklop. d. class. Altertums Wissensch.*, mad. *Gyndes*. (STRECK.)

ŞĀVAR. [Bk. ŞÂVER.]

ŞAVBAK. [Bk. ŞEVBEK.]

ŞÂVER. ŞĀVAR, ABŪ ŞUCĀ' MUCĪR AL-DĪN B. NIZĀR AL-SA'DĪ (?—1169), son Fâtımî halifesi al-'Āżid [b. bk.] li-Dîn Allāh (555—567=1160—1171)'ın vezîridir. Mütenâkız şahsiyeti ile Fâtımî hilâfetinin son yıllarına damgasını vurmuş olan Şāvar, önce vezîr al-Malik al-Ṣāliḥ Ṭalā'i' [b. bk.] b. Ruzzīk'in hizmetinde bulunmuştur. 555 (1160) yılında Fâtımî hilâfet tahtına oturttuğu, henüz 9 yaşındaki al-'Āżid'i kızı ile evlendirdikten sonra Mısır'ın tek hâkimi hâline gelmiş bulunan Ṭalā'i', bir zamanlar (549=1154) kendisinin de vezârete yükselmesi için bir basamak teşkil etmiş olan yukarı Mısır vâliliğini, merkezi Ḳūṣ [b. bk.] olmak üzere, zekâ ve fetânetini takdir ettiği, nesebini Peygamberin süt ninesi Ḥalîma [b. bk.]'ye kadar çıkaran Şāvar'e tevcih etmekle, hiç olmazsa kendi âilesinin emniyeti bakımından, ne kadar halalı bir harekette bulunduğunu ancak ölüm hâlinde iken düşünmüş ve bundan yakınmıştı (İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, Kahire, 1299, I, 276). Talā'i'in ölümünden sonra vezîr olan oğlu Ruzzīk [b. bk.], Şāvar'e gayet ihtiyatla muamele etmesi husûsunda kendisini îkaz etmiş olan babasının vasiyetini çabuk unutlu; mevkiine daha iyice yerleşmeden, 557 şevvâl (teşrîn I. 1162)'inde Şāvar'i yukarı Mısır vâliliğinden azletti.

Şāvar esâsen vezîr Ruzzīk'in tazyiki altında bunalmış olan genç halîfe tarafından da teşvik edildiği cihetle (İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-zāhira fī mulūk Miṣr va'l-Ḳāhira*, Kahire, 1348—1355, V, 346), isyan etmekte gecikmedi; ancak ilk taarruzda başarıya ulaşamadı. Orta-Mısır'da Dalca yanında Ruzzīk kuvvetlerine mağlûp olarak çöle, cenûba doğru çekildi. Ruzzīk bu sûretle vaziyete hâkim olduğunu zannederken Şāvar, etrafına büyük kuvvetler toplamakla meşguldü. Nitekim çok geçmeden Delta'da, İskenderiye yakınında Tarûca civârında tekrar göründüğünde, yanında ganimet vâdiyle toplanmış 10.000'den fazla

muhârib bulunmaktaydı. Şâvar bu kuvvetle Kahire üzerine yürüyerek 22 muharrem 558 (31 kânun II. 1162)'de Mısır'ın baş-şehrine girdi. Âilesi ve adamları ile Kahire'den kaçmış olan Ruzzîk yakalanarak öldürüldü. Şâvar bu suretle Fâtımî vezirliğini ele geçirmiş oluyordu; kendisine *Amîr al-cuyûş* ünvânı verildi.

Şâvar'ın bu ilk vezîrliği pek kısa sürdü, zîra o da halîfeyi baskı altında tutmak ve ahâliye zulmetmek bakımından, kendisinden önceki vezirlerden geri kalmamakta idi (İbn Taġrîbirdî, *ayn. esr.*, ayn. yer). Oğulları Ṭayy, al-Kâmil ve Sulaymân, şımarık davranışları ile her tarafta nefret uyandırıyorlardı. Bu sebeplerle daha önceki yıllarda (553=1158) haçlılarla Ġazze civârında başarı ile savaşmış ve bu suretle Mısır ordusunda büyük şöhret kazandıktan sonra Ruzzik-oğulları devrinde büyük ünvan ve mevkilere (*ṣâḥib* veya *nâ'ib al-bâb*) kavuştuğu hâlde, onlara ihânet ederek, vezirlik mücâdelesinde Şâvar'ı desteklemiş bulunan Żirġâm [b. bk.] b. 'Âmir, halîfe tarafından da el altından kışkırtılarak ayaklandı (ramazan 558=ağustos 1163). Şâvar, Żirġâm ile mücâdeleyi göze alamayarak kaçmayı tercih etti. Ancak, isyan esnâsında oğullarından Ṭayy ve Sulaymân'ın öldürüldüğü, al-Kâmil'in ise, tevkîf edildiği, fakat hayatına dokunulmadığı anlaşılıyor (İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya*, Kahire, 1932, XII, 247'de böyle; buna mukabil diğer kaynaklar sâdece Ṭayy'ın öldürüldüğünü kaydetmektedirler; krş. Abû Şâma, *Kitâb al-ravżatayn fî aḫbâr al-davlatayn*, Kahire, 1287/1288, I, 131; Cemâl al-Dîn İbn Vâṣil, *Mufarric al-kurûb fî aḫbâr Banî Ayyûb*, nşr. Cemâl al-Dîn al-Şayyâl, Kahire, 1953-1960, I, 137; İbn Ḫallikân, *ayn. esr.*, I, 276; ayrıca bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, XI, 191 ve Abu 'l-Fidâ', Kahire, 1325, III, 40). Żirġâm, al-'Âżid tarafından vezârete taltîf edildi. Bu sırada Mısır'daki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Kudüs Frank kıralı Amaury I. (1162-1173), âni bir baskınla, Mısır'ın kapısı addolunan Pelusium (şimdi harâbe hâlindedir)'a kadar ilerlemiş ve burasını kuşatmıştı. Żirġâm bölgeyi su altında bırakmak suretiyle Haçlıların çekilmesini sağladı. Ancak kendisinin de Mısır'da öteden beri mevcut olan istikrarsızlığı, kendisine rakip gördüğü herkesi ortadan kaldırmak suretiyle arttırdığı ve bu yüzden, halîfe dâhil olmak üzere, bütün ülkenin sevgisini kaybettiği görülmektedir.

Şâvar, 23 zilkade 558 (23 teşrin I. 1163) tarihinde Dimaşk'a sığındı (İbn Ḫallikân, *ayn. esr.*, II, 499). İbn Vâṣil (*ayn. esr.*, ayn. yer)'ın, Şâvar'ın rebîülevvel 558 (şubat 1163) ayında Dimaşk'a vardığını kaydetmesi, İbn Ḫallikân'ın da münakaşasını yaparak reddettiği, Bahâ' al-Dîn İbn Şaddâd (*al-Navâdir al-sulṭâniyya va 'l-maḥâsin al-Yûsufiyya*, Kahire, 1346, bk. fihrist)'ın yanlış rivâyetinin verdiği tarihi nakletmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Nûr al-Dîn Maḥmûd b. Zangî [b. bk.], bu sırada Amaury'nin Mısır seferine bir mukabele olarak kuşatmış olduğu Ḥıṣn al-Akrâd [b. bk.] kalesi önünde, kendilerine Bizans kuvvetlerinin de katıldığı birleşik Haçlı kuvvetlerinin âni bir baskınına uğrayarak ağır kayıplar vermiş ve Ḥimṣ'a çekilmeğe mecbur kalmıştı (İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, XI, 194 v d.). Bu yüzden Şâvar'ın onunla buluşması için her hâlde bir müddet geçmiş olmalıdır. Nitekim İbn al-Aṯîr (*ayn. esr.*, XI, 196) onun Nûr al-Dîn'e ilticâsını 559 rebîülevvel (kânun II. — şubat 1164)'i ile tarihliyor. Şâvar, bu arada kuvvetlerini yeniden takviye ve tensik etmek imkânını bulmuş olan Nûr al-Dîn'den, Mısır'daki mevkiini tekrar elde etmesini sağlayacak askerî yardım istedi. Bu yardıma mukabil yaptığı teklif hakikaten câzipti: kendisine yardımcı olarak katılacak kuvvetlerin masrafları karşılanacağı gibi, Mısır'ın yıllık vâridatının 1/3'ü Nûr al-Dîn'e verilecek ve en mühimi, Şâvar Suriye hükümdarını metbû tanıyacaktı (Abû Şâme, *ayn. esr.*, I, 138; ayrıca krş. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, XI, 196). Nûr al-Dîn önce tereddüt etti. Bu buhranlı devrede, hedefine ulaşmak için Frankların hâkim oldukları arâzideo geçmek zarûretinde olan ordusunu tehlikeye sokmaktan çekindiği anlaşılmaktadır. Ancak uzunca bir kararsızlık devresinden sonra, Mısır'a hâkim olmak ümidi, yegâne gayesi Haçlıları İslâm diyârından söküp-atmak olan büyük Türk hükümdarının tereddütlerini yendi. Bu hususta *Kur'an*'dan da tefe'ülü ihmâl etmeyen (krş. İbn Vâṣil, *ayn. esr.*, I, 138) Nûr al-Dîn, en kıymetli kumandanlarından Asad el-Dîn Şîrkûh [b. bk.]'u kuvvetli bir birliğin başında Şâvar ile Mısır'a göndermeğe karar verdi.

Frankların bu birliğe muhtemel bir hücûmunu önlemek için Nûr al-Dîn, Bâniyâs [b. bk.] üzerine bir şaşırtma taarruzunda bulunurken, cemâziyelevvel 559 (nisan 1164)'de yola çıkan (İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, XI, 197) Şâvar ve Şîrkûh, al-Kerak [b. bk.] ve Şavbak [b. bk.]'ın garbından geçerek Ayla [b. bk.] ve al-Ṣadr yoluyla Mısır'a ulaştılar. Żirġâm bu arada Türk birliğinin hareketini haber alarak Haçlılara baş-vurmuş ve Amaury'den yardım istemişti. Haçlılar bu dâvete her ne kadar sevinçle uymuşlarsa da, harekete geçtiklerinde Şâvar ve Şîrkûh'un Mısır'a ulaştığı haberini alıp, geri dönmüşlerdir. (Guillaume de Tyr, *Historia rerum in partibas transmarinis gestarum*'dan

naklen Steven Runciman, *Geschichte der kreuzzüge*, München, 1958, II, 358). Bilbays [bk. mad. BİLBİS] yanında Suriye birliklerine karşı koymak isteyen Żirġām'ın kardeşi Nāṣir al-Dīn mağlûp ve maktûl düştükten sonra Şāver ve Asad al-Dīn, cemâziyelâhırın son günlerinde (1164 mayıs sonları) Kahire'ye girdiler. Kaçmağa çalışan Żirġām 29 cemâziyelâhır (24 mayıs) günü yakalanarak öldürüldü. Şāver bu suretle Mısır vezâretini yeniden eline geçirmiş bulunuyordu (recep 559 başı = mayıs 1164 sonu).

Şāver eski iktidarına kavuşur-kavuşmaz, Nūr al-Dīn'e verdiği sözü unuttu. Vaadlerini yerine getirmesi husûsunda kendisini ikaz eden Şīrkūh'un mürâcaatlarını red ve hattâ onun Suriye'ye geri dönmesini talep etmekten çekinmedi; Şīrkūh, buna yanaşmayınca da derbâl Kudüs Frank kırallığına mürâcaat ederek onlardan yardım istedi. Teklifinde Amaury'den çabuk davranmasını rica ediyor, Kudüs'ten Nil kenarına kadar 27 merhalelik yürüyüşün her günü için 1.000 dinar, ayrıca Haçlı kıralına refakat edecek Hospitalier tarikati şövalyelerine kıymetli hediyeler ve atları için yem bedeli ödemeyi va'dediyordu. Haçlılar, baş düşmanları olan Nūr al-Dīn'in kuvvetlerini Mısır'dan çıkarmak için, kendilerine hiç bir menfaat va'd edilmemiş bile olsa, harekete hazırdılar. Amaury, ülkesinde lüzumlu müdâfaa tedbirlerini aldıktan sonra ramazan 559 (ağustos 1164)'da sür'atle Nil kenarında, Bilbays'in 50 km. şimâl-i şarkîsinde bulunan Fāḳūs'a yürüdü. Burada Şāver ile birleşti. Asad al-Dīn Şīrkūh, bu aradu Bilbays'a çekilmiş bulunuyordu; orada Şāver ve müttefikleri olan Haçlılar tarafından kuşatıldı (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, XI, 197 v. d.; Abū Şāma, *ayn. esr.*, I, 131 v. d.; İbn Vāṣil, *ayn. esr.*, I, 139 v. d.; Guillaume de Tyr'den naklen, Runciman, *ayn. yer.*). Kaynaklarda, Bilbays'ın, sâdece toprak istihkâmlara mâlik olması ve etrafının bir hendekle bile çevrilmemiş bulunmasına rağmen, Şāver'in Mısırlı ve Amaury'nin Avrupa'dan yeni gelen şövalyeler ile takviyeli Haçlı ordusuna 3 ay mukavemet ettiği kaydedilmektedir. Ancak, erzakının tükenmesi sebebiyle Şīrkūh müşkil duruma düştüğü bir sırada Haçlıların, Suriye'de Nūr al-Dīn'in kazandığı büyük Ḥārim zaferini ve onun Bāniyās'ı kuşattığını haber alınca telâşa düşerek geri dönmek mecbûriyetinde kaldıkları ve Şīrkūh ile her iki tarafın da Mısır'ı berâberce terketmeleri şartiyle anlaştıkları da yine aynı Müslüman kaynaklarınca bildirilmektedir (İbn al-Aṯīr, XI, 198; Abū Şāma, *ayn. esr.*, I, 142; İbn Vāṣil, *ayn. esr.*, I, 140). Bu ise, vukuâtın mâlum olan seyrine uymamaktadır. Nūr al-Dīn, Ḥārim zaferini 19 ramazan 559 (10 ağustos 1164)'da kazanmıştı. Bu sırada ise, Bilbays muhâsarası henüz başlamış olmalıdır. Haçlıların mağlûbiyet haberini almaları için her hâlde 3 ay gibi uzun bir müddetin geçmesi gerekmemiştir. Ayrıca biz, Nūr al-Dīn'in teşrin I. ayında Bāniyās üzerine yürüdüğü sırada, Frank kıralının çoktan beri ülkesine dönmüş olduğunu ve Ḥārim savaşında esir düşen Haçlı erkânından bir kısmını fidye-i necat ödeyerek kurtardıktan sonra Antakya'ya gitmiş bulunduğunu bilmekteyiz. Buna göre Şīrkūh ile Şāver ve Amaury arasında yapılan anlaşmanın, kaynakların verdiği tarihten (zilhicce 559 başı = teşrin I. 1164 sonları) hiç olmazsa bir ay evveline alınması gerekir. Eğer Şīrkūh ile bir Frank şövalyesinin, Bilbays'dan ayrılırken birbirleriyle muhâverelerine mütealliḳ olan lâtîf hikâyeyi bir tarafa bırakırsak, Frankların muhâsaradan daha önce vazgeçip yurtlarına döndüklerini ve Şīrkūh'un Mısır'ı terk hususunda Şāver ile anlaştığını kabûl etmek, belki de, daha doğru olurdu. İbn Kaṯīr (*al-Bidāya*, XII, 248)'in diğer kaynaklarda bulunmayan, Asad al-Dīn'in Mısır'ı terk ederken 60.000 dinar tazminat aldığına dâir kaydı bu husûsu te'yit etmektedir.

Böylece Şāver'in, Mısır'a sâhip olmayı ümit eden iki rakipten de beklenmedik şekilde kurtulunca, başına buyruk eski siyâsetine devam ettiği ve bu sebeple Mısır'da da iktidara karşı yeni isyanların patladığı görülmektedir. Kaynaklarımız, Şāver'e baş-kaldıranlar arasında Yaḥyā b. al-Ḥayyāṭ adında bir kumandan ve hattâ Şāver'in kardeşi Naṣr ve oğlu al-Kāmil Şucā'dan bahsetmektedirler (Abū Şāma, *ayn. esr.*, I, 158; ayrıca krş. İbn Vāṣil, *ayn. esr.*, I, 156). Mısır'ın bu yüzden bir türlü kendisini toplayamaması, zaafını iyice anlamış bulunan düşmanlarının yeniden harekete geçmesini mûcip oldu.

Suriye'ye dönüşünden beri yeniden Mısır'a sefer etmek için efendisi Nūr al-Dīn'i mütemâdiyen tahrik etmekte olan Şīrkūh, ısrarlarını Bagdad halîfesi al-Mustanciḍ (555—566 = 1160—1170)'in Mısır'a karşı girişilecek bir seferi „cihad" olarak ilân etmesiyle kuvvetlendirdikten sonra, nihâyet istediği müsâadeyi aldı (rebiülevvel 562 = kânun II. 1167). Bu seferin gayesinden haberdar olan Şāver derhal Haçlılara baş-vurarak yardım istedi. Amaury bu sırada Nābulus'ta bulunmakta idi. Derhâl, kırallık istişâre meclisini toplayarak, sünnî Suriyelilerin Mısır'ı fethettikleri takdirde, devletin mâruz kalacağı tehlikeyi îzah edince, Şāver'i kurtarmaktan ziyâde Mısır'ı kendileri nâmına zaptetmek üzere büyük bir sefer yapıl-

ması kabûl olundu. Hudutlarda, kıralın yokluğunda memleketi müdâfaaya yetecek kuvvetlerden başka bütün Haçlılar bu sefere katılacaklardı. Gelemeyecek vaziyette olanlar, yıllık gelirlerinin onda birini ödeyeceklerdi. Ancak Haçlı ordusu sefer hazırlıklarını tamamlamakla meşgul iken Şîrküh'un Sînâ çölünü geçtiği haberi geldi. Kıral onu yolda yakalamak üzere elde bulunan bütün kuvvetleri gönderdi ise de, geç kalınmıştı (Guillaume de Try'den naklen Runciman, *ayn. esr.*, I, XIX. bölüm, s. 902 v. dd.). Haçlı ordusu ancak 6 rebiülâhir 562 (30 kânun I. 1167)'de hareket edebilmişti. Şîrküh şubatın ilk günlerinde Süveyş'e vardıktan sonra cenûb-i garbî istikametinde ilerleyerek, Kahire'nin 70 km. cenûbunda Aṭfîḥ mevkiinde Nil'i geçti, sonra şimâle doğru yürüyüp Kahire karşısında Cîza'de karargâh kurdu. Şâver bu arada Kahire'ye yaklaşmakta olan Haçlı ordusunu karşılayarak, şehrin surlarına pek yakın olan bir ordugâha götürdü. Burada, hıristiyanlara karşı kendisiyle birleşmesi için haber yollayan Şîrküh'un teklifini reddettikten sonra Amaury ile bir anlaşma yaptı. Buna göre Franklara tazminat olarak 400 000 Bizans altını ödenecek, Amaury ise, Suriyeliler Mısır'dan çıkarılmadan ülkeyi terk etmeyeceğine dâir merâsimle yemin edecekti. Haçlı kıralı, Fâṭımî halîfesinin bu anlaşmayı tasdik etmesi için iki şöhretli şövalyesini Kahire'ye gönderdi. Hilâfet sarayında yapılan merâsim ile devrin tantanalı havası bu münâsebetle Lâtin vakanüvislerinin eserlerine aksetmiştir (krş. Runciman, *ayn. esr.*, II, 362).

İki ordu, savaşmadan nehrin iki ayrı sâhilinde bir ay kadar karşı-karşıya durdular. Nihâyet Haçlılar yukarı Delta'dan nehrin garp kıyısına geçtiler. Şîrküh bunun üzerine yukarı Mısır'a doğru geri çekildi. Şâver ve Amaury, ihtiyata riâyetle birliklerinden bir kısmını Şâver'in oğlu al-Kâmil ve Haçlı ileri gelenlerinden Hugue d'Ibelin kumandasında Kahire'de bıraktıktan sonra onu tâkip ettiler. Ancak sayıca çok üstün olmalarına rağmen, Şâver'in piyâdeden, Amaury'nin zırhlı ve ağır techizatlı şövalyelerden müteşekkil kuvvetleri, orta Mısır'da al-Minyâ şehri yakınında Aşmûnayn (eski Hermoupolis) yanında al-Babayn mevkiinde, Şîrküh'un hafîf Türk süvârisinden mürekkep küçük birliği karşısında bozguna uğradı. Kaynaklarımız bu savaşın tarihini birbirinden tam bir ay farkla 25 cemâziyelâhir 562=18 nisan 1167 (krş. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, XI, 214, İbn Vâṣil, *ayn. esr.*, I, 150) veya 25 cemâziyelevvel = 19 mart (Abû Şâme, *oyn. esr.*, I, 143 ve Lâtin kaynaklarından naklen Runciman, *ayn. esr.*, II, 363) olarak veriyorlar. Savaş öncesi devrinin uzunluğu göz önüne alınacak olursa, ilk tarihin daha uygun olduğu kanaatine varmak mümkündür. Amaury ve Şâver kurtulabilen kuvvetlerle birlikte sür'atle Kahire'ye kaçtılar. Ancak Şîrküh pek az kuvvete sâhip bulunduğu cihetle Kahire'ye taarruz edemedi, şimâle yürüyerek İskenderiye önüne geldi. Haçlılarla iş-birliği yaptığından dolayı Şâver'den nefret eden İskenderiye ahâlisi şehrin kapılarını ona açtı. Şâver ve Haçlılar Kahire'de kuvvetlerini yeniden tanzim ettikten sonra İskenderiye'yi kuşattılar. Suriye'den gelen Haçlı gemileri de kuşatmayı ikmâl ettikleri için Şîrküh kısa zamanda erzak sıkıntısına düştü. Yeğeni Ṣalâḥ al-Dîn (Eyyûbî)'i küçük bir kuvvetle burada bıraktıktan sonra düşman hatlarının arasından sızarak yukarı Mısır'a gitti. Ancak bir müddet sonra Ṣalâḥ al-Dîn'in durumunun vebâmete doğru gittiğini haber alınca geri dönerek Şâver ve Amaury'den sulh istedi. İleri sürdüğü şartlar, Frank kıralının da Mısır'ı kendisiyle berâber tahliyesi ve Şâver'in İskenderiye'de ve Mısır'ın diğer bölgelerinde kendisiyle iş-birliği yapanları cezâlandırmaması idi. Suriye'de Nûr al-Dîn'in girişmiş olduğu harekâttan endişe içinde bulunan Haçlı kıralı bu şartları kabûl etti. 15 şevvâl 562 (4 ağustos 1167)'de Haçlılar başlarında kralları olduğu hâlde İskenderiye'ye girdiler. Şâver şehre girer-girmez, Suriyelilerle iş-birliği yapmış kimseleri tevkife başladı ise de, Ṣalâḥ al-Dîn'in şikâyeti üzerine Amaury bunları serbest bıraktırdı. Suriyeli kuvvetlerin 21 şevvâl (10 ağustos)'de Mısır'ı terk etmelerinden sonra Amaury ve ordusu Hugue d'Ibelin'i almak üzere Kahire'ye gittiler. Şâver Franklarla, onlara yılda 100.000 dinar haraç ödemek ve Kahire'yi korumak üzere, küçük bir Frank kuvveti ile kumandanının Mısır'da kalmasını kabûl etmek şartıyle, bir anlaşma yaptı. Haçlılar bundan sonra Mısır'ı terk ederek 30 ağustosta 'Aṣḳalân'a döndüler.

Muâhedenin Franklara Kahire'de küçük de olsa bir kuvvet bulundurmak hakkını tanıyan bendi her tarafta memnuniyetsizlik uyandırdı. Kahire'de Frank şövalyelerinin küstahça davranışları halkın teessürünü mûcip oluyordu. Şâver, kendi dâvet ettiği yardımın, bir Haçlı hâkimiyetine inkılâb etmesi sebebiyle siyâsetine yeni bir veche vermek lüzûmunu hissetti. Hıristiyan tahakkümünü önlemek için tek imkân, yine Nûr al-Dîn'e mürâcaat etmekten ibâretti. Şâver, Suriyelilere yaklaşmak husûsunda oğlu al-Kâmil'den faydalandı. Anlaşıldığına göre, al-Kâmil, Şîrküh ile mektuplaşarak, Ṣalâḥ al-Dîn'in kız kardeşinin izdivacına talip olmuştur. Ayrıca Ṣalâḥ al-Dîn'in, Şâver

'in kızlarından birisi ile evleneceği şâyiaları zuhur etti (Abū Şāma, *ayn. esr.*, I, 170). Buna mukâbil sünnî Türklerden hoşlanmayan bir kısım Mısır ümerâsı, iktidar hırslarını, Haçlıların yardımı ile Fâtımîn edebilecekleri düşüncesinde idi. Bu zümrenin başında eskiden de Şâvar'e isyan etmiş bulunan Yaḥyā b. al-Ḥayyāṭ'ın bulunduğu anlaşılmaktadır (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, XI, 221). Diğer taraftan Amaury, 562 (1167)'de Şîrküh'u Mısır'dan çekilmeğe zorlarken, ülkeyi ilhak etmek isteyen Haçlı erkânının ısrarlarına da mukavemet etmişti. Onun esas gayesi de Mısır'ı işgal etmek olmasına rağmen, şarktaki Haçlı kuvvetinin buna yetmiyeceğini, kuvvetlerinden bir kısmını buraya bağladığı takdirde bütün Filistin ve Suriye'nin Nūr al-Dīn'e karşı müdâfaasız kalacağını biliyordu. Bu sebeple şi'î ve sünnî âlemini birbirinden ayrı tutabilmek, onun nazarında kâfi bir muvaffakiyet sayılmalı idi. Amaury, hem Suriye Haçlı devletlerinin istikbalini, hem de Mısır'ın ilhakını, ancak büyük bir kuvvetin yardımı ile sağlayabileceğini müdrikdi. Görünürdeki bu büyük kuvvet ise, ancak Bizans olabilirdi. Bizans'ın yardım ve alâkasını sağlamak için, imparatorluk sarayı ile sıhrî râbıta kurmak istiyordu. Göndermiş olduğu bir elçi heyeti 1165 yılından beri, bunu te'min maksadıyle İstanbul'da imparator Manuel ile müzâkere hâlinde idi. Amaury, Mısır'dan Filistin'e dönüşü sırada, elçileri de imparatorun yeğeninin kızı Maria Komnena ile birlikte Sur (Tyros)'a vâsıl oldular. Kıral burada 29 ağustos 1167'de Maria ile evlendi. Bundan sonra geline refakat eden yüksek Bizans heyeti ile Mısır'ın müştereken işgali hakkında müzâkerelere başlandı. İlk safhası başarılı olmayan ittifak müzâkereleri, o sırada Sur kilisesinin yüksek ruhânilerinden olan meşhur tarihçi Guillame de Tyr'in kıralın elçisi sıfatıyle İstanbul'a gönderilmesinden sonra müsbet bir netîceye vardı. 1168 eylûlünde imparator Manuel, Haçlı elçisi ile, Mısır'ın 1169 yılında müştereken yapılacak harekâttan sonra iki taraf arasında taksimini derpîş eden bir anlaşmayı kabûl etti. Guillame de Tyr, Haçlılar için büyük bir başarı sayılması gereken bu anlaşma ile I. teşrîn I. 1168'de İstanbul'dan ayrıldı.

Haçlılar İstanbul'daki elçilerinin dönüşünü bekleyemediler. Kahire'de bulunan Frank şövalyeleri mütemâdiyen mürâcaat ederek, Mısır'ın işgal edilmesi için zamanın çok müsâit bulunduğunu, Şâvar'in idâresinin sallantıda olduğunu bildiriyorlardı. Yaḥyā b. al-Ḥayyāṭ ve benzerleri de Haçlıları Mısır'a taarruza tahrik ve teşvik etmekte idiler. Aynı şekilde 1168 yaz sonlarında Fransa'dan Kont Guillame IV. de Nevers'in kuvvetli bir şövalye birliği ile Filistin'e gelişi, Mısır'a derhâl taarruza taraftar olan Kudüs Haçlılarını cesâretlendirmişti. Amaury nihâyet bunların tazyikine mukavemet edemeyerek Kudüs'te kıraliyet meclisini topladı. İçtimâda, Hospitalier tarîkatinin reisi olan Gilbert d'Assailly ve adı geçen Nevers kontu sür'atle harekete geçilmesini istediler. Kıral, kat'î taarruzdan önce Bizans imparatorundan yardım gelmesini beklemek taraftarı idi. Mısır'ın şimdiki hâli ile Frankların bir „sağmal ineği" olduğunu, böyle verimli bir kaynağa taarruz edilecek olursa, bütün Mısır halkının mezbuhâne bir mukavemete sevk edilerek Nūr al-Dīn'in kucağına itileceğini, Suriye hükümdarının Mısır'ı zapt için Şîrküh gibi bir kumandanı göndermesi takdirinde bunun kendileri için bir felâket teşkil edeceğini belirtmesine rağmen (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, XI, 221), kendi kuvvetlerine güvendiklerini, ganimeti Bizans'la paylaşmanın akılsızlık olacağını ileri süren şövalyelerin ısrarına boyun eğmek zorunda kaldı.

Haçlılar 16 muharrem 564 (20 teşrîn I. 1168)'te 'Aṣḳalān'dan Mısır'a hareket ettiler. Nūr al-Dīn'in her hangi bir müdâhalesini önlemek gayesiyle Amaury, Ḥimṣ'a taarruz edeceği şâyiasını yaymıştı. Şâvar vaziyeti haber alınca dehşete düştü ve Frank kıralını, yaptığı hareketin aralarındaki anlaşmaya uymadığı hususunda ikaz etmek üzere gönderdiği Badrān adlı ilk elçisi, Amaury'nin kendisine Mısır topraklarında arâzi ya'adetmesi üzerine ona ihânet etti. Şâvar bunun üzerine, Amaury ile şahsen dost olan Şams al-Ḫilāfa Muḥammed b. Muḫtār adında ikinci bir adamını elçilikle tavzîf etti. Bilbays yakınında kırala ulaşan Şams al-Ḫilāfa ona acı serzenişlerde bulundu. Amaury, Şâvar'in oğlu al-Kāmil'in Şîrkūh ile giriştiği müzâkerelerden haberdar bulunduğunu, esâsen garptan gelmiş olan yeni Frank şövalyelerinin nasıl olsa, Mısır'a taarruza karar vermiş olduklarını, kendisinin onları, Mısır ahâlisine yumuşak muâmeleye sevk etmek için geldiğini, bununla berâber Şâvar kendisine 2.000.000 dinar ödeyecek olursa, belki geri çekileceklerini bildirdi. Ancak Şâvar'in artık kıralın şövalyelik sözüne de itimadı kalmamıştı. Amaury'nin hayretine rağmen mukavemete karar verdi. Bilbays'daki kuvvetlere kumanda eden oğlu al-Kāmil kapıları Franklara açmayı red etti. Ancak kuvveti pek azdı. Üç gün süren şiddetli bir mücâdeleden sonra Haçlılar 1 safer 564 (4 teşrîn II. 1168)'te kaleye girdiler. Şehrin bütün ahâlisi, çocuklar ve kadınlar dâhil, kılıçtan geçirildi. Bu, Frankların yapa-

bilecekleri akılsızlığın en büyüğü idi. Şâver 'den hoşlanmayan ve sünnî Türklerden de çekinen bir çok Mısırlı, Frankları belki de kurtarıcı olarak selâmlamağa hazırken, yaratılan, bu fâcia yüzünden bütün Mısır halkı Haçlılara düşman oldu. Bu hâdiseden bir kaç gün sonra Nil deltasına giren küçük bir Frank donanmasının Tânis şehrinde aynı şekilde davranması, Mısır 'ın mukavemet azmini büs-bütün kamçıladı. Amaury, ordusuyla bir kaç gün Bilbays 'ta kaldı. Kahire 'yi bir baskınla ele geçirmek mümkün iken, mukavemet görmeyeceğini zannederek beyhude vakit kaybetti. Haçlılar ancak 9 safer (13 teşrin II.) tarihinde Fusṭāṭ surları önüne geldiler. Şâver bu arada, Nil 'in şark kıyısında bulunan Fusṭaṭ 'ı, Haçlılara karşı koruyamayacağını anlayarak, ateşe verdirmişti. Rivâyete göre bu eski şehir 54 gün yanmıştır (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, aynı yer.). Şâver bundan sonra Şams al-Ḫilâfa 'yi tekrar Amaury 'ye göndererek, Franklara teslim etmektense, Kahire 'yi de yakmağı tercih edeceğini bildirdi. Franklar 10 safer (14 teşrin II.) de Kahire 'yi muhâsaraya başladılar. Ancak Amaury, hele deltadan içeri giren Frank donanmasının, nehirde vücûda getirilen mânialar yüzünden ilerleyemediğini haber aldıktan sonra, seferin başarısızlığa uğrayacağına kani olmuştu. Bu sebeple mümkün olduğu kadar fazla para koparmak ümidiyle Şâver 'le pazarlığa girişti. Önce 100.000 dinar ödemek suretiyle oğlu al-Kāmil 'i kurtaran Şâver, zaman kazanmak düşüncesinde idi. Hem Haçlılardan kurtulmak istiyor, hem de harekete hazırlanmakta olduğunu haber aldığı Nūr al-Dīn 'in kuvvetlerine karşı bunları koz olarak kullanmak fikrinden vazgeçemiyordu.

Filvâki Şâver in oğlu al-Kāmil, babasının oynak siyâsetine uymamış ve halîfe al-'Aḍid 'i, Nūr al-Dīn 'e bir mektupla bizzat mürâcaat ederek yardım rica etmeğe, Haçlıları ülkesinden kovması mukabilinde ona Mısır 'ın ½ 'ünü vermeğe ve kumandanları için ayrıca dirlikler va'ad etmeğe zorlamıştı. Genç Fâtımî halîfesi her hâlde, kendisini sapık ve yalancı addeden bir kimseyi yardıma çağırmanın neye müncer olacağını pek âlâ idrâk etmiş olmalıdır. Ancak, direnecek bir kudreti de yoktu. Nūr al-Dīn, Mısır müslüman'larının içinde bulundukları ümitsizliğin samimî bir ifâdesi olarak Kahire hilâfet sarayına mensup kadınların saçlarını da ihtivâ eden mektubu alıuca tereddüt etmedi. Esâsen müdahaleye hazır bekleyen Şîrkūh 'un emrine 8.000 atlı ve masrafları karşılamak üzere 200.000 dinar vererek, sür 'atle Mısır 'a hareketini emretti. Kaynaklarımızda, Şâver 'in de bizzat Nūr al-Dīn 'e mürâcaat ederek yardım istediği hakkındaki kayıtlar (krş. İbn. Vāṣil, *ayn. esr.*, I, 158) ın, onun tutumuyla izah edilmeleri mümkün olamayacağı cihetle, gerçeği ifâdé etmediği kabûl olunabilir. Şîrkūh 15 rebiülevvel 564 (17 kânun I. 1168) 'te Suriye 'den hareket etti (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, XI, 223; Abū Şâme, *ayn esr.*, I, 155; İbn Vāṣil, *ayn. esr.*, I, 160). Şâver bu suretle iki ateş arasında kalmış oluyordu. Son bir ümitle, iki düşmanını birbirine kırdırmağı denedi. 100.000 dinarını peşin olarak ödemek suretiyle 1.000.000 dinar tazminat vermek mukabilinde Amaury ile anlaştı ve Mısır 'a hareket etmiş bulunan Şîrkūh 'u daha çölden çıkmadan bastırması bususunda ikaz etti. Ancak Şîrkūh bu sırada daha cenuptaki bir yoldan çölü aşmış ve Mısır 'a girmiş bulunuyordu. Amaury, gelen Türk kuvveti ile (Abū Şâma Suriye 'den gelen kuvveti *al-Ġuzz* (= Oğuzlar) olarak kaydetmiştir; bk. *ayn. esr.*, I, 155) başa çıkamayacağını anlayınca donanmasına geri dönmek emrini verdikten ve Bilbays 'ta bıraktığı kuvvetlerini de yanına aldıktan sonrra 1 rebiülevvel 564 (2 kânun II. 1169) 'te Mısır 'ı terketti.

Şâver artık mukadder âkıbeti ile baş-başa kalmıştı. Şîrkūh 7 rebiülâhır (8 kânun II.) de Kahire 'ye geldi. Ordusu ve kendisi büyük bir itibarla karşılandı. Yapılan merâsimlere Şâver de katıldı. Ancak açıkça belirtilmemesine rağmen bütün iktidarını kaybettiği, sâdece ismen vezîrlik makamında bulunduğu meydanda idi. Yıllardan beri Mısır 'ı elde etmek isteyen iki rakip arasında oynadığı kaypak oyun, bunlardan birisinin Kahire 'yi fi'len işgali ile kat 'i olarak son bulmuştu. Devrinin bütün iktidar sâhiplerine kasîdeler yazmış olan 'Umāra b. 'Alī al-Yamanī 'nin aşırı övmelerine rağmen, tarihe sinsi ve kan dökmekten boşlanan bir kimse olarak intikal eden Şâver, 17 rebiülâhır 564 (18 kânun II. 1169) tarihinde, Şîrkūh ile buluşmak üzere, onun ziyâret etmekte olduğu İmâm al-Şāfi'ī 'nin türbesi yolunda, Suriyeli zâbitler tarafından tevkif ve Fâtımî halîfesinden alınan emirle idam edildi. Haçlılarla Suriyeliler arasında öylesine iki yüzlü bir siyâset tâkip etmişti ki, onun, Şîrkūh 'u Mısır 'dan çıkarmak için Franklara, Dimyat 'ı karadan ve denizden kuşatmalarını tavsiye eden bir mektup yazmış ve bunun ele geçmesi üzerine öldürülmüş olduğuna dâir İbn Taġrîbirdî (*ayn. esr.*, V, 351) rivâyetine inanmamak için sebep yoktur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İbn al-Aṯīr, *al-Tārīḫ al-bāhir fi'l-dawlat al-atābakīya* (nşr. 'Abd al-Ḳādir Aḥmed Ṭilīmāt), Kahire, 1963, s. 119 v. dd., 132 v. dd., 137–143; Yāḳūt, *İrşād*,

I, 420; Sûryânî Mihail (nşr. Chabot), Paris, 1899—1910, III, 325, 328, 332 v. d.; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşā*, X, 310—325; Kamâl al-Dîn İbn al-ʿAdîm, *Histoire d'Alep* (trc. Blochet), s. 36 v. dd; al-Maḳrîzî, *Sulûk* (trc. Blochet); s. 100 v. d.; ayn. mll., *Ḫiṭaṭ*, *MIFAO*, II, 5; III, 189 v. d.; IV, 32 v.d., 42; V, 2 ve bölüm XVI, § 12, Bulak tabı, II, 12 v. d., 194, 233, 251, 366, 415, 496; Abu 'l Maḥâsin, *Nucûm* (nşr. Popper), III, 67 v.dd.; ayn. mll., *Mavrid al-laṭâfa*, s. 22, 24; İbn İyâs, I, 67 v. d.; 'Alî Paşa Mubârak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, I, 13, 18, II, 83; III, 106; IV, 5; Michaud, *Histoire des Croisades*[5], II, 266—283; Deguignes, *Hunların, Türklerin... tarih-i umûmisi* (trc. Hüseyin Cahid [Yalçın]), İstanbul, 1923—1925, V, 325—360; Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1848—1851), III, 320—330; Schlumberger, *Les campagnes d' Amaury Ier de Jérusalem* (Paris, 1900), s. 33 v. dd.; F. Chalandon, *Les Comnènes* (Paris, 1913), II, 534 v. d, 538; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant* (Leipzig[2], 1936), I, 396; R. Grousset, *Histoire des Croisades et de royaume franc de Jérusalem* (Paris, 1934—1936), bk. fihrist; A. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge* (Freiburg, 1956), bk. fihrist.

(FİKRET IŞILTAN.)

ŞÂVÎ. [ŞÂVİ.]

ŞÂVÎ. AL-ŞÂVÎ : Şâviya [b. bk.]'den *nisba*, ABU 'L-ʿABBÂS AḤMED B. MUḤAMMED, Fas'ın en tanınmış velileri (*sayyid*) indendir. 26 muharrem 1014 (13. VI. 1605)'te ölmüş ve al-Siyâc (el-Siâj) mahallesinde, bugün bâlâ kendi ismini taşıyan bir *zâviya*'ye delnedilmiştir. Fas evliya tezkirecileri onun bir çok menakıbını kaydetmişlerdir. Meşhur Abû Muḥammed 'Abd al-Salâm al-Ḳâdirî (1058—1110=1648—1698) tarafından *Muʿtamad al-râvî fî manâḳib vali Allâh Sayyidî Aḥmed al-Şâvî* ünvânı ile onun *manâḳib*'inden müteşekkil bir mecmua vücûda getirilmiştir.

Bibliyografya: al-İfrânî, *Şafva man inṭaşar*, Fas, taş-basması, s. 36, al-Ḳâdirî, *Naşr al-maşânî* (Fas, 1310, taş-basması, I, 96; al-Kattânî, *Salvat al-anfâs* (Fas, 1316, taş-basması), I, 274; Gaillard, *Une ville de l'Islam: Fès* Paris, 1905), s. 128; René Basset, *Recherches bibliographiques...*, s. 27, nr. 71; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa* (Paris, 1922), s. 5;8.

[E. LÉVI-PROVENÇAL.]

ŞÂVİYA. [Bk. ŞÂVİYE.]

ŞÂVİYE. ŞÂVİYA (*şâvî* „koyun yetiştiricisi"nin cemi şekli), aslında tahkirâmiz mânada, Magrib'de çok sayıda topluluğa alem olmuş bir tesmiye şeklidir. Bunların en ehemmiyetlileri, Fas'da Tâmasnâ, Cezâyir'de Avrâs Şâviya'leridir. E. Douttè (*Marrâkech*, s. 4 v.d.) az ehemmiyetli bir kaç şâviya topluluğu daha zikrediyor Habeşistan'da bir bölgenin adı olan Şoa da şâviya kelimesi ile ilgili addedilmek istenmiştir.

Şâviya tesmiye şekline rastlanılan her yerde, bu, az veya çok Araplaşmış ve saf Arap unsurlarla karışmış olan Zanâta ve Huvâra [b. bk.] Berberî kabîleleri için kullanılmaktadır. Bundan başka, Şâviya olarak adlandırılan bu zümreler hemen-hemen dâimâ dinî akîdeler bakımından ayrılma temâyüllerine sâhip görünüyorlar [Constantine idârî bölgesine mensup Şâviya'nin oturduğu Avrâs silsilesi, II. (VIII.) asırda İbâżî [b. bk.] hâricîlerinin mukavemet merkezi idi—bugünkü Mzâb'ların olduğu gibi. Bu gün ise, sapık akîdeli Barağvâṭa'ların halefleri olan Fas Şâviya'si arasında, Mzâb adında bir kabileye ve „yahudileşmeğe„ başlamış atalarına dâir hâtıralara rastlanmaktadır. Diğer taraftan İbn Ḫaldûn, bize Marînî hânedanının başlangıç devresinde şarkî Fas'ta bir Şâviya zümresinin, Zakkâra'lar ile temâs hâlinde bu'unduklarını bildirmektedir ki, bu sonuncuların sapık âdetleri A. Moulières tarafından tetkik olunmuştur].

İbn Ḫaldûn (*Histoire des Berbères*, I, 176—182, trc. I, 272—282)'a göre, mûtad olarak Huvâra [b. bk.] denilen Havvâra'ların ilk ikamet mahalleri, Trablus eyâleti ile Barḳa'nın buna hudut olan kısımları idi. Araplar tarafından mağlûp ve tazyik edilen bu Berberîler bütün Magrib'e yayılmışlardı. Bunlar orada vergilerin ağırlığı altında, bir zamanlar kendilerini temyiz eden gurur ve istiklâllerini kaybetmişler ve koyunculukla meşgûl olmağa başlayarak nihâyet bu meşgûliyetlerine nisbetle, Şâviya adı ile anılır olmuşlardı. Zanâta'ye gelince bunlar, Araplar gibi göçebe olup, Ġadâmis'den Sûs al-Aḳṣâ'ya kadar yazın yaylalarda, kışın çölde, hayvanlarının ürünleri ile çadırlarında yaşayan Berberîler idiler (İbn Ḫaldûn, *ayn. esr.*, II, 1, trc. III, 179 v. d.).

Şâviya adı, görünüşe göre, ilk olarak İbn Ḫaldûn (*Prolégomènes*, I, 222, 16 ve trc. I, 256; *Hist. des Berbères*, I, 179, 10, trc. I, 278; II, 245, 3, trc. IV, 31; bu sonuncu yerde zikrolunan Şâviya, Tâmasnâ Şâviya'sine değil, daha ziyâde şarkî Fas'ta bulunan bir zümreye, Havvâra ve Zakkâra'lara komşu kabilelere tekabül eder görünüyor)'da geçmektedir.

Bundan sonra bunları *Soava* tesmiye eden Leo Africanus (I, 83 v. d.), bunların, Arapların yaşayış tarzını kabûl etmiş olan Afrikalı kabileler (yâni Berberîler) olduklarını bildirir. En büyük kısımları Atlas silsilesi eteklerinde

veya bu sıra dağlarda oturmakta, koyun ve sığır yetiştirmekle geçimlerini sağlamaktadır. Ancak bunlar nerede otururlarsa otursunlar dâima kırala veya Araplara itâat etmişlerdir. Bu müellif artık Şâviya'nin iki esas gurubunu da bilmektedir: bunların birisi Fas'ta Tâmasnâ'da, diğeri ise, Tunus kırallığının ve „hurma diyarı" (*Bilâd al-Carîd*)'nın hudutlarında yaşamakta idi.

„Koyun yetiştirici" tesmiye şeklinin Araplarca hakir görülen bir mâna taşıması kolay anlaşılır bir keyfiyettir. Nitekim M. W. Marçais gayet doğru olarak şöyle diyor: „Eski Arabistan'da küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin hakir görüldüğü anlaşılıyor... Umûmîyeti ile şimâlî Afrika zihniyeti koyun yetiştiricilerini küçük görmekte ısrar etmiştir. Deve yetiştiricileri bunlara sâdece hakaretle bakmışlardır. Bu duygu Orta-çağda, belki de ırkların birbirlerine karşı gerçek veya sözde zıddıyeti yüzünden daha da kuvvetlenmiştir. Bütün bu devre içinde deve yetiştirmeyi terk ederek koyunculuğa başlamak bir kabîlenin korkunç bir tereddiye düşüşünün alâmeti addolunmuştur. Bu, zulümlerine tahammül ve mâlî taleplerine itaat etmek üzere, mahallî hânedanlara boyun eğmek için çölün arzettiği cömertlikten, ilticâ edilmek şerefinden ve istiklâlden vazgeçmek demekti".

Tâmasnâ şâviya'si. Bunlar Umm ar-Rbî' nehrinin aşağı mecrâsının şimâl-i şarkîsinde, küçük Feżâla limanı hizâsına kadar uzayan geniş ve verimli ovalarda otururlar. Tâmasnâ Şâviya'leri, Leo Africanus (II.9)'a göre, Marînî hükümdarlarının buraya tehcir etmiş oldukları ve bu civârın eski sapık akîdeli sâkinleri olan Barağvâṭa bakiyeleri ve aynı şekilde al-Muvaḥḥidîn sultanı Ya'ḳûb al-Manṣûr'un İfrîḳiya'den buraya getirmiş olduğu Araplarla karışmış bulunan Zenâta ve Ḥavvâra'lerden neş'et etmişlerdir. Bunlar bugün Arapça konuşurlar; Berberî asıllı olduğu anlaşılan bugünkü kabîleleri Znâta, Medyûna, Mzâb, Mellîla, Zyâyda ve Ûlâd Bû-Zîrî'lerdir.

Avrâs Şâviya'si. Bunlar Constantine idârî merkezinin cenûbunda Batna ile Biskra arasındaki Avrâs sıra dağlarında otururlar. Daha İbn Ḫaldûn (*Hist. des Berbères*, II, 1; trc. III, 179 v. d.), Zenâta'ye mensup kabîlelerin. hâkimiyetlerini kabûl ettikleri Hilâl Arapları yanında, Avrâs'da oturduklarından bahsetmektedir. Bu Şâviya, bugüne kadar Berberi lehçelerini muhâfaza etmiş olmalarını hiç şüphesiz dağlar içinde bulunan ikamet mahallerine medyundurlar.

Bibliyografya: Umûmî olarak Şâviya için: Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), I, 83; İbn Ḫaldûn, *Prolégomènes*, I, 222, trc. I, 256 v. d.; E. Carette, *Recherches sur l'origine et les migrations des principales tribus de l'Afrique septentrionale et particulièrement de l'Algérie* (*Exploration Scientifique de l'Algérie, Sciences Historiques et Géographiques*, Paris, 1853, III. 147—152. 190; W. Marçais ve Abderraḥmân Guîga, *Textes arabes de Takroûna*, s. 257. nr. 37, s. 258 nr. 39.

2. **Tâmasnâ şâviya'si için** Leo Africanus, *ayn. esr.*, I, 9. Marmol, *L'Afrique* (trc. de Perro d'Ablancourt), Paris. 1677, II, 4. kitap, fasıl I—XII; Aḥmed al-Nâṣirî, *Kitâb al-istiḳṣâ*, III, 135 v.d.; G. Kampffmeyer, *Šâuia in Marokko* (*M S O S As.* Berlin. 1903. VI); E. Doutté, *Merrâkech*, s. 2 v.dd.: ayn mll., *Villes et tribus du Maroc: Casablanca et les Châouïa*, bilhassa. I. 109—116 ve 131—136.

3. **Avrâs şâviya'si için:** İbn Ḫaldûn, *Hist. des Berbères*. II, 1, trc. III. 179 v.d.; E. Masqueray, *Le Djebel Chechar* (*R. Afr.*, 1878, XXII, 259—281); De Lartigues, *Monographie de l'Aurès* (Constantine. 1904), bilhassa s. 123 v. dd. ve s. 477—480 arasındaki bibliyografya. Bunların Berberî lehçeleri için krş. G. Mercier, *Le Chaouia de l'Aurès* (Paris, 1896), krş. ayrıca mad. AVRÂS. bibliyografya. (GEORGES S. COLİN.)

ŞAVVÂL. [Bk. ŞEVVÂL.]

ŞAY'. [Bk. ŞEY.]

ŞA YÂ. [Bk. ŞA'YÂ.]

ŞA'YÂ. Ş'A YA (*Ahd-i atîk*'e göre Amos oğlu Aş'iyâ), Ṣadîḳa (= Sedecias. islâmî kaynaklarda belli bir zuhûl eseri olarak Ḥazaḳiya=Ezechias ile karıştırılmıştır) devrinde İsrâillilere gönderilen peygamber dir. Kudüs'ün Asurî hükümdar Sanaḥarib tarafından kuşatılması sırasında bu şehirde bulunmakta olup, kıral Ḥazaḳiya'ya, ölümünün, 15 yıl sonraya tehir olunduğunu tebşir etmişti; bundan sonra, hükümdarları ve onunla birlikte bir mağaraya iltica eden beş kâtibi hariç, bütün muhasırlar mahvoldular. Yahudi kıralı alınan esirleri 70 gün müddetle Kudüs civârında teşhir etti; bunlara gıda olarak her gün iki arpa ekmeği veriliyordu. Esirler nihâyet yurtlarına iâde olundular. Muḥammed b. İsḥâḳ'a göre. Şa'yâ, âsî İsrâilliler tarafından vaızları sebebiyle takib olunurken ortasından yarılan bir ağaca rastlayarak bunun içine sığındı. Fakat şeytan. onun ağacın yarığı dışında kalan esvasının eteğini yakalamıştı; onu takipçilere ihbar etti. İsrâilliler bunun üzerine Şa'yâ'nın içinde bulunduğu ağacı ikiye biçtiler. Ṭabarî, bu hususta Talmud'u aksettiren (*Jewish En-*

cycl., I/I, 636) ve böylece hâdiseyi Manasse 'nin hâkimiyet devrine vaz'eden Vahb b. Munabbih'i kaydetmektedir. *Ahd-i atîk*'in *Aş'iyā* kitabı, Muṭahhar b. Ṭâhir al-Maḳdisî tarafından *Livre de la Création*, nşr. Huart, I, 188, II, 172) zikredilmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Annales*, I, 638—645; İbn al-Aṣîr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, I, 178 v.dd; Mîrḫond, *Ravżat al-ṣafâ'* (Bombay, 1271), I, 121; krş. *Kitâb-ı Mukaddes*, *Mulûk II.*, XIX—XX; *Tavârîh II.*, XXXII; *Ḳur'ân*, XVII, 4; al-Bayżâvî, *Tafsîr*, nşr. Fleischer, I, 533. (CL. HUART.)

ŞAYBA. (Bk. ŞEYBE.)

ŞAYBÂNÎ. (Bk. ŞEYBÂNÎ.)

ŞAYBÂNÎ HÂN. (Bk. ŞEYBÂNÎ HAN.)

ŞAYDA. (Bk. ŞEYDÂ.)

ŞAYḤ. (Bk. ŞEYH.)

ŞAYḤ 'AD. (Bk. ŞEYH ADÎ.)

ŞAYḤ AL-CABAL. (Bk. ŞEYH-ÜL-CEBEL.)

ŞAYḤ ḤAYDAR. (Bk. HAYDAR.)

ŞAYḤ AL-İSLÂM. (Bk. ŞEYH-ÜL İSLÂM.)

ŞAYḤ AL-MAḤMŪD. (Bk. ŞEYH-ÜL-MAHMÛDÎ.)

ŞAYH SA'D. (Bk. ŞEYH SA'D.)

ŞAYḤ AL-ṬARİḲA. (Bk. ŞEYH-ÜL-TARÎKA.)

ŞAYḤ. (Bk. ŞEYHÎ.)

ŞAYḤİ. (Bk. ŞEYHİYYE.)

ŞAYḤİYA. (Bk. ŞEYHİYYE.)

ŞAYḤZADE. (Bk. ŞEYH-ZÂDE.)

ŞAYṬAN. (Bk. ŞEYTAN.)

ŞAYYAD. (Bk. ŞEYYÂD.)

ŞAYYÂD ḤAMZA. (Bk. ŞEYYÂD HAMZA.)

ŞAYZAR. (Bk. ŞEYZER.)

ŞAẒİLİ. (Bk. ŞÂZİLÎ.)

ŞÂZİLÎ. ŞÂẒİLİ, ABU 'L-ḤASAN 'ALİ B. 'ABD ALLÂH B. 'ABD AL CABBÂR AL-ŞARİF AL-ZARVİLİ. *Şāẓiliyya* (b. bk.) adıyla tanınan tarikat (*ṭarîḳa* (b. bk.))'ın kurucusu meşhur bir sûfî dir. Kurmuş olduğu tarîkat, aralarında *Vafâ'iyya*, *'Arûsiyya*, *Cazûliyya*, *Ḥafnaviyya* v. s. bulunan onbeş kadar başka tarîkatin doğmasına sebep olmuştur.

Bu zât, bazılarına göre, 593 (1196/1197)'e doğru Septe (Ceuta civârında Ġemâra'de doğmuştur. Başka rivâyetlere göre ise, Tunus'ta Cabal Żalrân civârında bulunan bir mevkı olan Şâẓila'de doğmuş ve Şâẓili *nisba*'sini de oradan almış olmalıdır. Her halde al-Zarvîlî nisbesi bir Faslı menşe'i göstermektedir. Müridleri ona daha asil bir menşe' atfeder ve Tunu al-Ḥasaa üzerinden Peygambere kadar çıkarırlar.

Şâẓilî, gençliğinden itibâren kendisini büyük bir şevkle okumağa vermişti, öyle ki bundan dolayı ağır bir göz hastalığına tutuldu; belki de kör oldu. O tarihten itibâren kendini tamâmiyle *sûfî* (bk. TASAVVUF)'lerin akîdelerini öğrenmeğe verdi. Fas'ta şarkın büyük sûfîsi Cunayd tarafdarlarının ve bilhassa Tlemsenli Abū Midyan Şu'ayb'ın bir mürîdi olan Muḥammed b. 'Alî b. Ḥirzihim'in akîdelerini benimsedi. Fakat, Faslı sûfî 'Abd al-Salâm b. Maşîş'in tesiri ile al-Şâẓilî, akîdelerini yaymak üzere İfrîḳiya eyâletinde Tunus civârına gitti. Tarikat dâvetçiliği ve bilhassa halk üzerindeki te'siri do'ayısiyle tâkibata mâruz kaldığı için İskenderiye'ye sığındı ise de halk arasındaki şöhreti ve itibarı gittikçe arttı, hâl tercümesini yazanların bâzılarına göre, Şâẓilî, evinden çıkar-çıkmaz etrafını kalabalık sarardı. Bir çok kere Mekke'ye hacca gitti; son hacında Yukarı-Mısır çölünü geçerken Homaysirâ'da öldü (656 = 1258). Büyük bir hürmet gören ve ziyâretgâh olan türbesi üzerinde bir Memlûk sultanının sehâvetiyle yaptırılan bir kubbe yükselmektedir. Silvestre de Sacy (*Chrestom.*, II, 233) başka bir rivâyet nakletmektedir; bu rivâyete göre, al-Şâẓilî Moḫā bölgesinde gömülmüş olmalıdır.

al-Şâẓilî'nin hayat tarzı, bir *şayḫ* (b. bk.) *sā'iḥ*'in veya kararsız ve mütefekkirâne bir hayatla, ulûhiyet ile daimî bir birleşmeyi, ebedî vecd-ü ıstiğrakı arayan bir dindar kişininki gibidir. Kendisi, müridlerine Allah için fânî varlıktan ferâgati, her saat, her yer ve her şartta ibâdeti tavsiye ediyor, *taṣavvuf*'u öğretiyordu. Onun iman akîdesi *tavḥîd* idi. Onun gerçek müridleri, ne *ḫalva* („halveti"), ne, tekke, ne gürültülü âdâbı, ne de hokkabazlık bilirler. Bir çok müridleri arasında, Mısır'dakilerin en meşhurları, Tâc al-Dîn b. 'Aṭâ' Allâh ve Abu 'l-'Abbâs al-Mursî'idiler; şimâl-i garbî Afrika'da müslüman tarîkat reislerinin çoğu onun akîdesini benimsemişlerdir.

al-Şâẓili, çoğu, muntazaman veya zarûret hâlinde okunan bir çeşit duâ şekilleri olan *Aḥzāb* (mufredi *ḥizb* (b. bk.)) 'dan ibâret bir mikdar duâ bırakdı. İşte isimleri: 1. *al-Muḳaddimat al-ġazziya li'l-camā'at al-azhariyya*; 2. *Kitāb al-uhva*; 3. *Ḥizb al-barr*; 4. *Ḥizb al-baḥr*; 5. *al-Ḥizb al-kabîr*. 6. *Ḥizb al-ṭams 'alā 'uyūn al-aydā'*; 7. *Ḥizb al-naṣr*; 8. *Ḥizb al-luṭf*; 9. *Ḥizb al-anvār* diye de tanınan *Ḥizb al-fatḥ*; 10. *Ṣalāt al-fatḥ va 'l-Maġrib*; 11. muhtelif duâlar veya zikirler; 12 nihâyet müridlerine bir çeşit vasiyet olan *Vaṣiya*.

Bibliyografya: M. Ben Cheneb, *Étude sur les personnages mentionnés dans l'Idjâza du Cheikh 'Abd al-Qâdir al-Fasy*, nr. 339 ve zikredilmiş Arapça kaynaklar, Paris, 1907: Brockelmann, *G A L*, I, 449; Depont ve Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes*, (Cezayir, 1897), s. 444;

Doutté, *l'Islam Algérien*, (Cezayir, 1900), s. 78; Massignon, *al-Hallâj*, (Paris, 1922), I, 424 ve muhtelif yer.; Rinn, *Marabouts et Khouans*, (Cezayir, 1884), s. 220

(A. COUR.)

ŞĀZİLİYA. [Bk. ŞĀZİLİYE.]

ŞÂZİLİYE. ŞĀZİLİYA, veya ŞĀZALIYA, (Afrika'daki telâffuzu Şāzulīya) ismini, kendisine, yerine göre, Tāc al-Dīn veya Takī al-Dīn lâkabı verilen Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. 'Abd Allāh al-Şāzilī (593 — 656 = 1197 — 1258)'den olan bir sûfî tarîkati. Tarîkat kurucusunun hayatı için bk. mad. ŞÂZİLİ.

Tarîkatinin esâsı. al-Şāzilī büyük risâleler te'lif etmemiş görünüyor; fakat kendisine bir çok hikmetler, sihirli evrad ve bir maazûme atfedilmiştir; hikmetlerinden bir kısmı, mürîdi Tāc al-Dīn al-İskandarī'nin 694 (1295)'te te'lif edilmiş olan eserinde zikredilmiş olduğuna göre, bunlar her hâlde kısmen mevsuk telâkkî edilebilir [bk. mad. ŞÂZİLİ]. Bunların en meşhuru, İbn Baṭṭūṭa (I, 41)'nın naklettiği *Ḥizb al-baḥr* „denizi teshir" olup, bunun L. Rinn (*Marabouts et Khouan*, s. 229) tarafından bir tercümesi yapılmıştır. Kâtib Çelebî (III, 58) tarafından bu duaya hârikulâde kuvvetler atfedilir, bunun müellifi, duanın Bağdad'ın sukutuna mâni olabileceğini zannetmişti. Buna dâir bir çok şerh zikredilir (krş. mad. HİZB). Bir çok diğer sihir ve duâlar, *Laṭā'if* (II, 47—66) ve *Mafāḫir* (s. 135 v. d.)'de verilmiştir. Bu eserlerin sonuncusu oldukça uzun tafsilât ihtivâ eder: bir kısmında *murîd*'in geçmek mecbûriyetinde olduğu menziller tafsilâtiyle târif edilmiştir; bununla berâber benzer hâllerde vâki olduğu gibi dil, alelâde bir okuyucu için kolay anlaşılır değildir. al-Şāzilī'nin bu çalışmalardan başlıca gayesinin, kendisinin tasvip ettiği eserlerde yânî *İḥyā' 'ulūm al-dīn* ve *Ḳūt al-ḳulūb*'da bulunan en yüksek ahlâk esaslarını telkin olduğu anlaşılmaktadır: ve gerçekten de onun âdâbının beş esâsı (*uṣūl*) şöyledir: 1. zâhiren ve bâtınen Allah'dan korkma; 2. söz ve fiillerde sunna'ye sarılma; 3. saadette ve musîbette insanlardan bir şey beklememe 4. büyük ve küçük şeylerde Allah'ın irâdesine teslîmiyet; 5. sevinç ve kederde Allah'a sığınma.

al-Şāzilī'nin, daha sonra *ṭarīḳa* kelimesine verilen mânaya göre, bir tarîkat kurmak niyetinde olduğu pek muhtemel görünmüyor. O, tarafdarlarının, mümkün olduğu takdirde, tabiî meşguliyetleri ile dinî amellerini imtizaç ettirerek bağlı bulundukları iş ve çalışmalarını tâkip etmelerini istiyordu. Ondan nokledilen fıkralara göre, vazifelerini terk edip, kendi arkasından gitmeği teklif edenleri, o eski işlerine devama sevk etmişti. al-Şāzilī dilenciliği tasvip etmediği gibi, hattâ iddia edildiğine göre hükümetin, kendilerinin toplantı muhitlerine yaptığı resmî yardımı da, reddetmiştir.

Gerçekten *Zāviya* ve benzer binaların inşâsının, ne al-Şāzilī, ne de Mâl tercümesini yazan zâtın, aslâ bir taşı bir taşın üzerine koymadığını övdüğü al-Şāzilī'nin halefi Abu 'l-'Abbās tarafından tasavvur bile edilmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber çok tahsisat ve muhteşem bir hayat tarzı sağlayan yüksek makamlar bile reddedilmemiştir; bu akîde, görüleceği üzere, bu tarîkat mensupları arasında son zamanlara kadar yaşamıştır.

Şüphesiz, al-Şāzilī'nin arzû ettiği son gâye de, diğer sûfîler için olduğu gibi *al-fenā'* idi; bunun için tâkip ettiği usul ise, *avrād* ve *aẕkār* denilen mûtad dinî tâlimlerdi. Mûtad olduğu üzere muayyen zikir şekilleri seçilerek bunların belli bir sayıda tekrarı gerekli idi. Bu zikir şekillerinin listesi, menâsiki ile birlikte *Mafāḫir* (s. 125 v. d.)'de verilmiştir. Esâsen şeyh, galiba tavsiyelerini her *mürid*'in ihtiyaçlarına uydurmuş ve her müridin, eğer usullerini daha müessir buldu ise, diğer bir şeyhi tâkip etmesine izin vermiştir. Bununla berâber, böyle zikir şekillerinin kullanılması, *Mafāḫir* (*ayn. yer.*)'de târif edilmiş mucizevî kuvvetleri iktisap etmeğe bağlıdır: „Şāzilī'lerin en küçük ihtarları, körlük, topallık ve sefâletdir", fakat kendileri de bu dertleri düşmanlarına musallat etmeğe hakları olup olmadığı mes'elesi üzerinde müteredditdiler.

Onların esrarlı bilgileri bir tarafa, tarîkatin reisleri sünnete sıkı sıkıya bağlı olduklarını iddiâ ederlerdi; gerçekten de eğer mensuplarından biri, *sunna* ile tezad halinde bulunan bir ilham alırsa, bunu sunna lehine feda etmesi emrolunurdu. Buna rağmen al-Şāzilī'nin bâzı iddiaları, İbn Taymiya'nın itirazlarına mâruz kalmış, buna mukabil İbn Taymiya'nın tarafdarları da, Tarihçi al-Yāfi'ī (IV, 142)'nin itâbına hedef olmuşlardır.

Tarîkat azasının sâhip çıktığı üç husûsiyet şudur: 1. hepsinin „lavḥ-i maḥfuz" da seçilmiş olması, yânî onların bu tarikate mensup olmalarının ezelde takdîr olunması; 2. vecd'i, onlarda, tabiî hal (şaḥv)'in takip etmesi yâni vecdin onları devamlı bir şekilde faal bir hayat sürme hâli dışında bırakmaması; 3. *Ḳuṭb*'un bütün zamanlar boyunca kendilerinden biri olması hususu.

Tarîkatin yayılması. Başlangıçtan itibâren dinî gayeler için yapılan binaların bulunmayışı, tarîkatin yayılışını tâkip etmeyi güçleştirmektedir. Fakat bu tarîkata tarafdar olan

ilk zümrenin Tunus'ta teşekkül etmiş olduğu açıkça gözükmektedir; bununla berâber al-Şāẕilī'nin halefi olan Abu'l-'Abbās al-Mursī (ölm. 686=1287/1288), „vâlinin yüzünü bir karecik görmeksizin, ona birini göndermeksizin" (*Laṭā'if*. I, 128; ve denildiği gibi, bir taşı bir taşın üstüne koymadan 36 yıl İskenderiye'de yaşadı; bununla berâber, 'Alī Paşā Mubārak (*Ḫiṭaṭ cadīda*, VII, 69) İskenderiye'de Abu'l-'Abbās al-Mursī'nin adını taşıyan bir camiin (tâmiri 1189=1775/1776) mevcûdiyetini zikreder; hiç şüphesiz bu câmi onun müritleri tarafından inşâ olunmuştur. 'Alī Paşā Mubārak, aynı şekilde Abu'l-'Abbās al-Mursī'nin müridi olan Yāḳūt al-'Arşī (ölm. 707)'nin adını taşıyan bir câmii ile onların ders arkadaşı olan Tāc al-Dīn b. 'Aṭā al-İskandarī (ölm. 709, *Laṭā'if*'in müellifi)'nin adını taşıyan üçüncü bir câmii kaydeder. Bunların birincisi *Câmi'* adını taşır ve zengin vakıflara sahiptir. Bu câmide bu şahısların ilk ikisi adına *mavlid* okunur. 'Alī Paşā bu câmilere bilhassa Magriplilerin devam ettiğini tasrih etmektedir. 'Alī Paşā, bu tarîkate âit olmak üzere Kahire'de o sırada harâbe hâlinde bulunan bir câmii de zikreder. Mısır'ın garbında her zaman için Şāẕilī müridleri bulunmuş olmalıdır; fakat H. H. Jessup (*Fifty-three Years in Syria*, London, 1910, II, 537) kendi devrinde Suriye'de al-Şāẕilī'nin müridlerinin çok olduğunu ve bunların *Ahd-i atîk* ve *Ahd-i cedîd*'in metnini ve hıristiyanlar ile kardeşliği va'zettiklerini ifâde etmektedir. 1892'de „Hermon dağının şimâlinde bulunan *Bukā'*'da Koraun'lu" bir kadın taraftar, bütün Suriye'de va'zetmek üzere seyahate çıktı. Bu kadın, ıslahat, dürüst bir hayat va'z ve bütün müslüman, hıristiyan ve yahudilerin kardeş o'duklarını telkin ediyordu. O, Şam, Hasbeia, Sayda, Sur ve diğer şehirlerdeki câmilerde va'zederek insanları günahkârlıkla itham ediyordu. Galiba bu çeşitten bir dinî müsâmahanın hiç bir şekilde tarîkat kurucusunun görüşleri ile bağdaşmadığı âşikârdır.

C. Niebubr (*Reisebeschreibung nach Arabien*, I. 439; frans. trc. I, 350) tarafından Arabistan'ın cenûbunda Mokā'da Şeyḫ al-Şāẕilī'nin, oranın koruyucu velîsi olarak telâkkî edildiği ve hattâ kahve içmeyi ilk defa bunun îcad ettiği nakledilmiştir. Ondan sonra, De Sacy (*Chrest. Arabe*, II, 274'), *Cihannümā*'deki al-Şāẕilī'nin 656 (1258)'da Arabistan'a gelişini ve Mokā'nın başlıca ziraati olan kahve istihsâlini teşvik eden bir takım kerâmetlerini anlatan bir parçayı nakletmiştir.

Mokā koruyucu velîsinin, tarikatın muahher bir âzâsı olması daha muhtemel görülmektedir: bu zât, vaktiyle tarikatin başında bulunan (Ritter, *Erdkunde*, *Arabien*, II, 572) Nāṣır al-Dīn Muḥammed b. 'Abd al-Dā'im b. al-Maylaḳ (ölm. 797=1394/1395)'in mürîdi (ve muhtemelen dayı-zâdesi) olan 'Alī b. 'Umar al-Ḳuraşī (beyitleri *Mafāḫir*, s. 7'de zikredilmiştir) olmalıdır. Niebuhr'un kayıtlarından kendi devrinde al-Şāẕilī menâsikine Mokā sakinlerinin ne dereceye kadar riayet ettikleri veya bu tarîkate mensup oldukları açık olarak anlaşılamamaktadır. Niebuhr'un zamanından beri, burasının ciddî surette ehemmiyeti azaldı; şimdi burası „kahve ve deri ticareti bakımından yarı ölmüş bulunan mağmum ve harâbe bir şehir" (G. Wyman Bury, *Arabia Infelix*, 1915, s. 24) dir.

Buna göre, Şāẕilīya'nın başlıca merkezi, Afrika'nın Mısır'ın garbına rastlayan kısmı ve bilhassa Cezâyir ve Tunus olarak görünmektedir. Bu mıntakanın şimdiye kadarki dinî tarihi için malzeme çok azdır. Mac Michael (*A. History of the Arabs of the Sudan*, *II*, *250*)'ın 1805'te yazılmış *Ṭabaḳāt Vad żayfulla* adında, bir el yazmasından kısalttığı hicrî 1155'te ölen bir şeyhle ilgili bir parçada şöyle denilmektedir: „*Kur'an* ve sünnete bağlanmak, sözlerinde ve fiillerinde Şāẕilīya seyyidlerinin misallerini tâkip etmek onun (Ḫogali b. 'Abd al-Raḥmān b. İbrāhīm'den bahsedilmektedir) vasfıdır ve muhteşem elbise'er, meselâ yeşil Basra cübbesi ve başına, sarık yerine tol tülbent sarılı kırmızı fes (*ṭarbūş*) giymek onun âdeti idi; ayakkabı olarak sandal (*ṣarmūga*) giyerdi; Hind ōd ağacı (*al-'ūd al-hindī*) ile tütsülenir, güzel koku sürünür, sakal ve elbisesine Habeşistan miski sürerdi. Bütün bunları o, şeyh Abu'l-Ḥasan al-Şāẕilī'yi taklit etmek için yapıyordu... Ḳādirī'ler sâdece pamuk gömlek ve fakir elbiseler giyerlerdi denildiği zaman o „benim elbiselerim dünyaya size ihtiyacımız yoktur diye ilân ediyor, onların elbiseleri ise: size ihtiyacımız vardır diyor" şeklinde cevap vermişti.

Aynı kayıt, tarîkatin bâzı mühim azâsının isimlerini de vermektedir. *Şoyḫ*'in tavr u hareketi, görüleceği üzere, *Laṭā'if*'de geçen fıkralarla mükemmel surette mutabakat hâlindedir ve müteakıp kısım için de aynı şey bahis mevzuudur: yalnız Şeyḫ İdrīs'in halefi [*Ḫalīfa*] ve Şeyḫ Şuġayerūn'un halefi olan iki kişi hâriç, dünyanın büyüklerinden, ne kendi memleketinin hükümdarları olan avlād 'agib'e, ne de ga'al hükümdarları ve ne de her hangi asil bir kişiye selâm vermek için kalkmak onun husûsiyetinden idi.

XIX. asır boyunca bu tarîkat Bogar ile Miliana arasındaki yol ortasında ikamet eden bir kabîle olan Garîbler arasında 1820'ye doğru

doğmuş bulunan bir „Si Maisum" (= al-Mi'ṣūm) Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed 'in gayretleri sâyesinde mühim bir inkişaf gösterdi; bunun bir hal tercümesi tavsilâtlı bir şekilde A. Joly tarafından *Revue Africaine*, 1906, 1907 'de verilmiştir. Muḥammed b. Muḥammed b. Aḥmed eyâletin bâzı bocaları yanında ders gördükten sonra, Cezâyir 'de İslâm tetkiklerinin bir merkezi olan Mazouma 'ya gitti. Orada yeter derecede bilgi edindikten sonra Ġaribler arasına döndü, burada iki câmi yaptırdı; birinde *Kur'an* ve fıkıh, diğerinde ise, dil bilgisi ve mantık okuttu. Muhtelif tarîkat mensupları ile münâsebette bulunduğu için Madanîya ile Şâzilîya arasında tereddüde düştü; 1860 'da Cezâyirli 'Abd al-Raḥmān al-Ṣa'ālibī 'nin türbesini ziyâret etti ve bu velî Şâzilî olduğu için Si Maisum, Şâzilîya akîdesine doğru kaydı; tarîkatin bir mensûbu ona kendi akîdelerini kabûl etmesini ve Ūlād Lakreud 'da bulunan Cabal al-Luḥ 'daki tarîkat şeyhi 'Adda 'yı ziyâret etmesini tavsiye etti. al-Mi'ṣūm, bir müddet orada kaldı, ondan sonra Ġarîbler arasına döndü. Diğer tâliplere mecbur edilen mukaddemat kabîlinden denemelerden muaf tutulmasına hususî bir ihtimam gösterildi ve tarikattaki, mansıbına *muḳaddim* olarak başlaması gerekirken, intisabından az sonra, *şaġh* mertebesine yükseldi. 1865 'e doğru Bogari 'de bir zâviye kurdu ve vaktini bâzan Ġarîbler, bâzan da Bogari arasında geçirdi; sonunda Bogari 'ye çekildi. 'Adda 'nin ölümü üzerine, 1866 'da, her ne kadar aldığı ünvan, 'Adda 'nın oğlu ile kendi arasında ihtilafa yol açtı ise de, merkezî Cezâyir 'de Şâzilîya şeyhi oldu. Kendisine Cezâyir 'de bir devlet medresesinin idâresi verildi ise de, o bunu reddetti. Bununla berâber bu imtiyaz, onun Avrupalı vazifeliler ile münâsebetini te'min etti ve 1883 'te ölünceye kadar bu me'murların kendisine gösterdikleri saygıdan faydalandı. Bu tarihte onun te'sir sâhası, Tell Oranais 'in en büyük kısmına ve bütün garbî Cezâyir 'e yayılmıştı. Mustaghanem, Mascara, Relizane, Nedroma, Oran, Tlemcen *ḫulafā'* 'sının bulunduğu yerler olmuştur. al-Mi'ṣūm 'un ölümünden sonra, halîfelerin bâzıları müstakil oldular ve onun kurmuş olduğu sıkı murâkabe son buldu.

XIX asrın sonundaki nüfuslarının sayısı, Depont ve Coppolani (s. 454) tarafından verilmiştir. Buna göre, Şâzilîya mensuplarının sayısı, Cezâyir 'de ve Constantine 'de 15 000 'i bulunuyordu ve 11 tane de zaviyeleri vardı. Şâzilîya 'den ayrılan kollar, burada 13 olarak verilmiş olup bunlardan, Şayḥîya, Ṭaybîya ve Derḳāvîya en kalabalıkları olarak gösterilir.

Her ne kadar, cemâat teşekkül etmeğe başladığı zaman, bir teşkilât kurulması belki hiç düşünülmemiş ve mensupları arasındaki bağlar da pek gevşek görünmekte ise de, sonradan tabiî bir tarîkat teşkilatının tatbik edildiği açıkça anlaşılmaktadır.

Tarîkatin edebiyatı. Ne bizzat al-Şâzilî 'nin, ne de onun halefi Abu 'l-'Abbās al-Mursī 'nin eser yazdığına işâret edilmiştir; hâlbuki Abu 'l-'Abbās al-Mursī 'nin müridi Yāḳūt al-'Arşī 'nin, bir *Manāḳib* yazmış olduğu anlaşılıyor ve ber ikisinin müşterek müridi olan Tāc al-Dīn al-İskendarī ise, bir çok eserler te'lif etmişti. Onun, tarîkatin ilk iki büyüğünden bahseden *Laṭā'if al-minan* 'i ve *Miftāḥ al-falāḥ va-miṣbāḥ al-arvāḥ* 'ı, al-Ṣa'rānī 'nin *Laṭā'if al-minan* (Kahire, 1321)'nin kenarlarında basılmıştır. Bu iki çalışmanın ilki olan *Laṭā'if al-minan*, al-Şâzilî 'nin tarîkati hakkındaki bilgimizin başlıca kaynağını teşkil eder. al-Şâzilî 'nin, çok yeni olmıyan *Mafāḫir* 'den çıkarılmış bir hâl tercümesi Muḥammed b. al-Ḳāsim al-Ḥimyarī b. al-Ṣabbāġ 'ın *Durrat al-asrār* 'ıdır. Abu 'l-Faḍl 'Abd al-Ḳādir b. Mu'ayzil (ölm. 894=1488/1489) tarafından yazılmış olan *al-Kavākib al-zāhira* adlı diğer bir hâl tercümesi Haneberg (*Z D M G*, VII, 14 v. d.) tarafından kısaltılmak suretiyle neşredilmiştir. İbn 'Iyāż tarafından, tarîkatin âdab ve erkânı hakkında umûmî bilgi vermek üzere, yazılmış olan *al-Mafāḫir al-'aliya fi 'l-ma'āṣir al-Şāzi'iya* (Kahire, 1314), al-Suyūṭī 'ninkinden daha muahherdir. Eser bu akîde için, Sîdi Zarrūḳ (Şihāb al-Dīn Aḥmed al-Fāsī ölm. 896=1490/1491) tarafından yazılmış ve *al-Uṣūl* veya *al-Ummahāt* adlarını taşıyan iki *Risāla* 'yi tavsiye eder. Haneberg (*oyn. yer.*), 807 (1404/1405)'de ölen Şâzilî şâir 'Ali b. Vafā' 'yı ve bu şâirin bâzı tasavvufî eserler ve „manzûmelerinin çoğu, Allah 'a karşı katıksız sevimli bir dindarlığı terennüm eden bir *Dīvānı*" 'nı zikretmektedir. Daha önce kendisinden bahsedilmiş olan Nāşir al-Dīn tarafından yazılmış bulunan *Ḥāl al-sulūk* adlı bir manzûmesi Kâtib Çelebî tarafından zikredilmiştir.

Bir Şâzilî müellif, İskenderiyeli Dā'ūd b. 'Umar b. İbrāhīm (ölm. 733=1332/1333) al-Suyūṭī (*Ḏuġyat al-vu'āt*, s. 246) tarafından zikredilmiştir.

Bibliyografya: Tarîkate âit Avrupa dillerinde yazılmış olan belli-başlı kitâbiyat yukarıda zikredilmiştir. [Ayrıca bk. Harîrî-zâde Kemaleddin Efendi, *Tibyān vasā'il al-ḥaḳā'ik fī bāyān salāsil al-ṭarā'iḳ*, İbrahim Efen. kütüp. (Süleymaniye), nr. 431, II. 166b—176b.] (D. S. MARGOLIOUTH.)

ŞEBÂNKÂRE. ŞABĀNKĀRA, bir Kürt kabîlesinin ve bu kabîlenin oturduğu bölgenin adı. İbn al-Aṯīr bu ismi Şavānkāra, Marco Polo, Soncara şeklinde kaydetmişlerdir. Ḥamd Allāh Mustavfī'ye göre, Şabānkāra, Fārs, Kirmān ve Baṣra körfezi ile sınırlanmıştır. Son zamanlara kadar Fārsistān'ın bir kısmını teşkil etmekte idi; yeni haritalarda 30° şimâl arzında ve 51° şark tûlünde Şabānkāra adı ile bir köy görülmektedir. Mustavfī, İg kalesinin bu ülkenin merkezi olduğunu söyler; altı idârî bölgeye ayrılmış olan bu eyâletin diğer yerleri arasında şunlar zikredilebilir: Zarkān (İg civârında); İṣṭabānān (veya İṣṭabānāt), Burk, Tārum Ḥayra, Nayrīz, Kurm, Rūnīz, Lār ve Darābgird. Daha geniş tafsilât ve coğrafî mevkiinin daha tam tesbiti için G. Le Strange'in, Mustavfī'nin *Nuzhat al-ḳulūb* (*G M S*, XXIII/II, 138 v.d.)'unun tercümesindeki notlara işâret etmek kâfidir; Darābgird için, diğerleri arasında bk. mad. DERÂBGİRD ve P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, II, 92 v. dd.).

İklimine gelince, Şabānkāra, sıcak (*garmsīr*) mıntakalardan sayılır; bununla berâber oldukça mutedil (*havā-i mu'tadil*) bölgeleri de vardır. Şabānkāra'nın başlıca mahsûlleri buğday, pamuk, hurma, üzüm (kuru) ve diğer meyvalardır. Darābgird'de kaya tuzu elde edilir. Zarkān ve Burk bölgeleri en verimli yerler arasında sayılır. Selçuklu hâkimiyeti devrinde, gelirler (*ḫuḳāḳ-i dīvānī*) 2.000.000 dinarı aşıyorken Mustavfī'nin eserini yazdığı zamanda (aş.-yk. 740 = 1340) bu gelirler ancak 266.100 dinara ulaşabilmekte idi. Bütün memlekette, meselâ İg, İṣṭabānān (Atabeg Çavlı tarafından tahrip edilmiş ve sonradan tekrar inşa edilmiştir) ve Burk gibi bir çok müstahkem mevkiler vardı. Mustavfī zamanında Darābgird tahkimatı harâbe hâlinde idi, fakat şehrin şarkında Tang-i Ranba geçidi kuvvetli bir hisar ile emniyete alınmıştı. Browne'un fotoğraf hâlinde (*G M S*, XIV/I, 665 v. d.) neşrettiği Mustavfī'nin *Târīḫ-i guzīda*'sının yazmasına ilâve edilmiş olan Muzafferîler hânedânına dâir fasılda, Şabānkāra'nın tahkimâtından, memleketin bereketinden („güzel ve İrem bahçeleri gibi mûtena ve muhteşem"), değirmenlerinden pazarlarından v. s. de bahsedilmektedir.

Şabānkāra kabîlesi Kürt idi; İbn al-Balḫī'nin zamanında (VI. = XII. asrın başında) Kürtler beş şûbeye bölünmüştü: İsmā'īlī'ler, Rāmānī'ler, Karzuvī'ler, Mas'ūdī'ler, Şakānī'ler. Bunlar çoban bir kavimdi, fakat tarihin seyri içinde bir çok defalar hesaba dâhil edilmeği gerektiren siyasî bir kudrete ulaşmış, gözü pek savaşçılardı. Reisleri, Sâsânîler hânedânının ilki olan — Ardaşīr'in ve hatta efsânevî kıral Minūçihr'in soyundan gelmekle övünürlerdi. Şabānkāra'lerin, Sâsânîler devrindeki, meselâ Müslüman fethi sırasında Yazdecird III.'ün onlara sığınmış olması rivayeti gibi, tarihî bakımdan tahkiki mümkün olmayan savaşçı faâliyetlerini bir tarafa bırakırsak, onların tarihi Büveyhîlerin iktidarının inhitat ettiği devirde başlar.

İsmā'īlī'ler bunların menşe' itibâriyle en asîlî telâkki edilirlerdi; onların reisleri Minūçihr'in soyundan gelmiş ve Sâsânîler devrinde İspâhbad makamına sahip imişler. Bilgimize göre, bu kabîle ilk defa olarak Gazne hükümdarı Mas'ūd zamanında (421—431 = 1030 — 1040) büyük bir Müslüman devletle düşmanca temasa geçmiştir. Mas'ūd'un kumandanı Tāş Farrāş onları İsfahān civârından uzaklaştırdı; böylece onlar cenûba doğru çekilmeğe mecbur oldular. Bu suretle de Büveyhîlerin nufuz sâhasına girmiş oluyorlardı. Büveyhîler onların mevcûdiyetine musamaha etmek istemediklerinden onlar da yeniden göç etmek mecbûriyetinde kaldılar ve nihâyet Darābgird bölgesine yerleştiler. İbn al-Balḫī, onların hükümran âilesinin tarihinden uzun boylu bahsetmektedir. Akrabalar arasında çıkan münazaaların cereyanı sırasında onlardan biri olan Salk b. Muḥammed b. Yaḥyā'nın Rāmānī kabîlesinden kudretli Faḍlūya'yi yardımına çağırmış olması haberini zikretmek kâfidir. İbn al-Balḫī'nin eserini yazdığı tarihte Salk'ın oğlu olan Ḥasūya İsmā'īlī'lerin hükümdarı idi, fakat akrabaları onun hakimiyetini kabûl etmiyorlardı.

Karzuvī Şabānkāra'leri, Büveyhî iktidârının inhitâtından faydalanarak Kāzerūn'u aldılar, fakat Çavlı, Fārs seferi esnâsında onları buradan tekrar kovaladı. Mas'ūdī'ler, Faḍlūya zamanında oldukça kuvvetlendiler; Karzuvī reisi Abū Sa'd da, bu Rāmānī hükümdarının hizmetinde bulundu. Mas'ūdī'ler, Fīrūzābād'a ve Şāpūr Ḫūra'nın bir kısmına sâhip oldularsa da, Karzuvī'ler ile başa çıkacak vaziyette değildiler. Karzuvī'lerin reisi olan Abū Sa'd, Mas'ūdī emîri Amīrūya'yi mağlûp ve îdam etmişti. Sonraları Çavlı, Fārs ülkesinin hâkimi olunca, Amīrūya'nın oğlu Viştāsf'ı Fīrūzābād hâkimi yaptı. Diğer taraftan sahil bölgesinin çapulcu dağlıları olan Şakānī'ler hiç bir tarihî ehemmiyet arzetmezler. Onlar da Çavlı'nın itâatı altına girmeğe mecbur oldular.

Tarihî bakımdan, Rāmānī'ler en mühim kabîleyi teşkil ederler. Şabānkāra'nın en kudretli emîri olan Faḍlūya (İbn al-Aṯīr, X, 48'de Faḍlūn) bir Rāmānī idi. Bu zât, kabîlesinin reisi 'Alī b. al-Ḥasan b. Ayyūb

adında bir şahsın oğlu olup, Fars Büveyhî hükümdarının vezîri olan Ṣâḥib 'Âdil 'in hizmetinde *sipâhsâlâr* rütbesine kadar yükseldi. Büveyhîler, daha önceleri Şabânkâra 'ler tarafından rahatsız edilmiş idiler. *Târîḫ-i gazîda* (nşr. Browne, s. 432) Şabânkâra 'lerden İsmâ'îl adında bir şahsın hükümdar al-'Imâd li-Dîn-Allâh Abū Kâlîcâr (416—440=1025—1048)'a karşı isyânından bahseder. Bu hükümdara en büyük oğlu Abū Naṣr halef oldu ki, o da, 447 (1055)'de ölmüş ve tahtını Ṣâḥib 'Âdil 'in efendisi olan en genç kardeşi Abū Manṣūr 'a bırakmıştır. Abū Manṣūr vezîri îdam ettirince Faḍlūya ayaklandı Faḍlūya, hükümdarı (Abū Manṣūr 'u) ve onun annesi Sayyida Ḫurāsūya 'yi esîr etti. Abū Manṣūr, Şîrâz yakınındaki bir müstahkem mevkide mevkuf tutuldu ve 448 (1056)'de orada öldürüldü; Faḍlūya 'nın emri ile Sayyida bir hamamda su içinde boğduruldu. Artık Fars hükümdarı olan Şabânkâra reisi, hemen Selçuklularla savaşa tutuştu. Alp Arslan 'ın kardeşi olan Ḳâvurd 'a karşı başarısız bir mücadeleden sonra, onun hükmü altına girerek Fars vâliliğine tâyin olundu. Faḍlūya daha sonra isyan etti; çekilmiş olduğu Ḫurşâh müstahkem mevkiî büyük vezîr Niẓâm al-Mülk tarafından muhâsara, zapt ve Faḍlūya da bir takım tereddütlerden sonra tevkif ve îdam edildi (464 = 1071). Devrin genç muâsırı İbn al-Balḫî 'nin rivâyeti hulâsa olarak böyledir. İbn al-Aṯîr (X, 48 v.d.) bu hâdiseleri bir az farklı bir şekilde anlatmaktadır; İbn al-Aṯîr (IX, 289) 'e göre, Azerbaycan kısmını ele geçiren ve Hazarlara karşı 421 (1030)'de bir sefer tertip eden Kürt Faḍlūn 'un Şabânkâra reisi ile bir tutulmaması gerekir. Faḍlūya meselesi hiç şüphesiz al-Râvandî (*Râḥat al-ṣudūr*, *G M S*, yeni seri, II, 118) tarafından zikredilmiş olan Alp Arslan 'ın 458 (1066)'de Şabânkâra 'lere karşı yapmış olduğu seferle ilgilidir.

Şabânkâra 'ler uzun yıllar boyunca Kirman ve Fars ülkeleri için devamlı bir şikâyet mevzuu olacaklardı. Şabânkâra 'ler 492 (1099)'de Kirman hükümdarı İrân şâh b. Ḳâvurd 'un yardımı ile, Sultan Barkiyâruḳ adına Fars 'ta *vâlî* bulunan Emîr Unar 'ı mağlûp ettiler. Atabeg Çavlı ile Şabânkâra 'ler arasındaki mücadeleler aşağıda bu devirde başlar. 510 (1116)'da ölen (*Târîḫ-i guzîda*, yanlış olarak bu ölümü Mas'ûd b. Muḥammed b. Malik-şâh 'ın saltanatı sırasında gösterir) bu emîr Faḫr al-Dîn Çavlı, Irak Selçuklularından Muḥammed b. Malik-şâh 'ın adına, Fars 'ı idâre ediyordu. Şabânkâra emîri al-Ḥasan b. al-Mubâriz Ḫusrav, Çavlı 'ya itaati reddetti; Çavlı, ona bir baskın yaptı. Ḫusrav ancak kardeşi Faḍlū 'nun yardımı sâyesinde kaçabildi. Çavlı, Fars 'ta Fasâ ve Cahram 'ı zaptetti. Bundan sonra, Çavlı, Ḫusrav 'in sığındığı müstahkem mevkii bir müddet muhâsara etti, fakat muhâsaranın sert ve uzun olacağını anlayınca Şabânkâra reisi ile anlaştı. Daha sonraları Ḫusrav, Atabeg 'e, hükümdarı Darâbgird emîri İsmâ'îl 'i kabûl etmiş bulunan Kirman 'a karşı yaptığı seferinde refâkat etti. İbn al-Aṯîr, bu münasebetle bize, Çavlı 'nın Kirman hükümdarından, yanına sığınmış olan Şabânkâra kuvvetlerini teslim etmesini talep ettiği vakıasını zikretmektedir.

Bu hâdiseleri müteâkıp gâliba Şabânkâra 'ler Muḥammed b. Malik-şâh 'ın saltanatı müddetince rahat durdular, fakat müteâkıp sultan Maḥmûd b. Muḥammed (511—525=1117—1131) idâresinde vezir Nâṣir b. 'Alî al-Dargazînî bu kabîleleri tazyike başlayınca yeni karışıklıklar çıktı. Vezîrin bu tutumu Şabânkâra 'lerin büyük tahribât yaptıkları bir isyânın çıkmasına sebep oldu. Yukarıda zikredilen Kirman hâdiseleri devrine kadar şu tafsilât kaydedilebilir: sonradan büyük Lür hânedânının ilk müstakil hükümdarı olan Kürd Muḥammed Abū Ṭâhir (ölm. 555 = 1160), Atabeg Salġurî Sunḳur 'un hizmetinde, Şabânkâra reislerine (*ḥukkâm*) karşı kazandığı zaferle meşhur oldu. 564 (1168) 'te Şabânkâra 'ler, Hûzistan hükümdarı tarafından Fars 'tan tardedilmiş olan Zangî b. Daklâ 'ya iltica hakkı tanıdılar.

Artık, Şabânkâra 'lerin, doğrusu aranılırsa, ancak bir kaç sene süren en parlak tarihine temas edeceğiz. Şabânkâra reisi olan İġ emîrleri Ḳuṭb al-Dîn Mubâriz ve kardeşi Niẓâm al-Dîn Maḥmûd, Kirman 'da hüküm süren Selçuklular hânedânının sukutundan sonra şiddetle baş gösteren karışıklıklar devrinden faydalandılar. Şabânkâra 'ler, Ġuzz 'lara karşı kendilerinden ısrarla yardım isteyen vezîr Nâṣiḥ al-Dîn 'in bu talebine uydular. Vezîrin niyetinin aksine ve fakat halkın desteği ile Ġuzz 'lara karşı savaştan önce pâyitaht Bardasîr şehrini işgal ederek böylece Kirman üzerinde hâkimiyetlerini sağladılar (597 = 1200/1201 '. Bu iki emîr bundan sonra Ġuzz 'ları mağlûp ettiler, fakat Fars atabeg 'i ve İġ hükümdarı arasındaki münasebetler gerginleştiği için Kirman 'ın asillerinden birini *Nâ'ib* tâyin ettikten sonra kendi memleketlerine dönmeğe mecbur oldular. Bundan sonra Oğuzlar yeniden etrafı yağmalamak üzere bir defa daha göründüler. Kirman emîrlerinden biri olan Hurmuz Tâc al-Dîn Şâhân-şâh onlarla bir anlaşma yaptı. Niẓâm al-Dîn, İġ 'den hareket ederek bunların üzerine yürüdü. Müteakıp muhârebede Hurmuz maktûl düştü ve müttefikleri olan Türkler yenildi.

ler. Az zaman sonra Niẓām al-Dīn yeniden Bardasīr'a girdi, fakat sefahat ve hırsı dolayısiyle kendisinden öyle nefret edildi ki, ona bir sû-i kast tertip olundu. Bir gece, sû-i kastçılar onu oğulları ile birlikte tevkif ettiler (600 = 1203/1204). Bundan gayeleri Mubāriz'in kuvvet kumandanlarını teslime zorlamaktı. Bununla berâber kumandanlar kendi müstahkem mevkilerinde kaldıkları için, bunların muhasarası icap etti. Bu arada siyâsî sahnede yeni bir şahsiyet ortaya çıkmıştı: Ḫvārizmşāh [b. bk.]'ın adamlarından 'Acam-şāh b. Malik Dīnār. 'Acam-şāh, Oğuzlarla Kirman devletini elde etmek için yaptığı teşebbüslerde kendisine onların desteğini sağlayan bir ittifak aktetmişti. Hâdiseler, hülâsa olarak, aşağıdaki şekilde cereyan etti: Mahpus Niẓām al-Dīn, Fars atabeğine gönderildi; fakat 'Acam-şāh Horasan mülkünde rahat kalacağını ümit etmişse de hayâl kırıklığına uğramıştır; zîra Atabeg Sa'd b. Zangi ona, yukarda bahsedilmiş olan askerî kuvvetlerin itaat altına alınmasını sürʿatlendirmek için, kumandanı 'İzz al-Dīn Faḍlūn'u göndermesi meâlinde nâzikâne bir yazı göndermişti (600 = 1203/1204). Fars kuvvetleri zamanında gelerek Kirman'ı katʿî olarak Şabānkāra'lerin elinden kurtardılar. Mubāriz, yeni tahribata sebebiyet vermekten başka neticesi olmayan bir askerî hareketle intikamını almayı denedi.

658 (1260)'de Hülāgū, Ilg'î tahrip etti ve Şabānkāra emîri Muẓaffar Muḥammed'i öldürttü.

694 (1295)'te Baydū Ḫān ve Ġāzān Ḫān arasında aktedilmiş olan anlaşma ile Şabānkāra'yi Ġāzān'ın hissesine düşmüş buluyoruz. 712 (1312) senesi için Şabānkāra'lerin Ulcāytū Ḫān iktidarına karşı bir isyânından bahs olunmaktadır. Bu isyan, Muzafferîler hânedânının tarih bakımından ilk mühim şahsiyeti olan Şaraf al-Dīn Muẓaffer tarafından bastırıldı. İşte Şabānkāra'lerin iktidârına ebedî olarak son verenler, bu hânedan hükümdarları olmuştur. 755 veya 756 (1354 veya 1355)'da son Şabānkāra hükümdarı olan Malik Ardaşīr, Muzafferîlerden Mubāriz al-Dīn'in emirlerine itaat etmeği reddetti. Mubāriz al-Dīn Kürt emirini teʾdip etmek için, oğlu Maḥmūd'u bir ordunun başında gönderdi. Maḥmūd memleketi itaat altına aldı ve Ardaşīr'i kaçmağa mecbur etti. Bu tarihten itibâren Şabānkāra, Muzafferîler devletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Bir münâsebetle 765 (1363/1364)'te Muzafferî hükümdarları tarafından tayin edilen bir Şabānkāra *ḥākim*'inden haberdar oluyoruz (*G M S*, XIV/1, 698). Bu hânedan zevâl bulduktan sonra Şabānkāra'nin, Baysunġur'un ikta (*ḳiṭʿ*)larından biri olarak zikredildiğini (Devlat-şāh, *Taẕkira*, nşr. Browne, s. 351) görüyoruz.

Bibliyografya: Coğrafya: İbn al-Balḫī, *Fārsnāma* (nşr. G. Le Strange ve R. A. Nicholson, *G M S*, yeni seri), I, 129 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. Le Strange, *G M S* XXXIII/1), s. 138 v. dd. ve bk. fihrist; Kâtib Çelebî, *Cihānnümā* (İstanbul, 1145), s. 267 v. dd. (malûmatın büyük kısmı *Nuzhat*'dan alınmış); Yule-Cordier, *The book of Ser Marco Polo* (1903), I², 83, 86; C. Ritter *Erdkunde*, VIII, 760, 762, 765, 825; IX, 140, 214; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 6, 288 v. dd.

Tarih: İbn al-Balḫī, *Fārsnāma*, X, 164 v. dd.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, I, 178 v. dd.; krş. *Tārīḫ-i guzīda*, (nşr. Browne, I, 506); II, 122; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 48, v.d, 192, 362 v. dd.; XI, 299; Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne, *G M S*, XIV/1), 432, 433, 466, 506, 538, 591, 619, 620, 622, 639 (krş. Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā*, Bombay, 1266, II, 137), 654 (krş. Mīrḫvānd, *ayn. esr.*, II, 141), 655, 663, 665, 666 (krş Mīrḫvānd, *ayn. esr.*, II, 144), 698, 786; Raşīd al-Dīn, *Histoire des Mongols*, (nşr. Quatremère, 1836) I, 381, 385, 440—449; *Cihānnümā*, s. 279 v. d. (Ilg emîrlerinin listesi); d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 744; J. v. Hammer, *Gesch. der Ilchane*, I, 68 v. dd., 233, 234, 237; II, 105, 136—139, 151; H. H. Howorth, *History of the Mongols*, III, 204 v. dd.; *J R A S* (1912), s. 1 v. dd.

(V. F. BOCHNER.)

ŞEBEK. ŞABAK, Musul vilâyetinde aslen Kürt olan dinî bir cemâat. Müslümanların *Aʿvac* (hilekâr, sahtekâr) adını taktığı Şabakların nüfusu. İngiliz istatistiklerine göre 10 000 olarak tahmin edilmekte idi. Şabekler Sincār havalisindeki köyler (ʿAlī-raş, Yangica, Hazne, Tallāra v. s.) de otururlar. Buslar komşuları Yazīdī'ler ile akraba olup, onların toplantılarının çoğuna katılır ve kendi bacc yerlerini ziyâret ederler. Diğer taraftan P. Anastas'ın dediğine itimad etmek mümkünse, 'Alī-raş, (Kürtce *raş*=„siyah") dedikleri 'Alī'ye karşı husûsî bir muhabbet beslerler. Diğer bir münferit vasıf, onların müfrit şiʿî olan Ahl-i Ḥaḳḳ (krş. mad. 'ALĪ-İLĀHĪ) ile münasebetdar olduklarını göstermektedir: Şabaklar „memlekette darb-ı mesel hükmünde olan" bıyıklarını asla kesmezler (Cuinet); taam esnâsında yemeğe bulaşmaması için bıyıklarını sol el ile yuka-

rıya doğru kaldırırlar. Bütün gizli mezheplerde olduğu gibi halk arasında bunlara bir takım acaip âdetler isnad edilir: senede bir defa gizli bir mağarada toplanıp geceyi zevk ve sefahat içinde geçirdikleri söylenir. Onlarda bu geceye, Şārlī'lerde [bk. mad. ŞĀRLĪYA] olduğu gibi, *Laylat al-kafṣa* denir.

Kendilerini Kürt Kāka'ī boyundan sayan Şārlīler de büyük Zap'ın aşağı mecrâsında Musul vilâyeti (Tell-Laban, Basātliya, Kabarlī Ḫarāb al-Sulṭāna köylerinde) ile 'Aşā'ir-i sab'a idarî bölgesinde otururlar. 1930 yıllarında reisleri bulunan Ṭāha Koçak (Koçak?) Vardak'ta oturmakta idi. İran'da sınır bölgelerinde de Şārlīler vardır. Şārlī'lerin mukaddes kitaplarının Farsça olduğu söylenir. Adları *Ṣārat li* (*al-Cannatu*) „(cennet) benim oldu" cümlesi ile izah edilir; zîra, Şārlī şeyhlerinin onlara cennette yer saltıklarına inanılır: „endaze (*Ẕar'*)'si 25 mecidiye". Şārlī'ler boşanmayı ve birden fazla kadınla evlenmeyi boş görürler. Onların şeyhleri de bıyıklarını asla kesmez ve kocaman bıyık bırakırlar. Şārlī'lerde *Laylat al-kafṣa*, *Aklat al-muḥibba* denilen ve her evli kişinin bir horoz keserek katıldığı bir yemek ile tes'īd edilir. Şeyh bulgur veya pirinç pilavı ile kurban etinden yemeklerini takdis eder ve bu gece ana rahmine düşecek olan her çocuk için önceden hoş geldin der. Sonra ışıklar söndürülüp, tavsifi imkânsız, şehevî bir sefahat başlar. P. Anastas'ın zikrettiği Şārlī'ler her hâlde diğer seyyahların eserlerinde geçen *Ḫoros-Kuşān* („Horos kesenler"), *Çirāg-Kuşān* (veya *Çirāġ-Söndüren* „mum söndüren") lerin aynı olmalıdır [krş. Babinger, *Islam*, XI (1921), s. 99 ve XII (1922) s. 103; burada mevzu ile alâkadar bibliyografya bir araya getirilmiştir].

P. Anastas aynı havalide üçüncü ve gizli bir fırka olan Bacōrān'dan da bahseder; bunlar, Kürt olup, kendilerine „Allāhī" ('Alī-llāhī?) derler. 'Omar-Kān, Topraḫ-Ziyārat, Tell-Ya'ḳūb, Başpīta v. s. köylerde otururlar. İran'ın Türk hududuna yakın yerlerinde de bunlara rastlanır. Bacōrān bilhassa peygamber (imām?) İsmā'il'i tebcil ederler. Muharrem ('Āşūrā) ayında Ḥusayn'ın matemini tutar ve gıda maddeleri toplayıp (Muharremin?) dokuzuncu günü, *Şaşşā* adı altında dağıtırlar. Kabilenin şeyhi müridlerinden müteşekkil bir topluluğu ziyaret ettiği zaman, berkes ona taze yedi yumurta ikram eder. Şeyh her yumurtayı yediye bölüp bir kaba koyar. Hazır olanların hepsi şarap içer. Şeyh bir duâ okuyup yumurtaları İsmā'il'e kurban olarak sunar. Bu kurban merâsimi sırasında günahlarını itiraf etmeyen hiç bir kimse bu yumurtalardan yiyemez.

Ayrıca bu Kürt fırkalarının birbiriyle ve İran ile münasebetleri şi'î İmāmlara ('Alī, Ḥusayn, İsmā'īl) olan bağlılıkları, hıristiyanlardaki kurbanın beraber yenilmesi (Kommunion) âyinine benzeyen merâsimler ile, dinî bir halita vücûda getirmek temayülleri belirtilmelidir: Şabaklar Yazīdī'lerle en müfrit şi'îler arasında mutavassıt bir durumda görünmektedirler. Ayrıca *Ahl-i Ḥaḳḳ* muhitine ait olup M. W. İvanov tarafından Horasan'da bulunan bir vesika, Yazīdī'lerin en mukaddes addettikleri *Malak Ṭā'ūs*'dan bahsetmektedir. „Kafşa gecesi" kelimesini P. Anastas Arapça „yakalamak" (?) mânasına gelen *k-b-ş* kökü ile izah eder. Burada belki de sâdece, âyin esnâsında giyilen ayakkabının oynadığı role telmihan, Farsça *kafş* kelimesi bahis mevzuudur. *Şaşşā*'ya gelince, bu hususta „ş-ş-" ile '-ş-ş" kökleri arasındaki farka bakmadan, al-Şabuştī'nin, Nesturî rahibelerinin rivayete müstenid şehvânî gece âyinini ifâde eden *Laylat al-Ma'ṣāṣ* tâbiri hatırlanmalıdır; krş. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtgrer* (1880) s. 127.

Bibliyografya: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 767, 778, 811, 815; P. Anastas, *al-Machriq* (Beyrut, 1899), II, 395, 732, (1902), V, 577—582; bahis mevzuu olan fırkaya mensup olmayan kişilerin verdikleri bilgiler, tabiatiyle sağlam sayılamaz; V. Minorsky, *Notes sur la secte des Ahli-Ḥaḳḳ* (Paris, 1922), s. 69; *Societé des Nations, Question de la frontière entre la Tuquie et l'Irak* [C. 400. M. 147. 1925, VII], s. 34, 38, 51. (V. MINORSKY.)

ŞEB-İ BARĀT. [Bk. ŞEB-I BERÂT.]

ŞEB-İ BERÂT. [Bk. ŞA'BĀN.]

ŞEBİB. ŞABĪB B. YAZĪD NU'AYM AL-ŞAYBĀNĪ (646—697), Hâricî reisi. Şabīb, âilesinin Kûfe çölünde bulunan al-Laṣaf suyu kenarından hicret etmiş olduğu Musul civârında, 25 (eylûl—teşrin I. 646) veya 26 (eylûl—teşrin I. 647) yılı zilhiccesinde doğmuştur. Şabīb, 76 yılı başında (695), Naṣībīn (Nusaybin) ile Mardin arasındaki Dārā'da bulunan Hâricî reisi Şālih b. Musarrah ile birleşmiş ve bu zâtın 17 cemâziyelevvel 76 (2 eylûl 695)'da al-Ḥaccāc [b. bk.]'ın al-Ḥāriṣ b. 'Umayra al-Hamdānī kumandasında bulunan kuvvetleri ile, Musul ile Irak arasında al-Mudabbac köyü yanında yaptığı mücâdelede maktûl düşmesinden sonra, kumandayı ele alarak geriye kalan küçük bir kuvvet ile, Musul eyâletine dâhil hudud bölgesine çekilmeğe muvaffak olmuştur. Şabīb, devlet kuvvetleri ile yaptığı bütün mücâdelelerde „gerilla" savaşının üstâdı olarak temâyüz etti. Hiç bir zaman aynı

yerde kalmıyor, ikamet yerini mütemâdiyen değiştiriyor ve ülkenin hıristiyan ahâlisi ile iyi geçiniyordu. Bu sebeple, Arap tarihçilerinin, kuvvetli devlet birliklerine nispetle sayıca azlığını bildiren kayıtları her ne kadar mübalâgalı görünmekte ise de, dâimâ küçük olan ordusuna kolaylıkla bir baskın bulabildiği gibi, düşmanının harekâtı hakkında da dâima iyi bilgi alıyordu. 'Anaza ve Banî Şaybân'a karşı başarı ile savaştıktan sonra Şabîb, Musul civârında Sâtîdamâ dağı yamacında oturan annesini de yanına alarak daha cenûba doğru ilerledi. Sufyân b. Abi 'l-'Âliya al-Ḥaṣ'amî, Ḥanîkîn ve Savra b. Abcar (al-Ḥurr) al-Tamîmî ise, al-Nahravân yanında bozguna uğratıldı. al-Ḥaccâc bunun üzerine derhal yeni bir ordu kurarak başına al-Cazl b. Sa'îd al-Kindî'yi geçirdi. Bu zât tehlikeli rakibinin tâkibinde büyük bir ihtiyat ile hareket edip, her an savaşa hazır bulunuyor ve geceleri etrafını dâima tahkim ettiriyordu. Şabîb'in ona karşı yaptığı bir taarruz teşebbüsü başarısızlığa uğradı. Bundan sonra, uzun süren bu mücâdelenin sür'atle nihâyete ermesini arzû eden al-Ḥaccâc, Sa'îd b. al-Mucâlid al-Hamdânî'yi baş kumandan tâyin ederek derhâl taarruza geçmesini emretti; fakat bu zât da mağlûp edilerek öldürüldü. Buna halef olan Suvayd b. 'Abd al-Reḥmân al-Sa'dî de bir şey yapamayınca, Şabîb ansızın, al-Ḥaccâc'ın Basra'ya yaptığı bir seyahatten döndüğü gün, Kûfe önünde göründü. Geceleyin Şabîb hattâ şehre girmeğe cür'et ederek iç-kalenin kapısını ağır bir gürz darbesi ile yokladı; fakat ertesi gün ortadan kaybolmuştu. al-Ḥaccâc bundan sonra Zaḥr b. Ḳays al-Cu'fî kumandasında bir suvâri birliğini ona karşı gönderdi. Ancak Zaḥr, al-Saylaḥûn yanında bozguna uğradı ve ondan sonra yüksek kumandayı eline alan Zâ'ide b. Ḳudâma de Rûzbâr yanında maktûl düştükten sonra Şabîb, al-Madâ'in şehrini tehdide başladı. Bunun üzerine derhâl yeni bir ordu tecbiz edilerek 'Abd al-Reḥmân b. Muḥammed b. al-Aş'aş al-Kindî [b. bk.]'nin kumandasına verildi. Bu da aynen al-Cazl'in ihtiyatlı tâbiyesini tâkip etti. 'Abd al-Reḥmân da bir netîce almağa muvaffak olamayınca al-Ḥaccâc sabırsızlanarak onun yerine 'Oṯmân b. Ḳaṭan al-Ḥârisî'yi getirdi. Ancak bu zât da, zilhicce 76 (mart 696)'da Ḥavlâyâ suyu kenarında mağlûp edilerek maktûl düştü. Şabîb, bunu tâkip eden 3 ayı dağlık bölgede geçirirken al-Ḥaccâc tekrar kuvvetli bir ordu toplayarak 'Attâb b. Varḳâ' al-Riyâḥî'nin emrine verdi. Bu arada Madâ'in hiç mukavemet etmeden Şabîb'in eline geçmişti Pek az sonra Şabîb, Kûfe yakınında Sûḳ Ḥakama yanında kendisine karşı gönderilen birliklere taarruz etti. 'Attâb maktûl düştü ve Şabîb bu sefer de zaferi kazandı. Bundan sonra tekrar Kûfe'yi tehdit etti; ancak al-Ḥaccâc halîfeden yardım rica etmiş bulunmakta idi. Pek az sonra Sufyân b. al-Abrad al-Kelbî kumandasında 4.000 Suriyeli savaşçı geldi. Kûfe yanında yeni bir savaş cereyan etti. Şabîb, bu sefer mağlûp oldu ve hayatını kaçarak kurtarmak zorunda kaldı. al-Anbâr yanında neticesiz bir savaştan sonra Şabîb, Cûḫâ yâni al-Nahravân civârına çekildi; lakat burada çok kalmayarak Kirman'a gitti. Kendisini tâkip eden Suriyeliler yaklaştığında onlara karşı çıkarak, Sufyân'a taarruz etmek üzere Ducayl nehri üzerinden al-Ahvâz'a gitti ise de, mezbuhâne bir mücâdeleden sonra firara mecbur edildi ve bu esnâda nehirden geçerken boğuldu (muhtemelen 77 yılı sonu=697 baharı). Şabîb'in dış görünüşü de efsâneleşen başarılarına uygundu. Çok iri yapılı olup, rivâyete göre fevkalâde bir vücud kuvvetine sâhip bulunmakta idi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 287 (trc. de Slane), I, 616 v. dd.; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, bk. fihrist; İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IV, 317—336, 338—352; al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), II, 328; al-Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr. Wright), s. 676 v. d.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 434 v. d., 438—442; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam*, s. 42—48; ayn. mll., *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 143 v.d., trc. F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu*, Ankara, 1963, bk. fihrist.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞEBİSTARÎ. [Bk. ŞEBİSTERÎ.]

ŞEBİSTERÎ. ŞEBİSTARÎ. ŞAYḪ SA'D AL-DÎN MAḤMÛD B. 'ABD AL-KARÎM B. YAḤYÂ (?—1320), İranlı bir sûfî müellif olup, Tebriz'den takrîben 40 km. mesâfede bulunan Şebister kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi bilinmediği gibi, kaynaklarda âilesi ve hayatının diğer safhaları ile ilgili pek az bilgi vardır. İyi bir tahsil gördüğü, genç yaştan itibâren bilgi ve görgüsünü arttırmak maksadıyla Şam, Hicaz ve Mısır'a gittiği, buralarda, köy-köy, şehir-şehir dolaştığı, bir çok âlimlerden faydalandığı, eserlerinin muhtevasından (*Sa'âdatnâma*'den naklen M. 'Alî Ḫân Tarbîyat, *Şayḫ Maḥmûd-i Şebistarî*, *Macalla-i Armoğân*, 12. yıl, sayı 9, s. 603) ve bunlardaki hâl tercümesi ile ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. *Maḳâlis al-'uşşâḳ* (Cavnpûr, 1314, s. 128 v. dd. ve krş. Râzî, *Haft iḳlîm*, Tahran, ts., III, 213) müellifi, Maḥmûd-i Şebistarî'nin gençliğinde, başından geçen bir aşk mâcerasını anlatmaktadır.

Rizā Ḳulī Hidāyat (*Riyāż al-ʿārifīn*, Tahran, 1316 hş., s. 231 v.d.), ise, onun Kirman'a gittiğini, orada evlendiğini ve çocuk sâhibi olduğunu zikretmektedir. Ancak, aşağıda bahsedilecek olan *Gulşan-i rāz* adlı eserini Tebriz'de yazdığına bakılacak olursa ömrünün son yıllarını burada veya Şebister'de geçirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ölüm tarihi hakkında bâzı tezkirelerde (Taḳī-i Avḥadī, *ʿArafāt al-ʿārifīn va ʿaraṣāt al-ʿāṣiḳīn*'den naklen, M. ʿAlī Tarbiyat, *ayn. esr.*, s. 601) farklı rakamlar (718 veya 719) verilmekte ise de, büyük tezkirelerin (meselâ *Haft iḳlīm*, ayn. yer.,) çoğunda 720 (1320) olarak tesbit edilmiştir. Bu tarihte vefat etmiş ve Şebister'de hocası Bahā' al-Dīn Ya'ḳūb-i Tabrīzī'nin kabri yanına gömülmüştür. Gulşan-i Pahlavī denilen bahçe içindeki türbesi, halk tarafından ziyâret edilir (M. ʿAlī Tarbiyat, *ayn. esr.*, s. 602).

Eserleri. Maḥmūd-i Şebistarī kendisine büyük şöhret te'min eden *Gulşan-i rāz* adlı manzum eserinin mukaddemesinde mensur bâzı risâlelerinin de bulunduğunu kaydetmekte (bk. Şebisteri, *Gülşen-i râz*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul, 1944, s. 4) ise de, bunların adları hakkında her hangi bir bilgi vermemektedir. Yine bu mukaddimede (s. 5) bu eserini vücûda getirdiği tarihe kadar manzum olarak başka bir eser yazmadığı da anlaşılmaktadır. Bu bakımdan *Gulşan-i rāz* onun ilk manzum eseri sayılmalıdır. Bu eser, Mīr Ḥusaynī-i Sādāt'ın (ölm. 718=1319) bir mektup ile Tebriz âlimlerine manzum olarak tevcih ettiği felsefî ve tasavvufî mahiyetteki suallere cevap olmak üzere kaleme alınmıştır. Müellif, muhtelif kaynaklara göre, 15 (Browne, *Persian Literatur under Tartar dominion*, London, 1920, III, 147) 17 (*Âtâşkada*, s. 34; *Riyāż al-ʿārifīn* s. 231) arasında değişen ve bâzan da 27 beyit (*a Description cat. of the arabic, Persian mss... in the Library of the University of Bombay*, s. 162—167) hâlinde karşılaşılan bu sualleri cevaplandırdıktan sonra, etrafındakilerin ısrârı üzerine, bu cevapları genişleterek bir risâle hâline getirmiştir. Aslında cevabı istenilen suallerin adedi 15 olup, diğer farklı rakamlar bu suallerin îzahlarının da, ayrı bir sual sayılmaları netîcesidir. Âdeta tek şahıs tarafından sorulup, sonra da cevaplandırılan bu eser, tasavvuf nazariyeleri ve sûfiyâne aşkın mahiyeti ile, sûfilerin maddî mefhumlara delâlet eden kelimeler (kaş, göz, yüz, ben v.s.) den ne anladıklarına dâir yazılmış eserlerin başında gelmektedir. Müellif, eserin ilk kısımlarında daha çok bir âlim hüviyetini taşır, sûfiyâne aşk ve onunla ilgili hususlardan bahsetmeğe başlayınca, şâirlik kabiliyeti bütün parlaklığı ile meydana çıkar. Eserde vahdet-i vücud nazariyesinin kuvvetli bir te'sîri görülür ki, bu da her hâlde onun, İbn al-ʿArabī'nin *Futuḥāt al-Makkiya* ve *Fuṣūṣ al-ḥikam* adlı eserlerini okumasının neticesidir (krş. M. ʿAlī Tarbiyat, *ayn. esr.* 603). *Gulşan-i rāz*'ın önceleri kaleme alınmış Farsça ve Türkçe nazire ve taklitleri bulunduğu (bk. *Gülşani raz*, trc. A. Gölpınarlı, mütercimin önsözü, s. *H* v. d.) gibi Pakistan'ın millî şâirlerinden İḳbāl'in de *Gulşan-i rāz-i cadīd* adı ile bir nazîresi vardır. Eserin, yazıldığı tarihten itibâren büyük bir rağbet gördüğü, müteaddit şerhlerinin bulunmasından anlaşılmaktadır. Başta oğlu olmak üzere sırasiyle Şucā' al-Dīn-i Karbālī, Şāh Ni'mat Allāh Valī (ölm. 834=1430/1431), Dā'ī Ilā'llāh-i Şīrāzī (ölm. 867= 1462/1463), Halvetî tarîkatinin Pîr-i ṣānī'si Sayyid Yaḥyā-i Şirvānī (ölm. 868=1463/1464), Şams al-Dīn Muḥammed-i Lāhici (ölm. 912= 1506/1507) Bāhā Ni'mat Allāh-i Naḫcuvānī (ölm. 902=1496/1497), Ḳāżi Ḥusayn-i Maybudī (ölm. 909=1503/1504), İdrîs-i Bitlisī (ölm. 926= 1520), Şāh Muẓaffar al-Dīn-i Şīrāzī (Tahmasb I. devri), Kamāl al-Dīn Ḥusayn-i Ardabīlī (940=1533/1534), Fānī mahlâsını taşıyan Ḫvāca Mu'īn al-Dīn Muḥammed (1016=1607 1608), Aḥmed b. Mūsā ve Muḥammed b. İbrāhīm-i Sabzvārī'nin şerhleri bunlar arasındadır. Bu şerhlerin bir kısmı hâlen mevcud olup, diğerlerinin sâdece isimleri bilinmektedir. Mevcud olan şerhler arasında en makbûlü Şams al-Dīn Muḥammed al-Lāhicī'nin *Mafatīḥ al-iʿcāz fī şarḥ Galşan-i rāz* adlı eseri olup, 877 (=1472/1473)'de yazılmıştır. Bu şerh *Maşhad-i nāz* adı ile Orduca'ya da tercüme olunmuştur. Ayrıca *Gulşan-i Rāz*'ın aslı XV. asır Türk sûfî şâirlerinden Şeyh Elvan-i Şîrāzî tarafından aynı vezin ile, manzum olarak ve birçok ilâveler yapılmak suretiyle Türkçe'ye çevrilmiştir. Mensur tercümesi ise, Abdülbaki Gölpınarlı tarafından yapılmıştır (Şebüsteri, *Gülşen-i Râz*, Istanbul, 1944). 1838'de Hammer Purgstall (*Mahmad Schebisteri's Rosenflor des Geheimnisses, Persisch und Deutsch*, Pesth, 1848) tarafından Almanca'ya, 1880'de de Whinfield (*Gulshani Rāz: the Mystic Rose Garden of Sa'd ad-Dīn Maḥmād Shabistarī. Persian text with English translation and notes, chiefly from the commentary of Muḥammad İbn Yaḥyū Lāhiji*, London 1880) tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

Maḥmūd-i Şabistarī'nin, *Gulşen-i Rāz*'dan sonra yazdığı *Saʿādat-nāma* adlı, 8 kısma bölünmüş, bin beyitlik manzum bir eseri daha vardır. Eser yine tasavvufî mahiyette olup bir

takım hikâye ve temsilleri ihtiva etmektedir (bk. M. 'Alī Tarbiyat, *ayn. esr.*, s. 602 v. d.). Bu iki manzum eseri dışında, Ġazzālī 'nin *Minhāc al-'ābidīn* 'ini tercüme ettiği ve ayrıca *Şāhid-nāma* adlı bir eser kaleme aldığı bilinmekte ise de, bunların nüshaları halen bulunmuş değildir.

Maḥmūd-i Şebistarī 'nin san'atı üzerinde, bizzat kendisinin de çok takdir ettiği 'Aṭṭār 'ın te'siri müşâhade olunmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Luṭf 'Alī Beg Āẕer, *Ātaşkada* (Tahran, 1337 s. 34; Riżā Ḳulī Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā'* (Tahran, 1284—1295, s. 30—34); Sayyid 'Alī Ḥasan Ḫān, *Subḥ-i gulşan* (Hindistan, 1295, s. 384); Şams al-Dīn al-Lāhicī, *Mafātiḥ al-i'cāz fī şarḥ Gulşan-i rāz* (Tahran, 1337 hş., s. 77—82); 'A. Ḫayyāmpūr, *Farhang-i suḫanvarān* (Tebriz, 1340 s. 525); Rieu, *Cat. Pers. MSS. in the Brit. Mus.* s. 608; Ethé, *India Office Lib. cat.*, 995, nr. 1814; Jan Rypka, *Iranische literaturgeschichte* (Leipzig, 1959, s. 246).

(TAHSİN YAZICI)

ŞEBVE. ŞABVA, cenûbî Arabistan'da bir şehir olup, Vādī Cerdān 'daki al-Sīfāl 'den 6 saat ve al-'Abr 'in cenûb-i garbîsine giden yoldan 2 gün (İbn al-Mucāvir 'e göre 9 fersah) mesâfededir. Deniz seviyesinden yüksekliği takriben 1150 m. dir. Şehir daha, Hadramût 'daki takdis kitâbesinde (Osiander, 29.6: שבות התגרתן.) zikredilmiştir. Plinius (*Nat. Hist.* VI, bölüm. 28, § 154. XII, bölüm 14, § 52 burayı Sabota adı altında, Hadramût 'un merkezi olarak tanımaktadır. Ona göre, şehir yüksek bir dağın tepesindeydi ve surları içinde 60 mâbed vardı. Gerçekten C. Landberg 'in Şabva hakkında kendilerinden bilgi edindiği kimselere göre, kadîm şehir, şimdiki te'sisin hemen yakınında bulunan ve geniş ovanın tek yüksekliğini teşkil eden Ḳaru adlı bir tepenin üzerinde yükseliyordu. Dağın tepesinde bugün de, bir duvarla çevrili heybetli harâbeler görülür. Büyük binâlar sütun ve heykelleriyle hâlâ ayaktadır. Glaser de, Şabva 'yi Bayḥān ile Şibām arasında, pek çok harâbenin merkezi olarak tasvir eder.

Arap coğrafyacıları arasında, al-Bakrī, Şabva 'yi Hadramût 'un belli-başlı şehri olarak kaydetmiştir. Diğerleri onu Bayḥān ile Hadramût arasında gösterir, yani Hadramût 'a dâhil saymazlar. Daha A. Sprenger (s. 306), Hadramût Coğrafî melhumunun bu tahdidinin, Himyerî istilâlarından istihrac olunabileceğini tahmin etmişti. Nitekim Şabva, doğrudan doğruya bir Himyerî şehri olarak zikredilmiştir. al-Hamdānī, Maẕḥic 'ler ve Himyerî 'ler arasında cereyan eden harpler sırasında Şabva sâkinlerinin şehri terk ettiklerini ve Hadramût 'a yerleştiklerini nakleder. Bunlar yeni yerleştikleri yeri aslı Şibāh olan Şibām diye adlandırmışlardır; yâni kelimede *ḥ* 'nın yerine *m* konulmuştur. Bu şehir L. Hirsch 'e nazaran eski Şabva 'nin şarkında 6 günlük mesâfede bulunuyordu. Mâmâfih D. H. Müller, al-Hamdānī neşrinin bir notunda (s. 89), Şibām ile Şabva 'nin aynı yer olduğu fikrini, cenûbî Arabistan âlimlerinin lüzumsuz bir gayretkeşliği addetmiştir. Ne olursa olsun, Şabva 'nin yanında ikinci bir şekil olan Şibva de bulunmaktadır. Bunlardan birincisinin diğerine nazaran daha eski olduğu Plinius 'daki Sabota tesmiyesinden anlaşılmaktadır.

Eski çağda Şabva, Ġazze üzerinden Arabistan, Hindistan ve Çin 'in en kıymetli mahsûllerinin Roma 'ya taşındığı yol üzerinde, Hindistan ve Mısır arasında günlük ve diğer ticarî emtianın geçiş merkezi idi. Bugün Şabva şimâle şu üç kervan yolu ile bağlı bulunmaktadır: Birincisi Nacrān 'dan 'Elayb, al-Yetīmn, Ruvayk, Şāfir, 'Irḳ Musabbaḥ üzerinden; ikincisi, Nacrān 'dan Ḥabb, Cavf, Mārib, 'Irḳ Duḥaym üzerinden ve üçüncüsü, ise, Mārib, Vādī Ḥarīb, al-Ayādim, Cavv el-Kudayf üzerinden Şabva 'ya giden yol. Fakat bugün Şabva artık bir ticâret yolu olmaktan çıkmıştır ve olsa-olsa tuz ticâreti bakımından bir ehemmiyet arz eder. Nitekim Şabva daha al-Hamdānī 'nin zamanından beri tuzlaları ile meşhurdu. Bugün Ḥayd el-Meleḥ denilen tuz dağı, Şabva 'nin garbında 2 saatlik mesâfede bulunmakta ve hâlen işletilmektedir. Tuz kuyu'ları açıkta ve henüz dağın eteğine varmış bulunmaktadır yani burada daha asırlarca tuz istihsal edilebilecektir.

Şehrin eski harabeleri çeşitli efsânelerin doğmasına yol açmıştır. al-Maḳrīzī, Şabva 'da, vaktiyle, dizinden ayağına kadar olan kısmı 13 arşın gelen bir devin mezarının bulunduğunu rivâyet eder. Yāḳūt (IV, 184) 'a göre, Peygamber Ṣāliḥ [b.bk.] 'in — başka rivâyetlere nazaran Mekke 'de bulunan — mezarı Şabva 'dedir ve onun devesinin izlerini orada hâlâ görmek mümkündür. C. Landberg (*Arabica*, V, 248 'e göre Şabva, Wrede 'nin ziyâret ettiği Şahva ile müşterek hiç bir husus taşımadığına nazaren — ki bu sonuncu, Şabva 'dan oldukça uzak bir vâdide bulunan Şahva 'da teşhis olunmuştur — bu mezar Wrede (s. 245 'nin tevsif ettiği Himyerî kabri değildir. Yāḳūt (III, 257), Yemen 'de Rayma dağı (bugünkü Cebel Rēma) üzerinde Şabva adını taşıyan bir kale zikreder.

Bibliyografya: E. Osiander, *Zur himjarischen Altertum-kunde* (*ZDMG*), 1865,

XIX, 238, 252—255; al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-ʿArab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 87; ʿAzīmuddīn Aḥmad, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naśwān's im Šams al-ʿUlūm* (*G M S*, Leiden, 1916, XXIV, 53); al-Maḳrīzī, *De valle Hadhramaut* (nşr. P. Berlin Noskowyj), Bonn, 1866, s. 32; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 257; IV, 184; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 93 v. d.; al-Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 352; II, 522, 799; A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients* (*Abhandlungen f. d. Kunde d. Morgenlandes*, III/3, Leipzig, 1864, s. 140, 142; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s, 141, 161 v. d., 190, 251, 306, 309; ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Mohammad*² (Berlin, 1869), III, 444, not 1; A. v. Wrede, *Reise in Ḥadhramaut* (Braunschweig, 1873), s. 24, 244, 289; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramāt* (Leiden, 1897), s. 205; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 152; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, (München, 1889), I, 49; (Berlin, 1890), II, 20, 87, 93 v.d., 174, 176, 240 359, not 2; ayn. mll., *Reise nach Mârib* (*Sammlung Eduard Glaser*, nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913), I, 26; M. J. de Goeje, *Hadhramaut*, s. 8, 17; C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 239, 247 v.d.; M. Hartmann, *Der islamische Orient II, Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 22, 171, 419; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 125 v.d., 132, 181 v.d.; ayn. mll., *Österr. Monatschrift f. d. Orient* (1917), XLIII, 338.

(ADOLF GROHMANN.)

ŞECER-ÜD-DÜRR. ŞACAR AL-DURR veya **ŞACARAT AL-DURR**, Mısır Müslüman devletlerinin tek kadın hükümdarı. İslâm tarihinde hukukî olarak hükümdarlığı elinde bulundurmuş 17 kadın (krş. Bahriye Üçok, *İslâm devletlerinde kadın hükümdarlar*, Ankara, 1965) dan, tarih sırasına göre ikincisidir. Eyyûbîlerden al-Malik al-Ṣāliḥ Naǧm al-Dīn [b. bk.]'in Türk asıllı (ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān*, Veliyüddin Efendi nüshası, nr. 2391, IV, 307), câriyesi idi. al-Malik al-Ṣāliḥ'in yanına geldikten kısa bir zaman sonra güzelliği yanında zekâsını da fark eden efendisi, onu yanından ayırmaz oldu. Öyle ki al-Malik al-Ṣāliḥ'in 1239/1240'tan sonra amca-zâdesi al-Malik al-Nāṣir Dāvūd'un eline düşüp, Karak'da mevkuf bulunduğu sıkıntılı günlerinde bile Şacar al-Durr ona kuvvet kaynağı olmuştu. Ḫalīl adını verdikleri bir erkek çocuk dünyaya getirince efendisi onu azad ederek nikâhladı (krş. İbn Taġrîbeirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira*, Kahire, 1929—1949, VI, 337; Maḳrīzī, *Sulūk*, Kahire, 1936, I/II, 311; İbn al-ʿİmād, *Şaẕarāt al-ẕahab*, Kahire, 1351, V, 268). al-Malik al-Ṣāliḥ sultan olunca (638=1240) Şacar al-Durr'de Mısır melikesi olarak Umm Ḫalīl künyesini aldı. Oğlu Ḫalīl 6 yaşında öldü; kocasının 647 (1249)'de, Manşūra'de Fransız kralı Louis IX. ile mücâdelesi esnâsında vefatında yanında idi. Bu buhranlı devrede kocasının ölümünü itinâ ile gizledi. Sâdece emîrlerin ileri gelenlerinden, Emîr Faḫr al-Dīn Yūnus b. Şayḫ al-Şuyūḫ ile Ṭavāşī Camāl al-Dīn Muḥsin'i çağırtarak bu ikisine sultanın öldüğünü haber verdi. Bundan sonra Şacar al-Durr, emîrleri dâvet edip, al-Malik al-Ṣāliḥ'in, oğlu Türân Şāh'ı kendine vâris tâyin ettiğini, Emîr Faḫr al-Dīn Şayḫ'e de ordu kumandanlığını tevcih ettiğini ve diğer ümerânın bunlara tâbî olmalarını vâsiyet ettiğini bildirdi. Hepsi bu emre itâat dip bî'at ettiler (ʿAynī, *ayn. esr.*, IV, 305). Şacar al-Durr, Ḥiṣn Kayfā'dan gizlice çağırttığı al-Malik al-Muʿaẓẓam Türân-şāh gelinceye kadar, sultanın hasta olduğunu, kimsenin yanına giremiyeceğini bildirmiş, kocasının imzâsını taklid ederek bir de ferman çıkarmakla vaziyeti idâre etmişti. 14 zilkade 647 (18 şubat 1250) günü Türân-şāh, Kahire'ye ulaşınca hakikat açıklandı. Bu sırada Türân-şāh, babasının memlûkleri ile birleşerek, barış isteğinde bulunan Fransızların 32 gemisini yakmış, kıral Louis IX., eşi ve kardeşi ile birlikte müslümanların eline esir düşmüştü. Daha çok Şacar al-Durr'e bağlı memlûkler sâyesinde Fransızlar'a karşı elde edilen bu büyük zafer esasen iyi huylu olmayan Türân-şāh'ı çok şımartmıştı. Bu sebeple kendi memlûkleri ile Mısır'daki Ṣāliḥī'lerin arası açıldı. Kendi memlûkleri onu, asıl iktidarın Şacar al-Durr'ün elinde olduğunu söylemek suretiyle tahrik ettiler. Babasının bile sevgisini kazanamamış olan Türân-şāh, kendisi için tahtı nasıl muhâfaza ettiğini unutup, üvey annesi Şacar al-Durr'den babasının hazînelerini istedi. Hâlbuki Şacar al-Durr, Fransızlar'a karşı savaşan ordunun masraflarını, Türân-şāh gelinceye kadar, bu hazineden karşılamıştı. Türân-şāh ayrıca, Mısır memlûklerine hakaret etmekten de geri durmadığı cihetle, düşmanları gittikçe arttı ve nihâyet öldürüldü (648=1250), 70 gün sultanlık eden Türân-şāh ile 81 yıl süren Eyyûbî saltanatı böylece Mısır'da son buldu.

Türân-şāh'ın öldürülmesinden sonra memleketin ileri gelenleri toplanarak akıl ve kudretine güvendikleri Şacar al-Durr'ü Mısır tahtına oturttular ve al-Malik al-Ṣāliḥ'in köle-

lerinden olan 'İzz al-Dīn Aybeg'i kendisine atabeg tâyin ettiler. Şecer al-Durr hükümdar olunca, Nil kıyısındaki Menil sarayından Ḳal'at al-Cabal'e taşındı. 'İzz al-Dīn Aybeg de kışladan buraya geldi. Her gün yapılan işlerle, alınan kararları kendisine bildirirdi. Çıkan emirler ve kararlar üzerinde kısaca „Vālidat Ḫalīl" imzası görülmekteydi. Saltanat tahtına oturduğu hâlde, âdet olan hükümdarlık lbl'atini giymiyen Melike (krş. İbn Taġrībirdī, *ayn. esr.*, VI, 373), Kahire ve bütün Mısır minberlerinde cuma günleri kendisi için hutbeler okutmuş ve adına paralar bastırmıştır (bk. Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Egyptian coins in the British Museum*, IV, 136); bu paralarda şöyle yazılıdır: *„al-Musta'şimiga al-Şāliḥiya malikat al-muslimīn Vālidat Malik al-Manṣūr Ḫalīl Ḫalīfa al-Amīr al-mu'minīn"*. Hutbelerde ise, *„Malikat al-muslimīn 'İṣmat al-Dunyā va 'l-Dīn Umm Ḫalīl al-Musta'ṣimiya"* diye zikredilirdi.

Şecer al-Durr hükümdar olduktan az sonra, elinde esir bulunan Fransız kıralı Louis IX.'yi, karısı ve kardeşini serbest bırakmak mukabilinde, 11 aydan beri Fransız işgalinde bulunmakta olan Dimyāṭ'ı geri ve ayrıca 400.000 dinar da savaş tazminâtı almaya muvaffak oldu. 9 safer 648 (13 mayıs 1250) tarihinde Fransızlar, ordularını ve donanmalarını kaybetmiş, perişan bir hâlde Akkâ'ya doğru çekildiler. Bu hâdise Mısırlılar'ın günlerce bayram yapmalarına vesîle oldu. Şâirler bugünün şerefine şiirler yazdılar (Nuvayrī, *ayn. esr.*, cüz 27, var. 252b; İbn Ḫaldūn, *'İbar*, Balak tabı, V, 361; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, trc., İstanbul, 1285, II, 627). Ertesi günü Dimyāṭ'tan geri dönen askerler *Şecer al-Durr*'e bi'at ettiler (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1324—1326, II, 237; ayn. mll., *Sulūk*, Kahire, 1936, cüz 2, s. 361 vd.). Şecer al-Durr halktan alınan ağır vergileri kaldırdı; bâzılarını da hafifletti. Fransızlar'a karşı elde edilen zaferler, ülkesinin nizam ve âsâyiş içinde bulunması, halkın tedbirli ve cömert melikelerine bağlılığını daha da arttırdı. Şecer al-Durr'ün Mısır sultanlığını ehliyetle idâre etmesine rağmen, büyük bir devletin başında bir kadının bulunması göze batmaktaydı. Öldürülmüş olan al-Malik al-Mu'aẓẓam Türān-şāh'ın Dimaşḳ'a kaçmış olan taraftarları ile halîfe al-Musta'şim bi 'llāh genç melikeyi tahtından indirmek için faaliyetlere giriştiler. Muhalif zümrenin başında Haleb Eyyûbîlerinden al-Malik al-Nāṣir Yūsuf II. bulunuyordu. Bu zâtı destekleyen halîfe, Mısır devlet erkânına, kendilerine bir erkek hükümdar seçmeleri hususunda tazyikte bulununca Şecer al-Durr 29 rebiülâhir 648 (31 temuz 1250) tarihinde saltanattan feragat zorunda kaldı (Nuvayrī, *ayn. esr.*, cüz 27, var. 252b; 'Aynī, *ayn. esr.*, IV, 307). Atabek Aybeg, al-Malik al-Mu'izz ünvanı ile Mısır sultanı ilân edildi ve eskidenberi kendisiyle yakın bir münâsebet kurmuş olduğu tahmin edilen Şecer al-Durr ile evlendi. Yeni sultanın taht'a geçtiği halîfeye bir mektupla bildirildi. Ancak Şecer al-Durr'ün memleket idâresindeki fiilî hâkimiyetinde bu suretle pek büyük bir değişiklik vuku bulmuş olmuyordu. Bu sebepten Suriye'deki Eyyûbî emîrleri kendilerini tatmin edilmiş hissetmediler. Bunların ve Mısır'da kendilerine katılanların faaliyeti ile eski Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Kāmil'in ahfadından henüz 6 yaşında bulunan Mūsā, Muẓaffar al-Dīn al-Aşraf ünvânı ile müşterek sultanlığa getirildi. Bu suretle, Mısır tahtı biri Eyyûbî, al-Malik al-Aşraf, ikincisi Türkmen, 'İzz al-Dīn Aybeg arasında paylaşıldı. Paralar her ikisinin adına basılıyor, cuma hutbeleri her ikisinin adına okunuyordu.

'İzz al-Dīn Aybeg, gerek Suriye Eyyûbîlerine ve gerekse Mısır'da baş kaldıran memlûklere karşı başarı ile savaştıktan sonra kendisini, tahtta rakipsiz kalacak kadar kuvvetli hissetti ve çocuk sultan al-Malik al-Aşraf'ı hapsetti. Ancak, al-Aşraf'ın bir müddet sonra kurtulmaya muvaffak olarak İstanbul'a gittiği ve orada Bizans imparatorundan iyi bir kabûl gördüğü bilinmektedir. Bu arada Şecer al-Durr'ün hâkimiyet arzu ve iradesi de sürüp gitmekteydi. Bâzı fermanların onun adına tanzim edildiği (krş. Nuvayrī, *ayn. esr.*, cüz 27, var. 266 a-b) ve hatta hutbelerde adının geçtiği anlaşılmaktadır. Bu vaziyet 'İzz al-Dīn Aybeg'in gururuna dokunmaktaydı. Karısı ile aralarındaki bağlar, Şecer al-Durr'ün Aybeg'i eski karısı ve ondan dünyaya gelen oğlu ile görüşmekten menettiği zaman daha da sür'atle gevşedi. Aybeg, Musul atabegi Badr al-Dīn Lu'lu'ün kızı ile nişanlandı. Bu haber, Şecer al-Durr'ü, mukabil bir tedbir olarak Halep hükümdarı al-Malik al-Nāṣir'ı, kendisiyle evlenmek sûretiyle Mısır tahtına davete sevketti. Ancak bir cevap alamadı. Bunun üzerine ve can kaygısiyle (krş. İbn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab*, Mısır, 1351, V, 268) Aybeg'i öldürmeğe karar verdi. 24 rebiülevvel 655 (11 nisan 1257) tarihinde, saraya gelmeye iknâ ettiği kocası Aybeg'i haremin hamamında öldürttü (*Sulūk*, II, 11, 403 ile *al-Nucūm al-ẕāhira*, VI, 375 vd. 'da bu katlin çeşitli rivâyetleri vardır). Şecer al-Durr bu faciadan ümit ettiği neticeyi elde edemedi. Cinayetin mes'uliyetini kendisiyle paylaşacak kimseyi bulamadı. Aybeg'e sâdık memlûkler onun eski karısından olan oğlu Nūr al-Dīn 'Alī'yi sultan ilân ve ona al-Malik

al-Manṣūr adıyla bî'at ettiler. Şacar al-Durr tevkîf edildi ve onun suç ortaklarından 40 kadarı yakalanıp asıldı. Bütün bunlar olup -biterken Şacar al-Durr çok fena günler yaşadı. Aybeg'in eski karısının ve ondan olan oğlu Nūr al-Dīn 'Alī'nin kendisinden öç alacağını tahmin ettiği için mücevherlerini eski vezîri al-Ṣā'ib Bahā' al-Dīn 'Alī'ye teslim etti. Bir kısmını da rakiplerinin eline geçmemesi için havanda dövdü. Şacar al Durr tahminlerinde yanılmamıştı; yeni sultanın annesi, 11 rebiülâhirde, onu yanına getirtip câriye ve hademelere teslim etmiş, başına takunyalar ve hamam taslarıyle vurdurtmak suretiyle öldürterek kalenin dibindeki hendeğe yarı çıplak bir hâlde attırmıştır. Bir zamanlar saltanat tahtında güzelliği, zekâsı, inceliği ve zarâfeti ile etrafını hayran bırakan melîke Şacar al-Durr'ün cesedi günlerce kale dibindeki bu hendekte kaldı ve sonradan Sayyida Nafîsa [b. bk.] yakınındaki Şacar al-Durr câmiinin içindeki türbeye defnedildi. Bu türbenin kubbe kasnağının etrafını çevreliyen kitâbeye göre melîke bunu 648 (1250/1251)'de bizzat yaptırmıştır. Bugün hâlâ eski şekli ile durmaktadır. Şacar al-Durr'ün hayatı Maḥmūd Badavī (*Şacarat al-Durr*, Kahire, 1933) tarafından yazılmış bir piyeste canlandırıldığı gibi, Circī Zaydān'ın bir romanına (*Şacarat al-Durr*, Kahire, 1914) da mevzu olmuştur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. M. J. Marcel, *Égypte depuis la Conquête des Arabes Jusqu'à la domination française* (Paris, 1872); Abu'l-Farac, *Tārīḫ* (Beyrut, 1890); Circī Zaydān, *Tārīḫ Miṣr el-ḥadīṯ* (Kahire, 1306); Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Egyptian coins in the British Museum* (1879), IV; Abu'l-Fidā', *Recueil des historiens des croisades. Hist. Orientaux*, I, muhtelif yer; İbn İyās, *Tārīḫ ol-Miṣr* (Bulak, 1311/1312); Suhaylī, *Tārīḫ Miṣr al-ḳadīm*; Ḳadriya Ḥusayn, *Muḥāżarāt islām* (Mısır, 1331); Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 483—487, IV, 4—8; C. Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1913); Götz Schregle, *Die Sultanin von Aegypten* (Wiesbaden, 1961). — Türbesi için bk. *MİFAO*, XIX, 111 v.d., 728, 730.

(BAHRİYE ÜÇOK.)

ŞEDD. ŞADD, bağ, kemer, bele kuşanılan kuşak, yünden veya pamuktan örülen şedd, fütüvvet ehli tarafından, kendini fütüvvet yoluna vermiş olan kişinin, o yola bağlandığını, hizmete abd ettiğini, inancına bağlı bulunduğunu bildiren bir şiâr olarak kabûl edilmiştir. Tanrı'ya ulaşmak için kabûl ettikleri zikir, riyâzet, halvet, halktan ayrı gi-yim-kuşam ve yer-yer ribat, tekye, zâviye, hânkah, âsitâne gibi adlarla anılan toplantı ve zikir yeri ile halktan ayrılan tarîkat erbâbına karşı, bütün bunları reddedip hiç bir sûretle halkdan ayrılmamayı, Tanrı'ya ulaşmak için kendini hor görmeyi, herkesi kendinden üstün saymayı, halka hizmeti, mânen de aşk ve cezbeyi esas tutan melâmet ehlinin, esnafı kavrayan ve teşkilâtlandıran amelî yönü olan fütüvvet, ilk teşekkülünden itibâren *şadd*'i bir şiâr olarak almış ve Peygamber tarafından 'Alī'nin belinin bağlandığı, 'Alī'nin de Peygamberin emri ile, sabâbeden 17 kişinin belini bağladığı hakkında bir de an'ane meydana getirmiştir. Yine bu an'aneye göre, Salmān Fārisī de 'Alī'nin emri ile bâzılarının bellerini bağlamıştır.

Fütüvvet ehlinin inançlarını, merâsimlerini bildirdiği kadar, yazıldığı devirlerdeki hirfet erbâbını da tesbit etmesi bakımından büyük bir değer taşıyan *fütüvvet-nâme*'lere göre, müşrik ve kâfire, münâfık kişiye, rem ile, yıldıza bakmak, fal v.s. gibi dinin kabûl etmediği ve gaipten haber verme esâsına dayanan bilgilerle uğraşanlara, içki içmeği âdet edinmiş olana, halkın aybını gördükleri ve gösterdikleri için dellâklere, yalan söyleyene, yalan söyledikleri takdirde dellâl ve çulhaya, merhametsiz olduklarından avcı, cerrah ve kasaba vâdinde durmayana, hırsız ve zâlim kişiye, gıybet ve iftirâda bulunana, halkın zararında kendi menfaatini gören ve gözeten madrabaz ve muhtekire şedd bağlanmaz. Fakat bunlardan dellâl ve çulha ile cerrah ve kasap, hîle yapmaz, merhameti elden bırakmazsa fütüvvet yoluna girebilir. Fütüvvet yoluna girdiği hâlde şerî'atte bildirilen büyük günahlardan birini yapan kişi fütüvvetten düşer. Fütüvvetten düşen, fütüvvet ehlinin topluluk yeri olan mahfilde, ihvâna karşı suçunu itiraf ederse ihvânın rızasiyle ve cezâsını çekmek suretiyle bağışlanır.

Fütüvvetin Seyfî koluna mensup olanlara şedd yerine kılıç kuşatılırdı ki, bu kol, sonradan „Rind" (cem. runūd) adını alarak ve asker sınıfına mensup olmadığı halde, silâhla gezen ve savaşı iş edinen topluluğu meydana getirmiştir. Ayyâr da denen bu kol, Safevîler devrinde, şâhın fedâîleri olmuşlardı. Anadolu'da ise, ilk devirde „Alp-erenler" denen bu tâife, sonradan ortadan kalkmış ve muahhar fütüvvet-nâmelerde artık Seyfî fütüvvet erbâbına rastlanmaz olmuştur.

Fütüvvet libası, sonraki fütüvvet-nâmelerde hırka, tac, hattâ Bektaşilikten geçtiği, Bektaşilere de daha önceki Haydarîlerden kaldığı sanılan „palbeng" gibi şeyler ve merâsimde tıraş olmak da bulunmakla berâber, bütün fü-

tüvvet-nâmelerde şedd ve şalvar. [b. bk.]'dır. Hattâ bâzılarında hırka ve tacın tasavvuf ehline âit olduğu, bunlara karşılık şalvar ile şeddin fütüvvet ehlinin şiârı bulunduğu tasrih edilmektedir. Fütüvvet ehline göre şedd ve diğer kisveler, Cabrā'il vâsıtasiyle Peygambere gelmiş, o da 'Alī'ye giydirmiştir.

Şedd, fütüvvet mahfilinde şu sûretle kuşatılırdı: Fütüvvet ehlinin ulusu olan *naḳīb*, ihvânın huzûrunda, kıbleye karşı ayakta durur ve istiâze ve tesmiye ile XVII. sûrenin 32.—39. âyetlerini okurdu. Ondan sonra Peygambere ve Ehl-i beyte selevat verir, halîfenin adını anar, ülkenin pâdişahına duâ eder ve „Yüce Tanrı suyu temiz yarattı; tuzu da, her şeyi oldurucu halk etti" deyip „bu, tatlı ve içilecek sudur; şu, tuzlu ve acı su..." âyetini (XXV, 53) okur, „bunu ahid, bore ve söz verme alâmeti kıldı; Allah lânet etsin ahdini bozana" sözlerini ilâve ederek elindeki bir tutam tuzu suya atar. Bu esnâda, *terbiye* denen ve kendisine şedd kuşatılacak olan kişi, sol yanında ve ayaktadır. Sonra meclisdekilere; „Ey hâzır bulunan ulular, bu tâlib-i râgıb, cedde ulaşan fütüvvet şedd'ini kuşanmak ister ve sizinle, ulu Tanrı'ya tevessül eder; filânı şeyh edinmek diler" der; meclisdekilerin rızâsından ve onu *rafīḳ*'liğe kabûlünden sonra imama niyâbet yoluyla ona fütüvvet kuşağını kuşatır ve şerbeti, yâni tuzlu suyu içirir. Fütüvvet yoluna giren, fütüvvet ehlinden birisini kendisine kardeş edinmek isterse yine mahfilde, ikisine de şedd kuşatılır ve *naḳīb*, ikisine de fütüvvet şerbetinden birer yudum içirir; kıdem sırasiyle meclisdekilere de sunar ve sonunda kendisi içer. Bu şerbete *şurbat-i murāżā'a* denir. Fütüvvetin „kavlî" kolunda, yalnız söz vermek vardır; şerbet içilince „şurbî" kola girilmiş ve bir derece yükseğe varılmış olur.

Şedd bağlama merâsimi. Seyyid Gaybî-oğlu Şeyh Hüseyn'in, Fâtih zamanında (1451—1481) yazdığı *Kitāb futuvvat-nāma li-arkān al-maşāyiḫ va aṣḥāb al-şadd* adlı Türkçe fütüvvet-nâmesinde *şadd* bağlama merâsimi şöyle anlatılmaktadır:

Fütüvvet ehli, mahfilde yerlerine otururlar. *Naḳīb*, önce sol elindeki testiden, sağ elindeki süpürgeye su döküp ıslatır; ortalığı hafifce süpürür, yerine oturur. Herkes hakkını dileyip birbirinden râzı olduktan sonra *naḳīb* tekrar kalkar, sol eline bir tutam tuz, sağ eline bir su kabı alır; Tuzu suya döker. Sonra bunları yerine bırakıp şedd kuşanacak kişiyi yerinden kaldırarak peymançe yerine (kapı yanına) götürür. Ona tercümanlık ederek, *al-salām 'alaykam yā arbāb al-şarī'a va yā aṣḥāb al-ṭarīḳa, al-salām 'alaykum yā ahl al-şadd va 'l-'ahd va 'l-vafā', al-salām 'alaykum yā ahl al-muruvvat va 'l-karam va'l-saḫā'* „gelmekliğimiz Tanrı için, durmaklığımız Tanrı için, söylemekliğimiz Tanrı için. İşbu kardeşimiz, uluların ayağına gelip bu maksm-i insafta durmaklıktan murad oldur ki ihtiyarların silsilesine bağlanıp, katarına çekilip, erkânın görüp, sâhib-tarîk olup şâh-ı merdan kapısına beli bağlı kul ola ve hânedân âşıklarına hizmetkâr ola. Bu âşıkın hakkında ne buyurursunuz" der. Mahfil ehli, *ahluhu maḥalluhu*; „maslahat görürüz; mübârek olsun" deyince *naḳīb*, tâlibi pîr huzûruna götürür. Pîr tâlibin elini tutup *bay'a* âyetini (XLVIII, 10) okur; tövbe ettirir; şehâdet getirtir; ona ehl-i beyt sevgisini telkin eder. Sonra tâlib, fütüvvet yolunda kendisini yetiştirecek bir yol-atası seçer. Pîrinin, yol-atasının ve iki yol-kardeşinin aşkına mahfile bir armağan sunar. Yol-atasının huzûruna varıp iki diz üstüne oturur. Bu sırada yol-kardeşlerinin biri sağında, biri solunda aynı tarzda oturmuş ve elleriyle tâlibin eteğine yapışmışlardır. Ata, sağ eliyle manevî oğlunun sağ elini, baş parmakları düz ve birbirine bitişik bir tarzda tutar. *Naḳīb* tâlibin atasının ellerinin üstüne bir mendil örter. Ata, istiâze ve besmele ile XXXVI. sûrenin 60. âyetini okur. Bu âyet okunduktan sonra yol-kardeşleri, tâlibin eteğini bırakıp ata ile oğulun ellerinin üstüne ellerini koyarlar. Yol-atası, *al-ta'ẓīm li-amri 'llāh va 'l-şafḳati 'alā ḫalḳi 'llāh va'l-dunyā bi-musāmaḥāt[in] va 'l-āḫira bi şafā'a* sözlerini söyler, oğulun yüzüne bakıp *„Ḥasbat[an] li'llāh, vaşlat[an] ilā marżāti'llāh"* deyip XXVI. sûrenin 88/89. âyetlerini okur.

Böylece, *nīm-tarīḳ* olan, yâni yola adım atmış bulunan tâlib, *şāḥib-tarīḳ* olmak için, bir müddet hizmetten sonra „pir" de denen şeyh ile halvet bir yerde buluşur. *Naḳīb* kıbleye karşı yere bir seccâde serer. „Allāh, Cabrā'il, Muḥammed" diyerek üç adım atıp seccâdeye geçer. İki rek'at hâcet namazı kılar. Ondan sonra tâlib de aynı tarzda iki rek'at namaz edâ eder. Sonra *naḳīb* şedd'i alıp seccâde üstünde beş kat olarak dürer, sonra üç kat edip makamında oturan şeyhe sunar. Şeyh üç İhlâs (CXII. sûre) okur ve tâlibin mensup olduğu san'atın şeyhine verir. O, ayağa kalkıp şedd'i sağ eline alır; Arap alfabesindeki elif gibi dümdüz tutar. Sonra iki, üç, dört, beş nihâyet on iki kat olarak katlar; sonra yine elif gibi düz tutarak kıbleye karşı seccâde üstüne serer. Sonra Cabrā'il'e işâret olmak üzere J, sonra Muḥammed'e, sonra da 'Alī'ye işâret olarak "ɾ„ ve "ɾ„ şekline getirir. Bir ucunu seccâde-

nin bir köşesine götürüp ortasını seccâdenin eteğine doğru büker, diğer ucunu diğer köşesine götürüp Y şekline sokar. Sağ köşesine elini koyup *Lā ilāha illa'llāh* der. Elini kaldırmadan seccâdenin eteğindeki büklüme götürerek *Lā ilāha illā huva*, diğer ucuna götürerek *Lā ilāha illā anta* der ve II. sûrenin 163. âyetini okuyup sağ elini şedd'in ortasına, sol elini altına koyduktan sonra III. sûrenin 103. âyetini okur. Ortası biraz aşağıya sarkmak üzere iki eliyle uclarından tutar; III. sûrenin 18. âyetini, sonra da fütüvvet hutbesini okur. Şedd'in sağ elindeki ucunu tâlibin başından aşırıp atar; elindeki uç tâlibin sağ yanına gelir. „Bu mühür şedd-i 'Alī'nindir kim bizim elimizden sizin elinize yetişti" deyip şedd'in ortasına bir düğüm atar. „Şedd-i 'Alī'dir kim üstadın eline yetişti" deyip bir düğüm daha atar. 12 imamın [bk. mad. İSNÂ AŞERİYE] adları geçen bir *tercüman* [b. bk.] okur ve iki yanını birleştirip üstüne iki düğüm daha düğümleyerek „mühr-i 'Alī'dir ve mühr-i Muḥammed'dir" der; tâlibin beline, sol tarafı bir az daha aşağı sarkmak üzere bağlar; elini bir düğümün üstüne koyup on dört masûma [b. bk.] selevât verir. Mühür üstüne eğilerek: *gāddār, nigahdār, saḫtdār, girdār, bipāş, bibur, bidih, bistān* („hatırla, unutma, sıkı yapış, sıkı tut, ört, götür, ver, al") der. Bu sözler, bu ahdi hatırla, unutma, bu şedd'e sıkı yapış, sıkı tut, kulların ayıplarını ört, muhtac olana ihtiyacı olan şeyi götür, yola ve ihvâna canını, malını ver; hakikat sırrını al, mânalarını tazammun eder. Şedd bağlanırken tâlibin elleri, ayaları birbirine yapışık, parmakları açık olarak başı üstündedir. *Naḳīb*, tâlibi bu hâlde mahfile götürür; herkesi tebrik eder ve mührü ziyâret eyler.

Şedd şekilleri. Meddahlara *şadd-i alifi*, gaza ehline *şadd-i ḳavsi*, sakalara *şadd-i lāmalifi*, ferraşlara, yâni savaşlarda çadır kurup döşeyenlere *şadd-i Sulaymānī*, dervişlere *şadd-i Yūsufi*, seccâde sâbiıi olan şeyhlere *şadd-i miḥrābi*, cerrah ve kasaplarla hamamda hizmet edenlere *şadd-i ḫafi* kuşatılırdı. Elifî şedde *şadd-i rūmīyān*, kavsî şedde *şadd-i fāḫirān*, lâmelifî şedde, *şadd-i iştirāk*, Sülaymânî şedde *şadd-i ḫādimān*, Yûsufî şedde *şadd-i miṣrīyān*, mihrâbi şedde *şadd-i tāziyān* da denilirdi. Bu şedd şekilleri, şedd'i bele bağlamak ve uçlarını bağlanan şedde sokup bir yanından çıkarıp sarkıtmaktan meydana gelmektedir. İstanbul'da, Üsdar'da rilâî âsitânesi bânisi ve şeyhi Şamlı Şeyḫ Yâsîn'in halîfesi Hâce-zâde diye mâruf Muḥammed Ṭāhir b. 'Abd Allāh b. İsmā'īl tarafından 18 fasıl olarak te'lif edilen *Minhāc al-murīdin*'in kendi elyazısiyle yazılmış, bizdeki tek nüshasında, bağlanış şekilleri, resimleriyle tesbit edilmiştir (var. 139b—140a). Diğer san'at ve hirfet erbâbına, şedd yerine sonraları yine hususî bir merasimle peştemal kuşatıldığı muahhar fütüvvet-nâmelerden öğrenilmektedir. İlk fütüvvet-nâmelerde peştemal, şalvar giydirilmeden önce kuşatılmakta, sonra şalvar giydirilmektedir. Zaman geçtikçe peştemal kuşatmadan sonra tıraş da fütüvvet erkânına girmiş, hattâ peştemal kuşatma merâsimi baharın ve yazın mesîre yerlerinde yapılmaya başlanmıştır.

Fütüvvet ehline göre şedd bağlanırken tâlibin beli ve karnı haramdan, dili gıybet ve buhtandan, abes sözlerden, hattâ duyduğunu söylemekten, eli halkı incitmekten, ayağı Tanrı rizâsına muhâlif yerlere gitmekten bağlanmış olur; bunlara karşılık da cömertliği, keremi, tevazuu, affı, yokluğu ve gerçek uyanıklığı açılır. Şunu da söyleyelim ki, ipeğin, bir çok müctehitlerce erkeğe haram sayılması dolayısiyle, şeddin ipekten olması câiz görülmemiştir.

Şedd, Mevlevî Bektaşi, Rifâî ve Sa'dî tarîkatlerine de girmiştir. Esâsen Mevlevi ve Bektaşi tarîkatleri, erkânını fütüvvet yolundan alarak kurulmuş tarîkatlerdir. Daha Mevlânâ zamanından itibâren bir çok ahîler, Mevlânâ'ya bağlanmış. Sultan Veled'e intisap etmiş olduğu gibi. Mevlânâ'nın sohbet arkadaşı ve halîfesi Tebrizli Şams, „*Maḳālāt*" indan anlaşıldığı vechile, fütüvvet erlerindendi; Mevlânâ'dan sonra onu temsil eden Çelebî Hüsâmeddin, Konya ahîlerinin reisi Abî Türk oğluydu. Mevlevîlikteki elifî nemed, şeddin bir başka şeklidir. Bektaşilerdeki *tīġ-band* ise, tamâmiyle şeddin aynıdır. Nasib alacak kişinin adına kesilen kurbanın yününden örülen bu uzun yün ipe, nasib alan mücerredliğe ikrâr verecekse, üç düğüm vurulur; evli ise, yahut mücerredliğe ikrar vermiyecekse, iki düğüm vurulur; üçüncü düğüm, bağlanırken çözülecek şekildedir ve haramdan beli bağlanmış, çözülerek de helâline açılmış olur. *Tīġ-band* bağlanırken tâlibin elleri aynen fütüvvet ehlindeki gibidir. Sa'dî ve Rifâîlerin bî'at merâsiminde de dervişe şedd kuşatılır ve kemer verilir. Tuzlu su yerini de bu tarîkatlerde şerbet almıştır.

475 (1082/1083)'te, Ziyârîlerden emîr Ḳābūs 'Unṣur al-Ma'ālī tarafından oğlu Gīlān Şah'a yazılan *Ḳābūs-nāma*'da, 44. bâb civanmertliğe ayrılmıştır. Bu bâbda, civanmertliğin, 1. sözünü tutmak, 2. dediğini yapmak, 3. sabırlı olmak esaslarına dayandığı belirtilmektedir. Zerdüştîlikte, on ikişer iplikli altı ipten meydana gelen örgü („*kusti*"), muayyen yağ-

ta erkek ve kız çocuğa mobed tarafından kuşatılır. Bele üç kere dolanan bu ip, Zerdüştîliğin esasları olan *maniş-i nîk* „iyi düşünce" *gāş-i nîk*, „iyi söz", *kuniş-i nîk* „iyi iş"e işârettir. Bu ipe dört düğüm vurulur. *Kustî*, *sadra* denen kolsuz gömlek giydirildikten sonra gömleğin üstüne bağlanır. Böylece hırkanın *sadra*'den geçtiğini, *kustî*'nin de şedd hâlinde fütüvvet erbâbına ve tarîkatlere intikal ettiğini söyleyebiliriz; nitekim Bektaşilerdeki *tîğ-band*'in üç düğümü de ele, dile ve bele işârettir; tâlibe verilen öğütler arasında da bu üç esas, „elin tek, dilin pek, belin berk tut" tarzında telkîn edilir.

Bibliyografya: Abdülbâkî Gölpınarlı, *İslâm ve Türk illerinde fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları* (*İstanbul üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, teşrin I, 1949—temmuz 1950, II, 3—354); bu makalede, Nakkāş Aḥmed b. İlyās al-Ḫartbartī'nin, Abu 'l-Ḥasan 'Alī'nin eserini ihtisar ederek yazdığı *Tuḥfat al-vaṣāyā*'nın, müellifi meçhûl Farsça bir *Fütüvvet-nâme*'nin h. VII. asırda yaşayan Nacm Zarkūb'un, 'Abd al-Razzāk Kāşānī (ölm. 736=1335/1336)'nin 'Alā' al-Davla al-Samnānī'nin, 699 (1299/1300)'da Nāşirī tarafından tasnif edilen mensur ve manzum Farsça *Fütüvvet-nâme*'lerinin tıpkı basımları, ve tercümeleri de yer almaktadır; ayn. mll. *Burgāzî ve fütüvvet-nâmesi* (ayn. mecmua, teşrin I. 1953—temmuz 1954, XV, 76—153); ayn. mll., *Şeyh Seyyid Gaybî-oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in Fütüvvet-nâmesi*; ayn. mll. *Fütüvvet-nâme-i sultanî ve fütüvvet hakkında bâzı notlar* (*ayn. mecmua* Teşrin I. 1955—temmuz 1956, XVII, 27—126; 127—155) ayrıca krş H. Thorning. *Beiträge zur Kenntnis des islamischen Vereinswesens auf Grund von „Bast madad et taufiq"* (*Türkische Bibliothek*, XVI) Berlin, 1913, s. 1—7, 123—164 ve 197 v. dd.; V. Kremer, *Culturgeschichte*, II, 187; Elia Ḳudsī, *Vie Congrès des orientalistes*, Leiden, 1884, II, 1—34; Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen philologie*, 1899, II, s. LXXVII—LXXXIX; Köprülü-*zâde* M. Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 412. (Abdülbâkî Gölpınarlı.)

ŞEDDÂD. ŞADDĀD, Banî. Hakkında çok az malûmata sâhip olduğumuz Banî Şaddâd 340—468 (951/952—1075/1076) tarihleri arasında Arrân [b. bk.]'da hüküm sürmüştür. 468 senesinde memleketinin büyük bir kısmı Melikşah tarafından zaptolunmuş ve imparatorluğuna katılmıştır. Buna rağmen, bu âilenin âzâsı sonraları da, Selçuklulardan satın almış oldukları Gence ve Ani gibi, muhtelif mıntakalardaki vâlilikleri en az VI. (XII.) asrın sonuna kadar ellerinde bulundurdu. Bunlar muhtemelen Kürd asıllı idiler; bunların Arrân'da en mühim şehirleri Nahçıvan, Gence, Tiflis, Demirkapı ve Karabağ idi. Sâkinleri ﻙﺮﻛ veya Lesgi şeklinde isimlendiriliyorlardı.

337 (948) senesinde, Azerbaycan'daki Musâfir—oğulları hükümdarı Sallâr Marzubān Muḥammed Rey, kapıları önünde esir olunca, memleket büyük karışıklığa sürüklendi. Tarafdarı olan her reis kendisini bir şehir veya mıntakanın müstakil hâkimi ilan etti. Bunlar arasında Muḥammed b. Şaddâd b. Ḳarṭū isminde birisi de vardı. Bu zat, 340 (951) tarihlerinde kendisini, önce Dabīl hâkimi ilân ettikten sonra, Azerbaycan'ın hakikî hükümdarı oldu ve görünüşe nazaran makamını, 344 (955) yılına kadar olduğu gibi muhâfaza etti. Fakat sonra iktidarı inhitata başladı ve 360 (970) senesinde oğlu ancak Arrân vilâyetinde onu istihlâf etti. Aynı tarihlerde Gence'de, Muḥammed b. Şaddâd'ın kardeşi olması muhtemel olan, Faḍlūn adlı birisi hâkimdi. Muḥammed b. Şaddâd b. Ḳarṭū'nun oğlu Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Ca'far Laşkarī idi; bu zat sekiz sene saltanat sürdü. Yerine kardeşi Marzubān geçti; bu zât da yedi yıllık hükümdarlıktan sonra bir av esnâsında, Faḍl b. Muḥammed adlı kardeşi tarafından öldürüldü. Faḍl iyi idarî tedbirleri sâyesinde kendisini teb'asına sevdirdi. Aras nehri üzerinde muhteşem bir köprü inşâsı onun dikkate şâyan icrâatındandır. 422 (1031) senesinde, 47 yıllık saltanattan sonra öldü. Yerine oğlu Abu 'l-Fatḥ Mūsā geçti ve 3 yıl hüküm sürerek yerini Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Mūsā Laşkarī'ye bıraktı. Bunun hükümdarlığı 440 (1048) senesinde vuku bulan ölümüne kadar devam etti. Gence'de şâir Ḳaṭrān [b. bk.]'ın hâmîlerinden biri bu Abu 'l-Ḥasan'dı. Yerine oğlu Nüşirvān hükümdar oldu ise de, 3 ay sonra öldü ve kendisine Abu 'l-Asvār Şāvir b. al-Faḍl halef oldu. Biz, ona dair, bu hânedânın diğer âzâsı bakkındakinden daha fazla malûmata sâhibiz; zîra Kaykā'ūs tarafından *Ḳābūs-nāma* adlı eserinde bir çok defalar zikredilir ve İbn al-Aṯīr, onun, 446 (1054) senesinde, Tebriz'i ele geçirdikten sonra Gence'yi ziyâret eden Tuğrul bey'e bî'at ettiğini anlatır. 459 (1067) tarihinde Abu 'l-Asvār ölünce, oğlu al-Faḍl II. Minūçihr hükümdar oldu. Kaykā'ūs 468 (1075) senesinde yazdığı eserinde (*ayn. yer*) Faḍlūn b. Abu 'l-Asvār'dan mâzî sıgasiyle bahseder. Anlaşıldığına göre, bu Faḍlūn'un ölümü ve Arrân'ın Malikşah tarafından zaptı ile Banî Şaddâd hânedânının istiklâli sona ermiştir; bu sebeple bn tarihten itibaren bu âilenin tarihini takip etmek

çok güçtür. Bu Faḍlūn, muhtemelen, Ḳaṭrān'ın sık-sık ihsanlarından bahsettiği memduḥudur. *Ḳābūs-nāma*'deki bir çok hikâyeler onunla ilgilidir. Görünüşe nazaran hükümranlık sâhası, Gence, Ani ve Dovin'i içine alıyordu.

Ḫanikoff (*Bull. Acad. Petr.*, 1849, VI. 195)'a göre, al-Faḍl II. Minūçihr'in iki oğlu vardı: 481 (1088)'de Melikşah şehri fethettiği zaman Gence emîri bulunan Faḍlūn ve Gürcü Kırallığı'nın kurucusu David II. 518 (1124)'de Ani'yi zaptettiği zaman oranın hâkimi bulunan Abu'l-Asvār II. Şāvir'in Maḥmūd adlı bir oğlu vardı. Onun da oğlu, Ani'de bulunan ve 595 (1198) tarihli kitâbeden bahkında mâlûmat sâhibi olduğumuz Kay-Sulṭān idi. Bu kitabede o kendisinden Kay-sultān b. Maḥmūd b. Şāvir b. Minūçihr al-Şaddādī diye bahsetmektedir.

BANÎ ŞADDÂD HÂNEDÂNININ HÜKÛMDARLARI:

1. Muḥammed b. Şaddād, 340 (951/952). Gence'de Faḍlūn I.
2. Abu'l-Ḥasan 'Alī b. Ca'far Laşkarī, 360—368 (970—979);
3. Marzubān, 368—375 (979—986);
4. al-Faḍl b. Muḥammed 375—422 (985—1031);
5. Abu'l-Fatḥ Mūsā, 422—425 (1031—1034),
6. Abu'l-Ḥasan 'Alī b. Mūsā Laşkarī 425—440; (1034—1049);
7. Nūşirvān b. 'Alī b. Mūsā, 440 (1049);
8. Abu'l-Asvār Şāvir b. al-Faḍl b. Muḥammed, 440—459 (1049—1067);
9. al-Faḍl Minūçihr b. Şāvir, Gence'de: Faḍlūn II;
10. Abu'l-Muẓaffar, Gence'de: Faḍlūn III.;
11. Ani'de: Abu'l-Asvār Şāvir b. Minūçihr, 468 (1075/1076)'de öldü;
12. Alān'da: Abu'l-Fatḥ Ca'far b. 'Alī b. Mūsā, 470 (1077/1078)'de öldü;
13. Ani'de: Maḥmūd b. Şāvir b. Minūçihr b. Şāvir b. al-Faḍl;
14. Anī'de: Kay-sulṭān b. Maḥmūd b. Şāvir, 595 (1198/1199)'de henüz hayatta idi.

Bibliyografya: Müneccim başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul 1285), II. 506—508; E. Sachau, *Ein Verzeichnis muhammedanischer Dynastien* (*Abh. Pr. Ak W.*, Phil. —hist. Kl., Berlin, 1923), s. 14; E. Denison Ross, *On Three Muhammadan Dynasties in Northern Persia in the 10 th and 11 th. Centuries* (*F. W. K. Müller Festschrift, Asia Major*, 1926); C. M. Frähn, *Erklärung der arabischen Inschrift des eisernen Torflügels zu Galathi in Imerethi* (*Mém. Acad. Petr.*, III, 1853); M. F. Brosset, *Histoire de la Géorgie* (Petersburg, 1850), I, 328 v. dd; Markoff, *Inventarnii Katalog musulmanskih monet. Imp. Ermitaja* (Petersburg, 1896). Bu kolleksiyon Banī Şaddād hânedânından altı emirin nâmına basılmış paraları ihtiva eder; F. Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895). (E. DENISON ROSS.)

ŞEFÂ'AT. ŞAFĀ'A [A.; birinin bağışlanmasına delâlet etme], **şefâ'at**. Şefâ'at edene *şāfī* ve *şafī* 'denir. Şafā'a kelimesine, dinî saha dışında da meselâ bir hükümdâra bir niyazda bulunmada (*Lisān*, bk. bu kelime), borçlunun lehinde tavassutta bulunmakta (Buḫārī, *İstiḳrāż*, bâb 18) rastlanılır. Hukûkî bir fiildeki şefâ'at hakkında pek az şey biliyoruz. Hadîste "şefâ'atle *ḥudūd Allāh*'tan birini te'sirsiz hâle getiren, Allah'a karşı gelmiş olur" (İbn Ḥanbal, *Musnad*, II, 70, 82; krş. Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 54; *Ḥudūd*, bâb 12) denilmektedir.

Bu kelimeye umûmiyetle dinî mânada ve daha sarih olarak, kıyamete dâir tasvirlerde tesâdüf edilir; nitekim *Kur'an*'daki kullanılışı da böyledir. Bu şefâ'at fikri, *Kitâb-ı Mukaddes*'te de geçmektedir.

Kur'an'da şefā'a bilhassa inzar bildiren yerlerde geçer. Kıyâmette, hesap günü, (Allah'ın izni olmadıkça) biç bir şafā'a'ya müsâade edilmeyecek olan bir gün diye tasvir edilmektedir (II, 48, 254 v.d.). Sûre X, 19'un gösterdiği gibi, bu hüküm İslâmın muârızı olan müşriklere tevcih edilmiştir: „Onlar Allah'ı bırakıp kendilerine ne zarar, ne de fayda verecek olan şeylere taparlar: Bunlar Allah yanında bizim şefâ'atçilerimizdir, derler" (ayrıca krş. LXXIV, 48: „Şefâ'atçilerin biç bir şefâ'ati onlara fayda vermiyecektir.").

Bununla berâber şefâ'at imkânı tamâmen kaldırılmış değildir. XXXIX, 44'te „bütün şefâ'at hakkı Allah'ındır... de" denilmektedir. *Kur'an*'da bu ibârenin mânasına vuzuh veren bir çok yerler vardır: Buna göre şefâ'at, ancak Allah'ın müsâadesiyle mümkün olacaktır: „İzni olmadıkça, onun katında şelâ'at edebilecek kimdir?" (II, 255; krş. X, 3). Şu hâlde Allah'ın kimlere şefâ'at müsâadesi verdiğine de işâret edilmiştir: „Çok esirgeyici Allah'ın katında bir *'ahd* edinmiş olanlardan başkalarının şefâ'at hakkı olmayacaktır" (XIX, 87). XLIII, 86'da: „Allah'ı bırakıp da taptıkları şeylerin şefâ'at salâhiyeti yoktur; Hakk'a bizzat bilerek şehâdet edenler müstesnâ." denilir. Şefâ'at selâhiyetinin meleklere açıkça tanındığı XXI, 26'ya işâret etmek yerinde olacaktır: „Onlar, çok esirgeyici („Raḥmān") evlâd edindi, derler. Halbuki onun şânı bundan münezzehtir; hayır, onlar (— onların bahsettikleri —) ikrâma mazhar kılınmış kullardır"[ve ilâve edilir (28):] „Bunlar onun rızâsına ermiş olanlardan başkasına şefâ'at etmezler." Burada ikrâma mazhar kılınmış kullar ile me-

leklerin kastedildiği anlaşılmaktadır. Sûre XL, 7 (krş. XLII,3)'de bu husus daha açıktır: „Arşı yükleyenler ve etrafında bulunanlar, Rab lerini hamd ile tesbih ederler, ona îman eder ve mü'minlerin yarlığanmasını dileyerek: ey Rabbim senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır, tövbe edenleri, senin yoluna uyup gidenleri yarlığa, onları cehennem azâbından koru, derler".

Bu tarz ibâreler, İslâma kendi sistemi içinde, hudutsuz olarak şefâ'at kabûl etme imkânı vermiştir. Takriben hicrî 150'ye kadar tedvini ile fikirlerin tebellür ettiği mûteber hadîs malzemesinde bu mevzûa dâir pek çok mûtâ bulunmaktadır. Hadîsde şafâ'a, umûmiyetle kıyamet tasvirlerinde geçer. Bununla berâber Peygamberin, daha hayatında şefâ'atte bulunduğuna dikkat edilmelidir. 'Â'işa'nin naklettiğine göre o, ekseriyâ gece yatağından kalkar, ölülere şefâ'atte bulunmak için Baḳî' al-Ġarḳad kabristanına giderdi (Muslim, *Canā'iz*, hadîs 102; krş. al-Tirmiẕī, *Canā'iz*, bâb 59). Cenâze namazı (*ṣalāt al-canā'iz*) esnâsında onun mağfiret dilediği (*istiġfār*) de zikr (meselâ İbn Ḥanbal, *Musnad*, IV, 170) ve bunun müessir olduğu belirtilir (*ayn. esr.*, s. 388). Günahların bağışlanması için duâ etmek, mûteâkiben bu *ṣalāt*'ın mütemmim cüz'ü hâline gelmiş veya böylece kalmış (meselâ bk. Abū İsḥāḳ al-Şīrāzī, *Kitāb al-tanbīh*, nşr. A. W. T. Juynboll, s. 48) ve buna büyük bir ehemmiyet atfedilmiştir; krş. Muslim, *Canā'iz*, hadîs, 58: „Yüz kişiden müteşekkil bir müslüman cemâat, bir müslümanın namazını kıldığı ve hepsi de onun günahlarının bağışlanması için duâ ettiği vakit, bu namaz muhakkak kabûl olur"; ayrıca İbn Ḥanbal IV, 79, 100, burada yüz sayısı üç saf (*ṣufūf*)'a indirilmektedir.

Kıyâmet gününde Peygamberin şefâ'ati ekseriyâ tekrar edilen bir hadîste nakledilir (meselâ al-Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 19; Muslim, *Īmān*, hadîs, 322, 326—329; al-Tirmiẕī, *Tafsīr*, sûre XVII, hadîs 19; İbn Ḥanbal, I, 4); bunun esas hatları şöyledir: mahşerde Allah mü'minleri toplar. Mü'minler, çâresiz bir hâlde, Âdem'e baş-vurarak şefâ'atte bulunmasını isterler. Fakat Âdem, günâhın kendi yüzünden dünyaya sokulduğunu hatırlayarak, onları Nûh'a bavâle eder. Lâkin Nûh Peygamber kendi günahlarını zikreder ve mü'minleri İbrâhîm Peygambere yollar. Böylece onlar bütün büyük peygâmberlere boş yere baş-vururlar, nihâyet İsâ onlara Peygambere mürâcaat etmelerini tavsiye eder. Peygamber, Allah'ın huzûrunda secdeye kapanır. O zaman Allah: Kalk ve söyle, der, şefâ'atin kabûl olundu. Bunun üzerine Allah ona muayyen bir sayıda kurtarılacak mü'mini işâret eder; bu mü'minleri cennete soktuktan sonra Peygamber tekrar secdeye kapanır. Bundan sonra aynı hâdiseler bir kaç defa tekerrür eder, nihâyet Peygamber: Rabbim, artık cehennemde, *Kur'an*'a göre orada ebediyen kalması gerekenler kaldı, der. Bu hadîs, muhtelif şekilleri ile, başkaları bir tarafa bırakılarak şefâ'atin Peygambere tahsisi hususunda başlıca mesneddir. Bâzı hadîslerde şefâ'at Peygambere verilen imtiyazlar arasında sayılır (meselâ Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 56). Peygamberin şefâ'ati *icmā'* ile de kabûl edilmiştir. Bunda, şu iki âyete istinad edilir: XVII, 79: „Ümid edebilirsin ki, Rabbin seni hamdedilir bir makama—kıyâmet günündeki şefâ'at makamına—gönderecektir."; XCIII, 5: „ve muhakkak ki Rabbin sana atâda bulunacak, sen de boşnud olacaksın." (al-Rāzī'nin tefsîri, I, 351; krş. Muslim, *Īmān*, hadîs 320). Şefâ'at imtiyazı, Allah'ın bir elçisi vasıtasiyle Peygamberin ihtiyarına bırakılmıştı; bunun karşılığı ümmetinin yarısının cennete gireceği te'minâtı idi. Peygamber, şüphesiz büyük bir netice taahhüd edildiği için, şefâ'ati tercih etmişti (al-Tirmiẕī, *Ṣifat al-ḳiyāma va 'l-raḳā'iḳ va 'l vara*, bâb 13; İbn Ḥanbal, IV, 404).

„Cehennem ehli (*cahannamīyān*)" nin korkunç âkıbetlerinden nasıl kurtulacakları hususu, hadîslerde pek açık bir şekilde anlatılmıştır. Bâzıları cehennem alevlerinden nisbeten az azab çekecek, buna mukabil bâzıları kısmen kömür hâline geleceklerdir. Onlar, üzerlerine hayat kaynağının suyu serpilerek tekrar sıhhatli hâllerine döndürüleceklerdir (meselâ Muslim, *Īmān*, hadîs 320).

Başka hadîslerde Peygamberin bir *da'vā'* (yardım, tahlîs imkânı)'ya sâhip olduğu ve bunu kıyamette Allah'ın nezdinde kendi ümmetine şefâ'atte bulunmak için sakladığı bildirilir.

İslâm, şefâ'ati sâdece Peygambere tahsis ile iktifâ etmemiştir. Onun yanında, aynı şeyi yapan melekler, resûller, peygamberler, şehidler ve velîleri de bulmaktayız (al-Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 24; İbn Ḥanbal, III, 94 v. d., 325 v. d.; V, 43; Abū Dā'ūd, *Cihād*, bâb 26; al-Ṭabarī *Tafsīr*, III, 6, sûre II, 254 v. d. hakkında; XVI, 85; sûre XIX, 90 hakkında; XXIX, 91, sûre LXXIX, 48 hakkında; Abū Ṭālib al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb*, I, 139). Nihâyet bütün bunlar diyeceklerini dedikten sonra, artık şefâ'at Allah'ın takdirine kalır (al-Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 24; krş. sûre XXXIX, 44). Peygamberin imtiyazlı vaziyeti dâimâ muhâfaza edilmiştir, çünkü, ümmeti lehinde önce o şefâ'atte bulunacaktır (Muslim, *Īmān*, hadîs 330, 332; Abū Dā'ūd, *Kitāb al-sanna*, bâb 13).

Nihâyet kimin hakkında şefâ'atin daha müessir olacağı mes'elesi ele alınır. Umûmiyetle Peygamberin ümmetinden bir kişinin şefâ'atinin 70.000 kişiyi cennete sokacağı söylenir (meselâ al-Dārimī, *Riḳāḳ*, bâb 87; krş. İbn Ḥanbal, III, 63, 469 v. d.), fakat, mûteber hadîslerde, prensip olarak buna cevap verildiğine göre, şefâ'at ancak Allah 'a şirk koşmayanlar hakkında câridir (al-Buḫārī, *Tavḥīd*, bâb 19; al-Tirmiẕī, *Ṣifat al-ḳiyāma*, bâb 13). Bu zümreye, aynı zamanda büyük günah işlemiş olanlar (*ahl al-kabā'ir*) de dâhildir. „Allah'ın Resûlü, benim şefâ'atim, ümmetimden büyük günahlar işleyenler içindir, dedi" (Abū Dā'ūd, *Kitāb al-sunna*, bâb 20; Tirmiẕī, *Ṣifat al-ḳiyāma*, bâb 11). Bununla berâber bu görüş tarzına Mu'tezile iştirâk etmemiştir (krş. al-Zamaḫşarī, *Kaşşāf*, sûre II, âyet 45 hakkında: âsiler (*'uṣāt*) için şefâ'at yoktur). al-Rāzī, tefsirinde (I, 351 v. dd.; VI, 404), Mu'tezilenin, mâdemki cehenneme atılmış olanlar oradan kurtulamayacaklardır, şu hâlde hiç bir zaman şefâ'at bahis mevzûu değildir, fikrini tafsîlatlı bir şekilde münâkaşa eder. Şefâ'ati red edenler kanâatlerini îzah ederken, *Kur'an* 'ın yukarıda anılan bâzı âyetlerine dayanırlar.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. al-Ġazzālī, *al-Durrat al-fāḫira* (nşr. ve trc. Gautier), Genf-Basel-Lyon, 1878, metin s. 66, trc. 56; M. Wolff, *Mohammedanische Eschatologie* (Leipzig, 1872), s. 100 v. dd.; R. Leszynsky, *Mohammedanische Traditionen über das jüngste Gericht* (Heidelberg, 1909), s. 50 v. dd.; ayrıca krş. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 308 v. dd.; İbn Ḥazm, *Kitāb al-faṣl fi 'l-milal va 'l-ahvā' va 'l-niḥal* (Kahire, 1317—1321), IV, 63 v. dd.; *Dictionary of the technical Terms* (nşr. Nassau Lees ve Sprenger), Kalküte, 1862, s. 762. (A. J. WENSINCK.)

ŞEFİK. [Bk. ŞEFİK MEHMED.]

ŞEFİK MEHMED. Şefik Mehmed Efendi (? — 1715), Osmanlı münşî, şâir ve tarihçisi olup, İstanbul'da dünyaya geldi. Asıl ismi Mehmed 'dir, şiirde Şefik mahlâsını kullanmıştır (bk. Şeyhî Mehmed, *Vekâyi-i fuzelâ*, Üniv. kütüp., nr. TY 3216, var. 429; Beliğ, *Nuḫbat al-āṯār li-ẕayl zubdat al-aṯ'ār*, Üniv. kütüp., nr. TY 1182, var. 40b). Sâlim (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 385) ise, adının Ahmed olduğunu kaydeder. Şefik Mehmed Efendi 'nin ilk devirleri ve âilesi hakkında fazla bir bilgiye sâhip değiliz; ancak mesnevîlerinden birinde, kendisi gibi ecdâdının da Osmanlı pâdişahlarına kul olduğunu söylemesi (bk. *Muvazzah Şefik-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 9725, var. 31b) ve yakınları arasında „musarrif-zâde" nâmiyle şöhret yapmış bulunması gibi hususlara dikkat edilirse, babasının, sarây-i hümâyûnda matbah-ı âmireye âit hesapları tutan „masraf-ı şehriyârî kâtibi" olduğu anlaşılır (bu vazîfe için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, Ankara, 1945, s. 379; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, II, 413; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1933, II, 164).

Şefik Mehmed Efendi ilk hizmetlerine, büyük vezirlerin dîvan kâtiplikleri ile başladı ve bilâhare dîvân-ı hümâyûnda hâcegân zümresine dâhil oldu (Sâlim, *ayn yer*.). Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1342, III, 75) onun vekâyi-i harbiye kâtipliği yaptığını yazmaktadır. Venedik ve Malta donanmasına bağlı müttefik kuvvetleri elindeki Sakız adasının istirdadı için, 8 şubat 1695 'te Anadolu beyler-beyisi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa idâresinde sevk olunan kuvvetler arasında, Şefik Mehmed Efendi 'nin, kendisinin de bulunduğunu kaydetmesi bu husûsu te'yid eder (bk. *Muvazzah Şefik-nâme*, Üniv kütüp., nr. TY 9725, var. 41a; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdar tarihi*, İstanbul, 1928, II, 787—797; Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 270 v.d., 279, 293, 305 v.d.). Şefik Mehmed Efendi 'yi, bundan sonra, 1698 yılında Karlofça [b. bk.] sulh müzâkereleri esnâsında „kâtip sıfatiyle" vazîfelendirilmiş olarak görüyoruz (*Muvazzah Şefik-nâme*, var. 41b).

Karlofça sulhunü müteâkıp, Şefik Mehmed Efendi ile sulh müzâkerelerinde baş murahhas olarak bulunan reis-ül-küttab Râmi Mehmed Efendi arasında, samimî bir dostluk teessüs etmişti (bk. *Muvazzah Şefik-nâme*, var. 12b). Bu dostluk ve yakınlık Râmi Mehmet Paşa 'nın sadâreti devresinde de devam etti (Sâlim, *Tezkire*, s. 386; mad. FEYZULLAH EFENDİ). Bu samimîyet dolayısiyle, sadrâzam Râmi Mehmed Paşa 'nın, Şefik Bey 'i vak'anüvisliğe tâyin ettiğini, Şefik Bey 'in de sonradan Edirne vak'asına âit *Şefik-nâme* adlı eserini yazdığını Cemâleddin Efendi kaydeder (*Âyine-i zurafâ* veya *Osmanlı tarih ve müverrihleri*, İstanbul 1314, s. 50 v.d.; krş. Mahmud Celâleddin, *Ravżat al-kāmilin*, İstanbul, 1290, s. 3).

Mustafa II. 'nın hal'i, Râmi Mehmed Paşa 'nın sadâret makamını kaybetmiş olması ve zamanı ricâlinin dağılması gibi bir çok hâdiselere sebebiyet veren Edirne vak'ası (1115= 1703) esnâsında ve bu hâdiseyi tâkip eden günlerde Şefik Mehmed Efendi 'nin hangi vazîfelerle meşgul bulunduğunu bilemiyoruz; ancak elimizde mevcud 22 şâban 1118 (29 teşrin II. 1706) tarihli *Şefik-nâme* (aş. bk.)'ye müsteniden diyebiliriz ki, Şefik Efendi bu iki ta-

rih arasında meşhur eserini te'lif ile meşgul olmuştur.

Devrin kaynakları ve bunlara dayanan daha muahhar bâzı eserler, Şefik Mehmed Efendi'nin, 27 nisan 1713'te sadârete geçen Dâmad Ali Paşa zamânında, şiir ve inşâ sâhasında gösterdiği muvaffakiyet ve bilhassa tarihçiliği dolayısiyle, sadrâzamın dâiresine intisab ettiği husûsunda ittifak ediyorlar. Şefik Efendi'nin kendi ifâdesine göre, Dâmad Ali Paşa, Ahmed III.'in cülûsundan kendi sadâreti zamanına kadar gelen hâdiselerin, fütûhat ve gazâların en mühimlerini kaleme alması husûsunu ona emretmiş ve bu meyanda küçük evkaf muhasebeciliği me'mûriyeti de Şefik Efendi'ye tevcih olunmuştu (bk. *Muvazzah Şefik-nâme*, var. 2b; Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyi-i füzelâ*, var. 429); lâkin eserine evvelâ Ahmed III.'in cülûsu ve onu tâkip eden hâdiseler ile başlayan Şefik Mehmed Efendi, bilâhare, yine Edirne vak'asının tafsilâtına geçmiş, fakat bu defa, önce yazdığı muğlak ifâdeli *Şefik-nâme'nin* bir başka tertibini, yâni *Muvazzah*'ını meydana getirmiştir. Bu itibarla, daha sonraki devirlerde yaşayan bir kısım müellifler, vezîr-i âzam Ali Paşa'nın kendisine bu husûsu emretmiş olduğunu zannederler (bk. Sahaflar Şeyhi-zâde Mehmed Esad Efendi'nin, kendi el yazısı ile olan bir kaydı için, *Muvazzah Şefik-nâme*, Süleymâniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 2307, var. 1a; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 75).

Şefik Mehmed Efendi 1715 (1127) senesinde İstanbul'da vefat etti. Mevlevi tarikatına mensub (bk. *Şerh-i Şefik-nâme*, Üniv. Kütüp., nr. TY 178, var. 1b), Arapça ve Farsça'ya vâkıf, şâir bir zât idi.

Eserleri. *Şefik-nâme* 1703 (1115) senesinde husûle gelen Feyzullah Efendi veya Edirne vak'asına âid gayet muğlak ifâdeli bir tarihçedir. 9 fasıl üzerine tertîb edilmiş olup, Avrupa ve İstanbul kütüphânelerinde, bir çok yazma nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan görebildiğimiz en eski nüshanın tarihi 22 şâban 1118 (29 teşrin II. 1706)'dir (bk. Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1502). Bâzı müellifler bu esere *Vak'a-nâme* adını da vermişlerdir (bk. Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1503'deki zilkâde 1118 tarihli *Mecmua* ile Süleymâniye kütüp., Reşid Efendi kısmı, nr. 992'de bulunan *Mecmua*). *Şefik-nâme*, ilk defa, ramazan 1282 senesinde *Tasvîr-i efkâr* gazetehânesinde, orta boyda ve çerçeveli olarak, 112 sahife hâlinde basıldı. *Şefik-nâme*'nin iki şerhi vardır: Bunlardan birincisi 'Abd Allâh Muhammed b. Ahmed Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Şârih bu eserini bir seyahat esnâsında ve şâban-şevvâl 1122 (teşrin I.—kânun I. 1710) tarihleri arasında Midilli'de hazırladığını söylüyor (bk. *Şerh-i Şefik-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 178, var. 51b v. d.). Bahis mevzûu şerhin, İstanbul kütüphânelerinde yazma hâlinde muhtelif nüshaları mevcuttur (bk. İstanbul kütüphaneleri, *tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, II, 170 v dd.). 15 şubat 1288 tarihinde, baş tarafında *Şefik-nâme* (s. 2—52) ve son kısmında 'Abd Allâh Muhammed b. Ahmed Efendi'nin *Şefik-nâme* şerhi (s. 60—151) olmak üzere İstanbul'da basıldı. *Şefik-nâme*'nin ikinci şerhi ise, Mahmud Celâleddin Paşa tarafından hazırlanmıştır. *Ravżat al-kāmilīn* adı verilen bu eser de, 1290 senesi rebiülevvelinde (baş kısmında 1289 tarihi vardır) İstanbul'da basılmıştır. Muhtelif fasıllara ayrılmış bulunan *Ravżat al-kāmilīn*'in her faslı, önce *Şefik-nâme*'ye âit metni ve bilâhare bu metnin şerhini ihtiva etmek sûretiyle, diğerinden farklı bir tertiptedir. Mahmud Celâleddin Paşa, dördüncü fasıldan itibâren, bâzı fasıllarda isimleri geçen zevâtın bal tercümelerini de bu esere ilâve etmiş bulunmaktadır. *Şefik-nâme*, Arthur Alrie tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve fakat bu tercüme her hangi bir yerde basılmamıştır (bk. Franz Babinger, *E I*, mad. *Şefik Mehmed*). *Muvazzah Şefik-nâme*, Şefik Mehmed Efendi tarafından, *Şefik-nâme*'nin daha açık bir ifâde ve ayrı bir tertiple yazılmış şeklidir. Beş kısmında devrin pâdişahı Ahmed III. ile sadr-ı âzam Dâmad Ali Paşa'yı metheden bir mukaddime vardır. Eser, 9 rebiülâhır 1115 (22 ağustos 1703)'de Ahmed III.'in Edirne'de tahta çıkmasıyla başlar ve bilâhare İstanbul'daki hâdiselere kısaca temas eder. (29 kânun I. 1115 1703 20 şâban)'te Mustafa II.'nın ölümü dolayısiyle, zamanına âit hâdiseler hülâsa edilirken, tekrar Edirne vak'asına girer; bu defa geniş ölçüde, yine Feyzullah Efendi vak'ası üzerinde durur. Müellif bu yeni eserini vücûda getirirken çok yakınlarından duyduğu ve bizzat müşâhade ettiklerinin dışında kalan hâdiseleri, dîvanda mahfuz defterlere mürâcaat ile tahkîk eylediğini, türlü rivâyetlere ehemmiyet vermediğini kaydetmektedir (bk. *Muvazzah Şefik-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 9725, var. 36a). Bu eserin İstanbul kütüphânelerinde muhtelif yazma nüshaları vardır, henüz basılmamıştır.

Emsâl-i Arab u Acem, Şefik Mehmed Efendi tarafından toplanmış Arapça ve Acemce darb-ı meselleri muhtevî bir eser olup *Şefik-nâme*'yi şerheden Muhammed b. Ahmed Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu tercümenin eksik bir yazma nüshası Topkapısarayı, Emânet hâzine kütüp., nr. 1530,

da bulunmaktadır (bk. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapısarayı kütüphâneleri Türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, I—II, bk. fihrist).

Şiirleri. Şefik Mehmed Efendi'nin hâl tercümesine bâzı şuarâ tezkirelerinde yer verilmiş olmasına rağmen, müstakil bir dîvânının bulunduğuna dâir, mevcud kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmaz. Ancak, zamanında (zilkade 1118=şubat 1707) tertib edilmiş olan bir *Mecmua* (Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1503, var. 79b—89b ve 91b—92a)'da 5 kasidesi ile 8 gazeli yer almaktadır. Şefik Mehmed Efendi'nin, Abdülkerim Bey'in *Âdâb-ı münâzara* adlı esere yapmış olduğu şerhe bir hâşiyesi vardır (bk. Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1502, var. 55b v.d., nr. 1503, var. 63b).

Hammer, Mora fâtihi Ali Paşa'nın biyografisi hakkında, Şefik Mehmed Efendi'nin ayrıca bir eseri bulunduğunu kaydeder (bk. *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, 1839, XIV, s. 490). Diğer taraftan, Bursalı Mehmed Tâhir *Osmanlı müellifleri*, III, 75) de, Şefik Efendinin *Şefik-nâme*'den başka, 1105/1106 senelerî vekayiini ihtivâ eden bir senelik bir *Osmanlı tarihi* olduğunu söylemektedir.

Bibliyografya: Metin içinde adı geçen eserlerden başka bk. Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 6189, var. 57b); Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1311), III, 152; İbrahim Alaeddin, *Meşhur adamlar*, (İstanbul, 1933 — 1936), IV, 1485; Güner Aydınlı, *XVIII. asırda Osmanlı müverrihleri*, İstanbul, 1958 (Tarih seminer kitaplığı, tez); Bağdadlı İsmail Paşa *Îżâḥ al-maknūn fi 'l-ẕayl 'alā Kaşf al-ẓunūn*, (İstanbul, 1947), II, 52; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu* (İstanbul, 1943), fasikül 2; Enver Koray, *Türkiye tarih yayınları bibliyografyası* (İstanbul, 1955), s. 122. ayrıca bk. mad. FEYZULLAH EFENDİ.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

ŞEFŞÂVEN. ŞAFŞĀVAN (Fransız dilinde mûtad şekliyle Chechaouen, ech-Chaoun, İspanyolca yazılışı Xauen, ismin menşe'i biç şüphesiz Berberî dilindeki cemi *İşefşāven*'dir). Fas'ın şimâl-i garbîsinde küçük bir şehir olup, Tetuan'ın 55 km. cenûbundadır. Şehir, Vādī Lāu'nun bir kolu üzerinde, Bū-Hāşem kitlesinin tâli bir kolu olan Sidī Bū-Ḥāca dağının eteğinde kâindir; bu gün el-Ḥmās kabîlesi arâzîsi içinde ise de, önceleri, Ġumāra ittihadına mensup bir kabîle olan Banī Zacal'e âit idi.

Şafşāvan'ın nüfusu, el-'Onşar, Rīf el-Andalus, el-Ḥarrāzīn, el-Söḳ, el-Svēḳa, Rīf el-Şebbānī adında 6 mahalleye bölünmüş, takriben 1.000 hâneda oturan hemen-hemen 7.000 (1918'de) kişi idi. Şehirde, İspanya menşe'li mühim bir Yahudi topluluğu bulunmaktaydı. Aslında Vādi 'l-Dmānī kıyısında yerleşmiş bulunan „Ghetto" (*mellāḥ*), daha sonra şehrin içine taşındı. Buranın takriben 22 hânede oturan 200 nüfusu ve biri çok süslü 2 havrası vardır.

Hemen-hemen bütün evlerin kiremitli, sivri çatıları vardır; zîra kışın çok kar yağar. Şehir, 12 kapısı bulunan bir surla çevrilidir. 12 câmi, 9 zâviye (3'ü Derḳāva'lere ve 3'ü de 'İsāve'lere âittir), ve başlıcası şehrin kurucusu olan Sīdī 'Alī b. Rāşid'inki olmak üzere 8 mukaddes makamı vardır. İç-kale (*ḳaşba*) de vâlilik konağı ile Medarsa (Medrese) yükselir.

Müslüman ahâli, büyük kısmı ile Şorfā [b. bk.]'dan ve şehir medeniyetine sahip, fakat müteassıp ve inatçı Endülüs mültecilerinden teşekkül etmiştir.

Şehrin verimli ve iyi sulanmış havalisinde bol mikdarda buğday, arpa, meyva, zeytin ve üzüm yetişir; şehirde de 21 su değirmeni ve 13 zeytin yağı imâlathânesi vardı. Civar dağlardaki ormanlar, doğrama ve marongozluk (buranın hususiyeti: san'atkârane tezyinatlı ağaç işi) için malzeme te'min ederdi; debâgatta kullanılan meşe palamutu tozu boldu ve mevcud 5 debbağhânenin ihtiyacına kâfi gelirdi. Bir çok imâlathânede Cellāba [bk. mad. CELLĀB]'ler için yünlü kumaşlar imâl olunurdu.

Yahudiler, kendilerini bilhassa ithâl edilmiş kumaş ticâretine vermişlerdi ve müşterek İspanya menşe'i dolayısiyle yakınlık duydukları Tetuan'daki dindaşları ile devamlı temas hâlindeydiler. Yahudiler, aynı zamanda Müslümanlar tarafından hor görülüp kendilerine bırakılmış olan, kuyumculuk ve sarraçlık ile meşgul olurlardı.

Tetuan, el-Ḳṣar, Vazzān ve Fas yollarının kesiştiği yerde Cebāla'ler bölgesinin tem ortasında bulunan Şafşāvan, Tetuan'dan idhâl edilen malları (pamuklular, şeker, çay ve mum) elde etmek hususunda Cebāla için, mühim bir satınalma merkezidir; fakat civarda oturan el-Ḥmās kabîlesinin hemen-hemen dâima içinde bulunduğu huzursuzluk seyr-ü-seferi çok tâciz ederdi.

Şafşāvan, büyük veli 'Abd al-Salām b. Maşīş [b. bk.]'in soyundan gelen ve İbn Cum'a adıyla mâruf olan şerîf 'Alamī al-Ḥasan b. Muḥammed tarafından 876 (1471/1472)'ya doğru kurulmuştur; bu zât, burayı, Portekizlilere karşı Cebāla için bir sığınak ve, mukavemet merkezi yapmak istiyordu. Gerçekten Portekizliler, Banī Vaṭṭās [b. bk.] hânedânının zayıflığından faydalanarak Serte (1415), al-Ḳaşr al-Ṣaġīr (1458, [b. bk.]) Tanca ve Arzila (1471)'yı zaptetmişlerdi; bunlar bu limanlar-

dan hareketle ülkeye 50 milden fazla giren yağma akınları yaparak dağlıları tedhiş etmiş; Anceraları; ayrıca Habṭ'ın muhtelif kabilelerini, ve onlardan Banī 'Arūs'u, kendi himâyelerini kabûle zorlamışlardı. Esâsen Şorfā tarafından tazyik ve gadre uğramış bulunan bu ahâli, hıristiyanların hâkimiyetini muhtemelen isteyerek kabûl etmişlerdi. Bu sebeple Şorfā için mukaddes cihad da, kendi itibarlarını ve kendilerine kâr te'mîn eden hâkim durumlarını tekrar elde etmek için mükemmel bir vesîle oldu.

al-Ḥasan, Şafşāvan'i aynı adı taşıyan nehir kıyısında, şimâl-i garbîde Tetuan'a ve Serte'ye ve cenûb-i garbîde al-Ḳṣar ve Habṭ'a aynı kolaylıkla ulaşmağa müsait bir yerde te'sis etmişti. Kendisi bu teşebbüsünü ikmal edemeden öldü. al-Ḥasan mukaddes cihad esnâsında Arziladan uzak olmayan al-Ḥarrūb'luların yanına gitmişti; bunlar, Portekizliler tarafından para ile satın alındıkları için, al-Ḥasan'ın geee namazını kıldığı câmii ateşe vermişler, o da alevler içinde ölmüştü.

Onun eserine, cihad kumandanı (*ḳā'id al-cihād*) olarak kendisine halef olmuş bulunan amcazâdesi Şarif 'Alī (b. Mūsā) b. Rāşid devam etti. 'Alī, Şafşāvan'in şimâlinde bir kabîle olan Banī Ḥasan'ların yanında kalıyordu. Bunlar Şorfā'nın zulmüne karşı isyan edince o, İspanya'ya geçti; orada bâzan maaşla hıristiyanların, bâzan da Gırnata hükümdarı hesâbına savaşarak oldukça büyük harp tecrübesi kazandı. Fas'a döndüğünde, etrafına kendisi gibi Şorfā sınıfına mensup bir kaç atlı topladı ve Portekizliler ile mücâdeleye başladı. O sıradadır ki, kendisine destek olmak için Fas Vaṭṭāsī sultanı Abū Sa'īd onun maiyetine bir mikdar süvâri ile okçu verdi. O da bunlar sâyesinde başarılı bir şekilde Portekizlilere mukavemet etti. O, dağlıları boyunduruğu altına almak ve Şorfā'nın üstünlüğünü te'sis etmek için de bu kuvvetlerden faydalandı. Bu arada, muvaffakiyetlerle sarhoş olmuş bulunan bu zât, sultana vergi vermeği reddedecek kadar ileri gitti; sultan ona kuvvetli bir ordu ile taarruz etti; 'Alī b. Rāşid mukavemetin imkânsız olduğu düşüncesiyle sultana boyun eğdi; sultan da şeriflerden olmasına hürmeten onu affetti ve Banī Vaṭṭās devletinin hudut vilâyetlerinden biri olan Şafşāvan emirliğinin idâresini ona bıraktı.

'Alī b. Rāşid, Vādī Şafşāvan'in diğer kıyısında, kendi âile ve boy efrâdını yerleştirdiği bir kale yaptı; civardaki halk da gelip oraya yerleşti.

Bāb el-Şōr'dan Bāb el-Mūḳaf'a kadar uzanan surun inşâsı, 'Alī b. Rāşid'e atfedilir. el-Svēḳa ve Rīf el-Şebbānī mahallelerinin teşekkülü onun zamanına rastlar. Gırnata'nın zaptından (1492) sonra. Endülüs ve Kastilya müslümanlarının umûmî tehciri sırasında (1501/1502) çok sayıda Endülüslü oraya yerleşti. Bu suretle, 'Alī'nin 917 (1511/1512)'de ölümünde, tam mânasiyle bir şehir meydana çıkmıştı; bu devirde Fas'ı bir uçtan bir uca dolaşan Afrikalı Leo burasını „tâcir ve san'at erbâbı ile dolu, küçük bir şehir" olarak tasvir etmektedir.

'Alī b. Rāşid'in itibârı, Septe, Tanca ve Endülüs mültecilerinden bir topluluk ile birlikte Tetuan harâbeleri üzerindeki iskânını kolaylaştırmış olduğu al-Manżarī'nin refakatinde çarpıştığı Arzila'ya karşı parlak hücumları sâyesinde arttı.

'Alī (ölm. 1511)'nin yerini, önce İbrāhīm (ölm. 1530), sonra Banī Rāşid hânedânının son emîri olan Muḥammed adındaki oğulları aldı. 948 (1541)'de Vaṭṭāsī sultanı Abu 'l-'Abbās Aḥmed, emîrin kız kardeşi al-Ḥurra ile evlendi. Düğün Tetuan'da yapıldı. Sonra Muḥammed b. Rāşid, Vaṭṭāsī'lerden, Rīf'deki mâlikânesi kendininki ile hemhudut olan Abū Ḥassūn'la ittifâka düştü. Abū Ḥassūn, Sâlih Reis'in idâresindeki Türklerin yardımı ile, 961 (1554)'de Fas'ı alarak Türk reisi ile bozuşunca Muḥammed b. Rāşid, Abū Bakkār b. Aḥmed'i sultan ilân etmek için, Türk reisiyle anlaştı. Bundan dolayı Türkler Fas'ı boşalttıktan sonra Abū Ḥassūn, Şafşāvan emîrini tevkif ettirdi; fakat sultanın ölümü üzerine serbest bırakıldı ve eski mevkiini tekrar ele geçirdi.

Bunun üzerine şimalî Fas'ta Vaṭṭāsī'lerin yerini Sa'dī'ler aldı. Sa'dī sultanı 'Abd Allāh, al-Ġālib billāh, Şafşāvan emîrlerinin savaşçı tutumlarının, İspanyollarla Türklere karşı tesarlıdığı ittifakın akdine mâni olmasından korktu. Bundan dolayıdır ki, 969 (1561)'da Şafşāvan şehrine karşı, sultan Muḥammed al-Şayḫ'in torunu olan vezîr Muḥammed b. 'Abd al-Ḳādir'in kumandasında kuvvetler gönderdi. Şiddetli bir muhâsara ile sıkışmış olan Muḥammed b. Rāşid, yakınları ile birlikte, geceleyin dağlardan kaçarak Ġumāra'ların yanındaki Tarġa limanına ulaştı. Oradan gemiyle şarka gitti ve Medine'ye sığınıp orada öldü. Ahfâdının bir kısmı Merâkeş'e sürüldü. Şafşāvan mâlikânesi de Mu'min b. al-'Ilc'in torununa verildi. Bu zâtın büyük babası olan Yaḥyā (veya Muḥammed) al-'Ilc ihtidâ etmiş bir Cenovalı olup Sūs'ta, Teijent mıntakasının yarı müstakil reisinin üvey kızı ile evlenmişti. Cenovalı tâcir, kayın-pederi ölünce halk tarafından reis olarak seçildi ve Ḥāḥa'lılara nufuz edebilmeleri için, kendi arâzisinden geçmelerine mü-

sâade etmek suretiyle Sa'dî Şorfâ'sının tevecciihünü kazandı; büyük oğlu Mu'min bu şeriflerin hizmetine girmiş ve onların en sâdık dayanağı olmuştu.

986 (1578)'da Portekizliler Vâdi 'l-Maḫâzin savaşında tamamiyle ezildiler; Portekizliler memleketin iç tarafını işgal etmek rüyalarından vaz geçmeğe mecbur oldular ve hıristiyanlara karşı savaş, işgal edilmiş olan limanlar ile denize inhisar etti; Şafşâvan o vakit, sevkülceyşî mevkiini kaybetti ve yerini, rakibi Tetuan aldı. Tetuan harabe hâlinde iken Gırnatalı 'Alî al-Manżarî tarafından yeniden imar ve Endülüslüler tarafından iskân edilmişti; bu Endülüslüler kısa zamanda Tetuan'ı korkunç bir korsan yuvası hâline getirdiler. Diğer taraftan şehrin büyük kısmıyle cibad muvaffakiyetlerine dayanan dinî itibârının, te'siri büyümekte devam eden Mavlây 'Abd Allâh al-Şarîf (ölm. 1089=1678)'in âilesinin bilhassa Vazzân'daki iskânından sonra, azalması geeikmedi.

Mu'min al-'Ille'in küçük oğlunun idâresinden sonra şehir, galiba tekrar Şorfâ'nın hâkimiyeti altına girdi. 1028 (1618/1619)'de hakikaten Şarîf al-Ḥasen b. 'Alî b. Raysūn (Şafşâvan'de medfun), Zaġūda adı verilen Muḥammed b. al-Şayḫ'i Habṭ halkına sultan ilân ettirdi.

Alevî hânedânının başlangıcında ve sultan al-Râşid'in, kardeşi Muḥammed'e karşı savaşları esnâsında, Fas'ın şimâl-i garbisi, müstakil bir reis olan al-Ḥażır Ġaylān'ın hâkimiyeti altında kaldı; bu zâtın pâyitahtı al-Ḳṣar al-Kbîr idi ve hâkimiyeti Tanca, Septe, Tetuan ve Şafşâvan arasındaki bölgeye yayılıyordu.

1667'de Fas'ın hâkimi olan Muḥammed al-Râşid, Banî Zarvâl kabîlesini itâat altına aldı ve Ġaylān'ı firara mecbur ederek Tetuan'a girdi; Muḳaddim al-Tayser'i şehre vâli tâyin etti ve bu vâlinin oğulları orada kendisine halef oldular.

Mavlây İsmâ'îl'in ölümü üzerine Fas'ın şimâl-i garbisi hıristiyanlara karşı savaşanların reislerinden Aḥmed Paşa b. 'Alî b. 'Abd Allâh al-Rîfî (ölm. 1156=1743)'nin hâkimiyetine geçti; bu zât, 'Ali b. Râşid tarafından te'sis edilmiş olan iç-kalenin içinde, vâli konağını ve bo günkü Medarsa'yı inşâ ettirdi

1171 (1757/1758)'de el-Ḥmās kabîlesinden bir murâbıt olan ve Abū 'l Şuḫūr denilen Muḥammed al-'Arabî al-Ḥumsî, sultan Muḥammed b 'Abd Allâh'a karşı isyan etti. Sultan Muḥammed b. 'Abd Allâh onu yakaladı ve başını Fas'a gönderdi. Onun yerine o zaman 'Ayyāşî Paşa'yı Ġumāra'lılara, el-Ḥmās ve Şafşâvan'e vâli tâyin etti. al-'Ayyāşî Paşa, Zayṭān denilen ve 1208 (1793/1794)'de bölgenin bütün kabîlelerini ayağa kaldıran Ṭālib Muḥammed b. 'Abd al-Salām'ın isyânına kadar, Sa'dî sultanlar tarafından tâyin edilmiş vâlilerin halefi telâkki edildi; bununla berâber, mağlûp olan ve affedilen Ṭālib Muḥammed b. 'Abd al-Salām, Şafşâvan ve al-Ḥmās kumandanlığını elde etti. Ṭālib Muḥammed b. 'Abd al-Salām'dan sonra Şafşâvan, o bölgeli reisler, daha sonra da, oraya bir halîfe tevkil eden Tetuan paşaları tarafından idâre edildi.

1306 (1889)'da sultan Muḥammed al-Ḥasan Tetuan'a gelince Şafşâvan'ı ziyâret etti.

İspanyol himâye idaresine girişinden beri şehir, Tāzrūt'lu meşhur şerif alevî Aḥmed al-Raysūnî'nin nufuzu altında idi; 14 teşrin I. 1920'de Tetuan'dan gelen bir İspanyol ordusu tarafından zaptedildi. 15 teşrin II. 1924'te İspanyollar şehri tahliye ettiler. Müteâkiben âsî Muḥammed b. 'Abd al-Karîm'in Rîf'lileri tarafından işgal edilmiş olan şehir, al-Raysūnî'nin yakalanmasından ve ölümünden sonra, onlar için sevkülceyşî merkez olmuş ve onlar buradan Cebāla'lere hâkim olup Tetuan, al-Ḳṣar ve Vazzān bölgelerini tâciz edebilmişlerdir. Bir çok defalar Fransız ve İspanyol tayyareleri tarafından bombardıman edilen şehir ahâlisinin büyük kısmı kaçmak zorunda kalmıştır.

Bibliyografya: Muḥammed al-'Arabî al-Fāsî, *Mir'āt al-maḥāsin*, taş basması (Fas. 1324), s. 168 v. d.; Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirî, *Kitāb al-istiḳṣā'*, II, 161; III, 19; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), II, 263, 288; Marmol, *L'Afrique*, (trans. trc.), Paris, 1667, II, 31, 247, 273; Mouliéras, *Le Maroc inconnu*, II, 119—145; Juan de Lasquetti, *Chefchauen* (Madrid. 1921). bir plan ile. (G. S. COLİN.)

ŞEHÂDET. ŞAHĀDA (A.), Şâhid'in ifadesi, hem kelimenin mutad mânasıyla, yâni gözüyle gören (*şahida* „görmek") bir kimsenin gördüklerini bildirmesi, hem de dinî ve hukukî mânada şâhidlik demektir.

1. Dinde şehâdet, islâmî îman ikrarıdır: *„Allah'dan başka tanrı olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şehâdet ederim"* [bk. mad. TEŞEHHÜD]; daha başka mânasıyla şehâdet, islâm için elde silâh çarpışmak ve bilhassa islâm için cihadda ölmek demektir. Savaşta ölen bir müslümana *şahîd* [b. bk.] denir; meselâ Abū Ayyūb al-Anṣārî ve Kosova meydan savaşından sonra öldürülen Murad I. gibi. *Maşhad*, bir şehîdin mezarı demektir, meselâ *maşhad 'Alî*, *maşhad Ḥusayn*. Bu islâm şehîdi meſhumu Kur'an'da vâzıh olarak geçmemektedir.

2. Halk dilinde ve kanunî mânada şâhid şunlardır: evlenme akdinde [bk. mad. NİKÂH]

hazır bulunan nikâh şâhidleri v. s.; hukukî mânası için bk. mad. ŞAHİD.

Bibliyografya: Fıkıh kitapları; ayrıca d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, (Paris, 1778), I, 176; II, 319—324. 348—350; Carra de Vaux, *Les penseurs de l'Islam*, (Paris, 1923), III. hadîs bahsi.

(CARRA DE VAUX.)

ŞEHÂRE. ŞAHĀRA, cenûbî Arabistan'da Cabal Şahāra üzerinde kâin bir şehir olup, Yāḳūt tarafından Şan'ā' bölgesinin müstahkem mevkîleri arasında zikredilmiştir. Şahāra adında bir başka yer daha vardır ki, diğerinden tefrik için Şahārat al-Fays diye tesmiye olunmakta ve onun hemen yakınında. bununla berâber bir az şarkında Ḥabūr şehrinin şimâline kadar uzanmakta olan aynı dağın üzerinde bulunmaktadır. Bu dağ *sa'vānī* denen, ayrıca *'arvānī* adıyla da anılan beyaz damarlı kırmızı bir nevî akîk olan yüzük taşının çıktığı yer olarak daha al-Hamdānī zamanında bilinmektedir. Şahāra cenûbî Arabistan tarihinde muhtelif vesilelerle mühim bir rol oynamıştır: al-Ḳāsim al-'Ayyānī'nin son halefi emîr Ẕu'l-Şarafayn Muḥammed b. Ca'far, 478 (1085/1086) 'de burada ölmüş ve burada defnedilmiştir. Kabrinin şöhreti çok geniş bir sâhaya yayılmıştır ve defnedilmiş olduğu yer ona nisbetle Şahārat al-Amir adını almıştır. 1630'a doğru Yemen ahâlisini Türklere karşı ayaklandıran Sayyid al-Ḳāsim b. Muḥammed, Şabāra'de doğmuş ve orada yaşamıştı. O, Türkleri uzaklaştırmağa muvaffak olunca, Şahāra'yi hükûmet merkezi edindi. Şan'ā' imamlarının ceddi o olmuştur. 1871/1872'de Türkler Yemen'deki eski mevkîlerini tekrar elde etmeğe başlayınca, Şahāra, cür'etkârâne bir sefer sonunda Mustafa Âsım Paşa tarafından zaptolundu. Türklere karşı girişilmiş bulunan hareketin asıl tahrikçisi olan ve yıllardır Şan'ā' imamı Muḥsin Mu'izz ile mücadelede bulunan Seyyid Muḥsin al-Şahārī'nin evi tahrip edildi. Seyyid Muḥsin, Vāda'a'ya çekilmek zorunda kaldı; hattâ 1884'te Ḥabūr, Sa'da ve Şabāra'nin eşrâfı o zaman Yemen vâlisi bulunan İzzet Paşa'ya itâat ettiler. Müteâkiben zuhur eden mücâdeleler sırasında Şabāra Türklerin elinden tekrar çıkarak Türk hâkimiyetinden memnun olmayan bütün unsurların merkezi hâline geldi.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 126. 202. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklīl des Hamdānī*, *S B Ak.*, Wien, (1879), XCIV. 415; Yāḳūt, *Mu'cam* nşr. Wüstenfeld), III, 339, IV, 924; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 135; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag. 1772), s. 191. 252; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 62; E. Glaser, *Geographische Forschungen in Jemen*, 1883, var. 8b, 33b, 44a, 125a, 126a (yazma); A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 177 ve not 7; ayn. mll., *Österreich. Monats-Schr. f. d. Orient* (1917), XLIII, 336.

(ADOLF GROHMANN.)

ŞEHİD. ŞAHID (A.), şahid, şehid (cem. *şuhadā'*), *Kur'an*'da bir çok defalar (kendisinden pek tefrik olunmayan *şāhid* [b. bk.], cem. *şuhūd* gibi) "şâhid" aslî mânasiyle kullanılmıştır. Şu misâller, içinde kendisine rastlanılan yerlerdeki fikirlerle muhtelif bağlantılarını gösterir: sûre II, 133: "Ya'ḳūb can çekiştiği sırada oğullarına hitap ederken siz şâhid mi idiniz"; sûre XXIV,: "Zevcelerine zinâ isnad edip, kendi nefislerinden başka şâhidleri olmayanların..."; sûre II, 143: "Böylece siz insanlar üzerine şâhid olasınız ve bu peygamber de sizin üzerinize tam bir şâhid olsun diye sizi orta bir ümmet kıldık..."; sûre L, 21: "Herkes, berâberinde kendini sevkeden ve hakkında şehâdet edecek olan olduğu hâlde mahşere gelir" (imana şehâdet bakımından ıstılah için krş. madd. ŞEHÂDET ve TAŞAHHUD.) Çok defa *şahid* Allah'ın vasfı olarak bulunur, meselâ sûre III, 98: "Allah işlediklerinize şâhid (*şahid*) dir"; sûre V, 117: "Sen her şeye şâhid (*şahid*) sin". *Şahid*, bu sebeple Allah'ın esmâ-i hüsnâsından birini teşkil etmiştir, krş. mad. ALLAH

Kur'an'da *şāhid*'e, kanı ile şehâdet eden, şehid mânası verilmemiştir. Bu mânayı sâdece, muahhar müfessirler sûre IV, 72'den istihrâc etmek istemişlerdir. *Kur'an*'da, bu mefhum dâimâ sûre III, 157: "Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz, bilin ki Allah'ın mağfiret ve rahmeti onların topladıkları maldan hayırlıdır" şeklinde dolayısiyle ifâde edilmiştir. Sûre III, 169: "Allah yolunda öldürülenleri ölü zannetmeyiniz; belki onlar sağ olup, Rabbları yanında rızklanmışlardır". Sûre XLVII, 5—7: "Allah'ın yolunda öldürülenlerin amellerini Allah zayî etmez, onları hidâyete ulaştırır ve hallerini düzeltir ve onları evvelce kendilerine târif ettiği cennetlere idhâl eder". *Şahid*'i bir şehîd hâline getiren mâna değişmesi (burada, *şāhid* bu gelişmeyi geçirmemiştir; *şāhid* sözü, artık bilhassa mahkeme önündeki şâhid mânasına gelir; krş. mad. ŞAH'D) başka te'sirlerle vuku bulmuştur, Ahd-i cedîd'in μάρτυς'u karşılığı olarak Süryânîce Sāhdā ile karşılaştırınız

Wensinck'in şark „martyr"leri hakkındaki eseri, bütün teferruâtı ile, bunun hıristiyanlık ve müslümanlıkta birbirine muvâzi olarak geliştiğini, her iki dindeki şehîd tasavvurunun nihâyet, eski şarkın, yahudi ve hellenistik unsuruna dayandığını göstermektedir. Eski mâna *şahîd*=şâhid daha sonra İslâmiyette öyle unutulmuştur ki, ondan sık-sık, yanlış iştikakî îzahlar (*ş-h-d* „görmek" 'den v. s.) yapılmıştır.

Kâfirlere karşı savaşta ölmek sûretiyle imânını isbat eden kimse, h a d î s e d e b i y a t ı n d a daima *şahîd* adını taşır ve cennette kendilerini bekleyen mükâfatlar bir çok hadîsde şevkle tasvir olunmuştur. Şehîd hayatını fedâ etmekle, mezarda „sorgu suâl melekleri" Münker ve Nekîr'in sorgu suâlinden kurtulur; *barzaḫ* [b. bk.]'ı geçmesine de ihtiyaç kalmaz. Şehidler cennette, muhtelif kademelerin en yükseğini, Allah'ın tahtına en yakın olanını işgal ederler. Peygamber, cennetin en güzel meskeni olarak *dâr al-şuhadâ*'yı görür. *Şahîd*'lerin *cihâd*'da almış oldukları yaralar, kıyâmet gününde kan-kırmızı parlayacak ve misk kokacaklar. Cennet sâkinlerinin hiç biri, tekrar dünyaya dönmek istemiyecektir, *şahîd*'den başka, zîra cennette gördüğü hususî îtibar sebebiyle o, on kere daha şehadeti tatmak isteyecektir. Şehîdler, ölmekle bütün günahlardan kurtulmuşlardır, öyle ki onların Peygamberin şelâ'atine de ihtiyaçları yoktur, hattâ muahhar hadîslerde, bizzat kendileri diğer insanlar lehine şelâ'atte bulunurlar. Daha önceden temiz oldukları için, yalnız onlar, gömülmeden önce yıkanmazlar, bu görüş, sonradan fıkha geçmiştir (krş. A. J. Wensinck, *Handbook of early muhammadan Tradition*, bk. *Martyr* (s) kelimesi).

F ı k ı h k i t a p l a r ı n d a, *ṣalât* ve bilhassa cenâze namazı münâsebetiyle şahîd'den bahsedilir ve fıkıh mektepleri arasındaki, bâzan çok ilgi çekici mûcib sebeplere dayanan fikir ihtilâfları, çoğu zaman *şahîd*'i yıkamalı mı, yıkamamalı mı, ona cenâze namazı kılınmalı mı, kılınmamalı mı? Kanlı elbiseleri ile gömülmeli mi, gömülmemeli mi? v. a mes'eleleri üzerine inhisar eder. Bu hususta bir defa, *şahâda*'nın b u d ü n y a, veya â h i r e t veya bud h e r i k i s i için vuku bulduğu hâller arasında tefrik yapılır; zîra ahlâki bir fiil olmak hasebiyle *niya*'sine göre hükmolunmalıdır; diğer taraftan, geniş mânada, daha aşağıda zikredilmiş olan muhtelif *şuhadâ* şekillerinin meydana çıktıkları da görülmektedir. Yaralarına rağmen, harpten sonra henüz yaşamakta olan ve ölmeden önce işlerini yoluna koyabilen kimse için hukukî bakımdan *şahîd*'lik hali yoktur. *Cihâd* kitabında, bazan, tamâmiyle hadîsdeki mânada *şahîd*'in övüldüğü *fî faḍl al-şahâda* bâbları bulunur.

Şahâda'nın medhu-senası, müminleri gerçek bir şehîd olmayı özleyişe sevketmiş ve bâzı hadîslere göre, Peygamber ve 'Omar de vaktiyle bunu özlemişlerdir. Fakat bu *ṭalab al-şahâda* sünnî din âlimlerince aslâ tervic edilmemiş, hattâ aksine,—Wensinck'in akla yakın bir faraziyesine göre—bu çeşit fedakârlık, İslâmiyette hiç bir zaman hoş görülmeyen intihara çok benzediği için onunla mücadele edilmiştir. Bunun içindir ki, hazarda yerine getirilmiş olan oruç, duâda sebat, *Kur'an* kırânti, ebeveyne karşı minnetdarlık, vergi tahsildarı olarak dürüstlük, âlimlik gibi muslihâne ahlâkî vazifeler şahadete muâdil ve hattâ ondan daha üstün tutulur. Bütün bunlar Allah yolundaki *fî sabîl Allâh* (bu tâbir fetih savaşlarının tedricî olarak azalması ile, harp sâhasından ahlâk ve sulh sâhasına geçmek suretiyle *şahîd*'inkine benzer bir değişmeye mâruz kalmıştır; krş. mad. SEBİL) fiiller olup, insanlara şehîdlere tahsis olunmuş ecirler sağlıyabilir [ayrıca *Cihâd al-akbar*, „kendi nefsi ile mücadele" ve *Cihâd al-aṣġar*, „mukaddes savaş" arasındaki muahher tefrik ile krş.; ayrıca bk. *WI*, 1916, III, 200 not.]. Diğer taraftan bizzat, *şahîd* mefhumu kısmen daha hadîslerde, mâna bakımından ehemmiyetli bir genişliğe ulaştı; öyle ki, halkın gözünde her hangi bir şekilde zorla öldürülen ve halkın merhametini tahrik eden hemen-hemen her kes, şehîd ve hattâ velî olarak telâkkî edildi. Bu gelişmeyi kolaylaştıran mühim bir âmil de, halkın çok eski olan, velîlere aşırı saygı gösterme temâyülü idi (krş. mad. VALİ.). Bu mânada meselâ, vebâdan, „karın hastalıkları"ndan, açlık, susuzluk, boğulma, enkaz altında kalma, yanma, zehir, yıldırım isabeti, eşkiya veya vahşi hayvanın saldırması ile ölenler, doğum sancıları esnasında ölen anne, meselâ bace yolunda veya yanında bir dostu veya akrabası olmadan gurbette, yahut da *sunna* olan bir seyahat esnâsında, veya bir velînin türbesini ziyâret ederken, yahut da doğrudan-doğruya namaz esnâsında veya mütemadi apdest alma yüzünden, veya cuma gecesi veyahut din ilmini aramada (*fî ṭalab 'ilm al-dîn*) veya zâlime karşı hakkı müdâfaada (*amr bi'l-ma'rûf va 'l-nahy 'an al-munkar*), sevip de, afif kalan ve sırrına hıyânet etmeksizin ve kendi sevk-i tabîilerine karşı mücâdelede (*cihâd akbar*) ölen, şehiddir.

Böyle bir şehîdin *maşhad* telâkkî ve dindar mü'minler tarafından tâzim edilmiş olan türbesi bacclara vesîle olur. Bu *maşâhid*'in bir çoğunun islâmiyet devrinde bu şekli ile devam eden, İslâm öncesi ibâdet yerleri oldu-

gu isbat edilebilir. İslâmî şarkta eski çağın bu şekilde yaşamağa devam etmesi hususu, van Berchem'in kitâbeler üzerindeki tetkiki ile aydınlanmış ise de, kat'î bir hükme ancak yeni vesîkaların keşif ve tetkiki ile varılabilir. Daha hicrî III. asır mezar kitâbelerinde, *maşhad* tesmiyesi ile bir münâsebeti olabilecek (Martin Hartmann'ın *Z D P V*, XXVI, 65² 'deki faraziyesine göre; mukabil iddia için krş. Ritter, *Isl.*, XII, 148 v.dd.) *hāẕā mā yaşhadu bihi va'alayhi* gibi bir ilâdeye rastlamak ilgi çekicidir. Diğer taraftan eğer kitâbelerde sultanlar, ekseriyâ *şahîd* olarak gösterilmişlerse, kelime burada gerçek mânasını kaybetmiştir; bu, sâdece „merhum" yerine kullanılmıştır. Bâzı hâllerde *maşhad* tesmiyesi, bir şehîd ile hiç münâsebeti bulunmayan dinî yerlere verilmiştir ve Türkçe'de şehidlik ve meşhed (veya *meşat* şeklinde de telâffuz olunur), umûmiyetle mezarlığa delâlet eden bir kelime dir (krş. Mordtmann *Isl.*, XII, 223). Kitâbeler, çok defa, kendi iyi amellerinin mükâfatına her halde daha bu dünyada nâil olabilmek için *maşāhid* banilerinin bunları sağlıklarında iken yaptırdıklarını da göstermektedir (krş. mad. MAŞHAD). Kahire'de 8 mayısta hıristiyanî bir „martyr" bayramı vardı ki, VIII. (XIV.) asra kadar müslümanlar da ona katılıyorlardı (Maḳrizî, *Ḫiṭaṭ*, I, 68 v.d.; A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, s. 399, 400).

Sünnîliğin aksine, f ı r k a l a r, çok defa, *şahîd*'ın aslî mânasını çok sıkı bir şekilde muhâfaza ederler; meselâ Haricîler, zâlim kabûl ettikleri hükûmete karşı mücadelede ölümü taassubla ararlardı, hâlbuki sünnî din âlimleri hükûmete karşı bu ayaklanmanın, her hangi bir şekilde şehitlik ümidi veren bir *cihād* olmadığını telkin etmekte idiler.

Şî'a için, şahâdet çok mühim ve kendine has bir rol oynar. Şî'a için, Ḥusayn baş şehîd, şehidlerin şahı, *şāh-i şuhadā* (aş.—yk. sûfîlerin baş şehîdinin al-Ḥallāc olması gibi)'dır. Şî'î hususiyetine ve vasfına uygun olarak, Ḥusayn, bâzan hemen-hemen 'Îsā'nın ıztırabını veya azîz Franciskus'un çektiklerini hatırlatan çizgilerle süslenmiştir (bile-bile kendini feda, Peygamber âilesi içinde ilâhî nurun tevarüs ve intikali, ölümsüzlük v. s. için krş. madd. ŞİʿA, MUHARREM, HÜSEYİN). Şî'ilikte, Ḥusayn ve diğer Peygamber âilesi âzasının çektiklerini tafsilâtlı bir şekilde anlatan, zengin bir edebiyat vardır; bu, şî'iliğin bir husûsiyetidir; meselâ, Ḥusayn b. 'Alî al-Vā'iẓ al-Kāşifî'nin, Türkçe'ye (Fuzûlî tarafından *Ḥadîḳat al-su'adā* adı ile) ve şark Türkçesine çevrilmiş ve müteaddit defalar telhis edilmiş olan *Ravżat al-şuhadā'* adlı eseri meşhurdur.

Şahîd'i tebcil, Hindistan'ın bâzı yerlerinde dikkate şâyan ölçülere ulaşır; orada denildiğine göre, 150.000'den az olmayan *şahîd*'ın türbesi olan bir *Şahid genc* vardır.

B i b l i y o g r a f y a: A. J. Wensinck, *The Oriental Doctrine of the Martyrs, Med. Akad. Amsterdam* (1921), LIII, seri A, nr. 6; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 387—391; al-Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, mad. *Şahîd*; Horovitz, *Koran. Untersuchungen*, Berlin, 1926, s. 50; f ı k ı h d a: Hanefîlerde: İbn al-Ḥalabî, *Multaḳā al-abḥur*, *Macma' al-anhur* ve *al-Durr al-muntaḳā* adlı şerhleri ile birlikte (İstanbul, 1328), I, 188; Şâfi'îlerde: Bâcürî, *Ḥāşiya* (Kahire, 1321), I, 265; Mâlikîlerde: Ḫalîl b. İsḥāḳ, *Maḫtaşar* (trc. Guidi ve Santillana), Milano, 1919, I, 153; Zeydîlerde: Zayd b. 'Alî, *Macmū' al-fiḳh* (nşr. Griffini), s. 70, 237; Şa'rānî, *Mîzān*, Kahire, 1317, I, 197; İbn al-Ḥācc, *Mudḫal*, II, 116 v. d.; Haneberg, *Das musl. Kriegsrecht*, s. 239 v. d.; van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum*, Jérusalem ville, II, 84 ve *tür, yer.*; ayn. mll., Diez, *Churasanische Baudenkmäler* I, 89 v. dd.; Şî'îlerde: Goldziher, *Vorlesungen*, s. 213; van Berchem, *La chair de la mosquée d'Hébron (Festschrift für Eduard Sachau*, Berlin, 1915, s. 301 v. dd.; Browne, *Pers. Lit.*, 172 v. d.; Ivar Lassy, *The Muharram mysteries among the Azerbeijan Turks of Caucasia* (Helsingfors, 1916), doktora tezi, s. 132 v. dd.; Geiger-Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 358; A. Nöldeke, *Das Heiligtum des Husain zu Kerbela* (Berlin, 1909), s. 37. 43. (W. BJÖRKMAN.)

ŞEHİNŞAH. [Bk. ŞĀHİN ŞĀH.]

ŞEHİR. ŞAHR. ş e h i r. Bu kelime menşe bakımından aslında sadece „hâkimiyet" ve bunun yanında aynı zamanda „devlet" mânasına gelen eski Farsça *ḫşaşra* (krş. Sanskritçe *kṣatra*) ile aynı kelimedir; Pehlevide *şahr* kelimesi (yazılışı: 𐭱𐭧𐭲𐭫) bu eski mânayı muhâfaza etmiştir; fakat kelimenin, bu dilde, bundan başka „idarî bölge, büyük şehir" mânası da vardır. Ermenice'de iktibas olunmuş *aşḫarh* kelimesi „eyâlet, ülke", ayrıca „dünya" (κόσμος, οἰκουμένη, ayrıca krş. *Aşḫarhakal*,=κοσμοκράτωρ terkibi) mânasına gelmektedir. Bu kelime galiba orta-Farsça'dan iktibas olunmuştur. Yeni-Farsça'daki *şahr* (bir „büyük şehir") önceleri, aynı zamanda eski mânası olan „devlet"i de içine alıyordu. Kelime, şiir üslûbu ile ilgili *İrān şahr*, *Şahr-i Kābul* v. s. gibi terkiplerde geçmektedir; ayrıca krş. (*ḫşaşʿadāra*'dan müştak) „hükümdar, kral" mânasında *şahryār*.

Eski Farsça'da „şehir" mânasına gelen *vardana* kelimesindeki buna benzer bir mâna intikali belki de sadece bir tesadüf eseri değildir. Bu kelime Ahamenî kitâbelerinin Bâbil dilindeki metinlerinde *alu* olarak verilmiştir. Eski Farsça „memleket, idarî bölge" (*dahyāuš*) kelimesi Bâbil dilinde *mātu* kelimesi ile tercüme edilmiştir; buna göre Bîsutūn kitabesi, 2.6 'da (= Weissbach, § 25) Bâbil dilinde *alu*, Farsça *dahyāuš* 'a tekâbül etmektedir ve Bîsutūn kitâbesinin 2,12 'de (= Weissbach § 31) bir kısmının Bâbil dilindeki bir sûreti (krş. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, s. XIII), Farsça *vardanom* 'ın tercümesi olarak *mātu* 'yu verir. Buna mukabil, Bîsutūn kitâbesinde (3,13 = Weissbach, § 49) Farsça *dahyāuš*, Elamca kısmında „şehir" ideogramme'ı ile gösterilmiştir. „O yarattı" (meselâ Daryuş'ın Elvend kitâbesinde böyle) için *idin* (*u*) (aslında „verdi") fiil şeklinin muahhar Bâbil dilinde de kullanılmış olması Farsça *adā* „O yarattı" (İranî dilde ârî *dā* ve *z̄ā* kökleri santî bakımdan artık birbirinden farklı değildir) dan müteessir olması da farz edilebileceğine göre burada, eski Farsça'nın Bâbil dili üzerine te'sir etmiş olması imkânsız değildir; krş. Delitzsch, *Assyr. Handwörterbuch*, s. 451; Weissbuch, *ayn. esr.*, s. 100, not *a*.

Buna göre, vaktiyle eski Farsça'da „idarî bölge" ile „büyük şehir" manâlarının birbirine karışma temayülünde olmaları muhtemel görünüyor. Muahhar devirlerde, İran'da bir çok büyük şehirlerin, kendilerine bağlı ve kendilerini şehre dahil sayan meskûn yerlere mâlik oldukları düşünülecek olursa, buna şaşmamak lâzımdır. Böylece „şehir" ve idarî bölge mefhumları bazı hâllerde birbiri yerine kullanılmış olabilir. Lugat müelliflerine göre, yeni Farsça'da *şār* şekli de bulunur.

Şahr kelimesi bir çok şehir isimlerine girmiştir: Şahrābād, Şahr-i Bilḳīs, Şahr-i Rustam (bk. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, bk. fihrist). *Şahr*, şahıs adlarında eski „devlet" mânasını muhâfaza etmiştir, meselâ Şahrvarāz veya Şahrbānū gibi.

Kelime Türkçe'de *şehir* şeklini almıştır: Akşehir, Yenişehir v. s.; bk. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français* 'de *şehir* kelimesi. Şahrangīz veya Şahrāşūb, Farsça ve Türkçe'de, bir şehrin sâkinlerini medh ve zem etmek için kullanılan bir edebî nev'i gösteren kelimelerdir (*madḥ u-ẕamm kih şu'arā' ahl-i şahr rā kunand*: krş. Vullers, *Lexicon*, *Şahrāşūb* kelimesi; Browne, *Persian Literature in modern Times*, s. 237 v.d.; Gibb, *Hist. of Ottoman Poertry*, II, 232 v.d.). (V. F. BÜCHNER.)

ŞEHR. [Bk. ŞAHR.]

ŞEHR-İ SEBZ. [Bk. KAŞ.]

ŞEHRÎR, ŞAHRÎR, 6. İranî ayın adı olup, bütün diğer İranî aylar gibi 30 gün çeker. İsmin, al-Bīrūnī (bk. *Bibliyografya*) yoluyla da bize intikal eden daha eski şekli *Şahrîvar* 'dır. Şahrîr tesmiyesi her İran ayının 4. gününü de ifâde ettiği cihetle, ay ve gün şehrîrlerini kelimenin sonuna *māh* veya *rūz* ilâve etmek sûretiyle birbirinden ayırmak mümkündür. Hem ay, hem de gün adının bir araya geldiği 4. şahrîr ise *şahrîrgān* tesmiye edilmektedir.

Bibliyografya: al-Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 42 v.d., 70, 221; al-Ḳazwīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I. 79, 81 (Alm. trc. Ethé, s. 163, 167); adın dil tarihi bakımından incelenmesi için bk. Horn, *Neupersische Schriftsprache* (*Grundriss der Iranischen Philologie*, I, 2), s. 181.

(M. PLESSNER.)

ŞEHRİSTÂN, ŞAHRASTĀN veya ŞAHRİSTĀN (F) —*stān* lâhikası ilâvesi ile Şahr kelimesinden müştaktır. Tâlî şekilleri *şahrastāna şāristān* (ve vezin icâbı *şarisān*)'dır. Pahlavî'de bu kelime „ideoğrafik" yazılışı ile geçer: מלכא Pehlevî'deki mânası, yeni Farsça'dakinin aynıdır: Şehir, bilhassa müstahkem şehir veya pâyitaht (krş. Vullers, *Şāristān* ve *Şahristān* kelimeleri; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 203, not 1). Bundan dolayı meselâ vâlinin icrâ-yı hükûmet ettiği Barvān semti (al-Muḳaddasī'ye göre Daylem'ın pâyitahtı); Curcān şehrinin şark kısmı, Ḳazvīn şehrinin iç kısmı gibi İran'ın muhtelif şehirlerinin esas kısmı, bu isimle anılır; al-Muḳaddasī'ye göre Kāş [b. bk.]'ın (yeni) şehir kısmı da Şahristān adını taşıyordu; orta-çağda İsfahan'ın eski (şark-) şehri Şahrastāna ismi ile tanınmaktaydı; buraya ayrıca Cay veya sâdece, Şahrastāna'nın Arapça tercümesinden ibâret olan, Madīna denirdi.

Münhasıran veya ayrıca bu adı taşıyan bir çok şehir ve köyde mevcuttu:

1. Şahrastān-i Yazdigird, Sâsânî hükümdarı Yazdigird II. (m. s. 438—457) tarafından Türklerin akınlarına karşı inşâ edilmiş olan müstahkem bir şehir. Bu hükümdar 4.—11. saltanat yılları arasında burasını kendine pâyitaht ittihaz etmişti. Bu şehir Curcān eyâletinde kâin olmalıdır.

2. Horosan'da bir şehir, çölün kenarında Nasā (Nisā) şehrinden 3 günlük mesâfede. Burasının mühim bir yer olmadığı anlaşılıyor. Burada dokuma sanayii vardı; meşhur al-Şahrastānī [b. bk.]'nin doğum yeri burasıdır.

3. Sicistân'da bir köy; burası Ortaçağda bu eyâletin pâyitahtı olan Zaranc harâbelerinin yakınındadır.

4. Hemedân'a yakın bir köy olan Şahrastâna.

5. Fâra'da Şahrastân adını taşıyan Şâpûr [b. bk.] şehri ve

6. Ṭabaristân'a bağlı havâlide, aynı adı taşıyan Rûyân şehri.

Bibliyografya: G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (bk. İibrist.); P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 31, 586; J. Marquart, *Ērānšahr*, s. 56, 73; C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire ... de la Perse*, s. 358 v.s.: C. Ritter, *Erdkunde*, IX, 121. (V. F. BÜCHNER.)

ŞEHRİSTÂNÎ, AL-ŞAHRASTÂNÎ, ABU 'L-FATḤ TÂC AL-DÎN (veya **LİSÂN AL-DÎN, ḤUCCAT AL-ḤAḲḲ**) **MUḤAMMED B. 'ABD AL-KARÎM B. AḤMED** (1076? — 1153), Orta-çağ İslâm dünyasının en büyük din tarihçisi olup, 469 (1076)'da, Horasan'ın şimâl hudûdunda bulunan Şabristân [b. bk.]'da doğmuştur. Doğum tarihi olarak bâzı kaynaklarda verilen 467 rakamı muhtemelen arapça 9 ile 7 adının yazıda birbirine benzemesinden doğmuş bir hatâdır. Bunun dışında 470 (Abu 'l-Fidâ', II, 29) ve 479 yılları da rivâyet edilir (al-Sam'ânî, *Ẕayl târîḫ Baġdâd*'dan naklen al-Subkî, *Ṭabaḳât*, III, 78; Ibn Ḫallikân, *Vafayât*, I, 610 ve bunlardan naklen al-Şafadî, *al-Vâfî*, II, 278; İbn Ḥacer, *Lisân al-mîzân*, V, 264). Sonraki büyük şöhretine rağmen, kaynaklarda al-Şahrastânî'nin âilesi ve çocukluk hayatı ile tahsil devresine dâir her hangi bir bilgiye rastlanmaz. Ancak gerek eserlerinin muhtevâsına, gerekse yetişmiş olduğu muhitin bir ilim merkezi oluşuna bakılarak, onun iyi bir tahsil gördüğü tahmin edilebilir. Memleketinde Arap dili ve edebiyatı ile hesap, mantık v.s. gibi âlet ilimlerini öğrendikten sonra zamanında diğer mütedavil ilimlerini mutehassıslarından öğrenmek maksadiyle genç yaşta seyahate çıktığı ve ilk olarak Nîşâpur'a gittiği anlaşılmaktadır. Nitekim, burada kendisinden bedîî ilmi bakımından faydalandığı 'Alî b. Aḥmed al-Madînî'nin vefat tarihi 490 = 1096; krş. Sem'ânî, *al-Ansâb*, mad. *al-Madînî*) nden onun bu seyahate 20 yaşından önce başlamış olduğu istihrac olunabilir. Kendisinin Nîşâpur'da daha ziyâde îtikat ve amele dâir dinî ilimler sâhasında temâyüz etmiş âlimlerden faydalandığı görülmektedir. Filbakika bunlar arasında Aḥmed b. Muḥammed al-Ḥvâfî (ölm. 500 = 1106), Abû Naṣr 'Abd al-Raḥîm al-Ḳuşayrî (ölm. 514 = 1120)'den fıkıh ve fıkıh usûlü, Abu 'l-Ḳâsim Salmân (Sulaymân) b. Nâṣir al-Anṣârî (ölm. 512 = 1118)'den kelâm, cedel usûlü ve ilâhiyun felsefesi okumuştur (bk. *Nihâyat al-iḳdâm*, s. 38). al-Şahrastânî'nin burada ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Ancak onun ilmî seviyesinin bu şehirde kemal mertebesine ulaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim buradan ayrıldıktan sonra gitmiş olduğu Hârizm'de, aklî, naklî ilimler ve felsefî ilimler ile ahlâkî sâbadaki üstünlüklerinden dolayı kendisine verilmiş olan „al-Afżal" lakabı bunu te'yit eder mâhiyettedir. Hârizm'de bir müddet tedris ve tezkir faâliyeti ile meşgul olduktan sonra, 510 (1116)'da buradan ayrılarak hacc farîzasını ifâ etmek üzere Hicaz'a gitmiş ve dönüşünde de Bagdad'a uğramıştır. Bu sırada 40 yaşlarında bulunan al-Şahrastânî, dostu As'ad b. Muḥammed al-Mîhanî (ölm. 527 = 1132) vâsıtasiyle buradaki Nizâmîye medresesinde ders verme imkânını buldu. Ayrıca vermiş olduğu vaazlar sâyesinde da halkın takdirini kazandı. Üç yıl kadar Bagdad'da kaldıktan sonra 514 (1120)'te büyük bir ihtimalle Horasan'a gitmiş, burada Selçuklu sultanı Sencer [b. bk.]'in vezîri Abu 'l-Ḳâsim Muḥammed b. al-Muẓaffar (ölm. 530 = 1135)'in hizmetine girmiştir (İbn Ḫallikân, *al-Vafayât*, I, 272 v. d.). Onun burada takriben 12 yıl kaldığı ve aşağıda bahsedilecek olan meşhur *al-Milal va 'l-niḥal* adlı eserini bu vezîre ithaf ettiği (bk. al-Bundârî, *Muḫtaṣar târîḫ Âl Salcûk*, Kahire, 1900, s. 245) anlaşılmaktadır. Adı geçen vezîr, 526 (1131)'da azledilince al-Şahrastânî Tirmiz'e gitmiş, burada, devrinin çeşitli ilimlerine vâkıf, âlim ve feylesoflara karşı husûsî bir ilgisi bulunan (al-Bayhaḳî, *Lubâb al-ansâb*, Meşhed kütüp., nr. 5730, var. 112a) naḳîb al-aşrâf Abu 'l-Ḳâsim 'Alî b. Ca'far al-Mûsavî (ölm. 550 = 1155)'nin hizmetine girmiş ve kendisine *al-Milal*'den bir nüsha takdim etmiştir (bk. *al-Muşâra'a*, Ayasofya kütüp., 5358, var. 1b v. dd.).

al-Şahrastânî'nin Abu 'l-Ḳâsim 'Alî b. Ca'far al-Mûsavî'nin hizmetinde ne kadar müddet kaldığı bilinmemektedir. Ancak ölümüne dâir verilen kayıtlar onun ömrünün son yıllarını vatanı Şahrastân'da geçirdiğini gösteriyor. Nitekim talebesi al-Sam'ânî (*Mu'cam al-şuyûḫ*, Topkapısarayı kütüp., III. Ahmed, nr. 2953, var. 221b) onun şâban 548 (teşrin I. 1153) sonunda burada vefat ettiğini kaydetmektedir.

Kaynaklarda evlenip-evlenmediğine dâir her hangi bir kayda rastlanmadığı gibi, çocuklarına dâir de bir kayıt yoktur. Büyük ilmî şöhretine rağmen, kendisinden faydalananların sayısı da azdır. Nitekim, şimdilik bunlardan sâdece ikisinin adı biliniyor: Abû Sa'd (Sa'îd) al-Sam'ânî (ölm. 562=1166) ve meşhur ke-

lâmcı al-Mueïr al-Baġdâdî (Yâḳût, *Irşâd al-arîb*, III, 66). Bu da, onun ömrünün büyük bir kısmını devlet ricâli ile birlikte geçirmesi ile izah edilebilir.

E s e r l e r i. Şahrastânî 'nin eserleri, kemmiyet bakımından çok fazla olmamakla beraber keyfiyet bakımından her zaman için ehemmiyetlerini muhâfaza edebilecek değerdedir.

al- Şahrastânî 'nin, eserlerinde dinî mevzûlara dâir elde ettiği bilgileri bîtaraf bir davranışla aynen nakletmesi, büyük meziyetlerinden biri sayılır. el-Bayhaḳî ve diğer kaynaklar, onun 20 veya 20 'yi aşkın eseri bulunduğunu kaydetmektedir (eserlerinin listesi için bk. *Oriental College Magazin*, Lâhûr, 1931, teşrin II. sayısı). Bu eserler, muhtevâ bakımından tefsîr, ibâdet, kelâm, dinler ve mezhepler ile bir takım hikâyelerle süslenmiş vaazlarına tahsis edilmişlerdir. Burada bunların, en mühimleri sayılabilecek bir kaçından bahsedilmekle yetinilecektir. 1. al-Şahrastânî 'ye zamanında ve ondan sonra da en büyük şöhreti te 'min eden ve aynı zamanda ilk eseri sayılan *al-Milal va 'l-niḥal*. Yukarıda işâret olunduğu üzere, Selçuklu sultanı Sencer 'in vezîri Abu 'l-Ḳâsim Muḥammed Muẓaffar 'e ithaf edilen bu eser, Orta-çağda islâm dünyasında dinler tarihi mevzûunda yazılmış müstakil eserlerden biri olup, gerek muhtelif islâm fırkaları, gerekse muhtelif dinler hakkında teferruâtlı bilgiler ihtivâ etmesiyle temâyüz eder. Müellifin, islâm fırkalarının fikirleri, bunların birleştikleri ve ayrıldıkları noktalar hakkındaki geniş vukufu, bu fırkaların esaslarının başarılı bir şekilde belirtilmesini sağlamıştır (bk. İbn Taymîya, *an-Nubuvva*, s. 14; *Minhâc al-sunnna*, III, 208). O, zamanına kadar, bu nevî eserlerde tâkip edilen: 1. mes'eleleri esas alınmak suretiyle, her fırka veya şahsın bu mes'elelere dâir görüşünü açıklamak, 2. bu fırka veya dinlere mensup olanları esas alıp, önce şahıs veya fırkayı zikretmek, sonra da görüşlerini anlatmak yollarından ikincisini tercih etmiştir (bk, *al-Milal*, I, 9). Müellif bu yolu tercih ettikten sonra, fırkaları ilâhî sıfatlar, kader, va 'd ve va 'îd, nakil ve akıl bakımından arzettikleri dört hususiyete göre, ya tam nefy ve isbat veya bir nevî nefy ve bir nevî isbat itibâriyle umûmiyetle iki mütekabil taraf hâlinde mütâlea etmiş ve eserini de bu esâsa göre bölümlere ayırmıştır. Bu suretle görüşleri zıt olan fırkalar birbiri ardısıra getirilmiştir. Müellif bu fırka veya dinlerden bahsederken, bunlarla ilgili mâlûmatı, onlara âit eserlerden aynen naklettiğini, bunların görüşlerinin sakatını sağlamından, doğrusunu yanlışından ayırt etmeği gaye edinmediğini kaydetmektedir (*al-Milal*, Lâleli, Süleymaniye kütüp., nr. 2444, mukaddime; Kahire 1317, I, 9; II,33). Onun bu şekilde eserini tamâmen bîtaraf bir ilmî görüşle yazmış olması, diğer müelliflerde mûtad olduğu gibi, görüşlerini, umumiyetle islâmiyet esasları ile bağdaşmayan fikirlere sâhip fırkaları red mâhiyetinde açıklamaması, kendisi hakkında bir takım tenkitlere yol açmıştır. Nitekim muâsırları kendisini, teşeyyüde *„ġuluvv“*, batıniyeye temâyül ve bunların akîdelerine yardım etmekle itham etmişlerdir. Onlar bu hususdaki düşüncelerini daha ziyâde al-Şahrastânî 'nin, cedel ve vaaz esnasında sarf ettiği sözlerle hayat ve davranışlarına istinad ettirmiş, bunun dışında eserlerinde bu husûsu te 'yit eder mâhiyette bir delîl bulamamışlardır. al-Subkî (*Ṭabaḳât*, IV, 78) onun eserlerinin bu husûsiyetine dayanarak, hakkındaki bu ithamların büyük bir kısmını red etmeğe muvaffak olduğu gibi, İbn Taymîya (*Minhâc al-sunna*, III, 209) ve İbn Ḥacar al-'Asḳalânî (*Lisân al-mîzân*, V, 462) de onun eserlerinde islâmî akîdeler bakımından aleyhinde kullanılabilecek bir kayıt bulunmadığına işâret etmişlerdir. Ancak İbn al-Muṭahhar al-Ḥillî (*Minhâc al-Karâma*), al-Şahrastânî 'yi mutaassıp bir imâmiye aleyhdarı olarak göstermesine karşılık İbn Taymîya (*Minhâc al-sunna*, III, 209) onun imâmiye [b. bk.] nin görüşlerine fazlaca temâyül gösterdiğini, bâtınîye [bk. mad. BÂTINİYE] nin sözlerini naklettiğini ve bunlara değer verdiğini, bundan dolayı bâzılarının, onu bu fırkalardan olmakla itham ettiklerini, aslında ise, al-Şahrastânî 'nin hitap ettiği kütlenin fikir ve mezhebine göre fikir ve mezhep değiştiren bir vâiz veya mütekellim gibi davrandığını, bir taraftan şi'î, diğer taraftan Eş 'arî taraftarı göründüğünü kaydetmekte ve hattâ bir şi 'î reisi için yazmış olduğu *al-Milal* adlı eserinde şi'îliğe temâyül gösterdiği hâlde, başka eserlerinde şi 'îliğin aleyhinde bulunduğunu ifâde etmektedir. ibn Taymîya 'nin bu ifâdesi, ister doğru, ister yalan olsun, hasmının sözlerini cerh etmeği gaye edinen bir cedelcinin sözlerine benzetmektedir. Filhakika al-Şahrastânî 'nin, imâmiye veya diğer fırkaların sözlerini aynen nakletmesi, onun bu fırkaların fikirlerini benimsemesinin değil, yukarıda da işâret olunduğu üzere, ilmî tarafsızlığının netîcesidir. Nitekim Ḥasan b. al-Ṣabbâḥ (ölm. 518=1124) 'ın *al-Fuṣûl al-arba'a* 'sını Farsça 'dan tercüme ederken, kendisinin sâdece bir mütercim ve nâkil olduğunu, bundan dolayı bu fasıllardaki fikir ve görüşlerden mes 'ul tutulamıyacağını belirtmesi (*al-Milal*, Kahire, 1317, II, 33) onun bu

husûsiyetini te'yit eder mahiyettedir. İbn Taymiyye'nin al-Şahrastânî'nin, *al-Milal*'i bir şî'î reîs için yazmış olduğuna dâir vermiş olduğu bilgi de bir yanlış anlamanın neticesidir; zîra yukarıda da işâret edildiği üzere, müellif bu eserini, şî'î reîsi olduğundan bahsettiği *nakîb al-aşrâf* Abu'l-Ḳâsim 'Alî b. Ca'far al-Mûsavî için değil, sünnet ehli akîdelerine sıkı-sıkıya bağlı, bu arada felsefî ilimlere de meraklı bulunan Selçuklu vezîri Abu'l-Ḳâsim Muḥammed b. Muẓaffer b. 'Abd al-Malik için yazmış ve bundan önceki zâta sâdece eserin bir nüshasını takdim etmiştir. Ayrıca al-Şahrastânî'nin Havâric, Murci'e, Cebriye ve Kaderiye hareketlerini, *Kur'ân*'ın zikrettiği münâfıkların itirazlarının bir devamı sayması ve bütün bu hareketleri bid'at telâkkî etmesi, sünnet ehli akîdelerine tamamiyle uymaktadır. Bu bakımdan kendisini itham edenlerin iddialarına Şahrastânî'nin eserlerinde bir mesned bulmak çok güçtür. Kanaatimizce bu ithamların sebeplerini onun, eserini yazarken tâkip ettiği usûl ile felsefî ilimlere olan alâka ve derin vukufunda aramak daha doğru olur. Şöyle ki: 1. al-Şahrastânî bu eserinde, daha önceki müelliflerin dinlere ve mezheplere dâir yazılarında kullanılan üslûba uymamıştır. Filhakika, bu eserlerde tâkip edilen usûle göre, sünnet ehli akîdelerine aykırı olan fırkalardan, ancak nefret edici bir üslûpla bahsedilir ve onlar hakkında çok sert tenkitler yapılırdı. Halbuki o tamâmen bîtaraf davranmıştır. 2. Felsefî ilimlere vukufu sebebiyle al-Şahrastânî'nin münâzaralarında ve eserlerinde felsefî usûlleri tatbik etmesi, al-Ġazzâlî'nin felsefe ve feylesoflar aleyhindeki sert fikirlerini benimseyen fukahanın, onun hakkında bir takım ithamlarda bulunmaları için kâfi bir sebep teşkil etmiş olmalıdır.

al-Milal'de, islâm fırka ve çeşitli fikir cereyanları mensupları dışında, Yehudilik ve Hıristiyanlıktan kısaca bahsedilmiş, bunların muhtelif mezheplerinin ise, sâdece isimleri verilmiştir. O, bunlarda da ilmî titizliğini muhâfaza etmiştir. Bunların yanında Mani ve Mazdak dinlerinden, Marcion'un temsil ettiği Irlâniye (Gnosticisme) den, İbrâhim peygamber dinine bağlı hanîflerle sâbiîler arasında cereyan eden münâzaralardan yeter derecede bahsetmiş ve ilgi çekici görüşler ileri sürmüştür.

Feylesoflardan bahseden bölümde ise, bilhassa Eflâtun'a müstakil bir fasıl ayırmış, onun „idea" ve Fisagor'un kâinatın esâsı olarak kabûl ettiği rakam'lar nazariyesini büyük bir vukufla anlatmış, Aristo felsefesini îzah ederken, İbn Sînâ'nın eserleri ile Themistius'un şerhine istinad etmiş, Arap meşşâî felsefesini îzah için de *al-Nacât*'dan faydalanmıştır. Hindistan'daki din ve mezhepler hakkında verdiği bilgiler Buddha ve dini, ilâhe Kâlî ve Mabâ Kâlia putlarına dâir olanlar hâric, umumiyetle zayıftır.

al-Milal'in 10'dan fazla baskısı vardır (Bulak, 1261, 1288, taş-basması; nşr. W. Cureton, London, 1946 ve Leipzig, 1923, Kahire, 1317 [İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi'l-milal va'l-ahvâ va'l-niḥal*'in haşiyesinde]; nşr. M. Fatḥ Allâh Badran, Kahire, 1366; ayrıca krş. Brockelmann, *G A L*, I, 428, v.d., *Suppl.* I, 763. Bu müteaddit baskılarına rağmen, matbu metinler Türkiye'de bulunan nüshalarından faydalanılmadığı için, eserin aslını aksettirmekten uzaktırlar. Bu bakımdan Türkiye'deki eski nüshalarına dayanılarak *al-Milal*'in yeni bir ilmî neşrini yapmak çok faydalı olacaktır. 2. *Nihâyat al-iḳdâm fi 'ilm al-kalam*, al-Şahrastânî'nin *al-Milal*'den sonra kaleme almış olduğu bu eser (bk. *Nihâyat al-iḳdâm*, s. 5, 267), kelâm ilminde esas kabûl edilen 20 bölüme ayrılmıştır. Müellif burada, mezheplerin esas ve gayelerini belirtmeğe ve anlaşılmayan hususları açıklamağa çalışmıştır (*ayn. esr.*, s. 163, 496 v. d.). Eserde Eş'arî akîdesi esas alınmakla beraber, yer-yer onun da tenkit edildiği, zikredilen 20 esasa göre bir mukayese yapıldığı, bâzan kelâmcıların görüşleri de aşılarak, felsefî görüşlere yer verildiği ve bu arada İbn Sînâ'nın, bir çok yerde tenkit edildiği göze çarpmaktadır. *Nihâyat al-iḳdâm*'ın ilmi bir neşri ve tercümesi (London, 1934) Alfred Guillaume tarafından yapılmışsa da, bir kısmı faydalanılan nüshaların iyi olmayışından, bir kısmı da yanlış okumadan mütevellit bâzı hatâları ihtivâ etmektedir; eserin Türkiye kütüphanelerinde çok eski ve güvenilir el-yazması nüshaları vardır. 3. *al-Muṣâra'a, al-muṣâra'ât* veya *Muṣâra'ât al-falâsifa* adları ile tanınan bu eser, al-Şahrastânî'nin İbn Sînâ'nın *al-Şifâ'*, *al-Nacât*, *al-Ta'lîḳât* ve *al-Işârât* adlı eserlerinde ilâhiyat mes'eleleri ile ilgili fikirlere karşı tevcih ettiği 7 itirazdan ibârettir. Müellif, bu itirazlarını İbn Sînâ'ya tevcih ettiği mantık, tabîiyat, ilâhiyat mes'eleleri ile ilgili 70 itiraz içinden seçtiğini kaydetmektedir. Ayrıca bu eserin mukaddimesinde (3a), *al-Milal* adlı eserde kendisinin sâdece elde etmiş olduğu bilgileri bir araya getirmek ve onları tertip ederek aynen nakletmekten başka bir şey yapmadığını, halbuki *al-Muṣâra'a*'da kendi fikirlerini ve ilmî kudretini göstermeğe çalıştığını ve bu eseri, bundan önce bahsi geçen Naḳîb al-aşrâf'a takdim etmek istediğini zikreder. al-Şahrastânî bu eserde, zamanındaki feylesofların kullandığı usûl ile İbn Sînâ'nın sözlerindeki tenakuzları, burhan ve

delillerindeki isabetsizliklerini birer-birer göstermeğe çalışır.

al-Muṣāra'a 'nın bir metni, muhtemelen Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî 'ye âit *Maṣāri' al-muṣāri'* adlı eserin içinde bulunmaktadır. Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî bu eserinde, al-Şahrastânî 'yi red ve İbn Sînâ 'yı müdâfaa için *al-Muṣāra'a* 'daki sözleri aynen almış, sonra onları cevaplandırmağa çalışmıştır. Müellifin bu eserden önce kaleme aldığı anlaşılan *al-Manāhic va 'l-āyāt* 'ında da İbn Sînâ 'nın muhtelif mes'elelere dâir görüşleri tenkit edilmekteydi (al-Baybaḳî, *al-Tatimma*, s. 138).

al-Şahrastânî, aleyhindeki ithamlara rağmen akîde bakımından tam bir sünnî olup, Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî taraftarıdır. Nitekim muhtelif vesilelerle Aş'arî 'den, üstâdımız (*ustāẕunā*, kşr. *Nihāyat al-iḳdām* s. 11, 72) diye bahsetmektedir. O sünnet ehli ile şî'a arasında ihtilâf mevzûlarını teşkil eden hilâfet mes'elesi ve dört halîfenin hilâfette ve efdaliyet bakımından sıraları gibi meşhur mes'elelerde, şî'anın sahâbeye ta'nı, sebbi, hatta ifrâta varıp onları tekfîri aleyhindeki hususlara dâir görüşlerinde, sünnet ehlin'in görüşleri ile tam bir mutabakat hâlinde olup, o, şî'anın bunlara müteallik likir lerini şiddetle reddetmiştir (İbn al-Muṭahhar al-Ḥillî, *Minhāc al-karāma* 'den naklen İbn Taymîya, *Minhāc al-sunna*, III, 209). Kelâm ilmi bakımından da fikirleri tamâmiyle sünnet ehli fikirlerine uygundur.

Bibliyografya: al-Sam'ānî, *Mu'cam al-şuyūḫ* (Topkapı kütüp., Ahmed III., nr. 2953, 221b); Yâḳût, *Mu'cam al-buldān*, mad. *Şahrastān*; İbn Ḫallikān, *al-Vafayāt* (Bulak, 1299), I, 610 v. d.; al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îyat al-kubrā* (Kabire, 1324), IV, 78; al-Bayhaḳî, *Tatimma ṣiwān al-ḥikma* (Lâhûr, 1935), s. 137; al-Navavî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya* (Ayasofya kütüp., nr. 3303, 47a); İbn al-'İmâd, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1350/1351), IV, 149; Taşköprü-zâde, *Miftāḫ al-sa'āda* (Haydarâbâd, 1329), I, 264; al-Şahrastânî, *al-Milal va 'l-niḥāl* (İstanbul Üniv. kütüp., nr. AY 1294. Lâleli kütüp., nr. 2444); ayn. mll. *Nihāyat al-iḳdām* (London, 1934); ayn. mll. *Kitāb al-muṣāra'a* (Ayasofya kütüp, nr. 2358); İbn Ḥacar, *Lisān al-mīzān* (Haydarâbâd, 1331), V, 462; al-Ṣafadî, *al-Vāfi bi'l-vafayāt* (İstanbul, 1949), II, 278 v. d.; al-Ḫvânsârî, *Ravżat al-cannāt* (Tahran, 1367), s. 695; İbn Taymîya, *al-Nubuvva* (Kahire, 1346). (MUḤAMMED TANCÎ.)

ŞEHRİZÛR. ŞEHRİZÛR (ŞAHRAZÛR, *Şarafnāme* 'de: Şahra-zûl) Kürdistan'da bir yer. Şehrizûr hadd-i zâtında güzel ve münbit bir ova olup (40×50 km.) Avrâmân silsilesinin [bk. mad. SİNNE] garbindedir. Cenûb-î şarkîde İran 'ın Avrâmân-i Luhn havalisine dayanır. Sîrvân suyu cenupta bu havalinin hudûdunu teşkil eder; cenûb-i garbîde Şehrizûr, Darband-i Ḫân geçidine kadar uzanır; Sîrvân (Diyâla) buradan geçip cenûba doğru akar; garpte Şehrizûr, Sülaymaniye 'ye bağlı olan Arbet ile hemhuduttur. Garpte Avrâmân 'ın bir ko'u (Kurra Kajâv) burayı Kara-Çolan (Şahr-i Bâzâr) nâhiyesinden ayırır.

Bu ova, Süleymaniye 'den gelip Sîrvân 'a dökülen Tâncerô (Tâcerûd 'nun tâlî kolları ile sulanır. Bunların en mühimmi, şimâlden gelen Çovtân ırmağı ile birleşen Zalm 'dır.

Sîrvân 'ın sağ kıyısında yükselen Nâdôr ve Balambô dağları, ovayı bu ırmağın sağ kıyısından ayırırlar (Şaḳ-maydân nahiyesi). Sîrvân 'ın sol sâhilinin dirseğinde kâin Şamîrân nahiyesi de Şehrizûr 'a bağlı sayılır.

Eski merkez Gul-'anbar, Zalm 'in ovada göründüğü yerde kâ'in olup, buranın asıl adının, Kürtçe ismi Ḫurmâl 'a ses bakımından uyan Ġulâm (Ḫulâm)-bar olduğu anlaşılıyor. En mühim yeri olan Alabça (Alafça, Halebça) 'da 25 hânesi yahudi ve bir kaçı hıristiyan âilesi olan 500 hânelik bir yerdi (1934).

Ova, Câf kabîlesine âittir. Rich (I, 107) 'in zamanında Şehrizûr „eyâletinde" Etganlı âileler yaşamakta idi. Bunlar Karîm-Ḫân Zand [b. bk.] 'a karşı giriştiği muharebeler sırasında Senna 'yi muhasara eden (1168 h.) Âzâd-Ḫân 'ın kuvvetlerinin bakiyesi idiler.

Şehrizûr 'un cenûb-i şarkîsinde Avrâmân silsilesinin ön sırasındaki dağların teşkil ettiği iki muvazî boğazda üzüm bağları ve ormanlar arasında, Nakşibendi şeyhlerine âit Bêyâra ile Tavêla kasabaları vardır. Her taraftan hattâ Rusya ve Hindistan 'dan buraya bir çok hacı gelir. Tavêla 'da, kendisi Bêyâra 'da medfun bulunan Şeyh 'Omar 'ın yaptırdığı güzel bir câmi vardır. Bu iki kasaba, Avrâmân-i luhûn 'da yabancı arâzi ile çevrili yerleri teşkil ederler. Avrâmî lehçesi Şehrizûr 'un bu köşesinden şimâlde Gulp 'a kadar olan havalide konuşulur. Bunun hattâ Pancvin 'e kadar yayıldığı da söylenir.

Şehrizûr, Ahl-i Ḥaḳḳ [bk. mad. ALİ-İLÂHÎ] 'ın inanışlarına sıkı-sıkıya bağlıdır: bu mezhebin sâlikleri, Şehrizûr ovasında zuhur edeceğine inandıkları mahşere intizar ederler. *Şahrazûlûñ ḫarmanında* her mü'min kendi payını alacaktır.

Şehrizûr adı, geniş mânada Kerkûk eyâletini göstermek için kullanılmış olup, aşağıda görüleceği gibi, bu yüzden coğrafî tâbirler birbirlerine karışmıştır.

Tarihi. Billerbeck, Asurîlerin devrinde Şehrizûr 'u Aşşurnâsirpal zamanında Lûllu halkının yaşadığı Zamua ilinin merkezi olarak gösterir. Streck, bu fikri kabûl etmiş görünmektedir (*Z A*, 1900, XV, 284). Araplar (İbn Muhalhil), Ṭâlût ve Dâvûd 'a isnad olunan ve İncil 'de geçen bâzı efsaneleri Şehrizûr (veya daha tam olarak Duzdân) 'a merbut olarak gösterirler ki, bu da bu havâlide çok sayıda yahudilerin mevcudiyetini isbat eder görünmektedir.

Şehrizûr ovasındaki bir çok höyük, bu havâlide müteaddit meskûn yerlerin bulunduğuna dâir Theophanes ile Mus'ir b. Muhalhil 'in yazdıklarını te'yid etmektedir. En mühim şehrin adı Nîm-az-rây (Nîm-râh) yâni Ktesiphon ile Ş'z (Azerbaycan 'da Taḫt-i Sulaymân) 'daki büyük âteşkede arasındaki „yolun yarısı" idi. Çirikov ve Herzfeld (haritasında) Nîm-râh'ı, Gul-'anbar ile birleştirirler; Bu da şehrin Şa'rân ve Za'm dağlarına yakın olduğuna dâir Mis'ar (Yâḳût 'da) 'ın verdiği malûmata uymaktadır. En sağlam rivâyet (İbn al-Faḳîh, s. 199; Mustavfî, s. 107) buranın binâsını Sâsânîlerden Pêrôz (488—531) 'un oğlu, Kavâẕ 'a izâfe eder.

Şîrvân çayının üstünden geçen ve Şamîrân kalesi ile korunan eski bir Sâsânî köprüsünün harâbeleri (Çirikov, a. 438), Nîm-râh 'ı Ḳaṣr-i Şîrîn ile birleştiren yolu gösterir. Madâ'in 'den gelip Hamadân veya Şehrizûr 'a giden yol, buradan ayrılırdı (İbn Rusta, s. 164, İdrîsî, trc. Jaubert, s. 156). Diğer taraftan Rawlinson (*J R A S*, 1868. s. 296—300) 'a göre, Şîrvân 'ın sağ tarafındaki Bânḥêlan geçit yerinden uzak olmayan Pây-kûlî âbidesi, Nîm râh yolu üzerinde bir konak yerine işâret etmekte idi ve bu tüyük araştırıcı onu, Şehrizûr ovasının şimâl-i garbisinde kâin Yâsîn-tepe 'de bulacağını sanmıştı. Fakat bu âbide geriye doğru ilk Sâsânîlerin zamanına kadar gittiği için, yol Nîm-râh 'ın inşâsından evvel, gerçekten başka bir istikamet tâkip edebilirdi. İbn Ḫurdâẕbih (s. 120) 'e göre Sâsânîler, taht 'a çıktıktan sonra, hacc için yaya olarak Şîz 'e giderlerdi. Pây-kûlî âbidesi bu yolu göstermiş olabilirdi. Vaktiyle Herzfeld bu havâlide yapmış olduğu yeni araştırmaların coğrafya ile ilgili kısımlarını ayrıca neşredeceğini va'd etmişti. Nihâyet Kürdler, Rich (I, 269) 'e; „Şehrizûr şehri" nin, Arbet 'in cenûb-i şarkisinde kâin Kız-Kal'a 'da bulunduğunu bildirmişlerdi (krş. Haussknecht 'in haritası).

Bêth Garmay (Bâ-Carmaḳ) kilise eyâletinin bir kısmını teşkil etmiş olan Şehrizûr, Nestûrî kilise tarihinde sık-sık zikredilir. *Synodicon Orientale* (nşr. Chabot, 1902, s. 366) 'de 554 ile 605 arasındaki piskoposların adları verilmiştir.

Kayser Heraklios üçüncü İran seferi esnâsında „memleket ve şehirleri ateşle kasıp-kavurmak" (*Theophanis Chronographia*, nşr. de Boor, s. 325: εἰς τὸν Σιάϑουρου; *Chronicon Paschale*, nşr. Dindorf, I, 730: ἕως τοῦ Σιαρσούρων, bu iki yazılış tarzı, —*zôr* değil, —*zâr* diye telâffuz olunduğunu göstermektedir) için 628 senesinin şubat ayını Şehrizûr 'da geçirmişti.

Araplar daha Sâsânîler zamanında Şehrizûr 'a gelmişlerdi (İbn al-Faḳîh, s. 130). Şehrizûr, sapalığı dolayısiyle, çok defa âsi ve râfizî takımını (Hâricîler, Hurremîler) kendine çekmişti. Bu mıntaka, sık-sık, yerleri tam olarak bilinmiyen Şâmaġân ve Dârâbâd (Ḳudâma, s. 232) ile birlikte zikredilir. İbn Muhalhil (330 =942) zamanında Şehrizûr 'da 60.000 (?) Kürd çadırı mevcut idi: Calâlî (Rich, I, 280: Ghellali?), Bâsiân, Ḥakamî ve Sûlî (Şûlî?). Aynı müellif (Yâḳût 'dan naklen) Şiz 'i (muhtemel olarak coğrafî bakımdan bir sehiv; krş. Hoffmann, s. 251) Şehrizûr 'un şehirlerinden saymakta ve Nîm-râh ile Şîz arasında küçük bir şehir olan Duzdân (?) 'ı zikretmektedir. Şehrizûr havâlisindeki diğer yer adları Ḳinâ (?), Tîranşâh (İbn al-Aṯîr) ve Daylamastân (Yâḳût) idi. 400 ile 434 arasında Şehrizûr 'da Kürd Ḥasanvayhî hânedânının ahfâdı hüküm sürmüştü. VI. (XII.) asırda Türkmenler ile Zengî atabegler bu havâliyi ele geçirdi. Yâḳût 'un zamanında Erbil atabegi Muẓaffar el-Dîn Kökböri buraya yerleşti. 623 (1226) 'te bir zelzele burayı tahrip etti. al-'Umarî (ölm. 749=1348) 'ye göre, Şehrizûr „nüfus azalmadan evvel" Kûsa Kürdleri ile meskûndu (Rich, I, 281 'de daha bu havâlide bunların bakiyelerinin bulunduğunu kaydeder; krş. ayrıca yer adları olarak Kosa-madîna, Mâmenû-Kosa); bu Kürdler, Hulagu tarafından Bagdad 'ın zaptından sonra Mısır ve Suriye 'ye göçtüler. Bunların yerini „hâlis Kürd olmayan" Ḥvsna (?) 'lar aldı. Bunlar muhtemelen Avrâmân 'ın dağlı balkı olup, zamanımıza kadar bu dağın garp yamacında yaşamışlardır. Diğer taraftan 1901 'de A. von Le Coq, Şam 'da, bugün artık bir Kürd şivesi sayılmayan Zazaca konuşan bir Kûsa 'ye rastlamıştı.

Timur Bagdad 'dan Tebrîz 'e dönerken 803 (1411) 'te Şehrizûr 'dan geçti (*Ẓafar-nâme*, II, 370: *az râh-i Şahrizûr va-Ḳalâġî*?).

Türk-İran savaşlarında Şehrizûr mühim bir rol oynamıştır. *Şaraf-nâma* 'ya göre, Ardilân [bk. mad. SİNNE] âilesi ilk önce Şehrizûr 'a kondu. Hattâ Senna 'nın mahallî tarihi, Zalm kalesinin Bâbâ Ardilân tarafından 564 (1158)

'te inşa edildiğini iddia eder. 944 (1537) sıralarında Sultan Süleyman 'Amâdiya vâlisini Şehrizûr 'u zaptetmek üzere gönderdi; fakat Gul-'anbar 'de bir kale yapılmasına rağmen, Ardilân 'lar bu havâlideki hakimiyetlerini kurmağa muvaffak oldular (*Şoraf-nâma*, s. 84). Şah 'Abbâs bu kaleyi yıktırdı ise de, Husrev Paşa 'nın İran seferi sırasında (1630) yeniden yaptırıldı. 1049 (1639) sulh muâhedesi ile Avrâmân silsilesi Zalm kalesiyle birlikte Osmanlılara terkedildi. Bununla berâber, yavaş-yavaş bir takım değişiklikler olacaktı. Zîra Tavernier 'nin, 1644 seyahatinde Türk-İran hududunu çok daha garpta gösterdiği anlaşılıyor. Ardilân vâlisi Suleymân Ḫân 'ın mümessili, kuvvetleriyle, mevkii Gul-'anbar arâzisine uyan „büyük bir arâzi" de bulunuyordu. Ayrıca Tavernier 'nin Şehrazûl adı ile Altun-köprü (?) şehrini kasdeder göründüğüne işâret etmek gerekir.

Ardilân 'lar nihâyet Şehrizûr 'dan sürüldükleri için, bu havâli İstanbul 'dan tâyin edilen yerli beyler tarafından idare edildi. XVIII. asrın başında Irak vâlisi Hasan Paşa, Bâbıâli 'den cenûbî Kürdistan 'ın kendi idaresine verilmesini te'min etti. Böylece şu sancaklardan teşekkül eden Şehrizûr *eyâleti* kurulmuş oldu: Kerkük, Erbil, Köy-sancak, Karaçolan (Şârabâzâr), Ravânduz ve Ḫarîr; bu yerlerin mütesellimleri Bagdad 'dan tâyin edilirdi (Hurşid Efendi, s. 199—262). Fakat çok geçmeden Bâbân 'ların reisleri [bk. mad. SÜLEYMANİYE.] ayaklandı ve Şehrizûr da onların hâkimiyetine girdi. 1867 idârî islâhâtı ile Musul vilâyetinin kuruluşundan beri Kerkük sancağına Şehrizur da bağlandı (*każâ* 'ları: Kerkük, Erbil Râniya. Ravânduz, Köy-sancak ve Şalâḥiya); fakat karışıklığı daha da arttırmak için, hakikî Şehrîzûr ovası Sulaymâniya sancağına ilhâk edildi (krş. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 764).

XVII. asırdan beri Câl kabîlesi [bk. mad. SİNNE.] nin bir kolu Türk topraklarında yerleşti. Birinci cihan savaşından evvel Şehrizûr ovası ile Kifrî, Penevîn v. s. deki bir çok yerler Câf 'ların kudretli reisleri olan 'Oṣmân Paşa ile Maḥmûd Paşa 'ya âitti. Bu âile, Bâbıâlinin yavaş-yavaş çekip almak istediği idâreyi elinde tutuyordu. Şehrizûr 'un hakiki idâresi oldukça uzun bir müddet 'Oṣmân Paşa 'nın Senna 'lı dul zevcesi, 'Adila-Ḫânım 'ın fa'al ellerinde idi. Soane, onun Alabça 'daki küçük saray hayatına dâir dikkate şâyan mâlûmat verir.

A r k e o l o j i s i. Şehrizûr ovasındaki (Hausknecht 'in haritası) takriben on höyükten en mühimleri şunlardır: Bakrâva (Çirikov: yüksekliği 40 m., sathının kutru 450 adım, sur bakiyeleri, 20 m. genişliğinde hendek) ve Yâsîntepe (F. Jones: dört köşe biçiminde, yüksekliği 90 kadem, şimâlden cenûba doğru yayvanlaşan yüzü 320 adım). Mühim harabeler Gul-'anbar 'de bulunmaktadır (Çirikov: işlenmiş taşlardan yapılmış surlar, kuleler, eski bir su kanalı). Zalm ırmağının geçit yerinde, Gul-'anbar 'in nebiin yukarısına doğru olan kısmında Zalm kalesi bulunur. Ḳazvînî (*Âṣâr al-bilâd*, II, 266) 'nin anlattığına göre Zalm, sarhoşluk veren ve başka hiç bir yerde bulunmayan bir tohum (*ḥabb*) dur (Tavernier, Şebrizûr-Senna yolunda aynı hassaları hâiz zanbaklardan bahseder). *Cihannümâ* (s. 442) 'da Zalm 'ın geçit yerine „kan kurutan (*azraḳ-cûzû*) otu meskeni" ve „dil karışıklığı mağarası" (*ḫilâṭ-i kalâm*) adları verilmiştir. Görülecek yerleri şöylece zikretmekledir: 'Alî Ẓâlim kalesi (her balde Zalm 'ın mevkiinde), Yezdecird tarafından tahrip olunan diğer bir kale, merdiveni ve kayalara oyulmuş pencereleri ile (tabiî) bir mağara. Bu vesile ile Ṣa'rân dağında bir hücre yapan keşiş Sabrişô hakkındaki Hıristiyan rivâyetini hatırlamak mümkündür (Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Persan*, Paris, 1904. s 210). Zalm ırmağı civârındaki müteaddit müstahkem mevkiler bu yerin ehemmiyetini göstermektedir: bununla Şehrizûr, şarktan gelen taarruzlara karşı korunmak istenmişti. Bununla berâber Azerbaycan ile mutad irtibat, geçilmesi daha kolay, daha şimâlde kâin geçitlerden (Çağân, Gârân, Navḫuvân, Bâna geçitleri) te'min edilmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Rawlinson, *Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana* (*JRGS*, 1841, X, 41—101); Gerland, *Die persischen Feldzüge d. Kaisers Heraclius* (*B Z*, 1894, III, 330—370); A. Pernice, *L'imperatore Eraclio* (Floransa, 1905), s. 165. Arap müelliflerinin kayıtları şu eserlerde bir araya toplanmıştır: Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 190 v. d. ve bilhassa P. Schwarz, *Irân im Mittelalter*, (Leipzig, 1925), VI/1, 694—705. Mis'ar b. Mubalbil 'in verdiği mâlûmatın her iki şekli: Yâḳût (nşr. Wüstenfeld III, 340) ve Ḳazvînî, *Âṣâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), II, 266; Şihâb al-Dîn al-'Umarî, (trc. *N E*, 1838, XIII); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 445 (trc. Charmoy, *Cheref-nameh*. I/1, 127, 423); Tavernier, *Les six voyages* (Paris, 1692), I, 197; Rich, *Narrative of a residence in Koordistan* (1836), I, 107, 269, 390 v. d.; Hammer-Purgstall, *G O R*² (1840, III, 1630 vukuâtı); Ritter, *Erdkunde*. IX, 442—447, 459: F. Jones, *Narrative of a journey to the frontier of Turkey and Persia, Selections*

from the records of the Bombay Government, yeni seri (ts.), XLIII, 204; Çirikov, *Putevoy* jurnal (Petersburg, 1875), s. 438, *tür yer.*; Hurşid Efendi, *Seyahat-nâme-i hudûd* (rus. trc. 1877): *Şehrizûr-eyâleti*, s. 199—262; Hoffmann, *Auszüge aas syrischen Akten persischer Märtyrer* (1880), s. 254 v. d.; E. Soane, *In disguise to Mesopotamia and Kurdistan* (London, 1912); *Materialı po Vostoku* (Petersburg, 1915), s. 203. 340, 354.

Haritalar: F. Jones'in haritası; Heusknecht-Kiepert. *Routen im Orient*, III. Kürdistan ve Irak; E. Herzfeld, *Paikuli, Monument and Inscription of the early history of the Sasanian Empire* Berlin, 1924), 1 : 200 000 mikyasındaki harita.

(V. MİNORSKY.)

ŞEKÂK. ŞAKÂK (ŞAKKÂK), Türk-İran hudûdunda yaşayan bir Kürd kabîlesi. Bu kabîle İran'da, Urmiye gölünün garbında birinci dünya savaşından önce Brâdôst, Somâi [b. bk.], Çehrîk [bk. mad. SALMÂS.] ve Ḳotûr idârî bölgelerine, XVI. asırda Dumbulî kabîlesine bağlı olan bölgeye sâhip bulunmakta idi (*Şaraf-nâma*, I, 313 v.d.).

Kabîlenin adı Yûsuf Ziyâeddin tarafından Şikâkân ve Şîrvânî tarafından ise, Şakâk şeklinde yazılmaktadır. Hurşid Efendi bunu Şiḳâḳî veya Şikâkî şeklinde veriyor. Urmiye gölünün cenûbunda Bâbî idârî bölgesinde Kânî-şkâk (Şakâk pınarı) adında bir köy mevcuttur. Burasının Buleḳ-Şiḳâḳî (krş. mad. ŞAKÂKÎ.) 'den pek uzakta bulunmaması bu iki kabîlenin birbiriyle alâkası bakımından bir isbat delîli addolunabileceği gibi, aynı tesmiye şeklinin ses bakımından farkını da ifâde eder.

İran Şakâk'ları arasında en mühim zümreler Kardâr ve Delân (Somâi ve Brâdôst'da) ve 'Avdô'î (Çehrîk ve Ḳotûr'da)'lerdir. Yekûn olarak İran'da, muhârib sınıfı (*'âşîra*) teşkil eden 2.000 Şakâk âilesi vardı. Ortadan kaybolmuş kabîlelerin bakiyeleri bunlara tâbi (*ra'ya*) idiler.

'Avdô'î'ler bilhassa mahallî siyâsette rol oynamışlardır. Bunların ceddi, rivâyete göre 1.700 yıllarında Diyarbekir'den Urmiye'ye gelmiş imiş; ilk mâruf reisleri, küçük kalesi ve türbesi Nazlu-çay (Urmiye gölünün şimâl-i garbîsinde) kenarında bulunan İsmâil Ağa imiş (ölm. 1231=1816). Son olarak, Avşarlar tarafından oraya buraya atılan 'Avdô'îler, Cünî (Somâi)'de müdâfaa vaziyeti almışlar ve buradan şimâle, Çehrîk'e çekilmişlerdir. Gâh hudud muhâfaza me'murluğu, gâh âsîlik ve eşkiyalık yapan reisleri Cafer Ağa 1905'te umûmî vâlinin emriyle Tebriz'de öldürülmüştür. Kardeşi olan ve daha ziyâde Kürtçe tasgîr şekliyle Simkô (Simitkô) olarak iştihar eden İsmail ona halef olmuş ve Çehrîk-Ḳotûr hattında harekâtda bulunmuş; İranlılar, Türkler ve Ruslar arasında mahâretle düzenbazlık ederek hemen-hemen tamâmen müstakil kalabilmiştir. Adamlarının yaptığı cinâyetler (Nesturî patriği Mâr Şimûn'un öldürülmesi ve Urmiye'de ki müslümanların boğazlanması gibi) yüzünden İran hükûmeti Simkô'ya karşı muhtelif seferlere girişmiş ve onu 1922'de Türk topraklarına kaçmağa zorlamıştır.

Bibliyografya: Blau, *Die Stämme des nördlichen Kurdistans* (*ZDMG*, 1858, s. 584—598); Hurşid Efendi, *Seyahat-nâme-i hudud* (Rusça trc.), Petersburg, 1877, s. 301; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 735, 746; Mayewski, *Voyennostatist. opisaniye Vänskago vilâyeta*, (Tiflis, 1904), II, 49—59; Minorsky, *Materialı po Vostoku*, (1915), II, 474. (V. MİNORSKY.)

ŞEKER. ŞAKAR veya *Şakkar* (f.) —sanskr. *sarkarā*, prakrit dilinde *sakkarā*'dan (krş. Arapça *sukkar*) — şeker kamışından (*Ḳoşob al-sakkar*) çıkarılan usâre ve katı şeker. Vullers (II, 439b. krş Şâd Muḥammed Pârsâ, *Farhang-i anandarâc*. Tahran, 1335 IV, 2647, 3092) *Bh*'ye istinâden şu bilgiyi verir: „*şakkar* tıp ıstılâhı olarak, kamışa (*nay*) benzeyen fakat boğumları bulunmayan bir nebâtın usâresi olup, kaynatıldıktan sonra ağdalaşır. Hazırlanmasındaki safhalara göre çeşitli isimler alır. Buna göre, sâdece (ağdalaştırılmış) henüz tasfiye edilmemiş usâre *şakkar-i aḥmar* veya *şak'ar-i surḫ* „kırmızı şeker") adını alır; ikinci bir defa pişirildiği, tasfiye edilip tortusunun dibe çökmesi için bir kaba boşaltıldığı zaman *sulaymânî*; tekrar pişirilip çam kozalağı şeklinde bir kalıba (*Ḳâlıb ṣanavbarî*) döküldüğü vakit *fânîẕ* (veya *fânîd*) denir. Eğer üçüncü bir defa pişirilir, mükemmel hâle getirilirse, ona *îmâc* [(doğrusu *ablûc* veya *âblâc*—muarrebi *ublâc*—olmalıdır)] veya *ḳand-i* mükerrer denir; iki ucu mustatilî kalıplara döküldüğü zaman *ḳalam* („çubuk şeker") adını alır; bir kere daha pişirilir ve cam kaplara dökülürse *nabât-i ḳazzâzî* („ipekçi şekeri" [Anandarâc'daki *karrâzî* şekli her hâlde yanlıştır]) diye isimlendirilir; su ile kaynatılır ve ağdalanıncaya kadar bir kepçe ile çalkanır, sonra içinde iple dondurulursa, ona *fânîd ḫazâ'î* veya *sancarî* (*sincarî* ?) denir; üçüncü kaynatılışta içine onda bir nisbetinde tâze süt ilâvesiyle katılaşıncaya kadar kaynatılırsa *ṭabarzad* (veya *tabarzad*, „kesme şeker") adı verilir. Bu ifâdelerin hepsi tam mânasiyle açık

değildir. *Fānīd* kelimesi, Farsça'ya, Sanskritçe *fānita*'dan, *kand* veya *ḳand* Sanskritçe *ḫanda* 'den (mânası kısmen değişerek) geçmiştir. Aynı şekilde *sulaymānī*, muhtemelen Hûzistan 'da Sulaymânân şehrine delâlet eden ticârî bir alâmet-i fârikadır; *sincarī* 'nin ise, Sinear havâlisine delâlet etmiş olması mümkündür. Bâzıları *ḫazā'i* 'yi *ḫazā'inī* şeklinde okurlar; bunu, P. Schwarz „hazîne odalarına mahsus" diye tercüme etmek istemiştir. Bu hâle göre, *sancarī* de „şâhî, sultanî" mânasına gelecektir. Çam kozalağı şeklindeki kalıp bizim kelle şekerin ilk şeklidir; *ḳalam* şeklindeki kalıplar, şüphesiz üstüvânî idi; *ṭabarzad* („taberle vurulan") aslında kaya tuzu (mânasına geldiğine göre, bu kelime ile ifâde edilen şeker. parça parça kırılabilecek kadar serttir.

Şeker kamışının (*saccharorum officinale*) yabanî bir cinsi mâlûm değildir. Aynı fasileden olup, çok yayılmış bulunan *s. spontaneum* 'u ıslâh suretiyle şeker kamışı yetiştirmek için yapılan tecrübeler netice vermemiştir. Şeker kamışı zirâatinin ilk vatanı Bengal 'dir; buradan VII. (m. ö.) asırda Çin 'e geçmiş olmalıdır. Herodote şeker kamışını bilmez, hattâ Artaxerxes Memnon 'un (416 'ya doğru) şahsî bekimi, Ktesias da bilmez. Buna mukabil Nearchos ve Onesikritos, Hindistan 'da bir kamışın „arısız" bal verdiğini kaydederler ve 300 'e doğru elçi sıfatiyle Hindistan 'a bir çok defalar gitmiş bulunan Megasthenes de aynı şeyi nakleder.

Theophrast μέλι χαλάμινον (mâhiyeti bilinmemektedir, „kamış balı" diye tercümesi şüphelidir) 'den bahseder; daha sonraki müellifler bize hemen-hemen yeni bir bilgi vermezler. Plinius şeker kamışını bilmez, buna mukabil ilk defa onda ve Dioskorides 'de, ilk defa σάχ χαρον kelimesi geçer. Bu, bir kamışta bulunan ve tuza benzeyen bir nevî dondurulmuş Hind ve Yemen balıdır. Periplas (m. s. 77 'ye doğru) 'de σαχαρι adı ile ve Barygaza (bugünkü Baroach) şehrinin ihraç metâı olarak bir „kamış balı" (yk. bk.) zikredilmiş bulunmaktadır. E. O. von Lippmann 'a göre „saccharon" şeker kamışından istihsâl edilen bir madde değildir ve bunun bugünkü şeker aynı olduğu kabul edilmemelidir, Hindçe kelime sâdece kum tâneli ve öğünebilir her bangi bir şey mânasına gelmekte ve husûsiyetle şekeri ifâde etmemektedir. Şekerin tasfiyesi Hindistan 'da ancak 300 (m. s.) yılına doğru bilinmiş ve Avrupa kaynaklarında ilk defa kat'îyetle, Pers hükümdarı Ḫusrav II. 'in hükûmet merkezi olan Dastacird 'in m. 627 'de zaptı münâsebetiyle zikredilmiştir: hükümdarın Hindistan 'dan gelmiş bulunan hazîneleri meyânında şeker de kaydedilmiştir. İran 'da şeker imâlinin, şeker kamışı ziraâti ile hemen-hemen aynı zamana rastladığı kabûl edilebilir; zîra cenûbî Elcezîre 'nin ve Hûzistan 'ın sıcak ve râtıp, alçak yerlerinde, şeker kamışı yetiştirmek için en mükemmel şartlar mevcuttur. Başlangıçta az mikdarda ve daha çok tabâbette kullanılmak üzere veya kıymetli bir tatlı olarak yetiştirilmiş olan şeker kamışı, İran 'ın fethinden az sonra, Araplar tarafından, nebâtın yetişmesine müsait iklim şartlarına sâhip her yere, şu hâlde bilhassa Mısır 'a Afrika 'nın şimal sahilleri boyunca Fas (Sūs al-Aḳṣā) 'a, İspanya ve Sicilya 'ya kadar yayılmıştır. Bununla beraber Hindistan ve İran bu zirâatın belli-başlı istihsal merkezi olarak kaldı.

E. O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers* (Leipzig, 1890) adlı eserinde, 1890 'a kadar istifâde edilebilecek şark kaynakları da dâhil, şeker kamışı ve şeker tarihine dâir bütün kaynaklardan faydalanmıştır. O tarihten beri neşredilmiş eserler, göz önüne alınarak mevzûu tekrar elden geçiren bir tetkikin yapılması ümid edilir. Aşağıdaki listede sâdece İslâm dünyasının ve İran 'ın mahdut sâhasiyle alâkalı bâzı çalışmalar zikredilmiştir.

Bibliyografya: E. Wiedemann, *Über den Zucker bei den Muslimen*, *Beitr.*, LII; ayn. mll., *Nachträge zu dem Aufsatz über den Zucker*, *Beitr.*, LV; B. Laufer, *Sino-Iranica* (1919), s. 376; P. Schwarz, *Die Zuckermühlen von Ahwāz* (*Isl.*, 1915, VI, 269); Immanuel Löw, *Der Zucker. Ein Kapitel aus der Flora der Juden* (*Chem. -Ztg.*, 1927, LI, 15). (J. RUSKA.)

ŞEKER BAYRAMI. [Bk. IYD.]

ŞEKER-GENÇ. ŞAKAR-GANC, asıl adı FARĪD AL-DĪN MA'SŪD olan Hindli bir velî olup, 569 (1173) 'da doğdu; Ḫvāca Ḳuṭb al-Dīn Baḫtiyār Kākī 'nin müridi idi; Multan 'da daha çok Pākpatan adı ile tanınmış olan Acvadhan 'da oturuyordu; 5 muharrem 664 (1265) cumartesi günü 96 yaşında olduğu hâlde burada öldü. Rivâyet edildiğine göre, açlığını hafifletmek için ağzında tuttuğu her şey, hattâ toprak ve taşlar, dâimî oruc tutmakla vücudunun kazanmış olduğu temizlikten dolayı, doğrudan-doğruya şeker hâline geliyordu. Kendisine verilen *Şakar-Ganc* „şeker anbarı, şeker hazînesi" lâkabı buradan gelmektedir.

Her yıl, 5 muharremde, türbesi pek çok Müslüman tarafından ziyâret edilir; bu ziyâretciler, türbeye açılan *Bihiştī Darvāza* „cennet kapısı" adı verilen dar bir kapıdan geçmek için gelirler; bu kapı ancak o gün açıktır.

Şakar-Ganc'ın inançları, meşhur mürîdi Badr al-Dîn İshâk b. 'Alî al-Dihlavî tarafından *Asrâr al-avliyâ'* adı ile toplanmıştır.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥakk al-Dihlavî, *Aḫbâr al-aḫyâr*, s. 54; Dârâ Şikûh, *Safînat al-avliyâ'*, s. 96; İmâm al-Dîn, *Târîḫ al-avliyâ'*, s. 166; Rieu, *Cat. Persian MSS. Brit. Mus.*, s. 41; J. C. Oman, *The Brahmans, Theists and Muslims of India*, s. 312; Forlong, *Faiths of Man*, II, 92; *JASB*, V, 635 ve Thornton, *Indian Gazetteer*, bk. mad.

PAUK PUTTAN. (M. HİDAYAT HUSAYN.)

ŞEKÎ. ŞEKKÎ cenûbî Kafkasya'nın şark kısmında, Azerbaycan topraklarında bir arâzi ve şehir. Ermenice'de Şakhē, Gürcü dilinde Şakha (ve Şakliḫ?) denilir; Araplar bu ismi, Şakkay=Şakhē (İbn Ḫurdâẕbih, s. 123; İṣṭaḫrî, s. 183; Balâẕurî, s. 206), Şakkî (Yâḳût, III, 311), Şakkan (İbn al-Faḳîh, s. 293; Balâẕurî, s. 194), Şakîn (Mas'ûdî, *Murûc*, II, 68) şeklinde kaydederler.

Şekkî'nin umûmiyetle hudutları şöyle gösterilebilir: şarkında kendisini asıl Şîrvân [b. bk.]'dan ayıran Gök-çay; garbında Şekkî'yi Gürcistan (Kaḫetiya) ve sonraları Dağıstanlılar tarafından işgal edilmiş bulunan Gürcü bölgelerinden (Eli-su, şimdiki Zakâtal'î) ayıran Alazan (Türkçesi Kanık) ve onun sol kolu Ḳaşḳa çayı; şimâlinde Kafkas dağlarının cenup yamaçları (Şalavât dağı: ancak bunun geçit'lerinin hepsi Dağıstan arâzisine dâhil bulunur); cenûbunda da Kura (Kor) vâdisi bulunur. Şekkî, Alazan çayının kolu olan Eğriçay (şarktan garba akar) ile Kura'nın tâbileri olan Alcigen (Gîlân) ve Türiyân ırmakları ile sulanır. Şekkî 3 bölgeye ayrılır: ormanlar ve meyva bahçeleri ile örtülü yüksek vâdiler kısmı, ormanları kesilmiş, metrûk bir yayla olan orta kısmı; nihâyet Kura'ya doğru ince verimli ova'lar.

İşte bu geniş bölge üzerinde müessir olan unsurların çeşitliliğidir ki, gözler önünde Albanyelilere (Aġovân), Ermenilere, Gürcülere, Dağıstan halklarına, İranlılara, Türklere ve Ruslara geçit resmi yaptıran mahallî tarihin hususiyetini yaratmıştır.

Eski çağda burası, ayrı diller konuşan 26 kabilenin bir arada yaşadığı Kafkasya Albanya'sının [bk. mad. ERRÂN] bir kısmı idi (Strabon, XI, 4). Sözü geçen kavimlerden birinin bakiye'lerinin Şekkî'de hâlâ rastlanan Udî'ler (Balâẕurî, s. 203: ūẕ) de bulunduğu sanılıyor. Adlarına bakılırsa, bunların Kura ırmağının sağ yakesindaki Uti (Strabon, XI, 7; Οὐΐτιοι; Plinius, VI, 13. Otene) bölgesinden (şimdiki Gence, Şemkür, Ṭâ'ûs) neş'et etmiş olmaları gerekir. Burası önceleri Büyük Armenia'ya dâhil olmakla berâber, sonradan Albanyalılar tarafından işgal edilmiştir. (bk. *Die armenische Geographie des VII. Jahrh.*, rus. trc. Patkanov, 1877, s. 51). Udi'lerin bugünkü dili Dağıstan dillerinin cenûb-i şarkî gurubu ile akraba olup (Ḫinaluġ, Boduġ v. s.) çok karışık ve bilhassa Türk te'sirine mâruz kalmıştır (Marquart, *Osteuropäische Streifzüge*, s. 49). Bunlar çok erken bir devirde Ermeniler vâsıtası ile hıristiyanlığı kabûl etmişlerdir. Ermeni efsânesine göre, Giş (bugün Kîş)'deki kilise, bavârîlerden Thaddaus'un bir talebesi olan Elisē tarafından inşâ edilmiş imiş. Batlamyus tarafından Albanya'da zikredilen Χαβάλα ve αἱ Ἀλβάνιαι πύλαι mevkilerinin Ḳabala ile bunun yukarısında Samur vâdisine yol veren (Kaçmaz ve Kutkaşen yolları) geçitler olması gerekir. Ḳabala'nın barâbeleri Turiyân çayının her iki kolunun birleştiği yerin yakınında bulunur. Ὄσιχα (77° 30′ tûl, 44° 45′ arz)'nın da bugün ortadan kalkmış olan Şekkî şehrine tekabûl etmesi mümkündür (Yanovski burayı Nūḫā'nın cenûb-i garbisinde, Şekîlî köyü yakınında gösterir). Daha başka ad yakıştırmaları (Nîya = Nîj) henüz tetkike muhtaçtır. Şimdiki idârî merkez olan Nūḫā yahut Nūḫî (Kîş suyu kenarında) adını her hâlde daha şarkta olan bir köyden (Nîj yakınında Soltân Nūḫā) almış olmalıdır. Şâyet İeḫoi (Ermeni coğrafyacılarına göre Albanya bölgelerinden birinin adı) ile bir münâsebeti yoksa, bu isme ancak XVIII. asırdan beri rastlanmaktadır.

Arapların Sâsânîlerce Errân'da inşâ edildiğinden bahsettikleri şehirlere gelince, bundan, belki de eski meskûn mahallerin ihyâsı anlaşılmalıdır. Bu meyanda Ḳabala'nın (İbn al-Faḳîh, s. 288; Yâḳût, IV, 32) inşâsı Ḳubâd b. Fîrûz (488—531)'a Abvâb-Şakkan, Ḳambîzân (Καμβυσήνη Kaḫatya'da Khambēç'an) ve Abvâb al-Dûdâniya'nin inşâsı onun oğlu Ḫusrav Anûşirvân (531—579)'a (Balâẕurî, s. 194) izâfe edilir.

Halîfe 'Oṯmân devrinde Salmân b. Rabî'a, Kur ırmağını geçerek Ḳabala'yi fethetti ise de, Şakkan ve Ḳambîzân'ın hâkimleri ile bir barış andlaşması yapmakla iktifâ etti. Daha sonra, Dağıstan seferinden dönen Carrâḥ b. 'Abd Allâh al-Ḥakamî, Şekkî'ye uğradı.

Şekkî Hıristiyanları uzun zaman ekseriyeti ellerinde tuttular. Mas'ûdî (II, 68)'ye göre, Şanârî (Batlamyus, V, 9: Samur çayı havzasında Dzaner) beyliğine komşu olan bükümdarlığında, aralarında ticâret ve zanaatla uğraşan Müslümanlar da bulunan Hıristiyanlar otormakta idi. Kıralın adı, Adarnarsa b. Humâm idi. Şarktaki komşu kesim „hırsız ve serseri

gürühunun yaşadığı" Ḳabala olup, şehirde Müslümanlar, çevrede ise Hıristiyanlar otururlardı. Ḳabala kıralının (*malik*) adı 'Anbasat al-A'var („tek gözlü") idi. Bu şahısların aynıyeti henüz kesinleşmiş sayılmaz. VII. asrın sonunda Gürcü ve Ermeni kaynakları esrârengiz bir Kör Adarnarse (Brosset, I/1, 249)'den bahsederler. IX. asırda Atrnarse adı Mihrakân (Sâsânî menşe'li Albanya hükümdarları, Brosset I/2, 480) hânedânında oldukça yaygındır. Muḳaddesî (s. 51)'ye göre Ḳabala ve Şekkî küçük şehirlerdi.

Daha sonraları Şekkî, Şîrvânşâh'lara tâbî bulunmakla beraber, Gürcüler de bunun üstünde hak iddia ediyorlardı. 1117'de kıral David, Giş (Eğri-çay'ın kaynak kollarından biri üzerinde ve Nûḫâ'nın yukarısında) şehrini zaptetti. Bu pazar yeri, Alazan çayının şimâl-i şarkîsindeki Tsuhet idârî bölgesinin vâlisine (*eristhav*) ve Elisen (Eli-su), Tsukheth ve Şakiḫ ruhanî eyâletinin piskoposuna merkez oldu. Brosset (I/1, 250) bu sonuncusunu (Şakiḫ'i) Şekkî ile bir saymaktadır.

Daha 622 (1225)'de Şîrvânşâh Feriburz, Gürcüler tarafından zapt edilmiş olan Şekkî ile Ḳabala'nın kaybından, Calâl al-Dîn Ḫvarizmşâh'a şikâyette bulunmuştu. 626 (1229)'a doğru Calâl al-Dîn bu şehir üzerinde hâkimiyetini muvakkat olarak te'sis etti (Nasavî, nşr. Houdas, I, 146, 176).

Timur devrinde Şekkî vilâyeti vâlisi, Arlât aşiretinden [Arlêt, Çagatay ulusunun dört büyük boyundan biridir] Sîdî 'Alî idi. Timur'un te'dip için yaptığı bir seferde bu vâli bir mülhid olarak yerinden uzaklaştırıldı (796=1393). İyi bir Müslüman olduğu bâlde, Gürcüler ile iş-birliği yaptı ve Nahçıvan yakınında Alıncak kelesi surları önünde bir çarpışma sırasında öldü. 801 (1398)'e doğru, vaktiyle basit bir arazi sahibi olarak Şekkî'de bulunmuş olan Şîrvân emîri Şeyh İbrâhîm'in tavassutu ile Sîdî 'Alî'nin oğlu Sîdî Aḥmed yeniden bu boyun reisi ve Şekkî vâlisi oldu. Bundan sonra İbrâhîm ve Aḥmed işlerinde müştereken hareket ettiler (*Ẓafar-nâma* [Kalküte], I, 731, II, 204, 218, 222).

Yanovski tarafından Ḳabala'da bulunan mezar taşlarındaki tarihlere (890—901=1474—1485) bakılırsa, bu şehrin Karakoyunlu ve Akkoyunlu hânedanları devrinde ortadan kalktığı da hükm olunabilir. Safevîler devrinin başında Şekkî, *Gulistân-i İrem*'a göre Şîrvânşâh hânedânından gelme Ḥusayn Beg tarafından idâre ediliyordu. O, Gürcüler tarafından tazyika mâruz kalınca Şâh İsmâ'îl'den yardım istedi ise de, Kahetiye kıralı Levan I. (1520—1574)'a karşı yapılan bir muharebede öldü. Şâh Ṭahmâsp'ın 945 (1538)'te Şîrvân'ı istilâsı sırasında Ḥusayn Beg'in oğlu Darvîş Muḥammed son Şîrvânşâh'ı. İranlılara karşı destekledi. 958 (1551)'de Şâh Ṭahmâsp, kıral Levan'ın yardımı ile Kîş'i ve şimdiki Nûḫâ yakınındaki „Gelesen-Göresen" kalesini kuşattı. Şekkî, İran'a ilhak edildi.

984 (1578)'te Lala Mustafa Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Kanık çayı kenarında Gence, Revan ve Nahçıvan hanları ile savaşırken, Türklerin müttefiki olan Kahetiye kıralı Aleksandr II. silâh kullanmadan Şekkî'yi işgal etti ve burası Osmanlı devletinin bir livâsı oldu. „Elli yıldan beri sünnî) imamı görmemiş olan" câmide bir hutbe okundu. Türkler eski vâli Aḥmed Ḫân'ın oğlunu Şekki'ye tekrar yerleştirmiş olmalıdırlar (Hammer, *GOR*², II, 484); ancak Âteş, Osmanlı vâlisinin (Ḳayṭâs Paşa) makarrı oldu.

Safevîler, cenubî Kafkasya'ya tekrar hâkim olunca, Şâh 'Abbâs, Gürcü prensi (Kahetiye kıralı Aleksandr II. in oğlu) Konstantin-Mirzâ'yı Şîrvân'a vâli tâyin etti (1014=1606). Şekkî'deki, Şâhmîr Ḫân onun sâdık bir tâbii oldu. Daha sonra, Kahetiye kıral larının Moskova'ya yakınlık göstermesi üzerine, Safevîler bunların topraklarını ellerinden almaya çalıştılar ve 1643'de Şekkî, yerli *malik* ve *sulṭân*'ların eline düştü. 'Abbâs II. devrinde seyyah Evliyâ Çelebî (II, 286—293) Şekkî'den geçti. Bu devirde (1057=1647'ye doğru) Şekkî sultanı Âteş hanına tâbi idi. Şehirde 3000 ev vardı. Evliyâ Çelebî Şekki kalesinin Şîrvân eyâletinde olduğunu söylerse de, burânın Gürcistan'dan sayıldığını, zîra Gürcüler tarafından te'sis edilmiş bulunduğunu ilâve eder. Evliyâ Çelebî'nin Maḥmûd Âbâd (Ḳabala?) civârında rastladığı Ḳayṭâḳ aşireti hakkında verdiği bilgi, çok garîptir: bu adamlar hâlis Mogul'ca konuşuyorlardı (II, 291); bu dile şimdi buralarda rastlanmaz

Nâdir Şâh, ordusu ile Şekkî ve Ḳabala topraklarından bir kaç defa geçti (1147, 1154). Yerli reisler, Nâdir'e karşı daha iyi mukavemet edebilmek için kendilerine reîs (*Âşûr-i Dâgistân*'a göre „*başçi*") olarak vaktiyle vergi toplayan Ḳurbân oğlu Hacı Çelebî'yi seçtiler. 1157 (1744)'de Nâdir Şâh Gelesen-Göresen kalesini kuşattı ise de, bir netîce alamadı. Nâdir'in ölümünden (1160=1747) sonra Şarkî Kafkasya'nın her tarafında yerli sülâleler ortaya çıktı. Hacı Çelebi de vaziyetini sağlamlaştırarak yalnız Âteş ve Ḳabala sultanlarına muhtariyet tenıdı. İki defa da Gürcistan'lı kıralı Irakli'yi bozguna uğrattı. Bu kudretli ve mert adam cenubî Kafkasya'da mühim bir rol oynadı (Brosset, II/2, 131). Rivâyete gö-

re, meşhur Kİş kilisesi papazının (Kara-Keşiş) torunu olan Hacı Çelebî i'tikadı bütün bir Müslümandı ve kendi teb'ası olan bir çok hıristiyanı müslüman olmaya zorlamıştı. 1172 (1759)'de öldü. Kendisinden sonra gelenler (Ağa-Kişi, Ḥusayn 'Abd al-Ḳādir), bâzan Derbend'deki komşularına (Fatḥ 'Alī Ḫān), bâzan Karabağ'dakilere (İbrāhīm Ḫān) dayandılar, desîse ve iç savaşlarla yıprandılar. Nihâyet 21 kânun I. 1783'te Ḥusayn Ḫān'ın oğlu Muḥammed Ḥasan, 'Abd al-Ḳādir (daha önce Muḥammed Ḥasan'ın babasını öldürtmüştü) âilesinin bütün mensuplarını yok ederek Nūḫā'ya yerleşti. İyi bir idâreci olduğunu gösterdi. Āreş ve Ḳabala nâhiyelerini Şekkī'ye kattı, ekilmemiş toprakları meskûn hâle getirip, bir de yazılı kanun (*dastūr al-'amal*) meydana getirdi; bu kanuna göre, ahâli beş sınıfa ayrılıyordu: üç zümreye ayrılan beyler, (51'i Ermeni olmak üzere mecmuu 1550), din adamları, *ma'āf* (*mu'āf*)'lar—vergi ödemeyen 700 kadar muharip—*ra'yat* (mülk sâhibi köylü) ve *rancbar* (köylü işçi).

1209 (1795)'da Muḥammed Ḥasan'ın kardeşi Salîm Ḫān, Şekkī'yi ele geçirdi ve hükümet merkezini Gelesen-Göresen'e nakletti. Ağa Muḥammed Kaçar'ın hizmetinde bulunan Muḥammed Ḥasan, hükümdarın emri ile kör edildi ve kalan ömrünü Rusların yanında sürgünde geçirdi. 1805 mayısında Salîm Ḫān Ruslara tâbi oldu ve onlara vergi ödemeyi taahhüt etti ise de, çok geçmeden yeni koruyucularına karşı ayaklandı. 10 kânun I. 1806'da Ruslar, İranlıların kovmuş oldukları eski Ḫoy vâlisi Ca'fer Ḳulī Ḫān Dumbulī'ye Şekkī'yi timar olarak verdiler. 1813 andlaşması ile İranlılar Rusların Şekkī ve ona komşu beylikler üzerinde hükümranlıklarını kabûl ettiler. Ca'fer Ḳulī Ḫān'ın oğlu olan ve pek sevilmeyen İsmā'īl Ḫān'ın 1819'daki ölümünden sonra, general Yermolov, Şekkī'yi ayrı bir eyâlet olarak Rusya imparatorluğuna ilhak etti. Bu sırada (1824) hanlık takriben 9.000 km² arâziye sâhip bulunuyordu; 200 köyü. 98.500 nüfusu vardı ve bu nüfusun 80.000'i Azerbaycan Türkü, 15.300'ü Ermeni, 1.500'ü Udi ve 1.000 kadarı Yahûdi idi.

1846'dan i'tibaren Şekkī toprakları iki idârî bölüme (*uyęzd*) ayrılmıştı: Nūḫā ve Āreş (merkezi Aḳ-daş), Gence (Elizavetpol) umûmî vâliliğine tâbi bulunuyordu. 1896 sayımına göre, Nūḫā bölümünün 4.000 km² kadar toprağı üzerinde 94.767 nüfus yaşıyordu (66 000 Türk, 14 800 Ermeni, 7.400 Udi, 4.400 Lezgi ve 1.800 Yahûdi). Nūḫā şehrinin 25.000 nüfusu vardı (% 81'i Türk, % 18'i Ermeni). Nūḫā'nın köyleri arasında Udi'lerin son sığınağı olan iki köyü zikretmek lâzımdır: Vartaşen (ekserisi Mûsevî; Udi'ler yarı-yarıya Gregoriyen-Ermeni ve Ortodoks-Ermenidirler); Nij yahut Nej (5.000 Gregoriyen-Ermeni Udi). Yāḳūt (III, 311)'un zikrettiği Culūd köyü, hâlâ Vartaşen'in garbında mevcuttur. Nūḫā idârî bölümünde bam ipek, meyve ve şarap elde edilir. Āreş bölgesinde 3212,5 km² toprak üzerinde 125 köy ve 52.371 nüfus bulunuyordu; bunun 37.577'si Türk, 12.278'i Ermeni olup, ayrıca az sayıda Gürcü, Kürt ve Çingene mevcuttu. Burasının boz-kırları ve pirinç ekilen ovaları vardır. Bundan takriben 30 yıl öncesine kadar ahalisinin bir çoğu yarı-göçebe idi.

1917 ihtilâlinden itibaren bu eski hanlık Azerbaycan cumhuriyeti içinde yer almıştır. Bu cumhuriyet önce cenûbî Kafkasya birliğine dâhil bulunmuş, sonra bağımsız olmuş ve nihayet 1920'den beri de Sovyetler birliği içine alınmıştır.

Bibliografya: Yanovski, *O drevney Kavkazsko Albanii, Joarn. Minist. narod. prosveşç.*, (1846) LII, 97—136, 161—203; Tomaschek (*Albania*): Pauly—Wissowa, *Realencyclopädie*²; Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen, Indoger. Forsch.* (1904) XVI, 811; N. A. Karaulov, *Svedeniya arab. pisateley o Kavkaze* (*Sbornik materialov dliya opisania... Kavkaza*, Tiflis, XXIX, XXXI, XXXII, XXXVIII (harita); Ghazerian, *Armenien unter d. arab. Herrschaft, Zeitschr. f. ármen. Philol.* (1904), II, 222, 232; Tsarévitch Wekhoncbt (1770'e doğru ölmüştür), *Description géographique de la Géorgie* (nşr. Brosset), Petersburg, 1842, s. 305—309; Brosset, *Histoire de la Géorgie* (Petersburg, 1849—1858); [Mīrzā Muḥammed Mahdī], *Histoire de Nādir Châh*, trc. W. Jones (London, 1770), II, 196; Reineggs, *Allgemeine... Beschreibung d Kaukasus* (Gotha. 1796), I, 169—176; Klaproth, *Tableau historique... du Caucase* (Paris, 1827), s. 152; Dorn, *Versuch einer Geschichte d. Schîrwânschâhe, Mem. Acad. St. Pétersbourg*, 6. seri, (1841), IV, 1—81; ayn. mil., *Geschichte Schîrwâns unter d Statthaltern und Chanen von 1534—1820, ayn. yer.*, V, 317—433; 'Abbās Ḳulī Bāḳī Ḫānov (1794—1846), *Gulistān-i İram* krş. *JA*, temmuz-eylül., 1925, s. 149—153), bizzat müellif tarafından yapılan rusça tercümesi 1926'da Bakû'da intişar etmiştir. Seidlitz, *Kaukasische Excursionen, Peterm. Mitt.* (1863), s. 136—143 (Ḳuba-Nūḫā), 161—173 (Kura-Nūḫā); A. Petzoldt, *Der Kaukasus* (Leipzig, 1865), I, 192; Butkov, *Materialı po novoy istorii Kavkaza* (Petersburg

1869), *tür. yer.*; Dubrowin, *Istoria voyni na Kavkaze* (Petersburg. 1871), I/2, 318; *Utverjdeniye russ vladıç na Kavkaze* (Tiflis, 1901), XII, 129; Mirzā Ḥasan Efendi, *Āṯār-i Daġıstān* (Petersburg, 1902), s. 129 v. dd.; ayrıca bk. madd. DAĞISTAN, ERMENİSTAN ve ŞİRVAN. Udiler hakkında bk. Schiefner, *Versuch über d. Sprache d. Udinen, Mém. Acad. st. Pétersbourg*, 6. seri, 1863, VI ve *Shornik materialov dlia opis Kavk.*, VI, XVIII, IX, XXX ve XXXIII (s. 1—101 'de A. M. Dirr 'in Udi grameri). —Nūḫā 'nın Türk şîveleri için bk. N. I. Aşmarin, *De dialectis Turcorum urbis Nuchae* (Bakû, 1926), I—III (fonetik), Rusça. (V. MİNORSKY.)

ŞEKKİ. [Bk. ŞEKÎ.]

ŞELLA. (Orta-çağa âit metinlerde ŞĀLLA), Ribāt al-Fatḥ (Rabat)'de Muvaḥḥidler sûrunun cenûb-i şarkîsinde, Bāb Za'îr denilen kapının 300 m. aşağısında bulunan, Fas Merînî sultanlarının defn olundukları kabristan. Şella, Vādî Bū-Ragrag suyunun munsabının bir az yukarısında, önceleri Finikelilerin, sonra Romalıların ticâret maksadıyle te'sis ettikleri *Sala Colonia* (krş. mad. RABAT)'nın yerini alır. Burası nehrin diğer kıyısında bulunan Salā (Sale) ve Muvaḥḥidlerin Ribāṭ al-Fatḥ'i ile birlikte, daha çok eski devirlerde cihād için toplanma yeri olarak kullanılan bir mevkı teşkil etmekteydi.

VII. (XIII.) asrın sonunda Merînî hükümdarları burayı kendi âileleri için kabristan olarak kullanmayı kararlaştırdılar. Buraya âileden ilk olarak 683 (1284) yılında vefat eden sultan zevcesi Umm al-'İzz defn olundu; bu hanım, sultan Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ'ın zevcesi ve sultan Abū Ya'ḳūb Yūsuf'un annesi idi. 685 (1286) yılında al-Cazīrat al-Ḥaḍrā'da öldükten sonra sultan Abū Yūsuf Ya'ḳūb, 706 (1307) senesinde Tlemsen'de öldürülen, onun oğlu Abū Ya'ḳūb Yūsuf ve 708 (1308) yılında Tanca'da zehirletilerek öldürülen sultan Abū Ṯābit 'Āmir, gömülmek üzere Şella'ya getirildiler.

Bu devreye kadar kabristan, mütevâzı hacimde bir husûsî mezarlıktan ibâretmiş gibi görünüyor. Bu güne kadar muhâfaza ettiği şekil ve görünüşü ona sultan Abu 'l-Ḥasan 'Alī vermiştir. O, asıl ölülerin defn olunduğu yerin etrâfını, âbidevî bir büyük ve daha küçük iki kapı ile süslediği, kalıp içinde dondurulmuş barçlan yapılan büyük bir duvarla çevirtmiştir. İnşâat, kitâbesinin şehâdetine göre, 739 sonunda (temmuz 1339) bitirildi. Duvarların içinde kalan kabristanda aynı zamanda muhtelif tâmir, güzelleştirme ve büyütme faaliyetlerine girişildi. Muhteşem bir mâtemhânesi bulunan yeni bir cami inşâ olundu. Bu sultan daha hayatta iken, oğlu Abū Mālik (ölm. 740 = 1340) ve zevcesi Şams al-Żuḥā (ölm. 750 = 1349) Şella'ya defn olundular. Bizzat sultan Abu 'l-Ḥasan 'Alī de, 752 (1361) yılında büyük atlas silsilesinde Hintāla'lar dağında vuku bulan ölümünden sonra, oğlu Abū 'İnān'ın emriyle Şella'ya getirildi.

Abu 'l-Ḥasan'dan sonra artık Şella'ya hiç bir Merînî hükümdârı defn olunmadı. Duvar'ar arasında kalan kabristan, artık sâdece hükümdar âilesine mensub bâzı şahısların gömülmesi için kullanıldı. Burası bir müddet için, sâdece bu gün mevcud olan bakıyeleri ile değil, meşhur Endülüslü müellif Lisānal-Dīn b. al-Ḫaṭīb (XIV. asır)'in hayranlıkla dolu tasvirleri ile de tahayyül olunabileceği gibi, muhteşem bir kabristan olarak kaldı. Merînî hânedânının sukûtu ile Şella kabristanı, tahsisattan yoksun kaldığı cihetle, harâbiye yüz tutmuştur. Hâlâ ayakta kalan bakıyelerin daha da harab vaziyete düşmesi önlenmiş bulunmaktadır.

Henri Basset ve E. Lévi-Provençal'ın yazmış oldukları, *Chella, une nécropole mérinide* (*Hespéris*, I, Paris, 1923) ünvanlı, tarih, kitabeler, mi'mârî ve halkiyat bakımından Şella'yı inceleyen bol resimli makale, bu mevzûda en mühim bibliyografyayı ihtivâ etmektedir.

(E. LÈVI-PROVENÇAL.)

ŞELYÂḲ. AL-ŞALYĀḲ, Grekçe Χελυς (= Lyra) kelimesinin arapçalaşmış şekli olup, Şelyâk takım-yıldızı için kullanılan Arapça isimdir. Araplar Grekçe Χ'yi umumiyetle ş'ye çevirirler (Krş. Arşimides, Eutoşios gibi ve bu cins yabancı kelimelere fazladan bir de ḳ harfi ilâve etmek mûtatları idi. (E. B. Knobell [aşağıya bk.] *şalyāḳ*'ın mânasının bilinmediğini zannetmektedir). Sulḥafā, Şelyâk takım-yıldızı için Uluġ Beg'in kullandığı ikinci bir isimdir; bu da, ilk mânası kaplumbağa demek olan Grekçe Χελυς'a tekâbül etmektedir. Grekçe λύρα kelimesinden gelen al-Lūra şekli de L. Id.ler'ın düşündüğü gibi (aş. bk.) ilk defa Uluġ Beg'de değil, fakat al-Bīrūnī'nin *Ṣūrat al-Lūrās va huva al-ṣanc al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*, Berlin el-yazması *Or.*, 8°, 275, var 196b) ibâresinde olduğu gibi, daha çok evvelden Arap hey'et ilminde ortaya çıkmaktadır. al-Ṣanc („zil", „barp") kelimesi Farsça *zang*, *sang* veya *çang* (İran harpı) kelimesinden gelmektedir.

Şelyâk bir şimâl yarım-küresi takım-yıldızı olup, İslâm medeniyetine tâbi ülkelerin bulunduğu arzlarda „Circompolaire" değildir; yâni bu arzlardan bakıldığında doğuşu ve batışı yoktur. Bunun ihtivâ ettiği yıldızlar arasında biri, bilhassa parlaklığı ve beyaz ışığı ile te-

mâyüz etmekte olup, buna α Lyrae veya Vega denir. Bu yıldızın tam ismi *al-nasr al-vāḳi'* olup „düşen kartal" demektir. Bu terkibin son kısmı, İspanyol tesîri altında Vega'ya inkılâb etmiştir. Arapların ve Greklerin indînde Vega yıldızı birinci „kadir" den bir yıldızdır. Hakîkatte ise bu yıldız, 0.1, inci „kadir" dendir.

Bibliyografya: L. ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809) s. 67 v. dd; Fr. W. V. Lach, *Anleitung zur Kenntniss der Sternnahmen* (Leipzig, 1796), s. 35 v. dd.; E. B. Knobel, *Ulugh Beg's Catalogue of Stars* (Washington, 1917), s. 99; Schjellerup, *al-Ṣūfī, Description des étoiles fixes* (Petersburg, 1874), s. 75. (C. SCHOY.)

ŞE'M. Bk. ŞAM ve SURİYE.]

ŞEMAHA. [Bk. ŞEMÂHÎ, ŞİRVÂN.]

ŞEMDİNAN. ŞAMDİNÂN, şarkî Anadolu'nun şarkta İran ve cenupta Irak'a komşu olan cenûb-i şarkî köşesini meydana getiren ve Hakâri vilâyetine bağlı bulunan bir kaza olup, bugünkü adı Şemdinli'dir. Kazanın kapladığı sahа 1.658 km², nüfusu da 1965 sayımına göre 9.493 'tür. Bir evvelki sayımda (1960) bu nüfus 7.396 idi ve o sırada kazanın 21 köyü bulunuyordu Kaza merkezi 1.047 nüfusa sahip olup (1965), aynı adlı akar-su vâdisinin bir yan kolu kenarında yer almakta ve deniz seviyesinden takriben 1.200 m. irtifâda bulunmaktadır. Kaza arâzisi, bütünü ile, eskiden buraya verilmiş olan Nāv Çiyā „dağlar arası" ismini haklı gösterecek bir durumda olup gerçekten de her tarafta, hemen hepsi 3.000, hattâ 3.500 Metreyi geçen zirveler taşıyan dağ sıraları ile kuşatılmıştır. Yol yerini tutan patikalar, „gedik" adı verilen yüksek boğazlarla bu dağları aşar: İran ve Irak hudutlarının birbirinden ayrıldığı kesimdeki Keleşin (Geleşio) gediği gibi. Bu dağlık bölge, bepsi de Zap ırmağının tâbii olan Şemdinan (Nehrî) suyunun kolları durumunda bir takım vâdilerle derin bir şekilde yarılmış bulunurlar; umûmî istikametleri şimâl-i şarkî—cenub-i garbî olan bu vâdilerin tabanları şimâl-i şarkîde 2.000 metre üstünden başlayarak garpta 1.000 metre altına düşmekte, yer-yer tarla ve evlerin yerleşme sâhası olacak şekilde genişlemekte, bâzan da geçilmez boğazlar hâlini almakta, kenarlarda umûmîyetle gayet dik (bâzan yüksekliği 1.000 metreyi fazlasıyla aşan) yamaçlarla tahdit edilmektedir. Şemdinan kazası toprakları cenûpta, 1926 Ankara muâhedesi ile tâyin edilen Türkiye-Irak hududu üzerinde kısmen Hacıbey suyu (yine büyük Zap'ın kolu) ile tâkip edilmektedir. Kazadaki yüksek dağların mûtad olarak çıplak (ekseriyetle orman hududunun üstünde) olup bâzı daha alçak yamaçlarda meşe çalılıklarına, hattâ erişilemeyen yerlerde meşeliklere (mazı meşesi), vâdi tabanlarında da seyrek bile olsa, yabaoîleşmiş meyve ağaçlarına, söğüt dizilerine rastlanmaktadır. Şimdiye kadar iklim rasatları yapılmamış olmakla berâber, yazlar vâdi zeminlerinde sıcak, yer-yer pek sıcak, kışlar ise sürekli ve sert geçmekte, kış mevsimi etrafında, kısmen kar şeklinde yeter mikderda yağış olmakta, kazanın şimâl-i garbî hududu üzerinde yükselen Sat dağında, daha ötedeki Cilo dağında olduğu gibi, cumûdiyelere bile rastlanmaktadır (bu sonuncu husus için bk. S. Erinç, *Van'dan Cilo dağlarına, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 1952/1953, sayı 3—4; H. Bobek, *Die gegenwärtige und eiszeitliche Vergletscherung im zentralkurdischen Hochgebirge, Zeitschr. f. Gletscherkunde*, 1940, XXVII, 50—87). Şemdinan kazası, Türkiye'nin en düşük nüfus kesafeti gösteren idârî bölümüdür (1965'te km. murabbaına 6 kişi). Eskiden de vaziyet hemenhemen böyleydi. (XIX. asrın sonunda 18.500 nüf., 15.000'den fazlası müslüman). B. Nikitine'e göre 1914'te, şimdikinden biraz farklı hudutlar içinde Şemdinan kazasının nüfusu 15.000 olup, bunun 2.000 kadarı hıristiyan (bk. mad. NESTURÎ) lardan meydana geliyordu ki, bunlar birinci cihan harbi sırasında açıkça Rus taraftarlığı gösterdikleri için memleketi terk etmek zorunda kalmışlardır.

Şemdinan kazası birinci cihan harbinden evvel 4 nâhiyeye ayrılmış olup, bunlar Zerzân (merkez nahiyesi: Kaymakamın oturduğu Nehrî=Nayrî), Humârû (merkezi Bembo veya Surunîs), Herkî (merkezi Bitkâr) ve Girdî idi ve kazadaki kabîleler Herkî, Girdî ve Şemdinan isimlerini taşıyorlardı; hepsi de Nehrî şeyhlerinin (*Sâdât-ı Nahrî*) hâkimiyetini kabûl ediyorlardı.

Şemdinan'ın tarihinde, bu dağlık arâzinin kaderinin Musul'a, yahut Hakâri'ye bağlı olduğu hususunda kat'î bir şey söylenemez. XVI. asır başlarında sözü geçen arazinin İran Safevîlerinden Osmanlılara geçtiği bilinir; daha sonraki asırlarda İranlıların tecâvüzleri burada kendilerine devamlı bir hâkimiyet sağlayamamıştır. Bununla berâber, mevkiin hususiyeti icâbı olarak, Şemdinan çok yakın bir zamana kadar nisbî bir muhtariyetten faydalanmıştır.

Mahallî an'aneye göre Şemdinan adı, memleketin en köklü hânedânı olan Bekzâde 'Abbâsîlerin neş'et ettiği Arap menşe'li Şeyḫ Şams al-Dîn'den gelir (bâzı haritalarda Şemdinan

suyunun adı Şemsdinan şeklinde yazılmıştır; bk. meselâ, *Asia* 1: 1.000.000, *North J—38, Roy. Geogr. Society*, London, 1924). Rivâyete göre, Şammarlar tarafından mağlûp edilen bu şeyh, Şemdinan dağlarına sığınmış, kendinden sonra gelenler önce Stûnî (Herkî nâhiyesinde)'de, sonra sırasıyla Bitkâr, Harûnân (Humârû nâhiyesinde)'de, sonra Nehrî'de oturmuş, içlerinden bir kısmı Urmiye taraflarında ayrı bir sülâle kurmuş, hânedânın kudreti bilhassa Şeyḫ 'Ubayd Allāh (1870—1883) devrinde geniş bir sâhaya yayılmış ve bu şeyh ancak Osmanlı ve İran kuvvetlerinin müşterek gayretiyle itâat altına alınabilmiş ve adı geçen şeyh, Mekke'ye sürülmüştü.

Şemdinan (Şemdinli) günümüzde doğu Anadolu'nun en sapa köşesini meydana getirmekte, buraya ulaşılabilmek için Van ve Hakâri'den Gevar (Yüksekova)'a kadar yeni yapılan CENTO yolundan faydalanılmakta ise de, geri kalan 54 km. lik kısım ancak hayvanların ve istisnâî olarak hususî tertibatlı motorlu vâsıtaların yalnız elverişli mevsimlerde geçebileceği bir izden ibârettir. Kazanın başka yolları da basit patikalar olup, binlerce yıl boyunca göçebe kabîlelerin sürüleriyle beraber mevsimlik yer değiştirmelerine sahne olmuş iken, birinci cihan harbinden beri artık hemen-hemen terk edilmiş durumdadır. Elverişli yol bulunmaması, Şemdinan kazasında tekerlekli arabanın biç kullanılmayışını izah etmeğe yeter (bâzan sığırlara çektirilen kızaklar kullanılır). Halkın geçimini ziraat, (hububat, bilhassa buğday, ayrıca arpa, darı ve çavdar; evvelce iyi cins tütün, çeşitli meyveler, ceviz, üzüm v. s.) ve hayvancılık (en çok koyun, ayrıca keçi ve sığır) sağlar; yünden balı, kara keçi kılından da çadır v. s. yapılır.

Bibliyografya: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, (Paris, 1891), II, 741 v. d.; Şemseddin Sami, *Ḳāmus al-a'lām*, (İstanbul, 1894), IV, 2867 v.d.; B. Nikitine, *Le Système routier du Kurdistan, La Géographie*, (1935), LXIII, 363; F. R. Maunsell, *Central Kurdistan* (*G J*, XVIII, 1901); ayrıca bk. madd. HAKÂRİ, NESTÛRİLER. (BESİM DARKOT.)

ŞEMMÂHÎ. AL-ŞAMMĀḪĪ, ABŪ 'L-'ABBĀS AḤMED B. ABİ 'OŞMĀN SA'ĪD B. 'ABD AL-VĀḤID AL-YAFRĀNĪ AL-AMİRİ, *Iṭkıh ve ibâdî terâcüm-i ahvâl müellifi* olup, cemâziyelevvel 928 (nisan 1522)'de Trablus'ta, Cabal Nafûsa İfrenleri vâhasının köylerinden birinde öldü. Talebesi arasında Abū Yaḥyā Zakarīyā' b. İbrāhīm al-Havvārī zikredilir.

al-Şammāḫī şu eserlerin müellifidir: 1. Abū Ḥafṣ b. 'Omar b. Camī' al-Nafūsī'nin akaide dair küçük risâlesi olan *'Aḳīda*'nin şerhi; 2. Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. İbrāhīm al-Sadrātī'nin (fıkıh kaynaklarına dâir) *Kitāb al-'adl va 'l-inṣāf*'ından yaptığı telhîsin şerhi; 3. Belli başlı ibâdî şahsiyetlerin fıkralar ve tarihî vakıalar zikredilerek yazılmış hâl tercümeleri mecmuası olan *Kitāb al-siyar*; bu eserin bâzı parçalarının Fransızca'ya tercümesi Masqueray tarafından *Chronique d' Abou Zakaria* (Cezâyir, 1879, 2. 325 v. dd.)'da neşredilmiş, Arapça metni taş-basması olarak Kahire'de 1301'de basılmıştır.

Bibliyografya: Motylinski, *Bibliographie du Mzab* (*Bull. de Correspond. afric.*, 1885), I/II, 47—70; aynı mlf., *Le Djebel Nefousa* (Paris, 1899), s. 90, not 1; al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar*, s. 562; Abū İsḥāḳ İbrāhīm Yūsuf Aṭfiyaş al-Cazā'irī, *al-Di'āya ilā sabīl al-mu'minīn* (Kahire, 1342 = 1923), s. 28, not 1, Brockelmann, *GAL*, II, 240, *Suppl.*, II, 339. (MOH. BENCHENEB.)

ŞEMMÂHÎ. AL-ŞAMMĀḪĪ, ABŪ SĀKİN 'ĀMİR B. 'ALİ B. 'ĀMİR B. İSFĀV, ibâzî fakîhi olup, 792 (1389—1390) tarihinde, yaşı hayli ilerlemiş olarak, Trablus'ta Cabal Nafûsa İfrenlerinin köylerinden birinde ölmüştür.

Abū Mūsā 'Īsā b. 'Īsā al-Şammāḫī ile birlikte tahsilini yaptıktan sonra Abū 'Azīz b. İbrāhīm b. Abī Yaḥyā'ya intisap etti. Tahsilini bitirdikten sonra Metiven'e yerleşip orada 13 sene tedris ile meşgul oldu. Sonra, 756 (1355—1356)'da İfren vâhasına yerleşti.

Talebesi arasında, oğlu Abū 'İmrān Mūsā, torunu Sulaymān, Abū 'l-Ḳāsim b. İbrāhīm al-Barrādī, Abū Ya'ḳūb Yūsuf b. Miṣbāḥ, v. b. vardır.

Şu eserleri te'lif etmiştir: 1. dört büyük cilt hâlinde, tamamlanmamış bir *dīvān*; bu eser, Cabal Nafûsa halkı için fıkıh sâhasında esas hâline gelmiştir; 2. *'Aḳīda* (akaide dâir bir eser), Nūḥ b. Ḥāzim'e ithaf edilmiştir; 3. *Ḳaṣīda fi 'l-azmina*.

Bibliyografya: al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301), s. 559; Motylinski, *Bibliographie du Mzab* (*Bull. de Correspond. afric.*, 1885, I/II, 44).

(MOH. BENCHENEB.)

ŞEMMER. ŞAMMAR, 1. „Ṭayy'ın iki dağı olan Cabal Aca' ile Cabal Salmā'nın birbirine muvâzi silsilelerini içine alan yayla. Bu yayla, Nafūd'un cenûbundan itibâren Vādi 'l-Rumma'ye kadar uzanır ve Şammar kabîlesinin yaşamasına imkân veren İrnan, Misma, Hubrān'ı içine alır. Siyâsî bakımdan bu tâbir sâbit bir mâna taşımaz. Böylece Ḥā'il (b. bk.) emîri, iktidarının zirvesinde bulunduğu zaman, Cavl ve Riyāż, Şammar'ın ilk kısmını teşkil ediyor-

du. Bu adı, çevreye kendi adını vermiş olan halefleri Ṭayy' 'lar gibi, kabîlenin hükümran olduğu Cabal 'a münhasır kılmak uygun olur. Payitahtın dağların teşkil ettiği setlerle dış dünyadan ilgisi kesilmiştir. Taymā' 'dan hareket ederek Ḥā'il 'in cenûb-i garbîsine doğru, dağı kat eden Ri' al-Salf 'dan ve Cabal Salmā 'dan geçen bir geçit üzerinden büyük bir zorlukla karşılaşmadan oraya varılabilir. Dağ silsileleri arasında su boldur; fakat bu münbit toprakların dışında pek az kaynak bulunur. İnsana canlılık veren sağlam bir iklimi vardır ve Doughty (I, 296) 'nin bahsettiği salgın hastalıklar, her halde dışardan gelmiş olmalıdır. Vâhalardaki yeraltı suları hemen-hemen toprakla aynı seviyededir ve bu sebeple buralarda zirâat kolaydır.

2. Bu bölgede ve Elcezire'deki kabîleler birliği. Menşe 'lerine dâir yerli rivâyetler farklıdır. Şammar 'lerin Rabī'a ve Mużar hudutlarındaki şimâl Araplarından oldukları iddia olunur. Wallin' *JRGS*, XX, 331 '), Şammar 'lerin, kavmî seciyeleriyle Suriye Araplarından bâriz bir şekilde ayrıldıklarını, simaları bakımından Yamanî 'lere benzediklerini, cenûbî Arabistan 'dan göçetmiş olanların sonuncuları oldukları rivâyetinin canlı olduğunu kaydetmiştir. Hüküm süren soy olan Ca'far 'ler, Ḳaḥṭān 'ın ahfadından birisi olan 'Abîda 'Abda 'lerinin tâli bir kolu oldukları cihetle, her hâlde Yamanî olmalıdırlar. Bunlar Ṭayy' 'ları yerlerinden zorla attıkları ve kısmen kendi içlerinde erittikleri iddiasındadırlar. İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld, s. 233) 'te, sâdece, Banî Şammar 'in *Ṭayy*' 'lerden (*min Ṭayyi*') olduklarını söylemektedir. Doughty (II, 41), bunların, Necd halkının fikrine göre, karışık bir halk olduklarını bildirir. Şammar 'lerin Necd 'a giriş tarihini tesbit etmek için bize mesned olacak hiç bir şey yoktur. İslâmın başlangıcında Ṭayy' 'lar Şammar arâzisinde yaşamakta idiler ve her hâlde yerlerinden edilmeleri tedricî olmuştur. al-Ḳalḳaşandī, Şammar 'leri sâdece Ṭayy' dağlarında oturan Araplar olarak zikretmektedir. O, Şammar 'leri tanınmış hiç bir soya, her hangi bir şekilde bağlamaz.

Şammar 'lerin ezelî düşmanları, 'Anaza 'lerdir; bunların arasında çıkan bir bedevî savaşı, en az bir buçuk asır sürmüştür. Takriben ikiyüz yıl önce, 'Anaza 'ler Şammar 'leri ikiye bölmeye muvaffak oldular. Onlardan büyük bir kısmını Fırat 'ı geçmeğe mecbur ettiler ve 'Anaza 'ler bunlarla kendi aralarında kalan *Dira* 'yi işgal ettiler.

Halen her iki Şammar, siyasî bakımdan müstakil iki zümre teşkil etmektedir; Elcezire zümresi İbn Cerbo 'ya tâbidir. Bununla beraber, Cabal otlaklarının bütün Cerba-Şammar 'larına açık bulunması vakıası muvacehesinde, oradaki kan bağına hâlâ kıymet verilmektedir. Şammar-*dira* 'sı hemen-hemen Naccaf 'a kadar uzanır; bununla beraber 'Anaza 'lerin, Ẓafîrlerin ve son zamanlarda Riyāż emîrinin taarruzları, onları Nafūd 'dan dışarı çıkarmamak gayesini gütmektedir.

el-Cezîre-Şammar 'lerinin hepsi hakikatte göçebedirler. Onların dolaştıkları saha, Dicle ve Fırat arasında uzanır. Bunlar cenûba doğru, Bagdad ve Zubār 'a kadar ilerlerler. İçtima mahalleri Dayr al-Zōr 'dur ve Nuṣaybin istikametinde Ḫābūr [b. bk.] 'a çıkarlar. Elde resmî bir değerlendirme bulunmamakla beraber sayıları 10.000 kadar tahmin edilebilir.

İsmini kendi âilesinden alan ve İbn Raşīd tesmiye olunan emîr, sâdece Şammar kabîlesinin en yüksek *şayḫi* 'i değil, aynı zamanda, Acā' ve Salmā silsileleri arasında kâin vâha hattında yerleşmiş ahâlinin ve Mustacidda 'ler gibi daha uzakta bulunan halkların da hükümdarıdır. Bu arada Ḥā'il [b. bk.] 'ler Fayd 'ler (takriben 1.000 civârında), Ḳafar 'ler, Akda 'ler Muḳaḳ 'lar ve Samīra 'ler zikredilebilir.

Riyāż 'daki İbn Sa'ūd 'a temâyül göstermekle berâber, meşhur Tamīm 'ler, yerleşik halkın mühim bir kısmını teşkil ederler. Cesâret ve askerî değerlerinden dolayı, şehir sâkinleri bedevî kardeşlerinden üstün telâkkî edilmişlerdir.

Şammar 'ler ordunun temelini teşkil ederler: her erkek, devesini veya atını, silâhlarını, erzak ve techizâtını te 'min etmek mecbûriyetindedir; büyük bir kalabalık teşkil edebilmelerine rağmen, basit yardımcılar olarak telâkkî edilen göçebeler ancak sonra davet edilir. Şammar 'lerin büyük kuvveti, mâzide, inzibatlarına istinad ediyordu ve henüz de liyakatli bir emîrin idâresinde kendi kuvvetlerini belki yine isbat edebileceklerdir. Wallin, hatîb ve kadıların dışında, onların içinde Arap edebiyatı bilgisinden nasibi olan insanlara son derece nâdir olarak rastlanabileceğini kaydetmiştir hatîb ve kadılar *Kur 'an*, hanbelîliğin esasları ile vahhâbîlere has akaîd dışında pek az şey bilirler Şammar 'ler, vahhâbî akaidinin en sâdık müdafîleri arasında yer almış ve bu akaidi garbî Arabistan içlerine yaymak için çok gayret göstermişlerdir. Nihâyet fırkanın müfrit sertliğine isyan ettiler ve Necd 'deki gibi tütün ve ipeği men'etmediler.

Ben, William Gifford Palgrave 'ın eserinden bahsetmekten kasden çekiniyorum; çünkü Philby (II, 117—156) bu müellifin yalan söylediğini isbat etmiştir.

Palgrave esas noktalar bakımından ehemmiyete şâyân olabilir. O her hâlde Şammar, Ḳa-

şîm ve Riyāż'ı ziyâret etmiş olacaktır; Dougbty buna kani idi. Zaman, mekân ve hâdiseler bakımından hafızası onu aldatmış olmalıdır (Dr. D. G. Hogarth'ın beyanları).

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846/1847', VIII/1, 333 v.d., 351 v.d.; G. A. Wallin (*J R G S*, 1851, XX, 294—344 ve 1854, XXIV, 115—307); C. Guarmani, *Il Neged settentriunale Itinerario de Gerusalemme a Aneizeh nel Cassim* (Kudüs, 1886); Lady Anne Blunt, *A Pilgrimage to Nejd*, (London, 1881) 2 cilt; C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), 2 cilt; C. Huber, *Voyage dans l' Arabie Centrale* (*Bulletin de la Société de Géographie*, 7. seri, V—VI ve *Journal d'un voyage en Arabie*, Paris, 1891); E. Nolde, *Reise nach Innerarabien* (Braunschweig, 1895); J. Euting, *Tagebuch einer Reise in Inner-Arabien* (Leiden, 1896), I.; H. S. Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922), 2 cilt; alm. trc. *Das geheimnisvolle Arabien* (Leipzig, 1925) 2 cilt. Coğrafyası ve keşif seyahatleri için bk. D. G. Hogarth, *The Penetration of Arabia* London, 1905).

(A. GUILLAUME.)

ŞEMS. [Bk. AYN ŞEMS.]

ŞEMS. ŞAMS (A.), güneş. Greklerin, kâinat hakkındaki bilgilerini aynen kabûl etmiş olan Araplar da güneşin arz etrafında şarkdan garba doğru bir gerçek yıl (= üstüvâî sene) zarfında devrettiğini farzetmekte idiler. Bu faraziye müvâcebesinde güneş mahrekinin (epicykel=*falak al-tadvîr*) merkezi, arzın ve dolayısiyle âlemin, merkeziyle intibak etmemekte ve Hipparchos tarafından tesbit edilmiş olan mevsimlerin birbirine müsâvî olmamasını haklı çıkarırcasına, ona nazaran dış merkezli (*al-ḫāric al-markaz*) idi. Bizzat güneş, katı ve küre şeklinde bir cisim olarek *falak al-şams* denilen dış merkezli gök küresi içine daldırılmış olup, bu küreyi hiç bir yerde aşamıyordu (Bu düşüncenin muhayyel bir tasviri için bk. Radloff ve Hochheim, *Die Astronomie des Gaġmînî*, Leipzig, 1893, s. 13). Güneş mahrekinin yarıçapını 60 müsavi *„p"* 'ye bölersek, Hipparchos'a atfen bu mahrekin merkezi ile arzın merkezi arasındaki uzaklık takriben 2,5 *p*, yâni bu yarıçapın 1/24'ü idi. Bu, al-Battânî'ye göre ise, 2,08 *p* olup, Muḥammed b. Mûsa 'l-Ḫwārizmî'nin hesapları da 2,16 *p* ilâ 2,33 *p* arasında takdir edilen bir eksantriklik (dış merkezlik) vermekteydiler (bk. H. Suter, *Die astronomischen Tafeln des Muḥ. ibn Mûsâ al-Ḫwārizmî*, Kopenhagen, 1914, s. 45). Buna göre, bu iki merkezden güneşe bakıldığında bu iki görüş hattı bir zâviye teşkil ederler ki, bu zâviyenin en büyük değeri Hipparchos'a atfen ± 2°13', al-Ma'mûn'un astronomlarına göre 1°59' ve al-Battânî'ye göre 1°58'' dır. Bu büyüklüğe muâdele, *ta'dîl* (*al-ḫāṣṣa va 'l-markaz*) denilmektedir. Arzın, güneş etrâfında bir elips olan mahrekinin gök küresine mürtesemi olan güneşin bu dış merkezli mahreki dolayısiyle, güneşin hareketi bakımından câlib-i dikkat iki nokta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri, güneşin arza en yakın olduğu nokta (perihel noktası, *Perigaeum noktası*, *ḥażîż*, *bu'd aḳrab*,) ve diğeri de güneşin arza en uzak olduğu noktadır (afel noktası, *apogaeum*, *avc*, *bu'd ab'ad*). al-Battânî'nin ilme en büyük hizmetlerinden biri, afel noktasının bir dönme hareketine tâbi olduğunu keşfetmiş olmasıdır. Bunu, bugün (üç cisim mes'elesi muvâcebesinde) arzın mahrekinin ayın icrâ etmekte olduğu câzibenin te'siri altındaki mahrek inhirafının zarurî bir neticesi olarak isbat etmek mümkündür. Al-Battânî bu hâdisenin yıllık mikdarının 21" olduğunu tesbit etmiştir. Yeni astronominin netîcelerine göre ise bu, takrîben 11", 50 kadardır (bk. meselâ Israel-Holtzwart, *Die Elemente der theoretischen Astronomie*. Wiesbaden, 1885, I, 17). Afel noktasının bu dönme hareketinin gün-dönümü noktalarının „praecession"u ile hiç bir ilgisi olmayıp „praecession"un te'siri bu berikine aynı dönüş istikametinde eklenmektedir. Gerek Hipparchos ve gerekse Batlamyus'un gün-dönümü noktalarının yıllık „praecession" 'unu 36" olarak takdir etmelerine karşılık, al-Battânî çok daha doğru olan 54"—55" değerini ve Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî de 1260 yılı civârında hemen-hemen tam hakikî değeri olan 51" 'yi bulmuşlardır [Gün-dönümü noktasının „praecession" 'unun en son ölçülmüş olan değeri yılda 50", 26'dır]. İmdi, burçlar mıntakası içinde bu „praecession" hareketine, „trepidation" 'un ithâlinin, yâni bu hareketlerin bir ileri-geri gidiş (*ḥarakat al-iḳbâl va 'l-idbâr*) yoluyla düzensiz oluşunun, birbirine uymayan sayı neticelerine irca edilmeyeceğinin kabûlü veya S. Günther'in de zannettiği gibi, bunun Araplara Hindliler tarafından mı intikâl etmiş olduğu mes'elesi (bk. S. Günther, *Studien zur Geschicte der mathemat. und physikal. Geographie*, Halle, 1877, II, 78) üzerinde durmayalım; bu hususta Cremona'lı Gérard'ın Ṣâbit b. Ḳurra (826-901)'den Lâtince'ye *Liber Thebit de motu accessionis et recessionis* (bk. H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen der Araber and ihre Werke*, Leipzig, 1900, s. 37) adı altında çevirmiş olduğu esere işâret etmekle yetinelim. Bu eserin hem Arapça, hem de Lâtince metni Bibliothèque Nationale (Paris)

'de bulunmaktadır. Delambre, eserin, Lâtincesini incelemiştir. O bunu *Thebit ben Chorath: de motu octavae spherae* diye kaydetmekte ve Şâbit 'in sırasıyle medâr-i şemsî („ekliptik") üstüne çıkan ve sonra altına inen müteharrik bir ikinci medâr-i şemsî ilâve ettiğini tesbit etmiştir. Böylece gün-dönümü noktaları 10° 45' 'ya kadar ilerliyebilmekte veya gerileyebilmektedir (bk. J. B. Delambre, *Histoire de l'astronomie du moyen âge*, Paris, 1819, s. 74).

Zamanın ölçülmesini güneşin iki türlü hareketi tâyin etmektedir. Bunlardan birincisi, bir üstüvâî yıl zarfında dışmerkezli güneş küresi boyunca vuku bulanıdır; yâni güneş bu müddet içinde burçlar mıntakasında 12 burcunu (medâr-i şemsî = *falak al-burūc*) kat eder ve tekrar çıkış noktasına (ilk bahar noktası = *nuḳṭat al-i'tidāl*) döner. Üstüvâî bir yılın uzunluğu al-Battānî tarafından 365 gün 5 saat 46 dakika 24 sâniye olarak tesbit edilmiştir ki, bu Batlamyus 'un verdiği 365 gün 5 saat 55 dakika 12 sâniye değerine nisbetle hakikî 365 gün 5 saat 48 dakika 46 sâniye değerine çok daha yakındır. İkinci olarak, güneş, gök küresinin arz etrafındaki dönüşü neticesinde şarktan garba doğru semada günlük yolunu alır. Araplar tabiî gün (*yawm*) ile, gündüz ile geceyi kast ederler. İslâm dininde ibâdet, gündüzün muhtelif devreleri ile sıkı-sıkıya bağlıdır. Sabah ile akşam (*fajr, şafaḳ*) namaz vakitleri olduklarından bunların astronomik olarak tâyin edilmeleri gerekir. *Niṣf al-nahār* 'da veya öğleyin güneş en büyük yüksekliğe (*ġāyat al-irtifā'*) erişir ve sonra alçalmağa başlar (*zawāl*). *Ẓuhr*, öğleden hemen sonraki namaz vaktine denir. Güneşin *niṣf al-nahār* 'dan saat zâviyesine *faḍl al-dā'ir* denir. Güneşin gökteki vaziyeti bilhassa *miḳyās* 'ın gölgesinin uzunluk ve istikametine göre hesaplanmakta idi. Ḥākimî hey'et şinaslardan İbn Yūnus (1009) zâhiri güneş kursunun neticesi olan yarı gölgeye dikkati çekmiştir. Araplarının gölge esâsına müstenid zaman ölçü âletleri yâni güneş saatleri çok çeşitliydi. İkindi gölgesinin *basiṭa* (ufkî güneş saati) üzerinde öğlen gölgesini *miḳyās* (*şaḫṣ*) 'ın uzunluğu kadar geçtiği anda *'aṣr* yâni ikindi namazı vakti başlamış oluyordu. Saatler (*al-sā'āt*; bk. SAAT.) ya birbirlerine musâvi (*al-sā'āt al-mu'tadilāt*) yahut da farklı (*al-sā'āt al-zamāniyāt*) idi. Daha sonraları müsavi saatler güneş saatleri üzerinde de gösterilmeğe başlanmıştır.

Arapların güneş tutulmalarının (*kusūf al-şams*) başlangıcını ve müddetini tâyine mâtuf usûlleri Batlamyus 'un *Almagest* isimli eserine istinad etmekteydi. Ay tutulmaları için de, aynı usûllere başvurulmaktaydı (bk. mad. AL-ḲAMAR.). Güneşin „paralaks" ı, zâhirî büyüklüğü, arza olan uzaklığı v.a. gibi mes'elelerde de Araplar Greklere uymuşlardır. İbn al-Haysam güneş tutulmalarında da ayın tam tutulmasında olduğu gibi, güneş kursu üzerinde siyah-kırmızı bir rengin müşâhade edilebildiğine işâret etmektedir. Ayrıca, bilhassa güneşin kısmî tutulması esnâsında ışığın çok şiddetli te'siri hasebiyle, bu tutulmayı bir kap su üzerindeki aksinden rasat etmeyi de tavsiye etmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. C. A. Nallino, *al-Battānī sive Albatenii Opus astronomicum* (Milano, 1899—1907), I, 41, 43, 71, 104, 135 ve II. ciltteki güneş cetvelleri; R. Wolf, *Geschichte der Astronomie* (München, 1877), s. 47, 160, 173; İbn Yūnus 'un, bir *miḳyās* 'ın gölgesinin (*al-ẓill*) güneşin merkezinin değil, fakat üst kenarının yüksekliğini verdiği hakkındaki isbatı için bk. C. Schoy, *Über eine Arabische Methode, die geographische Breite aus der Höhe der Sonne im ersten Vertikal (Höhe ohne Azimut) zu bestimmen*, *Annalen d. Hydrographie u. maritimen Meteorologie*, 1921, s. 131 Güneş saatleri, günlerin ve saatlerin bölümleri hakkında bk. C. Schoy, *Gnomonik der Araber* (Berlin, 1923); ayn. mll., *Sonnenuhren der spätarabischen Astronomie*, *Isis*, 1924, VI, nr. 18, s. 332—361. Güneşin inhirafı veya küsuf dairesinin mâiliyeti (*ġāyat al-mayl, al-mayl al-a'ẓam*) hakkında bk. mad. SERETAN. İbn. al-Haysam 'in güneş tutulması hakkındaki *Fī mā'iyat al-aṣr allaẓī fī vach al-ḳamar* isimli yazısında bulunmaktadır (Maclis baladiy, İskenderiye); alm. trc. *Abhandlang über die Natur der Spuren (Flecken), die man auf der Oberfläche des Mondes sieht*, Hannover 1925. (C. SCHOY.)

ŞEMSEDDİN. (Bk. COVEYNİ, İL-DENİZ, İL-TUTMUŞ, PEHLİVAN, TEBRİZÎ.)

ŞEMSEDDİN. ŞAMS AL-DİN, İBN 'ABD AL-LĀH AL-SAMAṬRĀNÎ, telâlluzu değişik olduğu için *nisba* farklı olarak verilir; şimalî Sumatra 'da o zamanlar Pasei kırallığının bir kısmını teşkil eden Samaṭrā < Samudra, menşe'li; Ir mad. SUMATRA), Malayalı mutasavvıf bir müellif. Muhtemelen 1575 'te doğup, 1630 'da ölmüştür (Nūr al-Dīn al-Rānīrī, *Bustān al-salāṭīn* 'den öğrendiğimize göre, 12 recep 1039; buna dâir parça, G. K Niemann tarafından, *Ḥikāyat Nagari Atjeh* adı ile *Bloemlezing uit Maleische Geschrifte* Haag, 1907, II,[4] 127 'de neşredilmiştir). al-Rānīrī, onun şahsiyetinden şöyle bahsetmektedir

„Bu şeyh, bütün ilim şûbelerinde bilgi sâhibi idi. Bilhassa *'ilm taṣavvuf* sâhasındaki vukufu her yerde meşhurdu: bir çok kitap yazmıştır." O, kendisinden çok daha mühim olmakla berâber muâsırı Ḥamzat al-Fanṣūrī (=Sumatra'nın garp sahilindeki Baros'lu) ile birlikte sık-sık zikredilir. H. Kraemer (*Een Javaansche Primbon uit de Zestiende Eeuw.*, Leyden, 1921, s. 28, tez)'in telkin ettiği gibi, onun Ḥamza'nın mürîdi olup olmadığı tamâmiyle aydınlatılmış görünmüyor.

Portekizliler tarafından Malaka'nın zaptından (1511) sonra, müslümanların dinî ve iktisâdî hayatının merkezlerinden biri olarak, Açe'nin ehemmiyeti arttı; bilhassa, Malaya yarım-adasının muhtelif kısımları üzerine hâkimiyetini yaymış olan İskandar Muda (=Makūta 'Ālam)'nın saltanatı esnâsında (1607—1636) Şimalî Sumatra'da dinî hayat fevkalâde kesifti. Elimizde bulunan kaynaklar, Ḥamza'nın, Şama al-Dīn'in ve bunların taraftarlarının cezrî tasavvufu ile Nūr al-Dīn al-Rānirī'nin müfrit sünnîliği arasında vuku bulmuş olan bir mücâdeleden bahsetmektedirler. Şams al-Dīn, İskandar Muda'nın yardımlarına mazhar olduğu için al-Rānirī, uzunca bir müddet Açe'yi terk etti ise de, daha sonra İskandar II. idâresinde halk zimamdarlarının yardımlarını te'min etmeğe ve bir *fetvâ* ile düşmanlarının kitaplarını alenen yaktırmağa muvaffak oldu (H. Kraemer, *ayn. esr.*, s. 30; ayn. mll., *Noord-Sumatraansche invloeden op de Javaansehe mystiek, Djowa*, 1924, IV, 30; ayrıca krş. *H. N.* v. d. Tuuk, *Kort Verslag der Mal. Handschr.*, *BTLV*, 1866, 3. seri, I, 463. bu eserde Muqul Ma'âjat Sjâh, İskandar II. 'in diğer bir ismi olarak görünmektedir).

Kraemer (*ayn. esr.*, 30 v. d.), Şams al-Dīn'in şu eserlerini zikretmektedir.

1. *Mir'āt al-mu'min* „mü'minin aynası," sünnî akâide dâir 1009 (1601)'da yazılmış bir risâledir. Cod. Or. Leiden, nr. 1700 (H. H. Juynboll, *Cat. Mal ... Handschr. Leidsche Univ. Bibl.*, Leiden, 1899, s. 256 v. d.) ve nr. 1952 (Kraemer, s. 30) bu risâleden parçalar ihtivâ etmektedir; bu yazmalardan birincisinde, P. v. d. Worm (ölm. 1731) tarafından yapılmış el-yazması hâlinde, Hollanda dilinde bir tercümesi vardır; bu, daha önce G. H. Werndly tarafından tavsif edilmiş olan yazmadır. Eserin tamâmı, dinî mevzûlara dâir 211 sual ve cevabı ihtivâ ediyordu (G. H. Werndly, *Maleische Boekzaal*, Amsterdam, 1736, s. 354 v. d.); müellif bu eserin zamanında çok yaygın olduğunu da söylemekte ve Şams al-Dīn'in, eserinin başında bu kitabı Arapça ve Farsça bilmeyenler için yazmış olduğuna dâir cümlelerini zikretmektedir (mukaddime, s. I—III).

2. *Mir'āt al-muḥaḳḳiḳīn* „muhakkıkların aynası", al-Rānirī tarafından zikredilmiş olan bu eser, galiba kaybolmuştur. Kraemer (s. 31)'e göre, v. d. Tuuk'un, bu eseri Cod. Or. Leiden. nr. 1332 ile aynı eser gibi göstermesi yanlıştır.

3. *Şarḥ rubā'ī Ḥamzat al-Fanṣūrī* (1611'de yazılmış), belki Ḥamza'nın, *Rubā' al-muḥaḳḳiḳīn* (Kraemer, s. 29 ve not 3) hakkında bir şerh olup bize kadar gelmemiştir. Juynboll (*ayn. esr.*, s. 289), Cod. Or. Leiden, nr. 1983 (2)'ün bu şerhi ihtivâ ettiğini zannetmektedir.

Şams al-Dīn'in eserlerinden parçalar, Kraemer (s. 31) tarafından zikredilmiştir; s. 32'de sâdece isimleri bilinen eserlerinin bir listesi bulunmaktadır (ayrıca krş. s. 30). Şams al-Dīn'in gerçekten bunun müellifi olduğundan tamâmiyle emin bulunmadığımız ve bu eserlerin muhtevâları hakkında çok mahdut bir bilgiye sâhip olduğumuz için, burada bunları ayrı ayrı saymak lüzumlu görülmemiştir. Eserlerinden bize kadar ulaşan parçalarına göre, Şams al-Dīn'in tâlim ettikleri hakkında ancak kifayetsiz bir fikir elde edilebilmektedir; Prof. Ph S. van Ronkel (*Suppl. Cat. Mal ... Handschr. Leidsche Univ Bibl.*, Leiden, 1921, s 145, nr. 341)'in, Şams al-Dīn'in akidelerinin bir hulâsası olarak tavsif ettiği Cod. Leiden, Snouck Hurgronje, nr. 30'da sonradan genişletilmiş bir te'lîl ve şifâhî izâhat olduğu fikrini veren bir notlar mecmuası mahiyetindedir.

al-Rānirī, Şams al-Dīn'i Vucūdiya [b. bk.]'nin bir mümessili olarak zikreder (Kraemer, s. 28) ve onun fikirleri hakkında Kraemer (s. 46 v. dd.)'in verdiği bilgiye göre, Şams al-Dīn'in, zamanındaki Müslüman sûfîlerin umûmî düşüncelerinden ayrılmadığı neticesi çıkarılabilir. Diğer taraftan, o, Cava'nın henüz çok yakından tetkik edilmemiş olan kendine has tasavvufî edebiyatı üzerinde mühim bir te'sir icrâ etmiştir (krş. mad. SÜLÛK). Yapılacak araştırmalar, Cava tasavvuf risâlelerinde kuvvetle tezahür edecek İndonezyalı unsurların, Şams al-Dīn'in veya muâsırlarının edebî mirası içinde bulunup-bulunmadığını gösterebilecektir.

v. d. Tuuk (*ayn esr.*, s. 463 v. d.)'e göre, al-Rānirī'nin *Nabẓa fī da'vā al-ẓill*'i ve *Tabyān fī ma'rifat al adyān*'ı, açıkça Şams al-Dīn'e karşı yazılmıştır (ayrıca krş. Kraemer, s. 32 v. d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka H. N. v. d. Tuuk. *Kort Verslag* ... (*B. T. L. V.*, 3 seri, 1866, I, 462—466); C. Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, (Leiden, 1906), II, 12 v. d.; H. Djajadiningrat,

Critisch Overzicht ... van het Soeltanaat van Atjeh (*B. T. L. V.*, 1911, LXV, 178, 182 v. d., 186, 213); H. Kraemer, *Een Javaansche Primbon uit de Zestiende Ecuw* (Leiden, 1921, tez), bölüm I—III, tür. yer.; ayn. mll., *Noor-Sumatraansche invloeden op de Javaansche mystiek* (*Djawa*, 1924, IV, 29—33): (C. C. BERG.)

ŞEMSEDDİN SÂMÎ. ŞAMS AL-DİN SĀMÎ (1850—1904), tanınmış Türk muharriri ve lugatcisi. Yanya dâhilinde Premodi kazasının Dağlı nâhiyesinin merkezi Fraşer'de 22 recep 1266 (1 haziran 1850)'de doğdu. Babası Hâlid Bey ve büyük babası Durmuş Bey, Berat'tan Fraşer'e yerleşmiş timar beyleri neslindendir. Anne tarafı, Fâtih ve Bayezid II. devri ricâlinden imrahor İlyas Bey'e çıkar. 9 yaşında iken babasını, iki sene sonra da annesini kaybeden Şemseddin Sâmî ve diğer beş kardeşinin yetişmesiyle, iltizam işleri ile uğraşan ağabeyi Abdül Bey meşgul olmuştur. İptidâi mektebini Fraşer'de okuduktan sonra tahsillerinin devamı için Abdül Bey'in 1281 (1864)'de âileyi Yanya'ya nakletmesiyle büyük kardeşi Naîm Fraşerî ile birlikte buradaki Zossimaia Skoli adlı Rum lisesine girdi ve bu 8 senelik mektebi 7 senede bitirdi (1288=1871). Şemseddin Sâmî, asrî bir müredâtı olan bu mektepte Rum, eski Yunan, Fransız ve İtalyan dillerini öğrendiği gibi, busûsî hocalardan ilerletmeğe çalıştığı Fransızca yanında, Yanya medreselerinin meşhur müderrislerinden Arapça ve Farsça'yı da elde etti. Şemseddin Sâmî mektepten çıkınca kısa bir müddet vilâyet mektûbî kaleminde (diğer bir nakle göre, küçük bir me'mûriyet ile Görice'de) vazile gördükten sonra 1288 (1872)'de İstanbul'a geldi ve kardeşi Naîm Bey ile birlikte matbuât kalemine girdi. Şemseddin Sâmî'nin yazı ve neşir hayatı burada başlar. Buraya intisabının senesinde, 1289 (1872) yazında, ancak birinci cüzü basılabilen, *Tarih-i mücmel-i Fransa* adlı tercümesi ile ilk kitabını neşretti. Aynı yılı, teşrin II.'i başında *Hadika* gazetesinde gazetecilik hayatına atıldı. Burada çalıştığı sırada ilk te'lif eseri olan *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat* adlı romanını neşretti (1289—1290=1872—1873). Gittikçe kendini yazı hayatına veren Sâmî, bu arada, beğenmediği için neşrinden vaz geçtiği *Sührâb —yahud—Ferzendkuş* nâmında bir trajedi ile, *İskat-ı cenîn—yahut—ikisi ölmüş, ikisi çıldırmış* ve *Rekabet* isminde iki de roman kaleme aldı. 1873 martı başında *Hadika*'nın kapatılması üzerine, Ebüzziya'nın onun yerine aynı ay içinde çıkarmağa başladığı *Sirâc* gazetesinde de muharrir ve mütercim olarak çalışan (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar, Tasvir-i efkâr*, 29 ağustos 1910, nr. 351) Ş. Sâmî'nin, çok geçmeden *Vatan yahut Silistre* hâdisesinin akabinde *Sirâc*'ın kapatılıp (6 nisan 1873) Nâmık Kemal ve Ebüzziya'nın sürgüne gönderilmesiyle, gazetecilik faâliyeti bir müddet sekteye uğradı. Ş. Sâmî, matbûat kalemindeki vazifesine devam ederken, bir yandan da edebî çalışmalarını aksatmıyarak *Galatée* (1290=1873) ve *İhtiyar onbaşı* (1290) isminde birincisi hikâye, ikincisi trajedi, iki tercüme eser neşretti. *İhtiyar onbaşı* trajedisinin temsili (1874) ile adı biraz daha meşhur oldu. O yılların modasına uyarak *Besa* adlı trajedisini yazdı ve bu eser 1874 nisanından itibâren Gedik Paşa tiyatrosunda oynanmağa başladı. Trablusgarp'tan vilâyet gazetesini idâre edecek bir muharrir istenmesi üzerine, matbûat idâresinin tensibi ile oraya tâyin olundu. Yanya'ya uğrayarak yeni vazifesine gitti. Brindisi ve Napoli üzerinden Mesine ve Malta yoluyla geçmesi kendisine Avrupa'nın bir kısmını görmek fırsatını vermişti. Bir sene müddetle Türkçe-Arapça *Trablusgarp* gazetesinin baş-muharrirliğini yaptıktan (diğer bir nakle göre de mektupçu muâvinliğinde ve vilâyet matbaası müdürlüğünde bulunduktan) sonra İstanbul'a döndü. Kendisinden bahseden müelliflerin hemen hepsinin Ş. Sâmî'yi, Abdülâziz zamanında me'mûriyet ile gittiği Trablus'a, Sultan Abdülhamid II. tarafından sürgün olarak gönderilmiş göstermeleri tamâmen yanlış olduğu gibi, bâzılarının da Abdülhamid'in onu Trablus zindanlarına attırdığından bahsetmeleri (msl. Albert Ghika, *L'Albanie et la question d'Orient*, Paris, 1908, s. 278) sâdece garaz ve hayal mahsûlü bir uydurmadan ibârettir. Dönüşte bir müddet bâzı gazetelerde çalışan Şemseddin Sâmî, Nâmık Kemal ve Ebüzziya'ya geçen Tasvir-i efkâr matbaasında *„Matbuât-ı ceyyide"* adı altında bir kitap serisi te'sis ederek *Besâ* (1292=1875) ile *Seydî Yahyâ* (1292=1875) adlı tiyatro eserlerini neşretti.

Diğer taraftan, Rodos'da sürgünde bulunan Ebüzziya nâmına aynı matbaada 1876 kânun II.'den itibâren neşre başladığı *Muharrir* mecmuasının idâresi ile meşgul oluyordu. Bu sırada Nâmık Kemal ile arası açılan Ebüzziya Tevfik'i barıştırmak için gayret sarfettiğini ve Nâmık Kemal ile de mektuplaştığını öğreniyoruz (Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar, Tasvir-i efkâr*, 19 kânun I. 1911, nr. 458). Ebüzziya Tevfik'in Abdülâziz'in hal'i ile Rodos'tan dönüşüne kadar ilk 4 nüshasını kendisinin çıkardığı *Muharrir*'in kapaklarında Ş. Sâmî'nin mührü vardır. Ş. Sâmî Tasvir-i efkâr matbaasını kiralayan Mihran Efendi ile, imtiyazı Papadó-

pulos adlı bir Rum 'a âit olmak üzere 12 safer 1293 (9 şubat 1876)'te *Sabah* gazetesini çıkarmağa başladı. Ciddiyeti ve olgun münderecâtı ile rağbet gören bu gazete, neşrettiği bir bayâdis üzerine bir müddet kapatılmış (*Basîret*, nr. 1916, 6 ramazan 1293) ve Şemseddin Sâmî, burada matbuâtımızda ilk defa olarak sansüre karşı mâhirâne bir usûl tatbik etmiştir (bk. Ebüzziya, *ayn. esr.*, göst. yer.). Şemseddin Sâmî idâresinde bu gazetenin ne kadar mümtaz bir hüviyete sâhip olduğunu o devre yetişmiş başka muharrirler de işâret ederler (Abdürrahman Şeref, *Tarih mesâhabeleri* İstanbul, 1339, s. 339, ayrıca bk. *Terakkiyat-ı matbûât-ı Osmâniye ve Sabah gazetesi*; *Sabah*, nr. 2668, 22 zilkade 1314). Müellif, Abdülâziz 'in hal'ini müteâkıp *Gâve* adlı piyesini de neşreder (1293 = 1876). 11 ay müddetle baş-muharrirliğini yaptıktan sonra 256. sayısından (17 zilhicce 1293) itibâren Şemseddin Sâmî, üzerinden isminin kalktığını gördüğümüz gazeteyi bırakarak 1877 şubatında Cezâir-i Bahr-i Sefîd vâliliğine tâyin olunan Sava Paşa 'nın (*Cerîde-i havâdis*, nr. 3307, 19 muharrem 1294) mühürdarlığı vazifesi ile Rodos 'a gitti. Bu sırada başlayan Türk-Rus harbinde Rus ileri harekâtının Balkanlar 'da inkişâfı üzerine 5 ay çalıştığı bu vazifeden istifâ ederek yazın Yanya 'ya geçti ve orada Âbidin Paşa 'nın reisliğinde kurulan sevkiyât-ı askerîye komisyonunun bir kaç ay kâtipliğini yaptı. Aynı yıl İstanbul 'a döndü ve *Sabah* gazetesinden mürettibi olan Mihran 'ın 7 rebiülâhir 1295 (29 mart 1878)'te çıkarmağa başladığı *Tercümân-ı şark* gazetesinin baş-muharrirliğini deruhte etti. Burada *„Şundan-bundan“* başlığı altında yazdığı fıkralar yüzünden „şundan-bundancı“ diye anılmıştır. Ş. Sâmî 'nin bu gazetede kaleme aldığı siyâsî makalelerde, bilhassa 1878 Berlin kongresi sırasında ve bunu tâkip eden devrede Rumeli ve Balkan mes'eleleri ile çok yakından alâkadar olduğu görülür. Arnavutluk topraklarından bâzı kısımların komşu devletlere terkini derpîş eden Ayastafanos muâhedesi hükümlerine aksülamel olarak doğan ve Berlin kongresi kararlarından sonra daha da inkişâf eden „Arnavut ittihâdı“ cereyânında Ş. Sâmî 'nin ağabeyi Abdül Bey Abdullah Hüsnü) birinci derecede rol oynamakta idi. Gittikçe kuvvetini artıran bu siyâsî faâliyet esnâsında Sâmî de İstanbul matbûatında Arnavutluk mes'elesiyle ilgili olarak Arnavutlar hakkındaki bâzı ithamkâr mütâlealara karşı yazılar yazarak bu dâvânın müdâfaasını yapıyor. Arnavutların Osmanlı devletinden ayrılmak gibi bir emel peşinde koşmadıklarını izaha çalışıyordu. Bu sıralarda (teşrin I. 1878) gazetesi kapanmıştı. *Tercümân-ı hakîkat* 'te Arnavutların istiklâl dâvasında olduklarını ileri süren bir yazı (nr. 144, 22 zilhicce 1295) üzerine kaleme aldığı cevap (*Tercümân-ı hakîkat*, nr. 150, 29 zilhicce 1295) ile bilhassa bunu tâkip eden *Arnavutluğun âmâli* adlı makalesini (nr. 159. 9 muharrem 1296) *Neologos* adlı Rum gazetesinin çok itham edici bir şekilde tefsire tâbi tutması ve bu hususta Ahmed Midhat Efendi 'nin Ş. Sâmî 'ye hitâben bir yazı neşretmesi (nr. 164, 15 muharrem 1296) onu bu mes'eleyi tekrar izah mecburiyetinde bırakır (*Tercümân-ı hakîkat*, nr. 167—168, 19—20 muharrem 1296). Bu son yazılar Türk-Yunan tahdîd-i hudut komisyonunun 1879 kânun II. 'de Yanya 'dan Arnavutluk topraklarının Yunanistan 'a terki mes'elesinin müzâkeresi sıralarına rastlar. Şemseddin Sâmî 'nin doğduğu toprak ile ilgili siyâsî görüşlerini toplayan *Le Passé, le présent et l'avenir—Arnavutluk ne idi, nedir, ne olacak?* başlığı ile Bükreş 'te Türkçe, Arnavutça ve Fransızca olarak basılmış küçük bir kitabı da bulunduğunu ayrıca kaydedelim. Arnavutluk 'ta uyanan cereyânı başlangıçta siyâset yolu ile idâre etmek düşüncesinde bulunan Abdülhamid II. 'in rızâsı alınarak 30 eylül 1879 'da İstanbul 'da kurulan „Arnavut cemiyet-i ilmîyesi“nin Abdül Bey, Vasa Efendi, Yovan Vretua gibi kurucuları yanında Ş. Sâmî de vardı. Ş. Sâmî bu cemiyet nâmına bir kaç ay içinde Arnavut dilinin, lâtin harflerini esas alan bir alfabesini tanzim etti. Bu alfabe „İstanbul cemiyeti alfabesi“, veya „Istanbul alfabesi“ adı ile şöhret kazanmıştır. Ş. Sâmî, Arnavut dilinin yine Arnavut neşriyat teşekkülleri tarafından Bükreş 'te basılan bir gramerini de meydana getirmiştir.

1878 teşrin I. 'de *Tercümân-ı şark* 'ın kapanması ile (son nüsha, nr. 179, 8 zilkade 1295) faâl gazetecilik hayatı son bulan Ş. Sâmî hemen *Şeytanın yâdigârları* isminde büyük bir roman tercümesinin neşrine giriştiği gibi, 1879 'da gazetenin sâhibi Mihran ile kurduğu „Cep kütüphanesi“ serisinde İslâm medeniyetinden astronomi ve jeolojiye kadar uzanan çeşitli sâhalarda ansiklopedik mâhiyette küçük kitaplar neşretmeğe başladı.

1880 (1297)'de Abdülhamid 'in gösterdiği arzu üzerine saraya alınarak mâbeynde kurulan teftîş-i askerî komisyonu kâtipliğine getirildi. Muhtelif rütbelere yükselip ömrünün sonuna kadar muhâfaza ettiği bu vazife (bk. Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve yıldız hâtıraları*, İstanbul, 1931, s. 21), Şemseddin Sâmî 'ye kendini geniş ölçüde te'lifata verme imkânını te'min etmiştir Onun büyük ve asıl mühim eserleri buraya girişinden sonra meydana gel-

meğe başlar. Bu yılın çalışmaları başında tercümelerinin en büyüğü olan *Sefiller* gelir. Başlangıçta *Âile* (1880) ve onu tâkiben *Hafta* - 1881/1882) adlı iki mecmua çıkaran Ş. Sâmi büyük eserlerinden ilki olan Fransızca'dan Türkçe'ye *Kamûs-ı Fransevî*'yi ortaya koydu (1299/1300 = 1882/1883). Bununla Ş. Sâmî'nin yazı hayatında. Türk fikir âleminde kendisine mümtaz bir mevkı te'min eden lugatçilik devresi başlar. Onun evlenip âile hayatı kurması da (1301=1884) bu devre rastlar. 1302 (1885)'de iki senelik devamlı bir çalışma sonunda Türkçe'den Fransızca'ya olan kısmını da neşr-ederek *Kamûs-ı Fransevî*'yi tamamlaması üzerine, müellife Abdülhamid tarafından mükâfat olarak „ûlâ sınıf-ı sânisi" rütbesi ve „iftihar" madalyası tevcih olundu. Bunu tâkiben nisbî serbestiliğe kavuştuğu bir kaç yıl zarfında boş durmayarak *Cep kütüphânesi* serisinin diğer kitaplarını tamamladığı gibi, ufak bir kaç te'lif ve tercüme eserden başka Fransızca'dan Türkçe'ye lugatinin, *Küçük kamûs-ı Fransevî* (1304 = 1886) adıyla muhtasar bir neşrini de yaptıktan sonra, ömrünün 18 senesini aldığını söylediği büyük bir çalışmanın içine girerek faâliyetini *Ḳāmūs al-a'lām* adı ile tek başına tertip ettiği bir ansiklopedinin 1305 (1888)'den 1316 (1899)'ya kadar te'lif ve neşrine hasretti. 1309 1892)'da teftiş-i askerî komisyonunun başkâtipliğine yükselen ve 1311 (1894)'de „ûlâ sınıf-ı evveli" rütbesi ile taltif olunan, diğer taraftan refikasının vefatı (1310=1893) ve bir yıl sonra yeniden evleniş gibi hayatında bir değişiklik de geçiren müellif, bu muazzam te'lif faâliyeti bitmeden 1313 (1896)'de hayret verici bir hamle ile *Kamûs-ı Arabi* adlı büyük bir lugatin te'lif ve neşrine başladıktan ma'da, 1315 (1898)'te de *Kamûs-ı Fransevî*'nin yeniden te'lif derecesinde gözden geçirilip genişletilmiş ikinci neşrini ortaya koyar. Bunlar yanında lisan öğretici muhtelif kitaplar da kaleme almaktan geri kalmayıp, *Ḳāmūs ol-a'lām*'ın son cildine geldiği vakit (1316 =1898/1899) Türkçe'nin islâhı mes'elesine dâir gazetelerde devamlı makaleler yazmağa koyulur. Bu yorulmak bilmez insanın *Ḳāmūs al-a'lām*'ın tamamlanmasının hemen ardından, 7—8 ay sonra 1899'da *Kamûs-ı Türkî*'yi yazmağa başladığını görürüz. Ş. Sâmî, giriştiği bu yeni teşebbüsü, neşirden önce bir yazı ile Türk fikir âlemine haber verir (*Kamûs-ı Türkî* ve *Kamûs-ı Arabi*, *Servet-i fünûn*, XVIII, nr. 462, 6 kânun II. 1315, s. 306 v. dd.). Baskısına ara vermek zorunda kaldığı *Kamûs-ı Arabî*'yi de *Kamûs-ı Türkî* ile birlikte haftada birer forma neşredeceğini müjdeler.

Tâbli Mihran'ın istismarlarına tahammülü kalmadığından, kitapçıların basmağa yanaşmadıkları *Kamûs-ı Arabî* ile son eserlerini Bâbıâlîde kiraladığı bir yerde kendi hesabına neşir yoluna giden Ş. Sâmî, 1899'da *Kütüphâne-i müntehabât* adı ile bir neşir serisi kurarak, önce *Bâkî'nin eş'ar-ı müntahabesi* (1317=1899) ve 1900'de de *Ali b. Ebi Tâlib Efendimizin eş'âr-ı müntahabeleri* (1318) adlı kitaplarını neşretti. 1901 yılı sonunda *Kamûs-ı Türkî*'yi tamamlayan müellif, hayatının kalan son yıllarını tamâmen Türk dil ve edebiyatı araştırmalarına vererek 1902'de *Kutadgubilig*; 1903'te *Orhan âbideleri*'nin izahlı tercümelerini meydana getirdikten sonra *Tuḥfat al-zakiya fî luġat al-Turkiya*'nin metin ve tercümesi ile 1904'te *Lehce-i Türkiye-i memâlik-i Mısır* adı altında kıpçak Türkçesinin umûmî lugatini hazırladı. Yazık ki maddî imkânsızlıklar ve rahatsızlığı sebebiyle bu son ve mühim eserlerini bastırmağa fırsat bulamadı. Ömrünü dolduran büyük ve yorucu çalışmalar netîcesi çok ihtiyar denecek kadar çökmüş görünen müellif, (4 rebiülâhır 1322) 18 haziran 1904'de 54 yaşında vefat etti. Umûmî bir teessür uyandıran ölümü matbuâtta geniş ölçüde akisler bıraktı. (meselâ bk. *Bir haber-i elîm-Şemseddin Sâmi Bey'in irtihâli*, *İkdam*, nr. 3595, 3596, 5—6 rebiülâhır 1322; *Ziya'-i azîm*, *Sabah*, nr. 5—6 rebiülâhır 1322; Ahmed Ihsan, *Ziyâ-ı elîm. Merhum Şemseddin Sâmî Bey*, *Servet-i fünûn*, XXVII, nr. 687, 10 hezıran 1320, s. 162 v. dd.). Kendisini benimseyen dışardaki Jön Türk neşriyatında da onun çalışmalarından, ileri fikirliliğinden bahseden yazılar yer aldı (Abdullah Cevdet, *İttihad*, Cenève, nr. 2, 5 kânun II. 1905, s. 7, 10—12; *Bir ziya'-i azîm*, *Türk*, Kahire, nr. 35 ve 36, 16, 23 rebiulâhir, 1322). Ş. Sâmî'nin kabri Erenköy'de Sahrâ-yi cedîd câmii karşısındaki kabristanda ilk refikasının mezarı yanında olup, bugüne kadar bir taştan mahrum kalmıştır.

Şahsiyeti ve eserleri. XIX. asır Türk edebiyat ve fikir âleminin en velûd simaları arasında yer alan Şemseddin Sâmî, çok çeşitli sâhalarda eser vermiş olan bir muharrirdir. Gazete ile başlayan yazı hayatı, edebî te'lif, tercüme, mecmuacılık ve ansiklopedik neşriyattan lisan ve lugat çalışmalarına doğru gelişen bir seyir tâkip etmiştir. Bunlardan gazetecilik, roman, tiyatro ve mecmuacılığa bir daha dönmemiştir. Gazetecilikle irtibatı, sonraları sâdece, büyük çalışmalarından fırsat buldukça yetiştirmeğe gayret ettiği fikrî ve lisanî mevzûlardaki makaleleri ile devâm eder.

Edebî eserleri. Edebî sâhada ilk eseri olan *Taaşşuk-i Tal'at ve Fıtnat*, o devir

tiyatro eserlerinin israrla üzerinde durduğu. gençlerin istemedikleri bir kimse ile evlendirilmelerinin doğurduğu felâketler mes'elesini ele alan bir romandır. 1872 'de neşrine başlanıp (*Hadîka*, nr. 5, 13 ramazan 1289), 1873 yılının ilk günlerinde tamamlanan bu eseri, edebiyatımızda avrupaî tarzda romanın ilk örneği olarak görmek istiyenler vardır. Muharririn dile tam hâkim olmadığı bu küçük eserde, romantik vak'alar yanında mübalâgalı bir hissîlik ile ufak bâzı realist müşahedeler bir arada yürür (yeni harflerle de bir baskısı yapılmıştır: nşr. Sedid Yüksel, Ankara, 1964).

Neşr olunacağını haber verdiği diğer iki eserine rağmen, bu sâhada tek kalan roman tecrübesinden sonra, edebî faâliyetini rağbette olan tiyatro sâhasına nakletmiştir. Daha önce *Suhrâb-yahud-ferzendkûş* adlı bir trajedi denemesinde bulunan müellif, 1874—1876 arasında üç sahne eseri yazmıştır. Ş. Sâmî, tiyatro eserlerinde tek başına aşk, istemiyerek evlenme gibi mes'elelerden ibâret ve bildiğimiz hayat çerçevesi içinde kalan vak'alar yerine, „millî" dediği, bir kavmin tarihine veya ahlâk ve an'anelerine dayanan mevzûları tercih eden bir telakkîye sâhiptir. Abdülhak Hâmid (*Duhter-i hindû*, İstanbul, 1292, „hâtime", s. 2) de aynı yıllarda bunu benimser ve onun *Besâ* adlı eserini millî piyeslere örnek olarak gösterir. Bu görüşle yazılan *Besâ-yahut-ahde vefâ*, müellifin kendi memleketindeki *„bessa"* denilen yemin âdetini ele alan bir piyestir. Vatanına dönerken yolda haydutların elinden hayatını kurtaran bir kadına, kızını gasp edip kocasını öldürmüş olan şahıstan, kim olursa-olsun, bizzat intikam alacağına dâir *bessa* (yemin) verdikten sonra, bunun kendi oğlu olduğunu öğrenen bir babanın, ahdinden dönmemek uğruna onu öldürmesini hikâye eder. Aynı tiyatro telakkîsinin mahsûlü olan *Seydî Yahyâ* ile *Gâve* ise, mevzûlarını tarih ve efsâneden alırlar. *Seydî Yahyâ*, Abdülbak Hâmid'den az önce tiyatromuzu Endülüs tarihinden alınma mevzûlara açan bir eserdir. İlk piyesi olan *Suhrâb-yâhud-ferzendkûş*'te olduğu gibi mevzuunu *Şah-nâma*'den alan *Gâve*, Dahhâk efsânesinden mülhem olup, Dahhâk'ın zulmüne karşı ayaklanan demirci Gâve'nin hikâyesini işler. Kısa bir zamanda neşr olunacağı ilân olunduğu hâlde (*Sabah*, nr. 1, 12 safer 1293 = mart 1876) eser, ancak Abdülâziz'in hal'inden sonra, Murad V. zamanında neşr olunabilmiştir (*Sabah*, nr. 109, 8 cemâziyelâhır 1293 = 18 haziran 1876). Verdiğimiz bu kayıtlar, eserin temsilinin Şemseddin Sâmî'nin Trablusgarb'a sürülmesine sebep olduğuna dâir Kramers (*EI*, mad. SÂMÎ)'in iddiasının her bakımdan esassız olduğunu gösterir. Şemseddin Sâmî'nin bu piyesleri, sahne icaplarına uygunluğu, vak'alarındaki tertîbi, sahne diline uygunluğu ve devrine nisbetle hayret verecek derecede tabiî oluşu, mübalâgadan uzak tipleri ile devrinin şöhret yapmış tiyatro eserlerinden daha başarılı oldukları hâlde, kendilerinden fazla babsettirmemişlerdir. Bunda muharririn, daha sonra başka sâhalarda bunları unutturacak büyük ve mühim eserlerle şöhret yapmış olmasının da te'siri vardır. Müellifin sağlığında doğrudan-doğruya onun tiyatro eserlerini tetkik ve tahlil eden küçük bir kitap neşr olunmuştur (İsmail Hakkı, *On dördüncü asrın Türk muharrirleri-Şemseddin Sâmî Bey*, İstanbul, 1311=1895). *Seydî Yahyâ* ve *Gâve*'ye âit kısımlarının sansürce çıkarıldığı anlaşılan bu kitapta yalnız *Besâ* ele alınmıştır. Piyeslerinin en tutunmuş ve ilk zamanlar çok temsil edilmiş olanı *Besâ*, İkinci Meşrûtiyetten sonra tekrar muhtelif yerlerde sık-sık sahneye konmuştur.

Tercümeleri. Yazı hayatının bilhassa ilk 12 senelik devresinde tercüme faâliyeti önde bir yer tutar. Tercümeleri, daha ziyâde, uyandırdığı aksülameller ve nesrimizin değişmesindeki te'sirleriyle mühimdir. Avrupa edebiyatından yaptığı tercümeleri, te'lif edebî eserlerinden daha fazla olan müellif, 1885'e kadar Türkçe'ye büyüklü-küçüklü 6 eser çevirmiştir. Hepsi Fransızca'dan yapılan bu tercümeler arasında, devrin diğer mütercimleri gibi, halkın rağbet göstereceği eserler seçilmiş olup mühim eser olarak dilimize kazandırabildikleri ancak V. Hugo'nun *Sefiller*'i ile D. de Foë'nin *Robinson*'undan ibârettir. *Sefiller* tercümesi de, yaygın bir rivâyete göre meuedildiğinden, Hâlid Ziya (*Kırk yıl*, İstanbul, 1936, III, 144)'ya göre satılamadığından yarıda kalmış ve ölümünden sonra, Hasan Bedreddin tarafından tamamlanmıştır (yeni harflerle de basılmıştır; İstanbul, 1934). *Robinson* ise, tam metninden değil, çocuklar için kısaltılmış, Fransızca tercümesinden, Fransızca öğrenenlere bir tercüme kılavuzu olmak üzere çevrilmiştir. Frédéric Soulié'den naklettiği ve *Sefiller*'den önce en büyük tercümesi olan *Şeytanın yâdigârları* büyük bir edebî kıymeti olmayan bir mâcera romanıdır. Florian'dan çevirdiği *Galatée* adlı hikâye, devrinde alâka uyandırmamış, buna mukabil *İhtiyar onbaşı* adlı trajedi tercümesi defalarca sahneye konmuştur. Muharririn, dillerini bildiği eski Yunan ve İtelyan edebiyatlarından tercümesi olmadığı kaydedilmelidir.

Şemseddin Sâmî'nin metne harfiyen sadakati esas alan tercüme telâkkisi, devrinde şiddetli tenkit ve münâkaşalara yol açmıştır. Aslındaki

cümle yapısını mümkün olduğu kadar muhâlaza gayesiyle, nesir dilinin alışılmış nahvini zorlaması, üslûb icaplarına uymak uğruna esas ifâdeden fedakârlık yapmaması sebebiyle tercümeleri çok yadırganmış, dilin şivesini bozmakla itham edilmiştir. Bilhassa *Sefiller* tercümesi bütün tenkidleri üzerinde toplamıştır. Bu tenkidler, daha eser neşr edildiği sırada başlar. Şemseddin Sâmî, ağır tenkitlerin birine (*Vakit*, nr. 1598, 19 rebiülâhır 1297) aynı gazetede cevap verir (*Vakit*, nr. 1601, 22 rebiülâhır 1297). Hücumların devam etmesi üzerine Ahmed Midhat Efendi de münâkaşaya karışarak Şemseddin Sâmî'yi müdâfaa eder (*Tercüman-ı hakîkat*, nr. 572, 1 cemâziyelâhır 1297). Daha sonraları da Süleyman Nazif, (*Sully Prudhomme*, *Servet-i fünûn*, 11 rebiülevvel 1338, c. 56, s. 92; ayrıca aynı müellifin Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, İstanbul, 1334, 1, 26'deki notu) *Sefiller* tercümesini ağır bir dille tenkit etmiştir.

Şemseddin Sâmî, bütün tenkitlere nihâî bir cevap olmak üzere, garp edebiyatından yaptığı son tercüme olan *Robinson*'un kapağına kitabın hemen başlığı altına „harfiyyen tercüme olunmuştur" ibâresini bilhassa koyduğu gibi, mukaddimesinde de kanâatlerini bir kere daha îzah ederek aslına sâdık kalınmak sûretiyle yapılacak tercümelerin şivesizlik getirmesinden korkulmamasını, bunların bilâkis lisanımızın ıslah ve terakkîsine yardım edeceğini belirtir. Bu tarz tercümelerin girift cümle yapısını değiştirmek ve ifâdeyi kitâbet üslûbundan kurtarıp konuşma diline yaklaştırmakla lisanımıza sâdelik ve güzellik kazandıracağını söyleyen Şemseddin Sâmî'nin yeni fikirleri eski nesir dili ile ifâdeye imkân olmadığına dâir görüşü, yeni bir nesir ihtiyacını haber vermesi bakımından çok mühimdir. Bu fikir, Servet-i fünûn edebiyatında „yeni duygu ve tasavvurlar için yeni bir dil" şeklinde ifâdesini bulacaktır. Hâlid Ziya, *Sefiller*'deki nahiv tarzının önce yadırganarak zamanla nasıl alışıldığına işâret eder (*Kırk yıl*, IV, 89 v.d.). Servet-i fünûncuların yetişme çağında neşrolunan bu tercümelerdeki değişik cümle yapısı, *Servet-i fünûn* topluluğunun geliştireceği avrupâî nesir tarzına zemin hazırlayan te'sirlerden birini teşkil etmektedir.

Muharririn 1885'te *Robinson*'dan sonra, tercümede alâkası şark eserlerine yönelirse de, bu sâbada ortaya koyabildikleri, biri Muallim Nâci'nin *Hurdefürûş*'unu (1302=1885) örnek alarak *Hurdeçîn* (1302=1885) adı altında topladığı, Fars şuarâ tezkirelerinden seçilmiş manzum parçalar ile, diğeri 'Alî b. Abî Ṭâlib'e isnad olunan dîvandan bâzı seçmeler ve bunların izahlı tercümelerini hâvî iki küçük kitaptan ibârettir. İstinsah ettiği *al-Muʿallaḳāt al-sabʿ* ile *Şah-nâma* müntehabâtını da böyle bir neşir fikri ile tercümeye hazırlamak istediğini zannediyoruz. Fikir hayatına türkoloji çalışmalarının hâkim olduğu son yıllarında, tercüme faâliyeti yep-yeni bir istikamet alarak Türk okuyucusuna *Orhun âbideleri* ile *Kutadgu bilig*'in bugünkü dil ile tercümesini kazandırmağa çalışmıştır.

Öğretici neşriyatı. Şemseddin Sâmî'de gittikçe hâkim olan umûma faydalı olmak ve yeni şeyler öğretmek düşüncesi, edebî eserleri dışında, orta münevver ve halk için eserler yazmasına âmil olmuştur. Faâl gazetecilik hayatının kapanması ile, gazetelerinin münderecâtını doldurmak mükellefiyetinden kurtulunca bu sâbada birbiri arkasından müteaddit eserler meydana getirmek fırsatını buldu. Yaptığı iş, Ahmed Midhat'ın yaptığının daha mazbut bir benzeri ve devamıdır. Aralarındaki fark, Şemseddin Sâmî'nin mevzûlarını daha kuvvetli ve zengin bir lisan bilgisinden gelen bir kültürle işlemesi ve Midhat Efendi'nin dokunmadığı lisâniyat gibi sâhaları ele almasıdır. Buna mukabil Ahmed Midhat Efendi'deki tarih çalışması Şemseddin Sâmî'de yoktur. Bu sâbada gayeleri bir olmakla berâber aralarındaki seviye farkı, esâsında Şemseddin Sâmî'nin çok sağlam bir lise tahsilinden gelmiş olmasıdır. Zâten Şemseddin Sâmî'nin kendi neslindeki muharrirlere bâzı üstün taraflarını da yine bunda aramalıdır.

Memleketimizde o çağın orta seviyedeki okuyucu zümresince henüz iyi tanınmamış bâzı bilgi sâhalarını, ilim ve fennin Avrupa'da vardığı gelişmelere göre tanıtmak ve öğretmek isteyen Şemseddin Sâmî (meselâ bk. *Terakki ve maarif*, *Hafta*, 1298, nr. 2, s. 2—6; *Taʿmîm-i maârifin esbâb u usûlü*, nr. 4, s. 49—52; *Okuyup yazmak*, nr. 5, s. 65—69) önce işe bu maksatla kurulan, dili sâde, küçük ve ucuz kitaplardan müteşekkil „*Cep kütüphânesi*" serisinde başlamış, diğer taraftan kurduğu iki mecmua ile de bunu devam ettirmeğe çalışmıştır. Ebüzziyâ, Beşir Fuad, Ahmed Râsim gibi muharrirlerin de iştirâk ettikleri bu seride (1296—1303=1879—1886) çıkan cem'an 32 cildin 11 eserlik 15'ini Şemseddin Sâmî meydana getirmiştir. Bunlardan *Gök* (1296=1879), *Yer* (1296=1879), *İnsan* (1296), *Yine insan* (1303=1886) fennî sâhaya âit olup, sırasiyle astronomi, arziyat ve antropolojiye dâirdirler. *Medeniyet-i islâmiye* (1296=1879)'de, bilhassa Avrupa'ya te'sirleri mes'elesi göz önünde tutularak, İslâm medeniyetinin orta-çağda çeşitli ilim, san'at şûbeleri ve içtimâî müesseseleri

ile varmış olduğu yüksek seviye icmâl olunur. *Kadınlar* (1296=1879) kadının cemiyetteki yerini izah eden içtimâî bir eserdir. Yarısına yakın bir kısmını islâmiyetin kadına verdiği değer bahsi ve bu mes'elede muhtelif isnad ve zanlara karşı cevaplar teşkil etmektedir. Serinin diğer 3 kitabı ise, fikir hayatımızı yeni bilgi sâbalarına açan eserlerdir: *Esâtir* (1296=1879) çeşitli şark ve garp kavimlerinin mitolojileri hakkında bizde toplu bilgi veren ilk kitaptır. *Lisan* (1303=1886) memleketimizde lisaniyata dâir ilk müstakil eserdir. *Usûl-i tenkit ve tertip* (1303=1886)'de Türkçe'de no'ktalama işâret ve kaidelerini ilk tesbit eden kitap olmak sıfatını taşır (gördükleri rağbet dolayısiyle bu serinin şu eserleri iki defa basılmışlardır: *Medeniyet-i islâmiye* (1296, 1302); *Esâtir* (1296, 1311); *Kadınlar* (1296; 1311). Çeşitli fıkraları ihtivâ eden *Letâif* (1300=1883, 2 kitap) ile Rochefoucauld'un sözleri tarzında vecîz sözleri toplıyan *Emsâl* (4 kitap, 1296—1297=1879/1880) eğlendirici eserler olarak kaleme alınmıştır. Şemseddin Sâmî bunlardan ayrı olarak islâmiyetin yayılışına dâir *Himmat al-himām fī naṣr al-islām* adı ile Arapça küçük bir kitap da te'lif etmiştir (1302). Bu eser Giridli Mustafa Nuri tarafından Türkçe'ye tercüme olunarak 1305'te Hanya'da basılmıştır.

Çıkardığı mecmualar. Mecmuaları, avrupâî seviyedeki yeni bilgileri halka naklettmek hususunda en mühim vâsıtalardan biri olarak gören Şemseddin Sâmî, büyük lugat çalışmalarına girmeden önce iki mecmua teşebbüsü ile bu fikrini bizzat gerçekleştirmek istemiştir. Bu sahadaki ilk tecrübesi 1876'da *Muharrir* mecmuasında başlamıştır. 1880'de kadınlar için çıkardığı, 3 nüshadan sonra devam edemiyen *Âile* mecmuasından (nr. 1—3, 17 cemâziyelâhır 1297—2 recep 1297) sonra, bu sâhada asıl faâliyetini 1881'de te'sis ettiği, devrinin en ciddî mecmualarından biri olan *Hafta*'da gösterir. Her hafta çıkan ve bütün yazılarını kendi yazdığı bu mecmuada tam bir ansiklopedici hüviyetle ortaya çıkan Şemseddin Sâmî burada çeşitli fennî bahislerden lisan, umûmî edebiyat mes'eleleri ile ahlâk ve san'ata kadar çok değişik mevzûları ele alır. Başlarken fikir hayatımızda mecmuaların devamsızlığından şikâyet ettiği *Hafta* da 5 ay devam ettikten sonra 20. sayısında kapanır (nr. 1—20, 22 ramazan 1298—21 safer 1299). Büyük bir takdirle bağlı olduğu Hoca Tahsin gibi bir ilim hayranı olan Şemseddin Sâmî, bu mecmuada ilmî bilgilerin halka intikal ettirilmesi ve medeniyetçe ilerleme mes'elesi üzerindeki ısrarı ile bilhassa dikkati çeker. Hepsinden mühimi dil ve edebiyat mes'elelerine Türkçü bir bakış getiren yazılarının bu mecmuada başlamış olmasıdır.

Dilbilgisine dair kitapları. Fikrî şahsiyetinin merkezi hâline gelen öğretme arzusu Şemseddin Sâmî'yi bir takım amelî lisan kitapları da yazmağa sevk etmiştir. Eski dil tedris usûlünü beğenmeyen müellif, çeşitli te'lif meşgalesi içinde, alfabe ve dil tedrisinin kolaylaştırılması hususundaki görüşlerini muhtelif yazılar ile ifâde ettikten başka, yeni tarzda dil kitapları da yazmıştır. Eski harflerin en kolay şekilde öğrenilmesini te'min gayesiyle tertip ettiği, defalarca basılmış *Küçük elifba* (1300; 4. baskı, 1311) ile onu takip eden *Yeni usûl elifba-i türkî* (1308) ve çok farklı bir gramer usûlünü denediği *Nev-usûl sarf-ı Türkî* (1309); hep bu fikirden doğmuş eserlerdir. Aynı maksatla yazdığı *Kırâat-i Türkîye* ve *Nev-usûl nahv-i Türkî* basılmamıştır. Arapça için yazdığı *Tasrîfât-ı arabîye* (1304), *Usûl-i cedid-i kavâid-i arabîye* (1317) ve *Tatbikat-ı arabîye* (1318) gibi kitaplarında da yeni bir usûl getirmeğe çalışmıştır.

Lugat ve ansiklopedi çalışmaları. Sâmî, hakikî hüviyetini ve fikir tarihimizdeki asıl yerini lugat sâhasında ve Türk dilinin mes'eleleri üzerindeki çalışmaları ile bulur. Ömrünün son 23 senesini dolduran ansiklopedi ve lugat çalışmaları onu Türk lugatçiliğinin müstesnâ ve en velud simâsı yapmıştır. Devrinin en önde muharrirlerince lüzûmu şiddetle hissolunduğu hâlde, biç birinin bizzat teşebbüs etmedikleri lugat işini tek başına üzerine alan Şemseddin Sâmî sonuna kadar bu sâhayı bırakmamıştır. Bûna önce Fransızca-Türkçe lugatini yapmakla başlamış ve nihayet, Türkçe'nin en muteber lugatini meydana getirmiştir.

İlk lugat çalışması olan *Kamus-ı Fransevî*, kendinden önceki Fransızca'dan Türkçe ye lugatlerin istisnâsız hepsinden üstün olduktan başka, o zamana kadar dâima yabancı ve ekalliyete mensup müelliflerin inhisarında kalmış bulunan bu sâhanın, onların elinden Türklere geçişini müjdeleyen bir eser olmak sıfatını da taşımaktadır. Aynı zamanda *Ġunyat al-lugat* adlı bir başka eser de neşredilmiş ise de, müelliflerinden biri yine ekaliyettendir. Neşri, zamanında harâretli tebrik ve teşekkür yazılariyle karşılanan (meselâ Vehbî, *Üdebâmızdan izzetlü Sâmî Bey Efendiye*, *Tercüman-ı hakikat*, nr. 1397, 29 rebiülâhır 1300 *Kamus-i Fransevî*, yarım asırdan fazla bir müddetle en çok aranan bir lugat olarak müteaddit nesillerin ihtiyacına cevap vermiş, diğer Türk müelliflerinin de çeşitli lugatler yazmasına yol açmış, sonraki bütün lugatlere kaynak olmuş-

tur. O devirde Fransızca öğrenenler bu eserin kendilerini kifâyetsiz ve tedâriki güç yabancı lugat kitaplarından kurtardığından bahsederler (meselâ bk. Ahmed İhsan. *Matbuât hâtıraları*, İstanbul, 1930, I, 34; Hâlid Ziya Uşaklıgil, *Kırk yıl*, I, 140).

Larousse ve Chapsal'ın lugatlerinden daha zengin ve mükemmel olduğunu iddia ettiği eserde, bir sene gibi bir müddet içinde hazırlanmasının da te'siriyle bilhassa ıstılahlar ve tâbirler bakımından muhtelif noksan ve hatâlar mevcud olup, müellif bunları yeniden yazarcasına ele aldığını söylediği ikinci tab'ında, bâzı yardımlardan da istifâde etmek suretiyle tashih ve ikmâle çalışmıştır. *Kamus-ı Fransevî*, müellifin sağlığında her defasında daha mükemmelleştirilip 18 senede 3 kere basılmıştır: (1299/1300=1882/1883, 1680 s.; 1315=1899, 1920 s.; 1318=1901, 2240 s.) Hüseyin Câhid (*Edebî hâtıralar*, İstanbul, 1935, s. 101—111) resimli olarak neşrolunan 3. tabın T harfine kadar olan kısmının islâh ve ikmâlinin kendisi tarafından yapıldığını kaydetmektedir. Şemseddin Sâmî'nin ölümünden sonra 1322 (1905)'de dördüncü ve son defa basılan eserin ıstılahlar bakımından noksanlarına Süleyman Nazif tarafından işaret edilmiştir (Süleyman Nazif, *Fransızcadan Türkçeye kamus meselesi*, *Servet-i fünûn*, LIX, nr. 1555, 3 haziran 1926, s. 34 v. dd).

Lugat sâhasında ilk eserinin gördüğü rağbet ve etrafın devamlı istekleri üzerine, onun hemen ardından iki sene içinde (1883—1885) hazırladığı 1208 sahifelik *Dictionnaire turc-français*, o zamana kadar Türk müelliflerince lugatı yazılmamış bir sâhada bir ihtiyaca cevap vermesi kadar, Şemseddin Sâmî'yi, o devirde Türkçe'de kullanılmayan bir yığın Arapça ve Farsça kelime ile dolu ve Türkçe kelimelere gelişi-güzel bir şekilde yer vermiş olan Türkçe'den yabancı dillere yapılmış lugatlerin kifâyetsizliği karşısında, Fransızca karşılıkların tâyin ve tesbitinden önce, günün okuyucusunun Fransızcasını aradığı her kelimeyi bulabileceği, Türkçe'nin zengin bir lugatini tanzime sevketmesi bakımından mühimdir. Ortada Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'sinin karışık ve intizamsız ilk baskısından başka Türkçe'ye mahsus iyi bir lugatin bulunmayışı, müellifi her şeyden evvel âdeta Türkçe'nin lugatini tanzim etmek mecbûriyetinde bırakmıştır. Böyle bir çalışma ile meydana getirdiği içindir ki, müellif onun Türkçenin tam bir lugati olduğunu (Fransızca mukaddime, s. VII), daha sonra da Türkçe için yabancı dilde mevcut lugatlerin en iyisi olduğunu söylemekten çekinmez (*Kamûs-ı Türkî*, 1317 „mukaddime", s. ç). *Kamûs-ı Türkî*'nin nüvesi bu eserle teşekkül etmiştir. Şemseddin Sâmî Türkçe'nin iyi bir lugatini meydana getirmek için lâzım olan şeyleri bu çalışma esnasında görür. Onu hazırlarken, edebî dile esas olduğunu söylediği İstanbul Türkçesinin dilimizin lugat hazînesini lâyıkiyle aksettirmediğine kani olarak Türkçe'nin ancak bâzı tâbirlerde yaşayan eski ve münevverlerce hor görülen yerli kelimelerini de lugatine alması müellifde yeni bir zihniyet başlangıcını haber verir. Bu düşünüşde A. Vefik Paşa'nın *Lehce*'sinden de gelen bir telkîn vardır. Eserin, Şemseddin Sâmi'nin ölümünden sonra, Diran Kelekyan tarafından çok genişletilmiş resimli bir baskısı yapılmıştır (İstanbul, 1329=1911).

Kāmūs al-a'lām, umumî bir tarih, coğrafya ve meşhur adamlar ansiklopedisi olup, bilhassa İslâm-şarka ait çok sayıdaki maddeleri ile bir İslâm ansiklopedisi hizmetini görmüştür. XIX. asrın ikinci yarısından itibâren gittikçe hissedilen bu ihtiyacı, önce *Ḳāmūs al-'ulūm ve'l-ma'ārif* (1870)'i ile Ali Suâvi'nin ve onu tâkiben bir kaç müellifin daha başında yarım kalan teşebbüslerinden sonra Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihîye ve coğrafîye*'si (1882/1883) ile karşılamağa çalışmıştı. *Ḳāmūs al-a'lām*, daha 1876'da müellifin idâre ettiği mecmuada kendisi tarafından yazılmış olması çok muhtemel bir yazıda (*Lugat tarzında kitap yazmak*, *Muharrir*, nr. 4., 1 rebiülâhır 1293, s. 123 v. d.) Türkçe'ye çevrilmesi harâretle temenni olunan, Bouillet'nin *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*'si örnek tutularak tertip edilmiştir. Eser şark ve garba âit bir has isimler lugati olduğundan içinde taribî, dinî, ilmî ıstılah ve tâbirler yer almamıştır. Şemseddin Sâmî ayrıca böyle tâbir ve ıstılahları ihtivâ edecek bir *Ḳāmūs al-'ulūm* yazmayı düşünmüşse de, tâbilerin isteksizliği ve kendi yorgunluğu dolayısiyle bunu gerçekleştirememiştir.

Kaynakları arasında başka garp müracaât eserleri de bulunmakla berâber, müellif, İslâm-şark sâhası dışındaki bir çok maddeleri satır-satır tercüme veya iktibas denilecek şekilde Bouillet'nin eserinden nakletmiştir (meselâ krş. *Shakespeare*, *Bosphore*, *Palermo*). Ancak, *Ḳāmūs al-a'lām*'ın Bouillet'nin eserine nazaran oldukça büyük hacimli olması (6 cild, 4830 s.) göz önünde bulundurulacak olursa, Şemseddin Sâmî'nin yaptığı işin alelâde bir nakilden ibâret kalmayıp örneğini ne kadar aşmış olduğu anlaşılır.

Mühim olan cihet, Ş. Sâmî'nin şark ve garp menbalarında mevcut maddeleri Türk okuyucusu için lüzum derecesine göre bir seçin-

bi tutması, bizim için çok tâlî bir mâoa ifâde eden maddeleri bir tarafa bırakarak, kendi bakımımızdan ehemmiyetli olanları ilâveye veyahud daha da genişletmeğe dikkat etmesidir. Sâdece Bouillet ile mukayese edersek, müellifin, orada Türk okuyucusunu fazla alâkadar etmiyecek maddelerin tamâmen terki veya ihtisarı yoluna giderken, diğer yandan, meselâ 9 satırdan ibâret olan *Anadolu* maddesine tam 11 sahife tahsis ettiğini, *Bosna* maddesini 11 satırdan 4 sahifeye çıkardığını ve orada hiç bulunmayan iki sahifelik bir *Turânîye* maddesi ilâve ettiğini derhal tesbit ederiz. Bununla berâber, sağlam bir kontroldan geçirme fırsatını bulamadığı için, Ahmed Rifat'ın eserinde dahi mevcud olan bizimle ilgili bâzı maddeleri arada atladığı da olmuştur.

Garp ansiklopedilerinin ihmâl ettiği İslâm-şark ve Osmanlı âlemi ile ilgili maddelere birinci derecede yer vermeğe çalışan müellif, bunlar için doğrudan-doğruya şark kaynaklarına mürâcaat etmiştir. Başka sahalara âit bütün maddeleri, Bouillet'ninki ile berâber G. Vapereau, V. de Saint-Martin, A. Dantès gibi müelliflerin mürâcaat eserlerinde el altında bazır bulmasına mukabil, İslâm-şark ile ilgili maddeler için, bu nevîden eserler bulunmadığından ayrı-ayrı kaynaklara baş vurmak mecbûriyetinde kalmıştır. Arapça ve Farsça'ya vukufu, şarkın eski ve mâruf tabakat, terâcüm-i ahvâl, ansiklopedi, şuarâ tezkireleri ve coğrafya kitaplarından istifâdesini mümkün kılmıştır. Fırsat buldukça İstanbul kütüphânelerindeki yazma eserlere de mürâcaat ettiğini söyler.

Osmanlı tarihi sâhasında M. Süreyyâ'nınki gibi önceden uzun bir hazırlığı olmıyan Şemseddin Sâmî, Osmanlı şahsiyetlerine dâir maddelerde *Sicill-i Osmânî*'deki kadar tarihlere ve husûsî kaynaklara gidememiş, mehazları mahdut ve mütedâvil bâl tercümesi eserlerinden öteye geçmemiş, bu itibarla Türk meşhurları hakkında verdiği hâl tercümeleri bilhassa hayat seyirlerini gösteren tarihler itibâriyle kifâyetsiz ve daha ziyâde umûmî bir tanıtmadan ibâret kalmıştır. Bununla berâber yazma şuarâ tezkirelerinin ekserisi ile *Şakayik*'ın çeşitli yazma zeyillerinden istifâde ettiği gibi, kaynakları arasında Kadrî Çelebî'nin bugün kaybolmuş şuarâ tezkiresinin dahi bulunduğunu kaydedelim. Şark için D'Herbelot ve De Rossi'nin ansiklopedik eserlerine de mürâcaat eden Şemseddin Sâmî'nin bütün bu kaynaklardan istifâde derecesinin ne olduğunu tesbit, tabii ayrı bir tetkik mevzuudur.

Bir yandan basılırken, bir yandan te'lifi yürüyen eser önce 2 cilt olarak düşünülmüş, fakat ancak 6. ciltte tamamlanabilmiştir. Atlanan veya eksik kalan maddeler ile bâzı yanlış'arı tashih ve ikmâl etmek üzere basılacağı haber verilen bir ciltlik zeyil neşrolunamamıştır. Neşri, 1888 (1305)'den başlıyarak muntazaman her 15 günde bir forma çıkmak üzere, 11 seneden fazla sürmüş olan bu büyük eserin sona ermesi, devrin matbuâtında büyük bir hâdise olmuş ve her taraftan tebrik ve takdir yazıları ile karşılanmıştır (meselâ bk. Abdullah Zühdü, *Ḳâmûs al-a'lâm'ın hazûrunda*, *Sabah*. nr. 3331, 18 şevval 1316; Ahmed Midhat, *Ḳâmûs al-a'lâm*, *Tarîk*, nr. 4758, 21 zilkade 1316). Vilâyet gazeteleri de bu harâretli neşriyata katılmaktan geri kalmamışlardır.

Bir yönü ile bir nevi İslâm ansiklopedisi mahiyetinde olan bu eserde müellif, bâzan İslâm âlemi ile ilgili maddelerde o kadar ileri gider ki, meselâ al-Kindî'nin sâdece eserlerinin listesine tam 4 sahife, Râzî'ninkine de 2 buçuk sahife ayırır. Memleketimiz için yakın zamanlara kadar nev'inin tek nümunesi olarak kalan bu eser, bir çok bakımdan eskimesine rağmen XIX. asır Türkiyesi hakkında ihtiva ettiği bir kısım istatistik mâlûmat bakımından ayrıca ehemmiyet taşımaktadır. İslâm şarka âit maddelerinin benzeri eserlerden daha fazla oluşu, muhtelif kitaplara ve bilhassa her okuyucunun kolayca istifâde edemiyeceği Arapça ve Farsça kaynaklara mürâcaata lüzum bırakmadan ön bilgiler vermesi, eserin mürâcaat kitabı olmak vasfını günümüzde de devam ettiren hususlardır.

Kamus-ı Arabî, Arapça'dan Türkçe'ye mühim fakat neşri yarıda kalmış bir lugatidir. Ş. Sâmî bu eseriyle Arapça'nın avrupâî tertipte büyük bir lugatini vermek istemiştir. Müellif, şark ve garpta Arap diline dâir bütün lugat kitaplarından faydalanarak meydana getirdiğini söylediği eserinin Fîrûzâbâdî [b. bk.]'nin eserinin bir buçuk misli olacağını haber verir. Her biri 2 000 sahifeden fazla olmak üzere iki büyük cilt teşkil edeceği ilân edilen eserin ancak ج harfi sonuna kadar olan 504 sahifelik kısmı neşredilebilmiştir (1313/1314=1896/1897).

Ş. Sâmî'nin, değerini bugün de muhâfaza eden, en mühim eseri şüphesiz ki, Türk dili sahasında asırlarca süre-gelmiş büyük bir eksikliği karşılamağa çalışan *Kamus-ı Türkî*'sidir. Başlangıçtan XIX. asrın sonuna kadar memleketimizde lugat te'lifâtının, ana dilin kelimelerinin tesbitini lüzumsuz gören bir zihniyetin neticesi olarak yalnız Türkçe'ye mahsus lugatlerin Es'ad Efendi'nin *Lahcat-al-luġat* (1733)'i ile Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî* (1876, 1891/1892)'sinden ibâret bulunduğu bir zamanda ortaya çıkan *Komus-i Türkî*, yeri sonra da kolay işgal edilemiyen bir hamle teşkil etmiş-

tir. Bazı yabancı müelliflerin Türkçe için Avrupa dillerinde tertip ettikleri lugatler, bittâ bunların içinde 1890 'daki baskısı ile en zengini ve mükemmeli olan Redhouse 'ın lugati, karşılıkları yabancı dilde ve kifâyetsiz oluşlariyle Türk okuyucusunun istifâde sâhasına girememiştir. Mahmud I. zamanında tertip edilmiş olan *Lahcat-al-lugat* 'ın gayesi, sayısı o kadar fazla olmayan Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları ile, galat sözlerin bu dillerdeki asıllarını göstermekten ibâret idi. Vefik Paşa 'nın Türkiye Türkçesinin lugat hazînesini tesbit yolunda ilk büyük ve şuurlu adım teşkil eden *Lehce-i Osmânî* 'sinin ise, zengin muhtevâsına rağmen, bâzı mühim noksanları vardı ve bilhassa kullanılışını güçleştiren karışık bir tertipteydi. Şemseddin Sâmî 'nin, ardında bizzat kendisinin üç büyük lugat tecrübesi bulunan bu eseri, devrine Türkçe 'nin zengin ve tertipçe en mükemmel lugatini getirmiştir. Onun, daha ilk kısımları neşrolunurken kadın mecmualarına kadar hararetli yazılarla karşılanması, böyle bir lugate duyulan ihtiyacın bir ifâdesidir (meselâ bk. Râsime, *Kam s-ı Türkî*, *Hanımlara mahsus gazete*, nr. 279, 7 eylûl 1316, s. 1—3). Bu münâsebetle çıkan yazılarda Vefik Paşa 'nın eserinin metrûk denecek kadar rağbetsizliğe düştüğü ifâde olunur.

Kamus-ı Türkî, taşıdığı addan başlayıp, Türkiye Türkçesini Türk dilinin tarihî ve coğrafî yayılışı içindeki umûmî yeri ile tesbit eden mukaddimesi, muhtevâ ve tertibine kadar esere hâkim olan yeni zihniyet ile Türk lugatçiliğinde bir merhale teşkil etmiştir. Üç dilden mürekkep bir lisan addolunarak Türkçe 'ye Osmanlıca denilen bir devirde, yanlış olduğunu gösterdiği bu tâbiri lugatinden daha 18 sene önce reddeden müellif, Türkçü zihniyetine ve Türkçe 'yi diğer şûbeleri ile bir bütün telakkî etmesine rağmen, Ahmed Vefik Paşa 'nın dahi lugatine veremediği „Türk" ismini çekinmeden eserine koymuş ve dilimize mahsus bir lugate, içinde ne kadar yabancı kelime bulunursa bulunsun, başka bir isim verilemiyeceğini ifâde etmiştir.

Türkçe 'nin kelimelerini en geniş ölçüde ortaya koymağa çalışan müellifin dil ve lugat zihniyetini, bilhassa kendisini en fazla meşgul etmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin ne nisbette lugate gireceği mes'elesinde aldığı tavırda buluruz. Bu mes'elede Şemseddin Sâmî menşe' fikri yerine, onları dilde kullanılma ve yaşıyan bir unsur teşkil etme ölçüsüne göre mütâlea eden bir görüş ile hareket ederek dilimizdeki kullanılış sâhalarının genişliği nisbetinde Türkçe 'nin malı addeder. Dili aslî ve yabancı menşe' li kelimeler ile birlikte bir bütün addeder. Bir lugatin, âit olduğu kelime servetini tam ve sahih bir surette aksettirebilmesi için, o dilin aslî kelimeleriyle birlikte, kullandığı yabancı kelimeleri de göstermesini şart sayar.

Ancak, müellifin lugatinde yer verdiği Arapça ve Farsça sözler, dilimizin tabiî unsuru hâline gelmiş, asıllarından çok farklı kullanılış ve mânalar kazanmış kelimelerden ibâret kalmayıp, yazı dilinde geçen diğer kelimeler de bunlara idhâl edilmiştir. Bunda *Dictionnaire Turc-Français* 'nin, Fransızca mukaddimesinde daha açık olarak temas ettiği üzere, sâdeleşmeğe doğru giden dilimizin arapça ve farsça kelimeler bakımından istikrar bulmamış olmasının, kalanlarla terkedilenlerin tamamen ayırdedilmemesinin, bittâ bir yandan yenilerinin girmesinin te'siri vardır. Şemseddin Sâmî 'nin yazı dilindeki arapça ve farsça kelimeler karşısında lugat müellifi ve dilde sadeleşme dâvasının adamı olarak tavrı başka başkadır. Günün yazı dilinde müstereken kullanılmakta olan bir takım arapça ve farsça kelimelerin varlığını bir vâkıa olarak kabûl edip mânaları için mürâcaat edeceklerin ihtiyaç'larına cevap vermekten kendini mes'ûl hisseden bir lugat müellifi olarak bunlara lugatinde yer vermiştir. Ancak çoğunun tasfiyesine tataftar olduğu bu kelimelerin hâl-i hâzırda ne derecede ve hangi sâhalarda kullanıldıklarını işâretle eskilik ve lüzûmsuzluklarını belirtmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca müellif, diğer lugat müelliflerinin Arep ve Fars lugatlerinden olduğu gibi aldıkları kelimeler ile günün yazı dilinde terkedilmiş kelimelerden bir kısmını eserinde tamâmen tasfiye etmiştir. Eserinin Türk dilinin tâyin ve tahdidine hizmet edeceğinden bahsetmesi ve onda arapça ve farsça kelimelerin Redhouse 'ın *Müntehebât-ı lugat-ı osmânîye* 'si, *Lugat-i Nâcî* ve Salâhî 'nin *Kamus-ı osmânî* 'si gibi lugat kitaplarındakinden çok daha az oluşu, bunun neticesidir. Böylece Nâmık Kemal 'in daha 1865 'te ifâde ettiği, Osmanlıca denilen ve üç lisanın kelimelerinden mürekkep dilde, aslî unsuru teşkil eden dilimizin bütün kelimeleriyle başta yer alması için Türkçe 'ye mahsus bir lugat tertip olunarak, bunda yazı dilimizde kullanılmayan arapça ve farsça kelimelerin, terkedilmek suretiyle tahditlerinin sağlanması fikri, Ahmed Vefik Paşa 'nın eserinden sonra *Kamus-ı Türkî* 'de yeni ve daha ileri bir tatbik sâhası bulmuştur.

Türkçe 'nin lugat hazînesini bütün zenginliği ile meydana çıkarmayı gaye edinmiş olan müellif, zamanımızda müştakları kullanılmasına mukabil, Anadolu Türkçesinin, unutulmuş veya

terkedilmiş eski sözlerine de yer vermeğe çalışmıştır. Bu fikrin başlangıcını *Dictionnaire Turc-Français*'de görürüz. Bunda dili eski kaynakları ile temâsa getirerek ona zenginleşme imkânları hazırlamak düşüncesi de mevcuttur. Arapça ve Farsça'dan kelimeler almak sûretiyle, aslî kelimelerinin mühim bir kısmını kaybettiğine inandığı Türkiye Türkçesine, şark Türkçesinin lugat hazinesini açmak tasavvuru da bu düşüncenin diğer bir tezâhürüdür.

Başka lugate ihtiyaç bırakmayacak derecede mükemmellik ve zenginlik vermeğe çalıştığından bahsettiği bu eserin arkasında, Zenker'den Redhouse ve A. Vefik Paşa'ya kadar şark ve garbın bütün bir lugat silsilesi vardır. Müellif, yerli ve bilhassa yabancı lugatlerde Türkiye Türkçesine âit kelime mevcûdunu bir araya toplayıp 20 senelik tecrübesiyle muntazam bir terkip meydana getirmiştir. İleride metin taramaları ve şifahî kaynaklardan söz derlemeleri ile Türkçe'nin meydana getirilecek büyük lugati için eserinin esas olacağına kanidir.

İki sene gibi kısa bir zaman içinde te'lif olunması dolayısiyle bâzı atlamalar, karşılık ve mâna inceliklerinin tâyininde bâzı isabetsizlikler olmuştur. Neşri münasebetiyle hakkında çıkan yarım kalmış imzasız bir yazı serisinde yalnız elif harfine mahsus atlanmış kelime ve mânaların kabarık bir listesi verilmiştir (*Kamus-ı Türkî hakkında mütâleât*, *Mecmua-i edebîye*, nr. 5—8, 29 receb—20 şâban 1318). Bunların bir kısmı Redhouse ve *Lehce-i Osmânî*'de mevcut kelimelerdir. *Kamus-ı Türkî*'yi, *Lehce-i Osmanî*'nin islâh edilmiş bir şeklinden ibâret gören Veled Çelebi, Ş. Sâmî'nin tahkîke değer vermediği için, mürettip hatâlarının bile farkına varmadan Velik Paşa'yı naklettiğini ileri sürmüştür (Kunoş, *Türk halk edebiyatı*, İstanbul, 1925, s. 6).

Türk dili ve edebiyatı hakkında millî görüşleri. Türk dili ve onun mes'elelerini millî bir görüşle ele alan devamlı ve şuurlu çalışmaları, Ş. Sâmî'ye Türkçü cereyânın çok dikkate değer ve mühim hizmetleri geçmiş simâlarından biri olmak sıfatını kazandırmıştır. Ş. Sâmî, yalnız Osmanlı sâhası içinde mütâlea edildiği bir devirde, dil ve edebiyatımızı Orta-Asya mâzisindeki aslî köklerinde arayan bir düşünüşün sâhibi olmuştur. Onda bu zihniyet, Veled Çelebî, Necib Âsım gibi şahsiyetlerin Türkçülük cereyânına hız kazandırdıkları devirde yazılmış olan *Kamus-ı Türkî* mukaddimesinden çok daha eski bir mâziye sâhiptir. Muhakkak ki daha 1881'de *Lisan-ı Türkî „Osmânî"* adlı yazısında, „Osmanlıca" ve „Çagatayca" tâbirlerini reddederek, bunların, hakikatte geniş bir coğrafî sâhaya yayılmış tek bir Türk dilinin birer şûbesinden başka bir şey olmadığını ifâde eder (*Hafta mecmuası*, nr. 12, 10 zilhicce 1298, s. 177 v. dd.). *Kamus-ı Türkî* mukaddimesiyle başka yazılarındaki Türkçü fikirlerin nüvesi bu mühim makaledir. Fikir hayatında bir dönüm noktasını haber veren bu yazı, ona Türkçü düşünüşün ön safında bir yer hazırlar. Daha önce Ali Suâvî ve Süleyman Paşada vücut bulan, dilimize Osmanlıca denilmesinin doğru olmadığı fikrine Şemseddin Sâmî'nin bu yazısı tam bir açıklık ve kat'iyet kazandırır. Dilde Türkçülüğün bir nevî beyannâmesi olan bu makalede, kurucusunun ismine nisbetle, devlete verilmiş olan „Osmanlı" ünvânının lisanımıza alem olamıyacağını, çünkü Türk dilinin ve milletinin Osman Gâzî'den önce de mevcut bulunduğunu, binaenaleyh bu tâbir yerine „lisan-ı-Türkî" denmesi icap ettiğini ileri sürer ve aynı görüşle „Çagatayca" adının da doğru olmadığına işâret eder. En doğru tâbirin Osmanlıca yerine „garp Türkçesi" ve Çagatayca için de „şark Türkçesi" olduğunu ehemmiyetle belirtir. Aynı mecmuada ondan az bir zaman evvel kaleme aldığı bir yazısında da (*Lisanların ensâb ve taksimâtı*, nr. 8, 12 zilkade 1298, s. 125 v.d.) Türkçe'yi, lisaniyât ilminin esaslarından hareketle Sibirya'dan Halic'e ve Rumeli'ye kadar yayılmış tek bir dil olarak mütâlea eden Ş. Sâmî, bu iki lehçeyi millî bir zâviyeden mukayeseye tâbi tutar; safiığını ve garp Türklerinin zamanla unuttukları kelime ve tâbirleri muhâfaza etmesi bakımından şark Türkçesine değer verir; bu lehçeyi incelik ve güzelliğini beğenmekle berâber, Orta-Asya'dan berâberinde getirdiği kelimelerin mühim bir kısmını kaybedip başka dillerden daha çok kelime almış olan garp Türkçesine tercih edişi, daha saf kalmış olması kanâatine dayanır. Dilimizin ıslâhı ve hâlis Türkçe sözlerle zenginleştirilmesi için, aslî lisânımız dediği şark Türkçesinin lugat hazînesine mürâcaat edilmesi, Nevâî gibi büyük edebiyatçılarının eserlerinin mekteplerimizde okutulması gibi düşünce ve teklifleri, Türkçülük tarihinde ona mümtaz bir yer sağlamıştır. Hattâ az bir himmetle gerçekleşeceğine inandığı şark ve garp Türkçeleri arasındaki yakınlaşmadan doğacak dil birliğinin, ayrı coğrafî sâhalardaki Türk şûbelerine te'min edeceği siyâsî kuvvet ve faydayı dahi düşünür. Bu uyanışta, müellifin, ırk ve dil mes'elelerine gösterdiği hususî dikkat yanında, başta Wambéry'ninki olmak üzere o yıllarda tercümeleri de çıkan Türkistan seyahat-nâmelerinin de bir hissesi vardır. Daha sonra, İstanbul Türkçesi etrafında bir dil birliği düşün-

cesine varan Ş. Sâmî, başlangıçtaki görüşünü muhâfaza ederek muhtelif Türk şûbelerinin lisan farkları ile birbirinden ayrılmasının Türklük için tehlikeli olduğuna işâret eder (*Lisân-ı edebîmizin intihâbı*, *Sabah*, nr. 3146, 4 rebiülâbır 1316). Türk dilinin zamanla birbiri ile irtibatı kopmuş bu iki şûbesi arasında hâlâ mevcut müşterek esasların tesbiti ve mukayesesi *Kamus-ı Türkî* mukaddimesinde daha da gelişir. Ş. Sâmî 'nin Türkçe 'nin bu iki büyük şûbesinin münâsebetlerini kaybetmesinden dolayı duyduğu üzüntü, lugatına, devrin zihniyetini müsâit görmeyerek şark Türkçesinden kelimeler alamayışı karşısındaki teessüfleri, Türklüğün Orta-Asya 'daki kaynakları ile temâsı kaybetmemiz düşüncesinin birer ifâdesidir. Hususî bir ehemmiyet atfederek *Ḳāmūs al-aʿlām* 'a yazdığı *Türk*, *Turan* ve *Turânîye* maddeleri de onun Türklüğü Osmanlı sahasından dışarı çıkararak geniş bir coğrafya ve islâmdan önceki mâzisi içinde bir bütün hâlinde tanıtmağa çalıştığını açıkça gösterir. *Turânîye* maddesi, devrinde bu mevzûda yazılmış en iyi ve en etraflı mâlûmatı ihtiva eder.

Türk dilinin Ş. Sâmî 'yi en fazla meşgul eden meselesi, edebiyat ve yazı lisanımızın Arap ve Fars kelime ve kaidelerinin hâkimiyetinden kurtulup sâdeleşmesi ve millî hüviyetini kazanması dâvâsı olmuştur. Daha ilk yazılarından itibâren sâdeliğe karşı temâyülünü gördüğümüz Ş. Sâmî, Türkçe, Arapça ve Farsça 'dan mürekkep bir dil düşüncesi karşısında lisaniyat ilminin esaslarından hareket eden bir görüşle, üç dilden mürekkep bir dil olamayacağını, Türkçe 'nin, içindeki yabancı unsurlara bağlı değil, müstakil bir dil olduğunu dilimizin Arapça ve Farsça kelimelerden mümkün olduğu kadar uzaklaşması ve lisanımızdaki Arapça ve Farsça kelimelerin kendi kaidelerine göre kullanılmayıp Türkçe 'nin gramer kaidelerine tâbi kılınması gerektiğini ısrarla îzaha çalışmıştır. Bu düşüncesini daha *Lisan-ı Türkî „Osmânî"*, *Kitâbet ve inşâ*, *Okuyup yazmak* ve *Usûl-i mürâsele* gibi yazılarında ortaya atmış ve zamanla geliştirmişti. Bu dâvâ ile Meşrûtiyet ten ve Genç kalemler hareketinden evvel, en hazırlıklı ve ısrarlı mücâdelesini onun kaleminde bulmuştu.

Daha evvelki makaleleri bir tarafa bırakılırsa, ilk halkası 1897 'de *Tercümân-ı hakîkat* ve *Servet-i fünûn* 'un müşterek fevkalâde nüshasında başlayıp, 1316 (1898—1899) 'da *Sabah* gazetesinde en kesif noktasına vardıktan sonra *Tarîk* (1317=1899) ve *İkdam* (1319=1902) gazetelerine uzayan bu yazı silsilesinde devamlı surette üzerine döndüğü düşüncelerin esâsını ve lisan meselesi karşısındaki tavrını sarahat ve ısrarla belirtmiştir (*Edebiyât-ı mûstakbelemiz*. *Sabah*, nr. 3343,30 şevvâl 1316). Ş. Sâmî görüşlerinde aşırılığa gitmeyerek, bütün yabancı kelimelerin dilimizden çıkarılmasını isteyen tasfiyeciliğe tarafdar olmamıştır. Lisanımızdan çıkarılmasını istediği, Türkçeleri mevcut bulunan ve konuşma dilinde kullanılmayan kelimelerdir. Konuşma diline girmiş kelimeleri ise, artık Türkçe 'nin malı olmuş kabûl eder. Devrinde akisleri geniş olan ve matbuatta uzun uzadıya münâkaşalara yol açan bu düşünceleri, ikinci meşrûtiyetten sonraki millî dil ve bilhassa *„Genç kalemler"* mecmuasındaki „Yeni lisan" hareketinde yaşar. *Genç kalemler* mecmuası yapılan hücumlara karşı Ş. Sâmî 'nin *Lisan ve edebiyatımız* adlı makalesini neşrettiği gibi, bu hareketin mümessili Ömer Seyfeddin, daha sonra aynı mes'eleler etrafında Ali Kemal ile olan münâkaşalarında, kendi fikirlerinin yeni şeyler olmayıp daha önce Ş. Sâmî tarafından da ifâde edilmiş olduğunu belirtir (*Osmanlıca değil, Türkçe, Türk sözü*, nr. 5, 8 mayıs 1330, s. 33 v.d.; *Güzel Türkçe*, *Tanîn*, nr. 1955, 20 mayıs 1330).

Ş. Sâmî 'deki Türkçü düşünüşün diğer mühim tecellîsi, edebiyatımız hakkındaki fikirleridir. Onun, daha 1881 'de Türk edebiyatının başlangıcını Türk kavmi'nin Orta-Asya 'daki mâzisinde aradığını, edebiyatımızın İslâmdan önceki bir devresinin mevcûdiyetini kabûl ettiğini de görürüz (*Şarkta şiir ve şuarâ*, *Hafta*, nr. 7, 5 zilkade 1298, s. 105 v. d.). *Orhun âbideleri* ile. *Kutadgu bilig* 'i tanıdıktan sonra, bunları Türk okuyucusuna vermek ihtiyacını hissederek ilk tercüme eden de odur. Onun yeni nesiller için Orta-Asya Türk edebiyatında, lisanımızın aslını ve daha sâf kalmış tarafını gösterecek klâsikler araması çok dikkat çekicidir. Önce, Ali Şîr Nevâî 'nin, Türk çocuklarına okutulması temennisinde bulunan Ş. Sâmî, ömrünün sonlarında Türk dilinin ve millî edebiyatımızın esâsı olarak gördüğü *Kutadgu bilig* 'in de mekteplerimizde tedris olunması fikrini ileri sürer. Diğer taraftan yine başından itibâren Ziya Paşa 'nın *Şiir ve inşâ* makalesindeki görüşlerini kabûl edip, halk şiirini millî ve daha tabii bulduğu için, dîvan edebiyatına tercih etmiş, aynı zamanda bu şiirin meziyetlerini yeni yetişen edebiyatçılara örnek göstermiş (*Şarkta şiir ve şuarâ*, s. 108 v. d.) ve bu düşünceyi sonuna kadar muhâfaza ederek „ne kadar yükselmiş olursa-olsun bir edebiyatın kökü, duygu ve dili ile halkta olmalıdır... Gerçek edebiyat millî duyguların millî bir lisanla ifâdesinden ibârettir" şeklindeki mütâlealarla belirttiği üzere, edebiyatta halkın dilini ve duygularını esas değer olarak kabûl etmiştir.

(Mehmed Emin, *Türkçe şiirler*, İstanbul, 1316 „takrîz", s. 10 v. d.).

Son yıllarında Ş. Sâmî'nin faaliyetini eski Türk dili sâhasına teksif etmesinde Veled Çelebi ve Necib Âsım'ın da te'sir ve yardımı olmuştur. Necib Âsım, *Kutadgu bilig*'i Vambéry neşri üzerinden tercümeye çalışan müellife, ondan daha doğru olan Radloff neşrini ve Thomsen'in Orhun abidelerine dâir eseri ile, bunlardan sonra Kıpçak diline âit muhtelif lugatleri ve *al-Tuḥfat al-zakiya*'yi kendisinin te'min ettiğini kaydetmektedir. 1900'de, *Kamûs-ı Türkî* mukaddimesinde, Türk dilinin yazılı vesîkalara göre mazisine başlangıç olarak X. asır öncesini almamasına bakılırsa, o devirde henüz Orhun âbidelerini lâyıkiyle tanımadığı anlaşılır. Şemseddin Sâmî son eseri olan *Lehce-i Türkîye-i memâlik-i Mısır*'ı, Abū Ḥayyān'ın *Kitāb al-idrāk*'i ile, Houtsma'nın neşrettiği *Kitâb-ı mecmû'-ı tercümân-ı türkî...*, *Codex Cumanicus* ve *al-Tuḥfat al-zakiya*'yi terkip etmek sûretiyle meydana getirmiştir.

Onun neşre hazır olan *Kutadgu bilig* ve Orhon âbideleri metinlerinin îzahlı tercümeleri, *al-Tuḥfat al-zakiya* metin ve tercümesi, Kıpçak Türkçesinin umûmî lugati ve diğer bâzı araştırmalarının zamanında neşredilmemesi bir talihsizlik olmuştur.

Ş. Sâmî dâimâ yeni ve çok defa devrini aşan fikirlere sâhip bulunmaktaydı. Onun bu yönü aşağıda zikredilen hususlarda da görülür: dildeki tutumlarını tasvîp etmemekle berâber, uğradıkları hücumlara karşı Servet-i fünûncuları = kendi nesli içinde tutan ve müdâfaa eden yine o olmuştur. Lâtin harflerinin kabûlüne temâyül göstermiş, bizde de, Avrupa'daki Şark dilleri mektebi gibi, başta Arapça ve Farsça olmak üzere, çeşitli şark lisanlarını modern usullerle tedris edecek bir müessesenin kurulması lüzumunu bellirtmiştir. Çocuk kitapları mevzûunu başlı-başına bir mes'ele olarak ele almıştır. Edebiyatta yeniliğe taraftar olduğunu da Recâî-zâde'nin hücumlara uğrayan *Ta'lîm-i edebiyat*'ını, avrupâî tarzda bir belâgat kitabı sıfatı ile müdâfaa etmek gibi vesilelerle göstermiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Ahmed İhsan, *Şemseddin Sâmî Bey* (*Servet-i fünûn*, XI, nr. 275, 6 haziran 1312, s. 226 v. dd.; burada yer alan ve kendisi tarafından yazılmış bulunan hâl tercümesinin ikinci neşrinde bâzı kısımları ikinci neşrinde çıkarılmıştır: *ayn. mecmua*, nr. 687, 10 haziran 1320, s. 163 v.d.); Veled Çelebî, *Lisanımızın esasları ve Şemseddin Sâmî Bey* (*Resimli kitap*, 1 eylül 1324, nr. I, s. 24—29); Paul Horn, *Geschichte der Türkischen Moderne* (Leipzig, 1902), s. 38 v.d.; Abdurrahman Şeref, *Tarih müsâhabeleri* (İstanbul, 1339), s. 336—341; İbrâhim Neemi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1341), II, 217—221; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul 1342), III, 87 v.d.; Akçuraoğlu Yusuf, *Türkçülük* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928), s. 352—355; Necib Âsım, *Ş. Sami* (*T T E M*, 1930, yeni seri, nr. 2, s. 24—34); J. H. Kramers, *Sāmī* (*EI*), Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Şemseddin Sâmî* (İstanbul, 1934); İsmail Habib, *Avrupa edebiyatı ve biz* (İstanbul, 1941), II, tür. yer.; Âgâh Sırrı Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları* (Ankara, 1949), tür. yer.; Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi*, (İstanbul, 1948), s. 336—338.

(ÖMER FARUK AKÜN.)

ŞEMSİYE. ŞAMSİYA, ABU 'L-ŞANĀ ŞAMS AL-DİN AḤMED B. ABİ 'L-BARAKĀT MUḤAMMED B. 'ĀRİF ḤASAN'ın Halvetîye içinde kurduğu şûbeye verilen addır. Halvetîye'nin bu şûbesi „Sivâsiye" de tesmiye olunmuş fakat sonra bunun içinde, 'Abd al-Aḥad Nūrî-i Sîvâsî (ölm. 1061=1651)'nin kurduğu şûbeye „Sivâsiye" adı verilmiş, Şams al-Dîn'e mensup olanlara ise „Şemsîye„ denilmiştir. *Tibyān*, Şams al-Dîn Aḥmed'in, 928 1521/1522)'de Zile'de doğduğunu yazıyorsa da, bilhassa Halvetîye meşâyihine âit mevsûk mâlûmatı, *Hadîyat al-iḫvān* adlı mensur Türkçe eserde toplayan Naẓmî Muḥammed (1112= 1700/1701), onun 926 (1520)'da doğduğunu bildirmektedir. 1003 (1594)'te yazdığı *Nekd-i hâtır* (yahut *Naḳd al-ḫāṭir*)'da, yaşının yetmişi aştığını kaydettiğine göre, doğum yılı olarak bu son tarihi kabûl etmek gerekir. 7 yaşında iken babasiyle Amasya'ya gidip, babasının şeyhi ve Sayyid Yaḥyā-i Şirvānî (862=1458)'nin halîfesinin halîfesi Amasyalı Muşliḥ al-Dîn'e ve aynı koldan gelen Şirvanlı Macd al-Dîn'e intisâp etmiş, İstanbul'a gelip tedris hayatına atılmış, sahn müderrisliğine kadar yükselmiş; fakat bir gün kazaskeri ziyârete gittiği zaman, mevkî istiyenlerin küçülmelerini görüp öğrenmiş ve tasavvuf yoluna sülûküne bu vak'a sebep olmuştur. Zamanında büyük bir şöhrete ulaşan Şams al-Dîn Aḥmed, hacca gitmiş, Zile'ye uğrayıp akrabasını ziyâret eylemiş, sonra İstanbul'a dönüp tedris ve va'z ile meşgul olmuştu. Her hâlde esmer oluşundan dolayı kendisine Kara Şemsî ve Kara Şemseddin denildiğini Peçevî (*Tarih*, II, 290 ve Nazmî Muḥammed (*Hadîyat al-iḫvān*) kaydetmekte, aynı zamanda bütün kaynaklar, Eğri seferinde bulunduğunu ve savaşa da katıldığını bildirmektedir. *Naḳd al-ḫāṭir*'ı, 1003

1594—1595)'te Sivas'ta yazdığına göre, mezkûr şehre gidip orada yerleştiği anlaşılmaktadır. Rebîülevvel 1006 (Teşrin I-II, 1597) Sivas'ta vefat etmiş, tekkesine gömülmüş, sonradan medfenine bir türbe yapılmıştır. *Hadîyat al-Iḫvân*, vefatına söylenen üç tarih kaydetmektedir ki üçü de aynı yılı gösterir. Bu bakımdan vefat yılını farklı gösteren kaynakların yanılmış olmaları muhtemeldir (bk. *Sicill-i Osmânî*, III, 165).

Şemseddin Sivâsî'nin 30 ve belki de daha fazla eseri vardır. Manzum eserlerinden olup Ebû Ḥanîfa'nın menakibine âit bulunan ve 1001 (1592-1593)'de te'lifi ikmâl edilen *Kitâb al-ḥigâż min şavb ġamâm al-faġyâż* adlı eseri (bk. *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, 1839), 1291'de İstanbul'da basılmıştır. Mevlidi, İstanbul'da (1286, 1936 ve 1949) ve Sivas (ts.)'ta basılmıştır. Mensur kitaplarından *Menâkib-i çahâr yâr-i güzîn*'i İstanbul'da (1290, 1309, 1312) basılmıştır. Sivâsî, bu eserini, 8 cemâziyelevvel 989 (10 Temmuz 1581)'da bitirmiştir. 1002'de istinsah edilmiş bir nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 6434'te kayıtlıdır. Manzum kitapları, *Dîvân-ı ilâhiyât*, *Süleyman-nâme*, *İrşâd al-'avâm*, *Menâsik-i hacc*, *Mi'râc al-aḥlâḳ*, *İbret-nümâ*, *Gülşen-âbâd*, *Heşt behişt*, *Mi'râc al-aşvâḳ*, *al-Şafâyiḥ fî tarcamat al-lavâyiḥ* ve *Tarcama-i kaşîda-i bur'a* ile Attâr'ın *İlâhî-nâma* ve *Pend-nâma*'sından yaptığı tercümelerdir. *Hadîyat ol-'ârifîn va asmâ' al-ma'allifîn* (İstanbul 1951, I, 150 v. d.), manzum *Mantîḳ al-ṭayr* tercümesi ile manzum ve mensur *Risâlat al-ta'vîl* adlı bir risâlesi bulunduğunu kaydeder. Mensur kitapları ise şunlardır: Gazâlî'nin risâlelerinden faydalanarak dört bölüm üzerine ve ma'rifet hakkında, 993 (1585)'te te'lif ettiği *Manâzil al-'ârifîn*; ehl-i sünnet akaidine dâir *Durar al-'aḳâ'id*; 1003 (1594/1595)'te 70'i aşkın bir yaşta Sivas'ta tasnif ettiği ve Eshâb-i kehf, Hızır ve Musa ile Ẕu'l-Ḳarnayn kıssalarına dâir *Nakd-i hâtır* (yahut *Noḳd*; *al-ḥâṭır*); *Emr-i ilâhî*; *Şerh-i kelimât-ı Kumayl b. Ziyâd*, *Dâ'irat al-uṣûl*; *Laṭâ'if al-âyât va nuḳûş al-bayyinât*; *İlcâm al-nufûs*, *Şerh-i gazelîyât-ı Sultan Murâd-i sâlis*; Farsça kavâide dâir *'Umdat al-adîb fi'l-ta'allum va 'l-ta'dîb*; *Cilâ' al-'uyûn al-'ârifîs al-muḥaddara*; Ḥâfiẓ al-Dîn Aḥmed al-Nasafî (ölm. 710=1310)'nin *Manâr al-anvâr*'ının, İbn Ḥabîb al-Ḥalabî nâmiyle tanınan Zayo al-Dîn Abu 'l-'İzz Ṭâbir b. Ḥasan (ölm. 808=1405)'ın meydana getirdiği *Muḫtaṣar al-Manâr*'ının şerhi olan *Zubdat al-asrâr fî şarḥ muḫtaṣar al-Manâr*; İbn Hişâm (ölm. 762=1360)'ın *Ḳavâ'id al-i'râb*'ının şerhi olan ve zilka'de 967 (temmuz-ağustos 1560)'de tasnif edilen *Ḥall ma'âḳid al-ḳavâ'id* (*Kaşf al-ẓunûn*, I, 124, II, 1825 v. d.). *Ḳaşîda-i bur'a* metni ve manzum tercümesinin, 986 (mart 1578) evâilinde kendi el yazısıyle olan nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 3053'te kayıtlıdır. Çiçeklerin karşılıklı konuşmasına dâir *Gülşen-âbâd*'ının bir nüshası, Konya'da Mevlânâ müzesi kitapları arasında 1670 numarada kayıtlıdır. Ebû Ḥanîfa'nın *Manâḳıb*'ine âit yazdığı kitabın sonunda 1001 hicrîye kadar tasnif ettiği kitapların adlarını zikretmektedir.

Şemseddin Sivâsî'nin, manzum ve mensur eserlerinin hemen hepsinden, Hanefî mezhebine pek bağlı bir zât olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Arûza, lisana hâkim olmakla berâber, onda üstün ve coşkun bir şâir ruhu yoktur. „Şemsî" mahlasını kullanır ve şiirleri zâbidânedir. Kurduğu şûbenin alâmeti farikası olarak Halvetiye'de beyaz çuha veya keçe üstüne siyah dikişli olan tacın, Şemsîye'de sarı çuhadan olmasıdır. Bunlarda taeın tepesine, en küçüğü üstte olmak üzere, birbirinden küçük üç dâire, en üste de bir düğme ilâve edilmiştir. Zikirde de *esmâ-i seb'a* denen *Lâ ilâha illa 'llâh*, *Allâh*, *Hû*, *Ḥaḳḳ*, *Ḥayy*, *Ḳayyûm*. *Ḳahhâr* adlarına *Ḳâdir*, *Ḳavî*, *Cabbâr*, *Mâlik*, *Vadûd* adları eklenmiştir ki böylece 12'ye çıkan bu adların son beşine *Furû'ât-i asmâ'* denilmiş ve Sivâsî bu 12 adla „sülûk"ün esas tutmuştur. Şemsîye şûbesinde riyâzet, halvet ve müeâhede pek kuvvetlidir.

Bu adda bir tarîkatin Badavîye'nin kolu olarak Mısır'da da mevcud olduğunu Le Châtelier (*Confrérics*, s. 50) kaydetmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Müstekîm-zâde Süleyman Sa'deddin, *Ḥulâṣat al-hadîya*, mecmua, Üniv. kütüp., nr. TY 9686, var. 162b—185b); Harîrî-zâde Kemâleddin, *Tibyân vasâ'il al-ḥaḳâyiḳ* (Süleymaniye, Fâtih, 431, II, 209—217); M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 95 v. d.; M. Sâdık Vicdânî Ebû Rıdvan, *Tomâr-ı turuk-ı aliyeden Halvetîye silsile-nâmesi* (İstanbul, 1338 — 1341); Nazmi Muhammed, *Hadîyat al-iḫvân* (Üniv. kütüp., nr. TY 1604); Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1281, I, 372; d'Ohsson, *Tableau général de l'empire Ottoman*, IV, 625; Hammer, *GOR*, IV, 236; ayn. mll., *Geschichte der osmanischen Diehtkanst*, III, 286. *EI*, mad. *Shamsiya*.

(ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI)

ŞEMS-ÜD-DEVLE. ŞAMS AL-DAVLA, ABÛ ṬÂHİR B. FAḪR AL-DAVLA, Büveyh-oğullarından. Fahr al-Davla [b. bk.]'nin ölümünden sonra emîrler onun 4 yaşındaki oğlu Mecd al-Davla'yı, annesi Sayyida'nın ve-

sâyetinde olmak üzere hükümdar ilân ederek, Hemedan ve Kirmânşâhân vâliliğini aynı şekilde küçük yaşta olan oğlu Şams al-Davla 'ya verdiler. Macd al-Davla delikanlılık çağına ulaşır-ulaşmaz, annesini iktidardan uzaklaştırmağa teşebbüs ederek, bu gaye ile 397 (1006/1007) yılında vezîr al-Ḫaṭîr Abü 'Alî b. 'Alî b. al-Ḳâsim ile anlaştı. Ancak Sayyida, Kürd şeybi Bedr b. Ḥasanvayh 'den yardım isteyince, bu zât Şams al-Davla ile birlikte Rey üzerine yürüyerek Macd al-Davla 'yi esir etti. Bundan sonra hükümdarlık Şams al-Davla 'ya tevcih olunda. Fakat Şams al-Davla, Macd al-Davla kadar yumuşak huylu ve itaatkâr olmadığından, Macd al-Davla bir yıl sonra hapisten çıkarılıp tekrar hükümdar ilân olunurken, Şams al-Davla de Hemedan 'a geri döndü. Bedr, 405 (1014/1015) yılında askerler tarafından katl edildikten sonra, Şams al-Davla ona âit bölgenin bir kısmını eline geçirdiği gibi, maktulün torunu Ṭâhir b. Hilâl b. Bedr de, dedesinin mülkünü geri almak isteyince mağlûp ve esir edildi. Babası Hilâl b. Bedr, önceden Sulṭân al-Davla [b. bk.] tarafından hapsedilmiş bulunuyordu Fakat şimdi Sulṭân al-Davla onu tekrar serbest bırakarak bir ordu ile birlikte. Şams al-Davla 'nin zaptetmiş oldoğu yerleri geri almak üzere gönderdi. Hilâl b. Bedr, ẕi'kade 405 (nisan mayıs 1015) 'te düşman ile karşılaştı. Savaş Hilâl 'in mağlûbiyeti ve öldürülmesiyle neticelendi. Bu zaferden sonra Şama al-Davla, Rey şehrini zaptetti; Macd al-Davla annesiyle berâber kaçtı. Ancak Şams al-Davla bunları tâkib etmek isteyince, birlikleri ayaklanarak, onu Hemedan 'a dönmeğe zorladılar. Bunun üzerine Macd al-Davla, annesi ile birlikte Rey 'e geri döndü. 411 (1020/1021) yılında Hemedan 'da Türkler ayaklandılar; Şams al-Davla, İsfahan vâlisi Abū Ca'far b. Kâkavayh 'e mürâcaat ederek onun yardımı sâyesinde âsileri şehirden çıkarmağa muvaffak oldu. 412 (1021/1022) civârında Şams al-Davla 'nin oğlu Samâ' al-Davla babasını istihlâf etti ise de, 414 (1023/1024) senesinde Hemedan Kâkûyîler[b. bk.] 'in eline düştü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), IX, 93, 144, 173–175, 182, 208, 226; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, IV. 466, 469—473; Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 429. 431; Wilken. *Geschichte der Sultane ous dem Geschl. Bujeh nach Mirchond*, fasıl XII; Weil, *Gesch. d Chalifen*, III, 53. 57 v. dd.; Lane, *The Mohammadan Dynasties*, s. 142

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞEMS-ÜL-MA'ÂLİ. [Bk. ḲĀBŪS.]

ŞENDÎ. ŞENDİ, ŞINDÎ (18° 1' şimal arzında. 33° 59' şark tûlünde), Nil'ın şark kıyısında, Ḫarṭūm 'un takriben 104 mil şimâlinde. Mısır ile Sennar arasındaki eski kervan yolu üzerinde kâin bir şehir. Berberî eyâletinin başka bir idârî bölgesi de bu adı taşır Bugün Vādi-Ḥalfa Ḫarṭūm tren yolu üzerinde müteaddit lokomotif, demircilik ve debagat atölyeleri ile mühim bir istasyondur. Halen de müreffeh bir şehir olmakla beraber Şendi. vaktiyle bütün Sudan 'ın en mühim pazarlarından biri olup, nüfusu 50 000 'i buluyordu. Tarih boyunca barbar müstevlilerin ve merhametsiz yağmacıların eline düşmek ıztırabına duçar olmuştur. Bunun neticesi eski ehemmiyetini kaybetmesi olmuştur. Şendi, kadınlarının boyu-bosu ve güzelliği ile meşhur bir bö'genin merkezi olup. bu mıntakanın, eski zamanlarda kraliçeler tarafından idâre edilmiş olması mânidardır. XVIII. asırda yaşamış bir seyyahın 1772 'de bir Şendî „kıraliçe" siyle görüştüğünü nakleden beyanında, bu devre dâir müphem bir hâtıra kalmıştır (Bruce, *Travels*, VI, 448). Yakın zamanlara kadar şehir esir tâcirleri v. b. ticâret erbâbı için harâretli bir pazar yeri idi. Şehrin havâlisi, şimâlde ve cenupta olsun, Meroe 'nin eski parlak devrinin izleri olan binâ bakiyeleri ve onun harâbe hâlindeki ehramlarını ihtivâ etmektedir. 1822 'de şehir müthiş bir telâkete uğradı: *Mek* temsiye olunan ve kendisine *nimr* yani „panter" lekabı verilen yerli vâli, isyan hâlinde olan kabileleri bastırmak ve firar etmiş bulunan Memlûk beylerini cezalandırmak için babası Muḥammed 'Ali tarafından gönderilmiş bulunan İsmā'îl 'i, muhteşem bir ziyâfete dâvet etti. Mısırlılar sarhoş oldukları sırada binâlara ateş verildi ve İsmā'îl ile maiyeti alevler içinde yok oldular. Bunun intikamını almak üzere, Şendi, *defterdâr* Muḥammed Bey tarafından bombardıman edildi ve binlerce balk vahşiyâne bir şekilde katl-i âma tâbi tutuldu. 1884 'de general Gordon 'u kurtarmak üzere gönderilen kuvvet Şendî 'den geçmişti.

Bibliyografya: Prince İbrahim Hilmy, *Bibliography of Egypt and the Sudan*, II, 233; James Bruce. *Travels* (Edinburgh, 1813); Burckhardt, *Travels*, s. 277—361; Wallis Budge, *The Egyptian Sudan*, II. 402 v. dd.

(J. WALKER.)

ŞENFERÂ. AL-ŞANFARĀ. câhiliye devri şâirlerinden biri olup. Arapların. Ta'abbaṭa Şarran gibi bâzı şahıslar arasında yer verdikleri büyük bir „koşucu" ve teninin siyahlığı yüzünden de „Arapların kargaları" (*aġribat al-'arab*) diye tanınan şahıslardan biri idi. [Şâirin lekabı olan *ṣanfarā*

„kalın dudaklı, alt dudağı sarkık". mânasına gelmektedir]. Neseb âlimleri onun bütün cedlerini bilirler, fakat baş vurulan kaynakların, bizzat onun ve yakın cedlerinin adlarında bile ittifak etmedikleri göz önüne alınırsa, bunların zikrettikleri şeceredeki isimlere fazla güvenmek biraz muhâtaralı olacaktır. Bununla berâber cenûbî Arabistan'lı Bani 'l-İvâs b. al-Ḥiǧr b. al-Ḥanv b. al-Azd kabîlesine mensup olduğu ve netîce itibâriyle, cenûbî Arabistanlı olup, şiirleri zamanımıza kadar muhâfaza edilebilen nâdir şâirlerden biri bulunduğu ittifakla te'yit edilir. Daha çocukluğunda Ḳays 'Aylân'ın bir kolu olan Şabâba b. Fahm kabîlesinin mensupları tarafından esir edilmiş ve al-Azd'in kollarından Bani Salamân b. Mufarric'e mensup birinin yakalanıp onunla mübâdele edilmesine kadar, onların esiri olarak kalmıştı. Bani Salamân'dan genç bir kıza duyduğu aşkı açıklayıncaya kadar, bu kabîle arasında onlara mensup bir fert gibi yaşadı. Kız, onun gösterdiği bu alâkayı menfi karşıladı; bu yüzden al-Şanfarâ, kızın babasından bakarete mâruz kalınca, gidip, esâret hayatındaki ilk efendilerine sığındı. Bunların, kendisine hakiki menşe'ini açıklamaları üzerine Bani Salamân dan 100 kişi öldürmek sûretiyle intikam almağa yemin etti. Gerçekten de 99 kişi öldürmeğe muvaffak oldu. Küçük Fahm kabîlesi, eşkiyalığı ile meşhurdu; Ta'abbaṭa Şarran ile iş-birliği yaparak, hattâ Bani Fahm'in kaldığı yerden çok uzaklarda yaşayan kabîlelere bile uzun zaman dehşet saldı. Onun da, arkadaşı gibi, bütün baskınlarını geniş çöl bölgelerini katederek yaptığı rivâyet olunur. O, bu bölgelerden geri dönüşünü, içine su doldurulmuş deve kuşu yumurtalarını kuma gömerek emniyete alırdı. Öldürücü baskınını icra eder-etmez, tâkibine girişilince âdeti üzere, bütün sür'atiyle koşarak çöle kaçar, [sür'ati „al-Şanfarâ'dan hızlı koşucu" (*a'dâ min al-Şanfarâ*) diye darb-ı mesel hâlini almış olan (al-Maydânî, II, 152) şâiri] tâkip edenler susuzluktan ölmek korkusuyla avlarını kovalamaktan vazgeçerlerdi.

Bani Salamân'a karşı giriştiği pek kanlı mücâdelesi yukarıda işâret edilen gayeye ulaşınca, Ġâmid kabilesinden üç kişi bir gece onu, Abîda yakınında al-Nâṣif'de bir su başına gelirken pusuya düşürdüler. al-Şanfarâ, karanlıkta bunlardan ikisini okla yaralamasına rağmen bunlar yine de onu yenmeğe muvaffak oldular ve bir elini keserek kabîlelerine götürüp orada öldürdüler. [Yakalanışına dâir *Kitâb ol-aġânî*'de biraz farklı rivâyetler verilir ve onun bu hayat hikâyesini, daha câzipleştiren bir fıkra eklenir: al-Şanfarâ'nın uzun zaman teşbih edilen cesedine Bani Salamân'dan biri bir tekme atar. Kafatasından ince bir kemik parçası bu şahsın ayağına saplanır ve açılan yara onun ölümüne sebep olur. Böylece maktûllerinin sayısı 100'e çıkarak şâirin yemini gerçekleşir. Öldürülmeden önce ona hayli işkence edildi. Bu sırada, şiir inşad etmesi istenilince „Şiir meserret ânında söylenir" şeklindeki mukabelesi meşhurdur. Bununla berâber] onlara meydan okuyan beyitler inşad ettiği ve bu şiirlerinde kendisini gömmemelerini, cesedini sırtlanlara terketmelerini söylediği belirtilir. Msl. Abû Tammân'ın *Ḥamâsa*'sı al-Tabrîzî. *Şarḥ al-Ḥamâsa*, II, 24 'sinde bulunabilecek olan bu beyitler, muhtelif Avrupa dillerine tercüme edilmiştir. [(Bu şiir için ayrıca bk. *al-Aġânî*, XXI, 136; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r va 'l-şu'arâ'*, Kahire, 1364, s. 25 v. d. ve nâşirin gösterdiği yerler; Gaudefroy-Demombynes, *Introduction au livre de la poésie et de poètes*, Paris, 1947, s. 18 v. d. ve bilhassa s. 68, not 70; *Şarḥ al-Mufaḍḍaliyât*, nşr. Lyall, I, 197; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farîd*, Kahire, 1367, I, 101 v. d.).

al-Aṣma'î (216=831)'nin, şâirin *Dîvân*'ını Mekke'de al-Şâfi'î (ölm. 204=820)'den okuduğuna dâir bir kayda (al-Suyûṭî, *al-Muzhir*, I, 160) bakılırsa, şiirleri daha h. II. asrın sonlarında toplanmış bulunuyordu. Nitekim III. asrın ikinci yarısında onun şiirlerinden müteşekkil bir mecmua (*daftar*) mevcuttu (al-Şûlî, *Aḫbâr al-Buḥtarî*, nşr. Aştar, Şam, 1958, s. 135). Böyle bir eserden çok daha sonraları da istifâde edilmiştir. Nitekim] al-'Aynî (ölm. 855=1451), *Şarḥ Şavâhid al-kubrâ*, IV, 596), müracâat ettiği eserler arasında onun Ṯa'lab'in rivâyeti olduğu anlaşılan *Dîvân*'ını zikreder, fakat bu esere henüz rastlanılmamıştır. Bununla beraber, elimizde oldukça uzun ve ona isnad edilen iki şiir bulunmaktadır. Bunlardan biri, eski şiirlerden müteşekkil mecmua olan *al-Mufaḍḍaliyât*'dır (nşr. Lyall, nr. 20; nşr. Thorbecke, nr. 18): Şenfarâ bu şiirinde, Bani Salamân'dan Ḥarâm b. Câbir adlı birisini öldürmesiyle öğünür; fakat bu şiirin esas güzelliği belki de *nasîb* veya âşıkane kısmındadır. Bu şiir, Lyall'in mükemmel tercümesinden kolayca okunabilir. Bununla beraber diğer şiiri daha büyük bir şöhret te'min etmiştir. Umûmiyetle *Lâmiyat al-'arab* adıyla tanınan bu şiir, hamâsî duyguların ve mertliğin ifâdesi ile dolu bir kasîde olup, Sylvestre de Sacy tarafından garplı okuyucuların istifadesine arzedileli beri Arap şiirinin en parlak mahsûllerinden biri sayılmıştır. *Lâmiya* garp dillerinden bir çoğuna, hatta Leh diline tercüme edilmiştir. Bu şiir Arap edîbleri tarafır

dan da lâyık olduğu alâkayı görmüştür: Bunun, muhtelif neşirlerinde (İstanbul, 1300 v.s.) al-Mubarrad (ölm. 285=898)'e isnad olunan eski bir şerhi vardır. Fakat bu isnad hatalıdır, çünkü bizzat şârih eserin birçok yerinde metnini Abu 'l-'Abbās (al-Mubarrad)'dan ve bir defa da (s. 26) Aḥmed b. Yaḥyā dan, yani Kûfeli nahiv âlimi Ṣa'lab (ölm. 291=903)'den almış olduğunu zikretmektedir. Yine bu şerhle birlikte, al-Zamaḫşarī (ölm. 538=1143/1144)'nin yaptığı daha geniş bir şerh de basılmıştır (diğer şerhler için bk. *GAL, Suppl*, I, 54).

al-Mufaḍḍaliyāt'taki kasîde itirazsız, al-Şanfarā'nın eseri kabûl edilmekle berâber, *Lāmiyat al-'arab* için vaziyet böyle değildir. En eski ediplerin bu kasîde hakkında en küçük bir fikirlerinin bulunmadığı görülmektedir. Bu şiir, İbn Ḳutayba (ölm. 276=889)'nin şâirler hakkındaki eserinde zikredilmediği gibi, *Kitāb al-aġānī* (XXI, 134—143)'de şâire tahsis edilen oldukça uzun bahiste de buna dâir bir imâ yoktur. Her ne kadar al-Ḳālī (358=969) *Amālī*'sinin zeylinde (III, 208—212) bu kasîdeyi baştan-başa kaydederse de, eserinin daha evvelki bir kısmında (I, 157) bize, umûmiyetle al-Şanfarā'ya âid olduğu söylenmekle berâber, bunun hakîkatte Abū Muḥriz'in, yânî Basralı dil âlimi Ḫalaf al-Aḥmar (ölm. 175=791)'in eseri olduğunu bildirir. Eserinin bemen-hemen üçte ikisinin kaynağı, İbn Durayd (ölm. 321=933) olan al-Ḳālī, bu bilgileri de ondan almış ve muhtemelen muahhar edebî eserlerde, bu kaynaktan naklen tekrarlanmıştır. İbn Durayd'in Basra mektebi âlimlerinin edebi faaliyetleri hakkında çok etraflı mâlûmatı vardı ve onu Ḫalaf al-Aḥmar'den sâdece iki nesil ayırıyordu. Onun mâlûmatı, kaideten, al-Aṣma'ī (ölm. 216=831)'nin talebeleri vasıtasıyla Ḫalaf'e ulaşır. Netîce itibâriyle bu rivâyetin, bizzat kasîdenin verdiği delillerin geniş ölçüde teyidettiği bu beyânın, oldukça ehemmiyetli bulunduğunu kabûl etmemiz gerekir. Kolayca teşhis edilemiyen isimler hâriç, yer ve şahıs adlarının hiç bulunmayışı da eski şiirlerde mûtad hâricinde bir hâl olmakla, şüpheyi kuvvetlendiren bir keyfiyettir. Zirâ elimizde bulunan metni bir parça değil, bir bütün teşkil eden tam bir şiirdir. Buna, kasîdede kelimelerin seçilişinde, aynı devirde veya al-Şanfarā'ya yakın bir devirde yaşıyan şâirlere âid olduğu kabûl edilen diğer şiirlerde, kolay-kolay bulunmayan bir takım tâbir ve cümlelere yer verildiğini de ilâve etmek gerekir. Buna göre, Ḫalaf'in, *al-Ḥamāsa*'deki parçadan mülhem olarak, gerçekten yağnacı ve hunhar şâirin mağrur seciyesini akettiren bu şâheser'ini nazmettiği neticesine varılabilir. [Maamâfib, mes'eleyi tekrar ele alan C. Brockelmann (*GAL. Suppl.*, I, 53)'ın bu şiiri, al-Şanfarā'dan başkasına izâfe etmenin lüzûmuna kani bulunmadığını kaydetmek de icâb eder.]

Bunlara, *Ḥamāsa*'de şâirin arkadaşı Ta'abbaṭa Şarran'e isnad edilen ayni şekilde haşin ifâdeli bir şiirin al-Şanfarā'ya izâfe edildiği dikkate şâyan vakıasını da ilâve etmek gerekir. Fakat münekkitler bu şiirin de mezkûr Ḫalaf al-Aḥmar'ın tahrifi olduğunu ispat etmişlerdir (*Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 382; tab. Bulak, II, 160). [Nāşir al-Dīn al-Asad, bâzan Ta'abbaṭa Şarran'ın kızkardeşinin oğluna da isnad edilen mezkûr şiirin sahteliği hakkındaki kayıdları toplamış ve birer-birer gözden geçirmiştir (*Maṣādir al-ši'r al-cāhilī*, Kahire, 1962, s. 458 v dd.). Bu arada *Ḥamāsat al-Ḫālidiyayn*'den alınan ve al-'Utbī (ölm. 228 b.)'den nakledilen bir fıkra, yeni bâzı mes'eleler ortaya çıkarmağa müsâit görünmekle berâber, bu eski şiirin, aynı vezin ve kafiyede 47 beyitlik bir şiiri bulunan Ḫalaf'a isnâdının sebebini açıklamaktadır.]. Bu şiirlerin yanında *Kitāb al-aġānī* müellifi çok uzun bir şiirinin bir parçasını nakleder; ayrıca bir çok eski eserlerde, büyük bir ihtimalle uzun *ḳaṣīda*'lerin bakiyeleri olmayan diğer dört şiirden parçalar bulunmaktadır.

Bibliyografya: Mevzû şu eserde bütün derinliği ile ele alınmıştır: G. Jacob, *Schanfara Studien* (Münih, 1914/1915); bu esere göre hüküm vermek gerekirse, al-Şanfarā'nın şiirleri, Avrupa edebiyatında diğer bütün Arap şâirlerinin eserlerinden daha büyük bir alâka uyandırmıştır; bu çalışmada zikredilen eserlere sadece *Lāmiya*'nın almanca tercümesinin lüks bir baskısı (Hannover, 1923) ilâve edilebilir. Al-Şanfarā'nın şiirleri Jacob'un istifade ettiklerinden başka, çok eski eserlerde serpiştirilmiş olarak bulunmaktadır; fakat bunlar bilinenlere bir şey ilâve etmezler [Şâir hakkında daha sonraki tedkikler ve etraflı bibliyografya için bk. *GAL*. I, 25; *Suppl.*, I, 52 v d.; R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe*. Paris, 1966, s. 285]. (F. KRENKOV.)

(Bu madde Nihad M. Çetin tarafından ikmâl edilmiştir.)

ŞER'. [Bk. ŞERĪ'AT.]

ŞERCE. ŞARCA, Arabistan'da üç yerin adı: 1. Şarcat al-Ḳarīş, Yemen sâhilinde bir liman olup, burada Aden'e ihraç edilen *durra* için anbarlar vardı; Şarcat al-Ḳarīş, Kahire'de dersler vermiş bulunan meşhur gramer âlimi Sirāc al-Dīn 'Abd al-Laṭīf al-Zabīdī (ölm. 802=1399/1400)'nin doğduğu yerdir.

2. Mekke yakınlarında bir yer.

3. Basra körfezinde Korsanlar sâhilinde 'Omân ve Baḥrayn arasında bir liman.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 19; al-Muḳaddasî, *BGA*, III, 53, 69, 86, 92; İbn Ḥurdâẕbih, *BGA*, VI, 143; al-Ya'ḳûbî, *BGA*, VII, 317. 319; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld, mad. *Şarca*); *Tâc al-'arûs*, mad. *ş r c.* (G. S COLIN.)

ŞEREF-ED-DİN. ŞARAF AL-DİN, 'ALİ YAZDİ, (?—1454), meşhur bir İran tarihçisi ve şâiri olup, Yezd şehrinde doğmuştur. Şâh Ruḫ ([bk.]), saltanatı 807—850—1405—1447) 'un ve bilhassa onun ikinci oğlu ve 818 (1415/1416)'den, ölümüne kadar (838/1435) Fars vâlisi olan Mirzâ Abu'l-Fatḥ İbrâhîm Sultan 'ın maiyetinde bulundu. Sonradan 'Omar Şeyḫ Mirzâ b. Alî Sa'îd 'in kayın pederi ve Babur 'un anne tarafından dedesi olan genç Moğul hanı Yûnus Ḫân, Uluġ bey tarafından 832 (1428 1429)'de esir edilince, Şâh Ruḫ Şaraf al-Dîn 'i bu gence hoca tâyin etti. Şeraf al-Dîn onunla bir kaç yıl Yezd'de kaldı. Mîrzâ Sultan Muḥammed 846 (1442/1443)'da Irak-ı Acem vâlisi olunca, Şaraf al-Dîn 'i Ḳumm şehrine dâvet ederek kendisine çok i'zaz ve ikramda bulundu. Mîrzâ Sultan Muḥammed 850 (1446/1447)'de isyan edince, bu ayaklanmaya karışmış olmakla itham edilen Şaraf al-Dîn, Şâh Ruḫ tarafından emredilmiş olan îdamdan, Uluġ Bey 'in kendisini beraberinde Semerkand 'a götüren oğlu Mîrzâ 'Abd al-Laṭîf 'in babasının rasad için ona ihtiyacı olduğunu ileri sürerek şefâatte bulunması üzerine kurtuldu. Şâh Ruḫ 'un ölümünden sonra Horasan 'a hâkim olan Sultan Muḥammed, onun Yezd 'e dönmesini sağladı (853=1449/1450). Taft köyünde yerleşerek, kendi ismine izâfeten Şarafîya medresesini inşâ ettirdi ve 858 (1454)'de vefat ederek aynı medreseye defn olundu.

Eserleri. Âlim ve dindar bir zât olarak tanınmış olan Şaral al-Dîn Yazdî 'nin eserleri ehemmiyetlerine göre şöyle sıralanabilir: 1. *Ẓafar-nâma*, kendisine en büyük şöhreti te'min eden ve musanna bir üslûpla kaleme alınmış bulunan bu eser, Davlatşâh (*Taẕkira*, s. 426 v.d.)'ın ifâdesine göre, Şâh Ruḫ 'un oğlu İbrâhîm Sulṭân 'ın arzûsu üzerine te'lif edilmiş olup, mevzuunu Timur ve kendi zamanına kadarki ahfâdının tarihi teşkil etmektedir. Dört sene içinde yazılmış bulunan bu taribin kaynaklarını, Timur zamanındaki *bahşı* ve vak'anüvis'lerin eserleriyle, o devirleri idrâk eden yaşlı insanların ifâdeleri teşkil etmiştir (Bu eserin, asıl adının *Ẓafar-nâma* değil, *Fatḥ-nâma* olması lâzım geldiğine dâir krş. *Ẓafar-nâma*, nşr. M. 'Abbâsî, Tahran, 1336 hş., nâşirin mukaddimesi). Eserin yazma nüshaları ile muhtelif baskıları için bk. C. A. Storey, *Persian literature*, London, 1927—1939, I, 284 v. dd.; Ḫân Bâbâ Muşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi çâpî-i Fârsî*, Tahran, 1337-1342, I, stn. 1099, II, stn. 2495. Ayrıca parçalar hâlinde veya ihtisar edilmek suretiyle neşr ve Petis de la Croix tarafından *Histoire de Timur Bec...* (Paris, 1722) adı ile Fransızca'ya ve aynı tercümeden faydalanarak J. Darby tarafından, *The History of Timur* adı ile İngilizce'ye çevrilmiş olduğu gibi, muhtelif adlar altında ihtisar edilmiş nüshaları da vardır (bk. Storey, *ayn. esr.*, I, 286 v. dd.). 2. Büşîrî 'nin *Ḳaṣîda-i Burda* 'sine dâir şerhi; 3. *Kunh al-murâd fî 'ilm al-vafḳ va 'l-a'dâd* (*Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, 1521), ilm-i havâsla ilgili olan bu eserin ancak adı bilinmektedir; 4. *Ḥulal-i muṭarraz*, muammâ ilmi ile ilgili bir eserdir (Blochet, II, 1067; Rieu, *Suppl.*, s. 193). 5. *Tuḥfat al-faḳîr va hadîyat al-ḥaḳîr*, Arap ve İran şiirlerinden müteşekkil bir müntehabattır; 6. *Munşa'ât* ve diğer vesâik. Bu mensur eserleri dışında Yûnus Ḫân 'a ithafen yazılmış şiirleri de vardır (*Târîḫ-i Raşîdî*, trc. Elias ve Ross, London, 1895, s. 74, 84 v. d., 155).

Şaraf al-Dîn Yazdî, zamanında, iyi bir münşî olduğu kadar yazısının güzelliği ile de tanınmıştır (bk. Davlatşâb, *Taẕkira*, s. 428).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. 'Abd al-Razzâḳ-i Samarḳandî, *Maṭla' al-Sa'dayn* (nşr. M. Şâfi'), Lâhûr, 1360; Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'* (Tahran, 1337 hş.), s. 425—428; Ḥusayn Baykara, *Macâlis al-'uşşâḳ* (Cavnpur, 1314), s. 167.; v.d. Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1333 hş.), 15 v.d.; Râzî, *Haft iḳlîm* (Tahran, ts.); E. G. Browne, *Hist. of Pers. Liter.* III, 183, 362—365; diğer kaynaklar için bk. C. A. Storey, *Persian literature a Biobibliographical survey* (London, 1927—1939), I, 288; Ḥayyâmpûr, *Farhang-i suḫanvarân* (Tebriz, 1340 hş.), s. 296 v.d.; *EI*, mad. *Sharaf al-Dîn*. (TAHSİN YAZICI.)

ŞEREF HAN. ŞARAF AL-DİN, ŞARAF ḪÂN B. ŞAMS AL-DİN (1543—1603/1604), Osmanlı devletine tâbi Bitlis hâkimi ve Kürt tarihine dâir mâruf Farsça bir eser müellifi. Babası Şemseddin Bey, ecdâdının ocaklığı Bitlis 'in, Irakeyn seferi sonunda Ulema Paşa 'ya verilip kendisinin Malatya sancağına tahvil edilmesinden müteessir olarak Şah Ṭahmasp I. 'a itâat ve dehâlet etmiş, şah da ona hanlık pâyesi ile Sarâv ve civârını vermişti. Şaraf Ḫân Ḳumm 'a bağlı Kereḫrûd kasabasında, Şemsed-

din Bey 'in Musullu Emir Han 'ın kızı olan zevcesinden, 20 zilkade 949 (25 şubat 1543) 'da dünyaya geldi. 9 yaşında şâha intisap etti. 12 yaşında, Ruzagi aşiretinin isteği üzerine, Şirvan-'da Sâliyâa ve Maḥmûdâbâd beyliğine getirildi. Ancak, 3 sene sonra, lalasının ölümü üzerine zuhur eden karışıklıklar sebebi ile, babasının dayısı olup, Hemedan hâkimi bulunan Muḥammed Bey 'e teslim olundu. Şaraf Ḫân sonraları bu beye dâmed oldu. Şehzâde Sultan Bayezid-'in İran 'a ilticâsı sırasında tekrar itibar kazanan babasına Kerehrûd tevcib edilmiş, onun ölümü üzerine de Ruzagi aşîreti beyliği Şaraf Ḫân 'a intikal etmişti. İki sene Ḳazvin 'de şâhın hizmetinde bulunan Şaraf Ḫân, Ḫân Aḥmed 'in esâretini (975=1567) müteâkıp, Gîlân 'ın muhâfazasına diğer beylerle berâber me 'mur olup Gîlân 'lı Hâşim Sulṭân 'ı mağlûp etti. Fakat bu ülkenin bavasiyle imtizac edemediğinden Ḳazvin 'e dönmesine müsaade olundu. Şaraf Ḫân Şah Ṭahmasp I. 'ın son yıllarında zuhur eden karışıklıktan huzursuzluk duyarak Şirvan 'a gitmeğe tâlip oldu. Sekiz ay kadar burada kalıp İsmail II. 'in cülûsunda (ağustos 1576) Ḳazvîn 'e çağırılarak kendisine Akrâd beylerbeyliği tevcib olundu. Ḳazvîn 'de oturarak Kürdistan, Luristan, Gürân v. s. yerlerdeki Akrâd beylerinin idâresini deruhte edan Şaraf Ḫân 'ın gördüğü itibar, düşmanlarının kıskançlığını celbetti ve bunların onu, şâhın yeğeni Sultan Ḥasan Mîrzâ 'yı taht'a geçirmek üzere tertiplerde bulunmakla itham etmelerine ve Nahçıvan hâkimliği ile Ḳazvîn 'den uzaklaştırmalarına sebep oldu. Şaraf Ḫân muhtemelen bu sırada Osmanlı hükümdarına mürâcaat ederek ecdâdının ocağı Bit iş sancağına tâlip olmuş olmalıdır. Devlet henüz Safevîler ile harbe karar vermediğinden bu arzusu yerine getirilememiş, fakat harbin ilânından sonra Şaraf Ḫân itâata dâvet olunmuştur. Van beyler-beyi ile Hakkâri ve Maḥmûdi hâkimlerinin aracılığı, nihâyet kendisine Bitlis sancağı beyliğinin ocaklık sûretiyle tevcihini te 'min etmiş ve 986 şevvalinde (1 kânun I. 1578) Nahçıvan 'dan ayrılan Şaraf Ḫân Osmanlı ülkesine girmiştir (*Şaraf-nâme*, nşr. Veliaminof-Zernof, II, 448–455; Bitlis sancak beyliği devresi hakkında diğer kaynaklardaki bilgiler için bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri, I, 1578–1580*, İstanbul, 1962, s. 64–66. Şehzâde Mehmed [III. 'ün sünnet düğünü vesilesiyle, 1582 nisanında İstanbul 'a gelen Şaraf Ḫân, huzûra kabul edilerek el öpmüştür: Seyyid Lokman *Zübde tü 'l-tevârîh*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kütüp., nr., 1973, 96b). 10 sene müddetle şark seferlerine katılıp, çeşitli muhârebelerde hazır bulundu (Kütükoğlu, *ayn. esr., tür. yer*); Bu arada, Revan 'ın zapt ve tahkimi ile biten sefer sırasında, Tiflis 'e yapılan sevkiyatta gösterdiği yararlık dolayısiyle kendisine ayrıca mülhakatı ile birlikte Muş nâhiyesi tevcib olundu (*Şaraf-nâme*, I, 456). Zilkade 1001 (ağustos 1593) tarihli bir hükümde, timar tevcihi teâmülüne aykırı olarak, Şaraf Ḫân 'ın Bitlis sancağında düşen zeâmet ve gediklere yeni tayinler yaptığı, bu hakkın Van beyler-beyisine âit olduğu ilâde olunarak, Şaraf Ḫân 'ın bu şekildeki hareketlerden men edilmesi emrolunmuştur (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, LXIX, hüküm nr. 611). Şaraf Ḫân 1005 senesinin son günü (13 ağustos 1597 oğlu Şemseddin Bey lehine Bit iş hâkimliğinden çekilmiş, ve tarihini ikmâl ile meşgul olmuştur. Bitlis 'teki türbesi bir müddet önce yıkılmış olduğundan mezar kitâbesi bulunamamıştır. 1012 (1603/1604) tarihinde vefat etmiş Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 72) olmalıdır. Bitlis 'te gösterişli cephesi ile dikkati çeken gökmeydan medresesi Şaraf Ḫân 'ın binâsı olup, kitâbesinden 997 (1588/1589) 'de tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Müellifin *Şaraf-nâme* adını taşıyan farsça tarihi, Kürdlerin menşe 'i, örfleri, dağıldıkları sâhalar ve muhtelif sülâleleri hakkında tafsilâtla (eserin muhtevâ nokta-i nazarından tahlili için bk. mad. KÜRDLER), müellifin kendi hâl tercümesini ve 1005 (1596/1597) 'e kadar pek kısa bir Osmanlı ve muâsır İran ve Tûran hükümdarları tarihini ihtivâ eder. Müellif eserinin mukaddimesinde mensup olduğu kavmin tarihine dâir İran tarihlerindeki bilgiler ile, sözüne güvenilir kimselerden dinledikleri ve bizzat müşâhede ettiklerini kaleme aldığını kaydediyor. Mehmed Tâhir, *Şaraf-nâme* nin bâzı maddelerinin tarihî hakikatlere uymadığına işaret ettiği (*Osmanlı müellifleri*, göst. yer.) gibi, müellifin idrâk ve müşâhede ettiği devre hakkında eserinin *Ḫâtima*, 'sinde verdiği bilgiler de pek kısa ve kifâyetsiz görünmektedir. *Şaraf-nâme* hakkında yapılan tetkikler için bk. C. A. Storey, *Persian literature, a bio-bibliographical Survey* (London, 1927–1939. I/1, 368). Eserin müellif hattı bir nüshası Bodleian kütüphânesinde nr. 312) olup (bk. *ayn. esr.*, s. 367; ayn. yer 'de *Şaraf-nâme* 'nin diğer nüshaları da gösterilmiştir. Bursalı Tâhir, Siird civârında şeyhler elinde aslî nüshanın bulunduğu rivâyetini kaydediyor: *Osmanlı müellifleri*, göst yer.), tam metni V. Veliaminof-Zernof tarafından neşrolunmuştur: *Scheref-Nameh ou Histoire des Kourdes, par Scheref prince de Bidlis; publiée par la première fois ...*, I–II, Peterasburg, 1860–1862. Aynı seride *Şaraf-nâme* 'nin François Bernard Char

many taralından yap-lmış fraasızca tercümesi de intişar etmiştir *Cheref-Nameh ou Fastes de la Nation Koarde...*, I—II, Petersburg, 1868 — 1875.

Şaraf-nâme'nin Türkçe'de, ikisi eski biri yeni olmak üzere, üç tercümesi bilinmektedir: 1078'de müellifin torununun oğlu Şeraf Ḫân b. Abdāl Ḫân b. Ziyā' al-Dīn Ḫān b. Şaraf Ḫān'ın arzusu üzerine, Abdāl Ḫān'ın kardeşi Muḥammed b. Aḥmed Bey Mirzā tarafından yapılmasına başlanan tercümenin. Ali Emîrî tarih kitapları, nr. 364'te bulunan müsvedde hâlindeki nüshası (*İstanbul kütüphâneleri, Tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I, *Türkçe tarih yazmaları*, 3. fasikül, s. 322), 30 rebiülevvel 1080 (30 ağustos 1669)'da tamamlanmıştır (İstanbul belediye kütüp., M. Cevdet yazmaları, o. 29'daki itinalı nüsha tarihsizdir. British Museum'daki diğer iki nüsha için bk. Ch Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts...*, London, 1888, s. 70 v.d. Velieminof-Zernof neşrinde faydalanılan „B" ve „B add." nüshalarına uygun bir yazmadan yapılan bu tercümenin aslına mutabık olduğu görülmektedir. Şem'î mahlaslı biri tarafından, 1092 (1681)'de, Eğil hâkimi (beyin ismi Revan köşkü kütüp., nr. 1469'daki nüshada „Yunsûr", British Museum, Add. 18547 nüshasının (Rieu, *ayn. esr.* s. 71; tavsifine dayanılarak F. Babinger, *GOW*, s. 224'te „Mustafa" olarak tesbit olunmuştur) nâmına yapılan ikinci tercüme, eserin aslına nisbetle haylı muhtasardır. Bilhassa son kısımların fazlaca kısaltıldığı ve şiirlerin hazf olunduğu, buna mukabil Eğil ve Palu hâkimleri tarihinin tercüme tarihine kadar devam ettirildiği tesbit edilmiştir. Rieu, *ayn. esr.* s. 71—72; *GOW*, göst. yer.). *Şaraf-nâme*'nin muasır bir Türkçe tercümesi muallim Süleyman Savcı tarafından yapılmıştır (daktilo edilmiş bir nüshası için bk. Diyarbekir umûmî kütüp., nr. 2605 C, I—II). Muḥammed 'Alî 'Avnî tarafından 1948'de tamamlanan arapça tercümesi ise, Yaḥyā al-Ḫaşşāb'ın Kürdler hakkında bir mukaddimesiyle birlikte 1958'de Kahire'de basılmıştır.

Bibliyografya Metinde gösterilmiştir.

(BEKİR KÜTÜKOĞLU)

ŞERḤ. ŞARḤ (A.), açma, açıklama, şerh. *Şaraḥa*, genişletmek, açmak, soora da îzah etmek, şerh etmek, *taşrîḥ* anatomide cesetleri açmak mânasına gelir.

1. Şerh, ilk âyeti „göğsünü senin için açıp genişletmedik mi?" olan *Kur'an*'ın XCIV. sûresinin ünvânıdır. Kelimenin aslî mânası göz önüne alınarak bu âyet etrafında bir efsâne bâlâsı teşekkül etmiştir: Peygamber henüz süt annesinin yanında bulunurken göğsü iki melek tarafından yarılmış ve bunlar onun kalbini çıkararak yıkamış ve tekrar yerine koymuşlardır. „Göğsün açılması" dedikleri budur.

2. Şerh, muhtelif ilim dallarında, incelenen bir esere yazılan açıklamadır; bundan başka ayrıca bir de *hâşiya* denilen açıklamalar vardır. Arap ve İran edebiyatının pek çok meşhur risâle ve şiirleri şerbedilmiştir: *Mu'allaḳāt* adıyla anılan Arap şiirlerine, Farsça *Maşnavî*'ye, fıkha müteallik *Muvaṭṭa'*'a, nahive dâir *Alfiya*'ye, Ḥarîrî'ye, hey'ete ait risâlelere yazılan, ayrıca İbn Ruşd'ün Aristo'ya yazdığı büyük, orta ve küçük şerhler gibi. *Kur'an* için yapılan açıklamalara tefsir [b. bk.] denir.

(CARRA DE VAUX.)

ŞERÎ'AT. ŞARÎ'A (A.), veya ŞAR' (aslında mastardır), su içilecek yere giden yol, umûmiyetle tâkip edilmesi gereken vâzıh yol, mü'minlerin gitmesi gereken yol, İslâm dini; tâbir olarak İslâm'ın müdevven kanunu, Allah'ın emirlerinin bütünü mânalarına gelir (bir tek kaide=hüküm mânasına da ve buna ilâveten, cemi *şarā'i'*=*aḥkām* olduğuna göre, *ḥukm* ile *şarî'a* aynı mânaya gelebilir); müteâdifi sonraları tamâmiyle eskimiş olan *şir'a* olup bu, „âdet" mânasına da kullanılırdı. İlmî tâbir olarak *şārî'*, Peygamberi *şerî'a*'nın teblig edicisi, daha çok da Allah'ı kanun vâzıı olarak gösterebilir. *Maşrū'*, *şarî'a*'da tesbit edilmiş olaa şeydir. Müdevven dini kanuna dâhil veya ona uygun olan veya kanunî şeye de *şar'î* denir. Böylece *şar'î*'nin zıddı *ḥissî*'dir: *şar'î*, beş duygu ile idrâk ettiğimiz ve aynı zamanda hukukî değeri olan şeylerdir; *ḥissî* ise, böyle olmayan ve bundan dolayı da *şarî'a*'da değeri bulunmayan şeylerdir (meselâ icap ve kabûl bir akdin yapılması sırasında *şar'î*'dir. Diğer hâllerde *ḥissî*'dir). Bunun gibi *şar'* ve *ḥukm*, şerî'atın meydana getirdiğine aykırı olabilecek gerçek vaziyetlere, yani *ḥaḳîḳa*'ya zıddıdır.

Kelimenin ilk ıstılâhî kullanılışı *Kur'an*'ın bâzı âyetlerinde görülmektedir. XLV, 18 (son Mekke âyetlerinden; nüzûl tarihleri için krş. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 58 v. dd. ve Grimme, *Mohammed*, II, 24 v. dd.): „Sonra seni din emrinden bir *şarî'a*'nın üstüne me'mur kıldık. O hâlde sen ona uy, bilmezlerin heva ve hevesine uyma". XLII, 13 (aynı devirde, belki de bir az daha sonra): „O sizin için de şerî'at yaptı (*şara'a*)...". Yine aynı sûre, 21: „Yoksa onların Allah'ın izin vermediği şeyleri dinden kendilerine şerî'at yapan (*şara'u*) ortakları mı var". V,52 (Medine'de inmiştir, belki ilk Medine devresinde): „Sizden her birine bir *şir'a* (tâkip edilecek bir yol) ve bir *minhāc* (vâzıh bir yol) verdik...". Bu-

rada *şarī'a* ve *şir'a* henüz tâbirleşmemişlerdir.

Şarī'a'nın eski bir târihi, al-Ṭabarī tarafından *Kur'an*'ın XLV, 18. âyetinin tefsiri münâsebetiyle verilmiştir: *şarī'a* miras hukukunu (*farā'iż*), *ḥadd* cezâlarını, emirleri ve nehyleri ihtivâ eder. Daha sonraları *şarī'a* ve *şar'*'den, Allah'ın insanın fiillerine müteallik ahkâmı anlaşılmalıdır ki, bunlardan ahlâkla ilgili olanlar ayrılmış ve *ādāb* (krş. mad. ADAB, AHLÂK) adı altında toplanmıştır. *Fıkıh*, *tafsīr* ve *ḥadīṣ* ve yardımcı ilimleri ile birlikte) *şarī'a* veya *şarā'i'* ilmidir (krş. mad. FIKIH) ve bâzan *uṣūl al-fiḳh*'a, *uṣūl al-şar'* de denildiği gibi, son iki kelimenin müterâdifi olarak da kullanılabilir. *Sunna*'ye göre *şarī'a* fiillerin iyi veya fena olarak değerlendirilmelerinin temeli (*manşa'*) dir ve buna göre o, sâdece Allah'dan gelir buna mukabil Mûtezile [bk. mad. MÛTEZİLE]'ye göre, sâdece aklın daha önce vermiş olduğu hükmü tasdik eder.

Şarī'a dış mahkeme („forum externum") olarak yalnız mükellefin, Allah ve hemcinsiyle olan dış münâsebetlerini düzenler ve onun iç dünyasını, vicdan mahkemesi („forum internum") önündeki mevkiini, tamâmiyle kendi hâline bırakır. Meselâ bir çok dinî ibâdet için zarûrî olan *niyya* bile yürekten gelen bir isteği gerektirmez. *Şarī'a*, yalnız konulmuş olan dış kaidelerin yerine getirilmesini ister ve sâdece buna değer verir. Böylece *şarī'a*, buna dayanan fiillerin değerlendirilmesi (*ḥukm*) ve vâkıaların sâdece dış görünüşüne bağlı olması gereken hâkim kararı (*ḳażā*), her ferdin vicdanî ve dinî mesûliyet hissi (*diyāna*, *tanazzuh* ve Allah ile iç münâsebeti (*mā baynahu va bayna 'llāh*) ile tezat hâlinde bulunur. Al-Ġazzālī gibi dinî mütefekkirler şer'î olan şeylere mübalâgalı bir ehemmiyet atfına karşı geldiler ve hattâ *faḳīh*'ler bile yalnız *şarī'a* bükümlerinin yerine getirilmesinin yeterli olmadığını söylediler. Ṣūfī [b. bk.]'lerde *şarī'a*'nın yeri bununla ilgilidir (Bu husus için şu eserlere işâret edelim I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*², s. 165 v. dd. ve R. Hartmann, *al-Ḳuschairîs Darstellung des Ṣûfîtums*, s. 72, 102 v. d.). Sûfî'nin yolunda *şarī'a* hareket noktasıdır; böylece *Ṣūfī*'lerde şerî'at bir yandan daha sonraki şerî'atın hükmünü yerine getirmeği candan arzulaması gereken bir dinî hayat için kaçınılmaz temel olurken (*şarī'a*= *amr bi-'ltizām al-'ubūdiya* ve *ḥaḳīḳa*=*muşāhadāt al-rubūbiya*, böylece mütekabil bir çift teşkil eder), diğer taraftan da yalnız remzî bir temsilden ve nihâyet kendisinden tamâmiyle ayrılmaması gereken, lüzumsuz ve hattâ zararlı bir şekilcilikten ibârettir (krş. mad. MALÂMATİYA).

Şarī'a bilgisi, aslında doğrudan-doğruya *Kur'an* ve hadîsden elde edilmekteydi (bundan dolayı, yukarıda söylendiği gibi tefsir ve hadîs ilimleri de fıkha girer). Bu kaynakların doğrudan-doğruya incelenmesine daha sonraları sünnîlerde (bâzı hanbelîler, vahhâbîler, ve şi'îlerin aksine) kimse salâhiyetli görülmedi (krş. mad. İCTİHÂD, TAḲLİD). Daha sonraki nesiller için *şarī'a*'yı öğrenmek, en ince ayrıntılarına kadar tesbit edilmiş olan *fiḳh* sistemini öğrenmekle mümkündür. *Fiḳh*'ın selâhiyeti ise, nihâî merci olarak, hatadan masun *icmā'*'a dayanmaktadır; bundan biç bir sünnî müslüman keçınamaz; halbuki Mahdî Muhammed Aḥmed (krş. *Isl.*, XIV, 271, 275) ve tecedddüd hareketi, buna riâyet etmedi (krş. meselâ Türkiye için, A. Fischer, *Übersetzung und Texte aus der neuosmanischen Literatur*; ayn. mil., *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*; A. Muhiddin, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*; Mısır için, 'Alī 'Abd al-Rāziḳ, *al-Islām va uṣūl al-ḥakm*, Kahire, 1344; Hindistan için, Syed Ameer Ali, *The Life and Teachings of Mohammed*; ayn. mlf., *The Spirit of Islâm*; M. Barakatullah, *The Khilafet*). Fıkh'ın gelişmesi kendiliğinden bugünkü mânada bir tedvine meydan vermedi ve veremezdi de (krş. bilhassa Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, IV/II, 260 v.dd.). Bununla beraber, bilhassa daha sonraki zamanlarda yazılmış olan ve geniş muhitlerce (*icmā'* ile) mevzuunda esas olarak tanınmış bulunan fıkıh eserleri sünnîlerin „Kanun kitapları" halini almıştır. Sünnî müslüman için, *Kur'an* ve hadisin sedece ahlâk yükseltici bir değeri olduğu hâlde, o, burada Allah'ın şerîatını, emredici bir şekilde ve mezhebine uygun olarak îzah edilmiş bulur; bununla beraber kâfî derecede bir selâhiyetle, muayyen hâllerde *şarī'a*'nın ne şekilde hükmedeceğini, fıkıh kitaplarına göre tayin etmek şahsen herkesin iktidarında değildir. Bu hususta daha çok vukufu olmayanlara mütehassıslar tarafından bilgi verilmesine ihtiyaç vardır. Bu, *fatvā* yoluyla olur; *fatvā* veren âlime de *muftī* denir.

Şeri'atın künhüne akılla vâkıf olunamaz, o *ta'abbudī*'dir, yâni, insan, onu tezatları ve kavranamaz ahkâmı ile tenkitsiz tahkik edilemeyen bir hikmet olarak kabûl etmek zorundadır. Onda, anladığımız mânada sebepler ve esaslar aranmamalıdır. Onun temelini hiç bir esâsa bağlı olmayan Allah'ın irâdesi teşkil eder; bundan dolayı kaçamaklı yollar, bizzat Allah'ın insanlara vermiş olduğu çarelerin kullanılması şeklinde telâkki edilmiştir. Tarihî bakımdan tam takdir edilmesi hemen-hemen mümkün olmayan bir çok âmillerle meydana gel-

miş olan İslâm hukuku (krş. Bergsträsser, *İsl.*, XIV, 76 v. dd.) mü'minlerin karşısına dâima beşerî hikmet üstü bir şekilde çıkmıştır: İnsanî mantık veya zihniyetin payı çok az olması bakımından bu da doğrudur. Bununla beraber ilâhî kanunların mânasını mütevazı bir şekilde araştırmak, bizzat Allah bunun yolunu göstermiştir. Bu nisbette, yasak değildir. Böylece çok kere bir hükmün daha derin mânası ve uygunluğu (*ḥikmat*) belirtilmiş olur. Ancak böyle nazarî mülâhazalara çok değer vermekten de dâima kaçınılır.

İşte bu sebeptendir ki, şarî'a, kelimenin bu günkü mânasında ne kadar „hukuk" değilse, muhteva bakımından aksine o kadar hukuktur. Hata etmez bir vazife ekidesi sıfatı ile şarî'a müslümanların bütün dinî siyasî içtimâî, âilevî ve ferdî hayatlarını sınırsız olarak tam, kendilerine müsâmaha edilen diğer dinler mensuplarının yaşayışlarını da, İslâma aykırı olmadığı nisbette içine alır. İbâdet vecîbelerini yerine getirmeğe mecbur olanlar (*mukallaf*) yalnız ergin (*bâliġ*) ve aklî melekelerine tamamı ile sahib (*'âḳil*) kişilerdir. *Şarî'a* ahkâmı başlıca iki büyük kısma ayrılır: 1. *'ibâdât* ve dinî vecîbelerle ilgili hükümler, 2. hukukî ve siyâsî mâhiyetteki ahkâm. İslâmî düşünce bakımından bütün bu sâhalar tamâmiyle aynıdır. Her ne kadar birincilerin, yâni *'ibâdât*'ın Allah ile daha sıkı bir ilgisi olduğu hissedilmekte ise de, aynı şey, bu iki kısımdan her hangi birisine sokulması müşkül olan ve *fiḳh* kitaplarında yer alan çeşitli mevzularla ilgili bir çok kâideler hakkında da söylenebilir; meselâ, kullanılması mübah olan veya olmayan müsikî aletleri, altın veya gümüş kaplar kullanılması, kadın ve erkeğin birbirleri müvâcehesinde vaziyetleri, müşterek bahisli atışlar ve at yarışları, canlı şeylerin tersimi, erkek ve kadınlarda giyim ve ziynet v. s. ile ilgili hükümler. *Şarî'a*'nın meydana gelmesinde temel fikir hayatî bütün tezâhürlerin dinî bakımdan değerlendirilmesi olup, hukukî görüşler ise, buna ancak tâli derecede katılmıştır (krş. Bergsträsser, *agn. yer*). Şarî'a'nın muntazam bir taksimine hiç bir zaman ulaşılamadı; sünnîler her hangi bir ehemmiyet atfetmeksizin onu bâzan, sırf dış görünüş bakımından şu şekilde ayırırlar: *'ibâdât* (ibâdetle ilgili mükellefiyetler), *mu'âmalât* (medenî hukuk münâsebetleri) ve *'uḳûbât* (cezalar); aynı şekilde dış bakımdan ve üstelik, ciddiyetle de tatbik edilmeyen şöyle bir taksim, şî'î isnâ aşeriyeci imâmîlerde bir az daha sık yapılmaktadır. *'İbâdât*, *'uḳûd* (iki taraflı hukukî muamelât), *İḳâ'ât* (tek taraflı hukukî muamelât), *aḥkâm* diğer hukukî hükümler).

İslâmın en eski nesillerinde bir müslümanın esas vâzifeleri hakkında görüş birliği yoktu. Bizzat Peygamber *ṣalât* (namaz), *ṣakât* (hayır işleri) ve *ṣavm* (oruç)'a husûsî bir ehemmiyet atfetmişti. Bunlardan başka, bir çokları *cihâd*'a katılmayı bir müslümanın esas vazîfesi addetmekte idi bu, hâricîlerin hâlâ muhâfaza ettikleri bir görüştür (Mahdî Muḥammed Aḥmed de *cihâd*'ı kendisinin yeniden tesbit ettiği esas vâzifeler arasına almıştır: krş. *İsl.*, XIV, 285). Şi'îlerde imâmat'e imân da, aslî vazifeler arasındadır. Fakat sünnîlerde hâkim olan görüşe göre islâm, beş „şart" (*arkân*, müfredi *rukn*) üzerinde durmaktadır: *şahâda* (kelime-i şahâdet), *ṣalât*, *zakât*, *ḥacc*, *ṣavm*. Fıkıh kitaplarında *şahâda*'den bahsedilmez; îmanla ilgili mes'eleler o kadar çoktu ki, bu ilk şart ile uğraşan ayrı bir ilim şûbesi meydana gelmiştir: Kelâm ilmi. Diğer dört *arkân*'a, (*ṭahâra*) (tahâret) ile birlikte „beş *'ibâdât*" denir. Elimize geçen en eski yazılara temel teşkil etmiş bulunan ve bu günkü *maẕhab*'lerin teşekkülünden daha eski olması ve her hâlde hicrî II. asra isâbet etmesi gereken menşe'leri hakkında hemen hiç bir şey bilinmeyen fıkıh kitaplarının çok eski tertibine göre, ilk beş bâb, dâima bu beş *'ibâdât*'a tahsis edilmiş olup, ekseriyyetle bunlardan sonra sırasiyle şu mevzûlar ele alınmaktadır: akidler-miras-evlenme ve âile hukuku-ceza hukuku-cihad ve umumiyetle kâfirlere karşı takınılacak tavır-yiyecekler, kurban ve hayvan kesme kaideleri-yemin ve adaklar-usul hukuku ve beyyineler-kölelerin azad edilmesi.

Bütün *Şarî'a* hükümlerinin kat'î emir veya nehiyler telâkki edilmemesi gerekir. Bir çok hâllerde bu, dinî bakımdan bir şeyi yapma veya yapmamanın arzu edilir veya hoş görülmez olmasına mütealliktir. Nihâyet *şarî'a*, ne tavsiye ettiği veya ne de neby ettiği, yâni mübah saydığı fiilleri de düzenler. Buna göre, aşağıdaki beş şer'î hüküm (*al-aḥkâm al-ḫamsa*) birbirinden ayırt edilir: 1. *Farż* veya *vâcib* (aş. bk.), yâni işlenmesi mükâfatı, ihmâli mücâzatı mûcip mecburî kılınmış fiiller; *farż* (*vâcib*)'in taksimatından en mühimleri *farż 'ayn* ve *farż kifâya* (krş. mad. FARZ)'dır ki, bu taksim müteakıb hükümlerde de yapılır; 2. Tavsiyeye şâyan, yâni ihmâli cezalandırılmayacak, fakat ifâsı mükâfatlandırılacak olan fiiller (mandûb, „makbul" sunna, „mutad"; *muṣtaḥabb*, „mergub", *nafl* veya *nâfila* „ihtiyarî sevab fiiller" bu fiillerden birinin ifâsına *taṭavvu'* denir; bu mânada *sunna* „sünnet" malhum bakımından akraba olmakla beraber, *uṣûl al-fiḳh*'dan olan Peygamberin sünnesi, bir *uṣul al-fiḳh* sünnesi

ile karıştırılmamalıdır; Bununla berâber bir fiilin keyfiyeti olarak sünne'nin mânası diğerinin te'siri altında kalmamış değildir); 3. Mübah fiiller (*mubâḥ*, nâdir olarak bunlara *câ'iz* de denir, aş. bk.), yâni îfa veya ihmâlini şarî'a'nın tâmamiyle serbest bıraktığı ve karşılığında, ne mükâfat, ne de ceza beklenen fiiller; 4. Makrûh fiiller yâni cezalandırılmayan, fakat şeri'atçe uygun görülmeyen fiiller; sonraki Şâfi'îler bunun daha hafif bir şekli olan bir de *ḫilâf al-avlâ*'yı yâni „makbûlden ayrılan"ı kabûl etmektedirler; buna uygun olarak birde *mandûb* ile *mubâḥ* arasında *avlâ* vardır; 5. Harâm, (*ḥarâm*, buna *maḥẓûr* da denir) olan fiiller, bunlar Allah ind nde cezâyı mûcip amellerdir. Bunların *şarî'a* tarafından hoş karşılanan hepsine birden *maṭlûb* denir: Bu, *farż*, *sunna* veya *avlâ* olabilir. Bâzan *mubâḥ* veyâ *câ'iz* tâbirleri öyle kullanılır ki, *makrûh*'u, yâni doğrudan doğruya „haram" olmayan fiilleri de içine alır. Bu sayılan ahkâmın daha bir çok tâli taksimâtı ve kademeleri vardır (krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, bk. fihrist, *Kategorieën* kelimesi; Tj. de Boer, De Wijsbegeerte in den Islam. Haarlem, 1921, s. 33 v. d. ve aynı şekilde *uṣûl* kitabları ve mad. USÛL).

Amellerin, bu ahkâmdan birisine idhâl edilmesi için dayanılan sebepler çok çeşitli olabilir ve burada da fakîhler için geniş bir ihtilâf sahası vardır. Bir tarafın muhakkak sûrette *ḥarâm* veya *farż* saydığı şeyi, diğer taraf *makrûh* veya *mandûb* ve hatta *mubâḥ* saymıştır. Burada islâmın „küllîlik temâyülü" kendisini göstermekdedir böylece meselâ bir *maẕhab*, diğer bir *maẕhab*'in görüşünden çok fazla ayrılmamak için, onun *farż* saydığı şeyi *sunna* sayar. Aynı fiilin hâle ve şartlara göre, kâh *ḥarâm* veya *makrûh*, kâh *mubâḥ*, *mandûb* veya *farż* sayılabileceği umumiyetle kabûl edilir.

Bunun yanında fiiller medenî hukuk bakımından şu şekilde ayrılır: *ṣaḥîḥ* („mûteber, doğru") olanlar, bunun zıddı *bâṭıl* („hükümsüz") ve *fâsid* („doğru olmayan,") 'dir; *câ'iz*, yâni „muteber, cevaz verilmiş" (buradaki *câ'iz*, bu kelimenin yukarıda verilmiş olan mânasından iyice tefrik olunmalıdır; bununla berâber her iki mâna da aynı kökten gelmekte olup, bunların birincisi daha eskidir; krş. Bergsträsser, *ayn. yer.*), bunun zıddı *ġayr câ'iz* („muteber olmayan, cevaz verilmemiş") 'dir; *nâfiẕ*, yâni „hukûkî netice doğurabilen", zıddı *ġayr nâfiẕ*; *lâzim*, *vâcib*, yâni „bağlayıcı" (*vâcib* 'de de her iki mâna birbirinden ayrı tutulmalıdır; mefhum olarak yukarıda zikredilen mâna daha eskidir; ancak kelimenin ilmî bir tâbir olarak kullanılmasının da eski olup-olmadığı şüpheli sayılabilir), zıddı *ġayr lâzim* veya *ġayr vâcib* v. s.; bunlar kısmen birbirine uyan ve gerek birbirleri, gerekse „beş şart" ile tarih ve mefhum bakımından münâsebetleri hâlâ açıklanmaya muhtaç olan taksimlerdir.

İslâmın ilk 30 yılında hem yürürlükte olan şer'î hükümleri bilenler, hem de bütün islâm cemâatinin idâresi üzerinde hâkim ve nufuz sâhibi olanlar aynı kimseler, yâni Peygamberin eshâbı idi; bu sebeble pek kullanışlı olmayan düşüncelerin sızması tehlikesi azdı. Ancak Emevîlerin iktidara geçmesi ile dinî ve hukukî ideallerin mümessilleri hâkim mevkilerinden uzaklaştırıldılar. Bu, meselâ ilk Abbâsîler bir yana bırakılırsa, böylece sürüp-gitti. bundan sonra onlar, artık eskisi gibi gerçeklere bağlı kalmaksızın dinî vecîbelerin esaslarını, ideal mânada ve fakat tatbikatla asla bağdaşmadan, mütemâdiyen genişletip geliştirdiler. Bunlar her şeyden önce, âmme hukukunda şahısların itibârına bakmaksızın, şû-i istimallere karşı şiddetle savaşa giriştiler; fakat onlar aynı zamanda, mütemâdi yeni istidlâller şer'î müşkilât ile münâzarada „rabbin"lere mahsus bir temâyül gösterdiler. Böylece ilk halîfelerin istişâre meclisinden bir ilim cemiyeti, bir mektep meydana geldi. Yeniden iktidara gelmek yolunda bir çok neticesiz teşebbüslerden sonra dindarlar, mukadderâta boyun eğip, iktidarla hiç bir vesîka ile tesbit edilmemiş, şartları da hiç bir yerde açıkça belirtilmemiş olmakla berâber, vaziyet icâbı, her iki tarafca da rıâyet edilen, bir nevî uzlaşmaya vardılar. Dindarlar tatbikatta iktidara itâat, fakat nazarîyatta onu yerme hürriyetini de tam olarak muhâfaza ediyorlardı; bundan dolayı umûmiyetle „zamaneden" şikâyete ve „bu dünyanın hükümdarları"ndan sakınılması yolunda ikazlara rastlanılır. Diğer taraftan hükümdarlar nazarî olarak *şarî'a*'yı tanıyorlar, bu sâhada kanun vâzıı olmak iddiasında aslâ bulunmuyorlar ve fakat tatbikatta işlerine geldiği zaman, aykırı *ḳânûn*'larla (aş. bk.) *şer'î* bükümleri yürürlükten kaldırıyorlardı. Bununla berâber bu husus bâzan, bilhassa dindar görünmek isteyen bir hükümdarın *şarî'a*'nın, daha çok cezâî olmak üzere, şu veya bu hükmünü çok kere başkalarının hesabına tatbik etmesine mâni olmamıştır. Ancak o, bunda da her zaman *şarî'a*'nın icaplarına tam uymamış veya uyamamıştır. Esâsen şerî'at ile devlet iktidarı arasındaki sınırın çok keskin olduğu düşünülmemelidir. Bu, bilhassa kendisi aynı zamanda devlet me'mûru olan *ḳâżî*'lık makamında iyice göze çarpar (krş. meselâ: Amedroz, *JRAS*, 1909, s. 1138;

1910, s. 761; 1911, s. 635; 1913, s. 823; Bergsträsser, *Z D M G*, 1914, s. 395; Margoliouth, *J R A S*, 1910, s. 307). Fakat nihâyet kadıya yalnız ibâdet, evlenme, âile ve miras hukuku, adak ve kısmen de *vakf*'a âit hususlar kalmıştır. Bunların hepsi de halkın şuûrunda az veya çok dinle ilgili sayılmaktadır ve bu sâbalarda, imkânlar elverdiği nisbette, dâima *şarî'a* hâkim olmuştur. *Şarî'a*'nın münferit bölümleri, tâ başlangıçtan beri, muhtelif kuvvette olduğu için, asıl günâhlardan, meselâ akidlerin bâtıl olmasından daha çok çekinilmiştir (krş. Bergsträsser, *Isl.*, ayn. yer.). Böylece ticâret hukukunda tatbikat, kendi yolunu, başka şeylere ehemmiyet vermeden, kendisi çizmiş ve bu sâbada *şarî'a* hiç bir zaman tam mânasiyle mer'î olmamıştır. Amme, cezâ, savaş ve vergi hukuklarını ve bütün mülkiyet dâvâlarını, dünyevî iktidar gittikçe daha geniş bir ölçüde kendisine bağlamış ve bu sâhalarda keyfîlik, âdet (*'āda*, aş. bk.) ve adâlet hissine ve sonunda da Avrupa örneklerine uygun kanunlara göre karar vermiştir. Böylece bütün islâm ülkelerinde, garp te'sirine bağlı olmayarak, dinî ve dünyevî diye adlandırılabilecek iki hukuk meydana gelmiştir. Her ne kadar Osmanlılarla birlikte tatbikatta da yeniden *şarî'a*'ya üstün bir değer verilmek istenmiş, Şeyh-ül-islâm [b. bk.] makamı bunun bir ifâdesi ve *Mecelle* [b. bk.]'nin tedvini de bir neticesi olmuşsa da, Osmanlı imparatorluğunda da *şarî'a* tam mânasiyle mer'î olmamıştır: *şarî'a*'ya göre, *Mecelle* bile şer'î değildir ve burada da dünyevî hukuk devam etmiştir. Zamanımızda, bu devir çoktan geçmiştir (krş. yukarıda Türkiye'deki garplılaşma için zikredilen eserler); tersine şimdi *şarî'a*'nın, bâkim olduğu sâbalardan da tamâmiyle uzaklaştırılıp amme hayatı ile alâkasının kesilmesi için gayret sarfedilmiş ve bir bütün olarak Avrupa kanunları iktibas edilmiştir.

Hüküm süren şartlar içinde *şarî'a*'nın tatbikinin güçlüğünü vâkıaların baskısı altında fakîhler bile bilmekteydiler. Onların dünyevî iktidarla uzlaşmaları da, bu anlayışa dayanmaktadır. Şâyet dünya ile alâkalarını tamâmiyle kesmeleri gerekiyor idiyse, durmadan *şarî'a*'ya aykırı hareket etmek mecbûriyetinde olan müslümanların hemen hepsini günahkâr veya dalâlette saymaları doğru olmazdı; bu hâlleri bir vakıa hattâ Allah'ın irâdesi olarak kabûl etmek gerekiyordu. Böylece tatbik edilmediği nisbette *şarî'a* kuvvetten düşürülmüş oldu. *Şarî'a* bükümlerine karşı hile yollarını fakîhler gösteriyor, „Zaruretler memnû şeyleri mubah kılar" düsturuna dayanıyor ve *şarî'a* bükümlerine aykırı hareket etmekle değil, ancak bunların ebedî mer'iyetinden şüphe etmekle kâfir olunacağını söylüyorlardı. Mabdî gelinceye kadar müslüman cemâatinin inhitatının devam edeceği ve Allah'ın emirlerine riâyetsizliğin gittikçe artacağı yolunda hâdisatın gelişmesi ile elde edilen inanışı, uydurulmuş hadîslerle sanki Peygamber'in geleceği önceden haber vermesi imiş gibi gösteriyorlar ve durumun böyle oluşunu da, Peygamber'in görüşünün doğruluğuna delil sayıyorlardı. Kısacası *şarî'a*, bizzat fakîhlerin inanışına göre, yalnız islâm'ın ilk on yıllarındaki ideal cemiyet ve mahdî zamanı için mevcuttur; bu ise, dindarların zamanın icapları karşısında bir şey yapamamalarının itirafıydı. Buna rağmen, tam bir mektep hukuku olan *şarî'a*, bir ideal olarak dâimâ fikirler üzerinde çok büyük bir terbiyevî tesir yapmış ve dâima şevk ve gayretle incelenmiştir; al-Ġazzālī'nin aksi mânada îkazına rağmen *şarî'a*, islâmın geniş çevrelerinde hakikî ilmin yegâne mevzun addedilmektedir. Ancak erişilmez bir mefkûre olarak yüksekte tutulması ve *icmā'*'ın hatadan sâlim olması nazariyesi ile *ictihâd* kapısının kapandığı kanaatinin eskiden mûtad olandan her türlü ayrılmayı yasaklaması hasebiyle *şarî'ā* tamamiyle donmuştur; *şarî'ā*'cılar her türlü terakkinin karşısındadırlar; eski arap cemiyetiyle ilgili ve hatta en sünnî bir müslüman için bile bugün amelî biç bir değeri olmayan bir çok hükümler hâlâ onun içinde yer almaktadır.

Şarî'a'nın bir müslüman için amelî değeri olan bölümlerinden daha önce bahsedildi; buna ilâve edilmelidir ki, zamana ve ülkeye göre teferruatta mühimce farklar bulunabilir ve *şarî'a* kaidelerinin ciddiyetle veya daha mükemmel bir şekilde tatbiki müsamahasızlık derecesiyle ilgili değildir. Bir müslüman için en büyük değeri olan ibâdet ve dar mânadaki dinî vecibeler sahasında bile bilgisizlik ve bilerek ihmâl çok yaygın olmakla berâber bütün islâm dünyasında hiç olmazsa bir kaç başlıca dinî vazifeyi mümkün olduğu kadar tam olarak yerine getirmek yolunda bir gayret görülebilir. Bilhassa, müslümanları dış görünüş bakımından diğer dinler mensuplarından ayıran âdetler, *şarî'a*'ya göre, öyle olmasa da, çok mühim sayılır ve bunlara sıkı-sıkıya riâyet edilir. Buna mukâbil nazariyatta ihmâl edilmesi câiz olmayan pek çok dinî vecibe, umumiyetle nazar-ı itibara alınmaz. Çok kere mümkün olduğu kadar tam olarak, tatbikine, çalışılan nikâh, âile ve mîras hukukunda bile, *'āda* [b. bk.] veya örf (*'urf*) denilen, muhtelif müslüman ülkelerinde mevcut eski örf ve âdet hukukunun buna getirdiği sınırlamalarla karşılaşılmaktadır. *Şarî'a*'nın diğer bölümlerinin amelî değeri kalmamış-

tır; bununla beraber her yerde ve her zaman ticârî muamelâtta bile, *şarî'a* ahkâmına bir dereceye kadar uymaya çalışan fikirlerinde sâbit bâzı *şarî'a*'cılar mevcuttur; bu mânada *'āda*, fıkıh kitaplarına göre, sâdece şerîatın bilhassa kendisine işâret ettiği hâllerde muteber olması gerekmesine rağmen, her yerde *şarî'a* kaidelerine nazaran ağır basmaktadır. Fıkıhta *'Āda*'ye böyle az değer verilmesi ise, *şarî'a* tarihinde ona verilen mevkie tam tekâbül etmemektedir: Peygamber bile, vahdetli bir düzenleme gerekmedikçe veya *'āda* kendinin vaz'ettiği esaslarla tezat hâlinde olmadıkça, Arap âdetlerini olduğu gibi bırakmıştı; o, yalnız bir takım kaideler koydu ve tabiatiyle nazarî olarak ifâde etmemesine rağmen, *'āda* onun arzusuna uygun olarak, ehemmiyetini muhafaza etti. İslâmiyet sonra Arap *'āda*'lerini yabancı ülkelere yaydı ve başlangıçta yabancı *'āda*'ler de kısmen oldukça geniş bir şekilde kabûl edildi. Her ne kadar *'āda* fakihlerin şikâyet mevzuu olan kuvvetli te'sirini muhafaza etti ise de, sonradan bu görüş nazarî olarak terk edildi ve *'āda*'nın fıkıh *uṣûl*'lerinin beşincisi olması bile redd olundu. Amme vicdanı ise, yalnız *'āda*'yı tanımaktadır: hatta gerçek olarak riayet olunan şer'î vecibeler bile *'āda*'den sayıldıkları için, ifâ edilmişlerdir ve meselâ İndonezya'da (asıl din âlimleri bir yana bırakılırsa) müslümanların hâkim çevrelerinde *'āda*'nın *şarî'a*'ya müsâviliği nazarî olarak da kabûl edilmiştir.

'Āda gibi *ḳānūn* [b. bk.] da *şarî'a*'nın karşısında yer alır. Bâzan bu kelime *'āda* yerine de kullanılır; ancak bu kelime, umumî olarak, islâmiyetin dünyevî hükümdarlarının koymuş oldukları (yine de kısmen *'āda*'ya dayanan) ahkâmı gösterir; buna uygun olarak *ḳānūnî*, *şarî'*'nin ziddıdır. Bunların en meşhurları Osmanlı sultanlarının *Ḳānūn-nāme* (krş. madd. KÂNUN-NÂME, KATİL; oradaki bibliyografyaya ek olarak: *ceride-i adliye*, nr. 156 v. dd.; s. 463 v. dd., nr. 158, s. 669 v. dd., nr. 163—167, s. 1196 v. dd.)'leridir.

Gerçek tatbikat hakkında, fıkıh edebiyatından *'āda* ve kanun için malûmat veren diğer kaynaklar yanında bilhassa *fatvā* mecmuaları bulunur. *Fatvā* isteyenlerin suallerinden, bir ülkenin halkını *şarî'a*'nın hangi bölümlerinin daha çok uğraştırdığını, hangi dalâlet ve su-i istimallere orada en çok rastlandığını ve hangi durumların *şarî'a*'ya uygunluğu hususunda dindar halkta şüpheler uyandığını öğrenmek mümkündür. Bunun yanında *şar'î* ahkâmdan kaçamak yollarını tasvir eden ve gerçek tatbikatı sık-sık nazar-ı itibara alan *ḥiyal* (hile-i şerîye; yk. bk.) edebiyatı da göz önünde tutulmalıdır. Nihâyet burada tatbikata başka yerlerden daha çok ehemmiyet verildiği için gerek aslî vesikalar, gerekse şurût kitapları [bk. mad. ŞART] göz önünde bulundurulmalıdır.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*, bk. madd. *şarî'a*; Tabānavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, nşr. A. Sprenger, (Bibliotheca Indica, eski seriler), I, 759 v. dd.; al-Ṭabarî, *Tafsîr*, sûre V, 52; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, § 15—17; ayn. mll., *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche Wet*[3] § 16 v. d.; C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, bilhassa II ve IV, 1, 2; ayn. mll., *Der Islam*, A. Bertholet-E. Lehmann, *Lehrbuch der Religionsgeschichte*[4] s. 648 v. dd. (695 v. dd. *Das Gesetz*); ayn. mll., *Mohammedanism*; I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*[2], s. 30 v. dd.; ayn. mll., *Die Ẓâhiriten*; ayn. mll., *Muhammedanische Stadien*, II; ayn. mll., (*Zeitschr. f. vergl. Rechtswissensch.*, VIII, 406 v. dd.; ayn. mll., *Das muslimische Recht und seine Stellung in der Gegenwart*, Budapeşte, 1916 (31. X. 1916 tarihli *Pester Lloyd*'dan ayrı tabı); Bergsträsser (*Isl.*, XIV, 76 v.dd.); ayn. mll. *Islamica*, IV, 283 v.dd.); Lôpez Ortiz, *Derecho musulman*; Schacht, *G. Bergsträsser's Grundzüge des islamischen Rechts*; Macdonald, *Development of Muslim Theology, jurisprudence and constitutional Theory*; Santillana (Arnold ve Guillaume, *The Legacy of Islam*, s. 284 v. dd.); ayn. mll., *Istituzioni di dritto musulmano malichita*, 2 cild, R. Lewy, *An Introduction to the Sociology of Islam*, 2 cild; Guidi, *Storia della Religione dell'Islam*, (B. Tacchi Venturi, *Storia della Religioni*, 2 cilt); Lammens, *L'Islam*; T. P. Hughes'in *A Dictionary of Islam*'ında mad. LAW; R. Hartmann, *Die Krisis des Islam*; A. A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law*, Oxford, 1949. Arapça eserlerden tercümeler: Baillie, *A Digest of Moohummudan Law*, 2 cilt; Sachau, *Muhammedanisches Reht nach schafiitischer Lehre*; I. Guidi ve S. Santillana, *Il „Muhtaṣar" o sommario del dritto malechita di Ḫalîl ibn Isḥāq*, 2 cilt.; Querry, *Droit musulman, recuil dè lois concernant les musulmans schyites*, 2 cilt. Bibliyografyalar: Garp eserleri için Juynboll, *ayn. esr*; Pfannmüller, *Handbuch der Islam—literatur*; Şark kaynakları için Aghnides, *Mohammedan Theories of Finance*. Daha geniş bilgi *uṣûl* [b. bk.] kitaplarında vardır. *'Āda* hakkındaki bibliyografyaya şunlar eklenmelidir: E. Ubach ve E. Rackow, *Sitte und Recht in Nordafrika*

(*Quellen zur ethnologischen Rechtsforschung I, Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.*, XL, zeyil) ve *Isl.* XIII, 349 v. dd. daki bibliyografyada geçen ilgili yazılar.

(JOSEPH SCHACHT.)

ŞERÎF. ŞARÎF (A.; cem. *aşrāf, şurafā'*), sülâsîsi, yükselmek, tebârüz etmek mânasında olan bu *„asil, yüksek"* kelimesi, evvel emirde şanlı şöhretli atalara sâhip olmak dolayısiyle üstün bir mevkî talebine hakkı olan hür kimse 'yi ifâde eder (krş. *Lisān al-'arab*, XI, 70 v. d.). Bu hususta peşin olarak kabûl olunan cihet, ecdâdın öğülmeğe lâyık vasıflarının ahfâda intikal etmiş olmasıdır. Bir çok şan ve şöhret sâhibi ataya mâlik olmak, *şaraf, ḥaṣab* (veya aynı şekilde *ḥasab*) „kesîf bir asâlet" in ön şartıdır (Goldziher, *Muh. Stud.*, Halle a. S., 1898—1890, I, 41 v. d.; Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, Roma, 1914, s. 289 v. dd.). İslâm içinde her ne kadar *Kur'an* (XLIX, 13)'ın *„gerçekten, içinizde en şereflinizi, Allah'dan en çok korkanınızdır"* meâlindeki sözüne uyulması sûretiyle, bütün Arapların ve nihâyet bütün mü'minlerin müsâvâtı akîdesi inkişaf etmiş (Goldziher, *ayn. esr.*, I, 50 v. dd.) ise de, bu akîde, neseb bağlantılarının eski kıymetlendirilişini hiç bir zaman tamâmiyle bertaraf edememiştir.

Aşrāf, kendilerine kabîle veya şehir birliğinin maslahatlarının idâresi tevdî edilmiş bulunan asîl âilelerin reisleri idiler; krş. İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 237, 295, 17; al-Ṭabarī, *Tārīḫ al-rusul wa'l-mulūk*, (Leyden tabı), I, 1191; al-Ḥīra *aşrāf*'ı için bk. aynı mll., *ayn. esr.*, I, 2017; *aşrāf al-ḳabā'il* için, *ayn. esr.*, II, 451, 17; Kūfe *aşrāf*'ı için, *ayn. esr.*, II. 631 v. dd. ve *tür. yer.*; Horasan *aşrāf*'ı için, *ayn. esr.*, III, 714, 1; *al-aşrāf al-a'ācim* için, al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 176, 8. *Aşrāf* kendilerini, mukabilinde aşağılık, nizamsız güruh (*arāẕil, sufahā', aḫissā'*) un bulunduğu, mükemmel kimseler (*ahl al-faḍl*) addederdi (al-Ṭabarī, II, 631, 7 v. *Şarīf* kelimesi aynı zemanda, içtimâî bakımdan zayıf ve aşağı derecede (*ḍa'īf, vaḍī'*, al-Buḫārī, *Bad' al-vaḥy*, bab 6, *al-Ḥudūd*, bab 11, 12) olanın zıddına, asîli ifâde eder. Bu zikrolunan mânalarda şerîf kelimesi İslâmın eski devir edebiyatında, bu erade meselâ al-Balāẕurī'nin tarih eseri *Ansāb al-aşrāf*'ın ünvânında, İbn Ḳutayba (*'Uyūn al-aḫbār*, Kahire, 1343, I, 332)'nin *Af'āl min af'āl al-sōda wa'l-aşrāf*; İbn 'Abd Rabbihi (*al-'Iḳd al-farīd*, Bulak, 1293, II, 29, 207: III, 311, 406)'nin *Marāṣi' l-aşrāf, Aşrāf kuttāb al-nabī, Navḳ al-aşrāf, Man ḥudda min al-aşrāf* ve al-Ṣa'ālibī (*Laṭā'if al-ma'ārif*, nşr. de Jong, Leiden, 1867, s. 77)'nin *Şinā'āt al-aşrāf* gibi bab başlıklarında sık-sık geçmektedir; krş. ayrıca L. Massignon, *La Passion d'al-Hallaj*, Paris, 1922, I, 230, not 6.

İslâmda şi'î nokta-i nazarın te'sîri ile ve Peygamberin şahsına karşı gittikçe artan bağlılık yüzünden, Peygamber âilesine mensûbiyet, husûsî bir asâletin alâmet-i fârikası oldu. *Ahl al-Bayt* tâbiri, şi'îlerin, mâlûm ve sünnî mecmualara da kabûl edilmiş bulunan *ḥadīṯ al-kisā'* veya *ḥadīṯ al-'abā'* yolu ile şerh ve tefsir eylemek suretiyle, 'Alī ve Fāṭima ve bunların oğullarına izâle ve ircâ ettikleri (krş. al-Kumayt, *al-Hāşimiyāt*, nşr. Horovitz, Leiden, 1904, metin s. 38, beyit 30, krş. s. 92, beyit 67) *Kur'an* (XXXIII, 33)'ın *„Ey Ahl al-Bayt! Allah sizin üzerinizden her türlü kirliliği gidermek, sizi ter-temiz yapmak ister"* meâlindeki âyetten neş'et etmiştir. Tâbirin, İbn 'Abbās ve 'İkrima'nın temsil ettikleri rivâyet olanın, *„kadınlar"* a şümûlüne müteallik ve metnin omûmî havasından istihrac olunan tefsîri, Umm Salama'nın Peygamber tarafından *Ahl al-Bayt*'e dâhil addedildiği şeklindeki rivâyetin bir kaç okunuş tarzında tezâhür etmektedir. Mûteber sünnî görüş, *Ahl al-Bayt* tâbirinin hem *Ahl al-'Abā'*'yı, yânî Peygamberi, 'Alī, Fāṭima, al-Ḥasan ve al-Ḥusayn'i ve hem de Peygamberin zevcelerini içine aldığı şeklide âhenkli ve birleştirici bir mâhiyettedir. Ancak Abbâsîler de aynı *Kur'an* âyetine dayanmakta olup, bu suretle al-'Abbās ve oğullarını da *Ahl al Bayt*'e dâhil addeden, *ḥadīṯ al-kisā'*'ya mukabil görüş tarzı zuhur etmiştir.

Ahl al-Bayt'e mensûbiyetin, *ṣadaḳa*'da istifâdeleri yasaklanan kimselere münhasır bulunduğunu iddia eden *ḥadīṯ al-ṯaḳalayn*'in bir okunuş tarzında ise, *Ahl al-Bayt* tâbirine daha geniş bir mâna izâfe olunmaktadır. Bu mânada Ahl al-Bayt'e mensup olanlar arasında Āl 'Alī, Āl 'Aḳīl, Āl Ca'far ve Āl al-'Abbās sayılıyorlar. Buna göre *Ahl al-Bayt* tabirinde, Banī Hāşim'in tarihî bakımdan en mühim iki âilesi Abū Ṭālib ve 'Abbās-oğulları birleştirilmiş olmaktadır (krş. mad. *Ahl al-Bayt*). Zikri geçen hadîsler hakkında aşağıda bibliyografyada ünvanları verilecek olan şu müelliflerin eserlerine bakınız: al-Maḳrīzī, var. 103b v. dd.; al-Şabbān, s. 96 v. dd.; al-Nabhānī, s. 6 v. dd.; ayrıca krş. Lammens, *Fāṭima*, (Roma, 1912), s. 95 v. dd.; Strothmann, *Das Staatsrecht der Zaiditen*, (Strassburg, 1912), s. 19 v.d.; van Arendonk, *De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen*, (Leiden, 1919), s. 65 v. dd.; ayrıca bk. mad. ĀL ve mad. 'ITRA.

Banī Hāşim soyu, Peygamberin *sîra*'sini hazırlayanlar tarafından dâima merkezde tutulmuştur. Allah'ın dâima dar tutulmuş çev-

reler içinde yapmış olduğu bir seçme, nihâyet Banî Hâşim 'den Peygamberi çıkarmıştır. Muhtelif okunuş şekilleri ile mevcut olan bir hadîse göre: Allah 'ın resûlü şöyle dedi: „Allah İbrâhîm 'in oğullarından İsmâ'îl 'i, İsmâ'îl 'in oğullarından Banî Kinâna 'yi, Banî Kinâna 'den Kurayş ve Banî Hâşim 'i seçtî ve Banî Hâşim 'den de beni intihab eyledi" (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, I/I, 2). Bu hadîsin okunuş şekillerinden birisi şu sözler ile nihâyet bulmaktadır: „Buna nazaran ben (yâni Peygamber) gerek âile ve gerekse neseb bakımından hepinizin en iyisiyim" (İbn 'Abd Rabbihi, *aynı esr.*, II, 247). Krş. ayrıca al-Ḫafâcî, *Nasîm al-riyāż fî şarḥ Şifā' al-Ḳāżî 'Iyāż*, Kahire, 1325—1327, I, 429 v. dd., Peygamberin *şaraf* 'ı bakkındaki fasıl; al-Nabhânî, *s.* 37 v. dd. Peygamberin asâletini en parlak sözlerle terennüm eden Kumayt (*aynı esr.*, metin, s. 14, beyit 45 v. dd.)'e göre Banî Hâşim „bütün insanlardan üstün" (s. 58, beyit 87) olan „parlak asâletin en sivrilmiş ucu" (s. 5, beyit 14) dur. Şu hâlde Peygamberin sülâlesine dahil bulunmak, *şaraf* hususunda ağır basan, ehemmiyetli bir hak iddiasını da içine almaktaydı (krş. ayrıca, al-Baybaḳî, *al-Maḥāsin va 'l-masāvî*, nşr. Schwally, Giessen, 1902, s. 95 v. dd.). Doğuştan en asil kimseler olarak al-Ḥasan ve al-Ḥusayn kabûl olunuyordu (al-Ṯa'âlibî, *aynı esr.*, s. 51 v.d.).

Aralarından Abû Ṭâlib oğullarının daha al-Kumayt (*aynı esr.*, metin, s. 10, beyit 29, s. 56 beyit 80) tarafından *aşrāf* ve *sāda* olarak medh ve senâ edildiği Banî Hâşim 'in bu hususî mevkii, muahhar Abbâsî hâkimiyeti devrinde, takriben IV. (X.) asırda, 'Alî 'nin de *laḳab* 'larından biri olduğu iddia edilen (Muḥibb al-Dîn al-Ṭabarî, *al-Riyāż al-naẓīra*, Kahire, 1327, II, 155, 18) *al-şarîf* 'in, şeref ünvânı olarak, al-'Abbâs ve Abû Ṭalib 'in ahfâdına hasredilmesine müncer oldu. Al-Ṭabarî (III, 635, 6) henüz *aşrāf* 'ı, Banî Hâşim yanında ayrı bir zümre olarak zikretmektedir. Al-Mâvardî (*al-Aḥkām al-sulṭānîya*, nşr. Enger, Bonn, 1853, s. 165, 7)'de *aşrāf*, Ṭâlibîyûn ve 'Abbâsîyûn 'a ayrılmıştır. IV. (X.) asrın ikinci yarısına âit edebiyat tarihinde al-Şarîf al-Raḍî ve al-Şarîf al-Murtaḍā kardeşler mâlûmdur (krş. Brockelman, *GAL*, I, 82).

Al-Suyûṭî (*Risâlat al-salâlat al-Zaynabîya*, var. 4a v.d. = al-Ṣabbân, s. 112 v.d.) 'ye göre *al-şarîf*, eski devir (*al-ṣadr al-avval*) de herkes tarafından, ister Ḥasanî, ister Ḥusaynî veya 'Alavî, yâni Muḥammmed b. al-Ḥanafîya veya 'Alî 'nin daha başka bir oğlunun ahfâdından veya Ca'farî, 'Aḳîlî yahut 'Abbâsî olsun, *Ahl al-Bayt* 'e dâhil bulunanlar için kullanılırdı. Al-Suyûṭî, al-Ẕahabî [b. bk.] 'nin vekayi-nâmesinde sık-sık *al-Şarîf al-'Abbâsî*, *al-Şarîf al-'Aḳîlî*, *al-Şarîf al-Ca'farî* ve *al-Şarîf al-Zaynabî* gibi tâbirlere rastlandığına işâret etmektedir; ancak al-Ẕahabî 'ye dayanmak, daha eski devir için büyük bir isbat delîli sayılamaz. Fakat al-Suyûṭî 'nin tebârüz ettirdiği gibi, Fâṭimîler, *al-şarîf* ünvânını sâdece al-Ḥasan ve al-Ḥusayn ahfâdına tahsis etmişler ve bu şekil Mısır 'da al-Suyûṭî 'nin yaşadığı devre kadar devam ede-gelmiştir. Bu husus her ne kadar onun zikrettiği, İbn Ḥacar (al'Asḳalânî) 'in *Kitāb al-alḳāb* 'ında verilen ve *al-şarîf* 'in Bagdad 'da her Abbâsî ve Mısır 'da her alevî için kullanılan bir lekab olduğu meâlindeki çok muhtasar bilgiye tam olarak uymaz görünüyorsa da, *al-şarîf* kelimesinin, tam mânası ile istimâl olunduğu hâllerde o sıralarda, sâdece bir Ḥasanî veya bir Ḥusaynî 'yi ifâde ettiğini kabûl etmekte beis olmasa gerektir. Çünkü, al-Suyûṭî (*s.* 6a/v. d. al-Ṣabbân, s. 190 v. d.; buna benzer şekilde İbn Ḥacar al-Haytamî, *al-Fatāvā al-ḥadîşîya*, s. 124 v. d.) 'nin bir başka münâsebetle belirttiği gibi, *aşrāf* lebine yapılan bir vakf veya vasiyetnâme hükmünden sâdece al-Ḥasan ve al-Ḥusayn evlâtları faydalanabilmekteydi. Zîra bu nevîden hükümlerin tatbiki bakımından ülke örf (*'urf*) ve âdâtı esas tutulmakta olup, Mısır 'da Fâtımî devrinden beri mevcut örflere göre *aşrāf* ünvânı sâdece Ḥasanî ve Ḥusaynî 'lere münhasır addolunuyordu. Al-Suyûṭî 'ye göre, asâlet (*şaraf*) in, Mısırlıların konuşma dilinde, birisi *Ahl al-Bayt* 'in bütününü içine alan, diğeri dar mânada, Zaynab bint 'Alî 'nin ahfâdı olan Zaynabîler 'in ve bütün diğer 'Alî kızları evlâtlarının dâhil bulundukları *ẕurrîya*, yâni 'Alî 'nin ahfâdına mahsus ve bir başkası da daha dar bir çevreye, yalnızca al-Ḥasan ve al-Ḥusayn 'in evlâdlarına münhasır bulunan *şaraf al-nisba* 'ye âit muhtelif kısımlara bölündüğü fikri de mevcut idi.

Vekayi-nâme müelliflerinde *şarîf* ünvânı 'Alî -oğulları için önce, bunların her yerde isyanlar çıkarıp Tabaristan ve Arabistan 'da iktidarı zorla ele geçirdikleri, Abbâsî devletinin inhilâli devresinde kullanılmağa başlamıştır (Snouck Hungronje, *Mekka*, I, 56 v.dd.).

Sayyid „efendi" kelimesinin durumu da *Şarîf* 'e benzemektedir. *Sayyid*, köleye mukabil efendiyi (krş. meselâ al-Buḫârî, *al-Aḥkām*, bâb 1 v. s.; al-Tirmiẕî, *al-Birr*, bâb 53) ve aynı şekilde zevceye mukabil kocayı (meselâ *Kur 'an* XII, 25) ifâde eder. Sayyid ayrıca, nufûz ve selâhiyeti her şeyden önce hoşgörürlük (*ḥilm*), cömertlik ve hitabet kudreti gibi şahsî haslet-

lere dayanan (krş. İbn Ḳutayba, *ʿUyūn al-aḫbār* I, 223 v.dd; S. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, 2. tabı, Berlin, 1897, s. 223 v. d.; Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, s. 206, v.dd.) kabîle veya soy reisinin de mûtad tesmiye şekli idi (krş. *Kur'an*, XXXIII, 67; İbn Hişām, s. 295, 17). Bundan başka bâzı vücut vasıflarının da bir kimseyi *sayyid* olarak ayırdettiği de rivâyet olunur (İbn Ḳutayba, *ayn. yer.*: Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 144). *Kur'an* (III, 34), Peygamber Yaḥyā'yı bir *sayyid* olarak medhetmiştir. Hemen-hemen *şarîf* ile aynı zamanda *sayyid* de tercihen Alavî ve Ṭālibî'ler için bir lekap olmuş olmalıdır. Ba, her hâlde, al-Ḥasan, al-Ḥusayn ve bunların ebeveynini *sayyid* (*a*) tesmiye eden hadîslere dayanmadan vuku bulmamış olacaktır. Peygamberin al-Ḥasan hakkında şöyle dediği rivâyet olunur: „Benim bu oğlum bir *sayyid* 'dir ve belki de Allah onun vâsıtasiyle müslümanların iki fırkası arasında barış te'sis edecektir" (al-Buḫārī, *Fitan*, bâb 20, nr. 2, *Faḍāʾil al-ṣaḥāba*, bâb 22; al-Tirmiẕī, *Manāḳib al-Ḥasan va 'l-Ḥusayn*, bâb 30). Anneleri Fatıma, Peygamber tarafından „benim (bu) ümmetimin kadınlarının seyyidesi", „âlemlerin kadınlarının seyyidesi" veya „Cennet ehli kadınlarının seyyidesi" (*Sayyidat nisāʾ ummatī*, veya *hāẕihi 'l-umma*, *sayyidat nisāʾ al-ʿālamīn*, *sayyidat nisāʾ ahl al-Canna*, krş. İbn Sa'd, *Ṭabaḳat* VIII, 17,7 v. dd.; al-Buḫārī, *Faḍāʾil al-ṣaḥāba*, bâb 29; al-Nasā'ī, *Ḫaṣāʾiṣ Amīr al-Muʾminīn ʿAlī b. Abī Ṭālib*, Kahire, 1308, s. 23 v.d.; al-Nabhānī, s. 54 3 v.dd.) olarak medh olunurken, al-Ḥusayn hadiste *sayyid ṣabāb ahl al-Canna* „Cennet ehlinin gençlerinin efendisi" (al-Nabhānī, s. 64,17 v.dd.), o ve ağabeyisi al-Ḥasan berâberce, *sayyidā ṣabāb ahl al-Canna* „Cennet ehli gençlerinin her iki efendisi" (al-Tirmiẕī, *ayn. yer*; al-Nasā'ī, *ayn. esr.* s. 24 vdd.) olarak gösterilmektedir. Peygamber, 'Alī'yi *sayyid al-ʿarab* ve *sayyid al-muslimīn* tesmiye ve ona bir kerresinde şöyle hitap etmiş imiş: „Sen bu dünyanın bir *sayyid*'isin ve ahiret'in bir *sayyid*'isin „Muḥibb al-Dīn al-Ṭabarī, *ayn esr.*, II, 177). Al-Bayhaḳī (*ayn. esr.* s. 96,10)'de bulunan bir beyitte 'Alī *sayyid al-nās* tesmiye edilmektedir; ancak bu sonuncu cinsten tesmiye şekilleri ekseriyetle sâdece Peygamber hakkında kullanılmaktadır (*sayyid valad Ādam*, İbn Sa'd *ayn. esr.*, I/1, 1 ve 3, 15; *sayyid al-baṣar*, İbn 'Abd Rabbihi, *ayn. esr.*, II, 246, 17).

Başlangıçta *sayyid* lekabı, öncelikle, muhitlerinde belli bir nüfûza sâhip olan kimselere verilmiş olmalıdır. Ḥasanī İbn Muḥammā'nın *ʿUmdat al-ṭālib fī ansāb Āl Abī Ṭālib* adlı neseb-nâmesinde sık-sık münferit 'Alī-oğulları sayyid olarak belirtilmektedir (tab. Bombay, 1318 'de meselâ s. 51, 16 ve 52, 2,4, 54, 10, 59, 2,6,9,16, 65, 13,17 ve 117, 142,7, 149,9). Al-Ẕahabī (*Tārīḫ al-Islam*, yazma Leyden, nr. 1721, var. 65a) bu ünvânı, on iki imâmdan 'Alī b. Muḥammed 'e veriyor. *Al-sayyid al-şarīf* veya tersi, yâni *al-şarīf al-sayyid* şeklindeki birleşik tesmiyelere de raslanmaktadır (al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab*, Kahire, 1342, II, 277, 12; al-Ḫazrajī, *al-ʿUḳūd al-luʾluʾiya*, *I*, *Gibb. Mem. Ser.*, III, 4, Leyden-London, 1913, s. 314, 11). Bundan başka Sayyid kelimesi büyük sûfîler, velîler ve şöhretli din âlimleri için de kullanılmıştır; meselâ *al-sāda* (*al-ṣūfiya*), *al-sādāt al-avliyāʾ* (al-Şaʿrānī, *Ṭabaḳāt al-ḫavāṣṣ*, Kahire, 1321, s. 2,9, 3,1, 195, 3); *al-sādat al-aʿlām* (İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Fatāva 'l-ḥadīṣiya*, s. 124, 4) gibi. Bilhassa velî addolunan kimseler için, kölenin efendisine hitab şekli olan *sayyidī* veya *sīdī* (al-Şaʿrānī, *Lavāḳiḥ al-anvār fī ṭabaḳāt al-aḫyār*, Kahire, 1315'te sık-sık geçer) tesmiyesi pek sevilerek kullanılmıştır.

Aynen *al-şarīf* gibi bir çok müslüman memleketlerinde *al-sayyid* tesmiyesi yalnız Ḥasanī ve Ḥosaynī'lere tahsis olunmuştur. Bu cümleden olan Hadramut'da bunların mûteber ünvanları *sayyid*'dir (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, III, 163). al-Ḫazraci (*ayn. esr*, I, 315 v. dd., *tür. yer.*)'ye bakılırsa, onun zamanında Yemen'de Ḥasanī ve Ḥusaynī'ler için mûtad tesmiye şekli *şarīf* idi; şimdi ise, Amīn al-Rayḥānī (*Mulūk al-ʿArab*, Beyrut, 1924, I, 92 not 1)'ye nazaran bunlara *sayyid* denilmektedir. Hicaz'da sâdece ataları Mekke'ye hâkim olmuş bulunan Ḥasanī'leri *şarīf* tesmiye etmek ve *Sayyid* ünvânını yalnızca Ḥusaynī'lere vermek âdet olmuştu. Bununla berâber bir Mekkeli, „büyük şerîl" 'den *sayyidanā* olarak bahsettiği gibi, büyük şerif de âilesi efrâdına *sayyid* ünvânını vermektedir (Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 57; ayn. mll., *Verspr. Geschr.*, III, 163; V, 31, 40; al-Nabhānī, *ayn. esr.*, s. 41). İran'da kullanılan *sayyid* ve *mīr* (*amīr*) tesmiye şekilleri Türkiye ve Hindistan 'da da taammüm etmiştir (Chardin, *Voyages*, nşr. Langlès, Paris, 1811, V, 290; d'Ohsson, *Tableau de l'empire othoman*, Paris, 1786—1820, I, 70; J. von Hammer, *Des osmanischen Reiche Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien, 1815, II, 398; Ja'far Şarīl Herklots, *Islām in India or the Qānūn-i-Islām*, yeni tabı, nşr. W. Crooke, London, 1921, s. 2f ve dd.). Malezya adalarında mûtad olarak kullanılan *sayyid* ünvânı yanında, Açe'de, Arabistan'da da kullanılan şeref ünvânı *ḥabīb* (sevgili) zuhur etmiştir (Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, I, 155).

Abbâsî devrinde Abbâsî ve Ṭâlibî 'lerden olan *aşrâf*, çok defa aralarından seçilen bir asâlet reisi (*naḳîb*) nin emrinde bulunurlardı. Bu nakiblik müessesesinin taribi ve mâhiyeti henüz iyice aydınlanmış değildir. *Naḳîb* 'in, von Kremer, (*Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, Wien, 1875, I, 449, not 1) 'in, İbn Ḫaldûn (*al-'Ibar*, Bulak 1284, II, 134,5) 'a dayanarak kabûl ettiği gibi, daha Emevîler devrinde mevcut bulunması, zikredilen yerde muhtemelen bir metin bozukluğu mevcut olduğu cihetle (krş. al-Ṭabarî, II, 16, 17, 1), çok şüp helidir. Başlangıçta, Banî Hâşim 'in iki kolu her hâlde ekseriya 301 (913/914) 'de olduğu gibi ('Arîb, nşr. de Goeje, s. 47, 10) sâdece bir asâlet reisine tâbi bulunmakta idi. Bununla berâber al-Ṭabarî (III, 1516, 5) 'de 250 (864) yılı vekayiinde Ṭâlibî 'lere âit işlerin idâresinde (*yatavallâ amr al-Ṭalibiyîn*), görünüşe göre Hâşimî olmayan 'Omar b. Farac (al-Ruḫḫâcî) 'in zikredildiği görülmektedir. 260 (873/874) yılında vefat eden 'Alî-oğullarından 'Alî b. Muḥammed b. Ca'far al-Himmânî, Kûfe 'de *naḳîb* idi (al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, Paris, 1861—1877, VII, 338). Muhtemeldir ki, daha o sıralarda da, sonraları olduğu gibi, büyükce şehirlerin çoğunda, bir yüksek *naḳîb* 'e (*naḳîb al-nuḳabâ'*) tâbi olan nakibler mevcut bulunmuş olsun. Nazarî olarak, iyi ensap bilgisine sâhip olması gereken *naḳîb* 'in vazifesi, bir asâlet listesi tanzim ederek buna doğum ve ölüm vak'alarını kayd ve ileri sürülen Alevî neseb-nâmelerinin sıhhatini ve doğruluk derecesini tâyin ve tesbit etmek idi (Bu hususta krş. 'Arîb, s. 49 v. d., 167). *Aşrâf* 'ın bâl ve hareketlerini murakabe etmek, bunlardan sâdır olacak haksız ve yersiz hareketleri önlemek, bunlara vazifelerini hatırlatarak, onların itibarlarını zedeleyebilecek her şeyi bertaraf etmek, onun vazifeleri cümlesinden idi. O, bundan başka *aşrâf* 'ın haklarını, bilhassa devlet hazînesindeki menfaâtlerini temsil etmek, *aşrâf* kadınlarının külûvleri olmayanlarla evlenmesini önlemeğe çalışmak ve *aşrâf* vakıflarının iyi idâre edilmesine nezâret etmekle mükellefti. *Naḳîb al-nuḳabâ'* 'nın, daha başka ve battâ kazaya müteallik salâhiyetleri de vardı (krş. al-Mâvardî, *ayn. esr.*, s. 164 v. dd.; von Kremer, *ayn. esr.*, I, 448 v. dd.; Mez, *ayn. esr.*, s. 145; tafsilât için bk. mad. NAḲÎB).

Bilhassa Mısır 'da *aşrâf* 'ın alâmet-i fârikası hâline gelmiş olan **yeşil sarık**, menşe 'ini, 773 (1371/1372) yılında *aşrâf* 'ın, diğerlerinden tefrik edilmesi ve mertebelerine göre hürmet görmelerini sağlamak gayesi ile sarıklarına takılacak yeşil bir alâmet (*şuṭfa*) taşımalarını emreden Sultan al-Aşraf Şa'bân 764—778=1363—1376) 'ın bir fermanına medyundur (İbn İyâs, *Badâ'i' al-zahûr*, Kahire, 1311, I, 227; 'Alî Dede, *Muḥâẕarat al-avâ'il va musâmarat al-avâḫir*, Bulak, 1300, s. 85; Dozy, *Dictionnaire des noms des vêtements chez les Arabes*, Amsterdam, 1845, s. 308; Mez, *ayn. esr.*, s. 59). O zamanki şâirler tarafından ebediyete intikal ettirilen bu emir-nâme, Ḥusaynî 'lerden 'Alî b. Mûsâ al-Riżâ 'yi veliaht tâyin ettiği zaman, 201 (817) yılı ramazanında hânedanının resmî siyah rengini, yeşil ile değiştirmiş olan Abbâsî halîfesi al-Ma'mûn 'un emir-nâmesini hatıra getirmektedir (al-Ṭabarî, III, 1012 v. d.). Dimaşḳ 'da oturan Ḥasanî 'lerden Muḥammed b. Ca'far al-Kattânî, sarık hakkında kaleme aldığı risâle (*al-Di'âma li-ma'rifat aḥkâm sunnat al-imâma*, Dimaşk, 1342, s. 97 v. d.) de 'Alî ve Fâṭima ahfâdının bu zamandan itibâren yeşil rengi kendi alâmetleri olarak muhâfaza ettiklerini, fakat küçük bir yeşil kumaş parçasını sarıklarına tesbit etmekle yetindiklerini kabûl etmektedir. Bu usûl de, sonradan Sultan Şa'bân tarafından tekrar emredilinceye kadar zamanla unutulmuş imiş. Al-Kattânî tarafından zikredilen *Durar al-aṣdâf* adlı esere göre, tamâmiyle yeşil bir sarık giyilmesi, Mısır vâlisi Sayyid Muḥammed al-Şarîf Paşa 'nın 1004 (1596) tarihli bir emir-nâmesine bağlıdır (krş. al-Iṣḥâḳî, *Aḫbar al-uval fi man taṣarrafa fî Miṣr min arbâb al-duval*, Kahire, 1311, s. 164): bu zât, Kâbe için hazırlanan *kisva* 'yi teşhir ederken *aşrâf* 'a, bunlardan her birisinin başında yeşil bir sarık bulunduğu hâlde kendisinin önünde yürümelerini emretmişti. Al-Suyûṭî, bu alâmeti, yâni yeşil sarık taşımanın mübah bir yenilik (*bid'a mubâḥa*) olduğunu, dinî hükümlerden iştikak ettirilemiyeceğine göre, bu usûle uyana veya uymak istemeyene, ister bir şerîf, isterse şerîf olmayan bir kimse olsun mâni olunamayacağını belirtmektedir. Olsa olsa bu alâmetin, *aşrâf* 'ı diğer kimselerden, kendilerine daha ziyâde hürmet edilmesini sağlamak üzere temyiz için ihdas olunduğu söylenebilir. Bu suretle onu Ḥasanî veya Ḥusaynî 'lere münhasır kılmak ve yahut Zaynebiya ve daha geniş çerçevede diğer bütün 'Alî ve Ṭâlib-evlâtları için de geçerli saymak mümkün ve mübahtır. Bâzı âlimler, *Kur'an* (XXXIII, 59) 'da bilgin kimseler için, tanınmak ve bilgileri için saygı görmek üzere, uzunca yenler veya bükümlü *ṭaylasân* 'lar gibi bâzı alâmetlerle, kıyafetlerinde kendilerini diğer kimselerden ayırmanın tavsiyeye şâyan olduğu hakkında bir işâretin mevcûdiyetini gör-

müşler ve bahis mevzuu âyette, bu şekilde bir alâmet-i fârika taşınması için bir dayanak aramışlardır (al-Suyūṭī, var. 5ª v. dd.; tam olarak al-Ṣabbān, s. 189 v. d.'da; kısaltılmış olarak: İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Fatāvā al-ḥadīṯiyya*, s. 124 ve al-Nabhānī, s. 41 v. d.). Bu zikrolunan *Kur'an* âyeti bakımından ise, al-Ṣabbān (s. 191)'a göre, yeşil alâmet-i fârika veya yeşil sarığın *aşrāf* için tavsiyeye, diğer kimseler için ise, tevbihe şâyan olduğu esâsını kabûl etmek gerekir; zîra bu sonuncular, kendilerini bu şekilde bir giyimle gerçek neseplerinden başka bir neseble ilgili göstermiş olacaklardır ki, bu da yasaktır. Bu sebepledir ki, al-Kattānī'ye göre Mâlikī mezhebinin ileri gelenleri de, şerîf olmayan bir kimsenin yeşil sarık taşımasını memnû addederler. İbn Ḥanbal'in yanında rivâyet olunan ve Peygamberin maḥşer gününde Allah tarafından yeşil bir sarıkla techiz edileceğini bildiren bir hadîsi göz önünde bulundurarak, şâfi'î âlimleri başta yeşil sarık taşınmasının *aşrāf* için müstabsen olduğu kanâatine meyyal imişler (al-Kattānī, s. 98; krş. s. 95). Bundan başka, yeşilin cennet ehlinin giyeceği elbiselerin rengi (krş. *Kur'an*, XVIII, 30, LXXVI, 21) ve bunun Peygamberin tercih ettiği renk olduğu sık-sık belirtilir (Hadîsten bir çok kayıtlarla al-Kattānī, s. 95 v. d.).

Yeşil sarık aslında *aşrāf*'ın umûmî ve mûtad başlığı olmadı. Arabistan'da bunlar beyaz sarıktan başkasını çok nâdiren taşırlar (Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, IV, 1, 63). Yeşil renk İran'da da tercih olunur (Chardin, *Voyages, ayn. yer*). P. M. Sykes (*Ten Thousand Miles in Persia*, London, 1902, s. 24, not 1)'e göre, orada bir *sayyid* kendisini mâvi renkte bir sarık ve yeşil bir kuşak ile diğerlerinden ayırır. Hindistan'da seyyidler yeşil giyerler; bu yüzden onlara bâzan *sabzpāşān* „yeşil giyenler" denilmektedir (Ca'far Şarîf-Herklots, *ayn, esr.*, s. 303). Al-Nabhānī (s. 42 v.d.)'ye göre İstanbul'da yeşil sarık bir asâlet nişânesi değildi; bu renkte sarık orada âlimler ve medrese talebesinden başka zanaâtkârlar ve sokak satıcıları tarafından da, bilhassa kolay kirlenmediği için kış aylarında kullanılmakta idi. Bu sebepten de bir çok *aşrāf* yeşil renkten istinkâf etmekte idi.

Peygamberin akrabalarının üstünlüğü düşüncesi, sünnî telâkkilere göre de, bir çok noktalardan tebârüz etmektedir. Bu cümleden olarak *sadaḳa* (*zakāt* [b. bk.])'dan faydalanmak bunlara memnu addedilir. Peygamberin *ṣadaḳa* hakkında bir çok defa şöyle dediği rivâyet olunur: „*Ṣadaḳa* insanların kiri (krş. *Kur'an*, IX, 104) dir; [bundan istifade]ne Peygambere, ne de âile (*Āl*) sine müsaade olunmuştur". Nufuzlu fakîhler, bu hükmün Banī Hāşim'den başka Bani 'l-Muṭṭalib ve bu soyun mevâlisine de şâmil olup-olmadığı ve ihtiyarî sadaka (*ṣadaḳat al-taṭavvu'*, *ṣadaḳat al-nafl*) nın da Peygamberin kasdettiği sadakadan addolunup-olunmayacağı hususunda ayrı fikirdedirler (al-Nabhānī, s. 33 v. dd.).

Fāṭima'nin oğulları: „Rasûl Allah'ın oğulları" tesmiye ve böylece nesep bakımından Peygambere irca' olunmak hususunda öncelik hakkına sâhiptirler. Bu yüzden *„İbn Rasūl Allāh"* tâbiri bunlara hitap için tercihan kullanılan sözdür. Al-Ṭabarānī'nin hadîs kitabından, bu hususa şahadet etmek üzere Peygamberin „Bir annenin bütün oğulları erkek soyuna irca olunurlar; sâdece Fâṭima'nin oğulları bu kaideden istisna teşkil ederler; zîra onların en yakın akrabası ve baba tarafı benim" (*Valīyuhum va 'aṣabatuhum*; krş. İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Fatāvā al-ḥadīṯiyya*, s. 123, 24 v.dd.; al-Nabhānī, s. 48 v. d.) gibi ifâdeleri kullanılmıştır.

Ahl al-Bayt'in nesep bakımından en üstün kimseler olduğu vâkıası, bunların hanımlarına başka hiç bir kimsenin kûfüv (*kuf'*) olamamasından tezâhür eder. Al-Suyūṭī (var. 3ª v. d.= al-Ṣabbān, s. 188; krş. İbn Ḥacar al-Haytamī *ayn. esr.*, s. 123, 31)'ye göre, çok eskiden beri mevcut olan bir düşünceye nazaran, bir *şarīfa*'nin *şarīf* olmayan bir erkekten doğan çocuğu *şarīf* değildir. Bununla berâber, al-Ṣabbān (s. 192)'ın işâret ettiği gibi, böylelerini *şarīf* addedenler de vardır. Mamafih seyyid kızları ile onlara kûfüv olmayan erkekler arasında evlenmeler pek nâdirdir (Snouck Hurgronje, *The Achechnese*, Leiden, 1906, I, 158; ayn, mll. *Verspr. Geschr.* IV/I, 297 v.dd.; Mrs. Meer Hasan Alī, *Observations on the Mussulmauns of India*, W. Crooke'un notları ile, 2. tabı, London, 1917, s. 4 v. d.). Al-Ṣa'rānī (al-Nabhānī, s. 89 v.d.'da) bir *şarīf*'in boşadığı veya dul bıraktığı kadınla izdivacı münâsip görmez; bir *şarīfa* ile sâdece, ona lâyık olan her şeyi yapabilecek, onun arzularına göre hareket edecek ve kendisini onun kölesi addeyliyecek durumda bulunulduğunda evlenilebilir.

Peygamberin „maḥşer gününde benimkinden başka bütün hısım ve akrabalıklar (*sabab va-nasab*) kat' olunacaktır" sözü, hususiyle *ahl al-Bayt*'e müteallîktir. Bu suretle kıyâmet gününde akrabalıklarından istifade olunabilecek yegâne kimseler bunlardır (al-Nabhānī, s. 22, 30, 39 v.d., 47).

Zayıf bir hadîse göre, Peygamber şöyle söylemiştir: „yıldızlar cennet sâkinleri için bir *amān* oldukları gibi, benim *Ahl al-Bayt*'im de

dünya sâkinleri (veya „benim ümmetim") için bir *amân* 'dırlar". Burada, *Ahl al-Bayt* sözü ile müfessirlere göre, Fâṭima 'nin evlâtları kasdedilmiştir. Bunların dünyadaki mevcûdiyetleri omûmî olarak bütün dünya sâkinleri, bu ise mânada ise, Peygamberin ümmeti için cezadan veya *„fitne* 'lerin çoğalmasından" korunmak için bir *amân* teşkil eder. Burada bu şahıslar arasında bilhassa dindar olanları kasd olunmamış, bunların diğer insanlardan üstün tutulmaları, bunlar isterse tesâdüfî olarak kötü hasletler ile muttasıf olsunlar, sâdece Peygamber soyundan gelme (*al-'anṣar al-nabavî*)ye istinat ettirilmiştir. Bu görüş için de *Kur 'an* (VIII, 33)'da bir telmih aranılmıştır (al-Nabbānī, s. 28 v. d., 30, 47; krş. al-Şabbān, s, 119 v. d.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Ṣavā'iḳ*, s. 144; ayn. mil., *al-Fatavā al-ḥadīşiya*, s. 122,11 v. dd.).

Ahl al-Bayt mensuplarından biç bir kimse eshennem azâbına katlanmayacağı gibi (al-Maḳrīzī, var. 109b; al-Nabhānī, s. 21,17 v.dd., 33,8 v. d., 45), Peygamber ile birlikte 'Alī, al-Ḥasan ve al-Ḥusayn, bütün âileleri ile beraber cennete ilk girecek olanlardır (el-Nabhānī, s. 48, 11 v. dd.).

„Allah 'ın elçisinin oğulları" ilâhî afdan emin olacakları gibi, onlar tarafından yapılacak bir haksızlığa da, ilâhî bir takdir addolunarak, mümkün-mertebe teşekkürle katlanılmalıdır. Temizlenme âyetini (XXXIII, 33) *Kur 'an* (XLVIII, 2)'in, Peygambere işlediği günah için, mağfiret va'd eden âyetiyle birbirine bağlı addeden İbn al-'Arabī şöyle diyor: Allah 'a ve onun vahylerine îman eden her müslümanın Tanrı 'nın „ey *Ahl al-Bayt*, Allah sizin üzerinizden, kirliliği gidermek ve sizi ter-temiz yapmak ister" sözüne inanması ve *Ahl al -Bayt* 'ten sâdır olabilecek her şey husûsunda, Allah 'ın onları affına mazhar kıldığına kanî bulunması icap eder. Bundan dolayı, bir müslümanın, ne yaptıkları dindarâne işlerinden, ne de vücûda getirdikleri hayrattan dolayı değil, her şeyi önceden gören koruyucu bir endişe ile Allah 'ın temizlediğini ve bütün kirlerini üzerlerinden aldığını beyan ettiği bu kimseleri mûahaze etmesi ve onların şerefini rencîde edecek bir harekette bulunması münâsip olmaz (*al-Futūḥāt al-Makkiya*, Kahire, 1329, bâb 29, I, 196,17—198,25, bilhassa 196,31 v.dd; krş, 197, 14 v. dd; al-Maḳrīzī var. 1c 8b, 13 v. dd. 'da, al-Nabhānī, s. 11—13, 76—79 'da).

Sefâhat, içki içmek veya hırsızlık yüzünden *ḥadd* cezasına uğramış bir *şarīf* 'i, ayakları, sonradan oğullarından birisi tarafından temizlenen bir pisliğe bulaşmış bir *amīr* veya bir *sulṭān* ile mukayese etmek mümkündür. O aynı zamanda, isyankarlığına rağmen mirastan mahrum edilemeyen bir oğul ile de mukayese edilir (İbn Ḥacar al-Haytamī, *ayn. esr.* s. 122, 20 v. dd.; al-Nabhānī, s. 46).

Ahl al-Bayt 'i sevmek vazifesi, içindeki *ḳurbā* kelimesinin Peygamber ile akrabalığa müteallik bulunduğu kabûl olunan *Kur 'an* âyeti (XLII, 22) ne istinat ettirilmektedir (İbn Bitrīḳ al-Ḥillī, *Ḫaṣā'iṣ vaḥy al-muḥīn*, s. 51 v. dd.; ayn. mil., *al-'Umda*, s. 23 v. dd.; al-Maḳrīzī, var. 112a. 18 v. dd.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Ṣavā'iḳ*, s. 104 v. dd.; al-Şabrāvī, s. 4 v. d.; al-Şabbān, s. 96 v. dd,; al-Nabhānī, s. 72 v.dd. Bu hususta aynı zamanda *taşahhud* [b. bk.] 'un son kısmının Āl Muḥammed hakkında bir duâyı muhtevî bulunduğuna işâret olunur (İbn Ḥacar al-Haytami, *al-Ṣavā'iḳ* s. 143; al-Nabhānī, s. 75). Al-Şāfi'ī [b. bk.]'ye izâfe olunan bir beyitte şöyle denilmektedir: Ey Resûlün âilesinin mensupları, size sevgi göstermek Allah 'ın *Kur 'an* 'da şart koştuğu bir vazifedir. Sizin hakkınızda *taşliya* [b. bk.] okumayanın namazının makbul addedilmemesi sizler için büyük şereftir (*ayn. esr.*, s. 88). Bundan başka, bunlara karşı sevgi göstermek husûsunda ikazda bulunan, bu sevginin, imânın bir parçası olduğunu belirten, bu sevgi hürmetine kıyâmet gününde Peygamberin *şafā'at* 'ini ve ilâhî mükâfat va'd eden, buna mukabil Peygamber âilesi mensuplarına kin gütmenin fenalığını tebârüz ettirerek, böyle hareketleri battâ küfr ile damgalayan bir çok hadîs mevcuttur (İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Ṣavā'iḳ*, s. 141 v. d.; al-Şabrāvī, s. 3 v. d.; al-Nebhānī, s. 81 v. dd.).

Şu hâlde *aşrāf* 'a bilhassa bunların içinde dindar ve âlim olanlara, dâima hürmet ve riâyetle muamele etmelidir; Peygambere karşı duyulan saygı, bunu âmirdir. Huzurlarında dâima tevâzu içinde bulunulmalıdır; bunları rencîde edenlere kin duyulmalıdır. Bunların haksız muâmelelerine ise, sabırla tahammül edilmeli, kötülüklerine iyilikle mukabelede bulunulmalı, onlara yardım edilmeli, yerilmeğe lâyık hâllerini dile getirmeyip medh edilecek tavır ve hareketlerini her tarafa yaymalı ve bunların aralarındaki dindarların duâları berekâtı ile Allah ve resûlüne yaklaşmağa gayret edilmelidir (al-Şabrāvī, s. 7, 17 v. dd.). Al-Şa'rānī 'ya göre, bir *şarīf* 'e, bir vâli veya bir Kazaskere gösterilen hürmetle muâmele olunması doğrudur. Bir *şarīf*, aynı evsafta oturacak bir yere mâlik değilse, karşısında oturulmamalıdır. *Şarīfa* 'ya ise, bilhassa hürmet gösterilmelidir; bunları iyice süzmek bile münâsip değildir. Resûlün evlâdını tam mânasiyle sevenler satın almak istedikleri her şeyi

onlara hediye ederler. Evlenecek, iyi çeyizli bir kızı veya kardeşi olanlar, bunları, ancak yüz görümlüğü verebilecek kudrette olup, günlük maişetini zorlukla te'min edebilen bir *şerîf*'e zevce olarak vermekten imtina etmemelidirler. Sokakta sadaka ricasında bulunan bir *şerîf* veye *şerîfa*'ye rastlanıldığında, bunlara elden gelen her türlü yardım yapılmalıdır (al-Nabhānī, s. 89 v. dd.).

Tavır ve harekâtı şerî'at ile tearuz hâlinde bulunan (*fāsik*) bir *şerîf*'e de, günâhının nasıl olsa affolunacağı kanaati ile, hürmet ve riâyetten yüz çevirmemelidir. Çünkü hürmet ona menşe'i dolayısiyle (*al-'unṣur al ṭāhir*) olup, *fisk* onun nesebine bulaşmaz (al-Nabhānī, s. 45). Bir kimsenin şerîfliğinden şüphe olunduğunda, kanunî bakımdan şeceresine itiraz edilemeyecek bir durum varsa, ona gerekli hürmeti göstermek lâzımdır. Nesebi kanunî bakımdan kat'î olmasa bile, aslını iyice bilmeden, onu yalancılıkla itham etmemelidir (İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Fatāvā al-ḥadīṯiyya*, s. 122, 27 v. dd.; al-Nabhānī, s. 46). Kendisini kızdıran bir *şerîf*'e karşı gerekli hürmet ve riâyeti göstermeyen birisinin, rüyâsında Peygamber veya Fāṭima tarafından tekdir olunduğuna dâir bir çok hikâye mevcuttur (el-Maḳrīzī, var. 144a, 11 v. dd.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Ṣavā'iḳ*, s. 148; al-Nabhānī, s. 45, 95 v. dd.).

Çok sayıda şerîf ve seyyid bütün islâm dünyasında mevcuttur. Bunlardan bir çok âlle, Taberistan, Deylem, garbî Arabistan, Yemen ve Fas'ta olduğu gibi kısa veya uzunca bir müddet iktidara ulaşmıştır. Bâzı şerîf ve seyyid âileleri de mahallî bir nufûza sâhip olmuşlardır; ancak bunların ekseriyeti fakirlik ve zarûret içinde yaşamış ve hâlen yaşamakta bulunmuştur. 'Alî neslinden gelmiş bulunmak kolay reddedilemeyecek bir keyfiyet olmaktan uzaktır. Nesep bakımından en saf an'ane garbî Arabistan ve Hadramut'ta muhâfaza edilmiştir. Bir çok şöhretli fakîh, din âlimi ve sûfî yetiştirmiş olan Hadramut alevîleri sâdece garbî Arabistan şerîflerini kendileriyle hem-âyar addederler.

Zâhidâne bir hayat sürmekle temâyüz eden bir seyyid, kolaylıkla bir velî olarak hürmet ve itibar görür. Onun duâsından bereket ve saadet umulduğu gibi, hiddetinin de felâket getireceğinden korkulur. Adak ve hediyeler yoluyla onun şefâati kazanılmağa çalışıldığı gibi, türbesi de bir ziyâretgâh olur. Kahire'deki çok ziyâret edilen seyyid ve seyyide türbeleri için al-Şablancī'nin aşağıda zikrolunan eserini karşılaştırınız.

Hadramût'da olduğu gibi Yemen'de de, burada silâhlı şerîften kendisini tefrik için asâ (*'akkāz*) ve tesbih taşıyan seyyid, ihtilâf hâlinde bulunan fırkalar arasında ara buluculuk eder. Bunlar çekirge âfetini duâ yoluyla önledikleri gibi, kısırlığı da yine duâları ile ortadan kaldırırlar; âdetleri ise, bu felâketleri devam ettirir. Bâzı seyyidler de hastalara şifâ bahşetmekle meşhurdurlar. Seyyidlere karşı gösterilen hürmet ve itibar ekseriya bunlara arâzi bağışlamak suretiyle tezâhür eder (H. Jacob, *Perfumes of Araby*, London, 1915, s. 45, 173 v. dd.).

Şerîf ve seyyidlerin hususiyetleri ve bunların gördükleri hürmet hakkında fazla tafsilât için bk. Snouck Hurgronje, *Mekke*, I, 32 v. dd., 70 v. dd.; Malezya adalarında da sayıları çok olup, Siak ve Pontianak sultanlıklarını kuranlar arasında bulunan Hadramût seyyidleri hakkında krş. ayn. mll. *Verspr. Geschr.*, III, 162 v. dd. ve *The Achehnese*, I, 153 v. dd.

IV. (X.) asırdan itibâren 1924 yılına kadar Mekke ve Hicaz'da hükûm sürmüş olan şerîflerin tarihi için Snouck Hurgronje, *Mekka*, I ve mad. MEKKE (tarih)'ye işâret edelim; krş. ayrıca al-Batanūnī, *al-Riḥlat al-Ḥicāziyya* (2. tabı, Kahire, 1329, s. 73 v. dd.). —*Aşraf*'ın Arabistan'daki âileleri hakkında bilgi şu eserde bulunur: *A Handbook of Arabia*, I, comp. by the Geogr. Sect of the Naval Intelligence Division London, ts., bk. fihrist mad. ve *Aşrāf*.

Fas şerîfleri için krş. madd. ḤASANĪ, ḤUSAYNĪ, ŞURFĀ; Hindistan seyyidleri için krş. mad. HİNDİSTAN (Brit.), V/1, 529.

Tālibī'lerin şeceresini Aḥmed b. 'Alī... İbn Mubannā al-Dā'ūdī al-Ḥasanī (*'Umdat al-ṭālib fī ansāb Āl Abī Ṭalib*, Bombay, 1318) incelemiştir.

Bibliyografya: al-Nasā'ī, *Ḫaṣā'iṣ Amīr al-mu'minīn 'Alī b. Abī Ṭālib* (Kahire, 1308); Yaḥyā b. al-Ḥasan... İbn al-Biṭrīḳ al-Ḥillī, *Kitāb Ḫaṣā'iṣ waḥy al-mabīn fī manāḳib Amīr al-mu'minīn* (taş-basması, tab yeri belli değil, 1311); ayn. mll. *Kitāb al-'umda* (taş basması, Bombay, 1309); al Maḳrīzī, *Kitāb fīhi ma'rifat mā yaeibu li-Āl al-Bayt min al-ḥaḳḳ 'alāman 'adāham* (el-yazması, Leiden, 560, XIII (*Cat. cod. Arab.*, II, 50); al-Suyūṭī, *Risālat al-sulālat al-Zaynabiyya*, el-yazması, Leiden or. 2326 (*Cat. cod. Arab.*, II, 65); ayn. mll., *Iḥyā' al-mayyit fī 'l-aḥādīṯ al-vārida fī Āl al-Bayt* (al-Şabbāvī, *Itḥāf*'ın kenarında tab edilmiştir, aş. bk.); İbn Ḥaca al-Haytamī, *al-Ṣavā'iḳ al-muḥriḳa fi 'l-radd 'alā ahl al bid'a va 'l-zandaḳa* (Kahire, 1308); ayn, mll., *al-Fatāva 'l-ḥadīṯiyya* (Kahire, 1329); al-

Şabrāvî, *al-Itḥāf bi-ḥubb al-aşrāf* (Kahire, 1318); Muḥammed al-Şabbān, *Is'āf al-rāġibîn fî sîrat al-Muṣṭafā va faḍā'il ahl Baytihi 'l-ṭāhirîn* (al-Şablancî, *Nūr al-abṣār fî manāḳib Āl bayt al-Nabî al-Muḫtār*'ın kenarında tabedilmiştir) Kahire, 1322; Yūsuf b. İsmā'îl al-Nabhānî, *al-Şaraf al-mu'abbad li-Āl Muḥammed* (Kahire, 1318); Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1722), s. 11 v. dd.; E. W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 3. tabı (London, 1842), I, 42, 46, 197, 210, 366; E. Westermarck, *Ritual and Belief in Morocco* (London, 1926), bk. fihrist ve madd. *Shereefs, Sîdi, Sîyèd.*

(C. VAN ARENDONK.)

ŞERÎF PAŞA. ŞARÎF PAŞA, hidiv İsmā'îl ve Tavfîḳ Paşalar devrinde yaşamış Mısırlı devlet adamı. 1823 senesinde Kahire'de doğmuştu ve Türk asıllı idi. Babası, Osmanlı hükümdarı tarafından gönderilen *ḳāżi 'l-ḳużāt* olarak, o sırada Kahire'de ikamet etmekteydi. Âile, on küsur yıl sonra, muvakkat olarak tekrar Kahire'de ikamet ettiği esnâda, Muḥammed 'Alî Paşa, küçük çocuğu kendisi tarafından yeni kurulan askerî mektebe kabûl etti. O zamandan itibâren, o, bütün ömrünü Mısır hizmetinde geçirdi. Şerîf, daha yüksek bir tahsil görmek üzere, Paris'e gönderilen Mısırlı talebe hey'etine („Mission Egyptienne") katıldı. Daha sonraları hidiv olan Sa'îd Paşa ve İsmā'îl Paşa, kezâ 'Alî Mubārak Paşa da bu hey'ete dâhil diler. Bunun üzerine o, kendisini Saiot-Cyr askerî akademisinde tahsile vererek (1843—1845) bir müddet, 1849 senesinde, 'Abbās I. tarafından hey'et geri çağırılıncaya kadar, Fransız ordusunda hizmet etti. Müteâkıp yıllarda prens Ḥalîm'in kâtipliğini yaptıktan sonra, 1853'te tekrar ordu hizmetine girdi; Sa'îd Paşa zamanında da paşalık rütbesine ulaştı. Bu devirde o, Mısır ordusunun baş-kumandanı olan ve kızı ile evlenmiş olduğu Sulaymān Paşa (de Sèves)'nın çok yakını idi.

1857'de Şerif, hâriciye vekili olarak siyâsî mesleğe intisap etti; 1865'te hidiv İsmā'îl, İstanbul'a gittiği zaman ona vekâlet etti; daha sonra birbiri arkasına bütün yüksek devlet me'mûriyetlerinde bulundu. 1866'da yeni *Maclis niyābî* tasarısını hazırladı.

Şerîf Paşa, Mısır'da meşrutî idarenin teessüsünden sonra, 1878 yılında üç defa hükûmet kurdu. 1879 şubatında Nūbār Paşa hükûmeti milliyetçi meclis tarafından devrilince, Şerîf Paşa'nın idâresinde meşrutiyetçi bir hareket meydana geldi; bunların meclisteki reisleri 'Abd al-Salām al-Muvaylihî idi. Bu parti, hidive arz edilen mâlî ıslâhatla ilgili bir tasarı hazırladı. O da, nisan 1879'da Şerîf Paşa'yı tamâmen Mısır asıllı âzâdan mürekkep bir hükûmet teşkiline me'mur etti. Bu yeni hükûmet (âzâsının listesi için bk. Sabri, s. 153[4], not) bir devlet istişâre meclisi kurarak meclise 14 haziran 1879'da neşrolunan yeni bir kanûn-i esâsî kabûl ettirdi. Hidiv Tavfîḳ Paşa'nın iktidara gelmesinden sonra, Şerîf Paşa hükûmetinde değişiklik yapıldı; ancak bu yeni hükûmet önceki kadar millî değildi. Aynı yılın ağustosunda yeni hidiv, başvekil tarafından hazırlanmış olan kanûn-i esâsîyi reddetti ve aynı ayın 18'inde Şerîf Paşa hidive istifâsını verdi; yerine Riyāż Paşa tâyin olundu. Şerîf Paşa, bundan sonra, Ḥulvān'da millî partinin teşkiline iştirâk etti. Bu parti 4 kasımda Riyāż Paşa aleyhine bir beyannâme neşretti. Bundan iki yıl sonra, 9 eylûl 1881'de, milliyetçi askerî ihtilâlde, Şerîf Paşa, askerî partinin kendisine yeni bir hükûmet kurması vazifesini tevdî etmek husûsunda yeteri kadar itimat ettiği yegâne devlet adamı idi (15 eylûl). Bu defa Şerîf Paşa askerî nufûza karşı bir mukabil kuvvet teşkil etmek üzere bir âyân meclisinin vücûda getirilmesini teklif etti. Bu meclis, 26 kânun I.da toplandı; fakat, akabinde milliyetçiler, büyük devletlerin siyâsî ve mâlî murâkabelerinin çok fazla te'sirinde kaldığı söylenen hidive ve onun hükûmetine karşı askerlerle birleştiler. Şerîf Paşa, bütçenin hazırlanmasıyla alâkalı esasların değiştirilmesi için meclisle birlikte çalışmak istemedi ve kânun II. 1882'de istifâ etti; Maḥmūd Paşa Sāmî ona halef oldu. Aynı yılın 10 ağustosunda hidiv nihâyet hakikî bir Arap aleyhdarı tutum aldıkdan sonra, Şerîf Paşa tekrar başvekil oldu (18 ağustos 1882). O, bu makamda 'Arābî'nin mağlubiyetinden ve İngiliz işgalinden sonra da kaldı; fakat sonunda İngiliz hükûmeti ve onun Sudan'ın tahliyesini taleb eden temsilcisi ile ihtilâfa düştü. Şerîf Paşa bu tahliyeyi Mısır'ın siyâsî ve iktisâdî vaziyeti için tehlikeli kabûl ediyordu; fakat o, İngilizlerin mütehakkimâne talebine boyun eğmeye mecbur oldu (kânun II. 1884). Bunun üzerine siyâsetten çekildi ve 3 sene sonra, karaciğer rahatsızlığından dolayı gittiği Graz'da öldü. Nisan 1887'de Kahire'de toprağa verildi.

Aslı bakımından, Şerîf Paşa Türk-Mısırlı sınıfına mensuptu ve bir kelime ile milliyetçiden ziyâde hidivci idi. Bununla beraber milliyetçiler, hiç bir zaman onun samimiyetinden şüphe etmediler. Onun samimî arzûsu, Mısır'ı hidivlerin idâresinde meşrutî bir devlet hâline getirmekti; siyâsette 'Arābî, Nūbār ve Riyāż tarafından temsil edilen temâyüller arasında mutedil bir rol oynadı.

Bibliyografya: C. Zaydān, *Maşāhīr al-şarḳ* (Kahire, 1910, I, 240 v. dd.; A. Hasenclever, *Geschichte Aegyptens im 19. Jahrhundert*, (Halle, 1917); M. Sabry, *La Génèse de l'esprit national égyptien* (Paris, 1913), s. 64, 143, 146, 152, 168, 184, 195, 205; Lord Cromer, *Modern Egypt*, (London, 1908), I ve bu eserlerde verilen bibliyografya.

(J. H. KRAMERS.)

ŞERÎF RADÎ. AL-ŞARÎF AL-RAŻÎ, ABU'L-ḤASAN MUḤAMMAD B. ABÎ ṬĀHİR AL-ḤUSAYN B. MŪSĀ (970=1016), al-Ḥusayn b. 'Alī 'nin Mūsa l-Kāẓim yoluyla ahfâdından oldukları için kendisi ve kardeşi 'Alī al-Murtażā nisbe olarak al-Mūsavi adını almışlardır. 307 (919/920) yılında doğmuş olan babası, Bagdad 'da Büveyhîlerin hâkimiyeti devrinde, 'Alī 'nin zevcesi Fāṭime yoluyla Peygamberin neslini teşkil edenlerin listelerini tanzim ve işlerine nezâret ile mükellef *Naḳīb al-Ṭālibiyīn* idi. al-Rażī Bagdad 'da 359 (970) yılında doğmuş olup, çok erken olgunlaşmış görünmektedir. Zamanında yaşamış olan al-Ṣa'ālibī, onun ilk beyitlerini henüz 10 yaşında iken yazmış olduğunu kaydeder. *Dīvān* 'ındaki tarih taşıyan ilk şiiri 374 (984/985) yılında, al-Rāżī 15 yaşında iken yazılmıştı. Ṣa'ālibī ve onu göklere çıkaran diğer müellifler, al-Rażī 'nin hiç şüphesiz Ṭālibiyūn 'un ve hatta belki de Kureyş kabilesinin çıkardığı en büyük şâir olduğunu iddia ederler. O devrin kıymetsiz pek çok şiiri—zîra bu zaman şâirler bakımından pek zengindi—ölçü olarak alınacak olursa, Ṣa'ālibī haklı addolunabilir; kaldı ki, onun dostları hakkında yazmış olduğu mersiyelerden bâzılarının samimî bir duygudan nasîbedar bulunduğu da mutlaka itiraf olunmalıdır. Ayrıca onun, kısa süren hayatında yazdığı şiirlerin sayısı da dikkate değer; çünkü *Dīvān* 'ı aslında 4 cilt doldurmakta idi. Al-Rażī bünye bakımından zayıf olmalıdır; çünkü şiirlerinden birinde, daha gençliğinde, 21 yaşında iken saçlarında akların belirdiğini hikâye etmektedir. Diğer muhtelif şiirleri de, ağır bir hastalıktan nekahete ulaştığını nakleder. Uzun müddet Şîraz 'da, aslını tesbit edemediğim bir suçundan dolayı hapiste bulunan babası için duyduğu üzüntü, Bagdad 'da Büveyhîlerin şi'î temâyüllerini açıktan-açığa göstermeleri sebebiyle çıkan karışıklık ve bu yüzden teşekkül eden sünnîlerin kini: bütün bunlar onun sıhhatinin bozulmasında müessir olmuştur. Babası *naḳīb* 'lik makamından çekilmiş ve al-Rażī bu mühim mevkie tâyin edilmek şerefine nâil olmuştu. Ṣa'ālibī ve onu çok medbeden hal tercümesi müellifleri onun bu makamı 388 (998) yılında elde ettiğini tesbit etmektedirler; ancak onun Bahā' al-Davla 'ye yolladığı, kendisine gösterdiği lutufdan dolayı minnettarlığını bildiren şiirinin giriş kısmı, me'muriyet beratının, hacc emîrliği vazifesini de görmesi emriyle birlikte ona Basra 'dan gönderilmiş olduğunu ve bunun 1 cemâziyelevvel 397 (23 kânun II. 1007) 'de Bagdad 'da kendisine vasıl olduğunu göstermektedir. Ertesi yıl Bahā' al-Davla, al-Rażī lekabını tevcih etmek sûretiyle onu yeniden taltif etti ki, Abu 'l-Ḥasan Muḥammad umûmiyetle bu ad altında tanınmıştır. Bundan 3 yıl sonra, zilkade 401 (bazîran-temmuz 1011) 'de al-Rażī, aynı emirden al-Şarîf lekabına da nâil oldu. Bahā' al-Davla onu mütemâdiyen yeni iltifat ve şereflere gark ediyordu böylece 16 muharrem 403 (7 ağustos 1012) cuma günü al-Şarîf al-Rażī, emîrin bütün hâkimiyet sâhasında bulunan Peygamber neslinden olanlar üzerine *naḳīb* tâyin edildi; fakat aynı yılın cemâziyelevvelinde (teşrin II.—kânun I. 1012) ciddî sûrette hastalandı; öyle ki, hayatından ümit kesildi. Bununla berâber bu tarihden iki ay sonra recebde (kânun II—şubat 1013) iyileşip yeniden bir şiir yazarak, o sırada Bahā' al-Davla 'nin cemâziyelâbır (kânun I. 1012—kânun II. 1013) da vefat etmiş olduğu Arracān 'da bulunan Sulṭān al-Davla 'ye gönderebilmişti. Bir hükümdarı övmek maksadiyle yazmış olduğu son kasîdesi, safer 404 (ağustos—eylûl 1013) 'te Sulṭān al-Davla 'ye bitâben yazmış olduğu şiirdir. *Dīvān* 'ında tarih taşıyan en son şiiri şâban 405 (kânun I—şubat 1015) 'te vefât etmiş olan şâir Aḥmed b. 'Alī al-Battī 'ye yazdığı mersiyedir. Al-Şarîf al-Rażī 'ye gelince, o, 6 muharrem 406 (26 haziran 1015) 'da ölmüştür. Kardeşi 'Alī al-Murtażā öylesine matemde idi ki, Bagdad 'da kalıp cenâze merâsimini idâre etmek iktidarını kendisinde bulamadı. Cenâze namazını vezîr Faḫr al-Mulk kıldırdı. Al-Şarîf al-Rażī, Bagdad 'ın o zaman dış semtlerinden birisi olan al-Karḫ 'ın Anbārī mahallesinde bulunan kendi evinde defn olundu. İbn Ḫallikān 'ın yaşadığı devirde gerek ev, gerekse türbesi harap olmuştu.

al-Rażī 'ye dâir münferit ve Adağımık bilgiden, müslüman olmamasına rağmen iki mersiye ile tebcil ettiği al-Ṣābī ile dostluğundan da anlaşılacağı gibi, onun nâzik bir tabiate sâhip bulunduğu ve açık fikirli bir insan olduğuna hükmedebiliriz. Bu mersiyelerinden ilki yüzünden, kardeşinin kendisine yaptığı sitemler, onu, teessürünü daha da kuvvetle belirten ikinci bir mersiyeyi kaleme almaktan alıkoyamamıştır. Belirtiğimiz gibi, al-Rażī 'nin şiirlerinin sayısı pek çoktur. Bunlar, muhtelif dostları tarafından toplanmıştır; yazma nüs-

baları da nâdir değildir. Bunlar iki defa tabedilmiştir (Bombay, 1889 tabı bir cilttir. Beyrut, 1890—1892 neşri ise, 2 cilttir). Bu neşirlerin her ikisi de alfabe sırasına göre tertip edilmiştir. Benim kullandığım her iki Britiah Museum yazmasında (Add. 19410 ve Add. 25750) da şiirler aynı şekilde alfabe sırasına göre tanzim edilmişlerdir; ancak yazmaların birisinde mersiyeler diğer şiirlerden ayrılmıştır. Gerek yazmalarda ve gerekse tablarda şiirlerin çoğunun ihtimamla tariblenmiş olması mühimdir. Bu tarihler, hâl tercümesi bakımından bir çok tafsilât sağlamaktadır. Hele bir çok şiirlerin Bagdad'da vefat eden ehemmiyetli şahsiyetlere mersiyelerden ibâret olması, bu şiirlere ayrıca tarihî bir ehemmiyet de kazandırmaktadır. 374 (984/985)'ten 405 (1014/1015)'e kadar her yıl için şiirler mevcuttur. Bunlar hakkında tafsilâta girmek fazla olurdu. Şiirlerinden başka al-Şarîf al-Raḍî *Kur'ān* tefsiri üzerinde *Ma'āni 'l-Ḳur'ān* ve *Macāzāt al-Ḳur'ān* ünvânı ile iki eser te'lif ettiği rivâyet olunur. Bunlar zamanımıza intikal etmemiştir. Derenbourg, Escorial kütüphânesi yazmalarının kataloğunda, nr. 348'de, al-Şarîf al-Raḍî'ye izâfe olunan *Ṭayf al-ḫayāl* adlı bir el-yazmasını tavsif etmektedir. Bunun, ister Derenbourg'a, ister yazmanın müstensihine râci olsun, hatâ olduğu şüphesizdir. Al-Raḍî'nin kardeşi 'Alî al-Murtaḍâ hiç şüphesiz olarak bu ünvanla bir eser te'lif ettiği gibi, diğer bir 'Alî-oğlu, Hibat Allāh b. al-Şaǧarî, *Ḥamāsa* (Paris, Ms. Arabe, nr. 9257, var. 96a)'sinde al-Murtaḍâ'nın *Ṭayf al-ḫayāl*'inden nakillerde bulunmaktadır. Ayrıca müellif, Escorial yazmasının giriş kısmında, kendisinin önce, saçların ağarması (*fi'l-şayb*) hakkında yazmış olduğunu zikretmektedir. Bu kitap tabedilmiştir (İstanbul, 1302). Bu eser, kat'î olarak, sonunda, onu 421 (1030) yılında, yahut kardeşi al-Raḍî'nin ölümünden 15 yıl sonra tamamlamış olduğunu hikâye eden al-Murtaḍâ'ya âittir. Bu iki kardeşin aynı ünvanla, aynı veya benzeri muhtevâya sâhip iki kitap yazmış olduğu pek kabûl edilemez; buna nazaran Escorial yazmasındaki eseri, al-Murtaḍâ'nın eseri olarak kabûl etmek gerekmektedir.

Bibliografya: Şa'ālibî, *Yatîma* (Dimaşḳ), II, 297—315 (şiirlerinden seçmelerle birlikte); İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), s. 639, Kahire tabı, II, 2; Yâfi'î, *Mir'āt al-cinān*, III, 18 v. dd.; Brockelmann, *G A L*, I, 82, *Suppl.*, I, 131. —al-Raḍî'nin şiirlerine hemen her müntehabat kitabında rastlanır.

(F. KRENKOW.)

ŞERİŞ. ŞARİŞ (nisbesi Şarîşî), Kadiz [b. bk.] eyâletinde bu isimdeki şehrin bir az şimâlinde İspanya'nın mühim şehirlerinden birisi olan bu günkü Jerez de la Frontera'nın Arapça adı idi. Badajoz eyâletinde bulunup bu vilâyetin merkezinin cenûbunda ve Zafra'nın garbinde küçük bir şehir olan bugünkü Jerez de los Caballeros, islâmî devrin Şarîşa (krş. al-İdrîsî, *Descr. de l'Esp.*, s. 175, 186, 211, 226)'sı, Şarîş'ten tefrik edilmelidir. Jerez de la Frontera, islâmî devrede de bugünkü gibi, verimli bir bölgede bulunuşu sâyesinde hemen dâime zengin ve müreffeh bir şehir idi. Burası bâzı coğrafyacılara göre al-Buḥayra (Lago de la Janda), diğer bâzılarına göre ise, Şaḏūna (Sidona) vilâyetine bağlı bulunuyordu. Daha orta-çağda buranın bağları ve aynı şekilde zeytinlikleri meşhurdu. Şehrin hususiyetlerinden birisi *Mucabbanāt* denilen bir nevî peynirli hamur tatlısı idi.

İslâmî Jerez hiç bir zaman merkez olmadı. Burası, siyâsî mukadderâtını hemen dâima paylaştığı büyük komşu şehir İşbîliya (Sevilla)'ye çok yakındı. Önceleri inanılan bir rivâyete göre, İspanya'nın fethi sırasında hıristiyanlar ile müslümanlar arasındaki kat'î savaş, Şarîş civârında Guadalete ırmağı kıyılarında cereyan etmişti; şimdi ise, bilindiği gibi, bu savaşın yeri, daha şarkta, Rio Salado vâdisinde gösterilmektedir. Şarîş şehri sonraları tarihte ehemmiyetli bir yer işgal etmez; buranın „âmil"lerinin hemen-hemen adları bile bilinmemektedir. İspanya'da Emevî hilâfetinin çökmesinden sonra şehir 'Abbâdî [b. bk.] devletin âlt oldu. Arka-arkaya Murâbitîn ve Muvaḥḥidîn devletlerinin hâkimiyetinde kaldıktan sonra, 630 (1233) yılında Şarîş Gırnata'nın Neṣrî hükümdarlarının hâkimiyetini kabûl etti. Jerez hıristiyanlar tarafından ilk defa 1251'de İşbîliya'nın alınışından 3 yıl sonra zaptedildi. Müteâkıp yıllarda ise, Kastilya ordu kumandanları olan Garci Gomez Cerrillo ve Fortún de Torre'nin bütün gayretlerine rağmen, iki defa müslümanların eline geçti. Nihâyet burası kıral Hakîm Alfons tarafından 9 teşrin I. 1264 tarihinde kat'î olarak zaptolundu. Şarîş, Merînî sultanları ve bilhassa Endülüs içinde yaptığı muhtelif seferlerinde bu şehri İşbîliya ile birlikte zaptetmeği esas gaye edinen ve bütün civârı tahrip eden Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ tarafından boş yere istirdat edilmeğe çalışıldı.

Şarîş'te doğmuş meşhur müslümanlar arasında, al-Ḥarîrî'nin *Maḳāmāt*'ının şârihi [bk. mad. ŞERİŞÎ] yanında, 601 (1204/1205) yılında doğup 685 (1286) senesinde, Mâlikî *Ḳāżi'l-ḳużāt*'lığını reddettikten sonra Suriye'de vefat eden fakîh Camâl al-Dîn Abū Bakr Muḥammed b. Aḥmed al-Bakrî al-Şarîşî zikre değer.

Bibliografya: al-İdrīsī, *Şifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 206, tre. s. 254; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. mad.; *Şerşel* Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 166; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), s. 82, 106; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb, Analectes...*, I, 113, 292, 892; İbn Abī Zar', *Ravż al-ḳirṭās*, nşr. Tornberg (*Annales regum Mauritaniae*), Upsala, 1843. Merînî hânedanı kısmı, *tür. yer*; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar, Histoire des Berbères* (nşr. ve tre. de Slane), metin, II, tre. IV, bk. fihrist.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞERİŞÎ. AL-ŞARİŞÎ, ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'ABD AL-MU'MİN B. MŪSĀ B. 'İSĀ B. 'ABD AL-MU'MİN AL-ḲAYSÎ KAMĀL AL-DİN, Şarīş'de doğup yine orada 619 (1222)'da vefat eden Endülüslü Arap müellifi. Al-Fārisī'nin, *al-Īżāḥ* ve al-Zaccācī'nin *al-Cumal* adlı eserlerine şerh yazmış ve arûza dâir bir risâle te'lif etmiştir; bundan başka Şarīşī eski Arap şiirlerinden bir müntehabât vücûda getirmiş ve al-Ḳālī'nin *Navādir*'ini hulâsa etmiştir. Fakat o her şeyden önce Ḥarīrī'nin *Maḳāmāt*'ının şârihi olarak maruftur. Şarīşī bu esere, biri büyük ve edebî, diğeri orta hacimde lilolojik ve bir başkası da küçük ve muhtasar olmak üzere üç şerh kaleme almıştır. Bunlardan birincisi Bulak'ta 1284, 1300 ve Kahire'de 1306'da tab edilmiştir; ikincisi ise, el-yazması olarak Leiden üniversite kütüphânesinde (nr. 415) bulunmaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Abbār, *Takmilat al-Ṣila* (nşr. Bel ve Ben Cheneb), Cezâyir, 1920, s. 136 v. d., nr. 281; al-Suyūṭī, *Buġyat al-va'āt* (Kahire, 1326), s. 143; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb, Analectes...*, I, 536; Brockelmann, *G A L*, I, 277, nr. 6.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞERŞEL. Cezayir'de bir şehir. Cezayir'in 96 km. garbında olup, 17.900 nüfusludur. Şehir şimâlden deniz, cenuptan ise, Banī-Menaser dağ kütlesi eteklerindeki ormanlık tepeler ve denizle çevrili, bir kilometre genişliğinde bir yayla üzerinde korulmuştur. Yaylanın kireç taşı kayalarından çok elverişli inşâ malzemesi sağlanmıştır; münbit toprağı ve râtıb iklimi, ziraatin ve bodur ağaçların gelişmesine yardım eder. Şehrin etrafı bağ ve bahçelerle çevrilidir. Garp rüzgârlarından küçük bir ada ve şark rüzgârlarından da Tizirin burnu ile korunan, geniş olmakla berâber emniyetli limanı, külliyetli mikdarda emtia ile çevrenin toprak mahsullerinin ihracını sağlar.

Tarih. Şerşel'in bulunduğu mevkiin ehemmiyeti, daha ilk-çağlarda dikkati çekmiştir. Fenikeliler burada, sonraları Kartacalıların eline geçen Ioi adlı ticâret merkezini te'sis ettiler. Ioi, II. Pun harbinden sonra Mavritanya kıralı Bocchus ve haleflerine merkez oldu; milâttan evvel 25 yılında Augustus tarafından Mavritanya tahtına geçirilen Kıral Juba II. Şerşel'e Caesarea adını verdi, âbideler ve san'at eserleri ile süsledi. Halefi Ptolemaeus'un ölümünden sonra Mavritanya imparatorluğa ilhak edilince, şehir bir Roma kolonisi (colonia Claudia Caesarea) seviyesine yükseltilerek Mavritanya eyâletinin merkezi oldu. Böylece hızla gelişerek milâdın II. asrında nüfusu takriben 150.000'e vardı. Şehrin surları o sırada 8 km. idi. Fransız işgalinden itibâren ortaya çıkarılan hamamların, tiyatronun, amfiteatrın harâbeleri, heykeller ve mozayikler şehrin zenginliğini gösterirler. Diocletianus zamanında her iki Mavritanya'nın ayrılması ile şehir ehemmiyetini kaybetti, Firmus isyânı (371) sırasında yakıldı ve müteakıp yüz yılda Vandallar tarafından yağma edildi. Bizanslılar 535'te şehri tekrar işgal ettilerse de, ona eski güzelliğini veremediler.

Kat'î olarak tâyin edilemeyen bir zamanda, muhtemelen VIII. (m.s.) asrın ilk yıllarında Caesarea Arapların eline geçti ve tamamen harap oldu. Fakat şehir belki de henüz tamamiyle terk edilmemişti. Daha İbn Ḥavḳal (*Description de l'Afrique*, tre. de Slane, *J A*, 1842 s. 184) zamanında hiç değilse limanı mevcuttu; al-Bakrī (*Masālik*, tre. de Slane, Cezayir, 1913, s. 165) zamanında ortadan silindi. Bu müellife göre, Şerşel'de, bir çok eski binaların bulunduğu gayr-i meskûn bir şehrin eteğinde, artık gemilerin demirlediği bir koydan başka bir şey kalmamıştı. Al-Bakrī, her yıl bir çok insanın toplandığı *ribāṭ*'ların mevcûdiyetinden bahseder. Al-İdrīsī (tre. de Goeje, s. 103) ise, Şerşel'i fazla geniş olmayan, fakat kalabalık bir şehir olarak zikreder. O zaman civarda hayvan besleyen, üzüm ve incir yetiştiren, ihtiyaçlarından fazla arpa ve buğday elde eden bedeviler yaşıyordu. Sicilya Normanlarının 1144'te buraya bir akın yapmaları bununla îzah edilebilir. Leo Africanus (*Description de l'Afrique*, IV. kitap, nşr. Sebefer, III, 52)'a göre şehir, Arap fethini tâkip eden beş asır boyunca dâima meskûn kalmıştır.

Bu devirde Şerşel, birbiri arkasından merkezî Magrib'e hâkim olan muhtelif hânedanların hâkimiyeti altına girdi. Muvahhidler devletinin parçalanması netîcesinde şehir, Tlemsen'deki 'Abd al-Vādī'lerin eline geçti. Sonra 1300'e doğru Marīnī'ler tarafından alındı; 1350 sıralarında Ūlād Mendil tarafından kurulan

ve kısa bir müddet yaşayan devletin bir parçası oldu. Nihâyet Abū Şābit'in devrinde Zīyānī'lerin hâkimiyetine girdi. XV. asırda İspanya'dan kaçan çok sayıda magribî muhacir buraya yerleştiler ve Leo Africanus (*göst. yer.*)'a göre, 2.000 ev inşâ ettiler. Şehrin bu yeni sâkinleri ziraat, sanâyi, bilhassa ipekçilik, ticaret ve aynı zamanda korsanlıkla meşgul oldular. XVI. asrın ilk senelerinde Kara Hasan adlı bir Türk korsanı Şerşel'e yerleşti ise de, şehri ele geçiren ve orada bir karargâh kuran Oruç Reis [b. bk.] tarafından öldürüldü. Barbaros Hayreddin [b. bk.]'in kabîlelere karşı başarısızlığa uğraması ile, Türk hâkimiyeti kısa bir müddet için kesintiye uğradı ise de, Şerşel balkı 1528'de tekrar ve nihâî olarak Türk hâkimiyetini kabûle mecbur oldu. İspanyolların şehri ele geçirip burayı Cezayir'e karşı bir üs hâline koyma hususundaki zayıf bir teşebbüsü 1531'de başarısızlığa uğradı. Andrea Doria 600 adam kaybettikten sonra gemilerine çekilmek zorunda kaldı.

Sonraları eski şehrin mahdud bir kısmına yerleşmiş bulunan nüfus 2.500—3.000'i aşmadı. Limanında yuvalanan korsanların verdikleri zararlar, 1682'de Duquesne tarafından topa tutulmasına sebep oldu. Türk hâkimiyeti burada bir *ḳā'id* ile temsil ediliyor, bu zâta mahalli işlerin tanziminde eşraftan 10 kişilik bir meclis yardım ediyor ve biraz şarkında Vādi'l-Hāşim'deki karargâh tarafından korunuyordu. Türkler, esâsen, cedleri XVI. asır sonlarında buraya Fas'tan gelmiş olup, bütün bölgede büyük bir nufuz kazanmış olan Murâbıt Gobrini âilesine dayanarak mevcûdiyetlerini muhâfaza ediyorlardı. Bununla berâber, XIX. asır başında bunlarla araları açıldı. Al-Ḥācc b. 'Avda al-Ġobrini, *dayı*'nın emri ile idam edildi ve yakınları, Dahra'ye sığınmak zorunda kaldılar.

1830'da Türk idâresinin ortadan kalkması Ġobrini'lerin tekrar Şerşel'e dönüp iktidarı ele almalarına imkân verdi; fakat nufuzları Bani-Menaser'de yerleşmiş bulunan başka bir Murâbıt âilesi, Brakna tarafından kırıldı. Nihâyet Miheṣa'ya bir halîfe yerleştirmiş olan emîr 'Abd al-Ḳādir, Şerşel balkını itâat altına aldı; korsanlığı canlandırmakla Şerşel limanından istifâdeyi denedi. Fakat Şerşelli bir korsanın bir Fransız gemisine saldırması umumî vâli Valée'yi 1840'ta şehri işgal etmeğe ve oraya 100 Avrupalı âileden mürekkep bir koloni yerleştirmeğe sevk etti. Yeni te'sis hızla gelişti ve daha 1850'de 1.000 kadar nüfusa sâhip oldu. Civârın değerlendirilmesine de girişilerek bu işe muntazam şekilde devam edildi. İşgalden sonra meydana gelen tek hâdise şehrin temmuz 1871'de Banī-Menaser tarafından 15 gün kadar kuşatılmış olmasıdır.

Bibliyografya: S. Gsell, *Cherchel -Tipaza* (Cezayir, 1896); Guin, *Notice sur la famille des Ghobrini de Chercehl* (*Rev. Afr.*, 1873); B. de Verneuil ve J. Bugnot, *Esquisses historiques sur la Maurétanie césarienne* (*Rev. Afr.*, 1870); Schaw, *Travels*. bölüm VII. (G. YVER.)

ŞERKAVE ŞARḲĀVA veya ŞERḲĀVA, merkezî Fas'ta bir Murâbıt zümresinin soyadı olup, sûfî Abū Fāris 'Abd al-'Azīz al-Tabbā' vâsıtasiyle, birleştirici halka olarak Şāzilīya-Cazūlīya dinî cemâati ile alâkalıdır. Kelimenin müfredi, coğrâfi bir nisbe olan Şarḳī (*Şargī*, cem. *Şrāga*)'den müştak Şarḳāvī'dir [buna mukabil, coğrafî nisbesi Tādlāvī olan Ṭādlā'dan, sâdece bu ismi taşıyan *Şurfā*'ya münhasır olmak üzere teşkil edilen Tādilī nisbesi ile krş.]. Şarḳāva'nın ana zâviyesi, Tādlā'da. Orta Atlas ile Atlas Okyanusu'nun sâbil bölgesi arasında bulunan Abu'l-Ca'd (bu günkü yazılışı Boujad)'dadır. Bu zâviye bilhassa XVII. asır sonunda ehemmiyet kazanmış ve bu zamandan itibâren Fas'ın en büyük dinî ziyâretgâhlarından birisi olmuştur.

Bu Murâbıt âilesinin en ehemmiyetli âzasından bir kaçını zikredelim: 1. Abu'l-Ca'd'daki zâviyenin kurucusu MAḤAMMED (*M*'den sonra *a* ile) B. ABI'L-ḲĀSIM AL-ŞARḲĪ AL-SUMAYRĪ AL-ZA'RĪ AL-CABIRI, 1 muharrem 1010 (2 temmuz 1601)'da ölmüştür. Ahfâdından Abū Muḥammed 'Abd al-Ḥālik b. Muḥammed al-'Arūsī al-Tādilī al-Şarḳāvī, bu zât için *al-Marakki fī zikr ba'z manāḳib al-ḳuṭb Sayyidī Maḥammed al-Şarḳī* ünvânı ile bir eser kaleme almıştır. 2. 1 numaranın oğlu MUḤAMMED AL-MU'ṬĀ. Ölümü rebiülâhır 1092 (nisan/mayıs 1681); 3. 2 numaranın oğlu MUḤAMMED AL-ṢĀLIḤ. Tarihçi al-Ifrānī (veya al-Vafrānī)'nin hâmisidir. 'Alavī-Sulṭān Mavlāy İsmā'īl devrinde Meknes (Miknāsat al-Zaytūn) kadılığında bulunan ve Fas şehrinden bir âlim olan Abū 'Alī al-Ḥasan b. Raḥḥāl al-Ma'dānī al-Tādilī (ölm. 1140=1728) tarafından ona *al-Ravż al-yānī' al-fā'iḥ fī manāḳib al-şayḫ Abī 'Abd Allāh Muḥammed al-Ṣālih* ünvânı ile bir eser ithaf olunmuştur. 4. 3 numaranın oğlu MUḤAMMED AL-MU'ṬĀ. Bu zât zâviyeyi tecdîd ederek *Ẕahīrat al-ġānī va 'l-muḥtāc fī şāḥib al-livā' va 'l-tāc* ünvânı ile asgarî 40 ciltlik bir duâ mecmuası tertip etmiştir (Bir cildi Rabat umûmî kütüphânesinde or. 100'de mevcuttur, krş. E. Lévi-Provençal, *Les Manuscrits arabes de Rabat*, 1, 36); ölümü, muharrem 1180 (haziran 1766)'dedir. Kendisine, kâtibi

Muḥammed b. 'Abd al-Karīm al-'Abdūnī (ölm. 1189=1775/1776) tarafından *Yatīmat al-'Uḳūd al-vusṭā fī manāḳib al-Şayḫ al-Mu'ṭā* adlı bir eser ithaf olunmuştur.

Bibliyografya: Muḥammed al-Mahdī al-Fāsī, *Mumti' al-asmā'* (Fās, 1313, taş-basması), s. 121. al-Ifrānī, *Şafva man intaşar* (Fas, ta., taş-basması), s. 25; al-Ḳādirī, *Naşr al-maşānī*, (Fas, 1310) I, 58; II, 277, taş basması; al-Kattānī, *Salvat al-anfās*, (Fās, 1316, taş-basması), I, 193; R. Basset, *Recherches bibliographiques sur les sources de la Salouat el-anfas* (*Recueil de Mémoires et de Textes publiés en l'honneur du XIVème Congrès des Orientalistes*, Cezayir, 1905, s. 34, nr. 91, s. 45. nr. 128); Cimetière, *La zaouia de Boujad* (*R M M*, XXIV, 277 v. dd.); E.Lévi-Provençal, *Les Histori ens des Chorfa* (Paris, 1922), s. 119. 297, v.d., 330 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞERRÂT. AL-ŞARRĀṬ („cüce palmiye lifinden ip, *şirīṭ*, imalâtçısı"), ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'AYŞŪN, İspanyollara karşı al-Ma'mūra (al-Mahdīya=San Miguel de Ultramar)'de yapılan savaşta şehîd olan bir *mucāhid*'in oğlu olup, Fas'ta 1035 (1625/1626) yılında doğmuş ve yine orada 1109 (1697) yılında ölmüştür. Sûfi idi. Kendisi bir evliya menâkıbı mecmuası müellifi olarak tanınır (Bu menâkıb mecmuasını onun yazmış olduğu, muâsırları tarafından zaman-zaman te'yit edilmiştir): *al-Ravż al-'āṭir al-anfās bi-aḫbār al-şāliḥīn min ahl Fās*. Al-Kattānī'ye göre, bu eseri Muḥammed al-'Arabī al-Ḳādirī te'lif etmiştir. Bu eserde bâl tercümeleri ile 99 Fas'lı velînin *manāḳib*'i mevcut olup bunların çoğu XVI. ve XVII. asırlara âittir. Bunların hepsi de *Salvat al-anfās* adlı esere alınmıştır. Bu eserin 1203 (1788) tarihli bir yazma nüshası Rabat'ta Bibliothèque Générale'de 389 numarada bulunmaktadır.

Bibliyografya: al-Ḳādirī, *Naşr al-maşānī*, (Fas, 1310. taş-basması), II, 161; al-Kattānī, *Salvat al-anfās* (Fas, 1316, taş-basması), I, 8, II, 347, René Basset, *Recherches bibliographiques...*, s. 32, nr. 86; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa* (Paris, 1922), s. 280 v. dd.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞETÂ. ŞAṬA, Mısır'da Dimyat'tan bir kaç km. mesâfede, Tinnîs (bugün Manzala) gölünün garp kıyısında bulunan ve orta-çağda meşhur olan bir yer.

Bu şehir, bir piskoposluk merkezi (Σάτα) olarak bilindiğine göre, daha Arapların fethinden önce mevcut olmuş olmalıdır: Şu hâlde Sözde-Vāḳidī'nin, romanı andıran ve bu şehrin meşhur Muḳavḳis'in akrabası Şaṭā b. al-Hāmūk (değişik şekli: al-Hāmirak) adında birisinin adına izâfe edildiği şeklindeki rivayetine inanmak için bir sebep yoktur. Bu Şaṭā, Dimyat muhâfızları arasından kaçıp, Burullus, Damîra, Aşmūn, Ṭanāḥ'ın müslüman ordusunun eline geçmesine yardım eden ve 15 şâban 21'de Tinnîs muhâsarası sırasında ölen bir kimse olarak tanıtılmaktadır. Her sene aynı tarihte ölümünün yıl dönümünü anmak âdet imiş; İbn Baṭṭūṭa zamanında hâlâ devam etmekte olan Şaṭā ziyaretinin menşe'i de bu ölüm yıldönümüne irca olunmaktaydı.

Bizanslıların deniz yolu ile taarruzlarını önlemek için Araplar sâhilin bâzı yerlerine ve bu arada Şaṭā'ya kuvvet yerleştirmişlerdi. Orta-çağda bu liman çok faâl bir sanâyi merkezi olmuş ve kıymetli kumaş imâlinde bu havalide Dimyat, Dabîḳ ve Tinnîs ile yarışmıştır. Muhtemelen bu şehirlerin her biri bir sâhada hususiyet kazanmıştı; öyle ki, bunların çıkardıkları kumaşlar, menşe'lerine göre hususî bir ad taşırdı. Seyyahlar ve coğrafyacılar Şaṭā mâmullerini, *şaṭāvī*'yi, medhetmekte birbirleri ile yarış etmişlerdir. Burada hususî sanâyi te'sislerinden başka, muhtemel olarak, İskenderiye ve Tinnîs'te olduğu gibi, bir devlet sanayii, *Dār al-ṭirāz* da bulunuyordu. Mekke tarihçisi Fākihī, Kâbe için hazırlanmış bir kisve üzerine işlenmiş bir yazının metnini zikreder: Hārūn al-Reşîd bu kisvenin, Şaṭā *ṭirāz*'ında imâlini 191 senesinde emretmiştir.

Dimyat'ın Franklar tarafından her iki işgali sırasında Şaṭā'nın oynadığı rol bilinmemektedir: bâzıları Jean de Brienne'in karargâhını burada kurduğunu ileri sürmüşlerse de, bu düşünce reddedilmiştir. Bu iki Haçlı seferi arasında Tinnîs, Malik Kāmil'in emriyle 624 (1227)'te yerle bir edilmişti. Şaṭā'nın da aynı askerî sebeblerle bu sırada tahrip edilmiş olması mümkündür.

Bununla berâber, evvelkinin harâbeleri bugün nasıl Tall Tinnîs adı ile bâkî kalmışsa, bakımsız bir balıkçı köyü de hâlâ Şayḫ Şaṭā adını taşımaktadır. Bu köyün kulübeleri, zamanla Şeyh Şaṭā hâline gelmiş olan, Arap fütuhat devri kahramanının kemiklerini ihtivâ eden mescidin etrâfını çevrelemektedir. Bununla berâber bu köy artık Manzala gölünün limanı değildir: sular şimdi 500—600 m. çekilmiştir. Gölün buradaki derinliği çok az olup balık dibi düz kayıklar kullanmaktadır.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Mu'cam*, II, 811; *Lisān al-'arab*, XIX, 162; ayrıca J. Maspero ve G. Wiet tarafından verilen bibliyografya: *Matériaux* (*MIFAO*, XXXVI 112 v. d.); al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (MIFAO, IV 80 v. dd.). (G. WIET.)

ŞEVBEK. AL-ŞAVBAK, al-Şarā silsilesinde Araba'nın şarkında bulunan bir Haçlı kalesi. Burası 509 (1115) yılında Kudüs kıralı Baudouin I. tarafından *Syria Sobal*'de 18 günde inşâ edilmiş olup, Franklar tarafından *Mons Regalis* (*Montréal*; *Moabit*'liler *Crac*'ı, yâni Kerak [b. bk.] ve *Crac des Chevaliers* yâni Ḥiṣn al Akrād [b. bk.]'dan tefrik etmek için *Le Crac de Montréal* de denilirdi) tesmiye edilirdi. Bulunduğu mevkî, Guilelmus Tyrius (XI, 26; Migne, *Patrol. Lat.*, CCI, stn. 514 v. dd.)'un tebârüz ettirdiği gibi, zaptı kabil olmayan bir müstahkem mevkı inşâsına pek müsâit idi. Bu sebeple, aynı yerde, Yāḳūt (III, 332)'un da telmih ettiği gibi, daha eski çağlarda bir iskân mahallinin bulunmuş olması (R. Hartmann, *Z D P V*, 1913, 188, A 28 maddesine göre eski Θαιμαν) ihtimal dışı değildir. Kale, Dimaşk'den Hicaz ve Mısır'a giden çöl yoluna hâkimdi; bundan dolayı buraya sâhip olmak, gerek Araplar ve gerekse Haçlılar bakımından fevkalâde ehemmiyet taşıyordu. Şehir ve garbında bulunan bahçelerin suyunu iki menba sağlamakta idi; Mısır'a ihrac olunan kayısıları (Abu'l-Fidā', s. 247) ve şeker kamışı tarlaları meşhurdu (de Mas Latrie, *Arch. Venet.*, XXV, 479).

İlk *dominus regionis illius quae est trans Jordanem* olarak Romanus de Podio (*Romain du Puy*) zikrolunmaktadır. Bu zât, 1132 yılında, Moab ve al-Şavbak'den ibâret olan mukataasını kaybederek *terra trans Jordanem* daha önce, 1126 tarihli bir vesîkada *Paganus Montis Regalis* tesmiye edilmiş olan (Röbricht, *Regesta regni Hierosolym.* s. 28, nr. 115) bir zamanki kırallık kilercı-başısı (Bouteillier) Paganus (*Payen*)'a tevcib olundu. Paganus 1142'de al-Karak kalesini inşâ etti ve burası bu tarihden itibâren vassal devletçiğin merkezi oldu. Paganus'u yeğeni Mauricius (1152 ve 1153 yıllarında burada bulunduğu kaynaklarda zikrolunmuştur) ve daha sonra Nâblus ile takas etmek suretiyle Philipp de Milly (1161) istihlâf ettiler. Philipp, 1169 yılında Templier şövalye tarîkatinin üstadlığına seçilince, buradan kızı Stephanie (Etiennette) lehine feragat etti. Stephanie, ilk iki kocası Humfried II. de Toron (Onfroi) ve Milon de Plancy (*Miles*)'nin erken ölümlerinden sonra (1174), gösterdiği büyük cevvâliyet ile, Ṣanup istikametinden şiddetle tehdit edilen Kudüs kıralığını, Ṣalāḥ al-Dīn'in taarruzlarına karşı korumak husûsunda bilhassa ümit veren şecî, fakat vicdansız Raynald (Renaud) de Châtillon ile evlendi. Fakat, düşünülenin tam aksine, onun müslümanlara karşı tahrik edici, sözünde durmaz tutumu Sultan Ṣalāḥ al-Dīn'i kızdırarak Haçlı devletini felâkete sürükledi. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin bu iki al-Karak ve al-Şavbak kalelerine sâhip olmak husûsuna ne kadar büyük kıymet verdiğini, onun bu kalelere karşı sık-sık (1171, 1172/1173, 1182, 1183 ve 1184 yıllarında) sefer etmesi göstermektedir. Bununla berâber Ṣalāḥ al-Dīn, kaleleri fethe muvaffak olamadığı cihetle, bunların civârını tahrip etmekle yetinmek zorunda kaldı. Reynald hattâ, bir donanma ile Mekke ve Medine istikametinde taarruza geçmek cür'etini gösterdi. Mısır'ın şark hududu bile onun akınlarının tehdidi altında bulunuyordu. Ṣalāḥ al-Dīn bu hududu korumak gayesiyle Ḳulzum'ü, al-Suvayş'i ve Sînā çölünde Ṣadr kalesi (Ḳal'at Kindī)'ni tahkim etti (Barthoux ve Wiet, *Syria*, 1922, III, 44—65, 145—152). Ancak Reynald, Ḥaṭṭīn savaşında (1189) esir düşüp bizzat Ṣalāḥ al-Dīn tarafından îdam edildikten sonra al-Karak ve al-Şavbak müslümanlara teslim oldu. Franklar sonraları da *Montréal* üzerindeki iddialarından vaz geçmedikleri için Ṣalāḥ al-Dīn Stephanie de Milly'nin esir edilmiş olan oğlu Humfried IV. de Toron'u ancak kaleyi feth ettikten sonra serbest bırakmıştır. Bu zât kendisini 1190'da bir vesîkada *Henfridus Montis Regalis* tesmiye etmektedir (Röhricht, *ayn. esr.*, s. 186, nr. 696). Onun ölümünden sonra (1198) iddialarını kız kardeşi Isabella de Toron ve ondan sonra da bunun kızı Armenia kıraliçesi Alice tevârüs ettiler. Friedrich II.'in Mısır'la akdettiği anlaşmaya (1229) tevfikan bu arâzi kısmen Franklara geri verildi; bununla berâber al-Şavbak'in adı bu arada geçmemektedir. Daha sonraları Montréal üzerindeki hak iddiaları Alice'in küçük kızı Armenia kıraliçesi Maria'ya onden oğlu Rupin'e ve nihâyet bunun kızı Antakya „Prinkepsi"nin karısı Maria'ya intikal etmiştir.

Gerçekte, görünüşe göre kale, 1189 yılında Frankların elinden ebediyen koparılmış olmalıdır; bununla berâber al-Şavbak ahâlisinin çoğunluğu, al-Kerak ahâlisinin ekseriyeti gibi hıristiyan olarak kalmıştır (Abu'l-Fidā', *ayn. ger.*). Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī ile birlikte Akkâ'yı muhâsara eden emîrler arasında 1189 yılında, al-Karak ve al-Şavbak hâkimi olarak bir Hazadinnersel ('Izz al-Dīn .. ?) zikrolunuyor Radulfus de Diceto, II, 81). Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümü (1193)'nden sonra her iki kale üzerindeki hâkimiyeti, buruları kendisine daha önce tevdi edilmiş bulunan kardeşi Malik al-'Ādil muhâfaza etmiştir. Malik al-'Ādil, ölümünden 615 (=1218) kısa bir müddet önce buralarını oğlu el-Malik al-Mu'aẓẓam 'Īsā'ya tevcib etmişti.

Dimyat sulh müzâkereleri (1219) sırasında

bu iki kaleye tesâhüp mes'elesi kat'î bir rol oynadı (Röhricht, *Geschichte des Königreiches Jerusalem*, s. 738,4, 754). Görünüşe göre, al-Malik al-Mu'aẓẓam saltanatının sonlarına doğru (1226 yılı civârında), Şafad, Tibnîn ve al-Şavbak'in tahkimatının yıkılmasını emretmiştir (İbn al-Furāt'tan naklen Röhricht, *ayn.esr.*, s. 768). Mamafih o, al-'Omarî (*Masālik al-abṣār* 'dan naklen Gaudefroi-Demombynes, *La Syrie*, s. 133)'ye göre, şehri öylesine büyütmüş ve tahkim etmiştir ki, burası goyâ Dimaşk ile rekabet edecek duruma gelmiş imiş. Al-Malik al-Mu'aẓẓam'ın oğlu al-Nāṣir Dā'ūd, 628 (1230)'de amcası Sultan Malik al-Nāṣir'e terk etmek zorunda kaldığı Dimaşk'a mukabil, al-Karak, al-Şavbak, Balḳā, al-Ṣalt ve Ġavr bölgesi üzerindeki hâkimiyeti uhdesine almıştı. 1263 yılında ihânet yoluyla Memlûk hükümdarı Baybars'a esir düşen, al-Karak'in son Eyyûbî hükümdarı al-Muġīṯ 'Omar, al-Şavbak'i daha önce Baybars'a kaptırmış bulunuyordu; çünkü hâlâ orada bulunmakta olan Baybars'a âit bir inşaat kitâbesi 646 (1248) tarihlidir. Onun halefi olan Ḳalā'ūn, şehri 1279'da zaptetmiştir (Maḳrīzī, *Hist. des Sult. Maml.*, trc. Quatremère, II, 7 v. d.). 697 (1297/1298) yılında Lācīn kaleyi, bir çok kitâbenin belirttiği gibi, hükümdar 'Alā' al-Dīn Ḳibriṣ (?) al-Manṣūrī'nin nezâretinde yeniden tahkim ettirdi. Memlûkler devrinde al-Şavbak, al-Karak eyâleti (*mamlaka* nin bir idârî merkezi (*'amal*) idi; Mūta yanındaki Ca'fer kitâbelerinden 727 (1327) ve 752 (1351) yılları için al-Karak ve al-Şavbak'in nâiblerinden iki şahsın adlarını bilmekteyiz (de Luynes, *Voyage*, s. 206. nr. 23 v. d.; Brünnow- v. Domaszewski, *Provincia Arabia*, I, 105). 1340 yılları civârında al-'Omarî, al-Şavbak hakkında şöyle diyor: „Kalesinde şimdi asker yok ve kapısı kapalıdır" (R. Hartmann, *Isl.*, II, 138). Civârında o sıralarda, şimdi al-Karak yanında ikamet eden Banî 'Uḳba çadır kurmakta idi (*ayn. esr.*, s. 137).

Kül rengi-beyaz kalesi bir zamanlar bağlarla kaplı olan bahçe ve setleri çevreleyen şimdiki al-Sōbek (Musil bunun yanında al-Ṣōbaḳ şeklini de kaydetmektedir) fakir bir köyden ibârettir. İç kalede bamam ve diğer bina harâbeleri ve (Socin-Bädeker'e göre) 375 basamakla bir kaynağa ulaşan bir yer altı dehlizi bulunmaktadır. Guilelmus Tyrius ile Thietmar'ın bahsettikleri üç kademeli tahkimattan artık hiç bir şey kalmamıştır; arta kalan sur parçalarının hepsi de her hâlde Baybars ve Lācīn devrinden kalma olup, surun dış tarafını çevreleyen inşaat kitâbeleri de onlara âit bulunmaktadır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 332; Şafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'*, II, 132; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 247; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 536; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 129—134 (Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 157 v. d. den ve al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* 'dan tamamlamalarla); G. Rey, *Étude sur les monam. des croises en Syrie* (1871), s. 273—277 (*collection de docum. ined. sur l'histoire de France*, 1. seri, XLII *a*); L.de Mas Latrie, *Les seigneurs du Crac de Montréal* (*Archivio Veneto*, 1883, XXV, 475—494); R. Hartmann, *Die Herrschaft von al-Karak* (*Isl.*, II, 129—142); Musil, *Arabia Petraea* (1907), II, 35 v. d., 158 v. d., 326, 337—339; Brünnow- v. Domaszewski, *Provincia Arabia* I, 113—119 (Levha 96—104) ve daha başka sahifeler.

Kitâbeler: Duc de Luynes (Sauvaire), *Voyage d'explor.*, II, 209—213; Brünnov- v. Domaszewski, *ayn.esr.*, I, 118 v. d.

(E. HONIGMANN.)

ŞEVVÂL. ŞAVVĀL, kamerî senenin 10. ayı. Câhiliye devirlerinde, Araplar, şevvâli nikâh akdi için uğursuz aylardan biri olarak addediyorlardı (*Lisān al-'arab*, bk. *şavvāl*). 'Ā'işa'nin, Peygamberin kendisi ile şevvâlde evlenmesini ısrarla belirtmesi (Tirmiẕī, *Nikāḥ*, bâb, 10) bilhassa bu inancın yersiz olduğunu ilân etmek içind. Şimdiki müslüman dünyasında bu hususdaki fikirler birbirinden farklıdır; şevvâl Habeşistan'daki Tigre kabîleleri arasında, nikâh kıyılan aylardan biridir; diğer taraftan 'Omān'da, o, bu bakımdan uğursuz sayılır.

Her ne kadar, şerî'at 2 şevvâlden 7 şevvale kadar oruca tavsiye ederse de (Tirmiẕī, *Ṣawm*, bâb 52 her kim ramazana şevvâlin 6 gününü ulayarak oruç tutarsa, *ṣawm ol-dahr*'e ulaşır ayrıca krş. Muslim, *Ṣiyām*, hadis. 203), umûmiyetle bu günler *'Īd al-fiṭr* [b. bk.]'in bir devamıdır. Aynı sebeple bütün ay sâdece *al mukarram* sıfatını değil, *foṭer ḳadām* (Tigrē), *bayram* (Türkiye), *fatri'l-awli* ('Omān), uroe raja (Açe) adlarını da taşır.

Bibliyografya: Littmann, *Die Ehrennamen und Neubenennungen der islamischen Monate* (*Isl.*, 1918, VIII, 228 v.dd.); Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 97; ayn. mll., *De Atjehers*, I, 206. (A. J. WENSINCK.)

ŞEY. ŞAY' (A.), **nesne** [maddeten veya hükmen mevcut] her hangi bir nesne, **bir muâdelede meçhûle delâlet eden işâret.** Bu ifâde ilk defa Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī (ölm. m. 850 ?.)'nin cebre ait eserinde yer almış olup, muhtemelen Hindce *yāvat-tāvat*'e irca olunmalıdır. Orta-çağa âit

Lâtince tercümelerde *res* ile, çok sonraları *causa*, İtalyanca *cosa* ile karşılanmıştır ki, cebirin *coss* tesmiyesi bundan ileri gelmiştir. P. de Lagardes 'ın bâzı şarkiyatçılar indinde itimad gören, cebirdeki *x* 'i *şay'* 'e bağlama teşebbüsü tervic olunamaz.

Bibliyografya: J. Ruska, *Zur ält. arab. Algebra u. Rechenkanst*, s. 56—60; J. Tropfke, *Gesch. d. Elementar-Mathematik*, tasbihli 2. tabı, II, 106 v. dd.; H. Wieleitner, *Das x der Mathematiker*, *M G M N*, (1918), XVII, 82. (J. RUSKA.)

ŞEYBÂNÎ. AL-ŞAYBÂNÎ, ABÛ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. AL-ḤASAN B. FARḲAD, Banî Şaybân 'ların azatlısı (*mevlâ*) olup, h a n e f î f a k i b i dir.; 132 (749/750) 'de Vâsiṭ 'te doğdu. Kûfe 'de yetişti, 14 yaşından itibâren Abû Ḥanîfa 'nin derslerini tâkip etti ve onun te 'siri ile kendisini *ra'y* [b. bk.] 'e verdi. Nakledildiğine göre, daha 20 yaşında iken Kûfe câmiinde dersler veriyordu. Sufyân al-Şavrî (ölm. 161), al-Avzâ'î (ölm. 157) v. b. ve bilhassa, 3 yıldan fazla bir müddetle Medine 'de derslerini tâkip ettiği Mâlik b. Anas (ölm. 179) 'in yanında ḥadîs bilgisini genişletti. Bununla berâber, fıkıh bilgisini, bilhassa Abû Yûsuf 'a borçludur; ancak kendine has dersleri, üstâdının şöhretini gölgede bırakma istidadı gösterince, Abû Yûsuf, ona Suriye veya Mısır 'da bir kadılık makamı te'mine çalıştı ise de, al-Şaybânî bunu reddetti. 176 (792/793) 'da Zeydî imâmı Yaḥyâ b. 'Abd Allâh mes 'elesinde Hârûn al-Raşîd kendisi ile istişârede bulundu; bu vesile ile halîfenin teveccühünü kaybettiği gibi 'Alî oğulları tarafdarı olmak şüphesi altında kaldı (Ṭabarî, III, 619: Kerderî, II, 163 v. dd.). Gerçekte o, hocalarının bir kısmı gibi *murci'a* 'dan idi (İbn Ḳutayba, *Ma'ârif*, s. 301: Şahrastânî, nşr. Cureton, s. 108); bununla berâber şi 'î temâyüllerden uzakta kalmış görünmektedir (*Fihrist*, s. 204). Hârûn al-Raşîd 'in onu, al-Raḳḳa kadılığına tâyin etmesi, en erken ancak 180 (796) 'de olmalıdır.—Hârûn al-Raşîd, al-Raḳḳa 'yı bu tarihte kendine merkez edinmiştir (Ṭab., III, 645). Bu vazifeden azlinden sonra, halîfe ona, Horasan seyahatinde (189=805) kendisine *refakat* etmesini emr ve kendisini Horasan kadılığına tâyin edinceye kadar, Bagdad 'da kaldı (Abû Ḥâzim [ölm. 292=904/905] 'den naklen Kardarî, II, 147). Al-Şaybânî aynı yıl içinde Rey civârında Ranbuvayh 'de vefat etmiştir. — Kendisi *ra'y* 'in mûtedil istikametine mensuptu ve mümkün olduğu kadar nazariyelerini ḥadîslere dayamaya çalışıyordu. O kuvvetli bir dilci olarak da tanınıyordu. Talebeleri arasında, kendisine karşı bir reddiye (*Kitâb al-radd 'alâ Muḥammed b. al-Ḥasan*, *Kitâb al-amm*, Kahire, 1325. VII, 277 v.d. içinde) yazmış olmakla berâber İmâm al-Şâfi'î de zikredilmektedir. Hanefî mezhebi ilk yayılmasını al-Şaybânî 'ye ve Abû Yûsuf 'a borçludur. Sık-sık şerh edilmiş ve üzerinde çalışılmış eserleri, Abû Ḥanîfa 'nin akaidi hakkında, bir çok noktalarda ondan ayrılmakla berâber, mâlûmat veren en eski eserlerdir. Bunların en mühimleri şunlardır: *Kitâb al-aṣl fi 'l-furû'* veya *al-Mabsûṭ*; *Kitâb al-câmi' al-kabîr*; *Kitâb al-câmi' al-ṣaġîr* (Bulak, 1302, Abû Yûsuf, *Kitâb al-ḫarâc* 'ın kenarında); *Kitâb al-siyar al-kabîr* (al-Sarahsî 'nin şerhi ile birlikte 4 cilt hâlinde 1335/1336 'da Haydarâbâd 'da basılmıştır); *Kitâb al-âsâr* (Hindistan 'da taş-basması olarak tabedilmiştir). Bundan başka, biz kendisine, hocası Mâlik b. Anas 'in *Muvaṭṭa* 'ının, mâruf metninden çok ayrılan ve bir çok tenkidî ilâvelerle birlikte, bir nüshasını borçluyuz (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 222 v.d.; Kezan 'da 1909 'da basılmıştır).

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳât* (nşr. Sachau), VII/II, 78 (İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif*, nşr. Wüstenfeld, s. 251 'de ihtisar edilmiştir); al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 2521; al-Navavî, *Biograph. dictionary*, s. 104; *Fihrist*, s. 203 v.d.—aşağıda zikredilen kaynaklar, menkıbevî bir hava ihtivâ etmektedir: al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (*G M S*, XX, var. 342) ve al-Navavî, s. 103 v.d 'da al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ*; al-Sarahsî, *Şarḥ al-Siyar al-kabîr*, mukaddime; İbn Ḫallikân, *Vafayât*, I, 453 v.d.; al-Kardarî, *Manâḳib al-İmâm al-A'ẓam* (Haydarâbâd, 1321), II, 146—167 (eski kaynaklardan faydalanmıştır); İbn Ḳutlûbuġâ (nşr. Flügel), nr. 159; Barbier de Meynard, *Notice sur Moh. b. Ḥasan* (*J A*, 4. seri 1852, XX, 406—419); Flügel, *Classen der hanafit. Rechtsgelehrten*, s. 283; Dimitroff, *Asch-Schaibânî and sein corpus iuris* (*M S O Ś A*, 1908, XI, 75—98); Brockelmann, *G A L*, I, 171 v.d. (HEFFENING.)

ŞEYBÂNÎ. ŞAYBÂNÎ, ABÛ 'AMR İSḤÂḲ B. MİRÂR (? — 828), Kûfe mektebi dil âlimlerinin en mühim simalarından biri. Abû Manṣûr al-Azharî 'ye göre kendisine al-Aḥvaş lekabı da verilmiştir [(al-Azharî 'den naklan *İrşâd*, VI, 77; fakat *Tahẕîb al-luġa*, s. 13 'te bu lekab zikredilmez, bunu mukabil ona al-Aḥmar denildiği kaydedilir). Babasının adı kaynaklarda umûmiyetle Mirâr olarak geçer. Bu isim, al-Marzubânî 'nin bugün elimizde bulunmayan *al-Muḳtabas* 'inde de böyle idi (bk. *İnbâh* I, 228, str. 14; krş. al-Yağmûrî, *Nûr al-ḳabas*, s. 277). Bununla berâber kelimenin, al-Azharî 'nin eserinin kendi

kalemından çıkan nüshasında Murâd şeklinde tesbit edilmiş bulunmasına (*İnbâh* I, 225 v. d.— *Tahẕîb*, s. 13 'te nüsha farkı olarak gösterilen bu şekil, al-Zubaydî 'nin *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn* 'inin bâzı nüshalarında da mevcuttur, bk. s. 211, not 1), al-Ḳiftî 'nin tenkidine rağmen işâret edilmelidir. Abû 'Amr) aslen İranlı, toprak sahibi, muteber bir âileden geliyordu; fakat Banî Şaybân 'a mensup bir şahsın azadlısı (*mavlâ*) olduğu için al-Şaybânî nisbesini almıştır [denilir (*Nûr al-ḳabas*, ayn. yer.; *İrşâd*, VI, 78: *Vafayât*, I, 180'. Kûfe Ramâda 'sinden olan Abû 'Amr 'in Banî Şaybân ile bir takım alâkaları bulunmaktaydı; nisbesinin îzâhı husûsundaki kayıtlar bu münâsebetleri nisbeten açıklar; bâzılarına göre onlara komşu olması hasebiyle (Abû Ṭayyib al-Luġavî, *Marâtib*, s. 91; *Tahẕîb al-luġa*, ayn. yer.; *al-Fihrist*, s. 68: *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn*, s. 211), onların çocuklarını okuttuğundan dolayı (*al-Fihrist*, ayn. yer.; *İnbâh*, I, 221,—al-Marzubânî 'den naklen —228; krş. *Nûr al-ḳabas*, s. 227) veya] bâlîe Hârûn al-Raşîd 'in, Yazîd b. Mazyad al-Şaybânî 'ye tevdî edilmiş bulunan çocuklarına mürebbîlik yaptığı için bu nisbeyi aldığı söylenir. [ki (*İrşâd*, VI, 78), nihâyet bu nisbeyi mezkûr kabileye sıkı ve yakın bağlılığından dolayı aldığına dâir al-Câḥiẓ in îzâhı (*İnbâh*, I, 227) bütün bunları hülâsa eder. Annesi bir nabatî idi (İbn al-Anbârî, *Nuzha*, s. 63 v. d.; *İnbâh*, I, 226) bu sebeple al-Şaybânî de nabatî dilini biliyordu]. Abû 'Amr 'ın doğum tarihi ancak tahminen tâyin edilebilmektedir: gerçekten iddia edildiği yaşta (aş. bk.) vefat etmiş ise, 100 (719/720) yılı civârında veya bir az önce doğmuş olmalıdır.

Abû 'Amr yalnız bir dil âlimi olarak meşhur değildi, o kendisine itimad edilen bir hadis âlimi olarak da tanınmış [idi. Msl. İbn Ḥanbal, onun meclislerine muntazaman devam ve imlâ ettiği hadîsleri kaydedenlerden biri di (*al-Fihrist*, ayn. yer.; *İnbâh*, I. 222, 229) Nitekim o] İbn Ḥanbal 'in *Musnad* 'inde mu'eber bir râvî o'arak zikredilmiştir. Tahsilini Kûfe mektebinin en tanınmış üstadlarının yanında yapmış, şiir ve dil malzemesi toplayarak bedevîlerin arasında yaşamıştı. Hayatının son günlerini Bagdad 'da geçirdi [Uzun bir ömür sürdüğü hususunda kaynaklar müttefiktir. Bu bakımdan verilen muhtelif rakamlar 90—119 arasında değişir. Bu arada İbn al-Sikkît 'in vefatına kadar kendi eliyle yazı yazabildiğini de belirterek söylediğine göre 118 yaşında vefat etmişti (*al-Fihrist*, s. 68; *İnbâh*, s. 228 v.d.: *İrşâd*, VI, 79; *Nûr al-ḳabas*, s. 278, *Vafayât*, I. 181). Yâḳût 'un naklettiği bir fıkraya (*İrşâd*, VI, 84) güvenilebilirse, yine 115 yaşından sonra vefat etmiş olmalıdır. Abû 'Amr 'ın vefat tarihi de kat 'î olarak belli değildir. Bu hususta msl. 205 veya 206, 210, 215, 216 yılları rivâyet ediliyor. Bu arada 213 (828 yılı da zikredilmektedir ki], bu tarih muhtemeleo doğrudur. Zîra şâir Abu 'l-'Attâhiya ve müsikişinas İbrâhîm al-Mavṣilî 'nin de aynı tarihte vefat ettikleri ileri sürülmektedir. [Abû 'Amr 'ın, eserlerini rivâyet edenler arasında oğulları ve torunlarından bahsedilir. İsmi bilinen çocuklarından Muḥammed, daha babasının sağlığında ölmüştü (*İnbâh*, I, 360). Bunlar arasında en mühim sîmâ, al-Şaybânî 'nin topladığı şiir ve lugate dâir malzemenin rivâyetinde büyük ölçüde hizmeti dokunduğu anlaşılan 'Amr (ölm. 231=845/846 babasının tercüme-i hâlinden bahseden yerlerde sık -sık adı geçer, ayrıca bk. *İnbâh*, II, 360 ve nâşirin gösterdiği yerler) 'dir.

Abû 'Amr al-Şaybânî büyük bir âlim, fazilet ve vekar sâhibi bir insandı. Duyup tesbit ve rivâyet ettiği şeylerdeki doğruluğu ile yalnız muâsırları yanında haklı bir itibar kazanmakla kalmamış, müteâkıp nesillerin âlimleri nazarında da güvenilir bir isim olarak yaşamıştır. *Aḫbâr* ve *ayyâm al-'arab* 'a dâir geniş bilgisi vardı. Derlediği lugat ve şiirlerle *râviya* („büyük râvî") sıfatını alan Abû 'Amr, uzun] ömrünün ilk devrelerinde Arap kabilelerinin şiirlerinden müteşekkil mühim mecmuasını te'lif etmişti. Günümüze kadar muhâfaza edilememiş olan bu mecmua, [her birine ayrı bir cilt (*miṣḥaf*) tahsis ederek, bitirdikçe Kûfe mescidi kütüphânesine koyduğu ve *Kitâb aṣ'âr al-ḳabâ'il* diye anılan bu büyük eseri,] takriben 80 küsur kabilenin şiirlerini ihtivâ ediyordu (msl. bk. *al-Fihrist*, 68; *Târîḫ Bağdâd*, VI. 331; *Nuzha*, s. 62; *İrşâd*, VI, 79; *İnbâh*. I, 224; *Kaşf*, s. 104) ki müteâkıben eski Arap şiirlerini tedvin edenler bunlardan geniş ölçüde istifâde ettiler [(msl. bk. Blaebère, s. 129 v. d., 283, 511, 522 v. d.; şiirlerini derlediği şâirlerden bir kısmının adları için bk. *al-Fihrist*, s. 157, 158). Topladığı bu şiirler zaman itibâriyle, başlangıçtan hicrî II. asrın ortalarına kadar uzanan bir devreye âit idi (*İnbâh*, I 222, 224)]. Bilhassa diğer dilcilerin bilmediği şiirler bahis mevzuu olduğu zaman muntazaman onun adının zikredildiği görülmektedir. Meselâ Basra âlimlerinden al-Aşma'î gibi bir çoklarının görüşüne nazaran, bilmedikleri veya alâka duymadıkları hâlde, eski şiirlerde tesâdüf edilen tarihî hâdiselere dâir îmâlarla meşgûl olmak bakımından o [Ṣa'lab 'in pek aşırı takdirine karşı haklı olarak Yâḳût al-Ḥamavî (*İrşâd*. VI, 82) 'nin de işâret ett'ği gibi], Abû 'Ubayda hâriç, diğer

meslekdaşlarından üstündü. al-Şaybānī dindar bir kimseydi; fakat arada sırada içmekten de geri durmuyordu. Şu bâlde bâzan sahte şiirleri, -iyi niyetle, mevsuk eserler sayarak rivâyet etmiş olmasına şaşmamalıdır: meselâ bk. *Dīvān al-'Aşā*, nşr. Geyer, nr. 66 'da *Kur'an* 'dan yapılmış iktibasların bulunduğu pek âşikârdır. [Bu arada işâret etmek gerekir ki, kasden tahrifatta bulunmamıştı. Son zamanlarda eski Arap şiirinin mevsûkiyetinden şüphe ve bunları ilk devir râvîlerinin uydurması telakkî edenler, bu arada al-Şaybānī 'yi de itham etmek istemişlerse de, onun bahkındaki şüpheleri bir zandan ileri gidememiştir. Her hâlde o duyduklarını tesbit ve rivâyette dürüst davranan bir âlim ve râvî idi (*Maşādir*, s. 427). Kaydettiği lisânî ve edebî malzemeyi hâvî kitaplarını az bulan Yūnus b. Ḥabīb (183=799) 'e verdiği cevap da (msl. bk. *Tārīḫ Bağdād*, IV, 321; *Irşād*, VI, 83; *Inbāh*, I, 223) bu husûsa bilhassa dikkat ettiğini göstermektedir.]

Yalnız bir eseri bize kadar gelmiştir: *Kitāb al-ǧīm*. [Bu mühim te'lifin, müellifin üç eserden müteşekkil olarak hazırladığı *navādir* serisinden biri olduğu söylenebilir (aş. bk.). Bâzı kaynaklarda ayrı bir kitap olarak zikredilen *Kitāb al-ḥurūf* ve hattâ *Kitāb al-luġāt* 'ın da bu eser olduğuna dâir kayıtlar vardır (msl. bk. *Inbāh*, I, 226, 227; *Nūr al-ḳabas*, ayn. yer.; *Irşād* 'ın her iki tab 'ında da eserin adı yanlış olarak *al-Ḫatm* diye geçer). Müellifin eserine niçin bu adı verdiği de bilinmemektedir. Bunun üzerinde öteden beri düşünülmüş, bildiklerini ileri sürenler olmuş (*Inbāh*, I, 224), fakat sebebini açıklayamamışlardır. Her halde tamamlanmamış olan bu eser, müelliften intikal eden şekliyle onun bu hususdaki kasdini îzah edecek bir taraf taşımıyordu]. Arap dilinin [nâdir kelime ve tabirlerinin] bir lugati olması gereken bu eser tamam değildir. al-Ḫalīl 'in *Kitāb al-'ayn* 'ının te'siriyle bu çalışmaya giriştiğinde şüphe yoktur. Eserini Arap elifbasının mutad sırasına göre tertip etmiş, fakat sâdece *cîm* harfine kadar gelmiştir. Eserin yalnız bir nüshası muhâfaza edilmiş olup, Escurial kütüphânesinde bulunmaktadır (kısa tavsifi için bk. Derenbourg kataloğu, nr. 572). [Haydarâbâd 'da 1354 'te basılmış olan bu eser Arapça ilk te'liflerden biri olup esaslı bir tetkike layiktır.]

Terceme-i hâlinden bahseden müellifler, onun, *Kitāb al-ǧīm* 'ini rivâyet etmek istemediğini, bu yüzden vefatına kadar nüshalarının istinsah edilmediğini söylerler. Mevcut nüshanın bugün için teşhis edemediğim müstensibi, Derenbourg 'un söylediğinden daha sonraları yaşamış olmalıdır. Bu zât, dilci ve râvî al-Sukkarī [b. bk.] tarafından istinsah edilmiş bir nüshadan faydalanmış, fakat bu nüshanın bir kaç yaprağı noksan olduğundan, bunu Abū Mūsā Muḥammed b. Sulaymān al-Ḥāmiż (ölm. 305=917/918) 'in istinsah etmiş olduğu bir başka nüsha ile mukabele etmişti. Her ne kadar eserde kelimeler, umûmî bir tarzda, her biri elifbanın ilk dört harfiyle başlıyan kelimelere ayrılmış dört bâbda tertip edilmiş bulunuyor idiyse de, bu eser hâl tercümeleri müelliflerinin tanıtmak istedikleri gibi bir lugat değildi. Eserde bizzat müellif tarafından yapılmış hatalara sık-sık tesâdüf edilmektedir. Ona asıl değerini veren şey, muhtelif kabîlelere mahsus bol mikdarda ihtiva ettiği tâbirlerdir (msl. ilk 27 sahifede zikredilen kabîle sayısı 30 'dan az değildir). Şüphesiz Abū 'Amr, Arap kabilelerine âit eski şiirlerden derlediği 80 küsur dîvandan, kullanılmayan kelimeleri taramıştı (msl. birbiri ardına dört defa Kuṭayyir 'i zikretmesi bize bunun delîlini vermektedir. *Lisān al-'arab* 'ın esaslı bir tetkiki, bize, eserleri, *Lisān al-'arab* 'ın temelini teşkil eden Ingat âlimlerinin, al-Şaybānī 'nin bu çalışmasından istifâde etmediklerini gösterir. Nitekim al-Şaybānī 'nin eserinde geçen şâirler veya diğer müellifler başka yerlerde zikredilmemektedir. Kûfe mektebi dilcilerinin en mühim âbidevî eseri olan bu te'lifin tam bir neşrini vermeyi düşünmekteyim [makale müellifi bu düşüncesini gerçekleştiremeden vefat etmiş, fakat eser neşrolunmuştur (yuk. bk.)].

Hâl tercümesi müellifleri, Abū 'Amr 'ın hepsinin de kaybolduğu anlaşılan eserlerine âit şu listeyi zikrederler: [*Kitāb ḫalḳ al-insān*, *Kitāb al-ibil*], *Kitāb al-ḫayl* (*Kaşf*, s. 1415 'te yanlış olarak *Kitāb al-ḫigal* diye geçer; ve *al-Fihrist* 'te oğlunun eserleri arasında sayılır ki, daha sonraki eserlere buradan karışmış olabilir), *Ġarīb al-ḥadīş*, *Kitāb al-kattāb*, *Kitāb al-luġāt* ve bilhassa müteâkıp müelliflerin, umûmiyetle biç bir kayıtta bulunmadan, istedikleri gibi iktibaslarda bulundukları [*al-Ǧīm* 'den sonra en mühim eseri olduğu anlaşılan ve Abū 'Ubayda 'nin eseri gibi benzeri te'liflerin, mâhiyeti hakkında kâfi fikir verebildiği] *Kitāb al-navādir*. [Mâmâfih müellifin bu adda bir kaç eser te'lif ettiği anlaşılmaktadır. Mezkûr kaynaklarda eserleri hususunda da, yukarıda temas edildiği gibi, bâzı müphem taraflar ve karıştırmalar vardır. Bu karıştırmaların kısmen İbn al-Nadīm 'in eserinden geldiği söylenebilir. Msl. *al-Fihrist* 'te ve müteâkıp eserlerde Abū 'Amr 'in bir *Kitāb al-navādir al-kabīr* 'inden bahsedilerek, bunun üç *nuṣḫa* hâlinde bulunduğu da belirtilir. İbn al-Nadīm eserinde müellifin mezkûr lugatini „*Kitāb al-navādir al-ma'rūf bi 'l-ǧīm*" diye kaydeder. *al-Fihrist* (s. 88) 'te bir

başka münâsebette geçen küçük bir kayıt bu iltibâsı bir dereceye kadar izâle edebilir: Nitekim burada *Kitâb al-navâdir al-kabîr*'in *kabrâ*. *vusṭâ* ve *ṣuġrâ* olmak üzere üç nüsbasının bulunduğu tasrih edilir. Buna göre, müellifin *Navâdir* serisi muhtemelen, biri ayrıca adlandırılmış bulunan üç eserden müteşekkildi. Bunlardan biri *Kitâb al-cîm*, diğeri de en mühim eserlerinden biri olduğu muhtelif vesilelerle kaynaklarda belirtilen (msl. bk. *Marâtib*, s. 91; *Fihrist*, s. 47) *Kitâb al-navâdir*'dir. Yâḳût'un, al-Suyûṭî (*Buġya*, s. 192) ve Kâtib Çelebî (*Kaşf*, s. 1209)'nin zikrettikleri *Ġarîb al-maṣannaf* ise, *al-Fihrist*'te Abû 'Amr'in hâl tercümesinde, fakat oğlunun eserleri arasında sayılır. Ayrıca İbn al-Nadîm'in kaydettiği *Şarḥ-kitâb al-faṣîḥ*'in mâhiyeti hakkında bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir]. Talebesi arasında en belli-başlı âimâlar Kûfeli dil âlimlerinden Ṣa'lab (ölm. 291=903/904), İbn al-Sikkît (ölm. 244=855), Abû 'Ubayd al-Ḳâsim b. Sellâm (ölm. 224=838) ve kendi oğlu 'Amr'dir. *al-Muʾaẓẓaliyât* ve *Naḳâ'iḍ*'in tetkiki onun eski Arap edebiyatı sâhasındaki selâhiyeti hakkında pek zayıf bir fikir verir. al-Ḳâlî onu çok sık zikreder (msl. bk. I, 136, 211 ve 238).

Bibliyografya: [Abu 'l-Ṭayyib al-Luġavî, *Marâtib al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1375, s. 91; al-Azhari, *Tahẕîb al-luġa* (*M O*, 1922, XIV, 13;)]; İbn al-Nadîm, *Kitâb al-fihrist* (nşr. Flügel), s. 68; al-Zubaydî, *Ṭabaḳât al-naḥvîyîn* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm), Kahire, 1373, s. 211 v. d.; [al-Yaġmûrî, *Nûr al-ḳabas* (nşr. R. Sellheim), Beyrut, 1964, s. 277; al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1949), VI, 329—332;] İbn al-Anbârî, *Nuzhat al-alibbâ'* (nşr. İ. al-Sâmarrâ'î), Bagdad, 1955, s. 61—64; Yâḳût al-Ḥamavî, *İrşâd al-arîb*, Kahire, 1936, VI, 77—84; *ayn.esr.*, nşr. Margoliouth, *G M S*, VI/II, 233; [ʿAlî b. Yûsuf al-Ḳıftî, *İnbâh al-ruvât* (nşr. M. Abu 'l-Faḍl İbrâhîm,) Kahire, 1369—1374, I, 221—229 ve nâşirin gösterdiği yerler;] İbn Ḫallikân, (Kahire, 1337), I, 180 v. d.; İbn Ḥacar, *Tahẕîb* Haydarâbâd, 1327), XII, 183; al-Suyûṭî. *Buġya* (Kahire, 1326), s. 192; [Kâtib Çelebî. *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1941—1943), s. 722, 1383, 1410, 1466, 1980;] Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 139—142; Brockelmann, *G A L*, I, 116; *Suppl.*, I, 179; [F. Krenkow, *The Kitâb al-jîm of Abû 'Amr ash-Shaibânî* (*J R A S*, 1925, s. 701—706); Ḫ. al-Ziriklî, *al-Aʿlâm* (Kahire, 1373), I, 289; ʿO. R. Kaḥḥâla, *Muʿcam al-muʾallifîn* (Şam, 1376), I, 238; E. Blachère, *Histoire de la littérature Arabe* (Paris, 1952—1965), bk. fihrist; Naşîr al-Dîn, al-Asad *Maṣâdir al-şiʿr al-câhilî* (Kahire, 1962), s. 174 268, 427 ve bk. fihrist]. (F. KRENKOW.)

[Bu makale Nihad M. Çetin tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

ŞEYBÂNÎ. ŞAYBÂNÎ, ABÛ NAṢR FATḤ ALLÂH ḪÂN B. MUḤAMMED KÂẒIM (1830—1891), bir İran şâiri olup, 1246 (1830)'da Kâşân'da doğdu; asîl ve san'atsever bir askeri âileye mensuptu. İyi bir tahsil gördü. Babası Muḥammed Kâẓim Ḫân, Türkmenlerle yapılan bir savaşta ölünce, kendisine intikal eden mal ve mülkün idâresi ile meşgul oldo. Ancak bir takım memurların müdahalesi yüzünden servetinin büyük bir kısmını kaybetti. Tazminat alabilmek için saraya müracaat, hatta intisap etti ise de, hiç bir şey elde edemedi. Bunun üzerine her şeyden ümidini keserek inzivâya çekildi ve şiir yazmaya başladı. Servetinin geri kalan kısmı ile bir tekke ve onun bahçesinde kendisi için bir mezar yaptırdı, taşına „bütün servetimden yalnız bu kaldı" meâlinde bir yazı yazdırdı. Kendisini tamâmiyle tasavvufa vermiş ve bu arada devrinin bir takım meşhur sûfîleri ile de irtibat te'sis etmiş olan Şaybânî, bir müddet de İstanbul'da kaldı. Müellif burada da herkesden uzak bir şekilde yaşadı. İstanbul'dan döndükten sonra 1308 (1891)'de Tahran'da vefat etti.

Eserleri. Klâsik nazım şekillerine bağlı kalmakla berâber, İran şiirinde fikir ve dil bakımından yenilik yapanların başında gelen Şaybânî'nin, isimleri bilinen 18 eserin (bk. İbn Yûsuf-i Şîrâzî, *Fihrist-i kitâbḫâna-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî*, Tahran, 1318—1321 hş., s. 519) başlıcaları şunlardır: 1. *Darc-i durar*, mensur ve manzum bir takım yazılarını ihtivâ eden bu eser, 1300 (1882)'de basılmıştır; 2. *Mantaḫab al-macmûʿa-i bayânât-i Şaybânî*, İsmâ'îl Ḳaraca ṭâğî isminde bir zâtın mukaddemesiyle İstanbul'da, *Aḫtar* gazetesinde (1308/1309 =1890/1891) neşrolunmuştur. İsminden de anlaşılacağı üzere bir müntahabât mâhiyetinde olan bu eser, onun muhtelif adlar altında tasnif ettiği eserlerindeki şiirlerini hol miktarda ihtivâ etmektedir. Bu eserlerin dışında müellif, şahın oğulları için 3. *Fatḥ u ẓafar* ve 4. *Ganc-i cavhar* ile Kâmrân-i Şîrâzî adında bir zât için 5. *Kâmrâniya* adlı üç eser daha yazmıştır (diğer eserleri için bk. İbn Yûsuf-i Şîrâzî, *ayn. esr.*, ayn. yer.).

Şaybânî, eserlerinde, mârûz kaldığı hâdiselerle içinde yaşadığı bozuk cemiyetin kendi üzerinde bıraktığı menfi te'sirin altındadır. Nitekim müellif bunlarda, rüşvet alan memurlar ile yürütülmeğe çalışılan mutlakiyet idâre-

sinin mahzurlarını sayıp döktükten sonra, şâhdan bu bozuk idâreyi düzeltmesini bekler. Ancak kasîdelerinde, etrafı bir takım dalkavuklarla çevrili olan şâhı, böyle bir ıslâbata girişemediği için tenkit eder ki, İran edebiyatında o zamana kadar bir kasîdede memduhun bu şekilde tenkit edilmesine rastlanmaz. Kasîdeleri dışında, hâmisi Nâṣir al-Dīn-şâh, vezîr-i âzam Ḥâcci Mirzā Āḳāsī, Horasan vâlisi Farīdūn Mirzā v. b. için müstezad şeklinde yazılmış gazelleri de vardır. Şaybānī'nin şiirlerinde tasannua yer verilmediği gibi, fikirlerini açıkça ifâde edebilecek şekilde sâde bir dil kullanılmıştır.

Bibliyografya: Rizā Ḳuli Ḫān, *Maǧma' al-fuṣaḥā'* (Tahran, 1295), II, 224—245; E. G. Browne, *Persian literature in Modern Times*, s 344; M. Ḳazvīnī, *Vafagāt-i mu'āṣirīn* (*Maǧalla-i yādgār*, 5. yıl, sayı 3, s. 66—68; von Jan Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leibzig, 1959), s. 333 v. d.; 'A. Ḫayyāmpūr, *Farhang-i suḫanvarān* (Tebriz, 1340 hş.), s. 317 ve orada zikredilen kaynaklar. (TAHSİN YAZICI.)

ŞEYBÂNÎ HAN. ŞAYBĀNĪ ḪĀN, ABU 'L-FATḤ MUḤAMMED, Şâhî Beg Özbek veya daha doğrusu Şâh Beg Ḫān Özbek ve büyük babasının kendisine vermiş olduğu Şâhbaḫt isminin tahrif edilmiş şekli olan Şaybak de denilir: Aba 'l-Fatḥ künyesine ancak meskûkat üzerinde rastlanır. Özbeklerin hanı olup, 906 (1500/1501)'den 915 (1509/1510)'e kadar üzerinde saltanat sürdüğü Mâverâünnehr'i zaptetmiştir. 855 (1451)'te Şâh Būdāḳ ve Āḳ Kūzī Begüm'den dünyaya geldi; 873 (1468)'te, babasını kaybetti. Babası, Kazak [b. bk.]'ların yardımına gelen Moğulistan hanı Yūnus tarafından baskına uğramış ve boynu vurulmak suretiyle îdam edilmişti. Kendisi sırasiyle şu şahsiyetlerin himâyesine emânet edildi: Atabeg Uyğūr Ḫān, emîr Ḳaracîn Beg, Astırhan hanı Ḳāsim. Abu 'l-Ḫayr'in ölümünü takip eden karışık devirde, babasının intikamını almak için, kâfi derecede taraftar elde etmeği bekledi. Burke Sulṭān üzerine yürüdü ve onu mağlûp etti. Burke Sulṭān'ı, sâdık bir hizmetçisi hayatı bahâsına kurtarmağa çalıştı ise de, o, hemen tanındı ve öldürüldü. Şayḫānī, Cānī Beg'in oğlu İrānçī tarafından Sabrān yakınında yenilerek, önce Buhârâ'ya, sonra da Semerkand'a sığındı. Mangut (Nogay)ların hanı Mūsā, ona Kıpçak [b. bk.] hükümdarlığını va'd etti ise de, Kıpçak halkının buna itiraz ettiğini söyleyerek sözünden döndü. Şaybānī, tekrar savaşa başlayarak Kazak Barandaḳ'ı yendi, kendisi de Çānī Beg'in oğlu Maḥmūd Sulṭān tarafından mağlûp edildi ve Ḫvārizm emîri 'Abd al-Ḫāliḳ Fīrūz Şāh'ın misâfirperverliğine sığındı.

Mâverâünnehr hanları, Aḥmed Mīrzā ve Moğulistan'dan Maḥmūd arasındaki çarpışmada Aḥmed Mīrzā'ya iltihak etti ve Şirr savaşında (893=1488) çekilmesi ile Maḥmūd'un zaferini te'min etti ve bu galibin hizmetine girdi; Maḥmūd kendisine Türkistan şehrini verdi; o da Barandaḳ'ı yeniden mağlûp etti ise de, Urgenc (Ḫīva) muhâsarasında muvaffak olamadı. Sabrān balkı isyan ederek, vâlilerinin yerine Şaybānī'nin kardeşi Maḥmūd'u geçirdiler ise de, onu şehri muhâsaraya gelmiş bulunan Kazaklara teslim ettiler. Maḥmūd kaçtı ve Yāsī'yi muhâsara eden kardeşine iltihâka gitti; buranın vâlisi Mazīd Tarḫān esir edildi.

Hürriyeti iâde olununca Mazīd, vaktiyle kendisine hizmetler teklif etmiş olan Şaybānī'ye karşı, Kazaklarla ittifak akdetti. Maḥmūd Sulṭān'ın oğlu Muḥammed Tīmūr'un hâkimiyeti altında bulunan Otrār'ı muhâsara eden Barandaḳ ile sulh aktedilip, bu sulh bir evlenme ile takviye olundu.

Şaybānī, 900 (1494/1495)'de Mâverâünnehr'e girerek 4 yıl sonra, Horasan'da dâhil hemen-hemen bütün bu bölgenin hâkimi oldu. 906 (1500)'da işgal tamamlandı. Semerkand'ın Timurlu hâkimi Baysunġūr Mīrzā, 904/905 (1498/1499)'te, Babur'a karşı onun desteğini istedi; Şaybānī geldi ise de, düşmanını kuvvetli görerek çekildi, büyük bir ücretli ordu toplayarak sırasiyle Babur ve Baysunġūr'un kardeşi 'Alī tarafından tahliye edilmiş olan Semerkand'ı 906'da zaptetti. Rivâyete göre, Sulṭān 'Alī'nin annesi Zahra Begüm, Şaybānī'ye, kendisi ile evlenmeyi kabûl ettiği takdirde, şehri ona teslim ettireceği teklifinde bulunmuştu. Şehir hücumla alındı. Orayı müdâfaa eden Ḫvāca Yaḥyā, çocukları ile birlikte îdam edildi; Sulṭān 'Alī de aynı âkıbete uğramış olmalıdır. Başka bir rivâyete göre, Sulṭān 'Alī, Şaybānī tarafından hile ile ele geçirilmiş olmalıdır. Kazâen öldürülmüş olduğu da söylenir.

Halk tarafından desteklenmiş olan Babur, cesurca bir darbe ile Semerkand'ı tekrar ele geçirdi. Bütün memleket ayaklandı, Özbekler katl-i âm edildiler. Ancak Buhârâ ve çevrelerini muhâfaza eden Şaybānī, bir kaç ay sonra tekrar hücûma geçti, Ḳara Ḳūl ve Dabūsī'yi zaptetti; Serpūl [b. bk.]'de Babur'u tam bir hezimete uğrattı ve açlığa mâruz bırakmak suretiyle Semerkand'ı ele geçirdi: kalenin teki, Babur'un kız kardeşi Ḫānzāda Begüm'ün Şaybānī ile evleneceği şartını tazammun ediyordu.

Hâmisi Maḥmūd Sulṭān ile arası açılmış bulunan Şaybānī 908 (1502/1503)'de Şāhruḫiya

ve Taşkent bölgesini tahrip ve Babur 'un vusûlünden önce orasını terketti. Urâtîpâ 'ya karşı bir baskından sonra, Mahmûd Sultân 'a isyan etmiş olan Sultân Ahmed Tambal 'e yardım etti. Buna karşılık o, Şaybânî'yi Fergana hükümdarı olarak tanıdı. Savaşa girişmek için, çok zayıf olan düşman ordusu çekilip gitti. Şaybânî ânî bir baskınla bu orduyu Ahsî yakınında perişan etti. Babur kaçtı, fakat Mahmûd Sultân ile oğlu Ahmed esir edildiler. Kendilerine iyi muâmele edildi ise de, bunlar Taşkent ve Şâbruhîya 'nin terkine, ayrıca tabi'lerinden 30.000 kişinin Şaybânî 'nin ordusuna katılmasına ve Şaybânî 'nin âilesi ile bir çok evlenme yapmalarına râzı olmak mecbûriyetinde kaldılar. Kendi ifâdesine göre, Şaybânî tarafından zehirletilmiş olan Mahmûd Sultân memleketine döndükten az sonra öldü.

Aynı yıl, Kıpçak hükümdarı Husrav Şâh 'ın bir çok şehirlerini zaptettiği Mâverâünnehr 'in cenûbuna bir çok seferler vukn buldu. Timurlulardan Badî'al-zamân 'ın idâre ettiği Belh, muhâsara edildi. Ahmed Tambal, Andicân 'da tahkimat yaptı. Fakat teslim olmaya mecbur edilerek kardeşleri ile birlikte îdam edildi; ancak şehrin yağmalanması menedildi. Husrav Şâh, kahramanca bir müdâfaadan sonra, Şîrîn Çahra 'yi Hişâr 'da ezilmeğe bırakarak kaçtı ve 20 aylık techizat ve erzakı te 'min edilmiş olan Kunduz 'u terketti.

Şaybânî 911 (1505) 'de, Mahmûd Sultân 'ın, reislerini ortadan kaldırarak bölmeğe çalıştığı eski tab 'asından başı bozuk ve tehlikeli 30.000 kişilik bir ordu ile Hvârizm 'i fethetmek üzere hareket etti. Çîn (veya Husayn?) Sûfî tarafından kahramanca müdâfaa edilen Ürgenc 10 ay muhasara edildi ve ancak hiyânetle ele geçirildi. Çok geç yardıma gelmiş olan Husrav Şâh, 700 kişi ile birlikte kılıçtan geçirildi. Kîçik Bî, Hvârizm vâlisi oldu ve Şaybânî 'nin akrabaları mühim mevkilere geçirildiler.

Ertesi yıl Şaybânî, Kazakların baskınlarını defetti. Kıpçak 'da o sırada iki hükümdar vardı: biri meşru ve Semerkand 'da sürgünde bulunduğu sırada ölen Barandak; diğeri de fiilî hükümdar olan Kâsim Beg. Bu sonuncudan o derece korkulmuştu ki, gelişi haberi Özbek ordusunda dehşeti mûcip olmuştu. Şaybânî 'nin Herat hükümdarlığına karşı taarruzu, 912 senesinin sonunda (1507 baharı) dır. Husayn Baykara, Muzaffar Mîrzâ müstesnâ, oğullarının yardımını istedi; onlar bu yardıma koştularsa da, Baykara az sonra öldü. Timurlulara yardıma koşan Babur, onların ilgisizliğine ve aralarındaki rekabete kızarak bunları kendi hâllerine terk etti. Şaybânî, Ceyhun 'dan geçerek, Şâh Mansûr Bahşî tarafından teslim edilen Andihûd 'a girdi, Bâbâ Hâkî 'ye galebe çaldı ve Zu 'l-Nûn Argûn 'u tahtından indirdi. Bu zât öldürüldü. Timurlular Herat 'a kaçtılar, fakat haremlerini ve hazînelerini Ihtiyâr al-Dîn 'in sarayına bırakarak, bir kaç saat içinde orayı terkettiler. Şaybânî, 11 muharrem 913 (24 mayıs 1507) 'te Herat 'a girdi; şehir halkını 100 000 *tanga* 'lık bir haraç vermeğe icbar etti; fakat insanca davranışı halka emniyet verdi. İki veya üç hafta sonra kaleye girdi. Delice tutulmuş olduğu Muzaffar Mîrzâ 'nın karısı Hânzâda Hânum ile şer 'î iddete bakmadan zorla evlendi. Timurlulara karşı her tarafa kuvvetler gönderildi ve bunlar kuşatılarak öldürüldüler; sâdece Badî' al-Zamân, Şâh İsmâ'îl 'in himâyesi sâyesinde kurtuldu.

İki yıl Kazaklara karşı, yeni seferler yapmak, Kâbul 'e karşı bir gövde gösterisi ve Nâşir Mîrânşâhî 'nin bulunduğu Kandehar 'ı kuşatma ile meşgul olundu; bu kuşatmanın kaldırılması icap etti. Bu sırada Şaybânî, Düğlât şehzâdelerini, Sa'îd Çağatây, Mahmûd Hân ve 6 oğlu, Muhammed Husayn Mîrzâ v. s. yi öldürttü (914=1508/1509). Sonra kendisi sünnîlik için savaşan bir kimse tavrını takınarak ertesi sene Şâh İsmâ'îl 'den sünnîliğe dönmesini talep etti. İran hükümdarı onun tehditlerine ehemmiyet vermedi ve Özbek 'lerin tecâvüzlerine işâret etti. Bunun üzerine Şaybânî, Şâh İsmâ'îl 'e bir derviş *kaşkül* 'ü gönderdi ve kendisini müstehziyâne bir şekilde eedlerinin yolunu tâkip etmeğe dâvet etti. Şâh İsmâ'îl düşmanını bulacağı Meşhed 'e, hacc maksadiyle gitmeğe ahdederek hemen taarruza geçti. Şaybânî tam o sırada Fîrûzkûh 'daki bir isyânı bastırıyordu; Kırgızlar, oğlu Muhammed Timûr 'a feci bir mağlûbiyet tattırdığı için, Şaybânî Merv surlarının arkasına iltica etti. Burada sözünde durmayarak memleketinde kendisine hücuma gelmemiş olan düşmanı ile karşılaşmaya gelen Şâh İsmâ'îl 'den müstehziyâne bir mektup aldı. Savaş, Murğâb kıyısında vuku buldu. Köprüleri tahrip etmiş olan 17.000 İranlının çevirdiği Özbek 'ler, mevcut kuvvetlerinin yarısını kaybederek ümitsiz bir savaştan sonra, mağlûp oldular. Şaybânî, almış olduğu yaralarla, sapa bir yerdeki bir çiftlikte öldü. Şaybânî 'nin kafatasının, altın bir muhafaza geçirilerek, Şâh İsmâ'îl 'e içki kadehliği ettiği, başının yüzülen derisine de saman doldurularak Bayezid II. 'e, sağ elinin, Şaybânî 'den dâimâ yardım isteyen Mâzenderân hükümdarı Akâ Rustam 'e gönderildiği rivâyet edilir. Şaybânî-'nin, ölümünden bir kaç ay önce Semerkand 'da yaptırmış olduğu medresedeki türbesi bir ziyâretgâh oldu. Ölümü için gerçeğe en yakın

tarih 29 şâban 915 (2 kânun I. 1510)'tir: krş. *Bâbur Nâme*, trc. Beveridge, s. 350, not.

Şaybânî, haklı olarak, vicdansızlık ve gaddarlıkla itham olunmuştur: o sâdece devletini genişletmeği düşünüyordu ve ona göre hedefe varmak için kullanılacak her vasıta mübahtı. Bununla berâber o, Babur (*Bâbur Nâme*, nşr. Beveridge, metin, s. 206b ve trc. s. 325 v. d.) 'un gösterdiği gibi câhil din âlimlerine ders veren, san'atkârların eserlerini tashih eden ve kendi zevksiz şiirlerini kürsüde okutan, cahil, fakat iddiacı, delişmen ve yontulmamış bir insan değildi. Arapça ve Farsça'yı iyi biliyordu ve dikkate şâyân türkçe eserler bıraktı. Onun saray şâiri olan Molla Binâ'î değerli bir şâirdi. Şaybânî, edebiyatçıları, san'atkârları, âlimleri himâye ve onları teşci eder, onların sohbetini ararlı. O bir çok medrese de yaptırdı. Orta-Asya'dan çıkmış büyük devletler kuruculerının sonuncusu olan bu zât, Özbek iktidarını en yüksek noktasına çıkardı. Halefi Küçkünci Hân, devletini yeniden ihyaya ve İranlılar ile Babur'a karşı muzafferâne bir şekilde mukavemet etmeğe muvaffak oldu; fakat Şaybânî'nin ölümü, Mâverâünnehr sünnîlerinden İran şi'îlerinin ayrılmasiyle, orta-Asya'nın değişmesinde derin bir surette müessir olmuştur (krş. Vambery, *Geschichte Bochara's*, II, 64).

Şaybânî, Yûnus Hân'ın kızı, Mîr Nigâr Çağatây, Şâh İsmâ'îl'in büyük itibar göstererek, geri gönderdiği Babur'un hemşiresi Hânzâda Hânum ve ona Semerkand'ı teslim etmiş olan Zabra Begüm ile evli idi. Şaybânî'nin Muhammed Timûr'un dışında, genç yaşında ölen Husrav adında bir oğlu olmuştu.

Bibliyografya: Mîrhvând, *Ravżat al-ṣafā*, VII, 61 v. dd.; Hvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*, III, 284 v. d.; *Bâbur Nâme*, 906—915 seneleri; *Vekayi Babur'un hâtıratı* (trc. R. R. Arat), Ankara, 1946, II, bk. fihrist; ekseriyâ tarafgirâna olan bu eser Mîrzâ Muhammed Haydar Dûğlât'ın *Târîḫ-i Rašîdî* (bilhassa bk. s. 116—123, 158—169, 175—180, 190—211 ve 221—237)'si ile gerekli şekilde tamamlanmıştır; Fr. Beveridge, 908 (1502/1503) taribli ve Türkçe olan *Tavârîḫ-i Guzîda Nuṣrat-nâma*'nin ehemmiyetine işâret eder; *Şaybânî-nâma*, (nşr. Berezin, Kazan, 1849), sadece bundan bir bulâsadır. Muhammed Sâliḥ Mîrzâ'nın *Şaybânî-nâma* ünvânını taşıyan destanı, Şaybânî'nin uzun bir medhinden ibâret olup, Almanca tercümesi ile birlikte Vambery tarafından neşredilmiş (Viyana, 1885), ve M. Melioransky ve Samoilovitch tarafından yeniden basılmıştır (Petersburg, 1908). Bentinck (Leiden, 1726)'den Desmaisons (Petersburg, 1874)'e kadar sıksık tercüme veya neşredilen Abu'l-Ġâzî Bahâdur Hân'ın *Şacara-i Türk*, kitab VIII. Şaybânî Hân'a tahsis edilmiştir; Muhammed Yûsuf al-Munşî'nin *Taẕkira-i Muḳîm Ḫânî*'si ise, sâdece mühim hadiseleri ihtivâ eder (*Mélanges asiatiques*, IV, 259). Veliaminoff-Zernoff, *Khâns de Ḳâsimoff*, s. 234—249; Erskine, *History of India* (bk. bilhassa s. 184—192, 203—206, 295—325); Howorth, *History of the Mongols*, II, 691—713; Vambery, *Geschichte Bochara's*, II, 35—65, 191—193, 250—268. (L. BOUVAT.)

ŞEYBÂNÎLER. ŞAYBÂNÎLER, Moğul Hükümdarlarından ve Bâtû Hân [b. bk.]'nın kardeşlerinden birisi olan Şaybân'ın soyundan gelenler. Raşîd al-Dîn, Şeybân'ın 12 oğlunun ve onların ilk ahfadının isimlerini verir: *Cāmi' al-tavārîḫ*, nşr. Blochet, s. 114 (ayrıca bk. nâşirin *Mu'izz al-ansāb*'a dayanan mülâhazaları; bu son eserin kaynak olarak değeri için krş. W. Barthold, *Turkestan v epohu mongolskago naşestviya*, II, 56). Şayhân ve ahfâdı hakkında daha sonraki müelliflerde de tarihî olmaktan ziyâde efsanevî haberler bulunur. Bu hikâyelerin ruhu teşekkül ettikleri memleketlerde mevcud olan siyâsî vaziyete bağlı kalmıştır. Meselâ, Hvârizm'de Şaybâni'lerin idâresinde bulunduğu sırada eserini yazmış olan Ütemiş Hâcci, Cengiz Han'ın, torunu Şaybân'ı, Bâtû ile aynı derecede taltif ettiğini, bune mukabil kardeşi Tugay Timur'a hiç ehemmiyet vermediğini bildirirken, Buhârâ'da Tugay Timur'un halefleri nin idâresi altında yaşayan müellif Maḥmûd b. Valî, aksine, Şaybân'ın halefi ve oğlu Bahâdur'un Tugay Timur'un ahfadını dâima metbuu addetmiş olduğunu hikâye eder (*Zap.* XV, 231 ve 256).

Abu'l-Ġâzi (nşr. Desmaisons, s. 181)'ye göre, Bâtû kardeşi Şaybân'a kendine âit mıntaka ile en büyük kardeşi Orda-İçen'inki arasındaki ülkeyi vermiştir; ona yaylak olarak Irgiz ve Ural dağları ile Yayık ırmağının şark kıyısındaki sâha, kışlak olarak da Sır-Derya ile Çu ve Sarı-su' yun aşağı kısmındaki bölge gösterilmişti. Bu malûmat umûmiyetle bu üç kardeşin muasırı olan Plano Carpini (ingl. trc. W. W. Rockbill, Haki- Soc., seri II, nr. IV, s. 15; rnsç. trc. A. Malein, *Ionan de Plano Karpini. Istoriya Mongolov*, Petersburg, 1911, s. 51) teyid olunmaktadır.

Abu'l-Ġâzî'ye göre, hükümdarlık Şaybânî'ler hânedanında bir çok nesiller boyunca, dâima babadan-oğula intikal etmiştir. Bahis mevzuu hükümdarların isimleri Bahâdur, Cüçî, Buga, Badakul, Ming-Timur ve Fülâd idi. Sonuncunun ölümünden sonra mirası iki oğlu İbrâ-

hîm ve 'Arabşâh arasında taksim edildi; bununla berâber iki kardeş birbirinden ayrılmadı; yaylakları Yayık ırmağının yukarı vâdisinde, kışlıkları ise Sır-Derya 'nın aşağı mecrası kenarında idi. Buna mukabil gerek *Mu'izz al-ansāb* 'a, gerekse *Tārīḫ-i Abu 'l-Ḫayr Ḫānī* 'ye göre, hükümdarlık hemen Abu 'l-Ḫayr (İbrāhîm 'in bir torunu) 'ın iktidara gelişinden biraz önce hânedanın diğer bir koluna, Fülād 'ın kardeşi Tungā 'nın ahfadına intikal etti; *Mu'izz* 'in beyanına göre, orada 829 (1425/1426) yılında Tungā 'nin neslinden Yumaduḳ (*Tārīḫ-i Abu 'l-Ḫayr Ḫānī* 'de=Cumaduḳ), babası Şūfī 'nin henüz hayatta olmasına rağmen, hüküm sürmekte idi. Sonraki Mâverâünnehr ve Ḫvārizm hükümdarlarının ataları olan iki kardeş İbrāhîm ve 'Arabşāh için Özbekler tarafından 'İsā-'Arab mürekkep ismi kullanıldı (Abu 'l-Ġāzī, s. 182 'ye göre böyle). Bu iki kardeşin ahfâdı tarafından idâre olunan halk, kendi kendine her hâlde, idâresi zamanında ialâmiyetin Volga havalisinde kat'î olarak yerleştiği meşhur Altın-ordu hükümdarına nisbetle Özbek adını verdi.

Mâverâünnehr 'in Özbekler taralından zaptı, Abu 'l-Ḫayr 'ın bir torunu olup, şâir olarak ve sık-sık tarihçiler tarafından Şaybānī tesmiye olunan Muḥammed Şāh Baḫt veya Şāhī Beg (Şaybaḳ Beg) zamanında vuku bulmuştur. Pâyitaht Semerkand onun tarafından 905 (1500) senesinin sonlarına doğru ve nihâî olarak da müteâkıp sene içinde işgal edildi. Şaybānī 'nin (27 ramazan 916=29 teşrin II. 1510) Merv yakınlarında, yeni İran devletinin kurucusu Şāh İsmā'īl ile yaptığı muhârebede maktul düşmesinden sonra Babur kısa bir müddet için Mâverâünnehr 'de Timurluların hâkimiyetini te'sise muvaffak oldu ise de, daha 918 (1512) 'de mağlûp edilerek son toprakları tahliyeye mecbur kaldı (krş. BABUR). Bu tarihten itibâren XVI. asrın sonlarına kader, Mâverâünnehr, Şaybānī 'lerin (Şaybānī 'nin değil, Şaybān 'ın ahfadının; Şaybānī 'nin ölümünden sonra hâkimiyet oğullarına değil, Abu 'l-Ḫayr hânedanına mensup başka hükümdarlara geçmiştir) veya Abu l-Ḫayr 'lerin idâresinde kalmıştır (Howorth, *History of the Mongols*, 1880, II, 686 v.d.). Hükümdarların isimleri ve hükûmet yılları için krş. St. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, Westminster, 1894, or. 98; W. Barthold tarafından yapılan Rusca tercümesindeki ilâve ve tashihler; W. Wyatkin, *Spravoçnaya knijka Samark. oblast.* VI, 242 v.d. ve bu eserde Semerkand 'daki Şaybānī 'ler türbesinin kitâbelerine göre verilmiş olan bâzı tarihler. Bu hânedanın en mühim hükümdarı 'Abd Allāh hakkında krş. mad. 'ABD ALLĀH B. İSKANDAR; bunun babası hakkında krş. mad. İSKENDER. Mâverâünnehr 'de son Şaybānī hükümdarı olarak Orta-Asya kaynaklarında dâimâ 'Abd Allāh 'ın oğlu ve halefi 'Abd al-Mu'min zikredilmektedir (bk. Abu 'l-Ġāzī, s. 183). J. Senkovski, *Supplément âl' histoire générale des Huns*, s. 30 'da Muḥammed Yūsuf al-Munşī, W. Barthold, *Zap.*, XV, 260 'da Maḥmud b. Valī, Welyaminov-Zernov da, Buhârâ ve Ḫīva sikkeleri bakkındaki meşhur eserinde 'Abd al-Mu'min 'i Şaybānī hânedanının son hanı olarak gösterir (*Trudı Vost. Otd. Arkh. Obşç.*, IV, 1859, s. 402). W. Barthold da 'ABD ALLĀH B. İSKANDAR maddesinde aynı kanaati izhar etmiş bulunmaktadır. Buna mukabil İskender Munşī, *Tārīḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsī* 'de „'Abd al-Mu'min 'in halefi olarak 'Abd Allāh 'ın akrabası ve Cānī-Beg sülâlesinden bir hükümdar" olan, Pīr Muḥammed 'i zikreder. Bu mâlûmat, Welyaminov-Zernov tarafından Kasımov çarları bakkındaki daha sonraki bir eserinde (*Trudı*, X, 345 v. dd.) zikredilmiş ve mezkûr han *'Abdallāh-nāma* 'de adı geçen Cānī-Beg 'in torunu Pīr Muḥammed b. Sulaymān ile bir tutulmuştur. Pīr Muḥammed az sonra yeni Astraḫānī hânedanının kurucusu Bāḳī Muḥammed tarafından mağlûp ve esir edilip, öldürülmüştür (1007 sonu =haziran-temmuz 1599). Bu sebeple Howorth (II, 739 v. d.) ve Lane-Poole Şaybānī 'lerin tarihini 'Abd al-Mu'min ile değil, aksine Pīr Muḥammed ile sona erdirirler.

Şaybānī 'ler tâbiri garbî Avrupalılar gibi Rus âlimleri tarafından da sâdece, Şaybān 'ın haleflerinin hâkimiyeti Ḫvārizm 'de daha uzun müddet devam ettiği hâlde, Ḫvārizm değil, Mâverâünnehr hükümdarları için kullanılmıştır. Mâverâünnehr gibi Ḫvārizm de Şaybānī tarafından zapt edilmiştir (21 rebiülevvel 911=22 ağustos 1505); Şaybānī 'nin ölümünden sonra orada hâkimiyet Babur 'a değil, doğrudan-doğruya İranlılara intikal etmiştir; bundan az sonra da (Abu 'l-Ġāzī, s. 197 'ye göre, koyun yılı 1511 'de-bicrî yıl olarak verilen 911 yanlıştır) İranlılar Şaybān hânedanının bir diğer şûbesi olan 'Arabşāh 'ın ahfâdı tarafından tard edildiler. Ḫvārizm, bemen-hemen XVII. asrın sonuna kadar bu hânedanın idâresinde kaldı; son hükümdarlardan biri olan Abu 'l-Ġāzī ve tarih eseri için bk. mad. EBÜLGĀZÎ BAHĀDIR HAN.

Abu 'l-Ġāzī 'nin oğlu ve halefi Anūşa Ḫān (1663—1687) da büyük bir kudrete sâhipti. Meşhed 'in fethinden sonra o „Şāh" ünvânını aldı; bu sebepten onun tarafından kazdırılan hâlen mevcut büyük kanala „Şāhābād" denir. Kendisini iki oğlu Ḫudādād ve Muḥammed

Erenk istihlâf ettiler. Sonuncunun ölüm tarihi olarak, umûmiyetle, 1099 (1687/1688) yılı gösterilir. Bu devletin vak'anüvisi Mu'nis'in henüz neşrolunmamış bulunan tarihinde ise, 1106 (1694/1695) senesi verilir. O zamandan, Ḫvārizm'de Kungrat hânedanı hâkimiyetinin tesîsüne kadar, uzun zaman artık başka bir sülâleye rastlanılmaz. Hükümdar olarak Özbek zâdegânına mensup ve dâima kısa bir zaman için, Cengiz Han'ın soyundan münferit hükümdarlar tâyin olunmuştur. Ḫvārizm'de Şaybānî'ler tarihi hakkında krş. bilhassa Howorth, *History of the Mongols*, II, 876—905; Veselovskî, *Oçerk historiko-geograficeskih sviedenig o Ḫivinskom Ḫanstve*, 1877, s. 101—157; St. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*, nr. 101 ve buna ilâveten W. Barthold'un rusça tercümesi, s. 304'deki şecere.

Abu 'l-Ġāzî (s. 177)'ye göre, Ruslar tarafından 1003 (1594/1595) tarihlerinde ülkelerinden atılan Sibirya emîrleri de Şaybān'ın ahfadından idiler. (W. BARTHOLD.)

ŞEYBE. ŞAYBA (BANÎ) veya ŞAYBİYŪN, Kâ'be hadimlerinin (*sadana*, *ḥacaba*) adı olup, salâhiyetleri, ne mukaddes mahallin, *mascid al-ḥarām*'ın, bütününe ne de zemzem kuyusu ile ona bağlı yerlere şâmil olmuştur. *Banî Şayba* veya *şaybiyūn*'nun başında bir *za'îm* veye *şayh* bulunur.

Yeni eserler, onlar hakkında sâdece muhtasar malûmat vermektedir. Snouck Hurgronje, Banî Şayba'nin Kâ'be'nin kapısını açtıkları günleri tam olarak bildirir; o, Banî Şayba'nin, mü'minleri ancak bir ücret mukabilinde kabûl ettiğini kayd ve Mekkelilerin latîfe yollu şu sözünü nakletmiştir: „Banî Şayba'nin yüzü gülüyor; demek ki Kâ'be'nin açılış günü".— Onlar, her yıl değiştirdikleri Kâ'be örtüsünün parçalarının satışından kendilerine başka bir gelir kaynağı daha bulmuşlardır; usûlen hükümdar için muhâfaza edilmiş olan işlemeli kısımlar, Mekke'de ve *ḥacc*'da bu hükümdarı temsil eden yüksek şahsiyetlere aş.-yk. mecânen verilir; arta kalanı, âdeta kanun hükmünde olan bir âdete göre, (*Chroniken der Stadt Mekka*, III, 72) Şaybiyūn'e âittir; bunlar, câmiin ana kapısı olup eskiden Bāb Banî Şayba denen Bāb al-Salām (Batanūnî, *Riḥlat al-Ḥicāziyya*, s. 139)'daki küçük dükkânlarda satarlar. — Şüphesiz orada, hepsi, en büyük şahsiyetlerin katılmayı şeref addettikleri dinî bir merâsim olan Kâ'be'nin zeminini temizlemekte kullanılmış, hurma yapraklarından mâmul küçük süpürgeler de satılır (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 138; Batanūnî, *agn. esr.*, s. 109). Banî Şayba, mü'minler tarafından hediye edilmiş ve Kâbe'nin içini süsleyen eşyanın muhâfazasını da deruhde ederler; bu hazîne çok çeşitli eşyayı ihtivâ eder: altın ve gümüş her türlü eşya, kıymetli taşlar, zengin işlemeli lâmbalar, yabancı eserler ve uzak ülkelerdeki mü'minlerin gönderdikleri hediyeler. Bu hazîne zaman zaman yağmalanmıştır. Şaybiyūn, Kâ'be'nin iç örtü'lerinin muhâfazası ile de mükelleftirler.—Bir zaman, Bayt al-muḳaddas'e âit telâkkî edilmiş olan *Maḳām İbrāhīm*'in muhâfazası da onların üzerinde idi.

Şaybiyūn'un bu muhtelif salâhiyetleri, bugün artık herkes tarafından tabiî olarak karşılanan bir en'ane hâlini almıştır. Bunlar eski müellifleri ve bilhassa hacıları pek çok ilgilendiriyordu: bu hususdaki başlıca rivayetler, 438 (1046)'de Nāṣir-i Ḫusrav'ın *Safar-nāma*'sinde ve 579 (1183)'da İbn Cubayr'ın *Riḥla*'sinde verilmiştir. Mümkün olduğu kadar Peygamberin Mekke'yi aldığı gün, namaz kılmış olduğu yerde, kılınan iki rekât namazla Kâ'be'yi ziyâret, hacc menâsikine dahil olmayan dindârane bir iştir; ancak hacılar, sevap addettikleri için bunu yerine getirirler; halbuki Mekke ahâlisi, buna pek az ehemmiyet atfeder görünmektedir. Kâbe'nin umûmî açılış tarihleri biraz değişmiş görünmekte (*Le pèlerinage*, s. 60 v.d.) ise de, menâsik sâbit kalmıştır. Kâ'be'nin, hikâyesinden daha aşağıda bahsedilecek olan anahtarı yalnız *za'îm*'de bulunmaktadır. Yüksekte bulunan kapıya girişe imkân veren üç basamaklı merdiven, (*darac*), Şaybiyūn tarafından yaklaştırılınca, reis, kapıya yaklaşır ve anahtarı soktuğu zaman, yamaklarından biri onu mü'minlerin gözünden saklar; VI. (XII.) asırda yamak kollarını iki yana açarak Abbâsîlerin resmî rengi olan siyah bir kumaş tutardı (İbn Cubayr, s. 93; *Pèlerinage*, s. 59); V. (XI.) asırda ise kapının önünde bir perde vardı (Nāṣir-i Ḫusrav, s. 209) ve *za'îm*'in geçmesi için şaybî'lerden biri onu kaldırır ve tekrar *za'îm*'in arkasından kapardı. Peygamber açarken kapıyı bir örtü ile örtmüştü (*sataraha*; Ya'ḳūbî, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 61). Peygamberi takliden *za'îm* yalnız veya iki yamağı ile içeri girer, mutad iki rekât namazı kılar, sonra kapıyı açar ve halkın girişine nezaret eder. Gerek İranlı Nāṣir-i Ḫusrav gerekse Endülüslü İbn Cubayr, her ikisi de Kâ'be'yi ziyaret etmiş olup her ikisi de bu küçücük binaya, aynı anda büyük sayıda mü'minleri içine alma imkânını bahşeden mûcizeyi kaydetmişlerdir; Nāṣir-i Ḫusrav, orada kendisi ile berâber 720 kişi saymıştı.—İbn Cubayr (*agn. esr.*, s. 146 v.d.), bilhassa Kâ'be ve onun *ḥacaba*'sı ile ilgilenmektedir; kendisi, Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi Sayf al-İslām Tuġtekīn'in bu-

raya giriş merâsiminde bulunmuştu. Sayf al-İslâm, solunda Şaybîyün'un *za'îm*'i olduğu hâlde merâsimle câmiye girmişti; *za'îm* Muḥammed b. İsmâ'îl b. 'Abd al-Raḥmân, İbn Cubayr'ın başlıca kaynağıdır (s. 81). İbn Cubayr'e göre, onun Mekke'de ikameti esnâsında, Mekke emîri Muksir, *za'îm* Muḥammed'i bir Kâ'be muhâfızına yakışmayan hareketlerle itham ederek, tevkif ve servetini müsâdere etmiş, yerine umûmî efkârın aynı kusurlarla itham ettiği yeğenlerinden birini geçirmişti. Bununla beraber İbn Cubayr, bir müddet sonra emîre 500 dinar vermek mecburiyetinde kalmış olan *za'îm* Muḥammed'in eski vazifesine lâde olunduğunu ve Kâ'be'nin kapısında gururlanarak dolaşmağa başladığını görmüştü (s. 163 v.d., 166, 179).—Bu şiddet hareketi, emîrle Banî Şayba arasındaki münâsebetleri tanzim eden kat'î bir âdetin mevcut olduğunu aslâ isbat etmez; al-Mutawakkil devrinde (232—247=847—861) Banî Şayba, Mekke vâlisinin görüşüne karşı, Kâbe'de icrâsı uygun düşecek çalışmalara karar verme selâhiyetlerini tasdik ettirmek için halîfeye bir heyet göndermişlerdi: halîfe tarafından gönderilen, işinin ehli zât sâdece onlara mürâcaat etmeliydi. Bununla berâber ilk tahkikatı yapmaya geldiğinde İsḥâḳ'a, *ḥacaba şaybîyîn*, refakat etmişse de, yanında aynı zamanda vâli, dindar şahsiyetler ve hükümdarın kendisinden korkulan istihbârât memûru olan *ṣâḥib al-barîd* „posta müdürü" de bulunmuşlardır. (*Chroniken der. Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 210 v.d.).

Banî Şayba'nın imtiyazı eskidir: İbn Hişâm, İbn Sa'd, Ya'ḳûbî gibi IX. asır tarihçileri veya hadîs mecmuaları tertip edenler bunu teyid ederler; fakat onlar, yeni ve münakaşalı olduğunu düşündürecek şekilde, bunun hukukîliği için o kadar çok deliller ileri sürerler ki, sanki bu imtiyaz yeni ve münazaalı bir şeymiş intibaı uyanmaktadır. Eski „Arap kırallığı" hakkında mevcut bütün metinlere rağmen, pek çok şeyin kendi kendine geliştiği bu devrenin nekadar karanlıklar içinde bulunduğu malûmdur.

Rivâyete göre, Kurayş'in ceddi olan, Ḳuṣayy, Kâ'be'nin muhâfazasını *ḥicâba*'yi 'Abd al-Dâr ve onun soyundan gelenlere tahsis etmişti. Mekke'nin fethi esnâsında bu vazife, 'Oṯmân b. Ṭalḥa b. Abî Ṭalḥa 'Abd Allâh b. 'Abd al-'Uzza b. 'Oṯmân b. 'Abd al-Dâr'ın elinde idi (Ṭabarî, *Târîḫ*, II, 2378; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġâba*, III, 7 ve 372 v. s.). İbn Cubayr (s. 81)'de *za'îm* tarafından verilmiş olan şecereye, diğer müelliflerce meçhul bir ced Şayba idhâl edilmiş olduğu hâlde, İbn Sa'd (*Ṭabâḳat*, V, 331)'da, 'Oṯmân ile Şayba'nın yakın akrabalığından şüphe ettirecek farklı bir şekil vardır.—Her ne kadar âilesinin bir çok âzası, Uhud'da Kureyşîlerin safında telef oldularsa da, 'Oṯmân, isâbetli bir kararla Ḥudaybiya'de Mekke'nin diğer mühim şahsiyetleri ile birlikte müslüman oldu (Ṭabarî, *ayn. esr.*, I, 1604; *Aġânî*, XV, 11; İbn Sa'd, *ayn. esr.*, V, 331 v. s.). 'Oṯmân, Mekke'nin fethi gününde Peygambere Kâ'be'ye kadar refakat etmiş ve Peygamber kendisinden anahtarı istemişti; müellifler umûmiyetle, onun anahtarı Peygambere verdiğini naklederler; fakat bir rivâyete (al-'Aynî, *'Umdat al-ḳârî'*, IV, 609; *Chroniken*, I, 387) göre, yeni müslüman olmuş bulunan 'Oṯmân, bunu, anahtarı muhâfaza eden henüz müslüman olmamış annesinden istemek zorunda kalmış ve o, anahtarı vermeyi reddetmişti; bunun üzerine 'Oṯmân'ın, onun gözleri önünde kendisini öldürmekle tehdit etmesi veya diğer bir rivâyete (*Chroniken*, I, 185)'e göre, kadının anahtarı teslim etmesi için, evin avlusunda Abû Bakr ve 'Omar'in tehdit edici seslerini duyması gerekmişti (krş. İbn Ḫaldûn, *'Ibâr*, II, 44). Fakat 'Oṯmân'ın hicretin 8. yılında müslüman olmasını kabûl etmeyen diğer bir rivâyet, onu Kâ'be merdiveninin basamakları üzerinde elinde anahtar tutar ve Peygamberi: „Ben onun Allah'ın elçisi olduğundan emin olsaydım, anahtarı ondan esirgemiyecektim" diye istihfaf eder vaziyette göstermektedir: 'Alî basamakları çıkar, kolunu büküp anahtarı alır ve bizzat kapıyı açar: bunda şî'î temâyülü açıktır (Râzî, *Mafâtîḥ*, II, 460; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ, al-a'şâ*, IV, 264). Umûmî rivâyet, Peygamberin anahtar kendisinde olduğu halde, kapıyı açıp, 'Oṯmân, Bilâl ve Usâma ile birlikte içeri girdiği ve bugün mukaddes sayılan yerde iki *rak'a* namaz kıldığı ve anahtar elinde bulunduğu hâlde dışarı çıktığı şeklindedir. Burada rivâyetler tekrar teferruatta birbirinden ayrılır, fakat hepsi de anahtarın tekrar 'Oṯmân'a verilmesi ile nihâyet bulur. Rivayetin birinde, ister kendi şahsî hareketi ile, ister al-'Abbâs veya 'Alî'nin talepleri üzerine olsun, Peygamber, Kâ'be'nin kapısının payandalarına dayanır ve şu şekilde nihayet bulan bir hitabede bulunur: „Âit olanlara iadesi gereken *sidâna* ve *siḳâya*'den başka, bütün bunlar ayaklarımın altındadır." Peygamber *siḳaya*'yi al-'Abbas'a tevcih ve anahtarı da 'Oṯmân'a tevdi eder. Diğer bir rivâyette, Peygamber Kâ'be'den IV. sûrenin 61. âyetini söyliyerek çıkar ki, Ṭabarî (*Tafsîr*, V, 86)'nin ancak tâlî derecede kabûl ettiği bir fikre göre, bu âyet bu anda nâzil olmuştur ve *sidâna* ve *siḳâya*'ya mûteallik olması gerekir (Yâḳût, *Mu'-*

cam, IV, 625; Rāzī, *Mafātīḥ*, II, 460; *Chroniken*, I, 186).

Fakat, *sidāna* ve anahtarın sâhibi olan 'Oṯmān, haklarını hiç kullanmamıştır: o, Peygamberin arkasından Medine'ye gider ve 42 (662/663)'de orada ölür veya 13 (634)'te Acnādayn'de şehit düşer: kimse ondan artık bahsetmez ve müellifler, ihtiyatlı bir ifadeyle Peygamberin *sidāna*'yi, 'Oṯmān'a, Şayba'ye Banī Ṭalḥa'ya tevdi ettiğini iddia ederler (Abu 'l-Maḥāsin, *Nucūm*, I, 138; Navavī, *Tahzīb*, s. 407; İbn al-Aṯīr, *Usd*, III, 372; *Chroniken* I. 184).

'Oṯmān'ın gerçek amca-zâdesi, Şayba b. 'Oṯmān b. Abī Ṭalḥa'yı Mekke'nin fethinde meveud göstermek teşebbüsü, bir hata olmuştur; her ne kadar bâzı muahhar müellifler, çekingen bir ifâde ile onun, Mekke'nin fethinde ibtidâ ettiğini iddiaya çalışmışlarsa da, Şayba o sırada henüz müslüman değildi: onlar bu tarihten bir ay sonra Şayba'nin Ḥunayn vak'asında vuku bulan ihtidâsını çevreleyen efsâneden sıyrılamamışlardır. Şayba, Ḥamza tarafından Uhud'da öldürülen babasının intikamını almak için, Peygamberi savaş ortasında arar ise de, Peygamber, üzerine gönderdiği bir ışık ile onun aklını başından alır; Peygamber elini onun kalbi üzerine koyar ve onun içindeki şeytanı kovar; bunun üzerine Şayba hidâyete erişir (Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* II, 64; İbn Hişām, s. 845; İbn Sa'd, V, 331; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 1661; İbn al-Aṯīr, *Usd*, III, 7; *Chroniken*, II, 46 v. a.) ve sebebi bilinmeksizin, Şayba Kâ'be'nin muhâfızı olur; bütün âilesi, kardeşi Vahb b. 'Oṯmān, hatta 'Oṯmān b. Ṭalḥa'nın oğulları, Uhud'de öldürülen Musāfi' b. Abī Ṭalḥa ona bu vazifede yardıma koşarlar; el-Azraḳī (*Chroniken*, I, 67) sözlerini şöyle bitirmektedir: „şu hâlde umumiyetle Abū Ṭalḥa'nın bütün nesli *ḥicāba* vazifesini görmektedir". Fakat, bütün muhaddislere göre bunların reisi Şayba'dir. Kâ'be'ye hâkim bütün evleri yıktırma selâhiyetine sâhip olan odur (*Chroniken*, III, 15); bir evin satışından dolayı Mu'āviya ile ihtilâfa düşen ve Mu'āviya'nın ikinci haccında bizzat gelmeye tenezzül etmeyerek Kâbe'nin kapısını açmaya, torunu Şayba b. Cābir'i gönderen budur (*Chroniken*, I, 89); 'Alī ve Mu'āviya tarafdarlarının hacc emirleri arasında hakemlik eden odur (Ṭabarī, *Tarīḫ*, I, 3448 ve III, 2352; Mas'ūdī, *Murūc*, IX, 56 v. d.); oğullarından 'Abd Allāh veya Ṭalḥa „menfūr" al-Ḳeşrī'nin kurbanı olmuştur (*Chroniken*, II, 37 v. d., 175); 'Ā'işa'nin Kâ'be'yi eçtırmak istemesi hakkındaki hadîsin farklı şekillerinden birinde görünen odur (*Chroniken*, I, 220, 222 v. d.); onun 'Ā'işa ile mükâlemesi, sâdece fâkirlere yardım için örtünün (*kisva*) parçalarını satmanın Şaybīyūn'a mubah addedilmesinde müessir olmuştur (*Chroniken* I, 180, 182 ve III, 70 v. dd.; Ḳalḳaşeadī, IV. 283); badîs uyduranların gayretlerine rağmen, mes'ele fakihler tarafından münakeşa edilmiş ve 621 (1224)'de Şalāḥ al-Dīn Eyyūbî'nin yeğeni al-Malik al-Kāmil, Kâ'be'nin açılışından elde ettikleri gelir yerine Şaybīyūn'a yıllık sâbit bir meblağ tahsis ederek onları ücretsiz hizmetle mükellef kılmıştır (*Chroniken*, I, 266). Şayba 57 (676/677)'de veya Yazīd b. Mu'āviya devrinde öldü (Ṭabarī, *Tārīḫ*, III, 2378; İbn Sa'd, V, 331; İbn al-Aṯīr. *Usd*. III, 8).

Şaybīyūn'a Kâbe'nin *ḥicāba* hakkını tanıyan rivâyet eskidir: bu hak, Zemzemin yanında, *Mascid al-ḥarām*, bölgesinin eski hudûdunu gösteren kemerin adı ile de te'yid edilmektedir; *Mascid al-ḥarām* büyütülünce, Kâ'be'nin ve eski kemerin istikametindeki yeni kapı, bugünkü Bāb al-Salām, önce Bāb Banī Şayba tesmiye olundu (*Pèlerinage*, s. 132 v. d.). Fakat diğer bir çokları gibi bu te'sisin içinde kurulduğu ve islâm öncesi bir te'sise eklendiği devir karanlık kalmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. (GAUDEFROY-DEMOMBYNES.)

ŞEYDÂ. ŞAYDÂ, MULLĀ, Fatḥpūr Sīkrī (Āgrā civârında)'de doğmuş ve orada yetişmiş olan hicivci bir İran şâiri olup, bir müddet Ḫān-i Ḫānān Mīrzā 'Abd al-Raḥīm'in arkadaşı oldu ve sonra Cahāngīr'in oğlu emîr Şâhriyār'ın hizmetine girdi ve *aḥdī* olarak kaydolundu. İhtiyarlığında Şāh Cehān'ın bağlamış olduğu bir maaş ile, Keşmir'e çekilerek muhtemelen 1052 (1642)'de öldü.

'Abd al-Ḥamīd Lāhōrī, Şaydā'nın bilgi bakımından zayıf olduğunu söylerse de, diğer müellifler, aksi düşüncededirler. O, kısa zamanda mükemmel şiirler nazmedebilen bir şâir olup rivâyete göre cem'an 100.000 beyit yazmıştır. İçinde, muâsırı Ḳudsī (Ḥâcecī Muḥammed Cān)'ye âit bir *ḳaṣīda*'nin kıt'alarının her birinin kusur ve kifayetsizliklerini uzun-uzadıya saydığı *ḳāṣide*'si ve *Davlat-i bīdār* mesnevisi oldukça meşhurdur (Āmul'lu) Ṭālib, Mīr Ilāhī ve diğer muâsır şâirler hakkında hiciviyeler yazdığı için, kendisi de, hiciv risâlelerine mevzû oldu ve başkaları tarafından hievedildi. Böylece 1024 (1615)'te Acmēr'de Şaydā ile Şayḫ Fīrōz arasındaki mâruf *Munāẓara* meydana geldi.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥamīd Lāhōrī, *Bādşāh-nāma* (Kalküte, 1867), I, 358 v. d.; Calāl al-Dīn Muḥammed Ṭabāṭabā'ī, *Bayāż*, Brit. Mus Or. 1680, var 271° (Rieu,

III, 933); Şēr Ḫān b. Muḥammed Amcad Ḫān Lōdī, *Taẕkira-i mir'āt al-ḫayāl* (Kalkūte. 1831), s. 147—151; Ġulām 'Alī Āzād (Bilgarām'lı), *Ma'āṯir al-kirām* (= *Sarv-i āzād*). Ḥaydarābād, 1913, II, 82 v. dd., 61 v. dd., 228; 'Alī Aḥmed Ḫān Hāşimī (Sandīlā'lı), *Taẕkira-i maḫzan al-ġarā'ib* (Bodl. ve „Dār al-Muşannifīn", A'ẓamgarh, Hindistan yazma nüsbaları); Şiblī Nu'mānī, *Şi'r al-'Acam*, 3. tabı (A'ẓamgarh, 1923, IV, 173, 206, 209; V, 1. tabı, s. 187; 'Abd al-Ġanī Ḫān, *Taẕkira-i şu'arā'* (Aligarh, 1916), s. 78 (1042 yerine 1052 olacaktır).

(A. Sıddıqı.)

ŞEYH. ŞAYḪ, bu kelime, kendisinde **ihtiyarlık alâmetleri bulunan** ve 50 yaşını aşkın kimseye delâlet eder (krş. *Lisān*, III, 509); yaşlı ebeveyn için kullanılır; *şaġḫ*, kabîle ve âile reîsidir.

İslâmdan önceki devirde, çok defa kabîle reisi ünvânı olan *sayyid* ile, yaş ve dolayısiyle akıl olgunluğunu gösteren *şaġḫ* sıfatı bir arada kullanılırdı. Şayḫ'lerin bedevîler üzerindeki ahlâkî te'siri mühimdi, nihâyet bu tâbir uzun bir geçmişe sâhip reislere, şan ve şöhret sâhibi kıdemli askerlere delâlet eder.

İslâmî devir tarihinde şayḫ tâbiri, bilhassa Arap an'anelerini yeniden yaşatmağa çalışan ve hâkimiyet iddiasında bulunan hükümdarlar yanında en yüksek reis mânasına gelir. Böyleoe, IV. (X.) asırda ıslâbatçı Abū-Yazīd kendisine *şaġḫ al-mu'minīn*, yânî mü'minlerin şeyhi (İbn al-'İẕārī, *Bayān*, nşr. Dozy, I, 225; trc. Fagnan, I, 315) ünvânını verdirdi. İbn Baṭṭūṭa (II, 288 v.d.) bu ünvânı taşıyan bir şehir vâlisini zikreder. Esâsen Medîne vâlisinin ünvânı *şaġḫ al-ḥaram*'dır. İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima*, II, 14 ve trc. de Slane, 165), Tunus'ta Ḥafṣī sarayında, imparatorluk nâibi olup, bütün me'murları tâyine selahiyetli bulunan vezir-i âzamın Muvahhidlerin şayḫ'ı adını taşıdığını bildirir. Vaṭṭāsī hânedanının kurucusu olan Muḥammed, al-şayḫ ünvânını aldı; aynı şekilde Sa'dī Şarīf'ler hânedanının müessisi Moḥammed al-Mahdī de aynı ünvânı almıştır.

Bu gün bir nezâket tâbiri olup, aynı zamanda, muhteşem, saygı değer sıfatlarını da îfâde eden bu ünvan, gizlenmeyen bir gururla taşınır. Aynı zamanda cüz'i her hangi bir iktidara sahip olan herkes, dünyevi hayatta olduğu gibi rûhanî hayatta da, içtimâî hayatta olduğu gibi, sûfiyâne hayatında da bu ünvânı taşımaktan hoşlanır. Bu ünvan, ancak âile reisinde, *dāvār* (şimâlî Afrika'de, denilen ve müşterek menşe'li bir insan topluluğunu içine alan kabîle bölüğünün sıyâsî reisinde kalmıştır. Bu ünvan, yüksek mevkii olan din adamlarına, müderrislere, âlimlere, yaş farkı olmaksızın tarîkat mensuplarına vazîfeleri, olgunlukları ve ahlâkî meziyetleri dolayısiyle saygı gören bütün şahsiyetlere verilir. Bu mânada islâmiyetin dinî reîsi bulunan büyük müftinin ünvânı olan *şayḫ al-İslām*, mezâhip ve i'tikadat nâzırı olan *şayḫ al-dīn*, polis komiseri mânasına gelen, *şayḫ al-madīnā*, bir şehrin belediye reisi olan *şayḫ al-balad* tâbirleri vardır. al-Buḫārī ve Muslim, başlıca iki şayḫ'tir (İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, II, 165); hacc emîrlerine, Mısır'da şayḫ al-camal denilir (Ḫalīl, *Muḫtaṣar* trc. Perron, *Précis de jurisprudence musulmane*, II, 641).

Bir tarîkatin kurucusuna verilmiş olan şeyh ünvânı aynı zamanda, tarîkat merâtip silsilesinin zirvesindeki halefleri ve hattâ aynı bîatle bu tarîkatten meydana gelmiş bulunan diğer kollarının başında bulunanlar tarafından da taşınır.

Aynı zamanda etrafındakilerin ruhânî ve dünyevî rehberi olan *şayḫ al-ṭarīḳa*'nın, bütün ahlâkî meziyetlere sâhip olması gerekir; onun himmeti yüce, kanâatkâr, bütün faziletlerle muttasıf olması ve bütün ilimleri bilmesi lâzımdır. Kendisine *baraka* (uğur) ihsan eden Allah'ın lûtfuna mazhar olmuş bulunan şeyh, Allah ile kullar arasında vâsıtadır. Şeyhin şerîate tam bir vukufu vardır; ruhların derdini ve devâsını bilir. Kurucu veya *ṭarīḳa*'ya mahsus mâlûmatın vârisi olarak şeyh, *sirr* (kendi irâdesinin Kādir-i mutlakın irâdesi ile meşbu hâle gelmesi)'a sâhiptir; aûîlerin geleneğini o devam ettirir. Şeyh, ancak Allah'ın veya âhirette ilâhî Arşın yanında oturmuş ve cenâb-ı Hakkın hisleriyle dolmuş bulunan çok kudretli rebber-şeyhin telkîn ettiği diğer fikirlerden mülhem olur. Nazarî olarak her şeyi yapmaya ve bilmeye muktedir olan şeyh, kerâmet göstermek mevhibesine sâhiptir. Bir tarîkatin tâliplerinin (*murid*, cem. *muridūn* [b. bk.]), muhtelif şeyhlerin tâlimâtını tâkip etmiş bulundukları da sık-sık vâkîdir. Bu şeyhlere, mübtedinin tasavvufî terbiyesindeki hisselerini gösteren munzam bir üovan verilir. Bu bakımdan önce *şayḫ al-irāda* vardır: bu, tarîkatte en yüksek olan, irâdesi ilâhî irâde içinde meze olmuş ve yanında veya ilhâmı altında mürîdin cesed ve ruh hâlinde kabûl olunduğu kimsedir. *Şayḫ al-iḳtidā'*, kendisine uyulması, söz ve fiilleri taklid edilmesi gereken kimsedir. *Şayḫ al-tabarruk*, uğurundan (*baraka*) nasip almak için müptedî mürîdin ziyâret ettiği kimsedir. *Şaġḫ al-intisāb*, mübtedî mürîdin, sâyesinde tarîkate kabûl olunduğu, kendisine *ḫādim* („dinî hâdim") olduğu

ve maddî vazifesi için kendisinden emir aldığı zâttır. *Şayḫ al-talḳîn*, her mürîde okuyacağı virdi tevzî eden mânevî öğreticidir. *Şayḫ al-tarbiya*, müptedîlerin terbiyesi ile vazifelendirilen şeyhtir. Saymış olduğumuz bu muhtelif vazifeler, bir veya bir çok şahsiyetler tarafından yerine getirilebilir.

Bir tarîkat şeyhinin ikamet ettiği binaya umumiyetle *zāviya* [b.bk.] denir. Şeyhlik vâzifesini ifa için bu şahsın bir miktar yardımcı veya hizmetçisi de vardır: *ḫalîfa* veya *nā'ib*; bir tarîkat topluluğunun mahallî îdarecisi, tarîkatin gerçek nâşiri ve cemâatin rehberi olan *muḳaddim*; şeyhin veya *muḳaddim*'lerinin dâvet-nâmelerini, sözlü veya yazılı tâlimatını taşımakla vazifeli *rāḳib* veya *şāvîş*; şeybe intisap etmiş olanların bulunduğu kabîleleri yazın dolaşıp, sadakaları toplayan *Saggāf*; — bu mansıp sâhiplerinin altında, bölgelere veya tarîkatlere göre *ḫ*ᵊ*ān*, *faḳîr* (cem. *faḳarā'*), *aṣḥāb*, *ḫādim* (cem. *ḫaddām*) veya *darvîş* adını taşıyan tarîkat mensupları topluluğu.

Şeyhlerin ruhânî ve dünyevî istihlâfına gelince, bu hak, şerîfî tarîkatlerde, ilâhî kelâmın nakli esâsına istinâden, doğrudan-doğruya tarîkat kurucusu şeyhin ahfadına âittir. Şerîf olmayan dindar kişiler tarafından te'sis olunmuş tarîkatlerde şeyh, bu tarîkatin belli-başlı mansıp sâhipleri tarafından tâyin olunmuştur; ancak bu çok az rastlanan bir keyfiyettir. Bir tarîkatin başında birbirine halef olmuş şeyhlerin isim ve sıraları *silsila* veya tarîkat silsilenâmelerinde gösterilmiştir.

[Şayḫ kelimesinin bugünkü Fas *koine*'sinde arzettiği hususî mânaya burada işâret etmek yerinde olur. Bu tâbir, aynı şekilde, Cezâyir'de Fransız idâre tarzı ile „kabile veya *dāʾār* reisi" mânasını aldı. Tâbir gittikçe *ḳā'id*'inki ile rekabet sûretiyle, sâdece garpta, şehirlerde veya köyde bir mûsikî âleti, ekseriyâ bir ud veya dümbeleğin refakatiyle *malḥūn* dilinde *ḳaṣîda*'ler terennüm eden „baş-şarkıcı" yı göstermektedir. Kelime (halk dilinde *šîḫ*) bu mânada, Fas'ta ve diğer bütün büyük şehirlerde, bütün âile şenliklerinde, refakatçileri (*met'allmât*) ile birlikte boy gösteren meslekten şarkıcı kadını ifâde için çok kullanılmış olan bir müennes *šîḫa* şeklini meydana getirmiştir. Bu kadın şarkıcı, andalou şarkılarını ve meşhur *ḳaṣîdat al-ḥarrāz* gibi bâzı halk şarkılarını teganni eder. Erkek şarkıcı (*šîḫ*) yalnız, şarkıcı değildir, aynı zamanda bâzan güftecidir de: en meşhûru Sayyidî Ḳaddûr al-'Alami olmuştur; krş. E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (çok güzel bir makale) ve E. Lèvi-Provençal, *Un chant populaire religieux du Djebel marocain*, *Revue Africain*, 1918. — RÉD.]

Bibliyografya: Depont ve Coppolani, *Les Confrérie religieuses musulmanes* (Cezâyir, 1897), s. 193 v. d.; Fagnan, *Addition aux dictionnaires arabes* (Cezâyir, 1923), bk. mad. *şayḫ*; Lammens, *Le berceau de l'Islam* (Roma, 1914), s. 207, 273 ve orada zikredilmiş olan yerler; Massignon, *al-Ḥallâj* (Paris, 1922), *tür. ger.*; aynı mü., *Lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922) s. 269; Rinn, *Marabouts et Khouan* (Cezâyir, 1884), *tür. ger.*; Weir, *The Shaikhs of Morocco in the XVIth Century* (Edinburg), *tür. ger.* — İman için mânevî rehber olarak bir şeyhe sâhip olmak lüzumu, şeyhlerin hususiyetleri, kendisine mülâzemet edilen şeyhlerin sayısı hakkında bk. al-Ġazzālī, *İḥyā' 'ulūm al-dīn* (Kahire tabı'), III. 244 (ortada); Muḥammed al-Fāsī, lekabı Mayyāra, *Muḫtaṣar al-durr al-ṯamîn* (Kebire, ts.), s. 79. (A. COUR.)

ŞEYH ADÎ. [Bk. ADÎ.]

ŞEYH GALİB. ŞÂYḪ ĠÂLİB, MEHMED ES'AD (1757—1799), XVIII. asır Türk dîvan edebiyatı şâirlerinden. İsmi Mehmed'dir. Önceleri „Es'ad", 1199 (1784/1785)'dan sonra da „Galib" mahlasını kullanmıştır. Babası Mustafa Reşid Efendi olup, bu zât, muhtelif mevlevî-hânelerde ve bu arada Halep, Kasımpaşa ve Yenikapı mevlevîhânelerinde şeyhlik etmiş olan meşhur Safîyullâh Mûsâ Dede (ölm. 1157=1744)'den sikke giymiş bir mevlevîdir; Mesnevi şârihi Rusûhî İsmâîl Dede (ölm. 1045=1631)'nin türbesinin arkatarafında zevcesi Emine Hâtun'un yanında medfundur. Dolama destarlı baş taşındaki kitâbeden aynı zamanda melâmiye (Hamzaviyye)'den olduğu anlaşılmaktadır. (Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 306—310; fotografya f. 2, nr. 29). Mustafa Reşid Efendi'nin babası Mehmed'de mevlevîdir. Emine Hâtun'un baş taşında Galib'in düşürdüğü tarih hakkedilmiştir (*Dîvan*, *gazeller*, *tarihler*, s. 138 v. d.). Doğum tarihi için Dilâver Ağa-zâde Vahîd Ömer (ölm. 1175=1758) tarafından düşürülen عزتی terkibine göre Galib 1171 (1757/1758)'de doğmuştur (bk. M. Nâci, *Muhammed Muzaffer mecmuası*'ndan naklen Saadettin Nüzbet Ergun, *Şeyh Galib*, İstanbul, 1935, s. 13; krş. *gazeller*, s. 68, beyit 18); ayrıca Esrâr Dede (*Tezkire*)'de aynı tarihi veren bir de جذبی terkibi vardır. Galib, Esrâr Dede'nin açık bir surette gösterdiği gibi, Mevlevîhâne kapısı civârındaki evde doğmuştur. Galib, babasından *Tuḥfa-i Şāhîdî*'yi okunuş, ilk bilgilerini ondan elde etmiştir. Kendisi, bir gazelinde, babasının yolunu tuttuğunu duâ ve senâlarla söylemekte, onu, „mürşid

-i üstâd-ı küll" diye övmekte, sağlığını dilemekte (s. 108 beyit 10—12) *Hüsnü Aşk*'ında da, baş tarafındaki 18 beyitlik parçada eserinin mi'raç bölümünü, onun teşvikiyle yazdığını, „tarz-ı Pîr"i ondan öğrendiğini belirtmektedir (*Hüsn ü Aşk*. s. 8 v. d.). *Hüsn ü Aşk*'ın sonunda Mevlânâ'nın himmetiyle" „bî minnet -i üstâd-ı ta'lim" yetiştiğini söyleyerek, daha çocuk denecek bir çağda şiir yazmağa başladığını (s. 91, beyit 13—16) kaydetmekte ise de, bunu, kendisinin muntazam bir tahsil devresi geçirmediğine hamletmek gerekir. Nitekim babasından faydalandıktan sonra onun, zamanında Farsça üstâdı sayılan ve bir çok şâirlere Farsça okutup mahlaslar veren mevlevî ve nakşî Hoca Neş'et Süleyman (ölm. 1222 = 1807/1808) ile sıkı münasebeti de bunu teyîd eder. Esâsen Galib Mehmed'e „Es'ad" mahlasını da bu zat vermiştir (kasideler, s. 30—32). *Dîvân*'ında, üstâdına, adını da anarak nâzîreleri olduğu gibi (*gazeller*, s. 35, 70, 126 v. d.) onun bir matlaını da tercî hâline getirmiş ve bir gazelini de tahmis etmiştir (kasîdeler bölümü. s. 74 v. d., 95 v. d.).

Galib'in, babasından ve Hoca Neş'et'ten tahsil etmekle berâber, kendi kendini yetiştirdiği muhitinden, o devirlerde edebiyat, musiki ve tasavvuf mektebi mâhiyetinde olan mevlevîhânede, mevlevî büyüklerinin sohbetlerinden de faydalanarak, İran ve Türk şâirlerinin dîvanlarını okuyup, bilhassa Mevlânâ'nın *Maşnavî*'si ile, *Dîvân-ı kabir*'i ve diğer tasavvufî kitaplarla meşgul olarak yetiştiği kabûl edilebilir (*Maşnavî*'yi müteaddit defa okuduğuna dair bk. *Hüsn ü Aşk*, Süleymaniye kütüphânesi Hâlet Efendi mülhak kitapları, nr. 171, var. 2. deki bir not).

Fatin'in Tezkiresine göre, 24 yaşında dîvan-ı hümâyun beylikçi odasına me'mur olan Galib, Esrâr Dede'nin sarîh ifadesine göre 1195 (1780/1781)'de dîvan'ını tertip etmiş, vak'anüvis Pertev (*Dîvan*, Üniv. kütüp., nr. TY 5535) 4 beyitlik bir tarih kıt'ası ile bunu teabit etmiştir. Esrâr Dede, Ebû Bekir Çelebî II. (ölm. 1198 = 1784) zamanında Galib'in Konya'ya gidip pîrini ziyâret ettiğini ve çileye sokulduğunu, 25 ramazan 1201 (11 temmez 1787)'de çilesini tamamlayıp hücrenişîn olduğunu bildirmekte ise de, ayrılığına dayanamayan babasının recasiyle Çelebî, çilesinin Yenikapı mevlevîhânesinde ikmâlini tensip etmiş ve Ali Nutkî Dede (ölm. 1219=1804)'nin zamanında çilesini itmam etmiştir. Kendisi de *Dîvan*'ında Ali Nutkî Dede'yi „dedem" diye anar (kasîdeler bölümü, s. 119, beyit 13—15) Esrâr Dede Galib'in çile esnâsında hiç bir şiir söylemediğini, bunun sebebini farsça bir gazelinde (*Dîvan, gazeller*, s. 121) açıkladığını bildirir. Galib'in vefatından 15 yıl önce doğan ve ondan 40 yıl sonra vefat eden Süleymar Fâik (ölm.1253=1837)'ın, *Mecmua* (Üniv. kütüp. nr. TY 9577, var. 52b v. d.)'sında Galib'in sesinin güzel olduğundan Mûsikî ve şiirden anladığından bahisle onun hususî hayatına dâir mâlûmat da verilmektedir. Ancak burada nakledilenlerin doğruluğundan şüphe edilebilir.

Galib, gerek babası, gerek intisap ettiği Ali Nutkî Dede dolayısiyle mevlevîlerin rind ve alevî meşrepli kolunun Dîvâne Mehmed Çelebi ve Yusuf sineçâk gibi bir mümessilidir (bk *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 204—242 ve bilhassa 227—229). Kasîde ve rubâîlerinde dört halifeyi de övmekle berâber, bilhassa Ali'ye olan muhabbetini ve hatta on iki imamâ içten bağlılığını izhar eder (s. 4 v.d., 142, 148, 156, 163 v. s.). O, meşhur mevlevî Yusuf Sineçâk (ölm. 953=1546)'a içten bağlıdır (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 124 v. dd.; krş. *Dîvân, kasîde ve tercî*'ler s. 64 v.d.; *Gazeller*, s. 8 v. d., 46 v. d.; *rubâîler*, s. 150; *Hüsn ü Aşk*, s. 8, beyit 12). İleride de bahsedileceği gibi Galib, mevlevîlerin çemsî kolundan olduğu cihetle yalnız Sîneçâk'e değil, Sultan-ı Dîvânî denen Dîvane Mehmed Çelebî'ye de gönülden bağlıdır (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*. s. 101—122; krş. *tercîât*, s. 62; *Gazeller*, s. 31). Sütlüce'deki evde, Yusuf Sineçâk'in *Cazîra-i Maşnavî*'sini şerh etmiş, Köse Abmed Dede'nin *al-Ṣuḥbat al-ṣāfiya* adlı arapça risâlesine yine arapça bir ta'lîkat yazarak *al-Risālat al-bahîya fî ṭarîḳat al -mavlaviya*'yi meydana getirmiştir. 9 şevval 1205 (11 haziran 1791)'de Nu'man Bey (ölm. 1213=1798; hâl tercümesi için bk. *Sicill-i osmânî*, IV, 572)'in azlinden inhilâl eden Kulekapısı mevlevîhânesine, Ebû Bekir Çelebî tarafından şeyh tâyin edilmiştir. Kendisini şeyhliğinden önce de tanıyan ve seven Selim III., Galib'in bu mevkii işgal etmesine pek sevinmiş, onun arzı üzerine (*Dîvan, kasîdeler*, s. 15 v. d.) harap bir hâlde bulunan dergâhı tâmir ettirmiş (9 zilhicce 1206=29 temmuz 1792), onbeş gün sonra da „mukabele" yapılmıştır. Galib, Mevlânâ'nın türbe ve kubbesini tamirinden sonra bir de pûşîde gönderen Selim III.'e ayrıca bir tereî'bend tanzim etmiş ve ona „müceddid" lekabını vermiştir (s. 63 v. d.); Galata dergâhının kapısına, bir semâhânedeki mahfil-i hümâyûna ve tekkedeki şadırvana da birer tarih yazmıştır (s. 63 v. d.). Galib, bir kasidesinde de nizâm-ı cedîd, „*nev asker-i müretteb-i şâh-ı cihan*" vasfı ile över (s. 12, beyit 4). Son 9 yılı müstesna, çelebiliği Selim III. zamanına rastlayan Hacı Muhammed Emin

Çelebî (1795—1815), nizâm-ı cedîdin ve islâhatın şiddetle aleyhinde bulunduğu, batta fi'len de bu aleyhdarlığı izhar ettiği hâlde (bk. *Mevlâna'dan sonra melevîlik* s. 170—174) Şeyh Galib, Selim III.'in bu yeniliklerine pek taraftardır. Başta kışlalar olmak üzere bir çok askerî te'sislere tarih düşüren Şeyh Galib'in (*Dîvan*, s. 36—41, 48—52), ayrıca câmi, köşk ve çeşmelere ve nihayet pâdişahın okuduktaki mahâretine dâir de tarihleri vardır (s. 20 v. d., 35 v. d., 41—43, 45—57).

Galib, Kasımpaşa mevlevîhânesinin tamirine de sebep olmuş, Vâlide Sultan tarafından 1201 (1795)'de bu dergâh tamir ettirilmiştir (*Dîvan*, s. 45 v. d.). Eski mevlevîler arasında Selim III.'in Galib'i çok sevdiğine dâir rivâyetler yanında Galib'in pâdişahın kız kardeşi Beyhan Sultan'a açıklamaktan çekindiği bir aşk beslediği de söylenir. Sultan'ın, Şeyh Galib'e karşı tevecciihkâr olduğu, Galib'in onun hakkında yazdığı şiirlerden anlaşılmaktadır (s. 22—25). *Dîvan*'ındaki bir tercî'l bendin de bu sultana yazıldığı rivayet edilegelmiştir (s. 71 v. dd.). Ancak, bu zayıf rivâyetin Galib'in gördüğü teveccühten doğma bir yakıştırma olması mümkündür. Rivayete göre, Selim III., Şeyh Galib'in *Divan*'ının tahrir, tezhîp ve ciltlenmesine 3.000 altın sarfetmiştir (Üniv. kütüp, nr. TY 5531'deki Dîvan bu nüsha olabilir; bu arada şâirin, Beyhan Sultan'ın da *Divan*'ını yazdırdığına dâir bir kasîdesi vardır, s. 24 v. d.). Galib, 27 recep 1213 (4. 1. 1799) cuma gecesi 42 yaşında vefat etmiş, ertesi günü mesnevî şârihi Rusûhî İsmail'in türbesinde onun ayak ucuna defnedilmiştir. Vefatına Sürûrî (ölm. 1229=1814, Nebîl (ölm. 1235=1819), suvâri kalemi hulefâsından ve Galib'in müridlerinden Halim (*Şarḥ-i Cezîre-i Maşnavî*, Üniv. kütüp., nr. TY 222; tarihler nüshanın kapak yaprağındadır) ve Hakkı Paşa (Süleymaniye kütüp., Hasan Hüsnü Paşa kısmı, nr. 1041, var. 2a) tarih düşürmüşlerdir. Şeyh Galib'in ölümünü efsanevî sebeblere bağlayan bir takım asılsız rivâyetler de vardır. Galib'in Ahmed ve Mehmed adlı iki oğlu, Zübeyde adlı bir kızı olmuştur.

Kudretli bir bestekâr, oldukça iyi bir şâir, aynı zamanda ok atmakta, binicilikte mâhir bir sporcu olan Selim III. yeniçerilerin Hacı Bektaş ocağına nisbetini göz önüne alarak, raks, muzik ve şiiri, bu üç san'at unsurunu kavrayan ve yeniliğe müsâit olan mevleviliğe girmiş, bektaşiliğin yerine mevlevîliği ikameyi düşünmüştü. Daha XVII. asırda beliren islâhat teşebbüsleri, edebiyatımıza da te'sir etmişti. Nef'î'den sonra Bahâî, Tıflî, Nedim-i Kadîm, bilhassa Neşâti ve Nâilî, nihâyet Nedîm, divan edebiyatındaki mazmunculuğu bam-başka bir tarza ifrağ etmişlerdi. Bu şâirler, İran edebiyatını örnek ittihaz ederek meydana gelen Türk klâsik edebiyatında, aynı asırda, İran'da gelişen ve *sabk-i Işfahânî* de denilen *sabk-i Hindî*'yi işlemeye başlamışlardı. İran'da Tâlib-i Âmulî (ölm. 1035=1625/1626), Kalîm-i Hamadânî (1061?=1650?), Şâ'ib-i Tabrizî [b. bk.], Şavkat-i Buhârî (1111?=1699) gibi şairler tarafından ibdâ edilen bu yeni tarzı benimseyen san'atkârlar, bu tarzı, yeni ve yerli unsurlarla da geliştirerek bize mâl etmişlerdi. Mazmunları en ince ve en hayâlî ve şâirâne bir tarzda ifâde esasına dayanan, hattâ bâzı kere beyitleri birer muammâ hâline getiren bu tarz'ın Türk edebiyatında en muktedir şâiri hiç şüphe yok Şeyh Galib'dir. O bu tarzı, işleyerek yep-yeni bir çığır açmış. Mürîdi Esrâr Mehmed Dede de aynı tarzı ihtiyar etmiş, fakat Galib'e ulaşamamıştır. Galib, dîvan edebiyatının kalıplaşmış mazmunlarını yep-yeni bir tarza sokmağa *Hüsn ü Aşk* (s. 91, beyt 3)'ında belirttiği gibi, yeni bir vâdi açmaya çalışan bir şâirdir. Diline gelince, Galip Dede baştan-başa zincirleme isim ve sıfat terkiplerinden ibâret sözleri beğenmez (*ayn. esr.*, s. 10 beyit 8—10). Bununla beraber o da lugat ve terkip bakımlarından dîvan edebiyatının geleneklerine uymuştur. Ancak daha Nâbî'den başlayan sâde Türkçe yazmak taraftarlığı Şeyh Galib'in, bilhassa şarkılarında açıkca görülür (*Dîvan*, s. 102—108). Hattâ o, XVI. yüz yılda Mahremî ve Nazmî ile başlayan „Türkî-i basit"i bile denemiş ve bu tarzda bir gazel yazmıştır (*ayn. esr.*, s. 120).

Dîvan'ında, kendi çağına yakın olanlarla çağdaşlarından Fehîm (ölm. 1058=1648), La'lî (1112=1700), Sâbit (1124=1712), Münif (1156=1747), Hanîf (1189=1775), Dervîş Niyâz (1208=1793), reis-ül-küttâb Râşid (1212=1798), Hulûs (1220=1805), vak'anüvis Pertev (1222=1807), Tezkire-i sânî Ârif (1228=1813) gibi şâirlere nazîreler, tahmisler, takrizler yazmış, onları terci'lerle övmüş, Râmiz (1202=1787)'in bir mısrâını bir terci' ile tazmin etmiş (*Kasîdeler*, s. 23 v. d., 6, 66—97, 98 v. dd.), Şâkir (1252=1836)'in adını anarak bir müstezad yazmıştır (*Gazeller*, s. 12, 37, 41 v. d., 50, 57 v.d., 91, 100, 106, 109, 125). Bunlardan başka eski ve beğendiği şâirlerden Şâhidî (957=1550), 'ye, Fuzûlî (963=1555)'ye, Hayâlî (964=1556/1557)'ye, Nef'î (1044=1634)'ye, Fasîh Ahmed Dede (1111=1699)'ye, Nâbî (1124=1712)'ye, Nedim (1142=1730)'e, Nahîlî (1151=1738)'ye, Nevres-i Kadîm (1175=1761)'e ve çağdaşı Mevlevî Sâkıb Dede (1202=1787/1788)'ye nazîreleri ve tahmisleri vardır (*Kasîdeler*, s.

73 v. dd., 82 v. d., 84 v.d., 90—95; *Gazeller*, 31 v.d., 42, v.d., 57, 76 v.d., 97, 113, 118, 125 v.d., 128, 142). Kasîdeleri arasında Nef'î 'nin meşhur *Bahâriye*'sine bir nazîresi de vardır (s. 20 v. dd.). Ayrıca Nevâ'î (906=1500)'nin lehçesi ile yazılmış bir gazeli de mevcuttur ki, Sâlim (Üsküdarlı, 1311=1893) bu gazelin son mısrâını, pek cüz'î bir tasarrufla garp Türkçesine çevirmiştir. Bütün bunlardan başka Galib 'in meşhur tercî'i (*Kasîde, tercî'* ve *tahmisler*, s. 70 v. d.), halvetîyeden Seyyid Seyfullah'ın (Nizamoğlu, ölm. 1010=1601), bir tercî'ine nazîre yollu yazılmıştır (*Dîvan*, İstanbul, 1288, s. 105 v. d.). Galib'in *Dîvan*'ında 'Aṭṭâr (627=1229/1230?)'dan, *Leylâ ve Mecnûn*'dan hikâyeler olduğu gibi (*kasîdeler* bölümü, s. 112 v. d., 119—124) Mevlânâ'ya Farsça bir tahmîsi (aynı bölüm, s. 82—88), Türkçe iki tahmîsi (aynı bölüm, s. 88), Ebû Bekir Çelebî (1198=1784)'ye bir tahmîsi (s. 91 v. d.), *Manâḳib al-'ârifîn*'den mesnevî tarzında iki (s. 114 v. dd.), Abû Ḥafṣ Ḥaddâd (264=872—878; bk. *Nafaḥât*, trc., Lâmi'î, İstanbul, 1289, s. 111 v.d.; Abdülbâkî Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*, nşr. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, 1931, s. 4)'a âit bir hikâyesi de vardır (aynı bölüm, s. 116 v. d.). İran şâirlerinden Ḥâfiẓ-i Şîrâzî (792/1390), Ṭâlib-i Âmulî (1035=1625/1626), Kalîm-i Hamadânî, Ṣâ'ib-i Tabrîzî (1081=1670/1671)'ye, ve bilhassa Şavkat-i Buḫârî (1037—1060=1627—1650)'ye pek düşkündür (*Gazeller*, s. 6 v. d., 8, 14, 21 v. d., 56, 93, 104, 123, 156). *Hüsn ü Aşk*'da da Nef'î 'nin *Rahşiyye*'sinden bahseder (s. 10); Nef'î 'nin üç tane *Rahşiyye* kasîdesi vardır (Üniv. kütüp., nr. TY 2790, var. 19a—20b, 20b—21b, 48a—49a; Galib'in kasdettiği kasîde, bunlardan birincisi olmalıdır). Râgıb Paşa (1176=1763)'nın *Münşeât*'ını anar (s. 33). Firdevsî [b. bk.], Ḫusrav-i Dihlavî, Niẓâmî'den, türk şâirlerinden Fuzûlî ve Nev'î-zâde (1044=1635)'den bahseder (s. 36); klâsik hikâye mevzularına ve balk hikâyelerine işâretlerde bulunur; âyetlerden, hadîslerden iktibaslar yapar; tasavvufun en derin bahislerine girer, hayal inceliklerini anlatırken yine Şavkat'in hayâl kudretini hatırlar (s. 78, beyit 4).

E s e r l e r i: 1. *Dîvan*. Ölümünden on sekiz yıl önce, yani 24 yaşında iken tertip ettiği bu eserin kütüphânelerimizde bir çok yazma nüshaları vardır (mes. Üniv. kütüp. nr. TY 5531'de kayıtlı müzehheb nusha: 1 cemaziyelevvel 1207 (1792) tarihinde, yânî Galib'in vefâtından 6 yıl, üç ay önce Ahmed Yüsrî tarafından yazılmıştır. Bu nüshanın sonunda *Hüsn ü Aşk* da vardır. Basma nüsbaya [aş. bk.] nisbetle bu nüshada, 13 kasîde ve 23 kıt'ayla 1 mısrâ eksiktir. Bu eksiklik, bu nüshanın yazıldığı tarihten sonra Galib'in nazm ettiği şiirleri ihtivâ etmemesinden ileri gelmektedir; diğer mühim nüshası için bk. ayn. kütüp, nr. TY 5519; bu nüsha şevval 1207 tarihli olup, yine aynı hattat tarafından yazılmıştır, *Hüsn ü Aşk*'ı da ihtivâ eder). Galib'in *Dîvan*'ı şimdiye kadar sâdece bir kere, güzel bir ta'lîkle taş-basması olarak basılmıştır (Bulak 1252; *Dîvan*'ın diğer kütüphânelerdeki nüshaları için bk. Sabri Kalkandelen, *Yazma divanlar kataloğu*, Üniv. kütüp., nr. TY 9865).

2. H ü s n ü A ş k. Bizzat şâirin, te'lîf etmekle öğündüğü bu mesnevi Galib'in asıl şöhretini te'min etmiştir. *Hüsn ü Aşk*, mevzuu itibâriyle muhayyel olup tamamiyle teşhis san'atına dayanır. 2101 (basmada 2086 beyit) beyitten meydana gelen bu mesnevî, ḥamd, na't, mîrâciye ve Mevlânâ'ya medhiye ile başlar. Galib eserinin te'lîf sebebini anlatan bölümünde, bir mecliste *Hayrâbâd*'ın medhi münâsebetiyle, Nâbî 'nin bu mesnevîsinden daha üstün bir eser meydana getirmek iddiasiyle *Hüsn ü Aşk*'ı yazdığını bildirir (s. 9—12). Şâir bu eserini 1197 (1782/1783)'de 26 yaşında iken pek kısa bir zaman zarfında (s. 91, beyit 5) nazmetmiştir. Eserin mevzuu kısaca şöyledir: Benî Maḥabbet (Sevgi-oğulları) adlı bir arap kabîlesinde ileri gelen iki kişinin birer çocuğu dünyaya gelir. Erkeğe Aşk, kıza Hüsn adını verirler. Bunlar büyüyünce Edeb mektebinde, her türlü kayıttan âzâde Mollâ-yı Cünûn adlı hocadan ders okur ve bu arada birbirlerini severler. Feyz havuzunun bulunduğu Mânâ adlı gezinti yerinde dolaşırlar. Fakat bir müddet sonra kabîle halkından Hayret, bunların dolaşmalarına engel olur. Gezinti yerinin mihmandârı Suhan, bunların aralarında irtibatı temin eder. Aşk 'ın Gayret adlı bir lalası, Hüsn 'ün de İsmet adlı bir dadısı vardır. Sonunda Aşk, kabîle halkına baş-vurup Hüsn 'ü isteyince, kendisine Kalb kalesine gidip oradaki Kîmya'yı getirmedikçe bu emeline kavuşamıyacağını söylerler. Bu sûretle Aşk, lalası ile birlikte pek tehlikeli bir yola koyulur ve daha ilk adımda bir kuyuya düşerler; buradan Suban 'ın yardımıyle, kuyudaki cadının ve cinlerin bilmedikleri, üstünde ism-i âzam yazılı bir ipi bulup çıkmağa muvaffak olurlar. Sonra yolları Gam harâbesine uğrar. Oradaki ihtiyar cadı, Aşk 'a vurulursa da, Suhan yetişip, ona, Hüsn 'den bir at ve bir kılıç, Gayret 'e de iki kanat getirir. Cadıyı ve gulyabanileri öldürerek yollarına devam ederler ve bir ateş denizine uğrarlar. Cinler onlara, kıyıdaki mumdan yapılmış gemilere binmelerini teklif ederlerse de, buna lüzum kalmaz, at sü-

zülüp Ateş denizini aşar. Böylece Çin ülkesi sabillerine varırlar. Orada Aşk, Çin padişâhının Hüsn'e benzettiği Hoşrubâ adlı kızına gönlünü kaptırır. Kız, Aşk ile Gayret'i Zât-us-suver kalesine hapseder. Yine Suban'ın irşâdı ile Aşk'ın kaleyi ateşe vermesi neticesinde Hoşrubâ ile birlikte bu resimli kale yanıp gider. Aşk perişan bir hâlde yoluna devam eder. Gayret'i de kaybeder. Nihayet bir mes'ut sabah, müjdecilerle birlikte, kaybettiği yol arkadaşları çıka gelirler. Suban, Aşk'ın Hüsn, Hüsn'ün de Aşk olduğunu söyleyerek onları bir yanı denize, bir yanı karaya bakan ve her yanında beşer kapısı bulunan Kalb kalesine götürür. Bu sarayda gayb perdeleri açılır ve Hayret, Aşk'ı alıp, onu Hüsn'ün sarayına ulaştırır. Galib'in de söylediği gibi (*Hüsn ü Aşk*, s. 10, beyit 6), mevzuu Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'dan faydalanılarak meydana getirilen *Hayrâbâd*'da, kuyu, iple kuyudan çıkmak, güzel bir bahçe, Tamtam adlı dev gibi unsurlar vardır (krş. 'Aṭṭâr, *İlâhî-nâme*, Türk. trc. A. Gölpınarlı, s. tabı, İstanbul, 1967, I, 142 v.d.). Hattâ bu mesnevînin baş tarafında geçen „Pîr-i ḫirad" de, Suban'ı pek andırır. Fakat Gelib'in bu eserden iktibasta bulunduğu veya onu taklit ettiği söylenemez; bu müşterek noktalar, mevzuun kuruluşunun tabiî icaplarından doğan benzerliklerdir. *Hüsn ü Aşk*'da daha ziyâde İbn Sînâ (427=1035/1036)'nın *Risâlat al-ṭayr*'ı (msl. bk. Üniv. kütüp., nr. AY 1458, vr. 231b—232b; aynı mecmuada bu risâlenin bir de şerhi vardır: 232b—233b.) ile bilhassa Şihâb al-Dîn Suhravardî-i Maktûl (587=1191)'ün *Mâ'nis al-'uşşâḳ*'ının te'siri görülür. Bu Farsça mensur eserde, ilk yaratık olan Akl'ın, Tanrı'yı, kendini ve kendinde olmayıp sonradan meydana gelenleri bilmek kabiliyetlerinden, *Ḥusn*, *'Aşḳ* ve *Ḥuzn* doğmuştur; bunların üçü de bir anadandır. Bu eserde, *'izzat*'ten burcu *'aẓamat*'ten bendeği olan, bir Cân şehri ve orada, Ḫirad adlı pek yaşlı, fakat yıl görmemiş, dilsiz, pek fasîh, pek ihtiyar, fakat takatsizlik nedir bilmeyen bir şahıs vardır ki, bu şehir, sâkinleri ile birlikte, *Hüsn ü Aşk*'taki Kalb kalesine benzer. Bu can şehrine aşk kemendiyle, şevk atıyle, elde bilgi kılıcı olarak varılabilmesi, orada dört unsurdan meydana gelmiş dört pâyenin bulunuşu, cadılar, devler, nihâyet beş kapı ve bu kapılardan sonra gelen ateş, Hüsn'e, ancak Aşk'la ulaşılabilmesi hususları ve müşahhaslandırılan unsurlar tamâmiyle *Hüsn ü Aşk*'ta da vardır (*Mu'nis al-'uşşâḳ*, nşr. Otto Spies. S. K. Khatak, Dehli, 1934). *Hüsn ü Aşk*'ta ayrıca, Fuzûlî'nin *Sıhhat u Maraz*'ının (Abdülbâkî Gölpınarlı, *Sıhhat ve Maraz tercümesi*, İstanbul 1940, İst. Üniv. Tıp Tarihi Enstitüsü neşriyatından) ve *Leylâ ve Mecnûn* (s. 17 v. d. 36, 53)'unun da izlerini bulmaktayız. Fakat bütün bunlarla berâber *Hüsn ü Aşk*, taklidî bir eser olmayıp, sayılan kaynaklardan gelen unsurlar Galib'in kudretli muhayyilesinde tamâmiyle yeni bir terkibe kavuşmuştur. Ondaki bu ibdâ' kudreti, eserin gerek mevzûu, gerekse işlenişinde açıkca görülür. *Fahriye-i şâirâne* bölümünde Galib, eserinin sırlarını *Maşnavî*'den aldığını söylemektedir. Gerçekten de Galib, Benî Mahabbet kabilesini anlatırken, *Maşnavî* (nşr. A. Nicholson. I, 138 beyit 2255)'nin 1. cildindeki bir kıssada geçen „gündüzün elbisemiz güneşin harâreti, geceleyin yastığımız, yorganımız ay ışığı" meâlindeki beyitinden Mevlânâ da bu mazmunu, *Kur'ân* (XVIII, 90)'dan almıştır Şâir *Hüsn ü Aşk*'ın en son bölümünde, *Maşnavî*'den ders aldığını, o kıyısı belirsiz denizin renkler küpü olduğunu, gönlünün, bir çakal gibi denize düştüğünü bildirirken s. 91 v.d.) yine Mevlânâ'nın bir hikâyesini (*Maşnavî*, III, 41—44) hatırlatmaktadır. Zât-us-suver kal'esi ile Hoşrubâ (*Dar ṣifat-i ḳal'a-i Ẕât al-ṣuvar*, s. 77 v d.) da, *Maşnavî* (VI. 480 v. d.)'deki diğer bir hikâyeden mülhemdir. Mevlânâ'nın, „Şehzâdelerin babalarının ülkelerine gidişi" hikâyesindeki bu buluşu, „Cennette bir çarşı vardır ki, orada ne alış vardır, ne satış; ancak orada erkek ve kadın sûretleri mevcuttur; bir kişi, bir sûreti beğendi mi, o sûrete girer, o sûrete bürünür" meâlindeki hadîse al-Suyûṭî, *Câmi' al-ṣaġîr*, Kahire, 1321, I, 77) istinad etmektedir.

Hüsn ü Aşk'ın Galib'in el-yazısı ile bir müsveddesi Süleymaniye kütüphânesinde Hâlet Efendi kitaplarının mülhek kısmında nr. 171'de kayıtlıdır. Bu nüshanın kenarındaki hâşiyelerden, bir başka müsveddesi daha olduğunu anlıyorsak da, bu müsvedde de, bugün mevcud değildir. Galib'in mevcut el-yazısı ile olan nüshada diğer nüshaların baş tarafındaki hamd, na't, Mevlânâ'ya medhiye ile tarihi ihtivâ eden son bölüm yoktur. *Dîvan* ile bastırılmış nüshaya nazaran beyit fazlalıkları, eksiklikleri, beyitlerde ve başlıklarda nüsha farkları vardır. Yer-yer çizilip tashih edilen beyitler de mevcuttur Muhtelif kütüphânelerde müteaddid yazmalarına tesâdüf edilen *Hüsn ü Aşk* (en mühim nüshâları arasında şuolar zikredilebilir: Üniv. kütüp., nr. TY 5531: müridlerinden Aḥmed Yüsrî b. Muḥammed Nazîl tarafından 1207'de istinsah edilmiştir; Süleymaniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 679: Nazîf-zâde diye meşhur Aḥmed Ḥâmid tarafından 1226'da istinsah edilmiştir; bu müstensib Aḥmed Yüsrî ile aynı zattır [bk. Mustakîm-zâde, *Taḥfa*

-i hattatîn, s. 127; krş. Fatîo, *Tezkire*, s. 54]. Üniv. kütüp., nr. TY 1348: Şeyh Galib'in vefat ettiği 1213 tarihli bir temellük kaydı taşımaktadır; Konya Mevlânâ Müzesi kütüp., nr. 2309: 1200'de istinsah edilmiştir) dîvanı ile birlikte basılmıştır (Bulak, 1252; ayrıca İstanbul, 1304; 1339: *Mahfil mecmuası* neşriyatı, nr. 2.). Eser Vasfi Mahir Kocatürk tarafından bâzı kısımları hazfedilerek nesre çevrilmiş ve sadeleştirilmiştir (İstanbul, 1944).

3. *Şerh-i Cazîra-i Maşnavî*, eserin aslı olan *Cazîra-i Maşnavî*, Yusuf Sineçâk'ın, Mevlânâ'nın *Maşnavî*'sinin her cildinden, yüzer beyit seçerek hicrî 901 veya 903'te 6 fasıl üzere tasnif ettiği bir eserdir. Ayrıca baş tarafında *Maşnavî* vezninde 99 beytlik dîbâce, sonunda da 5 beyitlik bir tetimme mevcuttur. Galib, bu eseri, 1204 recebinden sonra (1789) ve şeyhliğinden önce şerhetmiştir (henüz basılmamış olan *Şerh-i Cazîre-i Maşnavî*'nin Nazif-zâde Aḥmed Hâmid tarafından zilkade başlarında yazılmış güzel bir nüshası, Üniv. kütüp., nr. TY 1388'de dir).

4. *al-Risâla al-bahîya fî ṭarîḳat al-mavlavîya*. Ahmed Dede adlı bir müellifin *al-Ṣaḥbat al-ṣâfiya* adlı arapça risâlesinin yine arapça mensur bir şerhinden ibârettir. Bu müellifin Mevlâna'nın türbesinin arka tarafındaki mezar taşından 1191 (1777)'de vefat ettiği anlaşılan Trabzonlu Ahmed Dede mi (bk. *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, s. 192 ve aynı sahife not 8), yoksa Konya'da, Mevlânâ müzesi kütüphânesinde bâzı yazmaların vakıf kayıtlarında (nr. 2912, vakıf tarihi zilkade 1088, mühründe: 1056; aynı kütüphâne, nr. 4108, vakıf tarihi: 1059) adı geçen Ahmed Dede mi olduğu hususunda kat'î bir şey söylenemez. Galib, bu arapça şerhinde, mevleviliğin esasları hakkında ehemmiyetli bilgiler vermiştir (meselâ bk. A. Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, 194—196 ve not 12—14, s. 209, not 31. ve s. 217). Galib, tâ'îkat tarzında yazdığı bu arapça şerhi de, Esrâr Dede'nin verdiği bilgiye göre, meşihatından önce yazmıştır, bir nushası Üniv. kütüp., nr. AY 3408'dedir).

Şeyh Galib'in, yukarıda bahsedilen eserlerinden başka bir de mevlevî şâirlerine dâir bir tezkire yazmağa başlayıp müsvedde hâlindeki bu eserini, tertib, tasnif ve ikmal etmek üzere çok sevdiği dervişi Esrâr Dede'ye verdiği bilinmektedir. Nitekim Esrâr Dede, bu müsvedde üzerinde çalışarak *Tezkire-i şuerâ-yi mevleviye*'sini meydana getirmiştir.

Bibliyografya: Esrâr Dede, *Tezkire-i şuerâ-yi mevleviye*, Üniv kütüp., TY 3894; Sâkıb Dede, *Sefîne-i nefîse-i mevleviye*, Kahire, 1283; Fatîn, *Ḫâtimat al-aş'âr*, İstanbul, 1271; Sadettin Nüzhet Ergun, *Şeyh Galib, hayatı ve eserleri*; İstanbul, İbrahim Kutluk, *Şeyh Galip ve as-Sohbet-üs-safiyye* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1948, III, 21 v. dd.); Abdülbaki Gölpınarlı, *Şeyh Galip, hayatı, san'atı, şiirleri*, İstanbul, 1953; ayn. mll., *Mevlânâ'dan sonra mevlevîlik*, İstanbul, 1953; mufassal bibliyografya için bk. Sedit Yüksel, *Şeyh Galip, eserlerinin dil ve san'at değeri*, Ankara, 1963.

(ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI.)

ŞEYH SA'İD. ŞAYḪ SA'İD, Arabistan'ın cenûbunda Bâb al-Mandab boğazında, Perim adasından $3^1/_2$ km. mesâfede bir liman. Bu yer 260 m. yüksekliğindeki kayalıklarıyle bu adaya tamâmiyle hâkim bir burun üzerinde bulunmakta olup, takriben 10 km. uzunluğunda ve 7 km. genişliğinde bir yarım-ada üzerinde bulunan iki volkanik dağ, Arabistan'ın cenûb-i garbî müntehâsını teşkil eder. Bu yarım-ada ile Perim adası arasında Arapların Bâb al-Manbalî veya — denildiğine göre Büyük İskender burada bir şehir kurmuş olduğu için — Bâb İskandar ismini verdikleri „küçük boğaz" vardır. Gerçekten de burunun cenup ucunda bâzı harâbeler bulunmaktadır. A. Sprenger ve E. Glaser, belki de haklı olarak, Şayḫ Sa'îd'in, Plinius (*Nat. Hist.*, VI, 23, § 104, 28 § 152) ve Batlamyus (1, 7 ve *Periplus Maris Erythraei*, § 25)'ta zikredilen kadîm Ocelis veya Acila olduğunu ileri sürmüşlerdir. Berenike (bugünkü Bandar al-Kabîr)'den buraya takriben 30 günde gelinirdi. Glaser'in tahmin ettiği gibi, „Ocelis" adında, „Ukayl"e benzer bir yer ismi düşünülebilir. Önce Ḳatabân [b. bk.] devletine âit olan bu liman sonra Gebanîlerin ve nihâyet Himyerîlerin eline geçti. IV. (X.) asırda Banî Macîd b. Ḥaydân b. 'Amr b. al-Ḥâf b. Ḳużâ'a'ya âitti. Burunun şimdiki adı, burnun şimâl tarafında medfun bulunan Şayḫ Sa'îd türbesinden gelmektedir. Şayḫ Sa'îd'in liman olarak hemen-hemen hiç bir ehemmiyeti yoktur. Burası bir muson limanı olup, muson rüzgârlarının değişme sıralarında gemiler için büyük tehlike yaratabilir.

Mevkiin sevkulceyş bakımından fevkalâde ehemmiyeti daha 1734'te Fransız amirali Mahé de Labourdonnais'yi burnu yerli bir sultandan satın almağa sevketmişti. Hattâ Kıral Louis XVI'nin buraya bir mümessil göndermiş olduğu da söylenir. Daha sonraları da Şayḫ Sa'îd Fransız nufuz bölgesi olarak kaldı: Napoléon Bonaparte, burayı askerî işgal altına almaya çalıştı ve 1828'de Fransız hükûmeti, bunu Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya da tavsiye etti. O da 1838'de bu tasavvuru gerçekleştirmeğe hazır-

lanırken, İngiltere'nin mukavemeti ile karşılaştı. İngiltere 1839'da 'Aden'i, 1857'de ise, Perim'i işgal etti. Kısa bir müddet sonra Fransızlar Şeyḫ Sa'îd ile yeniden alâkadar olmağa başladılar. Uzun müzâkerelerden sonra 1868'de Marsilyalı bir firma, bu arâziyi oraya sâhip olan yerli bir sultandan 500.000 franga satın aldı. Rabaud-Bazin'in te'sis ettiği Bâb al-Mandab şirketinin burayı satın alışı ancak 1871'de kabûl olundu. Fransız-Alman harbi sırasında Fransızlar burayı kömür istasyonu olarak kullandılar. Fakat harpten sonra, Fransızların liman ile alâkası gevşedi ve hattâ 1873'te İngiltere'nin Bâb al-Mandab burnuna kadar uzanan sâhada hâkimiyetini tasdik eden bir anlaşma Osmanlı devleti ile İngiltere arasında imzalandı. 1884'te Şeyḫ Sa'îd, Osmanlılar tarafından işgal edildi. Türklerin burun üzerinde bir takım istihkâmlar da inşâ etmiş olmaları karşısında Fransa artık bu vaziyete rıza göstermek zorunda kalmıştı. Ancak 1896'da Fransız Meclisinde bu limanla tekrar alâkadar olunmağa başlanmıştır. Hatta Fransa'nın Şeyḫ Sa'îd'i, Fransız müstemlekesi olarak kabûl ettiği de söylendi. Daha sonraları Fransa'nın, Şeyḫ Sa'id üzerindeki haklarını neşriyatla ve fi'len müessir kılabilmek için giriştiği müteaddit teşebbüsler dâima te'sirsiz kalmıştır. Osmanlı devleti burayı eskisi gibi işgali altında tuttu ve silâhça takviye edilmiş bir müstahkem mevki hâline getirdi. 1914'te İngilizler burayı topa tuttular ve ertesi yıl İmâm Yaḥyâ Ḥamîd al-Dîn kuvvetlerinin de desteği ile Perim adasını da ateş altına alıp, bir aralık boğazı kapamağa muvaffak oldular. Birinci Cihan harbinin sona ermesiyle burası da yerli halka iâde edildi. Mokâ ile Şeyḫ Sa'îd, Yemen'de Zaydî hâkimiyetinin muhtar imamlığında aynı zamanda demir ve kömür yataklarıyla ehemmiyetli birer sâhil noktalarıdır.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Ṣifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 53; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig. 1873), s. 384, 385; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 67, 77, 104, 258; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin. 1890), II, 33, 139, 169, 238; M. Hartmann, *Der Islamische Orient*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 153, 417, 418, 469; W. Schmidt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, IV. seri, cüz 8, Frankfurt a/M., 1913), s. 78, 79; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916 I, 113—120); G. W. Bury, *Arabia Infelix or The Turks in Yaman* (London, 1915), s. 17, 27; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien. 1922), s. 1, 68, 185; aynı mlf., *Oesterreich. Monatsschr. f. d. Orient*, 1917. XLIII, 340. (ADOLF GROHMANN.)

ŞEYH ŞÂMİL. ŞAYḪ ŞĀMİL (? — 1871), Ruslara karşı girişilen Dağıstan istiklâl hareketinin ünlü reisi. XIX. asrın ilk çeyreğinde müslüman Kafkasya'da ırk, mezhep ve tarîkati ne olursa-olsun bütün ahâliyi bir önceki asrın son yıllarında başlıyan Rus işgaline karşı ayaklanmağa dâvet eden Molla Muḥammed'in bu dinî ve siyâsî gayesini gerçekleştirmeğe çalışan şahsiyetlerin hiç şüphesiz en kudretlisi Şeyḫ Şâmil olmuştur. XVIII. asrın son yıllarında Dağıstan'da küçük Gimri *aoul* (köy)'unda doğmuş olan Şâmil, bahis mevzûu istiklâl mücâdelesini yürüten diğer selefleri gibi Avar kavminden idi. Daha gençlik yıllarında Molla Muḥammed'in dinî vaazlarının te'sîri altında kalan Şâmil, Kafkasya'yı Rus tahakkümünden kurtarmanın yegâne çâresini, ülke müslümanlarını büs-bütün parçalıyan kan dâvası, dil ve mezhep ayrılığı v. s. gibi yıkıcı unsurlardan temizleyecek, tamâmiyle şerî'at hükümlerine uygun, mütesânit bir idâre kurmakta görüyordu. Ancak katı bir taassubu berâberinde getiren bu hareket bütün Kafkasya müslümanları tarafından benimsenmedi. Bilbassa Avaristan'ın merkezi olan Ḫunzāḳ muhâlif kaldığı için Molla Muḥammed 1830 yılında yanında Şâmil de bulunduğu hâlde bu kaleyi hücumla almayı denedi ise de, mağlûp oldu. Bu mağlûbiyette sonraları Dağıstan istiklâl hareketinde adı çok geçecek olan Avar beylerinden Hacı Murad'ın mukavemeti büyük bir rol oynamış Şâmil ise, her nedense yenilgiden mes'ul tutulmuş ve öldürülmek istenmişse de, güçlükle kurtulmuştur. Ḫunzāḳ bundan sonra Tiflis'de bulunan Rus karargâhına mürâcaatle itâat arzederek Ruslardan yardım istemiş ve Molla Muḥammed'i tenkil için gönderilen general von Rosen'in, yanından geçtiği halde, Molla Muḥammed ve Şâmil'in doğduğu yer olan Gimri'yi tahrip etmemiş olması Dağıstanlılarca, Rusların Allah tarafından basîretlerinin bağlandığına delil addolunarak şerîatçilik hareketinin yeniden canlanmasına sebep olmuştur.

Molla Muḥammed ve Şâmil aynı yıl içinde Hazer denizi kıyısında mühim bir mevki olan Tarku'ya taarruz ettilerse de, büyük Rus kuvvetlerinin yetişmesi yüzünden geri çekildiler. 1831 yılı mayısında Tarku yeniden işgal olundu; Derbend ve Kızlar kuşatıldı. Gönderilen Rus kuvvetlerinin harekâtını kış önledi 1832 ilk baharında mücâdele tekrar hızlandı. Molla Muḥammed ve Şâmil'in Vladikafkas şehri önün-

de bulundukları sırada Ruslar General von Rosen kumandasında üstün kuvvetlerle Çeçenistan ve Avaristan üzerine yürüyerek Gimri önüne geldiler. Molla Muhammed ve Şâmil sür'atle Dağıstan'a döndü. Burada yapılan son derece siddetli bir çarpışmada Molla Muhammed şehîd oldu (29 teşrin II. 1832); Şâmil ise, ağır yaralı olarak kaçmağa muvaffak olmuştu.

Ruslar, Molla Muhammed'in ölümü ve Gimri'nin tahribi ile Dağıstan istiklâl hareketinin sona erdiğini zannetmişlerdi. Ancak Molla'ya halef seçilen Hamza Bey büyük bir şiddetle mücâdeleye devam etti. Yaraları iyileşmiş olan Şâmil de Gimri felâketi üzerinden 6 ay geçmeden yeniden faâliyete başlamıştı. Hamza Bey Avaristan'ı kendi inancına itaat ettirmeyi en önde gelen vazifesi addetti. Ancak bu gayesine varmak hususunda pek sert ve merhametsiz davrandığı için çok düşman kazandı ve nihâyet 19 eylûl 1834'te Hacı Murad tarafından öldürüldü. Onun ölümü ile Şâmil iş başına geçmiş oldu.

Şâmil, *imâm* seçildiğinde çok güç bir durumda bulunmakta idi. Avaristan'a hâkim bulunan Hacı Murad, yeni rakibinin kudret ve cevvâliyetini pek iyi bildiği cihetle Rus çarlığından yardım talep etmişti. Ruslar onun bu talebini sevinçle kabûl ettiler. Kısa zamanda Rus takviyeleri Ḫunzâḳ'a ulaştı. Dağıstanlılar arasında dağıtılan büyük meblağlar Şâmil'in düşmanlarını sayıca arttırmakta idi. Bu sebeple Şâmil önce Ḫunzâḳ üzerine yürümek zorunda kaldı. Şâmil Ḫunzâḳ önünde bulunurken General Fésé, topçu kuvvetiyle takviyeli 12 000 kişilik bir birlikle şarktan, Derbend üzerinden Avaristan'a girdi (1837). Şimâlden ise, general İveliç Dağıstan'a girmiş ve Gimri'nin garbında bulunan Aşilta'yı tehdide başlamıştı. Şâmil, derhal Ḫunzâḳ kuşatmasını kaldırarak Aşilta köprüsüne doğru cebrî bir yürüyüş yaptı. Baskına uğrayan İveliç mağlûp ve maktul düştü; Şâmil buradan cenûba yöneldi. Ḫunzâḳ yanından geçerek Tilitl *avul*'una ulaştı; burada general Fésé'nin bıraktığı miralay Buçkiev kumandasındaki Rus kuvvetini imhâ etti. Bu sırada general Fésé, Aşilta'yı aldıktan sonra, Şâmil'in *imâm* seçilmiş olduğu bu yerde büyük bir katl-i âm yaptırmış ve buradan Tilitl üzerine yürümüştü. Burada cereyan eden savaş kesin bir netice sağlamadı. Şâmil ile bir mütâreke anlaşması yapan Fésé, Ḫunzâḳ'a çekildi. General Fésé'nin bu arada Rus çarına gönderdiği bir raporda vaziyeti kurtarmak ve başarı elde etmiş görünmek gayreti ile, mütâreke müzâkereleri esnâsında Şâmil'in Rus çarına sadakat yemini ettiğini bildirdiği bilinmekte ise de, bunun doğru olmadığı ve mezkûr raporda verilen bilginin aksine Tilitl, Aşilta ve Aḫulgo'nun Şâmil'in elinde bulunduğu muhakkaktır. Şâmil bu başarısından istifâde etmiş, bîtaraf ve hattâ para alarak Rus tarafdarı olmuş bir çok Kafkasya kabîlesi kendisine iltihâk etmiştir. Bu arada Çeçenistan da bütünüyle Şâmil'in emrine girmiş bulunuyordu. Ancak Rus çarı Nikola I. (1825—1855) generallerinin kendisine verdikleri yanlış bilgilere inanmış ve bizzat Kafkasya'ya gelerek Tiflis'de Şâmil'in de katılacağı büyük bir kabûl resminde Kafkasya'nın itâatini kabûl edeceğini ilân etmişti. Çarın bu kararı ile telâşa düşen Rus Kafkasya idâresi, Dağıstan beylerinden Karenay beyinin tavassutu ile Şâmil'i kandırmağa çalıştı. 18 eylûl 1837'de Karanay'da buluşan Şâmil ile Avusturya asıllı Rus generali von Klugenau hiç bir anlaşmaya varamadılar. General her ne kadar bu buluşmadan sonra Gimri'ye gönderdiği bir mektupla Şâmil'den çar ile Tiflis'de buluşmasını tekrar reca etti ise de, onun bu mürâcaatı da Şâmil tarafından şiddetle reddolundu. 1837 eylûlü sonunda Kafkasya'ya gelip Vladikafkas, Mingrelya, Gürcistan ve nihâyet Kırım'ı ziyâret eden fakat Dağıstan ve Çeçenistan'a uğramıyan çar Nikola 8 teşrin I.'de Tiflis'te büyük bir kabûl resmi icrâ etti; ancak Şâmil gelmemişti.

Çarın Kafkasya'daki gerçek durumu öğrenmesi üzerine Rus erkân-ı harbiyesi yeni ve daha ciddî plânlar yapmak zorunda kaldı. Rusların yeni Dağıstan seferi büyük bir ihtimamla hazırlandı. Şâmil ve tarafdarlarını kat'î olarak imhâ etmekle vazife'endirilen general Grabbe, 9 tabur, bir istihkâm bölüğü, 5 kazak birliği, milis ve dağ topçusundan müteşekkil takriben 15 000 kişilik bir kuvvetle şimâlden Çeçenistan üzerine yürürken, Dağıstan grubu adını taşıyan hemen aynı büyüklükte bir kuvvet cenûbî Dağıstan'da harekâtta bulunacak ve Samur ırmağının yukarı mecrâsını itâat altına alacaktı. Bu kuvvet ve Karadeniz kıyısına yerleştirilen ayrı bir birlik, Şâmil ve tarafdarlarının cenûba kaçmasını önleyecekti. Bundan başka Avaristan'daki Ḫunzâḳ'da ve Timurhan Şura'da general Fésé'nin 1837 seferinden sonra bıraktığı kuvvetli garnizonlar ile Derbend'de bulunan büyük bir Rus birliği, Grabbe kuvvetleri ile iş-birliği yapacaktı. İtâat altında bulunan dağ kabilelerine de bu sefere katılmaları için emirnâmeler gönderildi ise de, Ruslara iltihak edenlerin sayısı 500'ü bile bulmadı. Rusların hazırlığı bir yıldan fazla sürdü. Bu arada Şâmil kendisini müdafaa için bütün tedbirlere baş-vurmuş, esas hareket üssü olarak Aḫulgo'yu seçerek burasını elin-

den geldiği kadar tahkim etmişti. Rusların hareket edeceklerini haber alır-almaz, bir müddet önce köylerine gönderdiği savaşçılarına 1839 nisan.nda Aḫulgo'da toplanmak emrini verdi.

1 Mayıs 1839 'da Vnesapnaya kalesinde toplanan Rus kuvvetleri Akaç suyunun sağ kıyısında karargâh kurdu. General Grabbe, önce Şâmil üzerine, Dağıstan'a yürümek, ondan sonra Çeçenistan'a teveccüh etmek fikrinde idi. Çünkü yaz ayları, sık ormanlık olan Çeçenistan'da askerî harekâta müsâit değildi. Fakat aldığı haberler onu önce Çeçenistan'a dönmek zorunda bıraktı. 21 mayıs, harekâta başlama tarihi olarak tesbit edilmekle berâber hedef gizli tutuldu. Çeçenistan hanı Taşaf Hacı, Rusları Dağıstan'a yürüdükleri sırada arkadan vurmak üzere Şâmil'den aldığı talimâta uymayıp kendi başına taarruza geçmenin cezâsını Grabbe tarafından mağlûp edilmek suretiyle gördü. Grabbe bu suretle gerilerini emniyete aldıktan sonra tekrar dönmüş olduğu Vnesapnaya kalesinden 2 haziranda Dağıstan'a doğru harekete geçti. Ancak dağlık ve ormanlık arâzi günde sadece 5 km. lik bir yürüyüşe müsâade etmekte idi. Aḫulgo'dan 10 km. şimâlde bulunup, Şâmil tarafından kuvvetli bir şekilde tahkim edilen Arğuvan *avul*'unu gayet kanlı bir mücâdeleden sonra zapt ve tahrip eden Ruslar 24 haziranda kadın, çocuk ve ihtiyarlar dâhil olmak üzere içinde ancak 4.000 kişi bulunan Aḫulgo'yu 13.000 kişilik bir kuvvetle kuşattılar. İki ay süren çok şiddetli bir muhâsaradan sonra Şâmil 24 ağustosda mütâreke müzâkerelerine girişti. Grabbe'nin şartları çok ağırdı: Şâmil, kayıtsız şartsız, onun civanmertliğine sığınacak, 12 yaşında bulunan büyük oğlu Cemâleddin'i rehine olarak verecekti. Oğlunu rehine olarak Rosların yanına gönderen Şâmil 4 günlük bir müzâkereyi müteakip teslim olmayı reddetti. Nihâyet 3 eylûlde korkunç bir mücâdeleden sonra Aḫulgo Ruslar tarafından zaptolundu; ancak Şâmil, karısının da şehîd düştüğü bu mücâdele sırasında yeniden kaçmağa muvaffak olmuştu.

Rusların Kafkaslar'daki bütün mukavemeti kırmış bulundukları inancına rağmen 1840 yılı ilk baharında bütün Çeçenistan yeniden isyan hâlinde bulunmakta idi. Aḫulgo muhâsarasında temâyüz eden general Pullo, Çeçenistan vâliliğine tâyin olunmuştu. Bu, fevkalâde zâlim bir kimse idi. 1840 şubat ve mart aylarında dört Rus kalesini zapteden Çerkealerin başarısı Çeçenleri de şevk ve galeyana getirdi. Bu sıralarda Avar hanı Hacı Murad'ın iltihâkı Şâmil tarafdarlarını büs-bütün kuvvetlendirmiş ve Avaristan'ı da istiklâl hareketine katmış oldu. Hacı Murad, Ruslara yaptığı bunca yardımdan sonra gözden düşüp tevkif edilmiş, fakat müthiş bir mâcerayı müteâkip kendisini bir uçuruma atarak onların elinden kaçabilmişti (10 teşrin II. 1850). Vaziyeti bu suretle çok kuvvetlenmiş olan Şâmil, Grabbe'nin Çeçenleri itâate zorlamak için ekinleri yaktırması üzerine, açlık yüzünden mecbûren Ruslara itâat arzeden *avul*'ları büyük bir şiddetle cezalandırdı. İmamın sağ kolu hâline gelmiş bulunan Hacı Murad ise, 800 Avardan müteşekkil suvâri birliği ile civardaki bütün Rus kalelerine ecel teri döktürmekte idi.

Şâmil, itâat altına alınan bütün bölgelerde nâiplikler te'sis etti. Beş nâiplik bir vilâyet teşkil ediyor ve bütün dünyevî ve ruhânî iktidarı elinde birleştiren bir kumandan tarafından idâre olunuyordu. Bu kumandanların en şöhretlisi Hacı Murad olmuştu. Nâibin vazifesi vergileri tahsil etmek, asker toplamak, kazaî selâhiyetlerini kullanmak ve şerîate riâyet edilmesine nezâret etmekti. Her *avul*'da bir kadı bulunuyordu. O, bütün olup-bitenleri nâibe bildirmekle mükellef idi. Kadı ayrıca âsâyişi muhâfazadan mes'ul olduğu gibi bilhassa Şâmil'den, kumandan veya nâipten gelen bütün emirleri *avul*'a ilân eden de o idi. Verilecek bir işâret üzerine bütün *avul* halkı meydanda toplanmağa mecburdu. Her nâip 300 atlı savaşçıyı tâşe ve ibâte ile mükellefti. Her *avul*'un her on evi bir savaşçı çıkaracaktı. Bunun mensup olduğu âile bütün vergi mükelleflyetlerinden muâftı. Bu sûretle teşekkül eden milis kuvveti 1843 yılında 5.000 kişiyi bulmakta idi. Dâimî kuvvetlerden ayrı olarak her *avul*'un 15'ten 50 yaşına kadar bütün erkekleri suvârilikte ve silâh kullanmakta mahâret kesbetmekle mükellefti. Bunların vazifesi baskınlarda evlerini bizzat savunmak, Şâmil'in kuvvetlerinin uğradığı kayıpları telâfi etmekti. İmamın etrafı seçme bir muhâfız birliği ile muhat idi. Sâdece en müteassıp dindar ve en şecî kimseler bu birliğe alınıyordu. Şâmil bunlara görülmemiş bir itimad beslerdi. Ancak bu güven pek büyük şahsî fedakârlıklar bahâsına elde edilebilirdi. Bunlardan bekâr olanlar evlenmemeye, evli olanlar ise, vazife gördükleri müddetce aileleri ile bütün irtibatlarını kesmeğe mecburdular. Şerîat ve imsâkte bunlar bütün diğer kimselere örnek olmalıydılar. En kutsi vazifeleri yeni şerîat nizâmının yayılması idi. Bu birliğe mensup herkesten Şâmil'e kayıtsız şartsız itâat isteniyor, en küçük bir mukavemet ölümle cezalandırılıyordu. Sayıları takriben 1.000 idi. Bunlar maaşlarından başka, alınan ganimetten de muayyen bir hisseye sâhiptiler. Gönderildikleri her

aval bunlara parasız bakmak zorunda idi; esâsen *aval* 'lar böyle bir muhâfıza ikram edebilmiş olmaktan şeref duymakta idiler. Başlangıçtan sonuna kadar bunların içinden bir tek hâin çıkmadı. Hepsi de imamları uğruna ölmeyi şeref bildiler. Ölüm onların nazarında cennete girmek için vesile idi. Alâmet-i fârikaları kuzu postundan yapılmış kalpaklarının ön tarafına iliştirilen dört köşe, kül rengi bir bez parçası idi. Kalpaklarının üzerine yeşil bir sarık sararlardı. Askerler sarı, zâbitler siyah çerkes kiyâfeti giyerlerdi.

Şâmil 'in ordusunun silâhları İran veya Türk menşe 'li idi. Kafkasya 'da, Derbend 'in garbında kayalıklar içinde bulunan Kubaçi mevkiinde de çok eskiden beri büyük silâh imâlâthaneleri vardı. Devletin geliri ise, baskınlardan elde olunan ganimetten ve *aval* 'ların hepsinden alınan öşürden ibâretti. Gayet şiddetli bir şerîat idâresi kurmuş olan Şâmil, hâkim olduğu bölgeler arasında sür 'atli muhâbereye büyük bir ehemmiyet atfetmişti. Her *aval* 'da posta ve istihbârat işleri için en iyi atlardan bir kaç tanesi dâimâ hazır bulundurulurda. Postacılar Şâmil veya nâipler tarafından imzalanmış vesikalarını ibrâz edince her türlü kolaylıktan istifâde ettirilirdi.

Şâmil 'in, Rusların bütün başarılı (!) seferlerine rağmen hâkimiyetini daha sağlamlaştırmaya muvaffak oluşu, Rus çarını endişeye düşürdüğünden harbiye nâzırı Çernişev Kafkasya 'ya gönderildi. Nâzır 1843 ilk baharında Tiflis 'e geldi. Bu sırada Aḫulgo başarısından cesâret bulmuş olan general Grabbe, harbiye nâzırını daha parlak bir muvaffakiyet haberi ile karşılamak istedi. Şâmil 'in Aḫulgo 'nun tahribinden sonra kendisine merkez seçmiş olduğu Darga 'yı hedef edindi. Maksadı burasını aldıktan sonra Çeçenistan hududundaki zengin Andı ve Gumbet bölgelerine gitmekti, 30 mayısta 8.600 kişilik bir kuvvetle Gersel *aval* 'undan hareket etti; fakat büyük güçlüklerle kat edebildiği 25 km. lik yolda 1.700 asker ve 66 zâbit kaybedince rie 'at etmek zorunda kaldı. Bundan sonra aynı başarısızlıkla, ikinci bir yürüyüş teşebbüsünde daha bulunan Grabbe kendi isteği ile mevkiinden alındı.

Bu başarısızlık üzerine Rus kumandanlığı savaşı bir tarafa bırakarak müzâkere yolu ile Şâmil 'i itâate almak yolunu denedi. Kafkasya ordusu baş-kumandanı olan Voronzov ancak bu müzâkereler bir netîce vermediği takdirde harekete geçmeği, bu takdirde ormanları yakıp büsbütün yeni bir yol sistemi kurarak Şâmil 'i etraftan tecrit etmeği ve aç bırakarak teslime zorlamayı tasarlamıştı. Ancak çar başka fikirde idi. Ani bir baskınla Şâmil 'in esir ve Darga 'nın tahrip edilmesini emretti. Bu emir üzerine ve büyük tereddütlerden sonra general Voronzof Darga üzerine taarruza karar verdi. Ancak gönderdiği bütün savaş raporlarına „Majestelerinin husûsî emirleri üzerine başlıyan sefer..." kelimeleriyle başlamakta idi. Rusya içinden muazzam takviye kuvvetleri getirildi. Kafkasya 'da 150.000 kişilik bir Rus ordusu toplandı. Bu kuvvet, mevcûdunun ancak iki misli kadar bir nüfusa sâhip bulunan Dağıstan ile mücâdele edecekti. Voronzof 3 haziran 1845 'te Darga üzerine yürüdü. Yanındaki kuvvetler 18.000 kişiden mürekkepti. Bütün diğer birlikler Şâmil 'in yiyecek ve silâh ithâlâtını kesmekle vazifelendirilmişti. Öncü kuvvetleri büyük zâyiata uğrayarak 18 temmuzda Darga 'ya vardı. Şâmil burayı tamâmiyle yakarak dağlara çekilmişti. Voronzof 25 temmuzda geri dönmek emrini verdi: çarın isteği yerine getirilmiş, Darga tahrip olunmuştu. Dönüş Ruslar için fevkalâde zâyiatlı oldu. Şâmil 'in gerilla kuvvetleri Rusları 3 general, 195 zâbit ve 3.433 asker ile 3 toptan etmişti. Rus çarı bunun üzerine Voronzof 'un, şimdilik yeni bir taarruzdan vazgeçilmesi teklifini kabûl etti. Rus kumandanı şimdi, Şâmil 'in müttefiki olarak gördüğü Kafkasya ormanlarını imhâ etmeğe karar vermiş bulunuyordu. Odesa 'dan bol mikdarda zift getirtti. Bu fecî plândan haberdar olan ve 1840 yıllarında Kafkasya 'yı dolaşmış bulunan Alman coğrafyacısı Karl Koeb, Rus hükûmetine bir muhtıra göndererek böyle çılgınca bir düşüncenin tatbikinden vazgeçilmesini reca etti. Aslında bu recaya pek lüzum da yoktu; çünkü Ruslar bu ormanları yakamadılar. Yaprağını döken ağaçlardan müteşekkil olan bu ormanlarda çıkarılan yangın sâdece orman-altı nebatları yaktı. Ağaçlar hiç bir zarara uğramadı; üstelik bu nebatlar bir yıl geçmeden yeniden ve daha gür olarak topraktan fışkırdı.

Şâmil bu sûretle kudretinin zirvesinde bulunurken, her başarıyı tâkip eden kıskançlıklar ve dedi-kodular yüzünden, ağır bir kayba uğradı. Ruslara karşı girişilen harekâtta büyük hisse sâhibi bulunan Hacı Murad ile arası açıldı. İmam Şâmil 'in istihlâfı mes 'elesi açıldığında Hacı Murad 'ın ona, kimin kılıcı keskin ise, onun halef olacağını söylediği Şâmil 'e haber verilince, kendisini ikinci oğlu Gâzî Muhammed 'in tâkip etmesini kararlaştırmış bulunan Şâmil, Hacı Murad 'ı ortadan kaldırmağa karar verdi. Ancak zamanında ikaz olunan Hacı Murad teşrin II. 1851 'de Ruslara iltica etti. Hacı Murad, kendisini gayet iyi karşılamakla berâber dâimî göz hapsinde bulunduran Rusların yanında ancak altı ay kadar kalabilmiş, 24 nisan 1852 'de, Şâmil tarafından hapsedilmiş bu-

lunan âilesinin yanına dönmek üzere Ruslardan kaçarken, tâkipçileri tarafından öldürülmüştür.

Avarlardan pek çoğunun banları ile birlikte Rus tarafına geçmiş olmalarına rağmen Şâmil, hâlâ büyük bir kuvvet olmakta devam ediyordu. Nitekim bu hâdiseden bir müddet sonra 14.000 kişilik bir kuvvetle şimâlde Terek nehrini geçerek Kebartay'ı işgal etti. Ancak burada tutunamadı. Maksadı Kabartayları kazandıktan sonra Çerkeslerle birleşmek ve Rusların askerî Tiflis-Vladikafkas yolunu kesmekti. Müslüman olan Kabartayların kendisine iltihak etmemesi, hâkim kılmak istediği şerî'at rejiminin çok katı hükümleri ile ilgili olmalıdır.

Küçük Dağıstan yarım asırdan beri muazzam bir devletle savaşmakta idi. Rusya 1853 yılına kadar bütün ordusunu istediği yerde kullanmak imkânını bulmuş olmasına rağmen, Şâmil'in hakkından gelememişti. Kırım savaşının (1853 = 1856) başlaması, Rusya'yı bütün Kafkasya mes'elesi bakımından çok tehlikeli ve müşkil bir duruma düşürdü. Rusya'nın bu sırada Dağıstan, Çeçenistan, Gürcistan ve Çerkes ülkesinde 240.000 kişilik bir askerî kuvveti mevcuttu. Müttefik Türk, Fransız ve İngiliz kuvvetleri Karadeniz'in garbından ve cenûbundan, Ermenistan üzerinden taarruza geçtikleri ve Şâmil de şimâl-i şarkîden Gürcistan üzerine yürüdüğü takdirde, Rusya'nın Kafkasya ordusuna ve siyâsetine öldürücü bir darbe indirilmiş olurdu. Bunun yapılamamış olması Şâmil'in suçu değildir. Şâmil ısrarlı bir şekilde Türklere müracaat ederek yardım istemişti. Kars'dan Ermenistan'da Alexandropol (şimdi Leninakan) üzerine yürüyen Abdi Paşa kumandasında 40.000 kişilik bir Türk kuvveti teşrin II. 1853'te Bayancur yanında prens Orbeliani kumandasında bulunan Ruslara taarruz etti ise de, Rus takviyelerinin yetişmesi yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Aynı şekilde Selim Paşa kumandasında Batum yanında Nikolay kalesine baskında bulunan bir Türk birliği de, burayı almakla berâber, kısa bir müddet sonra çekilmek mecbûriyetini hissetti. Gerektiğinden önce Gürcistan'ın merkezi Tiflis istikametinde ilerlemiş olan Şâmil ise, müttefiklerden yardım alamadığı ve kendi kuvvetleri de kifâyetsiz olduğu için tekrar Dağıstan'a çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı devletinin Kırım savaşına en büyük kara kuvvetleri ile iştirâk eden müttefiki Fransızlar, Asya mes'elesine alâka duymamakta idiler. Bunlar Rusları Kafkasya'dan atmak için fedakârlıkta bulunmak lüzumunu hissetmiyorlardı. Kafkasya hâkimiyetini imparatorluklarının hayatî bir mes'elesi addeden İngilizlere gelince, bun'ların da kendi başlarına bu cephede Ruslara taarruza geçecek kuvvetleri yoktu. Üç yıl sonra İngilizler kâfi derecede kuvvet topladıkları zaman ise, beklenmiyen sulh onların maksatlarını önlemiş oldu.

Şâmil, Kırım savaşı esnâsında, 1837'de Ruslara rehine olarak verdiği oğlu Cemâleddin'i kurtarmak için, Tiflis garbında Zinondal şatosunda bulunan iki Gürcü prensesini (Annette Çavçavadze ve prenses Orbeliani) adamları vâsıtasiyle kaçırtmış ve Darga'dan sonra merkez edinmiş olduğu Vedeno'da muhâfaza ederek bunları oğlu ile değiştirmek için Rus hükümeti ile müzâkerelere girişmişti. Ruslar 10 mart 1855'te, Rus ordusunda miralaylığa yükselmiş bulunan Cemâleddin'i babasına iâde ettiler. Ancak, Rus âdetlerine ve yaşayışına alışmış bulunan Cemâleddin, babasının ve kardeşlerinin bütün ihtimamlarına rağmen, verem olarak bir müddet sonra ölmüştür.

Rusya Kırım savaşını kaybetmişti; ancak müttefiklerle Rusya arasında sulhü yeniden te'sis eden Paris anlaşması, Rusların bu mağlûbiyetini, hürriyetlerini kazanmağa çalışan kavimlerin gayretlerini destekleyecek bir müessiriyete inkılâp ettirecek kuvvet ve irâdeden mahrum kalmıştı. Savaş esnâsında ölen Rus çarı Nikola I.'yı istihlâf eden oğlu Aleksandr II. (1855—1881) babası zamanında yapılan hatâları iyi teşhis etmiş ve Kırım'da uğranılan hezîmetin açtığı yarayı, Kafkasya'da kazanılacak bir zaferle merhemlemek azmiyle, gerekli tedbirleri almağa girişmişti. Bu cümleden olarak Kafkasya orduları baş-kumandanlığına, daha gençliği sırasında Rus-Kafkas ordusundaki hizmetleri ile temâyüz etmiş bulunan prens Bariatinskiy ve onun erkân-ı harbiye reisliğine de, yine bu havâliyi gayet iyi bilen ve bir müddet önce Grabbe'nin maiyetinde mülâzım olarak Ahulgo kuşatmasına katılmış bulunan general Miliutin getirildi. Bu yeni tâyinler Kafkasya ordusunda çok müsbet bir intibâ bıraktı ve artık çok zâyiatlı kısmî seferler devrinin kapandığı ve Kafkasya mes'elesinin nihâî safhaya ulaştığı kanaâtini uyandırdı.

Bariatinskiy Dağıstan ve Çeçenistan'ı, ancak tam mânasiyle tatbik olunacak bir kuşatmanın dize getirebileceği muazzam bir müstahkem mevkı addetmekte idi. Uzun yıllar boyunca tatbik edilen, ormanları tahrip ederek tabiatı mağlûp etmek gayretlerinin kifâyetsiz kaldığını görmüştü. Filvâkî Bariatinskiy de ikmâl ve irtibat yolları te'sis etmek üzere ormanları bâzı noktalarda kestirmişse de, bu tahribat sâdece mevzîi kalmıştır. Onun görüşüne göre ehemmiyetli olan cihet, Şâmil'in çok müessir silâhı olan şerî'atçilik hareketini yıkmak idi. Bu hedefe ulaşmak için, Şâmil ve

tâbilerinin hâkim oldu ğu bütün bölgeyi cenuptan kesintisiz bir abluka altına aldı ve bu suretle çok eskiden beri İran ve Türkiye 'den buraya akmakta olan kaçak silâh ve cephâne sevkiyatını lelce uğratmağa muvaffak oldu. İstediği kadar para sarfına me'zun bulunduğundan, büyük meblağlar dağıtarak, şerî 'atçiliğe katılmış olmakla berâber, uzun savaş yıllarının yorgunluğuna esâsen zor tahammül edebilen, güçleri azalmış bir çok kabîleyi elde etti.

Şâmil buna, mukabil tedbirlerle cevap verdi. Neşrettiği bir beyannâme ile, bu en büyük tehlike saatinde her müslümanın inancı uğruna kanının son damlası dökülünceye kadar mücâdele etmesi lâzım geldiğini belirtti. Bütün gayretlerinin, Rusların sayı ve teknik bakımından üstünlükleri karşısında ümitsizce bir davranıştan başka bir şey olmadığını takdir etmesine rağmen, büyük inanç sâhiplerine ve büyük kumandanlara has bir sükûnet ve cesâretle mukavemete hazırlandı. Şimâl-i garbî Dağıstan 'ı kuvvetli tahkimatla Avaristan 'a karşı emniyete almağa çalıştı. Andı dağlarının ortasında bulunan Ezan gölüne, sandıklar içinde bütün hazînelerini gömdürdü.

Sonraları uzun yıllar Rusya 'nın harbiye nâzırlığında bulunacak ve yeni çarlık ordusunun kurucusu addedilecek olan general Miliutin Rus kuvvetlerini beş gurup hâlinde taazzuv ettirdi. Garpda bulunan iki gurup Çerkezistan 'a, şarktaki üç gurup ise Şâmil 'e karşı harekâtta bulunacaklardı. Bütün yük şarktaki guruplar üzerinde idi. Şimâlden başlayan ilk taarruz, istiklâllerini şimdiye kadar en büyük bir asabiyetle korumağa çalışmış olup, şarkî Kafkasya 'nın en şeci ve savaşçı kabîlesi addolunmakla berâber, şerî'atçilik hareketine Dağıstanlılar kadar bağlı olmayan Çeçenler üzerine tevcih olundu. Buna rağmen, Rus ordusunun sol kanadına kumanda eden general Yevdokimov, muazzam sayı üstünlüğü ile yürüttüğü bu mücâdelede Çeçen mukavemetini ancak iki yılı aşkın bir müddette (teşrin II. 1856 'dan 1859 başına kadar) kırabildi. Bu yıpratıcı savaşlar esnâsında bizzat Şâmil, Salatav bölgesinin şimâl-i garbisinde savaşmış, Burtunay kalesini mütemâdî taarruzlariyle iz 'ac etmiş, fakat nihâyet ezici Rus üstünlüğü karşısında garba doğru çekilerek Vedeno kalesine kapanmıştı.

Çeçenistan 'ın sukutu Şâmil 'in şerî 'atçilik hareketi için büyük bir yıkım oldu. Bir çok küçük cemâat ayaklanarak Şâmil 'in nâiblerini kovdu. Bu süretle artık Şâmil hareketinin sınırları çökmüş oluyordu. Dağıstan artık her tarafından sarılmış bir savaş meydanı hâline gelmişti. Sonun yaklaştığı belli idi. Nitekim 14 naibi ile birlikte 7.000 kişilik seçme bir birliği, Vedeno 'yu müdâfaa etmek üzere oğlu Gâzî Muhammed 'in kumandasına bırakan Şâmil, bu kalenin, 1859 martında başlayan Rus taarruzlarına ancak 13 nisana kadar dayanabildiğini ve bu tarihte Rus topçu ateşine mukavemet edemiyerek düştüğünü görmek bahtsızlığına düçar oldu. Müdâfiler çarpışarak dağlara çekildiler. Ancak Vedeno 'nun düşüşü, muhitin sadâkat hislerini de derinden sarsmış oldu. Bariatinskiy 'in Çeçenistan içinden Şâmil 'in Dağıstan 'daki son barınağı olan Gunib 'e yürüyüşü artık bir seferden ziyâde, dört taraftan itâat arzına koşup gelen kabîle mümessillerinin renklendirdiği bir gösteriyi andırıyordu. Bu arada ise, Şâmil, büyük güçlüklerle, bir zamanlar kendisine körü-körüne itâat eden dağ kabîlelerinin şimdi efendilerinin elinde kalan son kırıntıları da yağmalamak için yaptıkları sinsi ve insafsızca baskınlardan tükenmiş bir halde, hemen-hemen yalnız başına, şimâlî Dağıstan 'a hâkim bir vaziyette bulunan Gunib 'e varmıştı. Âilesi ve çocukları Gâzî Muhammed ve Muhammed Şefî' bir kaç gün sonra kendisine katıldı. Kale içinde 400 kadar sâdık adamı toplandı.

30 ağustos 1859 'da Ruslar bizzat Bariatinskiy 'in kumandasında olarak kale önüne geldiler. Yapılan teslim teklifini reddeden Şâmil 4 eylülde başlayan Rus taarruzuna ümitsizce mukavemet etmeğe teşebbüs etti. Fakat tam teşkilâtlı 14 Rus taburuna karşı, topçu ateşiyle sayıları 100 'e düşmüş savaşçının daha fazla dayanması mümkün değildi. Şâmil, 6 eylül tarihinde iki oğlu ile birlikte Ruslara teslim olmak zorunda kaldı.

Mukavemetini kırmak için 30 yıl uğraştıkları bu kahramana Ruslar iyi muâmele ettiler. Petersburg 'a götürülen Şâmil, çar Aleksandr tarafından kabûl olundu. Çarın onu kucakladığı ve öptüğü de rivâyet edilmiştir. Şâmil ve âilesine, Moskova 'nın cenûb-i garbîsinde bulunan Kaluga şehri ikamet yeri olarak gösterildi. Üç zevcesi, iki oğlu ve kızlariyle berâber Şâmil bu şehirde 1869 yılına kadar oturduktan sonra kendisine hacca gitmek müsâadesi verildi. Hicaz 'a giden ve Medîne 'ye yerleşen Şeyh Şâmil burada 1871 yılı martında vefat etti.

Hicaz 'da hasta babasını ziyâret müsâadesini elde eden oğlu Gâzî Muhammed sonradan Osmanlı hizmetine girerek 1877 savaşına katılmış ve Dağıstan halkının yer-yer devam eden ayaklanma teşebbüslerini de desteklemiştir. Şâmil 'in adı, Rus tahakkümüne karşı direnen Kafkas kavimlerinin hâfızasına nakşedilmiştir.

Bibliyografya Şâmil hakkında Rusça neşriyat için bk. M. Mansarow, *Bib-*

liographia Caucasica et Transcaucasica (Petersburg, 1874—1876), I, 798 v. dd., nr. 4781—4840. Bu listeye ilâveler şu eserlerde bulunur: E. Kozubskiy, *Pamyataya Knijka Dagestanskoi eblasti*, (1898) ve bilhassa *Dagestanskiy Sbornik* (1904), II, 209, 213—243; T. Tatlok, *The centennial of the Capture of Shamil: a Shamil bibliography, Caucasien Rev.* (1959), nr. 8, s. 83—91; L. R. Tillett, *Shamil and Muridism in recent Soviet historiography, American Slavic and East European Review*, 1961, 20, s. 253—269; Mirzā Ḥesan Efendi. *Āṣār-i Dāġistān*, s. 194 v. d., 202 v. dd. Şâmil ve esareti hakkında yeğeni 'Abd al-Raḥmān tarafından Kaluga 'da arapça bir eser te'lif edilmiş olup, yazma halindeki nüshası Leningrad Asya Müzesi 'inde bulunmaktadır. Bunun A. Runovskiy tarafından yapılmış rusça bir tercümesi 1862 yılında Tiflis 'te neşredilmiştir (bu tercüme önce *Kavkaz* gazetesi nr. 72—76 da tefrika olunmuştur); krş. ayrıca E. Weidenbaum, *Putevoditel' po kavkazu*, Tiflis, 1888, s. 164—200; İbrahimoff, *Chamyl, le héros du Caucase, jugé par les siens* (*R M M*, 1910, sayı 10, s. 533—541); ayn. mll. *Hadji-Mourat, le Noïb de Chamyl* (*R M M*, 1910, sayı 11, s. 99—104); D. P. Bogdanov, *Pamyat 'o Şamile v Kaluge, Istoriçeski Vyestnik* (1913), s. 920—935; T. Seil, *Beiträge zur Ceschichte Scheich Shamyls* (*W Z K M*, 1915, sayı 29, s. 355—363); A. N. Genko, *Arabskaya karta Çeçin epohi Şamilya, Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akademit Nauk* (1933/1934), II, 21—36; I. Y. Krachkovskiy, *Arabskaya rukopis' vospominany o Şamile, Zapiski Instituta Vostokovedeniya Akademii Nauk*, 1933/1934, I, 9—20; I. Y. Krachkovsky, *Neizdannoe pis'mo Şamilya* (*Z I V A N*, 1933/1934), sayı 2, 1—7; G. V. Tsereteli, *Pis'mo Şamilya iz Kalugi* (*Z I V A N*, 1936, V, 97—114); ayn. mll., *Vnov naidennuie pisma Şamilya, Trud. I. sess. arabistov* (1937), s. 95—112; S. Bushuev, *Gosudarstvennaya sistema imamata Şamilya, Istorik Marksist* (1937), 63'64, s. 77—104; I. Y. Krachkovsky ve A. N. Genko, *Arabskie pis'ma Şamilya v Severo-Osetii, Sov. Vost.*, 1945, III, 36—58; A. V. Fadeev, *O vnutrennei sotsial'noi baze myuridistskogo dvizheniya na Kavkaze v XIX. v. Voprosui Istorii*, 1955 (6), s. 67—77. M. Canard, *Chamil et Abdelkader* (*A I E O*, 1956, XIV, 231—256); P. B. Henze, *„Unrevriting" history-the Shamil problem, Caucasien Rev.* (1958), sayı 6, s. 7—29. Şeyh Şâmil 'in hayatı ve icrâatı hakkında Karl von Seeger (*Imam Schamil*, Leipzig, 1937), fevkalâde canlı ve ilgi çekici malûmat vermektedir. Ayrıca bk. mdd. DAĞISTAN ve ÇERKEZİSTAN ve bu maddelerin bibliyografyaları.

(FIKRET IŞILTAN.)

ŞEYHÎ ŞAYḤI, YÛSUF SİNÂN (?—1431?), XV. asır Türk şâirlerindendir. *Şaġh al-şu'arā'* ünvânı ile anılan ve mahlâsı Şeyhî olan şâir Germiyanlı olup, aynı zamanda tabip olması dolayısiyle, Hekîm Sinan adı ile de şöhret kazanmıştır.

Hayatı. İsmi, eski kaynaklarda bâzan Yûsuf, bâzan Sinan şeklinde kaydedilen Şeyhî, kendisini bir kaç şiirinde Yûsuf-i Şeyhî olarak takdim etmektedir; Kütahya 'da doğmuş olup, doğum yılı belli değildir. Lâtifî, *Tezkire* (s. 215 v.d.)'sinde „Murad Hân-ı Gâzi devrinde geldiği" kaydı ve meşhur bir hekîm olarak 818 (1415) yılında Çelebî Sultan Mehmed 'i tedâvi ettiği zaman 40—45 yaşlarında bulunması gerektiği düşünülürse, 1371—1376 yılları arasında dünyaya geldiği tahmin edilebilir.

Şeyhî'nin babası ve âilesi hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi mevcud değildir. 825 (1422) yılında tanzim edilen iki vakfiyeden birinde Şeyhî, Sinân b. Macd al-Dîn, diğerinde Yûsuf b. Aḥmed b. Sayyidî olarak kaydedilmiştir (Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin hayatı ve şahsiyeti, T D E D*, 1954, V, 95; ayn. mll., *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn 'i*, 1963, s. XVI—XVII; ayn. mll., *Şeyhî-hayatı ve eserleri*, 1968, s. 57). Buna göre babasının adı muhtemelen Mecdeddin Ahmed 'dir. Germiyan 'ın ileri gelen âilelerinden birine mensup olduğu zannedilen Şeybî 'nin Türkmen asıllı olduğu anlaşılmaktadır. Fâtih ve Bayezid II. devri ulemâsından Molla İzârî ve aynı devir şâirlerinden Cemâlî Germiyânî, Şeyhî'nin yeğenidirler.

Şeyhî tahsiline devrinin kültür merkezlerinden biri olan memleketi Kütahya 'da başlamış, şâir Ahmedî ve diğer âlimlerden okumuştur. Sehî ve Lâtifî tezkirelerinde Şeyhî'nin tahsilini ilerletmek üzere, gençliğinde İran 'a gittiği kaydedilmiştir. İran 'da diğer ilimlerle berâber tasavvuf, hikmet ve tıp tahsil eden Şeyhî, Sehî 'nin yazdığına göre, orada Sayyid Şarîf-i Curcânî ile birlikte okumuştur. Bilhassa tasavvuf büyükleri ile temâsını sağlıyan bu ran tahsilinden Şeybî, tasavvuf ve edebiyatta derin bilgiler kazanmış olarak ve değerli bir tabip hüviyeti ile dönmüştür.

İran 'dan dönüşü sırasında Ankara 'da Hacı Bayram Velî 'ye intisap eden ve bu sebeple „Şeyhî" mahlâsını alan şâir, memleketine döndükten sonra bir attar dükkânı açarak tebâbet icrâsına başlamıştır. Bu arada Germiyan beyi Yakub Bey II. hakkında kasîdeler yazan

şâir onun husûsî tabîbi ve musâhibi olarak şöhret kazanmıştır. Şeyhî, Çelebî Sultan Mehmed, Karaman seferi sırasında (818=1415) Ankara'da rahatsızlandığı zaman tedâviye çağırılmış ve başarı gösterdiği için taltif edilerek kendisine Tokuzlu köyü timar olarak verilmiş ve sultanın husûsî tabipliğine tâyin edilmiştir. Müneccim-başı Ahmed Dede ve Mehmed Süreyya, Şeyhî'yi Osmanlı devletinin ilk „ra'îs al-aṭibbâ"sı olarak göstermektedirler (bk. *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr*, Bayezid umûmî kütüp., nr. 5020 s. 900: tre. Ahmed Nedim Efendi, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3129, var. 33b; *Sicill-i Osmânî*, III, 113 ve IV, 821). Halbuki Gelibolulu Âlî, *Kunh al-aḫbâr*'da bu vazifenin „tabîb-i hâs" lık olduğunu sarih şekilde zikretmektedir.

Hâl tercümesine dâir muhtelif kaynaklara göre, Şeyhî, Tokuzlu köyüne giderken timarın eski sâhipleri tarafından tecâvüze uğramış ve durumu *Harnâme* risâlesi ile Çelebî Mehmed'e bildirmiştir. Bu hâdise, Çelebî Sultan Mehmed'e kısa bir müddet husûsî tabiplik yaptıktan sonra vuku bulmuş olmalıdır.

Şeyhî'nin Osmanlı hânedanı ile ilk teması, Emîr Süleyman Çelebî'ye intisap etmesiyle başlamıştır. Sehî (*Heşt behişt*, s. 52), Emir Süleyman'ın onu şiire sevkettiğini ve Ahmedî ile her zaman müşâareler yaptırdığını kaydeder. Lâtifî'nin, Şeyhî ile Seyyid Nesîmî (ölm. 807=1405)'nin Bursa'da buluştukları hakkındaki sözleri gerçek ise, bu hâdise, Yıldırım Bayezid devrinin sonlarında cereyan etmiş olmalıdır.

Şeyhî'nin asıl münâsebeti Germiyan beyi Yakub II. iledir. O, bayatının uzun bir kısmını daha çok Germiyan-oğlunun husûsî tabibi, müsâhib ve nedîmi olarak geçirmiştir. Osmanlı sarayı ile münâsebetlerinin devamlı olmadığı anlaşılmaktadır. Yakub Bey hakkında bir kaç kasîde ve „terci-i bend" nazmeden Şeyhî'nin adı, Yakub Bey'e âit bâzı vakfiyelerdeki şâhitler arasında da geçer (bk. F.K. Timurtaş, *ayn. esr.*, s. 95).

Murad II.'ın 824 (1421)'te hükümdar olmasından sonra Şeyhî'nin Osmanlı sarayı ile münâsebeti bir az daha sıkı olmaya başlamıştır. Sehî ve Lâtilî tezkireleri gibi bâzı kaynakların, *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevisini Murad II.'ın emriyle Nizâmî'den tercüme etmeğe başladığını kaydetmeleri ve Yakub Bey'in, Murad II.'ı 831 1428 'de Edirne'de ziyâreti esnâsında Şeyhî'nin eski beyinin yanına mihmandar olarak verilmesi (bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi*, trc. M. Atâ, II, 186; İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, s. 268) bu husûsu te'yit etmektedir. Sehî tezkiresinde ise, Şeyhî'nin *Hasrev ü Şîrîn*'den 1.000 kadar beyit nazmederek Sultan Murad'a sunduktan sonra memleketine döndüğüne dâir kayıt doğrusa onun Murad II nezdinde uzun ve devamlı kalmadığı söylenebilir.

Şeyhî, Germiyen-oğlu Yakub Bey ve Osmanlı sultanlarından başka Mehmed Paşa adında bir zât (bk. İ. H. Ertaylan *Ahmed-i Dâî hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1952, s. 24) ile 829/830 (1426/1427) yıllarında Anadolu beylerbeyi olan Hamza Bey için de kaside yazmıştır (*Geschichte der Osmanischen Dichtkanst*, I, 106).

Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etmiş olan Şeyhî'nin hayat safhalarından başka birini de tasavvufla olan ilgisi teşkil etmektedir (F. K. Timurtaş. *ayn. eser.*, s. 100 v. d.). Eserlerinde tasavvuf izlerine bolca rastlanılan Şeyhî'nin bilfiil şeyhlik yaptığına dâir kaynaklarda sarih bir kayıt yoktur. Nitekim Lâtifî (s. 215) onu „Hacı Bayram-ı Velî'nin halîfesi" olarak göstermekle berâber, gerçekte onun bu vazifeyi îfâ etmediğini kaydetmektedir. Buna karşılık Müstakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, Şeyhî'nin „zamanında mürşid-i enâm" olduğunu nakleder (bk. *Menâkib-i melâmiye i ṣuttâriye-i bayrâmiye*, Süleymaniye Nâfiz Paşa kütüp., nr. 1164, s. 17; krş. *Tuḥfat al-mucâhidin*, var. 496b; *Menâkib-i Akşemseddin*, var. 8a v. d.). Şâirin *„şeyhü'ş-şüarâ"* şeklinde lekaplandırılması, *al-Şaḳâ'iḳ-i al-nu'mâniya*'de meşâyih kısmında gösterilmesi, *Tuḥfat al-mucâhidin*'de bayrâmiye şeyhleri arasında zikredilmesi üzerinde durulacak noktalardır. Bütün bunlara rağmen Germiyan hânedanı ve Osmanlı sultanları ile devamlı münâsebeti ve hayatını hekimlik ve eczacılık yaparak kazandığı göz önünde tutulursa, Şeyhî'nin tekkede postnişîn olduğu kolay-kolay kabûl edilemez.

Şeyhî büyük bir mutasavvıf olmamakla beraber gerek *Dîvan*'ında, gerek *Hüsrev ü Şîrîn*'inde tasavvuf umdelerinden çok faydalanmıştır.

Şeyhî'nin son yıllarını nerede ve nasıl geçirdiği belli olmadığı gibi, ne zaman öldüğü de bilinmemektedir. Ölüm tarihini Faik Reşad (bk. *Tarih-i edebiyât-ı Osmâniye*, II, 84)'ın ve buna dayanarak Bursalı Tâbir (bk. *Osmanlı müellifleri* II, 254) ile İbrahim Necmi (*Tarih-i edebiyat dersleri*, s. 47 v.d.)'nin 826 (1423) olarak göstermeleri sağlam bir esâsa dayanmamaktadır. Bu tarihi, Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i Osmânî*, III, 113)'nin, 829 (1426), Müstakîm-zâde'nin (*Macallat al-niṣâb*, Süleymaniye Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, var. 238a) 855 (1451) şeklinde kaydetmeleri de yine mevsuk sayılamaz. Nihâyet Hammer (*Geschichte*

Osmanischen Dichtkunst, Budapeşte, 1836, s. 104 v. dd.), Şeyhî'nin 831 (1428)'de Bursa'da yaşadığını bildirmektedir.

Şeyhî'nin 832 (1429) yılında ölen Germiyan oğlu Yakub Bey II.'e mersiye yazmış olmasını göz önünde tutan İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Fuad Köprülü, şâirin bu tarihten sonra ölmüş olacağını isâbetli bir şekilde ileri sürmüşlerdir. Buna göre, onun bu tarihten bir müddet sonra vefat ettiği söylenebilir.

Şeyhî ve Riyâzî tezkirelerinde Şeyhî'nin kabrinin Germiyan (Kütahya)'da olduğu yazılıdır. *Şaḳā'iḳ*'in Mecdî ve Hâkî tercümelerinde, Kütahya yakınında asıl vatanı olan mahalde medfun bulunduğu bildiriliyor. Mecdî tercümesinde kabrin, *Şaḳā'iḳ* müellifi tarafından ziyâret edildiği de ilâve edilmektedir. *Tuḥfat al-mucāhidîn*'de Şeyhî'nin Kütahya yakınındaki kabrinin meşhur bir ziyâretgâh olduğu da kaydedilmiştir. *Şaḳā'iḳ* tercümesinde Şeyhî'nin kabrinin bulunduğu yer Tumlupınar, Evliyâ Çelebî *Seyahat-nâme* (bk. IX, 28)'sinde Tonlupınar şeklinde geçmektedir. Hâlen Şeyhî'nin mezarı, Yoncalı yolu üzerinde, bir adı da Dumlupınar olup, şehre 7 km. mesâfede kâin Çiftepınar köyünün kıyısındadır. Erenlerbaşı diye tanınan (bk. Halil Kadri Erdem, *Kütahya mesireleri*, 1938, s. 28) bu yerdeki şâirin kabri 1961 yılında aynı yerde XV. asır mimârîsinin tarz ve üslûbu göz önünde tutularak yeniden yaptırılmıştır.

Umûmiyetle şâir ve sûfî mizaçlı, zarif, nüktedan olan Şeyhî'nin, kendisine tevcih edilen bâzı haksızlıkları hassasiyetle ve aynı zamanda tevekkülle karşıladığı eserlerinden anlaşılmaktadır.

Şeyhî'nin felsefesinin ve dünya görüşünün temelleri, pek tabii olarak, dinî esaslara ve islâmî ideolojiye dayanmaktadır. Tasavvuftan nasîbedar olduğu için, onda bu sistemin de te'sirleri açıkça görülmektedir. Onun hayat felsefesi üzerinde mutasavvıf İran şâirlerinin büyük te'sirleri olmuştur.

Şeyhî, muhitinden ve devrinden şikâyet etmektedir. Bunlar san'atının anlaşılmaması, hasetçiler ve rakiplerinden çektikleri, takdir edilemediği için refah içinde yaşamaması gibi hususlardır. Şeyhî'nin, san'atının anlaşılmaması ve takdir edilmemesi hakkındaki iddiası, bâzı hususlar göz önünde tutulursa, bir dereceye kadar kabûl edilebilir. Germiyan-oğlu Yakub Bey II.'in şiirden pek de anlamadığı, bir kısım müelliflerce bildirilmektedir. Nitekim Gelibolulu Âlî, „Şiir cevherini taş toprak sanan köylü hükümdar" Germiyan-oğlu'nun, Şeyhî'nin kasîde ve gazellerinden bir şey anlamadığını ve sıkıldığını söyleyerek „vezin bilmez" bir ozanı takdir ettiğine dâir bir hikâye anlatmaktadır (bk. *Kunh al-aḫbār*, Üniv. kütüp nr. TY 5959. var. 52b). Şiirden anlamadığını kabûl etsek bile, Yakub Bey'in kendi hususî tabibi ve nedimi olan Şeyhî'yi lutuf ve ihsânından mahrum bıraktığını ileri sürmek doğru olmaz sanıyoruz. Çünkü Yakub Bey, çok cömert bir hükümdar olarak tanınmıştır (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Germiyan-oğulları*, *İ A*, IV, 770). Murad II.'a gelince, kendi de şâir olan pâdişah, şüphesiz ki, onu anlamış ve takdir etmiştir. Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn*'i Murad II.'ın isteği ile ve onun adına yazmıştır. Bundan dolayı mükâfat da görmüş olmalıdır.

Şeyhî'nin bir köşede aç, kimsesiz, hasta ve muztarip bir halde yaşadığını söylemesi, her hâlde san'atkârâne bir mübalâgadan ibâret olmalıdır. Nitekim o, refâhın en yüksek noktasına erememişse, refahtan büs-bütün mahrum da kalmamıştır.

Her büyük san'atkâr gibi, etrafını kıskandıran Şeyhî'nin şikâyet ettiği hususların başında kıskançlık mes'elesi gerçektir. Nitekim bu yüzden bir takım zararlara da mâruz kalmıştır. Şeyhî, *Harnâme* adlı eserini de bu basetçi rakipleri ile alay etmek için yazmıştı. Şeyhî'yi kıskananlar arasında pâdişahın ihsan ve atâsından dolayı onu çekemeyen İznikli Hümâmî gibiler de vardı.

Şeyhî, devrinden ve muhitinden şikâyet etmekle beraber onun eserlerinde san'atkâr ruhunu ve gururunu tatmin edememekten ileri gelen bir hırçınlık ve asabiyet görülmez. Bilâkis, onda bir sükûn, tevekkül, teslimiyet ve bir huzur sezilmektedir. Bu hâl, tasavvufla alâkası bulunması ve tarîkate mensup olmasiyle izah edilebilir.

Şeyhî'nin içtimâî fikirleri *Harnâme*'de ele aldığı mes'eleden ve *Husrev ü Şîrîn*'de pâdişaha ettiği nasihatlerden çıkarılabilir. *Harnâme*, rakipleri ile alay etmek için yazılmış olmakla berâber, içtimâî musavatsızlık mes'elesini önümüze koymaktadır. Zenginlik ve fakirliğin gayr-i âdilâne yayılışını ele alan ve bu muvâzenesizlik karşısında önce şaşkınlığını ifâde eden şâir, mes'eleyi yapılan için rızık hâsıl etmek bakımından değerine ve ilâhî kadere bağlamak sûretiyle halle çalışmıştır. Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn*'de Murad II.'a hitap ederken bâzı nasihatlerde bulunmuş; pâdişaha cömertlik, şecaât, adâlet ve diyânet olmak üzere dört şeyin gerektiğini söylemiştir. Şeyhî'nin bu düşünceleri üzerinde Sa'dî'nin *Gulistān* ve *Būstān* adlı eserlerindeki görüş ve düşüncelerin büyük te'siri olduğu söylenebilir.

Eserleri. Şeyhî'nin hâlen mevcut eserleri *Dîvan*, *Harnâme* ve, *Husrev ü Şîrîn*'den ibâ-

rettir. Bunlardan başka *Ney-nâme* adlı ufak bir mesnevîsi ile, tıbba dâir manzum bir eseri ve *Hâb-nâme* adını taşıyan Farsça'dan çevrilmiş bir mesnevîsinin de bulunduğu nakledilmektedir.

1. *Dîvan.* İstanbul kütüphânelerinde hâlen 6 yazma nüshası bulunan dîvanının Millet kütüphânesi Ali Emîrî kısmındaki nüshasının (nr. 238), T. D. K. tarafından tıpkı basımı yapılmıştır. Ayrıca nazîre mecmualarında ve muhtelif asırlara âit çeşitli şiir mecmualarında onun pek çok şiirine rastlanır. Dîvanı bilhassa edebî san'atlar bakımından Prof. A. N. Tarlan tarafından ince'enmiştir. *Şeyhî Dîvânını tetkik*, İstanbul, 1934—1936, I—II, 2. tabı, İstanbul, 1964).

Şeyhî, şiirlerinde, bilhassa İran şâirlerinden Salmân-i Sâveci ve Ḥâfiẓ-i Şîrâzî ile diğer ikinci derecedeki şâirlerin te'siri altındadır. Nitekim diğer şâirleri taklit ettiği için eski müellifler tarafından tenkid edilmiştir (bk. msl. Tâcî-zâde Cafer Çelebi, *Hevesnâme*, mukaddime).

2. *Harnâme.* Şeyhî'nin Kâtib Çelebi (*Kaşf al-Ẓunûn*, I, 701) tarafından yanlış olarak *Hırednâme* şeklinde kaydedilmiş olan bu küçük mesnevîsi, Türk hiciv ve mizah edebiyatının şâheserlerinden biridir. *Harnâme*'den eski müellifler de ehemmiyetle bahsederler. Bu eser hakkında ilk araştırmayı 1917 yılında M. Fuad Köprülü yapmıştır. Daha sonra yazılan edebiyat tarihi ve antolojilerde de tamâmına yakın kısmı ve bilâhare tamâmı neşrolunmuştur.

Harnâme'nin yazılış sebebi ve kime sunulduğu husûsunda rivâyetler muhteliftir. Âşık Çelebi, Kınalı-zâde Hasan Çelebî ve Gelibolu'lu Âlî bu mesnevînin, yukarıda da zikredildiği veçhile Çelebi Sultan Mehmed'e sunulduğunu belirtirlerken, Sebî ve Lâtifî birbirinden bâzı noktalarda farklı rivâyetlerle, bu eserin Sultan Murad II.'a takdim edilmiş olduğunu bildirmektedirler. Diğer taraftan *Harnâme*'nin mevcut 5 nüshasından sâdece birisinde Sultan Murad II. hakkında bir beyit bulunmasına rağmen diğer bir çok beyitlerin, bu eserin Çelebi Sultan Mehmed'e sunulduğunu gösterir mâhiyette olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir M. F. Köprülü de önce bu fikirde olmakla berâber, her hâlde biraz önce zikredilen ve tek nüshada bulunan Murad II.'a âit beyitin te'siri ile, fikrini sonradan değiştirerek bunun mezkûr sultana sunulduğu kanâatine varmıştı. Yeni deliller elde edilinceye kadar *Harnâme*'nin Çelebi Sultan Mehmed'e takdim edilmiş olduğunu kabûl etmenin daha doğru olacağı kanâatindeyiz.

Harnâme arûzun bafîl bahri ile (*fa'ilâtun mafâ'ilân fa'ilun*) yazılmış olup, 226 beyitten ibârettir ve 4 kısımdan meydana gelmiştir. İlk 12 beyiti tevhîd ve na't'tır. Bunu pâdişahı öven 26 beyitlik bir kısım tâkip eder. Şeyhî, bu kısımdan sonra esas hikâyeye geçerek semiz bir öküzün boynuzlarına imrenen bîçâre bir eşeğin başına gelenleri, kendi düştüğü hâle benzeterek pâdişahtan adâlet ister.

Şeybî bu hikâyenin mevzûunu „eşek kendisine iki boynuz aramaya gitti iki kulağı kesilmiş olduğu halde döndü" mânasına gelen arapça bir darb-ı meselle, meşhur İran şâiri Amîr Ḥusaynî (ölm. 719=1320)'nin *Zâd al-musâfirîn* adlı eserindeki (bk. Üniv. kütüp. nr. FY 1185, var. 101) küçük bir eşek hikâyesinden almış olsa gerektir. Şeyhî'nin bu küçük mesnevîsi, edebî bakımdan büyük değer taşımaktadır. Eser, tertip bakımından kuvvetlidir. Bir mesnevînin ihtivâ etmesi gereken bütün kısımlar bu küçük eserde mevcuttur ve şaşılacak derecede bir nisbet ve tenâsüble yazılmıştır. Şeyhî'nin *Harnâme*'de gösterdiği ikinci başarı, tasvirlerin'in çok canlı oluşudur. Nitekim geniş bir müşâhede ve ifâde ediş kudreti taşıyan eserde çok canlı tasvirler bulunmaktadır. Şeyhî, *Harnâme*'de gösterdiği incelik, nezâket ve mükemmel alay ediş kabiliyeti ile Türk mizah ve hiciv edebiyatında mümtaz bir yer almıştır.

3. *Husrev ü Şîrîn.* Şeyhî'nin en ehemmiyetli ve en büyük eseri *Husrev ü Şîrîn* olup, mesnevî şeklinde kaleme alınmıştır. Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn* hikâyesini kendinden önce ve sonra gelen Türk şâirleri arasında, en güzel işleyen şâirdir. Altın-Ordu sâhasında yetişen Kutb'un Nizâmî'den tercüme ettiği eseri ile, Türk edebiyatına giren hikâye Anadolu'da Şeyhî, Türkistan'da Nevâ'î'nin kalemleri ile en güzel örneklerini bulmuştur. Son zamanlara kadar, Anadolu'da mevzuu ilk işleyen şâirin Şeyhî olduğu zannediliyordu. Bir kaç yıl önce bulunan bir eser, Anadolu'da bu yolda eser veren ilk şâirin, Fahrî adlı bir zât olduğunu ortaya koymuştur. Fahrî, Aydın-oğulları beyliğinde yetişmiş ve eserini 1367'de Aydın-oğlu adına yazmıştır (bk. B. Flemming, *Fahris Husrev a Şîrîn vom Jahre 1367*, *ZDMG* CXV, Wiesbaden, 1965, s. 45—58). Eski kaynaklarda hiç bir kayıt bulunmaması, Fahrî'nin eserinin şöhret kazanamadığını göstermektedir.

Şeyhî, *Husrev ü Şîrîn*'i Murad II. adına yazmıştır. Eserde bu sultan adına medhiyeler vardır. *Husrev ü Şîrîn*, Murad II.'ın tahtı geçmesiyle yazılmağa başlanmış ve Şeyhî'nin ölümüne kadar tamamlanamamıştır; buna göre 824—832 (1421—1429) yılları arasında nazmedildiği anlaşılıyor. Şeyhî eserini ya Kütahya

veya Edirne'de Murad II.'ın sarayında te'lif etmiştir.

Husrev ü Şîrîn, 6.944 beyitten müteşekkildir (bk. Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîn*'i, İstanbul, 1964, s. 4). Eserde hikâyeye girmeden önce, 775 beyitlik bir kısım gelmektedir. Bu kısım duâ, münâcaat, tevhîd, na't, yaratılış ve yaratıcıya âit hikmet bahsi, kitabın yazılış sebebi, Murad II.'a medhiyeleri ve pâdişaha nasihat yollu hitap başlıklarını taşıyan, mesnevî ve kasîde şekilleriyle yazılmış 15 parça manzûmeden meydana gelmiştir. Esas hikâye 11 bölümden ibâret olup, ayrıca Husrev, Şîrîn ve Ferhâd dilinden söylenmiş 26 gazeli ihtivâ etmektedir. Bu arada Şîrîn'in ağzından yazılmış kasîde şeklinde bir münâcatla Ferhâd'ın dilinden söylenmiş 7 bendlik bir terci-i bend de bulunmaktadır. Bunlar *Dîvân*'da da yer almıştır.

Husrev ü Şîrîn, beşerî ve maddî bir aşkı hikâye eder. Onun ele aldığı aşk, ne Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'undaki gibi ilâhî ve Eflâtunî, ne de Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ındaki gibi tasavvufî ve remzîdir.

Eser, arûzun hece bahrinin *mafâ'îlun mafâ'îlun fa'ûlun* vezni iledir. *Husrev ü Şîrîn*'in mevzûu, daha önce bir çok müellifler tarafından işlenmiştir. Şeyhî bu konuyu küçük farklarla doğrudan-doğruya Nizâmî'den almıştır. Şeyhî, Nizâmî'nin bu meşhur mesnevîsini bâzı kısımlarını genişletmek, bâzı kısımlarını da kısaltmak sûretiyle hemen-hemen aynen nakletmiştir.

İran edebiyatında bu mevzûu en makbul şekilde işleyen Nizâmî'nin aynı adlı mesnevîsine nazaran, Şeyhî'nin eserinde bâzı kısımların (mes. Şîrûya vak'ası) bulunmadığı görülür. Bu ise, şâirin eserini bitiremeden ölmesi ile îzah edilebilir. Nitekim Şeyhî'nin yeğeni Cemâlî tarafından yapılmış olan zeyilde, bu husus açıkca ifâde olunmaktadır. Şeyhî'nin eksik bıraktığı Şîrûya vak'ası Rûmî adlı bir şâir tarafından Nizâmî'nin mesnevîsinden tercüme edilmek sûretiyle tamamlanmıştır (bk. F. Timurtaş, *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrîn*'i s. 57 v. dd.). Şeyhî'nin eserinde, araya serpiştirilmiş olarak bulunan kasîde ve gazeller, o devirde pek revaçta olan İran şâirlerinden Salmân-i Sâvacî [b. bk.]'nin mesnevîlerinin te'siri ile îzah edilebilir. *Husrev ü Şîrîn*'de ayrıca Sanâ'î, 'Aṭṭâr, Mevlânâ ve Sa'dî'nin te'sirleri de müşâhade olunmaktadır.

Türkiye ve Avrupa kütüphânelerinde pek çok yazması mevcut olan *Husrev ü Şîrîn*'in Türk mesnevî edebiyatında bir merhale olduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir. Eser, muhtelif nüshaları karşılaştırılmak sûretiyle neşredilmiştir.

Şeyhî'ye, yukarıda belirtilen üç eseri dışında, bir kısmı mâlûm olmakla berâber, kendisine âidiyeti şüpheli, diğer bir kısmının da sâdece adları bilinen bâzı eserler izâfe olunmaktadır. Bunlardan birisi, *Kanz al-manâfi' fî aḥvâl al-amzicat va 'l-ṭabâyi'* 'dir. Hasan Âlî Yücel, *Osmanlı müellifleri* (II, 254)'ndeki kayda dayanarak eserin, mevcut üç nüshası üzerinden bir neşrini yapmıştır (*bir Türk hekimi ve tıbba dâir manzûm bir eseri*, İstanbul, 1937). Ancak gerek üslûp, gerek muhtevâ bakımından bu eserin Şeyhî'ye âidiyetini kabûl etmek imkânsızdır. Başka bir kitapta da: „Şeyhî'nin tıbba dâir eserinden alınmadır" diye bir parça bulunmakla berâber (bk. H. Tevfik, Hamâmî zâde İhsan, H. Âlî, *Türk edebiyatı nümûneleri*, İstanbul, 1926, s. 232 v. d.), onun da şâirimize âit olduğu şüphelidir. Alınan parça H. Âlî Yücel'in neşrettiği risâle içinde yoktur. Nereden alındığı gösterilmeyen ve bugün de öğrenilmesine imkân bulunmayan bu manzum parçayı, araştırmalarımız sırasında Paris millî kütüphânesindeki bir meomna içinde (bk. *Suppl.*, 16, var. 78b—81b) tesâdüfen gürmüştük. Şeyhî'ye âit olması şüpheli olan bu manzum parçanın kimin eseri olduğunun tesbit etmek mümkün olamamıştır.

Ayrıca Şeyhî'nin *Ḫvâbnâma-i 'Aṭṭâr*'ı nazmen tercüme ettiği ve bunun bir nüshasının Manisa Murâdiye kütüphânesinde bulunduğu iddia edilmekte ise de (*Osmanlı müellifleri*, aynı. yer.), muhtelif tarihlerde araştırmış olmamıza rağmen, bulunması mümkün olmamıştır. Yine şâirin *Neynâme* adlı bir eserinin Beşiktaş Yahya Efendi kütüphânesinde mevcûdiyeti bildirilmiş (*ayn. esr.*, ayn. yer.), ancak Süleymaniye kütüphânesine nakledilmiş bulunan Yahya Efendi kitapları arasında böyle bir esere rastlanamamıştır. Esâsen diğer kaynaklarda da bu eserlerden hiç bahsedilmemektedir.

Bir çok müelliflerce „şeyhü'ş-şüarâ", husrev-i şüarâ", „emîr-i şüarâ", „serdâr-ı şüarâ", „emlahü'ş-şüarâ" ve „pîşterîn-i şüarâ-yı Rûm" sıfatları ile anılmış ve medhedilmiş olan Şeyhî'den sonra gelen Halilî, Karamanlı Nizâmî, Necâti, Hümâmî, Münirî gibi şâirler şiirde ona yetiştiklerini, yahut onu geçtiklerini ifâde etmek suretiyle, onun üstadlığını kabûl etmişlerdir. Şeyhî, uzun müddet şâirlik değerinin anlaşılmasında bir kıstas, bir mehek sayılmıştır; bir çok kasîde ve gazelleri Ahmed Paşa, Necâti, Fuzûlî ve Bâkî de dâhil 45 kadar şâir tarafından tanzir edilmiştir. Şeyhî'nin bilhassa yeğeni Cemâlî ve Ahmed Paşa üzerinde kuvvetli te'sirleri vardır.

Mutasavvıflar muhîtinde geniş şöhreti bulunan Şeyhî, Mısır Türkleri nce de tanınıyordu.

Ayrıca, Ḥâliẓ'ın *Dîvân*'ı gibi, *Husrev ü Şîrîn*'den de bir zamanlar tefe'ül edildiğini biliyoruz (bk. Tâbir Olgun, *Germiyanlı Şeyhî*, s. 22—24).

XVII. asırdan sonra şöhreti azalan ve tanzimat devrinde Ziya Paşa tarafından şiirlerindeki elfâzdan dolayı itâba uğrayan şâir (bk. *Harâbât*, III, 33—40), bugün Türk edebiyatı tarihinde lâyık olduğu yeri almıştır.

Bibliyografya: *a*. Hal tercümesi kaynakları: Sehî, *Heşt Behişt*, (İstanbul, 1325) 52 v.d.; Lâtifî, *Tazkirat al-şu'arâ* (İstanbul, 1314), s. 215 v.d.; Âşık Çelebî. *Maşâ'ir al-şu'arâ'* (Üniv. kütüp., nr. TY, 2406 ve 4201, Ali Emîrî kütüp., nr. 772, Pertev Paşa kütüp., nr. 440. bk. mad. *Şeyhî*); Kınalı-zâde Hasan Çelebî. *Tazkirat al-şu'arâ'* Üniv. kütüp., nr. TY 1737) var. 74b v.d.; Beyanî, *Tazkirat al-şu'arâ'* (Üniv. kütüp. nr. TY 2568; Kal-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp. nr. TY 3269, var. 62b); Riyâzî. *Riyâż al-şu'arâ'* (Üniv. kütüp. nr. TY 3250, var. 18b); Taşköprü-zâde Ahmed, *al-Şaḳâ'iḳ al-nu'mân'iya* (Üniv kütüp., nr. AY, 2452, var. 316); trc. Mecdî (İstanbul, 1269), s. 128 v.d., trc. İbrahim b. Ahmed (Millet Ali Emîrî kütüp., tarih nr. 727, var. 536); Hâkî, *Ḥadâ'iḳ al-raghân* (Üniv. kütüp., nr. TY 470, var); Âlî, *Kunh al-aḫbâr*. IV (Üniv. kütüp., nr. TY 5959, var. 52b, 132a, 169b); Ali Âlî, *Tuḥfat al-mecâhidîn va bahcat al-zâkirîn* (Nuruosmâniye kütüp., nr. TY 2293, var. 496b); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, I—II, (İstanbul, 1941—1943); Şemseddin Sâmî. *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1311), IV 2894; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul. 1311), III, 113; IV, 721; Bursalı Tâhir. *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 254.

b. Edebiyat tarihi, antoloji ve biyografiler: Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Pesth 1836), s. 104 v.d.; ayn. mll., *Devlet-i Osmâniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1329, I—II; E. İ. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900), I, 299—335; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1311), I, 36—40; ayn. mll., *Tarih-i edebiyat-ı Osmâniye* (İstanbul, 1329), I, 80—101; Şebâbeddin Süleyman, Köprülüzâde M. Fuad, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 150—159; İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 47—52; Hamâmî-zâde İhsan, Hılfı Tevfik, Hasan Âlî, *Türk edebiyatı nümûneleri* (İstanbul, 1926), I, 219; Köprülü-zâde M. Fuad, *Eski şâirlerimiz-Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 69 v. dd; Sadeddin Nüzhet, *Tanzimata kadar muhtasar Türk edebiyatı ve nümûneleri* (İstanbul, 1931), s. 132—134; Âgâh Sırrı Levend, *Edebiyat tarihi dersleri* (İstanbul, 1938), I, 94. Nihad Sâmi Banarlı, Hıfzı Tevfik Gönensoy, *Başlangıçtan tanzimata kadar Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1940), s. 160 v. dd.; Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1949), s. 135—136.

c. Araştırma ve incelemeler: M. Fuad Köprülü, *Harnâme* (*Yeni mecmua*, 1917) nr. 13, I, 253—256; ayn. mll., *Anadolu'da Türk dil ve edebiyatının tekâmülüne bir bakış* (İstanbul ts.), s. 41 v.d.; ayn. mll., *Anadolu Türk dil ve edebiyatının tekâmülüne umûmî bir bakış* (*Yeni Türk mecmuası*, 1933, nr. 4—5, I, 383 v. d.,); Faruk K. Demirtaş (Timurtaş), *Harnâme*, (*T D E D*, 1949, III, 369—387); Tâhir Olgun, *Germiyanlı Şeyhî ve Harnâme'si* (Giresun, 1949); Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî divânının tetkiki* (İstanbul, 1934. 1936). 2. baskı (İstanbul, 1964); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932), s. 267 v.d.; Faruk K. Timurtaş, *Şeyhî 'nin hayatı ve şahsiyeti* (*T D E D*, 1954, V, 91—12); ayn. mll., *Şeyhî 'nin Husrev ü Şîrîn'i* (incelememetin), İstanbul, 1963; ayn. mll., *Şeyhî 'nin hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1968); ayrıca bk. mad. Germiyan-oğulları.

(FARUK K. TİMURTAŞ.)

ŞEYHÎ (Bk. ŞEYHİLER.)

ŞEYHİLER. ŞAYḪÎ, İran'da, Aḥmed Aḥsâ'î (b. bk.)'nin mürîdleri olan muhâlif şi'î kelâmcıları. Bunların üstadları kurucusunun talmiz ve halefleridir: Kirmanlı Ḥaccî Muḥammed Karîm Ḫân'ın hocası olan Reştli Sayyid Kâẓim ve 1847 senesi sonuna doğru, Tebriz'de Bâb'ı muhâkeme ve mahkûm eden hey'ete katılmış bulunan kelâmcı Mollâ Muḥammed Mâmeḳânî. Bunlarla akideleri, Bâbî'lerinkine kat'î olarak yol hazırlamıştır. Onların akideleri, Aḫbârî'lerinkine zıddır.

Onlar, *hadîs*'lerin hadden aşkın sayısına ve bunların tenkidsiz kabûlüne karşı cephe almışlardır; bu düşünüş şekilleri bakımından sünnîlere yakındırlar.

Şayḫî'ler, din ve *hadîs*'lerin esaslarının yeni îzahlarını verirler. Onlara göre imâm, ilâhî irâdenin zuhur ettiği yer ve Allah'ın arzusunun müfessirleri olarak, hilkatin mûcib sebebidirler. Eğer onlar olmasalardı, Allah hiç bir şeyi yaratmayacaktı; o hâlde onlar hilkatin nihâî gayesidir. Ulûhiyetin tezahürleri, onlar vâsıtasiyle hâsıl olur, fakat onlar kendiliklerinden hiç bir kudrete sâhip değillerdir; onlar sâdece vasıtadırlar. Şi'î kelâmcılar tarafından haksız olarak Şayḫî'lere karşı yö-

oetilmiş olan *tafvîż* („Allah'ın kudretlerinin havâlesi") ithamı buradan gelmektedir. Allah idrâk edilemediği ve hiç bir yaratılmış olan varlığın düşüncesine sığmadığı için, ancak, hakikatte, en yüksek varlığın cevheri olan imamlar tavassutu ile anlaşılabilir; onlara karşı günâh işlemek, Allah'a karşı günâh işlemektir. *Lavḥ-i maḥfūẓ*, bütün yer ve gökleri ihata eden imamın kalbidir. İmamlar bütün mahlûkatın en başında bulunup, hepsine takaddüm ederler.

K i y â m e t t a s a v v u r u n d a şayḫî'ler, cismânî *ba'ṣ*'ı inkâr etmekle itham olunurlar. Onlar buna karşılık şu cevabı verirler: insanın iki cismi vardır; biri, „insanın bâzan giyip, bâzan da çıkardığı elbise gibi" fânî unsurlardan teşekkül etmiştir ki, mezarda çürüyen budur. Bu toprak hâline geldiği vakit, varlığını muhâfaza eden diğeri, gayb âleminden zuhur eden nârin bir cisim (*cisim huvarḳiliyā'î*) dir; yer yüzünde dirilen ve sonra cennet veya cehenneme giden bu ikincisidir.

Bu düşünce, sonra tasrih olunmuştur, zîra onlar iki *casad* ve iki *cisim* (bu iki Arapça kelime de „beden, vücud" mânasına gelmektedir) kabûl ederler. İlk *casad*, görünen dört unsurdan teşekkül etmiştir; bu dünyada görülebilen budur ve bunun ahiretteki hayatla ilgisi yoktur: ikinci *casad* varlığını devam ettirir ve ahirette tekrar zuhur eder. İlk *cisim*, ruhun, ölüm ânından, surun ilk üflenişine kadar *barzaḫ* (âraf)'ta giyindiği kalıptır; ikinci *cisim*, bâki kalır; ikinci cesede tevecciih eden rub, bunda teccssüd eder; mezardan tamâmiyle temizlenmiş olarak çıkan o ve bu sonuncusudur.

A l l a h'ı b i l m e. 'ma'rifetullah) Allah hakkında iki çeşit bilgi vardır; bizzat en yüksek varlık olup, ihtimallerden tamamiyle münezzehtir; diğeri sonradan yaratılmış (*muḥdaṯ*) yeni bir bilgidir; bu bilgi, malûm olan şeylerin varlığıdır ve imamlar, bu bilgiye, açılan kapı (*bāb*)'lardır.

Dünya zaman bakımından ebedî ve mahiyet bakımından yenidir; zîra cevherler olmaksızın arazlar, istinad noktaları veya esasları olmaksızın şekiller varlığa erişemezler. Âraz fânî bir yeniliktir, bâzan vardır, bâzan da kaybolur; onlar yokluktur ve yokluğa dönerler. Bunun aksine cevher lâni bir yenilik değildir. Binaenaleyh, madde mahiyeti itibâriyle bir yeniliktir; o gelecekte ebedî ise de, mâzide değildir; aksi takdirde gelecekteki hayatın bir sonu olacak, cennet ve cehennem kaybolacaklardı. Cennet, Peygamber *Ehl-i Beyti*'nin mensuplarının, imamların sevgisidir. Cennet ve cehennem insanların fiilleri vâsıtasiyle yaratılmışlardır.

İmamların maddi cisimleri ölümlerinden sonra mezarda çürür; bu cesetlerin nârin oldukları doğru ise, onlar dört unsurdan yaratılmış beşer şeklinde zuhur ederler; beşerî cisimleri insanlara faydalı olmadığı anda onu aldıkları yere atarlar ve onların her zerresi aslına döner; halbuki şî'îler, imamların cisimlerinin zamanın yıpratmasına mâruz olmadığına inanırlar.

Mâlum şeylerin ebedî olması mümkün değildir; o hâlde onların yeni ve tesadüfî olmaları lâzımdır; onlar Tanrı'nın mahiyetinden başkadırlar, fakat bilgi, bilginin mevzuundan önce mevcuttu. İki bilgi vardır: aslî bilgi ve yeniden yaratılmış bilgi; bu sonuncusu iki çeşittir: imkânî ilim (*'ilm imkānî*) ve eşya ilmi (*'ilm akvānî*); birincisi mevcûdiyetlerinden önce, ikincisi ise var olduklarında eşyaya taallûk eder. Bu ikinci muktesep bilgi, Allah'ın bir sıfatı değildir; onun yanında vardır.

Şayḫî'ler, Allah tarafından verilmiş olup, mahlûkatın ilk sınıfı olan ve asıl yaratılışa (*ḫalḳ*) takaddüm eden emre büyük bir ehemmiyet atfederler; birinci *amr* değişmez sâbit bir dünya inşâ eder; zaman bu emirle mevcuttur ve binâenaleyh zaman *amr* üzerine bir te'sir icrâ edemez. Bilgisizlik mahlûk bilgisine takaddüm etmiştir; halbuki bu Allah'a mahsus bir hâl değildir; bu bilgi, mahlûkta yenidir; o, Allah için yeni olamaz.

İnsanın kendisini çevreleyen dünyayı idrâki, hâdiselerin bu i n'i k â s ı sâyesindedir. Bu i n'i k â s eşyayı mâhiyetiyle bilen Allah için bahis mevzuu değildir. Eşya, varlıkları bakımından müteaddit ve muhtelif olduğuna göre, Allah'ın eşya hakkındaki bilgisinde de çokluk ve müteadditlik vardır.

Şayḫî'ler, sûfîliği ve onun vahdet-i vücutçuluğunu şu ifâdeler ile mahkûm ederler: Allah'ın zâtı için, müteaddit şeyin mahiyeti olmak vâkıası imkânsızdır. Onlar Peygamberin mûcizelerini (mîrac, şakk-i kamer), maddî bir gerçek olarak değil, fakat mecazî mânada ve aklîyeci bir tefsir ile izah ederler.

Nâṣir al-Dîn Şâh'ın saltanatının başında *muctahid*'lerin bir kararı üzerine bir Şayḫî'ye umûmî hamama girme men'edilince, Tebriz'de 1266 (1850)'da karışıklıklar çıktı. Vâli iki fırka arasında sulh yaparak kargaşalığı teskine muvaffak oldu. Daha sonraları da Şayḫî fırkası taraftarlarına karşı müteaddit takibat yapılmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: Riżā Ḳulī-Ḫān, *Rawżat al-ṣafā'-i Nāṣirī* (Tahran, 1274), X, 93; A. L. M. Nicolas, *Essais sur le Chéikhisme*, *R M M*, (1910) X, 235, v.dd 509 v. dd.; ve (1910) XI, 78 v.dd.; 428 v.dd.; krş. *RMM*

(1911), XIV, 167 v.d.; E. G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 150, 403; aya. mll., *Traveller's Narrative*. II, 236, 278; Gobineau, *Religions et philosophie*[3]. (Paris, 1900), s. 30 v. dd. (CL. HUART.)

ŞEYHİYE. ŞAYḪİYA, Ş ā z i l ī y a [b. bk] 'nin bir tarikatten ziyâde bir diaî cemâat mâhiyetinde bulunan t â l î b i r k o l u dur; **S ī d ī Ş a y ḫ** ünvânını taşıyan 'Abd al-Ḳādir b. Muḥammed (951—1023=1544—1615) tarafından kurulmuştur. Doğrudan-doğruya Abū Bakr soyundan gelen bu zât, hicretin ilk asrında, Mısır'a, sonra oradan da hicrî 699—802 yılları arasında kaldığı Tunus'a geç miş olan bir kola mensuptu; mezkûr kol, bu tarihten (699) itibâren Maġrib'i merkez edindi. Burada bu kola mensup olanlara Bū Bakriya veya Ūlād Bū Bakr adı veriliyordu.

Sīdī Şeyh, şāziliyya tarîkatının *mukaddem*'i idi. Bu zât, kendi mürîdleri için, günlük beş vakit *ṣalāt*'tan sonra, üç defa tekrar edilen *Fātiḥa* ilâvesi ile şâziliyenin âdâbını muhâfaza ediyordu. Dindarlığı ve seciye hususiyetleri kendisini dinî ve dünyevî hususlarda halkın reisi hâline getirmişti. Çok sayıdaki ziyâretçilerine mesken te'min etmek için, al-Abyaż'da bir *ḳṣar* inşâ etti. Buradaki beş *ḳṣūr*'dan biri devrimize kadar Şayḫiya'ye âittir. Onun bu mevkii kendi soyunun bir çok batınlarına intikal etmiştir. XVIII. asrın ikinci yarısında, tarîkati, Şerega ve Gerabalar adı ile iki düşman zümreye bölen ve tarîkatin muahhar tarihine hâkim olan dinî bir ihtilâf vuku buldu.

XIX. asırda bir ıslâhatçı olan Bū 'Amama ('Amāma), kendisini Allah'ın, Sīdī Şayh'in halefi olarak tâyin ettiği iddiasına dayanarak, fırkaları etrafında toplamayı denedi. Onun şahsî gidişi, daha çok halk dervişlerinkine benziyor ve va'zları bıristiyanlara karşı düşmanca mâhiyeti ile tebârüz ediyordu. Kendisi, *ẕikr*'ler ve bir *du'ā*' eklemek suretiyle âdâbı tevsi etti.

Şayḫiya, başlıca, Cezâyir'in cenûbunda, Fas hududu yakınlarında bulunmaktadır. Bu tarîkat görünüşe nazaran yurdunun dışına yayılmamıştır.

Bibliyografya. L. Rinn, *Marabouts et khouan*, s. 349 v.d.; O. Depont ve X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmans*, s. 468 v.d.; ayrıca bk. mad. ṬARĪḲA.

ŞEYH-OĞLU. ŞAYḪ-OĞLU. ŞADR AL-DĪN MUṢṬAFĀ (1340—?), Anadolu'da XIV. asrın ikinci yarısında şöhret yapmış bir T ü r k ş â i r i. Tezkire sâhibi Sehî ve onu tekrarlayan bütün müellifler kendisini, Şeyhî'nin 898 (1493)'de hayatta olduğunu bildiğimiz yeğeni Cemâlî ile karıştırmışlardır. Türk ve Avrupalı müellifler tarafından asırlarca tekrarlanmış olan bu hatânın F. Köprülü'nün tedkikleri yanısıra, 1926'da *Türk edebiyatı nümüneleri* adlı eserde sarih bir şekilde düzeltilmesi mümkün olmuştur. Ayrıca Hammer tarafından da kaynaklarda bulunmayan bir Cemâlî-zâde lekabı ortaya atılmış ve bu hatâ yakın zamanlara kadar hemen-hemen bütün Avrupalı müelliflerce tekrarlanmıştır. Eserlerinde esas ismi yerine yalnız Şeyh-oğlu lekabını kullanması, onun Şeyhzâde lekabını taşıyan Cemâlî ile karıştırılmasına sebep olmuştur. Esas adının Mustafa olduğunu çağdaşı Aḥmedî, „Şeyh-oğlu Mustafa" şeklinde açıkça kaydetmiştir (Aḥmedî, *Dīvān*, Süleymaniye, Hamidiye kütüp, nr. 1082 var. 189[a]; bunu te'yiden ayrıca krş Şeyh-oğlu, *Hurşīd-nāme*, III. münâcâtın kendi adını belirten son beyti).

Şeyh-oğlu, asıl doğum yeri belli olmamakla beraber Germiyan beyliği sâhasında yetişmiş, 50 yaşına doğru Osmanlı saray muhitine intisap etmiştir. *Hurşīd-nāme*'sinde belirttiğine göre, anne ve baba tarafından Germiyan'da saray muhiti ile münâsebeti olan yüksek bir âileye mensuptur. Ecdâdını devlet ricâli sınıfından ve ilim sâhibi kimseler olarak tavsif eder. Hayatının aş.-yk. 30 yaşına kadar olan safhası Germiyanlı Mehmed b. Ya'ḳub I.'un beyliği devresine rastlar. Daha genç yaştan itibâren ricâlden Paşa Ağa b. Hoca Paşa'nın lûtuf ve desteğine mazhar olduğunu kendisinden öğreniyoruz. Yetişme çağında, Türkçe mesnevî müellifi olan Hoca Mes'ud'dan feyz aldığı anlaşılmaktadır. Mehmed Bey'in oğlu Süleyman-Şah (ölm. 789=1387)'ın beyliği devresinde onun Germiyan sarayının en nufuzlu mevkilerine yükselmiş olduğu görülür. Edebiyata büyük bir rağbet gösteren Süleyman-Şah'ın nigancılık ve defterdarlık hizmetini ifâ eden şâir, onun en yakın musâhibi olur. Kendisinin verdiği bu bilgi ile Sehî'nin bu hususta söyledikleri birbirini te'yit etmektedir. Şâir bu arada, büyük lûtuflarına mazhar olduğu hâmisi nâmına muhtelif eserler meydana getirmiştir. Şeyh-oğlu'nun, Süleyman-Şah'ın kızının şehzâde Yıldırım Bayezid ile evlenmesi (783=1381) ve Germiyan-oğlu arâzisinden bir kısmının çeyiz olarak Osmanlılara intikali üzerine, bu arâziyi idareye me'mur edilen genç Şehzâde Bayezid'e iltihak etmeyerek eski hâmisinin yanında, onun ölümüne kadar kalmış olduğu kendi ifâdesinden anlaşılmaktadır.

Şâir, Süleyman-Şah nâmına yazmağa başladığı *Hurşīd-nāme*'sini 789 (1387)'da tamamladığı sırada, Süleyman-Şah vefat etmiş olduğundan, eseri Yıldırım Bayezid'e takdim etti-

ğini haber vermektedir. Müellif, dâmadı olması dolayısiyle, eserini Süleyman-Şah için yazmağa başlamış olduğunu Bayezid'dea saklamağa lüzum görmemiştir. 791 (1389)'de Yıldırım tahta çıktığı vakit, şâir çoktan onun çevresi mensuplarından biri bulunmakta idi. Şeyh-oğlu, Bayezid I. için *İşk-nâme* adlı bir eser yazacağından bahsetmişse de, bu kitap bize intikal etmemiştir. 803 (1401)'te, gençliğinden beri lûtuflarını gördüğü ve artık Osmanlı ricâli arasında yer almış bulunan Paşa Ağa b. Hoca Paşa için *Kanz al-kubarâ'* adlı eserini meydana getirmiştir. Bu eserin sonunda 62 yaşında olduğunu kaydetmesi, şâirin doğum tarihinin 741 (1340) olarak tesbitini mümkün kılmıştır. 49 yaşında iken 789'da tamamladığı *Hurşîd-nâme*'de yaşının 50'ye yaklaştığını belirten ifâdesi de bu tarihi te'yit ediyor. Artık yaşlılık çağına girmiş olan Şeyh-oğlu'nun, 804 (1402)'te Yıldırım'ın Timur'a esir düşmesi ile başlayan fetret ve şehzâdeler mücâdelesi devrinde, Bayezid I.'in büyük şehzâdesi Emîr Süleyman'a intisap etmiş olması en kuvvetli ihtimaldir. Nitekim, Âşık Çelebî, onu, diğer şâirler ile birlikte Emîr Süleyman zamanı şâirlerinden olarak kaydeder. Kendisini Şeyhî'nin yeğeni Cemâlî ile karıştıran müverrih Âlî ise onu, Çelebî Mehmed I. devri şâirleri arasında sayar. Şeyh-oğlu'nun nerede ve hangi tarihte öldüğü bugün için meçhuldür. XV. asır şâirlerinden Hatîb-oğlu'nun 812 (1409)'de bitirdiği *Baḥr al-ḥaḳā'iḳ* ile 817 (1414)'de te'lif ettiği *Letâif-nâme*'sinde kendilerine yetişip göremediği şâirler arasında saydığı Şeyh-oğlu'nun 803 (1401)'te yaşının 62'ye vardığı düşünülecek olursa, bu eserlerin yazıldığı tarihten önce ölmüş olması çok muhtemeldir. Uzun Firdevsi'nin *Süleyman-nâme* mukaddimesinde Sultan Murad II. (?)'ın Ahmedî, Şeyhî, Abmed-i Dâî ile birlikte Şeyh-oğlu'nun takdîm ettikleri mesnevîlerden dolayı kendilerini mükâfatlandırdığı ve onlardan bir de *Süleyman-nâme* yazmalarını istediğine dâir beyânını (Kilisli Rifat, *Süheyl ü Nevbahar'a dâir*, *T M*, 1928, II, 404) kabûle imkân yoktur. Ahmedî'nin Murad II.'ın cülûs tarihi 826'dan evvel, 815 (1413)'te vefat etmiş bulunması, bu rivâyetin esassızlığını göstermeğe kâfidir. Mezkûr hükümdârın Murad I. olması ihtimâli de, Şeyhî'nin onun zamanında çocuk denecek yaşta bulunması dolayısiyle vârid olamaz. Björkman'ın, 803'te *Kanz al-kubarâ'*'yı yazmış olan şâiri 802'de ölmüş ve eserinin te'lifini de bu tarihte tamamlamış göstermesi yanlıştır (Walther Björkman, *Die altasmanische Literatur, Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1964, s. 417).

Dehhânî, Gülşehrî, Hoca Mes'ûd, Yûsuf-i Meddâh gibi şâirlerden sonra, XIV. asrın ikinci yarısı ortalarında Şeyh-oğlu, Ahmedî ile birlikte Türk şiirinin en önde gelen simâlarından biri olmak mevkiini kazanmıştır. XV. asır şâiri Hatîb-oğlu (*Letâif-nâme*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 3326, var. 123 a ve *Baḥr al-ḥaḳā'iḳ*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1960, faksimile, s. 111) kendisine örnek kabûl ettiği üstadlardan biri sıfatiyle zikrettiği Şeyh-oğlu'nu, Şanâ'î, 'Aṭṭâr gibi büyük İran şâirleri yanında Gülşehrî, Ahmedî ve Dehhânî ile aynı safta bir şöhret olarak kaydetmektedir. Kazandığı şöhret ve itibardan dolayı Ahmedî, Şeyh-oğlu'nu kendisine rakip addetmiş, bu sebeple onu dâima tenkide çalışmıştır. Bu da Şeyh-oğlu'nun, ondan önce saraya intisap etmiş olması ve devamlı olarak mevkiini muhafaza etmesiyle îzah edilebilir. Nitekim bâzı kaynakların (*Şaḳā'iḳ*, trc. Mecdî, İstanbul, 1269, s. 70) aksine Ahmedî'nin Germiyan sarayı muhitinde mevkiini devamlı olarak muhâfaza edemediği, Aydın-oğlu Mûsâ Bey (761—793=1360—1391)'e intisab etmiş bulunduğu mâlûmdur (Nihad M. Çetin, *Ahmedî'nin bilinmeyen bir kaç eseri*, *Tarih dergisi*, 1952, II, nr. 3-4, s. 105 v.dd.; ayn. mll., *Ahmedî'nin Mirkatü'l-edeb'i hakkında*, *TM*, 1965, s. 220'). Şeyh-oğlu'nun sözlerini beğenenleri, kendi şiirlerindeki güzelliği görmemekle itham eden rakibi Ahmedî, onun bütün yazdıklarının ya tercüme, ya da intihal olduğunu, kendi dîvânı yanında onun ancak bir defter teşkil edebilen şiirlerinin artık itibârı kalmadığını söyler. Ancak onun bu mülâhazaları Mısır'da kuvvetli bir tahsil görmesinin kendisine verdiği gururun bir ifâdesi olmalıdır. Germiyan sarayında uzun müddet barınamadığı anlaşılan Ahmedî ile Şeyh-oğlu, intisab ettikleri Yıldırım Bayezid'in saray muhitinde yeniden karşılaşmışlar, münâsebetleri belki Emîr Süleyman nezdinde de devam etmiştir. Ahmedî'nin 792 (1390)'de te'lif ettiği *İskender-nâme* (Üniv. kütüp., nr. TY 291, var 3a.)'de de Şeyh-oğlu'na hücumlarının devam ettiğini görüyoruz. Fuad Köprülü ve onu tekrarlayan diğer müelliflerin Ahmedî'den, Şeyh-oğlu'nun genç rakibi olarak bahsetmeleri yanlıştır. Fuad Köprülü (*Ahmedî*, *İA*, 1941, I, 216) 815'te 80 yaşında iken öldüğü hakkındaki kayda dayanarak 735 (1334)'te, hattâ daha evvel doğduğunu kabûl ettiği Ahmedî'yi 741 (1340)'de doğmuş olan Şeyh-oğlu'ndan küçük göstermekle zuhûle düşmüştür. Ahmed-i Dâî ile Şeyhî'nin Germiyan sarayında Şeyh-oğlu ve Ahmedî ile birlikte bulundukları hakkında çok umûmileşmiş olan kanâat de tashihe muhtaçtır. Yaş-

ça Şeyh-oğlu ve Ahmedî'den daha küçük olan Ahmed-i Dâî ve Şeyhî'nin Germiyan sarayındaki asıl faâliyetleri Süleyman-Şah devrinden ziyâde, onun oğlu Ya'kūb II. Bey zamanındadır. Eldeki kayıtlar bu son üçünün bir müddet için Emîr Süleyman'ın çevresinde bir araya gelebildiklerini gösteriyor. Ahmed-i Dâî ve Şeyhî'nin eserlerinde, Şeyh-oğlu ile münâsebetlerini belirtecek bir kayda rastlanmamaktadır.

Şeyh-oğlu'nun edebî şahsiyetinin teşekkülünde 'Aṭṭār ve Şanā'î gibi eserlerini yakından tanıdığı İran şâirleri ile *Kanz al-kubarā*'sında şiirlerinden parçalar naklettiği Dehhânî, Gülşehrî, Yûsuf-i Meddâh ve bilhassa Hoca Mes'ûd gibi Anadolu'da Türk şiirinin eski mümessillerinin te'siri bulunduğu kolayca söylenebilir. Nitekim yaptığı iktibaslar sırasında çok hürmetkâr bir ifâde kullandığı ve üstad diye bahsettiği Hoca Mes'ûd'un eserlerini gören ve onlardan nakillerde bulunan yegâne müellif oluşu (Fuad Köprülü, *Türkiyat mecmuası*, 1928, II, 484) Şeyh-oğlu'nun ona yakınlık derecesini göstermeğe kâfidir.

Şeyh-oğlu'nun bütün eserlerinin nelerden ibâret bulunduğu kat'iyetle mâlûm değildir. Bunların ancak bir kısmı bize kadar gelebilmiştir; diğerlerinin ise, sâdece adları bilinmektedir. 1. *Hurşîd-nâme*. Şeyh-oğlu'nun tanınmış büyük bir mesnevîsidir. Sehî, Lâtifî ve Âlî, eserin adını esas kahramanlarına izâfeten *Hurşîd ve Ferahşâd* olarak kaydederler. Hammer ve Gibb ise, bunu yanlış olarak *Hurşîd ve Ferruhşâd* şeklinde okumuşlardır. Devrinde çok rağbet bulan bir mevzuu, görmeden birbirine âşık olan gençlerin mâcerasını, o da ele alır. Mesnevî, görmeden birbirlerine âşık olan Magrib pâdişahının oğlu Ferahşâd ile Acem şâhı Siyâvuş'un kızı Hurşid'in, rakipler yüzünden çıkan engeller do'ayısiyle geçirdikleri çeşitli mâceraları ve sonunda kavuşmalarını nakleder (krş. Hoca Mes'ûd, *Süheyl ü Nevbahar*; Mehmed, *Işk-nâme*; Ahmedî, *Cemşîd ü Hurşîd*). Şeyh-oğlu zikri geçen mesnevîlerde de görüldüğü üzere, eserini kahramanlarının ağzından söylediği değişik vezinli gazellerle süslemiştir. Bol-bol yer verdiği gece ve gündüz tasvirleri mesnevîde Nizâmî tarzının te'sirlerini ilk bakışta belli etmektedir. Müellifin, eserini Arapça bir kaynağa bağlı göstermek istemesine mukabil, kahramanları hep İranlı isimler taşırlar. Bu arada şâirin Boğa Han ve Turumtay adı ile biri Tatar hanı, diğeri onun vezîri olan iki şahsa yer vermesi dikkati çekmektedir. Bunda da Anadolu'da İlhanlı hâkimiyetinin o sıralarda daha unutulmamış hatıralarının tesiri olmalıdır. Sehî Bey (*Tezkire*, s. 15), Cem Sultan tarafından da *Hurşîd ve Ferahşâd* adlı bir mesnevî kaleme alındığını bildirirse de, Bursalı Beliğ bunu Salmân-i Sāvacî'den yapılmış bir *Cemşîd u Hurşîd* tercümesi olarak kaydeder (*Güldeste-i riyâz-ı irfan*, Bursa, 1302, s. 51). Cem Sultan'ın *Cemşîd u Hurşîd*'inin elde mevcut olmasına mukabil (Kütahya, Vahid Paşa kütüp., nr. 1666), *Hurşîd ve Ferahşâd* adlı bir eserine bugüne kadar rastlanmamıştır.

Şeyh-oğlu, eserinde, üstâdı Hoca Mes'ûd'un *Süheyl ü Nevbahar*'ında olduğu gibi, nazım dili olarak Türkçe'nin elverişsizliğinden uzun-uzun şikâyet eder. Bununla berâber, Türkçe yazmayı zarûrî gördüğünü de belirtmekten geri kalmaz. Lâtifî, (*Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 216'ya ilâve), Yûsuf-i Meddâh'ın *Varka ve Gülşah*'ı ile Şeyh-oğlu'nun *Hurşîd ve Ferahşâd*'ının Anadolu Türk şâirlerine başlangıçta mesnevî sâhasında bir örnek vazifesini gören eserlerden olduğunu söylüyor. Sehî de ondan mergub bir eser olarak bahseder. *Hurşîd-nâme*'nin Türkiye ve Avrupa kütüphânelerindeki nüshaları 10'u bulmaktadır. Râif Yelkenci'de mevcut 901 (1495)'de Tebriz'de istinsah edilmiş bir nüsha eserin XV. asır sonunda o havâlide de okunduğunu gösteriyor. Mesnevînin bâzı nüshaları arasında dikkate değer farklar vardır. Bunlar eserin bâzı kısımlarının, bilhassa mukaddimesinin değişik zamanlarda müellif tarafından yeniden ele alınıp bir takım tâdil ve ilâveler gördüğünü göstermektedir. Berlin ve Râif Yelkenci nüshalarında yer alan, devrin sadrâzamı hakkındaki medhiye msl. Süleymaniye, Hamidiye kütüp., nr. 550 ve Manisa (Umûmî kütüp., nr. 1389) nüshalarında mevcut değildir. Bibliothèque National ve Râif Yelkenci nüshalarında eserin tamamlanış tarihi 789 rebiülâhır sonu (mayıs 1387) gösterilmesine mukabil, Hamidiye ve Manisa nüshalarında o yılın rebiülevvel sonu (nisan 1387) olarak kaydedilir. Eserdeki beyit sayısı nüshadan-nüshaya değişmektedir. Hamidiye ve Manisa nüshaları 7675 beyit ihtivâ eder (Paris nüshası 7640 beyit). Râif Yelkenci nüshasında, zikri geçen nüshalarda hiç bulunmayan bir çok beyit yer almıştır. Nüshalar arasında, *Kanz al-kubarā*'nın te'lifinden 3 sene sonra, rebiülevvel 897 (teşrin I. 1404)'de istinsah edilmiş olmak itibâriyle Berlin nüshası bilhassa zikredilmeğe değer (tavsifi için bk. Pertsch, *Verzeichnis der türkischen Handschriften*, Berlin, 1889, s. 364; Burada diğer Avrupa kütüphânelerindeki yazmalar da gösterilmiştir). Hammer, bu nüshanın müellif hattı olması ihtimâlinden bahseder (*Hurşîd-nâme*'nin Hamidiye ve Manisa nüshalarına dayanılarak te'sis edilen mukayeseli metni üzerinde, mezuniyet tezi olarak yapılmış iki dil araştır-

ması vardır (Sevim Özbayram, Ayla Sökmen, *„Hurşîd-nâme. Gramer incelemeleri ve metin"*, 1961, Türkiyat Enstitüsü, tez, nr. 561; 1963, tez nr. 608); eserin Hamidiye nüshasının tavsifi ve mevzuunun hulâsası için bk. Sedit Yüksel, *Mehmed-Işknâme, inceleme ve metin*, Ankara, 1965, s. 7—11).

2. *Kanz al-kubarâ' va maḥakk al-umarâ'*, Şeyh-oğlu 'nun saray muhitinde geçirdiği uzun yıllar esnâsında edindiği tecrübelerin mahsûlü olup siyâsetnâme vâdisinde Türkçe mensur bir eserdir. 803 recebi sonunda (mart 1401) tamamladığı bu kitap: 1 pâdişahlar, 2. büyük beyler, 3. vezîrler ve nâibler, 4. âlimler, kadılar ve vâizlerin ahvâline dâir olmak üzere 4 bâb hâlinde tertip edilmiştir. Yegâne nüshası müellifin el-yazısı ile Fuad Köprülü 'nün husûsî kütüphânesindedir. XIV. asır şâirlerinin eserlerini çok iyi tanıdığı görülen Şeyh-oğlu, hemen her sahifesini manzum parçalarla süslediği kitapta, kendi şiirlerinden mâ'da, Dehhânî, Gülşehrî, Ḥaşş, Hoca Mes'ûd, Yûsuf-i Meddâh, Elvan Çelebî gibi Anadolu 'da Türk şiirinin eksersi eserlerinden mahdud bir kısmı ele geçebilmiş eski mümessillerinin manzûmelerine de, değişik nisbette yer vermiştir. Fuad Köprülü (*İlk mutasavvıflar*, s. 269 ve 240) esere, o devrin içtimâî hayatı ve Türk edebiyatı tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet atfetmektedir. Eser ve münderecâtı hakkında bk. Kilisli Rifat, *Ferheng-nâme-i Sa'di tercümesi*, İstanbul, 1340—1342, *„tekmile"*, s. 6—10; krş. Fuad Köprülü, *Osmanlı hükümdarlarında „sultan" ünvânı*, (*İkdam*, 24 teşrin II. 1337—1921, nr. 8869); ayn. mil., *Anadolu 'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülü*, *Yeni Türk mecmuası*, 1933, nr. 4, s. 290; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, İstanbul, 1932, s. 270.

3—4. *Marzubân-nâma* ve *Ḳâbûs-nâma* tercümeleri, Süleyman-Şah nâmına yapılan, fakat şimdiye kadar sâhibi meçhul kalan bu tercümelerin (Ahmed Tevhid, *Kütahya 'da Germiyan beyleri*, *TOEM*, 1329, nr. 8, s. 508 v. d.; Zajaczkowski, *Merzubân-nâme*, *Türklük mecmuası*, İstanbul, 1939, nr. 1, s. 6 v. d. ve orada gösterilen diğer yazılar) de ona âit olduğu anlaşılmıştır. Bu sâyede, onun *Hurşîd-nâme* adlı eserinden önce Süleyman Şah 'ın emri ile *Marzubân-nâma* 'yi ve onun ardından da *Ḳâbûs-nâma* tercümelerini yaptığı anlaşılıyor. *Ḳâbûs-nâma* tercümesinin Kahire devlet (eski Hidivîye) kütüphânesinde tam olarak bulunan nüshasında ismini Şeyh-oğlu olarak zikrettikten başka aynı parçanın içinde iki yerde Sadreddin şeklinde kaydetmektedir. Böylece, burada esas adı olan Mustafa 'yı zikretmemesine mukabil, şâirin Sadreddin lekabını da kullanmış olduğunu öğreniyoruz (Bu eserin ona âidiyeti husûsu ile Şeyh-oğlu 'nun asıl ismi mes'elesi için bk. Zeynep Korkmaz, *Kâbûs-nâme ve Merzubân-nâme çevirileri kimindir? Türk dili araştırmaları yıllığı*, *Belleten*, Ankara, 1967, s. 267—275). Şeyh-oğlu, *Kanz al-kubarâ'* 'da olduğu gibi, daha genç yaşta bulunduğu devrenin mahsûlü olan bu eserinde de üstâdı Hoca Mes'ûd 'dan ona dâir daha da parlak zikirlerle muhtelif nakiller yapmaktadır.

Şeyh-oğlu 'nun isimleri bilindiği halde henüz ele geçmemiş başka eserleri de vardır. *Hurşîd-nâme*, 'nin Paris nüshasından (Bibliothèque Nationale, Mss. Turcs, 314) onun Bayezid I. nâmına kaleme almak istediği *Işk-nâme* adlı bir eserinden haberdar oluyoruz. *Hurşîd-nâme* 'nin Hamidiye, Manisa ve Râif Yelkenci nüshalarında ise, böyle bir eserden hiç bahsetmiyen müellif, Sanâ'î 'nin adı ile birlikte *İlâhî-nâme* (muhtemelen İranlı şâirin *Ḥadîḳat al-ḥaḳîḳa* 'sının tercümesi olan) isminde bir başka eserini zikretmektedir (*Hurşîd-nâme*, Süleymaniye, Hamidiye kütüp., nr. 550, var. 182b).

Âşık Çelebî ile Kâtib Çelebî, Şeyh-oğlu 'nun *Ferah-nâme*, adlı manzum bir eserinden bahsederler. Kâtib Çelebî fazla olarak eserin Yıldırım Bayezid zamanında yazıldığını söyler (*Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, 1253 ve nşr. Flügel, London, 1845, IV, 412). Müellifi, Cemâlî ile karıştırmış olan Bursalı Tâhir 'de onun *Ferah nâme* 'yi Bayezid I. 'e takdim ederek iltifâtına mazhar olduğunu kaydeder. *Hurşîd-nâme* 'nin kahramanı Ferahşâd 'ın adını Hammer gibi yanlış olarak Forruhşâd okuyan Gibb, bâzı Âşık Çelebî nüshalarında sehven *Ferruh-nâme* şeklinde yazılan eseri, *Hurşîd-nâme* 'nin Ferruhşâd nâmına izâfeten bir diğer ismi sûretinde mütâlea eder ve Kâtib Çelebî 'deki *Ferah-nâme* adını *Ferruh-nâme* sûretinde tashih etmek ister (*A History of Ottoman Poetry*, London, 1900, I, 256, not 1, 427, 428, 430). Bu mütâleaya iştirak ettiği görülen J. Deny 'nin bu eseri *Hurşîd-nâme* 'ye bağlamak için Sehî 'deki *Hurşîd* ve *Ferahşâd* adını *Hurşîd ve Ferruhşâd* şeklinde okuması yanlıştır. Cambridge yazmaları arasında bulunan *Ferah-nâme* adlı manzum eserin Şeyh-oğlu 'na âit olması ihtimâline işâret edilir ise de (*A Hand-List of the Muhammedan Manuscripts. University of Cambridge*, Cambridge, 1900, s. 133), bu Hatib-oğlu 'nun yüz hadîsin îzahını muhtevî manzum *Ferah-nâme* 'sinden başka bir şey değildir. İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde Şeyh-oğlu nâmına *Ferah-nâme* adlı bir esere rastlanmadığını beyan eden Fuad Köprülü, Âşık Çelebî 'nin bu eserden bir örnek olarak zikrettiği beytin Kemâl-oğlu İsmail adlı bir şâirin

789 'da Trablusşam 'da yazdığı *Ferah-nâme* adlı eserde bulunduğunu tesbit ettiğini söyleyerek Âşık Çelebî 'nin bu eseri yanlışlıkla Şeyh-oğlu 'na isnad ettiğini kaydeder (*TM*, 1928, II, 492 v. d.; *Yeni Türk meemuası*, 1933, nr. 4, s. 285). Ancak bununla da mes 'ele halledilmiş sayılmaz. Çünkü Kemâl-oğlu, kendisinden evvel yazılmış Türkçe bir başka *Ferah-nâme* 'nin mevcûdiyetinden bahsetmektedir. Edebiyat tarihinde misâllerine dâima rastlandığı üzere bu beytin Şeyh-oğlu 'nun eserinden Kemâl-oğlu 'nun mesnevisine geçmiş olması ihtimâli gözden uzak tutulmamalıdır. Bütün bunlara ilâve olarak Şeyh-zâde lekabını taşıyan Sirozlu Fethi nâmına da, Yıldırım Bayezid devrinde yazıldığı bildirilen *Ferah-nâme* adlı bir eserin bulunduğunu kaydedelim ('Alî Ḥilmî al-Daġistânî, *Fihrist al-kutub al-Turkîya al-mavcûd fi 'l-kutubḫânât al-ḫidîvîya*, Kahire, 1306, s. 138, 378).

Kaynaklarda dîvânında bahsedilmeyen Şeyh-oğlu 'nun şiirlerine bilhassa eski nazîre mecmualarında tesâdüf olunur. 'Omar b. Mazîd 'in *Macmu'ā ol-naẓā'ir* (840=1436/1437 . 'inde 5, Eğridirli Haei Kemâl 'in *Cāmi-al-naẓā'ir* 'inde (918=1512) 3 ayrı gazeli yer almıştır. Ahmedî 'nin kendi divânına nisbetle onun şiirlerinin hey'et-i umûmiyesi hakkında, tezyif için de olsa, „defter" tâbirini kullanması, şâirin manzûmelerinin dîvan teşkil edecek bir kemiyette bulunmadığına delâlet eder.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden ayrı olarak bk. Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 55 v. d.; Âşık Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY, 2406, var. 20b); Âlî, *Kunh al-aḫbār* (İstanbul, 1285), V, 193 v. d., Üniv. kütüp, TY, nr. 5959, var. 59a v. d.; Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1836), I, 109—112; ayn. mll., *Histoire de l'Empire Ottoman* (trc. Hellert), Paris, 1835, II, 215 v. d.; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900), I, 427 v. dd.; Fâik Reşâd, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1913), s. 122 v. d; İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 52; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333—1338), II, 121 v. d.; H. Tevfik-H. İhsan-H. Âlî, *Türk edebiyatı nümûneleri* (İstanbul, 1926), s. 193 v. d.; Sâdeddîn Nüzhet, *Türk edebiyatı tarihi ve nümûneleri* (İstanbul, 1931), s. 93. 113; J. Deny, *Shaikhzāde* (*E I*, IV, 292 v. d.); Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Litterature Turque 'Othmanli* (*EI*, IV, 993); ayn. mll., *Dîvan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 10, 53—57. (ÖMER FARUK AKÖN.)

ŞEYH-UL-CEBEL. [Bk. RÂŞİD-ÜD-DİN SİNAN.]

ŞEYH-UL-İSLÂM. ŞAYḪ AL-İSLĀM, IV. asrın ikinci yarısında ortaya çıkan şeref ünvanlarından biridir. *İslâm* kelimesiyle teşkil olunan diğer şeref ünvanlarının (*calāl al-islām*, *'izz al-islām*, *sayf al-islām* gibi) dünyevî iktidar sâhipleri (bilhassa Fâtımî vezîrleri, bk. Jan Berehem, *Z D P V*, XVI, 101) tarafından kullanılmasına mukabil *şayḫ al-islām* ünvânı, ilk kısmı *şayḫ* (mes. *şayḫ al-dîn*) kelimesi olan diğer şeref ünvanları gibi dâima ulemâya ve sûfîlere has olarak kalmıştır; fıkıh âlimi Asad b. al-Furāt, İbn Ḫaldûn (bk. *Muḳaddima*, trc. de Slane, I, s. LXXVIII) tarafından *Şayḫ al-fatyā* telkib edilmiştir. Bütün bu ünvanlar arasında sâdece *şayḫ al-islām* büyük ölçüde taammüm edebilmiştir. Böylece V. (XI.) asırda Horasan 'daki şâfi 'îlerin reisi olan İsmā'îl b. 'Abd al-Raḥmān, sûfî 'îler tarafından Şayḫ al-islām tesmiye olunurken (ayrıca bk. Cuvaynî, *Cahān-guşā*, II, 23; burada *Şayḫ al-islāmî-i Ḫorasān* 'dan bahsediliyor) aynı sıralarda sûfî 'Abd Allāh al-Anṣārî (396—481=1006—1088) 'nin mürîdleri olan hanbelîler de bu ünvânın şeyhlerine âit olduğunu iddia etmekte idiler (al-Subkî, *Ṭabaḳāt*, Kahire, 1324, III, 117; Cāmî, *Nafaḥāt al-uns*, nşr. Lees, Kalküte, 1859, s. 33, 376). VI. (XII.) asırda Fahr al-Dîn al-Râzî *şayḫ al-islām* tesmiye olundu. Müteâkıp asırlardan bu hususdaki misaller sûfî Şayḫ Şafî al-Dîn Ardabilî (bk. Browne, *Persian literature in Modern Times*, s. 33) ve kelâmcı al-Taftāzānî 'dirler. Bu arada ise, şayḫ al-islām, sâdece fakîhlere ve bilhassa, Memlûkler devrinin başlangıcında, fetvâları ile şöhret veya çok sayıda fakîhin tasvîbini kazanmış olan fıkıh âlimlerine tevcîh olunabilen (ancak resmî olmayan) bir şeref ünvânı hâline gelmişti. Böylece İbn Taymîya 'nin akîdeleri sebebiyle zuhur eden mücâdele esnâsında onun muârızları, tarafdarlarının kendisine vermiş oldukları şayḫ al-islām ünvânını tanımaktan istinkâf etmişlerdi (bk. mad. İbn Taymîya; burada Muḥammed b. 'Abî Bakr al-Şâfi'î 'nin *al-Radd al-vāfir 'alā man za'ama anna man sammā Ibn Taymîya Şayḫ al-islām kāfir* adlı risâlesi zikredilmektedir). Mısır 'da İbn Taymîya ve İbn Ḳayyim al-Cavzîya 'nin te 'sîrinde kalmış olan teceddüt tarafdarları hâlâ bu iki fakîhi, şayḫ al-islām ünvânını gerçekten hak eden dinî reîsler addetmektedirler (Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 339 'dan naklen *al-Manār*, IX, 34). Bu sûretle 700 (1300) yıllarına doğru şayḫ al-islām tâbiri, bir mikdar şöhret kazanmış her *muftî* 'nin takınabileceği bir ünvan olmuştur. Maḥmūd b. Sulaymān al-Kafavî (ölm. 990=1582), *al-A'lām al-aḫyār min fuḳahā'*

mazhab al-Nu'mân al-Muḫtâr adlı, hanefîlere âit hâl tercümesi eserinde (bk. Brockelmann, *G A L*, II, 83 ve 434, *Suppl.*, II, 645), müftîler arasında umûmî mânada münâzaa ve mes'eleleri hâlledenlerin şeyḫ al-islâm tesmiye edildiklerini söylemektedir (*İlmiye sâlnâmesi*, s. 306'da Ali Emîrî'ye göre). Mısır'da ve Rusya'da son zamanlarda, Türkiye'de ise, XVIII. asra kadar (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, *tür.yer.*) şî'î veya sünnî şöhretli müftîler bu ünvanla tesmiye olunabilirlerdi. İran'da ise, ünvânın inkişâfı ayrı bir istikamette olmuştur. Burada şeyḫ al-islâm, her mühimce şehirde molla ve müctehidlerin dinî mahkeme hey'etine riyâset eden yüksek bir mahkeme me'mûrudur. Safeviler devrinde şeyḫ al-islâm, Şadr al-şudûr tarafından tâyin olunurdu (bk. Tavernier, *Les six voyages*, Paris, 1676, I, 598; burada şeyḫ-ül-islâma *Scheik el Selom* denilmektedir; Curzon, *Persia*, London, 1892, I, 452, 454).

Ancak şeyḫ al-islâm ünvânı en parlak devrine, sâdece İstanbul müftîsine tevcih olunmağa başlandığı zaman kavuşmuştur; şeyḫ al-islâm'ın makamı Osmanlı devletinde zamanla, diğer islâmî ülkelerde hiç bir zaman erişemediği dinî ve siyâsî bir ehemmiyet kazanmıştır. Osmanlı devletinin ilk asırlarında sûfî şeyhlerinin te'siri, ulemânın nufûzuna nazaran büyük ölçüde üstünlük sağlamış ve devletin Çelebî Sultan Mehmed tarafından ihyâsından sonra sünnîlik ile sûfî-şî'î nufûzu birbiriyle kıyasıya bir mücâdeleye girişmiş (msl. Bedreddin Mahmud hâdisesi) ve Sultan Selim I. devrinde bu mücâdele sünnî istikametin zaferiyle nihâyet bulmuştur. Hâl tercümesine müteallik bir eser olan *al-Şaḳâ'iḳ al-nu'mâniyya* (Sultan Süleyman I. devrinde te'lîf olunmuştur) artık tamâmiyle sünnî görüşe iltihak etmiştir. Bununla berâber bu eserden Osmanlı ülkesindeki fakihlerden ekserisinin tahsilini Mısır veya İran'da yaptığı, yahut hiç olmazsa, Arap veya İranlı hocalardan ders gördüğü kâfi derecede vuzuhla belli olmaktadır. İstanbul'un ilk müftîlerinden Fahr al-Din al-'Acamî (1430'dan 1460'a kadar müftî) ve 'Alâ' al-Din al-'Arabî gibi bir kaçı doğrudan -doğruya yabancı idiler. Muahhar rivâyet daha devletin kurucusu Osman'ın kayın pederi meşhur Şeyh Edebâlî'yi Osmanlı ülkelerinin ilk müftîsi addetmiştir (*İlmiye sâlnâmesi* s. 315). Ayrıca daha Sultan Murad II. devrinde bütün diğer müftîler üzerine büyük selâhiyetlerle bir Müftî al-anâm'ın tâyin olunduğu (*Sicill-i Osmânî*, I, 6) ve Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden sonra yeni pâyitahtın müftîsi Hızır Bey Çelebî'ye resmen Şeyh-ül-İslâm ünvânını tevcih ve bu ünvânın aynı zamanda her iki kazaskere (d'Ohsson, von Hammer) tefevvuk ettiği iddia olunmaktadır. Bununla berâber müftînin daha o zamanlarda bu kadar büyük bir şahsiyet olduğuna dâir hiç bir emâre mevcut değildir. *Şaḳâ'iḳ*'e göre Fahr al-Din al-'Acamî müftî iken (*ayn. esr.*, s. 111, 81) mezkûr Hızır Bey sâdece, İstanbul kadısı idi. Sonraları şeyh-ül-islâmların hâl tercümesini kaydeden *Devḥat al-maşâyiḫ*'in bu hâl tercümelerine müftî Muḥammed Şams al-Din Fenârî (ölm. 1430) ile başlaması tamâmiyle itibârî görünmektedir. Ancak meşhur Zenbilli Ali Cemâlî Efendi [b.bk.]'nin bu makamı işgal ettiği 24 yıl içinde, Sultan Selim I. devrinde, İstanbul müftîsinin büyük nufuz ve te'sîri kendisini göstermeğe başladı. Daha Zenbilli'nin devrinde (1501'den 1525'e kadar müftî idi) her iki *kazasker*, devlet dîvânında müftî değil de, bunlar riyâset ettikleri cihetle (*Şaḳâ'iḳ*, s. 305), müftîye takaddüm etmişlerdir; fakat diğer taraftan da aynı Ali Cemâlî Efendi'nin, Sultan Süleyman I.'ın kendisine teklif ettiği, her iki kazaskerliği birleştiren bir makamı redettiği de rivâyet olunmaktadır (*Şaḳâ'iḳ*, s. 307). Ancak Kanunî Sultan Süleyman devrinde İstanbul müftîsinin bütün kadılar da dâhil olmak üzere devletin bütün ulemâ sınıfı üzerinde hiç münâkaşasız üstün nufuz kazandığı anlaşılmaktadır. d'Ohsson ve von Hammer'e göre, bu müftî Çivizâde Muḥyiddin Mehmed Efendi [b.bk.] idi; bununla berâber bu zâtın, Sultan tarafından makamından azlolunan ilk müftî (şevval 948= kânun II. 1542) olduğuna da işâret etmek lâzımdır.

İstanbul müftîlerinin kazandığı ehemmiyetin gelişmesi hiç şüphesiz her türlü dış te'sirden müstakil bir inkişaf olup, msl. bu devirde pek çok müftî tarafından taşınmakta (aş. bk.) olan şeyḫ al-islâm ünvânının tevcihi sûretiyle sultanların kendi iktidarlarına hizmet etme düşünceleri ile ilgili değildir. Bu gelişmeyi muhte'lif şekillerde îzaha çalışmak mümkündür. Guadefroy-Demombyne (*La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. XXII), câzip görünen nazariyesinde İstanbul müftîsi ile, Türkler tarafından zaptından önce Mısır'da Memlûk sarayında Abbâsî halîfesinin hâiz olduğu mevkilerin birbirine pek bâriz tevâfukuna işâret etmektedir. Diğer taraftan Osmanlı devleti ulemâsının bir dinî reisin başkanlığında teşkilâtlanmasının, bâzı bakımlardan aynı devlet içinde, başında umumî patriğin bulunduğu hıristiyan merâtip silsilesini örnek almış olduğu da akla gelebilir. Nihâyet şeyḫ al-islâm'lık müessesesinde, belki de Osmanlı devletinde mevcut ve dünyevî iktidar yanında

kazâî selâhiyetlerle techiz edilmemiş olmakla berâber, bir bakıma dinî âmme vicdanının mümessili olacak büyük bir makam gerektiren eski sûfî-dinî an'anenin mirasını müşâhede etmek de mümkündür.

Bu sonuncu düşünce, şeyh-al-islâm'lık müessesesinin, bu ünvânı taşıyanları azletmek kudretlerini biç de nâdiren kullanmamış olan sultanların iktidârına rağmen, müteâkip asırlar boyunca nasıl inad ve ısrarla tutunmuş olduğunu îzah etmiş olmalıdır. Sultan Osman II. (1618—1622), bir fetvâ ile kardeşinin katlini teeviz etmek husûsunu reddetmesinden dolayı müftînin bütün selâhiyetlerini elinden alacak kadar ileri gitmiştir. Bununla berâber onun bütün selâhiyetleri halefine yeniden îâde olunmuştur. Sultan Murad IV., bu makamın itibârına halel getirmemekle berâber, müftî Ahî-zâde Hüseyin'i katlettirmiştir (1632). Bu tarihten 16 yıl sonra Sultan İbrahim I.'in tahttan indirilip katl olunmasına, müftî Abdürrahim Efendi sebep olmuş ise de bu, onun mevkiine mâl olmuştur. Uzun yıllar boyunca mevkiini muhâfaza etmeği başarmış son müftî Ebussu'ûd Efendi (1545—1574) oldu. Bu tarihten sonra şeyh-ül-islâmlar, ortalama olarak 3—4 yılda değişmiştir. XVI. asrın sonundan itibâren aynı şahıs bir kaç defa müftî olabilmekte idi. İkinci defa olarak tekrar şeyh-ül-islâm tâyin olunan zât, Bustân-zâde Mehmed Efendi'dir (şevval 1006=mayıs 1598). Müftîlerin sık-sık değiştirilmesi, bemen dâima sadrâzamların, saray-ı hümâyûn çevrelerinin desiseleri, yeniçeri isyanları ile alâkalı olmuştur ki, bilhassa bu isyanlarla ilgili olarak, msl. Kara Çelebî-zâde [b. bk.] gibi bâzı müftîler ekseriyâ ağır sûrette itham olunmuşlardır. Müftîlerin ekseriyeti ise, siyâsî bakımdan istiklâlleri çoğu zaman gösterişden ibâret kalmakla berâber, nâmuslu, dürüst şahsiyetler idi.

XVI. asrın başından beri bütün müftîler, Osmanlı devleti hududları içinde doğmuş olup hepsi de, bütün ulemâ sınıfı gibi, müslüman âilelere mensuptular. Bu menşe'leri ile şeyh-ül-islâmlar, ekseriyet'e *devşirme* usûlü ile toplanmış bulunan hıristiyan âilelerin çocukları olan devlet ve ordunun yüksek me'murlarından ayrılmakta idiler. Sonraları şeyh-ül-islâmlar, bâzan aynı âilenin muhtelif batınlarına mensup şahsiyetler idiler. Bunlar umûmiyetle en yüksek kazâî makamları işgal ettikten sonra *maşyaḫat-i islâmiya* (bunun mûtad Türkçe telâffuzu: *meşîhat*)'yi elde ederlerdi. Aynı şekilde müftîlerin ekseriyeti bu makama tâyinlerinden önce *kazasker* idiler. Bu an'ane ulemâ ile bunların başı olan şeyh-ül-islâmda, teribde bâzan ifâdesini bulmuş olan bir sınıf ruhu meydana getirmişti. Yavaş-yavaş yüksek kazâî mevkiler için teşekkül eden geleneğin zıddına şeyh-ül-islâm ünvânı, hemen hiç bir zaman gerçekte bu mevkii işgal etmiyen bir kimseye tevcih olunmamıştı [bunun sâdece iki istisnâsı vardır. Bunlar da Kara Çelebî-zâde Abdülâziz Efendi ile Şeyh-ül-islâm Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Fethullah Efendi'dir; bk. *Tarih deǧimleri*, III, 350].

Şeyh-ül-islâmın mevkiinin devlet içindeki ehemmiyeti, ifâdesini teşrifatta bulurdu. Bu mânada o, *kanun*'a göre, zamanında Ebû Ḥanîfa gibi teşrifat-üstü kabûl olunurdu. Mevkî bakımından, ona nazaran, sadece sadrâzamın derecesi daha yüksekti. XVIII. asırda müftî yalnız sadrâzamı ziyâret etmekle mükellef idi. Onun sadrâzam ve sultan huzurundaki teşrifat kaideleri ile dinî bayramlarda sultanların cenâze merâsimlerinde, yeni hükümdâra bi'at ve kılıç kuşatma (*kılıç alayı*) esnasındaki vazîfe ve selâhiyetleri, en küçük teferrûatına kadar tesbit olunmuştu. Müftî, şeyh-ül-islâm ünvânından başka, aralarında en eski ve en tanınmışı *muftî al-anâm* olan bir çok diğer şeref ünvanlarını da hâiz bulunurdu. Diğer ünvanlar şunlardır: *a'lam al-'ulamâ'*, *baḥr 'ulûm şattâ*, *asâs* yahut *afżal al-fużalâ'*, *ṣadr al-ṣudûr*, *Masnad-nişîn-i fatvâ*. Şeyh-ül-islâmın kıyâfeti basit idi. Müftî Molla Husrev [ölm. 1480; b. bk.] İmâm-ı âzam *tac*'ı tarzında küçük bir sarık taşımakta idi (*Şaḳâ'iḳ*, s. 137). Sonraki asırlarda şeyb-ül-islâm beyaz kürklü *kaftan* ve müzehhep bir şeridle süslenmiş bir sarık taşırdı (bunların bir çok tasviri mevcuttur; msl. bk. Ghoiseul Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, II, 49).

Siyâsî bakımdan şeyh-ül-islâmın makamı, şeklî olarak fetvâ vermek selâhiyeti ile ilgilidir. Husûsî mes'eleler hakkında fetvâ talepleri için kısa bir müddet sonra şeyh-ül-islâmın yerini fetvâ emîni (aş. bk.) almıştır. Ancak siyâsî ve âmmeye müteallik mes'eleler hakkında verilen fetvâlara fevkalâde büyük bir ehemmiyet atfolunmakta idi. Siyâsî bakımdan fetvâlara, msl. Ali Cemâlî Efendi'nin Mısır'a (1516) ve Ebüssu'ûd Efendi'nin Venedik'e (1570) harp ilân edilmesi için vermiş olduğu fetvâlar dâhildir. Sultan Osman II. devrinde müftî Es'ad Efendi, fetvâsı ile Osmanlı şehzâdelerinin katlini meşrû kılmayı reddetmişti. Âmmeye müteallik mes'elelerde verilen fetvâlar, msl. kahve içilmesine müsaade eden Ebüssu'ûd Efendi'nin, matbaanın kurulması için Abdullah Efendi'nin (1727 yılında, bk. Babinger, *Stambuler Buchwesen*, Leipzig, 1919, s, 9) ve Sultan Selim III.'ün *Nizâm-ı cedîd*'ini tasvib eden Es'ad Efendi

'nin fetvâlarıdır. Muhtelif *Kanun-nâmeler*'in meşrûiyetini te'min etmek süretiyle müftîler, fetvâlariyle devletin kanun vâzı'lığı müessesesinde de müessir rol oynamışlardır (msl. Sultan Süleyman I.'ın bütün kanunları Ebüssu'üd Efendi'nin tasvibini hâizdirler; krş. *Millî tetebbûlar mecmuası*, 1331, I, nr. 1 ve 2). Bundan ayrı olarak her türlü mühim siyâsî mes'elelerde şeyh-ül-islâmın re'yini almak mûtad idi. Ekseri hâllerde müftîler bu sâyede âmme işlerine taalluk eden mes'elelerde hayırlı te'sirlerde bulunmuşlar ve bu arada şahsen tavassut etmek sûretiyle sultanın müstebidâne tedbir ve tasarruflarını önlemek imkânını bulmuşlardır. Çoğu zaman Osmanlı devletinin inkırâzı şeyh-ül-islâmlık müessesesinin mürtecî ruhuyla îzah edilmek istenmiştir; buna mukabil bir çok vaziyetlerde müftîlerin, ulemanın büyük ekseriyetine nisbetle çok daha az mürtecî göründüklerine ve tavassutları ile bir çok zulmü ve mutaassıp davranışı önlediklerine işâret etmek gerekir (krş. msl. Ebüssu'üd Efendi'nin bütün hıristiyanların zorla ihtidâ ettirilmesine karşı itirazı). XIX. ve XX. asırlarda Osmanlı devletinde şeyh-ül-islâmların artık bu mühim siyâsî rolü oynamamalarına rağmen, zaman-zaman, 1909 yılında Sultan Abdülhamid II.'in düşürülmesi, 1914'te *cihâd* ilânı için ve 1920'de, Ankara'daki milliyetçilere karşı fetvâ almak üzere, şeyh-ül-islâmlık müessesesinin an'anevî selâhiyet ve itibârına siyâsî sebeplerle baş-vurulmuştur. 1914 fetvâları sâdece Osmanlı devletinin siyâsetine karışmakla kalmamış, hattâ bütün islâm dünyasına tevcih olunmuştur. Bu husus, Osmanlı şeyh-ül-islâmlık müessesesinin yeni ve daha ziyâde umûmî, bütün islâmı kavrayan selâhiyeti tasavvurunu gösterir. Anlaşıldığına göre, bu tasavvur Türkiye'de XIX. asır içinde, yeni hilâfet nazariyeleri ile ilgili olarak vücut bulmuştur. Bütün bu nazariyeler gibi, şeyh-ül-islâmın bütün islâm dünyası bakımından merkezî ehemmiyeti fikri de önce hıristiyan Avrupa müelliflerinde doğmuştur. Daha XVI. asır seyyahları (msl. Ricaut) şeyh-ül-islâmı papa ile mukayese etmişlerdir. Volney (*Voyage en Syrie*, Paris, 1789/1790, II, 371) şeyh-ül-islâmı halifenin bütün müslümanlar üzerindeki ruhânî iktidârının temsilcisi addetmektedir. Gerçekten, hukukî bakımdan bir müftînin fetvâları, ona uymak isteyen her müslümana hitap eder. Ne olursa-olsun, 1914 yılında, bu sıralarda hem hıristiyanların, hem de müslümanların, İstanbul'daki şeyh-ül-islâmın hâiz olduğunu kabûl ettikleri selâhiyetlerden faydalanılmak istenmiştir (bk. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, III, 272).

Ulemâ merâtib silsilesinin başı sıfatiyle müftî, nihâyet sadrâzama ve sultana en yüksek altı kadılık makamı için namzed göstermek hakkını elde etmiştir. Kendisi bizzat ancak pek nâdir olarak kadılık vazifesi görürdü.

XVIII. asır sonuna doğru Osmanlı devletinin idâresi yenileşmeğe başlayınca, zamanla reisi şeyh-ül-islâm olan bir **idârî kısım** meydana geldi. Müftînin daha o zamanlarda muhtelif vazifelerinde kendisine yardım eden, msl. müftîye vekâlet etmek selâhiyetini hâiz olan *kethüdâ* veya *kâhya*, devlet nezdinde kendisini temsile selâhiyetli olan *telhîsci* halk tarafından talep olunan fetvâları tertip ve tanzim etmekle mükellef *mektupça* veya *fetvâ emîni* gibi adamları vardı. Bütün bu me'murlar ayrı birer dâireye sâhiptiler. Bu teşkilât *tanzimât* devrinde kuvvetlendi ve yerleşti. Şeyh-ül-islâma resmî makam olarak eski yeniçeri ağasının dâiresi tahsis olundu. Bu zamandan itibâren **şeyh-ül-islâm kapısı** veya **bâb-ı fetvâ** [bk. mad. İSTANBUL] tesmiye olunan bu binâda, ilga olununcaya kadar bütün şeyh-ül-islâmlık dâireleri faaliyette bulunmuştur. Burası *evkaf* idaresi hâriç olmak üzere bütün dinî temellere dayanan müesseselerin idâre ve murâkabesini ihtivâ etmekte idi. Böylece şeyh-ül-islâm, XIX. asırda yavaş-yavaş teşekkül eden diğer nezâretlerin başında bulunan nâzırlarla eşit hâle geldi; hükûmet âzâsından sayıldı ve bu sıfatla me'muriyetinin devâmı da iştirak ettiği hükûmetin iktidarda kaldığı süre ile tahdit edilmiş oldu. Bununla berâber şeyh-ül-islâm, Midhat Paşa'nın 1876'da ilân ettiği *Kanun-i esâsî*'nin 27. maddesinde kendisine tanınan hak mucibince derece bakımından diğer nâzırlar muvâcehesindeki üstünlüğünü muhâfaza etti. Mezkûr maddede „Sultan, sadrâzamı ve şeyh-ül-islâmı kendisi seçer; diğer nâzırlar ise, sadrâzam tarafından tâyin olunurlar." denilmekte idi. Daha XVIII. asırda sadrâzam ve şeyh-ül-islâm, makamlarına sultanın huzûrunda tâyin olunmak hakkını hâiz yegâne şahıslardı.

Osmanlı devleti müesseselerinin dünyevîleşmesi vâkıasının gelişmesi nisbetinde şeyh-ül-islâmlığın devlet içindeki nufûzu azaldı. Daha 1839 yılında *Şûrâ-yı Devlet*'in kurulması onun dâhili siyâset üzerindeki nufûzunu oldukça baltalamıştı. Sonra 1879'da yeni teşkil olunan *Adliye Nezareti*'ne bağlı yeni asliye ve ceza mahkemelerinin kuruluşu, te'sir sâhasının diğer büyük bir kısmını da elinden almış oldu. Bunu tâkip eden bir sıra kanûnî tasarruflar *şer'iye* ve *nizâmiye* mahkemelerinin selâhiyetlerini tahdit etti. Bu inkişaf tamamiyle jön-türklerin kültür programlarına intikal etti (bk. msl. A. Fischer, *Aus der religiösen Re-*

formbewegang in der Türkei. Leipzig, 1922, s. 62 'deki Ziya Gökalp 'in *Meşîhat* adlı manzûmesi) ve nihâyet 1916 yılında jön-türk hükûmetinin bütün *mahâkim-i şer'iye* idâresini Adliye nezâretine, *medrese* 'lerin idâresini ise, Maarif nezâretine tevdî etmesine müncer oldu. Bu tedbir muâsır âmme hukukuna dayanmakta idi. Bir zamanlar *Tanzimat* 'ın düşmüş olduğu hatâlı yolu terk ederek meşîhat-i islâmiyenin sâdece dinî mes'elelerle meşgul bir dâire hâline getirmek istenildiği beyan olunuyordu (krş. msl. *Tanin* gazetesi 31 teşrin I. ve 2. teşrin II. 1916 sayıları). Aynı ruhla 1917 yılında şeyh-ül-islâmlıkta propaganda maksadiyle bir *Dâr-ül-hikmet-il-islâmiye* kuruldu. Bununla berâber Mondros mütârekesi (2 teşrin II. 1918) 'nden sonra jön-türk ıslahâtı yeni hükûmet tarafından ilga olundu. Ancak bu sıralarda artık Şeyh-ül-islâmlık müessesesi sonuna yaklaşmış bulunmakta idi; çünkü teşrin II. 1922 'de Türk milliyetçilerinin zaferinden sonra İstanbul 'da eski Osmanlı idâresine müteallik bütün hükûmet müesseseleri ortadan kaldırıldı. Bunların vazifeleri Ankara 'daki yeni hükûmet tarafından deruhde olundu. Yeni hükûmet ise, artık bir şeyh-ül-islâmlık müessesesi tanımamakta idi. Bu yeni hükûmetin kurulmasından sonra her ne kadar bir *Şer'iye vekâleti* te'sis olundu ise de, „Büyük millet meclisi"nin lâik düşüncesi, bu şeyh-ül-islâmlık müessesesinin taklidine göz yummadı; bu vekâlet 3 mart 1924 'te, yâni Osmanlı hilâfetinin lağv olunduğu aynı tarihte isdar olunan bir kanunla *„Diyânet İşleri Reisliği"* hâline getirildi.

Mevcûdiyetinin sonlarına doğru şeyh-ül-islâmlık müessesesinin tafsilâtlı bir tavsifi 1334 (1916) yılında, o zamanki faal Mustafa Hayri Efendi 'nin şeyh-ül-islâmlığı zamanında bu müessese tarafından neşredilmiş bulunan *İlmiye sâlnâmesi* 'nde mevcuttur. O zamanlar Şeyh-ül-islâmlığın başlıca şûbeleri şunlardı: *Fetvâ-hâne, Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iye*, medreselerin idâresi için *Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Tâlibiye*. *Kur'an* tabılarının ve fıkıh eserlerinin murakabesi için *Tetkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iye meclisi*, tarîkatlere müteallik mes'eleler için *Meclis-i Meşâyih*, *Beyt-ül-mâl* veya *Emvâl-i Eytâm* idâreleri. Bundan başka bir evrak mahzeni, kayıt ve hesap işleri dâireleri vardı. Diğer vekâletlerde olduğu gibi burada da bir *müsteşar* mevcuttu. Şeyh-ül-islâm kapısında *kazasker* 'in, *kassâm* 'ın ve *İstanbul kadısı* 'nın yüksek şerîye mahkemeleri de bulunmakta idi. Orada nihâyet re'y ve kanaatleri pek muhtelif mes'eleler için gerekli bulunan, msl. kadıların tâyini için, çok sayıda *encümen* 'ler vardı. Tafsilât için bk *İlmiye sâlnâmesi*.

Bibliyografya: 108 Şeyh-ül-İslâm-'ın hâl tercümesi, Rifat Efendi 'nin *Davḥat al-maşā'iḥ* (İstanbul taş-basması, ts.) 'inde verilmiştir; burada zikredilen şeyh-ül-islâmların sonuncusu Ömer Hüsâmeddin Efendi (ölm. 1288=1871) 'dir. Ali Emîrî Efendi bu esere bir *Zeyl* yazmıştır. Bu iki eserden sonra *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334; s 322—641) Mustafa Hayri Efendi (1916 teşrin II. 'e kadar bu makamı işgal etmişti.) 'ye kadar 124 şeyh-ül-islâmın hâl tercümesini ihtivâ etmektedir, bu hâl tercümelerini Ahmed Refik ve Ali Emîrî Efendi hazırlamışlardır. Ali Emîrî Efendi aynı *Sâlnâme* (s. 304—320) içinde *Maşyahat-i islâmiye tarihçesi* ünvânı ile bir makale neşretmiştir. Viyana-'da Müstakîm-zâde 'nin *Davḥat al-maşāyiḥ* 'inden bir yazma nüsha mevcuttur (Flügel, II, 409 v. d.). Türkiye 'ye dâir bir çok Avrupa eserinde şeyh-ül-islâmlığa temas edilmiştir: Ricaut, *The history of the present state of the Ottoman empire* (London, 1686), s. 200 v. dd.; d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II, 256 v. dd.; J. von Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung* (Wien, 1815), II, 373 v. dd.; müessese hakkındaki diğer eserler şunlardır: Stephan Kekule, *Über Titel, Ämter, Rangstufen und Anreden in der offiziellen osmanischen Sprache* (Halle, 1892), s. 16 v. dd.; G. Young, *Corps de droit ottoman* (Oxford, 1905). I, 285 v. dd.; A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, 1913), s. 207 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

ŞEYH-ÜL-MAHMÛDÎ. ŞAYḤ AL-MAḤMŪDĪ, AL-MALIK AL-MU'AYYAD SAYF AL-DĪN AL-ḤĀSSKĪ (?—1427), Memlûk hükümdârı. Aslen Çerkes olup köle olarak Kahire 'ye getirilmiş ve Atabek Berkuk [b. bk.] tarafından satın alınmıştır. Şayḫ al-Maḥmūdī lekabı ilk sâhibine nisbedir. Berkuk 784 (1382) yılında sultan olunca, al-Maḥmūdī 'yi azad ederek muhâfız (*camdâr* [b. bk.]) alayına kabûl ve sāḳī 'lere, sonra da haseki [b.bk.] 'lere nakletmiştir ki, onun *Ḥāssḳī* lekabı bundandır. Berkuk 'un oğlu Nāṣir Farac [bk. mad. FEREC]. 801 (1399) yılında tahta cülûsu sırasında onu 1.000 kişilik bir birliğin emirliğine, bir yıl sonra da Ṭrābulus al-Şām vâliliğine tâyin etmiştir. al-Maḥmūdī, Timur 'a karşı Dimaşḳ yanında yapılan savaşa bir birlik kumandanı olarak iştirâk edip esir düşmüş, serbest bırakıldıktan hemen sonra ise, tekrar

Trablus ve müteâkiben Dimeşk vâlisi olmuştur. Sultan Ferec'in saltanatı, sultanın kendi vâlilerine karşı bitip-tükenmiyen bir mücâdele devri olup, Şeyḫ al-Maḥmûdî dâima bu arada yapılan entrikaların içinde bulunmuştur. O, ekseriyâ sultan tarafdarı olmakla berâber daha ziyâde onun asî bir muârızı idi. Rakibi kudretli vâli Nevrûz'a karşı tutumu da buna benzemekte idi. Nihâyet sultan emîrlerine mağlûp olarak azl ve katledildi: halîfe 'Abbâs b. Muḥammed al-Musta'în 815 yılı başında (1412) ona halef oldu. O sırada Kahire'da bulunmakta olan vâli Şeyḫ al-Maḥmûdî, devleti idâreye (*Niẓâm al-mulk*) tâyin edilerek, bütün me'muriyetlere kendi tarafdarlarını yerleştirmek süretiyle iktidârı elinde tuttu. Mısır bedevîlerinin çıkardıkları bir isyan, Sultan al-Musta'în'in düşürülmesine vesîle teşkil etti. Emîrler saltanat tahtına daha cevval bir kimsenin çıkmasını talep ederek aynı yılın şâban ayında Şeyḫ al-Maḥmûdî'yi sultan seçtiler. Yeni sultanın Mısır'da güçlüklerle karşılaşmamasına mukabil, Suriye eyâletlerinin vâlileri onu tanımaktan istinkâf etmişlerdi. Şeyḫ, bunları dize getirebilmek için bizzat Suriye'ye sefer etmek zorunda kaldı; yavaş-yavaş ve birbiri arkasına bunları esir etmeğe muvaffak oldu; baş düşmanı Nevrûz'u da îdam ettirince tahtı emniyete kavuşmuş oldu. Şeyḫ, 818 (1415)'de çıkan son isyânı oldukça kolaylıkla bastırabildi.

Mısır ile Osmanlı devleti arasındaki küçük tampon beyliklerin hükümdarları, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in 804 (1402) yılında Timur tarafından mağlûp edilmesinden ve Memlûk devletindeki dâhilî mücâdelelerden faydalanarak, Anadolu'nun cenûbunda Lârende-Elbistaa-Dârende hattına kadar, önceleri Memlûk sultanlarının hâkimiyeti altında bulunan bir çok şehir ve kaleyi zaptetmişlerdi. Sulṭân Şeyḫ, rakibi olan Osmanlı sultanına karşı, devletine lüzumlu mukavemet kudretini sağlamak ve şimâl hudutlarını Türkmenlerin akınlarından korumak için, bu kaleleri geri almayı ve bir zamanlar Memlûklere tâbi beyleri kendisine itâate zorlamayı vazife addediyordu. Müteaddit taleplere rağmen, Karaman beyi Mehmed b. Alî'nin, Memlûk sultanının yüksek hâkimiyetini sikkelerinde ve hutbede belirtmek sûretiyle tanımağa hazır olduğu hâlde, önce işgal etmiş olduğu Tarsus şehrini teslime yanaşmaması sebebiyle ilk sefer, 820 (1418)'de yapıldı. Sultan, Kahire'den hareketle Suriye'de, beylerinin itâatini arzedeca Dulkadır, Karaman ve Ramazan-oğullarının elçilerini kabûl etti. Malatya, Elbistan, Dârende ve Tarsus birbiri arkasına işgal olundu; bunları Fırat'ın garbındaki Behisnî, Kahta ve Gerger'in zaptı tâkip etti; bu son iki şehrin iç kaleleri kuşatıldı ise de, kumandanları sultanın yüksek hâkimiyetini kabûl ettikleri için muhâsara kaldırıldı. Ertesi yıl, sultanın tehlikeli düşmanlarından birisi olan Kara-Koyunlu hükümdârı Kara Yusuf, Ak-Koyunlu hükümdârı Kara Yülük'ü tâkibi sırasında şimâlî Suriye'ye baskın yaparak Memlûklar devletinin şimâl-i şarkîdeki şehirlerini yağmaladı ve müteâkiben kendisine isyan etmiş olan oğlu Şah Mehmed'i yola getirmek için Bagdad'a gitti. Sultan Şeyḫ'in elde ettiği yerler ise, onun Mısır'a dönmesi üzerine yine kaybedilmiş ve Suriye vâlileri bu kaleleri geri alamamışlardı. Memlûk sultanı bu sebeple oğlu Sultan İbrâhîm'ı kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi. İbrâhîm, Kayseri'ye kadar Anadolu içlerine girerek itâatkâr beylerden bir kısmını vâliliklere tâyin ederken, bunlardan düşmanca davranan bir kaçı esir ve îdam olundu; bir kısmı da kaçarken öldürüldü. İbrâhîm muzafferâne bir şekilde Kahire'ye döndü ise de, orada 823 (1421) yılında ölüp babasını büyük bir teessür içinde bıraktı (babasının onu, kazandığı şöhreti kıskandığı için öldürtmüş olduğu rivâyeti mânasızdır). Devletin şark hududu Kara-Koyunlu hükümdârı Kara Yusuf tarafından tehdit edilmekte idi, ancak Kara Yusuf, kendi düşmanlariyle, âsi bir oğlu ve Timur'un oğlu Şâhrub ile uğraşmağa mecbur kalmış ve 13 teşrîn II. 1420 tarihinde zehirlenerek vefat etmiştir (krş. mad. KARA-KOYUNLULAR).

Sultan Şeyḫ, yıllardan beri ayaklarından muzdarip idi. Hastalığı (her halde kangren), o kadar şiddetlenmişti ki, artık yatağından hemen hiç çıkamaz olmuştu. Bir buçuk yaşında bulunan oğlunu veliahd tâyin etmişti. Emîrlerinden üçü bir nevi niyâbet meclisi teşkil ediyordu. Ölümü 8 muharrem 828 (14 kânun II. 1427)'de vuku buldu. Devleti emniyete alınmış, hudutları tahkim olunmuştu. Bununla berâber dâhilde nizam ve âsâyiş yoktu. Bedeviler ülkeyi talan ettikleri gibi, deniz cihetinden de İskenderiye sık-sık frenk korsanlarının taarruzuna mâruz bulunuyordu. Makamların para karşılığında tevzii almış-yürümüştü ve me'murlar halkı sömürmekte idiler. Zaman-zaman büyük makam sâhiplerinin zulüm yoluyla topladıkları servet, sultan tarafından müsâdere olunuyor ve bunlara ağır cezâlar veriliyordu. Vergiler ülkeyi tazyik etmekte idi. Sultan şahsen şecî bir kimse idi ve hayatının sonuna kadar, çok ıztırap veren ayak sancısına rağmen—ki bu yüzden sık-sık taşınması gerekiyordu — hükümdarlık vazifelerini yerine getirdi. Muhteşem bir

hayat sürmesine, bayramları, dönenmaları ve ziyâletleri müsrifâne bir ihtişamla icrâ ettirmesine rağmen, zâhirî görünüşü ile o, salgın hastalıklar ve kıtlık devrelerinde sûfilerin mütevâzî kisvesine bürünerek kuru toprak üzerinde ibâdet merâsimlerine katılan, yağmurun az düştüğü zamanlarda dindar kimseler gibi üç gün oruç tutan mutaassıp ve alçak gönüllü bir müslümandı. Hıristiyan ve yahudilere karşı haşin davranmış ve bunları idâre ve yazı işleri gördükleri devlet müesseselerinden kovdurmuş ve cezâlandırmıştı. Zamanında zimmîlere mahsus eski kıyâfet yeniden ve ciddiyetle tatbik olunmuştur.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 129—156; İbn İyâs, II, 2—10; İbn Tağrîbirdî (nşr. Popper), VII—1—III, 168—176; ayn.mll., *al-Manhal al-ṣâfî*, el-yazması, Wien, Mixt. 329, var. 382—391; Faruk Sümer, *Oğuzlar* (Ankara, 1967), bk. fihrist. Anadolu beylikleri için bk. E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie* (Hannover, 1927), s. 157 v. d.

(M. SOBERNHEİM.)

ŞEYH-OL-TARÎKA. [Bk. TARÎḲA.]

ŞEYH-ZÂDE. [Bk. ŞEYH-OĞLU.]

ŞEYTAN. ŞAYṬĀN. Gizli, babîa bir kuvvet ve ruhu ifâde eden bu kelime bir cins isim olup, lugatlerde (bk. mes. *Ḳāmûs tercümesi*, İstanbul, 1305, IV, 665) „kibirli ve âsi olan cin ve insan" mânasına gelmektedir. Kelimenin menşe' ve iştikakı üzerinde şimdiye kadar çok durulmuş ve tarihî inkişafı bakımından „habîs" mânasiyle (İblis [b. bk.]) yahudi menşe'li, „insan üstü varlık" mânasiyle islâm öncesi Arap menşe'li olduğu ve bu iki mânanın karşılıklı olarak birbirlerine te'sir ettikleri ileri sürülmüştür (bk. *EI*, mad. SHAIṬĀN). Ayrıca F. Praetorius, sâmî dillerde müşterek bâzı kelimeleri Habeşçe asıllara irca'a çalışt ğı makalesinde (*ZDMG. Äthiopische Etymologien*, s. 61, 615—624), şeytanın, hıristiyânî bir ıstılâh olarak Habeşçe'den Arapça'ya geçtiği görüşünü kat'î sûrette reddetmekte ve bunu bir Arap cin [b. bk.]'ine delâlet eden, câhiliye devrine âit Arapça bir kelime kabûl etmektedir (bk. s. 619). Th. Nöldeke'ye göre, şeytan kelimesi peygamberden çok önceleri Arapça'da mevcut olmuştur (bk. *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg, 1910, s. 42). Nöldeke, kelimenin Arapça'dan Habeşçe'ye geçmiş olduğunu müdâfaa eden F. Praetorius un bu görüşünün ancak hıristiyanlığın yahut yahudiliğin, Habeşistan'a Yemen'den geçmiş olduğunu kabûl etmek şartiyle doğru olabileceğini zikreder ki, tabiatiyle bu da imkânsızdır (bk. *ayn. esr.*, s. 42).

Şayṭān kelimesinin iştikakında müslüman dil bilginleri farklı iki görüşe sâhiptirler. İhtilâf, „*n*" harfinin kelimenin kökünde olup-olmaması mes'elesinden neş'et etmektedir. Bunu, kökün 3. harfi kabûl edenler, kelimenin „birine muhalefet etmek, toprağa girmek, iple bağlamak" gibi mânaları yanında „uzak olmak" mânası üzerinde dururlar ve *fay'āl* vezninde olan kelimenin „Tanrı'dan, rahmetten uzak" kalması dolayısiyle isim olarak şeytana verildiğini ileri sürerler. Onlara göre, kelimenin *al-ṣayāṭīn* şeklinde *Kur'an*'da geçen (bk. II, 102; VI, 71, 112, 121; VII, 27, 30; XVII, 27; XIX, 68, 83; XXI, 82; XXIII, 97 v.b.) cemi şekli, bu görüş için kâfi bir delildir (bk. *LA*, XII, 238, mad. *Ṣ-Ṭ-N*). Şeytanın sıfatı olarak rastlanılan ve onun İbrâhim peygamber tarafından Mînâ'da taşlanmasına bağlanan *racîm* („taşlanmış, kovulmuş"; krş. *Kur'an*, III, 36; XV, 17,34; XVI, 98; XXXVIII, 77; LXXXI, 25) kelimesi de mâna bakımından bu görüşe uygundur. Şayṭān kelimesinin aslında *n* harfinin bulunmadığını kabûl edenler ise, kelimenin „yanmak, helâk olmak" mânasını taşıyan *ṣ-y-ṭ* kökünden geldiğini iddia ederler ki, bu görüşlerinde şeytanın ateşten yaratılmış olması düşüncesi (bk. *Kur'an*, VII, 12; XXXVIII, 76; krş. al-Ġazzālī, *Iḥyā'*, IV, 65; *LA*, XIII, 238; 'Ayn al-ḳużāt al-Hamadānī, *Maktūbāt*, Üniv. kütüp. nr. FY, 1042, var. 124a) hâkimdir. Bu kökten yapılmış *tafa"ala* veznindeki *taṣayṭana* fiili, „şeytan gibi hareket etmek" mânasındadır. Nitekim al-Zaccāc (ölm. 311=923/924), *Kur'an*'daki bir âyetle (XXXVII, 65) ilgili olarak kötü şeylerin şeytanlara benzetildiğini ifâde etmektedir (*LA*, XIII, 238; ayrıca bk. al-Ṭabarī, *Tafsīr*, Kahire, 1321, XIII, 37).

Şeytan'ın tesmiye şekillerinden birisi de İblîs'tir. *Kur'an* (II, 34; VII, 11; XV, 31; XVII, 61; XVIII, 50; XX, 116; XXXVIII, 74/75)'da Âdem'in yaratılışı hâdisesinde, ilk insana secde etmekten imtinâ edenin, İblîs olduğu zikredilmekte ise de, cennetten kovulma hâdisesinin müsebbibi olarak Şeytan geçmektedir (bk. *Kur'an*, 36; VII, 27; XX, 120). Ancak bu iki ismin medlûlleri, arasında fark bulunduğu kabûl edilemez. *Kur'an*'da cennetten kovulma hâdisesinin oldukça teferruatlı hikâyesini VII. sûrede bulmaktayız: İblîs'in, Âdem'e secde etmeyişi dolayısiyle (VII, 11), zemmedilmiş, bakarete maruz kalmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş bir hâlde cennetten tardına (VII, 18) mukabil, Âdem ile Havvâ cennette kalmışlardı (VII, 119). Bunlara, bir ağaç müstesna, cennetin her türlü nimetinden istifâde etmek izni verilmişken (VII, 19) şeytanın onları aldatması ile sonunda yeryüzüne inmelerine

münker olan hâdise cereyan etti (krş. mad. İBLİS).

Dinî an'aneye göre, şeytan bu suretle insana ilk kötülüğü yapmış ve Tanrı'dan onları kıyâmet gününe kadar doğru yoldan saptırma mühletini almıştır (*Kur'an*, VII, 14–16). Şeytan'ın insanları aldatmaktan dolayı göreceği cezâ kıyâmet gününe bırakılmıştır; o bu cezâsını cehennem ateşinde yanarak çekecektir. Şeytan *Kur'an*'da insanı aldatan (IV, 120; XVII, 64; XLVII, 25), doğru yoldan uzaklaştıran (IV, 60; XXVII, 24; XXIX, 38), aralarını bozan (V, 91; XII, 100; XVII, 53), ona Allah'ı bile unutturan (LVIII, 19; krş. Ḳūt al-ḳulūb, I, 112), kötü amelleri süsleyip iyi gösteren (VI, 43; VIII, 48; XVI, 63; XXVII, 24; XXIX, 38; krş. İbn al-Cavzī, *Talbīs İblīs*, s. 38) bir varlık olarak belirmekte ve onun izinde gidilmemesi (II, 169, 208; VI, 142; XXIV, 21), ondan Allah'a sığınmak lâzım geldiği (VII, 200; XVI, 98; krş. *Talbīs İblīs*, s. 35–37) emrolunmaktadır. *Kur'an*, ayrıca şeytana uyanların Allah'a şerik koşmuş addedileceklerini (VI, 121), şeytanın Tanrı'ya karşı nankör olduğunu (XVII, 27), peygamberlerin de şeytanın tesallutundan kurtulamadıklarını (XXII, 52; krş. 'İzzaddīn 'Abd as-Salām b. Aḥmed al-Meḳdisī, *Taflīs İblīs*, Üniv. kütüp., nr. AY, 5515, var. 3b) ve Tanrı'nın bunu bir hikmete mebnî arzulamış olduğunu (VI, 112) bildirmektedir.

Kur'an'da bâzan bir bâzan çok sayıda şeytanın bahis mevzuu olması sonraları mevzû hadîslere (*Ḳūt al-ḳulūb*, I, 113; *Talbīs İblīs*, s. 34) bile, her insanın ayrı-ayrı bir şeytanı bulunduğu şeklinde intikal etmiş ve şeytanın refakatinden hiç bir insan, hattâ yüksek ahlâk sâhibi olan ve şeytanın telkinlerine kanmayan Yaḥyā b. Zakarīyā' bile istisnâ edilmemiştir. Bu arada insanın kendi şeytanı ile münâsebeti, kanı ile olan münâsebetine benzetilmiştir (bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, Kahire, 1313, III, 156, 285, 309; VI, 337; al-Dārimī, *Sunan*, nşr. Muḥammed Aḥmed Dahhān, Şam, 1349, II, 320; İbn Māca, *Sunan*, nşr. Muḥammed Fu'ād 'Abd al-Bāḳī, Kahire, 1372/1373=1952/1953, I, 566; al-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, I/IV, 124; *Talbīs İblīs*, s. 34 v. d.).

Câhiliye devrinde şâirlerin şiir söyleme kuvvet ve kabiliyetini şeytandan aldıkları mümiyetle kabûl edilmekte idi (krş. İ. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen philologie*, Leyden, 1896, I. 106–119; aynı mll., *Die Ginnen der Dichter*, *ZDMG*, XLV, 685–690). Şâirlerin yanından ayrılmayan bu cin veya şeytan tasavvuru, İslâmî devirde de uzun zaman yaşamıştır. Nitekim meşhur şâirlerden Cerîr (ölm. 110=728/729) bizzat kendi şeytanından bahsetmekte olup (*Aġānī*, VII, 58; İbn 'Abd Rabbihi, *al-İḳd al-farīd*, I, 156), al-Farazdaḳ (ölm. 114=732) da yine böyle bir şâir şeytanını zikretmiştir (*Aġānī*, XVI, 146; krş. İ. Goldziher, *aynı eser*). Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī (ölm. 449=1057), Basralı dostu Abu 'l-Ḥusayn Aḥmed al-Nuḳṭī'ye yazdığı mektubunda (bk. İ. Goldziher, *aynı eser*, s. 687 v. d.), her şâirin bir şeytanı olduğuna ve şiirini onun ağzından okuduğuna dâir düşüncenin Araplar arasında yaygın bulunduğundan bahis ve daha ileri giderek, Arapların şeytanlara bir çok isimler verdiklerini zikretmiştir. (İbn Abi 'l-Ḥadīd, *Şarḥ Nahc al-balāġa*, Beyrut, 1374=1954, IV, 612 v. d.). Nitekim al-A'şā (ölm. m. 629)'nın şeytanının ismi Misḥa imiş (bk. I. Goldziher, *aynı eser*, s. 688). Şeytana muhtelif vesilelerle bir çok başka isimler de verilmiştir. Bunlar arasında *Ṭāġūt* ve cinlerin babası mânasına geldiği iddia olunan *Cānn* zikrolunmalıdır. Binâları yerinden oynatmak, Allah'ın niyetlerini gizlice öğrenmek kudretine sahip bir şeytana *Marīd* "âsî", bundan daha fazla kuvvetli olana *'İfrīt* denilirdi. Şeytanların maddî vücudlara sahip olup-olmadıkları veya çok hafif bir maddeden yapılmış bulundukları hu-sûsu münâkaşa edilmiştir. Bunlar umûmiyetle çirkin varlıklar addedilmişlerdir. Hem dişi, hem erkek şeytanların bulunduğu, gerçek mâhiyetlerini meydana vuracak her hangi gayr-ı tabiî bir husûsiyete mâlik olmadan, insan sûretinde görünebilecekleri ileri sürülmüştür. Kâhinlerle, şeytanın peygamberleri, dövme işâretlerinin onun mukaddes kitapları ve yalanların onun hadîsleri ve şiirleri, onun dinî kırâat kitapları olduğu iddia edildiği gibi, mûsikî âletlerinin onun müezzinleri, pazar yerinin onun camii, hamamların, onun evi olduğu söylenmiş ve Allah'ın anılmadığı her şeyin onun gıdası, bütün serhoşluk veren şeylerin onun içkisini ve kadınların da onun avlanma mevzuunu teşkil ettiği ileri sürülmüştür. Yine hastalıkların, bilhassa vebanın şeytanın silâhı olduğu da nakledilmiştir. İslâmî düşünüşe göre, şeytan, insanlar üzerinde mutlak bir kudrete sahip değildir. O, elde ettiği başarıyı sâdece hilekârlığına borçludur ve bu başarısını da tamâmiyle istismar edemez. Çünkü Allah'tan korktuğu için insanları kandırdıktan sonra onları yarı yolda ve kendi başlarına bırakır.

Mutasavvıfların şeytan hakkındaki düşünceleri diğerlerine nazaran oldukça farklı ve müsâmahalıdır. Bunlardan meselâ Abū 'Abd Allāh al-Ḥāriṯ b. Asad al-Muḥāsibī (ölm. 243=857)'ye göre şeytan insanla uzun zaman yakın bulunduğundan onun bütün sırlarını öğrenmiştir; fakat kudreti de hudutludur; (krş. Je-

sef Van Ess, *Die Gedankenwelt des Ḥārit b. Asad al-Muḥāsibī*, Bonn, 1961, s. 56—61). Diğer taraftan bâzı mutasavvıflar, bu arada meselâ al-Ḥallâc (ölm. 309=922) şeytanın insana secde etmemesini onun lehinde bir hareket olarak mütâlea etmektedir ki, bunu da umûmiyetle vahdaniyeti zedelemek hususunda çok titiz davranan sûfî temayülünün bir tezahürü saymak mümkündür (Muhtelif sûfîlerin şeytan hakkındaki görüşleri için krş. H. Ritter, *Das Meer der Seele*, Wiesbaden, Leyden, 1955, s. 538 v. d., 543 v. d.; L. Massignon, *Essai*, 278). Bu sûfîyâne görüşlerin, sonradan Yezîdî 'lerin şeytana aşırı bağlılıklarında müessir olduğu da ileri sürülmüştür (bk. 'Ayn al-Ḳużāt al-Ḥamadānī, *Maktūbāt*, Üniv. kütüp., nr. FY, 1042, var. 141b, 179a; krş. Aḥmed Tîmûr Paşa, *al-Yazīdiya*, Kahire, 1352, s. 61; 'Abbās al-'Azzāvī, *Tārīḫ al-Yazīdiya*, Bagdad, 1353, s. 33). Yezîdî 'lerin görüşlerindeki aşırılıklar, İbn Taymîya (ölm. 728 = 1328)'nin de işâret ettiği gibi, onların nazarlarında en büyük şeyh olan 'Adî b. Musâfir (ölm. 558=1162)'in vefatından sonra belirmişti. Yezîdî 'lerin pek müfrid davranışları arasında tel 'in yasağı (*muḳāṭa'at al-la'n*) oldukça şumûllüdür. Msl. *la'n* kelimesinin ve müştaklarının söylenmeleri dahi yasaktır. Onlar şeytan ve İblîs yerine *Ṭāvūs malak* yahut *Ṭāvūs al-malā'ika* derler (bk. 'Abbās al-'Azzāvî, *ayn. esr.*, s. 51 v. d.). Yezîdî 'lerin bu nevi tutumları, şathiyatın da tesiriyle, tedrîci bir şekilde şeytana ibâdet hâlini almıştır (bk. *ayn. esr.*, s. 53 v. d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Câḥiz, *Kitāb al-ḥayavān* (krş. v. Vloten, *WZKM*, VIII); Sa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*; Ṭabarî, I, 78; al-Ġazzālî, *İḥyā'*, III, 20 v. dd.; al-Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*; al-Mas'ūdî, *Murāc al-ẕahab*, Paris tabı, III, 321; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, s. 120; A. Jeffery, *Foreign vocabulory of the Qorān*, s. 187—190.

(A. S. FURAT.)

ŞEYYÂD. ŞAYYĀD, XIII.—XVI. asırlar arasında İran ve Türkiye'de husûsî bir kullanış sâhası bulmuş ve delâlet ettiği hakikî mâna, sonraları lâyıkiyle anlaşılamamış bir tâbir dir. İzâhı eski ve yeni müellifleri ihtilâfa düşürmüş olan bu kelime, Fars lugatlerinde gösterilen „yalancı, hilekâr, mürâî" karşılığından çok farklı mânalar taşıyıp, hakikatte XIII.—XIV. asırlarda mevlevîler arasında yüksek sesle manzûmeler inşâd ve teganni eden bir nevî *guyanda*, daha sonraki asırlarda ise, bilhassa kıssahan gibi mânalara delâlet etmiş iken, ya sâdece yalancı, sahtekâr v.b. karşılığı, yahut da serseri dervîşlere, ve bâtınî bir dervîş zümresine verilen bir ad zannedilmiştir. Şeyyâd, sülâsîsinde „duvarı sıvamak", if'âl vezninde „binâyı yahut duvarı yüksek yapmak, bir şeyi yüksek sesle çağırmak" mânalarından başka, daha sonra mecâzî olarak „bir kimseyi yüksek sesle alenen medhedip nâmını yüceltmek ve yahut tersine aynı şekilde takbih ve zemmetmek; târif etmek, helâk etmek" gibi çeşitli mânalar ifâde eden *ṣ-y-d* kökünden ism-i fâilin mubalağalı bir şeklidir (bu masdarın kullanılış şekli ile aldığı diğer mânalar için bilhassa bk. al-Zabîdî, *Tāc al-arūs*, II, 393 v.d.; Fîrûzâbâdî, *Ḳāmūs*, İstanbul, 1265, trc. Âsım Efendi, I, 631; E. W. Lane, *An arabic-english lexicon*, London, 1872, IV, 1629 v.d.). Ancak böyle bir kelime Arapça'da tasmmüm etmemiştir. Kelime Arapça olmasına rağmen, Arap dilinde tanınmadığı için Arap mütercimler *Gulistān*'da karşılaştıkları bu *şayyād* sözü yerine, başka bir Arapça kelime aramak ihtiyacını duymuşlar, bunu *„kāzib"* (Cibrā'il b. Yûsuf al-Muḫalla, *Tarcamat al-Culistān*, Bulak, 1263, s. 50), yahut „çok yalancı" mânasına *„daccāl"* (Muḥammed al-Furātî, *Ravżat al-vard*, Şam, 1381=1961, s. 32) gibi kelimelerle karşılamağa çalışmışlardır. Bunun, klasik Arap lugatlerinde tesbit edilmemiş kelimeler meyânında, Fars lugatlerindeki mânası ile ele alındığına da şâhid oluruz (E. Fagnan, *Additions aux dictionnaires arabes*, Cezayir, 1923, s. 93).

XIII. asırda Sa'dî 'nin *Gulistān* 'ı (656=1258) ile daha sonra Ḥamd Allāh Mustavfî 'nin *Tārīḫ-i guzīda* (735=1334/1335)'si, Aflâkî 'nin *Manāḳib al-'ārifîn* (754=1353)'i gibi mâruf ve çok okunan eserlerde geçtiği hâlde, Fars dilinin *Burhān-i ḳāṭi'* (1062=1652), *Farhang-i Şu'ūrî* (1092=1681), *Bahār-i 'Acam* (1152=1739/1740) gibi büyük ve mûteber lugatlerinde kaydolunmayan şeyyâd kelimesi, ancak yakın zamanlarda te'lîf edilen lugatlerde yer alabilmiştir. Bu kelimeyi, şark ve Avrupa müelliflerinin Fars dili için tanzim ettikleri lugatlerde bulamadıklarını söyleyen N. Semelet (*Gulistan ou le parterre-de-fleurs*, Paris, 1834, s. 160, not 256) ve Ch. Defremery (*Gulistan ou le parterre de roses*, Paris, 1858, s. 85, not 1), Sylvestre de Sacy 'nin bir notuna dayanarak tercüme ve îzah ederler.

XIX. asrın başında *Ġiyāṣ al-luġāt* (te'lîfi 1828)'de yer alabilen *şayyād* sözü, burada gösterilen mânası ile sonraki Fars lugatlerine geçer. Bununla berâber *Farhang-i Nāṣirî* (nşr. 1288), *Farhang-i Niẓām* (nşr. hş. 1313=1934) gibi büyük lugatlerin de bu kelimeyi kaydetmediği görülür. Avrupalı lugat müellifleri içinde S. de Sacy 'nin notundan istifade ederek

önce Vullers (1864), onu tâkiben Zenker (1876) ve Steingass (1892) kelimeyi kayıt ve Fars müelliflerinin lugatlerinde bulunmayan bâzı mânalar ilâve etmişlerdir (aş. bk.).

Lugatlerde gösterilen „sahtekâr, yalancı" v.b. mânalara uymadığı için tarihî metinlerde *şayyâd* tâbiri ile karşılaşan müellifler, kelimenin îzâhında tereddüte düşmüşlerdir (msl. bk. B. Dorn, *Auszüge aus mahammedanischen Schriftstellern*, Petersburg 1858, s. 370, bilhassa s. 18; J. P. Desmaisons, *Dictionnaire Persan-Française*, Roma, 1910, II, 400; Aflâkî, *Les Saint des derviches tourneurs*, trc. Cl. Huart, Paris, 1922, II, 225, not 1).

Şeyyâd sözünün „yalancı, sahtekâr" v. b. gibi mânalar ile tanınmasında, *Gulistân*'da söylediği her şey yalandan ibâret olan bir şahıs için kullanılmış olması ile, Farsça'da „yalan, riyâ, gösteriş" mânalarını taşıyan bir *şayd* kelimesinin (*Burhân-i Ḳâtı'*, nşr. Muḥammed Mu'în, Tahran, 1331, II, 1320) mevcûdiyetinin te'siri olmuştur. Arapça'daki aslı ile mâna alâkasını tesbit edemeyen Vullers ve Desmaisons onu hem Arapça, hem Farsça gösterirler. Zenker ise, bu kelimeyi doğrudan-doğruya Farsça kabûl eder. Şeyyâd'ı Farsça *şayd* kelimesinden gelmiş addedenler de vardır (msl. Hikmet İlaydın, *Bostan tercümesi*, İstanbul, 1950, s. 378). Bu, şeyyâdın, Farsça *şayd* kelimesinin *fa"âl* veznine uydurulmak sûretiyle Arapça kaideye göre teşkil edilmiş bir mübalâga şekli olarak alınması demektir. „Riyâ, tasannû" mânasında Farsça *şayd* kelimesinin *al-şîġa* sûretinde muarreb bir şeklinden bahsedilirse de (al-Sayyid Addîşîr, *Kitâb al-alfâẓ al-fârisiyyat al-mu'arraba*, Beyrut, 1908, s. 105), Arapça'da zâten kullanılan bir kelime olmaması bakımından, *şayyâd*'ın Farsça'dan muarreb bir kelime addi ihtiyatla karşılanması gereken bir mütâlea teşkil eder. Aşağıda gösterileceği üzere, asıl medlûlleri bakımından *şayyâd*'ın Arapça *şayd* masdarındaki „sesi yükseltmek" mânası ile münâsebetli bulunması cihetinden de bu görüşü benimsemek güçtür.

Şayyâd sözündeki ihtilâl ve îzahlar *Gulistân* metin, tercüme ve şerhlerinde açıkça görülmektedir. Kelime mânasında gösterilen tereddüd, metne de te'sir ve böylece *Gulistân*'ın bir kısım nüshalarında *şayyâd*, *sayyâḥ* şekline inkılâb etmiştir. Metnin ilmî bir neşrini yapan 'Abd al-'Aẓîm Garakânî, kelimeyi *şayyâd* olarak tesbit eder ve ona Fars lugatine uyarak „hilekâr ve dolandırıcı" mânasını verir (*Kitâb-i Gulistân*, Tahran, hş. 1310, s. 53). *Gulistân* için tertip edilmiş bâzı hususî lugatlerde de bu kelime gösterilmemiştir (msl. bk. *Lugat-i Gulistân*, Topkapı, Ahmed III. kütüp., nr. 2754; Cunayd 'Abd Allâh al-Müsavî, *Farhang-i Gulistân*, *Bûstân* sonunda, taş-basma, ts.). Gulistân'ın Sayf-i Sarâyî tarafından yapılan, en eski tercümesinde (793=1391) kelimenin „seyyah" olarak geçmesi (*Gülistan tercümesi*, nşr. F. N. Uzluk, Ankara, 1954, faksimile, s. 81) metne âit bir nüsha farkı ile ilgili olmalıdır. Kadı Manyas-oğlu tercümesi (833=1429/1430; Üniv. kütüp. nr. TY 3010. var. 90b) ile daha sonraki bâzı eski tercümelerde (Hoca Sa'deddin-zâde Es'ad, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3796, var. 95a; matbû: İstanbul, ts., s. 125; Sûdî, Topkapı, Koğuşlar kütüp., nr. 931 var. 68a; mütercimi meçhul, Üniv. kütüp, nr. TY 1810, var. 48a) mânasının gösterilmesi cihetine hiç gidilmeden, *şayyâd* kelimesi aynen tekrarlanmıştır. XIX. asrın sonuna doğru yapılmış olan tercümelerde ise, lugatlerin te'siriyle, *şayyâd* için yalancı (*kaẕẕâb*) karşılığı kabûl olunmuştur. (msl. Ahmed Sâib ve İzzet, *Tercüme-i Gülistân-ı Sa'dî*, İstanbul, 1292, s. 54; *Zübde-i Gülistân*, İstanbul, 1296, s, 96; Tayyar, *Rehber-i Gülistan*, İstanbul, 1308, s. 156). Bu devre âit diğer bir tercümede de yine aynı mâna ile ilgili olarak mütercim Âsım Efendi'nin *şayd* kelimesinde gösterdiği „sûret uğruluğu" tâbirine (*Burhân-i Ḳâtı'*, trc., İstanbul 1214, s. 544) uyulup, „sûret uğrusu" karşılığı kullanılmıştır (Mehmed Saîd, *Mülistân*, İstanbul, 1291, s. 51). Daha evvele ait tercümelerin birinde „'âbid, zarrâḳ 'âbid" (Muhammed Sâmî, *Gülfeşân*, Üniv. kütüp. TY, 3029, var 25a), çevireni meçhul bir tercümede „zarîf kişi" (Üniv kütüp. TY, 1794, var. 46a) olarak gösterilmesine mukabil, yine mütercimi bilinmeyen 976 (1568/1569)'da istinsah edilmiş bir tercümede ise, *şayyâd*'a „edepsiz" mânası verilmiştir (Belediye kütüp., M. Cevdet yazmaları, nr. K. 322, s. 98). Eserin günümüzdeki tercümelerinde Kilisli Rifat, *şayyâd*'ı „murâî, hilekâr" mânaları yanında „kıssahan" (*Gülistan*, İstanbul, 1943, s. 47), başka mütercim de „meddah" olarak alır (Hakkı Eroğlu, *Gülsuyu*, Niğde, 1949, s. 56).

Şeyyâd kelimesinin bir tâbir olarak eski ve yeni Fars dili lugatlerine geçmemiş olan hakikî mânaları XVI. asırda *Gülistan*'ı şerh eden Türk müellifleri tarafından tesbit olunmuştur. Ya'ḳûb b. Sayyid 'Alî (ölm. 931=1524/1525), bunun bir meslek ve san'at olduğunu belirten *şayyâdî* (şeyyâdlık) tâbirini kullanarak, meclis ve mahfillerde bu san'atı icrâ eden zarîf kimseye şeyyâd dendiğini kaydeder (*Şarḥ al-Gulistân*, Âtıf Efendi kütüp., nr. 2185, var. 29a, Süleymaniye, Fâtih kütüp, nr. 3985, var. 42a). Aynı îzâha iştirâk eden Sürûrî (957=1550) de fazla olarak *şayyâd*'ın İran ve Türkiye'de kullanılan bir tâbir olduğunu ilâve eder (*Şarḥ*

al-Gulistān, Üniv. kütüp., nr. AY 2902, var. 58b). Daha sonra Şem'î (ölm. 1000=1591/1592) kelimenin daha vâzıh ve etraflı bir îzâhını yaparak onun *kezzab* (yalancı) mânasından başka „k i s s a h a n" demek olduğunu, *Gulistān* 'daki kullanılışı ile ise „zarîf" ve „nuhsind" (= zarifin müterâdifi) mânalarını ifâde ettiğini belirtir (*Şerh-i Gülistan*, Topkapı hazîne kütüp., nr. 842, var. 552; ayrıca, *Sûdî şerhi* kenarında, İstanbul, 1293, s. 174). Bu müellifleri tâkiben Sûdî (1004=1595/1596), Sürurî ve Şem'î 'nin îzâhlarını red ile *şayyād* 'ın asıl mânasının mürâî (*zarrāk*) olduğunu ileri sürerse de (*Şerh-i Gülistan*, İstanbul, 1249, s. 174; İstanbul, 1293, s. 174) kelimenin en geniş îzahını yapan Kefeli Hüseyin (1005=1596/1597), kıssahanlara *şayyād* dendiğini kaydettikten başka, bunun *ma'rakagir* („mukallid, hokkabaz, maskara, canbaz, oyuncu") kısmına verilen bir isim olduğunu da belirtir. Ayrıca seslerini yükselterek hengâmegirlik (*ma'rakagir* 'in müterâdifi) yapan *nuhsind*, *makkār* ve *muzaḫraf* („göz boyayıcı, geveze") 'lere *şayyād* denmesinin, Arapça „şayd" kelimesinin delâlet ettiği „sıvayacak madde" ve *şayd* masdarındaki „sesi yükseltmek" mânaları ile alâkalı olduğunu işâret eder (*Şerh-i Gülistan*, Âtıf Efendi kütüp., nr. 2180, var. 109b; Üniv. kütüp., nr. TY 3243, var. 90a).

XIX. asırda bâzı Avrupalı müellifler tarafından *şayyād* kelimesine İranlı lugat müellifleri ve şârihlerce işâret edilmemiş bulunan „dervîş, seyyah" mânaları da ilâve olunmuştur. Önce S. de Sacy, Mirḫond (ölm. 1498) 'un *Rawżat al-ṣafā*' 'sı ile Ḫvândmīr (ölm. 1535) 'in *Ḥabīb al-siyar* 'inde *şayyād* 'ın müterâdifi olarak „müteşeyyid" kelimesinin geçtiğini haber vermiş (*Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, Paris, IX, 193), Vullers (*Lexicon Persico-Latinum*, Bonn, II, 1136) de, *şayyād* ve *şayd* maddelerinde bakılmasını işâret ettiği „müteşeyyid" maddesinde, S. de Sacy 'nin îzâhâtına dayanarak bunun yalancı — ve seyyah dervîş mânasına geldiğini kaydetmiştir (krş. Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Leipzig, 1876, II, 554; Steingass, *Persian-English Dictionnary*, London, 1892, s. 771). Ayrıca S. de Sacy 'nin notundan haberdar görünmeyen B. Dorn (*göst. yer.*) sonra Vullers 'in de işâret ettiği *Tārīḫ-i 'ālamaray-i 'Abbāsī* 'deki kayıt münâsebetiyle şayyād 'ın bir nevî dervîş mânasına geleceğini söyleyerek Mirza Kezem-Beg 'in şiîbî îzâhatından naklen, — fakat *şayyād* ile *şaydā* 'yı birbiri ile karıştırıp—İran 'da vaktiyle fesat çıkarmış şaydâiyān diye bir dervîş tâifesinin bulunduğundan bahseder.

Nihâyet Fuad Köprülü *şayyād* kelimesine mutlak surette „dervîş, serseri dervîş" mânasını izâfe etmiştir. Şeyyâd Hamza [b. bk.] adında eski bir Türk şâirinin lekabını teşkil etmesi münasebetiyle, bu tabirle husûsî sûrette meşgul olan Köprülü (*Selçukiler devrinde Anadolu şâirleri, 1. Şeyyâd Hamza. Türk yurdu*, 1340, I, nr. 1, s. 30 v. d.; ayn. mll., *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926. s. 308 v. d.; *E I*, mad. *Shaiyād*) *şayyād* 'ın şehir-şehir, kasaba-kasaba gezen bâtınî dervîşlere verilen bir isim olduğunu ve bâtınî dervîş zümrelerine âit kalender, haydarî, abdal, tâbirlerinin bir müterâdifi olduğunu kat'iyetle iddia etmiştir. Bu tâbiri dervişlik ve tasavvufla ilgili göstermek için Arapça *şayd* masdarındaki „helâk eylemek" mânasını alarak *şayyād* 'ın „nefsini helâk eden; Hak yolunda vücudunu ifnâdan çekinmeyen; yüksek sesle dâima Hakk 'ı zikreden kimse" olduğu mânasını vermek istemiş ve çok acele bir tâmime giderek Tayyar Efendi 'nin *Rehber-i Gülistan* 'ında *şayyād* 'a „kezzâb" denilmesinin, bunun sûfiler hakkındaki eski tâbirlerden *'ayyār* 'ın bir müterâdifi olmasından ileri geldiğine hükmetmiştir. Ancak bütün bu iddialarına mukabil, Fuad Köprülü şayyād 'ların XIII.—XVI. asırlar arasında Anadolu 'da bir bâtınî dervîş zümresi olduğunu tevsik edecek tarihî deliller göstermemiştir. Şayyād 'ların, bâtınî zümrelerle müşterek, gerek yaşayış şekli, gerek itikad bakımından onlardan farksız bir şûbe olduğunu ve XVI. asırda da mevcûdiyetlerinin devam ettiğini belirten bir kayıt olarak zikrettiği Fakirî 'nin *şayyād* hakkındaki tavsifleri ise, hakikatte değil bâtınîlik, alelâde dervîşlik ile dahi ilgili en ufak bir işâreti ihtivâ etmeyip, doğrudan-doğruya kıssahan tipinin târifinden ibârettir. Köprülü, Aflâkī 'den, yine iddialarını te'yid edecek hiç bir tarafı bulunmayan Şayḫ 'Abd al-Raḥmān-i Şayyād 'a dâir kaydı zikretmekle kalmış, orada şayyād 'ların bâtınî ve serseri bir dervîş zümresiyle her hangi bir alâkası bulunmadığını gösteren kayıtları nazar-i itibâre almamıştır. Fakirî 'nin ifâdesini muhtevâsı dışında tamâmen indi bir tefsire tâbî tutan F. Köprülü 'yü bu kanâate sevkeden başlıca âmil, Zenker ve Steingass 'ın lugatlerinde verilen mâna ile bilhassa Lâmi'î 'nin *Letâif*, (Üniv. kütüp., nr. TY 762, var. 40a) 'indeki, bir takım uydurma kerâmetlerinden bahsedip şeyhlik taslayan, berâberinde bir şâgirdi ile kalender zümresinden bir dervîş gibi sırtında yükü olduğu halde köyden-köye dolaşan, lâubalî ve serseri-meşrep Şeyyâd Hamza nâmında bir şahsa âit fıkra olmuştur. F. Köprülü 'nün bu kanâatinde B. Dorn 'un *şayyād* 'ın bir nev'

derviş zümresi olduğuna dâir notunda haydarî ve ni'metî derviş zümrelerinden bahsolunmasının da te'sirî olduğu söylenebilir.

Daha sonra *şaygād*'ın „sıvacı, çok sıvayıcı" mânasına geldiğinden, aynı zamanda bugün bilinmeyen bir meslek adı olması ihtimâlinden bahsedilmiş (Şeyyâd Hamza, *Yusuf ve Zeliha*, nşr. Dehri Dilçin, İstanbul, 1946, s. 7 v.d.), Feridun Nâfiz Uzluk tarafından ise, bunun mevlevî dergâhında *maṭrib* denilen saz ehlinin daha önceki bir ismi olduğu öne sürülmüştür. (*Şeygād sözü hakkında araştırma*, *D T C F D*, Ankara, 1949, VIII, nr. 4, s. 587—592).

Kelimenin Türkiye sâhasında mâna bakımından tarihî seyrini tâkip ettiğimizde, daha XIII. asırda Anadolu'da *şaygād* ünvânını taşıyan muhtelif şahsiyetlere rastlanmaktadır. Nitekim Aflâkî, 754 (1353)'te tamamladığı eserinde Mevlânâ Celâleddin ve ilk halîfeleri çevresinde bulunan *şayyād*'lardan bahseder. Bunlar arasında Şeyḫ 'Abd al-Raḥmān-i Şayyād (bk. *Manāḳıb al-'ārifīn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1959, I, 146), Âyinedâr-ı Konevî'nin oğlu Hüsâmeddin ile Saîd adlı diğer bir *şaygād* (*ayn. esr.*, II, 930, 990) zikredildiği gibi, Mevlânâ'nın halîfesi Çelebî Hüsâmeddin (672—684 = 1273—1285)'in dergâhında vazîfeliler arasında *şayyād*'lar (*şaygādān*) adında bir sınıfın bulunduğu da kaydolunmaktadır (*ayn. esr.*, II, 777). Yine, 793 (1390/1391) tarihinde tanzim edilmiş bir siyâdet icâzetnâmesinde başta çelebî, müftî, kadı olmak üzere diğer ileri gelen şahsiyetlerin isimleri arasında şâhid olarak *şaygād* lekabını taşıyan meşâyihden 5 şahsın imzâları bulunmaktadır. (F. Nâfiz Uzluk, *ayn. esr.* s. 590—592). Bundan başka bu çağda Şeyyâd Hamza ve daha sonra Şeyyâd İsa gibi bâzı Türk şâirleri de bu lekabı almışlardır.

XVI. asırda *şaygād* sözünün „kıssahan" mânasına geldiği görülüyor. Babaî geçen şâirler gibi, bu asra mensup diğer Türk müelliflerî de bu kelime ile kıssahan'ı ifâde etmişlerdir. Fakîrî, 941 (1534)'de te'lîf ettiği *Risāle-i ta'rîfāt* (Üniv. kütüp., nr. TY 3051, var. 16b)'ta *şaygād*'ı nâralar atarak, mübâlağalı bir sûrette 'Alî ve Ḥamza'nın cenklerini anlatan bir kimse olarak târif eder ki, bu tam bir kıssahan tipinin ifâdesidir. Fakîrî'nin ondan çok önce ışık, kalender, haydarî gibi, devrinin bâtınî derviş zümrelerine tahsis ettiği fasıllarda zikretmeyerek *şayyād*'ı, „yalancı"ya âit târifi tâkiben, nakkaş, canbaz, hokkabaz, güyende ve neyzen gibi san'at erbâbını içine alan bir silsile meyânında bahis mevzuu etmesi yanında, daha baş taraflarda târifini yaptığı „meddah"ı da bir san'at ehli ve meslek mensûbu olarak değil, tanıttığı zemmâmın peşinden, ona zıt bir huy ve seciye sûretinde ele alması, anlattığı kimsenin bir kıssahan olduğunu bütün sarahâtiyle meydana koyar. Aynı şekilde şâir Zâtî (ölm. 953=1546) de *şaygād*'ı kâsebâz, soytarı, âteşbâz, canbâz gibi çeşitli hüner erbabı arasında kıssahanın peşi-sıra zikrederek çok hikâye söyleyen bir kimse olarak kaydeder (*Macma' al-laṭā'if*, *Külliyât-ı Zâtî*, Süleymaniye, Lala İsmail kütüp., nr. 443, var. 347b). Müverrih Âlî de 995 (1586/1587)'te te'lîf ettiği eserinde *şaygād*'ı kıssahan ile birlikte ve onun âdeta bir müterâdifi olarak zikretmektedir (*Mavā'id al-nafā'is fī ḳavā'id al-macālis*, İstanbul, 1956, s. 84). Dervişlerle 40 senelik bir ülfeti olup onların her zümresini yakından tanıdığını bilhassa belirtmiş olan (*ayn. esr.*, s. 181) müverrihin, *şaygād*'ı dervişlere tahsis ettiği fasılda bahis mevzuu etmeyip, dervişlerle hiç alakası olmayan kimselere âit bir başka fasılda ele alması, eserinde ışık, kalender, haydarî gibi çeşitli derviş zümrelerine müteaddid defalar temas ettiği hâlde bir defa dahi onlarla birlikte zikretmemesi, *şaygād* tâbiri ile bâtınî derviş şûbeleri mensupları arasında her hangi bir münâsebet bulunmadığını bir kere daha gösterir. *Şaygād* kelimesinin çeşitli mânalarını tesbite çalışan XVI. asır Türk şâirleri ile müelliflerinin, *şaygād*'ın bâtınî bir derviş zümresini ifâde ettiğinden habersiz kaldıklarını düşünmek mümkün değildir. Hele Vâḥidî'nin bu asrın başında Türkiye'de mevcut kalender, abdal, haydarî, câmî, edhemî ve bektaşî gibi bâtıî derviş zümrelerinin yaşayış ve itikatlarının îzâhına tahsis edilmiş olan *Menâḳıb-i Hâce-i Cihân* (te'lîfi: 909= 1503) adlı eseri ile asrın son yıllarında Karaḳaş-zâde Ömer Efendi'nin buna bir az daha genişletilmiş bir tekrarı olan *Nūr al-hadā li-man ihtadā* adlı kitabında hiç bahis konusu edilmemesi, *şaygād*'ın bâtınî bir zümreyi ifâde eden bir ad olduğu mütâlaasının esassızlığına kat'î bir delil teşkil eder.

Müverrih Âlî, *şaygād* ve kıssahanları yok yere yalan söyleyip, dinleyicileri inandırmak için yeminler eden kimseler olarak tavsif etmektedir. Kefeli Hüseyin'in de „mekkâr" ve „muzehrif" gibi tavsiflerle bunların yalancılık ve göz boyayıcılıklarına işâret ettiğini biliyoruz. Fakîrî'nin, *şaygād*'ı hemen „yalancı"nın târifinden sonra ele alması da yine bu cihetle ilgilidir. *Şaygād* ve kıssahanların yalancılık ile tavsif edilmeleri, mübalâgalarla süsledikleri akıl almaz mâcerâler anlatmaları ve bunları yeminler ve sadlarla etraflarına inandırmağa çalıştırmalarındandır. XIII. ve XIV. asırlarda mevlevî muhitinde şeyhlere, temâyüz etmiş

bâzı şahsiyetlere alem olmuşken, *şayyâd*'ın XVI. asırda, yaşayış tarzları ve seciyelerinden müsbet dille bahsedilmeyen „şehir oğlanları sûfehâsı", yalancılığı meslek edinmiş olanlar, „ma'rekegîr makulesi" gibi sınıflar arasında sayıldığını Âlî ve Kefeli Hüseyin'deki kayıtlar göstermektedir. Lâmi'î'nin *Letâif*'indeki Şayyâd Hamza da böyle yaşayış ve meşrepte bir şahıstır.

Dağınık kayıtlardan ortaya çıkan netice, mâhiyeti zaman zarfında ne kadar değişir sedeğişsin, *şayyâd*'ın bir dinleyici topluluğu içinde yüksek sesle bir hüner icrâ eden kimse olduğudur. *Şayyâd* en bâriz vasfı ile her şeyden önce bir meclis adamıdır. Yüksek ses ve bir topluluk huzûrunda faâliyette bulunmak *şayyâd* mefhumunda mündemic iki unsurdur. Aflâkî'deki kayıtlarda bu husus dâima göze çarpar. Şeyh 'Abd al-Raḥmân-i Şayyâd semâ'da coşup nâralar atan biri olarak tavsif olunduğu gibi, Aflâkî'nin nâdir bulunan bir *şayyâd* diye bahsettiği dostu Hüsâmeddin de gazeller okuyup etrafına neş'e veren bir kimse sûretinde anlatılır. Hele Mevlâna dergâhında hâfız, müezzin, mesnevîhân ve gûyendeler içinde bir sınıf olarak zikrolunmaları, *şayyâd*'ların işlerinin tamâmen ses ile alâkalı olduğunu meydana koyar. Fakîrî de *şayyâd*'ın nâralar atan bir kimse olduğu hususunu bilhassa belirtmiştir. *Şayyâd*'ın müterâdifi sûretinde işâret olunan „ma'rekegîr", „hengâmegîr" tâbirlerinin şümûlü içinde kıssahan, *nukḳâl*'den başka mukallid, soytarı, hokkabaz gibi yine sesini yükselterek san'atlarını icrâ eden hüner ehlinin bulunduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Bütün bu îzahat *şayyâd* kelimesinin, türediği *şayd* masdarındaki „sesini yükseltmek" mânası ile nasıl sıkı bir alâkası bulunduğunu açıkça göstermektedir. Mâhiyetleri devirler içinde değişse de, yüksek sesle san'at icrâ eden bâzı hüner ehillerine *şayyâd* denmesi bundan dolayıdır. Her hangi bir tasavvufî telâkkî olmaksızın, yüksek sesle ilâhîler okuyup dolaşmalarından dolayı gezginci dervişler için de bir ara *şayyâd* sözünün kullanılmış olması mümkündür.

Şayyâd kelimesi, yerine kıssahan, meddah v. s. gibi başka kelimeler kullanıldığından XVII. asırdan itibâren Türkçe metinlerde metrûk bir hâle gelmiş, bu yüzden Türkiye'de tertip edilmiş eski ve yeni lugatlere hiç geçmemiştir. XVII. asır başında (1029=1620) İran'da fesat çıkarmış Gîlânlı *şayyâd* şeyhlerin (*şayḫân-ı şayyâd*) zikri geçmektedir (İskender Bey Türkman, *Târîḫ-i ālam-ārāy-i 'Abbâsî*, nşr. İrac Afşâr, Tahran, 1335 hş., II, 953). Aralarında birisinin kendisini Mehdî'nin elçisi ve nâibi olarak gösterdiği bu şeyhlerin *şayyâd* sıfatiyle zikredilmeleri, kelimeye İranlı müelliflerce verilen „sahtekâr" mânası dolayısiyledir.

Şayyâd kelimesinin tarihî seyri içinde, bir tâbir olarak aldığı mânalar İran'da neşrolunan en yeni lugatlerde henüz kaydedilmemiştir (msl. bk. Muḥammed Pâdişâh, *Farhang-i ānandarāe*, Tahran, 1336 hş, IV. 270; Amîr Calâl al-Dîn Ġaffâr, *Farhang-i Ġaffârî*, Tahran, hş. 1336, III, 701; Ḥasan 'Amîd, *Farhang-i 'Amîd*, 1345 hş., s. 681).

Bibliyografya: Metin içinde verilmiştir. (ÖMER FARUK AKÜN.)

ŞEYYÂD HAMZA. ŞAYYÂD ḤAMZA, eski Anadolu Türk şâirlerinden. Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemekle berâber, Bursalı Lâmiî Çelebî (ölm. 1529)'nin *Latâif*'inde [bk. msl. İstanbul, Üniv. kütüp., nr. TY. 762, var. 40a; *Latâif*'ten naklen: F. Köprülü, *Selçûklîler devrinde Anadolu şâirleri*, I. *Şeyyâd Hamza*, *Türk Yurdu* (İstanbul, 1340), I, seri 2, s. 28 v.d.; F. Nâfiz Uzluk, *Şeyyâd sözü hakkında araştırma*, *BTCFD*, 1949, VII, sayı 4, s. 590 v.d.] nakledilen iki fıkraya göre, Nasreddin Hoca ile muâsır olarak gösterildiği için, milâdî XIII. asırda yaşadığı tahmin edilmektedir. Şeyyâd Hamza'nın umûmiyetle dinî ve tâlimî bir hüviyet taşıyan manzûmelerindeki ciddî ve nezih havaya pek uymayan bu açık-saçık iki fıkradan başka, bir de milâdî XVI. asırda yazılmış bir fıkra külliyâtında (Elmalı Halk kütüp. yazma nr. 2980, var. 20b—21a; bk. Ahmed Ateş, *Burdur, Antalya ve havâlisi kütüphânelerinde bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça bâzı mühim eserler*, *TDED*, II, sayı 3—4, s. 177 v.d.) Bagdad'a giderken, ıstılâhlı konuşmaya özenen eşekçilerin muhâveresini duyarak, hayrete düşüp geri dönen bir Şeyyâdî Hamza'dan bahsedilir. Şâirin doğup yaşadığı yer mâlûm olmamakla berâber, kızı Aslı Hatun'a âit bir kitâbenin (bk. Rıfkı Melûl Meriç, *Akşehir türbe ve mezarları kitâbeleri*, *TM*, 1935, V, 179; ayn. mll., *Şeyyâd Hamza'nın kızına âit mezar taşı*, *Taşpınar Mec.*, sayı 8) Akşehir mezarlığında bulunduğuna bakılarak, babasının da bu havâlide yaşamış olduğu söylenebilir.

Şeyyâd [b. bk.] kelimesi üzerinde yapılan araştırmalara göre, daha çok milâdî XIII.—XIV. asırlarda yüksek sesle manzûmeler okuyup dinleyenleri coşturan kimselerin taşıdığı bu ünvânın, ayrıca Mevlâna dergâhında *mutrib* ve *gûyende*'ler arasında bir sınıfa verildiği ve nihâyet mevlevîliğe mensub kimselerce bir lekap olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim XIV. asırda Şeyyâd İsâ adında diğer

bir Anadolu şâirinin, başta Mevlâna ve Sultan Veled olmak üzere, onlara yakın, ulu kişilere bağlılığını ifâde eden beyitleri de bu kanâati kuvvetlendirmektedir. Ancak, bu arada Şeyyâd Hamza'nın şimdiye kadar bilinen manzûmelerinde Mevlâna veya mevlevîliğe dâir her bangi bir kaydın bulunmadığını belirtmek gerekir.

Şeyyâd Hamza'yı edebiyat âlemine ilk defa tanıtan F. Köprülü (*Anatolische Dichter in der Seldschukenzeit, I. Šejjād Ḥamza, K C A*, Budapest, 1922, I. sayı 3, s. 183—189; t. trc. ayn. mll., *göst. esr.* s. 27—34; ayrıca, bk. ayn. mll., *EI*, md. *Shaijād Ḥamza*) onun koyu bir bâtınî olduğunu iddia etmiş ise de, şiirlerine ve bu arada bilhassa na'tlerine bakılınca, şâirimizin bil'akis hâlis bir sünnî olduğu açıkça görülmektedir.

Şeyyâd Hamza'nın şimdiye kadar bilinen eserleri, münferid manzûmeleri ile, 1529 beyitlik *Yûsuf ve Züleyha* mesnevîsidir. İlk defa F. Köprülü, onun, Eğridirli Hacı Kemâl'in *Cāmiʿ al-naẓāʾir* (Bayozid Umumî kütüp. nr. 5782, var. 253ª v.d.) adlı eserinde bulunan bir manzûmesini eski harflerle neşretmiştir. Yazma nüshadaki metne nazaran biraz farklı ve eksik olan bu manzûme, yeniden ele alınarak Şeyyâd Hamza'nın, yine *Cāmiʿ al-naẓāʾir* (var. 328ᵇ v.d. 457ᵇ v.d.)'de geçen iki şiiri ile birlikte, tam olarak neşredilmiştir (M. Mansuroğlu, *Anadolu metinleri, XIII. asır, I. Şeyyâd Hamza, T M* (1940—1941), VII—VIII, 95—101; aynı manzûmelerin kelime indeksi ile birlikte 2. defa nşr. ayn. mll., *Anadolu Türkçesi* (*XIII. asır*), *Şeyyâd Hamza'ya âit üç manzûme, TDED* 1946, I, sayı 3—4, s. 180; transkripsiyon ve açıklamalarla alm. trc. ayn. mll. *Drei Gedichte Şayyād Ḥamza's, Ural-Altaische Jahrbücher*, Wiesbaden, 1954), XXVI, 78—89; bu üç manzûmenin faksimilesi için bk. *T D E D* (*İstanbul*, 1956, VII, sayı 1—2, s. 109—114). Hepsi 41 beyit tutan bu üç şiirinde Şeyyâd Hamza ecelin, hükümdar, zengin, fakir, güzel, çirkin demeden, herkes için mukadder olduğunu, devlet, varlık ve güzellik gibi geçici değerlerle gururlanmamak gerektiğini anlattıktan sonra, nihâyet bir vîraneden ibâret olan şu dünyada gaflet uykusundan uyanıp *Kur'an*'a sarılmayı ve Tanrı'ya sığınmayı tavsiye eder.

Şeyyâd Hamza'nın tâlimî mâhiyette olan bu dinî manzûmeleri yanında, ayrıca Doğu Türkçesi ile karışık, 9 beyitlik bir gazeli de mevcuttur. Arapça ve Farsça ibârelerle karışık olan ve eski edebiyatımızın remizlerle dolu bir örneğini teşkil eden bu manzûme, Ömer b. Mezîd'in vaktiyle İstanbul'da iken, sonradan kaybolan *Macmūʿat al-naẓāʾir* adlı eserinden, Kilisli muallim Rif'at tarafından kopya edilmiş nüshaya istinâden, bir kaç defa neşredilmiştir (M. Mansuroğlu, *En eski Anadolu Türkçesine âit bâzı metinler, Şeyyâd Hamza, İstanbul Mecmuası*, 1945, sayı 39, s. 4 v. d.; 2. defa nşr. ayn. mll., *Şeyyâd Hamza'nın Doğu Türkçesi ile karışık bir manzûmesi, Türk dili-Belleten*, Ankara, 1946, seri III, sayı 8-9, s. 16—29; aynı manzûmeyi, Ömer b. Mezîd'in yukarıda adı geçen eserinin Londra'da bulunan nüshasına istinaden, foto-kopi, transkripsiyon ve îzahlariyle 3. defa nşr. ayn. mll., *Şeyyâd Hamza nın Doğu Türkçesine gaklaşan manzûmesi, Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten*, Ankara, 1956, s. 125—144). Şeyyâd Hamza'nın ayrıca biri 5, diğeri 4 beyitten ibâret, âşıkane iki gazeli de bulunmuştur. Paris'te, Bibliothèque Nationale'deki Türkçe bir şiir mecmuasında (var. 53ª—54ª; krş. Bloehet, *Catalogae des manuscrits turcs, I, Suppl.*, Paris, 1932. nr. 361) bulunan bu iki manzûme de eski harfler ve transkripsiyonları ile neşredilmiştir (bk. Necmettin Halil Onan. *Şeyyât Hamza'nın iki yeni gazeli dolayısiyle, D T C F D*, 1949, VII, sayı 4, s. 529—534). Yine şâirimize âit olup, hepsi 63 beyit tutan 5 na't da elimize geçmiştir. Bursa Umumî kütüp., edebiyat, nr. 882'de kayıtlı şiir mecmuasında, var. 42ª—44ᵇ de bulunan bu manzûmeler, eski harfler ve transkripsiyonları ile neşredilmiştir (Sâdettin Buluç, *Şeyyâd Hamza'nın beş manzûmesi, T D E D*, 1956, VII. sayı 1—2, s. 1—16. Aynı na'tleri sonradan transkripsiyon, foto-kopi ve îzahlariyle nşr. M. Mansuroğlu, *Şeyyâd Hamza'nın beş manzûmesi, Oriens*, X, nr. 1, s. 48—70). Şâirin, Peygamber'e ve dört halîfeye derin bağlılığını terennüm eden bu manzûmeler, aynı zamanda onun i'tikadca tam bir sünnî olduğunu açıkça göstermektedir. Şeyyâd Hamza bir şiirinde (transkripsiyonu ile nşr. Sâdettin Buluç, *Şeyyâd Hamza'nın lirik bir şiiri, T D E D*, 1963, XII, 139—142) doğrudan-doğruya ölü ve ölüm mevzûlarını ele alarak bunları Yûnus tarzında ve oldukça müessir bir dille ifâde ederken, yine dünyanın fâniliğini göstermeğe çalışır. 26 beyitten ibâret ve *"içinde"* redifli olan bu manzûmenin asıl ehemmiyeti, şâirimizin bununla, Ahmed Yesevî'nin aynı kafiye ve redifli bir *hikmet*'ini (bk. Fevziye Abdullah Tansel, *Türk İslâm Edebiyatı—Klasik türkçe dînî metinler*, Ankara, 1967, 1. fasikül, s. 3) tanzîr etmiş olmasıdır. Bu iki manzûmeden biri, mâhiyeti itibâriyle yine dînî olmakla berâber, daha çok gerçekçi bir görüşle hayatın acı bir safhasını, diğeri ise, tamamiyle tasavvuf açısından, mânevî bir âlemin havasını aksettirdiği hâlde, Şeyyâd Hamza'nın, kendisinden takriben 100 yıl önce yaşamış olan Ahmed

Yesevi gibi bir Türkistan şâirini tanzîr ederek Türk şiir an'anesini Anadolu'da XIII. asırda, şekil ve âhenk bakımından devam ettirmiş olması dikkate değer. Esâsen daha evvel de onun bâzı manzûmelerinde, şekil ve edâ bakımından Aḥmed Yesevî'nin te'sirini sezenler olmuştur (bk. Necmettin Halil Onan, *ayn. esr.* s. 530). Nitekim Şeyyâd Hamza'nın, büyük kıt'ada *Yûsuf ve Züleyha* mesnevîsi ile, Ali adında bir şâirin 630=1232'de, aynı isimde ve Şark Türkçesi ile yazdığı eser arasında da, ifâde bakımından göze çarpacak kadar büyük bir benzerlik bulunduğu tesbit edilmiştir.

Şeyyâd Hamza, arûzun remel bahri vezinlerinden *fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilât* ile yazdığı *Yûsuf ve Züleyha* mesnevîsinde, kıssanın daha çok *Kur'an*'daki şekline bağlı bulunmakla berâber, ayrıca tefsirlerdeki îzahlardan da faydalanmış ve böylece mevzuu kendi duygu ve düşünceleri ile işleyerek sâde ve samimî bir dille oldukça canlı bir şekilde nakletmeğe muvaffak olmuştur. Eserin bugün 103 sahifeden ibâret olup, hicrî 952'de 'Abd al-Raḥîm b. Ḳâsim b. Ḥasan tarafından yazılmış olan tek ve muaḥḥar bir nüshası, faksimile ve transkripsiyonu ile, Dehri Dilçin tarafından neşredilmiş bulunuyor (*Şeyyâd Hamza, Yusuf ve Zeliha*, İstanbul, 1946). Bu nüsha gerek vezin, gerekse imlâ bakımından bir takım yanlış ve aksaklıklar arz etmekle berâber, yine de eski Anadolu Türkçesinin ses ve şekil hususiyetlerini geniş ölçüde aksettirmesi bakımından, büyük bir ehemmiyet taşır (eserin dili için bk. Talât Tekin, *XIII. asır Anadolu şâirlerinden Şeyyâd Hamza'nın Destân-ı Yûsuf mesnevisi üzerinde dil tetkikleri*, 1951, Türkiyat Enstitüsü kütüp., tez, nr. 367). Eserin bu nüshasında göze çarpan vezin bozukluklarının bir kısmı müstensihe âit görünmekle berâber, bir kısmının da doğrudan doğruya, lüzumsuz imâle ve zihaf ile Türkçe'yi arûz kalıbına sokmaya çalışan şâire âit olduğu söylenebilir. Esâsen şâirin kendisi de arûz vezniyle Türkçe şiir yazmanın zorluklarını açıkça ifâde etmekten çekinmemiştir (bk. Necmettin Halil Onan, *ayn. esr.*, s. 532).

Her ne kadar Şeyyâd Hamza'nın burada kaydettiklerimizden mâada, gerek münferid şiir hâlinde, gerekse büyük veya küçük kıt'ada başka eserleri bulunup-bulunmadığı mâlûm değilse de, ileride yapılacak araştırmalarla, bugüne kadar bilinenlere yenilerinin de katılabileceği ümitle beklenebilir. Nitekim şâirin *Dâstân-ı Sultan Mahmûd* başlıklı, 39 beyitlik yeni bir manzûmesi elimize geçmiş bulunuyor. Yakında neşredeceğimiz bu küçük mesnevîsinde Şeyyâd Hamza, nefsi öldürmeği telkin etmekte ve bu arada her türlü maddî imkâna sâhip olan sultanla fakir bir dervişi mukayese ettikten sonra, nefsine bâkim olabilen dervişi sultandan üstün tutup, netîce itibâriyle bu fânî dünyada herkes için mukadder olan acı âkibeti anlatmağa çalışmaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilmiştir. (SÂDETTİN BULUÇ.)

ŞEYZER, ŞAYZAR, şimâlî Suriye'de bir şehir, eski Σίζαρα, Bizans Grekçesi ile τὸ Σέϱεϱ. Bu şehir daha Thutmosis III.'ün kitâbelerinde ve 'Amârna levhalarında zikrolunmaktadır. Selevkos I, buraya Thessalia'daki Λάρισσα muhâcirlerini iskân ederek şehre de Λάρισσα adını vermiş ise de, bu isim islâmî devrede, kısa zamanda Şayzar şeklinde taammüm eden yerli tesmiyeyi bertaraf edememiştir. Şayzarâ şekliyle bu ad, Ḥamâ ile birlikte daha İmru' al-Ḳays ve 'Ubayd Allâh b. Ḳays al-Ruḳayyât tarafından zikrolunmaktadır (İmru' al-Ḳays, *Dîvân*, XX, 40, nşr. Ahlwardt, *The Diwans of the six anc. arab. poets...*, s. 130; İbn Ḳays al-Ruḳayyât, *Dîvân*, LIV, 9, nşr. Rhodokanakis, *S B Ak. Wien*, Phil-hist. Kl., CXLIV, Abh. X, s. 240).

Şehir ahâlisi 17 (638) yılında Abû 'Ubayda'yi sevinçle karşılamıştı; Şayzar halkı onu çalgı takımı ile istikbal etmiş ve Ḥamâ ahâlisine tahmil olunan şartlara, baş ve toprak vergisi (*cizya* ve *ḫarâc*) ödemeğe, memnûniyetle râzı olmuştu. Sonraları Şayzar, Ḥimṣ askerî eyâletinin (*cund*) bir idarî bölgesi (*iḳlîm*) oldu. Şayzar ahâlisi III. (IX.) asrın sonlarına doğru Kinda kabilesine mensuptu (al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, nşr. Houtsma, II, 324). Nikephorus Phokas, Haleb'e karşı sefer ettiğinde, Sayf al-Devle, Şayzar'e çekilmiş, fakat burada ağır sûrette hastalanarak, ölüm hâlinde, bükûmet merkezi Haleb'e götürülmüştü (356=967). Ertesi yıl içinde Nikephorus Phokas, Şayzar'i zapt ederek ulu câmiini yaktırdı. Onunla Haleb bâkimi Karğûya arasında yapılan anlaşmada safer 359 — kânun I. 969—kânun II. 970) da şehir Karğûya'nın arâzisine dâhil addolunmakta idi (Kamâl al-Din, *Zubda*, tre, *Z D M G*, XI, 232=Migne, *Patr. Graeca*, CXVII, sütun 1023). 16 receb 383 (6 eylûl 993)'te o sırada Hamdânîlerden Sa'îd al-Devle'ye âit bulunmakta olan Şayzar, Sa'îd al-Devle'nin eski zâbitlerinden olan, şehir kumandanı Sûsan'e, can ve mal bakımından eman veren Mısırlı kumandan Bancutegin tarafından zaptolundu. Sa'îd al-Devle, Mısırlılara karşı Bizans imparatoru Basileios II.'ü yardıma çağırınca, bu zât bölgeye gelerek Şayzar'i muhâsara etti. Mısır halîfesi tarafından buraya tâyin olunan kumandan Manşûr b. Karâdîs, imparatordan para almak sûretiyle ihânet ederek kaleyi on-

teslim etti. Şayzar'e kuvvetli bir Bizans muhâfız kuvveti yerleştirildi (383=994/995). Bununla berâber şehir, her halde Damienos Delassenos'un Afâmîya yakınında yaptığı savaşın (998) mağlûbiyetle netîcelenmesi üzerine, tekrar Mısır halîfesinin eline geçmiş ve buraya Ḥamlān (değişik şekli: Ḥalmān) b. Karādîs (bu zâtın, Rosen, *Zapiski Imp. Ak. Nauk*, XLIV, 311, not 266 ve Schlumberger, *Épopée byzantine*, II, 151, not 3'te kabûl edildiği gibi, yukarıda adı geçen Manşūr ile aynı şahıs olması pek mümkün değildir) vâli tâyin olunmuştur Mamafih Basilaios daha 999 yılında yeniden Şayzar'e karşı sefer edip 28 teşrin I. 'de muhâsamata başlayarak, müstahkem mevkie su te'min eden kemeri tahrip ettirdi. Susuzluk nihâyet, kendisini rüşvetle elde etmek için yapılan bir teşebbüsün başarısız kalmasına rağmen, kale kumandanını, şahsının ve askerlerinin, o zamanlarda mûtad olduğu gibi, imparatorun önünde diz çökmek mecbûriyetinde bırakılmadan, serbestçe çekilip-gitmelerine müsâade edilmesi ve ahâlinin canına ve malına dokunulmaması şartlariyle teslim teklîfinde bulunmaya mecbur etti. İmparator bu şartları kabûl etti; fakat buna rağmen ahâliden pek çok kimse, ayrılan askerle birlikte şehri terk ettiğinden, Basilaios, Şayzar'e Ermeni muhâcirler yerleştirdi.

Şehir bundan sonra 80 yıldan fazla Bizanslıların elinde kaldı. 395 (1004/1005) yılında Aḥmed b. Ḥusayn al-Aṣfar adında, Tağlib kabilesine mensup bir şahıs, *„fāḳir“* olarak ortaya atılıp, al-Ḥamalī adında asîl ve nufuzlu bir Arap ile birlikte, Bizanslıları kovmak üzere Şayzar'e yürüdü. Bunlar bir Bizans birliğini bozduktan sonra ancak, Basilaios'un resmen şikâyeti üzerine, bir Mısır ordusu tarafından bu civardan kovuldular (Yaḥya'l-Anṭāḳī, Rosen, *ayn. esr.*, s. 41, trc. s. 43 ve Kamāl al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 342. v. d.; Müller, *Historia Merdasidarum*, s. 2'deki *Caesaream* kelimesi *Sizaram* şeklinde okunmalıdır; bu hususta krş. *ayn. esr.*, s. 95'teki not). 1025 senesine doğru Mirdâs oğullarından Ṣāliḥ [b. bk.]. Şayzar civârındaki arâziyi Banī Kināna kabîlesine mensup Munḳizī âilesine tevcih etti; bununla berâber Şayzar'in kendisi hâlâ Bizanslıların elinde idi. Munḳizī Muḳallad, 1041 yılında Kafarṭāb'a hâkim bulunmaktaydı. Bu zât, Usāma'nın ceddi olup, arâzisini 'Āṣī [Orontes] nehrine kadar genişleten ve muhtemelen Şayzar'in altındaki Köprülü kaleyi, „Cisr Banī Munḳiẓ“'i te'sis etmiş olan Abu 'l-Mutavvac Muḳallad b. Naṣr b. Munḳiẓ'dir. Muḳallad, kânun II. 1059'da ölünce kendisine oğlu 'Izz al-Dawla Sadīd al-Mulk Abu 'l-Ḥasan 'Alī halef oldu. 'Izz al-Dawla, 1078 yılında, son Haleb Mirdâsî hükümdarı Sābiḳ'ın rızâsı ile, Şayzar'i, ithalâtını kesip, Bizanslılar tarafından yardım görmesini önleyerek teslime zorlamak gâyesi ile, bir az önce zikredilen Köprülü kale ile Şayzar'in dış mahallesi, Ḥiṣn al-Cisr'i yeniden inşâ etti. O, aynı yıl içinde bu Köprülü kaleye, Tāc al-Dawla Tutuş önünden kaçan Aḥmed Şāh kumandasındaki Türkmenleri kabûl etmiş (Kamāl al-Dīn, *Hist. Merdas.*, s. 85, 90; Derenbourg, *Ousâma*, s. 20) ise de, sonradan Tutuş'un müteâkiben de 18 haziran 1080'de Haleb'i zapteden Şaraf al-Dawla'nin teveccühünü kazanmasını da bilmiştir. 'Izz al-Dawla, 19 kânun I. 1081'de, o zamana kadar imparator Alexios Komnenos'a âit olmuş bulunan Şayzar kalesini, makamı orada bulunan al-Bāra piskoposu ile yaptığı bir anlaşmayla eline geçirmeğe muvaffak oldu. Bizans muhâfız kuvvetine serbestçe çekilip-gitmek müsâadesi verildi. Munḳizī emîri, kendisinin bu kaleye sâhip olmasını kıskanıp, beyhude yere elinden almağa teşebbüs etmiş olan Şaraf al-Dawla'yi de kıymetli hediyeler takdimi sûretiyle teskin etti. 'Izz al-Dawla bunu tâkip eden yıl içinde (1082 sonuna doğru) vefat etti. Ona sulh ve san'at sever bir emîr olan oğlu 'Izz al-Dawla Abu 'l-Murhaf Naṣr halef oldu. İdâresi devrinde bir müddet için Afâmîya, Kafarṭāb ve al-Lāẕiḳîya de Şayzar arâzisi hudutları içine girmiş ise de, Munḳizī emîri bu şehirleri 1086'da Selçuklu Sultanı Melikşah'a teslim etmek zorunda kaldı. Hâkimiyeti zamanında Şayzar, bir çok kere başarısız olarak kuşatıldı. 'Izz al-Dawla 1098 yılında, Haçlıların Antakya'yı zaptetmelerinden (teşrin I. 1097) kısa bir müddet sonra, arkasında çocuk bırakmadan öldü. Kendisine halef olarak, Usāma'nin babası olan küçük kardeşi Macd al-Dīn Abū Salāma Murşid (1068—1137)'i tâyin etmişti; ancak bu avcılığa düşkün, hattat zât, en küçük kardeşi olan 'Izz al-Dīn Abu 'l-'Asākir Sulṭān lehine emîrlikten ferâgat etti.

4 temmuz 1095'te doğan Macd al-Dīn Mu'ayyad al-Dawla Abu 'l-Muẓaffar Usāma (ölm. 1188), *Kitāb al-I'tibār*'ın şöhretli müellifi, kendi hayat hikâyesini anlatan bu eserinde, filvâkî daha 1129 yılında terketmiş olup, babasının vefâtından (30 mayıs 1137) sonra bir daha biç görmediği doğduğu şehirdeki günlük hayat ve faâliyet hakkında kıymetli tasvirlerde bulunmuştur.

Kale (*ḥiṣn*, *ḳal'a*), şimâl-cenup istikametinde uzayan ve *'Urf al-Dīk* („horoz ibiği“ adını taşıyan sarp bir kaya sırtında bulunmakta idi (Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 205); şimâl ve şarkından 'Aṣī nehri akıyordu. Kale cenup tara-

fında, kendisinin devamını teşkil eden bir yayladan, geniş, sun'î bir hendekle ayrılmıştı. Yukarı şehir (Usāma'de *balad*, lâtince: *Praesidiam, oppidum, pars superior civitatis*), tahkimâtının en kuvvetli kısımları biç şüphesiz şimâl ve cenup uçlarına tesâdüf eden ve bu sebeple de hâlâ en iyi vaziyetteki yerleri buraları olan kalenin içinde bulunuyordu. Bunun sâdece 3 kapısı vardı Şimâldeki kapıdan, bir ırmağı kat' ve kaleye tek giriş yolunu teşkil eden, çok sayıda kemerli, dik meyilli bir taş köprü vâsıtasiyle, 'Āṣī nehri üzerinden dikine bir geçişe imkân veren, taştan yapılmış diğer bir köprüye. Cisr Banī Munḳiẕ'e varılırdı; bu köprüye nisbetle al-Cisr (*Cistrum* [Γ] (οτρον) tesmiye olunan ve muhtemelen nehrin sağ sâhilinde bulunan bir kale (*Ḥiṣn al-Cisr*) ile korunan aşağı şehir (Usāma: *madīna*, lâtince: *suburbium, pars inferior civitatis*), bu köprünün önünde, suyun cenup kıyısında bulunuyordu. Şayzar'in bu kısımları iyi sulanmakta olup, verimli ve bilhassa nar ağaçları bakımından zengindi.

Sulṭān'ın hâkimiyeti devresinde Şayzar bir ne kadar bir çok kereler, Haleb'deki Banī Kilāb, Franklar veya diğer düşmanlar tarafından tehdid edildi ise de, bunların hiç birisi bu müstahkem kaleyi zaptetmeğe muvaffak olamadı. Şayzar'i, 'Āṣī nehrinin şark kıyısında, karşısında bulunan Cabal Curaycis'ten 24 gün müddetle (29 nisan—31 mayıs 1138) kuşatıp, muhâsaranın on gününde mancınıklar ile şiddetle döğen Bizans imparatoru Johannes Komnenos da, burayı daha bir yıl önceden Antakya „prinkepa"'i Raymond'a, Antakya'nın kendisine teslîmine mukabil dirlik olarak vadetmiş bulunmasına rağmen, nihâyet hiç bir şey yapamadan geri çekilmek zorunda kaldı. Sulṭān, 1154 yılında veya bir az daha önce öldü. Yerini oğlu Tāc al-Dawla Nāṣir al-Dīn Muḥammed aldı ise de, bu da daha 1157 yılında, korkunç bir zelzelede, bütün âilesi efrâdı ile birlikte, bir ziyâfet esnâsında bayatını kaybetti. Aynı yılın teşrin I. ayında Franklar, sâhipsiz kalmış ve zelzelenin tahrip etmiş olduğu kaleyi ele geçirmeğe teşebbüs etmişler, fakat 1140 yılından beri Maṣyād civârına sâhip bulunan İsmā'īlī'ler tarafından püskürtülmüşlerdir. Bununla berâber Nūr al-Dīn Maḥmūd b. Zangī [b. bk.] Şayzar'i bunların elinden de alarak kaleyi tâmir ettirdi ve burayı amt kardeşi Macd al-Dīn Abū Bakr b. al-Dāya'ye verdi. Nūr al-Dīn, aynı şekilde, 29 haziran 1170'te şimâlî Suriye'nin büyük bir kısmını tahrip eden ikinci bir zelzeleden sonra da Şayzar'i tâmir ettirmiştir. 1170 senesinde Abū Bakr öldü ve yerine kardeşi Şams al-Dīn 'Alī geçti. 1174 yılında, Nūr al-Dīn'in ölümünden sonra onun 11 yaşındaki oğlu İsmā'īl'den şimâlî Suriye'yi zorla alan Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, Şayzar'a kendisine tâbî bir emir olarak Sābiḳ al-Dīn 'Oṯmān'ı tâyin etmiş, emîrlikte buna, oğlu 'Izz al-Dīn Mas'ūd ve daha sonra da, Haleb Eyyûbilerinin yüksek hâkimiyetinde olmak üzere, torunu Şihāb al-Dīn Yūsuf halef olmuşlardır. Haleb hükümdarı Malik 'Azīz Muḥammed, Şihāb al-Dīn Yūsuf'tan itâatsizliği sebebi ile, 630 (1233) yılında Şayzar'i geri aldı. Mâmafih bu zât 4 yıl sonra, tekrar Şayzar emîri olarak görünmektedir; ancak onun mezkûr tarihte Şayzar'de oturup hüküm sürmüş olması şüphelidir. 638 (1240/1241) yılında Şayzar tekrar bir Haleb ordusu tarafından işgal olundu. 1260 senesinde Moğullar Suriye'ye taarruz edince, Haleb hükümdarı Malik Nāṣir al-Dīn Yūsuf bunların önünden kaçarken kalelerini de tahrip ettirip yıktırdı. Şayzar de bu yıkılan kaleler arasında olacaktır ki, Baybars, Moğulların kovulmasından sonra 1261'de tahta çıktığında burasını yeniden tâmir ettirmiştir. Baybars 1268 yılında da bu civardan geçerkeo Şayzar'e uğramıştır. Sultan Ḳalā'ūn devrinde Şayzar, bir yıl müddetle (1280/1281) âsi Dimaşḳ emîri Sunḳur al-Aşḳar'a tâbî oldu. Bo tarihten sonra Şayzar, Haleb *nā'ib*'inin emri altında bir *niyāba* olarak kaldı (ayrıca krş. Şayzar'in Barsbāy devrine âit kitâbelerinin Littmenn tarafından yapılan neşri). Minṭāş ve al-Nāṣirī (1389)'nin çıkardığı kargaşalıklardan sonra bu *niyāba*'yi bedevi kabîleler ellerine geçirdiler (Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 227, [17]). 1450'lerde Ḫalīl al-Ẓāhirī de, ilk defa olarak şehrin son tesmiye şekli olan Saycar geçmektedir. Eğer al-Ci'ān Abu 'l-Baḳā', Ḳaytbāy'ın şimâli Suriye'deki seyahatini (1477) tasvir ederken Şayzar'den bahsetmemiş ise (krş. nşr. Devonshire, *B I F A O*, Kahire, 1931, XX) bundan şehrin harâbiyeti netîcesini çıkarmak münâsip olmaz, zirâ sultanın seyahat yolu şehire doğrudan-doğruya temas etmekteydi. Şayzar'in hâlâ devam etmekte olan harâbiyeti Türk hâkimiyetinden önce başlamış olmalıdır.

Bibliyografya: al-Battānī, *Opus astronom.*, nşr. Nallino (*Pubbl. del R. Osservat. di Brera in Milano, XL*), II, 46, III, 237 (nr. 206); al-Ḫwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż*'den naklen Nallino, *ayn. esr.*, ayn. yer. al-İṣṭeḫrī (nşr. de Goeje), s. 61; İbn Ḥawḳal (nşr. de Goeje), s. 116; al-Ya'ḳūbī (nşr. de Goeje), s. 111, 324; al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 131; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 353; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 140; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 205; Abu 'l-Fidā' (nşr

Reinaud), s. 263; Yaḥyā b. Sa'îd al-Anṭākî (nşr. Rosen), s. 29, 2, 38, 5, 13, 41, 15 (=Rusça trc. s. 30, 23, 40, 5, 19, 43, 23), *Zapiski Imper. Akad. Nauk* (1883) XLIV; Kamāl al-Dîn 'den naklen Freytag. *Z D M G*, XI, 212, 228, 232, not 1, 248, 251; Kamāl al-Dîn 'den naklen J. J. Müller, *Historia Merdasidarum*, Bonn [1829], s. 2, 55, 85. Şeyzer, Haçlı devri müelliflerinde sık-sık geçer; Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubda*, s. 50; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 124; Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 533 v. d.; Schlumberger, *Nicéphore Phocas*, s. 702, 730; ayn. mil. *Epopée byzantine*, II, 79, 95, 150—152, 435; Derenbourg, *Ousâma ibn Mounḳidh* (Paris, 1889), s. 6—9; G. Schumann, *Usâma ibn Munkidh* (Innsbruck, 1905), s. 1 v. d.; M. Hartmann, (*Z D P V*, XXII, 157); Seyahatler: Burckhardt, *Reisen in Syrien ...* 1823, I, 245 v. dd.; W. M. Thomson, *Bibliotheca Sacra* (New York, 1848), V, 688 v. d; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1090—1092, 1185; Seetzen, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, s. 68 v. d.; Jullien, *Sinaï et Syrie* (Lille, 1893), s. 206 v.d.; van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum* (*M M A F*, XIX, I, 220, 225, 720); ayn. mil., *J A*, 9. seri, VI, (1895), s. 496, XIX (1902), s. 400—404; ayn. mil. ve Fatio, *Voyage en Syrie*, I, 52 v. d., 177—188; Uspenskiy, *Izvěstija Russk. Arch. Institut. v Konstantinopolě* (1902), VII, 149 *v.* d. ve levha 23; G. L. Bell, *The desert and the sown* (London, 1907), s. 235—238 (burada yanlış olarak: *Ḳal'at es Seijar* şeklinde verilmiştir); Johann Georg Herzog zu Sachsen, *Tagebuchblätter aus Nordsyrien*, s. 15 v.d.; Littmann, *Publications of an American Archaeol. Exped. to Syria in 1899—1900*, I (1914), 55, 116, IV (1905), 209 v. dd.; R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem* (Paris, 1934 — 1936), bk. fihrist; S. Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge*, (Münchcn, 1957—1960), bk. fihrist; A. Waas, *Geschichte der Kreuzzüge* (Freiborg i. Breisgau, 1956), bk. fihrist. Şehrin eski çağdaki tarihi için krş. Pauly-Wissova, *Realenzkl. d. klass. Altertumsw.*, 'da tarafımdan yazılmış olan mad. Σίζαρα. (E. HONİGMANN.)

ŞÎ'A [Bk. ŞÎ'A.]

ŞÎ'A. Şî'A, Peygamber 'in ölümünden sonra 'Ali 'nin meşrû halîfe olarak kabûl edilmesini hareket noktası addeden birbirinden çok farklı islâmî mezheplerin büyük bir zümresi için kullanılan müşterek isimdir.

Şî'a'nın esas fikirleri ve eski devre. İslâmiyet, kurucusunun hem Peygamber, hem de devlet adamı olmasına muvâzi olarak, hem dinî, hem de siyâsî bir müessesedir. Buna uygun olarak, müslüman cemâatinin birbirinden ayrı kısmî zümreler hâlinde gelişmesi, siyâsî vaziyet ile dinî inancın birbirlerine karşı nisbetlerinin muhtelif olabilme imkânlarının bir netîcesidir. Bu mânada üç esas istikamet birbirinden tefrik olunabilir. Orta istikamet sünnîlerinkidir. Bunların „imâmetin Kureyşlilere" âit olduğu hakkındaki iddialarında sâdece, İslâm devletinin ilk asırlarda Mekkeli âileler tarafından idâre edilmiş olması tarihî vâkıasının tasdik ve te'yidi ifâdesini bulmuştur. Din temeline dayanan devleti temsil eden hükümdarların gerçek dinî şahsiyetler olmaları gerektiği şeklindeki anlaşılması kolay iddia, sünnîlerin de çok erken bir devrede, „hulâfâ-i râşidîn"i, tarihî olmayan bir şekilde kudsîleştirmeleri netîcesini doğurmuş ve bundan başka onlar, hâkimiyetleri altında serbestçe ibâdete imkân bulunduğu, nizam ve âsâyiş mevcut olduğu takdirde, daha az kıymetli halîfelere ve hattâ yabancı sultanlara itâatin dinî bir vecîbe olduğunu isbat edecek düsturlar bulmak vazifesini tahmil etmiştir. Ancak bu cinsten kaziyelerin içten gelen bir samimiyetle ne kadar az alâkalı bulunduğunu, sünnî de olsa, dünyevî hükümdarlara karşı temkinle hareket husûsunda, sâdece dindar muhitlerden yükselmeyen îkaz sesleri en iyi şekilde göstermektedir. Böylece, sünnî tarafda, vâzıh bir nazariyeden ziyâde, bir dinî mefkûre ile siyâsî gerçeği birbiriyle uyuşturmak tecrübesi mevcut bulunmasına mukabil, islâmın diğer iki cenâhında iki temel nazariye meydana gelmiştir. Bunlardan birisi idâre mes'elesini din mes'elesinden iyice ayırmayı talep ederken, diğeri her ikisini de birbirine kaynaştırmıştır. Birincisi, daha önceden hazırlanmış olarak, ilk iç savaşta Hâriciler [b.bk] ile geniş bir muhitin önüne çıkmıştır ki, bunlar halîfenin menşei mes'elesini, onun „hattâ bir habeş köle" bile olabileceğini kabûl eden bir kayıtsızlıkla telâkkî etmişlerdir. Diğer taraftan ise, şî'îler imâmet mes'elesine de dinî bir kıymet izâfe ettikleri gibi, bunların akaide âit eserleri, „devrinin gerçek *imâm* 'ını tanımadan ölen, dinsiz ölmüştür" hadîsinin şî'ârına uygun, husûsî bir fasıl ihtivâ ederler.

Bir siyâsî şî'a, daha dar mânasiyle bir *şî'at 'Ali*, yâni bir 'Alî [b.bk.] fırkası, en geç Peygamber'in ölümünden beri mevcut olmuştur. Şî'î rivâyetlerine inanmak gerekirse, ilk şî'a üç kişiden müteşekkildi: Salmān al-Fārisî, Abū Ẕar ve al-Miḳdād b. al-Asvad al-Kindî. Rivâyete göre, Peygamber'in vefatı sırasında 'Alî 'nin hilâfeti için ortaya atılanlar sâdece bu üç kişi—bâzı rivâyetler bunlara bir kaç

isim daha ilâve eder—olup, imâna yüz çevirmemiş olanlar da yalnız bunlardır. Çünkü Peygamber'in diğer sahâbeleri için, Ebū Bakr'e bî'at etmiş olmak, şî'îlerin çoğunluğu tarafından irtidad (bk. mad. RİDDA) addolunmuştur. Mamalih bu ve hele Salmān al-Fārisî—böyle bir şahıs hakikaten mevcut olmuş ise (krş. Horovitz, *Islam*, XII, 178 v. dd.)—hakkındaki rivâyetler şüphesiz efsânevîdir. Muahhar şî'î hadîslerinin büyük bir kısmı ile 'Alî âilesinin müstakbel mukadderâtı hakkında bir çok kehânet hep onun adına bağlıdır.

İslâmda imâmetin, „Peygamber âilesi" olmak sıfatiyle sâdece 'Alî-evladlarına (bk. mad. ALİ EVLÂDI) münhasır olması hasûsunda duyulan iştiyak, giderilmemiş bir hasret olarak kalmıştır. 'Alî'nin 35—40 (656—661) yılları arasındaki hilâfeti sâdece münâzaalı bir kısmî hilâfet olarak kalmış olup, onun oğlu Ḥasan (b. bk.)'ı da ciddî olarak halîfeler arasında saymağa imkân yoktur. İlk müstakil 'Alî âilesi küçük hükümdarlığını 172 (789)'de Ḥasan evlâdlarından İdrîs I. b. 'Abd Allāh (b.bk.) Fas'ta kurmuştur. Ancak ülkesinin ahâlisi tamâmiyle sünnî idi; yâni bu devlet bir şî'î devleti değildi; sâdece bir 'Alî-evlâdı hükümdarlığı idi. Bugün hâlâ, hemen hepsi de az-çok Avrupalı hıristiyan devletlerin nufûzunda bulunan, 'Alî evlâdından hükümdara mâlik bir kaç küçük devlet mevcut ise de, bunlardan sâdece Yemen'deki Şan'ā' imamı Zaydî-şî'îdir (aş. bk.).

Şî'îlik kudret ve cevvâliyeti, gelişebilmek bakımından, siyâsî sâhada haddinden fazla mukavemetle karşılaştığı için, ağırlık merkezini daha ziyâde dinî sâhaya kaydırmıştır. Ona bu hususta siyâsî mâceraları bilhassa yardımcı olmuştur. 'Alî-evlâdından birinin katlini diğeri tâkip etmekte idi. Münferit bir hâricî tarafından öldürülen 'Alî'nin kanından ziyâde, devlet kuvvetlerinin kılıç darbeleri altında can veren Ḥusayn (b. bk.)'in kanı, şî'îlik müessesesinin temelini teşkil etmiştir. Bu sûretle şî'a-da, resmî islâmiyet için hicretten sonra Peygamber'in hayatını dünyevî saadetin zirvesine çıkaran ve sâkin, her türlü korkunç fâcia havasından ârî bir ölümle nihâyete erdiren dönüm noktasından beri kaybolmuş bulunan din için ıztırap çekme („passion") unsuru tekrar dinin içine nufuz etmiştir. Bu ıztırap çekme düşüncesine sarılış şî'ayı öylesine derinden kavramıştır ki, bunlar, sıhhatinin takdiri pek güç olan menkıbevî rivâyetleriyle, hemen hiç bir tarihî rol oynamamış olan 'Alî-evlâdının hayatını bile, meselâ Ḥasan I., Ca'far al-Ṣādiḳ, 'Alî al-Riżā v.s. de olduğu gibi, ekseriyetle halîfenin emri ile zehirletilmek, yâni şehîd edilmek sûretiyle nihâyete erdirirler.

Aslında dünyevî kalabilen ve sünnîlere en yakın olan Zaydî'lerde de kuvvetle dünyevî kalmış olan bu ıztırap çekme ruhiyatının, ekseriyetçe tamâmiyle dînîleştirilmesi, yâni şî'îler için bir Ḥusayn'in ölümünün cennete götürecek bir yol oluşu, buna, dinler tarihinin gösterdiği gibi, ekseriya ıztırap çekme unsuru ile birleşen başka bir dinî tasavvurun, ilâhî unsurun insan içinde tecellîsi tasavvurunun eklenmesinden doğmuştur. Bu fikir Peygamber'e yabancı değildi; meselâ 'İsā, *Kur'an*'a göre (*Kur'an*, III, 45), bir *kalimat min Allāh* idi. Fakat o, Allah ile insan arasındaki halâsa münteallik tavassutu bir şahsa, hele bilhassa kendi şahsına değil (*Kur'an*, XVIII, 110; XVII, 94; XLI, 6), vahy-i ilâhîye, *Kur'an*'a izâfe etmişti. Bu görüş zâviyesinden mütâlea olununca, şî'anın esas unsuru şöyle îzah olunabilir: birinci: Tek olan Allah'a inanıyorum ile—ikinci: Ezelî olan, yaratılmamış bulunan *Kur'an*'da vahy edilene inanıyorum fıkralarına—üçüncü bir: Allah'ın bizzat överek yarattığı imam'a, uhrevî saadete götüren rehberlerin ilâhî cevherinden bir parçasının hâmili sıfatiyle inanıyorum fıkrası eklenmektedir. Fakat eğer böyle bir imamın, mü'minlerinin gözünde ilâhî menşe'li her hangi bir husûsiyeti veya ekseri hâllerde ilâhî bir cevheri mevcut ise, o zaman bu mü'minler, bayatının sona ermesi üzerine imamın, velev daha yüksek kademede olsun, bütün mü'minlerle nasıl olsa paylaşacağı cennette yaşamağa devam etmesiyle teselli bulmazlar; aksine, imamın ölümü, *rac'a* (bk. mad. RÜCÛ) tasavvuru, göçüş ve dönüş („parusie")e inanma yoluyla te'sirsiz hâle getirilir; imam bu suretle bir mehdî (b. bk.) olur. Bununla berâber, bâzılarının imamın fânî unsurunu fedâ ettikleri vâkı'dir; ancak bunlar da ruhun bir kimseden diğerine geçişi (tenâsüh) inancına uygun bir tarzda onun ilâhî cevherini, kendisine halef olan imama aktararak kurtarırlar. Burada tekrar, ıztırap („passion") ve tecellî („epipbanie") düşüncelerinin birbirini karşılıklı takviye eden te'siri, aslında gizlenmiş olan mehdî Muḥammed b. al-Ḥanafiya (b. bk.) misâlinin belirttiği gibi, tecellî fikrinden neş'et eden dönüş („parusie")'ü beklemenin, din yolunda şehîd olma unsurundan müstakil olarak da mevcut olabileceğini, ancak, bilhassa şehâdet unsuruyla bunun te'sirinin çoğaldığını göstermektedir.

Kaynaklarımızın durumu, muhtelif şî'a hareket noktalarının bir araya gelişinin tarihî cereyânını emniyetle müşâhede etmemize müsâade etmemektedir. Böylece meselâ, tecellî ve imamın şefâati hakkındaki şî'î düşüncesinin, İbn Isḥāḳ'a göre, daha bir kaç ilk islâmî

devre şâirinin Peygamber'in şahsına bağladıkları benzer tasavvurların ne ölçüde doğrudan-doğruya devamı olduğu mes'elesi henüz ortadadır; yâni şî'anın bu dinî fikirlerinin islâm içinde 11 (632) yılından ne kadar daha önceye âit olduğu bilinmemektedir. 'Alî devrinde ise, bunlar artık kuvvetli dinî akîdeler olarak belirmektedirler. Her ne kadar 'Abd Allâh b. Saba' [b. bk.] hakkındaki rivâyetler henüz çok karanlık iseler de, bir çok şî'î temâyüllü şâirlerde daha fazla vuzûha sâhip olabilmekteyiz. Ṣiffîn [b. bk.]'de 'Alî tarafında savaşmış olan bir Abu 'l-Asvad al-Du'alî [b. bk.] ona hürmetini sâdece beşerî bir hayranlıkla ifâde etmemekte idi: „Abu 'l-Ḥusayn'in yüzüne baktığımda, seyredenlerin kalbini hürmet telkin eden bir hayranlıkla dolduran bir dolunay görüyordum. İmdi, Kureyşliler, nerede bulunurlarsa-bulunsunlar, senin din ve dine hizmet bakımından hepsinin en asîli olduğunu bilirler". Onun 'Alî'ye müteveccih tutumu artık dinî bir hâl iktisab etmiştir. Abu 'l-Asvad onu, şu hâlde artık çok alışmış olduğu hadîslere (aş bk.) uygun olarak *„bizim mavlâ* ve *vaṣî*'miz" şeklinde zikreder. „Tanrı'yı ve cenneti, 'Alî'ye duyduğum sevgi yoluyla arıyorum" gibi sözler sık-sık tekerrür etmektedir. Kuṣayyir [b. bk.; ölm. 105=723]. Muḥammed b. al-Ḥanafîya'nın *ruc'a*'sını beklemektedir. Kumayt [b. bk.; ölm. 126=743], Âdem vâsıtasiyle Muḥammed üzerinden mukaddes âileye intikal eden nuru terennüm eder; Abbâsî devrinde uğranılmış bulunan hayâl sukutu, bu dinî aşkı daha da arttırmıştır. Sayyid al-Ḥimyarî [b. bk.], neşîdelerini bu sevgiye tahsis eder. „Peygamber âilesinin meddâhı" Di'bil [b. bk.]'de de, „bir günahkârın diğerinden hilâfeti tevârüs ettiği" Abbâsî âilesine karşı mevcut olan kaba hücumlar, onun, kendi zamanında sâdece 'Alî Riżâ'nın imâmet hakkını hâiz olduğuna inanmasiyle îzah olunabilir. O, kendisinden önce o kadar çok şiire mevzû teşkil etmiş olan Ḥusayn'in ölümüne dâir bir manzûmesinde, Ḳâ'im [b. bk.]'i beklemektedir. „Eğer bugün veya yarın tahakkuk edeceğini umduğum şey olmasaydı, kalbim acıdan parçalanırdı: hiç şüphesiz hurûc edecek bir imâmın „hurûc"u, Tanrı'nın adına ve saadetle zuhûr etmesi".

'Alî-oğulları daha siyâsî sâhada bile, ekseriyâ, riyâseti ellerinde tutmuyorlardı. Bunlar bir zamanlar Ḥusayn ve Zayd b. 'Alî gibi harekete geçmeleri için terafdarları tarafından tazyik olunuyor veya Muḥammed b. al-Ḥanafîya'nın al-Muḫtâr, Muḥammed b. Ṭabâṭabâ ve Muḥammed b. Muḥammed b. Zayd'in Abu 'l-Sarayâ tarafından kullanılmış oldukları gibi, siyâsî gayelere âlet ediliyorlardı. Dinî sâhada da vaziyet buna benzemekte idi. Temâyüz eden her 'Alî-oğlunun yanında dinî gayretkeşler bulunuyordu. Bunların arasından, 'Alî'nin çevresinden olup, efendisinde „Tanrı kelâmının dilini" teşhis ettiği rivâyet olunan, mevlâsı Ḳanbar'i zikretmekle yetinelim. Bu makule sözlerin hattâ mutedil sayıldığını, Ḳanbar'in, 'Alî'ye *rubûbîya* (ilâhlık) izâfe eden ve bu sebeple 'Alî ve kendisi tarafından yakılan mufrit şi'îlerle mücâdele ettiğine dâir bir menkıbe göstermektedir. Ḥusayn'in oğlu Zayn al-'Âbidîn ve bunun oğlu Muḥammed al-Bâḳir'e ilk Medinelilerle birlikte Peygamber'e „birinci 'Aḳaba" [b. bk.]'de bî'at etmiş olduğu rivâyet olunan Câbir b. 'Abd Allâh al-Anṣârî yanaşmıştı. O, genç 'Alî-oğullarına, şî'a inancının devamlılığını muhafaza etmeleri dolayısiyle müracaat ederek, Muḥammed al-Bâḳir'den, kendisine rûz-i maḥşerde şefâ'at edeceğine dâir teminat almıştı. Aynı al-Bâḳir ve halefleri olan Ca'fer al-Ṣâdiḳ ve Mûsâ al-Kâẓim'e de. Câbir b. Yazid al-Cu'fî, Hişâm b. al-Ḥakam, eski bir harp esiri olan Hişâm b. Sâlim al-Cavâlîḳî ve Âl Yaḳṭîn b. Mûsâ'nın mevlâsı Yûnus b. 'Abd al-Raḥmân gibi din âlimleri intisab etmişlerdi. Yûnus aynı zamanda 'Alî Riżâ'nın büyük çevresine de mensuptu.

Şî'î ilâhiyatının ifâde şekli, tabiatiyle islâmî geleneğe uygun olarak *ḥadîs*'dir. Şî'îler, malûm olan sünnîlerden çok daha fazla ölçüde „sünnî" dirler. Bir kaçını daha Du'alî ile tevsîk edebilmekte olduğumuz için, bunların hadîslerinin meydana gelişini, geç bir devreye vazedemeyiz. Bu hadîslerin en meşhurları şunlardır: 'Alî Hârûn'dur; 'Alî, Allâh ve Muḥammed tarafından tâyin edilen *vaṣî*'dir; *mavlâ* odur (ayrıca bk. mad, GADÎR AL-ḤUMM); Peygamber âilesi Nûḥ'un gemisidir; Peygamber âilesi ve *Kur'an* dünyanın iki hazînesidir; Muḥammed, 'Alî, Fâṭima, Ḥasan ve Ḥusayn beş „bürde" eshâbıdır. Bu nev'iden cümleleri, şî'i iddialarını isbat için sayısız âyetler (msl. XXXIII, 33; LVII, 26; XI, 76; XXIV, 35) zikreden *Kur'an* tefsirleri de desteklemektedirler.

Şî'a'nın husûsî muhtevâsı, akîdevî düşünüş ve dinî tahayyüle o kadar câzip gelmekte idi ki, bu, sünnîlik gibi geniş ölçüde bir muvâzene ve âhenge ulaşamadı. Şî'a içinde üç esas şekil birbirinden tefrik edilmektedir: Sünnîlere en yakın olan Zaydî [b. bk.]'ler, Allahın imamın şahsında tecellîsini, tamâmiyle akliyeci bir mânada, sâdece ilâhî „hidâyet" ile tahdit ederek, ilâhî bir kısmî nurun mûcizevî sûrette, muayyen bir 'Alî-oğlu şahsına akışını reddederler; imamların şehîd olmaları bunlarca,

daha çok siyâsî mânada, nihâyet insan oğlunun kılıcı ve Allah'ın yardımı ile 'Alî-oğullarının hâkimiyeti hedefine ulaşmak için dâima yeniden tekerrür eden tecrübeler olarak telâkkî olunur. Zaydî'ler, kendi içlerinde de zuhur eden, avdetinden sonra kıyâmetten önce devletini kuracak olan Mahdî'ye intizâra müteallik muhtelif inançlarla başarılı olarak mücâdele etmişlerdir. Buna tam zıt olan cenahta tecellî, fıtratta mevcut olușa, k a t'î bir *ḥulūl* [b. bk.]'e münkalip olur; imamın beşerî kısmı tamâmiyle massolunmuştur; öyle ki, sonunda onun yanında artık Tanrı'nın bile yeri yoktur. Ġ u l ā t (müf. *ġālī* [b. bk.]) adı altında, şî'a'nın itibârını zedeleyen, islâmın dışına çıkan kimseler olarak bu istikametin mümessilleriyle, Zaydî'ler ve ortanın temsilcileri olan İ m ā m î'ler büyük bir şiddetle mücâdele ederler. Bu sonuncular için imam, bir insan olarak kalmakla berâber, onun içinde, k ı s m î bir *ḥulūl* yoluyla ilâhî bir nur cevheri mevcuttur. Ġulât ve meselâ Dürziler indinde, ilâhlaştırılmış olan mevcudiyetin sâdece bir kendinden geçişi demek olan *imām*'ın ölümü, İmâmîlerce ölmeyi sevinçle telâkkî etmek için dinî kuvvet olmaktadır. Akîde ve îkaz mülâhazalarıyle bu ölümün ihtiyarîliği tebârüz ettirilir: Allah, Kerbelâ savaşında Ḥusayn'e zafer meleğini göndermişti; fakat Ḥusayn „Allah'ın yanına gitmek" istemişti.

Tarihî seyir içinde bir iç zarûret netîcesi, bu kısmî üç istikametin her biri, hepsinin de hâiz oldukları husûsî şî'î düşünce sebebiyle, bir çok şûbelere ayrıldı. Böylece Zaydî gayretlerinin netîcesi olarak 250 (864)'den beri Taberistan ve Daylam'de 288 (901)'den itibaren ise, Yemen'de, birbirlerinden uzaklıkları sebebiyle elbette ne bir birliğe, ne de berâberliğe sâhip olabilen, küçük hükümdarlıklar teşekkül etti. Müstakil devlet hâline gelemiyen, buna mukabil ekseriyâ halîfeler devletinde hâiz oldukları büyük nufuzla bu mahrumiyetlerini telâfi eden Irak Zaydî'leri ise, meselâ *taḳiyya*'yi veya *kitmān* [b. bk.]'ı daha ciddiyetle tatbik etmek sûretiyle oradaki şartlara uymak zorunda kaldılar. Peygamber'in mîrasını en büyük ölçüde aşmağa cür'et eden ve bu suretle münferid teşebbüsler için çok taraflı hareket sahası sağlayan Ġulât istikameti, Karmatî zümreleri, İsmâilîler, Dürziler ve nihâyet Nusayrîler ve 'Alî İlâhî [b. bk.]'ler gibi pek muhtelif şekillerde tezâhür etti. Bunlar da, dikkate değer bir şekilde, Peygamber âilesinin şahsiyetlerinden de daha ziyâde sıyrılmak imkânı bulundu. Buna, Peygamber'in neslinden olmayan Muḥammed b. al-Ḥanafiya'yi imam tanıyan Kaysāniya [b. bk.] fırkası örnek olmuştur; bu, bir hadîste de ifâdesini bulur: „Salmān al-Fārisī, Peygâmber âilesine mensuptur". Bu, ayrıca meselâ IX. (XV.) asırda Hurûfî [b. bk.]'lerde de 'Alî-oğullarından olan imamların, Faḍl Allāh al-Astarābādī'de tecessüd eden ulûhiyet tarafından bir kenara itilmelerini intac etti. Ancak İmâmiye'nin şi'ârı da içinde parçalanma tohumları ibtivâ etmektedir. Zîra Tanrı ile beşeriyet arasındaki temas bir noktaya değil, devamlı bir çizgiye, tek bir şahsa değil, kesintisiz bir imamlar sırasına vaz'edilmiştir; bu imamlarda, her seferinde, ilâhî nura sâhip olan baba, oğlunu yerine geçirir, ve yahut—diğerlerine göre—ilâhî kısım doğrudan-doğruya babadan, annesi de aynı şekilde Peygamber âilesine mensup bulunan, en yaşlı oğula geçer. Fakat bir imama dinî olarak bağlanma, onun, ölümünden sonra da ayrılınamıyacak, yâni onun gerçek olan ölümüne inanılamıyacak kadar içten olabilirdi; veya onun halefi çok şüpheli bir seciyeye sâhip bir şahsiyet hâlinde tezâhür edebilirdi; henüz bulûğa ermemiş bir çocuk olabilirdi; hattâ hiç mevcut olmayabilirdi. Böylece *Vāḳifiya* ve *Ḳiṭṭi'iya*, veya *Ḳaṭ'iya* şûbeleri teşekkül etmek imkânını buldu. *Vāḳifiya* imamın ölümü mes'elesinde „tereddüt" eder, bundan dolayı onun yanında „durur" ve onda Mahdî'yi görür; *Ḳiṭṭi'iya*, imamın ölümünü „mukadder" addeder ve bu sebeple çizgiyi devam ettirir. Bu şekilde *Vāḳifiya* pek çoktur. Ca'far al-Ṣādiḳ'ta duran C a' f a r î y a, Mūsa'l-Kāẓim'da duran M ū s a v î y a ve 'Alî Riżā'da tavakkuf eden R i ż ā v î y a gibi. Dar mânasiyle *Vāḳifiya* adı altında sâdece *Ca'farîya* anlaşılmaktadır. Fakat zikrolunan sebeplerle çizgi Ḳiṭṭi'iya'de de nâmütenâhî uzatılamamıştır. On birinci imam olan Ḥasan al-Ḫāliṣ'in 260 (873) yılında vefatında, arkasında bir çocuk bırakmış olması çok şüphelidir; fakat İmâmîya'de Muḥammed Ḥuccat Allāh adında böyle bir çocuğun mevcûdiyetine, esrârengiz bir surette kayboluşuna ve mehdîlik seciyesine dâir inanç kendisini kabûl ettirmiştir. Böylece, her ne kadar uzun müddet bir on üçüncü imamın mevcûdiyeti mes'elesi ihtilâl mevzuu olmuş ise de, İmâmîya, İsnâ Aşeriye [b. bk.]'el olmaktadır.

Böylece, şi'î kısmî zümrelerde, sâdece bunların şi'î olmalarına göre, kilise tarihinde „Theopaschit"lerden Sozini'cilere kadar muhtelif Hıristiyan akîdevî fırkalarına tekabül eden, geniş bir te'sir sahası teşhis ediyorsak bununla, teşekkül esaslarından yalnız bir tânesi ele alınmış olmaktadır. Çünkü şî'a İslâma dâhildir ve bu sebeple, İslâmın tamâmını alâkadar

eden bütün mes'elelerle karşı-karşıyadır. İslâm ise, sâdece dinî bir dünya görüşü olmaktan ibâret değildir ve onun iktisâdî, içtimâî, harsî ve hilâfet mes'elesi dışında da siyâsî mes'eleleri vardır. Bunlardan şî'a bakımından tezâhür eden netîcelere burada ancak sathî bir temasta bulunulabilir. İnanç bakımından Mûtezile [b. bk.] yanında, zaydî Sulaymān b. Cerîr gibi kaderiyeciler ve yukarıda adı geçen imāmî Hişām b. Sālim al-Cavālîkī gibi tecessüde inananlar bulunmaktadır; ve İslâmın bütününe şâmil olan *Kur'an* 'ın mahlûk olup-olmadığı münâzaasının şî'a için de ne kadar parçalayıcı bir tehlike teşkil etmiş olduğunu, zikri geçen Yūnus b. 'Abd al-Raḥmān yanında okunmuş olan, Ca'far al-Ṣādiḳ 'ın, muvakkat bir uzlaştırıcı düstûru andıran, sözde badîs olan bir cümlesi göstermektedir: *„Kur'an* ne yaratıcıdır, ne de yaratılmıştır, o yaratıcının kelâmıdır". Şî'anın felsefeye karşı tutumunda, buna karşı hem inciz-zap, hem de nefret hissi, sünnîlerdekinden ehemmiyetli bir ölçüde daha kuvvetli idi. Çünkü bir kere, şî'anın, akîdenin tesbiti bakımından çok daha zengin bir dinî tahayyüle sâhip bulunan bünyesi, felsefenin kategorilerine ve diyalektiğine daha fazla muhtaç olduğu gibi, o, kendi imâmete inanışı gibi kesîf tabiat üstü müteârifelerden hareket eden her dinî cemâat gibi, tam da bu sâbada hassas, battâ yaralanmağa müsâit bulunuyordu. Yardıma çağırılan felsefeyi şî'a içine sokan bilgi nazariyesine müteallik tezadlar bir tarafa, felsefe, usûl bilgisi, *uṣūl al-dīn* ve *uṣūl al-fiḳh* bakımından, meselâ tek bir hadîsin bağlayıcı kudreti veya ḳiyās [b. bk.] gibi, mâlûm İslâm içi münâzaa mevzûları ile hesaplaşmak mecbûriyetinde idi. Buna uygun olarak şî'î hukukunda, Zâhirîlerden Hanefîlere kadar her istikamette zıtlaşmalar vardı. İbâdet bakımından bütün şî'î zümrelerinde, tapınmak ihtiyacını, imamlara ve onların meşhedlerine karşı perestiş derecesine varan bir hürmetle tatmin etmek isteyen aşırı bir temâyül ile, ne olursa-olsun müslüman kalmağa çalışan muhâfazakâr tutum birbiriyle mücâdele hâlindedir. Üzerinde şî'a ile iç aiyâsetin, meselâ milliyetçiliğin, kesiştiği çizgi çok i'vicaclı ve yer-yer kopuktur. Boyun eğdirilmiş milletlerin, meselâ İraalıların, daha başlangıçtan itibâren şî'î muhâlefet safına katılmış olması gibi bir vaziyet yoktur. Şî'anın en eski büyük reisleri, gerçek Arap, fakat bununla berâber ön planda cenup Araplarıdır. İmamlar tarafındaki zikrolunan çevrede Yūnus ve her iki Hişām mavlā, Di'bil ise, ırkıyla gurur duyan, şimâl Arapları ile mücâdele eden bir cenup Arabı idi. İki asır sonra bile Mufîd (aş. bk.), „Arapça konuşan ilk insan olan Yaḳṭān"'dan neş'et etmiş olmakla öğünmektedir. İçtimâî münâzaalı mes'eleler daha al-Muḫtār tarafından, mevâli ve köleleri harekete geçirdiği sıralarda, şî'a içine sokulmuştu. Karmatîler gibi bâzı Ġulāt 'ta içtimâî talepler, filvâkî burada da bir imama veya onun vekiline mutlak bir bağlanma muvâcebesinde sâdece müstebit bir seçkinler idaresini peçelemekte olan komünizme kadar tırmanmakta idi. Abbâsî sarayında, mütaassıp bir imâmiyeciliğe bağlı, çoğu İranlı olan yüksek idâre me'mûrları muhiti, daha şeffaf bir asâlet sınıfı teşkil eder. Meselâ Navbaḫt âilesi bunlardandır. Kadınlar mes'elesinde de şî'a bütün şekillerle uğraşmıştır. Kadınlarda iştirâk ile bâzı Karmatîler, hiç olmazsa, itham olunmuşlardır. İmâmîler zamanla mukayyed nikâha müsâade ederler [bk. mad. MÛT'A]; Zaydîler, Sünnîlerin de kabûl ettikleri taaddüd-i zevcatla iktifâ etmişlerdir. 'Alî İlāhî'ler ise, bir kadınla yetinmekte karar kılmışlardır.

Akîde, bilgi nazariyesi, hukuk, ibâdet, siyâset ve cemiyet sâhalarındaki imkânların sayısı, imamlar mes'elesindeki imkânların sayısına cem değil, zarb edilmek üzere katıldığı cihetle, bütün mümkün bağlantıların gerçekte te'sis olunamamış bulunmasına rağmen, şî'î kısmî fırkalarının adedi bakımından, mârûf 72 rakamını çok aşan bir sayı elde olunur. Bu değişiklik imkânı, aynı zamanda, dinî fırkalar hakkındaki mâlûm islâmî kitaplardaki bir çok adem-i tevafuku îzah etmektedir; zîra bunlar kolaylıkla anlaşılabileceği gibi, aynı fırkayı, ehemmiyet atfettikleri hususiyetine göre, muhtelif zümrelere idhâl edebilmektedirler. Bundan başka, bu kitaplar, şî'î fırkaları arasında, sâdece seçtikleri bir kısmı hakkında mâlûmat arzederler.

Aslında mes'elelerle dolu şî'î inancının, zâten mes'elelerle meşbû İslâm dünyası içinde zuhur ederken ortaya koyduğu bâkir kudret muvâcehesinde, şimdiki şî'î cemâatinin kurucuları addolunan şahsiyetlerin yeni yaratıcılar olmaktan ziyâde, hudut tâyin ediciler oldukları ve fakat akîdevî tevafukun her seferinde sâdece küçük bir muhite münhasır kalmış olması husûsu anlaşılır bir keyfiyettir. Şî'îlerin kullanışı ile *icmā'* kelimesi, yalnızca hidâyete nâil olan dar cemâatlere („ecclesiola") mahsustur. Akîde bakımından ise, sınırlandırıcıların faâliyeti ehemmiyetli bir başarıdan mahrum kalmış değildir: Zaydîler gibi İmâmîler de kat'î olarak Mûtezileye iltihak etmişlerdir. Bu, daha *Kur'an* 'ın verdiği misâlin bile gösterebileceği gibi tesâdüfî değildir: yukarıya vaz'edilen inanç esaslarından üçüncüsü, ikincisini yerinden oynatmak zorunda idi. Gerçek inancın zâhirini sıfa-

tiyle bir imamın yanında, mahlûk olmayan bir *Kur'an* 'ın mâhiyet benzerliği (*„Homousie"*) uzun zaman tutunamazdı. İmâmiyeden, bir takım remzî îzahlarla imâmet inancının arkasına vaz'etmek gayesiyle *Kur'an* 'a dönülmesi ve en aşırı cenahlariyle Gulât 'ın *Kur'an* ile mücâdele edip, ona ilâvelerde bulunması ve hattâ onu ortadan kaldırıp kendilerinin bâtınî [bk. mad. Bâtıniye] olmaları bu düşünüşe göre mantıkîdir. Bunun ilk kademesi sâdece Mûtezile değildi; felsefeden, her ne kadar önceleri sâdece şekli aramak üzere alınan yardım yüzünden, bu, tabiat-üstü vahy inancının boş bıraktığı yere sızdı; bu sûretle ilâhiyat bilgisi, tasavvuf ve irfânî felsefeye (*„gnosis"*) inkılâb etti.

Burada, yukarıdaki îzahata göre akla yakın gelen, dinî felsefî, Yeni Eflâtuncu, manibeist ve eski İran 'a has tasavvurların bir araya gelmesi vâkıası bilhassa tebârüz ettirilse bile, şî 'a esaslarının menşe'i bu sûretle yine de açıklanmış olmaz. Tetkikatın bugünkü durumu muvâcehesinde benüz vaziyetin bu mütevâzî tesbitinden daha ileri gidemeyiz, çünkü gerçeğe varmak için kitâbî yollar henüz tek-tek açılmış değildir. Hıristiyânî unsurları hatırlatan hususiyetlere gelince, bunda da şimdilik, Islâmın bir zamanlar hıristiyan ülkelere hâkim olduğu ve ecdâdı hıristiyan bir çok mü 'mine sâhip bulunduğu gibi umûmî mâhiyette bir işâretle yetinmek gerekiyor. Bundan daha umûmî olmakla berâber, hiç de daha az ehemmiyetli olmayan bir müşâhade ise, ıztırap (*„passion"*) ve ilâhî tecellî (*„epiphanie"*) gibi çok te'sirli unsurların, İslâm gibi yeni bir dinin kurulmasiyle bile bertaraf edilememiş olmasıdır.

M u a b h a r d e v r e: Münferid şî 'î zümrelerinin kuvvetlenmesi III. (IX.) asrın ikinci yarısında başlar. En önce Zeydîlerin umûmî çizgileri peydâ olur. 246 (860) 'da vefat eden al-Ḳāsim b. İbrāhîm b. Ṭabāṭabā al-Rassi, bir dinî devlet kurmak için akîdevî ve hukukî temelleri tesbit etmiş ve bunu onun torunu Yaḥyā b. al-Ḥusayn 288 (901) 'de Yemen 'de gerçekleştirmiştir. Onun talimâtı kısmen, Hazer denizi sâhilinde daha önce, 250 (864) 'de kurulmuş olan Zeydî devletince de kabûl olunmuştur. 297 (909) yılında Afrika 'da İsmā'ilî Fâtimi devleti teşekkül etmiş ve aynı sıralarda da Karmatî zümreleri şimâl-i şarkî ve cenûbî Arabistan 'da toplanmağa başlamışlardır. Burada şî'î kolları için hususî maddelere işâret olunurken, sâdece ana zümre olan İmâmîler veya İsnâ Aşerîye biraz daha yakından mütâlea olunacaktır. Şî'î denilince akla umûmiyetle bunlar gelmektedir. İran halkının ekseriyeti, Irak ahâlisinin yarısından fazlası ve dağınık bâzı şî'î zümreleri hâricinde Hindistan ve Suriye 'deki büyük şî'î cemâatleri bunlara dâhildir. İmâmîler böylece, sayı bakımından da, şî 'anın esas kısmını teşkil ederler. Bütün şî 'î kitâbiyatı arasında, elde edilmesi en mümkün olanı diyebileceğimiz edebiyatları, İmâmiyenin hâiz olduğu merkezî durum sebebiyle, şî 'î mes'elelerine nufuz etmek için en emin yoldur.

Ca'far al-Ṣādiḳ ve 'Alī al-Riżā gibi 'Alī-evlâdı bile şî 'anın gerçek, asıl reisleri değil idiler. Bunların nâmına, ekseriyâ uydurma vekâletnâmelerle, bir takım *vakîl* (cem. *vukalā'*) 'ler ortaya atılmakta idiler. İmamlar tagayyüb ettiklerinde *safîr* (cem. *sufarā'*) 'lerin mevkii daha da ehemmiyetli olıyordu. Sefir, tagayyüb eden imamı bilen yegâne şahıs olmak iddiasındadır. 260 (873) 'tan beri dört şahıs bu iddialarını kabûl ettirmeğe muvaffak olmuştur; bunların dördüncüsü olan 'Alī b. Muḥammed al-Sammurī 329 (940) yılı civârında ölünce, mâruf tâbiriyle „küçük *ġayba*" son bulmuş ve onu günümüze kadar, içinde meselâ imamın iştirâkine bağlanan cuma namazının meknuz olabileceği „büyük *ġayba*" tâkip etmiştir. İdâreyi, bâzı mümessilleri, talimâtını gizli „mehdi-i zaman" ile vuku bulan mûcizevî mülâkatlar iddiasiyle takviyeye uğraşan, ruhânî bir asâlet sınıfı eline almıştır. Her ne kadar bugünkü bir İranlı din âlimi mûctehid ([bk.] ve aş. bk.) olabilirse de, o, bütün ehemmiyetli hususlarda, yine de, sünnîler gibi, ruhânî asâletin te 'sis etmiş olduğu muteber hukukî kaide ve nizamlara bağlı kalır. Bu hukukî kaide ve nizamların tedvîni, İslâmın bütününde mutad olan usûle uygun olarak, muteber râvîlerin ve dinî müelliflerin tenkidine dâir çok sayıda kitabın yazılmasını gerektirmiştir. Bu kitaplar, Safevîlerin, dinî devletleri için bir şeyh-ül-islâm tâyin etmelerinden çok daha önceleri, bir nevî dinî murâkabe unsuru teşkil etmişlerdir.

Şî'îlerin önünde siyâsî imkânlar, bizzat şî'î olmamakla berâber müsamahalı kimseler olan Sâmânîlerin zubûru, bilhassa Horasan 'ın İsmā'īl tarafından 290 (903) yılında zaptı ile ve aynı şekilde Musul ve Haleb Hamdânîleri (317=929 'dan itibâren) 'nin boş görürlüğü ile açıldı. Şî 'î Büveyh-oğlu Aḥmed Mu'izz al-Davla 334 (945) 'te Bagdad 'a girdiğinde, burada uzun zamandan beri oturan ve meselâ bütün Kerḫ mahallesini işgal eden hilâfet pâyitahtının şî 'îleri için de büyük bir devir başlamış oldu. İç kuvvetlenme de bu dıştan güçlenme ile mütenâsib oldu. Mûteber ḥadîs mecmuaları, mâruf tâbiriyle „dört kitap" meydana geldi: 1. al-Kulaynī (ölm. 328 veya 329

=939/940) 'nin *al-Kāfī* (Tahran tabı 1312—1318)'si; *uṣūl* ve *furūʿ* bölümlerindeki 16.000 'den fazla hadisden, sonraları 5072 'si „sahîh", 140 'ı „hasan", 1118 'i „musned", 302 'si „kuvvetli" ve 9488 'i „zayıf" addolunmuştur. Makbul şerhi, Ḫalīl b. Ġāzī al-Ḳazvīnī 'nin yazdığı *al-Ṣāfī* 'dir. 1057 (1647) 'de Mekke 'de te'lifine başlanılmış ve *al-Ṣāfī* ünvânı ile müellifi tarafından Farsça olarak da kaleme alınmıştır. 2. Muahhar İbn Bābūya (ölm. 381=991/992 'nin *Man lā yaḥżuruhu 'l-faḳīh* (Tahran tabı, 1324)'i hacim bakımından al-Kāfī 'den küçüktür. 6 000 kadar hadîsden takriben 4.000 'i müselsel *isnād*'a sâhiptir. Bu mecmua son zamanlarda, *Biḥār al-anvār* (aş. bk.) müellifinin babası Muḥammed Tāḳī al-Maclisī tarafından, arapçası *Ravżat al-muttaḳīn* ve farsçası *Lavāmiʿ-i ṣāḥib-ḳirānī* adları ile bir aradaki tab' ve şerh olunmuştur. Buna mukabil, 1135 (1722/1723)'te vefat eden 'Abd Allāh b. Ṣāliḥ al-Samāhîcī 'nin *Man la yaḥżaruhu 'l-nabīh* ünvanlı şerhi nâ tamam kalmıştır. Şi'i *Fihrist* (bk. bibliyografya) 'in meşhur müellifi Abū Ca'far Muḥammed b. al-Ḥasan al-Ṭūsī 'nin eserleri olup her ikisi de aslında, 413 (1022) 'te vefat etmiş olan Mufīd 'in *al-Muḳniʿa fi 'l-fiḳh* 'ına şerh olarak tasarlanmış bulunan 3. *al-İstibṣār fī maʾḫtulifa min al-aḫbār* (Luknov, tarihsiz) ve daha hacimli olan 4. *Taḥẓīb al-aḥkām* (Tahran, 1314). Her iki eserde de pek muazzam olan rivâyet malzemesini tanzim ve tasnif gayreti güdülmekte olup, bu da tabiatiyle tenkidî olarak değil, muteber ve mer'î akîde ile tevafuk derecesine göre yapılmıştır. Mezkûr *Taḥẓīb* adlı eser, 381 (991/992)'de vefat etmiş olan Muḥammed b. Aḥmed b. al-Cunayd al-İskāfī 'nin, kıyâsı gerekdiğinden çok kullanıldığı için bir kenara bırakılmış olan fıkıh kitabı *Taḥẓīb al-şīʿa* ile karıştırılmamalıdır. İbn Bābūya 'nin, daha büyük olan mecmuası *Madīnat al-ʿilm* sâdece nâdiren „beşinci kitap" olarak kabûl edilir.

IV. ve V. asrın şi'î-imâmî reisleri arasında şunları zikredelim: Kulaynī Muḥammed b. Ya'ḳūb al-Rāzī. Bu zât IV. asır başında „mucaddid" olarak tes'id edilmiştir; 100. senenin 5. İmām Muḥammed Bāḳir, 200. yılın 8. İmām 'Alī al-Riżā ve daha sonra 400. senenin Şarīf Murtażā ile tes'id edilmesi gibi. Buna mukabil 500. sene için, bir çok şi'inin de takdir ettigi al-Ġazzālī ile boy ölçüşecek her hangi bir şi'î şahsiyet tesbit edilememiş idi. Daha önce Kulaynī 'nin bir dayısı, 'Allān, Rey-Tahran şi'î reislerinden birisi idi. Bizzat Kulaynī ise, Bagdad 'da faâliyette bulunmuş ve kabri de orada bir imam kabrinin gördüğü ihtirâma nâil olmuştur. al-Şayḫ al-Ṣadūḳ olarak anılan Muḥammed b. 'Alī İbn Bābūya, babasının ricası üzerine „gizli" 12. imamın şefâ'ati sâyesinde doğmuş olduğunu iddia ederdi. Bu zât, II. asırda bile şiddetle şi'î taraftarı olup, IV. asır içlerine kadar bâlâ, ekseriyeti sünnî olan İran içinde istisnâ teşkil eden şehirlerden Ḳumm şi 'îlerinin şeyhi idi Te'lifâtından oğluna hitaben kaleme aldığı *Risāla fī 'l-ṣarāʾir* 'den, oğlu, *„Man lā yaḥżuruhū 'l-faḳīh* 'te istifâde etmiştir. Bagdad 'da oğul İbn Bābūya, İmâmî akîdesini siyâsî gayeleri için iyi bir âlet olarak kullanabilecek olan Büveyh-oğlu Rukn al-Dāvla 'ye intisab etti. Muahhar İbn Bābūya 'nin tilmizleri arasında Nacāşī (bk. *bibliyografya*) 'nin babası da bulunmakta idi. İbn Bābūya 'nin ölüm yeri olarak Rey zikrolunmakla berâber, şimdi Tahran-Rey 'de ziyâretgâh olan kabri ancak 1238 (1823) yılında Fatḥ 'Alī Şāh 'ın maiyeti tarafından, rivâyete müsteniden, bir mûcize sâyesinde keşf olunmuştur. Necef, Kerbelâ ve Bagdad yanındaki büyük şi'î kabristanı al-Kāẓimayn Osmanlı hudutları içinde bulundukları cihetle, asıl İran topraklarında, Meşhed, Tûs ve Kumm 'da bulunan evliyâ türbelerinden daha fazlasına ihtiyaç hissolunmakta idi. Buna mukabil baba İbn Bābūya 'nin, Kumm 'da, 8. İmam 'Alī al-Riżā 'nın kız kardeşi veliye Fāṭima II. 'nın türbesi yanında bulunan kabrinin daha eski tarihlerde makbul bir ziyâretgâh olduğu mevsuktur. Oğul İbn Bābūya 'nin takriben 300 eserinden, göz dolduran bir miktarı, bu arada iyi ve kötü hasletlere dâir olan *al-Ḫiṣāl* (Tahran 1302), *ʿİlal al-şarāʾi'* ve mehdinin gizlendiğine dâir *Kamāl al-dīn va-tamām al-niʿma* (Tahran, 1301; bu eser için krş. E. Möller, *Beiträge zur Mahdilehre des Islam*, Heidelberg, 1901) neşrolunmuştur. Onun *Maḳālis* ve bilhassa *ʿUyūn aḫbār al-Riżā* (Tahran, 1317) adlı eserleri pek mârufdur. Bu kitapların, ilâhiyata, menkıbevî-ahlakî unsurlara ve şahsî münâkaşalara müteallik hususlar yanında bir çok fıkıh mes'elelerini de ihtivâ etmelerine mukabil, husûsî ve hacimli bir *Fiḳh al-Riżā* (2 cilt, Tebriz, 1274)'da al-Mufid Muḥammed b. Muḥammed b. al-Nuʿmān b. 'Abd al-Salām al-'Ukbarī al-'Arabī tarafından vücûda getirilmiştir. Sâhip olduğu araplık gururu bu zâtı Büveyh-oğullarından 'Ażud al-Davla 'ye intisabdan alıkoyamamıştır; öldüğünde (413=1022) cenâze namazını Şarīf al-Murtażā 'Alam al-Hudā Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. al-Ḥusayn [b. bk.] kıldırmıştı. Şarīf al-Murtażā ile Bagdad şi'ası en yüksek noktasına erişmiş idi. 7. İmam Mūsa 'l-Kāẓim 'ın doğrudan-doğruya neslinden olan bu zât, resmî nakîb sıfatiyle, 'Alī-oğullarının herkesçe tanınmış mümessili olup şi'î

baş vasîliği ve hacc emîrliği vazifelerini görmekte idi. Hâiz olduğu nufuz, gerek husûsî meclislerine ve gerekse hilâfet sarayına vâkî ziyâretlerine büyük bir dinî ve siyâsî ehemmiyet atfedilmesine âmil olmuştu. Devamlı ve canlı bir muhâbere onu Musul, Deylem, Cürcân ile Haleb ve Trablusşam'a kadar Suriye içlerinde bulunan sâdık tarafdarlarına bağlamakta idi. Trablusşam, aynı zamanda yaşayan Nâşir-i Ḫusrav (*Safar-nāme*, nşr. Schefer, s. 12)'in şehâdetine göre, tamâmiyle şi'î idi. Mekke'ye yapılan bir haccın menzillerinde, tilmizleri ile akdettiği meclislere dâir *Ġurar al-favā'id va durar al-ḳalā'id* Tahran da basılmıştır (1312). Vezîr 'Amîd al-Dîn'e ithaf olunan *İntiṣār*'ı yine Tahran'da (1315), *Amāli*'si de Kahire'de (1325) tabolunmuştur. Şî'iliğin temel mes'elesini teşkil eden, ilk üç halîfeye karşı mücâdelesini, Şarîf al-Murtażā *al-Şāfi* (Tahran 1301) adlı eseriyle yapmaktadır. Ecdâdının medfun bulunduğu al-Kāẓimayn kabristanında defninden önce cenâzesini N a c ā ş î yıkamıştı. 80 yıldan fazla yaşayan al-Murtażā yanında, onun ve Mufîd'in talebesi al-Ṭūsî Abū Ca'far Muḥammed b. Ḥasan, „şeyh" veya „[şî'î] ahâlinin şeyhi" (*Şayḫ al-ṭā'ifa*) tesmiye edilerek daha 23 yıl müddetle Bagdad'da bulundu. Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey 447 (1055)'de Bagdad'a girince, şî'anın durumu güçleşti. Bu vaziyet ve mukaddes Meşhed 'Alî'de defnedilmek arzusu al-Ṭūsî'nin Necef'e hicretinde âmil oldu. al-Ṭūsî burada 458 veya 460 (1065 veya 1068)'ta vefat etti.

Burada içinden sâdece pek az müellif ve kitap adı zikredilen, IV. ve V. asırların muazzam şi'i kitâbiyatı, ilk bakışta oldukça tek taraflı olduğu intibaını verir. İlk devirden tevârüs olunan mevzû'ar mütemadiyen tekerrür etmektedir: imâmet; en eski halîfelerin, Cemel ve Şiffîn savaşlarında karşı taralta bulunanların dinî-hukûkî bakımdan değerlendirilmesi; *ġayba* ve ihtifâ eden imamla ilgili her husus; ayrıca umûmî fıkıh yanında *mut'a* nikâhı veya *mut'a* nikâhı ile hacc seferlerindeki *tamattu'*'ü birlikte ifâde eden *mut'atān* gibi imâmiyenin husûsî davranış noktaları; tam *Kur'an* tefsirleri dışında *Kur'an* XLII. 22 ve XXXIII. 33 ve bilhassa XXIV. 35 „Nur âyeti" gibi şî'îlerin çok sevdikleri âyetlerin husûsî tefsirleri ve nihâyet bâzı şî'a içi muhâliflere karşı şahsî tâ'riz ve münakaşalar. Ancak esas mes'eleye edilecek bir işâretin gösterebileceği gibi, bir gelişmenin varlığı da inkâr olunamaz. Daha muahhar İbn Bābūya, peygamberler ve imamların bâzı tâlî mes'elelerde *sahv*'e kapılabilecekl'erini kabûl ve hattâ bunun aksine düşünmeyi *ġulāvv* („râfizî mubalâga")'a atılacak ilk adım addetmişti. Onun bu fikrine karşı, sonraları bu mes'eleye sık-sık temas edilmiş olmasına mukabil, diğerleri arasında Mufîd, bir husûsî risâle ile, Peygamber ve imamların kayıtsız-şartsız hatâdan sâlim olduklarını, *'iṣma* [b. bk.]'yi müdâfaa etmiş ve bunu kabûl ettirmişti. Ancak diğer aşırı kimselere karşı sınırların derhal ve tamâmiyle kapatılmamış olduğunu, İmâmîlîlerin ana eseri olan *Da'ā'im al-İslām*'ın uzun müddet itibârını muhâfaza etmiş olması göstermektedir. Bunun müellifi olup, „şî'anın Abū Ḥanîfa'si" tesmiye olunan Nu'mān b. Muḥammed b. Manṣūr İ b n Ḥ a y y ā n (ölm. 363=973/974), her ne kadar 6. imam olan Ca'far al-Ṣādiḳ'dan daha muahhar hiç bir sened zikretmez ise de, muahharların bu şekilde eksikliği Sab'iya'nın husûsî imamı da eksik bulunduğuna göre, Kahire'nin bu Fâtımî kadısının sözde *taḳiya*'sine atfedilerek mâzur görülmüştür. Bununla berâber, 588 (1192)'de vefat eden İbn Şahrāşūb el-Māzandarānî (bk. *bibliyografya*) kesin olarak „o, imâmî değildir" (nr. 826) hükmünü vermiş ve Tafrîşî (bk. *Bibliyografya*) gibi daha muahhar olanlar da onun hükmüne uymuşlardır.

Müteâkıp asır içinde, meselâ Abū 'Alî al-Faḍl al-Ṭabarsî (ölm. 548—552 =1153—1158 arasında)'nin Tahran'da tabedilen büyük *Kur'an* tefsirleri (*Macma al-bayān* ve *Cāmi' al-cavāmi'*) vücut bulmuştur ki, bunların yanında, daha Kuleyni'nin yaşadığı sıralarda kaleme alınmış olan, çok mücmel ve şî'î husûsiyetleri kesif bir şekilde hülâsa eden bir eser, al-Ḳummî 'Alî b. İbrāhîm b. Hāşim'in *Tafsîr* (Tahran 1301)'i hâlâ kullanılmaktadır. Bizzat, çok müellif yetiştirmiş bir âileye mensup olan al-Faḍl, Tûs'ta, diğer kimseler meyanında İ b n Ş a h r ā ş ū b'un ve emsâli çok olan bir şî'î *Kitāb al-faḍā'il va'l-manāḳib* (Tebriz 1304) müellifi bulunan Abu'l-Faḍl Şāẕān b. Cibrîl'in de dâhil oldukları bir şî'î ilim muhitin'n merkezi idi. Şî'anın İran'da yayılmasına ve kuvvetlenmesine al-Faḍl, Sabzavār'a hicretiyle hizmet etmiştir; ancak o, Tûs'ta Rizā'nın meşhedinde medfundur. Daha sonraki asrın en belli-başlı şahsiyeti, al-Muḥaḳḳiḳ tesmiye olunan C a ' f a r b. al-Ḥasan İbn Ya'ḳūb b. Sa'îd a l - Ḥ i l l î (ölm. 676=1277) olmuştur. Onun Bagdad'daki nufûzu, son Abbâsî halîfesi al-Musta'ṣim'in en yakın çevresine kadar uzanmıştı. Te'lifât bakımından da çok canlı bir Seyyid âilesi olan Banî Ṭā'ūs'tan bir çok kimse de onun muhitine mensup idi. Banî Ṭa'ūs, bugün bile çok tutulan, *al-Muctanā min al-Du'ā'* (Bombay, 1317) ve *al-İḳbāl* (Tahran, 1314) gibi duâ, fal, hacc ve nüsha kitapcıklarının müellifi, o zamanki nakîb A b u 'l-

Ḳāsim ʿAlī b. Mūsa ʾl-Ṭāʾūsī'nin de mensup olduğu aynı âiledir. Bugünkü şîʿa, mütemadiyen Arapça ve Farsça şerhleri yazılan en kullanışlı el-kitaplarından *Şarāʾiʿ al-İslām* (Kalkūte, 1839, Tahran, 1274; 1. kısım, nşr ve trc. Kasembeg, Petersburg, 1862)'ı Caʿfar al-Ḥillī'ye medyundur. Caʿfar al-Ḥillī'ye nasıl bu furū eseri devamlı bir ehemmiyet sağlamış ise, onun kısaca al-ʿAllāma tesmiye olunan yurtdaşı Ḥasan b. Yūsuf İbn Muṭahhar al-Ḥillī de bilhassa büyük bir *aṣūl* âlimi olarak tanınmaktadır. Bu sıfatla daha önce bu zâtın babası, Caʿfar'in de hazır bulunduğu bir meclîste, feylesof, riyâziyeci, hey'etşinas ve bunların yanında mutaassıp bir şiʿî olan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (ölm. 672=1274)'ye Hulagu'nun bu mûtemed adamı, eskiden beri koyu şiʿî olan Ḥilla (Bâbil yakınında) ile temâsa geçtiğinde, takdim olunmuştu. Bizzat Naṣīr al-Dīn'e, Ḫvāca'ye gelince, o, pek de kolay anlaşılır şeyler olmadığı hâlde, bugün bile şiʿilerce okunan dinî yazıları ile iştihar etmiş değildir. Ancak o, şiʿî siyâsetinin en parlak şahsiyetlerinden birisidir. Haşhaşîlerin kaleleri olan Alamūt ve Maymundiz'in Moğul hanının eline geçmesine yardım ve onun ordusuyla Bagdad seferine iştirâk ederek putperest hükümdarı, son Abbâsî halîfesini idâma teşvik ve tahrik etmiştir. Bu sebeple Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, bugünkü şîʿanın gözünde bâlâ, iki büyük düşmanı, *ġulāt*'ı ve mukaddes âileyi iğfal etmiş olan küstah Abbâsîleri, imha etmiş olmak şerefini hâiz bulunmaktadır. Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, şiʿa için müsbet mânada geliştirdiği ihtimam ve alâkayı, onun vâsıtasiyle han âilesi ile temâsa geçen ve sonraları şiʿîlerin reisi sıfatiyle Olcaytu Han'a intisap eden İbn al-Muṭahhar'a intikal ettirmiştir. İbn al-Muṭahhar, Olcaytu'nun himâyesinde, sözleri ve yazıları ile eşʿarîlere, „sūfîler"e ve sünnî fıkıh mezheplerine karşı mücâdele etmiş ve şehzadeliğinde bir ara vaftiz edilen, sonra müslüman olarak önce banefî, bilâhare de şâfiʿî mezhebini kabûl etmiş olan Moğul hanını imâmiyeye döndürmüştür. İbn al-Muṭahhar'ın 20'yi aşan eseri, bu arada ilâhî esaslar bilgisi üzerine yazmış olduğu *Nahc al-mustarşidīn* (Bombay, 1303)'i felsefî bir tahsil görmüş olan al-Miḳdād b. ʿAbd Allāh al-Suyūrī'nin şerhi ile birlikte, hâlâ kullanılmaktadır; yine onun *Kaşf al-favāʾid* (Tahran, 1305)'i, kendisine hocalık etmiş olan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī'nin *Ḳavāʿid al-ʿaḳāʾid*'inin şerhidir. Bu mutavassıt şiʿanın iç bünyesini anlamak bakımından İbn al-Muṭahhar'ın iki ciltlik *Muḫtalif al-şīʿa* (Tahran, 1324) adlı eseri çok faydalıdır.

İbn al-Muṭahhar, ilâhî esaslar bilgisini ön plâna çıkaranların ne ilki, ne de sonuncusu idi. Bu, umûmiyetle şiʿîlerde, sünnîlere nazaran daha mühim bir rol oynamaktadır; çünkü şiʿîler için „ictihad" kapısı kapanmamıştır. Bir müftînin daha önceki fetvâlara göre hareket etmesine mukabil, İran'da bir âlim fakîh, *Kurʾan* ve sünnenin maddî temeline dayanarak, müşâbehet, eski ile irtibat ve iyi addetmek yolu ve yukarıda temas edilen rubânî asâletin rızâ ve tevafukuna dayanmak suretiyle hüküm veren bir müctehid ünvânına sâhip olmak iddiasındadır. Bu suretle, aslında kendi malzemesi içinde katılaşıp kalmış olan imâmî ilâhiyet ve hukukunda bütün devirler boyunca bir nevî canlandırıcı bir hareketlilik mevcut olmuştur. İbn al-Muṭahhar esaslarını, bilhassa mukaddem Şayḫ al-Ṭūsī'nin kız tarafından torunu olup, her türlü sünnenin aleyhderi sıfatiyle ictihâdı keyfî bir hâle getirmiş görünen Muḥammed b. Aḥmed İbn İdrīs al-Ḥillī al-ʿIcl'ye karşı mücâdelesinde pekiştirmişti. Bunun aksülameli daha XI. (XVII.) asırda, üzerinde bugüne kadar münâkaşalar cereyan etmekte olan Molla Muḥammed Amīn al-Astarābādī (ölm. 1033=1623) vâsıtasiyle tezâhür etti. Bu zât, „Dört kitap"ın şerhleri üzerindeki çalışmalarında olduğu gibi, *Kurʾan* yanında sâdece şiʿî sünneyi kanun kaynağı olarak kabûl ettiği cihetle, bu fikrine uygun olarak, ictihad talep eden Uṣūlī'lerin aksine *Aḫbārī*'lerin usûlünü mûteber kılmıştır. Kısmen Mekke'den yürüttüğü mücâdelesinde al-Astarābādī çok başın idi. O icmâı, yahudi, hıristiyan veya feylesofların tevafukundan daha üstün görmek tarafdarı değildi. Fakat onun hareket tarzı, *ḳiyās*, *istiḥsān*, *istiṣḥāb* ve bir tek isnâdın hukukî kıymeti üzerinde yapılan münâkaşaları, bir zamanlar sünnîlerde İbn Ḥanbal veya Dāʾūd al-Ẓāhirī'nin hücumlarınınkinden daha az ölçüde canlandırmış değildir. Üzerinde münâkaşa edilen esasların muhtevâsı, şiʿîlerde tabiatiyle, sisteme uygun olarak değişiktir; böylece msl. onun talep ettiği, ölünün salâhiyetini tanıma, *taḳlīd al-mayyit*, mukaddes imamların, sünne içinde yazılı hükümlerine itaatdir.

Şiʿa içinde „ıztırap" fikri dâima canlı kalmıştır. Buna göre, hadsiz-hesapsız şiʿî ülemâsı arasında, müellifin şöhretini şehitlikle birleştirmiş olanlar husûsî bir şeref sâhibi addolunurlar. Bunların hepsinden önce dört şehîd zikredilir: Birinci şehîd, *al-Lumaʿ al-Dimaşḳiyya* adlı fıkıh kitabının müellifi Muḥammed b. Makkī al-ʿĀmilī al-Cizzīnī'dir. Bu zât inanca ihânet edenler tarafından ihbar olunarak Dimaşk'de zindana atılmış ve bu hususdaki haberlerin çoğuna nazaran 786 (1384) yılında şâfiʿî, fakat bilhassa mâlikî, kadı'nın fetvâsı

ile kılıçla idam edilmiş, kazığa geçirilmiş ve yakılmıştır. İ k i n c i ş e h î d, Zayn al-Dîn b. 'Alî b. Aḥmed b. Taḳî al-'Âmilî al-Şâmî 'dir. Dimaşk, Baalbek ve Haleb 'de uzun bir faaliyet devresinden ve yaptığı bir çok seyahatten soora bu zât 966 (1558) yılında, İstanbul 'da veya oraya giderken, vermiş olduğu bir şî 'î fetvâ sebebiyle öldürülmüştür. Fıkha, âhirete müteallik ve şî 'îleri medheden eserlerinden başka onun 2 ciltlik *Luma'* şerhi matbudur (Tebriz, 1287 ve 1303—1310). Ü ç ü n c ü ş e h î d olarak umûmiyetle seyyid Nûr Allâh (veya Nûr al-Dîn) b. Şarîf al-Dîn al-Mar'aşî al-Şuştarî sayılmaktadır. Onun meşhur terâcim-i aḥvâl eserleri, Farsça *Macâlis al-mu'minîn* (Tahran 1268 ve başka tarihlerde) 'i Ethé ve Horn, *Grandriss der iranischen philologie* (bk. II, 214. 252) 'de değerlendirmişlerdir. Onun başına, mes. Şâlî'î İbn Ḥacar al-Haytemî 'nin *al-Ṣavâ'iḳ al-muḥriḳa 'alâ ahl al-rafż va 'l-zandaḳa* (Kahire, 1307, 1308) 'sı gibi sünnî eserlere karşı yazmış olduğu *Iḥḳâḳ al-ḥaḳḳ* (Tahran, 1273) adlı eseri felâket getirmiştir. Buna çok içerleyen Türk-Hind hükümdarı Cahângir, 1019 (1610) yılında onu kamçılatarak öldürtmüştür (ayrıca krş. Horovitz, *Isl.*, III, 63). Kendisiyle aynı inançta olanlar daha son zamanlarda onun Akbarâbâd-Agra 'da bulunan türbesini ziyâret etmekte idiler. D ö r d ü n c ü ş e h î d olmak şerefi Muḥammed Mahdî b. Hidâyat Allâh al-Işfahânî 'ye tanınmakta ise de, bunun şöhreti, talebesi olan S e y y i d D i l d â r 'Alî b. Mu'în al-Naṣrâbâdî (ölm. 1235= 1819/1820) 'nin yanında gölgede kalmaktadır. Seyyid Dildâr ilâhiyata mütedâir fikirlerini *'Imâd al-Islâm* (Hindistan tabı, 1319) adlı eserinde kaleme almıştır. Son devirlerde şehîdlik şerefini, şeyh Aḥmed al-Aḥsâ'î (aş. bk.) ve Bâbî 'lerle mücâdele eden Molla Muḥammed Taḳî al-Ḳazvînî ibraz etmiştir; Bâbî 'lerden birisi 1263 (1847) 'te onu öldürmüştür.

Şehidlerin ilk ikisi Suriyeli idi; üçüncüsü Hindistan 'da yaşıyordu. Ancak şî 'anın merkezi, Safevîler devrinde, 907 (1502) yılından itibâren İran olmuştu. Bu durumu Afġân-şâh 'lar devrinde (1135—1142=1722—1729) ve Nâdir-şâh zamanında (1148—1160=1736—1747) vuku bulan geçici şî 'î tâkibâtı hiç bir suretle değiştirmemiştir. Âilesi yeni hükümdar âilesinin ceddi gibi, aynı yurda ve aynı sûfî temâyüle sâhip bulunan bir adam, Ḥ u s a y n b. 'A b d a l-Ḥaḳḳ a l-A r d a b î l î a l-Î l â h î, daha İsmâ'îl I. devrinde, risâle ve şerhlerini Farsça yazmak suretiyle İranlılığı sür 'atle şî 'anın merkezi hâline getirmiştir. al-Ardabîlî, o zamanlar henüz ekseriyeti sünnî olan ülkede, Tebriz, Şîraz, Herat v. s. arasında bir *muhâcir* bayatı sürmek zorunda kalmıştır. İran şî 'îliğinin yaşaması için gerekli kan—ki İran ve şî'a? mes'elesi bakımından da aynı şekilde ehemmiyetlidir—ise, dışarıdan idhâl olunmuştur. Bununla kasdolunan bilhassa cenûbî Suriye 'deki 'Âmila (Maḳdisî, s. 161, 12; 162, 3; 184, 6; 'Âmil de denilir) silsilesi şî 'îleridir. Rivâyete göre, daha Sabzavâr 'ın son seṭbedârı 'Alî Mu'ayyad bir 'Âmilî 'ye, ilk şehîde, barınak teklif etmiş imiş. Büyük sayıda köy imamları Safevî devletine akıp-geldiler. Bunlardan muhtelif yerlere yerleşenler, yurtlarından gelenlerle takviye olunmak suretiyle eski âdet ve geleneklerini muhâfaza ettiler. Bunların yanında Baḥrayn şî 'îleri de yer aldı. Bu sebepledir ki İran şî 'îlerinin neseblerinde sık-sık 'Âmilî veya Baḥrânî 'ye ve yahut daha yakın yurt adları olarak Karakî veya Aḥsâ'î 'lere rastlanmaktadır. Bu muabbar devreye âit sâdece pek az ad burada zikro'unabilir. Muḥammed b. al-Ḥasan İ b n a l - Ḥ u r r a l - 'Â m i l î al-Maşġarî ilk eseri olan *al-Cavâhir al-saniyya* (Tahran, 1302) ile, rivâyete göre, bunda ilk defa olarak şî 'î ḥadîṣ ḳudsî 'yi toplamış olduğu için büyük bir başarı elde etmiştir. Ancak sonraları ölçüsüz derecede çok ve sür 'atli yazmış olması onu, aslında büyük sayıda te'lîfâta alışık bulunan kelâmcıların sert tenkitlerine mâruz bırakmıştır. Bununla berâber onun 1082 (1671) yılında ikmal edilmiş bulunan 6 ciltlik *Tafṣîl vasâ'il al-şî'a ilâ masâ'il al-şarî'a* (Tahran, 1288) 'sı *Man lâ yaḥzuruhu 'l-imâm* ünvanlı husûsî fihristi ile birlikte, muazzam hadis malzemesinin işlenmesi ve müelliflerin zikrolunması dolayısiyle, takdire şâyan bir eser olarak kalmaktadır. Bu zât ancak 40 yaşında iken yurdundan hicret etmiş, uzun hace seyahatlerinden sonra Tûs ve İsfahan 'da yerleşmiştir. Yerli âileler arasında onun zamanında en nufuzlusu M a c l i s î âilesi idi. Bunların en mühim mümessili olan M u ḥ a m m e d B â ḳ i r b. Muḥammed Taḳî (ölm. 1110 veya 1111=1698—1700) Şah Sulaymân I. tarafından şeyh-ül-islâm tâyin edildi. Bu zât balk tarafından sevilmek ve tutulmak için oldukça gayret sarfetti. Eserlerinin hemen hemen yarısını Farsça te'lîf etti. Bu arada yukarıda adı geçen Abu 'l-Ḳâsim al-Ṭâ'ûsî 'nin duâ kitaplarını da Arapça 'dan Farsça 'ya çevirdi. Asıl kendisinin büyük eseri ise, Tebriz ve Tahran 'da tabedilen ve kelâm ve fıkıh hakkında 25 ciltlik bir ansiklopedi teşkil eden *Biḥâr al-anvâr* 'dır. Bu ciltlerin bir çoğu, mes. Şâh Nâşir al-Dîn 'in emri ile Mahdî bakkındaki 13. cildi, Farsça 'ya tercüme olunmuştur.

Şî'anın, imamın şefâatine ihtiyaç hissetmeyen ve kendi içlerinden inançla seven her biri için Allah ile ruhî bakımdan vahdetin erişile-

bilir oluşu düşünceleri gibi, „ilâhî kısm" ın seçkin imamların vücûdunda tecessüdü inanışından derin uçurumlarla ayrı bulunan sûfîlerle münâsebeti de tabiatiyle düşmancadır ve buna uygun olarak her iki tarafın velîlere karşı tapınırcasına hürmet ve riâyetlerinin sebep ve gayesi de farklıdır. İki taraf arasında en dikkate değer çatışma, imamî Abū Sahl al-Navbeḫtī (ölm. 311=923/924)'nin al-Ḥallāc'ın mahvında, bu zât, her ne kadar zamanın muhtefî imamının *vakīl*'i olduğu iddiasiyle şi'îleri ne kadar incitmiş olursa-olsun (bk. mad. HALLÂC ve L. Massignon, *al-Hallaj, martyr mystique de l'Islam*, Paris, 1922, I, 138 v. dd.), faâl bir rol oynamış bulunmasıdır. Şî'anın feylesoflara karşı tutumu da, bunları, imâmîler bakımından *ġulāt* misâlinin gösterdiği gibi, taassup zihniyeti aşındırabileceği cihetle, hiç olmazsa kuşkuludur. Bununla berâber, aynı zamanda bilerek şi'î sıfatı ile ortaya çıkan ve mutad münâkaşa edebiyatı ile kolayca bertaraf edilmeleri mümkün olmayan sûfî ve feylesoflar gibi bâzı tedâhüller de pek âlâ mevcuttur. Buna göre, bütün asırlar [felsefe ve sûfîlik ile şî'a arasında] temelden bir red ile karşılıklı birbirini cezbetme misâllerini ibtivâ etmektedir. Bizzat mutedil şi'î *Avṣāf al-aṣrāf* (Tahran, 1320) eserinin müellifi olan Hoca Naṣîr al-Dîn bile, İbn Bābūya, Mufîd, Şeyḫ Ṭūsi ve İbn al-Muṭahhar'ın aleyhindeki hükümlerine rağmen, bir Ḥallāc bayrandır. Racab b. Muḥammed al-Ḥāfiẓ al-Bursî her ne kadar nazariyesini „aldatıcı, hafif şerhleri" ve aşırı şi'î „mübalagaları" üzerine binâ etmiş olmak dolayısiyle „sûfîlik müceddidi" olarak tazîr edilmekte ise de, onun 800 (1397) yıllarında te'lif edilmiş olan *Maṣārik al-amān* veya *al-Anvār* adlı eserini, ihtiyatla da olsa, Meclisi gibi bir sûfî düşmanı bile *Biḥār*'ında kullanmıştır. 1040 ile 1050 (1630—1641) yılları arasında vefat etmiş olan Molla Sadrā, yâni Muḥammed b. İbrāhîm al-Şîrāzî'nin kendisini „Âyet-ül-kürsî" 'nin tefsirinde (*Kur'an*, II, 256) sûfî tahayyüllerinden uzak tutabildiği, sükûnetle düşünen şi'îler tarafından pek âlâ kabûl edilmiş ve hoş görülmüştür; Suhravardi'nin *Ḥikmat al-işrāḳ*'ına yazdığı şerhinden kendisine pek fazla sûfî hissi ve sûfî dili yapışıp kalmış olduğunun her en farkına varılmasına rağmen, onun Kuleyni'nin *Uṣūl al-kāfî*'sine yazdığı şerh (*Mafātiḥ al-ġayb* ile birlikte 1282'de tabolunmuştur, tab yeri belli değildir)'i kullanıldığı gibi, Tanrı katına dört defa çıkışının tasviri olan *al-Asfār al-arba'a* veya *al-Ḥikmat al-muta'āliya* (Tahran, 1282)'sine bile tahammül edilmiştir. Molla Şadrā'nın Muḥsin-i Fayż tesmiye edilen ve şi'î *Kur'an* tefsiri *al-Sāfî* (Tahran, 1276)'nin müellifi olan talebesi Muḥammed b. Murtaża 'l-Kāş[ān]î, buna benzer ithamlara karşı kendisini *al-Inṣāf fī bayān ṭarīḳ al-'ilm li-asrār al-dīn* (*Rasā'il* külliyatı içinde tabolunmuştur, Tahran, 1301) adlı eserinde şiddetle müdâfaa etmiş olup, filhakika o da talebesi seyyid Ni'mat Allāh al-Cazā'irî tarafından sûfîlere karşı şâbid gösterilmiştir. Molla Şadrā'nın iki hocası olup 'Abbās I.'ın sarayında yaşayan birbiriyle dost iki zât, Muḥammed b. Ḥusayn Bahā' al-Dīn veya al-Bahā'î al-'Āmilî (ölm. 1030 veya 1031=1620,1621) ile yine bir 'Āmilî ve *Şarā'i' al-islām*'ın çok sayıdaki şârihlerinden biri olup, 'Alî b. 'Abd 'Ali al-Karakī'nin „damâdı" nın oğlu olmak hasebiyle Mir Dāmād tesmiye edilen Muḥammed Bāḳir al-Astarābādî (ölm. 1040 veya 1041=1630, 1631)'nin akîdelerinin doğruluğu evleviyetle kabûl olunmuştur. Aynı zamanda şeyh-ül-islâm da olan Bahā'î, çok taraflı alâkalarına rağmen, gerçek bir şi'î sıfatiyle, diğerleri arasında çok kadîm bir şi'î busûsiyeti olan, „ehl-i kitab" tarafından zebb olunan hayvan etinin baram addedilmesi mes'elesini *Risāla fī taḥrīm żabā'iḥ ahl al-kitāb* adlı risâlesiyle yeniden canlandırmıştır. Onun *Cāmi'-i 'Abbāsi* (Tebriz, 1309, Bombay, 1319)'si fıkhın bütün bablarında severek kullanılan, ve Farsça olarak kaleme alınmış bir temel kitaptır. Mir Dāmād, Ḥallāc bayranlarından olmasına rağmen, nasıl felsefesini, *al-Ḳabasāt* (Tahran, 1314)'ında Allah'ın ezelî ve ebedî, dünyanın ise geçici olduğunu ikrar etmek suretiyle gerçek inanç ile te'lif edebilmiş idiyse, iyi bir şi'î olduğunu *al-Ravāşiḥ al-samāviya fi şarḥ al-aḥādiṣ al-imāmiya* (1311'de tabolunmuştur) adlı eserinde isbat etmiştir. Felsefî münâkaşalar, sırf kelâma müteallik münâzaalarla tedâhül etmek dolayısiyle dâimâ canlı kalmıştır. Böylece iskolastik *mutakallimān* arasında hem uṣūlî'ler hem de aḫbārî'ler mevcuttu. Daha geçen asır zarfında mücâdele bâzan o kadar kızışmıştı ki, mes. Kerbelâ'da kitaplar, belki de ayrı bir istikamete mensup bir kimse tarafından kullanılmıştır korkusu ile, ancak bezle tutulmakta idi. Mücâdelenin reislerinden birisi Şeyḫ Aḥmed b. Zayn al-Dīn al-Aḥsā'î, yâni bir Bahrānî idi. Kelâmcı, şâir, hey'etşinas, riyâziyeci ve ulûm-i hafîyeci olarak bu zât sûfîlere, feylesoflara ve bilhassa da ictihad ve icmâ lehinde aḫbārî'lere karşı mücâdele ediyordu (krş. onun *Cavāmi' al-kalām veya Ḥayāt al-nafs*, Tebriz, 1276 adlı eseri). Fakat aşırı feylesofâne ve fikirlerinde musir olanlara pek az temellendirilmiş görünen bir ba's-u ba'delmevt inancı ona ve mektebi Şeyḫiya (bk. mad. ŞEYḪÎ.)'ye tarikatçılık

ve sonradan, Racab (yk bk.)'e de olduğu gibi, Bābī ilhâdının sorumluluğu ithâmını yüklemiştir. Gerek bunlar ve gerekse onlardan türeyen Babā'ī'ler son zamanlarda de fiil ve yazışma yoluyla oldukça şiddetli münâkaşaların mevcûdiyetini sağlamışlardır. Şî'e içinde bundan başka münâkaşalar da hiç eksik değildir. Meclisî, Yahudiler aleyhinde yazılanların sonuncusu değildi. Hıristiyanlığa karşı mücâdeleler, 1195 (1781)'te misyoner H. Martyn'in ortaya çıkmasını ve daha sonra C. G. Pfander'in *Mīzān al-ḥaḳḳ* adındaki misyoner propaganda eserinin yazılmasını ve en son devirde de çok hareketli bir İncil satışını intaç etmiştir.

Şi'î inancı âmiyâne ilâdesini, şehîd menkıbeleri, *maḳātil*, hacc takvimleri, *cannāt al-ḫuld* ve şahsına ezâ ve cefâ, *taʿziya* [b. bk.]'lerde bulmaktadır. Bunların uydurmaları da pek çoktur. Aslında bütün islâm âleminde sevilen, sıksık tab ve şerh olunan 'Alī'nin şiirleri ve hikmetleri (krş. Fleischer, *Alis 100 Sprüche* ..., 1837 ile şerîf Murtażā'nın kardeşlerinden birisi olan Muḥammed al-Riżā'nın *Nahc al-balāġa*'sında toplanmış olan 'Alī'ye âit hikmetler bu cümleden değildir; buna mukabil 'Alī'nin, 4. İmam 'Alī Zayn al-'Ābidīn ve 8. İmam 'Alī al-Riżā'nın bir çok *ṣaḥīfa*'si böyledir. Buna ilâve olarak 'Alī'nin *Ḥadīḳa ḳudsī*'si ve nihâyet, muahhar İbn Bābūya'nın istîmâlinde mahzur görmediği, buna mukabil bâzı sonrakilerce haklarında şüphe izhar olunan, 6. İmam Ca'fer al-Ṣādiḳ adına veya *Tafsīr al-'Askarī* ünvânı ile 11. imam adına ortaya atılan *Kur'ān* tefsirleri sayılabilir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen ve ayrıca işâret olunan maddelerde verilen bibliyografyadan başka Arapça ve Farsça el-yazması kataloglarından ve Brockelmann, *G A L*'den faydalanılmalıdır. E. G. Browne, *A History of Persian Literature in modern Times* (1924), s. 353 v. dd. (burada şi'î hâl tercümeleri ve bibliyografyası kıymetlendirilmiştir); C. A. Storey, *Persian Literature*, 1. kısım, *Qur'anic Literature*, (London 1927); I. Goldziher, *Vor esungen*[2] (nşr. Babinger), Heidelberg, 1925, s. 196 v. dd., Gobineau, *Les religions et les philosophies dans l'Asie centrale*[2] (Paris 1866, s. 63 v. dd.; Mez, *Die Renaissance des Islāms* (Heidelberg, 1922), s. 55 v. dd.; Babinger, *Z D M G*, LXXVI, 126 v. dd.; Nöldeke, *Isl.*, XIII, 70 v. dd.; Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiner Gemeinde* (1918), bk. tibrist; Buhl, *Alidernes Stilling til de Shi'itiske Bevaegelser under Umajjaderne, Kgl. Danske Vidensk. Selskabs Forhandlinger* (1910, nr. 5). —Sistematik bir giriş için metinde zikredilen kaynak eserlerden başka şu eserler tavsiye olunur: al-Navbaḫtī, *Firaḳ al-şī'a*, nşr. Ritter = *Bibliotheca Islamica*, 4; Muḥammed b. 'Omar al-Kaşşī, *Ma'rifat aḫbār al-riǧāl* (Şeyḫ Ṭūsī seçmeleri, Bombay, 1317); al-Necāşī (ölm. 450=1058 civârı), *Ma'rifat 'ilm al-riǧāl*, (Bombay, 1317); al-Ṭūsī, *Asmā' al-riǧāl* (Tahran, 1271) ve *Fihrist kutub al-şī'a* (nşr. Sprenger ve Mawlawy 'Abd al-Ḥaqq), Kalkütte, 1853—1855; İbn Şahrāşūb (ölm. 588=1192), *Ma'ālim al-'ulamā'* (nşr. Abbas Eghbal), Tahran, 1353 =1934; İbn al-Muṭahhar al-Ḥillī, *Ḫulāṣat al-maḳāl* (*K. al-riǧāl* de tesmiye olunur), Tahran, 1310; Mīrzā Muḥammed b. 'Alī al-Astarābādī (ölm. 1028? =1619), *Manhac al-maḳāl* (Tahran, 1307); Muḥammed b. 'Alī al-Ḥurr al-'Āmilī, *Amal al-āmil fī ẕikr ulamā' Cabal 'Āmil* (Tahran, 1307); Ḫvāndemir, *Ḥabīb al-siyar* (Farsça, te'lîf tarihi 929=1523), Bombay, 1273 tür. yer.; al-Tafrişī, *Naḳd al-riǧāl*, (te'lîfi 1015=1606), Tahran, 1318; Yūsuf b. Aḥmed al-Baḥrānī (ölm. 1187=1773), *Lu'lu'at al-Baḥrayn* (Tahran, 1269, Bombay, ts.); Muḥammed Bāḳir al-Ḫvāsārī, *Raw̱ẓat al-cannāt* (te'lîfi 1287=1870), Tahran, 1306; Muḥammed b. Şādiḳ b. Mehdī, *Nuḳām al-samā'* (Farsça), Laknav, 1313; I'cāz Ḥusayn al-Kentūrī, (ölm. 1286 =1870), *Kaşf al-ḥucub va 'l-astār* (nşr. Hidāyet Ḥusayn), Kalkütte, 1912—1914. —Imamlar hakkında: Abu 'l-Farac al-İşbahānī, *Maḳātil al-Ṭālibiyīn* (Tahran, 1307), bu eserin ilk yarısı Faḫr al-Dīn Aḥmed b. 'Alī al-Nacafī, *al-Muntaḫab fī 'l-marāşī va 'l-ḫuṭab*, Bombay, 1314)'in hâşiyesinde; Aḥmed b. 'Alī b. Muhannā (ölm. 828=1424), *'Umdat al-ṭālib fī ansāb Āl Abī Ṭālib* (Bombay, 1318); Abd Allāh b. Nūr Allāh (te'lîf tarihi 1240=1824/1825 v. d.), *Maḳtal al-'avālim* (tab 1295). —Hadîsler: Yeḥyē b. al-Ḥasan b. al-Biṭrīḳ (ölm. 600=1204), *Ḫaṣā'iṣ vaḥy al-mubīn fī manāḳib Amīr al-Mu'minīn* (tabı 1311); ayn. mll., *al-'Umda fī 'uyūn ṣiḥāḥ al-aḫbār*, Bombay, 1309). —Nur akîdesi üzerine yeni eserler: al-Ḥusayn b. Murtaża 'l-Yazdī al-Ṭabāṭabā'ī, *al-Raḳḳ al-manşūr va lavāmi' al-ẓuhūr* (Bombay, 1303). —İç mücâdeleler göz önünde tutulmak sûretiyle sünnî nokta-i nazardan yapılan tenkid ve münâkaşalar: Maḥmūd Şukrī el-Ālūsī (ölm 1270=1853), *Muḫtaṣar al-tuḥfat al-iṯnā 'aşarīya* (tab 1301, yeri belli değil). —R. Strothmann, *Die Zwölfer-Schi'a* (Leipzig, 1926); Duvight M. Donaldson, *The Shi'ite Religion* (London, 1933). (R. STROTHMANN)

ŞİBĀM. [Bk. ŞİBĀM.]

ŞİBÂM, ŞİBĀM, cenûbî Arabistan'da bir çok şehrin ismi.

1. **Şibām Ḥarāz, Şan'ā' 'nın cenûb-i garbîsine iki günlük mesâfede ve Menāḫa 'nın cenûb-i garbîsinde kâin bir dağ olup, E. Glaser'o göre 2.600, A. Defiers'e göre ise, 2.409 m. irtifâındadır.** Dağın en yüksek tepesi, Yemen'in Cebel-i Târık'ı, Menāḫa şehrine hâkimdir. Bu çok yüksek tepenin hemen altında doğrudan doğruya kayalıkları boyunca kurulmuş ve bir kitle teşkil edecek şekilde taştan evlerle müstahkem bir mevkı olan Şibām şehri uzanır; bu şehir 1871 'de Türkler tarafından zaptolunmuş ve Menāḫa ile birlikte, Yemen'de hâkimiyetlerinin en sağlam istinad noktasını teşkil etmiştir. Kayalıklara kondurulmuş olan bu şehrin civarları zirâî bakımdan iyi işlenmiş olup, setler üzerinde hubûbat ve kahve yetişir; Cebel Şibām'ın zirvesinden, bütün Ḥarāz kitlesine nâzır muhteşem bir manzara elde edilir.

2. **Cavf'da Şibām al-Ḳaṣṣa.** Bu şehir, belki, Halevy (344. 10 [Cavf 'ta al-Bayżā 'da] ve 444, 2 [Barāḳiş 'te]) 'nin eski cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikri geçen שברי 'dir.

3. **Şibām Kavkabān.** Bu şehir, Lubāḫa tesmiye olunan Cebel Sirvahb (Cebel Żulā' 'ın bir kısmı) 'ın küçük bir çıkıntısının eteğinde yer almaktadır. Şibām'ın şimâl-i garbîsinde kâin bu küçük dağ silsilesi üzerinde, Şibām şehrinin, bugün hâlâ bir duvarı ve harâbe hâlinde diğer bakiyeleri kalmış olan kalesi yükselir. Şibām'ın garbında, Lubāḫa 'dan daha yüksekte kâin, fakat aynı zamanda dik kayalığın tam karşısında Cebel Żulā' 'ın şark yamacı üzerinde bulunan ve Żafrān denilen diğer eski bir bina daha yükselir.

Şehir, Vādî Nabhān ile şimâlî ve cenubî olmak üzere iki kısma ayrılır ve Deflers'e göre, 2.635 m. irtifâda bulunur. Bir surla çevrilmiş olup, 2.500 nüfusu vardı; fakat vaktiyle daha büyük olmuş olmalıdır. Ahâlinin, Glaser'e anlattığına göre, bugün şehrin dışında bulunan bir çok yerler vaktiyle şehrin kenar mahallelerinin bir kısmını teşkil ediyordu ve buralar pazar yerleriydi; bu pazarlar msl. şunlardır: Şan'ā' 'ya doğru şehre 500 m. mesâfede bulunan 'Erret Şukrī (tavuk pazarı), şimâlde 'Ayāl Srēḥ yolunda, eski Himyerî kalelerinin bulunduğu sanılan iki kızıl tepe üzerinde kâin 'Erret al-Baṭṭa (zeytin yağı pazarı), sonra 'Amrān yolunda ve Lubāḫa 'nın şimâl yamacı üzerinde uzanan şimdiki Yahudi mahallesinin arkasında eż-Żaf'a (sâde yağ pazarı), al-Ca'serī (eż-Żaf'a ile birlikte, fakat sâdece bir az daha yukarıda ve Cebel Żulā' 'a dayanmış vaziyette), el-'Ader (çanak, çömlek pazarı), güçlükle sığdırılmış bir mektep ve bir mâbedi ile toprak evlerden teşekkül eden şimdiki Yahudi mahallesi. Şehrin, vaktiyle dört de kapısı (Bāb el-Fecrēn, Bāb el-Ahcir, Bāb el-Şukbī, Bāb el-Metbā') varmış. Ana mescid, Glaser'in zannına göre, Seba devrine âit, eski mustatilî, güzelce bir binâdır. Kale lilvâkî, harâbe ve çöküntü hâlindedir. Fakat, fevkalâde bir şekilde yontulmuş yarım metre uzunluğunda ve 30—35 cm. genişliğinde siyah taşları, yerlilerin, Himyerîler'in bir melcei addettikleri câmi için kullanılmıştır. Diğer câmiler de eski bir devre âit imişler. Glaser, Kavkabān yolu üzerinde Ḳubbat Şemsī, Mescid al-Ġayl, Yahudi köyü yakınında daha önce yapılmış eski sarnıçlar ile Mescid Yū'es, Mescid Meşhed, Mescid al-Ziyādī, Mescid Ḥāfet Ḥallake, Mescid el-Ma'berī 'yi zikreder. Şehrin üç kapısı şunlardır: Bāb al-Ḥadīd ve Bāb el-Muġarr tesmiye edilmiş olan daha küçük iki kapı. Lubāḫa 'nın cenup yamacı üzerinde, kayalık boyunca, dar ve tehlikeli merdivenlerle çıkılan, bir nevi kumlu taş içine oyulmuş oda biçiminde bir çok mağara vardır. Bu odalar, kat-kat birbiri üstünde bulunup farklı büyüklüktedirler; bâzısı küçük, bâzısı geniş ve müstatilîdir; giriş, bir metre yüksekliğinde ve 70 cm. genişliğinde bir delikten ibârettir. Odaların zemîni girişten bir metre derindedir. Bu odaların birinde, Glaser bir mezar bulmuştur: burası her hâlde bir mezar odası olarak kullanılıyordu. Şibām, merdiven şeklinde yapılmış bir yolla Kavkabān'a bağlanmıştır. Şehrin çevresi çok verimlidir. Hubûbat, arpa, mısır, darı, fasulye, bardal, yonca ve iyi meyva cinsleri son derecede iyi bir şekilde yetişir ve bir mâden ocağı şimdi de meşhur Yemen akîkı, mor yâkut ve şap te'min etmektedir.

Bu iskân yeri, hiç şüphesiz çok eskidir. Glaser'in eski cenûbî Arabistan'a âit kitâbesi, (110.2) Şibām Aḳyān 'ından bahsetmektedir; al-Hamdānī ve diğerlerinin de zikrettikleri muahhar Şibām Bayt Aḳyān adı da her hâlde bununla ilgilidir. Şehir, Şirvāh'ın büyük kitâbesinde (Glaser, 1000 A, 15 c) de zikredilmiştir. Şibām kalesi, Ẕu 'l-Rumḥayn 'ın merkezi idi. Aslında şehrin adı Yaḥbis'ti; sonra orada oturan Şibām b. 'Abd Allāh b. As'ad b. Cuşam b. Ḥāşid, kendi adı olan Şibām'ı vermek suretiyle onu değiştirmiş olmalıdır. Daha sonra Yaşḥum b. Bidā' b. Ẕū Ḥavlān soyundan gelen Suḥaym 'lar bu şehirde ikamet etmişlerdir. Şehir, ikinci adı olan Suḥaym'ı onlara borçludur. al-Hamdānī zamanında şehirde, hâlâ üzerinde bir taht bulunan, eski devre âit muhteşem sütunlar bulunmakta idi. Daha sonra da kale zaptedilemez telâkkî olunmuştur. Ya'fur b. 'Abd al-Raḥmān al-Ḥivālī,

al-Mu'taṣim, al-Vāṡiḳ ve al-Mutavakkil 'in kumandanları tarafından bu kalede boş yere muhâsara edilmişti. İbn Rosteh bize, şehrin 500 kale ve 40 köyü ihtivâ etmiş olduğunu söylerken, her halde mübâlaga etmektedir. Şibām 'ın yanında vaktiyle bir gümüş mâdeni işletiliyordu. Hasan Paşa, Yemen 'de hüküm sürdüğü sırada, kale çoktan harap olmuştu. Bu zât, harâbelerden te'min edilen taşlarla Giās 'ı inşâ etmiştir.

4. Şibām, Hadramût 'ta Vādi 'l-Kasr 'da memleketin en büyük şehirlerinden biri olup, Mukallā sultanına tâbi idi. Th. Bent, şehrin nüfusunu 6.000, Wrede ise, 20.000 olarak tahmin etmektedir; ancak bu son rakam, hiç şüphesiz çok mübâlâğalıdır. Şehir, vâdinin en çukur kısmında olup, inşaat malzemesi tuğladan ibâret bulunmuş olan bir sıra iskân yeri enkazı ile teşekkül etmiş bir tepe üzerinde bulunur. Bu tepe, bütün çevreye hâkim olup, bütün bölgenin en iyi stratejik noktalarından birini teşkil eder. Cenupta, garb-i cenûbî istikametinde şehrin önünde, birbirini diklemesine keser vaziyette bulunan Cebel Ḥibba ile çevrilmiş Suḥēl el-Bilād ovası uzanır. Suḥēl el-Bilād ovasının cenup kısmı, hurma ağaçları bakımından zengindir. Ancak hurma zirâati vaktiyle daha geniş bir sahaya yayılmıştı. Tarlalarda bubûbat, bahçelerde meyve ve nefis sebzeler yetişir; pek çok da çivit zirâati yapılır. Şehirde en az 30 câmi ile iki saray vardı. Bu saraylardan, Mukallā Sultanı Munaṣṣar tarafından inşâ edilmiş olan birisi, iyi korunmuş büyük bir binâ olup, giriş kapısı, taş yontmacılığı san'atı bakımından, nemen hemen bir şâheserdir. Büyük sa'olardaki sütunlar da son derecede mükemmel bir şekilde işlenmiş ve muazzam kapıları zarîf oymalarla süslenmiştir. Pencereler san'atkârane eserlerdir; sürgüler, kapılar ve pencere çerçeveleri, zerîf bir şekilde işlenmiştir. Cem'adâr 'Abd Allāh 'ın sarayı da, çok iyi tezyin edilmiş olup, hoş bir intiba bırakır. İki saraydan, bütün şehri çevreleyen, takriben 20 kadem yüksekliğinde kerpiç bir duvar uzanır. Şehrin dışındaki tuğla ocakları, yağ baskıları, çivit imalâthâneleri ve kireç ocakları bu faal halkın ticari zihniyetini gösteren yerlerdir. Evlerin - şehirdeki sayısı 600— ve câmilerin bir çoğu şimdi harâbe hâlindedir.

Şibām şehrinin iskânı, her halde çok eski bir devre çıkar. Bu şehrin adı, Th. Bent 'in Hadramût 'tan berâberinde getirdiği, Sē'ūn menşe'li, güzel bir eski cenûbi-Arabistan mühürü üstünde ve Ill. (m. ö.) asra âit bir kitâbe üzerinde gözükmektedir. Şibām 'dan takriben iki saatlik mesâfede bulunan kayalar üzerine kaba bir şekilde hakk edilmiş, büyük sayıda kaya yazısı da şehrin eski sekenesine şehâdet etmektedir. Galiba bir mezar olan eski cenûbî Arabistan kitâbeli bir mağara da bunun civârında bulunuyormuş. Şibām 'ın, bu şehri terk edip, Hadramût 'ta yerleşen Şabva [b. bk.] halkı tarafından kurulmuş olduğu rivâyet olunur. al-Bakrī, şehri al-Carīma („büyük") adı altında, Hadramût 'un en müreffeh şehri olarak tanımaktadır. İbn al-Mucāvir 'in dediğine inanılabilirse, ahâlinin pek de iyi bir şöhreti yoktu. Banī Kinda 'nın Hadramût 'ta yaptığı savaşlar esnâsında, Şibām da çok ıztırap çekti; câmilerinin büyük bir kısmı daha bu devirde harap oldu. İdrīsī ve Abu 'l-Fidā', Hadramût 'taki Şibām ile Şibām Kavkabān 'ı birbirine karıştırmışlardır ki, daha C. Niebuhr da bunun farkına varmıştı.

Bibliyografya: 1. Şibām için bk. al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 105, 125 v.d., 193; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklīl des Hamdānī*, I. (*S B Ak. Wien*, [1879,] XCIV, 354); E. Glaser, *Von Ḥodeida nach Ṣan'â vom 24. April bis 1. Mai 1885* (*Petermann 's Mittheilungen*, 1886, XXXII, 35); A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 42,44—47; M. Hartmann, *Die Arabische Frage* (*Der islamische Orient. Berichte und Forschungen*, Leipzig, 1909, II), s. 544; G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London 1915) s. 43, 52—56; Şibām 'ın iki güzel resmi s. 47 ve 58 karşısında bulunmaktadır.

2. için al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab*, (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 81; J. Ha'évy, *Inscriptions sabéennes* (*J A*, VI. seri, 1872, XIX, 197, 218).

3. için al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab*, s. 72, 103, 106, 107; al-Hamdānī, *Iklīl*, V-II 'den naklen D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens*, I, 351, 352, 353, 391, 392; 'Azīmudd'n Aḥmad, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān 's im Šams al-'Ulūm* (*G M S*, XXIV), 53; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 31, 32; al-Muḳaddasī, *B G A*, III, 113; İbn Rosteh, *B G A*, VII, 113; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 73, 278—350, IV, 327, 383, 437; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leyden, 1853, II, 90 v. d.; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 308, 344, 345, II, 799; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1848, II, 44 v. d.; al-İdrīsī, *Nazhat al-muştāḳ* (trc. Jaubert), I, 149; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopen-

bag, 1772), s. 257, 286, 293; A. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha* (Leyden, 1838), s. 64, 218 v.d.; A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. 14 M. Noël Desvergers, *Arabie, L'Univers, Asie*, V (Paris, 1847), s. 22 v. d.; Ch. Millingen, *Notes of a journey in Yemen* (*J R G S*, 1874, XLIV, 122); E. Glaser, *Geographische Forschungen im Jemen* (1883), levha 55 v. d.; aya. mll., *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*. (Münih, 1889), I, 83, (Berlin, 1890), II, 151, 435; A. Deflers, *Voyage au Yemen*, s. 68—72; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* (1902), s. 603 v. d. ve tasvir 54; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet*, (Viyana, 1922), I, 170 v.d., 178 v. dd., 183; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, (Leipzig, 1925), II, 706.

4. için al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab*, s. 86, 87; 'Aẓīmuddin Aḥmad, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naṣwān's im Šams al-'ulūm*, s. 53; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 846, II, 285, III, 257; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 257 ve not, 286; J. R. Wellsted, *Reisen in Arabien*, E. Rödiger'in almancası (Halle a/S., 1842), II, 337 ve not 301; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, (Berlin, 1846), VIII/1. 618; M. Noël Desvergers, *Arabie*, s. 22, v. d.; A. v. Wrede, *Reise in Ḥadhramaut*, nşr. H. v. Maltzan (Braunschweig, 1873), s. 230, 289; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 306, 307; M. J. de Goeje, *Hadhramaut* (*Rev. Colon. Intern.*, 1886, II, 115); L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramūt* (Leyden, 1887), s. 198—201; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 142—146, 148, 150 v. dd.; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale I, Ḥaḍramaût*, (Leyden, 1901), s. 483, 484.

(ADOLF GROHMANN.)

ŞİBARĞĀN. [Bk. ŞİBERGAN.]

ŞİBERGAN. ŞİBARĞĀN, islâm coğrafyacıları tarafından Şaburḳān ve Sabürḳān tesmiye edilmiş olup, Efganistan'ın şimâlinde 36° 35′ şimâl arzında, 65° 45′ şark tûlünde kâin bir şehirdir. Vaktiyle — diğer ikisi Yāhūdiya ve Fēryāb olmak üzere — Cüzean idârî bölgesinin belli-başlı üç şehrinden biri olmuştur. Bu ismin en eski şekli, Asapuragān'dır; buna göre, bu şehrin vaktiyle Asa'lar veya Asargartilerin merkezi olduğu istihraç olunmuştur. 'Azīzī burayı, Cüzean'ın merkezi olarak tavsif ederse de, bu imtiyaz umûmiyetle Yāhūdiya'ye verilir. Şehir, kendisinden 19 fersah veya 65 mil uzakta olan Belh'ten Marv al-Rūd ve Herat'a giden eski büyük yol üzerinde bulunmakta olup, *Ẓafar-nāma* ve diğer tarihî eserlerde sık-sık zikredilir. Mustavfī'ye göre, iklimi mütedildi ve pazarında buğday ucuza satılırdı; bununla berâber o, bir az küçümseyici bir ifâde ile, ancak az buğday ve meyva ağaçları yetiştirildiğini ilâve eder. Diğer taraftan Marco Polo şöyle demektedir: „Bu şehirde mebzûl miktarda her şey ve bilhassa dünyanın en iyi kavunları vardır. Kavunlar, dâirevî ince uzun dilimler hâlinde kesilip güneşte kurutularak muhâfaza edilir. Orada bol miktarda av hayvanı, kuş ve vahşî hayvanlar da bulunur". Kurutulmuş Şibarğān kavunları sâdece Irak'a değil, Hindistan ve Çin'e de ihraç olunurdu; orada çok da meşhurdu. Şehir ve civârı, dağlardan beslenen yer-altı su kanalları (*ḳanāt*) ile sulanır. Şibarğān XIX. asırda, Efganistan'daki karışıklıklar esnâsında küçük bir Özbek devletinin merkezi idi; ancak istiklâlini kaybedeli beyli olmuştur ve bugün Efganistan kırallığının sâdece bir idârî bölgesidir. Nüfusu takriben 12.000 idi. Şehri çevreleyen arâzi, çöl hududunda bulunmasına rağmen, iyi işlenmiştir.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nazhat al-ḳulūb* (nşr. ve trc. G. Le Strange), *G M S*, Leyden, 1915—1919, XXIII; Barbier de Meynard, *Dictionnaire Géographique, Historique et Littéraire de la Perse*, (Paris, 1861); Gnyard, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1883); H. Yule, *The Book of Ser Marco Polo* (London, 1903).

(T. W. HAIG.)

ŞİBL AL-DAVLA. [Bk. ŞİBL-ÜD-DEVLE.]

ŞİBLİ. [Bk. ŞİBLİ.]

ŞİBLİ. AL-ŞİBLİ, ABŪ BAKR DULAF B. CAḤDAR (861—945), sünnî bir sûfî olup, Mâverâünnehr menşe'li bir âileden Bagded'de 247 (861)'de doğmuş ve 334 (945)'te orada ölmüştür. Önce me'mur (ve Demâvend *vali*, veya nâibi) idi. 40'ını aşkın bir yaşta, Cunayd'in bir dostu olan Ḫayr Nessāc'ın te'siri ile sûfiliğe intisap etti; Şiblī, Bagdad sûfileri muhitine, fi'linden çok sözünde cesâretli bir heveskârın bâzan etrafı küçümseyen heyecanını getirmiştir. Dostu al-Ḥallāc [b. bk.]'ın muhakemesinin feci sonu onu korkuttu. Şiblī, onu vezîrin huzûrunda inkâr etmiş ve denildiğine göre, dar ağacının dibinde (309 = 922) onu ithâma gelmiştir. Netîcede, ister nedâmetle veya mümkün bir tâkibâtı önlemek için, ister gayr-i şuûrî ifrat derecedeki ri-

yâzeti sebebiyle olan Şiblî, âlenen, kendisinin bir müddet Bağdad akıl hastahanesine girmesine sebep olan saçma sözler ve umûmî ahlâka uymayan hareketler göstererek, garip bir hayat sürmeye başladı. Bununla beraber orada da seçkin ziyâretçilerin huzûrunda, tasavvuf hakkında konuşmaktan hoşlanırdı.

Şiblî eser bırakmadı ise de, onun müfrit sözleri (veya telmihleri: *işârât*) ve aynı şekilde gariplikleri, gülünç, küçültücü veya uykuya mâni olmak için gözlere tuz serpmek gibi sıhhate zararlı hareketleri *şaṭḥ* [b. bk.]'a dâir klasik mecmualarda muhâfaza edilmiştir. Ḥallâc'a müteallik menkıbede, Şiblî'ye ayrılan rol çok mühimdir; galiba Şiblî, al-Ḥallâc'ı âlenen inkâr ettikten sonra gerçekte onu, gizlice tebcîl etmiştir. Akîde bakımından fikirleri Cunayd'inkinin aynıdır. Fıkıhta, mâlikî menâsikini tâkip ediyordu; bu onun ömrü boyunca izʿac edilmemesinde ve ölümünden sonra, fıkhî ve umûmiyetle sûfîliğe çok düşman çevrelerce, meşru addedilmesinde müessir oldu. Şiblî klasik *ḫirḳa* silsilesinde [bk. mad. ṬARÎḲA] Cunayd ile, gerçekten kendisinin talebesi olmuş bulunan Naṣrâbâẕî arasındaki zincirin bir halkasını teşkil etmektedir.

Şiblî'nin bugün de ziyâret edilen türbesi Bağdad'da Aʿẓamiyya'de, Abû Ḥanîfa'nin kabri yanındadır.

Bibliyografya: al-Sarrâc, *Luma*ʿ (nşr. Nicholson), s. 395—406 ve bk. fihrist (krş. al-Bakli, *Ṣoṭḥiyât*), al-Kuşayrî, *Risâla* (Kahire, 1318), s. 30 ve alm. trc. R. Hartmann, bk. fihrist; al-Meʿarrî, *Ġufrân* (Kahire), s. 206; Hucvîrî, *Kaşf al-maḥcûb*, trc. Nicholson, s. 155 v. d. ve bk. fihrist; İbn al-Cavzî, *Talbîs Iblîs* (Kabire, 1340), s. 216, 266, 268, 361 v.d., 383—386; ʿAṭṭâr, *Tazkira*. (nşr. Nicholson), II, 160—182; L. Massignon, *Passion d'al-Hallaj*, s. 41 v. dd., 306—310 ve bk. fihrist; aynı mlf., *Mission en Mésopotamie* (Kahire, 1912), II, 80 v. d. (türbenin bu günkü durumu için). (L. MASSİGNON.)

ŞİBLÎ. AL-ŞİBLÎ (Mâverâünnehr'de Uşrûsana'da bir köy olan al-Şiblîya'den nisbe), SİRÂC AL-DÎN ABÛ ḤAFṢ ʿOMAR B. İSḤÂḲ B. AḤMED AL-ĠAZNAVÎ AL-DAVLATÂBÂDÎ AL-HİNDÎ AL-ḤANAFÎ, meşhur takîh. 714 (1314; 704 tarihi yanlış olmalıdır)'e doğru doğdu. Abu 'l-Ḳâsim al-Tanûḫî (ölm. 670)'nin talebesi olan Vaciḥ al-Dîn al-Dihlavî al-Râzî, Şems al-Dîn al-Dûlî al-Ḫaṭîb, Sirâc al-Dîn al-Şakafî al-Dihlavî, Rukn al-Dîn al-Badâʾûnî'den fıkıh, Aḥmed b. Manṣûr al-Cavharî ve başkalarından da hadîs tahsil etti. 740 (1339/1340)'ta Mısır'a geldi ve *ḥâkim* sıfatiyle Camâl al-Dîn Turkmânî'nin nâibi oldu; sonra Yılboğâ'nın tavassutu ile *Ḳâżi 'l-ʿaskar*'liğe tâyin olundu; 769 (1367/1368) şâbanında al-Turkmânî'nin ölümü üzerine, 7 recep 773 tarihindeki ölümüne kadar Mısır'ın baş-kadısı (*ḳâżi 'l-ḳużât*) olarak kaldı. Aynı zamanda sûfî temâyülleri vardı; Mekke'de Ḫiżr ile münâsebet te'sis etti; o İbn al-Fâriż (aş. bk.) taraftarlarındandı.

Al-Şiblî'nin en tanınmış eserleri şunlardır: 1. al-Marġînânî'nin *al-Hidâya*'si hakkında bir şerh olan *al-Tavşîḥ* (krş. Brockelmann, I, 376, nr. 24); 2. *al-Hidâya* hakkında, kıyas şeklinde ikinci bir şerh; 3. *furûʿ*'a dâir bir eser olan *al-Şâmil fi'l-fiḳh*; 4. *Zubdat ol-aḥkâm fi 'ḫtilâf al-aʾimma al-aʿlâm*; 5. İbn al-Sâʿâtî'nin *Badîʿ al-niẓâm fî uṣûl al-fiḳh*'ına dâir bir şerh (krş. Brockelmann, I, 383, nr. 49, 2); 6. al-Ḫabbâzî'nin *al-Muġnî fi 'l-uṣûl*'ü hakkında bir şerh (krş. Brockelmann, I, 382, nr. 48); 7. *al-Ġurra* (galiba ünvânın doğru şekli bu olacaktır) *al-munîfa fî tarcîḥ maẕhab Abî Ḥanîfa*; 8. *Kitâb fî fiḳh al-ḥilâf*; 9. al-Şaybânî'nin *al-Ziyâdât*'ına bir şerh (krş. Brockelmann, I, 172, nr. 2); 10. yine al-Şaybânî'nin *al-Câmiʿ al-kabîr*'ine tamamlanmamış bir şerh (*Muḫtaṣar al-talḫîṣ* ile aynı, Brockelmann, *G A L*, I. 172, nr. 3 müellif hattı ile nüshası zamanımıza intikal etmiştir; eser aslında *al-Ċâmiʿ al-ṣaġîr*'i de içine alacaktı); 11. İbn al-Fâriż'in *al-Tâʾiyya*'si hakkında bir şerh (krş. Brockelmann, I, 262, nr. 8); 12. tasavvuf hakkında bir eser; 13. al-Nasafî'nin *al-Manâr fi 'l-uṣûl*'üne bir şerh (krş. Brockelmann, II, 196, nr. 1); 14. al-Buldacî'nin *al-Muḫtâr fi 'l-fatâvâ*'sına bir şerh (krş. Brockelmann, I, 382, nr. 47, 1); 15. *Lavâʾiḥ ol-anvâr fi 'l-radd ʿalâ man ankar ʿalo 'l-ʿârifîn laṭâʾif al-asrâr*; 16. *ʿUddat al-nâsik fi 'l-manâsik*; 17. al-Ṭaḥâvî'nin *ʿAḳîda*'sine bir şerh (krş. Brockelmann, I. 174, nr. 7, 7; orada da bir yazma zikredilir); 18. *al-Lavâmiʿ fî şarḥ Camʿ al-cavâmiʿ* (al-Subkî'nin; krş. Brockelmann, II, 89, nr. 1); nihâyet 19. *fatvâ*'larının bir mecmuası vardır. Elimizde bulunan eserlerinin yazmaları hakkında krş. Brockelmann, II, 80, nr. 9.

Bibliyografya: Brockelmann, *G A L*, *göst. yer.*, orada daha başka malûmat da bulunmaktadır; al-Laknavî, *al-Favâʾid al-bahîya fî terâcim ol-Ḥanafîya* (1324), s. 148 v. d. Şiblî nisbesini taşıyan diğer şahsiyetler ve onlar arasında meşhur sûfî hakkında krş. al-Samʿânî, *Kitâb al-ansâb*, var. 329ᵃ; Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 256; Brockelmann, I, 199, nr. 6; Massignon, *al-Ḥallâj*, *tür. yer.* (bk. fihrist); *Isl.*, XV, 121.

(JOSEPH SCHACHT.)

ŞİBLÎ NUʿMÂNÎ (Bk. ŞİBLÎ NUʿMÂNÎ)

ŞİBLÎ NU'MÂNÎ. ŞİBLI NU'MÂNİ, MUḤAMMED, Orda edib ve tarihçisi olup, 1857 Hindû ayaklanmasında, dedelerinin takriben 300 yıldan beri *zamîndâr* olarak yaşamakta oldukları A'ẓamgaṛh (U. P.)'a takriben 13 km. mesâfede bulunan bir köyde doğdu. Babası Şayḫ Ḥabîbullâh, A'ẓamgaṛh 'da geliri çok bir avukat (*vakîl*) idi. Şiblî babasının evinde, meşhur âlim Çirayiyâkôt 'lu Muḥammed Fârûḳ 'un nezâretinde islâmî ilimleri elde ettikten sonra, Râmpûr 'da Mavlavî İrşâd Ḥusayn 'in yanında fıḳıh tetkiklerini daha ileriye gêtürdü. 1289 (1872) 'da Lâhûr 'a giderek, burada büyük Arapça mütehassısı profesör Fayż al-Ḥasan 'ın yanında kendisini Arap edebiyatına vakfetti. Lâhûr 'dan dönüşünde, Sahâranpûr 'lu Mavlavî Aḥmed Alî nin yanında ḥadîs tahsil etti ve sonra Dêoband 'a döndü, burada takriben altı hafta içinde farâ 'izi öğrendi.

1880 'de muvaffakiyetli bir avukatlık imtihanı geçirdi, fakat A'ẓamgaṛh ve Basti 'de ancak bir kaç ay avukatlık etti; az bir müddet için A'ẓamgaṛh idarî bölgesinde kâtiplik ve *amîn* 'lik hizmetinde bulunduktan sonra çivit ticâreti ile meşgul oldu. Ancak, bu işlerin hiç biri onu tatmin etmiyordu Sibli, tahsilini yapmakta olan kardeşinin yanında 'Alîgaṛh 'da bulunduğu sırada Sir Sayyid Aḥmed 'e takdim edildi; o da kendisine *Collegiate School* 'da bir hocalık verdi ve az zaman sonra onu Arapça ve Farsça profesörü tâyin etti (1 şubat 1882). Sir Sayyid ile bu temas kurmanın, genç adamın edebî faâliyeti üzerinde hayırlı bir te 'siri oldu ve bayatının geçmiş yıllarında toplamış olduğu bilgi hazînesini faydalı kılmayı öğrendi. 1892 'de edebî ve terbiyevî vaziyeti tetkik etmek için Yakın Şark 'a bir seyahate çıktı ve İstanbul, Beyrut, Ḳudüs, Kahire ve diğer şehirleri ziyâret etti. 1314 (1896) 'te Haydarâbâd Niẓâm 'ından bir tahsisat aldı ve 1898 'de profesörlükten istîfa etti; Haydarâbâd 'da *'Ulûm-u Funûn* kısmının müdürü (nisan 1901—kânun II. 1905), sonra Laḫna'ü 'da *Nadvat ol-'Ulamâ*'nın *Dâr al-'Ulûm* 'unun kâtibi (1905—1913) oldu; bir müddet için de *Ancuman-i Taraḳḳî-i Urdû* 'nun kâtibi idi. 1914 'te öldü ve ölümünden bemen sonra talebesi A'ẓamgaṛh 'da onun hâtırasına bir kütüphâne ve bir neşriyat evi ile techiz edilmiş *Dâr al-Muṣannifîn* 'i te 'sis ettiler; bu müessese aylık olarak *Ma'ârif* adlı bir mecmua çıkardı. Şiblî 'nin eserleri şunlardır: Ordu dilinde: *Musalmânôñ ki gazaşta ta'lîm* (Agra, 1887); *ol-Ma'mûn*, halîfe al-Ma'mûn 'un hâl tercümesi (Agra, 1887); Abû Ḥanifa 'nın hâl tercümesi olan *Sîrat al-Nu'mân* (Agra 1891); *al-Cizya*, bu kelimenin menşe 'i ḥaḳkında (Agra 1891, ingl. trc. Aligaṛh; *Kutubḫâna-i İskandarîya* (Agra, 1891, ingl. trc. Haydarâbâd); *Safar-nâma* (Agra, 1893); Omar 'ın hâl tercümesi olan *al-Fârûḳ* (Kânpûr, 1899); İmâm al-Ġazzâlî 'nin hâl tercümesi olan *al-Ġazâlî*, (Kânpûr, 1903); *İlm al-kalâm*, ('Aligaṛh, 1903); *al-Kalâm*, (Kânpûr 1903); *Savâniḥ-i Mavlânâ Rûm*, (Laḫna 'ü, 1902); iki ordu şâiri ḥaḳkında bir tenḳid olan *Muvâzana-i Anîs-u Dabîr* (Agra, 1906); *Şi'r al-'Acam* I—IV (Aligaṛh, 1909—1912) V (nâtamam), A'ẓamgaṛh, 1919: *Sîrat al-Nabî*, I—II. (Kânpûr, 1919—1920), III (nataman), A'ẓamgaṛh; *Kulliyât-i Urdû* (şiirler); *Rasâ'il-i Şiblî*; *Maḳâlât-i Şiblî*; *Makâtîb-i Şiblî*, 2 cilt (hepsi A'ẓamgaṛh 'da neşredilmiştir). Farsça *Kulliyât* (şiirler), A'ẓamgaṛh. Arapça: *al-Cizya*, 'Aligaṛh; *al-İntiḳâd 'ala 'l-tamaddun al-islâmî li Circî Zaydân* (Laḫna'ü).

Bibliyografya: E. G. Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1902), s. 108, 109, 261, 265, 266, 267, 269, 271, 273, 274, 280, not, 289, 291—293, 296, 298; T. W. Arnold, *The preaching of Islam* (London, 1913), 2. tabı, s. IX; Raḥmân 'Alî; *Taẕkira-i 'ulamâ-i Hind* (Laḫna'ü, 1914), 2. tabı s. 192 v. d.; Maḥmûd Ḫân Şayrânî, *Urdû* (Avrangâbâd, 1921 v. dd.); II. 483 v. d., III., I v d. 463 v.d. IV, 171 v.d. VI, I v. d.; Sayyid 'Abdullaṭîf, *The influence of English literature on Urdu literature* (London 1924; verdiği bilgilerin hepsi mevsuk değildir), s. 47, 73, 81, 89, 91—94 102, 115, 120 v. d., 124.

(A. ŞIDDIQI.)

ŞİBL-ÜD-DEVLE. ŞİBL AL-DAVLA, NAṢR B. ŞÂLIḤ B. MIRDÂS, Mirdâs-oğullarındandır [bu sülâlenin tarihî mevkii için krş. madd. HALEB ve MIRDÂS B. SÂLIḤ]. Babası Sâliḥ 'in 420 (1029) yılında Ürdün suyu kenarında Uḫuvâna savaşında ölmesi üzerine, Halep şehrini tevârüs etmiş, kardeşi Şimâl ise, şehrin iç-kalesine hâkim olmuştu. Naṣr, müslümanların şimâl hudut müdâfiî sıfatiyle, Bizanslılara karşı elde ettiği zaferler sâyesinde tarihî bir ehemmiyet kazanmıştır. Şâliḥ 'in ölümünden sonra, Bizans 'ın Antakya vâlisi Spondîl (Arap tarihçilerinin yazdığı gibi Niketas değil), her iki Mirdâsî hükümdârını imhâ etmek sûretiyle, Bizans imparatorluğunun cenup eyâletini, Arapların, *Kur'an* 'ın kendilerine tahmil ettiği bir vazîfe olarak kabûl ettikleri, bitmez-tükenmez cihaddan, mâruf tâbîriyle yaz seferlerinden (*şayfîya*) kurtarmak ânının geldiğini zannetmişti. Kabiliyetsizliğine rağmen, Antakya vâliliği gibi mühim bir mevkie sâhip bulunan Spondîl, Naṣr ve Şimâl kardeşler tarafından aynı yıl (420=1029) içinde mağlûp edildi. Kudretli imparator

Basileios II. (976—1025)'un ölümünden sonra Bizans tahtına geçen zayıf, fakat haris imparatorların ikincisi olan Romanos III. Argyros (1028—1034), bu iki Arap emirine karşı bir sefer yaparak şöhrete ulaşmak istedi ve Bulgar ve Rus kuvvetleriyle takviye edilmiş muazzam bir ordu ile Suriye üzerine yürüdü. Bu arada Haleb'e tek başına hâkim olmak isteyen Naṣr, kardeşi Şimâl'in orada bulunmamasından iç kaleyi eline geçirmek husûsunda faydalanmıştı. Bu haksız muâmeleye fena hâlde kızan Şimâl Arap kabilelerini elde ederek bunlarla birlikte Haleb'e sefer etti. Bu tehdit ve tehlike karşısında Naṣr, yeğenini, Antakya'da bulunan imparatora elçi olarak gönderip, kendisini metbû tanıyacağını va'd ve ondan yardım rica etti. Ancak, Bizans imparatorunun arzettiği tehlike muvâcehesinde, birlik hâlinde bulunmak lüzûmunu idrâk eden kabîlelerin araya girmesi sâyesinde iki kardeş arasında iş savaşa dökülmedi ve anlaşmaya varıldı. Naṣr, siyâsî ve askerî bakımdan yegâne mâkul addedilebilecek bir görüşle, Haleb'in tek hâkimi olarak kaldı. Şimâl'e tazminat olarak al-Raḥba ve Bâlis bırakıldı. Arap kabîlelerinin yardımı ile güçlendikten sonra Naṣr, imparatora yapmış olduğu teklifi geri aldı. İmparator bunun üzerine 421 ilk baharında 1030) Antakya üzerinden Haleb'e sefer ederek şehrin şimâlinde Tabbâl mevkiinde ordugâhını kurdu. İstikṣâfa yolladığı bir süvâri birliği Araplar tarafından kılıçtan geçirildi: bu başarı ile cesaretlenmiş olan bedevîler doğrudan-doğruya ordugâhı tâciz etmeğe, iâşe maddeleri ve su getirmekle vazifeli birlikleri baskına uğratmağa başladılar. İmparator nihâyet kendisini o kadar bunalmış hissetti ki, Araplara badsiz-hesapsız ganimetler bırakmak sûretiyle, kaçarcasına geri çekilmek zorunda kaldı. Kaçarken öylesine tehlikeye düşmüştü ki, rivâyete göre, tanınmamak için tâcını bile başından çıkartmıştı. Arapların zaferi kendilerine büyük fayda sağlamadı. Her ne kadar yeni Antakya vâlisi de meğlûp edildi ise de, Naṣr, imparatorla anlaşmağa varmayı tercih etti. İstanbul'a gönderdiği elçisi gayet iyi kabul gördü ve kıymetli hediyelerle Naṣr'ın yanına döndü. Naṣr, imparatora 500.000 dirbemlik bir haraç ödemeği kabûl etti. Bu andan itibâren imparatorla Naṣr arasında sulh hükûm sürdü. Naṣr, sonraları 427 (1035) yılında Bizans ganîmetinden ayırmış olduğu kıymetli hediyeler takdimi suretiyle Fâtımî halifesi al Ẓâhir ve onun halefinin, daha doğrusu bunun vezirinin tevecciihünü de elde ederek, Haleb hâkimiyetini tasdik ettirmeğe ve bu sûretle emniyetli bir sulh içinde yaşamağa muvaffak oldu. Şâdeçe Mirdâsî'lerin eski düşmanı olan Anuştegin al-Dizbirî, Naṣr'a karşı entrikalara girişerek imparatordan, onunla yapacağı mücâdelede bîtaraf kalacağına dâir söz koparabildi. Bundan sonra Anuştegin, Ṭay, Kelb ve Kilâb kabîlelerini birleştirmeğe muvaffak oldu. Bu şekilde kuvvetlenmiş olarak Naṣr'a karşı sefer etti. Laṭmîn yanında yapılan savaşta Naṣr mızrakla delik deşik edilerek başı Anuştegin'e getirildi. Rivâyete göre, Anuştegin onun ölümüne çok müteessir olmuş imiş. Anuştegin Haleb'e hâkim oldu ve ancak 4 yıl sonra, Anuştegin meğlûp ve maktûl düştükten sonra Haleb Hâkimiyeti Şimâl'e intikal etti.

Bibliyografya: (Bilhassa bk. mad. HALEB) J. J. Müller, *Histori a Merdasidarum* (Kamâl al-Dîn'in *Târîḫ Ḥalab*'inden ihtisar olunmuştur), Bonn, ts.; Kamâl al-Dîn'in metni: Ms. or. 522, Musée Asiatique, Petersburg, var. 41a - 43b; ayrıca bk. Gustav Schlumberger, *L'Épopée byzantine* (Paris, 1905), III; Abu 'l-Farac, *Chronicum syriacum* (nşr. Bruns), Leipzig, 1784 ve Urfalı Mateos tarihi, (nşr. Dulaurier), Paris, 1858; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München[3], 1963, bk. *Iihrist*.

(M. SOBERNHEIM.)

ŞİĞNĀN. [Bk. ŞUĞNĀN.]

ŞİGNĀN. (Bk. ŞUĞNĀN.]

ŞİHÂB AL-DAVLA. [Bk. ŞİHÂB-ÜD-DEVLE.]

ŞİHÂB AL-DİN. [Bk. ŞİHÂBEDDİN.]

ŞİHÂBEDDİN. [Bk. MUḤAMMED B. SÂM.]

ŞİHÂBEDDİN. ŞİHAB AL-DİN AḤMED B. MÂCİD, IX. (XV.) asır Arap denizcilerinden olup, Hind Okyanusu, Kızıl deniz, Basra körfezi, Cenûbî Çin denizi ve Hind-i Çinî adaları denizleri için yazılmış yelkencilik el-kitapları müellifidir.

Vasco de Gama 1498 yılında Afrika'nın şark sâhilinde bulunan Malindi'ye vardığında, kendisini doğruca Kalkûte'ye götüren bir kılavuz bulabilmişti. Bu vâkıa, selere iştirâk edenlerden birisi tarafından ka'eme alınan gemi yevmî defterinde kısaca zikrolunmakla berâber (*Roteiro da viagem de Vasco de Gama em MCCCCXCVII*[2], nşr. A. Herculano ve Castello de Paiva, Lizbon, 1861, s. 49), XVI. asır Portekiz tarihçileri ve bilhassa Damiao de Goes (*Chronica do serenissimo Rei d. Manuel*, Coimbra, 1790, I, fasıl XXXVIII, s. 87 ff., Castanheda (*Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portuguezes*, 1833, kitap I, XII. faslın sonu ile XIII. faslın başı, s. 41) ve Barros (*Da Asia*, 1778 küçük neşrinde I. Dekade, kitap IV, fasıl VI, s. 319 v.d.) tarafından mufassalan kaydedilmiştir. Bunlar bahis mevzuu kılavuzun adını da vermektedirler: Castanheda ve Goes'e göre *Malemo Çg*

naqua, Barros'a göre *Malemo Cana* yâni *Mu'allim kanaka*, „gemicilik muallimi, müneccim".

Bu kayıd, Arap müellifi Ḳuṭb al-Dīn al-Nahravālī (917—990=1511—1582) tarafından te'yid edilmektedir (*al-Barḳ al-yamānī fi'l-fatḥ al-'Oṯmānī*, el-yazması, Paris, Bibliotbèque Nationale, fond arabe, nr. 1644—50 ve 5927 [1]); ancak kılavuzun adı burada Aḥmed b. Mācid 'dir. Ḳuṭb al-Dīn, başarısız bir çok teşebbüslerden ve bir Portekiz açık deniz yelkenlisinin Hind Okyanusu'na varabildiğini bildirdikten sonra şöyle devam ediyor: „[Portekizliler Hindistan'ın garp sâhiline doğru hareketten önce Afrika'nın şark sâbilinde bulunurlerken,] mütemâdiyen bu deniz [garbî Hindistan denizi] hakkında malûmat elde etmeğe uğraşıyorlardı; işte tam bu sırada onlara Aḥmed b. Mācid adında mâhir bir denizci, kılavuz olarak hizmet arzetti. Frenklerin *Almilandī* [=Portekizce *Almirante* „amiral"] adındaki reisi onun ile tanışmış ve Aḥmed b. Mācid Portekiz amirali ile içki içerek serboş olmuştu. Bu denizci serboşluk bâlinde amirale deniz yolunu târif etmiş ve Portekizlilere şöyle demişti: „bu yerde [Malindi'nin şimâlinde Afrika'nın şark sâhilinde] sâhile yaklaşmayın, dümeni açık denize çevirin; bu şekilde [Hindistan'ın] kıyısına yaklaşın; bu suretle dalgalardan korunmuş olursunuz". Bu tavsiyeye uydukları içindir ki, Portekiz gemilerinin pek çoğu batmaktan kurtuldu ve bir çok gemi garbî Hindistan denizine ulaştı (yazma 1644, var. 5b, satır 9 v. dd.".

Sarhoşluk sahnesi tamâmiyle uydurulmuş görünmektedir. Bu, Ḳuṭb al-Dīn'in de aralarında yaşadığı Mekke müslümanlarının sâdece ihânet addedebilecekleri bir hareket hattını mâzur göstermek gayesiyle uydurulmuş iyi niyetli bir hikâye olmalıdır Arap *Mu'allim*'in Portekiz amiral gemisine kılavuzluğu yüksek bir bedel mukabilinde deruhte etmiş olması çok daha muhtemeldir. Bu hâdiseyi peçelemekte bir menfaatleri bulunmayan Portekiz kayıtları, bunu yukarıda kaydolunan Arapça metinden tamâmiyle ayrı şekilde ifâde etmektedirler.

Bu hâdise hakkında en tafsilâtlı bilgiyi veren Barros, Vasco de Gama'nın Malindi'de bulunduğu esnâda, onu Gucerât'daki Cambaya kırallığı Banian'larının ziyâret ettiğini kaydeder. (Bir Hindû ilâhesi addettik'leri) bir mukaddes bâkire tasvîrine tapınan bu Hindûlar „ona, Hindistan'da Aziz Thomas zamanında mevcut bulunmuş olduğu rivâyet edilen hıristiyan dünyasına mensup imişler gibi görünmüştü. Bunlarla birlikte Malemo [=*Mu'allim*] Cana [=*kanaka*] adında Gucerât'lı (aynen) bir Arap [=müslüman] da gelmişti. Gerek bizimkiler ile konuşmaktan duyduğu zevk ve gerekse Portekizliler için bir kılavuz aramakta olan [Malindi] kıralına yaranmak arzûsu sebebiyle, bu Arap, [onlara Hindistan yolunu göstermek üzere] Portekizliler ile birlikte harekete hazır olduğunu bildirdi. Vasco de Gama onunla yaptığı konuşmadan sonra, hele o kendisine bütün Hindistan kıyısının, rüzgâr kertelerini vermemekle berâber, Arap haritalarının hususiyetine uygun olarak bir çok tûl ve arz derecelerini ihtivâ eden bir haritasını gösterince, bilgisinden çok memnun kaldı. Bu haritada, diğerlerine esas teşkil etmiş olan bizim Portekiz haritasındaki gibi, rüzgâr istikametlerini gösteren çok sayıdaki işâretler ve mıknatıs ibreleri yüzünden haritanın vuzûbuna halel gelmeden, tûl ve arz derecelerinin birbirleriyle kesişmelerinden teşekkül eden murabbalar çok küçük oldukları için sâhil istikameti, her iki şimâl-cenup ve şark-garb rüzgâr istikametleri sâyesinde, iyice belli idi. Vasco de Gama, Arab'a, yanında bulundurduğu büyük tahta usturlabı ve güneşin irtifaını tâyin etmeğe yarayan diğer madenî usturlabları gösterdi Arap, bu cinsten aletler karşısında bayret izhar etmedi. O, Kızıl denizdeki [arap] kılavuzlarının, güneşin yüksekliğini ve bilhassa denizcilik bakımından ekseriyetle baş vurdukları [kutup] yıldızının irtifaını tâyin için pirinç müselles ölçüler ve rubu dâireler kullandıklarını söyledi. Kendisinin, Cambaya ve bütün Hindistan denizcilerinin ise, denizde, şimâlî veya cenûbî sema kürresinin muayyen bâzı ecrâmına ve semânın ortasını şarktan garbe doğru keteden belli yıldızlara göre seyr-ü-sefer ettiklerini ilâve etti. Onlar bu yıldızların irtifaını [Vasco de Gama'nın kendisine gösterdiği] şekildeki âletlerle değil, kendisinin de kullanmakta olduğu bir başka âletle tâyin ederlermiş; 3 levhadan müteşekkil olan bu âleti, Vasco de Gama'ya göstermek üzere derhal getirdi de (bu alet hakkında krş.: Reinaud, *Introduction générale à la géographie des orientaux*, *Géographie d'Aboulféda*, I, s. CIIXL v. dd.). Bu âletin şekil ve istimâl tarzını *Geographia universalis* [maalesef kaybolmuş bir eserdir] adlı kitabımızın denizcilikte kullanılan âletler hakkındaki faslında bildirdiğimiz cihetle burada sâdece mezkûr âletin, Araplarca, Portekiz'de denizciler tarafından *arbalestrille* tesmiye olunan, gerek kendisi ve gerekse mucidi hakkında [*Geographia universalis*'in] zikrettiğimiz faslında bilgi verilen âletin kullanıldığı gayeler için istimâl olunduğunu kaydetmekle yetinelim. Vasco de Gama, bu kılavuz ile yaptığı bu ve diğer konuşmalardan, eline büyük bir hazîne geçtiği intibaını edin-

miştî (*Parecia-lhe ter nelle hum grão thesoaro*). Bunu kaybetmemek endişesiyle, mümkün olduğu kadar sür'atle... yelken açarak 24 nisan 1498'de Hindistan istikametine yöneldi (*Da Asia*, 1778 neşri, Dekade I, kitap IV, fasıl VI, s. 318—321)".

Goes ve Castanheda (*ayn. yer*)'ya göre, bahis mevzuu kılavuz „Gucerât'dan bir kılavuz", Barros'a göre ise, „Gucerât'dan bir müslüman" idi; her iki Portekiz tarihçisinin ona verdikleri ünvan iki dilden müteşekkil bir tâbirdir: *malemo* <Arapça *Mu'allim*, denizcilik dilinde „denizcilik üstadı" ve *Canaqua*=*Kanaka*, Sanskritçe *Ganaka* „müneccim"in Tamulca [Dravidyenlerin bir şubesi] şeklidir (krş. *The book of Duarte Barbosa*, nşr. M. Longworth Dames, *Hakluyt Society*, 1921, II, 61 v.d. ile bunun Ph. S. van Ronkel tarafından *Museum*, Leyden, 1925, s. 18'deki tashihleri). Diğer taraftan bu *malemo canaqua*, hiç şüphesiz, *al-Barḳ al-Yamānī*'de zikredilen Aḥmed b. Mâcid ile aynı şahıstır. İmdi, biz bizzat kendisinden, bu meşhur *Mu'allim*'in, Culfâr'da doğmuş, hâlis bir arap olduğunu bilmekteyiz. Goes, Castanheda ve Barros'un, daha doğrusu onların istifâde ettikleri kaynakların hatâsı aşikâr olmakla berâber, ben bu hatânın nereden geldiğini açıklayacak durumda değilim.

İbn Mâcid, bizim için başka kaynaklarca da mâlûmdur. Türk amirali Seydî 'Ali [reis], *al-Muḥīṭ* ünvanlı yelkencilik el kitabının mukaddimesinde şöyle demektedir: „Muson rüzgârının başlamasına kadar uzayan, Basra'daki 5 aylık ikametim [1554 yılında] ve şâban başından şevval sonu (2 temmuz—27 eylûl 1554)'na kadar süren. Basra'dan Hindistan'a seyahatim müddetince, yâni bütün bu sekiz ay boyunca, gecegündüz, [gemimin] içinde bulunan, ülkenin sahil kılavuzları ve denizcileri ile musahabeden bir an bile fâriğ olmadım. Böylece, Hürmüzlü ve Hindistanlı kılavuzlar olan Layş b. Kahlān, Muḥammed b. Şāẕān ve Sahl b. Abān'ın vaktiyle Hind Okyanusunda nasıl manevra yaptıklarını öğrendim. Aynı şekilde, bilhassa 'Oman eyâletinde bulunan Culfâr'lı Aḥmed b Mâcid ve Curz mıntakasındaki (Cenubî Arabistan) Şihr'de doğmuş olan Sulaymān b. Aḥmed [bk. mad. Süleyman Mehrî]'inkiler başta olmak üzere, bu günkü [kılavuzlar] tarafından yazılmış olan kitapları ve ayrıca *Favā'id. Ḥāṣiya* [İbn Mâcid'in, aş. bk.] *Ṭuḥfat al-fuḥūl. Minhāc*, *Ḳilādat al-ṣumūs* [Sulaymān al-Mahrī'nin] adlı eserleri topladım. Bunların her birini esaslı olarak inceledim. Çünkü bu eserler olmadan Hind Okyanusu'nda seyr-ü-sefer gerçekten fevkalâde güç olurdu [Yabancı] kaptan, kumandan ve bahriyeliler bu manevraları bilmezler; kendileri gerekli bilgilere sahip bulunmadıklarından, bunlar için kılavuz, her zaman için, ferâgat edilemez bir unsurdur. İşte böylece ben, yukarıda zikrolunan eserlerde bulunan faydalı şeyleri okuyup. bunları [Türkçe'ye] çevirmenin ve bu suretle, okuyanların kılavuzsuz hedeflerine ulaşmasını ve kılavuzlardan bilgi istemeye ihtiyaç duymamalarını sağlayacak, kullanışlı bir kitap yazmanın, hiç olmazsa, bir vazife olduğunu düşündüm..... [Bu Arapça eserlerden] yaptığım tercüme, Allah'ın inâyeti ile kısa zamanda tamamlandı. Kitabım, denizciliğe âit bütün fevkalâde şeyleri ihtivâ ettiği için, *al-Muḥīṭ* „bütün sahilleri içine alan, her şeyi ihtivâ eden" tesmiye olundu (*Die topographischen Capitel des Indischen Seespiegels Moḥīṭ*. W. Tomaschek'in bir mukaddime ve 30 coğrâfî haritası ile nşr. M. Bittner, Wien, 1897, s. 53). Seydî Ali Reis, İbn Mâcid'i daha aşağıda (*ayn. esr.*, s. 57) da pek öğmekte ve ondan „denizciler içinde hakikati seven, Hind denizinin mu'allim'i, muâsır [Yelkencilik el-kitapları müellifleri içinde] en itimada şayan olanı" sözleriyle bahsetmektedir.

Neşredilen hulâsalara göre bir hükme varılmak gerekirse, Seydî Ali Reis'in *al-Muḥīṭ*'i İbn Mâcid ve Sulaymān al-Mahri'nin yelkencilik el-kitaplarından bir kısmının, yer-yer orta karar bir türkçe tercümesinden ibarettir. Ne Maximilian Bittner, ne de onun selefi Hammer, muhtasar ünvanları ve müellifleri Türk amirali tarafından verilmiş olan arapça metinleri bulmaya teşebbüs etmemişlerdir. Hiç bir edebiyat tarihi bunları kaydetmez [Bununla berâber C. Brockelmann (*G A L*, II, 179 ve *Suppl*, II, 230 v.d.) her iki müellifi ve eserlerinden bir kısmını kaydetmiş bulunmaktadır —T. H.]; fakat bunlar *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale de Paris*'de 2292 ve 2559 nr.larda kaydedilmişlerdir (Bunlardan birincisi—1860 yılında Bibliothèque Nationale'e gelmiştir; ikincisi ise, süryânî râhibi Joseph Ascari'nin bir kaydına nazaran daha 1732 yılında Arapça el-yazmaları koleksiyonuna dâhil bulunmaktaydı); bu iki kıymetli el-yazması, Seydî Ali Reis'in kullandığı bütün eserlerle, Türk amiralinin, anlaşıldığına göre, bilmediği diğer metinleri ihtivâ etmektedir.

Aslı nüshadan istinsah edilmiş olan 2292 numaralı el-yazması 181 varak olup, 270×280 m. m. ebâdındadır. Her sahifede 19 satır vardır. Bunun içinde İbn Mâcid'in, tarihleme hususuna hiç ehemmiyet vermeyen bir müstensihin aşağıdaki tertipte bir araya getirdiği 19 yelken el-kitabı ve denizcilege müteallik risâleşi mevcut bulunmaktadır:

1. *Kitāb al-favā'id fī uṣūl 'ilm al-baḥr va 'l-ḳavā'id*, var. 1—88a (bu, Seydî Ali Reis tarafından *Favā'id* olarak zikredilen metindir). 12 bölüme taksim edilmiş bulunan bu mensur eser 895 (1489/1490) tarihlidir (tarih rakamla verilmiştir). İlk sahifelerde gemiciliğin ve mıknatıs ibresinin efsânevî menşe'inden bahsolunmaktadır. İbn Mâcid bundan sonra 28 ay merhâlesini, pusulanın 32 kerte (*ḫann*, cemi *aḫnān*) sinin tekabül ettiği yıldızları, Hind Okyanusu üzerindeki deniz yollarını, Okyanusun ve cenûbî Çin denizinin bir çok limanının arz derecelerini, kuşların işâret ettiği yanaşılacak yer ve kara alâmet (*'alāma, işāra*) lerini, karaların görünüşünü, Hindistan'ın garp sâhilindeki iskele (*naṭaḫa*=klasik Arapça *naḍaḫa*) yerlerini, meşhur 10 büyük adayı; Arap yarım adasını, Ḳomr veya Madagaskar, Sumatra, Cava, al-Ġūr veya Formoza, Seylân, Zengibar, Bahreyn, İran körfezindeki İbn Ġāvan ve Sokotra adalarını ve nihâyet seyahat için müsâit olan muson rüzgârlarını, her musonun İran takvimine göre tarihini vermek suretiyle ele almaktadır. Risâle, Kızıldeniz'in demir atmaya müsâit yerleri ile büyük derinliklerinin, sığlık ve kayalıklarının teker-teker sayılarak tasvir edilmesiyle nihâyet bulur. De Slane (*Catalogue*, s. 401) „eserin üslûbu çok muğlâk olup, mânası ancak Hind sularının gemicilerince mâlûm bulunan teknik ıstılahlar ile doludur" diyor. Bu, ancak kısmen isâbetli bir hükümdür. Hakikatte 2292 ve 2559 numaralı el-yazmalarının metinleri denizciler tarafından, denizciler için yazılmışlardır. Teknik ıstılahlar, tasavvur edilebileceği gibi, çoktur; bunların bana te'min ettikleri gemiciliğe dâir kelime hazînesi, Arapça lugatler için mühim, tamamlayıcı malzeme teşkil edecektir [2].

II. *Ḥāviyat al-iḫtiṣār fī uṣūl 'ilm al-biḥār* (bu, Seydî Ali Reis tarafından *Ḥāvīya* olarak kaydedilen metindir), var. 88b—117a. *Racaz* vezninde yazılmış olan bu metin onbir bölüm (*faṣl*)'e ayrılmıştır. Yirmi satırlık kısa ve mensur bir girişten sonra, karaya yaklaşmış olmanın, kılavuzlarca bilinmesi gereken alâmetleri hakkındaki birinci fasıl başlamaktadır. Fasılların ikincisi ay merhalelerinden ve rüzgâr kertelerinden; üçüncüsü Arap, Rum Kopt ve İran yıllarından; dördüncüsü *bāşi*, veya muayyen yıldızların mevkii bakımından tashihlerden, *bāşi*'lerin muson rüzgârları (aynen!) ndan, yıldızların göründükleri aylardan, bunların arz derecelerinin değişmezliğinden, tarihleri İran yılına göre verilmek suretiyle, bunların kayboluşlarından; beşincisi Arabistan, Hicaz ve Siyam (yâni İbn Mâcid'in ifâde tarzına göre Malaya yarım adasının garp sâhilinden ki, o sıralarda tamamen Siyam'a âit bulunmakta idi) sâhillerindeki deniz yollarından, Zenciler ülkesi (aynen: Zenci sahili) nin en uc kısmından, altıncısı, garbi Hindistan, Koromandel, Orissa, Bengale ve Siyam'dan, Sumatra'nın şark sâhilinde bulunan Billiton adası gibi rüzgâr altı memleketlere (yâni İbn Mâcid'e göre Komorin burnunun şarkına), mihrâce ['nin ülkesi]=Sumatra (krş. var. 101b, 103a ve 103b), Çin ve Formoza'ya kadar olan deniz yollarından; yedincisi daha şarktaki adalar, Sumatra, Fāl-adaları veya Lakkedivler, Madagaskar, Yemen, Habeşistan, Somali, cenubî Arabistan'daki al-Aṭvāḥ ve Mekrān sahillerindeki deniz yollarından; sekizincisi Arabistan ve garbî Hindistan limanları arasındaki mesâfelerden; dokuzuncusu „şimâle doğru derinliğine giren (*Baḥr al-muḥīṭ*) yâni garbî Hindistan denizi" limanlarının arz derecelerinden; onuncusu bizâtihî gemicilikten, büyük derinliklerdeki akıntılardan ve „Zenc ülkesinin Hindistan'ın ve Çin'in sâhillerine derinliğine girmiş bulunan *Baḥr al-muḥīṭ*'ten", yâni bizim haritalarımızdaki Hind Okyanusundan; on birincisi ise, gemicilik astronomisinden bahistir.

İlk zikredilen risâlede (I) sık-sık adı geçen *Ḥāvīya* de aynı şekilde tarihlenmiştir (var. 116b): „[Bu manzume] hacc ayında, memleketler içinde Deniz arslanı [İbn Mâcid'in lekabı] 'nın doğduğu şehir olan [İran körfezinin cenûb-ı garbîsindeki] Culfār'da hayır işlerine ve oruca tahsis edilen günlerin en güzeli *Yavm al-ġadīr* [3]'de ikmâl olundu; ve bu, ey dostum, hicretin 866 yılında", yâni 18 zilhicce 866 (13 eylûl 1462)'de idi.

Var. 117b—123b (dahil) boştur.

III. Bizim haritalarımızda Aden körfezi olarak gösterilen Berbera körfezinde seyr-ü-sefer hakkında bir *urcūza* [*al-urcūza al-mu'rība fi 'l-ḫalīc al-Barbari*], var. 123b—127b (dâhil); bu, 890 (1485) yılı ile tarihlenmiştir.

IV. 33 satırlık mensur bir girişten sonra, manzum olarak kaleme alınmış „Bütün dünya için islâmın kıblesi hakkında kitap" ünvanlı bir makale. Müellif bu manzûmenin „bilhassa denizin yakınında bulunan ve seyyahların ziyâret ettiği şehirler için" te'lif edildiğini söylüyor; 893 (1488) tarihlidir, var. 126a—137a.

V. İran körfezinde Arabistan sâhili boyunca deniz seyr-ü-seferi için bir *urcūza*; var. 137a—139b; tarihsiz.

VI. Banāt Na'ş (küçük ve büyük ayıların α β γ δ ε ζ 'si) üzerine bir *urcūza*; var. 139b—145b; 900 (1494/1495) tarihli.

VII. „*Mu'allim*"lerin hazînesi veya gemicilik üstadları ve deniz, sâbit yıldızlar, seyyârelcr,

bunların adları ve kutupları" ünvanlı bir *arcūza*. Bu tarihlenmemiş manzûme, mealine göre 1489 yılından önce te'lif edilmiş olmalıdır; var. 145b—147b.

VIII. Hindistan'ın garp sâhilinde ve Arabistan kıyılarında, takriben 25° ile 6° arz dereceleri arasında, karanın (gemiden) tanınmasına dâir belirli noktalar hakkında bir *urcūza*, tarihlenmemiştir; var. 147b—154b.

IX. *m* kafiyeli, şimâlî semâ küresinin bâzı yıldızlarına dâir bir *urcūza*; tarihlenmemiştir· var. 154b—156b (dahil).

X. Şimâlî semâ küresinin bâzı yıldızları hakkında *urcūza muḫammas*; tarihlenmemiştir, var. 156b—157b.

XI. *n* kafiyeli, 13 beyitten müteşekkil, Rum ayları hakkında bir manzûme, tarihlenmemiştir; 1489'dan önce yazılmış olmalı.

XII. Gemicilikte bâzı yıldızlardan faydalanma hakkında *Żaribat al-żarā'ib*. „mükellefiyetlerin mükelleîiyeti", ünvanlı *urcūza*; tarihlenmemiştir; var. 158a—163a.

XIII. „Emîrülmüminin Alî b. Abî Ṭālib'e izâfe edilen ayın merhaleleri, bu merhalelerin semâda dakîk olarak tesbit olunmuş yerleri, şekilleri, sayıları hakkında *urcūza*; noksansız tasvir" ünvanlı bir *urcūza*, 1489'dan önce yazılmış olmalı; var. 163a—164b.

XIV. *r* kafiyeli, „Mekke manzûmesi" ünvanlı, Cidda'dan Fartak burnu (Cenûbî Arabistan), Kalkūte, Dābul, Konkan, Gucarât (garbî Hindistan), al-Aṭvāḥ, Hürmüz.....'e giden deniz yollarına dâir bir manzûme; tarihlenmemiştir; var. 164b—169b.

XV. *r* kafiyeli ve „*Nadrat al-abdāl*", civanmerd kişilerin nâdirliği, veya *al-Vāḳi'*, *Żubbān* ve *al-'Ayyūḳ* ünvanlı bir *urcūza*; 1489'dan önce yazılmış olmalı; var 169b—171a.

XVI. *b* kafiyeli ve „Altın şiir" ünvanlı manzûme; 1489'dan önce yazılmış olmalı; var. 171a—176a. „Sığ kayalıkların ve büyük derinliklerin keşfi, bunlarda ne yapılması gerektiği; sığlıklar; kuşlar veya rüzgârlar gibi kara alâmetleri; cenup-garp musonları esnasında burunlara yanaşmak; garp rüzgârı esnasında yanaşmak....." hakkında. Bu, var. 40a, 10'da zikredilmekte ve Memlûk sultanı Aşraf Sayf al-Dîn Ḳā'it-Bay (873—901=1468—1495) saltanatı ile tarihlenmektedir.

XVII. *al-Zafda'*. „kurbağa"=cenûbî Balık takım yıldızının α'sı veya Balina takım yıldızının β'sının, birinci veya ikinci Kurbağa'nın bahis mevzuu olmasına göre müşâhedesi üzerine *urcūza*. *n* kafiyeli olan bu manzûmenin adı al-*Fā'iḳa*'dır; 1489'dan önce yazılmış olmalı; var 176a—178a.

XVIII. *c* kafiyeli, „Süheyl" ve „Arcturus" yıldızlarının müşâhedesine dâir, *al-Baliġa*, ünvanlı *urcūza*; tarihlenmemiştir; var. 178a—179b.

XIX. Hind Okyanusunun muhtelif yerlerinde iskandil üzerine, mensur 9 kısa bölüm (*faṣl*), v. s.; var. 179b'den yazmanın sonuna kadar (181b).

Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunan ikinci el-yazması, nr. 2559, küçük orta boy, 215×150 mm. ebâdında her sahifesinde 15 satır bulunan 187 varaktan ibârettir. Bu yazma İbn Mâcid'in şu makalelerini ihtivâ etmektedir:

XX. Denizciliğe müteallik ilimlerden 7 mevzun ihtivâ ettiği için *al-Sab'iya* (yedi kısma bölünmüş) ünvânını taşıyan *urcūza*; 888 (1483) yılı ile tarihlenmiştir. Esere sonunda „büyük urcūza" adı veriliyor; var. 93a—103b.

Var. 103b—109'da „Altın şiir" tekrar edilmektedir (bk. XVI).

XXI. Hey'et ilmine *ḳ* kafiyeli bir *ḳaṣīda*; 1489 yılından önce yazılmış olmalı; var. 109b—111a.

XXII. „... ve (aynen!), onun ve karayı teşhis bakımından uygun olan yıldızların müşâhedesi ve karanın ve Diu'dan Dābul'a kadar sâbilin teşhîsi için işâret teşkil eden noktaların tasvirlerine ..." ünvanlı *ḳaṣīda*, var. 111a—116a. Bu gemiciliğe dâir manzûmenin gerçek ünvânı var. 116a'da şu beyitte bulunuyor: „Bu *ḳaṣīda*'ye hatâsız olduğu için *Mu'allim*'lerin doğro yolu adını verdim". Menzûmenin sonunda *„al-Hādiya* kasîdesinin sonu" („doğru yola sevkeden") kelimeleri okunuyor; 1489'dan önce yazılmış olmalı.

Mensur ilk denizcilik makalesi (I), İbn Mâcid'in bize kadar intikal etmemiş olan diğer 10 makalesinden (XXIII—XXXII) beyitler ihtivâ etmektedir.

Bu otuz iki denizcilik makalesinin yazılış tarihleri bakımından sıraları şöyledir.

a. 1462: *Ḥāviya* (II).

b. 1483: *al-Sab'iya* (XX).

c. 1485: Aden körfezi hakkındaki manzûme (III).

d. 1488: İslâmın kıblesi üzerine manzûme (IV).

e. 1489—1490: „Faidell bilgiler kitabı" (I).

f. 1494-1495: Banât Na'ş üzerine manzûme (VI).

XI, XIII. XVII, XXI—XXXII nr.'lı metinler *e* ve *a*'da zikrediliyorlar; şu halde bunlardan *a*'da zikredilenler 1462'den, diğerleri 1489'dan önce te'lif edilmişlerdir. XV nr. lı metin XV ve XIV içinde zikredildiği cihetle bunlardan eskidir; aynı şekilde IX nr. lı metin, XV ve XVI'dan, XII ise, XIV'den önce

dir. Geriye VIII, *Ḳ*, XVIII ve XIX kalıyor ki, bunların te'lîf zamanını takrîbî olarak bile tesbite yarayacak hiç bir dayanak noktası yoktur.

Şu hâlde İbn Mâcid'in denizciliğe dâir bu otuz iki makalesini te'lîf ettiği devre, 1462 'den önce bilinmeyen bir tarih ile 1494/1495 yılları arasına düşmektedir. Meşhur *Mu'allim* 'in gerek hacim ve gerekse tatbikî kıymeti bakımından en ehemmiyetli eseri hiç şüphesiz onun „Faydalı bilgiler kitabı" dır (1). Bu kitap her biri 19 satırlık tam 178 sahife (var. 1b—88a ve mükerrer 48 numaralı varak), yâni 3382 satır ihtivâ etmekte olup, buna 27 sahifesinin kenarındaki az veya çok satırdan müteşekkil ilâve notlar da eklenmelidir. 1489/1490 yılında ikmâl olunan bu kitap gemiciliğin gerek amelî ve gerekse nazarî hususlarında iktisap edilen bilgilerin bir araya getirilmesinden teşekkül etmiş idi. O, daha ziyâde ve daha doğru bir söyleyişle, şahsî tecrübe ve çalışmaların bir mahsulü idi: bu eseri orta-çağın son yıllarındaki denizciliğin bir terkibi addetmek mevkiindeyiz. İbn Mâcid, aynı zamanda, eskilik bakımından, yeni-çağ yelken el-kitapları müelliflerinin ilkidir. Onun eseri hayranlık uyandırmağa değer. Meselâ, onun Kızıldeniz'i tasvirî—arz derecelerinde düşülmesinden kaçınılmaz hatâlar bir kenara bırakılacak olursa—hiç bir garplı yelken el-kitabı tarafından ne aşılmış, ne de hattâ ona erişilmiştir. Muson rüzgârları, mahallî rüzgârlar, bütün Hind Okyanusu limanlarının arz dereceleri ve rotaları hakkında verilen bilgiler, o zamanlar için tasavvur ve talep edilebilecek olanın âzamî derecesinde doğru ve tafsilâtlıdır.

O, İndonezya'yı kıt'a bölgeleri ve Hind Okyanusundan daha az iyi bilmektedir. İzâhı kabil olmayan bir hatâ yüzünden Cava adası hakîkî istikametinin aksine, şimâlden cenûba doğru uzar şekilde verilmektedir. Aynı hatâya, XVI. asrın ilk yarısında yaşamış olan Sulaymân al-Mahrî'nin denizciliğe müteallik risâlelerinde (el-yazması 2559) de rastlanmakta olup, buradan da Seydi Ali Reis'in Türkçe tercümesine intikal etmiştir. Eserde yapılması gereken yegâne büyükçe tashih bundan ibârettir.

2292 numaralı el-yazması bu arada İbn Mâcid ve âilesi hakkında da hâl tercümesine dâir bâzı malûmatı ihtivâ ediyor. Onun tam adı Şihâb al-Dîn Aḥmed b. Mâcid b. Muḥammed b. 'Amr b. Faḍl b. Duvîk b. Yûsuf b. Ḥasan b. Ḥusayn b. Abî Ma'lak al-Sa'dî b. Abî 'l-Rakâ'ib al-Nacdî (ver. 2b, aş.) idi. O kendisini zzat „her ikisine de hacc farizasını ifâ etmiş u unduğu mukaddes ve muazzaz Mekke ve Kudüs kıblelerinin şâiri, arslanlar [4]'ın neslinden gelen (var. 137a, 65a, 145b 147b) ve kızgın denizin arslanı (Asad) (var. 88b)." tesmiye etmekte ve 117a 'da da: „ben, Aḥmed b. Mâcid, Arap *Mu'allim* 'im" demektedir.

2292 numaralı el-yazmasının bâzı yerlerine göre babası ve büyük babası da *Mu'allim* olup denizciliğe dâir yazıların müellifleri idiler; oğul ve torun olarak o onların izini tâkip ediyordu. O, var. 78a 'da şöyle diyor; „kim [Kızıl-deniz'in cenup kısmında seyr ederse], Mekke 'ye hacc rotasında [seyr ediyor] demektir. Büyük babam bu yolu çok iyi bilirdi; bu hususdaki bilgide kimseden geri değildi. Babam bu bilgiye dâima tekrarladığı şahsî tecrübelerinin neticelerini de ilâve etti. Onun bilgisi, babasının bilgisini aşıyordu. Bizim zamanımıza gelince, biz hemen-hemen kırk yıl müddetle [bu tecrübeleri] yeniledikten, bu fevkalâde iki kimsenin ilmî eserini tashih ettikten, tecrübelerimizin neticelerini ve yazı ile tes'bit ettiğimiz müşâhedelerimizi kaleme aldıktan sonra, zamanımızda henüz hiç kimsenin toplayamadığı ve sâdece bâzılarına münferit kişilerde tesâdüf olunan vâkıa ve esasların ortaya çıktığını gördük ....."

İbn Mâcid var. 78b 'de de şöyle diyor: „kılavuzlar, babamı „her iki sâhilin [kızıl deniz] kılavuzu" tesmiye ederlerdi. O, binden fazla beyitlik meşhur *al-Ḥicâziyya* urcuzesini te'lîf etmişti. Biz bunun içinde tesâdüf ettiğimiz vuzuhsuzlukları gidererek onu usûlüne uygun bir şekilde tamamladık". Var. 81a 'da bu *urcûza* bir kere daha zikrolunmaktadır.

İbn Mâcid (var. 87a), Kızıldeniz'in şark sâhilinde, 20. arz derecesinin cenûbunda bulunan Marmâ adası yakınındaki sığ kayalıktan bahsederken, çoğu kişilerin bu sığlığa, babası gemisini palamarla burada sâhile bağladığı cihetle, „Mâcid sığlığı" dediklerini nakletmektedir. Bu husus, onun babasının, zamanının denizcileri yanında şöhret sahibi bulunduğuna delâlet eder.

İbn Mâcid, babasının görünüşe nazaran XV. ci asır kılavuzlarının hareket tarzına uymayan kayıtlarına tam mânasiyle itimat etmektedir. O, var. 84a 'da „ben kurtuluşumu diğer kılavuzlarınkinden ziyâde babamın verdiği bilgiye medyunum" demektedir. İbn Mâcid, daha aşağıda, münferid bir misâl ile babasının bilgisine itimadının yerinde olduğunu göstermektedir (var. 84b): „biz hicrî 890 (1485) yılında, [Kızıldeniz'in Arabistan sâhilinde, 17. arz derecesinin cenûbunda bulunan Asmâ ve Masnad adaları arasında] demir atarken, *Nâḫûḍa* ve kılavuz bu iki ada arasından geçmek hususunda fikir birliğine varmış idiler; onların fikrine katılmadım, çünkü babamın bir mapzûmesinde

bu iki ada yakınında bir geçit yeri mevcut olmadığını okumuştum. Bu sebeple babam „uzaklaş (tavsiyesinde bulunuyordu). Bu adaların her tarafı sığ kayalıklarla doludur; burada ancak iki kulaç derinliğinde bir tek geçit yeri vardır". İbn Mâcid babasının eserinden aldığı bu kayıttan sonra şöyle devam ediyor: „bunun üzerinde münâkaşa ettik ve ben onlara şöyle dedim: „fikrime göre bizden bir günlük mesâfe ileriye gitmek üzere *sanbūḳ* (bir nevi şalupe)'u yola çıkarmamız münasip olur". *Sanbūḳ*, iskandil ile hareket ederek iki kulaç derinlik buldu; benim iddiamı te'yid ederek, dönüşte Masnad ile Sāsūh arasından geçti; bu geçit yerini bularak nihâyet günün sonunda yanımıza döndü. Babamın manzûme [sindeki bilgi] bu suretle, bu yerde benim için onun bıraktığı mirasın en kıymetli kısmını teşkil etmiş oldu.....".

Gemiciliğin, mıknatıs ibresinin, pusla ve usturlabın efsânevî menşe'i hakkında İbn Mâcid şöyle demektedir (el-yazması nr. 2292, var. 2b): „bir gemi inşa eden ilk kişi Nuh idi. Gemisini kudretli ve kuvvetli Tanrı tarafından vazifelendirilen Cebrail 'in talimatına göre yaptı. Nuh'un gemisi, büyük ayı takım yıldızının beş (ayrıca l) yıldızı tarafından [teşkil olunan şekil] nümûne alınarak inşa olunmuştu: geminin kıç tarafı üçüncü (var. 3a), omurgası dördüncü, beşinci ve altıncı, ön kısmı yedinci yıldıza tekabül eder. Şimdi hâlâ [1489 yılında] Zang (hatt-ı istiva Afrikasının şark sâhili) Ḳomr (Madagaskar), Mrîma (Zengibar karşısındaki Afrika sâhili) ve Sofāla ülkesi sâkinleri, büyük ayı'nın beşinci ve altıncı yıldızına *al-ḥirāb* „geminin omurgası" derler. Bu iki yıldız, *farāḳid* (küçük ayı'nın β ve γ si) gözükmediğinde. *Ṣarfa* (Aralan takım yıldızının β si)'nın „mürûr-ı ulyâ" da bulunduğu sırada, Nuh'un gemisinin omurgası şekline sahip olduklarından, arz derecelerinin tesbiti için tarassut olunurlar. Hadîsçiler, Nuh'un gemisinin uzunluğu ve genişliği hususunda muhtelif fikirdedirler. Bunun, direkler [in irtifaı] hesaba katılmadan 400 arşın uzunluğunda 100 arşın genişliğinde ve 100 arşın derinliğinde olduğu söylenir. Geminin [kıç tarafında dümen yerine] iki küreği vardı. Gemi tamamlanıp da Tufan başlayınca, Nuh, refakatindekilerle birlikte içine girdi. Gemi onları taşıyarak Tufandan ve batmaktan korudu. Nuh'un gemisinin [sonraları] Mekke 'deki kâbe 'nin [yükselmiş olduğu yeri] yedi defa tavaf ettiği rivayet olunur. Bu yer o sıralarda, üzerinde hiç bir şey inşa edilmemiş olan kızıl bir kumluk idi. Tufan buraya kadar ulaşmamıştı.....".

„ var. 3b) Nuh 'un gemisi inşa edilip insanları denizin sâhilleri boyunca gemicilik etmek sanʿatını öğrendiklerinde, Allah 'ın, ikinci Âdem olan [Nuh 'un oğulları] Yafes, Sam ve Ham arasında dünyanın bütün iklimlerini taksim etmesiyle, dünya, 'Irak-ı Arab 'da Bagdad 'da ikamet eden Abbâsî devleti hânedanı zamanını idrâk edinceye kadar (132=750) herkes deniz ülkelerinde, körfezlerde, denizin çevrelediği kıyılarda gemiler inşasiyle uğraştı. Horasan bütünü ile bu hânedana âit idi. Horasan 'dan Bagdad 'a giden yol üç ilâ dört aylık bir yürüyüş yoluydu".

„Bu devirde (Abbâsîler zamanında) üç meşhur kişi yaşamakta idi: Muḥammed b. Şāzān, Sahl b. Abān ve Layş b. Kahlān—İbn Kamlān değil [?]—. Ben bunu [İsmāʿīl b. Ḥasan b. Sahl b. Abān]'ın, [Sabî'in] torununun eliyle yazılmış, h. 580 (1184/1185) yılı ile tarihlenmiş *Rahmānî* (yahut *rahmāng* < pehlevice *rāhnāmag* „yol kitabı" [5])'inde gördüm. Onlar [yani adı geçen üç kişi] „bütün gayret ve ihtimamlarını sana îzah ettik ki...." kelimeleri ile başlayan bu *Rahmānî*'yi te'lif etmek için sarfettiler. Bu eserde manzum hiç bir kısım yoktur; bahsedilen şeyler ancak iyi tanzim edilen bir kitapta rastlanıldığı gibi insicamlı değildir (?). Bunların anlattıklarının ne ucu bucağı var, ne de emniyete şâyan şeyler. Anlatılanlara hem ilâve, hem de bir kısmını tayyetmek mümkün. Bu kişiler iktitafçıdırlar, aslî müellif değildirler. Bunlar deniz yolu ile sâdece Sīrāf 'dan Makrān sâhiline seyahat etmişlerdir (var. 4a). Bunlar Sīrāf 'tan Makrān 'a 7 günde ve Makrāndan Horasan 'a yalnızca bir ayda gitmişler ve yollarını kısaltmışlardır; çünkü önlerinde Bagdad 'dan Horasan 'a kadar üç aylık bir seyahat vardı. Onlar sahilde her yerin ahalisinden bilgi istemiş ve seyahatleri hakkında bir eser kaleme almışlardır".

„Bunların devrinde meşhur *Muʿallim* 'ler arasında İbn ʿAbd al-ʿAzîz b. Aḥmed al-Maġribî, Müsâ al-Ḳandarānî, Maymūn b. Ḫalîl ve onlardan daha önce [denizcilik kitapları] yazmış olan Aḥmed b. Tabrūyeh vardı. Bunlar bu sonuncunun 400 (1009/1010) yıllarında seyahat edip, Dabavkarah adlı bir Hind gemisi ile yolculuğu sırasında gördükleri hakkında bir kitap yazmış olan *Muʿallim* Ḫavāşîr b. Yūsuf b. Şalāḥ al-Arikî 'nin eserlerinden faydalanmışlardır. Bunların zamanında meşhur *Nāḫūḍa* 'lar arasında Aḥmed b. Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥmān b. Abi 'l-Faẓl b. Abi 'l-Muġayrî (veya Muġîrî) zikredilmekteydi. Bilgileri, başlıca, sâhillerin tasvirine ve bunların vüs'atine inhisar ediyordu. [Tasvir olunan ülkelerin] çoğunluğu rüzgâr altı yani Komorin burnunun doğusundaki memleketlere ve Çin sâhiline aittir. Şimdi ise, [onların tasvir etmiş oldukları] li-

manlar ve şehirler kaybolup gitmiştir; bunların adı [bile] artık kalmamıştır. Şu hâlde bunların verdikleri bilgi bizim zamanımız (XV. asır) için artık bir kıymeti hâiz değildir; bunlar, bu hüviyetleri ile, bu eser gibi bir kitapta kaydedilmiş olan bizim bilgi, tecrübe ve keşiflerimizin hâiz olduğu güvenilirlik vasfından mahrumdurlar. Çünkü bu, içinde her şeyin dikkatle gözden geçirildiği ve tecrübelere göre tashih olunduğu bir eserdir; tecrübe üstünde de biç bir şey yoktur. Halef, selefin ulaşmış olduğu noktadan işe başlamalıdır; böylece biz onun [yâni selefin] bilgisini ve eserini mühim mikyasta arttırmış oluruz. „Ben üçlerin dördüncüsüyüm" demekle onların şereflerini tanımış olduk. Bizim yarattığımız deniz bilgisi içinde bâzan bir tek varak, onların [bütün te'liflerinde] bulunan mükemmeliyet, isâbet, fayda ve faydalı tavsiyelerden daha fazlasını ihtivâ etmektedir".

„(Var. 4b)... Bu üç kişi kıymet ve kudretlerini, önce zikredilenlerle daha başka kimselerden [aldıkları bilgilere] medyundurlar; bunların her birinden onlarca tesadüfen mâlûm bulunan deniz ve sahillere âit bilgileri almış ve bu bilgileri bir araya getirerek bir eser meydana getirmişlerdir. Ancak onlar sâdece birer iktitafçı olup, bizzat kendi tecrübelerini kaleme alan müstakil müellifler değildirler. Bana gelince, ben kendimden başka [onlardan sonra adı zikredilebilecek,] bir dördüncü şahıs tanımıyorum. „Bak, ben [bu üç meşhur müelliften sonra gelen] dördüncüyüm" demekle, onlara olan saygımı belirtmiş oluyorum. Bunların zaman itibâriyle benim selefelerim oldukları vakıasını [göz önünde tutarak onlara hürmet etmiş oldum]. Gerçekten, benim ölümümden sonra da bir başkası gelecek, [ve] bizlerin her birimizin bu mevzuda yerimizi, mevkiimizi tâyin edecek kimseler [zuhur edecektir]. Selefelerimin eserini inceleyip, bunu zayıf, gerçeğe uymaz, emniyet edilmez ve intizamsız bulunca, bundan muhafazası gerekli olan bilgiyi alıp yaptığım keşifleri, tashihleri, tecrübelerimin netîcelerini sene-sene [denizcilik] manzûmeleri hâlinde ve h. 880 (1475/1476) [6] yılında [te'lif veya ikmâl edilmiş olan] bu kitapta kaydettim. Bu [denizcilik] ilmine vâkıf olan kimseler eserimi beğendiler ve onu kullanarak, karşılaştıkları, meselâ, dağların görünüşü, hey'ete müteallik müşâhedeler, yıldızların adları ve bunlara ait bilgi ve bunlara göre hareketlerini ayarlamak gibi güçlüklerin hallinde temel eser olarak istifâde ettiler. Zamanımızda yaşayanlar, meselâ doğru deniz yolları, mâlûm bir buruna göre, doğrudan-doğruya şimâl rotasında olduğu gibi, arz derecesi bakımından aynı tahavvülü muhafaza etmek için katedilmesi gereken yolun uzunluğunu veren emsâl demek olan *tirfât* ve *ruḫābāt* (?) gibi hususlarda, eskilerin naklettikleri dışında pek az bilgiye sahiptiler. Mesâfeleri bilmiyorlardı. Biz, bundan daha önce *al-Ẓahbiya* [7] adlı [denizcilik manzumesinin] şerhinde bahsetmiş olduğumuz gibi, başka bir yerde de bu mevzuu ele alacağız".

„Filhakika ilk devir insanları fikrî bakımdan daha fazla karar kabiliyetine sahiptiler; fakat, içlerinden bir kısmı denizden korkar ve çekinirken, diğerleri sâdece, büyük azim ve himmet sahibi [sahil] denizcileri sâyesinde deniz yo'culuğu yapabiliyorlardı. Denizciler gemilerini mükemmelen teçhiz etmekteydiler; bunlar muson rüzgârının [müsait ânını] kaçırmazlardı; gemilerini mûtaddan fazla yüklemezlerdi. Biz ise onlardan daha bilgili ve daha tecrübeliyiz. Deniz işlerinin her husûsiyetinin bir kâşifi vardır. Bir az önce de söylemiş olduğumuz gibi, teknenin mucidi Nuh'tur. Mukadderatın teslim edildiği mıknatısa gelince (var. 5b), denizcilik bilgisi yalnız onun sâyesinde mükemmel olmuştur. Bunu keşfeden Davud'tur; bu onun Câlût'u öldürdüğü taştır. Ay merhalelerine ve burçlara gelince, bu hususta [peygamber] Dâniyâl bir kitap yazmış ve [Naṣîr al-Dîn] al-Ṭusî (ölm. 672=1274) bunu ikmâl etmiştir..... Fakat biz yine ilk mevzuumuza, pusula çizgilerinin [tekabül ettiği] yıldızlara dönelim. Bunların adlarına, bizim selefelerimizin, arslanların, eserlerinden çok daha eski bir kitapta rastlanıyor. Fakat bu kerte ve *Zām* (= 3 saatlik deniz yolu)'lar kat'i ve gerçek mûtalar değildir (yâni, bunların verdikleri yol istikameti ve *zām* olarak ifâde olunan yol uzunlukları sâdece takribî olup, itimada şâyan değildir). Bizim tecrübe yoluyla bildiğimiz sâbit tasvirlerine gelince (var. 5b) biz bunları ihtimamla kaleme almış ve tekrar tekrar istikṣaftan sonra kaydetmişizdir. Bizim sâbit tasvirlerimiz selefelerimizinkinden daha iyidir...".

Mıknatıslı ibre (yâni pusula)nin yuvasının yapılışına gelince, söylendiğine göre, bunun mûcidi Davud'dur; çünkü o demirden ve bu mâdenin husûsiyetlerinden faydalanmasını biliyordu. Başkaları ise, pusulayı, âb-ı hayatı bulmak için yola çıkarak karanlıklar [ülkesi] ve karanlıklar denizine ulaşıp, güneşi artık göremediği bir mahalle kadar kutuplardan biri istikametine gittiğinde al-Ḫiżr [bk. mad. HIZIR] 'ın îcad ettiğini söylerler. Anlatıldığına göre o istikametini pusula ile bulmuştu. Başka kimseler, onun yolunu ışık sâyesinde bulmuş olduğunu söylerler. Mıknatıs (var. 6a) demiri çeken

bir taştır. Yedi semâ ile arzın, Allah'ın sonsuz kudretinin miknatısı ile muvâzenede tutulduğu söylenir. Bu hususta daha bir çok başka rivâyet vardır ...".

İbn Mâcid ayrıca şöyle demektedir: (var. 14ᵃ. str. 3 aş.) „Usturlab vâsıtasiyle *kiyâs* (veya hey'î müşâhede)'in mûcidi İdrîs'tir. Mikyas'lı usturlabın mûcidi [de] odur. Eskiler bu dereceleri *işba'* („parmak")'a tahvil ettiler. Onlar bunu „Bakırşehir" [8] hikâyesinde anlatmışlardır; usturlab, üçler'den, Muḥammed b. Şâẕân ve onun [iki] arkadaşından başkaları tarafından [denizcilik âletleri] meyânına dâhil edilmiştir; çünkü gemiler, büyük deniz üzerinde. peygamberler — al-salâm 'alayhim! —devrinden beri [usturlabla yapılan] hey'î müşâhedelere göre yelken açarlardı. Bizim üç [selefimiz] ise, ancak Abbâsîler devrinde yaşadılar. Onların eliyle yazılmış hikâyelerde verilen bilgi bu merkezdedir....".

İbn Mâcid, sık-sık, "üçlerin dördüncüsü" veya „arslanların dördüncüsü" olduğunu tekrarlamakla seleflerine riâyet ve hürmet göstermektedir. Ancak o, denizcileri, denizciliğe dâir kendi tavsiyelerinin isâbetini tafsilâtlı bir şekilde mukayeseye arz ederek bunların eserlerinde bulunan boşluk ve vuzuhsuzluklar hak kında îkaz etmeği de hiç ihmâl etmez. O, nr. 2292 el-yazmasının var. 31ᵇ'sinde şöyle demektedir: „Suheyl [yıldızı] cenup kutbundan uzakta *nirûz*'dan sonra 222. günde şafak vakti doğar ve *nirûz*'dan sonra 40. günde batar. Bir denizciye soracak olursan, o, bunu hiç bir zaman bilmeyecektir; o, Muḥammed b. Şâẕân'ın ve [iki] arkadaşının eserlerini yüz yıl incelese, bu kitabı incelemeden bu suale cevap veremez". nr. 2559 yazmanın bir yeri (var. 162ᵇ. satır 5 vd.)'ne göre, eskilerin. yâni „üçler"in, eserlerinden muhtemelen XVI. asrın ilk yarısında faydalanılmaktaydı.

İbn Mâcid'in kendi sözlerine göre, „üçler": Muḥammed b. Şâẕân, Sahl b. Abân ve Lays b. Kahlân, ne gemicilikte *Mu'allim* veya usta, ne de denizci idiler; bunlar sâdece eserleri için denizlerde seyahat edenlerin seyahatnâmelerinden istifâde eden münevver yelkencilik el-kitapları müellifi idiler. *Kitâb al-fawâ'id* (I)'in bu hususa dâir yerinde ayrıca çok vâzıh iki kayıt vardır: üçler, veya hiç olmazsa bunlardan Sahl b. Abân, VI. (XII.) asrın ilk yarısında yaşamakta olup, yukarıda zikredilen deniz seyyahlarının seyahatnâmeleri, her şeyden önce, rüzgâr altı (yâni Komorin burnunun şarkındaki) ülkelerin ve Çin'in tasvirini ihtivâ ediyorlardı. Bu üç kişinin eserlerinin, 236 (851) yılında te'lif ve 303 (916) senesi civarında Abû Zayd Ḥasan tarafından tashih ve teksîr olunan tâcir Sulaymân'ın eseri [9] gibi, Hindistan, Ganj ötesi Hindistan, Endonezya ve Çin'de yapılan seyahatlerin hikâyesini temel olarak aldığı düşünülebilir. Coğrafî ilimler hususunda alelâde bir acemi olan tâcir Sulaymân, Bagdad'da yaşamış ve orada el-yazmalarından veya devrinin denizcilerinden elde edebildiği bütün mâlûmatı toplamıştı. Diğerlerinin aksine deniz işleri hususunda uzun ve şahsî tecrübelerine dayanarak konuşabileceğini bilhassa belirtmekle berâber, İbn Mâcid'in, muakkibi olduğunu söylediği „üçler" de aynı rolü oynamış görünüyorlar.

İbn Mâcid'in beyânına göre, „üçler"in eserleri, XV. asırda kaybolmuş bulunan liman ve şehir isimlerini de zikretmekte idi. Şu hâlde bu isimler bizim için, Çince metinlerde ve Batlamyus listelerinde geçen coğrafî isimleri tesbit bakımından çok ehemmiyetli olan eski yer adları idi. Bugün bu kaynağın elimizde bulunmamasına rağmen, onun bir zamanlar mevcud bulunmuş olduğunu bilmek de az ehemmiyetli değildir. Şark'ta her şey mümkündür: „üçler"in eserinin bir nüshasının, Aḥmed b. Tabrüyeh veya Ḥavâşir b. Yûsuf b. Şalâḥ el-Arikî'nin kitaplarının bir nüshasının bulunması bile. 2292 ve 2559 nr.'lı bu el-yazmalarının Paris Millî kütüphânesi tarafından elde edilmesi, tekrarı pek âlâ ümit edilebilecek olan mes'ud bir teâdüftür.

Büyük kıymetini yukarıdaki fihrist ve hulâsanın göstermiş olduğu *Kitâb al-fawâ'id* (I); İbn Mâcid'in en olgun devrinin bir eseri olarak görünüyor. İbn Mâcid'in doğum tarihi bizce mâlûm değildir. Eğer o, *Ḥâviya* (II)'yi yazmış olduğu 1462 yılında takriben 25 veya 30 yaşında idi ise, *Kitâb al-fawâ'id* (I)'i ortaya çıkardığında 52. veya 57, 1494/1495 yılı ile tarihlediği manzûme (VI)'yi tamamladığında ise, 58 veya 63 yaşında bulunmuş olmalıdır. Bundan üç veya dört yıl sonra ise, 1498 nisanında Vasco de Gama, Malindi'ye gelmiş ve İbn Mâcid kılavuz olarak onun gemisine binmişti. Ötüm tarihini [de] bilmiyoruz.

James Prinsep'in verdiği mâlûmata göre, İbn Mâcid'in hâtırası Hindistan'da ve Maldiv'lerde. XIX. asrın ilk yarısında hâlâ yaşamakta idi. Prinsep şöyle diyor: „kendime bir arap pusulası bulmağa gayret ettiğim hâlde gemilerin hiç birinde bulamamıştım. Nihâyet dostum Seyyid Ḥusayn Sîdî, bir gemi kaptanının sahip olduğu gemicilik hakkında pratik el-kitaplar arasında bulunan bir kitapta—buna *Mâcid kitâb* „Mâcid'in kitabı", veya Maldiv'li dostumun şaka olarak söylediği gibi Arapların *John Hamilton kitâb*'ı denilmekte idi—bunun bir tasla ğını buldu. Seyyid Ḥusayn bana göstermek

için hiç çekinmeden kitabın bu sahifesini koparmıştı; çünkü kaptan, kendisinden faydalanmadan dönüş seyahatini hiç şüphesiz başaramayacağı bu kitaptan ayrılmak istemiyordu (*Not on the naatical instruments of the Arabs*, *J A S B*, 1836, II, 788)". Burada bir halde, 2292 ve 2559 numaralı yazmaları andıran, gemicilikte kullanılan âletleri gösteren ve belki de deniz haritalarını muhtevi bulunan levhalarla tevsi olunmuş bir vesîka, veyahut da hattâ, *Mâcid kitâb*, „Mâcid'in kitabı" tesmiyesini îzah edebilecek şekilde, 2292 numaralı el-yazmasının bir nüshası bahis mevzuudur.

R. F. Burton (*First footsteps in East Africa or an exploration of Harar*, London, 1856, s. 3 v. d.) şöyle demektedir: „29 teşrin I. 1854 pazar günü.... öğleden sonra saat 4'e doğru Maala limanı (Aden limanının yerli gemilerine tahsis olunan kısmı)'nda gemiye bindik.... Nöbetçi gemi önünden geçerken geçiş iznimizi gösterdik. Ancak, açık denize çıkmak cür'etini göstermemizden önce, deniz pusulasının mûcidi Şeyḫ Mâcid (aynen!)'in rûhuna yeniden *Fâtiḥa* okuduk. Gece, bizi parlak ve berrak sular üzerinde raksederken karşıladı..." Burton verdiği bir hâşiyede şunları ilâve ediyor: „Eğer şarklılar *Dâ'ira* veya pusula gibi mühim bir îcad hakkında hiç bir hikâye uydurmamış olsalardı, bu, dikkati çeken bir husus olurdu. Şeyḫ Mâcid'in, Allah'ın kendisine dünyayı, sanki elindeki bir top imiş gibi müşâhede etmek kudretini bahşettiği, Suriye'li bir velî olduğu hikâye edilir. Müslümanların çoğunluğu, bir ağızdan, pusulanın bu icâdı hikâyesine katılırken, dindar denizciler de bu velînin rûhuna dâima *Fâtiḥa* okurlar". Bu Şeyḫ Mâcid'in Suriye'li bir velî olmayıp, denizciliğe dâir eserlerinin denizde seyahat edenlere XV. asırdan beri gördüğü fevkalâde hizmetler sebebiyle müslüman velîleri tarihine geçmiş olan *Mu'allim* İbn Mâcid'in şahsiyetinin değiştirilmiş bir şekli olduğuna inanmak için kâfi sebep mevcuttur. Bu gelişme şekli vâzıh olup, bu cinsten bir çok misâl de mâlûmdur.

1913 yılında, hemen-hemen 15 yıl Zengibar ve Maskat'ta kalmış olan unutulmaz dost ve meslekdaşım Paul Ottavi, bu ehemmiyetli deniz üslerinde İbn Mâcid ve Sulaymân al-Mahrî'nin denizcilik eserlerini aratmıştı. fakat oradaki müslüman denizcilerince bu iki *Mu'allim*'in adı bile bilinmemekteydi.

[İbn Mâcid'in, Brockelmann *G A L*, *Suppl.* II, 231'de bu makale müellifince meçhûl ayrıca şu eseri de zikredilmektedir: *Fikrat al-hamū-n va'l-ġumūm va'l-'iṭr al-maṣmūm fi 'l-'ilm al-mubārak al-maksūm fi 'l-'alāmāt va 'l-masāfāt va'l-nucūm* (T H)]

Bibliyografya: von Hammer. *Extracts from the Mohit, that is the Ocean, a Turkish work on Navigation in the Indian Seas*, *J A S B*, 1834, s. 545—553; 1836, s. 441—468; 1837, s. 805—812; 1838, s. 767—780; 1839, s. 823—830; D. Lopes, *Extractos da historia da conquista do Yaman pe'os Othmanos* (Coğrafya cemiyeti tarafından X. beynelmilel müsteşrikler kongresine itbaf olunmuştur) Lizbon, 1892; L. Bonelli, *Del Muḥîṭ o descrizione dei mari delle Indie dell'ammiraglio turco Sîdî 'Alî detto Kâtib-i Rûm*, *R R A L*, 1894, s. 751—777; ayn. mil., *Ancora del Muḥîṭ o descrizione dei mari delle Indie*, *R R A L*, 1895, s. 36—51; M. Bittner. *Zum Indischen Ocean des Seidî 'Alî*, *W Z K M*, X; M. Gaudefroy-Demombynes, *Les soarces arabes du Muḥîṭ tarc*, *J A*. X. seri., 1912, XX, 547—550; G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles* (Paris, 1914) II, 484—541; ayn. mll., *Le pilote arabe de Vasco de Gama et les instructions nautiques des Arabes au XVe siècle*, *Annales de géographie*, (Paris, 1922), s. 290—307; ayn. mll., *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, I, *Le pilote des mers de l'Inde, de la Chine et de l'Indonésie par Šihāb ad-dīn Aḥmad bin Mājid*, arapça metin, Paris, 1923; ayn. mll.. *L'élément persan dans les textes nautiques arabes des XVe et XVIe siècles*, *J A*. 1924, s. 193—257; ayrıca bk. Brockelmann, *G A L*, II, 179, *Suppl.*, II, 230 v. d.

Notlar: 1. Avrupa'da ve şarkta bir çok nüshası mevcuttur.

2. 2292 nr. lı yazmanın bir ikinci nüshası, hem de Dimaşk'ta bulunmuş ve bu şehrin Académie Arabe kütüphânesine mâl edilmiştir; krş. *Revue de l'Académie Arabe*, Dimaşk şubat 1921, s. 33 v. dd. 2559 nr.lo yazmanın başka ve fakat nâtamam bir nüshası, Aḥmed Zeki Paşa'nın recam üzerine araştırmalar yaptırmak lûtfunda bulunduğu Cidda'da keşfedilmiştir.

3. Mutad Arapça tâbir yerine bu şi'îlere mahsus ifâde şeklinin kullanılmış olması, müellifin bizzat şi'î veya hiç olmazsa şi'î temâyüllü o'duğunu akla getiriyor.

4 Seleflerinden birisi olan Layṯ b. Kahlân'ın adı ile kelime oyunu yapılmaktadır: Arapça'da Layṯ arslan demektir.

5. Bu çok mühim teknik ıstılah hakkında krş *J A*, 1924, s. 209—215.

6. Bahis mevzuu kitap, bu arada rakam olarak kaydedilen 895 yılı ile tarihlenmiştir.

7. Bu şerh zamanımıza intikal etmemiştir.

8. Efsânevî Bakırşehir hakkında krş. Gaudefroy-Demombynes, *Les cent et une nuits* (Paris. 1911), s. 284—348 ve burada zikredilen eserler.

9. krş. *Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine dans le IXe siècle de l'ère chrétienne*, Arapça metin Langlès tarafından neşir ve Reinaud tarafından tercüme ve hâşiyeler ilâve olunmuştur, Paris, 1846. Ben bunun yeni bir tercümesini şu ünvan ile neşrettim: *Voyage du marchand arabe Sulaymân en Inde et en Chine rédigé en 851, suivi de remarques par Abû Zayd Ḥasan (vers 916)*, Paris. 1922. (GABRİEL FERRAND.)

ŞİHÂB-OD-DEVLE. [Bk. MAVDŪD.]

ŞİḤR. [Bk. ŞIHR.]

ŞİHR. AL-ŞİḤR, cenûbî Arabistan'ın, bugün Şehrât sâhilleri adı ile tanınan sâhil bölgesinin ve bir şehrin adı. Âlim Naşvân, Şihr'in bir lehçe şekli olarak al-Şaḥr'i de verir ve doğru şekil olarak bunu kabûl eder. Bu lehçe şekli, bizi ilgilendirmektedir, zîra bu şekil, önce A. Sprenger tarafından istihraç edilmiş olan SARA'ya benzemektedir, ve ona göre bu, Theophrast ve Plinius'da geçen SABA'nın bozuk şeklidir. Plinius'te bu ismin, *mysterium* mânasında geçmesi, Mahra halkına delâlet eden Saḥra ismini *siḥr* „sihir" 'den iştikak ettiren al-Mucâvir tarafından yapılmış olan iştikakı hatırlatır. Sare kelimesinin, şimdi al-Şihr ismi verilen sâhil bölgesine delâlet ettiği ve klasik müelliflerle Arapların vaktiyle burasını, günlük ağacının yetiştiği yer olarak tanıdıkları her hâlde doğrudur. Portekizlilerin, kendisi ile bu arâziyi gösterdikleri Xaçr ve Xaêr, „sâhil" mânasına gelen ve açık bir şekilde pek eski olan Şaḥr telâffuzunu hatırlatır. Arap coğrafyacıları için, al-Şaḥr adı, Mahra ile aynı mânada olup, İbn Ḥavḳal'e göre 400 fersah uzunluğunda, takriben 5 fersah genişliğinde ve şark hududu Maskaṭ'tan 100 fersah, garp hududu da 'Aden'den aynı mesâfede bulunan cenûbî Arabistan'ın sâhil şeridine delâlet eder. Artık asıl Hadramût'un bir kısmı addedilmeyen bu sâhanın eski isimleri olarak, al-Aşğā ve Sam'ūn adları bize intikal etmiştir. Bundan başka sık-sık, al-Aşḥar ve al-Aḥḳāf olarak da gösterilir.

İslâm coğrafyacıları, vaktiyle, bura ahâlisinin, şimdi de olduğu gibi, anlaşılmaz acâip bir lehçe konuştuklarını biliyorlardı. Viyana İlimler Akademisinin cenûbî Arabistan'daki sefer heyʾeti, 1899'da bu dili esaslı olarak araştırdı ve D. H. Müller ve M. Bittner, W. Hein, A. John ve N. Rhodokanakis'in geniş çalışmaları, bize bu garip şîve hakkında esaslı bir fikir vermektedir.

Hinterlandı ile Şihr sâhil arâzisinin değişik bir kaderi vardır. Milâdî X. asrın başında, bu ülke, Badr b. Ṭuvērik al-Kaşīrī tarafından Gassânî 'Āmir b. 'Abd al-Vahhāb'ın elinden alındı, fakat sonradan, 'Aden'den Maskat'a kadar bütün sâhile sâhip bulunan Portekizliler tarafından zaptolundu. Portekizliler takriben 35 sene bu sâhanın sâhibi olarak kaldıktan sonra, Banī Ḳaḥṭān tarafından buradan tard edildiler; burayı geri almak için yapılan bütün teşebbüsler de akîm kaldı. Kaybedilmiş toprakları zaptetmeğe tahsis edilmiş 20 gemilik bir filo korkunç bir kasırgada mahvoʾdu. Ḳaḥṭānīʾler bu ülkede 55 yıl hüküm sürdüler; sonra sâhil, Muḥammed b. Aḥmed b. 'Āmir b. 'Abd al-Vahhāb al-Ḥimyarī tarafıadan zaptolundu. Bu derece münâzaalı olan bu sâhilde, Sultan Ġālib b. Muḥsin al-Kaşīrī al-Şihrī 1886'da bölgeyi ele geçirinceye kadar, muhtelif sâhipler birbirini tâkip etti ve ertesi sene, önce şehir ve az sonra yavaş-yavaş bütün sâhil Kaʿaytīʾlerin eline geçti.

Bir kum çölü ortasında kâin Şihr şehri, müstatîl gözetleme kuleleri ve münferid yuvarlak istihkâmları bulunan toprak bir surla çevrilmiştir. Şehir, vaktiyle Hadramût'un en meşhur limanlarından biri idi: buradan kıymetli günlük ve *'anbar şaḥrî* diye meşhur anber ihraç oluauyordu ve Moḫā, 'Aden, Maskaṭ ve Basra ile faâl bir ticâreti vardı; gemiler için sâdece açıkta bir demirleme yeri bulunduğundan, şimdi, ondan çok daha müsâit bir vaziyette bulunan Makallā onu geçmiştir. Şehirde hâlâ eski bir medeniyet ile eski bir refâhın bakıyeleri bulunur. Tâmir görmedikleri için hâlen çoğu harâbe hâline gelmiş olan evlerin kapı ve pencerelerinde ekseriyâ güzel taş işlemeleri görülür. Câmii çok göze çarpan bir yerdedir; fakat çok bakımsızdır; minâresi, tehlikeli bir şekilde yana meyletmiştir. Şehrin nüfusu 6.000—10.000 olarak tahmin edilmektedir. Ahâlisi tercîhen zenaatle uğraşır. İptidâî dokuma tezgâhlarında önceden boyanmış pamuk ipliklerinden, renkli ve güzel desenli peştemallar dokunur. Hindistan'dan idhâl edilen pamuklu beyaz kumaşlar, burada çivit ve kızıl kök boya ile boyanır. Ustaları her çeşit silâh ve bilhassa sağlamlığı ile meşhur bıçaklar yaparlar. Gümüş işleyen ve orada gümüş işçiliği ile uğraşan ustalar çok olup burada âdet olduğu gibi silâhlar üzerine gümüş kakma işʿleri ve kadınlar için süs eşyası yaparlar. Daha doğrusu, daha sanʿatkârâne işler ve bilhassa kıymetli silâh kabzaları Hindistan'dan getirtilir. Şehrin pazarı pek basit olup burada alaca renkli basmalar

ve sabun, mum, demir eşya, pamuklu kumaşlar gibi Avrupa menşe'li mâmuller ve Hindistan pamuklu ve ipeklileri, petrol, kibrit, hurma, pirinç, darı (*dura*), buğday, Hindistan'dan idhâl edilen kaba buğday unu, kahve ve tütün satılır. Keçi ve koyun eti nisbeten pahalı olduğu için başlıca gıdayı, sardalya balığı cinsinden küçük *'ayd* balığı te'min eder; bu balık gübre olarak ve yağ imâlinde de kullanılır. Daha al-Muḳaddasî, Şiḥr'in balık bolluğundan bahisle buranın balıklarının, 'Oman, 'Aden ve hattâ Basra'ya, ve Yemen'e kadar ihraç edildiğini nakleder. *'Ayd* balığı, her hâlde, İbn Ḥavḳal'e göre, ahâlinin başlıca gıdasını teşkil eden ve İdrîsî'ye göre, Th. Bent'in Hadramût'ta de müşâhede ettiği gibi kurutularak develere yedirilen *varḳ* adındaki küçük balığın aynı olmalıdır. Bugün, tuzlu ve kurutulmuş köpek balığı eti, makbul bir ihraç malı olarak memleketin iç kısımlarına gönderilmektedir. Bununla berâber, tüccar sınıfı fazla kalabalık olmayıp bunların hâricle münâsebetleri bilhassa Hindistan (Malabar), şarkî Afrika ve Basra'ya kadar uzanır. Zamk, reçine ve her şeyden önce günlük, bedevîler tarafından pazara getirilir ve oradan da başka yerlere sevkedilir. Tabîatiyle, eski devirdeki vaziyetiyle mukayese edildiği takdirde bu malların ticâreti hemen hemen ehemmiyetsiz bir hâle gelmiştir. al-Bakrî'de, al-Aṣma'î'den naklen Hadramût'ta Şiḥr adında bir müstahkem saraydan bahsedildiğine de işâret etmek lâzımdır; bunun ne dereceye kadar doğru olduğu hususunda kat'î bir şey söylenemez. Muhtemelen, bu sarayla, yukarda işâret edildiği gibi, asıl Hadramût'a asla dâhil olmamış bulunan sâhil şehri bir birine karıştırılmış olmalıdır.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Ṣifat Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leyden, 1884—1891, s. 51, 134; al-Işṭaḫrî, *B G A*, I, 25; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 32, 33, 34; al-Muḳaddasî, *B G A*, III, 87; al-Ya'ḳûbî *B G A*, VII, 366; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 263, 264, 421; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 97; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, II, 802; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muştâḳ* (trans. trc. de Jaubert), I, 150, II, 48, 54; 'Azîmuddîn Aḥmad, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naşwân's im Şams al-'ulûm* (*G M S*, Oxford, 1913, XIX, 53); C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 282, 283; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. K. M.*, III/3, Leipzig, 1864, s. 109, 141, 145); aynı mlf., *Die alte Geographie Arabiens* (Berne, 1875), s. 90 v. dd; M. J. de Goeje, *Hadhramaut, Rev. Colon. Intern.* (1886), II, 121 v. d.; A. v. Wrede, *Reise in Hadhramaut* (nşr. H. Freih. v. Maltzan), Braunschweig, 1873 s. 270, 292 v. d.; E. Glaser, *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens* (Berlin, 1890), II, 179; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramût* (Leiden, 1897), s. 5, 12—15, 22—25; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 205, 206; C. Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale, I, Ḥadramoût* (Leyde, 1901), s. 157, 158; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 127—130, 132, 133, 189; L. Massignon, *Annuaire du Monde musulman*, I (*R M M*, 1922/1923, LIII, 59).

(ADOLF GROHMANN.)

ŞİİR. **ŞİʿR** (A., cem. *aşʿâr*), **şiir**. Kelimenin menşe'i hakkında bâzı yeni görüşler ileri sürülmüşse de [bk. mad. ŞÂİR], gerek *şâ'ir*'e, gerekse onun ilham kaynağına ve san'atına dâir eski telâkkiler, *şi'r* ve *şâ'ir*'i,—bu ıstılahlarla alâkalı olmakla berâber, ilk lugatlerde eski şevâhidle tesbit edilmemiş bulunan mânaları bir tarafa— „sezmek ve sezişle bilmek" mânasını taşıyan *ş-ʿ-r* kökünden iştikak ettiren, ötedenberi yaygın kanâati te'yid eder mâhiyettedir Bu arada, *fi'lun* vezniyle Arapça'da mücerred mânâda isimler (mes. *'ilm, siḥr, ḥilm* v. s.) teşkil olunduğuna da işâret edilmelidir. Menşeinde sihrî bir mâna sezilen bu kelimenin ıstılâh olarak delâlet ettiği mefhuma doğru geçirdiği tekâmül ve inkişâfın başlangıcı ve merhaleleri, bugün uzak bir mâziinin karanlıklarında kalmıştır. Mevcut en eski kullanılışlarında da san'atkârâne bir şekil içinde, ilhâma daya birli muhtevâyı veren, mevzun ve mukaffa sözlere delâlet eden bu kelime Türkçe'ye ve Farsça'ya da yerleşmiştir.

Eski devrin şifâhî yolla nakledilegelmiş lisânî ve taribî malzemesini derleyen h. II. ve III. asır âlimlerinin kanâatlerine göre, bugün mevsûk sayabileceğimiz **en eski arap şiirleri** milâdî V. asrın sonları ve VI. asrın başlarına kadar çıkar. Bu nümûneler, mevcud hâlleri dil ve üslûp hususiyetleri ve nazım tekniği itibariyle uzun bir mâzide teşekkül etmiş bir san'at an'anesi zemîni üzerinde bina edilmiş bulunduklarını kabûl ettirecek olgunluktadır. Bu eski devirlerde cemiyet içinde şiirin pek büyük ve hayatî bir te'sir ve mevkii vardır. Câhiliyat devri şiiri mâşerî hayatın en aslî tezâhürlerinden biridir; şâirin eserinin menbaı çoğu zaman, kendi hissiyâtı ile muhîtinin hissiyâtının birleştiği noktalardadır; onun siyasî müzâkerelere gönderilen hey'etlerde yeri vardır. O, içtimâi hayattaki yeri ne

olursa olsun, kendisine şekil veren muhîti temsil eder; o kabîle veya kabîleler birliğinin sözcüsü ve alemdârıdır. Meselâ 'Amr b. Kulṯūm 'un meşhur *mu'allaḳa*'sının, günün birinde, Bakr b. Vā'il'e mensup bir şâire „Ey insanlar, Benî Taġlib 'in usanmak bilmediği bu övünmeden artık bizi kurtarın!" meâlindeki beyitlerini (İbn Ḳutayba, *K. al-şi'r va 'l-şu'arā'*, Kahire, 1364-1369, s. 188; Abu 'l-Farac al-İṣfahānī, *K. al-Aġānī*, IX[1], 183, XI[3], 54) söyletecek derecede bu kabîle arasında yayılıp tekrarlanması bu yüzdendir. Bir kabîlenin bilhassa *sayyid*'inin bu sihirli sa'natla mücehhez olması onlar için büyük bir bahtiyarlıktır. Büyük şâirler yetiştirmiş olmak, kabîleler için gurur ve şeref, buna mukabil, şâirden mahrum olmak sâdece bahtsızlık değil, aynı zamanda hicap ve ayıplanma vesîlesidir. Bu yüzden bâzı hâllerde, müştereken şiir nazmetmek zorunda kalan kabîleler de olmuştur (R. Blachère, *Histoire de la littérature arabe*, s. 340).

Eserini inşad eden şâirin bu esnâda gösterdiği bir takım remzî hareketleri (msl. bk. mad. NÂBİGA), ilhâmını tabiat üstü bir kaynağa bağlayışı v. s. gibi hususları göz-önüne alarak bâzı müellifler, şâirle kâhin ve sihirbazların secîli sözleriyle şiir arasında bir bağ kurmak istemişlerdir. *Sac'* [b. bk.]'i, nesirden nazma geçişte bir merhale saymak dolayısiyle nazmın edebî nesirden sonra meydana geldiğini kabûl etmek mânasına gelir ki, bu görüş doğru değildir. Nazım *sac'*'den önce, hiç değilse aynı zamanda doğmuş olmalıdır. Bilhassa hicivlerinde tabiat-üstü kudretine inanılan şâir, san'atının mevcut en eski nümûnelerinde umûmiyetle lâ-dînî mevzûları işlemiş göründüğüne nazaran, onu bâzı bakımlardan aralarında benzerlikler bulunan kâhinle aynı şahısta birleştirmek güçtür.

Câhiliye devrinde, Arabistan'da şiiri teşvik eden vesileler, besleyen muhitler ve hattâ san'atkârların birbirlerine âdeta meydan okudukları müsabakalar vardı. Şiir müsabakalarının belli günlerde ve bir an'anesi bulunan merâsimler hâlinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bunlar umûmiyetle 'Ukāẓ [b.bk.], Ẕu 'l-macāz veya sâir yerlerde haram aylarında kurulan panayırlarda (bk. mad. SŪḲ, bu panayırlar için ayrıca bk. M. Fehmi, *Târih-i edebiyat-ı arabiye*, İstanbul, 1332, I, 92 v. d.; C. Zaydân, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, trc. Z. Mağâmiz, İstanbul, 1328, I, 19; R. Blachère *ayn. esr.*, s. 20 v. dd.) yapılır; zamanın en büyük şâirinin hakemlik ettiği müsabakaya katılan şâirler, en güzel elbiselerini giyerek, donatılmış binek hayvanları ile gelir ve etraflarını çeviren halkın ortasında ve hakemin huzûrunda eserlerini inşad ederlerdi. Netîcede galip gelen ilân edilirdi (al-Nābiġat al-Ẕubyānî'nin hakemlik ettiği bir müsabaka için bk. *al-Şi'r va 'l-şu'arā'*, s. 119 302; *al-Aġānî*, VIII[1], 194, IX[3], 340; IX[1], 163, XI[3], 6; A. Ateş, *an-Nābiġa ad-Ḏubyānî*, *Ş M*, 1957, II, 391).

Bu panayırlarda rakipleri ile karşılaşma imkânı bulan bedevî şâirleri muhtelif âmillerle çeken şehir hayatının oldukça teşekkül ettiği merkezler de vardı. VI. asırdan her hâlde daha eski bir tarihten itibâren bâzı şâirler kabîlelerinden ayrılarak bir takım hâmîlerin yanında „gezgin mâdihler" hâline gelmişlerdi. Bu şartlar altında da şâir, büyük nufuz sahibi bir kimsenin yanında, yine tamâmen bağlarını kesemediği kabîlesinin menfaatlerini müdafaa ediyordu. Bu merkezlerin başında VI. asrın ikinci yarısından itibâren al-Mutalammis, al-Nābiġa, Ḥassān gibi şâirlerin toplandıkları Laḫmî ve Ġassānî meliklerinin muhitleri zikredilebilir. Eski şiirin gelişmesinde Ḥîra ve Laḫmî saraylarının büyük te'sirleri olmuş, çölden gelen şiir an'anesi bu merkezlerde yabancı te'sirlere açık bir muhit ve şehir hayatından doğmuş farklı bir zevkle temâsa geçmiştir. Belki şiir dili yumuşaklığını buralarda kazanmış, bedevî şâirin fazla haşin ifâdeleri buralarda ayıklanmıştır. Bunlardan başka, en parlak devrini al-Nu'mān III.'ın zamanında yaşayan Ḥîra'nin milâdî 602 'de sönüşünü müteâkip, bilhassa Hicaz'ın muhtelif yerlerinde teşekkül eden merkezlerde (bk. Blachère, *ayn. esr.*, s. 347 v. dd.) şiir yine rağbet görmekte devam etti. İslâm devleti Arabistan'da tek devlet olarak kurulup gelişmeğe başlayınca, mûsikî ile şiir, inkişâfına en müsâit muhiti Medine'de buldu.

İslâm ile bu san'at yeni bir safhaya girmişti. Müşrikler, Peygamberi „mecnun bir şâir" olmakla itham etmişlerdi (*Kur'an*, XXXVII, 36 v.d.). Bunun üzerine müşrik devrin şiiri men'edildi: „Şâirlere gelince, onların peşinden sapıklar giderler. Onların her vâdide gerçekten ifrâta, mübalagaya düştüklerini ve yapamadıkları şeyleri söyleyen kimseler olduklarını görmedin mi?" (*Kur'an*, XXVII 224—226). Ancak, daha sonra bu yasaktan, tahdit ile „îman edip iyi amelde bulunan, Allah'ı çok zikredenler..." (XXVII, 227) istisnâ edilmişlerdir. Bunun yanı sıra hadîste de (al-Buḫārī, *Adab*, bâb 89 v. d.) islâma ve ahlâka mugayir olmayan şiirin beğenildiği, hattâ teşvik edildiği görülür. Esâsen islâm doğrudan-doğruya mûsikîyi ve şiiri men'etmemiş, bunları insanları kötü yollara sevkeden bir mâhiyet aldıkları zaman zararlı bulmuştur. İslâmiyetle berâber, Arapça, *Kur'an* ve hadîsin, buna muvâzî olarak siyâsî hâkimi-

yetin dili sıfatiyle, bir kaç asır içerisinde İspanya ve şimâlî Afrika'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir sâhada yayıldı. Yalnız Arap ırkının değil, islâmiyeti kabûl eden muhtelif kavimlerin en müstesnâ zekâ ve kabiliyetlerinin dilinde ve kaleminde, san'at ve ilim lisânı olarak parlak bir gelişme safhası geçirdi; farklı medeniyetlerin unsurlarını yaşatan müteaddit ilim ve san'at merkezlerinde işlendi. Bu arada islâm medeniyetinin en canlı san'at şûbelerinden biri olarak yaşayan şiirin yalnız Arapça nazm edilenlerinde değil, Türkçe'de ve Farsça'da vücûda getirilmiş olanlarında, bunların san'atkârlarında, tarihini milâdî VI. asrın başlarına kadar çıkarabildiğimiz ilk Arap şiiri ve şâirlerinin bir çok husûsiyetleri bâzı tahavvüllere uğrayarak yaşayabilmiştir.

Eski Arap şiirinin intikali başlangıçta, hâfızaya dayanan sözlü rivâyet yoluyla olmuştur. Eski şâirlerin husûsî bir râvîsi, hatta bâzan râvîleri vardı. Şâire refakat eden râvî onun şiirlerini ezberler ve icâbında inşad ederdi. Bu râvîlik mesleği şiir san'atının an'anevî mektebi mâhiyetinde idi. Nitekim bunların bir çoğu, zamanla nesillerinin belli-başlı şâirleri arasına katılmış ve bâzı müstakbel san'etkârları yanlarında râvî olarak taşımışlardır [bk. mad. ŞÂİR]. Daha islâmiyetten önce şiirlerin yazıya tevdî edildiğine inanmak isteyenler de vardır. Bu hususdaki tahminlerin dayandığı rivâyetlerden birini, İbn Sallâm al-Cumaḥî (*Ṭabaḳât fuḥûl al-şu'arâ'*, nşr. M. Muḥammed Şâkir, Kahire, 1952, s. 23) kaydeder ki, buna göre, Ḥîra hükümdarı al-Nu'mân b. al-Munẕir (ölm. 602 m.)'in büyük Arap şâirlerinin şiirlerinden, ve mensup olduğu hânedan için söylenmiş medhiyelerden müteşekkil bir *Dîvân*'ı vardı; bu eser sonraları Emevîlerin eline geçmişti. al-Cumaḥî'nin bu satırları, Ḥammâd al-Râviya (ölm. 167=783/784)'den gelen ve al-Nu'mân'ın bâzı şiirleri yazdırdığı, sonra sarayının altına gömdürdüğü, bunların bilâhare al-Muḫtâr b. Abî 'Ubayd (ölm. 67=687) tarafından çıkartıldığına dâir bir rivâyetle (bk. İbn Cinnî, *Ḫaṣâ'iṣ*, Kahire, 1331, I, 393 v. d.) alâkalı olmalıdır (krş. al-Suyûṭî, *al-Muzhir*, Kahire, 1942, I, 249).

İslâmın zuhûru yazı sistem ve malzemesinin sür'atle gelişmesine yol açmış, istinsah edilen *Kur'an* nüshalarını tâkiben hadîslerin kaydedilmesine, telsîre ve sâir kur'anî ilimlere dâir eserlerin yazılmasına başlanmıştır. Artık kütüphâne [bk. bk.]lerin bile teşekkül ettiği hicrî I. asırda (tafsilât için bk. Youssef Eche, *Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques... au Moyen âge*, Damas, 1967, s. 12 v. dd.) tedvin edilen muhtelif mevzûlar arasında dil ve edebiyata âit malzemenin de kaydedilmiş olması tabiîdir. Emevî sarayında daha Mu'âviya I. (hilâfeti: 41—60=661—680) devrinde mevcut olduğu bilinen kütüphânede bu mevzûda eserlerin bulunduğu açıklanmıyorsa da, Ḫâlid b. Yazîd b. Mu'âviya (ölm. 85=704)'nin adına bağlanan ilk umûmî kütüphânede şiirleri ihtivâ eden kitapların da bulunduğu (Y. Eche, *ayn. esr.*, s. 14), Valîd b. 'Abd al-Malik (86—96=705—715)'in eski *Aḫbâr*'ı ve şiirleri yazmak için resmî bir kâtip vazîfelendirdiği (İbn al-Nadîm, *al-Fihrist*, nşr. G. Flügel, s. 9 v. d.), bir muganniyenin Omar b. Abî Rabî'a (ölm. 101=719)'nın bestelenmiş şiirlerini ihtivâ eden bir *daftar*'e (*al-Aġânî*, I[1], 37; I[3], 78), şâir al-Farazdaḳ (ölm. 114=732/733)'ın ise, Zuhayr'in dîvânına sâhip bulundukları, nihâyet Valîd II. (125/126=743/744)'in Arapların *aḫbâr*'ını, şiirlerini ve neseblerine dâir bilgileri toplattığı (*al-Fihrist*, s. 91) bilinmektedir (daha başka misâller için bk. Nâṣir al-Dîn al-Asad, *Maṣâdir al-şi'r al-câhilî*, Kahire, 1962, s. 155 v. dd.). Bütün bunlar bir hazırlık devrinin tezâhürleri olarak kabûl edilmelidir. Her hâlde şiirin hâfızadan hâfızaya nakli, yine sözlü rivâyetler hâlinde dolaşan tarih ve hâl tercümesine dâir bilgilerin de derlenip yazılmasına — münferid hâdiseler olmaktan çıkacak derecede — başlandığı h. II. asrın ilk yarısına kadar sürmüştür. Böylece yazının hâfızanın yerini alması ve bunun yaygın bir hâle gelmesi kolay olmamış, bir müddet her iki intikal yolu birbirine muvâzî olarak devam etmiştir.

Bu arada işâret edilmesi gereken bir husus da, Arap yazı sisteminin bahis mevzuu devirlerdeki vaziyetidir: islâmiyetten önce ve hattâ hicretten sonra en az bir buçuk asırlık bir devrede yazı, ancak hâfızaya yardımcı olabilecek bir vaziyette idi. Bâzı harflerin noktalanması ve yazının harekelenmesi husûsundaki ilk gelişmeler bir tarafa, yazı hâlen mevcut sistemin esaslarını h. II. asrın ortalarında kazanmış olmalıdır. Harekelerin son şekillerine esas olan işâretlerin büyük âlim al-Ḫalîl (ölm. 175=791) tarafından îcad edildiğine dâir rivâyeti îzah ve te'yit eden deliller vardır. Yazı sisteminin eriştiği bu mühim merhaleye rağmen, hiç değilse dil ve edebiyata dâir eserlerin hâfızadan müstağni kalacak şekilde tesbitinin ise, III. asrın başlarından itibâren umûmîleştiği kabûl edilebilir. Bu tarihten önce yazılmış, bir çok harflerinin noktasız olduğu anlaşılan *daftar*'lerin (msl. bk. *al-Şi'r va 'l-şu'arâ'*, s. 29 v. d.) hâtırası bugün de rivâyet ve nüsha farkları hâlinde yaşamaktadır.

Yalnız bir şâirin manzûmelerini nakleden râvîlerden başka, bir kabîlenin bütün şâirlerinin eserlerini ezberleyen râvîler de yetişmiş, bunları, *rāviya* (çok rivâyet eden, büyük râvî) 'ler takip etmiştir. al-Kalbî (147=763), Ḥammād al-Rāviya (167=784), al-Mufaḍḍal al-Ḍabbî (168=785), Ḫalaf al-Aḥmar (175=791) v. b. gibi ezberlerindeki şiirlerin sayısı hakkında menkabevî fıkralar nakledilen şahsiyetlerin hâfızalarında topladıkları malzeme talebeleri tarafından tesbit edilmiştir. Hâfızanın bu hususdaki rolü ve şifâhî malzemenin toplanması Abū 'Amr al-Şaybānī (213=828), al-Aṣmā'ī (216=831), hattâ İbn al-A'rābī (231=845) nesline kadar sürmüş, eski *aḫbār* ve şiirleri tedvin eden bu neslin çalışmalarını İbn Ḥabîb (245=860), İbn al-Sikkit (246=861), al-Ṭūsī (246=861) v. b. ikmâl etmişlerdir. Nihâyet al-Sukkarī (275=888) nesli artık çalışmalarını selefleriniń yazılı rivâyetlerinin terkibine hasretmiş bulunuyordu. Kısaca işâret edilen bu rivâyet, der'eme ve tedvin faâliyetlerinin yanısıra, çoğu zaman aynı mecrâda akan gramer ve lugat çalışmaları, isimlerini İbn al-Nadīm'den öğrendiğimiz fakat pek azı günümüze kadar muhâfaza edilebilmiş bulunan eserlere münecer olmuştur. Böylece eski Arap şiirinin intikali, dîvanlar, muayyen bir kabileye mensup şâirlerin eserlerini toplayan dergiler, şâirleri tasnif ederek onların hayat ve şiirleri hakkında bilgi ve nümûneleri veren eserler, esaslarını dil ve edebiyata, tarihe dâir bilgiler teşkil eden umûmî kültür kitapları, lugat ve gramere âit te'lifler v. b. vâsıtasiyle tahakkuk etmiştir (bu sâhalarda yazılan ilk eserler hakkında yapılmış bir tasnif için bk. Amjad Trabulsi, *La Critique poétique des Arabes*, Dames, 1956, s 16—57).

Kadîm şâir, daha milâdî VI. asırdan itibâren, san'atının en mühim malzemesi olan gelişmiş ve lugat hazînesi fevkalâde zengin bir dile sahipti. Bu dilin tekâmül safhalarını müşâhede edebilmemizi sağlayacak mahsûller yoktur. Sâdece Arap yarım-adasında, mevcûdiyeti bilinen muhtelif lehçelere rağmen, en eski nümûnelerde de, şâirlerin, umûmiyetle müşterek bir şiir dili kullandıkları görülmektedir. Eski devirden intikal eden ve ancak pek azı bugün elimizde bulunan eski edebî mahsûlleri daha yakından ve muhakkak daha çok sayıda nümûneleri ile müşâhede ve tetkik eden islâmî devir âlimlerinin bâzı şâirleri (msl. 'Adī b. Zayd [b. bk]'i) *faṣīḥ* telâkkî etmemeleri (al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt*, s. 117; al-Marzubānī, *al-Muvaşşaḥ*, nşr. 'A. M. al-Bacāvī, Kahire, 1965, s. 103; *al-'Umda*, I, 66) bahis mevzuu eski devirde, muhtelif kabîle lehçelerinin üstünde, istisnâları hissettirecek derecede umûmîleşmiş bir edebî lehçenin (edebî *koïnè*) bulunduğunu gösterir. Hieretin ilk asrında, kaideleri ve kelime hazînesi büyük ölçüde tesbit edilen [bk. madd. NAHİV- SİBEVEYHİ] klasik Arapça'nın esası bu müşterek edebî lehçedir. *Kur'an*, hadîs, Peygamber'e ve ilk halifelere âit resmî muhâberat, *Ayyām al-'Arab*'a dâir bâzı mesur parçalar ve atasözleri (*amṯāl*) ile birlikte eski şiirler lisânî çalışmaların en güvenilir kaynaklarından birini teşkil etmişti. Bu edebî lehçenin menşe'i ötedenberi araştırılmış, ilk islâm müellifleri bunu muhtelif kabîlelerin lehçelerinde aramışlar, sonraları da, umûmiyetle Ḳurayş kabîlesine bağlamışlardır. Muahhar araştırıcılar arasında bunun Necd bedevîlerinin lehçesinden geldiğini kabûl edenler veya eskiden beri yabancı unsurlarla temastan uzak kalarak saflığını muhâfaza eden muhtelif lehçelerin bir muhassalası sayanlar olmuştur. Bugün umûmiyetle kabûl edilmiş bulunan kanâate göre, klasik Arapça'nın esas unsurlarını, Medîne yakınlarından Ḥīra'nin şimâline ve Mekke'nin bir az cenûbundan Baḥrayn körfezine çekilecek iki hat arasında kalan sâbadaki Ḳaya, Tamīm, Huẕayl, Ṭayy ve Ḳurayş kabîlelerinin lehçeleri vermiştir (Blachère, *ayn. esr.*, s. 70 v. dd.).

Bu şiir lehçesinin bilhassa kelime bakımından zengin olmasının âmilleri arasında, bedevîlere mahsus kuvvetli müşâhede melekesi ile muhtelif lehçelerin lugat malzemesinden beslenmiş bulunması zikredilmelidir. Eski şâir, eşya ve mevcûdâtı ifâde ederken zihnin tasnif ve umûmîleştirmeye gidişini bildiren kelimelerden ziyâde etrafında müşâhede ettiği şeylerin muhtelif hâl ve vaziyetlerdeki farklı görünüşleri için, işâret edilen kaynaklarından istifâde ile, ayrı kelimeler kullanmıştır. Onun dilinde meselâ deve, arâzi şekilleri, bulut, şarap v. s. gibi bâzı hayvanlarla tabiat unsurları ve eşyanın muhtelif hâl, şekil ve evsafta olan'arına delâlet etmek üzere, pek çok müstakil kelime ve bunların müterâdiflerinin bulunması bu yüzdendir. Çok kere bu vaziyet fiillerde de görülür.

Klasik Arapça'nın tesbit, tedvin ve devamında en büyük âmil *Kur'an* olmuştur. Açık ve fasih Arapça ile nâzil olan *Kur'an*'ın (msl. bk. XVI, 103; XXVI, 195) tefsîrinde, bilhassa başlangıçta eski edebî mahsûller îzah unsuru olarak kullanılmıştır.

Eski şâirlerin dilinde, lehçelerden muhâfaza edilen bir takım mahallî unsurlar da vardı ki, h. II. ve III. asır âlimleri, klasik Arapça'yı insicamlı bir bütün hâlinde ve bir sistem dahilinde tesbit ve mevcut metinleri îzahları sırasında kısmî bir tasfiyeye giderek bunların

bir kısmını müşterek dilin esaslarına göre değiştirmişlerdir. Lehçeler arasındaki farklardan büyük kısmının kelime'erin telâffuzuna dayanması, ayrıca bu edebî mahsûllerin yazılmaya başlandığı sırada yazının vaziyeti bunu kolaylaştırmıştır. Bununla berâber ilk gramer ve lugatlerde, bilhassa *„navâdir„* 'e dâir eserlerde bu hususlaki müşâhadelerin bir kısmı muhâfaza edilmiştir.

Eski şiirin mevsûkiyeti hususundaki şüpheler pek tabiî olarak her şeyden önce onun dilini de alâkadar eder. Ancak, bâzı mevzîî tasarrufların bulunduğu kabûl edilse bile, bu eserlerin bütün hâlinde eski olduklarını kabûl etmek gerekir [bk. mad. ŞÂİR]. Ayrıca bu iddiaların dayandığı en eski kaynaklarda da, bahis mevzuu ilâve ve tadilâtı yapanların eski şiirin dil, üslûp ve tarzına son derece hâkim, âlim şâirler oldukları kaydedilmiştir. Şu hâlde sahte olmalarından şüphelenilen parçalar da, hiç olmazsa mevsuk eski eserlerin çoğu zaman tefriki mümkün olmayacak derecede başarılı benzerleridir. Leḫmî ve Ġassânî saraylarından ve Hicaz merkezleri gibi şehir hayatının kısmen hâkim olduğu, san'atkârın pek yadırgamadığı muhitlerden, islâmiyeti müteâkıp teşekkül edon daha medenî şehir muhitlerine giren şâirin, ister-istemez eserinin muhtevâsında olduğu kadar dilinde de değişiklik yaptığı görüldü. Nitekim zamanla şâirler yavaş yavaş, *ġarîb* kelimeler kullanmayı terk ettiler, güç ve tekellüflü olandan, basit ve kolay olana yöneldiler (Abu'l-Ḥasan 'Alî al-Curcânî, *al-Vasâṭa bayn al-Mutanabbî va ḫuṣûmih*, Saydâ, 1333, s. 21 v. d. ve buradan naklen A. Aḥmed Badavî, *Usus al-naḳd al-'arabî*, Kahire, 1964, s. 131). Gittikçe yayılan islâmiyet ve gelişen islâm medeniyetiyle birlikte Arapça, ana vatanından bâzan çok uzak ve çok farklı ülkelerde yeni muhit ve merkezler buldu. Fakat bu yeni şartlar içerisinde klasik Arapça tabiî tahavvül ve inkişâfını yaşarken (bu uzun tarihî seyrin hususiyetleri için bk. Z. J. Fück, *'Arabîya*, Berlin 1950; frans trc. Jean Cantineau, Paris, 1955) dâima ilk çatısının ana batlarını muhâfaza etti.

Her kavmin mâzisinde olduğu gibi, Araplarda da kadîm devirde şiir ile mûsikî arasında sıkı bir bağ vardı. İrticâlen söylenen, yüksek san'at eserleri sayılmadıkları için unutulmağa mahkûm olmuş ve bu sebeple çok eski nümûnelerine sâhip olamadığımız *ḥidâ'* 'lar, ninniler, ağıtlar, ilâhîler v. s. 'de şiir ve mûsikî âni bir ilhamın iki kanadı olmuşlardır. Eski şâirlerin şiir söylemelerini ifâde ederken *anşada* fiilinin kullanılması da şiirin yüksek sesle alâkası olduğunu gösterir. Nitekim sonraları şiir söylemeye, okumaya delâlet eden bu fiilin kökünde, sâir mânaların yanında, eski ve aslî mânası olduğu intibâını veren „sesi yükseltmek" vardır. Mevcut rivâyetlere göre, şiir, husûsî bir tarzda yeknasak fakat —her hâlde vezni belirten— bir âhenk ile okunurdu. Eski şâirin, vezin bilgisi sistemli ve kitâbî bir kaynağa bağlanmadığına göre, *inşâd* 'daki husûsî makamın, manzûmelerin nazmedilişinde amelî bir hizmetinin bulunması da kuvvetle muhtemeldir.

Eski şâir, seleflerinin oldukça uzak bir mâzide geliştirdiği nazım kaidelerini tatbikî olarak öğreniyordu. Onun, ana prensiplere göre mes'eleleri îzah eden, sistemli bir kaynağı yoktu. Bununla berâber san'atkârların eskiden beri kullanılagelen bâzı husûsî tâbirleri mevcuttu. Her hâlde islâmî devir âlimleri bu san'atın kaidelerini tâyin ve ıstılahlarını tesbit ederlerken bu iptidâî malzemeden istifâde etmişlerdir.

Arap edebiyatında arûz, bâzan bağlı olarak kendisini tâkip eden bâzan da onun çerçevesi içinde mütâlea edilen kafiye bilgisi ile, nazım sisteminin esâsı olmuştur. Araplarda şiirin eskiden beri şu dört unsurdan müteşekkil bulunduğu kabûl edilmiştir: *lafẓ*, *ma'nâ*, *vazn*, *ḳâfiya* (msl. bk. Ḳudâma b. Ca'far, *Naḳd al-şi'r*, nşr. S. A. Bonebakker, Leiden, 1956, s. 8; *al-'Umda*, I, 77). Bunlardan son ikisi nazmı nesirden ayırır, mâna ise, şiirin muhtevâ, mevzû ve mazmunlarını ifâde edegelmiştir.

Arap şiirinin vezni, beyit içinde uzun ve kısa değerli hecelerin, muayyen esaslara göre sıralanarak âhenkli gruplar teşkil etmesine dayanır. Bir beyitte bir çok uzun ve kısa hecenin birbirinin yerini alabilmesi şâire geniş bir serbestî ve kolaylık sağlar. Eski şâirler, gelişmiş ve işlenmiş bir takım vezinleri —yukarıda işâret edilen tarzda— öğrenip kullanmağa devam ettiler. Câhiliye devri şâirlerinde klasik bahirlerin hepsi görülmez. En çok kullanılmış bahirler sırasiyle *ṭavîl*, *vâfir*, *kâmil*, *basîṭ*, *mutaḳârib* ve *munsariḥ* 'tir. *Ramal* ve *ḫafîf* 'in mûsikî ile yakından alâkalı bulunduğu ve sâir bahirlerin *ḳaṣîd* (aş. bk.) 'e tahsis edildiği anlaşılmaktadır (al-Aḫfaş, *Kitâb al-ḳavâfî*, Bursa Hüseyin Çelebî kütüp., nr. 31/1, var. 18b). Bu arada, eski şâirlerin mevcut vezinlerle îzah edilemiyen şiirlerinin bulunmasından, bugün bilinmeyen bâzı bahirleri de kullandıkları neticesine varılmaktadır. Arûzun kitâbî bir esâsa bağlanması ihtiyacı b. II. asırda hissedilmiştir. Öteden beri sanıldığı gibi buna ilk teşebbüs edenin al-Ḫalîl olduğu kanâati ihtiyatla karşılanmalıdır. Meselâ onunla aynı nesilden olan ve hattâ bir kaç yıl önce

ölen al-Mufaḍḍal al-Żabbī (ölm. 168=785)'nin de arûza dâir bir eserinden bahsedilir (*al-Fihrist*, s. 69; al-Ḳifṭī, *İnbāh al-rüvāt*, nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm, Kahire, 1369—1374, III, 302; Yāḳūt, *İrşād*, Kahire, 1936, XIX, 167). al-Mufaḍḍal'in böyle bir çalışmaya, al-Ḫalīl'in eserine özenerek teşebbüs etmiş olması mümkün ise de, çok daha önce mevcûdiyeti bilinen bâzı tâbirler de gōz önünde tutulursa, bu iki müellifin eserlerine tekaddüm eden hiç değilse tasvîrî bâzı denemelerin bulunması çok muhtemeldir. Her hâlde, bütün çalışmalarında, eline aldığı her mevzuu bir takım esaslara irtibâ ederek tasnif ve tertip eden bu müstesnâ âlim, al-Ḫalīl, daha önceki teşebbüslerin hepsini silerek yaşayacak olan sistemini kurmuştur. Eski müelliflerin onu bu işin öncüsü olarak zikretmelerini bu mânada anlamak gerekir. Kâfiye husûsunda da vaziyet aynıdır. al-Ḫalīl'i arûz mevzûuna yönelten vesîleler hakkında nakledilen fıkralardan hangisinin ilk kıvılcımı teşkil ettiği kestirilemezse de onun mes'eleyi pek şuurlu ve hazırlıklı olarak ele aldığı muhakkaktır. Onun sistemine al Aḫfaş'in bâzı ilâveler yaptığı söylenir ki, bunlardan biri *mutadārik* bahridir. Ancak bizzat al-Ḫalīl'in bu bahrin iki değişik vezninde iki ayrı kasîdesi vardı (bu kasîdelerden alınmış bir kaç beyit için bk. al-Yaġmūrī, *Nūr al-ḳabas*, nşr. Sellheim, Beyrut, 1965, s. 60; *İnbāh*, I, 342). Daha sonraları bu klasik vezinlere, yeni vezinler hattâ vezin grupları demek olan bahirler ilâve edilmek istenmiş (msl. bk. h. VIII. asır müelliflerinden Ṣāḥib b. Abi'l-Ḥasan b. Şarīf'in *Kitāb al-vāfi fi'l-naẓm va'l-ḳavāfī*'sinde on yeni bahir ile Şams-i Ḳays'in *al-Mu'cam fi ma'āyir aş'ār al-'Acam*, [nşr. M. Ḳazvinī, M. Raẓavī, Tahran, 1338 hş., s. 181—189]'inde tesbit edilmiş müteaddit bahirler), fakat umûmiyetle bunlar mevzîî teşebbüsler olarak kalmış, arûz klasik 16 bahrin kadrosu içinde gelişmiştir.

Kadîm devirden beri bir beyitin, şekilce olduğu gibi, mânaca da bir bütün teşkil etmesi âdeta bir zarûretti. Bu husus şâiri, fikrini mahdut bir hüküm çerçevesi içinde ifâdeye ve tekâife zorlamıştır. Bu kaideyi ancak bâzı hâllerde ve husûsî ifâde şekillerinde (bk. R. Blachère, *ayn. esr.* s. 365) ihlâl eden şâir için *taḍmīn* (bir hükmün, bir cümlenin beyitten taşması) kusur telâkkî edilmiştir. Eski şiirlerin, beyit tertipleri birbirinden farklı rivâyetlerle intikal etmesinin başlıca sebebi, beyitlerin bu tarz yapısıdır. Bu telâkkî, İran ve Türk şiirinde, bilhassa gazellerde daha kuvvetle yaşamıştır: msl. Ṣā'ib (ölm. 1081=1670/1671)'in müstakil beyitlerden müteşekkil bir dîvânı vardır. Câhiliye devrinde ve bu devrin şiir an'anesinin devam ettiği hicretin ilk yarım asrında bir birinden açıkça ayrılan iki nazım nev'i vardı: *racaz* ve *ḳaṣîd* (eski müellifler bu iki tâbiri aralarındaki farkı belirterek zikretmişlerdir, msl. bk. al-Aḫfaş, *ayn. esr.*, var. 18b; al-Cāḥiẓ, *al-Bayān va'l-tabyin*, Kahire, 1926, I, 51, 151; *Kitāb al-şi'r va'l-şu'arā'*, s. 595; *al-'Umda*, I. 65, 121). Racaz [b. bk.], yapısı itibâriyle diğerinden çok farklıdır: arûzun yine aynı adı taşıyan bahri ile nazmedilir. Recezde beyit [b. bk.] mısrâ diyebileceğimiz iki *şaṭr*'dan mürekkep değildir. Bir başka ifâdeyle bunda, her *şaṭr* kafiye ile nihâyet bulan birer beyit hâlindedir. Arap şiirinin en eski şekli kabûl edildiği hâlde, câhiliye devrinden pek az recez muhâfaza edilebilmiştir. Çünkü bu şekil, ânî ilhamların irticâlen ifâdesinde (msl. *ḥidā'*'da, hakarette, savaşçıların birbirlerine meydan okumalarında, kadınların muhâriplere serzenişlerinde, ninnilerde v. s.) kullanılırdı. Bunlar umûmiyetle kısa şiirlerdir. Bir çok büyük şâirlerin (msl. al-Nābiġat al-Ẕubyānī, Zuhayr, 'Antara, Ṭarafa, 'Alḳama) mevcut şiirleri arasında receze tesâdüf edilmez. Başlangıçta yüksek san'at şekli sayılmayan recezi kasîde tip'inde uzun şiirler hâline sokan şâir, al-Aġlab b. Cuşam al-'İclī (ölm. 21=641) olmuştur. al-Cumaḥī (*Ṭabaḳāt*, s. 571)'nin bu şâirden „recez söyleyenlerin ilki" diye bahsetmesi bu yüzdendir (krş. *Kitāb al-şi'r va'l-şu'arā'* s. 595; *al-'Umda*, I, 56; C.-A. Nallino, *La Littérature arabe*, frans. trc. Ch. Pellat, Paris, 1950, s. 146 v. dd.). Bu yeni tip recezlere *urcūza* denmiştir. Hicrî I. asrın yarısından sonra gittikçe rağbet gören bu tarz, bâzı san'atkârların eserlerinde büyük ölçüde yer almış, battâ zamanla ilhâmını yalnız *urcūza*'lerle terennüm eden *rāciz*'ler („recez şâirleri") yetişmiştir (C.-A. Nallino, *ayn. esr.*, s. 151 v. d.). al-'Accāc (ölm. 97=646) ve oğlu Ru'ba (ölm. 145=762) bu tarzın en büyük mümessilleri sayılırlar. Msl. Ru'ba'de görüldüğü gibi, bâzan 400 beyitlik bir *urcūza* yazmak çok zordu. Pek kısa fâsılalarla kafiyeli kelimelerin tekrarını gerektiren bu şekil, diğer taraftan mahallî dil unsurlarını bol ve rahat kullanma an'anesine de bağlı kalmıştır. Bu sebeple recezlerde nâdir kelimelere çok yer verilmiştir. Recezin eriştiği bu parlak devir uzun zaman devam etmedi. Abbâsî devrinin başlarından itibâren bu şeklin kullanılış sâhası, âdeta sınırlanarak hikâye, fıkra, tasvir ve öğretici eserler v. s. gibi bâzı mevzûlara tahsis edilmiştir. Bununla berâber *urcūza*, mesnevî gibi bâzı ehemmiyetli nazım şekillerinin doğmasına ve gelişmesine yol açtı (buna Arap şiirinde *muzdavic* [b. bk.] şiir veya *muzdavica*

denmiştir. *Urcūza*'lerde birer mısrâ uzunluğundaki kısa beyitlerin ikişer ikişer kafiyelenmesinden ibâret olan *muzdavica*, uzun manzûmelerin yazılabilmesine imkân vermiştir (*Racaz*'de bir, *muzdavica*'de ise iki *şaṭr*'lık parçaya beyit denilmelidir). Mesnevî şeklinin, İran şiirinde daha Pehlevî devresinde mevcut olduğu ve mensur sanılan bâzı metinlerin bu tarzda kafiyelenmiş manzum eserlerden ibâret bulunduğu ileri sürülmüştür [bk. mad. MESNEVÎ]. Abān b. 'Abd al-Ḥamîd al-Lāḥiḳī (ölm. 200=815)'nin, başta 14.000 beyit olduğu rivâyet edilen *Kalīla va Dimna* tercümesi olmak üzere, Pehlevîden Arapça'ya çevirdiği eserlerle kendi te'lifleri belki bu şeklin kullanıldığı ilk uzun eserlerdir (Abān'ın sâdece bâzılarından küçük parçalar kalmış olan eserleri için bk. Brockelmann, *G A L. Suppl.*, I, 238). Abān'ın ve onun çalışmalarını devam ettiren oğlu Ḥamdān'ın aslen İranlı oluşları, Pehlevî dil ve edebiyatına vukufları, yukarıda zikredilen kanâati te'yit eder görünürse de, Arap şiirinde *muzdavica*'nin bu eserlerle başlamadığına işâret edilmelidir: nitekim Valîd b. Yazîd (hilâfeti 125—126=743—744)'in bu tarzda 19 beyitlik bir hutbesi vardır (*al-Aġānī*, VI[1], 128 v. d.; VII[3], 57 v. d.); Ḥammād 'Acrad (ölm. 167=783)'in de bir *muzdavica*'sinden bahsedilir (*al-Aġānī*, XIII[1], 74; XIV[3], 324). Mevcut nümûne ve bilgilere göre, bu şekil Arap şiirinde tabiî bir gelişme kaydetmiş, Abū Nuvās (ölm. 198=813), Abu 'l-'Atāhiya (ölm. 211=826; *Dīvān*, Beyrut, 1904, s. 361—364; *al-Aġānī*, III[1], 143 v. d.; IV, 36 v. d.), İbn al-Mu'tazz (ölm. 296=908; *Dīvān*, İstanbul, 1945, cüz IV, 72—79) gibi şâirler eserlerinde bu tarza yer vermişlerdir. İbn 'Abd Rabbihi'nin Endülüs Emevilerinden 'Abd al-Raḥmān III. b. Muḥammed'in h. 301—322 yılları arasındaki gazâ ve fetihlerine dâir 445 beyitlik şiiri (*al-'Iḳd al-farīd*, Kahire, 1944, IV, 501—527) bu tarzın tarihî-dâstânî mevzûlarda kullanıldığını da göstermesi bakımından mühimdir.

Şiir için kullanılan eski tâbirlerden biri de *ḳarīż*'dir. Bu önceleri muhtemelen, kasîdeye nazaran daha kısa manzûmeleri ifâde ediyordu. Fakat III. (IX.) asırdan sonra *racaz* da dâhil, geniş mânasiyle şiir ve nazım karşılığı olarak kullanılmıştır (krş. al-Ma'arrî, *Risālat al-ġufrān*, Kahire, 1950, s. 297 v. d.). Bu tâbire nazaran mediûlü daha açık olan *ḳasîd* ise, ikişer mısrâlık (*şaṭr*) ve sen mısrâları birbiriyle kafiyeli beyitlerden müteşekkil, itinayla hazırlanmış manzûmelere delâlet etmiştir. Aynı kökten iştikak eden *ḳaṣîda* [b. bk.], uzun bir şiir olup, sâdece şekle âit bir hususiyeti değil, fakat aynı zamanda muayyen mevzûların dâhilî bir tertip ve nizam içinde işlenmesini de ifâde eden bir edebî ıstılahtır. Arap şiirinin en eski nümûneleri arasında yer alan yüksek san'at eserleri bu tarzda söylenmiştir.

Klasik kasîdenin, dâhilî plânını (aş. bk.) tabiî bir gelişme sonunda kazandığı anlaşılmaktadır. Bununla berâber Araplar, bunu her hangi bir san'atkârın icâdı gibi düşünerek muayyen bir başlangıca bağlamak istemişlerdir: ilk defa kasîde nazmeden şâirin al-Muhalhil b. Rabī'at al-Taġlibî olduğu söylenir (al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt*, s. 33; *K. şi'r va'l-şu'arā'*, s. 256; *al-Muvaşşaḥ*, s. 105); diğer taraftan klasik kasîdenin en mümeyyiz parçası olan *nasîb*'e terkedilmiş bir konak yerinde kalan izlerin önünde durup şâirin orada, ayrı düştüğü sevgilisi ile geçen günlerini yâdederek başlaması çığırını İmru' al-Ḳays'ın açtığı rivâyeti vardır (al-Cumaḥī *ayn. esr.*, s. 46; *K. Şi'r va'l-şu'arā'*, s. 57, 77; bu sûretle şiire başlama tarzının mâhiyeti ve müteaddit nümûneler için bk. 'İzzat Ḥasan, *Şi'r al-vuḳūf 'ala'l-aṭlāl, Macalla Macma' al-Luġāt al-'Arabiya bi-Dimaşḳ*, 1968, XLIII, 352—368, 635—642). Halbuki bizzat İmru' al-Ḳays bahis mevzuu izlerin önünde „İbn Ḥizām (veya İbn Ḥumām)'ın ağladığı gibi" göz yaşı dökmek ister (al-Cumaḥī, *ayn. esr.*, 33; *K. al-şi'r va'l-şu'arā'*, s. 77; al-Bağdādī, *Ḫizānat al-adab*, II[1], 235 v. d.). Kasîdenin mebdei için, açık bir tereddüt ve zorlama ile, belli bir tarih ve şahıs tesbiti husûsundaki bu rivâyetlerde bir hakikat payı sezmek mümkündür: muhtemelen kasîde milâdî V. asrın ortalarında şarkî Arabistan'da, Bakr ve Taġlib kabîleleri arasında gelişmiş, Ḥīra muhiti vâsıtasiyle yayılma imkânı bulmuştur (R. Blachère, *ayn. esr.*, s. 376).

Tek kafiyeye istinad eden kasîde Arap edebiyatında umûmiyetle 30—120 beyitlik bir şiirdir. Bununla berâber İbn al-Fāriż [b. bk.]'da görüldüğü gibi, 700 beyti aştığı da olmuştur. Klasik kasîdenin ilk beytinin murassâ olması milâdî VI. asırdan beri âdet hâlindeydi; fakat terkedilemez bir kaide de değildi. Arap şiirinin en mühim tarzı olan klasik kasîdenin iç yapısı, muhtevâ plânı, eski şâirin meşgul olduğu ana mevzularla sıkı-sıkıya bağlı bulunup üç merhalelidir: şiire terkedilmiş bir konak yerinin tasviri ile başlıyan şâir, birinci kısımda ayrılık ve hâtıra „tem"leriyle sevgilisinden ve aşkından bahseder. *Nasîb* denen bu kısım muhtemelen daha önceleri müstakil olarak nazmedilen hazin aşk neşîdelerinden alınmıştır. İkinci kısım, çölde geçen uzun, yorucu ve tehlikeli bir yolculuğun, bu esnâda şâirin bindiği devenin, rastladığı bir çöl hayvanının tasviri-

ni, nihâyet üçüncü kısım, kasîdeye hüviyetini veren asıl mevzuu (*madḥ*, *faḫr* v. s.) ihtiva eder. Bu tertip başlangıçta kat'î değildi. Şâirler oldukça geniş bir serbestlik içinde eserlerini nazm ediyorlardı. Nitekim h. II.—III. asır âlimlerinin kesin bir kaide hâlinde tesbit ettikleri bu tertibe mevcut şekilleri ile uymayan örnekler çoktur (misâller için bk. Blachère, *agn. esr.*, s. 377). Esâsen 'Amr b. Kulṯūm 'ün *Ma'allaḳa*'sı gibi muhtelif vesîlelerle tamamlandığı bilinen kasîdeler vardır. Bunların inşâ safhalarından her hangi birinde kalmaları pek tabiîdir.

İbn Ḳutayba (*agn. esr.*, s. 20 v. d.)'nin klasik kasîde hakkındaki mütâleası, sâdece nazariyatçıların ve eskiye bağlı san'atkârların görüşünü değil, aynı zamanda değişen şartların ve zevkin te'siriyle doğan bir eski-yeni mücâdelesinin bu sâhadaki hareket noktalarını da aksettirir. İbn Ḳutayba'ye göre yeni şâir, eserinde eskilerin yolundan ayrılmamalı, mâmur ve sağlam yapılı menzillerin önünde durarak şiire başlamamalı, yolculuğunu deveden başka bir binek hayvanı ile yapmamalıdır. Hattâ memdûhuna giderken geçtiği yol nergis (*narcis*), mersin (*ās*) ve gül (*vard*) biten bir arâzi olamaz. Çünkü eskiler kasîdelerinde yavşan otu (*şîḥ*), fesleğen (*ḥanva*) ve bir nevî papatya (*'arāra*) yetişen bâdiyelerden geçmiş'erdir. Kudretli şâir, kasîdenin bütün kısımlarında muvaffak olan, bunları şiirinde muvâzeneli ve insicamlı olarak işliyen, birinden diğerine ustalıkla geçebilendir. Nazariyecilerin sert hükümlerine rağmen, Arap şiirinde hayatı ve tabiatı selefllerinin çizdiği tablolarda görmek ve onların benzerlerini inşâ etmek istiyen san'atkârların yanı-sıra, başlangıçta karşılaştıkları bütün yadırganmalara rağmen, „nergis"ten ve „gül"den bahsedenler ve Abū Nuvās, Abu 'l-'Atāhiya, al-Mutanabbī gibi, kasîdenin iç yapısını arzu ve mizaçlarına göre değiştirenler de kendilerini kabûl ettirebilmişlerdir.

Eski şâirlerden kasîde gibi dâhilî bir plânı olmayan kısa manzûmeler de intikal etmiştir. Bunların bâzıları uzun şiirlerden kalmış parçalardır. Fakat bir kısmının aslında da böyle kısa şiirler olduğu sanılmaktadır. Nitekim sonraları da aşkî, dinî, felsefî v. s. bir mevzuu işleyen *ḳiṭ'a* (b. bk.)'ların söylenmesine devam edilmiştir. Kasîdenin *nasîb* kısmından ayrı, müstakil aşk şiirleri nazmetmeye *taġazzul* denirdi. İran ve Türk edebiyatlarındaki mânasiyle gazel (b bk.) Arap şiirinde yoktur. Bu tarz, klasik şeklini İran edebiyatında kazanmıştır.

Hārūn al-Reşīd zamanında bir câriye avam dilinde şiirler söyleme modasını açtı. Ayrıca, bend mânasında kıt'alardan mürekkep şekiller doğmağa başladı. Bağdad'da bilhassa ramazan gecelerinde halk diliyle söylenen şarkılar, kıt'a şeklinde idi. Bu, kıt'alardan kurulu şekiller, Endülüs'te büyük bir gelişme gösterdi. Muhtelif şekilleri bulunan *muvaşşaḥ* (b bk.)'lar ve İbn Ḳuzmān (b. bk.)'ın edebî nevîler arasına yükseltmek istediği *zacal* bu cümledendir. Bu hareketler nazmı şekil bakımından zenginleştirirken klişeleşen eski şiir dilinin sert kayıtlarını da yumuşatıyordu.

Eski Arap şiiri ekseriyâ inşâdına sebep olan bir hâdisenin hikâyesiyle birlikte nakledilmiştir. Bu hâl onun hayatla olan sıkı bağını gösterir. Eski şâir, her ne kadar ilhâmını *cinn*'i vâsıtasiyle müşahhas dünyanın ötesindeki bir kaynağa bağlamak ister görünürse de, san'atkârın bu kaynaktan istifâde edebilmesi gerçek bir âmile bağlı idi; dilinin çözülmesi, kendi tasavvurunca cinnin'in fısıldaması için, onu sevindirecek, coşturacak, gazaba getirecek şartlar lâzımdı. Msl. rivâyete göre, al-Şanfarā (b. bk.), kendisini tuzağa düşüren düşmanları şiir söylemesini istedikleri zaman „şiir meserret ânında söylenir" der; bununla berâber içinde bulunduğu acı şartlar ona son beyitlerini ilham eder. Arṭāt b. Suhayya de 'Abd al-Malik b. Marvān'ın arzûsuna, „bugün nasıl şiir söyliyebilirim? Ne içtim, ne sevindim, ne kızdım, ne de korktum..." şeklinde cevap vermişti (*K. şi'r va 'l-şu'arā'*, s. 25, 504; *al-Aġānī*, XI[1], 140, XIII[3], 31). Eski müellifler, bahsedilen tabiat-üstü kaynağın zamanla yerini alan, ilhâmı teşvik edici ve şiir söylemeği kolaylaştırıcı şartları tesbit etmeğe çalışmışlardır (*Kitāb şi'r va 'l-şu'arā'*, s. 24 v. d., 37; Gaudrefroy-Demombynes, *Introduction au Livre de la poésie et des poètes*, Paris, 1947, s. XXXI, 15, 26 ve not 63). Bunların başlıcaları ihtiras derecesinde şiddetli arzû, özleme, aşk, sevinç veya kederden mütevellit şiddetli heyecan, ölke v. s. dir. Bunların sayısını daha arttırmak da mümkündür. Eski Arap şâiri, ilhâmını ifâdeye müsâit rub hâlini idrâk ettiği zaman, teferruâta kadar inen bir müşâhede kudretine sâhip gözlerini iç âlemine değil, müşahhas âleme çeviriyordu. Zamanla bu davranış oldukça değişti. San'atkârlar, seleflerinin eserlerinden seçilmiş ve idealize edilmiş unsurları bir takım ince ve muayyen hendesî nisbetlerle tanzim sûretiyle kendilerine bir san'et dünyası inşâ etmeğe ve hâricî âlemden aldıkları ilhâmı işleyip ifâde edebilmek için gözlerini dışarıya kapamağı tercihe başladılar. Bu hâl bilhassa İran edebiyatında ve klasik Türk şiirinde son haddine kadar inkişaf imkânını buldu.

Gerçek san'atın her devir ve muhitteki tezâhürlerinde olduğu gibi, eski Arap şiirinin

zeminini de beşerî duygular teşkil ediyordu. Pek tabiî olarak zaman ve muhite bağlı bir takım âmiller bu duyguların hem tezâhürlerini, hem de ifâde tarz ve şekillerini husûsîleştirmiş, onlara kendi aralarında öncelikler vermişti. Bu bakımdan câhiliye devri şâirinin cemiyette işgal ettiği yer, onun san'atının mevzuunda çok müessir olmuştur. Eski müellifler, câhiliye devri şiiri ile aynı an'aneyi ana hatları ile devam ettiren ilk islâmî asrın mahsûlleri hakkındaki müşâhede ve tenkitlerini kaydederken eski şiiri, ona hâkim olan ana mevzûlara göre tasnif etmişlerdir (msl. bk. Abu'l-'Abbās Ṣa'lab, *Ḳavā'id al-şi'r*, nşr. Schiaparelli, *Acte du VIIIème Congr. Intr. des Orient*, Leiden, 1891, s. 183 v. d.; Ḳudāma b. Ca'far, *Naḳd al-şi'r*, s. 23, 28, 44, 49, 55, 63, 65; ayn. mll., *Naḳd al-naṯr*, nşr. Ṭāhā Ḥusayn ve A. al-'Abbāsī, Kahire, 1933, s. 70; İbn Ṭabāṭaba 'l-'Alavī, *'Iyār al-şi'r*, Kahire, 1956, s. 6, 9, 16, 77, 111, 122; Abū Hilāl al-'Askarī, *Dīvān al-ma'ānī*, Kahire, 1952, I, 91 ve eserinin bâb taksimâtı; ayn. mll., *K. al-ṣinā'atayn*, İstanbul, 1320, s. 99; İbn Raşīḳ, *al-'Umda*, I, 77 v. d.; II, 93—146 arasındaki bâblar, 226; Abū Tammām'ın her iki hamâsesinin ve bu tarz eserlerin tertibine esas olan mevzûlar). Bu müelliflerin tasniflerinden hareket ederek klasik Arap şiirinin belli-başlı mevzûlarını sırasiyle şunların teşkil ettiğini söylemek mümkündür: övmek (*madḥ*), övünmek (*faḫr*), mersiye söylemek (*riṯā'*), hicvetmek (*hicā'*), kadından ve aşktan bahsetmek (*nasīb, taġazzul, taşabbub*), özür ve af dilemek (*i'tiẕār, isti'āf*), tasvir (*vaṣf, taşbīh*), ayrıca *ḥamāsa, zuhd, adab, ḥikam*, kadın ve şaraba dâir halîf mevzûlar (*mulaḥ, lahv*).

Bunlardan ilk üçü plânlı kasîdenin en mühim mevzuu idi. Medh edilen şahsın övülmeğe vesile olan vasıfları cesâret, kahramanlık, cömertlik himâye ve yardım hissiyatına hâkim olma (*ḥilm*), sebât v. s. dir. (bu hasletlerin mühim bir kısmını *murū'a* [b bk.], içine alıyordu). Medihte, bir şahsın, taşıdığı tâc, ziynet gibi ârizî taraflariyle değil, cesâret, cömertlik ve bilhassa sonraları, adâlet, iffet gibi sıfatlariyle övülmesi esastı. Fahr'ın esâsını da yine aynı sıfatlar teşkil eder. Şâir, şahsı, kabîlesi veya selefleriyle övünürken bu sıfatların tezâhürlerini sayıp dökecektir. Böylece muhitin en çok ehemmiyet verdiği iki şey, cesâret ve cömertlik, şiirde büyük bir yer işgal etmiştir. Yiğitlik, cengâverlik, kahramanlık (*ḥamāsa*) şiirlerinin ve — garipleri sofraya dâvet için çöl gecelerinde yakılan ateş „tem"leriyle — cömertliği işleyen manzûmelerin, yukarıda anılan eserlerin bir kısmında müstakil bâblar sayılması bu yüzdendir. *I'tiẕār* kasîdeleri de bu grupta mütâlea edilmelidir. al-Nābiġat al-Ẕubyānī'nin içten bağlı olduğu hâmisine, özür dilemek için söylediği meşhur kasîdeleri, bu nev'in ilk örnekleri sayılmıştır. Esas noktalarında medih ile birleşen bu şiirlerin müstakil bir nevi sayılarak müteâkıp asırlarda da devamının âmili, her hâlde al-Nabiġa'nın büyük san'at kudreti olmuştur. Ona bu tarzda, sonraki şâirlerden yalnız al-Buḥturī (284=897)'nin erişebildiği kabûl edilir. Bâzan ayrı bir mevzu gibi kaydedilen, selefin zaferlerinden, büyük işlerinden ve eski hadiselerden bahsetmek (*iḳtiṣāṣ ma'āṣir al-aslāf, iḳtiṣāṣ al-aḫbār*) de yine anılan mevzûların kadrosu içerisinde işlenir.

Riṯā', ölen bir kimsenin yukarıda zikredilen sıfatlarla medhidir. Mersiye (*marṯiya*) esas itibâriyle kasîde plânından ayrılmaz. Ancak bunlarda nesîbin yerini, sevilen bir kimsenin kaybı karşısında duyulan acı ve teessüfler alır; sonra da bu şahıs medhedilir. Bu şiirlerde ekseriyâ kadın şâirler temâyüz etmiş, bir taraftan gidenin ardından ağlarken, diğer taraftan yakınlarını onun intikamını almaya teşvik etmişlerdir.

Hiciv [b. bk.]'in en eski şekli muhtemelen irticâlî recez idi. Kasîde şeklindeki hicivlerin dâhilî plânı nesîb-hiciv veya nesîb-hiciv-fahr şeklindedir. Yerilen, hakaret edilen şahısta sayılan sıfatlar, *madḥ* ve *faḫr*'dakilerin zıddıdır (korkaklık, cimrilik v.b.). Hicvin içtimâî hayatla çok sıkı bir bağı vardı. İki şahıs veya zümrenin düşmanlık ve mücâdelesinde kullanılan bu en korkunç silâhın hedefi, şeref ve *'ırż* [b. bk.]'dır. Bu silâh mukabeleyi de gerektiriyordu. *Naḳiża* (*cem. naḳā'iż*) da bu arada zikredilmelidir. Nazîreler şeklinde teâtî edilen bu hicivler, daha câhiliye devrinde de mevcuttu; fakat en meşhur nümûneleri Carîr ile al-Farazdaḳ ve al-Aḫṭal mücâdelesinin hâtıralarıdır.

Aşk şiirlerini, yukarıda işâret edildiği gibi, kasîdenin bir parçası olan *nasīb* ile kadınlara düşkünlükten ve aşktan (*ġazal* [b. bk.]) bahseden manzumeler teşkil ediyordu. Câhiliye devri san'atkârları bu mevzûda umûmiyetle gerçekçi ve bâzan pervasızdırlar. Müteâkıben en çok değişen hususlardan birisi, aşk telâkkîsi ve onun ifâde tarzı olmuştur. Daha Emevîler devrinde bu mevzû, kasîdeyi asıl gayeye sevkeden bir vesîle olmaktan kurtularak bir kısmı bedevî, diğer bir kısmı şehirli iki gurup san'atkârın eserlerinin asıl rengini teşkil etti. Camîl Kuṣayyir ve Ḳays b. al-Mulavvaḥ'ın temsil ettikleri temiz, hazin ve ulvî aşk, tasavvufî eserlerde ve romantik

hikâyelerde geliştirildi. İbn Abî Rabî'a gibi şehirli şâirler ise, yeni şehir hayatının zevke bağlı maddî aşkını şuh bir ifâde ile terennüm ettiler.

Tasvir de kasîdeye bağlı olup, eskiden beri mevcuttu. Tasvirî parçalar arasında tabiat, çöle mahsus av hayvanları, bedevî hayatında mühim yeri olan deve v. s. nin çoğu defa zengin ve güç bir lugat malzemesi ile yapılmış en ince teferruâta kadar inen tasvirleri vardır. Bunlarda bugün gerçek şiirin zevkini bulmak zordur. Bununla beraber bâzan, hareket hâlinde tabiat ve hayat levhalarının pek canlı ifâdelerine de rastlanır.

Câhiliye devri şiirinde din, az ve mübhem bir yer tutar. Bunun yerini mükemmel insan tipinin hasletlerinden bahseden *adab* [b. bk.] 'e âit parçalarla ölüm karşısında beşerin aczini ifâde ve hayat tecrübelerinin netîcelerini aksettiren öğütler ve bikemî sözler alır. Dünyevî hazları terk ile Allah 'a yöneliği (*zuhd*) anlatan şiirler sonraları sık-sık işlenmiştir. Tasavvufî şiirler ise, ancak 'Omar b. al-Fâriż (ölm 632=1235) 'ın eserlerinde ilk büyük mümessiline erişebilmiştir.

Nihâyet II. (IX.) asırdan itibâren dîvanlarda (msl. Abū Nuvās'ın eserinde) ayrı bir bölüm teşkil edebilecek kadar yer alan şarap şiirleri (*ḫamrîyāt*) ile av şiirleri (*ṭardîyāt*) de zikredilmelidir. Arap şiirinde islâmiyetten önce ve onu tâkip eden bir kaç asırda işlenen mevzûların temlere kadar inen bir listesini, örnekleriyle berâber, msl. al-Buḥturî 'nin *K. al-ḥamāsa* 'sinin 124 'ü bulan bablarında, IV. (X.) asrın sonlarında veya müteâkıp asrın başlarında derlenmiş olduğu anlaşılan *Macmū'at al-ma'ānî* (İstanbul, 1301) 'nin 100 bâbında, Abū Hilāl al-'Askarî 'nin *Dīvān al-ma'ānî* 'sinin bâb ve fasıllarında, al-Ṯa'ālibî 'nin bölümleri mevzûlara dayanan mecmular şeklindeki eserlerinde görmek mümkündür.

Yukarıda inkişâfına temas edilen nazım şekillerine IV. (X.) asırdan itibâren ilâve edilen İran menşe'li *rubā'î* [b. bk.] veya *dubayt* de ilâve edilirse, Arap şiiri gerek şekil, gerek muhtevâ bakımından kayda değer bir değişikliğe uğramaksızın uzun zaman devam etti. XIX. asırdan itibâren başlayan kalkınma devrinde şiir, muhtelif edebî nev'iler arasında eski ehemmiyetli yerini korudu. Bu yeni hareket, şiirde bilhassa şekil ve üslûb bakımından eski devrelerden bâzılarının taklid ve ihyâsı mâhiyetinde başladı, ve son zamanlarda cür'etli teşebbüslere müncer oldu. Eski nazım sisteminin kadrosunu kıran şâirler aruz vezninin husûsiyle kısa tef'ilelerini muhtelif şekillerde gruplandırarak serbest nazım (*şi'r al-ḥurr*), hattâ mensur şiirle duygu ve düşüncelerinin tabiî akışına müsâit bir mecrâ aradılar.

Arap ve İran edebiyatlarının temas ve birbirlerine te'sirlerinin çok eski bir mâzisi vardır. Fakat bu temasın bir kültür imtizâcı hâline gelişi İslâm 'ın İran 'da yayılışı ile başlar. İslâmî İran edebiyatının ilk tomurcukları olması gereken denemeler hakkında bilinenler bir takım mübhem kayıtlardan ibârettir. Bununla berâber mâzîsinden kuvvetli bir kültür tevârüs eden İran edebiyatı yeni bir safhaya girerken Sâsânî devrinden çok şeyler muhâfaza etmekle kalmamış, aynı zamanda bunların bir kısmını, Pehlevîden yapılan tercümelerle Arap edebiyatına da nakletmiştir. Arap ve İran edebiyatlarının akışı İslâm dünyasının şarkında, uzun müddet, ekseriyâ aynı hat üzerinde seyretmiş, İran 'da yerleşen arap asıllı san'atkârlar, hattâ doğrudan-doğruya İranlı şâirler, aynı zamanda her iki dilde şiirler yazmışlardır. Bu sebeple eski İran edebiyatından ve ruhundan gelen unsurlarla Arap edebiyatının an'aneleri ve İslâm kültüründen alınan unsurların sentezini, çoğu def'a bunları bizzat nefsinde toplayan san'atkârlar yapmıştır. Hicretin ilk asırlarında İran'ın eski muhtelif lehçeleri yeni ve bir tek edebî dil hâlinde birleşirken III. (IX.) asır başlarında şiir, istikametini tâyin etmiş bulunuyordu. III.—IV. (IX.—X.) asır şâirlerinden ancak, çoğu pek kısa olan parçalar muhâfaza edilebilmiştir (bunlar şu eserde bir araya toplanmıştır: G. Lazard, *Aṣ'ār-i parākanda-i ḳadimtarīn-i şu'arā-yı fārsī-zabān az Ḥanẓala-i Bādġīsī tā Daḳīḳī — ba ġayr-i Rūdakī* —, Tahran, 1342=1964). Bunların en bâriz vasfı İran 'ın hece sayısına dayanan eski vezinlerinin yerini artık arûzun almış olması ve Arap kasîdesindeki nazım şeklinde yazılmış olmalarıdır. Daha bu ilk örneklerden itibâren nazım sisteminde görülen bir fark, Arap şiirinde, matla' beyitleri hâriç en küçük nazım parçası beyit iken, Fars şiirinde mısrâların dâima kelime sonlarında biten bütünler hâlinde oluşudur. İslâmî edebiyata ilâve edilen yeni bir şekil olan rubā'î [b.bk.] de IV. (X.) asırda doğmuştur. Diğer taraftan yine aynı asırda mesnevî şekli tarihî-dâstânî mevzûlar, öğüt verici ahlâkî eserler ve öğretici manzum te'lifler ile uzun hikâyelerde sık-sık kullanılmıştır. Nitekim, bu devirden tam olarak günümüze kadar gelebilen en eski manzum eser, Maysarî 'nin *Dāniş-nāma* adlı ve hezecin *mafā'īlan mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile hicrî 367—370 yılları arasında nazmettiği takrîben 5.000 beyitlik tıbbî kitabıdır (G. Lazard, *ayn. esr.*, s 178—194 'te eserin mukaddime ve hâtimesi ile bâzı kısımlarından 315 beyti alınmıştır; aynıca bk. S. Nafîsî, *Tārīḫ-i naẓm u naṯr*

dar Īrān, Tahran, 1343 hş., s. 23, bununla berâber s. 747'de eserin hicrî VI. asra âit olduğu kabûl edilir).

Bu ilk nümûnelerin en eskileri Tâhirîler ve Saffâriler devrine âittir. Fakat bilhassa Sâmânîlerin (261–389 = 875–999) alâka, teşvik ve himâyeleri ile şiir büyük ve sür'atli bir inkişaf safhasına girmişti. Tasannûdan uzak bir üslûp, sâde ve berrak bir dille İran şiirini ilk olgunluk seviyesine ulaştıran şâirler, bilhassa medih ve hiciv vâdisindeki eserlerini kasîde tarzında vermişlerdir. Bunların en büyük mümessili olarak Rūdakī'yi saymak gerekir. Saraylarında yüzlerce edip ve şâiri toplayarak Arap ve İran edebiyatları için büyük bir serpilme zemini te'min eden Gazneliler devrinde İran şiiri en büyük şâheserlerinden birini verdi: Seleflerinden Daḳīḳī'nin teşebbüsünü tamamladığı *Şāh-nāma*'siyle Firdevsî, dâstânî mesnevi tarzını zirvesine ulaştırdı. Bu arada rubâî ve tercî-i bend gibi diğer şekiller de işlenmekle berâber, büyük bir rağbet gören kasîde tarzı, şekil itibâriyle son derece gelişti. Fakat tam bir saray şiiri büviyetine giren bu nev'in mahsûllerinde açık ve samimî duygu ve düşüncelerin ifâdesindeki tâzelik ve sâdelik, yavaş yavaş artan tasannû ve külfet merâkı ile perdelenmeğe başladı. Gazel ve bilhassa kasîde, İran edebiyatının en parlak safhalarından biri olan Selçuklular devrinde yükselmesine devam etti. Anvarī (ölm. 563=1163), Ḫāḳānī (ölm. 595=1199) gibi san'atkârlar, seleflerinin şiire soktuğu tasannuu kuvvetli bir lirizm ve şekil mükemmeliyetinde eritmeği başardılar. Bu devirde rubâî tarzı, 'Omar Ḫayyām (ölm. 526? = 1136) ile en büyük san'atkârına kavuştuğu gibi Niẓāmī-i Gancavī (ölm. 610=1213/1214) de meşhur beş mesnevîsiyle kendisinden sonra gelecek Türk ve İran şâirlerine *ḫamsa* tarzının klasik örneğini verdi.

Sûfîlerin vecd ve heyecânını terennüm eden şiirler, daha IV. (X.) asırdan itibâren mevcuttu. Baba Ṭāhir bu duygularını mahallî halk ağzı ile söylediği dörtlüklerinde ifâde etti. Tasavvufî şiiri yüksek san'at seviyesine yükselten 'Abd Allāh al-Anṣārī (ölm. 481=1088) oldu. Böylece hazırlanan zemin üzerinde Sanā'ī (ölm. 525=1131) ve 'Aṭṭār gibi, büyük mutasavvıf san'atkârların âbidevî eserleri yükseldi. Bunlardan birincisinde başlayan, diğerinde gelişerek devam eden yol, mesnevî şeklindeki eserlerde, tasavvuf mes'eleleri temsil ve hikâyelerle anlatma çığırı, Mevlânâ Celâleddin'in (ölm. 672=1273) mesnevîsiyle zirvesine ulaştı. Moğul istilâsı üzerine neş'esini kaybeden edebiyat, içine kapanık bir hâl almış, edebî mahsûllerde tasavvufî fikirlerin kesafeti artmıştır. Bununla berâber bilâhare ortaya çıkan küçük mahallî sülâlelerle eski saray an'anesi yeniden teessüs etmeğe başlamıştı. İran şiirinin en büyük mümessillerinden olan Sa'dī (691=1292) biraz tasavvufla" zenginleştirdiği hakimâne felsefesini muhtelif tarzlarda işledi. Bu arada akıcılığın en güzel nümûneleri olan gazelleri ile yeni bir üslûp yarattı. Müteâkiben Ḥāfiẓ (791=1388) bu tarzın en ince ve en zarif nümûnelerini verdi. Bu arada Ḫusrav-i Dihlavī (725=1325) gibi büyük san'atkârların toplandığı Hindistan'da teşekkül eden merkezlerle, Herat'ta Hüseyn-i Baykara ve Nevâî'nin etrafında kurulan büyük san'at ve edebiyat muhitine de işâret edilmelidir. Asrının en kudretli şâiri ve büyük mutasavvıf şâirlerin sonuncusu sayılan Cāmī (ölm. 898=1492) ve bizzat Nevâî bu muhitin en belli-başlı simâlarıdır. Safevîler devrinde, İran'da bilhassa muhtelif tarz ve nevîleri ile şiir büyük bir hamle göstermez. Buna mukabil İran şiiri, aynı asırlarda, fakat Hindistan'da Akbar Şāh ve haleflerinin etrafında teessüs eden muhitte yalnız hayâtiyet değil, aynı zamanda yeni bir istikamet de kazandı. 'Orfī (999=1590), Ṣā'ib (1087=1676) ve Şavkat (1111=1699) gibi san'atkârlar, ince ve girift hayallerle temâyüz eden yeni bir üslûp (*sabk-i hindī*) vücûda getirdiler.

XIX. asır başlarında, önceleri şâirler, Gazneliler devri san'atkârlarını taklit ile şiirlerine ilk eserlerin tâze ruhunu aşılamak istemişlerdi. Fakat Garbın te'siriyle, şekilce eski ve klasik kalan İran şiirinde içtimâî mevzûlar sür'atle hâkim vaziyete geçti. Bu vaziyet yakın zamanlara kadar devam etti. Modern san'atkârlar eski an'aneyi bir tarafa bırakarak yeni muhteva için yeni ve daha te'sirli ifâde şekli bulmağa çalışmaktadırlar.

Türk edebiyatında, bugün izlerini mevcut nümûnelerle milâdî VIII. asra kadar çıkarabildiğimiz şiir, kendisine mahsus bir nazım tekniğine sâhipti. Bu sistemin en bâriz vasfı, hece sayısına dayanan vezinlere ve ekseriyâ dörtlüklerden teşekkül eden kıt'alara istinad etmesidir (Türk şiirinin VIII.–XIII. asırlardan muhâfaza edilebilmiş en eski nümûneleri için bk. R. Rahmetî Arat, *Eski Türk şiiri*, Ankara, 1965, TTK yayınlarından). Bu millî nazım, günümüze kadar halk arasında kendi kaderine terkedilmiş olarak devam edegelmiştir. Türkler islâm medeniyeti çerçevesine girdikleri zaman, arûz veznini ve Arap-İran edebiyatlarının nazım şekillerini aldılar. Böylece başlayan islâmî Türk edebiyatının en eskisi V. (XI.) asrın ortalarına âit bulunan mevcut ilk vesîkaları, intibak devresi mahsûllerinde

millî nazım sisteminden bâzı unsurların devam ettirildiğini ve hece veznine en yakın arûz şekillerinin seçildiğini göstermektedir (msl. bk. mad. MÜTEKÂRİB). İslâmî devre İran şiirinin kat'î hüviyetine kavuştuğu ve Arapça ile Farsça'nın ilim ve san'at dili olarak yan-yana işlendiği Gazneliler ve Selçuklular hâkimiyetine rastlayan uzun bir devrede Türkler de bu faâliyete iştirâk etmişlerdi. Türklerin bu sâhadaki hizmetleri sâdece himâye ve teşvike inhisar etmemiş, onlar müşterek islâm kültürünün kurulmasına âlim ve san'atkâr olarak da katılmışlardır.

Gerek mevzû, gerekse — tuyuğ, şarkı gibi ve bâzı nazım nevîleri hûriç — şekil bakımından klasik Türk şiiri daha ziyâde İran şiirinden hareket etmiştir. Türk şâirleri kullandıkları arûz vezinlerini de oradan seçmişlerdir. XV. asırdan itibâ·en, tercih edilen vezinlerin taayyün ettiği söylenebilir. Arap arûzunda, muayyen bahirlerdeki vezinlerden biri ile nazmedilmiş bir şiirde, tef'ilelerin uzun ve kısa heceleri kolayca birbirinin yerini alabiliyordu. İran nazmında bu serbestlik oldukça tahdit edilmiş, Türk nazmında ise, sâdece muayyen vezinlerin muayyen tef'ilelerine inhisar etmiştir. Bununla berâber, nazarî olarak Arap ve İran arûzunun bahsedilen husûsiyetleri biliniyordu. Bu bakımdan XIII. ve XIV. asırlara âit metinlerdeki — öteden beri âdet olan bir îzah şekli ile — Türkçe'nin bünyesinin arûza intibaksızlığı neticesinde doğmuş bir takım imâle ve zihafların, biç değilse bir kısmının, aslında sonradan kullanılmamış farklı tef'ilelerden geldiği söylenebilir.

Milli nazım sistemi ve sâde Türkçe'yi devam ettiren, lâdinî mevzûları işleyen halk edebiyatının, bilhassa önceleri sözlü bir edebiyat olup, yazıya intikal etmemiş bulunması yüzünden akışını inkıtâsız olarak tâkip etmek bugün mümkün değildir. Bununla berâber msl. Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki parçalarla bir kaç asır sonraya âit şiirler, bunun kendi sistemi içinde gelişmekte devam ettiğini açıkça gösterir. Türk şiiri, biri bu millî nazım, ikincisi dîvan edebiyatı nazmı ve üçüncüsü, bunlar arasında bir çok noktalarda her ikisi ile de birleşen dinî-tasavvufî edebiyat olmak üzere üç kolda devam etmiştir. XIII. asırda İran'ın san'at edebiyatı an'anesini benimseyen dîvan şiiri henüz tam hüviyetine kavuşmuş değildi. Bununla berâber, bu cereyânı, ancak bir kaç şiirini bildiğimiz Hoca Dehhânî ve Şeyyad Hamza gibi, bâzı Anadolu şâirleriyle başlatmak mümkündür. Ahmed Yesevî'ye kadar uzanan dinî-tasavvufî şiire gelince, bu tarz şüphesiz en büyük mümessilini mezkûr asrın sonlarında yetiştirdi: muâsırlarının dilinde henüz kifâyetsiz gibi görünen Türkçe ile Yunus, tasavvufî fikirlerini lirizm ve heyecan kaynağı hâlinde berrak ve zengin bir dil, samimî, sıcak ve sâde bir üslûp ile terennüm etti. Onun san'atı, Türkçe'nin gerçek şiirden mahrum olduğu bir devirde ve ancak tepeciklerin serpildiği bir zeminde, renklerini asırların solduramadığı, haleflerinin önünü kapayamadığı münferid bir dağ olarak yükseldi.

Dîvan şiirine gelince, Anadolu sâhasında mesnevî, gazel ve kasîde gibi belli-başlı nevîler XIV. ve XV. asırlarda tekâmülünü tamamlamıştı. Bu gelişmede Salmân-i Sâvacî, Nizâmî ve Hâfiz gibi İran şâirlerinin eserleri nümûne alınmıştır. Bu arada Çağatay sâhasında şiirin, hemen bütün belli-başlı nevîleri ile Nevâî ve Hüseyn-i Baykara muhitinde en yüksek seviyesine eriştiği kaydedilmelidir. XVI. asır artık Türk şiirinin olgunlaştığı devirdir. Dehhânî, Ahmedî, Şeyhî, Ahmed Paşa ve Necâtî zinciri bu asırda Hayâlî ve Bâkî (1008=1600)'ye uzanır. Mesnevî tarzı, hattâ hamseler tertip eden şâirlerin kalemiyle, gelişmede devam ederken bilhassa gazel ve kasîdede, taklitten kurtulan şâirler, artık şahsî mizaç ve hassasiyetlerini eserlerine aksettiren, farklı üslûpları ile birbirinden ayrılırlar. Dil ve teknik mükemmeliyeti ile Bâkî ve dîvan şiirinin bütün hünerlerini büyük ustalık ve kolaylıkla eserlerine serptiği hâlde, bunu kuvvetli bir lirizmle örtebilen büyük san'atkâr Fuzûlî bunlardandır. Klasik şiirin en mühim tarzı olan gazel, XVII. asırda, mâna ve mazmunları yedişer beyitlik şiirlerine teksif eden Nâilî (1077=1666) ile üslûp bakımından yeni bir merhale kat'etti. Nâbî (1124=1712), hikemî gazelleri ile uzun zaman taklit edilecek örnekler verdi. Rubâî tarzı, Azmî-zâde Hâletî ile büyük rağbet kazandı. XVII. ve XVIII. asırlarda Hindistan'da Farsça yazan şâirlerin geliştirdiği, fakat İran bölgesine yabancı kalan bir üslûp (*sabk-i hindî*) Türk şâirlerince benimsenmişti. Bunun en başarılı temsilcileri, berrak ve hayâtiyetle dolu zarif san'atında devrinin zevkini şiirleştiren Nedîm (ölm. 1143=1730) ve Şeyh Galib (ölm. 1213=1799)'dir. Sa'dî, Hâliz, Fuzûlî tarzının lirizmini Hind üslûbu ile mezceden Şeyh Galib klasik Türk şiirini artık seleflerinin erişemeyeceği bir seviyeye yükseltmiştir. Eski şiir anlayışının bütün inceliklerini en üstâdâne şekilde teksif ettiği gazellerinin yanında *Hüsn ü Aşk* mesnevîsi, muayyen bir san'at anlayışını erişebileceği son merhaledir.

XIX. asrın ortalarından itibâren Türk şiiri Garp te'siri ile yeni bir safhaya girdi. Öncele değişen içtimâî şartlara ve zevke uygun ye

fikirler eski nazım tekniği ile ifâde edilmek istendi. Fakat eski şiirin, muhtevâ ile berâber ve birbirine bağlı olarak gelişen şekli buna müsâit değildi. Bu teşebbüslerle eski nazmın önce iç mîmârîsi yıkıldı. Edebiyat-ı cedîde topluluğu, eski an'aneleri tamâmiyle unutmuş, yeni nazım şekilleri ile avrupaî bir şiir tekniğini haylı geliştirmiştir. Edebiyat-ı cedîdecilerin ve onların devamı mâhiyetindeki Fecr-i âtî topluluğunun san'atında eskiden yalnız bir şey kalmıştı: duygu ve düşüncenin ifâdesini daha hareketli ve kıvrakhkla ifâdeye imkân verecek bir şekil olarak işlenen serbest müstezâda da tatbik ettikleri arûz. Tam mânasiyle avrupaî şiirin Türkçe'de en olgun örneklerine Ahmed Hâşim'le kavuştuğu söylenebilir.

Arûz vezni ile mücâdele, bu veznin Türkçe'de en başarılı nümûnelerine kavuştuğu bir devrede başlar. Tevfik Fikret (ölm. 1915) ve bilhassa Mehmet Âkif (ölm. 1936), yalnız Türk nazmında kullanılan şekilleri ile de arûzun Türkçe ile bağdaşabileceğini göstermişlerdi. Fakat, asrın başlarından itibâren millî edebiyat cereyânının, hece veznini arûzun yerine ikame gayreti, mücâdelesinde muvaffak oldu. Arûz, Yahya Kemâl (ölm. 1958) gibi son, fakat büyük bir mümessili ile devrini kapatmış görünmektedir. Hece veznini benimseyen yeni şiir de uzun ömürlü olmadı; hemen her yerde olduğu gibi o da, bugün yerini, âhengi güç bir mîmârîde arayan serbest nazma bırakmış bulunuyor.

Dîvan edebiyatının konuşma dilinden uzak, İran ve Türk edebiyatlarının müşterek san'at unsurlarına sıkı-sıkıya bağlı, yabancı kelime ve hattâ terkiplerle örülü bir nazım dili vardı. „Türkî-i basit" cereyânı gibi, bu dilin sâdeleştirilmesi yolundaki bâzı teşebbüs'ler başarısız kalmıştı. XIX. asırda gazete, tiyatro v. s. gibi edebî nevîler yanında, eskisinden farklı bir muhteva ile yer alan şiirin kelime hazînesi hayli değişti. Fakat bu değişiklik Türkçe kelimelerin nisbetine pek az te'sir etti. Edebiyat-ı cedîde şâirlerinin eserlerinde ise, bu nisbet Türkçe'nin aleyhine gelişti. XX. asrın başlarında konuşulan Türkçe'nin ilim ve san'at dili hâline getirilmesi için girişilen müsbet teşebbüslerin, inşâ malzemesi dil olan şiirde ehemmiyeti pek büyüktü. Çünkü terk edilen kelimeler sâdece lugat mânalariyle değil, zamanla işlenerek kazandıkları tedâî ve te'sir hâleleriyle atılıyordu. Buna rağmen, pek kısa zamanda açık ve sâde Türk'çenin olgun eserler verebilmesinde, Tevfik Fikret'ten itibaren, yukarıda adı geçen şâirlerin —eserlerindeki dil ve muhteva yeniliğine rağmen— Türk şiirinin uzak veya yakın bâzı merhalelerinden hareket etmiş olmalarının payı bulunduğu düşünülebilir. Bunlar kendilerini tâkip eden nesiller için Türkçe'yi tekrar işlenmiş bir san'at dili hâline getirmişlerdir.

Bibliyografya: İstifâde edilen kaynakların başlıcaları metinde gösterilmiştir. Ayrıca bk. mad. ARÛZ ve muhtelif bahirlere dâir maddeler, GAZEL, KASİDE, MESNEVÎ, MUVAŞŞAH, RUBÂÎ ile ARABİSTAN, İRAN, TÜRK maddelerinin edebiyata müteallik kısımları.

(NİHAD M. ÇETİN.)

ŞİKĀRÎ. [Bk. ŞİKÂRÎ.]

ŞİKÂRÎ. ŞİKĀRÎ, Farsça *şikār* (av veya atışla avlanma mânasında „spor") 'dan müştak bir kelime olup, a v c ı mânasına gelmektedir. Hindistan'da, kuş ve yabânî hayvanların izini tâkip ederek, onları tuzak ve ağla avlamayı meslek edinmiş bir çok kastlar vardır. Fakat kendisine şikārî ismi verilen veya bunu kabîle adı olarak alan kasta bilhassa Sind'de rastlanır. 1822'de bir müellif şöyle demektedir: „şikārî'ler, umûmiyetle, ömürlerini tamamiyle kuş, tavşan ve her çeşit hayvanı avlamakla geçiren aşağı tabakaya mensup bir hindû kastıdır". Fakat galiba Sind şikārî'leri, isimlerini almış oldukları mesleği terketmişlerdir. Onlar, Bengal'den Pencab'a kadar kendilerine tesadüf edilen Rācputāna'dan sürülmüş muhâcirler olarak tasvir edilirler; bunlar muhtemelen diğer yerli kabîleler gibi, vahşi hayvanları ve onların izlerini tâkipten biraz anlamaları dolayısiyle müslüman asîl sınıfı tarafından avda istihdam edilmelerine rağmen, bu şerefli adla tesmiyelerinin sebebi bilinmemektedir. Bunlar bugün sepet örücülüğü ve çöpçülük yapmakta ve galiba, bir çok noktalarda Bengal ve Hindüstān Bhangī'lerine tekabül etmektedirler. Onlar leş yemekte olup, islâmiyeti kabûl bile etseler, yine de pis telâkkî olunurlar; bunlar ancak ateşle bir temizlenme merâsimine tâbî tutulup Māççhī olduktan sonra câmilere girebilirler. Budha, Çayna ve Brahman dinleri esaslarının nüfûzu altında kalan bir memlekette, san'atları sadece öldürmekten ibâret olan bu insanlara kötü nazarla bakılması tabiîdir; fakat müslümanların şikārî'leri kendi ibâdetlerine kabûlden önce, onlardan talep ettikleri temizlenme merâsimi, Hindistan'da islâmiyetin ne ölçüde hinduluğun bâtıl itikatlarına mâruz kaldığını göstermek bakımından bir misâl teşkil eder.

Bibliyografya: E. H. Aitken, *Gazetteer of the province of Sind* (Karachi, 1907); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. Wm. Crooke), London, 1903; *Census Reports of the Government of India.*

(T. W. HAIG.)

ŞİKĀRPŪR. [Bk. ŞİKÂRPÛR.]

ŞİKÂRPÛR. ŞİKĀRPŪR, Sind'de bir şehir olup, 27° 57' şimâl arzı ve 68° 40' şark tûlünde bulunmaktadır. Bu şehir, savaşçı ve dokumacı bir kabîle olup, Yukarı Sind'de hâkimiyetlerini te'sîs eden Dāūdputra'lar tarafından kurulmuş ve merkez ittihaz olunmuştur. Şehir 1701 'de Balūç'ların Sirâyî, veya Tālpür kabîlesinin yardımı ile Kalhora hânedanının kurucusu Yār Muḥammed Ḫān tarafından zaptedildi ve bundan sonra onun merkezi oldu. Fakat, şehrin bulunduğu bölge, Muḥammed'in oğlu ve halefi Nūr Muḥammed tarafından 1719 'da zaptedilinceye kadar Dāūdputra'lar elinde kaldı.

Sind'in, İndüs'ün garbına kadar uzanan kısmının hepsi ile birlikte 1739 'da Thatha ve Şikārpūr da Dehlili Muḥammed Şāh tarafından Nādir Şāh'a terkedildi; Nādir Şāh, 1740 yılında Nūr Muḥammed Kalhora'yı, eyâletin vâlisi, Muḥammed Şāh ile efendisinin haklarına tecâvüz eden bir anlaşma yapmış olmasından dolayı cezâlandırmak üzere Sind'e girdi. Nūr Muḥammed, Şikārpūr ve Sibî'yi terketmek mecbûriyetinde kaldı; burası Nādir Şāh tarafından Dāūdputra'lara verildi; ancak 1754 'te Muḥammed Murād Yār Ḫān, bütün eyâletin kendisine haraç vermekle mükellef bulunduğu Aḥmed Şāh Durrānî'nin elindeki bütün Sind'in hükümdarı tanındı. Bundan sonra burası eyâletin başında bulunanların elinde kalmıştır.

Şirkārpūr, gerek İngiliz, gerekse yerli hükûmet idâresinden uzun müddet, sâdece Hindistan'ın diğer kısımları ile değil, aralarından bir çoğunun uzunca bir müddet için yerleştikleri İran ve Orta Asya ile geniş ölçüde ticâret yapan tâcirlerinin mûteşebbisliği ile tanınmıştı. Mühim ticâreti İran'da Kirman eyâleti iledir. Buranın çay, şeker ve diğer emtia ticâreti hemen-hemen tamâmiyle, şehirlerinin, Bolan boğazı vasıtasiyle Sind'den Horasan'a giden büyük yollardan biri üzerinde bulunan mevkiinden faydalanan Şikārpūr tâcirlerinin elindedir. Ancak bu ticâret XIX. asrın ortasından itibâren şimâl-garp demir-yolunun inşâsı (North-western railway) ve onun Kvatta (Quetta)'ya kadar uzatılması ile, ehemmiyetinin büyük bir kısmını kaybetti. Bununla berâber Şikārpūr hâlâ pek mühim bir ticâret merkezidir. Büyük kapalı çarşısı bütün Asya'da meşhur olup, yeni Stewartganc çarşısı ile genişletilmiştir.

Bibliyografya: R. F. Burton, *Sind revisited* (London, 1877); *Imperial Gazetteer of India* (London, 1908), XXII, 389.

(T. W. HAIG.)

ŞİKEŞTE. [Bk. ARABİSTAN.]

ŞİKK. [Bk. ŞİKK.]

ŞİKK. ŞİḲḲ, 1. Şikk islâmın zuhûrundan bir az önce yaşamış ikî kâhinin adı dır. *Muḫtaṣar al-'acā'ib*'e göre, bunlardan eskisi Araplardaki ilk kâhindir. Bu, çok efsanevî bir mahlûktur: Kiklop gibi alnının ortasında yalnız bir gözü veya alnını ikiye ayıran (*ṣaḳḳa*, „ayırmak, bölmek") bir alev vardı. Şiḳḳ, Deccāl ile karıştırılmış, hiç değilse Deccāl'ın onun âilesinden olduğu kabûl edilmiştir. Gûyâ, üzerinde indifâlar vuku bulan bir adada, bir kayaya zincirlenmiş olarak yaşamıştı. — al-Yaşkarî adlı ikinci şiḳḳ, Saṭîḥ [b. bk.] ile birlikte devrinin en meşhur kâhini idi. Saṭîḥ'ten sonra o da, Yemen'de bulunan Laḫmî meliklerinden biri olan Rabî'a b. Naṣr'ın bir rüyâsını tâbir ile Habeşlerin Yemen'i zapt edeceklerini, bu ülkenin İbn Ẕî Yazan tarafından kurtarılacağını, ayrıca Peygamber'in geleceğini haber vermişti (krş. mad. SAṬIḤ).

2. al-Ḳazvînî'ye göre, şiḳḳ'ler, *mutaṣayyaṭîn* grupuna mensup bir cins şeytanlar dır. Vücutları yalnız bir bacak ve bir kolu olan yarım insan şeklindedir. Yarım insan şeklinde olan diğerleri, nasnās'lar ise, şiḳḳ'lerden ve hakikî insanlar tarafından tevlid olunurlar. Bu şeytanlar seyyahlara görünür'ler. 'Alḳama b. Şafvān b. Mu'āviya'nın Ḥavmān civârında, bir gece bunlardan birine tesâdüf ettiği ve karşılıklı bir meydan okumadan sonra bunların birbirlerini öldürdükleri rivâyet edilir.

Bibliyografya: *L'Abrégé des Merveilles* (trc. Carra de Vaux), Paris, 1898, s. 145-152; al-Mes'ūdî, *Murūc* (nşr ve trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), III, 364, 395; al-Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1848/1849, I, 371.— Kâhin hakkında umûmî mâlûmat için bk. *La Chronique de Tabari* (Bal'amî), trc. H. Zotenberg, Paris, 1867, II, 169.

(B. CARRA DE VAUX.)

ŞİLB. Portekizce adı SILVES, (nisbesi *Şilbî*) cenûbî Portekiz'de küçük bir şehir olup, Algarve (a. *al-Ġarb*) eyâletinin eski merkezi ve Arap hâkimiyeti sırasında Ġarb al-Andalus'un mühim bir şehri idi. al-İdrîsî'nin yaşadığı zamanda al-Şinşîn idârî bölümüne dâhil bulunuyordu. Etrafı bağ ve bahçelerle çevrili olup, civârında bir çok da su değirmeni vardı. Irmak üzerinde bir iskelesi ve civardaki ormanın kerestesini, ihraç etmek üzere hazırlayan tezgâhları mevcuttu. İncirleri meşhurdu. Yemen asıllı olan halkı çok saf bir Arapça konuşup, güzel san'atlarda ve şiirde zevk-i selim sâhibi olmakla meşhurdular. Şehir 'Abbādî hükümdarı al-Mu'tamid'in bir şiirinde medhedilmişti (krş. R. Dozy, *Script. ar. loci de Abbad.*, I, 391).

İspanya Emevî hilâfetinin yıkılmasından sonra Şilb, yarım-adanın bir çok küçük şehirleri gibi, bir müstakil devlete merkez oldu. Burada muvakkaten Banî Muzayn hânedanı hükûm sürmüş olup, son zamanlarda ele geçirilen tarihî bir metin parçası, bunlar hakkında ilk defa bâzı vâzıh bilgiler vermektedir: 440 (1048/1049)'ta şehrin kadısı müstakil hükümdarlığını ilân etti; kendisini, Abu 'l-Aṣbaġ 'Îsā b. Abî Bakr Muḥammed b. Sa'îd b. Camîl b. Sa'îd (Mālik b. Anas'ın *Muvaṭṭa'*'ına bir şerh yazmıştır) b. İbrāhîm b. Abî Naṣr Muḥammed b. İbrāhîm b. Abi 'l-Cūd Muzayn olarak zikretmişti. al-Muẓaffar şeref ünvânını alarak, hükûmetini kudretli komşusu İşbiliye emîri 'Abbādî 'lerden al-Mu'taẓid [b.bk.]'e karşı teşkilâtlandırdı ise de, bu sonuncusu derhal ona saldırdı ve nihâyet 445 senesi sonunda (nisan 1053) cereyan eden bir muhârebede onu öldürdü. Abu 'l-Aṣbaġ'ın oğlu Abū 'Abd Allāh Muḥammed, al-Nāṣir şeref ünvânı ile yerine geçti, kendisini tebeasına sevdirdi ve rebiülâhır 450 (haziran 1058) 'de öldü; tahta oğlu, 'Îsa'l-Muẓaffar II. geçti. Bu sonuncusu, çok geçmeden büyük babası gibi, al-Mu'taẓid'in tecâvüzüne uğradı; Şilb de kuşatıldı, karadan iâşe maddeleri getirme imkânı kesildi. Şehrin surları harp âletleri ve lâğım ile tahrip edildi. Şilb emîrinin başı, kendi sarayında galip rakîbi tarafından 455 (teşrin I. 1063)'te kestirildi. Onbeş yıl dayandıktan sonra ehemmiyetsiz Banî Muzayn hânedanı onunla sona ermiş oldu. Murâbıtlar hânedanının sonuna doğru Şilb iki isyan hareketinin kaynağı oldu: Abu 'l-Ḳāsim Aḥmed b. al-Ḥusayn İbn Ḳisiy (Ḳasî) ve Abu 'l-Walîd Muḥammed b. 'Umar İbn al-Munẓir isyanları. Nihâyet 586 (1190)'da Portekiz kralı Sancho I. Şilb'i ele geçirdi. Her ne kadar az sonra Muvahhidî Abū Yūsuf Ya'ḳūb şehri geri almış ise de, bir müddet sonra Portekiz hâkimiyeti burada nihâî olarak yerleşmiştir.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 179 v.d., trc. s. 217; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. mad. Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 167; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), s. 87; İbn al-Aṣîr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), XII, 37 = trc. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 608 v.d.; İbn al-'İẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. ve trc. E. Lévi-Provençal), III, bk. fihrist; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire Almohade* (Paris, 1926), bk. fihrist; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, IV, 301; F. Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899), *tür yer.*; David Lopés, *Os Arabes nas obras de Alexandre Herculano* (Lizbon, 1911), s. 76 v.d; 100 v.d. (E. Lévi-Provençal)

ŞİLLUḤ. [Bk. ŞILLUḤ.]

ŞİLLUḤ. ŞİLLUḤ (Berberce: müfred müzekker *Aṣelḥag*), Sūs, yukarı ve Anti-Atlas (cenûbî Fas) bölgesinin berberce konuşan ahâlisi. Mezkûr ahâli kendisini bizzat böyle tesmiye eder. Kelimenin kullanılışı Fas'ta gittikçe taammüm etmektedir. Avrupalılar için Şilluḥ kelimesi ekseriyetle „bir Berberî lehçesi konuşan" mânasını ifâde etmekte ve onlarca orta Atlas bölgesi halkı için kullanılmaktadır. Bizzat ahâli arasında da bu tâbir gittikçe *Amaziġ*'in yerini almaktadır.

Taṣelḥayt denilen dil, umûmiyetle Berberce gibi, birbirine çok yakın olmakla berâber aralarından hiç birisi umûmî bir dil hâline gelmemiş olan çok sayıda lehçeler hâlinde görünür. Bu lehçeler Berberî lehçeleri arasında en muhâfazakâr olanlarıdır. Ses bilgisi bakımından dişler arasından çıkarak ıslıklaşmaya mütemâyil (msl. *Ida gunidif*) patlayıcı (occlusiv) dırlar. Şekil bilgisi bakımından bunlar çok eski bir devrenin vâzıh izlerini taşırlar (krş. bilhassa hâl ve keyfiyet bildiren fiiller). Lévi-Provençal bir müddet önce bu civâra âit bir çok Berberî ifâde şekli ihtivâ eden 800 yıl önce yazılmış bir el-yazması keşfetti. Eski Berberî metinlerinin çok az sayıda mevcûdiyetleri muvâcehesinde fevkalâde kıymetli olan bu yazma, bu lehçelerin değişmeyen bir hüviyet taşıdıklarını te'yit etmektedir.

Bu bölge, bilhassa Sūs, edebî bakımdan Berberîlerle meskûn yerlerin en dikkate değer kısımlarından birisidir. Şâirler burada husûsî bir itibar görürler; bunlardan birisi ve pek muhtemelen sâdece efsânevi bir şahsiyet olması mümkün bulunan Sîdî Ḥammu, herkesin dilinde dolaşan beyitlerin kendisine isnad edildiği bir şiirin timsâli hâline gelmiştir. Bu edebiyat daha ziyâde şifâhî rivâyetlere dayanır; bununla berâber Berberî dilinde bir kaç el-yazması (Arap harfleri ile) da vardır; Şilluḥ, Berberîler ülkesinde böyle yazmalara tesâdüf olunabilen nâdir bölgelerden biridir.

Bu bölge tarihî bakımdan bir vahdet teşkil etmez. Bâzı meskûn mahaller, bâzı zamanlarda oynadıkları rollerle tanınmışlardır; msl. Tînmel ve Tazervâlt gibi [krş. bu mdd.].

Bibliyografya: a. Dil: H. Stumme, *Handbach des Schilḥischen von Tazerwalt* (Leipzig, 1899); M. Destaing, İda ou Semlan ağızlarına dâir, Berber lehçeleri hakkında şimdiye kadar yapılmış tetkiklerin en

iyilerinden birisini hazırlamış olup, 5 cild hâlinde tasarlanmış bulunan bu araştırmanın birinci cildi şu başlıkla neşredilmiştir: *Tachelḥît du Soûs, I. vocabulaire Français-Berbère* (Paris, 1920); E. Lévi-Provençal, *Documents d'Histoire Almohade* (Paris, 1927).

b. Edebiyat: Henri Basset, *Essai sur la littérature des Berbères* (Cezâyir, 1920), bilhassa s. 349 v.dd. (ANDRÉ BASSET.)

ŞİN. [Bk. ŞİN.]

ŞİN. ŞİN, Arap alfabesinin 13. harfi olup, adedî kıymeti 300 'dür. *sîn* 'den üstündeki 3 nokta ile ayrılır. Bu harfin şekline dâir hususlar için bk. mad. ARABİSTAN, I, 498 v.d.; lisânî hususiyetleri için bk. mad. SİN.

ŞİNASİ [Bk. ŞİNÂSÎ.]

ŞİNÂSÎ. İBRÂHİM ŞİNÂSÎ (1824?—1871), fikrî ve edebî yeniliğimizin ilk ve te'siri en büyük öncülerinden biri olan Türk şâir, edîp ve gazetecisi.

Şöhret ve ehemmiyetine mukabil, hakkındaki bilgiler mahdut ve müphem olup, hayatının bir çok tarafları bugüne kadar karanlıkta kalmıştır. Şinâsî, İstanbul 'da Tophâne semtinde (Fatin *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 223), Boğazkesen mahallesinde (oğlundan naklen Ahmed Râsim, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî*, İstanbul, 1927, s. 24) doğdu. Daha sonra başka müellifler evinin bulunduğu Cihangir 'de doğduğunu söylemişlerdir. Babası 1243 (1828) Türk-Rus harbinde, Şumnu 'nun Ruslar tarafından muhâsarasında (1244=1829) şehit düşmüş bir topçu yüzbaşısıdır. Şinâsî hakkında esas kaynağı teşkil eden Ebüzziya, onun babasının adını zikretmeyerek sadece Bolulu olduğunu kayd eder; buna mukabil Fâik Reşat (*Tarz-i nevîn-i kırâat*, İstanbul, 1331, V, 13) ismini Mehmed Ağa ve memleketini de Taşköprü (Kastamonu) olarak gösterir Babasının memleketi göz önünde tutularak Şinâsî 'ye Bolu meşâhiri arasında yer verildiği görülür (*Bolu sâlnâmesi*, Bolu, 1922, s. 410—414). Son zamanlarda, babasının Bolu 'nun Aşağı-Sokular köyünden olduğu da ileri sürülmüştür (H. Dizdaroğlu, *Şinâsî*, İstanbul, 1954, s. 3). Şinâsî hakkında kaydettiklerinin hemen hepsi hatâlı olan M Süreyya (*Sicill-i osmânî* 1311, III, 172) ile ondan naklen M. Cevad 'ın Şinâsî 'yi Bitlisli ve asıl adını da Ali olarak göstermeleri (*Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icrâatı*, İstanbul, 1338, s. 62) tamâmen asılsızdır. Şinâsî 'nin doğum tarihi, bu hususta tek kaynak olan Ebüzziya 'nın birbirinden farklı iki tarih vermesi ve bunların milâdî mukabillerinin de müelliflerce değişik alınması dolayısiyle karışıktır. Zikredilen muhtelif tarihlerden onun 1240—1243 (1824—1827) tarihleri arasında doğduğu anlaşılmaktadır. Ebüzziya Tevfik (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, İstanbul, 1308, 4. tab, s. 214; *Yeni Tasvir-i efkâr*, 9 cemâziyelâhır 1327, nr. 28 'e göre 1242; ayn. mil., *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, İstanbul, 1329/1330, 6. tab, s. 225 ve *Şinâsî 'nin eyyâm-ı ahire-i hayatı ve vefâtı*, *Mecmua-i Ebüzziya*, 1329, nr. 105. s 837 'ye göre 1240; *Basîret* gazetesinde vefâtından bahseden bir yazıdan çıkarılan netîceye nazaran 1242—1243; bu tarihlerden en yaygını 1242 (1826) ise de, İbnü'emin Mahmud Kemâl, (*Son asır Türk şâirleri*, İstanbul, 1940, X, 1836) ve Ali Cânib (*Türk edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1934, s. 3) 1240 (1824) 'ı tercih ederler. Şinâsî 'nin ilk yetişme devresi Mahmud II. zamanına rastlar. Küçük yaşta yetim kalıp annesi tarafından büyütülen Şinâsî, doğduğu semtin mahalle mektebinde ilk tahsilini gördükten sonra, Tophâne müşiriyeti kalemlerinden birine devama başladı. Orta tahsil müesseselerinin henüz bulunmadığı bu devirde gençlerin yetişmelerinde bir mektep hizmetini gören kalem hayatının Şinâsî üzerinde çok feyizli bir te'siri oldu. Burada İbrahim Efendi adında çok bilgili bir zâttan, başta Arapça olmak üzere, geniş ölçüde şark ilimlerini elde etmek imkânını buldu. Onun tavsiyesi ile Fîrûzâbâdî 'nin Ḳâmûs 'unu ezberlemeğe çalışan Şinâsî 'nin, ileride meydana çıkacak olan Arapça 'daki vukufunun zemini daha bu zamandan hazırlanır. İstanbul 'a gelen Bursalı Şeyh Zâik 'ten Farsça dersi almak gibi teşebbüsleri (İbnülemin, *ayn. esr.* s. 1846 ve 2003) onun kendisini yetiştirme gayretini gösteren delillerdendir. Hayatta yegâne ihtirasının çok ilim ve hüner edinmek olduğunu, annesine yazdığı bir mektubunda da bizzat belirtmiştir. Şinâsî diğer taraftan, Tophâne müşiriyetinde mütehassıs olarak bulunan Fransız zâbitlerinden, sonra ihtidâ edip Reşad Bey ismini alan Châteauneuf 'ten de Fransızca öğrenmeğe başlar. Onun zihnini garp âlemine açan ve kendisinde Paris 'e gitme hevesini uyandıran ilk te'sirlerin başında bu Fransız zâbiti yer alır.

Zamanla Tophâne mektûbî odasında hulefâ sınıfına geçerek hâceelik rütbesine kadar yükselen Şinâsî 'nin, kaleme aldığı manzum tarihler, 1261 (1845) 'de inşa olunan Karaköy köprüsüne ve 1262 (1846) 'de Abdülmecid 'in tâmir ettirdiği Tophâne çeşmesi ile Âdile Sultan 'ın sarayına (1265=1848) kitâbe olarak yazılacak derecede şiirde isim yapmış bulunuyordu. Diğer tarih manzûme'leri onun Tophâne 'deki âmir ve dost muhitini bize aksettirir. İçinde yetiştiği Tophâne müşiriyeti binâsının başka kaynaklarda bulunmayan en geniş ta-

rihçe ve tasvirine de onun kaleminde rastlamaktayız (*Tasvir-i efkâr*, 12 ramazan 1280, nr. 172).

Gençlerden vakit-vakit Avrupa'ya tahsile gönderilenleri gördükçe onlar gibi oraya gitme hevesi artan Şinâsî, aldığı bir vaad üzerine Fransızcasını ilerletmek ve tahsilde bulunmak üzere Paris'e gönderilmesi için 1848 yılının sonlarında Tophâne müşiri Ahmed Fethi Paşa'ya mürâcaat etti. Fethi Paşa ve sadrâzam Mustafa Reşid Paşa tarafından desteklenen bu mürâcaat Abdülmecid'e arzolunarak 27 rebiülevvel 1265 (19 kânun II. 1849)'te Paris'e gitmesine irâde-i seniye çıktı. Orada tahsilde iken geçimini te'min için bir maaş verilmesini rica ettiği ihtiyar ve alîl annesine de tahsisat bağlandı. Ebüzziya, o zamana kadar yüksek ricâl huzûruna çıkmadığından Paris'e gitme arzûsunu açmakta sıkılan Şinâsî'nin Châteauneuf'ün akıl verdiği bir tertiple Tophâne meydanında Ahmet Fethi Paşa'ya mürâcaat ederek sonunda nasıl Abdülmecid'in huzûruna celp olunduğunun vesikalardan farklı bir hikâyesini nakleder (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, 4. tabı, s. 215). İstidasının Fethi Paşa'ya intikal'inden sonra, gidiş müsâdesinin 10 gün içinde alınıverdiğini gösteren resmî evraktan (Ahmed Refik, *Şinâsî'nin berây-ı tahsil Paris'e gitmesi*, *T T E M*, 1341, nr. 9, s. 215 v.d.; Kenan Akyüz, *Şinâsî'nin Fransa'daki öğrenimi ile ilgili belgeler*, *Türk dili*, 1954, nr. 31, s. 397—405) başka, Şinâsî'nin Paris'e gidişinin bir grup ile değil, kendi başına olduğuna ve bunun için de kendisine 5 000 kuruş harcırah verilmesine dâir Reşid Paşa'nın bir arz tezkiresi de elimizdedir (Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk diplomatının evrâk-ı siyâsiyesi*, İstanbul, 1306, s. 83). Bulunan arşiv vesikaları ile Şinâsî'nin 17—19 yaşlarında iken Paris'e gittiği, orada 1848 ihtilâline iştirâk ettiği hakkında Ebüzziya'nın söylediklerinin hakikatten ne kadar uzak olduğu kat'î sûrette anlaşılmaktadır. Şinâsî, büyük emelini gerçekleştirmesinden duyduğu sevinç ve coşkunlukla uzun bir kasîde yazarak Reşid Paşa'yı övdü. Auguste Comte'un Reşid Paşa'ya gönderdiği mektupta ifâde ettiği, Türkiye'de şark ve Avrupa medeniyetlerinin terkibi ile meydana gelmesi imkânından bahsettiği yeni bir medeniyetin doğuşu fikrine Şinâsî'nin de 1265 tarihli bu kasîdesinde tercüman olması, onun Paris'e gidişi esnâsında düşüncesinin hangi ufuklara açılmış olduğunu gösterir.

Şinâsî'nin Paris'teki hayâtı hakkında bilinenler, Ebüzziya'nın rivâyetleri ile, oradan biri annesine, diğeri hâmilerinden Tersâne nâzırı Zîver Efendi'ye yazılmış iki mektupla öğrenilenlerden ibâret kalmıştır. Zîver Efendi'ye yazdığı mektubu, 1266 ramazanı başında kaleme aldığı (11 temmuz 1850) bir tebriktir. Şinâsî'nın müstakilen basıp neşr ettiği bu mektubun tarihini Ebüzziya, *Nümûne-i edebiyat*'ın son tabında 1262 ramazanı şekline sokmuştur. Paris'e gidişinden iki yıl sonra 30 kânun II. 1266 (11 şubat 1851)'da, ağırca bir hastalık geçirdiği haberine karşılık olarak yazdığı mektubu, ölümün eşiğinde hissettiği annesi ile bir helâlleşmeye benzer. Şinâsî annesine o günlerde Paris'te işini bitirmek üzere bulunduğundan bahseder. Şumnu'da yatan babasının kemiklerini naklettirerek kendileri için bir âile kabristanı yapmak arzûsunu da ayrıca belirtir. Ebüzziya, bu mektubun tarihini de, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*'nin ilk tabında 1269 ve diğerlerinde 1266 göstermişken, son tabında 1262'ye çevirmiştir. Evvelki tabılara bakmadıklarından araştırıcıları Şinâsî'nin Paris'e gidiş zamanı meselesinde beyhûde yere meşgul edip bir kısmını bâzı yeni hatâlara daha sevkeden bu tarihin bir tahrif olduğu, Şinâsî'nin Paris'e gittiği yılın resmî vesikalarla tesbitinden sonra iyice anlaşılmıştır. Ebüzziya'nın belirttiğine göre, Şinâsî orada Fransızcasını ilerlettikten sonra, tahsiline hangi şûbede devam etmesi gerektiğini sorduğu Reşid Paşa'nın tavsiyesi ile mâliye tahsil eder. Kendi ifâdesinden, aldığı emir üzerine tahsilde iken bir müddet Fransız mâliye nezâretine devam ederek staj gördüğü öğrenilmektedir (*Tasvir-i efkâr*, 27 recep 1281 nr. 259). Ebüzziya Şinâsî'nin mâliye tahsiline hazırlık olmak üzere riyâziye tahsil ettikten başka, tabiî ilimler ile de alâkalandığını kaydediyor. Yine onun belirttiğine göre, Zîver Efendi'ye Paris'ten gönderdiği mektuplardaki istidat ve kabiliyet, Fethi Ahmed Paşa ve onun vâsıtasiyle Mustafa Reşid Paşa'nın takdirini celbederek kendisine bir teşvik-nâme dahi yazılmıştır. Nitekim gördüğü takdir ve teşvik cümlesinden olarak yeni bulunan bir arşiv vesikasının ortaya koyduğu üzere (K. Akyüz, *aynı makale*, s. 403 v. d.), Paris ikametinin üçüncü senesi sonlarına doğru Reşid Paşa tarafından Abdülmecid'e arzedilen bir teklifle (22 safer 1268=17 kânun I. 1851) oradaki maaşına zam yapılır. Bu, 10 ay evvel annesine artık işini bitirmek üzere bulunduğunu yazmasına mukabil, Paris'te tahsilinin daha devam edeceğini gösterir. Şiirleri arasındaki bir tarih manzûmesi annesi Esmâ Hanım'ın müteâkip yıl (1269=1852/1853) vefat ettiğini haber veriyor.

Şinâsî'nin müsteşrik De Sacy âilesi ve Ernest Renan ile ülfet peydâ edip onların delâletiyle Lamartine'in meclisine devam ettiğini

Ebüzziya *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, s. 216) rivâyet eder. Şinâsî'nin Paris'te tahsil ne devam ederken edebî çalışmalara da yer verdiği şüphesizdir. Nitekim mukaddimesinden *Durûb-i emsâl-i osmâniye*'sini 1268 (1851/1852) tarihinde orada tertip ettiği anlaşılıyor. Eski metinler üzerinde geniş bir tarama yapmayı îcap ettiren bu eseri hazırlarken Bibliothèque Impériale (Nationale), hattâ Şark dilleri mektebinde çalıştığı muhakkaktır. Şimdiye kadar Paris hayatında meçhul kalmış bir cihet olarak belirtelim ki, Şinâsî müsteşrik muhîti ile temaslarının neticesinde, 25 haziran 1851 celsesinde Société Asiatique'e âzâ kabûl olunmuştur (*Journal Asiatique*, IV. seri, Ağustos 1851, XVIII, 102). Şinâsî, kendisinden bir sene kadar evvel (mart 1850) dâhil olan mekâtib-i umûmiye nâzırı Kemâl Efendi (sonra paşa)'den sonra bu ilim cemiyetine girebilen ikinci Türktür (Société Asiatique'in kayıtlarında Şinâsî, Osmanlı hükûmetinin yüksek me'mûru olarak zikrolunur, ayn yer., ve 198). Bu cemiyetin âzâsı olan Littré ve Ernest Renan ile dostluk peydâ etmiş bulunan Şinâsî'den, ilmî çalışmalarında gördüğü yardımları zikreden müsteşrik Pavet de Courteille (*Conseils de Nabi Efendi à son fils Abul-Khaïr*, Paris, 1857, s. Önsöz, s. II ve *Dictionnaire Turk-Oriental*, Paris, 1870, mukaddime, s. IX) de „dostum ve âlim üstadım" diye bahseder.

Şinâsî'nin Paris'teki ikamet müddeti tam olarak bilinmemektedir. Gordlevski, bunu 5 yıl olarak gösteriyor. Şiir kitabındaki tarih manzumeleri içinde 1265—1271 yılları arasında 5 senelik bir devrede annesinin ölümü hâriç, İstanbul'daki muhîti ile alâkalı hiç bir tarihin yer almaması, ayrıca arkadaşlarından birinin Paris'te tahsilde iken ölen kardeşi hakkındaki tarihin 1270 (1853/1854) yılına âit bulunuşu, diğer taraftan Fatin Efendi'nin, 1269'da tamamlanıp, hâl tercümelerinde 1271 yılına kadar vuku bulan değişikliklerin de işâret edildiği tezkiresinde (İstanbul, 1271) Paris'te gösterilmesi gibi hususlar nazar-ı itibâre alınırsa, Şinâsî'nin 1270 yılında henüz orada bulunduğu söylenebilir.

Ebüzziya, Şinâsî'yi yurda döndükten sonra hemen Meclis-i Maârif'e tâyin edilmiş gösterirse de, onun önce Tophâne müşîriyeti kaleminde bir müddet daha çalışmış olduğu anlaşılmaktadır. Burada bir rütbe daha terfi ederek Abdülmecid'in irâdesi ile Meclis-i Maârif âzâlığına tâyin edildi (*Takvim-i vakayi*, 8 zilkade 1271, nr. 528). Ebüzziya, Reşid Paşa'nın Şinâsî'ye aynı zamanda Meclis-i Mâliye âzâlığını da teklif ettiğini, ancak onun sâdece birinci vazifeyi aldığını söylüyor. Şinâsî'nin bundan başka Encümen-i Dâniş'e de âzâ olduğunu Ebüzziya ile birlikte söyleyenlerin, Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk diplomatının evrâk ı siyâsiyesi*, İstanbul, 1306, s. 33; ayn mlf., *Bir Türk diplomatı-Mustafa Reşid Paşa*, İstanbul, 1306, s. 54) bu rivâyetleri, Encümen-i Dâniş âzâlarını gösteren resmî listelerde Şinâsî'nin adının hiç geçmeyişi cihetiyle, teeyyüt etmemiştir. Ebüzziya, ayrıca, Şinâsî'nin Reşid Paşa tarafından (2 rebîülevvel—14 şâban 1271=23 teşrin II. 1854—2 mayıs 1855) Türk ordusunun Memleketeyn (Eflak ve Boğdan)'de bulunduğu sıradaki (1264/1265=1848/1849) mâlî muâmelelerini tetkike me'mur edildiğini bildirir. Onun Paris dönüşündeki idârî faâliyetleri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler veren Gordlevski (*Oçerki po novoy osmanskoy literature*, Moskova, 1912, s. 5), Şinâsî'nin Meclis-i Maârif'den başka, mâliye komisyonlarında da çalıştığını ve burada idârî ıslâhat lâyihaları tanzim ettiğini kaydetmektedir. Onun belirttiğine göre, Reşid Paşa'ya verdiği bir lâyihada devlete tecrübeli me'murlar yetiştirecek bir mektep kurulmasını, bu mektepte hapishâne gardiyanlarına kadar bütün vazifelilere yüksek hesap ve mâliye okutulmasını teklif etmiştir. Bütçe ve mâlî mes'eleler üzerinde durduğu lâyihası, hissî bulunarak reddedilmiştir. J. Deny, Meclis-i Maârif'in onun Paris'ten getirdiği bir plan üzerine teşkil olunduğunu söylerse de, adı geçen teşkilât, Şinâsî Paris'e gitmeden, daha 1262 (1846)'de kurulduğundan bu iddia yanlıştır. 1272 (1856)'de, Âlî Paşa'nın sadâreti zamanında rütbesi „mütemâyiz"e yükseldi (krş. *Sâlnâme-i devlet-i aliye-i osmâniye*, 1272, s. 39 ve 1273, s. 38). Şinâsî'nin sadâretten ayrılmış bulunan Reşid Paşa için 1272 tarihli kasîdesini yazdığı görülür. Bu kasîdede Şinâsî iktidarda olmasa de, şahsiyetinin bütün yüksek pâyeleri aştığını ve getirdiği „müebbed" nizâmın devlet ve memlekete yeniden asıl bir kudret sağladığını belirttiği Reşid Paşa'nın sadâretten uzak kalışına hayıflanmaktadır. Âlî Paşe sadârette bulunduğu sırada, Şinâsî'nin bir gün vazifesine sakalını kestirmiş olarak gitmesi, devrin telâkkisince me'mûriyet âdâbı ile bağdaşmaz bir hâl addedildiğinden, Meclis-i Maârif'ten azline vesile oldu. Tarihi bâzı müelliflerce münakaşa edilip, daha evvelki yıllara götürülmek istenen bu azli Cevdet Paşa, 1273 yılı vukuâtı başında kaydeder (*Tezâkir-i Cevdet*, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1960 II, 4; krş. *Son asır Türk şâirleri*, X, 1838: Mârûzet'ın basılandan farklı nüshasından naklen) Buna göre, azil Âlî Paşa'nın sadâretinin son iki ayı (muharrem-i fer 1273=eylûl—teşrin I. 1856) içinde vu-

ku bulmuştur. Ebüzziya, onun aynı zamanda Encümen-i Dâniş ile ordunun Memleketeyn 'deki mâlî hesaplarını tetkik vazifesinden de çıkarıldığını söyler. Şinâsî çok geçmeden, Reşid Paşa yeniden sadârete gelince (3 rebiülevvel 1273—1 teşrin II. 1856), hâmisine 1273 tarihli *Kasîde-i râiye*'yi yazarak içinde bulunduğu durumdan kendisini kurtarmasını diledi. Şinâsî 'nin sakalını kestirmesi kasdî bir hareket olmayıp, bir cilt hastalığının sirâyetini önlemek maksadiyle olduğu zâten azlinden az sonra anlaşılmış bulunduğundan, Reşid Paşa 'nın tavassut ve Abdülmecid 'in irâdesi ile Meclis-i Maârif 'teki vazifesine iâde edildi. Reşid Paşa mensuplarından bulunması Şinâsî 'yi bir müddet, Kırım harbinden sonra Paşa ile arası açılan Fuad ve bilhassa Âlî Paşa 'ların hasmâne muâmelelerine mâruz bırakmıştır. Başta Âlî Paşa olmak üzere azlinde dahli olanların hiciv ve teşhirini hâvî 7 beytini, sonra neşri sırasında çıkardığı bu kasîdesinde Şinâsî, câhillerin elinde kaldığından acı-acı şikâyet eder. Ebüzziya, Şinâsî 'nin çıkardığı beyitlerden 2 'sini şeyh-ül-islâm Ârif Hikmet Efendi ve Fuad Paşa 'ya âit olduğu kaydı ile vermiştir (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1329, 6. tabı, s. 228). Ârif Hikmet Efendi bu tarihte şeyh-ül-islâm olmayıp, bu makamdan 1270 (1854) 'te ayrılmış bulunduğuna göre, hicvedilmesi 1273 'te Encümen-i Dâniş 'teki âzâlığı sıfatiyledir. Kezâ hâriciye nâzırı Fuad Paşa da aynı tarihte hem Encümen-i Dâniş 'te, hem de Meclis-i Maârif 'te âzâ bulunmakta idi. Şinâsî, „fazl" ile cebâlet ve taassubun mücâdelesi fikrine istinad ettiği bu kasîdede Reşid Paşa 'yı cehâlet ve taassuba karşı medeniyet ve „fazl" cephesinin başı, kendisini de bu cephenin, karşı tarafın gadrine uğramış bir mensûbu olarak ifâde eder. Ayrıca Encümen-i Dâniş 'in ismine de mânidar bir tarzda temas etmesi bu encümene girmiş veya girmesi bahis mevzûu iken, Ârif Hikmet Efendi ve Fuad Paşa tarafından buna mâni olunup uzaklaştırılmış olması ihtimâlini düşündürür. Sâlnâmelerde zikredilmeyişinin de, Encümen-i Dâniş e girişinin daha teşebbüs hâlinde iken akamete uğramış veyahut isminin resmî listelere geçmesine zaman bırakmıyacak kadar kısa sürmüş olması ile îzâhı kabildir. Reşid Paşa-'nın, siyâsî muârızı Âlî ve Fuad Paşalara karşı devlet adamı olarak yetiştirmek istediği gençler arasında Ahmed Vefik ve Şinâsî 'nin yer aldığı, fakat bunlarda umduğu derecede liyâkat bulamadığı kaydolunmaktadır (Mehmed Galib ve Ali Rıza, *On üçüncü asr-ı hicrîde Osmanlı ricâli, Peyâm-ı sabah*, 2 şubat 1336, nr. 404). 1274 (1858) 'te, hâmisi Reşid Paşa 'nın vefâtından sonra Yusuf Kâmil Paşa Şinâsî 'yi himâye etmiş ve ona hürmeten Âlî ve Fuad Paşalar da kendisine dokunmamışlardır. Hattâ Fuad Paşa, kendisini evvelce hicvetmiş olmasına rağmen Şinâsî 'ye gittikçe hürmet derecesine varan bir takdir göstermiştir. Şinâsî de onun meclislerine devam ediyordu. Bu yıllarda Şinâsî 'nin, yazı ve neşir faâliyeti başlar. Hayâtında husûsî bir yeri olan *La Presse d'Orient* (sonra *Courrier d'Orient*) gazetesinin sâhibi Jean Pietri 'nin matbaasında Şinâsî 1859'da *Tercüme-i manzûme* adlı ilk kitabını neşretti. Saray tiyatrosunda oynanmak üzere yazdığı *Şâir evlenmesi* 'ni de aynı yılın yaz mevsimi başında bitirmiş bulunuyordu.

Şinâsî 'nin bu tarihlerde, 17 sa'er 1276 (17 eylûl 1859) 'da meydana çıkarılan meşhur Kuleli-vak 'asını tertip edenlerle alâkası bulunduğuna dâir Ebüzziya (Vambéry 'nin *Osmanlı hükûmet-i meşrûtesinin istikbâli* adlı makalesinin tercümesine ilâve ettiği bir hâşiye: *Yeni Tasvir-i efkâr*, 14 cemâziyelevvel 1327, nr. 4, ve Ahmed Râsim 'e gönderdiği bir not: Ahmed Râsim, *Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1330—1338, IV 2112; ayn. mll., *İstibdattan hâkimiyet-i milliyeye*, İstanbul, 1341, II, 58 v. d.; ayn. mll., *Kuleli vak 'ası ve Ahmed Râsim Bey, Hâdisat-ı hukukiye ve tarihiye mecmuası*, 1340, nr. 15, s. 212) 'nın rivâyeti, bugüne kadar tevsik olunmamıştır. Tevkif olunan cemiyet mensupları arasında Şinâsî 'nin Bekir Efendi gibi çok yakın bir dostu da vardı. Bununla beraber cemiyet âzâlarını istintak edip muhtelif cezâlara mahkûm eden hey'etin karar defterinde (Uluğ İğdemir, *Kuleli vak 'ası hakkında bir araştırma*, 1937, s. 43—76) Şinâsî 'nin adı yer almadığı gibi, hükûmetin Fransızca olarak neşrettiği *Acte Judiciaire* 'de de görülmez. Cevdet Paşa da Kuleli vak'asından bahsederken Şinâsî 'ye hiç temas etmez (*Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1960, II, 82 v. dd. Bu mes'elede, bu cemiyetin, muhâkeme edilen âzâları dışında, muhtelif yüksek devlet kademelerinde olmak üzere başka mensuplarının da bulunduğu ve bu vaziyetin Avrupa efkâr-ı umûmiyesine teşhiri mahzurlu görülerek açıklanmalarından vaz geçildiğine dâir bir kayda Muammer İzzet, *Kuleli vak 'ası ve bir ecnebi müverrihi, Hâdisât-ı hukukiye ve tarihiye*, kısm-ı tarihî, 1 temmuz 1341, nr. 4, s. 22) işâret olunmalıdır. Şinâsî bu cemiyete dâhil olmasa bile dostu Tophâne müftîsi Bekir Efendi vâsıtasiyle mevcûdiyetinden her hâlde haberdardı.

1860 yılında Şinâsî 'yi hayatına yeni bir istikamet veren, fikir ve yenileşme tarihimizde kendisine asıl yerini kazandıracak olan bir yolun başında buluruz. Şahsen çıkarma imkânını elde edemediği bir gazetenin neşri için de-

vamlı teşvikte bulunduğu Âgâh efendi adına, fi'lî yardımları ve Meclis-i Maârif'teki desteklemeleri netîcesinde 12 ramazan 1276 (3 nisan 1860)'da imtiyaz müsâadesi alınıp, 6 rebiülâhır 1277 (22 teşrin I. 1860)'de çıkmağa başlıyan ve husûsî ilk Türk gazetesi olan *Tercümân-ı ahvâl* gazetesi'nin intişarına önayak olur. Sâhibi Âgâh Efendi olduğu için bu gazetenin intişârında Şinâsî'nin hizmet derecesi münâkaşa edilmiş ise de (Server İskit, *Husûsî ilk Türkçe gazetemiz ve Âgâh Efendi*, Ankara, 1937, s. 12; Mustafa Nihad Özön, *Gazeteciliğimiz ve „Âgâh Efendi"*, *Kalem mecmuası*, 15 mart 1938, nr. 1, s. 1—5; bu yazıya cevap: S. İskit, *Âgâh Efendi pîrimiz, Şinâsî üstâdımızdır*, *Kalem*, 15 nisan, 1938, nr. 2, s. 47—50), bizzat Âgâh Efendi daha ilk nüshada *„İhtar"* başlıklı bir fıkrada bu işi onun teşvik ve fi'lî yardımları ile başarabildiğini belirtmiştir (ayrıca krş. *Tasvir-i efkâr*, nr. 30 zilhicce, 1278'de Şinâsî'nin mukaddimesi ve Nâmık Kemâl'in *Tasvir-i efkâr*, nr 448, 24 şâban 1283'deki bunu destekleyen ifâdesi). Gazetede imzâsı ile neşrettiği mukaddimede, memleketimizde o zamana kadar Türkler tarafından gayr-i resmî bir gazetenin çıkarılmasının gecikmesine hayıflanan Şinâsî'de böyle bir gazete neşredilmesi fikrinin Paris yıllarına kadar çıktığı düşünülebilir. Onun bu düşünceyi neden daha evvel tatbik sâhasına koymamış olduğu mes'elesine gelince, Gordlevski (*Öçerki*, s. 6) Şinâsî'nin kendisine gazete müsâadesi verilmeyeceğini anladığından *Tercümân-ı ahvâl*'in imtiyazının Âgâh Efendi nâmına alındığını kaydeder. Devrinin tanınmış bir çok edib ve gazetecileri gibi, onun da *Cerîde-i havâdis*'ten yetişenler arasında olduğuna dâir bu gazetenin eski mensuplarından nakledilen, fakat doğruluğu bizce şüpheli bir rivâyet de vardır (Ahmed Râsim *Muharrir, şâir, edîb*, İstanbul, 1342, s. 94; M. S. Çapanoğlu, *Cerîde-i havâdis ve Saâdet gazeteleri*, *Cerîde-i havâdis*, 30 ağustos 1936). Şinâsî yazdığı mukaddimede, gazetenin vazîfesine dâir, kendinden evvelkilerden çok farklı bir zihniyete tercüman olur. Şinâsî'nin bu gazetedeki asıl rolü, *Takvim-i vekayi* ve *Cerîde-i havâdis*'ten farklı olan dilinin tanzimi, çıkacak yazıların intibab ve tertib' hususlarında görülür. *Tercümân-ı ahvâl*'in Türk gazetesi olarak çıkışı sevinçle karşılanmış; Şinâsî gönderilen manzum tebriklere yine manzum olarak cevap vermiştir *Tercümân-ı ahvâl*'in ortaya çıkışı, o devirde pek sönük olan matbuat hayatına bir hareket getirmiş o zamana kadar rakipsiz olarak haftada bir intişar eden *Cerîde-i havâdis*'in, ondan hemen 10 gün sonra, haftada 5 gün çıkmak üzere ayrıca *Rûznâme-i Cerîde-i havâdis* adı ile yeni bir gazete neşrine başlamasına ve kendisine de bir çeki-düzen vermesine âmil olmuştur. Ancak Şinâsî, 24 nüsha devam eden 6 aylık bir faâliyeti müteâkıp gazeteden ayrıldı. Bir çoklarınca mizaç uyuşmazlığına atfedilen bu ayrılışın sebebini, Gordlevski (*Öçerki*, s. 6) Âgâh Efendi'nin yeni tahta çıkan Abdülâziz'e hulûskârlıkta bulunmasına bağlarsa da bu tarihte (ramazan sonu 1277=nisan 1861) henüz tahtta Adülmecid'in bulunması bu mütâleayı nakz eder. *Tercümân-ı ahvâl*'- Şinâsî'ye esâsında kendi başına çıkaracağı bir gazete için bir atlama taşı hizmetini görmüştür. Nitekim oradan ayrılışından bir buçuk ay sonra kendisi de bir müsâade alabilmiştir *Tercümân-ı ahvâl*, 13 zilkade 1277, nr. 41 ve *Takvim-i vekâyî*, 21 zilhicce. 1277. nr. 614). Şinâsî'nin yeni bir gazete çıkaracağını dostu Jean Pietri de, *Courrier d'Orient*'de müjdeler (krş *Tercümân-ı ahvâl*, 15 zilhicce 1277, nr. 46). Şinâsî baskı ve tertip cihetinden de gazetesini memleketin en ileri neşir vâsıtası hâline getirebilmek için işe önce husûsî bir matbaa kurmakla başladı. Kazasker Yesârî-zâde İzzet Efendi hattı ile dökülmüş, devrinin yeni tarzda en güzel burûfâtı ile, matbaasını gazetesini ve kitap neşriyatını basmağa hazır bir hâle getirdi. Başlangıçta, bir iki aya kadar çıkacağından bahsedilen gazetesi, ruhsatı Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadâretinde alınmış iken, araya Âlî Paşa'nın kısa süren sadâreti de girerek, uzun ve titiz hazırlıkları müteâkıb ancak bir seneyi geçtikten sonra *Tasvir-i efkâr* adı ile Fuad Paşa'nın sadrazamlığı zamanında çıkabildi (zilhicce sonu 1278=28 haziran 1862). Şinâsî'nin böyle büyük bir matbaayı kurabilmek için gereken maddî imkânı nasıl elde ettiği açıkça bilinmiyorsa da, bu husus, matbaacı dostu Jean Pietri'nin teknik yardımları yanında, Şehzâde Murad ve bilhassa Fâzıl Mustafa Paşa'nın muhtemel mâlî yardımları ile îzah edilebilir. *Tasvir-i efkâr*'ın yeni ve husûsî bir Türk gazetesi olarak, çok farklı bir zihniyet ve evsafta fikir ve matbuât hayatımıza girişi, sevinç ve takdirle karşılandı. Şinâsî ve gazetesi hakkında matbuatta, daha *Tercümân-ı ahvâl*'den beri, kendisine vaziyet alan *Cerîde-i havâdis* ve *Rûznâme-i cerîde-i havâdis*'in sukûtuna mukabil, sitayişkâr mütâ'ealar neşr olundu (*Tercümân-ı ahvâl*, 2 muharrem 1279 nr. 199; Münîf (Paşa), *Zuhûr-i Tasvir-i efkâr*, *Mecmua-i fünûn*, muharrem 1279, nr. 1, s. 46 v. dd.; krş. Bianchi, *Bibliographie Ottoman*, *Journal Asiatique*, VI. seri, Août-Septembre, 1863, s. 233 v. d.). İlk nüshası Fuad Paşa tarafından kendisine arzedildiği vakit, Abdülâ-

ziz'in bir takdir nişânesi olarak Şinâsî'ye 500 altın lira gönderdiği, fakat Şinâsî'nin bunu kabûl etmek istemediği kaydolunur (Ebüzziya, *Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, 31 teşrin I. 1909, nr. 84). Gazetenin münderecâtı arasında Meclis-i Maârif'ten arkadaşları olan Suphi Bey (Paşa), İngiliz lekeplı Abdülkerim Efendi ile Ahmed Vefik (Paşa), ricâlden Sâmî Paşa gibi, devrin güzîde simâlarının kitap olarak hazırlanmış eserleri yer alır; yeni ve serbest fikirli gençler Şinâsî'nin etrafında toplanmağa başlarlar. Neşri üzerinden henüz 4 ay geçmişken Nâmık Kemâl gazeteye ilt:hâk etmiş ve ilk yazısı 3 cemâziyelevvel 1279 tarihli 35. nüshasında çıkmış bulunuyordu (Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemâl*, *İ A*, IX, 58). Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*'ta Şinâsî'nin etrafındaki gençlerde serbest siyâsî fikirlerin iyiden-iyiye alenîyet kesbettiğini belirtir (İbnülemin M. Kemâl, *ayn. esr.*, s. 1839). Nâmık Kemâl'in, Megosa da Şinâsî'nin fotoğrafı üzerine kaydettiği ibârede (Midhat Cemal Kuntay, *Nâmık Kemâl*, İstanbul, 1944, I, 378) onu „Yeni Osmanlılar reisi" diye zikredişi, Şinâsî'nin hakîkatte bu gizli cemiyetin fi'len reisi olmayıp etrafına aşıladığı bu siyâsî fikirlerden dolayıdır. Sultan Abdülhamid II., Abdülâziz'in taht tan indirilmesi cereyânının başında bulunan şehzâde Murad'ın çevresinde teşekkül eden cemiyette Fâzıl Mustafa Paşa, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Ebüzziya Tevfik ve diğer şahıslar meyân nda Şinâsî'nin de bulunduğunu söyler (İbnülemin Mahmud Kemâl, *Abdülhamid-i sânînin notları, T T E M*, 1926, nr. 90, s 60 v d.). Ebüzziya'nın, Şinâsî'nin sonradan birdenbire şehzâde Murad'la temâsını kestiğine ve ölüm haberinin kendisine bildirildiğine dâir beyanları (*Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, nr. 356, 3 eylül 1910; *Şinâsî'nin eyyâm-ı ahîre-i hayatı ve vefâtı, Mecmua-i Ebüzziya*, 1 şâban 1329, nr. 106, s. 868) Şinâsî ile şehzâde Murad arasında şimdiye kadar üzerinde durulmamış bir münâsebetin mevcûdiyetini te'yit etmektedir.

Şinâsî'nin, *Tasvir-i efkâr*'dan bir buçuk ay sonra neşrettiği *Müntehabat-ı eş'âr*'ın başına Reşid Paşa hakkındaki kasîdelerini koymasına mukabil, Abdülâziz'e kasîde değil, bir mısrâ ile dahi yer vermeyişi ve Reşid Paşâya dair kasîdelerdeki muhtelif fikir ve imâlar ile, bu eserin devri için çok hissedilir siyâsî bir eksûlamel ifâde etmesi dikkati çekicidir. Bu manzûmeleri, siyâsî imâlarından bir kısmını çıkarmak, bâzı kelimelerinin yerlerini boş bırakmak sûretiyle bastırmışsa da, bu ibâreler devrin edebiyat ve siyâset mahfillerince bilinmekte idi. *Tasvir-i efkâr*'ın intişârından henüz bir yıl geçmişken 1863 yazında Abdülâziz, Şinâsî nin, bir memur olduğu hâlde devamlı sûrette devlet işlerini tenkit ettiğini ileri sürerek, maaşının kesilip Meclis-i Maârif'ten çıkarılmasını istedi (Sadrazam Fuad Paşa'ya bu hususta ki irâde-i seniyyeyi tebliğ eden 17 muharrem 1280 tarihli bir mâbeyn tezkiresi için bk. K. Akyüz, *ayn. makale*, s. 405. Şinâsî'nin adı bu hicrî yılın başında neşrolunan *Sâlnâme-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, 1280, s. 38'de mevcut olduğu hâlde, 18 ramazan 1280'de iki dâireye ayrılmak sûretiyle yeni bir şekil verilen Meclis i Maârif âzâları arasında, *Dâire-i Maârif-i Umûmiye küşâdı, Mecmua-i fünûn*, zilhicce, 1280, nr 24, s. 498 v. d. ve, 1281 yılı devlet *Sâlnâmesi* s. 36 v d zikredilmez). *Tasvir-i efkâr*'ın, bu azil tarihine kadar çıkan 106 nüsasında, azli için sebep olarak gösterilebilecek, devleti tenkid edici bir yazısına rastlanmaz. Buna göre azline asıl sebebin, o devirde gazeteleri kontrolü altında bulunduran Maârif Nezâretinin neşrine müsâade etmediği siyâsî yazıları yanında, bilhassa şehzâde Murad ile münâsebetlerinin olduğu söylenebilir. Nitekim Şinâsî'nin *Tasvir-i efkâr* için yazıp neşrine müsâade olunmamış yığınla siyâsî makalesi olduğunu biliyoruz (Ebüzziya, *Muhallefât-ı Şinâsî, Mecmua-i Ebüzziya*, 8 şâban 1329, nr. 107, s. 900). Bu azil keyfiyetinin, sadrâzam Fuad Paşa'nın kendisine büyük bir tevecc:ih gösterdiği bir devrede vuku bulduğu düşünülecek olursa, bunda hükûmet ve Bâbıâlî dışında bir sebep bulunduğu daha iyi anlaşılır. Başka ihtimaller üzerinde duran A. Hamdi Tanpınar (*XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1956, 2. tab., s. 159) „sarayın bu kararının sebebi meçhuldür" der. Gordlevski ise Şinâsî'nin doğrudan doğruya *Tasvir-i efkâr*'a yazamadığı meseleleri, Paris arkadaşlarından Said Sermedi vâsıtasiyle tanıştığını söylediği Jean Pietri'nin *Courrier d'Orient* gazetesine fransızca olarak yazıp sonra oradan iktibas ediyormuş gibi, kendi gazetesinde bahis mevzuu ettiğini söyler (*Oçerki*, s. 9). Şinâsî'nin azli kendi gazetesinde ve devrin diğer türkçe gazetelerinde meskût geçilmiştir. Gazetesinin neşrine devam eden Şinâsî, bunu takip eden günlerde *Durûb-ı emsâl-i osmâniye*'sini de neşreder.

Azlinden 7 ay kadar geçtiği sıralarda ilk nüshasının neşri münâsebetiyle *Cerîde-i askeriye* hakkında yazdığı makaleyi (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1329—1330, 6, tabi. s. 247 v. d.) neşrinden (*Tasvir-i efkâr*, nr. 164, 11 şâban 12 80) önce görmesi için gönderdiği Fuat Paşa, Şinâsî'ye bir mektupla (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, s. 194 v. d.) mu-

kabele ederek, ondan yazı seviyesinin yükselmesi ve yazı bey'etinin yetişmesi için bir müddet *Cerîde-i askeriye* ile meşgul olmasını rica etmişti. Bu mektup, o sırada kendisinden hizmet istenilmesi kadar Fuad Paşa'nın Şinâsî'ye bir sadrâzam tarafından vezirlere dahi kullanılması mûtad olmayan, gayet hürmetkâr bir ifâde ile hitab etmesi bakımından da mühimdir (Süleyman Nazif, *Celâl Nuri Bey'e, Servet'i fünûn*, LX, 30 eylûl 1926 nr. 1572 308 v. d.).

Mühim bir müşâhede olarak kaydedelim ki, Fuad Paşa'nın bu mektubundan sonraki tarihlerde Şinâsî'nin, gazetenin baş sahifesine makale olarak koyduğu yazılar gittikçe azalır, 192'nci sayıdan (28 zilka'de 1280 = 5 mayıs 1864) sonra ise, görünmez olur. Fuad Paşa'nın mektubundan bir sene kadar geçtiği sıralarda *Rûznâme-i cerîde-i havâdis* ile yaptığı *mebhûsetün anha* münâkaşası bütün alâkayı Şinâsî'nin üzerinde toplamıştı.

Bu münâkaşanın henüz akisleri devam ederken Şinâsî, *Tasvir-i efkâr*'ı Nâmık Kemâl'e bırakarak Paris'e gitmiştir. Fakat bu gidişin tarihi ve sebebi vâzıh olarak belli değildir. Sene göstermeyen Ebüzziya Tevfik, Şinâsî'nin, 200. nüshasına, yâni 28 zilhicce 1280 = haziran 1864'e kadar kendi nezâreti altında çıkan *Tasvir-i efkâr*'ı, Avrupa'ya çekilmesi dolayısiyle Nâmık Kemâl'e bıraktığını söylerse de (*Sâlnâme-i hadîka*, İstanbul, 1290, s. 71 v. d.), bu, onun meşhur *mebhûsetün anha* münâkaşasının 21 cemâziyelâhir — 30 receb 1281 tarihleri ve 249—260 sayıları arasında cereyan etmiş olması hakikati karşısında tamamen hükümsüz kalır. Fevziye Abdullah Tansel, Paris'e gitmesi sebebi ile Şinâsî'nin, *Tasvir-i efkâr*'ın imtiyaz sahipliğini Râşid efendi ismindeki şahsa devr ettiğinden bahseder (*Şinâsî-Makaleler*, Ankara 1960, s. X.); ancak bu iddiâ da asılsız olduğu gibi, Ebüzziya'nın söylediklerini tenkide tâbi tutmadan tekrarlayarak *Tasvir-i efkâr*'ın 200 üncü sayıdan itibâren baş muharrirliğini Nâmık Kemâl'in idâre ettiğini ileri sürmesi de (*Nâmık Kemâl'in husûsî mektupları*, Ankara, 1967, I, 141) doğru değildir. Gazetenin imtiyazının başka bir şahsın vekâletine intikal etmesi ve yazı işlerinin Nâmık Kemâl'in uhdesine geçisi, en aşağı bundan 60 nüsha, yani 7 ay sonradır. *Mebhûsetün anha* mes'elesinde Şinâsî'nin son sözlerini söylemesini müteâkip hemen ertesi nüshada, o zamana kadar bâzı makaleler dışında hiç yer verilmemişken, imtiyaz sahibi sıfatiyle adı gazeteye konulmağa başlamış (4 şâban 1281 = 2 kânun II. 1865, nr. 261), 24 gün sonra da kendi adı yerine Râşid diye bir imza kaim olmuş (nr. 269, 2 ramazan 1281 = 30 kânun II. 1805), 36 nüsha, yâni 149 gün böyle devam ettikten sonra, nihayet gazetenin 14 muharrem 1282 (9 haziran 1865) tarihli 305. nüshadan itibâren bu zâtın ismi „sâhib-i imtiyazın vekili" olarak ilân olunmuştur. Bütün bu kayıtlar gazetenin idâresinde, dışarıya tedricen bildirilmek istenen bir değişmenin cereyan ettiğine, sonunda da Şinâsî'nin hukukî ve malî muameleler için kendine bir vekil bırakarak ayrıldığına delâlet etmektedir. Şinâsî'nin Paris'e gidiş tarihini, Ebüzziya'nın beyânı netîcesi, İbnülemin, Nâmık Kemâl'in hâl tercümesi sırasında 1281 (1864) olarak kaydetmiş (*Son asır Türk şâirleri*, 1938, V, 821), Mustafa Nihat Özön de, neye dayandığını îzah etmeksizin, her halde *Tasvir-i efkâr*'daki imtiyaz sâhibi imzası ile ilgili değişmeleri gösteren kayıtları nazar-ı itibâre aldığından, 1865 baharı olarak göstermiş (*Şâir evlenmesi*, İstanbul, 1940, s. 22) ve bu sonuncu tarih daha sonraki neşriyata buradan geçmiştir.

Şinâsî'nin Paris'e gidişine Ebüzziya ayrı tarihlerde farklı sebepler gösterir. Bunlardan birine göre, Şinâsî, hükümetçe getirilmek istendiği yüksek bir mevkii kabûl etmemek (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, 4. tabı, s. 218) için gitmiş, diğerine göre ise, bilâkis siyâsî bir sebepten, arkadaşı Said Sermedî'nin Âlî Paşa ya karşı hazırladığı bir sûikastin meydana çıkarılması üzerine, hükümetçe takibata uğramak korkusu ile kaçmıştır (*Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, nr. 151, 16 şevval 1327; krş *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1329/1330, 6. tabı, s. 229). Diğer taraftan *Yeni Osmanlılar tarihi*'nde Said Sermedî'nin Akkâ zindanına gönderildiğini de kaydeden Ebüzziya, bu sûikast hâdisesinin hakikatinin meçhul kaldığını söylediği gibi, Nâmık Kemâl de sonraki yıllara âit mektuplarından birinde (Fevziye A. Tansel, *Nâmık Kemâl'in husûsî mektupları*, Ankara 1967, I, 210) mâhiyetine temas etmeksizin, Said Sermedî hâdisesinden hükûmetçe ört-bas edilmiş bir vak'a olarak bahseder. Şinâsî'nin gidiş tarihi 1864 veya 1865 de olsa, bu tarihlerde Âlî Paşa sadâret mevkiinde olmayıp hâriciye nâzırı bulunduğuna göre, Said Sermedî'nin ona karşı tertiplediği rivâyet olunan sû kaste hâriciye nâzırı sıfatiyle hedef teşkil etmesi gerekir. Bu cihet ise, tereddüt uyandıracak bir husus teşkil ediyor. Şinâsî'nin kaçması mes'elesi bir tarafa, Ebüzziya'nın zuhûle düşüp daha sonraki bir tarihte gösterdiği kabûl edilse bile, bu vak'anın Âlî Paşa'nın dördüncü sadâreti (1278=1861) zamanına âit olması ihtimâli de düşünülemez. Çünkü hüviyeti bugüne kadar meçhul kalmış olan Tiran eşrâfından

Said Sermedî 'nin bundan sonraki devrede „istabl-ı âmire müdürlüğü" pâyesiyle taltîf olunduğunu tesbit ediyoruz (*Tasvir-i efkâr*, 25 zilhicce 1279, nr. 100) Bu tevcih haberinin devrin matbuatı arasında yalnız kendi gazetesinde yer alışı, Şinâsî 'nin Said Sermedî ile alâka derecesi hakkında bize ayrıca bir fikir verir. Gordlevski, Said Sermedî mes'elesini daha farklı anlatmaktadır. Bu zâtın hürriyetperverlikle tanındığını söyleyen Gordlevski, onun, bir akşam samimî bir arkadaş meclisinde siyâsetten bahsederken söylediği sözlerden dolayı Fuad Paşa 'ya ihbar edilmesi üzerine Akkâ 'ya sürgün edildiğini ve Şinâsî 'nin de bu hâdiseden sonra Paris 'e kaçtığını yazar (*Oçerki*, s. 9).

Şinâsî 'nin 5 senelik ikinci Paris hayatı hakkındaki bilgiler, kendisinden 2 sene sonra oraya giden Nâmık Kemâl ve Reşat Bey kanalı ile Ebüzziya 'dan gelmektedir. Bu bilginin karanlıkta bıraktığı nokta Şinâsî 'nin Paris 'te geçimini temin eden kaynağın ne olduğu mes'elesidir. Ancak Ali Snâvi 'deki bir kayıt Şinâsî 'nin masraflarını Fâzıl Mustafa Paşa 'nın karşıladığını göstermektedir (aş. bk.). Bunu Fâzıl Mustafa Paşa 'nın Avrupa'ya gidişi ile Şinâsî 'nin gazeteden ayrılışı arasındaki dikkate şâyan muvâzilik te'yit etmektedir. Filvaki Fâzıl Mustafa Paşa 16 şâban 1281 (14 şubat 1865)'de Avrupa 'ya hareket etmiş (*Journal de Constantinople*, nr, 4580,19 Janvier 1865, krş. nr. 4575, 13 Janvier 1865), orada 5 ay kaldıktan sonra 19 temmuz 1865 'te İstanbul 'a dönmüştür (*Tasvir-i efkâr*, 24 safer 1282 nr 316). Bundan sonra 19 zilkade 1282 (4 nisan 1866)'de memleketten çıkarılmış ve Paris 'e gitmiştir. Şinâsî 'nin Paris 'ten Jean Pietri vâsıtasiyle Nâmık Kemâl ile muhâberede bulunduğunu Ebüzziya 'dan öğreniyoruz (*Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, 13 haziran 1909 nr. 14). Kendisinden 2 sene sonra, Nâmık Kemâl, Ziya Paşa ve Ali Suâvî Yeni Osmanlılar cemiyeti âzâsı olarak Mustafa Fâzıl Paşa 'nın dâveti ile memleketten kaçıp 26 muharrem 1284 (18 mayıs 1867)'te Paris 'e geldikleri gün Paşa onları Şinâsî 'ye yollamış, Şiaâsî de Rue Pepinier 'ye yerleştirmiştir (Ali Suâvi, *Yeni Osmanlılar tarihi, Ulûm gazetesi*, Paris, 1286, nr. 15, s. 932). Ebüzziya ise, Şinâsî nin Nâmık Kemâl 'i soğuk karşıladığını (*Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, 28 şubat 1910, nr. 269 ve *Şinâsî 'nin eyyâm-ı ahîre-i hayatı, Mecmua-i Ebüzziya*, 24 recep 1329, nr 105, 834) ve Şinâsî 'nin kendisine halîl etmeğe muvaffak olan Reşad Bey hâriç, Paris 'te bulundukları müddetçe Jön-Türklerden hiç biri ile görüşmediğini bildirir. Onun şehzâde Murad ile münâsebetini toptan kesişi de bu devrede olmalıdır. Bilindiğine göre, Şinâsî, Paris 'te bütün çalışmalarını Türk dilinin büyük bir lugatını hazırlamağa hasretmiştir. Gündüzleri Bibliot èque Nationale 'de lugati için çeşitli kaynaklar üzerinde tetkiklerde bulunuyor, akşamları da meşhur lugat müellifi Littré ile buluşarak dil mes'eleleri üzerinde konuşuyordu. Ebüzziya 'ya ilâve olarak söyleyelim ki bu yıllar, Şinâsî 'nin, kendisine ilmî yardımlarından dâima bahseden dostu Pavet de Courteille 'in de Paris 'te *Dictionnaire Turk Oriental* 'ini hazırlamakta olduğu devredir. Dikkate şâyan olan cihet, Şinâsî 'nin Paris 'e geldiği sene Société Asiatique 'in âzâlığından ayrılmış olmasıdır (*J A*, 1865, VI, 116. IV. seri; krş. III, 1866, s. 57).

1867 yazında çıktığı Avrupa seyahatinde Sultan Abdülâziz 'in, Paris 'i ziyâreti esnâsında (27 safer—8 rebiülevvel 1284=30 haziran —10 temmuz 1867) refakatinde bulunan hâriciye nâzırı Fuad Paşa Şinâsî 'yi İstanbul 'a dönmeğe iknâ etti (Ebüzziya, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, 4. tabı, s. 218). Nâmık Kemâl, Recâizâde Ekrem 'e yazdığı bir mektupta (Süleyman Nazif, *İki dost*, İstanbul, 1925, s. 15 v. d.; F. A. Tansel, *Nâmık Kemâl* 'in husûsî mektupları, I, 103) Şinâsî 'nin Fâzıl Paşa ile Viyana 'da olduğunu (26 rebiülevvel—29 rebiülevvel 1284= 28—31 temmuz 1867), muhtemelen İstanbul 'a döneceğini belirtir. Nâmık Kemâl bu mektubunda Recâizâde Ekrem 'e Şinâsî geldikten sonra *Tasvir-i efkâr* 'a yazı yazmamasını ehemmiyetle tenbih etmektedir. Bu, Şinâsî ile Nâmık Kemâl arasında Paris 'te esaslı bir görüş ayrılığının doğduğunu ortaya koymaktadır. Ebüzziya, Şinâsî 'nin Abdülâziz 'in Avrupa seyahatinden avdetini müteâkıp İstanbul 'a döndüğünü kaydeder (*Şinâsî 'nin eyyâm-ı ahire-i hayatı*, s. 835). Ancak Şinâsî 'nin 21 cemâziyelevvel 1284 (20 eylûl 1867)'te İstanbul 'a dönen (*Tasvir-i efkâr*, 24 cemâziyelevvel 1284, nr. 520) Fâzıl Mustafa Paşa ile berâber gelmiş olması da çok muhtemeldir. O, bir müddet sonra tekrar Paris 'e döndü. Bu dönüşü, Ebüzziya iki ayrı yazısında, birbirinden farklı şekilde anlatmaktadır: kendisine gûya teklif edilen İzmir vâliliğine gitmeden önce Paris 'teki husûsî işlerini tesviyeyi bahâne ederek (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, 4. tabı s. 218; ayn. mll., *Yeni Osmanlılar tarihi, Yeni Tasvir-i efkâr*, 27/28 şubat 1910 nr. 268/269) İstanbul 'dan ayrılmış ve Fuad Paşa 'nın ölümüne kadar dönmemiştir (krş. *Şinâsî 'nin eyyâm-ı ahire-i hayatı, Mecmua-i Ebüzziya*, 1329, nr. 105, s. 835). Ebüzziya, bu yazısını kısa bir ara ile tâkip eden *Nümûne-i edebiyat-ı osmâ-*

niye'nin son tabında (1329, s. 330) ne İzmir vâliliği, ne boşanma mes'elesinden bahsetmeyip, sâdece işlerini tesviye için gittiği Paris'te, Fuad Paşa'nın araya giren hastalığı ve ölümü sebebiyle ikametinin bir müddet daha devam ettiğini söyler.

Paris'ten dönüşü Âlî Paşa'nın sadâreti zamanına rastlayan Şinâsî'nin, ismini zikretmeyip „sâhib-i imtiyazı" tarafından gönderildiği kaydiyle *Tasvir-i efkâr*'da çıkan bir beyânı ve bunu ele alan diğer bir gazetenin bu hususta yazdıkları, onun bugüne kadar hiç bilinmiyen dönüşünün zamanını tâyin etmemize yardım ettiği gibi İstanbul'da sâdece 5 gün kaldığına dâir Ebüzziya'nın rivâyetinin de doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Girid mes'elesi dolayısiyle Âlî Paşa'nın fevkalâde me'mûriyetle Girid'de bulunduğu sırada gazetesinin 2 kânun 1. 1867 tarihli nüshasında, Girid âsilerine cephâne götüren bir Yunan korsan gemisinin Türk donanması tarafından açılan ateşle infilâk ederek batması münâsebetiyle kaleme alınıp, Rumlarla ağır bir şekilde alay ederek, Abdülâziz'in bu gailenin hâlilinde gösterdiği dirâyetli öven bir yazı (*Tasvir-i efkâr*, 6 şâban 1284, nr. 540) üzerine, Şinâsî'nin hemen ertesi nüshada bir reddiye ile gazetesi'nin öteden beri tutmuş olduğu mesleğe fikir ve ifâde bakımından aykırı olan bu yazının kendisine malûmat verilmeden hazırlanıp dercolunduğunu ilân ettiğini görürüz (*Tasvir-i efkâr*, 9 şâban 1284, nr. 541). İki gün sonra (6 kânun 1. 1867) bu yazıyı iktibas eden diğer bir gazete Şinâsî'nin yakın vakte kadar Paris'te bulunduğundan bahisle, gazetesi „sâhib-i imtiyazın vekili" imzâsı altında neşrolunduğuna göre, bu yazıdan dolayı mes'ûliyet doğrudan-doğruya ona râci olduğundan kendisinin böyle bir reddiye kaleme almasına lüzum olmadığını belirtir (*İstanbul*, 10 şâban 1284, nr. 191; ayrıca krş. nr. 192).

Paris'e avdetinde Jön-Türklerin Londra'ya çekilmiş olduklarını öğrenen Şinâsî lugatini ikmâle uğraştı. Bu defaki gidişinde Paris'te 2 yıl kaldığını söyleyen Ebüzziya (*Yeni Osmanlılar tarihi*, *Yeni Tasvir-i efkâr*, 27 şubat 1910, nr. 268), Şinâsî'nin İstanbul'a son dönüşü hakkında da birbirini tutmaz tarihler vermiştir: Fransız-Alman harbi (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1308, 4 tabı, s. 218), veya 4 eylûl 1870'ten hemen sonra (*Yeni Osmanlılar tarihi*, *Yeni Tasvir-i efkâr*, 27 şubat 1910, nr. 268) ve nihâyet 1869 sonbaharı (*Şinâsî'nin eyyâm-ı ahîre-i hayatı*, 1329, s. 835). Bu sonuncu tarih gerçeğe en yakın olanıdır. Şinâsî'nin Paris'e son gidişi gibi, oradan ayrılışının da sebebi lâyıkiyle mâlûm değildir.

Nâmık Kemâl'in, 1. zilhicce 1286 (4 mart 1870 tarihli bir mektubundan (F. A. Tansel, *Nâmık Kemâl'in husûsî mektupları*, I. 193) Şinâsî'nin bu tarihlerde yeniden bir gazete çıkarmasının bahis mevzuu olduğu anlaşılıyor. Cihangir'deki evine dönmeyip Bâbıâlî karşısındaki matbaasında derbeder bir hayat geçirmeğe başlayan Şinâsî, dizgi işlerini çok kolaylaştıracak yeni bir hurûfat sistemini gerçekleştirmeğe çalışıyordu. 1870 eylûlünde *Durûb-i emsâl-i osmâniye*'nin genişletilmiş yeni tabını yaptıktan sonra, husûsî sûrette döktürdüğü yeni sistem harflerle aynı yıl teşrin I. sonunda *Müntehebât-ı eş'ar* ile, onun arkasından kânun I. başlarında *Tercüme-i manzûme*'nin ikinci baskılarını neşretti. Yeni baskısını yaptığı kitapların neşir ilânları gazetelerde çıkmağa başlamış idi. Şinâsî'nin meydana getirdiği yeni tarz harf sistemi Ebüzziya vâsıtasiyle tanıtıldı (*Suhûlet*, *Ḥaḳâik al-vaḳâyi'*, 8 şâban 1287—2 teşrin II. 1870, nr. 63) ve matbuatta buna dâir mütâlealar çıktı (*Hadîka*, 18 şâban 1287, nr. 39; *Terâkkî*, 30 şâban 1287, nr. 18).

Devri yahut hayat şartları, Şinâsî'yi Tercüme cemiyeti, Dârülfünûn gibi o yıllardaki fikrî müesseselerin dışında bıraktı. Sıhhati bozulan Şinâsî, bir yıl sonra matbaasından Cihangir'deki evine nakletmiş, burada da bir matbaa te'sisine başlamıştı. Bir taraftan da bitmesine 10 bârî kalan lugatini ikmâle uğraşıyordu. Çekildiği inzivâ içinde gittikçe kendini melankoliye kaptıran Şinâsî delgın bir insan olmuş, eski fikrî cevvâliyetini kaybederek söyleyeceği sözleri dahi güçlükle bulur bir duruma gelmişti. Nihâyet 1871 yılı kışı başında hastalanarak Fâzıl Mustafa Paşa tarafından bakımı için Vezneciler'de bir eve yerleştirildi. Burada iyileşen Şinâsî yine Cihangir'deki evine döndü; fakat kısa bir zaman sonra hastalığı ağır bir şekilde nüksetti. Kendisini Çamlıca'ya aldırmak isteyen Paşa'nın ısrarlarına rağmen evinde kalan Şinâsî, haziran-temmuz aylarında geçici bir durgunluk devresinden sonra hastalığı yeniden şiddetlenerek, başı arkasında çıkan bir ur neticesi 27 cemâziyelâhir 1288 (12 eylûl 1871) salı akşamı geç saatlerde vefat etti. Onun hastalığını, zamanın gazeteleri „müzmin bir illet", „ihtilâl-i dimağ" olarak tavsif ederler. Vefat tarihi de yanlış gösterilmiştir: 13 veya 17 eylûl 1871 (Ebüzziya, *Şinâsî'nin eyyâm-ı ahîre-i hayatı ve vefatı*; s. 841, nr. 105). Hükûmet erkânından ve Ebüzziya hâriç, fikir ve edebiyat âleminin simâlarından kimsenin bulunmadığı cenâzesi, 11 kişi tarafından kaldırılarak Ayaspaşa mezarlığında annesinin yanına defnedildi. Eğer Ebüzziya'nın naklinde hakîkate aykırı bir taraf yoksa, resmî makam-

larca gösterilen kasdî alâkasızlık yanında devrin münevverlerinin de cenâzeye iştirâkten çekindikleri anlaşılır. Onun şahsiyetini ve memlekete ifâ ettiği hizmetleri baş sahifesinde parlak bir şekilde belirtmeğe çalışan *Basiret* gazetesi (nr. 470) hâriç, devrin diğer gazeteleri Şinâsî'nin ölümünü kısa ve oldukca çekingen bir ifâde ile haber vermişlerdir (meselâ *Ḥaḳâ'iḳ-al-vaḳâyi'*, 29 cemâziyelâhır 1288, nr. 360). Türk irfanının kendisini minnetle yadedeceği Şinâsî'nin kimsesiz bir garip gibi bir avuç insan tarafından toprağa verilmesinden husûle gelen bir teessürle Ebüzziya bir açık mektup neşrederek (*Diyojen*, nr, 52, 11 eylül 1287), Şinâsî'nin zamanımızda milletin en büyük adamı olduğunu ve bu iddiasının delillerini yazacağı yazılarla vereceğini ilân etmek ihtiyacını hissetmiştir. Şinâsî'nin bir taş dahi dikilmediği için yerinin neresi olduğu II. meşrûtiyetten sonra bir mes'ele teşkil eden mezarı, Ayaspaşa kabristanına büyük apartımanların inşâsı sırasında tamâmen ortadan kaybolup gitmiştir.

Şahsiyeti ve eserleri. Şinâsî, basılı eserlerinin çok olmayışına ve bunların da ilk neşirleri itibâriyle sâdece 6 senelik bir devreye (1859—1865) inhisar etmesine rağmen, edebiyat ve düşünce tarihimizde te'sirlerinin büyüklüğü ve şumûlü ile müstesna bir yer kazanmıştır. Şinâsî'nin ehemmiyeti bir yol açıcı oluşundadır. Kendisinden sonra gelen yeniliklerin önünde hemen dâima o vardır. Edebiyatı, siyâsî düşüncelerin hizmetine sokan, Avrupa şiirini ilk defa müstakil bir kitapta manzum tercümelerle tanıtan, te'lif ilk tiyatro eserini ortaya koyan, sâde ve mazmunsuz bir şiire varmağa çalışan, husûsî gazeteyi kurup inkişaf ettirerek matbuâtı resmî ve yarı resmî gazeteler dâiresinden dışarı çıkaran, Türk nesrinin sâdelik ve tabiîlik kazanmasında birinci derecede rol oynayan ve yeni bir Türk nesrinin doğuşunu hazırlıyan Şinâsî'dir. Edebiyatımızın daha sonra kaydettiği Avrupâî çığırdaki yenilikler onun açtığı yoldan gelişir. Şinâsî'nin hepsi Mahmud II. devrinde doğmuş olan ilk edebî yenilik nesli mensuplarından farkı, bu yeniliklerin onlarda kısmî kalmasına mukabil, kendisinde bunların bir bütün teşkil etmesidir.

Şiiri. Fikrî ve edebî faaliyetinin seyri içinde Şinâsî'nin edebiyatımıza ilk yenilikleri getirdiği sâha şiirdir. Şinâsî kendi şiirlerini kitap hâlinde toplayıp neşretmeden evvel Türk okuyucusuna önce garp şiirinden örnekler tanıtan bir eser vermekle işe başlamayı tercih etmiştir: *Fransız lisanından nazmen tercüme eylediğim bâzı eş'ar—Extrait de poésies et de proses traduits en vers du Français en Turc*, İstanbul, 1859. Şinâsî, eserin adını 11 sene sonra kendi matbaasında yaptığı 2. baskısında (1870) *Tercüme-i manzûme*'ye çevirmiştir. Racine'in Esther, Athalie, Andromaque trajedileri ile La Fontaine, Gilbert, Fenelon'dan nesir ve Lamartine'den seçilmiş küçük parçalar ihtivâ eden bu küçük kitabın ehemmiyeti, garp şiirinden örnekleri ilk defa toplu olarak edebiyatımıza nakletmesindedir. La Fontaine'in *Kurt ile kuzu hikâyesi* ve Lamartine'in 18 kıt'asından ancak 4'ünü aldığı *Souvenir* tercümesi bir tarafa bırakılırsa, diğer tercümeleri bütünlük fikrini vermeyen küçük parçalardan ibârettir. Kendi şiirlerinin diline nisbetle, üslûbu lugat ve gramer bakımından eskimiş unsurlar ihtivâ etmekle berâber, bu tercümelerden devrinde yabancı müellifler takdirle bahsederler (Poligny, *Les échos du Bosphore*, *Journal de Constantinople*, 25 Juin 1859, nr. 1021; bilhassa Bianchi, *Bibliographie Ottoman*, *J. A.* octobre-novembre 1860 V. seri XVI, 341—343). Şinâsî'nin eseri, neşrinden az bir zaman sonra, diğer bir Türk şâirinin, Fâik Bey'in 1861'de Racine'den manzum tercümeler neşretmesine, daha sonrada Edhem Pertev Paşa'nınkilere yol hazırlamış. *Souvenir* tercümesi de Abdülhak Hâmid'in 1876'da neşrolunan *Tegamüm* adlı manzûmesi üzerinde te'sirini göstermiştir.

Kendi şiirlerini toplayan *Müntehebât-ı eş'ar*'ın neşri gazetecilik devresine rastlar ise de, içindeki manzûmelerin yazılış tarihleri daha evvele âittir. Şinâsî bunlardan *Münâcat* ile Reşîd Paşa kasîdelerini zâten kitabından önce küçük risâleler hâlinde ayrı ayrı neşretmiş idi (*Sadr-ı esbak merhum Reşid Paşa hazretlerinin sitâyişini mutazammın olan bâzı kasâid-i âcizânemdir*). Şinâsî'nin bu küçük kitabının yenilik itibâriyle en mühim cephesi dîvan şiirinin mazmunlarından ve sun'îliklerinden uzaklaşma temâyülünün bir ifâdesi olarak şiirimize getirdiği sâdelik fikridir. Kasîdelerinden kıt'alarına, küçük müfredlerine kadar şiirinde esas değer aldığı bu vasıf *Münâcât*'ı ile *Arz-ı muhabbet* manzûmelerinde en yüksek noktasına erişmiştir. *Münâcât*'ında dîvan şiiri münâcatlarında asırlardan beri tekrarlanıp duran unsurları terkederek Tanrı'nın büyüklüğünü, eski mazmunlara mürâcaat etmeden duyduğu ve düşündüğü gibi çıplak bir şekilde ifâdeye çalışır. Modern kozmografyadan gelen fikirlerin de yer aldığı bu manzûmede kısmen tercümesini yaptığı Racine'in dinî şiiri gibi Avrupâî örneklerin te'siri hissolunur. *Arz-ı muhabbet* manzûmesinde ise, halk teşbihi hâline geçmiş bir iki unsur hâriç dîvan şiirinin kadın hakkında kıt'anevî ve değişmez unsur-

larını iyidir-iyiye tasfiye ederek, kadına mazmununun dışında tabiî ve hakikî bir hüviyet vermeğe muvaffak olmuştur. *Münâcât*'ını ilk okuduğu zaman Nâmık Kemâl'e o kadar çarpıcı bir te'sir yapan ve ona o kadar yeni görünen, verdiği hayranlıkla onu dîvan şâirleri safından çekip kendisine sevkeden işte şiirinin bu tarafıdır. Nâmık Kemâl bu şiiri ve bu münâsebetle Şinâsî ile tanışmasını, hakîki edebiyatın ne olduğunu idrak edişine ve şiirin böylece yeni bir yola dökülmesine bir başlangıç olarak kabûl eder (*Nâmık Kemâl'in Tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi*, Ankara, 1950, s. 37 v. d.). Yenilik ve sâdelik fikri Şinâsî'yi mazmunları çözmekten başka, herkesin kolayca anlayabileceği, lugatsiz bir şiir dili kurma yolunda bâzı teşebbüslere de sevketmiştir. Bu fikrin mahsûlü olan *Karakuş yavrusu ile karga* manzûmesini, bilhassa mahallî dili ile yazdığına bilhassa işâret eder. Şinâsî bununla da kalmayarak Arapça ve Farsça kelimelerden tamâmen arınmış hâlis Türkçe bir şiir dilinin imkânlarını da aramıştır. *„Sâfî Türkçe"* diye adını da koyduğu bu şuurlu hareket, arûzun içinde yabancı hiç bir kelimeye mürâcaat etmeksizin sâf Türkçe mısraı te'sis etme gayesini taşır. Paris'te iken Zîver Paşa'ya yazdığı mektuptaki mülemmâda böyle bir mısraın yer alışı, bu fikrin ondaki mâzisini 1850 yılına kadar çıkarıyor. Bunun XVI. asırda benzeri olan *türkî-i basît* hareketi ile münâsebeti ayrıca düşünülmeğe değer bir mes'eledir. Şinâsî nin mahdut parçalara inhisar eden bu denemesi yolunda Nâmık Kemâl'in arkadaşı Hâlet Bey de sâf Türkçe şiirler yazmağa başlamıştı (*Dolap mecmuası*, 1290, nr. 2, s. 15, nr.).

Şinâsî'nin şiirinin en mühim cephesi devrine yeni görüşler aşılamak istediği 1855—1857 yılları arasında Reşid Paşa için yazdığı kasîdeler ile dinî manzûmelerinde ortaya koyduğu fikrî muhtevâdır. Şinâsî bu kasîdelerini siyâsî, hukukî, içtimâî ve felsefî telâkkîlerini ifâde etmek için yazmış gibidir. Bunlarda, tanzîmat, millet, sadr-ı millet, kanun, devlet, reis-i cumhur, medeniyet, taassup, cehil, Encümen-i Dâniş gibi o zamana kadar kasîdelerde yer almamış mefhumları şiir diline sokar. Bu kasîdelerde bir çok beyitler, şahsa hiç yer vermeyen, sırf fikirden ibâret muhtevâları ile bir makaleden gelmiş cümle ve paragraflara benzerler. Hele 3 sahifelik 1273 tarihli kasîdesi, ilk 2 sahifesinin yalnız fikre tahsis edilmesi bakımından küçük bir makaleden farksızdır. Onun tam dîvan şiiri tarzında yazılmış 1265 tarihli ilk kasîdesinde bile Tanzimat ve yeni bir medeniyet terkibi gibi fikirler mevcuttur. Siyâsî, içtimâî ve medenî hayatımızdaki rolünü esas alan ölçüler içinde Tanzimâtın ve yeni bir medeniyet anlayışının kahramanı olarak Reşid Paşa'yı tebcil eden bu kasîdeler, onun siyâsî muârızlarına ve garp medeniyeti yolundaki hareketlerine muhâlif olan çevreye karşı birer aksülâmelin ifâdesidirler. İhtivâ ettikleri hür düşünceler ve siyâsî hücumlar sebebiyle Şinâsî bunlardan bir kısmını neşirleri sırasında çıkarmak mecbûriyetinde kalmıştır. Bunların çıkarılmış olduğunu bilhassa kaydederek okuyanların merakını şiirin bu cephesine yöneltmek ister. Okuyanın zihninde bâzı istihfamlar uyandıracak şekilde millet, sultan gibi bâzı kelimelerin yerlerini de bir yıldız işâretiyle boş bırakır. Siyâsetle edebiyatı birleştiren Şinâsî, böylece şiirin siyâsî düşünüş ve davranışların bir tebliğ vâsıtası olması çığırını açar. Bu şiirin edebiyatımızda en kuvvetli örneklerini veren Nâmık Kemâl, şiirinin tasavvufî mevzûlardan siyâsî ve içtimâî şiirler yoluna dökülmesinde Şinâsî'nin müessir olduğunu açıkça söylemektedir.

Şinâsî'nin bu küçük kitabı, muasırlarının aksine, Abdülâziz'e tek mısrâ ile dahi yer vermeyişi ve hele ikinci tabında, müteveffa Abdülmecid'e iki ve yine vefat etmiş olan kaptan-ı deryâ Mehmed Ali Paşa'ya bir medhiye tahsis etmesi ile hükümdâra ve devrin ricâline karşı siyâsî aksülâmelinin ifâdesidir.

Şinâsî manzûmelerinde devri için serbest görünecek bâzı dinî ve felsefî görüşler ortaya koymuştur. *Münâcât*'ta Tanrı'yı naklî yoldan değil, aklî olarak idrâke çalışması, *Tehlîl*'de Tanrı'ya ibâdeti, onu doğrudan-doğruya tefekkür ve zikr etmekten ibâret telâkkî etmesi, şer'î düşüncenin dışına çıkan serbest düşüncelerdir. Dinî şiirlerinde Peygamber'i hiç zikretmeyen Şinâsî'nin bu na'tsız dîvançesinde „deist" bir görüş kendisini hissettirir. Şinâsî, insanın fiillerinde hür ve bunların sâhibi ve asıl mes'ûlü olduğunu açıkça söyledikten başka „nakil" yolunun emrettiği kader ve takdir i'tikadına mukabil „akl"ın bize tedbir i, yâni insan irâdesini kabûle sevkettiğini söylemekten çekinmemiştir. „Fahr-i cihan", „vakt-i saadet" gibi yalnız Peygamber için kullanılan tâbirleri, Reşid Paşa'nın tavsifine nakl ve ona „medeniyet resûlü" gibi bir ünvan tevcih etmesi devri için oldukça cesur hareketlerdir. Zamanının şâirlerinden biri tarafından kendisine „merdud" sıfatının verilmesi (İbnülemin, *ayn. esr.*, IV, 601), Vambéry'nin de onun Paris'ten „ateist" olarak döndüğünden bahsetmesi (*Sittenbilder aus dem Morgenlande*, Berlin, 1876, s. 36) Şinâsî'nin bu serbest düşüncelerinden ileri gelir.

Şiirlerin'n muhteva ve ifâde bakımından yeniliklerine mukabil, Şinâsî garp nazım şekil-

lerine gidememiş, fakat eskiden ayrılma temayülünü gösteren bâzı değişiklikler düşünmüştür. Yaptığı şey, eski şiirin bâzı nazım şekillerini mûtâd dışı sâhalara tatbikten ibârettir. Örneği bol olmamakla berâber daha önce bâzı dîvan şâirlerinin kasîde yerine kaim olmak üzere mesnevî şeklinde medhiye yazmış oldukları mâlûmdur (msl. Nedîm, *Dîvân*, İstanbul, nşr. Halil Nihat, s. 117—120). Şinâsî 'nin kasîde ve gazel şeklinde yazılması mutad olan şiir nevilerine garbın düz kafiye tarzına tekabbül eden mesnevî şeklini ısrarlı bir şekilde tatbik etmesi, onun yenilik yolunda bir anlayışının ifâdesidir. Aslındaki nazım şekli ile nakledemediği *Souvenir* tercümesinde de eski şiirde ancak rubâînin terâne denilen nev'i ile murabbâın ilk kıt'asında görülebilen 4 mısrâı kendi içinde kafiyeli dörtlük tarzını denemesi, Türk şiirinin şekil yenileşmesine doğru bir ilk adımdır. Garp şiirinden yaptığı tercümelerde örneklerinin aslî nazım şekillerini muhâfaza edemeyen Şinâsî, kendi şiirlerinin Fransızca tercümelerinde garp kafiye tarzını kullanmakta bir beis görmemiştir.

Eski şiirde ancak nazım şekline göre umûmî bir isim alabilen bir aşk şiirine garp şairleri gibi *Arz-ı muhabbet* diye müstakil ve buûsî bir ad koyması yep-yeni bir şeydir. Kezâ münderecât itibâriyle küçük bir dîvan teşkil ettiği hâlde, kitabını *Divânçe-i Şinâsî*, *Es'âr-ı Şinâsî* tarzında isimlerle bir dîvan gibi takdim etmek istemeyip Fransız şâirlerinde gördüğü *Choix de poésies*, *Choix de poèmes* isimlerine tekabbül eden *Müntehebât-ı eş'âr* başlığı ile adlandırmasında da yenilik temâyülünün bir diğer ifâdesi vardır.

Şinâsî 'nin şiir tarihimizdeki esas yeri, san'atkârlığında değil, dîvan şiirinin an'anelerinin gevşetmesine yol açmasındadır. Şiir kitabının esâsını teşkil eden kasîde, tarih ve manzum hikâyeleri ile müfredleri çıkarıldıktan sonra, gerîye hissî mevzûlar sâhasında 4'ü gazel olan 5 manzumesiyle, bir iki kıt'a kalır. Şinâsî 'de kuvvetli bir muhayyile ve ince bir hassâsiyet yoktur. Türk şiirinin Avrupa edebiyatları te'sirinde büyük yenilikler katetmiş olduğu devrelerde gelenler, Şinâsî 'nin kendi devrine nazaran getirdiği yenilikleri fark edememişlerdir. Halbuki kendi neslinin şâirleri içinde şiiri dîvan edebiyatının mazmun ve üslûbundan çıkararak tabiî ve sâde yola en fazla yaklaştırabilmiş olan odur. Esâsen en aşağı 5 asırlık bir şiir an'anesinden tamamiyle ayrılması düşünülemezdi: Nitekim kendisinden iki nesil sonra gelen Recâî-zâde Ekrem de, 1870'te *Nağme-i seher*'i neşrettiği vakit, nesrine tatbik edebildiği Avrupâî yenilikleri şiirine sokamamıştı.

Şinâsî 'nin kendini her devre kabûl ettiren ve en fazla te'sir yapmış olan cephesini teşkil eden nesri gazete ile meydana çıkmıştır. Şinâsî 'nin Türk nesrinin yenileşmesinde yaptığı en büyük hizmet, seleflerinden bir çoğunun aksine olarak insanın düşündüğü gibi tabiî ve sâde bir yazma terbiyesi getirmiş olmasıdır. Bu sâde nesir yolunda Şinâsî yalnız değildir. Ancak Şinâsî bu işi yalnız sâdelik mes'elesi seviyesinde bırakmamış, gerek fikir, gerekse şekil bakımından çok iyi tanzim edilmiş bir nesir çalışması ortaya koymak istemiştir. Cümlelerinin çok defa bir düstûr kat'iyetine bürünmesi fikirlerini veciz bir şekilde ifâde etmesinin netîcesidir. Şinâsî eski kitâbet nesrinin müselsel cümle tarzını kırmakla kalmamış, nesre yeni bir cümle yapısı kazandırmağa çalışmıştır. Bunda hiç şüphesiz çok âşina olduğu Fransız nesrinin de te'siri olmuştur.

Şinâsî 'nin hemen hemen gazetedeki bütün yazılara hâkim olan nesri, devrin gençlerinde nesir sâhasına karşı büyük bir hevesin uyanmasına sebep olmuştur. Nitekim bizzat Nâmık Kemâl, *Tasvir-i efkâr*'ın zuhûru ile şiirde bir inkıta devresinin başladığını, edebiyatçıların şiirden çok nesirle ilgilendiklerini ifâde etmiştir. Şinâsî nesrinin bu te'siri Abdülhak Hâmid (Rûşen Eşref, *Diyorlar ki*, İstanbul, 1334, s. 9; *Hâtırat*, *İkdam*, nr. 8993, 1 şubat 1340 aynı nesilden şâir Nigâr Hanım (Rûşen Eşref, *Diyorlar ki*, s. 27) gibi şâir ve ediplerin edebî zevkleri üzerinde ve daha sonraki nesillerin eserlerinde de görülür.

Şinâsî devrinin şartlarının müsâadesi nisbetinde, nesirde bedeîinin halkın anlayabileceği açık bir dil olduğunu *Tercümân-ı ahvâl* mukaddimesinde doğrudan-doğruya belirtir. *Tasvir-i efkâr*'ı çıkarmak için yaptığı müracaatta, gazetesini „mümkün olduğu mertebede Türkçe“ ifâde ile neşredeceğini söylemesi (*Takvim-i vekâyi'*, 21 zilhicce 1277, nr. 614) onda bu düşüncenin esaslı bir yer aldığını gösterir. Vambéry, Şinâsî 'nin halkın anlayamadığı muğlak ve yüklü eski nesir üslûbu yerine, basit ve süslerden ârî bir Türkçe getirmek istediğinin istihza ile karşılandığını kaydeder (Vambéry, *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, trc. G. Tirard, Paris, 1898, s. 10). Şinâsî 'nin sâde nesre örnek gösterilen annesine mektubu, eski zihniyet mensuplarının yeni edebiyata hücum etmelerine vesile teşkil etmiş (Hacı İbrahim, *Şerh-i belâgat*, İstanbul, 1301, s. 101—104), onun nâşiri olan Ebüzziya da bu hücumlara yeni edebiyat nâmına cevap vermiştir (*Tercüman-ı hakikat*, 3 receb 1301 ve *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1302, 2. tabı, s. 253—261).

Devrine aşılamak istediği fikir ve yenilikleri ortaya koyabilmek fırsatını veren gazete, Şinâsî'nin asıl te'sir sâhasını teşkil etmiştir. Şinâsî gazetede yeni bir nesir dili vücûda getirirken okuyucusunu siyâsî ve içtimâî mes'eleler üzerinde düşünmeğe sevk eder.

Şinâsî'nin *Tercümân-i ahvâl* ve *Tasvir-i efkâr*'ın mukaddimelerinde telkin etmek istediği esas düşünce, halkın memleket mes'eleleri üzerinde kendi yönünden söz söyleme ve fikir yürütmesinin, kendisi için mühim bir hak olduğu hususudur. O, halkın, devlet ve hükümet müessesesi yanında fikir ve varlığına ehemmiyet verilmesi gereken aslî unsur olduğuna dikkati çeker. Her şeyden evvel, husûsî gazetecilik müessesesini memleketimizde kurmakla matbuât ve fikir hürriyetine doğru ilk adımı atan o olmuştur. Rejim ve devlet idâresi mes'elesinde taşıdığı siyâsî kanâatleri açıkça ifâde edemeyen Şinâsî bunları, memleketin durumu ile Avrupa milletlerinin seviyesi arasında mukayese imkânını hazırlayan yabancı memleket'ere dâir siyâset ve parlemento haberleri, yazı ve tercümelerinin arasına sokuşturduğu bazı imâlarla hissettirmek yoluna gider. Gazetesinde hükümdâra dâir cülûs ve doğum yıldönümlerinde neşri âdet olan tebrik manzûmelerinden bir tane bile basmayan Şinâsî 'ye, *Cerîde-i askeriye* hakkında yazdığı makalesine Abdülâziz hakkında medihkâr bir ibâre koyması için rica eden Fuad Paşa'nın, bu isteğin onun meslegine uygun düşmeyeceğini müdrik bulunduğunu söylemesi, Şinâsî'nin siyâsî akîdelerinin ve hükümdâra karşı tutumunun resmî makamlarca hiç de meçhul olmadığını gösterir. Ebüzziya'nın basılmasına maârifçe izin verilmediğinden bahsettiği siyâsî makaleleri düşünülecek olursa, Şinâsî'nin gazetesini çıkardığı ilk yılların bundan daha fazlasına tahammülü olmadığı anlaşılır.

Şinâsî'nin dış siyâsî hâdiseler, Karadağ gailesi, aleyhimizdeki Rus neşriyâtı, mâlî ıslahat memleketteki yoksullar, İstanbul'un beledî dertleri, maârif hareketleri gibi mevzûlar üzerinde kendi adına konuşması, bu mes'eleler hakkında devlet ve hükûmet görüşü yerine gazetede artık ferdin görüşünün var olması demekti. Şinâsî, dış mes'elelere de geniş yer vermekten geri kalmamıştır; Çerkeslere ve Lehistan'a karşı Rus siyâsetine dikkati çeken yazıları büyük bir ilgi ile karşılanmıştır. Gordlevski çok mübâlâgalı bir rakam vermiş olsa da *Tasvir-i efkâr*'ın bu neşriyat sırasında baskısının 24.000 nüshaya yükseldiğini işâret etmesi, halkın o zamana kadar benzerini görmemiş olduğu bu yazıların uyandırdığı alâkanın derecesini belirtecek mâhiyettedir.

Şinâsî'nin 3 buçuk yıllık gazetecilik hayatını bir Türk gazetesi tarafından hakkında yazılmış satırlarda görmek mümkündür (*Basîret*, 3 eylül 1287, nr 470). 1895'te Avrupa'ya giderken arkasında Türkçe 2 husûsî gazete bırakan Şinâsî, 4 yıl sonra döndüğünde müstakil gazetelerin sayısı 14'ü bulmuştu. Bütün bu inkişâfa ilk yolu açan Şinâsî'dir.

Şinâsî'nin *Tasvir-i efkâr*'da *Rûznâme-i Cerîde-i havâdis* ile yaptığı *mehhûsetûn anhâ* münakâşası, devri için bir hâdise olmuştur. Ebüzziya münâkaşa sırasında *Tasvir-i efkâr*'ın baskısının bir misline (3000), Gordlevski de 24.000'e yükseldiğini kaydeder. *Rûznâme*'nin *Tasvir-i efkâr*'a târiz eden bir yazısında kullandığı bir takım terkiplerin doğru olup olmadığı bu münâkaşanın esâsını teşkil eder. Bu münâkaşanın ehemmiyeti, mevzûundan ziyâde, Şinâsî'nin dil mes'elelerindeki geniş vukufu ile, memleketimizde tenkid fikrini uyandırmasında ve olgun bir tenkit örneği vermesindedir. Onun bu tenkit usûlü ilk zamanlar, Nâmık Kemâl de dâhil olduğu hâlde genç muharrirler tarafından benimsenmiştir.

Neşriyat ilânlarını bedâva basan, maârifle ilgili bütün haberlere müstesnâ bir yer veren Şinâsî gazetesinde, te'lif ve tercüme eserler tefrika etmek sûretiyle de devrine bir kültür hizmeti görmüştür.

Diğer eser ve çalışmaları. Şinâsî'nin şahsiyetinde merkezî bir yer işgal eden halka dikkat fikri, onu malzemesini halktan alan, halk unsurunu öne çıkaran eserler yazmağa sevketmiştir. Onun sâha itibâriyle birbirinden çok ayrı görünen *Şâir evlenmesi* ile *Durûb-i emsâl-i osmâniye*'si, bunun belli başlı örnekleridir. Şinâsî'de halk ile dil fikri sıkı-sıkıya birbirine bağlıdır. Önce atasözlerini toplamak, şiirinde bunları kullanmakla başlayıp, halkın anlayabileceği bir yazı dili kurmaya yönelen faâliyeti, sonunda Türkçe'nin ana mes'elesi olan büyük bir lugat tanzimi seviyesine ulaşır.

Şâir evlenmesi. Türk edebiyatının neşredilmiş ilk te'lif tiyatro eseri olan bu bir perdelik komedi, eski evlenme usûlünün bir hicvinden ibarettir. Kaleme alındığı sırada İstanbul'da mevcut mahdut sahne topluluklarının yabancı dillerde temsiller veren ecnebilerden ibâret olması dolayısiyle, neresi için ve neden yazıldığı tâyin edilememiş olan bu piyesi, Şinâsî'nin yeni açılan saray tiyatrosunda, sarayda yetiştirilmiş Türk oyuncuları tarafından oynanmak üzere hazırladığını tesbit ediyoruz (Poligny, *Les échos du Bosphore*, *Journal de Constantinople*, 25 Juin 1859, nr. 1021). Bu yazıdan anlaşıldığına göre, piyesin saray tiyatrosunda temsîli husûsunda Abdülmecid'in beş

mâbeyincisinin bir rolü olmuştur. Saray tiyatrosunun 3 kânun II. 1859'dan itibâren faâliyete başlamış bulunduğu düşünülürse, Şinâsî'nin, eserini aradan 6 ay geçmeden hazırlamış bulunduğu anlaşılır. Şinâsî'nin bu küçük eseri ile yaptığı en mühim şey, edebiyatımızın bu yeni nev'ide ilk adımını atarken yabancı örneklerin taklidine gitmeyip doğrudan-doğruya kendi hayatımıza ve yerli tiplere yönelmesidir. Şinâsî, komedisinde devrin münevveri yanında mahalle ve sokağın insanını bir hamlede sahneye çıkarmıştır. Şâir ve arkadaşının etrafında imamı, kadınları, bekçisi, çöpçüsü ve kahve halkı ile birlikte bütün bir mahalle vardır. Şinâsî, tiplerin seçilmesinden onların bütün dil hasâları ile şîve ve telâffuzlarının aynen tesbitine kadar halk unsuruna husûsî bir değer vermiştir Kendisi eserini halk dili ile kaleme almış olduğunu hasseten belirtir Bu ilk tecrübede Şinâsî Kunoş'un dediği gibi, millî bir oyunun nasıl olması gerektiğini büyük bir vukufla göstermiştir (*Türk halk edebiyatı*, İstanbul, 1925, s. 68 v. d.). Eserde halktan başka, devrin hayâtından gelme tiplere de yer verilmiştir. Eserin ilk perdesi kaldırıldığı için, piyesin şâirlik cephesi iyi belirmeyen kahramanı Müştak Bey, devrin, Beyoğlu'ndaki yabancı tiyatrolara devam eden, şiir ve süse hevesli, hoppa, alafranga genç tipini aksettirir. O devirde, geline yüz görümlüğü yerine bir şiir hediye etmeğe kalkışması tam bir alafranga hoppalık örneğidir. İmam Ebullaklakatülenlî'nin şahsında da söylendiğine göre Şinâsî (Gordlevski, *Oçerki*, s. 10), büyük burnu, acayip giyiniş ve hareketleri ile şöhret yapmış Meclis-i Maârif âzâsı İmam-zâde Vehbî Molla'yı karikatürize etmiştir. 1860'ta *Tercümân-ı ahvâl*'de tefrika edildikten sonra aynı yıl içinde kitap hâlinde neşredilip 1290'da Selânik'te ikinci baskısı yapılan eser, Vambéry tarafından, Türk kadın yaşayışı ile ilgisi bakımından Şinâsî'nin ölümünden 5 yıl sonra *Eine Dichterheirath* adı ile Almanca'ya tercüme olunmuştur (*Sittenbilder aus dem Morgenland*, Leipzig, 1876, s. 37—46). Devrinde muârızları tarafından „Ebüzlaklaka oyunu" adı verilip kocakarılara mahsus „mesel" (hikâye) diye vasıflandırılan eser (*Rûznâme-i Cerîde-i havâdis*, 25 cemaziyelevvel 1277, nr. 29) sonraları çok nâdir bulunur bir kitap olmuş (*Arakel kitaphânesi esâmi-i kütübü* İstanbul, 1301. s. 160), uzun süre unutulduktan sonra millî edebiyat cereyânının uyanışını takip eden devrede devamlı bir alâka görerek bugüne kadar müteaddit baskıları yapılmıştır.

Durûb-i emsâl-i osmâniye. Şinâsî'nin, 1268 (1851/1852)'de Paris'te iken tertip ettiği bu atalar sözü kitabına ne kadar ehemmiyet verdiğini, baskısını diğer eserlerinin hiç birine yapmadığı şekilde gazetesinin baş makale köşesinde mukaddimesi ile birlikte ilân etmesi (*Tasvir-i efkâr*, 10 safer 1280, nr. 113) göstermektedir. Neşrinden sonra da bu mevzûda çalışan Şinâsî, ayni eseri 100 sahife daha ilâve etmek sûretiyle, 7 sene sonra genişletmiş ve ikinci defa basmıştır. Şinâsî alelâde bir merak sevkiyle değil, halk felsefesini, milletin dünya ve hayat görüşünün bir ifâdesi telâkki ettiği için Türk ata sözlerini toplamaya değer vermiştir. Kitabında basit bir toplama ile kalmayarak bunların dîvan şâirlerinin eserlerindeki kullanılış şekillerini de araştırmış ve ata sözlerimizin mümkün olduğu kadar Arap, Fars ve Fransız dillerindeki muâdillerini de göstermeğe çalışmıştır. Bu bakımdan eseri bizde mukayeseli ilk atasözü mecmuası olmak husûsiyetini taşır. Eser ihtivâ ettiği 1.500 madde ile, daha önce basılmış ata sözü mecmualarının hepsinden daha zengindir. Meclis-i Maârif'ten arkadaşı, Jurnal kâtibi Vâcid Efendi'nin küçük risâlesinden (1275=1859) sonra Şinâsî'nin bu eseri XIX. asır Türk müelliflerinin alâkasını ata sözlerimize çekmiş, başta Ahmed Vefik Paşa olmak üzere, diğer müellifleri bu sâhada eser vermeğe teşvik etmiştir. Fevziye Abdullah Tansel'in, Ahmed Vefik Paşa'nın *Müntehebât-ı durûb-i emsâl*'inin, şâir Hıfzî'nınkini müteâkıp bizde basılan ikinci ata sözü mecmuası olduğunu ve Şinâsî'nin eserini ondan sonra vermiş bulunduğunu ileri sürmesi (*Ahmed Vefik Paşa Belleten*, 1964, nr. 109, s. 136.) hatâdır; zirâ Şinâsî eserini Vefik Paşa'nın kitabından 8 sene evvel neşretmiştir.

Başlangıçtan itibâren dili bir mes'ele olarak ele alışı Şinâsî'yi, sonunda, Türkçe'nin en mühim bir noksanını karşılamak üzere büyük bir lugat hazırlamağa sevketmiştir. Gazete ve diğer meşgalelerden serbest kalmış olarak 1865'te Paris'e gidişi, ona bütün çalışmasını bu işe teksif etme fırsatını verir. Şinâsî'nin hazırladığı eser, Türkçe'nin kelimelerini, başta Çagatayca olmak üzere eski şekilleri, kaynak ve iştikakları ile gösteren ve aynı zamanda bir çok örnekler veren bir lugat idi. Türkçe kelimelerle iştikak bakımından alâkası olan Uygur, Çin ve Sanskrit dillerine âit kelimelerin şekilleri için Paris'te husûsî kalıplar döktürmüştü. Paris'in imkânları, Klaproth, Abel Remusat, Stanislas Julien gibi türkologların eserlerindeki iştikak mâlzemesi ve şark Türkçesi üzerinde Vambéry (1862, 1867), Veliaminof-Zernof (1869) gibi Avrupalı müellifler tarafından yapılan neşriyat ve Zenker'in ilk cildi çıkan lugati (1862) Şinâsî'nin böyle bir çalışmayı yü-

rütebilmesine müsâit bir zemin hazırlamış bulunuyordu. Littré ile devamlı istişâreleri, o esnâda kendisi de Çağataca'nın bir lugatini hazırlayan Pavet de Courteille (Jules Mohl, *Rapport annuel, JA*, 1865, 70, 6. seri, VI) ile temasları, bu çalışmanın etrafındaki diğer unsurları teşkil eder. Pavet de Courteille, Şinâsî'nin kendisine Abuşka lugatinin yazma İstanbul nüshasından bir örnek te'min ettiğini haber verir (*Dictionnaire Turk-Oriental*, mukaddime s. IX). P. de Courteille'in lugati Şinâsî'nin ayrılışından az sonra ikmâl edilmiş bulunuyordu (Jules Mohl *Dictionnaire Turk-Oriental. par M. Pavet de Courteille*, *JA*, 1869, VI. seri, XIV, 382 v.d.). İstanbul'da inzivâya çekilen Şinasî'nin eserini bir Fransıza verdiğine ve bunun hükûmetçe satın alınmasının münâsip olacağına dâir, kendi kaleminden çıkmış olması muhtemel olan bir mektup neşreden Ali Suâvi, eseri Paris'te gördüğünü söyler ve ondan, tenkit maksadı ile bir örnek de verir (*Ulûm gazetesi*, 1 cemâziyelevvel 1287—1 ağustos 1870, nr. 23 (3) s. 1347—1350). Ali Suâvi'nin eserin kendisine verildiğinden bahsettiği Mösyö Pav, Pavet de Courteille'dir. Ali Suâvi'nin gerçeği oldukça tahrif eden rivâyetinden anlaşılan husus, Şinâsî'nin lugatinden bir kısmını görmesi için Pavet de Courteille'e göndermiş olduğudur. Muhtelif müellifler tarafından mevcûdiyeti şüphe ile karşılanan bu lugatten Ebüzziya daha Şinâsî hayatta iken bahsetmiş ve onun, Şinâsî'nin yeni tarz harf ve işâret sistemi ile basılacağını haber vermiştir (*Suhûlet, Ḥaḳâyiḳ al-vaḳâ'i'*, 8 şâban 1287, nr. 63). Lugatin, Ṭ harfine kadar tamamlanan kısmı baskıya hazır bir duruma gelmiş bulunuyordu. Müsveddeleri bir sandık dolduran eserin, Şinâsî'nin vârislerine intikal ettikten sonra âkibeti meçhul kalmıştır. Avrupa'da mevcut bulunduğu Ebüzziya tarafından beyan edilen kütüphânelerde yapılan araştırmalar bir netice vermemiştir.

Şinâsî'nin bugüne kadar ortaya çıkmamış gramer te'lîfâtı da vardır. Kendisi *mebhûsetün anhâ* münâkaşasında karşı tarafça bahis mevzuu olması üzerine, yazı yazmağa başlayanların bilmesi gereken Arapça kaidelerin öğrenilmesini kolaylaştıracak bir gramer yazdığını belirtir (*Tasvîr-i efkâr*, 20 recep 1281, nr. 257). Ebüzziya da onun basılmamış yazıları arasında *Sarf u nahv-i Türkî* adlı bir kitabının bulunduğunu bildiriyor. Eserinin bu gün ortada bulunmamasına rağmen, Vambéry'nin Şinâsî'yi Cevdet Paşa ile birlikte ilk Türk grammercisi sayması (*La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, Paris, 1898, s. 10), Şinâsî'nin bu cephesinin, devrinde hiç de meçhul bulunmadığını göstermektedir.

Şinâsî'nin fikrî şahsiyetinin eserlerine intikal etmemiş bir çok cepheleri daha vardır. Siyâset ve edebiyat hakkındaki fikirlerinin çoğu şifâhî sâhada kalmış, etrafına te'sirini bu yoldan yapmıştır. Nâmık Kemâl'in yetişmesinde kuvvetle müessir olmuş düşüncelerinin hemen hepsi yazılarının dışından gelmektedir. Eserlerinde yalnız şâir, nâsir ve gazeteci tarafı görünen Şinâsî'nin kendisine âlim dedirtecek kadar geniş bir bilgi hazînesi de mevcut olmuştur. Bunu kendisini tanımış olan yerli ve yabancı müellifler ehemmiyetle belirtirler. Devrinin ileri gelen müsteşriki Pavet de Courteille ona bu cephesi dolayısiyle nasıl „âlim üstâdım" diye bir pâye tevcih etmişse, Bianchi de Şinâsî'yi Ahmed Cevdet Paşa, Hayrullah Efendi, Subhi Bey (Paşa) gibi ilimleri ile temâyüz etmiş simâların dâhil bulunduğu Meclis-i Maârif'in en bilgili âzâsı olarak göstermekten çekinmemiştir (*Bibliographie Ottoman*, *JA*, 1863, VI. seri, II, 233).

İstanbul kütüphânelerinin durumu ile çok yakından ilgilendiğini gördüğümüz Şinâsî kitap âlemine çok iyi nufuz etmiş, bir nâşir olarak millî kütüphânemize bâzı mühim eserler kazandırmıştır. Osmanlı mâliye ve teşkilât tarihinin mühim kaynaklarından biri olan Ayn-i Ali Efendi'nin *Ḳavânîn-i Âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*'ı ile *Risâle-i vazîfe-hâran ve merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osmân*'ı ve Kâtib Çelebî'nin *Dustûr al-'amal*'i ile *Mizan ol-ḥaḳḳ*'ı ilk defa onun tarafından neşredilmiştir. Son devir şâirleri tarihi olmak fikri ile ele alıp Fatin Efendi tezkiresinin de yeni görüşlere göre ıslâh edilmiş bir baskısını vermek istemiştir. Şinâsî'nin sâdece niyet safhasında kaldığı zannedilen bu neşrinin ilk kısmı tarafımızdan bulunup ilim âlemine tanıtılmış bulunmaktadır (Ömer Faruk Akün, *Şinâsî'nin bugüne kadar ele geçmeyen Fatin tezkiresi baskısı*, *TDED*, 1561, XI, 67—78 ve *Şinâsî'nin Fatin tezkiresi baskısındaki yeni biyografik bilgiler*, *TMM*, 1965, XIV, 277—336).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk Abdülhalim Memduh, *Tarih-i edebiyat-ı osmânîye* (İstanbul, 1306), s. 93—99; L. Bonelli, *Della lingua e letteratura turca contemporanea* (Venedik, 1892, s. 11 v.d.); Garabed Bey, *Le mouvement littéraire en Turquie*, *Revue de Revues*, Avril 1894, s. 1 v.d.; Şemseddin Sâmi, *Ḳâmus al-a'lâm* (İstanbul, 1311), bk. md.; P. Horn, *Geschichte der türkischen Moderne* (Leipzig, 1902), s. 10—12; Safer Bey, *A travers la littérature turque*, II; *La Revue*, 1907; Gibb,

Ay istory of Ottoman Poetry (London, 1907), V, 22—40; Said Paşa, *Gazeteci lisânı* (İstanbul, 1327), *tür. yer.*; Ebüzziya Tevfik, *Şinâsî ile bir mülâkatım*, *Mecmua-i Ebüzziya*, 1316, nr. 80, s. 1601—1609; ayn. mll., *Süleyman Nazif Beyefendi'ye* (*Mecmua-i Ebüzziya*, 1329, nr. 96—99; ayn. mll., *Muhalleſât-ı Şinâsi ve ahvâl-i husûsiyesi*, *Mecmua-i Ebüzziya*, 8 şâban 1329, nr. 107, s. 897—907), Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Şinâsî'nin şiirleri* (*Servet-i fünûn*, 21 temmuz 1327, XLI, nr. 1052, 267—270); Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1328), s. 305—313; Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Şinâsî'nin şiirleri*, *İkdam*, nr. 6246, 28 haziran 1330; Mahmud Hilmi, *Şinâsî'nin dîvânı* (*Edebiyat-ı umûmîye mecmuası*, 1334, nr. 79; s. 898—901, nr. 80, s. 920—924; Süleyman Nazif, *Garp edebiyatının edebiyatımıza te'sîri-Şinâsî* (*Peyâm-ı sabah*, 28 kânun I. 1337, nr. 1101); İbrahim Necmi, *Şinâsî ve âsârı* (*Yarın*, 1337/1338, nr. 10—16, 18—21); Bursalı M. Tâbir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338) II,267—269; İsmail Habib, *Türk teceddüt edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1340), s. 107—122; İbrahim Neemi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1341), II, 39—66; İsmail Hikmet (Ertaylan), *Türk edebiyatı tarihi* (Bakû, 1925), I, 59—82; J. Deny, *Şinâsî* (*EI*, bk. mad. *Shināsī*); Ali Cânib, *İlk büyük muharrirlerden Şinâsî* (*Hayat*, 29 eylül 1927, nr. 44, s. 346 v. d.); Akçuraoğlu Yusuf, *Türkçülük* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928, s. 299 v. d., 310; Köprülü zâde Mehmed Fuad, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri* (İstanbul, 1928), s. 34—36; İsmail Hikmet (Ertaylan), *Şinâsî* (İstanbul, 1932); Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet* (İstanbul, 1937), s. 29—33; Mustafa Nihad Özön, *Şinâsî Avrupa'ya 18—20 yaşlarında gitmedi* (*Kalem*, 1 şubat, 1939, nr. 9, s. 100 v.dd.); ayn. mll., *Edebiyatımızda münâkaşalar* (*Oluş*, 1939, nr. 2, s. 18 v.dd.; nr. 3, s. 37 v. dd.); Ali Nihad Tarlan, *Tanzimat edebiyatında hakikî mücâddit* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 603—609; M. N. Özön, *Şinâsi* (*Aylık ansiklopedi*, İstanbul, 1944, nr. 5, s. 159,); Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1948), s. 243—247; Mehmed Kaplan, *Şinâsî'yi anarken* (*San'at ve edebiyat*, 4 ekim I. 1947, nr. 39 v. d.); ayn. mll., *Şinâsî'nin Türk şiirinde yaptığı yenilik* (*T D E D*, 1948, II, nr. 1—2); s. 21—42, ayn. mll., *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1948), s. 43—49; ayn mll., *Şiir tahlilleri* (İstanbul, 1954), s. 18—24; Ahmed Hamdi Tanpınar, *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1949), I. tabı, s. 134—153; 2. tabı, s. 155—188; Ahmed Kutsi Tecer, *Şâir evlenmesini okurken* (*İstanbul mecmuası*, 4 ocak 1954, nr. 4, s. 16—18,); ayn, mll., *Şâir evlenmesi neden yazıldı?* (*Vatan*, 22 haziran 1959, nr.6532); Kenan Akyüz, *Batı te'siri altında Türk şiiri antolojisi* (Ankara 1958), 2. tabı., s. 1—16; Refik Ahmed Sevengil, *Şâir evlenmesi piyesinin yüzüncü yıldönümü* (*Devlet tiyatrosu*, Ankara, 1 kasım 1958, yeni seri, nr. 2 s. 2—4, 40); ayn. mll., *Tanzimat Tiyatrosu* (İstanbul, 1961), s. 11—52; ayn. mll., *Şinâsî Efendi mûsikî sanatçısı* (*Dernek*, 1 aralık 1961, s. 5, 6, 9; Alessio Bombaci, *Storia della letteraturra Turca* (Milano, 1954), s. 425 v.dd., B. Lewis, *The emergence of modern Turkey* (London, 1961), s. 133 v. d.; O. Spies, *Die moderne Türkische Literatur, Handbuch der Orientalistik* (Leyden/Köln, 1963), V, 344; Gündüz Akıncı, *Batıya yönelirken Şinâsî* (Ankara, 1962); I. Tatarlı, *Les méthodes et les courants de la littérature turque moderne au stade initial de sa formation* (*Études Balkaniques*, Sofia, 1966, V, 140—149).

(ÖMER FARUK AKÜN.)

ŞİNTARA. (Bk. ŞİNTERE)

ŞİNTERE. ŞİNTARA (y. but ŞANTARA), Portekiz'de bugünkü küçük Cintra şehrinin Arapça adı. Şehir 207 m. irtifâda, Lizbon'un 28 km. şimâl-i garbîsinde bulunur. İslâm hâkimiyeti altında çok parlak bir devre idrâk etmiş olup, Arap coğrafyacıları elmalarının şöhreti her tarafa yayılmış olan çevresindeki toprakların verimliliğini överler. Şehir islâm hâkimiyeti devrinde dâima büyük komşusu Lizbon'un kaderini paylaştı; 1147 'de Portekiz kıralı Alfonso Henriquez tarafından geri alındı ve Portekiz kıral-larının tercih ettikleri bir ikamet yeri oldu: Don Sebastien, al-Ḳaṣr al-Kabīr yanında Vādi 'l-Maḥāzin'de o kadar büyük bir felâketle neticelenen Fas seferini 1578 'de Cintra sarayında kararlaştırmıştı.

Bugünkü şehre, islâmî devirden kalma eski bir hisar hâkimdir. Şimdi *Castello dos Mouros* denilmekte olup, 429 m. irtifâda inşâ edilmiş olan binâdan bugün sâdece bir mescit ve bir hamamın izlerini taşıyan iki kısım kalmıştır.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy, ve de Goeje), metin s. 175, trc. s. 211; Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 173; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb, Analectes...*, I, 102; David Lopes, *Os Arabes nas obras de Alexandre Herculano* (Lizbon, 1911), s. 61 v.d.

(LÈVI-PROVENÇAL.)

ŞİR. [Bk. ŞIIR.]
ŞİR. [Bk. ŞÎR.]
ŞİR. [Bk. ESED.]
ŞİR 'ALİ. [Bk. ŞİR ALİ.]

ŞİR ALİ. **ŞİR 'ALİ**, BĀRAKZĀY, Efganistan emiri ve emîr Dūst Muḥammed [b. bk.] 'in üçüncü oğlu idi. Babasının son arzûsuna uygun olarak 9 haziran 1863 'te ona balef oldu. Tahta çıkması münâsebetiyle Hind hükûmetine gönderdiği cülûs haberi bir tâlihsizlik eseri olarak soğuk karşılandı. Emîr bundan hemen sonra, kardeşi 'Aẕīm Han 'a yüksek hâkimiyetini kabûl ettirmek için Kuram topraklarına sefer etmek lüzûmunu duydu. Çok geçmeden, ertesi yıl hem Kuram 'da 'Aẕīm Han, hem de Belh 'te bulunan ağabeyi Afẓal Han isyan etti. Emîrin ordusunun en muktedir kumandanı Muḥammed Refîḳ, bunların birincisini yenip, Hindistan'a (irâra mecbur etti; Afẓal Han ise, Şîr 'Alî 'ye itâat arz ederek onun affına mazhar oldu ve tekrar eski yerine geçti. Fakat oğlu 'Abd al-Raḥmān, Buhârâ 'ya kaçınca Şîr 'Alî, Afẓal Han 'ı hapse attırdı. 1865 yılının başında diğer iki kardeş, Kandehar 'da bulunan Şarîf Han ile Amîn Han ayaklandı ve 'Aẕīm Han, Hindistan'dan Kuram'a geri döndü. Muḥammed Rafîḳ onu tekrar tard etti ve Şîr 'Alî Kandehar üzerine yürüdü. Kalât-i Ġalzāy yakınında âsilerle karşılaşıp onları mağlûp etti. Fakat büyük oğlu Muḥammed 'Alî'nin Amîn tarafından öldürülmesi ile büyük bir acıya uğradı; ancak sonunda Amîn de öldürüldü. Emîr, Şarîf 'i affetti. 'Abd al-Raḥmān 'ın Buhârâ 'dan geri dönüp Belh 'teki me'murlarla Muḥammed Rafîḳ 'i rüşvetle kendi tarafına çektiğini ve 'Aẕīm ile birleşerek 2 mart 1865 'te Kābul 'e girdiğini haber alınca, içinde bulunduğu ümitsizlikten silkindi. Şîr 'Alî ona karşı sefere çıktı ise de, tam bir mağlûbiyete uğrayıp ancak 500 kadar süvârisi ile kaçabildi. Ġaznī vâlisi onu kabûl etmekten kaçındığı hâlde, Afẓal Han 'ı serbest bıraktı. Bu da oğlu ile birleşip Kābul 'de emîr ilân edildi. Hind hükûmeti onu Kābul hükümdârı olarak tanıdı. Ancak Afẓal Han bundan az bir müddet sonra vefat etti. Yerine kardeşi 'Aẕīm Han geçti. Fakat 1868 yılı kânun I. 'unda Şîr 'Alî, Efgan Türkistan'ından geri döndü, Herat'a girdi ve haziranda Kandehar 'da bir kurtarıcı olarak karşılandı. Ordusu Kābul üzerine yürüyerek 'Aẕīm 'i tekrar Hindistan 'a kaçmaya mecbur etti; o burada menlâda öldü. 1869 kânun I. 'unda 'Abd al-Raḥmān mağlûp ve tardedildi; Şîr 'Alî tekrar Efganistan Emîri oldu. 1869 yılında Hidistan'ın kıral nâibi Lord Mayo ile Ambāla 'da bir mülâkat yaptı. Ancak burada arzu ettiği bir teḥâvüzî ve tedâfüî ittifak anlaşması yerine, umûmî mâhiyette bir takım dostluk te'minâtından başka bir şey elde edemedi. Ḥîva 'nin Ruslar tarafından zaptı üzerine, buzûrn kaçıp 1873 yılında kıral nâibi Lord Northbrook ile bir ittifak te'minine çalıştı ise de, tekrar bir red cevabı alınca, kendisine teklif edilen yardımı kabûl etmeyip, Rusya ile gizli olarak münâsebata girişti. 1876 yılında Lord Lytton 'a, Şîr 'Alî 'nin o zamana kadar boşuna ümid edip beklediği ittifâkı ona teklif etmek selâhiyeti verildi. Fakat artık bu teklif çok geç kalmıştı. Emîr bir Rus elçisini husûsî bir merâsimle karşıladı ve bir harp çıkabileceği tehdidine rağmen, Britanya sefiri olarak îtimadnâmesini vermiş olan Sir Neville Chamberlain 'ın memleketi terk etmesini emretti. Britanya hükûmeti kendisinden af dilenmesi için boşuna bekledikten sonra, 20 teşrin II. 1878 'de harp ilân etti. 21 kânun II. 1879 'da Şîr 'Alî vefat etti; yerine oğlu Ya'ḳūb Han geçti.

Bibliyografya: C. B. Malleson, *History of Afghānistān* (London, 1878); *The Second Afghān War, 1878—1880, Abridged Official Account* (London, 1908); *The Imperial Gazetteer of India* (1908).

(T. W. HAIG.)

ŞİR ŞĀH. [Bk. ŞİR ŞÂH.]

ŞİR ŞÂH. **ŞİR ŞÂH, FARĪD AL-DİN**, Debli Sūr hânedanının kurucusu ve Efganlıların Sūr kabîlesinden olup, Sikandar Lodī 'nin Bihār 'da Sahsarām 'ı iktâ etmiş olduğu Ḥasan Han 'ın oğlu Şîr Han büyük bir gayretle Cavnpūr 'da kendini tahsile verdi. Bilâhare babasının mukataalarının idâresinde bulunduğu sırada mâliye mevzuâtının bütün teferruâtına vukuf peydâ etti. Babur 'un yanına gönderildi. Fakat bu hükümdârın elinde olmadan kendisine karşı soğuk davranmasından huzursuzluk doyarak sarayından kaçtı. Bengal sultanına karşı elde ettiği muvaffakıyetler, gerçekte ona Bihār 'da müstakil bir hâkimiyet sağladı ve Humāyūn 'un Bihār ve Bengal 'i harp sâhası hâline getirip, orada hâkimiyetini te'sis etmiş görünmesine rağmen, Şîr Han tam bir emniyet içinde Rohtās 'ta yaşadı ve Humāyūn, kardeşi Hindāl 'in ayaklanması üzerine, Bengal 'den geri çağrılınca, onu tâkip ederek 26 haziran 1539 'da Ganj yakınında, Çavsa yanında ağır bir hezîmete uğrattı. Şîr Han, Bengal 'de Şāh ünvânını aldı. Ertesi sene Āgra 'ya yürüdü. Humāyūn 17 mayıs 1540 'ta Ḳanave 'de ona karşı çıktı ise de, yeniden tam bir mağlûbiyete uğrayarak, Āgra 'da kısa bir müddet kaldıktan sonra, artık Şîr Şāh olan Şîr Han 'ın önünden Lâhur 'a kaçtı. Humāyūn daha sonra Sind 'e kaçtığı hâlde, kardeşi Kāmrān Kābul 'e firar etti; artık Şîr Şāh şimâlî ve şarkî Hin

dıstan'ın hâkimi idi. Memleketinin şimâl bu-dûdunu Nandana tepelerinde kurduğu bir kale ile tahkim edip buraya Bihâr'daki kalesine nisbetle, Rohtâs adını verdi. Bundan sonra Bengal'e çekilerek bu eyâleti bir takım küçük iktâlara ayırdı; zîrâ, iktidarın bir tek güçlü vâliye verilmesinden doğan mahzurları bizzat kendi hayatında görmüştü. 1542'de Mâlva'da hâkimiyetini sağlamlaştırdı; Şucâ'at Han'ı vâli olarak orada bırakıp kendisi 1543'te tekrar Âgra'ya gitti. 1544'te Jodhpûr Râca'sına taarruz ederek onu yendi. Fakat zafer o kadar güç kazanılmıştı ki, memleketin sefâletine telmiben „Hind devletini az kalsın bir avuç dolusu darı uğruna kaybetmiş olabileceğini" söylemekten kendini alamamıştı. 1545'te müstahkem Kâlincar kalesinde bir Hindû sergerdesini kuşattı; 22 mayısta tam bombardımanın te'sirini gözetlediği sırada, yanında bulunan barut mahzenine bir bomba düştü; patlama netîcesinde korkunç yanıklar aldı. Ölümle pençeleşirken, kendine geldiği anlarda hâlâ hücum için emirler veriyordu. Ancak kalenin düştüğü haberini aldıktan sonra öldü. Oğlu İslâm Şâh kendisine halef oldu.

Timurluların müdâbanecl vak'anüvisleri, Hindistan'ın en büyük hükümdarlarından biri olan — kendi tesmiyelerine göre — Şîr Han'dan lâyık olduğu değeri esirgemişlerdir. Onun şöhretini Akbar'ın şöhreti gölgelemiştir; fakat yine de o, pek çok hususda Akbar'den üstün olmasına mukabil bâzı bakımlardan ondan geridir. Sonârgâon'dan İndus'a, Âgra'dan Mândû'ya kadar 1.800 hind mili uzunluğunda, seyr-ü-sefere elverişli yol üzerinde, her birinde bir câmi bulunan, tam teşkilâtlı 1.800 kervansaray yaptırmıştı. Bunlarda, müslümanlar ve hindûlar için sıcak ve soğuk yemekler hazır bulundurulurdu. Posta atları emre âmâde bekletilir, yol boyundaki ağaçların meyvaları yolcuların harâretini teskin ederdi. Onun zamanında âsâyiş öyle mükemmeldi ki, „yaşlı bir kadın bir sepet dolusu altınla bekçisiz olarak geceleyin kırda uyuyabilirdi". Tarihçi Badâ'ûnî böyle âdil bir hükümdârın zamanında doğduğu için Allah'a şükür eder; gerek o, gerekse teb'ası „onun saltanatının çok kısa sürmüş olmasına" hayıflanırlar.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳâdir Badâ'ûnî, *Muntaḫab al-tavârîḫ* (nşr. ve tre. G. S. A. Ranking), I; Ḫvâca Niẓâm al-Dîn Aḥmed, *Ṭabaḳât-ı Akbarî* (her iki eser Bibliotheca Indica serisinde neşredilmiştir); Muḥammed Ḳâsım Firişta, *Gulşan-i İbrâhîmî* (Bombay, 1832); Kâlikeranjan Qânûngo, *Sher Shah* (Kalküte, 1921); R. Temple, *A new View of SherShâh Sûr, Indian Antiquary*, 1922 (T. W. Haig.)

ŞİR'RÂ. [Bk. ŞİRÂ.]

ŞİR'RÂ. ŞİR'RÂ, Sirius, grekçe Σείριος büyük köpek (= canis majoris, *al-kalb al-akbar*) adı ile tanınan takım yıldızının α'sı, en parlak yıldızıdır. Beyaz ışıklı olan bu yıldız—1,6 olan büyüklüğü ile parlaklık bakımından bütün diğer sâbit yıldızlardan üstündür. Arapça *şi'rā* kelimesinin grekçe Σείριος'tan geldiğini I. I. Hess (*Über das präfigierte und infigierte ع im Arabischen*, *Z. S*, 1924), yabancı bir kelimedeki *r*'nin Arapçada *ع*'a döndüğünü belirterek ispat etmiştir. *Şi'rā*'nın Arapça'ya geçmiş yabancı bir kelime olduğunu ispat bakımından Hess ayrıca, Sirius'un bu şekildeki tesmiyesinin iç Arabistan'da meçhul olduğu vâkıasını zikretmektedir; yerleşik ve göçebeler bu yıldıza al-Mirzam demektedirler. Bu tâbir Mirdim şeklinde Bişârî diline de geçmiştir.

Başka türlüsü düşünülemeyeceği gibi, böyle dikkati çeken bir yıldız islâmî müneccimlikte büyük bir rol oynamakta olup, Sirius'un mahrekine göre istihrac edilen kehânet imkânları da oldukça fazladır. Bilhassa onun ay ile birlikte doğuşu, çok eskiden beri müneccimlerce üzerinde durulacak bir mevzû olmuş görünüyor. Aynı hayvan takviminin her 12 burcunda da doğması mümkün ise de, Sirius, diğer sâbit yıldızlara mukabil belli bir mevkie sâhip olmasından dolayı bu imkâna mâlik değildir; ancak onun doğuşu zaman bakımından, bir az önce bahsedilen ay doğuşlarına tesâdüf edebilir. Bu mevzûda meşhur ḥakimî hey'etşinas İbn Yûnus (ölm. 1009)'un müneccimliğe dâir bir yazısına sâhip bulunmaktayız: *fî aḥkâm al-şi'rā gamâniya* (Gotha, A 1459).

[Hakîm Hermes şöyle der: „Ayın doğuşu Koç burcunda Sirius'un doğuşu ile bir zamana düşerse, insanların birbirine karşı durumları yılın başında iyi olur; bunlar sıhhat ve selâmette ve her türlü vücut ağrılarından âzâdedirler; fakat bu hâl ancak (müşterek doğuşun) vukuundan 5 gün öncesine kadar râcîdir; bundan sonra hastalıklar nükseder, bu yıl içinde bütün dört ayaklı gebe hayvanlar yavrularını düşürürler; vâlilerin makamlarından azli sık-sık vuku bulur; Rum hükümdârı bu yılın (H) atûr ayının 3'ünde birden bire ölür..."]. (C. Schoy.)

ŞİRAZ. [Bk. ŞİRÂZ]

ŞİRÂZ. ŞİRÂZ, İran'da bir şehir olup, Fârs eyâletinde, İsfahan'ın cenûbunda 1.600 m. irtifâda geniş bir ova içinde kâin bir idâre merkezidir. Şehir, Abû Mûsa l-Aş'arî ve 'Osmân b. Abi l-'Âṣ tarafından, 'Omar'ın hilâfetinin sonlarında fethedilmiştir. Ancak burası, idâre merkezi Gûr (Cûr), şimdiki Fîrûzâbâd olan

Ardaşîr-Ḫurra eyâletinde eski bir şehrin harâbeleri üzerinde halîfe Velîd b. 'Abd al-Malik devrinde, al-Ḥaccâc'ın amea-zâdesi ve kumandanı Muḥammed b. al-Ḳâsim b. Muḥammed b. al-Ḥakam b. Abî 'Aḳîl al-Ṣakafî tarafından yeniden inşâ edilmiş olmalıdır. Şîrâz, Büveyhîlerden Abû Kâlicâr Sulṭân al-Davla tarafından 436 (1044)'dan 440 (1048)'a kadar, oniki kapılı (Muḳaddasî, s. 430'da bunlardan yalnız sekizinin adını vermektedir) bir surla çevrilmiştir. Bu surlar, VIII. (XIV.) asrın ortasında Muẓaffarî'lerin rakibi Maḥmûd Şâh İncû tarafından tâmir edildi. 795 (1393)'te Timur bu şehrin önüne geldi, burada Muẓaffarî'lerden Şâh-Manṣûr'un taarruzuna uğradı ve Şâh Manṣûr hayatını kaybetti. Şehir 1137 (1724)'de Efganlılar tarafından zaptolundu. Karîm Han Zand [b. bk] burayı pâyitaht ittihaz etti; şehri sur ve hendeklerle çevirdi, yollara kaldırım döşetti, binâlar ve bilhassa büyük bir çarşı inşâ ettirdi. Şehir 1813 ve 1824 yer sarsıntıları ile harab oldu. Vaktiyle Şâh-Mobaẓ denilen bir iç kalesi vardı (İṣṭaḫrî, s. 116). İslâmiyetin ilk asırlarında, şehirde, kapıların dışında, Barkân köyündeki Masûbân hesaba katılmaksızın, birine Kârniyân, diğerine Hormuz denilen iki âteşkede vardı (İṣṭaḫrî, s. 119).

Şîrâz'ın şarabı meş'hurdur. Bu şarap, balı ve değirmen taşları ile de tanınmış olan Ḫullar veya Ḫullâr köyünde îmâl edilmektedir. Şehre su, Ḥâfız tarafından terennüm edilen ve Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla'nın babası Rukn al-Davla tarafından inşâ edilmiş bulunan Ruknâbâd kanalı ve Sa'dî türbesi kanalı vâsıtasiyle sağlanmıştır. Bu şehrin belli-başlı üç câmii vardır: 1. III. (IX.) asrın ikinci yarısında 'Amr b. Layṯ tarafından inşâ edilmiş olan Câmi' 'Atîḳ; 2. VI. (XII.) asrın son yarısında, Salgurlulardan Atabek Sa'd b. Zangî tarafından inşâ edilmiş olan Yeni Câmi; 3. Salgurlulardaa ilk Atabek tarafından yaptırılmış olan Mescid Sunḳur. Bu şehre Burc al-avliyâ „velîler burcu" lekabını kazandıran çok sayıdaki velî türbeleri arasında bilhassa alevî Aḥmed b. Muḥammed b. Mûsa 'l-Kâẓim'in ve şehrin şimâlinde Sa'dî ve Ḥâfiẓ'ın türbeleri vardır. Bu şehrin Dilguşâ ve Hafttan bahçeleri; *ḫâtam-kârî* denilen kakma işleri, elbiselik kumaşları, tül ve ipeklileri meşhurdur. Burası, Şafi'î lekabı verilen, Aşîr, Ahlî, Boşḥaḳ (Abû İsḥâḳ Ḥallâc), Ḥâfiẓ Sa'dî, 'Urfî, Baba Fiġânî, Mânî, Macd al-Dîn Hamgar gibi şâirlerin ve yeni bir akîde kurucusu olup Bâb adıyle tanınan 'Alî Muḥammed'in doğduğu şehirdir.

[Eskiden olduğu gibi, bugün de Fâra eyâletinin merkezi olan Şîrâz şehrinin nüfûsu 170.700 (1966) olup bütün eyâletin nüfûsu 340.000'dir. Şehir bir çok yeni binâ ve te'sislerle donatılmıştır. 1341 hş. (1963)'de kurulan Pahlavî Üniversitesi (Dânişgâh-i Pahlavî) ile İran'ın sayılı hastahanelerinden sayılan Bîmâristân-i Namâzî bunlar arasındadır.]

Semerkand'ın şimâlinde, şehre 4 fersah (takrîben 24 km.) mesâfede aynı adı taşıyan bir de köy vardır (Quatremère, *N E*, XIV, 490; *J A*, kânun II. 1852, s. 83; Burnes, *Voyage à Boakhara*. III, 207).

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 348=Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 361; *Marâṣid al-iṭṭilâ'*, II, 139; *BGA* (İṣṭaḫrî, s. 124; İbn Ḥavḳal, s. 195; Muḳaddasî, s. 429); Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 240; Balâẕurî, *Fuṭûḥ*, s. 388, 436; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (nşr. Le Strange), s. 114—117; trc. s. 112—114; İbn al-Balḫî, *Fârs-nâma* (nşr. Le Strange ve Nicholson, *GMS, NS*, I, 1921), s. 132 v. dd.; E. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 623 v. dd.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 249 v.dd., 293; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, IV, 2895; Mme Jane Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 422 v. dd, 440 v. dd.; Niebuhr, *Reize n. Arabië*, II, 107 v. dd.

(CL. HUART.).

ŞİRÂZÎ. [Bk. ŞİRÂZÎ]

ŞİRÂZÎ. AL-ŞİRÂZÎ, ABU 'L-ḤUSAYN 'ABD AL-MALİK B. MUḤAMMED, VI. (XII.) asrın ortalarında yaşayan bir r i y â z i y e c i olup, grek riyâziye ve hey'et ilmiyle meşgul olmuştur. Onun zamanında, Pergalı Apollonios'un mahrutât (κωνικά) maktaı hakkında, Hilâl b. Abî Hilâl al-Ḥimṣî (ölm. 270=883/884) ve Ṣâbit b. Ḳurrat al-Ḥarrânî ([b.bk]; ölm. 288=901) tarafından yapılmış iyi bir arapça tetkik mevcut bulunmakta idi. al-Şîrâzî, bu çalışmadan faydalanarak κωνικά'nın muhtevâsını hulâsa etmiş olup, bu hulâsanın bir yazma nüshası Oxford (Bodl. 913. 987, 988)'da bulunmaktadır. al-Şîrâzî'ye ayrıca Batlamyus'un *Almagest*'inin bir telhisi (*Muḫtaṣar*) de izâfe olunmaktadır; Ḳuṭb al-Dîn Şîrâzî (b. bk.; 634—710=1236—1311) buna uygun olarak *Macisṭ*'nin farsça bir tercümesini vücûda getirmiştir. Apollonios'un mahrut makta'ları üzerinde yapılan arapça çalışmalar, bu fevkalâde eserin ihtivâ ettiği 7 kitaptan zamanımıza son üçünün, sâdece Arap dilinde intikal etmiş olması dolayısiyle, çok büyük bir ehemmiyet taşımaktadırlar. κωνικά (arapçası: *Maḫrûṭât*)'nın sekizinci kitabını ise, Arap mütercimlerinin yaşadığı devirde artık kimse bilmemekte idi.

Bibliyografya: H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke* (Leipzig, 1900), s. 126, 158; L. M. Ludwig Nix, *Das fünfte Buch der Conica dee Appollonius von Perga in der arabischen Übersetzung des Thâbit ibn Corrah* (Leipzig 1889), s. 3—7 (muhtelif tabı hatâsı vardır). (C. SCHOY.)

ŞİRÂZÎ. AL-ŞİRÂZİ, ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHİM B. ʿALİ B. YŪSUF AL-FİRŪZĀBĀDİ (1003—1083), şâfiʿî fakîhi. 393 (1003)'te Fîrûzâbâd'ta doğmuştur. Kendisini fıkıh tahsiline hasretmek üzere 410 (1019/1020)'da Şîrâz'a, oradan Basra'ya, buradan da şevvâl 415 (kânun I. 1024)'te Bagdad'a gitti; burada *uṣûl*'e dâir tahsilini Abū Ḥâtim al-Ḳazvînî (ölm. 440) ve *furûʿ*'a dâir tahsilini ise, Abu'l-Ṭayyib al-Ṭabarî (ölm. 450)'nin yanında tamamladı. 430 (1038/39)'da Bagdad'da tedrise başladı (Subkî, *Ṭabaḳât*, III, 177); ilmî şöhreti o derecede arttı ki, bütün islâm âleminden talebeler, tahsil için onun ayağına geldiler. Bir çok talebesi, halîfe imparatorluğunun şarkında kadılık ve batîplik vazîfeleri aldı. Vezîr Niẓâm al-Mulk, Bagdad'ta yaptırdığı (459=1067) ilk nmûmî medreseyi, Niẓâmîya'yi, açma vazîfesini ona verdi. Fakat medrese, Şîrâzî ortada görünmeyerek, İbn Şabbâġ tarafından açıldı. Talebesinin, al-Şabbâġ'ın yanına gideceklerini söyleyerek kendisini tehdit etmeleri üzerine, nihâyet Niẓâmîya'de bir kürsü kabûl etti. Ölünceye kadar orada tedriste bulundu (İbn al-Şâbî'den naklen İbn Ḫallikân, I, 304). al-Aşʿarî'nin akaidi hakkında, Abū Naṣr b. al-Ḳuşayrî (ölm. 514) ve hanbelîler arasında 469'da Bagdad'ta vuku bulan kanlı mücâdeleler esnâsında, kuvvetle aşʿarî'lerin tarafını tuttu ve vezîrden hanbelî şeyhin tevkifini teʾmin etti (İbn al-Aġîr, X, 71; Subkî, III, 98 v.d., IV, 251). Onun büyük itibârını halîfenin arzûsu ile zilhicce 475 (mayıs 1083)'te, Nîşâpûr'â yaptığı seyahati gösterir; bu, bir zafer alayına benziyordu; Nîşâpûr'da kendisini İmâm al-Ḥaramayn karşılamış ve cübbesini taşımıştı. İmâm el-Ḥaramayn'in onunla farklı görüşte ilmî münâkaşaları olmuş ve o, bu münâkaşalarda al-Şîrâzî'nin üstünlüğünü kabûl etmişti. al-Şîrâzî Bagdad'a dönüşünden az sonra, 21 cemâziyelâhir 476 (5 teşrin II. 1083)'de öldü ve büyük bir ihtiramla Bâb Abraz mezarlığına gömüldü; cenâze namazını, bizzat halîfe kıldırdı. Niẓâmîye, kurucusunun emri ile mâtem alâmeti olarak bütün bir sene kapatıldı. Vezîr Tâc al-Mulk (ölm. 486) onun için bir türbe ve yanında da bir medrese yaptırdı (İbn al-Aġîr, X, 147).

Başlıca eserleri şunlardır: 1. *K. al-tanbîh fi 'l-fiḳh* (nşr. Juynboll, Leyden, 1879), 452/453'te kaleme alınmış olup, fıkha dâir çok şerh edilmiş muhtasar bir eserdir. 2. *K. al-muhaẕẕab fi 'l-maẕhab*, 455—469 tarihleri arasında mufassal olarak yazılmış (Yâḳût, *Muʿcam*, III, 214) olan bu eser henüz basılmamıştır. 3. *K. taẕkirat al-masʾalîn*, bir çok cilt hâlinde hanefî ve şâfiʿî akaidi hakkında iḫtilâf'a dâir olan bu eser, galiba günümüze kadar gelmemiştir (Kâtib Çelebi, nr. 2848). 4. *Ṭabaḳât ul-fuḳahâʾ*, kendi devrine kadar bierî ilk iki asrın ve dört mezheb fakîhlerinin kısa hâl tercümelerinden ibâret olan bu eser, meselâ al-Navavî, al-Subkî, İbn Ḫallikân, al-Ḳureşî gibi muahhar hâl tercümecileri tarafından sık-sık zikredilmiş ve kaynak olarak zikredilmeden bir çok defa iktibas olunmuştur. 5. *K. al-lumaʿ fî uṣûl al-fiḳh* (Kahire, 1326).

Bibliyografya: al-Samʿânî, *Kitâb al-ansâb* (*GMS*, XX), var 435b; Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 349; İbn al-Aġîr, *Kâmil*, X, 38, 71, 81 v.d., 85; al-Navavî, *Biograph. dictionary*, s. 646—649; İbn Ḫallikân, *Vafayât*, I, 5 v.d.; al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfiʿîyat al-kubrâ* (Kahire, 1324), III, 88—111, 275—280; Wüstenfeld, *Schafiʿiten*, nr. 452 (= *Abh. Gött. Ges. Wiss.*, [1891], XXXVII); Brockelmann, *GAL*, I, 324, 2, 387; *Suppl.*, I, 669 v.d.

(HEFFENİNG.)

ŞİRÂZÎ. AL-ŞİRÂZİ, ŞADR AL-DİN MUḤAMMED B. İBRÂHİM (?—1640), bir islâm feylesofu olup, [daha ziyâde al-ʿAllâmat al-Şânî ve Şadrâ veya Mollâ Şadrâ adı ile mâruftur. Şîrâz'da doğan ve Şayḫ Bahâʾî ile Mîr Dâmâd'dan ders gören al-Şîrâzî, hayatını tamâmen ilme vakfederek Ḳumm şehrinde yaşamış ve rivâyete göre yayan olarak yedi defa tekrarladığı hacc seyahatlerinin sonuncusundan dönüşü esnâsında 1050 (1640)'de Basra'da vefat etmiş ve orada defnolunmuştur].

İnsanlık fikir tarihinin çok tanınmamış büyük şahsiyetlerinden birisi olan Şadr al-Dîn al-Şîrâzî bir mektep muallimi'in mahdut ve fakîrâne hayat şartları içinde, devrinin bütün ilmî müktesebâtını yeni bir görüş zâviyesinden tanzim etmek ve geliştirmek sûretiyle şahsına has bir dünya görüşü meydana getirmeğe zaman ve kuvvet bulmuştur. Daha eski felsefenin kendi devrine intikal ettirdiği büyük meseleleri o, nev'i şahsına münhasır bir şekilde hâlletmiştir. Onun dünya sistemi bir var olmak nazariyesidir. Etrafımızdaki gerçek şeyler ilk nur sıfatiyle Tanrı'dan münferit huzmeler şeklinde intişar eden, sonsuz bir ezelî varlığın aynı şekilde etrafı tahdit edilmiş parçaları, „varlığın fertleri" dir. Bu esastan hareket ederek Şîrâzî şeʾniyetin bütün kademe

nizâmını yeni bir tarzda düşünmektedir: bizim eşyâ arasında „cevher" olarak telakkî ettiklerimiz, „varlık"ın münferid hizmetlerinden bir teferruktur ve bunlarda „var" olarak teşhis ettiklerimiz işte bu hizmetin hâl-i hâzırdaki mevcûdiyetidir. Bununla, büyük ve asırlık „mahiyet ve var olmak" mes'elesinin, bunlardan her ikisinin de muhtelif görüş tarzları ve aynı tabiat üstü gerçekliğin şekilleri olduğu kabûl edilmek sûretiyle, yeni bir çözümü ortaya atılmış oluyor.

Tenâsüb nazariyesi Şîrâzî'nin devrinde henüz revaçta bulunuyordu. O, bu nazariyeyi de kendi varlık metafiziğine uygun olarak değiştirdi; insanın ruhu, ruhâniyeti nisbetinde varlık şeklinin bir yüksek kademesine, Tanrı benzerliğine ve Tanrı'ya bağlılığa tırmanır. Bu tekâmülün esâsı, şu hâlde, muhtevâlarının tevlîdi yoluyla, insanın içinde varlığın ve bununla mükemmeliyetin kusurlarını gideren ve eksiklerini dolduran „gnosis", yâni irfan şeklidir. Rûhumuzun idrâki, faâl aklımızın te'siri altında bulunan ve Tanrı'nın yaratıcılık faâliyeti ile mâhiyet bakımından akrabalığı olan bir faâliyettir. Tanrı sâdece ezelî varlık değil, aynı zamanda kıymetlerin merkezidir. Bu ezelî kıymetlerin akisleri, mahlûkata müteallik şeylerdir. Buna nazaran, eğer biz dünyada ve dünyanın şaşırtıcı tenevvüü içinde, gerçeğin, iyiliğin, güzellik ve şirinliğin parlak akislerine rastlıyorsak, bu, karşımızda parlayan ve Tanrı'ya işâret eden Tanrı'nın tecellîsidir. Bu suretle aynı zamanda ahlâkî mükemmeliyetin yolu gösterilmiş oluyor.

İslâmın üç büyük fikrî istikameti Şîrâzî'de birbirine yaklaşmaktadır; Şîrâzî aynı zamanda kelâmcı, feylesof ve sûfî olmak sıfatiyle bu cereyanların düşüncelerini bir araya getirip birbiriyle te'lîf etmektedir. Onun asıl istikameti ise, Subravardî'nin geliştirdiği ve kendisinin İbn Sînâ ve al-Fârâbî üzerinden Aristo isbatlarına istinad ettirdiği İran sûfîliğinin nev'i şahsına münhasır *işrâk* [b. bk.]'idir; Şîrâzî bu sistemi de (değişmezliğini reddettiği mâhiyetlerin gelişmesi nazariyesinde) inkişâf ettirmektedir. İslâm tasavvufunun Hind vahdaniyetçi tipinin itirazlarını da o, kendi var olma—intişar nazariyesi ile hâlletmektedir. Felsefenin daha 1100 m. yıllarından beri İslâmda ölüp-gitmediği, bilâkis daha sonraları da parlak devirler idrâk ettiği vâkıasının delîli Şîrâzî'dir. Şîrâzî çok parlak olan Şâh 'Abbâs devrinin yüksek kültürünü muazzam bir terkip içinde ihâta etmiştir.

[al-Şîrâzî'nin sayısı 50'yi bulan kitap ve risâleleri arasında en şöhretlisi *al-Asfâr al-arba'a fi 'l-ḥikma* veya *al-Ḥikmat al-muta'âliya* (Hâdî b. Mahdî al-Sabzvârî'nin *Ḥâşiya*'siyle birlikte tabolunmuştur: Tahran, 1282 ve 1288)'dir. *Kitâb al-maşâ'ir* (Tahran, 1273, taş-basması) adlı eserinde felsefesini açıklayan müellif *Mafâtîḥ al-ġayb* (1282, taş-basması, tab yeri malûm değil)'ında ise, sûfîliği müdâfaa etmektedir. Felsefî risâleleri ile tefsîre müteallik yazılarının bir çoğu *Rasâ'il Aḥand Ṣadrâ* (Tahran, 1302)'da basılmıştır. Akîde ile felsefenin mukayesesini yaptığı *Şavâḥid al-rubûbiya fî manâhic al-sulûkiya* (Hâdî b. Mahdî al-Sabzvârî'nin şerhiyle birlikte Tahran, 1286) ünvanlı eseri de zikre değer. al-Şîrâzî'nin felsefesi, devrinde îtirazlara uğramış ve battâ, mutaassıp sûfîlerden olan oğlu Mirzâ İbrâhîm (ölm. takriben 1070=1659/1660'tan sonra) bile babasının fikirlerini çürütmeğe çalışmıştır. Şeyḫî fırkalarının kurucusu olan Şeyḫ Aḥmed Aḥsâ'î ve nihâyet Bâb'ın onun felsefesinden mülhem oldukları söylenebilir].

Bibliyografya: [Brockelmman, *GAL*, II, 413, *Suppl*, II, 588 v. dd.; M. İqbâl, *Development of Metaphisics in Persia* (London, 1908), s. 175 v.d.; *Rayḥânat al-adab* (Tebriz, 1324—1333 h. ş.), II, 458 v.dd.; Bağdadlı İsmâil Paşa, *Hadiyyat al-'ârifîn, asmâ' al-mu'allifîn va âṯâr al-muṣannifîn* (İstanbul, 1955), II, 279]; M. Horten, *Die Gottesbeweise bei Schirazi* (Bonn, 1912); ayn. mll., *Das philosophische System des Schirazi* (Strassburg, 1913); ayn. mll., *Die Philosophie des Islam* (München, 1924), s. 93 v.d., 124 v. dd. ve *tür. yer.*, (M. Horten.)

[Bu makale Fikret Işıltan tarafından ikmâl olunmuştur.]

ŞİRBİNÎ [Bk. ŞİRBİNÎ.]

ŞİRBİNÎ. ŞİRBİNÎ, YÛSUF B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-CAVÂD B. ḪIZR, XI. (XVII.) asırda yaşamış Mısırlı bir edîb olup, *Hazz al-ḳuḥûf bi-şarḥ ḳaṣîd Abî Şâdûf* adlı eserin müellifidir. Hiç bir hâl tercümecisi ondan bahs etmemiştir. Bizzat al-Şirbînî, 1075 (1664/1665)'te Nil (Şa'îd)'den Kızıl-deniz sâhilinde bulunan al-Ḳoṣayr (al-Koṣêr)'e giden yolu kat ettiğini haber vermektedir (bk. 13. beyt, *ya dandîf*'in şerhi, Bulak, 1308, s. 152).

al-Şirbînî, üstadları arasında Şihâb al-Dîn Aḥmed b. Aḥmed b. Salâmat al-Ḳalyûbî (ölm. şevval sonu, 1069=1659) ve manzûmeyi te'lîf ve sonra şerh etmeyi taahhüd eden Aḥmed b 'Alî al-Sandûbî'yi zikreder (krş s. 215).

Müellifin *Hazz al-ḳuḥûf bi-şarḥ ḳaṣîd Ab Şâdûf* adlı eseri, iki kısma bölünmüştür: bi mukaddime mâhiyetinde olan birinci kısımde müellif Nil vâdisi *Fellâḥ*'(köylüler)'larını tasvir eder. Hikâye şeklinde, onların kaba âdetle-

rini, biraz medenî bir insanın kokusuna dayanamayacağı ve dokunamayacağı yiyeceklerini ve evlenme v. s. merâsimlerini anlatır. Bu birinci kısım, *fallāḥ*'ların biraz önce tavsif ettiği muhtelif âdetlerini hulâsa eden edebî dilde bir *urcūza* ile nihâyet bulur.

İkinci kısım, Mısır şivesinde, muhayyel bir Abū Şādūf'a atfedilmiş 47 beyitlik bir manzûmeyi içine alır; her beyiti, klasik Arapça ile yazılmış geniş bir şerh tâkip eder; bu şerh, bâzan oldukça uzun ta'rizli istitratlar, çoğu müstehziyâne olan fıkralar, sayıları edebî dildekilerden daha fazla tutan, konuşma dilinde söylenmiş manzum ve mensur parçalarla süslenmiştir.

Kendi tarzında bir ahlâkçı, şâir ve zarif bir insan olan (bk. kendi *Muvaşşaḥ*'ı, s. 193) al-Şirbînî, dikkatli bir müşâhade ile bilhassa kötü âdetleri ve aynı zamanda, yalnız Nil vâdisi köylülerinin değil, kendi zamanında yaşayan şehirlilerin de kusurlarını tasvir eder. O, biraz müstehcen şakaları bakımından Brantôme ile mukayese edilebilir. Eser, basıldığı yer ve tarih kaydedilmeksizin Kahire'de ve 1289'da da İskenderiye'de taş-basması, 1274 ve 1308'de Bulak'da, 1322'de de Kahire'de normal olarak tabolunmuştur.

Bibliyografya: Van Dyck, *İktifā' al-ḳanū'* (Kahire, 1313), s. 294; Vollers, *ZDMG*. 1887, XLI, 370 v. d.; Brockelmann, *GAL*, II, 278. *Suppl.*, II, 387; C. Nallino, *L'Arabo parlato in Egitto*, Milano, 1913, s. 482. (M. Ben Cheneb.)

ŞİRK (aynı zamanda *işrāk*, A.) ortak etmek, bilhassa: Allah'a şerik koşmak=Allah yanında başka bir tanrıya tapmak, çok tanrıcılık. *Kur'an*'ın en eski sûrelerinde, mâruf tâbiri ile ilk Mekke devrinde *şirk* ve *muşrikūn* mevhumları yer almamaktadır. Peygamber de önceleri her hâlde pek yakında vuku bulacak olan kıyâmetin te'siri altında kalarak, sâdece cemâatinin âkıbeti ile meşgul olmuş ve ancak mü'min olmayanların gittikçe artan düşmanca davranışları dolayısiyle bunlarla ilgilenmeğe başlamış olmalıdır. *Kur'an*'ın daha sonraki kısımlarında sık-sık bu kimselerden bahsedilmekte ve hattâ bâzan müşrikler ile vuku bulan gerçek münâkaşalar burada yer almaktadır. Bu gibi âyetlerde kıyâmet ile tehditler mütemâdiyen tekerrür etmektedir: kıyâmet kopunca müşrikler cezâlarını göreceklerdir (*Kur'an*, XXVIII, 62 v. dd.). Müşrikler her ne kadar putlarını Allah nezdinde şefâatçiler olarak addetmekte iseler de, bunların kendilerine hiç bir faydaları yoktur (*Kur'an*, VI, 94; X, 18; XXX, 13; XXXIX, 3 ve 38), hattâ tam aksine bunlar kendilerine inananları kıyâmet gününde şikâyet edecekler (*Kur'an*, XIX, 82 v. d.; X, 28 v. d.) ve müşrikler ile birlikte cehennem ateşine odun olacaklardır (*Kur'an*, XXI, 98 v. d.). Müşrikler denizde boğulmaktan Allah'a sığınarak kurtulmalarına rağmen, ona yine de nankörlük ederek şerîk koşarlar (*Kur'an*, XXIX, 65). Mü'minler onlardan uzakta durmalı ve müşrik kadınlarla evlenmemelidir (*Kur'an*, II, 221), fakat bunların Allah'a sövmemeleri için onların taptıklarına küfür edilmemelidir (*Kur'an*, VI. 108). Hicrî 9 senesinde ise, artık müşriklerden kat'î sûrette yüz çevrilmiştir (*Kur'an*, IX. 3; ayrıca krş. daha önce nâzil olan XV. 94): müşrikler murdar kimselerdir (*Kur'an* IX. 28); mü'minler, bunlar kendilerinin en yakın akrabaları bile olsalar, onlar için duâ etmemelidir (*Kur'an*, IX, 114 v. d.). Esâsen daha önceleri, *şirk*, Allah'ın affetmiyeceği günâh olarak tasrih (*Kur'an*, IV, 47, 115; XXXI, 13) ve abes bir şey olarak reddedilmişti (XXI, 22).

Bu gelişme, bir çok noktalarda, *Kur'an*'da geçen *kāfir* [b. bk.] tesmiyesi ile uygunluk arzediyor. Kâfir îman etmeyenler için en umûmî bir tesmiye şekli olup, hem müşrikleri, hem de kitap ehlini içine almaktadır. Böylece msl. *Kur'an*, XCVIII, 6'da şöyle denilmektedir: kâfir olenler, ister kitap ehlinden, ister müşriklerden olsunlar, muhakkak ki cehennem ateşindedirler ve ebedîyen orada kalacaklardır. *Kur'an*'ın bu âyeti hakkında müfessirler muhtelif fikirdedirler: bunlardan bâzıları kitap ehlinin müşrikler arasında sayılması gerektiğini ve burada önce der ve daha sonra daha şümullü bir ifâde tarzının kullanılmış olduğunu iddia ederler; diğer bâzı müfessirler ise, kitap ehlini dar mânasiyle putperestlerden ayırmakta olup, bu, dilde sonraları hâkim olmuş bulunan kullanış şekline de uygundur. Ancak *şirk*, *Kur'an*'da, dâimâ, CXII. *Tawḥīd* veya *İḫlāṣ* sûresinde en kat'î ifâdesini bulmuş olan tek Tanrı'ya îmânın tam aksi olarak kullanılmaktadır. Bir az da sun'î olan bir tefsirine göre *iḫlāṣ* sûresinin her âyetiyle, *şirk*'in muayyen bir şekli imkânsız kılınmaktadır.

Hadîs edebiyatında da *şirk* ekseriyâ „Allah'ın birliğine inançta sathî bir bulandırılma" mânasını taşır. Müşrikler, yukarıda zikredilen *Kur'an* sûresinde olduğu gibi, Allah'a karşı nankördürler ve kendilerini beğenmişlik havası içinde şöyle derler: köpeklerimiz olmasa idi, mallarımız çalınırdı v.b. Diğer taraftan hadîslerin ekserisinde, büyük fetihler devresinde müşriklere karşı tahassul eden savaşçı zihniyet aksetmektedir. Savaştan önce müşriklerden islâmı kabûl etmeleri talep olunur. Peygamber de, bir defasında bunları bi-

dâyete eriştirmesi için Allah'a duâ etmekte ise de, o umûmiyetle müşriklere lânet etmiş, evlerinin ve kabirlerinin yanmasını, tufan ve zelzele ile mahvolmalarını istemiştir. Bir hadîse göre, bir mü'min ancak çok nâdiren *şirk*'e sapar. Peygamber bu hususta tam bir güven duygusu içinde şöyle demiştir: benim ümmetimde *şirk*, kap-karanlık bir gecede sert bir kayalık üzerindeki bir siyah habbeden çok daha belirsizdir. Yâhut Peygamber, Ebû Bakr'e şöyle der: sana, seni her türlü şirkten koruyacak bir söz söyleyeyim: Allah'ım, sana bilerek şerîk koşmaktan sana sığınırım ve bunu bilmeyerek yaptığım için de, senin affını dilerim.

Fıkıh kitaplarında müşrik, mü'min olmayan için kullanılan asıl hukukî tâbir olmakla berâber, ekseriyâ bu mânada kâfir de kullanılmaktadır. Mü'min olmayan, umûmiyetle fıkha göre, hiç bir hakka sâhip olmayan, aşağılık bir kimsedir. Bu sebeple kâfirler, bele düşman kâfirler, hiç bir cezâya uğramadan öldürülebileceği bâlde, bir kâfir yüzünden bir mü'minin öldürülmesine kat'iyen cevaz yoktur. Bu hususlar için umûmî olarak mad. KÂFİR'de belirtilmiş olanları, savaş hukuku bakımından ise, madd. CİHÂD ve DÂRÜLHARB'i, âmme hukuku bakımından madd. ZİMME, HARÂC ve CİZYE'yi krş. Bâzı noktalarda kâfirlere, kendi aralarında bâzı hukukî akıdler yapmak müsâadesi babşolunmuştur, msl. evlenme hukukunda: kâfirler, bulûğa ermemiş çocuklarının evlendirilmesi hususunda istedikleri gibi harekette serbesttirler; kâfirler, kâfirler arasındaki evlenmelerde şâbidlik edebilirler. Kendi aralarında evlenmiş olan taraflardan birisi islâmı kabûl ettiği takdirde zevc ve zevce birbirinden ayrılmak zorundadır. Miras hukuku: kâfirler arasında, hattâ bunlar ayrı-ayrı dinlere de mensup olsalar, her türlü verâset akıdleri, mirası bırakan veya vâristen birisinin müslüman olması hâlinde de olduğu gibi meşrûdur; ancak düşman bir kâfire her hangi bir şeyin miras bırakılmasına hiç bir şekilde cevaz yoktur. Kadı, bir kâfirin, bir vasiyeti tenfiz me'murluğuna tâyinini önlemekle mükelleftir. Köleli k hukuku hakkında krş mad. 'ABD ve aynı mad. 'de MUKÂTABA, I, 113; ayrıca müslümanlara inançlarını saklamanın meşrû sayıldığı zarûret hâlleri hakkında krş. mad. TAKİYA.

Müslümanların görüş'erinin fetih seferleri esnâsında genişlemesi neticesinde, dolayısiyle daha pek erken devirlerde, bütün müşriklerin bir bütün teşkil etmedikleri ve hepsine aynı muâmelede bulunulmasının îcap eylemediği idrâk edilmiş bulunuyordu. *Milal va niḥal* kitaplarında muhtelif yabancı din sistemlerinin, içlerinde feylesoflar, yıldızlara tapanlar ve Tanrı'yı kabûl etmeyenlerin de bahis mevzuu edildikleri, az veya çok teferruatlı tasvirlerine tesâdüf edildiği gibi, reddiye edebiyatında da bâzan münferit yabancı dinler üzerinde sistematik münâkaşalar yer almaktadır. Bu eradı hattâ, putlara îmânın teşekkülünü rubiyâta müteallik âmillerle îzah tecrübeleri bile eksik değildir. Bu görüş zâviyelerinden hareket edilerek *şirk* mefhûmu, burada zikri uzun sürecek bir çok şûbelere bölünmüştür. Bu cinsten incelemeler, bu sûretle diğer dinler mensuplarına ettirilecek, onları bilhassa müslüman devletinin hâkimiyetini tanımaları bakımından bağlayıcı yeminlerin şeklini tesbit etmek cihetinden hukukî mânada tatbikî bir ehemmiyeti de hâiz olmuşlardır. Memlûkler devri için böyle yemin metinlerinden ilgi çekici bir müntebabât al-Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-aʿşā*, XIII, 200 v. dd.) tarafından verilmektedir.

İslâmın akîdevî inkişâfı esnâsında şirk mefhûmu, bâzı fırka taraftarlarının, ancak kendileri taralından üzerinde bilhassa durulmuş hususî bir mevzûda bile vahdâniyeti her hangi bir şekilde bulandıracak bir nokta tesbit ettiklerinde, kendi müslüman rakiplerini şirk ile ithamdan çekinmemiş olmaları sebebiyle ehemmiyetli bir ölçüde genişlemiş olup ekseriyâ *tavḥîd* bahsi münâsebetiyle onun zıddı olan *şirk*'e de temas eden muahhar sistematik akîdevî eserlerin hemen her satırında, bununla hangi fırka zihniyetinin kasd veya reddedildiğini his etmek ve bu sûretle şimdiki târifin teşekkül yolunu takip eylemek mümkündür.

Nitekim, şirk artık sâdece islâm hârîcinde hâkim bulunan inançsızlığın temsiye şekli değil, aynı zamanda islâmiyet içinde bir müslümanın diğerine karşı ileri sürebildiği bir itham hâlini almıştır.

Bu mânada msl. mu'tezilîler, muârızlarını, ezeli sıfatlarını kabûl etmek suretiyle bu sıfatların varlığını ezelî mevcûdiyetler olarak Allah'ın yanına yerleştirmiş olmaları sebebiyle, müşrik addetmişlerdi. Mu'tezileye göre, bu sıfatlar kendiliklerinden mevcut olmayıp, Allah ile ayrılmaz bir sûrette bağlıdır ve ondan farklı değildir; „Allah elîmdir, Allah kadîrdir, Allah hayy'dır" gibi sözler sâdece bir mânaya gelir: Allah vardır.

Bu düşünce tarzına tamâmiyle uygun bir şekilde, umdesi *tavḥîd* olan al-Muvaḥḥidûn de rakiplerini, *Kur'an*'ın mahlûk olmadığı akîdesinde ısrar etmeleri sebebiyle, şirkle itham etmekte idi; bunların *tavḥîd*'i *Kur'an*'ın mahlûk olduğuna inanmayı âmirdir: ancak bu sûretle *Kur'an*'ın ikinci bir ezelî varlık olarak Allah'ın yanında yer almaması önlenebilir. Bun-

lara göre, Allah'a insan vücûduna mahsus hasletler izâfe etmek sûretiyle *vaḥdâniyya*'ye bâlel verdikleri için mücessime de müşriktir. Mütaassıp görüşlerine nazaran, gerçek mânasında yahdâniyete inananlar (*muvaḥḥidûn*) sâdece kendileridir ve bütün diğer müslümandünyası onların gözünde müşrik, hıristiyanlarsa, *ahl al-kufr*'dür (ismâiliye fırkası da kendisini *muvaḥḥidûn* tesmiye etmekten boşlanırdı; ancak bu, kendilerini diğerlerinden temyiz edici bir tesmiye değildi; bunların nazarında, kendi imamına karşı bir imam tanıyan herkes, Peygamber veya Allah'a şerîk koşan ile aynı, yâni murdardır).

Vahhâbîlerin şirk-nazariyesi, bunların en ileri gidenidir. Bunların muhâlefeti, kanâatlerince bütün sünnî islâm âlemine sirâyet etmiş bulunan, evliya ve türbelere ibâdet hâlini alan büyük te'zime müteveccihtir. Bununla berâber sünnî âlemde ve diğerlerinde de (msl. Goldziher, *Zahiriten*, s. 189'da böyle, krş. Strothmann, *Kultus der Zaiditen*, s. 67 v. d.) evliyâya aşırı ta'zimi, *tavḥîd*'e dayanan sebeplerle mahkûm eden sesler eksik olmayıp, buna göz yumulması, aslında sâdece halkın çok kuvvetli ihtiyaçlarına bir tâ'vizden ibârettir. Vahhâbîler de kendilerini yegâne *muvaḥḥidûn* addederek bütün diğer müslümanların müşrik olduklarını ve kendilerinin *iḥyâ' al-sunna* ile muvazzaf bulunduklarını iddia ederler. Bunlara göre, evliyâya aşırı ta'zim yüzünden eski *sunna* ile Peygamber'in seciyesi ve bununla islâmın ana fikri tahrif edilmiştir. Bu sebeple bunlar da, putperestliğin asıl kaleleri addettikleri cihetle, sünnîlerin ve şî'îlerin, en mukaddes mahallerine taarruz etmişlerdir.

Vahhâbîlerin bu mes'elelerle uğraşan mütefekkirlerine göre, bunların muhâlefeti şirkin şu şekillerine müteveccihtir: 1. *şirk al-'ilm*: peygamberler ve velîler, sâdece Allah'a mahsus olan *'ilm al-ġayb*'e, onun kendilerine vahyettiği hâller hâricinde sâhip değildirler. Bunların ve aynı zamanda kâhinlerin, müneccimlerin ve rüyâ tâbircilerin tabiâtüstü bilgi sâhibi olduklarını kabûl veya bunlara böyle bilgiler izâfe etmek şirktir. 2. *Şirk al-taṣarruf*: Allah'tan gayri her hangi bir kimsenin kudreti olduğunu kabûl etmektir. Şu hâlde Peygamber'i veya bir velîyi Allah nezdinde şefâatçi addeden bir kimse, sâdece onun vâsıtasiyle Allah'a yaklaşmak için ona hizmet etmiş olsa bile, şirke düşmüştür. Bu sebeple *Kur'an*, XXXIX, 45'e dayanılarak her türlü şefâat [b. bk.] reddedilmektedir; Peygamber de bu hususta daha evvel değil, ancak kıyâmet gününde Allah'tan müsâade elde edecektir. 3. *Şirk al-'ibâda*: halkedilmiş her hangi bir şeye, bu arada Peygamber'in mezârına, bir velî türbesine secde, tavâf, para tabsîsi, adak, oruç tutmak veya hacc yoluyla aşırı ihtiram göstermek; bir velînin adını zikr, mezârında ibâdet, muayyen bâzı taşları öpme v. s. 4. *Şirk al-'âda, istiḫâra* gibi bâtıl ittikatlara, bir hâdîsenin vukuunu önceden haber veren işâretlere, bâzı günlerin hayırlı, bâzı günlerin hayırsız olduğuna inanmak, 'Abd al-Nabî gibi şahıs adları taşıma, falcılara akıl danışmak v. s. 5. *Şirk fi 'l-adab*, Peygamber'in 'Alî'nin imamların veya pîrlerin adına emin etmek.

Şirk bundan başka islâm ahlâkında, bilhassa al-Ġazzâlî'de husûsî bir ehemmiyeti hâizdir, İncelmiş, tekemmül etmiş ahlâkî vicdan için „gayesi sâdece Allah için olmayan her türlü ibâdet" şirktir: msl. kendini göstermek, yâni insanların alkış veya hayranlığını kazanmak için yapılan dalkavukça dindarlık gösterişi böyledir; zîrâ böyle bir ibâdette Allah'a yöneltilen düşünceye, insan'ın hoşuna gitmek arzûsu katılmaktadır. Aynı şekilde kibir ve bencillik de bir nevî şirktir. Bundan başka, kaba ve ap-açık çok tanrıcılık demek olan *şirk 'aẓîm*'e zıt olarak *şirk ṣaġîr* veya *şirk aṣġar* denilen bu şirkin bir çok kademeleri birbirinden tefrik olunur ve bir amelin ahlâkî kıymeti, sa'î gaye olan *iḫlâṣ* [b. bk.]'ı bulandıran eksiklik veya ilâvelerinin derecesine göre tezâhür eder.

İmdi, nasıl *iḫlâṣ* tâbiri sûfîler için „kayıtsız şartsız Allah'a kendini verme" mânesını hâiz ise, şirk de şu mânayı alır: kendini her hangi bir şey yüzünden Allah'a tam olarak vermekten ahkoydurmak. Böyleee msl. insan nefsinin (*nafs*), kendisinde iyi bir şey bulunduğunu ve bunun bir kıymet taşıdığını tevehhüm etmesi bile, gizli bir putperestlik, *şirk ḫafî*'dir. Aynı şekilde: Ben Allah'ı biliyorum iddiası da şirktir; çünkü bu söz ile bilen fâil ile bilinen varlık arasında bir ortaklık kabûl edilmiş olmaktadır. Ulûhiyet ile birleşmeyi arayan sûfî için, islâm da dâhil olduğu hâlde bütün dinler ve bütün ibâdet şekilleri ehemmiyetini kaybetmiştir; „İbn 'Arabî'nin bir talebesi olan Tilimsânî'ye şu cür'etkârâne söz izâfe edilmektedir: *Kur'an* bütünüyle şirktir; tevhîd sâdece bizim (yâni sûfîlerin) sözümüzdedir" (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 171).

Bibliyografya: Goldziher, *Vorlesungen*, bk. fihrist; al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, II, 770 v. dd.; Fagnan, *Additions*, s. 88; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*, I, 129⁰, 225, 229; Weitbrecht-Stanton, *The Teaching of the Qoran*, bk. fihrist: *idolatry* ve *idols* kelimeleri; Hamilton, *Hidâya*, bk. fihrist: *Infidels* keli-

mesi; Abū Yūsuf, *K. al-ḫarāc* (Bulak, 1302), s. 73 v. dd., 118 v. dd.; Ḫalīl b. İsḥāḳ, *Il Muḫtaṣar o Sommario del diritto malechito* (trc. Guidi-Santillana), bk. fihrist; *guerra santa, kitābi* kelimeleri; Zayd b. 'Alī, *„Corpus Iuris"* (nşr. Griffini), bk. fihrist: mad. *muşrik*; al-Nafūsī, *Ḳanāṭir al-ḫayrāt*, I, 227, 231, 252, 289; Houtsma, *De Strijd over het Dogma in den Islam tot op el-Ash'ari*, s. 16 v. dd.; Goldziher, *Materialien zur Kenntnis der Almohadenbewegung* (*Z D M G*, XLI, 68); Hughes, *Dict. of Islam*, bk. *muşrik, şhirk, wahhābi* kelimeleri; *R. Hartmann, al-Qoshairī 's Darstellung des Ṣūfītums*, s. 15 v.dd., 59 ve 77; H. Bauer, *Islamische Ethik*, I, 45 v. dd., 64 v.dd., 68 v. dd.; Obermann *Der...Subjektivismus al-Ghazāli's*, 154,[3] 263.

(WALTHER-BJÖRKMAN.)

ŞİRKA. [Bk. ŞİRKET.]

ŞİRKET. ŞİRKA (veya ŞARİKA; al-Fayyūmī. *Miṣbāḥ*'a göre ve Türk hukuk dilinde daha çok birinci şekil kullanılır). Aslında şirket yalnız, bir şeyin birden fazla kişiye, bunlardan her birinin, o şeyin en küçük parçasına, bütünündeki hissesi nisbetinde mâlik olması mânasına gelirdi. Bu anlayışın bütün Sâmîlerde müşterek olduğu görülmektedir. Aynı mâna Talmud'daki [illegible] 'de de bulunmaktadır (krş L. Auerbach, *Jūd. Obligationenrecht*, § 45). Talmud'daki bu mefhum gibi *şirka* de sonraları türlü ticârî ortaklıklara tatbik olunmuştur.—Böylece fakîhler, *şirka* 'den, önce, mesela miras yoluyla, hibe ile veya iki malın ayrılamaz şekilde birbirleriyle karışması veya birleşmesiyle meydana gelen **iştirâk hâlinde mülkiyeti** (*şirkat al-amlāk*) anlamaktadır [(Bk. *Mecelle*, 1060—1090). İslâm hukukunda iştirâk hâlindeki mülkiyetle, müşterek mülkiyet arasında bir tefrik yapılmadığı için, bu şekilde anlaşılan şirket, ikisi arasında bir yer almaktadır]. Hisse mâliki, hissesi üzerinde ancak diğer şerîk veya şerîklerin izniyle tasarrufta bulunabilir. [*Şirkat al-amlāk, şirkat al-iḫtiyāriyya* ve *şirkat al-cabriyā* olmak üzere ikiye ayrılır. *Şirkat al-iḫtiyāriyya*, birden fazla kişinin vasiyet yoluyla bir şey iktisap etmeleri, birlikte bir şey satın almaları, mallarını birbirinden ayrılmaz bir şekilde karıştırmaları gibi, kendi irâdeleriyle, *şirkat al-cabriyya* ise, şerîklerin kendi irâdeleri dışında, miras yoluyla birlikte bir şeye mâlik olmaları veya mallarının ayrılmaz bir şekilde karışmış olmasıyla meydana gelir. *Şirkat al-amlāk* ayrıca birden çok kişinin mevcut olan bir malda ortaklaşa mâlik olmaları demek olan *şirkat al-'ayn* ve belli bir kimsenin zimmetinde olan bir alacak üzerinde ortaklaşa hakları bulunmak mânasına gelen *şirkat al-dayn* olmak üzere de ikiye ayrılır.]

Bir de belli bir gaye için îcab ve kabûlle yâni bir akidle meydana getirilen bir başka cins şirket (*şirkat al-'uḳūd*) vardır. [İslâm hukukunda hükmî şahıs olmadığı için, bunda bugün bütün hukuk sistemlerinde görülen hükmî şahsîyete sâhip şirket cinslerinden hiç biri yoktur;] yalnız âdi şirket ve bunun çeşitleri vardır. Böylece bir şirketin kurulması için gerekli şartlar şunlardır: tarafların hukukî muâmele ehliyetine sâhip olmaları, şerîklerin birbirlerinin vekili olmayı kabûl etmeleri ve kazancın paylaşılma nisbetinin belli olması. Bu şirket bir ticârî şirkettir. Kâr ve zarar, ya eşit olarak veya hisseler nisbetinde bölüşülür. Şerîklerin aralarında bir karşılıklı güven (*amāna*) münâsebeti vardır; şerîkler birbirlerinin emînidirler. Şirket şu hâllerde feshedilmiş olur: 1. şerîklerden birinin irâdesi ile (renuntiatio), yalnız diğer şerîkin bundan haberdar olması gerekir; 2. şerîklerden birinin irtidat etmesiyle veya *dār al-ḥarb*'a gitmesi ile (krş. capitis deminutio) ve 3. şerîklerden birinin ölümü veya temyiz kudretini kaybetmesiyle (krş. Digesta 17, 2, 4; 17, 2, 63, 10; Basilica, XII, 1, 4), ancak ikiden fazla şerîk varsa, birisinin temyiz kudretini kaybetmesiyle yalnız onun bakımından şirket münfesih olur. Mirasçı, şirketi ancak yeniden bir şirket akdi yapmakla devam ettirebilir (krş Dig. 17, 2, 35, 36, 37 = Basil., XII, 1. 35, 36, 37).

Hanefîler dört türlü *şirkat al-'uḳūd* veya *'aḳd* kabûl ederler: 1. *şirkat al-mufāvaża*: bunda şerîkler koydukları sermâye, kazancın veya zararın bölüşülmesi ve tasarruf hakkı bakımlarından eşittirler. Ayrıca şerîkler birbirlerinin yalnız vekîli değil, aynı zamanda kefîlidirler. Kölelerle ve kâfirlerle *mufāvaża* câiz değildir. Mâlikîler bu cins şirketi kabûl etmezler; onlara göre, *mufāvaża* şerîklerin birbirlerinin yalnız umûmî vekilleri oldukları, kâr ve zararın da hisselere göre bölüşüldüğü şirkettir. 2. *Şirkat al-'inān*: bunda gerek sermâye, gerek kâr ve zarar bölüşülmesi her hangi bir nisbette olabileceği gibi kârdan hisse ve zarûrî masraflara katılma nisbeti sermâye hissesinin nisbetinden büyük veya küçük olabilir. Bu şirkette şerîkler birbirlerinin vekilleridirler, fakat akıdde zikredilmemişse, kefilleri değildirler; her şerîk kendi hukukî muâmelelerinden yalnız başına mes'uldür; ancak diğer şerîklerden sermâye hisselerini ödemelerini istiyebilir. Mâlikîler, şirketin bu şekline *mufāvaża* demektedirler. Buna karşılık Mâlikîlerin *şirkat al-'inān*'ında şerîklerin tasarruf hakları sınırlıdır. 3. *Şirkat al-a'māl* (buna *şirkat al-ṣanā'i'*, *şirkat al-abdān* veya *şirkat al-*

takabbul de denir). Bunda şerîkler ortaya sermâye olarak birer miktar mal koyarlar ve elde edilecek kârı (*ribḥ*) aralarında bölüşmek üzere anlaşırlar. Şerîkler ortaya sermaye yerine emeklerini koyar ve elde edilecek ücreti bölüşmek üzere anlaşırlarsa, buna da *şirkat al-aʿmāl* denir. Bunda şerîklerin verecekleri emek birbirine eşit olabileceği gibi, birinin emeği diğerinden az veya çok da olabilir. Şerîklerin herbiri iş kabûl veya taahhüt edebilir. Birinin işi kabûl edip, diğerinin yapması da mümkündür. İş kabûlünde şerîkler birbirlerinin vekîli durumunda sayılırlar. Elde edilen ücreti, şerîkler aralarındaki sözleşmeye göre bölüşürler. Hastalık ve yolculuk gibi bir sebeple şeriklerden birisi çalışamasa bile, ücretten hissesini alabilir. Mâlikîler'de uzun süren bir hastalık bile *şirkat ol-aʿmāl*'in münfesih sayılması netîcesini doğurur. 4. *Şirkat al-vuǧūh* (buna *şirkat al-ẕimam* veya *şirkat al-mafālîs* de denir), sermâyeleri olmadığı hâlde, îtibarları sâyesinde veresiye mal alıp satarak elde edilecek kârı aralarında bölüşmek üzere anlaşmış olan kimselerin meydana getirdikleri şirkettir. Yalnız Hanefîlerce kabûl edilen bu şirkete satın alınan malda şerîklerin eşit hisselere sâhip olmaları gerekmez. Bu şirkette kâra hak kazanmak, ancak zararı da tekeffül etmekle mümkündür. Şerîkler satın alınan maldaki hisseleri nisbetinde kâra ortak olurlar. Bunun aksine bir şartın hükmü yoktur.

Şâfiîler yalnız *şirkat al-ʿinān*'ı kabûl etmektedirler. Bununla berâber bu şirkete de, yalnız karıştırılınca birbirinden ayrılması mümkün olmayan mallar için (tahıl gibi) cevaz verirler ve kâr ve zarara katılma herkesin şirketteki hissesi nisbetindedir. Tarihî bakımdan bu *şirkat al-ʿinān*, şirketin en eski şekli olmalıdır. Câhiliye devrindeki mevcûdiyetini şâir al-Nābiġat al-Caʿdī te'yid etmektedir. Buna karşılık *şirkat al-mufāvaża* (societas quaestus) Roma-Bizans hukukundan intikal etmişe benzemektedir. Bununla İmam Şâfiʿî şiddetle mücâdele ettiği gibi (*Umm*, IV, 206). Abū Hanîfe de onu reddetmektedir; buna mukabil İbn Abî Laylā, al-Şaybānī ve Abū Yūsuf onu kabûl etmektedirler. Sufyān al-Şavrī (Sarahsî, *Mabsūṭ*, XI, 153'de) ise, şeriklerden birinin terekesini (lucrum ex fortuna) şirketin sermâyesine ithâl eden tek fakîhtir; bu societas omnium bonorum'u (krş. Dig. 17, 2, 3, 1; Basil., XII, 1. 3. 1) hatırlatmaktadır. Hanefîlerin şirket hakkındaki akîde ve tasnifleri *Mecelle* (mad 1045—1448)'de tam olarak yer almıştır.

Görülüyor ki, İslâm hukuku iştirâk hâlinde mülkiyeti, müşterek mülkiyeti ve âdi şirketin çeşitli şekillerini *şirkat* adı altında hükme bağlamıştır.

Şirketin *muḍāraba*, *muzāraʿa* ve *musāḳa* gibi husûsî tâbirlerle anılan şekilleri de vardır.

Bibliyografya: Bütün fıkıh kitaplarında şirket bahisleri, bilhassa al-Kāsānī, *K. Badāʾiʿ al-ṣanāʾiʿ*, Kahire, 1910, VI, 56—79; Ḫalīl, *Muḫtaṣar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 361—373; Ed. Sachau, *Muh. Recht*, Berlin, 1897, s. 415—420; v. Tornauw, *Moslem. Recht*, Leipzig, 1855, s. 115—118; Querry, *Droit musulman*, Paris, 1871, I, 496—503; Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, Roma, 1926, I 307—311; Ö. N. Bilmen, *Hukuk-i islâmiyye ve ıstılâhat-ı fıkhiyye kamusu*, İstanbul, 1952, V, 456—611; S. Ş. Ansay, *Hukuk tarihinde İslâm hukuku*, Ankara, 1958, s. 176—180; L. Millot, *Introdaction à l'étude du droit masulman*, Paris, 1953, s. 658—669. (HEFFENING.)

(Bu madde Coşkun Üçok tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir).

ŞİRKŪH. [Bk. Şîrkûh.]

ŞİRKÛH. ŞİRKŪH, ABU'L-ḤĀRIṢ ASAD AL-DĪN B. ŞĀẒĪ, Şalāḥ al-Dīn'in babası olan Ayyūb b. Şāẕī'nin kardeşidir. Önceleri Haleb ve Dimaşḳ hükümdarı Nūr al-Dīn Zangī'nin kumandanlarından birisi olan Şîrkūh, sonradan son Fâtımî halîfesi al-ʿĀḍid'in vezîri olmuştur; bu son vazîfesinde Şîrkūh, al-Malik al-Manṣūr lekabını taşımıştır.

Tarihte Şîrkūh'a ilk defa, kardeşi Ayyūb'un Abbâsî halîfesinin vâlisi olarak bulunduğu Takrît'te rastlanmaktadır. Şîrkūh'un işlediği bir cinâyet sebebiyle bütün âile bu şehri terk etmek zorunda kalarak Haleb hükümdârı ʿİmād al-Dīn Zangī'nin hizmetine dâhil olmuştur. Şîrkūh, Zangī'nin oğlu Nūr al-Dīn Maḥmūd'un sarayında kalmış ve onun emriyle kardeşi Ayyūb'un Bōrîler [b. bk.] nâmına müdâfaa ettiği Dimaşḳ şehrini zaptetmiştir. Bu mes'ele biç kan dökülmeden hâlledildi: Ayyūb, Şîrkūh'a Ḥimṣ arâzisini iktâ eden Nūr al-Dīn'in emrinde olarak Dimaşḳ'i muhâfaza etti. Böylece, sonraları ahfâdına intikal edecek olan Ḥimṣ Ayyūbî beyliği teşekkül etmiş oluyordu.

558 (1163) yılında, Şâver [b. bk.] kaybetmiş olduğu Mısır vezâretini tekrar elde etmesi husûsunda Nūr al-Dīn'den yardım talep edince, bunu sağlamak için gönderilecek Suriye ordusunun başına Şîrkūh getirildi. Şîrkūh ve Şâvar, o sırada Mısır'a hâkim bulunan vezîr Żirġām'ın karşılarına çıkarttığı büyük askerî kütle üzerinde sayıca çok az olan birlikleri ile, Tell Başṭa yakınında, büyük bir zafer kazandılar. Şîrkūh'un önceleri Şâvar'e karşı güttüğü gaye ne olursa olsun, bu savaş, iki

şahsiyet arasındaki münâsebetlerin belirli bir merhalesi olmuştur. Şîrkûh, anlaşıldığına göre, Şâver'e hâkim olan bîle ve desîse havasından ırkilmişti. Şâver'in, Zîrğâm'ın ordusu ile gizliden-gizliye bağlantı kurmuş olduğu hakkındaki, sonradan doğruluğu meydana çıkan iddiâsı endîşe uyandırıcı mâhiyette idi. Şâver'in tekrar vezârete tâyini ile anlaşmazlık patlak verdi; Şîrkûh, Nûr al-Dîn ile varılmış olan anlaşmanın şartları yerine getirilmeden Mısır'ı tahliye etmek istemiyordu. Bu sebeple bir kaç çatışma vuku buldu ve Kahire yakınında yapılan bu müsâdemelerin Şâver aleyhine neticelenmesi üzerine bu zât, Frankları yardımına çağırdı. Şîrkûh, Bilbays'ta kuşatıldı ve Mısır'ı tahliye etmek zorunda kaldı. 559 yılı sona ermeden (teşrîn II. 1164), o Dimaşk'e geri dönmüş bulunuyordu.

562 (1167) yılında Şîrkûh, bâlâ Franklarla ittifak hâlinde bulunan Şâver ile mücâdele etmek üzere ikinci defa olarak Mısır'a girdi. Düşmanlarının kendisini icbar ettikleri Bâbayn savaşını kazandı. Bununla berâber bu çok kanlı zafer kat'î neticeyi tâyin edemedi. Şîrkûh ancak az sayıda kuvvetlerle işgal edebildiği ve yeğeni Salâḥ al-Dîn'e tevdî ettiği İskenderiye'de kendisine bir dayanak bulabildi. Fakat bütün bu gayretler beyhûde idi. Şâver, Frankların yardımı ile şehri teslime ve Şîrkûh'u adamları ile birlikte Suriye'ye geri gitmeğe zorlamıştı.

İki yıl sonra, Franklar Kahire'yi muhâsara edince Şîrkûh'un halîfe al-'Âżid tarafından çağırılması icap etti. Bu üçüncü yürüyüş kat'î neticeyi sağlayacaktı. Frankların çekilmesinden sonra Şîrkûh artık mukadderâtını Mısır'a bağladı. Şâver'in Fâtımî halîfesi al-'Âżid'in emri ile öldürülmesinden sonra ise kendisi vezâretle taltîf olundo. Şîrkûh'un Mısır'da bir hânedan kurmak fikrini taşıdığını kabûl etmek, onun efendisi Nûr al-Dîn'e karşı gösterdiği büyük sadakat ve itâat muvâcehesinde biç de doğru olmasa gerektir. Şîrkûh'un Mısır halîfesi yanında vezirliği kabûl etmesinin dahi Nûr al-Dîn'in emri ve rızâsiyle vuku bulduğu anlaşılmaktadır. Nûr al-Dîn'in bu sûretle Mısır'ı sünaîleştirerek Haçlılara karşı emrinde birleştirmeği düşündüğü muhakkaktır. Ancak, bu husûsun birden bire değil, yavaş yavaş gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Şîrkûh bu sebeple Mısırlıların inançlarına müdâhale etmemiştir. Buna zâten pek kısa süren vezîrliği sırasında imkân da bulamamış olacaktır. Fi'lvâkî o, iki ayı bir az geçen bir vezîrlikten sonra, 22 cemâziyelâbır 564 (23 mart 1169)'te birden-bire ölmüştür Ölümünün fazla yemekten mütevellit olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Zebirletildiği bakkındaki şarkta mûtad olan rivâyetlere inanmak doğru olmasa gerektir. Nâ'şı, arzûsuna uyularak ölümünden 16 yıl sonra Medine'ye defnedilmiştir.

Devrinin en büyük ve şecî kumandanlarından addolunan Şîrkûh'un memlûkleri, sonradan, Eyyûbî devletinin başlangıcında *Asadîya* adı ile faâliyette bulunmuşlardır Aynı Asadîya nisbesi onun Haleb ve Dimaşk'te yaptırmış olduğu medreselere de alem olmuştur.

Bibliyografya: krş. madd. EYYÛBÎLER ve bilhassa ŞÂVAR; Abû Şâma, I, 8, 10, 15, 46 v. dd., 55, 58, 67, 81, 96, 107 v.dd., 120, 122 v.dd., 129—132, 137, 141—147, 154—162, 166—174, 178, 180, 210 v.d.; II, 67, 218; İbn al-Şihna, *Târîḫ Ḥalab*, s. 112, 119; Kamâl-al-Dîn, *Hist. d'Alep* (trc. Blochet), s. 230; Derenbourg, *'Oumâra*, II, trc., bk. fihrist, s. 396; İbn Ḥallikân (Bulak tabı), I, 284 v. d.; II, 502; İbn Faḍl Allâh al-'Omarî, *Masâlik al-abṣâr fî mamâlik al-amṣâr* (yazma, Ayasofya kütüp., nr. 3424. var. 111b—112b); Yâḳût, *İrşâd* (nşr. Margoliouth); II, 247; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, IV, 112; X, 6, 80—90; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. 76; Makrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 343; Abu'l-Maḥâsin, *Nucûm* (nşr. Popper). III, 56; 'Alî Paşa, *Ḫiṭaṭ al-cadîda*, I, 19; von Kremer (*SB Ak. Wien*, 1850, IV, 305. 308); Sauvaire, *Descr. de Damas* (*JA*, 1894 I, 304. 387 v. d., 451 474; II, 492), Helbig, *al-Qâżî al-Fâżil*, s. 55 v. d.; R. Grousset, *Histoire des Croisades et de royaume frane de Jérusalem* (Paris, 1935), II, bk. fihrist; S. Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge* (München, 1958), II, bk. Fihrist.

(G. WIET.)

ŞİRVÂN. [Bk. ŞİRVAN.]

ŞİRVAN. ŞİRVÂN, ayrıca ŞİRVÂN ve ŞARVÂN (Sam'ânî [nşr. Margoliouth, var. 333a] 'den naklen Yâḳût. III. 282, 7'de de böyle) şeklinde de yazılır. Kür'ün şarkında Hazar denizinin garp kıyısı üzerinde kâin bir ülke olup, aslında eski Albania'nın veya Orta-çağın ilk devresinde Arrân [b. bk.]'ın bir kısmını teşkil ediyordu. Barza'e [b. bk.]'dan Şemâḫîya (Yâḳût'ta: Şamâḫî) üzerinden Derbend [b. bk.]'e giden yol Şirvân'dan geçiyordu (İṣṭaḫrî, s. 192'ye göre= Yâḳût, III, 317, 19).

İṣṭaḫrî'ye göre, Şamâḫîya ile „Şarvân" arasındaki mesâfe üç günlük idi; bâzı yazmalarda ve Yâḳût'ta „Şarvân" yerine „Şâberân" bulunmaktadır; müellifi meçhul *Ḥudûd al-'âlam* (var. 33b)'de Şâberân metinde Şâverân şeklinde Şirvân'ın merkezi (*ḳaṣaba*) olarak gösterilmiştir. Bu yol ve onun üzerinde bulunan şehirler, ehemmiyetleri ni ancak Mâverâ-yı Kafk

demir-yolunun inşâsından sonra kaybetmiştir. Şâberân, ayrıca 1578 yılı Türk fütûhâtına âit vukuâtta da şehir olarak zikredilmiştir (v. Hammer, *G O R*, II, 485); müteâkıp asırda, yani bir şehir olan Ḳuba (veya Ḳūba) bu civar hanının merkezi olmuş görünüyor; Ḳuba, Şâberân'ın takriben 25 km. şimâl-i garbîsinde bulunmaktadır; daha 1770'te Gmelin, Şâberân'da ancak, o tarihte tamâmiyle ıssız hâlde terkedilmiş bulunan eski şehrin „hüzünlendirici" harâbelerini bulmuştu (S. G. Gmelin, *Reise durch Russland zur Untersuchung der drey Naturreiehe*, III, 36); gerçekte, Şâberân'ın ehemmiyeti Ḳuba'ya geçmişti. Daha 1851'de vâli Woronzov da, Ḳuba, Şemâḫa ve Gence'den geçerek Derbent'ten Tiflis'e gitmişti (*Arḫiv knyazya Worontsowa*, XL, 405).

Şîrvân'ın muahhar merkezi olan Şamâḫî (Rusça Şemaḫa) islâmiyet devrinde kurulmuş ve ismi de Sa'îd b. Salm (halîfe Hārūn al-Raşîd'in muâsırı, krş. al-Ya'ḳūbî, *Tārîḫ*, II, 517 v.d. ve al-Ṭabarî, III, 648)'in vâliliği sırasında „Şîrvān melîki" olan Şammāḫ b. Şuca'dan gelmiş olmalıdır (Balāẕurî, s. 210). Şîrvānşāh [b. bk.]'ın ülkesi olarak Şîrvān, Kür'den Derbend'e kadar uzanan arâziyi içine alıyordu; Şîrvān ülkesi için bu hudutlar, Moğullar devri içinde (Ḥamd Allāh Mustavfî Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, s. 92, 7) verilmiştir. Merkez şehir olan Şemāḫa ehemmiyetini, o zaman, sonradan da olduğu gibi bir ipek istihsâl ve ticâret merkezi oluşuna borçlu olmuş bulunmalıdır.

Şîrvānşāh'ların, Safevîler tarafından imhâsından sonra Şîrvān yeni İran devletinin bir eyâletini teşkil etmiş ve umûmiyetle, çoğu beyler-beyi veya emîr-ül-ümerâ da tesmiye olunan bir han tarafından idâre edilmiştir. Ahâli bu şi'î bânedânın hâkimiyetine karşı bir çok defa ayaklanmış, sünnî olmaları sıfatiyle, Osmanlı sultanının yardımını talep etmişlerdir. 1578'de Şîrvān, diğer Kafkas ülkeleri gibi Osmanlılar tarafından fethedildi; Türkler değişik safhalar arzeden bir mücâdeleden sonra burada tutundular ve 1590 muâhedesi ile burası sultana bırakıldı. Şîrvān, yâni hemen-hemen bütün Orta-çağ Şîrvān'ı (uzun zamandan beri Şîrvān'dan ayrılmış olan Derbend şehri ayrı bir vâlilik teşkil ediyordu), Türklerin idâresinde, bir kısmını cenûb-i şarkîde Bakû'nun şimâl-i garbîde ise, Şeki'nin teşkil ettiği 14 sancağa ayrıldı. Burada İran hâkimiyeti kat'î olarak ancak 1607'de yeniden kuruldu. Aynı asırda, Ḳuba ve Sālyān kısmen hanlık olarak, cenûba göç etmiş olan Ḳaytaḳlara bırakıldı [bk. mad. DAĞISTAN]. 1722'de Ḳuba hanı Ḥusayn 'Alî, Büyük Petro'ya tâbi oldu ve ünvânı tasdîk olundu. Rusya ile Türkiye arasında 1724'te yapılan muâhede ile, Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Bakû ile birlikte sâbit bölgesi, merkez Şemāḫa ile birlikte Türklere bırakılmış olan Şîrvān kısmından, ilk defa, siyâsî bakımdan ayrıldı. Bu ayrılık, idârî bakımdan her iki kısmın İran'la yeniden birleşmesinden sonra da devam etti. Daha 1732 muâhedeleri ile, Kür nehrinin munsabının şimâlindeki sâhil arâzisi Ruslara ve Şîrvān ve Dağıstan'ın diğer kısımları Türklere bırakıldı; Rusların kendiliklerinden sâbit arâzisini Nādir Şāh'a bırakmaları (Gence muâhedesi 10—21 mart 1735), ancak Nādir Şāh'ın Türklerin fethettiği yerleri onlardan zorla almasından (Şemāḫa'nın zaptı 22 teşrin I. 1734) sonra olmuştur. Nādir Şāh'ın ölümünden sonra, İran hâkimiyeti bu ülkelerde tutunamadı, burada bir çok hanlıklar teşekkül etti; artık Şîrvān adı ile ancak, daha sonra Rus hâkimiyetinde üç idârî nâhiyeye (Şemāḫa, Gökçay ve Cavād) bölünmüş olan Şemāḫa hanının ülkesi kastolunmuştur. Ḳuba hanı olan Fatḥ-'Alî (1758—1789) Derbend ve Şemāḫa'yı kendi bükmü altına almağa muvaffak oldu; öyle ki, Dorn'un işâret ettiği gibi, onun şahsında burada „gerçek bir Şîrvān Şāh" doğmuş oldu. Fatḥ-'Alî Şāh, hâkimiyetinin son yıllarında, hattâ İran'ı bile kendi iktidarına tâbi kılmağı ve İran saltanat tahtına çıkmağı düşünüyordu. Kaçarlar İran birliğini te'sise muvaffak olunca, hanın oğulları, diğer Kafkas hanları gibi, istiklâllerini koruyamadılar ve Rusya ile İran'dan birini tercih etmek zorunda kaldılar. Katerina II. tarafından gönderilmiş olan General Zubov (1796) Çar Paul tarafından kendisi ile ordusu geri çağırıldığı zaman Cavād'ın alt tarafında Kür'e kadar ilerlemiş bulunmakta idi. Daha önce Zubov ile temâsa geçmiş olan Şîrvān (Şemāḫa) hanı Muṣṭafā 1805'te Ruslara itâat arz etti. Ruslar ertesi yıl (1806) Derbend ve Bakû'yu da işgal ettiler, fakat Muṣṭafā Ḫān bu tarihten hemen sonra İranlılara yaklaşmağa ve onlardan yardım elde etmeğe çalıştı. Gulistān muâhedesi (12—24 teşrin I. 1813) ile İran, Derbend, Ḳuba, Şîrvān ve Bakû'dan ferâgat etti; buna rağmen Muṣṭafā, eskiden olduğu gibi yine İran ile gizli münâsebetler'ni devam ettiriyordu. Onun ülkesi ancak 1820 de Rus kuvvetleri tarafından işgal edildi; han İran'a kaçtı ve Şemāḫa Rusya'ya ilhak olundu. 1826'da harbin yeniden patlaması gerek Muṣṭafā ve gerekse Bakû'nun eski hanı Ḥusayn tarafından, tebaanın Rusya'ya karşı ayaklandırılması için bir fırsat sayıldı ise de, bu teşebbüs başarısız kaldı. 1840'tan itibâren Şîrvān hanının eski ülkesi yeniden Ḳuba ve Bakû ile birlikte

bir idârî bölge hâlinde (önce „Hazar ülkesi", 1846 'dan itibâren „Şemâḫa idârî bölgesi", 1859 'dan itibâren de bölgenin devamlı zelzelelerinden biri ile Şemâḫa 'nın harap olmasından sonra, „Bakû idârî bölgesi") birleştirildi. 1930 'larda eski Şirvân, merkezi Bakû ile birlikte Sovyet Azerbaycan cumhuriyetinin bir kısmını teşkil etmekte idi. İdârî bölgelere taksîm ilga olunmuş, küçük taksimâtı muhâfaza edilmiştir. Eski Şîrvân 'ın bu eski merkezi, XIX. asrın ortalarında hâlâ, Bakû 'dan daha fazla bir nüfûsa sâhipti. Ritter (*Geografisch-statistischem Lexicon*[3], Leipzig, 1864—1865) 'e göre, Şemâḫa 'nın nüfûsu 21.550 ve Bakû 'nunki 10.600 idi. Son 80 yılda bu nisbet tamâmiyle tersine döndü (E. Weidenbaum, *Putevoditel' po Kavkazu*, Tiflis, 1888, s. 342 ve 396: Bakû 'nun nüfûsu 45 679, Şemâḫa 'nınki 28.545). 1930 'larda Şemâḫa, Bakû 'ya kıyasla küçük bir şehir idi (1917: Bakû 231.000, Şemâḫa 27.800).

Bibliyografya: krş. bilhassa B. Dorn, *Geschichte Shirwans unter den Statthaltern und Chanen von 1538—1820* (*Beiträge zur geschichte der kaukasischen Länder und Völker*, II = *Mém. de l'Acad.*, 6. seri, *Sciences politiques*, V, 317—433).

(W. BARTHOLD.)

ŞIRVANŞAH. [Bk. ŞİRVANŞÂH.]

ŞİRVANŞÂH. ŞİRVÂNŞÂH, muhtemelen islâm öncesi devirden beri (Belâẕurî, s. 196) **Şirvan hükümdarlarının ünvânı**. Fütuh kitaplarında bu hükümdâra sâdece Şirvan *malik* veya *ṣâḥib* 'i denilmiştir (*ayn. eser.*, s. 204 ve 209). Halîfe al-Manṣûr devrinde, Ermeniye vâlisi Yazîd b. Usayd al-Sulamî, Şirvan 'ın neft (*naffâṭa*) kuyularını ve tuzlalarını (*mallâḥât*) ele geçirdi; o hâlde memleketin şark kısmı, o zamanlar garp kısmından (krş. yukarıda Şirvan 'ın merkezi olarak Şâberân için söylenenler) daha büyük bir ehemmiyete sâhip idi. Daha sonra Şîrvânşâh ünvânı, Arap vâli Yazîd b. Mazyad al-Şaybânî 'nin soyundan gelenler tarafından taşınmış olmalıdır Yazîd 185 (801/802) yılında ölmüştü, onun ahfâdının merkezlerini Şirvan 'a ne zaman ve niçin naklettikleri bilinmemektedir; muahhar bir kaynaktaki (Şehrîzâde. *Matn al-tavârîḫ*, 1173 [1759] 'te te'lif edilmiş olup, Dorn, *Schirwanschahe*, s. 544 'te zikredilmiştir, krş. Brockelmann II, 429) bir rivâyete göre, arasından biri, Hayşam b. Ḫâlid, halîfe al-Mutavakkil 'in 247 (861) 'de ölümünü tâkip eden karışıklıklar esnâsında istiklâlini ilân etmiş ve Şîrvânşâh ünvânını almıştı. Onun hânedânı (mutâd olarak Mazyadî 'ler denilir), aynı kaynağa göre, 460 (1067/1068) 'a kadar hüküm sürmüş olmalıdır. Bunun aksine Mas'ûdî (*Murûc*, II, 69) kendi devrinde, yânî 332 (943/944) 'den bir az önce, Şîrvânşâh 'Alî b. Hayşam 'ın ölümünden sonra Sâsânîlerin ahfâdından Îrânşâh (Marquart, *Ērānšahr*, s. 119 'a göre böyle okonmalı, yânî kelimenin dar mânâsiyle „Arrân" hükümdarı; yazmalarda umûmiyetle Lîrânşâh şekli görülür) Muḥammed b. Yazîd 'in Şirvan ülkesini zaptettiğini ve „Şîrvânşâh" ünvânını aldığını zikretmektedir. Derbend de bu zâtın mülküne katılmıştır (*Murûc*, II, 5). Bu sûretle eski Albania 'nın bütün kısımları tekrar siyâsî bir birliğe kavuşmuş imiş. Mas'ûdî rivâyetlerinin başka hiç bir kaynakla te'yid edilmediği husûsunda söylenilenlerin (*EI*, mad. ARRĀN) aksine olarak, şimdi, *Ḥudūd al-'ālam* (te'lifi 372=982/983, var. 33ª) 'in mûtaları zikredilebilir; bu mûtalara göre, üç memleket: Şirvan, Ḫursān ve Îran o zamanlar, Şîrvânşâh, Ḫursânşâh (Belâẕurî, s. 196, Cursânşâh, Lakz, yânî Lezgî 'lerin hükümdarı olarak gösterilmiş, krş. *EI*, mad. DAGHESTAN) ve Îrânşâh ünvânlarını taşıyan bir emîrin hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Onun merkezi, Şamâḫî 'den bir fersah mesâfede, ordularının (*leşkerhâ*) karargâhı idi. Muḥammed b. Yazîd 'in, Kesrânî (Banî Kesrân) hânedânını kurmuş ve sonradan dâima Şîrvânşâh 'ların merkezi olarak görünen Şamâḫî 'yi, amâretin ağırlık merkezi hâline getirmiş olması ihtimal dâhilindedir. Belki de bu âilenin hâkimiyeti, İbn Ḥavḳal (s. 250, 8 ve 254, 12) tarafından Şîrvânşâh olarak zikredilmiş bulunan Muḥammed b. Aḥmed al-Azdî tarafından inkıtâa uğratılmıştır; bu isim aslında yazılı hiç bir kaynakta zikredilmemiş ise de, tarihsiz paralar üzerinde bulunmaktadır; bu paralar da üzerlerindeki yazı husûsiyetlerine göre IV. (X.) asra âit olabilirler.

Kesrânî 'ler hakkında bu malûmattan sonra, sâhip olduğumuz ilk tarihî bilgiler, bunların Selçuklu sultanları ile münâsebetlerine dâirdir (Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 139 v.dd.). Melikşâh devrinde (465—485=1072—1092), paraları da elimizde bulunan „Şirvan sâhibi olan hükümdar (*al-Malik ṣâḥib Şarvān*," Fariburz 'un adı geçmektedir. Melikşâh, Arrân 'da bulunduğu sırada, Fariburz bir müddet mukavemetten sonra ona itâat arzederek 70 000 dinarlık bir vergi ödemeği taahhüt etti; daha sonra vuku bulan müzâkerelerle bu vergi 40.000 dinara indirildi (yukarıda adı geçen Muḥammed b. Aḥmed al-Azdî 'nin Azerbaycan hükümdârı Marzbân b. Muḥammed b. Musâfir 'e ödemesi îcab eden harac 1.000.000 dirhemi buluyordu). Şirvan, Sultan Maḥmûd 'un devrinde (511—525=1118—1131), onun kuvvetleri ta-

rafından işgal edildi; sultan, bizzat reisler tarafından Şirvan'a gelmeğe dâvet edildi; sultanın vusûlünden sonra, Şirvânşâh (ismi zikredilmemiştir) onunla görüşmeğe gitti; sultanın kendisine karşı insaflı davranacağını ümit ediyordu; fakat hapsedildi. Kendi emîrlerini çok seven Şirvan halkı, onun serbest bırakılmasını istedi ise de, muvaffak olamadı. Bu durum Gürcilerin Şirvan'ı istilâ etmesine yaradı ise de, Maḥmûd tarafından tard edildiler. Memleketin işgali sırasında halk çok ıztırap çekti, bundan dolayı bu hâdiseler „Şirvan'ın tahribi" olarak tarihe geçmiştir. Sefer, vezîr Şams al-Mulk'ün ilk ve son olan me'mûriyet yılında vuku buldu; bu zât sultanın emri ile rebîülevvel 517 (29 nisan — 28 mayıs 1123)'de Baylaḳân'da (muhtemelen Şirvan'dan İran'a dönerken) öldürülmüştür.

Aynı sefer, İbn al-Aṯîr (X 433 v. d.)'de tamâmen başka bir renkte görünmektedir (krş. mad. DERBEND). Sefer, Gürcilerin baskınları, halkın ve bilhassa Derbend şehri sâkinlerinin şikâyetlerinden doğmuş olmalıdır. Sultanın Şemâḫi'ye vusûlünden az zaman sonra, bu şehrin önünde, kendini ürküten kalabalık bir Gürci ordusu göründü. Fakat hemen sonra, Gürciler ve müttefikleri Kıpçaklar arasında bir anlaşmazlık baş-gösterdi; bundan dolayı düşmanlar „mağlûp olmuşlar gibi" (*şibha 'l-munhazimîn*) çekilmek zorunda kaldılar; o hâlde gerçek olarak mağlûp edilmiş değillerdi. Sultan, Şirvan'da bir müddet daha kaldı ve cemâziyelâhır 517 (27 temmuz—24 ağustos 1123)'de Hamadân'a döndü.

Bu devirde bahsedilen Şîrvânşâh'ın taşıdığı ad hakkında, ne islâm ne Gürci kaynakları (Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 368'de) ve ne de sikkeler emin bir bilgi verir. Fariburz'dan sonra, yine halîfe al-Mustaẓhir idâresinde, yani 512 (1118)'den önce, paralar üzerinde Fariburz'un oğlu Manūçahr'in ismi görülür. Onu tâkiben muhtemelen selefinin (onun zamanından kalma paralara sâhip değiliz) kardeşi olan emîr Afrîdūn Gürci rivâyetlerine göre, Şirvan ve Derbend arasındaki bir muhârebede öldürülmüştür; bu emîr, şâir Ḫâḳânî tarafından „şebîd" (*şahîd*) olarak zikredilmektedir. Onun oğlu olan Manūçahr II., kendi paralarına göre, halîfe al-Muḳtafî (530—555 = 1136—1160)'nin muâsırı idi ve Ḫâḳânî (Hasikow, *Mél. Asiat.*, III, 122)'ye göre 30 yıl hüküm sürmüş olmalıdır; buna göre, 517 (1123)'de tahttan indirilmiş olduğu söylenemez.

Manūçahr II. ve haleflerinin idâresinde hânedan en parlak devrini idrâk etti. Manūçahr I. sâdece Şîrvânşâh değil „büyük Ḫâḳân" (*Ḫâḳân-i kabîr*) diye de adlandırıldı; mâdihi Ḫâḳânî'nin mahlâsı (*taḫalluṣ*) da bundan gelmektedir (krş. mad. ḪĀḲĀNĪ). Bununla berâber, eskiden olduğu gibi, Şirvânşâh paralar üzerinde sadece Irak Selçuklu hükümdarlarının tâbii olarak görülmektedir: ancak bu hükümdarların sonuncusu olan Tuğrul b. Arslan'ın ölümünden (590 = 1194) sonradır ki paralar üzerinde ve kitâbelerde Şîrvânşâh (mûtad mutantan ünvanlarla birlikte) isminin dışında sadece, halîfenin adı zikredilmektedir. Gerçekte bu devirde Şirvan, tamâmiyle, kendilerine „Şîrvânşâh" ünvânı atfedilmiş olan Gürci kıraallarına tâbi bulunuyordu. Müteaddit defalar, Kesrânî'ler ile Gürci kıral âilesi arasında evlenmeler oldu. Manūçahr II.'in, muktedir akrabası aynı zamanda müttefiki ve metbuu olan kıral Georgius III. sâyesindedir ki, Manūçahr'in halefi Aḫsitân, Bakû civârında Rus filosunu yenmiş ve ayrıca Şirvan ve Derbend [b. bk.]'i tekrar ele geçirmiştir. Buna mukabil, daha sonra Gürciler Şîrvânşâh'da Şakkî, Ḳabala ve Mūḳān bölgelerini aldılar (Nasavî, *Sîrat Sulṭān Calāl al-Dîn*, nşr. Houdas, s. 146 ve 174). XIII. asrın ilk yarısında Şirvan'ın siyâsî durumu vâzıh değildir; ne İbn al-Aşîr (XII, 264 v. d.) tarafından hicrî 619'da zikredilmiş olan Şîrvânşâh Raşîd, ne Nasavî (s. 175) tarafından hicrî 622'de kaydedilmiş olan Şîrvân b. Fariburz, ne de bu sonuncunun oğlu Calāl al-Dîn Sulṭān Şâh, paralar üzerinde zikredilmiştir; bunun yerine paralar üzerinde, halîfe Nâşir (575—622=1180—1225)'in çağdaşı olarak Fariburz b. Afrîdūn Manūçahr ve ondan sonra da aynı halîfenin idâresinde emîr Farruḫzâd b. Manūçahr ve emîr Garşasp b. Farruḫzâd'ın isimleri görülür. Daha yukarıda zikredilmiş olan malûmatın aksine, Nasavî, Şîrvânşâh'ın Sultan Malikşâh'a 100.000 dinarlık bir vergi ödediğini iddia etmektedir; bu sebeplendir ki, Calāl al-Dîn Ḫvârizmşâh [b. bk.] Azerbaycan'da göründükten sonra Şîrvânşâh'dan aynı meblağı talep etmiştir. Nasavî'ye göre, Calāl al-Dîn Ḫvârizmşâh'a, Şirvan memleket'nin eskisi gibi olmadığı, zîrâ memleketin büyük bir kısmının Gürcilerin elinde bulunduğu şeklinde cevap verilmiştir; bunun üzerine 50.000 dinarlık bir meblâğ üzerinde mutabakata varılmış ve hattâ daha sonra bu meblâğın 20.000 dinarından vazgeçilmiştir. Kısa bir müddet önce Ḫvârizmşâh, Kura ve Aras ağzında bulunan Guştâspî arâzisinden Şîrvânşâh'ın memurlarını kovmuş ve bu arâziyi 200.000 dinara iltizâma vermiş idi; buna mukabil emîr Sulṭânşâh'a da, babası tarafından Gürcilere bırakılmış olan (emîrin, kıraliçe Rusudan'ın [1223—1247] kızı ile evlenmesi dolayısiyle) Mūḳān arâzisini verdi. Moğullar tarafından Şirvan'ın

itâat altına alınmasından sonra, paralar bunların büyük hanı adına basılmıştır; bu ismin yanında Şîrvânşâh'ınki de, ünvansız olarak görülür. İlhanlılar [b. bk.]'ın hâkimiyeti esnâsında Şirvan'da para basılmamıştır. Memleket bâzan İlhanlılar arâzisinin, bâzan da Altın-ordu devletinin bir kısmını teşkil etmiştir. İlhanlı hükümdarlığının eyâleti olarak Şirvan, devlet hazînesine 11 *tümân* (1 *tümân* = 10 000 dinar) ve 3.000 dinar (bu devirde dinar altın para değildi, fakat 3 ve daha sonra 20 miskal ağırlığında bir gümüş para idi; krş. W. Barthold, *Persidskaya nadpis'na stienie Aniyskoy meçeti Manuçe*, Petersburg, 1911, s. 18 v.d.) te'min ediyordu. Guştâspi, Şirvan'dan ayrı kalmıştı ve 118.500 dinar ödüyordu. Kesrânî hânedanı mevcûdiyetine devam etti; İlhanlıların halefleri idâresinde, Şîrvânşâh Kay Kubâd ve oğlu Kâvus yeniden müstakil hükümdarlar olarak ortaya çıktılar (bu emîrlerin paraları, bu devrin bir çok hânedanının paraları gibi isimsiz olarak basılmıştır); fakat Kâvus, hemen Celâyirlere [b. bk.] tâbî olmak ve Celâyir'in adına paralar bastırmak mecburiyetinde kaldı. Faşîḥ (Dorn, s. 560)'e göre, Kâvus 774 (1372/1373)'te ölmüştür; oğlu Hûşang, 10 yıllık bir saltanattan sonra teb'ası tarafından öldürüldü ve onunla Kesrânî'ler hânedanı son buldu. İktidar, hânedanın uzak bir akrabası olan Derbendli Şeyḫ İbrâhîm (1382—1417)'e geçti; Şeyḫ İbrâhîm 1386'da Timur'a tâbi olmak zorunda kaldı ve Timur'un ölümünden sonra, müstakil bir emîr olarak hüküm sürdü. Onun halefleri olan Ḫalîl Allâh (1417—1462) ve Farruḫ Yasâr (1462—1501)'ın uzun saltanatı Şirvan için bir sulh ve refah devri oldu; Şemâḫa ve Bakû'da büyük binâlar yükseldi. Farruḫ Yasâr, yeni İran devletinin kurucusu Şâh İsmâ'îl tarafından mağlûp ve katledildi; ondan sonra İran şâhına tâbi olarak İbrâhîm II. (1502—1524), Ḫalîl Allâh II. (1524—1536) ve Şâhruḫ (1536—1538) hüküm sürdü; müteakiben Şirvan doğrudan-doğruya İran'la birleştirildi. Ḫalîl Allâh II.'ın oğlu olan Burhân-i 'Alî Sulṭân ve bunun oğlu Abû Bakr, daha sonra Türklerin yardımı ile kendi emâretlerini tekrar ele geçirmeğe çalıştılarsa da, muvaffakiyetleri devam etmedi.

Bibliyografya: B. Dorn, *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen. I. Versuch einer Geschichte der Schirwanschahe* (*Mémoires de l'Académie..., VI. seri. Sciences politiques...*, IV, 523—602); E. A. Paḫomow, *Kratkiy kurs istorii Azerbaydžana s prilož ekskursa po istorii şirwanşaḫov* (Bakû, 1923), *XI—XIVe*. Paralar hakkındaki mâlûmat, bilhassa bu son eserden ve müellifinin şahsî beyanlarından alınmıştır.

(W. BARTHOLD.)

ŞİS. [Bk. ŞIS.]

ŞİŠ. **ŞİŠ** (İbrânice *Šēṯ*), Âdem ile Havvâ'nın üçüncü oğlu (*Tekvîn*, IV, 25, 26 ve V, 3—8) olup, babası 130 yaşında, bulunduğu sırada ve Hâbil'in katlinden 5 sene sonra doğmuştur. Âdem öldüğü sırada, onu kendi vârisi yapmış ve vasiyet'nin ierâsına me'mur ettirmiş; ona gündüz ve gecenin saatlerini bildirmiş, gelecekte olacak Tufan'dan haber vermiş; günün her saatinde, inzivâda ibâdet etmeği öğretmiştir. Hâbil zürriyet bırakmadığı ve Kabil'inki de Tufan'da kaybolduğu için, bütün insanların şeceresi Şîš'e çıkar. Ölünceye kadar hacc menâsikini îfâ ederek Mekke'de ikamet ettiği, Âdem'e ve kendisine nâzil olan suhûfu (50 kadar) topladığı ve orada kendi gidişine bir şekil verdiği; taş ve çamurla Kâbe'yi inşâ ettiği rivâyet olunur. Ölümü üzerine kendisine, oğlu Anûş (Énos) halef oldu; Şîš, Abû-Ḳubays dağı mağarasında ebeveyninin yanına gömüldü; öldüğü zaman 912 yaşında idi. İbn İsḥâḳ'a göre Şîš, hemşiresi Ḥazûra ile evlenmişti.

Muahhar rivâyetler: Âdem hastalanınca, cennetin yağ ve zeytinine sâhip olmayı arzuladı; bunları Tanrı'dan istemek üzere oğlu Şîš'i Sînâ dağına gönderdi; Tanrı Şîš'e keşkülünü uzatmasını söyledi; keşkül, göz açıp kapayacak kader bir zamanda, babasının istediği şeyle doldu; babası vücûdunu yağla ovdu, bir kaç zeytin tanesi yedi ve iyi oldu. Adem sakalsız idi; ilk sakalı olan Şîš idi. Ona, Süryânice, „muallim" mânasına gelen *âriyâ* (krş. İbrânice, *ôr* „ışık, nazariye") da denilir. O, vücut yapısı ve ahlâk bakımından tamâmiyle babasına benziyordu; Şîš, diğer çocukları arasında babasının sevgilisi idi. Hayatının büyük kısmını, hattâ bir rivâyete göre doğum yeri olan, Suriye'de geçirdi. Devrindeki insanlar iki kısma bölünmüşlerdi; bir kısmı ona itâat ediyorlar, bir kısmı da Kabil'in çocuklarının tarafdârı idiler. Nasihatleri netîcesinde bu ikincilerin bir kısmı bidâyete erdi ise de, diğerleri isyanlarında direndiler. Ondan intikal etmiş hikmetler nakledilir (Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafā*, Bombay, 1271, I, 12 v.dd).

Ṭabarî (*Târîḫ* I, 153) Şîš'i, Şaṯ ve Şâṯ şeklinde kaydeder ve Şîš'in Süryânice bir şekil olduğunu söyler. Bu isim „bedel, Tanrı mevhibesi" mânasına gelmektedir, zîrâ o, Hâbil'in yerine ihsan olunmuştur (*Tekvîn*, IV, 26).

al-Muḳanna' [b. bk.], ilâbî rûhun, Âdem'den Şîš'e intikal ettiğini iddia etmiştir (Muṭahhar b. Ṭâhir al-Maḳdisî, *Livre de la Création*,

nşr. ve trc. Husrt, VI, 96). Bu düşünce, irfânî bir fırka olan Şîşî'lerden neş'et etmektedir; bu fırka IV. asırdan itibâren Mısır'da ortaya çıkar; bunların ellerinde Şîş'in tefsiri bu âile reisinin ve yabancılar (Epiphanius, *Haer*, XXXIX, 5) adını verdikleri oğullarının diğer yedisinin yedi kitabı daha tam olarak vardı. İrfânîler, Demiurg Ialdabaoth'un, Şîş'e atfolunan kitaplarına sâhip idiler (Epiphanius, *ayn. esr.*, XXVI, 8). Ḥarrân Sâbiîlerinde de Şîş'e atfolunan muhtelif yazılar vardı ve Şîş, Mani dini sâlikleri tarafından Âdem ile birleştirilmişti (Prosper Alfaric, *Les Écritures manichéennes*, Paris, 1918, s. 6, 9 v. d.). Şîş Dürziler tarafından dâima Âdem ile aynı kabûl edilmiştir (Philipp Wolff, *Drusen*, Leipzig, 1845, s. 151—193, 372 v. dd).

Bibliyografya: Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 152—168, 1122 v. d.; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), I, 35, 39; Ṯa'âlibî, *'Arâ'is al-macâlis*, 1277, taş-basması, s. 42. (CL. HUART.)

ŞİT. [Bk. ŞİS.]

ŞİZ. [Bk. ŞİZ.]

ŞİZ. **ŞİZ**, çok eski bir İran âteşkedesi ile, Azerbaycan'da Urmiye gölünün cenûb-i şarkîsindeki bir mevkî veya idârî bölgenin adı; Zerdüşt'ün memleketi olduğu rivâyet olunan yer. A. V. W. Jackson'a göre, bu isim, Urmiye gölünün Avesta dilindeki ismi olan Çaeçasta'dan iştikak etmiş olmalıdır; Yâḳût'a göre ise, bu *cazn* veya *gazn*'ın yâni *kanzaka* veya klasik müelliflerin *gazaca* yahut pehlevî metinlerdeki *gancak*'ın arapça bozulmuş şeklidir. Eski coğrafyacılar bu iki ismi birbirinden ayırırlar. Yâḳût'un Mis'ar b. Muhalhil (ölm. 329=940'a doğru)'den naklen verdiği tasvirin, bugün *Taḫt-i Sulaymân* denilen harâbelerle mukayesesi, iki yerin ayniyetini göstermektedir. Mis'ar'a göre şehir, içinde altın, civa, kurşun, gümüş, aarı zırnık ve yâkut bulunan dağların ortasında kâindir. Bir surla çevrilmiş olan şehirde, suyu içinde her şeyin taşlaştığı çok derin bir göl vardır Bu şehirde, aynı zamanda çok hürmet gören ve İran'daki bütün mukaddes ateşlerin tutuşturulduğu, çok büyük, eski bir âteşkede vardır. Ateş 700 seneden beri kül bırakmadan yanmaktadır. İran hükümdarları bu mâbede hediyeler verirlerdi; bu sûretle orada büyük hazîneler toplanmıştı. Mis'ar b. Muhalhil bizzat, gömülü hazîneleri keşfetmek için, oraya husûsî olarak seyahat etmişti. H. Rawlinson'un çektiği *Taḫt-i Sulaymân* resmi, kale bedenlerinin ortasında bulunan bir göl ile mâbed harâbelerini göstermektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫurdâẕbih, *BGA*, VI, 119; al-Hamaẕânî, *Kitâb al-buldân* (*BGA*, V, 286); al-Mas'ûdî, *Murâc*, IV, 74 v. dd.; Yâḳût, *Mu'cam*, III, 353 v. dd.; al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), II, 267; H. Rawlinson, *Notes on a Journey..* (*JRGS*, X, 1—158); Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 367; Nöldeke, *Ṭabarî*, s. 102; Jackson, *Zoroaster*, s. 195 v. dd.; ayn. mll., *Persia past and present*, s. 126—143. (J. RUSKA.)

ŞORFÂ'. [Bk. ŞORFÂ'.]

ŞORFÂ'. **ŞORFÂ'**, klasik-Arapça *şurafâ'* yerine *şirîf* (klasik şekli *şarîf* [b. bk.]) müfredinden lehçeye has cemi şekli olarak bütün Magrib'de kullanılan bir kelimedir. Fas, islâm ülkeleri arasında en çok gerçek veya sözde şarîf'e rastlanılan bir memlekettir. Şerîf âileleri burada Orta-çağın sonundan beri mühim bir içtimâi ve siyâsî rol oynamış'ardır. Bu âilelerden ikisi, birbiri arkasından eski Berberî hânedanları olan Murâbitîn, Muvaḥḥidîn ve Merînîleri istihlâf etmişlerdir; hattâ bu Orta-çağ hânedanlarından daha önce Magrib'in birlik ve berâberliği yine şerîf âilelerinden birisi olan İdrîsî'ler hânedanı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Orta-çağın nihâyete ermesi ile şarîf baraketi Fas'ta, velîlere aşırı hürmetin artması ve dinî cemâatlerin inkişâfı ile sıkı sıkıya bağlı olarak başlamıştır. Fas'ta islâmî inancın bir nevî tecdîdi bu devreye rastlar; dinî asâlet sınıfı hâkim bir mevkıe ulaşır. Magrib islâmiyeti, tamâmiyle sünnî olmasına rağmen, bugüne kadar muhâfaza ede-geldiği o nev'i şahsına münhasır mâhiyetini XVI. asırda kazanmıştır. Hıristiyan tehlikesine, İspanya ve Portekiz'in ihtirasına karşı koyabilmek için Magrib müslümanları, mukaddes cihad içinde bulunan reîslerinin dâvetine uymuş ve o vakte kadar Orta-çağ hükümdarları tarafından baskı altında bulundurulmuş olan şorfâ', birinci derecede bir rol oynamaya başlamıştır. Bu sûretle Merînîler ve onların halefi Vaṭṭâsî'ler sukut etmiş, onların yerini Sa'dî hânedanı almıştır.

Fas bu tarihten sonra şorfâ'nın tercih ettiği ülke hâline gelmiştir. Hâkimiyet artık bir şerîfler-hâkimiyeti (*al-iyâlat al-şarîfa*) dir. O zamana kadar merkezî iktidar tarafından tanınmadan teşekkül etmiş olan şerîf âileleri, hükümdarlardan asâletlerinin tasdîkini elde ederler; her sultan, cülûsu sırasında bunların imtiyazlarını, vergi muâfiyetlerini teedit ve onlara, her âile için bir nevî asâlet berâtı mânasını taşıyan fermanlar (*ẓâhir*) tevcih eder. Aynı şekilde şerîfî fermanlarla her soyun *naḳîb*'i tâyin olunur [bk. madd. NAḲÎB ve ŞARÎF]. Maḫzen [b. bk.]'lerin merâtip silsilesinde bun-

ları ilk mevkii işgal ederler. Fas şorfâ' 'sı umûmiyetle şehirlerde oturmakla berâber, sayıları köylerde de pek çoktur. Gerçek asâlete mensup şorfâ' ile Peygamber soyundan geldikleri husûsunda her hangi bir hayâle kapılmaları mânasız olanları birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir. Peygamber soyundan gelen şerîfler ile, tabîatiyle kendisi bizzat şerîf olmayan mâruf bir *murâbiṭ*'ın ahfâdı birbirine iyice karışmıştır. Şorfâ' 'nın hepsi de sayılarısoya ayrılmışlardır: İdrîsî'ler, Ḳādirî'ler ve Muḥammed al-Nafs al-Zakiyya (Filâlîyūn ve Sa'dîyūn şorfâ' 'sı).

I. İdrîsî'ler.—Bunların ana kolları için bk. aşağıdaki İdrîsî şeceresi. İdrîsî'ler Ḥasanî'lerin ve yukarıda bahsolunan devreden beri bütün Fas şorfâ' 'sının en ehemmiyetlileridirler. Bunların belli-başlı tâli kolları şunlardır:

a. Cūṭîyūn şorfâ' 'sı. Bu ad altında al-Ḳāsim b. İdrîs II. 'in bütün ahfâdı toplanmaktadır.

İDRİSİ'LERİN ŞECERESİ

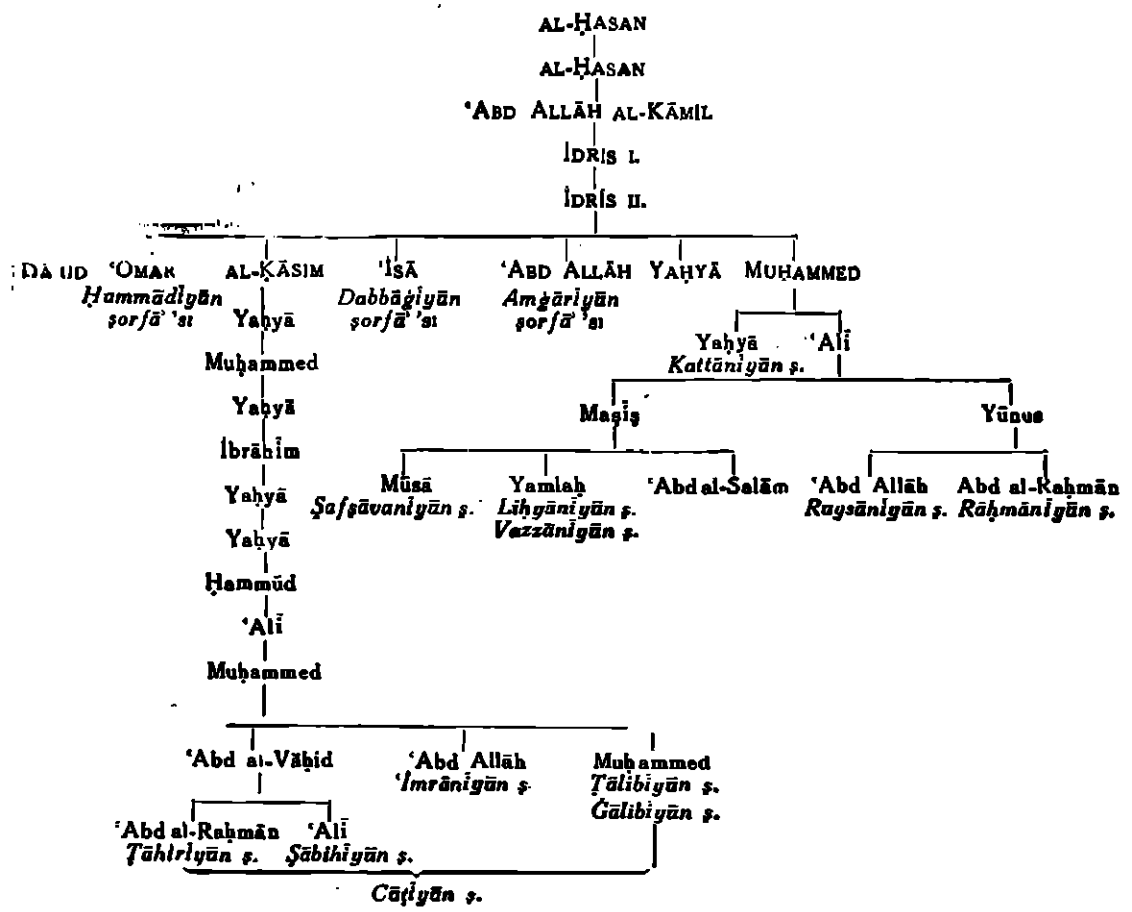

nın çok fazla olmasına rağmen, yurtdaşlarından ayrı-ayrı hürmet ve itibar görürler. Üstelik bunların her zaman iyi yaşamaya müsâit bir durumları da yoktur; şehirlerde umûmiyetle bir zanâatle meşgul olup, köylerde kendi tarlalarını ekerler; kıyâfetlerinde onları ülkelerinin diğer sâkinlerinden ayıran hiç bir husûsiyet bulunmaz.

Ḥasanî'ler.—İki kolu hâriç olmak üzere, Fas'ın bütün şorfâ' 'sı Ḥasanî 'dir. Bunlar torunu 'Abd Allāh al-Kāmil yoluyla Ḥasan b. 'Alî 'den geldiklerini iddia ederler; üç büyük Adı geçen al-Ḳāsim kardeşi 'Omar tarafından iskat edilmiş ve Atlas Okyanüsu sâhilinde Arcila (Āzîlā) yakınında bir *ribāṭ* te'sis etmişti; öldürken arkasında Yaḥyā adında bir oğul bırakmış ve bu da Ġarb 'da, Vādî Sabû 'da Cūṭa köyünde yerleşmişti. Ahlâdı, onun, bugün bile muhâfaza ettikleri, bu köy ile ilgili nisbesini taşır. Bunların arasında 'İmrāniyūn, Ṭālibiyūn, Ġālibiyūn, Ṭāhirîyūn ve Şābihîyūn şorfâ' 'ları tefrik olunur. Küçük Cūṭa kasabasının bakımsız ve berbat bir hâle gelmesinden sonra, al-Ḳāsim 'ın neslî, Fas 'ın muhte-

lif mahallerinde, bilhassa Fas şehri, Miknâs ve Cabal al-'Alam 'de yerleşmişlerdir. Cüṭiyün 'un bütün kollarından en ehemmiyetlisi, IX. (XV.) asrın ikinci yarısında mühim bir siyâsî rol oynamış bulunan 'İmrânîyün koludur. Bunlar Fas'ta Merînî hânedanını düşürmeğe teşebbüs etmişlerdi; ancak sultanlar bunları Fas 'tan sürdüler; 'İmrânîyün Tunus 'a kaçmakla berâber, bir kaç yıl sonra Fas 'a döndü.

b. Ḥammūdîyün şorfâ' 'sı. Bunlar 'Omar b. İdrîs 'in neslinden olup, önce Cabal al-'Alam 'de oturmakla berâber, sonraları Tlemsen civârına göçmüşlerdir.

c. Dabbâġîyün şorfâ' 'sı. Bunlar 'İsâ b. İdrîs 'in neslindendir. Bu soy, IV. (X.) asırda al-Ḥasan b. Cannūn ile birlikte Endülüs'e hicret ederek Kurtuba civârında yerleşti. Hıristiyan *reconquista* („istirdat") 'sı sırasında bunlar Fas'a dönerek önce Sale 'ye, daha sonra Fas şehrine gitmişlerdir.

d. Amġārîyün şorfâ' 'sı. Bunlar 'Abd Allāh b. İdrîs 'in ahfâdıdır. Önce Fas'ın şimâlinde oturmakla berâber, sonraları Atlas Okyanusu kıyılarına, Azammūr 'un cenûbuna göçerek orada yerleşmişlerdir.

e. Kattânîyün şorfâ' 'sı. Torunu Yaḥya b. Muḥammed yoluyla İdrîs II. 'in ahfâdıdır. Bunlar, X. (XVI.) asrın ortalarına kadar Miknâs'ta oturduktan sonra, Fas şehrinde yerleşmişlerdir. Burada onları, şehre ilk gelişlerinde oturdukları sokağın adına nisbetle, Şorfâ' 'Akabat İbn Savvâl olarak da tesmiye etmişlerdi.

f. 'Alî b. Muḥammed b. İdrîs 'in ahfâdı. Bunların âileleri Fas'ın bütün şimâl kısmına dağılmıştır. Bunlar arasında zikre şâyan olanları şunlardır: Cedleri 'Alî b. Râşid, Şafşâvan [b. bk.] şehrini te'sis etmiş olan Şafşâvanîyün şorfâ' 'sı; Liḥyânîyün ve Vazzânîyün [bu ehemmiyetli kolun faâliyeti hakkında krş. mad. VAZZÂNÎ, Raysūnîyün ve Raḥmānîyün şorfâ' 'ları.

II. Ḳādirî 'ler.—Fas Ḳādirî 'leri mâruf 'Abd al-Ḳādir al-Cîlânî yoluyla menşe'lerini Mūsā 'l-Cavn b. 'Abd Allāh al-Kāmil'e bağlarlar. Bunlar Endülüs'teki yerlerini terketmek zorunda kaldıktan sonra, ancak Orta-çağ sonlarında Fas'ta yerleşmişlerdir. Ḳādirî 'ler IX. (XV.) asrın sonunda Fas şehrinde yerleşmiş olup, o zamandan itibâren Fas'ın baş-şehrin'in en ehemmiyetli şerîf soylarından birisini teşkil etmişlerdir.

III. Sa'dîyün ve Filâlîyün.— Bu iki kol, eski Berberî hânedanlarının sukutundan sonra berâberce Fas 'ta iktidâra gelmişlerdir. Her ikisi de menşe'lerini doğrudan-doğruya Muḥammed al-Nafs al-Zakîya b. 'Abd Allāh al-Kāmil'e bağlarlar. Aşağıdaki şecerededen de görüleceği gibi Muḥammed al-Nafs al-Zakiya'den sonraki üçüncü nesle kadar, ataları müşterektir:

'Abd Allāh al-Kāmil
|
Muḥammed al-Nafs al-Zakîya
|
al-Ḳāsim
|
İsmā'îl
|
Muḥammed
|
Ḳāsim — Aḥmed
al-Ḥasan al-Dāḫil — Zaydān
Muḥammed — Maḥlūf
al-Ḥasan — 'Alî
'Abd al-Raḥmān
'Alî al-Şarîf 'Alavî Filâlîyün şorfâ' 'sı — Muḥammed al-Ḳā'im bi-Amri 'llāh Sa'dîyün şorfâ'sı

Bunların iktidara geliş şekli hakkında bk. mad. FAS (tarih kısmı).

Ḥusaynî 'ler. — Fas 'ın şerîf soylarından ehemmiyetaizce olan ikisi menşe'lerini Mūsā b. Ca'far al-Ṣādiḳ b. Muḥammed b. 'Alî b Zayn al-'Abidîn b. al-Ḥusayn yoluyla al-Ḥusayn b. 'Alî 'ye çıkarırlar. Bunlar 'Alî al-Razî b. Mūsā 'l-Ḳāzim 'dan neş'et eden Şaḳalliyün (Sicilyalı mânasına *Ṣiḳilliyūn* yerine) ile 'Alî al-Razî'nin kardeşi İbrâhîm al-Murtażā 'dan gelen 'Irâḳîyün şorfâ' 'larıdır. Bunlara daha ziyâde Fas şehrinde rastlanır. / ra vından bâzıları geçen asır içinde Kahire 'de yerleşmiştir.

Şerîf âilelerinin Magrib 'de hâiz oldukları husûsî ehemmiyet muvâcehesinde, bunlar hakkındaki onsab ve hâl tercümesine mütealllik kendine mahsus bir edebiyatın çok gelişmiş olmasına şaşmamak lâzımdır. Bu cinsten ilk zikre değer eserler Fas şehri Ḳādirî şerîflerinden Abū Muḥammed 'Abd al-Salām b. al-Ṭayyib al-Ḳādirî (1058—1110=1648—1698; krş. L. Provençal, *Historiens des Chorfa*, s. 276—399) tarafından te'lîf olunmuştur Bu zât üç ve'î hâl tercümesinden ayrı olarak Fas'ın şerîf âileleri hakkında bir çok eser kaleme almıştır: *al-Durr al-sanî fî ba'ż man bi-Fās min ahl al-nasab al-Ḥasanî*; ünvânına rağmen, Ḥusaynî 'leri de inceleyen bu eser, Fas'ın baş-şehrinin bütün şerîflerinin hâl tercümesini ihtivâ eder. Abū Muḥammed 'Abd al-Salām. siyâsî mülâhaza'arla, esâsen pek kısa bir müddet sonra münkariz olan Sa'dîyün'u bir kenâra bırakmış-

tır. Bu eser 1303 ve 1308 'de taş-basması olarak Fas şehrinde tabedilmiştir. Müellifin diğer iki eserinden birisi (*al-'Urf al-'āṭir fī man bi-Fās min abnā' al-şayḫ 'Abd al-Ḳādir*) Ḳādirī'leri, diğeri (*Maṭla' al-işrāḳ fī 'l-aşrāf al-vāridīn min al-'Irāḳ*) ise, 'Irāḳīyūn şorfā''sını ele almaktadır.

XI. asır sonu ile XII. asır başında (XVII. asır sonu) Fas'taki şerîfler hakkında ensâba müteallik iki başka risâle daha te'lif olunmuştur. Bunlardan birisi (Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. 'Abd al-Malik al-Şarīf al-Sic'ı·nā·sī, *al-Anvār al-sanīya fī nisba man bi-Sicilmāsa min al-Aşrāf al-Muḥammadīya*) Sicilmāsa 'daki 'Alavīyūn şorfā' 'sından bâhis olup, diğeri (*Şuẕūr al-ẕahab fī ḫayr al-nasab*), Cabal al-'Alam 'li bir şerîf olan al-Tihāmī b. Muḥammed b. Aḥmed b. Raḥmūn tarafından 1105 (1693/1694) yılında te'lif edilmiştir.

1127 (1715) yılında, Ẕāviya Dilā' 'daki bir Murâbıt âilesinden olan Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Masnāvī b. Aḥmed al-Dilā'ī (ölm. 1136=1721), Ḳādirī 'ler hakkında *Natīcat al-taḥḳīḳ fī ba'ż ahl al-şaraf al-vaşīḳ* (Tunus, 1296 ve Fas, 1309; kısmen trc. T. H. Weir, *The first part of the Natijatu 'l-tahqiq*, Edinburgh, 1903) ünvânı ile yeni bir risâle kaleme almıştır.

Bundan bir az sonra Fas şehrinde Şaḳallīyūn şorfā' 'sı üzerine, *Durr al-sanī* müellifinin torunlarından birisi olan, Ḳādirīyūn 'dan Muḥammed b. al-Ṭayyib al-Ḳādirī (ölm. 1187=1773) tarafından *Lamḥat al-bahcat al-'āliya fī ba'ż furū' al-şa'bat al-Ḥusaynīyat al-şaḳallīya* ünvânı ile bir eser te'lif olunmuştur. *Vazzān* şorfā' sı da, XVIII. asır içinde bir çok tarihçi (msl. Ḥamdūn al-Ṭāhirī al-Cūṭī [ölm. 1191= 1777], *Tuḥfat al-iḫvān bi-ba'ż manāḳib şorfā' Vazzān*, Fas, taş-basması, 1324) yetiştirmiştir.

Fas nesebçilerinin uydurma addettikleri ve fakat Aḥmed b. Muḥammed al-'Aşmāvī al-Makkī 'nin bir eseri olması muhtemel bulunan *Kitāb al-taḥḳīḳ fī 'l-nasab al-vaşīḳ* de aynı şekilde XVIII. asrın sonuna vaz edilmelidir; bu kitap sâdece Cezâyir'de bulunan şerîf âileleri ile meşgul olup, 1906, da R. P. Giacobetti tarafından tercüme edilmiştir.

Şerîflerin ensâbını iyi bilenlerden biri Abu 'l-Rabī' Sulaymān b. Muḥammed al-Şafşāvanī al-Ḥavvāt (doğm. 1160=1747, ölm. Fās, 1231 =1816) idi. Bu zât, diğer eserleri arasında Fas şehrindeki mahallelerinin adıyla al-'Uyūn şorfā''sı da tesmiye edilen Dabbāġīyūn şorfā' 'sı hakkında *Ḳurrat al-'uyūn fī 'l-şurafā' al-ḳāṭinīn bi 'l-'uyān* ve Ḳādirī 'ler hakkında ise, *al-Sirr al-ẕāhir* ünvanlı birer kitap te'lif etmiştir. 'Irāḳīyūn şorfā' 'sının âile tarihleri 'Abd Allah al-Valīd b. al-'Arabī al-'Irāḳī (ölm. 1263 =1849) 'nin *al-Durr al-nafīs fī man bi-Fās min Banī Muḥammed b. Nafīs* (Fas 'ta tabedilmiştir) adlı eserinde ele alınmıştır.

Muḥammed b. Ca'far al-Kattānī 'nin *Salvat al-anfās* adlı mühim eserinde verilen mâlûmat bir tarafa bırakılacak olursa, nihâyet bugünkü devre için Fas şerîfleri hakkında iki eser zikre değer: Muḥammed b al-Ḥācc al-Madanī Cannūn (ölm. 1302=1885), *al-Durar al-maknāna fī 'l-nisbat al-şarifat al-maşūna* ve Abū 'l-'Alā' İdrīs b. Aḥmed al-Fuẕaylī (ölm. 1316=1898/1899), *al-Durar al-bahīya va 'l-cavāhir al-nabavīya fī 'l-furā' al Ḥasanīya va 'l-Ḥusaynīya* (Fas, taş-basması, 1314). Birincisinden daha mûbim olan bu sonuncu eser, ilk def'a ve vuzuhla belirtilmiş notları ile mükemmel bir mürâcaat kitabıdır.

Bibliyografya: Metinde zikredilen Arapça eserlerden başka krş. G. Salmon, *Les Chorfa Idrisites de Fès* (*Archives marocaines*, 1904, I, 424—459); ayn. mll., *Les Chorfa Filâla et Djilâla de Fès*, *ayn. esr.*, 1905, III, 97—118; ayn. mll., *Ibn Raḥmūn ayn. esr.*, 1905, III, 4, 159—265; E. Aubin, *Le Maroc d'aujcurd'hui* (Paris, 1907), tür. yer.; A. Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc* (Paris, 1904), s. 17 v. dd.; R. P. Giacobetti, *Kitab en-nasab, Généalogie des Chorfa, R Afr.* (1906); E. Michaux-Bellaire *La maison d'Ouezzan R M M* (1908), V, 23—89; E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa* (Paris, 1923); ayn. mll., *Le Maroc en face de l'étranger à l'époque moderne* (Paris, 1925).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ŞOṬṬ. [Bk. ŞATT.]

ŞRİ VİCAYA. [Bk. ZĀBAG.]

ŞU'AYB. [Bk. ŞU'AYB.]

ŞU'AYB. ŞU'AYB, *Kur'an* 'da zikredilmiş bir peygamber olup, sûre XI, 91 'e göre, Hūd, Şālih ve Lūṭ 'dan sonra zikredilir. Mekke devrinin ortalarına âit sûre XXVI, 176—189'a göre, Şu'ayb, sûre L, 13; XV, 78; XXXVIII, 12 'de de zikredilmiş olan „koruluk balkı" (*aṣḥāb al-aykа*) 'na gönderilmiştir. Mekke 'de nâzil olan son sûre XI, 85—98; XXIX, 35 v. d.; VII, 83—91 'de, ise Madyan [b. bk.] ahâlisinin „kardeş" olarak görünmektedir. Ancak daha sonradır ki, müfessirler onu, Mûsâ 'nın Madyan' de yaşeyan ve sûre XXVIII, 21 v. dd., krş. V, 45 'de zikredilmiş olan meçhul kayınpederi (*Ahd-i atik* 'de Yitro) ile aynı kabûl etmişlerdir; ancak bunun bizzat *Kur'an*'da hiç bir istinad noktası yoktur. Zikredilmiş parçalarda Şu'ayb 'dan vuzuhla bahsedilmez

Başka yerde rastlanmayan bu ismin menşe'inin ne olduğunu araştırmaya lüzum yoktur.

Şîʿa, vatandaşlarına vahdâniyet yanında, bilhassa ölçü ve tartılarda dürüstlük tavsiye ve onları memlekette kurulmuş olan düzeni bozmaktan ve kendisini tâkip eden mü'minleri Allah yolundan uzaklaştırmaktan men'eder. Halkın ileri gelenleri, onu reddedip, kendisi ile birlikte tarafdarlarını kovmakla tehdit ederler: aralarında onun hiç bir îtibârı yoktur ve eğer soyuna karşı saygıları olmasaydı, onu taşlayacaklardı (XI, 91). Ceza olarak onlar, ânî bir yer sarsıntısına mâruz kaldılar; ve böylece hepsi evlerinde öldüler.

Çok muahhar bir rivâyet, Şu'ayb'ın mezarını Ḳarn Ḥaṭṭîn [bk. mad. ḤAṬṬÎN]'de göstermektedir; bu, onun çok yakınında bulunan Ḫirbet Midyan (eski Madon)'in Madyan ile karıştırılmış olması ile îzah edilebilir.

Bibliyografya: krş mad. MADYAN ŞUAYB; al-Ṯaʿlabî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyāʾ*; Dalman, *Palästina Jahrbuch*, X, 41 v. dd.; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, Berlin ve Leipzig, 1926, s. 119 v. d. (FR. BUHL.)

ŞUBĀṬ. [Bk. ŞÛBAT.]

ŞUBAT. ŞUBĀṬ, Sûryânî yılının 5. ayı. Bu ad, aş.-yk. tekabül ettiği II. İbrânî ayı olan *ṣebāṭ*'tan alınmadır. Roma takviminin şubatına tekabül etmekte olup 28 günden ibârettir ve her 4 senede bir gün fazla olur (sene-i kebîse). Şubatta ayın 10. ve 11. menzilleri batar; 24. ve 25. menzilleri ise, doğar. Menzillerden her birinin battığı ve ayın mesâfeli 14. menzilinin doğduğu günler, al-Birûnî'ye göre, 4. ve 17., al-Ḳazvînî'ye göre ise, 12. ve 25. günlerdir. al-Birûnî'nin kaydettiğine göre, Selefkî takvîminin 1300 yılında (=989 milâdî şubatın 3 veya 16'sında 9. ve 10. merhalenin yıldızları batmış, 23. ve 24. merhalenin yıldızları ise doğmuştur.

Bibliyografya: al-Bîrûnî, *al-Āṯār al-bāḳiya*, (nşr. Sachau), 1878, s. 60, 70, 347 v. dd.; al-Ḳazvînî, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 45 v. d., 50, 76 v. d. (alm. trc. Ethé, s. 95 v. d., 103 v. d., 156 v. dd.); Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, 1906, I, 263 v. dd. (M. PLESSNER.)

ŞUCĀʿ. [Bk. ŞÛCĀʿ.]

ŞUĠNĀN. [Bk. ŞUGNÂN.]

ŞUGNÂN. ŞUĠNĀN (ŞIĠNĀN), Amu Derya'nın yukarı taraflarında (Panc) bir yer. Amu Derya sâhilinin sol tarafındaki kısmı, bugün Efganistan'da Badaḫşân'a, sağ tarafındaki kısmı ise, Rusya Pamir'ine âittir. Biri Şuġnân'ın yukarısında, diğeri aşağısında bulunan Ġārān ve Rōşān idârî bölgeleri de siyâsî hudutlarla aynı şekilde ikiye ayrılır. Efgan Şuġnân'ı, bundan 40 yıl önce 400 bâne ve 6.000 nüfûsu ile 15 köyü içine almakta idi. İdâre merkezi, Udyar adını taşıyan küçük bir vâdinin içinde kâin Yāvurda'dadır. Rus Şuġnân'ı, daha ziyâde Pamir'in garbında bulunan Ġund ve Şaḫ-dara vâdileri boyunca uzanır. Ġund, Yeşil-göl gölünden gelir; ancak Şuġnân bölgesi, Sardım köyü (solda bir tâlî ırmak olan Tokuz-bulak'ın Ġund'a aktığı yerin aşağısında) civârında başlar. Şuġnân silsilesi (geçidi 14.000 kadem yükseklikte) Ġund vâdisini, cenûbundaki tâlî kolu olan Şaḫ-dara'den ayırır; bu kol da başka bir dağ silsilesi ile Vaḫān'dan ayrılmıştır.

Sardım'ın yakınında, 10.500 kadem irtifaında Tâcik'lerin ekili toprakları başlar. Şuġnân'ın en alçak noktaları (Panc'de) 6.000 kademden daha aşağı değildir. Ahâlisi oldukça çalışkan olmakla berâber, fakir ve çok seyrektir. 1896 tarihlerinde 3.400 nüfûsu ile 512 haneden daha fazla değillerdi; fakat 1923 Rus istatistiğine göre, Ġund'da 359, Şaḫ-dara'de 340 ev vardı. Rus Şuġnân'ının idâre merkezi, Ġund'un Panc'e döküldüğü yerin yakınında Ḫārāġ (Ḫozog)'dadır.

Şuġnân'da yaşayan İran ahâlisi (Tâcik), Şiġni lehçesini konuşur; bu lehçe Pamir'in İran şîveleri grupuna dâhil olup Rōşān, Yāzġulām ve Sarı-ḳol lehçelerine çok yakındır. Sonuncu vâdi, Çin'de Pamir'in şarkında, Yarkend-daryâ'nın menbâları civârında bulunmaktadır. 1873 senesinde Forsyth heyeti tarafından (*Report on a mission to Yarkand*, Kalküte, 1875, s. 53, 223) toplanmış olan Sarı-ḳol rivâyetlerine göre, yedinci batında atalarının Şuġnân'dan geldiği ve eski zamanlarda arâzilerinin de çok daha geniş olduğu anlaşılmaktadır.

Pamir'in ön kısımlarında yaşayan Tâcik'lerin çoğu gibi, Şuġnân ahâlisi de şîîlerin İsmâilî koluna bağlıdır; emirlerinde *ḫalîfa*'ler bulunan *pîr*'leri, Āġā Han (bu gün Karîm Han)'a tâbidirler [bk. madd. AĞA HAN, HOCA]. Pamir'deki İsmâilîlerin halk akîdesindeki bâriz noktalardan biri, tenâsühe, hattâ rûhun hayvanlara intikaline inanmaktır. Daha çok Şuġnân havâlisinden derlenmiş olan İsmâilî el yazmalarının büyük bir kolleksiyonu Leningrad'da Asya Müzesinde muhâfaza edilmektedir (bu meyanda: *Umm al-Kitāb*, *Vach-i dîn*, *Kalām-i Pîr* v. s.). *Dabistān*'ın [b. bk.] şarktaki dağlarda (*Kūhistān-i maşrik*) vahşi sünnî Umavîya veya Yazîdîya'ye yakın (*muḳārin*) olarak yaşayan ve şehirleri Şkvna adını taşıyan 'Alî Allâhî (İsmâilî?)'den bahsetmesi garîptir. Bu ad Şuġnân olmalıdır.

Çin müellifleri Şuġnân'dan Şe-k'i-ni (E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 152) veya „Beş (boğaz) Şe-ni" kırallığı diye bahsederler ki, bunun Panc („beş ırmek") 'e şâmil olduğu anlaşılmaktadır. Hiouen-Thsang (630—644)'a göre, Şe-k'i-ni kırallığının çevresi 2.000 „Li" (takriben 20 konaklık), pâyıtahtın (K'ou-han?) çevresi ise, 5—6 „Li" ölçüsünde idi. Ahâlinin dış görünüşü kaba idi. Yazıları Ṭoḫâr'larınkine benzemekle berâber „konuşma dilleri başka idi". 646 senesinde Şe-k'i-ni elçileri Çin sarayını ziyâret etmişlerdi. 718 yıllarında Ṭoḫâristân hükümdârının (*yabġû*) kardeşi, ezcümle 50.000 kişi üzerinde hükümran olan *yabġû*'nun hâkimiyetinin, Şuġnân'a kadar yayıldığına dâir te'minat vermişti. 747 senesinde general Kao-sien-çe, ahâlisi dağınık olarak boğazlarda yaşayan Şe-ni arâzisinden geçmişti.

Arap coğrafyacıları Şuġnân'ı Şiḳınân, Şikinân, Şiḳîna, Şikîna diye kaydederler.

İbn Ḫurdâẕbih, s. 37 ve Ya'ḳûbî, s. 292, Şuġnân'ı Ṭoḫâristân'a âit olarak gösterirler. Zîrâ her iki müellif Toḫâristân'ın vâridâtını sayarken Şiḳinân'ın 40.000 (4 000?) dirhem vergi ödediği hâlde, Vaḫân'ın 20.000 (10 000?) dirhem gelir sağladığından bahsederler. Bu vakıa İbn Ḫurdâẕbih, s. 178'de geçen meşkûk bir yeri aydınlatabilir. Şöyle ki, müellife göre, Ḫoṭṭalân (Panc ile Vaḫşâb arasında bir mıntaka) tâcirleri Ceyhun'un sığ bir yerinden geçerek „Türklerin (!) Şikîna denilen" memleketine ulaşırlardı. İbn Ḫurdâẕbih, Aḫşvâ (Kulâb ırmağı, Kçi-Surḫâb?)'nın döküldüğü yeri, bu geçit mevkiinin aşağısında gösterdiği için, „Şikîna"'ler Panc'in sol kıyısında Afgan Darvâz (bk. III, 404)'ın yanında yaşamış olmalıdırlar. Buna mukabil Ya'ḳûbî, (s. 292)'ye göre ise, Şiḳinân ile Badaḫşân (Ḫuṭṭal ile yukarı Ṭoḫâristân arasında kâin) birbirinden büyük bir vâdi (Panc vâdisi) ile ayrılmıştır. Diğer taraftan Araplar (İbn Ḫurdâẕbih, s. 173; İbn Rosteh, s. 89) İndus (Mihrân)'un kaynağını Şiḳinân dağından almış olduğunu ileri sürerler; al-Bîrûnî (nşr. Sachau, s. 101) önce Bolor-şâh, sonra Şikinân-şâh (aynen!) ve Vaḫân-şâh'ın Keşmîr'in garbında olup, Badaḫşân hudûduna kadar genişleyen şahsî arâzisinden bahseder. Bu şekilde bir tâdat, Şuġnân ile yukarı İndus bavâlisi arasında doğrudan-doğruya bir münâsebetin bulunduğu ihtimalini ortaya koymaktadır.

Ya'ḳûbî (s. 304)'ye göre, Hârûn al-Raşîd zamanında Bermekîlerden Faẕl, Şiḳinân mevkiini fethetmiştir. Bununla beraber al-İṣṭaḫrî (s. 297) Karrân (Darvâz?) ahâlisi gibi bu bavâli sâkinlerinin de müslüman olmadığını iddia eder.

Marco Polo (Yule-Cordier, I, 157) *Balas* denilen yâkut taşlarının bulunduğu Syġînan dağından bahseder. Halbuki hâlen metrûk bir vaziyette bulunan eski yâkut ocakları, aslında buraya komşu olan Ġârân bölgesindedir.

Şuġnân'ın mahallî taribçisi, evvelâ Çin hâkimiyetinden bahsetmekte ve onların hâtırasına dikilmiş müteaddit âbideler saymaktadır: meselâ, Ġund vâdisinde bulunan ve farsça *bâ farmân-i ḫâḳân-i Çîn* kitâbesini taşıyan bir kara-taş gibi. Bu gibi âbideler hiç şüphesiz bâzı muahhar seferlerle ilgilidir (krş. *Târîḫ-i Raşîdî*, nşr. Elias-Ross, London, 1898, s. 54; Yule, Wood'un seyâhat-nâmesine yazdığı mukaddimede [s. XXXIX] 1759 senesi için Badaḫşân'a kadar ilerleyen bir Çin seferinden bahseder).

Çinlilere göre, kâfirler „ateşe tapanlar" (?) Şuġnân'da hüküm sürmüşlerdir. Yerli ahâlinin Şuġnân kâfirlerini, Kâlîristanın [b. bk.] kendilerine bilhassa Vaḫân'da (Olufsen, *Through the unknown Pamir*, London, 1904, s. 172 v. dd.) bir çok yapılar isnad edilen „siyâh-pôş"'ları ile birleştirir gibi görünür. Bununla beraber A. Stein (*Geogr. Journ.*, 1916, XLVIII, 216 v. d.), Siyâh-pôş'ların bu yapıları inşâ edecek kabiliyette olmadıklarını sanmakta ve bunların İndo-İskit veya Sâsânî devrinden kalma olduklarını iddia etmektedir. Muhtemelen bu „kâfirler"in müslüman olmayan yerli halklardan ibâret bulundukları düşünülebilir (krş. Grierson, *Iṣḳâshmi, Zêbâkî and Yâzghulâmi*, London, 1920. s. 7). Bu „kâfirler"in merkezi, Panc'in sol sâhilinde bulunan Viyar'de idi; en mâruf reisleri de Farhâd Rêv idi. Bu pîr, Horasan İsmâilî reisinin gönderdiği Sayyid Şâh Malang adında biri tarafından hal'edildi. Şâh Malang'ın yerine Şîrâz'dan gelmiş olan Şâh Ḥâmûş adında başka bir dâî geçti. Forsyth, bunun 665 (1266)'te vuku bulduğunu kaydeder. Bu pîr'lerin ahfâdı, Şuġnân'da irsen *mîr* olarak icrâ-yi hükümet etmişlerdir. Şâh Amîr Beg, Ḥârâġ'da 1193 (1779)'ten kalma bir kitâbe bırakmıştır. Oğlu Şâh Vâncî Han, İsmâilî olmayanların hepsini Şuġnân'dan sürdü ve „ateş perestler", Yârkand'e göçmek mecburiyetinde kaldı. Kuşkakî (s. 181)'ye göre, bu emîr, hâkimiyetini Badaḫşân ve Çitrâl'a kadar genişletmişti. Vâncî Han'ın oğlu Kubâd Han İsmâilîleri sıkıştırdı ise de, kardeşi tarafından tard edildi. Kubâd'ın torunu Yûsuf 'Alî Şâh, Panc'in her iki sâhiline hâkim bulunuyordu; fakat bu sırada Efganistan emîri Şîr 'Alî Han onu hâkimiyeti altına almaya teşebbüs etti. 'Abd al-Raḥmân'ın idâresi zamanında, Yûsuf 'Alî'nin, Rus seyyahı Regel'e gösterdiği misâfirperverlikten şüphelenen Efganlılar, Yûsuf 'Alî'yi Kâbol'e sürgün ettiler (1300=1882)

ve Şuğnân'da kendi hâkimiyetlerini yeniden te'sis ettiler (Kuşkakī, s. 182—186). Ahâli, Buhârâ ve Türkistan'daki Rus idârecilerine murahhaslar gönderdi. Uzun müzâkereler ve miralay Ionov'un kumandasındaki askerî bir birlik ile Efganlılar arasında Yeşil-Göl yakınında vukua gelen silâhlı bir çatışmadan (1892) sonra, İngiltere ile Rusya arasında 11 mart 1895'te Londra'da bir takım notalar teâti edildi: Efganlılar Panc'in sağ sâhilini tahliye ettiler; Buhârâ Emîri de sol sâhildeki (Darvâz) topraklarını feda etmek mecburiyetinde kaldı.

Şarkî Şuğnân, Buhârâ'ya tâbi oldu; fakat idâre yavaş-yavaş Pamir'deki Rus me'murlarının eline geçti (Ḥārāg askerî karakolu 1895'te Şuğnân'da kuruldu). 1918—1920 yıllarında Rus ihtilâlinin te'sirleri Şuğnân'a kadar yayıldı. Teşrin II. 1920'de Sovyet kuvvetleri Pamir'i yeniden işgal ve askerî karakolları tanzim ettiler.

Bibliyografya. krş. madd. AMUDERYA, BEDAHŞAN, ÇİN, GALÇA ve ayrıca TÂCİK; V. Masalski, *Turkestanskiy kray*, Petersburg, 1913, s. 861 v. tür. yer; Olufsen, *The Emir of Bokhara and his country*, London, 1911, s. 68 v. dd.; A. A. Semenov, *Istoriya Şuğnāna, protokoli Turkest. krujka lubiteley arḫeologii*, Taşkend, 1917, XXI, 1—24 (Şuğnân'lı Sayyid Ḥaydar Şāh'ın eliyazması eseri ile resmî rus vesîkalarına dayanır); Burhân al-Dîn Kuşkakī, *Ḳaṭaġān-i Badaḫşān*, Taşkend, 1926, s. 170—186 (Muḥammed Nādir Han'ın gönderdiği husûsî bir ḫey'et tarafından elde edilen malzemeye dayanılarak Efganca neşredilmiş olan mühim bir eserin, A. Semenov tarafından îzahlarla berâber yapılmış bu rusça tercümesi içinde 34 harita vardır). Şiğnî lehçesi hakkında bk. *Grundriss der iranisch. Philologie*, I/2, 288'de W. Geiger'in verdiği bibliyografya; Grierson, *Lingaistic survey of India*, Kalkūte, 1921, X, 466—480; Zarubin'in verdiği yeni malzemeler için bk. *Bull. Acad. Petrograd*, 1921, s. 224; G. Morgenstierne'nin verdiği malzemeler için bk. *Report on a linguistic Mission to Afghanistan* (İsmâilîler *forsammenlignende Kultur forskning*), Oslo, 1926, s. 14 Şuğnân'deki İsmâilîler hakkında bk. Alexis Bobrinskoy, *Sekta Ismā'iliya v rasskiḫ i buḫarskiḫ predeloḫ, Etnografiç. Obozrěniye*, Moskova, 1902 (*İsmâilî mezhebinin yayılması ve teşkilâtı*); W. İvanov, *İsmā'ilitskiya rukopisi Asiat. Muzeya, Bull. Acad. Petrograd*, 1917, s. 359—386 (Zarubin tarafından toplanmış olan el-yazmalarının tavsîfinden ibârettir. Bu yazmalardan biri [olan *„Dar sināḫt-i İmām“*] İvanov tarafından *Memoire Asiat. Soc. Bengal*, 1922. VIII, 176'da neşredilmiştir); bu yazının muhtasar muhtevâsı için bk. D. Ross, *J R A S*, 1919, s. 429—435; A. A. Semenov, *Opisaniye ismā'il. rukopisey* (müellifin Asya Müzesi'ne hediye ettiği el-yazmalarının tavsîfi), *Bull. Acad. Petrograd*, 1918, s. 2171—2202; Semenov ayrıca şu makaleleri neşretmiştir: *Iz oblasti religioz. vozzreniy Şuğnān. ismā'il., Mir Islama*, 1912, s. 550; *Şayḫ Calāl al-Dīn Rāmī po predstavlenigam Şuğn. ismā'il., Zap.*, XXII; *Razskaz Şağn. ismā'il. o şayḫè Bahā' al-Dīn., Zap.*, XXII.

(V. MİNORSKY.)

ŞÛL. [Bk. ŞÛL.]

ŞÛL. ŞÛL, 1. Çin'de bir memleket. Ḳudāma (nşr. de Goeje)'ye göre, Büyük İskender burayı zapt ve orada iki şehir inşâ ettirmişti: Şûl ve Ḫumdān. Bu sonuncusunun, Si-ngan-fu ile aynı yer olduğu kabûl edilmiştir (de Goeje, Tomaschek, Yule). Marquart (*Osteuropäische Streifzüge* [Leipzig, 1903], s. 90 ve *Ērānšahr* [Berlin, 1901], s. 316), *şûl* kelimesini „kum“ (çöl?) diye tercüme ederek Türkçe *çöl* ile birleştirmekte ve bunu Çince Şa-çöu („kumlu bölge“)'nun bir tercümesi saymaktadır. Bretschneider (*Mediaeval Researches*, II, 18)'e göre Şa-çöu „sand-city“ (kum şehri) (Marco polo: Sachiu), milâdî 622'de kurulmuştur. Ayrıca Marquart, bir nevî çâresizlik içinde bozuk bir imlâ şekline de yer vermektedir: Sūk=Sūk—çū (Su-çöu) yerine Şûl.

Bu „Şûl“'un Sogdluların her hangi bir müstemlekesi olup olmadığı bilinmemektedir (krş. sogdça *Suğdīk'ten *Sūlīk, Tibetçe Şulik, R. Gauthiot, *Grammaire Sogdienne*, 1923, s. VI.).

2. İran'da bir kabile, bk. Şûlistān.

ŞÛLİSTÂN. [Bk. ŞÛLISTÂN.]

ŞÛLİSTÂN. ŞÛLİSTÂN, „Şûl'ların memleketi“, Fārs eyâletinde bir idârî bölge (*bālāk*), (bulūk [„bölük“]).

Bu bölgenin tarihinde üç devir tefrik etmek lâzımdır: Şûl'ların buraya gelişinden önceki devir, buradaki hâkimiyetleri (VII.=XIII. asırdan itibâren) ve XII. (XVIII.) asrın başlangıcına doğru Mamassanî Lurları tarafından buranın işgali devri.

Bölge, Sâsânîler devrinde Šāpūr-ḫūra *kāra*'sine dâhildi. Buranın pâ itaht olan Navbandagan (Navbancān)'ın te'sisi, Şâpûr I.'e atfedilir. Fārs'ı Ḫūzistān'a bağlayan yol üzerinde bulunan bu mühim şehir, 'Oṯmān b. Abi 'l-'Āṣ tarafından 23 (643)'te fethedildi (İbn al-Aṯīr, III, 31). Burası, Arap tarihçi ve coğrafyacıları tarafından sık-sık zikredilmiştir. Bölge, Zohra ırmağını teşkil eden su şebeke-

siyle sulanır; bu ırmak da sonradan Zaydūn've Hindiyān'ı sular. Eski *Fārs-nāma* (s. 151)'de Navbancān nehri, Ḫvābdān adını taşımaktadır. So şebekesi, *Fārs-nāma-i Nāṣirī*, II, 326'da tafsilâtlı olarak tavsif edilmiştir. Başlıca kol. Ardakān tarafından gelir ve şimdi Āb-i Fahliyān veya Āb-i Şūr adını alır. Navbancān'ın takriben onbeş kilometre şimâlinde bulunan Şi'b-i Bavvān, iklimi ve nebat örtüsü bakımından müslümanlar tarafından dünyanın dört cenneti arasında sayılmıştır (*Fārs-nāma*, s. 147; Bode, I, 233). Bölgenin diğer meşhur bir yeri de, çıkılması hemen-hemen imkânsız bir dağın tepesindeki düzlükte (çevresi 7 km.) kurulmuş Ḳal'a-i safīd'dir (Horasan'da Kilât-i Nādirī [b. bk.] gibi). İranlılar, onda, *Şāh-nāma* (Mohl, II, 92; Vullers, I, 448)'de zikredilmiş olan Safīd-diz'i görmek isterler. Bu kale Timur tarafından 795 (1393)'te zapt edildi.

Bâzan Navbancān idârî bölgesi, Anburān adını taşırsa da, *Nuzhat al-ḳulūb*, Anburān şehrini, Navbancān'a bağlı gösterir.

Navbancān'ın gelişmesi, Büveyhîlerin sukutunu tâkip eden fetrete ve Şabānkāra [b. bk.]'nin bir şûbesinin reisi olan Abū Sa'd'ın şehri tahrip etmesine kadar devam etti. Selçukluların hissesine düşen Fārs'ı idâre eden Atabeg Çavlı ölm. 510)'nın idâresinde tekrar ortaya çıktı ise de, sonra yeniden harab olmağa terk edildi.

Çavlı'nın sağlığında yazılmış olup, Fārs'ın tavsîfinden ibâret olan *Fārs-nāma*'de henüz bu tâbir, Şūlistān, yâni „Şūl'ların memleketi" olarak geçmez. Şūl kabîlesi, önce 300 (912)'e doğru, yarısı kendi hâkimiyeti altında bulunan Luristān'da yaşamakta idi. Şūl'ların büyük reisi (*pīşvā*), ecdâdı Sâsânîler devrinden beri, bu bölgeyi idâre etmiş olan Sayf al-Dīn Mākān-i Rūzbihānī idi; Rūzbihānī'ler Lur kabîlelerine mensuptu. Bununla berâber, Ḥamd Allāh Mustavfī, bu *pīşvā*'nın yanında, Şūl vilâyetinin Naem al-Dīn adında bir vâlisini (*ḥâkim* zikreder. 500 (1106)'den itibâren. Kürtler ve Cabal al-Summāḳ'dan gelen diğer kabîleler Luristān'a sızmağa başladılar. Bu Kürtlerden Büyük-Lur atabegleri hânedanı doğdu. Atabeg Hazāraşp (600—650=1203—1252), idâresinde yeni gelenler Şūl'ları Fārs'a püskürttüler.

Marco Polo (Yule-Cordier, I, 83—85), VII. (XIII.) asrın sonuna doğru, İran'ın sekiz „hükümdarlığı" arasında, Şūl'lar tarafından işgal edilmiş olan Navbancān etrafında muhtemelen yeni bir ülkeyi gösteren *Suolestan*'ı zikretmektedir. Bretschneider (*Mediaeval Researches*, II, 127) tarafından tetkik edilmiş olan eski Çin haritasında, Şîrâz ve Kâzerûn arasında, her halde Şūlistān'a tekabül eden bir *She-la-tsz'* görülür. Her ne kadar, müslüman tarihçiler Şūl hânedanından haberdar değillerse de, Mustavfī zamanındaki kabîlenin Naem al-Dīn Akbar'dan gelen ve irsen birbirini takib eden vâlileri (*navādagān*) vardı. Yeni bir idârî merkez Navbancān'ın yerini aldı: 795 (1392/1393) savaşı esnâsında Timur, Mālāmīr-i Şūl'da konakladı; böylece (Mālāmīr=İcac'den tefrik için Mālāmīr-i Şūl „Şūl'ların emîrinin mülkü" denilmiştir); iki su kolu arasındaki bu yerin mevkii, şimdi bölgenin merkezi olan Fahliyān'a tekabül etmektedir.

Şūl'lar, muayyen bir kavmî birlik teşkil etmiş olmalıdırlar. Şarafal-Dīn'in *Şaraf-nāma*'si, onlardan ancak tesâdüfî olarak bahseder. Muhtemelen müellif, onları „Kürt" sınıfından ayrı tutmuştur. Şūl'lara, Şîrâz'da ve Şîrâz'dan Kâzerûn'a giden yol (Daşt-i Arcan?) üzerindeki ilk konak yerinde rastlayan İbn Baṭṭūṭa (Defrémery, II, 88) onlardan „çölde oturan ve çok dindar olan insanları içine alan İran kabîlesi (*min al-a'ācim*)" olarak bahsetmektedir. Farsça lugatler husûsî bir *şāl* ağzını zikrederler (Vullers, II, 181: „Fārs'da konuşulan *şahrī* ve *rāmandī*'nin bozuk bir şeklî"). Şihāb al-Dīn al-'Omarī (ölm. 749/1348) Şūl'ların „Şabānkāra [b. bk.]'lerle çok sıkı irtibatlarının bulunduğuna" işâret ve onların cömertlik ve misâfirperverliğini te'yid etmektedir. Şūl'ların savaşçı seciyeleri, Tatarlardan, „ehemmiyetsiz bir söz için" birbirlerini öldürmeğe hazır oldukları şeklinde bahs ve onları „Kürtler, Şūl'lar ve Franklarla" mukayese eden (Bérézine, VII, 62) Raşīd al-Dīn'in kaydından anlaşılmaktadır. 617'de Luristān atabegi Hazāraşp, Ḫvārizmşāh Muhammed'e, Tang-i Talū (Balū? „meşe") silsilesi arkasında müdâfaaya çekilmesini ve orada Moğullara karşı, Fārs ve Şabānkāra halkından olan 100.000 Lur ve Şūl'u, seferber hâle getirmesini tavsiye etmişti (Cuvaynī, *Gibb Memorial, Series*, XVI/2, 114). Raşīd al-Dīn (Quatremère, s. 380), 659 (1260)'da Musul'un şeci müdâfileri arasında „Kürtleri, Türkmenleri ve Şūl'ları" zikretmektedir.

Ana yol üzerinde bulundukları için, göçebe Şūl'ların kendileri de baskınlara mâruz idiler: Luristān atabegi Yūsuf Şāh (673—687=1274/1275—1288) Şūl'lara hücum etmiş ve reisleri Naem al-Dīn'in kardeşini öldürmüştü (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 543); 755 (1354)'te, Şîrâz'a taarruzları üzerine. Muẓaffarî'lerden Şāh Şucā' onları ağır bir şekilde te'dib etmişti (*ayn. esr.*, s. 660); 796 (1393/1394)'da babası Timur'un artçısı olarak hareket eden 'Omar Şayḫ, yolu üzerindeki bütün âsileri, „Lurları, Kürtleri ve Şūl'ları" yağmaladı (*Ẓafar-nāma*, s. 615).

Şül'ların göçebe (veya yarı göçebe) hayatları, savaşçı seciyeleri, ağızlarının Farsça ile yakınlığı, komşularının akınları, bütün bu âmiller, bir taraftan onların dağılmasında, diğer taraftan da temsil edilmelerinde ve nihâyet erimelerinde rol oynamıştır. Şimdi onların izlerine ancak Fâra yer adlarında rastlanılmaktadır: *Şül-i Gap* —Büşîr'in şimâlinde bir dağ; *Dareşülî* Türk Ḳaşḳā'î [b. bk.] kabîlesinin bir kolunun adı; *Şül*—Dâlikî yakınında bir köy ve Şîrâz'ın şimâl —şimâl-i garbîsinde bir başka köy. Bulûk Şülistân'ın dışında ve şarkta bulunan bu sonuncu Şül, kaybolmuş bulunan kabîlenin son dayanak noktası olmuş olabilir. Bu köyün binâlarının busûsîyetini belirten Herzfeld, buranın sâkinlerinin „İran menşe'li" ve galiba saf İran tipini muhâfaza etmiş olduklarını söylemektedir. Bode'ye göre, Âb-i şûr („acı-su")'a aynı zamanda Şaker-âb („tatlı-su") denilmektedir. Bu tezad, bele, bu nehrin mühim kollarından biri, *Fârs-nâma-i Nâṣirî* 'de *Rûdḫâna-i Şûl-i Kâmfîrûz* (Wells: „the Sul stream"=Sul nehri) adını taşıdığına göre *şûr* ve *şûl* kelimeleri arasındaki karışma ile de îzah edilebilir.

Sâfevîlerin son devirlerinde (*Fârs-nâma-i Nâṣirî*, II, 302) veya Nâdir-Şâh'ın tahta cülûsundan sonra (Bode, I, 266) Şülistân yeni müstevliler tarafından işgal edildi: Mamassanî Lurları, bunlara nisbetle bu idârî bölgeye bu gün *bulûk-i Mamassanî* denilmektedir. Onun 156 X 96 km. olan sâhasının hudutları şunlardır: Şarkta Kâmfîrûz ve Ardakân; şimâlde ve garpta Razgird ve Küh-Gâlû'î (Küh-Gîlûya) Lurlarının arâzisi; cenupta: Kâzerûn ve Marra-Şigift (Daşt-i Arcan da Marvak'ın şimâl yamacı) dağı. İdârî bölgenin altı nâhiyesinden dördü (*çar-banîça*) Mamassanî aşîretlerinin adlarını taşır: Bakeş, Cavîdî, Duşmanziyârî ve Rustam. Bu nâhiyelerde 5.000 âilelik 58 köy vardır. Aşîretler, irsî *kalântor*'ları tarafından idâre olunurdu. Mamassanî'ler, kabîlelerinin vakayi-nâmelerine sâhip bulunduklarını ve Sîstân menşe'li olduklarını iddia ederler (J. Morier, *JRGS*, 1837, s. 232—242): Bu efsâne, dört aşîretten birinin taşıdığı Rustem ismi üzerine kurulmuş olmalıdır. Mamassanî'lerin dili, Lurî'nin bir lehçesidir.

Diğer iki nâhiyeden (şimâlde) Kaşkülî Türkleri tarafından Ḳaşḳā'î [b. bk.] kabîlesinden satın alınmış olan Kâkân ve yeniden canlanan 7 köy ile, *bulûk*'un idârî merkezi hâline gelen Fahliyân'dır. Buranın Sâfevîler devrinde 5.000 hânesi varmış; 1840'da bunlardan ancak İranlı seyyidlerin oturduğu) 60—70'i kalmış bulunmakta idi.

Bibliyografya: İbn Balḫî, *Fârs-nâma*, nşr. Le Strange (*GMS, NS*, 1921), I, 146, 151; Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ*, (nşr. Bérézine), *Trudı vost. otdêleniya* (1858), V, 49; XV (1888), 95; *aynı esr.* nşr. Quatremère (Paris, 1836), I, 380 v.dd., 440 geniş bir şerhle; Şihâb al-Dîn al-'Omarî, *Masâlik al-abṣâr fî mamâlik al-amṣâr* (tre. Quatremère), *NE*, 1838, XIII, 352; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Târîḫ-i gazîda* (*GMS*, XIV/1), s. 537, 539, 540, 543, 660 v.d.; ayn. mll., *Nuzhat al-ḳulûb*, nşr. Le Strange (*GMS*, XXIII/1, 127, 129); İbn Baṭṭûṭa, *Voyages* (nşr. Defrémery), 1854, II, 88; Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafar-nâma, Bibl. Indica* (Kalküte, 1885), I, 599, 615; Ḥasan Ḥusaynî Fasâ'î, *Fârs-nâma-i Nâṣirî*, Tahran, 1313, II, 302, 322 (müellif, Fasâ idârî bölgesinde diğer bir Navbancân şehrinin mevcûdiyetinden bahsetmektedir).

Macdonald Kinneir, *Geographical Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 73; von Bode, *Travels in Luristan* (London, 1845), I, 210—251, 262—275 (Kâzarûn—Bahrâm— Navbancân — Fahliyân-Bâşt); Justi, *Kurdische Grammatik* (Petersburg, 1881), s. XXI; H. L. Wells, *Surveying tours in southern Persia*, *PRGS*, 1883, V, 138—163 (Bahbahân-Bâşt-Telespîd-Pul-i Mûrt-Şûl-Şîrâz); Curzon, *Persia and the Persian qaestion* (London, 1892), II, 318 v. dd.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 264—267; E. Herzfeld *Eine Reise durch Luristân, Peterm. Mitt.*, 1907, LIII, 72—90 (Bâşt-Pul-i Mûrt-'Alî-âbâd-Şûl-Şîrâz); O. Mann, *Kurdisch-Persische Forschungen*, II. bölüm *Die Mundarten der Lur-Stämme* (Berlin, 1910), s. XV, XVI, 1—59 (Mamassanî metinleri); G. Demorgny, *Les tribus du Fârs* (*RMM*, 1913, XXII, 85 —150).

Haritalar: von Bode, Wels ve Herzfeld'in eserlerinde; Hausknecht-Kiepert haritası (Berlin, 1882). (V. MİNORSKY.)

ŞURÂT. [Bk. ŞURÂT.]

ŞURÂT. ŞURÂT (A. müfredi *Şârî*), aşırı Hâricîler [b. bk.]'in kendilerine verdikleri ad.

Bu dinî tesmiye şekli *Kur'an* (IV, 74)'dan alınmış olup, her ne pahasına olursa olsun düşmanlariyle mücâdeleye yemin ederek "âhiret „için dünya hayatını satan kimseler" demektir.

İlk Şurât, 'Alî b. Abû Ṭâlib tarafından Nuhayla savaşında imhâ olundu. Bunların en meşhur maktûlü, Rabî'a kabilesine mensup olan Abû Bilâl Mirdâs b. Cavdar idi. Bunlar, tamamen ümitsiz de olsa adâlet için „aralarında üç kişi sağ kalıncaya kadar" savaşmağa and içmişlerdi.

Böyle fevkalâde siyasî gerginlik hâli veya *şirā* hâricî ıstılahı olarak „zafer" (*ẓuhūr*), „müdâfaa" (*daf'*) ve „sır" (*kitmān*) hâllerinin zıddı olarak kullanılır.

Geniş mânasiyle Şurât adı bir takım 'Omān 'lı, Sicistān 'lı, Azerbaycan'lı, Şahrizōr'lu ve 'Okbara 'lı — meselâ Cubayr b. Ġālib ve Ḳarṭalūṣī gibi— *şirā'*lığa ehil olduklarını isbat etmiş bâzı hâricî fakîhlerine verilmiştir.

Filipin adaları müslümanlarında olduğu gibi, *amok* [„müthiş bir heyecan hâlinde herkesi öldürmek hırsı mânasına Malaya lisanından alınma bir kelime"] kelimesinin Malaya dilinde kullanılışı, bâzan *şirā* şeklini almıştır.

Bibliyografya: al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 577; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 236 v.d.; Abū Zakarīyā Şammāḫī, *Chronique* (trc. Masqueray), Cezâyir, 1878, s. 272—355; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1316), II, 138. (L. MASSIGNON.)

ŞURṬA. [Bk. ŞURTA.]

ŞURTA. ŞURṬA polis, polis me'muru, cem. şekli *Şuraṭ* olan *Şurṭa* (nâdiren *şarṭa*) kelimesi, aslında „savaşı açan seçme birlik" ve „muhâfız" mânasında olup „polis", „jandarma" mânasında da kullanılır. Tek bir polis me'muruna aynı şekilde *şurṭa* veya *şurṭī* (*şuraṭī*) de denilir. *Ṣāḥib al-şurṭa* „muhâfız kıt'ası kumandanı" ünvânı, önceleri bir eyâlet veya bir şehrin, hem dinî hem de dünyevî hususlara hükmeden vâlisi için kullanılmış, fakat Abbâsîler devrinde münhasıran umûmî emniyet ve âsâyişten mes'ul olan ve dolayısiyle vazîfesi şimdiki emniyet müdürünün işine tekâbül eden husûsî bir me'mura verilmiştir. *Ṣāḥib al-şurṭa*, Abbâsîlerde, Endülüs Emevîlerinde, Magrib ve Mısır Fâtimîlerinde, sâdece şüphe üzerine müdâhale etmek, daha bir isbat vesîkasına sâhip bulunmadan da bir kimseyi cezâlandırabilmek v. s. ile kadıdan daha büyük bir selâhiyete sâhip idi. Ayrıca onun hükmü bütün vatandaşlara değil, sâdece avam tabakasına, ve bilhassa şüpheli ve sabıkalı şahıslara geçmekteydi. Endülüs'te ise, *al-şurṭat al-kubrā* („büyük şurṭa") ile *al-şurṭat al-ṣuġrā* („küçük şurṭa") birbirinden tefrik edilmişti. Küçük şurṭa mensupları sâdece avam tabakası ile uğraşırken, büyük şurṭa mümessili, suç işledikleri takdirde, yüksek makam sâhiplerine karşı da kanunî müdâhalede bulunabilirdi. İbn Ḫaldūn'un zamanında *ṣāḥib al-şurṭa*'ya Endülüs'te *ṣāḥib al-madīna*, Tunus'ta *ḥākim* Mısır memlûklerinde ise, *vālī*, denilmekte idi.

Bu kelimenin „polis", „hafiye" mânası, Endülüs arapçasında „cellâd" mânasına inkılâp etmiş olup, *şurṭī* kelimesi *Bin bir gece masalların*'da *ḥarāmī* yanında „düzenbaz" ve „haylaz" mânalarında geçmektedir. Yeni Mısır arapçasında *şuraṭī*, „yankesici" demektir.

Bibliyografya: Lane, *Lexicon*; Dozy, *Supplément*; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima*, (nşr. Quatremère), I, 400 ve II, 30 (trc. de Slane), I, 452, II, 35; v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients*, I, 182, 190; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 363.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ŞUSTAR. [Bk. ŞÛSTER.]

ŞUŞTARĪ. [Bk. ŞÛŞTERĪ.]

ŞU'ŪBİYA. [Bk. ŞU'ÛBİYE.]

ŞU'ÛBİYE. ŞU'ŪBİYA, *Ḳur'an*'ın XLIX. sûresi bütün müslümanların birbiriyle kardeş ve birbirine müsâvi olduklarını bildirir; bu sûrenin 14. âyetinde şöyle denilmektedir: „... sizi birbirinizi tanımanız için *şu'ūb* ve *ḳabā'il*'e ayırdık..". Bayżāvī (nşr. Fleischer, II, 276, 17) âyetin bu kısmını şöyle tefsîr eder: „herkes diğerini tanımalı, karşılıklı olarak ataları ve kabîleleri ile övünmek ve birbirinin rütbesini elinden almak için değil". Şu'ūb kelimesi her hâlde Arapça'da, arap kabîleleri için kullanılan *ḳabā'il*'den ayırmak maksadiyle, Arap olmayan (*al-'acam*) kabîleler mânasında kullanılmıştır (*Lisān*, I, 482, 15); bu sebepledir ki, *Ḳur'an*'ın bu kısmı, Arap olmayan müslümanlar tarafından, Arapların kendilerine karşı mağrur tutumları ile mücâdele etmek için kullanılmıştır. Bu yüzden Şu'ūbîya, bu şekilde Arap gurûruna muarız olan veya Arap olmayanları Arapların üstünde mülâhaza eden ve yahut da umûmîyetle Arapları hor görüp küçümseyen fırka idi (*Lisān*, I, 482, 12 v. dd.; Lane, s. 1557 c). Bu fırkaya tarafdar olana *şu'ūbī* denirdi. Bu, muhtelif şekillerde tezâhür ederdi. Şarkta İranlılar ve hâricîlerce şu'ūbî'lik, muayyen bir hânedan ve siyâset fırkası idi; İranlılarca, içinde itizal ve zındıklığı da ihtivâ eden bir dinî fırka sayılırdı. Şu'ūbîya şî'îler ve diğer islâm cemaatinden ayrılanlar ile alâkalı idi. Nabatîlerce, şu'ūbîye ekilmiş toprakla ona bağlı köylülüğün çöle karşı duyduğu kadîm zıddiyet mânasını taşıyordu. Bu suretle o, boyunduruk altına alınmış muhtelif ırkların, husûsîyetlerini muhâfaza ve hiç olmazsa, araplık ile islâmı birbirinden tefrik etmek üzere, yaptıkları az veya çok başarılı bir teşebbüs idi. Hattâ İran'da şu'ūbîya, edebiyat dili olarak Farsça'nın canlandırılması ve Arapça'nın sâdece dinî te'lifâta inhisar ettirilmesi mânasına geliyordu. Buna mukabil Endülüs'te şu'ūbîya, bütün Arap medeniyetini kabûl etmiş Arapça (*al-'Arabīya*)'ya vukuf ve sünnî müslümanlıklariyle övünmüş, fakat Arap ırkının üstün olduğu iddiasını reddetmiştir. Bu se-

beple şu'ûbîye hareketinin, islâm ülkelerinde yeni devirde mevcut olan milliyetçilik ile bir nevî akrabalığı vardır.

Bibliyografya: Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 147—216; aynı mll., *Die Šu'ûbijja anter den Muhammedanern in Spanien*, *ZDMG*, LIII, 601—620.

(D. B. MACDONALD.)

ŞÜCÂ'. AL-ŞUCĀ', (Su) yılanı, uzunlamasına bir takım yıldız olan ve cenub semâ küresinde medâr-ı şems yakınında, bir taraftan Mîzan, Sünbüle, Arslan ve Saratan burçları arasında, diğer taraftan Kantores'ten Küçük-köpek (*Kalb al-aṣġar*) takım yıldızının α sı olan „Prokyon" (*al-Şi'ra 'l-cumaysā'*, gözünden yaş akan Sirius)'a kadar uzayan *Hydra* takım yıldızının Arapça adıdır. Bu takım yıldızı al-Ḳazvînî'ye göre, takıma dâhil olan 25 ve dışında kalan 2 yıldızdan mürekkeptir. Su yılanının başı, Saratan'ın cenûb kıskacı yanında „Prokyon" ile „Regulus" (*Ḳalb al-Asad*=Aslan'ın kalbi) arasında bulunur. Yılan bu iki yıldızdan bir az cenûba doğru kıvrılır ve sonra cenûb-ı şarkîye döner. Boynunda Arapların *al-Fard* (= ayrı; Avrupa semâ haritalarında Alphard olarak gösterilir) tesmiye ettikleri fevkalâde bir yıldız bulunur; buna *'Unḳ al-Şucā'* (= yılanın boynu), *Faḳār al-Şucā'* (= yılanın belkemiği) v. s. de denilir.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld, s. 40; trc. Ethé, s. 84; L. Ideler, *Untersuchungen über die Sternnamen*, 1809, s. 267—281.

(J. RUSKA.)

ŞÜSTER. ŞUŞTER veya ŞÜSTER, Araplarca TUSTAR, (İran) Arabistan'ında, eski Hûzistan eyâletinde bir şehir olup, 49° şark tûlünde ve 32° şimâl arzında bir kayalığın üzerinde bulunmaktadır. Garbından, orta kolu, şehrin bir kaç klm. şimâlinden çıkan Kârûn [b. bk.] nehri geçer. Bu vaziyet, şehre büyük bir ticârî ve sevkülceyşî ehemmiyet kazandırır ve ona husûsî bir şöhret sağlamış olan su te'sislerinin yapılmasına imkân verir. Bu te'sislerin belli başlıları şunlardır: 1. Āb-i Gerger (Orta-çağda Masrūḳān) denilen kanal, şehrin şimâlinde takriben ½ klm. mesâfede, nehrin sol kıyısından ayrılmıştır; Şuster kayalığının şark kıyısı boyunca doğuya doğru akar ve eski 'Askar Mukram mevkii olan Band-i Ḳîr'de bir kolu olan Kârûn'a karışır. 2. Şehrin şarkında nehrin başlıca kolu (burada Şaṭayṭ veya Nahr-i Şuster denilir) üzerindeki takriben 400 m. genişliğinde Band-i Ḳayṣar; bu au bendinin üstünde şehrin garp kıyısı ile irtibatını sağlayan bir köprü vardır; ancak bu köprü, şimdi ehemmiyetli bir çöküntü ile kesik bir hâldedir. 3. Su bendinin yukarısında başlayan, şehrin garp kısmının kayalığı içinde bir tünel gibi oyulmuş olan ve Mînāv (Miyān-āb'dan) denilen kanal; iç kale buranın yukarı kısmında bulunur; Mînāv sonra cenûba doğrn yönelir ve cenûbundaki arâzinin sulanmasını sağlar.

Şuster, bu te'sisleri ile birlikte İslâmiyetten önceki devirlerde de mevcut idi; daha Plinius (XII, 78) Sostra denilen bir şehri biliyordu ve burası *Liste géographique des villes de l'Iran*, nşr. Blochet (*Recueil de travaux relatifs à la philologie et l'archéologie égyptiennes et assyriennes*, 1895, XVII, nr. 46)'da Şōştar olarak görünmektedir; burası, Süryânî edebiyatında, aynı zamanda Nesturîlerin piskoposluğu olarak da geçer (bk. Marquart, *Ērānşahr*, s. 27). Muahhar İran rivâyeti de Şuster'i çok eski bir şehir olarak göstermektedir (bk. msl. Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān*, nşr. Reinaud, s. 315); bu rivâyet, Arap tarihçileri ve coğrafyacılarında, tam olarak da 'Abd Allāh al-Şūştarī (bk. *bibliyografya*)'nin *Taẕkira-i Şāştar*'inde bulunmaktadır. Bu rivâyete göre, şehir, efsânevî kıral Hūşang tarafından, Şūş (Susa)'un te'sisinden sonra kurulmuş olmalıdır; Şuster ismi, şehrin mevkiine nisbetle „daha güzel" mânasında, Şūş'un üstünlük bildiren şeklidir (Marquart, *agn. esr.*'de bunu aynı zamanda, Şūş'tan muştak olarak görmekte ve-*tar*'ı da istikamet gösteren bir lâhika şeklinde kabûl etmektedir). Arapça şekil olan Tustar, umûmîyetle Şūşter'in bir muarrebi olarak îzah edilmiştir (msl. Ḥamzat al-İṣfahānī ve Yāḳūt, I, 848). Bir çok kaynak, şehrin bir at şeklinde inşâ edilmiş olduğunu nakletmektedir. An'ane, bundan sonra Nahr-i Dāriyān denilen Mînāv kanalının, hükümdar Dārā'nın bir te'sisi olduğunu ve suyun yatağını aşındırması sebebiyle kuruduktan sonra, kanalın ağzının munsabında, büyük bir su bendi inşâsına ilk teşebbüs edenin Sâsânî hükümdârı Ardaşîr I. olduğunu iddia etmektedir. Fakat, işler, sâdece Şāpūr II. devrinde kendisine esir düşmüş olan imparator Valerian ve onun Romalı yardımcıları tarafından yürütülmüştür (ayrıca bk. Ṭabarī, I, 827 ve Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, II, 184). Önce sâdece Kârûn'un suyunu başka istikamete çevirmek gayesiyle Āb-i Gerger kazıldı; sonra, imparatora izâfeten adlandırılmış olan Band-i Ḳayṣar inşâ olundu ve diğer taraftan her türlü aşınmaya mâni olmak gayesiyle, nehrin yatağı, bendin yukarı kısmında, birbirine demirle bağlanmış büyük yassı taşlarla döşendi. Nehir yatağındaki kaldırımlı yere, Şādirvān adı verilmiş ve bu kelime bizzat bend için de kullanılmıştır. Nihâyet Gerger tekrar kapatılmış olmalıdır,

VIII. (XIV.) asırdan itibâren Āb-i Gerger'e Dū-Dānig ve Nahr-i Şuster'e Çahār-Dānig adı verilmişti; çünkü mütekabilen bunlardan ilki Kârūn suyunun altıda ikisini; ikincisi ise altıda dördünü ihtivâ ediyordu. Bu büyük su te'sisleri Orta-çağda dâima büyük bir hayranlığı mûcip olmuş ve Müslüman müellifler, bunları dünya hârikaları arasında saymışlardır (krş. Ḥamzat al-İṣfahānī ve İbn Baṭṭūṭa). Her ne kadar, nakledilen rivâyetin, tarihî olup olmadığı bâzı hususlarda şüpheli ise de, Roma harp esirlerinin, su bendinin inşâsına iştirâk etmiş olmaları ihtimal dışı değildir (bk. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber*, s. 37). Mahallî gelenek, bundan başka buraya yerleşen Romalıların, bir takım san'atlerin (mesl ipekli kumaş, *dībāc* dokuma san'atı) yanında bâzı halk âdetlerini de getirdiklerini nakleder.

Şehir, halîfe Omar devrinde, Peygamber'in eshâbından olup, müteâkıp asırlarda kabri orada gösterilen al-Barā' b. Mālik tarafından zapt olundu. An'ane, orada Dâniyâl peygamberin daha sonra, Şūş'a nakledilmiş olan tabutunun bulunduğunu da nakletmektedir. Şehir, Emevîler devrinde hârieîlerin bir istinad noktası oldu; hârieî Şabīb burayı kendisine karargâh yaptı ise de, ölümünden sonra al-Ḥaccāc şehri tekrar zapt etti; bu sırada vaktiyle bend üzerinde mevcut olan büyük köprü tahrip edildi. Halîfeler idâresinde, Şuster, Hûzistan'ın ihtivâ ettiği yedi eyâletten (daha fazla oldukları da zikredilir; krş. Maḳdisī, s. 404) birinin merkezi idi. Bagdad, imparatorluğun pâyıtahtı olunca Şuster, pâyıtahtın yakınlığının büyük ölçüde te'sirinde kaldı: Bagdad'ın bir mahallesine, IV. (X.) asırda Maḥallat al-Tustarīyīn adı verilmişti; bu mahalle, Hûzistan'dan gelen tüccar ve eşrâfın barındığı bir yer idi. En eski câmiinin inşâsı, Abbâsîler devrindedir; câmiin inşâsına al-Mu'tazz zamanında (252—255=866—869) başlanmış ve ancak halîfe al-Mustarşid devrinde (512—529=1118—1135) ikmâl edilmiştir. Diğer taraftan Şuster'de Ḥallāc zamanında bir de âteşkede vardı (Massignon, *La passion d'al-Hallāj*, I, 92).

Şuster, islâmî devirde Abvāz'la birlikte, Hûzistan'ın dâima belli başlı şehri olarak kalmıştır; Ḥamd Allāh Mustavfī, onu bu eyâletin merkezi olarak gösterir. Şehir Timur tarafından zapt olundu ve Safevî hâkimiyetinde bir şî'î seyyid hânedanın eline düşerek şî'îlerin propaganda merkezi hâline geldiği 820 (1514) tarihine kadar Timurluların idâresinde kaldı. Sonra bir çok vâliler orada küçük hânedanlar kurdu. Şehir en müreffeh devresini, Vāḥiştū Ḫān (1042—1078=1632—1667) devrinde idrâk etti; bunun ahfâdı kendinden sonra Safevî hânedanının sonuna kadar burayı idâre etti. XIX. asrın başında Şuster, Fatḥ 'Alī Şāh'ın, su bendini ve köprüyü tâmir eden oğlu Muḥammed 'Alī Mīrzā tarafından idâre edilen eyâletlere dahil bulunuyordu; bu tarihte şehrin nüfûsu 45.000 kişi olmalıdır. Bundan sonra bu sayı, her hâlde ehemmiyetli bir derecede gerilemiştir; zîrâ Rawlinson, 1836'da 15.000 rakamını vermektedir; Curzon, 1890'da ahâlinin sayısını 8.000 olarak tahmin etmişti. Şehrin kapladığı sâha, bu sayıya nisbetle oldukça büyüktür; Sykes de, Şuster'i İran'ın en harap şehri olarak göstermiştir; bu tavsif su te'sisleri için de bahis mevzuudur. Evler, taş ve tuğladan yapılmış olup, ahâlinin, yazın aşırı sıcaklara karşı sığındığı *şevādān* denilen zemin katlarını ihtivâ eder.

Ahâlinin kendisine gelince, bunlar Arap ve İran unsurların halîtası veya eski İranlıdır. XIX. asrın ortasında, henüz oldukça büyük sayıda Şābī denilen Mandeîler vardı; Layard, 1840'da onları 300—400 âile olarak göstermişti. (ayrıca krş. 'Abd Allāh al-Şūştarī'nin, kendi mahallî vakayi-nâmesinde onlara dâir verdiği tasvir). Bunlar, şimdi muhtemelen kaybolmuşlardır. Muahhar seyyahlar (Curzon, Sykes) şimdiki Şūştarī'lerin seciyesini müteessip olduklarından dolayı beğenmezler. Halbuki İranlılar nezdinde, şehir ahâlisinin dindarlığı, şehre şerefli bir ünvan olarak Dār el-Mu'minîn adını kazandırmıştır. Diğer taraftan Şuster, ahâlisi ahmaklıkları ile şöhret bulan İran şehirlerinden biridir (Christensen, *Acta Orientalia*, III, 31). Ahâli ekseriya ticâretle geçinir; fakat şehrin vaziyeti asrın başındaki Şuster'in dâima fakir bir şehir hüviyetinde kalacağına mütedâir eski an'aneyi te'yid eder gözükmekte idi. Geçen asrın sonundan itibâren Şuster, Dizful'un yerine Arabistan eyâletinin merkezi oldu.

Bibliyografya: Sayyid 'Abd Allāh al-Şūştarī, *Taẕkira-i Şūştar*, 1169 (1755) yılına kadar Şuster'in tarihî ve topografik tasvîri (müellif, 1173=1759'de ölmüştür) olup, *Bibliotheca Indica* (Kalkūte, 1914 ve 1924), nr. 206'da basılmıştır. Le Strange, *The Lands of the Eastern Califate* (Cambridge, 1905), s. 233. v. dd., da arap coğrafyacılarından faydalanmıştır; P. Sewortz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1924), IV, 313 ve 351 v. dd.; Ritter, *Erkunde* (Berlin, 1840), IX, 178 v. dd.; J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887); Curzon, *Persia* (London, 1892), II, 363 v. d.; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (London, 1902), s. 252 v. d.; E. Herzfeld,

Petermann's geographische Mitteilungen (Gota, 1907). Lîll.

Su bendi ve su teʾsislerine dâir geniş bibliyografya için bk. mad. KÂRÛN ve bibliyografyası. (J. H. KRAMERS.)

ŞÜŞTERÎ, ŞUŞTARÎ. ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. 'ABD ALLÂH Endülüslü bir ṣûfî şâir olup, İbn Sab'în'in talmizi ve balk arepçası ile yazılmış olan *Muvaṣṣaḥāt* adlı eserin müellifidir. Vâdî Âş (Guadix) yanındaki Yodar'da 600 (1203) yılı civârında doğmuş ve Dimyat yanında bulunan Ṭînaʾda 17 safer 668 (16 teşrin I. 1269)'de ölmüştür. Şuşterî önce, kendisine Suhravardî el-Bağdâdî'nin *'Avârif al-maʿârif*'ini açıklayan Şâṭiba (Jativa)'lı İbn Surâḳa'nın talebesi idi; o, bundan sonra Madanîya tarîkatına dâhil olmuş görünüyor. Şuştarî bunu tâkip eden devrede Rabat, Meknes (bu şehri şu şarkısında zikretmektedir: „Meknes diyârından bir şeyh — şarkı söyliyerek pazardan geçiyor — insanlar benden ne ister? — ve benim onlardan istediğim ne?") ve Fas şehrinde yaşadı. Bundan sonra şarka seyahat etti; 650 (1252) yılında o, Dimaşḳ'ta Rifâ'îya Ḥarîrîya tarîkatına mensup Naʿm b. Isrâ'îl (ölm. 676—1277) adında garip bir şâirin yanında bulunmuştur (*Dîvân*, İstanbul, Ayasofya kütüp., nr. 1644). Şuştarî, 651 (1253) yılında Mekke'ye yerleşmiş ve orada henüz 38 yaşında bulunmasına rağmen, meşhur İbn Sab'în'e rastlamıştır; Kendisi daha yaşlı olduğu hâlde yine de onun talmizi olmuştur. Şuştarî, burada *Ḥirḳa Sab'înîya*'yi giydi (İbn Taymîya vâsıtasıyla, onun zikrinin, *laysa illa 'llâh* olduğunu ve *isnâd*'ının „diğer mülhidler arasında Ḥallâc"a dayandığını biliyoruz). İbn Sab'în tâkibata uğrayıp emniyet kuvvetlerinin nezâretine alınınca, Şuştarî *Matacarridîn*'in başına geçtikten sonra, ölümünden önce, aralarında Bâb Zuvayla (Kahire) mu'tekifi Abû Yaʿḳûb b. Mubaşşir'in de bulunduğu 400 müridini Mısır'a götürdü.

Maḳḳarî, onun mensur 5 eserini zikretmekte ise de, bunlardan fakirlik üzerine kaleme alınmış olan sâdece bir tanesi. *al-Risâlaal-Baġdâdîya* mevcuttur (Escorial, el-yazması, 763, var. 75a—78b). İsminin hâlâ yaşamakta olmasını. *Dîvân*'a, balk arapçası ile yazılmış *Mavaṣṣaḥāt* meemuasına borçludur. Bunlar kısa, müessir ve tamâmiyle yeni tarzda yazılmış şiirler olup, (İbn 'Abbâd Rundî'ye göre sonradan bestelenmiştir. Son zamanlara kader Suriye Şâzilîya'sının meclislerinde „veced"e gelmek için onun *„Alifan ḳabla lâmayn, — wa-Hâ'an ḳarrat al-'ayn"* (İbn 'Aeîba bunu şerh etmiştir)'si terennüm edilmekte idi. Şuştarî klasik arapça *ḳaṣîde*'ler de yazmıştır; bunların en mârufu, Nâbulusî'nin şerh ettiği *Lâmîya 'Îsavîya*'dır.

Bibliyografya: Gubrını, *'Unvân al-dirâya*, yazma, Paris, nr. 2155, var. 72b—74a; İbn al-Ḫaṭîb, *Iḥâṭa*, yazma, Paris, nr. 3347, var. 208a—212a; İbn 'Abbâd Rundî, *Rasâ'il kubrâ*, taş basması, Fas, 1320, s. 198; Maḳḳarî, *Analecta*, nşr. Dozy, I, 583 v. d.; Brockelmann, *G A L.* I. 274, *Suppl.* 483 v. d. (L. MASSIGNON.)

ŞÜŞTERÎ. [Bk. NÛRULLAH.]

T

TĀ'. [Bk TĀ'.]

ṬĀ'. [Bk TĀ'.]

TĀ'. TĀ, Arap alfabesinin üçüncü harfi olup, adedi kıymeti 400'dür. Paleografyası bakımından tafsilât için bk. mad ARABİSTAN, yazı, I, 498 ve levha I.

TĀ'. ṬĀ', Arap alfabesinin 16. harfi olup, adedi kıymeti 9'dur. Paleografyası bakımından tafsilât için bk. mad ARABİSTAN, yazı, i, 498 ve levha i.

TA'ABBAṬA ŞARRAN. [Bk. TE'ABBATA ŞERREN.]

ṬA'ĀM. [Bk. TAÂM.]

TAÂM. ṬA'ĀM, (A.) yiyecek. Dinin ilgilendiği mevzûlardan birisi de yemek yemedir; ekmeğini şükrederek yiyen bir kimse, orucu da sabırla tutar. Bu mânada yemek, şerî'at yolu ile kaidelere bağlanmış olup, bu kaideler ahlâkçılar tarafından vazolanmuştur. Aşırı derecede oruç tutmak, insanın dinî vazifelerini ifâsına mâni olduğu için yasaktır. *Kur'an*'a göre, dünyanın bütün iyi şeyleri yenilebilir; bu hususta en eski âyet (*Kur'an*, XXXVI, 33) buğdayı [*ḥabb*] (nebâtî gıda) esas yiyecek teşmiye etmektedir. Kötü şeylerin yenmesi memnûdur (*Kur'an*, VII, 156); al-Şāfi'î Arapların kendilerinin yiyemediği her şeyi „kötü" addetmiştir. *Mayta*, kan, domuz eti ve putlara kurban edilen şeyler (*Kur'an*, XVI, 116) gibi, bâzı başka şeylerin yenilmesi de yasaktır. *Mayta* [b. bk.] evvel emirde, tabiî şekilde ölmüş olan bir hayvanın leşi, sonra da kanı henüz akmamış olan bir hayvanın etidir. Başka bir âyette (*Kur'an*, VI, 146) kan, „akıtılmış [*masfūḥ*]" kelimesiyle daha vuzuhlu târif olunur. *Kur'an* böylece kan içmek âdeti yasaklanmış oluyordu. al-Ṭabarī'ye göre, az-çok et olan (karaciğer ve dalak) ve sızıp akmadan vücutta kalan kanın yenilmesine müsâade edilmiştir. Müslümanlar bu hususta Yahudilerden daha az mutaassıptırlar. Ayrıca, boğazı sıkılarak boğulan veya bir şeyle vurularak öldürülen, bir yerden düşmek, diğer bir hayvanın boynuzları ile yaralanmak veya vahşî bir hayvan tarafından parçalanmak sûretiyle ölen her şey *mayta*'dır.

Fakîhler sarih olarak yasaklanmayan şeyleri sınıflara ayırmağa çalışmışlardır. Bu tasnifin en başında şu umûmî kaide vardı: Arapların iyi addettikleri her şey yenebilir. Bilinmeyen bir hayvan Araplara gösterilmelidir; eğer Araplar buna eti helâl bir hayvanın adını verirlerse, yenilebilir. Araplarda bunun bir adı yoksa, o zaman bu hayvan, temiz veya murdar bir hayvana benzediği nispette yenilebilir veya yenilemez. Murdar hayvanlar sınıfına kuşlar ve vahşî hayvanlar, sürünerek veya kayarak gidenler ile insanların öldürmesi gereken veya öldürülmesi câiz olmayan (msl. peygamberlerden birisine itâat ettiği için hüdhüd [b. bk.] -„çavuş kuşu"- 'ün öldürülmesi câiz değildir) bütün hayvanlar dâhildir. al-Bayżāvī, bu kaidelerin vaz'ında âdetlerin muayyen bir rol oynamış olduğunu itiraf etmektedir. Bu kaideler kat'î mâhiyette olmayıp, mezhepler bunun teferruâtında birbirinden ayrılmaktadırlar. Ehlî hayvanlardan eşek ve katırın yenilmesi doğru değildir. al-Şāfi'î tilki ve sırtlanların yenilmesine müsâade etmişti; o aynı şekilde at etine de müsâade eder; fakat Abū Ḥanīfa ve Mâlikîler bunu yasaklarlar. Bununla beraber bizzat Mālik, at eti yenilmesini, orduda hizmet eden at mevcûdunun azalmasına sebep olacağı endişesiyle hoş görmemesine rağmen, yasaklamamıştı. Hadîse göre, Peygamber, başkalarına menetmemiş olmasına rağmen kertenkele yemezdi. Çekirgenin yenilmesine müsâade edilmiştir. Mālik'in, su içinde ve yüzünde yaşayan her şeyin yenilmesini câiz addetmesine mukabil, diğer mezhep kurucuları sâdece balıkların yenmesine cevaz verirler. Fil yemek rivâyete göre Habeşistan'da yenilmektedir) câizdir; ancak, msl. al-Şa'bī [b. bk.] 'nin, bir *şaytān*'ın etinin ölçülü miktarda yenilmesinin câiz olduğu bakkındaki hükmü ve aynı şekilde arzû edenin sinek yiyebileceği şeklindeki icâzet, her hâlde sâdece birer lâtîfeden ibâret olmalıdır. Usûlüne uygun şekilde kesildikleri takdirde bütün diğer hayvanların yenilmesi câizdir. Bahis mevzuu usûl, hayvan *ḳibla* istikametine yatırılıp boğazı kesilirken Allah'ın adının anılmasından ibârettir. al-Şāfi'ī'ye göre, her müslüman, kelimeleri telâffuz etmeği unutsa bile, Allah'ın adına keser. Mezhepler bu hususta birbirlerinden ayrılır. Boğazda dört ana damar var-

dır: nefes borusu, yemek borusu ve iki şah damar. İmâm Mâlik'e, göre bunların dördünün de kesilmesi gerekir. al-Şâfi'î, nefes ve yemek borularının kesilmesini kâfi addetmişti; ancak Abū Ḥanīfa'nın kanâatine göre, bunlardan üçünün kesilmesi gereklidir. Bu işin yapılmasına *zakāt*, yânî dinî usûle uygun zebh denilir. Vücut yapısının husûsiyetleri, bir devenin zebhinde boğazın, gövde ile birleştiği yerden kesilmesini gerektiriyordu. Buna *naḥr* denilirdi. Bir kadın için, *„ahl al-kitāb"*'dan bir kimseden rica etmekten ise, kesim işini bizzat kendisinin yapması müreccahtır. Eğer bir hayvan, boynunun kesilmesini mümkün kılmayan bir çukur içine düşmüş ise, vücûdundan kanının akması şartiyle, her hangi bir şekilde öldürülebilir. *„Ahl al-kitāb"* tarafından hazırlanan yiyecek yenilebilirse de, yenmemesi daha iyidir (İngiltere'deki müslümanlar umûmiyetle Yahudi kasaplardan alış-veriş ederler). Büyücüler tarafından hazırlanan gıdanın yenmesi câiz değildir. Balıkların zebhi icâbetmez; bunların avlanması, dinî usûle uygun zebh ile müsâvi addolunmuştur. Kendiliklerinden ölen ve su yüzünde duran balıkların yenmesi câiz değildir; bununla berâber Mâlik böyle balıkların yenmesine müsâade ettiği gibi, hadîs, bir ay müddetle, dalgaların sâhile attığı bir balığı yemek sûretiyle yaşayan bir ordudan bahsetmektedir. Ölü çekirgelerin yenmesi memnûdur; bunları kafalarını koparaarak öldürmek veya canlı olarak ateşte pişirmek gerektir.

Av, türlü hâllerde ayrı-ayrı fikir yürütmek husûsunda imkân hazırlayan bir mevzûdur; ancak bütün bu kılı kırk yaran mülâhazaların burada zikrine lüzum yoktur. Eğer bir avcı okunu attığında veya köpeğini avın izine saldığında Allah'ın adını zikretmiş ise, avlanan hayvanın etinin yenmesi câizdir. Eğer avı yakalayıp getiren köpek terbiye edilmemişse, bu takdirde, ancak avcı hayvanın daha can vermezden önce boğazını kestiği takdirde eti yenilebilir. Eskiden olduğu gibi bugün de hayvanın boğazını kasmek mûtaddır. Bir müslümanın, bir büyücünün terbiye ettiği köpekle avladığı hayvan temizdir. Fakat eğer bir büyücü, bir müslümanın terbiye ettiği bir köpekle avlanacak olursa, avlanan hayvan murdardır. Köpek ancak, ok gibi, bir vâsıtadır. Bâzı fakîhlere göre ise, bir büyücünün avladığı hayvanın etini yemeğe cevaz vardır. Balıklara gelince, bunlar, bir müşrik tarafından avlanmışlarsa, murdar sayılırlar. Hıristiyanların muayyen bayramlarında balığa karşı taleplerinin fazla oluşunun fiyatları yükselttiğinden şikâyet olunurdu. Sarhoş edici şeylerden gayri bütün murdar şeylerin ilâç olarak kullanılması ve hattâ büyük zarûret hâlinde bunların gıda olarak istimâli mübah sayılmıştır. Bundan, bu murdar şeylerden doyuncaya kadar mı, yoksa temiz bir yiyeceğin bulunacağı bir yere ulaşmaya yetebilecek kadar mı yenilmesi mes'elesi zuhur etmiştir. Bâzı fakîhler, murdar şeyler yerine başka bir şey yenilmesi gerektiği kanaâtindedirler.

Mutaassıp mü'minler yemek husûsuna çok dikkat ederler. Yiyeceklerin dinî kaidelere uygun olarak hazırlanması ve helâlinden kazanılmış para ile satın alınması lâzımdır. Bir kimse, sütünün her hangi bir şekilde çocuğuna yaramaması endişesi ile, onu bir iki dakika için bile komşu kadına emzirtmemelidir. Bâzı kimseler, dâvet olundukları yerlerde yemeğin menşe'ini sormak suretiyle hoşnutsuzluk yaratırlar. Bundan dolayı, başkasının evinde, hiç bir şey sormadan yenilmesine karar verildi. Bunu yapamıyacak olan kimse misafirliğe gitmemelidir.

Yemek, âdab ve usûlüne uygun olarak yenilmelidir; sokakta yemek yediği için bir kimse tekdir edilmişti. Yemek yemeye besmele ile başlanır ve Allah'a hamd edilerek bitirilir. Yemek esnâsında oturmalı ve bir yere daysnmamalıdır; meyve toplamak ve seçmek hariç, yemekte sâdece sağ el kullanılmalı ve sâdece en yakında bulunan parça alınmalıdır. Eskiden bedevîlerin bugün hâlâ yaptıkları gibi, herkes müşterek bir kaptan yerdi. Yemeğe birazcık tuzla başlamalı ve tuzla bitirmelidir. Yemekte ahlâkî konuşmalar yapılmalıdır. Ekseriyâ birbiri arkasına takım-takım sofraya oturan bedevîler yemek esnâsında pek az konuşurlar. Kadınlar ve erkekler ayrı-ayrı yerler. al-Ġazzālī'nin tespit ettiği sofra âdâbı mantığa ve nezâket kaidelerine uygundur. O şöyle demiştir: „Cemiyet içinde yapmacıklı görünmemek için, yalnız olduğun zaman da iyi âdetlere göre hareket et!". Yemekten sonra, elleri yıkamadan önce parmakları yalamalıdır. yemek yiyenler sofrada oturmağa devam ediyorlarsa, leğen sağdan takdim olunmalıdır. Yemekleri hazırlayan ve sofraya getiren hizmetkâra yemek verilmesi unutulmamalıdır.

(A. S. TRITTON.)

ṬABAḲĀT. [Bk. TABAKAT.]

TABAKAT. ṬABAḲĀT [(A.) müfredi *tabaḳa*, *ṭ b ḳ* kökünden gelen *tabaḳ*'ın birlik ismi (*ism al-waḥda*) olup, cem. *aṭbāḳ*, *ṭibāḳ* ve *tabaḳāt*'tır], mekânla alâkalı olarak üst-üste konmuş „birbirine uygun şeyler", zaman bakımından ise, birbirini takip eden benzer şeyler mânasına gelir; mes. *Kur'an*, LXVII, 3, LXXI, 15'te birbirinin üstünde kat-kat yaratılmış yedi gökte olduğu gibi [; bunun'la berâber müfessir-

lerin çoğu ou âyetlerdeki *ṭibāḳ* kelimesini *ṭabaḳa* 'nın cem'i değil de *ṭābaḳa* „birbirine uygun kıldı-veya oldu" fiilinden masdar kabûl etmişlerdir]; ayrıca *ṭabaḳa*, bir evin „kat"ı (al-İdrīsī, *Description de l'Afrique*, nşr. Dozy ve de Goeje, Leiden, 1866 'nın lugatçesi, s. 338; Sobernheim, kitabe, nr. 41, *MIFAO*, XXV; Fagnan, *Additions*, bk. bu kelime); *ṭabaḳāt al-'agn* „gözün üst-üste bulunan deri tabakaları" mânasına gelir (al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ*, s. 154). Zamanla ilgili olarak, hasseten „soy, nesil" demektir (lugatçiler bunu *ḳarn* ile ifâde ederler [Şu kadar var ki, *ḳarn* umûmiyet'le 100 senelik, *ṭabaḳ* ise, 20 yıllık bir müddete delâlet eder, mes. bk. *Ḳāmās* tercümesi, mad. *ṭ b ḳ*]). Ḥamzat al-Iṣfahānī (nşr. Gottwaldt, s. 8) ve başka müellifler, *ṭabaḳāt*'ı eski İran hükümdar sülâleleri için kullanmışlardır. Şu hâlde, *Ṭabaḳāt al-şu'arā'* v. s. gibi kitapların adları, bu eserlerde, şâirlerin, hânendelerin, fakîhler ve hadîs âlimlerinin v. s. birbirini tâkip eden nesillerinin bahis mevzuu edildiğine delâlet eder; bu te'liflerde aynı devirde yaşamış bulunan şahıslar bir *ṭabaḳa*'da, yâni bir nesilde, bir katta, bir sınıfta toplanmışlardır. Hadîs tenkidinde taşıdığı ehemmiyetle, hadîs ilminde, bu mefhum, daha sınırlanmış, daha çok incelmiştir; buna göre, *bir ṭabaḳa*'da toplanan ricâl, bir evvelki *ṭabaḳa*'da toplanmış olanlardan bilgi edinmişler ve öğrendiklerini kendilerinden sonra zikredilen *ṭabaḳa*'daki ricâle nakletmişlerdir. Nitekim İbn al-Ṣalāḥ (*'Ulūm al-ḥadīṯ*, Haleb, 1931, s. 413) *ṭabaḳa*'yı yaşta ve *isnād*'da „birbirine benzer kimseler" (*al-ḳavm al-mutaşābihān*) diye târif eder; krş. al-Navavī, *Takrīb*, *J A*, 9. seri, XVIII, 144; al-Suyūṭī, *Tadrīb*, Kahire, 1307, s. 267).

Şu hâlde kelimenin mâna bakımından inkişaf tarihi, Loth'un farzettiği gibi, hadîslerin tenkidi ihtiyacından doğmuş olmayıp, bilâkis hadîs tenkidinde sâdece hususî bir kullanılış şekli bulmuştur. Menşe'ini, daha ziyâde Arapların nesebe bağlı olarak hâl tercümesine karşı gösterdikleri alâkaya borçlu olmalıdır. Bu sebeple İbn Sa'd (ölm. 230=845)'ın meşhur *K. al-ṭabaḳāt al-kabīr* („büyük tabakalar kitabı") 'inden önce veya hiç değilse, aynı zamanda te'lif edilmiş, karîlere, fakîhlere, şâirler ve hânendelere dâir olup, çoğu günümüze kadar muhâfaza edilememiş bir seri eser vardır. Vāṣil b. 'Aṭā' (ölm. 131=748/749)'nın bu uzak devre dışında tek başına kalan *Ṭabaḳāt ahl al-'ilm va 'l-cahl* (Yāḳūt, *Irşād*, nşr. Margoliouth, VII, 225; İbn Ḫallikān, *Vafayat*, Kahire, 1310, II, 171), bir tarafa bırakılırsa, aşağıdaki eserler zikredilebilir: İsmā'īl b. Abī Muḥammed al-Yazīdī (ölm. 200=815/816'ya doğru), *Ṭabaḳāt al-şa'arā'* (İbn al-Nadīm, *Fihrist*, s. 51, Yāḳūt, *Irşād*, II, 359; [al-Ḳifṭī, *Inbāh al-ruvāt*, Kahire 1369—1374, I, 213]); al-Haysam b. 'Adī (ölm. 207=822/823), *Ṭabaḳāt al-fuḳahā' va 'l-muḥaddiṯīn* ile *Ṭabaḳāt man ravā 'an al-Nabī* (*Fihrist*, s. 99; Yāḳūt, *Irşād*, VII, 265; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, II, 204), Abū 'Ubayda (ölm. 208=823/824), *Ṭabaḳāt al-farsān* (yâni muhtemelen şâirler tabakatı; *Irşād*, VI, 169); Muḥammed b. Ḫālid (ölm. 220=835), *Ṭabaḳāt al-fuḳahā'* (al-Żabbī, *Buġya*, nr. 101); Ḫalīfa b. Ḫayyāṭ (ölm. 230=844/845 veya 240=854/855), *Ṭabaḳāt al-ḳurrā'* (*Fihrist*, s. 232; *Vafayāt*, I, 172); Muḥammed b. Sallām al-Cumaḥī (ölm. 231=845/846), *Ṭabaḳāt fuḥūl al-şa'arā'* (nşr. Hell, Leyden, 1916 ve nşr. Maḥmūd Muḥammed Şākir, Kahire, 1952); 'Abd al-Malik b. Ḥabīb al-Sulamī (ölm. 238=852/853), *Ṭabaḳāt al-fuḳahā' va 'l-tābi'īn* (İbn al-Farażī, *Tārīḫ*, nr. 814); Abū Ḥassān al-Ziyādī (ölm. 243=857/858), *Ṭabaḳāt al-şa'arā'* (*Fihrist*, s. 110; belki de sâdece al-Cumaḥī'nin eserinin râvisi); Di'bil b. 'Alī al-Ḫuzā'ī (ölm. 246=860/861), *Ṭabaḳāt al-şu'arā'* (*Fihrist*, s. 161; Yāḳūt, *Irşād*, IV, 197); Muḥammed b. Ḥabīb (ölm. 247=861/862), *K. aḫbār al-şu'arā' va ṭabaḳātihim* (*Fihrist*, s. 106). Muhtelif ilim ve meslek zümrelerine dâir diğer muahhar hâl tercümelerini saymak bizi mevzûdan uzaklaştıracaktır.

Fakat nesillere istinad eden tabakalar hâlinde sıralama, eserden kolayca istifâdeye engel olduğu, bir şahsiyeti çabucak bulmağa müsâade etmediği cihetle, tasnif, sonraları daha kullanışlı bir hâle getirilmiştir: Eserler müsâvi devrelere (asırlara veya onluk yıllara) göre ayrıldı ve bu devrelerde tercihan alfabetik sıra tâkip edildi. Bu nev'in en eski nümûnesini al Sulamī (ölm. 412=1021)'nin *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya*'si teşkil eder. Buna benzer diğer eserlerden al-Subkī (ölm. 771=1369/1370)'nin *Ṭabaḳāt al-ṣāfi'iyya*'si, İbn al-Mulaḳḳin (ölm. 804=1401/1402) ve İbn Duḳmāḳ (ölm. 809=1406/1407)'ın eserleri gibi asırlara göre, İbn Ḳāżī Şuhba (ölm. 851=1447/1448)'ninki gibi 20'şer yıllık devrelere ayrılmış olanlar zikredilebilir.

Bu güçlük, daha sonraları tercih edilen ve t a m â m i y l e a l f a b a t i k tertibe, dolayısiyle *ṭabaḳa*'nın başlangıçta taşıdığı mefhumdan mutlak sûrette ayrılan bir usûle dayanan eserlerin teşkil ettiği bir zümre ile daha esaslı şekilde hâlledildi. Bu nev'in en eski eserleri muhtemelen 'Oṣmān b. Sa'īd al-Dīn al-Dānī (ölm. 444=1052/1053)'nin kaybolmuş bulunan *Tārīḫ ṭabaḳāt al-ḳurrā'*'sı (İbn Ḫayr, *Fihrist*, s. 72) olmalıdır. İbn al-Cazarī (ölm. 833=

1429/1430)'nin *Ġāyat al-nihāya fî ṭabaḳāt al-ḳurrā'* (nşr. Bergsträsser ve Pretzl, Leipzig, 1933—1935)'si, al-Ḳuraşî (ölm. 775=1373/1374)'nin *Cavāhir al-muḍî'a fî ṭabaḳāt al-ḥanafiyya*'si ve daha bir çok eserler bu mâhiyettedir.

Bibliyografya: Loth, *Ursprung und Bedeutung der Ṭabaqāt* (*Z D M G*, 1869, XXIII, 593—614); Flügel, *Die Classen der hanefitischen Rechtsgelehrten* (*Abh. G W Gött.*, 1860 VIII, 270 v. dd.); — kesintili bir tasnif olmakla beraber ṭabaḳāt eserleri hakkında bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), IV, 132—155; nşr. M. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge (İstanbul, 1941—1943), II, 1095 v. d.; Hammer-Purgstall, *Literaturgeschichte der Araber* (Wien, 1850), I, CLXXII v. d. (hatalı!); Bergsträsser, *Die Quellen von Jāqūt's Iršād* (*Z S*, 1924, II, 184—218); *Katalog der Handbibliothek der orientalischen Abteilung der Preuss. Staatsbibliothek* (Leipzig, 1929), s. 34—42.—Bilhassa şâfi'î fâḳîhleri için bk.. Wüstenfeld, *Der Imâm el-Schâfi'î* (*Abh. G W Gött.*, 1890 XXXVI), 7 v. dd. — Kurrâ için bk. Nöldeke-Bergsträsser, *Geschichte des Qorāns* (Leipzig, 1929), III, 157—160. (HEFFENING.)

ṬABĀLA. [Bk. TEBÂLE.]

ṬABARÎ. [Bk. TABERÎ.]

ṬABARİSTÂN. [Bk. TABERİSTÂN.]

ṬABARİYA. [Bk. TABERİYE.]

TABARKA. [Bk. TEBERKE.]

ṬABAS. [Bk. TABES.]

ṬABÂŞİR. [Bk. TABÂŞİR.]

TABÂŞÎR. ṬABÂŞİR, şarkta çok makbûl bir ilâç olup, *Bambusa arundinaria Wild.* („Hezaren, Hind kamışı") nebâtının boğumlarında teşekkül ve silisyum ihtivâ eden ağdalı bir maddedir. İlâcın cevheri, Ḳazvînî (II, 82) ve İbn Muhalhil'e göre, bu nebâtın kamışının yakılması sûretiyle elde edilmekte olup, eski zamanlardan beri Greklerce de τάβασις adı ile bilinen kıymetli bir ticâret maddesi idi.

Bibliyografya: E. O. von Lippmann, *Geschichte des Zuckers* (Leipzig, 1890), s. 76—80; B. Laufer, *Sino-Iranica* (Chicago, 1919), s. 350—352; E. Wiedemann, *Beitr.* XL, s. 187; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc), *N E*, XXV¹, 399—401; Seligmann, *Abu Mansur Muwaffak*, s. 170 ve bu eserlerde zikredilen esas kaynaklar. (J. RUSKA.)

TABERÎ. AL-ṬABARÎ, Taberistan'dan nisbedir; bununla berâber bu nisbeyi taşıyanların ekserisi, eyâletin merkezi olan Âmul'lüdür. al-Ṭabarî nisbesinin yanlış olarak Ṭabarîya (Tiberias) şehrine de izâfe edildiği vâkîdir ki, aslında mezkûr şehrin nisbesinin doğru şekli al-Ṭabarānî'dir (krş. al-Sam'ānî, *al-Ansāb*, var., 366b; *Tāc al-'arūs*, III, 355).

1. ABÛ'L-ṬAYYİB AL-ṬABARÎ, ṬÂHİR B. 'ABD ALLÂH B. ṬÂHİR B. 'OMAR (959—1058) Şâfiî fakîhi olup, Abū İsḥāḳ al-Şîrāzî (ölm. 476=1083) ve al-Ḫaṭîb al-Baġdādî (ölm. 463=1070/1071)'nin hocasıdır. Yanında 10 yıldan fazla ders görmüş olan al-Şîrāzî, onu bocalarının en iyisi olarak övmektedir. al-Ṭabarî bizzat kendisinin, talebesi al-Ḫaṭîb al-Baġdādî'ye söylemiş olduğu gibi (bk. *Târîḫ Baġdād*, IX, 359), 348 (959/960) yılında Âmul'de doğmuştur. 14 yaşında iken doğduğu şehirde fıkıh çalışmalarına başlamış ve 371 (981/982)'de Abū Bakr al-İsmā'îlî'den ders almak üzere Curcān'a gitmişse de, bu zât onun muvasalatının ertesi günü vefat etmiştir. al-Ṭabarî bundan sonra 4 yıl müddetle Nîşâpûr'da Abu 'l-Ḥasan al-Māsarcisî (ölm. 383=993)'nin uzun müddet derslerine devam etmiş ve tahsilini Bagdad'da Abū Muḥammed al-Bāfî (ölm. 398=1007/1008), Abu 'l-Ḥasan al-Dārakuṭnî (ölm. 385=995), meşhur şâfi'î Abū Ḥāmid al-İsfarā'înî (ölm. 406=1015/1016) ve müverrih al-Ṭabarî'nin kardeşi fıkıh mektebinin müntesiplerinden olan Abu 'l-Farac al-Mu'āfā b. Zakarîya al-Nahravānî (ölm. 390=1000)'nin yanında ikmâl etmiştir. Bundan sonra bizzat kendisi ders vermek üzere Bagdad'da kaldı. Hanefîlerle, bu arada msl. al-Ḳudūrî (ölm. 428=1037) ile giriştiği muhtelif münâzaralardan başarı ile çıktı (bk. al-Subkî; III, 182 v. dd.). 422 (1031)'de Bagdad'da *ḳāżî 'l-ḳużāt* Abū 'Abd Allāh b. Mākūlā (ölm. 447=1055/1056) tarafından noterlik (*Şahāda*) etmesine müsaâde olundu (İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, IX, mükerrer s. 287). 429 (1037/1038) yılında Büveyh-oğullarından Calâl al-Devle, hutbede kendisi için *malik al-mulūk* ünvânını kullanmak istediğinde, halîfe al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın, bu ünvânının verilmesinin câiz olduğuna dâir fetvâ talep ettiği fakîhler arasında Abu 'l-Ṭayyib al-Ṭabarî de vardı (İbn al-Aṯîr, *agn. esr.*, IX, 312). Şehrin Bāb al-Ṭāḳ mahallesinde görmekte olduğu kadılık vazîfesine (İbn al-Aṯîr, *agn. esr.*, IX, 360) ilâve olarak al-Ṭabarî'ye 436 (1044/1045) yılında banefî Abū Sa'îd 'Abd Allāh al-Şaymarî'nin halefi sıfatıyla, Karḫ mahallesinin kadılığı da tevcih olundu. Abu 'l-Ṭayyib bu me'mûriyeti esnâsında, kamerî yıl hesabiyle 102 yaşında, bütün aklî melekâtına sâhip bulunduğu hâlde, 19 rebiülevvel 450 (16 mayıs 1058) cumartesi günü vefat etti. Namazı Cāmi' al-Manṣūr'da kılındıktan sonra Bāb Ḥarb mezarlığına defnoluadu. Ölümüne kadar hilâfet sarayındaki kabûllere katılmıştı. al-Ḫaṭîb al-Baġdādî'nin ifâde ettiğine göre,

uṣûl ve *furû'* da aynı derecede üstad olup, boylu-boslu asîl seciyeli bir kimseydi ve fevkalâde bir ifâde tarzı vardı. Fıkha dâir çok sayıda eser yazmış olup, bunlardan al-Muzanî (ölm. 264=877)'nin *Muḫtaṣar*'ına yazmış olduğu *Şarḥ Muḫtaṣar al-Muzanî* adlı kitabı (krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, 1635 ; el-yazması hâlinde Kahire (Brockelmann, *G A L*, I, 180)'de ve İstanbul'da (Topkapı sarayı kütüp., Ahmed III., 850-858, bk. Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1967, I, 493) mevcuttur. al-Ṭabarî'nin ayrıca Abû Bakr b. al-Ḥaddâd al-Miṣrî (ölm. 345=956/957)'nin *Furû'*'ına bir şerhi (krş. İbn Ḫallikân, I, 293; al-Subkî II, 113; III, 195; ayrıca bk Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 1257), bir *Kitâb al-minhâc*'ı (al-Subkî, III, 176), 10 ciltlik bir *Kitâb al-ta'lîḳa*'sı (al-Subkî, III, 195; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, İstanbul, 1941, I, 424) ve al-Şâfi'î'nin tabakatlarının hâl tercümelerini de ihtivâ eden *Ravżat al-muntahâ* [*fî mavlid al-imâm al-Şâfi'î*] (yazması; Ankara D T C F kütüp., İsmail Sâib Efendi kitapları, nr. 3101, bk. Fuad Sezgin, *agn. esr.*, s. 486, 502) adlı bir eseri vardır. Hanefî fakîhi Abu 'l-Ḥasan al-Ṭalḳânî Ḳâżî Balḫ ve al-Ḳudûrî ile münâẓarası ve 108 beyitten ibâret şiirleri al-Subkî (III, 178-195; krş. Fuad Sezgin, ayn. yer.) tarafından naklolunmuştur.

Bibliyografya: [Abû 'Âṣim al-'Abbâdî, *Kitâb ṭabaqât al-fuqahâ' aš-šâfi'iyya. Das Klassenbuch der gelehrten Šafi'iten des A. 'Âṣim..., mit Einleitung und Kommentar* (nşr. G. Vitestam), Leiden, 1964, s. 114; al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Bağdâd* (Kahire, 1349), IX, 358 v.dd.; Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. 'Alî al-Şîrâzî, *Ṭabaḳât al-fuḳahâ'*, (Bagdad, 1356), s. 106 v.d.;] al-Sam'ânî, *al-Ansâb* (nşr. D. S. Margoliouth), Leiden-London, 1912 (*G M S*, XX), var. 367a; al-Navavî, *Taḥżîb al-asmâ'* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1841-1847, s. 734 v.dd.; İbn Ḫallikân, *Vafayât* (Kahire, 1299), I, 292 v.dd.; ['Abd Allâh al-Yâfi'î, *Mir'ât al-ẓanân va 'ibrat al-ġaḳẓân* (Haydarâbâd, 1334-1339), III, 70 v.dd.;] Tâc al-Dîn al-Subkî, *Ṭabaḳât al-šâfi'iyat al-kubrâ* (Kahire, 1324), III, 176-197; [İsmâ'îl b. 'Omar İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va 'l-nihâya* (Kahire, 1351-1358), XII, 79 v.d.; Abû Bakr İbn Hidâyet Allâh, *Ṭabaḳât al-šâfi'iyya* (Bagdad, 1356), s. 51;] F. Wüstenfeld, *Der Imam al-Schafi'i, seine Schüler und Anhänger*, Göttingen, 1891 (*Abh. G. W. Gött.*, XXXVII), nr. 393; [Ḫayr al-Dîn al-Ziriklî, *al-A'lâm, ḳâmûs tarâcim li-aşhar al-ricâl...*, Kahire, 1954-1959, III, 321;] 'Omar Rıżâ Kaḥḥâla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Dimaşḳ, 1957-1961), V, 37.

2. MUḤIBB AL-DÎN AL-ṬABARÎ, ABU 'L-'ABBÂS AḤMED B. 'ABD ALLÂH B. MUḤAMMED B. ABÎ BAKR, Mekkeli bir muhaddis ve şâfiî fakîhi olup, 27 cemâziyelâhir 615 (11 eylûl 1218)'te doğmuş ve 11 cemâziyelâhir 694 (29 nisan 1294)'te ölmüştür. İbn al-Cummayzî (ölm. 649=1251/1252; krş. al-Subkî, *Ṭabaḳât*, V, 128), Meed al-Dîn al-Ḳuşayrî (ölm. 667=1268/1269; bk. al-Yâfi'î, *Mir'ât*, IV, 166) v.b.'nın talebesidir. Rasûlî hükümdârı al-Malik al-Muẓaffar Şams al-Dîn Yûsuf I. (647-694=1250-1295), badîs dinlemek üzere onu yanına, Yemen'e çağırmıştı (İbn Vahbân al-Ḥazracî, *al-'Uḳûd al-lu'lu'iyya fî aḫbâr al-dawlat al-Rasûliyya*, *G M S*, III/IV, 1908, s. 277; ayrıca krş. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.* nşr., Flügel, nr. 11533). Talebesi arasında bir şabaka şeyhi olan Abû Muḥammed al-Ḳâsım b. Muḥammed al-Birzâlî (ölm. 739=1339) zikre değer.

Muḥibb al-Dîn al-Ṭabarî'nin bir kısmı zamanımıza intikal edememiş olan eserleri şunlardır: 1. *Kitâb al-riyâż al-naḍira fî faḍâ'il* (*manâḳib*) *al-'aşara* (Kahire, 1327), 2 cild. *'Aşara al-mubaşşara*'ya dâir olan bu esere Abû Madyan Şu'ayb 'Abdallâh b. Sa'd b. 'Abd al-Kâfî 'l-Miṣrî al-Makkî al-'İmrânî al-Ḫaṭṭî al-Ḥurayfîş (ölm. 801=1398) bir *Tatimma* yazmıştır. Müellifi meçhul olan *Maḥallat al-ḥunafâ' fî manâḳib al-ḫulafâ'* adlı eser, al-Ṭabarî'nin bu kitabına dayanmaktadır (krş. Brockelmann, *G A L*, *Suppl.*, I, 615). 2. *Kitâb al-Ẕaḫâ'ir al-'uḳbâ fî manâḳib ẕavi 'l-ḳurbâ* (nşr. Ḥusâm al-Dîn al-Ḳudsî, Kahire, 1356=1937). Bu eser yanlış olarak M. Bâḳır (ölm. 1110=1700)'e izâfe olunmuştur (krş. Brockelmann, ayn. yer.,). 3. *Aḥâdîṯ muşkila* (krş. C. Landberg, *Catalogue des mss. ar. provenant d'une bibliothèque privée à El-Medina, appartenant à la maison E. J. Brill*, Leiden, 1883, s. 51). 4. *Ṣafvat al-ḳirâ fî şifat ḥiccat al-Muṣṭafâ va ṭavâfihi bi-umm al-ḳurâ* (bunun Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, 1079'da adı geçen *Şifat ḥacc al-Nabî 'ala 'htilâf ṭuruḳihâ* ile aynı eser olması muhtemeldir); 5. *Ġâyat al-iḥkâm fî 'l-aḥâdîṯ va 'l-aḥkâm*, al-Ṭabarî'nin meşhur ve fakat içine mâhiyetlerini belirtmeden „zaîf" hadîsleri de idhâl ettiği (krş. al-Yâfi'î, IV, 224 v.d. ve Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, İstanbul, 1941, I, 20) hadîs mecmuasıdır. 6. *Ḥulâṣat siyar* (*al-siyar fî aḥvâl*) *sayyid al-başar* (Hindistan'da 1343'te basılmıştır); bu eser Abû Bakr Muḥammed b. Aḥmed b. al-Ḥasan tarafından *Nuḳâyat al-aṯar* ünvânı ile telhîs olunmuştur (krş. Brockelmann, *G A L*, ayn. yer.)

7. *Muḫtaṣar fi 'l-ḥadîṣ* (bk. al-Subkî, V, 8). 8. *Kitâb fî faẓl Makka* (bk. al-Subkî, aynı yer.). 9. *İstiḳṣâ' al-bayân fî mas'alat şâẕarvân* (Kâtib Çelebî, I, 79). 10. *Ḫayr al-ḳirâ fî ziyârat umm al-ḳurâ* (bk. al-Yâfi'î, IV, 224 v. d. ve Kâtib Çelebî, I, 727); 11. *Arba'în fi 'l-ḥacc* (bk. Kâtib Çelebî, I, 55). 12. *'Avâṭif al-nuṣra fî taḍʿîf al-ṭavâf 'ala 'l-'Umra* (bk. Kâtib Çelebî, II, 1178). 13. *Vaciẕat* (*vacâh*) *al-ma'ânî* [*fî*] *ḳavlihi: man ra'ânî fi 'l-manâm faḳad ra'ânî* (bk. Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 14176). 14. *al-Manṣûr fi 'l-Malik al-Manṣûr* (bk. Kâtib Çelebî, II, 1858). 15. *al-Simṭ al-ṯamîn fî manâḳib ummahât al-mu'minîn* (nşr. Râġib al-Ṭabbâḫ, Haleb, 1928). 16. *Taḳrîh al-marâm fî Ġarîb* (*Ḳarîb* yerine böyle okunmalı) *al-Ḳâsim b. Sallâm* (ölm. 223=837). Abû 'Ubayda'nın *Ġarîb al-ḥadîṣ*'inden alfabe sırasına göre tertip edilmiş hulâsa, krş. Kâtib Çelebî, I, 465. 17. İbn al-Aġîr'in *Câmi' al-uṣûl*'ündeki nâdir kelimeler hakkında bir eser (Kâtib Çelebî, I, 537). 18. Şihâb al-Dîn al-Suhravardî'nin *'Avârif al-ma'ârif fi 'l-taṣavvuf*'undan bir hulâsa, krş. Kâtib Çelebî, II, 1178. 19. al-Şîrâzî'nin *Tanbîh*'ine on ciltlik bir şerh, krş. al-Subkî, *ayn. yer.*; al-Yâfi'î, *ayn. yer.*; Kâtib Çelebî, I, 491. 20. Aynı *Tanbîh*'ten bir hulâsa, krş. al-Yâfi'î, *ayn. yer.* 21. *Ṭirâz al-maẕhab fî talḫîṣ al-muẕahhab*, al-Şîrâzî'nin *Muhaẕẕab*'inden 8 ciltlik hulâsa, krş. Kâtib Çelebî, II, 1913. 22. *'Umdat al-muḥarrar li 'l-Malik al-Muẓaffar*, krş. Kâtib Çelebî, II, 1613.

Bibliyografya: al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'iyat al-kubrâ* (Kahire, 1324), V, 8; al-Yâfi'î, *Mir'ât al-cenân va 'ibrat al-yaḳẓân fî ma'rifat mâ yu'tabar min ḥavâdiṣ al-zamân* (Haydarâbâd, 1337—1339), IV, 224 v. d.; al-Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* (Haydarâbâd, ts.), IV, 255 v.d.; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab fî aḫbâr man ẕahab*, Kahire, 1350/1351), V, 423; Brockelmann, *GAL*, I, 361, *Suppl.*, I, 615. (HEFFENING.)

[Bu madde Fikret Işıltan tarafından tâdil ve ikmâl olunmuştur.]

TABERÎ. AL-ṬABARÎ, ABÛ CA'FAR MUḤAMMED B. CARÎR B. YAZÎD (839—923), islâm tarihçisi ve müfessir olup, 224 yılı sonunda veya 225 başlarında (839 sonları) Tabaristan'da Âmul şehrinde doğmuştur. Kendisini daha çok genç yaşlarında iken ilme vakfetmeğe başlamış olan al-Ṭabarî, rivâyete göre, henüz 7 yaşında iken *Kur'an*'ı hıfz etmiş bulunmuyordu. Tahsilinin ilk devresini doğduğu şehirde bitirdikten sonra, oldukça varlıklı olan babasından, islâm ilim dünyasının merkezlerini ziyâret etmek için gerekli yardımı gördü. Böylece Rey ve civârına, müteâkiben de Begded'a gitti. Derslerinden istifâde etmeği düşündüğü Aḥmed b. Ḥanbal, onun Bagdad'a muvasalatından pek az önce ölmüştü (Fuad Sezgin, bk bibliyografya, onun Aḥmed b. Ḥanbal'ın derslerine devam ettiğini kaydediyor. Ancak bu zâtın 241 (855) yılında vefat ettiği mâlûm bulunduğuna göre, o sırada, ancak 15 veya 16 yaşlarında bulunması gereken al-Ṭabarî'nin, ölümünden önce yetişmiş bile olsa, onun derslerinden pek faydalanamıyacağı âşikârdır). al-Ṭabarî, bundan sonra, Basra ve Küfe'de kısa bir ikameti müteâkıp Bagdad'a dönerek bir müddet orada kaldı. Daha sonra Mısır'a gitmek üzere yola çıktı ise de, *hadîs* tetkiklerinde bulunmak için bir süre Suriye şehirlerinde oyalandı. al-Ṭabarî'nin Mısır'da bulunduğu sırada (İbn 'Asâkir'e göre 263=876/877'de; Yâḳût'a göre ise, o ilk olarak 253=867 yılında Mısır'a gelmiş ve araya giren Suriye ikametinden sonra, ikinci defa 256=869/870'de Mısır'a tekrar gitmiştir; al-Ṭabarî kendi eserine [*Annales*, III, 1862] göre ise, 258=871/872 tarihinde Bagdad'da idi) artık şöhretli bir âlim sayılmış olması icap eder. al-Ṭabarî Mısır'dan Bagdad'a dönmüş ve Taberistan'a yaptığı iki seyahat (ikincisi 290=902/903 yılında) hâriç tutulacak olursa, 26 şevval 310 (16 şubat 923)'da vuku bulan ölümüne kadar burada kalmıştır.

al-Ṭabarî, sâkin ve fıskat büyük âlimlere has seciye sâhibi bir şahsiyet olarak görülüyor. Genç yaşlarında bütün gayretini *hadîs* malzemesine hâkim olmağa sarfetmişti. Sonraları zamanının çoğunu ders vermek ve kitap yazmakla geçirdi. Geçinmek için mütevâzı ihtiyaçlarını tatmin edebildiği müddetçe, bütün mâlî menfâatlerden ferâgat ve bu yüzden kendisine teklif olunan yüksek gelirli me'mûriyetleri, ezcümle halîfe el-Mu'tamid'in vezîri Abu 'l-Ḥasan 'Ubayd Allâh b. Yaḥyâ al-Ḫâḳânî (ikinci vezâreti 256—263=870—877)'nin teklif ettiği kadılık makamını reddetmiştir. Böylece muhtelif sâhalar üzerinde fevkalâde semereli (kendisinin ne kadar çok ve kolay yazdığını belirtmek üzere, 40 yıl müddetle her gün 40 varak yazı yazdığı rivâyet olunmuştur; bk. al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, II, 163) bir te'lif faaliyeti göstermek imkânını kendisine te'min etmiştir. al-Ṭabarî, asıl iştigal sâhalarını teşkil eden tarih, fıkıh, tefsîr ve kıraâtten başka, şiir, lugat, sarf, nabiv, ahlâk, hattâ riyâziye ve tıp ile de meşgul olmuştur.

al-Ṭabarî, Mısır'dan dönüşünden itibâren 10 yıl müddetle şâfiî mez'ebine bağlı kaldık-

tan sonra, bizzat, sâliklerinin, babasının adına izâfetle *Carîrîya* olarak adlandırıldığı ayrı bir fıkıh mektebi te'sis etmiştir. Bu mektep, şâfi'î mezhebinden, esâsî olmaktan ziyâde tatbîkî hususlarda ayrılmış görünmekte olup, nisbeten kısa bir zamanda unutulup-gitmiştir. Buna mukabil al-Ṭabarî'nin Aḥmed b. Ḥanbal'e karşı almış olduğu cephe esâsa müteallik mes'elelerle ilgili idi. al-Ṭabarî, Aḥmed b. Ḥanbal'i ancak *ḥadîs*'te selâhiyet sâhibi addediyor, buna mukabil onun *fıkıh*'taki selâhiyetini kabûl etmiyordu. Bu yüzden tabiatiyle, Bagdad'da sayısı çok olan Ḥanbalî'lerin düşmanlığını üzerine çekmiş oldu. al-Ṭabarî, rivâyete göre, bir defasında *Kur'an*'ın XVII. sûresinin Ḥanbalî'lerin kabûl ettikleri tefsîr şekline karşı vaziyet aldığı cihetle, bunların kinini bilhassa tahrik etmiş idi. Kışkırtılan mutaassıp avam tabakasının kızgınlığı muvâcehesinde al-Ṭabarî evine kapanmağa mecbur kalmış ve ancak kuvvetli bir emniyet birliğinin müdâhalesi sâyesinde kendisine dokunulmamıştı. Düşmanları devlete, onu —şüphesiz haksız olarak —râfizî temâyüllere sâhip olmakla suçlayan bir ithamnâme vermek sûretiyle hukukî yoldan da zarara uğratmağa çalışmışlardı.

al-Ṭabarî'nin **e s e r l e r i** tam olarak zamanımıza intikal etmiş olmaktan uzaktır. Bu mânada msl. onun yeni bir mezhep kurmak üzere te'lif ettiği eserler kaybolduğu gibi büyük dünya tarihi de bütün muhtevâsiyle zamanımıza kadar gelememiştir. Mevcut eserleri şunlardır: 1. *Câmi' al-bayân 'an ta'vîl al-Ḳur'ân* (veya kısaca *al-Tafsîr*). al-Ṭabarî bu eserinde an'anevî tefsîrin zengin malzemesini bir araya getirmiş ve bu sûretle hem muahhar *Kur'an* müfessirlerinin faydalandıkları, hem de muâsır ilmin tarihî-tenkidî tetkikleri için tükenmez bir hazîne teşkil eden bir temel eser vücûda getirmiştir. Eser Kahire (1321—1330)'de 30 cilt olarak tab olunmuştur. Yine Kahire'de 1955—1960'ta yapılan ikinci bir neşri tamamlanmamıştır (15 cilt, nşr. M. Maḥmûd Şâkir). Sâmânî hükümdârı Abû Ṣâliḥ Manṣûr b. Nûḥ (ölm. 366=977)'un emri ile yapılan Farsça tercümesi ve bunun mevcut nüshaları için bk. Fuad Sezgin *ayn. esr.*, I, 328; krş. Storey, *Persian Literature*, I, 2 v. d.; I/2, 1189; 2. *Tahẕîb al-âṯâr va tafṣîl ma'âni 'l-ṯâbit min al-aḫbâr*. Hadîs rivâyet zincirlerinin son halkalarına, yâni Peygamber'in sahâbelerinin adlarına göre tanzim edilmiş bir eser olup, hadîslerin illet ve sıhhat derecelerini tesbîte çalışmaktadır; tamamlanmamıştır. Krş. Fuad Sezgin, *ayn. esr.*, I, 327 ve Brockelmann, *G A L*, I, 143, *Suppl*, I, 217 v. d.; 3. *Iḫtilâf al-fuḳahâ'*, Bu eserin bâzı kısımları F. Kern (*Ṭabarî 's iḫtilâf alfuqahâ'*, *Z D M G*, 1901, LV, 61—95) ve J. Schacht (Leiden, 1933) tarafından tabolunmuştur; 4. *Tabṣîr ult 'l-nuhâ va ma'âlim al-hadâ*; 5. *Şarîḥ al-sunna* (Kahire'de basılmıştır); 6. Ok atmak hakkında bir risâle. Bunun al-Ṭabarî'ye âit olması şüphelidir (krş. Fuad Sezgin, *ayn. esr.*, I, 328); 7. *al-'Aḳîda*, (bk. Fuad Sezgin, *ayn. esr.*, aynı yer); 8. *al-Câmi' fi'l-ḳirâ'ât min al-maşhûr va 'l-şavâẕ*. Bunun da al-Ṭabarî'ye âidiyeti şüphelidir (bk. Fuad Sezgin, *ayn. esr.*, aynı yer); 9. *Ḥadîṯ al-himyân*; 10.—*Kitâb al-risâla min laṭîf al-ḳavl fi'l -bayan 'an uṣûl al-aḥkâm*; 11. *Kitâb al-aḫbâr al-rusul va' l-mulûk*. al-Ṭabarî'nin en mühim eseri bu **u m û m î t a r i h t i r**. Eserin meşhur ve yerine hâlâ daha mükemmeli konulamamış olan Leiden tabı (nşr. M. J. de Goeje v. b., *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir at-Tabari*, Lugduni Batavorum, 1879—1898, I.—III. seri; zeyl: *al-Muntaḫâb min kitâb al-muẕayyal min ta'rîḫ al-ṣaḥâba va 'l-tâbi'ân*, III. seri, s. 2295—2561; *Indices*, aynı yer, 1901. Aynı eser son zamanda fotomekanik usûl ile Leiden ve Beyrut'ta aynen basılmıştır. al-Ṭabarî'nin umûmî tarihi 13 cilt olarak Kahire'de (1328) basılmış, bunu yine Kahire'de 1939'da yapılan üçüncü baskı tâkibetmiştir. 1960 yılından beri devam eden yeni tabı [nşr. Muḥammed Abu 'l-Faẓl İbrâhîm, Kahire] dâhil, Mısır'da yapılan bütün neşirler variyantlarını göstermeden, Leiden neşrinin bir çok hatalarla bozulmuş tekrârından ibârettir), her hangi bir şekilde kaybolduğu muhakkak olan ve aslında tabda yer alan metnin on misli büyüklüğünde bulunduğu rivâyet edilen devâsâ eserin ancak kısaltılmış bir metnini vermiş olmakla berâber, yine de muazzam bir eserdir. Bu kısaltma da tam ve mütecânis olmayıp, muhtelif kısımlarının al-Ṭabarî'nin umûmî tarihinden faydalanmış olan muahhar müelliflerin eserlerinden itmam edilmesi gerekmiştir. Msl. şimâlî Afrika ve Endülüs vukuâtının, büyük çapda bir dünya tarihi yazmış olan al-Ṭabarî'nin eserinde eksik bulunması kolaylıkla anlaşılacak keyfiyetlerdendeğildir. Esas nüshaların bu bölgelerdeki vukuâtı ihtivâ etmiş olması ve her hangi bir sebeple imhâ edilmiş bulunmaları pek âlâ mümkündür. Ancak bu imhâ keyfiyetinin çok erken, eserin kaleme alınmasından pek az sonra vâki olması icap eder; zîrâ bütün islâm âleminde bu derecede taammüm etmiş, kendisine pek çok zeyiller yazılmış bulunan bir eserin, çok sür'atle belki de daha müellifin hayatı esnâsında ta'dil veya imhâ olunmadı ise, aslî hey'etinin te'sisine veya ondan istifâdeye çalışılmamış olması pek anlaşılmaz bir keyfiyet olur

du. al-Ṭabarî 'nin bu muazzam eseri hakkında son söz her hâlde henüz söylenmiş değildir. Pek muhtelif kütüphânelerde bulunan yazmalarının esaslı bir tetkiki ile yeni ve çok daha mufassal bir metnin te'sis edilebileceği düşünülebilir.'

al-Ṭabarî 'nin bu büyük eseri bir „giriş"i müteâkıp en eski devir peygamber ve hükümdarlarının tarihi ile başlar (I/1); bunu şu kısımlar takip eder: Sâsânî devri tarihi (I/2; Almanca tre.: Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*); Peygamber ve ilk dört halîfe tarihi (I/3—6); Emevîler tarihi (II/1—3) ve nihâyet Abbâsîlerin tarihi (III/1—4). Hicrî tarihin başından itibâren malzeme hicret yıllarına göre, senelik vukuâtı bildirir şekilde tanzim ve tasnif olunmuştur. Eser zilhicce 302 (temmuz 915) vukuâtı ile sona ermektedir.

İlk tamamımünden itibâren büyük şöhrete ulaşan al-Ṭabarî 'nin bu mühim tarihine, diğer tarihçiler tarafından derhal zeyiller yazılmaya başlanmış ve bu mânada şu eserler kaleme alınmıştır: 1. 'Arîb b. Sa'd al-Kâtib al-Ḳurṭubî (bk. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae*, 2/2, II, *La dynastie Macédonienne* (*867—959*), Bruxelles, 1950, s. 48—56; bk. mad. 'ARÎB) tarafından kaleme alınan *Ṣilat Târîḫ al-Ṭabarî* (nşr. de Goeje, *Annales quos scripsit...*, Lugduni Batavorum, 1897), 291-320 (903—932) yılları arasında vuku bulan Irak vukuâtını ihtivâ eder. 'Arîb 'in 363—366 (973—977) tarihlerinde kaleme aldığı ve bâzı genişletmelerle Afrika ve İspanya tarihine âit malûmatı ihtivâ eden *Muḫtaṣar*'ı, İbn al-'İẕârî (VII. asır sonunda) tarafından *al-Bayân al-Muġrib* adlı eserine alınmış ve bu da neşrolunmuştur (nşr. R. P. A. Dozy, *Histoire de l'Afrique et de l'Espagne, intitulée al-Bayano 'l-moghrib par Ibn al-Adhari* (*de Maroc*), Leiden, 1848/1851). 2. al-Ṭabarî 'nin talebesinden Abû Muḥammed 'Abd Allâh b. Aḥmed al-Farġânî (ölm. 362=973)'nin kaybolmuş bulunan *al-Muẕayyal* veya *Ṣilat al-târîḫ* adlı kitabı; 3. tarihî vakayii 360 (970/971) yılına kadar getiren Şâbit b. Sinân b. Şâbit al-Sâbî (ölm. 363=973)'in yine kaybolmuş bulunan zeyli; 4. Hilâl b. al-Muḥassin al-Ṣâbî (ölm. 448=1056)'nin 290—448 (903—1056) yılı vukuâtını ihtivâ eden ve aynı şekilde zamanımıza intikal edememiş olan *Târîḫ* adlı eseri; 5. Muḥammed b. Hilâl b. Muḥassin al-Ṣâbî (Gars al-Ni'ma adıyla mâruftur; ölm. 480=1087)'nin *'Uyûn al-tavârîḫ* adlı 448—479 (1056-1086) yılları vukuâtını ihtivâ eden kitabı. Bu eser de zamanımıza kadar intikal etmemekle berâber, büyük kısmı. Sibṭ İbn al-Cavzî (ölm. 654=1257)'nin *Mir'ât al-zamân fî târîḫ al-a'yân* adlı eserinde yer almıştır. Bilhassa Selçuklu tarihinin ilk devresi için fevkalâde mühim olan bu eser, maalesef ilmî bakımdan pek tatminkâr addedilemiyecek bir şekilde neşrolunmuştur (nşr. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-zeman fî tarihi'l-âyan*, D T C F yayınları, 178, Ankara, 1968); 6. Muḥammed b. 'Abd al-Malik al-Hamadânî (ölm. 521=1127)'nin *takmilat Târîḫ al-Ṭabarî* adlı ve 487 (1094) yılına kadar cereyan eden vukuâtı ihtivâ eden eseri. Bu eser neşrolunmuştur nşr. Albert J. Kan'ân, al-*Maşrik*. 49 [1955], s. 21—42, 149—172; 50 [1956], s. 283—328, 485—528; 51 [1957], s. 185—216, 395—446; 52 [1958], s. 51—82, 492—530 ve Beyrut, 1959); 7. al-Ṣâliḥ Naem al-Dîn b. al-Kâmil al-Ayyûbî (ölm. 647=1249?) tarafından yazılan zeyil (bk. Fuad Sezgin, *ayn. esr.*, I, 327). İbn Miskavayh ve İbn al-Aṯîr gibi muahhar tarihçiler, al-Ṭabarî 'nin malzemesini kendi eserlerinde işlemiş olmakla berâber, bunlar al-Ṭabarî devrini aşarak, bu sûretle bir mânada onun dünya tarihini devam ettirmişlerdir (İbn Miskavayh 369=979 ve İbn al-Aṯîr 629=1230 tarihine kadar). Bunlardan İbn al-Aṯîr, al-Ṭabarî 'nin eserine kuvvetle müdâhale ederek muhtelif haberleri âhenkleştirmeğe ve boşlukları da başka kaynakların verdiği bilgi ile doldurmağa gayret etmiştir. de Goeje tarafından neşredilen Endülüslü 'Arîb 'den kalan parçalar (yk. bk.) da, al-Ṭabarî vukuâtının müstakil bir tarzda işlenmesi ve tezyîlidir. 352 (963 yılında al-Ṭabarî 'nin büyük tarihi, Sâmânî hükümdârı Manṣûr b. Nûḥ (350—366=961—977)'un vezîri Abû 'Alî Muḥammed b. Muḥammed al-Bal'amî (ölm. 363=974)'nin emri ile veya doğrudan-doğruya bu zât tarafından Farsça'ya çevrilmiştir [krş. mad. BEL'AMÎ]. Bu çalışma esnâsında eser büyük ölçüde kısaltılmış, buna mukabil başka kaynaklara göre, bilhassa eski tarihe âit kısmında genişletilmiştir (Fransızca tre. H. Zotenberg, *Chronique d'Abou Djafer Mohammed b. Djarir Ṭabari, traduit sur la version persan*, Paris, 1867—1874 I—IV). Eserin Kudüs'te bulunan nüshasından 15—132 (637—750) yıllarına âit olan kısmı ayrıca basılmıştır: *Tarcama-i târîḫ-i Ṭabarî* (nşr. Muctabâ Minovî, Tahran, hş. 1345). al-Bal'amî 'nin Farsça hulâsası ayrıca muhtelif kimseler tarafından Arapça'ya çevrilmiştir (bk. Fuad Sezgin, ayn yer.,; Broekelmann, *G A L*, I, 143 ve *Suppl*, I, 217, Storey, *ayn. esr.*, I, 61—65) *Tarih-i kebir tercümesi* ünvânı ile 3 cilt hâlinde Türkçe'ye de çevrilip tabedilen (İstanbul, 1260, 1288, 1327) Ṭabarî tarihi bu Farsça tercümeyi esas almıştır. Son yıllarda Maarif Vekâleti 'nin

klasikler serisinde neşrine başlayıp ancak h. 22 (643) sonuna kadar getirilebilen tercüme (çevirenler Z. K. Ugan ve A. Temir, İstanbul, 1954—1958) büyük hatâlarla doludur.

al-Ṭabarî'nin, umûmî tarihinin malzemesini, büyük çoğunluğu ile şifâhî rivâyetlerden aldığı hakkında öteden beri mevcut olan kanâati Fuad Sezgin (*ayn. esr.*, I, 323 v.dd., ayrıca ve bilhassa krş. *ayn. eser.*, I, 237 v.dd.) gayet muknî delillerle çürütmüştür. Devrinde bizzat şâhit olduğu vakayî veya yakınlarından şifâhen aldığı bilgiyi eserine kaydetmesi tabiî olmakla berâber, al-Ṭabarî'nin, kitabını, yazılı kaynaklardaa sağladığı malûmatı bir araya getirmek sûretiyle te'lif ettiği muhakkaktır. al-Ṭabarî, bulduğu malzemeyi tarihî hâdiselerin müteeâlis ve birbirine bağlı bir tasvirî hâline getirmeğe çalışmamıştır. O daha ziyâde, elde etmesi mümkün olan bütün rivâyetleri toplamak, münferit ve ekseriyâ birbiriyle tezat hâlinde bulunan bu malzemeyi, kendisine intikal ettikleri şekilde zapt ve kaydetmekle yetinmiştir. Bundan dolayıdır ki, o, topladığı rivâyetlerin doğruluğu mes'üliyetini reddeder. Fakat modern tarih tetkikçiliği bakımından — bilhassa en eski islâmî devre tarihinin tesbiti bahis mevzûu olduğu zaman—, al-Ṭabarî'nin eserinin asıl büyük kıymeti toplamlan rivâyet malzemesinin böyle aslına mutâbık ve birbiriyle âhenkleştirilmeyen bir şekilde verilmiş olmasında mündemiç bulunmaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *al-Fihrist* (nşr. Flügel), Leipzig 1871/1872, s. 234 v. d.; al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1931), II, 162 v. d.; 'Abd al-Karîm al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (nşr. D. S. Margoliouth), *G M S*, XX, Leiden-London, 1913, var. 367a; İbn al-Cevzî, *al-Muntaẓam fî târîḫ al-mulûk va'l-umam* (Haydarâbâd, 1357—1362), VI, 170 v. dd.; Yâḳût, *Irşâd al-arîb* nşr. D. S. Margoliouth), *G M S*, VI, Leiden-London, 1908—1927, 423—462; 'Alî b. Yûsuf al-Ḳıftî, *İnbâh al-ruvât 'alâ anbâh al-nuḥat* (nşr. M. Abu'l-Faẓl İbrâhîm), Kahire, 1950—1955, III, 89 v. d.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Kahire, 1299), I, 577 v. d.; tre. de Slane, II (Paris—London, 1843), s. 597 v d.; al-Ẕahabî, *Duval al-islâm* Haydarâbâd, 1327), I, 147; ayn. mil., *Mîzân al-i'tidâl fi naḳd al-ricâl* (Kahire, 1325), III, 35; ayn. mll., *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* Haydarâbâd, 1955—1958), II, 251—255; İbn Aybeg al-Ṣafadi, *al-Vâfî bi'l-vafayât* (nşr. S Dedering), İstanbul, 1949. II, 284—287; İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va'l-nihâya fi'l-târîḫ* (Kahire. 1351—1358), XI, 145 v dd.; İbn al-Cazarî, *Ġâyat al-nihâya fî ṭabaḳât al-ḳurrâ'* (nşr. G. Bergsträsser ve O. Pretzl), *Bibliotheca Islamica*, VIIIe, Kahire, 1933—1935, II, 106—108; İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *Lisân al-mîzân* (Haydarâbâd, 1329—1331), V, 100—103; Brockelmann, *G A L*, I, 142 v. d.; *Suppl.*, I, 217 v. d.; C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1927 v. dd.), II/1, 61—65, 1189; F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden, 1967), I, 323—328; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1919), II, 139—142, 171—173, 184; O. Loth, *Tabarî's Korancommentar* (*Z D M G*, 1881, XXXV, 588—628); F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber and ihre Werke* (Göttingen, 1882), nr. 94; M. J. de Goeje, *Tabari and early arab. historians*, *Encyclopaedia Britannica* (1889), XXXIII, 3 v. d.; C. Brockelmann, *Das Verhältnis von Ibn al-Aṯîrs Kâmil fit-târîḫ zu Ṭabaris Aḫbâr errusul val-mulûk* (Strassburg, 1890); I. Goldziher, *Die literarische Tätigkeit des Ṭabarî nach Ibn 'Asâkir* (*W Z K M*, 1895, IX, 359—371); ayn. mll., *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (Leiden, 1920), s. 85—98, 101 v.d.; J. Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams*, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1899), VI; Türkçe tre. F. Işıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş* (İstanbul, 1960), bk. fihrist; ayn. mll., *Das arabische Reich und sein Starz* (Berlin 1901); Türkçe tre. F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu* (Ankara, 1963), bk. fihrist; C. H. Becker, *Tabarî's sogenannte Catechesis mahometana* (*Z D M G*, 1901, LV, 96 v. d.); H. F. Amedroz, *Konkordanz zwischen Ṭabarî's Annalen und Ibn Miskawaih's Taǧârib el-umam* (*Isl.*, II, 105, 114); H. Hausleiter, *Register zum Qorankommentar des Ṭabarî* (Strassburg. 1912); A. Mingana, *A semi-official defence of Islam* (*J R A S*, 1920, 481—488); I. Guidi, *Sommario degli Annali di aṭ-Ṭabarî per gli anni dell' eg. 65—99/684—710*, *Rend. Lincei* (1925), VI, 352—407; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, *La dynastie d'Amorium* (Bruxelles, 1935), s. 278—286; A Z. Velidi Togan, *Tarihte usûl* (İstanbul, 1950), bk. fihrist; B. Spuler, *Iran in früh-islamischer Zeit* (Wiesbaden, 1952), s. XV v. dd. ve bk fihrist; H. Horst. *Zur Überlieferung im Korankommentar aṭ-Ṭabarîs* (*Z D M G*, 1953 CIII. 290—307); Ziriklî, *al-A'lâm ḳâmûs tarâcim li-aşhar al-ricâl...* (Kahire, 1954—1959²), VI, 294. Kaḥḥâla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Dimaşḳ, 1957—1961), IX, 147 v. d.; F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi* (İstanbul, 1960), 40 v. d. ve bk. fihrist; Sauvaget, *Introduction â*

l'histoire de l'orient musulman, éléments de bibliographie (ogr. C. Cahen), Paris, 1961, bk. fihrist; C. 'Alî, *Mavârid târîḫ al-Ṭabarî, Macallat al-macmaʿ al-ʿilmî al-ʿIrâḳî* (Bagdad, 1950), I, 143—231; II (1951), 135—190; III (1954), 16—56; VIII (1961), 425—436 ve R. Paret, *E I*, mad. AL-ṬABARÎ.

(FİKRET IŞILTAN.)

TABERİSTÂN. ṬABARİSTÂN (Pehlevî sikkelerinde *Ṭapārīstān*, Ταπυροι 'lar ülkesi), Araplar tarafından Elburz dağlarının şimâlinde İran'ın Mâzenderân eyâletine verilen isim. Bu isim, halk iştikakında, bölgeyi kaplayan kesif ormanlar ve ahâlisinin başlıca meslekleri (odunculuk) sebebiyle, „balta (*ṭabar*) 'lar ülkesi" (Abu 'l-Fidâ', *Ṭaḳvîm al-buldân*, nşr. Reinaud ve de Slane, Paris, 1840, s. 432; Mehren, *Cosmographie*, s. 314) şeklinde izah edilmiştir. Ṭabaristân, şimâlde Hazar denizi, cenupta Elburz silsilesi, şarkta Curcân ve garpta Gîlân ile sınırlanmıştır. Toprağı bereketli, sulak, meyvası bol, fakat durgun sularından dolayı iklimi sağlığa zararlı olup, her tarafından Herhaz, Talâr, Tecen gibi küçük ırmaklar akmaktadır. Başlıca şehirleri, Âmul, Sârî, Şalûs, Rûyân, Bârfurûş 'tur. Ahâlisi savaş sever, disiplinsiz, öldürmeğe ve yağmaya düşkündür. Burada balık ve su kuşları avlandığı gibi, pirinç, keten ve kenevir zirâati de yapılır (al-Muḳaddasî, s. 354).

Târîḫ. Bu ülke, müslüman fethi sırasında, *ispahbaẕ* (Farsça 'da „ordu kumandanı" mânâsında) ünvânı verilmiş olan vazifeleri babadan oğula intikal eden vâliler tarafından idâre edilmekteydi. Halîfe 'Oṯmân devrinde, 29 (650)'da Kûfe vâlisi Sa'îd b. al-'Âṣ, bu ülkeye karşı bir sefer yaptı. Mu'âviya I. devrinde, Maṣḳala b. Ḥubayra, 10.000 veya 20.000 kişilik bir kuvvetin başında olarak, buraya nüfoz etti ise de, boğazlarda, düşman tarafından atılan kaya parçaları altında ordusunun büyük bir kısmı ile yok oldu. Diğer bir semeresiz teşebbüs, Muḥammed b. al-Aş'aṯ tarafından yapıldı. Sulaymân b. 'Abd al-Malik zamanında, Yazîd b. Muhallab Ṭabaristân'a taarruz etti; buranın *ispahbaẕ*'ı yıllık 4.700.000 dirhem baraç, 400 merkep yükü safran ödemek ve her biri bir kalkan, bir gümüş kâse ve ipekten bir eyer yastığı taşıyan 400 kişi göndermek suretiyle sulh yaptı. Marvân b. Muḥammed devrinde, ahâli isyan etti; Bunlar Abu 'l-'Abbâs al-Saffâḥ'ın gönderdiği vâli tarafından kısa bir müddet için itâat altına alındılar. Halîfe al-Manṣûr onlara karşı Ḫâzim b. Ḫuzaymat al-Tamîmî ve Ravḥ b. Ḥâtim al-Muhallabî'yi sevketti. 'Omar b. al-'Alâ', dağlık Deylem bölgesine nüfuz etti; onun ahfâdından Muḥammed b. Mûsâ b. Ḫafş ve Mâyazdayâr (Mâzyâr, [b. bk.]) b. Ḳârin, sarp Şarvîn dağlarını fethettiler. Mâzyâr b. Ḳârin'e, al-Ma'mûn tarafından *ispahbaẕ* ünvânı verildi. O, al-Mu'taṣım hilâfetinin altıncı yılında, isyan edince, Horasan vâlisi 'Abd Allâh b. Ṭâhir 'in gönderdiği amcası Ḥasan b. Ḥusayn tarafından mağlûp edilip yakalandı ve Sâmarrâ'ya gönderildi; orada meşhur Afşîn [b. bk.] dâvasına karıştırılarak kırbaç altında bayata vedâ etti (225=840); cesedi Ḫurramî Bâbak 'ınkinin yanına asıldı. Ṭabariatân o vakit, 'Abd Allâh b. Ṭâhir 'in arâzisine bağlandı.

Dağlara hâkim olan *ispahbaẕ* Ḳârin b. Şahriyâr, 240 (854) yılında müslüman oldu. 247/248 (861/862) arasında 'Alî evlâdı [b bk.] 'ından Muḥammed b. Zayd eyâleti eline geçirerek, şî'î akîdesini yaymak ve 'Alî âilesinin türbesini tâmir etmek için Büveyhîlerden 'Aḍud al-Devla Fannâ Ḫusrav ile anlaştı. O, Muḥammed b. 'Abd Allâh b. Ṭâhir 'in bir adamı tarafından öldürüldü. Kardeşlerinden biri olan Ḥasan b. Zayd 250 (864)'de isyan etti; bu zâtın ölümü üzerine, yerine *al-Dâʿî 'l-Kabîr* ünvânını alan kardeşi Muḥammed geçti ve Sâmânîlerden İsmâ'îl b. Aḥmed 'in kumandanı Muḥammed b. Hârûn 'a karşı bir savaşta öldürüldü (287=900); İsmâ'îl b. Aḥmed, Ṭabaristân'ı, kendi hâkimiyet sâbasına ilhâk etti. 297/298 (910—911)'de Rusların Âbaskûn ve Sârî 'yi tahrip eden denizden iki akını vuku bulduysa da, bunlar yerli ahâli tarafından püskürtüldüler; dönüşte filolarının bakıyesi, Hazar 'ların hükümdârı tarafından yolu kesilerek imha olundu. al-Nâṣir al-Kabîr lekabını taşıyan diğer bir 'Alî evlâdı, al-Ḥasan b. 'Alî, Âmul 'de Sâmânîlere karşı isyan etti (301=914) ve ölümünde (304=917) iktidârı al-Dâʿî ila 'l-Ḥaḳḳ lekabını taşıyan dâmadı Ḥasan b. Ḳâsim 'a bıraktı. Bu zât 311 (923)'de, Abu 'l-Ḳâsim Ca'far b. al-Nâṣır ve mâceraperest serkerde Mâkân b. Kâkî ile uzun mücâdelelerden sonra, dağlarda kaybolmuştur. Ḥasan b. 'Alî, o sırada Asfâr b. Şîrûya [bk. mad. ZIYÂRÎLER]'nin hizmetinde bulunan Mardâvîc tarafından bir topuz darbesi ile, 'Alî-Âbâd 'da öldürülmüştü Bu Asfâr, 319 (931)'da Mardâvîc 'in eliyle telef olununcaya kadar Ṭabaristân'a hâkim oldu. Mardâvîc 'in kardeşi olan Vaşmgîr bundan sonra orada Mâkân b. Kâkî 'nin öldürüldüğü ve Vaşmgîr ordusunun imhâ edildiği 329 (940)'daki Işbâḥ-Âbâd savaşına kadar, hüküm sürdü. Vaşmgîr, Sâmânîleri matbu kabûl etmeğe karar vererek Curcân 'da yerleşti; aynı şekilde halefleri Ḳâbûs I. ve Minûçihr gibi, fasılalı olarak Ṭabaristân'a da hâkim oldu. Minûçihr Gaznelilerin idâresine tâbi oldu.

Eyâlet, müteâkiben Selçukluların hâkimiyeti altına girdi; fakat Bâvand âilesine mensup *işpahbaz*'ler, bilhassa dağlarda hemen-hemen müstakil vaziyetlerini uzun zaman muhâfaza ettiler: Gazneli Mas'ûd III.'un çağdaşı 'Alâ' al-Davla 'Alî b. Şahriyâr b. Ḳârin; Nuṣrat al-Dîn Rustam; Selçuklu hükümdârı Sencer'in çağdaşı Tâc al-Mulûk 'Alî b. Mardâvîc; 'Alâ' al-Davla Ḥasan b. Rustam b. 'Alî; sultan Tuğrul II. b. Arslan'ın çağdaşı Ḥusâm al-Davla va'l-Dîn Ardaşîr b. Ḥasan.

Bibliyografya: al-Balâẕurî, *Futûḥ al-buldân* (nşr. de Goeje), s. 335—340; F. C. Murgotten, *The Origins of the Islamic State* (New-York, 1924), II, 39—48; al-Muḳaddasî, *B G A*, III, 354; Ẓahîr al-Dîn, *Târîḫ Ṭabaristân* (nşr. Dorn), Petersburg, 1850, bk. fihrist; Muḥammed b. al-Ḥasan b. İsfandiyâr (muhtasar trc. E. G. Browne, *G M S*, II. London, 1905), s. 14 ve tür. yer.; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 501; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 380; Fr. Spiegel, *Êrân. Alterthumskunde*, I, 66; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 368, 376; *British Museum Catalogue of Oriental Coins*, IX, 257; H. Porter, *Numismatic Chronicle*, 1901, s. 327 v.dd.; Rabino, *Mâzandarân and Astarâbâd*, *G M S*, New Ser., Nr. VII'de verilen bibliyografya. (CL. HUART.)

TABERİYE. ṬABARİYA, Tiberias, balığı bol Taberiye gölünün (*Yam Kinneret*, Arapça *Buḥayrat Ṭabarîya*) garp tarafında bir şehir olup, su sathı Akdeniz seviyesinden 208 m. aşağıda bulunan Şarî'a ırmağı bunun içinden geçip cenûba doğru akar. Şehir, şimâl ve cenuptan, su kenarına kadar inen garptaki dik dağlarla sıkıştırıldığı için, uzun, fakat dar bir şekil arzeder. Şehrin cenûb-i garbîsinde Herodes dağı yükselir. Muhtemelen Ṭabarîya'den evvel bu yerde, *Ahd-i atîk*'te bu havâlide zikredilen küçük şehirlerden birisi mevcut olmuştur (bir çokları sıcak kaplıca'larından dolayı, (aş. bk.), Ḥammat [Yaşû', XIX 35] olabileceğini düşünmüşlerdir); fakat bu hususta kat'î bir şey söylenemez. Bu yer, ancak Herodes Antipas, 26 (m. s.) tarihlerinde burada imparator Tiberius'un şerefine Tiberias adını verdiği bir pâyitaht te'sis ettiğinde tamamen bir yer olmuştur. Şehir, mâbed, tiyatro ve diğer te'sisleri ile, hellen'istik şehirlere uygun bir tarzda gayet ihtişamlı bir şekilde kuruldu. Josephus tarafından tasvir edilen muhteşem kıral sarayı, biç şüphesiz Herodes dağında (Ḳaṣr bint al-Malik), istikametini G. Schumacher'in tesbit ettiği eski şehir suru ile çevrili bulunuyordu. Mutaassıp Yahudiler buradan uzak duruyorlardı; şehir, Herodes'in orada kısmen zorla iskân ettiği, kısmen de çeşitli imtiyazların cezbettiği çok karışık bir halk ile meskûndu. Tiberias gerçek Yahudi hayatının ve Talmud tetkiklerinin merkezi hâline geldiği için, sonraları burada dikkate şâyan bir değişme oldu. Burada 200 (m. s.) yıllarında *Mişna* adı ile meşhur olan kanun külliyâtı kaleme alınmış; sonraları, IV. asrın başında Filistin Gemara'sı (mâruf tâbiri ile Kudüs Talmud'u denilir) te'lif edilmiş ve VIII.—IX. asırda her tarafta kullanılan „tiberias işâret sistemi" tesbit olunmuştur. Hieronymus'un İbranice muallimi, Tiberias'lı bir yahudi idi. Burada faaliyette bulunan yahudi âlimlerinin hâtırasını, ezcümle R. Yoḥanan b. Zakkai ve R. 'Aḳîba'ya âit mezarlar canlandırmaktadır. Ayrıca şehrin garp kapısının önüne yakın bir yerde yeni bir yol açılırken bir kaç lahidle eski bir Yahudi mezarlığı bulunmuştur.

Büyük Konstantinus'tan sonra, hıristiyanlık, yavaş da olsa, Galilea'ya girmiş ve Synod listelerinde bir kaç Tiberias piskoposu da zikredilmiştir. Ayrıca bu şehirde imparator Hadrianus tarafından inşâsına başlanmış olan bir mâbed de kiliseye tahvil edilmiştir. Tahrip olunan şehir surları, Justinianus tarafından yeniden yapılmıştır. 614 senesinde İranlıların işgali sırasında rivâyete göre oradaki Yahudiler, başka yerlerde de olduğu gibi, onların tarafını tutmuşlardır. 13 (635) yılında Tiberias müslümanların eline geçti. Ürdün eyâletinde bir çok şehirlerin silah kuvvetiyle zapt edilmesi gerektiği hâlde, Ṭabarîya, ahâlisinin hayatına, evlerinin ve kiliselerinin yarısına dokunulmayacağını taahhüd eden Arap kumandanı Şuraḥbîl'e sulhen teslim oldu. Her carîb [b. bk.] toprak için yıllık bir carîb buğday veya arpa ve hayvan başına bir dînâr ödenecekti; ayrıca Şuraḥbîl, inşâ edilecek câmi için bir yer ayırmıştı. 'Oṡmân'ın hilâfeti devrinde Ṭabarîya'liler ahidlerini bozdularsa da, 'Amr b. al-'Âṣ (bâzılarına göre ise, Şuraḥbîl) tarafından mağlûp edilerek eski şartlarla teslim oldular. Haçlı seferleri ile Ṭabarîya tarihinin yeni bir faslı başladı. Burası Tankred'e ikta olundu ve nihâyet Trablus kontu Raymond'un hâkimiyeti altına girdi. 2 temmuz 1187 (583) perşembe günü Ṣalâḥ al-Dîn şehri kuşattı ve iyice tahkim edilmiş olmasına rağmen, bir kaç saat sonra onu alıp yaktırdı. Şaffûriya civârında ordugâh kurmuş olan hıristiyan ordusu, Raymond'un ısrarlı ikazlarına rağmen, Templier şövalye tarîkatinin mağrur üstâdı Gérard'ın Ṭabarîya'lilere yardım etmek üzere harekete geçilmesi hususundaki söz'lerine kanmış ve bu da Ḥaṭṭîn [b. bk.] civârındaki

hıristiyanlar bakımından felâketli savaşa ve Kudüs'ün zaptı ile Frank iktidârının çökmesine müncer olmuştur. Şehir sonradan, 1240'ta Odon de Monthélliard tarafından satın alınınca bir kere daha hıristiyanların eline geçti ise de, 1247'de Ḫvârizm'liler tarafından zaptedildi ve artık bu tarihten îtibâren Ṭabarîya, Filistin'de Türk hâkimiyeti sona erinceye kadar müslümanlarda kaldı. XVII. asrın ortalarında şehir, burayı tahkim ettiren Şêḫ Ẓâhir al-'Amr'ın idâresine geçmişti. 1759 yılında bir zelzelede de zarar görmekle berâber çok daha korkunç olan 1837 zelzelesi, şehrin büyük bir kısmını (kaplıcalar hâriç) tahrip etti. 1799'da burası kısa bir müddet için Napoléon'un kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir.

Ürdün [b. bk.] eyâletinin pâyitahtı olan Ṭabarîya hakkında Arap coğrafyacıları kısa tasvirler verirler: al-Ya'ḳûbî (278=891) şehrin vaziyetini anlatırken, onu, bir dağın eteğinde ve içinden Şarî'a ırmağının geçtiği bir gölün kıyısında olarak zikreder. al-İṣṭaḫrî (340=951) gölün uzunluğunu 12, genişliğini 2—3 mil olarak gösterir (hakikatte ise 21 km. uzunluğunda ve 9,5 km. genişliğindedir). al-Muḳaddasî (375=985) şöyle der: „Evler, dağ ile göl arasındadır; şehir dar, yazın sıcak ve gayr-i sıhhîdir. Uzunluğu takriben bir mil olmakla beraber geniş değildir. Pazar yeri bir kapıdan diğer bir kapıya uzanır, mezarlıkları dağın üzerindedir. Pazar yerindeki ulu câmi büyük ve güzeldir... Gölün bütün etrafında köyler, palmiye ağaçları görülür, gemiler gelip-geçer. Göl balıkla doludur ve suyu tatlıdır". Ṭabarîya'yi 438 (1047) yılında ziyâret eden İranlı Nâṣir-i Ḫusrav gölün uzunluğunu 6, genişliğini 3 mil tahmin etmiştir. „Şehir surla çevrilidir; fakat göl tarafında sur yoktur. Bir çok ev kayalık zeminde su altında kalmıştır. Şehrin ortasındaki ulu câmiden maadâ, garp tarafında Masçid al-Yâsamîn adında diğer bir eâmi vardır. Josua b. Nun ve İsrâilliler tarafından öldürülen 70 peygamberin mezarı ile ayrıca Abû Hurayra'nın kabri buradadır. Ahâlisi basır yapar. Şehrin garbındaki dağın tepesinde yontulmuş taştan yapılmış ve İbrânice kitâbesi olan bir kale vardır". al-İdrîsî (milâdî 1154. Haçlıların hâkimiyeti sırasında) Ṭabarîya'yi, 12 mil uzunluğunda ve eşni genişlikte (!), suyu tatlı bir gölün yanındaki bir dağın tepesinde güzel bir şehir olarak zikr ile bu gölün üzerindeki nakil vâsıtalarının şehre ülkenin mahsûlünü getirdiğinden ve şehrin çok inkişaf etmiş olan hasırcılığından bahseder. Yâḳût (623=1125) baleflerindeo bir çoğunun yazdıklarını tekrarlar; diğer Arap coğrafyacıları gibi, o da Ṭabarîya'nin imparator Tiberios tarafından kurulduğunu kaydeder. Abû'l-Fidâ' (ölm. 732=1331) şehrin Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî tarafından tahrip edildiğini yazar ki, bu da şehrin o sırada harâbe hâlinde olduğunu göstermektedir; İbn Baṭṭûṭa (725 =1325)'nın kayıtlarından, sonradan da aynı vaziyette olduğu anlaşılıyor.

Takriben şehrin 40 dakika cenûbunda bulunan şifâlı kaplıcalar (*al-ḥammāmāt*) kuruluşundan beri şehrin hayatında mühim bir rol oynamıştır; belki de Herodes'in bu şehri kendisine pâyitaht yapmasında bu kaplıcaların te'sîri olmuştur. Josephus doğru olarak bu kaplıcaların yerlerini belirtir ve bunların Ṭabarîya'den uzak olmayan Ἀμμαθοῦς (yâni yerlilerce *Ḥammat*) denilen köyün yakınında bulunduğunu kaydeder ki, bu da, Schumacher'in bilâhare tesbit ettiği, şehrin eski surunun izi ile tetabuk etmektedir; bu sur Herodes dağından, kaynakları içine almaksızın gölün kıyısına kadar uzanıyordu (Josephus, *Vita*, 85, *Bell.*, II, 1614'teki „Tiberias'da" kaydı, buna göre „Taberiye bölgesinde" şeklinde anlaşılmalıdır). Bu kaplıcalar daha Plinius (*Nat. hist.*, V, 15) ve müteaddit defa *Talmud*'da zikredildikleri gibi, Arap coğrafyacıları da bunların sun'î olarak ısıtılmadan sıcak olduklarını söyleye-söyleye bitiremezler. al-Ya'ḳûbî sıcak suyun borularla şehre akıtıldığını kaydettiği gibi, al-İṣṭaḫrî de kaplıcaların şehirden takriben 2 fersah uzaklıkta bulundukları hâlde (aşırı bir mübalâğa) sularının daha hamamlara aktığı zaman içine atılan derilerin tüylerini bırakacak ve bundan dolayı soğuk su karıştırılmadan kullanılamayacak kadar sıcak olduğunu ilâve eder. al-Muḳaddasî, bir çok hamamlara su sağlayan ve buharı binâları ısıtan bir kaynar-su kaynağından bahseder. Nâṣir-i Ḫusrav, şehrin ortasındaki câmiin kapısı yanında bulunan ve üstünde yapılan hamamın Sulaymân (Salomon)'a izâfe edildiği bir kaynağı zikreder. al-İdrîsî bilhassa al-Damâḳir adında büyük bir hamamdan bahisle bunun tuzlu suyunda oğlak ve tavuk haşlandığını ve yumurta pişirildiğini anlatır; *al-Lūlū* adı verilen bir hamamın suyunun sıcak ve tuzsuz olduğunu, öte yandan küçük hamam denilen hamamın suları ateşle ısıtılan yegâne hamam bulunduğunu ve bunun üstünde bir müslüman emîrinin, âilesi için bir hamam yaptırdığını, sonradan bunun halka tahsis edilmiş olduğunu, ayrıca daha cenupta bir çok sıcak-su menbalarının da bulunduğunu, bütün bu hamamlara dört bir yandan akın edip gelen mefluç, göğüs hastalığı olan ve yaralı kimselerin üç gün su içinde kaldıktan sonra Allah'ın inâyetiyle iyileştiklerini yine ondan öğreniyoruz. Bu tasvirler, kat'iyet ve vuzuh bakımından kifâyetsiz

görünmektedir. Zîrâ bunların bir kısmı, bununla ilgili olarak, birbirinden çok uzak bulunan menbaları zikretmektedirler. 1703 senesinde (Reland, *Palästina*, s. 703) kaynaklar bir müddet için kurumuş imiş. Eski hamam binâsı barap olduğu için XIX. asrın başlangıcında bir yenisi yapılmıştır; ancak Burckhard'ın tasvir ettiği bu hamam pek basit olduğundan İbrâhim Paşa 1833'te bunun yerine muhteşem bir binâ yaptırmıştır. Ayrıca 1890'da daha cenupta üçüncü bir hamam inşâ edilmiştir. Robinson'a göre sular, biri eski hamam binâsının altında olmak üzere, dört kaynaktan gelir. Onun ölçtüğüne göre, suyun harâreti 60° idi. Frei, yeni hamamda suyun havuza döküldüğü yerde 59,5°, eski hamamın arkasında 58°, yakında bulunan küçük bir menbada ise, 63° tesbit etmiştir. Frei ayrıca suyun kimyevî bir tahlilinin netîcesini de verir.

Yeni siyâsî şartlar her hâlde Ṭabarîya'nın da ilerlemesine yol açmış olacaktır; hâlbuki birinci cihan savaşından önce buranın vaziyeti, eski parlak mâzisi ile tam bir tezat teşkil ediyordu (krş. Josephus, *Bell.*, III, 516 v. d. 'daki bayındırlıkla dolu tasvir). Gölün üzerinde pek az çerçek olarak gemi veya kayıklar görülüyordu ve eskiden, çok bakımlı olan bu bahçeler diyarı kup-kuru bir bâle gelmişti. Eski çağa âit eserler hemen-hemen hiç yoktur. [Tiberiya bugün İsrail devleti budutları içinde bulunup, nüfûsu 1961'de 19.782 idi.]

Bibliyografya: Robinson, *Palästina*, III, 399 v. dd.; Guérin, *Galilée*, I, 250 v. dd.; G. Schumacher, *Palestine Exploration Fund Quarterly Stat.* (1887), s. 85 v.dd.; Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes*⁴, III, 216 v. dd.; P. Thomsen, *Loca sancta*, III; Ibn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), II, 351 v. dd; Röhricht, *Geschichte des Königsreichs Jerusalem* (1898), s. 431 v. dd; al-İṣṭaḫrî, *B G A*, I, 58; al-Muḳaddasî, *B G A*, III, 154, 161, 185; Nâṣir-i Ḫusrav, tre. G. Le Strange, *Palestine Pilgrim Texts* (1888), s. 16; al-İdrîsî, *Z D P V*, VIII, 128 (metin s. 10); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 509—513; *Géographie d'Aboulféda* (tre. Reinaud ve de Slane), II/II, 21; G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 334—341. — Kaplıcalar için krş. Dechent, *Z D P V*, VII, 172 v dd.; Frei, *Z D P V*, IX, 82 v. dd. (bir harita ile birlikte). (Fr. Buhl.)

TABES. ṬABAS, Horasan eyâletinde bulunan bir İran şehri; hakikatte burası iki şehirden müteşekkil olup, Arap coğrafyacıları tarafından kullanılmış olan teşmiye şekli: *Ṭabasâni* („iki Ṭabas") bu vaziyeti ile ilgilidir. Birincisi Ṭabas al-'Unnâb, „hünnablı Ṭabas", Farsça Ṭabas-Masînân ve ikincisi Ṭabas al-tamr „hurmalı Ṭabas" (Muḳaddesî'de *al-suflâ*), Farsça Ṭabas-Gilakî (Kurî, Kurîn) adını taşır. Ṭabas-Masînân'ın, surları harâbe hâlinde olup, iç kalesi yoktur; Ṭabas-Gilakî'ye bir kale hâkim olup, bunun küçük bir pazarı ve zarif bir câmli vardır; bu şehrin anyonu açıkta (*ẓâhira*) akan kanalların döküldüğü sarnıçlar ssğlar. Bu iki şehir, Kûhistan idârî bölgesinin merkezi olan Ḳâyin'e tâbidir. Bunlar, Horasan'ın cenup budûdunu teşkil ederler ve bu ülkenin iki kapısı mesâbesinde oldukları için halîfe 'Oṯmân devrinde bu eyâlette müslümanların ilk fethettikleri yerler olmuşlardır; bu şehirler 'Abd Allâh b. Budayl b. Varaḳa tarafından zaptolundu. Ḥasan Ṣabbâḥ tarafından Alamût'un işgalinden sonra bu iki şehir, İsmâilîlerin birer merkezi hâline geldi; Selçuklu seferleri sırasında, Çeğrı'nın oğlu Kavurt'a verildi. Şâh 'Abbâs I. devrinde, 1006 (1597)'dan önce bunlar Özbekler tarafından tahrip edilmişdir. [Bugün Gulşan adını taşıyan Ṭabas, Yazd-Meşhad yolu kenarında olup, burada tütün, burma, buğday ve afyon istihsâl olunmaktadır (Mas'ûd Kaybân, *Coğrafya-yi mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1311, hş., II, 203).]

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, III, 513; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 388; İṣṭaḫrî, *B G A*, I, 229, 273, 286; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 273, 286, 291, 324, 325; Muḳaddasî, *B G A*, III, 24, 321; Abu 'l-Fidâ', *Géographie* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 448 v.d.; Mehren, *Cosmographie*, s. 313; Sam'ânî, *Ansâb*, *G M S*, XX, var. 367b; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (nşr. Le Strange), *G M S*, s. 145, tre., s. 141, 143; P. M. Sykes, *Journal R. Geogr. Soc.* (1505), XXVI; ayn. mll., *History of Persia*, II, 109; E. G. Browne, *Literary Hist. of Persia*, II, 172; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 359 v.dd.; 362 v.d.; v. Hentig, *Meine Diplomatenfahrt ins verschlossene Land* (Berlin 1918), s. 66 v.d.; v. Niedermayer, *Unter der Glutsonne Irans* (München, 1925), s. 90 v. dd. ve bk. fihrist, *Tebbes* kelimesi.

(Cl. Huart.)

TÂBİ'. [Bk. TÂBi'.]

TÂBİ'. TÂBi' (a.), cem. *tâbi'ûn*, *atbâ'* veya *taba'*, takip eden, uyan, ardı sıra giden, bir emîre bağlı olan, bir üstâdın şâkirdi, bir akîdenin münteslbi. Kelimenin *t b'* dan iştikak eden fiil şekli *tabâ'a*'dır; msl. *tâba'a Câlînûs*a „(tıpta) Calinus'un izinden gitti".

Kelimenin hadîs ilminde bilhassa ehemmiyeti olup, *tâbi'* veya *tâbi'î*, Peygamber'in *aṣḥâb*

[b. bk.]'ından sonra gelenlere veya onlarla görüşen müslümanlara denir. *Aṣḥāb* Peygamber'i doğrudan-doğruya görenler ve onunla görüşenlerdir; *tābi'* 'ler ise müteâkıp nesilden olanlar veya Peygamber'in zamanında yaşayıp şahsen onunla değil de ashâbından biri ile görüşmüş bulunanlardır. *Tābi'* 'lerin ikinci nesli (*tābi' al-tābi'īn*, cem. *taba' al-tābi'īn* veya *atbā' al-tābi'īn*) de ilk *tābi'* 'lerden birini veya bir kaçını tanımış olanlardır ve bu böyle devam eder. Bu *tābi'ī* 'ler muhtelif tabakalara ayrılmışlardır. Hadîslerin değeri, rivâyetlerinin çok veya az eski bir neslin bir *tābi'* 'ine bağlanmasına, ilk rivâyet eden *tābi'* 'in ne derecede mâruf veya mûteber oluşuna göre takdir edilir. İlk neslin çok meşhur *tābi'* 'lerinden biri al-Ḥasan al-Baṣrī (ölm. 110 h.; [b. bk.]) dir.

Bibliyografya: Hadîs âlimlerinden al-Buḫārī, Muslim v.b.'nın hadîs mecmuaları; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam* (Paris 1923), III, 176, 282 v. dd.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. R. A. Nicholson), Leiden-London, 1911. [M. Tayyib Okiç, *Bazı hadis meseleleri üzerinde tetkikler* (İstanbul, 1959, Ankara Üniversitesi İlâhiyat fakültesi yayınları, XXVII), s. 74—78. Talât Koçyiğit, *Hadîs usûlü*, Ankara, 1967, 38—41.] (B. CARRA DE VAUX.)

TA'BİR. [Bk. TA'BİR.]

TA'BİR. TA'BİR, „nehrin ve yolun bir kenarından diğer kenarına geçmek" mânasındaki *'a-b-r* kökünden alınmış (*LA*, Beyrut, 1955, IV, 530; *TA*, Kahire, 1306, III, 375), ikinci vezinden (*taf'īl* 'den) bir mastar olup, hem kendisi, hem de müterâdifleri olan *'abr* ve *'ibāra* kelimeleri „geçmek, geçirmek, rüyâyı tefsir ve onun için en uygun îzahı yapmak" mânasına gelir (*LA*, IV, 529; *TA*, göst. yer.). Bu hususta, *ta'bīr al-ru'yā* sözü şöhret bulmuşsa da, *'ubūr al-ru'yā* veya *'ibārat al-ru'yā* denilmesi, Arap gramerine göre daha uygundur (Zemaḫşarī, *Kaşşāf*, Kahire, 1308, I, 633, 15-17.) ve *Kur'an* (XII, 43)'da da *li 'l-ru'yā ta'burūn* denilmiştir. Aynı mânada olan bu kelimelerin yerine, *ta'vīl* ile (*Kur'an* XII, 44, 100) *tafsīr* kelimeleri (*TA*, VII, 215, 28), hattâ „sorulanın hükmünü açıklamak" mânasına gelen *iftā* 'nın müştakları da kullanılmış (*Kur'an*, XII, 43, 46), fakat *tafsīr* 'in *ta'vīl* 'den, *ta'vīl* 'in *ta'bīr* veya *'ibāra* 'den daha umûmî olduğu zikredilmiştir (*TA*, göst yer.). Yine rüyâ ta'biri ilmi, „söz ve hâdiselerin gerçeğe en uygun olanını bilip ifâde etmek" mânasındaki *ta'vīl al-aḥādīṣ* ünvânı ile de vârid olmuştur (*Kur'an*, XII, 6, 21). Istılah olarak *ta'bīr*, uyku esnâsında görülen hayâlî şekillerin enfüsî ve âfâkî taraflarını ayırt edip, bir karîne ile onların ötesindeki hakikate, vâkıaya mutabık olana geçmektir (Bursalı İsmail, *Rāḥ al-bagān*, İstanbul, 1330, IV, 266; krş. *LA*, IV, 530; *TA*, III, 375; Tahânevî, *Kaşşāf*, Kalküte, 1862, I, 44). Görüldüğü üzere, ta'bir ilminin mevzuu rüyâdır; faydası ise, geleceğe âit sevindirici haberin müjdesi veya kötü bir hâdisenin vukuunun bildirilmesidir (*Mavżū'āt al-'ulūm*, İstanbul, 1313, I, 260).

Ru'yā kelimesi, Vâḥidī'ye göre, „görmek" mânasındaki *ru'ya* gibi aslında mastar olup ('Aynī, *'Umdat al-ḳārī*, İstanbul, 1308, XI, 281), insanın uyku hâlinde gördüğü şeylerin adı olmuştur (*LA*, XIV, 297, stn. 1, str. 6; krş. 'Aynī, *göst. yer*). Bir de kelime mânası *ru'yā* ile aynı olmakla berâber, daha çok uykuda görülen asılsız, kötü ve çirkin şeylerden ibâret sayılan *ḥulm* (cem. *aḥlām*) kelimesi bulunmaktadır (*LA*, XII, 145; *TA*, VIII, 255; krş. *LA*, II, 163; *Kur'an* XII, 44; Buḫārī, *Ta'bīr*, 3, 4, 10; Muslim, *Ru'yā*, 2, 1). Buna göre, uyku ânında görülen şeylerin Tanrı'dan olanlarına rüyâ denir (Buḫārī, *göst. yer.*) ve bu *ṣādiḳa*, *ṣāliḥa*, *ḥasana*, *'ayn* v. b. adlariyle tezâhür eder (Buḫārī, *Bad' al-vaḥy*, I, 3; *Ta'bīr*, I, 2, 5; *Manāḳib al-anṣār*, 42; Muslim, *Ru'yā*, bâb 1 v.d.; *Musnad*, Kahire, 1313, I, 374). Şeytandan olanlarına da *ḥulm* denir ve çeşitli isimlerle ifâde edilir (Buḫārī, *göst, yer.*; Muslim, *Ru'yā*, 3, 6; Tirmizī, *Ru'yā*, I, 7, 10; Dînavarī, *Ta'bīr al-Ḳādirī*, Lâleli kütüp., nr. 1658, var. 57b—60a). Ayrıca her iki çeşit rüyâ, kendi aralarında kemiyet ve keyfiyet bakımından bâzılarına göre 3'e (Buḫārī, *Ta'bīr*, 26, Muslim, *Ru'yā* 6; *Ta'bīr-nâme-i Muḥyiddin Arabî*, İstanbul, 1331, s. 6 v. dd. ve kenarında *Tuḥfat al-mulāk*, s. 8), bâzılarına göre doğru olanı 5'e, bâtıl ve yalan olanı 7'ye ayrılır (*Ta'bīr al-Ḳādirī*, göst. yer. v. dd.; Nâbulusī, *Ta'ṭīr al-'anām*, Kahire, 1960, I, 4 v. d.). Eski feylesof ve ruhiyatçılardan bir kısmının, insan bedenini teşkil ettiği sanılan dört unsurun birbirine gâlebe çalmasından meydana geldiğini kabûl ve gerçekle bir ilgisi olmadığını ileri sürerek red ettikleri rüyâ hâdisesi, islâmın ve müslüman rüyâ ta'bircilerinin boş ve hayâl olduğunu ileri sürdükleri rüyâ çeşitleri çerçevesi içine girer (*Ta'ṭīr*, I. 3; krş. kenarındaki *Muntaḫab al-kalām*, I, 6; *Ta'bir al-Ḳādirī*, göst. yer.; İbn Ġannām, *Durrat al-aḥlām*, Fâtih kütüp., nr. 3649, var. 4b—5a). *Kur'an* ve hadîsle sâbit olduğu için (*Kur'an*, XII, 100; XVII, 60; XXXVII, 105; XLVIII, 27; Buḫārī, *Ta'bīr*, 1—47; Muslim, *Ru'yā*, göst. yer. v. dd.; krş. *Mantaḫab*, I, 2 v. d.) rüyânın varlığını, peygamberlerden sâdır olan rüyanın vahy veya vahyin ⅙'sı

olduğunu kabûl etmek (Buḫārī, *Vużū'*, 161; *Ta'bīr*, göst. yer.; Muslim, *Ru'yā*, 6 v.dd.; krş. Dînavarī, var. 64ª; İbn Ḳayyim al-Cavziyya *Zād al-ma'ād*, Kahire, 1950, I,18), yalan ve bâtılından sakınmak gerekir (*Muntaḫab*, I, 2; krş. Dînavarī, *Ta'bīr al-ru'yā*, Süleymaniye kütüp. Yozgat, nr. 788, var. 58ª).

Her sınıf insan gerçek rüyâ görebilirse de (*Ta'ṭīr*, I, 5; *Muntaḫab*, I, 9), onun doğruluğuna ve tez çıkmasına, görülen şeyin mâhiyetinin, görüldüğü ânın, mevsim ve iklîmin, gören şahsın yaratılışının, inanç ve zihniyetinin, bilgi ve mevkiinin, hattâ bâl ve davranışlarındaki dürüstlük ve sahtelikle yatıp-kalkmasının te'siri vardır (Buḫārī, *Ta'bīr*, bâb, 11, 12; Muslim, *Ru'yā*, hadîs 6; Tirmiẕī, *Ru'yā*, bâb, 1, 3, 10; *Ta'bīr al-Ḳādirī*, var. 62ª—64ª; *Ta'ṭīr*, I, 4,5; İbn Şibāb, *Kitāb al-işārāt*, *Ta'ṭīr* 'in kenarında, II, 4 v.d.; *Muntaḫab*, I, 12). Rüyâsında her şeyi görebileceği ileri sürülen insanın, görmediği bir nesneyi gördüm demesi günahtır; kendisi ve rüyâsı için zararlıdır (*Ta'ṭīr*, I, 7; *Muntaḫab*, I, 11).

Uyuyan insanda idrâk olmadığını ileri süren mu'tezile ve eş'arîlerin büyük bir kısmının (Tahânavi, *Kaşşāf*, I, 600 v.dd.) dışındaki islâm ta'bircilerine göre rüyâ, insanın ruhu ile gördüğü ve aklı ile idrâk ettiği bir şeydir (*Ta'bīr al-Ḳādirī*, var. 56b; *Ta'ṭīr*, I, 5) ve ta'bir edilmesi gerekeni de, sâdece gerçek olan rüyâdır. Zîrâ Peygamber hem kendisinin gördüğü rüyâları, hem de arkadaşlarınınkilerden doğru olanlarını ta'bir etmiş ve ettirmişti (Buḫārī, *Ta'bīr*, bâb, 47; Muslim, *Ru'yā*, hadîs, 17; Dārimī, *Ru'yā*, bâb, 13; Abū Dāvūd, *Īmān*, bâb, 10). Ancak rüyâyı ehline anlatmalı ve ta'birini de ondan istemeli (Tirmiẕī, *Ru'yā*, bâb, 7; Dārimī, *Ru'yā*, bâb, 10). Rüyâ ta'biri ilminde mahâret kesbetmek isteyen şahsın: 1. rüyânın esaslarını, yâni cinsini, sınıfını ve tabîatını bilmesi (*Ta'ṭīr*, I, 8; *Muntaḫab*, I, 10 v.d.), 2. bu esasların birini diğeriyle iyice te'lif etmeyi başarabilmesi, 3. rüyâyı tam mânasiyle kavramak ve sâhibinin sözünden bir ip-ucu elde edebilmek için, her ikisi üzerine ehemmiyetle eğilmesi (*Muntaḫab*, I, 13; *Ta'ṭīr*, göst. yer.) ve doğruluğuna hükmettiği rüyânın nerede, ne zaman, nasıl ve kim tarafından görüldüğünü, kime âit olduğunu tesbit etmesi gerekir (İbn Sîrîn'e isnad edilen *Ta'bīr*, Es'ad Efendi, Kütüp, nr. 1832, var. 5ª v. d.). Diğer ilimlerin aksine, ta'bir ilminin dayandığı esaslar, rüyâ ve sâhibine te'sir eden âmillere göre değişeceğinden (yk. bk. ve al-Munāvī, *Fayż al-Ḳadīr*, Kahire, 1938, IV, 49) ta'birciniin zeki, anlayışlı, takvâ sâhibi ve bütün kötülüklerden arınmış. *Kur'ān* ve hadîse âgâh olmasından (Tirmiẕī, *Ru'yā*, bâb, 7; Dārimī, *göst. yer.*; *Ta'bīr al-Ḳādirī*, var. 65b v. d.; *Ta'ṭīr*, I, 6, 7; *Kitāb al-işārāt*, II, 5) başka bütün ilimlere muttalî olması, muhtelif dinler, mezhepler ve topluluklar arasında yaşayan âdet ve gelenekler hakkında bilgi sâhibi bulunması, ata sözleri v. s. bilmesi lâzımdır (*Fayż al-ḳadīr*, göst. yer.). Bu vasıfları hâiz olan ta'birci, *Kur'ān* ve hadîs başta olmak üzere sayıları ta'birciden-ta'birciye değişen (İbn Sîrîn'e isnad edilen eser, var. 8ª v. dd; *Muntaḫab*, I, 4, 7; *Ta'ṭīr*, I. 5 v. dd.; *Kitāb al-işārāt*, II, 5) ta'bir şekillerinden biriyle rüyâyı yorar.

Bu ilmin Tanrı vergisi olduğu, çalışmakla elde edilemiyeceği söylenirse de (Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, İstanbul, 1936, IV, 2865), bu görüşün aksini müdâfaa edenler ve aynı ilimde türlü eserler verenler de az değildir (Muḥammed b. Ḳuṭb al-Dîn, *Ta'bīr al-manīf*, Süleymaniye kütüp., H. H. Abdullah kısmı, nr. 118, var. 24b). Din, ahlâk ve tıp ilimleri kadar üstün ve şerefli kabûl edilmesine rağmen (*Tuḥfat al-mulūk*, trc. s. 7; *Ta'bīr al-Ḳādirī*, var. 64ª; Ḥusayn al-Tiflîsî, *Kāmil al-ta'bīr*, Fâtih, nr. 3654—3655, var. 3ª v.d.) ta'bir ilmi, ilham [b. bk] gibi peygamberlerin gördüğü ve ta'bir ettiği rüyâların dışındaki bütün rüyâ ve ta'birleri kesin ilim (*'ilm al-yaḳīn*) sayılmaz, yâni onlarla bir islâmî hüküm ne isbat, ne de nakzedilir (*Kur'ān dili*, göst. yer.). Bununla berâber bütün sûfîler nezdinde, ilham gibi rüyâ ve rüyâ ta'biri de büyük bir yer işgal eder (bk. Kamāl al-Dîn al-Ḥarîrî, *Tibyān vasā'il*, İbrahim Efendi, kütüp., nr. 430—433). Rüyâ ta'bircilerinin tabiat üstü bilgi sâhibi olduklarını kabûl etmek, Vahhâbîlere göre şirk sayılır [bk. mad. ŞİRK].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Kamāl al-Dîn Aḥmed al-Bayāżī, *İşārāt al-marām min 'ibārāt al-imām*, Kahire, 1949, s. 156—158; İbn Ḳayyim al-Cavziyya, *A'lām al-muvaḳḳi'īn*, Kahire, 1955, I, 190; al-Diblavī, *Ḥuccat Allāh al-bāliġa*, Bulak, 1294, II, 180; Sayyid Sulaymān al-Ḥusaynī, *Kanz al-manām*, İstanbul, 1340, önsöz; Akkermânî, *Ta'bīr-nâme* (Süleymaniye kütüp., H. Mahmud Efendi kısmı, nr. 6234); Camāl al-Dîn, al-Dimyātī, *Durrat al aḫlām fī tafsīr al-manām* (Süleymaniye kütüp., Yozgat kısmı, nr. 788, 1b—53b, manzum); İbn Daḳḳāḳ, *al-Ḥikam va 'l-ġāyāt fī tafsīr al-manāmāt* (Süleymaniye kütüp., Reisülküttâb kısmı, nr. 449); İbn Ġannām al-Mu'abbir al-Bağdādī, *Durrat al-aḫlām* (Süleymaniye, Fâtih, nr. 3649, Lâleli, nr. 1654—1656); İb āhîm b. İsmā'il al-Bakrī, *Kaşf al-munīr* (Süleymaniye, Amca Hüseyin

paşa kısmı, nr. 113); İsmā'īl b. Niẓām al-Mulk, *al-Ta'bīr* (Fâtih, nr. 3652); Abd al-Ra'ūf al-Munāvī, *al-Fayāż al-ilāhīya* (Lâleli, nr. 1659, 1662); Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed al-Sālimī *Kitāb al-iṣāra* (Es'ad Efendi, nr. 1315); Zayn al-Dīn al-Şāfi'ī, *Buġya ẓavi 'l-aḥlām* (Süleymaniye, Bagdadlı Vehbi Efendi kısmı, nr. 933); İbn Sīrīn'e isnad edilen ve birbirini tutmayan, ondan çok sonra yazılmış ve değişik ölçüde ondan faydalanmış bulunan eserler (msl. Lâleli, nr. 1657; Fâtih, nr. 3650; Es'ad Efendi, nr. 1832 ve metinde zikredilen *Muntaḫāb al-kalām* v. b.). Ayrıca Abu 'l-Faẓl Ḥusayn b. İbrāhīm al-Tiflīsī'nin Farsça *Kāmil al-ta'bīr* adlı eserinde (Fâtih, nr. 3654—3655, var. 1b—2a) bu mevzua dâir 20 kırdar eserin adı zikredilir.

(M. NAZİF ŞAHİNOĞLU.)

ṬABL. [Bk. DAVUL.]

ṬABL-ḪANA. [Bk. TABL-HÂNE.]

TABL-HÂNE. ṬABL-ḪĀNA (NAḲḲĀR ḪĀNA, NAḲḲĀRA ḪĀNA, NAVBA ḪĀNA), kelime mânasiyle „davulbâne", „askerî muzika" [„Mehterbâne"] olup, islâm ülkelerinde **askerî muzika takımı** ile, bunun savaş meydanında veya şehirde iken bulunduğu yerin adıdır. Bu kelime askerî muzikanın esas unsuru olan davula (*ṭabl, naḲḲāra*) ve bu muzika takımının icrâ ettiği hususî mûsikî şekline (*navba* [„nöbet"]) ircâ olunmalıdır. Aslında *naḲḲāra-ḫāna* veya *ṭabl-ḫāna*, muhtelif müelliflerin belirttikleri gibi sâdece davullardan ve bâzı hâllerde de davulların hususî cinslerinden ibâret idi. İbn Taġrîbirdî (ölm. 815=1412) „büyük davullardan (*dabādib*), yâni *ṭabl-ḫāna*" 'dan bahseder; al-Ẓāhirī (ölm. 873=1468) „*ṭabl-ḫāna*'nin üç takımından (*aḥmāl*) ve iki borazan" dan, İbn İyās (ölm. 931=1524) ise, „*ṭabl-ḫānaden* ve büyük köslerden (*kūsāt*)" söz açar (al-Maḳrīzī, *Hist. des Sultans Mamlouks de l'Égypte*, trc. Quatremère, Paris, 1845, II/I, 123; II/II, 268; al-Ḥazracī, *The Pearl-Strings*, *G M S*, London, 1906—1918, III/V, 135, 229). *Navba*'ye gelince bu, sonraları bir çok fasıllardan (*fuṣūl*) ibâret olup, *naḲḲāra-ḫāna* tarafından beş namaz vaktinde hükümdârın sarayı ve üç gündüz namaz vaktinde ise, daha küçük erkânın ikametgâhları önünde çalınan hususî bir mûsikî parçası idi. *Navba* sâdece hükümdarlık vakarının alâmetlerinden biri olarak titizlikle muhâfaza edilmekle kalmaz, onun nağmeleri, dinleyenlerin hürmetkârane sükûtlarını da gerektirirdi (İbn Baṭṭūṭa, Paris tabı, II, 188; von Hammer, *G O R*, I, 56). *Navba* âdeti, rivâyete göre, Büyük İskender zamanına kadar ircâ edilebilir (al-Nasavī, *Hist. du Sultan Djelal ad-Din Mankobirti*, *P E L O V*, Paris, 1895, s. 21).

Eski devir. Tokmaklı mûsikî âletleri, görünüşe göre, şark milletlerinde, pek eski zamanlardan beri savaş mûsikîleri bakımından bilhassa makbul idi. Savaşlarda sâdece borazan ve lâvta kullanan Greklere göre, tokmaklı mûsikî âletlerini yalnız barbarlar kullanırdı. Pseudo-Callisthenes'in „Büyük İskender'in tarihi" (ing.trc. Budge, s. 96) adlı eserinin süryânî nüshasında, bu dünya fâtihinin askerî muzikasına davulları idbal ettiğini okuyoruz. *Kitāb al siyāsa* adlı Arapça sözde Aristo risâlesi (II.—III.=VIII.—IX. asır) ile, bununla muâsır olan ve aynı şekilde Arapça yazılmış bulunan Müriştuş'un eserlerine bakacak olursak, İskender, askerî birliklerine işâretlerde bulunmak ve düşmanlarına korku salmak üzere, askerî muzika takımına bir de büyük erganun (*urġanūn*) ilâve etmiş görünmektedir (Farmer, *The Organ of the Ancients*, London, 1931, s. 119—138). Strabo (m. ö. I. asır)'ya göre, İran'ın gençleri demirden âletlerin tanini ile silâh altına çağırılmakta ve Hind hükümdarlarının resmî ziyâretleri davul ve zil sesleri ile duyurulmakta idi (*Geogr.* XV/I, 55; XV/III, 18). Plutarkhos (ölm. takr. m. s. 120), büyük davullarla düşmanlarını ürküten Partlardan söz eder (Crassus, XXIII, 10). Firdavsî (ölm. 411=1020)'nin *Şāhnāma*'si eski İran'da mevcut olan askerî muzika hakkında pek çok tafsilât verir; bu eserde boru ve borazanlar (*karnāy, ṣaypūr, būḳ*), kamış ve mâdenî lâvtalar (*nāy, rāyīn nāy*), küçük ve büyük davullar (*ṭabīra, kūs*) ve aynı zamanda Hind çıngırağı, felek âleti ve zillerden (*hindī darāy, zang, sinc*) bahsolunmaktadır.

Câhiliye devri Araplarında, İskenderiyeli Klemens (*Paedagogos*, m. s. II. asır)'e göre, Araplar islâm öncesi devirde savaşlarda zil kullanırlardı; Arap müellifleri ise, savaşlarda sâdece yaşlı kadınların ve muganniyelerin (*ḳiyān*) deflerinden (*duff*) bahsetmektedirler. O devirlerde kavalın (*mizmār*) da askerî muzika içinde bir âlet olması pek muhtemel bulunmasına rağmen, Uḥud ve Badr savaşlarında biz bu defleri görmekteyiz (Farmer, *Hist. of Arabian Music*, London 1929, s. 10 v.d.; *Kitāb al-aġānī*, Bulak tabı, II, 172). Muabbar Türk müellifi Evliyâ Çelebî (ölm. 1094=1682), Peygamber zamanında savaşta ne davul, ne de kaval sesi duyulduğunu, sâdece büyük köslerin (*kās*; *Travels*, trc von Hammer, London, 1846, I/II, 194) gümbürdediğini iddia eder. Diğer taraftan İbn Ḫaldūn (ölm. 809=1406)'a göre, ilk müslümanlar ne boru (*abvāḳ*) ne de davul (*ṭubūl*, *N E*, XVII, 44)

kullanıyorlardı. Kat'î olan cibet, Arapların mûtad hayatlarında kullanmalarına rağmen, borunun (*bāḳ*) bunlarca bir savaş âleti olarak istimâl edilmemiş olduğudur; çünkü bu âletin III. (IX.) asırda bıristiyanlarca kullanıldığı bilhassa belirtilmiştir (al-Cavharî, *Ṣiḥāḥ*, *būḳ* kelimesi).

E m e v î v e A b b â s î d e v i r l e r i. Emevî devrinde (41—132=661—750), görünüşe göre, davul ve kös askerî mûsikî âletleri içine alınmış ve bunlar kavala (*mizmār*) defden (*duff*) çok daha iyi refakat edebileceklerini göstermişlerdi (Seyyid Ameer Ali, *Short Hist. of the Saracens*, London, 1899, s. 65). İlk Abbâsîler devrinde kendini kuvvetle hissettiren İrânî te'sirlerle, İrânî zurna (*surnāy*) daha iptidâî olan *mizmār*'ın yerini almıştır (*Kitāb al-aġānī*, XVI, 139; burada سرنای yerine مزمار okunmalıdır). İranlılarda *surnāy* (=*suryānag*)'a davul (*ṭabl*) refakat ederdi (al-Mas'ūdī, *Murūc*, nşr. Barbier de Meynard, Paris, 1861—1877, VIII, 90). IV. (X.) asır civârında askerî muzikada muhtelif kös cinsleri kullanılmakta idi: muhtemelen *dabdāb* veya *dabdaba* ile aynı şey olan *ṭabl al-markab* veya „hayvan sırtındaki davul" ayrıca *naḳḳāra* ve bir de daha büyük, *kūs* tesmiye edilen büyük davul (*Rasā'il Iḫvān al-ṣafā'*, Bombay tabı, I, 91). Bunlar çift olarak kullanılmakta ve bir at veya bir devenin boynunun iki tarafında taşınmakta idiler. *Būḳ* veya boru da o zamanlar aynı şekilde askerî muzikaya girmişti. Bu âletin, aslında bir hayvan boynuzundan, daha iptidâî olan *ḳarn* gibi yapılmasına mukabil, sonraları mâdenî olarak imâline başlanmış ve Evliyâ Çelebî (*Travels*, I/II, 238)'ye göre, bu mâdenî pirinç boru Selçuklu sultanı Alp Arslan (ölm. 465=1072) tarafından muzikaya sokulmuştur. Asıl borazan *nafīr* idi; buna önceleri *būḳ al-nafīr* veya „askerî *būḳ*" denilirdi (İbn al-Ṭıḳṭaḳā, *al-Faḫrī*, nşr. Derenbourg, s. 30).

B ü v e y h - o ğ u l l a r ı. IV. (X.) asra kadar, o zamanlar kösler, davullar, borazan, boru ve kavallar ihtivâ eden *naḳḳāra-ḫāna* veya *ṭabl-ḫāna* hilâfet alâmetlerinden (*marātib*) olup, *nevba* ile berâber sâdece emîr-ül-mü'minîne mahsus idi (İbn Ḫaldūn, *N E*, XVII, 42; Quatremère, *Hist. des Mongols*, s. 418). Hilâfetin zayıflaması ve küçük hükümdarların zuhûru üzerine her tarafca *naḳḳāra-ḫāna* ve *nevba* imtiyâzı elde edilmeğe çalışıldı. Böylece, halifenin tâbi bir hükümdâra hâkimiyet hakları teveccühünde, menşur, sancak v. s gibi hükümdarlık alâmetleri yanında, umûmîyetle bir de davul veya kös göndermesi âdeti teessüs etti; âletin cinsi, sayısı ve *nevba*'nin husûsîyeti tevcih olunan kimsenin mertebesine uygun olurdu. Büveyhî emîri Mu'izz al-Devla (ölm. 356=967) her ne kadar halîfe al-Muṭī' (ölm 363=974)'e, bir *naḳḳāra-ḫāna* imtiyâzı için baş-vurmuşsa da, reddolunmuştu. 359 (969/970) yılında ise, aynı halîfe bir kumandana, yaptığı sefer esnâsında kösler (*dabādib*) çalmak müsâadesini vermişti ki, bu kumandanın bu şerefi bir daha elinden çıkarmadığı anlaşılıyor. Bununla berâber, bu çok arzu edilen muzika çaldırabilmek şerefine ilk defa Büveyhî emîri 'Ażud al-Devla (ölm. 372=982)'nin nâil olduğu rivâyet edilmektedir. 368 (978/979) yılında bir *naḳḳāra-ḫāna*'ye sâhip olması husûsunda bn zâta halîfe al-Ṭā'i' müsâade etmiş, ancak ona üç namaz vaktinde *nevba* çalmak izni vermiş ve beş *nevba* çaldırmak hakkını yalnız kendisi için muhâfaza etmişti. Büveyh-oğullarından birisi, Abū Kālîcār (ölm. 440=1048), beş *nevba* çaldırmak hakkını kendi kendisine tanımış ve halîfenin, üç *nevba* ile yetinmesi hakkındaki ricâsını reddetmişti. Mâmafih halîfe bu imtiyâzı daha önce başkalarına da bahşetmiş veya bunu icrâ etmelerine göz yummakta bulunmuştu. 390 (1000) yılında halîfe al-Ḳādir devrinde bir vezire bir davul (*ṭabl*) ile beş *nevba* vurdurmak müsâadesi verilmiş ve 408 (1017) senesinde Büveyh-oğullarından Sulṭān al-Devla'ye aynı şeref bahşolunmuş veya bu zât bunu kendi irâdesiyle icrâ etmişti (Quatremère, *ayn. esr.*, s. 418; Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbāsid Caliphate*, II, 264, 396; III, 345).

S e l ç u k l u l a r. Bir *naḳḳāra-ḫāna*'ye sâhip olmak imtiyâzı ve *nevba* vurmak usûlü Selçuklular zamanında daha da yayıldı. [Ancak bunlarda vurulacak *nevba* sayısının rütbe ile mütenâsip olması husûsuna pek ziyâde itinâ gösterildi.] Halîfe al-Muḳtadī (ölm. 487=1094) bir eyâlete tâyin ettiği bir vâliye, eyâleti dâhilinde beş, fakat eyâleti dışında ancak üç *nevba* vurmak müsâadesiyle büyük kösler (*kūsāt*) de vermişti. [Beş *nevba* vurmak ancak sultanlara mahsustu. Daha küçük rütbelilerin beş *nevba* vurması isyan addolunurdu. Irak sultanı Muġīṯ al-Dīn Maḥmūd b. Muḥammed Tapar'ın, ordusunu maġlûp eden amcası büyük Sultan Sencer ile görüşmeğe giderken, vezirinin kendisine, sultanın yanında *ḫams nevba* vurmaktan ictinap etmesini tavsiyesi dikkate şâyândır (bk. Ṣadr al-Dīn Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Nāṣir b. 'Alī al-Ḥusaynī, *Aḫbār al-devlat al-Salcūḳiya*, nşr. Muḥammed İḳbāl, Lâhur, 1933, s. 89); bu kısım aynı eserin Türkçe tercümesinde (Ankara, 1943, s. 62) yanlış çevrilmiştir. Bununla berâber bâzı atabeglerin, msl. bu arada hemen hemen tamâmiyle müstakil hareket eden İldeniz oğlu Kızıl Arslan (ölm. 587=1191)'ın da *panc nevba* vurdurdukları vâkîdir (krş. al-

Bundārī, *Zubdat al-Nuṣra va nuḫbat al-ʿuṣra*, Türkçe trc. Kıvâmeddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul, 1943, s. 269). Anadolu Selçuklu sultanlarının *panc navba* vurdurmaları hususunda krş. Karîm al-Dîn Maḥmūd al-Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. O. Turan, Ankara, 1944, bk. fihrist; Fikret Işıltan, *Die Seltschuken-geschichte des Akserāyī*, Leipzig, 1943, bk. fihrist.]

Araplar. Yemen'de III. (IX.) asırda karmatî al-Manṣūr b. Ḥasan'ın otuz davulu (*ṭubāl*) ve Banî Nacāḥ'tan Sa'îd al-Aḥval (ölm. 482=1089)'in boruları (*būḳāt*) ve davulları (*ṭubāl*) vardı. Sonraları *ṭabl-ḫāna* ve büyük kösler (*kāsāt*) ile nakkareler (*naḳḳārāt*) mevcûdiyetinden haberdar oluyoruz (Kay, *Yaman, its Early Mediæval History*, London, 1892, s. 84; al-Ḫazracī, *The Pearl-strings*, III/I, 103, 160; III/II, 3, 75; III/III, 52). 'Omān'da Ẓafār sultanının sarayında, VIII. (XIV.) asırda zurnalar (*surnāyāt*), borular (*būḳāt*), borazanlar (*anfār*) ve davullar (*ṭubāl*) vardı. al-Ḥilla'de askerî muzıka, borular (*būḳāt*), borazanlar (*anfār*) ve davullardan (*ṭubāl*) ibâretti (İbn Baṭṭūṭa, *agn. esr.*, II, 98, 212). V. (XI.) asrın başlarında 'Uḳaylî'lerde boru (*būḳ*) ve büyük davul (*dabdāb*) askerî muzıka içinde pek makbul iken (*J R A S*, 1901, s. 755, 785), başka bir yerde küçük, yassı bir davulun (*ḳaṣ'a*) kullanıldığını görüyoruz. *Alf layla valayla* „Bin bir gece" masallarında en can alıcı askerî muzıka, kavallar (*zumār*), borular (*būḳāt*), borazanlar (*anfār*), davullar (*ṭubūl*) ve zillerden (*kāsāt, ku'ās*) müteşekkildir; fakat en ziyâde kullanıldığını duyduğumuz muzıkalar, borular (*būḳāt*) ve davullar (*ṭubūl*) veya ziller (*kāsāt*) ve davullar (*ṭubūl*) ve yahut borular (*būḳāt*), davullar (*ṭubāl*) ve kösler (*kāsāt*) ve yahut da sâdece davullar (*ṭubāl*) veya yalnızca köslerden (*kāsāt*) ibâretti.

Mısır. Fâtımîler mûsikî ile şereflenmek müsâadesini kendilerine tâbi hükümdarlara nmûmiyetle Bagdad halîfelerinin riâyet ettikleri usûle göre bahşederlerdi (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, trc. Raverty, London, 1881, II, 616; al-Badāūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, trc. Lowe ve Ranking, I, 94, 310). Fâtımî halîfesi al-'Azîz (ölm. 386=996), Suriye'ye karşı sefere çıktığında 500 boru (*abvāḳ*; *N E*, XX, 51'de olduğu gibi „tambours" değil) öttürmüş idi (*NE*, XVII, 45). Mevcut bilgilere göre *navba* Fâtımî sarayında bir münâsebetle pek büyük bir muzıka takımı tarafından icrâ olunmuştu. Nâṣir-i Ḫusrav Fâtımîlerin askerî muzıka takımını tasvir etmektedir (439=1047 yıllarında); ona göre bu takım şu âletlerden terekküp ediyordu: boru (*būḳ*, zurna (*surnā*), iki eins davul (*ṭabl* ve *duhul*; bu sonuncusu İran davulunun bozulmuş bir nev'i), kös (*kās*) ve zil (*kāsa*; *Safar-nāma*, nşr. Schefer, Paris, 1881, s. 43, 46 v. d.). 568 (1172) yılında Nūr al-Dîn ve Ṣalāḥ al-Dîn berâberce Dimaşḳ'ta iken Nūr al-Dîn, Ṣalāḥ al-Dîn'in metbûu sıfatiyle beş *navba* vurdurduğu hâlde Ṣalāḥ al-Dîn üç *navba* ile iktifâ etmişti (Quatremère, *agn. esr.*, s. 419). Memlûk sultanları devrinde askerî muzıka takımı, ıslah edilerek İbn Îyās (al-Maḳrīzī, I/I, 229)'in bildirdiği üzere Irak'da ve Magrib'de olduğu gibi, sancak, tuğ ve buna benzer hükümdarlık alâmetleri ile birleştirilmişti. al-Ẓāhirī'ye göre, Sultan Baybars I. (ölm. 676=1277)'ın bandosu 40 büyük davul (*kūsāt*), 4 davul (*duhul*), 4 kaval (*zumār*) ve 20 borazandan (*anfār*) müteşekkildi. al-Ẓāhirī'nin, *duhul* ve *zumār*'un muzıka takımına yeni girdiklerini söylemesine rağmen biz bunların, *zamr* ve *surnā*'nın her ikisinin de, kaval olarak daha önce Fâtımîler devrinde kullanıldığını bilmekteyiz. İbn Taġrîbirdî'ye göre Ḳalā'ūn (ölm. 689=1290) devrinde bir vezîr bir *ṭabl-ḫāna*'ye sâhip bulunduğu gibi, biz 821 (1418) yılı için de, bunun pek sık vuku bu'madığı belirtilmesine rağmen, böyle bir imtiyazdan haberdar bulunmaktayız. İbn Ḫaldūn, büyük köslerin (*kūsāt*) her emîr ve kumandana müsâade edildiğini iddia etmektedir (*N E*, XVII, 46); İbn Taġrîbirdî'ye göre, bu şeref ancak 1.000 kişilik bir birliğe kumanda eden *umarā*'ya bahşediliyordu. Bir emîrin *ṭabl-ḫāna*'sinde kullanılan mûsikî âletleri arasında, al-Ẓāhirī'nin belirttiğine göre, davul veya *duhul* (iki), flâvta veya *zamr* (iki) ve borazan veya *nafīr* (dört) bulunmakta idi; fakat büyük kös (*kās*) yoktu. Bir *amīr muḳaddam*'in, *ṭabl-ḫāna*'sinde sâdece bir boru veya *būḳ* bulundurmak hakkına mukabil, bir atabeg yukarıda zikredilen âletlerin iki mislini kullanmak hakkına sâhip idi. Bununla berâber IX. (XV.) asır içinde 40 süvârisi olan her emîrin bir *ṭabl-ḫāna*'ye sâhip olmağa hakkı vardı; ancak bunu sâdece Îl'îl hizmette bulunduğu sırada çaldırabilirdi. 923 (1517) yılında Osmanlı Türkleri Mısır'ı zapt ettiklerinde *umarā*'nın muzıka takımları lağvolundu (al-Maḳrīzī, I/I, 173 v.d.; I/II 272). XVIII. ve XIX. asırda Mısır'da askerî mûsikî âletleri hakkında bk. Niebuhr, *Voyage en Arabie*, 1776, I, 145 v.d., levha XXVI; Villoteau, *Description de l'Égypte, État moderne*, folio neşri, I, 701 v.dd., 931—940, 948 v.d., 979—997 ve levhalar.

Magrib. İbn Ḫaldūn'a göre şimâlî Afrika'nın göçebe Arapları, aynen câhiliye devrinde Arap yarım-adasındaki Araplar gibi, as-

kerî birliklerinin başında yüksek sesle teganni eden bir *munşid* bulundururlardı. Bu âdet Fas bölgesindeki Banî Zanâta (380—462=990—1069) tarafından benimsendi. Mısır'ın Memlûk sultanları ve Moğul İlhanlılar devrindeki *Cāvīş* bu âdetin bir bakıyesi olabilir. Garp islâm ülkelerinin ilk hükümdarları da *ṭabl-ḫāna*'ye sâhip olmak imtiyâzını, başka yerlerdeki kadar kıskançlıkla muhâfaza etmiş görünüyorlar; bu muzika takımlarında kullanılan âletler, Endülüs emevî halîfesi al-Ḥakam II. (ölm. 366=976)'in altunla işlenmiş boruları (*būḳāt*) gibi bâzan pahalı süslerle müzeyyen idiler (al-Maḳḳarī, *Mohammedan Dynasties in Spain*, tre. P. de Gayangos, London, 1840—1843, II, 158). *Ṭabl-ḫāna*'ye âit mûsikî âletlerinin düşman eline geçmesi, bir Ağlabî kumandanının 248 (862/863) yılında Sicilya adasında düşmana terk etmek zorunda kaldığı davullar misâlinden de bildiğimiz gibi, umûmiyetle eğir bir darbeye mârûz kalmak addolunurdu. Buna mukabil galipler de bu cinsten ganimetlere kıymet verir ve bunları teşhir ederlerdi (al-Maḳrīzī, *ayn. esr.*, aynı yer.). Banî Zanâta, *ṭabl-ḫāna*'lerinde 10—20 davula (*ṭabūl*) mâlik idiler; fekat zamanla davul çaldırmak imtiyâzı vâlilere ve diğer erkâna da teşmil olundu. Muvahhidler (524—667=1130—1269) ümerâ ve erkâna mahsus bu muzikaları lağvederek *ṭabl-ḫāna* kullanılması âdetini sâdece hükümdâra münhasır bir hâle getirdiler (*N E*, XVII, 45 v. d.). *Ṭabl-ḫāna*, bandıraları bulunan bir bölüğe *bunūd*) tahvil olunarak *sāḳa* adıyla şöhret buldu. İlk Muvahhidîn sultanı olan 'Abd al-Mu'min (ölm. 558=1163)'in 200'den fazla davulu (*ṭubūl*) vardı. Bunların arasında bâzıları o kadar büyüktü ki, çalındıklarında yer titrerdi (al-Marrākuşī, *Hist. des Almohades*, nşr. Dozy, Leiden, 1881, s. 165). Merînîler (591—961=1195—1554) bu cinsten büyük bir davula sâhip idiler ki, bu sonraları Sa'dî hânedanının (916=1511 v. dd.) mülkiyetine geçmişti. Bu, sesi çok uzaklardan duyulabilen muazzam bir âlet idi (*Nuzhat al-hādī*, nşr. Houdas, Paris, 1888—1889, s. 117). XVIII. asırda Fas'a âit savaş mûsikîsi âletlerinin tasvirleri için bk. Høst, *Nachrichten von Marokko und Fes* (1787), levha XXXI, s. 261.

Sûdan. VIII. (XIV.) asırda İbn Baṭṭūṭa, şarkî Sûdan'da Maḳdaşav'da bulunmuş ve su tanın zurna (*surnāyāt*), boru (*abvāḳ*), borazan (*anfār*) ve davullardan (*aṭbāl*) müteşekkil olan *ṭabl-ḫāna*'sinin icrâsını dinlemişti. Burada da, diğer yerlerde olduğu gibi *navba*'nın çalınışı esnâsında hürmetkârâne bir sükût hüküm sürmüş ve „kimse bulunduğu yerden kımıldamamıştı". Garbî Sûdan'da, Mâllî'de sultanın askerî muzikası, boru (*abvāḳ*) ve davullardan (*aṭbāl*) müteşekkildi. Borular fil dişinden imâl olunmuştu (II, 108; IV, 403). Gāo'daki Songhoylar (1335—1493)'ın son sünnî sultanlarından birisi olan 'Alī (ölm. 1492) davulu hükümdarlık alâmeti olarak kullanırdı. Bunları tâkip eden *askiya* hükümdarları (1493—1590) da davulu kullanmakta olup *askiya* hükümdârı al-Ḥāco Muḥammed devrinde 1493 yılında askerî birlikler davul (*ṭabl*) çalınarak toplanmıştı. 906 (1500/1501) yılında *kakaki* tesmiye olunan büyük davul Songhoy sûvârisine idhâl olundu. *Askiya* hükümdârı Muḥammed Bunkan (ölm. 1537), *futurifu* adını alan bir boru icat etti. Ayrıca bir de *gabtanda* adıyla tanınan bir davul daha vardı; bu ve *futurifu*, Gāo'da kullanılmakta idi. Muḥammed Bunkan bir şehrin dışında, sultanın davulundan (*ṭabl al-sulṭāna*) başka bir davulun çalınamıyacağı sınırı tesbit etmişti. Bu sultan davulu, bu hânedanın sukutuna kadar kullanılmıştı. Faslıların 1590 yılındaki işgalleri ve yerli hükümdarlar yerine paşalar hâkimiyeti ile savaş mûsikîsinde bir değişiklik vücûda geldi. Aḥmed al-Ḫalîfa Paşa devrinde (1105/1106=1694/1695) *paşa* sarayının muzikasında zurnalar (*ġayāṭ*), davullar (*aṭbāl*) ve aralarında yerli defler (*dufūf al-asākī*) de bulunan başka âletler bulunmakta idi. Bambara reislerinin askerî muzikasını borular (*būḳāt*) ve deller (*dufūf*) teşkil etmekte idi. Reislerden birisinin adam boyunda büyük boruları (*būḳāt al-kibār*) vardı (*Tārīḫ al-fattāş*, nşr. Houdas ve Delafosse, *P E L O V*, Paris, 1913, s. 49, 54 v. d., 70, 84, 153; *Taẕkirat al-nisyān*, nşr. Houdas, *P E L O V*, Paris, 1901 s. 43, 45, 93, 120, 152; *Tārīḫ al-Sūdān*, nşr. Houdas, *P E L O V*, Paris, 1900, s. 79, 122, 197).

Moğullar. İlk Moğul İlhanlıları devrinde vezîrin sâdece bir kös hakkı mevcutken, şehzâdelerin köslere ve bir davula sâhip olmak hakkı vardı. Ordu baş-kumandanına davullar ve 10.000 kişilik tümen emîrine ve tâbi hükümdarlara bir davul (kös) hakkı tanınmıştı (d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 581; IV, 96, 187, 566; Howorth, *History of the Mongols*, London, 1876—1878, III. 296). [Bununla berâber Moğullar devrinde tâbi hükümdar derecesine düşmüş olan Anadolu Selçuklu sultanları için beş *navba* vurulmuştur; krş. Selçuklular kısmında verilen *bibliyografya*.] İbn Baṭṭūṭa, İlḫān Abū Sa'īd (ölm. 736=1335)'in Bagdad'daki askerî muzikası hakkında canlı bir tasvir vermiştir. Bu muzika küçük davul ve davul (*ṭubūl*), borazan (*anfār*), boru (*būḳāt*), zurnalar (*surnāyāt*) ve muganniîlerden müteşekkildi. Bu müellife göre, *umarā'* boru (*būḳāt*) ve davullara

(*ṭubūl*) ve hükümdar âilesine mensup her banım sultan (*ḫātūn*) bir davula mâlik iken, bizzat İlhan, İbn Baṭṭūṭa'nın *ṭabl al-kabir* („büyük davul") tesmiye ettiği, fakat Moğullarca *kārgā* adıyla mâruf olan muazzam bir köse sâhip bulunuyordu (*Tuḥfa*, II, 126 [Türkçe trc. Mehmed Şerîf, *Segahatnâme-i İbn Batâta*, İstanbul, 1333—1335, I, 252 v.d.]). Bu *kārgā*, İlhan'ın şahsî alâmet-i fârikası olup, Moğul tarihçisi Raşîd al-Dîn'in bildirdiğine göre, öldüğünde parçalanırdı. Mâtem devrelerinde umûmiyetle *navba* çalınmasından ferâgat olunurdu. Mâtem zamanında *navba* vurdurmamak, daha 480 (1087) yılında oğlu Muḥammed Ẓaḫîrat al-Dîn'i kaybettiğinde, namaz vakitlerinde davul vurulmasını menetmiş olan (İbn al-Cavzî, Nat. Bibl. el-yazması, nr. 1506, var. 198) halîfe al-Muḳtadî'de de görmüş olduğumuz eski bir âdet idi. Buna benzer şekilde Ṣalâḥ al-Dîn Ayyūbî de, Haçlılar tarafından bir darbeye mâruz kaldığında, onlar üzerinde bir zafer kazanıncaya kadar *navba* vurulmasını yasaklardı (al-Maḳrîzî, *Sulāk*, I, 42). Timurlular hâkimiyeti devrinde mevsûkiyeti şüpheli *Tüzükāt*'a göre, askerî muzika takımı da gayet itinâ ile hükümlere bağlanmış olup, sancak ve *tuğ* sınıfının da dâhil bulunduğu hükümdarlık alâmetlerinden bir kısmını teşkil ediyordu. Bir beyler-beyinin bir *naḳḳāra*'si ve bir borusu (بورغو yerine بورغو = burgu okunmalı), emîr-ül-ümerânın ve dört püsküllü bir tuğa sâhip emîrin sâdece bir *naḳḳāra*'si vardı. Bir *ming pāşā*'nın bir borazanı (*nafîr*) ve bir *yüz paşa* ve bir *on paşa*'nın bir davulu (*ṭabl*), buna mukabil bir *oymaḳ*'ın bir borusu (*burgu*) bulunurdu (*Institutes, Political and Military*, nşr. Davy ve White, Oxford, 1781, s. 290 v.dd.). Hind-Türk hükümdarları *naḳḳāra-ḫāna*'yi hükümdarlıklarının bir sembolü olarak muhâfaza etmişlerdi. İbn Baṭṭūṭa, Medine *şarîf*'i *Abū Ġurra*'nın Hindistan'ı ziyâretinde, burada Irak, Mısır veya Suriye'deki âdetin aksine olarak hükümdardan başka kimsenin *naḳḳāra-ḫāna* kullanmak selâhiyetine sâhip olmaması sebebiyle, davullar (*ṭubūl*) vurdurmak sûretiyle ne kadar büyük bir alâka uyandırdığını hikâye eder (*agn. esr.*, I, 422 v.d.; Türkçe trc., I, 193). al-'Umarî (ölm. 748 = 1348), *Masālik al-abṣār*'ında, Dehli sultanının beş *navba*'sinin 200 çift *naḳḳāra* (*naḳḳārāt*), 40 çift büyük kös (*kūsāt al-kibār*), 20 boru (*būḳāt*) ve 10 çift zil (*ṣunūc*) ile çalındığını bildirmektedir (*N E*, XIII, 189). Büyük Akbar (ölm. 1014 = 1605)'in *naḳḳāra-ḫāna*'si Abu 'l-Faẓl 'Allāmî tarafından tasvir olunur. Bu takım *kuvargā* veya *kārgā* denilen dev köslerden (takriben 18 çift) kös veya *naḳḳāra* (takriben 20 çift), davul veya *duhul* (4), zurna (*surnā*, Hind ve İran cinsinden 9 adet), büyük ve *ḳarranā* veya *ḳarnā* adıyla mâruf borazan (4 veya daha fazla), borazan veya *nafîr* (Hind, İran ve Avrupa cinsi), boru veya *sing* (2) ve zil veya *şinc* (3 çift: *Ā'în-i Akbarî*, trc. Blochmann, Kalküte, 1873—1894, I, 50 v.dd.)'den terekküp ediyordu. *Navba*'nin bir tasviri de son zikrolunan eserde mevcut bulunmaktadır. Bu sıralarda kösler bâzan yüksek idârî ve askerî me'murlara tevcih olunmakta ise de, bu sonuncular biç olmazsa 2.000 süvâri kumandanlığı rütbesini hâiz olmak meebûriyetinde olup, *navba* de hükümdârın huzûrunda veya onun ikamet ettiği yerin muayyen bir mesâfesinden daha yakında çalınamazdı. Bu imtiyâzın tevcihi merâsiminde, bu şerefe lâyık görülenler boyunlarında küçük oyuncak davullar taşırlardı (Thorn, *Memoir of a War in India*, 1818, s. 356, *J A S B*, 1879, s. 161). XVII. asrın *naḳḳāra-ḫāna*'si hakkında tafsilât için bk. Bernier, *Travels in the Mogul Empire 1665—1668*, nşr. Constable, s. 363; Manucci, *Storia do Mogor, or Mogul India 1653—1708*, trc. Irvine. Muahhar haberler için krş. Irvine, *The Army of the Indian Moghuls*, London, 1903, s. 30, 196, 207; Day, *The Music and Musical Instruments of Southern India*, London, 1891, s. 96; Meadows-Taylor, *Proceedings of the Royal Irish Academy*, IX/1.

Osmanlı Türkleri. Hemen yakın zamanlara kadar Türk askerî mûsikîsi kendine has bir üslûp ve görünüş içinde idi. [Osmanlıların *nevbet* âdetini Selçuklulardan tevârüs ettikleri ve fakat askerî mûsikî bakımından daha önceki Türk geleneklerine dayanmış oldukları bellidir. Osmanlı devletinin kurucusu olan Osman Bey (1258—1326), Söğüt ve Eskişehir'de teşkil olunan idârî bölgeye tâyini münâsebetiyle 688 (1289)'de Anadolu Selçuklu sultanı Ġiyās al-Dîn Mas'ūd II. (ilk saltanatı 1283—1289)'dan gelen ferman ile (krş. Ferîdûn Bey, *Munşa'āt al-salāṭîn*, İstanbul, 1264/1265, I, 58) birlikte ayrıca tabl, alem, tuğ v. s.'ye de nâil olmuştu [bk. mad. OSMAN I.]. Bu münâsebetle yapılan merâsimde, *tabl-hâne*'nin nevbet vurması esnâsında, bunu gazâya dâvet telâkkî ettiği cihetle Osman Bey'in ihtirâm ile ayakta durduğu ve bu âdetin Sultan Mehmed (Çelebî mi? krş. v. Hammer, *G O R*, I, 56 ve buna istinad eden eserler) zamanına kadar mer'î kaldığı ilk Osmanlı tarihlerinde kayıtlıdır (bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, nşr. Âlî, İstanbul, 1332, s. 10; Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1951, 1955, I, s. ٢٢ vd., II, ٤٢ v. d.; *ayn. esr.*, nşr. F.R. Unat ve M. A. Köymen, Ankara 1949, 1957, I, 106

v.dd., ayrıca krş. Necîp Asım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, İstanbul, 1335, I, 580 v.d.). Duhul tesmiye olunan davul rivâyete göre Sultan Orhan (ölm. 761=1360) tarafından muzıkaya idhâl olunmuştur (Evliyâ Çelebî, *Travels*, I/II, 226). Kös denilen büyük davullar (*kāsāt*) daha Osman I. devrinde kullanılmakta ve hatta bâzı hâllerde filler üstünde taşınmakta imiş. Bu malûmatı veren Evliyâ Çelebî, XVII. asırdaki Osmanlı askerî mûsikîsi hakkında bâzı tafsilât da kaydetmiştir (*ayn. eser*, I., 225 v.d., 236—239). Sultan Murad IV. (ölm. 1049=1640) büyük ve *karnā* adı verilen boruyu İran'dan alarak mehterhânesine idhâl etmiştir. Bu XVII. asır içinde Osmanlı mehterhânesi tam mânasiyle teşkilâtlanmıştır. Türk muzıka takımları [mehterhâne] iki adet büyük *„kaba zurna“*, üç adet küçük *„cura zurna“*, bir *„nay“*, bir *„kaba duhul“*, üç *„âdi davul“* veya *„duhul“*, bir büyük *„kös“*, iki *„nakkāra“*, bir büyük ve iki küçük çift *„zil“* ve iki *„çagâne“* ihtivâ ederdi (Mahillon, *Catalogue .. du Musée Instramental du Conservatoire Royal de Musique de Bruxelles*, 2. tabı, II, 184). Coeck (*Les Mœurs .... de Turcz* [1553], nşr. W. S. Maxwell, *The Turks in 1553*, 1873), ön tarafında zurnalar ve köslerle bir yeniçeri birliğinin gravürünü vermektedir. XVIII. asırda üç tuğlu bir vezîre 5 zurna, 7 boru ve 2 çift *nakkāra* ile 2 çift zilden müteşekkil bir çalgı takımına sâhip olmak hakkı tanınmıştı (de Marsigli, *Stato militare dell 'Imperio Ottomanno*, 1732, II, 54 v.d. ve levha XVIII; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1787—1820, VII, 155 ve Russell, *Naturol Hist. of Aleppo*, London, 1794, I, 151'de verilen sayılar ve tasvirler yukarıda verilen mâlûmata uymamaktadır). Sultanın mehterhânesi *mîr-i mehterân-i tabl u alem* ünvânını taşıyan bir zâbitin idâresinde 62 muzıkacıdan terekküp ediyordu. Bu mehterhânede şu âletler mevcut bulunmakta idi: 16 adet *zurna*, 11 adet *boru*, 16 *duhul*, 8 *nakkāra*, 4 *kös* ve 7 çift *zil*. Savaş zamanlarında bu kuruluş iki misline çıkarılırdı (d'Ohsson, *Tableau générale*, VII, 23). Ayrıca krş. Wittman (*Travels in Turkey, Asia Minor, Syria*, 1803)'deki kapak resmi ve Toderini (*Litteratura Turchesca*, 1787, I, 238 v.d.) ile Lavignac (*Encyclopédie de la Musique*, V, 2981) tarafından verilen bilgi. [krş. Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1946, mehterhâne ve diğer askerî muzıka ile ilgili kelimeler. Osmanlı mehterhânesi ve mehter mûsikîsi hususunda, baş tarafında umûmiyetle Türk askerî mûsikîsi hakkında da Türkçe'de mevcut bibliyografya bakımından faydalı mâlûmatı ihtivâ eden bir eser Haydar Sanal tarafından neşrolunmuştur (*Mehter mûsikîsi*, Millî Eğitim Bakanlığı neşriyatından, İstanbul, 1964²). Mehterhânenin Osmanlılar devrindeki kuruluşu hakkında daha ziyâde Evliyâ Çelebî'nin verdiği mâlûmata dayanan bu eser, bu müessesenin adı (s. 3 v.d.), ve teşkilâtı (s. 5 v. dd.) üzerinde bu madde müellifinden bâzı noktalarda farklı bilgi vermektedir. 1826 yılında mehterhânenin ilgasından sonra, bunu yeniden ibyâ etmek teşebbüsleri hakkında bk. *ayn. esr.*, s. 284 v. dd. 1952 yılından beri yeniden ve daha ziyâde turistik gayelerle kurulan mehterhâne ve Türk askerî mûsikîsi hakkında ayrıca bk. M. R. Gazimihal, *Türk askerî muzıkaları tarihi*, İstanbul, 1955.]

İran. Daha Moğul istilâsından önce orta şarkta *nakkāra-ḫāna* ve *navba*'nın hâiz olduğu ehemmiyeti bilmekteyiz. Gürî'lerden Giyâs al-Dîn (ölm. 599=1202), altınla müzeyyen ve bir araba üzerinde taşınan büyük köslere (*kūsāt*) sâhip idi (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*, I, 404). Son Ḫvārizmşāh Sultan Calâl al-Dîn (ölm. 628=1231) *navba*'sını 27 adet altın ve [illegible] taşlarla süslenmiş [illegible] ile vurdurordo; bu *navba*'yi [illegible] itâat altına alınan hükümdarların oğulları idi (al-Nasavî, *ayn. eser*, s. 21). Dağıstan'da yapılmış güzel bir çift kös (fakat muhtemelen İran yapısı) 1931'de Londra'da tertip edilen beynelmilel İran san'atı sergisinde mevcut idi (kataloglarda kaydedilmemişti!); bunlar XII.—XIII. asırlara âit idiler. Aynı beynelmilel sergide bir çok askerî mûsikî âleti, bilhassa nr. 174 G (XIII. asır), 457b (XIV. asır), 629 (XVI. asır) teşhir olunmuştu. Moğul hâkimiyeti devrinde İran askerî muzıkası için yukarıda verilen îzahâta bk; İran san'atı muzıka takımlarının tasvirleri ile doludur (bk. *Bibliyografya*'da *tasvirler* bölümü). XVII. asırda İran'daki *nakkāra-ḫāna* hakkında tafsilât şu eserlerde vardır: Chardin, *Voyages du Chevalier Chardin en perse*, 1735. Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum ...*, 1712, s. 740; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, 1668, II, 147. Bu sonuncu müellife göre, İngiliz borazanı, Türkiye'de olduğu gibi (Evliyâ Çelebî, *Travels*, I/II, 238) İran'da da her halde bilinmekte idi. Bu eserlerin verdiği bilgiden İran'daki askerî muzıkalarda kullanılan mûsikî âletlerinin *surnā* veya *surnāy*, büyük borazan (*karnā*), borazan (*nafîr*), boru (*ṣāḥ*), büyük kös (*kūs*), *nakkāra* ve davul (*duhul*) olduğu anlaşılmaktadır; Kullanılan modern mûsikî âletleri için bk; Laborde, *Essai sur la musique*, 1780; Jourdain, *La Perse...*, 1814; Ouseley, *Travelsin various Countries in the East*, 1819; Fétis, *Hist. générale de la musique*, II; Advielle, *La musique chez les Persans en 1885*,

1885; Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, s: 3073—3077.

Mu ê s ı r d u r u m. Bugün hemen-hemen bütün islâm ülkelerinde Avrupa medeniyetinin te'siriyle askerî muzika hususunda garplı düşünüşler ve tasavvurlar yer almıştır. Avrupa mâmûlü veya bunlara uygun yerli pirinç ve ağaç mûsiki âletleri yavaş-yavaş eski *naḳḳāra-ḫāna* mefhûmunu ortadan kaldırmıştır. Orta-çağda ise, bu mevzûda avrupa şarkın talebesi idi. Hıristiyan ordularının pek çabuk farkına vardıkları gibi *naḳḳāra-ḫāna*, askerî inzibâtın, tâlimlerin ve tâbiyenin mühim ve vazgeçilmez unsurlarından idi. *Naḳḳāra-ḫāna*, savaş esnâsında toplanma yeri olup, muzikanın susması, sancak ve tuğların tehlikede bulunduğuna işâret idi. Avrupa bu icâdı derhâl benimsedi ve hiç olmazsa XVII. asra kadar sancaklar alay muzikası ile birleştirildi (Forteseue, *History of the British Army*, London, 1899, I, 14 v.d.; Farmer, *Rise and Development of Military Music*, London, 1912, s. 13). Avrupa bundan başka *naḳḳāra*'yi *naker*, *nacaire* v.s., *ṭabl*'i *tabet*, *tabor* v. s., *tinbāl*'i *timbale*, *ḳaṣ'a*'yi *caisse*, *al* [*-bāḳ*]'u *albogue*, *al-nafīr*'i *anafil* şeklinde benimserken, *fanfara* ve *tucket* gibi tâbirlerin de muhtemelen *anfār* ve *tuḳā*'dan iştikak ettirilmesi mümkündür (bk. Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical influence*, London, 1930, 18 v.d.). Muâsır Avrupa bandolarındaki tokmaklı âletler XVIII. asır başlarında Türkiye'den alınmış olup, bu âletler orkestra (telli sazlar) mûsikîsine de girdikten sonra uzun müddet „Türk mûsikîsi" adını taşımışlardır.

İngilizlerin at kuyruklu *Jingling Johnny* (Fransızca *Chapeau chinois*; Almanca *Schellenbaam*)'si eski Türkçe olan adının son bakıyesini ihtivâ etmektedir: Çağāna (= „Johnny"). Bu âletin yerini, taşınması mümkün olan çan âleti almıştır. Avrupa bandoları hâlâ sabah (gün doğuşu) ve akşam (gün batışı, *Zapfenstreich*) nevbeti çalmaktadır; bu parçalar son kısımları olan kesik üç borazan sesi ile, pek âlâ orta-çağa âit bir şark âdetinin bakıyesi olabilirler.

Bibliyografya: *Naḳḳāra-ḫāna* ve *Nawba* hakkında en ehemmiyetli bilgi şu eserlerde bulunur: Walley, *Year Book of Oriental Art 1924—25*, 1929; al-Maḳrīzī, *Hist. des Sultans Mamlouks*, yukarıda zikredilen yerler; İbn Ḫaldūn, *Prolegomena*, *N E*, XVII, yukarıda zikrolunan yerler; al-'Umarī, *Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār* (trc. Gaudefroy-Demombynes), Paris, 1927, LVI—LVIII; Quatremère, *Hist. des Mongols*, yukarıda verilen yerler; Irvine, *The Army of the Indian Moghuls*, yukarıda zikredilen yerler; Farmer, *Hist of Arabian Music*, s. 109, 154, 206 v. dd.—**Ta s v i r l e r. Mat b û k i t a p l a r:** şark san'atı ve resmi üzerine yazılmış olan çok sayıdaki eserlerin pek çoğu askerî muzika, *Naḳḳāra-ḫāna* kışlaları ve sâire resmi ihtivâ ederler: Meselâ Martin, *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey from the VIIIth to the XVIIIth Centary* (1912), II, levha 12, 183; Brown, *Indian Painting under the Mughals*, s. 136, levha XXXI, XLVI; N. C. Mehta, *Studies in Indian Painting*, Bombay, 1926, s. 93, levha 38; *Ars Asiatica*, XIII, levha I, XXIX, LV.—**El-y a z m a l a r ı:** şarka âit bütün büyük yazma kolleksiyonlarında gerek askeri muzika ve gerekse *Naḳḳāra-ḫāna* kışlaları için misâller vardır. Aşağıda gösterilen ve İngiltere'de bulunanlar bilhassa karakteristiktir: British Museum, Add. 27302, var. 53^b^, 112^b^, 184, 223^b^, 285; Add. 5600, var. 295; Add. 25900, var. 231^b^; Add. 18188, var. 60; Add. 24944, var. 77^b^, 315^b^; Royel Asiatic Society, nr. 29, var 144^b^, 154^b^, 267^b^, 428^b^; Edinburgh, University Library, nr. 265, var. 142^b^, 186^b^, nr. 20, var. 54^b^, 157; Bodleian Library, Or. 133, var. 38; Eliot, nr. 19, var. 18, 34; Trinity College, Dublin, nr. M. 2. 1., var 29, 58, 95^b^.—**Â l e t l e r:** *Naḳḳāra-ḫāna*'de kullanılan âletler için krş. madd.. MIZMĀR, TABL ve BŪḲ bibliyografyasında zikrolunan müze katalogları.

(H. G. FARMER.)

(Bu makale F. Işıltan tarafından kısmen tâdil ve ikmâl edilmiştir.)

TABRĪZ. [Bk. TEBRİZ.]

TABŪK. [Bk. TEBÛK.]

TABULA SMARAGDİNA. [Bk. ZÜMRÜD CETVELİ.]

ṬABŪR. [Bk. TABUR.]

TABUR. ṬABŪR, Türkçe **a s k e r î b i r t â b i r** olup, geçmiş asırlarda zamanımızdakinden çok farklı mânalar taşıyan, menşei ihtilâflı bir kelimedir. Ahmed Vefik Paşa (*Lehçe-i Osmânî*, İstanbul, 1292, II, 73)'dan başlayarak Türk ve yabancı müellifler, taburun Çagatay lehçesindeki „zincirle birbirine bağlanmış arabalardan meydana getirilen, murabba şeklinde 4 cepheli istihkâm" karşılığı olan *tabḳur* kelimesinden geldiğini ve onun mubaffef bir şekli olduğunu kabûl etmişlerdir (meselâ Şeyh Süleyman, *Lugat-ı Çagatay ve Türkî-i Osmânî*, İstanbul, 1298, s. 97; Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul, 1318, s. 857; Ali Seydî, *Defter-i galatât*, İstanbul, 1324, s. 152; Nâmık Kemâl, *Kanije muhasarası*, İstanbul, 1335, s. 219'da Âlî Bey'in notu; M. Zeki

Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, s. 370; Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1886, II, 250; Redhouse, *A turkish and english lexicon*, İstanbul, 1890, s. 1218; Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Petersburg, 1905, III, 978; Cl. Huart, *EI*, mad. *Ṭabūr*; Glisa Elezovic, *Turski spomenici*, Belgrad, 1940, II, 821 v.d.). 1932 'den bu yana Çek müellifleri tarafından taburun, Çekçe olduğu iddiâsı ortaya atılmış, buna mukabil kelimenin menşei mes'elesi üzerinde dnran yabancı araştırıcılar onun Türkçe olduğu ve Çağatayca 'daki *tabḳur* kelimesiyle alâkalı bulunduğu görüşünü müdâfaa etmişlerdir: İsp. Beleşki, *L'origine du mot turc tabor*, *Archivium Europae Centroorientalis*, Budapest, 1935, I, 282; J. Melich, *Ungarische Jahrbücher*, Berlin, 1935, XV, 529—540; J. Németh, *Über den Ursprung des türkischen Wortes tabur*, *Ungarische Jahrbücher*, 1936, XV, 541—547; Desider Pais, *Ungarische Jahrbücher*, 1936, XV, 608 v. dd. Başlangıçta kelimenin Türkçe olduğunu ispâta çalışan J. Németh sonraları tamamiyle fikir değiştirerek, taburun Macarca 'dan Türkçe 'ye geçmiş bir kelime olduğu ve *tabḳur* 'un da Çağatay lehçesine Moğulca 'dan girdiği kanâatine varmıştır (*Neuere Untersaehungen über das Wort tábor „lager"* *Acta Linguistica Hungaricae*, Budapest, 1953, III, nr. 3—4, s. 431—446; ayrıca Macarca olarak: *Ú Jabb kutatások a tábor szó történetéhez*, *Nyelvtudományi Közlemények*, 1954, LVI, 117—128). D. Pais (*Hongrois tábor „camp"*, *turc tapqar*, *Acta Linguistica*, Budapest, 1955, V, 219—223) 'in kelimenin Türkçe olduğunu tekrar beyan etmesi üzerine J. Németh bu kelimenin Macarca olduğu görüşünde ısrar eder (*Die Herkunft des ung. Wortes tábor*, *Acta Linguistica*, 1955, V, 224). Diğer taraftan Çekoslovak araştırıcısı B. Havránek de kelimeyi Çekçe ile îzâha çalışmaktadır (onun bu hususta ki görüşlerinin hulâsası için bk. P. Király, *Prof. B. Havránek, über die Herkunft des Wortes tábor*, *Acta Linguistica*, 1955, V, 225 v.d.). Türkçe 'de tabur yerine kullanılmış olan *istabar* tâbirinin Macarca 'dan gelme bir kelime olduğuna dâir L. Fekete 'nin görüşünü (*Budapest a török korban*, Budapest, 1944, s. 17) benimseyen Németh 'e göre Türkçe metinlerdeki *istabur* veya *astabur* kelimesi Macarca'daki *az tábor* kelimesinden başka bir şey değildir ve tabur kelimesi de bundan çıkmıştır (*Neuere Untersuchungen über das Wort tábor „lager"*, s. 435 v.d.). Buna karşı Hasan Eren, Türkçe'ye Macarca 'dan *az* harf-i târifiyle birlikte geçmiş kelime kaydolunmadığını, *istabur* kelimesinin hakikatte Balkan Slavca'sından geldiğini belirtir (*Türkçe istabur kelimesi üzerine*, *Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten*, Ankara, 1956, s. 145—152). Türk müellifleri içinde daha evvelce *istabar* kelimesine dikkat eden Âlî Bey, bunun tabur mânasında olduğunu kaydeder (Lutfi Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1341, s. 386, not. 1; ayrıca Nâmık Kemâl, *Kanije muhasarası*, İstanbul, 1335, s. 221 'deki not). Mes'ele tarihî seyri içinde tâkip olunursa, XIV. ve XV. asır Türkçe metinlerinde rastlanmayan *tabur* kelimesi yerine, XVI. asrın bilhassa ilk yarısında yetişmiş Türk müelliflerinin, başlangıçta *istabur* (*astabur*) kelimesini kullandıkları tesbit olunur. Nişancı Mehmed Paşa 948 (1541) Budin seferinden bahsederken, *istabur* 'un hıristiyanlarca kullanılan bir kelime olup, kale dışında bulunan askerin etrafına hendekler kazıp, birbirine zincirle bağlanmış arabalarla meydana getirilen müstahkem bir mevzi demek olduğunu îzah etmiştir (*Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*, İstanbul, 1298, s. 501; krş. Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 501). Celâl-zâde Mustafa (ölm. 975=1567/1568) da, bu mânaya uygun olarak bu sefer ve 1526 Mohac harekâtı münâsebetiyle „ustubur bağlamak" tâbirini kullanmaktadır (*Ṭabaḳāt al-mamālik ve daraḳāt al-masālik*, Süleymaniye, Fâtih kütüp. nr. 4423, var. 235ᵃ ve 98ᵃ). Ancak bu devrede mutlak olarak *istabur* (*ustubur*) kelimesinin kullanılıp tabur tâbirinin hiç geçmediğini söylemek güçtür. Meselâ, eğer sonradan bir değişiklik görmedi ise, Mohac seferi rûznâmesinde tabur kelimesi müteaddit defalar geçer (Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1274, I, 561). XVII. asır müelliflerinde *istabur* 'un yerini *tabur* kelimesi almaktadır. Bu asra mensup müellifler, XVI. asır metinlerindeki *istabur* sözünü tabura çevirmişlerdir. Peçevi (ölm. 1650), 948 (1541) Budin seferini serlevhada „İstabur seferi" sûretinde yazmakla berâber, metinde onun yerine dâima tabur kelimesini kullanmaktadır (*Tarih*, İstanbul, 1283, I, 225 v. dd). Kezâ, Piyâle Paşa 'nın 1560 Cerbe fethine dâir Kanunî Süleyman 'a verdiği arîzada (A. Bombaci, *Le Fonti Turche della Battaglia delle Gerbe* (*1560*), *R S O*, *Roma*, *XIX*, 209) mevcut „*ustubur*" kelimesi aynı hâdiseyi anlatan Kâtib Çelebî (ölm. 1657) 'de „tabur" olur (*Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, İstanbul, 1329, s. 75 ve 79). XVI. asır tarihçilerinin Kanunî Süleyman 'ın seferleri ile ilgili olarak kullandıkları *istabur* kelimesini, Karaçelebi-zâde Abdülaziz (ölm. 1658), *Süleyman-nâme* 'sinde bu seferleri anlatırken, hep tabur şekline çevirir. Evliyâ Çelebî (ölm. 1682) 'ye gelince onda *istabur* yerini artık tamamen „tabur" kelimesine bırakmış bulunmaktadır.

Tabur kelimesinin, *istabar* mukabili olarak ilk mânası, etrafı çepeçevre hendekler, şarampol, çark-ı felek ve birbirine zincirle bağlanmış arabalarla çevrili müstahkem mevzi ve ordugâh olmuştur. Tabur adı verilen bu müstahkem mevziler, umûmîyetle yan veya arka cihetlerinde dağ, göl ve nehir gibi tabiî mânialardan istifâde olunmak sûretiyle meydana getirilirdi. „Serhad dili"'ne âit bir kelime olduğunu tasrih ederek taburun bu şekilde îzah ve târifini yapan Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1318, VI, 525; ayrıca bk. V, 135, VI, 77) başka bir yerde de asker etrafında kazılan büyük hendeklere tabur denildiğini işâret eder (*Seyahatnâme*, VI, 379). Kâtib Çelebî'nin „bir dağa arka verip tabur kurdu" ibâresinde böyle bir müstahkem mevzi ifâde olunduğu hâlde, Türk Dil Kurumu'nun *Tanıkları ile tarama sözlüğü* (Ankara, 1957, IV, 729)'nde bunun „ordu kurmak" şeklinde mânalandırılması tamamiyle yanlıştır. Yine aynı eserde (Ankara, 1943, I, 668) tabur mukabili olarak sâdece „istihkâmî" mânasının kaydedilmesi de çok kifayetsizdir. Böyle bir müstahkem mevziin meydana getirilmesi ile alâkalı olarak XVII. asır Türk müelliflerinde tabur kurmaktan başka, *tabur bağlamak*, *tabur düzmek*, *tabur çatmak* (Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, V, 134, 139), *tabur çevirmek*, *tabur kesmek* (Fındıklılı Mehmet Ağa, *Silâhdar tarihi*, İstanbul, 1928, I, 628, 683), *tabar kazmak* tâbirleri teşekkül etmiştir. Aynı mânada *tabarlanmak* tâbirine de rastlanır (*Silâhdar tarihi*, I, 682, 687 ve 693). *Arabaları tabar etmek* tâbiri de vardır (Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, VII, 531; Karaçelebi-zâde Abdülaziz, *Süleyman-nâme*, Bulak, 1248, s. 93).

Tabur adı verilen müstahkem mevzîlere karşı yapılan muhârebeler hakkında *tabur cengi*, *tabur muhârebesi* tâbirleri ortaya çıkmıştır. Evliyâ Çelebî, Uyvar'da Ciğerdelen sahrasındaki kilometrelerce uzayan iki kat derin hendek ile, kat-kat yığılmış topraktan meydana gelen taburdan bahsederken, 70—80 bin askerin böyle hendeklerde mevzîlenip savaşmasına *tabur cengi* adı verildiğini ve bunun kale savaşlarından çok daha çetin olduğunu belirtir (*ayn. esr.*, VI, 279). Kâtib Çelebî de tabur cenklerinin askeri ne kadar üzüp bıktırdığını kaydetmektedir (*Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 142; krş. Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1147, I, 127). Sebeb oldukları meşakkat ve zâyiattan dolayı ekseriyâ düşmanın bu mevzîleri „tabur-ı makhûr", „tabur-ı menhûs" gibi ifâdelerle zikrolunurlar. Evliyâ Çelebî bizzat şâhidi olduğu tabur cenklerini etraflı bir şekilde nakleder (*ayn. esr.*, V, 135 v.dd., 335 v.dd.; VIII, 425 v. dd.). Tabur kelimesine „Büyük-Tabor", „Eski-Tabur" gibi yer ismi olarak da rastlanmaktadır (Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, VI, 6).

XVII. ve XVIII. asır Türk müellifleri tabur kelimesini, ayrıca büyük askerî birlik mânası ile de kullanmışlardır. Bu mâna ile ilgili olarak *tabar göndermek*, *tabur yürümek*, *tabar konmak*, *tabur kaldırmak* gibi tâbirler mevcuttur. Orduyu muhtelif büyük birliklere ayırmaya da *tabur etme* denildiğini görüyoruz (Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna der zaman-ı Hekîm-oğlu Ali Paşa*, İstanbul, 1293, 2. tab., s. 5). Evliyâ Çelebî, Kırım hanlarının iştirâk ettikleri büyük seferlerde teşkil edilen birlik ve katarlara *tabḳur* denildiğini belirtmektedir (*ayn. esr.*, VII, 532).

Kelimeyi tarihî kaynaklardaki çeşitli kullanılış şekilleri ile tâkip edemeyen J. Németh'in, taburun münhasıran hıristiyan askeri için kullanılmış bir tâbir olduğunu iddia etmesi yanlıştır. Bu kelime daha çok hıristiyan orduları ile ilgili olarak kullanılmış ise de, bunun Türk orduları için de zikrolunduğu görülür. Meselâ, Budin beyler-beyi Murtazâ Paşa, 1036 (1626)'da Nikolaus Esterházy'ye gönderdiği nâmede (L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy*, Budapest, 1932, s. 45) „taburumuz" demektedir. Evliyâ Çelebî de, Ciğerdelen muhârebesinde Kadı-zâde İbrahim Paşa'nın taburunu, konduğu mevkı dolayısiyle „Süleyman Han taburu" nâmiyle kaydettiği gibi (*ayn. esr.*, VI, 294, krş. s. 282), Azak kalesinin konakları arasında bir „menzil-i tabur-ı islâm"'dan bahseder (*ayn. esr.*, VII, 841).

Nihayet XIX. asırda, tabur, ilga edilen yeniçeri teşkilâtı yerine Avrupa orduları tarzında Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye kurulduğunda bir alayın bir cüz'ünü teşkil eden askerî birlik mânasını almıştır. 1243 yılı sonlarında (1828), 8 bölükten mürekkep bir birlik olarak tabur teşkilâtı kurulmuştur (Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyafet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, II, 8 v.d.; ayrıca bk. Mustafa Nuri Paşa, *Natâ'ic al-vuḳū'āt*, İstanbul 1327, IV, 109 v.d.). Önce piyâde sınıfına mahsus olan tabur teşkilâtı sonradan süvâri ve topçuya da teşmil olunmuştur. 1243 (1828)'ten önce Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye teşkilâtında *„tertîb"* adı ile 1520 neferden müteşekkil olan tabur, idâresini kolaylaştırmak için, 1243 (1828)'te 800 mevcudlu olarak yeniden düzenlenmiştir (Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 256). Tabur kumandanına önceleri „tabur ağası" denilirken sonradan „binbaşı" ünvânı verilmiştir. 1247 (1832)'de serasker Mehmed Husrev Paşa tarafından *Nuḫbat al-ta'lîm—tabur ta'-*

limi adı altında garp ordularında olduğu gibi tabur teşkilâtı için müstakil bir tâlim-nâme meydana getirilip neşrolunmuştur. Burada taburu yürüyüş nizamında ifâde etmek için bir *kol—tabur* tâbirinin de yer aldığı görülür.

XIX. asrın ortalarında tabur kelimesinin eski mânaları unutulmuş bulunmakta idi. Bu sebeple Nâmık Kemâl, devrin okuyucusuna taburun bundan önceki mânalarını işâret etmek lüzûmunu hisseder (*Kanije*, İstanbul, 1311, 3. tab., s. 25 v.d., 42). Kelime sonraları günlük dilde, askerî mânası dışında muntazam diziler hâlinde bir yürüyüş kolu teşkil eden sivil topluluklar için de kullanılmıştır (Meselâ „çocuklar tabur hâlinde yürüyorlardı", „talebeler tabur oldu" gibi).

Bibliyografya: Metin içinde gösterilmiştir. (ÖMER FARUK AKÜN.)

TAC. [Bk. TÂC.]

TÂC. TÂC (A.), tâc Arapça'da, eski Farsça *tag* (krş. Ermenice'de *'tag*, Aramî'de *taga*)'dan gelen İran menşe'li yabancı bir kelime. Bundan Arapça'da mükesser cemi *tîcân* ve *'atvîc* „tâc giydirmek, tâclandırmak", *tatavvuc* „tâclanmak, tâc giymek" mastarları ve *tâ'ic* „tâc giyen" ism-i fâili teşkil olunmuştur (Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, Strasburg, 1893, s. 81; Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch*, Göttingen, 1919, s. 74, 84; Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden, 1886, s. 62). Kelimenin kendisi gibi ifâde ettiği şey de eski İran'dan gelmektedir. Bilhassa bize intikal etmiş olan sikkelerde gördüğümüz eski İran kıralларına âit tâcların şekli, Arap edebiyatında meçhul değildi. Nitekim Mas'ûdî, İran hükümdarlarının tâclı tasvirlerini ihtivâ eden ve Emevî Hişâm b. 'Abd al-Malik b. Marvan için Arapça'ya tercüme edilmiş olan eski bir kitabı görmüş olduğunu iddia eder (*B G A*, VII, 106). Şimdi kaybolmuş bulunan ve *Kitâb siyar al-mulûk*, *Kitâb al-tâc* veya buna benzer bir ünvânı taşıyan bütün bir dizi kitap, bu nevîden tasvirler ihtivâ etmiş olmalıdır. Bu son eserler için bk. Câhiz *Kitâb al-tâc* (nşr. Zeki Paşa, Kahire, 1332=1914), nâşirin mukaddimesi. Bu nevîden kaynaklar, muhtemelen Ḥamza İṣfahânî (*Kitâb târîḫ sanî mulûk al-arż va 'l-anbiyâ'*, Berlin, Kaviani matbaası, s. 17 24 v.d., 32, 35 v. dd.) ve ondan faydalanan Farsça *Mucmil al-tavârîḫ*'te ve aynı şekilde Ṭabarî'de İran tâcı bakkındaki malûmâtın temelini teşkil ederler (Bu kaynakların birbiri ile münâsebeti hakkında krş. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden nach Ṭabarî*, Leiden, 1879, mukaddime; İranlıların tâcı hakkında ayrıca bilhassa krş. s. 95, 221, 304, 385 ve 453; A. Christensen, *L'Empire des Sasanides*, Kopenhag, 1907, s. 14, 89 v.dd., 106; ayn. mll., *Le règne du roi Kawadh I et Communisme mazdakite*, Kopenhag, 1925, s. 22 v.dd.). *Avâ'il*'e âit Arap edebiyatında: „ilk tâc taşıyan, Żaḥḥâḳ olmuştur" denilir (krş. *Ṣubḥ al-a'şâ*, Kahire, 1331 [1913], I, 415). Eski İran hükümdarlarını tasvir eden islâmî minyatürlerde de bu hükümdarların başlarında şekilleri tabiatıyle tamâmiyle mevsuk olmamakla berâber tâclar vardır. Bundan başka, bu minyatürlerde, tâclar, hükümdarlar dışında, melekler ve bilhassa *Mi'râc*'da Peygamber'in ve Burâḳ'ın başında da görülür (krş. Pavet de Courteille'in uygur harfleri ile neşrettiği [Paris, 1882], *Mi'râc-nâma*'de bulunan minyatür).

Arapların daha islâmdan önce tâc hakkında fikirleri vardı; zîrâ İran hükümdarları bâzan, sıfatlarının alâmeti olarak tâbî Arap hükümdarlarına tâclar verirlerdi: Meselâ Laḫmî İmru' al-Ḳays (ölm. 328 milâdî; krş. Clermont-Ganneau, *Recueil d'Archéol. Or.*, VI, 307: *Le roi de „tous les Arabes"* ve VII, 167 v. dd.: *Le Tâcdâr Imrou 'l-Qais et la royauté générale des Arabes*; Lidzbarski, *Ephemeris*, II, 35, 375, *tâc* ve *iklîl* arasındaki fark da gösterilmiştir; *iklîl* galiba, daha ziyâde alna takılan çenbere delâlet etmektedir)'a, yine Laḫmî Nu'mân III. (krş. Rotbstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥira*, Berlin, 1899, s. 128)'a ve Yemâma'nın hıristiyan hükümdârı olup, ihtidâ etmesi için Peygamber'in kendisine teklifte bulunduğu *Żâ Tâc* Havża b. 'Alî (İbn Hişâm, nşr. Wüstenfeld, s. 971; Ḳalḳaşandî, VI, 379; Fraenkel, s. 62; Ṭabarî, I, 985; Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber*, s. 258)'ye tâc vermişlerdir. Şâirler sık-sık tâclar ve tâc sâhipleri hakkında şiirler söylemişlerdir (krş. Siddiqi, s. 84; Mubarrad, *Kâmil*, s. 289 v.d., bu eserde ayrıca, tâcın Yemen'in bir hususiyeti olduğundan bahsedilmektedir; burada şüphesiz, Yemen'in vaktiyle Habeşliler ile olan münâsebetlerinin bir hâtırasını görmek lâzımdır; Habeşlilerin tacları hakkında bk Nöldeke, *Geschichte*, s. 225 ve 233).

Ḫusrav II.'in meşhur tâcı, Arapların Ktesifon'da almış oldukları ganimet içinde bulunuyordu (Christensen, *l'Empire*, s. 106). Fakat tâc, uzun bir zaman Araplar için yabancı ve nâdir bir şey olarak kaldı: *al-'amâ'im tîcân al-'Arab* („sarıklar Arapların tâclarıdır"), *Lisân al-'Arab* ve başka yerlerde verilmiş olan mûtad açıklamaya göre, şu mânaya gelmektedir: sarıklar da tâclar kadar nâdirdir; zîrâ, Bedevîlerin çoğu, sarık değil, fakat sâdece *ḳalânis* (krş. mad. KALENSÛVE) taşımakta veya başlarında hiç bir şey bulunmamakta idi,

İslâmiyet, ne hükümdar tâcını, ne de anladığımız mânada hükümdarlık iktidârının remzi olarak tâc giymeyi tanır. Tâclardan söz edildiği vakit, eski İran'ın büyük hükümdarlarının, hıristiyanların v. b.'nın tâcları gibi, yabancı kıralların tâclarından da bahsolunur. *Tâc al-bābā*, papanın „tiara"sı *tāc al-usḳuf*, piskoposun „mitra"sıdır. Sâdece *tāc al-ḫalīfa* tesmiye olunan şey ilk bakışta islâmî bir hükümdar tâcı olduğu intibâını vermektedir. Hükümdarlık alâmetlerinden (*ālāt al-malūkīya*) sayılan bu halîfe tâcı, ancak Abbâsîler ile zuhur etmiştir ve bu hânedanın, ilk dört halîfeye ve Emevîlere zıt hareket etmek arzûsu ile İran geleneğini taklit etmiş olacağı düşünülmüştür (Nöldeke, *Geschichte*, s. 453). Halîfe, bu tâcı büyük bayram günlerinde merâsim alaylarında (*mawākib*) taşırdı. Ḳalḳaşandī (III, 472 ve 484=Wüstenfeld, *Calcaschandī*, s. 172 ve 182) Mısır Fâtımî halîfelerinin tâcını tasvir etmektedir. Bu tasvirden, bu tâcın gerçekten bir tâc değil, fakat Fâtimîlerin renginde, yâni beyaz ve kıymetli taşlarla süslü bir sarık olduğu neticesine varılmaktadır; bu mücevherlerden bilhassa büyük olan biri, yedi dirhem ağırlığında olup, *al-yatīma* adını taşıyordu. Bu sarığı usûlüne uygun olarak sarmak (*ṣadd al-tāc al-ṣarīf*) için husûsî bir me'mur (*ṣādd*, daha sonra *laffāf*) vardı (krş. Inostrancev, *Fâtimî halîfelerinin merâsim alayı*, Rusça, Petersburg, 1905, s. 64).

Tâc, müteaddit defalar açıkça ifâde olunduğu gibi, halîfe veya sultanın vâlilere, elçilere v. b. ihsan ettikleri hil'atlere dâhil idi. Böylece, Ḳalḳaşandī (VIII, 375 v. d.)'ye göre, halîfe tahta cülûsu münâsebetiyle, murassâ bir tâc, *tāc muraṣṣa'* ihsan ederdi (ayrıca krş. Wüstenfeld, *Statthalter*, III, 38). Böyle bir tâcın Memlûkler devri emîrlerinin bâzı armalarında da remiz olarak mevcut bulunduğu anlaşılıyor.

Osmanlı sultanlarının serpuşlarına da tâc denilirdi. Daha Osman I. rivâyete göre *tāc-i Ḫorāsānī* tesmiye olunan bir tâc taşımış olmalıdır (d'Ohsson, II, 135). Bellini'nin bize kadar gelmiş olan tablolarından, Fâtih'in serpuşunun nasıl olduğunu tam olarak bilmekteyiz. Fâtih büyük bir sarık ve *tāc*, yâni, bu sarığın içinde orta büyüklükte bir kesik mahrut şeklinde takke taşır; bu tâc umûmiyetle kırmızı renkte ve yollu (belki kapitone) olarak tasvir edilmiştir. Tülbendden olan asıl dolak (sarık) bunun etrafına dolanır. Fâtih'in, bize kadar gelmiş olan tablo ve madalyonlarında görülen sarığının şekli budur. Bu nevîden bir madalyonun arka yüzünde, Osmanlı hâkimiyeti altında birleştiği düşünülen üç hükümdarlığın, Asya, Yunanistan ve Trabzon devletlerinin remzi olan üstüste hakikî üç tâc bulunuyorsa, bunun garplı bir san'atkâr tarafından düşünülüp yapılmış olduğu kolayca anlaşılabilir. Osmanlı Sultanlarının tâclarına dâir Karabacek tafsilât vermektedir. Ona göre, Arapça'da *ṭarṭūr* tesmiye olunan şey, Türk-İran tâcına tekabül etmektedir. Bu, daha milâdî VII. asra âit bir papirusta rastlanılan ve asırlar boyunca çeşitli şekiller alan oldukça yüksek bir külâhtır: XIV. asırdan XVI. asra kadar, Fransa ve İspanya'da kadınların taşıdıkları *hen(n)in* denilen serpuşların bu Türk-İran tâcları ile göze çarpan bir benzerlikleri vardır. Karabacek'e göre, isimlerine (Arapça'da *ḫanīnī*) ve şekillerine nazaran, bunlar doğrudan-doğruya şark menşe'lidir. Bu serpuşun bâzı şekilleri baş süsü olarak devrimize kadar, mal. Cezâyir Tunus'ta olduğu gibi, Lübnan Dürzîleri'nde de muhâfaza olunmuştur. Yeni Mısır'da kadınların baş süsü olarak *ḳurṣ*'un husûsî şekli bundan gelişmiştir: bu oldukça yüksek bir külâhın tepesine dikilen, kıymetli taşlarla dolu altın bir levhadan yapılmış ve bâzan hatırı sayılır ağırlıkta, tabak şeklinde yuvarlak bir süstür. Öldükten sonra, erkeklerin sarığı gibi, kadınların tabutlarının baş tarafına (*ṣāhid*) bu *ḳurṣ*, takılır (krş. Lane, *Sitten und Gebräuche der modernen Ägypter*, Almanca trc. Zenker, ilâve, A. III, 206 v.dd.; III, 154; Lane, *Arabien Society in the Middle Ages*, s. 218, 234). Gelin için bütün dünyada yayılmış olan husûsî bir tâc kullanılması âdetine islâm medeniyeti sâhasında da bâzan rastlanmaktadır (Lane, *The Thousand and one Nights*, I, 424; Lagarde, *Arabes mitrati, Nachrichten... Göttingen*, 1891, s. 160 v dd. ve meşhur bir kitabın adı: *Tāc al-'urūs*; şarkî Türkistan için krş. Brockelmann, *Asia Major*, II, 122).

Tâc, dervişlerin serpuşu olarak husûsî, dinî bir mâna kazanmıştır. Tâc giymek, *ṣadd* [b. bk.]'in sâbit bir unsurudur. Muhtelif dervîş tarîkatlerinden her birinin, farklı şekil ve renkte, ekseriyâ, on iki imama nisbeten on iki veya, muhtelif remzî îzahlara elverişli olmak üzere 9, 7 v. s. kenarlı bir tâcı vardır krş. Browne, *The Dervishes*, s. 148 v.dd.; resimleri için bk. d'Ohsson, II, 292). İstanbul'da Mehmud Bey matbaasında basılmış ve Ziya Bey'in *Sanāyi-i nefise* resimhânesi tarafından neşredilmiş (15 şâban 1314, 14 mühim tarîketin tâcları ve kurucularının silsilesine âit kayıtları gösteren büyük renkli bir levha da vardır. Sûfî tâcının bir nevî kısve olarak hükümdar, saray, ordu mensupları ve me'murlar için husûsî merâsimlerle verilmesini, İran'da Şeyḫ Ḥayder [b. bk.]; bu sebeple *tāc-i* Ḥaydarī) ve Şāh İsmā'īl [b. bk.] devrinde, muhtemelen

daha eski bir devirde (krş. Karabacek, *Abendländische Künstler in Konstantinopel...*, s. 87; Babinger, *Isl.*, XI, 84[1], kızıl-başlar hakkında) görüyoruz.

Tâcın, mecâzen çeşitli şekillerde kullanıldığına şâhit olmaktayız: tâc ile teşkil olunmuş lekaplar, sonraki asırlarda çok yayılmış ve her hâlde Memlûkler zamanında en parlak devrini yaşamıştır. Önce, askerî me'murlar için *tāc al-dīn* (Ḳalḳaşandī, V, 488) veya bıristiyan kâtipler için *tāc al-davla* (Ḳalḳaşandī, V, 487) gibi basit lekaplarla iktifâ olunuyordu; sonra, kadılar için *'aẓud al-davla va tāc al-milla* (V, 492), *tāc al-'ulamā' va 'l-ḥukkām* (VI, 41 v.dd.) v. s. gibi çifte lekaplar ortaya çıktı. Müslüman olmayan hükümdarlar için, *bakīyat abna 'l-tuḥāt va 'l-tīcān* (VI, 85), *muḥavvil al-tuḥūt va 'l-tīcān* (VI, 175) *vāriṣ al-asirra va 'l-tīcān* (VI, 177) gibi lekaplar kullanılıyordu. Bir çok misâllerde görüldüğü gibi bir muzafunileyhin tâkip ettiği *tāc* ile kitap adları teşkil etme âdeti muhtemelen bununla alâkadardır.

Hey'et ilminde *Tāc-i sa'dān*=Zubal; *Tāc al-Cabbār*, Cebbar yıldız kümesi yakınında bir yıldız. *Tāc 'amūd* sütun başlığıdır (bk. Sarre-Herzfeld, *Archäol. Reise*, II, 185); tavok ve benzeri kuşların ibiklerine de *tāc* denilir; Tajo'nun Arapça adı da Tāe'dır.

Bağdad'da halîfelerin meşhur bir sarayı *Ḳaṣr al-tāc* adını taşıyordu. Bu saray halîfe al-Mu'teżid ve al-Muktafī zamanlarında dünyanın yedi hârikasından biri olan Madā'in sarayının bakıyeleri ile inşâ olunmuştur; bu saray 549 (1154)'da yıldırım düşmesiyle yanmış, sonra kısmen, yeniden inşâ olunmuş ve 574 (1178)'te tamâmiyle yıkılmıştır (Yāḳūt, I, 806–809; trc. *Z D M G*, XVIII, 403–406; Sacy, *Chrestomathie*, I, 74; v. Kremer, *Kulturgeschichte*, II, 54; Sarre-Herzfeld, I, 92; II, 63, 148). Kahire'de halîfelerin tenezzühe çıktıkları zaman kaldıkları kasırlardan biri *Manẓarat al-tāc* adını taşıyordu; burası Badr al-Camālī [b. bk.] tarafından inşâ olunmuştu ve daha al-Maḳrīzī zamanında harâbe hâlinde idi (al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 481; II, 129; Yāḳūt, mütemmim cilt, V, 15; de Sacy, *Chrestomathie*, I, 224 ve 228).

Bibliyografya: Madde içinde zikredilen doğrudan-doğruya mevzu ile ilgili eserlerden başka umûmî olarak bk. Dozy, *Dictionnaire des vêtements*, *tāc* kelimesi; *Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics*'te *crown* kelimesi; Karabacek, *Abendländische Künstler in Konstantinopel im 15. u. 16. Jahrhundert, I, Italienische Künstler am Hofe Muhammeds II. des Eroberers 1451 —1481, Denkschriften d. k. Akad. d. Wiss. Wien*, LXII, 1, 1918. (W. Björkman.)

TĀC AL-DAVLA. [Bk. TÂC-ÜD-DEVLE.]

TĀC AL-DĪN. [Bk. TÂC-ED-DİN.]

TĀC MAḤALL. [Bk. TÂC MAHAL.]

TÂC MAHAL. TĀC MAḤALL, imparator Şah Cihân [b. bk.]'ın pek candan sevdiği zevcesi, Arcumand Bānū Begum için Āgra'da inşâ ettirdiği muhteşem türbe. Türbenin adı, melîkenin ünvânı olan Mumtāz Maḥall'in bozulmuş şeklinden ibârettir. Melîke meşhur Nûr Cihân [b. bk.]'ın kardeşi Âsaf Ḫān'ın kızı idi; Şah Cihân ile, 10 mayıs 1612'de evlendiği sırada 19 yaşında bulunuyordu. Şah Cihân'a 14 çocuk doğurmuş ve haziran 1631'de Burhānpūr'da bir kız çocuğu dünyâya getirdikten sonra vefat etmiştir; melîke muvakkaten, Burhānpūr'un kenar mahallesi Zaynābād'da defnolundu; fakat onun ölümüyle derin bir mâteme bürünen zevci, bu sevgiye lâyık âbidevî bir türbe ile aşklarının hâtırasını yaşatmağa karar verdi; melîkenin nâşı Āgra'ya getirildi; sonra Şah Cihân'ın Rācā Cay Singh'den satın aldığı bir yere, yine muvakkaten gömüldü ve işte burada Tāc Maḥall binâ olundu. Âbidenin, müştemilâtı ile birlikte inşâsı yirmi iki yıl sürdü; bu zaman içinde devamlı olarak 20.000 işçi çalıştırılmıştır. İmparatorluğun en iyi mimarları içtimaa çağrılmış, planlar yaptırılmış ve sonunda Türkiyeli veya Şīrāz'lı Ustāẕ Ḥīsā'nın planı tercih edilmişti. Bu san'atkârın, Venedikli Geronimo Veroneo olduğuna dâir Augustinus tarîkatinden İtalyan keşişi Manrique'in beyânatına dayanan rivâyet, ne yerli tarihî kaynaklarla, ne de binâyı hâlis bir şark eseri olarak telâkki eden Tavernier, Bernier ve Thévenot gibi seyyahların ifâdeleriyle te'yid olunmuştur; bunlar binâyı tam bir şark şâheseri addederler. Esâsen san'atkârın Venedikli olması muhtemel de değildir. Codbpür beyaz mermerinden yapılmış bulunan türbe, bütün sathı yine beyaz mermerden olan ve 313 kadem murabbaında 18 kadem yükseklikte bir kaide üzerinde bulunur. Kaidenin köşelerinden her birinde muhteşem bir tenâsüp arz eden birer minâre yükselir; bu minâreler, 133 kadem yüksekliğinde ve kubbeli olup, üç şerefelidir; açık kubbeli bir *çatrī* ile nihâyet bulur. Bu kaidenin ortasında türbe yer alır, köşeleri 133 kadem 9 pus uzunlukta kesilen 186 kadem murabbaında bir müstatil kaide üzerinden, cephe temelden 92 kadem 3 pus'a kadar yükselir. Türbenin ortasını, 58 kadem kutrunda ve çatıdan 74 veya kaideden 191 kadem yüksekliğe ulaşan esas kubbe taçlandırır". Binânın her cephesinde yüksek kemerli bir revak

vardır; onların her birinde iki katı içine alan, kubbeli bir büyük bulunur. Bu odalardan her birinin üzerinde kubbeli bir *çatrî* vardır ve her birinin üç dış duvarında iki kat hâlinde tanzim edilmiş olan ve müşebbek pencerelere aydınlık veren kemerli altı niş bulunur. Bu nişler, tıpkı büyük revaklar gibi tonozludurlar. Büyük kubbenin altında, ortada bir ikisi de kitâbelerle süslenmiş Mümtâz Mahall'in boş sandukası ile yanında kocasınınki bulunmaktadır. Hakikî sandukalar boş sandukaların tam altında, zemin katındaki toprak üstünde olup, boş sandukalardan daha az süslüdür. Boş sandukalar „Hind san'atının, incelik bakımından bir şâheseri" olan, beyaz mermerden yapılmış, müşebbek bir parmaklıkla çevrilmiştir: Revakların kemerleri tezyinî arapça kitâbelerle kaplanmış ve bütünün güzelliği, „pietra dura" şeklinde zengin ve zarif tezyinat ile daha câzip hâle getirilmiştir. Bütün tonozların başları, zâviyeler ve mühim mimarî teferruât, Yunan ve Roma tarzlarında, renk bakımından olduğu kadar desen bakımından da mükemmel imtizaç etmiş akîk, yeşim, kan taşı, kırmızı akik ve daha başkalarının çelenkler, helezonî tezyinat şeklinde işlenmesi süretiyle tezyin edilmiştir. Işık sâdece „son derece itina ile düşünülüp yapılmış, beyaz mermerden olup, biri dıvarların dış, diğeri iç tarafında olmak üzere müşebbek çilt parmaklıklar içinden" nüfuz etmektedir. Türbenin ve kaidenin yanlarında, biri harikulâde bir câmi olan iki kanad yükselir. Bu binâların tamâmı 880 kadem murabbaı bir iç avlunun bir tarafını teşkil eder; ve bu avlunun ötesinde, aynı genişlik, fakat yarıdan daha az uzunlukta bir dış avlu vardır. Son derece titiz san'at münekkitleri, Tâc Mahall'i, Grek ve Roma mimarîsi ölçülerine vurmak istemişlerse de, bu şekildeki mukayeseler, tamâmiyle yersizdir. Fergusson'un haklı olarak söylediği gibi „güzelliklerin bu derece imtizacı, her birsinin diğeriyle irtibâtının mükemmeliyeti, bütünüyle dünyada emsâli olmayan bir san'at şâheseri meydana getirmiştir".

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥamîd Lâhôrî, *Pâdşâh-nâma* metin (Kalküte, 1872); E. B. Haveli, *A Handbook to Agra and the Taj* (London, 1912); Muḥammed Mu'în al-Dîn, *The History of the Taj* (Agra, 1905); James Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (nşr. James Burgess ve R. Phené Spiers), London, 1910; H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson* (nşr. Wm. Crooke), London, 1903. (T. W. HAIG.)

TÂC AL-MULÛK. [Bk. TÂC-OL-MÜLÛK.]

TÂÇ-ED-DÎN. [Bk. SÜBKÎ.]

TÂC-OD-DEVLE. [Bk. TUTUŞ.]

TÂC-OL-MÜLÛK. [Bk. BÖRÎ.]

TÂCİK. [Bk. TÂCİK.]

TÂCİK. TÂCİK, eski şekli TÂZİK veya TÂJİK (Kâşgarlı Mahmud, I, 324: TEJİK), bir halk adı olup, aslında „Arap" mânasına (sonradan bu mânada yalnız Tâzî şekli kullanılmıştır), müteâkıben de „Türk" ün aksine „İranlı" mânasına kullanılmıştır. Bu kelime bir Arap kabilesinin adı olan Ṭayy'dan teşkil edilmiştir. Arap kabîleleri arasında Ṭayy'lar İranlıların en yakın komşuları idiler; bundan dolayı bu kabîlenin adı, bütün Arap halkına teşmil edilmiştir. Ṭayy'lar ise, „daha III. asrın başlangıcında bir Urfalı tarafından, Sasanîler [b. bk.] yanında bütün bedevîlerin mümessili olarak zikredilmişlerdir" (Cnreton, *Spicil. sgr.*, s. 16; Nöldeke, *Z D M G*, XLIX, 713). „Arap" mânasında Tâcîk kelimesine, Peblevî'de Tâçîk, Ermenice'de Taçik (krş. *Grundriss d. ir. Phil.*, I, 2, 187; ve Çince'de Taşi tekabül etmektedir. Her hâlde Orta-Asya'daki müslüman fâtihler de İran halkı tarafından bu adla anılmışlardır; o devrin anlayışına göre ihtida eden bir İranlı, Arap olduğu için (krş. Ṭabarî, II, 1508, 13), bu kelime Türklere, „müslüman, islâm kültür sâhasından olan kişi" mânasında intikal etmiştir. Türklerin tanıdığı müslümanların çoğu İranlı olduğundan, Türkçe'de Tecik kelimesi, halk adı olarak „İranlı" mânasını almıştır. Kaşgarlı Mahmud (*göst. yer.*) tarafından „Tejik" kelimesi „İranlı" (*al-Fârisî*) olarak îzah edilmiştir. Aynı devre ait olan *Kutadgu Bilig* (bilhassa 8,1)'de „Tecik"ler İranlı olarak Araplardan tefrik edilmişlerdir (krş. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, III, 1096). Türk hükümdarlarına karşılık, İranlılar da kendilerini daha o zamanlarda „Tâzîk" olarak adlandırmışlardır (mes. Baybakî, nşr. Morley, s. 746). Türklerle Tâcîk'ler arasındaki tezat bilhassa sık-sık tebârüz ettirilmiştir. Bir Türk ile bir Tâcîk arasında gerek dostâne, gerekse akrabalık bakımından mevcut bağların dâima kötü bir netîceye müncer olduğu ve bir Tâcîk'in bir Türk'e itimad edemeyeceği iddia edilmiştir (Ẓahîr al-Dîn al-Mar'aşî, nşr. Dorn, s. 248 ve 253 v. d.). Tâcîk kelimesinin „sart" kelimesi ile münâsebeti için krş. mad. SART. Her iki kelimenin kullanılışında, İranlıların tüccar bir kavim oldukları ortaya çıkmaktadır. „Sart" kelimesi Türkçe'de önce cins isim olarak „tâcir" mânasında kullanılmış ve sonradan bilhassa ticâretle uğraşan bir halk addedilen İranlılara alem olmuştur. Tersine olarak Tâcîk (tezik) halk adı sonradan, hiç değilse Volga Tatarlarınca „tâcir"

mânasında cins isim olarak kullanılmıştır. Kazan'ın Ruslar tarafından 1552'de zaptına dâir en eski kaynaklardan birine (prens Kurbskiy'in verdiği mâlûmat) göre, Kazan iç kalesi „Tezik hendeği" (*„tezickiy" rov*) ile çevrili idi; bu arada „tezik" kelimesi „tâcir" olarak izah edilmiştir (krş. Karamzin, *Ist. gos. Ross.*, VIII, 110; P. Zarinskiy, *Oçerk drevney Kazani*, Kazan, 1877, s. 8).

Bugün Tâcîk olarak, bâzan, asıl İranlılara mukabil şarkî İranlılar kastedilir. Tâcîk'ler ile meskûn olan yerin garp sınırı olarak Esterâbâd (b. bk.) ile Yazd arasındaki sâha gösterilmiştir. Türkistan'daki Tâcîk'ler, bilhassa Özbeklerin hâkimiyeti zamanında yavaş-yavaş ovadan dağlık havâllye doğru sürülmüşlerdir. Ruslarca „Tâcîk" adı altında, gerek asıl Tâcîk'ler, yâni „Tâcikî" (b. bk.) konuşan halk, gerekse Panc (bk. ĀMU-DERYA) ve yukarı Zarafşān'da dil bakımından husûsî bir yer alan dağ halkı, yâni Türkistan'daki bütün iranî kavimler birleştirilmiştir. Bu mânada olmak üzere 1924 senesinde baş şehri Duşambe (yukarı Kāfir-Nihān kenarında) olan, muhtar Tâcikistān cumhuriyeti kurulmuştur. Aynı yıl yapılan bir sayıma göre, Tâcik'lerin nüfûsu 871.532 imiş. Halkın kendisi tarafından Tâcîk kelimesi muhtelif şekilde kullanılır. Şuğnān ve Roşan gibi bâzı dağlık bölgelerin halkı, kendilerine doğrudan-doğruya Tâcîk derken, Darvāz'daki Tâcikî konuşan komşularını *Pārs gūy* „Farsça konuşan" tesmiye ederler. Bunun aksine Zarafşān'da Farsça bir lehçe konuşan ahâli, bu adı yalnız kendisi için kullanıp Yağnob ırmağı civârında kendine has bir lehçe kullanan halka „Galça" adını verirler. Bu halk da kendi konuştuğu „yağnobî" dilini Tâcik'lerin lisanından tefrik ettikleri anlaşılıyor.

Tâcîk halk adının, başa konulan *tāc* kelimesinden müştak olduğu şeklinde eskiden bir çok yerde hattâ hâlâ *Grundriss*, II. 402'de) öne sürülmüş olan iddianın, gerek dil, gerekse tarihî sebeplerden dolayı mutlaka reddedilmesi gerekir.

Bibliyografya: Kaşgarlı Mahmud, *Divān luġāt al-turk*, İstanbul, 1333, I, 324; N. de Khanikof, *Mémoire sur l'ethnographie de la Perse*, Paris, 1866 (*Recueil de voyoges et de mémoires*, VIII); A. Şişov, *Tadjiki. Etnograficeskoye i antropologiçeskoye izsliedovaniye*, Taşkent, 1911 (*Srednyaya Aziya*, yıl II); W. Barthold, *Tadjiki. Istoriçeskiy Oçerk* (*Tadjikistan*, Taşkent, 1925 s. 93—112); M. Andreyev, *Po etnografii tadjikov. Niekotoriye svedeniya* (*ayn. esr.*, s. 151—178). (W. BARTHOLD.)

TÂÇİKİ. [Bk. TÂÇİKİ]

TÂCİKÎ. **Tācikī** [b. bk.]'lerin dili. Edebiyat dili olarak Tācikī „bu dili konuşan veya yazan kimsenin kültür seviyesine göre, yeni Farsça'dan az veya çok uzaklaşır" görünmektedir. Bu mânada (ağız husûsiyetini inkâr etmeksizin, İran ediblerinin „zarâfetine özenmekte") olmak üzere Tācikī, Özbek'lerin Buhârâ [b. bk.]'da hâkimiyetleri sırasında, hattâ 1920 yılı ihtilâlinden sonra da, tiçâret ve kitâbet dili olarak kendisini muhâfaza etmiştir. Tācikī'nin hâkimiyeti, basseten 1924'ten beri o sırada yeni kurulmuş olan muhtar Tācikistān cumhuriyetinin topraklarına münhasır kalmıştır. Halk dili olarak Tācikī, son asırlarda, konuşulduğu sâhanın bir kısmını Türkçe lehine kaybetmiş, buna mukabil dağlık bölgelerde, başka lehçelerin (mes. yağnobî) aleyhine olmak üzere, genişlemiştir. Tācikī'nin bir dil olarak mevkii ve husûsiyetleri hakkında krş. *Grundriss d. Iran. Phil.*, I/II, 407 v.d. ve A. Freiman'ın M. Andreyev, *Tadjikistan* (Taşkent, 1925), s. 162'deki mülâhazaları.

(W. BARTHOLD.)

TACNİS. [Bk. TECNİS.]

TACVİD. [Bk. TECVİD.]

TADALLİS. [Bk. TEDELLİS.]

TADBİR. [Bk. TEDBİR.]

TÂDLÂ. [Bk. TÂDLÂ.]

TÂDLÂ. TĀDLĀ (veya TĀDİLĀ), Leo Africanus (bk. *bibliyografya*)'ta *Tedle*, Fas'ta Umm al-Rabī' vâdisinin garbındaki yüksek yaylaları ve Vādī 'l-'Abīd'den Mulūya kaynaklarına kadar orta Atlas silsilesinin garp yamacını içine alan bir bölge. Klasik *Tādilī* nisbesini bugün sâdece bu civârın *şorfā*'sı taşımakta olup, avâmın kullandığı nisbe Tādlāvī'dir.

Yayla kısmı, Arap asıllı, altı yarı-göçebe kabîlç tarafından iskân olunmuştur: Urdiğa, Bnī Ḥīrān, Bnī Zemmūr, Smā'la, Bnī 'Āmer ve Bnī Mūsā. Bunların merkezleri Vād Zem, Bueaḍ (=klasik Abu 'l-Ca'd yerine Becca'd) ve Dār Uld Zīdūḥ'tur.

Yüksekte bulunan Umm al-Rabī' (bir zamanki Vādī Vansifan) vâdisinin orta bölgesinde, hemen-hemen tamâmiyle yerleşik, muhtelif menşe'li Arap ve Berberî kabilesini içine alan Ayt Rbō' kabile zümresi oturmaktadır; bunlar Gṭāya, Semget, Bnī Ma'dān ve Bnī Mellāl'lerdir. İki ana merkez *ḳaṣba*. Tādlā ile Bnī Mellāl'in *ḳaṣba*'sıdır.

Orta-Atlas silsilesinin garp yamaçlarında, şimâlden cenûba doğru gidildiğinde şu Berberî kabilelerine rastlanır: Ayt Srī, Ayt 'Aṭṭā, Ayt Bū-zīd, Ayt 'Ayyāṭ ve Ayt 'Aṭṭāb.

Silsilenin Berberî sekenesi Zanāga (=Şanhāca, [b. bk.]) zümresine mensuptur. Ovada önçeleri, Meknās ile Umm al-Rabī' arasında gö-

çebe hâlinde yaşayan bir Berberî kabîlesi olan Zanāta'ler ile Lavāta (Zanāra)'ler yaşamışlardı. Buradaki en eski Arap kabîleleri Cuşam (B. Cābir, Zirāra) ve sonra Ḫulṭ'ler idi. Sa'dî'ler buraya Ma'ḳil zümresinden kabîleler getirdiler.

Tādlā, çok eski zamanlarda, az-çok hıristiyan veya yahudileşmiş bir ahâliye sâhip olmuş görünmektedir. İdrîs II. 172 (788/789) yılında Tādlā'yı feth ettiğinde, *Ravżat al-ḳirṭās* müellifinin ifâdesine göre, burada pek az müslümana, buna mukabil bir çok hıristiyan ve yahudiye rastlamıştı. XVI. asrın başında Tādlā'da bulunmuş olan Leo Africanus, burada mühim yahudi kolonilerinin mevcûdiyetine dikkati çekmektedir; onun zamanında ülkenin merkezi olan Tāfza'da o sıralarda hepsi de tâcir ve zengin zanaatkâr olan takriben 200 yahudi âilesi mevcuttu. Bugün hâlâ Bujad'da ve Bnî Mellāl *ḳaṣba*'sında bir çok yahudi yaşamaktadır. Bundan başka bu sonuncu mahal, Arap-Berberî bir tesmiye şekli olan ve her hâlde „Yahudilerin şehri" mânasına gelmesi îcap eden eski Madînat Udāy'a tekabül etmektedir.

Tādlā, İdrîs II.'in oğullarının aralarında taksim ettikleri eyâletlerden birisi idi. *Ravżat al-ḳirṭās* müellifine göre, burayı Aḥmed almış olmakla berâber, al-Bakrî'ye göre, bu civârın merkezi olan Dāy, Yaḥyā'nın hissesine düşmüştür.

Sonraları Tādlā, Şālla'nin Banū Yafran devletine ilhâk olunda (X. ve XI. asırlarda). 449 (1057/1058) yılında Aġmāt'ın Murâbıtlar tarafından zaptedilmesinden sonra, burada hüküm süren Magrāvî hükümdârı Laggūṭ b. Yūsuf kaçmağa muvaffak olarak, Tādlā'daki Banū Yafran'e ilticâ etmişti; Murâbıtların reisi olan 'Abd Allāh b. Yāsîn onu tâkip ederek eyâleti eline geçirdi. Mahallî bir efsâne, Dāy şehrinin Murâbıtlar'ın sultanı Yūsuf b. Tāşfîn tarafından tahrip edildiğini bildirir; Yūsuf, bunu telâfi etmek maksadiyle, harâbeleri hâlâ Dāy'ın hemen yakınında görülmekte olan Tāgrāret şehrini inşâ ettirmişti. Tarihin, hakkında hiç bir bilgi vermediği anlaşılan bu hâdise, belki de, Yūsuf b. Tāşfîn'in Tādlā'nın şimâldeki komşusu olan Ġazāz kalelerine karşı yapmak mecbûriyetinde kaldığı mücâdeleler sırasında vuku bulmuş olacaktır.

526 (1131/1132)'da Muvaḥḥidler'in hükümdârı 'Abd al-Mu'min, Tādlā'yı zaptetti; eyâlet bu tarihten îtibâren Fas ile Merâkeş şehirlerini birleştiren yolun ortasında bulunması sebebiyle birbiriyle rekabet eden hânedanların savaş meydanı hâline geldi. Bölgenin tarihi, bu mücâdeleler ile buradaki Arap ve Berberî kabîlelerinin müzminleşen isyanlarından ibârettir.

660 (1261/1262) yılında Merînî hükümdârı Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ, Merâkeş'e taarruz ettiğinde, Muvaḥḥidlerin sultanı al-Murtażā, amcazâdelerinden Abū Dabbūs'u ona karşı göndermişti. Umm al-Rabî' 'de toplanmış olan Merînî kuvvetleri, Umm al-Riḳlayn denilen bir mahalde mağlûp edildi; belki de bugünkü Umm al-Rcîlāt geçidi bu mevkıe tekabül etmektedir.

666 (1267/1268) yılında Merînî sultanı Ya'ḳūb, Tādlā'ya taarruz ve burasını tahrip etmek üzere yürüyüşe geçti; Arap-Cuşam zümresine dâhil bir kabîle olan ve Muvaḥḥidler ile müttelik bulunan Ḫulṭ'lar yağma için yapılan bir baskına mâruz kalınca, Muvaḥḥidler bunları müdâfaa maksadiyle, sür'atle geldilerse de, yapılan savaşta Arap müttefikleri Banî Cābir tarafından ihânete uğradıkları cihetle, tamâmiyle imhâ olundular. 761 (1359/1360) yılında Merînî sultanı Abū Sālim İbrâhîm'in Merâkeş vâliliğine tâyin etmiş olduğu vezîr al-Ḥasan b. 'Omar, efendisine karşı isyan ederek Tādlā'ya ilticâ etti ve Banî Cābir tarafından kabûl olundu. Ancak bu zât Merînî birlikleri tarafından şiddetle tâkip olunduğundan, dağlarda bulunan Zanāga'lerin yanına kaçmağa mecbur oldu; Zanāga'ler onu Merînîlere teslim ettiler.

Sa'dî'lerin zuhûru ile Merînîler saler 943 (temmuz 1536)'te tamâmen imhâ edildiler; kesin savaş Tādlā'da Vādi 'l-'Abîd kenarında Abū 'Aḳaba geçidinde yapıldı. XVII. asırda al-Manṣūr'un hükümdarlığı esnâsında bu sultanın oğlu olan Zaydān, Tādlā vâlisi idi. Aynı asrın ortalarında Tādlā, Sa'dî'lerin hâkimiyetinden silkinerek Zāviya Dilā'ın Zanāga'li Berberî reislerinin kurduğu devlete ilhâk edildi; bu Berberî reislerinden birisi olan Muḥammed b. al-Ḥācc, 1050 (1640. 1641) yılında Sa'dî sultanı Muḥammed al-Şeyḫ'i, Abū 'Aḳaba geçitinde kat'î bir mağlûbiyete uğrattı. Dilā'î'ler, alevî sultanı al-Raşîd tarafından 1079 (1668/1669) yılında zâviyeleri tahrip edil nceye kadar bu bölgeye hükmettiler.

1084 (1673/1674) yılında alevî sultanı İsmā'îl, Abū 'Aḳaba'de âsî yeğeni Aḥmed b. Muḥriz'i imhâ etti.

1088 (1677/1678) yılında Mavlāy İsmā'îl, Aḥmed b. 'Abd Allāh adında bir Dilā'î'nin tahriki ile ayaklanmış olan Tādlā Zanāga'lerinin şiddetli bir isyânını bastırmak zorunda kaldı. 1099 (1687/1688) yılında Mavlāy İsmā'îl bunlara karşı yeni bir sefer tertip etmeğe mecbur oldu. Bu seferin netîcesi, Adaḥsān (Ḫnîfra yanında), Tādlā ve Dilā'da bir çok *ḳaṣba*'nın inşâ edilmesi oldu. 1111 (1699/1700) yılında Fas eyâletlerinin taksiminde Tādlā, Mavlāy İsmā'îl'in oğlu Mavlāy Aḥmed'in hiş-

sesine düştü. Mavlāy Aḥmed, babasının Umm al-Rabī' kenarında kurmuş olduğu Tādlā adındaki *ḳaṣba*'da ikamet etti.

1142 (1729/1730) yılında Sultan Mavlāy 'Abd Allāh, Tādlā'dakī Ayt Yemmūr'a karşı yeni bir sefer yapmak zorunda kaldı: bu sonuncular tamâmiyle imhâ olundular. 1179 (1765/1766) tarihinde Sultan S. Muḥammed b. 'Abd Allāh, bu mes'eleyi sona erdirmek gayesi ile, Ayt Yemmūr'ları bir müddet için Fas civârındaki Cabal Sellāṭ'a tehcir etmek mecbûriyetini hissetti. Bunların yerini geçici olarak, sonradan Ġarb'a geri gönderilen Gṭāya, Semget ve Meǰǰāṭ'lar aldı. 1199 (1784/1785) yılında aynı bükümdar, Zāviya Buead'ı tahrip ettirmek mecbûriyetinde kalarak, mahallî reis Muḥammed al-'Arabī al-Şarḳāvī'yi esir etti. 1221 (1807/1808) yılında Sultan Mavlāy Sulaymān, Bnī Mūsā, Ayt 'Attāb, Rfāla ve Bnī 'Ayyāṭ'ı te'dîp etmek üzere kuvvetler sevketti. 1224 (1809/1810) yılında Tādlā Berberileri (Ayt Srī) ile Arap Urdîġa'lara karşı aynı mâhiyette harekâtta bulunuldu. Mavlāy Sulaymān, Buead câmiini ve Umm al-Rabī' üzerindeki köprüyü inşâ ettirdi.

1269 (1852/1853) yılında Sultan 'Abd al-Raḥmān b. Hişām, vâlileri Aḥmed b. Zīdūḥ'u öldürmüş olan Bnī Mūsā'yı te'dîp etti.

1289 (1872/1873) yılında sultan S. Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān, vâlilerine karşı ayaklanmış olan Tādlā'nın Arap kabîlelerinden Smāla, Bnī Zemmūr, Bnī 'Umayr ve Bnī Mūsā'ya karşı bir sefer yaptı.

1295 (1878/1879) yılında Sultan Mavlāy al-Ḥasan, ülkeyi sükûnete kavuşturmak için, bir kere daha Bnī 'Umayr ve Bnī Mūsā'ya karşı harekete geçmeğe mecbur kaldı; ertesi yıl Ayt 'Attāb'ı te'dîp etmek için bir kere daha geldi. Mavlāy al-Ḥasan, Tādlā'da Umm al-Rabī kenarında 1311 (haziran 1894)'de vefat etti.

Tādlā bölgesinin büyük dinî merkezi, XVI. asırda Muḥammed al Şarḳī tarafından Bnī Zemmūr'lar yanında te'sis edilmiş olan Bucad zâviye'sidir. Bu zâtın ahfâdı, Şarḳāva [b. bk.]'nin ehemmiyetli Murâbıt zümresini teşkil etmişlerdir.

Bibliyografya: Leo, Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), I, 289—310; Cap. Peyronnet, *Tadla* (*Bull. Soc. Géogr. Alger*, 1922/1923); J. Cimetière, *Notice sur Bou Djad* (*R M M*, 1913), XXIV, 277—289; E. F. Gautier, *Médinat-Ou-Dai* (*Hespéris*, 1926, VI, 5-25).

(G. S. COLIN.)

TADLĪS. [Bk. TEDLĪS.]

ṬADMUR. [Bk. TEDMŪR.]

TAFDĪL. TAFŻĪL (A.), birini veya bir şeyi diğer şahıs veya şeylerden üstün tutmak, onlara tercih etmek mânasında *f ż l* kökünün II. vezninden masdardır. Gramer ıstılahı olarak, *ism al-tafżīl*, bir şahıs veya şeyin, müşterek olarak sâhip bulundukları bir vasfı diğer bir şahıstan, bir şeyden veya diğerlerinden daha çok taşıdığını, yahutta o vasıfta en üstün olduğunu ifâde eden mukayese, üstünlük ve mübâlağa sıfatlarına denir. Mes. *a'lam* („pek, çok. daha veya en âlim"); *huva a'lamu minhum* („o, onlardan daha bilgilidir"); *huva a'lamuhum* („o, onların en bilgilisidir"). Nisbî veya mutlak bir üstünlük bildiren *af'al* vezninde oldukları için *af'al al-tafżīl* adını da alan bu kelimeler, fâil ve mef'ul mânalarında olup, fiili kullanılan üçlü köklerden yapılır. *Ism al-tafżīl* olacak kelimenin mânasının renk, kusur ve şekle dâir bulunmaması, çokluk ve üstünlük fikrini bildirmeğe müsâit olması gerekir. Bu kelimelerin diğer bir hususiyeti, belirsiz (*nakira*) hâllerinde tenvin almamaları ve *manṣūb* ve *macrūr* hâllerinin aynı olması (her iki hâlin de üstünlü olması), yâni sâdece iki çekimli kelimelerden bulunmalarıdır.

Bibliyografya: Bk. klasik arapça lugatlerinde *f ż l* maddesi; Wright, *A Grammar of the Arabic Language* (Cambridge, 1967³), I, 140 v. d.; R. Blachère, *Grammaire de l'Arabe classique* (Paris, 1936), I, 364 v.d. 422; [M.] Zihni, *al-Muntaḫab fī ta'līm laġat al-'arab* (İstanbul, 1304), s. 305—313.

(NİHAD M. ÇETİN.)

ṬAFF. [Bk. TAFF.]

TAFF. AL-ṬAFF, alüvyonlu Fırat ovası boyunca Kûfe'nin garbında bir çöl sâhası. Burası Fırat'ın kıyısından daha yüksek olup, Arabistan yaylasına geçişi teşkil eder. Yāḳūt (III, 359)'un zikrettiği kaynaklara göre, al-Ṭaff, etrafından daha yüksek olan bir arâzi mânasına gelir. XIII. asırdan sonra artık bu tesmiyeye rastlanmaz. Bu arâzi, suları cenûb-i garbîye doğru akan bir takım kaynakları ihtivâ etmekte idi (bk. mes. İbn al-Faḳīh, s. 187). Bu kaynakların en mârufu olanı al-'Uẕayr idi. Coğrafî mevkii dolayısiyle al-Ṭaff, Araplarla İranlıların ilk müeâdelesine sahne olmuştu (Ṭabarī, I, 2210, 2247; İbn al-Aṯīr, III, 345, 351). Sâsânî hükümdarları, hudut muhâfızı olarak buraya vassallerini yerleştirmişlerdir. Bu hudut, tahkîmatla (*maslaḥa*) Hit civârında başlayan büyük bir hendek ile müdâfaa edilmekte idi (İbn Rosteh, s. 107) al-Ḳādisiyye [b. bk.] ve aynı zamanda Ḥusayn'in ölümü ile meşhur olan Kerbelâ denilen yer de al-Ṭaff'da bulunmakta idi (Yāḳūt, *ayn. yer.* ve Bakrī, *Mu'cam*, II, 456). *al-Maḳtal bi 'l-Ṭaff* tâbiri

de (al-Muḫtār'ın parolası, İbn al-Aṯīr, IV, 140; ayrıca bk. Yāḳūt, *ayn. yer.*'de zikredilen şiir ve İbn al-Aṯīr, IV, 267) buna telmih teşkil eder. Daha sonraki asırlarda al-Ṭaff'dan nâdir olarak bahsedildiği (msl. İbn al-Aṯīr, VII, 379'da Ḳarmaṭlar'ın çıkardığı karışıklıklar dolayısiyle) gibi, Arap coğrafyacılarının çoğu da al-Ṭaff hakkında bir şey bilmemektedirler. (J. H. KRAMERS.)

TAFİLÂLT. [Bk. TĀFİLĀLT.]

TÂFİLÂLT. TĀFİLĀLT, e o n û b-i ş a r k î F a s'ta, Vādī Zīz'in teşkil ettiği b i r b ö l g e olup, nisbesi FİLĀLĪ'dir. Burası, toprağı alüvyonlu olan 15 km. genişliğinde ve 20 km. uzunluğunda bir ovadır; üzerinde, etrafı bahçeler ve ekili tarlalarla çevrili, 200 *ḳṣār* (veya kerpiçten yapılmış müstahkem ikametgâh) vardır. Kuyu suyu ile sulanması mümkün olan kısımları fevkalâde verimlidir. Tāfilālt'ın başlıca mahsûlü hurma ve en gelişmiş sanâyii keçi derilerinin bir cins mimoza ağacı kabuğu ile debbağlanmasıdır. *Filālī*-derisi bütün şimâlî Afrika'da mâruf ve makbûldür. Nüfûsu çoktur; 1920 yılında Tāfilālt *ḳṣar*'larında 150—200.000 kişinin yaşadığı tahmin olunmaktaydı. Tāfilālt'ın tarihî merkezi S i c i l m ā s a idi. Tāfilālt'ın siyâsî tarihi hakkında bk. mad. SİCİLMĀSA. Burada kısaca, bu bölgenin, Fas'ın hâlâ iktidarda bulunan 'Alī soyundan şarīf (şarīf-fīlālī)'lerinin ana yurdu olduğuna işâret etmekle yetinelim. Bu şerîflerden çoğu, ailelerinin tahta çıkmasından sonra burada kalmış veya sonradan yine Tāfilālt'a dönmüş olup, sayıları binleri bulmaktadır. Fas sultanının bir *ḫalīfa*'si, gerek bunlar nezdinde ve gerekse bütün Zīz vâdisinde *Maḫzen* [b. bk.]'i temsil etmektedir. Kendisinden sâdece harâbeleri bakıye kalmış olan Sicilmāsa'den başka, Tāfilālt'ta küçük şehirler olarak, bu civârın ticâret merkezi olan *ḳṣar* B ū-'ā m ve Sultan Mavlāy al-Ḥasan'ın emri ile XIX. asır sonlarında inşâ edilmiş müstahkem bir mevkı olan T ī g m a r t zikrolunabilir.

B i b l i y o g r a f y a: krş. mad. Sicilmāsa. Haritası ile birlikte bir tasviri: P. Ricard, *Les Guides Bleus: Maroc* (Paris. 1919), s. 285—288. (E. LÉVI PROVENÇAL.)

TAFSİR. [Bk. TEFSİR.]

TAFTA. TĀFTE (F. „bükülmüş"), b i r ç e ş i t i p e k k u m a ş, fransızca *taffetas* Kastilya'lı Henri III.'nün elçisi Clavijo, Tebriz, Sultaniye ve Semerkand pazarlarında. bu memleketlerde dokunmuş *tafetane*'lere rastlamıştı. Bu kumaş, Orta-çağın sonlarına doğru Garpta gittikçe yayılmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: M Devic *Dict. des mots français d'origine orientale*, s. 214; Clavijo, *Vida y hasañas del gran Tamorlan*, (nşr. Sreznewski), Petersburg, 1881, s. 109, 114, 190; W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, frans. tre. Raynaud, Leipzig. 1886), bk. fihrist. (CL HUART.)

TAFTĀZĀNĪ. [Bk. TEFTĀZĀNĪ.]

TAFTE. [Bk. TAFTA.]

TAFŻİL. [Bk. TAFDİL.]

TAGE. [Bk. TAJE.]

TAĞLAḲ. [Bk. TUGLUK.]

TAĞLİB. [Bk. TAGLİB.]

TAGLİB. TAĞLİB, B a k r [b. bk.]'ler yanında R a b ī'a k a b i l e l e r z ü m r e s i n i n e n e h e m m i y e t l i k a b i l e s i d i r.

Kabîlenin ceddinin asıl adı, rivâyete göre Dişār idi; günün birinde babası kendisine *taġlib* „galib geleceksin" kelimesi ile başarı temennisinde bulununca, Dişār bu adı aldı; ancak bu kelime „bütün sâmî mümâsillerine nazaran" (krş. Yaşkur, Yazkur, Jakob, Isaak v.s.) muzâriîn 2. müzekker şahsı değil 3. müennes şahsı olarak düşünülebilir. Kelimenin cinsi, kabîle adının, efsânevî cedd hakkındaki rivâyet daha eski olduğunu gösterdiği gibi, gerçekten de al-Farazdaḳ'a kadar eski şâirler Taġlib'i Vā'il'in oğlu değil, kızı olarak göstermişlerdir (Robertson Smith. *Kinship*, s. 13 v.d., 253 v.d. [burada bibliyografya verilmiştir]; Lammens, *Omayyades*, s. 214; buna rağmen Nöldeke [*ZDMG*, 1886, XL, 169] „Taġlib gibi bu kadar açık bir şekilde fiilden teşkil edilmiş bir ismin, aslında bütün kabîleyi muzaffer olarak gösteren topluluk ismi şeklinde bir tâbir" olduğuna inanmaktadır). Cevherī'ye göre Taġlib'lere *al-Ġalbā'* (nisbe *Ġalbāvī*; Ḳalḳaşandī ve Suvaydī, bk. Bibliyografya) da denilir. Bu Taġlib b. Vā'il (aynı zamanda Taġlibu Vā'il[in])'den tefrik edilmeleri için, Yemen asıllı ve kendilerine diğerleri arasında al-Namir (bunun kolu: Maşca'a'lar: Balāẕurī, s. 111), Kalb b. Vabara ve ayrıca Tanūḫ [b. bk.] ve Kināna b. Bakr b. 'Avf'lerin ircâ edildikleri Taġlib b. Ḥulvān'lara, Taġlib *al-'ulyā* denilmektedir Wüstenfeld, *Register*, s. 433).—Kabîlenin *nisba*'sı *Taġlabī* ve fakat ekseriyâ *Taġlibī* (*Lisān al-'arab*, II, 145,14 ve *Tāc al-'arūs*, I. 414,34'te böyle; Wright [*Grammar*,[3] I, 159]'a göre *Taġlibī* şekli tercih olunmalıdır; kabîlenin kollarına göre nisbelenilmezdi: *'Iḳd*, II, 38 v.d., 46,2. Lammens, *Mo'âwia* s. 399 'dir. Taġlibiya, Mas'ūdī (*Murūc*, V, 148, 'ye göre, 'Alī'nin zevcelerinden birisinin, 'Omar ve Rukayya'nın annelerinin (yâni Umm Ḥabīb tesmiye olunan al-Ṣahbā'; krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 145; Lammens, *ayn. esr.*, s. 118 ve aş. bk.) edıdır.

Tağlib'in şeceresi şöyledir: Tağlib b. (bint Vā'il b Ḳāsiṭ b. Hinb b. Afṣā b. Du'mī b. Cadīla b. Asad b. Rabī'a b. Nizār; kardeş kabileler Bakr ve 'Anz ('*İḳd*, II, 45, 22; Robertson Smith, *ayn. esr.*, s. 12 v. d.) idi. Tağlib'in oğulları 'İmrān, al-Avs ve Ġanm olup, bu sonuncunun oğlu olan 'Amr, Mu'āviya ve Ḥubayb'in babasıdır. Mu'āviya'nın dört oğlu *al-Ḥannāḳān* (Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 129), Bakr b. Ḥubayb'in altı oğlu ('*İḳd*, ayn. yer., burada Mālik eksiktir) *al-Arāḳim* (al-Aḫṭal, *Dīvān*, s. 127'de īzah edilmiştir; *Naḳā'iż*, s. 266, 373; Lyall, *Translations*, s. 51; *al-Arāḳim* tâbiri ekseriyâ Tağlib'leri bütünü ile ifâde eder; buna göre adlandırılan iki savaş günü [*yavm*] için bk. *Naḳā'iż*, s. 400, 761) adını taşırlar. Tağlib'in iki ana kolunu (*Naḳā'iż*, s. 266, 373'e göre, *al-Ravḳānī* tesmiye olunurlar): Banū Cuşam b. Bakr (*Buyūtāt al-'Arab*'dan sayılırlardı; bk. '*İḳd*, II, 37,11; Lammens, *Mo'āwia*, s. 400) ve Mālik b. Bakr b. Ḥubayb'ler teşkil ederdi. Ḥamdānī [b. bk.] bânedanının ceddi Ḥamdān b. Ḥamdūn, doğrudan-doğruya Usāma b. Mālik kabîlesine mensuptur. Bu bânedandan iki zât Tağlib adını taşımaktadır: Abū Vā'il Tağlib b. Dāvūd b. Ḥamdān ve lakabı *al-Ġażanfar* [b. bk.] olan Abū Tağlib Faḍl Allāb b. Nāṣir al-Davla (krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 459 ve 435).

Kabîlenin **bulunduğu yerler**. Kabîlelerin birbirinden ayrılmasından sonra Tağlib'ler, geri kalan Rabī'a'larla birlikte Nacd yaylasını, Ḥicāz'ı ve Tihāma sınırını işgal ettiler. Bunların Elcezîre'ye muhâceretleri, ancak islâmî devrede, sonraları Diyār Rabī'a tesmiye olunan bölgede sona erecek olan, asırlarca devam eden pek yavaş bir ilerleme hareketidir. Basūs-savaşı (V. asrın başında): Bakr ve Tağlib'lerin henüz Nacd'de bulundukları zamana isâbet etmektedir; zirâ Ẕū Nuvās devrindeki mubâcereti 480 (m. s.) yılı civârında göstermek gerekmektedir. Bu savaş içinde şöhret kazanan yerler, cenupta Baḥrayn ve 'Āriż dağ kütlesi, şimâlde, sonradan kurulmuş olan Basra'nın bulunduğu arz dâiresi ile sınırlanan arâzi içinde kâindir (O. Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert. Eine ethnographische Skizze*, *Z D M G*, 1869, XXIII, 579 v. dd.). Tağlib ile Bakr'ler arasındaki hudut hakkında ancak, birincilerin, bölgenin daha ziyâde şimâldeki kısmına sâhip oldukları ve „Suriye sınırı"na daha yakın bulundukları söylenebilir. Wüstenfeld (*ayn. esr*, s. 434), Bakrī'ye dayanarak (sâdece şâirlerin mısralarından istişhadda bulunmuştur), Tağlib'lerin „Suriye'nin hududunda" mevcut bulunan ikamet yerlerini şöylece vermektedir: al-Aḥṣār, al-Azāġib, al-Muvaşşoc, 'Āliz, 'Unāza, Kāġira, 'Aniīya ve al-Nahy (Nihy); bu sonuncu ve Basūs [b. bk] harbinde savaş yeri olarak mâlum bulunan mahal, *Marāṣid* (III, 255)'de Baḥrayn ile Yamāma arasında gösterilmektedir. Müteâkıp asır içinde de Tağlib'ler aynı arâziyi kısmen muhâfaza etmekle berâber, Fırat'ın aşağı mecrâsı civârında gittikçe sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Câhiliye devrinde, al-Anbār'ın şimâlinde bulunan Kabāġ mevkii Tağlib'lerin bir pazar yeri idi (*Marāṣid*, II, 475). Hicretin I. asrında Tağlib arâzisinin nüvesi, Ḫābūr, Dicle ve Fırat sularının teşkil ettiği bir nevî yarım-ada olan, şimâlde Ḳarḳīsiyā, Sincār, Naṣībīn (Nusaybin) ve al-Mavṣil ile cenupta 'Āna ve Takrīt mevkileri arasındaki orta Elcezîre idi. Bualardan bir kısmı Dicle üzerinden Azerbaycan'a doğru yola çıkmış bulunurken diğer bir kısmı çadırlarını Fırat'ın sağ sâhilinde Manbic ve al-Ruṣāfa yanında (sonraları Ḳinnasrīn ve Dimaşḳ yakınlarına kadar), cenupta 'Ayn al-Tamr'e ve Īlāha-(Lāha-) dağ kütlesine kadar ve ayrıca Ḫaffān ile al-'Uẕayb arasında kurmuşlardı (Lammens, *Chantre*, s. 96 v. d.; 121 v. d.; *Mo'āwia*, s. 381, 398—400; *Omayyades*, s. 214, 240, 266 v. d.; Musil, bilhassa *Euphrates*, s. 42, 170, 285, 359; ayn. mll., *Palmyrena*, s. 175, 248, 281 v. d.).—Tağlib arâzisinin tarihî topografyası bakımından Musil'in eserlerinden (bk. Bibliyografya) mustaġni kalınamaz.

Tarih. Tağlib'lerden ilk defa olarak, „İran devleti ile Suriye'deki Roma müstahkem hattı" arasında bulunan Bakr ve Tağlib'ler ülkesine akın ederek, her hâlde hareketlerini daha iyi dizginleyebilmek maksadiyle bunlardan bir kaç kabileyi Baḥrayn, Kirmān, Tavvac ve al-Ahvāz bölgelerine iskân eden Şāpūr II. devrinde bahsedilmektedir (Nöldeke, *Sasaniden*, s. 56 v. d., 67). Nacd bölgesine yaptığı sefer esnâsında Ḥimyar'lı Abraha (?), Kalb kabîlesinden Zuhayr b. Canāb'ı Bakr ve Tağlib'ler üzerine tâyin etmiştir (*al-Aġānī*, XXI, 95; İbn al-Aṯīr, I, 367 v. dd.). Bunun üzerine her iki kabîle zümresi de diğer *ma'addī* kabîleler ile birlikte Yemen boyunduruğunu silkip atmağa uğraşırlar ve böylece al-Sullān ve Ḥazāz (ā) (bu mevkilerin bulunduğu yer hakkında bk. Nöldeke, *Fünf Mo'allaqāt*, 1, 44, 84) savaşları vuku bulur ki, burada bunların reisleri Rabī'a b. al-Ḥāriṯ veya onun oğlu Kulayb [b. bk.] idi ('*İḳd*, III, 66, 31; Reiske, *ayn. esr.*, s. 182). Kulayb'in katlinin intikamını almak için, onun kardeşi Muhalhil, Bakr'lere karşı meşhur Basūs savaşına başlar (savaş *yavm*'lerinin sayısı, sırası ve bunlara verilen adların okunuşu üzerindeki fikirler değişiktir: krş. Bakrī, s. 842 v. d.; Reiske, s. 164, 181—

198; *al-Aġānī*, IV, 143; İbn al-Aṯīr, I, 384—397; Blau, *ayn. esr.*, aynı yer; savaş yerlerinin mevkii için ayrıca bk. *Zeitschrift für allgemeine Erdkande*, Yeni seri XVIII [1865], 262 v. dd., 415; Musil, *Palmyrena*, s. 62 v. d.). Taġlib kabileleri Ḳiż (ż) a yanındaki mağlubiyetlerinden (buna *Yawm al-Taḥlāḳ*, *al-Taḥāluḳ* veya *al-Sanīya* da denilir) sonra, rivâyete göre, birbirlerinden ayrılmışlardır (Bakrī, s. 56; *'Iḳd* III, 69,15; diğer *yawm* ["savaş günü"]'ler için bk. *'Iḳd*, III, 68,27 Yarbū'larla: [s.] Zarūd *yawm*'i için: *ayn. esr.*, III, 59, 27; krş. Yāḳūt, II, 928; Riyāḥ b. Yarbū'larla: İrāb *yawm*'i: Ḳuṭāmī, *Dīvān*, s. 16; *Naḳā'iż*, s. 760 v.d. — Umûmiyetle Taġlib'lerin pek az *yawm*'i rivâyet edilmiştir: bu husus Lammens [*Mo'āwia*, s. 399, not 6] tarafından îzah edilmiştir [?]). Taġlib'lerin Kinda hâkimiyeti altındaki müteâkıp tarihleri ve verilen bilgiyi tamamlamak için bk. mad. BAKR. Her hâlde her iki büyük kabileyi de yapacağı yağma akınlarında emri altında bulundurmak isteyen al-Munẕir III.'in teşvîki ile nihâyet Ẕu 'l-Macāz [bk. mad. SÜK] 'da iki taraf arasında sulh yapıldı (rehineler verilmesi hakkında bk. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra*, s. 137). Bu sulh gerçekten çok devamlı olmuştur; çünkü bundan sonra iki kabîle arasında ciddî hiç bir savaştan bahis yoktur (Nöldeke, *Fünf Mo'allaqāt*, I, 53 v.d., 73). Bakr'ler Laḫmī'lere sadakatle itâat ederken, Taġlib'ler, Gassânîlerden babası al-Munẕir III.'in ölümünün intikamını almak isteyen 'Amr b. Hind'e itâati reddettiler. 'Amr onların itâatsizliklerini, rivâyete göre, Tamīm'li al-Ġallāḳ (Nöldeke, *Fünf Mo'allaqāt*, s. 76'daki gibi al-'Allāḳ değil) vâsıtası ile cezâlandırdı. Taġlib ile Bakr arasında çıkan yeni bir ihtilâfı, kabîlelerinin sözcüsü sıfatiyle, her ikisi de *Mu'allaḳa* şâiri olan 'Amr ve Ḥāriṯ, iki taraf arasında hakemlik etmesi için, aynı Laḫmī hükümdârına arzettiler (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 51 v.d.; *al-Aġānī*, IX, 178 v.dd.'da Basūs savaşına ancak bu hükümdar son vermiştir?). Şâir 'Amr b. Kulṯūm'un gururu Laḫmī hükümdârı 'Amr'ı kızdırdı; bu sebepten o da, başka bir münâsebetle şâiri tahkir edince, 'Amr b. Kulṯūm hiç düşünmeden hükümdârı öldürdü (Rothstein, *ayn. esr.*, s. 100 v.d., 135). Bundan sonra Taġlib'ler bağımsız ve hattâ Laḫmī'ler ile açıkça düşmanlık içinde yaşamış görünmektedirler. Bununla berâber, 'Amr'ın kardeşi Murra b. Kulṯūm'un Nu'mān Abū Ḳābūs'un oğullarından birisi olan Laḫmī şehzâdesi Munẕir'i öldürüp-öldürmediği şüphelidir (*ayn. esr.*, s. 112). Ẕū Ḳār savaşına (b. bk.; burada geçen yerler için bk. Rothstein, *ayn. esr.*, s. 121) Taġlib'ler, Bakr'leri en iyi şekilde nasıl galî aylıyabilleceği hususunda Ḫusrav'e tavsiyelerde bulunan reisleri Nu'mān b. Zur'a (bu zât hakkında bk. Ḳuṭāmī, *Dīvān*, s. 33)'nın kumandasında iştirâk ettiler (Nöldeke, *Sasaniden*, s. 334; *'Iḳd*, III, 81 v.d.). Sonraları al-Aḫṭal (*Dīvān*, s. 226)'ın, Bakr'lerin İranlılar üzerindeki zaferinin şerefini her iki kardeş kabileye de müştereken mâletmesi dikkate şâyandır.

Hıristiyan komşularla kurdukları münâsebetler netîcesinde, muhtemelen islâmın zuhûrundan pek uzak olmayan tarihlerde, hıristiyanlık Taġlib'ler arasına nüfuz imkânı buldu ('Amr'ın *Mu'allaḳa*'sında hıristiyanlığa telmihte bulunan hiç bir şey yoktur: Nöldeke, *Fünf Mo'allaqāt*, I, 19, 46; buna zıt olarak: Cheikho, *al-Naṣrānīya*, s. 125). Bunlar daha önce Avāl veya Uvāl (kelimenin menşe'i için bk. Robertson Smith, *ayn. esr.*, s. 194) tanrısına taparlardı. Yeni inanç, yâni hıristiyanlık onlara derinliğine nüfuz etmemiş olmasına rağmen (aş. bk.), Taġlib'liler islâmın ilk asırlarında bütün ihtidâ gayretlerine karşı hıristiyan kalmakta ısrar ettiler. Taġlib'lerin sâdece küçük bir kısmı, belki de Ṭayy'lar ile hem-hudut olan Taġlib'ler (Sprenger, *Moḥammad*, III, 433 v.d.) emniyetlerini sağlamak bakımından, Peygamber'in ilân ettiği dini hemen kabûl etmiştir. Bu mânâda, hicretin 9. yılında kısmen müslümeo, kısmen de altın haçlar taşıyan hıristiyanlardan müteşekkil bir Taġlib elçi heyetinin Medîne'ye geldiğini ve bunlardan hıristiyan olanların, inançlarını muhâfaza etmek, fakat çocuklarını vaftiz ettirmemek üzere Peygamber ile, bir anlaşma yaptıkları nakl edilmektedir. Bununla berâber bahis mevzuu olan Taġlib'lerin, *cizya* ödemekten kurtulmak için bu şartları bizzat kendilerinin teklif etmiş olmaları muhtemeldir; çünkü Peygamber hiç bir hıristiyanı ihtidâya zorlamamıştır (bk. J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 156). Sonraları halîfe 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb, Taġlib'ler ile buna benzer şartlar üzerinde müzâkerelerde bulunduğu cihetle (aş. bk.), Peygamber devrine âit olan rivâyet her hâlde sonradan uydurulmuş olacaktır. Aynı şekilde, *Aġānī* (XVI, 53 [Cheikho, *ayn. esr.*, s. 454])'de bulunan ve Peygamber'in Zeyd al-Ḫayl'e, Taġlibī hükümdârı al-Cerrār (Sprenger, III, 391: al-Ġazzār)'ı silâh kuvveti ile islâmı kabûle zorlamak emrini vermiş olduğuna dâir rivâyet de şüphelidir; bu rivâyete göre, al-Cerrār islâmı kabûl etmediğinden, öldürülmüştür. Hicrî 11 yılında vuku bulan *Ridda* harekâtı esnâsında Taġlib'liler arasında hıristiyan terbiyesi görmüş olup, peygamberlik iddiasında bulunan Sacāḥ [b. bk.] Taġlib ve Tamīm'ler ile birlikte Yamâma'ya gelmiş ve rivâyete göre hayatının son yıllarını da Taġlib'ler arasında

Elcezîre'de geçirmiştir (Balâẕurî *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 99 v.d.; Lammens, *Mo'âwia*, s. 304). Âsî Şaybān, Tağlib ve al-Namir kabîleleri, muvakkat bir müddet, Mafrūḳ adında birisinin kumandasında idiler (Ṭabarî, I, 1973). Sacāḥ ile birlikte sefere iştirâk etmiş olan aynı Tağlibî'ler, hicrî 12 yılında, 'Ayn al-Tamr'de, İranlıları desteklediler; Ḫālid b. al-Valîd bunların arasında büyük bir katl-i âm yaptı ve burada reisleri 'Aḳḳa b. Abî 'Aḳḳa da hayatını kaybetti Tağlib'ler bunun intikamını almak için, İranlıların Zarmihr ve Rūzbih kumandasında tertip ettikleri büyük sefere de iştirâk ettiler. Reisleri al-Huẕayl b. 'İmrān, al-Muṯannā (Bani 'l-Barşā')'de karargâhta bulunurken, Ḥuṣayd civarında bozguna uğrayan İranlılar, Mabbūẕān kumandasında onunla birleştiler; Ḫālid üç ordu birliği ile bunlara hücûm edince aralarından ancak pek azı canını kurtarabildi. Ḫālid bundan sonra al-Ṣanî'de Rabî'a b. Bucayr al-Tağlibî (bunun esir edilen kızını 'Alî b. Ṭālib satın almıştır, yk. bk.)'yi mağlûb etmiş ve al-Zumayl (al-Biṣr)'de bulunan diğer bir ordugâhı baskına uğratmış, fakat al-Ruẕāb'da Hilāl b. 'Aḳḳa kaçıp kurtulmaya muvaffak olmuştur. Ḫālid'in Fırat nehri kenarındaki al-Firāḍ'a kadar ilerlemesi, İranlıları, Bizanslıları ve arap Tağlib, İyād ve al-Namir kabîlelerini müşterek düşmanlarına karşı birleştirdi; ancak bunlar korkunç bir bozguna uğradılar: rivâyete göre 100.000 (!) kişi maktul düşmüştür (Ṭabarî, I, 2062—2075; Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams, Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 45; türkçe tre., F. Işıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş*, İstanbul, 1960, s. 40). Ḫālid, halîfe Abū Bakr'in emriyle, acele olarak Suriye'ye giderken, al-Muṣayyaḥ (böyle okunmalı!) ve al-Ḥuṣavd'da Rabî'a b. Bucayr kumandasında bulunan *murtadd* („mürted") Tağlib'lilere rastlayarak bunları kaçmaya zorladı (Balâẕurî, s. 110). Müslümanlar için bahtsız geçen Köprü savaşından ve bunların Ḫaffān'a kadar geri çekilmelerinden sonra, al-Nusayr ve Ḥuẕayfa kumandasında bir süvâri birliği, rivâyete göre Takrît'e kadar ilerleyerek, yolları üzerinde bulunan Tağlib'lere baskın yapmıştır (Balâẕurî, s. 249). Bu hâdiselerin kronolojisi her ne kadar kısmen tesbit olunamamış ise de (krş. Wellhausen, *ayn. esr.*, VI, 46 v. dd.; türkçe tre., s. 33 – 46; de Goeje, *Mémoires sur la conquête de la Syrie*, Leiden, 1900², s. 38 v dd.; Ḫālid'in seferlerinin topografyası için bk. Musil, *Euphrates*, s. 300—314; ayn. mll., *Arabia*, s 553—573), bu haberler yine de, Tağlib'lerin silâhlarını müslümanlara karşı kullanmak üzere her fırsattan yararlandıklarını göstermektedir. Bundan dolayıdır ki, al-Buvayb savaşından önce Bani 'l-Namir ve Tağlib'e mensup süvâri kıt'alarının al-Muṯannā b. al-Ḥārişa'ya yardım etmek üzere mürâcaat ettiklerine âit rivâyete (Ṭabarî, I, 2189 v.d.) kolayca inanmak mümkün değildir; bu rivâyeti, C. H. Becker (Caetani, *Annali*, yıl 14 vakayii, § 32, not *b*)'in düşüncesine uygun olarak Sayf b. 'Omar [b. bk.]'in tarafgîrâne bir kaydı addetmek her hâlde doğru olacaktır. Aynı yıl içinde al-Muṯannā, al-Kabāṯ (yk. bk.)'ta karargâh kurmuş olan Tağlib'ler, daha sonra Şiffîn'de bulunan Tağlib ve al-Namir'ler üzerine al-Anbār'dan birer birlik göndermiş ve Tağlib'lerle, al-Namir'ler kaçarak kurtulmuşlardır (Ṭabarî, I, 2206 v. dd.; Wellhausen, *ayn. esr.*, VI, 69, türkçe tre. s. 62; Musil, *Euphrates*, s. 321; burada cereyan eden bir sahne, Bakr ile Tağlib arasındaki eski düşmanlığın tamâmiyle unutulmamış olduğunu göstermektedir). Hicrî 16 yılında müttefik İranlılar, Bizanslılar ve İyād, Tağlib, al-Namir v. s. gibi Arap kabîleleri, Takrît yanında tahkim edilmiş mevzilere yerleştiklerinde, 'Abd Allāh b. al-Mu'tamm 5.000 kişilik bir kuvvetle Takrît önüne gelerek, uzun süren çarpışmalar esnâsında hıristiyan Araplarla gizlice münâsebet te'sisine çalıştı. Ancak Bizanslılar savaşmaktan bıkarak geri dönmeye başlayınca hıristiyan Araplar onun teklifine uyarak islâmı kabûl ettiler. Onların yardımı sâyesinde 'Abd Allāh, bile ile düşman karargâhını ve aynı şekilde al-Ḥiṣnayn'i zaptetmeye muvaffak oldu (Ṭabarî, I, 2474—2477). 'Abd Allāh tarafından gönderilen hey'et ile birlikte Tağlib mümessilleri de Medîne'ye geldikleri ve 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb ile husûsî bir anlaşma yaptıkları söylenir: 'Omar bunlara, ya ibtidâ ederek diğer bütün müslümanlarla aynı haklara sâhip olmayı, yahut da *cizya* ödemelerini teklif etti. Onlar bu şartları kabûl etmeyince 'Omar (ibtidâ etmiş ebeveynin [Ṭabarî, I, 2482'de böyle]) [yeni doğan] çocuklarını vaftiz etmemeleri şartiyle, *cizya*'yi onlara „müslümanların ödedikleri *ṣadaḳa*" olarak tahmil etmeye râzı oldu (krş. İbn al-Aṯîr, II, 410). Ancak Elcezîre'nin asıl fethi hakkındaki Sayf rivâyetinden sonradır ki (Wellhausen, VI, 85 v.d.; türkçe tre. s. 75 v. dd.) Ṭabarî (I, 2510)'deki daha yaygın olan rivâyet şekli (meselâ *TA*, I, 414, 32; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif*, s. 283), yâni al-Valîd b. 'Ukba (krş. Wüstenfeld, s. 461 v.d.)'nin hareket tarzı ve *cizya* kelimesinden hoşlanmayan Tağlib'lilerin gururu sebebiyle bunlardan „çifte *ṣadaḳa*" tahsil edilmiş olduğu rivâyeti ortaya atılmaktadır. Bu rivâyetler yanında, tefer-

ruâtta birbirinden farklı olan diğer bir çok rivâyet daha mevcuttur (meselâ vaftizin yasaklanması; hattâ F. Nau, *Les Arabes chrétiens...*, s. 110 v.d. da 'Omar I. yerine 'Omar II. denilmektedir). Burada Taġlib 'lerin husûsî durumunu îzah ve bunların devletin diğer tab'ası muvâcehesindeki vaziyetlerini açıklamaya gayret eden, muhtelif devirlere âit rivâyetlerin bir araya gelmiş olduğu açıkça belli olmaktadır (Balâẕurî, s. 181 v.d. 'daki kayıt dikkate şâyandır: Bunların hayvanları yenilmemeli ve kadınları ile evlenilmemelidir; bunlar bizden ve *ahl al-Kitâb* 'dan değildirler. — Başkaca tafsilât ve teferruât için bk. Caetani, *Annali*, yıl 20 vukuâtı, § 37—49).

Başlangıçta 'Alî tarafdarı olan Taġlib 'ler, kısa bir süre sonra Emevî tarafdarı olmuş ve Şiffîn savaşında Mu'âviya tarafında (Mu'âviya bunları Kûfe'ye iskân etmiştir, Ṭabarî, I, 1920; krş. I, 2482, 2488—2495), Ḥarra'da Yazîd ve Marc Râhiṭ 'te Marvân için çarpışmışlardır (Lammens, *Mo'âwia*, s. 49, 118, 381, 400, 435; ayn. mil., *Yazîd Ier*, s. 229—231; *Marwânides*, s. 59 v.d.). Şâirlerin terennüm ettikleri şan ve şöhreti onlara yeniden sağlayan husus, ancak Muzar ile Yemen kabîleleri arasında bu sırada patlak veren fırka mücâdelelerine iştirâkleri olmuştur [bk. mad. RABÎ'A]. Taġlib 'ler önce Kalb'e karşı Ḳays'ın müttefiki idiler (*WZKM*, [1901], XV, 6), fakat Kalb 'lerin mağlûp edilmesinden sonra, Ḳays ile Taġlib 'ler arasında ihtilâflar doğmağa başladı. İki taraf arasında savaş (69—73=688—692), 'Umayr b. al-Ḥubâb 'ın, kabîlesi olan Sulaym ile birlikte Ḥâbûr suyu kenârına yerleşmesi ve o civarda çadırlarını kurmuş olan Taġlib 'lerle çatışması ile açıkça başladı [bk. mad. ḲAYS-'AYLÂN]. Başlangıçtaki baskınlardan sonra iş savaşa dökûldü ve Mâkisîn (Mâkis) civârında yapılan savaşta Taġlib ve al-Namir 'ler ehemmiyetli bir bozguna uğradılar. Bunu (70=689) küçük çapta kir çok çatışmalardan sonra (al-Balâẕurî, *Ansâb*, V, 313—328, İbn al-Aṯîr, IV, 255—263 'e uygun olarak şu *„ayyâm"* 'i saymaktadır: 1. ve 2. al-Ṣarsâr *„yavm"* 'leri, al-Fudayn, al-Sukayr, al-Ma'ârik, al-Ṣarâbiya [fakat krş. Ḳuṭâmî, *Dîvân*, s, 5; *WZKM*, ayn. yer], al-Balîḫ *yavm* 'i; Ḳuṭâmî, s. 6 'da bir de al-Nişf *yavm* 'i vardır) al-Ḥaṣṣâk savaşı tâkip etti ve bu savaşta (*Naḳâ'iḍ* [s. 373, 394 400] 'de Sincâr *yavm* 'i yanında *yavm al-Arâḳim* (yk. bk.) de tesmiye edilmiştir) 'Umayr maktul düştü. 'Umayr 'in ölümünün intikamını almak üzere, bu sefer Zufar b. al-Ḥâriṯ, Taġlib 'leri al-Kuḥayl yanında ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu mücâdelelerin son safhası al-Biğr [b. bk.] *yavm* 'i (veya al-Raḥûb, Yavm Mucâşin [Bakrî, s. 179 'daki gibi Muḥâşin değil] ve Yavm Marc al-Salavṭaḥ da denir: Ḳuṭâmî, s. XIV, not 1; Wüstenfeld, s 434; bütünü için: *Aġânî*, XI, 57—63; XX, 126—128; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Starz*, s. 127—130; türkçe trc. F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu*, Ankara, 1963, s. 95 v. dd.; Lammens, *Chantre*, s. 381—398, ayn. mil., *Omaygades*, s. 256—261; yerlerin mevkii için: Musil, *Euphrates*, s. 56 v.d., 60, 82—84, 336; ayn. mll., *Palmyrena*, s. 172 v.d.) oldu. Bütün bu *ayyâm* („günler") vuku buluş tarzları ile, İslâm veya hıristiyanlığa rağmen, islâm öncesi devresindekilerden hiç de farklı değil ve hattâ yapılan katl-i âmlar belki daha da zalimâne idi: meselâ esir alınan kadınların karınları deşiliyordu. Bu çılgınca kabîle kininin uzun zaman devam etmiş olması ve vahşiyane hareketlerin arada sırada yeniden patlak vermiş bulunması şaşılacak bir şey değildir.

Taġlib 'ler bu mücâdelelerle büyük rollerini yitirmişlerdir. Müteâkıp tarihlerinin ehemmiyetlice hâdiseleri kısaca şunlardır: Halîfe Hârûn al-Raşîd 'in Rûḥ b. Ṣâliḥ adında bir *ṣadaḳa* me'muru ile çatışmalarında ölen bu zâtın intikamının, kardeşi Ḥâtim b. Ṣâliḥ tarafından 171 (787) yılında Taġlib 'den korkunç bir şekilde alınmasından yedi yıl sonra Taġlib 'ler, al-Velîd b. Ṭarîf kumandasında isyan ettiler; al Velîd, halîfe tarafından yardıma çağırılan Yazîd b. Mazyad 'a karşı yaptığı mücâdelede maktul düştü (İbn al-Aṯîr, VI, 78, 97—99, 101. Ṭabarî, III, 631, 638; Charles, *ayn. esr.*, s. 79; Wüstenfeld, *agn. esr.*, s. 462, 256). al-Ma'mûn 'un bilâfeti devresinde, al-Raḥba'nın kurucusu Taġlib 'li Mâlik b. Ṭavḳ b. Mâlik b. 'Atâb, kendisine komşu bulunan Ḳays 'leri itâat altına aldı; onun oğlu Aḥmed ve Taġlib 'li Camân 'ın isyânı (336=947/948) hakkında [bk mad. AL-RAḤBA] (İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, II, 301; İbn al-Aṯîr, VI, 213; H. C. Kay, *JRAS*, yeni seri, 1886, XVIII, 504; Musil, *Euphrates*, s. 340 v.d.). 250 (864) yılında Taġlib 'li al-Ḥasan b. 'Omar b. Ḫaṭṭâb, Cezîrat b. 'Omar (şimdiki Cizre)'i inşâ ettirdi (Yâḳût, II. 79; krş. Balâẕurî, s. 180). Taġlib 'li Isḥâḳ b. Ayyûb 267 (880) yılında İsḥâḳ b. Kundâc (İḳ) 'e karşı Taġlib, Bakr, Rabî'a, Yemen kabîleleri v. s. 'den müteşekkil bir ittifak vücûda getirmekle berâber, bu zâta mağlûp oldu (Ṭabarî, III, 1991 v. d.; İbn al-Aṯîr, VII, 231 v. d.; al-Mavṣil 'deki Taġlib 'liler için bk. mad MUSUL). Aynı asrın ikinci yarısında Elcezîre 'de vuku bulan kanlı kargaşalıklar nihâyet Taġlib 'lerin mubâceretine sebep oldu; bunlardan sâdece bir kısmı al-Raḥba ve Cezîrat b. 'Omar civârında kaldı; bir kısmı ise, belki de Bizans 'a

tâbi arâziye geçti. IV. (X.) asırda en mühim Tağlib aşîretlerine Baḥrayn'de teşâdüf etmekteyiz; bunlar orada Sulaym ve 'Uḳayl... b. 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a'lara rastlamış olup, hemen bir Karmatî [b. bk.] isyânına katılmışlardır ('Omar b. al-Ḫaṭṭāb'ın halîfeliği devrinden îtibâren Arap yarım-adasında sâdece müslümanların yaşamasına müsâade olunduğu cihetle [msl. Ṭabarî, I, 2482'de böyle; Bakrî (s. 9), hâkim olan bu kanâate kısmen iştirâk etmemektedir], bunlar burada her hâlde bıristiyanlıktan vaz geçmiş olmalıdırlar). Karmatîlerin 378 (988/989)'de mağlûp olmalarından sonra Tağlibî reisi Abu 'l-Ḥasan al-Aṣfar, 'Uḳayl'lerin yardımı ile Sulaym'i yerlerinden attıktan sonra, 'Uḳayl'leri de muhâcerete zorladı. 'Uḳayl'ler ise, Selçuklular tarafından Baḥrayn'e geri sürüldüler [bk. mad. UKAYLİLER] ve burada artık pek zayıflamış olan Tağlib hâkimiyetine son verdiler (Kay, *ayn. esr.*, s. 505, 524 v.d.). Tağlib'lerin bir kısmı belki de daha önce Farasān [b. bk.] adalarına gitmiş (krş. Sprenger, *Geogr.*, s. 31, 254; Yāḳūt, III, 497, 874; Ḳibṭ'lerin gûya Tağlib menşe'li oldukları hakkında bk. mad. RABİ'A), buna mukabil çoğunluğu. bunu tâkip eden devrede Suriye çölünde yayılmış olmalıdır. Bunlar 681 (1282) yılında Ḥimṣ yanında Moğullara karşı başarı ile savaştıkları (Barhebraeus, *Tārīḫ*, nşr. Ṣālḥānī, s. 504) gibi, al-Ḳalḳaşandī de bu sıralarda onların Suriye'de bulunduklarına şehâdet etmektedir. IX. (XV.) asırdan îtibâren bu ilgi çekici kabîlenin adı, artık tarihte geçmez görünmektedir (krş. Lammens'in *Chantre*, son tarafındaki incelemeleri). Bu vâkıa muvâcehesinde muâsır bir kabîlenin kendisini Tağlib'den neş'et etmiş göstermesi daha da ilgi çekici bir husustur: msl. Davāsir'in bir kısmı böyle yaptığı gibi (Fu'âd Ḥamza, *Ḳalb Cazīrat al-'Arab*, Mekke, 1352, s. 150), Şammar'ler de Tağlib, 'Abs ve Havāzin'in karışmasından meydana geldikleri kanâatindedirler (*Handbook of Arabia*, I, 75; W. G. Palgrave, *Narrative...*, London 1865, I, 118 [kaynak?; krş. I, 459] Cabal Şammar sâkinlerinden, bu karışmanın Basūs-savaşından sonra [takriben Ḳīżża *yavm*'inden sonra?; yk. bk.] vuku bulduğunu duymuştu. „Hıristiyanların eseri" [diğerleri arasında Tağlib hıristiyanları] olarak Şaḳīḳ kuyusu [bk. mad. RÜVELE] hakkında bk. Palgrave, I, 88).

Kabîlenin **yaşayışı** hakkında, bunların şâir'leri (aş. bk.), fakat aynı zamanda da hasmlarının hücûmları ile oldukça doğru bilgiye sâhip bulunuyoruz. Tağlib'lerin reisi 'Abd al-Masīḥ, Ḫālid'e, kendilerini „Arap" (yâni bedevî) değil „araplaşmış Nabatî" (yâni bedevî âdetlerine sâhip çiftçi) olarak adlandırdıklarını bildirmişti (bk. Mas'ūdī, *Historical Encyclopaedia*, [*Murūc al-ẕahab*] nşr. A. Sprenger, London, 1841, I, 249; C. Ritter, *Erdkunde*, X, 64 v.d.). al-Aḫṭal (s. 222) bunların hurmalıklarından ve buğday tarlalarından bahseder (Lammens, *Chantre*, s. 96); kabîlenin at yetiştiriciliği meşhur idi (Lammens, *Mo'âwia*, s. 398). Bunların servet ve nüfuzlarının kaynağı olan gemicilik ile meşgul olmaları [bk. mad. SEFİNE] bilhassa dikkat çekicidir (krş. al-Aḫṭal, s. 307; Lammens, *Omayyades*, s. 214 v. d., 226, 265—268). Ayrıca Hindistan ticâret yolunun bunların arâzisinin içinden geçtiği ve esâsen Elcezîre'nin eski ticâret yollarının bir kavşak noktası olduğu düşünülecek olursa, 'Amr'ın *Mu'allaḳa*'sının şerhinde Tibrīzī (nşr. Lyall, s. 108,4)'nin şu sözü iyice anlaşılır: „İslâm bir az daha geç gelmiş olsaydı, Banī Tağlib bütün insanları yutardı" (Lammens, *Chantre*, s. 97; *Mo'âwia*, s. 398; *Omayyades*, s. 267). 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'ın bu kudretlî ve mağrur kabîleye muâmelesindeki müsâmahalı siyâset de bu sûretle îzah edilebilir. Sonraları bunlara bu husûsî mevkileri (yk. bk.) dolayısiyle hased edilmiş ve aleyhlerine rivâyetler uydurulmuştur. Bunlardan 'Alī b. Abī Ṭālib'e îzâfe edilen ikisi, çok dikkate değer: bunlardan birisinde 'Alī, 'Omar ile yaptıkları anlaşmaya rağmen, çocuklarını valtiz ettirmeye devam ettikleri için Tağlib'lerin kökünü kazımak istemektedir (Balāẕurī, s. 183; krş. *'Iḳd*, III, 256, 4); çok zikredilmiş olan diğerinde ise, 'Alī, Tağlib'lerin hıristiyanlıktan sâdece şarap içmeyi öğrenmiş olduklarını söyler. (Zamaḫşarī ve Bayżāvī, *Sūra*, V, 7'nin tefsirleri; krş. Caetani, *Annali*, h. 20 yılı vakayii, § 37). Gerçekten „kabîlelerin son piskoposu" IV. (X.) asır başında tâyin edilmiştir (piskopos listeleri için bk. bilhassa Charles, *ayn. esr.*, s. 76—83) ve akîdeleri — bedevîlerde umûmiyetle olduğu gibi — sathî olmasına rağmen (Goldziher, *ayn. esr.*, aynı yer.; Lammens, *Omayyades*, s. 236—239, 249) bunlar inançlarını yine de asırlar boyunca ve inatla muhâfaza etmişlerdir (bunların muhâlif zihniyetleri bilhassa belirtilmiştir: Ṭabarī, I, 2510; Balāẕurī, s. 181 v.d.; dinleri uğrunda ölenleri nâdir değildir: Lammens, *Chantre*, s. 438; Nau, s. 109 v.d.; Charles, s. 98 v. dd.). Kabîlenin mânevî hâmisi azîz Sergius idi; Tağlib'liler onun al-Ruṣāfa'deki kabrini [bk. mad. AL-RUṢĀFA] ziyâret eder ve onun sancağı altında seferlere çıkarlardı ki, diğer şâirler onların bu hâli ile alay ederlerdi (Lammens, *Omayyades*, s. 214, 217, 239—242; *Mo'âwia*, s. 435; Musil, *Palmyrena*, s. 267, 269; Cheikho, *al-Naṣrānīya*, s. 99 v.d.). Düşman-

larının atay mevzûlarından birisi de, onların şarap içmeleri (Goldziher, *ayn. esr.*, aynı yer.; Ḳuṭāmî, s. IX v.d., 9; şarap yapılan mahalle için bk. Lammens, *Omayyades*, s. 253, 256), çok dikkate şâyan olan, hasislikleri ve misâfirperver olmayışları idi (Mas'ūdî, *Murūc*, VI, 151 v.d.; *'Iḳd*, III, 84, 93, 232, 236; *Aġānî*, VII, 186). Eğer bu itham, Carîr'in geçici bir istibzâ hevesinden daha derin gerçeklere dayanıyorsa, o zaman, Taġlib'lerin hâiz oldukları refah ve haklı gurûrun (Kulayb bunu tecessüm ettirir!) onları, kıskanç ve aşağı seviyedeki komşularından tecrid etmiş olup-olamayacağını da düşünmek her hâlde mümkündür.

Bu kabîleden bir hayli meşhur şâir yetişmiştir. Cheikho (*Şu'arā'*, s. 151—204), bunlardan Kulayb [b. bk.], Muhalhil (Taġlib'lilere göre, kaidesine uygun kasîde yazan ilk şâir; Aṣma'î'ye göre *Ḳaṣîda*'yi 30 beyite çıkaran ilk şâir: Fresnel, s. 76, 84), al-Saffāḥ (yâni al-Kulāb [bk. mad. BAKR]'da Taġlib reisi olan Salama b. Ḫālid), al-Aḫnas b. Şihāb, Ufnūn (Şuraym b. Ma'şar'in lekabı), 'Amr b. Kulṯūm [b. bk.], Cābir b. Ḥunayy (bk Nöldeke *Fünf Mo'allaqāt*, 1, 19) ve 'Amîra b. Cu'ayl (İbn Ḳutayba, *al-Şi'r*, s. 411'de 'Omayra yanında böyle)'den bahsetmektedir; bunlara şunlar da ilâve olunmalıdır: Ka'b b. Cu'ayl (aynı yer.; Lammens, *Chantre*, s. 102—105, 134; *Mo'āwia*, s. 118, not 8), al-Aḫṭal [b. bk.], al-Ḳuṭāmî [b. bk.], al-'Attābî, 'Amr'ın muaḫḫar bir hafîdi (Nöldeke, *ayn. esr.*, aynı yer) ve başkaları. Taġlib'li başka şâirlerle diğer meşhur Taġlib'lileri İbn Durayd (*al-İştiḳāḳ*, s. 202—205), İbn Ḫaldūn (*'Ibar*, II, 301 v.d.) ve İbn 'Abd Rabbihi (*'Iḳd*, II, 45, 24 v.dd.) zikrederler (krş. Reiske, *ayn. esr.*, s. 161, 269).

Taġlib'lerin **dili**, Bizanslılar ile komşulukları dolayısiyle saf addedilmez (Blau, *ayn. esr.*, s. 592; Suyūṭî, *Muzhir*, Bulak, 1282, I, 105). *'Iḳd* (II, 33, 24)'da bunlara *kaşkaşa*, Bakr'lere ise, *kaskasa* husûsiyeti izâle edilir; aynı eserin buna muvâzi olan yerinde (I, 207,35) ise, *kaşkaşa* Bakr'lere izâfe edildiği gibi Taġlib'e *faşfaşa* (? Suyūṭî, I, 109 v.d.'da yok; *kaşkaşa* için krş. *LA*, VIII, 233,17 v.dd; *TA*, IV, 345, 11 v.dd.; bilhassa A. Schaade, *Sībawaihi's Lautlehre*, Leiden, 1911, s. 62 v.d., 79, 84) atfolunur. Aḫṭal'in lisanî husûsiyetleri için bk. Nöldeke, *WZKM*, 1892, VI, 348 v.d.—Krş. ayrıca G. W. Freyteg, *Einleitung*..., Bonn, 1861, s. 75, 91.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka: Arapça lugat ve ensab kitapları: F. Wüstenfeld, *Register*, s. 433—436 ve *Tabellen*, C. ve 2; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1854, s. 202—205; al-Ḳalḳaşandi, *Nihāyat al-Arab fī ma'rifat al-ansāb al-'Arab* (Bagdad, 1332), s. 159 v.d., 298 (Sa'lab yerine dâima Taġlib okunmalı), 357; al-Suvaydî, *Sabā'ik al-ẕahab fī ma'rifat ḳabā'il al-'Arab* (Bombay, 1296, taş-basması), s. 44, 54, 23; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nrş. Wüstenfeld), Göttingen, 1850, s. 46 v.d., 283; W. Robertson, Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia* (Cambridge, 1885), s. 12 v.dd., 194, 253 v.d.—Ṭabarî, İbn al-Aşîr, Balāẕurî (nşr. de Goeje); Mas'ūdî, *Murūc*, bk. fihrist; Abu 'l-Farac, *Kitāb al-Aġānî*; *Naḳā'iḍ* (nşr. Bevan), Yāḳūt, *Mu'cam*, bk. fihrist; Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), bk. fihristler; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1316), bilhasssa I, 207; II, 33, 37 v.dd., 45 v.d.. III, 59, 66—70, 81—84, 93, 232, 236, 256. İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (Bulak, 1284), II, 301—303; II/II, 72 v.d., 81 v.dd., 107 v.dd—Câbiliye devri için bk. Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 56 v.d, 67, 333 v.d.; ayn. mll., *Fünf Mo'allaqāt*, 1 (*Sb. Ak. Wiss. Wien, phil... hist.-Cl.*, 1899, CXL/VII), tür. yer.; G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥîra* (Berlin, 1899), s. 100 v.d., 112, 120 v.dd., 135, 137; J. J. Reiske, *Primae lineae hist. regn. arab...* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1847, s. 161 v.d., 164, 181—198; A. P. Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes...* (Paris, 1847/1848), III, bk. fihrist; F. Fresnel, *Lettres sur l'histoire de Arabes...* (Paris, 1836), s. 15—28, 67—84, (46) v.dd.; C. J. Lyall, *Translations of Ancient Arabian Poetry* (London, 1885), bk. fihrist.—İslâm devri için bk. A. Sprenger, *Das Leben and die Lehre des Moḥammad* (Berlin, 1865), III, 391, 433 v.d.; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 31, 254; J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV (Berlin, 1889), 156; VI (ayn. 1899), 45 v.dd., 69, 85 v.d.; ayn. mll., *Das arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902), s. 15, 127—130; M. J. de Goeje, *Mémoires d'hist. et de géogr. orientales*, nr. 2 (*Conquête de la Syrie*)², Leiden, 1900, s. 37—50; A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients...* (Wien, 1875—1877), I, 63, 105; al-Balāẕurî, *Ansāb al-aşrāf*, nşr. S. D. F. Goitein, Kudüs, 1936, V, 31, 308 v.d., 313—331; al-Aḫṭal, *Dîvān* (nşr. A. Şālḥānî), Beyrut, 1891, bk. fihrist; al-Ḳuṭāmî. *Dîvān* (nşr. J. Barth), Leiden, 1902 *Einleitung* ve *Noten*, tür. yer.; İbn Ḳutayba, *al-Şi'r va 'l-şu'arā'* (nşr. de Goeje), Leiden, 1904, bk.

fihrist. — Hıristiyanlıkları bakımından; I. Goldziher. *Muhammedanische Studien* (Halle, 1888—1890), I, 72, not 3; F. Nau, *Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie du VIIème au VIIIème siècle* (Paris, 1933), s. 105, 109—113; H. Charles, *Le Christianisme des Arabes nomades sur le Limes...* (Paris, 1936), bk. fihrist; L. Cheikho, *al-Naṣrāniya va ādābuhā bayna 'Arab al-Cāhiliya* (Beyrut, 1912—1923), s. 99 v.d., 125 v.d., 420, 454; ayrıca krş. ayn. mll., *Ṣa'arā' al-naṣrāniya* (Beyrut, 1890), s. 151—204 (eserin ünvânı yanıltıcıdır). Kültür tarihi bakımından çok kıymetli kayıtlar şu eserlerde bulunur: H. Lammens, *Le chantre des Omiades*, *JA*, 1894, IX/IV, 94—176, 193—241, 381—459 tür. yer.; ayn. mll., *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia Ier* (Paris, 1908), bk. fihrist; *Études sur le siècle des Omayyades*, (Beyrut, 1930), bk. fihrist; ayn. mll., *Le Califat de Yazid Ier*, *MFOB* (1911), V, 229=231; ayn. mll., *L'avènement des Marwânides*, *MFOB* (1927), XII, 59 v.d.=99 v.d., 62 v.d.=102 v.d.—Tağlib bölgesinin topografyası için bilhassa bk. A. Musil, *The Middle Euphrates* (New York, 1927); ayn. mll., *Arabia Deserta* (New York, 1927) ve *Palmyrena* (New York, 1928), bk. fihrist *Taṛleb* kelimesi.

(H. KINDERMANN.]

ṬÂ-HA. [Bk. TÂ-HÂ.]

TÂ-HÂ. ṬÂ-HÂ, *Kur'an*'ın 20 sûresi olup, Mekke'de nâzil olmuştur. Umûmiyetle kabûl edildiğine göre 135. (veya 132, 134, 140.) âyettir. Sûre, *Ṭā-Hā* diye başladığı için bu adı almıştır; diğer bir adı Sūrat al-Kalīm'dir. Ṭā-Hā'nın mâna ve medlûlünü îzah için muhtelif teklifler ileri sürülmüştür. Bu arada, kelimenin, Peygamber'in adlarından biri olduğu, esmâ-i hüsnâdan bulunduğu, fazla ibâdet eden Peygamber'e hitâben söylenmiş olup *vaṭa'a* („bastı") fiilinden *ṭā* emri ile „arz" veya „ayak" kelimelerinin yerini tutan zamirden teşekkül ederek „ona (=yere) bas" veya „onu (=ayağını) bas" mânasına geldiği, *muḳaṭṭa'āt* hakkında umûmî olarak serd edilen îzâ'lar (msl. bk. *al-Itḳān*, II, 13) yanında, yine Peygamber'e yapılmış bir hitab olup, „ey kişi!" „ey insan!" gibi bir hitâba delâlet ettiği, „yā Ṭāhir, yā Hādī" 'den kısaltma olduğu tahmin edilmiştir.

Fasılaları, 85, 87., 92., ve 95. âyetleri hâriç, *ā* ve *ī*'dir.

Peygamber'e hitab ile başlayan sûrede, yaratıcı Allah'ın birliğine, azamet ve kudretine bir daha işâret edilir. Peygamber'e, karşılaştığı muhâlefet ve güçlüklerden dolayı ümidsizliğe düşmemesi, mutlaka muvaffak olacağı müjdelenerek kendisinden önce gelmiş peygamberlerin hayatları, onların mücâdele ettikleri şahıslar ve topluluklar, bunların âkıbetleri hatırlatılır. Bu arada, bir evvelki sûrede 'İsā hakkında olduğu gibi, bu sûrede de Mūsā'nın kıssası mufassalan anlatılır (9.—98.). Kıyâmet gününe ve peygamberlere inanmayanların kıyâmet günündeki hâllerine temas edilir. Âdem ve Havvâ, onların şeytanın iğfali ile cennetten ayrılmaları zikredilir ve nihâyet bütün bunlardan ibret alınması tavsiyesiyle insanlar intibâha ve imâna dâvet edilir.

Bâzı âyetlerinin, 'Omar'ın müslüman oluşundaki te'sirine dâir rivâyetlerle ilgili kayıtlardan Ṭā-Hā sûresinin, 6 (616) yılı civârında nâzil olduğu anlaşılmaktadır.

Ṭā-Hā kelimesinin cefr ilminde işârete değer bir yerinin bulunduğu da kaydedilmelidir.

Bibliyografya: al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), XVI, 89—154; İbn Salāma, *al-Nâsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315, kenarda), s. 214—225; al-Vāḥidī, *Asbāb al-nuzūl* (aynı baskıda, ortada), s. 228; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), II, 237—257; Naṣīr al-Dīn al-İskandarī, *al-İntiṣāf* (aynı baskıda, kenarda), II, 237—257; al-Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320), IV, 185—232; al-Nasafī, *Madārik al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320, kenarda, üstte), IV, 185—232; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vīl* (aynı baskıda, ortada, altta); Nizām al-Dīn al-Nīsābūrī, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (Bulak, 1321—1330, kenarda), XVI, 76—154; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), IV, 404—487; al-Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās min tafsīr İbn 'Abbās* (İstanbul, 1317—1321, kenarda, altta), IV, 185—232; al-Maḥallī ve al-Suyūṭī, *Tafsīr al-Calālayn* (Kahire, 1352=1934), II, 25—37; al-Suyūṭī, *al-İtḳān* (Kahire, 1287), II, 13 v.d.; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), II, 70—79; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), IV, 3317 v. dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 179—197; Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı hakîm ve meâl-i kerîm* (İstanbul, 1965), II, 564—579; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in türkçe meâl-i âlîsi ve tefsîri* (İstanbul, 1966), IV, 2056—2085. (NİHAD M. ÇETİN.)

TAHACCUD. [Bk. TEHECCÜD.]

ṬAHĀRA. [Bk. TAHÂRET.]

TAHÂRET. ṬAHĀRA (A), bir masdar olup, temizlik mânasına gelmektedir; kelimenin ayrıca temizlik ve usûlüyle temizlenme ilmi mânası da vardır. Temizlik islâmiyette mühim bir yer işgal eder; zîrâ „o, dinin yarısıdır" (Peygamber'e atfolunan bir

hadîs). Kelâmcılar ifsâdı („başlanan amali bozmayı"), maddî ve zihnî, fakihler ise, *ḥaḳiḳî* ve *ḥukmî* olmak üzere iki kısımda mütâlea ederler. Fıkıh, sâdece cismânî ve maddî temizliği ele alır. Cinsî münâsebetler, kadınların hayz ve nifâs hâlleri, din bakımından necis kabûl edilen hâllerdir. Gerçek necis sayılan şeyler görülebilir bir madde teşkil ederler ki, bunların bir kısmı şunlardır: şarap, domuz, köpek ve bunlardan çıkan her şey, lâşeler (insanların ve kendisinden beslenme bakımından faydalanılan hayvanların, balıkların ve kanı olmayan hayvanların yânî böceklerinki hâriç) ve vücutların def'i tabiîleri. Şerî'at bakımından temiz sayılan şeylerden bir kısmı da şunlardır: yolların toz ve çamuru, domuz bâriç, boğazlanan hayvanların derileri, ciğer, yürek ve kanları, su içinde yaşayan balık ve diğer hayvanlar, göz yaşı, ter v. s., Tahâret kaîdeleri, usandırmak ve bıktırmak gayesi ile vaz edilmemiştir. Soğuk su mûtad tahâret vâsıtası ise de, büyük abdesten sonra taş da kullanılabilir. Su, eğer akıyorsa; yüz zirâ' (*zirā'*) murabbaından fazla bir satha sâhip ise, veya rengi, tadı değişmemek ve kokmamak şartiyle, daha az genişlikte durgun bir sudan gelmiyorsa, temizdir. Muhtelif hâllerde göz önünde tutulacak kaideler dikkatle tanzim edilmiştir (mst. bk. M. Zihni, *Kitâbu 't-tohâre*, İstanbul, 1957 s. 8—23). Küçük veya büyük abdesten sonra mukaddemat kabîlinden ilk temizlik taş veya toprakla (*isticmār*), diğeri ise su ile (*istincā'*) yapılır. Abdest almak ve yıkanmak için bk. madd. VUŻŪ', ĠUSL. Su te'min edilemediği veya hastalık sâiki veya başka bir sebeple suyun kullanılmasından şüphe edildiği vakit, temizlik vâsıtası olarak kum veya toprak kullanılabilir [bk. mad. TAYAMMUM]. Şi'îlerin usûlleri teferruâtta sünnîlerinkinden farklıdır: Bir cesedi, kabrine götürmeye yardım ettikten sonra, abdest almak, sâdece müstahsen değil, zarûrîdir; onlara göre, iki *ḳulla* (mânası şüphelidir, fakat bu kelimenin, umûmiyetle büyük bir testi dolusu suya delâlet ettiği kabûl edilir) miktarı su, temizdir.

Halkın tatbikatı her zaman şer'î kaidelere uymaz; denilir ki 'Aden havâlisinde kabûl edildiğine göre, tebevvül ile hâsıl olan pislik bir tabutu mezarlığa taşımağa yardım etmekle giderilebilir.

Bu işler sâdece, mihanikî olarak yapılmamalıdır; onlara önce niyyet (*niyya*) etmeli, sonra Allah anılmalı, zaman ve zemine göre değişen husûsî duâlar okunmalıdır. Kelâmcılar, fikrin bu cephesini geliştirmişler ve tahâretin dört safhadan ibâret bulunduğunu kaydetmişlerdir: vücûdun cismânî pislikten temizlenmesi, uzuvların nefsânî meyillerinden temizlenmesi, kalbin kötü arzulardan temizlenmesi, ve nihâyet ruhun (*sirr*), Tanrı'dan başka her şeyden temizlenmesi.

Ṭahāra, sünnetin ve sünnet merâsiminin umûmî ismi olmuştur [bk. mad. HİTÂN].

Bibliyografya: bk. *Fiḳh* kitaplarında *Ṭahāra* ve *Nacāsa* bölümleri; Ġazzālī, *İḥyā'*, I, kitap 3; Abū Ṭālib al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb*, II, 91; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Moh. wet* (Leiden, 1925), s. 46 56, 165, 167; A. J. Wensinck, *Die Entstehung der musl. Reinheitsgesetzgebung* (*Isl.*, V, 62 v.d.); aynı mll., *Handbook of early Muḥammadan Tradition*, bk. *Purity* kelimesi. (A. S. TRITTON.)

ṬAḤĀVÎ [Bk. TAHÂVÎ.]

TAHÂVÎ. AL-ṬAḤĀVÎ, ABŪ CA'FAR AḤMED (853—933) B. MUḤAMMED B. SALĀMA B. 'ABD AL-MALİK AL-AZDÎ AL-ṬAḤĀVÎ AL-ḤACRÎ. al-Ṭaḥāvī Mısır'ın yetiştirdiği en büyük hanefî fıkıh âlimi addedilmekte olup, nisbesi olan Ṭaḥāvî, yukarı Mısır'da Ṭaḥā adındaki köyden gelmedir. Ecdâdı yukarı Mısır'da yerleşmişti. Dedesi Salâma, İbrâhîm b. al-Mahdî'nin isyânını duyunca, başkaları ile birlikte halife al-Ma'mūn'a itâat etmeyeceğini bildirdi. Baş-kaldıranlar, 'Abd al-'Azîz b. 'Abd al-Raḥmān al-Azdî'yi, al-Sarî b. al-Ḥakem'in yerine geçirdiler; bu sonuncu zât evvelâ firar ettiği hâlde sonradan geri dönüp 'Abd al-'Aziz'i esir etti. Salâma yukarı Mısır'da mukavemet etti ve savaşta esir edilip Fusṭāṭ'a getirildi. Serbest bırakıldıktan sonra kaçıp İskenderiye'de al-Caravî'ye iltihak etti. İsyan edenler orada başarı elde ettikleri için, Salâma yukarı Mısır'a döndü ve büyük sayıda kuvvet toplayıp vâlileri kovdu. Nihâyet 203 (818) senesinde Salâma'ye karşı bir ordu sevkedildi ve kendisi ile birlikte oğlu İbrâhîm, şiddetli bir savaştan sonra esir edilip Fusṭāṭ'a gönderilerek orada îdam olundu. Bu vakayie istinâden, Ṭaḥāvî'nin, Mısır'ın en ileri gelen âilelerinden birine mensup olduğu netîcesini çıkarabiliriz. Kendi ifâdesine göre, 239 (853/854) senesinde doğmuştu. İlk dersini, Şâfi'î'nin en meşhur talebelerinden biri olan dayısı Abū İbrâhîm İsmā'îl al-Muzanî'den almıştı. Ancak Ṭaḥāvî tahsil esnâsında kendisinden beklenen muvaffakıyeti göstereememiş, dayısı da günün birinde ona aslâ meşhur olamayacağını söylemişti. Bunun üzerine al-Ṭaḥāvî dayısını terk edip Abū Ca'far b. Abî 'Imrān (Aḥmed b. Mūsā b. 'Īsā; bu zât, Ayyūb'un Mısır mâliyesiyle tavzîf edildiği sırada Mısır'a gelmiş ve orada kalmıştı)'ın yanında hanefî fıkhını tahsile başladı. Muzanî 264 (878) senesinde öldü. Ṭaḥāvî, al-Şâfi'î

'nin *Musnad*'ini ondan tahsil etti. Ṭaḥāvî bu eseri 252 senesinde dinlemiş ve onu en iyi el-yazmalarında mevcut *isnād*'lara uygun olarak, 317 yılında talebelerine kendisi okutmuştu. 268 (881/882) yılında Suriye'ye gidip orada hanefî baş-kadısı Abū Ḥāzim 'Abd al-Ḥamîd b. Ca'far ve sonra Kudüs, Gazza ve 'Asḳalān'da başkaları ile görüşmüş, fakat ertesi sene Mısır'a dönmüştü. Gençliğinin ilk yıllarında pek fakirdi; ancak 277—283'te Mısır'da baş-kadı olan Muḥammed b. 'Abde'nin şahsında kendine bir hâmi buldu Hâl tercümesi yazanlar, bu hâminin ona karşı beslediği tevecc-cühü gösteren davranışlarını ve bir defasında kendi hissesine düşenden başka, kadı ile 10 şâhide tahsis olunan hediyeleri de Ṭaḥāvî'ye nasıl aldırtmış olduğunu anlatırlar. Ṭaḥāvî ise, hakka tam mânasiyle riâyete, yaratılış îtibâriyle temâyülü olduğundan, mahkemeye gelen kimselere, üstâdının işgal ettiği mevkiin ehemmiyetini anlatmak için, elinden gelen her şeyi yapardı. O ilk defa, Aḥmed b. Tolun'un oğlu Abu 'l-Cayş bir vesîkayı şâhitlerle tevsik etmek istediği zaman temâyüz etti. Bütün şâhitler mûtad ifâdeyi kullanarak: „emîr Abu 'l-Cayş v.b. beni şâhit gösterip..." diye imzaladılar. Sıra Ṭaḥāvî'ye gelince, kendisi için şöyle yazdı: „emîr Abu 'l-Cayş .."in bu vesîkadaki bütün hususlara râzı olduğuna... şahâdet ederim". Emîr buna şaşmakla berâber, Ṭaḥāvî'ye diğer şâhitlerin hasedini celbeden münâsip bir hediye verdi. Bunun netîcesi, rakiplerinin onu evkaf emvâlini sû-i istîmâl etmekle suçlamaya, vesîle aramaları olmuş ve o, bunun üzerine hapse atılmıştı. Hapiste ne kadar kaldığına dâir bir mâlûmatımız yoksa da, Maslama b. Ḳāsim al-Andalusî'nin bir kaydından, hayatiyle ilgili, başka bir hususta aydınlanabilmekteyiz; buna göre, Maslama'nin, 300 senesinde Mısır'dan İspanya'ya dönen bir arkadaşı, Ṭaḥāvî'nin gayr-i kanûnî muâmelelerine, bu arada bilhassa onun, zenci kölelerin bir dâvasında hâkim olarak emîr Abu 'l-Cayş'in lehine verdiği karara Mısır ahâlisinin çok kızdığını naklet-mişti. Her ne kadar al-Ṭaḥāvî, *ḳāżî*'lik mansıbına hiç bir zaman yükselememiş idi ise de, baş kadılar tarafından kendisine dâima iş verilmiş ve bu sıfatla 293—311 senelerinde kadı olan Abū 'Ubayd 'Alî b. Ḥusayn b. Ḥarb'ın emrinde çalışmıştı. Bir fikir ihtilâfı olduğu zaman Abū 'Ubayd'e: İbn Abî 'Imrān şöyle söylerdi, demeği âdet edinmişti. Kadı da nihâyet bundan usanıp, İbn Abî 'Imrān'ı çok iyi tanıdığını bildirdikten sonra, şunu ilâve etmişti: „Fakat senin memlekette serçeler kartal oluyor". Bu söz üzerine Ṭaḥāvî susmuş ve kadının bu ifâdesi darb-ı meşel hâline gelmişti.

Son yıllarında, çok sayıdaki eserlerini te'lif etmekle kalmamış, *fatvā*'lar da vermişti; bununla beraber dâima, sualler, kadıya tevcih edildiği zaman, kendinden bir karar vermek için, kadıdan husûsî müsâade aldığı vak'alar dışında, bu, kadının nokta-i nazarıdır v.s. şeklinde, nâzikâne bir ifâde kullanmaya dikkat ederdi. Müverrih İbn Yūnus'un bildirdiğine göre, Ṭaḥāvî, 6 zilkade 321 (31 teşrin I. 933)'de vefat etmiştir. İbn Ḫallikān, onun aynı ayın birinci günü, salı gecesi öldüğünü ve Ḳarâfa mezarlığına gömüldüğünü yazar. *al-Fihrist* yanlış olarak 322 senesini verir.

Ṭaḥāvî her şeyden önce bir fıkıh âlimi idi; hukukî bakımdan kusursuz akıd-nâmeler tertip etmekteki mehâreti, herkes tarafından medh edilir. Fakat o da muhaddislerden sayılmış ve bu sıfatla al-Şāfi'î'nin *Musnad*'ini nakletmiştir. Ancak çok sayıda râvî, hadîsin hakikatte onun kuvvetli tarafı olmadığını bildirir. Her ne kadar onun büyükçe eserleri, hadîs zikretmek bakımından, zengin iseler de, bunlar dâima hukukî bir maksatla nakledilmişlerdir. Eserleri çok olup, bunların ekserisi matbu ve el-yazması hâlinde elimize geçmiştir: 1. *Ma'ānī 'l-āṯār* onun ilk eseri olup, şerhi ile birlikte Laknav (1300—1302, 2. cilt)'da tabedilmiştir; 2. *İḫtilāf al-fuḳahā'* (el-yazmaları ve al-Caṣṣāṣ tarafından yapılan muhtasarı için bk. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, I, 441); 3. *al-Muḫtaṣar fi 'l-fiḳh* (nşr. Abu 'l-Vafā' al-Afġānî, Kahire, 1370), bizzat müellifin de çok sevdiği bir eser olup, bir çok şerhleri yapılmıştır; bunların en eskisi Aḥmed b. 'Alî al-Caṣṣāṣ'ınkidir (bk. F. Sezgin, *ayn. esr.*, ayn. yer.); 4. *Kitāb al-şurūṭ al-kabīr* (nushaları için bk. F. Sezgin, *ayn. esr.*, I, 441), bu eserin bir kısmı J. Schacht tarafından neşr-edilmiştir (*S B Ak.*, Heidelberg, 1926/1927; bk. F. Sezgin, ayn. esr., I, 441); 5. *Bayān muşkil al-āṯār* (*al-aḥādīṯ*) (bk. F. Sezgin, *ayn. esr.*, I, 440 v.d.); 6. *Risāla fī uṣūl al-Dīn* (diğer adı ile aynı zamanda: *'Aḳīda ahl al-sunna va 'l-camā'a* veya *Bayān al-sunna va 'l-camā'a*), Kazan, 1893 ve Hindistan'da tabedilmiştir (F. Sezgin, *ayn. esr.*, I, 441 v.d.); takriben 10 varaklık bir risâle olup, sünnî inanışı vâzıb bir hukuk dili ile teşrih eder. Bu risâlenin de bir takım şârihleri mevcut olmuştur (krş. F. Sezgin); 7. *Kitāb al-Şurūṭ al-ṣaġīr* (bk. F. Sezgin); 8. *al-Tasviya bayna „ḥaddaṯanā" va bayna „aḫbaranā"* (bk. F. Sezgin I, 442); sâdece isimleri bilinen eserleri şunlardır: 9. *Maḫāżir*, *Sicillāt*, *Vaṣāyā* ve *Farā'iż Vaṣāya* bâzı hâl tercümesi müellifleri tarafından ayrı bir eser olarak zikredildiği için, muhtemelen bunlar ayrı-ayrı risâlelerdir; 10. *Şarḥ*

al-ʿcāmiʿ al-kabîr; 11. *Naḳd kitāb al-mudallisîn*, al-Karābîsî'ye reddiye; 12. *al-Târîḫ al-kabîr*, muhtemelen hukuka müteallik bir nevî hâl tercümesi lugatî; 13. *Manāḳıb Abî Ḥanîfa*, bir cilt hâlinde; 14. *al-Navâdir al-fiḳhiyya*, 20'den fazla *kurrāsa* hâlinde; 15. *Ḥukm arāżî Maḳka va-ḳısm al-fayʾ va-'l-ġanāʾim*; 16. *al-Radd ʿalā ʿÎsā b. Abān*, 'Îsā b. Abān'ın *Ḥaṭaʾ al-kuttāb* adlı eserine reddiye; 17. *al-Radd ʿalā Abî ʿUbayd fî-mā aḫṭaʾa fî Kitāb al-nasab*; 18. *Iḫtilāf al-rivāyāt ʿalā maẕhab al-kūfiyîn*; 19. *al-Navâdir va-'l-ḥikāyāt* (20 *kurrāsa* hâlinde); 20. *Aḥkām al-Ḳurʾān* (20 *kurrāsa* hâlinde); 21. Bâzı terâcim-i ahvâl müellifleri ona şu iki eseri izâfe ederler: *Muḫtaṣar al-kabîr* ve *al-ṣaġîr*; küçüğünün umûmiyetle şerh edilen eser olduğu anlaşılıyor.

Hanefî hukuka dâir olan eserlerde Ṭaḥâvî dâima zikredilir. Talebelerinin veya ondan feyiz almak için Mısır'a gelmiş olanların sayısı pek büyüktür. Bunların bir çoğu hâl tercümesi kitaplarında ve bilhassa *Cevâhir* ile *Lisān al-mîzān*'da zikredilmiştir. Bu talebeler arasında şunların adı geçer: sonradan Mısır kadısı ve Ṭaḥâvî'nin âmiri olan 'Abd al-'Azîz b. Muḥammed al-Tamîmî; Maslama b. Ḳāsım al-Ḳurṭubî; zamanında Zâhirîlerin reisi olarak kabûl edilen 'Abd Allāh b. 'Alî al-Dā'ûdî; meşhur kadı İbn Abi 'l-'Avvâm; *Muʿcam*'ın müellifi olan Sulaymān b. Aḥmed al-Ṭabarānî ve daha bir çokları.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 207; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), Kehire, 1310, I, 19, nr. 24; Sam'ānî, *Ansāb*, *G M S*. var. 368b—369a; Ḳuraşî, *Cevâhir al-mużîʾa* (Haydarâbâd), I, 102—105; Ẕahabi, *Taẕkirat al-ḥaffāẓ*, III, 29; İbn Ḥacar, *Lisān al-mîzān*, I, 274—282; Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 161; İbn Kutluboğa, nr. 15; Laknavî, *al-Favāʾid al-bahîya* (Kahire, 1324), s. 31—34; İbn Taġribirdî (nşr. Juynboll), II, 255 v.dd.; Yâḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 516; Yâfi'î, *Mirʾāt*, II, 281; al-Kindî, *Vulāt Miṣr*, tür. yer. ve „mukaddime", s. 18; Flügel, *Classen der hanefitischen Rechtsgelehrten* (1861), s. 296 v. dd.; Brockelmann, *G A L*, I, 173; *Suppl.* I, 293 v. d.; Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden, 1967, I, 439 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓanūn*, tür. yer., krş. nr. 4131. — Ṭaḥâvî, bemen-hemen hanefî hukukuna dâir olan bütün kitaplarda zikredilmiştir. (F. KRENKOW.)

TÂHERT. [Bk. TÂHERT]

TÂHERT. TÂHERT (TİHERT olarak da geçer), Orta-çağda şimdiki Oran eyâletinin şark hudûdu üzerinde kâin bir Cezayir şehri. İdrîsî'nin ifâdesine göre, vaktiyle bu adda iki büyük şehir vardı: biri, Romalıların eski bir te'sisi, belki de Bizanslılar'a tâbi veya onların müttefiki bulunan yerli bir hânedânın (bk. Gsell) merkezi olan eski Tâhert; diğeri, Tagdempt'ten uzak olmayan ve emîr 'Abd al-Ḳādir'in te'sislerinden biri olup, Tiaret'in, garp cenûb-i garbîsinde 9 km. mesâfede kâin yeni Tâhert. Burası muhteşem mâzisinden ancak bir kaç izi muhâfaza edebilmiştir.

Yeni Tâhert, 147 yılı civârında Rustemî âileye mensup İbâżî [b. bk.] imamlarının merkezi olmuştur. İbn al-Aġlab'ın kumandasındaki Arap ordularının dönüşünden sonra, Kayrevan'a gitmekten ictinab eden 'Abd al-Raḥmān b. Rustem, Hâricîlerin kalabalık olarak bulundukları merkezî Magrib'deki bu şehre sığındı; 144 (761) yılında Tâhert'i kurdu. Şehrin mevkii çok iyi seçilmişti. İklimi sert olmakla beraber (al-Bakrî, Tâbert'in soğuğuna dâir bâzı rivâyetler nakletmiştir), şehrin çevresi, sulanabiliyor ve güzel meyvalar yetiştiriliyordu. Tâhert, zenginliğini bilhassa ticârete borçlu idi. Cabal Gezzūl'ün eteğinde Tell'in nihâyetinde, steplerin şimâl hudûdu üzerinde, göçebe ve yerleşik halkın yaşadığı sâhalarla temas edecek bir mevkide bulunan bu şehir, yeni Tiaret gibi, büyük bir pazar olmağa namzeddi. Buraya akın-akın göçebeler geliyordu; servet edinmek ümidi ve aynı zamanda bâricî akîdelere bağlılık, başlıcaları İranlı olmak üzere, bir çok yabancıyı buraya çekiyordu. Onların burada güzel ikametgâhları ve *sūḳ*'leri vardı; Tâhert, „küçük Irak" diye anılıyordu. Diğer taraftan, teokratik bir idârenin bu pâyitahtındaki kesîf dinî hayatın ve imamlar ile etrafındakilerin fikrî faâliyetlerinin ne mahiyette olduğu bilinmektedir. Şehir ve muhtemelen oldukça iptidâî binâleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. al-Bakrî, onun dört kapısından ve çarşıya hâkim bir mevkideki iç kalesinden bahsetmektedir.

Tâhert, 296 (908)'da şî'î dâî Abū 'Abd Allāh tarafından zaptedilerek tamâmiyle tahrip edildi. Şehir bu tarihten itibâren, Berberîlerin tarihinde ancak çok silik bir rol oynamıştır. Tiaret, Tâhert'in parlak iktisâdî inkişâfını kısmen tevârüs etmiştir. IX. asırda şehrin ve „steplerin limanı" olarak Cezayir merkezinin borçlu bulunduğu bu gelişme, komşu Jersū yaylasının iyi bir iskân sâhası olmasiyle daha da artmıştır.

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbı, *Descriptio al-Maġribi* (nşr. de Goeje), s. 14, trc. s. 100—107; al-Bakrî (Cezayir, 1911), s. 66—69; trc. de Slane, 1913, s. 138—141; al-İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 87, trc.

s. 100 v.d.; İbn al-'İẕārī, *Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 203 v.dd.; trc. Fagnan, I, 283 v. dd.; İbn Şaḳīr, *Chronique* (nşr. ve trc. C. Motylinski), *Actes du XIVe congrès des Orientalistes* (Paris, 1908); Gsell, *Atlas archéologique de l' Algérie*, var. 33. nr. 14.

(GEORGES MARÇAIS.)

ṬAHİR. [Bk. TÂHİR.]

TÂHİR. [Bk. BABA TÂHİR URYAN.]

ṬAHİR B. AL-ḤUSAYN. [Bk. TÂHİR B. HÜSEYİN.]

TÂHİR B. HÜSEYİN. ṬĀHİR B. AL-ḤUSAYN (775—822). Abbâsî devleti içinde ilk müstakil hânedan olan Tâhirîler [b. bk.]'in kurucusu olup, tam adı Abu'l-Ṭayyib Ṭāhir b. al-Ḥusayn b. Muṣ'ab b. Ruzayḳ'dır. Bu şeceredeki son ismin yazılışı, muhtelif kaynak ve tetkiklerde değişiktir. al-Dīnavarī (*Aḫbār al-ṭiwāl*, nşr. Guirgass, Leiden, 1888, s. 337), al-Ṭabarī (*Tārīḫ*, nşr. de Goeje, Leiden, 1879—1898, bk. fihrist), İbn al-Aṯīr (*al-Kāmil*, nşr. Tornberg, Leiden, 1851—1876, V, 39, 140, 289—292; VI, 29'da böyle, *ayn. esr.*, fihristte ise طاهر şeklinde, bk. Muṣ'ab ve Ṭalḥa kelimeleri) ve İbn Ḫallikān (*Vafayāt*, Kahire, 1299, I, 295 v. dd.)'a uygun olarak Weil (*Geschichte der Chalifen*, Mannheim, 1846—1851, II, 182, not 2) ve Wellhausen (*Das Arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902, s. 317, *ayn. esr.*, Türkçe trc., s. 242 bu adı Ruzayḳ, Barthold (*E I*, mad. *Ṭāhir*) ise, Raziḳ şeklinde okumuşlardır (buna mukabil krş. Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, nşr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Tahran, 1347 hş., s. 126: طاهر). Âilenin ceddi olan Ruzayḳ, 62 (681 682) yılında Sicistan vâlisi olan Ṭalḥa al-Ṭalaḥāt b. 'Abd Allāh b. Ḫalaf al-Ḫuzā'ī'nin *mavlā* (azadlı)'sı olmak sıfatiyle, al-Ḫuzā'ī nisbesini taşımış ve bu nisbe Ṭāhir'e de intikal etmiştir. Ruzayḳ, 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ [b. bk.] isyânına şâhid olmuş, al-Muhallab b Abī Ṣufra [b. bk.]'nin gazalarına iştirâk etmişti (al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 1987 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, V, 290); Abū Muslim [b. bk.]'in, Abbâsî hilâfetinin kurulması ile netîcelenen isyânı sırasında henüz hayatta bulunuyordu. Bu zâtın iki oğlu, Ṭalḥa ve Muṣ'ab, aslında İslâm imparatorluğunda Arap hâkimiyetine son veren bu isyanda mühim roller oynadılar. Abū Manṣūr Ṭalḥa b Ruzayḳ, Horasan'daki meşhur ilk 12 *naḳīb*'den birisi idi. Ṭāhir'in babası Muṣ'ab ise, bütün *naḳīb*'lerin en nüfuzlu ve şöhretlisi olan Sulaymān b. Kaṯīr'in maiyetinde bulunduğu hâlde, aynı vukuâta katılmıştır (İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, I, 297). İlk Abbâsî halîfeleri devrinde Muṣ'ab, Horasan vâlileri emrinde Büṣanc [b. bk.]'de *'āmil* idi; İbn al-Aṯīr (*ayn. esr.*, VI, 29), 160 (776/777) yılı vakayiini anlatırken, Horasan'da bu yıl içinde isyan etmiş olan Yūsuf b. İbrāhīm'in bu şehre de hükmettiğini ve bu sebeple Muṣ'ab'ın Büṣanc'den kaçmış olduğunu kaydetmektedir (ayrıca bk. Gardīzī, *ayn. esr.*, s. 126). Muṣ'ab'ın oğlu al-Ḥusayn'in de müteâkıp devrede yine Herat bölgesinde nüfuzlu bir şahsiyet olarak yaşamış olduğu anlaşılıyor.

2 cemâziyelâhır 180 (12 ağustos 796) tarihinde halîfe Hārūn al-Raşīd tarafından Horasan vâliliğine tâyin olunan 'Alī b. 'Īsā b. Māhān, aynı sene içinde Ṭāhir b. al-Ḥusayn'i Büṣanc *'āmil*'liğine getirdi. Muhtelif kaynaklar, bu yıl içinde Horasan'da isyan eden Hâricî reisi Ḥamza b. Atrak'in, Büṣanc'e girerek bir mektep içinde hocaları ile birlikte 30 talebeyi öldürdüğünü, Ṭāhir'in buna misillemede bulunarak, civarda Hâricîlerin oturduğu bir köyde katl-i âm yaptığını ve fakat yine de âsi ile mütâreke yapmak mecbûriyetinde kalmış olduğunu kaydediyorlar (Gardīzī, *ayn. esr.*, s. 132; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VI, 104). Bu arada gerek Ṭāhir'in, gerekse babası al-Ḥusayn'in, Horasan'ın ileri gelen şahsiyetleri hâline geldikleri anlaşılıyor. Nitekim bir müddet sonra 191 (806/807) yılında 'Alī b. 'Īsā'nın Horasan vâliliğinden azli için ileri sürülen sebepler arasında al-Ḥusayn b. Muṣ'ab'ı ağır şekilde tahkir etmiş olması da vardır (al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 714 v. d.; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VI, 139). 'Alī b. 'Īsā'nın vâlilikten uzaklaştırılması üzerine baba ile oğulun talihleri parladı. Yeni Horasan vâlisi Harşama b. A'yan, Mâverâünnehr'de büyük bir isyan çıkarmış olan, Horasan'ın son Emevî vâlisi Naṣr b. Sayyār [b. bk.]'ın torunu Rāfi' b. al-Layṯ'i Semerkand'da muhâsara ettiğinde (192=807/808) Ṭāhir'i de berâberine almış bulunuyordu (Gardīzī, *ayn. esr.*, aynı yer; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VI, 143). Aynı kaynaklar, Ṭāhir'in bu sûretle Mâverâünnehr'e gitmesi netîcesinde, Horasan eyâletinin, Hâricîlerden Ḥamza b. Atrak tarafından rahatça yağmalandığını kaydetmektedirler ki, bu husus, Ṭāhir'in bu sıralarda ne kadar büyük bir kuvvete sâhip bulunduğunu gösterir. Müteâkıp yıllarda onun nüfûzu daha da artmıştır.

Hārūn al-Raşīd'in ölümünden (193=809) sonra, oğulları al-Amīn [b. bk.] ve al-Ma'mūn [b. bk.] arasında çıkan ihtilâf ve al-Amīn'in öldürülmesi ile netîcelenen savaşlarda adı en çok geçen şahsiyet Ṭāhir b. al-Ḥusayn'dir. Filvâkî iki kardeş arasında münâsebetler kesilince al-Ma'mūn, bir taraftan Harşama b. A'yan kumandasında büyük kuvvetler toplamağa çalı-

şirken, bir taraftan da, Bagdad'dan üzerine gönderilmesi muhakkak olan ordunun yolunu kesmek üzere, Ṭâhir b. al-Ḥusayn'i, 4.000 kişilik bir öncü birliğinin başında garba doğru yola çıkardı. Ṭâhir, Rey'e ulaştığı sırada, halîfe al-Amîn'in Horasan istikametine gönderdiği 'Alî b. 'Îsâ b. Mâhân, maiyetinde sayısı 50,000 kişiyi bulduğu rivâyet olunan büyük bir ordu bulunduğu hâlde, Calûlâ'ya varmış idi (şâban 195=nisan-mayıs 811; al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 796—826; İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 165 v. dd.). Rey ahâlisinin halîfe kuvvetlerine karşı kendisine bağlılık göstereceklerinden şüphe eden Ṭâhir, aradaki büyük sayı farkına rağmen, bu şehirde kapanıp kuşatılmaktan ise, 'Alî'nin kuvvetleri ile savaşmağa karar verdi. İki taraf arasındaki nisbetsiz savaş, belki de 'Alî b. 'Îsâ'nın daha başlangıçta maktûl düşmesi sebebiyle, Ṭâhir kuvvetlerinin galibiyeti ile netîcelendi (al-Dînavarî, *ayn. esr.*, s. 392 v. dd.; al-Ṭabarî; *göst. yer.*, Gardîzî, *ayn. esr.*, s. 133; İbn al-Aṯîr, *göst. yer.*). Rey'den çıkarak rakibi üzerine taarruz eden Ṭâhir'in daha savaştan önce, devlete karşı âsî sıfatiyle savaşmadığını belirtmek için, babası Hârûn al-Raşîd'in vasiyetine riâyet etmediği gerekçesiyle, al-Amîn'i hilâfetten mâzûl ilân edip, vasiyetnâmenin bir nüshasını mızrakların ucuna taktırmış olduğu rivâyetleri vardır. Ṭâhir savaş sonunda al-Ma'mûn'a, şu meşhur kısa zafernâmeyi göndermişti: „emîr-ül-mü'minîne bu satırları yazarken 'Alî'nin başı önümde, mührü parmağımda ve ordusu firardadır, selâm." Ancak bu zafer haberini aldıktan sonradır ki, al-Ma'mûn, Merv'de halîfe sıfatiyle bî'at almış, askerî ve sivil idâreyi Faḍl b. Sahl'a tevdî ettikten sonra, Ṭâhir'e bir mektup yazarak, ordudan kendisi nâmına bî'at almasını emretmiştir. Ṭâhir'in, halîfenin emri üzerine, sol eli ile kendi sağ eline, al-Ma'mûn nâmına bî'at etmiş olduğu ve bu sûretle sol elini de sağ eli yerine kullanmış bulunduğu cihetle, iki eli de sağ olan mânasına Ẕu'l-Yamînayn lekabını bu münâsebetle almış olduğu rivâyet olunur. Bu meşhur lekabın, ona bu savaşta bir düşmanı, sol eliyle savurduğu kılıcı ile ikiye biçmesi üzerine verilmiş olduğu de rivâyet olunur (bk. İbn al-Aṯîr, *göst. yer.*; al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 829 v. d.; krş. ayrıca İbn Ḫallikân, *ayn. esr.*, I, 297).

Ṭâhir, Rey zaferinden sonra Hemedân üzerine yürüdü. Bu sırada savaştan kaçıp kurtulan halîfe al-Amîn kuvvetleri Bagdad'a vâsıl olmuş (şevval ortaları 195=temmuz 811) ve burada oldukça büyük bir kargaşalık çıkarmış idi (İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 170). Uğradığı mağlûbiyetle henüz ümidi kırılmamış olan halîfe, bu sefer 'Abd al-Raḥmân b. Cabala al-Abnâvî (al-Ṭabarî [*ayn. esr.*, bk fihrist]'de bâzan al-Anbârî olarak da kaydedilmiştir; aynı şekilde İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, bk. fihrist) kumandasında 20.000 kişilik bir kuvveti şarka doğru yola çıkarmış bulunuyordu. Hemedân'a Ṭâhir'den önce varan 'Abd al-Raḥmân, burada onun tarafından kuşatıldı. Rey savaşı netîcesinde şöhret ve nüfûzu Horasan'da gittikçe artmakta olan Ṭâhir'e bu sırada mütemâdiyen takviye kuvvetleri ulaştığı gibi, bütün İran şehirlerinde de al-Amîn aleyhtarı kuvvetler açıkça harekete geçmekte idiler. Bu sebeple, al-Amîn'in emri üzerine, muhtelif istikametlerden gelen hilâfet ordusu takviyelerini bekleyen 'Abd al-Raḥmân, yerli ahâlinin ısrârı netîcesinde, Ṭâhir ile müzâkerelere girişip teslim teklifini kabûl zorunda kalmış, fakat, ya bu müzâkereler sırasında veya teslim anlaşmasının kabûlünü müteâkip, bâzı yardımcı kuvvetlerin gelmesinden cesâret bularak Ṭâhir'in kuvvetlerine ânî bir baskında bulunmaya teşebbüs ettikten sonra, başarısızlığa uğrayıp katledilmiştir (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 826—832; Gardîzî, *ayn. esr.*, s. 72; İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 171 v.d.). Ṭâhir Hemedân'ı bu şekilde işgal ettikten sonra, Bagdad-Hemedân yolunun ortasında bulunan Ḥulvân üzerine yürüyerek, buranın köylerinden Şalâşân'da ordugâh kurdu. Bu arada şimâlde Ḳazvîn'i de işgal ettirmişti (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 831; İbn al-Aṯîr, VI, göst. yer.).

196 (811/812) yılında al-Amîn, ilerlemekte olan Ṭâhir'e karşı Aḥmed b Mazyad ve 'Abd Allâh b. Ḥumayd b. Ḳaḥṭaba kumandasında yola çıkardığı büyükçe bir kuvvetle son bir gayret sarfetti. Ancak 'Irâḳ-i 'Acem hududunda Ḫânikîn mevkiine kadar gelebilen bu kuvvet, Ṭâhir'in büyük bir mahâretle yürüttüğü menfi propaganda yüzünden, daha savaşa girişmeden dağılıp, Bagdad'a döndü (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 840; Gardîzî, *ayn. esr.*, s. 72'de Amîn'in kumandanlarından birisi Muḥammed b. Yazîd olarak gösterilmektedir; ayrıca bk. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 174 v. dd.). Bu arada Horasan'dan Harşama b. A'yan da gelerek, al-Ma'mûn'un, Ṭâhir'in aldığı yerleri kendisine teslim edip, al-Aḥvâz'a yürümesine dâir emrini tebliğ etti. Harşama berâberinde getirdiği ordu ile Ḥulvân'ı işgal ederken, Ṭâhir de aldığı emre uyarak al-Aḥvâz üzerine yürüdü.

Bagdad'da bunu tâkip eden karışıklıklar, artık al-Ma'mûn'un ordularına karşı büyük askerî birlikler gönderilmesine mâni oldu al-Amîn'in Elcezîre bölgesinde hâlis Arap kabîleleri arasında kuvvet toplama teşebbüsleri de, mahallî anlaşmazlıklar ve Elcezîre bölge-

sinde bulunan Horasanlı kıt'alara karşı duyulan umûmî nefret yüzünden akîm kaldı (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 842—851; İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 178 v. d.). İran ve Arap unsuru arasındaki amansız mücâdele, al-Amîn'in Bağdad ordusunda Horasanlıları temsil eden al-Ḥusayn b. 'Alî b. 'Îsâ b. Mâhân tarafından bir gece içinde hilâfet tahtından düşürülmesine (11 recep 196=29 mart 812) bile sebep oldu ise de, diğer kumandanların müdâhalesi ile, al-Amîn yeniden makamına geçebildi.

Ṭâbir kumandasındaki birlikler, Basra ve Vâsiṭ gibi Bağdad'ın cenûbunda bulunan şehirleri zaptederek pâyitahtın deniz ile irtibâtını kesmek üzere Hûzistan üzerine yürüdü. Ṭâbir önce, al-Ahvâz yakınında, bu şehrin *'âmil*'i olan Muḥammed b. Yazîd b. Ḥâtim al-Muhallabî'yi mağlûp ve katlettikten sonra Hûzistan'a hâkim olunca, Baḥrayn ve Umân da kendisine itâat arzetti. Bunun üzerine Yamâma, Mekke ve Medîne al-Ma'mûn'a bî'atte bulundu (recep 196=mart/nisan 812). Ṭâhir, al-Ahvâz'dan Vâsiṭ üzerine yürüyerek, burada bulunan al-Amîn'in adamları al-Sindî b. Yaḥya 'l-Ḥarâşî ve al-Hayṯam b. Şu'ba kaçtığı cihetle, bu şehri mücâdele etmeden aldı. Bundan sonra Kûfe vâlisi al-'Abbâs b. Mûsâ 'l-Hâdî ile Basra vâlisi al-Manṣûr b. al-Mahdî, Ṭâbir'e itâatlerini bildirdiler. Ṭâhir'in al-Ḥâriş b. Hişâm ve Dâvûd b. Mûsâ kumandasındaki öncüleri Ḳaṣr Ibn Hubayra'ye kadar ilerleyerek al-Amîn'in kumandanları olan Muḥammed b. Sulaymân al-Ḳâ'id ve Muḥammed b. Ḥammâd al-Barbarî'yi mağlûp ederken, diğer bir birliğin başında bulunan Ḳurayş b. Şibl al-Dandânî de al-Amîn'in al-Barmakî ('Imrân b. Mûsâ?, krş. al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, bk. fihrist) kumandasındaki bir kuvvetini bozguna uğrattı. Böylece Ṭâhir biç bir mânia ile karşılaşmadan al-Madâ'in'e ve buradan da Bağdad'a pek yakın bulunan Şarşar kanalına kadar ilerleyerek orada karargâh kurdu (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 857 v. dd.). Bu sırada Harsama b. A'yan da şimâlden ilerleyerek Nehravân yanında 'Alî b. Muḥammed b. 'Îsâ b. Nuhayk kumandasındaki al-Amîn kuvvetlerini yenmiş ve böylece Bağdad'dan ancak 20 km. kadar uzakta bulunan bu şehri eline geçirmiş bulunuyordu (şâban 196 = nisan/mayıs 812; al-Ṭabarî, *ayn. esr.* III, 864; İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.* VI, 186).

al-Amîn bundan sonra düşman kuvvetlerini para ile satın almağa çalıştı. Bu gayretleri önce başarılı oldu; Ṭâhir'in bir kısım savaşçıları efendilerine ihânet ettiler. Fakat bu kuvvetlere para dağıtılırken yapılan yanlışlıklar, bunların tekrar Ṭâhir'e iltihak etmelerine sebep oldu. Bu sûretle artık 197 (812/813) yılında Bağdad'ın dış mahallelerinden bir kısmı Ṭâhir'in eline geçmiş bulunuyordu. Ancak hemen her sokağın savaşla işgal edilmesi gerektiğinden, iş mütemâdiyen uzamakta idi. Bütün yıl iki taraf arasında bitip-tükenmez mücâdeleler, karşılıklı entrikalar içinde geçti ve Bağdad'ın mühim bir kısmı harab oldu. Nihâyet 198 yılı başında (eylûl 813) al-Amîn'in en güvendiği kimselerden Ḫuzayma b. Ḥâzim ve Muḥammed b. 'Alî b. 'Îsâ b. Mâhân da halîfeye ihânet ederek Dicle'nin şark sâhilini Harşama b. A'yan'a teslim ettiler. Ṭâbir de derhal nehrin garp kıyısını işgal etti ve al-Amîn, Bağdad'ın kurucusu Abû Ca'far al-Manṣûr'un inşâ ettirdiği Ḳaṣr al-Ḫuld ve Zubayda'nin sarayının bulunduğu kısımda mahsur kaldı. Artık Suriye ve Elcezîre'ye kaçmaktan veya teslim olmaktan başka çâresi kalmamıştı. Bâzı güvenilir adamlarının tavsiyesi ile Elcezîre'ye kaçmayı tasarladı ise de, Ṭâhir bunu haber aldı ve halîfenin adamlarını tehdit ederek onu teslim olmaya iknâ ettirdi. Ancak al-Amîn, çok korktuğu ve nefret ettiği Ṭâhir'e değil, Arap soyundan olan ve kendisine daha mülâyim davranacağını umduğu Harşama'ye teslim olmağa karar vermişti.

Ṭâhir, Irak üzerine yapılan bu seferin en büyük yükünü taşıdıktan sonra nihâî ve büyük başarının Harsama'ye nasip olmasına elbette râzı olamazdı. Bu sebeple, al-Amîn kendisine teslim olmadığı takdirde savaşa devam etmek tehdidinde bulundu; ancak halîfenin bunu yapmaktan ise, ölmeyi tercih ettiği bildirilince, al-Amîn'in şahsen Harşama'ye teslim olması, hilâfet alâmetlerinin ise, Ṭâbir'e gönderilmesi busûsunda bir anlaşmaya varıldı. al-Amîn 24/25 muharrem 198 (24/25 eylûl 813) gecesi bir sandal içinde Dicle'nin şark sâhilinde bulunan Harşama'nın karargâhına gidecekti. Harşama, akşam üzeri al-Amîn'in bütün saraylarının Ṭâhir'in adamları tarafından kuşatıldığını gördü. Vaziyetin vahâmetini anladığından, gerekli emniyet tedbirlerini alabilmesi için halîfenin bir gece daha sarayda kalmasını rica etti. Ancak al-Amîn, bütün adamlarını serbest bırakmış olduğu için geceleyin Ṭâhir tarafından bastırılmaktan korkuyordu. Bu sebeple Harşama onu bizzat saraydan almak mecbûriyetini hissetti. Halîfe ve Harşama nehir üzerinde Ṭâhir'in sandallara binmiş adamları tarafından taarruza uğradılar. Atılan taşlar, al-Amîn'in sandalına isâbet ederek batmasına sebep oldu. Bir gemici saçlarından yakalamasa idi, Harsama da boğulacaktı. al-Amîn sâhile kadar yüzdü, fakat burada yakalanarak bir eve hapsolundu; gece yarısına doğru bir

kaç İranlı al-Amîn'i öldürerek başını Ṭâhir'e götürdüler. Ṭâhir bu başı önce Bagdad'da teşhir ettikten sonra, bilâfet alâmetlerini, oğulları Mûsâ ve 'Abd Allâh ile birlikte Horasan'a, al-Ma'mûn'a gönderdi.

Ṭâhir'in, bu katli, al-Ma'mûn'un zımnî müsâadesiyle icrâ ettiği iddia olunmuştur. al-Ma'mûn'un kendi adamları arasında, tam zamanında vukua gelen bâzı esrârengiz ölümler göz önüne alınacak olursa, bu iddiayı kabûl etmemek için pek sebep de yoktur. Ancak el-Amîn'in öldürülmesi Bagdad'da karışıklık doğurdu. Anlaşıldığına göre, bilhassa Harşama'ya bağlı olan kuvvetlerin bir kısmı bundan memnun olmamıştı. Vaziyeti tehlikeli gören Ṭâhir, Bagdad'ı terketmek zorunda kalarak 'Akrḳûf'a gitti. Burada kendisine sâdık askerini topladıktan ve bunlara bol para dağıttıktan sonra tekrar Bagdad'a girerek duruma hâkim oldu (al-Dînavarî, *ayn. esr.*, s. 395; al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, nşr. Houtsma, Leiden, 1883, II, 536; al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 903—937; Gardizî, *ayn. esr.*, s. 72 v.d., 133 v.d.; İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 194—208 .

al-Amîn'in katli ile hilâfet dâvası hâlledilmiş bulunmakta idi. Ancak ekseriyeti Arap olan Irak'ın hissiyâtını da göz önünde tutmak ve bütün şimşekleri üzerine çekmiş bulunan Ṭâhir'i bu bölgeden uzaklaştırmak gerekiyordu; bu yapıldı. 'Irâḳ-i 'Arab ve 'Irâḳ-i 'Acam üzerine al-Ma'mûn'un vezîri Faḍl b. Sahl'in kardeşi Ḥasan b. Sahl tâyin olundu ve Ṭâhir de, al-Amîn'in ölümünden sonra açıkça isyan eden Elcezîre Araplarını te'dip etmek vazifesiyle Musul, Elcezîre, Şam ve al-Maġrib vâlisi sıfatiyle Raḳḳa'ya gönderildi. Cemâziyelevvel 199 (kânun I. 814—kânun II. 815)'da Elcezîre ye hareket eden Ṭâhir (al-Ṭabarî, *ayn. esr.*, III, 975 v.d.), devletin fi'lî idâresinin tamâmiyle İranlı unsur eline geçtiğini çok geç idrâk eden araplık şuûrunun bu devredeki son mümessili sayılabilecek Naṣr b. Şabaṯ al-'Uḳaylî ile uzun mücâdelelere girişti.

Bu mücâdelenin ilk safhası Ṭâhir için başarısız oldu. Raḳḳa'ya geldikten sonra âsi Arap kabîlelerini itâate dâvet eden Ṭâhir, teklifinin reddedilmesi üzerine Kaysûm'da tahassun etmiş bulunan Naṣr b. Şabaṯ'ın üzerine yürüdü ise de, mağlûp oldu (815). Bunun üzerine âsiler, Urfa ve Ḥarrân'ı muhâsara ettiler, fakat alamadılar (bu hâdiselerin tafsilâtı için bk. Fikret Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi*, İstanbul, 1960, s. 127—132). Aynı yıl içinde Ṭâhir'in babası al-Ḥusayn b. Muṣ'ab Horasan'da öldü. Halîfe al-Ma'mûn onun cenâze merâsimine bizzat iştirâk ve gönderdiği bir mektupla Ṭâhir'i tâziye etti (İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*, VI, 217).

Ṭâhir'in bütün büyük kumandanlık haslet-lerine rağmen Elcezîre'de bulunduğu hemen-hemen 6 yıl içinde bu bölgedeki isyanları bastırmağa ve bilhassa Naṣr b. Şabaṯ'ı te'dibe muvaffak olamaması, ancak, aynı yıllarda bütün Irak, İranlı idâreye karşı kanlı ihtilâller içinde çırpındığı için, Ṭâhir'in merkezden takviye kuvvetleri alamaması ile îzah olunabilir. Bununla berâber onun, bütün imkânsızlıklara rağmen, mahallî âsî reisleri arasına nifak sokarak devlet nüfûzunun tam bir inhilâlini önlediğini iddia etmek de mümkündür. Bilhassa al-Ma'mûn'un 'Alî b. Mûsa'l-Riżâ [bk. mad. ALİ RIZÂ]'yı veliahd tâyin etmesini müteâkip Bagdad'da İbrâhîm b. al-Mahdî [b. bk.]'ye bî'at edilmesinden sonra (zilhicce 201=temmuz 817) Ḥasan b Sahl, Vâsiṭ şehrinde mahsur kalınca, Ṭâbir, Elcezîre'de biç olmazsa mevcut durumu muhâfaza etmek üzere Arap reisleri ile anlaşmış, bâzılarına para, bâzılarına bölge hâkimiyeti vererek ve Raḳḳa ile Râfiḳa arasında bir sur inşâ ettirip, âni baskınlara karşı emniyete almak sûretiyle (Barbebraeus-Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi*, Türk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 217) kendisini vukuât selinin üzerinde tutmağa gayret etmiştir. Onun Elcezîre'yi bu şekilde gevşek de olsa, elinde tutmağa muvaffak olması, al-Ma'mûn'un nihâî galebesini hazırlamakta bir âmil olmuştur.

Ṭâbir'in Elcezîre vâliliği esnâsında cereyan eden hâdiseler büyük islâm vakayi-nâmelerinden ziyâde, mahallî hıristiyan müelliflerinin eserlerine mevzû teşkil eder. Eserleri zamanımıza intikal eden Süryânî Mihael (ölm. 1199 m.) ve Barhebraeus-Abu'l-Farac (ölm. 1286 m.) nisbeten muahhar müellifler olmakla berâber, bunlar bilhassa Hârûn al-Raşîd, al-Amîn, al-Ma'mûn ve al-Mu'taşim devri vukuâtına şâhid olmuş bulunan Tell-Maḥre'li Dionysios (ölm. 845 m.)'un kaybolmuş büyük vakayi-nâmesinden istifâde ettikleri cihetle, bu devrin Elcezîre tarihi bakımından ve Ṭâbir'in vâliliği devri hâdiseleri için gayet büyük bir ehemmiyet taşımaktadırlar. Hilkatten takriben m. 837 yılına kadar dünya tarihini ihtivâ eden bir eser yazdığı bilinen Tell-Maḥre'li Dionysios, Ṭâhir'in Elcezîre vâliliği sırasında, haziran 818'de Raḳḳa'da 45 piskoposun iştirâkiyle toplanan bir *„synod"* 'da Ya'ḳûbî kilisesi patrikliğine seçilmişti. Müvertib bu sırada, Elcezire âsilerinin en tehlikelisi olan Naṣr b. Şabaṯ'in yuvalanmış olduğu Kaysûm'da bulunmakta idi (J.-B. Chabot, *Chronique de Denys de Tell-Maḥre*, Paris, 1895, s. XII.).

Devletin, ancak Horasan'ı terkederek Bagdad'a dönmesiyle huzûra kavuşacağını nihâ-

/et anlamış bulunan al-Ma'mūn, Faẓl b. Sahl'i öldürtmek, kayın-pederi de olmuş bulunan Ḥasan b. Sahl'ın aklî muvazenesinin bozulduğunu ilân, dâmâdı ve veliahdı 'Ali al-Riżā'yı kaybetmek sûretiyle Irak umûmî efkârını teskin ettikten sonra, Bagdad'a geldi. Bu arada, devletini kurmak ve korumak husûsunda her türlü gayreti göstermiş olan yakın adamı Ṭāhir'i yanında bulundurmak isteyeceği muhakkak idi. Nitekim, ona, kendisini Nabravān'da karşılamasını yazmış ve Ṭāhir de, oğlu 'Abd Allāh'ı kendisine vekâleten Elcezîre'de bırakıktan sonra, bu emri yerine getirmiştir (al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1037).

Halîfe ile birlikte 15 safer 204 (11 ağustos 819) tarihinde Bagdad'a gelen Ṭāhir, bu şehrin *şiḥna*'liğine tâyin olundu. Ancak, al-Ma'mūn'u iktidâra getirmek için çalışanların âkıbetleri gözler önünde idi: Harşama b. A'yan ve Faẓl b. Sahl öldürülmüştü. Halîfenin yeni muhiti içinde ortadan kaldırılma sırasının kendisine geldiğini hissediyordu. al-Ma'mūn'un, kendisini görünce gözlerinin yaşla dolması (al-Ṭabarī, *ayn. esr.* III, 1041 v. d.; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VI, 255) bunu açıkça göstermekte idi (krş. Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 227 v. d.). Halîfe artık öldürülen kardeşi için vicdan azabı duymağa başlamıştı. Bu sebeple Ṭāhir, bir an evvel halîfenin civârından uzaklaşmak ihtiyacını hissederek, vezîr Aḥmad b. Abī Ḫālid'in tavassutu ile, kendisini 205 yılı sonlarında (821) Bagdad'ın şarkında kalan bütün hilâfet ülkesi, husûsiyle Horasan vâliliğine tâyin ettirdi (al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1039 v. d.; Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, II, 554. onun Horasan'a tâyinini 206 yılı başında [haziran-temmuz 821] göstermektedir. Krş. Fikret Işıltan, *ayn. esr.*, s. 132—134). Diğer taraftan, al-Ma'mūn'un ayrılmasından sonra derhal ḫarūrī (=hâricî) isyanları içine gömülmüş olan Horasan'ın, ancak, sadakati çok tecrübe edilmiş ve kendisi de Horasanlı olduğu cihetle yerli ahâli üzerinde büyük nüfûza sâhip bulunan Ṭāhir gibi bir zât tarafından sükûnete kavuşturulabileceği düşüncesi bu tâyinde her hâlde rol oynamış olmalıdır (krş. A. Müller, *Der Islam im Morgen-and Abendland*, Berlin, 1884, I, 516).

Eski vâli Ġassān b. 'Abbād'dan Horasan eyâletini teslim alan Ṭāhir'in buradaki icraatı hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Ancak onun, bir taraftan bölgeyi teskin ederken bir taraftan da âilesinin hâkimiyetini kökleştirmeğe çalıştığı ve bunda da büyük çapta başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır. 207 yılı cemâziyelevvel veya cemâziyelâhırında (eylülteşrin II, 822) bağımsızlığını belirten ilk adımı attı; merkezi olan Merv şehrinde, cuma hutbesinde al-Ma'mūn'un adını zikretmedi. Ancak Ṭāhir kendisini lüzûmundan fazla emniyette hissetmişti. Bu gafletinin cezâsını, daha ertesi gün yatağında ölü bulunmak sûretiyle çekmiş oldu. Kaynakların, açıkça belirtmemelerine rağmen bunların ifâdelerinden, onun, evvelce gerekli tâlimâtı almış bulunan câsuslar tarafından zehirlendiği kolayca anlaşılmaktadır (Ya'ḳūbī, *ayn. esr.*, II, 557; al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1065; İbn Ṭayfūr, *Kitāb Baġdād*, nşr. 'Izzat al-'Aṭṭār, Kahire, 1949, s. 73 v. d.; Gardīzi, *ayn. esr.*, s. 135; İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, I, 296; krş. M. J. de Goeje, *Über die Geschichte der Abbasiden von al-Jakubi, Travaux de la 3ème session du Congrès International des Orientalistes à St. Pétersbourg, 1876*, Leiden ve Petersburg, 1879, II, 163—166).

Ṭāhir'in ortadan kaldırılması, Horasan'ın ve Ṭāhir âilesinin istiklâl gayretlerine sekte vermekten uzak kaldı. Horasan'da bulunan Ṭāhir'in küçük oğlu Ṭalḥa derhal vâliliğe el koymuştu. Elcezîre, Mısır ve Azerbaycan isyanlariyle kâfi derecede meşgul bulunan al-Ma'mūn başındaki gailelere bir de Horasan'ı katmak istemedi. Vezîri ile kısa bir istişâreyi müteakıp Ṭalḥa'yı Horasan vâliliğinde tasdik etmek sûretiyle emr-i vâkıı kabûl etti. Bu suretle Horasan'da müstakil ve irsî vâliliği benimsemiş, fakat hiç olmazsa zâhiren devletin birliğini muhâfaza etmiş oluyordu.

Ṭāhir'in ana dilinin Farsça olduğu anlaşılmaktadır (İbn Ṭaylūr, *ayn. esr.*, s. 73; al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1063; krş. B. Spuler, *Iran im früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden, 1952 s. 245). Buna rağmen gerek kendisi ve gerekse oğulları, Arapça'nın Horasan'da devlet dili olmasına çok büyük ölçüde gayret göstermişler ve Arap edebiyatını himâye etmişlerdi. Oğlu 'Abd Allāh'ın, merkezi Elcezîre olmak üzere devletin garp eyâletlerine vâli tâyin edilmesi münâsebetiyle Ṭāhir'in ona göndermiş olduğu nasihatnâme mâhiyetindeki uzun mektup (al-Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 1045—1061; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VI, 258—267), Arapça ilk siyâsetnâmelerden addedilmekte olup, halîfe al-Ma'mūn tarafından teksîr ettirilip bütün vâlilere gönderilmişti.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (F. IŞILTAN.)

ṬĀHİR 'OMAR. [Bk. TÂHİR ÖMER.]

TÂHİR ÖMER. [Bk. ŻĀHİR 'OMAR.]

ṬAHİR VAḤİD. [Bk TÂHİR VAHİD.]

TÂHİR VAHİD. ṬAHİR VAḤİD, 'IMĀD AL-DAVLA MİRZĀ MUḤAMMED B. MİRZĀ ḤUSAYN ḤĀN ḲAZVİNİ (?—1700?), İranlı bir vak'anüvis ve şâir olup, XVII. asrın başların-

da Ḳazvîn'de doğmuştur. Bir müddet vezîr Teḳî al-Dîn Muḥammed ile vezîr Ḫalîfa Sulṭân'ın hizmetinde münşîlik vazifesinde bulunduktan sonra, 1055 (1645)'te Safevîlerden Şâh 'Abbâs II. (saltanatı 1052—1077=1642—1667)'ın vak'a nüvisliğine tâyin olundu. Onun, bu vazifesine, Şâh 'Abbâs'ın saltanatının sonuna kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra evine çekilmiş ve burada 1101 (1689/1690)'de Şâh Sulaymân tarafından vezîr-i âzamlığa tâyin edilinceye kadar, unutulmuş bir vaziyette kendi hâline terk edilmiştir. Bu vazifesi sırasında halka karşı iyi muâmelesi ile tanınmış olan Tâhir Vaḥîd, muhitindeki Türk, Arap v.s. ahâlinin sevgi ve saygısını kazanmaya muvaffak olmuştur. Aynı vazifesine Şâh Sulṭân Ḥusayn zamanında da devam eden şâir, 100 yıla yakın bir yaşta vefat etmiştir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhtelif kaynaklarda ölüm tarihi olarak verilen 1082 (1671/1672), 1110 (1698/1699), 1112 (1700/1701), 1120 (1708/1709) rakamları arasında hakikate en yakın olanı 1112 (1700/1701) olmalıdır (İbn Yûsuf-i Şîrâzî, *Fihrist-i Kitâbḫâna-i Maclis-i Şûrây-i Millî*, Tahran, 1328—1329 hş., s. 618).

Eserleri. Manzum ve mensur eserler vermiş olan müellif, şöhretini daha ziyâde nesir sâhasındaki yazılarına borçludur. Nitekim, şiirlerinin zamanında bile beğenilmediği ancak müellifin kendi mevkiine hürmeten takdir edildiği ileri sürülmüştür (bk. Luṭf 'Alî Beg Âzer, *Âtaşkada*, Tahran, 1337 hş., s. 234). Manzum eserlerini ihtivâ eden *Kalliyât*'ında *Dîvân*'ı ile başlıca şu mesnevîleri yer almaktadır: 1. *Ḫalvat-i râz*, 2. *Nâz u Niyâz*, 3. *'Âşiḳ u Ma'şûḳ*, 4. *Fatḥ-nâma-i Ḳandahâr*, 5. *Maşnavî-i âlât-i cang*, 6. *Maşnavi dar ta'rîf-i nard*, 7. *Dar şifat-i ṭanbûr*, 8. *Dar ta'rîf-i 'İmârat-i Şâhî*, 9. *Dar ṣifat-i Hamyûn-Tapa*, 10. *Gulzâr-i 'Abbâsî*, 11. *Sâğar-i sarşâr* (krş. M. 'Alî Tabrîzî, *Rayḥânat al-adab*, IV, 281). Daha çok öğretici ve ahlâkî mâhiyette olan bu mesnevîler içinde İsfahan esnâfından bahseden *'Âşiḳ u Ma'şûḳ* mesnevîsi ile savaş âletlerinden bahseden *Âlât-i cang* mesnevisi, içtimâî hayat ve harp tarihi bakımından tedkike değer bir mâhiyet arzetmektedir. *Dîvân*'ının eski nüshalarında Farsça şiirler yanında Türkçe ve Arapça şiirlerinin de yer aldığı kaydedilmekte (Hidâyat, *Tatimma-i Ravżat al-ṣafâ*'dan naklen İbn Yûsuf, *ayn. esr.*, s. 618) ise de, şimdilik bu şekilde bir nüsha bilinmemektedir.

Mensur eserlerinden, devrindeki resmî muhâberâtı ihtivâ eden *İnşâ'* veya *Münşa'ât*'ı müteaddit defalar basılmıştır (Kalküte, 1826; Laknav. 1260. 1868 1873). Kendisine başlıca şöhreti te'mîn eden ve Şâh 'Abbâs II.'ın saltanatının ilk 15 yıllık vukuâtını içine alıp *'Abbâs-nâma* veya *Târîḫ-i Tâhir-i Vaḥîd* yahut da *Târîḫ-i Şâh 'Abbâs-i Şânî* adlarını taşıyan eseri ise, henüz el-yazması hâlindedir. İstanbul'da biri Râgıp Paşa (nr. 1211), diğeri Hamidiye (nr. 904) kütüphânelerinde olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır (Diğer nüshalar için bk. C. A. Storey, *Persian Literature*, I, 315 v. d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka krş. Naṣrâbâdî, *Teẕkira* (Tahran, 1317 hş.), s. 17—20; Ḥusayni, *Teẕkira* (Laknav, 1292), s. 359; Ġulâm 'Alî Âzâd Bilgrâmî, *Sarv-i âzâd* (Lâhur, 1913), s. 132—136; Riżâ Ḳulî Hidâyat, *Macma'al-fuṣaḥâ'* (Tahran, 1284—1295), II, 5; M. 'Alî-i Tabrîzî, *Rayḥânat al-adab fî tarâcim al-ma'rûfîn*, Tabriz, 1324—1333 hş., IV, 281 v.d; 'A. Ḥayyâmpûr, *Farhang-i suḫanvarân* (Tebriz 1340), s. 647 ve bu eserde müellifin gösterdiği diğer kaynaklar.

(TAHSİN YAZICI)

TÂHİRÎLER. ṬÂHİRÎ'LER, Horasan'da bir sülâle olup, Ṭâhir b. al-Ḥusayn [b. bk.] tarafından kurulmuştur. Ṭâhirî'lerin başlangıcı olarak, sonradan Ṭâhir'in 194 (810) yılında halîfe Ma'mûn'un ordusuna başbuğ olarak tâyini kabûl ve bu sebepten bunların hâkimiyet sûresi 65 yıl addedilmiştir (259=873 senesinde Muḥammed b. Ṭâbir tarafından hâkimiyetten atılıncaya kadar; krş. İbn Ḫallikân, nşr. de Slane s. 577, nr. 540'ta Faḍl b. Sahl [b. bk.]'in hâl tercümesi; trc. II, 473 ['te yanlış olarak „six and fifty" diye kaydedilmiştir]). Horasan'da Ṭâhir'in haleli, kendi oğlu Ṭalḥa olup, 213 (828) yılında vefat etmiştir. Ondan sonra, kudretli emîrler olarak tavsîf edilen 'Abd Allâh b. Ṭâhir [b. bk.], 230 (844)'a kadar ve Ṭâhir b. 'Abd Allâh, recep 248 (862)'e kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu sülâlenin pâyitahtı, 'Abd Allâh'dan beri Nişâpûr (erepça: Naysâbûr) idi. Arâzisi ise, asıl Horasan ve şarkta Hindistan'a, şimâlde halîfe—devletinin hudutlarına kadar uzanan memleketlerden başka, Rey ve Kirman'ı da içine almakta idi. Ṭâhirî'ler âdeten ismen halîfenin umûmî vâlileri oldukları hâlde, Horasan'da hâkimiyetleri o kadar sağlam te'sis edilmişti ki, bu eyâlet başka hiç bir kimseye tevdî edilememiştir. 'Abd Allâh'ın ölümünden sonra, halîfe al-Vâṯiḳ tarafından Horasan vâliliğine İsḥâḳ b. İbrâhîm al-Muṣ'abî tâyin edildî ise de, bu karar daha yeni umûmî vâlinin yola çıkmasından önce geri alınarak, Ṭâhir b. 'Abd Allâh babasının ha'efi olarak tanındı (Şûlî, Petersburg umûmî kütüphânesindeki yazma, var. 18b v.d.).

Bu sırada 237 (851)'den 253 (867)'e kadar 'Abd Allāh'ın diğer oğlu olan Muḥammed, Bağdad'da askerî kumandan (*ṣāḥib şurṭa*) ve halifenin temsilcisi olarak bulunuyordu. Kendisi, kardeşi Ṭāhir'in ölümünden sonra Horasan'a gitme teklifini, Ṭāhir'in kendine halef olarak oğlu Muḥammed'i tâyin ettiğini bildiğinden bahisle, reddetti; bundan dolayı Muḥammed b. Ṭāhir, halîfe Musta'în tarafından Horasan vâliliğine tâyin olundu (Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 604). Haleflerinin aksine, Muḥammed b. Ṭāhir hafif-meşrep ve zevkine düşkün bir emîr olarak tavsif edilir; toprakları yavaş-yavaş Saffârîler [b. bk.]'den Ya'ḳūb b. Layṯ'in eline geçti. 259 (873) yılında bizzat Muḥammed de kendi pâyitahtında ona mutâvaat etmek mecbûriyetinde kaldı. Ancak 296 (908/909) yılında vefat eden Muḥammed b. Ṭāhir (İbn al-Aṯīr, VIII, 42), Dayr al-'Aḳūl civârında Ya'ḳūb'un mağlûbiyetinden sonra (262=876) serbest bırakılarak o sırada ve daha sonra 271 (885) senesinde tekrar Horasan vâliliğine nasbolundu ise de, o tarihten îtibâren kendisinin artık Horasan'a gitmediği anlaşılıyor; orada Saffârîlere karşı mücâdeleyi, büyük bir muvaffakiyet elde edemeden, kardeşi Ḥusayn b. Ṭāhir yaptı. Bağdad'ın, Ṭāhirî hânedânından son askerî kumandanı, şevval 300 (mayıs 913)'de vefat eden 'Ubayd Allāh b. 'Abd Allāh idi; 'Arîb (s. 40)'e göre, 81 yıl yaşamıştır. Hâlbuki İbn al-Aṯīr (VIII, 56)'e göre, o ancak 223 (838) senesinde doğmuştur. Ölümüne kadar Ḫuzā'a aşîretinin şeyhi olarak tanınmıştır (İbn Ḫallikān, trc. de Slane, II, 80, metin s. 382'de ve nşr. Wüstenfeld, nr. 366'da yoktur). Oğlu Muḥammed b. 'Ubayd Allāh, bir müddet Bağdad'ın şark kısmının kumandanlığını yapmış ve 301 (913/914) senesinde azlolunmuştu ('Arîb, s. 45).

Ṭāhirî'ler yüksek kültür ve edebiyat sâhasındaki faâliyetleri ile (Arapça olarak), devirlerindeki ümerâ arasında husûsî bir yer işgâl etmiş görünüyorlar. *Fihrist* (s. 117)'te Ṭāhirî'lere (*Âl-Ṭāhir*) ayrı bir fasıl tahsis edilmiştir; Ṭāhir b. al-Ḥusayn'den 'Ubayd Allāh b. 'Abd Allāh'a kadar, onların bir çoğu şâir ve muharrir olarak medhedilirler. 'Abd Allāh b. Ṭāhir'e göre, Ṭāhirî'lerin „hakîmlik" (*ḥukm*)'i bilhassa, Merv, Âmul ve Ḫvārizm'in umûmî vâlisi ve bir çok felsefî eserlerin müellifi olan yeğeni Manṣūr b. Ṭalḥa'da müşahhas hâle gelmişti. Davlatşāh (nşr. Browne, s. 30)'ın, pek de inanılmağa değmeyen bir hikâyesine göre, 'Abd Allāh b. Ṭāhir, İran edebiyatına ehemmiyet vermemiştir; onun emri ile Farsça eserlerin yakılıp imha edildiği söylenir.

Bibliyografya: *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 559 v.d.; W. Barthold, *Turkestan ve epoḫu mongolskago naşestviya*, II, 213 v.dd. (W. BARTHOLD.)

TAHMĀN. [Bk. TEHMĀN.]

ṬAHMĀSP. [Bk. TAHMASP.]

TAHMASP I. ṬAHMĀSP I, ABU 'L-MUẒAFFAR ṬAHMĀSP BAHĀDIR ḪĀN (1514—1576). Safevî devletinin kurucusu Şāh İsmā'îl [b. bk.]'in büyük oğlu ve bu hânedânın en kudretli hükümdarlarından biridir. 26 zilhicce 919 (22 şubat 1514) çarşamba günü, İsfahan yakınındaki Şahābād'da dünyâya gelmiştir (eğer zuhûl eseri veya istinsah yanlışı değilse, Tahmasp'ın otobiyografisinde aynı ay ve gün tasrihiyle 920 tarihi verilmiştir: nşr. P. Horn, *Z D M G*, 1890 s. 576; fakat—918 sonlarında doğduğunu kaydeden *Ḥabîb al-siyar*, Tahran 1333 hş., IV, 531. istisnâ edilirse—diğer kaynaklar 919 tarihini verirler: Kadı Aḥmed Ġaffārī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i cahānārā*, Tahran, 1342 hş., s. 281; Mir Yaḥyā Ḳazvīnī, *Lubb al-tavārīḫ*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3189, var. 157a; Ḥasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, nşr. C. N. Seddon, Baroda, 1931 I, 142 v.s.). Özbeklerin akınları sebebiyle ihtilâl içinde bulunan Horasan'ı sükûna kavuşturmak için, henüz iki yaşında bulunan Ṭahmāsp Mîrzā Türkmen Emîr Han Musullu'nun lalalığı ile bu ülkeye gönderilmiştir (Horasan vâliliğine tâyininin 921 sonlarında vâki olduğu *Lubb al-tavārīḫ*, var. 158b'de, bu ülkenin baş-şehri Herat'a gelişinin ise, 922 rebîülevvelinde vuku bulduğu *Ḥabîb al-siyar*, IV, 554'te kayıtlıdır). 6 sene kadar burada kalan şahzâdenin tahsil ve terbiyesi için Niẓām al-Dīn Aḥmed-i Ṭabasī ve Şayḫ Abū Sa'îd-i İşfahānī me'mur edilmiştir. 'Ubayd Allāh Han'ın 1521 baharında, Herat'ı 12 gün müddetle muhâsara edip çekilmesi sırasında, fazla celâdet göstermeyerek Özbeklerin tahribâtına meydan vermesi ve gittikçe artan zulmü sebebiyle azledilerek Sulṭāniya'de bulunan şâhın ordugâhına çağırılan Emîr Han, Sabzvār'dan Herat'a getirilen Ṭahmāsp ile birlikte, 3 safer 928 (2 kānun II. 1522)'de Azerbaycan'a hareket etmiştir. Bu defa Horasan'a, henüz 5 yaşında bulunan diğer şahzâde Sām Mirzā gönderildi (*Ḥabîb al-siyar*, IV, 573, 575—593). Ṭahmāsp Mîrzā, babasına mülâkî olduktan sonra, onun yanından ayrılmamış ve Şāh İsmā'îl'in, 19 recep 930 (5 mayıs 1524)'da ölümü üzerine Safevî tahtına cülûs etmiştir.

Saltanatının ilk yılları, bir taraftan dâhilî ihtilâflar ve husûsiyle kızıl-baş beylerinin hükûmet üzerinde nüfuz rekabeti ve nizâları, diğer taraftan Özbek ve Osmanlı tehditlerine karşı hâricî mücâdelelerle geçer. Şâhın henüz

küçük yaşta olması ve kızıl-baş kabileleri arasındaki ihtilâf, beylerin saltanat vekâletini te'min yolundaki mücâdelesinin devam edip-gitmesine yol açmış; bu cümleden olarak, Rumlu Dev Sultan ile Ustaclu Köpek-i Mustafa Sultan arasındaki rekabet, nihâyet, Ustaclu beylerinin perişanlığına müncer olmuş (932/933), Dev Sultan öldürülünce de Tekelü tâifesi nüfuz kazanmıştır. Fakat şâhın Tekelü 'ye muhâlefeti, bu tâife beylerinin İran 'da tutunamayarak Bagdad 'a sığınmalarına ve Bagdad 'ın kızıl-baş hâkimi tarafından katledilmelerine sebep olmuş ve iktidâra, şâhın teveccühüne nâil olan Şamlu ümerâsı geçmiştir. Bu netîceye rağmen Tekelü 'den Azerbaycan beyler beyisi bulunan Ulama Sultan, vekil olmak için şâha karşı mücâdeleyi göze alır: bidâyette Osmanlı tâbii ve Teke sancağında dirlik tasarruf eden bir sipâhî iken, Şah-Kulu isyânına katılarak İren 'a ilticâ etmiş ve zamanla nüfuz kazanmış olan Ulama, büyük bir servet ve kapu halkına sâhip olmuştu. Fakat mücâdelesinde maiyeti şâha dehâlet ettiğinden Güvercinlik kalesine sığınıp, kethüdâsı Velican Bey 'i Kanunî Sultan Süleyman 'a göndererek Osmanlı hükûmetine itâat arzetmiş ve 1531 yılı sonlarında İstanbul 'a gelerek pâdişahın iltifat ve teveccühüne nâil olmuştu. Ancak, Ulama 'nın Osmanlı ülkesine ilticâsı ve teveccühe mazhar olması, vaktiyle onunla mücâdele etmiş olan Osmanlı tâbii Bitlis hâkimi Şeref Bey 'in Safevîlere meyil ve dehâletine yol açar (Bostan, *Süleyman-nâme*, Ayasofya kütüp., nr. 3317, var. 128b; Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Ṭabaḳāt al-mamālik va daracāt al-masālik*, Fâtih kütüp., nr. 4423, var. 166a; Ta'lîkî-zâde Mehmed Subhi, *Tebrîzîye*, Revan köşkü kütüp., nr. 1299, var. 57a v. d.). Şark hudutlarını emniyetsiz hâle getiren bu keyfiyet, diğer bâzı sebeplerle birlikte, Osmanlı hükûmetini Irakeyn seferi adı ile meşhur askerî harekâta girişmeğe sevkeder.

Safevî beyleri arasındaki ihtilâfın devam edip-gitmesi, daha Şâh Ṭahmâsp 'ın cülûsu senesinde başlayıp 12 yıl zarfında Özbeklerin 6 defa Horasan 'a girerek bu ülkeyi istilâ ve tahrip etmelerine sebep olmuştur: Şaybak Han neslinden 'Ubayd Allâh Han, 930 (1524) 'da icrâ ettiği seferde, Herat 'ı muhâsara etmiş ise de, Sâm Mirzâ 'nın lalası ve Horasan beyler-beyisi Şamlu Durmuş Han 'ın bir baskınına uğrayarak çekilmek zorunda kalmış; fakat ertesi sene Durmuş Han 'ın ölümü üzerine Horasan 'ın karışmasından faydalanarak, 932 (1526) 'de tekrar bu ülkeye girip Meşhed 'i zapt ve Esterâbâd 'da Şamlu Zeynel Han kumandasındaki üstün kızıl-baş kuvvetlerini mağlûp etmiş; Esterâbâd 'a oğlu 'Abd al-'Aziz Han 'ı bırakarak kendisi Belh 'e dönmüştür. Gerçi Safevîler, Esterâbâd 'ı geri aldılar ise de, 'Ubayd Allâh Han, Belh 'ten gelerek burasını tekrar zaptetti. Özbek hükümdârı 934 (1528) 'te Herat 'ı 7 ay kuşatmış ise de, şâhın yaklaştığını öğrenince Buhârâ 'ya dönmüştür. Horasan 'ın kısmen Özbekler eline geçmesi ve bu ülkedeki sürüp-giden karışıklıkların sebep olduğu şikâyetler, şâhı, Horasan seferine çıkmağa zorlamıştı. Bu sefer sırasında Dâmġān 'ın kızıl-baş kuvvetleri tarafından zapt ve mahsur Özbek kuvvetlerinin katli, Herat 'tan ayrılan 'Ubayd Han 'ı bütün Özbek hükümdarlarını yardıma çağırmağa sevketmişti. Ṭahmâsp, Câm 'a vâsıl olunca büyük bir Özbek ordusu ile karşılaştı (müttefik Özbek hükümdarları için bk. *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 215. Özbek ordusunun miktarında Safevî kaynakları mübâlağa ederler: *Lubb al-tavārīḫ*, var. 162b 'deki 120.000 rakamı, İskandar Munşî tarafından bile mübâlağalı bulunur. Bu son müverrih, Özbek ordusunu 80.000, kızıl-baş kuvvetlerini ise, 24.000 civârında gösterir: *Tārīḫ-i 'ālam-ārāy-i 'Abbāsī*, nşr. İrac Afşâr, Tahran, 1334, hş., I, 54). 10 muharrem 935 (24 eylûl 1528) günü vuku bulan ve çeşitli safhalar arzeden savaşı Şâh Ṭahmâsp kazandı. Şah, bu muvaffakiyetini fetihnâme'ler ile etrafa bildirdi. Bundan sonra Bagdad 'a hâkim olan Nohud Sultan nâmiyle meşhur Musullu Zülfikar Bey 'i te'dip için büyük bir ordu ile Irak 'a yürüdü. Şehrin anahtarlarını Kanunî Sultan Süleyman 'a gönderen Zülfikar, Osmanlı imdad kuvvetleri yetişinceye kadar, dayanmayı göze almış ve şâhın Bagdad 'ı muhâsara eden kuvvetlerine kahramanca karşı koymuş ise de, ihânete uğrayarak katledilmiş ve Bagdad tekrar şâhın eline geçmiştir (3 şevvâl 935=10 haziran 1529). Diğer taraftan, şâhın Horasan 'dan ayrılmasından istifâde eden 'Ubayd Allâh Han, Meşhed 'i zapt ve Herat müdâfilerini emanla şehri teslîme mecbur etmişti. Fakat şâhın, Horasan 'a yürümesi üzerine, 21 zilhicce 935 (26 ağustos 1529) 'te Herat 'tan Merv 'e çekilmiş, Özbek hükümdarlarından taleb ettiği yardımı alamayınca da Buhârâ 'ya dönmüştür. Ṭahmâsp, kardeşi Bahrâm Mîrzâ 'yı Horasan vâlisi ve Tekelü Ġāzî Han 'ı ona lala ve Horasan beyler-beyisi tâyin ederek Irak 'a döndü (16 rebîülevvel 936=18 teşrîn II. 1529).

Şâhın ayrılması üzerine 'Ubayd Allâh Han, Horasan 'a kuvvetler sevk etti ise de, başarı elde edemedi; fakat Ṭahmâsp 'ın Ulama Sultanla mücâdelesinden istifâde eden Özbek hükümdârı, bizzat gelip Herat 'ı muhâsara ettiği gibi, gönderdiği kuvvetlere Horasan 'ı yer-yer işgal ettirdi. Herat muhâsarası bir buçuk yıl

sürdü. Erzak sıkıntısı çeken müdâfiler teslim olmak üzere idiler; ancak şâhın yardıma gelmesi ve öncü kuvvetlerinin etraftaki Özbek beylerini yenmesi, Özbek hükümdârının 14 rebiülevvel 939 (14 teşrin I. 1532)'da muhâsarayı kaldırarak Buhârâ'ya dönmesine sebep oldu. Şah, 22 cemâziyelevvelde (20 kânun I.) Herat'a gelip orada kışladı. Herat'taki müsâdere ve zulmü sebebiyle Tekelü Gāzī Han azledilerek Horasan hükûmeti, Şamlu Ağzıvar Han'ın lalalığı ile Sām Mirzā'ya verildi. Şah, bir taraftan gönderdiği kuvvetler ile Gurcistan'ı zapt ettirdiği gibi, kendisi de, 11 zilhicce (4 temmuz 1533)'de Herat'dan çıkıp Özbekleri te'dip için Belh üzerine yürüyüş hazırlığına girişmiş ise de, bu sırada Osmanlı ordularının Irakeyn seferine çıkmağa hazırlandığı duyulduğundan Mâverâünnehr seferini bırakıp geri dönmüştür.

Sām Mīrzā, şâhın rızası olmadan, Kandehâr'ı zapta teşebbüs etmiş (941=1535) fakat Lâhûr'dan kalenin imdâdına gelen Babur'un oğlu Kâmran Mîrzâ karşısında mağlup olmuş ve lalası Ağzıvar Han esir ve katledilmişti. Bu mağlûbiyet haberi, 'Ubayd Allāh Han'ın yeniden Horasan'a kuvvetler sevkine sebep oldu (941=1535). Özbek hükümdârı beş aylık bir muhâsaradan sonra balkın ihâneti sâyesinde Herât'ı zapt etti (27 safer 943=15 Ağustos 1536). 'Ubayd Allāh Han, bir müddet Herat'a hâkim olmuş; fakat Özbeklerin kızıl-başlara karşı gösterdikleri şiddetli muâmele bu defa halkı onun aleyhine çevirmiş ve Irakeyn seferindeki Osmanlı tehdidinden kurtulan şâhı, Horasan'a sevk etmiştir. 'Ubayd Allāh Han Herat'tan Meşhed'i zapt etmek üzere hareket etmişti; ancak şâhın geldiğini öğrenince Herat'a döndü. Özbek ümerâsına şahla savaşmak istediğini söyledi ise de, bunların muhâlefeti üzerine Buhârâ'ya dönmek zorunda kaldı (17 şâban 943 = 29 kânun II. 1537). Şah, kışı Herat'ta geçirdi; şehrin vâliliğine, Şerefeddin-oğlu Muhammed Han'ın lalalığı ile şahzâde Muḥammed (Ḫodābanda) Mīrzā'yı bırakıp, Sām Mīrzā hezîmetinin intikamını almak üzere, 20 nisanda Kandehâr üzerine yürüdü. Şehir kendisine itâat arz ettiğinden (Ṭahmasp'ın, 15 zilhicce 943 tarihiyle Fars ve Şîrâz tarafına gönderdiği fetihnâme süreti için bk. Topkapı sarayı müzesi arşivi, E. nr. 1132) buraya Kaçar Budak Han'ı vâli tâyin ederek Herat'a döndü. Her ne kadar ertesi sene Kandehâr Kâmran Mîrzâ tarafından geri alındı ise de, şâhın bu serî hareketi Özbekler arasında telâş uyandırdı. Bunlar başta 'Ubayd Allāh Han olmak üzere, elçiler gönderip Kandehâr dönüşü şâhı tebrik ettiler. Hattâ Özbek Dîn Muḥammed Sulṭān ile kardeşi 'Alī Sulṭān, şâhın otağına gelerek itâat arzetmiş ve şah tarafından Muḥammed Sulṭān'a, ülkesi olan Nasā ve Abîverd, mülhakatiyle berâber tevcih olunmuştur. Safevî hükûmeti, Özbek Ġāzī Sulṭān'ın katlinden sonra Ḫvārizm üzerinde nüfuz te'sisi için Dîn Muḥammed Sulṭān'dan istifâde etmiştir. Kızıl-baş serpuşu giydirdiği kuvvetleri ile Safevîlerin geldiği zannını uyandıran Nasā hâkimi, Ürgenc'i ele-geçirmiş, şehri geri alan 'Ubayd Han kuvvetlerini sonunda yenmiş (945=1538/1539); 'Ubayd Allāh Han bu hâdiseden müteessir olarak ertesi sene vefat etmiştir. Buna rağmen, Özbek Dîn Muḥammed Sulṭān'ın Safevîlere bağlılığı devamlı olmadı. 952 (1545)'de Meşhed ve Nîşâpûr taraflarını yağmaladı. Kardeşi 'Alī Sulṭān ise, şâha isyan eden Yaka Türkmenlerine 962 (1554/1555) ve 965 (1557—1558)'de yardıma gitmiş ve ikinci defasında, Esterâbâd Türkmenlerini tenkil eden Safevî kuvvetlerini firâra mecbur etmiştir. 'Alī Sulṭān, 971 (1564)'de Horasan'ı yağmaya teşebbüs etti ise de, Safevîlere mağlûp oldu. 973 (1566)'te artık Safevîler üzerindeki Özbek tehdidi ortadan kalkmış bulunuyordu.

Hind hükümdârı Humāyūn [b. bk.], Efganhlara ve kendi kardeşlerine karşı yaptığı mücâdelede mağlûp olarak Iran'a iltică etmiş (951=1544) ve ülkesinde şî'îliği yaymayı ve zaptettikten sonra Kandehâr'ı iâde etmek vaadi ile Safevîlerin yardımını te'min etmiş; bu kuvvetlerle Kandehâr'ı zapt ve taahhüdüne uyarak şahzâde Murād'ın lalası Budak Han'a teslim etmişse de, keyfiyet ordusunda memnuniyetsizlik uyandırınca tekrar tasarrufuna almıştı. Humāyūn'un ölümünden sonra Şāh Ṭahmāsp, Kandehâr'ı kardeşinin oğlu Ḥusayn Mīrzā'ya zaptettirmiş ve bu zâtı oraya vâli tâyin etmiştir (965=1558).

Gîlān'ın Biye-pes bölgesi hâkimi Muẓaffar Sulṭān'ı Şāh Ṭahmāsp 7 rebiü'lâhır 943 (23 eylûl 1536)'te Tebriz'de öldürttü. Bu zât Ṭahmāsp'ın eniştesi olup zevcesi Ḫayr al-Nisā Begum'ün vefâtından sonra Safevîler ile bozuşmuş Irakeyn seferi esnâsında Kanunî Sultan Süleyman'a iltihak etmişti ('Abd al-Fattāḥ Fūmanī, *Tārīḫ-i Gīlān*, nşr. B. Dorn, St. Petersburg 1858, s. 6—18; krş. *Cahānārā*, s. 291; *Aḥsan al-tavārīḫ* I, 273—274). Gîlān'ın diğer bölgesi Biye-pîş'in hâkimi Kār Keyā Sulṭān Ḥasan 943 (1536/1537)'te öldürüldü ve yerine bir yaşında bulunan oğlu Han Aḥmed geçirilmişti. Bu durumdan faydalanarak ülkeyi şah nâmına fethe me'mur edilen Bahrām Mīrzā mağlûp olduğundan, Ṭahmāsp, Han Aḥmed'i ülkesinin hâkimi tanıdığı gibi, Muẓaffar Sulṭān'ın katlinden sonra karışıklıklar içinde kalan Biye-pes'i de, maktu

haracı ödemek şartiyle, Han Aḥmed'e vermişti (945=1539). Fakat Biye-pes halkı, eski hâkimleri sülâlesinden (İsḥakiya) Amira Şâhruḫ'u çağırmış ve bu zât 7 sene (950—957) ülkeye hâkim olduktan sonra Han Aḥmed'in şâha yaptığı telkinler sonunda Tebriz'de öldürülmüştü. Daha sonra 965 (1558)'te ülke, Muẓaffar Sulṭân'ın oğlu Maḥmûd'a verilmiş ise de, bu zât da, 5 sene sonra Han Aḥmed'in, aleyhindeki tahrikleri netîcesinde Şîrâz'a sürülmüş ve orada yine Han Aḥmed'in telkîniyle hocası Muḥammed b. Giyâs al-Dîn tarafından zehirletilerek öldürülmüştü. Sulṭân Maḥmûd'un adamları şâha mürâcaat ederek Han Aḥmed'in zulmünden şikâyet edince, Ṭahmâsp, Han Aḥmed'den yanına celb ettiği Mevlâna Muḥammed'i talep etti ise de, Gîlân hükümdârı, hayatı hakkında teminat verdiği bu zâtı teslim etmedi. Buna kızan Şah, Azerbaycan ve Irak'tan kuvvetler sevk ederek Gîlân'ı zapt ve Aḥmed Han'ı tevkif ettirerek Kazvin'e getirtmiş (6 receb 975=6 kânun II. 1568) ve bu zât Ṭahmâsp'ın ve halefinin saltanatı boyunca muhtelif kalelerde mahpus kalmıştır (bu vakayi için Hasan Bey Rumlu ile Fümanî'nin verdiği farklı tarihlerin te'lîli mümkün görünmemektedir; krş. *Aḥsan al-tavârîḫ* I, 440 ve Fümanî, *ayn. esr.*, s. 29—36). Fakat 4 sene sonra Gîlân'lılar, Han Aḥmed'in akrabasından Sayyid Ḥusayn'in etrafında toplanarak Lâhîcân'daki kızıl-başları katledip, Gaskar'den isyânı bastırmaya gelen Amira Sâsân'ı yendiler. Ṭahmâsp, yeniden kuvvetler sevk ederek Gîlân'lıları hezimete uğratıp, bu ülkeyi, Pîra Muḥammed Han'ın lalalığiyle şahzâde İmâm-kulî Mîrzâ'ya verdi (*Aḥsan al-tavârîḫ*, I. 449—450; *'Âlam-ârâ* s. 114).

Safevîlerin Şirvanşâhlarla münâsebetleri, başlangıçta pek çetin mücâdelelerin cereyânına rağmen, Şeyḫ Şâh İbrâhîm (1502—1524)'in Şâh İsmâ'îl ile sıhriyet peyda etmesiyle dostluğa inkılâb etmiş, halefi ikinci Ḫalîl Allâh bu dostluğu kuvvetlendirmek üzere Ṭahmâsp'ın kızı ile evlenmişti. Ḫalîl II.'in 942 (1535)'de vefâtı üzerine, küçük yaşta yerine geçen yeğeni Şâhruḫ, Şirvan'da bir takım karışıklıkların çıkmasını ve bu cümleden olarak, Şirvanşâhlar neslinden geldiğini ileri süren birisinin, kızıl-başlardan da topladığı kuvvetlerle Sâlyân'ı zapt ve Şemâḫî'yi tahrip etmesini önleyememiş, bu hareket bastırılmış olmakla berâber, Şâh Ṭahmâsp'a Şirvan'ı zapt için fırsat vermişti. Karabağ ve Mûğân'dan toplanan 20.000 kişilik bir Safevî ordusu, Elḳâṣṣ Mirzâ'nın kumandasında 1538 baharında Şirvan'ın kilit noktasında bulunan Surḫâb'ı zapt ve müteâkiben Ḳabala'yı işgal, müstahkem Gülistan kalesini muhâsara etti. Şirvanşâh'ın sığındığı Baykurd kalesi, 4 ay mukavemetten sonra Merend'den sür'atle gelen şâhın aldatıcı vaadleri karşısında teslim olmuştu (27 rebiülâhır 945=23 eylûl 1538). 3 cemâziyelevvelde (27 eylûl) Gülistan ve diğer Şirvan kaleleri Safevîler tarafından zapt, Şirvan beyleri katl ve ülkenin vâliliği Elḳâṣṣ Mîrzâ'ya verildi. Tebriz'e götürülen Şâhruḫ, ertesi sene şâhın emriyle katl olunarak Şirvanşâhlar sülâlesine son verilmişse de, Şirvanlıların Kızıl-başa karşı muhalefeti devam etmiştir. Kaytak'a sığınarak bu mukavemeti idâre eden Ḫalîl II.'in oğlu Burhân-i 'Alî Sulṭân, zaman-zaman Safevî kuvvetlerine baskınlar yaptığı gibi; 9 senelik vâlilikten sonra Elḳâṣṣ'ın kardeşi Ṭahmâsp'a karşı isyânı sebebiyle şabzâde İsmâ'îl (II) Mîrzâ'nın Şirvan vâliliğine getirilmesi (954=1547) üzerine, Burhân Sulṭân, tutunmuş olduğu Kuba cenûbudaki Kulgan'dan tekrar Dağıstan'a çekilmek zorunda kalmıştı. Kendi kuvvetleriyle Safevîlere karşı koyamayacağını anlayan Şirvan prensi, İstanbul'a giderek Kanunî'den yardım istedi. Elḳâṣṣ Mîrzâ'nın iltîcâsından sonra İran seferi takarrür edince, Şirvanlılara bitâben yazılan bir nâme-i hümâyunla berâber, Şirvan'a gönderildi. Tebriz seferine çıkan Padişah, 1548 temmuzunda Âdilcevaz'da, Burhân Sulṭân'ın Şirvan'a hâkim olduğu haberini aldı. Aynı sene teşrin I.'de Diyarbekir'e dönüldükte, Şirvan prensinin, kızıl-baş şehirlerini yağma ve tahrip ettiğine dâir haberler geldi (Selmân, *Câmi' al-cavâhir*, Reşid Efendi kütüphânesi, nr. 655 var. 80a v. d.). Şâhın, Tebriz seferine karşılık olmak üzere Erzincan'a kadar uzayan yağma seferinden Revan'a dönüşünde (kasım 1548), İsmâ'îl Mirzâ yeniden Şirvan'ın zaptına me'mur edilmişse de bu sırada, Elḳâṣṣ'ın Bagdad'dan Irak-ı Acem'i yağmalamaya çıktığı öğrenilerek geri çağrılmıştı. Ertesi sene (956=1549), Şirvan'a vâli tâyin edilen Ustaclu Abdullah Han b. Kara Han, Kür'ü geçmişse de, Burhân-ı 'Alî Sulṭân'ın tahassun ettiği yere taarruz edememiş, ancak, Şirvan prensinin vefâtı üzerine, bâzı Şirvan emirlerinin mukavemetlerini kırarak ülkeye hâkim olmuştur (*Cahân-ârâ*, s. 299 v.d.; *Aḥsan al-tavârîḫ* I., 340 v.d.). Bununla berâber Şirvanlıların kızıl-başla mücâdelesi devam etti. Bu arada Şirvanşâhlar soyundan Ḳâsim Mîrzâ, yardım istemek üzere İstanbul'a gelmiş ve Nahçıvan seferi sırasında bir miktar yeniçeri ile Şirvan'a gönderilmişti. Vuku bulan ilk muharebede Abdulleh Han'ı mağlûp etmiş ise de, ikincisinde inhizâma uğrayıp kuvvetleri Taberseran'a sığındı. Abdullah Han vefâtına (974=1566/1567) kadar ülkeye hâ-

kim olmuş ve halefi Rumlu Aras Han, Ṭahmāsp'ın ve halefinin ölümüne kadar Safevîlerin Şirvan vâlisi olarak mevkiini muhâfaza etmiştir (*Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 382 v.d., 433; *ʿĀlam-ārā*, s. 82).

Şirvanşâhların neslinden olan Şeki hâkimlerinden Darvîş Muḥammed Han'ın, Safevîlere karşı Şirvanlılara yardım etmesi, şâha bu ülkeyi zapt için fırsat vermişti. Bizzat Şeki seferine çıkan Ṭahmāsp'ın öncü kuvvetleri Şeki vâlisi Emîr Yūsuf'u esir ve müteâkiben Kîş kalesini teslîme mecbur etmiş (9 cemâziyelevvel 958=16 mayıs 1551); Gelesen-ve-Göresen kalesine kapanan Darvîş Muḥammed Han ise, kaçarken yakalanarak katl edilmekle, Şeki, Safevî tasarrufuna girmişti (*Cahān-ārā*, s. 300; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 248—251).

Şirvan ve Şeki'nin zaptı Safevîleri, bu ülke ile öteden beri alâkalı olan Gürci prensleriyle temas hâline getirdi. Bunlardan Kaḫeti (Zagem ve Gremi) kıralı Levend Han (Levan II., 1520—1574), Başı-açık (İmereti) hâkimi Bagrat III. (ölm. 1548) ve nihâyet Aḫısḫa atabeyi Kayḫusrav II. (ölm. 1575)'in şâha dehâlet ederek haraç vermeyi kabûl etmelerine mukabil, bilhassa Kartli kıralı Luarsab I. sonuna kadar Safevîlere mukavemet etti. Gerek bu muhâlefet ve gerekse Gürci beyleri arasındaki niza'lar Safevî ordularının muhtelif vesîlelerle Gürcistan'a girerek yağma ve tahripte bulunmalarına, geniş mikyasta esir toplamalarına yol açmıştır. Safevî kaynaklarında zikredilen Luarsab'a karşı ilk sefer, 947 (1540)'de yapılmış ve Kartli'nin belli-başlı iki müstahkem kalesi Tiflis ve Birtis (Birtvisi) zapt edilmiş, dağlara sığınan Gürci meliki güçlükle canını kurtarmıştır (*Cahān-ārā*, s. 294; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 297 v.d.; *ʿĀlam-ārā*, s. 84). Umûmiyetle Gürci vakayinâmelerinin M. Brosset tarafından yapılan tercemesine dayanan W. E. D. Allen (*A History of the Georgian People*, London, 1932, s. 139 v.d.), Safevîlerin ânî bir baskınla Tiflis'i zaptı ve çocuk yaşta bulunan Luarsabi'nin Mtzḫeta'da gizlenmesi vâkıasının 1536'da vuku bulduğu, 1538'de Tiflis'in tekrar Gürci prensi tarafından istirdat edildiğini, 1548'de yine Safevîlerin eline geçtiğini ifâde etmiştir. Daha 1535'te, Başı-açık meliki Begrat III.'ın şahla ittifak edip Kuarkuare IV.'yi mağlûp ederek Aḫısḫa atabeyliği (Samtzḫe) arâzisini zapt ve bu ülkeyi Guria melikine bırakması, maktûl düşen atabeyin oğlu Kayḫusrav II.'in Osmanlılardan istimdâdına ve ülkenin bir Türk kuvveti tarafından zaptına müncer olmuş; böylece, Gürcistan üzerinde başlayan Osmanlı-Safevî nüfuz mücâdelesi, nihâyet Şâh Ṭahmāsp'ı 1546—1547 kışı Şuregel'den geçerek Samtzḫe ülkesi üzerine bir yağma ve tahrip seferi tertibine sevk etmiştir. Kışın şiddetine rağmen pek çok ganimetin toplandığı bu sefer sırasında Kaḫeti ve Başı-açık melikleri şâha gelerek hediye ve baraçlarını takdim ettiler.

Kaḫeti hâkimi Levend Han, Şeki'nin zaptında şâhın maiyetinde bulunmuştu. Safevî ordusu henüz Şeki'den ayrılmadan, Mesḫetiya (Samtzḫe) atabeyi Kayḫusrav, elçi gönderip, başta Luarsab olmak üzere komşu meliklerin ülkesini kısmen zapt etmelerinden ve Erzurum Beyler-beyisi İskender Paşa'nın Ardanuc'u fethinden şikâyetle yardım istemişti. Bunun üzerine Gürcistan seferine bizzat çıkan şâh Gürcileri te'dib etmiş; Safevî ordusunun İskender Paşa'nın taarruzunu önlediğine kani olan Kayḫusrav de, ordugâhında şâha hediyelerini sunmuştur. Ülkesine teeâvüz ve sonra da şâha dehâlet eden melikler de katledilmiş ve zabt olunan ülkeleri Tümük (Tmogvi) ve Akşehir, Mesḫiyā'ya ilhak olunmuştur. Şah, Luarsab'ın ülkesini de yağmalattırdıktan sonra kışlamak üzere Karabağ'a döndü (958=1551).

Kanunî'nin Nahçıvan seferi (961=1554) sırasında, rahat nefes alan Gürcilerin istiklâl hareketleri, tahrip edilen Karabağ'da ordusunu iâşede müşkülât çeken şâhı Gürcistan üzerine çekti. Osmanlı tasarrufunda bulunan şehirlere kadar uzanan yağma ve tahrip seferi üzerine, vezîr-i âzam Kara Aḥmed Paşa mukabele için Oltu'ya geldi. Bu sebeple şah kuvvetleri, Luarsab'ın ülkesine yönelmiş, başşehri Gori ve havâlisini yağma, bir kaç müstahkem kaleyi zapt, Kartli prensinin annesi başta olmak üzere ele geçen gürci ileri gelenlerini katl edip, 30.000'den ziyâde esir ele geçirmiştir. Bu arada, Osmanlılarla yapılan siyâsî temaslar, nihâyet sulba müncer oldu (11 recep 962=1 haziran 1555). Varılan anlaşmaya göre, Gürcistan, Osmanlı—Safevî nüfuz bölgelerine ayrılmış, Dadian (Mingreli), Guriel (Guria) ve Başı-açık (İmereti) prenslikleri üzerinde Osmanlı hâkimiyeti tanınıp, Mesḫetiya, Kartli ve Kaḫetiya'nın Safevî nüfûzuna girdiği Osmanlı hükûmetine kabûl ettirilmiştir. Ancak bu taksimin îtibârî bir mâhiyet taşıdığı ve Gürcistan'da sükûnetin kolaylıkla te'essüs edemediği anlaşılmaktadır. Filbakika şâhın, 961 seferinden sonra, tekrar Gori'ye dönen Luarsab'ın Safevîlere muhâlefeti devam etmiş, hattâ Safevîlere âit kalelere taarruzu vuku bulmuş olduğundan Karabağ Beyler-beyisi Ziyad-oğlu Şahverdi Sultan harekete geçmiş, ilk çatışmada firar eden Luarsab, yağmaya dalan kızıl-başa yaptığı ânî bir baskınla Ziyad-oğlu'nu hezîmete uğratmışsa da, sonraki müsâdemede ağır yara alarak

ölmüş (963=1556) ve yerine geçen oğlu Simon, mukavemeti devam ettirmiştir. Bu sebeple ertesi sene, Şahverdi Sultan, Karabağ askeriyle Kartli'ye girmiş; Simon dağlara sığındığından Gori ve Surami'yi tahrip etmiştir. 4 sene sonra Simon'un Tiflis'i zapta teşebbüsü üzerine, Şahverdi Sultan kalenin imdâdına koşmuş, Kartli prensini lirâra mecbur etmiş, Simon'un mütteliki Levan oğlu Gurgin (Giorgi)'de muharebede maktûl düşmüştür (şaban 968 = mayıs 1561). Aynı sene kânun I. içinde, Simon'un kardeşi David, aznavurları ile birlikte Kazvin'e gelip, Ṭahmāsp'a itâat arz ve şî'îliği kabûl ederek Dâvud ismini almış ve kendisine hanlık pâyesiyle Tiflis hâkimliği tevcih olunmuştur (*Cahān-ārā*, s. 306, 308; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 401, 414 v. d., 417). Simon, Dâvud Han'la yardımcı kızıl-baş kuvvetlerini iki defa yenip, Tiflis'i muhâsara etmiş ise de, muvaffak olamayarak çekilmiş (975=1567/1568); fakat tecâvüzü gittikçe arttığından üzerine büyük kuvvetler sevk olunarak esir edilmiş (976=1569), Kazvin'e götürülmüş ve Ṭahmāsp'ın saltanatı devâmınca hapsedilmiştir. 982 (1574)'de Levend Han ölünce, Kaheti'ye hâkim olan oğlu Aleksandre II. Han, şâha elçiler göndererek bağlılığını gösterdiği gibi, Meshetiya'yı tahrip eden kızıl-başlar karşısında Kayḫusrav II.'in oğulları Kuarkuare ve Minüçihr de şâha itâeta mecbur oldular (*Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 434, 441, 443, 462; Ailen, *ayn. esr.*, s. 150, 152, 154).

Ṭahmāsp devrinde Safevî-Osmanlı münâsebetleri, uzun zaman Şâh İsmâ'îl devrinde hâsıl olan düşmanlık havasından sıyrılamamış, iki komşu devlet arasında sulhün te'sisi için Osmanlı ordularının dört defa İran'a sefer yapması îcap etmiştir (tafsilât için bk. mad. SÜLEYMAN I.). Erdebil ocağına ve Safevî hânedanına karşı derin hürmet hissi besleyen alevî temâyüllü Anadolu Türkmenleri, Safevîlerin pek gizli ve muntazam işleyen bir propaganda teşkilâtının faâliyeti ile, sünnî îtikadına ve cemâatine karşı nefret, Osmanlı devlet otoritesine karşı isyan etmeğe tahrik olunmuş (Safevîlerin Anadolu'daki tahriklerinin mâhiyet ve şumûlü hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyâsî münâsebetleri*, İstanbul, 1962, I, 7 v. d.), husûsiyle, Osmanlı kuvvetlerinin Macaristan'ın kaderini tâyin eden Mohaç zaferini kazandıkları sırada, Anadolu'da —pek muhtemel olarak kızıl-baş tahrikiyle— zuhur eden Ce'âlî isyanları (tafsilât için bk. Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16 Jahrhundert*, *Der Islam*, 1965, XLI, 170 v. d.), imparatorluğun huzur ve emniyeti bakımından pek vahîm bir vaziyet hâsıl etmişti. Cülûsunu bildirerek ubûdiyet arzetmediği için Ṭahmāsp'ı muahaze ile yakında şark seferine çıkılacağı tehdidini ihtivâ eden nâme-i hümâyûn metni (Feridûn Bey, *Münşaât*, I², 541—543), İran seferinin, daha Ṭahmāsp'ın ilk saltanat senelerinde düşünülmüş olduğunu göstermektedir. Ancak, Macaristan ve Avusturya'ya tevcih edilen askerî harekât bu kararın icrâsını geciktirmiş ve 1533 temmuzunda Avusturya ile bir sulh mu'âhedesinin kararlaştırılması, şark seferi için müsâit zemini hazırlamıştır. Ulama Sultan'ın iltîcâsına mukabil, Osmanlı tâbii Bitlis hâkimi Şeref Bey'in Ṭahmāsp'a itâati ve kendisini te'dibe me'mur Osmanlı kuvvetlerine karşı, bizzat şâhın kumanda ettiği Safevî ordusuna dayanarak Bitlis'i muhâfaza etmesi (*Cahān-ārā*, s. 286; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 239 v. d.) de sefer için kâfi bir vesîle yaratmıştır. Seraskerlikle önceden gönderilen vezîr-i âzam Makbul İbrahim Paşa [b. bk.] Âdileevaz, Erciş, Van v. s. şarkî Anadolu kalelerini sulhen alıp, ciddî bir mukavemete rastlamadan Tebriz'e girmiş (25 muharrem 941=6 ağustos 1534), yer-yer beyler tâyin ederek Azerbaycan'ı zaptettirmişti (İbrahim Paşa'nın 10 safer 941 tarihiyle gönderdiği arîza için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhâtı*, *Belleten*, 1957, XXI/83 454—456, 470 v. d.). Bu netîce, Herat'tan Mâverâünnehr'e yürümeye hazırlanan Ṭahmāsp'ı, sür'atle Irâk-ı Acem'e dönmeye sevketmiş, Bahrām ve Elkāṣ Mîrzā'lar ile bâzı beyleri öncü olarak Osmanlı ordusuna karşı göndermiş, kendisi de Ebher'de, Tebriz'e gelen (20 rebîülevvel=29 eylûl) Kanunî'nin Sultaniye'ye mütevecchen harekete geçirdiği ordusunun kızıl-baş öncülerini ric'ate mecbur ettiğini öğrenmişti. Bu harekêtı önlemek için giriştiği bâzı teşebbüs'er akîm kaldı. Safevî merâtibinde mühim mevkıi olmakla berâber içten sünnî îtıkadına bağlılık deyan Dulkadır hânedânındao Mehmed Han'ın Dulkadırlı Kaya ve Tekelü Hüseyin sultanlar ile birlikte, bu sırada pâdişâha dehâlet etmesi, kızıl-başın mukavemet kudretini büs-bütün kırmıştır. Diğer taraftan erken başlayan şiddetli bir kış, sür'atle çekilen Safevî kuvvetleri ile muhârebe ümîdini kaybeden pâdişâhı, Hemedan-Dinever-Kasr-ı Şîrîn üzerinden Irâk-ı Arab fethine gitmeye sevketti (20 teşrîn I.—20 teşrîn II.). Kanunî'nin Bagdad'a yönelişi üzerine serbest kalan Ṭahmāsp Ulama'nın muhâfazasına bırakılan Tebriz üzerine yürümüş, Ulama'nın da Van'a çekilmesi üzerine bu müstahkem kaleyi muhâsara etmişti. Bu vaziyet, Bag-

dad'da kışlayan Osmanlı hükümdârını 1535 baharında, ikinci bir Azerbaycan seferine çıkmaya sevketti: Safevîlerin sulh için iki defa elçi göndermesine iltifat etmeyen Kanunî, 1 temmuzda Tebriz'e vâsıl olup, Van muhâsarasını kaldırarak çekilen Ṭahmāsp'ı, bu defa da Dergezîn'e kadar tâkip etmiş, ancak etrafı yakıp-yıkarak kaçan kızıl-başla, yine temas te'min edememişti. Safevîlerin üçüncü sulh talebi üzerine pâdişah, Tebriz'e dönmüş ve oradan da Hoy-Âdilcevaz-Bitlis üzerinden Diyarbekir'e geçmiştir (20 teşrin I.). Kanunî'nin avdeti, Ṭahmāsp'a tekrar Osmanlı kuvvetlerini tâkip fırsatı verdi: Safevî kaynaklarına göre, şah, müdâfileri dağılan Van'ı zaptetmiş ve buraya gönderilen Osmanlı kuvvetlerini yenmiş, Serasker İbrahim Paşa, takviye edilmiş Bahrām Mirzā kuvvetleri karşısında Erciş'i tahliye zorunda kalmıştır (*Cahān-ārā*, s. 290 v.d.; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 257—260; Osmanlı kaynaklarında âşikâr bir Safevî galebesinden bahsedilmez. Meselâ, Bostan, *Süleymân-nâme*, 170b, 171a). Van'ı muhâfaza etmek üzere gönderilen Osmanlı kuvvetlerine şâhın yaptığı gece baskınının, Ulama'nın savaşta kusur göstermesine rağmen, kızıl-başların mağlûbiyeti ile sona erdiğini ifâde eder. Sefer ruznâmesinde ise, pâdişâhın Ahlat'a vusûlünde, seraskerin Erciş'e gidip, Bend-i Mâbî'ye kadar kızılbaşı kovaladığı, Van üzerine me'mur Ulama ve sekbanbaşının şâha tesâdüfle, arada—netîce tasrih edilmeden—muhârebe vuku bulduğu kaydedilmektedir (Ferîdûn Bey, *oyn. esr.*, I², 596 v.d.).

Osmanlıların Irakeyn seferindeki toprak kazancı—Irâk-ı Arap fütûhâtı istisnâ edilirse—şâhın mukabil hareketi ile hemen-hemen elden çıkmış oluyordu. Bu netîceye, Safevîlerin Anadolu'daki tahriklerinin eklenmesi de Osmanlı hükûmetini er-geç Kızıl-başla boy ölçüşmeye sevk edecekti. Avrupa'da girişilen dört büyük seferi müteâkip, 1547'de Almanya ile tekarrür eden sulh muâhedesi üzerine müsâid zemin hâsıl olmuş, önce, Burhān-i 'Alī Sulṭān (yk. bk.)'ın sonra da İstanbul'a iltica etmiş bulunan Elḳāṣṣ Mirzā'nın şah aleyhindeki telkînleri İran seferine çıkılmasına vesîle olmuştur. 19 safer 955 (31 mart 1548)'te Tebriz seferine çıkan Kanunî, Erzurum'a ulaşınca Ṭahmāsp'a bir tehditnâme göndererek onu muhârebeyi kabûle tahrik ettiği gibi, Çoban köprüsünde yakalanan Safevî casuslarının üzerinde, Amasya, Sıvas, Tokat kızıl-başlarını Osmanlı ordusunu arkadan vurmağa teşvik için yazılmış mektup'ların bulunması üzerine de gereken tedbirleri almıştır (Selman, *Cāmi' al-cavāhir*, Reşid Efendi kütüphânesi, nr. 655, var. 56b, 57a). Erciş'te, kızıl-baş karakoluna dâir haber alınmakla, Elḳāṣṣ Mirzā, Diyarbekir ve Dulkadır beyler-beyleriyle üzerlerine gönderilmiş, Karaman ve Erzurum beyler-beyleri ise, Van'ın zaptına me'mur edilmiştir. Safevî karakol kuvvetleri müsâdemeden çekinerek Merend'e kadar firar etmiş, Tebriz'e kadar olan sâha, şâhın emriyle tamamen yakılıp yıkılmış, zahîre ve nebattan mahrum bırakılmış, hattâ sular zehirlenmiş olduğundan, Osmanlı ordusu temmuz sıcağında zehirli suları içmemek için, gece „ılgar ile" Merend'e vâsıl olmuş ve Safevî kuvvetlerini hezîmete uğratmıştır. Şah, güzergâhı yakıp yıkarak çekilmiş, Kanunî de mukavemet görmeden Tebriz'e girmiştir (20 cemâziyelâhır=26 temmuz). Elḳāṣṣ'ın, İstanbul'da iken, şâyet Azerbaycan'a girerse, Ṭahmāsp'ın zulmü sebebiyle bütün İran ümerâsının pâdişâha itâat edeceği hakkındaki sözleri gerçekleşmediği, aksine şahzâdenin maiyetinden bâzılarının şaha dehâlet ettiği görülmüştür. Bu sebeble Azerbaycan vâliliğine tayini hakkında, Elḳāṣṣ'a, verilen vaad yerine getirilmediği gibi, Safevî prensinin, Tebrizlilerin katl-i âm edilmesine dâir ilkaatına ehemmiyet verilmeyerek Azerbaycan halkına şefkatle muâmele edilmiştir. Tebriz'de bir kale inşâ edilmesine âit teklifleri yerinde bulmayan pâdişah, Safevîler tarafından tahrip ve tahliye edilen bir ülkenin muhâfazasının laydasızlığını ve Safevîleri bundan böyle Van serhaddinde derdurmanın lüzûmunu takdir ederek, 25 cemâziyelâhırda (31 temmuz) Tebriz'den döndü. Ancak Osmanlı ordusunun hareketini yakından tâkip eden Safevîler, Şebister havâlisinde, Şam, Diyarbekir ve Maraş kuvvetlerine hücum ettiler. Van'da muhasara altında bulunan Çepni Şah Ali Sultan, pâdişâhın da gelmesiyle şiddetle tazyik edildiğinden amanla kaleyi teslîme mecbur oldu (18 recep=22 ağustos). Kalesi tâmir edilerek mülhakatiyle birlikte beylerbeyilik îtibar olunan Van, Çerkes İskender Bey'e tevcih olundu. Pâdişâhın Van'dan, Erciş—Muş yoluyla Diyarbekir'e muvâsalatı sırasında, şâhın mukabil yağma ve tahrip seferi duyuldu: 6 recepte (11 ağustos) Hoy, 10 recepte Çaldıran'a konan Ṭahmāsp, gönderdiği kuvvetlerle Kars kalesini inşâya me'mur amele, usta ve muhâfızları katl ile kaleyi tahrip ettirmiştir (21 recep). Evvelâ Hınıs'ı sonra pâdişâhın uğradığı Muş'u ateşe veren şah, bu arada Ṭāti-oğlu 'Ali Sulṭān'ı Ahlat, Güzeldere ve Âdilcevaz'ı yağmaya gönderdi ve kendisi de Ulama'nın bulunduğu Tercan üzerine yürüdü ve Ulama firar ettiği için Erzincan'a kadar geldi. Bu arada 10 günlük mesâfedeki yerler yağma olundu (*Cahān-ārā*, s. 297 v.d.; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 330—333). Bu harekât Diyarbekir'de

duyulunca, üçüncü vezir Kara Ahmed Paşa öncü kuvvetlerle Erzurum üzerine gönderilip, pâdişah da arkasından hareket etti. Malatya sancağı beyi Çerkes Osman Bey'in kızıl-baş karakoluna galebesi (tafsilât için bk. Selmân, *ayn. esr.*, 74b—77b; Osman Paşa'ya şöhret kazandıran bu baskın hareketi, *Cahân-ârâ*, s. 298 ve *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 334'deki ifâdede Safevîlerin galebesi şeklinde gösterilmiştir) üzerine şah, Osmanlı ordusundan çekinerek 14 ramazanda (17 teşrin I.) Erzincan'dan Karabağ'a döndü. Ramazan bayramını Diyarbekir'de geçiren pâdişah, Halep kışlağına hareket etmeden önce kendi emrindeki bâzı kuvvetlerin Hoy, Merend, Selmas, Tebriz, Hemedan ve Kum taraflarına akınlar yaptığını, hattâ şâhın Erzincan seferi sırasında Tebriz'e gönderdiği ağırlıkların ele geçirildiğini öğrendi (Selmân, *ayn. esr.*, var. 79a—80a). Fakat, Ṭahmāsp'ın yağma seferinin asıl intikamı, Elḳāṣṣ Mirzā'nın Irâk-ı Acem'i yağma ve tahrip etmesiyle alınmıştır: 5.000 kişilik bir süvâri kuvveti ile Bagdad'dan 3 şevvâlde (5 teşrin II. 1548) Hemedan'a vararak Bahrām Mirzā'nın ordugâhını yağma eden, oradan Kum, Kâşân ve İsfahan'a geçen Elḳāṣṣ Mirzā, şâhın mukabil kuvvetler sevki üzerine Fârs'a girmiş, Yezd kalesi halkını katl-i âm edip, kânun II. 1549'da Şuşter'i, müteâkiben Dizfûl'u muhâsara etmiş ve sonra büyük bir ganimetle Bagdad'a dönüp pâdişâha pek kıymetli hediyeler göndermiştir. Ancak, Bagdad'da kışlayan vezir Mehmed Paşa'nın, ihtiyatsızlıkla, pâdişâhın Elḳāṣṣ hakkında menfi düşünceler beslediğini şâyi etmesi, kendisine ilticâsında yapılan vaadlerin tahakkuk etmemesinden dolayı huzursuz bulunan şahzâdeyi, büsbütün vehme düşürerek Bagdad'dan ayrılmasına sebep olmuştur; 1549 bahârında sefere çıkılırken, müşâvere için pâdişâhın vâkî dâvetine icabet etmemesi, vezir Mehmed Paşa tarafından isyânına delil gösterilerek, tevkîfi emrolunmuştur. Mehmed Paşa'nın kuvvetleri tarafından yapılan baskında maiyeti dağılan Elḳāṣṣ, Şehrizor-Erdilân hudûdunda Mihriban kalesine sığınmak zorunda kalmış, şâhın üzerine büyük kuvvetler sevki sebebiyle kale hâkimi tarafından Ṭahmāsp'a teslim edilmiş (9 ramazan 956 = 1 teşrin I. 1549) ve hapsedildiği Ḳahḳaha kalesinde ertesi yıl zehirlenmek sûretiyle öldürülmüştür (*Cahân-ârâ*, 298 v.d., 300; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 334 v. dd., 339 v. d.; Selmân, *ayn. esr.*, var. 85a—87b; *ʿĀlam-ārā*, s. 74 v.d.).

1548—1549 kışı içinde, Elḳāṣṣ Mirzā'nın Irâk-ı Acem'deki harekâtına muvâzi olarak, Osmanlılara tâbi Kürd beyleri, Sa'mās ve Urmiye'yi yağmaladıkları gibi, Van beyler-beyisi İskender Paşa tarafından Hoy kalesi zaptolunmuştur (*Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 338, v.d.: Selman, *ayn. esr.*, 81a—84a). 956 (1549) yazında, şâha istinad ederek, Osmanlılara cephe alan Meshetiya atabeği Kayḫusrav II.'e tâbi kalelerden Tortum ve civârındaki hisarlar Kara Ahmed Paşa tarafından zaptolunmuş, bu sırada İskender Paşa da, Nahçıvan ve Sa'd-çukuru (Revan) üzerine yürümüş, Revan'ı ateşe verip, etrâfa baskınlar yaptıktan sonra Van'a dönmüştür (bk. Fransa kıralına yazılan *Van fetihnâmesi*: Ferîdûn Bey, I2, 603 v. d.; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 339, 341).

959 (1552) yılı başlarından itibâren pâdişâhın Edirne'de ikamet ederek, Kara Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusunun Temeşvar'ın zaptı ve Eğri (Eger)'nin muhâsarasiyle meşgul olması, Ṭahmāsp'a şarkî Anadolu'ya girerek geniş miḳyasta yağma ve tahripte bulunma fırsatı verdi: şah, beylerini kısım-kısım göndererek, Bend-i Mâhî, Bargiri, Erciş, Âdilcevaz v. s. taraflarını yağmalattırdığı gibi, kendisi de Ahlat'ı zaptedip müdâfîlerini katl, hisarını tahrip ettirip şehri ateşe verdirdi (ramazan 959 = ağustos/eylûl 1552). Yine bu sırada, bir kısım Safevî kuvveti, Van Gevaş, Hoşâb, Muş, Bitlis, ve havâlilerini yağmaladı. O sırada atabeg Kayḫusrav'e yardım etmek için Gürcistan'a gönderilen Kaçar Bayram Bey'in Erzurum beyler-beyliğine nakledilmiş olan İskender Paşa tarafından hezîmete uğratıldığı haberi üzerine, şah, şahzâde İsmā'il (II.) Mirzā'yı, seçkin kızıl-baş beyleri ile birlikte Erzurum üzerine gönderdi. Gürcistan'daki nüfuz rekabeti yüzünden Erzurum'da hayli kuvvet toplanmış olmasına rağmen bâzı beyler iâşe güçlüğü dolayısıyla kışlaklara dağıtılmıştı. Maiyetindeki beylerin, kaleden çıkılmaması hakkındaki tavsiyelerine rağmen, İskender Paşa Erzurum'dan ayrılmış ve sahte ric'at hareketi yapan Safevîlerin pususuna düşerek hayli kayıplar vermiştir. Şah, Ahlat'tan ayrılıp, Yular-kasdı Sinan Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in cesâretle müdâfaa ettiği Âdilcevaz'ı zaptetmekten ümidini kesip, Erciş'i kuşatmış ve Erzurum'daki galebeden sonra İsmā'il Mirzā'nın da buraya gelmesi üzerine, mâneviyâtı bozulmuş olan, Erciş halkını, cesur müdâfi Bohtî İbrahim Bey'i öldürerek kaleyi teslim etmeye tahrik etmiştir. Erciş'in de surları tahrip, halkı katl veya esir edildi. Şah, Bargiri'yi de muhâsara edip amanla aldıktan ve Şah-kulu Balîlân ile Maḥmūdî ülkelerini kuvvetlerine yağmalattıktan sonra 1553 martında Nahçıvan'a dönmüştür (*Cahân-ârâ*, s. 300 v.d.; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 356—373; *Ṭabaḳāt al-mamālik*, 293a v.d.).

Bu hâdiseler Kanunî'yi bizzat şark seferine çıkmak karârına sevketmiş, Rumeli kuvvet-

lerinin Gelibolu'dan Anadolu'ya geçmesi, Asya'daki beyler-beyi ve şehzâdelerin sefere hazırlanmaları emrolunmuştur. Şah, keyfiyeti haber alınca, önce İskender Paşa muhârebesinde esir düşen Biga sancağı-beyi Mahmud Bey'i pâdişâha yollayarak elçi göndermek husûsunda ruhsat istemiş, müsâid cevap alınca da, Sayyid Şams al-Dîn Dilcânî'yi, özür dileyen bir mektupla İstanbul'a göndermişti. Fakat elçi, ordunun sefere çıkacağı sırada İstanbul'a ulaştı ve refakate alınarak ancak Haleb'e varıldığında, Şâhın yaptıklarından dolayı cezalandırılacağı mâhiyetinde bir cevapla geri gönderildi. Bu cevabı alan şah, Van gölü civârını yağma ve tahrip ettirdi. Kışı Haleb'de geçiren Kanunî, 1554 baharında hareketle, Birecik - Urfa-Diyarbekir - Hasan - kalesi üzerinden Kars'a vâsıl olup şâha, bu defaki seferin, kızıl-başın imhâsına mûteveccih olduğunu ihtar ve onu savaşa dâvet eden bir tehditnâme gönderdi (5 şâban 961=6 temmuz 1554). 9 şâbanda Şuregel, 17 şâbanda Revan Osmanlı kuvvetleri tarafından tahrip ve Arpa çayı konağında zuhur eden kızıl-baş kuvvetleri mağlûp edildi. 25 şâbanda Karabağ'a girilerek kızıl-baş ulusları her tarafta arandı; Tahliye edilmiş olan Nahçıvan 4—5 günlük mesâfeye kadar tahrip edilip, büyük mikyasta esir ve ganimet toplandı. Ramazan ayının başlaması ile askerî harekâta son verilip Erzurum'a dönüldü. Şah, bu sırada pâdişâhın avdetinden önce Pasin'i yağma'atmış, Şavşat ve Oltu havâlisinde askerî harekâta girişmiş ise de, vezir-i âzam Kara Ahmed Paşa kumandasındaki kuvvetlerin Oltu'ya yürüyüşü üzerine geri çekilmiştir.

Osmanlı hükümdârının kuvvetlerini dağıtmadan serhadde kışlayıp ertesi sene Safevîlerin mukaddes şehri ve âile ocağı Erdebil üzerine yürüyüp tahrip edeceği yolundaki tehdidi, Ṭahmāsp'ı, sulh yapmak üzere kesîl bir siyâsî faâliyet göstermeye zorladı. Erzurum'a gönderilen elçi Kaçar Şah-Kulu Bey'in getirdiği ve aradaki düşmanlıktan nedâmet duyulup, sulh istendiğini ifâde eden şâhın mektubuna (aslı için bk. Topkapı sarayı Arşivi E. nr. 9503) pâdişah müsâit cevap vermiş ve nihâyet, Amasya kışlağına gelen elçi eşik-ağası Ferruh-zâd Bey'e iki taraf arasında sulhü te'sis eden nâme-i humâyûn teslim olunmuştur (11 recep 962=1 haziran 1555). Bundan sonra Ṭahmāsp'ın ölümüne kadar Osmanlı-Safevî münâsebetleri dostâne bir mecrâya dökülmüş, taraflar her vesîle ile aradaki sulhün te'yidine gayret sarfetmişlerdir. Nitekim Ṭahmāsp, Süleymaniye külliyesinin açılışı (15 ağustos 1556) vesîlesi ile tebrikte bulunup, kıymetli hediyeler sunmuştur.

Kanunî'nin küçük şehzâdesi Bayezid'in kardeşi Selim ile olan saltanat mücâdelesinde babasına âsî olarak İran'a iltica zoronda kalması, iki devlet arasındaki münâsebeti pek nâzik bir safhaya soktu. Ṭahmāsp, 23 teşrin I. 1559'da Kazvin'e gelen şehzâdenin, önce Kanunî tarafından affını istemiş; şâhın Kanunî'ye gönderdiği nâmenin aslı için bk. Topkapı sarayı arşivi, E, nr. 12283), sonra iâdesinin, Kars kalesinin Safevîlere terki ve büyük meblağların ödenmesi ile mümkün olabileceğini îmâ eden pazarlıklarla aradaki gerginliği yumuşatmıştır. Kızıl-baş yardımını sağlayabilecek âsî oğlu karşısında Kanunî'nin kendi askerinin tutumundan pek emin olmadığı için, Bayezid'in boğdurulmasına ve karşılığında nakid ve hediyeler gönderilmesine rızâ göstermiş olması muhtemeldir. Kars'ın terki, Kerbelâ ve Necef'te İran evkafını idâre etmek üzere iki İran me'murunun tâyini gibi talepleri kabûl edilmemiş, kendisine va'd edilen nakdin yarısından azı gönderilmiş olmasına rağmen Ṭahmāsp, veliahd Sultan Selim (II.)'den, müstakbel saltanatı devamınca, Safevîlerle dost kalacağına dâir bir „ahidnâme" de almaya muvaffak olmak sûretiyle, şehzâde Bayezid'in ilticâsını Osmanlı hükûmetine pek pahalıya mâletmiştir (Bayezid'in Revan'a ilticâsından, 23 temmuz 1562'de Kazvin'de boğdurulmasına kadar iki hükûmet arasında vuku bulan kesîf siyasî faâliyet için bk. Şerafeddin Turan, *Kanunî'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, Ankara, 1961, s. 129—157).

Selim II.'in cülus haberi üzerine Ṭahmāsp, kıymetli hediyeler ve pek kalabalık bir maiyet ile Revan hâkimi Ustaclu Şah-Kulu Sultan'ı elçilikle Sultan Selim'e göndererek cülûsunu tebrik etti. Safevî elçisi, 1568 şubatında, Edirne kışlağında bulunan pâdişâha mülâkî oldu ve kendisine, evvelki ahidnâmeyi te'yiden bir mektup tevdi edildi (B. Kütükoğlu, *agn. esr.*, I, 4 v.d.).

Bu dostluk tezâhürlerine rağmen, tarafların karşılıklı düşmanca davranışları devam etmiş görünmektedir (meselâ eski Safevî emîr-i dîvân'ının hac esnâsında Anadolu kızıl-başlarını teşkilâtlandırmaya teşebbüsü dolayısiyle Osmanlı ülkesinde öldürülmesi hakkında bk. Kütükoğlu, *agn. esr.*, s. 11, 200).

Murad III.'ın cülûsunda, keyfiyetin Ṭahmāsp'a bildirilmemesine rağmen 5 mayıs 1576'da Ustaclu Şah-Kulu Sultan'ın oğlu ve halefi Tokmak Muhammedî Sultan, Safevî elçisi olarak İstanbul'a gelmiş ve şâhın cülûs tebriknâmesini (aslı: Topkapı sarayı arşivi, E, nr. 3161) ve hediyelerini sunmuştur (Tokmek Muhammedî Sultan'ın elçiliği hakkında bk. Bekir Kütükoğlu, *Şah Ṭahmasp'ın III. Murad'a cülûs teb-*

riki, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi Tarih dergisi, XI/15, 1 v.d.).

Şâh Ṭahmāsp 15 safer 984 (15 mayıs 1576) sabahı, veliahd tâyini husûsunda kızıl-baş ümerâsı arasında zuhur eden ihtilâf dolayısiyle zehirlenerek öldürülmüştü. Bundan iki sene önce şah tehlikeli bir hastalığa tutulmuş ve bu vaziyet bir veliahd tâyini mes'elesini ortaya çıkarmış, Kızıl-baş kabîleleri bu mes'elede de birbirleri ile ihtilâfa düşmüşlerdi. Şahzâdelerin en büyüğü Muḥammed (Ḫudābanda) Mîrzā'nın bir kaç yıldan beri gözleri görmez olduğundan, veliahd olabilecek ancak iki şahzâde kalmıştı. İkbâlde olan Ustaclu ümerâsiyle, anne tarafından hemcinsi bulunan gürci tâifesi, doğumundan beri şâhın yanından ayrılmamış olan küçük şahzâde Ḥaydar Mîrzā'yı (Ḥaydar Mîrzā'nın annesi, muhtemelen, Meshetiya atabeği Kuarkuare IV.'nin kançıları Otar Şalikaşvili'nin kızıdır: Allen, *ayn. esr.*, s. 152, 381) tutmuş, buna mukabil Afşar, Rumlu ve Türkmen beyleriyle halkın ekseri, Ḫudābanda gibi Bayındır ümerâsından Türkmen Müsâ Sulṭān'ın kızından doğan ve Ḳahḳaha'da mahpus bulunan İsmā'îl (II.) Mîrzā'ya taraftar olmuşlardı. Ṭahmāsp iyileşince, Ustaclu ümerâsını Kazvin'den uzaklaştırmış, fakat ihtilâfı önlemeye muvaffak olamamıştı. Bu çekişme nihâyet, şâhın hayatına mal olmuştur. Cenâzesi muvakkaten Kazvin'de toprağa verilmiş, sonra İsmā'îl II.'in saltanatında vasiyeti mûcibince Meşhed'e naklolunmuştur. Ṭahmāsp'ın ö düğü gün taraftarlarınca tahta çıkarılan Ḥaydar Mîrzā, muhâlifleri taralından kuşatılmış ve ertesi gün de kaçarken yakalanarak öldürülmüştür. Ḥaydar Mîrzā taraftarlarından Gîlān'lı hekim Abū Naṣr, şâhın hamam otuna zehir katmak ithâmiyle katledilmiştir (*Aḥsan al-tavārîḫ*, I, 464; *'Ālam-ārā*, s. 168, 196 v. d.; Calāl al-Dîn Muḥammed Yazdi, *Tārîḫ-i 'Abbāsî*, Oxford, Bodleian Library, ms. Elliott, nr. 367, 13b v. d.). Vaziyete hâkim olan taraftarları İsmā'îl Mîrzā'yı 20 seneye yakın zamandır mahpus bulunduğu Ḳahḳaha'dan getirtip Safevî tahtına iclâs ettiler.

Osmanlılarla mücâdele hâlinde bulunan Avrupa hıristiyan âlemi, Osmanlı-Safevî düşmanlığından faydalanarak Safevî hükûmetini Osmanlılar aleyhine tahrîk için bayli siyâsî faâliyette bulunmuştur. Bu cümleden olarak Karl V.'in Şâh İsmā'îl I.'e cevâben Toledo'dan gönderdiği, fakat Safevî hükümdârının bu arada ölmesi sebebiyle oğlu ve halefi Ṭahmāsp'a sunulan, 25 ağustos 1525 tarihli mektubu, şâhı Osmanlı hükümdârına karşı muhârebeye davet etmekte idi. Bu devrede, Osmanlı ülkesinden geçen elçilerin çoğunun Osmanlı aleyhtarı vazifelerinin farkına varılmış ve bunlar zararsız hâle getirilmiştir (Ḫānbābā Bayānî, *Les relations de l'Iran avec l'Europe occidentale à l'époque Safavide*, Paris, 1937, s. 56 v.d.).

Osmanlıların İnebahtı mağlûbiyetini mütеâkıp, papa Pius V. da, Şâh Ṭahmāsp'a gönderdiği, 16 teşrin II. 1571 tarihli mektubunda (bk. *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission*, London, 1939, I, 19—21), hıristiyanların kara ve denizde girişeceği harekât karşısında, Selim II.'in şah ile uğraşmayı göze alamayacağı, bu fırsattan istifâde ile Ṭahmāsp'ın Irak ve Suriye'yi istirdad ve zapt edebileceğini ifâde ve telkîn etmiştir. Kızıldeniz ve Hind denizi hâkimiyeti için Osmanlılarla mücâdele eden Portekizliler de Safevilerle siyâsî temaslar kurmak üzere biri 958 (1551), diğeri 982 (1574)'de olmak üzere iki elçilik hey'eti göndermişlerse de (*Cahān-ārā*, s. 300; *Aḥsan al-tavārîḫ*, I, 355. 459; *'Ālam-ārā*, s. 116 v. d.), Ṭahmāsp'ın ve muhitin'in hıristiyanlara karşı tavrı ve husûsiyle müslümanların mukaddesâtına tecâvüzde bulunan Portekizlilere karşı hâsıl olan menfi kanâat, bu temasları semeresiz kılmıştır. Portekiz ve İspanyolların okyanuslar üzerinde hâkimiyet te'sisine mukabil, başka yollarla ticâret imkânı arayan İngilizlerin, Asya ticâretini Rusya üzerinden te'mîn teşebbüsleri nihâyet, Moskova kumpanyası mümessili Anthony Jenkinson'un, kıraliçe Elizabeth'in 25 nisan 1561 tarihli mektubu ile Kazvin'e gidip şâha mürâcaatına müncer olmuşsa da, Ṭahmāsp elçinin me'mur olduğu vazifesinden ziyâde sâlik olduğu dini merak etmiş ve münkirlerin yardımına muhtaç olmadığı mütaleasiyle teşebbüsü akamete uğratmıştır (Bayānî, *ayn. esr.*, s. 6, 92 v. d.). Fakat İngilizlerin İran'la ikt-sâdî bağlar kurmak husûsundaki arzuları sarsılmamış, 1568 temmuzunda kumpanyanın iki adamını daha Safevî sarayına göndermişlerdi. Bunlardan Arthur Edwards, şâha, İran'ın garpla ticâretini ellerinde bulunduran Venediklilerin kullandıkları Haleb ve Trablusşam yoluna nazaran, Hazer-Rusya-Baltık yolunun daha kısa ve emniyetli olduğunu telkin ederek ondan, İngiliz tüccarının serbestçe gelip-gitmeleri, şahısları ve malları için te'minat veren imtiyazlar, almıştır. Afrika'nın cenûbunu dolaşan deniz yolunun uzun ve tehlikeli oluşuna mukabil, Rusya üzerinden geçen İngiliz ticâret yolu, daha kısa ve emniyetli idi. Bu münâsebetler, İngiltere'nin İspanya ile harbe girişmesi ve Ṭahmāsp'ın ölümünü müteâkıp İran'ın içine düştüğü karışık vaziyet dolayısiyle 10 sene kadar kesi ecektir (Bayānî, *ayn. esr.*, s. 94 v. dd.),

Ṭahmāsp'ın saltanatı devamınca, Safevî hükûmetine tâbi beyler ve eyâlet vâlilerinin isyan ve muhâlefetleri umûmiyetle sevkedilen kuvvetler ve bâzı defa bizzat şah tarafından teskin edilmiştir (Ezcümle şâhın 948=1541 Hûzistan seferi için bk. *Cahān-ārā*. s. 294, 295; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 294. 300 v d.).

Safevî tahtına geçişini müteâkıp 30 sene kadar İran'da sulh ve sükûnu te'sise çalışan Ṭahmāsp, Van kalesini 1548 ağustosunda kat'î olarak zapt ve tasarruf eden Osmanlıların, baş şehir Tebriz'i tehdit altında bulundurmaları üzerine, bükûmet merkezini buradan Kazvin'e taşımış ve mütebâki 20 senesini burada geçirmiş; hattâ son 10 senesinde, av için bile buradan ayrılmamıştır. Kazvin'de binâ ettirdiği bir kaç kasr ve mescidden günümüze yalnız „'Alī kapı" intikal etmiştir.

Orta boylu, sağlam cüsseli, esmer tenli, kalın dudaklı ve mahzun çehreli olan Ṭahmāsp'ın paraya karşı hırsı ve hasisliği meşhurdu. Ölümünde, altın, gümüş ve mücevher olarak 80.000.000 dukalık serveti bulunmuştu (1571 'de Safevî sarayına kabûl edilen elçi Vincenzo degl' Alessandri 'nin Venedik dojuna gönderdiği lâyiha için bk. *A Chronicle of the Carmelites*, I, 45, 54). Şî'î taassubu ile perhizkâr yaşayan Ṭahmāsp, 939 (1533)'da, İran'da bilcümle müskirât, boza ve esrar içilmesini, men edip eğlence yerlerini kapattırmıştır. 963 (1556)'te ümerâ, devlet ricâli ve saray mensuplarının bilcümle menhiyyâta tövbekâr olmalarını emretmiş; 12 şâban 972 (15 mart 1565)'de ise, gördüğü bir rüyâ üzerine, devlete 30.000 tümen gelir getiren damga resmini lağvedip, mer'a ve mevâşiden alınan vergileri hafifletmiştir (*Cahān-ārā*, s. 287, 302, 310; *Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 246, 396, 428). Şî'î ulemâsına ta'zîm seyyidler ve fakirlere ihtimam göstermesine karşılık babası gibi sünnîleri ifnâ siyâsetine taassuba sarılmıştır (bk. Muşlıḥ al-Dīn Lārī, *Mirʾāt al-aḥvār va mirḳāt al-oḫbār*. Nuruosmaniye kütüp. nr. 3156, 494ᵃ v.d.).

Ṭahmāsp, aynı zamanda, *Taẕkira-i Şāh Ṭahmāsp* adiyle anılan kendi hâl tercümesine dâir bir eser de yazmıştır. Bu eser, cülûsundan (930/1524) şehzâde Bayezid in İran'a ilticâsına (969/1559) kadar olan devreye ait bâzı dâhilî isyanlara, halkın içtimâî ve fikrî hayatına ışık tutması bakımından ehemmiyetlidir (E. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1953, IV. 84-85). Dört defa basılmış (ilk defa İtimād al-Davla Ḥasan Han tarafından, *Maṭlaʿ al-Şams*, Tahran, 1301—1303. II, 165—216 'da; ve sonra sırasiyle P. Horn, *Z D M G*, 1890, XLIV/4, 574— 649; D. C. Phillot tarafından 1912 'de Kalkūte 'de ve nihâyet 1924 'te Berlin 'de) ve P. Horn tarafından Almancaya tercüme edilmiştir (*Die Denkwürdigkeiten Schâh Tahmâsp's des Ersten von persien...*, Strasburg, 1891). Eserin tavsif ve tahlili için bk. F. Teufel, *Schah Tahmasp und seine Denkwürdigkeiten*, *Z D M G*, 1883, XXXVII, 113—125; H. Beveridge, *The Memoirs of Shāh Tahmāsp*, *The Asiatic Review*, 1914, IV, 460—472; W. Hinz, *Zur Frage der Denkwürdigkeiten des Schah Tahmāsp I. von Persien*, *Z D M G*, yeni seri, 1934, XIII/1, 46—54.

Ṭahmāsp'ın ölümünde 9 oğlu ve 8 kızı kalmıştı. Oğullarından Ḥaydar ve onu destekleyen Muṣṭafa Mīrzā'nın katiini müteâkıp, İsmāʿīl II. (b. bk) ve Muḥammed Ḫudābanda (1577—1587) şahlık mevkiini işgal etmiş; diğerleri (Sulaymān, Maḥmūd, İmām Ḳulī, ʿAlī, Aḥmed), İsmāʿīl II. tarafından öldürülmüştür.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Topkapı sarayı arşivinde mevcut Ṭahmāsp'a âit mektup ve fermanlar: E., nr. 8329 (vatanlarını terk eden ahâlinin eski yerlerine iâde ve iskânına dâir şâhın 26 şevval 935 tarihli emʾrnâmesi), nr. 5698 (Şams al-Dīn b. Şaraf Ḫān'a, babasına âit ülkenin hanlıkla verildiğine dâir kethüdâsı Ḥâncī Şaraf al-Dīn Âḳā'ya rebiülâhır 940 tarihli ferman), nr. 8324 (Zaynal Bey'e, cemâziyelâhır 941 tarihli mektup), nr. 9699 (Kerind hâkimi Murad Bey'e cemâziyelâhır 942 tarihli istimalât-nâme); nr. 12280 (Pīra İbrāhīm ve Ḳādir'Alū [?] cemâati solularına muharrem 943 tarihli türkçe mektup), nr. 8924 ve 8930 (Kamāl al-Dīn Yaʿḳūb Bey'e, biri cemâziyelâhır 947 tarihli diğeri tarihsiz iki mektup); nr. 10215 (Lûristan'a tâbi Hurramābād v.s. yerlerin, kardeşi Bahrām Mīrzā'dan alınıp kendisine verildiğine dâir Ṭahmāsp'ın 'Abbāsī Rustam Han'a, 3 rebiülâhır 956 tarihli fermanı); nr. 8352 (Osmanlı ahvâline dâir topladığı mâlûmâtı bildirmesi hakkında Seydi Mehmed Bey'e recep 957 tarihli mektup); 8356 (Yasavul Yusuf ile bir kafir katır ve bir miktar Ahlat elması göndermesi hakkında Âdil cevaz hâkimi Mustafa Bey'e, ramazan 960 tarihli ferman); nr. 5580 (Bagdad beyler-beyisine, hududtaki Kürdlerin nizâmından şikâyeti muhtevî, şehzâde Bayezid 'in haps, askerinin kısmen katl, kısmen dağıtılmasından bahseden 10 recep 968 tarihli mektup) v.a.

(BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

TAHMASP II. ṬAHMĀSP II. (1704—1740), Safevî hükümdârı olup, Şāh Ḥusayn (saltanatı: 1694—1722) 'ın yaşca dördüncü oğludur (Tiflis'li Yozefo, [*Risāle*], Revan Köşkü kütüp. nr. 1487, 25ᵃ).

Safevî ordularını yenen Mîr Uvays-oğlu Mîr Maḥmûd idâresindeki Efganların İran baş-şehri İsfahan'ı muhâsarası sırasında, şâhın aczi ortaya çıkınca, önce şahzâde Muḥammed, sonra Şafî Mîrzâ veliahd tâyin edilmiş ise de, bir kudret gösteremediklerinden 27 recep 1134 (13 mayıs 1722)'te Ṭahmâsp Mîrzâ bu mevkie getirilmiş ve 3 ramazan (16/17 haziran) gecesi, asker ve zahîre toplamak üzere, Kâşân tarafına gönderilmiştir (Mîrzâ Mahdî Han, *Târîḫ-i cahân-guşây-i Nâdirî*, Bombay, 1265, s. 9). Efganların birbiri ardınca kazandıkları muvaffakiyetlerin İran halkı üzerinde hâsıl ettiği inkisar sebebiyle şahzâdenin asker toplamak husûsundaki gayretleri akîm kalmış; ezcümle, Şirvan hudûdundaki kızıl-başlar, beş-kaldıran Lezgilerle uğraştıklarından ne şahzâdenin maiyetine iltihak, ne de İsfahan'a yardım edecek kudret bulabilmişlerdi. Nasıl hareket edeceğini bilemeyen Ṭahmâsp, Kazvin'e gelmiş, toplayabildiği başı-bozuk kuvvetlerle İsfahan'ın imdâdına yetişmek husûsunda tereddüde düşmüş; maiyetinin, askeri iyice tanzim ve ikmâl ettikten sonra hareket etmek husûsundaki tavsiyelerine ve İsfahan'ı, Efganlar eline geçtikten sonra zaptederse, şahlığın doğrudan-doğruya kendisine intikal edeceği yolundaki telkinlerine kanarak ağır davranmış; hanlardan birinin kızı ile evlenmek üzere iken baş-şehrin düştüğünü haber almıştır (*Târîḫ-i seyyah*, Polonyalı râhip T. J. Krusinski'nin eserinin İbrahim Müteferrika tarafından yapılan tercüme ve neşri, İstanbul, 1142, var. 62ᵃ—64ᵃ). Şâh Ḥusayn, Gılzey [b. bk.] kabîlesi reisi Mîr Maḥmûd nâmına tahtından ferâgat etmiş (12 muharrem 1135=23 teşrîn I. 1722) ve 2 gün sonra Efgan asıllı yeni şah İsfahan'a vâsıl olmuştu. Keyfiyet Kazvin'de duyulunca, şahzâde Ṭahmâsp Mîrzâ Safevî tahtına çıkarılarak bi'at için etrâfa haberciler gönderildi (10 teşrîn II.). Bunun üzerine Şâh Maḥmûd, vezîri Amân Allâh Han'ı 8.000 kişilik bir kuvvetle Kazvin'e göndererek ahâlisinden kendisine itâat ve Ṭahmâsp'ı teslim etmelerini istemiş; askerini kışlalara dağıtmış olan Ṭahmâsp Tebriz'e kaçtığından Kazvinliler Amân Allâh Han'a itâat etmişler ise de, şehirde muhtelif evlere dağıtılmış olan Efgan askerlerinin büyük bir kısmını katletmişler ve Amân Allâh Han, yaralı olduğu hâlde güçlükle canını kurtarabilmiştir. Şâh Maḥmûd, aynı hareketin İsfahan'da tekrarını önlemek üzere, baş-şehirdeki kızıl-baş ileri gelenlerinin bir çoğunu îdam ettirmiş; daha sonra Bahtiyârî ülkesi v.s. yerlerin zaptında Efganlar güçlüklerle karşılaşınca Safevî hânedanı mensuplarını öldürtmüştür.

Efganların Şîrâz'ı muhâsarası sırasında Ṭahmâsp, İsfahan çölüne Farîdûn Han kumandasında kuvvetler sevkederek Maḥmûd'u baş-şehirden çıkarmaya teşebbüs etti ise de, kuvvetleri mağlûp oldu (*Târîḫ-i seyyah*, var. 80b—81b). Azerbaycan balkı tarafından kuvvetle desteklenen Ṭahmâsp, bâzan Nahçivan ve bâzan Tebriz'de vakit geçirmiş, doğrudan-doğruya başa çıkamadığı Efganlara karşı komşu hükûmetlerin müzâharetini te'mine çalışmıştı. Bu cümleden olarak Barḫordâr Han'ı elçilikle Osmanlı ülkesine göndererek, babasının tahtından ferâgati ve kendisinin şah ilânı keyfiyetini tebliğ bahânesiyle Efganlara karşı Osmanlı hükûmetinden yardım istemişti. Kızıl-baş hâkimiyetine karşı baş-kaldıran Şirvan sünnîlerini himâyeye karar vermiş olan Osmanlı hükûmeti, elçinin Erzurum'da alıkonulmasını ve her ihtimâle karşı îâde olunmamasını alâkalılara emretmiş (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 131, s. 128, recep 1135); daha sonra Ṭahmâsp'ın *i'timâd al-davla*'sı Abd al-Karîm Han tarafından İstanbul'a gönderilen Murtażâ-Ḳulî Bey ise, Osmanlı ordularının giriştiği harekât netîcesinde İran'dan zapt edilecek yerleri terk ile, pâdişâhın gölgesine sığındığı takdirde Ṭahmâsp'ın Osmanlı devletince himâye edileceği vaadi ile îâde edilmiştir (muharrem 1136=teşrîn I. 1723, Küçük Çelebi-zâde İsmail Âsım, *Târîḫ*, İstanbul, 1282, s. 73 v.d.; Ṭahmâsp, cülûsunu haber vermek üzere, Tebriz'de bulunan bir fransızla, Papa, Avusturya imparatoru ve Fransa kıralına mektuplar göndermişti, bk. Yozefo, *agn. esr.*, 34a).

Osmanlı hükûmetinden hiç bir müzâheret göremeyen Ṭahmâsp, bu defa Moskova'ya İsmail Bey adında bir elçi göndererek Rusların Derbend ve Bakû'yu işgal etmiş olmalarını tanımış, Efganları tard ederek kendisini İsfahan tahtına oturtması karşılığında çar Petro'ya Gîlân, Mâzenderân ve Esterâbâd'ı vermeyi taahhüt etmiştir (teşrîn I. 1723). Çar bu fırsattan faydalanarak, Gîlân'da tutunabilmek için Reşt limanında bir kale inşâsını emretmiştir. Rusların Hazer boyunca cenûba inmeleri üzerine, şarktaki, muvâzenenin ve hudut emniyetinin bozulduğunu anlayan Osmanlı hükûmeti Gürcistan'da başlattığı askerî harekâtı sür'atlendirmeye, do'ayısıyle fiilî muhâsamâta geçerek Gence, Tebriz ve Hemedan'ın zaptını hedef ittihaz eden üç cepheli harekâta girişmeye karar verdi. Bağdad ḥarafı seraskeri tâyin olunan Eyyûbî Ḥasan Paşa, Kirmanşah'ı amanla zapt (16 muharrem 1136=15 teşrîn I. 1723), Luristân hâkimi ve Ṭahmâsp'ın kumandanı 'Alî Mardân Han'ı mağlûp etmiş, Ardilân ve Marâğa'yı itâat altına almıştır. Ḥasan Paşa'nın

oğlu ve halefi Ahmed Paşa ise, Efganlardan daha önce davranarak, Hemedan'ı zaptetmiş (12 zilhicce 1136=31 ağustos 1724) ve gönderdiği kuvvetler, Nihāvand'i mukavemet görmeden teslim almışlardır (Âsım, *ayn. esr.*, s. 79 v. dd., 122, 179 v. d., 225). Diğer taraftan üç ay muhâsara edilen Revan kalesi, Ṭahmāsp'ın imdat kuvvetlerinin Osmanlı müfrezelerine karşı hezîmete uğraması üzerine serasker Ârifî Abmed Paşa'ya teslim edilmiştir (14 muharrem 1137=4 teşrin I. 1724; *Mühimme*, nr. 132, s. 121 v. d.; Âsım, *ayn. esr.*, s. 202 v.dd.).

Van kesiminde ise, Köprülü-oğlu Abdullah Paşa, Şahbāz Han'ın müdâfaa ettiği Hoy kalesini 53 gün müddetle muhâsara etmiş ve bu sırada Nahçivan'dan Tebriz'e gelen Ṭahmāsp'ın, iki defa gönderdiği imdat kuvvetlerini mağlûp ederek Hoy'u hücumla (12 şâban 1136=7 mayıs 1724), Çörs'u aman ile ele geçirmişti. 1724 ağustosunda Tebriz üzerine yürüyen Abdullah Paşa, Tasūe'da kızıl-baş öncülerini mağlûp edip, Tebriz hâkimini hezîmete uğrattıktan sonra, kaleyi uzaktan 29 gün müddetle muhâsara etmişse de, hazırlığının muhâsara için kifâyetsizliği yüzünden çekilmiş, ertesi yıl aldığı takviye kuvvetleri ile Tebriz'i hücumla zaptetmiştir (17—20 zilkade 1137=27—30 temmuz 1725; *Mühimme*, nr. 132, s. 345; Âsım, *ayn. esr.*, s. 123 v. dd., 227 v. d., 276 v. d.). Tebriz'i zapteden Abdullah Paşa'nın vuku bulan dâvet ve tehdidi üzerine, Karadağ hâkimi ile Erdebil halkı Osmanlılara itâate mecbur olmuş, Ṭahmāsp da artık Azerbaycan'da tutunamayacağını anlayarak Tahran'a çekilmiş ve İsfahan tahtındaki değişiklikten istifâde ümidine düşmüştü.

Maḥmūd Şāh'ın, müptelâ olduğu cinnet ve fe'cîn tedâvi imkânsızlığı anlaşılınca, Efgan ricâli o sırada Kazvin'e geçmiş olan Ṭahmāsp'ın vaziyetini öğrenmek istemişler, bunun için Sayyid 'Alī (Saydāl) Han kumandasındaki kuvvetler, Tebriz'e yardıma hazırlanan kızıl-baş kuvvetleriyle karşılaşıp hezîmete uğrayarak İsfahan'a çekilmişlerdi. Maḥmūd'un hayatından ümit kesilince Efgan beyleri, şâhın hapsettirdiği amcası oğlu Aşraf'i tahta çıkardılar (12 şâban 1137=26 nisan 1725). Yeni şah İran ahâlisine, Efganlardan kendilerine bir zarar gelmeyeceğine dâir te'minat verip bir taraftan Maḥmūd'un katlettirdiği Safevî şahzâdelerinin kemiklerini Kum'daki cedlerinin mezarlığına nakl, diğer taraftan Ṭahmāsp'a elçi gönderip, Rus ve Osmanlı tehditlerine karşı birlikte tedbir ittihaz için, Kum ile Tahran arasında bir yerde buluşmayı teklif etti. Daha hapiste iken Maḥmūd aleyhinde kendisini teşvik etmesi dolayısiyle Aşraf'e itimad eden Ṭahmāsp, mülâkata karar verip hazırlık yapmak ve irtibâtını te'sis etmek üzere Arslan Han'ı önceden gönderdi. Kuvvetlerinin çokluğunu görerek Aşraf'in Ṭahmāsp'ı ortadan kaldırmaya kastettiğini anlayan Arslan Han, dönüp keyfiyeti bildirince Ṭahmāsp'ın ricâli, kuvvetlerine güvenerek Efganlarla muhârebeyi münâsip gördüler. 1725 kânun I. da vuku bulan muhârebede *i'timād al-dawla*'yini bundan böyle Kaçarlardan seçeceği hakkında Ṭahmāsp'ın verdiği te'minâta, kızıl-başların muhâlefeti dolayısiyle Ṭahmāsp'ın ordusunda baş-gösteren münâzaa sebebiyle, Efganlar ezici bir gelibiyet sağladılar. Ṭahmāsp 7—8 adamı ile, henüz düşman eline geçmemiş ve ahâlisi Safevî hânedanına kalpten bağlı bulunan Mâzenderân'a sığındı. Burada hizmetine giren ve Simnān vâlisi tâyin ettiği Esterâbâd Kaçarları reîsi Fetḥ 'Alī Han'ı bir kısım Türkmen ve Kaçar kuvvetleriyle, Tahran'ı tazyik eden Efganlar üzerine gönderdi. Varāmin civârında vuku bulan muhârebede Efganlar galip gelerek Tahran, Kazvin, Sâve ve Kum'a hâkim oldular (*Tarih-i seyyah*, 80b v. dd., 87a v d., 91b—96a; krş. *Mühimme*, nr. 132, s. 342, zilka'de ortaları, s. 352 v. d., 1137 zilhiccesi sonları ve ondan naklen İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, IV/1, 181 v. d.; Âsım, *ayn. esr.*, s. 291 v.d.; *Cahān-guşāy-i Nādirī*, s. 12; L. Lockhart, *The Fall of the Safavī Dynasty*, s. 277 v.d.; Şāh Ṭahmāsp'ın Mâzenderân'dan, tebdil-i kıyâfetle Hind'e gidip itâati karşılığında yardım vaadi aldığı ve dönüşünde Kandehar'a uğrayarak, Aşraf Şāh tarafından öldürtülen Şāh Maḥmūd'un büyük kardeşi Kandehar hâkimi Mīr Ḥusayn ile dostluğunu kuvvetlendirip, onu asker ve para yardımı yapmaya dâvet ettiği hakkında bir rivâyet için bk. *İcmâl-i ahvâl-i Nādir Şah*, muhtemelen İbrahim Müteferrika tarafından tercüme sûretiyle vücûda getirilen *Tarih-i seyyah zeyli*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2178, var. 3a v. dd.,). Fetḥ 'Alī Han, bir müddet sonra Ṭahmāsp ile bozuşup kuvvetlerini mağlûp ederek onu tamâmen te'sîri altına almış (9 haziran 1726'da şah tarafından kabûl edilen Rusların Raşt konsolosa Semeon Avramof, Ṭahmāsp'ı, Esterâbâd vâlisi Fetḥ 'Alī Han'ın bir esiri gibi tasvir eder. bk. Lockhart, *ayn esr.*, s. 305), şâhın Esterâbâd'ın şimâl-i şarkîsindeki Türkmenlerden yardım istemesi üzerine, Ṭahmāsp ile anlaşıp birlikte Esterâbâd'a geçmiş, çok miktarda ücretli asker topladıktan sonra, şâhın en zayıf hasmı Malik Maḥmūd ile mücâdele etmek üzere 1726 haziranında Esterâbâd'dan ayrılmıştır.

İsfahan'ın Efganlar eline geçmesinden kısa bir zaman önce, Gılzeylerden Mīr Maḥmūd ile

anlaşan Sîstanlı Malik Maḥmūd, Meşhed'in Safevî kumandanı İsmā'îl Han'ın mukavemetini kırarak şehri zaptetmiş (14 mart 1723) daha sonra, Horasan'da şöhreti gittikçe yayılan Nażr-Ḳulî [bk. mad. NÂDİR] Bey'e bir kaç defa yenilmekle berâber Meşhed'i muhâfaza etmiş, 1724 baharında Ṭahmāsp'ın Horasan'ı zapt için gönderdiği serdar Ġulām Riżā-Ḳulî Han'ı yenmiş, serdarlıkta ona halef olan Türkmen Muḥammed Han'a karşı da mevkiini korumuş, hatta Nîşâpûr'u ele geçirip garbî Horasan'ın yegâne hâkimi olarak Meşhed'de şahlığını ilân etmişti. Malik Maḥmūd ile mücâdele etmek üzere şahla birlikte Damġān'a teveccüh eden Fatḥ 'Alî Han, yolda kendisini *vakîl al-davla* tâyin ettirmişti. Sipahsâlârın nüfûzuna karşı ona bir rakip çıkarmak lüzûmunu hisseden ricâlin tavsiyelerine uyan Ṭahmāsp, daha önce Meşhed'i zapt için yapılan mücâdelede Riżā-Ḳulî ve Muḥammed Han'lara muâvenette bulunan Nādir'e, Mâzenderân *mu'ayyir al-mamâlik*'i Ḥasan 'Alî Bey'i göndererek yardım talep etmiş; elçiyi iyi karşılayan Nādir de, şâhı ordusu ile birlikte Horasan'a gelmeye teşvik etmişti. Ṭahmāsp Horasan'a gelince, bu bölgenin aşîret beyleri şâha bi'at ve sadâkat gösterdiler. Ḥabūşān'da şâha mülâkî olan Nādir iltifat görüp „Ṭahmāsp-Ḳulî Han" lekabını aldı. Şah ordusu Meşhed üzerine yürüyüp, 2 safer 1139 (29 eylûl 1726)'dan itibâren şehri muhâsara etti. Muhâsara sırasında, Nādir'e gösterilen aşırı teveccüh, sipahsâlâr Fatḥ 'Alî Han'ı, kuvvetlerini takviye bahânesi ile, şâhı Meşhed önünde bırakmak ve hareket planına âit sırları Malik Maḥmūd'a ifşâ etmek teşebbüsünde bulunmaya sevketti. Ancak Maḥmūd'a gönderilen mektup Nādir'in eline geçmiş ve keyfiyetten haberdar edilen şah, Fatḥ 'Alî Han'ı Nādir'in râzı olmamasına rağmen öldürtmüştür. Böylece haris Kaçar reisinden kurtulan Ṭahmāsp, bütün askerî işlerin mürâkabesini Nādir'e vererek onu *korçibaşı* tâyin etti. Surlarının zaafı ve ahâlisinin şâha bağlılığı dolayısiyle Meşhed'in sonuna kadar müdâfaa edilemiyeceğine kani olan Maḥmūd'un vezîr ve serdârı Pîr Muḥammed Han, Nādir'e baber göndererek kendisine Meşhed hâkimliği verilirse, kaleyi teslim vaadinde bulundu. Teklif kabûl edildiğinden, 16 rebîülevvel (10/11 teşrin II. 1726) gecesi, Muḥammed Han'ın açtığı kapıdan giren Nādir, surları zaptettiğinden, ertesi gün şab Meşhed'e dâhil oldu. Böylece Ṭahmāsp, „saltanatının parladığı" yeni bir devreye girmiş oluyordu (Lockhart, *ayn. esr.*, s. 277 v. dd., 306—311).

Efganlar elinde mahpus bulunan Şāh Ḥusayn'in Osmanlı hükümdârına gizlice bir mektup göndererek, İran'ı Efganlardan ve kendisini esâretten kurtarmasını rica etmesi üzerine, sadrâzam İbrahim Paşa'nın Aşraf Şāh'a İsfahan'ı bırakıp Kandehar'a çekilmesi husûsunda ihtarda bulunduğu, sadrâzamın mektubunu alan Aşraf'in de, Ḥusayn'in kesik başını elçiye göstererek mes'elenin kılıçla hâlledilebileceğini îmâ ettiği naklolunur (bu rivâyet *Târîḫ-i Nādirî*'nin matbuunda değil, Ḫikmet Hâcibî'nin Türkçe tercümesinde sarâhatle ifâde olunmuştur: Es'ad Efendi kütüp. nr. 2179, var. 14a v. dd.; krş. Lockhart, s. 289). Aşraf Şāh, belki de vâki ihtâra karşılık olmak üzere, 20 cemâziyelevvel 1138 (24 kânun II. 1726)'de İstanbul'a vâsıl olan elçisi ile gönderdiği mektuplarda, Osmanlıların İran'dan işgal ettikleri yerlerden çekilmesini tehdidâmiz bir sûrette istemiştir. Osmanlı hükümeti de Aşraf Şāh'ın nasihatle yola gelmemesi hâlinde, Hemedan seraskeri Ahmed Paşa vâsıtasiyle cezâlandırılmasını kararlaştırır. Bu temaslara muvâzi olarak, Ṭahmāsp da, daha Azerbaycan'dan ayrılırken Tebriz seraskeri Abdullah Paşa'ya mürâcaat ederek, Osmanlılar eline geçen İran beldelerinden taarruz edilmemek şartiyle, 3 yıllık bir mütâreke teklifinde bulunmuş; elçisi, serdara ayrıca, Ṭahmāsp'ın da babası gibi, Osmanlı hükûmeti ile sulh akdetmek niyetinde olduğunu söylemişti. Keyfiyet İstanbul'a bildirilince, Tebriz'de bulunan Ṭahmāsp'ın murahhas vekili ile, zaptedilen İran topraklarının Osmanlı tasarrufunda olduğunu teslim karşılığında Ṭahmāsp'ın şahlığının kabûl edileceği şartiyle sulh müzâkerelerinde bulunmak üzere sâbık rûznâmçeci Mustafa Efendi Tebriz'e gönderilmişti (1138 şevvâli sonları=1726 haziranı sonları; Âsım, *ayn. esr.*, s. 390). Osmanlı elkâr-ı umûmiyesinin Aşraf Şāh aleyhine döndüğü bu devirde Ṭahmāsp, „Safevî eûlî-zâdelerinden" Valî Muḥammed Han'ı İstanbul'a elçilikle gönderip, Efganlara karşı müştereken hareket edilmesini, bütün İran zaptolunarak kendisinin pâdişaha tâbi bir hükümdar sıfatı ile ecdâdı tahtına oturtulmasını rica eder („Şahzâde" Ṭahmāsp tarafından Nevşehirli İbrahim Paşa'ya gönderilen mektubun tercümesi için bk.: Topkapı sarayı arşivi, E., nr. 1039). 1139 muharreminde (1726 ağustosu) Bagdad'dan Kirmanşah'a hareket eden Ahmed Paşa'nın gönderdiği mektuplara Aşraf Şāh'ın haşin cevaplar vermesi, Efganlarla harbi kaçınılmaz hâle getirmiş. Hemedan-İsfahan arasında Ancudân mevkiinde vuku bulan muhârebede, Efgan ordusunun sol kanadı çöküp hezîmete uğramışsa da, Osmanlı safındaki Kürt beylerinin Aşraf tarafından kazanılması neticesinde Osmanlı ordusu muvaffakiyetsizliğe uğrayarak He-

medan'a çekilmiş, Aşraf Şāh da İsfahan'a dönmüştür. Efganların bu galebeden cesâret alarak, Osmanlı hâkimiyetini kabûl eden Sultâniya, Zancān, Ṭārum ve Abbar'i işgal etmeleri, Osmanlı hükûmetini, Kirmanşah'a büyük mikyasta kuvvetler sevkederek yeni bir harp hazırlığına başlatmışsa da, Nādir'in yardımını te'min ederek yeni bir tehdit kuvveti hâline gelen Ṭahmāsp karşısında Osmanlılarla muhârebeye devâmın tehlikesini idrâk eden Aşraf, sulha taraftar olmuş, keyfiyet Osmanlı hükûmetince de tasvip edilerek Hemedan sahrasında yapılan müzâkereler sonunda, Osmanlıların İran'dan zaptettikleri yerlerdeki tasarrufunu tanıyan ve Efganların geçen sene işgal ettikleri yerlerle muhârebe meydanında igtinam ettikleri silâhların iâdesini taahhüt eden bir muâhede akdolunmuştur (17 safer 1140=4 ekim 1727. Tafsilât için bk. M. Münir Aktepe, *Vak'anüvis Raşid Mehmed Efendi'nin Eşref Şâh nezdindeki elçiliği ve buna takaddüm eden siyasî muhabereler*, *TM*, 1955, XII, 157 v. dd.).

Meşhed'in zaptını mütеâkıp, Çemişkezek beyinin Nādir'e söz kesilen kızını, Ṭahmāsp'ın istemesi üzerine, aradaki ihtilâf genişleyerek silâhlı mukabeleye müncer olmuş ve 1727 baharında Ṭahmāsp, Nādir'e boyun eğerek aradaki ihtilâfı yumuşatmıştır. Nādir, Ṭahmāsp'ı arzûsuna rağmen-berâberinde sürükleyerek Ḥabūşān ve civârındaki Kürtleri itâate mecbur etmiş ve Merv'i Özbeklerden almıştır. Ṭahmāsp, Bayat Bayram Han'ın telkini ile, nihâyet Nādir'den özür dileyerek Nîşâpûr'a çekilmişti. Tam bir ihtilâf içinde bulunan ricâli, birbirini şâhın gözünden düşürmeye girişmişti; şah ise, etrafının zebûnu olup, müptelâ olduğu işretten devlet işleriyle uğraşamıyordu. Nādir ile olan ihtilâf, düşmanlara karşı tatbik edilecek hareket planında da kendisini göstermiş; şâhın, bir an önce İsfahan üzerine yürüyüp Gılzey'lerin İran'dan tard edilmesi isteğine mukabil Nādir, Herat'ı zapt ve Horasan'a yönelmiş olan Abdālī'lerin yakın tehditleri bertaraf edilmeden, daha güç olan İsfahan seferine girişmeyi zamansız buluyordu. Nihâyet, Nādir'in arzûsuna uyarak onunla birlikte Herat üzerine yürümeyi kararlaştırmışken, ricâlinin telkinleri ile Ṭahmāsp, Horasan işini Nādir'e bırakıp kendisi Mâzenderân'a yönelmiş, *nā'ib al-salṭana* ve serdar tâyin ettiği Muḥammed 'Alī Han'ı Irak-ı Acem ve Azerbaycan istirdâdına me'mur etmiştir. Teşebbüsünün şâhın ricâli tarafından kaltalandığını idrâk eden Nādir, Herat seferinden vazgeçip Meşhed'e döndü ve kendisine tâbi bir kaleyi zapteden Ṭahmāsp'ı tekrar dehâlete ve bundan böyle kendisine sadâkatten ayrılmayacağına dâir te'minat vermeye mecbur etti. Nādir, Tahmāsp'ı yanına celp ederek Mâzenderân'a gitmiş, Muḥammed 'Alī Han'ı kendisine dehâlete zorlamış ve onun tarafından Mâzenderân'a tâyin olunan Ẕu'l-Fiḳār Han'ı katlettirmiş; çare elçi göndererek Gīlān ve havâlisinin şâha iâdesini istemiştir. 1729 baharında çıkılan Herat seferinde, Ṭahmāsp, ağırlıklarla birlikte geride kalmış; Nādir ise, şâhın rızâsı hilâfına, Herat hâkimi Allāh-yār Han'ı, aman verip Herat vâliliğinde bırakmıştır.

4 zilhicce 1141 (1 temmuz 1729)'de Herat'tan Meşhed'e dönen Nādir, askerini terhis etmiş; fakat çok geçmeden Aşraf Şāh'ın Horasan hudûduna dayandığını öğrenerek kuvvetlerini tekrar toplayıp, 18 safer 1142 (12 eylûl 1729)'de hareketle, Nîşâpûr-Sebzvâr üzerinden, Dāmġān'ın şimâl-i şarkîsindeki Mihmāndūst ırmağı kenarına vardığında Efganlar ile muhârebe vuku bulmuştu. Muhârebede, sahte ric'at hareketi ile topların üzerine çekilen Efgan öncüleri dağıtılınca Aşraf de ric'ate mecbur oldu (6 rebiülevvel=29 eylûl; *Tārīḫ-i Nādirī*, s. 61 v.d.). Dāmġān'a vusûlünde Nādir, mütemed bir adamını, Azerbaycan'da ele geçirilen ülkelerin iâdesi talebi ile Osmanlı hükûmeti nezdine gönderdi. Aşraf, Tahran ile Kazvin arasını zapt için gönderilen Safevî kuvvetleri karşısında, Kazvin'e geçemeyip İsfahan'a dönmüş; Ṭahmāsp, Nādir'in işâretiyle Tahran'da kalmış, Nādir de, Aşraf'i takib ederek İsfahan üzerine yürümüş ve baş-şehrin şimâl-i şarkîsinde Mürça-ḫor mevkiinde Efganları ikinci defa mağlûp etmiş (20 rebîülâhır=12 teşrin II.), Aşraf'in Şîrâz'a çekilmesiyle baş-şehri ele geçirmiştir. Nādir, Tahran'a haber gönderip şâhı baş-şehre dâvet etmiş ve o da 8 cemâziyelevvelde (27 teşrin II. 1729) merâsimle İsfahan'a girerek Safevî tahtına oturmuştur. Osmanlı ülkesine gönderilen elçinin Tebriz'de öldüğünün öğrenilmesi üzerine, yerine Şamlu Rizā-Ḳulī Han gönderildi. Nādir, karışan Horasan ahvâliyle meşgul olmak üzere baş-şehirden ayrılmak istedi ise de, şâhın ısrârı üzerine, işleri düzelinceye kadar kalmaya râzı oldu. 40 gün kadar sonra, Efganların kuvvet toplayarak İsfahan'a hücûma hazırlandıklarını haber alınca, kış içinde yola çıkıp (3 cemâziyelâhır=24 kânun I.), Şîrâz'ın 20 mil şimâl-i şarkîsinde Zarḳān mevkiinde Efgan kuvvetlerini mağlûp ve firâra mecbur etti. Şîrâz amanla Nādir'e teslim edildiği gibi, Aşraf de, Lār üzerinden Belûcistan'a doğru çekilirken, Kandehâr hâkimi Mīr Ḥusayn kuvvetleri tarafından baskına uğrayarak katlolunmuş; Safevî hânedanından kurtarılanlar

ve husûsiyle Aşraf'in zevcesi olan Şâh Ḥusayn'in kızı, İsfahan'a Ṭahmāsp'ın nezdine gönderilmiştir.

Nādir, elçilikle gönderilen Riżā-Ḳulī Han'dan (Ṭahmāsp'ın elçisi Riżā-Ḳuli Han'ın yol harcı ve İstanbul'da ikametine ayrılan konağın kira bedeli için bk. Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tas., Hâriciye kış., nr. 943/2-4, zilhicce 1142; nr. 1052, safer 1143) bir haber çıkmayınca, Şîrâz'dan Hemedan'a hareket edip (18 şâban 1142=7 mart 1730), yolda, Şîrâz fethini tebrik için Ṭahmāsp'ın mektubu ve tacı, Burûcird'e vardığında ise, Horasan hanlığı adı altında Kandehar'dan Irâk-ı Acem'e kadar olan ülkeyi kendisine tevcih eden menşûrunu aldı. Burûcird'de Rizā-Ḳulī Han'dan, Nādir'in talebine, Osmanlı hükûmetinin açık cevap vermediği yolunda haber geldiği için Nādir süratle Nihâvend kalesini zaptetti ve Hemedan'ı müteâkiben de Kirmanşah'ı ele geçirdi. İstanbul'da İran murahhası ile yapılan müzâkereler sonunda bir anlaşmaya varılmış; Gence, Tiflis ve Revan'ın Osmanlı tasarrufunda kalması mukabilinde, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah'ın Safevilere iâdesine Osmanlı hükûmeti râzı olduğu hâlde, Nādir, muvaffakiyetlerine güvenerek Azerbaycan'ın istirdâdı için hareket edip (1 muharrem 1143=17 temmuz 1730), Merâga civârında hudut paşalarının kuvvetlerini yenmiş ve Tebriz'i kolaylıkla ele geçirmişti (27 muharrem=12 ağustos). Hükûmetin tâlimâtı üzerine Tebriz'in mukavemet edilmeden tahliyesi ile zaptı sırasında şehirde kalan askere ve sünnî nüfûsa Nādir'in revâ gördüğü ağır muâmele, İstanbul'da memnuniyetsizlik uyandırarak Patrona isyânının âmillerinden biri olmuştur (tafsilât için bk. Münir Aktepe, *Patrona isyanı*, İstanbul, 1958, s. 91 v. d.). Saferin ilk (16 ağustos) günü, Herat Efganlarının Meşhed'i tehdid ettiğini öğrenen Nādir, Nahçıvan ve Revan'ın zaptından vazgeçip, ele geçirdiği yerlerin hâkimlerine Ṭahmāsp adına hizmet etmelerini tenbihten sonra Horasan'a hareket etti. Meşhed'e vardıktan sonra, oğlu Riżā-Ḳuli Mîrzā ile Ṭahmāsp'ın hemşiresinin düğünleri yapıldı (recep 1143=kânun II. 1731) ve müteâkiben Nādir Herat'ı zaptedip (7 ramazan 1144=5 mart 1732), Farāh'a girdi (19 ramazan=17 mart 1732).

Nādir'in Hemedan ve Tebriz üzerine yürüyüşü sırasında, Ṭahmāsp müstakil hareketten çekinmiş ve hattâ, Osmanlı ve Rus elçilerini kabûlden ictinab etmişti (*1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser: Abdi tarihi*, nşr. Faik Reşid Unat, Ankara, 1943, s. 16, 17). Fakat Nādir'in Horasan'a geçmesini müteâkip, vaktiyle yalnız İsfahan ile iktifâ edeceği taahhüdüne rağmen Ṭahmāsp, Azerbaycan'a yürümek üzere asker toplamaya başlamış, Nādir'in, Osmanlılarla karşılaşmaması hakkındaki ikazına aldırış etmeden, 1143 cemâziyelevvelinde (teşrin II. 1730) İsfahan'dan hareketle Hemedan'a vardığında, Valî-Ḳulî Han'ı, yeni Osmanlı pâdişâhı Mahmud I.'a cülûs tebriki için elçilikle göndermiş; Tebriz'e vusûlünde de Nādir'in vâli olarak buraya tâyin ettiği Afşar Bisutūn Han'ı azl, yerine Sa'dlu Mehmed-Ḳuli Han'ı nasb edip, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'dan toplanan kuvvetlerle Revan üzerine yürümüş ise de, Revan seraskeri tâyin edilen Hekim-oğlu Ali Paşa [b. bk.] 14 ramazanda (23 mart 1731) Revan'a gelerek, mahdut asker ve zahîre ile kaleye kapanmış ve safevî ordusunun en mühârip unsuruna kumanda eden Belûc Nāmdār Muḥammed Han'ı, mütteliki imiş gibi gösteren tertiplerle Şah ordusundan ayırmağa muvaffak olmuştur. Bu tefrikaya kaleden çıkan bahadırların yaptıkları baskınlar da eklenince, Ṭahmāsp, emrindeki büyük kuvvete rağmen çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bu savaşta Safevî ordusu büyük telefât vermiş ve Osmanlılar, şâhın eşyası da dâhil olmak üzere büyük mikyasta ganîmet elde etmişlerdi (Revan muhâsarası ve Safevî ordusunun münhezimen ric'ati hakkında bk. Hekim-oğlu'nun maiyetinde bulunmuş olan Abdürrezzak Nevres Efendi'nin kaleme aldığı risâle: Es'ad Efendi kütüp., nr. 2252, var. 1b—26b; *Târîḫ-i Nādiri*'de kızıl-baş umûmî hücûmunun kale toplarının te'sirli ateşi ile inhizâma uğradığı, muhâsaranın 18. gününden sonra orduda baş-gösteren kıtlık sebebiyle ric'at edildiği ifâde olunuyor. Zaptı takdirinde Ṭahmāsp tarafından Revan hanlığına namzet kılınmışken Osmanlılar eline esir düşen rikâbdar Ḥusayn Han, Hekim-oğlu tarafından İstanbul'a gönderilmiş, yolda bir kaç defa firar ile Anadolu kızıl-başları arasında fesat çıkarmaya teşebbüs etmiş, keyfiyetin duyulması üzerine pâdişâhın emri ile, 18 zilhicce 1143'te, îdam edilmiştir; Nevres, *ayn. esr.*, 27b; Subhî Mehmed, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 24a).

Aras'ı hezîmetle geçen Ṭahmāsp, Ḫoy-Salmās üzerinden Tebriz'e dönerse de, Osmanlı hükûmetinin takındığı tavır sebebiyle burada fazla tutunamaz: uzun zamandan beri İstanbul'da bulunan Riżā-Ḳuli Han ile yapılan sulh müzâkereleri sırasında bâzı kararlara varılarak -bilâhire Vali Muḥammed Han'ın da iltihak ve muvâfakatiyle-müştereken bir protokol tanzim edilmişken, şâhın muvaffak olacağı zannı ile elçiler kararlarından dönüp, kabûlü mümkün olmayan tekliflerde bulunmuşlar, bunun üzerine de sulh müzâkerelerine Ahmed Paşa nezdinde devam etmek için 1731 martında

Bagdad'a müteveccihen yola çıkarılmışlardır (Elçilerin, Üsküdar'dan itibâren yol masrafı için bk. İbnülemin tas., Hâriciye, nr. 677 ve 943/1). Ancak daha Diyarbekir'e varmadan, şâhın Aras'ı geçerek Revan üzerine yürüdüğü haberi İstanbul'a gelince, daha önce eülûs tebriki için elçi gönderilmesinin Osmanlı hükûmetini iğfal maksadına dayandığı anlaşılarak Vali Muhammed Han'ın Bozcaada'ya nefyi, Rizâ-Kulî Han'ın iae, Mardin'de hapsi emrolunmuş (Subhî, *ayn. esr.*, var. 24ª v. d.; Uzunçarşılı, *agn. esr.*, s. 819), Hekim-oğlu Ali Paşa Tebriz ve Bagdad vâlisi Ahmed Paşa Kirmanşah ile Hemedan zaptına me'mur edilmişlerdir. Osmanlı hükûmetinin kararını öğrenen Tahmâsp, Tebriz'den ayrılıp Ebher'e ulaşınca Fâra beyler-beyisi Muhammed 'Alî Han'ın askeri ile birlikte kendisine iltihâkı üzerine mâneviyâtı yükselerek Hemedan'a geçip asker toplamaya başlamıştır. Bu sırada Ahmed Paşa, Kirmanşah kalesini kolaylıkla zaptetmiştir (25 muharrem 1144=30 temmuz 1731). Daha sonra Sinna [b. bk.] üzerine yürüyen Ahmed Paşa burasını zapt ve Subhân-verdi Han'ı hezîmete uğrattı. Bu sırada şâhın Osmanlı ordusuna yaklaşmışken muhârebeye kudreti olmadığını iz'ân ile Kazvîn ve Ebher tarafına çekildiğinin öğrenilmesi üzerine Tahmâsp'ın tâkibine me'mur edilen, sâbık Amasya mutasarrıfı Selim Paşa, şâha yetişemeyip, kızıl-baş ordusuna yardım eden etrafdaki kabîleleri yağma ederek dönmüştür.

Ahmed Paşa, Sinna'den Hemedan civârında Şâlihâbâd'a geldiğinde (10 rebiülevvel=12 ağustos) şâhın büyük kuvvetlerle Osmanlı ordusu üzerine yürümeye hazırlandığını öğrendi. Fakat ertesi gün, şah ordusu harekete geçtiği sırada, Tahmâsp, Osmanlı ordusunu aldatmak maksadiyle bir taraftan kullar ağası, korçi-başısı ve halîfat al-ḫulafâ'sının imzâsı ile sulh talep eden mektuplar gönderirken, diğer taraftan da 40.000'i aşan kuvvetle, Hemedan'a 6 saat mesâfedeki Kurıcan mevkiinde muhârebeye hazırlanmakta idi. Burada vuku bulan ve şâhın mes'ûliyeti Belûc Muhammed Han'a bıraktığı savaşta Safevî ordusu tamâmiyle dağılmış ve gece yarısına kadar tâkip edilmiştir (13 rebiülevvel=15 ağustos). Ordusundan 20.000 piyâdeyi ve suvârisinin 2/3'ini kaybeden Tahmâsp, 500 kadar maiyeti ile, Dergezîn üzerinden Kum ve Kâşân tarafına kaçmıştır. Ertesi gün, Hemedan amanla teslim olmuştur (Ahmed Paşa'ya 23 rebiülâhır tarihi ile gönderilen hatt-ı hümâyûn ve hüküm sûreti için bk. Subhî, *agn. esr.*, var. 30ª—31ᵇ). Şâhın tâkibine bu defa da Selim Paşa me'mur edildi. Kum'da tutunamayan Tahmâsp maiyetinde pek az asker olduğu hâlde İsfahan'a döndü.

Kirmanşah ve Hemedan'ın zaptı sırasında, Hekim-oğlu Ali Paşa da Tebriz, üzerine yürümüş ise de, önce Bisutün Han'ın oğlu tarafından tahkim edilmiş bulunan Urmiye'nin zaptı kararlaştırılmış, kale 65 günlük (10 rebiülevvel-15 cemâziyelevvel) bir muhâsaradan sonra zaptolunmuştur. Müteâkiben Tebriz üzerine yürüyen Hekim-oğlu, kızıl-başın tahliye ettiği şehre, 4 cemâziyelâhır 1144 (4 kânun I. 1731)'te girmiştir (tafsilât için bk. Subhî, *ayn. esr.*, var. 34ᵇ—37ª ve ondan naklen, Hekim-oğlu Ali Paşa-zâde İsmâil Ziyâî, *Maṭâlî' al-'âliga fî ġurrat al-ġâliya*, Üniversite kütüp., TY, nr. 2486, var. 19ᵇ—26ᵇ). Kurıcân muzafferiyetini haber alan Muntafik aşîreti şeyhi, Ḥuveyza'yi Nâdir'in tâyin ettiği hâkimden istirdat ederek Basra'ya çekilmiş olan Osmanlı vâlisi Seyyid Mehmed Han'a tevdi etti (Subhî, *agn. esr.*, 37ª—37ᵇ).

Hekim-oğlu'na ve Ahmed Paşa'ya mağlûbiyetinden sonra, vesveseye kapılan ve etrafındakilerin itimâdını kaybeden Şâh Tahmâsp, ricâlinin, Maḥmûd Gilcâ'î'nin şehzâdeleri katli sırasında güçlükle kurtulabilen ve uzun mâceradan sonra bu sırada Kazvin'e gelen şehzâde İsmâ'îl Mirzâ'yı tahta geçirmeyi tasarladıklarını haber alarak kardeşini huzûruna celp ve katiettirmiştir. Diğer taraftan İsfahan'a dönünce, *I'timâd-al-davla*'si, Muhammed Bâḳî adında bir adamını, serasker Ahmed Paşa'ya göndererek sulh istemiş ve menfâda bulunan Rizâ-Kulî Han'ın müzâkereye me'mur edilmek üzere celbini rica etmiştir. Keyfiyet, 19 cemâziyelevvelde (20 teşrin II. 1731) sadrâzam sarayında görüşülüp, ihtiyatlı olmak şartiyle sulha muvâfakat ve müzâkerat Ahmed Paşa'nın reyine havâle edildi.

Kirmanşah sahrasında şâhın morahhasları ile yapılan müzâkereler sonunda (1144 şâbanı ortaları=1732 şubatı ortaları) sulh şartları kararlaştırılmış ve Azerbaycan'da Aras, Irak'ta Derne ve Derteng hudut olmak üzere Gürcistan, Şirvan ve Karabağ'ın Osmanlı tasarrufunda kalmasına mukabil, Tebriz, Ardilân, Luristan ve Ḥuvayza'nın şâha terki husûsunda karşılıklı protokol tanzim olunmuş ve tasdiknâme almak üzere mu'ayyir al-mamâlik Ali Bey ve Mirzâ Kâfî, Osmanlı murahhası defterdar Râgıb Mehmed Efendi (Paşa ile Herat'a, Nâdir'e; şah kullarından Nazar Ali Bey İstanbul'a gönderilir. 28 şâban 1144'te (25 şubat 1732) İncili köşkte pâdişâhın huzûru ile yapılan müşâverede Mahmud I., musâleha akdi için verilen ruhsattan sonra ve fakat müzâkereler sırasında fethedilen Tebriz'in tekrar izin istenmeden, neden Safevîlere terkedildiğini sorar ve iknâ edici cevap alamayınca, Tebriz'in İran'a geri verilmesi şar-

tiyle sulh yapılmasına râzı olmadığını bildirir. Nâdir ise, şâban sonlarında mülâkî olan hey'ete, mağlûbiyet üzerine, kararlaştırılan sulha muhâlelet edeceğini ve hazırlanan protokola imzâ koymayacağını beyan eder. Ahmed III. saltanatında Nevşehirli İbrahim Paşa tarafından elçilikle gönderilmişken, pâdişâhın hal'i ve sadrâzamın katli üzerine Meşhed'de hapsolunan Mehmed Ağa'yı Herat'a celbeden Nâdir, ramazan (1732 martı) ortalarında onunla İstanbul'a gönderdiği mektupta, Osmanlılar tarafından zaptolunan yerler tamâmen iâde olunmayacaksa, harbe bazırlanılmasını ihtar eder. Ahmed Paşa'nın gönderdiği adamla da, serdâra, Bagdad üzerine yürüyeceği tehdidinde bulunur ve takındığı muhâlif tavrı bütün İran'a bildirerek nevrûzu müteâkıp Bagdad üzerine yürüyeceğini ilân eder. 11 nisanda Meşhed'e gelen Nâdir, protokolü imzâ için getiren murahhaslarla İsfahan'a, Osmanlılar ile müsâlehanın münâsip olmadığını, bu hususta temessük verilmemesini, şâhın Kum ve Tahran'a gelip kendisi ile görüşüp berâberce Bagdad üzerine yürünmesi teklifini bildirir. Nâdir, yine bu şehirde iken, Reşt'teki Rus kumandanından, şâhın murahhasları ile kararlaşan müsâleha hükümlerini ifâya müheyyâ olduğu yolunda mektup alır: Nâdir, daha Mâzenderân'a ilk gidişinde, çara elçi göndererek Gîlân'ın tahliyesini istemiş; çar da elçiyi hapsedip cevap vermemişti. Ancak, Nâdir'in İsfahan'ı Efganlardan, Hemedan ve Tebriz'i Osmanlılardan istirdâdı üzerinedir ki, Rus hükümdârı, Reşt ve Lâhicân'ı iâdeye râzı olmuş ve Nâdir'in elçisini geri göndermiştir. Herat'ın zaptı sırasında gelen Rus elçisini Nâdir, şâba göndermiş, elçi ile Ṭahmâsp'ın vekilleri arasında cereyan eden müzâkereler neticesinde, Gîlân'ın Sâliyân'a kadar Safevîlere terki, Osmanlı zaptında olan Şirvân beldelerinin ise, istirdâdını müteâkıp şâhın tasarrufunda kalmasının kabûlü şartiyle muâhede akdedilmiş; Ṭahmâsp, Reşt'e bir hâkim tâyin etmişti. Fakat bu sırada şâhın Osmanlı kuvvetlerine birbiri ardınca mağlûp olması, Rusları anlaşmayı bozmaya ve Ṭahmâsp'ın hâkimini bir yere bırakmamaya sevketti. Ancak, Nâdir'in, Herat ve Farâh'ı zaptı, şâha baş-kaldıran muhâlifleri ezmesi ve Irak seferine bazırlanması, yukarıda işâret edilen Reşt'teki Rus kumandanının mürâcaatına âmil olmuş; Nâdir de bir kısım kuvvet göndererek Rusları Gîlân'dan çıkarmalarını emr, muhâlefetle karşılaşırlarsa acele bildirmelerini tenbih etmiştir. Bu azimkâr tavır karşısında Rusların Gîlân'ı terkettiği haberi 24 muharrem 1145 (17 temmuz 1732)'te Nâdir'e vâsıl olur.

Ṭahmâsp, II., Nâdir'in Kum veya Tahran'daki görüşme isteğini yerine getirmediği gibi, temessük verilmemesi husûsundaki ihtârına da aldırış etmeyip, Ahmed Paşa'ya sulhün tekarrürü için elçi gönderip, tesbit edilen şartlar dâiresinde protokoller teâti olunur (Tebriz husûsundaki muhâlefetine rağmen, Mahmud I.'un da, tesbit edilen şartları kabûl ettiği anlaşılmaktadır: bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 222). Ṭahmâsp, Nâdir'in İsfahan'a gelip mülâki olduğu zaman da, Osmanlılar ile yapılan müsâlehayı nakzetmeyeceği husûsunda ısrar eder. Nâdir, bunun üzerine, ekseri kendisine tarafdar olan ricâl ve beyleri toplayıp, aklının azlığı ve iktidarsızlığı sebebiyle Ṭahmâsp'ın harbe tarafdar olmadığını, düşmanların def'i geciktirilirse, İran'ın yeniden istilâya uğramasının mukadder olduğunu telkîn ederek bir tedbir alınması husûsunda ısrar eder. Tarafdarları, Ṭahmâsp ile zevâle yüz tutan saltanatın ancak Nâdir'in müdâhalesi ile yeniden kuvvet kazandığını, şahlığın ona teveccüh ettiğini ileri sürerler. Nâdir, Safevî hânedânına karşı İran'da hâlâ hürmet ve sadâkatin mevcut olduğunu hissedip, ihtiyatla hareket ve Ṭahmâsp'ın henüz 3 aylık (?) şahzâdesi 'Abbâs'ın şah ilânını tavsiye ederek, kendisi şah vekili sıfatı ile bilfiil iktidâra gelir (31 ağustos 1732; Ṭahmâsp'ın hal'i ve 'Abbâs III.'ın cülûsu tarihlerinin münâkaşası için bk. L. Lockhart, *Nadir Shah, A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources*, London, 1938, s. 62; Nâdir'in Ṭahmâsp'ı bertaraf etmek için giriştiği tertip'eri, İsfahan'ı muhâsara edip, şâhın firârını önlemesi, ziyâfet bahânesi ile Ṭahmâsp'ı çadırına dâvet edip haps ve hal' kararı aldırması hakkında değişik ve pek mufassal bir rivâyet için bk. *İcmâl-i ahvâl-i Nâdir Şah*, var. 18a – 21a). Ṭahmâsp, kalan ömrünü, İmâm Mûsa 'l-Rızâ türbesinde, niyâz ve ibâdetle geçirmek üzere, 14 rebîülevvelde (3 eylûl), haremi ve hizmetçileri ile, Yezd yolundan Meşhed'e, yeni Şah 'Abbâs III. da Kazvin'e gönderilir.

Nâdir'in, 8 mart 1736 tarihinde şah ilânı üzerine 'Abbâs Mîrzâ, Horasan'a babasının yanına gönderilmiştir. Nâdir Şâh'ın, Hind seferi sırasında, Horasan'da ölüm haberinin şuyûu sebebiyle Sabzvâr'daki Ṭahmâsp tarafdarlarının isyan ederek kendisinin müşkil vaziyete düşeceği endişesine kapılan Nâdir'in oğlu ve vekili Rızâ-Kulî Mirzâ, bir ihtiyat tedbiri olarak Ṭahmâsp ile iki oğlunu ('Abbâs ve İsmâ'il), Esterâbâd yukarı baş-kaçarları reîsi Muhammed Ḥusayn Han mâriletiyle katlettirmiştir (muhtemelen 1740 şubatı sonları). Maktûllerin naaşları Sabzvâr'dan merâsimle Meşhed'e nakl ve defnolunmuştur (Lockhart, *Nadir Shah*, s. 104, 177 v. d.).

Yukarıda, devri vakayii için verilen îzahlar arasında. Ṭahmāsp'ın şahsiyetine dâir hayli geniş tafsilât mevcut olup, bunlara, husûsiyle işrete düşkünlüğü hakkında Avramof (yk. bk.) 'un verdiği bilgiler de ilâve edilmelidir: içkinin, şâhın ruh hâleti üzerindeki te'sirine temas eden Rus müşâhid, Ṭahmāsp'ın bir anda teessürden neş'eye, bir kaç sâniye içinde tekrar teessüre kapıldığını anlatır. Aynı zâtın naklettiği başka bir müşâhidin kanâatine göre, tabiaten akılsız olmamakla berâber irâde zaafına müptelâ olan Ṭahmāsp II., haremde yet şt gi için kolaylıkla işret ve sefâhete düşmüş. istikamet ve ahiâk sâhibi idârecilere karşı kötümser o'muştur (bk. Lockbart, *The Fall...*, s. 313—315.

Bibliyografya: Laurence Lockhart'ın *The Fall of the Safavî Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*: Cambridge, 1958. s 497 v. dd. 'sında Ṭahmāsp II. ve devri vakayii ile alâkalı kaynaklar tavsii edilmiş ve tetkikler gösterilmiştir.

(BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

ṬAHMŪRAS. [Bk. TAHMŪRAS.]

TAHMŪRAS. ṬAHMŪRAŞ, İran millî destanında Pişdâdiyân sülâlesinin ikinci hükümdârı.

Ṭohmō-urupa (*Avesta*), Ṭahmōrup (*Bundahiš*) adı, *tahma* „kuvvetli, yiğit" (krş. Ruatam <Rustahm)+*urupa* (veya *urupi*, krş. Christensen s. 140) „köpek cinsinden bir hayvan" 'dan teşekkül etmiştir; bk. Bartholomae, *Altir. Wört.*, s. 1532, bununla berâber müellif, ismin gerçek mânası hakkında tereddüdünü ifâde eder [Darmesteter. *Avesta*, II, 583'de, sanskritçe *rūpa?*'yı „sağlam cüsseli" mânasiyle îzah eder] Daha yeni şekiller, Ṭahmūraf ve Tahmūras'tır Arap harfleri ile Ṭahmūraṯ (bâzan Ṭahūmraṯ) şekli, son sessizin gelişmesinde bir merhaleyi aksettirir: *p*>*f*>*ṯ*>*s*; Arap alfabesindeki tumturaklı *ṭ*, galiba *h*'nin makabline olan te'sirini ifâde eder görünmektedir: krş. *Ṭahmāsp*, *Ṭihrāṇ* yazılış şekilleri. Ṭahmūraṯ Mend [b. bk.] dilindeki, *Sidrā Rabbā* 'da, Zardanayaṭa Ṭahmūrāṭ adı altında görünmektedir.

Windischmann'a göre, Ṭahmūraṯ, İran destanının en muammâlı şahsiyetlerinden biridir. Gerçekten de, te'lifçi muhayyile, bu hükümdârın şahsı hakkında bilhassa harekete gelmiş ve her devir onun husûsiyetlerine yeni çizgiler eklemiştir.

Kaynakların çoğuna göre, Ṭahmūraṯ, Vivanchên (Avesta dilinde Vîvahvand, pehlevîde Vî anğāṇ, Hūşang'ın torunu veya torununun oğlu)'ın oğludur. Ṭahmūraṯ'ın kardeşleri şunlardır: halefi Yim=Cam (şēd), Spītūr (Spityura) ve Nars. Sâdece *Şāh-nāma*, Ṭahmūraṯ'ı Hūşang'ın oğlu ve Cam(şēd)'in babası yapmak sûretiyle hükümdarlık silsilesini nesiller silsilesi addeder. Müslüman kaynakları, Ṭahmūraṯ'ın, İbn al-Faḳîh'e göre, Fāris (Farslara kendi adını veren kahraman), *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange, s. 112)'a göre Laşkar, d'Herbelot'nun kaynaklarına göre Ḳahramān tesmiye olunan bir oğlunun adını zikrederler.

Ṭahmūraṯ, Avesta dilinde mûtad üzere „silahlı" (krş. Ḥamza ve *Muǧmil*, s. 166) mânasında tefsir edilen, fakat Bartholomae, *Altiran. Wört.*, s. 228 ve 1651'de „uyanık, canlı" mânalarına gelen *azinavant/zaēnahvant* lekabını taşır Firdavsî, Ṭahmūraṯ'ı binek hayvan olarak kullanmak üzere Ahriman'e eyer (*zîn*) vurdu dediği zaman, eğer buna telmihte bulunmuyorsa, bu lekabı zikretmemiştir.

Avesta (*Yaşt*, XIX, 28)'ya göre, Ṭahmō Urupa „bütün devleri hükmü altına aldı... ve at şekline girmiş Aŋra-Maynyu'nun üzerinde 30 yıl müddetle dünyanın bir ucundan öteki ucuna gitti" (trc. Dermesteter). Ṭahmūraṯ'ın Ahriman üzerindeki zaferi, Farvardîn ayının Ḫordād gününde kazanılmıştır ve bu hâdise, husûsî sûrette bir çörek hazırlamak mecbûriyetinde olan dindarlar tarafından, her yıl tesʿîd edilir (West, *Pahlavi texts*, III, 314'te bulunan bir pehlevî risâlesine göre). Mōbad-i Dihlavî'ye dayanan İran *rivāyat*'i (Spiegel, *Einleitung*), Firdavsî ve başkalarında bulunmayan garip tafsilât bakımından zengindir: Her gün, Ṭahmūraṯ Ahriman'in sırtında dünyayı üç defa dolaşıyor ve Alburz dağından Çiovad köprüsüne kadar olan yolu arşınlıyordu. Ṭahmūraṯ'ın topuz darbeleri ile koşturulan Ahriman sâdece insanların günahları ile besleniyordu. Ahriman, bal ve ipek elbiseler vadiyle (bunların mekruh oldukları hakkında bk. Spiegel, *Einleitung*, II, 153, 158) Ṭahmūraṯ'ın karısını, devri âlem sırasında kocasının her hangi bir şeyden korkup-korkmadığını kendisinden sormaya ikna etti. Ṭahmūraṯ'da her defasında Ahriman'in kendisini Alburz'un tepesinden aşağı atacağından korktuğunu itiraf etti. Ahriman, Ṭahmūraṯ'ın bu zayıf noktasını öğrenince, onu üzerinden attı ve yuttu. Melek Surōš, Cam (şēd)'e Ṭahmūra'ın kaybolduğunu haber verdi ve Ahriman'i iki şeyin sevindireceğini anlattı: medihler (veya şarkılar) ve cinsî sapıklık (krş. Marquart, *Handes Amsorya*, Viyana, 1916, s. 100). Cam bu iki ihtirastan faydalandı ve Ahriman onun tekliflerine râzı olmaya hazırlaarken, o elini Ahriman'in karnına sokup, kardeşinin vücudunu dışarı çıkardı. Ahriman Cam'ı tâkip etti ise de o

Surōš'un nasihatına uyarak, Ahriman'ın yüzüne bakmaktan sakındı; Abriman de âciz kalarak cehenneme döndü. Cam, Ṭahmūraṣ'ı temizledi ve onun için bir [*a*]*stōdān* inşâ etti. Cam'ın Ahriman'e dokunan eli cüzzam oldu. Rüyada, elinin, öküz idrarı ile iyi olacağını öğrendi. Böylece *rivāyat*'de, *dahmalar* müessesesi ve *gōmēz*'in kullanılışı Ṭahmūraṣ'ın ölümüne bağlanır [Mucmil, Ṭahmūraṣ'ın tabiî bir ölümle öldüğünü bilhassa belirtir].

Ṭahmūraṣ'ın kahramanlıkları kendisine *dēv-band* lekabını kazandırdı; krş. *Šāh-nāma*, *Mucmil* ve farsça *Rivāyat*. Aogemaidē (*Avesta*, trc. Darmesteter, III, 165)'ye göre, Ṭahmūraṣ, devlerin reisi Ganā-Maynyō'yu kendisine savaş atı yaptı ve ondan 7 yazı çeşidini ele geçirdi. *Minōḫirad* (trc. West, bölüm XXI, 32), Ahriman tarafından gizlenmiş 7 yazı cinsinin meydana çıkarıldığını anlatır. Firdavsī, yazıların cin menşe'li olduğu kanaatini uyandıran cümlesindeki iltibastan habersiz görünmektedir; Zîrâ ona göre, bu yazılar, Ṭahmūraṣ'a, isyanları sırasında itâat altına aldığı devler tarafından öğretilmişti. Firdavsī „takriben 30 yazı çeşidinden" (*nazdīk-i sī*) bahsederse de, bunlardan sadece altısını sayar: *rūmī*, *tāzī*, *parsī*, *soġdī*, *čīnī* ve *pahlavī*.

Bu rivâyete, Nuh Tufan'ından kitapları kurtarmak için Ṭahmūraṣ tarafından alınan tedbirler hakkındaki efsâne eklenmiştir. Windischmann'ın da tesbit ettiği gibi, Ṭahmūraṣ'ın bu hareketi, onu Bâbil Xisouthros'u ile birleştirir (Berosios, *Frag. hist. Graec.*, nşr. Müller, II, 501). Ḥamza (nşr. Gottwaldt, s. 197), 350 (961)'de Cay (İṣfahān)'da Sārvayh veya Sārōya binâsında, meçhul yazılarla kaplı deriden 50 denk ihtiva eden küçük bir hücrenin keşfolunduğunu kaydetmektedir (İbn Rosteh bu adı, Sārūḳ şeklinde yazmıştır; aynı zamanda Hemedan iç kalesinin, Farābān'ın idâre merkezinin, Caġatu'nun kolunun ve Birecik yakınında bulunan Sarūc (Surûc) şehrinin ismi de böyledir). Ḥamza bu hususta 357 (962)'de hey'etçinas Abū Ma'šar (ölm. 272=885'e doğru)'ın şahâdetini zikretmektedir; ona göre, buna benzer şekilde vaktiyle Sārōya'da ak kavak (*ḫadank*) kabuğu (*tōz*) üzerine yazılmış el-yazmaları bulunmuştu. Bu vesileyle „eski İran yazısıyla" yazılmış el-yazmalarından biri çözülebilmiştir. İranın eski hükümdarlarından biri, orada Ṭahmūraṣ'ın, Tufan'dan 231 yıl 300 gün önce, Tufan olacağını bildiğini anlatmaktadır. Gerçek mânada „ilim ve âlim dostu" olan Ṭahmūraṣ, mühendislerine, (*muhandisīn* mümkün olduğu kadar emin, bir yer aramalarını ve orada Sārōya adı verilmiş olan binâyı inşâ etmelerini emretti. Binâya çeşitli mahiyette ilmî eserler ve başka şeyler arasında zîeler de yerleştirildi (fakat Tufan, Ḥulvān'ı aşmadı krş. Bīrūnī).

Ṭahmūraṣ'a daha bir çok muhtelif rivâyet bağlanır. Bunlardan *Bundahiš* (bölüm XVII, 4)'de, Ṭahmūraṣ devrinde „insanlar öküz Sarsaok'un sırtında (*Karšvar* [yeni faraşa merkezî Kaşvar]) Ḫvanīras'ten diğer bölgelere geçiyorlardı" şeklindeki rivâyet pek eskidir. Bir gece, denizin ortasında rüzgâr, yine Sarsaok'un sırtına yerleştirilmiş mukaddes ateşi suya devirdi ise de, ateş üç kısma ayrıldı, bu kısımlar o kadar ışık verdi ki, insanlar bu sâyede denizi geçebildiler. Bu efsâne, (kâinatı) ihâta eden 6 *karšvar*'ın iskânı ve üç büyük âteşkedenin menşe'inin remzini teşkil eder.

Ṭahmūraṣ'a, Bâbil'in, Merv'in iç kalesi (*kuhandiz*)'nin, Kardîndâd (Mada'in'i teşkil eden 7 şehirden biri; başka bir okunuş: Kurdābād; *Mucmil al-tavārīḫ*'te: Girdābād-i buzurgtarīn)'ın, İsfahan'ın iki kenar mahallesi olan Mihrîn (Marbîn? krş. İbn al-Faḳîh, s. 265) ve Sārōya (eski Kūk)'nın inşâsı atfedilmiştir (Ḥamza, s. 29 v. d.). Ṭabarī'ye göre, Ṭahmūraṣ, Sābūr şehrini kurmuştur ve Mas'ūdī, burayı Ṭahmūraṣ'ın ikametgâhı addeder. d'Herbelot'nun kaynakları, bu listeye Ninive ve Āmid'i de ilâve eder.

Šāh-nāma'de, Ṭahmūraṣ, hayvanlardan faydalanmanın büyük öncüsü olarak gösterilmiştir; yünün dokunması, vahşi hayvanların ve av kuşlarının ehlîleştirilmesi, binek hayvanlarının, çoban köpekleri, horoz ve tavukların yetiştirilmesi onunla başlamıştır. Aynı zamanda krş. *Mucmil* ve Ṯa'ālibī.

Šāh-nāma, Ṭahmūraṣ'ın yanında, onun dindar ve bakîm veziri (*dastūr*) Ṣēdāsp'ın adını verir ki, bu ad, galiba Būdāsp Boddhisatva, Buddha'ın tahrif edilmiş bir okunuş şekli olduğu intibaını uyandırmaktadır. Bloebet (*Études sur le gnosticisme*, s. 28), Pehlevî yazı sistemi ile, „dev" mânasında anlaşılan *būt* yerine *ṣēdā*'nın kullanılabileceğini ispata çalışmıştır. Daha Ṭabarī (I, 675), Ṭahmūraṣ'ın saltanatının ilk yılında, Ṣābi'a [b. bk.]'nın akîdesini yayan Būzāsf'ın zuhur ettiğini bildirmişti ve hemen-hemen bütün müslüman tarihçiler bu tafsilâtı aynen nakletmişlerdir (bk. Windischmann ve Christensen). Hattâ bâzı müellifler (Mas'ūdī, *Tanbīh*, B G A, VIII, 90), Zardušt'ten önce, İranlıların, Būdāsf tarafından tebliğ olunan Ṣābi dinini kabûl ettiklerine inanmaktadırlar. Ḥamza'ya göre, Yūdāsf (Būdāsf okuyunuz), Ṭahmūraṣ zamanında bir kıtlık münâsebetiyle oruç âdetini vazetmiştir. Aynı müellif, Ṭahmūraṣ'ın dinî bir müsamahayı esas ittihaz ettiğini ve onun devrinde putperestli-

ğin yayılmış olduğunu kaydetmektedir. Bununlaberâber bu efsâne, *Dēnkart* (VII, I, 19)'ın iddiâ ettiğinin tamâmiyle zıddıdır: ona göre, Ṭahmūraṣ „putperestliği yıktı ve Hâlik'a îman ve ibâdeti teşvik etti.

Hind mitolojisinde Ṭahmūras'a tekâbül eden bir şahsiyet yoktur. Windischmann ve Spiegel, bu mûdil şahsiyetin, Hindo-Avrupaî (İranî?) ve Sâmî hatlarını belirtmeğe çalıştılar. Hindo-Avrupaî husûsiyetine Ṭahmūraṣ'ın şeceresi, Ahriman'e karşı mücâdelesi v.s. Tufan'a, kitapların kurtarılmasına v.s. dâir tafsilât Sâmî menşe'li olmalıdır. Windischmann, Ṭahmūraṣ (*urupa*) adının ikinci unsuruna istinad ederek, bâzı Bâbil eşhâsı ile akraba addetmek sûretiyle bu kahramanın hatta hayvanî („Tiergestalt" „hayvan şeklinde") menşe'li olduğu ihtimâlini ileri sürmekte idi.

Kendine has bir nazariye, Christensen (*ayn. esr.*, s. 136, 142) tarafından ileri sürülmüştür. İraalıların Hindlilerden ayrılmasından sonra, her ikisi de „ilk insan" ve „ilk hükümdar" tipinin izlerini muhâfaza eden, Hūşang ve Ṭahmūraṣ, ilk insanın Hind-İran tipi Yim'den önce ve beşer nev'inin ilk nümûnesi olmuş bulunan ilk insânî dev Gayōmard'den sonra yerlerini aldıkları mitoloji çerçevesi içerisine sokuldular. Christensen, sonra, Hūşang ve Ṭahmūraṣ'ı İskit destanının şahsiyetleri ile aynı addetmeye çalışır (Hérodote, IV, 5—7): ilk insan Targitaos ve onun „Skit Ṛpa" (*Arpa> Urupa; Christensen, bu unsuru, Ön-Asya'nın „İskit muhâceretine sahne olmuş" bir çok yer adlarında bulduğunu zannetmektedir) kabilesine adını veren Arpoxais; bu bakımdan, Ṭahmūraṣ ve Hūşang arasına sokulan 3 batın belkide, sâdece Vivanğān adının yanlış okunmuş şekilleri iken, Firdavsī'nin verdiği Hūşang'in oğlu Ṭahmūraṣ şeklindeki şecere, muhtemelen an'ane ile tetabuk edebilecektir.

Daha sonraki kaynaklar efsâneyi açıklamaya çalışırlar; Pārsī bir râhibe göre (Darmesteter, *Ét. İran.*, II, 74), Ṭahmūraṣ'ın Ahriman'e zaferi, sâdece „cismânî mülevves arzular üzerindeki" zaferi mânasına gelmektedir. Mīrḫond, devlerin isyânı yerine, hükümdarlığın ileri gelenlerininkini ikame etmek ister görünmektedir.

Ṭahmūraṣ efsânesinini islâm dünyasında daha sonraki gelişmesi çok gariptir. Peygamber'in, *mi'rāc* esnâsında üzerinde gayb âlemine çıktığı kadın başlı kısrak, al-Burāḳ [b. bk.] ile Ṭahmūraṣ efsânesindeki Ahriman arasında benzerlik bulmak isteyenler (E. Blochet) vardır. Buna göre, Burāḳ adı, *Rivāyat*'in ve Firdavsī'nin kullandıkları Farsça *bāra/bāregī* kelimesi ile akraba olmalıdır. Viyana'da muhâfaza edilen bir Sâsânî ibriği (krş. Arnetb, *Monumente d K. K. Münz-und Antiken-Cabinette in Wien*, 1850, *Die antiken Gold-und Silber-Monumente*, levha, VI—VII) üzerinde, sakallı adam başlı ve bâzı bakımlardan Âsurluların kanatlı boğasına benzeyen bir canavara binmiş bir insanın resimleri bulunmaktadır. Blochet, bu resimlerde Ṭahmūraṣ'ın savaşlarının muhtelif anlarının tasvir edilmiş olduğunu ileri sürer. Diğer taraftan aynı âlim Ṭabmūraṣ'ın, islâmî (?) ein Samhūras veya Şamhūraṣ (*h/m* harflerinin yer değiştirmesiyle?)'a ne şekilde tahavvül ettiğini ve nihâyet aziz Georges'un mûdil şahsiyle nasıl meze olduğunu göstermiştir. Samhūras'ın resmi eski bir *Daḳā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ* el-yazmasında (Bibl. Nat., Paris, *fonds Persan*, nr. 174) bulunmaktadır. Resimle ilgili metinde, bu melek hakkında şöyle denilmektedir: „bu gök yüzünün en büyük meleği olup yeri (*maḳām*), Ba'albak adasında (aynen böyle!) dır." Bu melek, dişleri ile atın göğsüne saldıran bir ejderhâyı bir kılıç darbesi ile ikiye bölerek öldüren müsellâh bir suvâri şeklinde resmedilmiştir. Her seferinde iki ordu, savaşmaya hazır bir vaziyette karşı-karşıya gelince Tanrı, bu meleğe, bu iki ordunun arasında yer almasını emreder ve o, Tanrı'nın istediği tarafa yardımda bulunur. Son devirde Pārsī'ler arasında sık-sık geçen Ṭahmūraṣ adı, müslüman İran'ın meçhûlü görünmektedir. Ṭahmūraṣ adı XVI. asırdan îtibâren Gürcistan hıristiyan prensleri arasında (Thsimurazi şeklinde) rağbet görmüştür. İsmin bu garip tâlihi, Güreilerle münâsebetleri bulunan ve sık-sık İran destânî isimlerine istinad eden Şirvânşāh [b. bk.]'ların te'siriyle îzah edilmelidir; krş. Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 321.

Bibliyografya: Ṭahmūraṣ'ı zikreden belli-başlı kaynaklar şunlardır: *Avesta*'da *Yaşt*, bölüm. 15, 11 ve 19, 28, *Afrīn-i Zartuşt*, § 2; *Bundahiş* (West, *Pahlavi texts*, I, Oxford, 1880), bölüm 17, 4; 31, 2—3; 34, 4; *Dīnā-ī Maynōg-ī Ḫiraz* (West, *ayn. yer.*, III, 1885), bölüm 27, 21; Ṭahmūraṣ hakkındaki *Rivāyat pārsī* için bk. Spiegel, *Einleit. in die traditionellen Schriften d. Parsen* (Viyana, 1860), II, 158 v. d. ve 317—326 (197 Farsça beyit); Münih yazmalarından birinde mensur bir rivâyet (bk. Bartholomae kataloğu, s. 141) bulunmaktadır; *Şāh-nāma* (nşr. Mohl), I, 40—46; (nşr. Vullers), I, 202; Ṭabarī, I, 174 v. d.; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), II, 111; III, 252; IV, 44, 49; Ḥamzat al-İṣfahānī (nşr. Gottwaldt), s. 13, 25, 29 v. d., 197 (trc s. 9, 17, 20, 151); Bīrūnī, *al-Āṣār al-bāḳiya* (nşr. Sachau), s. 24; *Mucmil al-tavārīḫ* (*JA*, 1841, XI,

154, 166, 279, 292, 390, 413); Ṣa'ālibī, *Ġurar aḫbār mulūk al-Furs* (412 h. 'den önce), oşr. Zotenberg, s. 7 v. dd. Daha küçük kaynaklar için bk. Windischmann ve Christensen, s. 192—203; D'Herbelot, *Bibl. Orientale*, „değiştirilmiş ve genişletilmiş" 1783 tabı, V, 451—456, bk. mad. *Thahamarath*, burada *Ṭahmūraṣ-nāma* ve *Ḳahramān-nāma* (Bibl. Nat., Paris, Türkçe yazmalar, nr. 321, 343 ve 344; Ḳahramān, Ṭahmūraṣ'ın oğludur) gibi manzûmeler zikredilmiştir; krş. Mohl'ün neşrettiği *Šāh-nāma*'de nâşirin mukaddimesi, I, 74 v. dd.; D'Herbelot'nun ilk tabında (Paris, 1697) her ne kadar *Ṭahmūraṣ-nāma*, Kayūmarṣ'in oğlu Malik al-Baḥr maddesinde Siyāmak'in atı dolayısiyle zikredilmişse de, Ṭahmūraṣ maddesi yoktur. Windischmann, *Zoroastr. Studien* (Berlin, 1863), *Takhmō-urupis*, s. 196—212; Spiegel, *Êrânische Alterthumskunde* (Leipzig, 1871), I, 516—522; Justi, *Iranisches Namenbuch*, 1895, s. 320 v. d.; Darmesteter, *Études iraniennes* (1883), II, 24, 51, 74 v. d., 178; E. Blochet, *L'ascension au ciel du prophète Mohammed*, *R H R* (1899), XL, 1—25, 203—236; aynı mlf., *Études sur le gnesticisme musulman*, *R S O*, II, III, IV, VI'dan ayrı baskı (Roma, 1913), bilhassa, s. 1—17, 28; A. Christensen, *Le premier homme et le premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens*, *Arch. d'études orient.* (Upsala, 1918), XIV, 131—218: Hōšang ve Taxmōruw (burada bütün kaynakların tam bir tahlili yapılmıştır). (V. MINORSKY.)

TAHRĀN, ṬAHRĀN. [Bk. TAHRAN.]

TAHRAN. TAHRĀN, ṬAHRĀN, TEHRĀN, 1. İran'ın pâyitahtı.

Adı. Arapların kaydettikleri Ṭihrān yazılış şekli, XX. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Araplar çok defa farsça isimlerin başındaki *t*'yi *ṭ* ile vermişlerdir (boğazdan seslendirme?). Bununla berâber coğrafyacı Yāḳūt bu adın Tihrān telâffuzunu da kaydetmiştir; İraulı Zakariyā Ḳazvīnī'de ise yalnız bu son şekil geçmektedir. Bugünkü Farsça'da kısa *i*, dâima kısa *e* gibi telâffuz edilir; bundan dolayı garp eserlerindeki transkripsiyonu: Teheran v. s. (daha Clavijo ve della Valle'de: Teheran; Chardin'de: Théren)'dir. *Tehrān* şeklinde söylenişi Farsça'da yoktur; fakat İstanbul Türkleri (bunların dili bâzan Farsça kelimelerin eski şekillerini muhâfaza etmiştir) *Tahran* derler.

Bu adın menşe'i kat'î o'arak bilinmemektedir. Halk iştikakı ile kelimenin *tah*+*rān* „insanları yerin derinliğinde avlıyan" şeklinde îzâ'ı, her hâlde Yāḳūt'un hikâyesine dayanmaktadır. *Tah/tih* „derinlik" şeklinde bir kullanılış şimâlî İran lehçesinde mümkündür. *Tah* ile teşkil edilmiş mâlûm bir çok isim vardır (Stack, I, 97; II, 13 *Tahdaṣk*<*tah-daṣt*). Kelimenin ikinci kısmı olan *—rān* da Rayy (Raġān> Rayyān>Rān) adının idgamını müşâhade etmek mümkün olabilir ve o zaman kelime bütünü ile „derinde, Rey'in aşağısında" mânasına gelebilirdi; fakat bu iddiayı müdâfaa etmek kolay değildir; zîrâ başka bir Tihrān da İsfahan civârında vardır. Ancak pâyitahtın adının aslî şeklini muhâfaza etmesine mukabil, bu son zikredilen mevkiin Tirāo>Tirūn şekline girmiş olması ne de olsa gariptir.

H. Schindler (*East. Pers. Irak*, London 1896, s. 131), Tihrān kelimesinde *Tir-ān* „ovalar"ı görmektedir (Vullers, I, 486, *Tīr* „planities, desertum"). *Tihr-*'i izah etmek için muhtemelen bir nihâî şekil olan *tir*'den bareket edilebilir. Fakat kelime, ancak aslî şekli *tihr-* olarak tesbit edildiği takdirde, emniyete kavuşulabilir. *-hr-* : <*ŝr* v. s.)'nin muhâfaza edilişi, şimâl lehçe zümresinden bir kelimeye delâlet etmektedir (*hr* cenupta umûmiyetle *s* olur). H. Schindler Tihrān ismini Şimrān (yazılışı Şamirān) dağının adı i e karşılaştırır (aş. bk.) ve Şimrān isminde de *şamar* „ovanın muhtaç olduğu suyun muhâfaza edildiği dağ" (*Burhān-i ḳāṭi'*, nereden alındığı gösterilmemiştir) kelimesinin eski şeklini bulur. Umûmiyetle *şamar* „gölcük, sarnıç" (Vullers, II, 462) ifâde etmektedir ki, bu da oldukça kabûle şâyandır. Her hâlde bu ismin, Daylamî sarayı olan Şamirān adı ile müşterek bir menşe'i olacaktır [bk. TAROM].

Mevkii. Tahran 51° 25' 8,8" şark tûlü ile 35° 41' 6,83" şimâl arzı arasında, Elburz'un önündeki dağ silsilesinin aşağısında münbat bir arâzide (*gaod*) kâindir. Şehrin 20 km. şimâlinde bulunan Ser-i Tavçāl geçidi, 3.740 m. yüksekliktedir. Ancak bu dağ silsilesi Hazer gölüne bir su-bölümü çizgisi teşkil etmez: Ser-i Tavçāl'in arkasından, her ikisi de merkezî İran çölüne doğru akan Karac ve Cācarūd ırmakları çıkar. Bu silsilenin bir cenup kolu Cācarūd'un sağ sâhili boyunca uzanarak Tahran ovasının şark hudûdunu teşkil eder; adı Se-Pāye („üç ayak")'dir. Bunun cenup nihâyetinde küçük bir şehir olan Šāh 'Abd al-'Aẓīm vardır. Rey harâbeleri bu şehirle Tahran arasındadır. Tahran 1.163 m. (H. Schindler'e göre 3.810 kadem) yüksekliktedir. Arâzi doğrudan-doğruya şehrin şimâlinde yükselerek üç kademe teşkil eder: Tahran'dan Ḳaṣr-i Ḳācār'a (5 km.), buradan Zargande'ye (yine 5 km.; yüksekliği 1.417 m.) ve oradan da Tavçāl'ın eteğine kadar.

Burada, dağın yamacında yeşillikler içinde Şimrān mevkii bulunur ki, burası Tahran halkının bir sayfiyesini teşkil etmekle kalmamakta, aynı zamanda pâyitahtın su ihtiyacını da karşılamaktadır. Tahran'ın içinden su geçmez. Şehrin suyu, uzunluğu 8 ilâ 16 km arasında değişen ve sularını yakın dağlardaki kaynaklardan alan 30 kadar derin yer-altı kanalı (*ḳanāt, kārīz*) ile sağlanmakta idi. [Hâlen Tahran'ın su ihtiyacı Karac barajından sağlanmaktadır.]

Tahran'ın iklimi kışın iyi olmakla berâber yazın sıhhî değildir ve iklim çok kuraktır. H. Schindler (*Klimatafeln aus Persien, Pet. Mitt.*, 1909, s. 361—370) tarafından arka-arkaya 17 yıl (1892—1908) içinde yapılan müşâhedelere göre, bir senede yağan kar ve yağmur miktarı (milimetre olarak) 134, 25 (1901) ilâ 330, 75 (1904) arasında değişmişti. 1894/1895 kışı tamâmen yağışsız geçmiştir. 1905/1906 yazında bir damla yağmur dahi yağmamıştır. Kışın kar yağışı 16,50 ile 96,25 mm. arasında değişmektedir. Her ay için vasatî yağış miktarı (mm. olarak) ve harâret (santigrad olarak) şöyle idi:

	yağış	suhunet		yağış	suhunet
Teşrin II.	32,26	10,8°	Mayıs	12.66	23.9°
Kânun I.	34,20	5,8	Haziran	1.58	29,7
Kânun II.	46,03	1,1	Temmuz	1.11	29,7
Şubat	28,12	5,5	Ağustos	1,30	28,9
Mart	47,72	8,6	Eylül	1,31	25,5
Nisan	35,56	15,5	Teşrin I.	8,64	18,9

Yıllık vasatî harâret 16,9° santigrad olup, âzamî ve asgarîsi + 42,2 ve — 16,1° 'dir. Diğer hava rasatları ile alâkadar müşâhedeler için bk. Brugsch, II, 475—481, Stabl, s. 52 [En son rasatlara göre, yıllık suhunet vasatîsi, 16°.4' olup, âzamî suhunet 42°.3' ve asgarî suhunet —20°.3' 'dir (*Dā'irat al-ma'ārif-i fārisī*, Tahran 1345 hş., I, 695)].

Tahran'ın hükûmet merkezi olarak seçilmesi, bâzı müelliflerce (Kinneir, Curzon), şimâl hudûdunu mürâkabeleri altında bulundurmak isteyen Kaçarların basiretlerine delil addolunmuştur. Gerçekte ise, Tahran'ın intihap edilmesi, doğrudan-doğruya bir Türk hânedânı olan Kaçarların kendilerine irsen intikal eden dirliklerden (Astarābād) uzaklaşmamak ve İran'ın şimâlindeki Türk kabîleleri ile münâsebette bulunmak arzûsundan doğmuştur. Eski seyyahların çoğu (Olivier, V, 87; Dupré, II, 187; Flandin, I, 235) hükûmet merkezinin mevkiinin elverişsizliğini (su darlığı, kötü iklim, büyük münâkale yollarından uzaklık) belirtirler. Bu kusurların büyük bir kısmı sonradan yapılan müdâhalelerle ehemmiyetli nisbette giderilmiştir. Fakat pâyitahtın asıl kusûru olan sapa oluşu, cenûbî İran'ın tabiî servetlerinin gelişmesi ve İran'ın devlet hayâtında ehemmiyetli bir rol oynamağa başlaması ile kendisini bilhassa hissettirebilecektir.

Yollar. Tahran eskiden de eyâletlere kâfi derecede iyi tabiî yollarla bağlı idi. Mâzenderân ile irtibatı sağlayan (sâdece) bir yol, Avusturyalı mühendis Gasteiger-Han tarafından 1875'te yapılmıştı. 1883 ile 1892 arasında nakliyâta elverişli bir yolun inşâsına İranlılar başlamış, bilâhare bu yol (148 km.) İngiliz şirketi Lynch Bros tarafından tamamlanmıştır. Rusya ile irtibat, uzun müddet Kazvin-Tebriz-Culfâ-Tiflis üzerinden sağlanmıştı. 1850 tarihlerinde Bakû ile Anzalî arasında muntazam vapur seferleri başladı. Hava yoluyla Tahran ile Hazer denizi arasındaki mesâfe ancak 112 km. olduğu hâlde, Elburz üzerinden muvâsala uzun zaman çok zor olmuştur. 1893'te Ruslar, Raşt'tan hükûmet merkezine kadar nakliyata müsâit bir yolun inşâsına müsâade aldılar (bu yol Mancîl'e kadar 1 kânun II. 1890 ve Tahran'a kadar 15 eylûl 1899 'da açılmıştır). Bundan böyle yolcuların çoğu, aynı zamanda ticârî bir ehemmiyeti olan bu yoldan faydalanmıştı. Rus ihtilâlinden sonra İran'daki bütün Rus te'sisleri İran devletine intikal etmiştir. 1917'den beri Tahran ile Bagdad arasında otomobil münâkalesi kurulmuş olup, bilâhare bu, Beyrut'a kadar uzatılmıştır. Diğer taraftan Tabran, hava yoluyla Bakû'daki tren yolunun son noktasından sâdece bir günlük mesâfede idi. Rizā Şāh'ın iktidârı zamanda bütün İran için bir demir-yolu projesi hazırlanıp tatbikine başlanmıştır (1928). Tahran hâlen İran'ın belli-başlı demir yollarının kavşağı mesâbesindedir.

Tahran eyâleti. 1930 yıllarında Şahriyār, Savuç-Bulak [b. bk.], Feşāviya (Peşāpūya), Varāmin, Şimrān, Ḳasrān idarî bölgelerinden terekküp eden Tabran eyâleti (H. Schindler), şimdi adları aşağıda zikrolunan 14 *farmāndārī*'liği ihtivâ etmektedir: Tahran, Karac, Ḳazvīn, Damāvand, Maḥallāt, Sāva, Kum, Tafriş, Rey, Şamīrānāt, Garmsār, Ḥumayn, Arāk ve Kāşān (*Dā'irat al-ma'ārif-i fārisī*, I, 653).

İlk defa zikredilmesi. Vaktiyle, de Goeje İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal (s. 366 ve Muḳaddasī (s. 375)'nin zikrettiği BHZĀN, BHTĀN, BHNĀN adlarında Tahran kelimesinin teşhis edilmesi gerektiğine inanmıştı (İṣṭaḫrī, s. 209 k). Son olarak bu nazariye Muḥammed Han Ḳazvīnī (s. 39) tarafından müdâfaa edilmiştir. Yāḳūt (I, 769)'un kaydettiğine göre (ki bu kayıt muahhar ve az vâzıhtır), eski Rey'in yerini göstermesi gereken Bihzān mevkii, bu-

radan 7 fersah (?) mesâlededir; hâlbuki aynı coğrafyacı Tahran'ı haklı olarak Rey'den 1 fersah uzaklıkta gösterir. Bu sûretle Tahran'ın zikredildiği en eski eser olarak şimdilik *Fārs-nāma* (*G M S*, s. 134, yeni seri I, yazılışı 510=1116'dan önce) kalıyor; bu eserin müellifi, Sam'ānī (*G M S*, XX, 373, te'lifi 555 =1160 civârında)'nin de bahsettiği gibi, Tahran'ın narlarını medheder. Fakat bu kayıtlar bir tarafa Tahran, İştahrī'nin zamanından evvel (340 tarihlerinde) mevcut olmuş bulunmalıdır; zîrâ Sam'ānī orada doğmuş olan ve 261 (874) senesinde Filistin'de 'Askalān'da ölen Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Ḥammād al-Tihrānī al-Rāzī isminde bir şahıstan bahseder. *Rāḥat al-ṣudūr* (*G M S*, II, 293, yeni seri, yazılışı 599=1202)'a göre Selçuk sultanı Arslan'ın annesi 561=1165/1166'da Rey'den Naḫcivān'a giderken ilk konak yeri (İranlılarda mutad olan *naḳl-i makān*) olarak „Tahran civarında" kalmıştı. Bu arada sultanın kendisi Tahran'ın cenûb-i şarkîsinde Dülāb'da bulunuyordu. Ṭabaristān tarihinde (*G M S*, II, 19, yazılışı 613=1216) İbn İsfandiyār, İran hükümdarlarının savaşlarını tasvir ederken, Afrasiyāb'ın karargâhının „Dülāb ve Tahran"ın bulunduğu yerde kurulduğunu anlatır. 8 yıl sonra Yāḳūt, Moğul istilâsından az bir müddet önce ziyâret ettiği Tahran hakkında kısaca bilgi verir. Burası 12 mahalleden ibâret, rağbet gören bir pazar yeri idi. Tahran'ın ikametgâhları yer altında, bahçeleri ise, sık bir şekilde şehrin etrafında bulunduğu için, şehir iyice mahfuzdu ve hükümetin ahâliye karşı muâmelesi de mülâyimdi. Tahran'da dâhilî anlaşmazlıklar o kadar korkunçtu ki, muhtelif semtlerin sâkinleri, komşularının, hayvanlarını sürüp götürmelerinden korktukları için, tarlalarını belle bellerlerdi. Daha Ḳazvīnī (674=1275) Tahran'ın meskenlerini tavşan deliklerine (*ka-nāfiḳā'i 'l-yarbū'*) benzetmekte ve ahâlisinin geçimsizliğini te'yit etmektedir (krş. *Āṯār al-bilād*, s. 228).

Yer-altı meskenleri hakkındaki bilgiler bütün muahhar müelliflerce de tekrarlanmıştır; fakat sâdece Ker Porter (I, 312) bununla alâkadar olarak Ḳazvīn kapısından 200—300 yarda mesâfede şehrin içinde, fakir halka melce' olan ve yük hayvanlarının ahırı olarak kullanılan büyük ve derin oyuklar („an open space full of wide and deep excavations or rather pits") gördüğünden bahseder [krş. Hommaire de Hell, levha 57]. Bunlar eski *darvāza-i nov* (*pāḳāpuḳ*) olmalıdır. Bunun cenûbundaki dış mahalle Ġār („mağara") adını taşır. Bu ad, Tahran'ın cenûbundaki bütün idarî bölge için de kullanılır. Tahran'ın etrafındaki mağara sâkinlerinin mevcûdiyeti hakkında: krş. Eastwick, I, 294; Karac köprüsünün şarkındaki bir köy ve Crawshay — Williams, *Rockdwellings at Rainah*, *J R A S*, 1904, s. 551; 1906, s. 217.

Tahran'ın gelişmesi, diğer büyük komşu merkezlerin ortadan kalkmasına bağlı bulunuyordu. Rey'in ehemmiyetini kaybetmesi, 617 (1220) yılında Moğullar tarafından tahrip edilmesi ile başlar. Moğullar devrindeki Tahran *Cāmi' al-tavārīḫ*'de seyrek olarak zikredilir. 683 (1284) yılında Arġūn, Aḳ-Ḫvāca (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 173'te=Sūmiḳān) civârında Aḥmed Takūdār'ın kumandanı Alyanak'ı yendikten sonra, „Rey yakınında Tahran"'a geldi (krş. Muḥammed Ḳazvīnī, s. 38); 694 (1294)'te Ġāzān, Fīrūzkūh'dan gelirken „Rey yanında Tahran"'a inmişti (Dorn, *Auszüge*, s. 138). *Nuzhat al-ḳulūb* (*G M S*, 55 yazılışı 1340)'a göre, Tahran, iklimi Rey'den daha iyi ve mûteber bir yer idi. Vaktiyle (*mā ḳabl*) Tahran'ın nüfûsu fazla idi. Bu kayıt, Tahran'ın *Bhzān* ile aynı olduğu hakkında öne sürülen nazariyeyi kuvvetlendirebilir (?).

Timurlular zamanında „Rey civârında Tahran köyü" 806 (1403) yılında şāh-zāda Rustam'in İskandar-Şayḫ Çalāvī'ye karşı sefere çıkmak üzere asker toplamak için 20 gün kaldığı yer olarak zikredilir (*Ẓafar-nāma*, II, 572=*Maṭla' al-Sa'dayn*; Dorn, *Auszüge*, s. 175). Takriben aynı zamanda (6 temmuz 1404) Tahran („ciudad que ha nombre Teheran") ilk defa bir Avrupalı seyyah, İspanya sefiri Clavijo (Petersburg, 1881 neşri, s. 186) tarafından ziyâret edilmiştir. Bu sırada Rey eyâleti Timur'un dâmâdı Amīr Sulaymān Şāh (*Ẓafar-nāma*, II, 591; Clavijo, s. 189, 351: Zuleman veya Cumalexa Mirassà) tarafından idâre ediliyordu. İdâre merkezi Varāmin (Vatami) idi. Rey şehri (Xahariprey) artık meskûn değildi („agora deshabitada"). Tahran'da vâlinin bir mümessili bulunuyordu ve orada kıralın gelişlerinde kaldığı bir ev vardı („una posada onde el Señor suele estar quando alli venia"). Tahran'ın suru yoktu.

Safeviler. Safevîler devrinde pâyitaht, birbiri ardından Erdebil'den Tebriz'e, buradan Ḳazvīn'e ve nihâyet İsfahan'a nakledildi. Rey havâlisi artık ehemmiyetini kaybetmişti. Burada iki merkez kalmıştı: Şāhruḫ zamanında muvakkat bir parlak devirden sonra tekrar sönen Varāmin ile Tahran. Riżā Ḳulī Han (*Rawżat al-ṣafā-yi Nāṣirī*)'a göre, Safevîlerin Tahran'ı ilk ziyâretleri, cedleri Sayyid Ḥamza'nın Şāh 'Abd al-'Aẓīm'in yanında medfun bulunması ile îzah edilir. Şehrin parlak devri, 961'de şehri bir pazarla teçhiz eden ve *Zīnat al-macālis*'e göre, bir fersah (*Mir'āt al-bul-*

dān : 6.000 *gām* „adım“ ! uzunluğunda bir sur (*bāra*) ile çevirten Ṭahmāsp I. ile başlar. Surun 4 kapısı ve *Kur'an*'daki sûrelerin sayısına göre 114 kulesi vardı (her kulenin temeline bir sûre konmuştu). Filhakika Bérézine (1842)'in planında tam 114 kule görülmektedir. İç-kalenin inşâ malzemesi, şehrin iki semtine adlarını veren Çāl-i Meydān ve Çāl-i Ḥiṣār teş ocaklarından te'mîn edilmişti. Rey havâlisinden olan Aḥmed Rāzi, *Haft-iḳlīm*'inde (yazılışı: 1028=1619) Tahran'ın bahçe ve kanal bakımından emsalsiz zenginliklerini ve Şamīrān yaylası ile buraya yakın yerler olarak Kand ve Sulaḳān'ın güzelliklerini medheder (Nat. Bibl. Paris yazm., *Suppl. Pers.*, nr. 357, var. 436—467). Bu eserin en büyük kısmı eski Rey'in meşhur şahsiyetlerine tahsis edilmiştir. [*Maḳālis al-mu'minīn*'e göre, Sulāḳān köyü müteaddit dinî hareketlerin yaratıcısı olan meşhur Sayyid Muḥammed Nūrbaḫş (ölm. 869=1464) tarafından kurulmuştur.]

Tahran, 985'te Şāh İsmā'īl II.'e karşı taht müddeîsi olarak çıkarılmak sûretiyle kendisine kötülük edilmiş olan şahzâde Ḥasan Mīrzā'nın idâmına sahne oldu. 998 (1589)'de Şāh 'Abbās I., Özbek 'Abd al-mu'min Ḫan'a karşı sefere çıktığında Tahran'da ağır bir hastalığa yakalandı (*'Ālam-ārā*, s. 275); bu vaziyet Özbeklere Meşhed'i zaptetmek imkânını verdi. Şāh 'Abbās'ın bu yüzden Tahran'a karşı derin bir nefret beslediği söylenir. Yerini sonradan bugünkü hisarın (*ark*)' aldığı Çahār Bāġ sarayını inşâsı onun zamanına rastlar. Pietro della Valle, Tahran'ı 1618 yılında ziyâret etmiş ve şehri Kâşān'dan daha büyük, fakat nüfûsunu onunkinden daha az bulmuştu. O, Tahran'ı „çınarlar şehri“ diye tesmiye eder. Bu sırada Tehran'ı bir beyler-beyi („gran capo di proviocia“) idâre etmekte idi. Onun hükmü tâ Firūzkūb'a kadar uzanıyordu. 1627 senesinde Sir T. Herbert Tahran'da 3.000 hâne bulunduğunu kaydeder.

Efganlar. Efgan işgâli arifesinde Şāh Ḥusayn Ṣafavī Tahran'da bulunuyordu. Burada Aḥmed III.'ün elçisi Dürrī Efendi huzûra kabûl edildi (1720 senesinin başında; krş. *Relation de Dourri efendi*, Paris, 1810). Burada aynı zamanda sadrazam Fatḥ 'Alī Ḫan I'timād al-Davla (Avrupalılarca „Atbemat“ tesmiye olunur) azledilip gözlerine mil çekilmiş, bu da bir karışıklığa sebep olmuştur (krş. Krusinski, *Hist. des revol. de* perse, nşr. Du Cerceau, 1742, I, 295). Şāh Ḥusayn İsfahan'a döner-dönmez (1 haziran 1721; La Mamye Clairac, *Histoire de Perse*, 1750, I, 200) tahtını kaybetti. Ṭahmāsp II., 1725 ağustosunda Tahran'da bulunmakta iken Efganların yaklaşması üzerine Mâzenderân'a kaçtı. Avrupalı müelliflер, Tahran'ın mukavemet gösterdiğini, Aşraf'in çok adam kaybettiğini kaydederler (Krusinski, *ayn. esr.*, s. 351; La Mamye Clairac, *ayn. esr.*, II, 250; Hanway, *Hist. account*, II, 234). Bundan bir müddet sonra Tahran, Fatḥ 'Alī Ḫan Ḳācār'ın şehri işgalden kurtarmak için yaptığı zayıf teşebbüse rağmen, sukut etti (krş. Olivier, *Voyage*, V, 89 ve *Mir'āt al-buldān*). Bu sonuncu kaynağa göre, *Darvāza-i davlat* ve *Darvāza-i ark* bu zamandan kalmadır; zîrâ Efganlar her yerde rie'at yollarını emniyete almaya dikkat ediyorlardı. Tabiatiyle burada bu adı taşıyan eski kapılar bahis mevzuudur.

Aşraf'in Mihmāndūst'ta maġlûbiyetinden (6 rebîülevvel 1141=20 eylûl 1728) sonra, Efganlar Tahran'da şehrin ileri gelenlerinin hepsini öldürüp İsfahan'a çekildiler. Ahâli terkedilen ağırlıklara saldırdı ve düşüncesizce atılan bir meş'ale bir barut mahzenini havaya uçurdu (*Histoire de Nadir Chah*, tre. Jones, London, 1770, s. 78). Bizzat Aşraf kısa bir müddet sonra Varāmin'den tardedildi ve Şāh Ṭahmāsp II. Tahran'a döndü.

Nādir. 1154 (1741) yılında Nādir, ilk doğan oğlu olup, o zamana kadar bütün İran'da nâiblik vazîfesini görmüş olan Riżā Ḳulī Mīrzā'ya Tahran'ı dirlik olarak verdi. Tahran'a yapılan bu tâyin, şahzâdenin tamâmiyle gözden düşüp gözlerine mil çekilmesine müncer olan hâdisâtın ilk safhasını teşkil etti (krş. Jones, *ayn. esr.*, II, 123; Hanway, *ayn. esr.*, II, 357, 378; 'Abd al-Karīm, *Voyage de l'Inde à la Mekke*, nşr. Langlès, 1825, s. 93).

Nādir'in halefleri zamanında vukua gelen savaşlar esnâsında 'Alī Şāh 'Ādil (1160=1747), Tahran'a kaçtı ise de, İbrāhīm'in adamları tarafından yakalanıp gözlerine mil çakildi (*Tārīḫ-i ba'd-i Nādirīya*, nşr. O. Mann, s. 34). Nādirī'lerin sukutundan sonra Tahran, Karīm Ḫan Zand'in rakibi olan Kaçarların te'sir sâhasında bulunmuş olmalıdır.

Karīm Ḫan. 1171 (1757) yılında Sultan Muḥammed Ḥasan Ḫan Ḳācār, Karīm Ḫan ile Şîrâz eivârında yaptığı başarısız bir savaştan sonra, ansızın Tahran'a döndü ve ordusu burada intizamsız bir şekilde dağıldı. Karīm Ḫan onun Tahran'dan geri çekildiğini öğrenince, en iyi kumandanı Şaḫ 'Alī Ḫan'ı öncü olarak oraya gönderdi. Muḥammed Ḥasan Ḫan Develū'nun yardımı ile Muḥammed Ḥasan Ḳācār öldürüldü ve Karīm Ḫan ordusu ile 1172 (1759) yılında Tahran'a girdi. Muḥammed Ḥasan Ḫan'ın başı büyük bir merâsimle Şāh 'Abd al-'Aẓīm'in yanına defnedildi. Ertesi sene Tahran'da „Medayin'deki kisrâların sarayı ile boy ölçüşebilecek“ bir hükûmet binâsı (*'Imā-*

rat), bir *dīvān-ḫāna*, *ḥaz ḥaram* ve bir muhâfız kışlası yapılması emredildi (krş. Şâdiḳ Nâmī, *Tārīḫ-i gītī-guşā*, Bibl. Nat., Paris yazm., *Sapl. Pers.*, nr. 1374, var. 29). Şanī' al-Dawla bu yapıların arasında bir de Cennet adı verilen bir bahçeyi saymakta ve Karīm Ḫān'ın Tahran'ı kendine pâyitaht yapmak niyetinde olduğunu kaydetmektedir. Mâzenderân'da esir edilmiş olan Āḳā Muḥammed Ḳācār, Tahran'da Karīm Ḫān'ın huzûruna çıkarıldı. Onun bu esîrine karşı gösterdiği âlicenap davranışa sonradan kötülükle mukabele edilmiştir.

Ancak, 1176 senesinde Karīm Ḫān, Şîrâz'ı tercih ve idâre merkezini oraya nakletti. Ġāfūr Ḫān vâli olarak Tahran'da bırakıldı.

Ḳaçarların idâreyi ele almaları. Karīm Ḫān 13 safer 1193'te öldü. Daha 20 safer'de Āḳā Muḥammed, Şāh 'Abd al-'Aẓīm'de idi ve ertesi günü Tahran civârında tahta çıktı (*Mir'āt*, I, 525). Aynı şekilde Tahran, tekrar Ca'fer Ḫān Zand'in ana tarafından kardeşi 'Alī Murād Ḫān'ın nüfûzu sâhasına girmiş oldu (*Tārīḫ-i Zandīya*, nşr. Baer, s. 8, 13, 25). 1197 (1783)'de Āḳā Muḥammed Ḫān Tahran'ı ele geçirmek için ilk teşebbüste bulundu; fakat Ġāfūr Ḫān Tihrānī işi uzattı ve bir veba sa'gını, Āḳā Muḥammed'i Dāmġān istikametinde geri çekilmeğe mecbur etti (*Mir'āt*). 'Alī Murād Ḫān'ın ölümünden (1199= 1785) sonra, şehir Āḳā Muḥammed'in kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Ahâli, Āḳā Muḥammed, İsfahan'ı almadan kaleyi teslim etmek istemiyordu. Ca'fer Ḫān Zand'in Fārs'tan sefere çıktığı şâyiası, Āḳā Muḥammed'in kuvvetleri arasında büyük bir karışıklık yarattı. Buna mukabil o, Tahran'da me'murlar (*ḥākim va 'ummāl*, tarafından harâretle karşılandı. O andan itibâren şehir onun pâyitahtı (*maḳarr-i salṭanat, dār al-salṭana* ve bilâhara *dār al-ḫilāfa*, oldu. İran'ı kendi sevk ve idâresi altında birleştiren bütün askerî seferlere buradan girişti. *Ma'āṣir-i sulṭānī* (tre. Brydges, *Dynasty of the Kajars*, s. 18)'ye göre, Tahran 1200 (1786)'de pâyitaht olmuştur; sarayların temelleri bu sırada atıldı. Şîrâz'ın zaptından sonra Zand'lerin bütün topçusu ve mühimmâtı hükûmet merkezine nakledildi. Zand hânedânının son hükümdârı olan Luṭf 'Alī Ḫān'ın gözlerine mil çekilip, Tahran'da mevkuf tutuldu ve 1209'da orada öldürülerek İmām-zāde Zayd'in türbesine gömüldü (*ayn. yer.*, s. 25, 30, 76, 82, 101).

Āḳā Muḥammed Şāh'ın ölümünden (21 zilḥicce 1211=16 ḥaziran 1797) sonra kardeşi 'Alī Ḳulī Ḫān pâyitahtın önünde göründü; fakat vezîr Mīrzā Şafī' onu içeri bırakmadı. Bu arada tahtın vârisi Bābā Ḫān (Fatḥ 'Alī Şāh) Şîrâz'dan gelmek imkânını buldu ve ikinci rakîbi Şâdiḳ Ḫān Şaḳaḳī'nin mağlubiyetinden sonra 1798 başında tac giydi. Mağlûp edilen Şaḳaḳī'ler, pâyitahtın etrafındaki hendeğin derinleştirilmesinde kullanıldılar (bk. Schlechta-Wssehrd, *Fatḥ 'Alī Schah und seine Thronrivalen*, *S B Ak. Wien*, 1864, II, 1—31).

Fransız-İngiliz rekabeti devrinde bir çok elçi hey'eti Tahran'ı ziyâret etti: bir taraftan Sir John Malcolm (1801 ve 1810), Sir Harford John Brydges (1807), Sir Gore Ouseley (1811); diğer taraftan General Romieu (1806'da Tahran'da ölmüştür), A. Jaubert (1806), General Gardane (1807). Ruslar faâliyetlerini İran veliahdının makarrı olan Tebriz üzerinde teksif ettiler. Ancak Türkmen-çay muâhedesinin akdinden (1828) sonra Rus nâzırı A. S. Griboyedov kısa bir müddet için pâyitahta geldi. Tebriz'e geri dönüşünün arifesinde, şâhın baş hadımlarından ve Erivanlı bir ermeni olup, zorla ihtidâ ettirilmiş bulunan Mīrzā Ya'ḳūb, Rus elçiliğine gelerek muâhedenin 13. maddesi mûcibince memleketine dönmek istediğini bildirdi. Bu „irtidat", halkın ayaklanmasına yol açtı ve 11 şubat 1829'da sefâretin 45 mensûbu (A. S. Griboyedov, kâtipleri, kazaklar ve müstahdemler) katledildi.

Fatḥ 'Alī Şāh'ın ölümü (19 teşrîn I. 1834) pâyitahtta duyulunca, oğlu 'Alī Mīrzā Ẓill-i Sulṭān, 'Âdil Şāh adı ile hükümdarlığını ilân edip sikkeler bastırdı. Buna rağmen veliahd olan Muḥammed Mīrzā, İngiliz ve Rus temsilcilerinin refâkatinde Tebriz'den gelip, her hangi bir mukavemetle karşılaşmadan 12 kânun II. 1835'te şehre girdi. 'Âdil Şāh ancak altı hafta hüküm sürmüştü; krş. Torneau, *Aas d. neuesten Geschichte Persiens* (*Z D M G*, 1849, III, 1—15).

Müteâkip üç şâhın tahta çıkması [bk. mad. ḲĀCĀR], (hatta Nāṣir al-Dīn Şāh'ın 1 mayıs 1896'da katlinden sonra), hâdisesiz geçti. Bu şahların idâresi altında Tahran tarihi, bütün İran'ın tarihidir. Mûtad sükûn, ancak salgın hastalıklar ve zaman-zaman açlık sıkıntısından mütevellit ayaklanmalarla inkıtâa uğramıştır; 1 mart 1861'de vukua gelen ayaklanma için krş. Eastwick, *ayn. yer.*, ve Ussher, *Journey from London to Persepolis* (London, 1865, s. 625).

Mühim hâdiseler arasında, bilhassa 1850'de Nāṣir al-Dīn Şāh'a yapılan sû-ikasttan sonra Bābī [b. bk.]'lerin tâkibâta uğramaları zikredilebilir. „Tobacco Monopoly Corporation"'a tanınan tütün imtiyazına (1891) karşı girişilen hareket de Tabran'dan başlamıştır; krş. Browne, *The Persian Revolution* (Cambridge, 1910, s. 46—57).

İ h t i l â l. İran ihtilâlinden itibâren, o zamana kadar eyâletten bir az teerîd edilmiş olan pâyitaht, memleketin siyâsî ve mânevî merkezi olarak çok şey kazandı. Bu devirde cereyan eden hâdiseler, tarih sırasiyle şunlardır: Tacirlerin Mascid-i Şâh'a *bast* (tahassun) 1; kânun I. 1905. Meşrutiyet tarafdarlarının Britanya sefâretindeki *bast*'i; 20 temmuzdan 5 ağustos 1906'ya kadar, 7 teşrin I. 1906'da Bahâristân sarayında Maclis'in açılması; Veliahd Muḥammed 'Alî Mîrzâ'nın 30 kâoon I. 1906'da kanûn-i esâsîyi imzâ etmesi; 8. kânun II. 1907'da Muẓaffar al-Dîn Şâh'ın vefâtı; 31 ağustos 1907'de Atabek Amîn al-Davla'nın öldürülmesi; 13—19 kânun I. 1907 arasında „Mutlakiyetçiler"in mukabil nümâyişleri; 23 haziran 1908'de Maclis'in bombardıman edilmesi; Raşt'ın Sipabdâr-i A'ẓamı ile Sardâr-i As'ad Baḫtiyârî'nin kumandasındaki millî kuvvetler tarafından Tabrân'ın işgali; 13—15 temmuz 1909; Muḥammed 'Alî Şâh'ın çekilmesi, 16 temmuz; Sultan Aḥmed Şâh'ın hükûmeti ele alması, 18 temmuz 1909; krş. Browne, *Persian Revolution*, ve D. Fraser, *Persia and Turkey in Revolt* (London, 1910, s. 82—116); 12 mayıs 1911'den 11 kânun II. 1912'ye kadarki hâdiseler hakkında Morgan Shuster (*The Strangling of Persia*, London, 1912) mâlûmat vermektedir. I. dünya savaşı 1915'ten itibâren Tahran'ı da te'sir sahasına almıştı. İttifak devletleri temsilcilerinin Şâh Sultân Aḥmed'i beraberlerinde Kum'a sevketmelerine ramak kalmıştı. Pâyitaht asıl askerî harekât sâhasının dışında bulunuyordu. Fakat askerî birliklerin harekâtı çok defa doğrudan-doğruya pâyitahtın yakınında cereyan ediyordu (10 kânun I. 1915'te Rebât-Karîm civârında Rus kazakları ile, ittifak devletlerle işbirliği eden Amir Ḥişmat'in jandarmaları arasında vukua gelen çarpışma; krş. Emelianov *Persidskii Front*, Berlin, 1923. Ruslar 1917'ye kadar Hazer denizi ile Tahran arasındaki bölgeyi murakabeleri altında bulunduruyorlardı. 1918'den itibâren bunları İngilizler istihlâf etti (krş. Dunsterville, *The adventures of Dunsterforce*, London, 1920). Eski Rus mütehassıslarının kumandasındaki İran Kazak birlikleri de İran'ı şimâlden gelecek muhtemel bir taarruza karşı korumak için kullanıldı. Rus zâbitlerine 30 teşrin I. 1920'de yol verildi. Birliğin büyük kısmı, general Ironside'in kumandasında bir İngiliz birliğinin de bulunduğu Ḳazvîn'de yerleştirilmişti. 21 şubat 1921'de general Riżâ Ḫan'ın kumandasında Ḳazvîn'den gelen 2.500 İran kazakı, pâyitahtı işgal etti. Sayyid Żiyâ' al-Dîn yeni kabineyi kurdu (24 şubat—24 mayıs) ve Riżâ Ḫan baş-kumandanlığa (*Sardâr-i sipah*; krş. J. M. Balfour, *Recent happenings in Persia*, London, 1922) tâyin olundu. 1923 sonunda, Şâh Aḥmed Sulṭân, *Sardâr-i Sipah*'a karşı entrika çevirmekle itham olunan baş-nâzır Ḳavâm al-salṭana (4 haziran 1921'den beri) ile birlikte memleket dışına gitti. *Sardâr Sipah* vaziyete hâkim olup, nihâyet 25 nisan 1926'da taç giydi [bk. mad. İRAN].

Ş e h r i n b ü y ü m e s i. Tahran'ın meskenleri hakkında Yâḳût'un verdiği mâlûmata göre, şehrin en eski kısmının cenupta (Ġâr semti) bulunduğu ve şehrin inkişâfının cenûptan şimâle, yânî çölden dağa ve menbalara doğru olduğu muhtemel görünmektedir. Zand devrinden Tahran'da az şey kalmıştır. Asrî şehir Kaçarların idâresi altında kurulmuştur.

Tahran'ı 1796'da ziyâret etmiş olan Olivier, şehrin „tamâmiyle yeni veya tâmir görmüş" intibâını verdiğini ve „iki milden bir az fazla (?)" bir murabba şeklinde olduğunu nakleder; fakat bu yerin sâdece yarısı ekili idi. Ahâlisi 15.000'den fazla değildi ve bunun 3.000'i asker idi. Fakat Olivier tamâmiyle haklı olarak „tahtın etrafına yayılmış olan altın"ın ahâli cezb etmekten hâli kalmayacağına işâret eder. Daha Âḳâ Muḥammed Şâh'ın zamanında hisardaki saray inşâ edildi. *Tâlâr-i taḫt-i marmar*'in salonuna, Karîm Ḫan'ın Şîrâz'daki sarayından alınmış olan tablolar, aynalar ve mermer sütunlar yerleştirildi. Kaçar hükümdârının her gün üzerine basması için, bir kapı eşiğinin altına Nâdir Şâh'ın kemikleri gömüldü (Ouseley). Bu kemikler Riżâ Şâh devlet idâresine geçtikten sonra oradan kaldırılmıştır.

General Gardane (1808)'ın bildirdiğine göre yazın Tahran'da yalnız fakirler kalırdı; ama kışın nüfus sayısı 50.000'e çıkardı.

Morier'e göre (1808/1809) Tahran'ın çevresi 4 1/2—5 İngiliz mili (7—8 km.) idi. Takriben aynı devirde M. Kinneir Tahran'da nüfûsun yazın 10.000, kışın 60.000 olduğunu tesbit etmiştir. Şehir, metin bir sur ve hafif meyilli (glacis) büyük bir hendekle çevrili idi; fakat bu tahkimâtın ancak „harp sanâtı bilinmeyen" bir memlekette ehemmiyeti olabilirdi.

Ouseley (1811) Tahran'da 6 büyük kapı, 30 câmi ve mektep ve 300 hamam saymış ve nüfûsunu (kışın) 40—60.000 tahmin etmiştir.

Ker Porter (1817) dışarıdaki te'sisleri müdâfaa ve hârice çıkışları murâkabe etmek için ön taraflarında büyük, yuvarlak kuleler bulunan 8 kapıdan (?) bahseder (bk. K. Porter 'deki resim). Kışın şehrin nüfûsu 60—70.000 kadardı.

Fatḥ 'Ali Şāh, şehri oldukça güzelleştirdi ise de, burası idâresinin sonuna doğru hazin bir devre geçirdi. Fraser'e göre (1838) İran'da bu kadar fakirâne manzara arzeden bir şehir yoktu; bir kubbecik bile („not a dome") görülmüyordu. Sonradan Muḥammed Şāh devrinde şehir oldukça düzeltildi.

Bérézine (Berezln), 4 kasr ve müteaddit yapıları (*Davlat-ḫāna, Daftar-ḫāna, Kulāh-i firangī* [„köşk"], *Sandūḳ-ḫāna, Zargar ḫāna, 'Imārat-i şir-i Ḫorşīd, Sarvistān, Ḫalvat-i Şāh, Gulistān*) ile sarayı (*Darb-i Davlat ḫāna*) teferruâtlı bir şekilde tasvir etmiştir. Aynı seyyah, Tahran'ın tarihî topografyası için pek mühim olan saray ve şehrin planını yapmıştır. Bu zamanda (1842) surların içinde bulunan şehir, şarktan garba doğru takriben 3.800 İran arşını (takriben 3.800 m.), şimâlden cenûba ise, 1.900—2.450 *arşın* vüs'atinde idi; yâni 8 km. murabbaından biraz fazla bir yer işgal ediyordu (Polak, *ayn. yer.*, s. 223'te 83.750 km. murabbaı olarak hesaplanması, açıkça bir hatâdır). Hisar (*ark*) müstatil şeklinde idi (600 arşın garptan şarka, 1.170 arşın şimâlden cenûba, yâni bütün şehrin onda bir vüs'atinde). *Ark*'ın şimâl tarafı dış surun şimâl cephesinin ortasına rastlıyordu. Sura en yakın olan şehir kısımları bahçelerden mütekkildi. En canlı semt, hisarın cenûb-i şarkîsine doğru Şāh 'Abd al-'Aẓīm kapısı istikametinde uzanırdı. Bu planda sâdece 5 kapı görülür. Biricik umûmî meydan (hisarın cenup tarafına yakın olan *Maydān-i Şāh*) çok küçük idi (bk. Hommaire de Hell'deki resim). Câmiler içinde yalnız Şāh'ın, ve Yaḥyā'nın *İmām-zāda* Zayd câmilerinin az-çok ehemmiyeti vardı. Gardane, *Mascid-i Şāh*'ı inşâ hâlinde iken görmüştü (1807). Şâhın hattatı Muḥammed Mahdī tarafından yazılmış olan kitâbesi 1224 (1809) tarihini taşır; fakat H. Schindler'e göre câmiin inşâsı ancak takriben 1840'da bitmiştir (krş. yukarıda Fraser).

Krziż (1857)'in planı bir çok hususlarda Bérézine'inkine benzer; fakat o, Dr. Polak'ın bir kaydına nazaran, 1857'den oldukça önce başlamış olan yeni bir genişlemenin hudutlarını noktalı çizgi ile gösterir. Bizzat Polak 1853'te şimâldeki şehir kapısının şimâlinde bir hastahâne inşâ etmişti. Her hâlde yeni yapılar nâdir olup, bunlar bir plandan da mahrumdular. Daha 1861'de asıl şehir henüz eski murabba şeklinin dışına çıkacak kadar genişlememişti. Nüfûsu yazın 80.000, kışın 120.000 idi (Brugsch).

Şehirde esaslı bir değişiklik, 1869—1874 yıllarında oldu (bk. Curzon, Stahl ve H. Schindler). Şehir her taraftan büyütülmüştür. Eski hendekle surların büyük bir kısmı ortadan kalkmıştır. Tahran yeni tahkimatla çevrili gayr-i muntazam 8 köşeli bir şekil almıştı; bu tahkimâtın, Paris'inkini taklîden yapılmış olmakla berâber, askerî bir ehemmiyeti yoktu. Curzon (I, 305)'a göre, bu işler 1871 senesi kıtlık zamanında yapılmıştı (krş. Brittlebank, *Persia during the famine*, London, 1873); şehir 12 kapı ile techiz edilmişti. Şehrin içindeki eski kapı'lar olduğu gibi bırakılmakla berâber bunların adları yeni tahkimat hattında kendilerine tekabül eden kapılara verilmişti. Bu hat, 19.596 m. uzunluğunda idi. Tahran 1930 tarihlerinde 19,5 km. murabbalık bir sâha işgal ediyordu (H. Schindler). Eski Davlat-kapısı'nın önünde, etrafında topçu kışlaları bulunan Tüp-ḫāna meydanı açıldı (247×100 m.). Daha geniş mikyasta (503×320 m.) bir tâlimgâh (*Maydān-i maşḳ*) Tüp-ḫāna'nin şimâl-i garbîsinde te'sis edildi. Birbirine muvâzi ve ehemmiyetli iki yol şebekesi, Ḫiyābān-i 'Alā' al-Davla ve Lālazār, şimdi Maydān-i Tüp-ḫāna'den şimâle doğru uzamaktadır. Şehrin dışındaki Lālazār, Nigāristān gibi mesîre yerleri bugün şehrin içine alınmıştır. Yeni mahalleler, ecnebi sefâretlerini de kendilerine çektiler. İlk Fransız (Gardane) ve İngiliz (H. Jones, Ouseley) sefâret heyetleri, eski Şāh 'Abd al-'Aẓīm kapısı civârındaki Amīn al-Davla evinde yerleşmişlerdi. Ouseley'in zamanında Zamburakçi-başı'ya âit olup, Şāh'ın İngilizlere hediye ettiği sâhada bir İngiliz sefârethânesi yapıldı. Yeni İngiliz elçilik binâsı 1870 tarihlerinde 'Alā' al-Davla caddesinin nihâyetinde inşâ edilmiştir. Rus sefâreti nihâî olarak Tahran'da yerleşince (1834), baş nâzır Ḥeccī Mīrzā Aḡāsī'nin *Ark*'daki evi onlara tahsis edildi. 1880 tarihlerinde Ruslar, Pāminār semtinde (*Ark*'ın şarkında) bir binâ yaptırdılar; fakat 1915'te nihâî olarak „Atābak-park"ta, İngilizlerin hemen şimâlinde yerleştiler. Türk ve Fransız sefâretleri İngilizlerin şark ve garbında yerlerini aldılar. Avrupa ticârethâneleri ve İranlıların kibar tabakası elçilikleri tâkip etmişlerdir. Ancak ticâret merkezi dâima, giriş yerleri *Ark*'ın cenûbunda bulunan eski Bāzār'da kalmıştır.

Tahran'da güzel umûmî binâlar yoktu. Sipāhsālār (Mīrzā Ḥusayn Ḫān, ölm. 1298=1881) câmii, Tahran'ın en muhteşem yapısı idi (yeni semtin şimâl-i şarkîsinde, 1906'dan sonra Mecliss'in işgal ettiği Bahāristān sarayının yanında); inşâsına 1296 (1878)'da başlanmış (krş. *Ma'āṣir al-āṣār*, s. 83) ve 1890'a doğru ikmâl edilmiştir. Medresesi 1302 1884 tarihini taşır.

Tahran'ın en güzel tarafı, çiçek tarhları ve bahçelerle çevrili husûsî ikametgâhlarıdır.

Şehrin civârında san'at nokta-i nazarından ehemmiyetli ve Safevî mimârîsinin an'anelerini devam ettiren Kaçar üslûbunda bir çok saray ve köşkler vardır; meselâ Tahran'ın hemen şimâlindeki 'Işrat-âbâd gibi (bk. Curzon, I, 34 'teki fotoğraf; krş. *ayn. esr.*, s. 326 ve d'Allemagne 'da *Ark* 'daki Şama al-'imâra köşkü). Ḳaşr-i Ḳâcâr sarayı bugün harap bir vaziyettedir (krş. Soltykoff, Coste ve Hommaire de Hell 'deki resimler). Se-pâye dağının (Tahran 'ın şarkında) eteğinde bulunan Yovşân-tepe „Ysop-tepesi" [halk dilinde: Dovşan-tepe „Tavşan tepesi"] adındaki av köşkü, 14 teşrin I. 1874 'te açılan iyi bir yolla (5 km.) şehre bağlanmıştı (Serena, *Hommes et choses en Perse*, Paris, 1883, s. 48 v. dd.). Şehrin dindar insanları, Rey harâbelerinin ötesinde küçük bir şehir olan Şâh 'Abd al-'Aẓîm 'e ziyârete giderler. Tahran 'dan bu ziyâretgâha giden tren yolu 8,71 km. uzunluğundadır; bu hat 1888 ile 1893 arasında yapılmış olup, 1915 'e kadar İran 'ın yegâne demir-yolu idi. 1875 tarihlerinde bir gazhâne kuruldu (Serena, *ayn. esr.*, ayn. yer.); elektrikle aydınlatma ilk defa 1905 'de yapılmıştır.

[Yeni Tahran. Pehlevîler hânedânından Büyük Riżâ Şâh (Riżâ Şâh-i Kabîr) devrinden îtibâren gelişmeye başlayan Tahran bu gün tamâmiyle modern bir şehir manzarası arzetmektedir. Büyük Riżâ Şâh devrinde yapılmaya başlanan ve bilâhare devam eden yeni te'sis ve binâlarla şehir süslenmiş, yeni teşekkül eden mahallelerle de genişlemiştir. Bu arada Nâṣir al-Dîn Şâh devrinde (1264—1313=1848—1896) yapılmış olan hendekler ve kapılar ortadan kalkmış, vaktiyle şehir dışında bulunan bir çok köy ve kasaba da eski adları ile yeni mahalleler şeklinde şehirle birleşmiştir. Nitekim Elburz 'un cenup eteğinde bulunan Şamirân 'dan cenupta Rey şehri hudûduna ve yeni ihdas olunan Tahrân-i Pârs, Tahrân-i Nav ile Nârmak (Mâzenderân yolu üzerinde) 'den, şarkta 10 km. mesâfede bulunan meskûn yerler ve cenupta demir-yolu istasyonundan bir kaç km. mesâfeye kadar uzanan sâhadaki köy ve arâzi bugün tamâmiyle şehirle birleşmiştir. Havadan bakıldığı zaman Tahran gayr-i muntazam bir manzara arzeder: şehrin büyük kısmı, İran merkez yaylasının nispeten düz olan kenarında, diğer kısmı ise, Elburz 'un eteğindeki alçak tepeler üzerinde bulunur ve bu son yer umûmiyetle sayfiyedir. Elburz dağının kolları, Tahran 'ı şimâl ve şimâl-i şarkîden bir yarım dâire şeklinde çevreler.

Tahran bir taraftan şehircilik bakımından bir takım birbirine dik ve muvâzi caddeler (Ḫiyâbân-i sipah, Ḫiyâbân-i Taht-i Camşîd, Ḫiyâbân-i İstanbul v. s.), meydanlar (Maydân-i Sipah, Maydân-i Firdavsî v. s.) ve parklar (Pârḳ-i şahr, Pârḳ-i Ḫayyâm, Pârḳ-i Kûdakan v. s.) ile süslenirken, bir taraftan da, idârî, iktisâdî ve maârifle ilgili ihtiyaçları karşılamak üzere bir takım yeni binâlar yapılmıştır. Devlet idâresi ile ilgili binâların büyük bir kısmı, şimâlden Ḫiyâbân-i Sipâh ve Maydân-i sipâh, cenuptan Ḫiyâbân-i Bû Zar-i Cumahrî, garptan Ḫiyâbân-i Şahpûr, şarktan ise Ḫiyâbân-i Nâşir-i Ḫusrav cadde ve meydanlarının çevrelediği sâha içinde bulunmaktadır. Bu sâhadaki binâlar arasında bakanlık binâları zikre değer. Bunların dışında yine devlete âit olan İran Millî bankası (Bank-i Millî-i İrân), Tahran demir-yolu istasyonu ile hava meydanı (Mihrâbâd) binâları şehrin çevresine Avrupaî bir manzara kazandırır. İş bankası (Bank-i kâr) binâsı ise, Tahran 'ın en yüksek yapısıdır. Maârif ile ilgili binâlara gelince, bunların başında hiç şüphesiz Tahran Üniversitesi ve fakülte binâları gelir. Onları İran Millî kütüphânesi (Kitâb-ḫâna-i Millî-i İrân), eski İran müzesi (Müza-i İrân-i Bâstân) v. s. tâkip eder.

Eski ve tarihî binâ bakımından pek zengin olmayan ve âdeta yep-yeni bir şehir manzarası arzeden Tahran 'da, eski İran müzesi (Müza-i İrân-i Bâstân) binâsı hâriç, binâların hemen hepsinde İran Avrupa mimârisi karışımı bir üslûp hâkimdir.

Tahran gerek, **maârif**, gerek **sanâyi** bakımından İran 'ın belkemiğini teşkil eder. Filhakika 5 rebîülevvel 1268 (30 kânun I. 1851) 'de Avrupaî mânada ilk mektebin açıldığı 'bu şehirde, çok geçmeden 1313 hş. (1934) 'te bir üniversite açılmış ve bunları hızla açılan yeni diğer mektepler tâkip etmiştir. Nitekim bugün Tahran 'da hemen-hemen bütün fakülteleri tamamlanmış ve gittikçe de gelişmekte olan bir üniversite ile birlikte, 759 ilk mektep (bunun 435 'i devlete âit, 339 'u husûsî), 242 orta mektep (128 'i devlete âit, 114 'ü husûsî) ile 13 san'at mektebi mevcuttur. Tahran 'da hâlen 16 mühim **kütüphâne** mevcut olup, bunların bir kısmı, İslâm-şark kültürü ile ilgili mühim el-yazmalarını da ihtivâ eder. Bu bakımdan en mühim olanları şunlardır: Kitâbḫâna-i Millî-i İrân, Kitâbḫâna-i Şûrâ-yi Millî, Kitâbḫâna-i Salṭanatî, Kitabḫâna-i Millî-i Malik, Kitâbḫâna-i Dânişkada-i Adabîyât, Kitâbḫâna-i Maclis-i Sanâ.

Umûmiyetle şarkta olduğu gibi, İranda da müzeciliğin tarihi pek yeni olmakla berâber, bu ülkenin en **büyük müzesi** yine Tahran 'da bulunmaktadır. Her gün biraz daha zenginleşmekte olan bu müzeler şunlardır: İran ile ilgili tarih öncesi, tarihî, islâmî de-

virlere âit eserlerle meskûkât bölümlerini içine alan Müza-i İrân-i Bâstân, şahlarla ilgili kıymetli eşyayı ve onlara gönderilen aynı mâhiyetteki hediyeleri ihtivâ eden Müza-i Kâh-i Gulistân, içinde tezyînî san'atlarla ilgili eserler bulunan Müza-i Hunarhây-i Tazyînî, ve Antropoloji müzesi (Müza-i Mardumşinâsî).

Şehirde, bunlar dışında, biri filarmonik, biri senfonik, diğeri de belediyeye âit olmak üzere 3 orkestra ve 3 de devlet tiyatrosu bulunmaktadır; ayrıca 3 radyo ve 1 de televizyon istasyonu vardır. Fatḥ'Alî Şâh devrinden itibâren şâir ve ediplerin merkezi olan Tahran'da hâlen günlük 15 gazete ve haftalık da 17 mecmua intişar etmektedir.

Tahran aynı zamanda İran'ın sanayi bölgelerinin başında gelir. İrili ufaklı 2567 imalâthâne ve fabrika arasında umûmiyetle, silâh, tütün, gıda sanayii, kimyevî madde, lâstik fabrikaları ile plastik madde deri ve mukavva imalâthâneleri yer alır.

Şehrin 1335 hş. (1956) sayımına göre, nüfûsu 1.512.000 kişi idi.]

2. İsfahan eyâletinde bir köy (İsfahan'ın şimâl-i garbîsinde, aşağı Kerven bölgesinde). Sam'ânî (s. 373), her iki Tahran'ı da bilmektedir ve bunlardan „Rey civârında olanı İsfahan yakınında olandan daha tanınmıştır" demektedir. O, bu köyde doğmuş olan muhtelif muhaddisleri (?) zikreder; bunların en eskisi 'Uḳayl b. Yaḥyâ Abî Şâliḥ (ölm. 258=871)'tir (ayrıca krş. Yâḳût). Bu köyün adı *Tirān* şeklinde telâffuz olunur; bk. Çirikov (1850), *Putevo Journal*, s. 158, fakat Brugsch (II, 39)'da Tehran olarak yazılıdır. Houtum-Schindler (*East Persian Irak*, s. 124 127, 131)'e göre, İsfahan civârında bir Tihrān „Tıran-Abangaran" daha vardır; (buradan gelen ?) Tiran kanalı İsfahan'ın Maḥalla-i nov ve Bîdâbâd semtlerinin önünden akar.

Bibliyografya: Madde içinde zikredilen şark kaynaklarından başka bk. 'Abd al-Raşid Bâkū'î, *Talḫîṣ al-āṯār* (*N E*, 1789, II, 477); Zayn al-'Abidîn, *Bustān al-siyāḥat* (Tahran, 1315), s. 354; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ* (İstanbul, 1145), s. 92; Evliyâ Çelebî, IV, 382 v.d.; bk. Ray kelimesi (pek mevsuk olmayan rivâyetler); Şenî' al-Davla, *Mir'ôt al-buldān* (*Tahran*, 1294), I, 508—594 (mühim bir derleme); Muḥammed Ḫân Ḳazvînî, *Tihrān* (*Bist maḳāla-yi Ḳazvînî*, Bombay, 1928, s. 36 v.dd.).

Garp te'lîfleri: Langlès'in Chardin tarafından yapılan tabı (1811), VIII, 162—170 [Chardin yalnız „Théran, petite ville du pays Comisène" adını zikreder, VIII, 174]: Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1838), VIII, 604—612; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 217; Schwarz, *Iran im Mittelalter* (1926), s. 807.

Pietro della Valle (1618), *Viaggi* (Brighton, 1843), I, 703. (parte II, lettera IV); Sir Thomas Herbert (1627), *Some years' travels* (1677), 3. tabı, s. 206; Hanway, *Hist. account* (London, 1754), I, 246 (van Mierop'un yol rehberinde); G. A. Olivier (1797), *Voyage* (Paris, 1807), V, 87—94; VI, 47; Malcolm, *Sketches of Persia* (1807), London, 1827, II, 103—152. fasıl XVII—XIX; Macdonald Kinneir, *A geogr. memoir on Persia* (London, 1813), s. 118; Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse* (1806), Paris, 1821, s. 221, 228, 233, 331—335; Gén. Gardane, *Journal d'un voyage... en 1807 et 1808* (Paris, 1809), s. 48, 55; Dupré, *Voyage* (1808), Paris, 1819, II, 186—194; Harford Jones Brydges, *An account of the transactions of H. M.'s Mission* (1807—1811), London, 1834, s. 185 v.dd.; Morier, *A journey through Persia* (1808/1809), London, 1812, s. 185—197, 224; Ouseley, *Travels* (1811/1812), London, 1823, III, 115—200 ve atlas; W. Price, *Journal of the Brit. Emb. to Persia* (1811), 2. tabı (London, 1832), s. 28—39, Tahran ve Ḳaṣr-i Ḳâcâr'e âit manzaralar; Morier, *Second journey* (1810—1816), London, 1818, fasıl XI—XII, s. 169—199; Ker Porter, *Travels* (1817), London, 1821, I, 306—365, cenûptan umûmî manzara, s. 312; J. B. Fraser, *A winter's journey* (1833), London, 1838, I, 416; Baron F. Korf, *Vospominaniya o persii* (1834/1835), Petersbourg, 1838, s. 197—261; Prens A. Soltykoff, *Voyage en Perse* (1838), Paris, 1851, s. 85—115, sokak resimleri; Berezin, *Puteşestviye po Vostokü* (1842), Kazan, 1852, II, 143—177, Tahran ve Rey'in mühim bir planı ile; Hommaire de Hell, *Voyage* (1846—1848), Paris, 1856, II, 115—213; *Atlas*, Paris, 1859, levha 57—73: Laurents'in çektiği, Tahran, saray, Meydân-ı Şâh v. s. âit güzel resimler (krş. aş. d'Allemagne); Lady Sheil, *Glimpses... of Persia* (1849), London, 1856, s. 118 ve tür. yer.; Gobineau, *Trois ans en Asie* (1834), Paris, s. 275, 211—225; A. H. Mounsey, *A journey* (1865/1866), London, 1872, s. 127—147, Eastwick, *Journal* (1860/1861), London, 1864, I, 217—245 ve tür. yer.; Brugsch, *Reise d. K. Preussischen Gesandtschaft* (1860/1861), Leipzig, 1865, I, 207—234 ve tür. yer, müteaddıt renkli levhalar; J. Basset, *Persia* 1871—1884), London, 1886, s. 102—119; Serena, *Hommes et choses en Perse* (1877/

1878), Paris, 1883, s. 48 v. dd ; Stack, *Six months in Persia* (London, 1882), II, 151—169; Orsolle, *Le Caucase et la Perse* (1882), Paris, 1885, s. 210—294; S. G. W. Benjamin, *Persia and the Persians* (1883—1885), London, 1887, s. 56—109; Curzon, *Persia* (1889/1890), London, 1892, I, 300—353 (hâlâ en mühim tasvirlerden biridir); E. G. Browne, *A year amongst the Persians* (London, 1893), s. 82—98; S. G. Wilson, *Persian Life*² (London, 1896), s. 140—155 ; Feuvrier, *Trois ans à la cour de Perse* (1889—1891), ts., s. 126—219 (bir çok resimler); Houtum-Schindler, *Teheran*, *Encycl. Brit.*, mad. *Teheran* ; d 'Allemagne, *Du Khorasan...* (Paris, 1911), III, 215—268 ve bk. fihrist : *Ark* 'ın planı, bir çok resim (ezcümle Laurents 'in 1848 'de yaptığı resimler), Paris, 1911 ; krş. ayrıca Hirsch, *Téhéran* (Paris, 1862); Forges, *Téhéran et la perse en 1863*, *Revue des deux mondes* (15 mayıs 1864); G Spaskii, *Nıneşnii Teheran i yego okrestnosti. Izv Russ. Geogr. Obşç.* (1866), II, 146; Vambéry, *Meine Wanderungen in Persien* , Pesth, 1868), s. 106—123, 260.

Haritalar: Berezin 'in şehir planı (1842); J. E. Polak, *Topogr. Bemerkungen z. Karte d. Umgebung und zu d. Plane v. Teheran*, *Mitt. der K. K. Geogr. Gesell.*, XX (1877), Wien, 1878, s. 218—225 (1:108.000 mikyasında bir harita ve Krziž tarafından 1857/1858 senesinde yapılmış, 1: 20.000 mikyasında bir plan ile birlikte ; A. F. Stahl, *Teheran und Umgegend* (1890—1894), *Pet. Mitt.*, 1900, s. 49—54, 1 : 210.000 mikyasında bir harita ile birlikte (her iki makale dikkate değer malûmatla doludur); 'Abd al-Razzāḳ Ḫan Buġā'iri (1910 tarihlerinde ?) 'nin 1 :200.000 mikyasında İran haritası. Bu haritayı hazırlayan, kendi çalışmaları yanında şu kaynaklardan faydalanmıştır : 1. Vezîr-i âzam Mîrzā Teḳī Ḫan (1849—1851 , zamanında 'Abd al-Rasūl Ḫan tarafından yapılmış harita ; 2. biri 1 : 4.000 mikyasında, diğeri Krziž tarafından çizilmiş (Tahran 'da 1275=1858 'de tahdidlmiş olan) Naṣr al-Dawla 'nın iki haritası (krş. Brugsch, I, 210); 3. Baron Leitner (?) 'in idâresinde İran zâbitleri tarafından hazırlanmış olan harita, 1 : 25.000 mikyasında (1880); 4. General Weth 'in haritası, 1 : 12.500 mikyasında (1893 tarihlerinde); 5. Stahl 'ın haritası.

(V. MINORSKY.)

(Bu madde T. H. tarafından ikmal edilmiştir.)

TAḤRİF. [Bk. TAḤRİF.]

TAḤRİF. TAḤRİF (A), bir yazıyı, bir sözü aslî mânasını değiştirecek şekilde bozma. Taḥrîf, yazılı metnin doğrudan-doğruya değiştirilmesi, aslında doğru olan metinlerin, okunurken keyfî olarak tagyiri, metinden bâzı kısımların çıkarılması veya metne ilâveler yapılması, yahut da aslî metni yanlış tefsîr etme gibi muhtelif şekillerde olabilir. Müslümanları bu mefhumla uğraşmaya sevkeden, *Kur 'an* 'deki, Yahudileri, kendilerine nâzil olan semâvî kitapları ve bilhassa *Tevrat* 'ı bozmakla itham eden âyetler olmuştur. *Kur 'an* 'da bunlar için *ḥarrafū* . bk. VI, 999'a mad. *Kur 'an*) sözü kullanılmıştır. Bunlar, Peygamber 'in Yahudiler ile yakından temâsa gelmesi üzerine hâsıl olan vaziyeti açıklamak için nâzil olmuştur. İslâmın, daha başlangıcında *Ahd-i atîk* ve *Ahd-i cedîd* 'in Peygamber 'e vahyolunanla mutâbık bulunduğu hususunda „kitap ehli" yâni Yahudi ve hıristiyanlar şâhit gösterilmişti. Fakat onun *Ahd-i atîk* 'deki hâdiseler ve ahkâmı tasvîri, bu kitapların îfâdeleri arasındaki mübâyenetler, Yahudilerin tenkid ve istihzâsına sebep olmuştu. Eğer ondaki beyanları, eski semâvî kitaplarla tezad hâlinde bulunsaydı, bu hâl, onun ilâhî vahy eseri olduğu husûsunu muallakta bırakırdı. Peygamber 'in ilâhî vahye nâil olduğuna dâir inancı öyle sağlamdı ki, o, Yahudilerin, kötü niyetle kendi mukaddes kitaplarını tahrif etmiş olduklarını, buna mukabil kendisinin bu kitapların gerçek muhtevâsını beyan etmiş olduğunu iddia edebilmiştir. *Kur 'an* 'da bu münâsebetle *ḥarrafa* (sûre II, 75; IV, 46; V, 13, 41), daha nâdir olarak *lavā* (III, 78; IV, 46) veya daha husûsî mânada *baddala* „değiştirmek, bir şeyi başka şeyle değiştirmek" (II, 59; VII, 162) kelimeleri kullanılmıştır. *Kur 'an* 'da bu tahrîfin ne şekilde tasavvur olunduğu, vâzıh değildir; esâsen mes 'ele tahrîfin şeklinde değil, vuku bulmuş olmasındadır. Sûre II, 79, emin bir şekilde, doğrudan-doğruya metnin bozulduğu ithâmını ibtivâ eder : „elleri ile kitabı yazıp da bu Allah katındandır diyenlerin vay hâline". Buna mukabil III, 78 'de galiba metinleri okuma esnâsında değiştirme şeklinden bahsedilmektedir : „Onlardan bâzıları vardır ki, sözlerini kitaptan zannettirmek için lisanlarını eğip bükerler. Halbuki o, kitaptan değildir. Allah tarafından olmadığı hâlde Allah 'tandır derler"; krş. IV, 46 : „Onlar dillerini eğip bükerler". Diğer parçalarda, Yahudiler, mukaddes kitaplarından bir çok şeyleri gizlemek töhmeti altında bırakılmakla yetinilir (sûre II, 159, 174). Bu husus, sûre VI, 91 'de : „Mûsâ 'nın insanlara bir nur ve hidâyet olmak üzere getirdiği ve siz 'in de parça parça kâğıtlar hâline koyup açıklad ğınız, çoğunu gizlediğiniz o kitabı kim indirdi" şeklinde ilâ-

de olunmuştur ki, bundan da ancak *Kur'an*'ın gerçekliğini te'yit ve tasdik eden kısımlarla, Peygamber ile münâkaşalarında Yahudilerin ellerindeki nüshalardan çıkarılmış oldukları mânası istihrac olunabilir. *Kur'an* (II, 58; VII, 161 v. d.)'da, bu tahriflere, mânası güç anlaşılabilen bir misâl verilmektedir; bu âyetlere göre, Yahudiler, *ḥitta* kelimesinin yerine sert bir ceza görmelerine sebep olan başka bir kelime yerleştirmişlerdir. II, 104; IV, 48'de verilmiş olan tahrifler muhtemelen *Kitab-ı Mukaddes*'in kayıtları olarak telâkkî edilmemiştir. Hadîsler, bir çok gizlenmiş parçalar arasında, bilhassa zinâyı recmile tecziye eden kanunla (İbn Hişām, s. 394 v. d.), beklenen Peygamber olarak Muḥammed'in tasvirini ihtivâ eden kısımları (*ayn. esr.*, s. 353) saymaktadırlar. *Kur'an*'da, mantıkî olarak bu taḥrîf ithâmı, aynı şekilde mukaddes kitaplardaki, Peygamber'in risâletinin gerçekliğine şehâdet eden parçaları gizledikleri için, hıristiyanlara da teşmil edilmiştir; krş. III, 64, 65'deki „Ey kitap ehli olanlar" hitabı ile İbn Hişām, s. 388'de Peygamber'in risâletinin önceden bildirilmesi bahsi; aynı şekilde kendisi tarafından reddedilmiş olmasına rağmen İsâ'nın Tanrı olarak teşmiyesi ve teslis akîdesi de, mukaddes kitabın taḥrîf edilmiş olmasına atfolunmaktadır (V, 116).

Kur'an'da kitap ehlinin taḥrîf'lerinden bahsedilirken kullanılan anlaşılması güç ifâde tarzı, *Ahd-i atîk* ve *Ahd-i cedîd*'i, yavaş yavaş daha iyi tanıyan ve kendi reddiyelerinde tercîhan *taḥrîf*, *tabdîl* ve *taġyîr* ithamları ile meşgul olan müslüman âlimlerin, bu ithâma sebep olan hâdiseleri değerlendirmelerinde farklı görüşlere sahip olmalarını intac etmiştir. Bir kısmı, Peygamber'den sonraki ilk asırlarda hâkim olan, Yahudilerin gerçekten kitaplarının metnini tağyir ettikleri görüşünde ısrar ettiler. Bu görüşün kuvvetli bir mümessili 456 (1064)'da ölen Endülüslü Abū Muḥammed 'Alī İbn Ḥazm olmuştur. Diğerleri tarafından temsîl olunan ve kitap ehlinin elinde bulunan metinlerin sahih bulunduğu, Yahudi ve hıristiyanların aykırı iddialarının, bahis mevzuu parçaların yanlış telsîrinden doğmuş olduğu ise, buna taban tabana zıt olan görüştür. Bu görüşün ilk mümessillerinden biri, hıristiyanlara reddiye mâhiyetindeki bir risâlesiyle, Yemen Zeydîlerinden al-Ḳāsım b. İbrāhîm (ölm. 246=860) olmuştur. Bundan sonra bu görüşün muahhar tarafdarları arasında bilhassa büyük tarihçi İbn Ḫaldūn'u zikretmek lâzımdır. Benzer münâzara'larda çok defa vaki olduğu gibi, iki zıt ucu bağdaştırmaya çalışan bir fikir de vardır: bâzıları, Yahudilerin ve hıristiyanların, metinlerin bilfiil taḥrîfindeki hissesini kabûl etmekle berâber, bu taḥrîf'i asgariye irca ederler. Bu birbirinden uzak görüşlerden ilki, en basit ve mantıkî olanı idi; zîrâ bu, *Kur'an*'da mevcut bu hususdaki kelimelerin uyandırması gereken ve gerçekten de uyandırmış olduğu intibaa istinat ediyordu.

Müslümanların dâhilî ihtilâflarında da sık sık *taḥrîf* ithâmı ortaya atılmıştır: Şî'îler, kendi akîdelerinin doğruluğunu reddetmek için *Kur'an*'dan bazı parçaların çıkarıldığını veya ona bâzı parçalar ilâve edildiğini iddia etmişlerdir. Pek tabiî olarak sünnîler de, şî'îlere aynı kusûru atfetmekten geri kalmamışlardır.

Bibiyografya: Goldziher, *Z D M G*, XXXII, 341 v.d.; Steinschneider, *Polemisches u. apologetische Literatur in arabischer Sprache* (*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, VI, nr. 3); M. Schreiner, *Z. Gesch. der Polemik zw. Juden u. Muhammedanern*, *Z D M G*, XLII, 591 v.d.; Di Matteo, *Taḥrîf od alterazione della Biblia secundo il Muselmani*, *Bessarione*, Anno XXVI, c. XXXVIII, 64—111. — İslâm içindeki *taḥrîf* hakkında krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, III v.d.; ayn. mll., *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s 272, 281.

(FR. BUHL.)

(Bu madde T. H. tarafından tâdil edilmiştir.).

TAḤŞİL. [Bk. TAHSİL.]

TAHSİL. TAḤŞİL, *ḥaṣala* fiilinin ikinci vezinden (*taf'îl*) masdarı olup, aslında „bir şeyi diğerinden ayırdetme", yoklama, kavuşma, kazanma, elde etme, „kazanç" „mal ve mülk" mânalarına gelir. [Türkçe'de lugat mânası dışında, „vergi toplama" ve „bilgi elde etme, okuma" olmak üzere başlıca iki mânası vardır. Vergi toplayan me'mura da tahsildâr denir.] Bu kelime Hindistan'da sâdece v e r g i t a h s î l etmeye delâlet eder. Vaktiyle Hindistan'da Birleşik eyâletlerde ve Madras ta, 400—600 mil murabba'ı veya Birleşik eyâletlerde daha az bir sâhayı içine alan, idârî ve resmî bir vahid-i kıyasî teşkil eden bir tâlî idârî bölge (*ta'alluḳa* veya vaktiyle Hindistan'ın üç büyük eyâletinden biri olan Bombay'da galat olarak *tālūkā*) için kullanılmıştır. Tahsil mesaha îtibâriyle, Hind Türk imparatorluğunun *pargana* ve *sarkār*'ı arasında bir sâhaya tekabûl eder; tahsîl işleri ile meşgul olan me'mura *taḥṣîldār* (tahsil yapan) denilmiş olup, *taḥṣîldār*, aynı zamanda idârî ve Madras hâriç- adlî bir nüfûza sahipti. O, bâzan doğrudan-doğruya iki veya daha fazla *taḥṣîl'i* içine alan bir tâlî idârî bölgeyi idâre eden daha yüksek rütbeli bir me'mura, bâzan da idârî bölgenin mülkî âmiri veya tahsildârına tâbi idi.

Bibliyografya: Klasik arap lugatleri; *Imperial Gazetteer of India*, Oxford, 1909; H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, nşr. William Crooke, London, 1903.

(T. W. HALG.)

TAHSİN. [Bk. TAHSİN.]

TAHSİN. TAHSİN, MİR MUHAMMED HUSAYN 'AṬĀ' HAN, Tahsin mahlâsı (*taḫallaṣ*) ve *Muraṣṣa' Rakm* ünvânı ile tanınmış bir Hindû müellifidir; görünüşe göre, İtâvā'lı olup, mahlâsı (*taḫallus*) Şavk olan Mir Bâkir Han'ın oğlu idi. Tahsin'in oğlu Ḳāsim 'Ali Han yalnız bir müellif değil, aynı zamanda bir müsikişinastı. Tahsin'in doğum ve ölüm tarihi tam olarak tesbit olunamamaktadır. En mühim eseri olan *Navṭarz-i muraṣṣa'* 1195 (1780)'de itmam olunmuştur. Müellif Laknav'dan Kalkūte'ye kadar refâkat ettiği general Smith'in hizmetinde idi. Daha sonra Tahsin Patna'da, babasının ölümünü müteakıp da Fayżābād'da yaşadı. Buradaki hâmileri, sırasiyle Navvāb Şucā' al-Davla (ölm. 1189=1775) ve ona halef olan Navvāb Āṣaf al-Davla (1189—1212 =1775—1797) oldular. Birincinin hizmetinde, Patna'da başladığı anlaşılan *Navṭarż*'ının te'lifine devam etmiş ve ikincisinin hükümeti devresinde tamamlamıştır. Müellif *Navṭarz*'ın önsözüne Āṣaf al-Davla'nin şerefine bir *ḳaṣīda* ilâve etmiştir; Denildiğine göre meşhur hindüstānî şâir Mirzā Muḥammed Rafī' Savdā (ölm Laknav'da 1195=1780)'nın eserlerini okuması, Tahsin'i hindüstānî edebiyatta bir mevkî yapmağa teşvik etmiştir.

Eserleri. 1. *Navṭarz-i muraṣṣa'*, aslı Farsça olan bir eserden (*Ḳiṣṣa-i çahār darvīş*) Hindistânî [b. bk.]'ye manzum ve mensur olarak yapılmış bir tercümedir. Kitabın Farsça aslı, umûmiyetle Amir Ḫusrav'a, fakat bâzan da, Ancab veya Muḥammed 'Alī 'Maşūm'a izâfe olunmuştur. *Navṭarz*, san'atkârane bir edebî üslûb ile yazılmıştır. *Ḳiṣṣa-i çahār darvīş*'in, ders kitabı olarak kullanılmak üzere, Dehlili Mir Amman tarafından 1215 (1801)'te başlanıp, 1217 (1803)'de ikmâl edilen diğer bir tercümesi bu sebeple yapılmıştır. Bu sonuncu tercüme çok meşhur olan *Bāġ-u bahār*'dır. Tahsin'in *Navṭarż*'ı Bombay (1846), Laknav (1869) ve Cavnpur (1874)'da basılmıştır. *Navṭarz*, diğer bir Hindistânî şâir olan 'Aẓamat Allāh üzerinde kuvvetli bir edebî te'sir bırakmıştır; bu şâir *Ḳiṣṣa-i rangīn guftār* adlı hissî eserinin mukaddimesinde işâret ettiği gibi, bu kitabında Tahsin'in üslûbunu taklit etmiştir. Diğer taraftan India Office (Blumhardt katalogu, nr. 132)'in bir yazmasında Muḥammed Hādi adında bir başka muharririn kaleminden çıkmış üçüncü derviş ve hükümdar Azādbaḫt'ın hikâyelerinin bir Hindistânî tercümesi ile bağlantı hâlinde Tahsin'in eserindeki ilk dervişin mukaddime ve hikâyesi bulunmaktadır.

2. Tahsin *Navṭarz*'dan başka *farsça* dilinde *Żavābiṭ-i Angrīzī* adlı bir İngilizce grameri ile galiba tarihî bir eser olan *Tavārīḫ-i Ḳāsimī* ünvanlı kitabı yazmıştır.

Yūsuf 'Alī Han'ın *Taẕkira*'sine göre, Tahsin'in hattat olarak meşhur olduğu da ilâve olunabilir. Bu Tahsin'den başka yine Muḥammed Ḫusayn Han adını taşıyan birisi daha vardır ki, bunun Peygamber'i medheden bir kısmı Farsça, bir kısmı Hindistânî lehçesiyle yazılmış bir dizi manzûmesi, *Guldasta-i na't* ünvânı altında Dehli'de (1873) basılmıştır. Ayrıca yine Peygamber hakkında Muḥammed Ḫusayn Han Tahsin (acaba aynı mı?) adında biri tarafından, muhtelif kaynaklardan naklen te'lif olunmuş *Çaman-i madḥ-i nabī* adlı bir kıt'alar mecmuası mevcut olup, Dehli'de 1854'te basılmıştır.

Bibliyografya: Garcin de Tassy, *Histoire de la litérature hindouie et hindoustanie*, 2. tab, I, 212, 356; III, 199 v. dd.; *Grundriss der Iran. phil.*, II, 324; A. Sprenger, *A Catalogue of the... manuscripts of the libraries of the King of Oudh*, I, 294; J. F. Blumhardt, *Catalogue of the Hindustani manuscripts of the Library of the India Office* (1926), s. 42 v. d., 51, 67 v. dd.; ayn. mll., *Catalogue of Hindustani printed books in the Library of the British Museum* (1889), s. 231; *Catal. India Office*, II/11.; J. F. Blumhardt, *Hindustani books*, s. 124, 146; *Bāġ o-Bahār* (nşr. D. Forbes), 6. tab. s. II. v. d.

(V. F. BÜCHNER.)

TAHTACI. [Bk. TAHTACILAR.]

TAHTACILAR. TAḤTACĪ, Türkçe'de ağaç kesen, kiriş ve tahta biçen demektir. Istılah olarak, bu gün başlıca Maraş, Adana, İçel, Antalya, Muğla, Denizli, Isparta, Burdur, Balıkesir ile Aydın ve İzmir vilâyetlerini teşkil eden geniş sâhanın ormanlık bölgelerinde, ekseriyetle göçebe, çok azı da yerleşik olarak yaşayan, ağaç dilmek ve tahta biçmekle geçinen alevî-Türkmen zümrelerini ifâde eder.

Tahtacı tâbirine, yazılı kaynaklarda, Osmanlı tapu tahrir defterlerinde ve arşiv vesikalarında „cemâat-i tahtaciyân" şeklinde XVI. asırdan itibâren rastlıyoruz. Eski tarihleri ve menşe'lerine gelince, daha önce aynı husûsiyetleri taşıyan Ağaçeriler (b. bk.) rastlanılması ve bu sonuçların, tahtacıların ortaya çıkışından itibâren kaynaklarda zikredilmemeye başlanması, bu iki topluluğun aynı menşe'den geldi-

ği ve birinin diğerinin devamı olduğu intibaını uyandırmaktadır.

Raşid al-Dîn (*Cāmi al-tavārīḫ*; s. 35) Ağaçerilerin, Moğul istilâsı sırasında Türkistan'dan gaiba göç ettiklerini, kendilerinin Oğuz kavminden olup, ormanlar civârında yaşadıklarını kaydeder (krş. Faruk Sümer, *Ağaç-eriler*, s. 521 v.d.). Bunların, Anadolu'da önce Maraş, Malatya civarlarında yerleştikten sonra, Kayseri, Sıvas ve Çukur Ova mıntakalarına yayıldıkları, İran Moğulları, Dulkadir-oğulları, Ak ve Kara Koyunlularla ve Anadolu Selçuklu sultanları ile siyâsî münâsebetleri sonunda bir kısmının Memlûkler idâresindeki Suriye'nin Haleb, bir kısmının da İran'da Tebriz civârına yerleştikleri anlaşılmaktadır (bk. F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 521 v. dd. ve burada verilen kaynaklar). İran'ın Azerbaycan bölgesinde Afşar, Begdili, Tilkü gibi bir çok oymaklara ayrılan Ağaçerilerin bir kısmı daha sonra Anadolu'ya dönmüş, bir kısmı Ḫalḫāl ve Fîrûzābād civarlarında yerleşmiştir kî, bu gün oralarda ve Kūb-i Gîlûya havâlisinde 2.000 evlik Ağaçeri topluluğu yaşamaktadır. Büyük bir kısmının Anadolu'da kaldığı anlaşılan Ağaçerilerin, Bizans kaynaklarında adı geçen Akatziroi ile alâkası bir benzetmeden ibâret olmalıdır (bk. F. Sümer, *ayn. esr.*, s. 528).

Ağaçeriler de, tahtacılar da ormanlık bölgelerde yaşar, ağaç işçiliği ile uğraşır ve her ikisi de Oğuz boyundandır. Bundan başka, uzun müddet tahtacılar arasında dolaşıp incelemeler yapan Yusuf Ziya Yörükan ve A. Yılmaz, bunlardan bâzı kolların hâlâ kendilerine Ağaçeri dediklerini kaydediyorlar.

Moğul istilâsı sırasında Anadolu'ya gelen Ağaçeriler, buranın da Moğullar tarafından fetb ve tazyik edilmeleri üzerine Suriye ve Irak'a geçtiler. Ağaçerilerin devamı olan tahtacıların, Irak ve Suriye'den tekrar Anadolu'ya geldikleri, bir kısmının hâlâ oralarda bulunduğu yolundaki kendi rivâyetleri de bu hâdiseye uymaktadır. Tahtacıların Yanın Yatır kolu dedeleri, bir kısım tahtacıların Haleb civârında kaldığını, diğer bir kısmının Malatya'ya, Kayseri'ye, küçük bir kısmının da Kıbrıs ve Midilli adalarına geçtiğini; Yanın Yatırların Bagdad'dan gelme olduklarını, bu gün bile Bagdad'ın Altun-köprü civârında Düzhurma adlı 700 evlik bir köyün mevcut bulunduğunu, bunların da Anadoludakiler gibi Türkçe'den başka dil bilmediklerini söylerler.

Franz Babinger (*EI*, mad. TAKHTADJI)'in, tahtacıların eski „Dendrophoroi" tarîkatinin bakıyelerinden olduklarını ileri sürmesi, Antalya'daki Avusturya-Macaristan konsolosu, Tibor v. Pözl (*Österr. Monatsschrift für den Orient*, Wien, 1915, LXI. 506)'ün tahtacıların İran teb'asına geçtikleri, Osmanlı imparatorluğu otorîtesi dışında yaşadıkları yolundaki ifâdesine dayanarak, daha ziyâde İran'dan gelmiş olabileceklerine dâir mütalâası ile, başkalarının onların, Anadolu'nun en eski yerli halkından gelmiş olup, hıristiyanlıktan ihtida etmiş bulundukları ve İran asıllı oldukları v. s. hakkındaki iddiâları sağlam bir esâsa dayanmamaktadır. Nitekim bilindiği üzere Şafi al-Dîn Ardabilî'nin torunu olup, Timur'un büyük bir saygı gösterdiği Ḫvâca 'Alî ve hânedanına, serbest bırakılmalarını te'min ettiği bir takım Anadolulu Türkmenler [bk. mad. SAFEVİLER], büyük bir sadakatle bağlanmışlardı. Bunlar sonradan Safevî hükümdârı Şâh İsmâ'îl'in harekâtı sırasında kızıl-baş ordusuna iltihak ettiler; hattâ o sıralarda Osmanlı imparatorluğu bunu önlemek için Teke havâlisindeki müteassıp alevîlerin bir kısmını Rumeli'ye sürmüştü. Bununla berâber, bunlar XIX. asrın sonlarına kadar dâima Osmanlı teb'asında kalmışlardır. O tarihlerde Afyon vilâyetinin Sandıklı kazasında İran fahrî konsolosu bulunan 'Alî Rızâ Bey ile Isparta ormanlarında tahtacılar arasında yaşayan Battal Kâhya adındaki şahıs, hem zâten sünnîlerle berâber askerlik yapmak istemeyen tahtacıları bu külfetten kurtarmak, hem de kendileri para çekmek gayesi ile Çaylak aşîretinden olup, Anamur, Silifke civârında oturan 350 hânelik kadar tahtacılara İran pasaportu vermişlerdir. Kezâ Osmanlı hükûmeti yine o sıralarda Kıptileri askere almadığından, 1884 tarihinde tahtacılardan 150 hâne ve Tefenni'dekilerden bâzıları Kıptî nüfus tezkiresi almışlardır. Bunlar, askere gitmemek, orada sünnîler ile bir arada bulunmamak, onlarla yemek yememek için İran teb'asına veya Kıptî nüfûsuna geçecek derecede müteassıp idiler.

Oğuzların Üçok koluna mensup Çepniler ile tahtacılar, âdet ve akîdeleri itibâriyle alevî olmakla berâber diğer alevîlerden ayrı husûsiyetlere sâhiptirler. Bunlar Hacı Bektaş ocağını tanımazlar, her birinin ayrı pîr evleri vardır; biri Yanın Yatır kolundan olup, İzmir'in Narlı Dere köyünde oturan, diğeri Şehepli kolunun Emir-oğulları âilesinden olup, Aydın'ın Reşâdiye nâhiyesinde oturan iki dede ocağından birini tanırlar. Bu iki ocak dedeleri bir birine bağlı olmadığı gibi, bunların bağlı bulunduğu veya bunlara bağlı bulunan diğer ocak dedeleri de yoktur. Bu dedeler mahsûl toplandığı zamanlar seyahate çıkar, mürîdlerini gezer, âyinlere riyâset eder, kışın ekseriyâ zemheride ve zemherinin 27. gecesinde yapılan Cem v.s. âyinlere riyâset etmek üzere her

köyden bir kimseye selâhiyet verir, hakkını alır, cezâlı varsa, „cezâ alır, af verir" ve kendi yerlerine dönerler. Bu ocaklara mensup olmayanlar dedelik edemezler.

Tahtacılar „itikadımız İmâm Ca'far îtikadı, mezhebimiz Ca'farî mezhebidir" derler; bunların yegâne mercîleri İran'da Meşhed'deki Imâm Rizâ'nın türbesidir. Ancak îtikatlarında daha ziyâde ecdaddan kalma nefeslerin te'siri görülür. Bektaşiliğin ve hurûfîliğin, tahtacıların inançları üzerinde te'sirleri birbirine karışmıştır. Ayrıca, ellerine sonradan geçmiş olan *Sâkî-nâme*, *Kumra*, *Fazîlet-nâme*, *Hasnîya*, *Menâkıb-i Safî*, *Sâl-nâme-i Sadreddîn*, *Nokta t al-bayân*, *Hutbat al-bayân*, *Mir'at al-maḳâṣ'd*, *Câvidân ve Hacı Bektâş velâyet-nâme* 'si gibi eserler ile destânî bâzı şiirler onların inançlarını anlaşılmaz bir hâle getirmiştir.

Tahtacıların mensup olduğu Yanın Yatır ve Şehepli adlarındaki büyük kollardan her birinin birer büyük zâviyesi (ziyâretgâhı) vardır: Dedeleri Narlı Dere'de oturan Yanın Yatırların zâviyesi, bu kolun ceddi sayılan Dur Hasan Dede'nin. Adana'nın Misis taraflarında Dur Hasan Baba köyündeki mezarıdır. Dedeleri Reşâdiye'de oturan Şebeplilerin zâviyesi, bu kolun ceddi sayılan İbrâhim Sânî'nin Maraş civârındaki İslâhiye kazasının Güvercinli nâhiyesindeki mezarıdır. İzmir'deki Narlı Dere köyü iki kısım olup, yukarı kısmında tahtacılar, aşağı kısmında ise, Bayat aşîretine mensup alevîler oturur.

1920'den sonra ve tekkelerle zâviyelerin kapanmasından önce, bir kısım tahtacı gençleri, İzmir'deki bektaşî tekkesinin bâzı âyinlerine iştirâk etmişlerdi. Seyyid Battâl, Seyyid Şûca, Abdâl Mûsa gibi, bektaşilerce hürmet edilen şahsiyetler tahtacılar için tamâmen meçhuldür. Tahtacıların âdet, îtikad ve bâzı busûslar bakımından, alevîlere nazaran, sünnîlere yaklaşan tarafları da vardır. Meselâ alevîler bir işe başlarken *„bi'smi şâh"*, tahtacılar ise *„bi'smi'llâh"* der. Alevî-Bektaşî zümrelerde duâlar *„bi'smi şâh"* diye başlar ve „gerçek erenlerin demine bû" diye biter. Tahtacılarda ise, „Allah Allah" diye başlar ve „gerçeğe bû" diye son bulur. Tahtacılar kurban bayramında kurban keserler ve nevrûz gününe diğer alevîler kadar ehemmiyet vermezler. Bunların bütün duâları Türkçedir; yalnız *na't 'Alî* Arapçadır. Tahtacılarda evlenme, nikâh, ölü gömme, giyinme gibi âdetler Oğuz (Türkmen) âdetlerine benzer.

Tahtacıların, kendilerine mahsus ve „kaz ayağı" dedikleri damgaları vardır ki, Oğuz boylarının, Mahmud Kaşgarî'de, Raşîd al-Dîn'de ve Yazıcı-zâde'de kaydedilmiş bulunan damgalarından Çepnilerinki ile oldukça benzerlik arzeder. Eski Oğuz aşîretlerinin hayvanlarını damgalamak için kullandıkları işâretlere benzeyen bu damga, geniş pergelli kısmı yukarı getirilmiş çapraz iki kaz ayağı şeklinde olup, çenber veya müselles içine işlenir. Bu, her tahtacının iş elbisesinin yakasına veya omuzlarına yakın bir yerine dikilir; onların inancına göre, bu, taşıyana kuvvet ve cesâret veren sihrî bir kudrete sahiptir. Bu damga umûmiyetle mezar taşlarına da kazılır. Erkekleri, inançları icâbı ekseriyâ saç ve sakallarını kesmezler. Bunlar kendi oymakları arasından ve tek kadınla evlenirler. Diğer alevî zümreleri gibi tavşanı sevmez etini yemezler ve içki içerler.

Tahtacıların Yanın Yatır ve Şehepli kollarının başlıca oymakları şunlardır: Çaylak (bu oymak geniştir ve büyük bir kısmı kışın Madran yaylalarında, yazın Aydın'ın Çine kazasına bağlı Köyceğiz civârında otur ur), Eseli (İsalı), Abdal, Dana, Baş, Âşıklar, Hindî (bunlar muharrem ayında aşûre pişirmezler), Nacarlı, Ala Abalı, Sivri Külâhlı (Samaganlı), İrkakan (Erken kalkan), Tokmaklı, Göğceli, Kâhyalı, Mazıcı, Çiçili, Üsküdarlı, Hacı Emirli, Kabaklı, Çapaklı, Koca Obalı, Aydınlı, Kardıçlı, Elemetli, Saçı Karalı, Yanyalı, Evci, Beydili, İlbeyli, Aktavlı.

Asırlar boyunca göçebe olarak Anadolu'nun ormanlık bölgelerinde çadırlarda yaşayıp, kadınlı-erkekli tahta biçen, ağaç işçiliği ile meşgul olan tahtacılar, zamanımızda yavaş-yavaş göçebeliği bırakıp yerleşmeye başlamışlardır. Bu gün nüfusları takriben 40—50.000 hânede 300.000—400 000 civârındadır.

Bibliyografya: Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* (nşr. Bahman Karîmî). Tahran, 1338, hş, s. 35; Aksarâyî, *Musâmarat al-aḫbâr* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1943, s. 302, 303, 305; İbn Bîbî, *el-Evâmir al-'Alâ'iya* (nşr. TTK), Ankara, 1956, s. 618—620; 'Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bazm u razm* (nşr. Kilisli Rifat), İstanbul, 1928, s. 530; Abû Bakr Tihrânî, *Kitâb-i Diyârbakriya* (nşr. N. Lugal ve F. Sümer), Ankara, 1962, I, 37, 145, 146, 194—197, 241; Yusuf Ziya Yörükan, *Anadolu alevîleri ve Tahtacılar* (*Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1928, sayı 8, s. 109—150); ayn. mll., *Tahtacılar* (*aynı mecmua*, sayı 12, 1929, s. 61—80; sayı 13, s. 55—80; sayı 14, 1930, s. 73—80; sayı 15, s. 66—80); ayn. mll., *Tahtacılarda dinî ve sırrî hayat* (*aynı mecmua*, sayı 17, 1930, s. 72—80; sayı 20, 1931, s. 57—80); A. Yılmaz *Tahtacılarda gelenekler* (Ankara, 1948)

Besim Atalay, *Bektaşilik ve edebiyatı* (İstanbul, 1340), s. 16 v.d.; Mas'ûd Kaybân, *Coğrafyâ-yi mufaṣṣal-i Îrân* (Tahran, 1311 hş.), II, 88; Faruk Sümer, *Ağaç-Eriler* (*Belleten*, TTK, XXVI, 521—528); aynı mll., *Oğuzlar* (*Türkmenler*) *tarihleri-boy teşkilâtı-destanları* (Ankara, 1967), bk. fihrist, *El*, madd. *Takhtadji* ve *Aghāč-Eri*; Köprülüzâde M. Fuad, *Les Origines du Bektachisme* (Paris, 1926), s. 20 v.d.; aynı mll., *Oğuz etnolojisine dâir tarihî notlar* (*TM*, I, 185—211); F. W. Hasluck, *Bektaşilik tetkikleri* (trc. R. Hulûsî Özden), İstanbul, 1928, s. 1; John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (London, 1965), s. 16, 212; M. Şâkir Ülkütaşır, *Abdallar* (*Türk kültürü dergisi*, sayı 64, s. 251—255); aynı mll., *Tahtacılar* (*Türk kültürü dergisi*, sayı 71, s. 840—843). (NEŞET ÇAĞATAY.)

ṬA'ÎF. [Bk. TÂYÎ'].

TÂİB OSMAN-ZÂDE. [Bk. OSMAN-ZÂDE TÂİB]

ṬA'İF. [Bk TÂİF.]

TÂİF. Ṭâ'İF, Arabistan'da Hicaz bölgesinde bir şehir. Mekke'nin 120 km. cenûbunda, Sarât silsilesi içinde, takriben 1.650 metre irtifâda Ṭâ'if şehri yükselir. Seyyah Burckhardt, civârındaki arâziden, etrâfı duvarlarla çevrilmiş bahçeleri ile ayrılmış olan bu şehrin, „Suriye'de, Lübnan'dan ayrıldığından beri rastladığı" en şirin yer olduğunu belirtir. Bedevîler de, bu yeri Hicaz'ın merhamet bilmeyen semâsına nakledilen bir Suriye köşesi olarak adlandırdıkları gibi, bu mucizenin, İbrâhîm Ḫalîl Allâh'ın şefaatine izâfe olunması gerektiğine inanırlar. Hoş ve serin—burada bâzen suyun donduğu da görülmüştür—mevkii Mekke'nin zengin tâcirleri üzerinde büyük bir çekiciliğe sâhipti. Hâlellerinin bugün hâlâ arzu ettikleri gibi, Mekke'nin uyuşturucu ikliminden sıyrılmak için herkes burada bir mülke, hiç olmazsa bir karış toğraya sâhip olmak isterdi.

Ṭâ'if, Şaḳîf kabîlesinin merkezi idi. *Kur'an* (XLIII, 31)'da geçen *al-Ḳaryatayn* tâbiri Mekke ile Ṭâ'if'i bir arada ifâde etmekte ve bu iki şehir arasındaki mühim münâsebeti göstermektedir. Ṭâ'if, *Kur'an*'da sâdece bu şekilde geçmektedir. Fakat, Hicret arifesinde Ṭâ'if'in garbî Arabistan'ın ikinci şehri addedildiği ve derece bakımından Mekke'den hemen sonra geldiği iddia olunabilir. Ṭâ'if, Mekke'ye verimli arâzisi bakımından üstündür. Civârındaki vâdiler, Hicaz gibi metrûk bir bölgede büyük kârla elden çıkarılması mümkün bir yığın ihraç maddesi te'min ederdi: üzüm, hubûbat ve kereste. Ṭâ'if'in sanayi husûsiyetini derilerin debbaglanması teşkil ederdi. Bu deriler o kadar boldu ki, bilhassa belirtildiğine göre, debbaghânelerin civârındaki hava tahammül edilmez bir hâlde idi. Ṭâ'if'in harp âletleri yerleştirilebilecek şekilde yapılmış bir ihâta duvarı vardı. Çöl seyahatlerinde veya oradan gelindiğinde, Ṭâ'if, develerin iâşesini ve sanayi maddeleri ile yüklenmesini te'min edecek her türlü mahsûl ve malzemeye sahipti. Anlaşıldığına göre, Ṭâ'if tercihan Yemen'le ticârî münâsebetlerde bulunmakta ve yolunun daha kısa olması sebebiyle bu sâhada Mekke'nin korkulan rekabetinden nisbeten kurtulmakta idi: şehir halkı birbirine düşman fırkalar hâline gelen iki büyük zümreye ayrılmıştı. Bunların üstünlük mücâdelesi şehrin iktisadî gelişmesine engel olmuştu. „al-Aḥlâf" daha az eski ve daha az asîl olan fırka idi. Buna rağmen bunlar al-Lât putu mabedinin bakımını ellerine geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. al-Aḥlâf, rakipleri olan Banî Mâlik'e nazaran servet ve arâzi bakımından daha aşağı bir derecede bulunmakla berâber, bu noksanlarını daha mâhirâne bir siyâset ve daha disiplinli bir askerî teşkilâtla telâfi etmesini bilmişlerdi. Ṭâ'if'in en iyi şâirleri ve en mârul reisleri Aḥlâf'tandır.

Bedevîler, buğdayla beslenmek âdetini Ṭâ'if'lilerin darb-ı mesel hâline gelmiş olan kurnazlık ve hilekârlıklarına atfederlerdi. Mekke ile Ṭâ'if arasında Kurayşlilerle Aḥlâfî'ler arasında yapılan evlenmelerin takviye ettiği çok samimî bir anlaşma mevcuttu. Görmüş olduğumuz gibi bir çok Mekkeli'nin Ṭâ'if'te ikametgâh ve arâzisi vardı. Mekke'de de büyük âilelerin ve bilhassa hemen her ferdi Ṭâ'if bölgesinde arâziye sâhip olan Emevîlerin *ḫalîf*'i sıfatiyle bulunan Ṭâ'if'lilerin sayısı da daha az değildi. Bu durum, Şaḳîf'lilerin, Emevî hilâfeti devrinde hâiz oldukları üstün mevkii îzah eder.

Şu hâlde Ṭâ'if, hicretin arifesinde Hicaz'da kendine has bir intiba uyandırmaktadır. Serin iklimi, meyvaları, üzümleri—meşhur Ṭâ'if zabîb'i— ve diğer yer mahsûlleri ile bu şehir garbî Arabistan'ın sevimsiz arâzisinden ziyâde Suriye'yi hatırlatır. Fikrî inkişâfa gelince, bu bakımdan Ṭâ'if'in ahâlisi „herkesçe bilindiği gibi bedevîlerin ve yerleşik diğer halkın vasatîsinin üstünde görünmektedir". Zeki ve velûd müellif al-Câḥiẓ, Ḥaccâc'dan bahsederken, bu büyük Şaḳafî'nin yurtdaşlarını bu şekilde vasıflandırmak mecburiyetini hissetmiştir. Eğer Peygamber, Mekke'deki gayretlerinin netîce vermediğini gördükten sonra Ṭâ'if'in zeki halkını kazanmayı düşünmüş ise, buna şaşmamak lâzımdır. Ancak, bu taraftan

da redd ile karşılandıktan sonradır ki, ona sâdece Anṣâr'a dönmek yolu açık kalmıştır. Peygamber'e karşı yaptıkları savaşta Ḳurayş'liler Ṭā'if'teki *Aḥlâf* tarafından desteklenmişlerdir. Hicrî 8. yılda Mekke'nin fethini müteâkıp, Havāzin'in Ḥunayn'daki mağlûbiyetinin ertesi günü Peygamber Ṭā'if'i başarısız olarak muhâsaraya başladı. Ancak bir yıl sonradır ki, Medine'ye gelen bir Ṭā'if elçi heyeti yurtdaşlarının yeni dine girmesi için, müzâkerelere girişecekti.

İslâmın Arabistan budutları dışına taşmasının, Ṭā'if'e de Mekke'ye olduğu kadar menfi te'siri olmuştur. Mekke önce bahîlelerin sonra da Emeviler devrinde Hicaz umûmî vâlisinin merkezi olmak sûretiyle Medine'nin arkasında ikinci plana düşmüş ve Ṭā'if de umûmîyetle bir *'āmil*'lik olarak Mekke'ye tâbi kalmıştır. Bu şekilde ehemmiyetten düşmeye mâni olmak için önce Ṭā'if halkı çok çalıştı. Bunlar Ṭā'if'i serin dağları ile yaz aylarında yalnız Mekkelileri değil, Medine'de toplanmış olan bütün yeni İslâm asâlet sınıfını da kendisine çeken bir mevkı hâline getirmeye muvaffak oldular. Bilhassa Emevîler devrinde onlar, mevcut şartlara ne kadar kolaylıkla uyabildiklerini yeniden göstermek imkânını buldular. Ṭā'if'in iktisâdî bakımdan düşmesi ve bağımsızlığını kaybetmesi, Ṣaḳafî'lerin ulaşabildikleri en yüksek siyâsî nüfuz ile aynı zamana rastlar. Ṣaḳîf'liler en yüksek makamlara çıkmaya muvaffak olmuşlar ve burada hâiz oldukları çok çeşitli kabiliyetlerini geliştirmiş ve isbat etmişlerdir. Mu'āviya'den îtibâren Emevî bahîleleri bemen-hemen hep Ṣaḳîf'li vâliler kullanmışlardır. Ziyâd b. Abîhi zamanında onların bilâfet tahtına bile çıkacakları hesaplanmakta idi. Emevî halîfesi Valîd I. devrinde Arap devleti kudretinin zirvesine ulaştığında, devletin en kudretli adamı Ḳurayş'li halîfe değil, Ṣaḳîf'li Ḥaccâc idi. Ṣaḳîf'lilerin hepsi, Ṭā'if'in Mekke ile sıkı münâsebetini, tarihî bağlarını ve belli başlı Ḳurayş âileleri ile, bilhassa Emevîlerle, eski bağlantılarını mâhirâne bir şekilde istismar etmeyi başarmışlardır. Denilebilir ki, Ṣaḳîf'liler, mâlik oldukları bu mâzîde, nihâî siyâsî tutumları için bir destek keşfetmişlerdir.

Abbâsîler ve 'Alî-oğulları bu vâkıaya kayıtsız kalmaktan çekindiler. Hadîs ısrar ile, Emevîleri olduğu gibi, Ṣaḳîf'lileri de gözden düşürücü görüşler ihtivâ eder. Kerbelâ'dan ve 'Alî-oğulları hâkimiyetini ihyâ teşebbüsünün akamete uğramasından îtibâren Ṣaḳafî'ler, sanki Peygamber tarafından tel'in edilmiş gibi gösterilmektedir. Şî'îlerin kinî ve Irak'ın siyâsî düzenbazlıkları ile el-ele veren Abbâsî aksül'ameli, bilhassa Emevî devrinin ehemmiyetli Ṣaḳîf'li me'murlarının hâtırasını kindarâne bir şekilde tâkip edip durmuştur. Bu aksül'amel, Ṭā'if şehri ve onun seçî ahâlisi üzerine tarihin afaroz hükmünü yaymak istemiştir. Filhakika ne gariptir ki, bu istek gerçekleşmiş olup, bugün bile bedevîlerde Ṣaḳafî adı, bâriz bir istihkar mânası ile birleşmektedir.

Abbâsî hâkimiyeti Hicaz'a, 'Alî-oğullarının bitmez-tükenmez isyanlarının bu yuvasına karşı düşmanlığını gayet açık olarak gösterir (*Aġānî*, III, 94). Ṭā'if, bu hânedanın ceddi olup, şehrin çok mûteber hâmisi hâline gelmiş bulunan 'Abd Allāh b. 'Abbās'ın kabrini ihtivâ etmekte idi. Fakat pek çok hacı tarafından ziyâret edilen bu mukaddes mahalle rağmen, ahâlinin Emevîlere karşı eskiden mevcut olmuş bulunan sevgisini bir türlü affetmeyen ve şehri yavaş-yavaş inkıraza sevkeden Abbâsîlerin düşmanlığı önlenemedi. Abbâsî sarayına mensup hanımların Ṭā'if ile meşgul olmaları, pek istisnâî bir hâldir. Halîfe al-Muḳtadir'in annesi ve ondan önce Hārūn al-Raşîd'in zevcesi meşhur Zubayda burada emlâk satın aldılar: Zubayda bunu hiç şüphesiz Mekke'ye su getirilmesi için yapılan inşaat münâsebetiyle satın almıştır. Fakat Ṭā'if, civârındaki Sarāt arâzisi ile birlikte, zamanımıza kadar Mekke'nin meyva ve hubûbat pazarı olarak kalmıştır.

IV. (X.) asırdan îtibâren, Ṭā'if'ten bahseden bütün coğrafyacılar, burayı *bulayda* „şehircik" tesmiye etmekte ve bu „küçük" vasfını ilâveye mecbur olduklarına inanmaktadırlar. Ṭā'if'in civârı tenhalaşmış olup, al-Bakrī ve Yāḳūt gibi coğrafyacılar, Emevî devri için zikredilmiş olan mâlikâne ve mezraaların bulunması îcap eden yerleri tesbit etmek imkânını bulamamışlardır. Mekke Ḥasanî emîrliğinin te'sisinden beri, Ṭā'if umûmiyetle Büyük-şerîflere tâbi olmuştur. Büyük-şerîfler istihkâmları ve mütevâzı iç-kalesi ile bu şehre Mekke'yi Necid'den yapılacak akınlara karşı müdâfaa vazifesini yüklediler. Ṭā'if bilhassa Büyük-şerîfler ile İbn Sa'ūd kumandasındaki Vahhâbîler arasında cereyan eden savaşlar esnâsında bu vazifesini ancak pek kifâyetsiz bir şekilde ifâ edebildi. Müteassıp Vahhâbîler 1802 yılında şehri zapt ve tahrip ettiler. Ṭā'if, 1813'te, Tosun Paşa kumandasındaki Osmanlılar tarafından tekrar geri alındı. Bunu tâkip eden yıl içinde şehri ziyâret etmiş olan seyyah Burckhardt, burasını yarı-yarıya harâbe hâlinde buldu. Burckhardt burada „fevkalâde lezzetli çok büyük tâneli üzümler, incir, ayva ve nar'lar yemişti. Ahâlinin esâsını, Ṣaḳîf kabîlesine mensup Araplar teşkil eder. „Mekke'nin zengin

tâcirlerinin çoğu burada ikametgâhlara sâhip ise de, şehri oturmak için seçmiş olan yabancıların çoğu Hind menşe'lidir".

[Bütün Hicaz mıntakası gibi Ṭā'if de 1517 'den 1916 'ya kadar Osmanlı idâresinde kalmış, bu tarihte Mekke şerîfi Ḥusayn b. 'Alī Türk hükûmetine isyan etmiş ve 1918 senesinde, kendisine yıllık 400 000 sterlin tahsisat bağlayan İngiltere 'nin yardımı ile verâseti kendi âilesinde kalmak üzere Hicaz melikliğini te'sis etmiştir ki, böylece Ṭā'if 'de Hicaz 'ın bir parçası olarak Osmanlı idâresinden çıkmıştır].

1918 yılı sonunda burada bulunmuş olan Philby 'ye göre, nüfûsu 5 000 'i ancak geçmekte, fakat yaz mevsiminde 20 000 'i bulmakta idi. 1924 ağustosunda Ṭā'if, Hicaz 'ın sâbık meliki Ḥusayn b. 'Alī 'ye karşı yaptıkları sefer esnâsında yeniden Vahhâbîlerin eline geçmiştir. [Ṭā'if bâlen Su'ūdī Arabistan devleti idâresinde olup, melik Faysal Hastahânesi, Akrama vadisi su bendi ile çok gelişmiş ve genişlemiştir. Nüfûsu 1962 yılında 54.000 idi].

Bibliyografya: Fazla tafsilât için bk. H. Lammens, *La cité arabe de Ṭāif à la veille de l'hégire* (*MFOB*, VIII, 115—327); H. Lammens, *Ziād İbn Abīhi, vice-roi de l'Irāq, lieutenant de Mo'āwia, I* (*RSO*, IV); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 494—501; İbn Ḥavḳal, *BGA*, I, 27; Muḳaddasī, *BGA*, III, 79; İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 22; Hamdānī, *Cazīrat al-'Arab* (nşr. Müller), s. 120 v.d.; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, Kahire, 1932, s. 66 v.d.; al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, Necef, 1358, I, 212, II, 26 v.d., 48 v.d.; Nāṣir-i Ḫusrav, *Sefer-nâme*, trc. A. Tarzī, İstanbul, 1950, s. 128; İbn Cubayr, *Travels* (nşr. de Goeje), s. 120—122; İbn Baṭṭūṭa, *Seyahatnâme*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1332, I, 151 v.d.; 'Ucaymī, *ihdā' al-laṭā'if min aḫbār al-Ṭā'if* (Kahire devlet kütüphânesinde, tarih, nr., 87 'de el-yazma nüshası vardır; müellif 'Ucaymī için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 392, *Suppl.*, II, 536; Burckhardt, *Voyages en Arabie* (trc. Eyriès), I, 110—113; Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922), I, 182—203; Almanca trc. Leipzig, 1925, I, 184—201; George C. Miles, *Early Islamic Inscriptions Near Taif in Hijaz* (*Journal of Near Eastern Studies*, 1948, VII, 236—242); Neşet Çağatay, *İslâmdan önce Arap Tarihi ve Cahiliye çağı*², 1963, bk. fihrist. (H. LAMMENS.)

[Bu madde Neşet Çağatay tarafından ikmâl edilmiştir.]

TA'İZZ. [Bk. TAİZZ.]

TAİZZ. TA'İZZ, cenûbî Arabistan'da mühim bir şehir, eskiden bir Türk sancağı olan Ta'izziya 'nin merkezi olup *İdâre-i umûmiye-i vilâyât ḳanûn-i muvaḳḳati* (*Takvim-i vekayi*, 19 rebîülâhır 1331=15 mart 1329) 'ne göre, buraya, 'Udayn, İbb, Muḫā, Ḳamā'ira, Ḳa'ṭaba, Ḥucariya, R. Manzoni 'ye göre, ayrıca Maḥādir, Zī Sufāl, Māviya, yânî al-Ḥudayda ile 'Aden 'in şimâl-i şarkîsindeki müstakil toprakların hepsi dâhildi. Greenwich 'e nazaran, 44° 6′ 45″ şark tûlü ile 13° 36′ 55″ şimâl arzında ve deniz seviyesinden 1.347 m. yükseklikte bulunan bu şehir, Cebel Ṣabr (al-Hamdānī 'de: Ṣabir) 'ın şimâl yamacında kurulmuş olup, nüfûsu 16 000 (1960 'ta) kadardır. Portekizliler buraya Teis, İtelyanlar (Ludovico di Barthema ve Andrea Corsati) Taesa adını vermişlerdi. Burası 8—10 m. genişliğinde ve 3—4 m. yüksekliğinde olup, iri kerpiçle örülmüş ve dışı bir sıra pişmiş tuğla ile kaplı bir sûr ile çevrilmiştir ki, bu surda, Ṣan'ā' 'nınki gibi, surdan 2—2 1/2 m. yükseklikte burçlar bulunmaktır. Şehir suru, şarktan garba doğru uzanan gayr-i muntazam dört köşeli bir şekil arzeder. Bunun garp tarafında çok köşeli bir tepe bulunup, cenûb-i şarkî köşesinde 150 m. irtifâında dik bir kayalık yükselmekte ve bunun da üzerinde, vaktiyle kuvvetli bir kale iken, bugün pek harap bir durumda olan al-Ḳāhira hisarı bulunmaktadır. Bu kayalığın mukabilinde, surun şimâl-i şarkî köşesinde, zirvesi dik bir tepe teşkil eden sivri bir çıkıntı bulunur. Şehir surunun 5 kapısı vardır; şarkta Bāb al-Ka'bīr, Māviya-'Aden yolu ile Ḳa'ṭaba-İbb-Yerîm-Ṣan'ā' 'ya, garpta Bāb Ṣēḥ Mūsā ise, Muḫā ve Ḥays 'e giden yola açılır. Cenûb-i garbîde Bāb al-Emdāġer 'den Ḥucariya ve Benī 'Alvān 'a gidilir; cenupta Bāb 'Ayn Dumma, Cebel Ṣabr'a açılır ve bu dağ ile al-Ḳāhira hisarını birleştirir. Nihâyet cenûb-i şarkîde hâlâ bir duvar ile çevrili olan Bāb al-Ḥudayra de Cebel Ṣabr 'a açılır. Birbirinden çok uzak olmayan bu kapılar arap tarzında inşâ edilmiş olup, her birinin iki yanında surun üstünde yükselen iki kule ve bir de medhalin üstünde üçüncü bir kule vardır. Cebel Ṣabr 'dan, yeraltı kanalları ile şehre tatlı bir içme suyu gelir; ayrıca bir de büyük bir çarşısı vardır. XIX. asrın kargaşalıklarından beri, şehrin pek bakımsız kaldığı göze çarpar. Vaktiyle eksenriyâ zemin kat üzerinde tek kattan ibâret olan güzel kârgir evlerin çoğu sonradan harap bir hâle gelmiştir. Bunlardan ancak pek az bir kısmı bâriz, diğerlerinin yerini selil ve perişan hâldeki kulübeler almıştır. Bilhassa şehrin çok harap bir vaziyette olan cenup semti yıkıntılarla dolu idi. Rasūlî'lerin pâyitahtı olan bu

şehrin bir zamanki ihtişâmına, bugün ancak bir takım güzel câmiler şahâdet etmektedir. Bunlardan Aşrafiya, Rasûlî'lerden al-Malik al-Aşraf İsmâ'îl b. al-'Abbâs (m. 1377—1400) tarafından yaptırılmış olup, iki minâre, iki sıra sütun ve üç kubbesi ile dört köşeli bir plana göre yapılmış ve rengârenk tezyînat ile süslenmiştir; câmiin cenûbunda bânisi ve oğlu 'Alî ile iki kölenin kabirleri bulunmaktadır. Ahşap oyma bir kafesin arkasında, câmiin bânisi'nin 7 zevcesine âit 3 mermer sanduka vardır; bunların karşı tarafında, kireç ve tuğladan yapılmış ve etrafı tahta oyma kafesle çevrilî olup, bâninin diğer bir kölesinin gömülü bulunduğu bir mezar vardır. Büyük, muhteşem al-Muzaffariya câmii (resmi için bk. *Aus dem Yemen*, Leipzig, 1926, levha 19) Cebel Şabr'ın yamacındadır; bu da mustatilî olup, üç sıra sütunu, üç büyük kubbesi ve iki minâresi vardır ve beyaz sıvası ile, dağın koyu renkli indifâî kayaları arasından canlı bir şekilde göze çarpar. Bir sıra parmaklıklı pencere bulunan cephesi, ince sütunların taşıdığı kubbe kemerleri ile tezyin edilmiştir. San'atkârca işlenmiş, sık ve girift tezyinâtı bu cepheye bir canlılık verir. Bugün bâlâ şehrin esas câmii vazifesini gören ve iyi bir durumda zamanımıza kadar intikal etmiş bulunan bu yapı, şehri 1508'de ziyâret etmiş olan Bolognalı seyyah Ludovico di Barthema tarafından haklı olarak Roma'daki St. Maria Rotonda ile mukayese edilmiştir. Bundan başka iyi muhâfaza edilmiş 'Abd al-Hâdî câmiini, garpta surun dışında oldukça uzakta Şeh Mûsâ câmiini, şarkta Türk fütûhâtının birinci devresine âit olup, iyi muhâfaza edilmiş bir vaziyette bulunan Şeh Afzal ve âilesinin câmiini, aynı devreden kalma ve Husayn Paşa'nın Mahdabiya adındaki habeşî câriyesi tarafından, cenupta Ta'izz'in yüksek kısmında binâ ettirilmiş olan Mahdabiya câmiini görüyoruz. Bu son câmi mustatilî bir yapı olup, minâresizdir; ortada geniş bir avlusu vardır; Bizans ve Arap tarzının acâip bir halîtası olup, ağaç kakma kapıların üst kısımlarına, duvar ve sütunlara kitabeler yazılıdır. Sol tarafta abdest almak için büyük bir şadırvan vardı; sonraları, bastahânenin çamaşırlarını yıkamak için kullanılmakta idi. İmâm Şeraf al-Dîn b. İmâm Mutahhar tarafından yaptırılmış olup, yalnız minâresi ayakta duran Şeraf al-Dîn câmii, Aşrafiya câmii gibi, Ta'izz'in cenûbundaki yüksek kısmındadır.

Ta'izz'de epeyce bahçe, tarla ve çayırlık vardır. Vaktiyle şehrin merkezindeki en güzel bahçe, Süleyman Paşa'ya âit olup, Birkat Husayniya adını taşırdı. Ortasında, içinde güzel, geniş bir oda bulunan bir köşk yükselirdi. Önünde büyük, beyzî şekilde, ıskıyeli bir havuz vardı. Bahçede aynı zamanda burada medfun Hüseyin Paşa'nın türbesi (*kubba*) bulunmaktadır. Bahçelerin suyu, Cebel Şabr'dan gelen birçok su kanalları ile te'mîn edilir. Bahçelerde, ceviz ağacı hâriç, San'â' ve Ravza'daki nebâtlar yetişir. Hurma o kadar iyî yetişmemektedir. İyi muz yetişir. Ta'izz ovasında iyi ekin olur; Cebel Şabr'ın, Ta'izz'in şimâl-i şarkîsine düşen sırtlarında ılgın ve keçi boynuzu ağaçlarından ibâret küçük ormanlar vardır; bunların yakınında bir çok sayfiye evleri (Weller?) sıralanır. Cebel Şabr'ın kendisi tam bir nebâtat bahçesini andırır. Aşağı kısımlarda cenup meyvalarının hemen-hemen bütün nevîleri, demir-hindi, ayva, limon, üzüm v. s.; yukarı kısımlarda ise, ağaç ve fundalardan başka hemen-hemen bütün koku-lu nebatlar bulunur. Dağ, en yüksek zirvesine kadar çıkılıdır; bilhassa arpa, hardal v. s. iyi yetişir. Bu havâlinin gerçek zenginliğini, Yemenlilerin büyük bir iptilâ ile istihlâk ettikleri çok miktarda yetiştirilen ve bâhî kuvveti arttıran *kât* (Arabistan çayı) zirâati teşkil eder. Ta'izz'in mevkiini Glaser son derece gayr-i sıhhî, iklimini ise, sıtmalı olarak gösterir. Ta'izz'in Zabîd, Yerîm, Ibb, Şan'â' ve 'Aden ile kervan irtibâtı vardır ve Türk hakimiyeti altında iken al-Hudayda ile haftada bir defa posta irtibâtı da mevcuttu. Hudayda'yi Şan'â' ve iç kısımla birleştirmek üzere 1912'de hazırlanmış olan demir-yolu projesinde, bir de Hudayda-Zabîd-Ta'izz-Ibb-Yerîm-Şan'â' hattı derpiş edilmişti; fakat Türk-İtalyan savaşı ve birinci cihan harbi yüzünden bu plan gerçekleştirilememiştir.

Mahallî rivâyete göre, Ta'izz islâmlıktan önceki zamanlarda kurulmuştur. Bu rivâyet, Ta'izz'in şimâl-i şarkîsindeki Cebel Ẓarbat 'Alî'yi, Peygamber'in dâmadı ve daha sonra halîfe olan zâtla münâsebettar görür. Şimdi iki sivri tepeli olan dağ vaktiyle birbirine bitişik bir kütle imiş. Fakat Yemen'i dine dâvet ve zapt etmek üzere gelen 'Alî, Ta'izz'e de uğrayınca, buranın halkı, ona ve *Kur'ân*'ın ahkâmına karşı pek düşmanca davranırlar. Bunun üzerine 'Alî şehri muhâsaraya başlar ve karargâhını kendi adını taşıyan dağın tepesinde kurar. Fakat a'hâlisinin şiddetli mukâvemeti yüzünden kuşatma uzun sürer. 'Alî'nin şehrin ileri gelenlerine gönderdiği elçileri kimse dinlemez ve onlara karşı iğneleyici, acı sözler sarfedilir, hattâ bu sefâret heyetine Ta'izz ahâlisi tarafından kötü muâmele edilir ve dayak atılır. Bunun üzerine 'Alî, o kadar kızar ve meşhur kılıcını kavrayıp dağın tepesi-

ne öyle bir çalar ki, onu ikiye böler ve bugün de görülen derin yarık böylece meydana gelir. 'Alī'nin karargâhında hiç bir çadır devrilmediği ve hiç bir kimse yaralanmadığı hâlde, Ta'izz'deki bütün evler yıkılıp darma-dağın olur, hattâ en sağlam ev bile çöker. Bunun üzerine Ta'izz'in elçileri 'Alī'nin karargâhına gelip, onu peygamber olarak ilân ve islâmı kabûl ederler.

Bu hikâyenin tablatiyle tarihî bir değeri yoktur. Dağın seâip görünüşü, bu efsânenin doğmasına sebep olmuştur. Yemenlilerin kendisine husûsî bir sevgi beslediği 'Alī ile daha başka yerler de münâsebettar gösterilir. Msl. E. Glaser'e göre, Cebel el-Dār (Rubāṭ yakınında Ẓamār'a giden yol üzerinde)'ın tepesinde, yolun muhtemelen en yüksek bir yerinde, bir kaya parçasının yanında 'Alī'nin ayak izi (*rical 'Alī*) ve hemen bunun yanında, fakat yolun sol tarafında *Ẓarbat 'Alī* denilen delinmiş bir kaya gösterilir. Bundan başka diğer bir efsâne de Ta'izz havâlisi ile birleştirilmiştir: bu da İbn al-Mucāvir'in, yerini Cebel Şabr'ın bir mağarasında gösterdiği *Aṣḥāb al-kahf* efsânesidir. Bu efsânenin cenûbî Arabistan'da nakledilen şekline göre, yedi kıral oğlu, kıral Dāḳyānūs al-Ǧaddār tarafından rehin olarak esir edilmişlerdir. Bu kıral savaşa gidince, rehineler kaçıp Mā Ḥumayd (Ṣa'bad yakınında)'e gider ve Cebel Şabrda oturdukları Ḳaryat el-Mi'ḳāb tepesinde (*akama*), ortaya çıkarlar. Dāḳyānūs onları arar, fakat bulamaz. Bunlar orada 310 sene uyurlar. Sonra kalkınca kendilerine sanki sâdece bir gün geçmiş gibi gelir. Vaktiyle sâhip oldukları altınlardan birazı ile içlerinden birini yiyecek getirmek üzere şehre gönderirler. Bir takım kötü adamlar onu yakalayarak yanındaki eski altını görünce, bir defîne keşfettiğine zâhip olarak hükûmete götürürler. Fakat o yerde ona tanıyan bir kimse bulunmadığı ve şehirde de bir evi olmadığı için, deli sanıp salıverirler. Bunun üzerine o da mağaraya dönüp günümüze kadar orada kalır. Şimdi o mağaradan rüzgârlar estiği söylenir. Glaser, bu yeri 20 teşrin II. 1887'de ziyâret etmiştir. *Aṣḥāb al-kahf* câmii çok güzel olup, hârikulâde ağaç sütunları ve çok güzel bir tavanı vardır. Asıl ziyâretgâh, câmiin şimâl-i garbî köşesinde duvarları sâde sağ tarafında Arapların *maġāra* dediği bir delik görülen mensur şeklinde bir mekândır; Glaser, bu mağaranın içine bir ışık salmışsa da, ne bir rüzgâr hissetmiş, ne de daha büyük bir deliğe rastlanmıştır. Ancak o, taşların sık olarak üst-üste oturmaması netîcesinde hafif bir esintinin olabileceğini muhtemel görür. Mescidin civârında seyyidler oturmakta idi. Bottada, yanlışlıkla *Ahl al-kahf* olarak gösterdiği bu yeri 1837'de ziyâret etmiştir. Ona Ta'izz civârında Cebel al-Ṣabr'ın eteğinde, *Aṣḥāb al-kahf*'in bütün dağın içinden geçen yollarının başladığı mağarasının medhali gösterilmiştir. Ta'izz'in daha islâmiyetten önceki zamanlarda mevcut olması muhtemel değildir. Bu sâhanın merkezi her ikisi de Ta'izz'den uzak olmayan Savvā ve bilâhare Cabā olmuştur; Kâtib Çelebî'nin *Cihannümā*'sına göre, Ta'izz, 578 (1182/1183)'de Yemen'e gelen Eyyûbî hânedânından al-Malik al-'Azīz Sayf al-İslām Ẓahīr al-Dīn Abu 'l-Favāris Tuġtekīn tarafından kurulmuştur. Glaser'e göre, Ta'izz, büyük bir kısmı ile, buraya yakın ve Vādī Şāla'nın sol sâhilinde kâin küçük bir şehir olan Ṣa'bad'a âit malzeme ile inşâ olunmuştur. Onun elde ettiği malûmata göre, 500—600 yıl önce Ta'izz 'Udayna tesmiye edilmekte olup, o devirden bugün sâdece temel duvarları kalmış imiş; bunlar yeni yapılmış görünmektedirler. 'Udayna mevkii, Ta'izz şehrinin yukarısında hemen-hemen tamâmiyle şarkta 5—6 km. mesâfede olup, Ta'izz gibi Cebel Şabr'a yaslanmıştır. Yine onun elde ettiği bilgiye göre, burası bidâyette kıralların hükûmet merkezi iken sonradan, meşhur bir sünnî velî olup, Ta'izz'in hâmisi olarak kendisine bir çok keramet isnad edilen İsmā'īl Mulk buraya bir câmi ile el-Ḳāhira adındaki kayalık tepeye kendi türbesini yaptırmış, bu tepede bilâhare bisâr inşâ edilmiş ve şehir meskûn bir hâle gelmiştir. Böylece burasının da, Muḫā, Bēt el-Faḳīh, Luḥayya v.s. gibi, kuruluşu bir veliye medyun gösterilmiştir. Diğer taraftan E. Glaser, 1887'de Ta'izz'de Ḳāżī Yaḥyā'dan aldığı bilgiye dayanarak, Ta'izz'in, ilk defa Resūlī'lerin idâresi zamanında veya daha sonra VII. (XIII.) asırda te'sis edilmiş olan Ṣa'bad'dan daha eski olduğunu iddia eder. Ona göre, Ta'izz, 'Udayna adı ile daha 133 (750/751) senesinde mevcut olmuştur; şehir eskiden çok daha büyük idi. Bunun ne dereceye kadar doğru olduğu tamâmiyle tâyin edilemez. Daha Yāḳūt (ölm. 1229) Ta'izz'i Yemen'in kuvvetli, meşhur bir kalesi, 'Udayna'yı ise, Ta'izz'in dış semti olarak zikreder. İbn al-Mucāvir (630=1232/1233 tarihlerinde yazmıştır) Ta'izz'i mahallî hükümdârın kuvvetli bir kalesi ve idâre merkezi olarak kaydeder. Ta'izz'i 1332'de ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭūṭa, Yemen hükümdarlarının bu pâyitahtını, memleketin en güzel ve en büyük şehirlerinden biri olarak tasvir, ancak ahâlisini mağrur, mütekebbir ve kaba sıfatlarıyle, tavsif etmiştir. Üç mahallesinden birinde bademe, memlûkleri ve devletin ileri gelenleri ile birlikte hüküm-

darlardan biri ikamet ederdi; 'Udayna denilen ikinci mahallesinde asker ve zâbitler yaşardı; üçüncü mahallede ise, alelâde halk kalırdı. Burada al-Muḥālib denilen pazar vardı. Şehir pâyitaht olarak Rasūlī'lerin zamanında pek inkişâf etmiştir. Bunlar tarafından Ta'izz'de 5 medrese kurulmuştu. Bunlardan ikisi al-Malik al-Manṣūr 'Umar (1229—1250) tarafından, üçüncüsü, Mucāhidiya, halefi al-Malik al-Faẓl Mucāhid tarafından, dördüncüsü, Aşrafiya, al-Malik al-Aşraf İsmā'īl (1377—1400) tarafından, beşincisi ise, al-Malik al-Mu'ayyad Dāvūd (1296—1321) tarafından te'sis edilmişti. Bu sonuncu zât, 100.000 ciltlik bir kütüphâne bırakmıştı. Kendisi medresede medfundur. Kale, anlaşılan pek sağlam inşâ edilmemiştir. Zîrâ kalenin bir kısmı milâdî 1392'de çökmüş ve iki kişinin ölümüne sebep olmuştur. 1516 senesinde Ta'izz, Mısır Memlûk sultanı Ḳānṣūh al-Ġavrī'nin amiral ve kumandanı Ḥusayn al-Kurdī tarafından alındı. 1545'te Türkler tarafından zaptedilmiş, 1567'de Ṣan'ā' imamlarının eline geçmiştir. 1712'de Ta'izz'i dolaşan Fransız doktoru De la Grélandière, burasını Türkler tarafından yapılmış güzel surları ile meşhur ve büyük bir şehir olarak tasvir eder. Vaktiyle 30 top ile techiz edilmiş olan hisar, devlet hapishânesi olarak kullanılıyordu. Şehir, 1635'ten itibâren Ṣan'ā' imamlarının idâresi zamanında inkişaf etmiş olmalıdır. Bunu müteâkip Ta'izz kudretli bir kabîle olan Ẕū Muḥammed'in eline geçti. İbrâhim Paşa şehri bunlardan geri aldı. Burası 1835—1840'a kadar Mısır'ın idâresi altında kaldı. 1871 yılında Yemen'in Türkiye tarafından yeniden zapt olunmasiyle, Ta'izz, 28 teşrin I.'de Türklerin eline geçmiş ve 1892'de İmâm Aḥmed al-Dīn'in idâresi altında Yemenlilerin çıkardığı umûmî isyâna kadar onların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bundan sonra kale muvakkaten Zaydī'lerin eline geçmiş, 1893'te Türkler tarafından yeniden fethedilerek 1918 sulh muâhedesinin akdine kadar onlar tarafından idâre edilmiştir. Türklerin Yemen'den çekilmesi ile Ta'izz de, yeniden Ṣan'ā' imamlarının idâresi altına girmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 854; III, 624; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 206; İbn Baṭṭūṭa, *Riḥla* (nşr. C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti), Paris, 1914, II, 171 v. dd.; S. W. Redhouse, *The pearl-strings a history of the Rasúliyy dynasty of Yemen* (*G M S*, Leiden 1907, III/II, 205); *Decada decima da Asia de Diogo de Couto*, Lizbon, 1786), kitap VII, fasıl 15; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 240 v. d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 235, 724, 740 v.d., 781 v.d., 785; A. Sprenger, *Post-and Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/3, s. 152, 156); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 183; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 205—207, 398—405; P. E. Botta, *Relation d'un voyage dans l'Yémen entrepris en 1837* (Paris, 1880), s. 109—111, 132; R. Manzoni, *El Yêmen, tre anni nell'Arabia felice. Escursioni fatte dal Settembre 1877 al-Marzo 1880* (Roma, 1884), s. 180, 313—319, 342; A. Deflers, *Voyage au Yemen, Journal d'une excursion botanique faite en 1887 dans les montagnes de l'Arabie heureuse* (Paris, 1889), s. 88—91; E. Glaser, *Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 162; ayn. mll., *Tagebuch*, I, var. 19a; *Tagebuch* (1887), II, var. 22b—23a, 27a, 28b, 32b; M. Hartmann, *Der islamische Orient, Berichte und Forschungen*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), 169, 417, 467 v.d., 538, 546; G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London, 1915), s. 23—25.; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916), I, 73, 77, 101; *Handbooks prepared under the direction of the historical section of the foreign office, No. 61, Arabia* (London, 1920), s. 53, 69, 72; D. G. Hogarth, *Arabia* (Oxford, 1922), s. 91 v.d., 98; Resimleri için bk. *Aus dem Jemen, Hermann Burckhardts letzte Reise durch Südarabien*, nşr. von Eugen Mittwoch, (Leipzig, 1926), levha 18—20. (A. GROHMANN.)

TAJO. (Arapça'da Vādī Tācoh olup, Lâtince'de *Tagus*, İspanyolca'da *Tajo*, Portekizce'de *Tejo*), İspanya yarım-adasının en uzun nehridir; kaynağını, deniz seviyesinden yüksekliği takriben 1.800 m. olan Serrania de Cuenca'dan alır. Lizbon'daki munsabına kadar uzunluğu 880 km. (bunun 300 km.'si Portekiz arâzisinde)'dir. Kaynağından munsabına doğru bu nehir boyunca bulunan bir çok yerler arasında, şu şehirler zikredilebilir: İspanya'da Aranjuez, Algodor, Toledo ve Talavera de la Reina; Portekiz'de Abrantes, Santarem ve Lizbon.

İslâm coğrafyacıları, Tajo'yu mühim bir nehir olarak zikr ve bilhassa, Toledo'yu tavsifleri sırasında ondan bahsederler. Onlar, imparator Trajan'ın emri ile milâdî 105'te, Arapların eski „Ḳanṭarat al-Seyf"i, Alcantara'da Tajo üzerinde granitten inşâ olunmuş, Romalılara âit meşhur köprüyü de zikrederler (bk. madd.

ALCANTARA, I, 295b; KANTARA, VI, 166b, ayrıca bk. madd. LİZBON ve TOLEDO).

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Şifat al-Andalus*, metin s. 187, tre. s. 228; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezâyir, 1924), bk. fihrist.

(E. LÉVI PROVENÇAL.)

TAKBÎR. [Bk. TEKBÎR.]

TAKDÎR. [Bk. KADER.]

TAKÎ AL-DÎN: [Bk. TAKİYEDDİN.]

TAKÎ ḤÂN. [Bk. TAKİ HAN.]

TAKÎ HAN. TAKÎ ḤÂN MİRZÂ (1806 ?—1851), İran'da Kaçarlardan Nâşir al-Dîn Şâh'ın saltanatının (1848—1896) ilk yıllarında *sadr-âzam*lık etmiş devlet ricâlinden biri olup, Amîr-i nizâm (erkân-i harbiye reisi) ve Amîr-i kebîr (sadrâzam) ünvanları ile meşhurdur. Mütevâzı bir âileden gelen Takî Han, vezîr Mîrzâ Abu 'l-Kâsim Kâ'im Makâm-i Farâhânî'nin aşçısının oğlu olup, 1220 (1806) sıralarında doğmuştur. Bu vezîrin himâyesinde iyi bir tahsil görmüş ve onun münşîleri arasına girmiştir. Bir ara Petersburg'a elçi olarak gönderilen Hüsrav Mîrzâ ve Mîrzâ Muhammed Han Zangins (Zaoga)'nin maiyetinde bulunmuş, dönüşte Azerbaycan ordu kumandanlığına tâyin edilen Mîrzâ Muhammed-i Zangina'nın emrinde ordu işleri ile uğraşmış ve ordu defterdarı (*Müstavfî-i nizâm*) olmuştur. Hâmisinin 1257 (1841)'de ölümü üzerine onun bütün selâhiyetlerini deruhte etmekle berâber ordu kumandanlığı ünvânını kullanmamıştır. 1260 (1844)'te, Erzurum'da toplanan hudût komisyonunda İran mümessili olarak üç yıl bulunduktan sonra Azerbaycan'a dönmüş ve müteâkiben de Azerbaycan'da bulunan şabzâde Nâşir al-Dîn Mîrzâ ile birlikte Tahran'a gelmiş (1264=1848), bu şahzâdenin tahta geçmesini sağlamış ve bu arada amîr-i nizâm (erkân-i harbiye reisi) ve biraz sonra da amîr-i kebîr (sadrâzam) olmuştur. Takî Han, devlet idâresinde yapmak istediği ıslâhat ve Bâbî'lere karşı takındığı sert tavır yüzünden bir çok düşmen kazanmıştı. Nihâyet kendisini kıskananların tahriki ile ordunun ona olan bağlılığından çekinen Nâşir al-Dîn Şâh, önce onu sadrâzamlık mevkiinden uzaklaştırmış, sonra da Kâşân'a sürmüştür. Takî Han, Kâşân'da Fîn adında bir köyde ikamet etmiş ve kısa bir müddet sonra şâhın gönderdiği bâzı kimseler tarafından öldürülmüştür.

İran'da ıslâhat hareketlerinin öncülerinden olan Takî Han, mâlî ve askerî teşkilâtı ıslâha, dâhilde huzur ve asâyişi te'mine, devletin hâricî itibârını yükseltmeğe çalışmış, bu arada, posta teşkilâtını kurmak, gazeteciliğin te'sisini sağlamak ve İran'da Dâr al-fünûn adı ile ilk üniversiteyi açmak, devlet idâresinde me'mûrlukların bile rüşvetle satın alınmasına kadar yayılan yolsuzlukları önlemek gibi hizmetlerde bulunmuştur.

Bibliyografya: de Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1859), s. 238 v.dd.; E. G. Browne, *History of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924); P. M. Sykes, *History of Persia*, II, s. 441, v.d., 448 v.d.; Polak, *Persien* (Leipzig, 1865), II, s. 6 v.dd.; Nâzım al-İslâm-i Kirmânî, *Târîḫ-i bîdârî-i İrâniyân* (Tahran, ts.), s. 50 v. dd.; *Dâ'irat al-ma'ârif-i fârisî* (Tahran, 1345), bk. mad. AMİR-I KABİR.; *EI*, mad. Takî Khân.

(TAHSİN YAZICI.)

TAKÎ KÂŞÎ. [Bk. TAKİ KÂŞİ.]

TAKÎ KÂŞÎ. TAKÎ KÂŞÎ veya **KÂŞÂNÎ**, Mîr Takî al-Dîn Muhammed b. Şaraf al-Dîn 'Alî Husaynî-i Kâşânî (?—1607), İranlı tezkire müellifi olup, 943—946 (1536—1539) yılları arasında Kâşân'da doğmuş ve burada meşhur şâir Muhtaşam-i Kâşânî (ölm. 996=1588)'nin talebesi olmuştur. Şâh 'Abbâs I. [b. bk.]'ın muâsırı olan müellif, İran'da bir kaç seyahat yapmış ve sonra Hindistan'a gitmiş. Bicâpûr'da Âdilşâhlar'dan İbrâhîm II. b. Tahmâsp (saltanat yılları 1579—1626)'a intisap etmiştir. Ömrünün son kısmını orada geçirmiş bulunan şâir, 1016 (1607/1608)'da Dekken'de vefat etmiştir.

Takî Kâşî, daha ziyâde *„Ḫulâṣat al-aş'âr va zubdat al-afkâr* adlı tezkiresi ile tanınmıştır. Müellif, 979 (1571) yılında yazmaya başladığı bu tezkiresini 1016 (1607/1608)'da tamamlayarak İbrâhîm II. 'Âdilşâh'a ithaf etmiştir. Eski şâirlerin hâl tercümelerini anlatırken, her biri için bir aşk hikâyesi uydurmak sûretiyle, eserine bir hikâye kitabı hüsûsiyeti kazandırmıştır. Müellifin bu eseri, bilhassa eski şâirlerden yapmış olduğu müntehabât bakımından mühimdir; zîrâ yapılan seçmelerden, kendisinin, bugün bir kısmı elimizde bulunmayan bir çok eserleri görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Sonradan eserin eski şâirlere dâir kısmı, lüzumsuz görülen yerler çıkarılmak sûretiyle Şeyḫ 'Alî-i Takî Kamara'î (ölm. 1060=1650) tarafından 1033 (1623/1624)'te ihtisar edilmiştir. Eser, eski şâirlere âit seçmelerin bolluğu ve muâsırları hakkında verdiği mâlûmat bakımından mühimdir. Takî Kâşî, ayrıca hocası Kemâl al-Dîn Muhtaşam-i Kâşânî'nin vasiyeti üzerine onun manzum ve mensur eserlerini tedvin etmiş ve bunlara bir de mukaddime yazmıştır.

Bibliyografya: Bland (*JRAS*, IX, 126—134); Sprenger, *Catal. Oudh.*, s. 13—46; Rieu, *Catal. of Persian Mss.*, s. 1046b; E. G.

Browne, *Literary History of Persia*, II, 370; W. Ivanow, *Descriptive Catal.* (Kalküte, 1924), s. 298-305; S Nafîsî, *Târîḫ-i naẓm u naṯr dar Îrân u dar zabân-i fârisî tâ pâyân-i ḳarn-i dahum-i hicrî* (Tahran, 1344 hş.), I, 58, 444, 509, 805; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, III, 1659 v. d.; C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1953), I/II, 803-805; *Dâ'irat al-ma'ârif-i fârisî* (Tahran, 1345 hş.), I, 659; 'A. Ḫayyâmpûr, *Farhang-i suḫanvarân* (Tebriz, 1340 hş.), s. 116.

(NAZÎF HOCA.)

TAḲIYA. [Bk. TAKİYE.]

TAKİYE. TAḲİYA (A.), ihtiyat, korku (bk. Ṭabarî, *Glossarium*, *tḳa* kelimesi) veya *kitmân* „gizlemek" mânasında olup, mecbûriyet veya zarar tehdidi karşısında dinin îcaplarından muâfiyet için kullanılan tâbirdir.

Bizzat Peygamber, akîdede 'İsâ'nın yerine, ona benzetilerek bir başkasının öldürüldüğünü tebliğ eylemek (*Kur'an*, VI, 156), hayatında *hicra* ve zarûret hâlinde zâhiren îmânın inkârını (*Kur'an*, XVI, 108), müşriklerle dostluk kurmağı (*Kur'an*, III, 27) ve haram edilmiş yiyeceklerin yenilmesini (*Kur'an*, V, 5; VI, 119) câiz görmek sûretiyle dinî ıztırap unsurundan sıyrılabilmiştir. Bu bakımdan bu müsâmaha müslümanlığın bütününe şâmildir. Fakat Peygamber aynı zamanda risâletinin ilânını vazîfe ve eski dindar kişilerle peygamberlerin kahramanca davranışlarını birer misâl addetmiş olduğu cihetle (*Kur'an*, III, 140; V, 71; LXXIV, 7 ve tür. yer.), bu mevzûda, münferit kısmî inanç zümreleri içinde bile, müşterek bir neticeye varılamamıştır. Bu arada, üzerinde tafsilâtlı olarak fikir yürütülen tâlî mes'eleler, takîya'nin sâdece ilâhî müsâade (*ruḫṣa*) ile verilmiş bir kolaylık mı, yoksa bir vecîbe mi olduğu, nihâyet bunun, şahsı mı, yoksa ümümu mu alâkadar eden bir menfaat icâbı îfâsının doğru olup olmayacağı hususlarıdır.

Takîya, Haricîlerin [b. bk.] en müfrit kanadında bile tamamiyle reddedilmemiştir; bununla beraber, Ezrakîlerde [b. bk.] bir tehlike tehdidi altında kılınan namaza (*ṣalât al-ḫavf*) mümasil mes'elede çok defa, bir kimsenin namaz kıldığı esnâda atı veya parası çalınsa bile, namazı bozamayacağı misâli öne sürülür. „Allah mü'minlere takîya yolu ile hareket serbestliği (*vassa'a*) bağışlamıştır; bundan dolayı gizlen!" nasihati ise, oldukça eskidir. İbâzî'ler ise, „takîya, mü'min için bir örtüdür; takîya'sı olmayan kişinin dini de yoktur" düsturunu benimsemişlerdir (Cumayyil, bk. *bibliyografya*, XIII, 127 v.dd.).

Hâkim olan sünnî kütlesinde bu mes'ele pek o kadar ehemmiyetli değildi. Bununla beraber Ṭabarî (*Tafsîr*, Bulak, 1323 v. dd., XXIV, 122)'de *Kur'an* XVI, 108'i şöyle tefsir etmektedir: „Bir kimse zorlanırsa ve düşmanlarından kurtulmak için, kalbi muhâlefet ettiği hâlde, dili ile küfrü kabûl ederse, ona cezâ terettüb etmez; zîrâ Allah, kulları hakkında, bunların kalplerinin inandığına göre hüküm verir". Mezkûr âyetin nüzûl sebebi olarak, müttefikan, 'Ammâr b. Yâsir vak'ası kabûl olunmaktadır; bu âyet ile, onun zorlanma neticesinde putlara taptığından ve Peygamber'i inkâr ettiğinden dolayı duyduğu vicdan azâbı teskin edilmişti. Böyle bir münâsebetle hicret (*hicra*) mes'elesinin etraflı olarak incelenip, bâzı hâllerde, msl. ölüm tehdidi altında, kendi inancını açıklayarak yaşaması mümkün olmayan bir müslümanın hicret etmesi gerektiği, çünkü „Allah'ın toprağının geniş (*arż Allâh vâsi'a*)" olduğu, daha ziyâde zihnî bir tertipten ibârettir. Kadınlar, çocuklar, hasta'lar ve bunlara bakmakla mükellef olan kimseler için muvafakat (*muvâfaḳa*) ihtiyârîdir. Fakat hür kişiler takîya bakkına sâhip bulunmadıkları gibi, üzerlerindeki tazyik, muvakkat hapis veya ölümü intac etmeyen kamçılama cezâlarında olduğu üzere, tahammül sınırları içinde kaldığı takdirde, *hicra* ile de muvazzaf değillerdir. Takîya'yi, bâzı sünnîler tarafından da *Kur'an* II, 191'e dayanılarak, bâzı şartlarda mecbûrî değil de, tatbîkine ancak müsâmaha olunabilen bir şey addetmek gayreti ise, msl. *ra's al-fi'l al-mudârât*: „mü'min olmayanların dostu görünmek, gerçek îmansızlığın başlangıcıdır" gibi uyarıcı hadîslerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Îmânında direnerek şehîd düşmenin daha makbûl addedildiğine delîl olarak, Musaylima'nin, birisi Peygamber'e sâdık kalarak öldürülürken, diğeri bu peygamberlik müddeîsine îman etmeyi mecbûriyet altında kabûl eden iki müslüman esîrinin hikâyesi anlatılmaktadır. Peygamber bu haber karşısında „şehid edilen, doğru kanâati ve îmânının salâbeti içinde ölmüş ve cennete kavuşmuştur; Allah ondan râzı olsun! Diğerine ise, Allah bir kolaylık bahşetmiştir; cezâ görmemelidir" demişti.

Takîya, şî'a bakımından bilhassa ehemmiyetlidir ve hemen-hemen bu fırkanın bir alâmet-i fârikası addolunmaktadır. Bu, Naşîr al-Dîn al-Ṭûsî'nin *Talḫîṣ al-muḥaṣṣal*'inde, Râzî (*Muḥaṣṣal afkâr al-mutaḳaddimîn ve'l-muta'aḫḫirîn*, Kahire, 1305, s. 182)'ye karşı müdâfaa etmiş olduğu gibi, hemen her zaman haklı değildir. Zaman-zaman açık bir şekilde yapılan, her seferinde de kahramanlık unsurun-

dan yoksun olmayan isyanları ile, baskı altında tutulan bir muhâlefet fırkası olarak şî'anın husûsî kaderi, aşırı takîya ve buna en zıd davranış için hâricîlerdekinden de fazla misâl ve örnekler yaratmıştır. Nitekim, aslında akîdesini gizleme sanʿatının üstadları olan İsmâilîler bile, reîslerinden şu talepte bulunabilmişlerdir: „Emrinde 40 kişi bulunduğu hâlde hakkını aramayan *imâm* değildir". Zeydîler, imam için takîya'ye baş vurmak imkânını ortadan kaldıran sayıyı, Bedr savaşçılarının adedi olarak kabûl ederler. Bilhassa İsnâ aşeriyecilerin [b. bk.] *imam*'ları, kendilerini inançlarında ısrar ile mükellef kılan birer misâl olarak gösterirler; bununla berâber, bir taraftan da 'Alî'nin ilk üç halîfe devrindeki tutumunu ve Mahdî'nin *ġayba*'sini örnek alınacak takîya addetmelerine mukabil, mücâdele ederek şehid olanların fırkasına mensup olmak sıfatı ile şî'îlerin takîya hakkına sâhip olmadıklarının, bizzat şî'î eserlerinde tasrîh edilmiş olması, sünnîlerin, şî'ilere karşı münakaşalarında sık-sık kullandıkları bir îtiraz noktasıdır. İman, kalp, dil ve el ile tezâhür eder; geniş bir münâzara içinde geliştirilmiş olan bir ibtimâliyet nazariyesi, hangi gerçekleşmiş veya beklenilen zararların „Allah'ın rızâsını mûcip olan şeyin yapılması, Allah'ın hoşuna gitmeyecek şeyin yasaklanması" düsturuna uymamayı affettireceğini göz önünde bulundurmuştur. Zikredilen düsturun kalp ile tasdiki, kayıtsız ve şartsız lüzumludur. Ancak, eğer bir kimse, şahsı, malı ve diğer bir mümin kardeşi için bir zarar meydana geleceğini tahmin eder (*law ġalaba 'alā ẓannihi*) veya bunu kat'î olarak bilirse, o zaman, onun için dili veya eli ile îmânı uğruna ortaya atılmak mükellefiyeti sâkıt olur.

Şî'î hâl tercümelerinde gizleme dâima tekerrür eden bir unsurdur; hayâtı anlatılanın, mecbûriyet hâlinde, şarap içme yasağı gibi dinî emirlere riâyet etmediği, hem hiç de mâzur gösterilmeye çalışılmadan, kaydedilmektedir. Ancak bunlar için de Peygamber, peygamber olarak kaldığı ve sünnîlerce olduğu gibi şî'îlerce de bir peygamber, vahyinin gerçekliğine emin olunamayacağı cihetle, takîya yapamıyacağına göre, bele *imâm*'ların iki kat imtisâl nümûnesi olduğu için, basit dindar bir şî'înin ahlâk kitablarında, 'Alî'nin vecîzeleri olarak şunlar yan-yana bulunabilmektedir: „İnanan alâmet-i fârikası, sana zarar verecek olan adâletin, sana fayda getirecek olan adâletsizliğe tercih edilmesidir"; Fakat *Kur'an*, IL, 13'ün tefsîri olarak: „İçinizden Allah'ın en ziyâde takdir ettiği, Allah'dan en çok korkanınızdır", yâni takîya'yi en çok kullanandır (*atḳākum = akṣarukum taḳiyatan*). Her ne kadar *„kitmān* bizim, *cihād*'ımızdır" denilmekte ise de, aynı zamanda *cihād* bâblarında, meskût geçilen mücâdelenin, hem de ön safta, diğer müslümanlara karşı yapıldığı mûteârifesi göz önünde bulundurularak okunmalıdır. Buna ilâve olarak, şî'îlerin takîya'sının, gönülden arzû edilen bir ideal olmadığı göz önünde tutulmalıdır (krş. Ḫvānsārī, *Rawżāt al-cannāt*, Tahran, 1306, IV, 66 v.d.). Ancak, gereksiz ve faydasız görünen bir şehâdetten kaçınılması, dâva ve din kardeşleri için hayatın korunması istenmektedir.

Nihâyet takîya, her fi'li, te'sirlerine göre değil, sâdece gaye, *nîya*'sine göre değerlendiren ahlâkî bir nazariye ile temellendirilmiştir; nitekim bu münâsebetle fi'lin *nîya* ile değerlendirilmesine dâima rastlanmaktadır. Kendi îmânının veya dini bir menâsikin mûteber olması, sâdece niyetin doğru olarak ifâde edilmesine bağlı değildir; esas olan unsur işte bu niyettir; göyle ki, meselâ zorla küfre delâlet eden bir ifâde kullanılması veya kâfirlerle bir âyine iştirâk edilmesi hâlinde asıl mûteber olan bu niyettir. Takîya ile sâdece Allah'ın hukuku ihlâl edilebilir. Allah, buna zorlayanı cezâlandırmaya kadirdir; sâdece bâzı hâllerde cezânın küçük bir kısmı zorlanana da isâbet eder. Bununla berâber, bilhassa gizli niyetli yeminlerde kullanılan hileler, hemcinslerin de zarar görmelerine büyük ölçüde sebebiyet vermektedir.

Takîya'nin ahlâkî tehlikeleri büyüktür; bununla berâber diğer dinlerde ve hattâ sûfîlerde de buna benzer tezâhürler vardır. Böyle zarûrî bir yalanın yine de yalan, zorla dinini inkâr etmenin yine de inkâr olup-olmadığı meselesi, şahısları bakımından, tahrîbi, yalan ve inkâr olacak olan bir îtimad münâsebeti mevcut bulunmadığı cihetle, „kendilerini gizleyenler"ce biç bir zaman ortaya atılmamıştır.

Bibliyografya: Goldziher, *ZDMG*, 1906, LX, 213—226'da başka bibliyografya da verilmektedir).— Sünnîler için: Buhârî, *K. al-ikrāh*; al-Ḳodūrî, *Muḫtaṣar* (Kazan, 1880), s. 162; al-Navavî, *Minhāc al-ṭālibīn* (nşr. van den Berg), Batavia, 1882—1884, II, 433.— Hâricîler için: al-Basîvî, *Muḫtaṣar* (Zengibar, 1304), s. 123; Cumayyil b. Ḥamîs, *Ḳāmūs al-šarī'a* (Zengibar, 1297—1304), XIII, 127 v.dd., 157.— Zeydîler için: el-yazması, Berlin, 9665, var. 35ᵃ; 4878, var. 96ᵇ; von Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), bk. fihrist; R. Strothmann, *Das Staatsrecht der Zaiditen* Strassburg, 1912), s. 90 v.dd.—İmâmîler için: Ca'far b. al-Ḥusayn al-Ḥillî, *Ša-*

rā'i'al-islām. Petersburg, 1862), s. 149 v. dd.; İbn al-Muṭahhar al-'Allāma al-Ḥillī, *Muḫtalaf al-şī'a* (Tahran, 1323 v. dd.), II, 158 v. d.; Horovitz, *Isl.*, III, 63—67.—D ü r z î l e r için: el-yazması, Berlin, Mg (Ahlwardt'ta yoktur) 814, var. 112b; İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi'l-milal* (Kahire, 1317), III, 112 v. dd.; IV, 6; al-Şa'rānī, *Balance de la loi musulmane* (nşr. Perron), Cezâyir, 1898, s. 456 v. d.—d a h a y e n i b i r t o p l u g ö r ü ş için bk. Maḥmūd Şukrī Ālūsī, *Muḫtaṣar al-Tuḥfāt al-iṣnā 'aşariyya* (Bagdad, 1301), s. 188—194.

(R. STROTHMANN.)

TAKÎYEDDÎN [Bk. AL-MUẒAFFAR 'OMAR VE AL-MUẒAFFAR MAḤMŪD, HAMÂ, EYYÛBÎLER]

TAḲLÎD. [Bk. TAKLÎD.]

TAKLÎD. TAḲLÎD (A.), „boyna veya omuza bir şey asma" mânasına gelen bu kelime, bir ıstılah olarak, aşağıdaki 3 mânada kullanılmıştır:

1. T a ḳ l ī d. putperestlik devrinden gelip, islâmiyetin eski tatbikatı ile *fiḳh*'da yaşayan ve Mekke'nin mukaddes arâzisinde (*ḥaram*) kurban edilecek (*hady*) hayvanların boynuna bir şey (*ḳilāda*, cem. *ḳalā'id*) takmak âdetine delâlet etmektedir. Allah tarafından, hacc esnâsında buyurulan menâsik arasında, *hady*'in yanında *ḳalā'id*'de zikredilmiştir (*Kur'an*, V, 3 ve 98). *İş'ār* [kurbanlık olduğunu anlatmak için, kurban devesinin hörgücünün sağ tarafında kan çıkacak şekilde bıçakla veya şişle yara açma] gibi, bu âdet de, hayvanın *ḥaram*'da kurban edilmeye tahsis olunduğuna ve hacı gibi ona da bir çeşit *iḥrām* [b. bk.] tevcih edildiğine delâlet eder. Aynı olmamakla berâber, ona yakın bir âdet de şudur: hacı Mekke'den dönerken, kendisi ile binek hayvanının boynuna *ḥaram*'ın *ḳilāda* de denilen bâzı nebatlarının kabuklarını asar (bununla ilgili gelenekten ayrı bir şekil, mânasız olarak bunun gidişte vuku bulduğunu, dönüşte ise, boyna saçların bağlandığını zikreder). Bu âdete islâmiyette de hâlâ rastlanır. Ancak bu âdetle mücâdele edilmiş olup, ayrıca *fiḳh*'in da meçhûlüdür. Bu âdetin aksine olarak, kurban edilecek hayvan *ḳilāda*'si, hacının ayakkabısından biri veya ikisinden, bu olmadığı takdirde, bir deri parçasından ibârettir. Bu şekilde bir alâmet teşiyan hayvan, hacı ile birlikte *ḥacc*'ın belli-başlı bütün menâsikini yerine getirir, Arafat'tı kalır ve nihâyet Minā'da kurban edilir. Bir rivâyet aynı merâsimi Peygamber hakkında, bütün tafsilâtı ile nakleder; Peygamber'in, bu âdeti icrâ etmiş olması mümkün olmakla berâber, bu rivâyet, daha ileride zikredilecek olanlar gibi, bu âdetin ancak eski islâmda câri olduğunu isbata yarayabilir. Eski islâmiyette, bizzat kendisi *ḥacc*'ı eda etmeden bir insanın Mekke'ye kurban edilecek bir hayvan ve *taḳlīd* göndermesinin, kendisi için ne gibi bir netice doğuracağı hususunda bir mutabakat yoktur; bu âdet bilhassa islâmî olup, câhiliye devri araplarınca meçhul olmalıdır. Ekseriyâ bu âdetin Peygamber tarafından tatbik edildiğine istinad ederek *taḳlīd* menâsikine teşebbüs ettiği andan itibâren, hayvan kurban edilinceye kadar, bizzat kendisini veya vekilini, *iḥrām* vecîbelerine icbar eden bir takım hadîsler vardır. Ancak bir takım daha mühim başka hadîsler vardır ki, kısmen bâriz bir münakaşa maksadiyle bu vaziyette Peygamber'in *iḥrām*'ı kabûl etmediğini nakleder (Buhārī, *Aḍāḥī*, bâb 15'in başlığı ve hadîsin temâyülü, mevcûdiyeti hadîsin metninden istihrac olunan *iḥrām* âdetine imtisâlin şiddetle karşısındadır); nihâyet *iḥrām*'a bürünmeyi herkesin arzûsuna bırakan bağdaştırıcı bir hadîs de vardır (al-Nasā'ī, *Ḥacc*, bâb 70). Tekâmülünün son haddine varmış bulunan *fiḳh*'ta artık *iḥrām*'a yer yoktur ve *fiḳh* bununla ilgilenmez (al-Şāfi ī, başka münâkaşaya girişmeksizin, bu âdeti çok basit olarak reddeder: *Kitāb al-umm*, II, 183. Bu âdet, oldukça erken bir zamanda ortadan kalkmıştır. — Tarihî bakımdan haksız yere — bu *iḥrām*'ın kabûlü lehinde en kuvvetli selâhiyet sâhibi olarak görünen 'Abd Allāh b. 'Abbās, aynı şekilde yine haksız yere bu hususta zikredilmiş bulunan 'Omar ile 'Alī ve aksi görüşe sâhip olarak gösterilen 'Abd Allāh b. 'Omar'in yanında bu görüş sâdece Ḳays b. 'Ubāda, İbrāhīm al-Naḫa'ī, 'Aṭā' ve Muḥammed b. Sīrīn'e atfolunur; burada „başkaları"ndan topluca bahsetmenin faydası yoktur. Sa'īd b. al-Musayyib'de, *iḥrām*'ın başlıca vasıflarından birini ihtivâ etmekle beraber, sâdece cinsi münâsebetin, cuma gecesi men'edilmiş olduğu şeklinde esaslı bir yumuşama bulmaktayız. *İḥrām* ile *taḳlīd* arasındaki sıkı bağlantı için yeni bir şâbid, denildiğine göre, Sufyān al-Şavrī, Aḥmed b. Ḥanbal ve İsḥāḳ'ın gösterdikleri delil olup, buna göre, Mekke hacısı, sâdece *taḳlīd*'i yerine getirmekle *muḥrim* oluyordu; buna yakın bir düşünceye göre de, bir hacı tarafından icra olunan *taḳlīd*, bunu yapanı *iḥrām*'ı kabûle mecbur ediyordu; Mālik b. Anas, hacının, *taḳlīd*'i *iḥrām*'dan ayırmasını, hiç değilse arzu edilmeyen bir şey olarak telâkkî etmektedir. *Fiḳh*, bir *ḳilāda* (iki veya bir ayakkabı yahut bir deri parçası) asma hâdisesini, develer ve boynuzlu hayvanlara, şâfi'îler, hanbelîler, Abū Şavr ve kezâ Dāvūd ise, küçük baş hayvanlar bahis mevzuu olduğu zaman makbûl (*mastaḥabb*) telâkkî etmekledirler. *Taḳ-*

lîd'e müsâade etmeyen hanefîler ve mâlikîler arasından, mâlikîler küçük baş hayvanın kurbanlık vasfını (*hady*) nmûmiyetle reddederler. Hayvan kurban edildiği zaman *ḳilâda* onun kanına daldırılır. Hacılar, artık kurbanlıklarını kendi evlerinden getirmeyip, onları Minâ pazarından tedârik etmek için teşkilât kuruldu-ğu zaman, *taḳlîd* de unutulda.

Nihâyet bir hadîste, nazara karşı devenin boynuna yine *ḳilâda* adı verilen ve bilhassa çan takılı deriden bir bağ takılmasının hoş karşılanmadığını ilâve edelim.

Bibliyografya: Lane, *Arab.-Engl., Lexicon*, bk. bu kelime; hadîsler için bk. Wensinck, *Handbook*, bk. „*Victims*"; Mâlik b. Anas, *al-Muwaṭṭa'*, her iki mukabeleli nüsha; al-Zurḳânî, *Kommentar zum al-Muwaṭṭa'* ve al-Ṭaḥâvî, *Şarḥ Ma'ânî al-âṯâr*, taş-basması, 1300, I, 439; *fıḳıh* eserleri; Gaudefroy Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke*, s. 279—285 (putperestlik ve islâmî devirdeki bu âdet hakkında, yukardaki görüşlerden tefrıuâtta ayrılan tarihî ve dinî bakımdan esaslı bir araştırma).

II. Taḳlîd, baş-kumandanlığa tâyine de delâlet eder ki, bu da, bu mansıbın sâhibine bir kılıç kuşatmakla olur. Kelime mâna genişlemesi ile, her hangi bir idârî me'mûriyet ve kadılık tevcîh etme mânasına da gelir.

Bibliyografya: Lane, *Arab.-Engl. Lexican*, bk. bu kelime; Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭılâḥât al-funûn* (nşr. Sprenger), Kalküte, 1862, s. 1178.

III. Taḳlîd nihâyet „dine müteallik işlerde selâhiyetle tecviz"e delâlet eder: doğruluğunun sebeplerini bilmeksizin, inançta başka birini selâhiyet sâhibi tanıyarak onun söz ve fiillerini kabûl etme (*ḳilâda*'nin bu ıstılâhî mânasının iştikakı yoktur). Bu mânada *taḳlîd*, *ictihâd* [b. bk.]'a ziddır. *Taḳlîd*'in tarihî başlangıcı, hiç olmazsa kısmen, meşhur fakihlere bağlı olarak gelişmiş bulunan *mezâhib* (krş mad. MEZHEB)'in teşekkülü ile aynı devreye rastlar. al-Şâfi'î, *Risâla* (8,18)'sinde, kelimeyi, muahhar ilmî mânasındakine çok yakın bir mânada kullanır, fakat, daha al-Ṭaḥâvî, onu, hadîs takdir ve teşbisinde ve bunların, fıkıh hükümlerinin istihrâcında kullanışlarından faydalanır. *Muctahidi* yâni kaynaklardan serbestçe fıkıh kaideleri çıkarmak selâhiyetine sâhip olan kimse hakkında sâbit mefhumlar teşekkül edip, III. asırdan itibâren hudutsuz ictihâdın ve daha geç bir devirde her müctehidin mizâcına göre, ictihad şekillerinin kesildiği kanâati yerleşince, âlimlerin veya âlim olmayanların hepsi, hemen eski selâhiyet sâhiplerine kıyasen, *taḳlîd*'e zorlanmış oluyordu. Umûmî sünnî islâm düşüncesine göre, hepsi, bir-çok asırlardan beri olduğu gibi, bu gün de seleflerinin selâhiyetli olarak tesbit ettikleri şeye, mutlak olarak bağlanmışlardır; fıkıh sâhasında müstakil bir hüküm vermekle vasıflanmış kimse, eski *muctahid*lerinkini hesâba katmaksızın, artık kendiliğinden hüküm vermek hakkına sâhip değildir. Bir kaç asırdan beri, hepsinin *muḳallid*, temsiye olunması bu sebeplerdir. Bu *taḳlîd* mecbûriyetine sebeb olarak da, ancak islâmiyetin ilk asırlarındaki fakihlerin, fıkhı kendi kaynaklarından çıkartmak ve bu hususta şahsî bir hüküm elde edebilmek için, gerçekten keskin bir zekâ ve yeter derecede bilgileri olduğuou, hâlbuki sonraki nesillerin bundan tamâmiyle mahrum bulundukları şeklinde izah olunur: bu sâdece sünnî bâzı tarih felsefesi görüşlerinin bir kısmından ibâret olan bir düşüncedir. *Taḳlîd*, muhtelif mezhepler arasındaki ihtilâfları muhâfaza etmeye yardım etmiştir; fakat muahhar *fiḳh* tatbikatının katılaşmasında *taḳlîd*'in dahli yoktur.

Umûmî kanâate göre, gerek âlim olmayan, gerek âlim *taḳlîd*'e mecbur tutulduğu hâlde bâzan, âlimden müctehidin ictihâdının doğru olup-olmadığını tahkik etmesi de talep olunur. Birden fazla müctehid olduğu zaman—ki bâzan vaziyet fi'len böyledir—*muḳallid*, onların arasından her hangi birine bağlanabilir (tabiatiyle *icmâ*'ın hudutları içinde kalmak yâni *icmâ* ile akideleri tanınmamış bir *muctahid*'i aslâ seçmemek şartiyle, esâsen *taḳlîd* mecbûriyeti *icmâ*'a istinad eder). Ahmed b. Ḥanbal ve İbn Şurayḥ'e göre, *muḳallid*'in, seçtiği ve tâbi olacağı kimseyi tâyin etmesi gerekir (bu fikir ayrılığı daha çok ıstılaha inhisar eder). Nazarî olarak *muḳallid*, karşısına çıkan her mes'ele için kendi *muctahid*'ini yeniden seçebilir; umûmiyetle, önce, hepsi için tanınmış olan dört *muctahid*'den birinin *mezhab*'ine bağlanır. Bir mezhepten diğerine geçme hâdisesi az değildir (krş. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 52; 2. tabı, s. 46 v. dd.). Böyle kabûle şâyan nazarî bir geçiş hakkında fikirler farklıdır (krş. *Handleiding*, 3. tabı, s. 22). Sık-sık görülen hâl, muayyen bir mes'elede, diğer bir mezhebin daha kolay olan hükümlerini tâkip etmektir; bizzat fıkıh kitapları arada-sırada *taḳlîd*'in bu imkânına işâret ederler; bununla berâber böyle bir hâlde, işin, son haddine kadar, bir defa seçilmiş olan mezhebin hükümlerine uygun olarak yürütülmesi talep edilir.

Bütün bu söylenilenler fıkıh mes'elelerindeki *taḳlîd*'e mütealliktir; *'aḳîdât*'a, temel akîdevî mes'elelere mes. Allah'ın varlığı mes'elelerine gelince, bunda *taḳlîd* mecbûriyetini ve ona

müsâade eden fikirler yanında, bu mes'eleler sâdece *taḳlîd* ile ulaşılamayan bir ilmî gerektirdiği için, *taḳlîd*'i kabûle şâyan görmeyen bir çok başka fikirler de vardır. Aslında mu'tezilî olan bu görüşe sünnî islâmiyette çok yayılma imkânını veren Aş'arî mektebidir (krş. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 123 ve 136, not 10, 2. tabı, s. 121 v.d. ve 317, not 72).

Fıkhî *taḳlîd*'in esâsı sünnî islâmiyette biç mukavemetsiz yerleşmiş değildir; daha münebbih nesiller içinde de, İbn Deḳîḳ al-'Îd (ölm. 702=1302) veya al-Suyûṭî (ölm. 911=1505) gibi, dâima bir *muctahid*'in mevcudiyeti mecbûriyetini düşünenler bulunduğu, al-Cuvaynî (ölm. 478=1085) ve adı biraz önce geçen al-Suyûṭi gibi bizzat kendileri için „sınırsız" bir ictihad iddia eden âlimler de vardır. Hatta bunlardan bâzıları da vardır ki, sonraki nesiller için de ictihad mecbûriyetini ilân ve *taḳlîd*'i reddederler: Dâvûd b. 'Alî, İbn Ḥazm ve diğer Ẓâhirî selâhiyetlileri ile hemen-hemen sünniliğin sınırı dışına çıkmak üzere olan İbn Taymîya ve İbn Ḳayyim al-Cavzîya gibi hanbelîler. Akîdeleri hanbelîlerinkine istinad eden Vahhâbî'lerde kurucuları İbn 'Abd al-Vahhâb'dan başlayarak *taḳlîd*'i reddetmişlerdir (krş Kahire'de Manâr matbaasında basılmış olan hanbelî-Vahhâbî eser ile propaganda yazıları ve bilhassa bu ictihad ve *taḳlîd* mes'elesi ile uğraşan al-Şavkânî'nin *al-Ḳavl al-mufîd fî adillat al-ictihâd va'l-taḳlîd* ünvanlı risâleleri). Hanbelîler gibi, onların tamâmiyle zıddı olup, yine hanbelîlerin, kendilerine yol açtıkları islâm yeniliği mümessilleri de, *taḳlîd*'i red ve fıkhî gelişmenin ilk devresinde bilinen serbestliği fersah fersah geride bırakan yeni bir ictihad talep ve tatbik ederler (krş. Hartmann, *Die Krisis des Islam* ve en mühimleri ŞERÎ'A maddesinde zikredilmiş bulunan muhtelif yenilik hareketlerine dâir yazılar). İbâżî'ler de, hanbelî-vahhâbîlerinkine benzer sebep'erle, *taḳlîd*'i reddederler. Nihâyet şi'iler, sünnî *taḳlîd* akîdesini kabûl etmezler: İsnâ aşara şi'îlerinin akîdesine göre, gizli *imâm*'ın görünmediği devirde, onun adına mü'minlere kılavuzluk etmesi gereken müctehîdler vardır. Bunlar, dinî mes'elelerde gözleri önünde dâima canlı rehberlere sâhip oldukları için, bir ölü muvacehesinde *taḳlîd* men'edilmiştir (krş. C. Frank, *Islamica*, II, 171 v. d.).

Bibliyografya: metinde zikredilenler dışında krş. ıstılah olarak Lane, *Arab.-Engl. Lexicon*, bk. bu kelime ve Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, ngr. Sprenger), Kalkûte, 1862, s. 1178 (her zaman güvenilemez); *uṣûl*'e mûteallik eserler Juynboll, *Handleiding*, 3 tabı, s 23 v. dd. ve not 13; Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, II. tür. yer. (J. SCHACHT.)

TAKLÎF. (Bk. TEKLÎR.)

TÂKORONNÂ. (Bk. TÂKORONNÂ.)

TÂKORONNÂ. TÂKORONNÂ, bu ad ile, müslüman Endülüs'ün cenûbundaki bu gün Serrania de Ronda adı ile tanınan dağ kitlesi adlandırılmakta idi. Bu, şüphesiz, şimâlî Afrika yer adlarında sık-sık görülen bir Berberî kelimesinin, *tâkrûna*'nın aynıdır. Esâsen, muhtelif yazılış şekillerinden Tâkorønnâ telâffuzu te'sîs edilebilir; bu yazılış şekilleri, kaynakları ile birlikte W. Marçais ve Abdurraḥmân Guîga'nın bir notunda güzel bir şekilde toplu olarak verilmiştir (*Textes arabes de Tokroûna* [Tunus'ta], Paris, 1925, s. VIII, not 1: Buna ilâveten krş. Yâḳût, *Mu'cam*, mad. *Şîraz*, İbn Başkuvâl, *al-Ṣila*, ngr. Codera, *BAH*, s. 185 ve 302; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravḍ al-mi'ṭâr*, bk. mad.—Dozy, önce bu kelimeyi, Berberî dilindeki *tâ*-ön eki ile Lâtince *corona* kelimesinin bir birleşmesi ile îzah etmeyi düşündükten sonra, bu, müdâfaası hemen-hemen mümkün olmayan iştikakı terk etmiştir (*Hist. des Mus. d'Esp.*, I, 343, not 2 ve IV, s. 339). Ayrıca bk. *Recherches*³, II, 43, not 1. Her hâlde, teklîf edilen iştikaklardan hiç birisi tatmin edici değildir.

Tâkorønnâ idârî bölgesinin merkezi Ronda idi; burası daha sonra, Şevilla kıralığına ilhâkına kadar küçük müstakil Banî İfran hükûmetinin pâyıtahtı olmuştu: Ronda maddesinde, müslüman işgali esnâsında bu bölgenin tarihinin bir hulâsası verilmiştir.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TAKRÎT. (Bk. TEKRÎT.)

TAKRÛR. (Bk. TEKRÛR.)

ṬALA'Î'. (Bk. TALÂYI'.)

ṬALÂḲ. (Bk. TALÂK.)

TALÂK. ṬALÂḲ (A.), zevc tarafından zevcenin nikâh bağından çözülmesi demektir. Kelimenin asıl mânası „bir bağdan kurtulmak, kurtarılmak, serbest bırakmak, bırakılmak"tır.

I. Bu maddede evliliği sona erdiren şekillerden birisi olan ṭalâḳ yanında, boşanmanın diğer şekilleri de ele alınacaktır.

1. Tek taraflı olarak evliliği sona erdirme hakkı, islâm öncesi Araplarında yalnız kocaya âitti. Bu *ṭalâḳ*, Peygamber'den daha çok öncelerî umûmiyetle kullanılmakta olup, kocanın evlilik durumuna dayanarak karısı üzerinde ileri sürebileceği haklardan derhal ve kat'î olarak vazgeçmesi mânasına gelirdi. W. Robertson Smith (*Kinship and marriage in early Arabia*, 2. tabı, s. 112 v. dd.) ve W. Wellhausen (*Die Ehe bei den Arabern, Nachrichten v.d. Kön. gl. Ges. d. Wiss.*, Göttingen, 1893,

s. 452 v. dd.)'ın telakkî tarzını Th. W. Juynboll (*De mohammedaansche bruidsgave* (doktora tezi, Leiden, 1894, s. 42—64) tashih etmektedir.

2. *Kur'an, ṭalāḳ* hakkında oldukça tafsilâtlı hükümler getirmiştir. Bu çok tafsilâtlı oluştan ve daha ziyâde bu hükümlere sıkı-sıkıya uyulması gerektiği yolundaki çeşitli ihtarlardan, *Kur'an*'ın bu mânada Peygamber'in çağdaşlarınca o zamana kadar hiç bilinmeyen hükümler getirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Peygamber'in muhitinde her hâlde pek nâdir olmayan, kadının gerek *valî* ve gerekse koca tarafından bilhassa *ṭalāḳ* ile ilgili olarak mâlî bakımdan istismârı, ona utanç verici bir âdet olarak görünmüştür. Nitekim, *ṭalāḳ* hakkında ilk islâmî hüküm, bunu kadından tehdit ile para koparmak için kullanmayı yasak eden hükümdür. IV. sûre, 20. âyet (hicretin 3.—5. yıllarında nâzil olmuştur; daha tafsilâtlı olarak tarihlenmesi için krş. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*; bundan önceki 19. âyet, ölen kocanın akrabasının müdâbalelerine karşıdır): „Eğer bir zevceyi bırakıp da yerine başka bir zevce almak isterseniz, öbürüne yüklerle *mahr* vermiş olsanız bile, içinden bir şey almayın. Kendisine hem bir iftirâ ve açık bir günâh yükler, hem) onu alır mısınız? 21. onu nasıl alırsınız ki, birbirinizle birleştiniz, onlar sizden kuvvetli te'minat da aldılar" (Burada islâm, *ṭalāḳ*'ı bir hak olarak kabûl etmiş oluyor). Bu âyetten sonra *ṭalāḳ* ile ilgili bir âyet, mühim bir yenilik olarak bekleme müddetini (*'idda*) getirmektedir. *'Idda*'nin gayelerinden birisi, boşanmış olan kadının doğuracağı çocuğun babasının hüviyeti hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmak, diğeri ise, koca, boşamada acele davranmış ise, ona *ṭalāḳ*'ı geri almak sûretiyle vaziyeti tashih etmek fırsatını vermektir, böylece II, 228'de şöyle denilmektedir: „Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayiz ve temizlenme müddeti (*ḳūru'*; muhtelif şekillerde îzah edilen bu tâbir, her hâlde kadınların âdet günleri ile ilgili tezâhürlere âittir) beklesinler; eğer onlar Allah'a ve âhiret gününe inanıyorlarsa, Allah'ın, kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz, kocaları bu bekleme müddeti içinde barışmak isterlerse, onları geri almaya herkesten çok lâyıktırlar. Erkeklerin kadınlar üzerindeki meşrû hakları gibi, kadınların da onlar üzerinde hakları vardır. Yalnız erkekler onlardan daha üstün bir dereceye mâliktirler (bu âyetle koca, karısını bekleme süresi (*'idda*) içinde, hattâ onun arzûsu hilâfına, geri almak hakkını elde etmektedir). Fakat kocaya yeni tanınmış olan bu hak, çok geçmeden kötüye kullanılmaya başlandı: boşadıkları kadınları, kocaları bekleme süresinin sonuna doğru yeniden alıp, hemen tekrar boşamaya ve bunu böylece devam ettirmeye başladılar; öyle ki, kadın devamlı olarak *'idda* içinde bulunuyor ve bu vaziyetten kurtulmak için ancak *mahr*'ini ibâde ederek veya başka mâlî bir yük altına girmek sûretiyle kocasının kendisini serbest bırakmasını sağlayabiliyordu. Bunun üzerine 229. âyet nâzil oldu: „*Ṭalāḳ* iki defadır. Ondan sonrası ya iyilikle tutmak, ya güzellikle salmaktır. Ey kocaları onlara verdiğiniz bir şeyi (*mahr*'i) geri almanız size helâl olmaz"; bir îzaha göre, zevcenin, kocaya, kendisini iyilikle para mukabili serbest bıraktırması (*ḫul'*), hoş görülmeyen, zor kullanmak sûretiyle maddî menfâat sağlamanın zıddına meşrû addedilmiştir. 230. âyet: „Yine erkek, zevcesini bir daha (üçüncü defa) boşarsa, ondan sonra kadın, kendinden başka bir erkeğe nikâhlanıp varıncaya kadar, birinci zevcine helâl olmaz. Bununla beraber eğer bu yeni koca da onu boşar da birinci zevc ile aynı zevce Allah'ın sınırlarını ayakta tutacaklarını zannederlerse, tekrar birbirlerine dönmelerinde bir mahzûr yoktur..." (230. âyetin ikinci yarısının bir maddî vâkıa üzerine, yâni üç kere boşanmış ve başka birisiyle evlenip ondan da boşanmış olan bir kadının tekrar ilk kocası ile evlenmek istemesi hâli üzerine nâzil olmuş olması muhtemeldir). *'Idda* içindeki kadını geri alabilme hakkını tatbikte ortaya çıkan kötüye kullanmaları önlemek için nâzil olan bir hüküm de 231. âyette bulunmaktadır: „kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, artık onları ya iyilikle tutun veya güzellikle bırakın, fakat onları, sırf zulmedebilmeniz için, zararlarına olarak tutmayın. Kim böyle yaparsa, muhakkak kendine yazık etmiş olur.." Burada kadını, sâdece hayatını zehir etmek ve para vererek serbestisini satın almaya zorlamak gayesiyle barışmış görünüp aldatarak geri almak yasaklanmaktadır; belki de aynı zamanda nâzil olmuş olan 232. âyet, boşanmış kadınların velîlerine îkazlarda bulunmaktadır. II. sûrenin 228. âyetinden daha sonra ve fakat 5. hicret yılının bitiminden önce nâzil olan LXV. sûrenin (*ṭalāḳ* sûresi) 1. ve sonraki âyetlerinde şu hükümler vardır: „Ey Peygamber! kadınları boşayacağınızda, iddetlerine doğru boşayın; burada pek açık olmayan Arapça ifâdeden şu anlaşılmaktadır: *ṭalāḳ* öyle icrâ olunmalıdır ki, iddet kolay hesaplanabilsin; yâni *ṭalāḳ* âdet hâline rastlamasın)... o iddeti de sayın; onları evlerinden atmayın. Kendileri de çıkmasınlar. Meğer ki, apaçık bir kötülük yapmış olalar. Bunlar Allah'ın emirleridir. Allah'ın, bunun arkasından

belki de (kocanın düşüncesinde karısını tekrar geri almak şeklinde) bir değişiklik yapıp-yapmayacağını bilemezsin. 2. âyet: „Kadınlar müddetlerini doldurduklarında onları ya iyilikle muhâfaza edin veya onlardan iyilikle ayrılın ve aranızdan iki âdil kişiyi şâhid yapın. Şâhidliği Allah için yapın... „ 4. âyet:" Kadınlarınızın içinde artık âdetten kesilmiş olanlarla, henüz âdet görmemiş olanların iddetlerinde şüpheniz varsa, onların iddeti 3 aydır. Hâmile kadınların iddetleri ise, doğurma tarihleri ile biter. 6. âyet: „O kadınları, imkânınız nisbetinde, oturduğunuz yerde oturtun. Onları, sıkıntıya sokmak için, tazyik etmeye kalkışmayın. Eğer hâmile iseler, doğurmalarına kadar nafakalarını verin... (Bundan sonra boşanmış kadının çocuğu emzirmesi hakkında bükümler gelmektedir). Bu hükümlerle, kocalar, iddet içindeki kadınlara karşı mesken ve nafaka bakımından bâzı mükellefiyetlere tâbi tutulmakta olup, böylece IV. sûrenin 20. âyeti ile başlamış olan, kadının, kocası tarafından mâlî bakımdan *ṭalāḳ* dolayısiyle istismar edilmekten korunması dâvâsı tamamlanmıştır). XXXIII. sûrenin 49. âyeti hicretin 5. yılı sonunda nâzil olmuştur: „Ey îmân edenler! mü'min kadınlarla nikâhlanıp onlara dokunmadan boşadığınızda, onları bekleme müddeti ile meebur kılmayınız. Menfaatler sağlayarak onları güzellikle serbest bırakın" [Buradaki umûmî bükûm, II. sûrenin 336. ve 237. âyetlerinde daha tafsilâtlı olarak ifâde olunmuştur: „El sürmediğiniz ve mehirlerini biçmediğiniz kadınları boşarsanız, size günah yoktur. Onları, zengin ve fakir kendi hâllerine göre, güzel bir şekilde faydalandırınız. Bu, iyi davrananlara yakışır bir borçtur (II. 236): Eğer onlara dokunmadan boşar, fakat daha önce bir mehir tâyin etmiş bulunursanız, bu takdirde o mehrin yarısı onlarındır. Meğer ki kendileri vazgeçmiş olsunlar veya nikâh akdi hususunda hüküm verme hakkına sâhip olan kimse (yâni koca) bağışlamış olsun. Ey erkekler! sizlerin feragat etmeniz takvâya daha yakındır... (II, 237)" (Bu hüküm de her hâlde, şüpheli olan maddî bir vâkıa üzerine nâzil olmuş olmalıdır. Burada „temas"tan önce zevcenin tatlîki olarak görülen, nişanlanmadan vazgeçmenin hukûkî mânası hakkında krş. Juynboll, *oyn. esr*, s. 73)]. [Karı koca arasında bir anlaşmazlık çıktığında, IV. sûrenin 35. âyeti, birisi kocanın, diğeri kadının âilesinden olmak üzere, iki hakem tâyin edilmesini âmirdir. Bu hakemler onların arasını bulmaya çalışacaklardır].

3 *Kur'an*'dan hiç de geri kalmayacak bir şekilde *ṭalāḳ* hadîste de yer almıştır. Bilinen *Kur'an* hükümlerini tekrarlayan ve burada ayrıca üzerlerinde durulması gerekmeyen bir çok hadîsten başka, *ṭalāḳ* hukûkî müessesesini geliştiren ve tamamlayan hadîsler de vardır. *Ṭalāḳ*'ı mümkün olduğu kadar sınırlandırmak isteyen bir grup hadîs, bilhassa dikkate şâyandır: „Müsâade edilen şeyler içinde *ṭalāḳ*, Allah'ın en sevmediği şeydir"; „Zevce, kocasından, kendisi için başka bir karısını boşamasını istememelidir"; „Yeter sebep olmaksızın kocasından *ṭalāḳ* isteyen kadını Allah cezâlandırır". *Kur'an*'da hiç dokunulmayan bir mes'ele arka-arkaya üç defa söylenilen *ṭalāḳ*'ın netîcesidir. Bu hususdaki hadîsler birbirine uymamaktadır; buna müsâade eden hadîsler mevcud olduğu gibi, tam bir kat'iyetle tasvip etmeyen hadîsler de vardır; hattâ bâzan bu nevî *ṭalāḳ*, hükümsüz de sayılmıştır; bu hususu te'yid eden bir hadîs vardır; buna göre, 'Omar'ın hilâfetine kadar böyle üçlü bir *ṭalāḳ*, âdî *ṭalāḳ* kabûl edilmekteydi ve ancak 'Omar bu *ṭalāḳ*'ın üçlü *ṭalāḳ* hükmünde olduğu yolundaki inancını hukûka sokmuş ve böylece bu şekildeki *ṭalāḳ*'ın boşa gitmeyen netîcelerinden korkutmak sûretiyle, halkı bu sû-i istimâlden uzak tutmak istemiştir. *Kur'an* ve *sunna* hükümlerine uygun *ṭalāḳ*'ın diğer şartı olarak da hadîsler, kocanın *ṭalāḳ*'ı kadın aybaşı hâlinde iken söylememesini (LXV. sûrenin 1. âyeti ittifak hâlinde bu yolda tefsîr edilmiştir) ve *ṭalāḳ* ifâde eden sözü söylediği kadının temiz olduğu devrede erkeğin onunla temâsta bulunmamasını bildirmektedirler. *Taḥlîl*, yâni üçlü boşama ile boşanmış bir kadının tekrar eski kocasına belâl olabilmesi için [buna *ḥulla* de denir] onunla evlenmek ve hemen boşamak (krş. *Kur'an*, II. 230) ciddî şekilde red, hattâ tahrim edilmektedir. Zâten üçlü boşama ile boşanmış kadın, önceki kocası için, ancak başka bir erkekle evlenip temasta bulunduktan ve boşanıp iddetini bitirdikten sonra belâl olur. *Ṭalāḳ* ile ilgili sözlerin düşüncesizce sarf edilmesini önlemek için, şaka olarak söylenen ṭalāḳ bile mûteber ve hukukî sayılmıştır. *Ṭalāḳ* evliliğin sona ermesi demek olduğundan, nikâhtan önce söylenmiş bir *ṭalāḳ* sözünün hükmü yoktur. Üçlü boşanma ile boşanmış bir kadının, iddet içinde kocasından mesken ve nafaka isteyip-isteyemeyeceği hususunda *Kur'an*'da bir hüküm yoktur. Bu husûstaki en eski fikir ihtilâfları bir grup hadîse dayanmaktadır. Bu hadîslerde ise, böyle talepler, ya tamâmiyle reddedilmekte veya yalnız mesken için, yahut da sâdece nafaka bakımından kabûl edilmektedir. Köleler arasındaki *ṭalāḳ* da *Kur'an*'da hükme bağlanmamıştır; bâzı, erkek köleye de ṭalāḳ

hakkı tanımaktadır; ancak (diğer şer'î hükümlere kıyasla) yalnız iki kere, ayrıca köle zevcenin iddeti de iki *kur'* devresi olarak tesbit edilmiştir. Müslüman olduklarında dörtten fazla zevcesi olanlar, ancak dört tânesini muhâfaza edebiliyorlar, diğerlerini boşamaya mecburdurlar; yine bunlar, aynı şekilde, iki kız kardeş ile evli iseler, birisini boşamak zorundadırlar.

4. Kısmen âdetlerin takarrurüna kadar çıkan en eski fakîhler (mezheplerin kuruluşlarının başlamasına kadar) *talâk* müessesesini yukarıda gördüğümüz esaslara dayanarak geliştirdiler; burada bahse değer en mühim görüşler şunlardır: *talâk al-sunna* ve bunun üç esas rüknü daha da geliştirildi; hattâ bunlar kadının hâmile olduğu hâle de teşmil olundu. Aralıksız olarak arka-arkaya söylenmiş olan *talâk*, büyük çoğunlukça günâh ve fakat yine de üç kere mûteber sayıldı; hattâ bu görüş, zaman-zaman hakkında hiç bir itiraz olmayan hâkim görüş olarak kabûl edildi. Bununla beraber, hemen biraz sonra böyle bir *talâk*'ın, yalnız tek *talâk* addedilmesi gerektiğini iddia edenler bulundu. Ağır basan görüşe nazaran, üçlü boşamadan sonra kadının erkeğe *harâm* olduğu ve onun ancak başka bir erkekle hukukan ve fi'len evlenip boşandıktan ve iddetini geçirdikten sonra, tekrar eski kocası ile evlenebileceği kabûl edildiği hâlde, al-Ṭabarî'nin bile temsil etmeye devam ettiği ve II. sûrenin 229. v.d âyetlerinin değişik bir tefsirine dayanan bir görüşe nazaran ise, aynı neticeler; daha erkek ikinci *talâk*'tan sonra bunu geri almaz ve karısını gitmeğe bırakırsa doğar. Kadının önceki kocasına *halâl* olabilmesi için ikinci evliliğin gerçekten ve fi'len vuku bulmuş olması gerektiği hususunda ittifak vardır. Şaka olarak söylenmiş olan *talâk*'ın da mûteber olduğu açıkça tasvip edilmekte ve herkes tarafından kabûl edildiği görülmektedir. Kinâyeli sözlerde, söyleyenin düşüncesinin esas olduğu hususunda ittifak vardır; bununla beraber belli bâzı tâbirlerin iki mânalı addedilip edilmeyeceği hususunda görüşler ayrılmaktadır. Tıpkı bunun gibi tazyik altında veya sarhoşlukla söylenmiş olan *talâk*'ın mûteber olup olmadığı hususunda da görüş ayrılıkları vardır: burada bahis mevzuu olup, başka bakımlardan da mühim addedilen esasların, amelî değeri dolayısiyle bizzat bu esasların işlenmesinde büyük ehemmiyeti bulunan bir sâhada kullanılmış olmasıdır. Hadislere uyularak, nikâhtan önce söylenilen *talâk*'ın mûteberliği, bir çok selâhiyetlilerce reddedilmektedir; bunun aksine, nikâhlanma şartı ile söylenmiş olan *talâk*'ın („Seninle evlenirsem, boşsun" gibi) mûteber olduğu bâzı fakîhlerce kabûl edilmekte, bâzıları ise, buna da reddetmektedirler. Evliliğin infâzından önceki her *talâk* (krş. *Kur'an*, II, 238; XXXIII, 49) sayılamaz bir boşamadır (bu hükûm şüphesiz ki *Kur'an*'a uymaktadır). Üçlü boşama ile boşanmış kadının nafaka ve mesken talepleri hakkında hadîsin te'yid ettiği muhtelif görüşler, burada da mevcuttur. Bâzı selâhiyetliler kölenin, zevcesini ister köle olsun, ister hür olsun, ancak iki kere boşayabileceğini kabûl etmektedirler; buna mukâbil diğer bâzılarına göre ise, burada kat'î olan cihet kadının kölelik vasfıdır; öyle ki, bir câriyenin zevci, ister köle, ister hür olsun, ancak iki *talâk* imkânına sâhiptir. *Kur'an*'daki *kurû'* (II, 228) tâbiri bâzılarınca âdet zamanları, diğer bâzı fakîhler tarafından ise, temizlik devreleri olarak kabûl edilmektedir. Bunlardan daha az ehemmiyetli görüş farkları, *Kur'an* (II, 228 ve LXV, 1, 2-4)'daki tâbirlerin tefsirinden doğmaktadır. Zevcin, zevcenin irâdesine rağmen *talâk*'tan cayabileceği hususunda ise, görüş birliği vardır.

5. *Fikh*'ın *talâk* hakkındaki kaideleri şimdiye kadar anlatılanlara dayanmakta olup, kısaca şu şekilde bülâsa edilebilir: Zevc, sebep göstermeden zevcesini boşayabilir; bununla beraber sebepsiz *talâk makrûh*'tur; hattâ hanefîlere göre *harâm*'dır; *talâk al-bid'a* yânî *talâk al-sunna*'nın (yk. bk.) îcaplarına uymayan *talâk* da haramdır; bununla beraber *talâk* yine de mûteberdir. *Talâk*'ta bulunabilmek için zevcin ergin (*bâliġ*) ve mümeyyiz (*'âkil*) olması lâzımdır. Küçüğün (*şaġîr*) *talâk*'ını yalnız Aḥmed b. Ḥanbal bir hadîse istinad ederek mûteber saymıştır; kanunî engelleri olan kocanın yerine velîsi geçer. *Talâk* şahsa bağlı bir baktır; koca bunu ya kendisi veya bu hususta tâyin ettiği bir vekil vâsıtasiyle kullanabilir; zevc zevcesine de bu husûsta vekâlet verebilir ve zevce o zaman kendisini zevcinden boşayabilir.

Talâk için mûteber bir evliliğin (*nikâḥ*) mevcûdiyeti şarttır. Önceden, nikâhlanma şartı ileri sürülerek söylenmiş olan *talâk* (yk. bk.) şâfi'îlere ve hanbelîlere göre, mûteber değildir. Hanefîlere ve mâlikîlere göre ise, mûteberdir (ancak mâlikîlere göre, pek ümûmî söylenmişse, msl. „her evleneceğim kadın boştur" gibi, mûteber değildir).

Sayıklama veya hezeyan hâlinde veya bir deli tarafından söylenmiş *talâk*'ın hükmü yoktur. Sarhoşun *talâk*'ı ise, bütün mezheplerde şiddetli tartışmalara sebep olmuştur: sarhoş kendisi isteyerek içmişse, bir çokları bunun *talâk*'ını mûteber sayarlar. Zorlama ile (*ikrâh*) söylenmiş *talâk* sözü hanefîlere göre mûteber-

dir, diğer üç sünnî mezhebe göre mûteber değildir. Söyleyenin niyeti ne olursa olsun, *talâk* açık ve kesin sözlerle (*alfâẓ al-ṣarîḥa*) vaki olur [yâni burada islâmın „bir işte maksat ne ise, hüküm ona göredir „düsturu“ (*Mecelle*, mad. 4) tatbik edilmez]. *Talâk*, kinâyeli sözlerle (*alfâẓ al-kināya*) ifâde edilmiş ise, hanefîler, şâfi îler ve hanbelîler zevcin niyetini de araştırırlar; mâlikîler ise, burada da niyete bakmazlar. Kinâyeli sözler kullanılmış veya hareketlerde bulunulmuşsa, burada bütün mezheplerde niyete bakılır. Mezhepler arasında bu mes'elelerde teferruât bakımından çok görüş ayrılıkları vardır. Şarta bağlı olarak söylenmiş bir *talâk*'ın (yukarıda gösterilen hâller hâriç) mûteberliği de şiddetle münâkaşa edilmiştir: hanefîler ve şâfi îler böyle bir *talâk*'ın, şart yerine gelir-gelmez mûteber olduğunu kabûl etmektedirler; mâlikîler ise, şartın keyfiyetine göre, *talâk*'ı, ya derhal mûteber sayar veya yok kabûl ederler.

Talâk'ın hemen arkasından kadının bekleme süresi (*'idda*) başlar. Evliliğin infâzından önceki *talâk*'ta—ki dâima *bâ'in*'dir—kadın beklemeğe mecbur değildir ve eğer *mahr* tesbit edilmişse, bunun yarısını almaya hak kazanır (*mahr* ödenmişse yarısını geri verir; tesbit edilmemişse, kocanın tâyin edeceği ve *mut'a* denilen (krş. *Kur'an*, II, 237) bir hediye kendisine verilir. [Bundan başka cayılabilir *ric'i*) ve kat'î (*bâ'in*) *talâk* arasındaki farklara bakmak lâzımdır]. *Talâk ric'i*'de evlilik şer'an henüz bütün netice'leri ile devam etmektedir; yâni karı koca iddet süresince karşılıklı olarak birbirlerinin vârisi olurlar ve zevce, kocasından nafaka ve ev isteme hakkına sâhiptir; buna karşılık koca da iddet süresince *talâk*'tan cayma hakkına sâhiptir. Koca bu hakkını kullanmaksızın iddeti geçirtirse, iddetin bitimi ile evlilik kat'î olarak sona ermiş olur. *Mahr* henüz ödenmemişse ve eğer daha sonraki bir zaman, ödeme için önceden kabûl edilmemişse, derhal *mu'accal* olur. Karı koca arasında bundan sonra bir barışma olur ve yeniden birleşmek isterlerse, yeniden *mahr* tâyini ile bir *nikâh* akdetme'leri gerekir.

Buna mukabil *talâk al-bâ'in*'de evlilik, derhal ve kat'î olarak sona ermiştir (Bununla berâber, zevcin, ölüm döşeğinde, *maraż al-mavt* söylediği *talâk al-bâ'in* ile kadının miras hakkı kaybolmaz: teferruâtta aralarında ihtilâf olmakla berâber hanefîler, mâlikîler ve hanbelîlere göre, vaziyet böyledir; fakat şâfi îlerde buna aykırı olan görüş tercih edilmiştir). Bu *talâk*'ta da kadının bekleme süresini evlenmeden geçirmesi lâzımdır. [Bu iddet sırasında mâlikilere göre], koca zevcesini yalnız barındırmakla, diğer mezheplerde ise, hem barındırmak, hem nafakasını sağlamakla mükelleftir; yalnız giyindirmekle mükellef değildir. Kadın hâmile ise, mâlikilere göre de, koca, zevceye doğuruncaya kadar nafaka vermek mecbûriyetindedir. *Mahr*'in *mu'accal* olması, cayılabilir (*ric'i*) boşanmada olduğu gibidir. *Talâk al-bâ'in*'de, ister iddet içinde olsun, ister iddetten sonra olsun, eski zevc ve zevce yeniden birleşmek isterlerse, *mahr* tâyin edilerek yeniden bir nikâh akdetmeleri gerekir.

Talâk al-bâ'in ile ayrılmaya veya *ric'i*'nin iddetinin geçmesiyle *bâ'in* olmasına *baynūnat al-ṣuġrā* da denir. Hürlerde ister *bâ'in* olsun, ister *ric'i* olsun, üç *talâk* (arka-arkaya yâni *muttaṣil* veya ayrı-ayrı zamanlarda) yâni *talâk al-ṯalâṯa*, kölelerde ise, iki *talâk* ile ayrılmaya *baynūnat al-kubrā* denir. Köleler ile hürler arasındaki evlenmelerde, mâlikîler, şâfi'îler ve hanbelîlere göre, erkeğin, hanefîlere göre ise, kadının köle veya hür oluşu göz önünde tutulmaktadır. Bunda eski karı kocanın birbirleri ile tekrar evlenebilmeleri için *taḥlîl* yâni *ḥalâl* kılma gerekir; buna *ḥulla* de denir. *Ḥulla* zevcenin üçlü boşanmadan sonra iddetini geçirmesi, başka bir erkekle nikâhlanması ve evliliğin infâzı, ondan boşanması ve yeniden iddetini geçirmesi ile mümkündür (krş. *Kur'an*, II, 230). Şi'ilerde *ḥulla* de ancak iki kere yapılabilir. Sünnî mezheplerde böyle bir sınırlandırma yoktur.

Kadının bekleme süresi (*'idda*): üç *ḳurū'* (krş. *Kur'an*, II, 228) yâni mâlikîlere ve şâfi'îlere göre üç temizlik devresi, hanefîlere göre ise, üç âdet hâlidir; eğer bahis mevzuu kadınlar henüz veya artık âdet görmüyorlarsa, üç aydır (krş. *Kur'an*, LXV, 4); kadın hâmile ise, iddet doğumla biter (bk. aynı âyet). Köle kadın için, birinci durumda, iddet iki *ḳurū'*, ikinci durumda ise, bir buçuk aydır; eğer köle kadın hâmile ise, iddet yine doğumla biter.

Talâk al-ric'i ile boşanmış bir kadınla kocasının iddet içinde cinsî temasta bulunması, hanefîler ve hanbelîlerin daha yaygın görüşlerince kabûl edilmekte olup, mâlikîler, şâfi'îler ve diğer hanbelî görüşlerine nazaran yasaktır. Böyle bir cinsî temas ilk görüşe göre, *talâk*'tan cayma addedilir; mâlikîlere göre bu, ancak kocanın bu yoldaki niyeti eklendikten sonra gerçekleşir, buna mukabil şâfi îler, kocanın caydığını açıkça bildirmesini şart koşarlar.

6. Şimdiye kadar *talâk* hakkında ele alınmış olan sünnî hükümlerden şi'ilerinkiler ehemmiyetsiz bâzı teferruatta ayrılmaktadır. Şi'ilerin *Kur'an*, LXV, 2'yi daha müteassıl âne tefsiri-

ne göre, *ṭalāḳ*'ın mûteber olması için iki şer'î şâhidin zarûrî bulunmasına mukabil, sünnî telâkkî, böyle bir şey istememektedir. Şî'îlerde her türlü kinâyeli söz, iki mânaya gelen tâbirler ve hareketler, söyleyenin veya hareketi yapanın niyeti ne olursa olsun, *ṭalāḳ* bakımından hüküm ifâde etmez.

7. Âile hukukunun bir müessesesi olarak *ṭalāḳ*, tatbikatta da islâm hukukuna sıkı-sıkıya uymak mecbûriyetinde kalmıştır. *Ṭalāḳ*'ın hiçten sebeblerle ve bem de üç defa arka-arkaya kullanılması, şu âdetin yerleşmesine âmil oldu: karı koca üçüncü *ṭalāḳ*'tan sonra birbirleriyle yeniden evlenmek isterlerse, belli bir bedel karşılığı kadınla evlenmeğe ve nikâhtan sonra onu hemen boşamaya râzı olan uygun bir erkek bulurlar. Böylece kadın tekrar eski kocasına *ḥalāl* olur. Bu *taḥlîl* işini yapan erkeğe *muḥallil* denir. Çok kere *muḥallil* olarak reşîd olmayan, küçük yaşta bir çocuk veya köle seçilir. Bu şekilde bir hareketin mûteberliğine karşı, bu ara-evlenmenin akdinde *taḥlîl* kelimesinin kullanılmaması şartı ile, hiç bir itirâz ileri sürülemez. Bunun mübah oluşu hanefîler taralından müdâfaa, mâlikî ve şâfi'îlerce ise, reddolunmuştur; henbelîlerden olan İbn Taymîya *taḥlîl*'i umûmiyetle mûteber saymamış, bunun'a kendi eserinde mücâdele etmiş (krş. Brockelmann, *G A L*, II, 105,30), fakat bu fikrinde hemen hemen yalnız kalmıştır. Ancak âdet olmakla berâber böyle bir *taḥlîl* şerîate aykırıdır; çünkü ikinci kocanın kadınla cinsî temasta bulunması, *taḥlîl* için vazgeçilmez bir şarttır (bk. Mehmed Zihnî, *Ni'mat al-islām, Munākaḥāt ve mufārakāt*, İstanbul, 1324, s. 154).

Ṭalāḳ'ın şarta bağlı olmasının (*ta'lîḳ*) muhtelif maksatları olabilir: meselâ bir erkek böyle şarta bağlı bir *ṭalāḳ* ile karısını veya kendisini ayrılma tehdidi ile bir şeye teşvik etmek veya bir şeyden alıkoymak veyahut söylediği bir sözü te'yid etmek ister. Hindistan'da, Malakka boğazı bölgesinde, İndonezya'nın büyük bir kısmında *ṭalāḳ*'ın böyle *ta'lîḳ*'i, nikâh sırasında hemen hiç ihmal edilmeyen devamlı bir âdet hâline gelmiştir; böylece zevcesine karşı kocaya, yerine getirilmediği takdirde evliliği *ṭalāḳ* ile sona erdiren bâzı mükellefiyetler yüklenmektedir.

Ṭalāḳ tatbikatının muhtelif ülkelerde gerek şerîatin, gerek yerli örf ve âdet hukukunun te'siri ile aldığı şekiller için krş. etnolojik eserler ve seyahatnâmeler.

Türkiye ve Arnavudluk, Avrupa medenî kanunlarını iktibas ederek *ṭalāḳ*'ı kaldıran islâm ülkeleridir. Buna mukabil orta şarkın Mısır, Irak v. b. gibi bâzı ülkelerinde ise, *ṭalāḳ*'ı sınırlandırma yolunda kanunlar kabûl edilmiştir.

II. Ayrılmanın ayrı bir şekli de *ḫul'* yâni kadının bir bedel karşılığı *ṭalāḳ*'ı kocasından satın almasıdır. Bu kelime aslında „soyunma"nın ve bir giyim eşyasının çıkarılıp atılmasının remzi olarak ifâdesi mânasına gelmekte olup, daha islâm öncesi çağlarda bile hukuki münâsebetlerin sona erdirilmesi mânasına gelen bir tâbir olarak kullanılmakta idi. Anlaşıldığına göre, Peygamber zamanında kadının, mehrinin bir kısmını kocasına geri vermek suretiyle *ṭalāḳ*'ı satın almak mecbûriyetinde kalması bâli sık sık vuku bulmakta idi. Bu tazyik usûlü, (*Kur'an* IV, 20 ve II, 229 (yk. bk.) ile yasaklanmıştır. Ancak II, 229'un aşağıdaki ilâvesi ile, iki taraf arasında iyi niyetle kararlaştırılmış olan bedel karşılığı *ṭalāḳ*'a izin verilmiştir: „Meğer ki erkekle kadın Allah'ın sınırlarını ayakta tutamayacaklarından korkmuş olsunlar. Eğer bu sûretle siz de onların, Allah'ın sınırlarını hakkıyle muhâfaza ve îfâ edemeyeceklerinden korkarsanız, o hâlde kadının boşanması için fidye vermesinde, ikisi üzerinde de vebâl yoktur". *Ḫul'* hakkındaki klasik hadîs Sâbit b. Ḳays'in durumu ile alâkalıdır. Bunun karısı bedel karşılığı *ṭalāḳ* elde etmek istemişti. Peygamber'in kocaya (yâni Sâbit b. Ḳays'a) karısını serbest bırakmayı emrettiği ve kadını da bir aybaşılık bekleme müddetine bağladığı yolundaki badîs, başka bir yoldan istinbat edilememesine ve fıkıh sistemi içinde ayrıntılariyle değerlendirilmemiş olmasına rağmen, tarihî olabilir; ancak kadının adındaki ve başka noktalardaki uyuşmazlıklar, bu hadîsin mevcut farklı şekillerinden her hangi birisini mevsuk saymayı imkânsız kılmaktadır.

Fıkhın ilk zamanlarında, *ḫul'*'un bir *ṭalāḳ* mı, yoksa *faskh* mi olduğu mes'elesi ön plânda gelmiş olup, bunun hukukî netîceleri vardır. Tarihî bakımdan haksız yere en eski islâm selâhiyetlilerinin tarafdârı olarak zikredildikleri birinci görüş, Ebû Ḥanîfa ve Mâlik'in ve bunların mezheplerinin, Zayd b. 'Alî ve tarafdarlarının ve İbn Abî Laylâ'nın akîdelerinde ve aynı zamanda al-Şâfi'î ile Aḥmed b. Ḥanbal'in birer içtihadlarında; ikinci görüş [yâni *ḫul'*'un *faskh* vasfında olduğu görüşü] ise, Ebû Şavr ve Dâvûd al-Ẓâhirî ve tarafdarlarının akîdesi ile yine al-Şâfi'î'nin ve Aḥmed b. Ḥanbal'in daha tanınmış birer içtihâdında yaşamaktadır; Şâfi'î mezhebinin bu mes'eledeki görüşü sâbit değildir. Hadîse harfiyen uymak arzûsu ile bâzı kimseler, kadının *ḫul'* esnasında ödediği sünnete uygun ödeme miktarını, *mahr*'in tutarından daha fazla olarak kabûl etmeğe taraldar değildiler; bundan

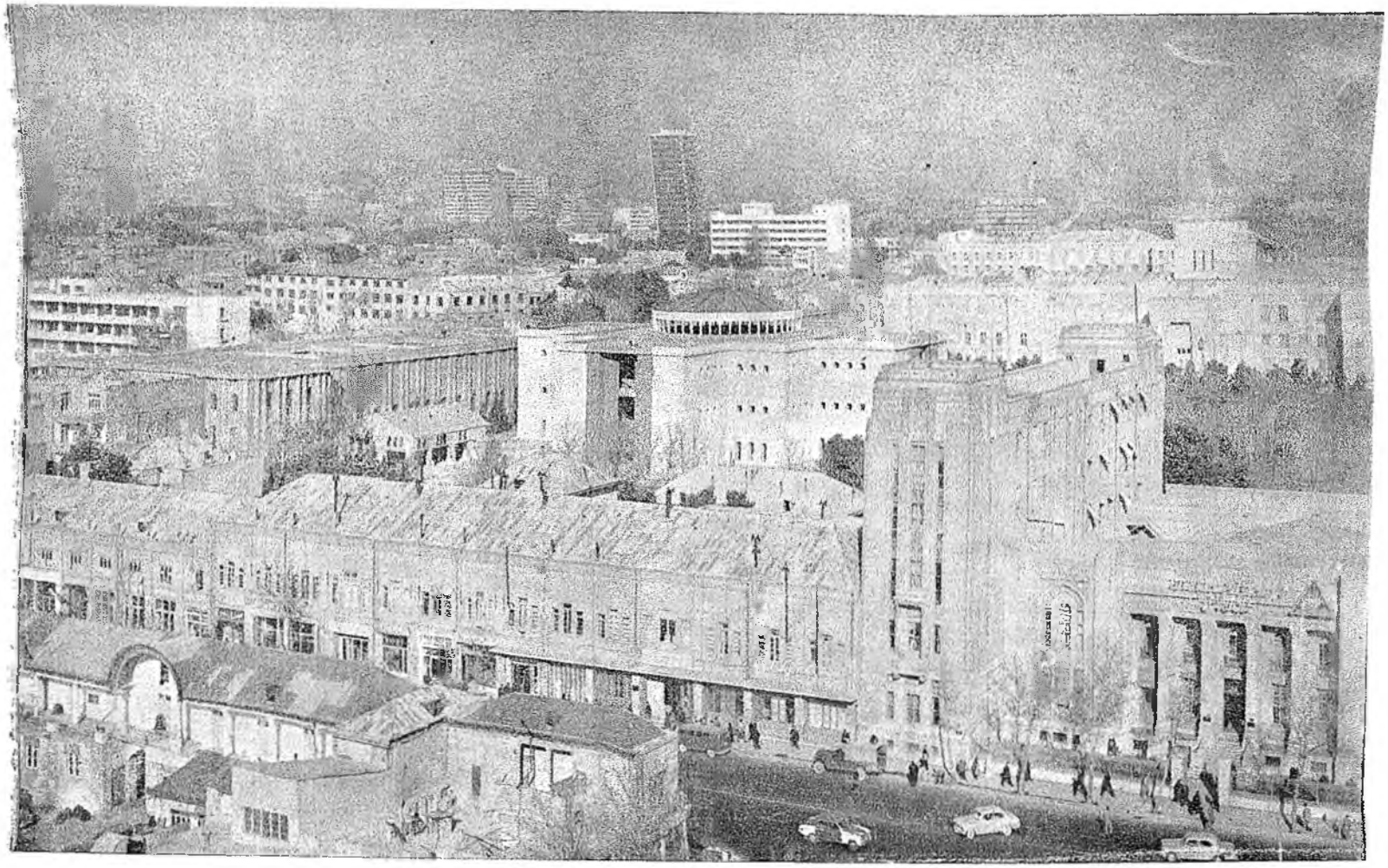

1. TAHRAN. Ḫiyābān-i Sipah

2. TAHRAN. Ḫiyābān-i Sipah 'ta Sardār-i Bāġ-i Milli

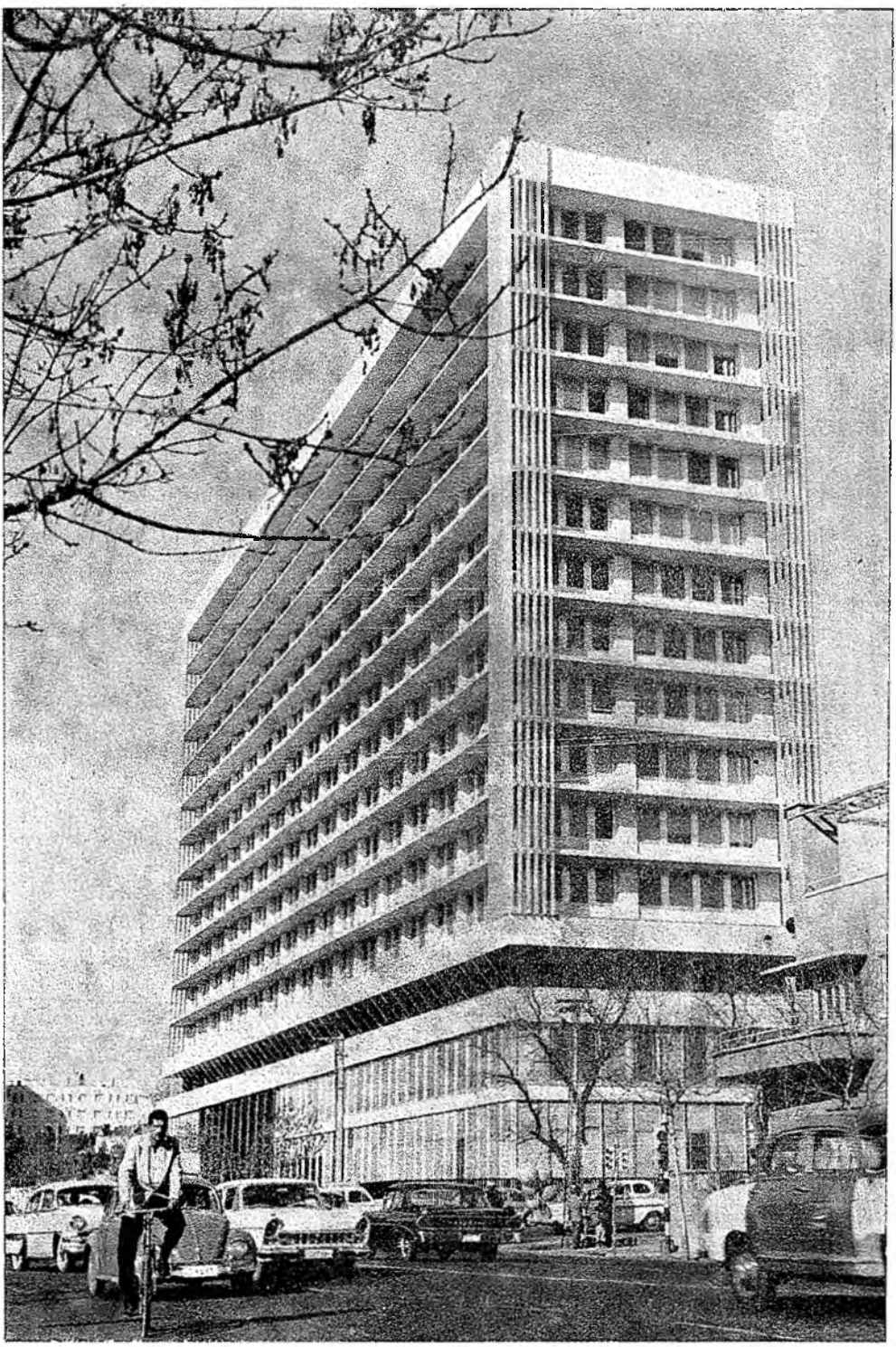

3. TAHRAN. İran Millî Petrol Şirketi merkez binası.

4. TAHRAN. Elizabeth II. bulvarı.

dolayı, bedelin, *mahr*'i aşması yolundaki bir anlaşmâ hanefîlere ve hanbelîlere göre, hiç olmazsa *makrūh* olmakla berâber *ṣaḥīḥ*'dir.

Fiḳh sistemi, *ḫul'* 'ü bir *mu'āvaża* akdi (yâni mâmelek değerlerinin veya hakların mübâdelesi) olarak kabûl etmekte, ama buna bâzı sınırlandırmalar koymaktadır: tam ehliyeti yalnız kadında aramaktadır; *ḫal'* da denilen *badal* veya *'ivaż*'ın şartları, tam *mu'āvaża* akdindekilere nazaran çok daha az katı idi ve kadının yerine üçüncü bir kişi tarafından da ödenebilirdi. *Ḫul'* 'ün bedeli meşrû olmasa da, boşanma yine mûteber kalır. *Ḫul'u ṭalāḳ* sayanlar için, bu, bir *ṭalāḳ al-bā'in* hükmündedir; şâfi'îlere göre *ḫul'* 'daki *ṭalāḳ*'ın *bā'in* veya *ric'î* olması, bedelinin mâhiyetine bağlıdır. *Ric'î* olan bir *ṭalāḳ*'ta koca cayabilme hakkından bedel karşılığı vazgeçebilir.

Bundan başka akid ile ve *'ivaż*'sız olarak boşanma da mümkündür. Buna *mubāra'a* yâni karşılıklı birbirini *ibrā'* etmek denir. Bunda karı ve koca birbirlerine bir şey vermeden ayrılmak husûsunda anlaşır, bir akid yaparlar. Ayrıca bir de *tafvīż al-ṭalāḳ* yâni kocanın karısına isterse, boşanma hakkını vermesi vardır. Bu hanefî ictihâdı ve istılâhıdır. Mâlikîler *mubāra'a* tâbirini bilhassa infaz edilmemiş bir evlenmenin *ḫul'* ü için kullanırlar ve karşılıklı anlaşma ile boşanmanın diğer şekilleri için (ki süonete dayanmadığı için onlarca *makrūh*'tur) *tamlik al-ṭalāḳ*, yâni boşama hakkının kadına verilmesi tâbirini kullanırlar; şâfi'îler, netîcesi bir *ṭalāḳ al-ric'î* olan bedelsiz *ḫul'* ü de kabûl ederler. [*Tafvīż al-ṭalāḳ* falan zamana kadar diye sınırlandırılmazsa, verildiği mecliste, kadın başka bir işe başlamadan hemen kullanılması gerekir. Kadının boşandığını söylemesi ile meydana gelecek *ṭalāḳ*'ın hangi cinsten olduğu, kocanın *tafvīż* sırasında kullandığı sözlere ve niyetine bağlıdır: „nefsini ihtiyar et" veya „senin işin kendi elinde olsun" gibi, kinayeli sözlerle birlikte niyet de mevcut ise, netîce *ṭalāḳ al-bā'in* 'dir; „nefsini tatlik et" gibi sarih bir söz, niyet olmasa bile, *ṭalāḳ al-ric'î*'yi doğurur. Kocası kendisine bir *ṭalāḳ tafvīż* etmiş olan kadın kendisini üç *ṭalāḳ* ile boşarsa, bunun hiç bir hükmü yoktur; ama koca karısına üç *ṭalāḳ tafvīż* etmiş ise, kadın bir *ṭalāḳ* ile kendisini boşayabilir. *Tafvīż*, hakkın temliki demek olduğundan, koca *tafvīż* 'den sonra bundan cayamaz. Kadın bir kimseyle nikâhlanırken „ne zaman istersem kendimi senden boşamak üzere evleniyorum" diye icapta bulunur ve erkek de bunu kabûl ederse, kadın bütün evlilik boyunca *ṭalāḳ* hakkını elde etmiş olur. Osmanlı imparatorluğunda hânedana mensup kadınlar hep böyle evlenmişlerdir]. *Ṭalāḳ* gibi *ḫul'* da son zamanlara kadar tatbik edilegelmiştir.

III. Bu günkü mânada boşanmaya, sâdece evliliğin *faskh*'i (*faskh* tâbiri umûmiyetle mukavelelerin feshi için kullanılır) veya *tafrīḳ* (yâni karı kocanın ayrılması) tekabül etmektedir. Bu, istisnaî hâllerde taraflardan birisince icrâ olunur: ancak kendisinde *ṭalāḳ* hakkı bulunan erkek bu yola gitmez; fakat *valî*, eğer erkek, kadının dengi değilse, veya kadın, çöle iken evlendirilmiş, sonra azâd edilmişse, *faskh* dâvası açabilir. Ayrılma sebebinin isbâtından ve bâzı hâllerde kadı tarafından verilen anlaşma mühletinin geçmesinden sonra, evliliği sona erdirmeğe, kaide olarak, kadı karar verir. Vaziyete göre, *ric'î* veya *bā'in* olabilecek olan bu ayrılma *ṭalāḳ*'tan mâmelek haklarını ilgilendiren neticeler bakımından ayrılmaktadır: evlilik infaz edilmemişse *mahr* de ödenmez veya ödenmiş olan geri verilir; evlilik infaz edilmişse ve *faskh* kocanın suçluluğundan dolayı ise, *mahr* ödenir; kadın suçlu ise, *mahr* ödenmez, hattâ belki ödenmiş olan *mahr* geri verilir. Evlenme akdinin çözülmesi için en ehemmiyetli sebepleri (teferruâtta mezhepler ve imamlar arasında bir çok fikir ayrılıkları olmakla beraber) şunlardır: 1. Bâzı ağır müzmin hastalıklar (cüzzam, akıl hastalığı v.s.) ve evlilik münâsebetlerini engelleyen vücut sakatlıkları (ve erkeğin iktidarsızlığı); erkeğin *ṭalāḳ* hakkı göz önünde bulundurularak kadının lehine buradaki sebepler daha geniş tutulmuştur; 2. Evliliğin infâzından önce *mahr* in ödenmemiş olması (evliliğin infâzından sonra bu, ayrılma sebebi değildir); 3. Kocanın, kadının nafakasını sağlıyamaması (nafaka mükellefiyetinin koca tarafından yerine getirilmemesi hâlinde önce sâdece nafaka dâvası açılmasına cevaz vardır); bu ayrılma iddet devam ettiği müddetçe *bā'in* değildir; 4. Nikâh akdinde bulunan husûsî mükellefiyetlerin ve şartların yerine getirilmemiş olması (her durumda değil); kocanın kadına kötü muâmele etmesi (*żarar*), ancak tekerrürü ve muâmelenin pek ağır olması hâlinde, bu ayrılma *ric'î* veya *bā'in* olabilir; 5. Kadının serkeşliği (*nuşūz*), kocanın tahammül edilmez oluşu ve husûsiyetle karı kocanın arasının iyice açılmış olması (*şikaḳ*); bu durum, IV. sûrenin 35. âyetine dayanılarak (yk. bk. I. 2) husûsî bir usûle bağlanmıştır: kadı, karı ve kocanın âilelerinin her birinden bir kişi olmak üzere iki hakem tâyin eder; bunlar önce bir barıştırma teşebbüsünde bulunurlar; bu, netîcesiz kaldığı takdirde suçun kimde olduğunu kararlaştırırlar; eğer suç kadın-

da ise, kocaya *Kur'an* daki tazyik yollarına baş vurma selâhiyeti verilir; suç erkekte ise, evlilik hakemler tarafından *fasḫ* edilir; suç her iki tarafta ise, evlilik yine *fasḫ* edilir ve hakemler *mahr*'in ödenmesi veya geri verilmesi hakkında karar verirler; hakemlerin kararı, kadı tarafından tasdik edilir. Kadının, takdir hakkına dayanarak evliliği *fasḫ* etmesi mümkündür; msl. evliliğe mâniler bulunması ve karı koca arasında *mahr* hakkında anlaşmazlık olması ve delîl bulunmaması hâlinde olduğu gibi. Şu hâlde umûmîyetle kadının evliliğin *fasḫ*'ini isteyebilmek için ileri sürebileceği vakıalar sayı bakımından az ve isbâtı güç şeylerdir [bk. mad. FESH].

IV. Kocaya, bu husus için tesbit edilmiş olan cezâya mâruz kalmaksızın, kanunî fuhuş isbâtına dayanmadan karısını bununla itham etmek ve karısı tarafından doğurulan çocuğun babalığını reddetmek imkânını veren bir tel'in yemini olan *li'ân*, esâsında evlenmenin feshi olmamakla berâber, evliliğin sona ermesini intac eder (Tafsilat için bk. mad. LI'ÂN).

V. Boşanmanın eski ve hususî bir şekli, *îlâ'* yâni, kocanın karısı ile cinsî temasta bulunmayacağına yemin etmesinden ibâret idi. II. sûrenin 226 v.d. âyetleri (belki de yakın âyetlerle aynı zamana aittirler) evliliğe son vermek husûsunda acele etmeyi önlemek için kocaya bir düşünme süresi tanımıştır: „Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler için, dört ay bekiemek vardır; eğer erkekler dönerlerse, şüphe yok ki, Allah bağışlayıcıdır..."; „eğer onlar kadınlarını boşamaya kararlı iseler, Allah bunu duyar ve bilir" Fıkıhta *îlâ'* başka bir zâviyeden değerlendirilmiştir: karısına yaklaşmamak üzere yemin eden kimse, karısı bûr olduğuna göre, dört ay veya daha çok, köle olduğuna göre iki ay veya daha çok yemininde sebat ederse, karısını hanefîlere göre *ṭalâḳ al-bâ'in* ile boşamış olur. Koca bu yemini bozarsa, diğer yeminlerde olduğu gibi kefâretle (*kafâra*) bulunması veya yeminde kendisinin tâyin etmiş olduğu bir cezâyı çekmesi gerekir. Diğer üç mezhebe göre koca mühlet bittikten sonra ya yeminini bozar ve kefârette bulunur veya karısını bir *ṭalâḳ al-ric'î* ile boşar. Mâlikîlere ve Aḥmed b. Ḥanbal'den bir rivâyete göre, karısına karşı kızgınlıktan dolayı, dört aydan fazla koca onunla cinsî temasta bulunmazsa, ettiği yemini yerine getirmiş sayılır. Halbuki hanefîlere göre 4 aydan az bir müddet için az veya süresiz yemin etmek *îlâ'* değildir. Buna karşılık aybaşı durumunda olmayan bir kadına, kocasının „Sana ebediyen yaklaşmayacağım" demesi *îlâ'*'dır ve 4 ay geçince kadın *ṭalâḳ al-bâ'in* ile boşanmış olduğu gibi, bunlar tekrar ikinci ve üçüncü bir nikâhla evlendiklerinde, koca karısına nikâhtan başlayarak 4 ay içinde yaklaşmazsa, kadın her defasında yeniden *bâ'in* olarak boşanmış olur. Gerek *îlâ'*, gerek bundan dönmek, rızâya bağlı olmayıp, ikrahla da vuku bulsa *ṣaḥîḥ* sayılır. Birden fazla karısı olan kimsenin bütün karıları için *îlâ'*'da bulunup da bundan döönmesi hâlinde bir kefâret kâfidir. Çünkü kefâret Allah'ın adına saygıdan dolayıdır; Allah ise, birdir. *Îlâ'*'da bulunan kocaya *mûlî*, *îlâ'* olunan karıya ise, *mûlî minhâ* denir.

Cinsî temasta bulunmamak yemininin, erkeğin ve kadının husûsi vaziyetleri sebebiyle, mer'i olmadığı hâller, köleler hakkında câri olan hükümler ve muâmelenin tafsilâtı hakkında fikir ihtilâfları vardır. Her hâl ve kârda islâmiyetin ilk devrinde, tatbikinden vaz geçilmiş olan bu putperest âdet, günâh addolunmaktadır.

VI. Evliliği sona erdirmenin eski Araplara mahsus bir şekli de *ẓihâr* yâni kocanın, karısına karşı „arkan annemin arkasına benzer" sözünü kullanması idi. *Ẓihâr*'da bulunan kocaya *„muẓâhir"* ve onun karısına da *„muẓâhar minhâ"* denilir. *Kur'an* LVIII. 1 v.d. daki âyetlerde *ẓihâr*'a yer verilmiştir (muahher Medine âyetlerinden): 1. „Kocası hakkında sana durmadan baş vuran ve Allah'a da yakınan kadının sözünü Allah duymuştur..."; 2. „İçinizden *ẓihâr* yapagelenlerin karıları onların anneleri değildir; anneleri kendilerini doğuranlardan başkası değildir. Şüphe yok ki onlar her hâlde çirkin ve yalan bir söz söylüyorlar..."; 3. „Karılarından *ẓihâr* ile ayrılmak isteyip de, sonra dediklerini geri el caklar için, birbiriyle temas etmezden önce bir kö'e azâd etmek gerekir..."; 4. „Fakat kim bunu bulamazsa, yine birbiriyle temastan önce fasılasız iki ay oruç tutsun. Buna da güç yetiremezse, altmış yoksul doyursun...". Yukarıdaki 2. âyette olduğu gibi *ẓihâr*'daha sonraki XXXIII. sûrenin 4. âyeti ile de reddedilmiştir. LVIII. sûrenin 1., v.d. âyetler, her hâlde husûsî bir hâdise üzerine nâzil o'muş olmalıdır. Hadîs bu hususta daha tamamlayıcı bilgi veriyor (kocanın adı müttelikan Avs b. al-Ṣâmit olarak verilmektedir). *Muẓâhir*'in ergin ve mümeyyiz o'ması gerekir. Delinin, bunağın v.b. gibilerin *ṭalâḳ*'ı da. *ẓihâr*'ı da mûteber değildir. Zimmîler *muṭallik* olabilirler, ama *muẓâhir* olamazlar, çünkü kefârete ehliyetleri yoktur; ancak İmâm Şâfi'î'ye göre, bunların da *ẓihâr*'ı sahihtir. *Ẓihâr*'da da niyete bakılmaz, sözün söylenmesi kefâret borcunun doğması için yeter. *Ẓihâr* olabilmesi için *ḥalât*'in *ḥarâm*'a benzetilmesi gerekir,

bunun aksi *ẓihār* değildir, yâni karısına „Annemin sırtı senin sırtına benziyor" demek *ẓihār* değildir. *Ẓihār* 'da nikâh devam eder; *ẓihār* yalnız kefâret ile ortadan kalkar. Hattâ koca *ẓihār* 'dan sonra karısını boşasa bile, tekrar o kadınla evlenirse, *ẓihār* yeniden başlar. Duruşmada kadı kocayı ya kefârete, yahut da *ṭalāḳ* 'a mecbur etmek yolu ile *ta'zīr* eder. Koca „kefârette bulundum" derse, yalan olduğu herkesçe bilinmediği takdirde kadı bunu tasdik eder. Koca bir mühlet göstererek *ẓihār* 'da bulunmuşsa, bu sürenin bitmesiyle *ẓihār* da ortadan kalkar. Koca, zevcelerinin hepsine birden *ẓihār* 'da bulunmuşsa, her biri için ayrı ayrı kefârette bulunması gerekir; çünkü burada *īlā'* 'da olduğu gibi yemin bahis konusu değildir.

İslâmî hukukta *ẓihār*, netîcesi, *Kur'an* 'da bütün tafsilâtı ile tespit edilmiş olan husûsî bir kefâretin ifâsına kadar zevc ve zevce arasında her türlü evlilik temâsını men eden günâhkârane bir beyan addolunur. Hanefîlere göre *ẓihār* evlilik husûsunda başkaca bir te'sîri hâiz olmayıp, evliliği devam ettirmek isteyen erkek, kadı tarafından kefâret vermeye zorlanabilir.

Mâlikî ve şafi'îler, koca *ẓihār* 'ın kefâretinde bulunmazsa (teferruâtta farklar olmakla berâber), onu *īlā'* ile bir tutmaktadırlar. Bu putperest âdeti de islâmiyette erkenden tatbik sâbasından çıkmıştır.

VII. Evlilik karı veya kocadan birisi köle olarak diğerinin mülkiyetine geçmesi veya *irtidād* etmesiyle *bāṭıl* olur ve kendiliğinden sona erer. Avrupalıların uzun müddet hâkim oldukları Hindistan ve İndonezya 'da *irtidād* için şeriatin tâyin ettiği ağır cezâlar tatbik edilemediği için ve kadınlar da evliliği sona erdirmekte pek az imkânlara sâhip oldukların dan (krş. yukarıda 3) kısa bir zaman için *irtidād* ederek evliliği sona erdirme yoluna baş vurmuşlardır. Bu yola baş vurmanın bu işi bilenler tarafından telkîn edildiği anlaşılmaktadır; hattâ bu hususta elimizde tafsilatlı bilgiler bulunan İndonezya 'da, *irtidād* ederek evliliği sona erdirmede mahkemelerin bile ilgililer ile iş-birliği yaptıkları bilinmektedir. Diğer taraftan yine orada, şer'î mahkemelerin az veya çok mâkul sebeplere dayanarak, bu yoldaki beyanları pek de kabûle tarafdar olmadıkları görülmektedir.

Evliliği sona erdirme yollarının şimdiye kadar görülenlerinin hepsine birden *mufāroḳāt* adı da verilmektedir.

Bibliyografya: Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, 2. tabı, s. 112 v.dd; Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*Nachr. d. Kgl. Ges d. Wiss.*, Göttingen, 1893, s. 452 v. dd.); Gertrude H. Stern, *Marriage in early Islam*, London, 1939, 127 v. dd.; Wensinck, *Handbook, Divorce* kelimesi; Tabānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, nşr. Sprenger, madd. *ṭalāḳ* ve *li'ān*; Juynboll, *Handleding*, 3. tabı, s. 203 v. dd.; Santillana, *Istituzioni*, I, 201 v. dd.; Schacht, *C. Bergsträsser's Grundzüge*, s. 84 v.dd.; Ubach ve Rackow, *Sitte und Recht in Nordafrika*, tür. yer.; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, III. ve IV. bölümler; Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, § 3; ayn. mil., *Coutumes des Fuqarâ*, § 4; Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 382 v. dd.; ayn. mll., *Verspreide Geschriften*, IV, 1, s. 300 v.d; IV, 2, s. 370; al-Ṭabarī, *Tafsīr*; al-Ḳasṭal'ānī, al-Buḫārī şerhi, *Ṭalāḳ*, 25 ve 30; al-Zurḳānī, *Şarḥ al-muvaṭṭa'*, *bāb mā cā' fi 'l-li'ān*; Pijper, *Fragmenta Islamica*, s. 79—94; Mehmed Zihni, *Ni'mat-i islām*, III, *Munākaḥāt va mufāroḳāt*, s. 128 v.d. (J. SCHACHT.)

[Bu madde Coşkun Üçok tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

ṬALAḲĀN. (Bk. TÂLEKÂN.]

TALAVERA, İspanya'da, müslümanlar devrindeki *Ṭalabīra* adına tekabül eden bir çok yerin adı. Hâlen mevcut olanlar şunlardır: 1. Reina Talavera'sı: nüfûsu 21.728 (1950) 'dir; Romalıların eski *Caesarobriga* 'sı olup, Taje nehrinin kıyısında ve Toledo 'ya, nehrin munsabı istikametinde takriben 150 km. mesâfede, Sierra de Gredos boğazında, münbit bir ovada bulunmaktadır: orada bâlâ Arap fethinden kalma kuleler (Torres Alberranas) görülür. İslâm coğrafyacıları, bu şehrin *ḥiṣn* 'inin sağlamlığını överler; 2. Talavera la Vieja, birincinin takriben 30 km. cenûbunda bulunmakta olup, kadîm *Augustobriga* 'ya tekabül etmektedir. 3. Talavera la Real, Guadiana 'nın cenup kıyısında küçük bir şehir olup, Badajoz 'un kaynağına 18 km. mesâfede bulunmaktadır.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Ṣifat al-Andalas* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin, s. 187, trc. s. 227; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, (nşr. Wüstenfeld), bk. mad., Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, s. 92. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TALÂYİ'. ṬALĀ'i' B. RUZZĪK AL-MÂLİK AL-ṢĀLİḤ (1101—1161), Fâtımî vezîri. Aslen Ermeni menşe'li olan al-Mālik al-Ṣāliḥ Abu 'l-Ġārāt Ṭalā'i' b. Ruzzīk 495 (1101) senesinde doğmuş, yüksek bir âileye mensup olmamakla berâber şahsî kabiliyeti sâyesinde Fâtımî ordusunda sivrilerek en büyük kuman-

danlar arasına girmiştir. Bu sebeple 547 (1152) senesinde, halîfe al-Ẓâfir zamanında Uşmûnayn yakınındaki Munyat Banî Ḫaşîb (bk. Yâḳût, *Mu'cam*, V, 218) vâliliğine tâyin edilmiştir (*Târîḫ al-islâm*, XIII, 242a). Muharrem 549 (nisan 1154)'da vezîr 'Abbâs [b. bk.]'ın oğlu Naṣr ile Usâma b. Munḳiẕ [b. bk.] tarafından hazırlanan bir su-i kastte al-Ẓâfir 'in öldürülmesi üzerine, vezîr 'Abbâs tarafından Fâtımî halîfeliğine onun henüz 5 yaşında bulunan oğlu al-Fâ'iz [b. bk.] getirildi. Suçluların cezalandırılmadığını gören saray erkânı ve bâzı kumandanlar vezîr 'Abbâs'a cephe aldılar. Dimyât vâlisi Avḥad b. Tamîm maktûl halîfenin intikamını almak için Kahire üzerine yürümeye karar verdi (*al-'Ibar*, IV, 75; *al-Nucûm* V, 315). Bu arada saray erkânı, al-Fâ'iz 'in büyük halasının telkiniyle Munyat Banî Ḫaşîb'de bulunan Ṭalâ'i' 'ye bir mektup yazarak acele yardım istediler. Ḳûş [b. bk.] vâlisi Nâşir al-Davla Yâḳût 'un da desteğini sağlayan Ṭalâ'i' Yukarı Mısır 'dan topladığı askerlerle Kahire üzerine yürüdü. Ordunun ve kumandanların ekseriyetinin kendi tarafına iltihakı üzerine 19 rebiülevvel 549 (3 haziran 1154)'de siyahlar içinde Kahire'ye girdi ve halife tarafından „al-Malik al-Şâliḥ" ünvâniyle vezîrliğe tâyin edildi.

Diğer taraftan vezîr 'Abbâs, oğlu Naṣr ve Usâma b. Munḳiẕ kendilerine sâdık kuvvetler ve yanlarına alabildikleri eşya ile birlikte Ayla yoluyla Suriye'ye kaçmışlardı. Bunun üzerine al-Fâ'iz 'in büyük halası Franklar'a haber göndererek 'Abbâs ve oğlu Naṣr 'ı yakalayıp kendisine teslim ettikleri takdirde muayyen bir meblâğı vermeyi vâdetti. Onun teşviki üzerine Franklar kendi topraklarından geçmekte olan 'Abbâs'ı ve yanındakileri 23 rebiülevvel 549 (7 haziran 1154)'de baskına uğratarak 'Abbâs'ı öldürüp, oğlu Naṣr 'ı esir ettiler. Usâma b. Munḳiẕ Şam 'a kaçtı (*al-I'tibâr*, s. 20, 25).

Ṭalâ'i' vezîr olunca, önce gizlice sarayın bir yerine gömülmüş olan al-Ẓâfir 'in cesedini çıkartıp Fâtımîlere âit kabristana gömdürdü. Bundan sonra hâkimiyetini sağlamlaştırmak için 'Abbâs 'ın tarafdarlerını birer-birer idâreden uzaklaştırıp, mallarına el-koydu. Diğer taraftan 10.000 dinar vererek Frankların elinde bulunan Naṣr b. 'Abbâs'ı geri aldı. Onu saraydaki kadınlara teslim ederek bin bir işkence ile öldürttükten sonra Bâb Zuvayla 'de çarmıha gerdirdi. Bu arada saraydaki nüfuzlu kişilerden al-Fâ'iz 'in büyük halası ile Tâc al-Mulûk Ḳaymâz ve İbn Ġâlib 'i öldürttü (al-'Aynî, XII, 84a—b. *al-Nucûm*, V, 313; *al-'Ibar*, IV, 76). Onun bu zâlimâne hareketleri üzerine Dimyât 'tan Asyût 'a tâyin ettiği Avḥad b. Tamîm isyan etti ise de, gönderilen kuvvetler tarafından Yukarı Mısır 'da mağlûp edilerek öldürüldü (bk. ayn yerler).

Bu dâhilî karışıklıklar içinde Ṭalâ'i' henüz hâkimiyetini te'sis ettiği bir sırada 8 cemâziyelevvel 549 (21 temmuz 1154)'de Sicilya Normanları Tinnîs 'e bir baskın yaparak şehri yağmaladıktan ve pek çok esir aldıktan sonra geri döndüler (İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl*., s. 331. *al-Ravżatayn*, I, 99).

Ṭalâ'i', önceleri memleket içindeki muârızları dolayısiyle Franklara karşı hareketsiz kaldı. Hattâ 550 şâban (teşrin I. 1155) ayında bir miktar para ödemek ve bâzı devlet ricâlini rehine vermek sûretiyle Franklarla anlaşmak istemiş ise de, kumandanlar ve dev'etin ileri gelenleri tarafından azl ile tehdit edilince, bu fikrinden vazgeçmişti (İbn al-Ḳalânisî, s. 331). Franklara karşı harekete geçilmesi temâyülü üzerine Ṭalâ'i' aynı sene içinde, bir kaç gemi techiz ettirerek Şûr limanına bir baskın yaptırmıştır. Orada bulunan bir Bizans ticâret gemisini tahrip edip, etrafı yağmaladıktan sonra geri dönen bu küçük donanma, dönüşü esnâsında rastladığı Frank hacılarına âit bir gemiyi içindekilerle birlikte ele geçirdi (İbn al-Ḳalânisî, s. 332; *al-Ravżatayn*, I, 100; al-'Aynî, XII, 89a—b).

551 (1156) senesinde Mısır 'da büyük bir kıtlık oldu (İbn al-Ḳalânisî, s. 336; al-'Aynî, XII, 93b). Anlaşıldığına göre, Ṭalâ'i' bu sebeple Franklarla mütâreke aktetmiştir. Nitekim 552 (1157) senesi başlarında bu mütârekeyi bozarak, tekrar Kudüs kırallığına âit topraklara akınlar tertîb ettiği görülüyor. Bunlardan biri, Nâşir al-Davla Humâm 'ın kumandasında al-Şarî'a'ya (?), diğeri Şanî'at al-Mulk Zubyân 'ın kumandasında Şavbak [b. bk.] ve al-Ṭufayla (bk. Yâḳût, IV, 37: Ṭufayl)'ye tevcih edilmiş ve bu kumandanların her ikisi de muvaffakiyetle geri dönmüşlerdir (al-'Aynî, XII, 99a). Yine bu sene içinde muvaffakiyetle neticelenen iki deniz seferi yapılmış ve fırtına tarafından İskenderiye önlerine sürüklenen bir Frank gemisi, mürettebâtı ile birlikte esir alınmıştır (İbn al-Ḳalânisî, s. 351; *al-Ravżatayn*, I, 115; al-'Aynî, XII, 99a).

Ṭalâ'i', aynı yıl içinde Suriye 'nin sünnî hâkimi Nûr al-Dîn ile Franklara karşı siyâsî münâsebetler kurmak istemiş, bu maksatla ona bir elçi göndermiştir. Nûr al-Dîn buna karşılık 12 rebîülevvel 552 (24 nisan 1157)'de Zayn al-Ḥâcc 'ı cevâbî elçi olarak Kahire'ye yollamıştır (İbn al-Ḳalânisî, s. 338). Yine bu sene Ṭalâ'i', Ḳûş [b. bk.] vâlisi Nâşir al-Davla Yâḳût 'u azletmiştir (al-'Aynî, XII, 99a; *al-Nucûm*, V, 311).

553 (1158) senesinde Vâdî Mûsâ (bk. Yâḳût, V, 346) halkı, kadıları Zeyn al-'Arab'ı göndererek memleketlerini Franklardan kurtarması için Ṭalā'i'den yardım istedi. Bunun üzerine Ṭalā'i', Faḫr al-Dîn 'Inân, Sayf al-Dîn Şamşâm b. al-Ḥâc b, Nûr al-Dîn Zirgâm ve kardeşi kumandasında bir ordu gönderdi. Bu kuvvetler al-Vu'ayra kalesini kuşattılar. Ordunun bir kısmı kuşatma ile meşgul iken, diğer kısmı Kudüs'e kadar Şavbak ve etrafını yağmaladılar (al-'Aynî, XII, 104b). Ṭalā'i', bundan başka Sayf al-Dîn al-Murtafi' ve Nizâm al-Dîn Asad kumandasındaki başka bir orduyu Ġazza ve 'Asḳalân [b. bk.] üzerine göndermiş, bu kuvvetler bir Frank birliğini mağlûb ederek pek çok esir ve ganimetle geri dönmüşlerdir (İbn al-Ḳalânisî, s. 351; *al-Ravżatayn*, I, 115; al-'Aynî, XII, 99a). Yine aynı sene içinde Franklara âit 400 kişiyi aşkın bir birlik mağlûb edilerek bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı esir edilmiştir (*al-Ravżatayn*, I, 122).

Ṭalā'i' bu sene içinde, hâcibi Maḥmûd al-Mustarşidî'yi değerli hediyelerle Nûr al-Dîn'e göndermiş ve gönderdiği mektupta Nûr al-Dîn'i Franklar'a karşı cihâda teşvik etmiştir. Bu elçi nzunea bir müddet Dimaşḳ'ta kalmış, ancak 8 safer 554 (23 şubat 1159)'te Kahire'ye dönebilmiştir (İbn al-Ḳalânisî, s. 353, 356; *al-Ravżatayn*, I, 121 v.d.).

554 (1159) senesinde Ṭalā'i', Ġazza taraflarına bir akıncı birliği göndermiş, bu birlik de muvaffakiyetle dönmüştür (al-'Aynî, XII, 108b). Bu sene içinde İskenderiye vâlisi Ṭarḫân b. Sallîḥ isyan etti. Ṭalā'i' tarafından 'Izz al-Dîn b. Ḳaşra'nın kumandasında gönderilen kuvvetler Ṭarḫân'ı mağlûp ederek yakaladılar. Kahire'ye getirilen Ṭarḫân öldürülerek Bab Zuvayla'de çarmıha gerildi (al-'Aynî, XII, 108b). Ṭalā'i' yine bu sene içinde daha sonraları 559 (1164)'da Şîrkûh [b. bk.]'un işine yarayacak olan ve kerpiçten inşâ edilen Bilbaya (Bilbîs [b. bk.]) surlarını inşâ ettirmiştir (bk. al-'Aynî, aym. yer).

555 (1160) senesinde henüz 11 yaşında olan halîfe al-Fâ'iz vefat etti. Ṭalā'i', bâzı kumandanların tavsiyesine uyarak yine aynı yaşlarda bulunan al-'Âżid (ö'm. muharrem 567=eylûl 1171)'i hilâfet makamına geçirdi. Halîfeyi nüfûzu altında tutmak için onu kendi kızıyla evlendirdi. Ṭalā'i', yine bu yıl içinde kumandanlarından Şâver [b. bk.]'i Kûş vâliliğine getirdi. Böylece sülâlesinin inkırazının tohumlarını kendi eliyle ekmiş oldu. Sonradan bu tâyinine çok pişman olmuşsa da, Şâver'in nüfûzu sebebiyle bu hatâsını tashih edememiştir.

Ṭalā'i', kabiliyetli ve cömert bir devlet adamı olmasına rağmen, servet edinmeye ve şöhrete çok düşkündü. Masraflarını karşılayabilmek için vâlilikleri her 6 ayda bir satıyor, bu barisliği, senede iki defa vergi vermek mecbûriyetinde kalan halk üzerinde fena bir te'sir bırakıyordu (*al-Nucûm*, V, 313). Diğer taraftan, öncekileri kendisini desteklemiş olan bâzı kumandanları öldürtmesi, sarayı sıkı murâkabe altına alması yüksek tabakanın büyük bir kısmını da aleyhine çevirmişti. Nihâyet, halîfe al-'Âżid'in de tasvibi üzerine halîfenin küçük balası ile, İbn al-Râ'î, Ḳıvâm al-Devla ve 'Anbar al-Rîfî gibi nüfuzlu kimseler ona karşı bir su-i kast tertipliediler. 19 ramazan 556 (11 eylûl 1161)'da halîfenin yanından çıkarken sarayın dehlizinde bâzı kimseler tarafından ağır şekilde yaralandı. Yanında bulunan oğlu Ruzzîk (ölm. 558=1163) de omuzundan hafif bir yara aldı. Su-i kastçılar hemen orada öldürüldüler. Yaralı halde evine götürülen Ṭalā'i', halîfeden su-i kasdı tertipleyenlerin teslîmini istedi. al-'Âżid balasını ve İbn al-Râ'î hâriç, diğer ele-başıları teslim ve Ṭalā'i' bunları öldürtmek sûretiyle duruma hâlâ hâkim olduğunu isbat etti. Oğlu Ruzzîk'in kendi yerine tâyinini vasiyetten sonra aynı günün gecesi vefat etti. Ḳarâfa (krş. Yâḳût, IV, 317)'de inşâ ettirdiği câmiin yanına yaptırdığı türbeye gömüldü.

Kusurlarına rağmen Ṭalā'i' son büyük Fâtımî vezîrlerindendir. Zamanında Mısır, nisbî bir sükûnete kavuştuğu gibi, kendisini dış düşmanlara karşı da koruyabilmiştir. Ṭalā'i' mühim netîceler elde edememekle berâber Kudüs kıralllığına karşı faal bir siyâset takip etmiş, müdâfaa hâlinden taarruza geçmiştir. Mutaassıp bir şi'i olduğu için bütün gayretine rağmen, koyu bir sünnî olan Nûr al-Dîn ile pek parlak siyâsî münâsebetler kurememiştir.

Onun zamanında Mısır ilim ve edebî san'atlar bakımından parlak bir devir yaşamıştır. Hayatından bahseden bütün müelliflerin ittifak ettiği gibi, Ṭalā'i' bizzat sen'atkâr ve san'atkârların da hâmisi idi. Zamanında şiir ve nesir çok parlak bir devir yaşadı. Bu sırada Mısır'da yaşayan al-Ḳâżî al-Raşîd Aḥmed b. el-Zubayr (ölm. 562=1166/1167) ve al-Celîs 'Abd al-'Azîz b. al-Ḥebbâb gibi büyük edîb ve şâirler onun himâyesinden faydalandılar. Şâir 'Umarat al-Yamanî (ölm. 569=1173/1174), Ṭalā'i'nin şâirleri himâyesini görünce, Yemen'den Mısır'a gelip, onun hizmetine girdi. Büyük nâsirlerden al-Ḳâżî 'l-Fâżil 'Abd al-Raḥîm al-Baysânî (ölm. 596=1199/1200) onun devrinde yetişti. al-Celîs b. al-Ḥabbâb onun mübilindeki şâirlerden ve şiirlerinden bahseden müstakil bir eser yazmıştır (bk. *Ḫarîda, Ḳism Miṣr*, I, 242, 245. Yine el-Reşîd b. al-Zubayr, *Cinân*

al-canān adlı eserinde onun devrindeki edebî hayâtı geniş bir şekilde incelemiştir. 'Imâd al-Dîn al-İṣfahānî, *Ḫarîda*'nın Mısır kısmını yazarken her iki eserden faydalanmış, ayrıca bu devre âit yeni malzemeler toplamıştır. Onun eserinin Mısır kısmı Banî Ruzzîk devrinin edebî bir aynasıdır.

Ṭalā'i', bizzat şiirler yazar, bunları Şam'da bulunan Usâma'ya gönderirdi. Şiirlerinde müslümanları Franklara karşı mücadeleye teşvik ederdi. Şiirlerinin mükemmelliğini görenler bunların onun tarafından yazıldığına inanmak istemezlerdi. Bu sebeple, bâzıları onun şiirlerini al-Raşîd b. al-Zubayr ile al-Calîs b. al-Ḥabbâb'ın yazdığını veya şiir yazarken ona yardım ettiğini söylerler (*Ḫarîda, Ḳism Miṣr*, I, 173 v.d.; *al-Nueâm*, V, 313). Ṭalā'i' şiirlerini büyük bir dîvanda toplamış ve bu dîvan onun bâl tereümesini yazan müelliflerin bir kısmı tarafından görülmüştür (*Ḫarîda*, aynı yer.; *Vafayât*, II, 208; al-Vafî, XVI, 99a; *'Uyûn al-tavârîḫ*, XVII, 59b; *Târîḫ al-islâm*, XIII, 242a).

'İmâd al-Dîn al-İṣfahānî'nin ve diğer müelliflerin nakline göre, şiirlerinin büyük bir kısmı Ehl-i Beyt'in medbi ve Franklar ile mücâdeleye teşvik mevzûlarında idi. Onun, bize kadar gelen şiirleri mükemmellik bakımından hayâtından bahseden müelliflerin nakillerini doğrular mâhiyette olup, başlıca zühdiyyat, hamâsiyyet, teşbîb (gazel) ve tasvîr sâhalarındadır (şiirleri için bk. *Ḫarîda, Ḳism Miṣr*, I, 176—185; *Vafayât*, II, 208 v.d.; al-'Aynî, XII, 114a—115a; *Mir'ât al-zamân*, XIV, 31a; *'Uyûn al-tavârîḫ*, XVII, 59b—61b).

Kaderiyeci ve imamiyye mezhebinden olan Ṭalā'i', âlimler ve edîbler için münâzara ve mübâhase meclisleri tertipler, bâzan da bu meclislerdeki münakaşalara bizzat iştirâk ederdi. Koyu bir şî'î olduğundan ehl-i sünnete reddiye olarak *al-İctihâd fi'l-radd 'alâ ahl al-'inâd* adında bir eser te'lif ettiği rivâyet edilir (*'Uyûn al-tavârîḫ*, XVII, 59b; al-Vâfî, XVI, 99b; *Târîḫ al-islâm*, XII, 242b; *Şazarât*, IV, 177).

Ṭalā'i', imar hareketlerine de ehemmiyet vermiş, yukarıda bahsedilen Bilbays surlarından, Ḳarâfa câmiinden ve onun yanındaki türbesinden başka Bâb Zuvayla'de bir câmi daha yaptırmış ve pek çok câmii tâmir ettirmiştir. Onun hâtırasını tebcil için 'Umârat al-Yamanî, hayâtı ile alâkalı mevzûlardan bahseden *Kitâb al-nukat al-'aṣrîya* adında bir eser kaleme almıştır (*Ḫarîda, Ḳism Miṣr*, I, 173; *Vafayât*, II, 211; al-'Aynî, XII, 114a—b; *Mir'ât al-zamân*, XIV, 30b; el-Vâfî, XVI, 99b).

Bibliyografya: Usâma, *K. al-i'tibâr* (nşr. Derenbourg), Pâris, 1886, s. 20, 25; İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl Târîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), Leyden, 1908; 'İmâd al-Dîn, *Ḫarîdat al-ḳaṣr* (*Ḳism Miṣr*), Kahire, 1951, s. 173-185 v.d.; İbn İyâs, *Târîḫ Miṣr*, I, 66 v.d.; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), Leyden, 1851—1876, XI, 126—128, 168 v.d., 181 v.d.; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Kahire, 1948), II, 208—212; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'ât al-zamân* (Ahmed III. kütüp., nr. 2907), XIV, 30b—31a; Abû Şâme, *al-Ravżatayn* (Mısır, 1287), zikredilen yerler; al-Ṣafadî, *al-Vâfî bi'l-vafayât* (Ahmed III., nr. 3741), XVI, 99a—100b; İbn Şâkir, *'Uyûn al-tavârîḫ* (Ahmed III., nr. 2922), XVII, 39a—b; al-Ẕahabî, *Târîḫ al-islâm* (Ahmed III., nr. 2197), XIII, 242a—b; al-'Aynî, *'Iḳd al-camân* (Ahmed III, nr. 2911), XII, 84a—116a; İbn Kaṯîr, *al-Bidâya va'l-nihâya* (Kahire, 1932), XI, 242, 243 v.d.; İbn Duḳmâḳ, *Kitâb al-intiṣâr*, IV, 56, V 45; İbn Ḫaldûn, *al-'Ibar* (Mısır, 1284), IV, 75—77. Makrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 294; İbn Taġribirdî, *al-Nucûm al-ẓâhira* (Mısır, 1956), V, 308—317; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab* (Mısır, 1350), IV, 177; H. Derenbourg, *Oumâra du Yemen*, bk. fihrist; aynı mil., *Vie d'Ousâma*, I, 177; Kay, *Omârah's Hist. of Yaman*, VI. 78; Abû Ṣâliḥ, *Churches and Monasteries of Egypt* (tre. Evetts), bk. fihrist; al-Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara* (Kahire, 1327), II, 17; S. Lane-Poole, *Egypt in the Middle Ages*, bk. fihrist; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, bk fihrist; W. B. Stevenson, *The Crusaders in the East*, s. 186

(RAMAZAN ŞEŞEN.)

TALBİYA ['Bk. TELBİYE.]

TÂLEKÂN. ṬĀLAḲĀN (ṬĀLḲĀN; Sam'ânî, *Ansâb*, var. 363b) İran'da iki şehrin adıdır:

1. Toḫâristân'ın bir şehri olup, Belh ile Merv al-Rûẕ arasında, bu sonuncuya yaya 3 günlük mesâfededir. Bir ovada ve fakat dağların hemen yakınında (bir ok atımı, *ġalva* mesâfede) bulunup, eyâletin en büyük şehri ve büyük bir pazara sâhip idi; Ḫuttal-âb (de Goeje'yi taṣhîh) ve Bar-âb adlı iki nehir ile bir çok kısımlara bölünmüştü. 617 (1220)'de Cengiz Han tarafından tahrip olunmuştur; harâbeleri Çâçaktû yakınındadır.

2. Deylem'in bir şehri olup, Kazvîn ve Abhar arasındadır; bir çok köyleri içine alan aynı addaki bir idârî bölgenin merkezidir. Meşhur vezîr, *ṣâḥib*, İsmâ'îl b. 'Abbâd'ın vatanı olup, bu zâtın babası, Ṭâlaḳânî nisbesini taşımakta idi. Ahâli, İsmâ'îlî'lerin rafiziliğine sapmakla itham edilmişlerdi. Buranın yakınında, Kerah-Rûd ve Büh-Rûd adındaki iki ırmağın

menba'ları ile, Safîd-Rûd'un bir kolu olan Şâh-Rûd nehrinin iki kaynağından biri bulunur.

Bibliyografya: Yâḳût, *Muʿcam*, III, 491=Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 376; İṣṭaḫrî, *B G A*, I, 278; Muḳaddasî, *B G A*, III, 303; Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (nşr. Le Strange), *G M S*, London, 1915, s. 65, 156, 217, 220, 222=tre. s. 70, 153, 210, 213, v.d.; İbn Ḫallikân, *Biographical Dictionary* (tre. de Slane), Paris, 1842, I, 216; Marquart, *Ērānšahr*, s. 80, 229 v.d.; Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 225, 423, 432; Abu 'l-Fidâ', *Géographie* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 420, 458; Quatremère, *Histoire des Mongols*, I, 278, not. (CL. HUART.)

ṬALḤA. (Bk. TALHA.]

TALHA. ṬALḤA B. 'UBAYDALLÂH, Peygamber'in sahâbesinden ve *al-ʿaşarat al-mubaşşara*, yâni Peygamber'in kendilerine cenneti tebşîr ettiği on kişiden birisidir. Kureyş'in Benî Taym b. Murra boyuna mensuptu. Şeceresi şöyledir: Ṭalḥa b. 'Ubaydallâh b. 'Osmân b. 'Amr b. Ka'b b. Sa'd b. Taym b. Murra. Künyesi, dindarlığı ile mâruf olup, lk *ḳurrâ*' 'dan bulunan oğluna nisbetle Abû Muḥammed idi. Muḥammed b. Ṭalḥa da, aynen babası gibi, 36 yılında Cemel savaşında maktûl düşmüştür. Ṭalḥa, islâmı ilk kabûl edenlerden birisi idi; rivâyete göre, o, battâ, Abû Bakr ile birlikte Kureyş'in tehdit ve kötü muâmelesine tahammül etmek zorunda kalmıştı. Hicret sırasında Peygamber'e uymuş ve bu zamandan itibâren onun müşâvirlerinden ve en güvendiği dostlarından birisi olmuştur. Bedir savaşı sırasında (b. 2) Peygamber tarafından Mekke kervanlarını tarassut etmek üzere gönderilmiş bulunduğundan, bu savaşa iştirâk etmek için zamanında geri dönememiş, fakat diğer *muhâcirûn* ile birlikte ganimetten hisse almasına müsâade olunmuştu. Ṭalḥa bilhassa Uḥud'daki başarısız savaş (h. 3) esnâsında şecâati ile temâyüz etmiştir; o, ric'et esnâsında Peygamber'i kendi vücûdu ile setrederken muhtelif kılıç darbelerine mâruz kalmış ve bu arada iki parmağının sinirleri kesildiğinden, bu parmakları haraketsiz kalmıştı. Bu kahramanlığı, onu, gerek Peygamber'in hayatında, gerekse onun ölümünden sonra müslümanların hâfızasına, parlak bir şeref hâlesi ile nakşetmiştir. Ṭalḥa, Peygamber'in diğer seferlerine de iştirâk etti. Peygamber'in ölümünden sonra Ṭalḥa'nın ilk iki halîfe ile münâsebeti, anlaşıldığına göre, nisbeten soğuk oldu. Onun Abû Bakr ve 'Omar'ı halîfe olarak tanımak hususunda oldukça tereddütlü davrandığı rivâyet olunur. Bu halîfeler de, ihtirasından muhtemelen haklı olarak ürktükleri bu kudretli sahâbeye mühim idâre mevkilerini tevdi etmekten çekinmiş olmalıdırlar. Bununla berâber, ilk halîfelerin bu tutumu, onun, büyük islâm fütûhâtı esnâsında, Arabistan ve Irak içinde gerek geniş mülkler, gerekse büyük meblağlar hâlinde pek büyük bir servet toplamasına mâni olmadı. Diğer taraftan rivâyet, onun eli açıklığının, zenginliğine denk olduğunu da te'min etmektedir. Onun ahlâkı ve bu mâlî durumu, kendisini 'Omar'in hilâfeti esnâsında en itibarlı şahsiyetlerden birisi hâline getirmişti. Ṭalḥa'nın, al-Zubayr ve 'Alî ile birlikte, Caetani'nin iddia ettiği gibi (*Annali dell' Islam*, V, 42—46), 'Omar'in katlinde tahrikçilik yapanlardan biri olması, isbat edilemeyecek bir mâhiyette olup, Ṭalḥa'nın, cinâyetin işlenmesi sırasında Medine'de bulunmaması dolayısiyle daha da ihtimâl dışı görünmektedir (krş *R S O*, IV, 1060 v.d.). Ne olursa olsun Ṭalḥa, 'Omar'e halef olmak istemiş ve hilâfet 'Oṡmân'a intikal edince, büyük bir hayâl sukûtuna uğramıştır. Muhâlefete itilmiş olan Ṭalḥa, 'Oṡmân'ın hilâfetinin pek çabuk doğurduğu hoşnutsuzluktan faydalanarak, bir kere daha hilâfeti elde etmeyi denedi. 'Oṡmân'ın hayatına mâl olan hareketin esas vasfı kolaylıkla tesbit edilecek gibi değildir; çünkü tarihî rivâyet bu hususta karanlık ve tek taraflıdır. Ancak Ṭalḥa'nın, bilhassa hâdisenin son günlerinde, 'Oṡmân ile Ṭalḥa ve al-Zubayr ile 'Alî arasındaki müzâkerelerin birden bire kesilmesi ve halîfenin kendi evinde âsiler tarafından öldürülmesi sırasında, bu fâciada esaslı bir rol oynamış olduğu muhakkak görünmektedir. Ṭalḥa, kendi yerine 'Alî'nin halîfe ilân edilmesi esnâsında, her hâlde rüyâlarının tahakkuk ettiğine inanmış ve anlaşıldığına göre, neredeyse halîfe ilân edilecek bir duruma gelmiş görünmektedir. Rivâyet bu noktada da, bir çok lüzûmsuz tafsilât ihtivâ etmekle berâber, oldukça karanlıktır. Ṭalḥa (ve aslında kendi menfaâtine olmakla berâber onunla iş-birliği eden al-Zubayr) ortalama bir tutum muhâfaza etmek gayesini güttükleri hâlde, muhtemelen 'Alî bu karışık anlarda vaziyete hâkim olan en müfrit unsurlara dayanmış idi. Ne olursa olsun Ṭalḥa yeni halîfeyi tanımak zorunda kaldı. Fakat hemen bunun ardından, al-Zubayr ile birlikte Medine'den Mekke'ye giderek, kendileri gibi hem 'Alî ve hem de 'Oṡmân'a düşmanlık bis seden ve Ṭalḥa'nın halife olmasını iltizam ettiği anlaşılan (belki de bunun sebebi, ikisinin de aynı Taym b. Murra boyuna mensup olmalarıdır) 'Â'işe ile ittifak etti. Üç müttefik, berâberce, bilhassa Ṭalḥa'nın pek çok taraf-

dâra sâhip olduğu Basra'ya gittiler. Bunlar mes'ûliyetini tamâmiyle reddettikleri 'Oṡmân'ın ölümünün intikamını 'Alī'den alacaklarını açıkça beyan ettiler. Teşebbüslerinin başarısız netîcesi mâlûmdur: Cemel savaşı (*Yawm al-Camal*, cemâziyelâhir, 36) Ṭalḥa ve al-Zubayr'in hayatlarına mâl olarak, 'Alī'ye, Irak üzerinde, ancak bir kaç yıl muhâfaza edebileceği bir hâkimiyet sağladı. Ṭalḥa'nın âilesi ise, âile reislerinin kaybından ıztırap duymadı; vârisleri onun servetinden mahrum bırakılmadıkları gibi, mümtaz bir mevkı elde etmeğe devam ettiler. Bunların bir çoğu muhaddis olarak şöhret kazanmıştır; ancak siyâsetten tamâmiyle çekildiler.

Rivâyete göre, hüküm vermek gerekirse, Ṭalḥa, şecî bir savaşçı olup, asîl ve cömert bir seciyeye sâhip idi. Anlaşıldığı üzere o, birdenbire temâyüz edip parlayanlara mahsus olan ihtirâsını dizginleyememek hatâsına kurban gitmiştir. Hayatındaki beklenmedik başarılar, hudutsuz imkânlar göstermek sûretiyle onu aldatmış olmalıdır. O, açıkça imkânları gerçekleştirmek vasıflarından mahrumdu.

Ṭalḥa (ile al-Zubayr ve 'Ā'işa)'nın tutumu hakkında bir hükme varmak sünnîler için her zaman müşkil bir mes'ele olmuştur. Sünnî görüş, kendisine hâs olan barıştırıcı temâyülüne uygun olarak şu netîceye varmıştır: Ṭalḥa ve müttefikleri, temiz îtikadlı kimselerdi. Bunların daha önce yapmış oldukları hizmetler, hatâlarını örtmeye kâfidir. Bu görüşe katılan pek çok rivâyet, hattâ Ṭalḥa'nın ölümünden önce nedâmet duyduğunu ve 'Alī'nin de, rakibi ile barışmış olduğunu beyan ettiğini te'min etmektedir. Sâdece müfrit şi'îler „ahdini bozanlara lânet" (*la'nat al-nākisīn*)'ten vaz geçmemişlerdir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III/1, 152—161 ve sahâbeler hakkındaki diğer kaynaklar. Ṭalḥa hakkında metinler: Caetani, *Annali dell'Islam*, IX, 380 — 399'da toplanıp tercüme olunmuştur (ayrıca bk. *ayn. esr*, I—II, III—V, bk. fihrist ve VIII. ve IX. ciltlerde hicrî 35 ve 36 yılları vukuâtı); krş. ayrıca G. Levi Della Vida, *R S O*, VI, 434—449 ('Alī'ye karşı isyan hakkında); [bk. Wellhausen, *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams*, türk. trc. F. Işıltan, *İslâmın en eski tarihine giriş*, İstanbul, 1960, bk fihrist]. (G. Levi Della Vida.)

TALḤİŞ. [Bk. TELḤİS.]

TALḤİŞCİ. [Bk. TELḤİSÇİ.]

TA'LİK. [Bk. ARABİSTAN.]

TALİSMAN. [Bk. HAMÂ'IL.]

TALİŞ. İran'ın Gîlān [b. bk.] eyâletinin şimâlinde bir bölge ile ahâlisinin adı olup, Gulistān muâhedesinin akdinden (12—24 teşrin I. 1813) beri Rusya'ya âit bulunmaktadır. Bu ad, J. Marquart (*Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 278 v.d.)'a göre. ilk olarak İskender romanı'nın Ermenice tercümesinde (Fasıl 194 = nşr. C. Müller, II, 19, s. 76) T'aliş şekliyle geçmektedir. Bu ülke, Arap fütuhâtı tarihinde (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 327; al-Ṭabarī, Leyden tabı, I, 2805) al-Ṭaylasān adıyla zikredilmiştir. al-Aṣma'ī (Yāḳūt, nşr. Wüstenfeld, III, 571, 19)'ye göre, bunun Farsça şekli Tālişān (açıkça görüldüğü gibi cemi şekli) idi. Yāḳūt (I, 812, 18)'a göre, Tālaşān (harekesi böyledir), Gîlān eyâletinin bir idârî bölgesi (*'amal*) idi. IV. (X.) asrın coğrafyacıları tarafından bu idârî bölge ayrı ve bağımsız olarak zikredilmemekte ve Gîlān (veya Daylam [b. bk.])'ın bir kısmı sayılmaktadır. Muḳaddesī (*B G A*, III, 373) tarafından verilen Sālūs (Ṭabaristān ile Gîlān arasında hudut mevkii) ile Şemāḫī [bk. mad. ŞİRVAN] arasındaki menziller listesine göre, Gîlān'a âit sonuncu şehir olan Kuhan-rūẕ, Kur [b. bk.]'un cenûbunda, dört günlük mesâfede bulunmakta idi. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*G M S*, XXIII, 180 aşağıda) tarafından, Sulṭāniya'den Ardābīl'e giden yol üzerinde ve bu sonuncu şehirden 6 fersah mesâfede Tāliş adında bir köy zikrolunmaktadır; bunun bulunduğu idârî bölgeye (*vilāyet*) Ṭavāliş denilmiştir (*ayn. esr.*, s. 162, 12). Rusya ile İran arasındaki savaşlardan önce Taliş'in büyük bir ehemmiyet taşımadığı anlaşılıyor; İran hâkimiyeti altında iken bölge ayrı bir ban tarafından idâre olunmakta idi; merkezi bugünkü gibi, Lenkoran şehri idi. Taliş dağı veya „Alpleri" ile Hazar denizi arasındaki dar arâzî şeridi, daha şimâlinde bulunan ovadan, mukayese edilmeyecek derecede ratıb bir iklime mâliktir (Lenkoran'da yağış miktarı 1312 mm., Bakû'da 234 mm.); coğrafî ve etnik bakımdan Gîlān'a bağlı olup, aynı şekilde verimli, fakat sıbbata muzır ve hayvanat bakımından (diğer hayvanlar ve bu arada kaplan) daha da zengin bulunmaktadır. Rusların „Talışı" veya „Talışıncı" tesmiye ettiği kavim, kendisini bizzat „Tolış" olarak adlandırır. Talişlerin oturdukları yerler, şimâlde, göçebe hayatı sürdükleri Muğan istepine, cenupta ise, takriben Rus-İran hudûdunun 50 kilometre cenûbuna kadar uzar. Rusya'ya âit bölgede yaşayan Talişlerin sayısı 1922 sayımına göre 75.824 idi. Gîlān ahâliai gibi Talişler de şi'i'dir. Şîveleri Gîlān şîvesinden az farklıdır.

Bibliyografya: Bibliyografya için bk. *Gr. I Ph*, I/II, 345; N. Marr, *Talyši*,

Petersburg, 1922, s. 24; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905. s. 173 v.d.; E. Weidenbaum. *Putevo disel' po Kavkazu*. Tiflis. 1888, bk. fihrist; *Spisok narodnostci S S S R, pod Redakcici I. I. Zarubina*, Leningrad, 1927, s. 9.

(W. BARTHOLD.)

ṬĀLŪT. [Bk. TÂLÛT.]

TÂLÛT. ṬĀLŪṬ; *Kitâb-ı Mukaddes*'te geçen melik Saül'ün adı olup, *Kur'an* (II, 247, 249 'da da zikredilmiştir. al-Ṣa'labî, bu ismi Ṭālût'un boynunun uzun oluşuyla (*ṭūl*) îzah etmektedir. Ṭālût kelimesi Cālût'a benzer bir âhenk taşımış ve bu iki kelimede Hârût-Mârût, Hâbil-Ḳâbil, Ya'cûc-Ma'cûc'de olduğu gibi berâber zikredilen çift isimlerdeki ses benzerliği bulunmuş olmalıdır (Goldziher). Cālût ismi Yahudiler arasında mütedâvil גלות ile izah edilmektedir (Horovitz).

Kur'an (II, 246—252)'da Ṭālût şöyle bahis mevzûu edilmektedir: Mûsâ devrinden sonra, İsrâil-oğulları bir melik isterler. Allah onlara hükümdar olarak Ṭālût'u gönderir. Halk onu hükümdarlığa lâyık görmez. Bunun üzerine peygamberleri şöyle der: „Şüphesiz Allah onu size üstün olarak beğenip seçmiş, ona bilgi ve vücut itibâriyle bir üstünlük vermiştir... Onun hükümdarlığının açık alâmeti size o tâbût'un gelmesi olacaktır ki, onda Rabbinizden bir sakîna [b. bk.] ve Mûsâ hânedâniyle Hârûn âilesinin metrûkâtından bir bakiyye vardır...". Ṭālût halkını bir ırmağın kıyısında bir imtihana tâbi tutar: Bu ırmağın suyundan içen ondan değildir. [Nitekim içenler kalırlar, Ṭālût ve ona sâdık kalanlar ırmağı geçerek] Cālût'a karşı savaşa girerler. Dâvûd, Cālût'u öldürür ve hükümdar olur.

Kitâb-ı Mukaddes'te Uşmū'îl'in birinci kitabında da rivâyet edildiğine göre İsrâil-oğulları bir hükümdar istemişler (*Mülûk-ı evvel*, VIII), fakat bu yeni hükümdar hürmet görmemiştir (X, 27, XI, 12).

Kur'an'da Ṭālût'un meşrûiyetinin alâmeti olarak zikredilen mukaddes tâbût *Kitâb-ı Mukaddes*'te de Ṭālût'un hükümdarlığından önce kaydedilir. *Kitâb-ı Mukaddes*'te (*Hâkimler*, VII, 5—7) bir ırmak kenarında halkını deneyen şahıs Ṭālût değil, Cad'ûo'dur.

Nöldeko, *Kur'an*'da geçen bu kıssanın „İsrâil-oğulları tarihinden alınmış bir misâl ile müslümanları teşci ve onları itâat etmeğe dâvet maksad na mâtuf" bulunduğu kanâatindedir. Sonraki islâmî rivâyetler (al-Ṭabarî, al-Ṣa'labî, al-Kisā'î, Badir gazvesinde Peygamber'in yanında, Ṭālût'un teklif ettiği imtihanı başaranlar gibi savaşan bir çok mü'minin bulunduğunu sık-sık naklederler.

Müahhar islâmî kıssalar çok zengindir. Bunlar *Kur'an*'da geçen kıssaların her vak'asını îzah eder ve bunlara bir miktar yeni ilâvede bulunurlar. Sonraki müellifler (al-Ṭabarî, al-Ṣa'labî, İbn al-Aṯîr) جالوت بن فيض adını da bilirler. Ṭālût ismini îzah etmek için müstakbel hükümdârın, o sırada, uzun boylu olacağı biliniyordu (al-Ṣa'labî): Uşmū'îl, ölçmek için bir sırık getirdi ve İsrâil-oğulları kabilesinde Ṭālût'tan başka kimse bu sırıktan uzun gelmedi. Ṭālût'un meşrûiyetini isbat eden fevkalâde bir hâl olarak, onun kaybettiği merkeplerini aramak için Şamvîl (Uşmū'îl) peygambere gittiği sırada tetviç merâsimi yağının kaynamağa koyulması da nakledilir. al-Ṭabarî, *Tafsîr*'inde onun hükümdarlığının meşrûiyetinin alâmeti olarak vahyi de zikreder.

Kur'an'da zikredildiği gibi, halkın Ṭālût'u hükümdarlığa lâyık görmeyişi hâdisesi, onun Bunyāmîn'in soyundan gelmesi, binâenaleyh ne hükümdarların mensup olduğu Yahûdâ'nın, ne de peygamberlerin mensup olduğu Lâvî'nin soyundan gelen kabîleden oluşundan ileri gelmektedir (al-Ṣa'labî). İslâmî rivâyetlerde, Ṭālût'un hükümdarlığının meşrûiyetinin alâmeti olan *tâbût* hakkında bir çok harikulâde tafsilât vardır. Âdem'den beri âileden-âileye intikal eden bu mukaddes tâbût'a, İsmā'îl yolu ile Ḳayzār tevârüs etmiş, o da Ya'ḳūb'a götürmüştü. Bu tâbût, *sakîna*'yi içinde enbiyânın kalplerinin yıkandığı bir leğeni, kanun levhalarını, Mûsâ'nın asâsını (İbn al-Aṯîr), Mûsâ'nın ayakkabılarını, bir ölçek kudret helvasını, Hârûn'un sarık ve asâsını (al-Ṣa'labî) ihtivâ ediyordu. Bu tâbût nihâyet 'Amâlika'nın meliki Cālût'un eline geçmiştir. 'Amâlika başlarına bir takım âfetler gelince, İsrâil-oğullarından esir bir kadının tavsiyesi üzerine tâbût'u geri gönderdiler. Kendilerine meleklerin kılavuzluk ettiği iki öküz onu Ṭālût'a götürdü ve döndüler. Başka bir rivâyete göre, tâbût'u, Ṭālût'a, gök ile yeryüzü arasında bizzat melekler götürmüşlerdir.

Ṭālût ile Dā'ûd arasındaki münâsebetler de bir çok tafsilât ile tasvir edilmiştir. Ṭālût, rivâyete göre Cālût'u öldürecek olana kızını ve ülkesinin üçte birini vermeyi vaad etti. [Dā'ûd, cüssesi, kuvveti ve muhâripliği ile meşhur olan Cālût'u katletmeye muvaffak olup, vaad ettiği üzere Ṭālût'tan kızını istediği zaman, Ṭālût sözünde durmak istemedi, önce ondan kızı ile evlenebilmesi için mihr istedi. Fakat İsrâil-oğullarının da bu hareketini hoş karşılamadıklarını görünce bir başka teklifte bulundu: düşmanlarından 200 kişinin başını istedi (Ṣa'labî). Bir başka rivâyete göre, Cālût'un öldürülmesinden başka] mihr olarak

200 maktûl dev getirmesi şartını ileri sürer. [Dā'ûd koşulan şartı yerine getirerek onun kızı ile evlenir.] Halkın Dā'ûd lehinde bir temâyül taşıması yüzünden Ṭālût dâmâdını öldürmek ister. Karısı tarafından haberdar edilen Dā'ûd, yatağına bir şarap tulumu koyar. Ṭālût şarap tulumunu ikiye biçer. Bir başka defâsında Dā'ûd, bir mağaranın kapısındaki örümcek ağı sâyesinde kurtulur. Dā'ûd'un âlicenaplığı şu hatlarla tebârüz ettirilir: Ṭālût [bir gece, mukabele olmak üzere uyurken onun evine girer, fakat onu öldürmez], orada 4 ok (İbn al-Aṯīr'de 2 ok) bırakır. Bir başka gün Ṭālût'un ibriğini, testisini, silâhını, elbisesi ile sakalından kestiği birer parçayı alır [gider ve onu yine öldürmez].

Ṭālût'un ölülerle tazarrun (*Mülûk-i evvel*, XXVIII) islâmî kıssalarda tamâmiyle değişmiştir. O, bâzan Yūşa'a, bâzan Uşmū'il'e yalvarır.

Ṭālût kendisi için yalnız bir kefâret şeklinin mümkün bulunduğunu öğrenir: bu, âilesi efrâdı ile birlikte Allah için savaşmak ve ölmektir. Hükümdarlıktan vazgeçer ve „Allah yolunda" ölüme kavuşur.

Bibliyografya: al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 549, 559, 1297, 1298 (Badr); al-Ṭabarī, *Tafsīr* (Kebire, 1321), II, 357—375; al-Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 167—173; İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ al-kāmil* (nşr. Tornberg), I, 150 v. dd.; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), Leyden, 1923, II, 250—258; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, Frankfurt a/M., 1845, s. 192—208; Grünbaum, *Neue Beiträge* (Leyden, 1893), s. 185—189, 193—195; Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorāns*, I, 184; Speyer, *Die bibl. Erzählung im Qorān*, s. 361—371; —İsmi hakkında: Goldziher, *Der Mythos bei den Hebräern*, s. 162, 163; Joseph Horovitz, *Hebrew Union College Annaal*, (Cincinnati, 1925), s. 162 v. d.; aynı mll., *Koranische Untersuchungen* (1926), s. 81—84, 106, 123. — Dā'ûd'u kurtaran örümcek ağı hakkında: R. Basset, *La Bordah du Cheikh el Bousiri* (Paris, 1897), s. 81—86. (BERNHARD HELLER.)

TAMATTU'. [Bk. TEMETTÜ'.]

TAMGRŪT. [Bk. TAMGRÛT.]

TAMGRÛT. TAMGRŪT, Fas'ın cenûbunda, Vādī Dar'a[Dra; b. bk] vâdisinin başlıca kasabası ve Nāṣirīya tarîkatinin ana zâviye merkezi. Burası, Vādī Dar'a'nın sol kıyısında, bu nehrin sığ bir şekilde 40 m. ilâ 80 m. genişlediği ve birbirinden mesâfeleri takriben 300 m. olan yamaçlar arasında aktığı yerde kırmızı kerpiçli, harap evleri ile büyük bir yer olup, hurma ve meyva bahçeleriyle çevrilmiştir. Tamgrūt, dört kapısı bulunan alçak duvarlı bir sur ile muhattar: şimâlde Fumm (klasik Arapça: lamm =ağız) al-sūḳ, şimâl-i şarkîde Fumm Tā'urīrt, cenûb-i garbîde Bāb al-riẓḳ ve şarkta Fumm al-sūr. Burada cumartesi günleri mühim bir pazar kurulur.

Tamgrūt zâviyesi, Şeyḫ Muḥammad b. Nāṣir'in kendisine pek ehemmiyet verdiği bu zâviye, Vādī Dar'a'nın, bir murâbıt âilesinin âzâsı olan, Sayyid al-nās zâviyesinden Abū Ḥafṣ 'Omar b. Aḥmed al-Anṣārī tarafından 983 (1575/1576)'te te'sis olunmuştur. Bu, Tamgrūt zâviyesinde yerleşmiş iki ṣūfî şahsiyetin, Sayyidī 'Abd Allāh b. Ḥusayn ve 1015 (1603) te İġlān'da doğmuş olan ṣūfî mürid Muḥammed b. Nāṣir'ı burada kalmağa teşvik eden Sayyidī Aḥmed b. İbrāhīm'in, şöhretine sebep olmuştur; Sayyidī Aḥmed b. İbrāhīm'in ölümü üzerine zâviyenin idâresini Ṣūfī Muḥammed tevârüs etti ve orada, doğrudan-doğruya Şāẕilī [b. bk.] akıdesinden müştak kendi tarîkatini kurdu. Kendisi, safer 1085 (mayıs 1674)'te orada öldü. Bu tarihten îtibâren, kesintisiz olarak, onun halefleri, Tamgrūt zâviyesinin idâresine tevârüs ettiler. Bu zâviye'de şimdi, Muḥammed b. Nāṣir ile haleflerinin kabirleri bulunmaktadır. Bunlar 1869'da bir yangın neticesinde yeniden inşâ edi'en bir salonun içindedirler. Bu salon yeşil kiremitli ehrem biçiminde, üzerinde üç altın küreli bir *cāmūr* bulunan bir kubbe ile örtülmüştür. Orada çok zengin bir kütüphâne bulunmaktadır.

Tamgrūt zâviyesi ve orada yaşamış olan dervişler *Ṭel'at al-muṣṭarī fī 'l-nosab al-Ca'farī* (2 cilt. taş-basması, Fas, ts. [1300]) adı altında *Kitāb al-istiḳṣā*'nın müellifi Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī al-Slāvī [b. bk.]'nin müstakil bir eserinin mevzuunu teşkil etmiştir. Tamgrūt, Sa'di'lerden müteâkıp madde.le bahsedilecek olan me'mur Abu 'l-Ḥaşan al-Tamgrūtī'nin doğduğu şehirdir.

Bibliyografya: de Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888), s. 293; Depoat ve Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes* (Cezâyir, 1897), s. 467; H. de Castries, *Notice sur la région de l'Oued-Draa*, *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*, 1880, XX, 497 v. dd.; de Segonzac, *Au Cœur de l'Atlas* (Paris, 1910); s. 89—98; M. Bodin, *La zaouia de Tamegrout*, *Archives Berbères* (Paris, 1918), s. 259—295; E. Lévi Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, *Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIème*

au XXème siècle (Paris, 1922, s. 99, not 1 ve s. 354). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TAMGRŪTĪ. [Bk. TAMGRŪTĪ.]

TAMGRŪTĪ. AL-TAMGRŪTĪ ABU 'L-ḤASAN 'ALĪ B. MUḤAMMED B. 'ALĪ B. MUḤAMMED, Faslı bir müellif olup, Tamgrūt [b. bk.] 'ludur; 1003 (1594/1595)'de Merâkeş 'te vefat etmiş ve kadı 'Iyaż 'ın türbesine defnedilmiştir. Sa'dī sultanı Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Manṣūr al-Ẕababī (saltanatı: 986—1012= 1578—1602)'nin sarayında resmî bir vazîfe almış olduğu şüphesizdir. Bu hükümdar tarafından, sarayının ricâlinden diğer biri olan Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Alī al-Fištālī (ölm. 1021=1612/1613)'nin refakatiyle Osmanlı hükümdârı Murad III. 'a sefâret vazîfesini tedvire gönderilmişti. al-Tamgrūtī bu vesileyle *al-Nafaḥāt al-miskiya fi 'l-sifārat al-Turkiya* adlı bir seyâhat hatırâtı (*riḥla*) te'lif etmiştir; Bu eser daha sonra *Nazhat al-ḥādi* müellifi al-İfrānī (veya al-Ufrānī [b. bk.]) 'ye kaynak olmuştur. Gerçekten bu eserde XVI. asır Merâkeş sarayı hakkında dikkate şâyan bilgiler bulunmaktadır. Bu eserin tercümesiyle birlikte metni H. de Castries tarafından hazırlanmış ve bu âlimin ölümünden (1927) sonra neşredilmiştir (*al-Nafaḥāt al-miskiya fi 'l-sifārat al-Turkiya-Relation d'une ambassade Marocaine en Turquie 1589/91*, Paris, 1929).

Bibliyografya: al-İfrānī, *Ṣafvat man intaşar*, Fas. ts., s. 106; al-Ḳādirī, *Naşr al-maşānī*, Fas. 1310, I, 31 (Frans. tre. *Archives Marocaines*, Paris, 1913, XXI, s. 70), bu eserdeki mâlûmâtın aynen nakli: İbn al-Muvaḳḳit, *al-Sa'ādat al-abadiya*, Fas, 1336, I, 90 v.d; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa, Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVI ème au XX ème siècle*, s. 98 v.d.

(E. LÉVI-PROVENÇAL)

TAMIM. [Bk. TEMÎM.]

TAMĪM AL-DĀRĪ. [Bk. TEMÎM-ÜD-DÂRÎ.]

TAMĪM B. AL-MU'IZZ. [Bk. TEMÎM B. AL-MU'IZZ.]

TAMMŪZ. [Bk. TEMMUZ.]

TAMR. [Bk. AYNÜTTEMR.]

TANASĪ. [Bk. TENESÎ.]

TANĀSUḤ. [Bk. TENÂSUH.]

TANĀVUTĪ. [Bk. TENÂVÜTÎ.]

TANBUR, ṬUNBŪR (A.), tanbur denilen mûsikî âleti. Tanbur umûmiyetle alt gövdesinin daha küçük ve kolunun daha kısa oluşu ile 'ūd'dan ayrılır. Tanburu, eski Mısır 'da (Sachs, *Die Musikinstrumente des alten Ägyptens*, s. 54), Asur 'da (Engel, *Music of the most ancient nations*, s. 54) ve İran 'da (Paris 'te Louvre 'daki Sus pişmiş toprak mâmûlü) görüyoruz. Mısır 'da galiba *nefer* adı altında tanınmaktadır (krş. Lavignac, *Encycl. de la musique*, I, 27; *Transact. Glasgow University Oriental Society*, V, 26) ki, bâzı âlimler onu İbrânî *nebel* ile aynı kabûl etmekted'rler. Bu âlet, bu gün, pek az değişikliklerle adı, şimâlî Afr ka 'nın, kendisinde eski Mısırca kelimenin *n-b-r* sessizlerini taşıyan *gunibrī* 'siyle yaşamaktadır.

Ganbri (tasgiri: *gunibrī*), bir kantar kabağı, bir midye kabuğu veya ağaçtan bir gövde, deriden bir göğüs ve at kuyruğu tellerinden müteşekkil ve akord kulağı bulunmayan hâli ile tanburun bildiğimiz en iptidaî şekli olup, bu âlete, Atlas okyanusundan Nil 'e kadar, şimâlî Afrika köylüleri arasında rastlanmaktadır. Ses ihtizâzını temin eden gövdesi, çok değişik şekil ve boylarda, armut biçiminde, beyzî yarım küre ve mustatilî şekillerde yapılmıştır. Bu çalgı âletinin daha mütekâmili ve san'atkârane mûsikîde meslekten mûsikîşinaslar tarafından kullanılanın akord kulakları bulunup, umûmiyetle çok san'atkarâne renklerle süslenmiştir. İbn Baṭṭūṭa (ölm. 1369) bu âleti *Taḥfat al-Nuẓẓār* (IV, 406) adlı eserinde zikretmiştir. Bruxelles (nr. 396—400), Paris (nr. 848—849), New-York (nr. 1322—1324) müzelerindeki nümûnelere bakınız. Âletin tam bir tasvîri için bk. Farmer, *Studies in Oriental musical instruments*, s. 39—49.

Ṭanbūr, ṭinbār, tanbūr (halk telâffuzu *ṭanbūr*) şarkta bir telli saz nev 'inin klasik adıdır. al-Mas'ūdī (*Murūc*, VIII, 90), onun îcadını Sodum ve Ġumura 'nın sefîh halklarına atfeder; ismi (*ṭann*=abenkli ses+*būr*=helâki mukadder) de muhtemelen oradan gelmektedir. Bununla berâber lugat müellifleri, bu kelimeyi Farsça *dam* veya *dunba* („kuyruk") ile *bara* („kuzu") kelimelerinden iştikak ettirirler. Aynı zamanda onda, daha önce işâret edilmiş olan *n-b-r* sessizleri de görülmektedir, ve Arapça fiil kökü *nabara* „sesi yükseltmek" manâsına gelmektedir. Julius Pollux, tek telli (μονόχορδος) sazın Araplar tarafından îcad olunduğunu ve Asurluların üç telli saza πανδοῦρα adını verdiklerini söylemektedir. Greklerin kelimeyi Sâmîlerden aldığını söyleyen Nicomachus 'a göre, μονόχορδος un halk dilindeki adı φάνδουρα olup, π ve φ harflerinin birbiri yerine kullanılması, Grekçe 'de, Sâmî ṭ 'nın karşılanması husûsunda mevcut olan tereddütten ileri gelmektedir. Ṭunbūr 'a, arap edebiyatında ilk defa VII. asırda rastlanmaktadır (*Kitāb al-Aġānī*, V, 161). Daha o devirde İran 'da Rayy, Ṭabaristān 'e Daylem 'da en çok rağbet gören âlet olan Ṭun-

bûr (*Murûc*, VIII, 91), IX. asrın sonunda ve X. asrın başında, Araplar arasında *'ûd*'un üstünlüğünü tehdit edecek derecede revaçtaydı. Bu devrede, tanbur çalan meşhur mûsikîşinasların hayatlarına dâir iki kitap yazılmıştır (*Fihrist*, s. 145 v. d.). X. asırda belli başlı iki tip tanbur bulunuyordu: Şâbi'î 'lere atfolunan *ṭunbûr al-mîzânî* veya *ṭunbûr al-bağdâdî* ile *ṭunbûr al-ḫurâsânî*. Bunlardan perdelerinde putperestlik devrinin ses dizisini (gamme) muhâfaza eden ilki, Irak ile Irak 'ın cenub ve garbında kullanılmış idi. Diğeri ise Horasan ve bu ülkenin şimâl ve şarkında rağbette idi. Her ikisi de umûmiyetle iki telli olmakla berâber, bâzen *ṭunbûr al ḫurâsânî*, üç telli de olurdu. Bu tanburlar, X. asırda al-Fârâbî tarafından mufassalan tasvir edilmiştir (Kosegarten, Land ve d 'Erlanger). Ondan sonra bu farklı tanburların husûsîyetleri kaybolmuş ve nitekim İḫvân al-ṣafâ' (X. asır), İbn Sînâ (ölm. 1037) İbn Zayla (ölm. 1048) Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min (ölm. 1294) tarafından sâdece adları zikredilmiştir. Bu müelliflerden sonuncusu, iki telli bir sazı tasvir etmiştir (*Kitâb al-advâr*, var. 18; Carra de Vaux, *Traité des rapports musicaux*, s. 52). Her ne kadar İbn Ġaybî, üçü bu adı taşıyan bir çok tipler hakkında tafsilât verirse de, bu çalgı, *Kanz al-tuḥaf* (XIV. asır) 'da tasvir edilmemiştir. *Ṭunbûr-i Şirvînân* 'ın, armut şeklinde derin bir gövdesi (*kâsa*) ve iki teli vardı. Bu âlet, Tebrîz ahâlisi arasında rağbette idi. *Ṭunbûrak-i turkî* 'nin bâzan üç fakat daha çok iki teli vardı. Bunun gövdesi bundan önceki sazdan daha küçük olmakla berâber kolu (*sâ'id*) daha uzundu. Bu âletlerin her ikisi de parmakla çalınıyordu. Aynı şekilde iki tel takılmış olan *nây ṭanbûr* 'da bir mızrap (*miżrâb*) kullanılıyordu. Muhtelif ṭunbûr tiplerinin resimleri XV. ve XVI. asır İran minyatürlerinde bol miktarda bulunmaktadır.

[Tanbur ismi, Orta Asya 'da gövdesi armut biçiminde 2 veya 3 telli halk sazları ile, klasik türk mûsikîsinde gövdesi yarım küre şeklinde uzun saplı bir âlet için kullanılır. Türk klasik mûsikîsinin icrasına en uygun olan bu sazın uzun sapı üzerine bütün Türk mûsikîsinde oktav içinde kullanılan birbirine müsavî olmayan 24 perde bağlanmıştır. 4 çift teli olup, mızrap ile çalınır. Ancak, bundan inkişaf etmiş yay ile çalınan bir yaylı tanbur da vardır. Türkiye 'de tanburdan başka gövdesi armudî şekildeki halk sazlarının bir çeşidi olup ismi aynı kökten gelen bir âlet daha vardır. Tanbur (veya tanbura) denen bu âletin 6 teli, 20—22 perdesi vardır, alt ve üst telleri çelik, orta telleri pirinçten olup, çalınışı itibârîyle tanbura yakın bâzı husûsiyetler taşır. Şiddet irtifa ve tınnet bakımından oniki telli saza benzer (tafsilât ve bibliyografya için bk. Hedwig Usbeck, *Türklerde musiki âletleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü mezuniyet tezi, 1967, Türkiyat Enstitüsü kütüp., nr. 755, bk. madd. TANBUR, TANBURA).] Evliyâ Çelebî (*Travels*, I/II, 234 v. dd.) ve Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunûn*, nşr. Flügel, I, 400) ṭunbûr 'u, XVII. asır Türk çalgı âletleri arasında zikrederler. Bu iki müelliften ilki, ṭunbûr 'un Maraş 'ta îcad edildiğini söyler. Bu çalgıya kiriş takılmış olmalıdır; zîrâ, Evliyâ Çelebî, aynı şekilde ihtiramı Kütahyalı bir Efendi-oğlu 'na atfettiği, muhtemelen, mâdenî telli tel ṭunbûr 'u da zikreder. Bu, diğer ṭunbûr 'dan daha küçük olup, kadınlar arasında daha yaygın idi.

Evliyâ Çelebî 'nin zikrettiği *şarkî*, hiç şüphesiz *ṭunbûr şarkî* 'nin aynıydı (bk. Villoteau). O, *şarkî* 'nin *Çartâr* 'a benzediğini ve Türkmenlerin çaldığını söyler. *Estat de la Perse en 1660* (*PELOV*, 2. seri, XX, 118), Chardin (*Voyages*, Paris, 1735, III, 159) ve Kaempfer (*Amoenitatum Exoticarum*, 1712, s. 743, resim, 16) 'den öğrendiğimize göre, ṭunbûr, veya *ṭunbûra*, XII. asırda İran 'da hâlâ rağbette idi. Sonuncu müellif sazı, üç telli göstermekle berâber, dört veya daha fazla telli sazların kullanıldığını da söyler. VIII. asra âit *dar 'ilm-i mûsîḳî* ünvânını taşıyan bir eser de (Manchester, John Ryland yazmaları, nr. 346) tasvir edilmiş ve resmi yapılmış üç çift telli ṭunbûr bulunmaktadır. Russell (*Nat. hist. of Aleppo*) bir üç çift telli (?) Suriye ṭunbûr 'unun şemasını verir. Toderini (*Letteratura turchesca*, Venedik, 1789) ve La Borde (*Essai sur la musique*, 1780), aynı tarzda ṭunbûr 'un şeklini çizmiştir. Niebuhr (*Voyage en Arabie*, Amsterdam, 1776), *ṭunbûra* 'nın bütün mâdenî telli sazların cins ismi olduğunu söyler. O, üç çeşit ṭunbûr zikretmektedir: ṭunbûr veya *icitali*, *Savuri* ve *bağlama*. Onun dediğine göre, Ege adaları ile Mısır Rumlarının *icitali* (? *ikitali*: Türkçe iki telli, oradan yeni Yunanca 'da κιτλιç) tesmiye ettikleri ṭanbûr 'un iki mâdenî teli vardır. Eserini zikredilenlerden bir çeyrek asır sonra yazmış bulunan Villoteau (*Descr. de l'Égypte*) tarafından *savûrî*, *ṭunbûr buzurg* (büyük tanbur") ile karşılaştırılmış olup o tarihte isim, şüphesiz *suvvârî*, („büyük") idi. Diğer taraftan, bunun akordu Villoteau tarafından tasvir edilmiş bulunan *ṭunbûr şarkî* („şark tanburu" 'ninki ile aynı olduğuna göre, hakikî ismi *Sûrîyî* (Surlyeli) olabilir. Bunun, ikisi çift olmak üzere üç mâdenî teli vardı. *Bağlama*, daha küçük üç telli bir ṭunbûr idi; Niebuhr 'un bahsettiği bütün bu çalgı âletlerinin armut biçiminde gövdeleri

vardı. Mısır tanbûrunun tam bir tasvirini ve reslm'erini veren Villoteau, bunları Mısır'da sâdece Türklerin, Rumların, Yahudi ve Ermenilerin ellerinde görmüş olduğunu söylemekte ve bunlardan beşinin adını vermektedir. Bunlar en büyüğünden en küçüğüne doğru sırasiyle şunlardır: *ṭanbūr kabir turki*, *ṭunbūr ṣarḳi*, *ṭunbūr buzurk*, *ṭunbūr bulġārī* ve *ṭunbūr bağlama* (=*ṭunbūra bi-ġulāma*). Yuvarlak bir gövdesi ve dört çift teli olan birincisi müstesna, diğerlerinin hepsi, armudî gövdeli ve bâzıları çifter olmak üzere üç tellidir.

Ṭunbūr, Lane (*Modern Egyptians*, 1836)'in devrinde Mısır'da yerli mûsikîşinaslara dâima meçhul kalmış ve sâdece Rumların ve diğer yabancıların ellerinde bulunmuştur. Vaziyet daha sonra da aynı şekilde devam etmiştir (Darvîş Muḥammed, *Ṣafā' al-avḳāt*, s. 13). Ṭunbūr, Suriye ve Filistin'de, yerli mûsikîşinaslar indinde, muhtelif şekiller altında, rağbette idi. (*Z D P V*, 1927, I, 47, levha 4; *M F O B*, VI, 26'da Muşāḳa; Densmore, *Handbook..... of mus. instr. in the U. S. National Museum*, levha 35). [Türkiye'de hâlen, armudî gövdeli ve mâdenî telli mûsiki âletlerine umûmiyetle *saz* denir. Bunlar, küçüğünden büyüğüne doğru şu husûsî isimleri de alırlar: *Cara, bağlama, büyük bağlama* (veya *dîvan bağlaması*) *dîvan sazı* ve *meydan sazı*. Sazlar umûmiyetle üç çift telli olup, büyüklerinde tel sayısı üçlü grup muhafaza edilmek şartiyle yedi, batta sekize çıkabilir. Bunların düzen denilen muhtelif akord şekilleri vardır. Kiraz kabuğundan yapılmış ve tezene (Farsça *tāziyāna*'den) denen mızrapla ve bâzı bölgelerde parmakla çalınır (sazlar, aksamı v.s. hakkında tafsilât için bk. H. Usbeck, *ayn. esr.*, Madd. *bağlama, cura, meydan sazı, saz, oniki telli saz*, v. s.; Dertli'nin, sazın XIX. asırdaki vaziyeti hakkında oldukça teferruatlı tasviri ve malûmatı ihtiva eden bir şiiri için bk. M. Fuad Köprülü, *Türk saz şâirleri. Antoloji*, İstanbul, 1940, III, 691 v.d.). Ṭunbūr tipi, İran'da, *sitār* ve *cārtār*'da ve benzer çalgı âletlerinde ifâdesini bulur. Bu, Ḫvārizm'de, Türkistan'da keza Kafkasya ve Balkanlar'da en mühim çalgıdır (Müslüman ülkelerinden gelmiş bulunan nümûneler için bk. South Kensington, nr. 576—572; New-York, Case, 25. 25ª; Bruxelles, nr. 161—162, 406, 769—770; Paris, nr. 844—846). Bu Çin'in *tan-pou-la*'sı, Hindistan'ın *tamburu*'su, Rusya'nın *domra*'sı, Grek'in ταμπουρας'ıdır. Saint-Médard (VIII. asır)'ın İncil'i Lothair ve Labeo Notker (IX—X. asırlar)'nin mezâmiri ve Yuhanna'nın vahyi (Bibl. Nac. Madrid; XI. asır) ṭunbūr'un garbî Avrupa üzerindeki eski te'sirini gösterir.

[Ṭunbūr nev'inden bir mûsiki âleti olan tār, bilhassa İran, Efganistan ve Kafkasya'da yaygındır. İran tār'ının gövdesi iki kısımdan teşekkül eder. Büyük kısmına *kāsa*, küçük kısmına ise, *naḳḳāra* ismi verilir. Bu kısımlardan her birinin armut şeklindeki göğsüne ince kuzu derisi gerilmiştir. Mûsikîşinas Darvîş Han (ölm. 1305 hş.) zamanına kadar 5 tel ihtivâ eden bu âlete, Darvîş Han bir tel daha ilâve etmiştir (*Dā'irat al-ma'ārif-i fārisī*, Tahran, 1345 hş., I, 591 v.d.). İran'dan Orta Asya'ya geçmiş bulunan bu saza Azerbaycan'da, hattâ Kars'ta da rastlanılır. Bu bölgelerdeki *tār*'ın boyu 78—86 cm. olup, umûmiyetle 5—9 ve bâzen 11 hattâ 14 tellidir (H. Usebek, *ayn. esr.*, mad. TAR)]. Bu saz tipini eski Hitit san'atında görmekteyiz (Stainer, *Music of the Bible*, 2. tabı, levha III). Bu çalgı, VIII. asırda Ḳuṣair 'Amra fresklerinde pek açık olarak gösterilmiş (levha, VIII, XIV, XXVIII) ve muahhar İran resminde sık sık tersim edilmiştir. O, bu gün İran'da (Advielle, *ayn. esr.*, s. 12; Lavignac, *ayn. esr.*, V, 3037), Filistin'de (*Z D P V*, I, levha 14) ve Türkistan'da görülmektedir (Uspensky, *Sovietsky Uzbekistan*, Taşkend, 1927; s. 314; krş. Paris'de nr. 1252, 1435; Bruxelles, nr, 772 ve Londra, *College of Music*'teki nümûneler). Avrupanın *chitarra battente*'i bu tip mûsikî âletinden alınmadır (Densmore, *ayn. esr.*, levha 35). Yeni tār'ın çalınması hakkında mâlûmat veren farsça bir eser ('Alî Naḳî Ḫān Vazîrî, *Dastūr-i tār*) neşredilmiştir. *Tār* kelimesi „ip" „tel" mânasına geldiği için, pek çok telli sazlar bu ismi alır. *Yaktār*, daha ziyâde Hindistan'da tanınmış tek telli bir sazdır (Day, *ayn. esr.*, s. 130). Farsça *Dar 'ilm-i mūsiḳi* (John Ryland kütüp, nr. 346)'de resmi bulunan çalgı ile aynı olan, yuvarlak kabaktan gövdesi bulunan bir nümûne için bk. Bruxelles, nr. 96. *Dūtār*, şimdi, Türkistan'da armut biçiminde gövdesi olan iki telli bir ṭunbūr'dur (Fitret, *ayn. esr.*, s. 40; bir nümûnesi için bk. Bruxelles nr. 768 [; Türkmen *dūtār*'ı ile Özbek *dūtār*'ının husûsiyetleri için bk. H. Usbeck, *ayn. esr.* mad., *Dūtār*]). *Dūtār*. Ḥāliż (ölm. 1390) tarafından, *Muġannī-nāma* (nşr. Jarret, s. 225)'sinde zikredilmiştir. *Sitār* aslında üç telli bir çalgıdır, fakat bu gün umûmiyetle dört tellidir (Advielle, *ayn. esr*, s. 13). Bunun, Hindistan'da dâima daha çok sayıda telle, kullanıldığı görülür; çırpma sûretiyle ve mızrapla çalınması bakımında *tumburu* (= *ṭunbūr*)'dan ayrılır. Bunun icadı, Hindistan'da, Amîr Ḫusrav-i Diblavî (XII. asır)'ye atfolunur. *Çārtār* veya *çahārtār* dört telli bir çalgıdır. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, I, 637)'ye göre, o, Sa-

fevîlerden Şeyḫ Haydar (ölm. 1488) tarafından îcad olunmuştur. Bu çalgı, şimdi İran'da olduğu gibi Türkiye'de de bilinmemekle berâber, Hindistan'da bâlâ kullanılmaktadır (Shahinda, *Indian music*., s. 78). Beş telli olan *pançtār*, Efganistan'da bilinmektedir (Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente*, Berlin, 1913, bk. bu kelime.). Altı telli *şaştār* veya *şaştā*. Evliyâ Çelebî'nin dediğine göre, Şîrvânlı Rizâ al-Dîn adında biri tarafından îcad edilmiş olmalıdır. İbn Ġaybî (ölm. 1435) bunu uzun boylu tasvir ve aralarından biri, birbiri ile imtizac eden onbeş çift tele sâhip, üç muhtelif tip zikreder. Armut biçimindeki gövdesi, *'ūd*'un hacminin yarısı kadardı, fakat sapı uzundu. Türk şâiri Ahmed Paşa (ölm. 1497), onu, revaçta bulunan üç mûsikî âletinden biri olarak metheder (Gibb. *Hist. Ottoman Poetry*, nr. 77). Kâtib Çelebî (ölm. 1658) de onu zikredeı. *Şaştār*. İran'da Azerbaycan ve Kafkasya'da hâlâ revaçtadır.

Tanbur cinsinden diğer çalgılar şunlardır: *karadüzen yünkâr. yelteme, çögür, çeşde* ve *sündar* ' tafsilât için bk. H. Usbeck, *agn. esr.*, bk. madd.). *Karadüzen*, XVI. asırda Kuduz Ferhâd adında bir Türk tarafından îcad olunmuştur (Evliyâ Çelebî. I, 639). Evliyâ Çelebî zamanında bu üç telli idi. Yeni bir nümûnesi için bk. Bruxelles, nr. 2508. Daha küçük boyda olan üç telli *yunkār*, şâir Hamdi Çelebî (ölm. 1509)'nin oğlu Şemsî Çelebî tarafından îcad olunmuştur; *yelteme*'yi de bu zât îcad etmiştir (ayn. yer.). Bu âlet, pervazlı bir gövdesi o'an *tār* gibi üç telli küçük bir sazdı. *Çögür*, Germiyân-oğullarından Yâkub Bey tarafından îcad olunmuştur. Bu âlet, ağaçtan bir gövdesi olan beş telli bir saz olup, yeniçeriler tarafından kullanılıyordu (geniş tafsilât için bk. H. Usbeck, *ayn. esr.*, mad. *çögür*). *Çeşde*, Evliyâ Çelebi'nin dediğine göre, Selânikli Deniişah tarafından îcad olunmuştur (krş. H. Usbeck *ayn. esr.*, bk. mad.). Bu. gövdesi yarım küre şeklinde, küçük bir âlet idi (krş. Kaempfer, mezkûr eserinde zikr edilmiş ve resmi verilmiş olan *çahazda*). Kürtlerin *sündar*'ı *çögür*'e benzemekle berâber, on mâdenî teli vardı (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I 640; ing. trc., I/II, 235 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilmiştir. Ayrıca bk. mad. UD.

(H. G. FARMER).

(Bu madde T. H. tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir).

TANCA, eski çağda *Tingis*, Arapça *Ṭanca* (eski nisbe şekli *Ṭancî*, bugünkü şekli *Ṭancāvî*), Fas'ta bir şehir olup. Cebel-i Târık boğazında Atlas okyanusu sâhilinin başladığı Spartel burnunun 10 km şarkındadır. Şehir, şarkta Malabata (Ra's al-Manār.) burnu, garpta ise, iç kale (*ḳaṣba*) ile tahdit edilen muhteşem bir kõrfeze hâkim bir mevkide olup, bâzı kısımlarında oldukça dik yamaçlarla denize doğru uzanmaktadır. Şehrin bir çok sur içi ve sur dışı mahalleleri vardır. Sayısı 14 olan iç mahalleler asıl şehri (*madîna* halk dilinde *Mdîna*) teşkil eder. Dış mahallelerden en mühimleri şunlardır: Sîdî Bū Ḳnādel (Sayyidî Abū Ḳanāżil), Marşān (şehrin şarkında, deniz kıyısında 1.200 m. uzunluğunda bir düzlük), ed-Drādeb (al-Darādib=yokuşlar), Ḥesnūna, Sūḳ al-Barrā, Şfāşef (al-Ṣafāṣif=kavaklar veya San Francisco), al-Mṣallā (al-Muṣallā), es-Suvānî (al-Savānî=su çıkrıkları) v.s. Tanca'nın hemen yanında, Tanca'nın Faḫḫ kabîlesine mensup kır ahâlisi tarafından iskân edilen Şarf ve Tancat al-Bāliya köyleri bulunmaktadır. Şehir içindeki câmilerin sayısı nisbeten az olup 7 câmi ile ehemmiyetsiz 6 mescidden ibârettir. Portekiz işgali sırasında kiliseye tahvil edilmiş olan Ulu câmi, 1684 yılında yeniden islâmî ibâdete iâde edildikten sonra bir çok defa tecdit edilmiştir. Asıl şehir, büyük kısmı Portekiz işgal devresinden (1471—1661) kalmış olan 2 km 'den uzun kârgir bir sur ile çevrilidir; bu sur sonraları bir çok kere tâmir edilmiş olup, ekserisi yeni olan bir çok kapısı vardır. Surun ber cephesinde ayrıca burçlar vardır ki, bunların arasında şunlar zikre değer: Burc al-Na'âm, İrlandalılar buren (Irish Tower), Burc Dār al-Bārūd (İngilizlerin eski York Castle'i), Avrupa menşe'li 29 bronz topu ile Burc al-Salām v. s. Şehrin en ehemmiyetli binâsı, iç kalenin şark kısmında bulunan şarîf sarayı'dır. Şehrin askerî kumandanlığı asırlardan beri burada bulunmuştur. İngilizler, kendi işgalleri sırasında buraya Upper Castle demişlerdi. Bugünkü saray, bu Upper Castle'nin barâbeleri üzerinde Aḥmed Paşa b. 'Alî b. 'Abd Allāb al-Tamsāmānî al-Rîfî tarafından, 1743 yılından önce bina edilmiştir, çünkü bu zât 1743'te al-Ḳeṣr al-Kabîr (Alcazar quivir) yanında yapılan bir savaşta maktul düşmüştü.

Tanca'nın 1930'larda 30.000'i müslüman, 12.000'i yahudi olan takriben 50.000 kişilik, oldukça karışık bir ahâlisi vardı; ayrıca oraya yerleşmiş Avrupalıların çoğunluğunu İspanyollar teşkil etmekte idi. [1954'te 175.000'den ibâret bulunan nüfûsun 42.000'i Avrupalı (ekseriyeti İspanyol) ve 15.000'i yahudi idi. 1960'da ise, nüfûsu 164.332 (merkezde 141.714)'ye düşmüştür.

XIX. asırdan beri Tanca, Fas sultanı nezdindeki yabancı devletler temsilcilerinin ika-

met yeri idi. Böylece Şerîfler-devleti'nin siyâsî merkezi rolünü oynamış olması, Tanca'ya ayrı bir hususîyet kazandırmıştır. Burası bugün, aynı adı taşıyan **beynelmilel bir bölge**'nin merkezi olup, bu bölgenin idârî nizamnâmesi 1930'larda tesbit olunmuştu Tanca 1912'deki bir anlaşmaya göre milletler arası bir bölge hâline getirilmiştir. 1941'de İspanya'ya ilhak olunmuş, 1945'te ise, tekrar milletler arası bölge hâline getirilmiş ve 1956'da Fes'a ilhak olunmuştur].

Tanca'nın menşe' ve kuruluşu hakkında çeşitli efsâneler mevcuttur. Onları burada tekrar etmenin yeri yoktur. Şehrin bulunduğu mevkı önce Finikeliler ve daha sonra Kartacalılar tarafından seçilip iskân edilmiştir. Tanca, Hannon (m. ö. 530)'un *Periplus*'unda zikredilir. Şehir bundan sonra, anlaşıldığına göre en mühimleri Bokkus I. (takriben m. ö. 150 civârı) olan yerli, kudretsiz kıralların hükûmet merkezi olmuştur. Bokkus III. devrinde (m. ö. 38) şehir, cumhuriyet olmuş, Roma tarafından serbest bir şehir olarak tanınmış ve Roma imparatoru Claudius zamanında (m. s. 42) *Julia Traducta* adı ile koloni mertebesine yükseltilerek Mauritania Tingitana eyâletinin merkezi olmuştur. Tanca, 291 yılında imparator Diokletianus'un idârî ıslâhâtı sırasında, Mauritania, Bätica idâri bölgesine ilhâk olunduğunda, bir *comes*'in ve mülkî idâre için bir *praeses*'in merkezi hâline gelmiştir. Tanca bundan sonra Bizans hâkimiyeti altına girmiş olmakla berâber, bu devrede Bizans imparatorunun temsilcisinin makarrı Septe idi.

VIII. asrın başlarında Tanca müslümanların eline geçti. Bu sırada şehir Mūsā b. Nuṣayr tarafından zaptedilerek, idâresi onun zâbitlerinden Ṭārik b. Ziyād al-Laysī'ye tevdî olundu. Ṭārik şehrin yakınında askerî birlikler toplamış ve bu kuvvetler Septe'den hareketle 711 yılında İspanya'ya ilk müslüman çıkartma hareketini yapmışlardır. Halîfeler tarafından tâyin olunan vâlilerin idâresi devresinde Tanca, Büyük Atlas veya o zamanki tâbir ile al-Sūs al-adnā al-Sūs al-akṣā'ya mukabil)'ya kadar **Fas'ın merkezi** olmuştur. Bu sıfatla Tanca'da oturan ilk vâli, 732 yılında 'Omar b. 'Ubayd Allāh al-Murādī idi. Bu tarihten kısa bir müddet sonra bizzat Tanca'nın civârında Maysara'nın isyânı patlak verdi. Maysara, gerek hâricî isyanlarına dayandığı ve gerekse Fas'ı Arapların boyunduruğundan kurtarmak istediği için büyük sayıda tarafdar toplamağa muvaffak olan bir Berberî idi; Tanca üzerine yürüyen Maysara 740 yılında şehri zaptetti. Onun çıkardığı karışıklıklar 785 yılına kadar devam etmiştir.

Şark bölgesinden gelişinde, bütün ülkeye hâkim olacak olan firârî **İdrîs I.**, tarihçilerin iddiâsına göre, Tanca'da karaya çıkmıştı. İdrîs, şehri merkezden çok uzak ve sapa bulduğundan burayı merkez edinmeyi hatırına bile getirmemiş görünmektedir. Tanca bu sebeple, o zamandan îtibâren Fas'ın birinci şehri olmak mevkı'ini artık kaybetmiştir. İdrîsîlerin 829 yılında, kendi aralarında yaptıkları taksimde Tanca, al-Ḳāsim'a isâbet etmiş ise de, bu zât kısa bir müddet sonra, kardeşi 'Omar (ölm. 835) tarafından buradan çıkarılmıştır. Fas'ın bütün şimâl-i garbî kısmı bu hükümdârın hâkimiyetine geçmiş olup, onun oğulları, babadan-oğula intikal sûretiyle bu ülkeyi bir asırdan fazla hemen-hemen müstakil olarak ellerinde tutmuş'lardır. Ancak 949 yılında Tanca, İspanya'daki Emevî halîfelerinin mülküne katılmıştır. Emevî halîfeleri buraya, aynı zamanda, artık Kurtuba'ya bağlı bir eyâlet menzilesine inmiş bulunan Fas'ın idâresi ile de tavzif olunan bir vâli göndermekte idiler. XI. asrın başında, İdrîsîlerden 'Alī b. Ḥammūd da, kendisini 1016 yılında Kurtuba tahtına çıkaracak olan isyan ateşini körüklemeden önce, bu şekilde, halîfe Sulaymān al-Musta'īn bi'llāh tarafından Tanca vâliliğine tâyin olunmuştu. İspanya'daki Emevî hilâfetinin son zamanında çıkan bütün isyanlar böylece gerek Tanca ve gerekse komşusu Septe üzerinde müessir olmuş ve Cebel-i Târık boğazının karşı tarafında olup-bitenleri dikkatle takip eden yerli Berberîler, bu isyanların başına, Barġavāṭa kabîlesine mensup olup, yalnız lâfzen İspanya'daki Ḥammūdî'lerin hâkimiyetinde bulunan iki vâliyi, Tanca'da Rizḳ Allāh'ı, Septe'de Sukkūt'u geçirmişlerdir.

Tanca, 470 (1077) yılında **Murâbıtlar** tarafından zaptedildi. 1090 yılında, Yūsuf b. Tāşfīn tarafından Fas'a nefyedilen İşbiliye'nin son 'Abbādî hükümdârı meşhur al-Mu'tamid Tanca'da karaya ayak bastı. Murâbıtlar hânedanının sukutu esnâsında şehir hemen **Muvahhidler**'in hâkimiyeti altına girdi; ilk Muvahhidî halîfesi 'Abd al-Mu'min b. 'Alī Tanca'yı 542 (1147) yılında eline geçirdi Bu hânedânın bütün saltanat devresi içinde Tanca, devletin gittikçe parlayan bir şehri ve İspanya'ya yakınlığı dolayısiyle çok işlek bir liman olarak kaldı.

Tanca ve Fas'ın geri kalan şimâl-i garbî kısmı, Muvahhitlerin inkırâzı sırasında, yeni Merînî hânedanını hemen tanımadı. Septe, Banū 'l-'Azafī âilesine mensup yerli bir hükümdârın hâkimiyetine düşerken, Tanca'ya Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf b. Muḥammed İbn al-Amīr al-Ḥamdānī adında bir kimse hâkim oldu. Bu

zât, kendisini önce İfrîḳiya Ḥafṣî'lerinin, daha sonra da Abbâsî'lerin tâbii olarak ilân ettikten sonra 665 (1266/1267) yılında öldürüldü. Tanca, 673 (1274) yılında Merînî sultanı Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ tarafından, üç aylık bir kuşatmadan sonra, hücumla zaptedildi. Bunu tâkip eden asır içinde şehir yeniden karanlık bir devre geçirmiş ve arada-sırada, Merînî hânedanının son devresine damgasını vurmuş bulunan isyanlara karışmıştır.

XV. asrın ilk yarısında Tanca, müslümanlaşmasından beri ilk defa olarak Avrupa hıristiyanlarının gōz diktikleri bir yer oldu. Daha 1415'ten beri Septe'ye sâhip bulunan Portekizliler 841 (1437) yılında, bu şehirden hareketle, kara yolundan Tanca'yı ele geçirmeye teşebbüs ettiler. Gerek bu ve gerekse 1458 ve 1464 yıllarında yapılan diğer iki teşebbüs başarısız kaldı. Portekizliler nihâyet 28 ağustos 1471'de, Alfons V. devrinde Tanca'yı işgal ettiler.

Tanca'nın Portekizliler tarafından işgali 1471'den 1661'e kadar, bemen-hemen iki asır devam etti. Fas'taki diğer Portekiz arâzisi gibi Tanca da, 1581 yılında, Philipp II. devrinde, Portekiz, İspanya tâcı ile birleştirildiği zaman sōzde İspanya'ya geçti ise de, Portekiz idâresini ve Portekiz askerî karargâhını muhâfaza etti. Bu vâziyet 1643 yılına kadar sürdü; bir ihtilâlin akabinde Tanca, Braganza hânedânından, yeni portekiz kralı Johann IV.'ın hâkimiyetine girdi.

1661 yılında İngiltere kıralı Charles II.'ın Braganza prensesi Catherine ile düğünü esnâsında Tanca, bu Portekiz arâzisi prensesin çeyizine dâhil olduğu cihetle, İngilizlere intikal etti. Lord Sandwich kumandasında bir ingiliz filosu şehri zaptetti ve aynı senenin teşrin II. ayı sonunda Portekiz garnizonu ve hemen-hemen bütün Portekizli halk yurtlarına dönerken, bir İngiliz işgal birliği gelerek, karaya çıktı.

Tanca, İngiliz tâcına intikal etmezden önce Portekizliler burada oldukça güçlükle tutunabilmişlerdi. Bani Gurfat kabîlesine mensup olan al-Ḥażir (al-Ḫiżr'in Fas şivesi ile söyleniş şekli) Ġaylān b. 'Alī adında bir mücâhid reisinin harekete geçirdiği çok sayıda mücâhid çeteleri (*mucāhidūn*), Portekizlileri hiç durmadan şehrin bütün giriş kapılarında tâciz etmekte idiler. Çoğu zaman Portekizlilerin bölgeyi terketmelerine ramak kalmıştı. Vaziyet İngiliz hâkimiyeti devrinde de aynen devam etti. Vâlî olunan Peterborough kontu, önce, para vermek sûretiyle *mucāhidūn* ile mütâreke yapmaya çalıştı; ancak bu mütârekeye sâdece 1663/1664 yılında, müslümanların şehir istihkâmları önünde bir mağlûbiyete uğramalarından sonra riâyet edildi. Bundan sonra mütâreke ihlâl edildi ve 3 mayıs 1664'te yeni vâli Teviot kontu, Tanca yakınında pusuya düşürülerek, askerlerinden 400 kişiden fazlası ile birlikte öldürüldü. Bununla berâber, İngilizler sonraları, yeni alevî sultanı Mavlāy al-Raşīd'e karşı taht müddeisi olarak ayaklanan *mucāhidūn* reisi Ġaylān'ı kazanmaya muvaffak oldular. 1666 yılında Ġaylān ile vâli Baron Bellasyse arasında bir ittifak anlaşması imzalandı ise de, Ġaylān, al-Raşīd'in askerî birlikleri tarafından sıkıştırıldığı cihetle, Fas'ın şimâlinde her türlü harekâtı durdurmak zorunda kaldı. Bu çete reisinin 1673 yılında vuku bulan âni ölümüne kadar geçen zaman İngilizler bakımından sâdece mücâdelenin bir tehîri mânasını taşımakta idi. İngilizler bu müddetten, büyük bir istihkâm çenberi ve bir dalga-kıran inşa edilmesi için faydalandılar; ancak bu işlerin gerektirdiği masraf, diğer bâzı hususlarla birlikte, Tanca'nın işgalini İngiltere'de, kısa zamanda çok tatsız bir hâle sokmağa başladı. Alevî sultanı Mavlāy İsmā'īl'in şehri kuşatmak kararı da pek müsâit şartlara tesâdüf etti. Muhâsara 6 yıldan az sürmedi. Tanca'yı kuşatmak üzere bir ordu teşkil edilerek 1678'den itibâren şehrin ileri mevzîlerine taarruz edilmeye başlandı. Kuşatma çenberi gittikçe daraldığından, İngilizler mühtımı ve en ehemmiyetli istihkâmları tahrip ettikten sonra, şehri boşaltmağa karar verdiler. 6 şubat 1684'te İngiliz garnizonu ve İngiliz ahâli, son vâli Lord Dartmouth ile birlikte gemilere bindiler ve Tanca yeniden bir müslüman şehri oldu.

Tanca kumandanlığına tâyin edilen Fas vâlisi Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. 'Abd 'Allāh al-Tamsāmānī al-Rīfī, derhal, İngilizlerin bir harâbe halinde terketmiş oldukları şehrin yeniden imârına girişti. Önce bu zât, daha sonra da oğlu, bütün civarda, Mavlāy İsmā'īl'in halefi Mavlāy 'Abd Allāh'ı âciz bırakacak ve hânedanın taht müddeilerine barınak te'min edebilecek kadar kuvvetlendiler. Sonraları, hemen hepsi de aynı âileye mensup olan Tanca vâlileri, sultan'ların hâkimiyetinden kurtulmak husûsunda hiç bir fırsatı elden kaçırmadılar. Bu vâlilerin mahzan [b. bk.] ile münâsebetleri XIX. asra kadar Tanca'nın tarihi olmuştur.

6 ağustos 1844'te Tanca, prens de Joinville kumandasındaki bir Fransız filosu tarafından topa tutuldu. Bundan 8 gün sonra da Faslılar Isly'de yapılan bir savaşta bozguna uğradılar.

Avrupa devletleri ile Fas arasında imzalanan ve nihâyet Tanca ve bölgesi için İspanyol nüfuz bölgesi ile Fransız himâyesinde bulunan Fas bölgesi yanındaki statünün kabûlüne mün-

cer olan çok sayıdaki anlaşmayı burada kaydetmeye lüzum yoktur. 1927 yılından beri Tanca bir demir-yolu ile Fās ve Rabaṭ'a bağlanmıştır.

Bibliyografya: Tanca hakkında vesîkalar, istatistikler, resimler ve haritalar ihtivâ eden güzel bir monografi *Tanger et sa zone* (*Villes et tribus du Maroc, Documents et renseignements publiés par la Section Sociologique de la Résidence Générale de la République Française au Maroc*, cilt VII. Paris, 1921) adı altında neşredilmiştir. *Archives Marocaines* (Paris, 1904—1920) de Tanca hakkında bir çok mâlûmat ihtivâ eder. Portekiz işgal devresi için en mühim ve muâsır kaynak şudur: D. Fernando de Menezes, *Historia de Tangere* (Lisbon, 1732). Tanca XIX. asırda çoğu İngilizce pek büyük sayıda seyahat-nâmeler'e mevzû olmuştur; bunların bir listesi için bk. Playfair, *Bibliography of Morocco* (London, 1892). Nihâyet Lüderitz Meissner, Blanc, Marchand ve Kampffmeyer'in çalışmalarından sonra, Tanca şehrinde konuşulmakta olan arap lehçesi, William Marçais'nin *Textes Arabes de Tanger* (Paris, 1911) adlı eserinde üstâdâne bir tedkîkin mevzûunu teşkil etmiştir. Bu eserdeki metinler, dil malzemesi yanında, Tanca yerlilerinin hayâtı hakkında da kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TANGA (veya TANGÇA), küçük bir gümüş sikke'nin adı olup, Moğul dünyâsının VIII. (XIV.) asırdan X. (XVI.) asır başına kadar başlıca parasını teşkil etmiştir. Ağırlığı 20 ile 35 habbe (1,3—1,95 gram) arasında değişen bu sikke, son İlhanlı hükümdarları, Altın-Ordu hanları ile ilk Kırım hanları ve ilk Timurlular tarafından bastırılmıştır. Ruslar bu sikkeyi ve adını, *Denga* şeklinde XIV asır sonunda Moğullardan almışlardır. Denga, bakır sikke hâlinde, son olarak XVIII. asrın ilk yarısına kadar Rusya'da darbedilmekte idi. *Tanga* kelimesi, 1930'larda Orta Asya'da, geçen asra kadar İran şahları, Hokand hanları ve Buhârâ emîrleri tarafından kestirilmiş olan 50 habbe (3,25 gr.) ağırlığında küçük bir gümüş sikkenin adı olarak mevcut bulunmakta idi. Tanga, Hindçe *Tanka* ile değil, Türkçe olan *tamġā* („resmî işâret, sikke damgası", krş. mod. SIKKE) kelimesi ile ilgilidir. (J. ALLAN.)

TANKA. [Bk. TENKE.]

TANRI. TAÑRI (T.), Gök, Tanrı. Şark şivelerinde bu kelime umûmiyetle ince ünlüdür: Çağatayca: *Tengri*: (yazılışı: تڭرى) olup, başka şivelerde de buna yakın şekillerde geçer. Teleütçe (*teñere*) ve Altay şivesindeki (*teñeri*) üç heceli şekilleri belirtilmeğe değer. Kazan şivesinde *Tengri* (*Tanrı*) yanında bir *Teri* (= aziz tasviri ve bir de has isim olarak *Teri-birdi* ki, burada *Teri* „Tanrı" demektir) kelimesi vardır. Türkiye Türkçesinde kalın ünlülü şekliyle geçer. Yakutça'da da ayrıca üç heceli olmak üzere, yine kalın (*Tañara*) şeklindedir.

Lugavî bilgi ve malzeme için krş. Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, bk. bu kelime; W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türkdialecte*, III, 832, 1043 v.d., 1047 v.d., 1065; O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten: Jakutisch-deutsches Wörterbuch*, s. 90; H. Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*, s. 168 v.d.; nihâyet Kaşgarlı Mahmud (*Dīvān luġāt al-Turk*, İstanbul, 1333—1335, III, 278 v.d.; trc. Besim Atalay, Ankara, 1941, III, 376 v. dd.) şöyle demektedir: „*Tengri*, yüce Tanrı mânasına gelir. Kâfirler göğe *tengri* derler; yine bu adamlar büyük bir dağ, ulu bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye *tengri* derler. Bu yüzden bu gibi şeylere secde ederler; yine bunlar hakîm kişiye de *tengriken* derler". Bu *tengriken* eski Türkçe bir ünvan olarak da geçmektedir (krş. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches...*, III, 1048; F. W. K. Müller, *Uigurica*, s. 47: *tengriken* = hükümdar). (Mânî dinî sisteminde) „Tanrı" mânasında *tengriken*, bilhassa günahların Mânî dinince îtirâfında (*Chuastuanift*, nşr. A.v. le Coq, 1911, s. 10) mevcuttur. *Tengrim* kelimesi (yâni *tengri*'nin birinci şahıs mülkiyet ekli şekli) Turfan metinlerinde hükümdar kızları ve zevceleri için kullanılmış bir ünvan gibi görünmektedir (krş. F. W. K. Müller, *Uigurica*, s. 48; bu şekil, burada *hanım* ve *begüm*'ün bugünkü kullanılışı ile mukayese edilmektedir). Burada *tengri* kelimesinden müştak başka şekiller zikredilebilir: *tengriçi* (*Chuastuanift*'de, *JRAS*, 1911, s. 289, 299 = râhip (aslında: Tanrı adamı); Kumanca *tenrilik* = „divinus" = ilâhî; Uygurca *tengrilik* = „dindar". Moğulca *tegri* (Tanrı). Türkçe'den alınma bir kelimedir (bu şekil için krş. *Bibl. Buddhica*, XII, 51).

Bu Türkçe kelimenin iştikakı hakkında öne sürülen iddialar (msl. H. Vámbéry ve Barbier de Meynard'ınki) bir değer taşımamaktadır.

Bugünkü Orta Asya Türk şivelerinin ekserisinde *tengri* „Tanrı" ve „gök" mânasına gelir. Türkiye Türkçesinde ise, bu kelime (oldukça eskimiş) yalnız „Allah" mânasında kullanılmıştır. Tanrı kelimesinin mürekkep şekilleri (msl. *Tañrı deveciği* = kırk ayak gibi

için bk. Barbier de Meynard ve Radloff lugatlerinde bu kelime.

Teñri kelimesinin Türk-putperest inanışı bakımından ifâde ettiği mefhumu tâyin için önce eski Türkçe kitâbeleri ve sonra da Teleüt ve Altay şamanizmi hakkında son zamanlarda elde edilen bilgileri incelemek yerinde olacaktır.

Orhun kitâbelerinde *Teñri* dâima ilâhî bir kudret olarak geçer: onun irâdesi ile kaan (hükümdar) iktidâra gelir: bizzat bu hükümdar *Teñri* gibi *ve Teñri* doğumludur (*teñriteg teñride bolmış*) ve *Teñri* tarafından yaratılmıştır (*teñri yaratmış*). *Teñri* Türk halkını korur, onun millî varlığını, idâmesini te'min eder ve Türk beylerinin düşmana galebe çalmalarını sağlar: bu sıfatla, bilhassa Türklerin hâmisi olarak *Türk Teñrisi* diye anılır. Gök Tanrı yanında, yer ve su (*yir-sub*) ruhlarının da millet ve ferdin kaderi üzerinde bir dereceye kadar müessir oldukları kabûl edilir; fakat en yüksek ilâhî varlık *Teñri*'dir.

Orhun kitâbelerinde bâzı yerde *Teñri* mefhûmunun asıl şahsiyetinden teerid edildiği de görülür: „üstte mâvi gök, altta yağız yer" (*üze kök teñri asra yağız yir*) ve ikisi arasında insanlar y a r a t ı l m ı ş t ı r. Bunları kimin yarattığı zikredilmemiştir. Kitâbelerin mühim bir yerinde (V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 112) bildirildiğine göre, „gökle yer karıştığı için" bir Oğuz isyânı olmuştu. Burada de Groot tarafından „universismus" nazariyesi olarak zikredilen Çin dünya görüşünün te'siri açıkça görülmektedir. Orhun kitâbelerini diktiren Türk beyleri Çin kültür dâiresi içinde yaşadıkları için, böyle bir te'sirin mevcûdiyetine şaşmamak gerekir.

Bugünkü Türk şamanizminde (bilhassa Teleüt ve Altaylılarda) *Teñri* mefhûmu hakkında bk. H. Vâmbéry, *Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes* (1879), s. 150 v. d.; W. Radloff, *Aus Sibirien* (1884), II, 1 v.d., türk. tre. Ahmed Temir, *Sibirya 'dan*, Ankara, 1956, II/1, 3 v.d. ve Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens* adlı eserinin I. cildinde topladığı metinler. Bu putperestlik, tahmin edileceği üzere, hıristiyanlık ve budizm gibi yabancı te'sirlerden uzak kalmamıştır, msl. bir şaman sihir duâsında *pırkan tengre* ile *pırkan kan* terkiplerine bakılarak (Radloff, *Aus Sibirien*, II, 33, 44), *pırkan* da Moğulca (ayrıca eski Türkçe) *burḫan* (=Buddha) kelimesine bağlanabilir. Dünyânın yaratılışına dâir putperest-Türk ustûresinde Yahudi-Hıristiyaa ve Budist izlerinin bulunduğuna bizzat Radloff (*ayn. esr.*, II, 5 v. d.) işâret etmiştir. Kötü rûhu temsil eden Erlik'in, kök tanrı gibi, kendisi için bir gök yaratmasına bakılınca, zerdüşt te'sirinin bile mevcut olduğu (Ahriman'ın „zıtları yaratışı") akla gelmektedir.

Türk şamanizmine göre, en kudretli Tanrı olan Tengere Kayra Kan, göğü ve aynı zamanda kötü ruh olan Erlik'i, iyi ruhları, insanı ve yeri yaratmıştır. *Tengere* şekli (Radloff'un seyahatine dâir olan eserindeki yazılışına göre), Teleütçe *Tenere* ve Altayca *Teneri*'ye tekabül etmektedir. Kayra Kan, her hâlde. Altayca'da tanrılar ile ruhlar için kullanılan bir tâbir olan *kayrakkan* (krş. Radloff, *Wb.*, II, 22)'ın aynı olmalıdır. Şu hâlde *Tengere Kayra Kan* „Gök-Tanrı"dır.

Mekân olarak gök, 17 kattan ibârettir; iyi ruhlar burada yaşar. Bu alt tanrıların en yüksekleri, Bay Ülgön, Kızegan Tengere ve Mergen Tengere'dir. Gök-Tanrılara, yer ve su ruhları gibi, doğrudan-doğruya değil, ancak ecdâdın ruhları vâsıtasiyle istimdadda bulunulabilir, yâni bunun için bir şamana (*kam*) ihtiyaç vardır. Teleütçe bir şaman duâsında (Radloff, *Volksliteratur*, I, 238) „yukarıdaki gök" yaratıcı olarak çağırılır. Bir Altay efsanesinde (Radloff, *ayn. esr.*, I, 61 v. dd.) bir kahraman, Gök-Tanrı'nın kızı Temen Ökö ile evlenmeğe tâlip olur.

Kazan şivesinde fırtınadan bahsedildiği vakit „gökün ihtiyarı (*teñri baba ay*) görülüyor" denilmesi de, eski putperest inanışa delâlet eder (krş. Radloff, *Wb.*, II, 1425; III, 1047; IV, 1564).

Hülâsa olarak denilebilir ki, mümkün olduğu nisbette yabancı te'sirler bir yana bırakılacak olursa, putperest inanışına göre, *teñri* hem unsur olarak gök, hem de gökte hüküm süren ruhtur. Bu ruh, aslında muhtemelen bir nevî kuvvet, bugünkü etnografyada „mana" ile ifâde olunan bir şey olarak düşünülmüştür. Şahsî bir Gök-Tanrı tasavvuru buradan çıkmış olmalıdır.

Türk boylarının başka dinleri kabûl ettikleri yerde *tengri* kelimesi, Tanrı veya bu dinlerin yüksek varlıkları için kullanılmıştır. Tabiatiyle bu durumda „gök" mânası arka plana geçmiştir. Bu mefhûmu ifâde etmek için, aslında bir renk adı olan *kök* (Türkiye Türkçesi: *gök*) kelimesi (krş. Radloff, *Wb.*, II, 1220) kullanılmıştır. Eski Türkçe'de ayrıca *kök ḳalıḳ* yâni mâvi esîr tabakası geçer (*Uigurica*, s. 8, 18; Rodloff, *Wb.*, II, 240).

Eski Türkçe b u d i s t metinlerinde *tengri*, Sanskritçe *deva*'ya, yâni Tanrı'ya tekabül eder; budist ustûresiade geçen bir mefhum takriben „melek" karşılığı olarak alınabilir. Zîrâ bizce „Tanrı" mefhûmuna zarûrî olarak

bağlı bulunan bir çok sıfatlar, bu varlıkta yoktur. Muadil dişi varlık (*devî*), *Tengri Ḫatun* tâbiri ile ifâde edilmiştir; Türkçe *Tengri Ḳız* ise, *devakanyā* (tanrı kızı Apsaras) karşılığıdır. Tanrılar kıralı (*devarāca*) İndra, *tengriler iliki Ḫormuzda* 'dır; Brahma 'ya *Azrua Tengri* denir. Görülüyor ki, bu varlıkların adları, irânî Öbrmazd ve (muhtemelen) Zarvān 'dan gelmektedir. Tanrıça Çrir 'nin ismi *Ḳut Tengri Ḫatunı* veya *Ḫatun* 'suz, *Ḳut Tengrisi* 'dir. Bu sonuncu isimle her hâlde ayrıca Kubera kastedilmiştir (msl. Müller, *Uigurica*, s. 45). Seyyahlar için Dhāraṇi—külliyâtı olan *Ṭişastvustik* nşr. W. Radloff, ve A. v. Staël Holstein, Saint Petersburg, 1910=*Bibliotheca Buadhica*, XII 'te *Tengridem* adlı ilâhî bir varlık (*deva*) geçer; Radloff bunu Kubera olarak kabûl eder; bu sûretle bunun Türkçe diğer bir adı daha bulunduğu sanılır. Fakat bu, şüphelidir; zîrâ, bu eserin başka bir yerinde (s. 22; Kubera (*Kupiri*) kendi adı ile anılmakta ve hemen arkasından *Tengridem* gelmektedir. Ancak bu metinde birbirini tutmayan başka yerler de bulunduğunu kabûl etmek gerekir (krş. mal. Türkçe metin, s. 23 v. d.). Bu eserde Kubera için ayrıca krş. s. 97, not 3. Buddha ise, çok defa *Tengri Tengrisi* diye anılır. Tanrılar göğü (*devaloka*) 'nün Türkçe adı *Tengri Yir* 'dir. Cayna ustûresine bas olmakla berâber, ayrıca *Ṭişastvustik* 'te de geçen *Vaymānika* tanrılar ise, *Vaymanuki-tengriler* diye tesmiye olunurlar.

Budizmin te'sirinde kalan maniheist-Türkçe ıstılahlar arasında (krş. *Chuastuanift*, nşr. A.v. le Coq, Berlin, 1911, s. 5; *JRAS*, 1911, s. 278) tanrı kelimesi şu şekilde kullanılmıştır: burada *Tengri*, İrânî Yazd (veya *Bag*) 'e tekabûl etmektedir. Evvelâ bununla maniheist sistemin en yüksek varlığı, sonra da, kötü ruhlar (*yekler*) 'a karşılık aydınlık ruhlar veya tâbi tanrılar, *Yaruḳ Tengriler* kasdedilir. „İlk insan"ın adı (maniheist efsânede geçen beş unsurüna, esîr, yel, ışık, su, ateşe göre), *Biş Tengri* (beş Tanrı) 'dir. Bu beş unsura da tekrar *Tengri* adı eklenir, msl. *Ot Tengri*= Ateş Tanrı v.b. gibi. *Tengri*, „Gök" mânasında da geçer; msl. *Chuastuanift*, s. 16 (= *JRAS*, 1911, s. 291, str. 167); cennete *Tengri Yir* denir. Görüldüğü gibi, bu maniheist ıstılâhat, budizmde geçenlere uymaktadır. Şu bir iki husûsiyet belirtilmeğe değer: yukarıda zikredilen *Tengriken* tâbirinin (*Chuastuanift*, s. 19; *JRAS*, 1911, s. 281, str. 22) bir tanrı adı (*Ezrua tenriken*) yanında von Le Coq tarafından (*JRAS*, göst. yer) „Azrua the Lord" şeklinde tercüme edilmiş olması ve içinde *Tengri* kelimesinin muhtemelen zulmet kuvvetlerinden birine delâlet etmek üzere kullanılan (krş. *JRAS*, 1911, s. 303, not 3) *Arḫon Yir „Tengri"*, „Arḫon-Yer Tanrı" garip mürekkep isminin bulunması.

Hıristiyan-Türkçe dil sâhasında *Tengri* =Tanrı, *Tengri Oğlı*=Tanrı oğlu ve ayrıca *Mşiḫa Tengri*=Masiḥ Tanrı tâbirleri geçer. F. W. K. Müller tarafından *Uigurica* 'larda neşredilen, parça hâlindeki hıristiyan metinlerinde, daha budist-Türkçesinde rastlanan *Tegridem* kelimesi de bulunmakta ve bu hıristiyan metninde iki yerde geçmekte olup, burada sâdece „Tanrı" mânasına gelmektedir. Kumanca ıstılâhat hiç bir husûsiyet arzetmez.

Şark Türkçesindeki eski islâmî metinlere gelince, burada, kendiliğinden anlaşılacağı üzere, Arapça ve Farsça tâbirler (*Ḫudā*, *Allāh*) Türkçe *Tengri* ile yarış hâlindedir. *Kutadgu Bilig* 'te Arapça Allah adına nâdir olarak (hemen-hemen sâdece Arapça ibârelerde) rastlanır. Ancak bu eserde Tanrı adı olarak sâdece *Tengri* geçmez, başka Türkçe kelimelerde kullanılır, msl. *Bayat* gibi. *Tengri* kelimesi bu metinde bâzan *ta'ālā* ile birlikte bulunur. *Babur-nāme* 'de başka yerlerden yapılan nakiller dışında, ilâhî varlığın umûmî adı olarak görünmektedir. Burada da, Arapça kullanılışa uygun olarak, bâzan *Tengri ta'ālā* tâbirine rastlanır (msl., nşr. İlminsky, s. 408). Şark Türkçesinde de *Tengri* kelimesinin Arapça ve Farsça tâbirler karşısında gittikçe gerilediği Shaw 'ın dikkati çeken bir kaydından (*A Sketch of the Turki Language*, II, 69) anlaşılmaktadır.

Tengribirdi, *Tengriḳalı* gibi baş isimler, Farsça *Ḫudādād*, *Ḫudābanda*, gibi isimlere, göre teşkil edilmiş olmalıdır.

(V. F. BÜCHNER.)

TĀNSİN. (Bk. TANSİN.)

TANSİN. TĀNSİN, Şayḫ Abu 'l-Faẓl 'ın „Onun gibi bir şarkıcı bin yılda Hindistan 'a gelmemiştir" diye bahsettiği Tānsin, Gvāliyār 'lı idi; o, önce, bir vesîle ile kendisine 10 000 000 *tanga* verdiği rivâyet edilen Pannā racası Bağela Rām Çand 'ın hizmetine girdi. İbrāhîm Sür, onu Āgra 'ya çekmeye boş yere zorladı ise de, Akbar, 1562 'de kendi sarayına gelmeye dâvet etmesi için, Tānsin 'i iknâya Kālincar 'da Rām Çand 'ın yanına bir heyet gönderdi; Rām Çand bu dâveti redde cesâret edemeyerek, Tānsin 'i mûsikî âletleri ve bir çok hediyelerle birlikte hükümdarlık sarayına gönderdi. Akbar, sarayda ilk dinleyişinde şarkıcıya 200.000 rupya verdi. Bestelerinin çoğunu Akbar adına yapmıştır; me[illegible]dileri de hâlâ Hindistan 'da halk arasında [illegible]avgın hâldedir. İki oğlu vardı: Tāntarang Ḫān

ve Bilās; bunlardan birincisi, Ekber 'in sarayının, ikincisinin dâmadı Lâl Ḫān ise, Şāh Cihān 'ın sarayının en iyi şarkıcısı idi. Gvāliyār, mûsıkîşinasları ile meşhur idi, yetiştirdiği 18 şarkıcıdan on biri Ekber 'in sarayında bulunuyordu.

Bibliyografya: Şayḫ Abu 'l-Faẓl, *Akbar-nāma* (nşr. ve trc. H. Beveridge); *Ā'īn-i Akbarī* (nşr. ve trc. Blochmann ve Jarrett); 'Abd al-Ḥamīd Lāhevrī, *Pādşāh-nāma*, metin; bunların hepsi Bengal Asya Cemiyetinin *Bibliotheca Indica* serisinde bulunmaktadır. (T. W. HAIG.)

ṬANṬĀ. (Bk. TANTĀ.)

TANTÂ. ṬANṬĀ, Mısır 'da Nil deltasında, nehrin Raşîd ve Dimyāṭ kolları arasında, Ġarbîya eyâletinin merkezi ve mühim bir demir-yolu kavşağı olan bir şehir [nüfûsu 1962 'de 194.000 idi]. Görünüşü pek çekici olmayan Ṭantā, İskenderiye 'den takriben 75 mil uzaklıktadır. Kıpti dilinde ⲦⲀⲚⲦⲀⲰⲞ olan adı Arapça 'da Tandiṭā, Ṭantā ve Ṭanṭā şekillerini almıştır. Önceleri burası bir piskoposluk merkezi idi. Şimdi ise, Mısır 'daki bütün islâm velileri arasında en çok tâziz edilen Aḥmed al- Badavī [b. bk.] 'nin türbe ve câmii ile meşhurdur. Burada onun için senede üç mevlîd merâsimi yapılır ve bu vesîle ile kurulan panayırlara her taraftan ziyâretçiler gelir. Yerli nüfûsun çok sayıda olması ve bu makama karşı gösterilen büyük hürmet, şehri bir taassubun merkezi hâline getirmiştir. Ṭanṭā, müslüman bir velînin daha eski bir kıpti azîzini unutturduğu bir şehirdir.

Şimdiki şehir, çamurdan yapılma kulübe kalıntılarından meydana gelmiş ve Mısır 'ın manzaraları arasında dikkate şâyan büyük sayıdaki tepeciklerden biri üzerinde kurulmuştur. 'Abbās I. devrinde tekrar inşâ edilen Aḥmadîya câmii, tarihî ehemmiyeti olan başlıca binâdır. Bundan 30—35 yıl önce burası memleketin dinî müesseseleri arasında ikinci sırayı almakta idi. 1898 'de kurulan bir kütüphânede 1.000 'i el-yazması olmak üzere 9.000 eser vardı. Ṭanṭā medresesindeki müderrislerin sayısı 100 'ü geçmekte ve öğrenciler de 2.600 'ü aşmakta idi. Devlete âit mekteplerden başka, amerikan misyonerlerine âit teşkilâtlı bir hastahâne de zikredilmeye değer. Bununla berâber şehrin içinden geçen, lena kokulu ve çamurlu bir kanal, şehir halkının sağlığını tehdit etmekte idi.

Bibliyografya: İbn al-Cī'ān, *al-Tuḥfat al-sanīya*, s. 85; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 94 ve 82; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 92; E. L. Butcher, *The Church of Egypt*, I, 269; van Berchem, *CIA*, I, 684; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 480; Quatremère, *Mémoires*, I, 356 v. d.; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique*, s. 517; Baedeker, *Ägypten*, bk. fihrist; *Egyptian Government Almanac*; *Moslem World*, temmuz 1917, kânun II. 1914; Napoléon, *Description de l'Egypte* (nşr. Panckoucke), XV, 215 v. dd.; Blanchard, *Harvard African Studies* (1917), I. Başka eserler için bk. mad. AḤMED AL-BADAVĪ. (J. WALKER.)

ṬANṬĀVĪ. [Bk. TANTÂVÎ.]

TANTÂVÎ. AL-ṬANṬĀVĪ, MUḤAMMED 'AYYĀD (Tam adı ile AL-ŞAYḪ MUḤAMMED B. SA'D B. SULAYMĀN 'AYYĀD AL-MARḤŪMĪ AL-TANDITĀ'Ī AL-ŞĀFI'Ī), XIX. asır arap âlimlerinden olup, 1225 (1810) 'te Nicrīd (Mısır 'da Ṭanṭā yakınında küçük bir köy) 'de doğmuş ve 29 teşrin I. 1861 'de Petersburg 'da ölmüştür. Seyyar tâcir olan babası, kendisinden *al-Marḥāmī* nisbesini aldığı Maḥallat Marḥūm 'lu idi. al-Ṭanṭāvī altı yaşında, Ṭanṭa 'da bir *maktab* 'e devam etti; 13 yaşında iken Kahire 'de bulunan amcasının yanına gönderildi ve al-Azhar 'de tahsilini yaptı. Hocaları arasında meşhur İbrāhīm al-Bācūrī (ölm. 1276 'ya doğru; Brockelmann, *GAL*, II, 487), onda pek husûsî bir te'sir bıraktı (krş. Ṭanṭāvī 'nin ona ithaf ettiği kasîde, *ZDMG*, IV, 245 v.d.). al-Ṭanṭāvī şâir Ḥasan al-'Aṭṭār (ölm. 1250=1834 'e doğru; Brockelmann, *agn. esr.*, II, 473, nr. 1, *Suppl.*, II, 720) 'dan da tahsil gördü. Ṭanṭāvī 'nin bütün arkadaşları sonradan meşhur olmuşlardır: Mehmed Ali tarafından, ilk âlimler bey'eti ile birlikte, *imām* sıfatiylé Paris 'e gönderilen (1825—1831) dostu Rifā'at al Ṭahṭāvī [b. bk.], yeni edebî hareketin ilk kurucularından biri oldu; İbrāhīm al-Dasūḳī (1811—1883, bk. mad. DESÛKÎ) W. Lane 'nin ilk hocası olmuştur (Brockelmann, *agn. esr.*, II, 478, nr. 4, *Suppl.*, II, 726). Babasının 1243 (1827) 'de ölümünden sonra Ṭanṭāvī, tahsile devam ettiği ve bizzat tedriste bulunduğu Ṭanṭā 'da iki yıl ikamet mecbûriyetinde kaldı. Kahire 'ye dönüşünde Azhar câmiinde müderris ve orada, edebiyata ve şiire müteallik metinleri şerh edenlerin ilki oldu. Bir müddet de bir İngiliz mektebinde hocalık yapmıştı. F. Fresnel, onu Avrupa 'da meşhur eden ilk Avrupalı oldu (bk. *JA*, 3. seri, 1838, V, 60 v.d.). Fresnel 'e göre, büyük bir sayıda genç âlim, al-Ṭanṭāvī 'nin derslerini tâkip etmiştir: G. Weil, Dr. Pruner, A. Perron, Petersburg Asya müzesinin kurucusu ve ilk müdürünün oğlu olan R. Fräbn. Bu sonuncusu, aynı zamanda Ṭanṭāvī 'yi Rusya 'da meşhur ettî ve 1256 (1840) 'da al-Ṭanṭāvī çarın emriyle, „Şark dilleri Enstitüsü" 'ne Arapça hocası olarak dâvet olundu. 1848 'de Üniversiteye öğretim

görevlisi ve 1854 'te de asîl profesör olarak tâyin olundu. Onun hocalık faâliyeti, Rusya 'da pek az iz bıraktı; onun sistemi, bir Avrupa yüksek tedris sistemine uymuyordu. Talebeleri (1840—1842 senelerinde) arasında bilhassa Finli G. A. Wallin (1811—1852) meşhurdur. Bu zât, Arabistan 'daki seyâhatleri ile çok tanınmış, daha sonra da Helsingsfors 'da profesör olmuş ve ölümüne kadar hocası ile faâl bir muhâberede bulunmuştur (bk. K. Tallqvist, *Bref och Dagboksanteckningar af G. A. Wallin*, Helsingfors, 1905). Ağır bir hastalık Ṭanṭāvī 'yi kânun II. 1861 'de bir izin almaya zorladı ve aynı sene içinde vefat etti. Arapça ve Rusça bir kitâbe ile süslenmiş bulunan türbesi, hâlâ Leningrad civârındaki tatar mezarlığında bulunmaktadır.

Ṭanṭāvī 'nin Petersburg 'a yerleşmeden önceki edebî faâliyeti, tamâmiyle, eski ilmî tebahhur çerçevesinde kalmıştır. O, Kahire ve Leningrad (Üniversite kütüphânesinde) 'da el-yazmaları hâlinde bulunan bir çok *naẓm*, *şarḥ*, *ḥāşiya* ve *ḫatm* meydana getirmiştir. Bu nevîde, orijinal mahsûlleri arasında *Laṭîf al-ṭarab fî naẓm buḥūr al-'arab* (Kahire 'de husûsî bir kütüphânede ve *Muştaha 'l-albāb 'alā muntaha 'l-ārāb fî 'ulūm al-irṯ va'l-cabr va 'l-ḥisāb* (Leningrad, şark yazmaları, nr. 820) adlı şerhi ile birlikte *Urcūza* 'si tanınmıştır. Buna mukabil tatbikat temrinlerinden başka kendi kaleminden çıkmış bir çok mektup ve manzûmeyi ihtivâ eden (bk. Fleischer, *Z D M G*, I (1847), 212 v. d.; III (1849), 474 v. d. 'daki notlar) ve halk arapçası için çok faydalı olan risâlesi Rusya 'da bulunduğu devrede yazılmıştır. Avrupa edebiyatına vukufu ve Fransızca 'ya tasarrufu, ona, şâyân-ı dikkat tenkidî mülâhazalarda bulunma imkânını sağlamıştır (bk. *J A*, 4. seri, 1847, IX, 351—354; *Mélanges Asiatiques*, Petersburg (1851). 474—495; II (1855), 466—486). Arapça olarak yazılmış bulunan bir çok makaleleri, ölümünden sonra el-yazmaları hâlinde kalmıştır (Mısır bayramlarına dâir, Şark yazmaları, 838, var. 50—60; Mısır halk arapçası ile bir hikâye ve fıkra mecmuası, şark yazmaları nr. 745; *Comptes-rendus de l'Académie des Sciences*, 1926, s. 23—26; Sa'di 'nin, onun tarafından başlanmış olan *Gulistān* 'ının arapça tercümesi için bk. *Comptes-rendus de l'Académie des Sciences*, 1924, s. 102 v. dd.). 1266 (1850) senesinde yazmış olduğu *Tuḥfat al-aẕkiyā' bi-aḫbār bilād Rūsiyā*, adlı eserinin kendi el-yazısıyla yazılmış bir nüshası İstanbul 'dadır (bk. Rescher, *Z S*, 1924, III, 252; *Comptes-rendus de l'Académie des Sciences*, 1927, s. 181 v. dd.).

al-Ṭanṭāvī ölümünden sonra Petersburg Üniversite kütüphânesine kalan büyük bir yazmalar külliyâtı (takriben 150 nüsha; C. Salemann ve V. Rosen, *Indices alphabetici codicum manuscriptorum, persicorum, turcicorum, arabicorum, qui in Bibliotheca Imperialis Litterarum Universitatis Petropolitanae adservantur*, Petersburg, 1888) bırakmıştır. Bu yazmaların bir çoğu kendisi tarafından istinsah veya mukabele ve tashih edilmiştir (bk. *Zapiski*, VI, 384 - 388). Bu külliyat az eski el-yazması ihtivâ etmekle berâber hemen-hemen münhasıran Mısır 'dan gelen bir çoğu tek ve büyük değeri olan nüshalardır (bk. msl. *Zapiski*, XXII, 283 v. d.; *Zapiski*², I, 291 v. d.; *Comptes-rendus de l'Académie des Sciences*, 1924, s. 101 v. d.).

Bibliyografya: al-Ṭanṭāvī 'nin, bizzat kaleme aldığı kendi hâl tercümesi (Rusya 'ya yerleşmesine kadar) Kosegart tarafından bir Almanca tercümesi ile birlikte *W Z K M*, (1850, VII, 43—63, 197—200) 'de neşredilmiştir. Bu neşirle ilgili J. Gottwald tarafından *Z D M G*, 1850, IV, 243—248 'de bir çok tashihat serd edilmiştir. Avrupa 'da Ṭanṭāvī 'ye dâir yazılmış olan yazılar çok eksik ve vuzuhsuzdur (Brockelmann, *G A L*, II, 479; *Suppl.*, II, 729; Huart, *Littérature arabe*², s. 420; Cheikho, *La littérature arabe au XIXème siècle*, II, 59); Aḥmed Tîmûr 'un, *Macallat al-macma 'al-'ilmî al-'arabî*, 1924, IV, 388—391 'de (Bu yazıya dâir tashihler için bk. Ign. Kratschkovsky, *ayn. esr.*, IV, 562 v.dd.) ve Muḥibb al-Dîn al-Ḫaṭîb 'in *al-Zahra*, 1343. I, 417-428 (bir resimle birlikte), 554 'teki yeni hâl tercümeleri daha mühimdir. (IGN. KRATSCHKOVSKY.)

TANŪḪ. [Bk. TENÛH.]

TANŪḪĪ. [Bk. TENÛHÎ.]

TANZĪL. [Bk. TENZÎL.]

TANẒIMAT. [Bk. TANZÎMÂT.]

TANZÎMÂT. TANZİMÂT, aslında dizme, sıralama mânâsına gelen Arapça *tanẓîm* kelimesinin cem'i ise de, XIX. asırda Osmanlı imparatorluğunda yapılan ıslâhât için kullanılan bir tâbir olup, aynı zamanda bu ıslâhâtın yapıldığı devri ifâde eder. Tanzîmât 26 şâban 1255 (3 teşrin II. 1839) tarihinde Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı 'nın îlân olunması ile başlar. Bu fermânın, Topkapı sarayının Gülhâne bahçesinde okunup îlân edilmesinden dolayı, diğer bir adı da Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu 'dur. Bâzı müelliflere göre, Tanzîmât hukuk bakımından 1876 'da Birinci Meşrûtiyetin ve bâzılarına göre ise, 1908 'de İkinci Meşrûtiyetin îlânı ile son bulur (Cemil Bilsel, *Tanzîmât'ın hârici siyâseti, Tanzîmât* I, *Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle*, İstanbul, 1940, s. 693; Recâi G Okandan, *Ammme hukukunda tanzîmât ve meş-*

rütbiyet devirleri, İstanbul, 1946, s. 57, not 1).

Tanzîmât hareketi farklı şekillerde târif ve tavsif edilmiştir: Avrupa'dan mülhem programlı bir ıslâhât, reform hareketi (Yavuz Abadan, *Tanzîmât fermânının tahlili, Tanzîmât* I, 32 v.d.), mecburî kültür değişmeleri devri (Mümtaz Turban, *Kültür değişmeleri*, İstanbul, 1951, s. 189 v.d.), Osmanlı devletine avrupâî bir idâre şekli verme gayreti (F. Kraelitz v. Greifenhorst, *Die verfassungsgesetze des Osm. Reiches*, Wien, 1919, s. VII), her şeyden evvel Türkiye'ye karşı daha mülâyim ve müsaadekâr davranmasını te'min için Avrupa'yı memnun etme hareketi (Ed. Engelhardt, *Türkiye ve tanzîmât*, trc. Ali Reşâd, İstanbul, 1324, s. 7 v.d.) ve nihâyet, tanzîmât hukukî değil, sırf siyâsî bir eserdir (Nâmık Kemâl'in *İbret* gazetesi, 4 ramazan 1289, sayı 46'daki makalesinden naklen Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzîmât*, Ankara, 1954, s. 195). Başlangıcından itibâren husûle gelen fikir hareketleri ile, o devirden günümüze kadar cereyân eden tarihî hâdiselerin neticelerine bakılarak, tanzîmât, kısaca Türkiye'de meşrûtî bir idârenin kurulmasına, İslâm-Hıristiyan âlemlerinin birbirine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslâhât hareketi olarak târif edilebilir.

I. Tanzîmâtın sebepleri: Tanzîmâtı hazırlayan sebeplerin menşe'lerini Osmanlı devletinin ıslâhât tarihinde aramak lâzımdır. Osmanlı devletinde yapılan ıslâhât hareketleri başlıca iki devre ayrılır. Birinci devirde ıslâhât hareketleri üzerinde hâkim olan fikirler, Osmanlı devletinin kendi tarih ve kültüründen mülhem olduğu hâlde, ikinci devirde ıslâhât hareketlerinin başlamasında daha ziyâde Avrupa kültür ve medeniyetinin te'sirleri görülür. Tanzîmât ise, bu ikinci devrede yapılmış bulunan ıslâhâtın bir netîcesi olarak meydana gelmiştir.

Bir İslâm ve Türk devleti olarak kurulmuş ve kendine has bir medeniyet ve kültür vücûda getirmiş olan Osmanlı imparatorluğu, kanun ve nizamlarının bozulmadığı, kültür ve medeniyet seviyesi bakımından Avrupa'dan üstün veya aynı seviyede bulunduğu devirlerde bir ıslâhât teşebbüsüne ihtiyaç duymamıştı. Bir çok müelliflerin de belirttiği üzere, XVI. asrın ilk yarısında en kudretli devrine ulaşan Osmanlılar devlet hayâtında orta-çağın müteassıp zihniyetine saplanıp kalmadılar; hâl ve zamânın îcaplarını dikkate alarak fıkıh kitaplarından ayrı Osmanlı kanunnâmeleri vücûda getirdiler. Fethettikleri geniş ülkelerde derebeylik devrine son verdiler; sınıf imtiyazlarını kaldırdılar; din, mezhep, ırk farkı gözetmeden müsâmahakâr bir siyâset tâkip ettiler. İdârî, iktisâdî, askerî, içtimâî bilhassa âmme hukuku ve tabiî haklar bakımından yeni-çağın başlarında Avrupa devletlerine nazaran daha câzip bir devlet teşkilâtı kurmağa muvaffak oldular (Fuad Köprülü, *Ortazaman Türk hukukî müesseseleri*, II. Türk tarih kongresi yayınlarından, İstanbul, 1937, s. 1—34; Tevkîî Abdurrahman Paşa, *Osmanlı kanunnâmeleri. MTM*, İstanbul, 1331, I, sayı 3, s. 497 — 544; Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları*, İstanbul, 1945, I, s. IX v.d.; Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken*, Winterthur, 1946, s. 1—16). Avrupa'da rönesans ve keşifler ile yeni bir tarihî çağın açıldığı zaman, Osmanlı devleti de kültür ve medeniyet sâhasında en yüksek devrini yaşamakta, Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasında kültür ve medeniyet sâhasında henüz büyük bir farkın mevcûdiyeti duyulmamakta idi. Fakat XVI. asrın ikinci yarısından sonra devletin kanun ve nizamları bozulmağa başladı; bilhassa Murad III. zamânından itibâren devlet işlerinde hiç bir mes'ûliyet ve selâhiyeti bulunmayan saray mensupları ve mukarrebînin müdâhaleleri yüzünden keyfî bir idârenin kurulmasına yol açıldı (A. Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 87 — 117). Hükûmet merkezinde baş-gösteren kanunsuz hareketler eyâletlere kadar sirâyet etti. Osmanlı devletinin siyâsî birliğini tehlikeye düşüren büyük iç isyanlar çıktı (M. Akdağ, *Celâlî isyanları*, Ankara, 1963, s. 78—82).

XVII. asrın ilk yarısından itibâren Osmanlı devletinin, ıslâhâta muhtaç olduğu zarûreti kendini gösterdi. Osman II. (1618—1622) ve Murad IV. zamanlarında, (1623—1640) bilhassa Köprülüler [b. bk.] devrinde ıslâhât teşebbüsü Osmanlı devletini meşgul eden başlıca mes'eleler arasında yer aldı ve ilk ıslâhât hareketi bu devirde başladı. Fakat yapılan ıslâhât hareketinin istinad ettiği fikirler, *Koçi Bey risâlesi* (nşr. Ali Kemalî Aksüt, İstanbul, 1939)'nde görüldüğü üzere Avrupa'dan ziyâde bizzat Osmanlı devletinin kendi tarih ve kültüründen ilham almakta ve bozulmağa başlayan Osmanlı müesseselerinde eski kanun ve nizamların tatbik edilmesi ile devletin yeniden kudret ve kuvvet kazanacağı düşünceleri müdâfaa olunmakta idi. Daha sonra Kâtib Çelebî, ıslâhâta âit bir çok mes'eleleri ilmî bir sûrette ortaya koymağa muvaffak olmuş ise de (bk. H. Z. Ülken, *Kâtib Çelebi ve fikir hayatımız*, T T K, seri 7, nr. 23, Ankara, 1957, s. 177 — 193),

keyfî idâre ve saray entrikalarının hâkim bulunduğu bir devirde onun ıslâhât husûsunda ileri sürmüş olduğu fikirlerin devlet idâresi üzerinde mühim te'sirleri görülmedi (Ahmed Refik, *Tesâvir-i ricâl*, İstanbul, 1331, s. 21 v d.). Bir çok imkânlara mâlik olmasına rağmen Osmanlı devleti, XVII. asırda kendine kudret karandıracak köklü bir ıslâhât yapmağa muvaffak olamadı. Asrın sonlarında tevâli eden mağlûbiyetler devlete büyük toprak kaybına mâl olduğu gibi, iç bünyede de hissedilir değişmelere yol açmış, bu cümleden olarak timar ve zeâmet ehli büyük mikyasta zayıflamış ve yerleri zorbalar eline geçmişti. Mukataaların mahallî âyân ve eşraf idâresine bırakılmasına müsaade olunması (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 328), eyâletlerde âyânın ve eşrâfın nüfuz kazanarak merkezî iktidârın sarsılmasına sebebiyet vermiş; uzun süren muhârebelerin mâlî külfetleri bilhassa köy ve kasabalarda geçim darlığı yaratarak şehirlere göçü tahrik etmiştir. Timarlı sınıfının ezilerek bir muvâzene unsuru olmaktan çıkması üzerine, zaptedilmez bir kuvvet hâline gelen kapıkulu, ulemânın da desteğini te'min ederek ıslâhât düşüncesine karşı cephe almıştır.

Osmanlı imparatorluğu XVIII. asra büyük karışıklıklar içinde girdi. Rönesanstan beri her sâhada yeni ilerlemeler kaydeden Avrupa medeniyeti karşısında Osmanlı imparatorluğu kendi siyâsî birliğini muhâfaza ve devletin devâmını bir te'minat altına alabilmek için bu medeniyetten faydalanmak zarûretinde bulunduğunu kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu sûretle Ahmed III. zamânında (1703—1730) bir ıslâhât hareketi başladı. Tanzîmâttan evvel Avrupa'dan mülhem olarak teşebbüs edilen bu ilk ıslâhât hareketi Osmanlı tarihinde „Lâle devri" adı ile anılır (Ahmed Refik, *Lâle devri*, İstanbul, 1331). Lâle devri, Osmanlı imparatorluğuna tâze bir kuvvet kazandıracak ve Osmanlı câmiasını bir mefkûre etrafında toplayacak esaslı fikirlere dayanmamakla berâber, garp kültür ve medeniyetinin Osmanlı devletine nüfuz etmesine bir başlangıç teşkil etti (E. Z. Karal, *Tanzîmâttan evvel garplılaşma hareketleri*, *Tanzîmât* I, s. 13 v.d.). Avrupa devletleri ile siyâsî münâsebetler yanında harsî münâsebetler de yeniden ehemmiyet kazandı. Bu yeni hareket, başta pâdişah, sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrâhim Paşa [b. bk.] olmak üzere bunların etrafında toplanan küçük bir münevver zümrenin eseri oldu. Avrupa'yı daha iyi tanımak maksadı ile Paris ve Viyana'ya elçiler gönderildi. 1720 tarihinde Fransa'ya gönderilen elçi Yirmisekiz Mehmed Çelebî'nin, avdetinde pâdişâha takdim ettiği *Sefâretnâme*'sinde, Fransa'nın içtimâî, siyâsî hayâtı, harsî ve askerî müesseseleri, Fransız kırallarının ihtişamlı sarayları hakkında büyük bir sitâyişle verdiği mâlûmatın (Râşid, *ayn. esr.*, İstanbul, 1282, V, 213, 330 v.d.) pâdişah ve devlet ricâli üzerinde Avrupa hakkında müsbet yeni bir intibâ ve alâkanın uyanmasında mühim te'sirleri olmuştur.

Garp ile başlayan temaslar, Avrupa hayâtına karşı alâka ve taklid meyli uyandırmış, pâdişah ile ricâli, zarîf köşkler inşâsına ve süslü bahçeler tanzîmine, lüks ve israfa yol açan yeni bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Konaklarda zînet eşyaları kullanmak, mücevher ve kıymetli taşlarla süslü elbise giymek iptilâsı, baş-şehrin sarraflarının zenginleşmesine ve ticâretin hıristiyenların ellerine geçmesine sebep oldu (Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 87 v.d.). İbrahim Paşa ilim, san'at ve bilhassa zamanında matbaayı kurdurarak (Selim Nüzhet Gerçek, *Türk matbaacılığı*, İstanbul, 1939) umûmî kültüre büyük hizmetlerde bulunmuş olmasına rağmen, devlet idâresiade mühim bir ıslâhât yapamadı. Devlet nüfûzunu kötüye kullanmakten ve ağır vergilerden dolayı, şahsına ve idâresine karşı umûmî bir memnûniyetsizliğin doğmasına sebep oldu ve nihâyet 1730'da Patrona Halil isyânı çıktı (Tafsilât için bk. M. Aktepe, *Patrona isyânı*, İstanbul, 1958). Yapılan yenilikler ortadan kaldırıldı. Bu isyan, mâhiyet itibâriyle, öteden beri Osmanlı pâyitahtında ulûfe yahut arzu edilmeyen devlet ricaline karşı sık-sık görülen isyanlardan ziyâde, garptan mülhem olarak yapılan ıslâhât fikirlerine karşı muhâfazakâr zümre ve bir nevi halk isyânı vasfını arzediyordu. Bundan sonra muhâfazakâr zümre ve yeniçeriler Avrupa'dan mülhem olarak yapılan her ıslâhâta karşı muhâlefette devam ettiler.

Islâhât hareketinin karşılaştığı diğer bir muhâlefet ise, mal, can emniyeti ve din, mezhep hürriyetleri kanunlar ile te'minat altına alınmış olan gayr-i müslim teb'anın Osmanlı câmiasında işgal ettiği husûsî durumdan ileri geliyordu. Avrupa devletleri kendi siyâsî, iktisâdi menfâatleri için bu vaziyetten faydalandılar ve daha XVIII. asrın başlarından îtibâren Osmanlı ülkelerinde geniş ölçüde bir katolik ve ortodoks propagandası başladı (Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 314 v.d.). Katolik misyonerleri reâya sınıfına nüfuz edarek bunları hıristiyanlığa hizmet etmeğe ve Osmanlı teb'asından ayrılmaya teşvîk ve tahrîk ettiler (Ahmed Refik, *Türkiye'de katolik propagandası*, *TOEM*, sene 14, cüz. 82, s. 257 v.d.). İlk olarak Fransa 1740 kapitülâsyon anlaşması ile Ali Reşid-Macar İskender, *Kapitülasyonlar*, Dersaâdet, 1330, s.

137 v.d.) Osmanlı devletinden, katoliklerin himâye hakkını resmen elde etti. Böyle bir hakkın verilmesi ile diğer devletlerin de daha sonra aynı hakları elde etmelerine siyâsî bir yol açılmış oldu. Bundan sonra Rusya da aynı şekilde ortodoksların himâye hakkını elde etmek emeline düştü. Bütün XVIII. asır boyunca Avusturya ile berâber Osmanlı devleti aleyhine bir fütûhat siyâseti tâkip eden Rusya her fırsatta bu emelini gerçekleştirmeye çalıştı. Nihâyet 1774 Kaynarca [b. bk.] anlaşması ile Osmanlı devleti, Rusya'ya da ortodoksların himâye hakkını tanıdı.

Yabancı devletlerin bu teşvîk, tahrîk ve himâyeleri gayr-i müslim Osmanlı teb'ası arasında devlete karşı din, mezhep ve millî mücâdelelerin gelişmesine sebep oldu. Böylece gayr-i müslim teb'a devletin siyâsî birliğinin bozulmasında yeni ve mühim bir unsur olarak meydana çıktı.

Devlet ricâli XVIII. asırda Osmanlı câmiasında görülen millî, harsî, dinî ve siyâsî nizamsızlıkların esas sebeplerini inceden-inceye araştıramadılar. İmparatorluğun karşılaştığı felâketlerin, daha ziyâde uğranılan askerî mağlûbiyetlerden neş'et ettiği ve Osmanlı ordusuna yeni bir disiplin ve nizam verildiği takdirde, devletin eski kuvvet ve kudretini tekrar elde edeceği düşüncesi umûmî bir kanâat hâline geldi. Bu umûmî düşüncenin te'siri altında Selim III. [b. bk.] devrine kadar Avrupa'dan mülhem olarak yapılan ıslâhâtın ağırlık noktasını askerî sâha teşkil etmiştir. Zaman-zaman Avrupa'dan mütehassıslar getirildi (harp sanâyiinin geliştirilmesi ve Osmanlı ordusunda Avrupaî harp usûllerinin öğretilmesi maksadiyle yeni müesseseler kuruldu). Bilhassa Halil Hâmid Paşa'nın sadâreti zamanında daha geniş bir ıslâhât programı hazırlandı (İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Hâmit Paşa, T M*, İstanbul 1936, V, 213 v. d.). Fakat 1768—1774 Osmanlı-Rus ve yine 1787—1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya harplerinin getirdiği menfî netîceler ve iç siyâsette görülen karışıklıklar ıslâhâtın tatbikine imkân vermedi. Osmanlı devletinin bütün temel müesseseleri XVIII. asrın sonlarına doğru tamâmen bozuldu. Bilhassa mahallî âyân ve hânedanların, bulundukları eyâletlerin idârelerini ellerine geçirmeleri, eyâletlerde hükûmet merkezinin otorite ve nüfûzunun sarsılmasına sebep oldu. Selim III. tahta geçtikten sonra kendinden evvel gelen pâdişahların yapmış oldukları ıslâhâtı kâfi görmeyerek Osmanlı devletinin bütün müesseselerinin yeniden ıslâh edilmesini zarûrî gördü. İlk olarak geniş ve etraflı bir ıslâhât programı hazırlattı (A. Cevdet, *ayn esr.*, VI, 4 v. d.). Onun „Nizâm-ı cedîd" [b. bk.] adını taşıyan bu ıslâhât programında, Avrupa'nın ilim, fen ve teknik tecrübelerinden mümkün olduğu kadar faydalanılmasına yer verildi. Pâdişahların mutlakiyet ve hükümdarlık haklarının tahdidine yahut tahfîfine âit bir hüküm bulunmamakla berâber Nizâm-ı cedîd Osmanlı imparatorluğuna idârî, mâlî, iktisâdî, askerî, içtimâî ve hemen her sâhada büyük bir yenilik getirecek bir ıslâhât programı idi. Fakat, Fransız inkılâbının getirmiş olduğu yeni fikirlerin yayılmağa, Avrupa'da millî şuurun iyice yerleşmeğe ve mutlakiyet ile idâre olunan devletlerin temellerinin kökünden sarsılmaya başladığı bir devirde Selim III.'in büyük bir cesaretle teşebbüs ettiği böyle bir ıslâhât programının tatbik edilmesine Osmanlı devletinin bünyesi ve kanunları müsait olmadığı gibi, kâfi derecede de hazırlık yapılmış değildi. Daha o devirde ifâde edildiği üzere, ıslâhâtın gerçekleştirilmesi ancak uzun bir zamana muhtaç görünüyordu (bk. K. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1863, VI, 722, not).

Avrupa'da Fransa'ya karşı koalisyon harplerinin başlaması üzerine, Osmanlı imparatorluğu büyük dış tehlikelerden bir müddet uzak kaldığından, tasavvur edilen ıslâhâtın tatbik edilmesine imkân hâsıl oldu. Eyâletlerde türeyen mütegallibenin keyfî idârelerine son verilmesine, irtikâp ve irtişâya mâni olunmasına, timar-zeâmet usûllerinin yeni bir nizâma bağlanmasına, vâlilerin tâyinlerine, ordunun teknik sınıflarının geliştirilmesine, ayrıca Nizâm-ı cedîd nâmı altında yeni bir askeri teşkilâtın kurulmasına, müslim ve gayr-i müslim halkın hukûkunun korunmasına, iktisâdî, mâlî işler v. s. ile diğer devlet teşkilâtının ıslâh edilmesine âit bir çok kanun ve nizamlar çıkarıldı (bk. A. Cevdet, *ayn. esr.*, VI, 53, 65, 120; Şerif Mehmed, *Sultan Selim Han-ı sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında, T O E M*, sene 8, sayı 43, s. 15; E. Z. Karal, *Selim III'in hatt-ı hümâyunları*, Ankara, 1946, s. 31 v.d.).

Islâhâtın, baş-şebirden başlayarak Anadolu eyâletlerinde de tatbikîne geçilmesi ile bilhassa askerî sâhadaki başarı, müsbet bir netice alınacağı ümidini kuvvetlendirdi. Fakat Napolyon'un Mısır'ı işgali ve Osmanlı hükûmetinin İngiltere ve Rusya'nın yardımını istemeğe mecbur kalması, ıslâhâtın fi'len durmasına ve daha fenâsı Osmanlı devletinin kendi gücüyle düşmanı bertaraf edemiyeceği ve hatta mevcûdiyetini uzun zaman devam ettiremiyeceği kanaatinin garbda yerleşerek, imparatorluğun müstemlekeci devletlerin menfaatlerinin çarpıştığı bir sâha hâline gelmesine

yol açtı. 1805'ten sonra Dalmaçya'da yerleşen Fransızlar, İllirya eyâleti adını verdikleri bu havâlide, ihtilâl fikirlerine uygun mektepler açarak teb'a arasında millî hislerin uzanmasında âmil oldular (bk. E. Haumaut, *La Formation de la Yougoslavie XVème—XXème siècle*, Paris, 1930, s. 237 v.d.). Fransa'nın Balkanlardaki nüfûzundan endişe eden Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ı mahmî bir devlet hâline getirerek Rusya'ya bağlamak istedi (B. Kallay, *Geschichte des Serb. Aufstandes*, Wien, 1910, s. 1—25). Bütün bu teşviklerin sonunda Sırplar istiklâl dâvasiyle isyâna kalkıştılar (1804). İsyanlar dolayısiyle Selim III. Rumeli'deki mütegallibe âyân ve âsî paşaları te'dîbe ve ıslâhâtın tatbikine burada da başlamağa karar vermiş, fakat âsi paşaların ve âyânların Edirne'de toplanarak bu ıslahâta muhâlefet etmeleri üzerine tatbîkattan vaz geçmiştir. Osmanlı baş-şehrinde ise, yeniçeri, ulemâ ve halk ile berâber Fenerli rumlar, gayr-i müslim tüccar ve sarraflar Nizam-ı Cedîd'e cephe almışlar; 1806'da başlayan Osmanlı-Rus harbinde İngiltere ve Fransa'nın müdâhaleleri İstanbul'daki bu muhâlefeti körüklemiş ve Kabakçı Mustafa isyânı (17 rebîülevvel 1222=25 mayıs 1807) ile pâdişah hâl', Nizâm-ı Cedidle ilgili her şey mahvedilmiştir (A. Refik, *Kabakçı Mustafa isyanı*, İstanbul, 1331, A. Cevdet *ayn. esr.*, VIII, 155 v.d.). Islâhât taraftarları Rusçuk'ta bulunan Alemdar Mustafa Paşa'nın etrafında toplanıp, Ruslarla yapılan mütârekeden faydalanarak Selim III.'ü tekrar saltanata getirmeğe teşebbüs etmişlerse de, bu hareket, Selim'in hayâtına mâl olmuş; âsîlerin iclâs ettiği Mustafa IV. da hal' olunarak Mahmud II. tahta çıkarılmış; sadârete tâyin edilen Alemdar Mustafa Paşa [b. bk.] ise, yeni bir ıslâhât programını tatbîke çalışmıştır. Hıristiyanların yabancı devletler himâyesiyle gittikçe kuvvetlenmesi karşısında, bilhassa serbad eyâletleri müslüman halkının can ve mal emniyeti tehlikeye düşmüş; Anadolu ve Rumeli'de türeyen derebeyleri, bu durumdan faydalanıp, halkın mümessilleri olarak ortaya çıkmışlardı. Bu tarihe kadar eyâletlere nizam verilmek îcab ettikçe, nüfuzlu âyân ve hânedanların tenkîli düşünülmüş iken, kendisi de âyândan olan Alemdar Mustafa Paşa âyânlarla anlaşmağa ve emniyet hissi telkin ederek onları devlet idâresine yardımcı olmağa teşvik yolunu tuttu. Meşveret için İstanbul'a çağırdığı âyânlarla devlet ricâli arasında yapılan müzâkereler sonunda tesbit edilen *„Sened-i ittifak"*la (teşrin I. 1808) devletin hükûm ve nüfûzu âyânlar vâsıtasiyle tahkim edilirken, devlet ricâli de âyân ve hânedanlarına mükteseb hukukunu te'mînat altına almayı taahhüt ediyorlardı. Pâdişah hükümranlık haklarının devamı, yeni asker toplanması, eyâlet hânedanlarıyla müştereken kararlaşacak mûtedil vergilerin tahsîli, Ocaklının v.s. zümrelerin devlet merkezinde fesat çıkarmasının önlenmesi, sadrâzamın hâiz olduğu hukukî selâhiyetinin mubâfazası husûsunda âyân ve devlet ricâli karşılıklı kefil olmayı kabûl ettiler; böylece sadâret makamının selâhiyetini kötüye kullanması ve vâlilerin, hânedan ile âyânlara haksız tecâvüz ve su-i kastleri takdirinde, vükelâ ve âyân birlikte önlemeyi taahhüt etmiş oluyorlardı. Müteakiben çıkarılan hatt-ı hümâyunla Mahmut II. tarafından istemeyerek de olsa tasdik olunan *„Sened-i ittifak"* ilk defa olarak, eyâletler üzerinde nüfuz kazanan âyânla hükümdar arasında tanzim edilen bir „mîsak", resmî selâhiyeti olmayan pâdişah yakınlarının devlet işlerine müdâhalesini men ve pâdişâhın mutlak salâhiyetini tahdid eden, netîce itibâriyle Türk amme hukukuna yeni kaideler getiren bir vesîka olarak dikkati çekmektedir (S. Sami Onar, *İdâre hukûka*, İstanbul, s. 140 v.d.; Recâi G. Okandan *ayn. esr.*, 1945, s. 32; Halil İnalcık, *Sened-i ittifak ve Gülhâne hatt-ı hümâyunu*, *Belleten*, Ankara, 1964, XXVIII, 604 v. d.). Ancak eyâletlerin devlet idâresi üzerinde nüfuz te'sîsi teşebbüsü, âyânlar arasında tam bir birlik olmadığı için, saray entrikaları, ocaklı ve ulemânın muhâlefeti ve nihâyet dış tahrikler karşısında akîm kaldı ve 14 teşrin II. 1808'de vuku bulan isyanla Alemdar hayâtını kaybederek *„Sened-i ittifak"* tamâmen hükümsüz hâle geldi (Şânî-zâde Ataullah, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 105; Cevdet, *ayn. esr.*, IX, 20; İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul, 1942, s. 154 v. dd.).

1806—1812 Osmanlı-Rus harplerinden sonra ıslâhât mes'elesi daha müşkil bir safhaya girdi. 1812 Bükreş muâhedesi ile ilk olarak Sırplara imtiyaz verilmesi, Eflak-Boğdan, Karadağ, Mora v.b. yerlerde bulunan hıristiyan teb'a arasında istiklâl arzûsunun devletler-arası anlaşmalar ile hukukî yoldan tahakkuk edeceği ümidini kuvvetlendirdi. Balkanlarda din, ırk, hürriyet mücâdeleleri daha şiddetlendi. Osmanlı idâresinden ayrılan yerlerden yüz binlerce müslüman halk perişan bir hâlde Rumeli'den Anadolu eyâletlerine hicret etmek mecburiyetinde kaldı (A. Cevad Eren, *Türkiye'de göç ve göçmen meseleleri*, İstanbul, 1966 s. 33; ayrıca bk. Ahmed Özenbaşlı, *Çarlık hâkimiyetinde Kırım hanlığı*, Akmescid, 1927; F. Gözaydın, *Kırım Türklerinin yerleşme ve göçmeleri*, İstanbul, 1948). İçtimâî nizâmın bozulmasında mühim bir âmil olan muhâ-

ceret mes'elesi ve iskân işleriyle meşgul olunamadı (A. Cevdet, *ayn. esr.*, X, 191 v.d.). Müslümanların mâruz kaldığı ıztırap ve felâket umûmî efkârda devlete îtimad hissini azalttı. Rumeli'de serbad eyâletlerindeki müslümanlar endîşeye düştüler. Vatanlarının elden gitmesi tehlikesi karşısında Bosna-Hersek'te beyler ve kaptanlar, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa kendi kuvvetleri ile eyâletlerini müdâfaa için mahallî teşkilât kurdular (Belgradî Râşid, *Vak'a-i hayret-nümâ*, İstanbul, 1291, I; A. Cevad Eren, *Mahmud II. zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul, 1965, s. 46 v.d.). Bu sâyede derebeyler yeniden kuvvetlendiler. Bilhassa garp ocakları, devlet ile alâkasını âdetâ kesip, müstakilen hareket etmeye başladılar. İmparatorluğun siyâsî vahdeti, Selim III. zamanına nazaran daha tehlikeli duruma düştü. Avrupa'nın siyâsî haritasını yeniden tenzim eden Viyana kongresine (1814/1815) çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı imparatorluğu iştirak etmedi (A. Cevdet, *ayn. esr.*, XII, 277—284). Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasını, Osmanlı devletinin ortadan kaldırılmasını istihdaf eden şark mes'elesinin bu kongreden sonra fi'len siyâsî bir mes'ele olarak ortaya çıkması ile Osmanlı devletinin dış münâsebetleri de tehlikeli bir duruma girmiş oldu (E. Driault, *Şark mes'elesi*, trc. Mehmed Nâfiz, İstanbul, 1328; J. Ancel, *Manuel Historique de la Question d'Orient*. Paris, 1923). Mahmud II., bir dağılma devrine girmiş bulunan imparatorluğun mevcûdiyetini muhâfaza için ıslâhât hareketine devam etmek mecbûriyetinde olduğunu biliyordu. Onun devrinde planlı bir ıslâhât programı hazırlanamadı. Yapılabilen ıslâhât, merkeziyetçiliğin gerçekleştirilmesi esâsına dayanıyordu. Fakat pâdişâhın ıslâhât mes'elesinde baş müşâviri bulunan meşhur Hâlet Efendi, bir çok müelliflerin de kaydettiği (Abdurrahman Şeref, *Tarih-i devlet-i osmâniye*, İstanbul, 1315—1318, II, 329; A. Râsim, *İstibdaddan hâkimiyet-i millîyeye*, İstanbul, 1923, I, 136 v.d.; A. Cevdet, *Tarih*, X, 115) üzere Fenerlilerin te'sîri altında mütegallibeyi birbirine düşürmek ve kendi makamını kuvvetlendirmek için rüşvet ve irtikâptan çekinmeyen bir kimse olduğundan devlet âdil bir siyâset tâkip edemedi. Eyâletlerin merkeze bağlanması uzun seneler devleti içinden yıpratan, ve meşgul eden büyük bir gaile olda. Bu hususta tatbîk ve tâkip edilen yanlış siyâset yüzünden devlet büyük zarar görmüştür. 1810'dan beri müstakil bir Yunan devletinin kurulmasını te'min için çalışan Etniki Eterya adındaki ihtilâl cemiyeti, Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa [b. bk.] gibi nüfuz sâhibi ve kudretli bir askerî güce mâlik olan bir âyânın hâkim bulunduğu müddetçe, ihtilâl hareketini Mora'ya intikal ettirmeye muvaffak olamamıştı. Bu cemiyetin Osmanlı imparatorluğunda gelişmesine vâsıta olan Hâlet Efendi'nin Tepedelenli Ali Paşa'nın Rumlar ile iş-birliği yaptığını ileri sürerek onun öldürülmesini te'min etmesi, Mora'da Rum ihtilâlinin gelişmesini mümkün kıldı. Böylece Rumlar 1822'de müstakil bir Yunan devletinin kurulduğunu îlân ettiler ve Mora isyânı sür'atle şiddetlendi (Mehmed Mansur, *Rum fetreti tarihi*, İstanbul, 1288, cüz, I; Aziz Berker, *Mora ihtilâli târihçesi, Tarih Vesikaları*, Ankara, 1942—1943, sayı 7—12). Mahmud II., Mora isyânını zamanında bastıramadığından Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi (M. Sabry, *L'Empire Egyptien sous Mohamed Ali et la Question d'Orient*, Paris, 1930, s. 77 v. d.). Mısır valisi, oğlu İbrahim Paşa'yı Mısır ordusunun başında Mora'ya gönderdi. Mısır-Osmanlı kuvvetleri Mora isyanlarını bastırmağa muvaffak oldukları bir sırada idi ki İngiltere, Fransa, Rusya Mora mes'elesine müdâhale ettiler ve Osmanlı devletinden müstakil bir Yunan devletinin kurulmasını intaç edecek bâzı isteklerde bulundular ise de, Bâbıâli kabûl etmedi. 1821'den beri Osmanlı devleti ile fi'len siyâsi münâsebetini kesmiş bulunan Rusya ise imparatorluğun içinde bulunduğu buhrandan faydalanarak Akkerman anlaşmasını 7 teşrin I. 1827 (5 rebiülevvel 1242) tarihinde Osmanlı devletine kabûl ettirdi (*Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1298, IV, 58—80). Bundan sonra Osmanlı devletinin dış münâsebetlerinin daha gergin bir safhaya girmesi ve yakında büyük bir harp tehlikesi ile karşılaşacağının belli olması üzerine Mahmud II. Mora'da muvaffakiyetleri görülen Mısır ordusuna benzer bir ordunun kurulmasının zarûrî bulunduğuna kanaat getirdi. Devlet ricali, ulemâ, bâzı yeniçeri ağaları, yeniçeri ocağının ıslâhına karar verdiler. 18 şevval 1241 (26 mayıs 1826) tarihinde Eşkinci lâyihası çıkarılarak daha disiplinli ve avrupâî bir sistemde yeni bir askerî teşkilâtın kurulmasına başlandı (Mehmed Es'ad, *Üss-i zafer*, İstanbul, 1243, s. 6 v. d.; A. Cevdet, *ayn. esr.*, XII, 146, 255 v. d.). Fakat yeniçeriler buna râzı olmadılar, İstanbul'da büyük bir isyan çıktı. Mahmud II. bu ayaklanmayı sür'atle bastırdı. 10 zilkade 1241 (16 haziran 1826) tarihinde yapılan meşveretten sonra yeniçeri ocağının devlete artık bir fayda sağlayamayacağı anlaşıldığından, ocağın tamâmen kaldırılmasına karar verildi (Mehmed Es'ad, *ayn.*

esr., s. 67, 81. 99; Cevdet, *ayn. esr.*, XII, 166—174) ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ismi altında yeni bir askerî teşkilât kuruldu. Tarihî Ağa kapısı kaldırılarak Bâb-ı seraskerî ibdas edildi ve askerî işlerin idâresi bu makama bağlandı (M. Es'ad, *ayn. esr.*, s. 192 ve 195). Her ne kadar tarihî yeniçeri ocağının ilgası ile ıslâhât hareketine muhâlefet eden dâimi bir mânia ortadan kaldırıldı ise de, bütün eyâletlerde asırlardan beri yerleşmiş bulunan ocak taraftarlarını kaldırmak ve yeni askerî teşkilâtı tatbik etmekde karşılaşılan büyük zorlukların imparatorluğun dâ inhitâtına sür'atlenmesinde mühim tesirleri oldu (G. von Rosen, *Geschichte der Türkei 1826—1856*, Leipzig, 1856, I, 16—22).

Mahmud II., ıslâhât mes'elesi ve Mora isyanları ile meşgul iken şark mes'elesinin ilk darbesi ile karşılaştı. İngiltere, Fransa, Rusya 6 Temmuz 1827'de Londra anlaşması ile Osmanlı devletine bağlı bir Yunanistan'ın kurulmasını kabûl etti. 20 teşrin I. 1827'de Navarin [b. bk.] fâciası vuku buldu. Fransızlar geçiçi olarak Mora'yı işgal ettiler. Mısır ordusunun büyük bir kısmı tekrar Mısır'a dönmeye mecbur edildi. Rusya'nın zamansız ilân ettiği harp (26 nisan 1828), ordusuz ve donanmasız bulunan Osmanlı devletinin, orduda gereken ıslâhâtı rahatça yapmasını önledi. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından müteveffit eyâletlerde çıkan fitne ve fesat yüzünden, Bosna, Hersek ve Arnavutluk gibi, askerî güce sâhip eyâletler ve Mısır bu harbe iştirâk etmedi. Anadolu eyâletlerinden toplanan kuvvetler ile Osmanlı devleti Rusya'ya karşı bir buçuk yıl amansız mücâdele etti (Ahmed Muhtar, *1244 1245=1828/1829 Türkiye-Rusya seferi*, Ankara, 1928, I, II). 14 eylûl 1829 (16 rebîülevvel 1245)'de Edirne muahedesi ile harplere son verildi Bu muâhede ile Kafkasya'da bâzı mühim kale ve limanların Rusya'ya terki, Sırbistan, Eflak-Boğdan'a muhtâriyet verilmesi ve Mora'da müstakil bir Yunan devletinin kurulması ile bir çok zengin topraklar tamâmen yahut kısmen Osmanlı idâresinden ayrıldı. İlk olarak Bulgar mes'elesi bundan sonra başladı (Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, Ankara, 1943). İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, Osmanlı devletini Mora, Eflak-Boğdan ve Sırbistan daki müslümenları ve Türkleri mecbûrî tehcîre tâbi tutmaya icbar etmeleri, Balkanlarda hıristiyanlar ile müslümanlar arasında münâferetin artmasına ve eyâletlerde emniyet ve âsâyişin bozulmasına mühim bir âmil oldu. Mahmud II., Osmanlı teba'sı arasında kanlı mücâdeleler çıkmasını önlemek için bu gayr-i insânî tehcîr siyâsetinin tatbik edilmesine büyük devletlerin ısrârı karşısında mâni olamadı. Ancak bâzı tedbirler almakla iktifa etmek mecbûriyetinde kaldı (Lûtfi, *Tarih*, II, 14, 206, 218, 225; Cevat Eren, *Türkiye'de göç ve göçmen mes'eleleri*, İstanbul, 1966, s. 36 v. dd.). Harpler netîcesi meydana gelen mâlî, iktisâdî bubran'lar, yabancı devletlerin tebrikleri ve yeniçeri ocağının kaldırılmasından mütevellit hoşnutsuzluklar, eyâletlerde yeniden isyanların çıkmasına sebep oldu. Mahmud II. Rumeli, Anadolu ve Rusya'da çıkan isyanları bastırmağa muvaffak oldu ise de, Edirne muâhedesinden sonra, Mısır mes'elesi büyük bir iç gaile ve Osmanlı devleti için milletler-arası bir dâvâ hâline geldi. Anadolu ve Rumeli'de bâzı mütegallibe âyân ve beyleri Osmanlı idâresi aleyhine teşvik ve Suriye'yi Mısır'a bağlamak için isyan eden Mehmed Ali Paşa'yı tedip etmek kolay olmadı. 21 kânun I. 1832 tarihinde Konya'ya kadar ilerleyen ve burada Osmanlı ordusunu mağlûp eden Mısır kuvvetlerinin İstanbul'a kadar ilerleme emri almaları üzerine Osmanlı tahtı ve saltanatı için tehlike başgösterince Avrupa devletleri bu mes'eleye müdâhale ettiler. 1830'dan beri Cezayir'i işgal etmiş olan Fransa'nın himâye ettiği Mehmed Ali Paşa'nın daha fazla kuvvetlenmesine Rusya tarafdar değildi. Osmanlı imparatorluğunun zayıf bir duruma düşmesinden faydalanan Rusya orta şarkta bilhassa Boğazlar'da kendi menfaatlerini daha kolayca elde etmek fırsatını kaçırmadı; Mısır vâlisine karşı Mahmud II.'a yardım etmek teklifinde bulundu. (S. Goriyanof, *Devlet-i osmaniye, Rasga siyâseti*, türk. trc. Ali Reşad ve Macar İskender, İstanbul 1321, s. 59 v. d.). Mısır kuvvetlerinin Konya'dan İstanbul istikametinde harekete geçmesi üzerine, Osmanlı devleti, bu teklifi kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Bir Rus filosu İstanbul'a geldi (8 şubat 1833) ve bir Rus askerî birliği Beykoz iskelesinden karaya çıktı. Rusya ile dostâne bir münâsebet, Avusturya, İngiltere, Fransa'yı endişeye düşürdü, pâdişah ile Mısır vâlisini barıştırmaya ve Kütahya müsâlâhasını yapmağa (14 mayıs 1833) sevketti (Lûtfi, *ayn. esr.*, IV, 28 v.d.; Sadr-ı Esbek Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî-i Devlet-i Osmânîye*, İstanbul, 1327, III, 142 v.d.) Mahmud II, Avrupa'da 1830 ihtilâlleri neticesinde değişen siyâsi vaziyet sebebiyle şimdilik Avrupa devletlerinden kendine yardım ümidini kesmiş ve Hünkâr iskelesi muâhedesi ile (20 safer 1249=8 temmuz 1833) Osmanlı devletini Rusya'nın himayesine sürüklemeğe mecbur etmiştir. Şark mes'elesinin Osmanlı imparatorluğu câmiasında sebep olduğu siyâsî buhranlara ve çeşitli cephelerden is-â-

hât hareketinin karşılaştığı muhâlefete rağmen Mahmut II. Osmanlı devletine yeni bir nizam vermeye gayret etti. Vak'a-i Hayriye'den bir gün sonra (11 zilkade 1241=17 haziran 1826), tarihinde devlet ileri gelenleri, ümerâ ve ulemânın iştirâki ile yapılan toplantıda pâdişah devletin en yüksek meclisi olan „Dîvân-ı Hümâyûn"'a geniş selâhiyetler verdiğini ve adlî, mâlî, idârî ve her hususta alınacak kararların kendisi tarafından kabûl ve tasvib edileceğini beyân etti (Cevdet, *ayn. esr.*, XII, 171). Bu sûretle ilk olarak daha sonra kurulacak olan Meclis-i Vükelâ'nın temeli atılmış oldu. Bilhassa devletin en yüksek icrâ makamı olan sadâretin çalışmalarına yeni bir şekil verildi.

Bâbıâlinin [b. bk.] sadrâzamların ikametgâhı olarak kullanılmasına son verildi ve burası tamâmen resmî bir idâre yeri hâline getirildi. İhtisap Nâzırlığı ihdas olunarak şehreminliği ilga edildi. O zamanki şekli ile İhtisap Nâzırlığı, İstanbul vâliliği, Zaptiye Nâzırlığı, Şehreminliği ile, esnaf, erzak ve bâzı mâlî işlerin hepsini içine almakta idi. (Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye*, I, 1359 1376). Bundan sonra, devlet idâresinde ihtisâsa ehemmiyet verilmeye başlandığı görülmektedir. Filhakîka bu maksatla çeşitli işlere bakmak üzere kurulmuş bulunan İhtisap Nâzırlığı, deruhde ettiği vazîfelerin her birisi için ayrı bir nezâret ihdas edilmek sûretiyle lağvedilmiştir. Mahmud II. bir fermânında, Anadolu'da vâlilerin tahakkümüne son verilmedikçe, zulüm ortadan kaldırılmadıkça, halkın refah ve saadeti te'min olunmadıkça, her işin sarpa saracağı âşikârdır (Lûtfi, *Tarih*, III, 149) demek sûretiyle memlekette adâletin tesis edilmesi ile ıslâhâtın mümkün olabileceğine, işâret etti. Bunun için de askerî sâhada ıslâhâta önem verdi. Yeni kurulan „Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye„ nâmı altındaki Osmanlı ordusunun tâlim ve terbiyesi husûsunda Avrupa'dan mütehassıslar getirildi. yeni bir askerî kıyâfet kabûl edildi (Mahmud Şevket, *Osmanlı teşkilât ve kıyafet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, II. kısım s. 7. v.d.). Paralı asker usûlü yavaş-yavaş mâziye karıştı. Eyâletlere gönderilen bir tâlimatta her türlü masrafların devlet tarafından karşılanacağı bildirildi. Bu sûretle millî bir ordunun kurulmasında yeni bir hamle yapılmış oluyor ki„ vak'anüvis Lûtfi Efendi (*ayn. esr.*, I, 253) buna „Millet askeri„ adını vermektedir. 15—45 yaşları arasında sıbhî durumu müsâit olan müslümanların askerî vazîfelerini yerine getirmeleri mecbûrî oldu. Yeni ordunun yetiştirilmesi için muallim zâbitâna büyük ihtiyaç duyulmakta idi, bunun için daha 1831 'de İstanbul 'da bir Mekteb-i Harbiye ile bir Muzika-i Hümâyûn mektebi açılması düşünülmüştü (Osman Ergin, *ayn. esr.*, s. 298). Fakat C. Sax 'ın verdiği mâlûmata göre, Rus elçisi büyük masraflara mâl olacak böyle bir mektebe lüzum olmadığını, arzu edilen gençlerin Petersburg'a gönderilerek orada yetiştirilmelerini tavsiye etti ve bu sûretle Harbiye'nin açılması bir kaç sene daha geç kaldı (C. von Sax, *Geschichte des Machtierfalls der Türkei*, Wien, 1908, s. 256; aynı konuda çıkan müşkilât hakkında bk. Osman Nuri Ergio, *Türkiye mâarif tarihi*, İstanbul, 1943, II, 304). Nihâyet 1250 (1834) tarihinde „Mekteb-i Harbiye" açıldı (Mahmud Es'ad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1310, s. 10—15). Garp usûllerine göre tedrisat yapan bu yüksek askerî mektep, Türkiye'de daha sonra açılan askeri ve sivil mekteplere bir nümûne teşkil etmiş, Avrupa'dan alınan ilim, fen ve san'atın Türkiye'de yerleşmesine mühim bizmetleri olmuştur. Tanzîmât devrinde gelişen yeni müesseselerin bir çoğu Mahmud II. devrinde kuruldu. Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn 1241 (1825)'de ayrı bir mektep hâline getirilerek ıslâh edildi. Bilhassa 1773'te kurulan, fakat uzun seneler ihmâl edilen Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn 1246 (1830) 'da, bugünkü Deniz Harp Okulu'nun Heybeliada'da bulunan binâsına nakl olundu. Osmanlı bahriyesine lâzım olan zâbitân ve diğer mütehassısların yetiştirilmesine burada başlandı (Osman Nuri Ergin, *ayn. esr.*, s. 264—280). Türkiye'de buharlı gemiler inşâsına (1243=1827) başlandı (Lûtfi, *Tarih*, I, 277). Osmanlı imparatorluğunda tebâbetin çok eski bir tarihi olmasına rağmen, asrî Türk tebâbeti bu devrede yapılan ıslâhâtın eseri oldu. 15 şâban 1242 (14 mayıs 1827) tarihinde Tıbhâne-i Âmire, ve 1832 'de „Cerrâh-hâne" açıldı. Bu müesseselerin başlıca vazîfeleri askerî ve sivil hizmetlerde kullanılacak hekimleri yetiştirmekti. Umûmî olarak tebâbet gayr-i müslimlerin elinde idi. Fakat bundan sonra Türk hekimleri devlet hizmetinde yer aldılar ve Türk ilim adamları yeni açılan bu müesseselerde ders vermeğe başladılar (Süheyl Ünver, *Osmanlı tebâbeti ve Tanzîmât hakkında notlar*, *Tanzîmât* I, s. 937). Sivil ve askerî hizmetler için yeni hastabâneler açıldı. Nihâyet 14 mayıs 1839 (1254) tarihinde Avrupa tıp fakültelerine muâdil tedrîsat yapan „Mekteb-i Şâhâne-i Tıbbiye„ nâmı altında bugünkü Galatasaray'ın bulunduğu binâda yeni bir müessese kuruldu. Mahmud II, hasta olmasına rağmen, vefâtından bir ay kadar evvel bizzat bu müessesenin açı-

lış merâsimine iştirâk etti ve irâd ettiği bir nutukla bu mektep hizmete girdi Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul, 1328, s. 20 v. dd.). Ordu ile ilgili her şeye ehemmiyet verildi. Yeniçerilerin tarihî mehter takımları kaldırıldı ve Osmanlı ordularında avrupâî usûlde askerî bandolarına hizmet görmesi kabûl edildi. Bu maksatla 1250 (1834)'de „Muzika-i Hümâyûn Mektebi" açıldı. 1240 (1824) tarihinde sibyan mektepleri açılarak ilk tahsil Türkiye'de mecbûrî oldu (Mahmud Cevad, *Maârif nezâreti, Tarihçe-i teşkilât ve icrâatı*, musahhihi Mehmed Ali Kemal, İstanbul, 1338, I, s. I v. d.). Fakat ilk tahsil mecbûriyeti çeşitli sebepler yüzünden 1254 (1838) senesine kadar tatbik edilemedi, 1827'den sonra Avrupa'ya tahsile talebe gönderilmesine başlanmıştı. Fakat pâdişâhın frenk âdetlerini memlekete yaymak hevesine düştüğü iddiası ile muhâfazakâr zümre ve hattâ bâzı münevverler tarafından bu hareket tenkid edildi (Lûtfi, *ayn. esr.*, II, 171 v. d.). Mahmud II., bir çok muhâlefete rağmen, hurâfeye karşı da mücâdele açmaktan çekinmedi, yaptığı bâzı ıslâhâtla, zihinlere yerleşen taassubu ortadan kaldırmak istedi. Askeriyede olduğu gibi, me'murlar için de yeni bir kıyâfet nizamnâmesi çıkardı. Kendisi bile, asrî kıyâfeti tatbik ederek halka emsâl olmağa gayret etti hattâ islâm âdetlerine aykırı olarak devlet dâirelerine kendi tablolarını astırdı (Lûtfi, *ayn. esr.*, II, 269 ve V, 43). Vergilerin tertip ve toprakların tanzîmi için Avrupa usûllerinden faydalanıldı. İlk nüfus sayımı 1242 (1826/1827) senesinde yapıldı. Pasaport ihdâsı, karantina usûlünün getirilmesi gibi bir çok yenilikler kabûl edildi. Umûmî efkârı aydınlatmak maksadı ile ilk resmî gazete 1831'de çıkarıldı. Bu gazeteye *Takvîm-i vekâyi* adını da bizzat pâdişâhın kendisi verdi. Avrupa devletleri ile siyâsî münâsebetlerin gelişmesinde mühim hizmeti görülmüş olan fakat 1808'den sonra ihmâl edilen, dâimî elçilikler yeniden kuruldu (1834; bk. Mahmud II. *I. A.*). Bilhassa devlet idâresinde mühim yenilikler yapıldı. Eski Divân-ı Hümâyûn teşkilâtı tamâmen değiştirildi. Avrupa devletlerinde olduğu gibi nezâret'ler ihdas edildi (Lûtfi, *ayn. esr.*, V, 47, 104, 122). Avrupa usûllerini, ilim ve tekniğini benimseyen yeni bir neslin yetişmesi ve yavaş yavaş devlet idâresi başına geçmesi ile ıslâhât hareketi yeni bir kuvvet kazandı. Bu yeni neslin mümessili Mustafa Reşid Paşa oldu (Reşat Kaynar, *ayn. esr.*, s. 41—82).

Paris elçiliğine gönderilmiş bulunan Mustafa Reşid Bey (Paşa [b. bk.]) 'in oradan yolladığı lâyihalar pâdişah üzerinde müessir olmuştu. Tanzîmât devrinin açılmasında mühim bir yer işgal eden bu zâta göre, Osmanlı devletinin inhitâtının başlıca sebebi, eski tarz idâreyi devam ettirmiş olmasından ileri geliyordu (Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzîmât* I, İstanbul, 1940, s. 731 v.d.). O, Avrupa'da parlamenter sistemin faydalarını görüp takdîr ettikten sonra mutlakiyet idâresinin kısmen de olsa, hudutlandırılmasının Osmanlı devleti için faydalı olacağına kani olmuştu (C. von Sax, *ayn. esr.*, s. 279). Paris ve Londra elçilikleri sırasındaki müşâhedeleri, ona, Osmanlı devletinin bekası ve Avrupa ile daha iyi münâsebetlerde bulunmasının te'mini için imparatorlukta geniş mikyasta reformlar yapmanın zarûrî olduğunu telkin etmiş ve ıslâhât husûsundaki düşüncelerini İstanbul'a gönderdiği tahrîratlarında belirtmişti (Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra elçilikleri esnâsındaki siyâsî yazıları, Tarih vesikaları*, I/1, 31 v.dd.; II/9, 208—219; II/12, 452—461). Husûsiyle İngiliz hükûmeti ile yaptığı temaslarda, bâzı şartlar dâhilinde İngiltere'nin, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa karşısında Osmanlı devletinin devâmına müzâhir olduğunu öğrenmişti Mahmud II., iç ve dış siyâsette Mustafa Reşid Paşa'nın başarılı bir yol takip edeceğini düşünerek, 1253 (1837)'te onu hâriciye nezâretine tâyin etti. Hâriciye nâzırı olarak İstanbul'a geldikten sonra, ıslâhât mes'elesi üzerinde ehemmiyetle durdu. Hâriciye nezâretinde komisyon kurarak, sanayi, zirâat ve ticâretin gelişmesine, iltizam usûlünün kaldırılmasına, Osmanlı teb'ası arasında eşit hakların te'minine ve ıslâhât ile diğer mes'elelere dâir lâyihalar hazırlayarak pâdişâha takdim etti (Reşat Kaynar, *ayn. esr.*, s. 82—85). Esâsen Avrupa devletlerinin üzerinde ehemmiyetle durdukları mes'ele, gayr-i müslim teb'anın idâre ve âmme hukukunda müslim teb'a ile müsâvi haklara sâhip olmaları idi. Mahmud II., Osmanlı teb'ası arasında din ve mezhep farklarının yeni bir hukuk anlayışı ile tahfif edilmesine taraftardı (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 37).

Reşid Paşa ilk hâriciye nezâretinde bulunduğu sıralarda, ıslâhât hareketi hemen her sâhada sür'atle gelişmeğe başladı. Me'murlar rütbelerine göre maaşa bağlandılar. Zirâat, ticâret, sanayî sâhalarında yeni tedbirler alındı (*Takvim-i vekayi*, nr. 167). Devletin bütün işlerinin tetkik edilerek bir karara bağlanması için Gülhâne'de „Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye", Bâbıâlide „Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlî" adları altında iki meclisin kurulması, bu meclislerin kararı alınmadan yapılacak işlerin icrâ mevkiine konulmaması emrolundu (Lûtfi, *ayn. esr.*, V, 106). Vergilerin tertibi, emlâk tahriri ve nüfus tesbiti hakkında yeni nizamnâmeler

çıkarıldı. Hattâ ilk olarak Bursa ve Gelibolu'ya emlâk tahrîri için me'murlar gönderildi. Daha bu tarihlerde „Tanzîmât-ı Hayriye" tâbiri kullanılmaya başlandı (Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzîmât* I, s. 731). Yapılan bir çok ıslâhâttan sonra, tanzîmâtın ilân olunması da düşünülmüş ise de, Âkif Paşa'nın muhâlefeti üzerine, ilân keyfiyeti bir müddet geri kalmıştır (Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri*, İstanbul, 1339, s. 48). Esâsen tanzîmâtın ilânı için, bu sırada tekrar ortaya çıkan Mısır mes'elesinin çözülmesi lâzımdı.

16 ağustos 1838 (25 cemâziyelevvel 1254) tarihinde İngiltere ile Osmanlı devleti arasında imzâlanan ticâret muâhedesinden sonra, Bâbıâli ile Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa arasındaki münâsebet gergin bir safhaya girdi. Bu anlaşma (*Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1294, I, 272—277) ile İngiltere'ye Osmanlı topraklarında büyük ticârî haklar tanımakla ve husûsiyle „yed-i vâhid" usûlünün ilga edilmesi ile devlet sınâî, ticârî ve mâlî bakımlardan büyük zarâra uğramağa mahkûm olmuştu. Henüz muâhede esasları tesbit edilmek üzere İstanbul'da büyük bir gizlilik içinde görüşmeler yapılırken, Mehmed Ali Paşa, Mısır'da kurmuş olduğu mâlî, idârî, iktisâdî sistemin tehlikeye düşeceğinden endişeye kapılarak istiklâlini ilân etmek sûretiyle Bâbıâliye karşı cephe almıştı (Yusuf Kemal Tengirşenk, *Tanzîmât devrinde Osmanlı devletinin hâricî ticâret siyâseti*, *Tanzîmât* I, s. 305).

Mustafa Reşid Paşa'nın teşebbüsü ile yapılan bu ticâret anlaşması içte ve dışta geniş te'sirler bıraktı. Pâdişah ve Mustafa Reşid Paşa bu sebepten çeşitli tenkitlere mâruz kaldılar. Ancak pâdişah, ve Reşid Paşa'nın muâhedenin doğuracağı vahim netîceleri lâyıkiyle takdir edememiş olmaları muhtemeldir. Fakat İngiltere'ye ticârî, iktisâdî, siyâsî menfaatler te'min eden bu muâhedenin, Bâbıâli ile Mısır arasındaki münâsebetlerin bir harbe müncer olması üzerine, İngiltere'nin Osmanlı hükûmeti lehinde müdâhalesini te'min etmesi bakımından müsbet faydası olmuştur. Pâdişâhın ileri sürdüğü şartlar, Mehmed Ali Paşa tarafından kabûl edilmeyince, Mahmud II., Mısır mes'elesine karşı İngiltere'nin yardım ve müzâheretini te'min etmek ve İngiltere ile bir ittifak yapılmasını te'mîn etmek için Mustafa Reşid Paşa'yı, hâriciye nezâreti uhdesinde olmak üzere, 1838 ağustosunda tekrar elçi olarak İngiltere'ye gönderdi. Reşid Paşa, İngiltere'de yapmış olduğu temaslarda, Bâbıâlinin istediği şartlar dâhilinde İngiltere ile bir ittifâkın mümkün olmadığını tesbit etmiş (Lûtfî *ayn. esr.*, V, 17), Avrupa devlet adamları ile yaptığı konuşmalarda, Avrupalıların Türkiye'de yapılacak ıslâhâta çok ehemmiyet verdiklerini, hattâ Fransa kıralının, şâyet Avrupa nizamları te'sis olunursa, Osmanlı devletinin Avrupa devletleri hukukundan faydalanmasını önleyen muhâlefetin kalkacağı mütâlaasında bulunduğunu yazmıştır (Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa, Tanzîmât* I, 732 v. d.). Reşid Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu sıralarda, Osmanlı devleti ile Mısır vâlisi arasında harp başladı. Ordusu, 23 haziran 1839 tarihinde Nizib [b. bk.]'de vuku bulan savaşta, Mısır kuvvetlerine mağlûp olan Osmanlı devleti, donanmasının mühim bir kısmının da Mehmed Ali Paşa'ya teslim olması ile bir anda ordusuz ve donanmasız kalmıştı. Mahmud II., Nizib mağlûbiyetinin haberini almadan, 24 haziran 1839'da vefat etti; yerine, çok genç yaşta bulunan ve ıslâhât fikrini benimsemiş olan oğlu Abdülmecid [b. bk.] geçti.

Nizib mağlûbiyetinden sonra, Mısır mes'elesine bir çözüm yolu bulmak gerekiyordu. Zîrâ Nizib mağlûbiyeti Mehmed Ali Paşa'nın nüfûzunu Anadolu'da bile arttırdı. Avrupa büyük devletleri, Osmanlı pâdişâhının bir eyâlet paşası tarafından tehdit edilmesinden ve Fransa'nın himâyesinde olan Mehmed Ali'nin kuvvetli bir devlet kurmasından ve şark mes'elesinden çıkacak hâdiselerden endişeye düşerek, Mısır mes'elesine müdâhale ettiler. Prens Metternich'in teşebbüsü ile, Mısır mes'elesini görüşmek üzere, büyük Avrupa devletlerinin sefirleri İstanbul'da bir toplantı yaptılar ve Bâbıâliye müşterek bir nota vererek, Avrupa devletlerinin fikir ve yardımları olmadan Bâbıâlinin Mısır mes'elesi hakkında kat'i bir karara varmamasını bildirdiler (Kâmil Paşa, *Târih-i siyâsî-i devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1327, III, 188, v.d.; Charles Seignobos, *Târih-i siyâsî-Asr-ı hâzırda Avrupa*, trc. Ali Reşad, III, 367). Mısır-Osmanlı dâvâsı Avrupa kabinelerinde de görüşülmeğe başlandı (Serge Goryanof, *Devlet-i Osmaniye ve Rusya siyâseti*, trc Ali Reşad ve Macar İskender. İstanbul, 1331, s. 125). Mehmed Ali'nin tehdîdi karşısında Avrupa devletlerinin mütaleaları belli olmaya başladı. İstanbul'da müzâkereler devam ederken, bir müddetten beri Avrupa'da bulunan Mustafa Reşid Paşa da ağustos 1839 tarihinde İstanbul'a avdet etti ve doğruca hâriciye nezâretine giderek vazîfesine başladı; bu seyahatte Mısır mes'elesinde müsbet bir netîceye varmak için Avrupa devletlerinin îtimâdını kazanmak lüzûmunu daha iyi anlamıştı. Esâsen bir kaç seneden beri üzerinde çalıştığı ıslâhât fikirlerini tatbik mevkiine koymanın zamanı geldiğine kanâat getirmişti. İstanbul devlet ricâ-

li arasında Koca Husrev Paşa ve arkadaşlarının kendisine muhâlif olduğunu biliyordu. Fakat buna mukabil kendisine yardımcı olacak Sâdık Rıfat Paşa, Âli Paşa gibi bâzı likir arkadaşları bulmuştu. Dört ay kadar bir hazırlık yaptıktan sonra, genç pâdişâhı, Tanzîmât Fermânı'nın ilân edilmesine iknâ etti.

II. Tanzîmât Fermânı'nın îlânı: Reşid Paşa tarafından kaleme alınan Tanzîmat Fermânı, 26 şâban 1255 (3 teşrin II. 1839) tarihine tesâdüf eden pazar günü yapılan büyük bir merâsimle îlân olundu. Topkapı sarayı müştemilâtından olan Gülhâne köşkü önünde merâsim için büyük hazırlıklar yapıldı. Bu merasime sadrâzam, şeyhülislâm, bütün saray erkânı ve devlet ricâli ulemâ, esnaf cemiyetleri, Rum, Ermeni patrikleri, haham-beşi, İstanbul'da bulunan yabancı devlet sefir ve konsolosları iştirâk ettiler. Hatt-ı Hümâyûn'u bizzat Mustafa Reşid Paşa okumuş, pâdişah ise, merâsimi Gülhâne köşkünden tâkip etmişti (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 60 v. d.). Osmanlı tarihinde yeni bir devri açan ferman, okunduğu yere nisbetle Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu ve bir diğer adı ile Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı adını aldı. Tanzîmât Fermanı'nın okunduğu yerde bir âbide dikilmesi ve her sene burada bir merâsim yapılması kararlaştırıldı. Fakat Gülhâne köşkü Topkapı sarayının içinde bulunduğundan ve o zamanlar halkın yapılacak merâsimlere iştirâki güçlük arzettiğinden, burada âbide dikilmesinden vazgeçildi. Daha sonra bu âbidenin Bayezid meydanına dikilmesi düşünüldü ise de, her nedense, bu fikir de tahakkuk etmedi (Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 49).

Fermânın îlânı İstanbul'da, bâzı muhâfazakâr zümrelerin memnûniyetsizliğine rağmen, geçici de olsa, bir kaç gün bayram havası yarattı; Avrupa'da ise, daha müsbet olarak karşılandı ve matbuât da bu yeni ıslâhât hareketinin başarı elde edeceğini memnûniyetle belirtti (Sabri Esat Siyavuşgil, *Tanzîmâtın Fransız efkâr-ı umûmiyesinde uyandırdığı akisler*, *Tanzîmât* I, 746—756). Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı, îlânından sonra devletin resmî gazetesi olan *Takvim-i vekayi*'in, nr. 187, 15 ramazan 1255 (22 kânun I. 1839) tarihli nüshasında yayınlandı; ayrıca Fransızca'ya tercüme olunarak, yabancı devletlerin İstanbul'daki elçiliklerine de resmen gönderildi. İstanbul'da bulunan yabancı devletlerin sefirlerinden Tanzîmât Fermânı'nın Osmanlı devleti için hayırlı ve uğurlu olacağı hakkında Bâbıâliye yazılar geldi (Cemil Bilsel, *Tanzîmâtın hâricî siyâseti*, *Tanzîmât* I., s. 662, 701).

III. Tanzîmât Fermânı'nın muhtevâ ve tahlîli Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın yazılış tarzında hukukî bakımdan bir sistemsizlik görülmekle berâber, bu fermânın hükümleri arasında teb'a ile devlet münâsebetlerine dâir esasların ve âmme kudretinin istîmâll tarzına âit kayıtların konulmuş olması ve bilhassa devlet teşkilâtında yeniliklerin yapılmasının zarûrî olduğuna işâret edilmiş bulunması, hukukan hükümdârın selâhiyetlerini tahdit eden bir mâhiyet arzetmektedir. Bu sebepledir ki bu ferman meşrûtî idârelerin teşekkülüne yol açan ve Avrupa devletlerinin tarihinde "Charte„ tâbir olunan, yâni bir hükümdar tarafından verilen „muharrer imtiyaz" mâhiyetini hâiz hukukî vesîkalar arasında yer almaktadır (Yavuz Abadan, *Tanzîmât Fermânının tahlili*, *Tanzîmât* I. 39—42; krş. Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 39).

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu metninde, kuruluşundan beri „ahkâm-i kur'âniye" ve kavânin-i şer'iyeye bağlı bulunan Osmanlı devletinin, refah içinde iken, 150 seneden beri muhtelif sebeplerle şerî'ate riâyetsizlikten dolayı fakirliğe ve harâbiye sürüklendiği; gerekli yeni kanunlar tedvin edildiği takdirde, coğrafî mevkii, toprağının verimliliği ve halkının kabiliyeti sebebi ile devletin 5—10 yılda ümit edilen seviyeye ulaşacağı belirtilmekte; teb'aya ırk ve din tefrik edilmeden sağlanacak can ve mal emniyeti, iltizam usûlünün lağvedilerek herkesin gelirine uygun vergi tâyini, askere almada, o zamana kadar tatbik olunan mûtad usûlün kaldırıldığı yerine, her bölgeden hizmete alınanlar tarafından muayyen bir müddet tâyin edilerek icrâsı, alenî muhâkeme yapılmadan kimsenin hukukunu ihlâl ve tahdide gidilmemesi gibi esaslar dâiresinde, adlî ve mâlî mevzûâtın muayyen günlerde toplanacak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, askerî mevzûâtın ise, Bâb-ı Seraskerî Dâr-ı Şûrâsı'nda kararlaştırılıp, hatt-ı hümâyûnla tasdik edilmesi tesbit edilmekte; tedvin edilen kanunlara riâyet edeceğine dâir pâdişâhın yeminle te'minat vereceği, ulemâ ve vükelâdan da yemin alınacağı, geçim güçlüğü çeken me'murların maaş vaziyeti düzeltilerek, zararı âşikâr olan rüşvetin önleneceği vaad edilmektedir.

Şeri'at hükümleri yanında, ona muhâlif olmayan ve pâdişâhın fermânı ile kanun çıkarma usûlü, Osmanlı örfî hukuku îcâbından idi. Bu sebeple Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu, hükûmetin öteden beri tatbik ettiği usûle uygundu. Fermanda şerî'at hükümlerine aşırı derecede bağlı kalındığı intibâı uyandırılmak istenmesine rağmen, Avrupa'da yayılmış bulunan hukuk ve devlet anlayışına âit fikirlerden geniş mikyasta mülhem olunduğu dikkati çekmektedir. Nitekim devletin asıl gayesinin memleketi kalkındı-

mak ve halkı refâha kavuşturmak yanında şerîate ve mutlakiyetin devamına rağmen, tâbiî ve âmme hukuku ile ilgili kanunlar daha çok garpten mülhemdir. (A. Şeref, *Tarih müsâhebeleri*, s. 48 v.d.; Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma hareketi ve tanzîmât*, *Tanzîmât* I., 173; E. Z. Karal, *Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnunda batının etkisi*, *Belleten*, XXVIII, 598 v. dd.).

IV. Fermânın uyandırdığı akisler: İlânından kısa bir süre sonra Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın birer sûreti eyâletlere gönderildi. Ferman, Avrupa umûmî efkârında müsbet karşılanmasına mukabil, müslim teb'a, ile gayr-i müslim teb'a, cemaat ve ruhânî reisler arasında hoşnutsuzluk yaratmış. Islâhât taraftarları ile muhâfazakâr zümre arasında yeni bir mücâdelenin doğmasına âmil olmuştur. Nitekim baş-şehirde devlet ricâli ikiye ayrılmış, başta sadrâzam Koca Husrev Paşa [b. bk.] ve taraftarları, Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nı bir islâm devleti olan Osmanlı imparatorluğunun an'anelerine aykırı görmüşlerdir. Bu durum eyâletlerdeki geniş halk kitleleri üzerinde de te'sirini göstermekte gecikmemiştir. Diğer taraftan, din farkı gözetmeksizin teb'aya kanun müsâvâtı tanıyan Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nu hıristiyan teb'a kendi millî gayelerinin tahakkukuna yarayacak bir vesîka telakkî ettiği hâlde, cemâat reisleri ve ruhban sınıfı, eski imtiyazlarının elden gideceği endişesiyle benimsemediler (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 55—65; F. Eichmann, *Die Reformen des Osm. Reich*, Berlin, 1858, s. 13—78).

V. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun tatbiki. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun hükümlerinin tatbik edilmesi ile başlayan yeni islâhât hareketi, 1. Tanzîmât Fermânı'nın ilânından 1856 Islâhât Fermânı'na, 2. Islâhât Fermânı'nın 1876'da Birinci Meşrutiyetin ilânına kadar olmak üzere iki safhada mütalea edilebilir. Birinci safhada Mustafa Reşid Paşa, ikinci safhada ise, Âlî Paşa, Fuad Paşa ve Ahmed Midhat Paşa'nın ve bunların etrafında toplanan devlet adamları ile yeni münevver bir neslin büyük gayret ve hizmetleri olmuştur.

a. Birinci devir (1839—1856). Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun getirmiş olduğu yeni hükümlerin Osmanlı imparatorluğunda tatbik edilmesi mühim bir mes'ele teşkil ediyordu Fermânın hükümlerinin ne sûretle tatbik olunacağına dâir devletin henüz büyük bir hazırlığı yoktu. İlk tedbir olarak vükelâ hey'eti tarafından, fermânın esaslarının eyâletlerde halka daha iyi anlatılması ve fermânın getirdiği yeni hükümler muvacehesinde çıkması kuvvetle muhtemel aksülamellere karşı buralara Hatt-ı Hümâyûn'un metnini açıklayan ve tanzîmâtın hangi esaslara dayandığını belirten yeni bir ferman gönderildi. Zilkade 1255 (Kânun II. 1840) sonları tarihini taşıyan bu fermanda, pâdişah, tatbiki istenen yeni kanun ve nizamların müttefikan yapıldığını ve kendisinin de bu kanunların hilâfına hiç bir sûretle hareket etmeyeceğini belirtiyor ve Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın hükümleri açıklanıyordu. Müslim ve gayr-i müslim bütün Osmanlı teb'ası mal, can, ırz ve nâmusunun kanunların te'minâtı altında bulunduğu, vezîrden çobana kadar herkesin kanun nazarında eşit muâmeleye tâbi olduğu anlatılıyor, kanunî bir hüküm verilmedikçe ve pâdişâhın fermânı olmadıkça hiç bir kimsenin idam cezâsına çarptırılamayacağı, bunun hilâfına hareket edeceklerin hangi mevkîde olursa olsun cezâlandırılacağı ve ancak bu sûretle zulmün ortadan kaldırılacağına işâret ediliyordu. Yine aynı fermanda, vergilerin tahsîlinin âdil bir nizâma bağlanması, askerlik vazîfesinin muayyen bir zamanda icrâsı, lukara ve reâyânın korunması, vâlilerin Tanzîmât-ı Hayriye'nin esaslarını halka daha iyi anlatmaları, eyâletlerde olduğu gibi, sancaklarda ve daha küçük mahallerde fermânın îlân olunması ve bu yeni kanunlara halkın riâyet etmesi emrolunuyordu (Fermânın tam metni için bk. Halil İnalcık, *Tanzîmât'ın uygulanması ve sosyal tepkileri*; *Belleten*, XXVII, 660 v.dd.) Bu sûretle Tanzîmât-ı Hayriye'nin bütün Osmanlı ülkelerinde tatbik edilmesi ilân olunda ise de, yeni usûlün her tarafta câri olması zamana muhtaç bulunduğu dikkat nazarına alınarak, bâzı uzak eyâletlerde şimdilik tanzîmât kanunlarının tatbik edilmesi geri bırakıldı. 1256 (1840) senesi başlarından itibâren, baş-şehir ve baş-şehre yakın olan eyâletlerde Tanzîmât Fermânı'nın tatbîkine başlanmış, bir müddet sonra da eyâletlere tâlimat gönderilerek mâlî, idârî v. s. sâhalarda lüzumlu görülen islâhâtın ne sûretle tatbik olunacağı bildirilmiştir (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 153—158). Ahâlînin fakirleşmesine sebep olan iltizam usûlü 1840'tan itibâren kaldırıldı. Her mahallin toprak mahsûlüne ve ticârî mevkiine ve herkesin iktidârına, emvâl ve akarına uygun olarak âdil vergi alınması kabûl edildi. Mâlî işlerin tertîp ve tanzîmi için, eyâletlere ve sancaklara hükûmet merkezinden „muhassıl-ı emvâl" adı altında me'murlar gönderildi ve bunların maiyetine kâfi derecede kâtiplor tâyin edildi.

Muhassıl-ı emvâl olanlar bütün mâlî işlerden mes'ul tutuldu. Bu sûretle eyâletlerde halkın mültezimler tarafından istismar edilmesi'nin önüne geçilmeye çalışıldı Nâiplor de dâhil ol-

mek üzere bütün devlet me'murları maaşa bağlandı. Bilhassa nâiblerin verdikleri şer'î senetlerden kendi namlarına resim almaları yasaklandı. Eyâlet merkezlerinde ve kazalarda birer meclis kurulması emredildi. Bu meclisler, merkezlerde muhassıl-ı emvâl, mahallin kadısı, askerî âmir, 4 müslim, varsa gayr-i müslimlerden metropolid, iki „kocabaşı" 'dan teşkil olunacaktı. Bu meclislere me'murların dışında kalan âzâ intihap yolu ile seçileceklerdi (Reşat Kaynar, *ayn. esr.*, s 254—258). Hattâ köylerde bile bu nevîden meclis'lerin kurulması emrolundu. Hıristiyan bulunan köylerde hıristiyanlardan köy meclisine âzâ seçilebilecekti. Küçük meclisler, almış oldukları kararları, eyâlet merkezi veya kazalarda büyük meclislere bildirecek, büyük meclisler kararların tatbik olunmasında selâhiyet sâhibi olacaklardı. Bu meclisler, Tanzîmât'ın esaslarına uygun hareket etmeyenler ile vergi işlerinde su-i istîmâli görülenleri şer'î kanunlara göre muhâkeme ederek suçları sâbit olanları tecziye etmekte de selâhiyetli idiler. İdam cezâları ancak Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve pâdişâhın fermânı ile tatbik olunacaktı. Bu meclisler, Fransız „departement" meclisleri örnek alınarak teşkil edilmişti. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun esasları, tatbikatta da görüldüğü üzere, „liberal" fikirlere dayanıyordu. Bilhassa mâliyede yapılan ıslâhâtta muhassılların, vâli ve âyânların murâkabesine tâbi olmayarak vazîfe görmek selâhiyetine sâhip olmaları ile mahallin vâlisinin ve kazâlarda yüksek idâre âmirlerinin de selâhiyetleri tehdit ediliyordu. Bu suretle devletin mâlî işleri doğrudan-doğruya hükûmet merkezinin murâkabe ve idâresi altında yürütülmüş oluyordu. Bilhassa reâyâ ve bâzı müslim balkın şikâyetçi olduğu „angarya" usûlü imparatorluğun her tarafından kaldırıldı. Öteden beri şikâyet mevzuu olan cizye [b. bk.] mes'elesi yeni bir nizâma bağlandı. Gerçekte, Osmanlı devleti, cizye tahsilini başlangıçtan beri timar ve zeâmet erbâbına bırakmamış, „cizyedar" denilen tahsildarlar veya mültezimler mârifetiyle tahsil etmişti. Tanzîmât'ın îlânından sonra cizyedarlık da ilga olunmuş, daha önce bâzı bölgelerde maktu'a bağlama ve kocabaşılar mârifetiyle cizye toplama usûlü bütün imparatorluğa teşmil edilmiştir. Merkezden, sancak veya kazanın cizye miktârı muhassıla bildirilerek, kaza ve köylerin cizyesi kocabaşılar mârifetiyle alınmıştır. Cizye tahsilinin devâmı, Tanzîmât'ın vergi müsâvatı va'deden esâsa mugayir olduğu yolundaki Avrupa matbuâtının neşriyâtı, hükûmeti 1851'de cizyeyi kaldırma düşüncesine, 1856 Islâhât Fermânı ile de cizyeyi, bedel-i askerî'ye tahvile sevketti (Abdurrahman Vefik, *Tekâlîf kavâidi*, İstanbul, 1328, s, 45—47; II, 20 v. d.; Halil İnalcık, *ayn. esr.*, I, 631 v. d.).

Mustafa Reşid Paşa'nın Hâriciye Nezâreti devresine rastlayan Tanzîmât'ın ilk yıllarında bir çok yenilikler yapıldı ve yeni kanunlar çıkarıldı. Bilhassa bütün Tanzîmât kanun ve nizamlarının hazırlanması ile vazîfeli bulunan „Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" yeni baştan tanzim edildi. Meclis âzâsının sayısı arttırıldı ve meclise geniş selâhiyetler verildi. Bâbıâlide bu meclis için inşâ edilen dâirenin açılış merâsiminde (4 muharrem 1256=8 mart 1840), bizzat pâdişah da bulunmuş ve Reşid Paşa tarafından okunan fermanda, meclisin hiç bir te'sir altında kalmadan kararlar almasından pâdişâhın memnun kalacağı belirtilmişti (Lûtfi, *ayn. esr.*, V, 92). Bu sûretle Osmanlı devleti, meşrûtî bir idârenin îcap ettirdiği müzâkere yoluna girmiş oluyordu (E. Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 42).

Tanzîmât devrinde yayınlanan ilk kanunlardan biri de c e z â k a n u n u idi. 1256 (1840) senesinde çıkarılan yeni ceza kanununun ruhu, irtikâb ve irtişâya mâni olmak, cana ve mala karşı vuku bulacak tecâvüzleri önlemek, me'murların keyfî muâmelelerinin önüne geçmek gibi esas hakları korumak îtibâriyle mühim bir değer taşıyordu (Tâhir Taner, *Tanzimat devrinde cezâ hukuku*, *Tanzimat* I, s. 226). Vergilerin toplanmasında, haracın tahsilinde cezâ kanununun mühim te'sirleri görülmüş, hattâ, bâzı yüksek devlet adamları Tanzîmât aleyhtarlığı ve rüşvet suçundan mahkemeye verilmiştir (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 106 v. dd.).

Devletin karşılaştığı diğer mühim mes'elelerden biri de m â l i y e n i n ı s l â h ı idi. Tanzîmât Fermânı'nın hükümleri, herkesin mâlî gücü ve servetine göre, vergi vermesini ve âdil bir sistemin kurulmasını emrediyordu. Filvâki 1838'de Mâliye Nezâreti kurulmuştu. Fakat Tanzîmât'ın îlânından sonra, 1255 (1839)'te „Hazîne-i Âmire" ve „Hazîne Mukataât Defterdarı" adları altında Mâliye Nezâreti yeniden ikiye ayrıldı. Fakat mâlî işlerin bu iki makam tarafından yürütülmesinde mahzurlar çıktı ve bunun üzerine 1257 (1841)'de Mâliye Nezâreti yeniden ihdas olundu. Vergilerin tahsil edilmesi için yeni nizamnâmeler çıkarıldı. Bilhassa, iltizam usûlünün Tanzîmât Fermânı sâyesinde kaldırılması ile, İstanbul'daki muhtekir sarrafların vergi mükelleflerini istismar etmeleri önlenmek istenmişti (R. Ş. Suvla, *Tanzimat devrinde mâlî istikrazlar*, *Tanzimat* I, s. 264).

Devletin mâlî işlerine yeni ve esaslı bir nizam verilmesi için, her şeyden evvel emlâkin

ve vergi mükelleflerinin tesbîti lâzım geliyordu. Fakat uzun zamana bağlı bulunan emlâk ve nüfûsun tahrîri işi hemen gerçekleştirilemedi. Nitekim eyâletlerde vergilerin tertibi için teşkil edilen meclisler ve hükûmet merkezinden gönderilen „muhassıl-ı emvâl"'ler tatbikatta büyük zorluklarla karşılaştılar. Vergilerin toplanamaması, bir müddet sonra, iltizam usûlünün yeniden yürürlüğe konmasında âmil oldu. Hâricî ticâretin gelişmesi endişesiyle, 1838'de İngiltere ile yapılan ticâret anlaşmasına benzer 1839'da Hansa şehirleri (Hamburg, Bremen ve Lubeck), 1840'ta İsveç, Norveç, 1841'de Almanya ve diğer devletlerle de ticâret anlaşmaları yapıldı (Yusuf Kemal Tengirşenk, *aynı makale*). Bu anlaşmalardan sonra, imparatorlukla ticârî alâkası olan yabancı tüccarların sayısı sür'atle artmış, yerli tüccarla olan ihtilâflar çoğalmıştı. Bu ihtilâfların çözülmesi için, 1840 eylûlünde yeni bir t i c â r e t m a h k e m e s i kurulmuş ve *„Nizâm-ı muhâkemât-ı ticâret"* adı altında bir nizamnâme çıkarılmıştır (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 102). Tanzîmât'ın îlânından sonra Mustafa Reşid Paşa'nın hâricî siyâset ve ticârete ehemmiyet vermesinin başlıca sebeplerinden biri de, Mısır mes'elesinin çözülmesi husûsunda Avrupa devletlerinin müzâbaretini te'min zarûretinden ileri gelmiş ve ümit ettiği yardım, nihâyet tahakkuk etmiştir. Nizib vak'asından sonra, saltanata rekabet edecek bir kuvvete sahip olan Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın kendisine bırakılması şartı ile, Anadolu ve Suriye'den kuvvetlerini çekip isyandan vazgeçmesi hakkında Bâbıâlinin teklîfini kabûl etmeyince (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 40). şark mes'elesinde çıkacak ihtilâflardan endişeye düşen büyük Avrupa devletleri kendi aralarında anlaşarak Mısır mes'elesine müdâhele ettiler (M. Sabry, *ayn. esr.*, Paris, 1930, s. 454—485). İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya ile Osmanlı murahhasları arasında Londra'da yapılan bir anlaşma (*Mu'âhedât mecmuası*, IV, 209 v.dd.) ile Mısır'ın irsen Mehmed Ali Paşa'ya bırakılması, Mısır kuvvetlerinin Anadolu ve Suriye'den çekilmesi hakkında karar verildi. Fransa'ya güvenen Mısır vâlisi, Londra mukavelesi şartlarını kabûle önce yanaşmadı ise de, müttefik Osmanlı-İngiliz kuvvetleri 1840 teşrîn I.'de Mısır ordusunu Suriye'de mağlûp ederek Mısır'a geri çekilmeye mecbur edince, Londra mukavelesinin esaslarını tanımak zorunda kaldı. Abdülmecid'in bir fermânı ile Mısır vâliliği Mehmed Ali Paşa'ya irsen bırakıldığı gibi, Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu esaslarının Mısır'da tatbik olunması da emrolundu. On seneden fazla bir müddetten beri devam eden Mısır mes'elesi böylece çözülmüş oluyordu (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 140—143; Reşat Kaynar, *ayn. esr.*, s. 317—388). Tanzîmât'ın îlânından sonra dış siyasetle ilgili ikinci mühim bir hâdise, 13 temmuz 1841 tarihinde Osmanlı devleti ile büyük Avrupa devletleri arasında Londra'da Boğazlara dâir yapılan anlaşmadır. Bu anlaşma ile, Boğazlarda Rus himâyesinin yerleşmesini te'min eden 1833 Hünkâr iskelesi muâhedesinin şartları mer'iyetten kaldırılmış ve Boğazlar, milletler-arası bir statüye bağlanmıştır. Boğazların Avrupa devletlerinin te'minâtı altına girmesinin, Osmanlı devletinin dış siyâseti üzerinde de müsbet te'sirleri oldu.

Dış siyâsetteki başarılara rağmen, Tanzîmât'ın iç siyâsete müteallik öne sürdüğü ıslâhâtın tatbîkinde büyük zorluklar çıktı. Mustafa Reşid Paşa, Tanzîmât kanun ve nizamlarının sür'atle tatbik edilmesine tarafdardı. Fakat bunun için etraflı bir program henüz hazırlanmamış ve bilhassa bu programı tatbik edecek ma'murlar da yetiştirilmemişti. Dinî, örfî, millî an'aneler yanında, bilhassa idârî ve mâlî sâhada alınan yeni tedbirler Tanzîmât'ın gelişmesinde en mühim mâniayı teşkil ediyordu. Muhassıllık teşkilâtının kurulması, âdil bir vergi sisteminin kabûl edilmesi, iltizam usûlünün kaldırılması üzerine, öteden beri halkı istismâra alışmış olan mültezimler ve bunların eyâletlerdeki tarafdarları, vergiden muâf ulemâ, daha ez vergiye tâbi âyânlar, bilhassa baş-şehrin sarrafları, eskiden haksız olarak elde ettikleri kazançlardan mahrum kaldıklarından Tanzîmât kanunlarına muhâlefete başladılar. Bu muhâlefet yüzünden Tanzîmât'ın ikinci senesinde devlet, nizâmî vergileri bile toplamağa muvaffak olamadı, mâliye büyük bir muzâyekaya mâruz kaldı. Tanzîmât'ın getirmek istediği yenilikleri halka anlatmak için henüz zemin hazırlanmış da değildi. Müslim teb'a arasında, Tanzîmât bir frenk icâdı olarak telâkkî edildi. O zamana kadar, bâzı muayyen yerler dışında, şehir, kasaba ve köylerde çan çalmak yasak idi. Tanzîmât ile dinî âyinlerin her yerde serbestçe yapılmasına müsaade olunması ve binnetîce, gayr-i müslim teb'anın bulunduğu her yerde çan çalınması, müslüman halk arasında nefreti mûcip oldu. Vükelâ heyetinde, bir devlet bankasının kurulması ve mâliyede görülen buhranın karşılanması husûsunda istikrazlar yapılması müzâkere olunurken, Mustafa Reşid Paşa bizzat kendi arkadaşları tarafından muâheze edilmiş, pek karışık olan ecnebî usûl ve nizâmâtı tedrîc kaidesine riâyet etmeksizin cebren ahâliye kabûl ettirilirse, devletin inkırâzını mûcip olacağı ileri sürülmüştü (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 45). Buna rağmen Mustafa Reşid Paşa, kağıt paraların sabtelerini kaldırmaya

„kaime-i mutebere-i nakdiye" adı altında yeni kâğıt para çıkararak mâlî buhranı karşılamaya çalışmıştı (Ziya Karamürsel, *Osmanlı mâlî tarihi hakkında tetkikler*, Ankara, 1940, s. 79). Mâlî sâhada alınan tedbirler, yalnız müslim teb'a arasında değil, bizzat hıristiyan teb'a ve bilhassa ruhban arasında da muhâlefetle karşılandı. Kiliselerin vakıflarını idâre eden nüfuz sâhibi yüksek ruhban zümresi, vergilerin yeni sisteme bağlanması ile, eski kazançlarını elde edemediklerinden Tanzîmât'tan memnun olmadılar. Baş-şehirde, vilâyetlerde, Bosna-Hersek, Niş, Lübnan, Girit, Irak ve daha bâzı yerlerde Tanzîmât'ın ilk senelerinde görülen ayaklanmalar hep ıslâhât mes'elesi ile ilgili idi. Mısır mes'elesinin hâllini müteâkıp ıslâhâtın tatbikine sür'at verilmesi üzerine, eyâletlerde ve baş-şehirde Tanzîmât'a karşı muhâlefet kuvvetlenmiş, Mustafa Reşid Paşa gözden düşerek tekrar Paris elçiliğine tâyin olunduktan (temmuz 1841) sonra, muhâfazakâr zümre iş başına gelmişti (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, Ankara, 1953, I, 8, v.d.). Bu netîcenin husûlünde, Avrupa'da muhâfazakârlığı ile tanınmış bulunan Avusturya baş-vekili prens Metternich'in Bâbıâliye yaptığı tavsiyelerin de müessir olduğu tahmin olunabilir. Daha Tanzîmât'ın îlânından bir kaç ay sonra, 3 kânun I. 1839'da gönderdiği mektubunda Metternich, Osmanlı imparatorluğunun yaşamak ve yükselmek için dâhilî idâresinin nizam ve tekâmül unsurlarını kendi öz mevcûdiyetinin esaslarında araması gerektiğini, hükûmetin eski Türk ordusunu yıktığını, fakat yenisini kurmak iktidârını gösteremediğini, bu elîm ve acıklı vaziyetin husûlüne en çok yardım eden cihetin de, hükûmetin, ancak servet tedârikini düşünen ve kendi vatanlarında te'min edemedikleri bir yaşayış tarzını yabancı memleketlerde arayan kabiliyetsiz yabancı adamların hizmetlerini kolaylıkla kabûl etmesi olduğunu, kuvvetli olmak isteyen bir devletin ber şeyden evvel kendine benzemesi îcap ettiğini, aksi takdirde, esas'arı belki de çürük yabancı bir takım müesseselerin, her zaman için soluk ve renksiz taklidinden ibâret kalmaya mahkûm olduğunu, Avrupa medeniyetinden Osmanlı kanun ve nizamlarına uymayan kanunların alınmamasını, esâsı hıristiyanlık kanunlarına dayanan garp hükûmetlerini taklidin Türkiye'ye zarar vereceğini ifâde ile Türk kalıp, şerî'ata uyulmasını, ıslâhâtı kabûl ve tatbik etmeyi tavsiye etmişti (Hıfzı Timur, *Türkiye'de Abdülmecid'in ıslahatt hakkında, Tanzimat* I, s. 703—708; Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 49 v.d.). Reşid Paşa'dan sonra Hâriciye Nezâreti'ne gelen Mehmed Sâdık Rıfat Paşa, Tanzîmât-ı Hayriye'ye ciddî sûretle inanmış olmakla berâber, yeni nizâmın sür'atle değil, tedricen ve ihtiyatla tatbikine tarafdardı (Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 118 v.d.). Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa (1841/1842) ve Mehmed Emin Rauf Paşa (1842—1845) zamanlarında Tanzîmât hareketi bir duraklama devrine girdi. Yeni usûllerin bir çoğu kaldırıldı, muhassıllık teşkilâtı ilga edilip iltizam usûlünün yeniden tatbikine başlandı. Eyâlet paşalarının yalnız idârî işlerde değil, mâlî işlerde de selâhiyet sâhibi olmaları kabûl edildi. Şer'î vergilerin eskiden olduğu gibi yine ilmiye sınıfı tarafından tahsiline müsâade olundu. Haracın ruhânî cemâat reisleri tarafından toplanmasından vaz geçilerek yeniden eski usûle avdet olundu.

Bir çok müşkillere ve engellere rağmen Tanzîmât hareketi devam etti. Sultan Abdülmecid ıslâhâtın devâmı için büyük gayret gösterdi. Kendi huzûrun ile, vükelâ hey'etinde okunan 4 muharrem 1261 (13 kânun I. 1845) tarihli fermânında, askerin tensîkı, ilim ve fennin gelişmesi, yeni mekteplerin açılması, memleketin îmârı için gerekli tedbirlerin alınması, garip ve fakirler için İstanbul'da bir hastahânenin inşâsı emrolunmuştu. Hayır işlerine örnek olmak üzere, Vâlide Sultan, garip ve fakirler için Yenibahçe'de bir hastahâne (Gurabâ) yaptırdı (Lûtfi, *Tarih*, nşr. Abdurrahman Şeref, İstanbul, 1327, VIII, 8 v.d.; 71 v.d.). Tanzîmât'a gelinceye kadar Osmanlı devletinde damga pulu yoktu. Vâridâtın arttırılması için, damgalı kâğıtlar çıkarıldı ve daha sonra bunların yerine damga pulu ihdas edildi. Başlangıçta bâzı eyâletler Tanzîmât esaslarının tatbikinden muâf tutulmuş iken, bilâhare bütün eyâletlerde Tanzîmât'ın tatbik edilmesine başlandı. Memleketin îmârı için Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinde „mecâlis-i îmâriye" adı altında îmâr meclisleri te'sisi düşünüldü. Tanzîmât'ın tatbiki husûsunda alınacak tedbirleri görüşmek üzere, eyâletlerden ikişer mûtemed ve ehliyetli mümessilin İstanbul'a gönderilmesi ve vilâyetleri hakkında fikir ve mütâlealarını beyan etmeleri istendi. İntihab olunarak İstanbul'a gelen bu mümessiller vükelâ konaklarında misafir edilip, bir çok defa vükelâ meclisi müzâkerelerine iştirâk ederek kendi vilâyetlerinin ihtiyaçlarını ve ıslâhât husûsundaki görüş ve mütâlealarını bildirdiler. Hükûmet merkezinden de birer mümessil bulunmak şartiyle vilâyetlerde birer îmâr meclisi kurulması kararlaştırıldı. Şehirlerin ve limanların keşfi yaptırılarak haritaları tanzim olunmağa başlandı. Devlet hazînesine bir çok masraflara mâl olan îmar işi hedefine ulaşamadı. Bilhassa Meclis-i Vâlâ reîsi Süleyman Paşa'nın

ayrılmasından sonra îmar mes'elesi uzun bir müddet sürüncemede kaldı (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 15 v. dd.). Tanzîmât Fermânı'nın îlânından sonra üzerinde ehemmiyetle durulan mes'elelerin başında Osmanlı ordusunun tensîki ve maârifin tanzimi işi vardı. Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın tatbîkine başlanmasına ve aradan bir kaç yıl geçmiş olmasına rağmen, askerlik müddeti tesbit olunamamış ve bilhassa kur'a usûlüne göre askere alınmak işi de tatbîk edilememişti. Eski nizamsızlık devam ediyor ve Lûtfi Efendi (*ayn. esr.*, VII, 74)'nin tâbiri ile „kimi kimsesi olmayan aceze ve fukaradan" askere elverişli olanlar gelişi-güzel toplanıyordu. Bu karışıklık tabiî olarak orduda huzursuzluk ve itâatsizlik yaratmıştı. Nitekim 1257 (1841) senesinde Sayda'ya deniz-yolu ile gönderilen asker arasında isyan çıkmış ve redif askerlerinin bir çoğu gemilerini terk ederek memleketlerine kaçmışlardı (Lûtfi, *ayn. esr.*, VII, 31). Nihâyet 1259 (1843) senesinde ordunun yeniden tanzîmi için bâzı kararlar alındı. Askerlik müddeti 5 sene olarak tesbit olundu, eski neferlerin mühim bir kısmı terhîs edildi. Osmanlı ordusu, Hassa, Dersaâdet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere beş orduya ayrıldı (Lûtfi, *ayn. esr.*, VII, 77—81). Ordunun tâlim ve terbiyesine îtinâ için daha önce açılmış olan Harbiye mektebine talebe yetiştirmek üzere ordu merkezlerinde, 11 mayıs 1845'te îdâdî mektepleri kurulması için irâde çıktı. Tanzîmât, maârif hayatına da mühim yenilikler getirdi. 21 zilkade 1254 (5 şubat 1839)'te „Meclis-i Umur-ı Nâfia" tarafından hazırlanan lâyihada mekteplerin ıslâhı için ilk olarak geniş mikyasta kararlar alındı (Mahmud Cevad, *Maârif-i umûmîye nezâreti, tarihçe-i teşkilât ve icrâât*, İstanbul, 1338, s. 6 v. d.; Fâik Reşid Unat, *Türkiye'de eğitim sisteminin gelişmesine tarihî bir bakış*, Ankara, 1946, s. 81 v. d.). Aynı yıl zarfında rüşdiye mektepleri kuruldu ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti ihdas olundu. Bu nezâretin kurulması daha ileride gelişecek olan Maârif-i Umûmîye Nezâreti'nin temelini teşkil etti. Tanzîmât'ın ilk senelerinde maârif işleri „Dâr-i Şûrây-i Bâbıâlî", „Divân-ı Ahkâm-ı Adliye" ve „Meclis-i Umûr-ı Nâfia" gibi muhtelif yüksek makamlar tarafından görülmekte idi. Her ne kadar Rüşdiye Nezâreti ihdas olunmuş ise de, bu nezâretin vazifesi sıbyan mekteplerine münhasır bulunduğundan, teşkilât itibâriyle zamanın ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Mekteplerin sayılarını arttırmak ve umûmî olarak maârif için daha geniş nizamnâmeler hazırlamak üzere 1261 (1845)'de muvakkat bir Meclis-i Maârif kuruldu (Mahmud Cevad, *ayn esr.*, s. 27). Bu meclise vak'anüvis Es'ad Efendi, vüzerâdan Ârif Hikmet, Keçeci Fuad Efendi (Paşa) ve daha bâzı güzîde zevat dâhil bulunuyordu (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 19).

Meclis-i Maârif'te yapılan tetkiklerden sonra, sıbyan mekteplerinin ıslâh edilmesine, Rüşdiyelerin arttırılmasına, ilk tahsilin mecbûrî ve meccânî olmasına, ırk, mezhep farkı gözetmeden Osmanlı teb'asından yüksek tahsil yapmak isteyen herkes için, İstanbul'da bir Dârülfünûn kurulmasına karar verildi. Bu Dârülfünûn leylî olarak düşünülmüştü. Bu karar 27 recep 1262 (21 temmuz 1846) tarihinde resmen mer'iyete girdi. Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadârete tâyininden sonra (7 şevval 1262=28 eylül 1846) maârife daha büyük ehemmiyet verildi. 21 muharrem 1263 (15 kânun II. 1847)'te „Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti" ihdas edildi. Her ne kadar daha evvel „Rüşdiye Nezareti" kuruldu ise de, bu nezâretin vazifesi yalnız sıbyan mekteplerine münhasır bulunuyordu. Umûmî olarak maârif işleri „Dâr-ı Şûrây-ı Bâbıâli, „Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye "ve „Meclis-i Umûr-ı Nâfia" gibi yüksek makamlar tarafından görüşülmekte ve kararlara bağlanmakta idi. Bundan idarî zorluklar çıkıyordu. Zamânın ihtiyaçlarını karşılamak ve maârif teşkilâtını geliştirmek için Mekâtib-i Umûmiye Nezareti'nin ihdas olunması ile, ilk, orta ve yüksek tahsil eski ilmiye sınıfının elinden çıkarak hükûmet idaresine geçmiş oldu ki, bu da Tanzîmât'ta mühim bir inkılâp idi (Mahmud Cevad, *ayn. esr.*, s. 27—36). Fakat eski ilmiye sınıfının teşkilâtı da tamamen ortadan kaldırılmadı.

Tanzîmât'ın tatbîkine başlandığı vakit, umûmiyetle reâyânın vaziyeti mühim bir mes'ele arzediyordu. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun bahşettiği haklardan faydalanan gayr-i müslim teb'a, Osmanlı hâkimiyetinden kurtularak kendileri ile din ve mezhep bakımından aynı olan yabancı devletlere o derecede meyletmişler ki, katolikler kendilerini Fransız, ortodoksalar Rus, Protestanlar ise, İngiliz addediyorlardı (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 54). Bundan dolayı Avrupa devletleri ve zaman-zaman da papalık Osmanlı devletine müdâhale etti. Tanzîmât'ta gayr-i müslim teb'anın idâre edilmesini güçleştiren yalnız bu yabancı devletlerin müdâhaleleri değildi. Mârûniler, Rumlar, Ermeniler, Ulahlar ve diğer hıristiyan mezheplerine mensup cemâatlerin kendi aralarında milliyet ve mezhep farkları yüzünden çeşitli mücâdele ve ihtilâflar mevcut idi. Devlet bu ihtilâfların yatıştırılmasında, bir tarafı diğer tarafa tercih etmek suretiyle bir tedbir almaktan ziyâde, ekseriyâ bir hakem rolü oy-

namak mecbûriyetinde kalıyordu. Dış müdâhaleler gayr-i müslim teb'anın devlet nizamlarına karşı itâatsizliğini arttırdı. Kapitülasyonlardan faydalanan hıristiyanlar arasında yabancı devletlerin tâbiyetine geçmek arzusu, devletin hükümranlığı ile ilgili mühim mes'elelerin çıkmasına sebep oldu. Kapitülasyonlar dolayısiyle tâbiyet değiştirenlere, Osmanlı devletinin müdâhaleye hakkı yoktu. Bu suretle Tanzîmât'ın ilânından sonra reâyâ mes'elesi içinden çıkılması çok müşkil bir dâva oldu ve bütün Tanzîmât devri boyunca devam etti. Mezhep, din ihtilâfları yüzünden ilk mühim ayaklanma 1840'ta Mârûnîler ve Dürûzîler arasında Lübnan'da çıktı ve çok kanlı bir mücâdele hâline geldi. Ortodoksları Rusya'nın, katolikleri Fransa'nın, 1840'tan beri de protestanları İngiltere'nin himâye etmesi dolayısiyle Lübnan'da çıkacak hadiseleri tek başına önlemeye Bâbıâlinin imkânı yok idi. Lübnan mes'elesi ancak 1845'te Avrupa devletlerinin iştirâki ile yapılan bir konferans neticesinde, burada cemâatlerin arzularına uygun idârî bir teşkilâtın kurulması ile çözüldü (Lûtfî, *ayn. esr.*, VIII, 32 v.d.; krş. *İA*, mad. LÜBNAN).

Din ve mezhep ihtilâfları Bâbıâlinin iç ve dışda istikrarlı bir siyâset tâkip etmesini imkânsız bir hâle getirdi. Bir taraftan Lübnan mes'elesinin yatıştırılmasına çalışılırken, bu arada protestan Ermenilerin durumu ile katolik ve Yunanistan mes'eleleri çıktı. Filhakika Tanzîmât devrine gelinceye kadar Osmanlı imparatorluğunda bir protestan mes'elesi yoktu. Tanzîmât Fermânı'nın ilânını müteâkip Amerikan misyoner cemiyetleri Orta-şarkta protestanlığın yayılmasına daha büyük bir ehemmiyet vermeğe başladılar. Bâbıâlî başlangıçta, bu faâliyeti, islâm teb'ayı alâkadar etmediği cihetle sükûnetle karşılamıştı. Ermeniler arasında protestanlığı kabûl edenlerin sayılarının gittikçe çoğalması ve ortodoks patriğinden ayrı bir patriğe sâhip olma ve ayrı bir cemâat olarak tanınmak gayretine düşmeleri üzerine, protestanlık mes'elesi Bâbıâliyi yeni ve milletler-arası bir dâva ile karşılaştırdı. Ortodokslar, Ermenilerin protestan olmalarına şiddetle muhâlif tiler. İşmiyazin Gregoryen Ermeni patriği, Rusya'nın da müzâhereti ile, İstanbul Ermeni patriğinden, Ermenilerin protestanlığı kabûl etmelerine mâni olunmasını istedi. İstanbul patriği protestan Ermenilerin kiliseden aforoz edildiğini, bunların Ermeni milletinden sayılamayacağını ilân etti ve Bâbıâli nezdinde teşebbüste bulunarak protestan Ermenilerin devlet kanunlarına riâyet etmeyen birer mücrim olduklarını ve haklarında tâkibat yapılmasını istedi. Ortodoks ve protestan Ermeniler arasında İstanbul'da ve muhtelif eyâletlerde çeşitli hâdiseler çıktı. İngiltere, himâyesiz kalan protestan Ermenilerin ayrı bir cemâat olarak sayılması îcap ettiğini ve Bâbıâlinin bu husûsta tedbir almasını istedi. 1846'da eyâletlere gönderdiği fermanla protestan Ermenilerin devlet teb'ası olduğunu belirterek ortodokslar tarafından yapılan şiddet hareketlerine müsâade edilmemesini emretti. Bir kaç sene süren bu mes'ele, nihâyet 1850'de protestan Ermenilerin ayrı bir cemâat olarak tanınmasına müncer oldu (G. Rosen, *ayn. esr.*, II, 90—93) ise de, ortodoks kilisesi ile protestan Ermeni kilisesi arasındaki mücâdele bundan sonra da milliyet ve mezhep ihtilâfı olarak devam etti (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1963, s. 234—239). Ermeni mes'elesi devam ederken, 1261 (1845)'de Yunanistan ile Bâbıâli arasındaki siyâsî münâsebetler de çok gergin bir safhaya girdi. Bâbıâli, iyi münâsebetlerde bulunmak için daha 1837'de ticâret, Osmanlı devletinde yaşayan Yunan teb'ası Rumların durumu v. s. ile ilgili maddeleri ihtivâ eden bir anlaşma yapılması husûsunda henüz teşekkül hâlinde bulunan Yunanistan ile mutabakata varmış ve onun bu hareketi büyük Avrupa devletlerince de uygun karşılanmış ise de, bu anlaşma tatbik sâhasına konulamamıştı. Zîrâ Tanzîmât Fermânı'nın ilânından ve Mısır mes'elesinin çıkmasından sonra Yunanistan'ın Bâbıâliye karşı siyâsî görüşü tamâmen değişti. 1841'den sonra, Yunanistan'a kıraldan ziyâde üç parti hâkimdi. Bunlardan her biri İngiltere, Rusya ve Fransa'nın nüfûzu altında bulunuyordu. Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın tatbikinden doğan karışıklıklar ve Bâbıâlinin zayıf durumundan faydalanan Yunanistan, Avrupa devletlerinin himâyesine güvenerek 1257 (1841)'den sonra, Osmanlı devletinin topraklarında genişlemek, bir kısım Rumların Yunanistan teb'ası olmalarını sağlamak, kapitülasyonlardan bâzı haklar elde etmek emeline düştü. Ortodoks cemiyetleri ve Etniki Eterya mensupları adalarda, muhtelif eyâletlerde Rumları Osmanlı devleti aleyhine tahrik ettiler. Girid'de isyan çıktı. Bâbıâli Yunan mes'elesini siyâsî yollardan çözmeğe gayret etti. Bilhassa Mustafa Reşid Paşa'nın Paris'te elçi bulunduğu sıralarda (1843—1845) Yunanistan'ın taleplerinin milletler-arası anlaşmalara uymadığı hakkında Avrupa devletlerinin dikkat nazarını çekmekte büyük hizmeti oldu. Fakat 1845'te Yunanistan'da iktidârı ele geçiren Fransız taraftârı Kolettis devrinde, Yunanlılar, Osmanlı hudutlarına ve hükümranlığına tecâvüz edecek kadar ileri gittiler. Bilhassa 1845 yaz mevsiminde Grand dük Konstantin'in İstan-

bul'u ziyâreti esnâsında bu fırsattan faydalanan Rumlar, ortodoksluk ve Rusya lehinde İstanbul'da büyük nümayişlerde bulundular (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 16; G. Rosen, *ayn. esr.*, II, 89 v.d.). Esâsen Çar Nikola'nın ortodoksluk siyâsetine büyük ehemmiyet vermesi, bu gibi hareketlerin gün geçtikçe artmasına sebep oluyordu. Aynı hareketlere Sırbistan'da da şâhid olunmakta idi. Gerek Rus prensinin gelişinde ortodoksların, gerek Fransa kıralı Louis Philipp'in oğlu Duc de Montpensier'nin gelişinde katoliklerin nümâyişleri, bu milletlerin Osmanlı devleti üzerindeki nüfuzlarını gösteriyo·du. Din ve mezhep ihtilâflarının gölgesi altında, büyük devletlerin Osmanlı imparatorluğunda tâkip ettikleri rekabet siyâseti, Bâbıâli için tehlikeli bir durum arzetmeğe başladı. Devlet idâresinde, sadrâzam Rauf Paşa'dan ziyâde, Ser-asker Rıza Paşa ve tarafdarları hâkim bulunuyorlardı. Bir kısım kaynakların verdiği mâlûmata bakılırsa, Rıza Paşa, küçümsenmemesi gereken hizmetleri olmakla berâber, Rus siyâsetinin te'siri altında kalmıştı (Charles Seignobos, *ayn. esr.*, II, 372).

Devlet ricali arasındaki rekabet ve ıslâhât tarafdarlarının iş başından uzaklaştırılmış bulunması, bilhassa 1845 senesinde pâdişâhın bir kaç ay kadar rahatsızlık geçirmiş olması yüzünden (A. Refik, *Dr. Spitzer'in hâtıratı*, *T O E M*, sene 5, nr. 3, s. 603) devlet işleri yanında Tanzîmât hareketi de bir çıkmaza girmiş gibi görünüyordu. Fransa'nın Tunus'a müdâhalesi (Reşat Kaynar, *ayn. esr.*, s. 528 v.d.; Jean Sarres, *Le politique en Afrique du Nord sous la monarchie de Juillet*, Paris, 1925.) Musul ve havâlisinde Bedir Han aşîretlerinin isyânı, Arnavutluk'taki katolik mes'elesi, Yunanistan ile siyâsî durumun gerg'in bir safhaya girmesi, Bâbıâlide daha faâl bir idârenin iş başına gelmesini îcap ettiriyordu. Ser-asker Rıza Paşa ve mâliye nâzırı Mûsâ Safvetî Paşalar azledildiler (Zeki Pakalın, *Tanzîmât mâliye nâzırları*, İstanbul, 1939, I, 54 v.d.). Lübnan'da bulunan Şekib Efendi yerine Hâriciye Nezâreti'ne Fransa'da elçi bulunan Mustafa Reşid Paşa (1845) tâyin edildi. Londra'da elçi bulunan Mehmed Emin Âli Efendi (Paşa) Hâriciye Nezâreti Müsteşarlığı'na getirildi. Böylece ıslâhât tarafdarları yeniden iş başına geçmiş oldular (Fatma Aliye, *Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul, 1332, s. 41 v.d.). Abdülmecid 3 cemâziyelevvel 1262 (29 nisan 1846) tarihinde Tanzîmât-ı Hayriye kanunlarının tatbikinden elde edilen netîceleri bizzat yerinde görmek üzere İstanbul'dan kara yolu ile Varna'ya kadar bir seyahate çıktı ve deniz yolu ile Varna'dan tekrar İstanbul'a geldiğinde, çıkarmış olduğu fermanda Tanzîmât'ın getirdiği faydalar üzerinde durarak, îmâr, maârif ve diğer sâhalarda da ıslâhâta devâm edilmesine ehemmiyetle işâret etti (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 95 v.d.). Dâmad-Said Paşa, Dâmâd Mehmed Ali Paşa, Ser-asker Rıza Paşa gibi nüfuzlu kimselerin muhâlefetine rağmen, devletler-arası münâsebetlerde Osmanlı imparatorluğunun vaziyetini iyi bilen Mustafa Reşid Paşa, 8 ay kadar bulunduğu bu ikinci Hâriciye Nezâreti'nde bir çok iç ve dış gaileleri yatıştırmağa ve ıslâhât hareketinin gelişmesine büyük gayret sarfetti. Sadrâzam Rauf Paşa'nın mâlûm „idâre-i maslâhât" siyâseti yüzünden hükûmet merkezinin eyâletler üzerindeki nüfûzu sarsılmıştı. Reşid Paşa hükûmet merkezinin eyâletlerde nüfûzunu kuvvetlendirmeğe ehemmiyet verdi. Uzun seneler Osmanlı devletinin başına büyük gaileler çıkarmış bulunan Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, yaşının ilerlemiş olmasına rağmen, 1846 senesi ağustos ortalarında (şâban 1262) pâdişâha itaatini arz etmek üzere İstanbul'a geldi ve çok itibar gördü (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 111—113). Onun İstanbul'a gelmesi Mustafa Reşid Paşa'nın bir mahâreti ve eyâletler üzerinde devlet merkezinin nüfuz ve itibârının bir delîli sayıldı (Cavid Baysun, *M. Reşid Paşa*, *Tanzimat* I, s. 737). 1843 senesinden beri Van, Bitlis ve Musul havâlisinde Tanzîmât-ı Hayriye'nin tatbîki esnâsında bu havâlide yaşayan Nastûrîler ile Bedir Han aşîretleri arasında kanlı bir mücâdele başlamıştı. Bu mücâdelelere son vermek için yapılan teşebbüslerden 1846 senesine kadar bir netîce alınamamıştı. Yabancı devletler, hıristiyanlar ile müslümanlar arasındaki mücâdelelere son verilmesi için Bâbıâliyi muâhaze etmekte idiler; ayrıca İran devleti ile de Bâbıâlinin bu isyanlar dolayısiyle arası açılmıştı. Mustafa Reşid Paşa, bu mes'elelerin bir kısmını Hâriciye Nezâreti esnâsında ve bir kısmını da ilk sadârete geldiği zaman yatıştırmaya muvaffak oldu ve uzun zamandan beri isyan hâlinde bulunan bu eyâletlerde yeniden devletin nüfûzu sağlandı (Lûtfi, *Tarih*, VIII, 144 ve 480—507). 13 cemâziyelâhır 1263 (30 mayıs 1846) tarihinde de İran ile Osmanlı devleti arasında Erzurum'da bir muâhede imzâlandı (*Muâhedât mecmuası*, III, 5—8). Bu anlaşma ile de iki İslâm devleti arasında hudut mes'eleleri, gümrük, ticâret işleri, İran'ın Osmanlı devletinde konsolosluklar kurabilmesi, İranlıların Osmanlı topraklarında bulunan mukaddes saydıkları mahalleri ziyâretlerine müsâade edilmesine ve iki ülke arasında iyi münâsebetlerin gelişmesi-

ne çalışılması v. s. hususlar üzerinde mutâbakata varıldı. Tanzîmât kanunlarının tatbiki ile zuhur eden mes'elelerden birisi de Osmanlı tarihlerinde mürted ve yabancı kaynaklarda Krypto-katholik adı altında bilinen hâdisedir. Kur'a usûlüne göre askere çağrılmak mecbûriyeti tatbik olunmaya başladığı vakit, şimâlî Arnavutluk'ta öteden beri devlet nazarında müslüman oldukları tescil edilmiş bulunan bir kaç köy halkı, kendilerinin islâmiyeti şimdiye kadar zâhiren kabûl ettiklerini, gerçekte katolik olduklarını ve Tanzîmât Fermânı gereğince askere gitmeye mecbur tutulamayacaklarını ilân etti. Esâsen başka yerlerde de böyle münferid hâdiseler olmuştu (R. Kaynar, *ayn. esr.*, s. 556 v. dd.). Fakat 1846'da Arnavutluk'daki hâdise, büyük devletleri alâkadar ettiği gibi, asırlardan beri müslüman olduklarını bilinen bu köylerin kendilerini katolik ilân etmeleri, Tanzîmât hareketine isyan hâlinde bulunan Arnavutluk'ta müslüman halk ile mahallî idâre arasında da büyük bir infial uyandırdı. Bu mes'ele hakkındaki Avrupa devletlerinin hassasiyeti, Bâbıâliyi, bu katolikleri koruma maksadiyle Anadolu'da iskân etmeye zorlamıştı. Ancak nakil esnâsında, muhâcirlerin Mudanya'ya iki Rum gemisi ile nakledilirlerken işkencelere mâruz kaldıkları haberi, evvelâ İstanbul'daki katolik cemâatine ve daha sonra da, Avrupa büyük devletleri elçiliklerine vâsıl oldu. İngiliz sefiri Stratford Canning, vaziyeti Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'ya bildirerek bunların himâyesini istedi. Reşid Paşa, bu işkence hâdiselerinden haberdar olmadığını beyan ile derhal gerekli tertibâtı aldırarak katoliklerin Bursa civârında Mihaliç'de iskân edilmelerini sağladı ve bir kaç sene sonra bunların kendi vatanlarına avdet etmelerine müsâade olundu. Avrupa umûmî efkârında Osmanlı devleti aleyhine bir propaganda vesilesi olan bu hâdise aslında G. Rosen (*ayn. esr.*, s. 97)'in de haklı olarak işâret ettiği vechile mürettepti: Nitekim Rumeli Ordu-yı Hümâyûn müşîri Reşid Paşa'ya gönderilen emir (*Takvîm-i vekayî*, sene 1260, sayı 271) bu husûsu te'yid etmektedir. Esâsen yabancı bir devlete âit olan gemilerde cereyan eden hâdiselere Bâbıâlinin müdâhalesi de hukuken mümkün değildi. Bu hâdiseleri muvaffakiyetle yatıştıran Reşid Paşa, 7 şevvâl 1262 (28 eylûl 1846)'de sadâret makamına getirildi. Onun bu makama tâyinini bildiren hatt-ı hümâyûnda, şimdiye kadar Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'ndan ilân olunan bir çok işlerin gerçekleşmediği, ıslâhâtın arzu edilen gayeye ulaşamadığı belirtilmekte, ehl-i islâm ve her sınıf teb'anın adâlet üzere muâmeleye tâbi tutulmaları, me'murların halkın devletle olan işlerini sür'atle yapmaları, kara, deniz ordularının, maârifin geliştirilmesi husûsunda kendisine selâhiyetler verildiği ifâde olunmakta idi (*Takvîm-i vekayî*, sene 1262, sayı 305; Mehmed Süreyyâ, *Nahbat al-vakāyi'*, İstanbul, ts., I, 145— 147). Aynı tarihte hâriciye müsteşârı bulunan Âli Efendi (Paşa [b. bk.]) de Hâriciye Nezâreti'ne tâyin olundu.

Mustafa Reşid Paşa bu ilk sadâreti esnâsında (1846—1848) iç siyâsette, mümkün olduğu kadar müsamahakâr ve liberal bir düşünce ile devleti idâre etmeğe, bilhassa, din, mezhep ihtilâflarından doğan dâvaları yatıştırarak Tanzîmât hareketini geliştirmeğe ve Osmanlı câmiasını bir birlik altında toplayarak devletin devâmını sağlamaya gayret etti (Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk diplomatının evrâk-ı siyâsiyesi*, İstanbul, 1306, s. 27 v.d.). 1848 ihtilâllerinin arifesinde Avrupa'da gelişen radikal ve liberal hareketle iu Osmanlı imparatorluğuna da sıçramasının uzak bir ihtimal olmadığını görmüş olan Reşid Paşa, henüz hâriciye nâzırı bulunduğu sıralarda, Abdülmecid'in daha önce bahsedilen 1846 baharında yapmış olduğu seyahate de katılmış ve Edirne'de gayr-i müslim cemâatlerin mümessilleri huzûrunda pâdişah adına yapmış olduğu konuşmasında: „Hepimiz bir hükûmetin teb'ası ve bir memlekette doğup-büyümüş vatandaşlar olduğumuz için birbirimizi fena gözle görmemiz, aslâ münâsip olmaz" diyerek bu hür düşüncelerini açıklamıştı. Bu sebeple Reşid Paşa, devlet idâresinde, muhâfazakâr bir siyâsete devamda Osmanlı imparatorluğu için bir fayda olmadığını görüyordu. Millî hâkimiyet mücâdeleleri, Avrupa devletlerinin istikbâli üzerinde yeni bir devrin başlayacağını gösteren bir kuvvet hâline gelmiş, muhâfazakârlığı ile tanınmış olan Metternich'in de siyâsetinin âkıbeti belli olmuştu. Pius IX., 1846'da liberallerin desteği ile papalığa seçildiği zaman, Avusturya'nın mütâlaası dahi dikkate alınmamıştı. Hür fikirlerin müdâfii olan Pius IX.'un papalığa seçilmesi, Avrupa'nın birçok ülkelerinde, iyi karşılandı. Yeni papanın elde ettiği başarılara, Avrupa gazetelerinden naklen, *Takvîm-i vekayî* nüshalarında bile yer verilmekte idi (*Takvim-i vekayî*, sene 1262, sayı 307 ve 312). Osmanlı imparatorluğunda yaşayan katolikler arasında da Pius IX.'un intihâbı büyük bir alâka uyandırdı. İstanbul'da bulunan İtalyanlar diğer katoliklerle birlikte yeni papa lehinde tezâhüratta bulundular. Bâbıâli, hilâfet merkezinde cereyan eden bu hâdiseleri bir hıristiyan ve islâm mes'elesi telâkki etmemiş, bilâkis, katolik teb'ayı Avrupa devletlerinin nü-

fuz ve himâyesinden kurtarmak ve devlete daha sâdık ve yardımcı olabilmesini sağlamak maksadiyle bu tezahürâttan faydalanmak istemiş ve bunun için de doğrudan-doğruya papalık ile münâsebet kurulmasının daha uygun olacağını münâsip görmüştü. Esâsen Pius IX., Osmanlı devletinde, katolikleri himâye eden Avusturya ve Fransa'nın yerine, papalığın kaim olmasını arzu ediyor ve Osmanlı devleti ile bu hususta bir anlaşma yapılmasına taraftar görünüyordu. Bu maksatla 1846'da İstanbul'a gönderdiği baş-piskopos Ferrier, Papalığın elçisi olarak büyük bir îtibar gördü (G. Rosen, *ayn. esr.*, II, 112 v. dd.). Aynı gaye ile Şekîb Efendi, 1847'de yeni papayı tebrik maksadiyle Roma'ya elçi olarak gönderildi. Mustafa Reşid Paşa'nın bu siyâseti, Avrupa'da iyi karşılandı ve kurulacak olan genç İtalya devleti ile de siyâsî münâsebetlerin daha dostâne gelişmesine bir başlangıç teşkil etti.

Katolik mes'elesinden sonra, 1847'de ortodoks mes'elesi yeniden alevlendi. Yunan krallığı, Rusya'nın ve Fransa'nın desteği ile bir Bizans devletinin kurulması hayâli peşinde idi. Etniki Eterya cemiyetleri ve bozguncular, Osmanlı topraklarında ortodoks teb'a arasında geniş bir faâliyete başladılar (M. Selâhaddin, *ayn. esr.*, s. 260). Atina'da Çar'ın adamı olup, bir çok isyanlara karışmış bulunan Karatasos'a İstanbul'a gelmek için gereken vizenin verilmemesi üzerine Yunan kıralının Atina'daki Türk sefirine hakaret etmesi iki devlet arasındaki ihtilâfı büyüttü (N. Iorga, *Osmanlı tarihi*, trc. B. S. Baykal, Ankara, 1948, V, 413 v.d.). Avrupa'da gelişen ihtilâl hareketlerini dikkate alan Bâbıâli, hâricî siyâsetini yeni bir te'minat altına almak için, Yunan mes'elesini ciddiyetle ele aldı. İstanbul'da bulunan büyük devletlerin sefirlerine Yunanistan'ın milletler-arası protokola aykırı hareket ettiğini, ortodoks ve Yunan anarşistlerinin Osmanlı topraklarında yapmış oldukları tahrikler hakkında bir nota verdi (notanın metni için bk. M. Selâhaddin, *ayn. esr.*, s. 140—149). Bâbıâli, bir mukabele olarak, Yunan sefâret ve konsoloslukları ile Osmanlı devletinin münâsebetinin kesilmesine ve Yunan ticâret gemilerinin Osmanlı limanlarına eşyâ naklet-melerine müsâade olunmaması hususunda karar aldı. Atina hükûmeti, bu tedbirler yüzünden Yunanistan'ın büyük zararlar göreceğini ve kendisini himâye eden devlotlerin de Avrupa'da ihtilâller dolayısiyle şimdilik yardımcı olamayacaklarını anladı. Yunan kıralı Paul I.'ün Bâbıâliden af dilemesi üzerine iki devlet arasındaki ihtilâf da bu sûretle yatıştırıldı (Lütfi, *ayn. esr.*, VIII, 145, vesîkalar 508—517).

Aradan çok geçmeden 1848 ihtilâlleri patlak verdi. Macarlar, İtalyanlar, Polonyalılar, Çekler millî bir devlet kurmak için ayaklandılar. İhtilâl hareketleri Osmanlı topraklarına da sıçradı. Eflak ve Boğdan'da isyanlar çıktı. Rusya bu isyanların bastırılması için Bâbıâliyi teşvîk etti ise de, Mustafa Reşid Paşa, Romen ihtilâllerinin şiddet yolu ile bastırılmasına taraftar değildi. Hudutlarında ihtilâl-hareketlerine müsâmaha göstermeyen Rusya, Boğdan'ı ve Eflak'ın muayyen yerlerini işgal etti. Bâbıâli, kendi imtiyazlı eyâletlerinin Rusya tarafından işgal edilmesinden endîşeye düşerek, Rusya'nın daha fazla ilerlemesine mâni olmak için Eflak'ı işgal etti. İki devlet arasında Eflak ve Boğdan mes'elesinden doğan ihtilâfın yatıştırılması için Bükreş'te müzâkereler başladı. Bâbıâli âmedi kaleminden Fuad Efendi (Paşa [b. bk.])'yi Bükreş'te yapılacak görüşmelere me'mur etti. Netîcede Osmanlı devleti ile Rusya arasında 1 mayıs 1849 (8 cemâziyelâhır 1265) tarihinde, İstanbul'da Balta limanında bir anlaşma imzâ edilerek (*Muâhedât mecmuası*, IV, 112 v.d.) Eflak ve Boğdan'da sükûnet te'sis edildi ise de, Macar mültecîleri mes'elesi yüzünden Osmanlı devletinin Rusya ve Avusturya ile siyâsî münâsebetleri yeniden gergin bir safhaya girdi. Fransa ve İngiltere'nin müdâhaleleri ile mülteciler mes'elesi milletler-arası bir dâva oldu.

1848 ihtilâllerinden sonra Macarlar da, Avusturya imparatorluğundan kendilerine bâzı haklar tanınmasını ve Macaristan'ın muhtâriyetine kavuşmasını istemişlerdi. Avusturya imparatoru Josef Macarların bu arzûlarını kabûl etmeyince, Macar mültecileri 1849'da Kossuth'un idâresinde toplanarak isyan ettiler. Macaristan bir cumhuriyet olarak ilân olundu. Avusturya, Macar isyanlarını kendi kuvvetleri ile bastırmağa muvaffak olamayınca, Rusya ile anlaşarak, bunları kanlı bir sûrette bastırdı. Avusturya ve Rusya'nın Macarlara lâyık gördüğü bu haksız muâmele ve zulüm, hürriyet taraftârı memleketlerden İngiltere, Fransa ve Osmanlı imparatorluğunda geniş bir infial uyandırdı. Bu tedhiş hareketinden hayatlarını kurtarmak isteyen ve sayıları 5.000'i aşan ve aralarında Macar millî hareketinin liderleri, Rus teb'asından olan bir kısım Polonyalı ve 400 kadar İtalyan ile birkaç İngiliz bulunan mülteciler Osmanlı imparatorluğu topraklarına sığındılar. Bu yüzden Rusya ile Osmanlı devleti arasındaki münâsebetler çok gergin bir safhaya girdi ise de, uzun müzâkerelerden sonra İngiltere ve Fransa'nın müzâhereti ile mes'ele mülteciler lehine halledildi (Bu hususta fazla mâlûmat için bk. Ahmed Refik, *Türkiye'de mülteciler mes'e-*

lesi, İstanbul, 1926; ve krş. mad. FUAD PAŞA). Bu anlaşmadan sonra Macarların bir kısmı, Londra, Paris veya memleketine avdet etmiş, bir kısmı da islâmiyeti kabûl ederek Türkiye'de yerleşmiş ve bunlardan Constantin Borzechi, Mustafa Celâleddin adını alarak paşalığa kadar yükselmiştir (Yusuf Akçura, *Türk yıllığı*, İstanbul, 1928, s. 304—309). Aynı şekilde Macar Osman Paşa da bunlardandır. Polonya mültecilerinin mühim bir kısmı ise, Polonez köyünde iskân olundular. Mülteciler mes'elesinde, Osmanlı devletinin bu insânî tutumu Avrupa'da da büyük akisler uyandırmıştır. Nitekim Tanzîmât devrinin açılış safhalarını yaşamış ve bir çok Tanzîmât ricâlini tanımış olan müsteşrik J. Ph. Fallmerayer „Türkiye'yi Avrupa'nın en son hürriyet sığınağı" olarak vasıflandırmaktadır (J. Ph. Fallmerayer, *Allegemeine deutsche Biographie*, Leipzig, 1877, VI, 563; ayn. mll., *Fragment aas dem Orient*, ikinci baskı, München, 1963, s. 354—365). Fakat Avrupa devletleri, menfaatleri îcâbı Osmanlı devletinin bu insânî hizmetini ve mazlum milletlerin hürriyetleri için yapmış oldukları mücâdelede sarfettiği siyâsî gayreti değerlendirmemiş ve Türkler aleyhindeki propogandalar devam etmiş, bundan devlet ve ıslâhât hareketi büyük zararlar görmüştür.

Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'nun birinci devresinde bahsedilen vakayi hâricinde Tanzîmât kanunları, tatbikinde güçlük çekilmiş olan eyâletlerden Trabzon'da 1846 (1263)'da ve en son olarak 1267 (1850/1851)'de Bosna'da meriyete kondu (*Takvîm-i vekayi*, sene 1263, sayı 333 ve sene 1267, sayı 437). Mısır vâlisi Abbas Paşa zamanında (1848—1854), Mısır Osmanlı imparatorluğunun bir eyâleti olduğunu îlân etmiş ve bu eyâlette çıkan eski ihtilâflar tamâmen mâziye karışarak Bâbıâli ile Mısır arasındaki münâsebetler de iyi bir safhaya girmişti. Bu devre zarfında, hükûmet merkezinin eyâletler üzerindeki nüfûzu kuvvetlenmiş ve ıslâhât hareketi geliştikçe Osmanlı imparatorluğu yeniden siyâsî bir birlik olmak istidâdını göstermeğe başlamış ve pâdişâhın iyi niyeti, Mustafa Reşid Paşa ve onun yetiştirdiği, Âli ve Fuad Paşaların gayretiyle Tanzîmât tarafdarlarının idâre başına geçmiş olmaları ile ıslâhât hareketinde yeni bir devir açılmıştı. Avrupa ile başlayan, münâsebetlerin çoğalması üzerine, yeni ihtiyaçlar doğdu ve bir takım yeni müesseselerin açılması zarûreti hâsıl oldu. Mâlî, idârî, hukukî, ticârî, iktisâdî, mülkî ve maârif sâhalarında bir çok kanun ve nizamnâmeler çıkarıldı (*Tanzîmât-ı Hayrîye'den sonra neşrolunan kavânîn*, yazma, İst. üniver. kütüp., nr. TY 3236). Bu kanunların bir kısmı, *Takvîm-i vekayi*'de, mühim bir kısmı da Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye tarafından tanzîm olunarak tabedilmiştir.

Devlet idâresinde yapılan ıslâhât, idârî taksimatta da kendini hissettirmiştir. Nitekim Mahmud II. zamanında 28 eyâletten ibâret olan idârî taksimat 1846'da 36 eyâlete çıkarılmıştır (M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, 2. tabı, Paris, 1853, s. 45 v.d.; krş. *Sal-nâme*, 1263'de 39). Bunlardan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâleti dâhil olmak üzere Rumeli 15, Arabistan, Suriye, Irak, Anadolu 19 ve Afrika'daki topraklar 3 eyâlete ayrılmıştı. Toplu olarak Osmanlı toprakları 36 eyâlet, 162 livâ ve 1267 kazadan ibâret idi. *Salnâme*'de eyâletlerin sayısının 39 olarak gösterilmesi, Afrika'da hangi bölgeleri kapladığı henüz kat'î olarak tesbit edilemeyen Habeş eyâletinden neş'et etmiş olmalıdır. Her eyâletin başında müşir rütbesini hâiz birer vâli, livâlarda birer paşa bulunmakta, kazaların bir çoğu ise muhassıllar tarafından idâre olunmakta idi (Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı imparatorluğu mülkî idâresinde avrupalılaşma hakkında, İdâre mecmuası*, 138—142 sayılarından ayrı baskı, İstanbul, 1940, s. 107 v.d.). Osmanlı devletinin 1844'deki nüfûsu takriben 21 milyonu müslim ve 14 milyonu gayr-i müslim olmak üzere 35 milyon idi. Hükûmet merkezi İstanbul'un nüfûsu ise 475.000'i müslim, 416.000'i gayr-i müslim olmak üzere 891.000 idi (Ubicini, *ayn. esr.*, s. 22 ve 27).

M. Reşid Paşa eyâletler için hazırlanacak kanun ve nizamnâmelerde Fransa'nın „departement" sistemi kanun ve nizamnâmelerinden faydalanmış ise de, Osmanlı imparatorluğu çeşitli bakımlardan değişik bir manzara arzettiğinden ve arâzi bakımından büyük bir sâhayı kapladığından Tanzîmât'ın merkeziyetçi sisteminin tatbikinde güçlük çekilmiş ve merkeziyetçilik sistemi yerine vâlilere geniş selâhiyetler veren bir idârî teşkilât vücûda getirilmişti. Bu sebepten eyâletlerin idâresinde tatbık edilmesi için hazırlanan kanun ve nizamnâmeler bir kaç defa değiştirilmiştir. Eyâletlerde daha âdil bir idârenin kurulması için 1256 (1840)'da neşrolunan fermanla, muhassıl-ı emvâl adı altında yeni bir teşkilât vücûda getirilmiş, eyâletlerde vergilerin tahsili, emlâk ve nüfûsun tahrîri, merkez, kaza ve köylerde yeni meclislerin teşkil olunması vazifeleri merkezden tâyin olunan bu muhassıllara bırakılmıştı (Talât Mümtaz Yaman, *ayn. esr.*, s. 96 v.d.). Muhassılların vazifelerini ne sûretle yapacaklarına âit tâlimâtnameler çıkarıldı (Abdurrahman Vefik, *Tekâlif kavâ'idi*, II, 7—38). Bu yeni teşkilât ile eyâletlerin idâresinde mer-

kezin murâkabesinin daha te'sirli bir hâle getirilmesi, mültezimlerin haksız muâmelelerinin önlenmesi, sancak merkezleri, kazâ ve köylerde meclislerin kurulması ile cins ve mezhep tefrik edilmeden halkın devlet idâresinde söz sâhibi olması düşünülmüştü. Eyâlet merkezleri bir vâli, bir muhassıl; livâlar askerî ümerâdan bir muhâfız, bir mal müdürü; kazalar yine bir mütesellim yahut muhassıl tarafından idâre olunacak ve me'murlara maaş bağlanacaktı. Vâliler Dâhiliye Nezâreti'ne, askerî kumandan ve muhâfızlar Bâb-ı Ser-askerî'ye ve mâliye me'murları Mâliye Nezâreti'ne karşı mes'ul idiler. Bu sûretle eyâletler, vâlilerden ziyâde hükûmet merkezine bağlanmış oluyorlardı. Bu ilk teşkilât bidâyette ancak İstanbul eyâlâtında bulunan eyâletlerde tatbik olunabildi. Uzak eyâletlerde tatbik edilemedi. Muhassılların, vergileri zamânında toplayamaması, devletin zararını mûcip olduğundan iltizam usûlünün yeniden tatbik olunmasına zarûret hâsıl olmuştu. Fakat idârî teşkilâtta yapılan bu ıslâhât esastan değiştirilmedi. İhtiyaca göre tâdilât yapılarak eyâletlerin idâresine yeni bir nizam verilmesine devam edildi. 1265 (1848/1849) senesinde yeni bir teşkilât kanunu çıkarıldı. Eyâletlerde, kazalarda kurulacak meclislerin teşkili, vâlilerin selâhiyetleri, emniyet ve âsâyişin te'mini zâbıta işlerinin tedviri, defterdar, kaymakam, mal müdürlerinin tâbi olacakları tâlimat bu kanunda madde-madde gösterildi. Yalnız eyâlet meclislerinin ne sûretle kurulacağı hakkındaki nizamnâme 68 maddeden ibâret idi (*Tanzîmât-ı Hayriyeden sonra neşr olunan kavânîn ve nizâmât*, İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 3236, s. 149 v.d.). Bundan sonra eyâlet merkezleri, livâ ve kazalarda nizamnâmelerine uygun olarak birer idâre meclisi teşkil olundu. Her ne kadar eyâletlerdeki bu meclislerin kurulmasına daha önce başlanmış ise de, 1849'dan sonra bu meclislere âit nizamnâmeler daha mütekâmil bir hâle getirilmiştir. Mahallî idâre meclislerinin kurulmasında başlıca gaye, vâlilerin keyfî ve kanunsuz muâmelelerini önlemek, vergilerin tertip ve tahsilinde âdil hareket etmeyi sağlamaktı. Vâliler mahâllî idâre meclisleri ile müzâkere ederek, eyâletlere âit her mes'eleyi karara bağlamak mecbûriyetinde idiler. Vâlilerin, o zamanki tâbir ile eyâlet paşalarının selâhiyetlerinin tahdîd edilmiş olması, şakavetin artmasına, bir çok yerlerde emniyet ve âsâyişin bozulmasına sebep olduğu için bu mahzurların ortadan kaldırılması ve eyâletlerde daha iyi bir teşkilâtın kurulması gayesiyle 1268 (1852)'de çıkarılan bir fermanla eyâlet paşalarının bâzı eski selâhiyetleri yeniden iâde edildi. Cürümleri tahakkuk eden eşkıya ve mücrimlerin tecziye ve te'dibi, mahallin âsâyiş ve emniyetinin te'mini husûsunda vâlilerin selâhiyetleri arttırıldı. Kaza ve nâhiyelerin idâre meclisi âzâları, zaptiye zâbitânı, muhassıllar ve mal müdürlerinin idâresi vâlilere verildi. Alınan bu yeni tedbirlerle, vâlilerin mahallî idârelerde selâhiyetleri genişletilmiş ve eyâletleri merkeze bağlayan takyidat kaldırılarak daha iyi bir idârenin gelişmesi düşünülmüştü (Talât Mümtaz Yaman, *ayn. esr.*, s. 124 v.d.). Bu sûretle henüz inkişâf hâlinde bulunan Osmanlı devletinin eyâlet ve idârî teşkilâtı, böylece şeklen Avrupâî bir sisteme doğru büyük bir hamle yapmış oluyordu. Fakat gerek merkezde, gerek eyâletlerde ıslâhât hareketinin gelişmesi ehliyetli me'murların yetiştirilmesi ile mümkündü. Me'mur mes'elesi öteden beri devletin çözmeğe çalıştığı mühim bir dâva idi. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından ve Tanzîmât Fermânı'nın îlânından sonra, ilmiye sınıfı dışında bütün eski devlet teşkilâtı ortadan kaldırılmış, fakat Avrupa'dan mülhem olarak kurulan müesseselerde henüz büyük bir gelişme kaydedilmemişti. Devletin gerçekleştirmek istediği ıslâhâtı benimseyerek sadâkatle tatbik edecek bir me'mur sınıfı da yetişmiş değildi. Hattâ 1250 (1834)'de kurulan Harbiye Mektebi bile ilk mezunlarını ancak 14 yıl sonra (1264=1847) verebilmişti (Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, İstanbul, 1940, II, 310). Islâhâtı geliştirecek yeni bir neslin yetiştirilmesi uzun bir zamâna mütevakkıf görünüyordu. Eski an'anelerin müsbet ve menfî cepheleri iyice tetkik edilmeden çıkarılan kanun ve nizamnâmeler halk ve hattâ münevver zümrenin büyük bir kısmı tarafından benimsenmiyordu. Millî tarih, dil, kültür sâhalarında ilk adımı atan ve garp medeniyetini takdir etmiş olan büyük Türk âlimi Cevdet Paşa bile fes, setre pantalon giymek istemediği için kendisine teklif edilen Harbiye Mektebi Farsça muallimliğini kabûl etmemişti (*Tezâkir*'den naklen Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı*, İstanbul, 1332, s. 28). Ayrıca bir kısım münevverleri temsilen Dâmâd Sâid Paşa, Reşid Paşa'nın icraâtını bir frenk mukallitliği olarak görmüş ve kendisini, saltanatı kaldırarak, yerine cumhuriyeti getireceği töhmeti ile şikâyet etmiş ve 1848'de sadâretten azline sebep olmuştu (Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyâsiye*, İstanbul, 1928, s. 11). Bu sebeple devlet ricâli ve daha aşağı me'mur zümresi arasında ıslâhât mes'elesinde bir görüş birliği yoktu. Yapılacak ıslâhâtın millete benimsetilmesi Tanzîmât'ın karşılaştığı en güç mes'ele oldu. Bunu idrâk eden ıslâhât taraftarları, bilhassa me'-

murların bu yeni kanunlara riâyet edecek bu hususta yardımcı olmalarını gönderdikleri 14 şevvâl 1264 (14 eylûl 1849) tarihli bir tâmimle istemişlerdi (*Takvîm-i vekayi*, sene 1264, sayı 389).

Enderûnun mâziye karışmasından sonra, Bâbıâlide âmedî kalemi bir nev'i mektep hâline getirilmiş ve Tanzîmât devrinin bir çok devlet ricâli burada yetiştirilmişti. Ancak taşrada eski terbiye ile yetişmiş me'mur neslinin yerini alacak olan yeni bir neslin yetişmesi zamana mütevakkıf olduğu için mevcutla iktifa etmek mecbûriyeti vardı. Bununla beraber Tanzîmât'ın ilânından sonra bu maksatla İstanbul'da ve taşrada me'mur zümresinin yeni nizâma uyması için bâzı tedbirler alınmıştı. Bilhassa 1256 (1840) tarihinde çıkarılan cezâ kanununa (*Tanzîmât-ı Hayriye'den sonra neşrolunan kavânin ve nizâmât*, İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 3236, s. 20) me'murlar için de bir takım ağır cezâî hükümler konuldu. Rüşvet, ve rüşvet mukâbili sayılan hediyelerin alınması, bu gibi suçları işleyenlerin devlet me'mûriyetinden çıkarılacağı ve hattâ üç seneye kadar kürek cezâsına çarptırılacağı bu hükümler arasında idi. Daha sonra me'murların vazifelerini ne sûretle yapacakları hakkında zaman-zaman çıkarılan tâlimat ve nizamnâmelerle, me'murların işlerini vaktinde ve aksatmadan görmeleri, iş-güç sâhiplerinin devlet kapılarında bekletilmemeleri, halka her sûretle yardımcı olmaları, tabassus ve riyâdan kaçınılması gibi resmî ve ahlâkî bir takım müeyyideler konuldu (*Takvîm-i vekayi*, sene 1262, sayı 305; sayı 310) ve bu sûretle me'mur sınıfının yeni bir nizam altına alınmasına, keyfî hareketlerine mâni olunmasına çalışıldı. Her me'murun yaptığı işten mes'ul tutulması ve yazılan tahrîrâtın kimin tarafından hazırlandığının belli olması için, evrakın altına kendi imzâsını atması usûlü kabûl edildi (*Takvîm-i vekayi*, sene 1262, sayı 303). Fakat alınan bu tedbirlere rağmen, arzû edilen netîceye vâsıl olunamadı. Bundan sonra 25 muharrem 1266 (9 kânun II. 1849) tarihinde daha şiddetli tedbîrler alındı ve pâdişâha, devlete sadâkatle çalışacaklarına, rüşvet ve irtikâba aslâ müsâade etmeyeceklerine, devlet malını koruyacaklarına dâir her me'murun yemin etmesi esâsı vazolundu (Talât Mümtaz Yaman, *ayn. esr.*, s. 116).

Alınan tedbir ve yapılan çeşitli kanun ve nizamnâmelerin hükümlerinin icrâsı devletin **murâkabesi** ile mümkündü. Tanzîmât'tan sonra çıkarılan yeni kanunların hükümlerinin ne sûretle yerine getirildiğini öğrenmek âdeta bir ihtisas işi idi. Zîrâ Gülhâne Hattı'nın ilânından sonra bir kaç sene zarfında o kadar kanun ve nizamnâme çıkarılmıştı ki, bunların hükümlerinin ne sûretle icrâ edildiği şöyle dursun, öğrenilmesi bile mühim bir mes'ele olmuştu (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 125). Çıkarılan kanunların tatbik edilip edilmediğinin murâkabe edilmesi işi daha ilk senelerden itibâren düşünülmüş ve 1256 (1840) senesinde İstanbul'a yakın eyâletlere müfettişler gönderilmiş (Lûtfi, *ayn. esr.*, VI, 103) ise de, kanunların henüz mer'iyete girmiş olması dolayısiyle bu ilk teftişlerden bir netice alınamamıştı. Esâsen çıkarılan kanunlar ve Tanzîmât hareketi hakkında devlet ricâli arasında, görüş ayrılıkları olduğundan, bu murâkabe vazifesi ciddiyetle tâkip edilemedi. 1258 (1842)'de, Rifat Paşa Rumeli ve Hasib Paşa da Anadolu eyâletlerinin teftişine me'mur edilmiş iseler de, tâyin olundukları yerlere gidememişlerdir. Filhakika, teftiş işi ciddiyetle ele alınmamış, hattâ Rifat ve Hasîb Paşa'nın teftişe me'mur edilmeleri, İstanbul'dan uzaklaştırılmaları şeklinde şâyi olmuştu (Lûtfi, *ayn. esr.*, VII, 42 v.d.). Reşid Paşa'nın sadârete gelmesiyle, teftiş mes'elesi yeniden ehemmiyet kazanmıştı. Zîrâ Anadolu ve Rumeli eyâletlerinde emniyet ve âsâyişin bozulduğuna, me'mûriyetlerin lâyık olanına verilmediğine dâir gelen haberler üzerine Meclis-i Abkâm-ı Adliye'de yapılan müzâkerelerden sonra eyâletlerin yeniden teftişine karar verildi. Sâbık Filibe vâlisi İsmet Paşa Anadolu ve sâbık Tırbala mutasarrıfı Sâmi Paşa da Rumeli'de teftişe me'mur edildiler (*Takvîm-i vekayi*, sene 1267, sayı 437). Müfettişlerin ne sûretle vazifelerini yerine getirecekleri husûsunda da bir tâlimatnâme hazırlandı. *Takvîm-i vekayi*'in bir nüshasında neşredilen (6 safer 1267) bu tâlimatnâmeye göre, müfettişler me'mur oldukları mahallerde yapacakları tetkiklerden sonra Tanzîmât-ı Hayriye'ye mugayir görülen hareketleri önleyecekler, me'murlardan Tanzîmât kanunlarını tatbik edenlerini taltif ve aksine hareket etmiş olanları tecziye edeceklerdi. Bu tâlimatnâme ayrıca devlet vâridâtının zamânında toplanıp hemen hazîneye teslîmi, mîrî malı kullanan ve hattâ ticâret yapan me'murların tecziye edilmeleri, gibi hususları da ihtivâ ediyordu. Bu çalışmalardan müsbet netice alınması üzerine merkez ve eyâlet teşkilâtlarında görülen noksanların giderilmesine çalışıldı.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra, **zâbıta işleri** önce mahallî askerî teşkilâta bırakılmış ve sonra İhtisab Nazırlığı ihdas olunarak (1242=1827) bu işlerin mühim bir kısmı bu nezârete bırakılmıştı (Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye*, I, 1376). 1262 (1846) senesinde yapılan yeni teşkilâtta askeriyenin

zâbıta işleriyle meşgul olmasının doğru olmadığı mülâhazasiyle emniyet ve âsâyişin te'mini yeni ihdas edilen Zaptiye Müşirliği'ne bırakıldı ve bu vazifeye de Hâfız Paşa tâyin olundu (*Takvîm-i vekayî*, sene 1262, sayı 297); eski Nâfıa Dâiresi, Zaptiye Müşirliği'ne tahsis edildi (*Takvîm-i vekayî*, sene 1262, sayı 300; Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 87 v. d.).

Abdülmecid, devletin mutlak bâkimi olmakla berâber, devlet idâresini daha ziyâde sadrâzam ve Meclis-i Vükelâ'ya bırakmıştı. Islâhât hareketi saraya kadar da nüfuz etmişti. Bu devrede pâdişah gerek Meclis-i Vükelâ'nın müzâkerelerini, gerek taşrada ıslâhâttan elde edilen netîceleri bizzat takip etmeye çalışmıştı; meşrûtî bir idâre yanında dine de ehemmiyet verilmesine taraftar olduğu gibi kendisinin garp medeniyetine karşı da büyük bir meyli vardı. Sarayında opera ve operetler temsilinden zevk alırdı. Bir çok garplı bestekârlar onun için marşlar, operet ve operalar bestelemişlerdi (bk. İstanbul. Üniv. kütüp. M 785.1=4, Or 1,3456o). Bu arada saray teşrifâtında da bâzı yenilikler yapıldı. Önceleri pâdişahların sefirlerle siyâsî mes'eleler üzerinde görüşmeleri çok nâdirdi. Halbuki Abdülmecid bilhassa Kırım harbinden evvel, sefirler ile siyâsî mes'eleler üzerinde görüşmeyi bir âdet hâline getirmişti. Ayrıca Divân-ı Hümâyûn'da eskiden beri devam edegelen „sır kâtibi" ünvânı 1265 (1848/1849)'te kaldırılarak yerine "Mâbeyin Baş-kâtipliği„ ünvânı kaim olmuş ve bu Cumhuriyet devrine kadar devam etmiştir.

Devletin en yüksek meclisi „Meclis-i Vükelâ" idi. Bu meclise sadrâzam, şeyh-ül-islâm, ser-asker, asâkir-i hâssa ve nizâmiye ser-askeri, Boğazlar muhâfızı, Tophâne müşîri, Kaptan-ı deryâ, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye reîsi, Mâliye, Ticâret, Zirâat, Erkaf-ı hümâyûn, Zaptiye, Hâriciye, Darphâne, İhtisap nâzırları ve kethüdâ-yi sadr-ı âlî dâhil bulunuyordu. Dâhiliye Nezâreti, Mahmud II. zamânında „Umûr-ı Mülkiye Nezâreti" adı altında kurulmuş ise de, bu makam bir müddet kethüdây-ı sadr-ı âlî tarafından idâre edilmiş ve daha sonra Dâhiliye Nezâreti olarak yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Bu nezâretlerden bâzıları bu devrede değişme ve teşekkül hâlinde bulunuyorlardı. Bu îtibarla Dâhiliye (Engelbardt *ayn. esr.*, s. 78) ile Maârif Nezâretlerinin Meclis-i Vükelâ'da başka nâzırlar tarafından da temsil edildiği görülmektedir (1263 [1847] *Devlet sal-nâmesi*). 1837 yılında tamamen kaldırılan eski dîvan teşkilâtının yerini 10 yıl zarfında, bütün devlet idâresinden mes'ûl bir hükümet almıştı. Bu, mâhiyeti îtibâriyle Avrupa kabinelerine benziyordu. Meclis-i Vükelâ âzâsını seçme hak ve selâhiyeti sâdece pâdişâha âit olmakla berâber seçilecek kimsenin tanınmış, tecrübeli, devlete sâdık, nüfuz ve itibar sâhibi kimselerden olmasına dikkat edilirdi.

Meclis-i Vükelâ'ya dâhil bulunan nâzırlar ve devlet ricâlinin bir çoğu aynı zamanda her nezâretin ihtisas sâhası ile alâkalı olup, kurulmalarına daha Mahmud II. zamânında başlanmış bulunan meclislerin de reisleri idiler. Bu meclislerin tekliflerinden Vükelâ Hey'eti'nde bir karara bağlananlar pâdişâhın tasdikinden sonra kanun olarak icrâ mevkiine girerdi. Meclis-i Vükelâ'dan sonra 1263 (1847) senesine kadar kurulmuş olan diğer meclisler şunlardır: Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Meclis-i Dâr-r Şûrây-ı Askerî, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Tophâne-i Âmire, Meclis-i Zirâat, Meclis-i Maâdin ve Meclis-i Zaptiye (1263 *Devlet Sal-nâmesi*). 1837'den beri kurulmuş bulunan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye, o sıralarda bir nevi Şûrây-ı Devlet ve Temyiz Mahkemesi mesâbesinde olup, ıslâhât kanunlarının tertip ve hazırlanması, me'murların muhâkemeleri, bâzı diğer adlî ve mâlî işlerin nihaî kararlara bağlanması bu meclisin vazifelerindendi. Islâhât hareketleri ilerledikçe, bu meclisin gördüğü çeşitli devlet hizmetlerinin idâresi de güçleşti. 1270 (1853)'te yapılan teşkilâtta, „Meclis-i Âli-i Tanzîmât„ kuruldu ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin bir kısım vazifeleri yeni kurulan bu meclise devredildi.

Islâhât hareketinin getirdiği yenilikler arasında hukuk ve adliye sisteminde yapılan tâdilât Tanzîmât devrinin en mühim cephesini teşkil eder. Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'ndan sonra çıkarılan kanunlar başlıca iki kısma ayrılabilir. Biri, Avrupa'dan iktibas edilip, Osmanlı devletinin bünyesine uydurularak çıkarılan kanunlar; diğeri ise, yeniden tâdil ve ıslâh edilen eski Osmanlı kanunlarıdır. İslâmî bir esâsa dayanan Osmanlı kanun ve nizamları adliye teşkilâtında doğrudan-doğruya Avrupa adliye sistemini kabûle imkân vermiyordu. Bu sebeble başlangıçta eski Osmanlı adliye teşkilâtının ıslâhına çalışıldı. Osmanlı devleti kuruluşundan beri adlî, hukûkî bâzı idârî ve mülkî işlerin tedvîrini medreselerden yetişen ilmîye sınıfının idâresine bırakmıştı. XVIII. asrın sonlarından îtibâren ilmiye sınıfına yeni bir nizam vermek için yapılan gayretler netîcesiz kalmıştı (*İlmiye sal-nâmesi*, 1334, s. 642 v. d.). Adlî işlerle meşgul olan kadılıklar 1253 (1838)'e kadar en yüksek makam olan Rumeli ve Anadolu Kazaskerliklerine bağlı idi. Rumeli'deki kadılıklar Rumeli Kazaskerliği'ne ve Anadolu'daki kadılıklar da Anadolu Kazaskerliği'ne

bağlı bulunuyordu. Divân-ı hümâyûna dâhil olan Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri dünyevî işlerle meşgul olduklarından dolayı eski teşkilâtta doğrudan doğruya sadâret e bağlanmış olup, icrâatında bu makama karşı mes'ul idiler. Mahmud II. zamânında 1253 (1838)'den itibâren kazaskerlikler meşîhat makamına bağlandı. Kadıların sadâret makamından ayrılarak makam-ı meşîhate bağlanmaları bâzılarınca (bk. Osman Nuri, *ayn. esr.*, I, 274) hatâlı sayılır. Tanzîmât'ın îlânından sonra kadıların uhdelerinde bulunan adlî işler dışındaki vazîfeleri kendilerinden alınarak, işleri şer'îye mahkemelerine münhasır kaldı. Adlî teşkilâtın mümessilleri bulunan kadıların, ehil kişiler olmaması dolayısiyle husûle gelen haksızlıkları önlemek üzere 1840'ta tedvin edilen bir cezâ kanunnâmesine ve daha sonraki zeyillerine me'murlarla birlikte kadılar için de bâzı cezâî müeyyideler konuldu. Bu kanunnâmede kadıların iyi ahlâk sâhibi ve bilgili kimseler arasından seçilmesi, kendilerine verilen maaş ve tahsisattan başka halktan hiç bir sûretle fazla ücret almamaları, irtikâba mahal bırakmamaları, şâyet bir kimse kazalarda şer'î hizmete tâlip olacak olursa, Türkçe tercüme edilen fıkıh ve tefsir kitaplarını okuyup anlaması, Arapça bilgisinin olup olmadığının tahkiki, ancak bundan sonra bilgilerine göre me'muriyetlerinin derecelendirilmesi ve şâyet ilim ve tahsilden mahrum ise, ta'zir edilmeleri, şehir ve kazalarda halkı fesâda teşvik edecek olanların tecziyesi gibi hükümler yer almakta idi. (*Tanzîmât-ı Hayriye'den sonra neşrolunan kavânin ve nizâmat*, İstanbul Üniv. kütüp., nr. TY 3236, s. 34 v. d., 108 v. d.; *Düstûr*, I. t s. 218). Bu tedbirlerden başka, kuzât ve nüvvâbın daha iyi yetiştirilmesi maksadı ile 1270 (1853)'te İstanbul'da „Muallimhâne-i nüvvâb" adı altında Medreset-ül kuzât açıldı ve yeni bir tedris sistemi tatbik edildi (*İlmiye sal-nâmesi*, 1334, s. 674 v. d.). 1263 salnâmesine nazaran, İstanbul dışında bulunan mevlevîyetlerin sayısı 19 idi; 93 büyük kazada birer kadı ve yine mühim kasabalarda birer nâib bulunuyordu. Yeni çıkarılan kanunlara göre, şer'îye mahkemelerinin eyâletlerdeki icrâatı ve elde edilen başarıların netîceleri üzerinde şimdiye kadar esaslı bir tetkik yapılmış değildir. Yenilikler arasında en mühimi, adlî işlerin, kadı konak ve ikametgâhlarında görülmesi usûlünün terk edilerek, bu işler için müstakil resmî dâireler te'sîsi olmuştur. Nitekim Mahmud II. devrinde Vak'a-i Hayriye (1826)'den sonra, İstanbul'un muhtelif semtlerinde mahkemeler için resmî dâireler tesis ve makam-ı meşîhata verilen Ağakapısı'nda kazaskerlikler ve fetvâ emîni için de ayrı-ayrı dâireler tahsis olunmuştur. Adliye teşkilâtında yapılan ıslâhât arasında muhtelit ticâret mahkemelerinin kurulması, ticâret kanunnâmesinin çıkarılması ve meclis tahkikat komisyonlarının teşkili sûretiyle Osmanlı devletinde daha *lâik* bir adliye sistemine doğru gidilmesinin temelleri atılmıştır. Tanzîmât Fermânı'nın hükümleri, Osmanlı teb'ası arasında müsâvâtı ilân ettiği için ticârî, iktisâdî, cezâî ve netîce itibâriyle âmme ve husûsî hukuka âit müslim, gayr-i müslim teb'a arasında çıkan her nev'i dâvalara cins ve mezhep farkı gözetmeden mahkemelerde alenen ve müsâvi haklara dayanılarak bakılması îcâp ediyordu. Osmanlı devletinde prensip olarak gayr-i müslim teb'a arasında çıkan dâvalar, kendi cemâat mahkemelerinde görülür ve devlet bu mahkemelere müdâhale etmezdi. Asırlarca bu usûl devam edegelmişti. Fakat müslümanlarla hıristiyanlar, yahut yabancı devlet teb'ası ve tüccarları arasında çıkan ihtilâflara bidâyet, yahut şer'îye mahkemeleri bakardı. Yabancı devletlerin kendi tüccarları veya teb'aları arasında çıkan ihtilâflara esâsen Osmanlı devleti kapitülasyonlar dolayısiyle müdâhale edemezdi. XIX. asrın başlarından itibâren Osmanlı devletinin Avrupa ile ticârî münâsebetleri gittikçe gelişti. Ticârî sâhada çıkan ihtilâfların çözülmesine şer'îye mahkemelerinin nizamları kâfi gelmemeğe başladı. Bundan dolayı daha Tanzîmât'tan evvel Osmanlı teb'ası ile ecnebi tüccarlar arasında çıkan dâvalara kısmen Avrupa âdetlerine uygun olarak kurulan husûsî mahkemelerde bakılıyordu. Fakat Tanzîmât'tan sonra bu husûsî mahkemelere resmî bir şekil verildi ve 1840'tan sonra Ticâret Nezâreti'ne bağlı olmak üzere, bir ticâret mahkemesi teşkil olundu. Bundan başka sarraflar arasında çıkan ihtilâfları halletmek üzere Mâliye Nezâreti'nde „Meclis-i Muhâsebe", deniz ticâretinde çıkan dâvalara da, bakılmak üzere Liman reisliğinin başkanlığı altında husûsî meclisler kuruldu (Mustafa Reşid Belgesay, *Tanzimat ve adliye teşkilâtı*, *Tanzimat* I, s. 213 v. d.). Bu sûretle ecnebi tüccarlarla Osmanlı teb'ası arasındaki dâvaların bu mahkemelerde görülmesine başlandı. Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın îlânından sonra Osmanlı devleti, büyük ve küçük Avrupa devletleri, kezâ Amerika ile ticâret muâhedeleri akdettiği gibi, ayrıca yabancı devletlerin konsoloslukları ile de gümrük ve ticârî muâmelât husûsunda ayrı şartnâmeler kabûl etmişti (*Muâhedât mecmuası* I, II, III, ve tamâmı için bk. *Devlet-i aliye ile düvel-i mütehabbe beyninde mün'akid olan muâhedât-ı atika ve cedide*; ayrıca bk. *Tanzîmât-ı*

Hayriye'den sonra neşrolunan kavânîn ve nizâmât, aynı yazma, 307—435; bu yazmada yabancı devletlerle yapılan bütün anlaşmaların 1258 (1842/1843) senesinde tabolunduğu kaydedilmektedir. Bu anlaşmaların bir kısmı *Muâhedat mecmuası*'nın I., II., III. ciltlerinde tabedilmiş ise de, yazma nüshadaki metin ile matbû metin arasında bâzı farklar vardır). Bu ticârî anlaşmalardan daha ziyâde Avrupa devletleri faydalanmış ve netîcede, Osmanlı devleti ham madde ihrac eden bir ülke hâline gelmiştir. Gelişen ticârî münâsebetlerle birlikte Osmanlı devleti teb'ası ile ecnebi tüccarlar arasındaki ihtilâflar ve dâvalar da çoğaldı. Bu dâvaları hâlletmek için 1263 (1847)'de „Muhtelit Ticâret mahkemeleri" kuruldu. Bu mahkemeler hukukî ve cezâî olmak üzere ikiye ayrılıyordu. 14 âzâdan mürekkep olan bu mahkemelerde âzâların yarısını müslümanlar ve yarısını da ecnebi devlet sefâretlerinin seçtikleri hıristiyanlar teşkil ediyordu (Ubicini, *ayn. esr.*, s. 181 v.d.; Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 79). Muhtelit ticâret mahkemelerinin nizamnâmeleri daha sonra bâzı tâdilâta uğradı. Bu mahkemelerin kurulması ile Avrupa devletleri hukukan Osmanlı devletinin, adlî sâhada, iç işlerine müdâhale imkânını elde ettiler. Muhtelit ticâret mahkemeleri, ilk olarak İstanbul'da ve daha sonra diğer mühim Osmanlı ticâret ve liman şehirlerinde de teşkil edildi. Daha önce, şer'iyye mahkemelerinde yahut husûsî olarak kurulan komisyonlarda görülen yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki dâvalara bundan sonra muhtelit mahkemelerce bakılması eyâletlerde büyük bir rağbet görmedi. Bu mahkemelerin, aslında daha kuruluşu sırasında Osmanlı devleti aleyhine işleyeceği sezilmişti (A. Cevdet Paşa *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, Ankara, 1967, IV, 221).

Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun îlânından sonra ticârî mes'elelere âit bâzı nizamnâmeler çıkarılmış ise de, henüz umûmî bir **ticâret kanunu** hazırlanmamıştı. Rebiülevvel başları 1265 (mart başları 1849)'te *„Kanunnâme-i ticâret"* adlı ilk kanun çıkarıldı (*Tanzîmât-ı Hayriye 'den sonra neşrolunan kavânîn ve nizâmât*, s. 517 v.d.). Bu kanunnâmenin dibâcesinde ticâretin ehemmiyeti anlatılmakta, kanunun dört kısımdan ibâret olduğu, birinci kısmın ticârî muâmelât, şirketlerin kurulması, poliçe nizâmı, ikinci kısmın deniz ticâreti ile alâkalı mes'eleler, üçüncü kısmın iflâs işlerinin ne sûretle tesviye edileceği, dördüncü kısmın ticâret mahkemelerinin tertip ve tanzîmi hakkındaki maddeleri ihtivâ ettiği açıklanmaktadır. Bu kanunun Ticâret mahkemelerinin tertip ve tanzîmi ile ilgili dördüncü kısmının mevcut şartlara uymadığı için tatbikinden vazgeçilmiş, sâdece diğer üç kısmı üzerinde durulmuştur. 315 maddeden ibâret olan bu kanun Fransız cezâ ve ticâret kanunlarından mülhem olarak hazırlanmıştı (Hıfzı Veldet, *Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat*, *Tanzimat* I, s. 196). 1276 (1859/1860) senesinde ticâret kanunnâmesinde tâdilât yapıldı ve yeni ticâret mahkemelerinin kurulması için kanun çıkarıldı (*Düstûr*, I, t.s. 162 v.d.). Liberal nazariyelerin te'sirleri altında hazırlanmış olan bu kanunlar, o devirde Avrupa devletleri ile yapılan ticâret anlaşmalarının da bir netîcesi idi. Osmanlı devleti bundan büyük zarar gördü. Gedik ve inhisar usûllerinin terkedilmesi üzerine, küçük sanâyi ve ticâretle uğraşan esnaf, vergi ve bâzı maddelerde gümrükten tamâmen muâf Avrupa ithal malları karşısında rekabet edemeyerek ticâreti terke mecbur oldular. Vaktiyle müstahsil bir zümre teşkil eden küçük sanâyi ve ticâret erbâbı, İstanbul ve eyâletlerde müstehlik durumuna düşüp, devlet kapılarında iş-güç aramak zarûretinde kaldılar (Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-ı belediye*, I, 717 v.d.).

Muhtelit mahkemelerden sonra, 1270 (1853/1854) tarihinde „Meclis-i tahkikat" adı altında cezâ mahkemeleri kuruldu ve bu hususta yeni bir nizamnâme çıkarıldı. Eyâletlerde vâlilerin riyâsetinde İstanbul'da bulunan zaptiye meclisi nümûne alınarak kurulacak olan bu meclis, her nev'i katil v.s. gibi cezâyı gerektiren dâvalara bakacak, battâ yabancı devletlerin teb'asından olanlar arasında çıkan bâzı cezâ dâvaları da yine bu mahkemelerde görülecekti (*Tanzîmâttan sonra neşrolunan kavânîn, ve nizâmât*, s. 569).

Tanzîmât devrinde devletin bünyesine uygun olarak çıkarılan kanunların başında arâzi kanunnâmeleri gelmektedir. Şerî'at kanunlarına göre idâre edilen Osmanlı devletinde arâziye bir hak karşılığında tesarruf olunması dolayısiyle Avrupa'da olduğu gibi geniş topraklara sâhip bir aristokrat sınıfı olmadığı gibi, bu topraklarda yaşayan hak ve hürriyetten mahrum bir sınıf da mevcut değildi. Umûmî olarak Osmanlı imparatorluğunda toprakların yüksek murâkabe ve mülkiyet hakkı devletin elinde, yânî mîriye, bir başka tâbirle, millete mâl edilen bir hukukî nizâma tâbi idi ise de, bu tahdîdat tatbikatta serbest ve mutlak toprak mülkiyetini ve toprakları işleyenleri, toprağa tasarruf ve mülkiyet hakkından tamâmen mahrum etmeyecek bir şekilde tanzim edilmiş, fakat zamanla bozulmuştu. Tanzîmât'ın îlânını müteâkip 1256 (1840) tarihinden itibâren, eski arâzi kanunlarında yapılacak tâdilâtı tesbit için çalışmalara başlandı. Vakıfların mâlî, idâ-

rî muhtâriyeti, bâzı tarîkat, tekke ve zâviyelere tahsis edilmiş olan toprakların vergi mes'elesi ve bademe-i hayrât hakkında yeni nizamnâmeler çıkarıldı. Bunlara kendi eski nizamlarına tatbik edildi ve vergi muâfiyeti verildi. Haksız olarak kimsenin arâzisinin zapt edilmemesi için yeni tedbirler alındı. Bundan maksat bilhassa mütegallibe sınıfının haksız olarak ellerine geçirdikleri arâzilerin sâhiplerine geri verilmesi ve herkesin kendi mülkünden emin olmasını te'min idi. 1261 (1845)'de çıkarılan bir kanunla, 5 sene askerî hizmette bulunanların, terhislerinden sonraki 3 yıl zarfında sâhip oldukları arâzileri işlemedikleri takdirde, bu arâzinin sâhibinden alınarak, tapusu ile tâlip olana verilmesi îcap ediyordu. Bundan sonra 1263 (1846/1847) senesinde çıkarılan bir nizamnâme ile, taşrada vuku bulan mîrî arâzi mahsûlâtı doğrudan-doğruya hazîneye mâl edilmekte ve bu arâzilerin tapu işleri defterhâneye bağlanarak, bilhassa eskiden yalnız erkek evlâda intikal eden mîri arâzi üzerinde bundan böyle kız evlâtların da miras hakkı mahfuz tutulmakta idi. Toprak bakkı, miras mes'eleleri üzerinde alınan tedbirler arasında 5 cemâziyelâhır 1269 (21 nisan 1847) tarihinde çıkarılan tapu nizamnâmesi ile, kadınların mülk, toprak ve miras mes'elelerinde mâruz kalmış bulundukları haksızlığa son verilmekte ve bundan böyle babaları vefat eden erkek ve kız çocuklara tarlaların bile, bilâ tapu intikal edeceği kabûl olunmakta idi (Ömer Lûtfi Barkan, *Türk toprak hukuka tarihinde Tanzimat ve 1274=1858 tarihli arâzi kanunnâmesi*, *Tanzimat*, I, s. 358 v. dd.; *Takvîm-i vekayi*, sene 1263, sayı 322, 331). Tanzîmât'ın ilânından sonra muhtelif zamanlarda çıkarılmış olan kanun ve nizamnâmelerin bir araya getirilmesi ve eski kanunnâmelerin de tetkik olunarak yeni bir arâzi kanunnâmesi hazırlanması için „arâzi-i seniyye komisyonu" kuruldu. Ahmed Cevdet Paşa'nın riyâsetinde çalışan bu komisyon yeni bir kanun hazırladı. 7 ramazan 1274 (21 nisan 1858) tarihinde bir hatt-ı hümâyunla neşrolunan *"Kanunnâme-i arâzi"* 132 maddeden ibâret idi. (*Düstûr*, I. t., s. 17—52). Bu kanun Avrupa medenî hukukundan faydalanılmış olmakla berâber, islâm hukuku ve Osmanlı kanunları da dikkate alınarak hazırlanmış olduğundan Osmanlı devletinin bünyesine kısmen uygun olup, bir taklid eseri addedilemezdi. Kanunun birinci maddesinde açıklandığı gibi Osmanlı devletinin toprakları arâzi-i memlûke, arâzi-i mîriye, arâzi-i mevkûfe, arâzi-i metrûke ve arâzi-i sevattan ibâret olmak üzere 5 kısma ayrılıyor ve her kısmın tâbi olacağı kükümler ayrı-ayrı gösteriliyordu. Bilâhare bâzı tâdilât yapılmasına rağmen, bu arâzi kanunnâmesi Osmanlı devletinin son devirlerine kadar devam etmiştir. Bu kanunun tatbikinde, bilhassa tapu mes'elelerinde, büyük zorluklarla karşılaşılınca bir yıl sonra 1276 (1859)'da 14 maddeden ibâret olan tapu nizamnâmesi çıkarılıp bir târifnâme ile bütün eyâletlere gönderildi (*Düstûr*, I. t, s. 70—76). Umûmî olarak toprak mes'elelerinde, bilhassa Islâhât Fermânı'nın ilânından sonra (1856), millî bir prensip tâkip edilemedi. 1272 (1856) tarihinde yabancıların Osmanlı devletinde emlâk satın almalarına hak tanınması husûsunda çıkarılan kanun (Y. Duval, *Histoire de l'émigration aux XIX ème siècle*, Paris 1862, s. 340 v. d.; A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1902, s. 240), bir çok yerlerde emlâk ve arâzinin yabancıların eline geçmesine sebep oldu. Dikkate şâyan bir nokta varsa, o da devletin yabancı milletlerin Osmanlı topraklarında tavattun etmesi husûsunda göstermiş olduğu kolaylık hattâ Osmanlı topraklarında yerleşmek isteyen yabancıları teşvîk için vergi, askerlik gibi bâzı hususlarda muâfiyet tanımış olması idi (İlhan Unat, *Türk vatandaşlık hukuku*, Ankara, 1966, s. 3—8). Ecnebilere emlâk, arâzi ve tavattun hakkı verilmesi, daha sonraları siyâsî bir mes'ele hâline geldi ve yabancı devletlerin gayr-i menkul mallar üzerinde kontrol hakkı istemelerine yol açtı.

Gülhâne Hattı'nın ilânından sonra, üzerinde durulan diğer bir mes'ele de, zirâat ve zirâî iktisâdiyâtın ıslâh edilmesi idi. Zîrâ devletin vâridâtının başlıca menbaını zirâatten elde edilen gelirler teşkil ediyordu. Arâzi, tapu ve ticâret kanun ve nizamnâmelerinin çıkarılması, zirâatin ve zirâî iktisâdiyâtın gelişmesini sağlamak ve herkesin kendi toprak ve emlâkinden emin olarak çalışmasını te'min için alınmış tedbirler arasında ise de, vergilerin henüz âdil bir sisteme bağlanmamış olması, köy yollarının ve münâkale vasıtalarının noksanlığı, bir çok yerlerde âsâyişin henüz te'min edilememiş bulunması, eski zirâî usûllerin devâmı, bilhassa mütedâvil sermâye darlığı ve gayr-i müslimlerin zirâî ve ticârî iktisâdiyâtı ellerine geçirmiş olmaları gibi âmiller zirâat ve zirâî iktisâdiyâtın arzu edilen inkişâfa ulaşmasına mâni idiler (*Türk zirâat tarihine bir bakış*, Zirâat Vekâleti neşriyâtı, İstanbul, 1938; A. Ubicini, *agn. esr.*, s. 361 v. d.). Daha Mahmud II. zamânından itibâren zirâatın gelişmesine çalışılmış ve bu maksatla 1839'da Ticâret ve Zirâat Nezâreti kurulmuştu. Tanzîmât ricâlince, zirâat ve zirâî iktisâdiyâtın inkişâfı için bâzı tedbirler alındıysa da umûmi bir program yapılmasına muvaffak olunama-

mıştı. 1845'te İstanbul'da bir zirâat meclisi ve eyâletlerde de birer zirâat komisyonu teşkil edildi. Köylünün mâlî imkânlarını geliştirmek ve zirâat âletleri, tohumluk v. s. gibi mübrem ihtiyaçlarını karşılamak üzere, vâliler emrine fâizsiz dağıtılmak kaydıyla, bir miktar kredi tahsis edildi. Ancak devletin içinde bulunduğu muhtelif güçlükler dolayısiyle bu teşebbüsten müsbet bir netice elındığını söylemek kolay değildir.

Bu hususta atılan ilk müsbet adım, Avrupa metodlarına uygun olarak İstanbul'da 1263 (1847) tarihinde bir zirâat mektebinin açılması olmuş ise de, bu mektebin faâliyete geçmesi, ancak 1266 (1850)'dan tedris kadrosunun tamamlanmasından sonra mümkün olabilmiştir (Osman Nuri Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, II, 249 v.d.). Zirâî sâhada yeni bir inkişaf, ancak modern bir sanâyiin kurulması ile mümkündü. Eski sanâyiin Osmanlı imparatorluğunda tamâmen çökmüş olması sebebiyle, tanzîmâtçılar millî bir sanâyiin kurulmasına geyret ettiler. Türkiye'nin kendi ihtiyaçlarından fazla bol miktarda ihrâcat maddelerine sâhip olması ve bu maddelerin ihrâcındaki kolaylık, bir sanâyiin kurulmasına mâni olmuştu. Nitekim uzun zamandan beri İstanbul, İzmir, Selânik ve diğer bâzı büyük şehirlerde ticâreti ellerine geçirmiş olan gayr-i müslimler, kolayca ihraç ettikleri Osmanlı ham maddelerine mukabil, Avrupa'dan mâmul eşya ithâl etmiş ve küçük imâlâthânelerle yetinip, ağır sanâyiin kurulmasına lüzum görmemişlerdi (H. Pleffermann, *ayn. esr.*, s. 127). Bu devirde kapitülasyonların yanında, değişen hayat tarzının ve yabancı devletlerle yapılan ticârî anlaşmaların umûmiyetle memleket sanâyii üzerinde menfî te'sirleri oldu. Bütün bunlara rağmen daha Kırım harbinden önce devlet ve bir takım müteşebbisler tarafından İstanbul ve diğer bâzı şehirlerde yeni fabrikalar da kurulmaya başlanmıştı. Bu arada İstanbul'da feshâne, basmahâne, Zeytinburnu ve Beykoz'da teçbizât-ı askeriye, Tophâne, porselen, Bursa'da ipek, İzmir'de kâğıt (1264=1848'de, bk. Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 153), Adana ve Tarsus'ta Pamuk ipliği fabrikaları kurulmuştur. 1856 Paris sergisine Osmanlı devleti de iştirâk etti ve çeşitli Türk mâmûlâtı bu sergide teşhir edildi (Ömer Celâl Sarç, *Tanzimat ve sanayimiz*, *Tanzimat*, I, s. 434 v.d.). Her ne kadar Selim III. zamânında bile İstanbul'da kâğıt imâl edilmişse de, Tanzîmât'ı müteâkıp 1264 (1847/1848)'de İzmir'de bir kâğıt fabrikası kurularak, ecnebi rekâbetine rağmen resmî dâirelerde yerli kâğıtların kullanılmasına başlandığını görüyoruz (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, 153). Bir başlangıç olmasına rağmen, bu sanayi hareketi, Türkiye'de yerli sanâyiin gelişmesine zemin hazırlamış oldu. Fakat yerli sanâyideki bu gelişme, Avrupa'daki ile rekâbet edemedi.

Avrupâî mânada bir **b e l e d i y e** teşkilâtının kurulması da ancak Tanzîmât devrinde mümkün olmuştur. Filhakika bundan önce belediye işleri kısmen sü-başı [b. bk.] adı altında ihdas edilmiş olan makam tarafından yürütülmüş, İstanbul'un fethinden sonra, bu işler şehremînine verilmişti. O devirde çıkarılan kanunnâmelerde, şehremînliği teşrifatta reîs-ül-küttâbtan evvel geliyordu. 1247 (1831/1832)'de bâzı sebeblerden dolayı şehremînliği de ilga olunup (Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i umur-ı belediye*, I, 1357), belediye işlerinin mühim bir kısmı İhtisab Nezâreti'ne devredildi. Kadıların selâhiyetlerinin tahdidi ve Zaptiye Müşirliği'nin ihdâsı üzerine, İhtisab Nezâreti'nin de ıslâhı gerekiyordu. Nitekim İhtisab Nezâreti'nin teşkilâtı, şehirlerin imârına ve belediye işlerinin tanzîmine kâfi gelmemekte idi. Nihâyet Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ta yapılan tetkiklerden sonra, 1271 (1854/1855)'de ilk defa İstanbul'da olmak üzere Avrupa belediyeleri tarzında bir teşkilâtın vücûda getirilmesine karar verildi ve Şebremâneti ünvânı ile yeni bir makam ihdas edildi; bunun için ayrıca bir de şehir meclisi kuruldu. Bu teşkilât için 13 maddeden ibâret bir nizamnâme hazırlandı. Ancak nizamnâme bir kaç sene sonra genişletildi ve daha etraflı kanun ve nizamnâmeler çıkarıldı. Bunlarda belediye reislerinin tâyini, şehir meclisinin vazifeleri, her çeşit esnâfın riâyet etmesi gereken kaideler, su yollarının tâmiri, şehirlerin temizliği gibi belediye işlerinin, ne sûretle yürütüleceği ayrı-ayrı gösterilmiştir (*Düstûr*, I. *t.*, 436—473; Osman Nuri, *ayn. esr.*, I, 1373). Zamanla bu teşkilât eyâletlere de teşmil edildi.

Avrupâî tarzda bir **a r ş i v t e ş k i l â t ı n ı n** kurulması da bu devirde mümkün olabilmiştir. Eski bir mâziye sâhip olan Osmanlı imparatorluğunun asırları dolduran icraâtının birer şâhidi olup, yabancı devletlerle yaptığı muâhedeler, çıkarmış olduğu fermanlar, eyâlet defterleri, devletin siyâsî ve fikrî hayâtını aksettiren resmî evrak, XVIII. asrın başlarından îtibâren kısmen Bâbıâli civârındaki mahzenlerde ve kısmen defterhânede perişan bir hâlde çürümeğe mahkûm edilmiş idi. Bunların devlet için arzettiği ehemmiyeti idrâk eden Reşid Paşa 1262 (1845/1846)'da Bâbıâlide bir Hazîne-i Evrak binâsı inşâsına ve devletin eski ve yeni bütün resmî evrakının burada toplanmasına karar verdi ve tatbikine geçti (Lûtfi, *ayn. esr.*, VIII, s. 120 v.d; ayrıca bk. Selâ-

baddin Elker, *Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşiveciliği, IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1952, s. 182 — 189). Müteâkiben „Evrak odası nizamnâmesi" çıkarıldı (*Düstûr*, I. t., s. 437). Bâbiâlide *medhal* ve *mahreç* odaları ihdas edildi. Devlete âit her türlü gelen ve giden evrakın muntazam defterleri ve dosyaları tutuldu. Bu sûretle bu evrakın günümüze kadar intikali mümkün oldu. Ayrıca, Tanzîmât ricâli de devletin idâresi husûsunda bu evraktan faydalanma imkânını buldu. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, Mustafa Nuri Paşa, Hayrullah Efendi gibi tarihçiler eserlerinde bu vesikalardan faydalanarak yeni bir tarih görüşünün doğmasına yardım ettiler. Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı 'nda maârif sâhasında yapılacak ıslâhât için doğrudan doğruya bir hükmün yer almamış olmasına (Osman Nuri Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, c. II, s. 349) rağmen, millî duyguların yeniden kuvvetlenmesinin ve millî şuûrun yavaş-yavaş uyanmasının m a â r i f e bağlı olduğunu hisseden ıslâhâtçılar daha Mahmud II. zamânında bu sâhaya da ehemmiyet vermişler, bu maksatla askerî ve sivil bir çok mektepler açmışlardı. 1845 'de kurulan muvakkat Meclis-i Maârif, bir sene sonra dâimî Meclis-i Maârif 'e tahvil edildi. İlk, orta, yüksek olmak üzere üç kademeli bir tahsil sisteminin teessüsü, bu meclise havâle edildi ve bunun için bir nizamnâme hazırlandı (*Takvîm-i vekayî*, sene 1262, sayı 303). Çok geçmeden yine Avrupa 'dan mülhem olarak 1847 'de Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulmuş ve bu sûretle maârif teşkilâtı, eski ilmiye sınıfının murakâbesinden kurtulmuştur. Bu günkü mânada i l k o k u l a muâdil olan sıbyan mekteplerinin ıslâhına ve yeni bir tedris usûlünün tatbik olunmasına başlandı.

O r t a t a h s i l, 1847 senesine kadar medrese usûlü ile tedrisat yapan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye 'den ibâret idi. Halbuki 1845 'te bir Dârülfünûn 'un kurulması kararlaştırılmış (*Takvîm-i vekayî*, sene 1262, sayı 306) fakat Dârülfünûn açılması gerçekleştirilemeyince Reşid Paşa ve ıslâhât taraftarlarının himmeti ile Rüşdiye mekteplerine muallim yetiştirmek için Meclis-i Maârif-i Umûmîye 'nin kararı ile 1264 (1847) 'te İstanbul 'da Dârülmuallimîn ve bir sene sonra da tahsil itibâriyle rüşdiyelerden bir az yüksek olan Dârülmaârif adında meslek mektepleri açıldı (Osman Nuri, *Maarif tarihi*, II, 375 ve 475). Daha evvel kurulmuş bulunan askerî mekteplerin de noksanlarının ikmâline ehemmiyet verildi ve bilhassa orduya lâzım olan erkân-ı harpler yetiştirilmesi için 1849 'da Erkân-ı Harbiye mektebi te'sis edildi. Dârülfünûn 'a ve kurulmuş olan diğer yüksek askerî mekteplere devam edecek orta tahsil görmüş talebeye ihtiyaç hâsıl olunca, bunu karşılamak üzere 1263 (1847) tarihinde, önce İstanbul 'da ve daha sonra eyâletlerdeki büyük şehirlerde mülkiye rüşdiyeleri kuruldu. Fakat evvelce kurulması düşünülen Dârülfünûn 'un faâliyete geçmesi ancak binâsının 1279 (1862) 'da ikmâl olunması ile mümkün o'du (Mehmed Ali Aynî, *Dârülfünûn tarihi*, İstanbul, 1927). Dâmâd Said Paşa, 1264 (1848) 'te Reşid Paşa 'nın maârifle ilgili bu faâliyetlerini, frenk-meşreplikle itham ederek onun sadâretten azlini sağladıktan sonra ıslâhât taraftarlarına karşı şiddet kullanmak istemiş ise de, yeni sadrâzam Sârım Paşa, buna imkân vermemiştir (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1953, s. 11 v. d.). 1848 ihtilâlinin patlak vermesi ve Macar mültecileri mes'elesi üzerine üç-buçuk ay sonra tekrar sadârete getirilen Reşid Paşa, Cevdet Paşa gibi bir âlimin de yardımı ile maârifin daha düzenli bir şekilde çalışmasını sağladı. Tedrisatla meşgul olan Maârif-i Umûmiye Meclisi yanında, temmuz 1851 'de, akademi mâhiyetini taşıyan ve 40 âzâdan ibâret olan Encümen-i Dâniş kuruldu ve hangi sâhalarda çalışacağı hakkında etraflı bir nizamnâme çıkarıldı (*Encümen-i dâniş nizamnâmesi, Takvîm-i vekayî*, sene 1267, sayı 449; *Tanzîmâttan sonra Türkiye 'de maârif teşkilâtı, Lâtfi tarihinin gayr-i matbu ciltlerinden, T O E M*, sene 6, or. 17, 49, s. 302 v. d.). Bu nizamnâmede, M. Reşid Paşa 'nın açış konuşmasında işâret ettiği Türk dilinin sâdeleştirilmesi, Türk tarihine ehemmiyet verilmesi, dünyada gelişmekte olan fikir hareketlerinin tâkip olunması, san'at, fen ve diğer sâhalarda Avrupa 'da yazılan eserlerin Türkçe 'ye tercüme edilmesi ve halkın faydalanacağı şekilde açık bir dil ile eserler te'lif edilmesi gibi hususlar yer almıştı. Ancak bu cemiyetin âzâsının çoğu hatır için seçilmiş kimselerden terekküp ettiği için, bu gayeler zamânında gerçekleşmedi. Bunlardan sâdece tarih sâhasında gerçekten devrine kadar rastlanmayan bir tarih anlayışının ifâdesi olan, Cevdet Paşa 'nın *Tarih* 'inin yazılması tahakkuk etti (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, s. 13). Dil hakkındaki nokta-i nazar da zamanla kuvvetlenmiştir. Nitekim Cevdet Paşa gibi eski harfe bağlı bir zât bile, Türkçe 'de sâdeleşme cereyânına taraftar olduğunu ifâde etmiş ve *Takvîm al-advâr* adlı eserini herkesin anlayabileceği bir dil ile yazmaya çalışmıştır (Lâtfi, *Vak'anüvis Cevdet Paşa 'nın evrakı, T O E M*, sene 8, nr. 45, s. 184 v. d.). Herkesin anlayabileceği bir dilde eserler te'lif edilmesi husû-

sunda başlayan bu yeni millî cereyan, bilhassa Kırım harplerinden sonra siyâsî sâhaya da müessir oldu. Daha sonra temas edileceği üzere, 1857'de Maârif Nezâreti'nin kurulması ile Abdülmecid'in son saltanat yıllarında ve Abdülâziz zamânında (1861—1876) Avrupa usûllerine göre, bir çok yeni mektepler açıldı, maârif, matbuât ve umûmî olarak kültür hayatında yeni bir devir başladı.

Tanzîmât-ı Hayriye ile başlayan ıslâhât hareketlerini engelleyen en büyük âmillerden biri de, daha Tanzîmât'tan evvel başlayan mâlî buhrandı. Ancak tanzîmâtçılar mâlî buhranın asıl sebeplerini teşhis edememişlerdi. Nitekim onlar, bu buhranın kapitülasyonlardan, ticâretin ekalliyetin elinde bulunmasından, gayr-i müslim zümrenin nüfuz sâhibi mevkilere getirilmesinden, devlet vâridâtının kullanılmasında belirli bir usûle riâyet edilmemesinden, bu sâbadaki teşkilât noksanlığından, muayyen bir bütçenin eksikliğinden, mağşuş paralar mukabilinde kâğıt paraların tedâvüle çıkarılmasından, israf, irtikâb ve irtişâın yarattığı ahlâkî sukuttan doğduğunu anlayamamışlardı.

Devletin başlıca vâridâtını te'min eden vergilerin alınmasında 1842'den sonra iltizam usûlünün yeniden mer'iyete geçmesi mültezimlerin rüşvet yoluyla devlet ricâli üzerinde müessir olmaya başlamasına sebeb oldu. Kendisinin dahli olmamakla berâber Reşid Paşa gibi büyük hizmetlerde bulunan devlet adamları bile, halk arasında irtikab ve irtişâ ile itham edildiler. Mevcut sistemin bozukluğu, gümrük gibi tamâmen devletin murâkabesi altında bulunması gereken bir müessesenin para mukabilinde gayr-i müslimlerin idâresine verilmesine sebeb oluyordu. Nitekim Reşid Paşa zamânında, İstanbul ve Beyrut gümrükleri müstesna, diğerleri bir Ermeni tâcirin uhdesinde bulunuyordu (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 94). Ayrıca iltizam usûlü bir takım gayr-i meşrû kazançların te'minine de vesile oluyordu (Cevdet, *Tezâkir*, 1—12, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1953, I, 21 v.d.). Abdülmecid bu yolsuzlukları görmüş, bunlara dolambaçlı hırsızlık (*sirkat-i mü'evvele*) adını vermiş ve bundan sonra iltizam usûlü menedilerek a'şar ve rüsûmâtın da müzâyedesiz satılmasını yasaklamışsa da, rüşvet ve irtikâb önlenememiştir. Bir taraftan gayr-i meşrû kazançlar, diğer taraftan Mehmed Ali Paşa hânedanından bol miktarda para ile Mısır'dan İstanbul'a gelenler, İstanbul'daki sefâhat hayâtını daha da ileri götürdüler ve bu sûretle ithâlât ve ihracât muvâzenesinin bozulmasında da mühim bir âmil oldular. 1267 (1850 1851) senesinde Mâliye nâzırı Nâfız Paşa Meclis-i Mahsûsa-i Vükelâ'da me'mur aylıklarının bile verilemiyeceğini beyan etmesi üzerine, Meclis-i Vâlâ'da bir komisyon kurulmuş ve devletin mâlî bir buhran içinde bulunduğu tesbit edilmişti. Ertesi yıl devletin mâlî durumu daha da bozulduğundan sadâret müsteşârı Fuad Efendi (Paşa) Fransa'dan bir miktar altın istikraz edilmesini tavsiye etti (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, 1953, I, 20—23; Ahmed Refik, *Cevdet Paşa'nın mürûzâtı*, *T T E M*, sene 16, nr. 15 (92), s. 170 v.d.). İlk istikrâza 1850'de teşebbüs edildi ise de, pâdişâhın muhâlefeti üzerine, Fransa ile yapılan mukavele feshedildi ve bundan dolayı Fransa'ya 2.000.000 franktan fazla bir tazminat ödemek mecbûriyeti hâsıl oldu (R. Şükrü Suvla, *Tanzimat devrinde istikrazlar*, *Tanzimat* I, s. 269). Daha Abdülmecid'in ilk saltanat senelerinde (1256=1840) mâlî buhrana çâre olmak üzere, miktarı belli olmeyan kâğıt paralar çıkarılmıştı. Bir nevî tahvilât şeklinde ve % 8 fâizli olan bu paraların bedeli 8 yıl sonra ödenecekti. Ancak 1845 senelerine doğru bu kâğıt paraların yabancı memleketlerde çıkarılan sahtelerinin, Osmanlı piyasasına kadar gelmesi ve esâsen mâdeni paraların da mağşuş olması dolayısiyle, Osmanlı parasının kıymeti gittikçe düşmüş, buna karşılık ecnebi paraların değeri de o nisbette artmıştır. Nitekim 1852 senelerine doğru, bir sterlinin değeri 110 kuruşa kadar yükselmiştir (A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, Paris, 1902, s. 128). Bunu önlemek için bâzı teşebbüslerde bulunulmuş ise de, bir netîce alınamamıştır (Şükrü Baban, *Tanzimat ve para*, *Tanzimat* I, s. 247 v. d.). Osmanlı devleti daha 1845'de dış piyasada Osmanlı parasının kıymetini korumak ve poliçeler üzerindeki tahavvülâtı önlemek için, Fransa ve İngiltere'nin te'minâtını elde etmiş olan iki sarraf ile bir anlaşma yapmış ve İstanbul bankası adı altında bir bankanın kurulması faâliyetine başlanmıştı. Bu banka, henüz teşekkül hâlinde iken dış ticârette bâzı kolaylıkların te'minine yaramış ise de, kuruluşu 1849'da tamamlandıktan sonra, zararlı olduğu görülerek, tasfiyesi cihetine gidilmiş ve yerine 31 kânun I. 1856'da Osmanlı bankası kurulmuştur (A. Du Velay, *ayn. esr.*, s. 126—134; krş. Şükrü Baban, *ayn. esr.*, s. 249—253).

Bilhassa istikrazlar mes'elesinde devlet ricâli arasında mühim görüş ayrılıkları çıktı. Dâmâd Fethi Paşa, Bâbıâlide yapılan müzâkerelerde istikrazların aleyhinde bulundu ise de, Kırım harplerinin başlaması üzerine Avrupa'dan bir miktar altın istikrâzı zarûreti hâsıl oldu. İstikrazlardan bâzı devlet ricâli de faydalandığı için, bunların önü alınamaz hâle

geldi ve bu hâl devlete ağır bir yük teşkil eden „Duyûn-ı umûmîye" nin kurulmasına sebep oldu (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, Ankara, 1953, I, 22 v. d.).

Umûmî olarak Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nun îlânından (1839) beri 14 sene gibi uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, ıslâhâttan devletin iç ve dış siyâsetinde istikrar elde edilemedi. Eyâletlerde geniş halk kitleleri perişan ve sefâlet içinde olup, pâdişah da bundan pek müteessir bulunmakla (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 95) berâber, devleti içinden kemiren hırs, tamah ve ahlâkî sukutun önüne geçememişti. Devlet ricâli arasında ıslâhât mes'elesi husûsunda bir görüş birliği te'min olunamamış, eski saray entrikaları, makam ve sandalye kavgaları, feragat ve fedakârlık hislerini öldürmüş, eski devirlerin müsrif bayat tarzı geri gelmişti. Nitekim vükelâ konakları birer küçük saray gibi idi. Devletin büyük mâlî muzâyaka içinde bulunduğu, Osmanlı idârecileri arasında iyi bilinmesine rağmen, vâridâtın mühim bir kısmı saray mensupları ile devlet ricâlinin tahsisâtına sarf olunuyordu. 1269 (1852/1853) senesinde Meclis-i Vükelâ'ya dâhil olan zevâtın aylıkları 60.000 ilâ 100.000 bin kuruş arasında idi. Bunların ayrıca tahsisatları da vardı. O zamânın bin kuruşu, yirmi dirhem miktarı saf altına yahut 320 dirhem hâlis gümüşe tekabül ediyordu (Cevdet, *Tezâkir*, I, 17 v. d.). Bu miktar, Osmanlı parasının kıymetinin azalmağa başladığı sıralarda, yâni bir sterlin 115 kuruşa çıktığı devirde, takriben 900 sterline yakın idi. Ayrıca tahsisatların da ilâvesi ile aylıkları bin sterlini çok aşıyordu. Hey'et-i Vükelâ yalnız iş başında bulunan kimselerden ibâret değildi; mâzul olan bâzı yüksek zevat da, yine bu hey'ete dâhil ediliyordu. İlmîye sınıfı da mülkiye sınıfı ile ümerâ gibi yüksek maaş almakta idi. Filhakika şeyhülislâmın aylığı 100.000 kuruştu, diğer kadıların maaşları da ona göre ayarlanmıştı. Buna mukabil Bâbıâlide küçük me'murlar arasında 80 kuruş maaş alanlar da vardı. Bu adâletsizliğin içtimâî hayatta bir huzursuzluk doğurması tabii idi. Bu sebeble ıslâhâttan beklenen faydalar te'min edilememiş, irtikâb ve rüşvet ortadan kaldırılamamıştı. Geçim darlığı ve yabancı entrikalar ile birlikte devlet gelirinin muayyen devlet ricâline tahsîsi sûretiyle, meydana gelen sefâhat hayâtının, fakir halk tabakası üzerindeki akaülâmeli, ıslâhât aleyhdarlığını arttırıyordu. Mes'elenin iç yüzüne vâkıf olmayan halk bu vaziyette sâdece pâdişâhı mes'ul tutuyordu. Saltanat aleyhdarlığı saraya kadar nüfuz etti. Abdülmecid kendisinin zehirleneceğinden haberdar olmuş ve Reşid Paşa'yı bu mes'elenin tahkikine me'mur ederek suçluyu buldurmuştu (A. Refik, *Doktor Spitzer'in hatıratı*, *TOEM*, sene 1331, nr. 34 s. 601). Vakıa daha sonraki vesikalarda veliahd Abdülaziz'in tahta geçirilmesi için kayıtlara rastlanmakta ise de, Abdülmecid'in zehirlenmesi için Kırım harplerinden evvel yapılan bu teşebbüsün, hangi zümre tarafından hazırlandığı mezkûr hatıratta açıklanmamaktadır. Fakat her ne olursa olsun 1268 (1852/1853) senesinde, sadâret makamında dört defa vuku bulan değişiklik, devlet ricâli arasında bir ihtilâfın mevcud olduğunu ve ıslâhât mes'elelerinin pek karışık bir vaziyete girdiğini açıkça göstermektedir. M. Reşid Paşa 1268 (1852)'de azlolunarak, yerine 4 rebiülâhır 1268 (7 kânun II. 1852)'de beşinci defa olmak üzere Rauf Paşa sadârete tâyin olundu ise de, bu makamda ancak bir buçuk ay kalabildi ve tekrar M. Reşid Paşa, üçüncü defa olarak sadâret makamına geçti; fakat devlet ricâli arasında çıkan ihtilâfları yatıştırmağa muvaffak olamadı, beş ay sonra azl ile yerine 20 şevvâl 1268 (15 ağustos 1852)'de hâriciye nâzırı olan Mehmed Emin Âli Paşa sadârete ve Fuad Paşa da Hâriciye Nezâreti'ne tâyin olundu (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı devrinde son sadrıazamlar*, İstanbul, 1940, s. 7). Henüz 38 yaşlarında bulunan Âli Paşa, genç ve umûmî efkârda Reşid Paşa kadar tanınmamış ve onun yerini de tutamamıştı; nihâyet iki ay sonra azlolundu (Cevdet, *Tezâkir*, I, s. 14). Yerine Dâmâd Mehmed Ali Paşa getirildi (Mahmud Kemal İnal, *ayn. esr.*, s. 60). Dâmâd Mehmed Ali Paşa, ne devletin içinde bulunduğu umûmî ahvâli, ne de zamânın siyâsetini takdir edecek derecede yetişmiş bir kimse idi. Her ne kadar eyâletlerde vâlilerin selâhiyetlerini genişleten ve mülkî idârede bâzı yenilikler getirmiş olan 1269 (1852/1853) tarihli ferman (Talât Mümtaz Yaman, *ayn. eser.*, s. 124), Mehmed Ali Paşa'nın sadâretinde çıkarılmış ise de, bu hizmet sadrâzamdan ziyâde Hey'et-i Vükelâ'nın bir eseri olmuştur (Engelhadt, *ayn. esr.*, s. 97). Bununla berâber o, eyâletlerde âdil bir siyâset tâkip edemediği, Bosna ve Karadağ'da başlayan ayaklanmaların bastırılmasında Ömer Lütfi Paşa'nın şiddet tedbirlerini müsamaha ile karşıladığı için Bosnalılar devlete gücendiler. Karadağ mes'elesi ise, Rusya ve Avusturya'nın müdâhalesini mûcib oldu.

Islâhât hareketlerinin daha ileri bir safhaya ulaşamamasında hiç şüphesiz iç aksülâmeller kadar dış tesirlerin de rolü olmuştur. Filhakika Osmanlı imparatorluğu üzerinde siyâsî menfaat mücâdelesine girişmiş bulunan muh-

telif Avrupa devletleri de bu hareketin muvaffak olmasını istememekte idiler. Hattâ Rusya 1853'te Osmanlı devletini aralarında taksim etmek için İngiltere'ye bir teklifte bile bulunmuş, ancak İngiltere ve Fransa bu teklifi menfaatlerine aykırı bularak reddetmişlerdi. Rusya bu tekliften bir netice alamayınca Avusturya ve Prusya ile anlaşıp, Osmanlı imparatorluğunun başına bir Makamet-i Mübâreke mes'elesi çıkarmış (Ali Fuat Türkgeldi, *ayn. esr.*, I, 13; Hayreddin, *Kırım muharebesi tarih-i siyâsîsi*, İstanbul, 1326, I; M. Celâleddin, *Mir'ât-ı hakikat*, İstanbul, 1326, I, 9—30; C. Russel, *Histoire de la guerre Crimée*, Paris, 1894, s. 25 v d) ve mes'eleyi bahâne ederek bir anlaşma talebi ile İstanbul'a meşhur Prens Menşikof'un başkanlığında bir elçi heyeti göndermişti. Rusya bu heyet vâsıtasiyle Türkiye'deki ortodoks patriklerinin istiklâl kazanmalarını ve kendisine bu mezhep mensupları ve mukaddes makamlar üzerinde murâkabede bulunma yetkisi tanınmasını istiyordu (Ali Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, I, 14 v. d., *vesikalar*, s. 253—264). Fakat aslında ise, Rusya'nın gayesi, Osmanlı devletini diğer Avrupa devletleri nüfûzundan çıkarıp, kendi tesir sâhasına almaktı. Osmanlı devleti, bu tekliflerden sâdece Makamât-ı Mübâreke mes'elesinde, Rusya'ya bâzı haklar tanımıştır. Ancak, Rusya bunu kâfi bulmayarak, bir taraftan Eflak ve Boğdan hudutlarında askerî tahşidâta başlarken, diğer taraftan da 6 mayıs 1853'te verdiği bir ültimatomla, kendisinin, Osmanlı devletinde yaşayan ortodoksların meşrû hâmisi olarak tanınmasını ve Osmanlı devletinin Rusya ile dâimî bir ittifak muâhedesi yapmasını talebie, bunun için beş gün mühlet veriyordu. Vaktiyle Menşikof'un Fuad Paşa'ya karşı kaba davranışını, vaziyet îcâbı, hoş karşılar görünen Osmanlı devleti, devletin hükümranlığını tehdit eden bir mâhiyet arzettiğini görerek bu ültimatomu iyi karşılamadı. Esâsen İngiltere ve Fransa da bu durum karşısında Bâbıâliyi Rusya karşısında yalnız bırakmayacaklarına dâir karar almışlardı. Bu arada (6 şâban 1269=16 mayıs 1853), yapılan hükûmet değişikliğinde Mustafa Nâilî Paşa sadârete, M. Reşid Paşa da hâriciye nezâreti'ne getirildiler.

Yukarıda da kaydettiğimiz üzere, Osmanlı devleti bir harpten kaçınabilmek için, Makamât-ı Mübâreke mes'elesinde bir anlaşmaya yanaşmışsa da, Osmanlı devletinde yaşayan ortodoksların hukukunun resmen Rusya himâyesine bırakılmasını tasvip etmiyordu. Bu sebeptea 17 mayıs 1853'te toplanan Meclis-i Âlî, Rusya'nın vermiş olduğu ültimatomu reddetti. Dört gün sonra da Menşikof İstanbul'dan ayrıldı. Bu sûretle iki devlet arasında siyâsî münâsebetler kesilmiş oluyordu. Rusya, Avusturya'da bir kısım asîlzâdelerin kendi tarafını iltizam etmelerinden cesâret alarak Sırbistan ve Bosna—Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesini teklif etti ise de, bu teklifi kabûl edilmedi (Heinrich Friedjung, *Der Krimkrieg u. die Österreichische Politik*, Berlin, 1911, s. 8 v.d. .

Avrupa'daki siyâsî durumun kararsızlığından cesâret alan Rusya, 30 mayıs 1853'te Bâbıâliye yeni bir ültimatom göndererek eski ültimatomdaki şartların 8 gün içinde kabûl edilmediği takdirde, Rus ordularının Osmanlı hudutlarını geçeceğini bildiriyordu.

Yapılan müzâkereler netîcesinde Bâbıâli Rus tekliflerini reddetmekle berâber şartlar üzerinde Petersburg'da görüşmelere devam edilmesini kabûl ettiğini cevâbî notasında bildirdi. 4 temmuz 1853'te Rus orduları Eflak ve Boğdan'ı işgale başladılarsa da, Bâbıâli İngiltere ve Fransa'nın tavsiyelerine uyarak, bu işgal karşısında sâdece protesto ile iktifa etti. Rusya'nın bu hareketini menfaatlerine uygun bulmayan Avusturya ise, hudutlarında askerî tahşidâta başladı. O zamanki dört büyük devlet yâni, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya Osmanlı devleti ile Rusya arasında bir harbe mâni olabilmek için aralarında yaptıkları görüşmelerden sonra, aldıkları kararları bir nota ile 27 temmuz 1853'te Bâbıâliye ve Rusya'ya bildirdiler. Osmanlı devleti daha ziyâde Rusya'nın görüşlerine uygun düşebilecek bu notayı hükümranlık haklarına bir tecâvüz mâhiyetinde gördüğü için, üzerinde tâdilât yapılması talebiyle, kabûl etmedi (A. Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, I, 27 v. d., *vesikalar*, s. 309—315). Rusya ise, bu notanın kendi teklifine uygun olduğunu görerek Viyana notasını aynen kabûl edeceğini bildirmişti. Bu şartlar altında Viyana görüşmeleri bir müddet inkıtaa uğradı. Bu arada, İngiltere ve Fransa kendi menfaatlerini göz önünde tutarak, Rusya'nın ileri sürdüğü şartların kabûlü hususundaki tavassutlarından vaz geçtiler. Avusturya ve Prusya'nın Osmanlı devleti nezdinde yaptıkları teşebbüsler de akîm kalınca, 25 eylûl 1853'te toplanan Meclis-i Âlî'de, iki gün süren müzâkereden sonra, Rusya'ya harp îlân edilmesine karar verildi. Pâdişâhın tasdikinden sonra, 4 teşrin I. 1853'te bu karar, diğer devletlere de resmen bildirildi.

Gerek harbe tekaddüm eden günlerde, gerek harp başladıktan sonraki safhada, yenilik taraftârı olan ricâl ile, eskiye bağlı de-

let adamları arasındaki ihtilâflar devam edip gitmiştir (A. Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, 1953, I, 23 v. d.). Teşrin I. 1853 ortalarında Osmanlı orduları hem Kafkasya, hem de Tuna cephesinde Rusya ile muhârebeye başlamıştı. Ruslar bidâyette kolay bir muvaffakiyet kazanacaklarını düşünmüşler ise de, Tuna cephesinde yaptıkları taarruzlar şiddetle geri püskürtülmüş ve bu husus Avrupa'da Osmanlı devleti lehine müsâit bir durum yaratmıştı. Bunun üzerine İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya Avrupa'daki siyâsî muvâzenenin bozulmaması ve aralarındaki harbe son verilmesi maksadiyle Bâbıâli ile Rusya nezdinde tavassutta bulunmak için Viyana'da yeniden görüşmelere başladılar. Fakat, 30 Teşrin II. 1853'de Sinop limanına baskın yapan bir Rus filosunun buradaki Osmanlı donanmasını imha etmesi üzerine, dört büyük devlet Rusya'nın bir fütûhat siyâseti tâkibinde kararlı olduğunu görerek, 5 kânun I. 1853'te Viyana'da toplanarak, hazırladıkları nota ile, Osmanlı devletinin mülkiyetinin tamâmının te'minat altına alınmasını, 1841'deki taahhütlerin yenilenmesini, Eflak ve Boğdan'ın derhal tahliyesini, Osmanlı ülkesindeki gayr-i müslim teb'aya verilmiş olan bilcümle imtiyazlardan diğer Avrupa devletlerinin de haberdar edilerek, bunların te'minat altına alınmasını istediler. Bâbıâli bu notayı kabûl etti ise de, çar muvafakat etmedi (H. Friedjung, *ayn. esr.*, s. 11 v. d.; A. Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, s. 29). Yapılan sulh teşebbüsünün akîm kalması üzerine, İngiliz ve Fransız donanmaları 3 kânun II. 1854'te Karadeniz'e geçerek Rusya'nın, Osmanlı devletinin Karadeniz kıyılarına yapacağı bir hücûma müsâade etmiyeceklerini bildirdiler. Buna muvâzi olarak 1854 şubatında bu iki devlet Rusya'ya yeni bir nota göndererek Eflak ve Boğdan'ın derhâl tahliyesini istediler. Çar Nikola'nın bu protestolara ehemmiyet vermeyerek Balkanlardaki ortodoksları din uğruna savaşa dâveti üzerine, 1854 martında İngiltere ile Fransa Londra'da bir ittifak muâhedesi akdettiler.

Bu iki devlet, ayrıca Bâbıâli ile de aynı ay içerisinde Rusya'ya karşı bir ittifak yapmışlardı. Buna göre, iki devlet Karadeniz'de Osmanlı devletine askerî yardımda bulunacaklar, harbin nihâyet bulmasından sonra, müttefik kuvvetleri 40 gün zarfında Osmanlı topraklarını terk edeceklerdi. Diğer taraftan, Viyana protokolünü kabûl eden Prusya ve Avusturya 20 nisan 1854'te bir anlaşma imzalayarak Eflak ve Boğdan'ın Rusya tarafından tahliyesini ve Rusya'nın Viyana protokolünü kabûl etmesini talep ettiler. Aynı ay içerisinde İngiltere ve Fransa, Rusya ile resmen harp hâlinde olduklarını bildirdiler.

İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya arasında Viyana'da yapılan müzâkereler müsbet bir safhada cereyan ederken, 14 haziran 1854'te varılan anlaşma gereğince, Avusturya ve Osmanlı orduları ağustos 1854'te Eflak ve Boğdan'ı işgale başladılar. Böylece Balkanlarda Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki muhârebeler son bulmuş oluyordu. Bundan sonra, İngiltere ve Fransa'nın harp planları gereğince, savaşa Kırım yarım-adasında devâma karar verildi ve 1854 eylûlünden îtibâren müttefikler Kırım'a çıkmağa başladılar. Fakat kışın şiddetli olması, müttefiklerin zayiâtını çoğalttı. Sardinya da, kendi menfaatlerini göz önünde tutarak, bu ittifaka dâhil olunca, 1855 ilkbaharından îtibâren müttefikler Kırım'a daha büyük kuvvetler sevk ettiler. Netîcede 9 eylûlde Malakof tabyalarının zaptedilmesi üzerine Sivastopol müdâfaası çöktü. Bu sûretle, buradaki harp sona ermiş oluyordu. Halbuki Kafkas cephesinde vaziyet Osmanlı devletinin aleyhine inkişaf etti ve Kars düştü (A. Cevdet, *ayn. esr.*, I, 60). Bundan sonra, müttefiklerin harbe devam edilip edilmemesi husûsundaki tutumları farklı olarak gelişti. Bu arada, Bismark, Avusturya siyâsetine cephe almıştı (H. Friedjung, *ayn. esr.*, s. 139 v. d.). Müzâkereler netîcesinde İngiltere, Fransa ve Avusturya 1855 nisanında almış oldukları kararlara uygun olarak (A. Fuad Türkgeldi, *ayn. esr.*, I, 60 v. dd.) 16 kânun I. 1855'te, Osmanlı devletinin Avrupa devletleri câmiasına resmen kabûlü, Karadeniz'in tarafsızlığı, Boğazlar hakkında 1841 Londra protokolündeki şartların devâmı, Bâbıâlinin hükümranlık haklarını bozmayacak bir şekilde, hıristiyan teb'anın imtiyazlarına ve hukukî durumlarına âit yeni bir Islâhât Fermânı'nın çıkarılması husûsunda bir anlaşmaya vardılar.

Bu kararlar aynen kabûl edilmesi şartı ile, bir notayla, Rusya'ya da bildirildi. 5 kânun II. 1856'da Rusya bu notayı kabûl ettiğini bildirdi. Viyana'daki müzâkerelerde hazır bulunan sadrâzam Ali Paşa, gayr-i müslim teb'aya verilecek hakların, devletin iç işlerine müdâhale mâhiyetinde olması dolayısiyle, mezkûr husûsun bu kararlardan çıkarılmasını istedi ise de, bu îtirâzı kabûl edilmedi. Bu sebeble Bâbıâli, Paris'te yapılacak sulh müzâkerelerinden evvel, 18 Şubat 1856'da Islâhât Fermânı'nı ilân ederek, iç işlerine müdâhale yolunu kapamağa çalıştı. Islâhât Fermânı, Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'ndan sonra, I. Meşrûtiyet'in ilânına kadar (1876) devletin iç ve dış siyasetinde tatbik edilen ve yapılacak ıslâhât

taahhüt eden bir anayasa hükmü olarak kabûl edilebileceği gibi, Tanzîmât devrinde bir dönüm noktası teşkil ederek Tanzîmât'ın ikinci devresi diyebileceğimiz yeni bir safha açar.

Islâhât Fermânı'nın hazırlanışı ve ilânı. Bu fermânın hazırlanması için daha 1272 (1855/56) senesinde bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyona sadrâzam Âli Paşa, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa, şeyhülislâm Arif Efendi ve diğer bâzı devlet ricâlinden başka, müttefik yabancı devletlerin sefirleri de dâhil bulunuyorlardı. Bu müzâkereler sırasında, Osmanlı devlet ricâli arasındaki fikir ayrılıkları bugün dahi tam mânasiyle anlaşılmış değildir. Fransa, İngiltere ve Avusturya sefirleri komisyon çalışmalarında, Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu ile gayr-i müslim teb'aya verilmiş olan imtiyazların, yalnız din ve mezhep hürriyetine taâlluk etmesi dolayısiyle Tanzîmât Fermânı'nın hükümleri ile Osmanlı câmiasında müslim ve gayr-i müslim teb'a arasındaki farkları ortadan kaldıramadığı, mahkeme-i şer'iyelerin adâletin tatbik edilmesine kâfi gelmediği ve bu sebeble yeni çıkarılacak fermanda gayr-i müslim teb'aya da medenî haklar bakımından müsâvâtı te'mîn edecek hükümlerin konulması ve büyük Avrupa devletlerinin yeni kanunların tatbik edilmesinde söz hakkına sâhip bulunmaları husûsunda ısrar ediyorlardı. Bâbıâli, komisyon müzâkereleri sırasında, daha önce bahsedildiği üzere, eyâletlerde tahkikat meclisleri kurulması, cizyenin kaldırılması, hıristiyanların muayyen bir nisbet dâhilinde askere kabûl olunmaları gibi daha bâzı kanunlar çıkararak müttefik Avrupa devletlerinin arzularını yerine getirmeğe ve müslümanlarla hıristiyanlar arasında müsâvi hakların sağlanmasını te'mine gayret etti. Fakat yeni Islâhât Fermânı üzerinde Avrupa devletlerinin söz sâhibi olmaları husûsundaki ısrarlarına mâni olamadı. Netîcede komisyonca Viyana kararlarına uygun bir Islâhât Fermânı hazırlandı (Ahmed Refik, *Türkiye'de ıslâhât fermânı*, *TOEM*, sene 14, sayı 4 (81), s. 193; A. Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, I, 67).

Sadrâzam Âli Paşa 5 cemâziyelâhır 1272 (12 şubat 1856)'de murahhas olarak Paris'e hareket etti. Teâmüle göre, sadâret kaymakamlığına Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa'nın getirilmesi îcap ediyordu ise de, ilân edilmek üzere bulunan Islâhât Fermânı'na karşı halkın gösterebileceği aksülâmele mâni olabilmek veya hiç değilse hafifletebilmek üzere bu vazifeye Kıbrıslı Mehmed Paşa getirildi ve fermânın ilânı bir kaç gün geri bırakıldı. Nihâyet 11 cemâziyelâhır 1272 (18 şubat 1856) tarihine tesâdüf eden pazartesi günü Hey'et-i Vükelâ, meclis âzâları, ulemâ, patrikler, haham-başı ve yabancı devlet mümessillerinin hazır bulundukları bir merâsimle Islâhât Fermânı Arz odası'nda okundu (Fermân'ın aslı ve Fransızca tercümesi için bk. *Düstûr*, I. t., s. 7—14; Engelhardt, *ayn. esr.*, I, 263; F. Eichmann, *ayn. esr.*, 353—360; Yavuz Abadan *ayn. makale*, *Tanzimat* I, 56). Bu sûretle Paris müâbedesinde yapılacak müzâkerelere esas ittihaz edilecek ferman ilân edilmiş oluyordu. Tanzîmât devrinden I. Meşrûtiyet (1876)'in ilânına kadar Tanzîmât'ın ikinci devresi diyebileceğimiz yeni bir safha açan bu ferman, Osmanlı devletinin hükümranlığını tahdit eden bir mahiyet gösteriyordu.

Islâhât Fermânı, Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın hükümlerini te'kid etmekle berâber yeni bir çok bükümler de getiriyordu. Buna göre Devlet-i Âliye'nin şânına muvâfık ve medenî milletler arasında lâyık olduğu mevkilere ulaşmasına çalışılacak, Fâtih Sultan Mehmed zamânından beri gayr-i müslim teb'aya verilmiş olan imtiyaz ve haklar yeni ihtiyaçlara uygun olarak tanzim edilecek, Patrikhânelerde yeni meclisler kurulacak ve bu meclislerin verecekleri kararlar Bâbıâlice tasdik edildikten sonra mer'iyete girecek, Patrikler kayd-ı hayat şartı ile intihap olunacaktı. Cemâatlerin ruhanî reislere verdikleri vergiler bundan sonra ilga olunacak, ruhban sınıfının mal ve gayri menkullerine hiç bir sûretle zarar verilmeyecek, şehir ve kasabalarda bulunan kilise, manastır, mezarlık, mektep, hastahâne gibi müessese ve mahallerin tâmir veya yeniden inşa edilmesine müsaade olunacak, bundan başka ırk, din, dil farkları gözetilmeden hiç bir mezhep diğerine tercih edilmeyecek, hiç bir kimsenin din değiştirmesine mâni olunmıyacak, yine bütün teb'a arasında hiç bir fark gözetmeden arzu eden ve lâyık olan herkes me'mur olabilecek, askerî ve mülkî mekteplere girmek hakkına hâiz olacaklardı. Müslümanlarla hıristiyanlar arasında çıkacak her türlü dâva muhtelit mahkemelerde alenî olarak görülecekti. Ticâret ve ceza mahkemeleri ile alâkalı yeni kanunlar çıkarılacak, bu kanunlar Osmanlı câmiasında yaşayan cemâatlerin de dillerine tercüme edilecek, hapishâneler ıslâh edilecek, işkence ve eziyet tamâmen kaldırılacak, ve bu gibi hâllere teşebbüs edenler cezalandırılacak, hıristiyanlar da askere alınabilecekler, fakat arzu edenler bedel vermek hakkını hâiz olacaklardı. Yabancı devletler ile yapılacak anlaşmalar gereğince, ecnebiler de yerli teb'a gibi Osmanlı devletinde mülk ve arâzi sâhibi olmak hakkını hâiz bulunacaklardı.

Her cemâatten seçilecek birer mümessil, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye dâhil olacak ve müzâkerelere iştirâk edeceklerdi. İrtikâp, rüşvet kaldırılacak, iltizam usûlü ilga edilerek vergiler devlet tarafından doğrudan-doğruya tahsil ettirilecekti. Maârif sâhasında da yeni mektepler açılmasına ve daha bâzı hususlarda ıslâhât yapılacağına âit hükümler yer almış bulunuyordu.

Muhtevâsından da belli olduğu üzere, bu fermanda yer alan hükümlerin bir çoğu gayr-i müslim teb'anın imtiyazlarının tevsi' edilmesine âit idi. Böylece müslümanlarla hıristiyanlar arasında mevcut olan farklar tamâmen kaldırılıyor ve bütün Osmanlı teb'ası hukukî bakımdan her sâhada müsâvi haklere sâhip olmuş bulunuyorlardı. Avrupa devletlerinin, Osmanlı imparatorluğunu Islâhât Fermânı'nı ilâna mecbur etmeleri, kendi siyâsi ve iktisâdî menfaatlerini bu mıntakada korumak ve âdeta yeni bir kapitülasyon hakkı elde etmek, daha doğrusu maddî emperyalizm yanında mânevî bir emperyalizm siyâseti zihniyetini gerçekleştirmekten başka bir esâsa dayanmıyordu. Bu sebebledir ki, Islâhât Fermânı'nın uyandırdığı aksi te'sirler de o nisbette geniş ve müessir oldu. Fermânın Paris muâhedesinde yer alması ve tatbik olunmağa başlamasından doğan hâdiselerin 1912/1913 Balkan harplerinin temellerinin atılmasına âmil olduğu söylenir (Immannel, *Der Balkankrieg 1912*, Berlin, 1913, s. 30—40). Islâhât Fermânı'nın ilânının, ruhban sınıfı ve bilhassa müslümanlar arasında büyük bir hoşnutsuzluk yarattığı, hattâ fermânın okunmasını müteâkıp, muhâfaza edilmek üzere atlas keseye konulduğu sırada, ilânında hazır bulunan bir metropolitin „Cenab-ı Hak'dan bu fermânın bir daha bu atlas keseden çıkmamasını niyaz ederim" dediği rivâyet olunmaktadır (E. Engelhardt, *agn. esr.*, s. 125). Rum ileri gelenlerinden Bulgar asıllı İstefanaki Bey, Avrupa'da bile katolik ve protestanlar arasında mücâdelelerin bulunduğunu, taassub zihniyetinin yavaş-yavaş hafifletilmesi ile Osmanlı devletinde de din farklarından doğan münâferetin zamanla kalkacağını, bu sebeble Osmanlı devletinin Islâhât Fermânı'nı kabûle icbar edilmesinin doğru olmadığını itiraf etmişti (A. Refik, *Türkiye'de Islâhât Fermanı*, *T O E M*, s. 212 v.d.). Fermân'ın ilânı bilhassa müslümanlar arasında büyük bir teessürü mucib olmuştu (A. Cevdet, *agn. esr.*, ngr. C. Baysun, I, 68; Ahmed Refik, *agn. esr.*, *T O E M*, s. 195). Devlet ricâli arasında Islâhât Fermânı'na muârız olanların başında M. Reşid Paşa, Arif Hikmet Bey ve tarafdarları geliyordu. Halk arasında Reşid Paşa iş başında olsa idi, yabancı devletlerin tekliflerini kısmen tâdil etmeğe muvaffak olurdu, kanaati hâkimdi. Nitekim Cevdet Paşa da, bir ıslâhâtın yapılması zaruretine kani olsa Reşid Peşa'nın bu işi tedrîcen ve halkın hissettirmeden icrâ mevkiine koymaya başladığını, buna mukabil Âli ve Fuad Paşaların bu husûsu göz önünde tutmamaları dolayısiyle, halkın münâferetini kazandıklarını ifâde etmektedir (A. Cevdet, *agn. esr.*, I, 71 v.d.). Islâhât Fermânı'nın hükümlerini kabûl eden Paris muâhedenâmesinin 9. maddesi yabancı devletlere Osmanlı imparatorluğunun iç işlerine münferiden veya müştereken müdâhele selâhiyetini vermemekte idi. Bununla berâber Paris kongresinde (Paris kongresi hakkında fazla mâlumat için bk. A. Fuad Türkgeldi, *agn. esr.*, I, 83 v.dd.) ıslâhâtın yabancı devletlerce garanti edilmesiyle, bu devletlerin fiilen ve resmen Osmanlı devletinin iç işlerine müdâhale hakkı tanınmış oluyordu. Her ne kadar bu muâhede ile Osmanlı imparatorluğu resmen Avrupa devletleri câmiasına kabûl edildi ise de, bu devletlerin tâbi oldukları milletler-arası hukukî nizamlardan faydalandırılmadı. Muâhededeki hâkim düşünce, Avrupa'nın siyâsî muvâzenesi için Rusya'nın Osmanlı devletinin zengin toprakları üzerindeki emellerine mâni olmaktı. Paris anlaşmasından sonra Osmanlı devleti ile Avrupa devletleri arasındaki münâsebetler her ne kadar gelişti ise de, Islâhât Fermânı'nın muâhedede yer almış olması ve kabûl edilen diğer şartlar, M. Reşad Paşa'nın da tahmin ve iddia ettiği gibi, Osmanlı imparatorluğunun kendi teb'ası üzerinde hâkimiyet ve nüfûzunun sarsılmasına, devletin dağılmasına zemin ve imkân hazırlamış oldu (A. Refik, *Türkiye'de Islâhât fermanı*, *T O E M*, sene 14, nr. 18, s. 206—210).

Netîce itibâriyle Paris muâhedesi Avrupa'da sulhün devâmını sağlayamadığı gibi, Rusya'yı da fütûhat siyâsetinden vazgeçirmeye kâfi gelmedi. Liberal fikirlerin müdâfii olarak ıslâhâta devam eden Osmanlı devletinin kudretli olmasının, Avrupa devletlerinin de menfaatleri îcâbı olduğu göz önünde tutulmadı. Avrupa devletlerinin ıslâhât hareketlerine resmen müdâhaleleri Osmanlı câmiasında huzursuzluğun daha fazla artmasına sebeb olduğu gibi, Rusya da aradan çok geçmeden Paris muâhedesinin bâzı bükümlerini kendi lehine değiştirdi.

Islâhat Fermânı'nın tatbîkinde karşılaşılan zorluklar. Bâzı resmî vesikalerdan anlaşıldığına nazaran, Islâhât Fermânı'nın tatbiki için Bâbıâli de bir de „Meclis-i İcraat" adı altında yeni bir meclis kuruldu ve görecekleri vazifeleri bu-

lirten bir karârnâme yayınlandı (*Düstûr*, III. t., s. 9 v.d.). Meclis, sadrâzamın riyâsetinde olmak üzere devlet ricâlinden lüzûmu kadar dâimî âzadan müteşekkil olup, vükelâ-yi devlet de bu meclisin tabiî âzaları sayılıyorlardı. Karârnâmede verilen izâhâta nazaran, Meclis Bâbiâli'de her gün toplanarak işlerin süratle yürütülmesini te'min edecek, vilâyetlerden gelen mes'eleleri cevaplandıracak ve îcabında müfettişler göndererek eyâletlerde ferman hükümlerinin tatbik mevkiine konulup, konulmadığını tahkik ettirecekti. Fakat Meclis-i İcraât'ın fiiliyatta nasıl çalıştığı hakkında bugün dahi kâfi bilgiye sahip değiliz. *Düstûr*'da bu meclis hakkında bir karârnâmenin îlân edilmiş olmasına rağmen, *sal-nâme*'lerde „Meclis-i icraat" adı geçmediği gibi, *Tezâkir*'de de böyle bir meclisin faaliyetinden bahsedilmemiş olmasından T. M. Yaman (*ayn.esr.*, 130 not)'ın işâret ettiği üzere bu meclisin uzun müddet devam etmediği ve vazifelerinin bilâhare „Meclis-i Âli-i Tanzîmât"a yahut „Meclis-i Âli-i Umûmiye"ye devredildiği zannedilmektedir. Islâhât Fermânı'nın tatbiki için eyâletlere de emirler gönderildi ise de, İstanbul'da olduğu gibi, oralarda da muhalefetle karşılaşıldı. Nitekim Ferman Maraş'da okunduğu vakit, hükümet aleyhinde çıkan bâzı dedikodular bidayette yatıştırıldı ise de, bir müddet sonra zuhur eden yeni hâdise'er, galeyana gelen halk tarafından İngiliz konsolosunun katline müncer oldu (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun. I, 89). Diğer taraftan Halep, Suriye, Lübnan, Cidde, Bosna-Hersek ve daha bâzı yerlerde Islâhât Fermânı aleyhine ayaklanmalar çıktı.

Bu hâdiseler, daha müsâlaha esnâsında Rıfat Paşa'nın siyasî mes'elelerde Avrupa'nın tavsiyelerini müsait karşılamakla berâber, devletin ve kanunların temelini teşkil eden din işlerinde istiklâlimizi muhâfaza etmediğimiz takdirde, teb'amızın itaat hislerini ortadan kaldırırız, şeklindeki görüşü ile, M. Reşid Paşa'nın, bu fermânın müslüman ve hıristiyanlar arasında büyük gailelere yol açacağı tarzındaki mütâleasını (Cevdet, *Tezâkir*, I, 79) haklı çıkarmıştır.

Tatbikinde güçlüklerle karşılaşılan Islâhât Fermânı'nın Osmanlı devletinde büyük çoğunluğu teşkil eden ve devlete pek mühim hizmetlerde bulunmuş olan müslüman kitle yanında, ekalliyette olan gayr-i müslim teb'aya idarî, mülkî ve umûmiyetle her sahada aynı hakların tanınmasında mühim rolü olmuştur. Bilhassa muhtelif yerlerde yeni kilise ve manastırların inşâsına müsaade edilmesi geniş halk kitleleri arasında devlet îtibârının sarsılmasına yol açmıştır. Bidayette bu Ferman'ın mâhiyetini iyi anlamayan hıristiyan teb'a bilâhare, bunun kendilerine geniş imtiyazlar sağladığını fark edince, Fermân'ı benimsemeye başlamışlardır. Onların bu hususta tek şikâyetçi oldukları nokta askere alınmalarının kanunen kabûl edilmiş olması keyfiyeti idi.

Maamafih Ferman'ın tatbikinde uğranılan güçlükler sadece müslüman balkın tutumundan ibâret değildi. Bu Ferman'ı tatbik edecek hazır bir me'mur kadrosu da mevcut bulunmuyordu. Osmanlı devletinde o sıralarda vazife görmekte olan me'murlardan bir kısmı Bâbiâli'den veya medreselerden yetişmiş muhafazakâr kimseler olup, bunlar yetişme tarzları dolayısiyle, gayr-ı müslim teb'aya verilen hakları hoş karşılamıyorlardı. Diğer taraftan Avrupa'da tahsil görmüş veya Avrupa kültürünün te'siri altında yetişmiş olup, yeni Osmanlılar cereyânını hazırlamış bulunan diğer bir memur zümresi de kuvvetli millî hisleri dolayısiyle Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin iç işlerine müdâhalelerini boş karşılamıyordu. Bu iki zümrenin hâricinde kalan gayr-ı müslim me'murların meydana getirdiği zümre içinde, devlete sadakatle hizmet görenlerin yanında, daha büyük bir kısmını kendi millî ve dinî gayelerine hizmet etmeğe çalışanlar teşkil ediyordu (C. von Sax, *ayn. esr.*, s. 351 v.d.). Kırım harbini müteâkip, Fuad Paşa'nın riyasetinde toplanan bir komisyon gayr-ı müslim teb'anın askere alınması hususunu görüşürken komisyonda değişik görüşler belirmiş, bu arada Cevdet Paşa, bunların askere celb edilmelerine şiddetle muhâlefet etmiş, o zamana kadar askerlik hizmetinden istisna edilmiş Bosna, Kozan ve daha bâzı yerlerden asker celb olunduğu takdirde gayr-ı müslim teb'anın askere alınmasına lüzum kalmayacağını ve bu hâlin askerlik mükellefiyetinin tamâmen Türk unsurlara yüklenmesini önleyeceğini söylemişti (Ahmed Refik, *Mâruzat*, *TOEM*, sene 15, nr. 10 [78], s. 27 v.d.). Cevdet Paşa'nın uzun senelerdir, devletin bütün yükünü taşıyan Türklerin çektiği meşakkatleri bütün açıklığı ile Tanzîmâtçılar arasında ilk defa ifâde etmiş olması büyük bir ehemmiyeti hâizdir.

Yukarıda da muhtelif vesilelerle belirtilmeğe çalışıldığı gibi, Islâhât Fermânı, Avrupa devletlerinin Osmanlı devletinin iç işlerine karışmalarını kolaylaştırmaktan başka bir netice vermedi. Nitekim, Kudüs'de Yusuf Selâbaddin câmiinin kiliseye tahvîli için Fransa'nın Bâbiâliden istediği müsaade, Kırım harbi dolayısiyle, bir müddet geri bırakıldı ise de, harbin nihayete ermesinden sonra mes'ele tazelendi.

Selâbaddin câmiinin tamamiyle harap ve boş bir arâziden başka bir şey ifâde etmediğini iddia eden Fransa, Kudüs mutasarrıfı, Kâmil Paşa'nın da desteğini sağlayınca, elçisi vâsıtasıyla bu câmiin yerinde bir kilise inşa edilmesi husûsunda ferman istihsaline muvaffak olmuştu. Halbuki bilâhare yapılan tahkikat, câmiin sağlam ve minâresinin de mevcut olduğunu göstermişse de, fermânı geri almak kabil olmamıştı. Tabiî ki, uzun bir mâzisi olan bu câmiin kiliseye tahvili müslümanlar arasında devlete karşı büyük bir nefret uyandırmıştı. Bu ve buna benzer bâdiseler karşısında devlet ricali, Avrupa devletlerinden birisini tutmak süretiyle, yabancı müdâbelelerin artmasına sebep olmuşlardı (Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun Ankara, 1960, II, 9—15). Böylece Tanzîmât Fermânı ile kısmen de olsa, müstakil bir siyâset tâkip etmek imkânına sahip olan Osmanlı devleti, Islâhât Fermânı ile bu imkândan da mahrum kalmış, bu fermân'dan beklenen ümitler de bir netîce vermemişti.

Murâkabe ve müdâhale altında ıslâhât. Paris muâhadesinden sonra bir sulh devri başlamış olmasına rağmen, Osmanlı devleti huzur ve sükûn içinde ıslâhâta devam etmek imkânını elde edemedi. Bir taraftan Osmanlı devletinin siyâsî birliğini tehdit eden dâhilî isyanlar devam ederken, diğer taraftan Avrupa devletleri bu isyanların bastırılmasında ve yapılması düşünülen mâlî, idârî, mülkî, adlî ve diğer sâhalardaki ıslâhât mes'elelerinde Bâbıâlinin işlerine müdâhale etmekten geri durmadılar. Osmanlı devleti yeniden büyük Avrupa devletlerinin rekabet ve nüfuz siyâsetlerinin mücâdele sahnesi hâline geldi. Şark mes'elesi yeni bir safhaya girdi. Hâricî tesirler gittikçe arttı, murâkabe ve müdâhale altında yeni bir ıslâhât devri başladı. Bâzı Türk müelliflerinin bu devre „teceddüd-i müdâhalât" adını vermiş olmaları bir hakikatin ifâdesi olsa gerektir (Ahmed Râsim, *Osmanlı tarihi*, IV, 2092). Âli Paşa'nın, İngiltere sefiri Stratford'un değiştirilmesi husûsunda İngiliz hükûmetine yazmış olduğu mektubunda belirttiği üzere, Bâbıâlide, devletin idâresi müdâhale yüzünden o derece müşkil bir duruma sürüklenmiş oldu ki, sâdece sadrâzam ve vükelânın değil, aynı zamanda eyâlet vâlilerinin, hattâ küçük memurların azil ve nasblarının bile yabancı devlet sefirlerinin tavsiye ve tercihlerine uygun bir şekilde yapılması bir teâmül hâlini almağa başladı (Ali Fuad, *Rical-i mühimme-i siyâsiye*, İstanbul, 1928, s. 86—88; Can Yücel, *Lord Stratford'un Türkiye hâtıraları*, Ankara, 1959, s. XXXVIII v.d.). Bu hâl, yalnız Türkiye'nin ıslâhât mes'elelerinde hizmeti geçmiş olan İngiltere sefirine münhasır değildi. Devlet ricâli, aralarında çeşitli ihtilâflar mevcut olmasına rağmen, yabancı devletlerin sefirlerinin Bâbıâlinin işlerine müdâhale etmelerine karşı idiler ve bunların her mes'elede „bir meclis i mahsûs-i devlet" yâni devletin vükelâ hey'eti gibi hareket ettiklerinden şikâyetçi bulunuyorlardı (Engelhard, *ayn. eser.*, s. 164). Kırım harplerinin tevlid ettiği mâlî, idârî, iktisâdî buhranlar ve yabancı devletlerin bu müdâhaleleri yüzünden Osmanlı devleti harplerden evvelki vaziyetinden daha fenâ bir duruma sürüklendi. Şark mes'elesi hedefine ulaşmış görünüyordu. İmparatorluğun her tarafında çeşitli isyanlar başladı. Eflak ve Boğdan'da Romenler, Sırbistan ve Karadağ'da Slavlar, Niş ve havâlisinde Bulgarlar, Girid'de Rumlar, Lübnan'da Mârûnîler, Bosna-Hersek, Suriye ve Cidde'de müslümanlar, Islâhât Fermânı'nın tatbiki, milliyet ve mezhep dâvaları, Paris muâhadesinin hükümlerinin yerine getirilmemesi mes'elelerinden dolayı Osmanlı idâresine karşı isyan ettiler. Bu isyanların yatıştırılması bakuken Osmanlı devletinin vazifesi iken, büyük Avrupa devletleri Islâhât Fermânı ve Paris muâhadesi hükümlerine dayanarak, tanzîmâtçıların serbestçe hareket etmelerine müsaade etmediler. Siyâsî müdâhaleler, Eflak ve Boğdan beyliklerinin birleştirilmesi mes'elesinde başladı. Avrupa'da siyâsî vaziyet dolayısiyle Fransa, Rusya, Prusya ve Sardunya, aralarında anlaşarak bu iki beyliğin bir idâre altında toplanmasına taraftar oldular. Halbuki Paris muâhedesi gereğince halkın reyine mürâcaat olunarak bu iki muhtar eyâletin ayrı-ayrı idâre edilebilmesi için yerli boyarlardan iki beyin seçilmesi lâzım geliyordu ve bu işin yapılması Osmanlı devletinin vazifesi idi. Bâbıâli, Paris muâhedesinin hükümlerini yerine getirdi ve burada iki beylik için ayrı-ayrı intihap yaptırdı ise de, Rusya, Fransa, Prusya, Sardunya buna râzı olmadılar ve Osmanlı devleti nezdinde protestoda bulunarak elçilerini geri çektiler. Bir harp tehlikesi belirdi. İngiltere ve Avusturya, başlangıçta Osmanlı devletinin tarafını iltizam etti ve Rusya'nın bu beyliklerde yeniden nüfuz sâhibi olmasından endişe ederek, Eflâk ve Boğdan'ın birleştirilmesine, râzı olmadılar. Fakat Napoleon III., İngiltere kraliçesi Viktorya ile yaptığı mülâkatta, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu buhranlardan kurtulamayacağı, Fransa'nın şimâlî Afrika'da Tunus'u, Sardunya'nın Trablusgarp'ı, İngiltere'nin Mısır'ı alması lâzım geldiğini belirterek Osmanlı topraklarının taksim edilmesine

bile râzı olacağını ileri sürmüştü. Öteden beri Mısır'da yerleşmek emelinde bulunan İngiltere, Fransa'nın siyâsetine meyletti. 1858'de Paris'te yapılan toplantıda Eflak ve Boğdan'ın Paris muâhedesini imzalayan devletlerin teminâtı altında birleştirilmesine karar verildi. Burada yapılan intihapta her iki beyliğin başına 1859'da yerli boyarlardan ve aynı zamanda bir askerî kumandan olan Cuza seçildi ve daha sonra da Romanya kıralı olarak ilân edildi. Bâbıâli bir ferman ile Romanya kırallığını tasdik etti. Bundan sonra Eflak ve Boğdan resmen değilse bile, fi'len Osmanlı devletinden ayrıldı (bk. madd. EFLAK ve BOĞDAN; A. Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i mühimme-i siyâsiye*, I, 177—209). Bu sırada Balkanlar'da devam eden diğer dâbilî karışıklıklar arasında Sırbistan ve Karadağ mes'eleleri, Bâbıâli için Avrupa devletlerinin müdâhalelerine yol açan daha büyük bir gaile hâline geldi. Paris muâhadesi mûcibince, Sırbistan büyük devletlerin teminâtı altında Eflak ve Boğdan gibi, yine bir emâret, muhtar bir beylik olarak Osmanlı devletine terkedilmişti. Sırbistan'ın dâhilî ve hâricî işlerine münferiden bir müdâhale hakkı olmamakla berâber, Belgrad, Feth-ül-islâm, Semendre ve daha bâzı kalelerde muhâfızlıklarının bulunması, bu kalelerin civarları ile bâzı şehir, köy ve kasabalarda el'an bir çok Türk ve müslümanın meskûn olmaları dolayısiyle Osmanlı devleti, Sırbistan'da yine siyâsî bir güç ve nüfuz sâhibi idi. Bilhassa Bosna-Hersek'in müdâfaası bakımından Sırbistan Osmanlı devleti için büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunuyordu. Esâsen, Bâbıâli Sırbistan'a 1823'te mubtâriyet verilmesinden sonra, burada müsâmahalı bir siyâset tâkip etmiş ve Sırpların arzûları olmadıkça Sırp beylerinin icraâtını hoş karşılamış ve bilhassa yabancı devletlerin istilâ tehlikelerine karşı Sırbistan'ı müdâfaa ve himâye etmişti. Fakat Kırım harplerinden sonra Balkanlar'da değişen siyâsî vaziyet Osmanlı devleti ile Sırbistan arasındaki münâsebetlerin gergin bir safhaya girmesine âmil oldu. 1857'de Karadağ'da isyanlar başladığı vakit, „panslavist" lerin tahriki ile Sırplar da harekete geçtiler. 1858'de büyük bir Sırbistan'ın kurulması maksadiyle, Miloş Obrenoviç'i Sırp prensi ilân ettiler (bk. mad. SIRBİSTAN). Yeni Sırp prensi 1860'ta Sırbistan kalelerinde bulunan Osmanlı muhâfızlıklarının kaldırılması, Sırp prensliğinin irsen Obrenoviç âilesine bırakılmasının tasdik edilmesi ve daha bâzı taleplerde bulunmak üzere Bâbıâliye bir hey'et gönderdi. Fakat Bâbıâli bu istekleri kabûl etmedi. Sırbistan'da müslümanlar büyük bir tehdiş siyâsetine mâruz kaldılar. Mal ve can emniyetinden mahrum kalmış bulunan Türkler ve müslümanlar Sırbistan'ı terke mecbur olup, civar eyâletlere ilticâ ettiler. Kalelerde bulunan muhâfızların geri çekilmesi ve kalelerin Sırbistan'a terkedilmesi mes'elesi, Bâbıâliyi bir kaç sene daha meşgul etti. 1867'de Bulgaristan'da başlayan isyan ve umûmî olarak Balkanlar'da Osmanlı devleti aleyhinde siyâsî cereyanların kuvvetlenmesi üzerine, Sırplar, Belgrad dâhil bütün kalelerin kendilerine terk edilmesi için yeniden harekete geçtiler. Belgrad'ın tamâmen Sırbistan'a terki mühim bir mes'ele idi. Husûsî bir toplantıda yapılan uzun müzâkerelerden sonra, Sırbistan'ın Osmanlı devletine tecâvüz etmeyeceği ve Belgrad kalesinde bir Osmanlı bayrağının da çekilmesi kaydı ile 10 şevval 1284 (10 şubat 1868)'te Belgrad dâhil bütün kaleler Sırbistan'a terkedildi (Ârif, *Belgrad'ın Sırplu'ya terki hakkında bir vesika*, *T O E M*, sene 5, nr. 31, s. 385). Dâhilî karışıklıklar yüzünden tanzîmâtçılar devleti idâre edemez hâle geldiler. Balkanlar'ın her tarafında isyanlar başladı. Sırp mes'elesinden sonra, Karadağ isyanları daha ehemmiyetli bir dâva oldu. Karadağ prensi Danilo, Rusya ve Fransa'nın himâyesine güvenerek 1857'de istiklâlini ilân etti ve Hersek topraklarının bir kısmının Karadağ'a âit bulunduğunu ileri sürüp, buraya hücum etti (A. Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, II, 48). Hersek'te müslümanlarla hıristiyanlar arasında kanlı mücâdeleler başladı. Bâbıâli, Karadağ isyânını bastırmak için buraya bir miktar asker gönderdi ise de, Avrupa devletleri müdâhale etti. Rusya, Paris muâhedesini imzalayan devletler arasında bir tahkikat komisyonunun kurulması teklifinde bulundu. Avusturya, Fransa, İngiltere bu teklife uydu. Âlî Paşa, Avrupa devletlerinin bu müdâhalelerine mâni olmaya çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Muhtelit komisyonca, Hersek'te bâzı yerlerin Karadağ'a bırakılmasına ve yeniden bir hudut tashihâtı yapılmasına karar verildi. Bâbıâli ister-istemez bu kararı tanımak mecbûriyetinde kaldı. Bu sûretle Paris muâhedesinden sonra ilk olarak büyük Avrupa devletleri Osmanlı devletinin ıslâhât işlerine resmen müdâhale etmiş oluyorlardı. Her ne kadar Karadağ yine Osmanlı devletine tâbi bir beylik olarak kalmaya mecbur oldu ise de, Avrupa devletlerinin Sırbistan ve Karadağ mes'elelerinde hıristiyanları himâye etmeleri, Bosna-Hersek ve İşkodra'da yaşayan müslümanların nazarında Bâbıâlinin itibar ve nüfûzunun sarsılmasına sebep oldu. Bilindiği üzere Bosna-Hersek Osmanlı devletinin öteden beri Balkanlar'da mümtaz eyâletleri arasında yer almış ve bu

memleketin idâresinde yerli kapudan ve beylerin mühim hizmetleri olmuştu. Her ne kadar kapudanlık Mahmud II. zamânında, timar ve zeâmet usûlleri de Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı 'ndan sonra ilga edilmiş ise de, yeni nizamların Bosna-Hersek 'te tamâmen tatbik edilmesi mümkün olmamıştı. Islâhât Fermânı 'nın ilânından sonra, çıkarılan arâzi ve tapu kanunnâmeleri, a 'şâr usûlünün tatbiki ve Bosna-Hersek 'teki büyük arâzi ve çiftliklerde yaşayan *kmet* tâbir olunan hıristiyan köylülerin yeni vaziyeti bu eyâlette büyük hoşnutsuzluğun çıkmasına âmil oldu. Hıristiyanlar burada bir nevî müste'cir durumunda idiler; işledikleri arâziden aldıkları mahsûlâttan, yerin mahsûl kudretine göre çiftlik sâhibine, yânî „esbâb-ı alâka"ya, yarıcılık, üçleme, dörtleme, ve sekizde bire kadar vergi verirlerdi Fakat a 'şâr usûlü ihdas edilince, çiftlik sâhipleri eskiden almış oldukları vergiden mahrum kaldıkları için memnun olmadılar. Bundan başka hıristiyan köylüler, kendi çalıştıkları toprakların mülkiyetini ellerine geçirmek arzûsuna düştüler ve şimdiye kadar müste 'cir olarak işledikleri toprakların sâhibi olmak hakkını elde etmeğe çalıştılar. Büyük arâzi ve çiftlik sâhipleri topraklarının büs-bütün ellerinden çıkması tehlikesi ile karşı-karşıya kaldı. Bâbıâli, çiftliklerini satmak mecbûriyetinde kalan eski büyük toprak sâhiplerine yahut erbâb-ı tımara yardım edecek mâlî bir güce sâhip olmadığından, Bosna toprakları yabancı ülkelerin de yardımı ile hıristiyanların eline geçti. Din, milliyet, toprak dâvaları yüzünden Bosna ve Hersek 'teki karışıklıklar içinden çıkılması pek müşkil bir mes'ele oldu. Müslim ve gayr-i müslim teb'a arasında kanlı mücâdeleler başladı. Istanbul 'da bir komisyon kuruldu. Bosna-Hersek 'ten mümessiller gelerek eyâletin karışık vaziyetine yeni bir nizam verilmesi husûsu müzâkere edildi. Nihâyet 14 safer 1274 (4 Teşrin I. 1859) tarihinde *Bosna-Hersek çiftlikât nizam-nâmesi* çıkarıldı. Fakat bu nizam-nâmeyi tatbik etmekte Bâbıâli yine müşkilât çekti. Bosna-Hersek 'te huzur ve âsayişi te 'min mümkün olmadı. 1862 'de yeniden ayaklanmalar başladı. Bu mühim mes 'elenin çözülmesi, Bosna 'daki isyanların tahkiki ve yatıştırılması vazîfesi Ahmed Cevdet Paşa 'ya bırakıldı. Cevdet Paşa, bir bey 'etle Bosna 'ya gönderildi (fazla mâlûmat için bk. Ahmed Refik, *Cevdet Paşa 'nın mârûzatı*, *T O E M*, sene 14, nr. 1 [78] s. 56 v.d.; nr. 79, s. 107 v.d.).

Paris muâhedesinden sonra Osmanlı devletini uzun zaman meşgul eden hâdiselerden biri de şark ortodoks kiliselerinde çıkan ihtilâf oldu. Bu ihtilâfın başlıca sebebi, Bulgarlara da Sırplar gibi müstakil bir kilise kurulmasına müsaade verilmesi idi. Millî hislerin kuvvetlenmesi üzerine Bulgarlar, kendi din ve kilise işlerinin Rum asıllı metropolid, piskopos ve papazlar tarafından idâre edilmesini millî gaye ve emellerine uygun bulmuyorlardı. Filhakika Şarkta bir kiliseye tâbi olmak aynı zamanda o devirde milliyet mânasını da ihtivâ ediyordu. Bulgarların, Islâhât Fermânı 'ndan faydalanarak müstakil bir kilise teşkilâtı kurmak için Bâbıâliye yaptıkları mürâcaat Osmanlı devletinin kanun ve nizamlarına uygun olmadığından dolayı kabûl edilmedi. Rusya, Bulgarları, Fener patrikhânesinin ve Rum papazlarının tazyikinden kurtarmak için bir kilise etrafında toplamağı planlamıştı. Sırp, Karadağ isyanları başladığı vakit 1856 'dan sonra, Bulgarlar da hemen her yerde Rum papasları aleyhine bir mücâdeleye başladılar. Bir çok yerlerde Rum asıllı ruhban, Bulgarların hücûmuna mâruz kaldı. Osmanlı devleti şark ortodoks kilisesinde çıkan bu ihtilâfın çözülmesi gibi, mühim bir mes 'ele ile karşılaştı. Bâbıâli her iki cemâat arasında çıkan ihtilâfı yatıştırmak için bir komisyon kurdu. Fakat iki cemâatin arasını bulmak kabil olmadı. 1856—1858 seneleri arasında bu ihtilâftan dolayı Rumeli 'nin bir çok yerlerinde hâdiseler çıktı. Yabancı devletler şark kilisesinde ihtilâfın yatıştırılması için müdâhale ettiler. Fakat bir çözüm yolu bulunamadı. Rum kilisesinin tahakkümüne râzı olmayan bir kısım Bulgarlar, papaya mürâcaat ederek, garp kilisesine kabûl edilmelerini istediler. Bâzı şartlar dâhilinde papalık Bulgarların bu arzûsuna muvafakat etti. Fakat tatbikatta papalığın teşviki bir îtibar görmedi Bulgarların büyük bir kısmı Rusya 'nın tahriki ile şark kilisesinden ayrılmamaya ve ayrı bir Bulgar kilisesi kurulması hakkını elde edinceye kadar mücâdeleye devam ettiler (Ahmed Refik, *Osmanlı imparatorluğunda Fener Patrikhânesi ve Bulgar kilisesi*, *T O E M*, sene 15, nr. 8 [85], s. 73 v.d.; Engelhard, *ayn. esr.*, s. 158 v.d.; / *A*, mad. BULGAR). Filibe, Vidin, Niş topraklarında din ve mezhep ihtilâfları ile milliyet mes'elelerinden dolayı yer-yer isyanlar çıktı. Avrupa devletleri bu Islâhât Fermânı 'nı iyi tatbik edemediğini ileri sürerek, bundan Bâbıâliyi mes'ul tutmak istediler ve Bâbıâliye müşterek bir „memorandum" verdiler. Kıbrıslı Mehmed Paşa 'nın ikinci sadâreti zamânında (1859) muhtelit bir tahkikat komisyonu kuruldu. Rumeli ve Anadolu 'ya müfettişler gönderildi. Bu arada Bâbıâli, Niş taraflarında çıkan isyanları bastırmak ve yeni çıkarılan vilâyet kanunlarını tatbik etmek üzere, Midhat Paşa [b. bk.]'yı

Niş vâliliğine tâyin etti. Midhat Paşa, geçici dahi olsa, Niş ve havâlisindeki isyanları bastırdı ve Niş'i modern bir vilâyet hâline getirmek için büyük gayretler sarfetti. Her ne kadar Bulgar mes'elesi Abdülmecid'in son saltanat yıllarında yatıştırıldı ise de, müstakil bir Bulgar kilisesinin kurulması için Bulgarlar 1867'de yeniden isyan ettiler (Ahmet Refik, *1284 Bulgar ihtilâli, gayr-i matbû vesikalara nazaran*, *T O E M*, nr. 9 [86], sene 15, s. 137 v.d.).

Islâhât Fermânı'nın tatbiki sırasında çıkan hâdiseler, belirtildiği üzere, yalnız Rumeli eyâletlerine münhasır kaldı. Aradan çok geçmeden isyan hareketleri, Osmanlı Afrikası'na, Arabistan ve Suriye'ye de sıçradı. Burada ilk ayaklanmalar hudutta başladı. Ferman'ın hükümleri her yerde ve bu arada Hicaz eyâletinde daha başka sûretle tefsir ediliyordu. Esâsen Bâbıâli, Tanzîmât-ı Hayriye Fermânı'nın bâzı idarî ve mülkî mes'eleler dışında bütün hükümlerini bu eyâlette tatbik mevkiine koymamıştı. Cidde vâlileri ile iyi bir münâsebet te'sis edilmesine yardımcı olmayan Mekke emiri Abdülmuttalib daha Kırım harbi esnâsında, esir ticâretinin men'edilmesini bahâne ederek Cidde ve havâlisinde Bâbıâli aleyhinde tahrikâta başlamış, Islâhât mes'eleleri dolayısiyle Türkleri mürtedlikle itham edecek kadar ileri gitmişti (A. Cevdet, *Tezâkir*, nşr. C. Baysun, I, 103). Bâbıâli Mekke emîrinin bu tahrikâtından haberdar olunca, Cidde vâlisi Kâmil Paşa'ya emir göndererek çıkması muhtemel olan hâdiselere karşı tedbir almasını bildirmişti. Mekke ve Medine'nin yegâne limanı olan Cidde, buradaki halkın ticârî tek gelir kaynağı olduğu gibi, bir ticâret limanı olması dolayısiyle kapitülasyonlardan faydalanan yabancı devletlerin de bu şehirde bir çok ticâret-hâneleri vardı. Cidde'de müslim ve gayr-i müslim teb'adan başka bir çok ecnebi teb'a da bulunuyordu. Islâhât Fermânı'ndan sonra, ecnebi devletler, burada da ticâretlerini tevsi etmeğe başladılar ve aynı zamanda mahallî hıristiyan teb'anın refâhını sağlamaya ve onların ticâretlerini geliştirmelerine de daha çok yardımda bulunmağa çalıştılar. Cidde'nin ticârî ve iktisâdî bayâtının, ecnebi teb'a ve hıristiyanların ellerine geçmesi, mahallî islâm ahâlinin zararını mûcip oldu. Bundan memnun kalmayan müslim teb'a, Islâhât Fermânı'nın hıristiyanları müdâfaa ettiğini ve bu fermânın şerî'at kanunlarına aykırı olduğunu ileri sürdü. Hıristiyanlarla müslümanlar arasında esâsen mevcut olan münâferet gittikçe daha ciddiyet kesbetti. Büyük devletler hıristiyanlarle müslümanlar arasında başlayan münâferetin giderilmesi husûsunda, mahallî idâreye ve müslüman halka hiç bir sûretle yardımcı olmadılar. Islâhât Fermânı'nın akdi te'sirleri ile bu ticârî ve iktisâdî rekabet Cidde'de isyanların çıkmasında başlıca âmil oldu. Nitekim 1857 senesinde Cidde ahâlisinin hıristiyanlara karşı silâha sarılması üzerine iki taraf arasında çıkan kanlı mücâdelelerin Cidde vâlisi tarafından bastırılamaması ve iki konsolosun öldürülmesi yüzünden Fransa ve İngiltere Cidde'ye harp gemileri ile asker sevkedip, şehrin bir çok yerlerini bombardıman etmek sûretiyle bu isyanları bastırmaya muvaffak oldular. Ancak, müslümanların îdam gibi ağır cezâlara çarptırılmaları ve eziyet edilmeleri, bütün islâm abâli arasında nefret uyandırdı. Bâbıâli, kendisinin haberi olmadan Fransa ve İngiltere'nin Cidde mes'eleşine müdâhale etmelerini protesto etti ise de, müessir olamadı. Aksine yabancı devletler Bâbıâliyi tazyik ederek burada tahkikat yapılması için mürâcaatta bulundular. Bâbıâli, Cidde isyanlarının yatıştırılması husûsunda tahkikat yaptırdı ve suçluları İstanbul'a kadar getirdi. Fakat Cidde isyânında Bâbıâlinin zamânında tedbir almamış olması ve yabancı devletlerin müdâhaleleri, Suriye'de ve Lübnan'da da ayaklanmaların çıkmasına âmil oldu. Haleb, Şam, Havran, Beyrut ve daha bâzı yerlerde müslümanlarla hıristiyanlar arasında din, mezhep ve milliyet dâvaları yüzünden 1860'da kanlı mücâdele er başladı. Buradaki isyanların çıkmasında yabancı devletlerin de te'sirleri vardı. Suriye mes'eleleri ile başta Fransa olmak üzere, İngiltere, Rusya ve Prusya uğraşmakta idi. Fransa, Suriye sâhillerinde hâkimiyet kazanmak ve İngiltere de Mısır'da yerleşmek emelinde idi. Rusya ortodoksların himâyesini, Prusya da henüz ayak bastığı bu ülkede protestanlığı kurmak, orta-şarkta ticârî ve iktisâdî menfaatlerini teminat altına almak arzusunda idi. 1860'ta isyanlar şiddetlenmeye başlayınca Bâbıâli Fuad Paşa'yı buradaki isyan'ların bastırılmasına me'mur etti (fazla mâlûmat için bk. A. Halûk Ulman, *1860/1861 Suriye buhrânı*, Ankara, 1966, s. 23—42). Fuad Paşa, Şam ve havâlisinde çıkan isyanları sür'atle bastırdı. Daha o zaman Suriye'nin Osmanlı devletinin elinden çıkması ihtimâline fırsat vermedi. Fakat Şam'da bâzı askerî ümerânın, tahkikat yaptırmadan kurşuna dizilmelerine müsâade etmesi iyi karşılanmamıştır. Ancak kendisi, devletin menfaatini korumaya mâtuf bulunduğunu ve Fransa kıralı Napoléon III.'un emellerine karşı başka türlü hareket etmenin mümkün olmadığını belirtmek sûretiyle bu husûstaki icraatının zarûrî olduğunu ifade et-

mıştır (Ali Fuat, *Ricâ-i mühimme-i siyâsîye*, s. 157).

Lübnan'da Mârûnîler ile Dürzîler [b. bk.] arasındaki mücâdelelere Avrupa devletleri de müdâhale etti. Fakat Fuad Paşa, Beyrut'a çıkan Fransız askerlerinin tedbiş hareketine fırsat vermedi. Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra Lübnan'da yeni bir idârenin kurulması için, barış muâhedesini imzalayan devletlerin sefirleri İstanbul'da toplandılar. 1861 de Lübnan için ayrı nizamnâme hazırlandı. Bu nizamnâmede, Lübnan'ın, kısmî muhtâriyeti hâiz ve altı kazadan mürekkep bir mutasarrıflık hâlinde idâre edilmesi ve bu mutasarrıflığa Osmanlı devletinin intihap edeceği bir hıristiyanın getirilmesi ve her cemâatin bu mutasarrıf yanında bir temsilcisinin bulunması, kazaların ve nâhiyelerin imkân nisbetinde aynı cemâatten teşkil edilmesi ve muhtelif idâre meclislerinin kurulması gibi hususlar yer alıyordu (bk. mad. LÜBNAN, krş. Halûk Ulman, *ayn. esr.*, s. 116—121). Bu dâhilî isyan ve karışıklıklara rağmen, tanzîmâtçılar, ıslâhât hareketini durdurmayarak Osmanlı devletinin daha iyi bir idâreye kavuşması için çalışmakta devam ettiler.

Islâhâtın gelişmesi için tanzîmâtçıların mücâdeleleri ve Abdülmecid'in velâtı. Memleketin bir anarşi içinde kalmasında, Tanzîmât hareketinin gerçek bir fikir ve programa dayanmamasının ve tanzimâtçılar arasındaki ihtilâfların mühim to'sirleri kadar ıslâhât hususunda sık-sık plan ve proje teklif edip, tatbikini isteyen Avrupa devletlerinin müdâhalelerinin de mühim rolü olmuştur. 1858 Karadağ isyanları esnâsında Rusya, Osmanlı devletinin Karadağ'da girişmiş olduğu tenkil hareketinin Islâhât Fermânı'na aykırı bulunduğunu ileri sürerek tahkikat açılmasını istemiş ve Cidde, Lübnan isyanları üzerine İngiltere ve Fransa da aynı görüşe iştirâk etmişlerdi. Esâsen İngiltere, konsoloslukları vâsıtasiyle Osmanlı eyâletlerinde ıslâhât mes'elelerinin tatbik edilip edilmediği hususunda tahkikat yaptırıyordu. Bu tahkikat sonunda İngiltere sefiri Bulwer, ıslâhâtın geliştirilmesi ve tatbik edilmesi hususunda Bâbıâliye bâzı tekliflerde bulundu: vilâyetlerde idâre meclislerinin ıslâhı, vilâyet meclislerinin intihâbında gayr-i müslim teb'anın vaziyeti dikkate alınarak, bâzı hıristiyanların da vilâyet meclislerine seçilebilmesi için âdil hareket edilmesi, adlî ve hukukî işler, ticârat mes'eleleri için ayrı-ayrı mahkemelerin kurulması, müslümanların ayrı, hıristiyanların da hıristiyan âzalardan mürekkep mahkemelerce muhâkeme edilmeleri, Avrupa'da olduğu gibi, mahkemelerin doğrudan-doğruya Adliye Nezâretine bağlanması, hıristiyanların şehâdetlerinin makbul sayılması, vergilerin daha âdil bir sisteme göre tahsil edilmesi, hıristiyanlar için ayrı alaylar teşkil edilerek askerliklerini bu alaylarda yapmaları ve kendileri için ağır mâlî bir yük olan askerlik bedelinin kaldırılması, imparatorluk câmiasında yaşayan muhtelif unsurların birbirlerinden nefret etmeleri dolayısiyle muhtelit mekteplerin kurulmasından bir fayda sağlanamayacağı gibi bâzı şartları ihtivâ ediyordu (Engelhard, *ayn. esr.*, s. 152). Bu tekliller, 1859'da büyük devletlerin ıslâhât mes'elesinin tatbik edilip edilmediğini tahkik için İstanbul'da bir toplantı yapmalarına vesîle oldu. İstanbul'da toplanan bu konferansta, muhtelit bir tahkîkat komisyonunun kurulmasına karar verildi. Bâbıâli böyle bir komisyona lüzum olmadığını ve arzû edilen mes'elelerin tahkik ettirilerek tatbik edilmesine çalışılacağını ve bunun için bir müddet müsâade edilmesini istedi ise de, bu kararı değiştirmeye muvaffak olamadı. Böylece kurulan muhtelit tahkikat komisyonu Bâbıâlinin, mâlî, idârî, askerî mülkî, iktisâdî gibi dâhilî mes'elelerde veya diğer hâricî işlerde müstakil hareket etmesini imkânsız bir hâle getirdi. Her güç dâvanın çözülmesi için ayrı bir muhtelit tahkikat komisyonu kurulması âdeta bir teâmül hâline geldi. Bu müdâhaleler gayr-i müslim teb'anın daha çok şımarmasına ve dâhilî isyanların şiddetlenmesine, devletin idâresinde hâricî te'sirlerin artmasına ve tanzîmâtçıların zaman-zaman aralarında dâhilî ve hâricî siyâset yüzünden ihtilâfların çıkmasına sebep oldu.

Islâhât Fermânı'ndan sonra da mâlî buhran gittikçe artan bir hızla devam etmiştir. Bu buhrânın artışında, hiç şüphesiz devlet ricâlinin israfının, rüşvet ve sû-i istimallerin, yabancı devletlere verilen ticârî imtiyazların, Avrupa devletlerinde müşâhede olunan mâlî müzayakanın mühim rolü olduğu gibi, Mahmud II. zamânında 1.000 keseyi geçmeyen saray masraflarının eski ile kıyas kabûl etmeyecek derecede çoğalmasının da te'siri vardır. Nitekim İngiliz sefiri Stratford Canning'in, Osmanlı mâliyesinin Avrupa'daki buhran karşısında çok dikkatli davranmasını tavsiye ettiğini Cevdet Paşa (*Tezâkir*, II, 4. 36—38, 48, 52, 66) tafsilatlı bir şekilde ifâde eder. Islâhât Fermânı'nın hükümlerinin yerine getirilmesi ve me'mur maaşlarının zamânında verilebilmesi için devletin nakdî parâya ihtiyacı vardı. Bunun için daha 1273 (1856/1857 senesinde bir Meclis-i Mâliye teşkil olunmuş. Avrupa'dan bâzı mütehassıslar getirtilerek Os-

manlı mâliyesine yeni bir nizam verilmesine başlanmıştı. Abdülmecid vaziyetin ıslâhı için, Reşid Paşa'yı 3 rebiülevvel 1274 (22 teşrin I. 1857)'de tekrar sadârete getirdi. Reşid Paşa sadâreti esnâsında israfların önüne geçilmesine ve bir birlik altında devlet işlerinin yürütülmesine gayret etti. Fuad Paşa'yı, tedâvülde bulunan kâğıt paraların kaldırılmasında ve mâlî mes'elelerin bir program dâhilinde yürütülmesi husûsundaki teşebbüslerinde destekledi ise de, 21 cemâziyelevvel 1274 (7 kânun II. 1858)'de vefâtı üzerine, 25 cemâziyelevvel 1274 (11 kânun II. 1858)'de üçüncü defa sadârete getirilen Âli Paşa da, bu mâlî buhrâna çâreler aramağa başladı ve pâdişâhı îkaz ederek, her türlü saray masraflarının kısıtlanması ve herkesin tasarrufa riâyet etmesini sağlamak için bir ferman çıkarılmasına muvaffak oldu. Bu fermanda başta pâdişah olmak üzere saray halkı ve herkesin iktisâda riâyet etmesi belirtilmişti (Hayreddin, *Vesâik-i tarihîye ve siyâsîye*, İstanbul, 1326, ikinci kitap, s. 46; Cevdet, *Tezâkir*, II, 55). İsyanların bastırılması ve ıslâhâtın yürütülmesi için devletin nakdî paraya büyük bir ihtiyacı vardı. Gümrük vâridâtı karşılık gösterilerek, İngiltere'den bir miktar istikraz yapıldı. Ancak bahsi geçen isyanların bastırılması, köşk ve sarayların inşâsına harcanan para dolayısiyle bu istikraz da kısa bir zamanda eridi. Nihâyet 1859 senesinde mâlî buhran daha had bir safhaya vardı. İngiltere, Fransa, ve Avusturya mümessillerinin de dâhil olduğu yeni bir komisyon kuruldu. Büyük devletler mâlî işleri bu sûretle bir mürakabe altına almak imkânını buldular. Bâbıâli bu komisyona devletin İstanbul'daki garnizonlarda bulunan askerlerin iâşelerini bile te'mine muktedir olamayacak bir vaziyette bulunduğunu açıkladı. Nihâyet Fransa'dan 1860'ta % 6 fâizle 400.000 frank istikraz yapıldı (A. Du Velay, *agn. esr.*, s. 149—167; Şükrü Baban, *aynı makale*, *Tanzimat* I, s. 251 v.d.; C. von Sax, *agn. esr.*, s. 356 v.d). Islâhâtçı pâdişah bütün iyi niyetlerine rağmen mâlî buhrâna bir son vermeğe muvaffak olamadı. Tanzîmâtçılar, mâlî buhranı önleyememekle berâber ıslâhât hareketinin bir duraklama devrine girmesine müsaade etmediler, bir çok kanunlar çıkararak yeni bir idâre tarzının yerleşmesine ve Osmanlı imparatorluğunun dağılma ve çökmesine mâni oldular. M. Reşid Paşa'dan sonra, Âli Paşa, Bâb-ı hümâyûnun, Bâbıâliye müdâhalesine mâni olmaya ve teceddüt hareketinin yavaş-yavaş tatbik edilmesine son derece gayret ve itinâ etmiştir. Âli Paşa ıslâhâtın sür'atle, fakat itidâlle yürütülmesi fikrinde idi (Mahmud Kemal İnal, *Son sadrıazamlar*, cüz I, 46). Bu sebeple Islâhât Fermânı'ndan sonra bir ara Avrupa devletlerinin yeniden Osmanlı imparatorluğunu taksim planları ve eyâletlerde başlayan ayaklanmalar, ıslâhât mes'elesinde Bâbıâliyi daha dikkatli hareket etmeğe mecbur ediyordu.

Âli Paşa'nın zamânında yüksek dereceli me'murların vazîfeleri husûsunda o zamâna kadar çıkarılmış olan kanunlar *„Vulât-i izâm ve mutasarrifîn-i kirâm ile kaymakamların ve müdîrlerin vezâifini şâmil tâlimât"* adı altında toplandı ve 13 safer 1275 (23 ağustos 1858) tarihinde bir ferman ile neşredildi. Bu kanun Tanzîmât'tan sonra me'murlar hakkında toplu olarak çıkarılan ilk kanunu teşkil eder (*Düstûr*, I. t., s 352). 46 maddeden ibâret olan bu kanunda Osmanlı imparatorluğunun eyâlet, elviye („livâlar"), kaza ve karyelere ayrıldığı, her eyâlette bir vâlinin, livâlarda bir kaymakamın, kazalarda müdürlerin bulunacağı açıklandıktan sonra, kanunun 5. maddesinde küçük ve büyük bütün me'murların diğer ahâli gibi, pâdişâhın indinde makbûl olması için bütün kanun ve nizamlara uygun olarak hareket etmeleri, vazifelerini sür'atle ve iyi niyetle görmeleri, memleketin zarârını mûcip olacak hareketlerden çekinmeleri, şahsî menfaatlerini gözetmemeleri, nifak ve insâniyete yakışmaz, sıfat ve me'muriyetlerine uymayan hareketlerden kaçınmaları, hiddet ve şiddet göstermemeleri, her sınıf teb'anın haklarını müsâvi ve iyi niyetle yerine getirmeleri, tarafsız davranmaları, halkı her türlü zarardan korumaları, doğruluk ve sadâkatle çalışmaları isteniyordu. Bütün bu hususların yerine getirilmesinden vâli mes'ul idi: livâ, kaza, nahiye ve karyelerdeki âmir ve me'murlar doğrudan doğruya veya dolayısiyle vâliye bağlı idiler. Bu vazifelerin yerine getirilmemesi hâlinde vâlilerin de mes'ul tutulacağı hakkında 20 maddeden ibâret bir tâlimat vardı. Yine bu kanunda kaymakamlar, kaza ve nâhiye müdürlerinin selâhiyet ve vazîfeleri ayrı-ayrı gösterilmişti. Aynı sene içinde, daha önce Fransız „department" sisteminden mülhem olarak yapılan mülkî taksimat, 1864'te çıkarılan bir kanun ile daha mütekâmil bir hâle getirilmiştir. Me'murîn kanununun neşrinden bir müddet sonra 28 şâban 1276 (22 mart 1860)'da eyâlet, mutasarrıflık ve kazalarda bulunan defterdarlık ve mal müdürlükleri de ilga edilip, her mahâllin mâliyesinin daha yeni bir idâre tarzına kavuşturulması maksadı ile, mâlî mes'elelerde bütün mes'ûliyet, o mahâllin en yüksek mülkiye âmirinin uhdesine bırakıldı. Mâlî işlerin yeniden tanzîm edilmesi için, her eyâlete bir muhâsebeci ve lüzûmu kadar me'-

mur verilmesi, mutasarrıflıklar ve kazaların da aynı sûrette teşkilâtlandırılması hakkında kanun çıkarıldı. Vergi, iâne-i askerîye, a'şâr ve her nevî rusûmat ile gayr-i muayyen bulunan arâzî vesâireden gelen vâridâtın zamânında toplattırılması, yapılan tahsilâtın hiç bir gecikmeye mahal bırakılmadan hazîneye gönderilmesi, me'murların zimmetlerinde paraların kalmamasına dikkat edilmesi ve vergilerin her sene mart ayı başından îtibâren usûl ve kanuna gëre tertip ve tanzîmi, ihâleye verilecek vâridâtın mutlaka alenî müzâyedeye tâbi tutularak ibâle edilmesi, bilhassa her nevi vâridâtın tesbiti için eyâlet merkezlerinde muhâsebeciler ve sancaklarda mal kâtipleri ile sandık eminleri tarafından yevmiye gelir ve giderlere âit ayrı-ayrı defterler tutulması ve bu tâlimâtın hükümlerinin yerine getirilmesinde mahâllî mülkiye âmirinin mes'ûl olacağını ihtivâ eden bu kanun 22 maddeden ibâret idi (*Düstûr*, I. t., s. 366 v.d.). Âli Paşa 'nın üçüncü, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın ikinci, Mütercim Rüştü Paşa 'nın birinci sadâretleri zamânında Abdülmecid 'in son saltanat yıllarına doğru neşrolunan bir çok kanun ve nizamnâmeler arasında, bilhassa 1274 (1857/1858) tarihli arâzi kanunnâmesi, Osmanlı devletinin son senelerine kadar pek az değişiklikle devam etmiş olup, Osmanlı toprak hukukuna pek uygun olarak hazırlandığı cihetle tatbik edilmesinde büyük zorluklarla karşılaşılmamıştır (tafsilât için bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 tarihli arâzi kanunnâmesi*, *Tanzimat* I, s. 369 v.d.).

Çeşitli sebepler hukukî ve adlî sâhalarda da yeni bir ıslâhâtın yapılmasını gerektiriyordu. 1847 senesinde çıkarılan cezâ kanunnâmesi mevzûât ve ihtiyacı karşılamağa kâfi gelmiyordu. Fransız cezâ kanunundan faydalanılarak ve eski cezâ kanununda tâdilât ve ilâve yapılmak sûretiyle 1274 (1857/1858) senesinde yeni bir cezâ kanunnâmesi neşredildi (*Düstûr*, I. t., s. 400 — 464). 264 maddeden ibâret olan bu kanunda her nevî suçlar için verilecek cezâlar ayrı-ayrı açıklanmıştı. Bu kanunda dikkati çeken mühim bükümler arasında mezhep imtiyazlarını ihlâl edenler ile, eski eserleri tahrip edenlere (11. fasıl) ve dinî âyinlere mâni olanlara verilecek cezâlar da tesbit olunmuştu. Osmanlı devletinin din, mezhep hürriyetlerini kanunlarla koruyan müsamahakâr bir siyâset takip etmesine rağmen, Avrupa devletleri, hıristiyanların din ve mezhep haklarının müdâfaa edilmediğini ileri sürerek Bâbıâliye şikâyetten geri kalmıyorlardı. Buna karşılık Balkanlarda yeni teşekkül eden devletler idâresinde çeşitli haksızlıklara mâruz kalan müslüman halkın vaziyeti ile, hiç bir yabancı devlet alâkadar olmuyordu. Bu hâl, bilhassa Kırım harbinden sonra 1856—1863 seneleri arasında, büyük bir ekseriyeti Türk ve müslüman olmakla berâber aralarında çeşitli din ve mezheplere mensup kimselerin de bulunduğu dört milyona yakın bir muhâcir kitlesinin Osmanlı devletine iltica etmesine sebep olmuştur. Bu göçler, ıslâhât hareketinde bir intikal devri geçirmekte olan Osmanlı devletini içtimâî, iktisâdî, mâlî ve siyâsî bakımlardan büyük buhranlara sürükledi. Bu muhâcirlerin iskân, iâşe ve ibâtesi için yalnız İstanbul 'da o günün parası ile günde 300.000 kuruş sarfedilmiş olması, bu hususta bir fikir verebilir; devletin yükünü hafifletmek için İstanbul 'da her âile muhâcirlerden birkaç kişiyi barındırmağa mecbur tutulduğu gibi, İstanbul dışındaki şehir ve kasabalar da bu muhâcir akınına uğradı. Bu vaziyet karşısında Âli Paşa, daha 1859 'da ilk defa muhâceret mes 'elesinin milletler için başlı-başına bir dâva olduğunu ileri sürmüş ve 1860 'da ilk göçmen komisyonunu kurmuş, bu hususta nizâmnâmeler ve kanunlar çıkararak bu dâvâya bir çözüm yolu aramıştı (fazla mâlûmat için bk. Ahmed Cevad Eren, *Türkiye'de göç ve göçmen mes 'eleleri*, İstanbul, 1966, s. 39—61). Avrupa siyâsî mehâfili bu geniş ölçüdeki muhâcereti bildikleri hâlde, Osmanlı devletinde bir gayr-ı müslim ve hıristiyan münâfereti olduğunu ileri sürerek bunun, bütün mes 'uliyetini Bâbıâliye yüklemeğe çalışmışlardır. Tanzîmâtçıların en büyük hatâsı, tahakkuku mümkün olmayan bir çok idealleri kabûl etmiş olmaları idi. O devirde Rusya ve diğer bâzı Avrupa memleketleri, kendi milletlerinden olmayanları mecbûrî bir tehcire tabî tuttukları hâlde, tanzîmâtçılar böyle bir hareketi devletin şerefine uygun bulmamışlardır. Ancak müslüman âhâlinin mâruz kaldığı bu haksızlık, millî bir şuûrun uyanmasında büyük bir âmil olmuştur.

Osmanlı devletinde Avrupa 'dan mülhem yeni bir idâre tarzını yerleştirmek emelinde bulunan Tanzîmât ileri gelenleri, bilhassa Islâhat Fermânı 'ndan sonra çıkardıkları kanunlarla eski Osmanlı idâre ve teşkilâtının büyük bir kısmını tamâmen ortadan kaldırma yoluna gittiler: 1276 (1860) tarihinde ticâret mahkemeleri, muhtelit mahkemelerle birleştirildi ve Abdülmecid 'in son yıllarında ticâret, zirâat, tabâbet, belediye işleri, îmar ve iskân mes 'eleleri, istînaf mahkemelerinin sayısının vilâyetlerde çoğaltılması, usûl-i muhâkemât, vakıf ve imâretlerin idâresi, maârif, matbuat, posta, telgraf ve daha başka idârî, hukukî, adlî, mâlî

içtimâî, askerî teşkilâtın ıslâhı husûsunda bir çok kanun ve nizam-nâmeler neşredildi (bk. *Düstûr*, I. tertip ve *Düstûr* II. tertip). Ancak bunların eyâletlerde ne sûretle tatbik edildiği ve netîceleri henüz tetkike muhtaçtır. Abdülmecid 25 hazîran 1861 'de vefat etti. Yapmış olduğu ıslâhât uğruna büyük zorluklarla karşılaşmasına ve hattâ bu yüzden halkın gözünden düşmesine rağmen Abdülmecid 'in Osmanlı devletini Avrupa kültür ve medeniyetinden faydalandırmak için sarfettiği gayret, takdirle anılmaya değer. Nitekim meşrûtiyete doğru başlayan hareketin temelleri, onun devrinde atılmıştır. Bir çok devlet adamlarının yetiştirilmesi, yeni müesseseler kurulması, din ve mezhep tefrik etmeden, bütün Osmanlı devleti teb'asının hukukunun korunması onun devrinin başlıca husûsiyetini teşkil eder. Kendisinden sonra kardeşi Abdülaziz 25 haziran 1861 tarihinde tahta geçti. Yeni pâdişâhın başlanılan ıslâhât hareketini bir başarı ile netîcelendirmesine zamânın fırsat vereceği ve tâliin kendisine yardımcı olacağı meçhul idi. Abdülaziz 'in saltanat devri (1861—1876) harpsiz geçti ise de, devam eden dâhilî karışıklıklar, Osmanlı imparatorluğunun siyâsî vahdetini tehdit ediyordu. Bilindiği üzere Abdülaziz devri başlıca iki safhaya ayrılarak mütâlea olunmaktadır: birinci safha, Bâb-ı Hümâyûn karşısında Bâbıâlinin nüfûzunu muhâfaza ve müdâfaaya kısmen muktedir olan Âli ve Fuad Paşaların hâkim olduğu devir olup, Âli Paşa 'nın 1871 'de vefâtı ile son bulur. İkinci safha, Midhat Paşa ve tarafdarları ile yeni Osmanlıların meşrûtî bir idârenin kurulması husûsunda yapmış oldukları mücâdele devrini teşkil edip, Abdülaziz 'in 1876 'da tahttan indirilmesine kadar sürmüştür.

Abdülaziz 'in ilk fermânı ve ıslâhât hakkındaki düşünceleri. Babası ve kardeşi gibi, Abdülaziz de ıslâhât tarafdarı olup, devletin mâruz kaldığı felâketlerin sebeplerini teşhis etmiş ve devlet işleri ile meşgul olmak istediğini daha cülûsunda belirtmişti (Cevdet, *Tezâkir*, II, 151). Abdülaziz 'in, tahta cülûsunu müteâkip, bir taraftan Abdülmecid 'in gayr-ı müslimlerin hâmisi olduğu, yeni hükümdârın ise, müslümanların pâdişâhı olacağı şeklinde şâyialar çıkarıldığı gibi, diğer taraftan da devlet idâresine nüfuz gayesi ile yabancı devletler kendi tarafdarlarının yüksek makamlarda bırakılmaları için gayret sarf ediyorlardı. Umûmî efkâr, yeni pâdişâhın icraâtının ne sûretle olacağını heyecanla bekliyordu. Nihâyet Abdülaziz 'in 23 zilhicce 1277 (2 temmuz 1861) tarihinde sadrâzam 'a hitâben göndermiş olduğu Hatt-ı Hümâyûn, Bâbıâlide merâsimle okundu (bu fermânın aslı için bk. Hayreddin, *Vesâik-i târihîye ve siyâsîye*, İstanbul, 1326, II. kitap, s. 37). Cevdet Paşa 'nın verdiği izâhata nazaran bu ferman Âli Paşa tarafından kaleme alınmıştı (A. Cevdet. *Tezâkir*, II, 151; Ahmed Resim, *ayn. esr.*, IV, 2119 'da bu fermânın Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa 'nın 1270 [1853] Islâhât Fermânı 'ndan mülhem olduğu kayıtlıdır). Bu Hatt-ı Hümâyûn 'da bütün Osmanlı teb'asının refah ve saâdetine çalışılacağı, bundan evvel neşrolunmuş bulunan kanunlara sâdık kalınacağı, yâni ıslâhât hareketine devam olunacağı, şer'î ahkâma da riâyet olunmasının lâzım geldiği, devlet me'murlarının vazifelerini sadâkatla yerine getirmeleri, Osmanlı devletinin mâlî ve mülkiye işlerinin yeni bir nizam altına alınmasının zarûrî bulunduğu, devletin iktisâda riâyet etmesinin mecbûrî olduğu, ordu ve donanmanın kuvvetlenmesine ehemmiyet verileceği, din, ırk ve mezhep farkı gözetmeden kanunların müsâvi olarak herkes hakkında tatbik olunacağı ve memleketin îmârına hizmet edileceği açıklanmakta idi (*Düstûr*, I. t., s. 1). Fermandaki bu bükümler, pâdişâhın iyi niyetle işe başladığını gösteriyordu. Fermânın uyandırdığı te'sirler her sâhada hemen kendini göstermeğe başladı. Nitekim bu arada Abdülmecid 'in vefâtı sıralarında 187 kuruşa yükselmiş olan altın, fermânın îlânından hemen sonra 140 kuruşa kadar düştü. Bu vaziyet dâhilde ve hâriçte devlete karşı itimat ve itibârın yeniden yükseldiğini gösteriyordu. Başlangıçta mâlî darlığı gidermek için başta saray olmak üzere, iktisâda riâyet edilmesi ve bu arada saraydaki altın, gümüş ve diğer kıymetli eşyaların kullanılmaması, israfa kaçılmaması, ve lüzûmundan fazla olan me'murların çıkarılması için girişmiş olduğu teşebbüs, pek uzun sürmemiş, kısa zamanda her şey yine eski hâlini almıştır. Kardeşine nazaran, fıtraten daha mütahakkim bir yaratılışa sâhip olan Abdülaziz, ordu ve donanmanın kuvvetlendirilmesini şiddetle arzu ediyordu; çok geçmeden donanma-yı hümâyûnun takviyesini isteyince, o sırada sadâret makamında bulunan Kıbrıslı Mehmed Paşa, devlete 50 000 —60.000 keseye mal olacak bu arzûnun yerine getirilmesinin bütçe muvâzenesi bakımından mümkün olamayacağını ileri sürmek sûretiyle, muhâlefette bulundu ve bu yüzden azledilerek, yerine 29 muharrem 1278 (6 ağustos 1861) tarihinde Âli Paşa getirildi (A. Cevdet, *Tezâkir*, nşr. Cavid Baysun, II, 155). Bu sıralarda Karadağ, Bosna, Hersek ve Lübnan 'da isyanların devam etmesi mâlî müzayakanın daha da artmasına sebep oldu ve pâdişâhın tahta geçi-

şinden bir kaç ay sonra altın fiyatı yeniden yükseldi. Âli Paşa, daha tedbirli ve saray karşısında Bâbıâlinin nüfûzunun hâkim olmasını te'mine çalışmakla tanınmış bir kimse idi. Fakat mâlî işlerin yeni bir nizâma konulmasına bir çâre bulamadı. Bir kaç ay sonra sadâretten azlolunarak bu makama 19 cemâziyelevvel 1278 (22 kânun I. 1861) tarihinde o sırada Suriye'deki isyanları bastırmakla meşgul bulunan Fuad Paşa tâyin edildi. Fuad Paşa henüz İstanbul'a gelmeden halkın elinde bulunan kâğıt paralar, geçmez hâle gelmiş ve altın fiyatları 400 kuruşu aşmış bulunuyordu. İstanbul'da gıda maddeleri bile ancak nakid mâdenî paralar mukabilinde alınabilir bir hâle gelmiş ve bu hal bir ihtilâl havasının esmesine sebeb olmuştu. Fuad Paşa, İstanbul'a gelir-gelmez, mâlî mes'elelerin bir nizâma bağlanması ve darlığın giderilmesi için bir takrir hazırladı (takririn aslı için bk. A. Cevdet, *Tezâkir*, II, 227 v.d.). Bu takrirde, devlet vâridâtının arttırılması, muvâzeneli bir bütçenin yapılması, tedâvülde bulunan kâğıt paraların kaldırılması v.s. gibi tedbirler yanında, Avrupa'dan da bir miktar istikraz yapılması lüzûmu belirtiliyordu. Bâbıâli, mes'eleyi ciddiyetle ele alarak bir takım vergilere zam ve tuz ile tütünden de vergi alınmasına karar vermiş ise de, bütün vâridâtı yalnız zirâî mahsûllere dayanan ve dış memleketlerden mâmul maddeler ve esliha te'mini için ithâlâta mecbur bulunan Osmanlı devleti, ithâlât ile ihrâcat arasında bir muvâzene sağlıyamadığı gibi, muvâzeneli bir bütçe yapmaya da muvaffak olamadı. Bütün bunların neticesi olarak paranın değeri düşmüş, tedâvülde bulunan kâğıt paraların kaldırılması ve paranın kıymetinin yükseltilmesi için bir miktar istikraz yapmak zarûreti hâsıl olmuştu. Nihâyet 1863'te İngiltere ve Fransa'dan Osmanlı bankası vâsıtasiyle 200.000.000 frank istikraz yapıldı. Fakat istihsâlin artırılamaması, dış borçların te'diyesini güçleştirdi. Dış borçların zamânında te'diye edilmemesinden endişeye düşen Avrupa devletleri, Osmanlı mâliyesini kendi murakabeleri altına aldılar. Bu vaziyet karşısında Fuad Paşa 15 recep 1279 (6 kânun II, 1862)'da istifa etmiş ve yerine Yusuf Kâmil Paşa sadârete getirilmişti (bk. mad. FUAD PAŞA). 16 şâban 1279 (6 şubat 1863) tarihinde Fransa ve İngiltere'den yapılacak istikrazlara mukabil, Osmanlı bankasına, bâzı şehirlerin gümrükleri ile tuz, tütün, ipek ve daha bâzı maddelerden alınan vergilerin bir kısmının imtiyaz bakkı verildi. Bankaya, hükümet nâmına kâğıt para tedâvüle çıkarma, mâlî işlerin tanzîminde ve dış borçların ödenmesinde de selâhiyet verilmişti. Yeni vilâyet teşkilâtının kurulması, demir-yollarının inşâsı, harp gemileri ve esliha satın alınması, bâzı fabrikaların te'sisi ve bâzı imar işleri için yapılan masraflar dolayısiyle devletin dış borçları gittikçe arttı. Devletin 1863 senesinde dış borçları 200.000.000 frank iken 1869 senesinde 555.000.000 franka kadar yükseldi (bk. A. du Velay, *ayn. esr.*, s. 333 v.d.). Alınan bir çok tedbirlere rağmen mâlî sâhada başarılı bir ıslâhât yapılamadı.

İdârî teşkilâtta ıslâhât ve eyâletlerin vilâyetlere tahvîli. Mâlî sâhadaki muvaffakiyetsizliğe mukabil, idârî sâhada oldukça mühim sayılabilecek yeniliklere tevessül olundu. 1854 senesinde kurulmuş olan Meclis-i Âli-i Tanzîmât, 1279 (1862/1863) senesinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye ilhâk olundu ve Meclis-i Vâlâ'nın ayrı bir dâiresi olmak üzere Kanun dâiresi adı verildi. Meclis-i Âli-i Tanzîmât'ın, kanun yapmak, vükelâyı muhâkeme etmek, kanun ve nizamların icrâsında bir yolsuzluk görülürse, bunları sadârete bildirmek gibi üç vazifesi vardı. Bunlardan, kanun yapmak ve vükelâyı muhâkeme etmek vazifeleri, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'ye terk olundu ve kanunların ihlâlinde ise, bunların sadârete bildirilmesi usûlü tamâmen ilga edildi. Buradan anlaşılıyor ki, kanun ve nizamların yürütülmesi mahallî idârelere verilen selâhiyetler arasına alınmış ve sadâretin işleri kısmen tahfîf edilmiş oluyordu. Eyâletlerde çıkan hâdiseleri tedkik için Bâbıâlide bir de, müslümenlara ilâveten ortodoks, protestan ve katolik cemâat mümessillerinden müteşekkil bir „Meclis-i Tabkikat" kurulmuştu.

Büyük karışıklıklar içinde bulunan eyâletlerin idâresi ve yeni bir nizâma bağlanması Islâhât Fermânı'nın ilânından sonra Bâbıâliyi meşgul eden dâhilî mes'elelerin başında geliyordu. Mustafa Reşid Paşa zamânından berî, merkezî sisteme dayanan ve bilâhare tatbikatında bir takım mahzurları görülen Fransa'dan alınmış „département" sisteminin de ıslâhı cihetine gidildi. Zîrâ aradan geçen zaman içinde Tanzîmât-ı Hayriye ve Islâhât Fermânı'nın ilânından sonra hazırlanan kanunların tatbiki mahallî idârelerde halkın söz ve rey hakkına sâhip olması fikrini kuvvetlendirmiş, bu hal devlet idâresi üzerinde de müessir olmuştur. Müslim teb'a, dinî ve an'anevî terbiyesi dolayısiyle, merkezî idâre sisteminden şikâyetçi değildi. Halbuki devlet işlerinde bir çok mühim mevkilere getirilmiş olmalarına rağmen kendi haklarının korunmadığını beyan etmeğe millî gayeleri için bir vasıta hâline getirmiş bulunan hıristiyan teb'a, idareden müşteki id

Avrupa devletleri de, bu hususta onları desteklivor ve Islâhât Fermanı'nda yer alan hükümlerin eyâletlerde aynen tatbik edilmesi husûsunda devlete tazyikte bulunuyorlardı. Bu müdâhele'leri önlemek için Kıbrıslı Mehmed Paşa, daha 1860 'ta, kendisi de dâhil olmak üzere, bir tahkikat komisyonu kurmuş ve Rumeli 'nin muhtelif yerlerini teftiş ile bâzı tedbirler almış ise de, Avrupa devletlerinin şikâyetlerini durduramamıştı.

Sultan Abdülaziz'in Mısır seyahatinden (1863) avdetinden sonra (Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Abdülâziz'in Mısır ve Avrupa seyahatı*, İstanbul, 1944, s. 8 v.d.) Fuad Paşa ikinci defa sadârete getirildiği vakit (15 zilhicce 1279= 3 haziran 1863), Âli Paşa 'nın da gayreti ile eyâletlere yeni bir nizam verilmesi ve şikâyetlerin önlenmesi için çalışılmağa başlandı. 7 cemâziyelâhır 1281 (7 teşrin II. 1864) tarihinde Tuna vilâyeti nizamnâmesi adı altında çıkarılan kanunun gerekçesinde de açıklandığı gibi (*Düstûr*, II. t., s. 515) eyâletlerin merkez ile muhâberelerini kolaylaştırmak, merkeze danışmadan bir takım küçük işlerin görülebilmesi için ve mülkî idârenin daha iyi bir nizâma bağlanması maksadı ile ilk nümûne olarak Rumeli 'de Niş, Vidin, Sofya, Tolci, Varna, Rusçuk, Tırnova sancakları birleştirilerek bir merkeze bağlanıp, buraya Tuna vilâyeti adının verileceği tasrih olunmakta, bu vilâyetin yedi sancağa, her sancağın müteaddit kazalara, her kazanın nâhiyelere ve nâhiyelerin karyelere ayrıldığı, şehir ve kasabalarda en az elli hânenin bir mahalle olarak îtibar edildiği ve her bir mahallenin de bir karye hükmünde olduğu açıklanmakta idi. Tuna vilâyeti adı ile teşkil edilen bölgenin merkezi bir müddet Niş olmuş ve buraya Mîdbat Paşa [b. bk.] vâli olarak gönderilmiştir.

Bu nümûne vilâyetin nizamnâmesinde, hem vâlinin selâhiyet ve vazifeleri, hem de mahallî meclis ve âzâsının seçilme şekilleri ve vilâyete bağlı diğer devlet me'murlarının vazifeleri ayrı-ayrı gösterilmiştir. Vilâyetin mülkî, mâli, inzibatî ve siyâsî işlerinin idâresi vâliye bırakılmıştır. Vâlinin maiyetinde bir defterdar, bir mektupçu ve bir nâfıa me'muru, teşkil olunacak vilâyet meclisinde ise, mektupçu, defterdar, şer'iye hâkimleri ve müfettişlerden başka, ikisi hıristiyan. İkisi müslüman olmak üzere halk tarafından seçilen dört meclis âzâsı bulunacaktı. Yeni vilâyet teşkilâtında en ehemmiyetli nokta, Âli Paşa'nın da ifâde ettiği üzere, umûmi işlerin hallinde halkın da söz sâhibi edilmesi ve merkezdeki işlerin hafifletilmesi gayelerinin güdülmüş olmasıdır.

Tuna vilâyetinde tatbikine başlanıp, faydaları görülen yeni vilâyet kanununun, 1864 'te, bütün vilâyetlere teşmilini sağlamak üzere tekrar bir kanun çıkarıldı (İlk vilâyet kanunu için bk. *Düstûr*, I. t., s. 515—559; Talât Mümtaz Yaman, *ayn. esr.*, s. 158—170). Bu kanunun mer'iyete girmesinden sonra eski Osmanlı eyâlet idâre sistemi tamâmen mâziye mâl oldu. Bu vilâyet kanunu, 25 muharrem 1293 (21 şubat 1876)'te „İdâre-i umûmiye-i vilâyât hakkında tâlimât" adı altında çıkarılan kanunla (*Düstûr*, III. t., s. 24 v.d. daha geliştirilmiş ve bu şekli Osmanlı imparatorluğunun son devirlerine kadar yürürlükte kalmıştır.

Mülkî taksîmat husûsunda da 1284 (1867/1868)'te yeni bir nizamnâme hazırlanarak Osmanlı toprakları Rumeli 'de 10 vilâyet, 44 sancak, Asya 'da 15 vilâyet, 74 sancak, Afrika 'da bir vilâyet ve 5 sancağa ayrıldı (Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, VII, 158). Ancak, sal-nâmelerde Romanya, Sırbistan, Karadağ emâretlerinin resmen Osmanlı devletine bağlı olduğu görülmekte, Afrika 'deki Osmanlı toprakları da, Tunus beyliği Trablusgarp-Bingazi vilâyeti ve Mısır hidivliği olmak üzere üç vilâyete ayrılmaktadır.

Diğer taraftan, 4 safer 1290 (3 nisan 1873) tarihli bir kararnâme ile vâlilerden başka, mutasarrıf, kaymakam, defterdar, muhasebeci, mal müdürü gibi devlet me'murlarının da kefâlete bağlanması emrediliyordu (*Düstûr*, III. t., s. 23). Böylece, devlet me'murlarının rüşvet ve aû-i istîmâline de mâni olunmak gayesi istihdaf edilmişti. Bu arada me'murlar için bir de harcırah kanunu çıkarılmıştı. Ayrıca adam kayırma işine de son verilmeye çalışıldı. Daha önce de kısmen temas edilmiş olan devlet me'murlarının ikametgâhlarının resmî dâire olarak kullanılmasına son verilip, bu işler için müstakil binâlar tahsis veya inşâ olundu. 1280 (1863/1864) tarihinden îtibâren çıkarılmağa başlanan vilâyet sâl-nâmelerinin tetkiki vilâyetlerin yeni idârî ve mülkî gelişmeleri ile teşkilâtı hakkında yeter derecede fikir verebilir. Bu vilâyetlere âit çıkarılan kanunlarda ıslâhât gayesi yanında bu'larda çıkan ihtilâl ve isyanları önlemek husûsu da göz önünde tutulmuştur.

1866 'da Girid 'de Yunan, 1867 'de Niş, Silistre ve havâlisinde Bulgar isyanları şiddetlenmiş, Süveyş kanalının hafriyâtına başlanmasiyle ehemmiyeti artan Mısır 'da Hidiv İsmail Paşa 'nın yeni bir takım geniş imtiyazlar elde etmek için yapmış olduğu talepler, buranın istiklâle doğru gittiğini sezen Fuad Paşa tarafından kabûl edilmemiş ise de, bilâhare İsmail Paşa bir takım desiselerle Bâbıâliden hidiv ünvâniyle birlikte bir verâset hakkı elde etmeğe muvaffak olmuş ve bu hâl Mısır 'ın, Osmanlı dev-

letinin tamâmen elinden çıkmasına bir başlangıç teşkil etmiştir. Bu sûretle bir dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı devletinin birliğini muhâfaza için, Âli ve Fuad Paşalar devamlı gayret sarfetmişler ise de, ıslâhâtın çabuk inkişaf edememesi ve dış te'sirler karşısında, istenilen netîce elde edilememiş ve yeni bir cereyan doğmuştur.

Yeni Osmanlıların zuhûru. Tanzîmât'ta, XIX. asırda Avrupa'da gelişmekte olan milliyetçi fikirlerin yer almayışı, memleketin vahdetini bu hislere bağlı gören bâzı münevverler üzerinde menfi te'sirler meydana getirmiş ve bunun netîcesi olarak „Yeni Osmanlılar" adı ile gizli bir cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin kuruluş senesi kat'i olarak bilinmemekle berâber, faâliyeti, bilhassa Kuloğlu Vak'ası'ndan ve Abdülaziz'in tahta cülûsundan sonra, siyâsî sâhada görülmeğe başlanmıştır. Bu cemiyetin ilk âzâsı arasında Ziya Paşa, Namık Kemâl, Necip Paşa-zâde Mahmud Nedim Paşa (sonradan sadrâzam), Ali Suâvi, Mehmed Bey, Reşad Paşa, Şâkir Paşa, Agâh Efendi, Ebûzziya, Ayetullah Bey v.b. dâhil bulunuyordu (Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri*, İstanbul, 1339, s. 178). Bu cemiyetin mensupları, büyük bir kitle teşkil etmemekle berâber, bâzılarının münevver bir zümreye ve bâzılarının da saraya mensûbiyetleri dolayısiyle siyâsî bir kuvvet ifâde ediyorlardı. Bunlar, İstanbul'da kuvvetlenmeğe başladıktan sonra, 1867'de bir program hazırladılar. Bu programda gayeleri, icraâtlarına mâni olan sadrâzam Âli Paşa'yı düşürmek ve cemiyet âzâsından bulunan Mahmud Nedim Paşa'yı sadârete geçirerek iktidârı elde etmekti. Cemiyet mensuplarının bu teşebbüslerinden haberdar olan Âli Paşa, Yeni Osmanlıların yaptıkları gizli bir toplantıyı haber alarak, cemiyeti aynı yıl içinde dağıttırdı ve mensuplarının bir çoğu Avrupa'ya kaçtı. O sırada Mısır vâlisi İsmail Paşa'ya verilen hidivlik hakkından dolayı Bâbıâliye gücenmiş bulunan ve Paris'te oturan Mustafa Fâzıl Paşa, Yeni Osmanlıları orada himâye etti. Paris'te faaliyetlerine devam eden Yeni Osmanlılar cemiyeti, yaptığı neşriyat ile Abdülaziz ve Bâbıâliye karşı mücâdeleye girişti. Gizli yollardan Türkiye'ye yayılan bu neşriyat sâyesinde, burada da taraftarları arttı. Bununla berâber Âli Paşa'nın sadârette bulunduğu müddetçe, Yeni Osmanlıların faâliyeti Bâbıâli üzerinde müessir olamadı. Yeni Osmanlıların ilk bakışta haklı gibi görünen meşrûtî fikirleri (Ebüzziya, *Yeni Osmanlıların sebeb-i zuhûru*, *Yeni tasvîr-i efkâr gazetesi*, 10 haziran 1909 tarihli nüsha v.d.; Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, İstanbul, 1944, I, 157 v. d.) mütecânis olmayan unsurlardan meydana gelen Osmanlı imparatorluğunun bünyesine uygun değildi. Bu bakımdan Âli ve Fuad Paşalar, saltanatın Bâbıâli üzerindeki hâkimiyetini tahfif etmekle yetinmişlerdi. Bâzı müelliflerin, Yeni Osmanlıları, Genç Osmanlılar diye adlandırmaları hatâlı görünmektedir.

1867 senesi, bir çok bakımdan Tanzîmât devrinde yeni bir dönüm noktası teşkil eder. Pâdişâhın Avrupa seyahati, Şûrâ-yı Devlet'in kurulması, yabancı devletlere gayr-i menkul satın alma hakkının verilmesi, tâbiiyet kanununun çıkarılması, bir medenî kanunun tatbik edilmesi husûsunda çalışmalara başlanması, Mecelle cemiyetinin kurulması ve Avrupa devletlerinin yeni ıslâhât projeleri hazırlayarak tatbik edilmesi için Bâbıâliyi tazyik etmeleri gibi hukukî, siyâsî bir çok mes'elelerin çözülmesi ve bir karara bağlanması hep bu devreye rastlar. Sadrâzam Âli Paşa, garptaki kıraller ve devlet adamları ile tanıştırmak, Osmanlı devleti aleyhine Avrupa'daki tahripkâr siyâseti önlemek, bilhassa Bismark'ın desteğini elde etmeye muvaffak olan Rusya'nın şarkta artan nüfûzuna karşı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı devletine yardımcı olmalarını sağlamak, ıslâhât için bir miktar istikraz te'min etmek, garp umûmî efkârını Osmanlı devleti lehine çevirmek gayesiyle Abdülaziz'i bir Avrupa seyahatine teşvik etti. 18 safer 1284 (21 haziran 1867) tarihinde Abdülaziz yanında şehzâdeler, Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa ve diğer maiyeti erkânı ile Avrupa'ya hareket etti. Sadrâzam Âli Paşa da nâib-i saltanat olarak İstanbul'da kaldı. Abdülaziz bir buçuk aydan fazla süren bu seyahatinde Paris, Londra, Brüksel, Koblenz, Viyana ve Budapeşte'yi ziyâret etti. Napoléon III., kraliçe Victoria, Belçika kıralı Léopold II., Prusya kıralı Wilhelm I., Avusturya imparatoru François Joseph gibi Avrupa'nın imparator ve kıralları ile tanıştı. Avrupa'ya giden ilk Türk pâdişâhı olarak bu seyahati Avrupa umûmî efkârında ve matbuatında iyi karşılandı ve kendisi Avrupa'dan iyi intibâlarla döndü (Ali Kemâlî Aksüt, *ayn. esr.*, s. 82 v.d.).

Avrupa devletlerinin yeni ıslâhât projeleri karşısında Osmanlı devleti. Abdülaziz'in Avrupa seyahati, kendisinin bir çok yeni fikirler elde etmesini mümkün kılmış ise de, Osmanlı devleti lehine beklenen netîceyi vermemiştir. Nitekim Avrupa devletlerinin şark mes'elesi üzerindeki eski görüşlerinde bir tahavvül vuku bulmadığı gibi, onlar o tarihte, Osmanlı devletini vesâyet altına almak ve şark mes'elesine bir çözüm yolu bulmak için projeler

hazırlamak ile meşgul idiler (Engelhardt, *ayn. eser*, s. 185). Bu defa aranan çâre, 1856 Islâhât Fermânı'ndan daha başka esasları ihtivâ ediyordu. O sıralarda büyük devletler arasında Osmanlı devletinin 1856'dan beri ıslâhât mes'elesinde büyük bir terakkî kaydedemediği, devlet ricâlinin rehâvete daldığı ve islâm unsurunun üstünlüğünü istilzam eden hareketlerin sâbit olduğu, Osmanlı câmiasında yaşayan milletler arasında müsâvi hakların henüz tatbik edilmediği tahakkuk ettiğinden, devletlerin bu hususta bizzat tahkikat yaparak hakikatlerin ortaya çıkarılması kanâati hâsıl olmuştu. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya bu hususdaki görüşlerini belirten ıslâhât projeleri ile Bâbıâliye tavsiyelerde bulunmak üzere teşebbüse geçtiler. Fransa, müslim ve gayr-i müslim teb'a arasında hiç bir farkın bulunmadığı, gerek müslim ve gerek gayr-i müslim teb'anın refâhı ve devletin vahdetini te'min için medenî hakların müsâvat üzere ve samîmiyetle tatbik edilmesinden fayda hâsıl olacağı, Türklerin ıslâhât mes'elesinde hıristiyanlar derecesinde ve belki de onlardan daha ziyâde lüzumlu bir unsur olduğu ve Osmanlı devletinin muhtelif milletlerden müteşekkil bulunmasına rağmen, yine bir birlik vücûda getirmesi kanâatinde idi. Rusya daha başka düşüncede olup, yarım tedbirlerin bir fayda sağlamayacağı, muhtelif cemâatler arasında mevcut olan kanunlardan faydalanılarak, her şeyden evvel milliyet esâsına göre cemâatlere te'minat verilmesi, yâni Osmanlı imparatorluğunun, bir birlik vücûda getirmesinden ziyâde, muhtelif cemâatler hâlinde mütâlea edilmesi lâzım geldiği kanâatinde idi. Avusturya ise, Osmanlı tâbiiyetinde bulunan hıristiyanlara, yine Osmanlı hükûmetinin tâbiiyetinde olmak üzere muhtâriyet verilmesi ve bu mes'elenin milletler arası bir konferansta müzâkere edilmesinin Osmanlı devleti için daha hayırlı olacağı kanâati ile Rus tezine uygun bir mütâlea ileri sürmüştü. İngiltere ise, Osmanlı devletinin esâsen bir dağılma devri içinde bulunduğunu, Avrupa devletlerinin müdâhalesinin bu parçalanmayı, tâeil edeceği cihetle, Osmanlı devletinin şimdilik kendi hâline bırakılarak, ıslâhât ve müdâhale işinin zamâna terk edilmesinin Avrupa devletleri için daha faydalı olacağı görüşünü müdâfaa ediyordu. Netîce itibârile bütün bu teklifler, Fransa ve Rusya hükûmetlerinin yaptıkları tekliflere, yâni Osmanlı imparatorluğunun bir birlik altında devâmı yahut muhtar ve milliyet esâsına dayanan bölgelere ayrılması tezlerine münce oluyordu. Rusya kendi tarihî mefkûresine dayanarak ileri sürmüş olduğu tezin müdâfaa edilmesini istemişti. Fakat İngiltere görüşlerinde müteredditt davranmış ve nihâyet Fransa'nın tezine, yâni Osmanlı devletinin bir merkezden ve müttehiden idâre edilmesi ve devâmı fikrine iltihak etmişti. Diğer devletler de fikirlerinde ısrar etmeyerek Fransa'nın tekliflerine iştirâk ettiler. Bundan sonra Fransa kânun II, 1867 tarihinde 16 fasıldan ibâret bulunan yeni bir ıslâhât programını Bâbıâliye bildirdi. Bu programın başlarında Bâbıâliye bâzı tavsiyelerde bulunulduktan sonra ıslâhât için yapılması lâzım gelen hususlar şu sûretle sıralanmış bulunuyordu: hıristiyanların muhtelif me'muriyetlere kabûlü, maârif-i umûmiyenin ıslâhı, vilâyet usulünün bütün Osmanlı eyâletlerine tatbiki, mahkemelerin alenî olarak yapılmasının ciddiyetle te'mini, hıristiyanların şehâdetlerinin kabûlü, ticaret kanunlarının yeniden tanzîmi, ticâret mahkemeleri, hapishâneler ve zâbıta işlerinin ıslâhı, ecnebilerin serbestçe emlâk alabilmelerine müsaade edilmesi, evkafın ıslâhı, gayr-i menkul malların rehin ve ferağ usûllerinin değiştirilmesi, kredi müesseselerinin kurulması, vergilerin tahsili için yeni usûllerin tatbiki, dâhilî gümrük ve istihlâk vergisinin ilgası, nâfıa işlerine ehemmiyet verilmesi, yolların ıslâhı, maden ocakları ve ormanların işlettirilmesi, büyük şehirlerde belediye dâirelerinin teşkili, her nezâret için hususî bir bütçe ve diğer devlet teşkilâtı için umûmî bir bütçenin tanzîmi gibi maddeleri ihtivâ ediyordu (Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 193—217, 223).

Avrupa devletlerinin bütün bu tekliflerinin, esâsen Osmanlı devleti tarafından tatbik edilmesine çalışılmakta idi. Nitekim din ve mezhep hürriyetleri, kilise inşâsı ve vakıfları için kanunlar çıkarılmış ve hıristiyanların müslim teb'a ile aynı haklara sâhip oldukları fermanlarla ilân edilmişti. Daha önce de işâret olunduğu üzere, Tanzîmât devrine gelinceye kadar vilâyet, kaza ve köylerde pek az kilise mevcut iken, 1856'dan sonra, bunların sayısı, 1279 (1862-1863) tarihli sal-nâmelerde görüldüğü üzere, sür'atle ve bir hayli artmıştı. 1850'de protestanlara da kilise kurmaları hakkının verilmiş olması, kilise sayısını daha da arttırdığı gibi, Orta-çağ'da verilmiş olup, zamanla tamâmen ortadan kaldırılmış bulunan vakıfların bir kısmının tekrar hıristiyanlara tahsîsine başlanmıştır. Buna mukabil, eski Osmanlı devletinin siyâsî hudutları içinde kurulan yeni hıristiyan devletlerdeki müslüman halka âit dinî binâlar ya tamâmen yahut kısmen yıktırılmış ve vakıflarından Osmanlı devleti hiç bir sûretle faydalandırılmamıştı. Ecnebi devletlerin bu tutumlarından, hıristiyanlığın islâm ülkele-

rinde yayılmasını iltizam ettikleri açıkça anlaşılmaktadır. Çoğunluğu müslümanlar ve Türklerden müteşekkil bir memlekette, böyle bir ıslâhât programının tatbiki, devlet için, kendi inhilâlini hazırlamaktan başka bir mâna ifâde etmiyordu. Bu sıralarda Avrupa'da değişen siyâsî vaziyet de Osmanlı devleti lehinde görünmüyordu. İngiltere'nin Süveyş kanalının açılmasının yaklaşması dolayısiyle Mısır'da yerleşmeğe hazırlanması (Robert Blake, *Disraeli*, London, 1967, s. 570 v.d.) ve Rusya'nın Balkanlarda yeniden nüfûzunu arttırması, Avusturya ve Almanya'nın Rusya siyâsetine meyletmeleri ve bilhassa Almanya ile Fransa arasında yakında bir harbin çıkması ihtimâlinin kuvvetlenmesi karşısında, Avrupa'daki siyâsî muvâzenenin bozulması ve bunun Osmanlı devleti üzerinde mühim te'sirleri olacağı açıkça belli olduğundan, Bâbıâli, devletlerin şikâyetlerine yer bırakmamak ve bu fırtınalı devreyi mümkün olduğu kadar tehlikesizce atlatmak için Fransa'nın teklif ettiği ıslâhât programını tatbik etmeği faydalı görüyordu.

Bu müdâhaleler altında 1867'den sonra her sâbaya şâmil yeni bir ıslâhât hareketi başladı. Bir çok kanun ve nizamnâmeler neşrolundu. En mühim mes'ele icrâî ve kazâî kuvvetlerin tefriki idi. Zirâ vilâyet kanunlarında adlî işlerle idârî işlerin birbirinden ayrılması üzerine Bâbıâli, adlî teşkilâtta bâzı yenilikler yapmak zarûretinde bulunuyordu. Devletin bütün icrâî ve kazâî kuvvetlerinin yegâne merciî Tanzîmât'tan beri „Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" idi. Aradan geçen zaman içinde hukukî, adlî, idârî sâhalarda yenilikler yapılmış olduğundan, bu makam ihtiyacı karşılamağa ve bundan başka bir „vahdet-i kuvâ" esâsına dayanan bu teşkilât, adâletin tatbikinde yavaş-yavaş gelişmeğe başlayan ve kendi hak ve sözünün devlet idâresinde nâfiz olmasını isteyen umûmî efkâr ve geniş halk kitlelerinin düşüncelerine tercüman olmağa da kâfi gelmiyordu. Âli Paşa, hukukî sâhada kazâî ve icrâî kuvvetlerin tefrikinin devlet için daha faydalı olacağına kani idi. 8 zilhicce 1284 (1 nisan 1868) tarihinde Şûrâ-yı Devlet ihdas olundu (Orhan Özdeş, *Danıştayın tarihçesi, Yüz yıl boyunca danıştay*, 1868—1966, Ankara, 1968, s. 51—61; Rüşdü Aral, *Yargı organı olarak danıştay*, s. 228—246). Şûrâ-yı Devletin teşkil olunmasından sonra Meclis-i Ahkâm-ı Adliye de, vazifeleri tahdit edilerek, „Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye" adı ile müstakil bir teşkilât hâline getirildi. Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasından sonra Türkiye'de şer'î hukuktan lâik bir hukuk sistemine doğru büyük bir adım atılmış oldu. Bütün eyâletlerden Şûrâ-yı Devlet âzâsı intihap olundu. 17 muharrem 1285 (10 mayıs 1868) tarihinde Bâbıâlide pâdişâhın da iştirâki ile yapılan bir merâsimle „Şûrâ-yı Devlet" hizmete açıldı. Abdülaziz bu merâsimdeki nutkunda, icrâî kuvvetlerin adlî, dinî ve teşriî kuvvetlerden tefrik edildiğini ifâde etmek sûretiyle lâik bir sisteme gidildiğine işâret etmişti. Şûrâ-yı Devlet'in riyâsetine, hür fikirleri ile tanınmış bulunan Midhat Paşa getirildi ve Cevdet Efendi (Paşa) de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye riyâsetine geçirildi. Şûrâ-yı Devlet, mülkiye, mâliye, hukuk, nâfıa, umûmî terbiye olmak üzere bir kaç dâireye ayrılıyordu (Talât Mümtaz Yaman, *ayn. esr.*, s. 195). Bu sırada Bâbıâliyi adlî sâhada meşgul eden mühim bir mes'ele de medenî haklara yeni bir nizam verilmesi işi idi. Avrupa devletleri ile ticârî, iktisâdî münâsebetlerin gelişmesi, bir çok ecnebilerin Osmanlı ülkelerinde vazife, iş v.s. münâsebetlerle yaşamaları dolayısiyle her hususta çıkacak dâvalarda hangi esaslara göre kanunların tedvin edilmesi büyük bir ihtiyaç olarak kendini göstermişti. Vâkıa ticâret mahkemeleri teşkil olunmuş, muhtelit mahkemeler kurulmuş ve cezâ kanunlarına zeyiller yapılarak adlî mevzûatta, vuku bulan dâvaların hukukî esaslara uygun olarak tedvini cihetine gidilmişti. Ancak ecnebiler şer'iyye mahkemelerine gitmek istemiyorlardı. Adlî sâhada yapılan yenilikler de mevzûâtı karşılamağa kâfi gelmiyordu. Âli ve Fuad Paşalar yabancı dillerden tercüme yolu ile bir medenî kanun yapılmasını ve hukûkî sâhada noksan görülen mevzûatın karşılanmasını istiyorlardı. Mubâfazakâr zümre ise, bunun islâm hukuku ile te'lif edilemeyeceğini ileri sürüyordu. Bâbıâlide yapılan münâkaşalardan sonra, Fuad ve Âli Paşa'nın fikirleri kabûl edilmedi. Cevdet Paşa ve tarafdarlarının ileri sürdükleri mütâlealar uygun görüldü ve bir „Mecelle cemiyeti" kurulmasına karar verildi (Mecelle cemiyetinin kuruluş sebepleri için bk. A. Cevdet, *Tezâkir*, I, 62 v.d.; Osman Nuri Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, İstanbul 1939, I, 229; Hıfzı Veldet, *Kanunlaşma hareketleri ve Tanzîmât*, *Tanzimat* I, s. 187 v.d.). Cevdet Paşa'nın riyâsetinde bir ilmî heyet tarafından tedvin edilen Mecelle çalışmalarına 1285 (1868) senesinde başlanmış ve bu iş ancak 1293 (1876) senesinde ikmâl olunmuştur. Osmanlı imparatorluğunun ıslâhât devrinde ilk medenî kanun olarak hazırlanmış bulunan *Mecelle*, şer'î hükümlere ve hanefî mezhebinin esaslarına istinat ettirilmiş olup, Osmanlı devletinin son devirlerine kadar mûteber olmuştur.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye riyâsetinde bulunan Cevdet Paşa'nın, imparatorluğun adlî sâhasında yapılacak ıslâhâtın nazariyâtı ve kuruluşu

üzerinde mühim te'sirleri oldu. Şûrâ-yı Devlet'in kurulmasından sonra yüksek mahkemelere de yeni bir nizam verilmesi lâzım geliyordu. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye başlıca Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizâmiye olmak üzere iki kısma ayrıldı. Bunlardan Mahkeme-i Nizâmiye, ticârî hukuk ve cezâ şûbelerine, istînaf mahkemeleri, cezâ hukuku ve ticâret dâirelerine ayrılmıştı. Daha sonra büyük vilâyetlerde temyiz, istînaf ve nizâmiye mahkemeleri de te'sis olundu. Şer'iye mahkemeleri hâricinde bu yüksek mahkemeler ve eyâletlerdeki şûbelerinin kısmen Avrupa'dan mülhem olarak kurulmuş olması mühim bir yenilik idi. Bilhassa hâkimlere istiklâl te'mîn edilmiş olması ve azledilmez hâle getirilmeleri ile adâlette kanun hâkimiyeti sağlanmıştır. Bilindiği üzere daha sonraları Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'den tahvil edilmiş bulunan Adliye Nezâreti'nin kısmen islâmî ve kısmen Avrupa'dan mülhem olarak çıkarmış bulunduğu ve bir kısmının demokratik esaslara ve âdil bir sisteme dayandığı kanunların tatbikinde yine de büyük müşkilât çıkmakta idi. Bu müşkilâtın başında tâbiiyet ve kapitülasyonlar mes'elesi mühim bir yer almış bulunuyordu. Tanzîmât'ın müslim ve gayr-i müslim arasındaki farkı kaldırmış olması dolayısiyle başlangıçta, gayr-i müslim teb'adan bâzıları devlete sadâkatle hizmette bulunmuş iseler de, kapitülasyonların sağladığı imkânlar, teb'a değiştirme ve yabancı devletlerin tahrikleri ile sonradan bunlar devlet aleyhine dönmüşlerdir. Filhakika bir hıristiyan, Osmanlı devleti teb'asından çıkarak yabancı bir devletin teb'asını kabûl ettiği vakit, devlete vergi vermek ve asker olmaktan kurtulduğu gibi, ayrıca kapitülasyonlar dolayısiyle ecnebilere tanınan bir takım ticârî ve iktisâdî imtiyazlardan da faydalanıyordu. Daha Reşid Paşa zamânında bu hususta bâzı tedbirler alınmış olmakla berâber, tâbiiyet değiştirme, 1866 Girid ve 1867 Bulgar ihtilâlleri esnâsında devlet için büyük bir gaile hâline geldi. Bu husûsu bir nizâma bağlamak için 19 şubat 1869 tarihinde bir kanun çıkarıldı. Bir takım mahzurlarına rağmen, bu kanun ile Osmanlı teb'asından bir kimsenin ecnebi tâbiiyetine girmesi Bâbıâlinin müsâadesine bağlanıyordu. Bilhassa, Osmanlı toprağında ikamet eden her şahıs ecnebi teb'adan bulunmadığı müddetçe, Osmanlı addolunur hükmü ile din, ırk ve mezhep farkı gözetmeden Osmanlı topraklarında yaşayan bütün teb'a Osmanlı olarak kabûl ediliyordu (İlhan Unat, *oyn. esr.*, s. 8—15; E. Engelhardt, *ayn. esr.*, s. 302 v.d.). Ecnebi devletler, kapitülasyonların verdiği imtiyazları ihlâl etmediği için bu kanunu kabûl etmekte mahzur görmemişler ve buna ilâveten Osmanlı imparatorluğunda mülk edinebilme hakkını sağlayan bir kanunun çıkarılmasını te'min etmişlerdir. Bilindiği gibi bu hak ilk defa Islâhât Fermânı'nın hükümleri arasında yer almıştı. Ancak, yabancıların Türkiye'de mülk sâhibi olmalarını bir takım şartlara bağlayan ve 1857'de çıkarılan bir kanun dolayısiyle bu hak elde edilememişti (M. I. Duval, *Histoire de l'émigration européenne*, Paris, 1862, s. 219). 17 safer 1284 (10 haziran 1867) tarihli bir kanun ile Hicaz vilâyeti hâriç, ecnebilere Osmanlı kanunlarına tâbi olmak üzere, imparatorluk topraklarında mülk sâhibi olmaları hakkı verildi (A. Du Velay, *ayn. esr.*, s. 243). Önce Fransa ve daha sonra da diğer devlet teb'asına bu hakkın teşmil edilmesi, müslüman teb'anın elindeki toprakların büyük ölçüde hıristiyanlara ve ecnebilere geçmesine sebep oldu.

Fransa'nın vermiş olduğu ve diğer devletlerce de uygun bulunan 1867 tarihli ıslâhât programında vakıfların da ıslâh edilmesi isteniyordu. Daha evvel İngiltere de, sâdece hayır işlerine tahsis edilmiş bulunan vakıflardan devletin bir gelir sağlayamadığını ileri sürerek, bunların ıslâh edilmesini, emlâk ve arâzisinin mülke tahvilini tavsiye etmişti. Fransa da, vakıflardan mahlûl olan arâzi ve emlâkten bankaların tedvir ve gelirlerinde faydalanılmasını muvâfık buluyordu. Fakat Bâbıâli, sâdece evvelce çıkarılmış kanunlara ilâveten 1286 (1868/1869) tarihinde vakıf kanunlarında bâzı tâdilât yaptırarak, ferağ ve intikal usûllerini değiştirdi (*Düstûr*, III. t., s. 163—165). Bu vaziyet vakıfların eşhâsa geçmesine yol açtı.

Maârif sâhasında tavsiye edilen ıslâhât daha faydalı netîceler verdi. Bu hususta evvelce başlanılan ıslâhâta devam olundu ve Avrupa'dan mülhem olarak daha önce açılmasına başlanan ilk, orta, yüksek, san'at ve meslek mekteplerinin geliştirilmesine çalışıldı. 1861'de devlet dâirelerinde vazife görecek memurların yetiştirilmesi için, tahsil bakımından rüşdiyelerden bir yıl daha fazla olan ve „Mekteb-i Aklâm" adı altında bir mektep açıldı. Fakat bu bir senelik fazla tahsil kâfi gelmediği için me'murların daha yüksek bir tahsil görmeleri için „Mahrec-i Ahkâm" adı altında yeni bir mektep açıldı ve tahsil müddeti üç yıla çıkarıldı. Yine aynı sene zarfında Mekteb-i Bahriye'de, erkân-ı harp sınıfları te'sis edildi. 1865'te halka okuyup yazma öğretmek ve aynı zamanda parasız mektepler açılmasını te'min için „Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye" adı altında bir cemiyet kuruldu. Bundan baş-

ka yine aynı sene zarfında ecnebi dillerden muhtelif eserlerin Türkçe'ye çevrilmesini teşvik maksadı ile „Tercüme Cemiyeti" teşkil edildi ki, sonradan te'lif ve tercüme işleri ile Maârif Nezâreti meşgul olmağa başladı. 1866'da „Mülkiye Mühendis ve Islâh-ı Sanâyi Mektebi" açıldı. Daha evvel açılmış bulunan Askerî Tıbbîye Mektebi içinde 1866'da „Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye Dershânesi"nin açılmasına başlanmış ve bir yıl sonra da, tedrisâtı 4 sene devam eden „Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkîye" adı ile müstakil bir yüksek mektep hâline getirilmiştir. 1868'de 6 yaşını doldurmuş bulunan her çocuğun ilk mektebe gitme mecbûriyetine âit yeni bir kanun çıkarıldı. 1868 senesinde Cemiyet-i Tedrisîye-i İslâmîye, Dârüşşafaka'nın temelini attı ise de, Dârüşşafaka ancak 25 haziran 1873'te ikmâl olundu. 1866'da Mekteb-i Sultânî (Galatasaray) tedrisâta başladı. Yine aynı sene içinde Sıbyan mekteplerine muallim yetiştirmek üzere, Dârülmuallimîn-i Sıbyan (15 teşrin II. 1868), ilk erkek san'at mektebi (26 eylûl 1868) ve bir sene sonra da kız rüşdiyeleri (9 haziran 1869) ve Kız Sanâyi Mektebi açıldı (1869). Mâden işlerine eleman yetiştirmek üzere "Maâdin Mektebi" te'sis olundu (13 kânun II. 1874). 1847'de kurulmasına teşebbüs edilip, henüz inşaâtı tamamlanmayan Dârülfunûn, ancak 1863'te açılabilmiş ise de, çeşitli sebeplerden dolayı ders yapılamamış ve ancak 1880'de ders programları yeniden hazırlandıktan sonra, 20 şubat 1870 tarihinde Çemberlitaş'taki binâda merâsimle tedrisâta başlanmıştır (Abdülaziz ve umûmîyetle Tanzîmât devrinde maârif sâbasında yapılan ıslâhât, çıkarılan kanun ve açılan orta ve yüksek dereceli mekteplerle hakkında fazla mâlûmat için bk. *Düstûr*, III. t., s. 432 v. d.; Mahmud Cevad, *ayn. esr.*; Osman Nuri Ergin, *Türkiye maârif tarihi*, II; Fâik Reşid Unat, *Türkiyê eğitim sisteminin gelişmesine tarihî bir bakış*, Ankara, 1964, bk. fihrist.; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray tarihi*, İstanbul 1952, I).

Daha Selim III. zamânında yazılan bir çok ilâmların anlaşılmaması, ıstılahlarda iltibasa mahal verilmesi ve halkın bundan zarar görmesi sebebiyle resmî dâirelerin daha açık bir dil kullanmaları emredilmiş ve Mahmud II. zamânında yabancı dillerden yapılan tercümelerin de daha sâde bir dil ile yapılmasına çalışılmış olmakla berâber, ıslâhât için çıkarılan kanun ve nizâmnâmelerin halk tarafından kolayca anlaşılabilmesi için öteden beri idâre sınıfı ile halk arasında anlaşmayı güçleştiren dil mes'elesinin bu devirde de yeniden ele alınmak istendiği görülmektedir. Ancak münferit temennîlere (Ahmed Refik, *Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın evrakı*, T O E M, sene 8, sayı 45, s. 148) rağmen, istenilen netîce elde edilememiştir. Tanzîmâtla birlikte edebiyâtımıza garb edebiyâtından bir takım edebî nev'î ve fikirler de girmiştir.

Bu arada, gerek dil, gerek edebiyat, tarih ve diğer sâbalarda millî bir şuurun gelişmekte olduğu da müşâhede olunmaktadır. Daha ziyâde imparatorluğun dağılmasını önlemek için, güdülen Osmanlılık mefkûresi, kısa bir müddet sonra başlayan Türkçülük hareketine zemin hazırlamıştır (Râgıb Özdem, *Tanzimattan beri yazı dilimiz*, *Tanzimat* I, 859—931; Yusuf Akçura, *Türk yılı 1928*, İstanbul, s. 299 v. d.; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de çağdaş düşünce hayatı*, İstanbul, 1966, I, 27 v. d., 63 v.d.).

Âli Paşa beşinci sadâreti zamânında (1866—1871) imparatorluğun bir dış tehlikeye mâruz kalmamasına gayret etmişti. 1869'da Süveyş kanalının açılmasından sonra, Hidiv İsmail Paşa Bâbıâlinin emir ve tâlimâtına riâyet etmemeğe başladı. Bagdad'da isyanlar çıktı. Öteden beri bir ihtilâf mevzuu olan Bulgar kilisesi mes'elesi alevlendi; Almanya ile dostluk kurmuş olan Rusya, Fransa'nın 1870—1871 harbinde mağlûp olmasından faydalanarak, şarkta nüfûzunu arttırmak için 17 kânun II. 1871'de Londra'da toplanan konferansta, Paris muâhedesinin Boğazlar ve Karadeniz hakkındaki hükümlerini kendi lehine tâdil ettirdi. Böylece Osmanlı imparatorluğuna, diğer büyük Avrupa devletlerinden her hangi bir yardım gelemeyeceği bir kere daha meydana çıktı. Aynı sene sonlarına doğru 21 cemâziyelâhır 1288 (7 eylûl 1871), sadrâzam Âli Paşa'nın vefâtını müteâkip sarayın etrâfını saran zümrenin Bâbıâlinin işlerine müdâhaleleri dolayısiyle, bundan sonra 1876'ya kadarki devre, hürriyet ile saray taraftarlarının bir mücâdelesi şeklinde geçer.

Meşrûtiyete doğru, Âli Paşa'dan sonra 22 cemaziyelâhır 1288 (8 eylûl 1871)'de sadâret mevkiine getirilen Mahmud Nedim Paşa mâlî işleri tahkikat gayesi ile kendi düşmanları ve hürriyet taraftarlarına karşı bir mücâdeleye girişti. Bâzı devlet ileri gelenlerini, bu arada yeni ordunun tensikinde hizmeti geçmiş bulunan Hüseyin Avni Paşa'yı ve Bagdad vâliliği esnâsında burada ıslâhâtı tatbîke muvaffak olan Midhat Paşa'yı vazifelerinden uzaklaştırdığı gibi, diğer bir çok me'murun da yerlerini değiştirdi. Halbuki Tanzîmât kanunlarına göre, yüksek devlet me'murlarının tâyin ve tebeddülleri Şûrâ-yı Devlet karârı ile mümkündü. Mahmud Nedim Paşa, hiç bir

esâsa istinad etmeden vilâyetlerin tahsisatlarında kısıtlamalar yaptı. Bu sûretle memleketin idâresinde bir huzursuzluk ve devlete karşı îtimatsızlık başladı.

Kırım harbi esnâsında Osmanlı devleti hizmetinde çalışmak üzere memleketimize gelmiş bulunan Doktor J. Koetschet (*Osman Pascha, der letzte Grosswezir Bosniens und seine Nachfolger*, nşr. Grassl, Sarajevo, 1909, s. 59 v. d.) hâtıralarında, İstanbul'un o zamanki ahvâlini anlatırken, Mahmud Nedim Paşa ile Sultan Abdülaziz'in, bilhassa yüksek devlet ricâlinin yerlerini devamlı olarak değiştirmelerinin, me'mur sınıfı üzerinde emniyetsizlik havası yarattığını, polis tazyikinin arttığını ve hafiye teşkilâtının kuvvet kazandığını, bu arada o sıralarda mer'iyete giren tütün inhisârının da, halk arasındaki memnuniyetsizliği daha da çoğalttığını kaydetmektedir.

Sadrâzamlık vasfından mahrum bulunan ve sâdece saraya olan sadâkati dolayısiyle iş başına getirilen Mahmud Nedim Paşa'nın, Âli ve Fuad Paşaların dış siyâsetinden ayrılarak daha ziyâde Rusya siyâsetine meyletmesi, pâdişâhın itibar ve nüfûzunun kırılmasına bir başlangıç teşkil ettiği gibi, münevverler arasında istibdat hareketlerine karşı başlayan cereyânın kuvvetlenmesinde de müessir oldu (İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son sadrıazamlar*, İstanbul, 1941, cüz 2, s. 259—314). Mahmud Nedim'in dâhilî ve hâricî siyâsetteki başarısızlığı sadâretten azline sebeb oldu ve 25 cemâziyelevvel 1289 (31 temmuz 1872)'de Midhat Paşa [b. bk.] ilk defa olarak sadârete tâyin oldu. Sebepsiz yere me'muriyetlerinden uzaklaştırılmış bulunan me'murlar ve halk bu tâyinden çok memnun oldular. Âli Paşa'nın siyâsetine taraftar olanlar ve meşrûtî bir idârenin kurulmasını düşünen Yeni Osmanlılar Midhat Paşa etrâfında toplanmağa başladılar. Yeni sadrâzam, eyâletlerin kalkınması ve devletin mâlî durumunun buhrandan kurtarılması için tedbirler aldığı hâlde, Bâbıâliyi müdâfaa etmesi, bir kaç ay sonra sadâretten uzaklaştırılmasına sebep oldu ve 1289 (19 teşrin I. 1872)'da Mütercim Rüşdü Paşa üçüncü defa olarak sadârete getirildi. Kendisinden önceki büyük sadrâzamları da idrâk eden ve evvelce devlet idâresinde bulunmuş olan Mütercim Rüştü Paşa, âlim ve fâzıl bir zat idi. Kendisi pâdişâha ve saltanata bağlı olmakla berâber, yine de Bâbıâlinin devlet idâresinde hâkim olmasına inanmıştı. Nitekim Abdülaziz'in bâzı icrâatına mâni olmuş; bu arada İngiltere'den sipâriş edilen gemilerin bedellerini ödemeğe devletin mâlî kudretinin olmadığını ve bunların satılmasının daha uygun olacağını münâsip görmüştü. Aradan çok geçmeden 17 zilhicce 1289 (17 kânun I. 1873)'da o da azledildi ve yerine eskeriyeden gelme Ahmed Es'ad Paşa sadârete getirildi. Kısa bir zaman içinde sadrâzamların sık-sık değiştirilmeleri, Osmanlı devletinin dâhilî işlerinin pek karışık gittiğini gösteriyordu. Ahmed Es'ad Paşa'nın genç denilebilecek bir yaşta ve sâdece hükümdâra itâat gayesiyle sadâret gibi yüksek bir mevkîe getirilmesi, devlet ricâli arasında tenkitlere yol açtı. Onun kısa süren sadâreti esnâsında zikre değer en mühim hâdise, Nâmık Kemâl'in *„Vatan yahut Silistre"* adlı piyesinin Gedikpaşa'da oynandığı sırada, bâzı kimselerin galeyana gelerek hürriyet lehinde tezâhüratta bulunmalarıdır. Yeni Osmanlıların meşrûtiyet ve hürriyet fikirlerinden endîşe eden Abdülaziz, İstanbul'da daha büyük huzursuzlukların çıkmasına mâni olunmasını zarûrî görüyordu. Sadrâzam, bu hâdisenin müsebbiblerinin tecziye edilmelerini istedi. Ahmed Es'ad Paşa, kanuna ve kendi arzûsu hilâfına olsa dahi Nâmık Kemâl'in Magosa'ya ve arkadaşlarının ise, Rodos'a sürgün edilmelerine mâni olmadı (İbnülemin M. K. İnal, *ayn. esr.*, cüz 3, s. 420 v.d.). Ahmed Es'ad Paşa'dan sonra, yerine Mâliye Nâzırı Şirvânî-zâde Rüşdü Paşa, 17 safer 1290 (15 nisan 1874)'da sadârete getirildi. Fakat bu sırada pâdişâhın hal'edilmesi şâyiası saray tarafından duyuldu. Bâzı yüksek zümre içinde de memleketin kurtuluşunu meşrûtî idârede görenlerin çoğalması üzerine, başta Midhat Paşa olmak üzere, devlet ricâlinden bâzıları İstanbul'dan uzaklaştırıldılar. Şirvânî-zâde ancak 10 ay kadar sadârette kalabilmiş ve 27 zilhicce 1290 (15 şubat 1874)'da yerine ser-asker Hüseyin Avni Paşa, ser-askerlik de uhdesinde kalmak üzere sadârete tâyin olunmuştur.

Bu sıralarda rejim dâvasiyle devlete pek pahalıya mâl olan Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da başlayan ihtilâl hareketleri ve bunlara Avrupa devletlerinin müdâhaleleri ıslâhât mes'elesini ikinci plana atmıştı. 7 rebiyü'evvel 1292 (13 nisan 1875)'de Bosna-Hersek'te başlayan isyanlar, bu defa dâhilden ziyâde hâriçten kuvvet alıyordu. Daha önce hazırlanmış bulunan ve meşhur Rus sefiri Ignatiev'in himâyesinde çalışan Kukavic adında bir tütün tâcirinin de tahrikleri ile başlayan isyan (Thomas Herkaloviç, *Vorgeschichte der Occupation Bosnien und der Herzegovina*, Zagrep, 1906. s. 23—25) ve kendisinin hal'i şâyiası karşısında Abdülaziz, sadakatinden emin olduğu Mahmud Nedim Paşa'yı 24 receb 1294 (26 ağustos 1875) tarihinde tekrar sadârete tâyin etti. Dâhilî isyanları bastırmak ve İstanbul'daki

huzursuzlukları yatıştırmak, ayrıca diğer güçlüklere çâreler bulmak üzere, hey'et-i vükelâya Midhat Paşa, Ser-asker Hüseyin Avni Paşa gibi muhalif devlet ricâli de alındı. Fakat mâlî sâbada alınan yanlış tedbirler devletin dâhilde ve hâriçte itibârının büs-bütün kırılmasına âmil oldu. Devlet borçlarının karşılanması ve müvâzeneli bir bütçe için plan hazırlandı. Fakat bu planın tatbikine kâfi gelecek nakdî para yoktu. Bilindiği üzere 6 ramazan 1292 (6 teşrin I. 1875) tarihinde alınan bir kararla, dış ve iç borçların fâizlerinden % 50 indirme yapılarak tasarruf cihetine gidildi. Ellerinde esham ve tahvilâtı bulunanlar bundan büyük zarar gördüler. Devletin hazînesi iflâs derecesine düşürülmekle kalmadı, Abdülaziz'in hal' edilmesine de müessir oldu (A. Du Velay, *ayn. esr.*, s. 323, 345; A. Midhat, *Üss-i inkılap*, İstanbul, 1294, s. 156—178). Filvâki İngiltere ve Fransa böyle bir tedbirden haberdar edilmiş ve fikirlerine mürâcaat olunmuştu. Fakat Avrupa devletleri Osmanlı imparatorluğuna yeni bir yardımda bulunmayı düşünmediler. İngiltere, Kıbrıs ve Mısır'da yerleşmeyi düşünüyordu. Avusturya ile Rusya Balkanlar üzerinde yeni bir anlaşmaya varmışlardı (E. von Wertheim, *Prof. Julius Andreossy, sein Leben und seine Zeit*, Stutgart, 1913, II, 26 v.d., 58 v.d.). Abdülaziz, 1875'te bir adâlet fermânı çıkararak Bosna-Hersek'te halkın arzû ettiği ıslâhâtın tatbik olunacağını bildirdi. Fakat bu memlekette görülen dâhilî karışıklıklar ve yabancı devletlerin kurdukları teşkilâtlar her hangi bir ıslâhâtın tatbikine imkân vermiyordu. Bu fermânın başlıca gayesi, Avrupa devletlerinin Hersek isyanları dolayısiyle hıristiyan ve müslümanlar arasında çıkan ihtilâflara müdâhale etmelerine mâni olmaktı. Daha önce temas edildiği üzere, isyanların menşe'i idâresizlik yahut âdil bir sûrette hareket edilmemiş olmasından ziyâde, şark mes'elesinin yeni bir buhranlı devreye girmesinden ileri geliyordu ve bunun için de taksim planları hazırlanmıştı (Boris Nolde, *La question d'Orient à la veille du Traité de Berlin (1870—1876), Collection historique de l'Institut d'Études Slave*, XII, Paris, 1948, s. 49, 95 v.d.; buradaki malûmat Gorianov'un metrûkâtına istinad etmektedir). Vâkıa Osmanlı devleti Hersek isyanlarını bastırmaya muktedir idi. Fakat Avusturya, Prusya ve Rusya'nın müdâhaleleri üzerine burada isyanları sükûnetle yatıştırmağa gayret etti. 4 muharrem 1293 (1 kânun II. 1876 tarihinde Avusturya hâriciye nâzırının Bâbıâliye vermiş olduğu memorandum Bâbıâli için büyük bir gaile teşkil etmedi. Esâsen Bâbıâli bu notada istenilen şartların, yâni hıristiyanların çalıştıkları topraklara sâhip olma hakkı, müslim ve gayr-i müslim teb'adan mürekkep meclislerin teşkili, iltizam usûlünün tamâmen lağvı gibi diğer mahallî ıslâhâtın yerine getirilmesine başlamıştı. Fakat Bosna'da hıristiyanların toprak sâhibi olmaları, burada hayli geniş arâziye sâhip bulunan müslümanların haklarının kaybolmasına sebebiyet verdiğinden, hıristiyanların memnûniyetine mukabil, müslümanların münâferetini mûcip oluyordu. Müslümanlar lehinde her hangi bir harekette bulunmaya ise, ecnebî devletlerin tazyiki mâni oluyordu (August Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen*, Wien, 1909, s. 11 v.d.). Hersek isyanlarının yatıştırılmaya çalışıldığı sıralarda, 2 mayıs 1876'da Bulgar isyanları şiddetlendi. Bulgaristan'ın bir çok yerlerinde müslümenler katl-i âma uğradılar (bk. Halil Sedes, *Bosna-Hersek ve Bulgaristan*, İstanbul, 1946, s. 10 v. d.). 6 mayıs 1876'da Selânik vak'ası çıktı. Bu hâdiseler üzerine Rumeli'deki Osmanlı eyâletlerinde devletin iktidar ve nüfûzu tamâmen sarsıldı. İstanbul'da Mahmud Nedim Paşa'nın idâresizliğinden dolayı huzursuzluk gittikçe arttı. 15 rebiülevvel 1293 (10 mayıs 1876)'de İstanbul'da bir nevî ihtilâl mâhiyeti arzeden „Softalar Vak'ası" oldu. Mahmud Nedim Paşa azledildi (Ahmed Saib, *Rehnümâ-yi inkılap*, Mısır, 1310, s. 161 v. d.). Mütercim Rüşdü Paşa 12 mayıs 1876'da dördüncü defa sadârete getirildi.

Bu hâdiseler üçlü ittifaka dâhil bulunan devletlerin şark mes'elesi üzerinde yeni kararlar almasına âmil oldu. Prusya, Rusya, Avusturya hâriciye nâzırları Berlin'de almış oldukları kararları, 18 mayıs 1876 tarihinde Bâbıâliye bildirdiler. Berlin memorandumu adını taşıyan bu kararlarda Bâbıâli, bu devletlerin yapmış olduğu teklifi kabûl etmediği takdirde başka vâsıtalara, yâni cebre mürâcaat olunacağı bildirilmekte idi. Bu memorandumun birer nüshası da, Paris muâhedesini imzâlayan diğer devletlere gönderildi (E. v. Wertheim, *ayn. esr.*, II, 296 v.d.). Bir harp tehlikesi belirmiş gibi görünüyordu. Umûmî efkâr, bu işlerin ancak pâdişâhın hal'i sûreti ile düzeleceği kanâatinde idi. Meşrûtiyet tarafdarları, Midhat Paşa etrafında toplanmış bulunuyorlardı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi için gerekli tertibat alındı ve nihâyet 6 cemâziyelevvel 1293 (30 mayıs 1876)'de Abdüleziz hal' olunarak, yerine Abdülmecid'in en büyük oğlu olan Murad getirildi. Abdülaziz'in hal'i için yapılan hazırlıklardan yabancı devletlerden bâzıları da haberdar edilmişti. Hattâ hal'i hazırlayanlar muvaffak olun dıl-

ları takdirde, İngiliz sefiri Elliot'dan Beşike limanında hazır bulunan İngiltere filosuna geçeceklerine dâir te'minat almışlardı (Osman Nuri, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, I, 21). Hal'inden bir kaç gün sonra Abdülaziz ikametine tahsis edilmiş bulunan Feriye köşkünde 11 cemâziyelevvel 1293 (4 haziran 1876) pazar günü sağ ve sol kollarının damarları kesilmiş olduğu hâlde vefat etti. Onun bu feci vefâtının bir intihar mı, yoksa katil mi olduğu hususu, hâlâ esrârını muhâfaza etmektedir (Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülaziz'in vefâtı intihar mı katil mi? TOEM*, sene 14, nr. 6 [86], s. 321 v.d.; krş. mad. ABDÜLAZİZ).

Mütehakkim ve korkusuz bir pâdişah olmakla berâber yenilik tarafdarı bulunan Abdülaziz'in, yapmış olduğu bir çok islâhât hareketleri yanında, Avrupa devletleri ile bir demir-yolu yapılması ve sanâyileşme anlaşmasına girişilmesini de zikretmek gerekir. Ancak bu anlaşmalardan istenilen netîce elde edilememiş, bundan sâdece bir takım kimseler şahsî menfaat sağlamışlardır. Nitekim yalnız Avusturyalı Baron Hirsch bu sû-i istimâllerden Osmanlı devletinin kesesinden milyonlarca frank kazanmıştı. Bir muharrir (Alexander Ular ve Enrico Insaboto, *Der erlöschende Halbmond*, 1909, s. 48 v.d), Abdülaziz'in bir vasiyetnâmesinin bulunduğunu ve bunu şeyh Sunûsî'ye gönderdiğini, hilâfetin pâyidar olması için, dört şehrin, İstanbul, Kahire, Bagdad ve Şam'ın islâmlar elinde olması lâzım geldiğini yazarsa da, şimdiye kadar bu vasiyetnâme hakkında Türk mehazlarında bir kayda rastlanmamıştır.

Abdülaziz'den sonra 36 yaşında tahta çıkan Murad V. [b. bk.] oldukça iyi tahsil görmüş olup, mimâriye merakı vardı. Amcası ile berâber Avrupa seyâhatine iştirâk etmiş olduğundan Avrupa'yı da görmüştü. Amcasının bal' edildiği gün çok korkmuş ve tevehhüme kapılmıştı. Pâdişahların cülûslarında eski fermanların yenilenmesi âdetine uygun olarak, Murad V'in çıkarttığı ilk ferman ıslâhâta devam edileceği meâlinde idi. Kendisinin Yeni Osmanlılar cemiyetine meyli olduğu cihetle, meşrûtiyetten bahsedeceği düşünülmüş ise de, fermanda meşrûtiyete âit söz edilmemekte idi. Bâzı rivâyetlere göre, cülûsundan bir müddet sonra, yeni pâdişahın vükelâ heyeti ile yapmış olduğu bir toplantıda, kanun-ı esâsinin ilân olunması hususunun müzâkere edildiği söylenmektedir. Murad V. çok buhranlı ve devletin çeşitli tehlikelere mâruz bulunduğu bir devirde tahta geçmişti. Sadâret mevkiinde Mütercim Rüşdü Paşa'nın bulunmasına rağmen, devlet idâresinde en çok nüfuz sâhibi Şûrâ-yı Devlet reîsi bulunan Midhat Paşa idi. Fakat yeni pâdişâhın cülûsunun üzerinden bir kaç hafta geçtiği hâlde hükûmet merkezinde henüz bir huzur ve sükûn sağlanamamıştı. 15 haziran 1876'da Midhat Paşa'ya ve heyet-i vükelâya karşı bir sû-i kasd yapıldı. „Çerkes Hasan vak'a..." adlandırılan bu hâdisede Ser-asker Hüseyin Avni Paşa ve Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa öldürülmüş, Midhat Paşa bir tesâdüf netîcesi kurtulmuştu (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan vak'ası*, *Belleten*, Ankara, 1945, VIII, sayı 29). Ser-asker Hüseyin Avni Paşa'nın vefâtı, ordu için büyük bir kayıp olmuştu. Çerkes Hasan vak'asının Abdülaziz'in intikamını almak gayesi ile yapıldığı rivâyet edilir. Abdülaziz'in vefâtı, arkasından bir ser-asker ve bir hâriciye nâzırının öldürülmeleri saray ve meşrûtiyet tarafdarları arasında husûmetin artmasına ve gruplaşmalara sebep oldu. Bu sırada Sırbistan ve Karadağ ihtilâfları da [illegible]iz yatıştırılmadığı gibi, Berlin memorandumu ve Bulgaristan mes'elesi de bir karara bağlanamamış bulunuyordu. 2 temmuz 1876'da Sırplar Osmanlı topraklarına hücum ettiler. Rusya, Sırpları destekledi. Karadağ da Hersek ve Bosna hudutlarına tecâvüz etti. Romanya, Avrupa devletlerine bir muhtıra göndererek, Romanya'nın Osmanlı devletinden tamâmen ayrılıp müstakil bir kıraliyet olmasını istedi. Abdülkerim Nâdir Paşa idâresindeki Osmanlı orduları, Sırpları büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Karadağ'da Muhtar Paşa âsîleri te'dip ve Osmanlı topraklarından püskürttü. Murad V.'ın 93 gün süren saltanat devri büyük karışıklıklar içinde geçti. Sıhhî durumunun devlet idâresine müsâit olmaması sebebiyle hal'i zarûrî görülüyordu. Murad V.'ın hasta olduğu, doktorların vermiş olduğu müşterek bir raporla tesbit edilince, heyet-i vükelâ Midhat Paşa tarafından müdâfaa olunan ıslâhatı, yâni bir kanun-i esâsînin ilânı, devletin yapacağı mühim işlerde Bâbıâlinin ve ricâl-i devletin fikrinin alınması ve daha bâzı şartları kabûl ettiği takdirde veliahd Abdülhamid'in tahta geçirilmesine karar verdi. Esâsen devletin içinde bulunduğu ağır şartlar da Murad V.'in tahttan indirilmesini icap ettiriyordu. Murad V. hal'edildi. 10 şâban 1293 (31 ağustos 1876) tarihine rastlayan perşembe günü Abdülhamid II. Osmanlı tahtına cülûs etti. Henüz 34 yaşlarında bulunuyordu. Zeki ve iyi yetişmiş olan yeni pâdişah, halîfelikle birlikte, mutlakiyetin devletin bünyesine daha faydalı olacağı kanaâtinde idi. Bununla berâber, tahta geçmeden evvel kanun-ı esâsiyi ilân edeceğini de vaad etmişti. Abdülhamid isrâfı

sevmeyen bir insan olduğu için sarayın masraflarını kısmakla işe başladı. Saray âdetlerine ve teşrifâta bâzı sâdelikler getirdi. Abdülhamid ilk fermânında, ıslâhâta devam edileceğine, halkın refah ve saadetine, memleketin îmârına çalışılacağına, Bâbıâlinin hürriyetine riâyet olunacağına işâret etmiş ise de, meşrûtiyet kelimesini doğrudan-doğruya kullanmaktan kaçınmıştı (bk. mad. ABDÜLHAMİD; Osman Nuri, *ayn. esr.*, I, 98, v.d.).

Abdülhamid tahta geçtiği vakit, devletin dâhilî ve hâricî siyâseti çok karışık bir durum arzediyordu. Balkanlarda, Bulgaristan mes'elesi, Karadağ ve Sırplar ile harpler devam etmekte idi. Yeni pâdişâhın tahta cülûsundan bir ay sonra Sırbistan'ın bir çok mübim mevkîlerini Osmanlı orduları ellerine geçirmiş ve Sırp ordusunu dağılacak bir hâle getirmişlerdi. Osmanlı imparatorluğunun Balkanlarda yeniden kuvvetlenmesinden endişeye düşen Avrupa devletleri şark mes'elesine yeni bir çözüm yolu aramağa başladılar ve Osmanlı devletini Balkanlarda bir mütâreke yapmağa mecbur etti'er. Diğer mes'elelerin görüşülmesi için de bir konferans toplanmasını kararlaştırdılar. Rusya, Avusturya ve Prusya bu konferansın, Avrupa devletlerinden birinin merkezinde yapılmasını istedi iseler de, İngiltere ve Fransa buna râzı olmadılar. Netîcede Osmanlı devletinin de iştirâkini sağlamak için konferansın İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı. Son siyâsî hadiselerden ve kanun-ı esâsî mes'elelerinden bunalan Mütercim Rüşdü Paşa, hâricî mes'elelerin ehemmiyet kazanmasının da inzimâmı ile sadâretten azlolunarak yerine, 3 zilhicce 1293 (19 kânun I. 1876)'te Midhat Paşa getirildi.

Kânun I. başlarında İstanbul'a gelen Avusturya, Rusya, İngiltere, Fransa, Prusya, İtalya devletlerinin mümessilleri evvelâ kendi aralarında toplanarak Sırbistan'ın harpten evvelki durumunu muhâfaza etmesi, Karadağ'a Arnavutluk ve Hersek'ten bâzı yerlerin verilmesi, Bosna-Hersek ile Bulgaristan'a ayrılacak yerlerin idâresinin Sırbistan vâlilerinin idâresine bırakılması, buralarda Türkçe yanında mahâllî dillerin de resmî dil olarak kullanılması, âsayişin muhâfazası için muhtelit bir askerî teşkilâtın kurulması ve buraların vergilerinin bir kısmının mahallî idâreye bırakılması ile Avrupa devletlerinin göndereceği murahhaslardan mürekkep muhtelit bir komisyon kurularak, ıslâhâtın kontrolüne müsâade edilmesi gibi esasları ihtivâ eden kararlar aldılar. İngiliz murahhası Lord Salisbury huzûra kabûl edildiğinde, Osmanlı devletinin mâli güeünün bulunmadığını ve Balkanlarda bir harbe devam edecek olursa, müttefiksiz kalacağını anlatmıştı. Avrupa devletlerinin bu şartları hey'eti vükelâda görüşülmüş ve bir harp pahasına da olsa, başta Midhat Paşa olmak üzere herkes tarafından reddedilmiştir. Gerçekte bu tekliflerin kabûlünün Rumeli'nin tamâmen elden çıkmasını tazammun ettiği gibi, diğer eyâletlere de kötü bir misâl teşkil edeceği âşikârdı. Bu konferansda müsbet bir netîce almanın, meşrûtiyetin ilânına bağlı bulunduğuna inanan Midhat Paşa, bu düşünce ile bir kanun-ı esâsî hazırlatmaya başlamıştı.

Konferansın toplanması için İngiltere'nin yapmış olduğu program bütün devletler tarafından uygun bulundu. 6 zilhicce 1293 (23 kânun I. 1876) tarihinde Haliç'teki Tersâne binâsında, altı devlet ile Osmanlı devletinin mümessilleri toplandılar (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Tersâne konferansı mukarrerâtı hakkında şûrâ mazbatası*, *Tarih dergisi*, VI, sayı 9; Bekir Sıdkı Baykal, *Lord Salisbury'nin İstanbul'da fevkalâde murahhaslığı*, *DTCF mecm.*, II, 4. v.d.; A. Fuad Türkgeldi, *Mesâil-i mühimme-i siyâsîye*, Ankara, 1957, II, 3 v.d.). Tersâne konferansı, Osmanlı devletinin hak ve şerefini korumayan bir hava içinde cereyan etti. Konferansta Osmanlı devletini temsil eden Hâriciye nâzırı Saffet Paşa ile Edhem Paşa devletin haklarını beliğ bir şekilde müdâfaa ettiler ise de, konferansta müsbet bir karara varılamadı.

Konferansın açıldığı 23 kânun I. 1876 cumartesi günü, Birinci Meşrûtiyet de ilân olundu. Abdülhamid cülûs fermânında, meşrûtiyetin ilân olunacağına dâir bir vaadde bulunmamakla berâber, kendisi Midhat Paşa ve taraftarlarının teşvîki ile bir meclis teşkil edilerek bir kanun-ı esâsînin hazırlanmasına muvafakat etmişti. Askerî, mülkî ve diğer devlet ileri gelenlerinden kurulan bir komisyon 119 maddeden ibâret bir kanun-ı esâsî hazırladı [bk. mad. KANUN-I ESÂSÎ] Ancak Midhat Paşa tarafından hazırlanan birinci kanun-ı esâsî kabûl edilerek meşrûtiyetin ilânına rağmen, Abdülhamid II., Tersâne konferansında bir başarı elde edilemediği bahanesi ile, Midhat Paşa'yı 5 şubat 1877'de azledip gizli olarak Brindisi'ye sürdü ve sadârete, Şûrâ-yı Devlet reisi Edhem Paşa'yı getirdi. Kanun-ı esâsînin ilânından üç ay kadar sonra, eyâletlerden seçilen âyân meclisi âzâsı ile mebuslar İstanbul'a geldiler. 26 âyân âzâsı, ile 69'u müslüman ve 46'sı gayr-i müslim olmak üzere cem'an 141 âzâdan mürekkep ilk Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nı, 4 rebiülevvel 1294 (19 mart 1877) pazartesi günü Dolmabahçe sarayında Abdülhamid II. huzûrunda büyük bir merâ-

simle ilk açılış toplantısını yaptı (Hakkı Tarık Us, *Meclis-i mebusan 1293=1877*, İstanbul, 1939, s. 4 v d. Burada bâzı tarihler tabı hatâsı dolayısiyle yanlış verilmiştir). Birinci kanun-ı esâsînin îlânı ve Meclis-i Mebûsan'ın açılması ile, hukukî bakımdan Tanzîmât devri biltiil sona erer ve bâzı duraklamalara rağmen adım-adım Cumhuriyet'e doğru giden yeni bir devrin açılmasını sağlar.

Tanzîmât hareketi, yüksek bir mâzisi bulunan Osmanlı imparatorluğunun, içinde zamanla ber sâhada meydana gelen çöküntünün giderilmesinin ve garp dünyasında sür'atle ilerleyen medeniyete ayak uydurabilmek için devletin hemen-hemen bütün müesseselerinin yeniden tanzim ve tensikinin ifâdesidir. Bununla berâber bütün gayretlere rağmen bilhassa devlet idâresindeki ahlâkî çöküntü sebebiyle istenilen netîce tam mânasıyla elde edilememiştir. Burada Tanzîmât'ın bütün cepheleri ile aydınlanmasının bilhassa Başvekâlet Arşivinde mevcut resmî vesîkaların tetkikine bağlı bulunduğunun belirtilmesi yerinde olur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka Tanzîmât ile doğrudan doğruya veya dolayısiyle ilgili eser ve makalelerin sayısı binleri aşmış olup, oldukça erken bir tarihten itibâren bu sâhaya âit bibliyografik eserler hazırlanmıştır. Burada önce bunlara, sonra da müstakil tetkiklerin en mühimlerinden ancak bâzılarına işâret olunacaktır.

Bibliyografik eserler: G. Bengesco, *Essai d'une notice bibliographique sur la question d'Orient* (*Orienteuropéen 1821—1897*, Brüksel ve Paris, 1897); V. M. Yovanoviteh, *An English bibliography on the Near Eastern Question, 1481—1906* (Belgrad, 1909; Mihin Eren-Figen Bilge, *Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla ilgili bazı kaynaklar* (*Belleten*, Ankara, 1964, XXVIII, 705—718); Tanzîmâtla ilgili olarak Avrupa'da yapılan tetkikler için bilhassa bk. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856—1876* (Princeton, 1963).

Muhtelif müesseselerle ilgili eserler: 1255'ten 1294 (1839—1876) tarihine kadar çıkarılan kanun ve nizamnâmeler için bk. *Düstûr*, I. tertip, 1267 senesinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve II tertip, Meclis-i Âli-yi Tanzîmât tarafından 1279 senesinde tertip ve tabettirilmiştir; III. tertip 1293'te IV. tertip ise, 1295'te neşredilmiştir metinde işâret olunduğu üzere *Düstûr*'ların bâzılarının yazmaları da olup, bunlar muhtevâ itibâriyle matbû nüshalara nazaran mühim farklar arzederler); *Devlet-i sal-nâmeleri*, sene 1267—1294 (1847—1876); Le Baron de Testa, *Porte Ottomane* (Paris, 1884) VI; *Hâriciye nezâreti sal-nâmesi* (İstanbul, 1302—1306); *İmtiyâzât ve mukavelât* (*Resmî mecmua*, İstanbul, 1302, III, bu mecmuada Tanzîmât devrinde devlet veya husûsî şahıslar ile yapılan mukavelelerin şartlarına âit mâlûmat verilmektedir); Georg Young, *Corps de Droit Ottoman*, 7. cilt. London, 1905/1906, XXIII; *Sal-nâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmîye* (İstanbul, 1316); M. E. S., *Tanzîmâttan cumhuriyete kadar geçen devre âit il idâresi ve teşkilâtı kanunları* (*İdâre dergisi*, Ankara, CCXI, temmuz-ağustos, 1951); *İlmiye sal-nâmesi* (İstanbul, 1915); Mahmud Kemal, *Evkaf-ı Humâyûn Nezâretinin tarihçesi, teşkilâtı, nüzzârın terâcim-i ahvâli, İstanbul*, 1335); Osman Nuri Ergin, *Türkiye tarihinde evkaf, belediye ve potrikhâneler* (İstanbul, 1937); Orhan Conker, *Les Chemins de fer en Turquie et la politique ferrovier Turque* (Paris, 1935); *Türkiye zirâat tarihi* (Zirâat Vekâleti neşriyâtından), Ankara, 1939; Muharrem Mazlum Iskora, *Erkân-ı harbiye tarihçesi* (Ankara, 1944); Halim Alyot, *Türkiye'de zâbıta, tarihî gelişme ve bugünkü durumu* (İçişleri Bakanlığı yayınlarından) Ankara, 1947, seri 3, s. 4; A. Ç. Mücellitoğlu, *Mülkiye tarihi ve mülkiyeliler* (Ankara, 1954); *Yüzüncü yıl, armağan* Ankara Üniversitesi S.B.F. yayınlarından), 1959, (içinde Mülkiye mektebinin kuruluşu, idârî, mülkî teşkilât hakkında bir çok makaleler vardır).

Münferit eser ve tetkikler. Tarin-Laperre, *Sultan Abdul-medjid* (Paris 1857); Chertier Edmond, *Reformes en Turquie* (Paris, 1858); Victor Azam, *L'événement d'Abdulaziz, avenir de l'Empire Ottoman* (Paris, 1859); A. M. Ubicini, *État présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1876); Bug'stre-Belleysan, *Les intrigues moscovites en Turquie* (Budapest, 1877); Melingen, *La Turquie sous le règne d'Abdülaziz* (Paris, 1886); Ahmed Midhat, *Zubdat al-ḥaḳâ'ik* (İstanbul, 1296); Ahmed Hamdi Paşa, *Âlem-i islâm ve İngiliz misyonerleri* (İstanbul, 1324); Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa* İstanbul, 1325); Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326); Ahmed Sâib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* (Mısır, 1326); M. Memduh, *Mir'ât-ı şuûnât* (İstanbul, 1328); *Ermeni komitelerinin âmâl ve harekâtı* (İstanbul, 1332); *Muharrerât-ı nâdire* (İstanbul, ts.); Mehmed Ga-

lib, *Sâdullah Paşa*, İstanbul, 1327); Mahmud Muhtar, *Mâziye bir nazar* (İstanbul, 1341); Hüseyin Avni, *Bir yarım müstemleke tarihi* (İstanbul, 1932); M. Zeki Pakalın, *Son sadrazamlar ve başvekiller* (İstanbul, 1940); Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı imparatorluğu teşkilâtında müteselliimlik müessesesine dâir Türk hukuk tarihi dergisi*, İstanbul, 1941/1942; Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesinin hukuki mâhiyeti ve tarihi tekâmülü* (*Vakıflar dergisi*, Ankara, 1942, II); Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi* (Ankara, 1950); E. Ziya Karal, *Gülhâne hatt-ı hümâyûnunda batının etkisi* (*Belleten*, XXVIII, 581—601); Halil İnalcık, *Sened-i ittifak ve Gülhâne hatt-ı hümâyûnu* (*agnı dergi*, s. 603—622); ayn. mil., *Tanzimatın uygulanması ve sosyal tepkileri* (*ayn. dergi*, 623—690); Mülgan Cunbur, *Tanzimatın kütüphâneciliğimize etkileri* (*ayn. dergi*, 691—700); Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1956), I; Y. Tekin Kurat, *Sir Henry Layard'ın İstanbul elçiliği* (Ankara, 1968); Osman Turan, *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* (İstanbul, 1969), II. (A. CEVAD EREN.)

TARAB. [Bk MÛSİKÎ.]

TARABULUS. [Bk. TRABLUS.]

TARABZUN. [Bk. TRABZON.]

TARAFA. [Bk. TARAFA.]

TARAFA. TARAFA B. AL-'ABD AL-BAKRÎ (?—560?), milâdî VI. asrın ilk yarısında yaşamış bir Arap şâiri olup, *mu'allaka* sâhiplerindendir. Vâ'il zümresine bağlı Bakr kabilesindendi. Asîl ve nüfuzlu bir âileye mensup olan Tarafa, gerek babası gerek annesi tarafından bir çok şâir yetiştirmiş bir soydan geliyordu (kız kardeşi Hirnik, dayısı al-Mutalammis, amcası al-Murakkiş al-Aşğar ve bu sonuncunun amcası al-Murakkiş al-Akbar v.b.). Tarafa, lekabı olup asıl adı 'Amr idi. Babası al-'Abd b. Sufyân'dır (babasının adının 'Abd Manât gibi bir terkibden islâmî devirde kısaltılmış olması düşünülmüştür. mal. bk. F. Krenkow, *EI*. mad. TARAFA). Annesi, Zubay'a b. Rabî'a âilesinden Varda idi. Şâirin hayâtı hakkında eski müelliflerin verdikleri bilgilerin yer-yer hayal unsurlariyle süslenerek bir hikâye havasına büründüğü görülmekte, ayrıca bu rivâyetlerde geçen şahısların yerini bâzan başkaları almaktadır. Bununla berâber mezkûr rivâyetlerde hakîkate dayanan taraflar da olmalıdır. Tarafa'nın bugün mevcut şiirleri, onun kısa fakat hareketli ve mâcerâlı hayatından izler muhâfaza etmekte ve esâsen bu menkabevî hayatın, onun şiirlerinin inşadlarına âmil olan hâdiselere dâir rivâyetlerle birlikte toplandığı ve şerh edildiği devirlerde kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Şâirin mensup olduğu kabile, şimâl-i şarkî Arabistan'da, al-Bahrayn ve al-Yamâma'de ikamet ediyordu. Tarafa'nın umûmiyetle çok küçük yaşında şiir söylemeye başladığı söylenir. Hattâ bu hususta bir manzûmesi de nakledilir (*K. al-şi'ir va 'l-şu'arâ'*, s. 140; *Lisân al-'arab*, VII, 87; *Hizânat al-adab*, I, 417). Usta bir şâirin inşad ettiği bir şiirde yerinde kullanmadığı bir kelimeyi tenkîd için söyledi *„kadi 'stavnaka 'l-camal"* sözü darb-ı mesel hâline gelmiştir. Küçük 'Amr'ın acı bir istihzâ ile tenkîdine uğrayan şâir ona bir gün dilinin hayâtına mâl olacağını söyler. Bu şâir bâzan al-Musayyib b. 'Alas, bâzan bizzat şâirin dayısı al-Mutalammis veya 'Amr b. Kulsûm'dur (mal. bk. *Camharat aş'âr al-'arab*, s. 91 v.d.; *K. al-âğânî*, XXI, 202 v.d.; *K. al-şi'r va 'l-şu'arâ'*, 135; al-Marzubânî, *al-Muvaşşah*, s. 110 v.d.; Âsım Efendi, *Kamûs tercümesi*, mad. n ve k).

Tarafa, küçük yaşında babasını kaybetti. Amcaları, babasından kalan malın taksîminde, annesi Varda'ye karşı haksız davranmış'lardı. Bu haksızlıkla ilgili olarak ve ilk beyti „Bâzan küçük bir hâdise büyük hâdiselere yol açar..." şeklinde darb-ı mesel hâline gelen şiirini söyledi (*Dîvân*, nşr. M. Seligsohn, s. 102, nr. XII; *K. al-şi'r va 'l-şu'arâ'*, s. 139 v.d.). Zulüm ve haksızlık gördüğü yakınlarına karşı, devrinin ve muhîtinin en te'sirli silâhı olan hicivleriyle mukabelede bulunan Tarafa, biraz büyüyünce kendisini içkiye ve aşka vermişti. Bir taraftan sert mizâcı, diğer taraftan intizamsız yaşayışıyla bir çoklarının düşmânlığını üzerine çekiyor, etrafının tenkid ve târizlerine uğruyordu ve belki de bu yüzden bir müddet kabilesinden uzakta yaşadı. Şiirlerinde, muhîtinin ve sevgilisinin hasretiyle geçen sıkıntılı günlerinden bahseder (Seligsohn, önsöz, s. 6 v.d.).

Tarafa, kabilesine döndüğü zaman, uzun müddetten beri Bakr ile Vâ'il arasında devam eden meşhur Basûs [b. bk.] harbine, kılıcı ve diliyle katıldı. Harp, kabilesinin zaferi ile son bulmuştu. Ganîmetten hissesini aldı. Artık kabilesi arasında mühim bir yer işgal ediyordu.

Sen'atı, ataklığı, cesâreti yanında aşırı cömertliği (mal. bk. *Dîvân*, nr. I—*Mu'allaka*'sı—beyit 63—66; *Yedi askı*, metin kısmı, s. 17, beyit 66—69) ile tam bir câhiliye devri şâiri olan Tarafa, servetini, sonraları kendisini terkettikleri için vefâsızlıklarından yakındığı bir takım dostları ile tüketti. Bu defa kardeşi Ma'bad (veya 'Abîda)'in develerini gütmeğe başladı,

Kendisini şiir nazmetmeye verip işini ihmâli sebebiyle, çalınacak develeri, şiirlerinin telâfî edemiyeceği yolunda kardeşinden acı sözler işitiyordu. Nitekim develer çalındı. Ṭarafa, bunları te'min için, muhtelif kapılara mürâcaat etti ise de, umduğu netîceyi alamadı. İşte *Mu'allaḳa*'sını, hiç değilse kısmen, bu sırada nazmetmiş olmalıdır. Şiirlerinin en güzeli olan bu meşhur kasîdesinde iki zengin ve nüfuzlu akrabasına, Kays b. Ḫâlid ve 'Amr b. Marṣad'e hitâbeder (*Dîvân*, nr. I, 80; *Yedi askı*, s. 18, beyit 84). Bunlardan sonuncusu sâyesinde 200 deve ile dönmüş, kardeşinin zarârını telâfi etmişti. Fakat cömertliği, kendisine kalan serveti korumasına yine mâni oldu.

Bu sıralarda Ḥîra'da 'Amr b. Hind (takrîben, milâdî 554—568 veya 570) hükümdardı. Onun ve kardeşi Ḳâbûs'un muhîtinde Ṭarafa'nın, dayısı al-Mutalammis, akrabası ve rivâyete göre kız kardeşinin kocası olup, melikin yanında büyük nüfuz sâhibi bulunan 'Abd 'Amr b. Bişr b. Marṣad gibi yakınları vardı. Ḥîra sarayına intisâbı ile şâirin hayatının muhtelif hâdiselerle dolu son safhalarından biri başlar. Bu hâdiseler onun bâzı şiirleri ile renklendirilen, câzip hikâyeler zinciri hâlinde rivâyet edilmiştir. Burada geçen ve kısa olması gereken günlerinde, delice hareketlerine tahammül edemediği Ḳâbûs'u (*Dîvân*, nr. IX, 4—8), kız kardeşinin şikâyeti üzerine 'Abd 'Amr'i, ve bir melik olarak „emzikli bir koyun" kadar faydalı bulmadığını söyleyerek acı olduğu kadar, alaylı bir dille hükümdârı (*Dîvân*, aynı şiir, beyt 1 v. dd.) hicvetti.

'Amr b. Hind, Ṭarafa'ya karşı büyük bir kin besliyor, fakat Banî Bakr'in isyânından çekmekte olduğu hislerini gizliyordu. Nihâyet şâir, melikin kız kardeşi hakkında bir şiir söylemek ihtiyatsızlığında da bulundu. Bunun üzerine hükümdar, gûya Ṭarafa'nın ve aynı şekilde dilinden çekindiği al-Mutalammis'in birlikte âilelerini ziyâret etmelerine müsâade etti ve Baḥreyn'deki vâlisine hitâben ellerine birer mektup verdi. Vâli kendilerine câize ödeyecekti. Vaziyetten şüphelenen al-Mutalammis, yolda mektubu okuttu; gider-gitmez katledilmesinin emredildiğini görerek, onu Ḥîra nehrine attı ve Suriye'ye kaçtı. Ṭarafa ise, onun ikazlarına rağmen mektubu açmadığı gibi, Baḥreyn'e gitmekte ısrar etti. Melikin, kendi kabîlesi arasında buna cesâret edebileceğini sanmıyordu. Akrabası bulunan vâli, verdiği kaçmak fırsatını kabûl etmeyen şâiri hapsetti, fakat öldürtmedi; vazifesinden istifâ etti. Yerine gönderilen bir başka vazifeli, Ṭarafa'yı, hattâ bâzı rivâyetlere göre aynı zamanda sâbık vâliyi de katlettirdi (Ḥîra'den Baḥreyn'e hareketiyle baş'layıp başı kesilerek veya el ve ayakları kesilip diri-diri gömülmek sûretiyle öldürülüşüne kadar geçen bu meşhur hâdise, şâirin *Dîvân*'ının veya sâdece *Mu'allaḳa*'sının muhtelif rivâyet ve şerhlerinin mukaddimelerinde, ayrıca bu sırada nazmettiği söylenen şiirleri dolayısiyle rivâyet edildiği gibi, Ṭarafa veya al-Mutalammis'ten bahseden sâir eserlerde de, bilhassa hâdiselere adı karışanların isimlerine ve teferruâta dâir farklarla nakledilir, msl. bk. al-Mufaḍḍal b. Salama, *al-Fâḫir*, nşr. 'A. al-Ṭaḥâvî, M. 'A. al-Naccâr, Kahire, s. 73—76; *Camhara*, s. 95—99; *K. al-şi'r va 'l-şu'arâ'*, s. 134, 138; *al-Aġânî*, XXI, 192, 193—196, 202 v.d.; al-Ṯa'âlibî, *Şimâr al-ḳulûb*, Kahire, 1326, s. 171 v. dd., *şaḥîfat al-Mutalammis* meselesinin îzâhı münâsebetiyle; 'Abd al-Ḳâdir al-Baġdâdî, *Ḫizâna*, I, 413—417; Seligsohn, önsöz, s. 14 v.d.). Öldüğü zaman çok gençti. Kız kardeşi Ḥirnik'in hakkında nazmettiği söylenilen mersiyesine (*Dîvân*, nr. X) göre, henüz 26 yaşında idi. Bu sebeple al-Ġulâm al-Ḳatîl („maktul genç") ve İbn al-'İşrîn („yirmilik genç") lekapleri ile de anılmıştır.

Bu rivâyetler ne dereceye kadar doğrudur? F. Krenkow (*agn. esr.*) bu hususta şunlara dikkati çeker: 'Amr b. Hind, 554'te tahta geçtiği zaman Ṭarafa ona karşı Yemenli meliklerden yardım te'mini için cenûbî Arabistan'a geçen, orada bir müddet kalıp evlenen ve çocukları olan 'Amr b. Umâme'nin yanında bulunmuştur. Nitekim *Dîvân*'ının İbn al-Sikkît rivâyetinde (ilk şiir) bu hâdiseden bahsedilmektedir. Diğer taraftan şâir, babasına âit olup, müsâdere edilmiş bulunan develerin tazminini istemektedir. Bu şiiri, umduğu netîceyi vermeyince melik 'Amr b. Hind'i hicvetmiştir. Ayrıca İbn al-Anbârî'nin *Mu'allaḳa* şerhinden (s. 5) Ṭarafa'nın daha babalarının zamânında 'Amr ve Ḳabûs'un hüsûmetlerini üzerine çektiği anlaşılmaktadır. Buna göre, F. Krenkow şâirin, 'Amr b. Hind'in değil, babasının zamânında Ḥîra sarayına gittiği, Ḥirnik'in isim zikretmeden mersiyesinde bahsettiği, şahsın bir başkası olabileceği, çünkü Ṭarafa'nın zannedildiği kadar çok genç ölmediği kanâatine mütemâyildir. Hattâ ona göre, yukarıda zikredilen mektup meselesinin de, şâirin hayatına sonradan ilâve edilmiş bir hikâye unsuru olduğu düşünülebilir.

Bütün bu farklı ve her hâlde hayâl unsurlariyle zenginleştirilmiş rivâyetler yanında şiirlerinin verdiği parça-parça bilgilerden de, onun küçük yaşta babasını kaybetmiş ve daha çocukluğunda şiir söylemeğe başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Babasının ölümünden sonra annesi ile birlikte karşılaştığı haksızlıklara hi-

civleriyle mukabele etmiş, delikanlılığında sefihâne bir hayat yaşamış, eline geçen bir kaç imkânı vazgeçemediği bu hayat tarzı ve aşırı cömertliğiyle tüketmiştir. Bir müddet kabilesinden uzakta sıkıntılı günler geçirdiği, dayısı ile birlikte Ḥîra sarayına intisab ettiği ve hicivleri yüzünden hiç değilse genç denilecek bir yaşta öldürüldüğü muhakkaktır. Katli hâdisesi 'Amr b. Hind'in zamânında olmuşsa bunun milâdî 560 yılı civârında cereyan ettiği tahmin edilebilir.

Ṭarafa'nın **şiirlerinden** her hâlde pek azı muhâfaza edilebilmiştir. Bu vaziyet sâdece günümüz için bahis mevzuu değildir. Daha eski şâirlerin eserlerinin tedvin edildiği sıralarda da vaziyet böyle idi. Nitekim, meselâ al-Cumaḥî (*Ṭabaḳāt*, s. 232, krş. *K. Şi'r va 'l-şu'arā'*, s. 137) eski şiirlerin mühim kısmının kaybolmuş, unutulmuş bulunduğundan bahsederken, Ṭarafa ve 'Abîd'in eserlerini buna misâl verir. Ṭarafa'nın mevcut şiirleri küçük bir *Dîvân* teşkil eder. Bu eser, İbn al-Sikkît (ölm. 244=858) ve al-A'lam al-Şantamarî (ölm. 476=1083)'nin rivâyet ve şerhleri ile neşredilmiştir (bk. *bibliyografya*). Ayrıca mecmualar hâlinde tertip edilmiş eski eserlerde, lugate, gramere v. s. ye dâir kitaplarda şiirlerinden parçalara sık-sık rastlanmaktadır (mes. *Lisān al-'Arab*'da 264 yerde, bk. F. Krenkow, *ayn. esr.*). *Dîvân*'ının ihtivâ ettiği 600 küsur beyit kadar tutan mevcut şiirleri, bir kaçı hâriç, ekserisi kısa parçalar hâlindedir.

Mu'allaḳa'sına gelince, 120 beyte yaklaşan bu kasîde, yalnız Ṭarafa'nın manzûmelerinin değil, diğer *mu'allaḳa*'ların da en uzunudur. Sâdece metin olarak veya şerhleri ile birlikte her tertibinde yer aldığı *Mu'allaḳāt*'ın bütün neşirlerinde mevcuttur. Bu arada Abū Bakr İbn al-Anbārî (ölm. 328=940)'nin şerhi ayrıca neşredilmiştir (bk. *bibliyografya*.).

Eski Arap münekkidlerinin kanâatlerine ve onların nak ettikleri daha eski hükümlere göre, Ṭarafa, câhiliye devrinin en büyük şâirlerinden biri kabûl edilmiştir. Tam bir bedevî şâiri hüviyetini gösteren, mağrur, kayıt altına girmeyen, cesur ve hattâ bâzan küstah mizâcını ve hayatını olduğu kadar devrini ve muhitini de aksettiren şiirlerinin mevzûu en ziyâde hiciv, fahr ve ḥamâsedir. Cesâret ve cömertlik gibi hasletler üzerinde ısrarla durur. Duygu ve fikirlerini vecîz, bâzan müphem, fakat sağlam bir dille ifâde eder. Şiirlerindeki ihbhâmın başlıca sebebi çok kullandığı nâdir kelimeler ve eski bedevî hayatına mahsus tâbirlerdir. Hayat ve ölüm gibi mes'elelere temas ettiği zaman, ifâdesindeki îcâz, eski Arap şiirindeki hikam tarzının başarılı nümûneleri ve dâima tekrarlanacak vecîz darb-ı meselle netîcelenir. Bu sebeple onun bir çok beyti darb-ı mesel hâline gelmiştir (Bunlardan birini, *Mu'allaḳa*'sının sonlarında geçen bir beyti, Peygamber temessül yoluyla okumuştur, mes. bk. al-Marzubānī, *Ma'cam al-şu'arā'*, s. 202; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd*, Kahire, 1946, V, 271). *Mu'allaḳa*'sındaki meşhur deve tasvîri (*Yedi askı*, beyit 12—40) câhiliye devrinden intikal eden aynı mevzudaki şiirlerin en başarılı olanı kabûl edilmiştir. Yaşadığı bölgenin te'sîri olarak şiirlerinde Dicle, Fırat veya Basra körfezinde işletilen vâsıtaların tasvirlerine de tesâdüf edilir.

Eski şâirlerin çoğunda olduğu gibi, Ṭarafa'nın bugün mevcut şiirlerinde de vâzıh **dinî fikirler** görülmez. Meselâ, elindeki servetini, bağışlayarak ve dostlariyle birlikte yiyerek tüketmeyi, zîra cömert bir fakir ile hasis bir zengini aynı toprağın örteceğini söylerken karşımıza çıkan ve istifâde edilmesi gereken, bu dünyadakinden başka bir hayat düşünmediği kanâatini vermektedir. Onda dinî düşüncelerin yerini beşerin hayat tecrübelerine dayanan umûmî hükümler alır. Devrinin birçok şâirlerinin *adab* ve *ḥikam*'a dâir şiirlerinde tekrarladıkları gibi, Ṭarafa'ya göre de zaman mütemâdiyen yenilenen günlerle akıp gitmektedir. Zamânın bu akışı içinde insan fânîdir; onun mahdut bir hayatı vardır ve ölüm karşısında âcizdir.

Diğer câhiliye devri şâirleri hakkında olduğu gibi, Ṭarafa'nın **şiirlerinin mevsûkiyeti** üzerinde de durulmuş, bunların hiç değilse bâzılarının, eski bedevî hayatını ve dilini iyi bilen bir taklitçinin eseri olabileceği ileri sürülmüştür (mes. bk. B. Geiger ve W. Ahlwerdt'ın bibliyografyada gösterilen eserleri; Ṭâbâ Ḥusayn, *Fi'l-adab al-câhilî*, Kahire, 1345). Bununla berâber gerek hâfızaya intikalleri, gerek tedvinleri sırasında bâzı küçük değişikliklere uğramışlarsa bile bütünleri ile bu şiirlerin, eski hüviyetlerini sakladıkları kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: *The Dîvân of the six ancient Arabic poets* (nşr. Ahlwardt), London, 1870, 53—74, 183—187; *al-'Iḳd al-ṯamîn fî dawāwîn al-şu'arā' al-şalāşat al-câhiliyîn* (Beyrut, 1886), s. 2—26; *Dîvân de Ṭarafa ibn al-'Abd al-Bakrî* (trc. ve nşr. M. Seligsohn), Paris, 1901 (Yūsuf al-A'lam al-Şantamarî şerhiyle); *Şarḥ Dîvân Ṭarafa* (nşr. Aḥmed b. Amîn al-Şinḳîṭî), Kazan, 1909 (İbn al-Sikkît rivâyetiyle); *Dîvân Ṭarafa* (Beyrut, 1953); nşr. 'Alî al-Cündî (Kahire, 1958); *Tharaphae Moallakah* (nşr. Reiske), Leiden, 1742; Jones, *The Moallakat*

(London, 1783); A. Th. Hartmann, *Die hellstrahlenden Plejaden* (Münster, 1802); J. Vullers, *Tarafae Moallaca cum Zuzenii scholiis* (Bonn, 1829); B. Geiger, *Die Mu'allaqa des Ṭarafa übersetzt und erklärt* (*WZKM*, XIX ve XX); P. Wolff, *Die sieben Ma'allaḳāt* (Berlin, 1891); C. J. Lyall, *The ten ancient Arabic poems*, Kalküte, 1894, (al Tibrîzî şerhiyle); O. Rescher, *Ṭarafa's Mo'allaqa mit dem Kommentar des Abū Bakr Muḥ. b. al-Ḳāsim b. al-Anbārī* (İstanbul, 1329); *Yedi askı* (*al-Mu'allaḳāt al-sab'*), nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul, 1943, s. 31—50, metin kısmı, s. 10—21; W. Ahlwardt, *Bemerkungen über die Echtheit der alten arabischen Gedichte* (Greifswald, 1872); G. Jacob, *Studien in arabischen Dichtern* (Berlin, 1893); B. Vandenhoff, *Nonnala Tarafae poetae carmina* ... (Berlin, 1895); Abū Zayd al-Ḳuraşî, *Camharat aş'ār al-'Arab* (nşr. M. al-Bacāvi), Kahire, 1967, s. 94—104, 375—428; İbn Ḳutayba, *K. al-şi'r va'l-şu'arā'* (nşr. A. Muḥammed Şākir), Kahire, 1364—1369, s. 137—149; el-'Āmidî, *al-Mu'talif va 'l-muḫtalif* (nşr. F. Krenkow), Kahire, 1354, s. 146 v. d.; al-Marzubānî, *al-Muvaşşaḥ* (Kahire, 1965), s. 77—79 ve bk. fihrist; Abū 'Ubayd al-Bakrî, *Simṭ al-la'ālî* (nşr. 'Abd al-'Azîz al-Maymanî), Kahire, 1354, s. 301 v. d., 319; Naşîr al-Dîn al-Asad, *Meṣādir al-şi'r al-câhilî* (Kahire, 1962), tür. yer.; L. Cheikho, *Şu'ara' al-naṣrānîya* (Beyrut, 1890), s. 298—310; M. Fehmi, *Târih-i edebiyât-ı arabîye* (İstanbul, 1332), s. 641—667; Ḫayr al-Dîn Ziriklî, *al-A'lām* (Kahire, 1373—1378), III, 324 v. d.; 'Omar Rızā Kaḥḥāla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Dimaşk, 1376—1379), V, 40; 'Omar Farruḫ, *Târîḫ al-adab al-'arabî* (Beyrut, 1385), I, 135—142; Badavî Ṭabāna, *Mu'allaḳāt al-'Arab*, 2. tabı (Kahire, 1387), s. 112—133; Carlo-Alfonso Nallino, *La Littérature Arabe* (trc. Ch. Pellat), Paris, 1950, s. 52; C. Brockelmann, *GAL*, I, 14 v. d.; *Sapll.*, I, 45 v. d. (NİHAD M. ÇETİN)

TARANÇI. Şark türkçesinde *tara-* „(saç) taramak, tarla sürmek" (Moğulca *tarıi*) fiilinden yapılıp aynı mânada „köylü, çiftçi") mânasına gelir. Halk adı olarak, XVIII. asrın ortalarına doğru Çin hükûmetinin emri ile Kâşgar ve havâlisinden İli vâdisine nakledilen göçmenlere delâlet eder (krş. Radloff, *Wörterbuch*, III, 837, 841; Kowalewski, *Dictionnaire Mongol-Russe-Français*, III, 1165); bununla berâber Tarançıların İli vâdisinde de kendilerini yerli (*Yerlik*, krş *göst. yer.*, III, 343) halk olarak, gösterdikleri söylenir; 6.000 âile olup, bunun 4.100'ü İli'nin sağ kıyısında, 1.900'ü de sol kıyısında yerleşmişti; daha fazla tafsilât için bk. Radloff, *Aus Sibirien*, II, 331 v. dd.; türk. trc. A. Temir, *Sibirya'dan*, II/II, İstanbul, 1957, s. 337—346. 1834 senesinde yapılan bir sayıma göre, buradaki âilelerin nüfûsu 8.000'o yükselmişti. 1826 sıralarında Kâşgar'daki müslüman ahâlinin isyan hareketlerinin başlangıcına kadar Tarançıların vaziyeti fena değildi. Bo tarihten itibâren sık-sık zorla askere alınmaları yüzünden, ahâlinin refâhı sarsılmıştır. 1863'den beri İli vâdisi de isyan hareketlerine katıldı. Şiddetli çarpışmalardan sonra Abu 'l-'Alā veya A'lā Han idâresinde müstakil bir beylik kuruldu [bk. mad. KULCA]. 1871 yılında bu beylik, Ruslar tarafından zaptedilerek 1882'ye kadar onların idâresinde kaldı. O sırada Tarançıların nüfûsu takrîben 51.000 kişi idi; bunun 45.373'ü, İli vâdisinin Çinlilere îâdesinden sonra (12—24 şubat 1881 Petersburg muâhedesi) Rus bölgesine geçmiştir. Bunlar Semiryeçye (*Semiryençenskaya Oblast'*) idarî bölgesine yerleştirildiler; bu göçmenlerin başında zengin bir tüccar olan Valî Aḫûn Yuldaşev bulunuyordu. O sırada kurulan Carkent şehrinde ahâlinin ekseriyetini Tarançılar teşkil ediyordu (1911 sıralarında: 25.000'den 16.000'i). 1887'ye kadar Tarançılara ayrılmış bulunan iskân sâhaları, müteaddit defalar Tarançılardan alınarak Rus Kazaklarına verilmiş ve Tarançılar başka yerlere sevkedilmiştir. Tarançılar sâdece çiftçi ve bahçıvan olarak değil, aynı zamanda zanâatkâr ve işçi olarak da takdir edilirler. Kerpiç binâ yapmakta rakipsiz oldukları söylenir. 1897 yılındaki sayıma göre, 55.999 kişi idiler; daha sonra nüfuslarında bir artma 83.000'o kadar) görülüyor. 1920 senesindeki nüfus sayımında 62.303 kişiden ibâret idiler. 1916 yılında Kara-Kırgızların isyânı ile ihtilâl zamânında cereyan eden hâdiselerden Tarançılar çok zarar görmüştür; 1917 yılında Carkent idârî bölgesindeki şehirlerde yaşayan Tarançıların sayısı sâdece 6.736 kişiden ibâret kalmıştır. Daha evvel sâdece Carkent şehrinde yaşayanların sayısı 16.000 olduğuna göre, nüfuslarında büyük bir azalma vardır. Tarançılar Sovyet Rusya'da siyâsî bir birlik teşkil etmezler; oturdukları yerler muhtar Kazakistan Cumhuriyetine bağlıdır. Ayrıca Türkmenistan'da Bayram Ali civârında bir Tarançı cemâati vardır. Tarançılar, millet olarak, sonradan Kâşgar havâlisinden gelen Türkler (Kâşgarlık) ile birlikte Uygur adını almışlardır. Bu tesmiye bir yanlışlığa dayanmaktadır; zîrâ tarihteki Uygurlar aslâ bu kadar garba doğru gelmemişlerdir. [Şarkî Türkistan'ın Türk ahâlisi, son yüzyıllarda toplu bir ad kullanmayıp

ya yerleştikleri mahâlle göre (Kaşgarlık, Aksuluk, Lopluk, Tağlık, Yarkenlik v.b.) veya mesleklerine göre (Tarançı v.b.) mahâllî ve geçici adlar kullanmışlardır. Şarkî Türkistan ahâlisi mümessillerinin 1921'de Taşkent'te akdettikleri kongrede, bu ülkede bütün Türk ahâli için müşterek olarak eski Uygur adının kullanılması kararlaştırılmış ve bu sûretle Tarançı-tâbi'ri de ortadan kalkmıştır. Bugünkü Uygurların, yânî şark Türklerinin sayısı, Rus kaynaklarına göre (bk. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Moskova, 1956, XLIV, 58 v.d. mad. *Uygurı*, *„Uygurlar"*) 4.000.000'dan fazla, R. A. K.'ya göre (*Türk kültürü dergisi*, sayı 5, s. 11) 10.000.000'un üstündedir.]

Çin arâzisinde kalan Tarançıların nüfûsu, XX. asrın başlangıcında takrîben 8.200 kişiden ibâret idi. O sırada Çin idâresi Rusya'ya göçmüş olan Tarançıları eski yurtlarına dönmeğe teşvik için, pek de başarısız olmayan teşebbüslerde bulunmuştur.

Bibliyografya: W. Radloff, *Aus Sibirien*, 2. tabı (Leipzig, 1893), II, 331 v. dd.; türk. trc. A. Temir, *Sibirya'dan*, (İstanbul, 1957), bk. fihrist; W. Masalskiy, *Turkestankiy Kray* (Petersburg, 1913), s. 403 v.d.; *Aziatskaya Rossiya* (resmî neşriyat, Petersburg, 1914), I, 174; *Materialı po obsliedovaniyu tuzemnago i russkago zemlepol'zovaniya v Semiryeçenskoi Oblasti* (resmî neşriyat); *T. V. Taronçi.* kısım *I. Tekst*, kısım *II. Tablitsı* (Petersburg, 1914); krş. mad. KULCA'daki bibliyografya. Takrîben 45 yıl öncesi için bk. *Spisok narodnostei Soyuza Sov. Soc. Rsspublik*, *Zpod redakciei I. I. Zarubina*, Leningrad, 1927 (Akademi nşr.), s. 34—Dil ve halk edebiyatı için bk. W. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme*, VI. kısım, *Dialect der Tarantschi* (Petersburg, 1886); N. N. Pantusow, *Tarançinskiya piesni*, Petersburg, 1890 (*Zap. Imp. R. Geogr. Obşç. no otdel. etnogr.*, XVII, kısım 1). (W. BARTHOLD.)

[Bu madde A. Temir tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

TARANÇÎ. [Bk. TARANÇI.]

TARÂVİḤ. [Bk. TERÂVİḤ.]

ṬARAZ. [Bk. TARAZ.]

TARAZ. ṬARĀZ, Talas'ın Arapça adı olup, Orta-Asya'da bir ırmak ile bunun yakınında, her hâlde bugünkü Evliyâ-Ata [b. bk.] civârında kâin bir şehirdir. Şehir, islâmiyetten önce mevcut ve muhtemelen Soğd [b. bk.]'lulardan kalma idi. Daha V. (XI.) asırda Ṭarāz ve Balasaġun [b. bk.]'da Soğdca ve Türkçe konuşulmakta idi (Mahmud Kâşgarî, *Dîvân luġāt al-Turk*, Türk. trc., Besim Atalay, I, 30, 98, 127, 366, 393). Bir şehir olarak „Talas" (*ḫōron*) ilk defa 568 yılında Grek Zēmarḫos'un sefâret raporunda zikredilmiştir (*Fragm. Hist. Greac.*, IV, 228). Talas (Çince: Ta-lo-sse) 630 tarihlerinde Hiuen-Thsang tarafından mühim bir ticâret şehri olarak tasvir edilir (*Mémoires sur les contrées occidentales*, trc. Stan. Julien, Paris 1857, I, 14: „orada muhtelif ülkelerden tâcirler karışık olarak ikamet ederler"). İslâmlık, oraya ilk olarak Sâmânîlerden İsmâ'îl b. Aḥmed [b. bk.]'in yaptığı sefer sâyesinde muharrem 280 (martnisan 893)'de getirilmiştir; „emîr ile dihḳān'lar" itâate mecbur kaldılar, bûyük kilise (*kilisā-i buzurg*) câmie çevrildi (Narşaḫî, nşr. Schefer, s. 84). Bu kayda göre, Ṭarāz'a hıristiyanlığın, islâmlıktan önce nüfûz etmiş olduğu anlaşılıyor. Ṭabarî (III, 2138)'de aynı seferden bahsedilirken, şehrin adı zikredilmemiş olup, İsmâ'îl „Türk hükümdârı"nın şehrini zapteder. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg, VIII, 97)'de, 310 (922/923)'da Ṭarāz havâlisindeki bir dihḳān'dan bahsedilir. Sâmânîler zamanında Ṭarāz, islâmiyetin Türklere karşı olan hudûdunda mühim bir ticâret merkezi idi (*BGA*, II, 391,9). Ṭarāz'da sikke ilk defa İlek Hanlar [b. bk.] zamânında basılmıştır. al-'Omarî (*NE*, XIII, 234)'de Moğullar zamânında Ṭarāz yanında Yengi adı ortaya çıkmaktadır; burada Ṭarāz veya Talas yanında, Yengi ayrı bir şehir olarak görünmektedir. Timur ile ilk halefleri zamânında (*Ẓafar-nāma*, Ṭarāz, Hind tabı, I, 229'da yanlışlıkla Nabkî; II, 633'te yanlışlıkla Aḫsîkant ile Kâşgar arasında gösterilmekte ve Yengi ayrıca zikredilmektedir; Ḥâfiẓ-i Abrū [b. bk.]; Cod. Bodl. Elliot, nr. 422 var. 155b; 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî, Cod. Univ. Petrop., nr. 157, var. 190a)'da bâzan Yengi-Ṭarāz şeklinde (mal. Mirḫvānd'dan naklen Barthold, *Ulug-beg i ego vremya*, Petersburg, 1918, metin, s. 8), sık-sık geçer. Ḥaydar Mirzā [b. bk.]'ya göre, Yengi, Ṭarāz'ın „Moğulca" adı idi. Mâverâünnehr'de Yengili olup, Yengilig adını taşıyan kişiler mevcuttu. Yengi diye bir şehir artık yoktu. Aynı havâlide bir çok harâbeler mevcut olmakla berâber, daha o zamanda bunlardan hangisinin Yengi (veya Ṭarāz) şehrine tekabül ettiği artık bilinmiyordu (*Tārīḫ-i Raşîdî*, trc. E. D. Ross, s. 364). Bugün Ṭarāz şehrinden hiç bir eser kalmamıştır.

Bibliyografya: metinde gösterilmiştir. (W. BARTHOLD.)

TÂRIK. ṬĀRIḲ B. ZIYĀD B. 'ABD ALLĀH, Berberî reisi ve Endülüs'ün fethi sırasında müslüman kuvvetlerin kumandanı. Bu zâtın, kendisini Nafza kabîle-

sine bağlayan, tam bir şeceresi İbn ʿİzārī tarafından verilmiştir. İdrīsī'ye göre, o. Zanāta'lardan bir Berberî idi; İbn Ḫaldūn, onu, Ṭārik b. Ziyād al-Laysī diye tesmiye eder. Nihâyet başkalarına göre ise, o, Hemedan menşe'li bir İranlı idi.

Ṭarīf [b. bk.] tarafından ramazan 91 (temmuz 710)'de İspanya'nın cenûbunda yapılan istikşaf teşebbüsünden sonra, Mūsā b. Nuṣayr, bu teşebbüsteki muvaffakiyetten cesâret alarak, o sırada kendi öncü kuvvetleri kumandanı olan mahmîsi Ṭārik b. Ziyād'a daha büyük çaptaki bir seferin kumandanlığını tevdi etti. Mūsā, Ṭārik'ı, büyük ekseriyeti Berberîlerden mürekkep 7.000 kişilik bir ordunun başında yarım-adaya gönderdi. Kont Julien tarafından tedârik edilmiş gemilerle küçük askerî birlikler ile boğazı geçti. Bu geçiş muhtemelen recep 92 (mayıs 711)'de vuku bulmuştur. Ṭārik, müfrezeleri Avrupa'ya ayak bastıkça, onları bir dağ üstünde toplayıp teftiş etti; sonradan kendi adını alan bu dağ, Cebel-i Târık [b. bk.] eski *Calpe* olup, Muvahhidler hükümdârı ʿAbd al-Muʾmin burada 555 (1160)'te bizzat Cabal al-Fatḥ şehrini inşâ etmiştir. Hemen bütün Arap vak'anüvisleri, Ṭārik'ın geçişi münâsebetiyle deniz yolculuğu esnâsında ona zaferi müjdeleyen bir hayâl hikâyesini tekrar ederler. Ṭārik gecikmeksizin Carteya ve Algezires şehirlerini zaptetti. Got kıralı Roderic, memleketini tehdit eden tehlike karşısında fâtihlerle muhârebe etmek için hatırı sayılır bir ordu topladı. O zaman Ṭārik, Mūsā b. Nuṣayr'dan takviye birlikleri istedi. Mūsā ona evvelce sâhip bulunduğu 7.000'den başka, 5.000 Berberî daha gönderdi. Arap ve hıristiyan tarihçilerinin Janda bataklığı kıyılarında Vādī Bekka (Rio Barbate) ağzında müslümanlar ve Gotlar arasında vuku bulan kat'î muhârebenin seyri hakkındaki bilgileri kısa, fakat yeteri kadar sarihtir. Eğer Mūsā b. Nuṣayr, aslında sâdece basit bir akıncılık çapındaki bu fetḥe, böyle bir vüs'at vermek busûsunda duyduğu isteksizliğe rağmen, kendi vekilinin müteceâsir ve muzaffer ilerlemesine haset ederek, bu sefer tamâmiyle Araplardan müteşekkil kıt'alar ile bizzat İspanya'ya gitmeğe karar vermemiş olsaydı, Ṭārik'ın 12.000 Berberîsi uzun müddet dayanamayacaktı. Mūsā. Afrika idâresini büyük oğlu ʿAbd Allāh'a tevdi ederek 93 (712) yazı başlarında İspanya'ya geçti. Sayıca 10.000 kişinin üstünde olan ordusunda çok sayıda kayda değer Arap şahsiyetleri ile birlikte onların mevâlisi olan Yamānī'ler ve Ḳaysī'ler de vardı. Bu ordu Medina-Sidonia [b. bk.] ve Karmona [b. bk.]'yı aldıktan sonra İşbiliye'yi muhâsaraya girişmiş ve bir kaç ay sonra, ancak bir yılda düşen Mérida'yı kuşatmıştır. Bu sırada bir kısım Arap müfrezeleri Uryülā'da Got prensi Theodomir ile savaşa gönderilmişti. Mérida'nın teslim olmasından sonra, Mūsā b. Nuṣayr, Toledo'ya doğru yoluna devam etti ve yolda Ṭārik ile buluştu. Gotların mağlûbiyetinden sonra Ṭārik, Estice [b. bk.], müteâkiben de Toledo üzerine yürümüştü. Aynı zamanda Kurtuba, Archidona [b. bk.] ve İlbîre [b. bk.]'yi de zaptetmek üzere üç müfreze kolu göndermeyi de ihmâl etmemişti. Ṭārik, müslüman tarihçilerinin söylediklerine bakılırsa, Tuleytula (Toledo)'da hayret verici servetler elde etmiş ve zaferinin hesâbını vermek üzere de Mūsā b. Nuṣayr'e yazmıştır.

Ṭārik ve efendisinin karşılaşması tarihçiler için revaçta bir mevzu olup, bunlar Mūsā'nın, o vakit, galip mahmîsini pek ağır bir şekilde tahkir ettiğini söylerler. Fetih devam etti. İslâm birlikleri akabinde Saragosa, yukarı Aragon, Léon, Asturialar ve Galice'ye vâsıl oldular. Mūsā b. Nuṣayr, Ṭārik ile birlikte halîfeye muvaffakiyetlerinin hesâbını vermek üzere Şam'a hareket ettiği vakit, sayıları çok olmayan müslüman İspanya Berberî ve Arap askerleri, hemen-hemen her yerde, zâten en son coğrafî hudutlarına vâsıl olmuşlardı.

[İslâm âleminde Endülüs'ün bakîkî fâtihi olarak kabûl edilen Ṭārik b. Ziyād, aynı zamanda doğruluğu ile de tanınmıştır. Ṭārik'ın Ksalon nehri civârında ganimet olarak ele geçirdiği meşhur „mâide-i Süleymânî"yi Mūsā b. Nuṣayr'e teslim etmeden evvel bir ayağını saklaması ve bilâhare Mūsā b. Nuṣayr ile Ṭārik b. Ziyād'ın halîfe Valīd tarafından yüzleştirilmeleri sırasında İspanya'nın hakikî fâtihi olduğunu iddia eden Mūsā b. Nuṣayr'in bu sözlerine karşı Ṭārik'ın sakladığı ayağı ortaya çıkararak onun iddialarını cerh etmesi hem Ṭārik'ın dürüstlüğünü, hem de Endülüs'ün asıl fâtihi olduğunu göstermesi bakımından zikre değer. Bu yüzleştirmenin lehinde netîcelenmesine rağmen, Ṭārik b. Ziyād'ın geri kalan hayatı gerek halîfe Valīd, gerek yerine geçen oğlu halîfe Sulaymān zamânında Suriye'de menkûbiyet içinde sona ermiştir. Ṭārik b. Ziyād'ın İspanya'ya geçtikten sonra askerlerine geri dönüşü imkânsız bir hâle getirmek için gemilerini yaktırması, cesur ve kararlı bir kumandanın örnek bir hareketi olarak halk tabakaları arasında bugün bile bilinmektedir. Ṭārik b. Ziyād'ın kahramanlığı edebiyat tarihimizde de akisler bırakmıştır. Şâir-i âzam Abdülhak Hâmid [b. bk.]'in ilk defa 1296'da basılan *Târık yahut Endülüs fethi* isimli, içinde yer-yer manzûmeler de bulunan ve bu man-

zümelerden bâzıları bestelenen mensur piyesini bu arada hatırlatmak yerinde olur. Aradan geçen uzun asırlara rağmen memleketimizde çok tanınan Ṭârik b. Ziyâd hakkında popüler mâhiyette eserlerin de yazıldığını görüyoruz (mes. bk. Kaleli-zâde K. Şükrü, *Mûsâ b. Naṣîr* (yanlış olarak) ve *Ṭârik b. Ziyâd*, İstanbul, 1932).

Bibliyografya: İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futûḥ Miṣr* (nşr. C. Torrey), Yale Oriental Series (1922), bk. fihrist; *Aḫbâr maemû'a*, nşr. Lafuente y Alcantara (*Ajbar machmuâ*), Madrid, 1867, s. 4 v. dd.; tre. s. 18 v. dd.; İbn al-Ḳûṭîya, *Târîḫ iftitâḥ al-Andalus*, Madrid, 1926 (tre. J. Ribera, *Historia de la conquista de España de Abenalcotia el Cordobes*), metin s. 3 v. dd.; tre. 1 v. dd.; al-Żabbî, *Baġyat al-multamis, Bibliotheca Arabico-Hispana* (Madrid, 1885), III, 315, or. 864; İbn 'Iżârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 6 v. dd.; tre. Fagnan, II, 8 v. dd., krş. metin I, 28; al-İdrîsî, *Descr.*, s. 176; mad. CEBEL-i TÂRIK'taki coğrafyacıların eserleri; al-Maḳḳarî, *Analectes*, bk. fihrist; R. Dozy, *Histoire de l'Espagne musulmane*, II, 32 v. dd.; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature de l' Espagne*, 3. tabı, I, 21 v. dd.; Fournel, *Les Berbere* (Paris, 1875), I, 236 v. dd.; E. Saavedra, *Estudio sobre la invasión de los árabes en España* (Madrid, 1892).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

[Bu makale T. H. tarafından ikmâl edilmiştir.]

TARIM, TARİM, mahallî (türk) telâffuzu *Terim* olup, şimdiki Çin Türkistanı'nın başlıca nehridir (takriben uzunluğu 2.000 km.). Bu nehir, muhtemelen Batlamyus'da (VI, 16) geçen Oiḫardês nehridir. Nehir, I. (VII.) asırda, Çinli seyyah Hiuan-Çuang'ın hâtıralarında (Hioueu-Thsang, *Mémoires*, trans. tre. Stan. Julien, II, 220) Si-to (Sanskritçe Sîtâ) adı altında zikredilmiştir. V. (XI.) asırda, Mahmud Kâşgarî (I, 116) „islâm ülkesinden çıkıp, Uygurlar ülkesinde akan ve orada kumda kaybolan" Usmî-Terim nehrini zikreder. Aynı kaynağa (*ayn. esr.*, s. 332) göre, Uygurların arâzisinin hudûdu üzerinde, Kuçâ civârında, nehrin geçtiği bir mehâl Usmî-Terim adını taşıyordu. Terim adı, muhtemelen, bugün olduğu gibi eskiden de, daha ziyâde nehrin aşağı mecrâsı için kullanılıyordu; yukarı mecrâsı ve çok defa da munsabına kadar olan kısmı, Çin Türkistanı idâre merkezine nisbetle, Yârkend-Derya tesmiye olunmuş idi. Hindistan hudûdu üzerinde Karakurum dağından çıkan Raskem-Derya, Yârkend-Derya'yı meydana getirir. Timur tarihinde (*Ẓafar-nâma*, Kalküte, 1887/1888, II, 219), Bây ve Kûsan (Kuçâ)'dan uzak olmayan Târim adında bir yer zikredilir. Târim'e, Muḥammad Ḥaydar'ın *Târîḫ-i Raşîdî* (tre. E. D. Ross, s. 67)'sinde de, Turfân, Lob ve Katak yakınında bulunan bir bölgenin ismi olarak rastlanır; bu kaynaklarda, nehrin ismi olarak zikredilmemiştir. *Târîḫ-i Raşîdî* (*ayn. tre.*, s. 11)'ye göre, Lob-Katak (veya Lob ve Katak şehirleri) şehri, VIII. (XIV.) asırda bir kum fırtınası ile tahrip olmuş bulunmalıdır. Kezâ Sven Hedin (*Through Asia*, London, 1898, s. 850), her ne kadar kimse bu şehrin harâbelerini görmemiş ise de, harap Katak şehri („*Şahr-i-Köttek* yahut *Şahr-i Katak*") hakkında, günümüze kadar muhâfaza edilmiş efsâneleri nakletmiştir. Tarim'in aşağı mecrâsındaki bir kolu, Ketek-Tarim adını taşımaktadır (Kornilov, *Kaşgariya*, Taşkent, 1903, s. 164). Mahmud Kâşgarî zamânında, islâmiyet galiba henüz Tarim'in aşağı mecrâsı üzerinde bulunan ülkelerde yayılmamıştı. Buna mukâbil, Marco Polo (bölüm 57), Lob şehri ve çölünün sâkinlerine delâlet etmek üzere, müslümanlar tâbirini kullanır.

Yârkend-Derya, Ḳarçun köyü civârındaki ovaya girmek üzere dağdan çıkar ve solda Kızıl-su veya Kâşgar-Derya, Aksu veya Aksu-Derya, Muzart veya Şâh-Yâr-Derya ve Konçe-Derya'yı, sağda Tîznab, Hoten-Derya ve Kerya-Derya'yı alır. Sağ kollar, ancak büyük taşmalar esnâsında Tarim'e ulaşır. Tarim, Layık yakınında Aksu'nun kavşağı altında, takriben 400 m. genişliktedir; o, yine bu mıntakeda, bir çok kollara ayrılır: başlıca kolu, Sven Hedin'in şubat 1896'da Terek yakınında içinden geçtiği Ugen-Derya, burada 156 m.'yi bulmaktadır (*Through Asia*, s. 847). Muhtelif kolları, Çerçen-Derya'nın da döküldüğü Lob veya Lob-nor (moğulca "Lob gölü") havzasında, kaybolur; vaktiyle, Su-li-ho da şarktan Lob'a dökülüyordu. Sven Hedin (*ayn. esr.*, s. 871)'e göre, Lob adı o devirde, şimâlde Ugen-Derya ve Tarim'in Lob'a döküldükleri yerden, cenupta Çarḫlıḳ (Çerçen Derya'nın cenûbunda) köyüne kadar uzanan bütün bölge için kullanılmaktadır; Pelliot (*JA*, 11. seri, VII, 119)'nun ileri sürdüğü gibi, milâdın başlarında bu Lob kelimesi Çince Leou-lan kelimesi ile tercüme olunmuştur. Lop-nor ve Tarim-gol (*gol*, moğulca „nehir"; Tarim-gol, diğerleri arasında J. Klaproth'un 1829 yılındaki haritası üzerinde bulunmaktadır) tâbirlerinin ispat ettikleri gibi, Avrupalı müelliflerin eserlerinde Tarim'in göl havzası ve aşağı mecrâsına dâir ilk mâlûmat Moğul (veya Kalmuk) menşe'lidir. Bundan 30–40 yıl önce, ülkenin coğrafyasını ve harâbelerini tetkik etmek için Tarim'in aşa-

ğı mecrâsına bir çok tetkik heyʾetleri gönderilmiş ve şimdiki mevkileri ile, yazılı kaynakların ve bilhassa Çin kaynaklarının verdiği haberler arasında bir irtibat kurulmasına çalışılmıştır. Sir M. Aurel Stein (1914; krş. *G J*, agustos-eylûl, 1916)'in son araştırmalarına göre, günümüzde hemen-hemen tamâmiyle kurumuş bulunan Lob mecrâsında, tarihî devirde aslâ büyük bir göl değil, muhtemelen büyük bir delta mevcut idi.

Tarim, bulunduğu arz dâiresine rağmen, kara ikliminden dolayı, hemen-hemen üç ay buzla kaplıdır. Tarim'in aşağı mecrâsında yerliler (*Loplık*) husûsî kayıklarla balık avlarlar. Hedin bu kayıklardan biri üzerinde Lob-nor bölgesini tetkik etmiştir; Tarim üzerinde, deniz seyr-ü-seferi gerçek mânasında aslâ mevcut değildir. Nitekim Mahmud Kâşgarî devrinde nehir, göle girmeden önce çölde kaybolmuştur; balıkçılar köyü Kum-çapgan'a, Hedin (*ayn. esr.*, s. 884) tarafından „Tarim türbesine giriş" denilmiştir.

Bibliyografya: Kornilov, *Kaşgariya* (Taşkent, 1903), s. 157 v. dd.'da, kendi şahsî araştırmalarından ve Prjevalski, Hedin, Pievtzov, Kozlov v. b. nın anlattıklarından nakledilmiş en mühim haberlerle ilgili etraflı tafsilât bulunmaktadır. (W. BARTHOLD.)

TARIM. TĀROM (Tārum), Kızıl-Özen (krş SAFĪD—RŪD) üzerinde bir idârî bölge.

İsmi. Araplar bu idârî bölgeyi Ṭarm, Ṭirm (Mutanabbi), Ṭīrm (*BGA*, VI, 404, 408) tesmiye ederler. Yāḳūt, ondan *Ṭarm* ve *Ṭāram* adları altında olmak üzere iki defa bahseder. Mustavfī, bu kelimeyi, Arapça tesmiye şekli olan Tārumayn „iki Tārum" olarak kullanır. Adın yeni Farsça'daki telâffuzu Tārom'dur. Her ne kadar Tārom, şimdi bir idârî bölgenin ismi ise de, Kızıl-Özen'in sağ kıyısı üzerinde (Venisarā ve Kallae arasında) bir Tārom daha vardır; diğer bir Tārım (Tārom) köyü de Tārom idârî bölgesi dışında Erdebil'den doğruca Miyāna'ya giden yolun sağında bulunmaktadır.

Tārom, tıpkı hem-hudut olduğu Ḫalḫāl gibi çok az tanınmıştır.

Kızıl-Özen, Miyāna [b. bk.] munsabında Pardalīs köprüsü civârında en şimâlî noktasına varır. Kızıl-Özen, oradan îtibâren büyük Şāh-rūd [b. bk.] ile birleştiği yere kadar—takriben 160 km. 'lik bir mesâfe üzerinde—şimâl-i garbîden cenûb-i şarkî umûmî istikametini takip eder. Tārom, kısaca nehrin bu parçası üzerinde yer alır.

Cenupta Çille-ḫāne dağı v.s. Tārom'u Zencan [b. bk.]'dan ayırır. Tārom'un şarktaki hudûdu, Mancīl köprüsünün yukarısında, büyük Şāh-rūd'un Kızıl-Özen ile birleştiği yerdir. Şimâl-i şarkîde Gīlān silsilesi, Kızıl-Özen havzasını Masāla (Gīlān)'dan ayırır. Tārom, şimâl ve şimâl-i garbîde Ḫalḫāl ile hemhuduttur. Cenûb-i garbîde Zencan mülhakatı (bilhassa eski Kāgaz-kunān nâhiyesi) ile sınırlenir.

Şimâl kıvrıntısında Kızıl-Özen, derinliği 700—850 m.'yi bulan ve geçilmesi imkânsız olan bir boğaz içinden kendisine bir geçit bulur. Ḫalḫāl köyleri ve ekilebilir arâzisi, bu uçurumun kenarları üstündeki yüksek yaylalar (1,700—2.000 m.) üzerinde bulunur. Dar boğaz, Kızıl-Özen'in sol taraftan küçük Şāh-rūd (bunu, Talaḳān'dan gelen ve Mancīl'in garbında sağ taraftan Kızıl-Özen'e dökülen büyük Şāh-rūd'dan tefrik etmek gerekir)'u aldığı Miyāusarā'ya kadar 90 km. 'lik bir uzunluktadır. Boğazın mahrecinde Kızıl-Özen vâdisi 100 km. genişler ve iki kenarında oldukça çok sayıda köyler bulunur. Derbead civârında kayalıklar suyun mecrasını daraltırsa da, sonradan vâdi, Mancīl'in önüne kadar yeniden genişler (20—25 km.).

Asıl Tārom, Kızıl-Özen'in, boğazından çıkışında başlar ve Derbend'deki boğaz onu, aşağı ve yukarı olmak üzere iki kısma ayırır.

Nuzhat al-ḳulūb (1340)'da, Tārom'un nâhiyelerine dâir tafsilâtlı mûtâlar bulunmakta ise de, köylerin isimleri yazmalarda tahrif edilmiştir.

a. Yukarı idârî bölge şu nâhiyelerden teşekkül eder: 1. Dizābād-i suflā (25 köyü ile); boğazın mahrecinde, Kızıl-Özen'in iki kıyısı üzerindeki mevkii Nīmahil, Gul-çīn ve Kalāear (Klḫār?) köyleri ile tâyin edilmiştir. Bundan başka aynı nâhiyenin yukarı kısmının Dizābād-i ʿulyā (*Nuzhat*, s. 66), tam mevkii ile ayniyeti henüz tahakkuk etmemiş olan Kāğaz-kunān (eski Ḫūnac) şehrine tâbi olduğunu kaydetmek yerinde olur. 2. Asıl Tārom-i ʿulyā (100 köyü ile birlikte) Kızıl-Özen'in iki kıyısını işgal eder. Mevkii, henüz mevcut olan şu köylerle tâyin edilmiştir: Ḳalāt (krş. Yāḳūt: Ḳilāṭ)—Kızıl-Özen'in sağ kıyısında ve Aḫ-geduk üzerinden Zencan'dan gelen yolun sağında, ve sol kıyıda Darrām. 3. Nâhiyenin, Nsbār (?) Bvīdūn (?)'un mevkii, ilki, ancak Rus haritasının, Rawlinson tarafından zikredilmiş olan Ōbar civârında, sol kıyı üzerinde gösterdiği Pasbar (?)'a tekabül ettiği takdirde belli olur. Rawlinson'a göre, yukarı Tārom (Tārom-i Ḫalḫāl?? tesmiye olunmuş olacak) sâdece sağ kıyıdaki dar şeridi içine almaktadır, halbuki sol kıyı Puşt-i Kūh (Gīlān'a nisbetle „dağın arkası") adını taşımaktadır. Bu-

nunla berâber *Nuzhat al-ḳulūb* 'un ve kezâ Fortescue 'nün şahâdeti, Tarom 'un Kızıl-Özen 'in her iki kıyısı üzerindeki köyleri ihtivâ ettiğini telkin etmektedir. Diğer taraftan sağ kıyı geride çok dar değildir; Tārom 'u Zencan 'dan ayıran, dağdan inen çok miktarda sel Kızıl-Özen 'e karışmadan önce, sulama kanallarında kaybolur.

b. Aşağı idârî bölge nâhiyeleri şunlardır: 4. Şamīrān (50 köyü ile) kalesinin hâkimiyeti altında bulunan ve iki kıyı (sağ kıyıda, *Nuzhat* tarafından zikredilmiş olan Kallac köyü hâlâ mevcuttur; *„Alvn"*, sağda küçük bir kel üzerindeki Altun-kuş olmalıdır; krş. *Mir'āt al-buldān* ve Rus haritası) üzerinde kâin nâhiye; 5. Mevkı Sardān (Altun-kuş 'un yukarısında bir kolun üzerinde) köyü belirtilmiş olan F ı r d a v s kalesi nahiyesinin [20 köyü ile (Nuzhat al-kulūb s. 217)] diğer bir parçası, Şāh-rūd 'un Kızıl-Özen 'le birleştiği; 6. Nâhiye olan B a r a 'nın da Tārom 'a âit olduğunu ilâve etmektedir. *'Ālam-ārā* 'nın bir parçası (s. 335), Safevîler devrinde, büyük Şāh-rūd 'un şarkında bulunan Maneīl ve Ḫarzavīl 'in de Tārom 'a tâbi olduğuna işâret etmektedir. Eski Harkām 'a (Yāḳūt, IV, 963) tekabbül edebilen ve Safīd-rūd vâdisi ile Gīlān yoluna (medhaline) hâkim olan şimdiki mühim Maneīl mevkı Gīlān 'a tâbidir (Rabino, *R M M*, XXXII, s. 259). Nihâyet *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 67) 'a göre, 7. Nâhiyelerin, T ī r a k (?), M r e m n ā n (?) ve A n d i c a n (krş. Yāḳūt, mad. Andican) 'ın gelirleri, Tārom ve Kazvîn arasında bölüşülmüşüdi. Bu nâhiyeler, suları sol taraftan büyük Şāh-rūd 'a dökülen Yüzbaşı-çay 'ın kaynaklarında (Mollā 'Alī boğazı) yer almış olmalıdır [Rue haritasında burada Marçin ve Anda köyleri gösterilmiştir].

Ḫalḫāl. Tārom 'un Ḫalḫāl 'a doğru hudutları az bilinmektedir. Tārom, umûmiyetle, Irak-ı Acem (krş. Schwarz, s. 736 ve *Nuzhat*, s. 65 v.d.) 'in mülhakatı arasında sayılmıştı. Ḫalḫāl 'a gelince, o Azerbaycan 'ın bir kısmını (veya daha kat'î bir ifâde ile, onun Erdebil *„tāmān"* 'ını, *Nuzhat*, s. 81) teşkil etmektedir. Azerbaycan Ḫalḫāl 'ının adı (Nahçivan 'ın şimâlinde bulunan aynı addaki köyünkü gibi) Mâverâ-yı Kafkas 'ta Uti bölgesinin [bk. mad. ŞEKİ] Grek ve Ermeni müelliflerin II. ve V. asırlar arasında, önce Ermeni, sonra da Albania (Arrān) kıraallarının kışlık ikametgâhları olarak zikrettikleri (krş. Marquart, *Ērānşahr*, s. 116) eski Ḫalḫāl şehri ile ilgili olmalıdır. Erdebil ile Kızıl-Özen arasındaki bütün mutavassıt bölgenin, islâmiyetin ilk asırlarında al-Babr (okunuş pek kat'î değildir, Nöldeke, *Geschichte*, s. 481) adını taşımış olması mümkündür. Bu eski tâbir, mûtad olarak Taylasan = Tāliş ile birlikte kullanılır (krş. Balāẕurī, s. 318. 322, 327; İbn Ḫurdāẕbih, s. 57, 119; Ḳudāma, s. 245, 261; Dīnavarī, s. 197; Mas'ūdī, *Murūc*. I, 287). Kızıl-Özen, muvâsalaya ciddî bir mânia olup, bundan dolayı, Azerbaycan ile Irak-ı Acem arasında elverişli idârî bir hudut teşkil eder. Ḫalḫāl adına Yāḳūt (II, 459) 'tan önce Azerbaycan 'da rastlanmaktadır. Bu isim önce eski merkez Fīrūzān (şimdi: Ḳabaḫ) 'ın kaybolmasından sonra, esas merkez hâline gelen şehre verilmiş olmalıdır. Ḫalḫāl, başlıca Kızıl-Özen 'in sol kollarından birindeki havzaya tekabbül eder; bu Ḫalḫāl ırmağının kollarından biri şimâlden [Erdebil-Pardalīs yolu üzerinde Kızıl-yokuş boğazından] gelir ve Sancava (Yāḳūt, III, 160: Sinchaẕ veya Sincābāẕ; *Nuzhat*, nşr. Le Strange, s. 180, 223; Sancīda v.b.; Olearius, 1663 tabı, s. 472: Sengoa) köyünden geçer. Diğer kolun kaynağı Tāliş (Ḫalḫāl: Herov < Hirābād 'ın şimdiki merkezinin yanında) dağlarının garp eteklerinin şimâl-i şarkîsinde bulunmaktadır. Bu kol, Kū'ī (*Nuzhat*, nşr. Le Strange, s. 223: Gadīv, Kadpū, fakat s. 84 'te Kū'ī) köyünün adını taşır. İki kol, Ḳabaḫ köyü civârında birbirleri ile birleşir; sonra ırmak, sol taraftan eski Ḫalḫāl (bugün, yan vâdide bu adda muhtelif köyler bulunmaktadır) şehrinin sularını alır, Pardalīs köprüsünün yukarısına az mesâfede Kızıl-Özen 'e dökülür (krş. *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 81: Bardalīs, s. 180 Barūlāẕ). Kū'ī ırmağı şarktan garba doğru büyük bir kavis çizer. Herov şehrinin cenûbunda, kolları Kū'ī havzasını Tārom havzasından ayıran yüksek Aḫ-dağ bulunur. Tam Herov 'un cenûbunda kâin Macara veya Barandaḳ boğazının cenup yüzünden, Miyān-sarā (Kızıl-Özen 'in boğaz mahrecinde) yakınında sol taraftan Kızıl-Özen 'e dökülen (*Nuzhat*, s. 223; Şāl-rūd, günümüzde mevcut Şāl köyünün adından) Küçük Şāh-rūd gelir. *Nuzhat* (s. 82), Erdebil 'n mülhakatı arasında, küçük Şāh-rūd vâdisi (30 köyü ile) kezâ ayniyetinin tesbiti henüz mümkün olmayan mühim Dārmarzīn nâhiyesini (100 köyü ile) zikreder. Her hâlde Ḫalḫāl, Dārmarzīn ve Şāh-rūd, Kızıl-Özen 'in sol kıyısında Tārom mülhakatı için az yer bırakır.

Y o l l a r, m a h s û l. Erdebil ve Zencan arasındaki başlıca yol (Kızıl-Özen boğazının ortasında bulunan eski Pardalīs köprüsünden), Tārom 'un garbındaki Ḫalḫāl 'dan geçer. Tārom üzerinden daha kısa bir yol (Erdebil-Herov-Barandaḳ-Ḳalāt, Aḫ-gedık-Zencan) tâkip eden kervanların, Kızıl-Özen 'i kolekle geçmeleri îcap eder. Erdebil ile Zencan arasındaki seyr-ü-sefer ehemmiyetli değildir.

Yāḳūt'a göre, Tārom çok dağlık olmakla berâber bereketlidir (*ma'a ẕālikam u'şibatan* „ot bakımından zengin?"). Yāḳūt'a göre, Ṭarm ile aynı'adda bulunan iyi vasılta pamuk, Dizābād nâhiyesinden elde edilmiş olmalıdır; zîrâ Kāġaz-kunān (harfiyen: „kâğıt îmâl edilen yer") imâlathâneleri pamuksuz olamazlardı. Ḫalḫāl'ın yüksek yaylaları, XIX. asrın başlarında bile, 'Abbās Mīrzā'nın buğday ihtiyacını temin ettiği anbar olarak telâkkî edilmiştir. Rawlinson, Tārom'da bir çok meyva bahçeleri görmüş ise de, bu bölge Fortescue'da 1921 'de, vasat bir intibâ bırakmıştı. *Mir'āt al-buldān*'a göre, Tārom'da, kurşun, bakır ve zâc madenleri vardır.

Meskûn yerler. *Nuzhat* (s. 65)'e göre, Tārom'un merkezi önce Fīrūzābād (aşağı idârî bölgede ve Ḫalḫāl Fīrūzābād'ından tamâmiyle ayrı) idi. Moğullar devrinde Andar (? yukarı idârî bölgede) onun yerini aldı. Rawlinson'a göre, sağ kıyı üzerinde bulunan Venisard (Rus haritasında: Veniṣarā), Tārom'un merkezi idi; Fortescue'ya göre ise, merkez Banari (sol kıyıda) idi. Yeni merkezler galiba Erdebil-Herov-Zencan yoluna doğru meyletmektedir. Mis'ar b. Muhalhil, Nāṣir-i Ḫusrav ve Yāḳūt tarafından ziyâret edilen Samīrān (Şamīrān) kalesi çok daha ehemmiyetli idi. Şamīrān'ın mevkii teşhis edilmemiş ise de, Nāṣir-i Ḫusrav'ın seyahatnâmesi, burasını oldukça doğru bir şekilde tesbit etmeye imkân veriyor. Kazvin'den hareket eden bu seyyah, Ḫarzavīl (Muncīl'in yukarısında)'e ulaştı; oradan, 3 fersahlık bir inişten sonra, Tārom'a tâbi olan Brzalḫyr (?) mevkiine geldi. Seyyah, müteâkiben, munsabına yakın Şāb-rūd üzerinde bulunan Ḫandān adlı bir köye geldi; burada (Tārom) emîri adına geçiş hakkı (*bāc*) alınıyordu. Nāṣir-i Ḫusrav, bu nokta ile Şamīrān arasını 3 fersah olarak vermektedir. Hakikatte ise, Ḫarzavīl ile Şāb-rūd arasındaki mesâfe, düz hat olarak, 7 km.'yi geçmemektedir. Şāh-rūd'un garbında çok açık bir arâzîde, 3 fersah veya kilometre olarak daha yüksek bir rakama tekabül ederdi. Yāḳūt'a göre, Samīrān „büyük bir nehir" üzerinde bulunuyordu. Bütün bu tafsilât, Şamīrān'ı Derbend civârına yerleştirme imkânını vermektedir. Gerçekten de Rawlinson, orada „büyük ve çok kudretli bir kalenin" harâbelerini (Gilivān'ın munsabına 3 deniz mili mesâfede) zikreder ve Rus haritası da sol kıyının kayalığı (Şāh-rūd'un munsabının yukarı cihetine takriben 12 km.) üzerinde „bir kalenin harâbelerini" göstermektedir. Ḳalât kalesi, Zencan cihetinden Tārom'a giriş yolunu murakabe ederken, Şamīrān'ın stratejik ehemmiyeti, en dar noktasında Kızıl-Özen vâdisi ile Tārom'u hâkimiyeti altında tutmasından ileri gelmekte idi.

Tarih. Tārom bölgesinin ilk sâkinlerinin kimler olduğu bilinmemektedir. Rawlinson, Kızıl-Özen'in bu kısmına eski Cadusii halkını yerleştiriyor ve daha X. (?) asırda bütün bu mevkie Ḳādūstān (?) adını veren Cayhānī (*Aşkāl al-'ālam*?)'nin bu hususlaki selâhiyetine istinad ediyordu. Vahşi ve uzak Tārom-Ḫalḫāl ülkesi, sâdece Şamīrān'ı merkez edinerek Azerbaycan, Arrān, Gīlān ve Ray'e kadar uzanan bölgelere hükmeden Muẓaffarī [b. bk.] hânedanı devrinde tarihî bir rol oynamıştır. Daha 316 (928)'da Şamīrān hükümdârı olarak Sallār b. Asvār gözükmektedir (krş. İbn al-Aṯīr, VIII, 142). Yāḳūt tarafından zikredilmiş bulunan Mis'ar b. Muhalhil (330'a doğru), Şamīrān'da küçük ve büyük 2.850 binâdan bahseder. Büveyhî vezîri Ṣāḥib b. 'Abbād-i Ṭalaḳānī'nin ilgi çekici mektubundan (Yāḳūt tarafından tesbit edilen; bk. Samīrān kelimesi), kalesi bulunduğu için bölgeye göz diken Muḥammed b. Musāfir tarafından Kazvin'den ayrılmış bulunan Tārom'un önce Kazvin'e tâbi olduğu meydana çıkmaktadır. Ṣāḥib, „Alamūt kalesinin kız kardeşi" demekle Şamīrān'ın ehemmiyetini aşırı derecede övmektedir. Muḳaddasī (s. 360), Samīrūm (aynen!) kalesinin, altından arslan, güneş ve ay şeklindeki süslerinden bahsetmektedir. 379'da Büveyhîler Şamīrān'ı bir izdivaç yolu ile kendi ülkelerine ilhak ettiler ise de, Faḫr al-Devla'nın vefâtından sonra Muzafferilerden İbrāhīm, Zencan, Abhar, Sarcihān (Abhar'ın şimâlinde Sa'in-ḳal'a=eski Ḳubūd civârındaki nâhiye) ve „Şabrizūr" (okunuş sahih olmamakla berâber, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 65'te aşağı Tārom'un mülhakatı arasında zikrettiği „Şarzūrlar", „Şarūzlar" ile aynı olmalıdır)'u aldı. Şamīrān bu mâlikâneler arasında açıkça zikredilmezse de, Nāṣir-i Ḫusrav, 438 (1046)'de Şamīrān (Samīrān)'da bir Muzafferî emîri ve 1.000 kişilik bir garnizon bulmuştu. Bu seyyah, bir kayalık üzerinde bulunan kalenin kasabaya hâkim bir vaziyette olduğunu söylemektedir; bu kale, üç sıralı bir duvar ile çevrilmiş idi. Nehre kadar inen bir yer-altı yolu (*kārīz*) su te'minine imkân veriyordu. Yāḳūt'a göre, kale, hâlâ meçhul sebepler yüzünden İsmā'īlī'ler tarafından tahrip olunmuştur. Ḳilāt, Yāḳūt zamânında Alamūt hâkimi tarafından işgal edilmişti.

Moğullar idâresinde, bilhassa idâre merkezinin Sulṭānīye [b. bk.]'ye geçtiği zaman Tārom ehemmiyet kazandı ve *Nuzhat al-ḳulūb* (740=1340), bu devirde, idârî bölge hak-

kında tam bilgiye sahip idi. Tārom, Olcaytu 'nun saltanatında, 706 (1307)'da Gīlān seferinin mukarriki olarak tâyin edilen *şaḥna* Girāy (?) tarafından idâre olundu (Dorn, *Auszüge*, s. 139). Timurlular idâresinde, Ḫalḫāl (bk. mad. TEBRĪZ, 787 [1385] tarihi) ve Tārom (Şayḫ Zāhid Tāromī; Dorn, *Auszüge*, s. 229, 231, 234, 382) hanları pek de mühim olmayan bir rol oynadılar. Şamīrān da yeniden inşâ edilmiş olmalıdır; zîrâ Gīlān tarihçileri Akkoyunlu Sultan Yakub 'un ölümünden (896) sonra, Kār-kiyā Mīrzā 'Alī 'nin bir hile ile kaleyi nasıl ele geçirdiğini anlatmaktadırlar. Daha sonra Mīr Zayn al-'Ābidīn-i Tāromī adında biri, Mīrzā 'Alī 'ye karşı neticesiz bir isyanda bulundu. Akkoyunlu Rüstem Bey 'in (897—902) saltanatında, kumandanı Dede Bey 10.000 kişilik bir kuvvetle „Tārom kalesi"ni tekrar ele geçirdi ise de, daha sonra, Akkoyunlu Elvend ve Mehmedî arasındaki mücâdele esnâsında (905/906), kumandan Kār-kiyā Mīrzā 'Alī „Tārom 'u ele geçirdi" (krş. *Mir'āt al-buldān*, s. 236).

Şāh İsmā'īl I. devrinde, Tārom, genç hükümdârın gizlendiği Kār-kiyā 'nın hākimiyet sâhaları ile irsî ocağı olan Erdebil ve âilesi arasında en elverişli muhâbere hattı üzerinde bulunmuş idi. 905 'te meşhur yürüyüşü esnâsında Şāh İsmā'īl tarafından tâkip edilmiş olan yol istikameti Tārom-Barandaḳ-Nasāz-Kü'ī-Ḫifẓābād-Abaruḳ-Erdebil olmuştur (krş. E. D. Ross, *The early years of Shah Ismail*, *JRAS*, 1895, s. 332). Tārom, *Tārīḫ-i 'ālamārā* 'da, Safevîlerin kışı geçirdikleri (921 h.), avlandıkları (1002 ve 1003 yılları) ve oradan Gīlān 'a karşı seferler tertip ettikleri yer olarak, bir çok defalar zikrolunur.

Türk unsurlar, tedricî olarak İranlı unsurlara (Daylam ve Gīlānlılar) karışıp kayboldular. Nādir Şāh devrinde Amarlu Kürtleri Maoçīl 'de ve Tārom Puşt-i Kūh 'unda yerleştiler. Rawlinson 'a göre, bunlar Lūlū (izleri yukarı Suriye 'de [Le coq], Tahran civârında [Brugsch] bulunan Lōlō?) kabîlesinden idiler, fakat, daha onun zamanında Türkleşmişlerdi. Bununla berâber Rabino (*RMM*, XXXII, 261), 'Abbās I. tarafından Mançīl civârına yerleştirilmiş olan Rişvand Kürtleri ile Nādir zamânında gelmiş olan 'Amarlu Türklerini birbirinden tefrik etmektedir. Ne olursa olsun, şimdi Tārom 'da bir Türk halkı vardır; Forteseue 'ye göre, Gilivān 'dan itibâren köylüler Farsça 'yı anlamıyorlardı. Toponymie 'de de bir Türk tabakası, tedrîcen eski irânî adlandırmayı (krş. Pardalīs [*prd* „köprü" den], Nimahil, Niyāb, Gulçīn v.b.) örter. Azerbaycan 'da, eski İran toponymie 'sinin tetkiki, araştırıcısını beklemekte ise de, mahallî lehçelerin, „şimâl-i garbî" denilen zümreye mensup oldukları âşikârdır [bk. mad. TĀT].

Mir'āt al-buldān (s. 335)'a göre, Kaçarlar, Tārom 'u ayrı bir hâkimiyet sâhası yaptı ve onu Muḥammed Ḫan Davalu 'ye ve oğlu Allāh-yār Ḫan Āṣaf al-Davla v. b. 'na ikta (*iḳṭā' va-tiyūl*) olarak verdiler. Rızā Şāh 'ın tahta cülûsundan sonra Ḫalḫāl 'a bir te'dîb kuvveti gönderildi ve bir çok mahallî ḫan (Raşīd al-Mamālik v. b.) idam olundu.

Bibliyografya: bk. madd. SAFĪD-RUD ve ŞĀH RŪD (bu sonuncuda Bara nâhiyesinin mevkiini düzeltmek gerekir); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. Le Strange), s. 65, 81, 180, 223; Kâtib Çelebi, *Cihan-nümâ*, s. 297; Moḥammed Ḥasan Ḫan Şanī' al-Davla, *Mir'āt al-buldān* (Tahran, 1294), I, 334—337; Olearius, *Moscowitische and persian. Reisebeschreibungen*, Schleswig, 1663, bölüm 28, s. 471—475 (Buzun-Sengoa [= Sancāvā]—Pardalīs); Morier, *A Second Journey* (London, 1818), s. 256 v. dd. (Ardabil-Herov-Paras-Mamau-Aḳ-kand-Zancān); Jaubert, *Voyage en Arménie* (Paris, 1821), s. 195 (Ardabīl-Hiriz- „Gance"(?)-Ḫalḫāl-Zancān); Monteith, *Journal of a tour through Azerdbijan* (aynen I), *JRGS*, 1833, III, 10 v. dd.: (Miyāna-Mançīl, Kızıl-Özen 'in aol kıyı boyu [oldukça karışık]); Ritter, *Erdkunde*, VIII, 633—639; Rawlinson, *Notes on a journey from Tabriz*, *JRGS*, 1840, X (Zaneān Ak-dağ-Kışlak-Darrām-Kavkand-Obar-Darband-Mançīl); Sarre, *Reise v. Ardabil nach Zendschan*, *Pet. Mitt.* (1899), XLV, 215—217 (Göreyim-Sancāvā-Çay-Fo'aci-Afşar-Pardalīs); de Morgan, *Etudes géographiques* (1894), I, 194, levhalar LXI ve LVII („Leis köprüsü" nü Pardalīa okuyunuz); Le Strange, *The Lands of the East. Caliphate*, s. 170, 225 v. d. (bir çok hatalarla); Forteseue, *The western Elburz and Persian Azerbaijan*, *JRGS* (nisan 1924), s. 301—318 (Maneīl-Banari-Barandaḳ-Nimahil-Ḳara-bulaḳ-Kacal-Pardalīs-Miyāna); Schwarz, *Iran im Mittelalter* (VIb, 1926), s. 736—739 (bu eserde Arapça kaynaklardan faydalanılmıştır).—Ḫalḫāl hakkında tafsilât için bk. Khanikov, *Map of Azerbaijan*, *Zeit. d. allgem. Geogr.*, 1863, XIV.

2. Fārs'ta bir şehir [Yāḳūt: Ṭirm; *Fārs-nāma* (nşr. Le Strange): Tār(u)m] olup, Kirman tarafındaki eyâletin en şarkında bulunmaktedır. Şehir, galiba Yautiyā (Behistan, III, 7) ülkesindeki Tāravā 'ya tekabül etmektedir. Hâlen Tārom, Seb'a *bulūk* 'ünün bir nâhiyesidir: bk. Ḥasan Faṣā'ī, *Fārs-nāma-i Nāṣirī* (Tahran, 1314), s. 217 v. d.; krş. Dupré, *Voyage en Perse*, I, 372—376; Rit

ter, *Erdkunde*, VIII, 743; Şanî' al-Davla, *Mir'āt al-buldān*, s. 338; Preece, *Journey from Shiraz to Jashk, Supp. Papers, Proceed. R. Geogr. Soc.* (1885), I, kısım 3, s. 403—437; Le Strange, *The Lands...*, s. 292—295; Schwarz, *Iran* (1910), II, 107 v. d.; Bartholomae, *Altiran. Wörterbuch*, str. 648, 868, 908, 1854. (V. MINORSKY.)

ṬARİF. [Bk. ṬARİF.]

TARİF. ṬARİF, 91 (710)'de İspanya'da karaya çıkan ilk müslüman kuvvetlerinin kumandanı. Meşhur kumandan Mūsā b. Nuṣayr [b. bk.]'in bu mahmîsinin menşe'i hakkında Arap tarihçileri hem-fikir değillerdir; bâzılarına göre Ṭarîf bir Berberî, başkalarına göre ise, bir Arap idi. al-Rāzî, onu Abū Zur'a Ṭarîf b. Mālik al-Ma'āfirî, İbn Ḫaldūn ise, Ṭarîf b. Mālik al-Naḫa'î tesmiye eder. Bundan başka çoğu zaman o, Mūsā b. Nuṣayr'in diğer mahmîsi Ṭārik b. Ziyād [b. bk.] ile karıştırılmıştır.

Mūsā b. Nuṣayr'in kont Julien tarafından, bir ordu ile İspanya'ya geçmek için iyice sıkıştırıldığında, vaziyeti Halîfe al-Valîd'e arzettiği ve Halîfenin de ona, her hangi bir seferden önce, hafif ordu birliklerinden küçük bir kuvvetle İberik yarım-adasının cenûbunda istikşafta bulunmayı emrettiği mâlûmdur. Mūsā b. Nuṣayr, bu emirlere uyarak, Ṭarîf'i, hepsi de Berberî olan dörtyüz piyâde ve yüz süvârî ile gönderdi. Ṭarîf, bu küçük kuvvetle Cebel-i Târık boğazını geçti ve o zamandan beri kendi adını taşıyan küçük yarım-adada (*Cazîrat Ṭarîf*, bugün Ṭarîfa [b. bk.]) karaya çıktı. Ṭarîf, Algeciras (al-Cazîrat al-Ḫaḍrā' [b. bk.]) havâlisine bir akın yaptı; bol ve kıymetli ganîmet ve esirlerle, Afrika'ya döndü. Bu ilk istikşaf, 91 ramazanında (710 temmuz) vuku buldu. Bu istikşafı Ṭārik b. Ziyād'ın büyük seferi tâkip etti; bu tarihten itibâren artık Ṭarîf'in bahsi geçmez.

Bibliyografya: müslüman İspanya-Arap tarihçileri, bilhassa müellifi meçhul *Aḫbār macmū'a* vakayiaâmesi (*Ajbar machmua* adı ile nşr. Lafuente y Alcantara), Madrid, 1867, Arapça metin, s. 6 ve tre. s. 10; İbn 'Iẓārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 5 v.d.; trc. Fagnan, II, 6 v.d.; al-Maḳḳarî, *Analectes*, bk. fihrist; R. Dozy, *Histoire de l'Espagne musulmane*, II, 32; Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1875), I, 240 v.d.; E. Saavedra, *Estudio sobre la invasión de los árabes en España* (Madrid, 1892).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ṬA'RİF. [Bk. ṬA'RİF.]

TA'RÎF. 'I'A'RÎF (A) Arapça 'rf kökünden II. vezinde (*taf'îl*) bir masdar olup, bildirmek, tanıtmak ve Arapça dil bilgisinde ise, belirsiz bir ismi, başına *ḥarf al-ta'rîf* veya *lâm al-ta'rîf* denilen el edâtını eklemek sûretiyle belirli hâle getirme mânasına gelir (bk. *Kamus tercümesi*, İstanbul, 1305, III, 677). Ayrıca islâm mantığı ve kelâm ilminde *mu'arrif* „tanıtan" tesmiye olunduğu gibi, *uṣūl*'de de *ḥadd* [b. bk.] mânasında kullanılır (bk. Tabānavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, Kalküte, 1862, s. 1003 v.dd.). Maddî veya mânevî bir şeyi, husûsiyetlerini belirterek anlatma mânasında olan tarîf, bu mânadaki kısa bir ibâre için kullanıldığı (Ş. Sâmî, *Kamûs-i türkî*, İstanbul, 1317, I, 415) gibi, bu bütün bir kitap da olabilir. Msl. Ayasofya'yı tavsif eden, *Ta'rîf Ayā Ṣūfiyā* adlı eser gibi. Aynı kelimenin müennes şekli olan *ta'rîfa*, aynı mânadan başka, nakliye, gümrük v. s. fiyat veya vergi miktarlarını gösteren liste mânasına da gelir ki, bu mânası ile muhtelif garp dillerine (msl. frsns. *tarif*, ing. *tariff* gibi) de geçmiştir (bk. Sir Steven Runciman, *Avrupa medeniyetinin gelişmesi üzerindeki islâmî ta'sirler*, *Şarkiyat mecmuası*, 1959, III, 2). *Ta'rîfa* Türkçe, yanlış olarak ta'rife yâni kısa i ile kullanılmakta olup (Ş. Sâmî, *ayn. esr.*, gösterme yer.), bu mânalarından başka, bilhassa nakil vâsıtalarının bâzan fiyatları ile birlikte, bâzan da hareket saatlerini tek başına gösteren liste veya cepte taşınan kitaplara (msl. demir-yolu veya deniz-yolları tarifesi gibi) alem olmuştur. İslâm dünyâsında, *ta'rif* veya *ta'rîfāt* kelimeleri ile başlayan bir çok eserler yazılmış olup (bk. Brockelmann, *GAL* ve *Suppl* bk. fihrist), bunlar arasında en çok tanınanı al-Sayyid al-Şarîf al-Curcānî (ölm. 816=1413)'nin muhtelif islâmî ilimlere (fıkıh, hadîs, kelâm, dilbilgisi v. s.) ve bilhassa tasavvufa âit ıstılahları açıklayan *K. al-ta'rifāt* adlı eseridir. Aynı kelime ile teşkil edilmiş *ta'rîf ḫvān* tâbiri ise, câmi ve tekkelerde namazdan önce, Peygamber'le büyüklerin vasıflarını yüksek sesle anlatan vazifeli kimseye delâlet eder (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 401). Bu masdardan teşkil edilmiş olan *mu'arrif* ism-i fâilinin muhtelif islâm ülkelerinde bir vakıf ıstılâhı olarak kullanılışı ve diğer mânaları için bk. Fuad Köprülü, *Vakf'a ait tarihî ıstılahlar meselesi*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1938, sayı I, 133—137. (T. H[illegible])

TARİFA, Arapça'da *Cazîrat al-Ṭarîf* „Ṭarîf adası" denilmiş olup, bu isim İspanya'nın fethi başlangıcında ilk müslüman kuvvetleri ile birlikte karaya çıkan, Mūsā b. Nuṣayr'in mahmîsi Abū Zur'a Ṭarîf [b. bk.] adından alınmıştır; Sierra de la Luna denilen bir dağ

silsilesi eteklerinde Cebel-i Târık'ın şimâl kıyısında kâin ve Avrupa kıt'asının en cenûbundaki kısmın yakınında bulunan küçük Endülüs şehri. Tarifa, Algezires [b. bk.] ve Cebel-i Târık [b. bk.] ile birlikte, islâm hâkimiyeti altında, boğazın öte yakasında bulunan Magrib limanları ile dâima, oldukça büyük bir deniz ticâretinden müstefid olmuştur. al-İdrîsî şehrin yığma taştan bir duvarla çevrili olduğunu söyler. Tarife kalesinin (*Castello*) kapılarından biri üstünde muhâfaza edilmiş bulunan Arapça bir kitabenin delâlet ettiği gibi, 'Abd al-Raḥmân III.'ın emri üzerine, 349 (960)'da orada bir kule (*burç*) de inşâ edilmiştir. Tarifa, Kastilya kıralı Sancho IV. tarafından müslümanlardan 1292'de alınmıştır. İki yıl sonra, müslümanların burasını tekrar geri alma teşebbüsleri, Leonlu Guzman el Bueno'nun müdâlaası karşısında netîcesiz kalmıştır.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Andalus*, s. 176—212; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-miʿṭār fî ḫabar al-aḳṭār* (İspanya), hazırlanmakta olan nşr., nr. 77. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

TA'RİH. [Bk. TARİH.]

TARİH. TÂRİḪ (A), Tarih kelimesi müşterek Sâmî *w-r-ḫ* kökünе dayanmaktadır (msl. İbrânice'de *Yārēaḥ* „ay, kamer" *Yeraḥ* „ay" kelimelerinde görüldüğü gibi). Buna göre, tarihin mânası, hakikatte „ay"ın târifi demek olur ki, bu mâna bir taraftan „bir hâdisenin, tarihî vak'anın vâdesinin tâyin ve tesbîti", diğer taraftan da „bunun vukuu ânını, zaman devresini, kronolojisini" ifâde etmek üzere gelişmiştir. el-Bîrûnî'nin *Āṯār* (nşr. Sachau, s. 29)'ında alâka çekici bir rivâyet vardır ki, bu rivâyeti al-Ḫvârizmî (*Mafâtîḥ al-ʿulûm*, nşr. van Vloten, s. 79) de vermekle berâber kat'î olarak bunun reddine de lüzum görmektedir. Ona göre, tarih kelimesi Farsça *māhrūz*'un arapçalaşmış bir şekli olmalıdır; zîrâ *māhrūz*'da, ay başlangıçlarının tesbîtinin bahis mevzûu olduğu açıkça görülmektedir. Bu nazariye, muhtelif tarihçiler tarafından, hicrî senenin islâm takviminin başlangıcı olarak kabûl edilmesinin al-Hurmuzân [b. bk.] tarafından 'Omar'e yapılan tavsiye üzerine vuku bulduğuna dâir bikâyeye bağlanabilir (msl. krş. al-Bîrûnî, *ayn. esr.*).

Eski Arap takvîmi hakkındaki bilgimiz menzûmelerle halk şiirlerine istinad eden perâkende mâlûmat bakıyelerine dayandığından, bugüne kadar pek mahdut olup umûmî hey'etiyle emin olarak ele alınmamıştır. Bir çok husûsî ve bilhassa eski ay adlarının çoğunun taşıdığı mânalar (sefer I, II, rabîʿ I, II, cumâdâ I, II, ramażân) eski Arap yılının kamerî-şemsî mâhiyet arzettiğine ve Yahudi („tişri") yılına az-çok benzerlik göstardiğine delâlet eder. Mâmafih burada eski zamanlarda bütün Arabistan'da mûteber müşterek zaman taksîmâtının mevcûdiyetinin pek kabûl edilemeyeceği bâzı kayıtlarla söylenebilir. Muhakkak olan şudur ki, Arap bedevî kabîleleri ile diğer yerleşik milletlerde bidâyette yalnız ayın safhalarına bağlanan zaman taksîmâtı (yâni sırf kamerî sene) mevcut idi. Şemsî seneye intibak ise, ancak daha sonraki bir devrede vâki olmuş olsa gerektir. Bu faraziye muhtelif islâm âlimlerin (Mahmud Efendi'nin de *JA* [1858], V. seride faydalandığı beyânâtı ile desteklenmektedir; bu cümleden olarak al-Bîrûnî, *Āṯār* (nşr. Sachau, Leipzig, 1878)'ında, eseri kendisince mâlûm olan Abû Maʿşar Caʿfar b. Muḥammed al-Balḫî *Kitâb al-ulûf fî buyût al-ʿibâdât*) ile mutabık olarak Yahudi takvîm yılına istinâden sırf kamerî seneden kamerî-şemsî seneye geçişin hicretten iki yüz yıl önce vuku bulduğunu zikretmektedir. Hicrî tarihe doğrudan-doğruya tekaddüm eden zamandan Mekke'de sırf kamerî senenin mevcûdiyetini kabûl eden Mahmud Efendi (*Mém. des savants étrangers de l'Académie royale de Belgique*, 1861, XXX), F. K. Ginzel (*Chronologie*, I, 248) tarafından iktibas edilen daha sonraki nazâriye, 571 senesi martında vuku bulan Müşteri-Zühâl kıranının (*Ḳirân al-Dîn*) Peygamber'in doğumuna doğrudan-doğruya tekaddüm eden bir zaman içinde hakîkaten vuku bulduğu ve bu hususta sonradan yapılan her hangi bir tashihin de bahis konusu olmadığı keyfiyeti kâfi derecede tevsîk edilmediğinden yukarıda beyan edilen husûsa karşı içtihatca sâlih bir delîl göstermek pek mümkün değildir. Senenin başlangıcı, Arapların kamerî-şemsî takvîminde ve kezâ Yahudilerde sonbahara isâbet eder.

al-Bîrûnî (nşr. Saebau, s. 60 v. dd, 69) bu arada eski Arap ay isimlerinin bir listesini de vermektedir. Bu liste ve ona bağlı beyitlerde, bu isimler ehemmiyetsiz olmakla berâber, ihmâl edilemez lerklarla gözükmektedirler. Bundan başka al-Bîrûnî, (s. 63) Samûd aylarını, Abû Sahl 'Îsâ b. Yeḥyâ al-Masîḥî'nin (krş Saebau'ın önsözü s. XXXII; ayrıca bk. İbn Abî Uṣaybiʿa, nşr. Müller, I, 327 v. d.; Brockelmann, *GAL*, I, 238) hâfızaya yardımcı bir şiiri ile birlikte verir. Eski arap ayları şunlardır: *al-Muʾtamir* (sefer I. yerine), *nâcir*, *ḫavvân*, *buṣṣân*, *ḫantam* veya *ḫanom* (harekesi şüphelidir), *zabbâʾ* veya *zubbî*, *al-aṣamm*, *ʿâdil*, *nâfiḳ*, *vaġl*, *ḫuvâʾ*, *burak*; bu isimlerden bir kaçı sonradan bilmünâsebe mukabili olan islâmiyet devri ayları için lekap olarak kullanılmıştır msl. re-

eep ayına *al-aṣamm*, şâban ayına da *'ādil* lekap olarak verilmiştir.

Wellhausen (*Reste arabischen Heidentums*, Berlin, 1897, s. 96 v d.) takvim yılını iki mevsime taksim etmişti. Yağmur mevsimi, kuraklık ve sıcaklık mevsimi. Eski Arap şiirinde *ḫarîf* veya *rabî'*, *şitâ'*, *ṣayf* ve *ḳayz* gibi dört mevsim taksîmi vardır ki, aşağıyukarı bizim sonbahar, kış, ilkbahar ve yazımıza tekabül eder. Bu devirden ayrıca 6 mevsim taksimâtının da çıkarılması mümkündür: *rabî'* (son hasad), *ḫarîf* (sonbahar), *şitâ'* (kış), *al-rabî' al-ṯânî* (ilk hasad), ṣayf (ilk yaz) ve ḳayż (yaz). Ayda husûsî günlerin adları vardır (krş. al-Bîrûnî, s. 64).

Haftanın yedi gününe âit eski Arap isimleri hakkında krş. Fischer, *ZDMG*, 220—226; al-Bîrûnî (*Âṯâr*, s. 64), oldukça eski bir tarihten itibâren Araplar tarafından kullanılan haftanın günlerinin adlarını şu sûretle vermektedir: *aḥvan*, *aḥvan*, *ḍubâr*, *dubâr*, *mu'nis*, *'arûba*, *şiyâr*. Böyle olmakla berâber, yedi günlük haftanın Araplar tarafından îcad edildiği kabûl edilemez; buna mukabil bu hafta sisteminin Babillilerden veya eskiden beri yedi günlük haftanın mevcut olduğu Yahudi kültür dâirelerinden alınmış olduğuna delâlet eden bir hayli husus mevcut bulunmaktadır. Yirmi dört saatlik müddete *„yawm"*, bunun gündüze tekabül eden kısmına ise, *„nahâr"* denir: „gündüz ve gece" tâbirinde, *yawm*, *layla* kelimesinden evvel, *nahâr* ise, *layl*'in arkasından gelir. Fischer (*„Tag und Nacht" im Arabischen und die semit. Tagesberechnung. Abh. Phil.-hist. Kl. d. Sächs. Ges. d. Wiss.*, 1909, XXVII, ar. 81) bunun sebebini şöyle gösterir: birincisi ilk Sâmî hesabına göre, güneşin doğuşundan öteki doğuşuna kadar olan zamânı, ikincisi ise, kamerî sene ile ilgili olarak akşamdan akşama olan zamanı aksettirir. *„Yawm"* daha şumullü bir mefhum olarak görüldüğünden öne alınmıştır. *Nahâr* ise, umûmî zaman mefhûmu olarak ancak gece *„layl"* ile birleşmek sûretiyle *yawm*'e bağlanır ve doğru gibi telâkki edilen sıraya uygun olarak arkada yer alır.

Ayyâm al-fiḳâr, haram aydaki [bk. mad. FİḲÂR] harp günleri mânasına gelir. Bu günlerden biri de, al-Bîrûnî (s. 34, str. 8)'de zikredilen *ġadr*'dır (Ginzel, *Handbuch der Chronologie*, I, 251 de müphem olarak anlatılmıştır). Bu *ġadr*, al-Bîrûnî'deki sıraya göre, „fîl senesinden evvel" vuku buldu (*ayn. esr.*, str. 10); tercihen bu adı alan *Fiḳâr* ise, Peygamber'in gençlik zamânına rastlar.

Hicret ve onun islâm kronolojisi için bir zaman başlangıcı olması husûsunda bk. madd. HİCRET ve NESİ. Birinci hicret yılı muharrem ayının ilk gününün hangi gün olduğu mes'elesi henüz kat'î olarak belli değildir. Bizzat Buhl (*Das Leben Muhammeds*, trc. H. H. Schaeder, 1930, s. 196) de bu mes'elenin hâiline yarayacak hiç bir yeni şey getirmemiştir. J. Mayr ise, Babinger *GOW* zeylinde (krş. *MOG*, II, 269) 15 temmuz 622 tarihinin islâmî takvîmin ilk gününü gösterdiği fikrindedir. Astronomiye âit sebeplerden dolayı sonradan bir takım mahzurlar doğmuştur; bu mahzurları bertaraf etmek üzere fevkalâde olarak bir ilâve günü tesbit edileceği yerde, bu tarih başlangıcı 16 temmuza nakledilmiştir. Babinger, Âşık Paşazâde (s. 273,9)'deki „perşembe" den istihrac ederek bir notunda fikrini îzah ederken 15 temmuz tarihini Selim I. zamânına kadar bu takvimin başlangıcı olarak telâkki eder. Mısır fethinden beri, bu takvime 16'dan itibâren başlanmış ise de, bu hususta elimizde henüz bir vesîka mevcut değildir. Wüstenfeld-Mahler tahvil cetvelinde (krş. *Vergleichungstabellen*, 1926, s. tab önsöz) başlangıç 16 olmakla berâber, galibâ bizzat Mahler bunu yerinde bulmamaktadır. Her hâlde şurası muhakkakdır ki, islâmî takvim başlangıcı, 15 temmuz 622, perşembe gününe, 16 temmuz ise, cumaya rastladığına göre, ancak haftanın günü belli oldukten sonra batâsız olarak tâyin edilebilir. Daha fazla tafsilât için bk. Ginzel, I, 258 v. dd.

İslâmda takvim. Hicretin 10. senesinde men'edildiği yukarıda bahsedilen *nasî'*'in yasaklanması dolayısiyle, zamânın hesaplanması islâmiyet için tipik mâhiyet arzeden kamerî seneye göre yapılmıştır (1 kamerî sene = 12 deveran ayı ve bu ayların beheri 29 gün 12 saat 44 dakika 3 sâniye, 354 gün 8 saat 48 dakika 36 sâniye; aslında kamerî sene tâbiri tamâmiyle mânasızdır!). Güneşin yıllık devrine bir intibak artık mümkün değildi ve müslümanların takvim senesinin başlangıcı da, bu yüzden şemsî seneye göre, tedrîcen yuvarlak hesap 11 gün geriye gider, yâni ancak 33 yıl sonra, takribî olarak aynı şemsî müddete tesâdüf eder; binâenaleyh 33 kamerî sene hemen hemen 32 güneş senesine müsâvî olur. Bu tenâsüpten hicrî senenin milâdî senelere ve milâdî senelerin hicrî senelere karşılıklı olarak çevrilmesi için şu takribî formül elde edilir:

$M = \frac{32}{33} H + 622$ ve $H = \frac{33}{32} (M - 622)$.

Bu formülün ihtisâren ircâi yapıldığı takdirde Wüstenfeld-Mahler (*Vergleichungstabellen*)'deki mukayese cetvelleri de ictinâbı imkânsız bir hâl alır (bk. *bibliyografya*).

Ayı, kat'î zaman ölçüsü olarak ele alan Kur'an (X, 5 v. d.)'a göre, ay ile yılın başlangıcı, aslında vaktiyle olduğu gibi hilâlin

rü'yetiyle tesbit edilmiş olmalıdır. Nitekim bugün dahi halk takviminde bu yolda hareket edilmektedir.

Kolay anlaşılır sebeplerden dolayı bunun yanında çok zaman evvel bir sıra hesaplar yapılarak şu noktalardan hareket edilmiştir. Ayın küremiz etrafında iki defa devri aş.-yk. 59 gün çekmekte, böylece aylara 29 ve 30 gün düşmektedir. Önce muharremden başlamak üzere 3., 5., 7., 9., 11. aylar 30 gün; 2., 4., 6., 8., 10. ve 12. aylar 29 günden hesap edilmektedir. Böylece mûtad yıl 354 gün olur. 8 saat 48 dakika, 36 saniye fark, hemen-hemen tam $\frac{1}{11}$ gün eder. Astronomik ay yılına her kamerî 30 yılda 11 kebîse günün (*yavm al-kabs*) ilâvesiyle telâfi olunur. 30 yıllık bir devre zarfında, 2., 5., 7., 10., 13., 16., 18., 21., 24., 26., ve 29. seneler kebîse yıllar olarak tesbit edilir ki, en çok bu tesbit metodu, islâm memleketlerinde taammüm etmiştir.

İslâm ay isimleri (yk. bk.) Fas'ta ve şarkî Hind takım-adalarında kısmen savtî, kısmen de tamâmiyle yeni ad verme sûretiyle değişmiştir (krş. Ginzel, I, 253 [Fas], 417 [Cava], 427 [diğer adalar]). Madagaskar [b. bk.] 'da kısmen 12 hayvan burç mıntakasının adları, kısmen de Sanskritçe 'den alınan ay isimleri kullanılmaktadır. Diğerleri hakkında bk. ilgili maddeler.

Ay başlangıcının hilâlin rü'yetini tâkiben tesbiti *Kaşşâf iştilâḥât al-funûn* (nşr. Sprenger) mad. *Târîḫ*'te beyan edildiği gibi, en çok 30 günlük 4 ay ve 29 günlük 3 ay fâsılasız birbirini tâkip eder. Vergi hesaplamaları dolayısiyle şemsî senenin kabûl edilmesi teşebbüsüne dâir krş Ginzel, I, 246 v. d.; al-Bîrûnî, s. 31 v. dd., 68; A. V. Gutschmid, *Kl. Schr.*, 1890, II, 415, 513, 757.

Müslümanlar hicri tarih dışında şu tarihleri de kullanmışlardır:

1. Tûfan tarihi, al-Bîrûnî (s. 23 v. dd. ve cetvel s. 137)'ye göre, astronomlar bu devrin tarihini Zühâl ile Müşterî'nin ilk kıranına [b. bk.] istinâden tesbit etmişlerdir ki, bu kıran Tûfan'dan 229 yıl 108 gün önce vâki olmuştur; Buhtunnasr I., Tûfan'dan 2.604 sene sonra tahta çıkmıştır (her iki tarih arasında 860.173 gün vardır; o halde kıranda bu yana tahminen 2.604 sene sayılmalıdır); Buhtunnasr ile İskender (yâni Selevkiler arası) arasında 436 sene vardır. Abû Ma'şar, Tûfan'a hayvan burç mıntakasının (Zodyak) sonunda, bütün seyyârelerin kıranı zamânında İskender tarihinden evvel 2.790 ilâveli sene (yâni şemsî) 7 ay 26 gün olarak hesaplamıştır. al-Bîrûnî (s. 25) her iki hesap arasındaki farkı kaydetmiştir. Yukarıda Zühâl-Müşteri kıranından îtibâren kaydedilen 2.604 sene hesaplanmasında (yâni: Tûfan 2.604—229=2.375) yıl Buhtunnasr 'dan önce netîce aş.-yk. aynıdır.

Buhtunnasr [b. bk.] takvimi eski kıptî takvimi de denilen (*Kaşşâf iştilâḥât al-funûn*, ayn. yer., nr. 7; Selevki takviminden (aş. bk.) önce 159.202, Bîrûnî 'ye göre, 159.101 ve Schram 'a göre 159. 436 gün ki, Ginzel tarafından işâret edilen milâddan önce 26 şubat 747 tarihi daha yukarıda zikredilen 436 sene ile mutabakat hâlindedir) bu takvimde Mısır ay edları yer alır; sene, her biri 30 gün ve beş ilâveli günden meydana gelir.

Filip (İskender 'in babası) takvimi, Buhtunnasr takvimi ile aynı ise de, 424 sene (al-Bîrûnî, s. 137 'ye göre=154.760 gün) daha sonra (Ginzel, I, 147), m. ö. 12 teşrin II. 324 'te başlar.

İskender takvimi, yeni Kıptî takvimi de denilen (*Kaşşâf*, göst. yer., nr. 3; devir 217.291, al-Bîrûnî, *Âşâr*, [s. 137]'a göre 219.242, *Tafhîm* [var. 174]'e göre 217.415, Schram 'a göre 217.331 gün, Diyoklesiyen zamânında Selevkiler yâni Ginzel 'in Diyoksiyen tarihinden sonra; krş. *Chronologie*, I, 229, [m. s.] 29 ağustos 284 tarihi ile) bu tarih hakikatte imparator Augustus ile başlar (Ginzel, I, 224 v. dd.) ve (m. ö.) 14 şubat 27 tarihini taşır.

Selevkiler takvimi. (*Kaşşâf*, göst. yer, nr. 2; hicretten önce, 340.700 günlük devre, al-Bîrûnî 'ye göre 340.701, Schram 'a göre, 340.731 gün, Ginzel 'e göre [III, 41; m. ö.] 1. teşrin I. 312, Schram 'a göre 1 eylûl 311 [yk. bk.]) İskender 'in ölümünden, (323) 12 şemsî sene sonra bir pazartesi günü, bir kısmına göre, onun tahta çıkışından 6 sene sonra ve diğer bir kısmına göre de, hükümdarlığından îtibâren başlar (burada Büyük İskender ile Alexander IV. Aigos birbirlerine karıştırılmıştır). al-Bîrûnî (s. 28)'ye göre, Büyük İskender 26 yaşında Dârâ 'ya karşı sefere çıktığı zaman Kudüs 'e gelmişti; Yehudilere, Mûsâ 'nın ve Dâ'ûd 'un takvimini bırakıp, takvim başlangıcı olarak kendisinin 27. yaşını nazar-ı îtibâre almalarını emretti ve emri yerine getirildi; ancak tarih başlangıcı 26. yaşından başlatıldı; çünkü *Aḫbâr*'a göre, o zaman tam 1.000 senelik bir devre geçmiş bulunuyordu (krş. Ginzel, I, 176, 263; aylar için muhtelif maddelere bk.).

İran takviminin, mâhiyeti kâfi derecede aydınlanmamıştır. Bilinen şudur: eski İran senesi güneş senesidir. Senede 12 ay vardır ve her ay 30 gündür ve 5 ilâve gün ile sene, 365 güne bâliğ olur. Ayların günlerinin isimleri olup, bu isimlerin Zend ve Pehlevî şekilleri, Ginzel (I, 281)'de, yeni Farsça şekilleri ise,

al-Bīrūnī (s. 43) bulunmaktadır. Her ayın 8., 15. ve 23. günleri aynı ismi taşır (aş. bk. ve kezâ Soğdlular ile Ḫvārizm'lilerde de böyle idi. al-Bīrūnī, s. 46 v. dd.'dan naklen, Ginzel, I, 307 v. d.; Ḫvārizmī takvimi için bk. mad. HÂRİZM). İran aylarının adları şöyledir:

*farvardīn (19) *murdāz (7) āzar (9)
*ardibehişt (3) *şahrīr (4) *day (8, 15, 23)
*ḫurdāz (6) *mihr (16) *bahman (2)
*tir (13) *ābān (101) isfandārmuz (5)

(yukarıda yıldız işâretli adlar için bk. ilgili maddeler; isimlerin mânaları hakkında bk. Ginzel, I, 278 v. dd. Bütün ay isimleri gün adları olarak da mevcuttur. Ay isimleri ile adlandırılan günlerin o aydaki sayısı mutarıza içinde gösterilmiştir). Ay ve günleri ayırd etmek için, ayları ifâde ediyorsa, isimden sonra *māh*, günleri ifâde ediyorsa, isimden sonra *rūz* kelimesi gelir. Ay ile gün birleştiği zaman o gün bayram olarak kutlanırdı (krş. Ginzel 'de bilhassa I, 289 v. d.'daki mütâlea).

365 günlük bir yıl, tropik yıldan hemen-hemen 6 saat miktarı kısa olduğundan senenin mevsimlere göre, durumunun değişmezliği ya takrîben 4 senede bir kebîse gün veya yine, takrîben 120 senede bir kebîse ay ilâve edilmek sûretiyle te'min edilir. An'aneye göre (krş. Ginzel, I, 67 v. d.), sonuncu kebîse şekli mûtaddı; ancak bu îtiyad sıkı-sıkıya rasat edilmiş değildir. Kebîse ayı ile ilâve günlerin 1.440 senelik bir devre zarfında, ayların sırasına göre, her defasında dâima bir sonraki aya katılmak sûretiyle devrenin sonunda bütün seneyi devrettiğini ve her seferinde arkasına ilâve yapılan ayın adını aldığını ve 2 numara ile numaralandığını bildiren mütelliflerin verdikleri bu bilgiyi, A. v. Gutschmid, İranlıların tarih senesi hakkındaki *Über das Iranische Jahr* (*Kl. Schr.*, 1892, III, 205 v. dd.) adlı eserinde biri seyyâl, diğeri sâbit olmak üzere, çift bir senenin bahis konusu olduğunu, ikincisinin her 120 senede bir kebîse ayı ile birlikte hesap edildiğini söyleyerek mes'eleye vuzuh vermiştir. İlk ilâveye kadar, ilâve günler, senenin sonunda idi. İlk kebîsenin tatbîkinde de 121. seyyal senenin farvardīn ayı, 120. sâbit senenin kebîse ayı olan farvardīn II. ayına müsâvi bulunmaktadır. İlâve günler her iki nevî sene de bu ayı takip etmekte ve her defaki, ilk 120 sene zarfında farvardīn ayı ile aynı zamâna tesâdüf eden sâbit senenin isfandārmuz ayının arkasında kalmaktadır. İkinci 120 seneden sonra kebîse ayı 241. seyyâl senenin ardibehişt ayı ile aynı zamâna rastladığından, ardibehişt II. tesmiye edildi; ilâve günler, onu takip etti ve seyyâl senenin ardibehişt'in = her defasında tekaddüm eden sâbit senenin isfandārmuz ayının 120 sene gerisinde kaldı. Böyleee kebîse ayı ile ilâve günler, her defasında sâbit senenin sonunda bulundu; bunlar yalnız seyyâl senede, başlangıçta târif edildiği veçhile mevkî ve ad değiştiriyorlardı. Nüşirevān (b. bk.) zamânında ilâve günleri ābān'ın gerisine atan bir kebîse hâdisesi vuku buldu ki, o zaman (milâdî 530) ilk kebîseden beri 8×120=960 yıl geçmiş olmalı idi; demek bu devre (m. ö.) 430 senesinde başlamış oluyordu. Daha fazla malûmat için krş. Ginzel, I, 297).

Nüşirevān zamânındaki kebîseden sonra beklenen kebîse senesi milâdî 650 yılına rastlamış olacaktı. Fakat bu tarihte İran müslüman bir ülke olmuştu. İran'da sâbit bir tarih olmadığından, ancak yeni bir hükümdar ile berâber yeni bir sene hesaplaması başladığından ve Yazdigird III. ile İran hükümdar silsilesi son bulduğundan, seneler bu hükümdardan îtibâren (milâdî 632) sayılmağa devam etti; böyleee Yazdigird tarihi meydana geldi ve neticede imparatorluğun inkırâzı zamânına tesâdüf eden bu hükümdârın adını taşımış oldu. Bu devre salı günü 16 haziran (m. s.) 632=1.952.063 gün Julien (Sehram) = 3.623 veya hicrî 3.624 gündür (krş. Ginzel, I, 69; *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, göst. yer., nr. 4). Yazdigird tarihinin ilk asırlarında böyleee kebîse vuku bulmadı; binâenaleyh ilâve günler, seyyâl senenin ābān ayının sonuna kondu. Bu tarihe göre, müellifin, ilâve günleri nereye koyduğunun bilinmesi lâzımdır; Schram'ın *Kalendariographischen Tafeln* adlı eserinde hem ābān ayından ve bem de isfandārmuz ayından sonra kebîsenin katılması dikkate alınmıştır.

Yukarıda söylendiği gibi kebîseden vazgeçen Yazdigird takviminde, yıl başı günü dâima geriye gittiğinden Selçuklu sultanı Celâleddin Melikşah b. Alp Arslan bunu ıslâh etti. Bu ıslâhât için bk. mad. CELÂLİ. Bu devre, *Kaşşāf* (göst. yer., nr. 5)'a göre, 18 farvardīn cuma gününe, Julien takvimine göre, 163.173=Gregoryen takvimine göre 1 farvardīn'e rastlar. Bu tarih, 10 ramazan 471 (15 mart 1079)'e tekabül etmektedir (krş. Ginzel, I, § 70). Bu zamandan îtibâren her dört senede bir, altıncı bir ilâve gün katılmış ise de (krş. mad. NAVRÛZ), zaman-zaman bir sene atlanmıştır.

İlḫān Ġāzān Maḥmūd (b. bk.) bu takvimde yeni bir ıslâhât yaptı. Ginzel (I, 304. Ḥamd Allāh Mustavfī al Ḳazvīnī (b. bk.)'den naklen)'e göre 13 recep 701 perşembe günü, 13 mart 1302'dir. Eğer Wüstenfeld-Mahler'in aksine hicret tarihi olarak 15 temmuz 622 kabûl edilirse, bu iki tarih, aynı aoa rastlamakla berâber, hafta günü hiç bir zaman uymaz, (gün-

kü 1 recep 701, hesâbına göre ya perşembe veya cumadır; 13 recep ise, ya salı veya çarşamba olmalıdır. Bu karışıklığı daha da tamamlamak istercesine *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (göst. yer., nr. 6) tarihin ilk gününü pazartesi olarak beyan eder ve Celâlî takviminin 224 senesinde başlatır ki, bu da bizi keza 1302 senesine götürür. Bu tarih, filhakîka büyük bir ehemmiyeti hâiz olmamakla berâber henüz tamâmiyle aydınlanmış da değildir.

Ekber Şâh'ın takvim ıslâhâtı hakkında bk. Ginzel, I, §§ 108 v.d.

Eski Türk takvimi hakkında *Kaşşāf* (ar. 8)'da, bilgimizi muhtelif noktalarda arttıran mufassal mâlûmat mevcuttur. Müellif (*Kaşşāf*, mad. *Sana*), Türklerin şemsî seneyi [bk. mad. ŞEMS] esas aldıklarından bahseder ki, bundan kamerî-şemsî senelerin, 354 veya 355 günü ihtivâ eden 12 kamerî aylık seneler anlaşılır; bu da, muayyen bir sıraya göre, ilâve edilen kebîse ayları göz önünde tutularak güneş senesi ile denkleştirilir. Onun dediğine göre, kebîse yılları „Araplarda olduğu gibi" 30 yıllık bir devrede 11 yıldır. Müellif, bununla islâmî senenin 355. gününü dikkate alır. Eski Türklerin takvimlerinde kebîse aylar, 19 yıllık bir devrede, takvîmlerini kabûl ettikleri Çinlilerde (Ginzel, I, § 136: eski Türk kitâbelerinde zamen hesaplama şekli [Thomsen, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei*, *ZDMG*, LXXVIII, 132 v. dd.]; farklı görüş için bk. O. Turan, *Oniki hayvanlı türk takvimi*, İstanbul, 1941, s. 67) ve Yahudilerde olduğu gibi, açık olarak 7 defa ilâve edilmiştir. Netîce aynıdır; çünkü 11/30 ve 7/19 ancak 1/570 miktarı fark yapar. Ginzel (I, 503)'in Uluğ Bey'den naklen verdiği gibi, müellif tarafından verilen ay adları Uygurlardaki ay isimleri ile tetâbuk etmektedir. Kebîse ilâveleri Çinlilerde olduğu gibidir (Ginzel, I, 467 v. dd.). Sene 24 kısma (Çinlilerce *tsie ve k'i*) bölünür ki, bunlardan her ikisi bir tek aya tesâdüf eder. Eğer bir tek aya tesâdüf etmeyip de, bu kısımlardan ikincisi gelecek aya tesâdüf ederse, bahis mevzuu ay kebîse ayı (*zā'id*, kendi dillerinde ﺟﻮﺭﻩ ﺍﻱ yâni Çinlilerin *jun*'u, Ginzel, I, 474) telâkki olunur; bu takdirde kebîse ayının takvimdeki yeri sâbit değildir. 16° Aquarii sene başlangıcı da Çinlilere âittir (Ginzel, I, 470 v.d.). Senenin imtidâdı, onların hesâbına göre 365, 2.436 gün (0,0001 gün = 8,64 saniye = 1 ﺛﺎﻧﻴﻪ) = 365 gün 5 saat 46 dakika, 98 saniyedir. Bu son derece hatâlı değerlendirme metin bozukluğundan ileri gelmiş değildir; zîrâ senenin 15 günlük 2.184 5/6 ﺩﻗﻴﻘﻪ'lik 24 kısma bölündüğü ayrı bir yerde de te'kid edilmektedir. Aylar hakikî, yâni kıran ile başlayan nisbî kamerî aylardır [bk. mad. KAMER]. Kebîse devresinde senenin mevkii, 632 rakamının Yazdigird takvimine göre, dâima 365 gün hesap edilen o seneden tenzîli ve bakıyenin de 30 ile taksimi sûretiyle bulunur. 30'un altındaki bakıye eğer, 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 veya 29 ısa, bir kebîse senesini gösterir. Esâsen kebîse ayına değil de, 355. güne râci olan bu hesaplama, en eski olarak 632 Yezd = 1264 m. s.) tarihinde başlamış olabilir.

Müellif, Çinlilerin günü çift saatlere (bk. *Redhouse*, mad. *Çağ*; Çinlilerde *schi*, krş. Ginzel, I, 465) taksimi sisteminin, eski Türklerde de mevcut bulunduğunu bilmektedir. Çift saat 8 ﻛﻮﺭ (ﻛﻮﺭ? Çinlilerde *k'o*, krş. Ginzel, *göst. yer*)'e bölünür. Müellif bundan başka Çinlilerin onarlık veya onikişerlik devreden teşkil edilmiş olan, altmışa bölünmüş devreden de bahsetmektedir (Ginzel, I, 451 v. dd.). O, ayrıca, on ikilik devredeki seneler için mûtad hayvan adlarını da zikrediyor (Ginzel, I. 452). Günleri seçmek (*İḫtiyār*, bk. mad. ASTROLOJİ) maksadiyle on ikilik devre vardır ki, bu devrede her günün ayrı bir rengi vardı.

Türk mâlî yılı. Daha çok dinî hususlar için kullanılan hicrî yıl (sene-i kamerîye) yanında, şimdiye kadar resmî yıl olarak kullanılan mâlî sene — tesbit edilen sene başından sarf-ı nazar — Juliyen takvimi ile ayniyet arzeder. Ay adları bâzı cüz'î farklarla Süryânî-Arap takvimindeki ay adları ile aynıdır. Sene 1 martta başlar. Kebîse günü 29 şubattır ki, bu gün aynı zamanda senenin son günüdür. Bundan, Türk mâlî yılının milâdî tarihten dâima bir sene ilerde olduğu kolayca anlaşılır. Türklerin bu mâlî senesi, IV. (X.) asırda Abbâsîler zamânında kabûl edilen Arap yılına kadar geriye gider; Türkler arasında 1089 (1678) tarihinde kabûl edilmiştir. Seneler hicrî yıllara göre hesaplanmıştır. Yılların bu tasnifinde, daha kısa olan kamerî yıllarla bir denkleşme yapılmak için her 33 kamerî yılda kaybolan bir mâlî seneye Türkler *sıvış* adını verirler (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1955, III, 208b v.d.). 1288 (1871) yılı — ki aslında *sıvış*, bu hususta tafsilât için bk. Halil Sahillioğlu, *Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire*, *Studies in the Economic History of the Middle East*, nşr. M. A. Cook, London, 1970, 230—252) olması lâzım gelirdi — yanlışlıkla tam olarak hesap edildiğinden mâlî senelerin hesaplanmasında zaman-zaman intizam kaybolmuştur.

Gâzî Muhtar Paşa (*Işlāḥ al-taḳvīm*) da, başka bir şemsî takvim kabûlünü teklif

etmişti; paşanın bu takvimi hayrete şâyân bir sûrette doğru olarak tertip edilmiş olup, yüz asırlık bir zaman zarfında sâdece 0,28 günlük bir fark yapmakta idi.

Türkiye'de 1926'dan itibâren resmî olarak Gregoriyen takvimi kullanılmaktadır.

Dünyanın yaratılışı tarihi de, bir telâkkiye göre, takvim başlangıcı olarak alınmıştır. 860 Yezd senesinde, dünyanın yaratılışından beri 8.863 *ḳarn* ve 9.965 sene geçmişti. Yine bu telâkkîye göre, Dünya cem'an yekûn beheri 10.000'er senelik 300.000 *ḳarn* müddetle mevcut olacaktır.

İslâmiyette kronoloji tarihi büyük ölçüde astronomi [b. bk.] ile aynı zamâna rastlar. *Kur'ân*'daki tabiat telâkkîsine dâir henüz müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Astronomiye ve takvim ilmine âit âyetler oldukça eksiksiz olarak Nallino'nun *'İlm al-falak, Tārīḫu 'ind al-'Arab fi 'l-ḳurūn al-vusṭā*, Roma, 1911, s. 84, 104—112'de bir araya getirilmiştir (ayrıca krş. madd. MENĀZİL ve NESİ ile Plessner, *Isl.*, XXI, 226 v.dd.). al-Bīrūnī'nin *Āṯār* (İng. trc. *Chronology of ancient Nations*, London, 1879)'i ilmî te'lîfçilikte şimdiye kadar mevcut olmayan bir yenilik göstermiştir; yâni ilk defa olmak üzere bütün tanınmış milletlerin zaman devrelerini bir araya getirmek, astronomi bakımından tenkid ve tarih bakımından mukâyese etmek için teşebbüste bulunulmuş olması, ehemmiyetle kayda değer. Müellifin emsalsiz değeri ayrıca son zamanlarda sık-sık tebârüz ettirilmiştir. al-Bīrūnī'nin *Tafhīm li-avā'il ṣinā'at al-tanǧīm* (*The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, el-yazması, Brit. Mus. Or., 8349. faksimile sûretiyle nşr. ve trc. R. Ramsay Wright, London, 1934, var. 161—193)'de kısmen farklı hesaplamalarla birlikte kronoloji'nin yukarıda gördüğümüz kısa bir hülâsası mevcuttur.

Umûmî tarihlerin medhallerinde, meselâ Ṭabarî (I, 3 v.dd.)'de ve daha vâzıh olarak İbn al-Aṯīr (I, 9 v.dd.)'de bu mevzûda bâzı malzeme mevcut bulunmaktadır Orada Yahudîlerin, yaratılıştan itibâren geçmiş olan zamanı 4.342 sene olarak hesap ettikleri-ki esâsen Yahudi takvimine uymamaktadır-kayıtlıdır. Yunanlıların dünyanın yaratılışından hicrî tarihe kadar 5.992 sene 1 ay olarak, Mecûsîlerin ise, Gayômart'dan Hicret'e kadar 3.139 sene geçmiş olduğunu hesap ettikleri söylenir.

Kozmografya kitaplarında ve msl. al-Ḳazvīnī'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld, s. 62—87)'inda pek çok mâlûmat vardır. Kitabîyât bakımından şâyan-ı dikkat bir çok mâlûmat da al-Nuvayrī'nin *Nihāya* (I, 157—195)'sinde mevcuttur; burada msl. hicrî 8 veya 94 seneleri arasındaki yılları gösteren bir liste bulunmaktadır ki, o yıllar da, vuku bulan bâzı hâdiselere atfen husûsî isimler almışlardır. İḫvān al-Ṣafā' (I, 56 v.dd.; II, 16 v.dd.)'da da zamânın ve bilhassa mevsimlerin hesaplanması husûsu için astronomiye âit gerekli mûtâlar bulunur.

Bibliyografya: al-Bīrūnī, *Āṯār* (alm. trc. *Chronologie orientalischer Völker*), nşr. Sachau, Leipzig, 1878; Abu 'l-Farac, *Tārīḫ muḫtaṣar* (nşr. Salḥānī), Beyrut, 1890; E. Lacoine, *Table de concordance des dates des Calendriers arabe, copte, grégorien, israélite...* (Paris, 1891); al-Battānī, *Kitāb al-zīc al-ṣābī'* (*Opus astronomicum*), nşr. A. Nallino, I—III, Milan, 1899, 1903, 1907; F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen kronologie* (Leipzig, 1906), I; R. Campani, *Calendario arabo* (Modena, 1914); Wensinck, *A Handbook of early Muhammedan tradition* (Leiden, 1927), bk. *Calendar*; A. Moberg, *An-Nasi'in der islamischen Tradition* (Lund, 1931); R. Dozy, *Le Calendrier de Cordoue de l'année 961* (Leiden, 1873); F. Wüstenfeld ve E. Mahler, *Vergleichungstabellen der muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung* (Leipzig, 1854 ve 1887, 2. tabı, 1926); Sarton, *Introduction to the History of Science* (1927—1948), I-III; J. Mayr, *Umrechnungstafeln für Wandeljahre* (*Astron. Nachrichten*, Kiel, 1932, CCXLVII, 2/3); Gray, *Grundr. der Ir. phil.*, II, 675—678 (geniş bir bibliyografya vardır); Osman Turan, *Oniki hayvanlı Türk takvimi* (İstanbul, 1941); M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1955), III, 387b v.d., 389, 208b v.dd. (*sıvış yılı*); *Dāyirat al-ma'ārif-i Fārisī* (Tahran, 1345 hş.), I, 655-658.

[Bu madde *E I, suppl.*'daki TA'RİKH (M. Plessner) maddesi esas alınıp, *E I*, TA'RİKH (Carra de Vaux) ve *E I*, ZAMAN (Willy Hartner) maddeleri ile birleştirilerek, bâzı tâdil ve ilâvelerle meydana getirilmiştir. T. H.]

TARİH. TĀRĪḪ ('İLM AL-TĀRĪḪ), tarihçilik, edebiyat tâbiri olarak, aynı zamanda, vak'anüvislik ve hâl tercümesi ile ilgili nev'ileri (ancak mürettep bir edebî tarihi değil) içine alır. Arap ve İran tarihçiliğinin gelişmesi dört kısım üzere aşağıda hülâsa edilecektir

A. Menşe'lerinden hicrî III. asra kadar;

B. III. asırdan VI. asra kadar;

C. VI. asrın sonundan X. asrın başına kadar;

D. X. asırdan XIII. asra kadar.

Osmanlı türklerinin tarihî edebiyatı hakkın-

da bk. mad. TÜRK; Malaya'da yazılan için bk. mad. MALEZYALILAR (VII, 250b).

A. Arap tarihçiliğinin menşe'leri meselesi, henüz kat'î olarak halledilmemiştir. Arabistan'ın islâm öncesi balk ve efsânevî an'aneleri ile hicrî ikinci asırda görülen nisbeten ilmî ve doğru vakayinâmeler arasında, henüz îzah edilmeyen derin bir uçurum vardır. Bir kaç yeni müellif tarafından ifâde olunan bir görüş, İran Şâh-nâma (aş. bk., § 4)'si misâlinin, bu gelişmede kat'î bir te'siri olduğu merkezindedir. Bununla berâber, Arap tarihçiliğinin, burada her birinden ayrı ayrı bahsedilmesinin daha uygun olacağı, tarihi ve tarihî olması muhtemel bir kaç cereyanın teşkil ettiği bir terkipten doğduğu daha uygun görülmektedir.

1. İslâm öncesi tarihî an'ane, âbideleri Mina. Seba ve Himyerî kitâbelerinde muhâfaza edilmiş olan uzun süreli bir medeniyetin merkezi olan Yemen'de, bir çeşit yazılı tarihî an'ane şeklinin bulunduğu beklenebilirdi. Bununla berâber bize kadar gelen her şey, bir şifâhî an'ane damgasını taşır: bir kaç eski kıral ismi, uzak mâziye âit müphem ve mübâlegalı hikâyeler ve daha doğru, fakat henüz karışık bir mâhiyet arzeden islâmiyetten bir asır önceki vak'aların hâtırası gibi [bk. mad. SEBA ve EBREHE]. Bu şifâhî an'ane, hicretin ilk asrı esnâsında Arabistan'ın eski tarihini naklettiklerini iddia eden ve Vahb b. Munabbih [b. bk.] ile 'Abîd b. Şarya'nın isimlerinin katıldığı geniş bir efsânevî hikâyeler bütününü teşkil etmek üzere muhayyile sâyesinde genişletildi. Her iki müellifin eserlerinde, eski Araplar arasında ve hattâ hemen-hemen muâsır vak'alardan bahsedildiği zaman bile, tarih mefhûmu ve ihâta yokluğunu gösteren bol miktarda delil vardır (bk. F. Krenkow, *The Two Oldest Books on Arabic Folklore*, *Islamic Culture*, II). Fakat onların haberleri, muahhar nesiller tarafından bütünü ile kabûl edildi ve tarihçiler ile diğer müellifler tarafından kendi öz eserlerine idhal olundu. İbn İsḥâḳ [b. bk. ve aş. bk.], 'Abîd'in nâkillerinden biri oldu ve 'Abd al-Malik b. Hişâm [b. bk.]da, Vahb'ın, mevcut şekliyle *Kitâb al-Tîcân*'ını rivâyet etti ve hattâ Vahb'den alınmış malzemeler, Ṭabarî'nin tefsîri gibi dinî bir ilim âbidesinde açıkça aynen yer almıştır. İbn Ḫaldûn, haklı olarak, bu Yemen efsânelerinin mânasızlığına işâret etmekle berâber, o da, kendi nazariyelerini süslemek için hemen tamâmiyle aynı efsâneleri zikreder. Böylece bu efsâneler, bütün arap tarihçiliği boyunca, tenkidî mânada bir gelişmeye ve eski tarihin açıkça anlaşılmasına engel olan akla aykırı bir unsur olarak kalmıştır.

Şimâl Araplarında, oldukça farklı bir vaziyet bulmaktayız. Her kabîle, bir çok hâllerde, kabîle ufkunu aşarak müşterek nesebi mefhumları ihtivâ eden kendilerine has an'aneye sâhip olduğu hâlde, müşterek bir şimâl arap an'anesi mevcûdiyetini gösteren hiçbir şey yoktur. Kabîle an'anesinin aldığı şeklin de ehemmiyeti vardır. Bu şekil çok defa kabîle veya boyun, başkasına karşı savaştığı *ayyâm* „günler"; bk. mad. EYYÂMÜL'ARAB)'ın büyük bir kısmını nakl ve her hikâye mûtad olarak bir kaç şiiri ihtivâ eder. Mensur parçalar ile manzum parçalar arasındaki münâsebet dâima aynı değildir; bâzı hâllerde şiir „bir nevî hatırlatma vasıtası (*memoria technica*)", diğer hâllerde mensur hikâye, galiba manzûmenin sâdece bir îzâhından ibârettir. Bununla berâber her iki hâlde de, rivâyetin yayılmasına imkân veren bu şiirler olup, yeni şiirler, kabîle tarihinin daha yeni vak'alarını meşhur ettikleri hâlde, mensur kısımlara tekabül eden şiirler unutulduğu vakit, eski rivâyetler de kaybolur. Zarûrî olarak tek taraflı olmakla berâber, müphem kronolojili ve çok defa hayâlî olarak mübâlega edilmiş böyle bir kabîle rivâyeti, yine de bâzan bir hakikatî aksettirir ve hattâ çok defa onun, kayda değer bir hakikat payı vardır. İslâm fütuhâtı kabîle rivâyetlerinin vasıflarına dokunmaksızın, seyir istikametini değiştirdiler ve yeni rivâyetler, daha da büyük bir ölçüde, aynı mübâlega ile vaktiyle mevcut asılsızlık ve nesr ile nazmın eski iştirâkini muhâfaza ettiler. Bunun için de kabîle rivâyetlerinin, ilk ve Emevî halîfeler (aş. bk. § 3) tarihine dâir muahhar müelliflerin faydalandıkları malzemeleri te'min ettiği islâm tarihçiliğine te'sir etmesi mukadder idi.

Kabîle rivâyetindeki diğer bir unsur da kabîlelerin şecerelerinin muhâfazası olmuştur. Bununla berâber ilk Emevîler devrinde, *dîvân*'ın te'sisi ve düşman arap fırkalar zümresinin menfâatleri ile tahrik edilmiş olan neseppçilerin faâliyeti, ensab „ilmi"nin bütününe karışıklık getirmiştir (bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 177—189).

Hicretin ikinci asrında, bu zamâna kadar *râvî* ve *nassâb*'a tahsis olunmuş olan kabîle rivâyeti sâhaları, bu malzeme yığınını toplayân ve ayıklayan sıfatıyle tarihe, takdîre şâyan bir hizmette bulunan, eski şiirden yaşıyan her şeyi elde etmeye ve açıklamaya heveslî dilciler tarafından istilâ olundu. Bu faâliyetin kendine has bir şahsiyeti, Elcezire menşe'li bir *mevlâ* („köle") olan Abû 'Ubayda [b. bk.] 110—209=728—824)'dir. Kendisine atfolunan

iki yüz monografiden hiç biri onun adiyle nakledilmemiş ise de, içlerinden bir çoğunun özü muahhar eserlere geçmiştir. Bu monografiler, uygun başlıklar altında, müstakil kabileler, âileler ve *ayyām* „günler" den bahseden şimâl arap rivâyetinin hey'et-i mecmuasını içine aldıkları gibi, münferid eyâletlerin fetihleri, mühim vak'alar ve savaşları nakleden islâm sonrası rivâyetler ve hattâ Basra *ḳāżī*'ları, *Ḫavāriç* ve *mevālī* gibi ferdler zümresine kadar uzanırlar. Abū 'Ubayda, Şu'ūbiya [b. bk.] menfâatine Arapları îtibardan düşürmeye çalışmakla itham edilmiş ise de, ona yapılmış olan ithamların tetkiki, bunların, kasıtlı bir taraf tutmadan çok, tarafsız ilim zihniyetinin delilleri olarak telâkki edilebilir.

Abū 'Ubayda'nınkine biraz benzer eser de, babası (ölm. 146=763), 'Avāna ve Abū Miḫnaf (aş. bk.) tarafından vücûda getirilen külliyatları tanzim edip, geliştiren Hişām b. Muḥammed al-Kalbī (ölm. 204 =819'a doğru) [bk. mad. KELBÎ ve İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, III, 'e nâşir Sachau'ın mukaddimesi s. XXI—XXIII]'ninkidir. Onun monografileri de, Abū 'Ubayda'nınki ile aynı sâhayı içine almakta ise de, bilhassa, meziyeti, yazılı kaynaklardan al-Ḥīra şebri ve hanedânına âit tarihî mâlûmâtı bir araya getirmesindedir. al-Ḥīra kiliseleri arşivlerine ve müellife tercüme edilmiş olan İran menşeli malzemelere istinat ettiği rivâyet edilen bu eser, böylece ilmî tarihçilik sâhasında ileri bir adım teşkil eder ve günümüze kadar ondan sâdece bâzı parçalar intikal etmiş olmakla berâber, umûmî doğruluğu, yeni araştırmalarla da te'yid olunmuştur. Hişām'ın, diğer eserlerinde, kitâbeler ve mevcut yazılı malzemelerden faydalanmak sûretiyle aynı usûlü tâkip ettiği söylenir, fakat bu, daha muhâfazakâr âlimlerin, kendisini, samîmiyetsizlik ve hatâlarla itham eden sert hücumlarından korumadı.

2. İslâmiyetin başlangıç devirlerinde. Hişām al-Kalbī tarafından faydalanılmış olan al-Ḥīra malzemeleri müstesna, ilmî Arap tarihçiliğinin başlangıçları Peygamber'in hayat ve faâliyetinin tetkikine bağlanmıştır. Binâenaleyh bu ilmin kaynağı, hadîs [b. bk.] toplamada, ve bilhassa Peygamber'in gazalarına (ki Peygamber'in ilk bâî tercümesi eserlerine *maġāzī* „askerî seferler" denilmesi buradan gelmektedir) âit hadîslerde bulunur. Bu tetkiklerin merkezi Medine olmuştu ve diğer merkezlerde *maġāzī* müdekkiklerine ancak II. asırda rastlanır. *İsnād* kullanma sûretiyle tarihî usûl üzerinde devamlı bir iz bırakan *ḥadīṯ*'le olan bu ortaklık, bu tarihten îtibâren Araplarda tarihî mâlûmâtın, vasfı ve tenkidi sıhhati hususunda meydana gelen muazzam değişmeyi îzah eder. Böylece Peygamber'in hayâtının Mekke ve Medine devirlerini nakl eden rivâyetlerdeki bâzı şüpheli unsurların mevcûdiyeti (bu mevzuda daha tam bir münâkaşa için bk. mad. SİRE) kabûl edilmekle berâber, ilk defa olarak sağlam bir tarihî zemin üzerinde bulunulduğu hissolunur.

İkinci müslüman nesil, bu gelişmede, derleyici olma'tan ziyâde kaynak teşkil eder görünmektedir. Bunlardan ikisi, Abān b. 'Oşmān [b. bk] ve 'Urva b. al-Zubayr [b. bk.] *maġāzī*'ye dâir „kitaplar" ın müellifi olarak verilmiş iseler de, adı geçen kitaplar muahhar müellifler tarafından hiç zikredilmemiştir. Müteâkıp nesil içinde bir çok muhaddisler ve bilhassa 'Omar II. veya Hişām'ın isteği üzerine, hilâfet arşivlerine bırakılan ve daha sonra yok edilen kendi hadîs malzemelerini yazarak kaydeden meşhur Muḥammed b. Muslim İbn Şihāb al-Zuhrī [b. bk.] *maġāzī*'ye dâir hadîs mecmuaları ile meşhur olmuşlardır. Bu zât, bir çok kaynaklardan gelen hadîsleri tek bir rivâyetle (krş. msl. *ḥadīṯ al-ifk*) ilk toplayan sayılır ki, bu, tarihî takdimde bir ileri merhale teşkil ederse de, daha az titiz olan muhaddislerin su-i istimâline yol açmıştır.

al-Zubrī'nin hadîsleri, müteâkıp neslin üç müellifinin *maġāzī*'ye âit kitaplarının temelini teşkil etmiştir. Diğer müstakil iki eser gibi, bu kitaplardan ikisi de kaybolmuş veya sâdece parçalar hâlinde muhâfaza olunmuştur. Üçüncüsü olan Muḥammed İbn İsḥāḳ b. Yasār (b. bk.; ölm. 150=767)'ın meşhur *Sīra*'sı, kendinden öncekilerin ve çağdaşlarınınkinden daha geniş bir görüşün mahsûlü oldu; zîrâ o, orada yalnız Peygamber'in değil, peygamberliğin de bir tarihini vermeyi hedef edinmişti. Bu eser, aslî şeklinde muhtemelen, üç kısım ihtivâ ediyordu: hilkatten îtibâren İslâm öncesi tarihten bahseden ve Vahb b. Munabbih (yk. bk.) ile yahudi kaynaklarından büyük çapta faydalanan *al-Mabtadā'*; Peygamber'in, bayatının hicretin ilk yılına kadar olan devresine âit *al-Mab'aṯ* ve Peygamber'in ölümüne kadar olan devreyi içine alan *al-Maġāzī*. Bu kitap, bir çok değersiz ve asılsız rivâyetler ile, manzum kayıtları toplamış olduğundan dolayı, ciddî tenkidlerin mevzuu olmasına rağmen, islâm öncesi ve islâmiyetin ilk devirleri için başvurulacak başlıca eser olmuştur. Onun bir çok tashihli nüshalarının mevcut olduğu bilinmektedir; Iraklı muahhar derleyiciler tarafından faydalanılan bu nüshaların (veşüphesiz en iyileri idi; krş. al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, I, 221, 6—8) hepsi, maalesef kaybolmuş ve meydanı, Mısırlı derleyici 'Abdal-Malik İbn Hişām (b. bk; ölm. 218

=833'e doğru taraftan yapılmış ve biraz tabrif edilmiş bulunan hülâsaya bırakmışlardır.

Bütün bu *maġāzî*'ye dâir eserlerin müelliflerin'n, *mavâlî* olması kayda değer. Her ne kadar bu tâbir, daha o devirde bile, zarûrî olarak bir gayrı arab menşe' mes'elesini hatıra getirmezse de, büyük babası Yasâr 12 (633) yılında Irak'ta esir edilen İbn İshâk, her hâlde Elcezire menşe'li idi. Fakat İbn İshâk'ın eserinin görüşünde, dolayısiyle de olsa, İran te'sirlerini aramak mânasız olmalıdır. Bir taraftan İbn İshâk'ın görüşü ile Vahb b. Munabbih'inki, diğer taraftan onunla Medine hadîs mektebi arasındaki münâsebetler, bu görüşün gerçekten bir arap ilhâmı mahsûlü olduğunu ve mevsuk olarak arap hadîs ilmi te'siri altında bulunduğunu göstermektedir.

Müteâkıp nesil ile tarihî tetkik ve yazıların ufkunun genişliği görüldü. Gerçekten İbn İshâk'a bir „halifeler tarihi" atfedilirse de, galiba bu, sâdece kısa ve bülâsa şeklinde bir kitap olmalıdır. En meşhur halefi Muhammed b. 'Omar al-Vâḳidî [b. bk.] (130—207=747—823) sâdece Peygamber'in gazalarına değil, sonraki İslâm tarihinin bir çok vak'alarına, keza Hârûn'un hilâfetine kadar gelen bir „büyük tarih" yazdı. Böylece *hadîs*'den doğan bir tarih ilmi, kendine has an'anevî takdim tarzını muhâfaza ederek, dilciler tarafından toplanmış tarihî malzemeye yaklaşıyordu. Sâdece al-Vâḳidî'nin *maġāzî* tarihi, aslî şekli ile günümüze kadar gelmiş ise de, bu müellifin bir çok malzemesinden, „kâtibî" Muhammed İbn Sa'd (b. bk.; ölm. 230=845)'ın *Ṭabaḳāt* adıyla tanınmış, Peygamber, eshâbı ve *tābi'ūn*'un hâl tercümesi lugatında faydalanılmıştır. Böyle bir hâl tercümesi lugatı fikri, tarih yazma sanatında bizzat yeni bir gelişmeyi göstermekte ve *hadîs* ilmi ile sıkı birliğini de îzah etmektedir, zîrâ, bu malzemelerin toplanışı, bilhassa *hadîs* tenkidi gayesine müsteniddi.

İbn Sa'd'in, eserinin bizzat nihâî şeklini verdiği kısmının, yani Peygamber'in tarihinin (matbu c. I ve II) iki kat ehemmiyeti vardır. *Maġāzî* tarihine Peygamber'in emirleri ve mektupları ilâve edilmiştir ve İbn Sa'd, (al-Vâḳidî'yi takip ederek) bu zeyl için elde mevcut malzemeden faydalanmıştır. Peygamber'in âdet ve seciyeleri (*şifat aḫlāḳ al-nabî*) ve peygamberlik alâmetlerine (*'alāmāt al-nubuvva*) dâir ilk ilâve edilmiş olan kısımlar daha mühimdir ki, bunlar sırasiyle *şamā'il* ve *dalā'il* edebiyatlarının müjdecileri o'du. Bu gelişme, mevsuk *hadîs* unsurlarının *ḳuṣṣāṣ*'ın yani halk vâizlerinin [bk. mad. KISSA] san'atında aranması gereken bir ikinci hadîs cereyânı (daha İbn İshâk'da görülmüş olan) ile imtizâcındaki bir merhaleyi göstermekte ve Vahb b. Munabbih'in eserlerine yakın bir tip halk edebiyatına dönüşü temsil etmektedir. *Sîra*'de gözönünde tutulan ve Peygamber'e dâir hâl tercüm si yazan daha sonraki bütün müelliflerin tâkip ettiği bu yeni istikamet ile, *sîra*'nin tarih yazma usûlünün gelişmesine hizmetinin nihâî noktasına eriştiği âşikârdır.

3. Hilâfet tarihi. Peygamber'in vefâtından sonraki devre ait vak'alardan monografi şeklinde bahsedilmesinin başlangıçları, bundan önceki kısımlarda anlatılmıştı. Bu faâliyetin Irak'a münhasır olması kayda değer; hicretin ilk iki asrında bu nevîden hiç bir risâle, her hangi bir Suriye, Arabistan veya Mısır âlimine atfedilmemiştir. Bunun netîcesi, sonraki tarihî eserlerde Irak ve gelenoğinin hâkim bir yer işgal etmesi olmuştur. Bununla berâber, ilk halîfeler tarihi için, yine Medine an'anesi, Medine *hadîs* mektebine bağlı müellifler (al-Vâḳidî gibi) tarafından faydalanılan malzemeyi te'min etmiştir. O sırada Medine'de faydalanılabilecek yazılı resmî evrakın mevcûdiyeti, şüpheli kalmaktadır; bununla berâber Medine an'anesindeki kronoloji ile ilgili mu'taların doğruluğu, bu kabilden malzemenin orada bulunabileceğini tahmin ettirmektedir. Emeviler devri için, hem Şam ve hem de Irak'taki resmî evrakın mevcûdiyeti bir çok şâhidlerle ispat edilmiştir (bk. bilhassa, A. Grohmann, *Allgemeine Einführung in die arabischen Papyri* (Viyana, 1924), s. 27—30). Bundan sonraki müelliflerin, her yıl için vâli ve hacc emîrleri v. b. nin listeleri ile birlikte kronolojiye ait kendi tam çerçevelerini te'min etmelerinin bu çeşit malzemeye dayandığı muhtemeldir.

Bununla berâber, bu çerçeveyi doldurmak için, toplanmasında hadîsçi ve dilcilerin usûllerinin birleşmiş olduğu malzemeye başvurulmuştur. Irak'taki Arap kabîlelerinin rivâyetleri bunlar arasında üstün bir mevkî işgal ediyordu. Bunlardan biri, Azd'lere âit olup, Ebû Miḫnaf (b. bk.; ölm. 157=774) tarafından toplanmış (diğer rivâyetlerle aynı zamanda) olan, Hişâm al-Kalbî (yk. bk.) tarafından nakledilmiş bulunan ve 'Alî tarafdarı Suriye aleyhtârı Kûfe rivâyetini göstermektedir. 'Avâna b. al-Ḥakam (ölm. 147=764 veya 158=775) tarafından temsil edilen ve aynı zamanda Hişâm al-Kalbî tarafından nakledilen Kalbî rivâyeti, 'Alî aleyhtârı ve Suriye tarafdârı bir temâyülü gösterir (bu kaynaklar için bk. Wellhausen, *Das arabische Reich*, giriş; t o. F. Işıltan, *Arap devleti ve sukutu*, Ankara, 1963, *giriş*).

Tamîmîlere ait üçüncü bir en'ane, Sayf b. 'Omar (b. bk.; ölm. 180=796) tarafından, hikâye ile olan irtibâtı, *ayyâm* edebiyatındeki anlatış tarzıyla tamâmiyle aynı bu'udan, şiir malzemelerine geniş şekilde istinad eden, fetih'lere dâir tarihî bir roman tarzında yayılan an'anedir. Bâhila'nın, Kutayba b. Muslim'in savaşları ile ilgili rivâyeti gibi, diğer kabîlelere âit rivâyet parçaları da görülür. Canlı tafsilâtı ve hâdiseleri cesâretle ele alışları ile rivâyetleri, çağdaş ve sonraki vak'anüvislikle dikkate şâyan bir tezat arzeder. Taraf tutan ve tek taraflı vasıflarına rağmen, bunların bilhassa islâm tarihinin ilk asrının iç âmillerine dâir sağladığı bilgiden dolayı değerleri aslâ ihmâl edilemez. Aynı zemanda bu mecmuaların *isnâd* kaidesini dikkatle gözetmeleriyle şekil bakımından badîa ilmine bağlı bulunduklarını (bu faâliyetin başlangıçları, gerçekten, Kûfe'nin başlıca muhaddisi al-Şa'bî [b. bk.; ölm. 110=728'e doğru] ismi ile ilgilidir), vasıf veya muhtevâ bakımından hiç bir yabancı iz taşımadıklarını kaydetmek gerekir.

Üçüncü asrın başında, maddî medeniyet seviyesinin yükselmesi ve ilk imâlatbânesi 178 (794/795)'de Bagdad'da kurulan kâğıdın kullanılması umûmiyetle edebî tetkiklere yeni bir biz kazandırdı. En eski edebî eserlerin yazılı metinleri, bu devirden itibâren günümüze kadar gelmiş iseler de, bu tatbikat, asrın sonuna kadar devam eden râvîler vâsıtasiyle malzemeyi nakletme âdetinin yerini hemen almamıştır. Binâenaleyh, Basralı 'Alî b. Muhammed al-Madâ'inî (b. bk.; ölm. 225=840)'ye atfedilmiş olan 230 monografiden kaçının müellifin hayâtında yazılmış olduğu şüphelidir. Bunların arasından çoğu, Abû 'Ubayda mecmualarının az-çok tashih edilmiş metinleri olmaktan ileri gitmezler. Bununla berâber onun hilâfet tarihi hakkındaki geniş eseri ile Basra ve Horasan tarihi hakkındaki monografileri daha ehemmiyetlidir. O, Medîne mektebine atfedilen tenkid usûl.ni İrak rivâyetleri bütününe tatbik ederek eseri ile öylesine bir îtimâda mazhar oldu ki, müteâkıp devir te'liflerinin başlıca kaynağını teşkil etti ve umûmiyetle doğruluğu yeni araştırıcılar tarafından da te'yid olundu.

Bu gelişmeleri hülâsa etmek için başlıca husus, tarih tetkiklerine karşı eski din âlimlerinden bir zümrenin düşmanlığına rağmen, islâm topluluğunun tarih hissine varmış olmasıdır. *Kur'an*'da münderic tarihî deliller ve geniş fetihlerden doğan gurur ile, Arap kabîlelerinin rekâbetlerinin de, hiç şüphesiz, bu kazanca katkısı olmuştur. Fakat dikkate şâyan husus dilcilerin dışında, tarihî rivâyet toplayıcılarının hemen sâdece din adamları ve muhaddisler oluşudur ki, bu da, daha derin bir sebebin mevcûdiyetini tahmin ettirir. Zîrâ din ilmi bakımından, tarih insanları idâre için ilâhî bir planın bir tezâhürü idi; ve daha eski nesillerin tarih görüşü, Peygamber'le zirvesine ulaşmış olan, peygamberlerin teselsülünde tahdîd edilmişse de, bütün islâmî mektepler tarihin orada bitmediği husûsunda müttefiktirler. Sünnî akîdede, yer yüzünde ilâhî planın kendisine bağlı bulunduğu bu müslüman cemâati, *ummat Allâh* idi; netîce itibâriyle onun tarihinin tetkiki, *Kur'an* ve hadîsteki ilâhî vahyin tetkikine lüzumlu bir zeyil teşkil ediyordu. Bundan başka tarihî devamlılık akîdesi, sünnî siyâsî-dinî düşüncenin esaslarından biri idi. Şî'a için, ilâhî idâre, îmanlar silsilesi ile devam ediyordu ve önce zikredilenler arasında tek şî'î derleyicî Abû Mihnaf, dikkatini Kûfe'deki şî'î hareketlerinin tarihi üzerine teksîf etmek sûretiyle, bu dinî meşgalenin te'sirini gösteriyordu. Abû Mihnaf, dinî düşüncede tarihin yeri hakkında o kadar mühim bir şehâdet arz eder ki, körü-körüne dindarlık ve dinî mübâhasse daha o zaman sâdece lehdar ve aleybdar düşünceye değil, Sayf b. 'Omar'ın, 'Oşmân'ın katline dâir ikinci kitabında belirli bir misâli verdiği maslihâne tahriflere de yol açar. Bundan böyle tarihçilik, islâm kültürünün ayrılmaz bir kısmı olacaktır. Akdeniz ülkelerinde eski tarihî an'aneler, islâmî ruh içine yerleşti veya bu ruh içinde yeni bir kalıba girdi. Hem yazılı hiç bir tarih bulunmayan bu kültürlü şark memleketlerinde, hem de yazılı hiç bir edebiyata sâhip olmayan iptidâî Afrika'da, İslâmiyetin yerleşmesini tarihî bir edebiyatın doğuşu tâkip etmiştir.

4. Daha geniş mânada, yâni *sîra*'den daha önce zikredilen monografilerden ve tarihî hikâyeler ile ilgili kaynaklardan neş'et eden malzemeyi terkipten ibâret olan **tarihî te'lifçiliğin başlangıçları**, III. asrın ortalarını gösterir. En eski müellif olan Ahmed b. Yahyâ al-Balâzurî (b. bk.; ölm. 279=892) „klasik" an'aneyi devam ettirir: bu zât, hem İbn Sa'd ve hem de al-Madâ'inî'nin talebesi olmuş olup, onun hâlen elde mevcut iki eseri, bu iki hocasının te'sirini olduğu kadar devrinin en yüksek tenkit zihniyetini de gösterir. Bununla berâber bu devrin kendine has te'lifi, asıl islâm tarihine bir mukaddime olmak üzere, hilkatle başlayan az-çok geniş mikyasta bir dünya tarihinin hülâsasını veren **umûmî bir tarihtir**. Bu görüş yeni değildir; bu daha ziyâde İbn İshâk'ın eserinde müstetir olan fikrin gelişmesi ve bana islâm topluluğunun tarihi ile islâm öncesi dev-

re âit daha geniş bir tablonun ilâvesinden ibârettir. Binâenaleyh bu umûmî tarih, gerçek mânasiyle bir dünya tarihi değildir. Nitekim islâmiyetin zuhûrundan itibâren diğer milletlerin tarihinin müellif için biç bir ehemmiyeti kalmamıştır.

İran „hükümdarlar kitabı" (*Ḫudāy-nāma*) bir asırdan fazla bir zaman önce, İbn al-Muḳaffaʿ (b. bk.; ölm. 142=759 tarihinden Arapça'ya tercüme edildiği hâlde, İran an'anesi'nin Arap tarihçiliğinin ana cereyânına katılması ilk defa (Hişâm al-Kalbī'nin eserindeki müstesna) bu zamanda olmuştur. Daha yukarıda gösterildiği gibi, yahudi ve hıristiyan efsânelerinden gelen malzeme, Kur'anî îzah örtüsü altında uzun zaman, önce tamâmiyle lehine olmayarak Arap tarihine nüfuz etmeye başlar. İran an'anesinin te'siri de aynı derecede menfîdir. Zîrâ, mâzideki Arap hâtıralarının hayâlîliği ve fıtrî sâdeliği, *hadîs* ilmine çıraklığı esnâsında, her orijinal tarih yazıcılığının aslî şartlarından olan bir nevî nazarî olmadan kaçma ve tenkidî ölçülere saygı ile geliştirilmiştir. Tarih, islâmî sâhanın dışına çıkar çıkmaz, yarı efsânevî ve tarihî unsurları tefrik etmek husûsundaki eski güçlük ve onunla birlikte elde bulunan bütün malzemeye güvenme temâyülü tekrar ortaya çıktı. Bu temâyül, artık Arap müelliflerinin İran ve diğer ülkelerin eski tarihi için faydalandıkları kaynakların mâhiyeti ile takviye edilmiş oldu. Bizzat *Ḫudāy-nāma*, en eski kısımlarında, ustûrevî şahsiyetler, ruhbânî nazariyeler, Avesta'ya âit efsâneler ve İskender zamânının hâtıralarından ibârettir ve hattâ Sâsânî kırallığı hikâyesinde bile aslî rivâyet sık-sık destânî ve belâgat unsurları ile örtülmüştür (bk. Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, 2. tabı 1920). Aynı zamanda, Süryânî tercümeleri vâsıtasiyle Grek tetkiklerinin yeniden doğuşu, Yahudi-hıristiyan ve Grek kadîm zamanları için, her zaman *Ḫudāy-nāma*'den üstün olmayan, eserler arasından meselâ, „hazîne mağarası" (*Meʿārat gazzē*) adlı Süryânî eser gibi kaynaklarla iktifâ eden bir silâkayı devam ettirdi.

Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī (b. bk.; ölm. 282=895) ve İbn Vāżiḥ al-Yaʿḳūbī (b. bk.; ölm. 284=897) gibi islâm tarihçilerinin eserlerine idhâl olunan malzemeler, o zaman bu kaynaklardan gelmedir. Bununla berâber bu iki müelliften ikincisinin eserinin sâhası, o kadar geniştir (hattâ şimâl kavimleri ile Çinlileri de içine almaktadır) ki, bir umûmî tarih olmaktan ziyâde, bir tarihî ansiklopedi olarak telâkki olunmalıdır. An'aneci İbn Ḳuteyba (b. bk.; ölm. 276=889)'nin tarihî „muhtırası" (*Kitāb al-maʿārif*) ve müteâkıp asırda, Ḥamzat al-Iṣfahānī (b. bk.; ölm. 360=970) ve al-Masʿūdī (b. bk.; ölm. 345=956) ile devam eden tarihî eserler aynı sınıfa âittir. Gerçekten de en büyük Arap tarihçileri arasında yer almaya hakkı olmakla berâber, al-Masʿūdī'nin bugün mevcut eserleri, kendilerinden ancak bir muhtasar olan daha geniş eserleri yerine, sâdece muhtasarlarının kalması, onun usûlleri hakkında tam bir fikre varmayı güçleştirir.

Bu sonuncular gibi eserlerle, Arap tarihçiliğine, ilim için ilim yapma arzûsu şeklinde târif edebileceğimiz yeni bir ilmî unsurun nüfuz ettiği âşikârdır. al-Yaʿḳūbī ve al-Masʿūdī sâdece tarihçi değil, aynı zamanda, bilgileri, uzun seyahatler sâyesinde kazanılmış coğrafyacılardı. Bu gelişmede, şüphesiz hicrî II. ve III. asırlar esnâsında, islâmiyetteki bütün zihnî faâliyet şûbelerine nüfuz etmiş bulunan hellenistik kültürden miras kalan bir çalışmanın izine rastlamaktayız. Aslında tarihçilikte, bu te'sir pek de fazla değildir. Fakat tarih ile coğrafya arasında böylece yaratılan bağ, Osmanlılar devrine kadar bir dizi müellif tarafından muhâfaza olunmuştur (ayrıca bk. mad. COĞRAFYA).

Bununla berâber, bu yabancı unsurlar (İran tarihi müstesnâ), Muḥammed b. Carir al-Ṭabarī (b. bk.; ölm. 310=923)'nin klasik tarih geleneğinin en yüksek noktasına ulaştığı meşhur *Kitāb aḫbār al-rusūl va 'l-mulūk* adlı eserinde görünmez. Zîrâ al-Ṭabarī, aslında bir an'aneci idi ve meşhur tarihinde, daha önce yazılmış olup, içinde aynı tamlık ve tenkidî te'minatlar ile islâmiyetin tarihî geleneklerini gösterdiği *Kur'an* tefsîrine bir zeyil vücûda getirmeyi gaye edinmiştir. Bize gelen şekli ile bu eser, aslında tasarlanan mufassal şeklin muhtasarı gibi görünmektedir. Müellifin tenkid zihniyeti *Tafsīr*'inde, açık bir şekilde görüldüğü hâlde, *Tārīḫ*'inde sâdece zımnen ifâde olunmuştur. Zayıf tarafları, bir muhaddisten beklenilen, msl. *muḥaddiṯ*'ler arasından al-Vāḳidī hakkında beslenen şüpheden dolayı, al-Vāḳidī'ye karşı, Sayf'in sözde-tarihî mecmuasını tercih etmesi gibi hususlardır. Fakat bu zayıf tarafları, selâhiyet ve vüs'ati ile bir devrin sonunu gösteren müâbet mükemmelliği vâsıtasıyla telâfi edilmelidir. Hiç bir muahhar müellif, islâmın eski tarihine âit malzemeleri yeniden derlemeye ve araştırmaya aslâ teşebbüs etmemiş, fakat ya onları al-Ṭabarī'den hülâsa etmekle yetinmiş (bâzan al-Balāẕurī'den eklerle) veya al-Ṭabarī'nin kaldığı yerden başlamıştır.

al-Ṭabarī'nin eserinin son kısmının yetersizliği, aynı zamanda, tarihde sırf an'aneci bir usûlün artık kâfi gelmeyeceğini haber vermiştir. Devletin dâhilî teşkilâtı, me'murlar ve

nedimler sınıfını, siyâsî tarih için başlıca kuvvetler olarak telâkki ettirmeye müncer oldu ve din adamlarını ikinci mevkie düşürdü. Bu sebeple de o, III asır, Arap tarihçiliğinde, bir devrin sonunu gösterir.

B. Tarih, kendine has bir ilim olarak tanınması ile, hızlı bir gelişme devrine girdi ve tarihî eserler, III. ve VI. asırlar arasında sayıca öylesine bir artış gösterdi ki, burada belli-başlı temâyülleri hülâsa etmekten başka bir şey yapmak imkânsızdır.

1. Daha III. asırda eyâletlerde bulunan âlimler mahallî tarihî rivâyetleri toplamaya başlamış idiler. Aslında *sîra* muhîtine âit bir Mekke tarihi [bk. mad. EZRAKÎ] bir tarafa bırakılırsa, en eski mahallî tarih, 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd Allāh İbn 'Abd al-Ḥakam (b. bk.; ölm. 257=871) tarafından te'lîf olunan Mısır ve garptaki fetihlere âit olanıdır. Bu eserin, daha önce tavsîf edilen umûmî tarihler ile aynı mâhiyette malzemeyi ihtivâ etmekle berâber, onların tenkidî işleyiş unsurundan mahrum olması dikkate değer; fetihlerin nakledilişi, Medine ve îtimat telkîn etmekten uzak bulunan mahallî rivâyetlere istinad etmektedir: mukaddimat kabîlinden olan kısım, aslî Mısır malzemelerinden değil başlıca, Medine mektebi vâsıtasiyle Yahudi kaynakları ve Arap rivâyetlerinden alınmıştır. Efsâneleri tenkitden mahrum aynı halita, az veya çok mevsuk rivâyetlerle, 'Abd al-Malik İbn Ḥabîb (b. bk.; ölm. 238=853)'e atfolunan eski müslüman İspanya tarihinde, ve al-Ḥamdānī (b. bk; ölm. 334=945/946) tarafından te'lîf olunan cenup-Arabistan kadîm medeniyeti ansiklopedisinde (*al-Iklîl*) görülür. III. asırda yazılan ve Bagdad tarihinden [bk. mad. İBN EBİ ṬÂHİR ṬAYFÛR] bir cilt müstesnâ, bugün için hepsi kaybolan muhtelif şehirlerin mahallî tarihleri muhtemelen daha mûtedil ve doğru idiler. Müteâkıp asırlarda, bu nevîden mahallî vakayinâmeler sayıca artmış olup, başlıca alâkalarını hâl tercümesine (aş bk. § 4), veya tarihî hâdiselere teksif etmiş olmalarına göre, umûmiyetle bu iki şekilden birini alıyorlardı. Tarihî hâdiselerle ilgili eserler, dâima hayâlî unsurlardan mahrum olmamakla berâber, daha tafsilâtlı tarihlerde, hariçte bırakılmış bir çok mühim malzemeyi muhâfaza etmiş olup, bu son bakımdan ekseriyâ büyük bir değer taşımaktadırlar [bk. madd. NERŞAḤÎ. İBNÜLKÛTİYE, UMÂRE. İBN İSFENDİYÂR]. Bunlar, Üslûp ve kullanılan usûllerle, bir kaide olarak bölgelerinin ve devirlerinin umûmi âdetlerine uygundurlar; bu sebeple burada daha geniş mütâleaların mevzuunu teşkil etmemeleri gerekir ise de, aynı zamanda, Arap ve Fars islâm tarihçiliğinin hiç de ehemmiyetsiz sayılamıyacak bir kısmını teşkil ettikleri de hatırlanmalıdır.

2. Bununla berâber, IV. asrın ortasından îtibâren umûmî tarih ile mahallî tarih arasındaki farkın muhâfazası güçleşir. Bundan böyle, tamâmiyle başlıca tarihî te'lîf tipi, önünde çoğu zaman bir umûmî tarih hülâsası bulunan çağdaş vak'anüvisliktir. Bu çeşit vakayinâmelerde, müellifin alâka ve mâlûmâtı artık „umûmî" olma vasfını muhâfaza edemez; bu müelliflerden her biri, içinde yaşadığı siyâsî kuruluşun hudutları ile sınırlanmıştır. Uzak bölgelere âit hâdiseler ile uğraşabildikleri pek nâdirdir. Bu tahdidin, fikrî hayatta ne derecede kadar, islâm siyâsî birliğinin kaybının mütemmimi olarak telâkki edilebileceği mes'elesi henüz münâkaşaya açık bir husus olarak kalabilir. Bizim için en mühim âmil, siyâsî tarih tesbitinin başlıca me'murlar ve saray ricâlinin ellerine geçmesinden ibârettir. Bu değişiklik, aynı zamanda bütün şekil, muhtevâ ve ruh üzerinde müessir oldu. Tecrübeli me'murlar ve kâtipler için, tevâli eden bu hâdiselerin vakayinâmesini yazmak kolay ve tabî bir iş idi. Bilgilerini istihrec ettikleri kaynaklar, resmî vesîkalar, kezâ şahsî temaslar, saray muhîtinin dedikodularından idi; binâenaleyh *isnâd*, şeklen kaynağa kısa bir işâretten ibâret oluyor ve daha muahhar müellifler, umûmiyetle kendilerini ondan tamâmiyle muâf tutuyorlardı. Bununla berâber, hâdiseleri takdim edişlerinde, kendilerinin mensup oldukları sınıfın tarafgirlik ve dar görüşünü—içtimâî, siyâsî ve dinî — aksettirmeleri kaçınılmaz idi. Tarihe kendi genişliğini ve îtibârını vermiş olan eski dinî görüş, ibka edilmiş bulunuyordu ve vak'anüvislik, gittikçe hükümdar ve saray muhîtindeki faâliyetlere teksif edildi. Diğer taraftan, her bir müellif kendi çapında mütâlea edildiği takdirde, bu kâtiplerin eserlerinin devirlerinin hâricî siyâsî vak'alarına âit verdikleri mâlûmat, umûmiyetle îtimâda şâyandır. Bir İbn Miskavayh (b. bk.; ölm. 421=1030) veya bir Hilāl al-Ṣābi' (b. bk.; ölm. 448=1056)'nin, çağdaş vakayinâmeleri, titiz bir doğruluk arama düşüncesinin ve siyâsî tarafgirlikten nisbî bir kurtulmanın te'sirini gösterir; ve bu görüşün her yerde kabûl edildiğinin delîli, sâdece en meşhur isimleri zikretmek için, 'Ubayd Allāh b. Aḥmed al-Musabbiḥî (ölm. 420=1029) ve İbn Ḥayyān al-Ḳurṭubî (ölm. 469=1076/1077) tarafından yazılmış olan Mısır ve Endülüs tarihlerinin bakiyesi ile gösterilmiştir.

Tarihin lâdinîleştirilmesinin başka bir ciddî netîcesi vardı. Tarihçiler, eski dinî tahkiklerinin yerine, artık tarihin ahlâkî değerine istinad

etmeye koyuldular: tarih, fazîletli ve kötü işleri kaydeder ve gelecek nesillerin ahlâkını düzeltmek için onları misal olarak verir (krş. İbn Miskavayh, *Tacārib al-umam* ve Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-vuzarā'* mukaddimeleri). Böyle bir iddia ahlâkçılar ve san'at meraklıları için tamâmiy'e kabûle şâyandı; eğer tarih, sâdece bir ahlâk şûbesi olsaydı da, bir ilim olmasaydı, sahte tarihî misâlleri, kendi gayelerine tatbikte tereddüt edilmesine lüzum kalmazdı. Benzer sapmalarla dolu *adab* kitapları ve „Emirler için nasîhatnâmeler", büyük ölçüde umûmun zevk ve hükmünü bozmaya yardım etti ve hattâ bizzat tarihçi ve vak'anüvisler de benzer bozulmadan dâima muâf kalmadılar.

3. Bu bakımdan, bu devirde veya muahhar tedâvüle çıkarılan bir çok tarihî uydurmaları burada zikretmek yerinde olur. Daha önce zikredilmiş bulunan (yk. bk. § A_3) Sayf b. 'Omar'in eserleri gibi, bu uydurmaların en büyük kısmı, sırf ibdâ değildi, fakat aynı zamanda her türlü halk rivâyetlerinden, hayâlî destan'lardan, tarafgir veya propaganda malzemesinden faydalanan umûmiyetle bir siyâsî ve dinî gayeyi göz önünde tutan mevsûk bir rivâyet esâsını ihtivâ ediyordu (misaller için bk madd. İBN A'SEMÜLKÛFÎ, İBN KUTEYBE, MURTAZÂ. ŞERİF RADÎ, VÂḲİDÎ).

4. Her ne kadar âlim ve muhaddis, siyâsî tarihçilik husûsunda yerlerini me'mura terk etti ise de, ellerinde daha da geniş olan hâl tercümesi sâhası kaldı. Daha yukarıda gösterildiği gibi, hâl tercümesi de klasik rivâyetin bir kolunu teşkil ediyordu; bu hâl tercümesi siyâsî tarihten hânedanlar vakayinâmeleri şekline geçişten sonra da, daha sadâkatle eski görüşü muhâfaza etti. Filhakika *'ulamā'* 'nın, „Peygamber'in vârislerinin" hayatları, âlimlerin gözlerinde, yer yüzündeki *ummat Allāh* 'ın gerçek tarihini fânî (ve bâzan da dinsiz) siyâsî teşekküllerden çok daha doğru bir şekilde temsil ediyordu. Umûmiyetle ilmî bir vasıf taşıyan ve kelimenin dar mânasında güçlükle hâl tercümesi addedilebilecek şu veya bu mektebe mensup muhaddislerin ve fakihlerin tasnîl edilmiş listeleri (*ṭabaḳāt*) yanında yüksek şahsiyetlere âit malzemeler, daha erken bir tarihten itibâren ayrı mecmuaların mevzûunu teşkil etti. Hâlen mevcut bu eserlerin en eskileri arasında halîfe 'Omar (II.) b. 'Abd al-'Azîz'in, yukarıda zikredilmiş bulunan İbn 'Abd al-Ḥakam'in kardeşi tarafından te'lif edilmiş ve iddiaya göre kısmen yazılı, kısmen de, bilhassa Medineli dindar çevrelerin, rivâyetine istinad eden hâl tercümesi bulunmaktadır. Bununla berâber, bu te'lifler, daha ziyâde bütün bir şahsiyet zümresi veya sınıfını içine alır. İşte bu sûretle sûfî çevrelerinde bir çok eserler, bilhassa msl. Abü Nu'aym al-İṣfahānî (ölm. 430=1038)'nin *Ḥilyat al-avliyā'* adlı geniş eseri, velîlerin hayatlarına hasredilmiş oldu; diğer taraftan şi'a arasında, sâdece şi'î âlimler ve eserlerine hasredilen kitaplar değil [bk. mad. ṬÛSÎ] fakat aynı zamanda, 'Alî'nin şehâdetine âit menkıbeye dâir de hatırı sayılır bir edebiyat dolaşıyordu. Bu devrin kendine has bir mahsûlü, mahallî *'ulamā'* tarafından te'lif edilen ve ekseriyâ büyük hacimde—msl. al-Ḫaṭîb al-Baġdādî (b. bk.; ölm. 463=1071)'nin, ondört matbu cildi dolduran eseri gibi—olup, yalnız bir şehre veya eyâlete mensup âlim ve meşhur kimselere dâir hâl tercümesi lugatidir. Bu eserlerin çoğu kaybolmuş ise de, Arap edebiyatında İbn 'Asâkir (b. bk.; ölm. 571=1176)'in bu nevî eserler arasında kaidelere şüphesiz en uygun olan Şam tarihi, aynı şekilde bir dizi Endülüs hâl tercümeleri [bk. madd. İBNÜLFARADÎ, İBN BAŞKÜVÂL, İBNÜL'ABBÂR] ve bir kaç daha kısa lugat henüz mevcuttur.

Hâl tercümesi ile ilgili edebiyat, diğer kaynaklardan da beslendi. Bu kaynaklardan biri, bilhassa ümit edilebileceği üzere velûd olanı, hem daha dar ve hem daha beşerî kollarında filolojiden doğdu. Bunlardan ilki, nahivcilerin *ṭabaḳāt*'ını ve belli başlı filologların hâl tercümelerini vücûda getirdi; ikinciler ise, şâir ve ediplere dâir geniş bir edebiyatı doğurdu [bk. madd. İBN KUTEYBE ve SEÂLİBÎ]. Benzer eserler, tabipler ve hey'etçiler gibi diğer meslek sâhiplerine hasrolundu ve mûsikî san'atı, Abu 'l-Farac al-İṣfahānî (b. bk.; ölm 356=967)'nin ilk asırların Arapça en büyük hâl tercümesi eseri olan *Kitāb al-aġānī* 'sinin derlenmesinde muharrik unsur oldu.

Diğer taraftan müelliflerin, kendi hâl tercümelerine dâir bizzat yazdıkları eserler, galiba az işlenmiştir ve bu devrin „hâtırat" dizisinden yalnız ikisi, al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn (b. bk.; ölm. 470=1087) ile Usâma b. Murşid b. Munḳiẕ (b. bk.; ölm. 584=1188)'inki kalmıştır.

Bu hâl tercümesi edebiyatının bütünü ile bunun gibi bütün muahhar islâmî hâl tercümelerinin bir miktar müşterek vasıfları vardır. Umûmiyetle *isnād* âdâbı dikkatle muhâfaza edilmiştir. Kronolojik mûtâlar, bilhassa vefat tarihleri son derecede büyük bir dikkatle tesbit olunmuş ve hâl tercümesi yazılan şahsiyetin hayâtında geçen belli-başlı hâdiseler kısaca nakledilmiştir. En kısa kayıtlar, ediplerin bahis mevzuu olduğunda, eserlerinin listeleri, şâirler bahis mevzûu olduğu zaman da, manzum parçalar ile sınırlandırılmıştır. Bununla berâber, daha

geniş hâl tercümelerinde, muhtevânın daha büyük kısmı, galiba içlerinde ister krono'ojiye, ister mevzûa âit her hangi bir tertip gözetilmeyen fıkralardan ibâret.dir. Böylece elde edilen belirli husûsiyetin uyandırdığı intibâ, çok defa canlı ise de, bâzan bilhassa, hiç bir şeyin hikâyelerin doğruluğunu sağlamadığı hâllerde zihni yanıltıcıdır. Bununla berâber, gevşeklik ve dedikodu temâyülüne rağmen, bu çeşit edebiyat, halk hayatı ile olan yakınlığı sâyesinde, siyâsî vakayinâmelere kıymetli bir zeyil ve tashih imkânı sağlar.

5. Eski bir tarihte, tarih ile, hâl tercümesi, **hâl tercümesi vakayinâmeleri** tesmiye edilebilen te'lifleri teşkil etmek için bir biriyle imtizaç etti. Bu şekil, Muḥammed b. 'Abdūs al-**Cahşiyārī** (ölm. 331=942/943), daha önce zikri geçen **Hilal al-Ṣābi'** (ölm. 448=1056) ve 'Alī b. Muneib al-**Ṣayrafī** (ölm. 542=1147/1148) — bu sonuncusu Fâtımî halîfelerinden bahsetmiştir — tarafından te'lif olanlar gibi, vezîrlerin ve en eski örnekleri, Muḥammed b. Yūsuf al-**Kindī** (b. bk.; ölm. 350=961)'nin Mısır kadılarına ve Muḥammed b. Ḥārīş al-**Ḫuşanī** (ölm. 360=970/971)'nin Kurtuba kadılarına dâir eseri olan kadıların tarihlerinin te'lif şekline tamâmiyle uygun idi. Bir siyâsî ve edebî hâl tercümesinin kendine has bir terkib şekli, al-**Ṣūlī** (b. bk.; ölm. 335=946)'nin Abbâsî tarihi (*Kitāb al-awrāḳ*) tarafından verilmiştir. Aynı usûl, mahallî hânedanların doğuşunda, hiç olmazsa şark eyâletlerinde, **hânedanlara âit tarihler**, an'anevî vakayinâmelerin yerini aldıkları (V. ve VI. asırda) âna kadar, hânedanların tarihlerine de tatbik olundu. Bu, üzülecek bir gelişme idi; zîrâ, şahsî unsurun hâkim kılınmasına, husûsiyle emîrler bizzat, kendi devirlerinin vakayinâmelerinin muhtevâsına hâkim olmaya ve nezaret etmeye koyuldukları zaman, şahsî âmillere daha fazla yer verdi. Tarih, sun'î bir nevî oldu, belâgat ve saray kâtiplerinin müşevveş üslûbu [bk. mad. SECİ] sâde hikâye üslûbunun yerini aldı. Galiba bu yeni tarz, **İbrāhīm al-Ṣābi'** (b. bk.; ölm. 384=994) tarafından Büveyhîler tarihi hakkındaki kaybolmuş ve bu eserin eşi olup, al-'**Utbī** (b. bk.; ölm. 427=1035)'nin Sebüktekin ve Gazneli Mahmud'un tarihi hakkında te'lif etmiş olduğu *al-Yamīnī* tarafından tâmim olunan *al-Tācī* adlı eserinde ilk defa vezolunmuştur. Bu, şarkta, belki Farsça'nın ve İran tarih geleneğinin yeniden doğuşu ile ilgili olabilir (bk. § A, 4) ve o, hattâ aynı devirde doğan İran destânî şiirinden müteessir olmuş bulunmalıdır [bk. madd. DAḲĪḲĪ ve FİRDEVSİ]. Hattâ bu kabîl „resmî tarihler" müelliflerinin, bililtizam işledikleri sadâkatsizlik ve yalan tõhmetinden veya daha sık rastlanan kölelik temâyülü ile gerçeği örtbas etme kusurlarından tebriye olunabildikleri hâlde bile, mübalegaları ve hüküm eksikliği, son derecede aleyhte bir intibâ hâsıl etmektedir. Maalesef, bu eserlerin, edebî muhitlerde mazhar olabildikleri yüksek şöhret ve pek bol sayıda yeniden vücûda getirilenleri ile, bu nevî umûmiyetle islâmî tarihin temsilcisi olarak telakkî edilmesine sebep oldu, fakat bu hüküm, ilk müslüman âlim nesilleri tarafından sabır'a binâ edilmiş olan ilim için baklı olamaz.

6. Tarihî eserlerin, yeniden Farsça olarak yazılmaya başlanması, işte bu müsâit olmayan anda vuku bulmuştur. Farsça tarihî eserler arasında en eskilerinden çoğunun Arapça eserlerin tercümeleri ve muhtasarları olmaları dikkate şâyandır. Bunların ilki, vezîr Abū 'Alī al-**Bal'amī** [b. bk.]'nin, 352 (963)'de, al-**Ṭabarī**'nin vakayinâmesinin oldukça keyfî bir şekilde yapılmış, fakat ekseriyâ mühim ilâve malzeme eklenmiş [bk. mad. GERDİZİ] muhtasarıdır; bununla berâber, bu devirden mahallî ve hânedanlar ile ilgili Farsça yazılmış bir kaç tarih kalmış olup, bunlar, şark eyâletlerindeki çağdaş Arapça eserlerden az farklı bir mâhiyet arzeder. al-**Nasavī** [b. bk.] gibi müteaddit müellif, şartlara göre, bâzan Arapça, bâzan da Farsça'dan faydalanmış görünüyor. Bu kabîl te'liflerin umûmî cereyânı içinde dikkate şâyan bir istisnâyı, Abu 'l-Feżl Bayhaḳī (b. bk.; ölm. 470=1077)'nin, Moğul öncesi mevcut edebiyatta tek eser olan, tam ve taraflsız „rûz-nâmeleri" teşkil eder.

Edebî dil olarak Farsça'nın yeniden doğuşu IV. (X.) asırdaki İranlı hânedanlar devrinde başlamakla berâber, müteâkıp asırlardaki umûmiyetle Arapça bilmeyen Türk hükümdarlarına da çok şey borçlu olmuştur. Türk hükümdarları, fetihleri garba doğru Anadolu'da ve cenûb-i şarkîye doğru Hindistan'da yayılırken, Fars dilini de oralara birlikte götürmüş ve VI (XII.) asrın sonundan îtibâren, bu bölgelerde da Farsça vakayinâmeler yazılmaya başlanmıştır. Küçük Asya'da Muḥammed b. 'Alī al-**Rāvandī** (600=1203'o doğru) ve Hind'de Hind-İran vakayinâmelerinin uzun silsilesinin ceddi olan Faḫr al-Dīn Mubārak Şāh (ölm. 602=1206'dan sonra) tarafından yazılan tarihler gibi.

7. Müteâkıp devreye geçmeden önce, tarih ile müşterek edebî faâliyetin iki şûbesine de kısaca temas edilmelidir. Riyâzî ve heyʾete âit ilimlerin bir çok eski eserlerde izlerine rastlanan **kronolojinin tâyinine** tatbiki, Abū Rayḥān al-**Bīrūnī** (b. bk; ölm. 440

=1048)'nin *al-Āṯār al-bāḳiya*'sinde dikkate şâyan bir âbide vücûda getirmiştir. Tam mânasiyle tarihî olmaktan çok, eski tarz bir temâyülü ihtivâ eden ikinci zümre eserler, Arap kabilelerinin yeni sâhalarındaki yerleşmelerine tahsis olunmuştur. Bu topografya ile ilgili veya *hitaṭ* edebiyatı galiba Irak'ta (hâlen kayıp bulunan başlıca eser, Hayṯam b. 'Adî [ölm. 207=822/823]'ninki idi) zuhur etmiş ise de, Mısır'da hususî bir dikkatle işlenmiştir (krş. *IA*, VIII, 241ª).

Nihâyet, şark hıristiyan toplulukları arasında Arapça'nın yayılması, hıristiyan kiliseleri tarihine âit Arapça eserler te'lifi netîcesini doğurdu; bu Arapça te'liller, çok defa Melchit patriği Sa'îd b. al-Biṭrîḳ [b. bk.] ve Yakûbî piskoposu Severus İbn al-Muḳaffa' [b. bk.] tarafından yazılan Arap ve Bizans tarihi ile imtizaç etmiştir. Bu sâhada tecessüs sâiki ile yazılan eser, bir müslüman müellif olan 'Alî b. Muḥammed al-Şâbuştî (ölm. 388=998'e doğru)'oin te'lif ettiği, Mısır ve garbî Asya hıristiyan manastırları tarihidir.

C. VI. (XII.) asırdan itibâren Arap ve Fars tarihçiliği, daha geniş bir şekilde birbirinden ayrılmaya başladı. Moğulların istilâları, Farsça'nın, İran-Türk kültür bölgesinde edebî mutavassıt olarak Arapça'nın yerini alması işini tamamlar ve ona muvazi olarak bu İran-Türk kültürü, islâmî yayılma ile Hindistan'da vüs'at kazanırken bütün bu bölgelerde farsça tarih te'lifi, büyük bir hız kazandı. Bununla berâber Arap tarihçiliği de, yine devamlı artan eser hacmini ortaya koymaktadır ve böyle bol bir malzeme içinde Arapça'da tarihî edebiyat (I) ile Farsça'da tarihî edebiyatı (II) ayrı-ayrı mütâlea etmek zarûridir.

I. Bu devrin Arap tarihçiliği kendisi için daha önce tesbit edilmiş hatları takip ederken diğer taraftan bir takım yep-yeni terkiplerle temâyüz eder. Bu değişikliklerin en dikkate şâyânı, hâl tercümesi ile siyâsî vakayinâme arasındaki münâsebetlerde ve umûmî tarihe hasredilmiş te'liflerin aslî kısımlarında yer alır. Bu gelişmedeki alt âmiller, bir taraftan resmî tarihçinin yanında âlim tarihçinin tekrar görünmesi, diğer taraftan Arap tarihçiliği merkezinin Irak'dan Suriye'ye ve sonra da Mısır'a doğru yer değiştirmesidir.

1. Vakayinâmecilikte yeni devrin kendisi ile açıldığı belli-başlı vasıf, hilkatle başlayan cihanşümûl tarihçiliğin veya daha sık olarak islâmiyetin zuhûru ile başlayan umûmî vakayinâme'nin yeniden doğuşu. Tarihin, islâm, cemaatinin vakayinâmelerinden ibâret olduğuna dâir daha eski ve daha beşerî görüş, ilk asırların mâzisine dâir hiç bir yeni araştırma yapılmamış olmasına rağmen, tekrar revaç bulmuştur. Âlimin görüşü, İbn al-Ḳalânisî (b. bk.; ölm. 555=1160)'nin Şam vakayinâmesi gibi bir kaç mukaddem mahallî vakayinâmede olduğu üzere, bundan başka, siyâsî ve hâl tercümeleri ile ilgili vakayinâmeleri tertip etmekteki cehdi içiode tecelli eder. İki unsurun izâfî nisbeti, pek tabiî olarak müellifin menfaatleri ile değişir; bir kaç vakayinâmede [bk. madd. İBNÜLCEVZÎ, ZAHABÎ, İBN DOKMAK] vefeyat haberleri, siyâsî hâdiseleri öylesine gölgelendirir ki, bu hâdiseler, ekseriyâ küçük sayıda irtibatsız cümleler hâline getirilir, halbuki 'İzz al-Dîn İbn al-Aṯîr (b. bk.; ölm. 630=1233)'in meşhur *al-Kāmil*'inde bu nisbetler tersinedir. Bu vakayinâme, aynı zamanda, müellifin, bir vakayinâmecilik çerçevesi içinde, vak'aları rivâyet silsilelerinde toplayarak daha az statik bir tarih tarzını arzetmeye çalışması bakımından dikkate şâyandır. Sıkı bir tetkik, ma'zemelerini kullanışında bâzı hatâları meydana çıkarır ise de, kendi eserinin zerâfet ve canlılığı, ona hemen vasıtasız, bir şöhret sağlamış ve o, muahhar müelliflerin klasik kaynağı olmuştur.

Bu cihanşümûl görüşün, yeniden doğan âlemşümûl bir halifelik düşüncesinden kısmen mülhem olduğu akla yakın bir şekilde tahmin edilebilir. Fakat bu sûretle tesbit edilmiş olan nümûne, son haddine kadar, çoğunluğu, iktibaslarına mahallî ve muahhar malzemeleri ilâve etmelerine rağmen, bütün ağırlığı ile İbn al-Aṯîr'e istinad eden bir muahhar vakayinâmeciler topluluğu [bk. madd. İBN VÂSIL, İBNÜLCEVZÎ, BARHEBRAEUS, EBÜLFİDÂ, BAYBARS MANSÛRÎ, İBNÎKESÎR, YÂFİ'Î] tarafından taklit edilmiştir. Hıristiyan Circis al-Makîn (b. bk.; ölm. 672=1273), Sa'îd b. al-Biṭrîḳ (bk. § B, 7)'in tâkip ettiği yolda bulunduğu hâlde, Mısırlı ansiklopedist Şihâb al-Dîn al-Nuvayrî (b. bk.; ölm. 732=1332) ve İbn al-Furât (b. bk.; ölm. 807=1405)'ın vakayinâmelerinde biraz daha fazla şahsî damga vardır. Bununla berâber, daha sonraki Arapça umûmî tarihler arasında, tarihçilik bakımından en ilgi çekicileri, İspanya ve Magrib'de yazılmış olanlardır. Şarktaki çağdaşlarına kıyasla garplı müellifler, sık-sık, bir az daha geniş ve daha az taraftgir olan bir tarih görüşüne şehâdet ederler — müthiş Hulagu ile bile mülâkat talep etmek cesâretinde bulunan yorulmaz seyyah ve araştırıcı — İbn Sa'îd al-Maġribî (b. bk.; ölm. 673=1274)'nin pek çok taribî eserlerinden ancak parçalar kalmış ise de, bunlar, onların bir çok eski eserlerin geniş ve dikkatli nüshalarına istinad ettiklerini isbâta kâfidir. Burada, 'Abd al-Raḥ-

mân İbn Ḫaldūn (b. bk.; ölm. 808=1406) 'un dünyaca meşhur tarihine, lâyık olduğu yeri vermek imkânsızdır. Vak'anüvis olarak eseri bâzan hayal kırıcı ise de, tarih felsefesi olarak ehemmiyeti hakkında bir çok şey yazılmakla berâber henüz, her hâlde son söz söylenmemiştir. İslâm tarihçiliği bakımından, müteâkıp asırlarda parlak Mısır tarihçiler mektebine ve Türkiye'de (*Muḳaddima*'nin bir tercümesi XII. [XVIII.] asırda burada yapılmıştır) tarihin büyük bir gayretle işlenmesine rağmen, İbn Ḫaldūn'un vaz'ettiği esasların, haleflerinden her hangi biri tarafından tetkik ve hele tatbik edildiğine dâir hiç bir emâre mevcut değildir.

3. Umûmî vakayinâmeler yanında ve çok defa aynı müellifler tarafından yazılmış, bölgelere, hânedanlara ve hâl tercümelerine âit bol miktarda vakayinâme mevcuttur. İran ve Irakta Moğul istilâları ile hemen hemen tamâmen ezilen Arap kültürünün, ikinci derecede bir kaç vakayinâme ve icmâl [bk. mad. İBN AL-ṬIḲṬAḲÂ] müstesnâ, Tâc al-Dîn İbn al-Sā'î (ölm. 674=1275)'nin, Abbâsîlere âit kaybolan tarihinden sonra, arz edeceği pek az şey vardır. Bununla berâber, hattâ bundan önce, Arap tarihçiliğinin merkezi, Zengî ve Eyyûbî hânedanlarının kuruluşunun, bir dizi vakayinâmenin te'lifi için lüzumlu olan sâiki te'min ettiği Suriye'ye kaymıştı. Bu faâliyet sâbasına doğru celbedilenler arasında, İran ve Irak müsecca nesir mektebinin son mümessillerinden biri olan 'İmâd al-Dîn al-İṣfahānî (b. bk.; ölm. 597=1201) zikredilebilir. Fakat Suriyeliler, muahhar Arap tarihinin büyük menfaatine olarak, daha sâde ve tabiî bir nesir lehine bu musannâ üslûbu reddettiler. Bahâ' al-Dîn İbn Şaddâd (b. bk.; ölm 632=1234) ve Abū Şāma (ölm. 665=1268)'nın hâl tercümesine dâir eserleri, 'İmâd al-Dîn'in aynı mevzûdaki eserlerinin çok üstünde yer alır.

Musannâ vakayinâmenin, zaman-zaman tekrar görüldüğü bir gerçektir ve Mısırlı kâtip İbn 'Abd al-Ẓāhir (b. bk.; ölm. 692=1293) hattâ, Sultan Baybars'a dâir vakayinâmesini manzum olarak yazmak sûretiyle yeni bir nevî ihdas eder. Üslûpçu Badr al-Dîn İbn Ḥabîb (b. bk.; ölm. 779=1377)'in vakayinâmesinde *sac'*'in kullanılmasında olduğu gibi, bu gelişmede her hâlde dış te'sirlere atfedilmemelidir; fakat Şamlı İbn 'Arabşāh (b. bk.; ölm. 854=1450) tarafından te'lif olunan, Timur'un meşhur müseccâ hâl tercümesi şüphesiz çağdaş Farsça eserlerden (aş. bk § II, 2) müteessir olmuştur. Diğer taraftan Fâtımî hânedanının, *'Uyūn al-aḫbār* ünvânını taşıyan ve Yemenli *dā'î* 'İmâd al-Dîn İdrîs b. al-Ḥasan (ölm. 862=1467) tarafından te'lif olunan musannâ tarihi, şaşılacak bir şekilde, eski Sâsânî geleneğinin gecikmiş bir aksi sedâsı olarak görülür.

Eyyûbilerin tarihî te'lifi himâyeleri haleflerî olan Memlûkler tarafından devam ettirilmiştir. Şam ve daha az ölçüde Halep, bir dereceye kadar Kahire ile bağlı olmakla berâber bilhassa hâl tercümesi (aş bk.) sâbasında şahsiyetini isbat eden çok faâl bir geleneğin ocakları olarak kaldı (aş. bk § 3); Mısır'a has tarihçiler mektebinin doğuşu, ancak Memlûk iktidârının son asrında oldu: bu mektebin dikkate şâyan bir zümre meydana getirmesi ile çökmesi bir oldu. Seri, velûd Taḳî al-Dîn al-Maḳrîzî, (b. bk.; ölm. 845=1442) ve onun rakibi al-'Aynî (b. bk.; ölm. 855=1451) ile açılır; al-Maḳrîzî'nin talebesi Abu'l-Maḥāsin İbn Taġrî (Taġrî)-Birdî (b. bk.; ölm. 874=1469), onun rakibi 'Alî b. Dā'ūd al-Cavharî (ölm. 900=1494/1495), Şams al-Dîn al-Sahāvî (ölm. 902=1497), velûd müellif Calāl al-Dîn al-Suyūṭî (b. bk.; ölm. 911=1505) ve onun talebesi İbn Iyās (b. bk; ölm. 930=1524'e doğru) ile devam eder. Müteâkıp nesilde, Osmanlı fethinin diğer vak'anüvisi Aḥmed b. Zunbul (ölm. 960=1553'den sonra) esâsen farklı bir geleneğe mensup idi. Her ne kadar bu müellifler, daha eski siyâsî vak'anüvislerin bir çok hatâlarını paylaşmışlarsa da, bunlar arasında âlim ve nedîm tevâlisi aralarında daha geniş bir görüşü ve değerlendirmeyi intacetmişlerdir; bunlar asla tamâmiyle meddah değildirler. Onların eserlerinin bâriz hususiyeti, alâkanın Mısır üzerine teksif edilmesidir; o derecede ki, hattâ te'liflerinin planını umûmî vakayinâme şeklinde çizenler bile, bu planı münhasıran Mısır'a âit bir çerçeve içine yerleştirirler. Bununla berâber, başta gelen sîma, doğruluğundan (ki hatâdan masun değildir) ziyâde gayreti, geniş merak sâhası ve tarihin bilhassa içtimaî ve istatistikî cephelerine hasrettiği dikkatten dolayı Maḳrîzî'dir.

Diğer eyâlet vak'anüvislerinin eserleri, bu sonuncularınkinden usûl veya şahsiyetten ziyâde çerçeve hususunda ayrılır. İbn Vahbās al-Ḥazracî (ölm. 812=1409) veya İbn al-Dayba' (b. bk.; ölm. 944=1537)'ninkiler gibi, Yemen'de yazılan eserler, Mısır vakayinâme'erininkine çok benzer malzeme arz etmekle berâber, bunlar daha dar bir çerçevede kalır ve aynı şey Magrib ve İspanya'da te'lif olunmuş mahallî ve hânedanlara âit vekayinâme'er için de söylenebilir. VII. (XIII.) asırda 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî [b. bk.] veya VIII. (XIV.) asırda İbn Abî Zar' [b. bk.]

gibi bâzı müellifler, mâlûmâtı bakımından olduğu kadar, kullandıkları usûl bakımından da diğer garp müelliflerinin üstünde yer alabilirler ise de, yalnız daha derecesine varan mahâretinden dolayı bir Granadalı vezir olan, Lisân al-Din Ibn al-Ḫaṭîb (b. bk.; ölm. 776=1374)'i bunlardan tefrik etmek lâzımdır. Bununla berâber, müzakkid tarihçi olarak o, her ikisinden bize intikal eden eserlerinden hükmolunabileceği ölçüde, muasırı İbn 'İẕârî (b. bk.)'ye ulaşmış, belki de onu geçmiştir.

3. Siyâsî tarihin bu kuvvetle işlenmesine rağmen, Arap tarihçiliğinin gerçek debâsı vakayinâmeden ziyâde, hâl tercümesinde kendini gösterdi. Hâl tercümesinin, umûmî veya mahallî siyâsî vakayinâmelerle imtizâcı, bu devir Arap tarihçileri arasında, hemen-hemen âlemşümûl bir âdet olmuş ise de, görüldüğü üzere, geriye, siyâsî olmayan, hâl tercümesi nev'ine açıkça hasredilmiş bu geniş edebiyat kısmı ile uğraşmak mes'elesi kalır.

VII. (XIII.) asrın ilk yarısında, evvelki devrin (bk. § B, 4) ihtisaslaşma temâyülleri, hususî ehemmiyette bir hâl tercümesi külliyatları zümresi ile taclanır. Arap edebiyatının altı asrı, Grek Yâḳût al-Rûmî (b. bk.; ölm. 626=1229)'nin *Irşâd al-arîb*'inde gözden geçirilmiştir; ve eski islâmî fennî ve tıbbî faâliyetin hey'et-i umûmiyesi Mısırlı Ibn al-Ḳifṭî (b. bk.; ölm. 646=1248) ve Şamlı Ibn Abî Uṣaybi'a (b. bk.; ölm. 668=1270)'nin lûgatlerinde aksetmiştir. Hâl tercümesi ile ilgili mıntakavî „tarih", ḳâżî Kamâl al-Din (b. bk.) Ibn al-'Adîm (ölm. 660=1262)'in Ḥalep tarihinde Ibn al-Ḫaṭîb'in Granada tarihinde ve umûmiyetle daha eski eserlere, zeyillerden ibâret olan diğer mecmua'larda devam eder. Bunlara ilâveten, fakîh ve diğer eşhâsa âit mûtad ṭabaḳât (b. bk.)'la ve bir nümûnesi tarihçi Ibn al-Aṯîr'in sahâbe lugatı (*Usd al-ġâba*) ile verilmiş olan eski araştırmalar bulunmaktadır.

Böyle ihtisaslaşmış eserler yeni ada, o sırada iki yeni geniş hâl tercümesi lugati tipi, bilhassa Suriye'de vücud bulmuş ve gelişmiştir. Birincisinin veya âlemşümûl tipin yaratıcısı, doğruluğu ve zevki, şöhretini isbat eden bir eserin müellifi olan İbn Ḫallikân (b. bk.; ölm. 681=1282) olmuştur. Bununla berâber, İbn Ḫallikân'ın eseri, hattâ İbn Şâkir al-Kutubî (b. bk.; ölm. 764=1363)'nin zeyli ile birlikte bile, muhtevâ ve vüs'at itibâriyle, Ḫalîl b. Aybak al-Ṣafadî (b. bk. ölm. 764=1363)'nin dikkate şâyan hacmi şimdiye kadar (tamâmen basılmasına mânî olan eseri ile çok aşılır şey. Bu sonuncu eseri de, zamanla, tarihçi Abu l-Maḥâsin'a *al-Manhal al-ṣâfî*'sinde bir zeyl'in mevzuu olmuştur. Hâl tercümesi ile ilgili ikinci yeni lugat tipi, aynı genişliği arzetmekle berâber, mahdud bir devre içinde kalır. Bu usûl, muhtemelen Ẕahabî'nin, içinde hâl tercümesi malzeme'lerinin VII. asrın sonuna kadar, onar yıllık bölümler hâlinde sıralandığı ve asıl vakayinâmeden müstakil bir eser sayılacak gibi ayrılabilen umûmî vakayinâmesi ile birleştirilebilir. Hâl tercümelerini asırlara göre sıralama fikri, belki de menşe'ini, Ẕahabî'nin çağdaşı al-Birzâlî (b. bk.; ölm. 739=1339)'ye borçludur. Bu yeni sistem, İbn Ḥacar al-'Asḳalânî (b. bk.; ölm. 852=1449)'nin *Durar al kâmina*'sı ile tamâmiyle vazolunmuştur. VIII. asrın bütün sayılı şahsiyetleri, erkek ve kadınları, alfabetik sıra içinde, öldükleri yıla tekâbül eden asrın bir cüz'ü olarak vefeyat kaydı sisteminin son bir izinin muhâlaza edilmesi şeklinde dere olunmuşlardır. IX. asrın buna tekâbül eden lugatı, İbn Ḥacar'ın, daha önce zikredilmiş olan talebesi al-Saḫâvî (ölm. 902=1497) tarafından *al-Żav' al-lâmi'* ünvâniyle te'lif olunmuştur ve bu seri, müteâkıp nesiller tarafından XII. asra kadar devam ettirilmiştir (bk. § D, 1, 2).

II. 1. VII. asırdan X. asra kadar bütün İran tarihçilik mekteplerinin çeşitliliği arasında, umûmî islâm tarihinin an'anevî yapısı içinde müşterek bir esas tabaka mevcut olmuştur. Fakat bu sâdece Farsça eserlerin bir mâne ve şahsiyet kazanacakları müstakil bir şekilde bu kaideler üzerine inşâ olundukları ölçüdedir. İster İran'da ister Hind'de ezilmiş olsunlar, kendi devirlerine ait ilâve malzeme ile sâdece daha eski kaynaklardan hülâsalar çıkıncaya kadar, çok umûmî tarih. Arapça yazılmış olanlar kadar ikinci derecede tekrarlıdır; ekseriyâ aynı tenkid duygusunun eksikliğini gösterir. Minhâc al-Din Cûzcânî (b. bk., ölm. 664=1265'den sonra)'nin gibi eserler, mahallî vakayinâme olarak muayyen bir değeri varsa da, tarihçilik bakımından az ilgi çekicidir. Bu itibarla dikkatimiz, daha çok, zaman-zaman İran ve Hind'in muhtelif kısımlarında gelişen ve mümtaz bir tarih edebiyatı doğuran çeşitli „mekteplerin" mahsûllerine doğru sevk olunmalıdır.

2. Garbî Asya'da Moğul imparatorluğunun teessüsü, daha ziyâde önce tavsif olunan (yk. bk. § B, 2) „Münşîler tarihi" tipine bağlanan 'Alâ' al-Din 'Aṭâ' Malik Cuvaynî (b. bk.; ölm. 681=1283)'nin ayrı ve kendine has vakayinâmesi, benzer eser serilerine ilk muharrik oldu. Asıl Moğul „mektebi" vezir Faḍl Allâh Raşîd al-Din Ṭabîb (b. bk., ölm. 718=

1318)'in meşhur *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'i ile başladı ve bu İlhanlıların ihtidâsının doğrudan doğruya netîcesi idi. Raşîd al-Dîn'in eseri, aslında Moğulca olup, muhtelif ciltlerinin Farsça ve Arapça tercümeleri vardır. Birinci kısım, geniş bir şekilde Moğul rivâyetine istinad eden hânedanla ilgili olup, bundan sonra Olcaytu devri tarihi ile tezyil edilmiş bulunan bir vakayinâmedir. İkinci kısım, Arap tarihçiliğinin uzun zaman ihmal edilmiş olan (bk. § A, 4) ve içinde Hind, Çin ve Avrupa tarihleri hakkında haberlerin de yer aldığı ansiklopedi koluna bağlanır; burada müellif, muasır habercilerden gelen malzemelerden faydalanması ile, seleflerinden ayrılır; çağdaş haberciler gibi, o da, tahakkuktan ziyâde tasavvur hâlinde kalır ise de, bu küçümsenmemelidir. Eser, bundan başka bedîî gayeden ziyâde, nesrinin mütedil oluşu, tafsilâtın ve doğruluğun araştırılması ile dikkate değer. Bu şerefin, Raşîd al-Dîn veya 'Abd Allāh b. 'Alī-i Kāşānī'ye âit olmasının bizce az ehemmiyeti vardır. Mūnim olan husus, muazzam şöhretine ve onun hemen tedavülden düşmesine ve Raşîd al-Dîn tarafından himâye edilmiş olmalarına rağmen, bu mektebin bütün diğer müelliflerinin, icmâlci Banākitī (b. bk.; ölm. 730=1330've Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī (b. bk.; ölm. 750=1349'dan sonra) müstesna, onun usûlünü kat'i şekilde reddetmiş olmalarıdır. Filvaki, bunun yerine, Ḳazvīnī de dâhil, aralarından bir çoğu, kullanmış olduğu aynı vezinle destanî uzun vakayinâmeler te'lif etmek sûretiyle Firdavsī'ye tefevvuk etmeye çalışmışlardır. Dikkate şâyan diğer yegâne mensur eser, Vaṣṣāf (b. bk.; ölm. 712=1312'den sonra) lekaplı 'Abd Allāh b. Fażl Allāh'ın ıstılâhat ile dolu vakayinâmesi, eski „resmî tarih" (bk. § B, 5) tipine döndü ve bir belâgat israfı içinde, müstakbel İran tarihçiler neslini aldatmaya mahsus bir eser de oldu.

Tarih, Moğul mektebinin ilgası ile, maiyetindeki bir kâtip zümresini, kendi savaşlarının tarihini yazmak ve bittikten sonra bir defa da kendi huzûrunda okumakla tavzif eden Timur'un gelişi arasındaki fâsıla esnâsında zayıfladı. Böyleee saltanatı, muazzam bir Türkçe vakayinâme (*Tārīḫ-i Ḫānī*), „tumturak ve tasannûdan kaçınması" husûsunda, hâsseten emir almış bulunan Niẓām al-Dīn-i Şāmī'nin Farsça *Vekayinâme*'si ile yâd edildi. Bununla berâber, Niẓām al-Dīn-i Şāmī'nin *Ẓafarnāma*'si, o zamandan beri bir zarâfet nümûnesi telâkki edilmek şöhretinden faydalanan Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī (b. bk.; ölm. 858=1454)'nin aynı adlı, fakat daha süslü eserinin lehine olmak üzere tamâmiyle unutulmuştur. Bununla berâber, bu tarihî faâliyet, Timur'un halefleri idâresinde, bilhassa bunların himâyesinde Raşîd al-Dîn geleneğini yeniden canlandıran „Herat mektebi"nde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Şâhrub bizzat, Ḥāfiẓ-i Abrū (b. bk.; ölm. 833=1430)'ye, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'in ikinci rivâyetini ve zeylini vücûda getirmesi vazifesini verdi ve yine bu müellif, Şâhrub'un oğlu Baysungur için pek orijinal olmamakla berâber, tekellüfsüz ve basit bir üslûp ile diğer bir umûmî tarih te'lif etti. Faṣīḥ al-Ḫvāfī'nin *Mucmal* (845=1441'e, doğru yazılmış)'inde, âlim ve çok cepheli Sultan Uluğ Bey (b. bk.; ölm. 853=1449'in, galiba sâdece muhtasar şekli ile muhâfaza edilmiş olan *„Ulus-i arbaʿ-i Çingizī"*'nde de aynı sâdelik müşâhade olunur. Fakat tumturaklı zarâfet, Ḥusayn-i Kāşifī [b. bk.] gibi çağdaşlar nezdinde tarih te'lifinden hâric tutulamazdı. Timurlular devri müelliflerinin çoğu ona tâbi olmadı ve Herat mektebinin daha sonraki eserleri, daha derin bir sûrette tumturak ve tasannûa daldılar. 'Abd al-Razzāḳ-i Samarḳandī (b. bk.; ölm. 887=1482)'nin nisbeten mütedil olan üslûbu, halk nazarındaki rağbetini Mīr Ḫvānd (b. bk.; ölm. 903=1498)'ın musannâ *Ravżat al-ṣafā*'sı lehine kaybetti; Mīr Ḫvānd'ın torunu Ḫvāndmir (b. bk.; ölm. 942=1535/1536), Herat an'anesini bu daha sonraki şeklile, aynı tarzda müsâit bir sâha bulduğu Hindistan'a götürdü.

3. Hindistan'da, Gûrilerin zaptının ve Dehli sultanlığının kuruluşunun netîcesi olan tarih ile ilgili Farsça te'lifçiliğin başlangıçlarından, daha önce (§ B, 6, bahsedilmiş olup, müteâkıp asırlardaki Hind-İran vak'anüvisliğinin ara vasfı da bu geleneğe bağlanır. Ḥasan-i Niẓāmī (b. bk.; ölm. 614=1217'ye doğru)'nin *Tāc al-maʾāṯir*'inden sonra başlıca eser, Cüzcānī'nin vakayinâmesinin Żiyāʾ al-Dīn-i Baranī (b. bk.; ölm. 758=1357'den sonra) tarafından, yazılan devâmı olup, bu eserin yanı sıra, tercüme-i hâl ile ilgili müzeyyen ve medihkâr vakayinâmelerin hâricinde pek az şey vardır. Bununla berâber, Sind eyâletinde, 1. (VII.) asırdaki Arap fethi devrine çıkan yerli bir an'anenin işâretleri vardır ki, bu an'ane muhtemelen, VII. (XIII.) asırda *Çāç-nāme* adı altında dolaşan tarihî bir romanın arkasında bulunmaktadır; diğer taraftan Gucarât ve cenuptaki mahallî tarihçilik her hâlde daha ziyâde Fars'taki tarihçilik ile ilgili olmalıdır.

4. Bütün bu devir esnâsında, İran edebî geleneği, hâlâ faâliyet sâhası olarak Türk ve Osmanlı ülkelerinde hâkim olmuştur. Edebî bakımdan Anadolu Selçukluları ile ilgili, ne mensur, ne de destânî eserlerin [bk. madd.

İBN BİBİ ve TÜRKLER] dikkate şâyan bir tarafı yoksa da, yeni doğan Türk tarihçiliğine nümûneler sağladıkları ölçüde fayda arzederler. Burada da tamâmiyle uzaklaştırılmamış olmakla berâber sâde ifâde, netîcede süslü te'lîften daha az rağbet bulmuştur; bu süslü te'lif, Bayezid II.'in emri üzerine İdrîs b. 'Alî-i Bidlîsî (b. bk.; ölm. 926=1520) 'nin *Haşt Bihişt* ünvanlı mensur eserinde sunî ve tumturaklı oluşta şahikasına ulaştı. Aynı zamanda, tasannûu, mânasızlıkla müteradif tutmak sathî bir görüş olacaktı; nitekim Bidlîsî'nin eseri, aynı şekilde Vaşşâf'ın tarihi ve diğer bir çok süslü te'lifler, lüzumsuz sözleri altında büyük tarihî değeri hâiz ciddî vakayinâme olma hüviyetini gizlerler.

5. Arap tarihçiliği ile İran tarihçiliği arasındaki en bâriz farklardan biri, Farsça tarihî hâl tercümesinin nisbeten yok oluşudur. Şüphesiz, edebî hâl tercümesi pek geniş bir şekilde işlenmiştir ve bir miktar umûmî tarih, bu devir için mûtad şekilde vefeyat kayıtlarını veya sayılı şahsiyetlere ve bilhassa vezirler, şâirler ve ediplere tahsis edilmiş bir kısmı da ihtivâ eder. Bu eserlerden sonra velîler ve sûfîlere âit hâl tercümeleri, hem şahıslara—bilhassa Şeyḫ Şafî al-Dîn 'in Tavakkul b. Bazzāz [b. bk.] tarafından yazılmış olan hâl tercümesi (750=1349 'da yazılmış) — hem umûmî, hem hususî zümrelere [bk. madd. ATTÂR, CÂMÎ, MEVLÂNÂ] dâir kitaplar hâlinde görünür. „Herat mektebi" müellifleri tarafından vezirlere âit iki hâl tercümesi eser yazılmıştır ki, bunlardan biri, Sayf al-Dîn-i Fażlî 'nin *Āṣār al-vuzarā'* 'sı (883=1478 'de yazılmıştır), diğeri de Ḫvândamîr 'in *Dastūr al-vuzarā'* 'sıdır (915=1509). Fakat. Arapça çağdaş hâl tercümesi lugatleri ile mukayese edilebilen Farsça eserler, ancak müteâkıp devirde yazılmıştır. Bunun sebebini hâl tercümesi ile ilâhiyâta müteallik tetkikler arasındaki sıkı iş-birliğinde aramak lâzımdır. Arapça 'nın Selefîler devrine kadar hattâ İran 'da ve Hind 'de din ve ilim dili olarak kaldığı ve Farsça 'dan sâdece şiirde, edebiyatla ve saray vakayinâmelerinde faydalanıldığı hatırlanırsa, Farsça hâl tercümelerinin yokluğu kolayca anlaşılır. İran ve Türk ülkelerine âit, Arapça bile olsa, hâl tercümesi ile ilgili hiç bir eserin niçin yazılmadığını îzah etmek daha güçtür.

D. X. (XV.) asrın ilk çeyreği islâm dünyasının hemen-hemen bir ucundan diğer ucuna kadar siyâsî kuvvetlerin tekrar bölünmesine şâhid oldu. Osmanlı Türkleri garbî Asya ve Fas budûduna kadar şimâlî Afrika 'da kendi iktidarlarını te'sis ettiler; Safevî'ler İran 'da, kendi kendine yeten şî'î bir devlet vücûda getirdiler; Şeybânîler, Orta-Asya 'da Özbek devletlerini kurdular; Hindistan 'da Moğul hânedanı teessüs etti; yeni bir şerîf hânedanı Fas 'ta, İspanyol ve Portekizlilerin tazyikine karşı ayaklandı. Nijerya 'nın Zenci ülkeleri, Songoy 'lar idâresinde daha belirli bir vasıfta islâmî bir teşkilât hâlini aldılar. Bu hareketlerin, kaçınılmaz bir şekilde, edebiyatın bütün nev'ileri ve bilhassa tarih üzerinde kendi izlerini bırakacak olan yeni harsî toplanmaları ve yeni istikametleri birlikte getirmeleri tabiî idi. Arap tarihçiliği bundan kuvvetle müteessir olduğu gibi, İran tarihçiliği de, bizzat İran 'da ki şî'îliğin tevlit ettiği yalnızlığa mâruz kaldı. Diğer taraftan o sırada yeni ve kuvvetli bir tarih edebiyatı Türkçe 'de zuhur etti. Bir taraftan selefleri ile bağlarını muhâfaza ederken, diğer taraftan da bir dereceye kadar kendine has yollar üzerinde gelişti.

I. 1. Merkezî Arap eyâletlerinin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi, Arap tarihçiliğinin, kendisini o zamana kadar korumuş olan mahallî muharrirlerden mahrum kalmasına sebebiyet vererek, zayıflamasını sağladı. Az sayıda zayıf umûmî vakayinâme [bk. madd. BEKRÎ, DİYÂRBEKRÎ, CENNABÎ] ve bir kaç mahallî vakayinâme veya muhtelif değerde bir kaç hâl tercümesi tarihi, XIII. (XIX.) asrın başına kadar, Mısır, Suriye, Irak ve Arabistan 'daki, tamâmiyle tarihî olan edebî mahsûlün bey'et-i mecmuasını teşkil etti. Bu sırada, eski Arap tarih an'anesi, pek mühim iki müellif ile Mısır 'da 'Abd al-Raḥmān al-Cabartī (b. bk.; ölm 1237=1822 ve Lübnan 'da Ḥaydar Aḥmed al-Şihābī (ölm. 1251=1835) ile sonuna vardı. Bu tarih an'anesi Arabistan 'ın merkezinde, şark ve cenûbunda, asrın sonuna kadar yaşadı [bk. mad. DAHLÂN]; Magrib 'de ise, ikinci derecede vak'anüvislerin [bk. madd. VAFRÂNÎ. ZAYYÂNÎ] benzer bir serisinden sonra, al-Nāṣirī al-Slāvī (b. bk.; ölm 1315=1897 'nin şahsında son dikkate değer mümessilini verdi. Endülüs hakkındaki „yıllıkları", ve İbn al-Ḫaṭīb 'in hâl tercümesine dâir eseri İspanya islâmiyetinin parlak an'anesine lâyık hâtimeyi teşkil eden Tlemsenli al-Maḳḳarī (b. bk.; ölm. 1041=1632) 'nin simâsı bunlardan ayrılmaktadır.

Bununla berâber Arap tarih an'anesinin, doğduğu yerlerdeki sukutu, bir dereceye kadar, bizzat Türkiye 'de, Müneccim-Başı (b. bk.; ölm. 1113=1702) 'nın kıymetli umûmî vakayinâmesi ve başta garbî Afrika olmak üzere çok yeni ihtidâ etmiş hücrâ islâm böl-

gelerinin bâzılarında yayılması ile telâfi olundu. Garbî Afrika'da, aralarında en mühimleri 'Abd al-Raḥmān al-Sa'dī (b. bk.; ölm. 1066=1656 'dan sonra) 'nın Songoy vakayinâmesi ile İmām Aḥmed tarafından yazılan Bornulu May İdrīs' saltanatı 910—932=1504—1526) vakayinâmesi olmak üzere bir takım mahallî tarihler yazıldı. Şarkî Afrika'da 'Omān İbâdî mektebinin mahsûllerine ilâveten eski bir Kilva tarihi ile Aḥmed Grañ'ın 950 (1543)'ye doğru Habeşistan'daki savaşlarına dâir Şihāb al-Dīn 'Arab-faḳīh tarafından yazılmış olan bir vakayinâmesi bugüne kadar gelmiştir. Arabistan ile Hindistan'ın garp sahili arasındaki sıkı münâsebetler, bu sonuncu ülkede de bilhassa cânupta (krş. João de Sousa tarafından neşredilen vesîkalar, Lizbon, 1790) Arapça'yı resmî dil olarak kabûlü tevlid etmiştir; bu îtibarla Portekizlilerin savaşlarına dâir Zayn al-Dīn al-Ma'barī (b. bk.; ölm. 987=1579) tarafından Arapça olarak yazılmış bir tarihin bulunduğuna şaşmamalıdır. Bununla berâber, daha şimâlde Arapça, Farsça ile rekabet hâlindedir ve sâdece oldukça mufassal Arapça bir vakayinâme kalmıştır: bu vakayinâme, malzemesinin çoğunu Farsça eserlerden alan Gucarâtlı Muḥammed b. 'Omar Ulūġ-ḫānī (ölm. 1014=1605 'den soora) tarafından yazılmıştır. İran'da bile, Arapça olarak sâdece bir veya iki muhtasar vakayinâme te'lif olunmuştur.

2. Tarih an'anesinin aksine, hâl tercümesi geleneği, siyâsî değişmelere daha az tâbi olarak, kendi canlılığını bilhassa Suriye'de muhâfaza etti. Şamlı âlimler X.-XI. ve XII. asırlardaki mühim şahsiyetlere dâir lugatler serisine devam ettiler [bk. madd. BÜRİNİ, MUḤİBBİ, MURĀDİ] ve diğer eserler, bâzı şehir ve idârî bölgelerin âlimlerinin hâtıralarını yaşattılar. Bunların yanı sıra Mısır ve Suriye'de, müsecca nesir ile süslenmiş ve haşviyatla kabarmış bir hâl tercümesi tarzı gelişti; bunların, tekaddüm eden eserlerle olan münâsebeti, müsecca nesirli tarihin, sâde üslûplu vakayinâme ile olan münâsebetinin aynıdır. Bu mektebin başlıca mümessili, Mısırlı Şihāb al Dīn al-Ḫafāci (b. bk.; ölm. 1069=1659)'dir. Onun eserinin şöhretine, Hindistan'da 1082 (1671)'de, 'Alī Ḫān İbn Ma'ṣūm (b. bk.) tarafından bir zeyil yazılmış olması ile bükm olunabilir. Bizzat kendisi de, ikinci bir zeyl yazan, adı geçen al-Muḥibbī (ölm. 1111=1699)'de onu zikretmiştir.

Hattâ Türk ve İran ülkelerinde bile mühim hâl teröümesi eserleri Arapça olarak yazılmıştır. İstanbul kadısı Taşköprî-zâde Ahmed b. Mustafa (b. bk. ölm. 968=1561 'nın *al-Šaḳā'iḳ al-Nu'māniya*'si Türk islâm tarihi için âbidevî bir eser olup, sonradan Arapça ve Türkçe olarak tezyil edilmiştir. Arap, İran ve Hind şi'îleri arasında devam eden münâsebetler, bir çok şi'î lugatlerine aksetmiştir. Müellifleri arasında sâdece Araplar [bk. mad. HURRŪL'ĀMILĪ] değil. Muḥammed Bāḳir-i Mūsavi, Ḫvānsārī) ve onun çağdaşı Hindli Sayyid İ'cāz Ḥusayn al-Kantūri (ölm. 1286=1869)'de bulunmaktadır. Bir çok sünnî hâl tercümesi eserleri de, kezâ Hind'de yazılmıştır.

Arap hâl tercümesi an'anesi, işlenmeye devam ettiği [bk. mad. VAFRĀNİ] Magrib'den garbî Sûdan'a geçti ve Timbuktulu Aḥmed Bābā (b. bk.; ölm. 1036=1627)'nın şahsında mühim bir tilmiz buldu Şarkî Sûdan'da da Func hükümdarlığının dindar ve âlim şahsiyetleri. Muḥammed vad Żayf Allāh (ölm. 1224=1809/1810)'ın *Ṭabaḳāt*'ında yer almışlardır.

II. Her ne kadar, şi'î inancının İran'da devlet dini olarak yerleşmesi, fikrî bağlarını, Osmanlı imparatorluğu ve Hind ile tamâmiyle kesmedi ise de, bu akîde ile ilgili inkıtâ, tarihin, İran'da ve Hind'de birbirinden iyice ayrı düşmesini intac etti. Bu iki ülkede, tarih te'lifçiliğinin en mühim vasfı, hemen-hemen münhasıran me'murların eseri olmasıdır. Sâha, mevzu ile ilgili veya ilgisiz tafsilât yığınını, bir sun'î gevezelik ve vasat şiir yükü altında boğan aşırı derecede hürmetkâr kâtibe açık; kaldığı hâlde, pek oâdiren, nisbeten müstakil ve tarafsız bir âlimin zuhur ettiği de vâkîdir. Bununla berâber, bilhassa pek çok sayıdaki umûmî vakayinâme müellifleri arasında, kaydedilmesi gereken müstesnâlar var ise de, bunların eserleri, muciz ve fazla muhtasar oluşları ile zıt uca meyledeler. İran ve Hind'de bu devir tarihî eserlere umûmî bir bakış, mûtad olarak hükümdar hâmiler tarafından teşvik edilmiş ve bâzan dikkate şâyan bir değerde, fakat tarihi, edebiyatın bir kolu olarak telakki etme köklü temâyülü ile damgalanmış daha kuvvetli yarı hâl tercümeleri ile ilgili pek kesif te'lif devirleriyle birlikte umûmî tarihler'in, mahallî veya hânedanlar ile ilgili vakayinâmelerin yeknesak bir tevâlisini arzeder.

1. İster İran'da, ister Hind'de yazılmış olsun umûmî tarihlerin büyük bir kısmı, az yenilik ve nisbet endişesi arzeder ve sâdece kendi devirlerinin tarihi için bir değer taşır. En sık rastlanılan tertip, hânedanlara göre, yapılandır; bununla berâber, bir kısmı, bir cilt veya bölümü hâl tercümesine hasreder ve haltâ bâzan bir coğrafî zeyil de eklenmiş bulunur. Başka hususlarda pek de dikkate şâyan olmayan bu eserler arasında, Niẓām-Šāhī [b.

bk.; ölm. 972=1565)'in vakayinâmesi, hicretin birinci yılını tes'it için. Akbar'ın emri ile te'lif edilmiş olan *Târîḫ-i alfî*, *vâḳi'a-navîs* Muḥammed Ṣâdiḳ Âzâdânî (ölm. 1061=1651)'nin *şubḥ-i Ṣâdiḳ*'i, Muḥammed Yûsuf Vâliḥ'in *Ḫuld-i barîn* (1058=1648'de yazılmış)'i, Muḥammed Baḳâ' Sahâranpûri (b. bk.; ölm. 1094=1683), Mîr 'Alî Şîr Ḳânî (ölm. 1202=1787)'nin Sind'e âit bir zeyil ile birlikte *Tuḥfat al-kirâm* ve son asrın Farsça üç eseri [bk madd. RIZÂ—KULI—HAN, SIPHR, MUHAMMED HASAN HAN] zikredilebilir. Muṣliḥ al-Dîn Lârî [ölm. 979=1572)'nin *Mir'ât al-advâr*'ı Osmanlı imparatorluğuna âit Farsça son umûmî tarih olmak itibâriyle ilgi çekicidir ve Ḥaydar b. 'Alî-i Râzî [b. bk.]'nin, 1028 (1619)'de yazılmış vakayinâmesi, gayr-i resmî oluşu ve kendine has bir tertibinin bulunması bakımından ilgi çekicidir. Orta-Asya Türkmen devletlerinde, Farsça, saray vakayinâmelerinin dili olarak kullanılmış ve bu vakayinâmelerden çoğu, günümüze kadar gelmiştir [bk. mad. EBÜLHAYR].

2. Safevî devletinin doğuşu, tabiî olarak, bir dizi hânedanla ilgili vakayinâmenin, bilhassa Ḥasan-i Rûmlû'nun nisbeten sınırlı *Aḥsan al-tavârîḫ* (985=1577'de ikmal edilmiştir)'i ve 'Abbâs I. (995—1037=1587—1627) saltanatına dâir iki vakayinâme, Muḥammed Munaccim-i Yazdî ve İskender Beg Münşî'nin [b. bk.] çok mufassal *Târîḫ-i 'âlamârây-i 'Abbâsî*'sinin yazılmasını intac etti. Benzer bir şekilde, Nâdir Şâh'ın hâtırası, Mahdî Han Astarâbâdî (b. bk.; ölm. 1173=1760'tan sonra)'nin iki vakayinâmesinde, *Cihân guşây-i Nâdirî* ve müellifin itiraf ettiği veçhile Vaṣṣâf'ı taklîden yazılmış *Durra-i Nâdirî*'si ve Muḥammed Kâẓim'in üç ciltlik geniş vakayinâmesi ve kezâ *mustavfî*'si olan Muḥammed Muḥsin'in umûmî tarihi ile yâd edildi. Fatḥ 'Alî Şâh (1212—1250=1797—1834)'ın emri ile te'lif olunmuş ve hânedan ile ilgili üç vakayinâme ve bir umûmî tarih yazılmıştır. Bu eserler, bu devirde, İran'da yazılmış olan, hânedanlara âit ve mahallî vakayinâmelerin listesine aslâ son vermezler ve mahallî vakayinâmeler arasında bir kısmı daha basit ve daha tabiî bir üslûpla yazılmalarının yanısıra ilgili bulundukları mıntakalar için büyük bir kıymete sâhiptirler. Fakat umûmî bir şekilde, bu eserlerin tarihçilik bakımından değeri hacmi ile ilgili değildir ve çağdaş Hind eserlerinden çok daha aşağı seviyededirler.

3. Hind'de, Moğul devrinin başında, üç cereyânın birleştiği görülmektedir: aynı zamanda mahallî ve umûmî olmak üzere önceki devirden devam eden Hind-İran geleneği (bk. § C, II, 3), „Herat mektebi" an'anesi (bk. § C, II, 5) ve bizzat Moğul imparatorları tarafından idhâl olunmuş yeni şekiller (bk. müteâkip paragraf). Az sayıda müellifin, İran'daki çağdaş eserlerden müteessir olmuş olmaları muhtemel ise de, bunlar farklı bir Hind tarih an'anesinin doğması için birleşmişlerdir. XII. (XVIII.) asrın sonundan itibâren, Hind'de sâkin İngiliz âlim ve müsteşriklerinin yeni bir te'siri belirdi ise de, bundan elde edilen usûl değişmesi, ancak yavaş yavaş kendini gösterdi.

Müellif olarak, Niẓâm al-Dîn Aḥmed (b bk.) ve 'Abd al-Ḳâdir Badâ'ûnî (b. bk.) (her ikisinin ölümleri 1004=1595/1596)'ye sâhip bulunan Hind an'anesinin Gazneliler devrinden itibâren, müslüman Hind'in umûmî tarihleri içinde, ilk olarak belirli bir ifâde kazanması, şüphesiz Akbar'ın saltanatında (963—1014=1556—1605) olmuştur. Badâ'ûnî'nin tarihinin hususî bir ehemmiyeti vardır; zîrâ bu kendine has ve kendi tarzında tenkidî bir zekânın eseridir; bu, ayrıca siyasî yıllıklar kadar Hind bâlî tercümesine hasredilmiş gayr-i resmî bir te'liftir. Onun halefi olan Muḥammed Ḳâsim Firişta (b. bk.; ölm. 1033=1623) kendisinden sonra daha az tenkit hissine sâhip ise de, müslüman Hind tarihinin daha geniş bir sâhasını ele almıştır. Son safhaya takriben bir asır daha sonra ulaşılmış olup, Hindli müelliflerin, Hindû-İran terihçiliği sâhasına girmeleri (bk. mad. SUCÂN RÂY) ile, başlarından itibâren Hindû Hindistan'ın tarihi, müslüman Hind tarihi içine idhâl olunmuştur; Akbar ve diğer Moğul imparatorlarının emirleri üzerine yapılmış olan Sanskritçe klasik eserlerin Farsça tercümeleri bunu kolaylaştıran bir başarı olmuştur.

Bunun yanı sıra, kezâ Akbar'ın hükümdarlığında başlayan şahsî saltanatlar vak'anüvisliği de yer alır. Burada sâdece belli-başlı eserler zikredilecektir. Abu'l-Faẓl 'Allâmî (b bk.; ölm. 1011=1602, 'nin *Akbar-nâma*'si, içinde Akbar imparatorluğunun idârî teşkilâtına dâir tafsilât bulunan üçüncü cildinden (*Â'în-i Akbarî*) dolayı bilhassa kayda değer. Cihangir'in saltanatı, bizzat kendi *Tüzük* (bk. müteâkip paragraf)'ünde ve vezîri Mu'tamad Han (b. bk.; ölm. 1049=1639)'ın vakayinâmesinde; Avrangzîb'in saltanatı, Muḥammed Kâẓim (b. bk.; ölm. 1092=1681) ve Muḥammed Sâḳî Musta'idd Han (b. bk.; ölm. 1136=1724)'ın vakayinâmelerinde kaydedildi. Moğul iktidârının inhitâtı ve İngiliz iktidârının yerleşmesi, Ġulâm Ḥusayn Han (b. bk.; ölm., aş.-yk. 1195=1781) tarafından tavsif olunmuştur ve Ḫayr al-Dîn Muḥammed

İlâhâbâdî (ölm. 1211=1796'dan sonra) ise, Şâh 'Âlam II.'in tarihini yazmıştır. Muḥammed Hâşim Ḫvâfî Han (b. bk.; ölm. 1145=1732'ye doğru)'ın Timurlular tarihi ile, Akbar'ın saltanatının, aslî kaynaklara istinad eden ve 1200(1785) civârında Amîr Ḥaydar Ḥusayoî Bilgrâmî tarafından *Savâniḥ-i Akbarî* ünvânı ile yazılmış bulunan tenkidli eseri, teknik bakımdan daha tatminkârdır.

Hind'deki her müstakil veya yarı müstakil hânedan ve Bengal'den Carnatic'e kadar her eyâlet için, daha az şumullü olmakla berâber, bütünüyle Moğul tarihçiliğinin husûsiyetlerini arzeden bir benzer vakayinâmeler dizisi vardır. Sâdece Efganlar hakkında yazılmış Niʿmat Allâh b. Ḥabîb Allâh Haravî (b. bk.; ölm. 1021=1612'ye doğru)'nin tarihi ile, İmâm al-Dîn Ḥusaynî (ölm. 1213=1798'e doğru)'nin, Muḥammed ʿAbd al-Karîm (b. bk.; ölm. 1263=1847'den sonra)'in muahhar vakayinâmesine istinad eden tarihi zikredilmelidir. Efganistan tarihi, aynı zamanda, şimâlden ʿAbd al-Karîm-i Buḫârî (b. bk.; ölm. 1246=1830'dan sonra) tarafından ele alınmıştır. Fakat bu müellifin, Orta-Asya hanları tarihi aslında İstanbul'da yazılmıştır.

Hindû-İran tarihçiliğinin kendine has husûsiyetini, bu devir esnâsında yazılmış olup, resmî vakayinâmelere canlı bir tezat teşkil eden pek çok hâtırat teşkil eder. Bu âdet, galiba Timurlularla başlamıştır. Bunların en eski misâli olan Babur (b. bk.; ölm. 937=1530)'un hâtırâtı Türkçe yazılmış ise de, yeğeni Mîrzâ Ḥaydar Dûğlât [bk. mad. HAYDAR MİRZA; ölm. 958=1551]'inki, *Târîḫ-i Raşîdî* ünvânı altında muahhar Çağataylar tarihi ile birlikte Farsça olarak kaleme alınmıştır. Hümâyûn (ölm. 963=1556)'un ibrikçisi (*āftâbaçî*) Cavhar tarafından kaleme alınan kısa hâtırâtı, üvey kız kardeşi Gulbadan Begim (b. bk.; ölm. 1011=1603)'in Akbar'in isteği üzerine yazılmış olup, islâm tarihinin verdiği gerçekten samimî az sayıda eserlerden biri olan hâtırâtının dûnundadır. Cihangir (ölm. 1037=1627) de, saltanatının ilk 17 yıllık hâtırâtını *Tüzük-i Cahângîrî* ünvânı altında teʾlif etmiş ve halefi tarafından, bu eserin gözden geçirilmiş ve bozulmuş bir nüshası vücûda getirilmiştir. Galiba Hind'de Timur'un mevsuk hâtırâtı olarak dolaşan taklid eser *Tüzükât-i Timûrî* de bu devre âittir.

Bununla berâber bu kabil hâtırat sâdece saray mensupları tarafından yazılmamıştır. Bir çoğu, sâde bir dil ile ve gösterişsiz olarak seyirci oldukları hâdiseleri hikâye eden şahsî teʾlifler de vardır. Bunların en meşhurları arasında, Şeyḫ Muḥammed ʿAlî Ḥazîn (b. bk.; ölm. 1130=1766)'nin *Taẕkirat al-aḥvâl* ve Mîrzâ Muḥammed b. Muʿtamad Han'ın 1131 (1767)'e doğru yazılmış bulunan *ʿIbrat-nâma*'si bulunmaktadır. Arta kalan eserlerin büyük bir kısmı, içinde pek az ehemmiyet arzeden tarihî malzeme bulunan, daha ziyâde seyahatnâmelerden ibârettir.

5. Bu devrin İran hâl tercümesi edebiyâtı, önceki devre nisbetle bir miktar gelişme gösterir. Evvelce olduğu gibi, edebî hâl tercümesi, İran ve Hind şâirlerine âit büyük sayıda eserlerle ilk başta gelir. Tarihî hâl tercümesine gelince, bu bilhassa Mîr ʿAbd al-Razzâḳ Avrangâbâdî (ölm. 1171=1758)'nin *Maʾâṯir al-umarâ*'sı olmak üzere az sayıda eserle temsil olunmuştur. Bununla berâber, Farsça en tafsilâtlı hâl tercümesi eseri, Amîn Aḥmed Râzî [b. bk.]'nin, 1028 (1619)'de ikmâl edilmiş bulunan *Haft iḳlîm*'i olup, adının gösterdiği gibi İran'ın yedi eyâletine göre tertip edilmiştir. Bilhassa Hind ile ilgili benzer bir teʾlif, XII. asrın sonunda, Murtażâ Ḥusayn Bilgrâmî tarafından *Ḥadîḳat al-aḳâlîm* adı ile vücûda getirilmiştir.

Diğer taraftan, Arapça'da bu devîden tafsilâtlı hâl tercümesi lugatlerine ise, hiç rastlanmamaktadır. Farsça'da bunların en yakın muâdilleri, bir taraftan şiʿîler ve şiʿî ulemâsına, diğer taraftan velî ve sûfîlere hasredilmiş olanlarıdır. Bunlardan, birinci sınıfa Nûr Allâh b. Şerîf al-Marʿaşî (b. bk.; ölm. 1019=1610)'nin, Hind'de yazılmış olan *Maǧâlis al muʾminîn*'i, şiʿî hâl tercümesinin Arap geleneğini geliştirir (yk bk. § B, 4); diğer taraftan, Muḥammed b. Şâdiḳ b. Mahdî'nin 1286 1869)'da yazılmış olan *Nuǧûm al-samâ*'sı. XI., XII. ve XIII. asırlardaki şiʿî *ʿulamâ*'sından bahseder. Velî ve sûfîlere âit hâl tercümesi eserleri, beklenileceği üzere, sâdece Hindistan'da yazılmış olup, bu ülkenin ve onunla münâsebetleri bulunan şahsiyetleri ile meşgul olur. Münferit velîlere ve zümreler veya topluluklara hasredilmiş çok sayıdaki eserler arasında en mühimleri, Ḥâmid b. Faḍl Allâh (Camâlî) (ölm. 942=1535/1536)'ın *Siyar al-ʿârifîn*'i, ʿAbd al-Ḥaḳḳ Buḫârî (b. bk.; ölm. 1052=1642)'nin *Aḫbâr al-aḫyâr*'ı ve ʿAbd al-Raḥmân Çiştî'nin, 1065 (1655)'te yazılmış olan hacimli eseri *Mirʾât al-asrâr*'dır. Bütün devirlerin sûfîlerinden bahseden daha kısa eserler arasında talihsiz Moğul şehzâdesi Dârâ Şikôh (b. bk.; ölm. 1069=1659)'un *Safînat al-avliyâ*''sına husûsî bir alâka atfolunur.

Bibliyografya: C. Brockelmann, *GAL*, I–II, *Suppl.*, I–III; Fuat Sezgin,

Geschichte des arabischen Schrifttums, Leyden. 1967, I, 237—389; F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber* (Göttingen, 1882); D. S. Margoliouth, *Lectures on Arabic Historians* (Kalküte 1930); Pons Boigues. *Ensayo Bio-bibliografico su los Historiadores y Geografos Arabigo-Españoles* (Madrid. 1898; C. A. Storey, *Persian Literature, A Bio-bibliografical Survey*, I—I/II (London. 1935—1953); E. G. Browne. *A Literary History of Persia* Cambridge, 1930); Sir H. Elliot ve J. Dowson, *The History of India as told by its own Historians* (London, 1867—1877); başlıca şark yazmaları kolleksiyonlarına âit kataloglar. Münferid tarihçilere âit bibliyografya için bk. ilgili maddeler. Husûsî zümreler, J. Horovitz'in *Islamic Culture* (Haydarâbâd, 1928)'deki *„The Earlist Biographies of the prophet"* adlı makaleleri ile E. Lévi-Provençal'in *Les historiens des Chorfa* (Paris, 1922) adlı kitabında tetkik edilmiştir.

(H. A. R. GIBB.)

ṬĀRİḲ. [Bk. TÂRIK.]

ṬARİḲA. [Bk TARİKAT.]